

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

GƏNC TƏDQİQATÇILARIN
ELMİ ƏSƏRLƏRİ

№ 1

2021

Bakı – 2021

BÖLMƏLƏR VƏ REDAKSIYA HEYƏTİ:

- BAŞ REDAKTOR:** *ped. f.d. Firuzə Rzayeva*
- 1. FİLOLOGİYA:** *fil.f.d. Gilə Hüseynli*
fil.f.d. Cəmil Babayev
fil.f.d. Könül Hüseynova
- 2. PEDAGOGİKA VƏ METODİKA:** *ped.f.d. Qahirə Axundova*
fil.f.d. Samirə Məmmədova
- 3. İCTİMAİ ELMLƏR:** *dos. Aqil Şahmuradov*

MAGİSTRATURA ŞÖBƏSİNİN MÜDİRİ: *ped. f.d. Firuzə Rzayeva*

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134
Azərbaycan Dillər Universiteti

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

BABAYEVA AYSEL

Azərbaycan Dillər Universiteti

babayevtelman04@gmail.com

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN DİLDƏ ÜSLUBİ İMKANLARI

Açar sözlər: onomalogiya, onomastik vahidlər, antroponimlər, toponimlər, onomastik vahidlərin üslubi rolu, bədii əsərlərə ad seçimində onomastik vahidlərin rolu

Key words: onomology, onomastic units, anthroponyms, toponyms, the stylistic role of onomastic units, the role of onomastic units in the choice of names for works of art

Ключевые слова: ономология, ономастические единицы, антропонимы, топонимы, стилистическая роль ономастических единиц, роль ономастических единиц в выборе названий для произведений искусства

Qədim tarixə malik olan dilçiliyin tədqiqat istiqamətlərinin müxtəlifliyindən asılı olaraq çoxsaylı şöbələri vardır. Bu şöbələrdən biri də son illərdə təşəkkül tapan onomalogiyadır. Onomalogiya dilin lüğət tərkibinin zəngin qatını təşkil edən xüsusi adların yaranmasını, işlənməsini və inkişafını öyrənir. Dilçiliyin bu şöbəsi yunan mənşəli onoma (ad) və logiya (təlim) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Onomalogiyada xüsusi adların spesifik xüsusiyyətləri, əmələ gəlməsi, yayılma dərəcəsi, işlənmə arealı, inkişaf prosesləri, üslubi imkanları tədqiq edilir.

Azərbaycan onomastikası 19-cu əsrin 70-80-ci illərindən formalaşmağa başlamışdır və bu dövrdə A. A. Bakıxanovun, M. F. Axundovun, M. M. Kazımbəyin əsərlərində işlənən onomastik vahidlərin spesifik xüsusiyyətlərinə dair irəli sürülən elmi mülahizələr hal-hazırda da öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Onomalogiyanın yarımşöbələrinə dair müxtəlif alimlər tərəfindən irəli sürülən fərziyyələr vardır. M. Çobanov ilkin tədqiqatlarında “antroponimika, topinimika, kosmonimika” olmaqla 3; axırıncı araşdırmalarında isə “antroponimika, coğrafi adlar, kosmonimika, zoonimika, ktematonimika” olmaqla 5; M. Adilov və A. Paşayev “antroponimika, topinimika, zoonimika, fitonimika, astronomika, mifomika” olmaqla 6; N. Xudiyev “antroponimik sistem, toponimik sistem, ktematonimik sistem” olmaqla 3 növün olduğunu qeyd etmişdir. Bu söylənilən fikirlərin sadəcə müəyyən bir qismini təşkil edir. Bu alimlərlə yanaşı, bir qrup alimlər də onomalogiyanın sahələri haqqında maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər.

Onomastik vahidlərin dildəki üslubi məqamlarını tədqiq edərkən ilk növbədə onların hansı istiqamətlərdə mövcud olduqlarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Onomastik vahidlər funksional-ekspressiv və funksional-üslubi olmaqla 2 başlıca istiqamətdə öyrənilir. Hər 2 istiqamətdə onomastik vahidlərin dildəki rolu, bədii əsərlərin mənasının qüvvətləndirilməsi sahəsindəki rolu, ekspressiv xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Onomastik vahidlərin hər birinin dildəki üslubi rolu özünəməxsus şəkildə olur. Bu mövzuya dair bir sıra dilçilər şəxsi mülahizələrini irəli sürmüşlər. Bunlardan biri də Q. Mustafayevadır, hansı ki o “Onomastik vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri” kitabında onomastik vahidlərin bir qolu olan antroponimlərin dildəki üslubi rolunu 3 şəkildə təsnif etmişdir: “Roman janrında antroponimlər, dram əsərlərində antroponimlər, satirik əsərlərdə antroponimlər” [4, s. 128].

Antroponimlərin dildəki üslubi rolunu tədqiq edən alimlərdən biri də Ə. Mikayılova olmuşdur. Müəllif “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları” kitabının böyük hissəsini məhz antroponimlərin dildəki, bədii əsərlərdəki üslubi roluna həsr etmişdir. Onomastik vahidlərin, o cümlədən, antroponimlərin əsərin ümumi

məzmununun qurulmasında böyük xidmətləri olduğunu qeyd etmişdir. Çünki antroponimlər bədii əsərin ideyasına, süjet xəttinə və digər xüsusiyyətlərinə uyğun seçilir.

Onomastik vahidlər bədii əsərlərin tərkibində istifadə olunduğu zaman üslubiləşir, emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərə malik olur. Bu zaman da əsərin insanlara çatdırmaq istədiyi əsas ideyası daha təsirli, daha rəngarəng bir dillə ifadə olunur. Məhz onomastik vahidlər sayəsində sənətkar zamanın aktual məsələlərini daha yüksək bədii dillə ifadə edə bilir. Üslubi vasitə kimi onomastik vahidlərin doğru seçildiyi təqdirdə əsərin dil bazası bir bütünlük qazanır.

Qədim dövr ədəbiyyat nümunələrində istifadə olunan antroponimlər məhz bir-birindən fərqlənən sosial qrupların üzvlərinin əməyi nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu qəbildən olan antroponimlər bəzi məqamlarda onları formalaşdıran sosial qrupları bir-birindən ayırd edən vasitəçi rolunu oynamışdır.

Onomastik vahidlərin dildəki üslubi imkanlarına dair öz mülahizələrini irəli sürən dilçilər dən olan Ə. M. Cavadov 1970-ci ildə toponimlərin üslubi imkanlarını 2 qrupda vermişdir. Müəllif bu bölgünü aparən zaman 6 nüansın olduğunu da xüsusilə vurğulamışdır. Toponimlərin üslubi məqamlarının bölgüsünü verən digər bir dilçimiz də onomastikanın banisi olan Afad Qurbanov dur. O, toponimlərin üslubi imkanlarını 2 qrupda vermişdir:

1) real toponimlər 2) uydurma toponimlər

Bundan əlavə D. Əliyeva da toponimlərin tarixi romanlardakı üslubi məqamlarının 3 bölgüsünü vermişdir. O, toponimlərin tarixi romanlarda ən çox qarşılaşdırma xarakterli istifadə olunduğunu vurğulamışdır. Məhz qarşılaşdırma metodu sayəsində sənətkar əsərin məzmununu daha obrazlı formada ifadə edir və əsər daxilindəki cərəyan edən hadisələrin digərlərindən fərqli xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Qarşılaşdırma prosesində oxşadılan obyektin spesifik xüsusiyyətləri daha çox ön plana çıxır. Məhz bu keyfiyyətlər etnonimlər və hidronimlər də özünü daha çox büruzə verir.

Toponimlərin üslubi xüsusiyyətlərinə dair Mustafayeva Q.H. yazmışdır: “Azərbaycan dilçiliyində onomologiyada toponimika çox tədqiq olunan sahə olsa da, toponimlərin bədii əsərlərdə üslubi xüsusiyyətləri bu vaxta qədər birbaşa tədqiqat obyektinə olmamış, yalnız bu və ya digər mövzuda əsər yazılarkən bunlara toxunulmuşdur” [4, s. 128].

Bədii ədəbiyyatda toponimlərin üslubi məqamları 4 qrupda müəyyənləşdirilir:

1. Toponimlərin bir qismi həqiqətən baş vermiş məqamlara əsasən adlandırılmışdır.

2. Bədii əsərlərdə istifadə olunan toponimlərin bir qismi tamamilə yazıçı təxəyyülü olub real həyatda mövcud deyil.

3. Bir qisim toponimlər konkret bir əlamətə, işarəyə tanınan yer adlarını əks etdirir.

4. İqtisadi meyarlarla əlaqəli olan məqamlarda toponimlərin üslubi rolu böyük önəm kəsb edir.

Onomastik vahidlər içərisində bədii ədəbiyyatdakı üslubi rolu baxımından daha geniş şəkildə istifadə olunanlar antroponimlər və toponimlərdir. Təbii ki, bütün onomastik vahidlər müəyyən üslubi çalara malik olur, amma antroponimlər və toponimlər digər onomastik vahidlərə nisbətən daha çox istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, onomastik vahid olmadan heç bir bədii əsər təsəvvür olunmaz, həmçinin üslubi onomastik vahidlərin də bədii əsərlərdən kənarında qala bilməz.

Onomastik vahidlərin bədii əsərlərdəki rolunu öyrənən dilçilik sahəsi poetik onomastikadır. Bu dilçilik sahəsində, əsasən, bədii əsərlərdə istifadə olunan müxtəlif onomastik vahidlərin üslubi məqamları, onların əsərin məzmununu daha da güvvətləndirməsi və digər xüsusiyyətlər başlıca amil kimi nəzərdən keçirilir.

Onomastik vahidlər bədii ədəbiyyatda lap qədim dövrlərdən etibarən istifadə olunmağa başlanmışdır. Bunun ən bariz nümunələri şifahi xalq ədəbiyyatının bayatı, layla, dastan və digər janrlarında bir-birindən fərqli olan üslubi çalarlarla əks olunmasıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı, qədim mifologiyada da

onomastik vahidlər geniş əhatə miqyasında istifadə olunmuşdur. Bu vahidlərin içərisində əjdaha, Huş, Cənnət v s daha çox işlənən vahidlərdəndir.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatda istifadə olunan onomastik vahidlər başqa dilçilik vahidləri kimi əsərdəki hadisələrə uyğun olaraq seçilmişdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və digər dastanlarımızın dilini zənginləşdirən onomastik vahidlər məhz həmin zamanda yaşayıb-yaradan əhalinin gündəlik həyat tərzini tarixi kökləri, məşğuliyyəti və digər nüanslar barədə hərtərəfli şəkildə informasiya verir.

Onomastik vahidlər bədii əsərlərin önəmli obyektləridir və bu səbəbdən də onların diqqətlə seçilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses olduqca çətin və önəmlidir, buna görə də yazıçı və şairlər bu məsələdə çox diqqətli olmalıdır.

Əsərdəki obrazlara xüsusi ad verərkən onların növlərindən asılı olmayaraq ilk növbədə sənətkarın o obraza qarşı olan fikirləri ön plana çıxır. Məsələn, İsmayıl Şıxlının məşhur “Dəli Kür” romanının adlandırılmasına “Kür” hidronimindən sırf onomastik vahid kimi yox, əsərin ümumi məzmununun, əsasən, Kür çayı üzərində qurulduğu üçün istifadə etmişdir. İsmayıl Şıxlıdan əlavə C. Məmmədquluzadənin, Ə. Haqverdiyev və daha çox sənətkarlarımız əsərlərinə məhz bu üsulla ad seçiblər.

Onomastik vahidlər bədii ədəbiyyatda müxtəlif üslubi məqamlar üçün istifadə olunur. Bu üslubi məqamlardan biri də onomastik vahidlərin köməyiylə gülüşün hər 2 növünün daha bədii, daha təsirli dillə ifadə edilməsidir. Bu proses 3 şəkildə təzahür edir:

1) Xüsusi adın mənası dəyişdirilərək tənqid hədəfinə çevrilir.

2) Əsərdəki obrazlara məhz onların xarakterinə uyğun köməkçi ad verilir. Məsələn, Kefli İsgəndər, Dəvə Heydər və s.

3) Obrazın daxili aləmini daha da təsirli göstərmək üçün gülüş doğuran şəxs adları və soyadlarından istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili 1-ci cild. Bakı: 2010
2. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri 1-ci cild. Bakı: 2010
3. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: 2005

4. Bağırov A. Onomologiya problemləri 1-ci cild. Bakı: 2010
5. Mustafayeva Q. H. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 2010
6. Abbasova Z. Elçin Əfəndiyevin əsərlərində onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: 2016

Babayeva A.

Stylistic aspects of onomastic units in language

(Summary)

Onomology, one of the departments of linguistics with an ancient history, forms a rich layer of the vocabulary of the language. Stylistic aspects of onomastic units in language are studied in two main directions: functional-expressive and functional-stylistic. The role of onomastic units in language, the role in strengthening the meaning of works of art, expressive features are determined in both directions. The onomastic units used in the works of art are stylized and have emotional and expressive features. From the names of J. Mammadguluzadeh's works, the toponyms, anthroponyms and hydronyms included in these examples are very rich and important linguistics units, both artistically and linguistically, with their stylistic nuances related to the subject.

Бабаева А.

Стилистические аспекты ономастических единиц в языке

(Резюме)

Ономология, один из разделов лингвистики с древней историей, формирует богатый словарный запас языка. Стилистические аспекты ономастических единиц в языке изучаются в двух основных направлениях: функционально-выразительном и функционально-стилистическом. Определяет роль ономастических единиц в языке в обоих направлениях, роль усиления смысла художественных произведений, выразительных особенностей. Ономастические единицы, используемые в произведениях искусства, стилизованы, имеют эмоционально-выразительные особенности. Топонимы,

антропонимы и гидронимы, включенные в названия произведений Дж. Мамедгулузаде, которые включены в эти примеры, представляют собой очень богатые и важные языковые единицы, как художественно, так и лингвистически, со своими стилистическими нюансами, связанными с предметом.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Rüstəmovə

KAMALOVA SEVİNC
Azərbaycan Dillər Universiteti
kamalovasevinc4@gmail.com

AFORİZMLƏRİN DİL SİSTEMİNDƏ MÖVQEYİ

Açar sözlər: Çoxmənalılıq, frazeoloji vahidlər, metaforiklik, qanadlı sözlər, aforizm.

Keywords: Ambiguity, phraseological units, metaphorical, winged words, aphorisms.

Ключевые слова: Многозначность, фразеологические обороты, метафора, крылатые выражения, афоризмы.

Dilin lüğət tərkibi hər bir xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsüdür. Lüğət tərkibinin zənginliyinin səbəbi hər bir xalqın təfəkkürünün dərin və geniş olmasıdır. Xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində lüğət tərkibi zənginləşir. Dilimizin lüğət tərkibinə çoxlu sözlər daxildir. Onlara müxtəlif mövqelərdən baxaraq, tədqiq etmək, qruplaşdırmaq olar. Bu üsullardan biri də, sözlərin forma və məzmununu nəzərə alaraq onların mürəkkəb və çox cəhətli olduğu kimi, sözlər də çoxaspektli, çoxcəhətlidir. Bilməliyik ki, sözlər dildə işləndikcə xalqın təfəkkür tərzini, təsərrüfat və məişət həyatı ilə əlaqədar olaraq

ilkin mənasını genişləndirir, yeni məna çalarlığı əmələ gətirir, müxtəlif mənalarda işlənir, öz ilkin formasını dəyişir. Bu hadisə dildə hər zaman davam etdiyindən sözlərin məna və forma xüsusiyyətləri dəyişir. Bununla da dildə mənaların şaxələnməsi, köçürülməsi, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi hadisəsi baş verir. Bəzən söz öz ilkin lüğəvi mənasından uzaqlaşır, başqa-başqa mənalar əmələ gətirir. Bu prosesin tədqiq edilməsi leksikologiya və semasiologiyanın qarşılıqlı fəaliyyətini şərtləndirir. Xüsusi ilə də bu hal çoxmənalılıqda lazımlıdır. Sözüün nominativ vəziyyətdə tədqiq edilməsi hər zaman gözlənilən nəticəni vermir. Buna görə də semasiologiya-leksikologiyaya köməklik göstərir. Bütün bu deyilənlər göstərir ki, aforizmlərin də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rolu vardır.

Əsrlər boyu xalq öz arzu və istəklərini, onu düşündürən və duyğulandıran məram və niyyətlərini münasib üsullarda və ifadə formalarında dilə gətirmiş, zaman-zaman onu hafizələrə və yaddaşlara köçürmüş, bununla da nəsil-nəsil insanlar belə bir yaradıcılıq ənənəsinin varislərinə və daşıyıcılarına çevrilmişlər. Bu varisliyin məntiqi davamı kimi aforizmlər, atalar sözü və məsəllər formalaşmışdır. Frazeologiya adı altında bir sıra sabit ifadələr işlədilir ki, bunlar atalar sözləri, xalq məsəlləri, aforizm, hikmətli sözlərdir. Bu dil vahidlərinə çox vaxt frazeoloji vahidlər və ya sabit birləşmələr də deyilir. Aforizm yunan sözü olub qısa kəlam, ümumiləşdirilmiş, bitkin, dərin mənalı fikir, hikmətli söz anlamında işlədilir.

Aforizm nədir? Böyük Sovet Ensiklopediyası (BSE)tarixləri belədir: (Yunan dili: aphorismos qısa diktum), müəyyən bir müəllifin ümumiləşdirilmiş, bitmiş və dərin düşüncəsi,lakonik, şərəfli bir şəkildə ifadə edilmiş, ifadəli və qərəzin açıq bir gözlənilməzliyi ilə xarakterizə olunur. Bir atalar sözü kimi, sübut etmir, mübahisə etmir, ancaq düşüncənin orijinal bir tərifini ilə ağıl üzərində hərəkət edir.Aforizm lakonik yaddaqalan mətn şəklində danışılan və ya yazılan və sonradan digər insanlar tərəfindən təkrarən təkrarlanan orijinal bir düşüncədir. Aforizmdə düşüncənin ətrafdakı dinləyicilər və ya oxucu tərəfindən qəbul edildiyi dərhal mesajın maksimum konsentrasiyası əldə edilir. Xalq zəkasının, xalq müdrikliyinin ümumiləşdirilmiş bədii ifadəsi olan atalar sözləri, zərb-məsəllər və aforizmlər nitqi rəvnəqləndirir.

Aforizmlər bizə ətrafdakı dünyanı yaşamağı, anlamağı və qiymətləndirməyimizi öyrədir və çox vacib olan ümumdünya birləşdirici prinsipi daşıyır. Aforizmlər ilə yanaşı sitatlar da var - bir düşüncəni və ya ifadəni təsdiqləmək üçün çəkilmiş əsərlərdən parçalar.

Aforizm fərdi və ictimai həyatın müxtəlif təzahür formalarını ümumiləşdirir, tipikləşdirir və ünsiyyətdə onun üzvi hissəsi kimi, ana dilinin ona münasibətinin ifadəsi kimi mövcuddur.

İlk dəfə aforizm termini Hippokratın tibbi risaləsinin başlığına daxil edilmişdir. Yazı və kitab çapının icadı ilə aforizmlər tematik və müəllif kolleksiyalarına çevrilir. Əksər hallarda aforistlər fəlsəfi bir dünyagörüşünə sahib olan cadı və cadugərlərdir. Ən yaxşı aforizmlərdə kompozisiya və semantik mükəmməllik, intellektual tapşırıqın elan olunduğu və ya həll yolunun bir işarəsi verildiyi bədii obrazın yaradılması yolu ilə əldə edilir. Aforizm ustaları, Əhdi-Ətiqin peyğəmbərləri, qədim dövrlər, orta əsr Şərqinin elm adamları və şairləri, Maarifçilik dövründə Avropanın sərkərdələri və sərgüzəştləri, 20-ci əsrin mütəfəkkirləri və romançıları idi. Bəzi tədqiqatçılara görə, müasir aforizm kibernetika, riyazi dilçilik və s.-də edilən elmi kəşflərdən təsirlənmişdir.

Rus dilində "aforizm" sözü 18-ci əsrdən bəri bilinir. Lüğətlərdə 1789-cu ildən bəri qeyd olunmağa başlayır.

Aforizmlər hikmətli sözlərin əsas mənbəyi sayılır:

Bənzərəm bir qocaman dağə ki, dəryadə durar. (M.Ə.Sabir)

Naxoş öləndən qabaq işıq verər. (Ə.Haqverdiyev)

Zərbi-məsəllər, aforizmlər, formal qrammatik, semantik və funksional xüsusiyyətlərinə görə bəzi hallarda kontekstdən asılı olurlar. Onlar elə külçələşmiş dil vahidləridir ki, dildə onların mənaları tam aydın şəkildə ifadə olunmamışdır. Onların mənalarının açılması kontekst və ya mətn daxilində olur. Nitqdə obrazlılıq və ifadəlilik isə frazeoloji vahidlərə xas olan metaforiklik, emosionallıq və ekspressivlik vasitəsilə yaranır. Frazeoloji vahidlərin ən geniş yayılan formalarından biridir. Demək olar ki, bizim hər birimiz hər gün ifadə vasitəsi olaraq aforizmlərdən istifadə

edirik. Bəs aforizmlər özündə əsasən nəyi ehtiva edir? Bir çox dilçilər hikmət və müdriklik ifadə edən idiomatik ifadələri aforizm adlandırırlar. Zaman keçdikcə aforizmlər dildə inkişaf edərək, ona xüsusi çalarlıq verir. Aforizmlər daha çox kitablarda, məşhur nitqlərdə və digər mətnlərdə yaranır və hətta onların bəzilərinin kökləri müqəddəs kitablara qədər gəlib çıxıb bilər. Aforizmlər öz tərcüməsini və mədəni xüsusiyyətini ifadə etdiyi dərin fəlsəfi həqiqətə görə qısa, yaddaqalan cümlələr şəklində qoruyub saxlaya bilər. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, hər zaman bütün aforizmlər dildə geniş yayılıb, işləklik qazana bilmir.

Aforizmlərin xüsusiyyətlərindən ən vacibi onun dil xüsusiyyətidir. Onun ən vacib dil xüsusiyyəti struktur- semantik sabitləşmə (frazeolojiləşmə) problemidir. Milli mədəniyyət söz, frazeoloji birləşmələr, aforizmlərlə yanaşı atalar sözü, məsəllər, qanadlı sözlər kimi dil səviyyələrini özündə əks etdirir. Məhz dilin bu səviyyəsi dil daxili əlaqələri birbaşa aydınlaşdırır, bizi əhatə edən aləmi və əşyaları adlandırır, həyatda mövcud olan ifadələri möhkəmləndirir. Məhz bu dil daşıyıcılarla milli mədəniyyətinin güzgüsü və qoruyucusudur.

Doğurdan da, həm aforizmlər, həm də frazeoloji vahidlər sintaktik və semantik cəhətdən bölünməyən, quruluş baxımından sərbəst söz birləşməsinə və ya cümləyə oxşayan, mənaca sözə, söz birləşməsinə və cümləyə ekvivalent olaraq dilə hazır şəkildə gətirilən, qrammatik cəhətdən dəyişilən konstruksiyalardır.

Bəzi frazeoloji vahidləri, həmçinin bəzi aforizmləri, məsələn ifadələri yazıçı və şairlər özləri yaratmışlar; məsələn:

Ölüm var ki, həyat qədər dəyərli,

Həyat var ki, ölümdən də zəhərli. (H.Cavid)

La Rochefoucauld aforizmləri belə əsaslandırır. "Məlumdur ki, aforizm tam bir düşüncə və eyni zamanda tamamilə müəyyən bir nəsr növüdür. Aforizm əsassızdır, mübahisə etmir, lakin müddəalarının hərtərəfli inkişafına və məntiqi olaraq aydın şəkildə parçalamağa çalışır. Aforizm hökmün demək olar ki, qəfil inandırıcılığı ilə əldə edilən orijinaldır. Bir qayda olaraq, aforizmlər cəmiyyət üçün "insan", "məkan", "zaman" kimi əhəmiyyət kəsb edən konsepsiyalar üzərində

cəmləşir. La Rochefoucauldun nəzərdən keçirilən açıqlaması aforizmin bütün əlamətlərinə malikdir, yəni: ümumi mövqedə olduğunu iddia edir, çünki mövqenin həqiqəti şübhəsizdir və forma və məzmunun orijinallığı ilə seçilir.

Müəlliflik konsepsiyası və meyarlarına əsasən aforizmlər bölünə bilər:

1.müəllifin varlığı/olmaması;

a)müəllif;

b)anonim;

c)xalq;

2.müəllifin münasibətinin şiddətinə görə:

a) obyektiv tip aforizmlər (obyektiv qiymətləndirmə subyektiv müəlliflə, məlumat cəmiyyətin dünyagörüşü ilə üst-üstə düşür),

b)subyektiv tip aforizmlər (fərdi müəllifin obyektivdən üstün olan fikirlərini ifadə edir) [4,526].

Aforizmin üç aspektini müəyyənləşdirmişdir Tiittanen: mövzu-idrak qiymətləndirmə, tənzimləmə və təhsil.

Aforizmin subyektiv-idraki tərəfi, onda kodlaşdırılmış obyektiv reallıq haqqında idrak məlumatıdır. Aforizmin qiymətləndirmə tərəfi, kodlaşdırma sisteminin xüsusiyyətləri - rabitə mövzusunun və ya danışanın reallığın tanınan obyektinə qiymətləndirici və emosional münasibəti barədə məlumatlara cavab verir. Aforizmin tənzimləyici və tərbiyəvi tərəfi, aforizmi tələffüz edərkən ünsiyyətçinin aforizmi tələffüz edərək göstərdiyi əqli və ya praktik təsiri söyləyən ünsiyyət niyyətləridir [4,527].

Əbu Turxan deyir: «Sevən könül gözəl olar». Bildiyimiz kimi, bu aforizm səslənməsinə görə diqqət yetirəndə, atalar sözüne çox bənzəyir. Ancaq fikir tamamilə fərqli müstəvidədir. Burada sevilənin gözəl görünməsindən deyil, sevənin gözəlləşməsindən bəhs edilir.

Xalq aforizmi kollektiv şüurun nəticəsidir, obyektiv gerçəklik cəmiyyəti qiymətləndirmə prizmasından görünür və bu səbəbdən xalq aforizmindəki mühakimə həmişə ümumiyyətlə etibarlı bir xarakter daşıyır. Xalq aforizmləri, əksər hallarda

gündəlik sferaya aiddir, sintaktik quruluşlarında xalq danışığına yaxındır, tətbiqetmə baxımından universaldırlar - çox sayda həyat vəziyyətinə cavab verə bilərlər. Müəllifin aforizmləri bənzətmə prinsipinə görə çox mənalı bir şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə malik deyil və "kütləvi təkrarlanma ilə xarakterizə olunmur; mənşəyi onlara sırf fərdi xarakter verir" və xalqa aydın bir prinsip əsasında həyata keçirilir, bir sıra hallarda müəllif aforizmlərinin xalq kateqoriyasına keçməsi ilə məşğul olunur, orijinal versiyası müəllif kateqoriyasında saxlanılır. Məsələn, Aesopa aid "bir qaranquş bahar etməz" aforistik hökmü tamamilə xalq kateqoriyasına keçmişdir.

Aforizmlər iki cür olur:"Aforizmlərin bir hissəsi fikirdən nəticə kimi hasil olur. Digər aforizmlər isə fikrin hələ açılmamış, şaxələnməmiş ilkin variantlarıdır. O, açıla-açıla gedir, böyük fəlsəfi sistem kimi yaranır". Böyük fəlsəfələr insana qayıtmaq üçün yenidən hansısa aforizmlərdə toplanır. Kantın fikrincə, aforizm, hikmət o zaman həqiqəti daha yüksək səviyyədə ifadə edə bilir ki, elmi kontekstə salınmış olsun: "Elmsiz müdriklik (hikmət) kamilliyin ancaq kölgəsidir. Beləliklə fikirlər zəncirdən qoparılmış ayrı bir halqa özlüyündə nə qədər dəyərlidirsə də, hara getdiyini, istiqamətini, yönünü bilmir. Buna görə də müdrik fikir bir neçə istiqamətə yozula bilər. Onları yerində işlətmək və düzgün istiqamətə yozma bilmək üçün insanın özündən də müdriklik tələb olunur. Necə demişlər, gərək xəmirin hikmətlə yoğrulmuş olsun. Bu o zaman mümkündür ki, insanın dil açdığı dilin özü də hikmətli olsun. İnsanın həyat yoluna işıq salan müdrik sözlər ilk olaraq şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Xalq hikməti kimi, aforizmlər də insanın həyat təcrübəsinin məntiqi ümumiləşdirmələrindən çox, hissi yaşantıların obrazlı ifadə olunmasına uyğun gəlir. Aforizmdə fikir qapanır, fikir və deyilişin gözəlliyi deyilişi bir-birini tamamlayır. Ancaq ele gözəl ifadələr var ki, özlüyündə hər hansı bir fikrin ifadəsinə xidmət etsə də, açıq qalır. Buna çox vaxt "qanadlı" ifadələr deyilir". Qanadlı sözlər də aforizmlərə aiddir - ədəbi mənbələrdən, qısa sitatlardan, məcazi ifadələrdən, tarixi şəxsiyyətlərin sözlərindən danışığımıza daxil olan sözlər. Bəzən bir söz, daha çox bir neçə sözdən ibarət mətnlər olur. Atalar sözlərindən mənşəyi və istehlak sahəsi ilə fərqlənirlər [2,9].

Digər bir funksiya aforizmlərin məcmu funksiyası ilə insan davranışına bir başa nəzarət funksiyası və ya direktivlə yaxından əlaqələndirilir. Ümumiyyətlə etibarlı bir təcrübəyə istinad, ilk növbədə, ünvan sahibinin davranışına səbəb olmaq, stimullaşdırmaq və ya düzəltmək, dəyişdirmək üçün edilir; bu səbəbdən bir dil aforizmi, bir qayda olaraq, yer ayırma hədəfindən ayrılmazdır. İkincisi, aforizm bəzən öz davranışını əsaslandırmaq, motivasiya etmək üçün istifadə olunur. Nəticə etibarilə aforizmlərin direktiv funksiyası həm başqasına, həm də özünə yönəldilə bilər.

Məcmuaforizmlərin funksiyası iki cəhətdən görünür. Birincisi, aforizmlər milli mədəniyyəti bölünməz, kompleks şəkildə, bütün elementləri bir araya gətirərək, yəni ayrılmaz işarələr kimi əks etdirir. İkincisi, aforizmlər dilin milli və mədəni tərkib hissəsini kompozisiya vahidlərində əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, aforizmlərin milli-mədəni komponenti bu gün tədqiqatçıların xüsusi diqqətini cəlb edir. Hər hansı bir dilin aforistikasının məzmununu dərinləşdirməyə və genişləndirməyə imkan verir. Hər aforizm dil və milli mədəniyyət prizmasından dünyanı qəbul etmənin özünəməxsusluğunu ehtiva edir. Fərdi aforizmlərin spesifik təhlili onların milli kimliklərinin harada və nə dərəcədə ən aydın şəkildə təzahür etməsi sualına cavab verməyə imkan verir.

Dilçilər V.P. Felitsyn və Yu.E. Proxorov aforizmləri iki qrupa ayırır, aralarında əhəmiyyətli bir fərq var: nitq (fərdi) və dil (kütlə). Dil aforizmləri hamıya məlumdur və hamı tərəfindən nitqdə istifadə olunur, məcazi mənə daşıyır; bunlara atalar sözləri və ibarələr daxildir. Nitq aforizmlərinə fərdi müəllif aforizmləri daxildir. Görürük ki, bu alimlər bu janrları ayrı-ayrılıqda ayırd etmir, əksinə atalar sözləri, atalar sözləri və tutarlı sözləri dil aforizmlərinin növlərinə yönəldirlər.

Aforizmlər nəzəri və praktik ifadələrə bölünə bilər. Birincisinin məqsədi “obyektiv reallığın obyektləri haqqında idrak məlumatlarını çatdırmaqdır”, ikincisi isə “rəhbər olmaq üçün praktik insan fəaliyyəti”. Beləliklə, aforizmlərin mövzuları müxtəlifdir. Bunlar sosial dəyər anlayışları, cəmiyyətdəki davranış modelləri haqqında mühakimələr müxtəlif xalqlar və dövlətlər, tarixi hadisələr və müəllifin şəxsiyyəti. Aforistik müxtəliflik insan təbiətinin bütün mahiyyətini əks etdirir.

Paremiologiya - (qədim yunan dilində paroimia — ibrətli hekayə, atalar sözü və logos — söz, öyrənmə) filologiya elminin xalqların həyat təcrübələrinə, dünya görüşlərinə, mənəvi dəyərlərinə əsaslanan qısa, verbal və obrazlı ifadələr olan atalar sözləri, məsəllər, deyimlər, şüarlar, devizlər, aforizmlər və digər bu kimi ifadələrin öyrənilməsi və təsnif olunması ilə məşğul olan bir hissəsidir. Paremioloji vahidlər bütün dillərdə əsaslı bir fond təşkil edir. Aforizmlər, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar və s. müasir dilçilikdə paremioloji vahidlər sisteminə daxildir. Belə dil vahidlərinin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi isə paremiologiya adlanır. Hər şeydən öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, paremiologiya dilçilik elminin yeni formalaşan, digər dilçilik sahələri ilə müqayisədə nisbətən gənc sahələrindən biridir. Məhz dilçilik araşdırmaları paremioloji vahidlərin - atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər və s. sintaktik quruluşunu, semantik strukturunu və konseptual-məna radiusunu müəyyənləşdirir. Aforizmlərin fəlsəfi konseptlər kimi öyrənilməsi də olduqca maraqlıdır.

İlk öncə qeyd edək ki, frazeologiyanın tədqiqat obyektini dar və geniş olmaqla iki mənada izah edilir. "Geniş" mənada frazeologiya dedikdə hər cür sabit söz birləşmələri, atalar sözləri, məsəllər, idiom və ibarələr, hikmətli sözlər və s. nəzərdə tutulur. Ayrı-ayrı sözlərə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər isə "dar" mənada frazeologiyaya aid edilir. Azərbaycan dilçilərinin böyük əksəriyyəti frazeologiyanın tədqiqat obyektinə "geniş" mənada yanaşır. A.Qurbanovun fikrinə görə, atalar sözləri, məsəllər, aforizmlər, bəzi rəvayətlər, sitat və klişe adlanan ifadələr frazeoloji vahidlərin sırasına daxil edilməlidir.

“Paremiyalar ikili səciyyə daşıyır, sonrakı məna yükü kontekstlə bağlı olur, bir keyfiyyət başqa keyfiyyətlə əvəz edilir, müstəqim məna məcazi mənaya keçir və bu məcazlaşma nəticəsində frazeoloji vahid kimi formalaşmaq hüququ qazanır” [2, 236].

Atalar sözü kimi aforizm də sübut etmir, mübahisə etmir, əksinə şüura təsir göstərir. Aforizmin ifadə qabiliyyəti söz sayının azalması ilə artır; bütün aforizmlərin təxminən 3/4 hissəsi 3-5 sözdən ibarətdir. Aforizmlər həm elmi, həm fəlsəfi, bədii əsərlər kontekstində, həm də müstəqil olaraq doğulur.

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər (atalar sözləri və məsəllər, aforizmlər və s.) dilin sabit semantikaya malik cümlətipli ifadələrinin məcmusunu və hazır konseptual fikirləri təmsil edir. Aforizmlər dünya dilçiliyində linqvistik-terminoloji təqdimatı öz əksini “pəremiloji ifadələr” şəklində tapdığı üçün bu tip FV-lər “pəremio-frazeoloji dil vahidi” adlandırılır.

Ədəbiyyat:

1. H. Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”, Bakı, Maarif-1978
2. S. Xəlilov “Aforizmlər: Seçilmişlərdən seçilmişlər”, Bakı-2012
3. Abbasova Nəsimə Hüsna qızı. Pəremio-frazeoloji vahidlərin (aforizmlərin) tərcümə problemləri. BDU-B, 2016
4. “Language and literature” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 1(113), Bakı-2010
5. Böyük rus Ensiklopediyası Cild 2.-M, 2005
6. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu “Filologiya məsələləri №15”, Bakı-2017.
7. Adil Babayev “Dilçiliyə giriş”, Bakı-2012
8. Qəzənfər Kazımov, Seçilmiş əsərləri, IV cild, Bakı-2009

Kamalova S.

The position of aphorisms in the language system

(Summary)

Aphorisms are expressions and thoughts. There are two types of aphorisms: "Some aphorisms are derived from thought. Other aphorisms are an unexplained, undivided version of thought." Yu.E. Prokhorov divides aphorisms into two groups: speech (individual) and language (mass). Language aphorisms are well-known and used by everyone in speech, they have a metaphorical meaning; these include proverbs and phrases. Speech aphorisms include individual author aphorisms.

Камалова С.

Положение афоризмов в языковой системе

(Резюме)

Афоризмы - это выражения и мысли. Есть два типа афоризмов: «Некоторые афоризмы являются результатом мысли. Другие афоризмы представляют собой необъяснимую, неразветвленную версию мысли». Ю.Е. Прохоров делит афоризмы на две группы: речь и язык. Языковые афоризмы хорошо известны и употребляются каждым в речи, имеют переносное значение; к ним относятся пословицы и фразы. Речевые афоризмы включают отдельные авторские афоризмы.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Qafarova

QURBANOVA AYNUR
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynur.qurbanova.04@gmail.com

İ.ŞİXLİNİN “DƏLİ KÜR” ROMANINDAKİ DİALEKTİZMLƏR

Açar sözlər: roman, dialekt sözlər, terminlər, folklor

Keywords: novel, dialect words, dialectism, terms, folklore

Ключевые слова: роман, диалектные слова, диалектизм, термины, фольклор

Dilçilik ədəbiyyatında dialekt leksikası müxtəlif termin adları ilə ifadə olunur. Belə ki, bunun üçün həm məhəlli söz, həm professionalizm, həm də dialektizm terminlərinin istifadə olunmasına rast gəlinir. Dialektizm termini bu sözlərin mahiyyətini tam şəkildə ifadə etdiyi üçün bu termindən daha çox istifadə olunur.

Dialektizmlərin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində özünəməxsus yeri vardır. Dilin tarixi inkişaf nəticəsində dialektizmlərin bir qismi özünü məhəlli xüsusiyyətlərini itirərək ədəbi dilin leksikasının daxil olur. Bu baxımdan dialekt və şivələrinin leksikasının öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti var. Elmin, texnikanın

inkişafı və bu inkişaf prosesində yaranan çoxsaylı terminlərin dildə qarşılığı olmadığı üçün məcburən başqa dillərdə müraciət edilir. Lakin dialekt və şivələrin müxtəlif sahələrə aid zəngin lüğət materialları dilimizə gələn yeni məfhumların adlarını xalq dili əsasında yaradılmasına imkan verir. Ədəbi dilə nisbətən dialekt sözlərin xalqın məişəti ilə əlaqədar leksikada işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Müəyyən bölgənin dialekt sözləri həmin əraziyə aid folklor nümunələrinin, bölgənin danışıq tərzinə əks etdirən əsərlərin dilində daha çox mühafizə olunur və xalqın həyatında baş verən dəyişiklikləri özünə birləşdirir. Xalq məişət dilini özündə əks etdirən bu cür əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması, əsərdəki dialektlərin öyrənilməsi, dialekt sözlərin məna incəliyinin tədqiq olunması baxımından qiymətlidir.

Qərbdə aid çox sayda dialekti özündə cəmləşdirən “Dəli Kür” romanı da bu bölgənin dialektizmlərini öyrənmək qiymətli mənbə rolunu oynayır. İlk variantı 1962-ci ildə çap olunan bu roman bir sıra tənqidçi və ədəbiyyatşünasların müzakirə obyektinə çevrilmiş, bəziləri onu bədii cəhətdən araşdırmış, təhlil etmiş, bəziləri isə dil baxımından tədqiq etmişlər. Dövrünün görkəmli tənqidçisi Ə.Hüseynov bu əsəri xalq dilində yazılmış əsər hesab edir və haqlı olaraq bildirir ki, “Adətən indiyə qədər yazılan məqalələrin bir çoxunda tənqidçilər ümumiyyətlə, hər hansı bir yazının dil məsələsini, necə deyərlər, bir növ qəribçiliyə salmış, məqalənin sonunda “xala-xətrin qalması” “bu əsərin dili axıcıdır, sərrastdır” - deməklə kifayətlənmişlər” [1, s.143].

Ə.Hüseynov “Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil” haqqında yazdığı monoqrafik araşdırmalarında, eləcə də Q.Kazımovun “Dəli Kür”ün dili”, Q.Mustafayevanın “Dəli Kür” romanında adlar” və ya “İsmayıl Şıxlının ad seçmək məharəti” adlı məqalələrində dil məsələsinə geniş yer verilsə də əsərin dilində işlənmiş dialektlər xüsusi bir sahə kimi tədqiq olunmuşdur.

Q.Kazımovun “Dəli Kür”ün dili” adlı məqaləsində dialektlərə qismən yer verilsə də, əsərdə bu sahəyə aid olan sözlər prof. Ə.Tanrıverdi tanış olmuş və onları daha dərin araşdırmışdır. Dil tarixçisi, professor Ə.Tanrıverdi “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası”, “Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-linqvistik-tədqiqi” monoqrafiyalarında “Dəli Kür” romanının dili ilə bağlı bir sıra məsələlərə toxunmuş,

2012-ci ildə yazdığı “Dəli Kür” romanının poetik dili” adlı kitabında isə dialektləri də tədqiq etmiş, onların təsnifatını vermişdir.

“Dəli kür” romanında yer alan etnoqrafik dialektizmləri araşdıran Q.Kazımov yazır: “Romanda ilk baxışda təəccüb doğuran məhdud dairədə işlənmə xüsusiyyətlərinə malik sözlərdir. Belə sözlərin əsasını şivə sözləri təşkil edir. Bu sözlərin bir qismi əksər dialekt və şivələrinə, çox hissəsi isə qərb dialekt və şivələri qrupuna aiddir. Şübhəsiz, bu hal romanda təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi, cərəyan etdiyi ərazi ilə əlaqədardır. Romanda məhdud ərazi ünsiyyətinə xidmət edən sözlərin işlənməsi mühüm səbəblərlə bağlı olub, təsadüfi xarakter daşmır. Bunların bir çoxunu yazıçı bilərəkdən əsərə daxil etmişdir” [2, s. 45].

Əsərdəki dialektizmlərə həm müəllif təhkiyəsində, həm də obrazların dilində rast gəlinir. Bəzi tənqidçilərin fikrincə əsərdə müəllif təhkiyəsində dialektlərin işlənməsi əsərin korlanmasına səbəb olur və onlar bunu ədəbi dil qanunlarına zidd hal kimi qiymətləndirirlər. Lakin yazıçının “Dəli kür” əsərində müəllif təhkiyəsində dialektizmlərdən istifadə etməkdə məqsədi oxucuda həm həmin dövr (əsərdəki hadisələr XX əsrin əvvəllərində baş verir), həm də həmin bölgədə yaşayan əhalinin məişəti, inancları, yaşayış tərzini, dünyagörüşü və s. haqqında təəssürat yaratmaqdan ibarətdir. Məsələn:

“...Zərnigar xanım qayığın suyun axarı ilə gedib, çiləkənə çırpılacağından qorxdu. Ancaq əbəs yerə həyəcan keçirirdi. Çəpin güclü təkanı qayığı suyun axarından çıxartdı. Onlar bəri üzə şütüdülər. Zərnigar xanım əllərini yanına salıb dərinədən nəfəs saldı. Qayıq sahilə yanaşdı, burnu xırdaca daşları şaqqılatdı. Şamxal quş kimi sıçrayıb kənara atıldı. Təkandan silkələnmiş qayıq ləngərləndi və sahildən aralandı. Şamxal əlindəki heybəni çiyinə atdı. Kərəntiyə dirəyib suvadağı çıxdı. Qayığı suyun axarına buraxıb yarığın dibi ilə gedən yoldaşlarının arxasınca baxdı. Onlar bir az aşağıdan, kəndin ucqarındakı qazmaların bərabərliyindən sahilə çıxacaqdılar. Şamxal üst-başını çırpıb, kəmərinə daraltdı. Gümüş dəstəkli xəncərini yana çəkdi. Kərəntini çiyinə alıb, pəncərəsi Kürə baxan evlərinin qənşərindəki cığırla asta-asta yuxarı qalxdı. Zərnigar xanım oğlunun qabağına gəldi. Ana-oğul

dikdirdə qabaqlaşdılar. Şamxal anasını gözüyaşlı görüb, evdə bədbəxt bir hadisə baş verdiyini zənn etdi. Yoxsa arvad bircə gecənin içində bu qədər qocalıb, yumaq kimi büzüşməzdi. Onun beli də bükülmüşdü. Zərnigar xanım yaman günə düşmüşdü” [5, s. 9]. Bu nümunədə verilmiş dialektlərin mənasına diqqət yetirək:

Çəp – avar. Bu söz Tovuz, İmişli, Lənkəran, Mingəçevir və Salyan rayonlarının şivəsində “çəlp” şəklində işlənir.

Çiləkən – axar suyun (arxın, çayın) qabağına yığılan çör-çöp [3, s. 106]. Bu söz Qazax dialektində, həmçinin Oğuz, Tovuz, Zəngilan şivələrində istifadə olunur.

Kərənti – dəryaz. Bu sözün Qazax dialektində, eyni zamanda Culfa, Çəmbərək, Gəncə, Gədəbəy, Goranboy, Naxçıvan, Ordubad, Salyan və Şəmkir bölgələrinin şivələrində “kələntə” şəklində işlənməsinə də rast gəlinir.

Qənşər – ön, qabaq, görünən tərəf. Ucar, Ağsu bölgələrində bu söz əvvəl mənasında işlənir: “Qənşərdə bir kənd Göyçaya baxırdı”, “Qənşər böyük danışar, sonra kiçik” (Ucar) [4, s. 293].

Obrazların dilində dialektizmlərin işlədilməsində isə məqsəd əsərdəki obrazların daxili aləmini açmaq, məhz həmin obrazın dünyagörüşü, həyata baxışı, ətrafdakı insanlara münasibəti və s. haqqında məlumat verməkdən ibarətdir. Əsərdəki bəzi obrazların dilində işlənmiş dialektlərə diqqət yetirək:

1. Pristavın “Xalis Şamildir” dediyi, orta əsrlərin mülkədar qayda qanunlarını qoruyub saxlayan Cahandar ağanın dilində:

-“A bala, a Tapdıq, arabanı yuxarıdan, girmədən sal. Qız qayasından alt tərəfindəki cələyə sür. Oradakı içi ovuq qovağı görmüsənmi? Həmin ağacın dibində maral var. Arabaya qoy gətir” [5, s. 19].

Girmə - çayın keçid yeri. Qazax rayonundan başqa, Mingəçevir dialektində də bu mənada işlənən girmə sözü Əli Bayramlı rayonunda “kolluq” mənasında, Kürdəmir rayonunda isə yuyulduqdan sonra kiçilmiş paltar mənasında işlənir.

Cələ - çay kənarında göy otlu, sulu yer, meşə. Bu söz Qazax dialektində, eyni zamanda Gəncə, Borçalı və Tovuz bölgələrində eyni mənada işləndiyi halda,

Cəbrayıl, Daşkəsən, Gədəbəy rayonlarında boğaz xəstəliyinin adı kimi istifadə olunur.

1. Molla Sadiğın “arpanı dərəyə dırmaşdırması”na inanacaq qədər saf və savadsız olan Salatının dilində:

- “...Hə, deyəsən ürəyin tökülür, hələ harasıdır, çoxlarınız qardaşımın dalınca sürünəcəksiniz, dilinizi bir qarış çıxardıb mənə yalvaracaqsınız, dörd yanımda sırvanacaqsınız ki, məni alın, mən sizin gəlininiz olmaq istəyirəm” [5, s. 253].

Şırvanmaq – yaltaqlanmaq, mehribanlıq göstərmək

- “Qurbanın olum, ay qağa, farağat dur” [5, s. 11].

Qağa – qardaş. Bu söz Qərbi Azərbaycan bölgələrində daha çox işlənir.

Farağat – dinc, sakit. Bu söz Qazax dialektindən başqa, Ağdam, Gəncə bölgələrində də işlənir.

1. “Allah hamını bərabər yaradır”, “Məsələn çörəkdə deyil, gərək insanın ruhi aləmi tox olsun” deyən əsl düşmənlərinin elə dədə-baba qaydaları olduğunu düşünən Əşrəfin dilində dialektlərə çox az təsadüf olunur. Uşaqlıq dövründə mülkədar tərbiyəsindən irəli gələn xüsusiyyətlərlə bağlı olaraq daha çox ötkəm və hikkəli danışan Əşrəf Qori seminariyasında təhsil aldıqdan sonra əsərdəki digər obrazlardan öz düşüncə tərzi ilə fərqləndiyi kimi danışq tərzi ilə fərqlənir. Bunu Əşrəf ilə anası Zərnigar xanımın dialoqunda daha aydın görə bilərik:

“Əşrəf anasının səsinin titrədiyini hiss etdi. Sezdirmədən onun gözlərinə baxdı. Arvadın kirpikləri islanmışdı. Yanağında yaş gilələnmişdi.

- Deyəsən, atam mənə bildiyimdən də zalım adamdır.

- Yox, yox, dərdin alım, onda nə taqsır var? – arvadın səsi titrədi və çevrilib oğlunun üzünə baxdı. Onun bir şey duyub-duymadığını yəqinləşdirməyə çalışdı.

- Özü öz suçunu başa düşdü. Görünür, bibinin qisməti buymuş. Əşrəf dinmədi. Qəlbindəki şübhələr daha da çoxaldı. Aralığa yenidən ağır sükut çökdü...

- Bəs atam bu məsələyə necə baxır, Qoca kişi ilə barışıbsınız ?

- Yox. Nə danışdıdır, ay bala, kişi Şamxalın əlindən zəncir gəmirir, heç barışar ?

- Atam Şamxalla barışmasa, mən də o evə ayaq basmayacam.

- Elə söz danışma, dərdin alım, Şamxal ayrı, sən ayrı. Atan da yazıqdır. Tək qalib” [5, s.213].

Verilmiş nümunədə Zərnigar xanımın dilindən “taqsır”, “nə danışdıdır”, “dərdini alım” kimi sözlər işləndiyi halda, Əşrəfin nitqinin ədəbi dilə daha yaxın olduğunu görürük. Əsərdə eyni zamanda Əşrəfin dilində kəndli sözü əvəzinə “kəndçi” sözünün işləndiyini də görə bilərik.

1. Əşrəfin boş-boş danışdığını düşünən, onun hamını bərabər görməsi fikrini, atasını Qoca kişiyyə tay tutmasını qətiyyə qəbul etməyən Şamxalın dilində:

- “Gör nə günə qalmışam ki, mənim döydüyüm adam mənə qəhmər çıxır, mənə yazığı gəlir. Məni atamın əlimdən almaq istəyir” [5, s. 17].

Qəhmər çıxmaq (qəhmər durmaq) – tərəfdar çıxmaq. Cənubi Azərbaycan, Füzuli, Ucar bölgələrində “qahmar çıxmaq” şəklində işlənən bu sözün Mingəçevir və Qarakilsə şivələrində “qəhmər durmaq” kimi işlənməsinə də rast gəlinir.

Əsərdə həm müəllif təhkiyəsində, həm də obrazların dilində bir sıra atalar sözü və məsəllərin və bir sıra ifadələrin Qazax dialektində uyğun şəkildə verilməsinə rast gəlinir. Məsələn: Əsərdə Şamxalın dilində işlənmiş ifadəyə diqqət yetirək:

- “Yox, atam da olsa boyun əyməyəcəyəm. Onun bir çöpü də mənə lazım deyil. Təzədən onun qapısına getsəm, üzümə vurmasa da, ürəyində “Urvan məndən olmasa, kündən küt düşər” – deyəcək” (mənası: Mənim köməyim olmasa, heç nə edə bilməzsən!) [5, s. 30].

Başqa bir nümunə: A.Osipoviçin dilində:

- “Necə deyərlər, xəstə sağalası olsa, təbib qənşər gələr” (mənası: Xəstə sağalası olsa həkim ayağına-qarşısına gələr.) [5, s. 8].

Zərnigar xanımın dilində:

- “Bir parça çörəyim ovsanata keçdi. Yoxsa balalarım yetim qalacaqdı”, - deyər salamat qurtardığına şükür elədi” (ovsanat - hesab) [5, s. 8].

Eyni zamanda dialektizmlər yerli əhalinin ənənəvi danışq tərzini özündə əks etdirir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə Qori seminariyasından gələn

Aleksey Osipoviçin dili, qismən də Əşrəfin dili digər obrazların dilindən seçilir. Bu obrazlarının dilində dialektizmlərə daha az təsadüf olunur.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynov Ə. “Tənqid və ədəbi proses”, Bakı, “Nurlan” 2009, 345 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 566 s.
3. Bayramov İ. “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 566 s.
5. Şıxlı İ. “Seçilmiş əsərləri”, iki cildə, II cild., Bakı., Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

Gurbanova A.

Dialectics the novel “Deli Kur” (“mad kura”) by I. Shikhlı

(Summary)

In linguistics, dialect lexicon is expressed by various term names. The term dialectism fully expresses the essence of these words. Dialects have a special place in the enrichment of the vocabulary of the language. In this regard, the study of the lexicon of dialects and dialects is of great importance. The dialect words of a certain region are more preserved in the language of the works reflecting the way of speaking the folklore samples of that area.

Гурбанова А.

Диалектика романа «Дели Кур» И. Шихлы

(Резюме)

В лингвистике диалектная лексика выражается различными названиями терминов. Термин диалектизм полностью передает суть этих слов. Дialectы занимают особое место в обогащении словарного запаса языка. В связи с этим большое значение имеет изучение лексики диалектов и диалектов. В языке произведений в основном сохранились диалектные слова определенного региона, отражающие манеру говорить фольклорные образцы этого региона.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.İbrahimova

QASIMOVA GÜLÜ
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulu9722@gmail.com

FRAZELOGİYANIN ÜMUMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Nəsiminin dili, frazeoloji birləşmələr, məcazlar, idiom

Key words: Nasimi's language, phraseological combinations, metaphors, idiom

Ключевые слова: язык Насими, фразеологические сочетания, метафоры, идиома

Mənşəcə türk dillərinə mənsub Azərbaycan dili dünyanın ən qədim və zəngin dillərindən biridir. Dilimizin zənginliyi özünü dilçiliyin bütün şöbələrində göstərir. Frazeoloji vahidlər xalqın tarixi, yaşadığı həyat tərzi və əxlaqi baxışları ilə sıx bağlı olduğu üçün daha çox diqqət çəkir.

Frazeologiyanın sistemli şəkildə araşdırılmasına XX əsrin 50-ci illərindən başlanılmışdır. “XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə ətraflı şəkildə Şarl Balli məşğul olmuşdur. O, dilçiliyin tarixində birinci olaraq frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir” (3, s. 25). Frazeologiyanın müstəqil şöbə kimi formalaşmasında rus dilçisi V.V.Vinoqradovun çox böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində isə frazeologiyayı ilk dəfə araşdıran və onu sistem halında dilçiliyimizə gətirmək təşəbbüsü S.Cəfərova aiddir. (2, s. 300).

Frazeoloji vahidlərin elmi-nəzəri araşdırılmasında fikir müxtəlifliyi özünü göstərir. Təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, Avropa, rus, eləcə də türk dilçiliyində frazeoloji birləşmələrlə bağlı yekdil nəticə əldə olunmayıb. Frazeologiyanın mübahisəli məsələləri çoxdur, ən başlıcası bu dilçilik şöbəsinin tədqiqat obyektinin müəyyənləşdirilməməsidir. Ümumiyyətlə, dil sistemində frazeologiyanın və

frazeoloji vahidlərin yerinin dəqiqləşməsinə ehtiyac var və bu yolda səy göstərilməlidir. Lakin elmi-nəzəri dilçilikdəki bu cür fikir müxtəlifliklərinə baxmayaraq, frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri bütün dünya dillərində eynidir.

Dilçiliyin digər sahələri kimi frazeologiya da iki hissəyə bölünür:

1. Ümumi frazeologiya
2. Xüsusi frazeologiya

1) Ümumi frazeologiya bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqi nəticəsində yaranır. Buna görə də ayrı-ayrı dillərin frazeologiyası öyrənildikcə ümumi frazeologiyaya yeni-yeni faktlar daxil olur.

2) Xüsusi frazeologiyada bu və ya digər bir dilin frazeoloji vahidləri öyrənilir. Xüsusi frazeologiya konkret bir dilə aid olduğu üçün həmin dilin adı ilə adlanır. Məsələn, Azərbaycan dilinin frazeologiyası, İngilis dilinin frazeologiyası, Rus dilinin frazeologiyası, Alman dilinin frazeologiyası və s.

Dilçilik elmində özünə möhkəm yer tutan, dilçiliyin müəyyən sahəsini əhatə edən frazeologiya bir termin kimi iki anlamda işlədilir:

1. Dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cəmi;
2. Bu frazeoloji vahidləri öyrənən dilçiliyin bir şöbəsi;

Bu fikri demək olar ki, frazeologiyadan bəhs edən dilçi alimlərin əksəriyyəti qəbul edir. Bu fikirlə də bağlı dilçi alimlər arasında fikir müxtəlifliyinə rast gəlmirik. Lakin Afad Qurbanov frazeologiyanın belə iki mənə ifadə etməsini dilçilikdə qüsur hesab etmişdir. Bu barədə yazır: “Məlum olduğu kimi, həm dildəki frazeoloji materialın məcmusu, həm də bunlar haqqında elm şöbəsi frazeologiya adlanır. Frazeologiyanın belə iki mənə ifadə etməsi dilçilikdə qüsurdur. Dilin leksik tərkibi leksika, leksikadan bəhs edən şöbə leksikologiya adlandığı kimi, frazeoloji tərkibi bildirmək üçün frazika, frazika haqqında biliyi isə frazeologiya adlandırmaq lazımdır” (3, s. 126). Lakin bu termin dilçilikdə özünə heç bir yer tuta bilməyib. Görünür, Afad Qurbanov söylədiyi fikirlə heç özü də razı olmayıb. Çünki sonrakı əsərlərində o da frazeologiyayı əksər dilçilər kimi iki anlamda işlətməmişdir.

Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə və logos-nəzəriyyə, elm, söz, təlim sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Frazeologiyanın dilçilik elmində yerinə gəldikdə isə burada dilçi alimlər arasında yekdil fikir olmamışdır. Bəzən, frazeologiyayı sintaksis və ya semasiologiyaya aid edirlər. Əksər qrammatika kitablarında isə frazeologiya “Leksikologiya” bəhsində öyrənilir. S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili” kitabında frazeologiya haqqında leksikologiyanın tərkibində məlumat verib, ondan leksikologiyanın bir sahəsi kimi bəhs edib (4, s. 88). Görkəmli dilçi alim, professor Adil Babayev “Dilçiliyə giriş” kitabında frazeologiyayı leksikologiyanın şöbələri arasında göstərib (1, s. 265). Adil Babayev “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabında “Leksikologiyanın şöbələri” adlı başlığı altında frazeologiyayı leksikologiyanın şöbələri arasına daxil etmişdir. (2, s. 222). Lakin burada frazeologiyayı müstəqil bir şöbə kimi ayrıca başlıq altında qeyd etmişdir. Qeyd edək ki, frazeologiyayı müstəqil dilçilik şöbəsi kimi qəbul etməyənlər dilçilər arasında daha çoxdur. Afad Qurbanov isə frazeologiyadan dilçiliyin müstəqil elm sahəsi kimi bəhs edib (4, s. 100). Biz də frazeologiyayı müstəqil dilçilik şöbəsi kimi götürənlərlə razılaşıırıq. Frazeologiya dilçiliyin müstəqil şöbəsidir, digər elm sahəsi kimi özünün tədqiqat obyektini və müəyyən predmeti var.

Dilçilik elmində frazeologiyanın dar və geniş mənada götürülməsi də maraqlı fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarır. H.Bayramov: “Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər: 1) ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər; 2) dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısının deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentləri mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar. Dilçilikdə bunlardan birincisi “geniş mənada frazeologiya”, ikincisi “dar mənada frazeologiya” adlandırılır” (5, s.5). H.Bayramov frazeologiyayı dar mənada götürərək, onun tədqiqat obyektinə hər cür sabit birləşmələri deyil, yalnız dil strukturasının tərkib hissəsi kimi işlənənləri aid etməyin lazım olduğunu qeyd etmişdir (2, s.17).

Bəzən dilçilikdə mürəkkəb sözlər frazeoloji vahidlərdən qarışdırılıb. Buna Səlim Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dili” kitabında rast gəlinir. Səlim Cəfərov bəzi frazeoloji vahidləri mürəkkəb sözlər hesab edərək yazır: “Qovuşma idiomların məcazi mənalı mürəkkəb sözlərdən bir fərqi də ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözlər təklikdə işləndikdə də müəyyən bir məfhum ifadə edən söz kimi özünü göstərir, lakin qovuşmaların bir məfhum ifadə etmək xüsusiyyəti çox zaman cümlə daxilində nəzərə çarpır: məsələn, bel bağlamaq, can atmaq, əlbəyaxa olmaq, əl-ayaq etmək, dil vermək, dil açmaq, alt-üst etmək, gözaltı eləmək və s. mürəkkəb sözlər məfhumu qabarıq və aydın ifadə etdiyi halda; göz yummaq, düz gəlmək, əl götürmək, əl açmaq, yola getmək, yola aparmaq, gün qazanmaq və s. qovuşmalarının məfhumu ifadə etməsi konkret olaraq cümlə daxilində verilə bilər” (5, s.90). Həsən Baxşiyev özünün “Azərbaycan dilinin müxtəsər frazeologiya lüğəti” kitabında yuxarıda göstərilən, mürəkkəb sözlər kimi qeyd edilən birləşmələri frazeoloji vahidlər kimi mənalərini izah etmişdir: bel bağlamaq- arxalanmaq, arxayın olmaq, etibar etmək; can atmaq- bir iş üçün səy göstərmək, bütün varlığı ilə çalışmaq; dil vermək - 1) söz vermək, vəd vermək; 2) öyrətmək; dil açmaq-1) dinmək danışmağa başlamaq (körpə uşaqlarda); 2)yalvarmaq; (3,s.43). Bizim fikrimizcə, S.Cəfərovun yuxarıda məcazi mənalı mürəkkəb söz adlandırdığı birləşmələri frazeoloji vahid hesab etmək daha doğru olardı. Çünki bel bağlamaq, can atmaq, dil vermək, dil açmaq və s. bu kimi ifadələrdəki sözlər üzvi surətdə elə birləşib ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək olmur. Bundan başqa tərəfləri təşkil edən sözlər ayrılıqda bildirdikləri mənalərini itirərək, bir ümumi məcazi mənə ifadə edirlər. Frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə olan lüğəviləşmiş dil vahidləridir.

Dilçilikdə mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidlərin bir-biri ilə qarışdırılması mürəkkəb sözlərlə frazeoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır.

Rus dilçisi V.V.Vinoqradov frazeologiyanın müstəqil dilçilik şöbəsi kimi formalaşmasında böyük rol oynamışdır. O, frazeoloji vahidlərin tiplərini,

xüsusiyyətlərini, onların elmi təhlilini vermişdir. V.V.Vinoqradov rus dilinin frazeoloji materialları əsasında frazeoloji vahidləri təsnif edərək, üç qrupa bölmüşdür:

- 1) Frazeoloji uyuşmalar (frazeoloqiçeskiye yedinstva);
- 2) Frazeoloji birləşmələr (frazeoloqiçeskiye soçetaniya);
- 3) Frazeoloji qovuşmalar (frazeoloqiçeskiye sraşeniya);

Onun bu bölgüsü müxtəlif dünya dillərinin materialları əsasında frazeoloji vahidlərin tədqiq olunmasına təkan verdi. V.V.Vinoqradovun frazeologiya bəhsi ilə bağlı elmi konsepsiyaları bir çox dilçilərə frazeologiyanı dərk etməyə kömək etmiş və onları bu sahədə istiqamətləndirmişdir.

V.V.Vinoqradovun frazeoloji vahidlər haqqında verdiyi bu bölgünü Azərbaycan dilçiləri müəyyən qədər inkişaf etdirərək frazeologiya haqqında bəhslərində istifadə etmişdilər. H.Bayramov “Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları” kitabında bu təsnifat haqqında bəhs etmişdir. O, bu təsnifatın bir müddət həm rus dilində, həm də digər dillərin dilçilik əsərlərində məqsədəuyğun sayıldığını, lakin son illərdə bu işlə daha dərinlən məşğul olan tədqiqatçıların bu təsnifatın özünü doğrultmadığını bildiren fikirlərini də əks etdirmişdir. H.Bayramov N.N.Amasovanın bu bölgü haqqında təhlilini verərək, alimin bu bölgü əleyhinə irəli sürdüyü fikirlərlə (“buradakı təsnifat vahid prinsipə əsaslanmır”) razılaştığını qeyd etmişdir. Buradan belə nəticə çıxartmaq olur ki, H.Bayramov V.V.Vinoqradovun bu bölgüsü ilə razılaşmır (4, s. 8,9).

A.Qurbanov V.V.Vinoqradovun bu bölgüsünü əsas götürərək frazeoloji vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. frazeoloji qovuşma;
2. frazeoloji birlik;
3. frazeoloji birləşmə; (4, s. 24)

S.Cəfərov frazeoloji vahid terminini idiom termini ilə əvəz edərək onları belə qruplaşdırmışdır:

1. qovuşma idiomlar;
2. birləşmə idiomlar;

3. uyuşma idiomlar; (1, s. 109-112).

Ağamusa Axundov bu bölgüyə birini də əlavə edərək, frazeoloji vahidləri dörd yerə ayırmışdır:

1. Frazeoloji uyuşmalar;
2. Frazeoloji birləşmələr;
3. Frazeoloji qovuşmalar;
4. Frazeoloji ifadələr; (5, s. 169).

Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsaslarını araşdıran H.Bayramov V.V.Vinoqradovun frazeoloji vahidlərlə əlaqədar təklif etdiyi bölgünü dilimizə uyğunlaşdıraraq bu terminlərlə vermişdir:

1. Frazeoloji birikmələr;
2. Frazeoloji bitişmələr;
3. Frazeoloji birləşmələr; (3, s. 8)

Adil Babayev də frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı münasibətdən bəhs edərək, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. İdiomlar-frazeoloji qovuşma;
2. Frazeoloji birlik;
3. Frazeoloji birləşmə; (2, s. 224)

V.Vinoqradov bu bölgünü felektiv dil qrupuna daxil olan rus dilinin frazeoloji materialları əsasında vermişdir. Bizim fikrimizcə, bu bölgülərin heç birində nə dəqiqlik gözlənilir, nə də vahid bir prinsipə əməl olunur. Bir sözlə, bu cür təsnifat iltisacı dil qrupuna aid olan Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji vahidlər aid olduğu xalqın təfəkkürünü, əxlaqını, düşüncə tərzini ifadə etdiyinə görə, bir sözlə, milli koloritli olduqlarına görə, frazeoloji vahidlərin təsnifatını da aid olduğu dilin xüsusiyyətlərindən çıxış edərək aparmaq lazımdır.

Frazeoloji vahidlər ümumi və xüsusi növlərə ayrılır. Ümumxalq tərəfindən işlədilən frazeoloji vahidlər ümumi frazeoloji vahidlər adlanır. Ümumi frazeoloji

vahidlər həm şifahi nitqdə, həm də bədii yaradıcılıqda tez-tez istifadə olunur.
Məsələn:

Badamı zavodlar, mədənlər, fabriklər çağırdığı halda, o öz köhnə sənətindən əl çəkmirdi. (Abdulla Şaiq)

Məlik başını buladı - bu bol günəşli xoş gündə siyasi məsələləri xatırlamağa dəyərdi? (Anar)

Cəhd edəmə ki, alinə könlümü verməyəm, vəli,
Həm bilirəm ki, aqibət alinə könlüm alına.

Çəkməyən eşqin bəlasın, görməyən hicrin qəmin,
Dərdi dərmansızdır anın, çarə yox dərmanına. (Nəsimi)

Bu misralardakı könlümü verməyəm, könlüm alına, çəkməyən eşqin bəlasın frazeoloji vahidləri ümumi frazeoloji vahidlərdir, çünki bunlardan hamı istifadə edir və bu ifadələrə dilin müxtəlif üslublarında rast gəlmək olar. Şair və yazıçıların bədii əsərlərdəki obrazlılığı, ifadəliliyi, emosionallığı artırmaq məqsədi ilə yaratdıqları frazeoloji vahidlər isə xüsusi frazeoloji vahidlər adlanır. Xüsusi frazeoloji vahidləri bədii frazeoloji vahidlər də adlandırmaq olar. Məsələn:

Bakının göylərində mənzil etməyə qərar vermiş qara, sıx cənub buludları ucubucağı olmayan durna qatarı kimi düzülərək, aylı-ulduzlu göylə şəhərdən ucalan çırağ və elektrik işıqlarının bir-biri ilə öpüşməsinə mane olurdu. (Abdulla Şaiq)

Müdəvvər nöqtəyi-halın bəbəktək eynə qondurdum,
Bəbəksiz qalsın ol göz kim, bu xalın qədrini bilməz.

Yandırıcı firqətin yaxdı məni narinə,
Könlüm ulaşmaq dilər yarı-vəfadarinə!

Naz edərsə, nazını çəkmək gərək,
Can fəda qılmaq gərək növrəstədir! (Nəsimi)

Bədii ədəbiyyatdan gətirilmiş nümunələrdə eynə qondurdum, könlüm ulaşmaq dilər, can fəda qılmaq gərək frazeoloji vahidləri xüsusi frazeoloji vahidlərdir. Xüsusi frazeoloji vahidlərin yaradılması şair və yazıçıların istedad və bacarıqlarının ən

qabarıq nümunəsidir. Xüsusi frazeoloji vahidlər həm də ümumilikdə dilimizin frazeoloji vahidlər sisteminin zənginləşməsinə səbəb olur.

Ümumi və xüsusi frazeoloji vahidlərin bir-birindən əsas fərqli cəhəti budur ki, ümumi frazeoloji vahidlər dilin bütün üslubi dairələrində istifadə olunur, lakin xüsusi frazeoloji vahidlər isə müəyyən üslubi məqamlarda işlənir. Ümumi və xüsusi frazeoloji vahidlərin oxşar cəhətləri isə budur ki, hər ikisi xalqın yaradıcılığının məhsuludur. Başqa sözlə desək, hər ikisi dilin yaradıcısı və daşıyıcı olan xalqa məxsusdur.

Frazeoloji vahidlər üslubi xarakter daşıyır. Frazeoloji vahidlərsiz nəinki, şifahi nitqdə, eyni zamanda bədii əsərlərin dilində geniş istifadə olunur. Semantik xüsusiyyətləri rəngarəng, zəngin olan frazeoloji vahidlərin həm şifahi nitqdə, həm də bədii yaradıcılıqda istifadəsi dilin obrazlığını, ekspressivliyini, ifadəliyini artırır.

Ədəbiyyat:

1. A. Babayev. Dilçiliyə giriş, Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2004. -512 səh.
2. A. Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili I cild (2cildə), Bakı- “Nurlan”-2003. 450 səh.
3. A. Axundov. Ümumi dilçilik. “Maarif” nəşriyyatı, 1979. 253 səh.
4. Ə. Ə. Orucov. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm, 1976.
5. H. Baxşiyev. Azərbaycan dilinin müxtəsər fraeologiya lüğəti. Bakı, “Bakı Universteti” nəşriyyatı, 2004. 185 səh.

Gasimova G.

General-theoretical issues of phraseology

(Summary)

The article examines the general-theoretical issues of phraseological units, provides extensive information about them, discusses the importance of phraseological units in both oral and artistic creativity in art samples.

Phraseological units attract more attention because they are closely related to the history, lifestyle and moral views of the people. Charles Balli was the first in the history of linguistics to define phraseology as an independent branch of lexicology.

As for the place of phraseology in linguistics, there was no consensus among linguists. Sometimes, phraseology is referred to as syntax or semantics.

Гасымова Г.

Общетеоретические вопросы фразеологии

(Резюме)

В статье исследуются общетеоретические вопросы фразеологизмов, приводится обширная информация о них, обсуждается значение фразеологизмов как в устном, так и в художественном творчестве в художественных образцах.

Фразеологические единицы привлекают больше внимания, потому что они тесно связаны с историей, образом жизни и моральными взглядами людей. Чарльз Балли был первым в истории лингвистики, определившим фразеологию как самостоятельный раздел лексикологии. Что касается места фразеологии в лингвистике, между лингвистами не было единого мнения. Иногда фразеологию называют синтаксисом или семантикой.

Rəyçi: f.f.d, dos. S.Rüstəmovə

SEYİDZADƏ ÜNBÜL

Azərbaycan Dillər Universiteti

umbulseyidzade@gmail.com

MƏTNLƏRİN FORMALAŞMASINDA TƏKRARLAR KOHEZİV VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: məndaxili əlaqəlilik, koheziya, koheziv vasitələr, təkrarlar, leksik təkrarlar

Key words: intratextual coherence, cohesion, cohesive devices, repetition, lexical repetitions

Ключевые слова: внутритекстовая согласованность, сплоченность, связные устройства, репетиция, лексические повторы

Mətn daxili əlaqələr mətn dilçiliyi üçün çox böyük önəm kəsb edir. Lakin müasir dilçilikdə mətn əlaqəliliyindən danışıarkən formal-qrammatik əlaqə vasitələrinin işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, mətn daxili əlaqəlilik, onların strukturu, öyrənilməsi kimi məsələlər mətn linqvistikası üçün xüsusi önəm kəsb edir. Hətta dilçilik tədqiqatlarının obyektini kimi qəbul olunan qrammatiklik anlayışının özü də mətn daxili əlaqəlilik anlayışından asılı vəziyyətdə təsvir edilir. Və bu cür yanaşma çərçivəsində təbii bir hal kimi əsas diqqət formal əlaqə vasitələrinə yönəldilir. Bir çox alimlər tərəfindən mətn daxili əlaqəlilik müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Məsələn, M.A.K.Halliday və R.Həsən “Cohesion in English” əsərində mətn daxili əlaqəliliyi “koheziya” adlandırmışlar. Onlar koheziyanı cümlələri əlaqələndirən vasitə adlandırırlar. Lakin özlüyündə koheziya mətn qəbuledicinə mətnin mənasının başa düşülməsi üçün kifayət deyil. Belə ki, komponentləri arasında çoxsaylı sıx əlaqələrə malik mətni formalaşdırmaq asan olsa da, onun başa düşülən olması və şərh çətindir. Mətn çərçivəsindəki “əlaqəlilik” sadəcə sözlər arasında mövcud əlaqələrə əsaslanmır. Çünki mətni qəbuledənə məna bitkinliyinə malik mətni bu cür xüsusiyyətə malik olmayan formal əlaqəli dil parçasından ayıra bilmək imkanı verən amil mövcuddur. Həmin amil məna ardıcılığı və ya bitkinliyi (coherence) adlanır. Bu məfhumun əsas səciyyəvi cəhəti onun koheziya kimi dildə deyil, cəmiyyətdə mövcudluğudur. N. Enkvist mətn daxili əlaqəliliyi aşağıdakı formula şəklində izah edir:

Əlaqəlilik = koheziya + koherentlik

Bu münasibətlər qarşılıqlı şəkildə intensional olaraq bir-birini tələb edir.

Mətnin struktur bütövləşməsinə təmin edən koheziya bir sıra amillərin yardımı ilə reallaşır. Praktiki olaraq dilin istənilən səviyyəsi koheziya üçün nə isə verir bu vasitələr arasında iki ən ümumi vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə

tipinin “sintaktik” mahiyyətini nəzərə alıb bu ad altında birləşdirmək mümkündür. Bu əlaqələr sintaktik qəbildəndirlər. “Sintaktik əlaqə üsulları komponentlərin bir-birinə struktur-semantik cəhətdən bağlanmasını təmin edir. Başqa sözlə desək, bu qrupa komponentlər arasında semantik məna əlaqəsini saxlayan və komponentlər arasında tekst yaradılmasına aid olan struktur əlaqəni təmin edən tekstyaradıcı faktor kimi ilk növbədə məhz təkrarlar haqda danışmaq lazımdır.”

Mətnə özünü göstərən təkrarlar spesifik bir sistem təşkil edirlər. Belə ki, burada təkrarların ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək mümkündür və özünün struktur mürəkkəbliyindən və ya sadəliyindən asılı olmayaraq təkrar, prinsip etibari ilə, mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm sementvari bir üsul kimi üzə çıxır.

Mətnə təkrar funksiyasında hətta bütöv cümlə strukturu özünü göstərə bilər. Belə olarkən, yəni, bütöv cümlə təkrar kimi özünü göstərərkən mətn daxilində təbii şəkildə o cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və təbii şəkildə o cümlənin struktur dəyəri azalır. Təkrar olaraq adlandırdığımız əlaqə vasitəsi iki hissədən, yəni komponentdən ibarət olur:

1. Təkraredilən hissə
2. Təkraredən hissə

Yəni, təkraredilən hissə birləşərək, bu əlaqəni meydana gətirə bilər. Əlbəttə, iki və daha artıq bir-birinə bağlı cümlələrdə mənanın daha da aydın surətdə başqasına çatdırılması üçün ən yaxşı vasitə təkrardır. Bir çox tədqiqatçılar öz araşdırmalarında bunu qeyd etmişlər. Belə ki, mətn boyu təkrar edən hissə təkrar olunan hissədəki sözü sanki ardıcıl surətdə, get-gedə açır. Və təkrarın müxtəlif növlərinin mövcudluğu həmin təkrar edən hissənin həmişə eyni formada olub-olmaması zərurətindən meydana çıxır. Yəni, öz quruluşunun mürəkkəb olub-olmamasından asılı olmayaraq, təkrarların müxtəlif növləri mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşuna daxil olur. Bununla da o, mürəkkəb sintaktik bütövün bütövlüyünə xidmət edən məna gücləndirici bir əlaqə vasitəsi yaratmış olur. Ümumiyyətlə, hər hansı bir dildə təkrarların olması heç də keyfiyyəti aşağı salaraq ləğv etmir, əksinə, emosionallığın artmasına gətirib çıxarır. Bəzən bir sıra əsərlərdə tez-tez təkrarlanan sözlər çox vaxt

bir rəmz kimi çıxış edirlər. Bəzən isə qısa bir ifadə daxilində işlənən təkrarlar tamamilə bədii bir əhəmiyyət kəsb edirlər, yəni yalnız onların vasitəsilə müəllif öz fikrini oxucusuna istədiyi qədər emosional və daha qabarıq çatdırma bilmiş olur. Ümumiyyətlə, təkrarların müxtəlif növləri bir-biri ilə əlaqədar olduqları kimi, bu əlaqələr də öz növbəsində, olduqca mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Bəzən bu əlaqələrin özü də o qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olur ki, onları izah etmək böyük bir çətinlik törədir.

Təkrar çoxşaxəli mövzudur. Onun haqqında danışarkən, çox məsələlərlə, məsələn, məna təkrarı, istər qrammatik cəhətdən (əlavələr), istərsə də leksik cəhətdən (qoşa sözlər) mənanın təkrar olunması, eyni zamanda, geniş mənada sinonimiya məsələsinə də toxunmaq olar. Əgər bir halda ümumiləşmiş təkrar sözlər işlənirsə, digər halda, onların daha geniş forması işlənir.

Ümumiyyətlə, dilimizdə təkrarlanan bağlayıcılara və hətta inkar əvəzlərinə də rast gəlinir. "Dilimizdə elə təkrar növünə də rast gəlinir ki, bu zaman təkrarlar yalnız bir cümlə daxilində olan tərkiblərdə deyil, həmçinin yanaşı gələn iki cümlədə də özünü göstərə bilər. Belə ki, bu halda, əvvəlki cümlənin son üzvü qrammatik formada sonrakı cümlənin ilk sözü kimi işlədilər bilər. Məs.:

1. Həmişə də eyni sözləri deyərdi. Deyərdi ki, dədənə oxşayırsan... (Əylisli);

2. Masməxanım bunları fikirləşdi və evi yadına düşdü. Yadına düşdü ki, yenə tək-tanha qalacaq həmin evdə... (Elçin).

Bundan başqa, şifahi dildən yazılı ədəbiyyata gəlmiş təkrar növlərindən biri isə "ki" ədatının işlənməsidir və bu, əsasən inkar formalı feillərin təkrarlanmasından ibarətdir. Məs.:

İstəmir ki, istəmir!

Gəlmir ki, gəlmir!

Bundan başqa, Azərbaycan dilində təkrarlar haqqında danışarkən, onların başqa bir növü olan əlavəli təkrarları da qeyd etmək olar. Onların isə ən əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, təkrar komponentlər arasına bir, iki və ya daha çox söz daxil ola bilər ki, elə bu sözlər vasitəsilə də cümlənin mənası daha konkretləşmiş, daha izahlı

olur (belə təkrar növü ən çox cümlənin xəbərini dəqiqləşdirmək məqsədilə işlənir). Həmçinin, əlavəli təkrarlar bir cümlə daxilində bir və ya iki dəfə deyil, daha çox işləyə bilər və onlarda xüsusi intonasiya da mühüm rol oynayır.

1. Elə bil yerimək, oturmaq, yaşamaq icazəsini də böyük çətinlik və yalvar-yaxardan sonra almışdı, həm də müvəqqəti almışdı (Anar);

2. Məmmədağanın acığı özünə tutmuşdu, həm də yaman acığı tutmuşdu(Elçin).

Bundan başqa, Azərbaycan dilində eyni bir sözün yalnız eyni cümlə daxilində deyil, həm də mürəkkəb sintaktik bütövlərin digər mərhələlərində təkrarlanması hallarına tez-tez təsadüf etmək olar. Məsələn:

“İnanan inansın, inanmayan inanmasın!..”...xəstə bu cümləni haradasa, kiminsə ağızından eşitdiyi bu bir neçə sözü özlüyündə bir də təkrar elədi. Harada eşitmişdi bunu, kimdən eşitmişdi və eşitmişdisə də, niyə məhz indi yadına düşdü: inanan inansın, inanmayan inanmasın! (Səmədoğlu)

“Təkrarlar həmişə dilin sintaktik strukturu ilə əlaqədar olurlar, yəni təkrarlar, bildiyimiz kimi, nə qədər müxtəlif və zəngin olsalar da, nə qədər özünəməxsus bir xüsusiyyətlərə malik olsalar da, onlarda həmişə müəyyən bir qanunauyğunluq duyulur. Musa Adilov təkrarların rolunu vurğulayaraq onları belə qiymətləndirir. “Təkrarlar bəzən qədim ifadə tərzinin dildə qalığı kimi, bəzən müəyyən tarixi etnoqrafik realilər ilə əlaqədar olaraq bəzən analogi üsul ilə əmələ gələrək, bəzən tərcümə nəticəsində, bəzən fərdi yaradıcılıq ilə bağlı olaraq, bəzən daha geniş (konkret) ifadələrin ixtisarı (müərrədləşmə) nəticəsində, bəzən üslubi-estetik tələblərdən dolayı və s. dildə özünü göstərir””. [2]

Deməli, təkrarlar haqqında bütün söylənilənləri ümumiləşdirərək, təkrarın sxemini qura bilərik. Belə ki:

1. təkrar – mətn komponentlərini bir-biri ilə bağlayan çox mühüm bir faktordur;
2. təkrar özü bir sistem kimi müəyyən təsirlə ortaya çıxarıla bilər;
3. təkrarın tərkibi müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə oluna bilər.

Mətn sistemində dolğun bir sistem yaradan təkrarların aşağıdakı növləri var:

-fonetik təkrarlar (buraya alliterasiya aiddir),

-leksik təkrarlar (buraya tam, natamam və sıfır leksik təkrarlar və yaxud ellipsisləşmə aiddir);

-morfoloji təkrarlar (buraya zaman, şəxs, hal şəkilçilərinin təkrarlanması aid edilə bilər);

-sintaktik təkrarlar (buraya paralelizm aiddir).

Biz burada, əsasən, Azərbaycan dilində təkrarların bir növü olan leksik təkrar və onun müxtəlif növlərinin həm ikikomponentli, həm də çoxkomponentli mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində rolundan bəhs edəcəyik.

Leksik təkrarlar, bildiyimiz kimi, istər bir cümlədə, istərsə də bir neçə cümlə daxilində - yəni mətn daxilində işləndikdə, sözsüz ki, digər təkrar növləri kimi, emosionallığı, vurğunu artırır, diqqəti vurğulanan obyektə yönəltməyə kömək edir və hətta, bir çox hallarda, onların işlənməməsi mətnin məntiqinə təsir edir və onun güclü çatdırılmasının qarşısını alır. Leksik təkrarların bir neçə növü var: tam, natamam və sıfır leksik təkrarlar. Məsələn bundadır ki, leksik təkrarların hər bir növü ikikomponentli və çox komponentli mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində həm ayrıca bir söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə şəklində özünü göstərə bilər. "Məşhur dilçi V.Q.Qak cümlə səviyyəsində təkrar nominasiyası barədə qeyd edir ki, sözlə cümlənin təkrarı arasında çox böyük fərq var. Belə ki, "sözün təkrarı zamanı müxtəlif qrammatik vasitələrdən, məsələn əvəzlilərdən istifadə olunduğu halda, cümlənin təkrarında onlar özünü göstərə bilsə də, leksik təkrarlarla müqayisədə cümlələrin müəyyən struktur və funksional xüsusiyyətləri mövcuddur. Və təkrarlar yeni informasiya daşımadıqları və artıq məlum olan bir şey haqda danışdıqları halda, onlar emfatikliyi qoruyub saxlayır və onlardan həmişə emosional dəyər ifadə etmək üçün istifadə olunur." [2] Leksik təkrarlar mətndə çıxış etməklə, sanki bir sistem təşkil edirlər. Üslubi vasitə kimi onların mənası - adresatın məntiqi və emosional xarakterinə xüsusi gücləndirici təsir göstərməsindədir. Leksik təkrarlar, demək olar ki, çox zaman bu və ya digər üslubi funksiya daşıyan bir vasitə kimi çıxış edirlər. Bu mövzuya həsr olunmuş bir çox əsərlərdə onların gücləndirici-ayırıcı funksiyaya malik olması göstərilir. Pille-pillə söz, söz birləşməsi və ya cümlələrin müxtəlif növ leksik

təkrarlar kimi iştirak etməsi üslub baxımından olduğu kimi, struktur baxımından da vacib bir proses kimi nəzərə çarpır. Sıfır leksik təkrarlar işlənən hissələrdə cümlə quruluşunda cümlə üzvlərinin düşməsi müşahidə olunsa da, mənasına görə, mürəkkəb sintaktik bütöv komponentləri bir-birilə sıx bağlı olduqları üçün onlar aydın surətdə başa düşülür, daha doğrusu onları asanlıqla cümlədə yerinə bərpa etmək belə mümkün olur. A.Məmmədov qeyd edir ki, mətnyaradan leksik təkrarlar kompleksinə əslində ellipsis də daxil edilməlidir, burada söhbət mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində təkrar zəncirinin mətnin birinci komponentlərində başlanıb, orta mərhələdə transformasiyaya uğramasından və sonrakı komponentlərdə isə ellipsislə əvəz olunmasından gedir.

Leksik təkrarların istifadə olunması maraqlı olduğu kimi, onların təsnifatı bir qədər mürəkkəbdir. Əlbəttə ki, mürəkkəblik tam və ya natamam xəbər təkrarında özünü göstərir, çünki bu, bilavasitə cümlə təkrarına xidmət edir. K. Abdullayevin qeyd etdiyi kimi, xəbərin təkrarı tam və ya natamam ola bilər. Natamam təkrarlardan o zaman danışmaq olur ki, paralel komponentlərdə müxtəlif subyektlər iştirak edir və uzlaşma eyni şəkildə həyata keçirilmir.

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, leksik təkrarların bir neçə növü var: tam leksik təkrarlar, natamam leksik təkrarlar və s.

Tam leksik təkrarlar, müəyyən hadisə, təzahür, situasiya, şəxs və ya əşyanı nəzərdə tutan məlumat mətnində onların maksimum dəqiq göstərilməsini tələb edir. Həmin obyekt bütün mürəkkəb sintaktik bütöv, mətn parçası boyu təkrar şəkildə eyni bir sözlə bildirilə bilər. Lakin o, müxtəlif sözlərlə də ifadə edilə bilər. Mürəkkəb sintaktik bütövün başlanğıc cümləsində haqqında söhbət gedən obyekt, bir qayda olaraq, onu bilavasitə təqdim edən sözlə ifadə edilir. Sonrakı cümlələrdə isə obyektin göstərilməsi dolayı yolla ya obyektin ilkin ifadəsinin sinonimi olan, ya da obyektin dolayı yolla, "təkrar nominasiya" ilə adlandıran sözlə reallaşdırıla bilər. Təkrar nominasiya obyektin əvvəlki işarəsi ilə müxtəlif şəkildə əlaqələnməklə ya tammənəli sözlərlə, ya bu hallarda əvəzləyici söz rolunu oynayan şəxs, işarə və yiyəlik əvəzlilikləri (əvəzliyinin bu növünün olduğu dillərdə) və sifətlərlə, ya da, nəhayət,

fərdiləşdirici funksiyada rolu isimlə təqdim edilmiş nitq obyektinin nitq situasiyası ilə əlaqəsini ifadə etmək olan müəyyən artikllı isimlə reallaşır. Tam leksik təkrarlanma zamanı adından da görüldüyü kimi, mətnin əvvəlki cümləsindəki (xüsusilə başlanğıc mərhələsində) leksik vahid sonrakı cümlələlərdə müxtəlif dəyişikliklərlə deyil, olduğu kimi, tam formada təkrarlanır. Mətnin dərk olunmasında tam leksik təkrarların rolu böükdür. Belə təkrarlar mənəni daha qabarıq şəkildə ifadə etməyə xidmət edir. Onlara daha çox köhnə ədəbiyyatda, xüsusilə də klassik ədəbiyyatda rast gəlmək olar.

Natamam leksik təkrarlar. Leksik təkrarların digər növü natamam leksik təkrarlardır. Tam leksik təkrarlardan fərqli olaraq, natamam növdə leksik vahidlər növbəti komponentdə dəyişikliyə uğrayır. Bu halda onlar xüsusilə şəkilçilər vasitəsilə dəyişilərək təkrarlanır. Azərbaycan dilində natamam şəkildə təkrarlanma çox geniş şəkildə yayılmışdır. Misallara diqqət yetirək:

1. Məgər, sultanım, oğlan o arada yıxılmışdı. Qarğa-quzğun qan görüb oğlanın üstünə qonmaq istədi (KDO);

2. Zaur bir an donub qaldı və nədənsə dərhal anasına baxdı. Anası da cəld ona baxdı və Zaur başa düşdü ki, anasıyla Zaurdan başqa bu otaqda heç kəs Tahminənin son cümləsinin fərqiə varmamışdı (Anar).

Bunlarla yanaşı, mürəkkəb sintaktik bütöv daxilində mürəkkəb adlar da natamam şəkildə işlənə bilir: Dirsə xan dutsaq oldu, gedər. Dirsə xanın dutsaq olduğundan Oğuz bəylərinin xəbəri yox (KDQ).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində misallarda natamam təkrar kimi üzə çıxan sözlərdə (oğlan-oğlanın, Zaur-Zaurdan, Dirsə xan-Dirsə xanın) hal şəkilçiləri sözün formasını dəyişmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM- Innovation, 2016, 360 s.

2. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Elmi redaktorlar: Abdullayev K.M., Qranovskaya L.M., Musayev M.M., Bakı, Mütərcim, 2012, 608 s.

3. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, Elm, 2001, 144 s.

4. Rəhmanova Q.R. Koheziya kateqoriyası müasir Britan mətbuatının mətnlərində. Dissertasiya. Bakı, 2018, 68 s.

Seyidzada U.

Repetition as a cohesive device in the formation of texts

(Summary)

Repetition is of special importance in the connection of sentences and the formation of texts. Repetition can manifest itself at any level of language. The use of repetitions in language is not a negative thing. On the contrary, through repetitions, the quality, expressiveness, etc. of any micro or macro text sample. it is possible to increase. Repetition is widely used in our language, whether in the style of everyday life, or in the style of journalism, or in the style of art.

Сейидзада У.

Повторение как связующий инструмент в формировании текстов

(Резюме)

Повторение имеет особое значение при соединении предложений и формировании текстов. Повторение может проявляться на любом уровне языка. Использование повторов в языке не является чем-то отрицательным. Напротив, за счет повторов качество, выразительность и т. Д. Любого микро- или макротекстового образца. есть возможность увеличить. Повторение широко используется в нашем языке, будь то стиль повседневной жизни, стиль журналистики или стиль искусства.

Rəyçi: f.e.d., akad. K.Abdullayev

ƏMİRASLANOVA RƏHİMƏXANIM

Azərbaycan Dillər Universiteti

rehimeemiraslanova@gmail.com

DİLİN TERMİNOLOJİ SİSTEMİNDƏ İNFORMATİKA TERMİNLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: İKT, terminoloji sistem, informatika terminləri, beynəlmiləl informatika terminləri

Key words: ICT, terminological system, computer science terms, international computer science terms

Ключевые слова: ИКТ, терминологическая система, термины информатики, интернациональные информатические термины

Dilin inkişafının əsas meyillərindən və mənbələrindən biri onun cəmiyyətin inkişafı ilə bağlılığındadır. “Dilin ictimai mahiyyətindən danışarkən insan cəmiyyətinin inkişafında baş verən dəyişmələri də nəzərə almaq lazımdır, çünki dil cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrini daha geniş və daha ətraflı əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir” [4, s.286]. Hər bir dilin formalaşması və inkişafı onun daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, məskunlaşma yerindən, əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılıdır. İctimai-siyasi və mədəni proseslərdə qohum və qohum olmayan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli əlaqələri fərqləndirmək mümkündür. Bu mənada ticari, mədəni, siyasi, sosial əlaqələr xüsusi vurğulanmalıdır. Müasir qloballaşma şəraitində bazar iqtisadiyyatına keçid, intellektual fəaliyyət sahələrinin yaranması və çoxalması, videotexnika, İKT-nin inkişafı, internetin imkanlarının genişlənməsi, sosial-psixoloji inkişaf yeni anlayış, məfhum, söz və terminlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu anlayışların adlandırılması zərurəti dil sistemində terminologiyanın müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafına şərait yaradır.

Hazırda bir çox sahədə qloballaşma prosesi gedir. Qloballaşma dünyanı cənginə alıb desək, heç də yanlışdır. Qloballaşma prosesi bütünlüklə dünyanın dil mənzərəsinin o cümlədən, terminologiyanın da qloballaşmasına səbəb olur. Qloballaşan dünyada İKT-nin rolu çox böyükdür. XXI əsr biz həttə “İKT əsr”

adlandırma biləri. İnformasiya Komunikasiya Texnologiyaları (İKT) terminologiyası dildə ümumi terminologiyanın bir hissəsi olub, o da öz növbəsində terminlər haqqında elmin - terminşünaslığın tədqiqat obyektidir. Artıq bu yeni texnologiya sahəsi demək olar ki, bütün həyatımıza nüfuz edib. Qloballaşma nəticəsində İKT sahəsində yaranan terminlər beynəlmiləl səciyyə daşımağa başlayır. İnformatika müxtəlif sahələrin nailiyyətləri ilə inkişaf edərək, öz altdilini istifadə etdiyi sahələrin leksikası ilə daha da zənginləşdirir. Bu gün dünyada informasiya savaşı gedir, bu müharibə hətta silahdan da daha kəskin funksiya daşımağa başlayır. 2020-ci ildə ölkəmizin apardığı və zəfərlə bitən İkinci Qarabağ müharibəsi bunun bariz nümunəsidir. Ön cəbhədə müharibə aparan əsgərlərlə birlikdə, arxa cəbhədə, yeni sosial mediada xarici dil biliklərinə malik vətəndaşlarımız informasiya mübarizəsi aparır, xalqımızın haqq səsinə dünya ictimaiyyətinə çatdırırdı. Bütün bunların hamısı isə yeni terminlərin yaranmasına və onların işlənmə imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur.

Bəllidir ki, terminlər - öz vacib təyinatına uyğun olaraq ayrı- ayrı elm sahələri üzrə məhdudlaşdırılmış xüsusi sözlərdir. Onlar anlayışların və məhfumların adlarının birmənalı, daha dəqiq ifadəsini özündə ehtiva edən sözlər hesab olunur. Terminlərin əsas keyfiyyəti onun dəqiq, birmənalı və konkret olmasındadır. Günümüzdə terminologiyanın inkişaf istiqamətləri elm və texnikanın, İKT-nin sürətli tərəqqisi ilə bilavasitə əlaqədardır. Terminlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların definitivliyidir. Definitiv terminlərdən, termin birləşmələrindən danışarkən deməliyik ki, burada terminlər ifadə etdiyi anlayışlar sistemi ilə bilavasitə uzaqlaşaraq tərifi qazanmaq üçün müvafiq olaraq, iqtisadi anlayışların məzmununun interpetasiyasını verir, onu müəyyən çərçivədə təsbit edir. Odur ki, definisiyaya malik terminlər xüsusi təyinat alır və mətndən asılı olmaqdan azad olur. Son zamanlar informatika terminologiyası sahəsinə xüsusi diqqət yetirilir, bu sahədə mühüm tədqiqatlar aparılır. Terminoloji informatika informasiyanın yaradılması, axtarılması, əldə edilməsi, ontologiyanın qurulması və s. sahələrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mətləb aydınlığı üçün dediklərimizi İKT terminləri ilə izah edək. Blok “hərfi anlamda: bir-

birinə bənzər elementlər qrupu: məsələn; verilənlər baytları, yaddaş oyuqları və ya mətn seqmentləri” [2, s. 84] Blok başqa mənalarda isə “birgə hərəkət etmək üçün dövlətlər, partiyalar, təşkilatlar, müxtəlif ictimai qruplar arasında yaranan ittifaq, birləşmə, və yaxud böyük binada mənzillər qrupu” mənasında istifadə olunur. Dialoq sözü “iki şəxs arasında olan söhbət”ə deyilsə, İKT sahəsində bu “əlavə açılmış pəncərə” mənasındadır. Elə pəncərə sözünün özü məişət dilində işlənən sözdür, amma İKT sahəsində bu söz “əməliyyat sistemi” mənasında işlədilir.

Müasir dilçilikdə dillərin terminoloji leksikasının inkişaf istiqamətləri dilin daxili imkanları və alınmalar olmaqla iki yerə bölünür. İstər dilin daxili imkanları hesabına, istərsə də alınmalar hesabına olan termin yaradıcılığı prosesi müəyyən norma və qaydalar əsasında tənzimlənməlidir [3, s.341]. Beynəlmiləl terminlər son illərdə Azərbaycan dilinin terminologiyasının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Hər hansı bir sözün geniş şəkildə işlədilməsi, bir dildən başqasına keçməsi və nəhayət beynəlmiləl terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə əlaqədardır. Bu gün İKT hərtərəfli və dinamik inkişaf prosesindədir. Beynəlmiləl İnformatika terminləri sırasında kompüter, dialoq, analoq, virus, server, domen, portal, monitor, kanal, fayl, lazer, sayt, link və s. sözlərinin adlarını çəkmək olar. İKT sahəsində əldə edilən nailiyyətlərin praktiki əhəmiyyəti vardır, və bu nailiyyətlər cəmiyyətin bir çox sahəsinə çevik şəkildə tətbiq olunur. Buna görə də hazırda qloballaşan dünyada cəmiyyət, insan həyatı kəskin və bir sıra hallarda gözlənilməz və proqnozlaşdırılması mümkün olmayan transformasiyalar dövrünü yaşayır. Belə ki, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni sahələrdə bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan, bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərən, zəncirvari bağlılığa malik dərin dəyişikliklər prosesi müşahidə olunur. Hazırda dilimizdə İKT ilə bağlı bir çox neologizmlər daxil olmuşdur, bunlara misal olaraq həşteq, bloqer, monitor, admin, konkurs, onlayn, spam, sensor və s kimi sözləri göstərə bilərik. İstisna deyil ki, bu sözlər bir müddətdən sonra ümumişlək sözlərə çevriləcək.

Müasir dövrdə yeni terminlərin formalaşmasında dilin daxili imkanları hesabına yaranan terminlər üstünlük təşkil edir və bu prosesə müxtəlif elm sahələrində rast

gəlinir: logistika sahəsində-yığma, tələb, növbə, qutu, qalıq, azalma, tullantı, tutqac; iqtisadiyyat sahəsində-enmə, gəlir, bölmə, məhsul, ödəmə, izləmə, işəsalma; tibb sahəsində-ağızcıq, başcıq, bığcıq, boğulma, cücərmə, çürümə; politologiya sahəsində-birlik, seçki, seçici, işğal; texnikada-rəqqas, yeyilmə, üfürmə, tərəzi, tüstü; informatika sahəsində - böcək, açar və s. Bunları nümunələr əsasında göstərək. Böcək bioloji mənada “həşəratın bir növüdür”. İKT termini kimi böcək “proqram və ya aparat təminatında xəta” [2, s. 99] hesab olunur. Açar “kilitləri açmaq üçün vasitə” kimi ümumişlək sözdür. İnformatika termini kimi açar “verilənlər bazalarının idarə olunmasında: verilənlər faylında yazı və ya yazılar qrupunun identifikatoru”[2, s. 434]

İKT sahəsində işlənən terminlər həm sırf dar sahədə, mütəxəssislər tərəfindən, həm də xalq arasında, məişətdə geniş işlənəməkdədir. Bunu İKT-nin istehsalatdan birbaşa məişətə keçməsi, xüsusi tətbiq sahələrindən başqa, gündəlik məişətimizə də daxil olması ilə izah etmək olar. Əlbəttə, mürəkkəb texnoloji proseslərdə, kimya, metallurjiya, neft sənayesində, aviasiyada, kosmik sistemlərdə, rabitə peyklərində və s. bu qəbildən olan sahələrdə istifadə olunan İKT ilə sırf məişətdə, gündəlik həyatda müşahidə etdiyimiz informasiya vasitələrini eyniləşdirmək olmaz [5, s. 310].

Terminlərin kütləviləşmə meyili, xalq dilinə, ifadələrinə keçməsi informatika terminlərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Bu cəhətlərin hərtərəfli öyrənilməsi və təhlil edilməsi, sürətlə inkişaf edən İKT və onunla əlaqədar yaranmaqda və təkmilləşməkdə olan terminlərin müxtəlif sistemli dillərin materialları (ingilis, rus, Azərbaycan) ekstralinqvistik (dixarici) və linqvistik (dildaxili) baxımdan araşdırılması kifayət qədər aktual məsələlərdəndir. Ümumişlək sözlərin terminləşməsi prosesi haqqında A.Bəşirova yazır: “Söz heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan yeni məzmunun ifadəsinə xidmət edir [1, s. 258]. Ümumişlək sözlər əsasında yaranmış İnformatika terminlərinə nümunə olaraq yaddaş, iynə, arxiv, səbət, bala, siçan, ünvan, cığır, ulduz, bulud, körpü, ziyil, qovşaq, duz, hesab kimi sözləri misal göstərmək olar. Məsələn:

Mause (siçan) sözü ümumişlək mənada “bioloji varlıq”, ancaq İKT sahəsində kompüterin ekranda göstəricisini idarə edən giriş qurğusu” [2, s. 509] anlamına gəlir. Cloud (bulud) deyəndə ilk ağılımıza gələn havanın yağışlı olub olmamasını bildirən səmanın vəziyyəti olur. Ancaq hal-hazırda İKT termini kimi bulud mobil telefonlarda mühafizə sistemi mənasında istifadə olunan termindir. İri şirkətlər çox vacib informasiyalarını saxlamaq üçün kənar provayderlərə etibar etmədiyindən özəl “buludlarını” yaratmağa üstünlük verirlər. İynə məişətdə paltarları tikmək üçün alət kimi bilinirsə, informatika termini kimi iynə “Matrisli printerdə: lenti kağıza sıxaraq nöqtələr salan hərəkət edən sərt məftil”dir [2, s. 584].

Son illər çap olunmuş elmi-texniki ədəbiyyatlar və ictimai-siyasi mətbuat vasitələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, dilimizə keçən Avropa mənşəli terminlər əvvəlki illərə nisbətən daha çoxdur və Avropa mənşəli terminlər Azərbaycan terminologiyası üçün əsas alınma mənbələrindən biridir. Hal-hazırda alınma sözlər üçün dünyanın dil xəritəsində ən aparıcı beynəlmiləl dil olan ingilis dilidir. İngilis dilini qloballaşmanın dili, hətta bəzi Avropa tədqiqatçıları “dil imperializmi” nin timsalı da adlandırırlar. Vaxtilə ingilis dilində işlək olan sözlər dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçirdisə, indi bu hal vasitəsiz və daha intensiv xarakter almışdır. Azərbaycan dilində alınma terminlər müxtəlif üsullarla dilimizdə mənimsənilmişlər. Linqvistik təhlillərə əsasən son dövrlər alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesində transkripsiya və transliterasiya ən çox müraciət olunan vasitələrdir. Fonetik prinsiplə alınan sözlərin əksəriyyəti ingilis mənşəlidir. Belə ki, ingilis dilində səs-hərflər münasibəti fonetik mövqedən bir-birindən fərqlənir, yəni eyni səsi müxtəlif hərflər ifadə edə bildiyi kimi, eyni hərflər də müxtəlif cür oxuna bilər. Elə məhz bu səbəbdəndir ki, ingilis dilindəki sözlərin böyük bir qisminin digər dillərə transkripsiya və transliterasiya olunması müşahidə edilir.

Məsələn, hal-hazırda dilimizdə kompüter sözü geniş şəkildə dildə istifadə olunur bu söz ingilis mənşəlidir və mənbə dildə computer kimi yazılır, bununla belə, biz bu sözə ekvivalent kimi türk dili vasitəsi ilə dilimizə keçən bilgisayar sözünü də istifadə edirik. Lakin zaman göstərdi ki, kompüter termini dilimizdə sabitləşmişdir.

İKT-nin digər sahələrdə olduğu kimi təshil sahəsində də rolu danılmazdır. Müstəqillik illərində İKT terminologiyasının təşəkkülü və formalaşmasında, onların Azərbaycan dilində normalaşmasında ümumtəhsil məktəblərinin I-XI siniflərində “İnformatika” fənninin tədrisinin də müstəsna rolu vardır. Bu gün bütün bəşəriyyəti təhlükə qarşısında qoyan COVID-19 virusu pandemiyaya səbəb olduğundan digər dünya dövlətləri kimi respublikamızda da bir sıra ictimai yerlər, təhsil müəssisələri müvəqqəti olaraq bağlanmışdır. Lakin təhsildə fasiləsizliyi davam etdirmək üçün ölkəmizdə online formada Zoom, Mikrosoft Teams platformaları vasitəsilə tədris, müxtəlif konfrans və tədbirlər həyata keçirilir. Bütün bunlar İKT-nin geniş aspektdə inkişafına və yayılmasına, eyni zamanda insanlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olmasına əyani sübutdur. İKT-nin inkişafı, onun distant təhsildə rolu məhz bununla səciyyələndirilməlidir. İKT inkişaf etdikcə öz sahəsinə aid yeni terminlər yaranır və dilə nüfuz edir. Müstəqillik illərində ölkəmizdə aparılan uğurlu islahatlar, quruculuq işləri, yüksək iqtisadi artım, milli elmi inkişaf konsepsiyamızın davamlı həyata keçirilməsi Azərbaycan elminin inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirmişdir. Elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi, elm sahələrində terminoloji bazanın da inkişafına təsir göstərir.

Son illərdə terminologiya sahəsində diqqətçəkən mühüm məqamlardan biri müxtəlif elm sahələrinə aid terminlər lüğətinin tərtibi məsələləridir. Terminoloji lüğətlərin əsas vəzifəsi dilin xüsusi leksikasını təsvir etməkdir. Bu məsələ İKT sahəsində də özünü göstərir. Kərimov S, Babanlı Ə, Məmmədyanov R, Vəliyev N, İbrahimova S. “İnformatika üzrə rusca, ingiliscə, azərbaycanca, türkcə izahlı lüğət” (Bakı-1996), “Avtomatlaşdırma, informatika və hesablama texnikası üzrə terminlər lüğəti”(Bakı-2008), Ə.Rüstəmov, “İnformatika: Azərbaycan, rus və ingilis dillərində izahlı terminlər lüğəti” (Bakı-2011), İmamverdiyev Y. “İnformasiya təhlükəsizliyi terminlərinin izahlı lüğəti” (Bakı-2015), İ. Cəlallı “İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti” (Bakı-2017) və s kimi lüğətlər buna nümunədir. Bunlardan xüsusilə biri (İsmayıl Cəlallının “İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti”) haqqında danışmaq

zəruridir. Bu lüğət informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) üzrə milli terminologiyanın yaradılması sahəsində böyük əhəmiyyət daşıyan izahlı lüğətdir. Bu əsər müstəqillik illərində çap olunmuş ən sanballı dördcildli (ingilis, rus, Azərbaycan, türk) akademik nəşrdir. Bu ensiklopedik nəşr informasiya texnologiyalarının müxtəlif sahələrini - proqram təminatı, aparat vasitələri, şəbəkələr, verilənlərin saxlanması, qrafika, oyunlar, informasiyanın emalı, internet, tarix, jarqon ifadələr, təşkilatlar, proqramlaşdırma və standartlara dair terminləri əhatə edir. Kitabda proqram və aparat təminatına aid sənədlərdə, bu məhsulların reklamlarında, mətbuatda, televiziya, kompüterə dair kitab və xüsusi jurnallarda rast gəlinən terminlərin izahı verilib. Lüğətə kompüter sənayesi, proqram mühəndisliyi kimi xüsusi sahələr üzrə terminlər də daxil edilib. Beş minədək terminin toplandığı lüğətdə ədədlər və xüsusi simvollarla başlayan terminlər ASCII kodlarına uyğun sıralanıb. Bütün bunların hamısı İnformatika terminlərinin dilin terminoloji aparatında mühüm rol oynadığının əyani sübutudur.

Ədəbiyyat:

1. Bəşirova A. Məişət sözlərinin elmi-texniki terminlərə çevrilməsi. Bakı: Elm, 1987
2. Cəlallı İ. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Bakı nəşriyyatı, 2017
3. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973
4. Məmmədov N, Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980
5. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002

Amiraslanova R.

The role of computer science terms in the terminological system of the language (Summary)

The role of ICT is an undeniable fact in globalizing world hence the 21st century is called the century of ICT. Computer science terms have special place in the terminological system of the language. ICT terms are being used both limitedly by

specialists and broadly in family life among people. For example: mouse, channel, address, dialogue, virus, cloud, etc. Most of ICT terms are international and are used in the same way in many languages.

Амирасланова Р.

Роль термини информатики в терминологической система языка

(Резюме)

Роль ИКТ глобальном мире неопровержима, 21 век называют веком ИКТ. Информативные термины занимают особое место в терминологической системе языка. Они широко используются как специалистами в области ИКТ, так и в разговорной речи в быту. Примером таких слов могут быть слова мышь, канал, адрес, диалог, вирус, облако и т.д.. Большинство информативных терминов носят интернациональный характер и употребляются одинаково во многих языках.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ə.Quliyev

BAXIŞLI FƏHMİ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Fehmi7329@gmail.com

CÜMLƏNİN MƏNASININ AKTUALLAŞMASINA SÖZ SIRASININ TƏSİRİ

Açar sözlər: sintaksis, dil, cümlə, söz sırası, struktur

Key words: syntax, language, sentence, word order, structure

Ключевые слова: синтаксис, язык, предложение, порядок слов, структура

Kommunikasiya aktı ikitərəfli prosesdir. Danışan və dinləyənin qarşılıqlı anlaşmasına əsaslanan kommunikasiya aktı informasiyanın ötürülməsinə xidmət edir. İnfirmasiyanın dinləyən (adresat) tərəfindən qavranılması isə ünsiyyətin səmərəliliyindən xəbər verir. Kommunikasiya prosesində fikrin dinləyiciyə çatdırılması sintaktik konstruksiyalar - cümlələr (söyləmlər) vasitəsi ilə gerçəkləşir. Məna bitkinliyi, intonasiya və başqa qrammatik əlamətləri özündə birləşdirən cümlələr spesifik əlamətlərə də malik olur.

Ayrı-ayrı dillərdə cümlə daxilində söz sırası fərqlidir və bu fərqlilik həmin dillərin immanent keyfiyyəti ilə əlaqəlidir. Bəzi dillərdə söz sırası ciddi dildaxili qanunlara tabedir və fikrin formalaşmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Analitik dillərdə söz sırasının sabitdir və sintaktik funksiyanı yerinə yetirir. Sintetik dillərdə isə söz sırası nisbətən sərbəstdir. Analitik dillərdə söz sırası informasiyanın ötürülməsində, fikrin dəqiq ifadəsində birbaşa iştirak etdiyi halda, sintetik dillərdə üslubi aspekt əsas yer tutur.

Ünsiyyət aktında kommunikanın istifadə etdikləri kommunikativ-konstruktiv vahid cümlə, adətən, mənsub olduğu dilin sintaktik qaydalarına uyğun şəkildə tərtiblənilir. Lakin o da faktdır ki, konsituasiyadan fərqli olaraq cümlədə normativ söz sırası pozula bilər ki, bu da dilin çevikliyi kimi dəyərləndirilə bilər. Söz sırası dildaxili xüsusiyyətdir, yəni konkret dilin sintaktik qaydaları əsasında tərtiblənilir. F.Y.Veysəllinin fikrincə, “...müəyyən söz formaları sıralanır ki, cümlə düzəlsin... söz sırasını cümlə üzvlərinin düzümü, sıralanması kimi fərqləndirirlər” [6, s. 244]. Daha sonra müəllif söz sırasının iki növünü fərqləndirir: “Söz sırası S (subyekt) – P (predikat) və ya P-S ilə ifadə oluna bilər. S-P normal söz sırasıdır, P-S və ya P-S-P inversiya adlanır. Birinciyə nəqli, ikinciyə isə sual cümlələrində rast gəlinir” [5, s. 339].

Cümlədə söz sırasının aktual üzvlənməyə münasibətini formanın funksiyaya münasibəti kimi şərh etmək olar. K.M.Abdullayevin dəqiq ifadəsinə görə, “aktual üzvlənmə zamanı cümlə xüsusi olaraq qurulur, onun kompozisiyası elə hala gətirilir ki, ən vacib informasiya qabağa düşməsin, özünü əvvələ salmasın. Cümlənin

quruluşunda özünə mövqə tutan yeni məlumat kom-munikativ aktın psixologiyasına uyğun olaraq şüurlu surətdə cümlənin sonuna doğru yerləşdirilir. Belə olarkən təbii ki, cümlədə söz sırasının subyektiv təzahürü meydana çıxır və söz sırasının cümlədə təbii, obyektiv axarı pozulur” [1, s. 99].

Dilçilikdə söz sırası ənənəvi mənada sözlərin düz xətt boyunca düzülüşü kimi başa düşülür. Elə buna görə də söz sırası anlayışı cümlə qurmaq, ünsiyyətə girməklə bağlı olduğundan, burada sintaktik əlaqələr nəzərə alınmalı və onun izahı sintaksislə birgə götürülməlidir. Normal söz sırası söz və ya söz birləşmələrinin cümlənin strukturunda söz sırasının hər hansı bir amili onun vəziyyətində dəyişiklik tələb etdiyi anda özünü göstərir.

K.M.Abdullayev cümlədə subyektiv və obyektiv söz sıralarını fərqləndirir. Müəllifin qeydinə görə, “subyektivlik bu halda müəyyən mənada qanuna-uyğun bir səciyyə daşıyır, çünki məqsədəuyğun şəkildə seçilən və qruplaşan situasiya sisteminin simvolları olan tema-rema üzvlənməsini şərtləndirir. Obyektiv söz sırası deyərkən müəyyən dil üçün invariant söz sırası nəzərdə tutulur. Azərbaycan türk dili üçün invariant əsas sıralanma kimi belə bir sıralanma özünü göstərir ki, burada mübtədə ilkin, birinci mövqedə, xəbər sonrakı - son mövqedə yer tutur” [1, s. 101].

Əslində, söz sırasını dilin daxili quruluşu vahidlərinə aid edilməlidir. Söz sırasının sabitlik dərəcəsi ayrı-ayrı dillərdə fərqlidir. Məsələn, Azərbaycan dilində müasir ingilis dili ilə müqayisədə söz sırası xeyli sərbəstdir. Söz sırasını dildaxili keyfiyyət kimi xarakterizə edən O.Musayev yazır ki, “... cümlədə söz sırasının sabitlik, yaxud sərbəstlik dərəcəsi həmin dilin qrammatik, konkret desək, morfoloji quruluşundan çox asılı olur; dildə morfoloji quruluş nə qədər zəngin olsa, söz sırası da bir o qədər sərbəst olur (müasir rus dilində olduğu kimi). Əksinə, dildə morfoloji quruluş nə qədər zəif və kasıb olsa, həmin dilə xas olan söz sırası da bir o qədər sabit olur (müasir ingilis dilində olduğu kimi)” [4, s. 401]. Onun fikrincə, hər bir dildə söz sırasının sabitliyi və sərbəstliyi “... ismin qrammatik kateqoriyaları, xüsusən ismin hal kateqoriyası ilə sıx bağlıdır, ismin hal formaları zəif olan, yaxud heç olmayan dillərdə söz sırası sabitləşmək məcburiyyətində qalır. Beləliklə də, o, ismin hal

kateqoriyasının funksiyasını yerinə yetirməli olur, sözlər arasında qrammatik əlaqəni ifadə edir” [4, s. 401].

A.A.Axundov öz tədqiqatlarında danışıqda söz sırasının sərbəst olduğunu yazırdı. Onun fikrincə, “ xəbərin mübtədanın yanında gəlməsi məntiqi cəhətdən də doğrudur və belə düşünürük ki, bu sintaktik meyli tənqid yox, əksinə, təqdir etmək daha düzgün olar” (2, s. 303). B.Xəlilov isə söz sırasının cümlədə, əsasən, üslubi və sintaktik-semantik funksiya yerinə yetirdiyini qeyd edir. Müəllifin qənaətinə görə, sintaktik-semantik funksiya ingilis dili üçün, üslubi funksiya isə Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Lakin o da bu dildə söz sırasının sabit və ya sərbəst olması barədə qəti fikir söyləməyin qeyri-mümkünlüyünü qeyd edir (3, s. 129-132).

Söz sırası yalnız cümlə hüdudunda müəyyənləşir və sözlərin yerləşmə variantı fikrə müvafiq olaraq qurulur. Strukturlaşma isə yeni informasiyaya uyğun olaraq qurulur. Aktual üzvlənmə ilə cümlə çərçivəsində mətnin qurulması baş verir. Cümlənin kommunikativ situasiyaya uyğunlaşmasının əsası cümlənin aktual üzvlənməsi ilə əlaqəlidir. Tema (köhnə) və rema (təzə) tərkibləri Azərbaycan dilində, adətən, aşağıdakı ardıcılıqda reallaşır: rema xəbərdən əvvəl gəlir. Cümlənin xəbərin daxil olduğu digər hissəsi temanı təşkil edir. Məsələn, Azərbaycan dilindəki /Sabah Bakıda idmançılar toplaşacaqlar//. Bu cümlədə ifadə olunan əsas ideyanı aşağıdakı variantlarla reallaşdırmaq mümkündür:

/Bakıda sabah idmançılar toplaşacaqlar//;

/İdmançılar sabah Bakıda toplaşacaqlar//;

/Sabah Bakıda idmançılar toplaşacaqlar//;

/Bakıda idmançılar sabah toplaşacaqlar//.

Verilmiş nümunələrdə leksik və qrammatik xüsusiyyətlər eyniyyət təşkil edir. Bu cümlənin konkret reallaşdığı variantlarda yalnız söz sırası fərqlidir ki, bu da onların mənalarına qismən də olsa təsir göstərir. Deməli, söz sırasının dəyişməsi təsadüfi və ya ixtiyari, yəni danışanın iradəsinə tabe olan subyektiv hadisə deyil. Cümlədə söz sırasının tərtiblənməsi onun kommunikativ təyinatından asılı obyektiv

dil hadisəsidir. Məhz buna görə də linqvistik ədəbiyyatda cümlənin aktual üzvlənməsinin əsas vasitəsi kimi söz sırası və intonasiya göstərilir.

Söz sırasının qanunauyğunluqlarının qavranılması danışanın öz fikirlərini ifadə etməyin, ikincisi isə həmsöhbətin danışığını adekvat qavramasının əsasında dayanır. Cümlənin strukturlaşmasını danışanın intensiyası ilə əlaqələndirmək olar. Başqa sözlə desək, cümlə adresantın kommunikativ intensiyasını həyata keçirir. Məsələn, bu faktı Azərbaycan dilindən seçilmiş aşağıdakı cümlələrin nümunəsində əyaniləşdirmək olar.

¿Dostlarım sabah Londona uçacaqlar?

¿Londona sabah dostlarım uçacaqlar?

¿Sabah dostlarım Londona uçacaqlar?

¿Sabah Londona dostlarım uçacaqlar?

Eyni bir sintaktik ardıcılığın fərqli variantlarda reallaşması danışığın həmin anı, məqamı üçün zəruri olan məlumat, yəni kommunikativ məqsədə uyğun, cümlənin aktual məlumatı olan hissəsi verilir. Bu hadisəyə müasir sintaktik ədəbiyyatda cümlənin “rema”sı deyilir.

Eyni bir cümlənin variantlarını müqayisəsi göstərir ki, həmin variantlar arasındakı sintaktik və semantik fərq yalnız cümlə üzvlərin yerdəyişməsinə söykənir. Birinci variantda cümlədə mübtədə funksiyasında çıxış edən “dost-larım”ın Londona “sabah” uçacaqları, ikinci variantda Londona məhz “dostlarımın” uçacaqları, üçüncü variantda “dostlarımın” məhz “Londona” uçacaqları, dördüncü variantda sabah Londona “dostlarımın” uçacaqları qeyd edilir. Bütün bu variantlar üçün ümumi əlamət aktuallaşan üzvün xəbərdən əvvəl yerləşməsindən ibarətdir. Bu cümlənin 2-ci və 4-cü variantlarında sözlərin fərqli addıcılıqlarla reallaşmasından asılı olmayaraq, onlarda eyni faktın aktuallaşması baş vermişdir. Göründüyü kimi, cümlə daxilində bu cür yerdəyişmə onun ümumi semantikasına xələl gətirmir, lakin sözlərin yerdəyişməsi sayəsində bu cümlələrdə fərqli mənə çaları ifadə edilmişdir.

Cümlədə söz sırasının yalnız üslubi xarakterli olmasına dair ideya qəbul edilməzdir. Qeyd edək ki, bu ideya həm O.Müsəyevin, həm də B.Xəlilovun tədqiqatları üçün xarakterikdir. Bu məqama diqqət yetirən F.Y.Veysəlli yazır ki, “...

söz sırasının yalnız üslubi səciyyə daşdığı demək düzgün deyildir, çünki söz sırası irəlidə göstərəcəyimiz kimi, semantik cəhətdən kifayət qədər yük daşıyır. İkincisi, söz sırasının ümumi cəhətini tapmaq üçün konkret bir üzvün cümlədəki yerindən çıxış etmək lazımdır. Azərbaycan dilində xəbərin dəyişən hissəsinin yeri həmişə sabitdir - cümlənin sonu. Əlbəttə ki, söhbət dilin norma səviyyəsində işlənməsindən gedir” [6, s. 245].

Cümlənin təşkilində söz sırası mühüm əhəmiyyət daşıyır. Söz sırası cümlənin yaranmasında söz və söz birləşmələrinin müəyyən ardıcılıqda yerləşməsini dildaxili qaydalarla nizamlayır. Nisbətən sərbəst söz sırasının səciyyəvi olduğu Azərbaycan dilində söz sırasının rolu böyükdür. Söz sırasının sabitlik dərəcəsinə münasibətdə Azərbaycan dili analitik və sintetik dillər arasında orta mövqedə yer alır. Bunun isə müəyyən dildaxili səbəbi vardır. Müasir Azərbaycan dilində morfoloji göstəricilər bəzi dillərlə müqayisədə yetərli deyildir. Azərbaycan dilində cümlədə cümlə üzvləri müəyyən səbəbdən sərbəst şəkildə inversiyaya uğraya bilirlər. Cümlə daxilində sözlərin bu şəkildə düzümü müəyyən informatik funksiyanın yerinə yetirilməsi ilə əlaqəlidir. Azərbaycan dilində söz sırasının üslubi funksiyası kommunikativ funksiya ilə birlikdə daha aydın, qabarıq şəkildə özünü göstərir. Azərbaycan dilində söz sırası əksər hallarda aktual üzvlənmə səviyyəsində fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 281 s.
2. Axundov A.A. Seçilmiş əsərləri (II cild), Bakı, “Elm və təhsil”, 2012
3. Xəlilov R. Sadə cümlədə söz sırası // Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı: Azərb. SSR EA, 1963, s. 129-132
4. Musayev O.İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət, 2007.
5. Veysəlli (Yadigar) F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, Təhsil, NPM, 2003.
6. Veysəlli. F. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica I, Bakı: Mütərcim, 2005, 344 s.; II, Bakı: Mütərcim, 2008, 308 s.

Bakhishli F.

Influence of word order on updating the meaning of a sentence

(Summary)

The article is devoted to the study of word order in the modern Azerbaijani language. The author emphasizes that word order is a very important factor that directly affects the semantics of a sentence. The author also emphasizes that word order, being a communicative-stylistic phenomenon, is not free. The article reveals the essence of word order on the basis of specific theoretical sources and linguistic material.

Бахишли Ф.

Влияние порядка слов на актуализации значения предложения

(Резюме)

Статья посвящена исследованию порядка слов в современном азербайджанском языке. Автором подчеркивается, что порядок слов является весьма важным фактором, которое непосредственно влияет на семантику предложения. Автором также подчеркивается, что порядок слов, будучи коммуникативно-стилистическим явлением не является свободным. В статье на основе конкретных теоретических источников и языкового материала раскрывается суть порядка слов.

Rəyçi: f.f.d. C.Babayev

ƏLƏKBƏROVA ALİYƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

xelilovaaliye1@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AVROPA MƏNŞƏLİ TƏHSİLŞÜNASLIQ TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: İnküziv təhsil, klaster, interaktiv təlim, magistratura, trening.

Key words: Inclusive education, cluster, Interactive learning, master's degree, training

Ключевые слова: Инклюзивное образование, кластер, интерактивное обучение, магистратура, тренинг

Dünyada elə dil tapmaq olmaz ki, həmin dilin lüğət tərkibində yalnız milli mənşəli sözlər olsun. Əgər tərkibi yalnız milli sözlərdən ibarət olan bir dil varsa, bu həmin dilin inkişaf etməməsindən xəbər verir. Dünya dilləri arasında lüğət tərkibində ən az alınma sözlər olan dillər ingilis, alman və ərəb dilləri hesab olunmasına baxmayaraq, bu dillərin də lüğət tərkibinin altmış faizini başqa dillərdən alınma sözlər təşkil edir. Hər hansı bir dilin başqa dillərdən aldığı sözlər alınma sözlər adlanır və sözalma prosesi dedikdə, M.Ş.Qasımovun sözü ilə desək, “Sözalma dedikdə, adətən yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digərində ayrı – ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur” [1, səh. 146]

Dildə alınma sözlərin olması həmin dilin müstəqilliyinə, təsir gücünün azalmasına deyil, əksinə, həmin dilin zənginləşməsinə səbəb olur. Müasir dünyada baş verən qloballaşma dillərin bir – birinə yaxınlaşmasına, söz alıb-verməsinə təkan verir. Bir çox hallarda dili zənginləşdirən bu prosesin müxtəlif səbəbləri vardır. Ölkələrin həyatında baş verən inkişaf tendensiyalarının, yeni proseslərin mətbuatda, təhsildə, televiziya, radioda, gündəlik həyatda dolğun şəkildə ifadə edilməsi zərurəti dilin leksik fonduna yeni alınma sözlərin daxil olması ilə nəticələnir.

Sözlərin keçidi daha çox qarşılıqlı əlaqədə olan qonşu ölkələr arasında baş verir və eyni regionda məskunlaşmış xalqların qarşılıqlı münasibətləri öz əksini birinci növbədə dildə tapır. Sözlər müxtəlif yollarla başqa dillərə keçə bilər və prof.Buludxan Xəlilov bir dildən başqa dilə sözlərin keçməsinin üç yolunu göstərir:

1. Zəruri və məcburi yolla;
2. Ədəbi və danışiq dili vasitəsilə;
3. Vasitəli və ya vasitəsiz yolla [2, səh. 39]

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinə də müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif şəraitlərdə sözlər keçib. Bu tipli sözlərin də dilimizə keçmə səbəbini prof. Türkan Əfəndiyeva belə izah edir: “Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsi başqa dillərdən gəlmə sözlərdən ibrətdir. Həmin sözlər dilimizin lüğət tərkibinə müxtəlif tarixi dövrlərdə iqtisadi, siyasi, elmi, mədəniyyət, məişətlə əlaqədar və bəzi hallarda hərbi toqquşmalarla bağlı daxil olmuşdur”. [3, səh. 199]

Azərbaycan dilində alınma sözlərin mənbələri haqqında dilçi alimlərimiz müxtəlif bölgülər vermişdir ki, bunlardan da prof. Afad Qurbanovun bölgüsünü daha konkret hesab etmək olar. O, dilimizdə olan alınma sözləri mənbəyinə görə beş qrupa bölür: 1) Ərəb mənşəli sözlər; 2) fars mənşəli sözlər; 3) rus mənşəli sözlər; 4) Avropa mənşəli sözlər; 5) Qafqaz mənşəli sözlər. [4, səh. 210]

Müstəqillik illərinə qədər dilimizə Avropa mənşəli sözlər daha çox rus dili vasitəsilə keçmişdir. Müəlliflər kollektivinin (A.H.Qarayev, S.Ə.Cəfərov, K.Ə.Cəfərova) tərtib etdikləri “Avropa mənşəli alınma sözlərin izahlı lüğəti” əsərinin giriş hissəsində Avropa mənşəli alınma sözlərin Azərbaycan dilində mövqeyindən bəhs olunaraq deyilir ki, “XIX əsrin birinci rübündə sonar Avropa mənşəli leksik vahidlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur”. [5, səh. 4] H.A.Baskakov da Dilçilərin Buxarestdə keçirilən X konqresində bu məsələyə toxunaraq öz məruzəsində haqlı olaraq qeyd edir ki, “Türk dillərinə rus dilinin təsiri bir sıra türk dillərinin leksik tərkibində, nisbətən də sintaktik quruluşunda dərin iz buraxmış ərəb və fars dillərinin təsirindən daha güclü olmuşdur”. [6, səh. 120]

XX əsrin sonlarında, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən (18 oktyabr 1991) sonra illər boyu dünyaya qapalı vəziyyətdə olmuş respublikamızın sərhədlərini açılması ilə bir çox dünya ölkələrinə, o cümlədən Avropaya inteqrasiya prosesi başladı. Dövlətlərarası əlaqələrin iqtisadi,siyasi, elm, təhsil, incəsənət, mədəniyyət, məişət sahələrində özünü göstərməsi nəticəsində Avropa dillərindən dilimizə birbaşa alınma sözlər daxil olmağa başladı.

Azərbaycan təhsilinin dünya təhsil sisteminə və mətbuatına transformasiyası bu sahədə işlənən terminlərin dilimizə aktiv şəkildə keçməsinə qaçılmaz edir. Avropaya inteqrasiya, təhsildə Boloniya prosesinin ölkəmizdə tətbiqi və ümumi təhsildə yeni kurikulumun qəbul edilməsi magistr, bakalavr, tyutor, Boloniya prosesi, kredit sistemi, kurikulum, trening, monitorinq, sillabus, interaktiv təlim, klaster, summativ, informativ qiymətləndirmə, inklüziv təhsil və bu kimi onlarla təhsilsünaslıq terminlərinin dilimizə keçməsinə şərait yaratdı. Mətləb aydınlığı üçün onlardan bəzilərinin təhlilinə keçək:

Kurikulum (lat. curriculum-hərf,yarış, həyatın gedişatı) termini ötən əsrin 60-70-ci illərində dünyanın bir çox yerlərində, o cümlədən, Amerikada bir nəzəriyyə kimi formalaşmışdır. Ölkəmizdə bu termin keçən əsrin 90-cı illərində “təhsil planı”, “təhsil proqramı” kimi tərcümə olunaraq istifadə olunmağa başlamış, az sonra isə elə kurikulum kimi geniş işlənməyə başlamışdır. Azərbaycan pedaqoji fikrində Kurikulum təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətin səmərəli təşkilini, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsini təmin edən konseptual sənədlər sistemi kimi qəbul edilmişdir. [7, səh. 151]

Bakalavr (lat.baccalarius-bacca-giləmeyvə, laurus-dəfnə çələngi) termini ali təhsilin dördillik ilk səviyyəsi sayılır. Magistr (lat.magiestr-müəllim, usta, rəis,əyan) termini magistraturanı başa vurduqdan sonra bakalavrların əldə etdikləri ixtisas dərəcəsi, ilkin elmi dərəcə mənasında işlədilir. Magistratura ali təhsilin ikinci səviyyəsidir və həmin səviyyə ali təhsildə müəyyən ixtisas üzrə biliklərin dərinləşməsinə xidmət edir. Boloniya prosesi təhsildə xüsusi bir istiqamətdir. Bu prosesə 50 yə yaxın dünya ölkəsi qoşulub. Azərbaycan da Boloniya prosesinə 2005-ci ildə qoşulmuş, bundan sonar bu sistem tətbiq olunmağa başlamış və orta ixtisas təhsil müəssisələrində, ali məktəblərdə bu sistemlə bağlı yeni terminlər işlənməyə başlamışdır.

Monitorinq termini ingilis dilində monitorinq, monitor sözlərindən götürülüb, uzun müddətli kompleks müşahidələr və eksperimentlər sistemidir. Azərbaycan təhsilində yeni qiymətləndirmə sisteminin əsasında şagirdlərin təlim fəaliyyətlərinin

ardıcıl və sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi dayanır. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsasını təşkil edən şagird irəliləyişlərinin (nailiyyətlərinin) monitorinqi sisteminin bütövlükdə dərs ili ərzində şagirdlərin təlim, müəllimlərin tədris fəaliyyətini fənn üzrə müəyyən olunmuş təlim nəticələrinin əldə olunmasına istiqamətləndirən və dərs ilinin axırında hər iki tərəfin fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verən bir texnologiya kimi götürülür. [7, səh. 175]

Fakültativ kurs və ya fakültativ fənn terminləri (fransız dilində facultas sözündən götürülüb “imkan”, “fürsət” deməkdir) ali təhsil müddətində tələbənin orta məktəblərdə şagirdlərin seçib öyrəndiyi məcburi olmayan tədris kursudur.

Treninq termini ingilis dilində training, train – “öyrənmək”, “tərbiyə etmək” sözündən götürülüb, qısamüddətli təlim, müəyyən sahələrdə bilik və bacarıqların artırılması məqsədi ilə təşkil olunan seminar, məşğələ mənasını verir. Treninqlər bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişafına, formalaşmasına yönəldilmiş fəaliyyət forması, aktiv təlim metodudur. Son illərdə ümumtəhsil müəssisələrində istifadə olunan yeni və maraqlı təlim texnologiyalarından biri də sosial-psixoloji treninqlərdir. Bu təlim metodu xüsusi təşkil olunmuş ünsiyyət forması olub, nəticədə şəxsiyyətin inkişafı, kommunikativ vərdişlərin qazanılması və psixoloji yardım həyata keçirilir.

Klaster termini ingilis dilindən alınma söz olub, mənası eyni müəssisələrin kompleksi deməkdir (ing. Cluster – “cücə”, “salxım”, “dəstə”). Klaster termini eyni zamanda müasir təlim üsullarından sayılır və təhsilşünaslıq terminləri sırasına daxildir. Anlayışların təsnifatını yaratmaq bacarığını inkişaf etdirən bir təlim üsulu olan klaster, yəni şaxələndirmə şagirdləri mövzu ətrafında açıq və sərbəst düşünməyə vadar edir. [8, səh. 134]

İnklüziv termini fransızcadan tərcümədə inclusif – “özünə daxil edən”, latınca include – “daxil edirəm” mənasını verən bir təhsilşünaslıq terminidir. İnküzivlik dedikdə, ümumi təhsilin hamı üçün faydalı, əlçatan olmasını nəzərdə tutan, bütün uşaqların müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasına əsaslanan inkişaf prosesi nəzərdə tutulur ki, bu prosesdə bütün uşaqların, o cümlədən, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların təhsilə cəlb olunması əsas şərtidir. Bir sıra beynəlxalq

konvensiyalar, milli qanunvericilik çərçivələri bir çox ölkələrdə inklüziv təhsilin tətbiqini təmin edir və bu təhsil barədə müxtəlif beynəlxalq və Azərbaycana dair sənədlər təsdiq olunmuşdur.

İnteraktiv termini (ingiliscə interactive “qarşılıqlı təsir”, latınca inter “arasında” və activus “hərəkət edən”) əks əlaqəsi olan, dialoqa girən; insan və kütləvi informasiya arasında əlaqə, ünsiyyət yaradan deməkdir. İnteraktiv dərs fəal təlim metodu olub, şagirdlərin birgə və qarşılıqlı fəaliyyətini, eləcə də müəllim ilə şagird arasında əks əlaqəni nəzərdə tutan dərs formasıdır.

Taksonomiya termini (yun. taxus – “qayda ilə yerləşmə”, romos – “qanun”) təlim məqsədlərinin şəbəkəli və ya “sistemli” təsnifatıdır. Təlim məqsədinin taksonomiyası tədris prosesini elmi-metodik səviyyədə planlaşdırmağa və bu prosesin nəticəsini ölçməyə imkan verir. Taksonomiya elmi termin kimi ilk dəfə botanika və zoologiyada yaranmışdır. Azərbaycanda ilk dəfə bu sahəni psixologiya elmləri doktoru, professor Ə.Əlizadə tədqiq etmiş və uctərkiibli taksonomiyalar yaratmışdır.. Summativ termini latın sözüdür, mənası “ali”, “yüksək” deməkdir. Kurikulum təhsil sistemində şagird nailiyyətlərinin rəsmi qiymətləndirmə növü olan summativin iki növü var. Kiçik summativ qiymətləndirmə vasitələri fənni tədris edən müəllimlər, Böyük summativ qiymətləndirmə vasitələri isə həmin müəssisənin rəhbərliyinin təşkil etdiyi komissiyalar tərəfindən hazırlanır. Kollektivium (latınca colloquium) tələbələrin və şagirdlərin biliyinin artırılması və yoxlanılması məqsədilə aparılan sınaq, müzakirə, müəyyən mövzulara aid məruzələrin müzakirə olunduğu elmi toplantı deməkdir.

Tyutor termini ingilis dilindən alınma termin olub, tutor (tərbiyəçi) sözündən götürülmüşdür və pedaqoji vəzifə adını bildirir. Tyutorun vəzifəsi şagird və tələbələr üçün fərdi təhsil proqramının, kurikulumun təşkilinə və aparılmasına rəhbərlik etməkdir. Tyutor akademik məsləhətçi, Boloniya prosesinin tələblərinə cavab verən təhsilə keçid üzrə dekan köməkçisidir. Sillabus termini hər hansı fənnin tədris proqramı olub, fənni tədris edən müəllim tərəfindən hazırlanır və fənnin qısa məzmununu, qiymətləndirməsini onun əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu

sənəd həm də müəllim və tələbə arasında əsas kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə olunur. Sillabus tədris prosesi kredit sistemi ilə təşkil olunmuş orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrində yeni tədris – metodiki sənədir. Sillabus latın sözüdür, syllabus “siyahı” deməkdir.

Ümumiyyətlə, dilimizə əvvəllər rus dili vasitəsilə, müstəqillik əldə etdikdən sonra isə birbaşa keçən Avropa mənşəli təhsilşünaslıq terminləri kifayət qədər çoxdur. Bu gün də təhsilimizin Avropa təhsil sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi və bu sistemdə əldə olunan yeniliklərin Azərbaycan təhsilinə tətbiqi dilimizə təhsillə bağlı yeni-yeni terminlərin keçməsinə şərait yaradır. Buda öz növbəsində Azərbaycan dilinin yeni –yeni terminlərlə zənginləşməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat:

1. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dilinin terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm. 1973
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: “Zərdabi LTD”, 2015
3. Əfəndiyeva Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili.(I cild) Bakı: Elm, 1980
5. Cəfərov S.Ə, Qarayev A.H, Cəfərova K.Ə. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti. Bakı: 1999
6. H.A.Baskakov. Развитие грамматической структуры языков и расширение их общественных функции (на материале тюркских языков) Доклад на X конгрессе лингвистов, Бухарест,1967
7. Abbasov Ə.M., Cavadov İ.A., İbadova B.O., Quliyeva K.R., Sultanova İ.H., Cavadova S.E. Kurikulum bələdçisi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019
8. Məhərəmli Q., İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2014

Alakbarova A.

Educational terms of European origin in the Azerbaijani language (Summary)

The process of borrowing words is inevitable in a globalising world. The need to fully reflect various events in the life of the country, new processes in the press, television, radio and everyday communication leads to the inclusion of borrowed words in the lexical fund of the language. The presence of borrowed words does not have any negative impact on the language. Before independence words of European origin came into our language mainly through Russian. The cluster is one of the educational terms and the modern teaching methods.

Алекберова А.

**Термины сферы образования европейского происхождения в
азербайджанском языке
(Резюме)**

В период глобализации неизбежны заимствования слов разными языками. Необходимость отобразить в полной мере различные события в жизни страны, новые процессы в прессе, телевидении, радио и повседневном общении приводит к включению заимствованных слов в лексический фонд языка. Наличие заимствованных слов не оказывает какое-либо негативное влияние на язык. До независимости слова европейского происхождения перешли в наш язык в основном через русский. Кластер также является одним из современных методов обучения и одним из терминов в сфере образования.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ə.Quliyev

KƏRİMOVA AYNUR
Azərbaycan Dillər Universiteti
Aynurkarimova17@gmail.com

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QEYRİ-NORMATİV LEKSİKANIN
İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ**

Açar sözlər: leksika, dialoq, arqo, jarqon, dialekt, sosial dialekt

Key words: vocabulary, dialogue, slang, dialect, social dialect

Ключевые слова: лексика, диалог, арго, диалект, социальный диалект

Məsələnin mahiyyətinə keçməmişdən əvvəl İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanından bir dialoqu nəzərdən keçirtmək istərdik:

“Hirsindən nə etdiyini bilməyən Şamxal atasının qolundan tutub dartındı:

- Burax deyirəm sənə!
- Kəs səsini, qancığın balası!
- Ağzını təmiz saxla, dədə!
- Kəs səsini, qancıqdan süd əmən!
- Südümə söymə!
- Ə, qoduq, mənim üstümə şeşələnirsən?!” (1)

Göründüyü kimi, çox dramatik və faciəvi bir səhnədir. Anasının üstünə bir arvad da gətirməsi Şamxalı bunadək bir sözündən də çıxmadığı atası Cahandar ağanın üzünə ağ olmaq dərəcəsinə çatdırır.

Bütöv bir münasibətlər sistemi pozulur və dağılır – oğul atasına əl qaldırır. Dəhşətdir və elə Cahandar ağanın faciəsi də bundan başlayır, amma günah oğulda deyil, atadadır, çünki həmişə yüksək dəyərləndirdiyi kişilik kodeksini özü pozub və mövcud mizanı, yəni indi dilimizdə bir parazit ifadə kimi özünə yer edən, heç bəyənmədiyim tərzdə desəm, “balans”ı pozub.

Məqalədə bu əsərdə işlənən “söyüşlər”rin linqvistik təhlilinə cəhd edəcəyik. Əsərdə bu və buna bənzər xeyli sözlər işlədilmişdir.

Ancaq özümüzlə belə bir sual verək: belə sözlərin işlənməsi dilimizə ləkə gətirirmi? Məndən soruşsaz “gündəlik həyatda işlənmədiyi sürəcə əsərlərdə obrazların dilində verilməsi problem yaratmaz” cavabını verərdim. Ancaq bu yaxınlarda yuxarıdakı dialoqun altıncı sinif dərslində verildiyinin şahidi oldum. Nəzərə alsaq ki, altıncı sinif yeniyetməlik dönəmi uşaqların ən təhlükəli yaş dövrüdür və bu dönəmi rahat keçirməsi üçün bu və bu kimi ifadələr onlarda hansı hisləri yarada

bilər, o zaman uşaqları mümkün olduğu qədər belə söz və ifadələrdən uzaq tutmalıyıq.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, mən də müəlliməm və bu yaxınlarda altıncı sinif rus bölməsinin Azərbaycan dili dərslərində Q.Abdullayev adlı yazarın “Balaca girovlar” adlı ikihissəli hekayəsində verilmiş bu ifadə yenə mənə heyrləndirdi.

“- Məni tanımadın? - dedi. - Yadındadı, mənə deyirdin ki, denən erməninin belindən gəlmişəm, sənə bir saçaqlı konfet verim. Dillənmədiyimi görəndə huşumu itirənəcəm döyürdün məni. Üstümü-başımı murdarlayırdın.Yaxşı, indi sən denən ki, “Qarabağ Azərbaycanındır, bir qələtdi eləmişəm”, mən də səni buraxım, çıx get balalarının yanına” (2).

Həll olunması vacib olan tapşırıqların içərisində isə belə bir tapşırıq da var ki, “qara rəngdə verilmiş ifadənin mənasını araşdırıb tapın, əgər çətinlik çəksəniz müəlliminizdən kömək istəyin”.

Əlbəttə ki, rus bölməsində oxuyan uşaq ifadənin mənasını tapmaqda çətinlik çəkəcək və sual dolu nəzərlər mənə yönələcəkdi. Yəqin ki, sizə də maraqlıdır mən bu suala necə cavab verdim. Cavab isə təxminən belə oldu: “Uşaqlar, hər xalq öz damarlarında əcdadlarının qanını daşıyır. Bu qan isə nəsildən-nəsilə ötürülərək bütöv xalqı formalaşdırır. “Erməninin belindən gəlmək” ifadəsi isə erməni qanı daşımaq deməkdir. Fikrimcə, bu cavab uşaqları qane etdi və onlar əlavə suala ehtiyac duymadılar.

Ancaq gəlin bir də özümüzlə sual verək: bu ifadənin işlənməsinə ehtiyac varmı? Axı uşaqların hamısı eyni düşüncədə olmur, əlbəttə ki, bu ifadənin həqiqi mənasını başa düşənlər olacaq. Niyə bu və buna bənzər ifadələri belə erkən yaşda anlatmağa çalışırıq? Zənnimcə tələsirik. Dərslük tərtibçiləri bu mövzuda çox diqqətli olmalıdırlar ki, belə ifadələrin təsiri “uşaqların başında çatlamasın”.

Onsuz da zamanı gəlincə uşaqlar bu ifadələrin mənasını anlayacaqlar. Ancaq dediyim kimi, zamanı gəlincə...

Onu da qeyd edim ki, mən “Dəli Kür” əsərini ilk dəfə oxuyanda yeddinci sinifdə oxuyurdum və yuxarıdakı dialoqda olan ifadənin məni necə pis təsir etdiyini hələ də xatırlayıram. Sinifdəki oğlanlar isə bu ifadəni məzə obyektinə çevirmişdilər.

Yenə qayıdaq İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanına. İ.Şıxlı realist yazıçı idi və özü deyərdi ki, görmədiyi, bilmədiyi, real həyatdan gəlməyən şeylər barədə yazmır. Əsərin həmin hissəsində, yəni atayla oğulun əlbəyaxa olduğu məqamda personajların ütülü və ədəb-ərkan çərçivəsindən kənara çıxmayan tərzdə danışıması ən azından süni olmazdı? Şəxsən mən personajların belə bir səhnədə bir-birinə “siz” deyə müraciət etməsini görsəm, həmin əsəri rəfin elə bir küncünə atardım.

Demək ki, qeyri-normativ leksikanın işlənmə məqamları düzgün seçilərsə ortaya oxunaqlı əsər çıxma bilər.

Arqolar qeyri-normativ leksikanın özəklərindən biridir. Arqoların əsas hissəsi ümumxalq danışıq dili əsasında yaranır. Ümumxalq danışıq dilinin bu və ya digər sözü alınır və bu sözün nominativ mənası dəyişdirilərək tam başqa-səciyyəvi mənada işlədilir.

Beləliklə, ümumxalq danışıq dilinin sözləri müxtəlif ictimai təbəqələrin təbiətinə, məqsədinə, dünyagörüşünə, əxlaqına uyğun mənə kəsb edib arqolaşır. Azərbaycan dilində işlənən “cıırmaq” feili müasir dövrdə arqo mənaya da malikdir. Bu söz ümumxalq dilində “kağızı cıırmaq” birləşməsində həqiqi mənada çıxış edir. Alverçilərin və tələbələrin nitqində isə bu söz ümumxalq dilindəki mənadan məhrum edilərək, başqa mənə (çox yalan danışmaq) kəsb edir. Müasir bədii əsərlərin dilində belə arqotizmlər geniş miqyasda işlədilməkdədir:

-Dünən gecə yaman cırdın eeee...

- Cırdım? Nəyi cırdım?

- O cıırmanı demirəm eeee.... Demək istəyirəm ki, çox yekə yalan danışdın.

Arqolardakı alınma sözlərin bəzisi əslinə uyğun şəkildə, bir qismi isə ilkin mənasından təcrid olunmuş formada işlədilir.

Ayrı-ayrı ictimai qruplar mənşəyi və məşğuliyyətləri ilə əlaqədar ümumxalq danışıq dilindəki sözləri xüsusi mənalandıraraq özlərini xalq kütləsindən ayırmaları

nəticəsində dildə emosional - ekspressiv çalarlı söz qrupları - arqo və jarqon leksikası yaratmışlar. Arqo və jarqon arasında bir yaxınlıq olsa da, onlar yaranma, formalaşma, söz ehtiyatı baxımından bir-birindən fərqlənir.

Dilçilik ədəbiyyatında arqo və jarqon sözlər çox zaman bir başlıq altında verilir, bəzi ənənələrdə bu sözlərin hər ikisi ayrılıqda izah edilir. Ə.Dəmirçizadə arqo və jarqon sözləri eyni leksik vahidlər hesab edir və onları, demək olar ki, bir-birindən ayırmır: “arqo və jarqon sözləri”. Onun fikrincə, xalqdan ayrılıb məhdud bir zümrə təşkil edən, o qədər də geniş ictimai bir təbəqə mahiyyəti daşımayan “peşəkarlar” arasında məxfi anlaşma vasitəsi kimi işlənən sözlər arqo və ya jarqon sözləri adlanır. Arqo jarqonun xüsusi və geniş yayılmış növüdür. Arqo da jarqonun digər növləri kimi mənsub olduğu zümrənin doğma ana dili deyil, şərti dilidir. Arqo da jarqonun digər növləri kimi ədəbi dil üçün məqbul sayılmır. Bunların hər ikisi cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən deyil, müəyyən qrup adamlar tərəfindən işlədilir. Xüsusi qrammatik xüsusiyyətlərdən istifadə edilir: hər ikisində həm sünilik, həm də təbiilik əlamətləri vardır. Oxşar cəhətlərinə görə jarqonla arqonu tam eyniləşdirmək doğru olmazdı. Unutmamalıyıq ki, jarqon arqoya nisbətən geniş kateqoriyadır, onun əhatə dairəsi daha genişdir.

Hətta “Arqo leksikası və dialekt leksikası” araşdırılmış, onlar arasında oxşar və fərqli cəhətlər müşahidə olunmuşdur. Dialekt leksikası dilin daxili imkanları hesabına zənginləşməsinin əsas mənbələrindən biridir. Dialektlər həm də canlı danışığı dilinin funksional çalarlarını, ona məxsus səciyyəvi cəhətləri özündə əks etdirərək, dialekt leksikasının, dialekt formalarının canlı dilə və ədəbi dilə keçməsində mənbə rolunu oynamışdır. Dialekt leksikasında xalqların həyatı, məişəti, adət-ənənəsi, konkret ictimai mərhələdə psixologiyası öz əksini tapmışdır. Məişət leksikasına yemək, içmək, geyim, müxtəlif əşya, çalğı alətləri və s. adlar daxil edilir. Bu adlar xalqların həyat tərzini, qazandığı bilikləri və s. əks etdirir. Arqo leksikası ilə dialekt leksikası bir-birindən fərqlənir.

Arqolar da dialektlər kimi, ədəbi dilə daxil olmur, məhdud dairədə işlənir. Məhz buna görə bəzən arqolar “sosial dialekt”, “sinfi dialekt” adlandırılır. Lakin bu, heç də

“arqo dialektidir” demək deyildir. “Sosial dialekt” birləşməsində “dialekt” termini tam mənada işlədilmir. Çünki sosial danışmalar sözün tam mənasında əsl danışmaq deyil. Lakin bunlar “dialekt” termininin işlənməsində də mane olmur. Dialektologiya müasir dil hadisələri ilə məşğuldur ki, həmin hadisələr ədəbi dilə daxil deyildir. Ona görə də sosial dialekti dialektologiyaya böyük olmayan xüsusi şöbə kimi daxil edirik.

Beləliklə, arqo və dialekt leksikaları arasında aşağıdakı fərqləri qeyd etmək olar:

1) dialekt leksikası bütün inkişaf mərhələlərində ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqədə olmuş, onun leksik, qrammatik normalarının formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Amma arqo leksikası ədəbi dilə nüfuz edə bilmir, ancaq şifahi formada fəaliyyət göstərir;

2) dialektlə ədəbi dil və dialektlə canlı danışmaq dili arasındakı qarşılıqlı əlaqə geniş formada özünü göstərir. Halbuki bu əlaqə arqo ilə ədəbi dil arasında yoxdur;

3) kobud, qeyri-etik sözlər arqo leksikasında çox işlənir, amma bu sözlərin dialekt leksikasında işlənmə dairəsi məhduddur.

Arqonun özünün də bir neçə növləri vardır: 1) tələbə arqosu, 2) narkoman arqosu, 3) ailə arqosu, 4) şagird arqosu, 5) satıcı arqosu, 6) oğru və cani arqosu, 7) qocaların arqosu, 8) idmançı arqosu, 9) qumarbaz arqosu, 10) quşbaz arqosu, 11) xalçaçı qadınların arqosu.

Bunlardan başqa, insanın digər əmək və fəaliyyət sferalarını əhatə edən arqoları da fərqləndirmək olar: dənizçi, dilənçi, biznesmen, köçəri, dustaq, qoçu, əsgər, falçı və s. sosial qrupların da arqolarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

1. Tələbələr arasında: “Nə sabunlanırsan, onsuz da bal verən deyil”.

2. Narkomanlar arasında: “şeyin var?”, “şey çəkənsən?”

3. Ailə arasında: “Alma-qayınana” – Gəlinlər qayınanasına “alma” deyirlər. Çünki bu meyvəni bəziləri xoşlayar, bəziləri xoşlamaz: “Almam mənə göz verir, işıq vermir”.

4. Şagirdlər arasında: “Bundan dərs oxuyan çıxmaz e, çox əfəldir”. Əfəl burada sadəlövh, tənbel mənasında işlənir.

5. Satıcı, alverçi və dəllallar arasında: Fitdəmək – Baha satmaq. Ucuz malı baha satmaq. Bir malı müştəriyə tərif etməklə, and içməklə satmaq. “Yaman fitdədin bu gün”.

6. Oğru və canilər arasında: Xırdalamaq - “ala, bunu hardan xırdalamısan-oğurlamısan?”

7. Qocaların arqosu: “Sənin tayların mərmərdən baxır”, “ay arvad, sənə o dünyada qaib yazılır”, “babam qocalıb, yağ yandırır”.

8. İdmançı arqosu: Qırağını cırmaq – uduzmaq. “Rəqibim mənə dözmədi, qırağını cırdı”.

9. Qumarbaz arqosu: Tasa otuzdurmaq – uduzunu pul vernəyə məcbur etmək. “Dalını sürtmək – uduzmaq”. “Filankəs dalını yaman sürtdü”.

10. Quşbaz arqosu: “Endirmə quş”– Yəni ki, bu quşu mən özüm böyütməmişəm, onu göydə uçanda endirmişəm.

Arqolar haqqında bu qədər, növbəti yazılarda qeyri-normativ leksikaya daxil olan digər söz qruplarından daha ətraflı söhbət açacağıq.

Ədəbiyyat:

1. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s. 12-13
2. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili (dövlət dili) fənni üzrə dərslik. Bakı, “Kövsər”, 2017, s. 102-108
3. “Arqo, tabu və evfemizmlərin fərqi xüsusiyyətləri”, Bəkir Çobanzadə “Dilçilik İnstitutunun əsərləri”, Bakı, 2013, s. 88-94
4. Arqoların semantik baxımdan dəyişməsi. Bəkir Çobanzadə ‘Türkologiyanın müasir problemləri’, Bakı, 2013, s. 308-311

Karimova A.

Area of use of non-normative vocabulary in the Azerbaijani language

(Summary)

This article is dedicated to the study of non-normative vocabulary in the Azerbaijani language. In the article, the author presents special extracts from various literary works and analyzes the elements of slang and slang. The author raises a

rhetorical question - is it worth using insulting words in literary works? In the article, the author distinguishes slang words from dialect words. The article also discusses different types of slang and gives specific examples of selected species.

Керимова А.

Сфера употребления ненормативной лексики в азербайджанском языке
(Резюме)

Данная статья посвящена изучению ненормативной лексики в азербайджанском языке. В статье автором приводятся конкретные отрывки из разных литературных произведений и в них анализируются элементы арго и жаргоны. Автором ставится риторический вопрос – Стоит ли в литературных произведениях использовать ненормативные слова. В статье автор различает слова арго от диалектных слов. В статье также рассматриваются различные виды арго и приводятся конкретные примеры по выделенным видам.

Rəyçi: f.f.d. C.Babayev

MƏSİMLİ AYSEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
masimov00@mail.ru

“DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ” DİLÇİLİKDƏ

Açar sözlər: dünya, dil mənzərəsi, zaman kateqoriyası, mədəniyyət, millət, (birlik)

Key words: world, language, landscape, time, culture, nation, unity

Ключевые слова: мир, языковая картина, категория времени, культура, нация, (единство)

Dünyanın dil mənzərəsi konsepsiyası V. Fon Humboldt və L. Weisgerberin dilin daxili forması haqqında fikirlərindən qaynaqlanır. Hər bir şəxsin müəyyən bir obyektə aid subyektiv obrazı vardır ki, bu da başqa bir insandakı eyni obyektin obrazı ilə üst-üstə düşmür. Bu fikir fərd tərəfindən söylənərək maadiləşir.

Beləliklə, söz, fərqləri müəyyən həddə daxilində olan subyektiv fikirlərin yükünü daşıyır, çünki daşıyıcıları eyni dil birliyinin üzvü olduqları üçün müəyyən bir milli xarakter və şüura malikdirlər [4, s. 118].

L. Weisgerber'in irəli sürdüyü dünyanın dil mənzərəsinin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

Dünyanın dil mənzərəsi bir dilin daxilində mümkün olan bütün məzmunun sistemidir: müəyyən dil topluluğun mədəniyyətinin və zehniyyətinin özünəməxsusluğunu müəyyən edən dilin varlığını və fəaliyyətini təyin edən linqvistik sistemdir.

Dünyanın dil mənzərəsi zamanla dəyişkəndir və hər hansı bir "canlı orqanizm" kimi inkişafa tabedir, yəni şaquli (diaxronik) mənada inkişafın hər bir sonrakı mərhələsində özü ilə qismən eyni deyil [2, s. 197].

Dünyanın dil mənzərəsi dilin mahiyyətinin homojenliyini yaradır, dilin konsolidasiyasına və dolayısı ilə dünyagörüşündə mədəni, özünəməxsusluğuna və dil vasitəsi ilə təyin olunmasına kömək edir.

Dünyanın dil mənzərəsi dil birliyinin homojen, özünəməxsus şüurunda mövcuddur və sonrakı nəsillərə dil vasitələri ilə basılmış xüsusi bir dünyagörüşü, davranış qaydaları, həyat təzi vasitəsilə ötürülür [7, s. 55].

Hər hansı bir dilin dünyasının mənzərəsi, bu dildə danışanlar arasında "ara dünya" olaraq dil vasitəsilə ətraf aləmin fikrini formalaşdıran, dilin dəyişdirici gücünün müəyyən edən amildir. Dil birliyi dünyası dil mənzərəsinin ümumi mədəni irsidir.

Dünyanın qavrayışı düşünməklə, ancaq ana dilinin vasitəsi ilə həyata keçirilir. L. Weisgerberdə görə reallığı əks etdirmə yolu idio-etnik xarakter daşıyır və dilin statik formasına uyğundur. Əslində, alim fərdin düşüncəsinin subyektlərarası hissəsini belə

vurğulayır: "Şübhə yoxdur ki, bizdə kök salmış bir çox baxış və davranış tərzi və münasibətləri dünyanın təzahürü sahəsini izləyən kimi öyrənilmiş", yəni sosial şərtləndirilmiş." YKM-nin (dünyanın dil mənzərəsi konsepsiyası) müasir konsepsiyaları aşağıdakı kimidir [1, s. 204].

Dil mədəniyyət həqiqətlərini əks etdirir, miras aldığımız mədəniyyətin ayrılmaz hissəsidir və eyni zamanda onun alətidir. Dilin yaratdığı dünya modeli obyektiv dünyanın subyektiv obrazıdır; insanın dünyanı dərk etmə yolunun xüsusiyyətlərini daşıyır, yəni bütün dili əhatə edən antroposentrizmin güzgüsüdür.

Bu baxımdan V.A. Maslovanın fikirləri bizə aydındır: "Dünyanın dil mənzərəsi millətin ortaq bir mədəni irsidir. Bir insanın ünsiyyət davranışını, xarici aləmini və daxili dünyasını başa düşməsinə müəyyənləşdirən dünyanın dil mənzərəsidir. Mənəvi, mədəni və milli dəyərləri ilə müəyyən bir dövr üçün xarakterik olan nitq düşünmə fəaliyyətinin yolunu əks etdirir."

G.V.Kolshanskynin fikrincə, hər bir millətin dünyagörüşləri sosial və iş təcrübəsinin xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Nəticə etibarilə bu xüsusiyyətlər dildə fenomenlərin və proseslərin leksik və qrammatik nominasiyasındakı fərqlərdə işarə edir, müəyyən mənaların uyğunluğunda, etimologiyasında və s. əks olunur. Dildə hər "bir insanın yaradıcı idrak fəaliyyətinin bütün çeşidi sabitdir" ki, bu da "yönləndirdiyi idrakda stimullaşdırılan şərtlərin sayına uyğun olaraq, hər dəfə obyektlərin sonsuz-hesabsız xüsusiyyətlərindən birini seçib düzəldikdədir". İstər normada, istər sapmalarında, istərsə də fərdi üslublarında bütün dil formasıyalarında aydın şəkildə görünən bu insan amilidir."

Beləliklə, YKM konsepsiyası iki əlaqəli, lakin fərqli fikirləri özündə birləşdirir. Dilin təklif etdiyi dünya mənzərəsi "elmi" şəkildən fərqlənir və hər dil reallığı digər dillərdən fərqli olaraq fərqli şəkildə təsvir edərək öz şəklini çəkir. YKM-nin yenidən qurulması müasir dil semantikasının ən vacib vəzifələrindən biridir [3, s. 457]. YKM-in tədqiqi bu konsepsiyanın adı çəkilən iki komponentə uyğun olaraq iki istiqamətdə aparılır. Bir tərəfdən, müəyyən bir dilin lüğət tərkibinin sistematik semantik təhlili əsasında, müəyyən bir dildə özünəməxsus və ya ümumdünya olmasından asılı

olmayaraq, müəyyən bir dildə əks olunan bütün təqdimatlar sistemi yenidən qurulur, “elmi” dən fərqli olaraq dünyaya “sadələvh” bir baxış əks etdirilir. Digər tərəfdən, verilmiş bir dil üçün xarakterik olan ayrı-ayrı anlayışlar araşdırılır ki, bunlar iki xüsusiyyətə malikdir: onlar müəyyən bir mədəniyyət üçün "açardır" və eyni zamanda uyğun sözlər digər dillərə zəif tərcümə olunur. Tərcümə ekvivalenti ya ümumiyyətlə yoxdur və ya belə bir ekvivalent, prinsip etibarilə mövcuddur, ancaq tam olaraq o mənə komponentlərini ehtiva etmir [1, s. 481].

Dünyanın mənzərəsi iki fərqli prosedur nəticəsində yaranmışdır:

1. həyatın təməlinə qalan dünyanın görüntülərinin açılması, çıxarılması, obyektivləşdirilməsi, başa düşülməsi;

2. sistemə xarakter daşıyan xüsusi əks olunma zamanı həyata keçirilən dünyanın yeni obrazlarının yaradılması, inkişafı.

Konseptual sistem nəzəriyyəsini təhlil edən R.İ. Pavilenis, V.A. Pişchalnikova qeyd edir ki, konsepsiya həm psixoloji mənanı, həm də şəxsi mənanı əhatə edir.... Bu təhsilin əsasını konsepsiya təşkil edir - müəyyən bir sinif obyektlərinin spesifik xüsusiyyətlərinə görə ümumiləşdirilməsi.

Ümumiyyətlə, konsepsiyalarda işləmə müddətinin, fonosemantik, ifadəli, assosiativ və digər komponentləri özündə ehtiva edən bir linqvistik komponentin mövcudluğunu müəyyənləşdirən dilin istifadəsi ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olduğu qəbul edilir. Konsepsiya müəyyən bir reallıq mövzusu ilə əlaqəli olduğundan, konsepsiya “mövzu məzmunu” komponentini əhatə edir. Beləliklə, dil konsepsiyasının tərkib hissələrindən biri kimi görünür. Mövzu tərəfindən mənimsənilmiş sözlərin və dilin digər məzmun vahidlərinin mənaları sistemin müvafiq konsepsiyasına, onun tərkib hissələrindən biri kimi daxil edilir və konsepsiyanın digər komponentləri ilə birlikdə konsepsiyayı bütöv şəkildə təmsil etməyə qadirdir. Bu səbəbdən bir dil işarəsinin qavranılması, konsepsiyada yer alan subyektiv məcazi, konseptual, emosional məlumatları aktuallaşdırır və əksinə, hər cür belə məlumat işarəsi ilə əlaqələndirilə bilər. Hiss, "obyektin vizual, toxunma, eşitmə, dadlı, sözlü və digər

mümkün xüsusiyyətlərini" özündə cəmləşdirən bir şüur forması kimi başa düşülür [7, s. 280].

Beləliklə, dünyanın konseptual mənzərəsi, bir fərdin fəaliyyətində həqiqətən və potensial olaraq təmsil olunan obyektlər haqqında bir məlumat sistemidir. Belə bir sistemin məlumat vahidi, konseptual, emosional, assosiativ, şifahi, mədəni və digər həqiqət obyektlərinin məzmununun dünyanın konseptual mənzərəsinin quruluşuna daxil edilmiş funksiyasını düzəltmək və yeniləməkdir. Anlama probleminə, ilk növbədə, subyekt tərəfindən öz fəaliyyətində obyektivləşdirilmiş və təqdim olunan dünyadakı mövcud konseptual mənzərəsi əsasında dünyanı dərk etmə problemi kimi baxılmalıdır.

Dünya mənzərəsi konsepsiyası, insan varlığının xüsusiyyətlərini, dünya ilə əlaqəsini, dünyadakı mövcudluğunun ən vacib şərtlərini ifadə edən təməl anlayışlardan biridir. Dünyanın mənzərəsi bütün insan fəaliyyətinin nəticəsi olan dünyanın ayrılmaz bir obrazıdır və bir insanda xarici dünya ilə bütün təmasları, qarşılıqlı əlaqələri zamanı yaranır. Dünyanın dil mənzərəsi həm dünya ilə gündəlik təmaslar, həm də bir insanın mövzu-praktik fəaliyyətinin nəticəsi ola bilər. İnsan dünyanı düşünür, dərk edir, hiss edir, əks etdirir. Bu proseslər nəticəsində bir insan dünyagörüşünü inkişaf etdirir. Dünya mənzərəsinin "izləri" dildə, jestlərdə, təsviri sənətlərdə, musiqidə, ayinlərdə, etiket qaydalarında, şeylərdə, mimikalarda, insanların davranışlarında tapıla bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyiz kimi, ətraf aləmin qavranılması qismən müəyyən bir dildə danışanların mədəni və milli xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu səbəbdən etnologiya, linqvokulturologiya və digər əlaqəli sahələr baxımından ən maraqlısı dünyanın dil mənzərələrindəki fərqlərin səbəblərini müəyyənləşdirməkdir və bu fərqlər mövcuddur.

Dil fərqlərinin üç əsas amili və ya səbəbi var: təbiət, mədəniyyət, idrak. Gəlin bu amilləri nəzərdən keçirək.

Birinci amil təbiətdir. Təbiət, ilk növbədə, dillərdə fərqli şəkildə əks olunan insan həyatının xarici şərtləridir. İnsan özünə məlum olan heyvanlara, sahələrə, bitkilərə, hiss etdiyi təbiət vəziyyətinə ad verir [3, s. 98].

Təbii şərtlər bir insanın dil şüuruna qavrayış xüsusiyyətlərini, hətta rəng qavrayışı kimi hadisələri diktə edir. Rəng növlərinin təyin edilməsi tez-tez ətrafdakı təbiət obyektlərinin vizual qavrayışının semantik əlamətləri ilə motivasiya olunur. Müəyyən bir təbii obyekt bu və ya digər rənglə əlaqələndirilir.

Fərqli dil mədəniyyətlərinin rəng təyinatları ilə əlaqəli, müəyyən mənada üst-üstə düşən, eyni zamanda bir-birlərindən fərqli şəkildə fərqlənən öz assosiasiyaları var.

İkinci amil mədəniyyətdir. “Mədəniyyət insanın təbiət aləmindən almadığı, ancaq özünün gətirdiyi, yaratdığı şeydir”. Maddi və mənəvi fəaliyyətlərin nəticələri, sosial-tarixi, estetik, əxlaqi və fərqli nəsilləri və sosial icmaları fərqləndirən digər norma və dəyərlər dünyanın müxtəlif konseptual və linqvistik təmsillərində təcəssüm olunur. Mədəniyyət sahəsinin hər hansı bir xüsusiyyəti dildə qeyd olunur. Dil fərqlərinə milli ayinlər, adətlər, folklor və mifoloji nümayəndəliklər, simvolizm səbəb ola bilər [3, s. 110].

Üçüncü amil olan idrak məsələsinə gəldikdə, dünyanın qavranılmasının rəasional, həssas və mənəvi yollarının hər bir insanı fərqləndirdiyi deyilməlidir. Dünyanı anlamaq yolları fərqli insanlar və fərqli millətlər üçün eyni deyil.

Bu, öz ifadəsini linqvistik anlayışların xüsusiyyətlərində və müxtəlif xalqların dil şüurunun xüsusiyyətlərində tapan bilişsel fəaliyyətin nəticələrindəki fərqlərlə sübut olunur [3, s. 123].

Linqvistik konseptuallaşdırmanın qnoseoloji, mədəni və digər xüsusiyyətləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların ayrılması hər zaman şərti və təxmindir. Bu həm nominasiya metodlarındakı fərqlərə, həm də dünyanın dil bölgüsünün xüsusiyyətlərinə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən bir vəziyyətin, bir cisimin qavranılması da birbaşa qavrayış mövzusunun, arxa plan biliklərindən, təcrübəsindən,

gözləntilərindən, yerləşdiyi yerdən, birbaşa görmə sahəsindəki şeylərdən asılıdır. Bu da öz növbəsində eyni vəziyyəti fərqli nöqtəyi-nəzərlərdən, perspektivlərdən təsvir etməyə imkan verir və bu, şübhəsiz ki, onun anlaşılmasını genişləndirir. "Dünyanı qurma" prosesi nə qədər subyektiv olsa da, bununla yanaşı, vəziyyətin ən müxtəlif obyektiv tərəflərini, dünyadakı işlərin həqiqi vəziyyətini nəzərə almağı birbaşa şərtləndirir; bu prosesin nəticəsi "obyektiv dünyanın subyektiv imicinin" yaradılmasıdır [5, s. 403].

Dünya mənzərəsini qiymətləndirərkən başa düşmək lazımdır ki, bu, dünyanın əks olunması deyil, dünyaya açılan bir pəncərə deyil, bir insanın ətraf aləmi şərh etməsi, dünyanı dərk etməsidir.

İnsan üçün dünya yalnız hissləri ilə qavradığı şey deyil. Əksinə, bu dünyanın az və ya çox əhəmiyyətli hissəsi insan tərəfindən alqılanan şərhin subyektiv nəticələrindən ibarətdir. Bu səbəbdən dilin "dünyanın aynası" olduğunu söyləmək qanunauyğundur, lakin bu güzgü ideal deyil: dünyanı birbaşa deyil, insanlar birliyinin subyektiv idrak refraksiyasında təmsil edir [6, s. 111].

Gördüyünüz kimi, "dünyanın dil mənzərəsi" anlayışının bir çox təfsiri var. Bu, müxtəlif dillər dünyasının şəkillərindəki mövcud uyğunsuzluqlarla əlaqədardır, çünki ətraf aləmin qavranılması müəyyən bir dildə danışanların mədəni və milli xüsusiyyətlərindən asılıdır. Dünya şəkillərinin hər biri dilə dair öz baxışlarını müəyyənləşdirir, bu səbəbdən "dünyanın elmi mənzərəsi" ilə "dünyanın linqvistik mənzərəsi" anlayışlarını ayırmaq çox vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Dilçilik İnstitutunun Əsərləri Bakı, "Elm və təhsil", 2018, 392 səh.
2. Frumkina, R.M., Psixolinqvistika: Dərslük. damazlıq üçün. daha yüksək. iş. qurumlar. - M.: "Akademiya" Nəşriyyat Mərkəzi, 2001. - s.189-206
3. Xalq qəzeti.- 2015.- 16 iyul.- S.6.
4. İnsan amilinin dildə rolu: Dil və dünyagörüşü. - M.: Nauka, 1988.
5. Q.Məhərrəmli, R.İsmayılov. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, Altunkitab, 2015, 288 s.

6. Pavilenis R.I. Məna problemi: Dilin müasir məntiqi-funksional təhlili. - M.: Tərəqqi, 2001.

7. Süleymenova E. D. Müasir dilçilikdə məna anlayışı. - Alma-Ata, 1989

Masimli A.

The category of time is like a reflection of the language landscape of the world

(Summary)

The linguistic picture of the world is, on the one hand, the result of the historical development of an ethnos and language, and on the other, the reason for a peculiar path of their future development.

As a single "living organism", the linguistic landscape of the world is clearly structured and has a multilevel linguistic expression. Determines specific sounds and sound combinations, structural features of the articulatory apparatus of native speakers, prosodic features of speech, vocabulary, the ability of a language to form words and syntax of expressions and sentences, as well as its own paremiological baggage.

Масимли А.

Языковая картина мира в современной лингвистике

(Резюме)

Лингвистическая картина мира - это, с одной стороны, результат исторического развития этноса и языка, а с другой - причина своеобразного пути их будущего развития.

Как единый «живой организм» языковой ландшафт мира четко структурирован и имеет многоуровневое языковое выражение. Определяет специфические звуки и звуковые сочетания, особенности строения артикуляционного аппарата носителей языка, просодические особенности речи, лексику, способность языка образовывать слова и синтаксис выражений и предложений, а также собственный паремиологический багаж.

В рамках когнитивных исследований фактов каждого языка возникает потребность рассмотреть языковую картину мира. При этом рассматриваются языковые универсалии, характерные для всех или большинства языков, и, параллельно, выявляются дифференцирующие элементы конкретного языка в отдельности. Анализ теоретической литературы, посвященный данной теме, позволяет сказать, что языковая картина мира языка, с одной стороны, результат этнического опыта и исторического развития народа, формирующий ментальность, шкалу ценностей и особенности мировидения, а с другой стороны отражение взаимовлияния культур. Языковая картина каждого языка имеет свои индивидуальные особенности, прослеживающиеся на всех уровнях языка: в паремиологии, фонетике, лексике и грамматическом выражении тех или иных категорий.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Qəmbərova

MƏMMƏDZADƏ ƏFSANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Efsane.memmedzade.95@list.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HECA MODELƏRİNİN SƏCİYYƏVİ CƏNƏTLƏRİ

Açar sözlər: fonotaktika, fonem, fonem birləşmələri, samitlər, saitlər

Key words: phonotactics, phoneme, phoneme combinations, consonants, vowels

Ключевые слова: фонотактика, фонема, комбинация фонем, согласные, гласные

Dildəki səslərin akustik-artikulyator xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onları iki sait və samitlərə bölmək olar. Sözün formalaşmasında həm saitlər, həm də samitlər funksional yükə malikdir. Lakin ayrı-ayrı dillərdə saitlər və samitlər yarım sistemi

sözün strukturunda fərqli funksional yükə malikdirlər. Məsələn, türk dillərində sözün fonetik bizimində saitlər xüsusi funksional yükə malikdir.

Fonem linqvistik reallıqdır, çünki fonemlər aktual danışığ zamanı mövcud olur. Material və real olan isə eyni zamanda obyektiv hesab olunur. O, müstəqil şəkildə mövcuddur. Dilin fonoloji sistemində bütün əlamətləri üst-üstə düşən iki fonem tapmaq mümkün deyildir, yəni onlar öz aralarında bir-birindən akustik cəhətdən fərqlənirlər. Fonemlər söz və söz formalarını fərqləndirilməsində iştirak edirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində “sel” sözünün birinci fonemin yerində növbə ilə /y/, /b/, /t/ samitlərini işlətsək, həmin sözün mənasının dəyişdiyini və başqa mənalı “yel”, “bel”, “tel” sözlərinin yarandığını görürük. Ümumilikdə biz fonemin məna fərqləndirmədə iştirakı ideyasını qəbul etmirik və bu məsələdə Leningrad fonoloji məktəbinin ənənələrinə, daha dəqiqi, F.Y.Veysəllinin mövqeyini müdafiə edirik (1).

Dildə fonem və fonemlərlə bağlı məsələlərin tədqiqi ilə fonologiya məşğul olur. Fonologiya geniş anlamda fonetikanın tərkib hissəsinə daxildir. Sözlərin yaranmasında fonemlərin kombinator xüsusiyyətlərinin tədqiqini sintaqmatik fonologiyazsızdır. Dilin fonoloji xüsusiyyətlərinin, fonem inventarının müəyyənləşdirilməsində sintaqmatik tədqiqatlar əvəzsizdir.

Azərbaycan dilində fonemlərin kombinator birləşmələri haqqında çoxlu məqalələr yazılmış, üzərində hətta geniş elmi araşdırmalar da aparılmışdır. Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar arasında Ə.Dəmirçizadə (2) və A.Axundovun (3) tədqiqatları xüsusi qeyd edilməlidir. Qeyd edək ki, A.Axundov zəngin dil materiallarını statistik tədqiqata cəlb etməklə Azərbaycan dilində fonemlərin işlənmə tezliyini, onların yaranma mexanizmini və qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə çalışmışdır.

Fonologiyanın elm kimi formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan N.S.Trubetskoyun araşdırmaları göstərir ki, fonem birləşmələri ən az dil vahidləri qədər önəmlidir. Onun qeydinə görə, “hər bir dildə fonem birləşmələri yalnız xüsusi olaraq həmin dil üçün yararlı olan qayda və qanunlara tabedir və onlar da hər bir dil üçün ayrılıqda araşdırılmalıdır” (4, s. 310).

Danışiq zəncirində fonemlərin kombinatorikası dil daxili qanunlarla tənzimlənir. Dil sisteminin təsvirində sintaqmatikada fonemlərin birləşmə qaydaları onun fonem tərkibindən az əhəmiyyət kəsb etmir. A.Axundova görə, “bir dilin fonemlərini statistik cəhətdən təhlil etmədən həmin dilin fonem tərkibi, fonemlər sistemi haqqındakı təhlili tam hesab etmək olmaz” (3, s. 305). Problemi tədqiq edən F.Y.Veysəllinin qeydinə görə, “kombinasiya hər bir dilə xas müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir” (1, s. 305).

Statistik üsuldan istifadə fonem birləşmələrini öyrənmək üçün əlverişli üsul sayılır. Azərbaycan dilinin heca quruluşu rus, avropa, ingilis, alman dillərindən fərqli olaraq daha sadədir. Kombinasiya hər bir dilə xas müəyyən fonotaktik qanunauyğunluqlara tabedir və fonemlərin sintaqmatikada birləşmələrinin tədqiqinin uğurlu aparılmasına dilin fonem inventarı da yardım edir.

Hər hansı bir dilin fonoloji sisteminin şərhinin yolu onun fonem inventarı və onların birləşməsindən yaranan hecaların təhlili kimi iki əsas məsələnin araşdırılmasından keçir. Deməli, hər hansı bir dilin fonoloji sistemin öyrənilməsində fonem tərkibinin müəyyən edilməsi qədər, onların xətti ardıcılıqda birləşmələrinin də tədqiqi vacibdir. Dilin fonoloji sistemin tam və qənaətbəxş təsviri və şərhli fonemlərin paradigmatik və sintaqmatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən birbaşa asılıdır.

F.Y.Veysəlliyə görə, “fonem inventarı azdırsa, məsələn, diftonq və affrikatların olmadığı dillərdə, onda həmin dildə fonem birləşmələri qaydaları xeyli çox olacaqdır.... fonem inventarı çoxdursa, onda fonem birləşmələri az olmalıdır....dildə fonemlərin sayı ilə onların kombinator qaydaları arasında tərs mütənasiblik vardır” (5, s. 312). Məsələn, müasir Azərbaycan dilində birhecalı sözlərdə saiddən əvvəl üç samitin işlənməsi yalnız alınma mənşəli sözlərdə rast gəlinir: plyaj, şpris, tembr, spirt, tembr və s.

Dilin fonemləri paradigmatik qarşılıqda olduğu kimi sintaqmatik qarşılaşmada da çıxış edirlər. Bunu müəyyənləşdirmək üçün bir dilin foneminin danışiq aktının bu və ya digər yerində işlənilib-şlənməməsini, yəni düzgün xüsusiyyətlərini öyrənməliyik. Fonem birləşmələrində fonemlərin tərkibi hər dildə fərqli şəkildə

özünü biruzə verir. Dillərin fonem və fonem birləşmələrinin xüsusiyyətlərini fonem və fonem birləşmələrinin sözlərin müxtəlif mövqelərində məhdudlaşdıran qaydalar toplusu fonataktikada tədqiq edilir.

Dildə fonemlərin distribusiyası və fonetik səciyyəsi arasında sıx əlaqə vardır. Müxtəlif fonemlərin distribusiyası onun tələffüz, akustik və dərkətmə xarakteristikası ilə bağlıdır. Sintaqmatikada fonemlərin distribusiyası, hər şeydən əvvəl, onların tələffüz xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Dildə fonem birləşmələrinin öyrənilməsini C.M.Babayev həmin dillərin fonoloji sisteminin tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu yazır. Onun fikrincə, “fonemlərin sintaqmatik xüsusiyyətlərini, danışmaq aktında birləşməyə girmə imkanlarını nəzərə almadan, hər hansı bir dilin səs quruluşunu tam şəkildə təsvir etmək mümkün deyildir. Sait və samit fonemlərin dil və danışmada nisbəti fərqlənə bilər, ona görə də bu və ya digər dilin vokallığını dəqiq öyrənmək üçün sait və samitlərin nisbətini təkcə sistemdə deyil, həm də müxtəlif mətnlərdə (konkret reallaşmalarda) nəzərdən keçirilməsi vacibdir” (6, s. 4).

Fonem birləşmələri qrammatik vahidlər kimi hər dildə müxtəlif şəkildə formalaşır. Məsələn, müasir Azərbaycan dilinin normalarına uyğun olaraq sözün əvvəlində /ğ/ və / ı/ samitləri işlənmir. Dilçilikdə işlənməsində məhdudlaşdırıcı təsirlər müşahidə edilən fonemlərə, bir qayda olaraq, məhdud distribusiyalı fonemlər deyilir.

Sintaqmatikada hecanın sərhədi birləşmə yaradan səslərin tələffüz mərhələlərinin münasibəti ilə müəyyən edilir. Fonemin reallaşdığı ilkin məkan olan heca sərhədi səslər arasında tələffüz əlaqələrinin möhkəm olduğu yerdən keçir, yəni heca sərhədi məhz hecavari tələffüz əsasında müəyyən edilir. Bütün təbii dillərdə danışmaq zənciri hecalara parçalanır. Hər bir dildə müəyyən sintaktik konstruksiya dilin daşıyıcısı tərəfindən hecalar üzrə tələffüz edilməsi mümkündür. Lakin hecaların fonem tərkibi, onların sayı və növləri, sintaqmatik ardıcılığın hecalara parçalanma qaydaları hər bir dilin özünün fonotaktik qaydalarına tabedir.

Azərbaycan dilində sait+samit, samit+samit, sait+sait fonemlərin birləşmələri mövcuddur. Xüsusən dialekt və şivələrdə mövcud olan [ou], [öü], [au], [əu], [ua], [üə], [oa], [öə] fonem birləşmələri fərqlənir. Bu fonem birləşmələri [ou], [öü], [au],

[öa], [əu] -tam alçalan, [ua], [üə], [öə],- yüksələn alçalan, [ou], [öü] -yarımçıq alçalan olaraq təsnif olunur.

Müasir Azərbaycan dilində heca quruluşlarını təhlil edən Ə.M. Dəmirçizadə on yeddi heca tipini qeyd edir. Müəllifin fikrincə, “Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sözlərin tərkibində on yeddi heca tipi vardır. Onlardan yeddisi, yəni V, VK, KV, KVK, VKK, KVKK, KKVK tipləri həm əsl Azərbaycan sözlərində, həm də alınma sözlərdə çox işlək olan ümumi tiplərdir. 10-nu isə, yəni KKV, KKKV, VKKK, KKVKK, KVKKK, KKKVKK, KKKVKKK, KVKKKK tipləri ancaq alınma sözlərdə olan xüsusi tiplərdir” (2, s. 104).

Azərbaycan dilində heca tiplərini tədqiq edən A.A.Axundov isə iyirmi iki heca növünü göstərir (3, s. 267). Bunlar aşağıdakılardır: 1. V (örtüsüz-açıq) – o, a, na, i-ki; 2. VK (örtüsüz-qapalı) - ət, iş, ot, od; 3. VKK (örtüsüz-qapalı) – eşq, ilk, ərp, ərk; 4. VKKK (örtüsüz-qapalı) – ole-andr, me-andr; 5. KV - (örtüsüz-yarımqapalı) - əl, il, en, ön; 6. KKV - (örtüsüz-yarımqapalı) - əmr, elm; 7. KV (örtülü-açıq) – su, bu, ki; 8. KKV (örtülü-açıq) – bri-qa-da, tri- ko; xro-ni-ka; 9. KKKV (örtülü-açıq) – şlya –pa, stro-fa; 10. KVK - (örtülü-qapalı) – yan, san, can, xan, şan, vam, tam, çöp, köp; 11. KKVK - (örtülü-qapalı) – alov, plov, qrov, spaz-ma; 12. KKKVK - (örtülü-qapalı) – struk-tura, skrip-ka; 13. KVKK - (örtülü-qapalı) – rəng, zəng, hkənd, qənd, dərd; 14. KVKKK - (örtülü-qapalı) – filtr, skafandr; 15. KKVKK - (örtülü-qapalı) – stend, ştam; 16. KKKVKK - (örtülü-qapalı) – ştrejk-breker; 17. KKVKKK - (örtülü-qapalı) – spektr; 18. KKKVKKK - (örtülü-qapalı) – bryansk; 19. KVKKKK - (örtülü-qapalı) – voljsk; 20. KKVKKK - (örtülü-qapalı) – gros-smeystr; 21. KVS (örtülü-yarımqapalı) – tir, bir, sil, fil, min, mil, sim; 22. KKVS (örtülü-yarımqapalı) – plan, qram, xram, şram, dram, stol, krem, şlem; 23. KKKVS (örtülü-yarımqapalı) – pljon-ka, strel -kaçı; 24. KVSS (örtülü-yarımqapalı) – fəhm, rəhm, himn, ömür; 25. KKVSS (örtülü-yarımqapalı) – kreml (3);

Azərbaycan dilində heca problemlərini tədqiq edən F.Y.Veysəlli iyirmi bir heca tipinin olduğunu qeyd edir. Birhecalı hecaların heca strukturlarını təhlil edən müəllif Azərbaycan dilində iyirmi bir heca modelinin olduğunu bildirməklə yanaşı, onlardan

yalnız on ikisinin geniş rast gəlindiyini qeyd edir: “Bunlardan KKV, KKKVKK, KKVKKK yalnız bircə sözdə özünü göstərir. Eyni zamandaKVKKK, KKKVK modelləri müvafiq olaraq 3 və 5 sözdə özünü göstərir. KV və modeli üzrə lüğətdə cəmi 15 sözə təsadüf olunur” (7, s. 53).

Azərbaycan dilində birhecalı sözlərdə fonem birləşmələrindən danışarkən əsas etibarını ilə KVK, KVKK, KV, VK və bir də VKK modelləri daha çox nəzərə çarpır. Əsas səbəb isə ondan ibarətdir ki, dilimizə məxsus sözlər əsasən bu modellərdə özünü göstərir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu model (VKK) əsasında düzələn sözlərin bir hissəsi ərəb və fars mənşəli sözlərdir. Məsələn: Əhf, əhd, and və.s

Azərbaycan dilində birhecalı sözlərin əksəriyyəti VKK modelinə uyğun gəlir. Fəxrəddin Veysəllinin araşdırmaları göstərir ki, bu modele uyğun gələn söz sayı təxminən 584 sözü özündə birləşdirir. Məsələn: Bağ, bab, bat, bal, baş, saç, seç, tap, tut və.s. Bu siyahını daha da uzatmaq mümkündür.

Konkret dil materialının tədqiqi göstərdi ki, birhecalı sözlərdə nəzəri cəhətdən 21 mümkün modeldən dilimizdə yalnız 12-nə rast gəlmək olur. Bunlardan KKV, KKKVKK, KKVKKK yalnız bircə sözdə özünü göstərir (tfu, sprint, sfinks). Eyni zamanda KVKKK və KKKVK modelləri müvafiq olaraq 3 və 5 sözdə özünü göstərir (verst, tembr, filtr, vzvod, plyaj, şpris, şprot, ştrix). (7, s.53)

Fonem əvəzlənmələri Azərbaycan dilində tez-tez rast gəlinən prosesdir. Altemasiya adlanan bu proses morfem və sözlərin daxilində müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində fonemlərin əvəzlənməsini nəzərdə tutur. Qeyd edildiyi kimi, fonemlər diskret vahidlərdir, yəni özləri kimi fərqləndirmə və tanıma funksiyasını yerinə yetirən daha kiçik hissələrə bölünmür, həm də morfem və leksemlərin fonetik qabığında düz xətt boyunca bir-birinin ardınca düzülür (işarənin xətti-linearitet prinsipi). Amma bu heç də o demək deyildir ki, morfem və sözlərin fonem tərkibi daima sabit qalır və heç zaman dəyişikliyə uğramır. Dəyişiklik olmazsa, sistem öz daxili mütəhərrikliliyini qoruyub saxlaya bilməz. Məsələn biz sel sözündə s fonemini b/t/g fonemləri ilə əvəz etsək bu zaman altemasiya hadisəsi baş verəcək və fərqli

sözlər yaranacaq. Beləliklə fonemlərin dəyişməsi vasitəsilə dilimizdə yeni sözlər yaranacaq. Yaranan yeni sözlər isə həm milli mənşəli, həm də alınma sözlər ola bilər.

Hər üç müəllifin təqdim etdiyi heca modellərinin komponentlər üzrə təhlilinə istinadən demək olar ki, müasir Azərbaycan dilində söz strukturunun başlanğıcında samitlərin cəmlənməsi səciyyəvi deyildir. Müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sistemini digər dillərdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən birini məhz sait birləşmələri və bir samitin bir neçə səs ifadə etməsi hallarıdır.

Beləliklə, biz heca dedikdə hər hansı bir dilin fonotaktik qaydaları əsasında qurulan strukturu başa düşürük. Hər bir heca fonotaktik qaydalar əsasında yaranan, tələffüz-əşitmə vahididir. Onu da qeyd edək ki, hecanın sərhədi sabir deyildir və buna görə də onun struktur dil vahidi kimi statusu qəbul edilməzdir.

Ədəbiyyat:

1. Yadigar, F. (Veysəlli). German dilçiliyinə giriş // F.V.Yadigar. -Bakı: Mütərcim, - 2011. - 405 s.
2. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya / Ə.Dəmirçizadə. - Bakı: Maarif, - 1972. - 308 s.
3. Axundov, A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi/ A.A.Axundov. - Bakı: Maarif, - 1971. - 302 s.
4. Trubeskoy, N.S. Fonologiyanın əsasları. Almandan tərcüməsi, “Son söz” və “Qeydlər” prof. F.Veysəllinindir. – Bakı: Mütərcim, - 2012. - 385 s.
5. Вейсалов, (Вейсялли) Ф.Я. Вариативность гласных фонем современного немецкого языка (экспериментальные данные и теоретические проблемы) / дис. ... д-ра филол. наук / Баку: Мутарджим, 2014, - с. 212-522.
6. Бабаев, Дж. М. О соотношении вокализма и консонантизма (на материале азербайджанского и русского языков) / Баку: ВСУ, Русский язык и литература в Азербайджане. – 2011, №4. - с. 4-6.
7. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri: [6 cildə] //F.Y.Veysəlli. -Bakı: Mütərcim, I cild, 2009, - 640 s.

Mammadzade A.

Characteristics of syllable models in the Azerbaijani language

(Summary)

This article discusses issues related to the structure and components of a syllable. The author considers the pronunciation unit. According to the author, the syllable as the smallest is not associated with the meaning, therefore, the syllable cannot be perceived as a structural unit. Based on specific sources, the article analyzes the syllable types that are most often found in the Azerbaijani language. The author also established that the accumulation of consonant phonemes at the beginning of Azerbaijani words is unacceptable.

Маммадзаде А.

Специфические признаки слоговых моделей в азербайджанском языке

(Резюме)

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные со структурой и компонентами слога. Автор рассматривает слог как наименьшей произносительной единицей. По мнению автора, он не связан со значением, поэтому нельзя воспринимать слог как структурной единицей. В статье на основе конкретных источников проанализированы слоговые типы, которые наиболее часто встречаются в азербайджанском языке. Автором также установлено, что в начале азербайджанских слов скопление согласных фонем недопустимо.

Rəyçi: f.f.d., b/m. C.Babayev

MİRZƏYEVA ZÜLFİYYƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Zulfiyemirzeyeva11@gmail.com

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ KOQNİTİV DİLÇİLİK

PRİZMASINDAN

Açar sözlər: dil və mədəniyyət, dünyanın dil mənzərəsi, xalqın ruhu, dil və millət

Key words: language and culture, linguistic vision of the world, the spirit of the people, language and nation

Ключевые слова: язык и культура, языковое видение мира, дух народа, язык и нация

“Mədəniyyət” insanların cəmiyyətdə əldə etdikləri nailiyyətlərin cəmi, elm, bilik, tərbiyə ilə bağlı olan, insanlığın fenomenini yaradan mürəkkəb anlayışdır. Ədəbiyyat, sənət, fəlsəfə bu mənada mədəniyyətin ən mübahisəsiz komponentləridir. Bir millətin tarixi, folkloru, musiqisi, ədəbiyyatı, dünyagörüşü bu millətin mədəniyyətini təşkil edir. Bütün ümumi dəyərlər gələcək nəsillərə dil vasitəsilə ötürülür. Ənənələr və adətlər, din, sənət, tarix və s. dil vasitəsilə öz varlıqlarını qoruyub saxlayır. Dil mədəniyyətin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir. Mədəniyyəti müəyyənləşdirən əsas əlamətlər hər bir xalqın düşüncə tərzini, cəmiyyətə yanaşma münasibətidir. Mədəniyyət həyatın bütün sahələrini güzgü kimi əks etdirir.

Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır, o mədəniyyətin tərkibinə daxil olur və onunla paralel inkişaf edir. Dil ilk növbədə mədəni elementlərin meydana çıxması üçün mühit hazırlayır, mədəniyyət sahəsinin formalaşmasını təmin edir. Mədəniyyəti biz dil sahəsində böyüyən və meyvə verən bir ağac kimi təsəvvür edə bilərik. Dil isə mədəni elementlərin qorunmasına vasitəçilik edir.

“Mədəniyyət nədir?” sualına E.Sepir belə cavab vermişdi: “Mədəniyyət-bizim yaşayış tərzimizi səciyyələndirən, praktiki bacarıq və ideyaların sosial ümumilliyidir”. [3, s.23]

Dil mədəniyyətin yarisı və mədəniyyət daşıyıcısıdır. Dil müəyyən zaman daxilində bir yerdə yaşayan xalqların mədəniyyətinin vacib hissələrini toplayır. E.Sepirin fikrincə, mədəniyyətin qorunmasının ən real yolu “atalar sözləri, müalicəvi sehlər, standart dualar, xalq rəvayətləridir”. [3, s.24]

Biri digərini izah edən iki anlayışla bağlı dilçilikdə ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Buna səbəb hər ikisinin çoxaspektli, struktur baxımından rəngarəng olmasıdır. Belə ki alimlərin bir qismi dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqəni inkar edir, digər qismi isə onlar arasındakı əlaqəni müdafiə edirlər.

Birinci qrupa daxil olan alimlər düşünürdülər ki, iki anlayış məzmun və funksiyalarına görə fərqli şəkildə özlərini göstərirlər və bunlar arasında bağlılıq yoxdur. Məsələn, Timaşevaya görə, dil yalnız öz xüsusi qaydalarına tabe olan sistemdir [4, s.172]. Lakin, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu mülahizə dilçilik dünyasında geniş yayılmamışdı.

İkinci qrupa daxil olan alimlərə görə, dil və mədəniyyət fərqli şəkildə təzahür etsə də, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə var. Mədəniyyətin bir elementi kimi təzahür edən dil daim inkişaf edən canlı varlıqdır. Dil mədəniyyəti, mədəniyyət isə dili formalaşdırır. Bu səbəbdən onlar arasında qırılmaz əlaqələr mövcuddur. “Hər dil bir dünyagörüşüdür” deyən Humboldtda görə, hər millət öz mədəniyyətini dillə digər insanlara çatdırır.

Dil və mədəniyyət arasında əlaqələr “dünyanın dil mənzərəsi” ideyasını araşdırmağa təkan verir. Amma bu anlayış haqqında danışmadan əvvəl “dünya mənzərəsi” ifadəsinə nəzər yetirmək lazımdır.

Dünya mənzərəsi dilçilik və kulturologiya üçün əhəmiyyət kəsb edir. Dünya mənzərəsi dedikdə, ictimai şüurda gerçəklik haqqında biliklərin nizamlı məcmusunun formalaşması başa düşülür. O, insan şüurunun reallığıdır. Hər bir xalqın dünyagörüşü dünya mənzərəsinə əsaslanır [9, s.39]. Dünya mənzərəsi - dünya haqqında biliklər toplusu, insani düşüncədə yaranmış dünya obrazıdır.

“Dünya mənzərəsi” fəlsəfə, kulturologiya, etnoqrafiya və s. elmlərdə istifadə olunan anlayışlardan biridir. Fəlsəfi baxışlar sistemində dünya mənzərəsini formalaşdırmaq əsrlərlə davam etmiş, yalnız son onillikdə dil tədqiqatlarının mövzularından birinə çevrilmişdi.

Dilçilikdə dünya mənzərəsinə metodoloji üsul kimi yanaşılır. Bəzən bu ifadənin sinonim kimi “dünya görüntüsü”, “dünya qavrayışı”, “dünya modeli”

anlayışları verilir. Dünyanın mənzərəsi dildə, jestlərdə, təsviri sənət və musiqidə, ayinlərdə, etiket qaydalarında, mimika, insan davranışının sosial-mədəni stereotiplərində özünü göstərir.

“Dünya mənzərəsi” insanın və varlığının xüsusiyyətlərini, dünya ilə əlaqəsini, dünyadakı varlığı üçün vacib şərtləri ifadə edir [6, s. 396]. Təcrübə dünya mənzərəsini yaradır, ona təsir göstərir və insan davranışını tənzimləyir. Dünyagörüşünün dərin təbəqəsi olan dünya mənzərəsi müxtəlif forma və vasitələrlə izah edilə bilər. Burada insan dünyanı, cəmiyyəti və özünü modelləşdirir və şərh edir.

Serebrennikova görə, insan şüurunun əks etdirdiyi dünya mənzərəsi bir tərəfdən kosmoloji, digər tərəfdən antropomorfikdir [7, s. 360]. Burada müəllif göstərir ki, bir insanın qəbul etdiyi dünyanın hər hansı bir mənzərəsi özünün qabiliyyəti ilə əlaqəlidir. Belə ki hər hansı bir şəxs üçün müəmmalı olanlar dil vasitəsilə həyata keçirilə bilməz. Çünki, insan dünyaya öz dil aspektindən yanaşır və təhlil edir. Məhz bu baxımdan dünya mənzərəsindən danışarkən “insan prinsipi”nin mühüm əhəmiyyətə malik olması vurğulanmalıdır.

Dünya mənzərəsi ideyası XX əsrin əvvəlində yaranmışdı. Onu O. Şpenqler “Avropanın süqutu” əsərində belə izah edir: “Hər bir mədəniyyətin təbiəti görmək və dərk etmək üsulu vardır və ya hər bir mədəniyyətin yalnız özünəməxsus təbiəti vardır- digər insanlar buna sahib ola bilməzlər” [3, s. 28].

“Dünyanın dil mənzərəsi” dünya mənzərəsinə istinad edir. Həqiqi dünyanın əks olunması kimi dünya mənzərəsi ilə dil mənzərəsi arasında mürəkkəb əlaqələr vardır. Onlar arasındakı sərhəd isə qeyri-müəyyəndir. Dünyanın mental şüurda əks olunması, insanın dünya haqqında düşüncələri, ətraf mühit və insan haqqında məlumatlar dünya mənzərəsi adlanır. Dünya mənzərəsi ilə üst-üstə düşən dünyanın dil mənzərəsi onu tam əhatə etmir. “Dünyanın dil mənzərəsi” dünya imicinin yalnız bir hissəsini göstərməyə qadirdir [6, s. 399]. İnsan bütün yaşamı boyu dünyanın yeni istiqamətlərini kəşf edir və nəticədə dünya mənzərəsini genişləndirir. Dünyanın dil mənzərəsi isə daha mühafizəkardır və arxaik elementləri özündə uzun müddət saxlayır. Bu baxımdan dil mənzərəsi həm köhnəlmiş, həm də dünyanın yeni

şekillərini özündə birləşdirir. “İnsanın dünyanı qavraması səhvlərsiz mümkün deyil, onun dünya haqqında konseptual mənzərəsi daima dəyişir, təzələnir, halbuki dünyanın dil mənzərəsi uzun müddət bu səhvlərin və yanlışlıqların izlərini qoruyub saxlayır” [9, s. 42].

“Dünyanın dil mənzərəsi” bir termin kimi koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarındanandır. Yarandığı ilk dövrlərdə fəlsəfi əsərlərdə istifadə olunan termin kimi yaransa da, hal-hazırda müxtəlif humanitar, dəqiq və sosial elmlərdə tədqiq olunur. Dünyanın dil mənzərəsi insanın davranış normalarını və dünyaya baxışı müəyyənləşdirir. Çünki, insanlar dil vasitəsilə həm dünyanı, həm də özlərini dərk edə bilirlər. Hər bir millətin dil daşıyıcıları özlərinə məxsus lüğət, frazeologiya, qrammatika ilə dünya haqqında dil mənzərəsi formalaşdırırlar.

“Dünyanın dil mənzərəsi” cəmiyyətin müxtəlif inkişaf dövrlərində reallıq haqqında dilin vahidlərində əks olunan təsəvvürlərin cəmi hesab olunur. Dil mənzərəsi işarələr, sözlər, bədii ifadələr, intonasiya vasitəsilə yaranır. Dil xalqın milli şüurunda olan hər şeyi tam və bütöv şəkildə əks etdirə bilmədiyi üçün bu mənzərə müəyyən mənada məhdud və birtərəfli hesab edilir [2, s. 47].

Dünyanın dil mənzərəsi ikili xarakterə malikdir. O, bir tərəfdən bizi əhatə edən maddi dünyanı və onların davranışlarını müəyyənləşdirir ki, bütün bunlar dünyanın dil mənzərələrində öz əksini tapır, digər tərəfdən isə insanlar dünyanı ana dilləri, onun qrammatika və semantikasını vasitəsilə başa düşürlər. Dünyanın dil mənzərəsi obyektiv dünyanın subyektiv obrazıdır, dünyanın qlobal bir görünüşüdür [6, s. 400].

Dünyanın dil mənzərəsi ideyasına V.Humboldtun, Sepir-Uorfun, L.Baysgerberin əsərlərində rast gəlinir. Alman alimi Herder dünyanın dil mənzərəsi ideyasının araşdırılmasında müstəsna xidmətləri olmuşdu. Lakin ilk dəfə bu termin elm aləminə XX əsrin 30-cu illərində L.Baysgerber tərəfindən gətirilmişdir.

V.Humboldtun fikirləri Amerika dilçilik məktəbinin nümayəndələri arasında, özəlliklə də Sepir-Uorf tərəfindən davam etdirildi. Fəlsəfi dilçilik məktəbinin əsasını qoyan V.Humboldt dili xalq ruhunun ifadəsi kimi başa düşürdü. O deyirdi ki, insanlar cəmiyyət və təbiətlə dil vasitəsilə əlaqə yaradır. Humboldta görə, hər bir xalqın tarixi,

mədəniyyəti onun dilində əks olunur. Dil köklərinin ən incə telləri ilə xalq ruhuna bağlıdır [1, s.28]. Humboldt görə dil, bir milləti xarakterizə edən ən ideal anlayışdır. O, qeyd edir ki, cəmiyyətə məxsus xüsusiyyətlər adət-ənənələrində, vərdişlərində və hərəkətlərində deyil, dildə daha çox nəzərə çarpır. Dünyada mövcud olan hər bir anlayış dillə ifadə olunur və dil daşıyıcılarının dünya mənzərəsini təşkil edir. İnsan şüuru və zehni haqqında tam və adekvat bir anlayış əldə etməyə imkan verən dildir.

Dünyada mövcud olan istənilən dilin özünəməxsus dünya mənzərəsi var. Dil daşıyıcıları sözləri, ifadələri həmin tabloya uyğun olaraq qurur. Beləliklə də, dünyanın dərk olunmasında insanların spesifikasiyası meydana çıxır. Dil belə hallarda kollektiv stereotipləri həkk edir. İnsan təfəkkürü isə onları fərqli şəkildə qiymətləndirir. Bu baxımdan “dünyanın dil mənzərəsi”ni dünyanın dərkində mühüm rol oynayan biliklər toplusu hesab edə bilərik. Onu müxtəlif hadisələri daha yaxşı görməyə sövq edən şəbəkə də adlandırmaq olar.

Humboldt qeyd edir ki, dil sözün əsl mənasında xalqların ruhunun xarici görünüşüdür. Burdan belə nəticə çıxara bilərik ki, Humboldt üçün dil düşüncələri meydana çıxaran bir vasitədir. Humboldt dilin xalqın ruhu ilə eyni olduğunu göstərir. Başqa bir mətndə isə Humboldt “Hər dil onu danışan ruhun üzərinə müəyyən sərhədlər qoyur” deyir. Bu sərhədi həm dünyagörüşünün, həm də millətin düşüncə tərzini aydınlaşdırır [4, s. 44].

Xalqın təfəkkürü ətraf aləmlə bağlıdır. İnsanın davranış və mental dünyasına bu və ya digər şəkildə cəmiyyətdə baş verənlər təsir edir. Bütün bunlar xalqların dilində özünəməxsus şəkildə əks olunur. Hər kəs dünyanı öz dil prizmasından görür və ətrafda baş verənləri onun təsiri ilə qiymətləndirir. Humboldt qeyd edirdi ki, eyni millətə mənsub fərqləri əhatə edən milli bir vəhdət mövcuddur və bu da hər duyğu tərzini başqa xalqlardan fərqləndirir. Millətin özünəməxsusluğu ilə dil də müəyyən xüsusiyyət qazanır.

Dildə baş verən proseslər hər bir xalqa məxsus lüğətlərdə özünü daha aydın göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində mətnlərin emosional hərarəti ingilis mətninin hərarətindən qat-qat yüksəkdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında həqiqi dünyanın

insan arzularına və iradəli məqsədlərinə qarşı qoyan və ya ən azı onlardan azad konstruksiyaları boldur. İngilis dilində isə bu cür vahidlər azlıq təşkil edir [3, s. 32].

Bəzən eyni məhfum müxtəlif xalqların düşüncələrində fərqli mənalara malik olur. Bu isə xalqların fərqli dünyagörüşünə, tarixə sahib olmasından irəli gəlir. İnsanın düşüncələri dilin ona imkan verdiyi dərəcədə formalaşır. Humboldtun dili ilə desək “Dil mənsub olduğu millətin ətrafında dairə çəkir. Bu dairədən ancaq başqa bir dairəyə girməklə çıxmaq mümkündür” [8, s. 68]. Həmin müxtəlifliklər dildə sözlər vasitəsilə öz əksini tapır. Məsələn, “ay” rusların mental dünyasında axirət dünyası ilə bağlı düşüncələr yaradırsa, Vyetnam mədəniyyətində saflıq, paklıq simvolu kimi təqdim olunur. Mədəniyyətlərarası fərqlərin dildə öz əksini tapmasını “inək” ifadəsində də görmək mümkündür. Belə ki bu ifadə rus mədəniyyətində kök, gombul xanıma aid edilirsə, hindlilər tərəfindən o, düzgünlük simvolu hesab olunmaqdadır.

Xalqların düşüncələrindəki fərqlər müqayisə zamanı özünü göstərir və mədəniyyətimizi ancaq digər xalqların mədəniyyəti ilə müqayisə etdikdə başa düşürük.

Dünya həmişə bizə hekayələr kimi təqdim olunur və bu hekayələrin tarixdən uzaqlaşaraq gerçək dünyaya uyğun olub olmadığını bilmirik. Çünki reallıq həmişə mövcuddur və bu hekayələri təşkil edir. Müxtəlif xalqların epik əsərlərində (nağıllarda, dastanlarda və s.) bu reallıqlar öz əksini sözlər vasitəsilə tapır. Həmin sözlər də ayrı-ayrı xalqlara məxsus dünyanın dil mənzərəsini yaradırlar.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq-Qərb, 2006. 142 s.
2. Bağirova S. Dil və bilinçizm, Filologiya məsələləri №1, 2019, s 45-50
3. Cahangirov F. Dil və mədəniyyət, Elm və təhsil, 2014, 305 s
4. Haqverdiyeva K. Dilçilik tarixində dil və mədəniyyət probleminə müxtəlif yanaşmalar, Filologiya məsələləri №1, 2019, s 172-178
5. Kılıç Y.T. Wilhelm von Humboldt'ta Ulusal Kimlik ve Dil Sorunsalı: Yabancıliğin İçinden Bütün' Ulaşma Çabası, 41-57

6. Гончаров Н.Н Языковая картина мира как объект лингвистического описания, Россия Тула, ТулГУ 2012, 396-405 стр

7. Песина С. А Языковая картина мира в философское и лингвистической осмысления, 2005, 358-362 стр

8. Topkaya R. Dilin Aynasında Kültür: Humboldt Felsefesinde Dil-Kültür İlişkisi // Vira Verita, S. 2, 2016. S 59-71

9. Veysəlli F.Y. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışlar və perspektivləri. Bakı, Mütərcim, 2015, s 119

Mirzoyeva Z.

**The linguistic landscape of the world through the prism of cognitive
linguistic**

(Summary)

The linguistic landscape of the world through the prism of cognitive linguistics “culture” is a complex concept that related to the sum of achievements of people in society, science, knowledge, education, creating the phenomenon of humanity. Language closely connected with culture, it is part of culture and develops there. The relationship between language and culture impetus to the study of the idea of a "linguistic landscape of the world". The worldview is a collection of knowledge about the world, an image of the world created in human thought. "Language landscape of the world" as a term is one of the basic concepts of cognitive linguistics. The idea of the linguistic landscape of the world is found in the works of V.Humboldt, Sapir-Wharf, L.Baymgerber. The German scientist However, L.Baymgerber first presented this term to the world of science in 30s of the XX century.

Мирзоева З.

**Лингвистический ландшафт мира через призму когнитивный
лингвистической**

(Резюме)

"Культура" представляет собой комплекс, который создаёт феномен человечества, который представляет собой сумму достижений людей в обществе, сумму науки и образования. Язык тесно связан с культурой, он является частью культуры и развивается с ней. Отношения между языком и культурой стимулируют изучение "языковой картины мира". Мироззрение - это совокупность знаний о мире, которую создаёт образ мира. Термин "лингвистическая картина мира" является одним из основных понятий когнитивный лингвистов. Представление о языковой картине мира можно найти в произведениях В.Гумбольта, Сепир- Варфа, Л.Байсгерберга. Немецкий учёный внёс исключительных вклад в изучение идеи мировой картины мира. Однако этот термин был внесён в науку в 30х годах XX века Л.Байсгербергом.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Qəmbərova

NƏSİBOVA AFAQ

Azərbaycan Dillər Universiteti

nebiyeva.afaq996@gmail.com

RƏNG KATEQORİYASI DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Açar sözlər: dil, ifadə, rəng, simvolik məna

Key words: language, phrase, colour, symbolical meaning

Ключевые слова: язык, выражение, цвет, символческое значение

Məlum olduğu kimi, dünyanın dil mənzərəsi xalqın, millətin mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin, dil təfəkkürünü və özünəxas xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Belə ki, hər hansısa bir dilin müəyyən xüsusiyyəti tədqiqata cəlb olunursa, burada özündən əvvəlki tədqiqatlara istinad etməklə yanaşı, həmin xalqın tarixi, keçmişi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, yaşam fəlsəfəsi və ən əsası dili, etimologiyası, hansı dil

tipinə məxsusluğu, dil tarixi, üslubiyyatı və.s. öyrənilməlidir. Dilçilik elmi sərhədlərində “dünyanın dil mənzərəsi” termini bəzən “dünya mənzərəsi”, “dünya modeli” terminləri şəklində də geniş tədqiq olunmuşdur. Elmi terminoloji sistemə bu anlayışı L. Vaysgerber gətirmişdir. Terminin yaranması tarixi isə V.F.Humboldt ideyaları və amerikan etnolinqvistikləri E.Sepir və B.Uorfun “mədəni kimlik” nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Dünyanın dil mənzərəsi müəyyən bir dil cəmiyyətinin mədəniyyət və təfəkkürünü müəyyənləşdirən, onun məzmun və funksionallaşmasını təmin edən dil elementlərindən ibarətdir. Dil cəmiyyətin şüurunda mövcud olur və gələcək nəsillərə yaşam tərzlərini, dünyagörüşlərini, davranış qaydalarını dil elementləri vasitəsilə ötürürlər. Dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi iki müxtəlif istiqamət üzrə həyata keçilir. Birincisi, dilin sistem -semantik əsaslarla leksikasının təhlili vasitəsilə bu dildə mövcud olan bütün anlayışlar sisteminin rekonstruksiyası əsasında, digəri isə konseptlərlə bağlıdır. Dünyanın dil mənzərəsi anlayışı özündə dil və mədəniyyət amillərini birləşdirsə də, psixioloji tərəfləridə az deyil.

Dünyanın dil mənzərəsinin ayrılmaz hissəsindən biridə rəngdir. Rəngin dərk olunması həyat tərzindən, ətraf mühitlə qarşılıqlı təsir nəticəsində uzun tarixi inkişaf dövrü boyunca formalaşmışdır. Hər bir xalq tarixi prosesdə öz yanaşma tərzini formalaşdırır, buna uyğun olaraq da xalqın özünəməxsus dərkətmə üsulu və öz dil mənzərəsi yaranır. Dilçilikdə rəng sistemi ilə bağlı araşdırmalara maraq müxtəlif səbəblərdən qaynaqlanır: 1) onun ekstralinqvistik mövqeyi, müxtəlif dil sistemlərində necə əks olunması, 2) rəng anlamlarının müqayisəli və obyektiv müxtəlifliyi əsasında leksik qrup şəklində mövcudluğu.

İnsan ətraf mühiti rəngli dərk edir. Bu fakt onun üçün qiymətlidir. Əsrlər boyu insan təfəkkürü, düşüncəsi rəngin fiziki və fizioloji təbiətinə nüfuz etməyə çalışmışdır. Onun insan şüurunda üzə çıxmasını başa düşmək və estetikasını öyrənmək istəmişdir.

Rəng fenomeni elmin müxtəlif sahələrinin tədqiqat obyektidir: fizika, psixologiya, dilçilik, tibb, etnologiya, kulturologiya, fəlsəfə, estetika və b. Bu çoxaspektlilik “rəng” anlayışının mürəkkəbliyini və çoxahəngliliyini sübuta yetirir (2, 25). Rəng-koqnisiyanın ən mühüm kateqoriyalarından biridir və etnosda toplanan

mədəni informasiyanın ən geniş daşıyıcılarından. Rənglərin insanlar üzərindəki təsiri mübahisəsiz bir gerçəkdir. Psixoloqlar və nevroloqlar tərəfindən araşdırılmış və belə bir fakt ortaya çıxmışdır ki, insan gözü bir rəngi gördükdə beyində kimyəvi bir reaksiya meydana gəlir və duyğusal bir reaksiya ortaya çıxır. Beləcə insanın görmüş olduğu əşyaya qarşı fərqli şüur meydana gəlir.

Son illərdə rənglə bağlı bir çox tədqiqatlar aparılmış və yeni bir fakt aşkar edilmişdir. Belə ki, rəngə müəyyən kompleksdən ibarət insanın on gen pigmenti cavab verir. Yəni hər insanın öz rəng dərk etməsi vardır. Elə buna görə də iki müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən şəxs eyni əşyaya baxsada, onun rəngini fərqli şəkildə dərk edə bilər. Məsələn, ABŞ-da “yaşıl” - təhlükəsizlik, Fransada isə cinayəti simvolizə edir, çinlilərdə “ağ” rəng matəm, qəm simvoludur, avropalılarda isə bu funksiyanı qara rəng yerinə yetirir. Beləliklə, insanın rəng dili təbiətinə görə mentalitetə uyğundur. (1, 61)

Rəng insanlıq tarixinin ən qədim zamanlarından bəri həyatımızın bir parçasıdır. Rəng qədim zamanlarda mağara divarlarında çəkilmiş rəsmlərdən qarşımıza çıxır. Qədim insanlar çəkdikləri rəsmləri rəngləndirmək üçün təbiətdən və heyvanların qalıqlarından əldə etdikləri təbii boyalardan istifadə edirdilər. Bu boyaları barmaqları ilə mağara divarlarına çəkirdilər. Daha sonralar insanlar üzlərini və bədənələrini və istifadə etdikləri əşyaları rəngləməyə başladılar. Rənglər dini mərasimlərdə, doğuş, ölüm, xeyir-dua və ya yas mərasimlərində bəzən qorunmaq, bəzən qorxutmaq, bəzən gizlətmək, gözəlləşdirmək, şəxsiyyətləri müəyyənləşdirmək və yaxud bəzən şəfa üçün istifadə edilmişdir.

Ümumiyyətlə rəng nədir ?

Müəyyən prizmadan demək olar ki, rəng günəş işığından meydana gəlir. Günəşli bir gündə rənglərin daha parlaq və daha canlı olmaları, tutqun bir havada isə öz parlaqlıqlarını itirmələri və olduğundan daha tünd görülmələri onların işıqla bağlı olduğunu bir daha göstərir. Işıq olmadığı yerdə hər şey şəkil və rəng olaraq qaranlıqda itir. Işıq yalnız beynimizdə yaranan hissdən ibarətdir. Ona görə mənbəyi işıq olan və bütün həyatımızı əhatə edən rənglər beyinin şərhindən başqa bir şey

deyil. Şüür və beyinlə bağlı bir çox tədqiqatlar aparən Tufts Universitetindən fəlsəfə professoru Daniel C. Dennett bu həqiqəti belə yekunlaşdırır: “Ümumi fikrə əsasən elm rəngləri fiziki dünyadan çıxarıb yerinə yalnız rəngsiz, müxtəlif dalğa uzunluğundakı elektromaqnit şüaları gətirdi”. Dennett başqa bir kitabında rənglərin yaranması barədə bunları deyir: “Dünyada rəng yoxdur. Rəng yalnız baxanın gözündə və beyində meydana gəlir. Obyektlər işığın müxtəlif dalğa uzunluqlarını əks etdirir, lakin bu işıq dalğaları rəngsizdir”. (3, 142)

Rəngin qavranılması prosesi gözün torlu qişa təbəqəsindəki kolbacıqlarda başlayır. Torlu qişada işığın müəyyən dalğa uzunluğuna cavab verən üç əsas kolbacıq qrupu var. Bu hüceyrə qruplarının birincisi qırmızı, ikincisi mavi, üçüncüsü isə yaşıl işığa həssasdır. Bu üç fərqli kolbacıq hüceyrəsinin müxtəlif dərəcədə qıcıqlandırılması nəticəsində milyonlarla fərqli rəng çaları yaranır. Lakin işığın kolbacıq hüceyrələrinə çatması rənglərin meydana gəlməsi üçün kifayət deyil. Con Hopkins Universiteti tibb fakültəsinin tədqiqatçısı Ceremi Natans (Jeremy Nathans) gözdəki hüceyrələrin rəngləri yaratmadığını belə ifadə edir: “Kolbacıq hüceyrəsi ancaq işığı tutub onun intensivliyi barədə məlumat verir. Rəng haqqında sizə heç nə demir”. Kolbacıq hüceyrələri qəbul etdikləri bu rəng məlumatlarını sahib olduqları pigmentlər sayəsində elektrik siqnallarına çevirirlər. Bu hüceyrələrə bağlı sinir hüceyrələri də elektrik siqnallarını beyindəki xüsusi nahiyəyə çatdırırlar. Məhz həyatımız boyu gördüyümüz rəngarəng dünyamızın yarandığı yer beyindəki bu xüsusi nahiyədir. Əvvəldə qeyd etdiyim kimi rəng duyumu işıqla bağlı olsada, əsas olaraq beyin və şüurla bağlı bir prosesdir. Çünki rəng gözlə görülür ancaq beyin və şüurla qavranılır. Rənglər bir duyğunun görsəl ifadəsi ola bilər. Bir çox rəngin bədən üzərində fizioloji təsirləri vardır. Bəzi rənglər insanları sakitləşdirmək, bəziləri isə xəbərdarlıq məqsədilə istifadə edilir. Məsələn; yanıb sönən qırmızı bir işıqla, bir yaşıl işığa verdiyimiz reaksiya eyni deyildir. Bu məhz beyin və şüuraltı ilə bağlıdır.

Dildə rəng anlamının üzə çıxması və inkişafı xalqın ənənəvi mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. İlk əvvəllər rənglər daha çox predmentə əsasən bilinirdi. Məsələn, “qar kimi” (ağ), “his kimi” (qara). Başqa cür desək dünyanın rəng

mənzərəsini əks etdirən üsullardan biridə metaforadır. Müasir dilçilikdə dildə metaforik mənanı öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, metaforalar nəinki poetik dildə mühüm rola malikdirlər, həm də bizim təfəkkürümüzü, qavrayışımızı qururlar. Metaforaların köməyi ilə yeni dil anlayışları yaratmaq olur. Məsələn, rus dilində “белый угол” metaforik əsasda əmələ gəlmişdir. Halbuki, bu birləşmənin mənası suyun enerjisi anlamına gəlir. Bu da suyun və kömürün funksiyalarının oxşarlığından irəli gəlir. Elə metaforalar məlumdur ki, qeyri-real əşya və hadisələrlə müqayisə əsasında yaranır. Məsələn, yeni neyrosemiotik tədqiqatlarda rənglərin əsas üçbucağını “ağ-qara-qırmızı” rənglər təşkil edir. Simvolik təsnifatlarda rənglərin adlandırma sistemi bütün bəşəriyyət üçün ümumidir və müxtəlif xalqların mərasim və mifoloji təsəvvürlərində üzə çıxır. (4, 40)

“Ağ-qırmızı-qara” insanı dünyanın dərk etməsinin əsasında. Buna görə də rəng mənzərəsinin yaranması bu üç rəngin öyrənilməsinin əsasında yaranır. R.A.Aqevanın yazdığı kimi üç əsas rəngin dünyanın üç tərəfi ilə uyğunlaşmasının neyropsixoloji səbəbləri ola bilər. Ancaq fikrimizcə rənglərin bölünməsi müəyyən mədəni ənənələrə əsaslanır.

Türk mədəniyyəti zəngin məzmun ehtiva edən geniş bir sahədir. Bunu kifayət qədər aşkarlamaq üçün müxtəlif coğrafi məkanlarda istifadə olunan geyimlər, gündəlik əşyalar və sosioloji obyektlər arasında təhlil aparmaq lazımdır. Türklər müxtəlif mərasimlərdə, ayin zamanı rənglərə xüsusi yer vermişlər. Çadırlardakı naxışlar, insanların geydiyi paltarlar və müxtəlif bayraqlar bunlara nümunədir.(8). “Dədə Qorqud” dastanlarında ağ, qara, qırmızı, boz və göy rənglərə tez-tez təsadüf olunur. Şübhəsiz ki, ən çox istifadə edilən rəng qırmızıdır. Qırmızı rəng burada “xoşbəxtlik və istək” mənasında istifadə edilmişdir. Qırmızı həm də pozitivliyin simvoludur.

Ağ rəng bütün rənglərin əsası olaraq bilinmiş və türklərdə şamanizmin təsiri altında güclülük, ədalət, ululuq qavramlarına bərabər tutulmuşdur. Ağ rəng şaman inanclarında saflığın, ülviliyin simvolu olmuşdur. Buna görə də ağ rəngə baş rəngdə deyirlər. “Dədə Qorqud” da hörmət, etibar, qocalıq, müdriklik, böyüklük, təmizlik,

ülvilik, yaşlılıq, təcrübə anlamlarında istifadə olunur. Ağ rəng qədimdə Hun ağsaqqalarının və zabitlərinin forma rəngi kimi görünmüşdür. Çin xalq mədəniyyətində isə iki sadə epitet vardır: qırmızı və ağ. Bu rənglər gözəllik simvoludur, lakin ağ rəng sevgi, məhəbbət simvolu mənasında işlədilir.

Göy rəng də böyüklük, müqəddəslik dostluq, sədaqət mənasını bildirir. Türk mədəniyyətində ümumiyyətlə “göy” rəngi olaraq istifadə edilən mavi, müqəddəs sayılan göyün və suyun simvoludur. Göy rəng həm də istiqamət bildirir. Şərqi, doğuşun, başlanğıcın ifadəsi kimi qəbul edilir. Mədəniyyətimizdə səma günbəzə bənzədilir və göy qübbəsi adlandırılır. Buna görə də səma rəngi məscid, mədrəsə, türbə və minarə kimi binalarda istifadə olunur. (8) Dənizin və göyün rəngi olduğu üçün ədəbiyyət və sülh anlayışları bu rənglə qarşılır. Bundan əlavə mavi həm də pis gözə qarşı qoruyucu kimi istifadə olunur. Müasir dövrümüzdə yeni doğulmuş uşaqları qorumaq üçün istifadə olunan göy rəngli göz muncuqları əvəzolunmaz aksesuarlardan biridir.

Yaşıl rəng türk mifologiyasında ilahi, qoruyucu bir rəng olaraq bilinir. Yaşıl rəng təbiətin, ağacların, bitkilərin simvoludur. “Məhəmməd peyğəmbərin və Əhli-beytin” simvolu olduğu üçün islam dinin qəbul olunmasından sonra bir ağırlıq qazanmış və müqəddəsliyi simvolizə etmişdir. Yaşıl rəng gözəllik və şənlik mənasını ifadə edir. A.A.Potebnya yaşıl rəngin “şənlik” ifadə etməsi faktını german dillərinin materialları əsasında sübuta yetirmişdir (1, 62). Yaşıl rəng həm də işıqla eyniləşir və cavanlığı simvolizə edir.

Sarı rəng dövlətin üstünlüyün və gücünü ifadə edən sarı tarix boyu türklərin eləcə də digər xalqların tez-tez istifadə etdiyi rənglərdən biridir. Bu anlayışın, inancın kökü şamanizmə gedib çıxır. Türk mədəniyyətində sarı rəng həm də fəlakət, şər, xəstəlik, yadlaşma, düşmənçilik, nifrət anlamlarında istifadə olunur.

Qara rəng ziddiyyətli bir rəngdir. Bu rəngdən həyatın bir çox sferalarında istifadə olunur. Qara rəngin mənası hər bir xalqda müxtəlifdir. O, qara qüvvələr, ölüm və ya sirlə əlaqəlidir, insanda həyəcan hiss yaradır. Qara rəng həm də nüfuz, güc

anlamalarında istifadə olunur. Buna görə də dövlət və hökumət maşınları adətən qara rəngdə olur.

B. Abdulla hindililərdə qara rəngin olmadığını, dünyanın ortasında isə ağ rəngin durduğunu qeyd edir. Oğuz Kağan dastanında qərb ağ rəng, şimal qara rəng sayılmışdır. Rəngin simvolikasına əsasən riyazi mifologiyada rəngin rəqəm işarəsini də təyin etmək olar. Qara rəng böyüklük bildirir, kainatın ilk rəngidir, işarəsi 1-dir. Ağ rəng böyüklük, təmizlik, işıqlıq bildirir, işarəsi 2-dir. Ağ rəng yaradıcıdır. “Ağ” in bir mənasıda hündür, uca deməkdir. Aralıq dənizinin sahil ölkələrində və Hindistan mədəniyyətində “ağ” matəm rəngidir, qərbin bir çox mədəniyyətlərində isə təmizlik simvoludur. “Ağ ay” monqol dilli xalqlarda milli bayramdır, “ağ ruhanilik” pravoslavlıqda rahibliyin olmadığı ruhanilikdir. (6)

Qırmızı rəng hiss və enerji rəngidir. Məsələn, çində qırmızı rəng döyüşçü alovlu əjdaha simvoludur. Qədim türk mədəniyyətində, dilçiliyin bu sözün əvəzinə “al” sözü işlənmişdir. Bu söz “Al ruhu”, “Al Atəş” adlanan tanrının ruhunun adı ilə bağlıdır. Türklər eyni zamanda bu rəngdən bayraqlarından da istifadə etmişlər və bu rəng milli birlik, mənəvi güc anlamında istifadə olunmuşdur. Qırmızı həyatı təmsil edən bir rəngdir. Bizim adət-ənənələrimizdə gəlinin ağ rəng paltar geyinib qırmızı lentlə belinin bağlanması, yeni doğulmuş körpənin qarnının qırmızı iplə bağlanması, xına gecələrində qırmızı paltar geyinilməsi və qırmızı örtüklə sifətinin bağlanması qırmızı rəngin dinamizmin, canlılığın rəngi olduğuna bir işarədir.

Rənglər isti və soyuq rənglər olmaqla iki yerə bölünür. İsti rənglər günəşi, istini, odu təmsil etdiyindən insanda istilik təsiri yaradır. Sarı, qırmızı, narıncı və onların tonları isti rənglərdir. Bu rənglərin dalğa hündürlükləri uzundur və tez görünən canlı rənglərdir. Rəng çarxında yer alan bir qrup rəng isə soyuq rənglər adlandırılır. Bu rənglər insan üzərində soyuq bir təsir buraxır. Yaşıl, göy, bənövşəyi rənglər və onların tonları soyuq rənglərdir.

Dünyanın hansı yerinə getsəkdə rənglər dəyişməzdir. Məsələn, qarpızın rəngi hər yerdə qırmızıdır, kivilər yaşıl, dənizlər mavi, qar ağ, limon sarı, güllərin rəngi

dünyanın hər yerində eynidir. Dünyanın hər bir nöqtəsində sarı ilə qırmızını qarışdıqda narıncı, ağ ilə qaranı qarışdırdıqda boz rəng yaranır.

Göy qurşağının bütün rənglərini ortaq mədəni coğrafiyamızda təxminən hamı eyni tonda görür. İnsanları bir araya gətirən, simulyasiya edən, ayıran və birləşdirən bir sıra dəyərlər vardır. Rənglər bir araya gətirən, qəlbləri birləşdirən və uzaq coğrafiyaları yaxınlaşdıran dəyərlərində başında durur.

Ədəbiyyat:

1. Cahangirov F. “Dil və Mədəniyyət” , Elm və təhsil, 2014
2. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi.Bakı, 2012
- 3.Dennet C.D. “Brainchildren, Essays on Designing Minds, The MIT Press, Cambridge, 1998
4. Kərimov H. Dünyanın rəng simvolikası. Bakı, 2014
5. Y Mehmet. Renk dünyamız ve türk kürtülünde renkler
6. www.kultura.com
7. [www.modern.az/rənglərin insan həyainda rolu](http://www.modern.az/rənglərin%20insan%20həyainda%20rolu)
8. [www.düşünən insan.az/rənglər ancaq beynimizdədirmi?](http://www.düşünən%20insan.az/rənglər%20ancaq%20beynimizdədirmi?)
9. [www.turkedebiyati.org/türk kültürünü angi renkler anlatır?](http://www.turkedebiyati.org/türk%20kültürünü%20angi%20renkler%20anlatır?)

Nasibova A.

Color category as an indicator of language picture of the world

(Summary)

As cognitive linguistics develops the color category attracts linguists' attention more and more. In modern linguistics color is studied in cultural, linguistic, cross-cultural, and translation aspects. Color category is considered as an indicator of language picture of the world in the article by A.V. Nasibova. Analysis of the color category in folklore reveals the fact that the color concept at the same time includes the color features and associations based on the national characteristics of color perception by a certain nationality. Special attention is paid to the influence and symbolization of colors for each ethnic group, as they contain ethno-national

individuality, deep cultural experience of a certain nation, which is the result of the centuries-old process of the formation of a nation itself and its mentality.

Насибова А.

Категория цвета как показатель языковой картины мира

(Резюме)

С развитием когнитивной лингвистики, цветовая категория находится в центре внимания лингвистов. В современном языкознании цвет изучается в культурологическом, лингвострановедческом, переводческом аспекте. В статье Насибовой А.В. рассматривается категория цвета, как показатель языковой картины мира. Анализ цветовой категории в фольклоре позволяет выявить факт того, что цветовой концепт включает в себя одновременно собственно признак цвета и ассоциации, основанные на национальных особенностях восприятия цвета определенным народом. Особое внимание уделяется влиянию и символизации цветовой гаммы для каждого этноса, поскольку в них содержится этнонациональная индивидуальность, глубокий культурный опыт народа, являющийся результатом многовекового процесса становления нации и формирования ее менталитета.

Rəyçi: f.f.d. A.Qəmbərova

BABAZADƏ ÇEŞMİN

Azərbaycan Dillər Universiteti

ceshmibabazada@mail.ru

SÖYLƏMİN MƏNASININ İFADƏSİNDƏ İNTONASIYANIN ROLU

Açar sözlər: söyləm, intonasiya, ingilis dili, sintaktik məna, nitq

Keywords: discourse, intonation, english, syntactic meaning, speech

Ключевые слова: высказывания, интонация, английский язык, синтаксическое значение, речь

Müasir dilçilikdə söyləmin semantikasi ilə cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqəsi probleminə artan maraq müşahidə edilməkdədir. Linqvistik mənbələrdə ortaq fikr ondan ibarətdir ki, söyləm danışıq aktının reallaşmasının əsas formalarından biridir. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq sintaktik tədqiqatlarda diqqət cümlənin tema-remə üzvlənməsindən onun kommunikativ və mətn dilçiliyi baxımından şərhinə yönəlmişdir.

Problemin uzun tədqiqat yolu qət etməsinə baxmayaraq onun (söyləmin) statusu, cümlə söyləm tandemi və münasibəti və s. həll edilməmiş qalır.

Dil fəaliyyətinə diskursiv prizmadan yanaşsaq, onda hər bir söyləm danışan və dinləyəni tələb etdiyini və birincinin ikinciyə müəyyən tərzdə təsir etmək niyyətini də özündə əks etdirdiyini görəmək mümkündür. Bu və ya digər dilə aid hər bir söyləmin arxasında iradi vəzifələr dayanır, yəni kommunikasiyanın hər bir aktında nəsə bir nəticə, yəni təsir vardır. İstənilən verbal ünsiyyət prosesində kommunikantlar son nəticədə həmsöhbətinin fəaliyyətini tənzimləyən dilxarici məqsədlər güdürlər mühakiməsi danışıq aktı nəzəriyyəsinin ilkin nöqtəsi kimi çıxış edir.

Müstəqil cümlələri təşkil edən xüsusi isimlər hər dəfə vokativ funksiyada çıxış etmir. Məsələn, aşağıdakı kontekstdə kommunikativ vahidi əmələ gətirən “Romeo” xüsusi ismini nə vokativ söyləmə, nə də xitaba aid etmək olar.

¿O Romeo, Romeo! Where fore art thou Romeo?

Bu cür sintaktik vahidləri biz söyləmlər kimi qəbul edirik. Belə söyləmlərin tərtibində, daha dəqiqi, onların kommunikativ yükünün ifadəsində intonasiyanın xüsusi rolu vardır.

Söyləmin müəllifi (subyekt, adresant) və onu qəbul edən dinləyən (adresat) danışıq aktında şəxsiyyət kimi çıxış edirlər. Buna görə də danışıq fəaliyyəti şəxsiyyət yönümlü xarakter daşıyır, onun linqvopraqmatik aspektdən araşdırılması isə danışan və dinləyənin şəxsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Adresant sadəcə

məlumatı göndərən deyil, kommunikatant danışıq vasitəsilə ünsiyyətdəki müsahibinin daxili və zahiri davranışlarını tənzimləyir.

Söyləmlərin semantik təsnifində əsas çətinlik eyni bir söyləmin intonasiya tərtibatından asılı olaraq fərqli praqmatik məna ifadə edə bilməsindədir. Bundan başqa, eyni ifadə formasına malik olan söyləmlərin müxtəlif illokusiyalara malik ola bilməsi, müxtəlif praqmatik funksiyalar yerinə yetirməsi, yəni müxtəlif danışıq aktlarını təmsil edə bilmələri də söyləmlərin təsnifində müəyyən çətinliklər yaradırlar. Məsələn, müasir dilçilikdə direktivlər adətən əmrlə, rekvestivlər xahişlə əlaqələndirilir. Əmri xahişdən fərqləndirən ilkin şərt birincidə danışanın dinləyən üzərində hakimiyyətə malik olmasındadır.

İngilis dilindəki /You// söyləmi konsituasiyadan asılı olaraq fərqli semantik çalarlar ifadə edən söyləm kimi çıxış edə bilər. Söyləm danışanın intensiyasını, onun emotivliyini ifadə edən sintaktik konstruksiyayı təmsil edir. Q.S.Litvişenkonun “Müasir ingilis dilində təknüvəli emotiv cümlələr” adlı tədqiqat işi də məhz bunu nümayiş etdirir [4, s.123].

Söyləmlərin əsas təyinatı informasiyanın dinləyən ötürülməsindən ibarətdir. Buna müvafiq olaraq söyləmin üç kommunikativ təyinatı fərqləndirilir: nəqli (bitkinlik intonasiyası), sual (davamedici intonasiya) və əmr intonasiyası.

Nəqli intonasiyalı söyləmlərlə əmr ifadə edən söyləmlərin intonasiya konturunda əsas fərq ikinci tipli söyləmlərdə zirvənin başlanğıcda qeydə alınmasıdır. Konkret dil materialı cümlənin nidalı olması və emosional bəzəyinin eyni olması haqqında yayılmış fikri təsdiqləmir. Nida cümlələrinin bütöv dərəcələri kimi mövcud olan (dilin daşıyıcıları tərəfindən formalaşdırıla və müəyənləşdirilə bilən), lakin emotiv məna daşımayan cümlələr mövcuddur. Bunlara misal üçün, müraciət bildirən nida cümləsi (Mark! Come here!), bir çox qiymətləndirici nida cümlələri (It’s awfully nice! Funny!), o cümlədən istehza bildirən cümlələr (“I will be in a minute”- “Which means never! Sneered aunt Cissie”) və bir sıra digər cümlə növlərini göstərmək olar. Digər tərəfdən, emosiyalar cümlənin yazıda və yaxud şifahi nida formasının mövcud olmadığı zaman da ifadə oluna bilər. Müqayisə et: Poor bastard! Damn you!

Nida intonasiyalı söyləmlər həmsöhbətə qüvvətli kommunikativ təsir etmək iqtidarındadır. Bu tipli söyləmlərdən istifadə edən danışan dinləyiciyə (resipiyentə) müəyyən təsir göstərə bilər. İngilis dilinə aid sintaktik tədqiqatlara istinadən demək olar ki, söyləmin bir struktur növünün digəri ilə qarşılaşdırılması halları istisna deyildir. Bu söyləm növləri də struktur fərqlərinə baxmayaraq, özlərinin funksional vəzifəsi və ümumi mənasına görə, bir-biri ilə uyğun gələ bilər.

Məsələn, ikitərkipli söyləmlər təkterkipli söyləmlərə, bitmiş cümlələr - yarımçıq (elliptik) söyləmlərə, feili söyləmlər - ismi söyləmlərə qarşı qoyulur və s. Lakin müxtəlif dillərin danışq nitqinin xüsusiyyətlərinə eyni dərəcədə aid olan ümumi xarakterli qanunauyğunluqlar ayrıca hər bir dildə yalnız özünün xüsusi, ona xas olan dildaxili norma keyfiyyətinə malik sintaktik xüsusiyyətlərin mövcudluğunu istisna etmir. Birtərkipli söyləmlər arasında ən məhsuldar cümlələr əmr cümlələridir (feilli və feilsiz). Məsələn:

“Shut the door!”, “Silence!”, “Out of the way!”, “Off with you!” və s.;

Keyfiyyət-qiyətləndirici nida cümlələri. Məsələn: “What a game!”, “Wonderful!”; bəzi sual cümlələri: “What (How) about?”, “What next?”, “How so?” və s.

Kəmiyyət baxımdan təkterkipli söyləmlər sırf yarımçıq olan (elliptik) cümlələrlə birlikdə ingilis danışq dilində istifadə olunan söyləmlərin bütün növlərinin əsas kütləsini təşkil edir.

İntonasiyanın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq söyləmlər üç cür qruplaşdırıla bilər:

- 1) nəqli (bitkinlik) bildirən söyləmlər;
- 2) əmr bildirən söyləmlər;
- 3) sual bildirən söyləmlər.

Əmr mənası bildirən söyləmlərin öyrənilməsi zamanı cümlənin tərkibi onun çox mühüm tərəfini təşkil edir. Bu söyləmlər geniş struktur fərqləri ilə səciyyələnir. Əmr bildirən söyləmlərin növlərinin belə müxtəlif çalarları onunla izah edilir ki, onların özündə belə söyləmlərin struktur-qrammatik və semantik mərkəzini əks etdirən

yeganə baş üzvü müxtəlif birləşmələrdə fərqli söz siniflərinə aid sözlərlə (yəni müxtəlif nitq hissələri ilə) ifadə oluna bilər. Əmr bildirən söyləmlərin intonasiya konturunda zirvə başlanğıca düşür ki, bunu da onların kommunikativ təyinatı ilə izah etmək olar.

Buna görə də əmr mənasını bildirən söyləm növlərinin bütün fərqləri onların baş üzvünün morfoloji təbiətinə görə təsnifatı bizim üçün daha düzgün və məqsədəuyğun hesab edilir. Fikrimizcə, onda əmr mənasını bildirən söyləmlərin baş üzvünün qrammatik-morfoloji cəhətdən formalaşması daha mükəmməl və aydın şəkildə əks olunur və bu cümlələrin strukturunun səciyyəvi xüsusiyyətləri daha aydın təzahür olunur.

İngilis dilinin danışq nitqində niyyət və məqsədin ifadəsi üçün söyləmin sual formasından səciyyəvi əmr bildirən söyləm intonasiya ilə birlikdə geniş şəkildə istifadə olunur. Bu, tamamilə təbiidir, çünki istənilən sualda onun həmsöhbəti “cavaba təhrik etməsi”nə görə müəyyən dərəcəyə qədər emotiv-əmr bildirən modallıq öz yerini tutmuşdur.

Niyət və məqsədin ifadə edilməsi üçün istifadə olunan bütün mümkün sual bildirən söyləmlər onların struktur və digər xüsusiyyətləri baxımdan böyük maraq kəsb etsə də, onların nəzərdən keçirilməsi qarşımızdakı vəzifələr daxil deyildir, buna görə də bu bölmədə biz feilsiz sual formullarının və “What (how) about...?”, “What next?”, “How so?” tipli frazeoloji birləşmələrin təhlili ilə məhdudlaşırıq.

Bu cür standart frazalar bir növ “nitqə təhrik edən” kimi çıxış edərək, yəni frazanın həmsöhbəti öz fikrini ifadə etməyə çağıran müəyyən nitq şəraiti ilə bağlı olan struktur və leksik cəhətdən sabitliyi ilə səciyyələnir.

Onlar ünsiyyət prosesində tarixən bərqərar olmuş sintaktik baxımdan sabit söz birləşmələrini əks etdirir. Bunlar da əsasən öz komponentlərinin bir hissəsini itirmiş söyləmlərdən əmələ gəlmişdir [2, s. 108].

Bu səbəbdən də bu növ sual formaları sintaktik cəhətdən “tam” genişlənən söyləmlərə qədər “artır”. Belə ki, “What about...?” formulu “What is there about...?”-ya qədər tamamlanır, “What next?” isə “What will you say next?”-ə qədər

genişlənilir və bu da ən yüksək dərəcədə şübhəli sayılır. Bu sintaktik formulların struktur cəhətdən sabitliyi, hətta paralel “tam” quruluşların mövcud olduğu hallarda belə yarımçıq söyləmlər kimi şərh etməyə imkan vermir.

Belə söyləmlər onların işlənmə tezliyinin artması ilə yarımçıq olaraq qalır, xüsusilə onlar “tam” formada heç zaman və ya demək olar ki, qətiyyənlə işlənmir.

Belə stereotip formaların sintaktik cəhətdən müstəqilliyi və sərbəstliyi heç bir “tam” növlü söyləmlərlə bağlı olmayan struktur və funksional baxımdan həmcins cümlə quruluşları ilə möhkəmlənir.

Sual söyləmlərinin hazırkı struktur qrupunda həmçinin çox zaman “anket” sorğusu rolunda çıxış edən və danışmaq nitqinin sintaksisi üçün səciyyəvi olan "Your name, please" kimi feilsiz cümlə quruluşu da birlikdə işlənilir. Bununla yanaşı, belə söyləmlərdə sual dərəcəsi elə zəifləmiş formada olur ki, düzgün işarələrinin qoyulmasında çox zaman öz əksini tapır [5, s.84]. Belə söyləmlərdə məqsədin mənası üstünlük təşkil edir və onlarla yanaşı müntəzəm olaraq “please” modal sözünün işlənməsi bunu sübut edir. Məsələn:

1) /At the reception desk the clerk said, “Your name, please, signore?”;

2) “She lives with an invalid mother near Westbourne Grove”. "The exact address, please".

Bu cür feilsiz sual cümləsinin quruluşunun ümumi modallıq mənası həmsöhbətin hər hansı hərəkətə deyil, söyləmə təkrik edilməsidir.

Məsələn:

1) /Johnny. Pop, how about some wine? Father. OK, let's have some wine//;

2) /Frank. Supposing the answer is favorable what next? Taplow: Oh - science, sir, of course//.

Beləliklə, nəzərdən keçirilən söyləmlərin kommunikativ təyinatından asılı olaraq onların fərqli intonasiya tərtibatına malik olmaları məlum olur. Söyləmin kommunikativ təyinatı onun intonasiya xarakteri ilə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Searle J. The Logical Status of Functional Discourse // Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language. - Minneapolis: University of Minnesota Press, -1979, p. 235-240

2. Sweet H.A New English Grammar, Logical and Historical. Part I, Syntax. Oxford, Congress of Linguistics, the Hague, 1964, 320 p.

3. Жучкова Н.Ф. Грамматические особенности эмоциональных структур в составе речевых комплексов (на материале английского языка). М., 1983, 187 с.

4. Литвищенко Г.С. Однойдерные эмотивные предложения в современном английском языке. Л., -1972, 420 с.

5. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1957, с. 202-263.

Babazade Ch.

The role of intonation in expressing the meaning of an utterance

(Summary)

An utterance is a communicative-constructive unit and depending on the situation of use, expresses different meanings. The intonational structure of the utterance is closely related to the speaker's intention. Depending on the intention of the speaker and the communicative purpose, the intonational organization of the utterance can vary. The author also emphasizes in the article that the same statement, depending on the tone has different effects on the recipient.

Бабазаде Ч.

Роль интонации во выражении значения высказывания

(Резюме)

Высказывание является коммуникативно-конструктивной единицей и в зависимости от ситуации употребления выражает различные значения. Интонационная структура высказывания тесно связано с интенцией говорящего. В зависимости от интенции говорящего и коммуникативного назначения, интонационная организация высказывания может варьироваться. В

статье автором также подчеркивается, что одно и то же высказывание в зависимости от тональности оказывают различные влияния на реципиента.

Rəyçi: f.f.d., b/m. C.Babayev

ÇƏLƏBİZADƏ GÜNAY
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunka_celebi98@mail.ru

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI DİL ŞƏXSİYYƏTİNİN NİTQ DAVRANIŞLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: dil şəxsiyyəti, şəxsiyyətin dil konsepsiyası, dilin sosial təbiəti, “danışan şəxsiyyətlər”, “ikincil dil şəxsiyyəti”, “danışan ağıllar”

Key words: language identity, language concept of personality, social nature of language, "speaking personalities", "second language personality", "speaking minds"

Ключевые слова: языковая идентичность, языковая концепция личности, социальная природа языка, «говорящие личности», «второязычная личность», «говорящие мысли»

Müasir dilçilik getdikcə insan yönümlü olmağa başlayıb. Elmi düşüncə paradigması - tədqiqatçı üçün ən mürəkkəb, böyük ölçüdə qapalı quruluşa malik bir dil şəxsiyyəti kimi konsepsiyanı ehtiva edir. Burada dil şəxsiyyətinin qarşılıqlı əlaqəli və əsaslı linqvistik xüsusiyyətlərinin sistemə şəkildə nəzərdən keçirilməsinə imkan yaranır və belə səciyyələndirilir:

- 1) şəxsiyyət sosial işarələrin cəmlənməsi və onun nəticəsidir;
- 2) şəxsiyyət etnosun tarixi inkişafının məhsuludur;
- 3) şəxsiyyət bioloji impulsların sosial və fiziki şərtlərlə qarşılıqlı təsirindən irəli gələn motivasiya meyllərinin səbəbidir;

4) şəxsiyyət, ikonik olanların yaradıcısı və istifadəçisidir.

Bu problemə ilk toxunan və fenomen “dil şəxsiyyəti” anlayışının müəllifi olan V.V. Vinogradov olub. Onun tədqiqatları əsasən dil şəxsiyyətinin təhlilinə yönəlsə də, lakin öz qeydlərində “dil şəxsiyyəti” ifadəsindən özü nədənsə istifadə etməyib. Buna baxmayaraq, elmi tədqiqatların bu istiqaməti bu gün də nəzəri dilçilikdə fəal surətdə inkişaf edir və “dil şəxsiyyəti” zəruri tədqiqat obyektlərindən birinə çevrilir. Bu, eyni zamanda ingilis dilinin xarici dil kimi nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün də vacibdir. Çünki istər ana dili, istərsə də xarici dil şəxsiyyətlərinin danışq və davranışlarını öyrənmədən, həmin dili öyrənmək mümkün deyil. [3, 174]

Şəxsiyyətin dil konsepsiyasının arxasındakı gerçəklik - insanın fəaliyyət göstərməsinə imkan verən, bir sıra bacarıq və xüsusiyyətlərə sahib olmasından ibarətdir: danışmaq, ünsiyyət qurmaq, ünsiyyətin məqsəd və şərtlərini təsvir edən şifahi və yazılı dil mətnlərinin yaradılmasını yerinə yetirmək, mətnlərdən məlumat almaq, dili qavramaq və s. N. Karaulov yazırdı: "Hər bir mətnin arxasında bir dil şəxsiyyəti durur. Bir dilçi özünün nitq qabiliyyətini və xüsusiyyətlərini ünsiyyət fəaliyyətinin "məhsullarında" - monoloji və dialoq xarakterli şifahi və yazılı mətnlərdə göstərir". Dil şəxsiyyəti, digərlərindən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə - mətnlərin yaradılmasını və qavranılmasını təyin edən bir sıra bacarıq və vərdişlərinə görə fərqlənir:

- a) struktur və linqvistik mürəkkəbliyə dərəcəsinə görə;
- b) reallığı əks etdirmə dərinliyinə görə;
- c) konkret bir hədəf oriyentasiyasına görə.

Bir dil şəxsiyyətinin təhlili proqramı nə nəzəri dilçilik, nə də linqvodidaktika üçün heç vaxt aktuallığını itirməyəcəkdir. Dil şəxsiyyətinin tədqiqində iki istiqamət formalaşmışdır. Birinci istiqamət, obyektin təhlilinə yönəldilmişdir - bu yanaşma psixoloqların və dilçilərin tədqiqatını xarakterizə edir. İkinci istiqamət, sintez proqramını, linqvistik şəxsiyyətin genezisini ön plana çıxarır - (lingvodidaktika üçün spesifik olan yanaşma). Xarici dilin tədrisində yüksək nəticələr əldə etmək üçün dilin sosial təbiəti mövqeyindən, dilçi şəxsiyyətin ictimailəşməsində ən vacib funksiya

kimi kommunikativ funksiyasından çıxış etmək lazımdır. Linqvodidaktik nəzəriyyələrin metodoloji əsasına çevrilən və xarici dil öyrənənin – fərqli bir dil birliyinin nümayəndəsi olan - dili öyrədənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onu yeni bir sosial gerçəkliyə bağlamağa imkan verən dilin sosial-kommunikativ təbiətidir. Buna görə də, xarici mədəni dil şəxsiyyətinin formalaşmasına zərurət yaranır. [5, 123]

Dil şəxsiyyətinin təhlilindəki bu səviyyə təbii və şərtidir - nitq fəaliyyətini qiymətləndirməkdən dünyadakı real fəaliyyətləri başa düşməyə keçidi təmin edir. Gördüyünüz kimi, hər hansı bir linqvistik şəxsiyyət səviyyədən səviyyəyə doğru inkişaf edən "danışan şəxsiyyətlər" in çox komponentli bir paradigmasını təmsil edir. Bu proses sanki spiral şəkildə cəmləşməkdən - cəmləşməyə doğru gedir. Xarici dil öyrənənlər tədris prosesinin konkretləşdirilməsi, bir tərəfdən dilin bu və ya digər səviyyəsində bilik dərəcəsinə görə, digər tərəfdən nitq fəaliyyət növlərinə görə, üçüncü tərəfdən mövzulara, situasiyalara görə fərqlənən üç səviyyəli şəxsiyyət quruluşu ilə əlaqələndirilir. Bu kontekstdə, düzgün peşəkar nitq mədəniyyətinin tədrisi metodikasının vəzifəsi, potensial fərqi azaltmaq əsasında "xarici sosial-mədəni" ünsiyyətçilər arasındakı məsafənin köməyi ilə belə bir tədris modelinin yaradılmasıdır. Yuxarıda deyilənlərin hamısı, linqvistik pragmatik, psixolinqvistik, etno-psixolinqvistik, mətn nəzəriyyəsi və "ikincil" dil şəxsiyyətinin formalaşması sahəsindəki yeni nailiyyətləri, sabit pragmatik stereotiplərin süni mənimsənilməsi sahəsindəki yeni nailiyyətləri də nəzərə alaraq, dil şəxsiyyətinin nitq mədəniyyətinin öyrənilməsinə yeni yanaşmaları müəyyənləşdirməyə imkan verir. [1, 153]

Y.N.Karaulov linqvistik şəxsiyyəti - “çox qatlı və çoxkomponentli dil qabiliyyətləri, dil bacarıqları - bir tərəfdən nitq fəaliyyəti növləri, digər tərəfdən dil səviyyələri ilə təsnif edilən nitq hərəkətlərini yerinə yetirməyə olan şəxs kimi xarakterizə edir. Dilçi şəxsiyyətin (danışan bir şəxsin) vacib bir tərəfi, əlbəttə ki, Karaulovun dediyi kimi, onun etnik-mədəni xüsusiyyəti və ya milli xüsusiyyətidir. O, bunu milli və mədəni ənənələrin və cəmiyyətdəki hakim ideologiyanın müəyyənləşdirdiyi, dünyanın ümumi dil mənzərəsinin dəyişməz bir hissəsini

ayırmağa imkan verən bir növ hökmranlıq olduğunu yazır. Mütləq emosional rənglərdən məhrum olan nitq xəstə bir insanın nitqi kimi seçilir. Hətta susmaq da ünsiyyət baxımından məna kəsb edir. Vitgenşteyn tamamilə haqlı olaraq sükutu - ünsiyyət komponenti kimi əlaqələndirir. Rus dilindəki bir sıra sözlərin səssizliyin vacibliyinə dəlalət etməsi təsadüfi deyil: "Sükut qızıldır", "Sükut razılığın əlamətidir" və s. Nəticənin özündə yalnız bir fərdin psixoloji deyil, həm də sosial xüsusiyyətlərini topladığı qənaətinə gələ bilərik. Danışqdakı zehni simptomlar da danışma vəziyyəti üçün kifayətdir. Bu simptomlar fərdin ani vəziyyətini müəyyənləşdirir, sosial xüsusiyyətləri onun sosial vəziyyətini amorf sosial mühitdən fərqləndirir. [4, 74]

Danışq fəaliyyətinin sosial tərəfi fərdi ünsiyyət təcrübəsinin formalaşmasından asılıdır. Belə bir təcrübənin nümunələri, şəhərlilərin və kəndlilərin danışqlarındakı fərqlərin, xarici dildə "zadəgan" və "tacir" tələffüzünün xüsusiyyətlərini, hər hansı bir dildə oxumuş və təhsilsiz insanlara ən çox rast gəlinən nümunələrdir. N.A.Fominaya görə ana dilinə yiyələnmək doğru və ya səhv ola bilməz, az və ya çox ola bilər. Bu vəziyyətdə danışq dilin səviyyə quruluşuna, nitq fəaliyyətinin növlərinə və dil biliklərinə görə qiymətləndirilməlidir. S.S. Daşkova, uzun cümlələrin daha çox intellektual, daha qapalı, prinsipial, gərgin və tədbirli insanlar tərəfindən istifadə olunma meylində olduğunu inanır. Söhbət zamanı çəkilən çoxsaylı şəxs adları - bu söhbət edənin açıq, səmimi bir insan olduğunu göstərir. Bu hal introvertlərdən daha çox dərəcədə extrovertlər üçün tipikdir. Bu vəziyyətdə - dili sosial gerçəkliyə bələdçi adlandıran E.Sapirlə razılaşmaq mümkün deyil. Sosial gerçəkliyin quruluşu və təşkili cəmiyyətin təməli ilə üstquruluşu arasındakı qarşılıqlı təsir xarakteri ilə müəyyən edilir. Dil bir millətin formalaşması və sonrakı idarəçiliyi üçün rıçaqlardan biridir. Dil bir milləti birləşdirən və eyni zamanda onu bir sıra sosial qruplara ayıran bir vasitədir. Bir fərdin danışma fəaliyyəti, onun ifadə planı olan sosial davranışın bir törəməsidir. Danışq davranışı müəyyən bir sosial qrupa mənsub olmağa əsaslanan bir dilçi tərəfindən seçilir və burada fərdin danışma qabiliyyətlərini hər hansı bir çərçivə ilə məhdudlaşdırmaq çətinidir. Ünsiyyət yalnız təmas deyil, həm də fərdlərin, xalqların və şüurların qarşıdurmasıdır. Buna görə, ünsiyyətin əhatə dairəsi tam başa

düşülmədən tam anlaşılmazlığa qədər müəyyən edilir. Bu və ya digər kommunikativ təmasın effektivliyinin reallaşma dərəcəsi əsasən ünsiyyət quranların nitq fəaliyyətinin sosial, yaş, cinsiyyət xüsusiyyətləri barədə biliklərlə müəyyən edilir.

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə dil şəxsiyyətinin psixoloji təhlili, müasir dilçilikdə dil şəxsiyyətinin öyrənilməsi metodları geniş tədqiq olunmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Eyni zamanda dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin inkişafı, psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda dil şəxsiyyəti məsələsinin geniş təhlili məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Müasir dövrdə dil öyrənmənin psixologiyası, dilçi şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlilinə geniş yer verilərək müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001.
3. Майерс Д. Социальная психология. СПб: Питер Пресс, 1997.
4. Степанов Е.И. Современная конфликтология. М.: ЛКИ, 2008.
5. Р.С. Немов, И.Р. Алтунина. Социальная психология. Питер Пресс, 2008.
6. Комадорова И.В., Кузнецова Е.В. Понятие языковой личности в культурно-коммуникативном пространстве. Характеристики идентичности // *Фундаментальные исследования*. – 2013. – № 11-8.
7. <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/>

Chalabizadeh G.

Formation of speech behaviors of language personality during learning a foreign language

(Summary)

A language identity analysis program will never lose its relevance for either theoretical linguistics or linguodidactics. Two directions have been formed in the study of language personality. The first direction focuses on the analysis of the object

- this approach characterizes the research of psychologists and linguists. The second direction brings to the fore the program of synthesis, the genesis of the linguistic personality - (an approach specific to linguodidactics). In order to achieve high results in the teaching of a foreign language, it is necessary to proceed from the position of the social nature of language, its communicative function as the most important function in the socialization of the linguist.

Чалабизаде Г.

**Формирование речевого поведения языковой личности при изучении
иностранного языка
(Резюме)**

Программа анализа языковой идентичности никогда не потеряет своей актуальности ни для теоретической лингвистики, ни для лингводидактики. В изучении языковой личности сформировались два направления. Первое направление ориентировано на анализ объекта - такой подход характерен для исследований психологов и лингвистов. Второе направление выдвигает на первый план программу синтеза, генезис языковой личности - (подход, специфичный для лингводидактики). Для достижения высоких результатов в обучении иностранному языку необходимо исходить из позиции социальной природы языка, его коммуникативной функции как важнейшей функции в социализации лингвиста.

Rəyçi: dos. Ş.Babayeva

RƏSULLU MİLANA
Azərbaycan Dillər Universitet
milana.qasras@mail.ru

**İNGİLİS SLENQLƏRİNİN ONLARA YAXIN LİŊQVİSTİK
VASİTƏLƏRDƏN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA**

Açar sözlər: slenq, arqo, jargon, dialekt, şivə, vulqarizm

Key words: slang, argo, jargon, dialect, accent, vulgarism

Ключевые слова: сленг, арго, жаргон, диалект, акцент, вулгаризм

Nitq prosesində slenqlərin yaranması üçün onlarla səbəb ola bilər. Bir slenqin birdən çox məqsədə cavab vermək üçün istifadə olunması geniş yayılmış bir haldır. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, slenqlər müəyyən məqsəd üçün yaranır, mütəmadi olaraq xarici və daxili təsirlərə məruz qalır və bütün bunların nəticəsi olaraq ya dildə öz mövqeyini qoruyub saxlayır, ya da zaman keçdikcə dildə geniş istifadədən kənarlaşır.

Bəzi mənbələrdə slenq anlayışı ilə qeyri-formal ingilis dili anlayışı eyni mənada işlədilir. Lakin bu iki anlayış arasında müəyyən bənzərliklərin və ortaq xüsusiyyətlərin olmasına baxmayaraq, onlar qətiyyənlə eyni məfhum kimi qiymətləndirilə bilməz. İlk fərq bu iki anlayışın işlənmə tezlikləri arasında özünü göstərir. Bundan başqa qeyd edilməlidir ki, qeyri-formal dil slenq anlayışına nisbətən daha geniş olan bir anlayışdır və ona daha çox söz və ifadələr daxildir. Qeyri-formal dilə slenqlərlə yanaşı, arqo və jargon ifadələri, klişeləri, dialekt və şivə sözləri, frazoloji birləşmələri, vulqarizmləri də aid edirlər.

Arqo, jargon və slenqlər bir çox hallarda oxşar anlayışlar kimi qəbul olunur və qarışdırılır. İlk yarandığı vaxtlarda arqo sözləri hətta slenq adı altında istifadə edirdilər. Biz arqo sözlərin izahını verərkən onun bəzi xüsusiyyətlərini qeyd etməliyik ;

- Dar mənada düşündükdə arqo sözlər dilin elə bir təbəqəsinə aid edilir ki, onlar diləncilər, küçə insanları və oğrular tərəfindən orta əsr Fransasında istifadə olunurdu.

- Lakin bu ifadələri geniş mənada təhlil etdikdə, onları əsas dil istifadəçiləri tərəfindən başa düşülməyən xüsusiləşmiş lüğət tərkibi və ya ifadələr kimi dəyərləndirmək lazım olur.

Jarqonlar da bir çox hallarda slenqlərlə səhv salınan məfhumlardandır. Lakin bu iki anlayış arasında fərqləri azacıq da olsa, müəyyənləşdirmək mümkündür. Jarqonlar geniş şəkildə istifadə olunan termin sözlərini ifadə edir. Onlar yüksək dəqiqliyə malik olan və məna dəyişikliyinə uğrayan sözlərdir. Jarqonların slenqlərdən əsas fərqi onların özündə alınma sözləri, mürəkkəb sözləri, xüsusiləşmiş şəkilçiləri, metaforları daha çox əks etdirə bilməsidir. Jarqonlar müəyyən peşə sahəsinə aid olan sözləri özündə ehtiva edir və buna görə də təhsilə, dilçiliyə, media və televiziya və digər sahələrə aid olan yüzlərlə jarqona rast gəlmək mümkündür. Jarqonların istifadəsində əsas məqsəd müəyyən bir sahə üzrə peşəkarlığı və bilikləri ifadə edə bilməkdir. Belə ki, hər hansı bir sahənin nümayəndəsi jarqon ifadələrdən məqsədyönlü şəkildə və könüllü olaraq istifadə edir.

Jarqonların da arqo ifadələr və slenqlər kimi müəyyən alt qrupları vardır. Jarqonlar bu cür qruplaşdırıla bilər;

- Tibbi jarqonlar: atypical - görülməmiş, normadan kənar, idiopathic - izahı mümkün olmayan hal, iatrogenic - planlanmamış gedişat və s.;

- Biznes sahəsi üzrə olan jarqonlar: the 9-to-5 - standart iş günü, core competency - qrupun əsas güc mənbəyi, drill down - problemə diqqətlə və müfəssəl baxmaq və s.;

- Polis jarqonları: code eight - polis zabitanın yardım istəyi, mirandize - kiməsə öz haqlarını oxumaq, berries and cherries - polis maşınlarının ön tərəfində olan işıqlar, assumed room temperature - şübhəlinin öldüyünü bildirmək üçün və s.;

- Siyasi jarqonlar: blue dog – Demokrat partiyasının üzvü, reform - qanunu və ya sistemi dəyişmək və s.;

- Ordu jarqonları: bird - helikopter, chest candy - döş medalı üçün nəzərdə tutulan lentlər və s.;

- İş yeri ilə bağlı olan jarqonlar: the helicopter view – layihəyə ümumi baxış, boil the ocean - mümkünsüz işi etməyə çalışmaq, hammer it out - nə isə yazmaq və s.

Dialektlər dilin elə bir hissəsidir ki, burada dil sisteminin istənilən ünsürünə rast gəlmək adi bir hala çevrilmişdir. Çünki bu nitq səviyyəsi dilin ən canlı hissəsi kimi

bilinir. Dialektlərin də digər dil hadisələri kimi slenqlər ilə bir sıra oxşar cəhətləri vardır. Bəzən bu oxşarlıqlar dili mənimsəyənlər tərəfindən çaşqınlıqlara səbəb olur. Lakin slenqləri dialektlərdən fərqləndirmək üçün də bir çox fərqlər vardır.

Əminliklə deyə bilərik ki, həm slenqlər, həm də dialektlər dildə önəmli rol oynayır. Slenq və dialektlərin ilkin fərqi onların elə tərifində də özünü göstərir. Dialektlər müəyyən coğrafi ərazidə yayılan və müəyyən bir qrup və ya qruplar tərəfindən mənimsənilib istifadə olunan dil hadisəsidir. Slenqlərə gəldikdə isə, onlar nitqin standart və rəsmi olmayan bir hissəsidir və bura daxil olan sözlərin əksəriyyəti yeni daxil olan və sürətlə dəyişikliklərə uğrayan sözlər kimi tanınır. Lakin slenqlər ilə dialektlər arasındakı ən əsas fərq bu deyil. Slenqlər və dialektlər arasındakı əsas fərq odur ki, slenqlər standart dildən, əsasən, öz lüğət tərkibinə görə fərqlənir, dialektlər isə standart variantdan həm lüğət tərkibinə görə, həm qrammatik quruluşuna görə, həm də tələffüzünə görə fərqlənir. Slenqlər ilə dialektlərin əsas fərqlərindən biri də, ondan ibarətdir ki, dialektlər adətən fərdin bu və ya digər hər hansı bir əraziyə aid olduğunu, slenqlər isə hər hansısa bir sosial qrupa aid olduğunu göstərir. Həmçinin qeyd etməliyik ki, dialektlər standart və qeyri-standard ifadələr, slenqlər isə qeyri-standard və qeyri-rəsmi ifadələr olaraq qruplaşdırılır. Dialektlər bəzən müəyyən bir birlik tərəfindən standart kimi qəbul olunur, lakin belə bir halı slenqlər arasında müşahidə etmək mümkün deyil. Belə ki, İspan dilində Bask, Galisian, Katalan kimi bir sıra dialekt variantları vardır. Lakin bu variantlar arasında Kastilian variantı standart variant kimi qəbul olunmuşdur.

Şivələr bir çox hallarda dialektlərlə eyni anlayış kimi dəyərləndirilir. Lakin şivələrə bu cür yanaşma düzgün deyildir. Belə ki, şivə və dialekt arasındakı ən bariz fərq odur ki, dialekt standart dildən həm qrammatikasına, həm leksik ehtiyatına, həm də tələffüz şəklinə görə fərqlənir. Şivələr isə standart dildən yalnız tələffüz formasına görə fərqlənir. Şivələri bir növ dialektlərin alt qrupu və ya bir qolu kimi də izah etmək mümkündür. Nitq prosesi zamanı həm özünəməxsus şivəsi olan, həm də şivəsi olmayan şəxslər iştirak edə bilirlər. Şivələr də bir çox hallarda dialektlər kimi yerli xarakter daşıyır.

Slenqlər ilə yaxın mənani ifadə edən terminlər arasında klişelər bəzi dilçi alimlər tərəfindən slenqə ən yaxın olan anlayış kimi qəbul edilir. İlk olaraq bildirilməlidir ki, hər iki anlayış şifahi nitq üçün xarakterik hesab olunur və bu slenqlər ilə onların ilkin ortaq xüsusiyyəti hesab olunur. Klişelər mütəmadi istifadə nəticəsində dildə köhnələn və şablonlaşmış sözlərdir. Klişelər idiomlar ilə slenqlər arasında orta mövqe tutan bir anlayışdır. Klişelər ümumi, təsviri, əyləncəli, xoşbəxtlik və bədbəxtlik ifadə edən, şərhlər üçün nəzərdə tutulan kimi qruplaşdırılır. Lakin bu bölgü slenqlərdə müşahidə olunmur.

Slenqlərin alt qrupu kimi təsvir olunan anlayışlar arasında vulqarizmlər də qeyd olunur. Bildiyimiz kimi, vulqarizmlər qəzəb, nifrət ifadə edən, kimisə incitmək və ya qəzəbləndirmək məqsədi ilə işlənən kobud sözlərdir. Bu qəbildən olan sözlər daha çox savadsız və cahil kütlənin dilində, bəzən də bədii ədəbiyyatda surətə emosianallıq, canlılıq vermək üçün istifadə edilir. Vulqarizmləri ən çox qaranlıq dünyanın insanları tərəfindən istifadə olunan slenqlər ilə eyniləşdirirlər. Lakin bu zaman bir cəhəti nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, slenqlər yalnız aid olduqları qrupun üzvləri üçün anlaşılıq olur, lakin vulqarizmlərdə vəziyyət belə deyil. Onlar demək olar ki, hamı üçün başa düşülən olur. Slenqlər ilə vulqarizmlər arasındakı əsas fərqlərdən biri də, onların deyilməsində olan məqsəd fərqləridir. Slenqlər aydın məsələdir ki, qrup üzvləri tərəfindən öz fikirlərini gizlətmək və ya üstüörtülü formada ifadə etmək üçün istifadə olunur. Vulqarizmlərin istifadə olunmasında əsas məqsəd isə opponenti təhqir etmək, incitmək və ya qəzəbləndirməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Brook G. L. Words in Everyday Life. Dialect and Slang. 1981, 207 pp.
2. Coleman J. The life of slang. Oxford University Press. 2012, 350 pp.
3. Najafli E. English semasiolog. Textbook. Baku: Murtajim, 2016, 216 pp.
4. Partridge E. Slang Today and Yesterday. Reprinted. 1954, 496 pp.
5. The Dictionary of Cliches. A Word Lover's Guide to 4,000 Overused Phrases and Almost-Pleasing Platitudes Paperback – November 6, 2013.

Rasullu M.

On the difference peculiarities of english slangs from related linguistic devices

(Summary)

Slangs are known as unconventional words and phrases that express something new or something old in new way. It is well-known fact that civilized society tends to separate dominant culture and language from its various subcultures or variants. Slang is an employment of metaphor, simile, folk etymology, distortion of sounds in words, generalization, specialization, clipping, the elevation and degeneration, metonymy, synecdoche, hyperbole, borrowings from foreign languages, and the play of euphemism against taboo and so on. Argo and jargon, dialect and accent, cliché, vulgarism are the linguistic devices that are confused with slang. Analyzing speech process we will be able to determine difference among them.

Расуллу М.

О различительных особенностях английских сленгов от близких и лингвистических средств

(Резюме)

Сленги - это слова, которые выражают нетрадиционные слова и фразы, и они объясняют либо новые значения, либо старые значения в новой форме. Это факт, что неразвитое общество отделяет свою культуру и язык от разновидностей культуры и языка. Сленг возникает в результате использования народной этимологии, так-называемых звуковых изменений, взлета и падения значения, специализации, обобщения, сокращения, метонимии, синекдохи, гиперболы, деривации. Арго и жаргон, диалект и акцент, вульгаризм – это лингвистические приемы, которых путают со сленгом. Анализируя речевой процесс мы сможем определить разницу между ними.

Rəyçi: dos. T.Quliyev

RZAZADƏ SİTARƏ

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

Açar sözlər: söz, məna, polisemiya, frazeoloji vahidlər, müvafiqlik

Key words: word, meaning, polysemy, phraseological units, accordance

Ключевые слова: слово, смысл, полисемия (многозначность), фразеологические единицы, согласие

Məlumdur ki, hər bir insan cümlələrin köməyi ilə öz fikrini ifadə edə bilər. Bu cümlələr də sözlər vasitəsi ilə əmələ gəlir. Beləliklə, biz sözsüz cümlələri təsəvvür edə bilmərik. Söz də cümlə kimi dilin əsas vahidi hesab olunur. Sözü fonetik tərkibi olduğu kimi, daxili forması da var. Həmin daxili forma şüurumuzun xarici aləmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nəticəsində yaranır.

Dildə olan sözlərin yaranması prosesi tarixi xarakterə malikdir. Söz nə zaman, nə cür və hansı münasibətdə əmələ gəlməsindən aslı olmayaraq onun ifadə etdiyi əşya, kəmiyyət və əlamət və s. ilə söz kompleksi arasında heç bir üzvi bağlılıq yoxdur. Əgər belə bir əlaqə mövcud olsaydı, müasir dildə mövcud olan səs kompleksi ilə hər hansı bir əşyanı ifadə edə bilməz, bir sözə müxtəlif məna çalarlığı vermək, müxtəlif səs tərkibi ilə bir-birinə yaxın məna bildirmək kimi xüsusiyyəti də olmazdı.

Məna semasiologiya problemlərinin mərkəzində duran problemlərdən biridir və “sözü mənası”, “leksik məna” kimi terminlərlə işlədilir. Məna gerçəkliyin şüurda inikası hesab olunur və dilin leksik-semantik sistemində müəyyən bir funksiya yerinə yetirir.

Dildə olan sözlər yalnız bir məqsəd üçün deyil, müxtəlif məna və məqsəd üçün istifadə edilir. Buna görə də söz mətn daxilində fərqli məna çalarlığına malik olur və müxtəlif emosional rəngə düşə bilər. Məsələn, “baş” sözünün mənalarına nəzər salaq:

- İlk mənası insan bədəninə bir hissəsidir.

□ Ancaq bu söz müxtəlif mənalarda işlədilir: dağın başı, ayın başı, baş müəllim, baş məqalə və s.

□ “Baş” sözü həmçinin müxtəlif birləşmələr tərkibində frazeoloji vahidlərin yaranmasında da iştirak edir: baş qoymaq, baş çıxartmaq, başa salmaq, baş üstə, baş açmaq və s. [3, s.307]

Hər hansı bir sözün ifadə etdiyi bütün mənalar sözün mənə quruluşu adlanır. Həmçinin sözün mənə sistemi kimi də adlandırılır.

Müasir Azərbaycan dilində sözlərin mənasının dəyişmə inkişafını göstərən amillərdən biri də onların məcazi mənada işlədilməsi hesab olunur. Bu baxımdan sözlərdə mənə anlayışı iki formada özünü göstərir: tək mənəli və çox mənəli. Sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun mənə çalarlığı adlanır. Hər hansı bir məhfumun müxtəlif mənə çalarlığını ifadə edən sözlər isə polisemantik, yəni çox mənəli sözlər adlanır. [2, s.97]

Dilimizdə çox mənəli sözlərin böyük əhəmiyyəti var. Bu da ondan irəli gəlir ki, dilimizdə ən qədim dövrlərdən çox mənəlilik kəsb etmə prosesi fəal şəkildə mövcud olmuşdur və bu proses bu günümüzdə dilimizin inkişaf qanunlarından biri hesab edilir. Çox mənəli sözlərdə sözün daşdığı mənələrdən biri öz konkret mətn daxilində ala bilər. Söz daşdığı ilkin-müstəqim mənədən uzaqlaşaraq çox mənəlilik kəsb edəndə məcazi mənə hesab edilir.

Dilimizdə sözün mənə çalarlığının yaranması müxtəlif səbəblərdən ola bilər:

1) Əşyaların müxtəlif cəhətdən oxşarlığına görə:

a) Forma etibarı ilə: boğaz (insanın), boğaz (çəkmənin)

b) Rəng etibarı ilə: qara (paltar), qara (dəniz)

c) Dad etibarı ilə: turş (alça), turş (üz), şirin (çörək), şirin (söhbət)

d) Hərəkətin oxşarlığı ilə: döymək (pəncərəni), döymək (gözünü), dəymək (bir şeyə), dəymək (meyvənin dəyməsi)

2) Əşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlaşmasına görə:

a) Məkan etibarı ilə: dan (yeri), dan (ulduzu)

b) Zaman etibarı ilə: il (12 ay), il (keçirmək), gecə (gün yatandan sonrakı vaxt), gecə (şənlik keçirtmək)

c) Məntiq etibarı ilə: quzu (qoyunun balası), quzu (dinc uşaq)

d) Proses etibarı ilə: gəzdirmək (bir şeyi yanında götürmək), gəzdirmək (uşağı,iti)

e) Müxtəlif əşyanın eyni və oxşar funksiya daşmasına görə: içmək (su), içmək(kefli olmaq) [1, s.19-20]

Sözlərin çoxmənalılığı dilin daxili inkişafı ilə bağlıdır. Çoxmənalı sözlər eyni nitq hissəsinə aid olur. Bu da o deməkdir ki, sözün ilkin-dominant mənası hansı nitq hissəsinə aiddirsə, məsələn isim, digər törəmə mənalarda –məna çalarları da həmin nitq hissəsinə aid olmalıdır. Çoxmənalı sözlərin əlavə mənalarını mətnsiz, situasiyasız, nitqsiz dəqiqləşdirmək mümkün deyil. Əlavə mənalar əsas mənadan törəndiyi üçün, təzə mənalar ancaq özündən əvvəl və ya sonra gələn sözlərin mənaları ilə bağlı olur. Çoxmənalı sözlərdə həmişə əsas məna müstəqil, digər məna isə asılı olur. Sözlərin çoxmənalılığı söz yaradıcılığında aşağıdakı hallarda əmələ gəlir:

1. Sözün hər hansı sonradan qazandığı məna çalarlığından –məcazi mənalardan birinin inkişafı nəticəsində yarandığı həqiqi mənadan uzaqlaşib, müstəqil anlayış bildirən yeni bir mənaya çevrilə bilər; məsələn, düz(mək), köç(mək), saç(maq) kimi feillərdən əmələ gəlmiş düz, köç, saç isim və sifətləri tamamilə müstəqil bir mənayı ifadə edir.

2. Sözün çoxmənalılığı dilimizdə mürəkkəb sözlərin yaranmasında mühüm rol malikdir. Məsələn, ördəkburun sözü bir heyvanın adıdır. Həmin bu heyvanın ağız ördəyin burnuna bənzədiyi üçün bu ad ona verilib.

Balqabaq (qabağın şirin bir növü), istiqanlı (çox səmimi, insanlara ürəyi yanan) kimi sözlərlə bağlı da eyni fikirləri demək olar.

3. Çoxmənalı sözlərin məcazi mənaları dilimizdə sabit söz birləşmələrinin (hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi məsəllər, tapmacalar, ibarələr, idiomlar) yaranması üçün əsas baza rolunu oynayır. Məsələn, ömrün balı cavanlıqdı, az olsun yaxşı olsun kimi hikmətli sözlərdə; nə tufəngə çaxmaqdır, nə süngüyə toxmaq; nə

tökərsən aşına o da çıxar qaşığına kimi atalar sözü və zərbi məsəllərdə; bir balaca boyu var, dam dolusu toyu var kimi tapmacalarda, qurban olmaq, başdan sovmaq, ürəyi qopmaq kimi idiomlarda; saf vicdan, işıqlı gün, xoş gördük kimi ibarələrdə işlədilən leksik vahidlər müəyyən bir kontekslə, hadisə ilə bağlı olaraq, öz həqiqi mənasından uzaqlaşmış, fərqli bir məcazi mənə daşıyır. [1, s.17-18]

İngilis dilində işlədilən çoxmənalı sözləri nəzərdən keçirsək, məsələn: “Picture” sözü feil kimi təqdim etmək, çəkmək, təsvir etmək, isim kimi isə şəkil, portret, kino kadr, kino, düşüncədəki obraz, nəşə gözəl olan, təcəssüm mənalığında işlənir.

“Picture” sözünün bütün mənalərini bilməklə aşağıdakı cümlələri tərcümə etmək olar:

- He is very picture of health. (O sağlamlığın əsl təcəssümüdür)
- Picture yourself here! (Özünüzü burada təsvir edin) [5]

İngilis dilində olan təkmənalı və ya çoxmənalı sözə Azərbaycan dilində bir neçə söz uyğun gələ bilər. Buna müvafiqlik deyilir. Bu halda tərcüməçi kontekstə uyğun olaraq bir neçə variant arasında seçim edir.

İngilis dilinin zənginləşməsində əsasən Bibliyadan və qədim mifoloji mənbələrdən götürülmüş çoxmənalı frazeoloji vahidlərin də rolu böyükdür. Məsələn:

“Come out with clean hands/ to have clean hands”:

1. Günahsız olmaq, 2. Təmizə çıxarmaq

“to lift up/ to put forth/ to stretch forth”:

1. Bir kəsə əl qaldırmaq, 2. Bir kəsi qorxutmaq

“to grind the faces of the poor”:

1. Əzab vermək, 2. Ziyan etmək [4, s.14]

İngilis dilində “dull” (sönük) sifətinin müxtəlif məqamlarda işlədilən mənalərinə nəzər yetirək:

1) A dull book, a dull film - uninteresting, monotonous, boring. – Darıxdırıcı bir kitab, darıxdırıcı bir film - maraqsız, monoton, cansıxıcıdır.

2) A dull student - slow in understanding. – Zəif bir tələbə - gec qavrayır.

3) Dull weather, a dull day, a dull colour - not clear or bright. – Darıxdırıcı hava, darıxdırıcı bir gün, darıxdırıcı bir rəng - aydın və ya parlaq deyil.

4) A dull sound - not loud or distinct. – Sönük bir səs - yüksək və ya fərqli deyil.

5) A dull knife - not sharp. – Küt bir bıçaq - iti deyil.

6) Trade is dull - not active. – Ticarət sönükdür (kasaddır) - aktiv deyil.

7) Dull eyes (arch.) - seeing badly. – Zəif gözlər - pis görmək.

8) Dull ears (arch.) - hearing badly. – Zəif qulaqlar - pis eşitmək.

Çoxmənalı sözlər bu və ya digər cəhətdən bir-birinə bənzəyən əşyaları və yaxud oxşar bir əlamət və ya hadisə bildirir. Çoxmənalı sözlərə daha çox bədii ədəbiyyatda rast gəlirik. Çoxmənalı sözlərə bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Daha çox isə isimlər, feillər və sifətlər aiddir.

Çoxmənalı sözlərə belə bir tərifi də verə bilərik: “Eyni leksik mənə ilə bağlı bir-birinə yaxın müxtəlif mənaları bildirən sözlərə çoxmənalı sözlər deyilir”

İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində işlənən çoxmənalı sözlər feil, isim və sifətlərdə rast gəlinir, demək olar ki, bütün feillər çoxmənalıdır.

İsim – “əl”

1. Yeməkdən sonra əllərimizi təmiz yumaq lazımdır.
2. Bir əl daha oynadıqdan sonra hamı öz evinə getməyi qərara aldı.
3. Bu məsələdə, şübhəsiz ki, onun da əli var.
4. Bu ev indi kimin əlindədir?
5. Belə bir fürsət bir daha ələ düşməz.
6. Bu işlər məni tamamilə əldən saldı.
7. Ömrümdə bir dəfə sənə əl açdım, onu da bacarmadın.
8. O, bu işə əl qatdısa, hər şey yaxşı olacaq.

Sifət – “açıq”

1. Qapı açıq olduğu üçün o evə rahatlıqla girə bildi.
2. Saitlər açıq və qapalı olur.
3. O, çox ürəyi açıq insandır.

Feil – “düşmək”

1. Heyva ağacdən yerə düşdü.
2. Avtobus çoxdan yola düşmüşdü.
3. O, söylədiklərimi yaxşı başa düşdü.
4. Hər yana səs düşdü.
5. O, bu hərəkəti ilə gözdən düşdü.
6. Bir neçə nəfər düşməni də əsir düşdü.
7. Onun bu paltara gözü düşdü.
8. O, şəhərə getmək fikrinə düşdü.

Çoxmənalı sözlərdə əsas mənə ilə bağlılıq əsas şərti. Əgər bu bağlılıq olmasa söz çoxmənalılıq deyil, omonimlik xüsusiyyəti qazanır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov, S. "Müasir Azərbaycan dili " II hissə. Leksika. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
2. Babayev, A. M. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti ". Bakı. "Elm və Təhsil. 2016
3. Qurbanov, A. "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" I cild. Bakı, "İmsak", 2019
4. Filologiya məsələləri, №17. Bakı, "Elm və Təhsil". 2019
5. Kozlovskaya M. "Everyday English for Beginners". Moscow, 2010

Rzazadeh S.

Polysemantic Words in Azerbaijan and English

(Summary)

Polysemy is the association of one word with two or more distinct meanings, and a polyseme is a word or a phrase with multiple meanings. The word "polysemy" comes from the Greek for "many signs." In both languages the study of polysemy is one of the main objects of research in linguistics. The polysemy of each language is an event related to the internal development of language.

Most words in both languages can be polysemantic. In the Azerbaijani language, almost all verbs are polysemantic. In addition, it is possible to encounter polysemantic words in all the main parts of speech. Polysemous words belong to the

same part of speech. This means that whichever part of speech the original-dominant meaning of the word refers to, in other derivative meanings must belong to that part of speech. In polysemantic words, the connection with the main meaning is the main condition. The system of meanings of any polysemantic word develops gradually, mostly over the centuries, as more and more new meanings are added to old ones, or oust some of them. So the complicated processes of polysemy development involve both the appearance of new meanings and the loss of old ones.

Рзаде С.

**Многозначного Слова на Азербайджанском и Английском Языке
(Резюме)**

Многозначность - это ассоциация одного слова с двумя или более различными значениями, так же многозначность - это слово или фраза с несколькими значениями. Слово “многозначность” происходит от греческого “много знаков”. В обоих языках изучение полисемии является одним из основных объектов лингвистических исследований. Многозначность каждого языка - это событие, связанное с внутренним развитием языка.

Большинство слов на обох языках могут быть многозначными. В азербайджанском языке почти все глаголы многозначны. Кроме того, во всех основных частях речи можно встретить многозначные слова. Многозначные слова относятся к одной и той же части речи. Это означает, что к какой бы части речи ни относилось исходное доминирующее значение слова, в других производных значениях оно должно принадлежать этой части речи. В многозначных словах главным условием является связь с основным смыслом. Система значений любого многозначного слова развивается постепенно. В основном на протяжении веков, по мере того, как все новые и новые значения добавляются к старым, план вытесняет некоторые из них. Таким образом, сложные процессы развития многозначности включают как появление новых значений, так и потерю старых.

Rəyisi: f.f.d. G.Məhərrəmova

**TOMAS STERNZ ELİOTUN YARADICILIĞINDA MODERNİZM
ELEMENTLƏRİ**

Açar sözlər: modernizm, Tomas Sternz Eliot, amerikan-ingilis şairi və tənqidçisi

Key words: modernizm, Thomas Stearns Eliot, American-English poet and literary critic

Ключевые слова: модернизм, Томас Стернз Элиот, американо-английский поэт и литературный критик

XX əsr ingilisdilli poeziyanın inkişafında Tomas Sternz Eliotun böyük xidməti vardır. O, amerikan - ingilis şairi olmaqla yanaşı poeziyada modernizmin ən böyük nümayəndəsidir. Qədim ingilis nəslinə, eyni vaxtda da yeni amerikan burjuaziyasına aid edilən T.Eliot 1888-ci il sentyabrın 26-da ABŞın Sent - Luis şəhərində dünyaya gəlmişdir. Onun Bostonda müəllimlik edən babası Uilyam Qrinlif Eliot Sent-Luisdə universitet kilsəsini, Vaşinqton Universitetini və “Qızlar məktəbi”ni və başqa tədris mərkəzlərini açmışdır. Sent-Luisi olmuş Emerson Uilyam Qrinlif ser Tomas Eliotu “Qərbin müqəddəs adamı” adlandırmışdır. Tomas Sternz Eliotun uzaq əcdadlarından biri, “Hökmdar” (“Governor”, 1531) fəlsəfi-etiktraktatın, “Saf qadınların müdafiəsinə” (1540) pyesinin müəllifi ser Tomas Eliot (təq. 1489-1490 - 1546) müasirlərinin düşüncəsinə böyük təsir göstərmişdir. Ser Tomas Eliot 1538-ci ildə “Latınca-ingiliscə lüğət” tərtib etmiş və ilk dəfə ingilis dilinə “ensiklopediya” anlayışı gətirmişdir. O, Pulutarxın əsərlərini tərcümə etmişdir, bir çox əsərlərin müəllifi sayılır. T.S.Eliot məşhur əcdadının “Hökmdar” traktatından götürdüyü bir fraqmenti

özünün “İst Kouker” əsərində, başqa bir fraqmenti isə “Dörd kvartet” əsərində istifadə etmişdir.

Tomas Eliotun əcdadları XVII əsrdə İngiltərədən Amerikaya köç etməli olmuşlar. Şairin özünün etirafına görə o, 1914-cü ildə həmin yolla “kütləvi mədəniyyətdən” xilas olmaq üçün ABŞ-dan tarixi vətəni İngiltərəyə qayıtmışdır [1]. Eliot 1910-1911-ci illər Fransada yaşamağı bilir. Anri Berqsonla öz baxışlarının yaxınlığını hiss edən Eliot burada onun fəlsəfi görüşlərini, fəlsəfi təlimini və fransız poeziyasını öyrənir.

Eliotun 1909-1911-ci illərdə yazdığı şeirlərində romantik mövzulara qarşı adamayovuşmaz soyuq münasibət aydın görünür. Onun 1917-1919-cu illərdə yazdığı dörd misralı şeirlərində satirik effect ucalıqdan adiliyə doğru qəsdən pedantlıqla üst-üstə yığılmış detalların və kəskin keçmələrin sayəsində əldə edilir.

1914-cü ilin sentyabrında Tomas Eliot Ezra Paundla tanış olur. O dövrdə Ezra Paund artıq böyük şöhrət qazanmış şair idi. E. Paund T. Eliotun əlyazma şəklində olan şeirlərini oxuduqdan sonra onları çap etdirməyi gənc şairə məsləhət görür. Eliotun əsl poetik yaradıcılığı İngiltərəyə köçdükdən sonra başlayır. 1915-ci ildə o, “J. Alfred Prufrokun məhəbbət nəğməsi” (The Love Song of J. Alfred Prufrock),

“Bir ledinin portreti” (Portrait of a Lady), “Başlanğıc” (Preludes), “Küləkli gecədə yazılmış rapsodiya” (Rhapsody on a Windy Night) şeirlərini çap etdirir. Onun “J. Alfred Prufrokun məhəbbət nəğməsi” şeirində miskin bir insanın səmimi duyğulara olan iddiası istehza ilə təsvir olunur. Şairin istehzalılı baxışları Dantenin, Şekspirin, Con Donnun, Brauninqin, Tennessinin motivlərinin parodiya şəklində istifadəsində ortaya çıxır. Şeir özlüyündə qəhrəmanın “şüur axını” göstərir. Alfred Prufrok anlayır ki, onun keçirdiyi hisslər gülüncdür. Bu şeir arzusunun əbəs olması, məhvə məhkum olması haqqında kədərli nəticə ilə bitir:

Biz su pərisi ölkəsində xəyal edirik;

Və insan səsləri eşidərkən, inildəyirik;

Və həyata göz açırıq və qərq oluruq.

“Küləkli gecədə yazılmış rapsodiya” şeirindəki urbanistik mövzuda dərin ruh düşkünlüyünün kök saldığı duyulur.

Eliotun şeirləri soyuqdur. Bu şeirlər insanların duyğularının çətdirilməsinə çağırış kimi səslənir. Romantiklərdən və realistlərdən fərqli Eliot öz şeirlərində emosiyaları azad etmirdi, əksinə onlardan qaçırdı. Əgər romantiklər və realistlər insan təbiətinin təkrar olunmaz fərdiyyətini göstərməyə çalışırdılarsa, Eliot fərdi şəxsiyyət obrazı olmayan, şəxsiyyətləndirməyən poeziya yaratdı. Həyatın emosional və fərdi qavrayışından imtina etməsi, onu qəbul etməməsi, romantik, eyni zamanda da realist poeziyanın spesifikasiyasından uzaqlaşmaq onun modernist poeziyasının ifadəsinə çevrilir. Bununla bağlı professor N.P.Mixalskaya yazır: “Eliotun erkən yaradıcılığı neoklassisizmin və imajizmin estetik proqramının təsiri altında inkişaf edirdi” [1, s.378].

T.Eliot müasir burjua gerçəkliyində hərcmərcliyi qəbul etmirdi, qayda-qanun yaratmağa çalışırdı. Buna o, neoklassisizmin ciddi sisteminin ideal şəkildə əksini tapdığı öz poeziyasında nail olmağa çalışırdı. Eliot İntibah incəsənətinə mənfi münasibət bəsləyirdi. O, düşünürdü ki, İntibah incəsənəti müasir münasibətlərin fərdiyyətçiliyini hazırlamışdır. Bununla belə, XVII əsr metafizik şairlərinin, ilk növbədə də C.Donnun yaradıcılığı Eliot üçün poeziya nümunəsi olmuşdur.

T.Eliotun modernizmi onun ictimai tərəqqiyə və insanların mənəvi gücünə inanmaması ilə müəyyən olunur. Onun “Bərəkətsiz torpaq” (The Waste Land, 1922) poeması uğursuz fəaliyyət və əhəmiyyətsiz narahatlıq mövzusunda həsr olunmuşdur. Müasir cəmiyyətin düşkünlüyü, burjua mədəniyyətinin ruhsuzluğu haqqındakı təsəvvürlərini şair parlaq assosiativ obrazlarda vermişdir. Poemanın “Ölümün basdırılması” adlanan I hissədə artıq ölüm mövzusu səslənir. Şair “Şahmat oyunu” adlanan II hissədə şahmat taxtasının üstündə fiqurların yerdəyişdiyi vəziyyətin elə həyatın özü olduğunu göstərir. Eliota görə həyatda güclü hisslər yoxdur. Məhəbbət ehtirasdır, o, sadəcə oyundur və həmişə şeirin sonunda ölümün hakim olacağı qətiyyətlə bildirilir:

Düşünürəm ki, biz siçovul cığırının üstündəyik,

Hara ki ölümlər sümüklərini səpələmişlər.

Poemanın “Alovlu moizə” adlanan III hissəsində deyilir ki, soyuq küləkdə ölümün istehzalılı gülüşündən və insan sümüklərinin taqqılısından başqa heç nə eşidilmir. Poemada “Sudan gələn ölüm” adlı IV hissəsi bütün poemaya başçılıq edir. Bu hissədə bir finikiyalının meyidinin dənizdə üzdüüyü təsvir edilir. Poemanın “Şimşək nə dedi?” adlanan V hissəsində şair ölüm mövzusunı, bütün canlıların məhv olacağı fikrini nəzərə çatdırır. Susuz daşlı səhrədə şimşək çaxır, lakin yağış yağmır. Hər kəs həbsxana həyatı yaşayan dustaq kimi qorxu içində yaşayır. Poema dəlilik dərəcəsinə çatmaq motivi və sanskritcə “şanti” (dünya) sözünün teokratik təkrarlanması ilə bitir.

“Bərəkətsiz torpaq” poemasında modernistlərə xas olan əsatirlərə meyillilik özünü göstərir. Eliotun əsatirə müraciət etməsi onun tarixdən imtina etməsi demək idi. Poemanın tarixə ziddliyi müxtəlif tarixi hadisələrinin və personajlarının birləşdirilməsində ortaya çıxır. “İncil”də əksini tapmış qədim insan məskənlərinin yerində yaranmış boş torpaq poemada da nəzərə çarpır və o, istehzalılı xarakter daşımaqla yanaşı qəmgindir, dili çətindir və fraqment şəklində olması seçilir. Poema müxtəlif obrazların, motivlərin, səhnələrin assosiativliyi sayəsində qurulmuşdur.

Mixalskayaya görə, “bu onu göstərir ki, T.Eliotun poeması oxucu üçün deyil, əqli elita üçün nəzərdə tutulmuşdur” [1, s.320]. Poema Birinci dünya müharibəsindən sonrakı Avropa mədəniyyətinə oxunan hökm və ictimai ideallara olan ümitsizlik kimi başa düşülür. Bibliya və Renesans illüziyaları ilə dolu olan “Bərəkətsiz torpaq” poeması I dünya müharibəsindən sonrakı gənclərin əhval-ruhiyyəsini əks etdirdiyi üçün Eliotun müasirləri tərəfindən bir növ “itirilmiş nəslin” manifesti kimi qəbul edildi. İnsanın düşkünlüyü və məhvi mövzusu Eliotun “İçə boş adamlar” (The Hollow Men, 1925) poemasının ortasında səslənir:

Biz içə boş adamlarıq;

İnsan deyilik, müqəvvayıq;

Əyilirik birlikdə -

Saman qırıntıları başımızda;

Poema dünyanın gələcək məhvindən xəbər verməsi ilə bitir:

Dünyanın sonu bax belə bitəcəkdir;

Partlayışla deyil, iç çəkməklə bitəcəkdir.

T.Eliotun “Böyük pəhriz çərşənbəsi” (Ash Wednesday, 1930) poemasında öz xalqla əlaqəsini qırmış və öz iniltisini başqa bir məxluqun iniltisi ilə birləşməsinin mümkünsüzlüyünün faciəsini bildirən şairin səmimi etirafı səslənir.

Eliotun bəzi əsərlərinin məzmunu müasir dövrün hadisələrinin xarakterilə səslənir. Məsələn, o, “Koriolan” (1931-1932) şeirində XX əsrin 30-cu illərində Almaniyada hakimiyyət başına gəlməyə can atan faşist militarist diktatorunun satirik portretini yaratmışdır. Eliotun “Dörd kvartet” (Four Quartets, 1943) poemasında şairin dünyaya, insan həyatına və əbədliyə olan dini fəlsəfi baxışları əksini tapır. Poemanın kompozisiyası dörd ünsürün - havanın, torpağın, suyun və odun, ilin dörd fəslə və insanın dörd yaş dövrünün təsvir edilməsi əsasında qurulmuşdur. Şeirdə həyat ölümə bərabər tutulur. Şairə görə ölmək ilahi idraka qovuşmaq deməkdir.

T.Eliotun yaradıcılığının tədqiqatçıları onun poeziyasının fəlsəfi xarakter daşdığını və böyük bədii gücə malik olduğunu söyləyirlər. O, öz şeirlərində fikir və məna dolaşılığını və qarışıqlığını ciddi və qaydaya salınmış şəkildə çatdırmağa çalışır. Bununla belə, şairin assosiativ şeiri onun əsərinin dumanlı mənasına nüfuz etməyə imkan yaratmırdı. Mixalskayayanın dediyi kimi, “Eliotun poetik irsinin əhəmiyyəti ondadır ki, şair müasir burjua aləmində bəşəriyyətin məhvi haqqında çəkdiyi kədərini, izzirabını, dərđini oxuculara çatdırma bilmişdir. Arabir konservativ məzmunun və modernist formanın içindən səmərəsiz burjua mədəniyyətinə qarşı şairin narazılığı və burjua “kütləvi mədəniyyətinə” qarşı etirazı səslənir” [1, s.320].

XX əsrin 30-cu illərində T.Eliot mənzum dram əsərləri yazmaq qərarına gəlir. Onun 1934-cü ildə “Qaya” (The Rock, 1934), 1935-ci ildə “Baş kilsədə qətl hadisəsi” (Murder in the Cathedral, 1935), 1939-cu ildə yazdığı “Ailə bayramı” (The Family Reunion, 1939) pyeslərində katolik ideyalar təbliğ olunur. Eliot hələ 1828-ci ildə öz həyatı mövqeyini bu cür müəyyənləşdirmişdir: “Ədəbiyyatda klassist, siyasətdə

monarxist, dində ingilis katolikiyəm”. Müasir burjua sivilizasiyası mənəvi başlanğıcını itirdiyi, cırlaşdığı üçün şairi iyrendirirdi. Mixalskaya yazır:” Eliot insanın tərəqqisinə və onun kamilləşməsinə şübhə ilə yanaşırdı. Eliotun tarixə zidd baxışları onun öz idealının orta əsrlərdə axtarılmasında tam aydınlığı ilə ortaya çıxır. Eliota görə o dövrdə hökmdarların və katolik kilsəsinin müəyyən etdiyi qayda və qanun hökm sürürdü. Dünyanın bütövlüyünü və vəhdətini Eliot tanrı ilə eyniləşdirir və onların axtarışında isə anqlokatolikiyə yönəlir” [1, s. 320]. XX əsrin 20-30-cu illərində T.Eliotun rəhbərliyi altında nəşrdən çıxan “Kraytirion” jurnalında müxtəlif siyasi görüşlü müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı Eliotun da əsərləri çap olunurdu. T.Eliot şair olmaqla bərabər həm də ədəbi tənqidçi idi. O, “Müqəddəs meşə” (The Secret Wood, 1920), “Poeziyanın faydası və tənqidin faydası” (The Use of Poetry and The Use of Criticism, 1930) kimi ədəbi-tənqidi məqalələrin müəllifidir. Eliot ədəbi tənqiddə formalizmi nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Eliotun əsas prinsiplərindən biri onun hər hansı yazıçının şəxsiyyəti, tərcümeyi-halı ilə bağlı bədii əsərinin müzkirəyə qoyulmasından, təhlil edilməsindənəm imtina etməsi olmuşdur. Onun fikrincə hər bir əsər müəllifdən asılı olmayaraq tam sərbəst olur, o muxtardır və müstəqil əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, bədii əsərə ayrıca, özünəqapanmış gerçəklik kimi baxılır. Eliotun bu fikri bədii əsərin sosial- tarixi şərhindən imtina edən, onun immanent, yəni daxili mahiyyətinin üzərində durmasını israr edən ingilis-amerikan “yeni tənqidi”nin nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir [1, s. 321].

1926-cı ildə T.S.Eliot Kembric Universitetinin nəzdindəki Trinti kollecində “XVII əsrin metafizik poeziyası” mövzusunda mühazirələr oxumuşdur. 1927-ci ildə T.Eliot anqlikan kilsəsinin üzvü olur. Bu hadisə onun gələcək poetik yaradıcılığında dərin iz buraxır. Onun “Külə dönmüş mühit” (Ach Wednesday, 1930) poeması tanrıya dərinləndən etiqad edən insanın əsəridir, asketikcəsinə özünü sıxışdırmanın uzun praktikasının nəticəsidir. Əsərdəki əsas fikir ondan ibarətdir ki, gündəlik əzab insan ruhunun təmizlənməsinə təsir göstərə bilər. 1935-1942-ci illərdə T.Eliotun yazdığı

“Dörd kvartet suitası” (Four Quartets, 1943) onun poetik yaradıcılığının zirvəsi sayılır.

Eliotun “Suini -Agonist” (Sweeney-Agonistes, 1924) pyesindən isə iki pərdə və məşhur epiloq qalmışdır. Əsərdə Eliot müzik - hol ritmində eksperiment aparmış, ekspressionist üsullardan istifadə edərək “no” dramına oxşar bir şey yaratmağa çalışmışdır. Eliot E.Martin Braunla birlikdə “Qaya” (The Rock, 1934) dini misteriyasını, onun ardınca Tomas Beketin mənəvi tənəzzülü və əziyyətli ölümündən danışan “Məbəddə qətl” (Murder in the Cathedral, 1935) şedevr əsərini yazır. 1939-cu ildə isə qədim yunan dramaturqu Esxilin Orest haqqındakı trilogiyasından götürülmüş süjet əsasında ailənin başının üstünü almış lənətlərin və günahların bağışlanmasından danışan “Ailənin birləşməsi” (The Family Reunion, 1953) melodramasını yazılmışdır. Eliot Evripiddən əxs etdiyi həmin poetik ölçünü insanın özünü dərk etməsindən və onun vəzifəsindən danışan “Koktelli gecə şənlikləri” (The Cocktail Party, 1949) və “Şəxsi katib” (The Confidential Clerk, 1953), o cümlədən Sofoklun “Edip Kolonda” faciəsini qismən xatırladan “Yaşlı dövlət xadimi” (The Elder Statesman, 1958) pyesində istifadə etmişdir [4].

Sovet dövründə T.Eliotun bir çox məqalələri oxucuların və tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalırdı. Həmin dövrdə çox kiçik tirajla çap edilmiş və bu gün çox böyük çətinliklə tapılan “ABŞ yazıçıları ədəbiyyat haqqında”, “İngiltərə yazıçıları ədəbiyyat haqqında” kitabları maraqlı və təzadlı fikirlərlə dolu məqalələr toplusudur. İvan Davidov yazır: “Faciə haqqında çox yazılsa da Eliotun “Hamlet və onun problemi” məqaləsində bu günə qədər heç kimin demədiyi fikir səslənir: “Pyes tək cə şedevr deyil, bu, şübhəsiz dramaturqun bədii uğursuzluğudur” [8]. T.Eliot “müasir poeziyaya mühim yenilik gətirməklə onu zənginləşdirdiyi üçün 1948-ci ildə ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı almışdır. Şairin fikrincə “poeziya tək cə öz dövrünün dilinin kamilləşməsinə kömək etməli deyil, onu böyük sürətlə baş verən dəyişikliklərdən həm də qorunmalıdır. Əgər dil həddən artıq sürətlə inkişaf etməyə başlasa bu dilin sürətlə cırlaşmasına gətirib çıxarar. Bizi bu gün qorxudan əsl səbəb

budur”. Eliot Stokholmdakı çıxışında poeziya haqqında demişdir: “Poeziya insanları bir-birindən ayırır ki, onları yenidən birləşdirsin” [3].

Ədəbiyyat:

1. Элиот Т.С.. Стихотворения 1910-1916 гг. Вступительная статья, переводы- Ян Пробштейн. <https://www.oblaka.ee/авторы/авторы-из-россии-и-балтии/ян-пробштейн/т-с-элиот-стихотворения/>
2. Аникин Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы. Москва, «Высшая школа», 1985, с.378).
3. Элиот, Томас Стернз. i www.hrono.info/biograf/bio-e/eliot-t.php
4. old.russ.ru/journal/zloba_dn/97-12-10/david.htm
5. Томас Элиот Стернз об искусстве, поэзии, драматургии и одиночестве.
6. Русская историческая библиотека. Элиот Томас Стернз - краткая биография. rushist.com/index.php/literary-articles/4623-eliot-tomas-sternz-kratkaya-biografiya
7. Мартон А.Л. От Мелори до Элиота. М., 1970, с.227
<https://eksmo.ru/entertaining/tomas-sternz-eliot-ob-iskusstve-poezii-dramaturgii-i-odinochestve-id3535978>

Abbasova Kh.

Elements of Modernism in the Work of Thomas Sternz Eliot

(Summary)

In this article deals with the ways of formation of modernist activity of English poet and literary critic Thomas Stearnz Eliot. It also considers literary critical articles and the prosaic dramatic works as well as religious and sosio-political outlooks of T.S.Eliot.

Аббасова Х.

Элементы модернизма в работе Томаса Стернца Элиота

(Резюме)

В этой статье рассматривается пути формирования и особенности модернистского творчества современного американско-английского поэта и

литературного критика Томаса Стернза Элиота. Здесь также говорится о литературно-критических статьях и прозаических драмах Элиота, о его религиозно и общественно-политических взглядах, что оказало значительное влияние на все его творчество.

Rəyçi: f.f.d. N.Mədətova

BABAYEVA REYHANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

reyhanebabayeva97@gmail.com

DİLDƏ ÇOXMƏNALILIĞIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: Çoxmənalı sözlər, polisemiya, dilçilik, omonimlik, semantika

Keywords: Polysemous words, polysemy, linguistics, homonymy, semantics

Ключевые слова: многозначные слова, многозначность, лингвистика, омонимия, семантика

Çoxmənalılıq, bir söz və ya ifadənin, ümumiyyətlə semantik sahə daxilindəki mənə yaxınlığı ilə əlaqəli çox mənalı olma qabiliyyətidir. Buna görə çoxmənalılıq iki söz arasında təsadüfən oxşarlıq olan omonimlikdən fərqlidir; omonimlik çox vaxt sadəcə linqvistik bir təsadüf olduğu halda, çoxmənalılıq belə deyil. Çoxmənalılıq və ya omonimlik arasında qərar verərkən, iki mənənin tarixən əlaqəli olub olmadığını görmək üçün sözün tarixinə baxmaq lazım ola bilər. Lüğət müəllifləri eyni girişin altındakı çoxmənalı sözləri siyahıya alır, omonimlər isə ayrıca müəyyən edilir. [3, s. 31]

Çoxmənalı söz fərqli, lakin əlaqəli mənələri olan bir söz və ya ifadədir. Çoxmənalılıq testi əlaqənin qeyri-müəyyən bir konsepsiyası olduğundan, çoxmənalılıq haqqında mühakimə etmək çətin ola bilər. Əvvəlcədən mövcud olan

sözləri yeni vəziyyətlərə tətbiq etmək dil dəyişməsinin təbii bir prosesi olduğu üçün sözlərin etimologiyasına baxılması çoxmənalılığını təyin etməkdə faydalıdır, ancaq yeganə həll yolu deyil; sözlər etimologiyada itirildikcə bir zamanlar mənanın faydalı bir şəkildə ayrılması artıq belə olmaya bilər. Görünür ki, əlaqəsi olmayan bəzi sözlər ortaq bir tarixi mənşəyə sahibdir, ancaq buna görə də etimologiya çoxmənalılıq üçün səhvsiz bir sınaq deyildir və lüğət müəllifləri etimologiyaya zidd olduğu hallarda çoxmənalılığını mühakimə etmək üçün çox vaxt natiqlərin intuisiyasını təxirə salırlar. İngilis dilində çoxmənalı sözlər çoxdur. Məsələn, “to get”- “almaq” feli “satın alma”-“procure” (içkiləri alacağam), “olmaq”-“become” (o, qorxdu), “başa düşmək”-“understand” (başa düşürəm) və s. kimi mənalara ifadə edə bilər. [3, s. 42]

Xətti və ya şaquli çoxmənalılıqda sözün bir mənası digərinin alt çoxluğuudur. Bunlar hiponimiya və hipernimiya nümunələridir və bəzən avtohiponim adlanır. Məsələn, 'it' sözü 'erkək köpək' sözü üçün istifadə edilə bilər. Alan Kruz dörd növ xətti çoxmənalılığını müəyyənləşdirir: [5, s.102]

- əsas hissənin ixtisaslaşmış bir mənaya (“(bir şeyi) içmək ” dən “(alkoqolu) içməyə”) qədər aparən avtohiponimiya.

- əsas hissənin alt hissəyə (“qapı (bütün quruluş)”dan - “qapı (panel)”ə) gətirib çıxardığı avtomeronimiya

- əsas hissənin daha geniş mənaya gətirib çıxardığı (“(dişi) inək” dən “inək (hər iki cins)”ə) avtohiperonimiya və ya avtosuperordinasiya

- əsas hissənin daha böyük bir mənaya (“ayaq (bud və baldır)” dən “ayağa (bud, baldır, diz və ayaq)”) gətirib çıxardığı avtoholonimiya.

Qeyri-xətti çoxmənalılıqda yeni bir mövzuya fərqli bir baxış tərzini təmin etmək üçün sözün orijinal mənası məcazi mənada istifadə olunur. Alan Kruz üç növ qeyri-xətti çoxmənalılığını müəyyənləşdirir:

- bir mənanın digərinin “mənasını verdiyi” metonimiya (“əllər (bədənin hissəsi)” dən “əllər (əl işçiləri)”)

- hissələr arasında bir oxşarlığın olduğu metafora (“udma (həb)” dən “udma (mübahisə)”)

- digər müddəalar (məsələn, "ay (ilin ayları)" dan "ay (30 gün)")

Çoxmənalılıq üçün bir neçə test var, amma bunlardan biri zəqmadır: bir söz fərqli kontekstdə tətbiq olunduqda zəqma nümayiş etdirirsə, ehtimal ki, kontekstlər eyni sözün fərqli çoxmənalılarını ortaya qoyur. Eyni sözün iki mənası uyğun gəlmirsə, ancaq yenə də əlaqəli görünürsə, çox güman ki, çoxmənalıdır. Bu testin yenidən məruzəçilərin əlaqəlilik haqqında verdikləri mühakimələrdən asılı olması, bununla belə, bu çoxmənalılıq üçün edilən testin səhv olmadığını, əksinə sadəcə faydalı bir konseptual yardım olduğunu göstərir. [2, s. 56]

Kognitiv dilçilər çoxmənalılığın insanların dünyaya doğru daim dərinləşən idrakından qaynaqlandığını düşünürlər. Bu, məşhur filosof Protagoras [1, s. 143] tərəfindən irəli sürülən, insanların dünyanı təsnifləşdirmə prosesindəki rolu, insanın hər şeyin ölçüsü olduğu, insanların öz təcrübələrinə əsaslanaraq dünyanı konsepsiya etməyə meyilli olduqlarını və insan bədəninin, idrakın meta-anlayışı olaraq, mühüm rol oynadığını göstərən məşhur bir bəyanatdır. İnsan bədənini sözlərinin mənalı, insanların artan ifadə ehtiyacını ödəmək üçün getdikcə genişləndirir.

Çoxmənalılıq dilin universal bir fenomenidir və dilin iqtisadi prinsipini əks etdirir. Bir sözə birdən çox məna verərək sözlərin miqdarını azaltmaqla sözləri xatırlamaq yükünü asanlaşdırır. Dildəki sözlərin çoxu çoxmənalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir dilin ifadəli qaynaqlarının zənginliyi ən çox dildə çoxmənalılığın inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Ümumiyyətlə, sözlərin çoxunun bir neçə anlayışı ifadə etdiyi və bununla da uyğun sayda mənaya sahib olduğu bilinir. Bir neçə məna daşıyan bir söz çoxmənalı söz adlanır və sözlərin birdən çox məna qazanma qabiliyyəti çoxmənalılıq termini ilə izah olunur.

Dillərin əksəriyyətində, xüsusən də Azərbaycan türkcəsində daxili mənanı çatdırmaq və mücərrəd anlayışları anlamaq üçün çoxmənalılıq və məcazi sözlər və ifadələrdən istifadə olunur. [6, s. 212]

Bu dildə fərqli mənalı daşıyan bir çox söz və ifadə var. Başqa sözlə desək, çoxmənalı və məcazi mənalı sözlər. Bu sözlər arasında görmə fəaliyyətini

göstərməklə yanaşı, vəziyyətlərinə görə dərkətmə, anlama, bilik, işıq, hikmət ifadə etmək və s. üçün istifadə olunan əyani feillər də var. Bu dildə / baxmaq / (look) feili görmə fəaliyyətinin həqiqi mənasını göstərməklə yanaşı daxili təcrübəni ifadə etmək, mücərrəd anlayışları anlamaq və idrakın fərqli cəhətlərini çatdırmaq üçün istifadə olunan əyani feil kimi qəbul edilir. [3, s. 55]

İnsan nitq orqanlarının yarada biləcəyi səs birləşmələrinin sayı məhduddur. Buna görə də dil inkişafının müəyyən bir mərhələsində morfoloji vasitələrlə yeni sözlərin istehsalı məhdudlaşır və çoxmənalılıq söz ehtiyatını zənginləşdirmək üçün vasitə təmin etməkdə getdikcə daha vacib olur.

Çoxmənalı bir sözün semantik quruluşu mənalar sistemi kimi qəbul edilir. Məsələn, bar isminin əsas mənaları (insanların keçməsinin qarşısını almaq üçün hər cür maneə\ vəkil peşəsi \ bir ictimai evdə və ya oteldə içki verildiyi bir dəzgah və ya otaq).

Çoxmənalı bir sözün semantik quruluşunu təhlil edərkən təhlilin iki səviyyəsini bir-birindən ayırmaq lazımdır. Birinci səviyyədə bir sözün semantik quruluşu mənalar sistemi kimi qəbul edilir. Məsələn, atəş isminin semantik quruluşu aşağıdakı ən çox istifadə olunan mənalarla təqdim edilə bilər (alov \ dağıcı yanma nümunəsi \ soba içərisində yanan material \ buxarı və s.). Birinci mənə, onu birləşdirən sözün semantik quruluşunun mərkəzini təqdim edir, sözün əsas mənası adlanır. Digərləri ikinci dərəcəli mənələrdir. [3, s. 57]

Çoxmənalı sözün semantik quruluşunun sxemi göstərir ki, bu, sadəcə bir mənə sistemi deyil, çünki hər bir ayrı mənə daha da bölünməyə tabedir və özünün daxili quruluşuna malikdir. Bir sözün nitqdəki leksik mənası ilə dildəki semantik quruluşunu ayırmaq çox vacibdir.

Çoxmənalılıq dilin kommunikativ funksiyasına müdaxilə etmir, çünki hər bir halda vəziyyət və kontekst bütün lazımsız mənaları ləğv edir və nitqi birmənalı edir.

V.V. Vinogradova görə çoxmənalı bir sözün mənə növləri.[3, s.73]

1. nominativ
2. nominativ-törəmə

3. kollegial olaraq şərtləndirilmiş
4. kollokasiya baxımından şərtləndirilmiş
5. frazeoloji cəhətdən əlaqəli

Nominativ mənə, ekstralingvistik reallığın obyektlərini birbaşa və düz şəkildə ifadə edir, onların həqiqi münasibətlərini əks etdirir. Beləliklə, məsələn: nominativ mənəsi “çəkisini dəstəkləmək və bir yerdən başqa yerə hərəkət etmək” olan daşımaq feili normalda qutu, stul, ağır daş, körpə və s. kimi isimlərlə birləşir. Nominativ mənə sözün bütün digər mənalarının əsasını təşkil edir. “Sərbəst” olduğu deyilir. Söz bir neçə “sərbəst” mənaya malik ola bilər, lakin hamısı nominativdən asılıdır: buna görə də onlara "nominativ-törəmə" deyilir, məsələn: şirin sözü “xoş, cəlbəedici” sözünün nominativ-törəmə mənəsində üz, səs, müğənni, kiçik oğlan, xasiyyət və s. kimi sözlərlə birlikdə işlənir. [3, s. 75]

Çoxmənalılıq, əlbəttə ki, anormallıq deyil. İngilis dilindəki sözlərin çoxu çoxmənalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir dilin ifadəli qaynaqlarının zənginliyi çox halda dildə çoxmənalılığın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bəzən dil məsələlərində çox məlumatlı olmayan insanlar, eyni sözün bir neçə fərqli fenomenə tətbiq edilməsinə ehtiyac yaranarsa, bir dilin söz cəhətdən əskik olduğunu iddia edirlər. Əslində tam əksinədir: hər sözün bir əvəzinə ən azı iki konsepsiya verə biləcəyi aşkar edilərsə, bütün söz ehtiyatının ifadə qabiliyyəti ikiqat artır. Beləliklə, yaxşı inkişaf etmiş çoxmənalılıq bir dildə böyük bir üstünlükdür.

Sözün “sərbəst” mənaları ilə yan-yanı iki cür ola bilən dil baxımından şərtləndirilmiş (və ya “bağlı”) mənalar vardır: kollegial olaraq şərtləndirilmiş və kollokasiya baxımından şərtləndirilmiş.[4,s.96]

Birincisi, saxlamaq felinin istifadəsi ilə izah edilə bilər. Toyuqlar, arılar, donuzlar və s. kimi isimlərlə işlədikdə, feil “mənfəət əldə etmək və ya idarə etmək” mənəsini verir. Saxlamaq feili gerund ilə işlədikdə tamamilə fərqli mənə daşıyır, belə ki, “bir şey etməyə davam et” mənəsində, məsələn: Gülümsəməyə davam et!

Kollegial olaraq şərtləndirilmiş məna sözün morfosintaktik birləşmə qabiliyyəti ilə müəyyən edilir, kollokasiya baxımından şərtli məna isə onun leksik-frazeoloji əlaqələrindən, məsələn, “mən onlarla görüşmək istərdim” ifadəsindəki “sevmək” felidir.

Digər tərəfdən, insan nitq orqanlarının istehsal edə biləcəyi səs birləşmələrinin sayının məhdud olduğu da qeyd edilməlidir. Bu səbəbdən dil inkişafının müəyyən bir mərhələsində morfoloji vasitələrlə yeni sözlərin istehsalı da məhdudlaşır və çoxmənalılıq söz ehtiyatını zənginləşdirmək üçün getdikcə daha vacib hala gəlir. Buradan aydın olmalıdı ki, söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi prosesi sadəcə ona yeni sözlər əlavə etməkdən ibarət deyil, eyni zamanda polisemiyanın daim inkişaf etməsindən də ibarətdir.

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hər hansı bir çoxmənalı sözün mənalar sistemi əsasən, əsrlər boyu köhnə mənalara getdikcə daha çox yeni mənalar əlavə olunduqca və ya bəzi mənalarını sıxışdırdıqca tədricən inkişaf edir. Deməli, çoxmənalılığın inkişafındakı mürəkkəb proseslər həm yeni mənaların meydana çıxmasını, həm də köhnələrinin itirilməsini əhatə edir. Yəni də tarixinin müasir mərhələsində İngilis dili söz ehtiyatının ümumi meyli mənaların ümumi sayını artırmaq və bu şəkildə dilin ifadəli qaynaqlarının kəmiyyət və keyfiyyətcə böyüməsini təmin etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Bally, Ch. 1921. Traite de stylistique française. Premier volume. Seconde edition. Heidelberg, 331 p.
2. Eventhough, N. and Sanelisiwe, S. 2010. The Treatment of Polysemy and Homonymy in Monolingual General-purpose Dictionaries with Special Reference to Isichazamazwi SesiNdebele. Lexikos 20 (AFRILEX-reeks/series 20:2010): 351-370.
3. Hacıyeva A. English Lexicology. Baku-2011
4. Heydarova Khadija. The Dilemma in the Azerbaijani Philological Dictionaries – Homonymy Or Polysemy

5. The Study of Polysemy in the Framework of Cognitive Semantics in Azerbaijani Turkish. Yousef Hazrati. 2016

6. Valiyeva N. A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani Languages. Baku-2019.

Babayeva R.

Causes of forming polysemy in language

(Summary)

From what has been written, we can conclude that the system of meanings of any polysemantic word evolves gradually over the centuries, as more and more new meanings are added to the old meanings or some meanings are suppressed. Thus, the complex processes of the development of ambiguity include both the emergence of new meanings and the loss of old ones. Again, at this stage in its history, the general tendency of English vocabulary is to increase the total number of meanings and thus provide a quantitative and qualitative growth of the expressive sources of the language.

Бабаева Р.

Причины образования многозначности языка

(Резюме)

Из того, что было написано, мы можем сделать вывод, что система значений любого многозначного слова эволюционирует постепенно на протяжении веков, по мере того как к старым значениям добавляются все новые и новые значения или некоторые значения подавляются. Таким образом, сложные процессы развития двусмысленности включают в себя как появление новых значений, так и потерю старых. Опять же, на нынешнем этапе своей истории общая тенденция английской лексики состоит в том, чтобы увеличить общее количество значений и, таким образом, обеспечить количественный и качественный рост выразительных источников языка.

Rəyçi: dos. L. Əsədova

İNGİLİS DİLİNDƏ SUFFİKSAL SÖZ YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, leksik vahid, şəkilçi, suffiks, düzəltmə sözlər, söz kökü

Key words: word formation, lexical unit, affix, suffix, derivative words, root of the word

Ключевые слова: словообразование, лексическая единица, окончание, суффикс, производные слова, корень слова

İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daimi yaranma prosesini ifadə etmək məqsədilə işlədilir. Dil daim tərəqqi və inkişafdadır. Buraya müəyyən dil prosesləri, o cümlədən dildə yeni leksik vahidlərin yaradılması prosesi daxildir. Bu proses dildə “söz yaradıcılığı” termini adını almışdır.

Söz yaradıcılığı dildə artıq mövcud olan sərbəst və asılı morfemlərdən istifadə edərək yeni sözlər yaradılması prosesidir. İngilis dilində söz yaradıcılığının bir çox növünə rast gəlinir. Sözlərin struktur cəhətləri tədqiq olunarkən söz yaradıcılığının iki qrupa bölündüyü aşkara çıxır: sözyaradıcı elementlərin formal əlamətlərinə görə bölgüsü və ya belə elementlərə malik olmayanlar. Birinci qrupa aid olan söz modellərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Affiksəl törəmələr (sözün affikslər əsasında formalaşması);

2. Mürəkkəb sözlər (iki və daha artıq müstəqil dil elementlərinin birləşməsi nəticəsində formalaşan söz, söz birləşmələri, söz kökləri):

3. Qarışıq birləşmə (ön və son şəkilçiləri və mürəkkəb yaradıcı sözlər vasitəsilə formalaşan sözlər);

4. Abreviaturalar və ya mürəkkəb sözlərin qısaldılmış törəmələri:

İkinci qrupa aid söz birləşmələrində isə xüsusi sözyaradıcı əlamətlər iştirak etmir. Söz yaratma nöqtəyi-nəzərdən onlar üzvlənə bilmirlər və bir növ bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçmiş vahidlər kimi çıxış edirlər. Onlar köklərin bir və ya bir neçə fonoloji komponentləri əsasında formalaşırlar. Dilçilikdə bu daxili fleksiya, səslərin dəyişməsi və s. adlar şəklində təqdim olunur. Onları şərti şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Konversiya edilmiş sözlər;

2. Substantivləşmə nəticəsində və digər nitq hissələrinə uyğunlaşma nəticəsində yaranmış sözlər;

3. Kök və şəkilçilərin birləşməsi nəticəsində və fonoloji qruplaşmalar nəticəsində yaranmış birləşmələr;

4. Səs təqlidi yolu ilə yaranmış yeni sözlər. [2]

Hər bir dilin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini suffikslər vasitəsi ilə yaranmış sözlər təşkil edir. Dil təşəkkül tapmağa başladığı dövrdən onun leksik tərkibi də formalaşmağa başlayır. Leksik tərkibə daxil olan sözlər, o cümlədən suffikslərin köməyi ilə yaranan sözlər mənşəyinə görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, onların dildə yaranması, yaxud dilə daxil olması tarixi eyni zamanda deyil, müxtəlif dövrlərə təsadüf etmişdir.

İngilis dilində suffikslərlə yeni sözlərin yaranması və onların semantikasi yetərincə diqqət çəkən mövzudur və bu haqda müəyyən məqalələr yazılmış və dərsləklərdə yer verilmişdir. Aydın ki, bu yolla yaranmış yeni sözlər ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Onlar keçmişin izlərini qoruyub müasir dövrə qədər gətirən real dil faktları – leksik vahidlərdir. Ona görə də bu dilin lüğət tərkibində müəyyən

yeri olan suffikslər vasitəsilə yaranmış sözlərin semantik baxımdan araşdırılması və təhlil olunması ən aktual məsələlərdən biridir və onun tədqiqata böyük ehtiyacı var.

Suffikslər vasitəsilə yaranmış leksik vahidlər və onların semantikasını ilə bağlı mürəkkəb problemlər bir daha sübut edir ki, onların hər tərəfli tədqiqi aktual bir mövzu kimi həllini gözləyir. Yeni sözlərin bu üsulla yaranması ingilis dilinin leksikonunun zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də bu mövzunun araşdırılması bu qədər zəruridir.

Bizim tədqiqatımız isə suffikslərə həsr olunduğundan onlar haqqında geniş məlumat veririk. Affikslər (şəkilçilər) vasitəsilə söz düzəltmə ingilis dilinin tarixi boyu ən məhsuldar söz yaratma üsullarından biri olmuşdur. Affikslərin iki növü vardır: 1. Sözdüzəldici 2. Sözdəyişdirici

Sözdüzəldici şəkilçilər də öz növbəsində 3 yerə bölünür.

1. Suffikslər (son şəkilçilər)
2. Infikslər (iç şəkilçilər)
3. Prefikslər (ön şəkilçilər) [3]

Suffikslər sözlərin sonuna artırılaraq yeni sözlər yaradır. Müasir ingilis dilində suffikslərin 2 əsas funksiyası var:

1. Sözü qoşularaq onun mənsub olduğu nitq hissəsini dəyişmək
2. Eyni nitq hissəsinin leksik mənasını dəyişmək.

Lakin bəzi suffikslər də vardır ki, sözün aid olduğu nitq hissəsini dəyişmir, sadəcə onu başqa bir semantik qrupa daşıyır. Məsələn konkret isim mücərrəd olur (child-childhood). İngilis dilində suffikslər müxtəlif qruplara bölünür.

Daha sonra ingilis dilçiliyində “ölü” və “yaşayan” suffikslərə də rast gələ bilərik. Ölü suffikslər artıq müasir ingilis dilində müstəqil bir element kimi mövcud deyil. Məsələn: -d – dead, seed, -t – flight, -l – sail.

Yaşayan suffikslər isə sözlərdən asanlıqla ayrıla bilir. Məsələn: use-ful, happiness.

Müasir ingilis dilində həmçinin suffikslər zənciri deyilən bir anlayış da vardır ki, onları da “mürəkkəb suffikslər” adlandırırlar. Məsələn:

-ate+ion= ation (information)

-able +ly=ably (profitably) [1]

Suffikslər həmçinin əlavə olunduğu kökün leksiko-qrammatik xarakterinə görə də 3 yerə bölünür:

1. Feili köklərə artırılan “deverbal” suffikslər: -er, -ing, -ment, -able və s. reader, suitable, payment

2. İsmi köklərə artırılan “denominal” suffikslər: -less, -some, -ful və s. troublesome, mouthful

3. Sifət köklərinə artırılan “adyektival” suffikslər: -en, -ly, -ness və s. quickly, brightness, blacken [2]

Suffikslər həmçinin üslubi xarakterlərinə əsasən də təsnif oluna bilər. Bu baxımdan suffikslərin iki əsas növü fərqləndirilir.

1. Neytral üslublu suffikslər, hansı ki müxtəlif leksik-üslubi təbəqələrdə rast gəlinir. Məsələn: agreeable, dancer.

2. Müəyyən üslublu suffikslər, hansı ki, onların istifadəsi müəyyən leksik-üslubi təbəqə ilə limitlənir, xüsusən terminlər. Məsələn: rhomboid, asteroid, cyclotron [4]

Bundan başqa suffikslər həm də yaratdıqları nitq hissələrinə görə də təsnif olunur. Məsələn:

1. İsim düzəldən suffikslər: -er – teacher, -ness – kindness

2. Sifət düzəldən suffikslər: -able – readable, -y – sunny

3. Feil düzəldən suffikslər: -en – strengthen, -fy – simplify

4. Say düzəldən suffikslər: -teen – fourteen, -th – ninth

5. Əvəzlik düzəldən suffikslər: -s – ours, yours

6. Zərf düzəldən suffikslər: -ly – quickly, -long – sidelong [1]

Yuxarıda yazılanlardan belə nəticəyə gələ bilərik ki, ingilis dilində söz yaradıcılığının bir çox yolları olmasına baxmayaraq, suffikslər vasitəsilə söz yaratma ingilis dilində ən məhsuldar və rəngarəng söz düzəltmə yollarından biridir. Onlar fərqli nitq hissələrinə artırılaraq müxtəlif yeni sözlər yaradır və müxtəlif üslublarda

işlənə bilər. Bu səbəbdən də deyə bilərik ki, suffikslərin hər bir növünün ayrıca dərindən araşdırılmağa ehtiyacı var.

Ədəbiyyat:

1. Əzizə Hacıyeva. English Lexicology.
2. İ.V. Arnold. The English Word. Moskva: 1986
3. Nigar Vəliyeva. A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani Languages. Elm və Təhsil. Bakı: 2019.
4. R.S. Ginzburg, S.S. Khidekel, G.Y.Knyazeva, A.A. Sankin. A Course in Modern English Lexicology. Moskva: 1979

Jabbarova G.

Main features of suffixal word formation in English

(Summary)

There are many ways of word formation in English like conversion, affixation, sound imitation and some others. Among them affixation attracts the attention most. Affixes can be derivational and inflexional. Derivational affixes are used for creating new words by adding to different roots. Derivational affixes have 3 subgroups: prefixes, infixes, suffixes. Suffixes are the largest one in number and they have some classification. They can be dead and living. Dead suffixes are no more recognized in contemporary English, but living suffixes are easily seen in words.

Then suffixes can be classified according to the type of root that they are added. There are denominal, deverbal and adjectival suffixes.

Also compound suffixes exist in contemporary English that called the chain of suffixes.

The main classification is according to the parts of speech that they create. Here we have noun forming, verb forming, adjective forming, numeral forming, adverb forming and pronoun forming suffixes.

Джаббарова Г.

Основные особенности суффиксального словообразования в

английском языке

(Резюме)

В английском языке существует множество способов словообразования, таких как конверсия, аффиксация (аффиксирование), имитация звука и некоторые другие. Среди них больше всего привлекает внимание аффиксирование. Аффиксы могут быть словообразовательными и словоизменительными. Производные аффиксы используются для создания новых слов путем добавления к разным корням. Производные аффиксы имеют 3 подгруппы: префиксы, инфиксы, суффиксы.

Суффиксы - самые большие по количеству, и они имеют некоторую классификацию. Они могут быть мертвыми и живыми. Мертвых суффиксов больше нет в современном английском языке, но живые суффиксы легко увидеть в словах.

Затем суффиксы можно классифицировать по типу добавляемого корня. Здесь бывают именные, девербальные и прилагательные суффиксы. Также в современном английском языке существуют составные суффиксы, которые называются цепочкой суффиксов.

Основная классификация основана на частях речи, которые они создают. Здесь у нас есть суффиксы, образующие существительное, глагол, прилагательное, числительное, наречие и местоимение.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Mədətov

ABBASLI GÜLNAZ
Azərbaycan Dillər Universiteti
abbasligulnaz1997@gmail.com

İDİOMLARIN QURULUŞU, TƏSNİFATI VƏ DİLDƏ FUNKSİYASI

Açar sözlər: İdiomlara verilmiş təriflər, idiomların quruluşu, idiomların yaranma səbəbləri, onların təsnifatı, dildə funksiyaları

Key words: Definitions of idioms, structure of idioms, sources of idioms, their classification, their functions in the language

Ключевые слова: Определения идиом, структура идиом, источники идиом, их классификация, их функции в языке

Bütün dillərin özünəməxsus quruluşu var. Biz bir dili istifadə edəndə həmin dilə məxsus struktur sistemə sadıq qalaraq onu qururuq. Dilin quruluşu haqqında danışarkən dilə məxsus olan bütün dil vahidləri daxil olur. Biz dilin ən kiçik ifadə vasitəsi səslərdən böyük dil vahidləri mətnlərə və s. hər birini bu quruluşa daxil edə bilərik. Dil vahidləri həqiqi və məcazi mənalarda verilə bilər. Hər dilin özünəməxsus məcazi mənalı vahidləri vardır. Bunlara misal olaraq frazeoloji birləşmələri, idiomları misal göstərə bilərik. İdiomlar hər dildə mövcuddur. Bəzən dildəki idiomlara lazımı dəyər verilmir, lüğətlərdə və tədris müəssisələrində dil öyrədilərkən idiomlara az yer verilir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, həm şifahi həm də yazılı nitqdə idiomlar vacib rola malikdir. İdiomlar dilin ayrılmaz hissələridir. İdiomların tərkib hissələri öz həqiqi mənasını itirərək yeni və tərkib hissələrinin mənasından fərqli məna qazanır. İdiomların mənasını onun tərkib hissələrinə baxaraq tapmaq mümkün olmur. Lakin bəzən idiomların tərkib hissələri onun ümumi mənası haqqında bizdə fikir yaradır. İdiomlar dildə birdən-birə yaranmamışdır. Onlar zamanla formalaşmışdır. Ona görə də hər hansı bir dildə yeni idiomlar yaranması tez-tez baş vermir. İdiomlar mövcud olduğu cəmiyyətin yarandığı gündən insanların həyat təcrübələrinə, həyat və düşüncə tərzinə uyğun olaraq formalaşır və dilin zamanla meydana gələn qanunlarına uyğunlaşır. Elə buna görə də idiomlar zamanla onları əmələ gətirən sözlərin mənasından uzaqlaşır. İdiomlar tarixən mövcuddur və bir çox dilçi alimlər bu mövzuda geniş araşdırmalar aparmışdır. Lakin bütün bu araşdırmalara, fikirlərə baxmayaraq idiomların qəbul edilmiş vahid tərfi yoxdur. Hətta Cacciari qeyd edir ki, idiomların tərcüməsindəki çətinliyin əsas səbəblərindən biri də onun vahid tərfininin

olmamasıdır. Cacciariyə görə idiomları başa düşmək, onları ifadə etmək çətin və mübahisəli mövzudur. Longman lüğətində “Longman dictionary of language teaching and applied linguistics” idiom termini belə şərh edilir: “İdiom vahid bir ifadə funksiyası daşıyan və mənası ayrı-ayrı hissələrinin mənasından anlaşılmayan ifadədir”. Məsələn:

She washed her hands of the matter – Əgər bu cümləni hissələrin mənasına görə tərcümə etməyə çalışsaq, O məsələdən əllərini yudu alınacaq. Lakin bir bütöv kimi O məsələdən əlini üzdü ən düzgün məna olar. Buradakı idiom to wash hands - əllərini üzmək nədənsə artıq əl çəkmək, ümidini itirmək mənalarda işlənir.[1, s.87]

Mona Bakerə görə idiomlar dilin donmuş ifadələridir və onlar quruluş olaraq dəyişikliyə icazə vermirlər. İdiomun mənası onun tərkib hissələrinin ayrıca mənalardan əldə edilə bilməz və onlar şəffaflığa malik deyildir.

İdiomların təsnifatı bir çox aspektdən aparıla bilər. Qrammatik, sintaktik, ifadə etdiyi məna və s. kimi cəhətlərə əsasən biz idiomları təsnif edə bilərik. Bir çox dilçilər idiomların müxtəlif təsnifatını vermişdir. Kövecses idiomları metaforlara əsaslanan idiomlar (She spilled the beans – Açdı sandığı, tökdü pambığı), metonimiyaya əsaslanan idiomlar (throw up one’s hands - əli ağzında qalmaq), simile əsaslanan idiomlar (as easy as pie – çox asan) və s. kimi ayırır. [3, s. 231]

Fernandoya görə idiomların 3 alt qrupu var. Onlar əsl idiomlar, yarı idiomlar və hərfi idiomlardır. Əsl idiomlar hərfi tərcüməsi olmayan söz toplularıdır. Onları heç vaxt tərkibindəki sözlərin mənası ilə izah etmək olmur. Onlar qeyri-şəffafdırlar (spill the beans – gizli bir sirri aşkara çıxarmaq, burada lobya ilə əlaqəli heç bir məna uyğunluğu yoxdur). Yarı idiomların isə tərkib hissələrindən birinin mənası hərfi, digəri isə hərfi tərcüməsi olmadan qurulur. Bu idiomlar qismən şəffaflığa malikdir (foot the bill – hesab ödəmək). Hərfi idiomlar heç dəyişmiş, ya da az dəyişikliyə icazə verir. Hərfi idiomlar şəffaf hesab edilir, çünki onlar tərkib hissələrinə əsasən tərcümə edilə bilinir (of course - əlbəttə).[2, s. 50]

Kvetko idiomların sabitliyini nəzərə alaraq onların semantik aspektdən təsnifatını verir. Kvetkoya görə sabit idiomlar və sərbəst idiomlar var. Sabit idiomlar

dəyişməzdir, sərbəst idiomlar isə müəyyən dəyişikliyə uğraya bilən idiomlardır. Kvetko bu dəyişiklikləri 4 formada verir: qrammatik dəyişikliklər, leksik dəyişikliklər, orfoqrafik dəyişikliklər və coğrafi dəyişikliklər. Qrammatik dəyişikliklər zaman, söz sırası, quruluş, artikl kimi məhdud və qaydasız sintaktik və qrammatik dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklərin nəticəsində qrammatik variantlar meydana gəlir (have been in the wars – had been in the wars - yaralanmaq). Leksik dəyişikliklər idiomların leksik quruluşuna əsaslanır və onların nəticəsində leksik variantlar yaranır (last straw – final straw – bardağı daşıran son damla). Orfoqrafik dəyişikliklər hərflərdə, durğu işarələrində, balaca və ya böyük hərflərin istifadəsi zamanı müşahidə olunur. Onların nəticəsində isə orfoqrafik variantlar yaranır (nosy parker – nosy Parker – hər şeylə maraqlanan, burnunu hər yerə soxan). Coğrafi dəyişikliklər dil variantlarında yaranan fərqliliklərdir. İngilis dilinin Amerika variantında on second thought, Britaniya variantında isə on second thoughts kimi rast gəlinir. Lakin hər ikisinin mənası bir göz qırpmında olur. [4, s. 104-105]

Kvetko həmçinin idiomları quruluşuna əsasən də təsnif edir. Kvetkoya görə idiomlar feilə əsaslanan, feilsiz, cümlə və minimal idiomlar ola bilər. Feilə əsaslanan idiomlar feildən və tamamlıqdan ibarət olur (make up one`s mind – qərara gəlmək). Feilsiz idiomlar tərkibində feil olmadan sintaqmatik quruluşa malikdir. Onlar isimli, sifət və zərflə birləşmələrdir (black sheep – ailənin üz qarası). Cümlə idiomları cümlənin bütöv mənasına əsaslanır (talk of the devil and he`ll soon appear – adını çək, qulağını bur). Bəzi dilçilərə görə minimal idiomlar da mövcuddur və onlar bir sözdən ibarət olur (by heart - əzbərdən).

İdiomların ən geniş yayılmış təsnifatı kimi biz məna, məzmun əsasən bölünməni götürə bilərik. Sahilə Mustafayeva bu təsnifatı geniş şəkildə şərh etmişdir. Sahilə Mustafayevanın verdiyi təsnifata heyvanlar haqqında idiomları, bədən üzvləri ilə əlaqəli idiomlar, geyimlərlə, rənglərlə əlaqəli idiomlar, insanların hissələrinə üstünlük verilən idiomlar, elm və bilik haqqında idiomlar, yaddaş, həyat, ölüm və s. kimi idiomları aid etmək olar. Məsələn,

Swing a cat – çox darısqal yer (There is not enough room to swing a cat in my living room – Qonaq otağında iynə atsan, yerə batmaz).

A wolf in sheep's clothing – mələk cildinə girmiş şeytan (I trusted the lawyer until I realized that he was a wolf in sheep's clothing – Mən vəkilin mələk cildinə girmiş şeytan olduğunu bilənə kimi ona inanırdım).

When pigs fly – dəvənin quyruğu yerə dəyəndə (I'll accept his invitation when pigs fly – Dəvənin quyruğu yerə dəyəndə mən onun təklifini qəbul edəcəyəm).

When the cat is away, the mice will play – At ölüb itlərin bayramıdır.

Hear sth by word of mouth – öz qulağı ilə eşitmək (I heard about their wedding by word of mouth. Everyone said it was good – Onların toyu barədə öz qulağımla eşitdim. Hamı dedi ki, yaxşı idi).

Turn a blind eye – göz yummaq, fikir verməmək (I decided to turn a blind eye to it – Mən buna göz yummağa qərara aldım).

Have a heart of stone – daş ürəkli, zalım olmaq (He has a heart of stone. He often hits his wife – O daş ürəklidir. O tez-tez həyat yoldaşını vurur).

Get up on the wrong side of the bed – yuxudan tərs durmaq, kefi olmamaq (He usually doesn't act the way at all. I guess he got up on the wrong side of the bed – O, adətən, əsla bu cür davranmır. Mən düşünürəm ki, o yuxudan tərs durub).

Let sleeping dogs lie – ağrımayan başıa dəsmal bağlama (You'd better not say anything to the owner of the building about painting your apartment. If I were you I'd let sleeping dogs lie – Yaxşı olar ki, mənzilini rəngləmək barədə ev sahibinə heç nə deməyəsən. Mən sənə yerinə olsaydım, ağrımayan başıma dəsmal bağlamazdım).

Fight like cat and dog – it pişik kimi yola getmək (My brother and elder sister fight like cat and dog – Qardaşım və böyük bacım it pişik kimi yola gedir).

Jump for joy – çox sevinmək, sevincdən atılıb düşmək (My brother jumped for joy when he heard that he'd passed the final exam – Mənim qardaşım sonuncu imtahandan uğurla keçdiyini eşidəndə sevincdən atılıb-düşdü).

Stuff sb's head with sth – bir kəsin başını boş-boş şeylərlə doldurmaq (Don't stuff his head with nonsense – Onun başını boş-boş şeylərlə doldurma) [5, s. 11-64].

Qədim tarixə malik olan idiomlar uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bütün bu zaman ərzində idiomlar tarixən malik olduqları mənələrdən uzaqlaşmış. Yeni və tərkib hissələrindən fərqli mənələr qazanmışdır. Elə buna görədir ki, bu gün biz keçmişdə yaranıb günümüzdə gələn hazır ifadələri tərkibindəki sözlərin mənələrindən başa düşə bilmirik. İdiomların bu cür anlaşılmaz olması onlara dildəki hazır söz qəlibləri adını qazandırır. Hər bir idiom müəyyən bir tarixə, mənbəyə əsaslanır. İdiomların yaranma yolları və səbəbləri müxtəlifdir. Bəzən idiomlar hər hansısa bir hekayədən gəlir və hekayədən kənarında mənası anlaşılmır. Lakin nəsil-dən-nəsilə keçən bu hekayələr, idiomlar dildə hər kəs tərəfindən əzbər qəbul edilir. Elə buna görədir ki, insanlar doğma dillərindəki idiomları asanlıqla anlaya bilirlər, səbəb hər kəsin öz tarixini, mədəniyyətini yaxından tanımasıdır. Öyrənəcəyimiz dilin tarixinə və mədəniyyətinə kifayət qədər hakim olmadığımız üçün onların idiomlarını da anlamaqda çətinlik çəkirik. Deməli, idiomların meydana gəlməsinin əsas mənbəyi tarix və mədəniyyətdir. İdiomların meydana gəlməsinin digər bir mənbəyi də xalq arasında yayılan atalar sözləri və idiomlardır. Əslində, atalar sözlərinin hər biri idiomlarla zəngindir. Bu zənginlik yenə xalqın tarixinə və mədəniyyətinə söykənir. Bundan əlavə, biz idiomların yaranma səbəblərindən danışarkən bədii ədəbiyyat nümunələrini də göz ardı edə bilmərik. Dilə şair və yazıçılar tərəfindən daxil olmuş kifayət qədər idiomlar var və yeni yaranmalarına baxmayaraq xalq bu idiomları asanlıqla özünküləşdirə bilir.

Məlumdur ki, qədim dövrdən bəri insanlar bir – biri ilə əlaqə saxlayır, ticarət, səyahət və s. səbəblərlə bir-birinin dilini öyrənməyə məcbur qalırlar. Yeni dilin öyrənilməsi, həm də yeni mədəniyyətin öyrənilməsidir. Hər zaman insanlar öyrəndikləri dilin izlərini öz doğma dillərinə daşıyırlar. Elə bu səbəbdən də, biz idiomların yaranma səbəbləri kimi başqa dillərdən idiomların alınmasını da göstərə bilərik. Başqa dillərdən sözlər alındığı kimi sabit və sərbəst söz birləşmələri, idiomlar da alınır. Dilə yeni daxil olmuş idiomların insanlar tərəfindən anlaşılması çətin olsa da, zaman keçdikcə insanlar bu yeni idiomları mənimsəyir və onlar da dildə sabit söz qəlibləri kimi qalır.

Yaranma səbəblərindən asılı olmayaraq idiomlar dilin ən rəngarəng ifadə vasitələridir və dildə vacib rola malikdir. İdiomların dildə özünəməxsus funksiyaları vardır. İdiomların funksiyalarından danışarkən 3 funksiya vurğulana bilər. Onlara məzmun funksiyası, şəxsiyyətlərarası əlaqə funksiyası və bağlayıcı əlaqə funksiyaları aiddir. Məzmun funksiyası “dünya yolu” kimi tanınır və dünyanın təsvirini nəzərdə tutur. Məzmun funksiyasında idiom ifadə etdiyi mesajda təbiətin, dünyanın təsvirini verir. Bu funksiya insanların gündəlik nitqində və jurnalistikada istifadə olunur, lakin bəzən rəsmi dildə də rast gəlinir. Bu funksiya ilə idiomlar insanların hərəkətlərini, hisslərini, istəklərini, vəziyyətini və s. ifadə edir (to be in a pickle – çətin vəziyyətdə olmaq). Şəxsiyyətlərarası əlaqə funksiyasında isə idiomlar insanlar arasında salamlama, sağollaşma, razılıq və ya rədd etmə kimi qarşılıqlı əlaqə ifadələrini nəzərdə tutur (good morning – sabahın xeyir). Bağlayıcı əlaqə funksiyasında isə idiomlar mətnə həm cohesion, həm də coherence gətirir. O cümlələr, fikirlər arasında həm leksik, həm qrammatik, həm də semantik əlaqələr yaradır (for example – məsələn).

İdiomlar hər üç funksiyası ilə dili zənginləşdirir və ona müxtəliflik gətirir. İdiomlar bir dilin, xalqın tarixini, mədəniyyətini öyrənməyin ən yaxşı yollarından biridir. İdiomlar tarixin güzgüsüdür. Biz idiomlar vasitəsilə nəinki dili öyrənə, həm də onun səbəblərini anlaya bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Cacciari, C.–Tabossi P. Idioms: processing, structure, and interpretation. Lawrence Erlbaum Associates. 1993
2. Cobuild, Collins, Dictionary of Idioms, Great Britain, Harper Collins Manufacturing, 1995
3. Kövecses, Z. Metaphor: a practical introduction. Oxford: Oxford University Press. 2010
4. Kvetko, P. English lexicology in theory and practice. Trnava. 2009
5. Mustafayeva S. Everyday English Idioms with Azerbaijani equivalents in use. Bakı – 2008

Abbasli G.

The structure, classification and functions of idioms

(Summary)

We can say that idioms are non-changeable units of the language. The meaning of the idiom cannot be understood by its constituents. Its meaning is somewhat different from the literal interpretation of its individual words. Its meaning can be defined by learning the culture it exists. So idiom and culture are closely connected to each other. We can see idioms in all cultures and they are different. But in all languages they are non-changeable. Finally, I would also like to point out that teachers don't devote attention and time to teach idioms to the students though idioms have an important role in the language.

Аббаслы Г.

Структура, классификация и функции идиом

(Резюме)

Можно сказать, что идиомы - неизменные единицы языка. Смысл идиомы не может быть понят ее составляющими. Его значение несколько отличается от буквального толкования отдельных слов. Его значение можно определить, изучив культуру, в которой он существует. Итак, идиома и культура тесно связаны друг с другом. Мы можем видеть идиомы во всех культурах, и они разные. Но во всех языках они неизменяемы. Наконец, я также хотела бы отметить, что учителя не уделяют внимания и времени обучению студентов идиомам, хотя идиомы играют важную роль в языке.

Rəyçi: dos. L. Əsədova

ƏHMƏDOVA NİGAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

nigar.akhmedova.97@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ BİR YOLU OLAN KONVERSIYA VƏ ONUN TƏDQIQI

Açar sözlər: ingilis dilində söz yaradıcılığı, məhsuldar və qeyri-məhsuldar söz yaradıcılığı, konversiya, konversiya sintaktik proses kimi

Key words: word formation in English, productive and non-productive word formation, conversion, conversion as syntactic process

Ключевые слова: формирование слов на английском языке, продуктивное и непроизводственное формирование слов, преобразование, преобразование в синтаксический процесс

Söz yaradıcılığı bütün dillərdə dilçilik elminin xüsusi bölməsi kimi tədqiq edilmişdir. Müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılmasına baxmayaraq söz yaradıcılığı dilçilikdə mübahisə doğuran bölmələrdən biri olaraq qalmaqdadır. Bunun əsas səbəblərindən biri də odur ki, söz yaradıcılığının əsas komponenti olan söz dilçilər tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır. Aristotelin sözü “nitqin ən kiçik, əhəmiyyətli hissəsi” adlandırmışdır. H.Svitin fikrincə “söz minimum cümlədir”. Blumfeld isə sözü minimum söz forması adlandırmışdır. Sözü semantik cəhətdən tədqiq edən S.Ullman belə nəticəyə gəlmişdir ki, sözlər müəyyən məna bildirən vahidlərdir. Machine Mathematics dilçilərinin fikrincə isə, söz 2 boşluq arasında olan morfemlərin birləşməsidir [2, s. 65].

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz yaradıcılığının özünəməxsus rolu vardır. Hər hansı bir dilin inkişafı həmin dilə daxil olan sözlərin ümumişləkliyi ilə ölçülür. Bəzən dildə eyni məfhumu ifadə etmək üçün müxtəlif məfhumlardan istifadə edilir, bu da həmin dilin inkişafının bariz göstəricisidir. Platon “Cretylly” əsərində belə vurğulamışdır: “Bir əşyanı ifadə etmək üçün müxtəlif sözlərdən istifadə edilir. Bir söz də müxtəlif məfhumları ifadə edə bilər.” [1, s. 12].

N.Vəliyevanın fikrincə söz yarıdıcılığı dildə mövcud olan mənəbələrdən istifadə etməklə yeni söz yaratma prosesidir [2, s. 66]. Dilçilikdə söz yaradıcılığı müstəqil bir sahə olsa da onu morfologiya, leksikologiya, sintaksisdən ayırmaq olmaz. Hər birinin əsas tədqiqat obyektı sözdür, hər biri sözü öyrənir. Lakin hər biri sözü müxtəlif aspektlərdən öyrənir. Morfologiyada sözlərin formaları, leksikologiyada sözlərin leksik mənaları, söz yaradıcılığında isə sözyaratma paradıqmasını öyrənilir.

Ə.Hacıyeva müasir ingilis dilində söz yaradıcılığını tədqiq edərkən belə qeyd etmişdir: “Söz yaradıcılığı qrammatika və dilin lüğət tərkibi ilə sıx əlaqədədir. Qrammatika ilə əlaqəsi ondan ibarətdir ki, yeni söz yaradarkən mövcud olan qrammatik qaydalar nəzərə alınır. Söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas vasitəsi olması isə lüğətlə əlaqəsinin bariz nümunəsidir” [2, s.32].

İstifadə dairəsindən aslı olaraq söz yaradıcılığında istifadə edilən üsulları 2 cür qruplaşdırmaq olar:

1. Məhsuldar söz yaradıcılığı
2. Qeyri-məhsuldar söz yaradıcılığı

Məhsuldar söz yaradıcılığı dedikdə yeni söz yaratmaq üçün istifadə edilən əsas üsullar nəzərdə tutulur. Həmin üsullar hal-hazırda nəinki ingilis dilində həmçinin digər avropa dillərində geniş istifadə edilir. Məhsuldar söz yaradıcılığına daxildir.

- a) şəkilçilər (affixation)
- b) mürəkkəb sözlər (compounding və ya composition)
- c) konversiya (conversion)
- d) qısaltma (shortening və ya clipping)

Qeyri-məhsuldar söz yaradıcılığı dedikdə isə çox az istifadə edilən üsullar nəzərdə tutulur. Bu üsullara spesifik dillərdə rast gəlmək mümkündür. Qeyri-məhsuldar söz yaradıcılığına daxildir:

- a) səs-dəyişimi (sound interchanges)
- b) vurğu dəyişimi (stress interchanges)
- c) səs təqlidi (sound imitation və ya onomatopoeia)

d) back formation (əksinə söz yaratma)

İngilis dilində məhsuldar söz yaradıcılığına daxil olan üsullardan biri konversiyadır. Konversiyanın söz yaradıcılığında özünəməxsus, xüsusi yeri vardır. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, “konversiya” latın termini conventio terminindən götürülmüşdür, “çevrilmə”, “dəyişmə” kimi tərcümə edilir. Məsələn:

Water- su

To water- sulamaq

Konversiya söz kökünə heç bir şəkilçi əlavə etmədən və ya sözün formasını dəyişmədən sözünməxsus olduğu nitq hissəsini və sözün mənasını dəyişən söz yaradıcılığı üsuludur. Konversiyanın söz yaradıcılığında dəqiq statusu hələ də tam bəlli deyildir. Marçand, Layons kimi alimlər konversiyanı derivasiyanın bir bölməsi olduğunu qeyd etmişlər. Koziol, Strəng kimi alimlərin fikrincə isə konversiya söz yaradıcılığının ayrıca bir sahəsidir [3, s. 35].

Konversiya termini ilə yanaşı dilçilik ədəbiyyatlarında “sıfır derivasiya” (zero derivation) termini də istifadə edilir. Cespersion, Adams, Marçand kimi bir sıra alimlər “sıfır derivasiya” termininə üstünlük vermişlər. Əksər alimlər isə hər iki termini istifadə etmiş və bu terminləri sinonim hesab etmişlər. Layonsun fikrincə isə hər iki termin fərqlidir [3, s. 35].

Söz yaradıcılığında xüsusi yeri olan konversiya ta qədim zamanlardan alimlərin diqqət mərkəzində olmuş və müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Konversiyanı tədqiq edən alimlərdən biri P.M.Karaşukdur. Karaşukun elmi müşahidələrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, VIII əsrdən başlayaraq konversiya ingilis dilində istifadə edilməyə başlanılmışdır. P.M Karaşukun fikrincə konversiyanın VIII əsrdən etibarən istifadə edilməsinin səbəbi flektiv sistemin tədricən dağılmağa başlaması idi. Bu dövrdə konversiya ilə yeni söz yaratma çox asan olduğundan geniş istifadə edilir və dilçilikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. İlk dövrlərdə daha çox isim-fel, fel-isim konversiyası müşahidə edilirdi. 1150-ci ildən sonra isə konversiya vasitəsi ilə sifətlərdən düzələn fellərin sayı artmağa başladı. VIII-XIV əsrlərdə konversiya olunan zərflərin sayı diqqəti çəkir. [5, s. 303]

O. Cespersonun fikrincə ingilis dilində konversiyanın geniş yayılmasının əsas səbəbi diaxronik cəhətdən yanaşmadır. İsim və fellərin sonluqlarının itirilməsi nəticəsində hər iki nitq hissəsi forma cəhətdən eyni formaya malik olmuşdur. Digər hallarda isə prefikslərin itirilməsidir. Məsələn: mind-gemynd. Bir sıra şəkilçilərin təhrif edilməsi nəticəsində isə müxtəlif nitq hissəsinə məxsus olan, lakin forma cəhətdən oxşar olan sözlər birləşdi. Bu zaman isə yaranan yeni söz hər iki nitq hissəsinədə məxsus oldu. Məsələn: Qədim ingilis dilində carian (verb) və caru (noun) sözləri birləşərək “care” sözü formalaşdı. Hal hazırda care sözü həm isim, həm də fel kimi istifadə edilir. Digər nümunə kimi isə drink sözünü göstərə bilərik [4, s.95]

Şəkilçilərin təhrif edilməsi nəticəsində yaranan konversiyalar nəinki ingilis dilində həmçinin digər dillərdə də müşahidə edilirdi. Fransız dilinə məxsus olan alınma sözlər də konversiya olmağa başladı. Bu cür sözlərin etimologiyası eyni olsa da, nitq hissəsinə görə fərqlənməyə başladılar. A.Smirnitskinin fikrincə sinxron səviyyədə bu cür sözlər arasında hər hansı fərq yoxdur. Məsələn:

Sleep- noun sleep- verb

I.Arnoldun fikrincə isə Smirnitskinin fikirləri yanlıştır. Arnoldun fikrincə sinxronik cəhətdən sleep (noun) və sleep (verb) sözləri omonimin xüsusi növü kimi öyrənilməlidir. [4, s.96]

İngilis dilində sözlərin konversiyaya çevrilməsi prosesində olan ilkin şərtlərdən biri də sözlərdə fonemik dəyişikliklərin müşahidə edilməsidir. Bəzən isə sözlərdə vurğunun dəyişməsi müşahidə edilirdi. Fonemik cəhətdən dəyişiklər isə Orta dövr ingilis dili tarixindən başladı və bu proses iki mərhələdə özünü göstərdi. Fonemik dəyişikliyə nümunə kimi sözlərdə fel şəkilçisi “en” təhrif edilməyə başlandı. Birinci mərhələdə /n/ sonluğu ixtisar edildi və bu proses ingilis dilinin qədim dövrlərindən formalaşmışdı. Bu prosesdə Skandinavia dillərində müəyyən təsiri var idi. Vaylda görə fellərdə en sonluğuna XV əsrin ortalarında yalnız yazılı sənədlərdə rast gəlinirdi. En şəkilçili sözlər çox az idi. Məsələn: [5, s.388]

The account- accounte (n)

Məsdər şəkilçisindən “e” foneminin ixtisar edilməsi prosesi çox erkən dövrlərdə başladı. Bu proses fellərin məsdər formasına məxsus morfonoloji xüsusiyyətlərini itirməsinə səbəb oldu.

İngilis dilində tez-tez istifadə edilən to make, to give, to look kimi fellər vardır ki, bu kimi fellər digər fellərlə işləndikdə əksər hallarda konversiya müşahidə edilir. Məsələn: to have a look, to give a laugh, to have a wash və s. Bu növ isimlər fasiləli hərəkət ifadə edən fellərlə də işlənə bilir həmçinin. Məsələn: To take a ride, to make a move, a start və s. [7, s. 189].

Bəzi tədqiqatçılar konversiyaya sintaktik proses kimi yanaşmışlar. Belə ki, konversiya sözə hər hansı bir şəkilçi əlavə etmədən və sözün original formasını dəyişmədən sözün məxsus bir formadan digər formaya keçididir. Onların fikrincə konversiyanın sintaktik proses olmasını sayıla bilən isimlərin sayıla bilməyən isimlərə və yaxud da sayıla bilməyən isimlərin sayıla bilən isimlərə çevrilməsi prosesində müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, tea sözü sayıla bilməyən isim olduğu halda bəzən bu söz two teas formasında istifadə edilir. Bu cür hallar sözün sintaktik funksiyasını dəyişir. Başqa bir nümunə üçün isə sheep sözünü götürə bilərik. Sheep sözü qoyun mənasında sayıla bilən isim olduğu halda, qoyun əti mənasında sayıla bilməyən isimə çevrilir. Bu cür nümunələrdə tədqiqatçılar konversiyayı sintaktik proses kimi qiymətləndirmişlər.

Yazılanlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, dilin lüğət tərkibinin genişlənməsində söz yaradıcılığının rolu əvəzəlməzdir. Söz yaradıcılığında ən çox istifadə edilən üsulardan biri isə konversiyadır. Konversiya nəinki ingilis dilində, həmçinin Azərbaycan dili də daxil olmaqla bir sıra dillərdə geniş yayılmışdır. Fikrimizcə bunun əsas səbəbi isə bu yolla söz yaratmağın çox asan olmasıdır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov S, Müasir Azərbaycan dili, II hissə Leksika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007
2. Hadjiyeva A, English Lexicology Bakı, 2011
3. L. Bauer, English Word-Formation, Cambridge University Press, 1983

4. Vəliyeva. N. A paradigm of Contrastive lexicology of the English and Azerbaijani languages. Baku

5. Y.M. Biese (1941) Origins and Development of Conversion in English, B 45. 2 Helsinki

6. Карашук П.М. Словообразование английского языка. М.: Высшая школа, 1977

7. Соболева П.А. Компонентный анализ значений глагола на основе словообразовательного признака, Сб.: «Проблемаструктурной лингвистики». М., 1962

Əhmədova N.

Conversion and its study as a way of word formation in English

(Summary)

As a special branch of linguistics word formation is studied in some languages. But there are some contradictory opinions by different scholars about word formation and it is related with the mixed definitions of the word. Word formation is the process of forming new word. Conversion is one of the productive ways in word formation. In conversion the original word doesn't change and it remains its original form. Conversion was investigated by scholars through history and it is common in many languages.

Ахмедова Н.

Преобразование и его изучение как способ формирования слов на английском языке

(Резюме)

В качестве специальной отрасли лингвистики в некоторых языках изучается образование слов. Но существуют некоторые противоречивые мнения различных ученых о формировании слов и это связано со смешанными определениями этого слова. Формирование слов - это процесс формирования нового слова. Конверсия - один из продуктивных способов формирования слов. При преобразовании исходное слово не меняется и остается своей

первоначальной формой. Конверсия изучалась учеными на протяжении истории, и она широко распространена во многих языках.

Rəyçi: f.f.d., dos. A. Məmmədbəyli

ƏLİYEVƏ SAMİRƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aliyeva.samira.85@mail.ru

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

Açar sözlər: atalar sözləri, məsəllər, folklor, frazeologiya, linqvokulturologiya

Key words: proverbs, sayings, folklore, phraseology, linguoculturology

Ключевые слова: пословицы, поговорки, фольклор, фразеология, лингвокультурология

Bildiyimiz kimi hər bir xalqın ruhu və müdrikliyi onun kəlamlarında və atalar sözlərində ifadə olunur. Beləki bu və ya digər xalqın kəlamlarını və atalar sözlərini bilmək dilin daha yaxşı öyrənilməsinə, həm də xalqın xarakterini və düşüncə tərzini daha yaxşı dərk etməyə kömək edir. Atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatında qədim zamanlardan bəri insanlar ilə müşayiət olunan bir bədii sənət xəzinəsidir. Sadə forma, dəqiq şer, müxtəsərlik kimi çoxmənalı vasitələr atalar sözlərini möhkəm, lazımlı və nitqdə, yadda qalan etmişdir.

Atalar sözləri qədim dövrdə meydana çıxdı, yəni kökləri çox keçmişə dayanır. Onların əksəriyyəti hələ yazı olmadığı vaxtlarda yaranmışdır. Atalar sözləri ilk mənbəyi xalqın birgə şüurunda yerləşir belə ki atalar sözlərində elə bir şey var ki, onu minlərcə insanın anlamağına köməklik edir.

Atalar sözlərinin qrammatik xüsusiyyəti folklorun bir janrı olaraq danışq dilinin xüsusiyyətin daşdığına görə daim maraq obyektı olmuşdur. Müxtəlif tədqiqatçıların,

etnoqrafların, tarixçilərin eyni zamanda ingilis, rus və azərbaycanlı dilçi və alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur və aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq dəyərli əsərlər ərsəyə gəlmişdir. Bu alimlərə misal olaraq Qalperin, Muller, A.N.Afanasyev, S. İ. Ojeqov, M. A. Meshcheryakova, V.G Kostomarov, EM Vereshchagin, V.G Kostomarov, E.M Vereshchagin, A.Axundov, Ə.Hacıyeva, N.Vəliyeva və s. göstərmək olar. Bu tədqiqatçıların bəziləri atalar sözləri ilə əlaqəli lüğətlərdə yazmışdılar.

Rus folkloru tədqiqatçısı A. N. Afanasyev: "atalar sözləri, qulluqçular, büt-pərəst inanclarda hiss olunan bir neçə ipucu təqdim edir; lakin onlar tutarlı, ifadəli, öz formasına görə şifahi xalq nitqinin ən az təhrif olunmuş nümunələri və abidələr kimi vacibdir" deyər qeyd edir [1, s. 8-9]. A. N. Afanasyev iddia edirdi ki, " atalar sözləri öz formasına görə təhrif olunmur və buna görə də qədimdən formalaşmış inancların abidəsidir. Atalar sözləri atalarının hikmətinin əsas qaynağıdır, yaddaş saxlayıcıları və insan təcrübəsinin ötürülməsi üçün vasitədir" [1, s. 10].

Atalar sözü, keçmişin udulmasının nəticəsi olan uzunmüddətli təcrübənin dəqiq və qısa bir nəticəsidir. Atalar sözləri qrammatik cəhətdən tamamlanmamış, cümlə təşkil etməyən ümumi mənanın obrazlı motivasiyalı kəlamlarıdır " [2, s.389]. S. İ. Ojeqovun izahlı lüğətində aşağıdakı tərif verilir: " Xalq aforizmi olan atalar sözü – ibrətəməz məzmunlu xalqın qısa kəlamıdır". Məsəl- "bir atalar sözündən fərqli olaraq, tam bir ifadə təşkil etməyən, əsasən obrazlı, sabit qısa bir ifadədir[3]. Folklor kolleksiyaçısı V. İ. Dal Atalar sözü yalnız xalqın ünsiyyət mühitinin məhsulu kimi nəzərdən keçirir: "məsəl və atalar sözləri üçün xalqa keçmişə getmək lazımdır, bu barədə heç kim mübahisə etməyəcək, aydın və təhsilli bir cəmiyyətdə bir atalar sözü yoxdur. Hazır atalar sözlərini ali cəmiyyət qəbul etmir, çünki bu, ona yad bir həyat şəkildir və onun dili deyil " [4, s.10]. pədaqoji elmlər doktoru M. A. Meshcheryakova atalar sözünü ümumiləşdirici xarakterin tam, qısa, məcazi ifadəsi " kimi şərh edir; onun fikrincə atalar sözləri folklorun kiçik janr forması olub ən müxtəlif vəziyyətlərə və hallara tətbiq oluna biləcək tərbiyəvi həyat müşahidəsidir " [5, s. 33].

Məsəl özündə ümumiləşdirilmiş mənanı ehtiva etməyən dəqiq obrazlı ifadədir. O, tam formalı bir ifadə deyil belə ki məsəlləri bir ədəbi əsərdən də götürmək olar, yalnız onun bir hissəsi müstəqil ifadə kimi işlətmək olar, bu da nitqi ifadəli formada göstərməyə kömək edir. Məsələn: big cheese (an important person) -vacib insan

Dilçilik ensiklopedik lüğətində Atalar sözü "nitq məişətində qısa, davamlı, bir qayda olaraq ritmik cəhətdən təşkil edilmiş ibrətamiz xarakterli aforizm kimi müəyyən edilir. Beləliklə, atalar sözləri xalqın çoxəsrlik təcrübəsinin qısa, lakin geniş aforizmlərinə çevrilir. Atalar sözünün məhz folklor sahəsinə aid olması həmin vahidlərin şifahi xarakter daşdığını göstərir.

XX əsrdə ədəbiyyatşünas, folklorşünas, linqvistik yanaşmalarla yanaşı, atalar sözlərinin tədqiqinə daha bir linqvokulturoloji yanaşma ortaya çıxmışdır. Tədqiqatçılara Atalar sözləri Xalq fəlsəfəsi və psixologiyasının şəxsiyyət baxımından davamlı ifadələri kimi maraqlı idi. Dil və mədəni cəhətdən kəlamların və atalar sözlərinin araşdırılması probleminin formalaşdırılması dil və mədəniyyət tədqiqatları nəzəriyyəsinin formalaşması, mədəniyyət mənası komponenti konsepsiyasının tətbiqi sayəsində mümkün olmuşdur. V.G Kostomarov, EM Vereshchagin Atalar sözləri və məsəllərin linqvokulturoloji cəhətdən nəzərdən keçirilməsi xarici amillərlə-ölkənin mədəniyyəti, tarixi, məişəti və s. ilə sıx şəkildə bağlı olmasını qeyd etmişdilər. Linqvoölkəşünaslıq baxımından atalar sözlərinin öyrənilməsi məsələlərini aydınlaşdırmağa, bəzi hallarda isə milli-mədəni semantikasını olan atalar sözlərinin köməkçi mənə çalarlarını müəyyən etməyə kömək edir.

Leksikoqraflar üçün atalar sözləri dil icmalarının daxilində mənşəyi və yayılması haqqında məlumat toplanmağa və araşdırmağa kömək edir. Beləliklə, atalar sözləri müxtəlif səbəblərdən, müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır [6, s.2]. Nəzərə alsaq ki, atalar sözləri və məsəllər təcrübəli xalq müdrikliyinin bir dəstəsini özündə ehtiva edir, onda olan informasiya mövqeyindən bütün bu dəstəni təhlil etmək və ya ən azı onun əsas komponentlərini aşkar etmək və orada əks etdirilən əsas konsepsiyaları təhlil etmək mənasına gəlir [4].

Məsəllər və atalar sözləri reallığın bütün təzahürlərinə reaksiya verir, xalqın dünyagörüşünü və həyatını bütün müxtəliflikdə əks etdirir, xalqın məişət, fəlsəfi, sosial, estetik, dini, mənəvi-etik baxışlarını çatdırırlar. Atalar sözlərinin əsas məqsədi xalq hadisələrinə və gerçəkliyinə qərəzsiz qiymət vermək, bununla da dünyagörüşünü üzə çıxarmaqdır. Və bu vəzifə ilə atalar sözləri son dərəcə uğurlu olur. Onların mövzusu həqiqətən ölçülməz dərəcədə genişdir. Onlar insan həyatının bütün tərəflərini, reallığın müxtəlif hadisələri arasında ən müxtəlif qarşılıqlı əlaqəni qətiyyətlə əhatə edir. Belə ki, dilçilər E. V. Çudina və Yu.i. Moiseyeva atalar sözlərinin aşağıdakı funksiyalarını fərqləndirirlər:

1) ünvan sahibinin diqqətini cəlb etmək funksiyaları: məsəllər və atalar sözləri neytral kontekst fonunda istifadə olunur və özünə obrazlıq, dəyərin ümumiliyi, didaktik məna ilə diqqəti cəlb edir. Atalar sözlərinin, məsələlərin diqqəti stimullaşdırmaq, məqsədli anlayış üçün ilkin şərtlər formalaşdırmaq imkanı nitq təsirini artırmağa kömək edir ki, bu da gələcəkdə xarici dilin tədrisi üçün istifadə oluna bilər;

2) nitqin kommunikativ əhəmiyyətli elementlərinin ayrılması funksiyası: Bu funksiya diqqətin cəlb edilməsi funksiyası ilə bağlıdır, çünki obrazlı formada əhəmiyyətli cəhətlər ünvan sahibi kimi çıxış edir;

3) informasiyanın sıxılmasının funksiyası: atalar sözləri və məsəllər dil minimalizminin etalonudur və ötürülən informasiyanın sadələşdirilməsini stimullaşdırır ki, bu da atalar sözlərinin və məsəllər obrazlı xarakterinə nail olur [19].

Belə ki, atalar sözlərinin və kəlamların müəyyən edilmiş dəyərləri onları məndə qiymətləndirmə və modal məna siqnalları kimi tətbiq etməyə imkan verir. Atalar sözləri və məsələlərin təsnifləşdirmək məsələsini ayrıca nəzərdən keçirmək lazımdır.

C. A. Kuanışbekova atalar sözləri və məsələlərin ümumiləşdirilmiş təsnifatını verir [7]:

1. Əlifba təsnifatı. Bu, birinci sözün başlanğıc məktublarından asılı olaraq atalar sözləri əlifba sırası ilə yerləşdirilməsini tələb edir. Beləliklə, atalar və məsələlər ən

qədim rus kolleksiyalarında və bir çox müasir nəşrlərdə yerləşir. Əlifba sisteminin danılmaz üstünlüyü onun sadəliyidir.

2. Açar sözlər üzrə təsnifat (o leksik, yaxud ensiklopedik) atalar sözlərinin həmin sözdən ibarət olan node sözlərinə görə bölüşdürülməsini nəzərdə tutur.

3. Genetik təsnifat materialı mənşəyə görə, xüsusilə də onu yaradan dil və xalqlara görə ayırır.

4. Tematik təsnifat atalar sözlərinin söz mövzularında, yəni onların məzmununa görə bölüşdürülməsini nəzərdə tutur.

Elmi ədəbiyyatda məna prinsipinə əsaslanan təsnifat da mövcuddur:

1) insan haqqında danışan dairəvi ifadə, insanın daxili və xarici keyfiyyətlərinin xarakteristikası;

2) insanın vəziyyəti: fiziki, maddi, psixi;

3) hərəkətin müəyyən edilməsi və Qiymətləndirilməsi;

4) hallar: səbəb, yer, təsir müddəti;

5) hadisələr, maddələr, onların tərifləri və qiymətləndirilməsi; kəmiyyət və keyfiyyət.

Beləliklə, atalar sözləri və məsəlləri təsnif etmək çətin ola bilər. Təsnifat Prinsipi Tədqiqatın məqsədlərindən asılıdır. Hər bir millətin atalar sözü adlanan qısa ibrətəmiz mülahizələr, qısa misallar özünəməxsus pul daxili var. Onlarda-ağılın çevikliyi, xarakter, adət-ənənələr və xalqın adətləri, dilin gücü – Atalar sözlərində-həyat təcrübəsi ilə işlənib hazırlanmış, şifahi olaraq bir nəsillər tərəfindən digərinə ötürülən praktiki fəlsəfəyə bənzəyir. Atalar sözü fikir, mehribanlıq dolu və insanın daxili həyatının bütün aspektləri aiddir; eyni zamanda ifadəlilik, dəqiqlik, bacarıq, yumurda daxildir. Atalar sözləri bütün təbəqələrə və inanclara bərabərdir, zəngin və yoxsul, ağıllı və ağılsız, bir sözlə, hər kəsə eyni dərəcədə ciddi və ədalətlə yanaşılır. Atalar sözü qısa, açıq və istehza ilə təmasda olur. Baxmayaraq ki, bəzən o, ifadə üsulunda çox aydın deyil, amma bu qeyri-səmimiyyətə görə onu ciddi şəkildə qınamaq lazım deyil: axı Atalar sözünün çox hissəsi salonlarda deyil, xalqın izdihamında doğulmuşdur. Almanlar, məsələn, atalar sözlərini ağıllı - "meydan müdrikliyi"

adlandırdılar. Bir millətin adamlarını birləşdirən ən möhkəm mənəvi bənd, şübhəsiz ki, dil təşkil edir və ona görə də onun hərtərəfli öyrənilməsi xalqın daxili həyatı ilə tanış olmaq üçün lazımdır. Belə tanışlıq üçün ehtiyac xüsusilə etnoqrafik araşdırmalara hər yerdə indi özünü göstərir [20, s. 156]. Bundan əlavə, atalar sözlərinin yaxşı bilməsi həm canlı dillərin ciddi filoloji cəhətdən öyrənilməsinə, həm də hər bir millətin əxlaqı və xüsusiyyətləri ilə tanış olmağa kömək edə bilər.

Atalar sözləri hər bir xalqın o cümlədən Azərbaycan və İngilis xalqlarının özünəməxsus milli mədəni sərvətini təşkil edir ki, bunların araşdırılması, frazeologiyaya münasibəti, leksik, qrammatik və semantik üslubu müqayisəli dilçilik sahəsində dəyərli bir elm hadisəsi kimi qiymətləndirilir. Frazeologiyaya dair bu dillərdə bir sıra fikir ayrılığı olmağına baxmayaraq, bu elm sahəsi təkcə idiomlarla məhdudlaşmır və özündə atalar sözlərini də yerləşdirə bilər. Beləki atalar sözləri zaman keçdikcə bəzi sözləri itkiyə uğrayır buda frazeologiyanın yaranmasına səbəb olub.

İnsan nitqinin obrazlı, mənalı ifadəsində əsas rol oynayan atalar sözü, tükənməyən mədəni sərvətdən sayılan qanadlı sözlər indiki dövrlə bərabər gələcək üçün də əvəz olunmaz bir mirasdır.

Ədəbiyyat:

1. Afanasyev, qədim slavlarnın mifləri./ A. N. Афанасьев – Moskva: РИПОЛ Klassiki, 2014. 290 S.
2. Kuzmin, S. ingilis dilində 200 "çətin" rus atalar sözləri ilə / S. S. Kuzmin. – Moskva: Флинта: Elm, 2007. - 24 S.
3. Paley, OI IX sinifdə İngilis dili dərslərində atalar sözləri və sözləri ilə işləmək / OI Paley // məktəbdə xarici dillər. – 2010. - №1. – s. 40-42.
4. Qalperin, I. R. linqvistik tədqiqat obyektini kimi mətn / I. R. Halperin. – Ed. 4-cü, silinib. - Moskva: Komkniga, 2006. - 144 S.
5. Leontoviç, OA mədəniyyətlərarası kommunikasiyaya giriş / OA Leontoviç. - Moskva: Gnosis, 2007. - 368 S.

6. Bojenova, N. A. xarici dil dərslərində mədəniyyətlərarası kommunikasiya kompetensiyasının formalaşdırılması vasitəsi kimi Atalar sözləri ilə işləmək / N. A. Bojenova, i.v. Bqantseva, E. B. Kirilova / elm və təhsilin müasir problemləri. 2014. № 4.

7. Zhukova, M. E rus atalar sözləri və sözləri xalq pedaqogikasının ideyalarının mənbəyi kimi / M. E. Zhukova / Novqorod bülleteni dövlət universiteti. - 2004. - №29. - P. 92-97

8. Mahirovskaya, O. V. dünyanın linqvistik rəsminin milli-mədəni xüsusiyyətləri (ingilis və rus atalar sözləri və kəlamlarının materialında): İngilis filologiyası üzrə dərslər vəsaiti. / O. V. Магировская. - Krasnoyarsk: Rio UGPU, 2005. - 116 s.

Aliyeva S.

History of the study of proverbs and sayings

(Summary)

Proverbs originated in ancient times, that is, their roots go back a long way. Most of them were created at a time when writing was not yet available. For this reason, it will be fair to say that proverbs are of folk origin, their first source is in the common consciousness of the people. We have to agree with this, because there is something in proverbs that makes it close to the understanding of thousands of people. In the encyclopedic dictionary of linguistics, proverbs are defined as "short, continuous, usually rhythmically organized instructive aphorisms in speech. Thus, proverbs become short but wide aphorisms of centuries-old experience of the people. indicates that the character.

Алиева С.

История изучения пословиц и поговорок

(Резюме)

Пословицы зародились в глубокой древности, то есть их корни уходят далеко в прошлое. Большинство из них были созданы в то время, когда письменные материалы еще не были доступны. По этой причине справедливо

sказать, что пословицы имеют народное происхождение, их первоисточник находится в общем сознании людей. Мы должны согласиться с этим, потому что в пословицах есть что-то такое, что приближает их к пониманию тысяч людей. В энциклопедическом словаре лингвистики пословицы определяются как «короткие, непрерывные, обычно ритмически организованные поучительные афоризмы в речи. Таким образом, пословицы становятся короткими, но широкими афоризмами многовекового опыта народа. Указывает на то, что характер несет.

Rəyçi: f.f.d., b/m. R.Ağayeva

CƏFƏRZADƏ ELNURƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
elnuracafarzada@gmail.com

PİCİN VƏ KREOL DİLLƏRİNİN CƏMİYYƏTDƏ ROLU

Açar sözlər: sosiolinqvistika, picin dil, kreol dil, picinləşmə, cəmiyyət

Key words: sociolinguistics, pidgin language, creol language, pidginization, society

Ключевые слова: социолингвистика, язык пиджин, креольский язык, пиджинизация, общество

Minillərdir bəşəriyyəti, dünyanı vahid bir xətlə birləşdirən məfhum vardır ki, insanların bir-birini anlamasında, fikirlərini açıq şəkildə ifadə etməsində böyük rol oynamışdır. Bu, gündəlik həyatımızın ayrılmaz bir parçası olan dildir. Dil hər bir xalqın, millətin mənsubiyyətini özəlləşdirir. Bəziləri bəşər övladı yarandığında vahid dilə sanki üsyan edib, dünyada pərən-pərən olaraq müxtəlif dillərin yarandığı fikrini irəli sürüb. Kimisə də Darvinin “təkamül nəzəriyyəsini” dilə də aid etdirib, vahid

dildən müxtəlif dillərin yarandığı nəzəriyyəsini irəli sürür. Biz isə nə bu nəzəriyyələrin, nə də ki, teoremlərin isbatına çalışacağıq. Əgər tarixi zamanı minilliklər öncəyə qaytara bilmiriksə, əlimizdə olanla, bu gün yaşamaqda olan çeşidli dillərlə kifayətlənib onları araşdırsaq, dil özü bizi öz mənbəyinə, tarixinə aparacaq.

Dünyada danışılan dillər arasında spesifik olan süni dillər qrupu vardır. Bu qrupda yer alan picin və kreol dilləri dünya linqvistikasında öz yaranma forması və xarakteristikasına görə mühüm yer tutur.

Dünya dilçiləri tərəfindən istifadə olunan terminlər arasında “picin” və “kreol” sözləri də yer alır. Lakin, bu terminlər bu dili danışanlar tərəfindən bəzən istifadə olunmur. Buna nümunə olaraq Yamayka kreolunu göstərə bilərik. Bu dildə danışan insanlar öz dillərini “patva” adlandırırlar ki, bu da “ləhcə” anlamında işlədilir. Picin və kreol dillərini təyin etmək üçün istifadə olunan əsas anlayışlardan biri də ‘sadələşdirmə’dir və onu təşkil edən dillərin leksikasından, fonetikasından, qrammatikasından daha sadədir. [1, s. 11]

“Dilçilik ensiklopediyası”nda picin sözünün mənşəyi haqqında söylənən fikirlərə əsaslanaraq, bu terminin ingiliscə “business” sözünün tələffüz formasından əmələ gəldiyi də ehtimal edilir. Əslində picin dili ünsiyyət prosesində ehtiyacdan doğan, yəni ünsiyyəti təmin edən bir dildir. Başqa sözlə desək, fərqli dillərdə danışan insanların qarşılıqlı anlaşma əldə etmələri üçün dil daşıyıcıları öz ana dillərindəki sözləri və strukturları sadələşdirərək işlətmələridir. Müəyyən bir müddət sonra bu cür ünsiyyətdən zaman keçdikcə funksional qarışıq dil yaranır. Adətən fərqli dillər bu formada qarışdığı zaman aparıcı dillər üstünlük təşkil edir. Bu məsələyə linqvistik nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, söz ehtiyatının sadələşməsi, təsvir və metafora meyillilik anlamına gəlir.

Kreol dillərinin yerli picinlər olduğu fikri altmışıncı illərin sonunda ortaya çıxmağa başladı və yetmişinci illərin sonunda daha da inkişaf etməyə başladı. Bu yanaşmaya görə picin dili heç kimin ilk danışdığı dil hesab olunmur. Bu, çoxdilli bir toplumda “lingua franka” kimi xidmət edən bir dildir. Əgər hər hansı picin onu danışanların növbəti nəslinin danışdığı ilk dil olursa, yəni ana dili olursa artıq bu

picin “doğmalaşib”, “ yerli” dilə çevrilir. Bu zaman inkişaf etmiş dil kreol adlanır. Dilçilik nöqtəyi nəzərindən picinin kreollaşması mənbə picinin genişlənməsi və kompleksləşməsi deməkdir.

Picin və kreol dillərinin tərifı və onu digər dillərdən fərqləndirən kriteriyaların hansı olması barəsində bir çox mənbələrdə bir-birindən fərqli məlumatlar var. [3, s. 3]

Əksər mənbələrdə kreol dilləri Qərbi Hindistanda doğulan avropalıların ünsiyyət dili kimi qeyd edilir. Ünsiyyət vasitəsinə çevrilən bu kreollar ilkin yarandığı zaman picin dilləri adlandırılır, daha sonra etnik qrupların ilkin, ana dili kimi formalaşır. Bu zaman kreol dilləri üçün funksional qrammatika baxımından məhdudluqlar və sadələşmələr səciyyəvidir. Əksər müstə öz danışdıqları dillər ilə Avropa dillərini qarışdırır və nəticədə picin monolinqvizmi yaranmağa başlayır. Bu zaman ana dili öz funksiyasını tamamilən itirərək aradan çıxır və kreol dili yaranır.

İlkin olaraq picin və kreolların tarixinə, onların necə və hansı səbəblərdən yarandığına nəzər yetirək. Dilin insanların bir-birini anlaması üçün ünsiyyət vasitəsi olduğu məlumdur. Beləliklə, picin və kreollar bir-birini anlamayan müxtəlif dil daşıyıcılarının ünsiyyətlərini asanlaşdırmaq üçün yaratdıqları ortaqlıq bir dildir. Adətən hər hansı bir dil yalnız bir xalqa məxsus olduğu üçün bu dil özünəməxsus vahid qrammatik, fonetik, morfoloji və leksikquruluşa sahib olur. Lakin picin və kreollar iki və daha çox fərqli dil daşıyıcılarının yaratdıqları bir süni dil olduğu üçün, müxtəlif dillərin təsiri bu dillərdə özünü göstərir. Məhz buna görə də, bu dilləri bəzən “qarışıq dillər” adlandırırlar. Eyni zamanda, yuxarıda vurğuladığımız kimi, picin və kreollar süni dillərdir, çünki bu dillər bir-birini anlamayan, fərqli mədəniyyət və dilə malik insanların özlərinin qurduğu özünəməxsus sistemli bir ünsiyyət vasitələridir. Yaranan süni dillər ilkin olaraq “picin” adlanır və daha sonra əgər dil inkişaf prosesində uğurlu olursa, kreola çevrilir. Lakin, əksər picinlərin istifadə müddəti uzun olmadığına görə, kreollaşma prosesi baş vermir. Belə ki, picinlərin yaranma səbəbi stabil hadisələr olmadığından, çox zaman dilin yaranmasına səbəb olan tarixi, iqtisadi, ticari, siyasi və ya digər proseslər sona çatdığı zaman dil daşıyıcılarının bir-biri ilə ünsiyyəti kəsilir və nəticədə daşıyıcısı olmayan bir dil “ölüm”ə məhkum olur. Bu səbəbdən də,

əksər picin dilləri öz missiyasını başa vurduqdan sonra sıradan çıxır. Bəs picin və kreolların cəmiyyətdə rolu nədən ibarətdir?

Picin və kreolların yaranması ictimai proses və ya hadisə kimi dəyərləndirilə bilər. Dilin ictimai hadisə olması faktı isə Sosiolinqvistikanın əhatə etdiyi mövzulardandır. Sosiolinqvistika dilin sosioloji aspektlərini, onun insan cəmiyyətində rollarını öyrənir. Dilçiliyin bu sahəsi cəmiyyətin dilə təsirindən bəhs edir. Bu termin ilk dəfə 1939-cu ildə T.K.Hudson tərəfindən özünün “Hindistanda Sosiolinqvistika” adlı məqaləsində istifadə olunub. Bu termin daha sonra, 1960-cı illərdə Amerika dilçiləri V.Labov və S.Bernşteyn tərəfindən istifadə edilib. Sosiolinqvistikanın bir elm kimi özünəməxsus problemləri var. Çoxdillilik, bilinqvizm, kod keçidi, picin və kreol dillər Sosiolinqvistikanın aparıcı problemlərindən sayılır və bütün bunlara müxtəlif dilli xalqların yaşadığı ərazilərdə daha çox təsadüf olunur. Sosiolinqvistikanın dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi təşəkkül tapması onun əhatə etdiyi mövzuların da aktuallaşmasına səbəb oldu. Dünya dilləri arasında uzun illər dilçilərin diqqətindən kənarda qalan, onların marağını cəlb etməyən bir qrup dillər vardır: picin və kreol dillər. D.Hayms qeyd edir ki, 1930-cu ilə qədər bu dillər dilçilər tərəfindən rədd edilmiş, ən yaxşı halda “lazımsız dillər” adlandırılmışdır.

Daha öncəki nəsillərin kreol və picin dilləri haqqında olan fikirləri onlara verdikləri adlardan bəllidir. Onlar bu cür dilləri sınıq ingilis dili (broken English), saxta portuqal dili (Bastard Portugese), zənci fransız dili (nigger French) və s. kimi qiymətləndirirdilər. Picin və kreol dillərinə bu cür ikrah dolu yanaşma bir tərəfdən bu dillərə yüksək statuslu avropa dillərinin pozulmuş forması kimi digər tərəfdən isə bu dillərdə danışan insanlara vəhşi kimi baxılmasından qaynaqlanırdı. Hətta bir çox dilçi mütəxəssislər belə bu dilləri qüsurlu dil kimi görüb, araşdırma mövzusu kimi uyğunsuz hesab edirdilər.

C.Holmun fikrincə, bu dillərin dilçilərin diqqətindən kənarda qalmasına səbəb odur ki, onlar uzun müddət bu dilləri yalnız zərurət olduqda istifadə olunan köməkçi dillər hesab ediblər. Onun fikrincə, bu dillərə akademik yanaşmanın əsası Adolf Van Neymin “Contributions to Creol Grammar” (1869-70) kitabı ilə qoyulmuşdur. A.Van

Neym anladı ki, kreollaşma picinləşmədən yaranır və bu proses dil dəyişimini ifadə edir. [2, s. 17]. C.Holm həmçinin qeyd edir ki,1880-ci illərdə Harrison tərəfindən qaradəriliyənin Amerika ingiliscəsi (1884), Qreyd tərəfindən Qərbi Afrika picini, Koelho tərəfindən isə portuqal dili əsasında yaranan kreolların araşdırılması ilə dilçiliyin bu sahəsində bir çiçəklənmə dövrü başlandı. L.Adam ilk dəfə olaraq Atlantik kreolu ilə müxtəlif Afrika dillərini müqayisə etdi. Onun gəldiyi nəticə belədir: “Karib dənizi ölkələrinə köçürülən Qvineya qaradəriliyəni fransız dilindən sözlər götürmüş, lakin öz ana dillərinin fonologiya və qrammatikasına mümkün qədər bağlı qalmışlar”. Bəs picin və kreolların cəmiyyətdə əhəmiyyəti əvvəlmi yoxsa indimi daha üstündür?!

Bu sualı obyektiv cavablandırmaq qeyri-mümkün olduğu üçün, onu mübahisəli hesab etmək olar. Çünki, dil insanların bir-birini anlaması üçün hər zaman vacibdir. Amma subyektiv olaraq bu məsələyə yanaşsaq, keçmişdə olan fərqli cəmiyyətlərin bir-birini anlaması üçün picin və kreollar sanki yeni bir kəşf kimi göründüyünə görə, o dövrdə onların əhəmiyyəti və rolu daha geniş olub. Picin və Kreollar tarixən müstəmləkəçi bir situasiyada yarandığına görə, bu dillərin daşıyıcıları tacirlər, dənizçilər, müstəmləkəni təmsil edənlər, qullar və s. olublar. Bu tip süni dillərin yaranmasının əsas səbəblərindən biri müstəmləkəçilər ilə qrupların öz aralarında ünsiyyət qurma ehtiyacı idi. İndiki zamanda əksər dövlətlərdə demək olar ki, bütün sahələr inkişaf edib, lakin ötən əsrlərdə hələ də inkişaf dövrü keçirən bu sahələrdə ünsiyyət çox vacib olduğuna görə, insanların bir-birini anlamsızını təmin etmək üçün yaradılmış bu tip süni dillərə çox böyük tələbat var idi.

Lakin, bu hadisənin tam əksi də baş verə bilər. Uzunmüddətli inkişaf yolunu keçdikdən sonra, yeni nəsillər bu dilin daşıyıcısına çevrilir və yaradılmış olan bu dil sistemi kreol dilinə çevrilir. Belə dillərə nümunə kimi, ilkin olaraq picin və daha sonra dilin inkişafı nəticəsində kreola çevrilmiş “Tok Pisin” kreolunu göstərə bilərik.

Picin və kreolların yaranma tarixinə gəldikdə isə, bu, mübahisəli və daim araşdırmağa ehtiyacı olan bir mövzudur. Picin və kreol mənbə dillərdən zamanla o qədər uzaqlaşırırlar ki, bəzən onların süni dil qrupuna daxil olması da mübahisəli olur.

Picin və kreolların hansı müddətə yaranıb və inkişaf etdiyi haqqında məlumatlar da qərəzsiz deyildir.

Picin və kreol dilləri demək olar ki, həmişə aşağı statusa sahibdir və bunlar çoxluğun dilləri hesab olunur. Picin və kreol dillərinin inkişaf etdiyi çoxdilli mühitdə superstat dil siyasi, iqtisadi, ictimai cəhətdən üstün olan dildir. [4, s. 116] Bu tip cəmiyyətlərdə picin və ya kreolda bir diglossiya var. Diglossiya vəziyyətlərində bir dil ("üstün"dil) bütün "vacib" funksiyaları, dövlət idarəçiliyi, təhsil və yüksək mədəniyyət (bədi ədəbiyyat da daxil olmaqla) funksiyalarını yerinə yetirir. "Aşağı" dil – bu halda picin və ya kreol dili rəbitə ilə əlaqəli digər funksiyalar üçün ailədə və kilsədə istifadə edilir. Eyni zamanda, elita bütün funksiyalarda "yüksək" dilə üstünlük verərək picin / kreol dilinin bu funksiyalarını belə daralda bilər. Bütün cəmiyyət picin və ya kreolu aşağı təbəqələrin dili kimi görə bilər və yalnız nadir hallarda ona müraciət edə bilər ki, bu da onu funksional olaraq kəskin şəkildə məhdudlaşdır.

Təəssüf ki, əhalisinin əksəriyyətinin kreol dilini bildiyi bir çox ölkədə dövlətin bütün funksiyaları başqa dillərdə həyata keçirilir. Əlbəttə ki, bu, əhalinin əksəriyyətinin dövlət səviyyəsində qərar qəbul edilməsində iştirak etmək imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır. Bu ölkələrdəki siyasi elita insanlarla ünsiyyətdə mövcud olan "lingvistik" problemləri tam da nəzərə almır. Yəqin ki, siyasi elita ünsiyyət boşluğunu tanıyır və öz maraqları naminə bunu manipulyasiya edirlər.

Əlbəttə, dillərin status məsələsi cəmiyyətdə kimin ayrı-ayrılıqda hökm sürdüyü sualı ilə sıx bağlıdır. Bunlar əllərində güc olan insanlardır və onlar həm "standart" dili, həm də statusca ən aşağı formanı müəyyənləşdirirlər. Müstəmləkə dövründə ölkələri fəth edən müstəmləkəçilər və yerli elita standart dili norma kimi, picin və kreol da daxil olmaqla yerli dilləri də aşağı və ya qeyri-standart dillər kimi müəyyənləşdirdilər. Bir çox ölkənin qazandığı müstəqillik keçmiş elitaları tarixin səhnəsindən çıxarsa da, əksər hallarda picin və kreolların statusu üçün bunun təsiri olmadı. İnkişaf etməkdə olan dillərin vəziyyətində müsbət dəyişikliklər olduğu yerlərdə belə, çox vaxt bunun praktik nəticələri olmurdu. [1, s.35]

Belə bir nəticəyə gəlinir ki, picin və kreollar dil adlandırıldığı üçün ilkin olaraq bir dilin daşıya biləcəyi funksiyanı daşıyır. Yəni, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Lakin, onların adi dillərdən üstün bir rolu vardır ki, eyni dil daşıyıcıları arasında deyil də, müxtəlif dil toplumları arasında qarşılıqlı ünsiyyəti təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Mübarizov.Y Linqvistik Tipologiya. Elm və Təhsil: 2017
2. Siegel J. The Emergence of Pidgin and Creole Languages. Oxford University press: 2008
3. Lefebvre C. Issues in the Study of Pidgin and Creole Languages. John Benjamins. Publishing Company: 2004
4. Dutch B. Exploring the Boundaries of Caribbean Creole Languages. University of the West Indies Press: 2006
5. Ronald Wardhaugh and Janet M. Fuller. An Introduction to Sociolinguistics. Wiley Blackwell: 2005

Jafarzada E.

The role of Picin and Creoles in society

(Summary)

The word pidgin refers to a language used as a means of communication between people who do not share a common language. When a pidgin develops into a more complex language and becomes the first language of a community, it is called a creole. Pidgin is a linguistic communication that comprised of components of two or more other languages and is used for communication among people. It can also be called business language. It is not a first language. Whereas, creole is a language that was at first a pidgin but has “transformed” and become a first language. The role of picin and creole is very important in society, because they connect people who belong to different culture, ideology and make relation between people who know different language.

Джафарзаде Э.

Роль пицинского и креольского языков в обществе

(Резюме)

Слово пиджин относится к языку, используемому как средство общения между людьми, которые не разделяют общий язык. Когда пиджин превращается в более сложный язык и становится первым языком сообщества, он называется креольским. Пиджин - это языковая коммуникация, состоящая из компонентов двух или более других языков и используемая для общения между людьми. Его также можно назвать деловым языком. Это не первый язык. Принимая во внимание, что креольский язык - это язык, который сначала был пиджином, но затем «трансформировался» и стал первым языком. Роль пиджина и креола очень важна в обществе, потому что они объединяют людей, принадлежащих к разным культурам, идеологиям, и устанавливают отношения между людьми, которые знают разные языки.

Rəyçi: f.f.d., dos. J.Qəribova

HACIYEVA NƏRMİN

Azərbaycan Dillər Universiteti

narminhaciyeva99@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ İQTİSADİ TERMİNLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜ

Açar sözlər: termin, iqtisadiyyat, formalaşma, terminoloji tədqiqatlar, inkişaf

Key words: term, economy, formation, terminological investigations, development

Ключевые слова: термин, экономия, формирование, терминологические исследования, развитие

Terminologiyanın formalaşması uzun və mürəkkəb bir yol keçmişdir və şübhəsiz ki, onun inkişafı ölkənin keçdiyi tarixi inkişaf prosesi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində terminoloji tədqiqatlar keçən əsrin 60-cı illərindən daha intensiv xarakter almışdır. Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında xüsusi xidmətləri olan M.Qasımovun 1967-ci ildə çapdan çıxmış “Azəri dilində terminlər necə yaranır” adlı əsəri bu sahədə irəli atılmış ilk addım oldu. 1973-cü ildə isə “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” adlı əsərinin işıq üzü görməsi bu sahədə aparılan tədqiqat işlərinin sürətinə güclü təkan verdi və çox müxtəlif sahələr üzrə terminoloji tədqiqatlar və sahə terminoloji lüğətləri yaradılması işi geniş vüsət aldı.

Hər bir dilin inkişaf yolunun onun daşıyıcısı olan millətin tarixi inkişafı ilə sıx bağlı olması bir həqiqətdir. Cəmiyyətdə baş verən hadisələr, dəyişikliklər ilk növbədə dildə öz əksini tapır. Belə ki, elmi-texniki, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatda baş verən dəyişmələr dilin inkişafına, xüsusilə onun lüğət tərkibinə güclü təsir edir. Dilin lüğət tərkibinin ümumişlək olmayan qrupuna daxil olan terminlər dilçiliyin xüsusi bölməsi olan terminologiyada öyrənilir. Dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini terminlər təşkil edir. Cəmiyyətin müəyyən, daha doğrusu qədim inkişaf dövrlərində ümumişlək söz kimi işlənən leksik vahidlərin müəyyən qismi sonrakı dövrlərdə terminoloji sistemin əsasında durmuşdur. “Terminlər, eləcə də gələcəkdə terminoloji səciyyə alacaq bir çox ümumişlək sözlər dilin inkişafının lap qədim dövrlərində yaranmışdır. Əlbəttə, bu terminlərin sahələrə ayrılması, onların bölgüsü ilk dövrlərdə olmamışdır. Bölgü sonradan meydana çıxmışdır. Elm sahələrinin differensiasiyası prosesi gücləndikcə, sahə terminologiyalarının inkişafı da sürətlənmişdir” [2, səh.6].

“Termin yaradıcılığı cəmiyyətin məişəti, ictimai həyatı ilə, onun elmi, iqtisadi və mədəni inkişafı ilə sıx bağlıdır. Dildəki terminoloji sistemə daxil olan leksik vahidlərin bütövlükdə üzə çıxarılıb tədqiq olunması, onların yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi, etimoloji izahının verilməsi maraqlı və əhəmiyyətli dilçilik problemi olduğu qədər də çətindir” [3, səh. 4].

İqtisadi terminologiyanın sürətlə zənginləşməsi ilə özünü göstərmiş XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəlləri dünyada baş vermiş siyasi proseslər, müstəqil dövlətlərin yaranması, onların bazar iqtisadiyyatına keçidi yeni iqtisadi sahələrin

terminologiyasının təşəkkül tapması, formalaşması və inkişaf etməsi ilə nəticələndi. Hal-hazırda bu proses davam etməkdədir. Tədqiqata cəlb olunmuş İngilis və Azərbaycan dillərində maliyyə terminologiyası müasir inkişaf səviyyəsinə çatana qədər müxtəlif dövrlərdən keçmiş və xeyli mənbələrdən bəhrələnmişdir. Baskakov yazır: “İstənilən dilin leksikasının terminlərlə zənginləşməsi bütün zamanların və xalqların elmi və bədii kəşfləri ilə əlaqədar olmuşdur” [7, səh. 45].

Aydındır ki, termin kimi işlənən sözlərin böyük bir qismi dilin qədim dövrlərində yaranmış, dilin lüğət fondunda yer almış bir sıra sözlər sonralar iqtisadi terminlərə çevrilmişdir.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində iqtisadi terminlərin təşəkkülü qədim dövrlərlə bağlıdır. Hər iki dildə iqtisadi terminlər həm mənşəcə dilin öz sözləri, həm də alınma sözlər hesabına yaranmışdır.

İqtisadi terminlərin təşəkkül tarixindən bəhs edərkən ilk öncə iqtisadiyyatın elm kimi necə formalaşdığını bilmək lazım gəlir. Belə ki, iqtisadiyyat terminləri, eləcə də maliyyə terminləri dövlətçilik tarixi ilə bağlıdır. Ən qədim dövlətlərin öz iqtisadiyyatı və maliyyə sistemi olmuşdur. Bu isə öz növbəsində həmin sahələrə aid terminlərin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bir çox hallarda bir-biri ilə bağlı olan sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. İqtisadiyyat tarixi kateqoriyadır. O, cəmiyyətin siniflərə ayrılması və dövlətin yaranması ilə eyni zamanda meydana gəlmişdir. "İqtisadiyyat" sözü ərəb mənşəli olub, mənası "malın, sərvətin dəyəri" anlamına gəlir. Geniş mənada iqtisadiyyat dövlətə, yaxud ayrı-ayrı şəxslərə məxsus pul vəsaiti, pul işlərinin təşkili, pul dövriyyəsi və kreditlə bağlı münasibətləri bildirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda həm “maliyyə“ termini, həm də bu iqtisadi kateqoriyanın meydana gəlməsi haqqında müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər və təsəvvürlər mövcuddur. Bir qrup müəlliflər israr edirlər ki, bu termin XIII-XV əsrlərdə İtaliyanın mühüm ticarət şəhərləri olan Genuya, Florensiya, Venesiyada meydana gəlmiş və əvvəlcə hər hansı pul ödənişlərini ifadə etmişdir. Sonralar bu anlayış beynəlxalq status almış və əhali ilə dövlət arasında pul münasibətləri sistemi ilə əlaqədar anlayış kimi tətbiq edilməyə başlamışdır [8, səh. 25]. Digər müəlliflər göstərir ki, bu anlayış 1755-ci ildə

“Respublika haqqında altı kitab” əsərini yazmış fransız alimi J. Boden tərəfindən işlənmişdir [9, səh. 44]. Professor Q.B.Polyakın fikrincə, indiyə qədər dünya iqtisadi elmində bu sözün əmələ gəlməsi haqqında ümumi qəbul edilmiş təsəvvür təşəkkül tapmamışdır. Əksər tədqiqatçılar iqtisadi sahəni latın termini “financia” ilə əlaqələndirir ki, bu da XIII-XIV əsrlərdə “pulun icbari ödənişi”, “pul-borc-ödəniş öhdəliyi və habelə köhnə fransız sözü olan “finer” (ödəmək, ödəniş)” mənasında işlədilir [10, səh.6]. Bu termin bir sıra iqtisadi terminlərinin yaranmasında da iştirak edir. Məsələn, “market economy” – “bazar iqtisadiyyatı”, “economic services” – “iqtisadi xidmətlər”, “financial year” - “maliyyə ili”, “economic system” – “iqtisadiyyat mərkəzi”, “financial intermediation” – “maliyyə vasitəçiliyi”.

Azərbaycanda iqtisadi fikirlər haqqında ilk məlumatlar xalq ədəbiyyatı nümunələrində, nağıl və dastanlarda, qədim yazılı abidələrdə ifadəsini tapır. İlk dəfə iqtisadi anlayış məhfumlarının adları da bu mənbələrdə işlənmişdir.

Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin təşəkkülündən bəhs edərkən onun dövrüləşdirilməsi məsələsi nəzərdən keçirilməlidir. Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminologiyasının daxilində maliyyə terminlərinin formalaşması prosesində VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr mühüm rol oynamışdır. Lakin bu dövrdə ayrı-ayrı istehsal sahələrində istifadə olunan sözlərin terminoloji mahiyyəti yetərinə üzə çıxmır. Dilimizdə maliyyə terminlərinin formalaşması və inkişafında XVI-XVIII əsrlər dövrü əhəmiyyətli dövrlərdən biridir. Bu sahə terminologiyasının ciddi elmi əsaslar zəminində formalaşması isə sonrakı dövrə yəni XIX əsrdən başlanan dövrə aid edilir. S.Sadıqova göstərir ki, XIX əsr elmi ədəbiyyatında işlənən Azərbaycan sözlərinin termin kimi istifadə olunmasında iki xüsusiyyət özünü göstərir. “1. Əvvəlki dövrlərdə məişət sözləri funksiyasında çıxış edən sözlər elmi əsərlərdə termin kimi istifadə edilir. 2. XIX əsrdə Azərbaycan dilində termin kimi istifadə olunan sözlər terminoloji sistemə heç bir dəyişiklik edilmədən daxil edilir” [4, s. 6].

Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Bu mərhələdə mövcud olan terminoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində rast gəlmək mümkündür. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında

müxtəlif sahələrə aid terminlərin işlənməsini S.Sadıqova da qeyd edir və yazır: “Abidənin dilində leksik-semantik inkişaf səviyyəsi elədir ki, bəzən müasir mənada elmi anlayışlar əks olunur, bəzən də müasir elmi təfəkkürün müxtəlif sahələrinə dair anlayışlarla dastandakı terminoloji leksika arasında birbaşa fonetik əlaqə mövcuddur. Ona görə də abidədə işlənən terminoloji vahidlər müasir milli terminoloji sistemin tarixi əsasında durur” [3, s. 67].

İqtisadiyyat sistemində “vergi” xüsusi yer tutur və indi də bu mövqeyini qoruyub saxlayır. İqtisadi sahədə işlənən “vergi” sözü müasir türk dilinin çoxunda qalmış qədim sözlərdən biridir. Bu sözün əski şəkli “bergü” olub, kökü ber-// ver - feilindən götürülmüşdür. Osmanlı türkcəsində bergü/vergi “gift, tax” mənasında olmuşdur. Mahmud Kaşğaridə “bergü” şəklində “borc, verəcək” anlamında verilmişdir; anıq manqa bir at bergüsü bar - Onun mənə bir at borcu var [1, s. 12].

Sonrakı dövrlərdə dilimizə fars və ərəb mənşəli terminlərin daxil olması və eyni zamanda milli dil əsasında yeni terminoloji vahidlərin yaranması ilə səciyyələnir. Fars və ərəb dilinin hakim mövqeyi, həmin dövrlərdə əsərlərin çoxunun bu dillərdə yazılması Azərbaycan dilinə, onun terminoloji qatına güclü təsir göstərməsinə səbəb olurdu. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın iqtisadi fikri M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, N.B.Vəzirov və digər görkəmli mütəfəkkirlərin adı ilə bağlıdır. Onlar öz əsərlərində ölkədə sənayenin inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı banklarının yaradılması, həvəsləndirici metodların tətbiqinə dair iqtisadi xarakterli ideyalar irəli sürmüş, əmtəə-pul münasibətləri, qiymətlərin dəyişməsi, tələb və təklif, rüsum və digər kateqoriyalardan istifadə etmişlər. Bunlar öz növbəsində dildə yeni terminlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. Artıq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslər; mətbuatın inkişafı, elmin tərəqqisi dilin terminoloji qatında da öz əksini tapmağa başlayır. XX əsrin sonlarına yaxın beynəlxalq aləmdə baş verən ciddi dəyişikliklər və yeniləşmə həm elmi tərəqqinin sürətində, həm də terminologiyanın inkişafına təsir göstərdi. Bu dövrdə regionlarda milli özünüdərk prosesi başladı və Azərbaycan da öz müstəqilliyini bərpa edərək demokratik inkişaf yoluna qədəm qoydu və bütün bu hadisələr dilin inkişafına da təsirsiz ötüşmədi. Bu

proses nəticəsində digər dövlətlərlə həm siyasi, həm mədəni, həm də iqtisadi baxımdan yaxınlaşma dilin terminoloji sisteminin də inkişafına mühüm təsirini göstərdi.

İngilis dilinə nəzər saldıqda görürük ki, tarixən üç dövrə bölünür: 1. Qədim ingilis dili dövrü (VI - XI əsrlər) ; 2. Orta ingilis dili dövrü (XII-XV əsrlər); 3. Yeni ingilis dili dövrü (XVI əsrdən başlayan dövr). İngilis dilində dövrünə və mənbəyinə görə alınmaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) kelt alınmaları, 2) latın alınmaları, 3) skandinav alınmaları, 4) fransız dilindən alınmalar, 5) yunan dilindən alınmalar 6) ərəb və fars dilindən alınmalar, 7) italyan, holland, ispan, rus, alman, dillərindən alınmalar, 8) sovetizmlər, 9) müasir dövrdə baş vermiş hadisələrlə bağlı alınmalar.

XIV-XV əsrlərdə dövlətçilik ideyalarının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar monarxiyaların və ölkələrin ümumdövlət xərclərinə tələbatları kəskin artmağa başladı, dövlət xəzinəsinin artırılmasının yeni metodlarının inkişafına və sistemləşdirilməsinə zərurət yarandı. Bunlar öz növbəsində dildə yeni terminlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. Merkantilizm latın “mercari”- ticarət etmək, ingilis “mercandise”- ticarət sözüdür. Bu sözlərin müxtəlif derivatlarını ingilis tədqiqatçısı Tomas Mun işlətməmişdir. Onun “İngiltərənin xarici ticarətdəki sərvətləri və ya bizim xarici ticarət balansı xalqımızın sərvətinin göstəricisi kimi” əsərində merkantizm dövrünə aid ingilis iqtisadi terminlərinin əksəriyyəti işlənmişdir. Bu əsər ingilis dilində iqtisadiyyat terminlərinin artıq XVI əsrin ikinci yarısında formalaşdığını göstərir. Tomas Munun ingiliscə yazdığı “England's Treasure by Forraign Trade, or The Ballance of Our Forraign Trade Is the Rule of Our Treasure” əsərində çoxlu sayda maliyyə və iqtisadiyyata aid terminlər işlənmişdir. Əsərin təkə adında müasir ingilis dilində işlənən “treasure”, “trade”, “balance” terminləri vardır [1, s. 9]. Treasure – Müasir terminologiyada bu termin üç mənada işlənir: xəzinə, dəfinə, sərvət [5, s.117]. Bunlardan birinci ikisi sinonimdir və bir-birini əvəzləyicisi rolunda çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi termin kimi müasir ingilis dilində xəzinə həm treasure, həm də exchequer terminləri ilə verilir [5, s.138]. Trade – n. 1.

iş, sənət, peşə, 2. Ticarət, kommersiya, fəaliyyət, 3. pərakəndə ticarət, 4.köşk, mağaza, 5.əqd, dəyişmə. 6.muştəri, alıcı, 7. mal bazarı, 8.reklam nəşri. Trade sözü müvafiq terminoloji mənanı sonralar almışdır. Trade sözünün birinci mənada müasir ingilis dilində profession, occupation, craft, ikinci mənada commerce, beşinci mənada barter,transaction, dördüncü və altıncı mənalarda market, shop kimi sinonimləri vardır. Balance- n. 1.iş, 2. Tərəzi, 3.tarazlıq. 4. Balans (elekt). Balance- v. 1) müvazinəti saxlamaq, 2) çəkmək, 3) tutuşdurmaq, 4) tərəddüd etmək, 5) yırgalanmaq. İngilis dilində sözün ilkin mənası “tərəzi” olmuşdur. Sözün mənası sonralar tərəzinin yerinə yetirdiyi funksiyaya və bərabərlik halında onun qollarının vəziyyətinə görə genişlənmişdir. Bu da qədim dövrlərdə qollu tərəzinin istifadə olunmasından irəli gəlir. Balans- bir birini tamamlayan iki hissədən ibarət, müəyyən zaman müddətində hər hansı hadisə və ya fəaliyyətlə bağlı tarazlığı və nisbəti xarakterizə edən göstəricidir [5, s.35].

Müasir ingilis dilində iqtisadiyyat terminlərinin çox hissəsini fransız mənşəli sözlər tutur. Bu sözlərin əksəriyyəti qədim dövrlərdə ingilis dilinə keçmiş və ingilis dilində maliyyə termini kimi formalaşmışdır. Məs. afyora - (fr.Affaire-fəaliyyət, iş), balance-balans, barter (fr.Barater- mübadilə etmək, dəyişmək) və s. İngilis dilinin maliyyə terminləri sırasında mənşəcə latın dilində olan sözlər də çoxluq təşkil edir. Bu sözlərin əksəriyyəti qədimdə ümumişlək söz kimi ingilis dilinə keçmişdir. Məsələn, birja (lat. Bursa-pul kisəsi), damno (damnum- itki, zərər), deficit (lat.Deficit-çatışmamaq) və s.

Azərbaycan və ingilis dillərində iqtisadi terminlərin formalaşması və inkişafı bu sahənin özünün formalaşmış elm statusu alması, ona aid elmi əsərlərin yazılması və nəhayət müxtəlif tipli lüğətlərin hazırlanması ilə sıx bağlıdır. İqtisadi terminlərin toplanması, bu sahəyə aid terminlərin izahı, ikidilli və çoxdilli lüğətlərin nəşri məsələləri də iqtisadiyyat terminologiyasının inkişafının göstəriciləridir.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədova A.X. İngilis və Azərbaycan dillərində iqtisadiyyat terminlərinin yaranma yolları və üslubi işlənmə dairəsi, mag. diss. Bakı, 2014, 77 səh.

2. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları, Bakı, 2015, Elm, 484 səh.

3. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri, Bakı, 2002, 229 səh.

4. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı, Bakı, Elm, 2005.

5. Backhouse R.E., Evans D.T., Henderson W. Economics Concepts and Precepts to CVM Economics, 14:1,1989. Field Survey Procedures. Western Journal of Agricultural.

6. Grunin L., Lindauer D.L. Economic Analysis in Plain English: A Course in Economic Journalism. Journal of Economics Education N17.

7. Баскаков, Н.А. Современное состояние терминологии, в языках народов СССР// Вопросы терминологии Москва: Из-во Академии Наук СССР, 1961, с.55-71

8. Финансы. Денежное обращение. Кредит. Учебник, под. рсд. Л.А.Дробозиной. М., 2000. 110. Финансы. Денежное обращение. Кредит. Учебник, под. рсд. Л.А.Дробозиной. М., 2000.

9. Финансы. Учебник. Под. рсд. М.В. Романовского и др. М., 2000.

10. Финансы. Учебник. Под. ред. Г.Б.Поляка. М., 2011.

Hajiyeva N.

Formation of financial terms in English and Azerbaijani languages

(Summary)

This article is devoted to the investigation of process of the formation of economics terminology. Specific features of economics terminology show how they influenced to the development of terminological system in both languages. Investigation deals with the problems of actuality of word formation in languages belonging to different language systems. Different economics terminology are also analysed in this article in order to define formation processes and features of terms.

Гаджиева Н.

**Формирование финансовых терминов в Английском и
Азербайджанском языках
(Резюме)**

Статья посвящена исследованию процесса формообразования экономических условия. Специфические особенности экономических условия показывают как они влияют на развитие терминологической системы в обоих языках. Исследование связано с проблемами актуальности словообразования в языках, принадлежащих к разным языковым системам. В статье также изучены различные финансовые термины, чтобы определить процессы формирования и черты терминов.

Rəyçi: f.f.d. D.Həşimova

ƏHMƏDZADƏ LƏMAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
lamanahmadzada@gmail.com

**TOPONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK
ADEKVATLIĞI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR**

Açar sözlər: dilçilik, frazeologizm, toponim, kontekst, semantik adekvatlıq, etnokultura

Key words: linguistics, phraseological unit, toponym, context, semantic adequacy, ethnoculture

Ключевые слова: лингвистика, фразеологизм, топоним, контекст, семантическая адекватность, этнокультуре

Müasir dünya dillərinin bir çoxunda olduğu kimi, müxtəlif tipoloji qrupa aid olan, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən Azərbaycan və

İngilis dillərində leksik sistemin xüsusi diqqətəlayiq hissələrindən birini toponim komponentli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Xalqın tarixi və coğrafi məkanlarının adları ilə əlaqədar olaraq dildə formalaşan toponim komponentli frazeoloji vahidlərin Azərbaycan və ingilis dillərində semantik adekvatlıq məsələsinə dair mövcud olan fərqlilikləri bilavasitə bu dillərin leksik-semantik sistemindəki fərqliliklərin araşdırılmasını zəruri edir.

Azərbaycan və ingilis dillərində olduğu kimi, bütün dillər genetik ortaqlıq, çoxəsrlik regional qonşuluq və ya birgə mövcudluq tarixinə malik deyil. Bu nöqtəyi nəzərdən də qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin daşıyıcıları ortaq etnokultural və etnogenetik cəmiyyətə də daxil deyildir. A.Smirnitski də qeyd etmişdir ki, ortaq german dilləri arasında “ideomatik ortaqlıq” olması burada bu dillər arasındakı müştərək idiom bazasının varlığı ilə bağlıdır. (5, s. 56) Misal olaraq deyə bilərik ki, ümumi frazeoloji vahidlər konsepsiyasından çıxış edərək Müasir ingilis dilində mövcu olan “English copulation with countertongue” ifadəsinin alman dilində tam semantik adekvatına təsadüf etmək olar: “englische Kopulation mit Gegenzunge”. Yəni, semantik adekvatlıq xalqlar arasında yüksək səviyyədə olduqda, dilə aid frazeologizmlərdə də semantik adekvatlıq əmsalı yüksəkdir. Buna misal olaraq biz ortaq türk qolu keçmişinə məxsus idiom bazasını deyə bilərik ki, bu da türk qoluna daxil olan dillərin ortaq tarixi keçmişinin varlığı ilə bağlıdır. Məsələn, ümumi frazeoloji vahidlər konsepsiyasından müasir Azərbaycan dilində mövcud olan “Qonşunun toyuğu, qonşunun gözünə qaz görünür” ifadəsinin Türkiyə türkcəsində tam semantik adekvatına təsadüf etmək olar: “Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür”. Lakin müştərək tarixi keçmiş və rəsəliyinə və genetik ortaqlığa malik olmayan, eyni zamanda vahid coğrafi məkanı paylaşmayan dillərdə idiomatik bazanın birliyi müşahidə olunmur.

Semantik adekvatlıq məsələsi baxımından bir sıra çətinliklər vardır ki, bu da dildə lakunaların mövcudluğu ilə şərtlənir. Yəni, semantik adekvatlıq əmsalının aşağı olmasını şərtləndirən ən başlıca səbəblərdən biri lakunalardır ki, onlar da dildəki tərcümə boşluqlarıdır. Lakuna termini ilk dəfə dilçiliyə Y.S.Stepanov tərəfindən

gətirilmişdir. O, lakunaları “dilin semantik xəritəsində ağ ləkələr” kimi adlandırmışdır. (4, s. 93) Q.A.Antipov lakuna ifadəsini bir mədəniyyətə aid olub, digər mədəniyyətdə olmayan anlayış kimi qələmə verir. (3, s. 31) Lakunanın mövcudluğuna səbəb isə dünyanın dil mənzərəsinin rəngarəng olması və hər bir situasiyaya fərqli xalqlar tərəfindən fərqli yanaşmadır.

Mövcud dil bazasında lakunarlığın müşahidə olunduğu frazeoloji vahidlər xalq tərəfindən təsbit olunmuş xüsusi adlara, milli adət və ənənələrə əsaslanır və nəticə etibarilə tarixi-coğrafi şəraitlə əlaqədar yaranan deyimlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllər daha çox digər dillərin frazeologiyasında lakunalar yaratmağa tabedir. (6, s.37-48) Misal olaraq, ingilis dilində şaquli konteksti ingilis xalqının tarixi şəraiti ilə bağlı olan “to send somebody to Coventry” toponim komponentli frazeoloji vahidini deyə bilərik. Belə ki, “birisini bilərəkdən kənarlaşdırmaq” mənasını verən bu ifadə, Koventrinin İngiltərənin parlament qalası olduğu dövrdə, 17-ci əsrdə İngilis Vətəndaş müharibəsi zamanı cəza kimi istifadə olunmasından qaynaqlanır. Kralın əsgərlərinə qarşı insanlar o qədər nifrət dolu idilər ki, royalist məhbuslar Koventriyə göndərilirdi və burada onlara yerlilər tərəfindən məhəl qoyulmayacaqları hiss etdirilirdi.

Bu cür ifadələrin ingilis dili ilə ortaqlıq dil keçmişinə malik olmayan və eyni zamanda qonşuluq əlaqəsinin mövcud olmadığı dillərdə tam semantik adekvatına rast gəlmək mümkün olmur və həmin dildə lakunalar yaranır. Bu səbəbdən də həmin ifadələr yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi semantik adekvatlıq baxımından tam qarşılığı verilə bilmir və leksik izahla sonlanır. “to send somebody to Coventry” toponim komponentli frazeoloji birləşməsinin də Azərbaycan dilində tam semantik qarşılığı mövcud deyildir, buna görə də bu ifadə “salam-sağolu kəsmək” kimi leksik izahla yekunlaşır.

Bizim araşdırmalarımıza əsasən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan və ingilis dillərində toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adekvatlığı baxımından onları 3 qrupa bölə bilərik: Bunlardan birincisi, semantik adekvatlıq əmsalı yüksək olan toponim komponentli frazeoloji vahidlərdir ki, onlar semantik universallıq kimi dəyərləndirilə və hər iki dildə olduğu kimi dil daşıyıcıları tərəfindən

qavranıla bilər. Həmin qrup frazeoloji vahidlərin təhlili onu göstərir ki, bu qrupu əhatə edən toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adekvatlıq əmsalının yüksək olması aşağıdakı faktorlarla şərtlənir: 1) həmin ifadələrin nə Azərbaycan, nə də ingilis tarixi keçmişi ilə bağlı olmayıb, Yunan-Roma və ya şərq mədəniyyətindən qaynaqlanaraq, hər iki xalqın dilinə eyni semantik mənada keçməsi ilə bağlıdır; 2) İngilis mədəniyyətinə aid olub, ingilis dilinin hal-hazırda dünyada qloballaşma dili olaraq, ümumiyyətlə geniş coğrafi-areala yayılması ilə şərtlənən frazeoloji vahidlərdir ki, Azərbaycan dilinə ingilis dilindən çoxlu mənimsəlmələr olub və bu mənimsənilən ifadələr birbaşa ingilis dilindən keçənlərdir.

Təəssüf ki, Azərbaycan dili hegamon dil olmadığına görə, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə ifadələr ixrac olunmur, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə yalnız bir tərəfli olaraq keçən ifadələrin çoxluğu müşahidə olunur. Buna misal olaraq deyə bilərik: “...nearly 60% of Americans believe Kamala Harris is the 'Trojan horse of the hard-Left' and that Joe Biden will not serve a full four-year term.” (7) Qeyd etdiyimiz toponim komponentli frazeoloji vahid nəinki ingilis dilində, eyni zamanda Azərbaycan dilində də ortaq dünya mədəni irsinə söykənir və universal xarakter daşıyır. Belə ki, şaquli kontekst baxımından tarixi-coğrafi şəraitlə yaranan bu frazeoloji vahid Troya şəhərinin yunanlar tərəfindən hiylə yolu ilə işğal edilməsindən qaynaqlanan ifadədir. Yunan ordusu Troya şəhərini 10 il uğursuz mühasirədə saxladıqdan sonra guya Vətənlərinə qayıtdıqlarını göstərərək düşərgələrini yığışdırıb çəkilirlər. Lakin onlar özlərindən sonra ilahə Afınaya qurban kimi hazırlanmış nəhəng taxta at fiqurunu qoyub gedirlər. Troyalılar böyük təntənə ilə atı şəhərə gətirirlər. Ancaq gecə düşdükdən sonra taxta at fiqurunun içərisində gizlənmiş yunan əsgərləri oradan çıxaraq ordunun şəhərə girməsinə kömək edir və beləliklə də Troya işğal olunur. “...“WhatsApp mesajlarınızı qorumur, bu tətbiqetmə foto və mesajları izləmək üçün “Troya Atı” kimi istifadə olunur” deyərək P.Durov istifadəçilərə səsələnib.” (8) Homerin İlliada əsərindəki 4 minillik əhvalat bu gün də aktualdır və bu ifadə bir çox dünya dillərində hansısa bəd niyyəti, riyakar davranışı, xəyanəti həyata keçirmək üçün vasitə mənasında işlədilir.

Eyni zamanda semantik adekvatlıq əmsalı yüksək olan toponim komponentli frazeoloji vahidlərə Amerika kəşf etmək (Amerika açmaq) (to discover America), Rubikonu keçmək (to cross the Rubicon) ifadəsinin asanlaşdırılmış forması olan qırmızı xətti keçmək (to cross the red line) kimi ifadələri də misal olaraq deyə bilərik.

Toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adekvatlığı baxımından ikinci qrupa semantik adekvatlıq əmsalı yüksək olmayan, müəyyən komponent dəyişikliyi ilə mənimsənilən ifadələr aid edilir. Toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adekvatlığı əsasında apardığımız təhlillər onu deməyə əsas verir ki, ingilis və Azərbaycan dillərindəki semantik adekvatlıq əmsalı aşağı olan ifadələr əsasən tranzit dilin müdaxiləsi ilə komponent dəyişikliyinə məruz qalır.

Azərbaycan dili üçün isə əksər hallarda transit dil rolunu rus dili həyata keçirir. Bu zaman təsadüfi deyildir ki, toponimlərin əvəzlənməsi zamanı ingilis və ya ümumavropa mənşəli toponimlər rus toponimləri ilə əvəzlənmişdir. Məsələn, “Rome wasn’t built in a day but these days it feels...” (9) “Rome was not built in a day” ifadəsində kimi toponimin kökü latın dilindən qaynaqlanaraq italyan dilinə dayanır, eyni şəkildə də ingilis dilində mənimsənilmişdir. Lakin ruslar isə bu ifadənin toponimini “Moskva” ilə əvəzləmişdir və biz də Moskva variantını mənimsəmişik. Yəni, qeyd etdiyimiz “Rome was not built in a day” ifadəsinin dilimizə uyğun mənimsənilən forması “Moskva bir günə tikilməyib” frazeoloji vahididir. Hər iki dildə qeyd olunan ifadələr, frazeoloji vahid kontekstindən asılı olaraq hər hansı bir işdə çətinliyi olan şəxsi ürəkləndirmək məqsədilə işlədilir, həm də hər hansı bir işin də tez başa çatmayacağını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Avropada ifadə “Roma” ilə bağlı olaraq işlədildiyi halda, dilimizdə deformasiyaya uğrayaraq coğrafi baxımdan bizə daha yaxın məkan olan “Moskva” ilə əvəz olunmuşdur. Səbəb isə, Romanın Azərbaycana daha uzaq olduğu halda, Moskvanın daha yaxın olması və insanların ifadəni bu cür daha yaxşı qavraması ilə əlaqədardır. Burada rus dilinin də rolu isə danılmazdır, belə ki, dilimizdəki ifadənin formalaşmasında və Azərbaycan dilinə uyğunlaşmasında ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transit dil kimi rol

oynayan dil məhz rus dili olmuşdur. Buna başqa bir şəhər adının deyil, rus şəhərinin ifadədə işlənməsi bariz nümunədir.

Semantik adekvatlıq baxımından toponim komponentli frazeoloji birləşmələrin üçüncü qrupuna semantik adekvatlıq əmsalı zəif olan vahidlər aiddir ki, bu cür vahidlər heç bir dildə leksik-semantik qarşılığı olmayan, yalnız həmin dilin daşıyıcıları tərəfindən anlaşılan və istifadə olunan toponim komponentli frazeoloji birləşmələrdir. Semantik adekvatlıq əmsalı zəif olan toponim komponentli frazeoloji vahidlər başqa dillərdə lakunaların yaranmasına başlıca səbəblərdəndir. V.L.Muravyev və V.V.Kabakçının fikrincə, lakunalar etnik mədəniyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. (3,s.35) Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, dildə mövcud olan bu cür ifadələrin xalqın adət-ənənələri, tarixi-coğrafi arealı ilə bağlı olması və universallıq qazana bilməyərək, öz unikallığını qoruyub saxlaması başqa dildə leksik-semantik boşluğun yaranmasına zəmin yaradır.

Azərbaycan tarixi-coğrafi şəraiti ilə bağlı bir sıra ifadələr vardır ki, bu cür ifadələrdə əsas olaraq toponimin bölgə baxımından xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, Şamaxı batan kimi batmaq (become bankrupt); Aranda tutdan olmaq, dağda qovutdan (Be no better off than at the start) (2) kimi ifadələr bu qəbildəndir.

Şamaxı batan kimi batmaq ifadəsi işi düz gətirməmək, vəziyyəti ağırlaşmaq, iflasa uğramaq deməkdir. İfadə seysmoloji baxımdan həssas olan Şamaxıda tarixən baş vermiş zəlzələ və dağıntılarla bağlı yaranmışdır. Şamaxı və onun ətraf rayonları tarixboyu tez-tez zəlzələlər baş verən ərazilər olmuşdur. Çox-çox qədimlərdən bəri güclü zəlzələlər nəticəsində burada tez-tez böyük dağıntılar baş vermişdir. İlk dəfə 1192-ci ildə güclü zəlzələ Şamaxını dağıtmışdı. 1667-ci və 1669-cu ildə güclü zəlzələ nəticəsində Şamaxı yenidən tamamilə dağılmış, 1859 və 1869-da, həmçinin 1872 və 1895-ci illərdə də güclü zəlzələ nəticəsində şəhər evlərinin çoxu dağılmış və əhali böyük zərər çəkmişdi. Sonuncu dəfə 1902-ci il fevralın 13-də dağıdıcı zəlzələdə şəhərə çox böyük ziyan dəymişdi. Təbii ki, bütün bunlar həmin ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda, dilimizdə “Aşqabad batan kimi batmaq” ifadəsi də vardır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz ifadənin mənası ilə eynilik təşkil edir, lakin, burada toponim olaraq Xəzər dənizi boyunca qonşu ölkə olan Türkmənistanın paytaxtı Aşqabad işlənir. Bu ifadə 1948-ci ildə şəhərdə baş verən zərzələ ilə bağlı yaranmışdır. Dilimizdə mənimsənilməsinə səbəb isə coğrafi baxımdan bizə daha yaxın olduğuna, ümumi tarixi keçmişə malik olduğuna görədir, lakin bu ifadə ingilis dilində analoqa malik deyildir, bud a unikalığı əks etdirir.

Araz aşığındandır, Kür topuğundan (Not to give a damn); Burada mənəm, Bağdadda kor xəlifə (One is one’s own master); Bakı küləyi (Dynamic character) (1) kimi ifadələrin şaquli konteksti tarixi-coğrafi şəraitlə bağlı olduğundan yalnız bizim dilimizdə işlədilən və dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılan ifadələrdir və başqa dillərdə, eyni zamanda ingilis dilində də leksik-semantik lakunaların yaranmasına səbəbdir.

“...Gretna Green becomes hotspot again as English couples work around lockdown.” (10) Yalnız Azərbaycan dilində deyil, ingilis dilində də bir sıra unikal toponim komponentli frazeoloji birləşmələr vardır ki, bunlar yalnız ingilis mədəniyyətinə xas olduğundan həmin dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz asan yol ilə evlənmək mənasını ifadə edən “Gretna Green marriage” birləşməsi isə buna bariz nümunədir. Qretna Qrin Şotlandiya və İngiltərə arasındakı sərhəddə yerləşən köhnə bir Şotlandiya kəndidir. Şotlandiyada qanuni şəkildə on altı yaşından yuxarı bir kişi və bir qadın şahidlər qarşısında ər və arvad elan olunaraq evlənə bilər və bunun üçün valideyn razılığı tələb olunmurdu. İngiltərədə bu cür nikahlar 1745-ci ildə Parlamentin Qanunu ilə qadağan edilmişdi. Qanunda bildirilirdi ki, əgər bir evliliyin tərəflərindən biri 21-dən azdırsa, o zaman valideyn razılığı olmadan evlənə bilməz. Bununla birlikdə, qanun yalnız İngiltərədə qanun kimi qüvvədə idi və Şotlandiyaya bu qanun təsir etməmişdi. Bu səbəbdən də, 21 yaşınadək evlənmək istəyən ingilis cütlükləri çıxış yolunu Qretna Qrinə gedib orada evlənərək tapırdılar. Beləliklə, həmin vaxtdan etibarən Qretna Qrin qısa müddətdə evlənmək istəyən cütlüklər üçün cənnət və qaçaq toyların sinonimi olmuşdur.

Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, hər iki dildə, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində leksik-semantik sistemin əsas hissəsi olan toponim komponentli frazeoloji birləşmələrin yaranması və dildə formalaşması həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi keçmişi, adət-ənənələri, tarixi-coğrafi şəraiti ilə əlaqədar formalaşdığından, hər iki dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərin semantik-adekvatlığı məsələsinə dair fərqliliklərin mövcud olması labüddür.

Ədəbiyyat:

1. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət. Bakı. 2006
2. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı. Altun kitab
3. Дашидоржиева.Б.В. Лакуна в межкультурной коммуникации. Улан-Удэ. Издательство Бурятского госуниверситета. 2013. 122 с.
4. Ларина.Т.В. Озюменко.В.И. Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры. Вестник РУДН. 2013. № 4
5. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М.: Московский Государственный Университет, 1998. 260с.
6. Dobrovolsky, D. O. National and cultural features in phraseology. 1997
7. www.dailymail.co.uk/debate/article-8915507/GUY-ADAMS-Trojan-horse-hard-Left-poised-reins
8. qazet.az/gundem-az/11809/
9. www.theguardian.com/commentisfree/2018/apr/14/rome-extreme-weather-events-italy
10. telegraph.co.uk/news/2020/11/15/gretna-becomes-wedding-hotspot-english-couples-work-around-lockdown/

Ahmadzada L.

About semantic adequacy of phraseological units with toponymic

components

(Summary)

The article discusses Azerbaijani and English phraseological units with toponymic components. Phraseological units with toponymic components are culture-specific because they refer to a unique denotatum belonging to the national culture, especially the names of historical and geographical places of the nation. In this article the phraseological units with toponymic components have been analysed through semantic adequacy theory. The study of phraseological units with toponymic components contribute to a higher level of cross-cultural awareness, and also provides extensive material for adequate study and understanding of background knowledge, linguistic and cultural components that determine "lacunarity" i.e. to some extent "irreducibility" of a fairly significant part of the national phraseological base. Thus, this kind of research contributes to a more adequate intercultural dialogue, as well as the study of foreign languages. When semantic adequacy is high among different nations, the coefficient of semantic adequacy is also high in phraseology related to language. The Azerbaijani and English language careers do not share the common ethnocultural and ethnogenetic society. In this case, lacunae, which are one of the main reasons for the low coefficient of semantic adequacy, are more common between Azerbaijani and English languages.

Ахмедзаде Л.

**О семантической адекватности фразеологизмов с компонентом-топонимом
(Резюме)**

В статье рассматриваются азербайджанские и английские фразеологизмы с компонентом – топонимом. Фразеологические единицы с топонимическими компонентами обладают некой специфичностью и лингвокультурологической обусловленностью, поскольку относятся к уникальному денотату, принадлежащему национальной культуре, особенно к названиям исторических и географических, значимых для того или иного народа. В данной статье представлен анализ фразеологизмов с топонимическими компонентами, на основе материалов английского и азербайджанского языков, которые с свою

очередь, сопоставляются на основе теории семантической адекватности. Изучение фразеологизмов с топонимическими компонентами способствует кросс-культурному диалогу, а также дает обширный материал для адекватного изучения и понимания фоновых знаний, лингвокультурологических составляющих, обуславливающих «лакунарность», т.е. в некоторой степени «непереводимость» достаточно весомой части национальной фразеологической базы. Тем самым, данного рода исследования способствуют более адекватному межкультурному диалогу, а также и изучению иностранных языков. Когда семантическая адекватность высока у разных народов, коэффициент семантической адекватности также высок во фразеологии. Носители азербайджанского и английского языка не являются частями единой этнокультурной и этногенетической общности. И соответственно, в виду данного рода различий, во фразеологической системе азербайджанского и английского языков встречается большое количество лакун, которые являются одной из основных причин низкого коэффициента семантической адекватности.

Rəyçi: f.f.d. A.Nasıyeva

ABDULLAYEVA NƏRGİZ
Azərbaycan Dillər Universiteti
nargiz02031998@gmail.com

MƏTNLƏRDƏ CÜMLƏLƏRİN LEKSİK BAĞLILIĞI

Açar sözlər: interpretasiya, dilçilik, ritorika, üslubiyyat, koheziya, semantika, mətnlərarası əlaqələr

Key words: interpretation, linguistics, rhetoric, stylistics, cohesion, semantics, intertextuality

Ключевые слова: интерпретация, лингвистика, риторика, стилистика, сплоченность, семантика, интертекстуальность

Mətn dilçiliyi filoloji elmlər dairəsində ən yeni və gənc sahə hesab olunur. Mətnlə bağlı bir sıra nəzəri problemlər ənənəvi cümlə qrammatikası səviyyəsində həllini tapmadığından, mətn dilçiliyi ilk dəfə olaraq mətnə lingvistik material kimi deyil, tədqiqat obyektinə kimi yanaşdı.

XX əsrin ikinci yarısından etibarən dilçiliyin əsas xüsusiyyəti dil şəxsiyyətinin emosional sferası, sözün təsir qüvvəsi kimi problemlər, bundan başqa, kommunikanta (kommunikasiya prosesinin iştirakçısı) şəxsi xüsusiyyətlərin və bütöv nitq təsirlərinin tədqiq edilməsi imkanı, dil nişanları və onların istifadəçilərinin qarşılıqlı fəaliyyəti məsələləri olmuşdur. Çünki ədəbi əsər kommunikativ istiqamətlənmiş şifahi əsər kimi yalnız hadisələrin təsviri ilə məhdudlaşmır, o personajların və mətnin bədii obrazının qavranılmasına təsir edən dil vasitələri ilə ötürülən hissləri də özündə ehtiva edir. Bu o deməkdir ki, ədəbi əsərin oxucusu hər bir kommunikantın şəxsi və sosial təcrübəsi əsasında ünsiyyətin aktiv subyektinə kimi qəbul olunmağa başlayır. Bu nöqteyi-nəzərdən ədəbi əsər mətnin müxtəlif dövrlərdə bir sıra obyektiv və subyektiv amillər əsasında formalaşmasının ardıcıl variantının nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir. Lakin Bədii mətnin interpretasiyası ədəbi əsərin ideya-estetik, məzmunlu və emosional informasiyasının müəllif nöqteyi-nəzərinin və dünyagörüşünün bərpası yolu ilə mənimsənilməsi kimi müəyyən edilir. Mətnə hər bir bədii obrazın özünəməxsus semantikasi var və kompozisiya şəklində təşkil edilmiş nitq strukturunda yer alır. Bundan əlavə, tədqiqatımız üçün kommunikativ-praqmatik məzmun vacibdir. Bu, müəllifin kommunikativ - praqmatik prinsipini müəyyən edən və təsirin müəyyən kommunikasiya - praqmatik məqsədi ilə qəbul edən şəüurunda aydın olan bədii obrazın əsas əlamətlərinin məcmusudur.

Ədəbi mətnlər öyrənənlərə digər mədəniyyətlər haqqında olan düşüncələrini, 'fərq' şəüurunu inkişaf etdirməyə və tolerantlığı inkişaf etdirməyə kömək edə bilər. Bədii mətnlər hər hansı bir hekayə, roman və ya şeir kimi qəbul edilə bilər. Əlbəttə

bəzi fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. İlk öncə, bədii mətn üslub olaraq bədii üsluba aiddir. Mətn yazıçının təsəvvürünü, bir və ya bir başqa məlumatı təqdim etmək qabiliyyətini, elə bir bədii məqalədə və ya bir iş sənədində, bir bəyanat, alındı və ya tərcümeyi-hal olsun, qeyri-bədii mətnədə görülməyən hissələrini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bədii mətn də bütövlük kateqoriyasına malikdir. Yəni, bütün elementlər qarşılıqlı əlaqələndirilir və vahid inteqrasiya quruluşu təşkil edir. Bundan əlavə, onun fikir və əsas fikir var. Mətn daxilindən mütəmadi olaraq cümlələr, birləşmələr çıxarmaq mümkün deyil. Bu halda, onun hissələri arasında daxili əlaqələr itirilir [4, s.76].

Beləliklə vahid mətn mədəniyyətini, elm də onun içində olmaqla, bütün adamlar tərəfindən birmənalı anlaşılması üçün cəmiyyətdə fasiləsiz təhsil sistemi yaradılmışdır. Bu sistem elmi informasiyanın, cəmiyyəti idarə etməyin əsasları olan qanunların və digər normaların, işarə sistemlərinin birmənalı başa düşülməsi üçün yaradılır. Bu mənada, vahid mətn mədəniyyətinin özündə konkret mənə yoxdur: mətnlərin mənaları dil daşıyıcılarının düşüncəsində, onların şərh kimi, yozumu kimi, onların fərdi anlama şəkli kimi mövcud olur.

Xüsusi elmi hazırlığı olmayan adam ədəbi mətni, əsəri oxuyanda onun təəssüratları fərdi və subyektivdir. Bu təəssürat ən çox həmin adamın yaddaşından, şəxsi təcrübəsindən, problem və komplekslərindən asılıdır. Ona görə xalis fərdi akt kimi götürdükdə ədəbi mətnin qavrayışı məzmunca subyektivdir və ciddi sosial məzmunundan uzaqdır. Lakin mətnin özü bir hadisə kimi öz təbiəti etibarlı ilə digər adlara, cəmiyyətə ünvanlı olur, ən azı informasiya ötürmək xarakteri daşıyır.

Yazı kütləviləşdikcə isə mətnlər fərdlərə sosial bir istiqamət verməyin, kollektiv bir anlayış yaratmağın, hansısa əhkam, qanun, dünyagörüşünün, elmi həqiqətin anladılması formasıdır. Hətta fərd bir həqiqəti ifadə edəndə də mətn müəllifin mühüm saydığı bir baxışı digər adamlara çatdırmaq niyyəti daşıyır. Ona görə insanların bütün fəaliyyət formaları, o cümlədən psixi fəaliyyət formaları kimi, yazılmış mətnlər də istisnasız olaraq istiqamətlidir, niyyətlidir, məqsədlə yüklənmişdir. Bu məqsədlə yüklülük ən azı ikinci bir şəxs üçün, amma bütün hallarda digər adamlar üçün

müəyyən həqiqət və subyektiv təəssürat daşıyıcısıdır. Savadsız adam üçün dünyanın bütün kitabları adi daş parçasından fərqlənmir. Ona görə ki, vahid mətn mədəniyyəti və hətta dilin özü də insan tərəfindən doğulandan sonrakı dövrdə öyrənilir. Mətn mədəniyyətini öyrənmək, anlamaq problemi doğulan hər adamla fərdi və eyni zamanda, ictimai vəzifə kimi ortaya çıxır. Cəmiyyətdəki iyirmi və daha çox il davam edən təhsilin özü də müəyyən mənada vahid mətn mədəniyyətinin ictimai normalar əsasında birmənalı şərhinin formasıdır [1, s.22].

Bədii mətnlərin ümumi bir məqsədi olmasına və eyni şəkildə işlənməsinə baxmayaraq, müxtəlif növ bədii mətnlər mövcuddur. Bu tiplərə povest mətni, bədii təsvir, şəxsi cavab mətni, icmal mətni daxildir. Şəkil kitabları, cizgi filmləri, bədii və nağıllar povest mətnlərinin yaxşı nümunələridir. Müəllif mesajını müəyyən bir kontekstdə kodlayır. Bu cəhətlər povest mətnini insanları, personajları, yerləri, hadisələri və əşyaları xəyali şəkildə təsvir edən təsviri mətndən fərqləndirir. Təsvir mətnləri bəzi xüsusiyyətlərin, fiziki görünüşün və ya mənzərələrin konkret və təfərrüatlı təsvirini təqdim edə bilər. Digər bədii mətn növləri arasında bədii təkrar sayma və icmal var. Ədəbi sayma əsərləri başqalarını əyləndirmək üçün hekayələr, pyeslər, filmlər və şəxsi təcrübələrdəki hadisələri izah edir. Daha maraqlı və cəlbedici etmək üçün müəlliflər yenidən məlumatlarını arxa plan məlumatlarından başlayaraq ardıcılıqla izləyirlər, sonra hadisələri vaxt ardıcılığı ilə izah edir və nəhayət, hadisələr və ya personajlar barədə şəxsi şərh ilə izah olunan hekayəni sona çatdırırlar. Nəticə olaraq, bədii mətnlər fərqli xüsusiyyətlərə sahib müxtəlif növlərdə təmsil oluna bilər. Bununla birlikdə, hamısı eyni yaradıcılıq, yazarın seçim azadlığı, yenilik xüsusiyyətləri və xəyal gücünü özündə əks etdirir.

Mətnə cümlələrin leksik bağlılığı olduğu kimi qrammatik bağlılığı da var. Əlavə olaraq bunları da deyə bilərik: Mətn ünsiyyət prosesində mövcud olan ən böyük nitq vahididir. Mətn - böyük və ya kiçik həcmdə bitkin məzmunu və bu məzmunu təqdim edən formaya malik şifahi və ya yazılı işarələr sistemidir [5]. Beləki, mətn leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrlə birləşən, müəyyən pragmatik məqsədə malik olan, struktur-semantik tam kimi çıxış edən cümlələrin

məqsədyönlü ardıcılığdır. Mətn- bitkinliyə malik olan, yazı sənədi şəklində obyektlənmiş, həmin sənədin tipinə uyğun olaraq ədəbi cəhətdən işlənmiş olan nitq yaradılma prosesi ilə əlaqədar bir əsəri xatırladır. Bu elə bir əsərdir ki, başlıqdan, bir sıra məqsədyönlü və pragmatik mənaya malik olan, müxtəlif tip leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrlə birləşmiş xüsusi vahidlərdən ibarətdir.

Mətni yalnız dilçilik deyil, digər elm sahələri - ədəbiyyatşünaslıq, leksikologiya, üslubiyyat, sosiologiya da tədqiq edir. Fikrin əsaslanması üçün bunları da qeyd etmək yerinə düşərdi: İstənilən mətn heç də vakuumda mövcud olmur. O həm danışan(mətnin yaradıcısı), həm də dinləyən(subyekt) tərəfindən xüsusi situasiyalarda yaradılır və anlaşılır. Buna görə də, mətnin yaranması təkcə semantik-sintaktik-koqnitiv hadisə deyil, eyni zamanda sosial hadisədir və mətnin bu cəhətləri qarşılıqlı əlaqədədir [2, s. 10]

Həmçinin dilçilik tədqiqatlarında da iki növü göstərilir: Mikro və Makro

Mikromətnlər - linqvistikada xüsusi səciyyəvi əlamətləri daşıyan vahidlər nəzərdə tutulur. Mikromətnlər məhz bu anlamda sintaktik bütövlərlə uyğun sayılır. Bir sıra dilçilik ədəbiyyatlarında “sintaktik bütöv”, “abzas”, “diskurs” terminlərinin sinonimi kimi çıxış edir. Makromətnlər – məqsədi, strukturu, qrammatik və kommunikativ bütövlüyü olan abzaslar, geniş mənada çoxlu cümlələr toplusundan ibarət mətnlər başa düşülür. Mətnin daxili mexanizmini formalaşdıran bir sıra faktorlar var: nominativ komponentlərini şərtləndirən, sintaktik xüsusiyyətlərinə nəzarət edən, məlum semantik xüsusiyyətlərinə nəzarət edən, koqnitiv xüsusiyyətlərinə nəzarət edən mexanizmlər.

Mətnin qurulması üçün özünəməxsus əlamətləri vardır: Mətn mənə və qrammatik cəhətdən bağlı olmalı; üç hissədən ibarət olmalı- giriş (introduction), əsas (main part), nəticə (conclusion) - Struktur-kompozisiyon baxımdan mətn 1)başlanğıc 2)orta 3)son; məzmununa görə mətnin xarakteri olmalı. Xarakterindən asılı olaraq mətn 3 növə ayrılır:

1. nəqli
2. təsviri,

3. mühakiməvi

Mətnin yaradılması üçün yeddi göstərici mühüm əhəmiyyətə malikdir: 1.Birləşmə, 2.uyğunluq, 3.məqsədlilik, 4.münasiblik, 5.kontekst, 6.informativlik, 7.mətnlərarası əlaqə. [3,s. 53]

Koheziya (surface structure) - qrammatik formal əlaqələrin məcmusunu təşkil edir. Cümlə daxilində, eləcədə cümlə hüdudları xaricindəki elementlərin leksik və qrammatik cəhətdən uzlaşmasını nəzərdə tutur.

Koherensiya (deep structure) - məna əlaqələrinin birliyi. Burada əsas “hörgü”nü təşkil edən hissəciklərin uzlaşmasıdır.

Məqsədlilik (intentionality) - məlumat göndərən öz məqsədinə çatmaq üçün məhz nitq vasitəsilə ünvan sahibinə təsir edir. Və ya əksinə ünvan sahibindən maraqlı informasiyanın alınmasını təşkil edir.

Qəbul edilməlik (acceptability) - ünvan sahibinin kommunikativ hazırlığı. Burada acceptorun məlumatı nə dərəcədə qəbul etməyi və dərk etməyi əsas götürülür.

Situasiya əlaqəsi (situationality) - mətnlə kommunikativ situasiya arasında bağlılıq. Burada əsas məqam situasiyanın yaranması və qəbul edilməsi ilə əlaqədardır.

Məlumatlandırma (informativity) - informativlik meyarı. Mətn həmçinin özündə yeni məlumat ehtiva etməlidir. Bu funksiya ünvan sahibinə yeni məlumatın çatdırılması ilə tamamlanır.

Mətnlərarası əlaqələr (intertextuality) - Müxtəlif məzmunu malik mətnlər də janr və digər xüsusiyyətləri baxımdan uyğundur. Bu xüsusiyyətlərin birgəliyi mətnin ünsiyyətdə olması üçün vacibdir. Ünsiyyət olmayan mətnlər qeyri-mətn kimi başa düşülür.

Mətnlərin düzgün təşkilində inteqrasiya, leksik, semantik,qrammatik bağlılıq və bütövlük əsas məqamlardandır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı-Mütərcim,2008

2. Hüseynova M.Ə. Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv amillər. Bakı:Sabah,2007

3. Məmmədov.A.Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi.Bakı:Elm,2001

4. Martoon W.Bloomfield. Stylistics and the Theory of Literature. University press,1976

5. <http://www.tipii.edu.az/az/article/238-matn-va-onun-tiplari>

Abdullayeva N.

Lexical connection of sentences in the texts

(Summary)

Textual linguistics is one of the most widely studied field in linguistics. There are many definition of text. The main and comprehensive definition of text: The text is the largest unit of speech in the process of communication, combined with lexical, grammatical and logical connections, with completed content. The reasons and conditions of the emergence of textual linguistics as an independent field of linguistics can be traced from the researches of K.Abdullayev, L.I Zilberman, T.M Nikolayeva,, A.Abdullayev. Integrity in the text is the main category, so all the elements form a single integrated structure.

Абдуллаева Н.

Лексическая связь предложений в текстах

(Резюме)

Текстовая лингвистика - одна из наиболее широко изучаемых областей лингвистики. Есть много определений текста. Основное и исчерпывающее определение текста: текст - это самая крупная единица речи в процессе общения в сочетании с лексическими, грамматическими и логическими связями с завершенным содержанием. Причины и условия возникновения текстологической лингвистики как самостоятельной области языкознания прослеживаются в исследованиях Л. И. Зильбермана, Т. М. Николаевой, К.

Абдуллаева, А. Абдуллаева. Целостность текста - это основная категория, поэтому все элементы образуют единую целостную структуру.

Rəyçi: dos. M.Hüseynova

QULİYEVA ÇİNARƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
chinaraqulieva@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KONVERSİYANIN GENİŞ YAYILMA SƏBƏBLƏRİ

Açar sözlər: dil, konversiya, təşəkkül, sözdüzəltmə, məna, geniş yayılma, keçid

Key words: language, conversion, formation, word-formation, meaning, wide spread, transition

Ключевые слова: язык, конверсия, создание, словообразование, смысл, широко распространенный, переход

Konversiya bir söz sinfinə aid olan bir sözün tələffüzündə və yazılışında heç bir dəyişiklik olmadan digər söz sinfinə keçirilməsi kimi müəyyən oluna bilər. İngilis dilində konversiya hadisəsinə məhdudiyət olmadığı üçün yeni sözlərin istehsalı üçün çox məhsuldar bir qaynaqdır. Əslində bu söz düzəltmə prosesi o qədər müntəzəm olaraq baş verir ki, bəzi alimlər bunu söz düzəltmək əvəzinə sintaktik istifadə kimi qəbul etməyi üstün tutur (8, 27). Pyles və Algeo (9, 281) sözlərin bir qrammatik funksiyadan digərinə çevrildiyini vurğulamaq üçün “funksional keçid” ifadəsini istifadə etmişlər. (10, 100)

Konversiya bir növ isimdən digərinə və ya bir növ feildən digərinə dəyişməklə də ehtiva edə bilər, məsələn, sayıla bilməyən isimlərin sayılması və yaxud əksinə. Məsələn:

Tea, coffee, sugar sayıla bilməyən isimlər olsada halbuki teas, coffees, sugars sayılabilən isimlərdir. Hətta bəzi xüsusi adlar vardır ki, ümumi isim kimi istifadə olunur. Məsələn, rentgen hazırda tibb sabəsində istifadə olunan bir cihaz kimi tanınsada, əslində bu ad onu icad edən alim-Rentgenin adı ilə bağlıdır. Konversiya daha çox bir söz sinfindən digərinə keçməklə özünü göstərir. Konveriyanın əsas növləri:

isim-feil, feil-isim, sifət-isim və sifət-feil

İsim-feil bottle-to bottle (qab-qablaşdırmaq)

Feil-isim to run-running (qaçmaq-qaçış)

Sifət-isim beautiful-beauty (gözəl-gözəllik)

Sifət-feil wrong- to wrong (səhv-səhv etmək)

Hər bir konkret dil müəyyən zaman kəsiyində inkişaf edir, təkmilləşir, başqa dillərlə təmas prosesində zənginləşir, sabitləşmiş normalara malik ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlir. Dilin inkişafı prosesində onun vahidləri və kateqoriyalarında keçid hadisəsi də geniş müşahidə olunur. Dilçilikdə keçid nəzəriyyəsi əvvəlcə dilin maddi forması tarixinin, yəni onun səs, tərkib və sonluqlarının öyrənilməsi ilə bağlı meydana çıxmışdır [14, 5].

Konversiya latın mənşəli “conversio” sözündən yaranmışdır. Mənası dəyişilmə, çevrilmə deməkdir. Dilçilikdə bu hadisə vasitəsilə müəyyən söz esasının öz fonetik və morfoloji tərkibini dəyişmədən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni sözlərin yaranması kimi başa düşülür. [6, 480] Akademik A.Axundov “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu terminin latın mənşəli olub, mənasının “1) dəyişmə, bir haldan başqa hala keçmə; 2) dilçilikdə isə substantivləşmə (isimləşmə), verballaşma (feilləşmə)” olduğunu göstərmişdir. [3, 179]

V.N.Yartsevanın “Ensiklopedik dilçilik lüğəti”ndə “konversiya” termini bu başlıqlar altında izah edilir:

1. qrammatika və leksikada konversiya

2. söz yaradıcılığında konversiya

Leksik konversiya qrammatikada olan konversiyadan fərqli olaraq müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Bu sözlər “leksik konversivlər” adlanır. Məndə eyni fəaliyyət və əlaqəni müxtəlif, əks istiqamətlərdə təqdim etməklə subyekt və obyekt rollarını dəyişirlər.

Konversiya xüsusi sözdüzəldici şəkilçilər olmadan sözyaratma vasitəsi, sözdə heç bir dəyişiklik baş vermədən onun bir nitq hissəsindən digərinə keçididir. Konversiya vasitəsilə yaranan yeni söz tamamilə başqa bir qrammatik kateqoriyaya keçir, keçdiyi sözün qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır. Bir nitq hissəsindən digərinə keçid prosesi nitq hissələrinin bütün sistemini əhatə edir.

Sözdüzəltmə vasitələrindən biri də sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi ilə söz düzəldilməsidir. Ümumiyyətlə, bu sözdüzəltmə üsulu sözdüzəldici şəkilçisi olmayan dillərdə daha geniş yaranmışdır. Söz yaradıcılığında konversiya prosesinin tədqiqi qrammatika və leksikaya nisbətən üstünlük təşkil edir. “Böyük ensiklopediya” da qeyd edilir ki, konversiya sözün qrammatik xarakteristikasının dəyişilməsi vasitəsilə həyata keçirilən sözdüzəltmə üsuludur. Xarici uyğunluğa baxmayaraq, əsas və ondan törənən söz müxtəlif sözlərdir, onlar arasında semantik əlaqə müxtəlif ola bilər. Məhsuldarlıq əsasən sözün leksik mənası və struktur xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşır.

Dildə konversiya vasitəsilə bir-biri ilə əlaqəli olan sözlərin omonim statusu qazanması hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Bu məsələ ilə bağlı dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. V.V.Babaytseva belə sözləri omonim hesab edir [12, 13], E.S.Kubryakova isə omonim hesab etmir [15, 236]. Məlum olduğu kimi, sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsinin, yəni konversiyanın müxtəlif növləri vardır. Bunlar leksik-semantik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik konversiyadır.

Leksik-semantik konversiya yalnız köklərdən ibarət olub, heç bir şəkli dəyişikliyə uğramadan bir nitq hissəsindən digərinə keçir. Bu zaman söz keçdiyi nitq hissəsinin sintaktik funksiyasını daşıyır.

Morfoloji-sintaktik konversiya zamanı isə hər hansı bir nitq hissəsi keçdiyi nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini qəbul edir və ya bir nitq

hissəsinə məxsus qrammatik formalar keçdiyi nitq hissəsinin morfoloji göstəricisi olmaq statusunu qazanır. Bu konversiya növü özünü ən çox rus dilində göstərir. Qeyd olunan konversiya növü F.A.Qəniyev tərəfindən morfoloji-semantik konversiya adlandırılmışdır. Həmin konversiyayı F.A.Qəniyev belə izah edir: “Bu söz formasının onun əvvəlki paradiqmasından təcrid olunması yoluyla başqa nitq hissəsinə keçməsidir” [13, 32].

Semantik-sintaktik konversiya zamanı isə sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etmiş sözlər müxtəlif nitq hissələri kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, dilçilərdən bir çoxu konversiyanın sözün kökündə heç bir dəyişiklik baş vermədən onun bir söz sinfindən digərinə keçidi kimi də izah edirlər. Bunlara rus dilçilərindən A.İ.Smirnitski, O.S.Axmanova, Y.Y.Jluktenko, O.D.Meşkov, eləcə də Azərbaycan dilçilərindən M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və başqalarını misal göstərmək olar. Azərbaycan dilçilərindən M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayevanın fikrincə, konversiya sözün öz morfoloji və fonetik tərkibini saxlamaqla bir nitq hissəsindən digərinə keçməsidir [2, 140].

V.N.Yartsevanın redaktəsi ilə işıq üzü görün “Ensiklopedik dilçilik lüğəti” ndə verilmişdir. Bu kitabda konversiyanın elmi izahı əksər dilçilər tərəfindən məqbul hesab olunur. Əgər konversiya sözünün mənası “dəyişilmə, çevrilmə” dirsə, onda onu istənilən dil vahidləri sinfinin dəyişilməsi və çevrilməsi hesab etmək olar. Amma bu sahənin əksər tədqiqatçılarının fikrincə, həmin dil hadisəsi zamanı söz öz morfoloji və fonetik tərkibini dəyişmədən bir söz sinfindən digərinə keçir. Sözlər sözdüzəldici şəkilçiləri qəbul etməklə də bir söz sinfindən digərinə, daha doğrusu, bir nitq hissəsindən başqasına keçə bilirlər. Lakin bu hal şəkilçi vasitəsilə baş tutan sözdüzəltmə növünə aiddir və konversiyayla eyniləşdirilməməlidir. Bu cəhəti nəzərə alaraq, F.Veysəllinin prefiks və suffikslərlə, yəni şəkilçi vasitəsilə sözdüzəltmə üsulunun konversiyaya aid etməsini düzgün hesab etmək olmaz.

Dilin bütün səviyyələrində özünü göstərən dil vahidlərinin bir nitq hissəsindən digərinə keçidi və yerdəyişimini əks etdirən konversiyadan savayı, dildə bütün

cümlənin sözə çevrilməsi və ya nominallaşması, bir cümlə quruluşundan digərinə keçid və digər hallar da konveriyaya aid edilməlidir.

İngilis dilində konversiyanın təşəkkülü:

İngilis dilində konversiya vasitəsilə yeni sözlər yaranarkən həmin sözlərdə əsasən, aşağıdakı dəyişikliklər baş verir:

1. Yeni söz, yeni nitq hissəsində qrammatik formaların yaranmasına xidmət göstərən bütün sonluqları qəbul edir, yəni o yeni paradigmatmaya aid edilir və yeni qrammatik kateqoriyalarla xarakterizə edilir. Məsələn -pilot (təyyarəçi, pilot, bələdçi) ismindən to pilot (aparmaq, pilotluq etmək, bələdçilik etmək feili yaranmışdır."To pilot" feili bu nitq hissəsinə xas bütün formaları alır. Məsələn:

to pilot

pilots (III şəxs indiki qeyri- müəyyən zaman forması)

piloted (keçmiş zaman və keçmiş zaman feili sifət forması)

piloting (indiki zaman feili sifət forması və cerund)

2. Yeni söz başqa sintaktik funksiya və uyğunluq əldə edir, məsələn isim qaydaya görə mübtəda, tamamlıq, xəbərin ad hissəsi, təyin funksiyalarında işlənir.

3. Yeni söz yeni leksik-qrammatik mənə əldə edir. Konversiya vasitəsilə sözyaratma prosesində mövcud sözün kateqorial mənasında dəyişkənlik baş verir. Məsələn, əşyavilik mənasında olan söz hərəkət və ya proses mənasını alır.

Müasir ingilis dilində konversiyaya nəinki sözlər, həm də cümlələr də məruz qalır. Bu zaman sözyaradıcılığı ilə sintaksis arasında əlaqə özünü açıq büruzə verir. Sintaktik vahidin leksik vahidə keçidi zamanı fonetik və mənə qovuşuqluğu müşahidə olunur. Yəni, bu zaman belə konstruksiya cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir, müəyyən və qeyri-müəyyən artikllarla işlənir, sözdəyişdirici və sözdüzəldici morfemlərlə formalaşa bilər. Məsələn, Johnny-come-lately (Johnny-come-latelies, Johnnies-- come-lately) - 1) ən son dəqiqə və ya çox gec gələn adam 3) sadəlvh insan [1-807].

Müasir ingilis dilində konversiyanın məhsuldarlığını məhdudlaşdıran bəzi amillər də vardır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Sözün leksik mənası;
2. Sözün struktur xüsusiyyətləri;
3. Yeni törəmənin dilin lüğət tərkibinə daxil olması.

Birinci amili belə sübut etmək olar ki, məsələn, ingilis dilində bütün fəaliyyət bildirən feillərdən konversiya vasitəsilə isim düzəlmir. Doğrudan da, ingilis dilində bir qrup feillər vardır ki, konversiya vasitəsilə isimlər yarada bilmirlər. Bütün bu feillər uzunmüddətli fəaliyyət bildirir. Belə ki, bu başqa qrup feillərdən fərqli olaraq müvəqqəti hərəkəti əks etdirmir. Məsələn, to suffer (əziyyət çəkmək), to live (yaşamaq), to eat (yemək) və s. [7-27]. İkinci amilə isə struktur cəhətcə mürəkkəb sözlərin az bir qisminin bu dildə konversiyaya məruz qalmasını misal gətirmək olar. İngilis dilində isim düzələn bəzi isimlər feillərə keçə bilmirlər. Məsələn “tion” suffiksi.

Üçüncü amil isə belə izah edilə bilinər ki, ingilis dilində konversiya vasitəsilə yaranan istənilən söz onun lüğət tərkibinə daxil olmur.

Ümumiyyətlə, müasir ingilis dilində bütün konversiya modelləri məhsuldardır. Amma bu dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində isim→feil, feil→isim, isim→sifət, sifət→isim istiqamətində olan konversiya daha böyük rol oynayır.

Müasir ingilis dilində konversiyaya nəinki sözlər, həm də cümlələr də məruz qalır. Sintaktik vahidin leksik vahidə keçidi zamanı fonetik və məna qovuşuqluğu müşahidə olunur. Yəni, bu zaman belə konstruksiya cümlənin bir üzvü kimi çıxış edir, müəyyən və qeyri-müəyyən artikllərlə işlənir, sözdəyişdirici və sözdüzəldici morfemlərlə formalaşa bilər. Məsələn, Johnny-come-lately (Johnny-come-latelies, Johnnies-- come-lately) - 1) ən son dəqiqə və ya çox gec gələn adam 3) sadələhv insan [1-807].

İngilis dilini lüğət tərkibi tarixin müəyyən mərhələlərində konversiya vasitəsilə formalaşmış sözlərdən ibarətdir. Bu konversiyaya həm ənənəvi, həm də təsadüfi konversiya halları aiddir. Təsadüfi konversiya halına ingilis dilində çox tez-tez rast

gəlinir. Bu zaman yalnız verilən kontekstdə hər hansı bir mənanı daha aydın ifadə etməkdən ötrü isimlərdən feil və sifətlər yaranır.

Məsələn, It was washed and mended. (Bu yuyulub və təmir edilmişdi.) Bu cümlədə to wash (yumaq) feili təsadüfi, kontekstdən asılı olaraq wash (yuma) ismindən konversiya olunmuşdur.

Müasir ingilis dilində elementar transformasiya növlərindən biri olan birləşməyə bu dildə tez-tez rast gəlinən ixtisarı misal gətirmək olar. Məsələn: He can not do this work. → He can't do this work. (O bu işi edə bilmir.) Burada "not" hissəciyi ixtisar edilir və "can" modal feilinə birləşir. Eləcə də ingilis dilində əvəzlənməyə misal olaraq bu cümləni göstərmək olar: It is difficult for me to understand the book. → The book is difficult for me to understand. (Mənim üçün kitabı başa düşmək çətinidir.) Bu prosesi ingilis dilində baş verən aktual üzvlənmə də adlandırmaq olar. Silinmə adlanan elementar transformasiya zamanı isə ismi birləşmə və feili söz birləşmələrinin silinməsi baş verir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz dilçilər "not" hissəciyinin "n't" hissəciyinə transformasiyasını "konversiya" adlandırmışlar [11, 21].

Deyilənlər bir daha sübut edir ki, ingilis dilində həm söz yaradıcılığında, həm də qrammatikada konversiya geniş yayılmışdır. İngilis dilində konversiya hadisəsi daha çox söz yaradıcılığında müşahidə olunur. Fikrimizcə, konversiya hadisəsinin həmin dilin leksik tərkibində, eləcə də sintaksis quruluşunda geniş tətqiqi aparılmalıdır.

Konversiya hadisəsi daha çox flektiv dillərə məxsus olsa da, bu dil hadisəsinə müəyyən qədər Azərbaycan dilində də rast gəlinir. Ana dilimizdə qrammatik və leksik mənalar ən çox sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkildə vasitəsilə reallaşır. Azərbaycan dilində sözlər bir nitq hissəsindən digərinə keçə bilər. Xüsusən bütün nitq hissələrindən olan hər hansı bir söz isim kimi işləyə bilər. S.Abdullayeva bu barədə yazır: "Konversiya Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Bu proses sözün çoxmənalılığını və bəzi formaların öz paradigmalardan ayrılması nəticəsində baş verir. Konversiya nəticəsində omonimliyin müxtəlif növləri omoformlar, omoqraflar və omonimlər yarana bilər" [1, 35].

Axundov əvvəl bu hadisənin Azərbaycan dilində beş növdə olduğunu qeyd edirdisə də [4, 67], sonralar konversiyanın dilimizdə yalnız dörd növünün olduğunu göstərir, ilk bölgədəki morfolji-semantik növü ikinci bölgüyə daxil etmir və konversiyanın bu növlərini göstərir:

- 1) sintaktik konversiya
- 2) morfoloji-sintaktik konversiya
- 3) semantik-sintaktik konversiya
- 4) semantik konversiya” [5, 160].

A. Axundovun ikinci bölgüsü daha məqbul hesab edilməlidir. Birinci bölgüdə adını çəkdiyi morfoloji-semantik konversiyanı alim hər hansı bir nitq hissəsinin sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək, başqa bir nitq hissəsinə keçməsi kimi izah edir. O, buna misal olaraq gözəl sifətinin –lik, bax feilinə -ış şəkilçisi əlavə edilməklə gözəllik və baxış kimi düzəltmə isimlərinin yaranmasını nümunə göstərir [4, 68]. Əlbəttə ki, bu proses heç vaxt konversiya adlandırıla bilməz. Çünki “konversiya semantik inkişaf əlaqədar müəyyən sözün heç bir sözdüzəldici vasitənin köməyi olmadan başqa nitq hissəsinə keçməsi prosesidir” [1, 13]. Bu sadəcə olaraq dildə sözlərə sözdüzəldici şəkilçi əlavə etməklə, onlardan düzəltmə nitq hissələrinin yaradılmasıdır. Növbəti dörd növ belə izah edilir:

“Sintaktik konversiya bütün nitq hissələrinə aid sözlərin heç bir dəyişikliyə uğramadan başqa nitq hissəsinə keçməsidir. Morfoloji-sintaktik cəhətdən konversiya zamanı isə hər hansı bir nitq hissəsinə mənsub söz başqa nitq hissəsinə keçərkən həmin nitq hissəsinə məxsus qrammatik kateqoriyaların şəkilçisini də qəbul edir. Yəni, substantivləşmə zamanı hal, cəm, mənsubiyyət, verbəlləşmə zamanı isə inkarlıq, növ, zaman və s. şəkilçilərini qəbul edir. Alimin fikrincə, sintaktik konversiyaya nisbətən burada konversiya dərəcəsi daha yüksəkdir. Semantik-sintaktik konversiyaya ən çox substantivləşmə və adyektivləşmə hadisəsi aid edilir. Bu zaman bəzi sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etmiş sözlər həm isim, həm də sifət kimi işlənir” [4, 66-67]. Azərbaycan dilində belə sözlərə ən çox “-çı”, “-lı” kimi sözdüzəldici şəkilçilər qəbul etmiş sözləri aid etmək olar. M.Hüseynzadə bunun haqqında belə

deyir: “Fikrimizcə, bu şəkilçilərlə əmələ gələn sözlər, əsasən, peşə və sənət bildirən düzəltmə isim olur.

Semantik konversiya isə tamamilə onomastika sahəsinə aid edilir. Semantik konversiya zamanı müəyyən nitq hissəsinə aid söz həmin nitq hissəsi ilə bütün semantik və qrammatik əlaqələrini itirərək yeni bir nitq hissəsinə keçir. Alimin fikrincə, “bu zaman əsasən feillər və sifətlər substantivləşir [4, 69-70]. Bu zaman çoxlu insan adları dilimizdə baş verən semantik konversiyanın məhsuludur. Məsələn, belə adlara Solmaz, Sevər, Sevil kimi substantivləşən feilləri, Sadiq, Şirin və s. kimi substantivləşən sifətləri aid etmək olar. Misallardan da göründüyü kimi, Azərbaycan dilində hər dörd növ konversiya geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva S. Müasir Azərbaycan dilində zərf. Bakı, Maarif, 1991, 121s
2. Adilov M.İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 358 s
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı Şərq-Qərb, 205, 451 s
4. Axundov A. Azərbaycan dilində konversiya // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1977, No1, s. 66 -71
5. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 278 s.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə, V cild., Bakı: Azərb. SSR Dövlət Nəşriyyatı, 1981, 591 s.
7. Sevər Orucova, Dildə Konversiya Hadisəsi. Elm və təhsil: Bakı 2018 10,
8. Bauer, L. (1983) English Word Formation. Cambridge University Press
9. Bauer, L. (1993) ‘Word Families’ International Journal of Lexicography
10. H. Jackson, ‘Words, Meaning and Vocabulary
11. Roderick A. Jacobs., Peter S. Rosenbaum. English transformational grammar. London: Blaisdell Publishing Company, 1968, 290 pp
12. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе. Конструкции, сочетающие свойства двусоставных и односоставных (безличных именных) предложений. Воронеж: Черноземное книжное издательство, 1967, 392 с.

13. Ганиев Ф. А. Конверсия в татарском языке. Казань: Татар. Кн. Изд-во, 1974, 231 с.

14. Кодухов В. И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие / Семантика переходности. Сборник научных трудов, 1977, с 5-16

15. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцева. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002, 709 с.

Gulieva Ch.

Reasons for the widespread use of conversion in modern English

(Summary)

This article discusses the nature of the conversion phenomenon in language. The conversion event is the transition of the word from one part of speech to another without any change. Conversion occurs not only between words, but also between expressions and sentences. In English, the phenomenon of conversion plays a major role in the formation of new words. As a result of this process, the language is further developed and improved.

Гулиева Ч.

Причины широкого использования конверсии в современном английском языке

(Резюме)

В этой статье обсуждается природа события преобразования в языке. Событие преобразования – это переход слова из одной части речи в другую без каких-либо изменений. Преобразование происходит не только между словами, но также между выражениями и предложениями. В английском языке явление преобразования играет важную роль в образовании новых слов. В результате этого процесса язык продолжает развиваться и улучшаться.

Rəyçi: f.f.d. D. Həşimova

SEYİDOVA GÜLNAR

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLARIN TƏSNİFAT

Açar sözlər: Leksikologiya, frazeologiya, təsnifat, idiom, frazeologizmlər

Key words: Lexicology, phraseology, classification, idiom, phraseological units

Ключевые слова: Лексикология, фразеология, классификация, идиома, фразеологизмы

Müasir ingilis dilində idiomlar tematik baxımdan, leksik tərkibinə görə, sintaktik strukturuna əsasən çox zəngin və rəngarəng olduğundan onların təsnifatını aparmaq o qədər də asan deyil. Məşhur macar dilçisi Zoltan Kovences idiomların bu xüsusiyyətinə əsasən onları “qarışiq çanta” adlandırmışdır. Müxtəlif dilçilər idiomları fərqli xüsusiyyətlərinə görə təsnifatlar aparmışlar.

İsveçrəli dilçi Ferdinand de Sössür idiomlarla bağlı geniş şəkildə araşdırmalar aparmışdır. O, idiomların təsnifatını verərək, onları 3 qrupa ayırmışdı:

1) Xalis idiomlar. Bu idiomlar məcazi mənada işlənir. Əvvəlcədən məlumatı olmayan biri bu idiomla qarşılaşdıqda onun mənasını anlaya bilmir. Məsələn, “to spoil the beans” idiomunun hərfi tərcüməsinə nəzər saldıqda “lobyanı tökmək” mənasını verir, ancaq bu idiomun əsl mənasının hərfi tərcüməsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu idiomun mənası “başqalarına gizli məlumatları söyləmək”dir.

2) Qismən idiomlar. Bu idiomların tərkibində olan sözlərin bir və ya bir neçəsi öz hərfi mənasında, biri isə məcazi mənada işlənir. Bu idiomlarda hərfi mənada işlənən sözlərlə onların mənasını anlamaq mümkün olmur. Məsələn, “foot the bill” idiomundakı ilk söz məcazi mənada, ikincisi isə öz mənasında işlənib. Bu idiomun mənası “hesabı ödəmək”dir.

3) Dəyişməz idiomlar. Bu idiomların tərkibində olan sözlər öz həqiqi mənasında işlənir. Bu xüsusiyyətinə görə onları asanlıqla başa düşmək mümkündür. Bu idiomlar

əsasən iki sözdən ibarət olur. Bu da onların başa düşülməsini asanlaşdırır. Məsələn, “of course” (əlbəttə).

Rus dilçisi A.İ.Smirnitski frazeologiya ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. O, araşdırmalarında idiomları geniş şəkildə işləmişdir. Bu araşdırmalar nəticəsində o, idiomların təsnifatını aşağıdakı kimi vermişdir:

1) Tərkibində iki söz işlənən və birlikdə bir məna ifadə edən idiomlar. Bu idiomlar əsasən iki sözdən ibarət olur. Bu növ idiomların əksəriyyəti tərkibində feil olan idiomlardır. Məsələn, to give up (tərgitmək, imtina etmək).

2) Tərkibində iki və daha artıq söz işlənən və hər birinin öz mənası olanlardır. Bu idiomların tərkibində işlənən sözlər öz həqiqi mənalarda istifadə edildiyi üçün onları başa düşmək çətin olmur. Məsələn, every other day (bir gündən bir).

Bu gün bir dildə belə bir fenomenin bütün tərəfini tam öyrənməyimizə imkan verəcək tək idiom təsnifatı yoxdur, lakin mənim fikrimcə, ən uğurlu təsnif tematik təsnifatdır, çünki belə təsnifat bu gün dildə mövcud olan idiom və idiomatik ifadələr haqqında ümumi bir fikir verir.

1. Nominal deyimlər. Adətən onlar şəxs, obyekt bildirir. Burada daha çox isimlərlə ifadə olunub əşyanı, ya da müəyyən bir şəxsi ifadə edir.

A level head - soyuqqanlıq, təmkin, ağılın olması; sağlam düşüncə

2. Felli idiomatik birləşmələr. Onlar obyekt və ya müəyyən münasibətləri ifadə edirlər. Məsələn:

To hit the nail on the head – tam hədəfə uyğun.

To keep the ball rolling – münasibət saxlamaq, söhbəti davam etdirmək.

3. Əlamət və xüsusiyyət bildirən təyini idiomlar.

All thumbs – yöndəmsiz

4. Hərəkətin tərzini, əlamətini, formasını bildirən idiomlar.

to look like a million – möhtəşəm görünmək

5. Danışanın fikrə olan münasibətini ifadə edən, modallıq bildirən idiomlar.

It's not my cup of tea – bu mənlilik deyil

6. Qarşılıqlı əlaqə bildirən idiomlar. Bu cür idiomlar iradə, hisslər ifadə edir.
Məsələn: in a good hour – günün uğurlu saati

İngilis dilində deyimlərin "rəng", "bədən hissələri", "qida", "duygular" və daha çox komponentlərdən istifadə edilməsi ilə mövcud olması, dilə müəyyən emosional bir rəng verir, dilin, mədəniyyət və adətlərin daha dərinədən öyrənilməsinə kömək edir.

7. Bədən üzvləri ilə bağlı olan idiomlar.

Məsələn, “Give the cold shoulder” ifadəsinin hərfi tərcüməsinə nəzər salsaq, “soyuq çiyin” kimi tərcümə etməli olarıq. Bu deyimin etimologiyasını anlamaq üçün yemək bişirməyin incəliklərini bir az başa düşməli olacağıq. İngilis dilində çiyin sözü adı "çiyin" mənasına əlavə olaraq başqa bir tərcüməyə də malikdir - "ət karkasının çiyini". İndi təsəvvür edin ki, İngiltərədə dəvət edilmiş qonaqlara isti, təzə hazırlanmış bir yemək verilmişdir. Bəs, dəvət edilməmiş qonaqlar necə qarşılanır? Göründüyü kimi, ingilislər onları tamamilə ac qoymağı da bacara bilmədikləri üçün, onlara qoyun çiyinini soyuq şəkildə təqdim edirlər.

Mənası: Vecsiz və laqeyd yanaşmaq.

Məsələn: I really needed his advice, but he has given me the cold shoulder.

- Mənim həqiqətən də onun məsləhətinə çox ehtiyacım var idi, lakin o, mənə çox laqeyd yanaşdı.

Let your hair down. Hərfi tərcümə: icazə ver saçların düşsün. İfadə etdiyi məna: Rahat olmaq.

Bu deyimin xüsusilə qızlara yaxın olacağını düşünürəm və bunun səbəbi odur ki, hələ XVII əsrdə qadınlar saçlarını toplayaraq müxtəlif saç düzümləri edirdilər. Axşamlar isə getdikləri məkanlarda sadəcə saçlarını açıb buraxır, darayır və beləliklə, günün ciddi iş rejimi vəziyyətindən çıxırdılar.

Məsələn: I had extremelly hard day at work and need to let my hair down now.

Wear one’s heart on one’s sleeve. Hərfi tərcüməsi: əlində ürək daşımaq.

İfadə etdiyi məna: Hislərini gizlədə bilməmək, ürəyindən keçən hər şeyi birbaşa ifadə etmək.

Çox güman ki, bu ifadə orta əsrlər cəngavər turnirləri ənənəsində öz əksini tapmışdır. Hesab edilirdi ki, cəngavər əlinə lent bağlayaraq və yaylığı həmin xanıma hədiyyə edərək ona olan sdaqətini və sevgisini ifadə edirdi. Xanım da qarşılıq verərək yaylığı götürürdüsə, bu da onun sevgisinin nişanəsi hesab edilirdi. Beləliklə, o dövr üçün bu ifadə həqiqətən də əlində ürəyini daşımaq anlamına gəlirdi, lakin indiki dövrdə hislərini açıq-aşkar biruzə verən insana deyilir.

Məsələn: She never hides her emotions, one look at her and you know how she feels. She really wears her heart on her sleeve. – O, heç vaxt hislərini gizlətmir, bir baxışla onun nə demək istədiyini başa düşə bilərsiniz.

8. Heyvanlarla bağlı idiomlar.

Məsələn, It's raining cats and dogs.

Hərfi tərcümə: it və pişik yağışı.

Bu deyimin mənşəyi ilə bağlı bir çox fərziyələr var. Bəzilərinə inanmaq çox çətin, bəziləri, bəlkə də, rəngli hekayələr həvəskarları tərəfindən icad edilmişdir, amma sizə üçüncü bir seçim təklif edəcəyəm. 1500-cü illərdə evlərin damları qalın bir saman təbəqəsi ilə örtülürdü ki, bu da pişikləri, itləri və digər kiçik heyvanları xüsusilə cəlb edirdi. Şiddətli yağışlar zamanı heyvanlar bəzən sürüşərək yerə düşürdü və bununla ingilislər şiddətli yağışı düşən pişik və itlərlə əlaqələndirməyə başladılar və beləliklə, bu ifadə yarandı.

Məsələn: I will stay at home! The weather is terrible! Just look, it's raining cats and dogs.

A cock-and-bull story.

Hərfi tərcüməsi: Öküz və xoruzun hekayəsi.

Bu ifadə heç də öküzün və xoruzun uydurması olması anlamına gəlmir, sadəcə hekayənin heç də inandırıcı olmadığına işarə edir.

Məsələn: It is a cock-and-bull story; I don't believe a single word. - Bu heç də inandırıcı hekayə deyil, onun tək bir kəlməsinə belə inanmıram.

9. Duyğuları, hərəkətləri, bir şəxsin vəziyyətini ifadə edən idiomlar.

Məsələn, to face the music.

Bu deyimin tarixi çox sadədir və inglis ordusuna dayanır. O dövrlərdə hərbi məhkəmələr hərbi orkestrlərin ifası ilə müşayiət olunurdu. Məsələ burasındadır ki, hər bir müttəhim yalnız ittihamlarla deyil, eyni zamanda təbillərin səsi ilə üzləşməli olurdu.

Məsələn: When the jewellery disappeared he decided to run away rather than face the music. - Zinət əşyaları itəndə, o, məsələni həll etmək əvəzinə, qaçıb getməyə qərar verdi.

Yazılanlardan belə nəticəyə gələ bilərik ki, idiomları müxtəlif yollarla təsnif etmək mümkündür və onlar dilin hər bir qatında öz aktuallığını qoruyub saxlayır və dildə daim işlənərək, onu zənginləşdirir və rəngarəng edir.

Ədəbiyyat:

1. Амосова Н.А. Основы английской фразеологии. Л.: Снегова И.О. Прагмалингвистическое изучение английской фразеологии. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М.: 2003.
2. Ахманова О.С. Словари.... М.: 2005. С. 166.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958.
4. Richards J.C, Longman R. Dictionary of English teaching and applied linguistics.London: Pearson, 2010, 300 pp.

Seyidova G.

Classification of Idioms in Modern English

(Summary)

Idioms reflect the national spirit of a language and are always rich in cultural connotation and national colour. Idioms make our language colourful and help us to express ourselves in a vivid way, but we also use them in a variety of situations, whether during intimate conversations or in serious and formal business contexts. Idioms enrich the language being used in different layers of it, in different situations, classifying them according to their lexical structure, syntactic structure and thematics.

Сеидова Г.

Классификация идиом современного английского языка

(Резюме)

Идиомы отражают национальный дух языка и всегда богаты культурным подтекстом и национальным колоритом. Идиомы делают наш язык красочным и помогают нам ярко выразить себя, но мы также используем их в самых различных ситуациях, будь то во время душевных разговоров или в серьезном и формальном деловом контексте. Идиомы обогащают язык, употребляя их на разных слоях языка, в разных ситуациях, классифицируя их в соответствии с их лексической структурой, синтаксической структурой и тематикой.

Rəyçi: dos. T.Quliyev

MƏMMƏDOVA ALMAZ

Azərbaycan Dillər Universiteti

İDİOMLARIN TİPOLOJİ TƏDQIQI

Açar sözlər: idiomlar, məna qrupları, idiomatik ifadələr, dil faktları

Keywords: idioms, meaning groups, idiomatic expressions, language facts

Ключевые слова: идиомы, группы значений, идиоматические выражения, языковые факты

Hər bir dilin lüğət tərkibində fikrin daha təbii və obrazlı ifadəsinə xidmət edən, idiomatik səciyyə daşıyan söz və ya söz birləşmələri mövcuddur. Bu cür dil vahidlərinə idiomatik ifadə və ya idiom deyilir. Xarici dilin tədrisi baxımından idiomların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Müqayisəli metod xarici dilin tədrisi prosesində nəinki həmin dil faktlarını aşkar etmək üçün, həm də hər hansı dilin elmi təhlili və təsviri üçün (eləcə də ana dili üçün) müəyyən əhəmiyyət

kəsb edir. Müxtəlif dil faktlarının müqayisəsi həmin dillərin spesifik xüsusiyyətlərini dərk və xarakterizə etməyə daha yaxşı imkan verir.

Müqayisə üsulu həm də dilin daxili inkişaf qanunlarını aşkar etməküçün mühüm amillərdən biri sayılır" [5, 56].

Tipoloji tədqiqatlar linqvistik axtarışların sərhədini genişləndirir. Buraya qohum olmayan, müxtəlif sistemli dillər cəlb olunur və bu tədqiqatlar çoxlu sayda dil problemlərini həll etməyə imkan verir. Tədqiqatın obyektinə görə dil tipologiyasının aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar: genetik tipologiya; struktur tipologiya; areal tipologiya; komparativ tipologiya.

Frazeologiyanın öyrənilməsi, şübhəsiz, frazeologizmlərin fərqləndirilməsindən başlayır. Bu isə sabit və sərbəst söz birləşmələri arasında sərhədi müəyyənləşdir-mək kimi çətin bir məsələnin həllini tələb edir. "Sabit və sərbəst söz birləşmələri arasındakı sərhəd hələ də müəyyənləşdirilməmişdir" [2, 3]. M.Mirzəliyevanın ötən əsrin sonuncu beşilliyində söylədiyi bu fikrə istinadla demək olar ki, frazeologiyanın ardıcıl öyrənilməyə başladığı vaxtdan 50 il keçməsinə baxmayaraq, onun bir çox problemləri həllini tapmamışdır. Halbuki hələ A.Şaxmatov tərkib hissələrinə parçalanmayan söz birləşmələrinin öyrənilməsinin həm leksikologiya, həm də qrammatika üçün əhəmiyyətindən bəhs etmiş, bir sıra söz birləşmələrinin komponentlərinin başqa sözlərlə birləşmədə müstəqilliyinin saxlanmasını göstərmiş, söz qrupunun semantik bölünməzliyinin qrammatik parçalamanın zəifləməsi və hətta aradan çıxmasına səbəb olduğunu qeyd etmişdir [6, 307].

Beləliklə, V.V.Vinogradov dilçiliyə idiomatiklik anlayışını gətirmişdir. Bununla yanaşı, o, A.Şaxmatovun tədqiqatında ayrı-ayrı frazeoloji qrupların quruluşunda leksik və qrammatik formalar məsələsinin öz həllini tapmadığını və bunu A.Şaxmatovun tərkib hissələrinə parçalanmayan söz birləşmələrinin sintaktik baxımdan 4 qrupa bölünməsi nöqteyi-nəzərinə üstünlük verməsi ilə əsaslandırmışdır.

Doğrudan da, A.Şaxmatovun frazeoloji vahidlərə aid mülahizələrində V.Vinogradov müəllimindən daha irəli getmiş, sabit və sərbəst söz birləşmələri

arasındaki fərqə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. O, son nəticədə frazeologizmləri iki əsas qrupa bölmüş və ya tərkib hissələrinə parçalanmamanı əsas götürmüşdür [3,150].

Lakin V.Vinoqradov bu bölgü ilə mövcud problemin tam həllini verə bilməmişdir. Təsadüfi deyildir ki, M.Mirzəliyevanın "dilçilikdə söz və idiomlar, söz birləşmələri və mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və frazeoloji vahidlər, eləcə də cümlə və frazeologizmlər məsələsi, bu məsələnin doğurduğu mübahisələr həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur" fikri çox-çox sonralar da aktuallığını saxlamışdır [2, 3].

S.Cəfərov idiomları belə təyin edir: "Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi mənə ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiom deyilir".

Idiom yunan sözüdür. Dillə bağlılıqda bu, nitqin özünəməxsus ifadə vasitəsi anlamını verir. Yunan dilindən alınmış bu sözün "idiom" mənası əvvəllər onun idiotizm variantı ilə ifadə edilmişdir.Sonralar kobud mənasına görə bu söz idiom termini ilə əvəz olunmuşdur. Mənbə dildəki mənasından görünür ki, idiomlar özünəməxsus, ayrıca mənası olan sözlərdir.

V.V.Vinogradov frazeoloji qovuşmanı idiom adlandırmışdır [3, 23].

Ənənəyə görə, başqa dilə dəqiq tərcümə oluna bilməyən dil vahidləri idiomlara aid edilir. İdiomun bu cür başa düşülməsi də onun həcmnin genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Beləliklə, idiom termini ayrıca sözlərlə yanaşı, bütöv ifadələrə də şamil edilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, idiom terminini yalnız sabit söz birləşmələrinə aid edən alimlər arasında da fikir birliyi yoxdur. Məsələn, L.A.Bulaxovski bu terminlə V.V.Vinoqradovun frazeoloji bölgüsünə daxil olan frazeoloji birikmə, frazeoloji vəhdət və frazeoloji birləşməni nəzərdə tutur.

Frazeoloji birikmələri frazeoloji bitişmə ilə eyniləşdirən M.D.Qorodnikova onları idiom adlandırır. V.V.Vinoqradovun təsnifatını müasir alman dilinə tətbiq edən L.R.Zinder və T.V.Stroyeva da alman dilində olan frazeoloji birikmələri frazeoloji vəhdət ilə bir qrupda birləşdirirlər. Lakin V.V.Vinogradovdan fərqli olaraq, bu müəlliflər həmin birləşmələri a) tutqun obrazlı məcazlaşma və b) canlı motivləşmə obrazı olan məcazlaşma əsasında iki yarımqrupa bölürlər:

Idiomatikanın frazeologiyaya münasibətindən bəhs edərkən bəzi müəlliflər məcazi mənada işlədilən sadə sözləri, bəziləri isə hətta mürəkkəb sözləri də idiom hesab etmişlər. Məsələn, A.A.Reformatski frazeologiyadan danışarkən frazeologiyanın leksikləşmiş söz birləşmələrindən və idiomlardan ibarət olduğunu yazır. Onun fikrincə, idiom yalnız leksikləşmiş söz birləşmələrindən deyil, həm də məcazi mənada işlədilən sözlərdən ibarət ola bilər.

Buna Azərbaycan dilçiliyində də rast gəlirik. Ə.Dəmirçizadə idiomların quruluşca növlərindən biri kimi bəzi sözləri "idiomatik sözlər" adlandırır və belə sözlərin çox məhdud sayda olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçı onları məcazi mənalı sözlərin üslubi məqsədlə işlədilməsi kimi təqdim edir [1, 198].

Azərbaycan dilçiliyində müəlliflərin bir qismi bəzi sözləri idiom hesab etsələr də, onları həm də frazeoloji vahid kimi nazarda tuturlar. Məsələn, S.Murtuzayev karxana, dəftərxana sözlərini termin səciyyəli frazeoloji vahid hesab etmişdir [bax: 1, 12].

S.Cəfərov qılıncyarpaq, atbasar, atlıqarışqa, dəvaquşu kimi bir sıra sözləri frazeoloji vahidin növlərindən biri kimi gah "sabit idiomlar", gah da "qovuşma idiomlar" adlandırır [bax:1, 99].

M.Hüseynzadə də dargöz, qaraqabaq, əliaçıq, gözütöx, gocafəndi kimi sözləri əslində frazeoloji vahid olan əldən düşmək, qoltuğunun altına vermək kimi dil vahidləri ilə bir sırada tutmuşdur.

M.Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin kateqorial əlamətlərindən bəhs edərək yazır: "Frazeoloji vahidlərin ən əsas kateqorial əlamətlərindən biri də idiomatikalıdır. Bu bütün dilçilər, eləcə də türkoloqlar tərəfindən qəbul edilmiş ənənəvi əlamətdir" [2, 20]. Daha sonra müəllif əlavə edir: "İdiomatiklik zamanı birləşmə və cümlənin mənası onu əmələ gətirən sözlərin mənalarından ayrılır. idiomatikliyin müəyyən edici xüsusiyyəti kimi baziləri komponentlərdən birinin məcazlaşmasını, bəziləri isə birləşmənin semantic bütövlüyünü, sözə ekvivalentliyini əsas götürür. Görünür, idiomatikalı frazeoloji vahidlərin əsas aparıcı xüsusiyyəti, onların mövcudluğunu şərtləndirən həlledici amil olduğundan "frazeologizmlər" ifadəsi ilə "idiomlar" ifadəsi

arasında dilçilikdə çox zaman bərabərlik işarəsi qoyulur və onlar haradasa, sinonim sözlər kimi çıxış edirlər" [yenə orada). Bu fikrə Y.A.Ivannikovanın məqaləsində də rast gəlmək olar: "Doğrudan da, idiomatiklik meyarı frazeoloji vahidlərin təsnifatında mövcud olan qeyri-müəyyənlikdən, yayğınliqdan yaxa qurtarmağa imkan verir".

Sözdəki semantik dəyişmə ilə bağlı N.M.Şanski yazır: "Dilin semantik səciyyəli mənə vahidlərinin inteqrasiya qaydalarından uzaqlaşması çox zaman sözün səviyyəsi ilə bağlı olur. Bu özünü onda göstərir ki, birləşən komponentlər semantik müstəqilliyini itirir, onlara məxsus mənələrdən məhrum olur. Bu isə dilçilikdə idiomatiklik adlanan hadisəyə səbəb olur". Bu fikir öz təsdiqini M.Mirzəliyevanın monoqrafiyasında da tapır: "Idiomatikliyin əsl mahiyyəti budur ki, bütöv dil vahidinin (söz, birləşmə və cümlənin) ümumi mənası onu əmələ gətirən hissələrin mənələrinə parçalana bilmir" [2, 101].

Müxtəlif dillərin idiomatik sisteminin tipoloji təhlili bu vahidlərin oxşar və fərqli struktur tiplərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Təkcə ingilis və Azərbaycan dillərində işlənon idiomatik vahidləri struktur baxımdan qarşılaşdır-maqla bir sıra cəhətlər ortaya çıxır. Bu dillərə məxsus idiomatik sistemdə bir oxşar cəhətlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, bu dillərdə müqayisə olunan idiomatik vahidlərin komponentlərinin parçalanmasını yaxud da bütövlüyə xələl gətirməmək şərti ilə onlardan birinin işlənməsini müşahidə etmək olar. Müq. et: ing. Likewise she watched his toils, and knew the measure of the midnight toil he burned (J. London).

Beləliklə, o, onun necə zəhmət çəkdiyini müşahidə edir və gecələr çəkdiyi ağır zəhmətin qədrini bilirdi.

"I thought you would follow in your father's footsteps." Pickering said (J.Aldridge). "Elə bilirdim ki, sən atanın yolu ilə gedəcəksən," Pikerinq dedi"

Azərbay. Salma məni nəzərdən, qurbanın olum (M.P.Vaqit); Qaçırmayın Kürü gözdən, bir an belə buraxmayın cilovunu əlinizdən (S.Vurğun).

Hər iki dildə eyni bir idiomatik vahidin müxtəlif struktur növünə rast gəlirik:

1) Hər iki dildə eyni bir idiomatik vahid həm qısaldılmış, həm də genişləndirilmiş şəkildə işlədilir. Məsələn, ing. to cut the knot - to cut the Gordian

knot "düyünü kəsmək" ("Qordian düyününü kəsmək"), a clean hand a clean hand needs no washing "təmiz adam"; azərb. dilə düşmək - dila-dişə düşmək - dilə-ağıza düşmək;

2) Hər iki dildə söz sırasına görə fərqlənən idiomatik vahidlər mövcudur: Məsələn, ing. to cross the t's and dot the i's to dot the i's and cross the t's "məsələni bitirmək", to keep a straight face-to keep one's face straight "gülməməyə çalışmaq"; azərb. ağızını açıb gözünü yummaq-gözünü yumub ağızını açmaq;

3) Bir sıra idiomatik vahidlərin komponentləri bütövlüyə və mənaya xələl gətirilməməklə, başqa sözlərlə əvəz oluna bilər. Məsələn, ing. to shut (yaxud to close) one's eyes to something "nəyəsə göz yummaq", to bestony (yaxud flat) "pulsuz olmaq": azərb. qan beyninə (yaxud başına) vurmaq, ağızına çullu (yaxud qulaqlı/qıllı) dovşan sığmır (yaxud girmir / yerləşmir);

4) Bəzi idiomların ad komponenti iki və daha artıq fərqli qrammatik formada işlədilir. Məsələn, ing. to pick a hole (yaxud holes) in "nöqsan axtarmaq", to have a hand in smth (yaxud pie) nədəsə əli olmaq"; azərb. dalına (yaxud dalından) dəymək.

İngilis və Azərbaycan dillərində nitq zamanı bir sıra feli idiomatik vahidlərin tərkibi müxtəlif qrammatik elementlərlə dəyişə bilər. Məsələn, ingilis dilində bəzi idiomatik ifadələrdə one, one's, somebody's, something kimi qeyri-müəyyən əvəzliliklər, her, his yiyəlik əvəzlilikləri işlənir və onlar nitq prosesində müəyyən elementlərlə əvəzlənə bilər. Məsələn, ing. Did he run away and leave Rivares in the lurch? (E.L.Voinich) cümləsində somebody əvəzliyinin yerinə Rivares xüsusi adı, she drove her son into Rocher's arm cümləsində somebody əvəzliyinin yerinə yiyəlik halda olan Rocher's xüsusi adı işlənmişdir.

Dilçilikdə, xüsusilə də Azərbaycan dilçiliyində və ingilisşünaslıqda idiomatik ifadələrin hansı səviyyədə öyrənilməsi, hansı məsələlərin öyrənilməsi, hansı məsələlərin isə hələ lazımınca öyrənilmədiyi və ya mübahisəli olaraq qalması ilə bağlı bu geniş analitik təhlil ingilis və Azərbaycan dillərindəki idiomatik ifadələrin öyrənilməsinin ümumi mənzərəsini, bu sahədəki boşluqları incəlikləri ilə görməyə imkan verir və diqqəti bu boşluqların tədqiqinə çəkir. Həmin boşluqlar sırasına

xüsusilə ingilis və Azərbaycan dillərində olan idiomatik ifadələrin struktur və semantikasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin hələ müəyyənləşdirilməməsi və bu tipoloji əlamətlərin inventarlaşdırılmaması, bu dillərdə idiomların ekvivalentliyi və transformasiyası məsələlərini aid etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 1962, 272 s.
2. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 1995, 146s.
3. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / Виноградов В.В. Избранные труды по русской лексикологии и лексикографии. М., 1977, с. 140-161.
4. Мамедов А.Я Система формальных средств связи в построении текста. Автореф.дисс. ...док.филол.наук. Баку, 2003, 54с.
5. Смирницкий А.И. К методике сопоставительного изучения языков / Иностранные языки в школе, 1953, №2, с.3.
6. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Изд. 2.М., 1941, 337с.

Mammadova A.

Typological study of idioms

(Summary)

The article deals with the typological study of idioms. The article notes that although the phraseological capabilities of idioms in both languages are different, there are similarities in this process. This similarity is observed in the formation of lexical-semantic groups of languages. It should be considered acceptable to treat idioms as a unit of language. Because idioms are a word combination from a genetic point of view. By its content, it differs from the meaning directly expressed by the word combination.

Мамедова А.

Типологическое исследование идиомов

(Резюме)

Статья посвящена типологическому исследованию идиомов. В статье отмечается, что чем отличаются возможности фразирования идиомов на обоих языках, тем схожие черты проявляются и в этом процессе. Это сходство наблюдается при формировании лексико-семантических групп большего количества языков. Идиомы следует рассматривать как единицу языка. Потому что идиомы-это словосочетание с генетической точки зрения. По своему содержанию она отличается от смысла, выраженного непосредственно словосочетанием.

Rəyçi: dos. T.Quliyev

BABAYEVA SEVİNC
Azərbaycan Dillər Universiteti
Sevinj.babayeva00@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN YARANMASINDA METAFORANIN ROLU

Açar sözlər: söz birləşmələri, metafora, frazeologizm, həqiqi məna

Key words: word combination, metaphor, phraseology, nominative meaning

Ключевые слова: словосочетания, метафора, фразеология, истинное значение

Sözlər fikrin ifadə olunması üçün istifadə olunur. Sözlər öz məna və məzmununa görə real varlığı, hadisələri, insan şüurunda əks etdirir. Linqvistikada sözün iki mənasından bəhs edilir: həqiqi və məcazi məna. Sözün həqiqi mənası konkret əşya, hadisə bildirirsə, sözün məcazi mənası əşyanın əlamətlərinin uyğunlaşmasına əsaslanır. Məcəzi mənada işlənən söz bir əşyanın əlamətini digərinə ötürür. Bəzən eyni söz məqsəddən asılı olaraq bir cümlədə həqiqi digər bir cümlədə

isə məcazi mənada,yəni əvvəlki mənasından tamamilə başqa mənada işlənə bilər. Dildə müstəqil sözlərlə bərabər sabit söz birləşmələrində mövcuddur. Dilin sabit söz birləşmələrindən bəhs edən sahəsi frazeologiya adlanır. Dilin məcazlar sistemi, adətən, bədii təsvir vasitələri hesab edilir.Sözün məcazlaşması müxtəlif mənə çalarları yaradır. Sözlərin məcazlaşması frazeologizmin yaranmasında əsas rol oynayır.

Frazeologiya nəzəriyyəsinin banisi fransız mənşəli isveçrəli dilçi Şarl Ballidir. Ş.Balli ilk dəfə söz birləşmələrini "Üslubiyyat oçerkləri" və "Fransa üslubiyyatı" kitablarında sistemləşdirdi. Ş.Balli üslub haqqında olan kitablarına frazeologiya ilə bağlı bir fəsil daxil etdi. Birinci kitabda dörd ifadə qrupunu fərqləndirdi. O qeyd edirdiki “hər bir adam ana dilində istədiyi kimi danışır, hər kəsin özünəməxsus işlətdiyi müəyyən sözlər vardır ki, onları başqaları çox az işlədir.” [8]

Frazeologizmlər sözlərdən daha mürəkkəb birləşmələrdir. Frazeoloji vahidlərin xüsusiyyətləri, dəyişən söz birləşmələrindən fərqləri, mənalarının növlərinin təhlili, quruluşu, komponentlərin asılılığı, ümumi və təsadüfi istifadəsi xüsusi tədqiqat metodlarını tələb edir. Frazeologizmlər dildə yalnız “bəzək” deyil, yüksək məlumatverici dil vahidləridir. Frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsi üçün məcazi mənalar böyük əhəmiyyət kəsb edir.Frazeoloji vahidlər tərtib edilərkən yenidən mənə qazanma prosesi baş verir. Dil elementlərinin təyin etdikləri obyektlərlə əlaqəli olan bu “ adlandırma prosesi və nəticəsi” müəyyən bir dil sistemi üçün ən təbii adlandırma üsulları olan və nominativ vasitələrin yerini alan ikinci dərəcəli adlardır. Frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsi prosesində iştirak edən hər bir elementin öz xüsusiyyəti var.Müasir İngilis dili üçün azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bir sıra hallarda frazeoloji vahidlərin və mürəkkəb sözlərin fərqləndirilməsi əhəmiyyətli çətinliklər yaradır, çünki ingilis dilinin analitik təbiəti sayəsində frazeoloji vahidlər asanlıqla mürəkkəb sözlərə çevrilir.

Frazeoloji semantika leksik semantika ilə sıx əlaqəlidir, lakin buna baxmayaraq bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar: frazeologiyada mənə növləri, frazeoloji mücərrədlik, frazeoloji vahidlərin daxili forması, frazeoloji mənənin

aspektləridir. Frazeoloji vahidlərin mənasını təhlil edərkən, frazeoloji mənanın bu və ya digər aspektlərini nəzərə almaq vacibdir. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu onun mənasından daha genişdir çünki yalnız konnotativ və denotativ mənadan asılı deyil, eyni zamanda söz birləşməsinin bütöv şəkildə qurulması, qrammatik mənanın növündən, məsələn: say və ya hal, həm də sistemli dil və ya nitq əlaqəsi ilə müəyyən olunur. Ayrılıqda formalaşma göstəriciləri olmadıqda, söz və sözün əsası arasında, yəni frazeoloji vahid və mürəkkəb söz arasında bir xətt çəkmək mümkün deyil. İngilis dilində frazeologiya öyrənən hər bir tələbə bu çətinliklə üzləşir. Frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin qrammatik formalaşması, ayrılıqda formalaşmanın dar bir şəkildə başa düşülməsi, morfoloji vasitələri qıt olan müasir İngilis dili üçün yetərli deyil. Nəzərə alınmalıdır ki, ayrı formalaşma "sintaktik birləşmənin əsas xüsusiyyəti odurki, onu təşkil edən vahidlərin müstəqil sözlər olmasıdır" yəni ki tərkib hissələrin qrammatik formalaşmasıdır. Bir sözün ayrılmaz formallığı, onu təşkil edən bütün elementlər üçün ümumi bir qrammatik formanın mövcudluğudur. Frazeoloji vahidlərin "ayrı formalaşma" və sözlərin "bütöv formalaşma" terminləri A.İ. Smirnitkiyə aiddir. [9] Bu anlayışlar frazeologiyanın öyrənilməsində son dərəcə səmərəli oldu. Maksimum ayrı formalaşma dəyişən söz birləşmələrinə sahibdir, bunlar: dəyişən ifadələr və cümlələrdir. Bunlara həm dəyişməz sözlər həm də müxtəlif morfoloji dəyişikliklərə imkan verən sözlər daxildir. A.İ. Smirnitkiyə görə ingilis dilində söz və kök arasındakı fərqi tapmaq çətindir, xüsusilə sözün bütövlüyü və frazeoloji vahidlərin ayrı formalaşmağı üçün daha aydın meyarlar hazırlamaq, onların komponentlərinin xarakterini müəyyənləşdirməyə kömək edəcəkdir.[9] Elementlərin xüsusiyyətinin qurulması çox vacibdir, çünki strukturun xüsusiyyəti elementlərin xüsusiyyəti ilə müəyyən edilir. Frazeoloji birləşmənin yalnız necə yarandığını yox həm də necə bərpa edildiyini, necə qorunub saxlanıldığını bilmək vacibdir. Frazeoloji birləşmənin əsas dəyişməz forması və mənası söz ehtiyatımızın bir hissəsi kimi insanın məlumat anbarına daxil olur. Frazeoloji birləşmələr bir dəfə öyrənildikdən sonra qazanılmış biliklər sırasına daxil olur. Onlar uzunmüddətli

yaddaşa yerləşir. Frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlər arasında həm leksik, həm də sintaktik əlaqə mövcuddur.

F.Hüseynov frazeoloji vahidlərin struktur quruluşunu belə dəyərləndirir: “1.reduksiya (yəni, itirmə, ixtisar prosesi); 2.optimallaşma(qazanma, daha dəqiq desək, frazeoloji vahidlərin struktur genişlənməsi); 3.bərabərləşmə (ilkin struktur formulanın sonradan yarananlarla münasibətinin tənzimlənməsi); 4.substitutsiya (frazeoloji vahidlərin komponentinin əvəzlənməsi ilə bağlı tarixi proses); 5.deparadiqmalaşma (paradiqmanın tamamilə və ya qismən itirilməsi prosesi)”.Müəllifin fikrincə, bu proseslərin üçü (reduksiya, optimallaşma, substitutsiya) leksik, ikisi isə (bərabərləşmə və deparadiqmalaşma) qrammatik səciyyə daşıyır. [10]

A.V.Kuninə görə: frazeoloji birləşmə - sözün tam və ya qismən məcazi mənaya malik olan sabit birləşməsidir. Bu tərif həm nəzəri həmdə praktik təhlilin məqsədinə uyğun gəlir. A.V.Kuninin tərfi frazeoloji birləşmənin iki ayrılmaz xüsusiyyətini əhatə edir: sözün sabit və məcazi mənası, onu sərbəst söz birləşməsindən və məcazi mənası olmayan sabit söz birləşmələrindən fərqləndirir. Frazeologiyanın ayrı dilçilik sahəsi kimi mövcud ola biləcəyi fikri ilk dəfə A.V. Kunin tərəfindən irəli sürülmüşdür. O frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətlərini öyrənilməsini göstərmək üçün “frazeoloji üslubiyyat” terminini təqdim etdi. Kunin “ frazeoloji üslubiyyat” ını həm ümumi üslubiyyatın həm də frazeologiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirdi. O frazeoloji birləşmə sahəsindəki fikirlərini sonrakı əsərlərində inkişaf etdirdi. Biz asanlıqla frazeoloji birləşmələrin metafora və ya klişə olduğunu söyləyə bilərik. Ənənəvi baxış frazeoloji birləşmənin sabit dil forması olması anlayışından irəli gəlir. [7]

Koqnitiv dilçilik və psixolinqvistika sahəsindəki araşdırmalara əsasən sözün məcazi mənası insanların konseptual bilikləri əsasında yaranır. A.V.Kuninin ardınca Glaser. R. frazeoloji vahidlərin kommunikativ təsirlərini və onların fərdi və təsadüfi dəyişikliklərini öyrənmək üçün frazeoloji stilistikaya müraciət etdi. [6]

R.Gibbsə görə idiomlar yalnız sabit birləşmələr deyil həm də insanların gündəlik həyatlarında necə metaforik düşüdüklərinin göstəriciləridir. O idiomların sadəcə ölü metafora olduğu fikrini, onların zaman keçdikcə metaforik mənasını itirdiyi və yalnız sabit semantik vahid olduğu haqqında olan ənənəvi yanaşmanı təkzib edir. Əksinə onlar metaforik mənanın çox hissəsini özündə saxlayır və müstəqil olaraq metaforik düşüncə sxemlərini əks etdirir. [5]

Növbəti araşdırmalar da həmçinin frazeoloji vahidlərin mətndəki üslubi xüsusiyyətlərinə həsr edildi. Bu sahədə olan tədqiqatlar hal-hazırda artmaqdadır, bunlardan mətnin müxtəlif növləri və janrları, media və reklam mətnləri də daxil olmaqla çox diqqət çəkir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə “idiomatizm” müəllifləri B.Çobanzadə və F.Ağazadənin “Türk qrameri” dərslində istifadə olunmuşdur. [2] İdiomlar adı altında başa düşmək, qulaq asmaq, gözü su içməmək və s. kimi söz birləşmələrinin izahı verilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında ilk məlumat M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” dərslində verilmişdir. [3] Söz birləşmələri işləndikcə mənası genişlənir, yeni mənalar qazanır. Onlar ilkin mənası tədricən onun köhnə mənasından uzaqlaşır, quruluş və tərkibcə eyni, lakin mənaya görə fərqli söz birləşmələri yaranır. Məsələn: ağzı yanmaq- ağzı yanmaq (qorxmaq), ağzı yanmaq (fiziki olaraq yanmaq).

Yeni məna qazanmanın ən əsas növlərindən biri metaforadır. Metafora Azərbaycan və İngilis dillərinin frazeoloji vahidlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır. O, dünyanın dil mənzərəsinin yaratmaqda ikinci dərəcəli adların formalaşdırılmasının ən məhsuldar vasitələrindən biridir. Kifayət qədər çox sayda frazeoloji vahid “məcazi məna istehsalının” məhsuludur, frazeoloji vahidlər bir obyekt ilə digər obyekt arasındakı oxşarlığa əsaslanan məcazlaşma nəticəsində əmələ gəlir. Metaforik frazeoloji vahidlər bir komponentin bütün mənası və ya ifadəsi dəyişdirilmiş, başqa bir referentə köçürülmüş mürəkkəb yollardır. Metafora frazeoloji vahidlərin yaradılmasında hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. Frazeoloji vahidin mənasını başa düşdükdən sonra yaradıldığı metaforik nüvəni müəyyən edirik. Bu məqalədə biz metaforanı müqayisə olunan obyektlər arasındakı həqiqi və ya xəyal

edilmiş ortaq və ya oxşar xüsusiyyətə əsaslanan frazeoloji məna yaratmaq üçün vacib vasitələrdən biri kimi başa düşürük. Biz indi xəyali və yaradıcı metaforalardan bəhs etmək istəyirik. Bu cür məcazlara dillə əlaqəli olan biliklərimizi yenidən anlamağa kömək edir. Beləliklə, onlar bizim köhnə biliklərimizə, gündəlik fəaliyyətimizə yeni məna verə bilər. Bir çox fəaliyyətimiz məsələn: mübahisə, problem həll etmək, vaxtı hesablamaq və s. təbiətə məcazi xarakter daşıyır. Yeni metaforalar yeni gerçəkliklər yaratmaq gücünə malikdir. Bu biz bildiyimiz sözləri metaforik olaraq anlamağa başladığımızda baş verir və dərin bir gerçəkliyə çevrilməyə başlayır. Əgər nəzəri sistemə yeni metafora daxil olursa nəzəri sistemin yaratdığı qavrayışları dəyişir. Mədəni dəyişikliklərin çox hissəsi yeni metaforik anlayışın tətbiqi və köhnə anlayışların itirilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: dünya mədəniyyətinin qərbləşməsi, time is money-vaxt qızildir metaforunu o mədəniyyətlə əlaqələndirir. [4]

Metaforun gerçəklik yarada biləcəyi fikri metaforaya ənənəvi yanaşmanın əksinədir. Buna səbəb metaforun ənənəvi olaraq dil vahidi kimi yox, əsasən konseptual sistemimizi qurmaq üçün bir vasitə və ya həyata keçirdiyimiz gündəlik fəaliyyət növü kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək kifayətdir ki sözlər təkbaşına gerçəkliyi dəyişə bilməz. Lakin nəzəri sistemimizdəki dəyişikliklər, bizim üçün həqiqi olanı dəyişir və dünyanı necə qavradığımızı, necə hərəkət etdiyimizə təsir edir. Metafora anlayışın ən dərin mənasını, hissi prosesləri ifadə etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Həsənov.H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası, Bakı-1979
2. Çobanzadə B. və Ağazadə F. Türk qrameri.- B. Azərnəşr, 1929
3. M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” Bakı-1954
4. George Lakoff and Mark Johnsen (2003) Metaphors we live by. London: The university of Chicago press.
5. Gibbs, R. W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language and Understanding. Cambridge: CUP-[1994] 1999

6. Gläser. R. The stylistic potential of phraseological units in the light of genre analysis. In *Phraseology: Theory, Analysis and Applications*, A. P. Cowie (ed.). Oxford: OUP-[1998] 2001

7. A.V. Kunin. *Müasir İngilis dilinin frazeologiya kursu*- Москва «Высшая школа» 1996

8. Ş.Balli. *Ümumi dilçilik və Fransız dilinin sualları*. M- 1955

9. A.İ.Smirnitski. *İngilis dilinin leksikologiyası*. - M., 1956

10. Hüseyinov F, *Rus dilinin frazeologiyası*, Bakı. 1977

Babayeva S.

The role of metaphor in the formation of phraseological units in English and Azerbaijani languages

(Summary)

The words we come across in our daily communication are very rich in metaphoric expressions. The word combination with stable structure are often called phraseology. Phraseology is a linguistic subject dealing with figurative meaning of the words. These words often express figurative meaning and decorate our speech. Figurative meaning of the words differ them from their direct meaning. One kind of gaining new meaning is metaphor. Metaphoric expressions show the hidden comparison. New metaphors have power to create new reality. Metaphors can change the meaning of the words which we know. Many of our activities (arguing, solving problems, budgeting time, etc.) are metaphorical in nature.

Бабаева С.

Роль метафоры в образовании фразеологизмов в английском и азербайджанском языках

(Резюме)

Слова, с которыми мы сталкиваемся в повседневном общении, очень богаты метафорическими выражениями. Сочетания слов со стабильной структурой часто называют фразеологизмом. Фразеология - это лингвистический предмет, связанный с переносным значением слов. Эти слова

часто выражают переносное значение и украшают нашу речь. Образное значение слов отличается от их прямого значения. Один из видов обретения нового значения - метафора. Метафорические выражения показывают скрытое сравнение. Новые метафоры способны создавать новую реальность. Метафоры могут изменить значение слов которое мы знаем. Многие из наших действий (споры, решение проблем, планирование времени и т. Д.) носят метафорический характер.

Rəyçi: f.f.d. S.Səlimova

NOVRUZLU BƏTULƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Betulenovruzluu@gmail.com

MODALLIQ KATEQORIYASININ TƏDQIQINƏ DAİR

Açar sözlər: modallıq, feil, növ, ifadə vasitələri.

Key words: modality, the verb, kind, ways of expression.

ключевые слова: модальность, глагол, вид, средства выражения.

Modallıq (lat. Modalis-modal, modus-üsul, vasitə) danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini bildirən qrammatik-semantik kateqoriyadır. [1, s. 10] Modallıq anlayışı ilk dəfə elmə Aristotel tərəfindən gətirilmişdir. Modallıq problemi müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif elmi tədqiqat sahələrində daim maraq yaradan sahələrdən biri olmuşdur. Müasir elmdə modallıq termini məntiq, fəlsəfə, dilçilik, hətta psixologiyada belə araşdırılmışdır.

Psixologiyada bir ifadənin kommunikativ münasibəti kommunikativ modallıq adlanır, modallığın tək-cə dil qabiliyyətinin vahidi deyil, həm də sosial xarakter daşıyan bir vahid olduğu vurğulanır. Psixolinqvistikada modallıq - sözün

məzmununun prepozitiv əsasının reallıq/irrealiyanın üstünlük əlamətlərinə görə münasibətini xarakterizə edən mürəkkəb mənalar toplusudur.

Fəlsəfə çərçivəsində modallıq anlayışı (lat.modus-növü və metodu), bir qayda olaraq hadisənin növü və rejimi kimi qəbul edilir. Modallıq kateqoriyasına aşağıdakılar daxildir: ehtimal, reallıq, zərurət və bu bölgüyə əsasən problemlili, iddialı və ya qərəzli mühakimələrin modallığı aiddir.

Məntiqdə, modallıq “dildə deyilənlərin kontekstual səciyyəsi” kimi təyin olunur, hansı ki, dilimizdə “təsdiq cümlələrə əlavə olunmuş xüsusi dil quruluşlarının köməyi ilə” ifadə olunur. [3, s. 29]

Qrammatika və semantikada, modallıq mümkünlük, ehtimal, əminlik, icazə, qadağa və s. kimi linqvistik ifadə vasitələrinə istinad edir. Dilçilik modallığın tədqiqində uzun yol qət etmişdir. İngilis dilinin qrammatikasına dair ilk mülahizələrdə müəlliflər “modallıq” (modality) və “əhval-ruhiyyə” (mood) terminlərini ayırmamışdı. Yalnız "əhval-ruhiyyə" (mood) və ya "mod" (mode) terminindən istifadə edirlər və əsla əhval kateqoriyası altındakı bütün modal mənalar daxil olmaqla modallıq barədə heç nə demirdilər. Məsələn, L. Mörrri, əhval-ruhiyyəni və ya rejimi hərəkətin təmsil olunduğu tərzə bildirən bir feil şəklində təsvir edir. Bu kateqoriya Avropa dilçiliyində isə sonradan meydana gəlmişdir. Bu termin daha çox məşhur latın dilçisi İ.Kantın adı ilə bağlıdır. O elmdə ilk dəfə “modalitat” terminini işlətməmişdir və onu dörd kateqoriyaya bölmüşdür: Kəmiyyət kateqoriyası, keyfiyyət kateqoriyası, münasibət kateqoriyası və modallıq kateqoriyası.

Təfəkkürlə bağlı olan bu kateqoriya dilçiliyə məntiqi zərurətdən gətirilmişdir. Hökmün modallığa görə 3 növü mövcuddur:

1. Zərurilik
2. Həqiqilik
3. Ehtimallıq

Hökmün dildə ifadə vasitəsi cümlədir. Modallıq hər bir cümlədə müxtəlif formada öz əksini tapır. Dildə modallıq nitqin real məzmunu ilə bağlıdır və danışanın ifadə etdiyi fikrə, fikrin gerçəkliyə münasibətini bildirir. Fikrin bitkinliyi,

predikativliyi və intonasiyasından əlavə, modallıq da cümlənin əsas əlamətlərindən biridir. Modallıq kateqoriyası dildə müxtəlif ifadə vasitələri olan ən mürəkkəb linqvistik kateqoriyalardan biridir. Onun həmçinin müxtəlif şərhlər və tərifləri də mövcuddur. Modallıq kateqoriyası mümkünlük, vaciblik, qətiyyətlilik və ehtimal kimi anlayışları bildirir. Danışanın deyilən fikrə münasibəti subyektiv, şərti, ictimai norma, fərdin bilik dairəsi və s. amillərlə sıx bağlıdır. Bu göstərilən normalar daha çox feil şəkilləri ilə ifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət bütün dünya dillərinə aid edilə bilər. Modallığın formalaşmasında mühüm rol oynayan xüsusiyyətlərdən biri də intonasiyadır. Lakin ayrı-ayrı dillərdə modallığın təzahür formaları və ifadə vasitələri fərqlidir.

İngilis dilçilərindən H.Suit modallığın əsas ifadə vasitələrindən biri olan feilin vasitəli şəkillərini tədqiq etmişdir. H.Körmə görə, müasir ingilis dilində feilin 3 vasitəli şəkli vardır: indikativ və iki sabcanktiv. O.Yespersenə görə, müasir ingilis dilində feilin 3 vasitəli şəkli vardır: indikativ, sabcanktiv və imperativ. Feilin vasitəli şəkillərini o, müvafiq olaraq “fact mood”, “thought mood”, “will mood” adlandırmışdır. Martin Endli təklif etmişdir ki, modallığı izah etməyin ən sadə üsulu – danışanın cümlədə ifadə olunmuş situasiya istiqamətində qəbul etdiyi duruşdur. Zaman feilin zaman aspektini göstərdiyi kimi, modallığı göstərmək üçün istifadə olunan sözlər də cümlənin əhval-ruhiyyəsini göstərir - yəni ifadənin nə qədər həqiqi və ya iddialı olduğunu - və bunu sifətlər daxil olmaqla hər hansı bir şəkildə etmək olar. M.Endli “Linguistic perspectives of English Grammar” kitabında demişdir: “Beləliklə, bir vəziyyət mümkün, ehtimal olunan, zəruri və ya müəyyən olaraq təsvir edilə bilər. Bu sifətlərin ismi həmkarları da vəziyyəti ehtimal, ehtimal, zərurət və ya müəyyənlik kimi təsvir etmək üçün modallığı ifadə edirlər. Əlavə olaraq, modallığı çatdırmaq üçün adi leksik fellərdən istifadə etmək mümkündür. Məsələn, “to know something” (bir şeyi bilmək) və “to believe something” bir şeyə inanmaq arasındakı məna fərqi görmək mümkündür. Bu cür fərqlər mahiyyət etibarilə modallıq məsələsidir. Nəhayət, İngilis dili də müəyyən yarı sabit leksik ifadələr ehtiva edir. Həmçinin Deborah Kameron bildirmişdir ki, modallıq “unicorns never existed” (tək

boynuzlu bir atlar kimi faktiki bir iddianin əsla mövcud olmaması ilə) “it seems unlikely that unicorns could ever have existed” (tək boynuzlu atların mövcud ola biləcəyi ehtimalı azdır) - ya da tək boynuzlu atların varlığı kimi daha çox qorunan fikir arasında yaratdığı fərqdır. Bu səbəbdən modallıq, bilik iddialarını qoyarkən natiqlərin və yazıçıların istifadə etdiyi bir qaynaqdır: müxtəlif növ iddiaları formalaşdırmalarına imkan verir. [8]

Rus dilçiliyində də modallıq geniş tədqiq olunmuşdur. Rus dilçiliyində modallıq A.X.Vostokov, A.A.Şaxmatov, V.A.Boqoroditskiy, A.A.Potebnya, E.M.Peşkovskiy, İ.İ.Meşaninov və başqaları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Rus dili tarixində, modallıq haqqında ilk geniş məlumat V.V.Vinoqradov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun “Modallıq kateqoriyası və rus dilində modallıq” kitabında tədqiqatçı yazır: “ Cümlə həqiqəti praktik ictimai şüurunda əks etdirəndən bəri, təbii olaraq məzmun nitqinin həqiqətlə əlaqəsini (münasibətini) əks etdirir, ona görə cümlə ilə növlərin müxtəlifliyi, modallıq kimi bir kateqoriya ilə sıx bağlıdır. Beləliklə bu kateqoriya tədqiqatçı tərəfindən sintaksisin sferasına da daxil edilmiş sayılır.

F.R.Petrov modallıq kateqoriyasını fəlsəfə və məntiqdən yola çıxaraq işıqlandırmışdır və onu cümlənin reallığa və digər xüsusiyyətlərə münasibətinə istinad olunmuş məlumat kimi nəzərə müəyyənləşdirmişdir.

Digər rus dilçilərinin də modallığa müxtəlif yanaşmaları mövcuddur. G.A.Zolotova modallığın 3 növünü müəyyənləşdirmişdir: 1) danışanın nöqtəy-nəzərindən insanın reallığa olan münasibəti. 2) danışanın ifadənin məzmununa ifadəsi 3) agentin hərəkətə olan münasibəti.

Sovet anqlistikasının əsası qoyanlardan biri olan B.A.İlyiş də qeyd etmişdir ki, müasir ingilis dilində modallıq əsasən modal feillər, modal sözlər, intonasiya və feilin vasitəli şəkilləri ilə də ifadə oluna bilər.

Qərbi Avropa dilçiliyində modallıq kateqoriyasının əsası qoyan S.H. Balliyə görə, “modallıq cümlənin ruhudur, danışanın aktiv fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. Buna görə də, əgər ən azı bir modallıq ifadəsi yoxdursa, deyimə cümlənin vacibliyini əlavə edə bilməzsiniz”. [7, s. 459]

O.S.Axmanova “dilçilik terminləri lüğətində” modallığı danışanın dediklərinə münasibəti zəminində izah edir və qeyd edir ki, modallıq müxtəlif vasitələrlə-qrammatik, leksik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Modallığın qrammatik ifadə vasitələrinə görə O.S.Axmanova feilin şəkillərini, modal feilləri və s. misal gətirir.

Azərbaycan dilində modallığı tədqiq edənlərə Ağayeva N., Cahangirov F.F., A.Ə.Aslanov, Ə.Cavadov, F.R.Zeynalov, Z.İ.Budaqova və başqalarını misal göstərə bilərik. [2, s. 3]

Modallıqla bağlı çoxlu geniş tədqiqatlar aparılsa da, bəzi təzadlı məsələlər hələ də mövcuddur. Bunlardan biri də modallığın hansı kateqoriyaya aid olması məsələsidir. Modallığın nə ilə ifadə olunmasından asılı olaraq dilçilər müxtəlif kateqoriyalara aid etmişdir. B.D.Araikin modallığı leksik, R.A.Budaqov qrammatik, L.S.Yermolayeva sintaktik, C.Q.Admoni kommunikativ-qrammatik, V.V.Vinoqradov, Q.V.Kolşanskiy isə modallığı semantik kateqoriyaya aid etmişdir. F.F.Cahangirov isə, modallığın funksional-semantik kateqoriyaya aid olduğunu irəli sürmüşdür. Qrammatik kateqoriya kimi modallıq danışanın nitq prosesində ifadə edilmiş fikrə münasibətini bildirir. Münasibət bütöv fikrin hamısına və ya onun ayrı-ayrı hissələrinə aid ola bilər.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti (A.Kratzer, F.R.Palmer kimi) modallığın əsas 6 növü olduğunu qeyd etmişdir, 6 mənadır ki, modallığın müxtəlif kateqoriyaları başa düşülə bilər. Hər növün içində bütün kateqoriyalar yer alır, lakin başqa növlərdəkindən başqa məna ilə yer alır. Kateqoriyaların hər növ ilə oxşar əlaqələri və xüsusiyyətləri var. Bu bərabərliklər onları mücərrədləşdirməyə imkan verir, lakin hər növün ayrıca nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac vardır. Tiplər arasındakı qarşılıqlı təsirlər də təhlil edilməlidir.

Kəmiyyət və genişləndirici modallıq əsas modallıq növüdür və Aristotel tərəfindən hərtərəfli təhlil olunmuşdur. Bəzən “can”, “may”, “must” kimi terminləri gündəlik ifadə vasitələri kimi istifadə etməkdə meyilli deyilik. İşarə edilməklərinə ehtiyac olmağına baxmayaraq, bunlar vacib olmayan semantik məsələlər kimi nəzərdə tutulur.

Daha iki növ, müvəqqəti və təbii modallıq da kəmiyyət modallığı ilə sıx əlaqədədirlər. Müvəqqəti və təbii modallığa “daxili” modallıqlar da deyilə bilər, çünki bunlar konkret fərdlərin xüsusiyyətlərinə aiddir. Genişlənmə modallığı “xaricidir”, çünki mücərrəd universallar üzərində cəmlənir.

Modallığın ən vacib tipi təbii modallıqdır. Bu, “S p ola bilər”, “S P ola bilməz”, “S P olmalıdır” və s kimi təkliflərə aiddir. Bu mülahizələr Aristotelin fəlsəfi müzakirələrində effektiv şəkildə tanınmışdır, amma məntiqi əsərləri çərçivəsində sisteməlik şəkildə irəli sürülməmişdir. Bu cür modallıq müvəqqəti modallıqdan köklü şəkildə fərqlənir. Burada biz bir addım irəliyə getməyə meyl edirik, və obyektin hansı şəkildə davranacağına və ya davranma bilməyəcəyinə dair obyektin içində bir xüsusiyyət olacağını düşünürük.

Modallığın son 2 növü isə, məntiqi və etik modallıqdır. Məntiqi modallıq uyğunluq və məlumatın ümumi çərçivəsini əks etdirən fərziyyələri ifadə edir. Məntiqi modallıq “might” (ola bilsin ki), surely (əlbəttə) kimi mümkünlük və əminlik bildirən terminlərdən istifadə edir.

Etik modallıq isə “may” (icazə) və “should”(gərək) kimi etik mümkünlük və vacibliylik bildirən modal feillərlə ifadə olunur. [6, s. 269]

CH.Balli isə modallığın 2 növü olduğunu qeyd etmişdir: 1) objective (primary)-obyektiv, əsas 2) subjective (secondary) -subyektiv, ikinci dərəcəli. Balli qeyd etmişdir ki, hər cümlə iki hissədən ibarətdir. 1ci hissə məlumatı nümayiş etdirir, 2ci hissə isə danışanın məlumat barəsində qiymətləndirməsini ifadə edir.

Əsas modallıq əhval-ruhiyyənin uyğun formasını seçərək hadisəni gerçək kimi təqdim edən natiq tərəfindən qurulmuş, qeyri-real və ya arzuolunan cümlənin məzmununun reallıqla əlaqəsini ifadə edir. Bu “mood” qrammatik kateqoriyası tərəfindən ifadə olunur. Məs: You are my daughter. Be my daughter. I wish you were my daughter (sən mənim qızımsan) (mənim qızım ol), (kaş mənim qızım olsa idin). Burada predikatlıq komponenti olan əsas modallıq cümlənin məcburi faktorudur. Əsas modallıq olmadan cümləni ifadə etmək mümkün deyil.

İkinci dərəcəli modallıq modallığın başqa bir qatını, əsas modallıq üzərindən qurulmuş bir növünü ifadə edir. İkinci dərəcəli modallıq bir mənalı deyil. O iki qatdan ibarətdir və 2 hissə arasındakı fərqi biz müəyyən edə bilərik. Birinci tip mübtədə və hərəkət arasındakı münasibəti ifadə edir. Bu hərəkət mümkünlük, icazə, vaciblik, arzu, məcburiyyət, vacibsizlik və s.kimi ifadə oluna bilər. Məs; you must be hungry (sən ac olmalısan). You may be free for today (sən bu gün üçün azad ola bilərsən) və s. İkinci tip isə, danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini və dəyərləndirməsini bildirir. Bu tip modallıq 1) modal sözlər, modal zərflər, modal ədatlar: maybe (ola bilsin ki), probably(ehtimal ki), ceartinly (əlbəttə), of course(əlbəttə), perhaps (ehtimal ki), sure (əlbəttə), supposedly (güman ki), luckily (xoşbəxtlikdən) 2) ehtimal, şübhə, güman, əminlik bildirən modal feillər (She couldn't have done it alone (o bunu yalnız etmiş ola bilməz) - əminlik bildirir. 3) modallaşmış feillər: to seem,to appear, to happen,to chance. 4) nitq və əqli hərəkətləri ifadə edən feillər və feili birləşmələr: to think, suppose, guess, doubt, be certain, be sure və s. 5) ayırıcı sual kimi xüsusi sintaktik struktur (this is true, isn't it?-bu düzdür, elə deyilmi?) 6. İntonasiya və söz sırası vasitəsilə ifadə oluna bilər. (4, s. 159]

Əlavə olaraq, G.Radin və R.Dirven modallığın müxtəlif tiplərini təsnif etmişdir: epistemik modallıq, kök modallıq. Məs: you must be right (sən haqlı olmalısan) bilik və nəticə dünyasına istinad edir. Bu epistemik modallıq adlanır. Kök modallıq isə əşyalar və sosial qarşılıqlı əlaqələr dünyasına istinad edir. [8]

M.V.Zaynullin “modallıq funksional-semantik kateqoriya kimi” kitabında aşağıdakı modallıq növlərini qeyd edir:

1. Gerçəklik ifadə edən modallıq məzmunun danışan şəxsin nöqtəyi-nəzərindən ifadə edildiyi, obyektiv reallığa uyğun gəlməsi deməkdir. Yəni, danışan ifadə olunan fikri həqiqi və etibarlı bir həqiqət kimi qəbul edir.

2. Qeyri-reallıq ifadə edən modallıq, əksinə olaraq, məzmunun obyektiv reallığa uyğun olmadığını, danışanın ifadə olunan fikri həqiqi olmayan kimi qəbul etdiyini, yəni, mümkün, arzuolunan, ehtimal olunan, şübhəli və s. bu tip modallıq aşağıdakı semantik tiplərə bölünür:

Zərurət və məcburiyyət modallığı (debitiv modallıq)

Mümkünsüzlüyün və imkansızlığın modallığı (potensial modallıq)

Ehtimal (hipotetik) modallıq

Təşviq (imperativ) modallıq

Niyyət (qəsdən) modallıq

İstənilən (optativ) modallıq

İngilis dilində iki növ modallıq fərqlənir: obyektiv və subyektiv modallıq. Obyektiv modallıq dedikdə, xəbərin faktlara inam dərəcəsi nəzərdə tutulur. Obyektiv modallığı ifadə edən əsas vasitələr feilin şəkilləridir.

Subyektiv modallıq dedikdə, fəaliyyət subyektinin onun həyata keçirdiyi hərəkət ilə əlaqəsi başa düşülür. Müasir ingilis dilində, subyektiv modallığı ifadə edən əsas vasitələr modal feillərdir. [3, s. 30]

Kruşelnitskaya, Zolotova və Yermolayeva da modallığın 3 tipini göstərirlər:

1. Obyektiv
2. Subyektiv
3. Törəmə tipli modallıq

Törəmə tipli modallıq daha mürəkkəb struktura malikdir. Burada əlamətin daşıyıcısı subyektlə predikativlik əlaməti arasında əlaqənin həqiqiliyinə münasibətini bildirir. [2, s. 18]

Cahangirov F.F “İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi” əsərində modallığın aşağıdakı növlərini fərqləndirir:

- təsdiqedici və ya inkaredici modallıq;
- obyektiv və ya subyektiv modallıq;
- həqiqi və ya qeyri-həqiqi modallıq;
- real və ya qeyri-real modallıq;
- arzuolunan və ya arzuolunmayan modallıq;
- ehtimal olunan və ya ehtimal olunmayan modallıq;
- zəruri və ya qeyri-zəruri modallıq;
- vacib və ya qeyri-vacib modallıq;

-zaman modallığı [1, s. 11]

Mətn dilçiliyi çərçivəsində modallıq əsas mətn kateqoriyalarından biri hesab olunur. Mətn modallığının 6 növü vardır:

1) Epistemoloji modallıq. İfadə vasitələri anlama, bilik, yaddaş (to guess, to realize, to remember) kimi feillər.

2) Modallığın aşkar növü. Bu modallığın ifadə vasitələri danışma, hərəkət və qavrayış bildirən (to see, to hear) feillər; həmişə indikativ şəklində olan could, must, might kimi modal feillər; certainly, perhaps kimi modal sözlər; as if, it seemed, it appeared, like kimi müqayisə bildirən sözlər və başqalarının nitqi (vasitəli, vasitəsiz) hesab olunur.

3) Emotiv modallıq. Hisslər və emosiyalar, nidalar, to feel, to strike, to love kimi hissələr ifadə edən feillər, eləcə də, nida və sual cümlələri ilə də ifadə olunurlar.

4) Şərti modallıq. Əsas ifadə vasitələri modal feillər, onların ekvivalentləri (to be to, to have to) və wish, want, desire, prohibit kimi istək bildirən feillərdir.

5) Hipotetik modallıq. İfadə etmək vasitəsi əsasən real olmayan “what if”, “I would”, “if only he could”, “how I wish” kimi tərkiblər, possibly, perhaps kimi modal sözlərdən ibarətdir.

6) Qiymətləndirici modallığın əsasında “yaxşılıq və pislik”, “yaxşı və pis” anlayışları dayanır. Əsas ifadə vasitələri qiymətləndirici epitetlər və lüğətlərdir. [3, s33]

Bir çox dünya alimlərinin diqqətini çəkmiş modallıq kateqoriyasının dilçilikdə ən aktual mövzulardan biri olduğunu hazırkı məqalədə aydın şəkildə müşahidə etdik. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrümüzdə də, modallıq tədqiq olunan aktiv mövzulardandır və daima dilçilərin mübahisə obyektidir.

Ədəbiyyat:

1. Cahangirov F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur semantik tədqiqi, Bakı, 2005, 281 s.

2. Qaraşova Y.M. İngilis dilində modal feillər və onların Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi, avtoreferat, Bakı, 30s.

3. Süleymanova X.E. Müasir İngilis dilində Modallıq kateqoriyası və onun ifadə vasitələri, Bakı, 34s.
4. Bally ch. General Linguistics and questions of English language. Science Journal, 2003-159p.
5. Cahangirov F. Modality in English: Semantic, Pragmatic and Pyschological linguistic Approaches, Tabriz, 2003, 201p.
6. Belichova-Krizhkova E.R. About the Modality of a sentence in the Russian and English languages, Life and Society Journal, 2001,269p.
7. R.R. Khayrutdinov, O.A.Nikolaeva, Bilingual Modality Translation of American Literature, article, 11p.
8. <https://www.thoughtco.com/modality-grammar-and-semantics-1691396#:~:text=In%20grammar%20and%20semantics%2C%20modality,might%2C%20should%2C%20and%20will>

Novruzlu B.

On the study of the modality category

(Summary)

Modality refers to the linguistic devices which express an observation which is probable, likely, certain, permitted and prohibited. The category of modality has been researched in different fields. Several linguists gave different interpretations about the category of modality. In grammar and semantics, modality shows the speaker's attitude towards the expressed action. Modality has different types according to different scholars. In general, there are two types of modality: objective and subjective modality.

Новрузлу Б.

Об изучении категории модальности

(Резюме)

Модальность относится к языковым средствам, которые выражают наблюдение, которое является вероятным, достоверным, разрешенным и запрещенным. Категория модальности изучалась в разных областях. Некоторые

лингвисты по-разному интерпретировали категорию модальности. В грамматике и семантике модальность показывает отношение говорящего к выражаемому действию. По мнению разных ученых, модальность имеет разные типы. В общем, существует два типа модальности: объективная и субъективная.

Rəyçi: dos. X.Süleymanova

BƏXTİYAROVA GÜLNARƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulnarabakhtiyarova@mail.ru

NİTQ FƏALİYYƏTİ NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏSASLARI

Açar sözlər: nitqin yaranma prosesi, nitq fəaliyyətinin mərhələləri, nitqin qavranılması, "Nitqin mənimsənilməsinin motor nəzəriyyə" si

Key words: the process of speech formation, stages of speech activity, speech perception, "Motor theory of speech mastery"

Ключевые слова: процесс формирования речи, этапы речевой деятельности, восприятие речи, «Двигательная теория речевого овладения»

Nitqin yaranma prosesini tədqiqatçılar müxtəlif modellər əsasında izah etmişlər. Bu modellərin hər birinin ayrı-ayrı təhlili göstərir ki, nitqin yaranma mərhələlərini həm kəmiyyət baxımından, həm də elmi baxımdan izah etmək olar. Nitq fəaliyyətinin I mərhələsi motivlərin, məqsədlərin və tələbatların qarşılıqlı təsiri ilə müşayiət olunur. Məzmun və mahiyyət etibarilə bu mərhələ zəruri, məqsədli və motivasiyaedici hesab olunur. Funksiya etibarilə bu mərhələ sövqedicidir və vadaredicidir. Nitq fəaliyyətinin II mərhələsi həm funksiya, həm də mexanizm baxımından araşdırıcı, tədqiqedicidir və ya analitikdir. Məzmun baxımından isə bu mərhələ fəaliyyətin konkret planlaşdırılması hesab edilir. Bu mərhələdə fəaliyyətin

şərtləri araşdırılır, predmet seçilir və fəaliyyət üsulları cəlb olunur. III mərhələ reallaşma mərhələsi adlanır. Bu mərhələ zahirən ifadə oluna da bilər, olunmaya da bilər. Nitqin qavranılması nitqin yaranması kimi 3 mərhələdən ibarətdir. I mərhələdə eşitmə-əzələ duyğuları sintezləşir. II mərhələdə sözlər və onların əsasında duran anlayışlar arasında əlaqələr yaranır, sözlərin funksiyaları müəyyənləşir, həmçinin cümlə daxilindəki ayrı-ayrı sözlər arasında əlaqələr yaranır. III mərhələdə isə nitqin məzmunu tamamilə aydınlaşır və nitqi ötürən şəxslərin məqsədləri üzə çıxır. Nitqin qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Nitqin qavranılması həmişə eyni formada baş vermir. Nitqin qavranılması qavrayış zamanı qarşıya qoyduğumuz məqsəddən, fəaliyyətimiz zamanı onun hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən, nitqin məzmunundan, emosionallığından, qavrayanın şəxsi təcrübəsindən və qavrama ustanovkasından asılıdır. [2,35]

Nitqin yaranması və mənimsənilməsi ilə bağlı bu günlərdə yaranan yeni konsepsiya və nəzəriyyələr haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Həmin konsepsiya və nəzəriyyələrin müəllifləri belə düşünürlər ki, irəli sürdükləri mülahizələr əsasında nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini tam şəkildə şərh etmək mümkündür. Belə konsepsiyalardan ikisini analiz edən A.Melinger və digərləri isə tamamilə fərqli düşüncədədirlər: “Biz nitqyaratma prosesinin müxtəlif səviyyələrində eyni formada özünü doğrulda biləcək faktları araşdıraraq bütün səviyyələr üçün ümumi olan əl-cəhətlər tapmağa çalışdıq ki, onlar nitqyaratma prosesinin dəqiq modelini təsdiq etməyə imkan versin, sonunda belə bir nəticəyə gəldik ki, qanunauyğunluğun varlığı özünü bəzi səviyyələrdə daha güclü, bəzi səviyyələrdə isə daha zəif büruzə verir, elə bu səbəbdən də bu fikirdəyik ki, nitqyaratma sisteminin bütün komponentlərinə eyni dərəcədə şamil edilə biləcək vahid prinsipin varlığı ilə bağlı dəqiq hökm vermək hələ tezdir”. Nitqin yaranması və mənimsənilməsində əməli təcrübənin rolu ilə bağlı başqa bir nəzəriyyəni “Nitqin mənimsənilməsinin motor nəzəriyyə”sini G.Hickok analiz edib belə qərara gəlmişdir ki, nitqin mənimsənilməsinin motor sistemindən asılı olması ilə bağlı mülahizənin qəti şəkildə əleyhinə olan bir sıra danılmaz sübut və faktlar mövcuddur. Bununla yanaşı, mənanın mənimsənilməsi prosesinin motor

sistemi tərəfindən dəstəklənməsi fikrini təsdiq edən əsaslı bir sübut hələ mövcud deyil. [1, 29]

Nitqin yaranmasını vahid, bölünməz bir akt, proses kimi qəbul edənlər onun hansısa bir yaranma mexanizminin olduğunu belə qəbul etmirlər. Nitqin yaranma mexanizminin varlığını qəbul etməmək, əslində, həmin çətin prosesin izahından qaçmaq, yaxa qurtarmaqdır. Bununla belə nitqin yaranmasında ardıcıl şəkildə cərəyan edən proseslərin olması fikrini qəbul edənlər də az deyildir. Lakin burada qeyd etmək lazımdır ki, onların verdiyi şərh və izahlar bizim verdiyimiz şərh və izahlardan çox fərqlənir. Məsələn, F.X.Alario, A.Costa, V.S.Ferreira, M.J.Pickering həm nitqin yaranması ilə bağlı ardıcıl şəkildə cərəyan edən proseslər silsiləsinin varlığını qəbul edirlər, həm də bu silsilənin analizinin linqvistik və psixolinqvistik tədqiqatlar üçün vacib olduğunu söyləyirlər: “Nitqyaratma prosesi dedikdə fikrin nitqə çevrilməsi nəzərdə tutulur və burada fikrin əmələ gəlməsinə, formalara çevrilməsinə, ifadəsinə xidmət edən bir çox təfəkkür aktları tətbiq olunur. Tətbiq olunan hər bir akt nitqin əmələ gəlməsinin konkret bir mərhələsinə nəzarət edir, o cümlədən, fonetik və fonoloji aktivləşməyə, nitqin qurulmasında hecaların seçilməsinə, leksik aktivləşməyə və seçimə, intonasiya və tonun müəyyənləşməsinə, əməli istifadəyə nəzarət edir. Bu fakt və nümunələr silsiləsi, eləcə də onların nəzəri şərhini nitqin yaranması problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün, eləcə də onunla həmhüddud sahələr, o cümlədən psixolinqvistika və linqvistika sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün son dərəcə faydalı hesab olunur. [3, 98]

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin tətbiqi ilə nəzərdən keçirilən bütün problemlər psixoloji mahiyyət kəsb edir. Bihevizizm və neobihevizizm nəzəriyyələri, həmçinin, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi əsasında ilk baxışdan konkret nitq, mətn və ya sözlərin şərhinə həsr olunan tədqiqat əsərlərində belə, sırf psixoloji problemlərin həlli birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan məsələlər kimi önplanda durur. Aparılan bütün psixolinqvistik araşdırmaların hər sözündən, hər cümləsindən aydın görürük ki, bu tədqiqatlarda linqvistik problemlərə ikinci dərəcəli məsələlər kimi baxılır. Psixolinqvistik araşdırmalarda onların həlli o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir.

Psixolinqvistikada biheviyormə, neobiheviyormə və nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinə əsaslanan ilkin meyar vahid olaraq söz götürülür, düşünmə və təfəkkür proseslərinin, dolayısı ilə də dərkətmə prosesinin əsasında nitqin və ya dilin dayandığı güman edilir. Bel bir mövqe, əlbəttə ki, dilin və nitqin adekvat analizinə mane olur, çünki ilkin meyar vahid əsasında prosesi izah etməkdir. Amma proses əsasında ilkin meyarə izah etmək qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbə görə, psixolinqvistika öz tədqiqat obyektı olan nitqin yaranma və mənimsənilmə prosesinin ümumi mexanizmindən danışarkən yalnız psixoloji məsələlərə toxunur, linqvistik məsələləri isə, demək olar ki, heç şərh edə bilmir. Buna görə də, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi nitq fəaliyyəti prosesinin analizini linqvistik mövqedən deyil, yalnız psixoloji mövqedən yanaşır” kimi açıqlamalarla bu çatışmazlığı ört-basdır etməyə cəhdlər göstərilir. Nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə sırf psixoloji mövqedən yanaşan və psixoloji məsələlərin həllinə cəhd edən, linqvistik məsələlərə isə heç əhəmiyyət verməyən bu elmi istiqamətin nə üçün “psixolinqvistika” və ya “psixoloji dilçilik” adlandırılmasının məntqii və məramı isə, ümumiyyətlə, aydın deyildir. Məhz buna görə biz “psixolinqvistik nəzəriyyə” ifadəsinin yerinə “linqvo-psixoloji” nəziyyə ifadəsindən istifadə etməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişik. [4, 67]

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə nitqin yaranma prosesinin müxtəlif modellər əsasında izahı geniş tədqiq olunmuşdur.

Məqalanın elmi yeniliyi. Eyni zamanda nitqin qavranılması, nitqin yaranması kimi mərhələlərin geniş təhlili də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Müasir dövrdə nitqin yaranması və mənimsənilməsi ilə bağlı yaranan yeni konsepsiya və nəzəriyyələr haqqında müxtəlif fikirlərin təhlilinə geniş yer verilərək, müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001
3. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: “Elm-təhsil”, 2015
2. Leontyev A.A. Psixolinqvistikanın əsasları. Bakı: “Məna”, 1999

5. Р.С. Немов, И.Р. Алтунина. Социальная психология. Питер Пресс, 2008

Bakhtiyarova G.

Fundamentals of the theory of speech activity

(Summary)

All the problems considered with the application of the "theory of speech activity" are of a psychological nature. Behaviorism and neuropsychosis theories, as well as research on the interpretation of a specific speech, text, or discourse based on the theory of speech activity, are at the forefront of the solution of purely psychological problems. It is clear from every word and sentence of all psycholinguistic research that linguistic problems are considered secondary in these studies.

Бахтиярова Г.

Основы теории речевой деятельности

(Резюме)

Все проблемы, рассматриваемые с применением «теории речевой деятельности», имеют психологический характер. Теории бихевиоризма и невроза, а также исследования интерпретации конкретной речи, текста или дискурса на основе теории речевой деятельности находятся в авангарде решения чисто психологических проблем. Из каждого слова и предложения всех психолингвистических исследований ясно, что лингвистические проблемы рассматриваются как второстепенные в этих исследованиях.

Rəyçi: dos. Ş.Babayeva

CABBAROVA LƏMAN

Azərbaycan Dillər Universiteti

leman.cabbarova@bk.ru

YARADICILIQ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: yaradıcılıq, yaradıcı düşüncə, yaradıcılıq qabiliyyəti, yaradıcı insan, elmi yaradıcılıq, texniki yaradıcılıq, bədii yaradıcılıq

Key words: creativity, creative thinking, creative ability, creative person, scientific creativity, technical creativity, artistic creativity

Ключевые слова: креативность, творческое мышление, творческие способности, творческая личность, научное творчество, техническое творчество, художественное творчество

İnsanlığı digər varlıqlardan ayıran ən önəmli xüsusiyyət düşünə bilmə bacarığıdır. Lakin insanları bir-birindən ayıran yaradıcı düşüncə və yaradıcılıq qabiliyyətidir. Yaradıcılıq yeni və xəyali fikirləri reallığa çevirmək, dünyanı yeni yollarla qavramaq, gizli naxışlar tapmaq, zahirən əlaqəsi olmayan hadisələr arasında əlaqə qurmaq və həll yolları yaratmaq qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Yaradıcılıq prosesində insan hər hansı bir problemin həll yollarını və bu problemi həll etməyin yeni üsullarını tapır, və bununlada insanların və öz həyatına yenilik və fərqlilik qatır. Yaradıcılıq gündəlik həyatda baş verən hadisələrin daha xüsusi ancaq xüsusi hadisələrin gündəlik həyata daxil olub daha təbii hal almasına imkan yaradır. Adətən yaradıcılıq deyəndə elə bir fəaliyyət sahəsi nəzərdə tutulur ki, burada yeni bir ideya və qanun, yeni bir texnika və yaxud da yeni bir bədii əsər yaranır. Yeni bir qanun, ideya yaradılması elmi yaradıcılıq, yeni bir mexanizm, texnika yaradılması texniki yaradıcılıq və yeni bir bədii əsər yaradılması isə bədii yaradıcılıq hesab olunur.

Yaradıcılıq bizim həyat enerjimizdir və həyatına yaradıcılığı qatan insanlar hər zaman, hər yerdə mütləq ondan istifadə edir. Bu proses artıq insan həyatının mahiyyətinə çevrilir və bunu dayandırmaq həm fərd, həm də onun fəaliyyət göstərdiyi kollektiv üçün çox böyük problemlərə səbəb ola bilər. Yaradıcılıq heç bir qayda-qanuna, əvvəlcədən hazırlanmış formalara və hər hansısa bir üsula əsaslanmır, əksinə insanın həmin an düşdüyü vəziyyətə, fikir və düşüncələrinə əsaslanır. [2,97]

Yaradıcılıq prosesində insanın bütün psixi prosesləri-hafizəsi, qavrayışı, təfəkkürü və təxəyyülü iştirak edir. Ancaq bunların içində təxəyyülün rolu daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Xüsusilə bədii yaradıcılıqda təxəyyülün rolu danılmaz və vacibdir. Çünki bədii yaradıcılıqda sənətkarın təxəyyülü o qədər güclü olmalıdır ki, onun əsərlərindəki obrazlar insanlarda maraq oyatsın. İnsanlar yaradıcılıqla məşğul olduqları zaman bu onların mənəvi cəhətdən formalaşmasına, dəyişməsinə müsbət təsir göstərir və özlərini inkişaf etdirməkdə irəli getmələrinə səbəb olur. Yaradıcılıq bizim mənəvi mədəniyyətimizi və dünyəvi dəyərlərimizi əvvəl olan formadan çıxardıb yeni bir formaya salır. İnsanlar yaradıcı fəaliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir, daha uğurlu və ya uğursuz olurlar. Yaradıcı insanların psixologiyasını müəyyənləşdirmək və anlamaq çətinidir, çünki bu cür insanlar adətən qarışıq və ziddiyyətli hərəkətlər edir, bəzən onlar belə özlərini anlamaqda çətinlik çəkirlər. Yaradıcılıqla məşğul olan insanlar ətrafdan uzaq, sadəcə öz düşüncələri ilə qalmağı daha çox üstün tuturlar, çünki bu zaman onlar fəaliyyətlərində daha uğurlu ola bilirlər. Yaradıcı şəxslərin hamısının tipik xarakteri olmasa da, müəyyən qədər bənzər davranış və xarakterik xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Onlar xəyalpərəst insanlar olurlar. Bir çox insan xəyal etməyi vaxt itkisi və mənasız hesab etsədə, bu yaradıcı insanlar üçün ən vacib və mütləq bir hadisədir.

Həyatlarında baş verən mənfi hadisələri, maneələri fürsətə çevirməyi bacarır, hər zaman yeni təcrübələrə can atır və heç vaxt uğursuzluğu qəbul etmir, hər zaman daha yaxşı işlər çıxartmağa çalışırlar. Yaradıcı fəaliyyət ilə məşğul olan insanlar bunu yalnızca elm sahəsində deyil, rəsm, musiqi, əl qabiliyyəti, rəqs və s. kimi incəsənət sahələrində də istifadə edirlər. Bu şəxslərin rəsm əsərləri, əl işləri, musiqiləri düşünülərək edilmədiyinə görə çox fərqli və unudulmaz olur. [5, 102]

Bəs yaradıcılıq haradan başlayır? Hər bir fikir, düşüncə bir sənətkarın əsərinin, bir bəstəkarın musiqisinin, bir yazarın romanlarının, bir şairin şeirlərinin başlanğıcıdır. Və bunlar sadəcə bir fikir ilə başlayır, heç bir planlama, öncədən düşünülmüş hadisəyə əsaslanmır, sadəcə bu şəxslərin həyat təcrübələrinə və yaşadıkları pis və ya yaxşı hadisələrə görə formalaşır. [3, 85]

Yaradıcılıq çoxmənalı bir anlayış olub həmişə inkişafda olan bir prosesdir. Əgər biz buna tək baxsaq yanlarıq, çünki həyatın elmin incəsənətin bütün qollarında bunu görə bilərik. Bu səbəbdən də yaradıcı şəxsiyyət müxtəlif fəaliyyət növlərində fikirlərini, ideyalarını göstərə bilər. Buna əsaslanaraq yaradıcılığın bir neçə növləri sayı bilərik.

1. Elmi yaradıcılıq - müxtəlif növ kəşfləri, ixtiraları buraya aid edə bilərik.
2. Texniki yaradıcılıq - praktik və ya texnoloji inkişaf olub, bir mexanizm və ya dizaynın yaranmasıdır.
3. Bədii yaradıcılıq - dünyanın estetik əsasları, gözəllik arzusudur. Biz ən sonda bədii bir görünüşlə- şeir, şəkil, heykəl ilə qarşılaşırıq.
4. Birgə yaradıcılıq - sənət əsərlərini, onların şərhlərini qəbul edir.
5. Uşaq yaradıcılığı - uşağın xəyalları, təsəvvürləri prosesidir.
6. Pedaqoji yaradıcılıq - bilik tədrisində xüsusi bir yanaşmadır, onun məqsədi yeni bir şey öyrətməkdir.

Yaradıcılıq fəaliyyəti üçün bəzi şəxsi xüsusiyyətlər- yeni bir fikir tapmaq və düzgün tərtib etmək çox vacibdir. Bunlardan biri yaddaşdır. Bu xüsusiyyət yaradıcı prosesi tamamlamaq üçün kifayət etməyən, çatışmayan məlumatları əlavə edə bilər. İkinci xüsusiyyət təsəvvürdür. Bu düzgün təsvir edilməli olan şəkilləri və fikirləri birləşdirməyə imkan verən çox önəmli bir xüsusiyyətdir. İlham isə bu xüsusiyyətlərdən biri və ən vacibi olub, birdən-birə bir fikir yaratmağa gətirib çıxaran xüsusi bir fikirdir. Yaradıcılıq ilə məşğul olan insanlarda ilham birdən-birə heç gözlənilmədən, hər hansısa bir hadisədən, situasiyadan və əhval-ruhiyyədən asılı olaraq gəlir. Biz yaradıcılığı sadəcə rəssamlar, şairlər, bəstəkarlar üzərindən dəyərləndirə bilmərik, çünki insanlarda yaradıcılıq uşaqlıq dövründən başlayır və bu qabiliyyət məktəb yaşlarından özünü biruzə verir. Bu dövrlərdə uşaqlarla çox yaxından məşğul olan şəxs müəllimlərdir. Onların bu işdəki rolu çox böyükdür, çünki müəllimlər bu yaradıcı uşaqları kəşf etməkdə və onlardakı qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdə ən vacib şəxslərdir. Bəs sinifdə müəllimlər bu yaradıcılığı necə ortaya çıxara bilərlər? Müəllimlər öyrənmə və öyrətmə prosesi ərzində dərs planını tərtib

edərkən dərslər daha yaradıcı olmasını təmin etmək üçün seçim verən vasitələr təqdim edə bilirlər. Məktəblərdəki uğurlu müəllimlərin şagirdlərdə yaradıcılığı inkişaf etdirmək üçün bir neçə yollardan istifadə edə bilirlər. Bu yollardan biri şagirdlərin yaradıcılığını uyğun yollarla araşdırmalarına imkan yaradan öyrənmə fəaliyyətləri qurmaqdır. Məsələn, sinifdə hər şagirdin öz çəkdiyi şəkillərlə dolu olan kitab yaradılır və o kitabda hər şagirdin xəyal dünyası fantaziyaları təsvir edilir. Və şagirdlər sevdikləri hər şeyi təsvir etməkdə tam sərbəstdirlər. Digər bir yol isə şagirdlərin yaradıcılığına dəyər vermək və onları mükafatlandırmaqdır. [4, 89]

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə qeyd olunur ki, insanlar yaradıcılıqla məşğul olduqları zaman, bu onların mənəvi cəhətdən formalaşmasına, dəyişməsinə müsbət təsir göstərir və özlərini inkişaf etdirməkdə irəli getmələrinə səbəb olur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Eyni zamanda yaradıcılığın - bizim mənəvi mədəniyyətimizi və dünyəvi dəyərlərimizi əvvəl olan formadan çıxarıb yeni bir formaya salması fikrinin təhlili də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Yaradıcılıq çoxmənalı bir anlayış olub həmişə inkişafda olan bir prosesdir və burada yaradıcılığın növləri ilə bağlı müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001
3. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vahid nəzəriyyəsi. Bakı: "Elm-təhsil", 2015
2. Leontyev A.A. Psixolinqvistikanın əsasları. Bakı: "Məna", 1999
5. P.C. Немов, И.Р. Алтунина. Социальная психология. Питер Пресс, 2008

Jabbarova L.

Creative activity

(Summary)

It is difficult to define and understand the psychology of creative people, because such people usually act in a mixed and contradictory manner, and sometimes even have difficulty understanding themselves. Creative people prefer to stay away

from their environment by simply sticking to their thoughts because then they can do better in their endeavors.

Джаббарова Л.

Творческая деятельность

(Резюме)

Трудно определить и понять психологию творческих людей, потому что такие люди обычно действуют смешанно и противоречиво, а иногда даже испытывают трудности с пониманием самих себя. Творческие люди предпочитают держаться подальше от окружающей среды, просто придерживаясь своих мыслей, потому что тогда они могут добиться большего успеха в своей деятельности.

Rəyçi: dos. Ş.Babayeva

CƏFƏROVA NURANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Jafarovanurana3@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏ YOLLARI

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, isim, düzəltmə sözlər, sözdüzəldici model, sözdüzəldici üsul

Key words: word building, noun, derivative nouns, word building model, word-building means

Ключевые слова: словообразование, существительное, производные существительные, модель построения слова, словообразовательный способ

Müasir ingilis dilinin leksikologiya bölməsində əsas yerlərdən birini tutan bəhslərdən biri də söz yaradıcılığı və ya söz düzəltmədir. Sözdüzəltmə eyni zamanda

qrammatika ilə də yaxın əlaqəliliyi ilə seçilir [3, s. 75]. Başqa sözlə desək, sözdüzəltmə qrammatikaya da xidmət edir.

Sözdüzəltmə leksikologiya və qrammatika fənnləri ilə birbaşa bağlı olsa da, onun bir sıra kommunikativ funksiyaları da vardır. Sözdüzəltmənin əsas funksiyası dilin lüğət ehtiyatının tamamlanmasıdır.

Sözdüzəltmənin nominativ və kommunikativ cəhətlərinin ikinci ümumi və əsas birləşdirici xüsusiyyəti sadə sözlərdən bir sıra əsas parametrləri ilə fərqlənən xüsusi bir söz növünə daxil olan sözlər – törəmə və ya düzəltmə sözlər əldə etməkdir. Məsələn, teach – teacher, free – freedom.

Düzəltmə söz formal və semantik baxımdan əsas sözdən (hansından ki, yeni söz yaranır) asılı olur. Mənasına görə düzəltmə söz hər zaman əsas (orijinal) vahid vasitəsilə izah edilə bilər, onunla motivasiya oluna bilər və onun semantikasının müəyyən bir dəyişikliyi özündə saxlaya bilər [5, s. 44].

Düzəltmə sözlərlə onlardan yaranan vahidlər arasında tam eyniyyət olmur və ola da bilməz. Burada yalnız bəzi struktur oxşarlıq və eyni zamanda bəzi fərqlər, həm də bəzi semantik və kateqoriya baxımından dəyişikliklər də izlənilə bilər [8, s. 94].

Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığı bir neçə hissəyə ayrılır. Söz yaradıcılığında əsas element kimi sözdüzəldici model və ya sözdüzəldici tip götürülür. Bu, alınma sözlərin qurulması qaydasını düzəldən bir sxem, nümunə, analoq, model yaradan əsasların və söz düzəltmə vasitələrinin növünü və qarşılıqlı təsirləri nəticəsində yaranan eyni tip sözlərin ümumiləşdirilmiş semantikasını nəzərə alan bir qaydanı özündə birləşdirir [4, 6].

Bu model eyni tipli formasiyalar üçün ən ümumi bir düstur hesab edilir və onların struktur və semantik analoqudur. Bu, leksik-kateqorik mənası olan və müxtəlif leksik materiallarla zənginləşə bilən ümumiləşdirilmiş sabit bir quruluşdur [4, 6].

Demək, dildə yaranan yeni sözlər mövcud modellərə uyğun yaranır. Alimlər uzun müddətdir qeyd ediblər ki, bir sözdüzəldici model demək olar ki, sonsuz və ya ən azından çox sayda yeni söz yarada bilməsi, digərləri isə sözləri sərbəst şəkildə

yarada bilməməsi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan modellərin məhsuldarlıq prinsipi də mühüm məna kəsb edir. Məhsuldarlıq daha çox söz əmələ gətirmə seriyasının kəmiyyət xarakteristikasıdır: bir modelə əsasən dildə onlarla, hətta yüzlərlə düzəltmə söz yaradıldıqda bu model məhsuldar hesab edilir. Digər tərəfdən, modelin fəaliyyəti kifayət qədər keyfiyyət xarakteristikası ehtiva edir, çünki bu, söz əmələ gətirmə seriyasının yeni vahidlərlə doldurulma qabiliyyəti deməkdir. Nəhayət, modelin faydalı olması onun məndə reallaşması ilə bağlıdır, yəni, onun istifadəsinin statistik nümunələr vasitəsilə əks olunmasıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxartmaq olar ki, məhsuldarlıq sözdüzəldici sisteminin statik bir xüsusiyyətinin olması, fəaliyyətinin nəticələrini nəzərə alınması, fərqli söz əmələ gətirmə modellərinin söz istehsalı üçün müəyyən zaman kəsiyində qabiliyyətini reallaşdırmasının əksidir [8, s. 27].

Bir çox söz formalaşdırma modeli kəmiyyət baxımından tam fərqlənir. Məsələn, -dom şəkilçisi (freedom, kingdom və s.) ilə işlənən olduqca məhdud və qapalı bir düzəltmə sözlər siyahısı və -er şəkilçisi (teacher, player və s.) ilə işlənən geniş və açıq düzəltmə sözlər cərgəsi.

N.A.Yanko-Trinitski sözdüzəldici modelə belə tərif vermişdir: “Model-affikslərin göstərilməsi və əsasın kateqorial xarakteristikası ilə düzəltmə sözlərin struktur sistemidir”. M.D.Stepanovanın verdiyi tərif də diqqətdən kənar qalmamışdır: “Sözdüzəldici model-ümumi leksik-kateqorial mənaya malik olan və müxtəlif leksik materiallarla dolmağa qadir sabit strukturudur” [7, s. 149].

Sözdüzəldici model dedikdə, leksik vahidlərin qurulması formulu nəzərdə tutulur ki, ona müvafiq olaraq yeni söz və söz birləşmələri yaranır. Eyni sözdüzəldici modelə mənsub olan sözlərin qrammatik və ya semantik strukturunda müəyyən ümumilik olur. Məsələn; Baker “çörəkbişirən”, reader “oxucu” sözləri bir sözdüzəldici modelə ($V + -er = N$) uyğun olaraq, reread, reopen sözləri isə başqa sözdüzəldici modelə ($re- + V = V$) uyğun olaraq yaranmışlar.

Sözdüzəldici modelləri nəzərdən keçirərkən məhsuldarlıq məsələsi üzərində dayanmaq lazımdır, belə ki, məlum olduğu kimi, məhsuldarlıq müxtəlif dil

vahidlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Söz yaradıcılığında məhsuldarlıq anlayışı, modellərdən savayı, affikslərə və əsaslara da, yəni sözyaradıcı elementlərə, həmçinin də söz yaradıcılığı üsullarına da şamil edilir.

Söz yaradıcılığı nəzəriyyəsində “məhsuldarlıq” sözünün “sözdüzəldici fəallıq” kimi bir terminlə sinonim olduğunu qeyd etmək vacibdir. Fəallıq dedikdə bu və ya digər formalaşmanın qabiliyyətini göstərir (məsələn, sözdüzəldici elementin yeni sözlər düzəltmə qabiliyyəti kimi). Model, affiks əsas yeni sözlərin yaradılmasında aktiv və ya əksinə, passiv ola bilər. Bu o deməkdir ki, onların köməyi ilə az sayda söz yarana və ya ümumiyyətlə yaranmaya bilər.

Nəticə etibarilə, sözdüzəldici modellər məhsuldar və qeyri-məhsuldar ola bilər. Məhsuldar modellər mütəmadi olaraq yeni sözlərin formalaşdırıldığı modellərdir. Artıq yuxarıda verilmiş nümunə “V + -er” məhsuldar model olduğunu isbatlamışdır. Belə ki, bu modelə görə əmələ gələn yeni sözlərin (hacker, codger) mövcudluğunu danmaq olmaz. Məhsuldar modellər elə modellərdir ki, dilin inkişafının müəyyən mərhələsində o modellər yeni sözlərin yaranması üçün nümunə hesab olunur. Modelin məhsuldarlığı söz yaradıcı sıranın kəmiyyət xarakteristikasıdır.

Qeyri-məhsuldar modellər dildə mövcud olan sözləri yalnız təsvir edir, lakin artıq onlara müvafiq olaraq yeni sözlər yaranmır [12, s. 6]. Qeyri-məhsuldar modellər elə modellərdir ki, dilin inkişafının müəyyən mərhələsində yeni sözlərin yaranması üçün nümunə ola bilməz və onlar artıq dildə mövcud olan sözlər vasitəsilə təqdim olunmuşlar. Məsələn; V + -ard = N (blinkard); N + -cy = N (captaincy, colonelcy); fore- + V = V (forego, forerun, foresay, foresee); en- + N (or Adj) = V (enslave, enwrap, enrich, enclose, enlarge) [11, s. 5].

Bir qayda olaraq, sözdüzəldici model özündə bir sıra parametrləri ehtiva edir:

- a) sözün mənasının formalaşma xüsusiyyəti;
- b) növbəti sözdüzəldici qabiliyyət;
- c) komponentlər arasındakı əlaqənin mahiyyəti;
- d) məhsuldarlıq.

Sözdüzəldici modelləri bir çox xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir: dildə yüzlərlə və minlərlə sözlərin yaradıldığı, dilin lüğət tərkibini təşkil edən modellər mövcuddur, onlardan bəziləri mühüm sosial anlayışları əks etdirərək dildə möhkəmlənmiş bir yer tutmaqdadır. Hər bir sözdüzəldici modelinin mənası o faktla müəyyən edilir ki, bəzi modellər çərçivəsində, komponentlər arasında fərqli əlaqəli müxtəlif semantik tiplər fəaliyyət göstərə bilər, digər modellər isə yalnız eyni tipli sözlər yarada bilər. Nəhayət, yalnız bir neçə, hətta bir sözün yaradıldığı modellər ola bilər. Bəzi modellərin qapalı olduğunu da qeyd etmək vacibdir. Bu o deməkdir ki, yeni sözlər artıq onlardan yaranmayıb və ya yarana bilməz [12, s. 6].

Sözdüzəldici modelinin xarakterik xüsusiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir:

- o, mücərrəddir;
- o, konkret bir leksik mənadan və ya bütün modeldən kənardır;
- o, mürəkkəb söz modellərində və ya onların hansısa bir hissəsində yerə sahibdir;
- onun sözdüzəldici funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verir;
- onun məhz mücərrədlik xüsusiyyəti onun təqlid edilməsinə şərait yaradır;
- o, bir növ yeni sözlərin “çap olunduğu” matrisə çevrilir [12, s. 4].

Modellərin xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə o amillərlə əlaqəlidir ki, onlardan mürəkkəb sözləri təsnif edərkən nəzərə alırlar.

Sözdüzəldici modellər bir sözün bu və ya digər nitq hissəsinə aid olması baxımından əldə edilən nəticələrin sayına görə fərqlənir. Bu mənada bir və iki tərəfli modelləri ayırd etmək olar, lakin bütün modellərin böyük əksəriyyəti birtərəflidir.

Sözdüzəldici modellərin fərqləndirici əlamətləri isə aşağıdakılardır:

a) ümumi kateqoriya mənalari: bu model üzrə düzəldilən sözlərin müəyyən nitq hissəsinə, müəyyən leksik-semantik söz qrupuna mənsub olması (məs; V + -er modelinə uyğun olaraq düzəldilən sözü isim, N + -ful modelinə uyğun olaraq düzəldilən sözlər isə sifətdir. Məs; reader, handful)

b) struktur tərkibi, yəni o, hansı sözdüzəldici elementlərdən təşkil olunmuşdur. Məs; N + suffix, prefix + N

c) onun komponentlərinin struktur-məna münasibətlərinin xarakteri;

d) onun düzəldici mənası, düzələn sözlə məna əlaqəsinin xarakteri və ya bu mənanın motivasiyası;

e) onun sözdüzəldici fəallığı, başqa sözlə, məhsuldarlığı [9, s. 163].

İngilis dilində sözdüzəldici üsulların sayı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu baxımdan mövcud fikir ayrılıqları onunla izah olunur ki, müxtəlif metodların fəaliyyəti dəyişir və uzun müddət az və ya çox məhsuldar olmaları və ya hətta yoxa çıxmaları ilə izah olunur. Bu və ya digər şəkildə, ümumilikdə altı növ sözdüzəldici üsulun olduğu göstərilir:

1. affiksasiya (əsas + affiks)
2. mürəkkəb söz yaradıcılığı (əsas + əsas)
3. konversiya (V > N və ya N > V modelinə uyğun söz yaranması)
4. reversiya (əsas + kvazi-affiks)
5. söz birləşməsi (əsasların fraqmentlərinin birləşməsi yolu ilə)
6. qısaltmalar (phone, fridge və s.) [3. s. 37].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən savayı, sözdüzəltmənin aşağıdakı yolları da vardır: səs əvəzlənməsi (feed - food;), sözlərin təkrar olunması (murmur), səs təqlidi (cuckoo; splash), qafiyəli təkrar (tip-top, hocus-pocus). Lakin dilçilər bu yolları ikinci dərəcəli və qeyri-məhsuldar hesab edirlər [9, s. 128].

V.V.Yeliseyevanın fikrincə, “söz yaradıcılığının sözdüzəltmənin nəticəsindən asılı olaraq, ənənəvi olan 3 növü vardır: düzəltmə sözlər (bura daxildir affiksasiya, reversiya və konversiya), mürəkkəb söz yaradıcılığı və qısaltmalar (ixtisarlar, akronimlər və birləşmiş sözlər)” [4, s. 35].

Beləliklə, sözdüzəltmə ilə bağlı aşağıdakı nəticələri göstərmək olar:

Sözdüzəltmə ikili mənada başa düşülür: müəyyən struktur və semantik düstura uyğun olaraq söz düzəldilməsi prosesi və dilçilik elminin bir müəyyən bir qoludur.

Sözdüzəltmə dilçiliyin digər hadisələri kimi iki aspektdə - sinxron və diaxron aspektdə öyrənilə bilər.

Söz yaradıcılığının obyektı “düzəltmə söz = söz yaradan əsas + sözdüzəldici vasitələr”in birliyidir. Dildə yeni sözlərin yaranması tarixi baxımdan formalaşmış müəyyən modellərə müvafiq olaraq baş verir.

Ədəbiyyat:

1. İnkər prefikslərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. İngilis dilinin leksikologiyası kursu üzrə metodik vəsait. elmi red. N. Ç. Vəliyeva ; rəy. Ə. H. Nəcəyeva, K. M. Gözəlova, A. M. Cəfərov, E. B. Nəcəfov. Bakı: Mütərcim, 2014. 63 s
2. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı. Qismət, 2007. 587 s.
3. Банкевич Л.В. Словообразование в английском языке. Ленинград. Учпедгиз, (1961). 2008. 118 с.
4. Елисеева В.В. Лексикология английского языка - учебник - 2003. 44 с.
5. Карацук П.М. Словообразование английского языка. М., Высшая школа, 1977. 303 с.
6. Кубрякова Е.С. Что такое словообразование? М, Высшая школа, 1965. 79 с.
7. Степанова М.Д., И.И.Чернышева И.И. Лексикология современного немецкого языка. М.: "Академия", 2003. 252 с.
8. Greenbaum Sidney, Nelson Gerald C. An Introduction to English Grammar. Routledge, 2013. 292 p.
9. MacLin Alice. Reference Guide to English. A Handbook of English as a second Language. Washington D.C: 1996. 486 p.
10. <https://xreferat.com/31/1621-1-slovoobrazovanie-v-angliiskom-yazyke.html>.
11. <https://www.km.ru/referats/333283-imya-sushchestvitelnoe-v-angliiskom-ya-zyke>.
12. <https://www.word-formation-in-english.html> (Царев П.В/Производные слова в английском языке).

Jafarova N.

Ways of word-building in English

(Summary)

As it is known, word building is one of the biggest parts of lexicology. In modern English, word building is mainly divided into 3 parts: word derivation, word composition and shortening. Word derivation includes affixation, reversion and conversion. Word composition covers the words that are formed as a result of joining two stems. Shortenings include abbreviations, acronyms and blendings.

In modern English the formation of words occurs according to some word-building models or patterns. There are lots of word building models in a language, and it is possible to form nouns, adjectives, adverbs, verbs on the basis of those models.

Джафарова Н.

Способы словообразования в английском языке

(Резюме)

Как известно, словообразование является одной из важнейших отраслей лексикологии. Современное английское словообразование в основном делится на 3 части: словопроизводство, словосложение и сокращение. К словопроизводству относятся аффиксация, реверсия и конверсия. Раздел словосложения охватывает слова, образованные сложения двух основ. Сокращения включают аббревиатуры, акронимы и словослияния.

В современном английском языке образование слов происходит в соответствии с некоторыми моделями или образцами словообразования. В языке существует множество моделей словообразования, и на основе этих моделей можно образовывать существительные, прилагательные, наречия, глаголы.

Rəyçi: f.f.d. A.Rəcəbova

CABBAROVA LƏMAN
Azərbaycan Dillər Universiteti

YARADICILIQ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: yaradıcılıq, yaradıcı düşüncə, yaradıcılıq qabiliyyəti, yaradıcı insan, elmi yaradıcılıq, texniki yaradıcılıq, bədii yaradıcılıq

Key words: creativity, creative thinking, creative ability, creative person, scientific creativity, technical creativity, artistic creativity

Ключевые слова: креативность, творческое мышление, творческие способности, творческая личность, научное творчество, техническое творчество, художественное творчество

İnsanlığı digər varlıqlardan ayıran ən önəmli xüsusiyyət düşünə bilmə bacarığıdır. Lakin insanları bir-birindən ayıran yaradıcı düşüncə və yaradıcılıq qabiliyyətidir. Yaradıcılıq yeni və xəyali fikirləri reallığa çevirmək, dünyanı yeni yollarla qavramaq, gizli naxışlar tapmaq, zahirən əlaqəsi olmayan hadisələr arasında əlaqə qurmaq və həll yolları yaratmaq qabiliyyəti ilə xarakterizə olunur. Yaradıcılıq prosesində insan hər hansı bir problemin həll yollarını və bu problemi həll etməyin yeni üsullarını tapır, və bununlada insanların və öz həyatına yenilik və fərqlilik qatır. Yaradıcılıq gündəlik həyatda baş verən hadisələrin daha xüsusi ancaq xüsusi hadisələrin gündəlik həyata daxil olub daha təbii hal almasına imkan yaradır.

Yaradıcılıq bizim həyat enerjimizdir və həyatına yaradıcılığı qatan insanlar hər zaman, hər yerdə mütləq ondan istifadə edir. Bu proses artıq insan həyatının mahiyyətinə çevrilir və bunu dayandırmaq həm fərd, həm də onun fəaliyyət göstərdiyi kollektiv üçün çox böyük problemlərə səbəb ola bilər. Yaradıcılıq heç bir qayda-qanuna, əvvəlcədən hazırlanmış formalara və hər hansısa bir üsula əsaslanmır, əksinə insanın həmin an düşdüyü vəziyyətə, fikir və düşüncələrinə əsaslanır. [2,97]

İnsanlar yaradıcılıqla məşğul olduqları zaman bu onların mənəvi cəhətdən formalaşmasına, dəyişməsinə müsbət təsir göstərir və özlərini inkişaf etdirməkdə irəli

getmələrinə səbəb olur. Yaradıcılıq bizim mənəvi mədəniyyətimizi və dünyəvi dəyərlərimizi əvvəl olan formadan çıxardıb yeni bir formaya salır. İnsanlar yaradıcı fəaliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir, daha uğurlu və ya uğursuz olurlar. Yaradıcı insanların psixologiyasını müəyyənləşdirmək və anlamaq çətinidir, çünki bu cür insanlar adətən qarışıq və ziddiyyətli hərəkətlər edir, bəzən onlar belə özlərini anlamaqda çətinlik çəkirlər. Yaradıcılıqla məşğul olan insanlar ətrafdan uzaq, sadəcə öz düşüncələri ilə qalmağı daha çox üstün tuturlar, çünki bu zaman onlar fəaliyyətlərində daha uğurlu ola bilirlər. Yaradıcı şəxslərin hamısının tipik xarakteri olmasa da, müəyyən qədər bənzər davranış və xarakterik xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Onlar xəyalpərəst insanlar olurlar. Bir çox insan xəyal etməyi vaxt itkisi və mənasız hesab etsədə, bu yaradıcı insanlar üçün ən vacib və mütləq bir hadisədir.

Həyatlarında baş verən mənfi hadisələri, maneələri fürsətə çevirməyi bacarır, hər zaman yeni təcrübələrə can atır və heç vaxt uğursuzluğu qəbul etmir, hər zaman daha yaxşı işlər çıxartmağa çalışırlar. Yaradıcı fəaliyyət ilə məşğul olan insanlar bunu yalnızca elm sahəsində deyil, rəsm, musiqi, əl qabiliyyəti, rəqs və s. kimi incəsənət sahələrində də istifadə edirlər. Bu şəxslərin rəsm əsərləri, əl işləri, musiqiləri düşünülmüş hadisələrə görə çox fərqli və unudulmaz olur. [5, 102]

Bəs yaradıcılıq haradan başlayır? Hər bir fikir, düşüncə bir sənətçinin əsərinin, bir bəstəkarın musiqisinin, bir yazarın romanlarının, bir şairin şeirlərinin başlanğıcıdır. Və bunlar sadəcə bir fikir ilə başlayır, heç bir planlama, öncədən düşünülmüş hadisəyə əsaslanmır, sadəcə bu şəxslərin həyat təcrübələrinə və yaşadıkları pis və ya yaxşı hadisələrə görə formalaşır. [3, 85]

Yaradıcılıq çoxmənalı bir anlayış olub həmişə inkişafda olan bir prosesdir. Əgər biz buna tək baxsaq yanılarıq, çünki həyatın elmin incəsənətin bütün qollarında bunu görə bilirik. Bu səbəbdən də yaradıcı şəxsiyyət müxtəlif fəaliyyət növlərində fikirlərini, ideyalarını göstərə bilər. Buna əsaslanaraq yaradıcılığın bir neçə növləri sayə bilərik.

1. Elmi yaradıcılıq - müxtəlif növ kəşfləri, ixtiraları buraya aid edə bilərik.

2. Texniki yaradıcılıq - praktik və ya texnoloji inkişaf olub, bir mexanizm və ya dizaynın yaranmasıdır.

3. Bədii yaradıcılıq - dünyanın estetik əsasları, gözəllik arzusudur. Biz ən sonda bədii bir görünüşlə- şeir, şəkil, heykəl ilə qarşılaşırıq.

4. Birgə yaradıcılıq - sənət əsərlərini, onların şərhlərini qəbul edir.

5. Uşaq yaradıcılığı - uşağın xəyalları, təsəvvürləri prosesidir.

6. Pedaqoji yaradıcılıq - bilik tədrisində xüsusi bir yanaşmadır, onun məqsədi yeni bir şey öyrətməkdir.

Biz yaradıcılığı sadəcə rəssamlar, şairlər, bəstəkarlar üzərindən dəyərləndirə bilmərik, çünki insanlarda yaradıcılıq uşaqlıq dövründən başlayır və bu qabiliyyət məktəb yaşlarından özünü biruzə verir. Bu dövrlərdə uşaqlarla çox yaxından məşğul olan şəxs müəllimlərdir. Onların bu işdəki rolu çox böyükdür, çünki müəllimlər bu yaradıcı uşaqları kəşf etməkdə və onlardakı qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdə ən vacib şəxslərdir. Bəs sinifdə müəllimlər bu yaradıcılığı necə ortaya çıxara bilirlər? Müəllimlər öyrənmə və öyrətmə prosesi ərzində dərs planını tərtib edərkən dərsin daha yaradıcı olmasını təmin etmək üçün seçim verən vasitələr təqdim edə bilirlər. Məktəblərdəki uğurlu müəllimlərin şagirdlərdə yaradıcılığı inkişaf etdirmək üçün bir neçə yollardan istifadə edə bilirlər. Bu yollardan biri şagirdlərin yaradıcılığını uyğun yollarla araşdırmalarına imkan yaradan öyrənmə fəaliyyətləri qurmaqdır. Məsələn, sinifdə hər şagirdin öz çəkdiyi şəkillərlə dolu olan kitab yaradılır və o kitabda hər şagirdin xəyal dünyası fantaziyaları təsvir edilir. Və şagirdlər sevdikləri hər şeyi təsvir etməkdə tam sərbəstdirlər. Digər bir yol isə şagirdlərin yaradıcılığına dəyər vermək və onları mükafatlandırmaqdır. [4, 89]

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə qeyd olunur ki, insanlar yaradıcılıqla məşğul olduqları zaman, bu onların mənəvi cəhətdən formalaşmasına, dəyişməsinə müsbət təsir göstərir və özlərini inkişaf etdirməkdə irəli getmələrinə səbəb olur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Eyni zamanda yaradıcılığın - bizim mənəvi mədəniyyətimizi və dünyəvi dəyərlərimizi əvvəl olan formadan çıxarıb yeni bir formaya salması fikrinin təhlili də məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Yaradıcılıq çoxmənalı bir anlayış olub həmişə inkişafda olan bir prosesdir və burada yaradıcılığın növləri ilə bağlı müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001
3. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: “Elm-təhsil”, 2015
2. Leontyev A.A. Psixolinqvistikanın əsasları. Bakı: “Məna”, 1999
5. P.C. Немов, И.Р. Алтунина. Социальная психология. Питер Пресс, 2008

Jabbarova L.

Creative activity

(Summary)

It is difficult to define and understand the psychology of creative people, because such people usually act in a mixed and contradictory manner, and sometimes even have difficulty understanding themselves. Creative people prefer to stay away from their environment by simply sticking to their thoughts because then they can do better in their endeavors.

Джаббарова Л.

Творческая деятельность

(Резюме)

Трудно определить и понять психологию творческих людей, потому что такие люди обычно действуют смешанно и противоречиво, а иногда даже испытывают трудности с пониманием самих себя. Творческие люди предпочитают держаться подальше от окружающей среды, просто придерживаясь своих мыслей, потому что тогда они могут добиться большего успеха в своей деятельности.

Rəuqi: dos. Ş.Babayeva

MƏİŞƏT BİLDİRƏN ATALAR SÖZLƏRİNİN JANR SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: atalar sözləri, janr, folklor, leksika, məsəllər, sintaktik struktur

Key words: proverbs, genre, folklore, lexicon, sayings, syntactic structure

Ключевые слова: пословицы, жанр, фольклор, лексика, притчи, синтаксическая структура

Atalar sözü sadə, konkret, ənənəvi bir sözdür ki, ümumi düşüncə və ya təcrübəyə əsaslanan həqiqəti ifadə edir. Atalar sözləri folklor janrını əhatə edirlər. Bəzi atalar sözləri birdən çox dildə mövcuddur, çünki insanlar onları özlərinə bənzər dillərdən və mədəniyyətlərdən götürürlər. Bir çox alimlər atalar sözlərinə müxtəlif təriflər vermişlər. Lord Con Russell demişdir: “Atalar sözləri birinin zəkası və bir çoxunun hikmətidir” [7]. Daha konstruktiv olaraq, Mieder aşağıdakı tərifini təklif etdi: “Atalar sözləri xalqın həqiqəti, əxlaqı, ümumi görüşlərini məcazi, sabit və yadda qalan bir formada ifadə edən və nəsildən-nəsilə keçən bir cümlədir” [7]. Fars atalar sözləri əsasında Zolfaghari və Ameri aşağıdakı tərifini təklif etdilər: “Atalar sözləri yaxşı bilinən və bəzən ritmik, o cümlədən məsləhəti, adət mövzularını və etnik təcrübələri ehtiva edən qısa bir cümlədir. İnsanlar arasında səlis söz, ifadə aydınlığı, sadəliyi, genişliyi və ümumiliyi ilə tanınır” [7]. Digər dillərdə və mədəniyyətlərdə “atalar sözü” anlayışı ingilis dilindən də fərqlənir. Gananın Chumburung dilində “anase” məcazi söz və “akpare” metaforik olanlardır [7]. Nigeriya Bini arasında atalar sözünü tərcümə etmək üçün istifadə olunan üç söz var: ere, ivbe və itan. Birincisi tarixi hadisələrə, ikincisi cari hadisələrə, üçüncüsü isə “rəsmi diskussiyaya” aiddir” [7].

Dilçilərə üçün atalar sözləri lexemanın xüsusiyyətlərini, cümlələri, təyin olunmuş ifadələri, yerləşdirmələri, mətnləri və sitatları birləşdirir. Onlar prosodiyanın, paralelliğin, sintaksisin, leksikanın və təsvirin maraqlı nümunələrini nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər atalar sözlərini psixolinqvistik testdə dəyərli hala gətirir. Atalar sözlərinin mətn və nitq icması ilə dəyişməsi də maraqlı mövzulata səbəb olur. Korpus dilçiliyindəki araşdırmalar göstərir ki, atalar sözləri nadirdir, lakin buna baxmayaraq onlar mədəni baxımdan tanınırlar. Folklorşünaslar üçün atalar sözləri tapmacalar və başqa folklor janrları ilə yanaşı folklor elementləri kimi mövcuddur. Leksikoqraflar üçün atalar sözləri dil icmalarının daxilində mənşəyi və yayılması araşdırılmalı və haqqında məlumat toplanmalıdır. Beləliklə, atalar sözləri müxtəlif səbəblərdən, müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır [6, s.2].

Atalar sözlərində mərdlik, müdriklik, düzlük, vətənpərvərlik, əməksevərlik, humanizm təbliğ olunur. Onlara xalq arasında “müdrik sözlər”, “qanadlı sözlər” və.s deyilir. Xalqın yerləşdiyi coğrafiya, ərazinin flora və faunası, davranış, əxlaq və məişət məsələləri də atalar sözlərində ifadə olunur. Atalar sözləri insanların yaddaşında qorunmuş və nəsildən-nəsilə keçərək şifahi şəkildə yaşamışdır. Həmçinin, atalar sözündə xalqın təbiətə, cəmiyyətə münasibətinin ifadəsi də öz əksini tapır. Xalqın adət-ənənəsini, etnik-mədəni səciyyəsinə öyrənmək üçün ən zəngin qaynaq atalar sözləridir. Onlar xarakterik olaraq tam bir nitq formalaşdırmaq, tam bir danışmaq töhfəsi vermək və ya bir danışmada bir nitq aktını yerinə yetirmək üçün istifadə olunur. Atalar sözləri universal səciyyə daşıyır. Onlar xalqın hikmət xəzinəsidir.

Atalarımızın kollektiv müdrikliyini əks etdirən və sonrakı nəsillərə ötürən, ümumiyyətlə, insanlar üçün nəsihətləri olan çox qısa ifadələr var. İnsanlar bu sözlərdən, yəni məsəllərdən və atalar sözlərindən gündəlik həyatda istifadə edir. Bir sözlə, atalar sözləri və məsəllər arasında çox oxşarlıqlar olsa da, onlar arasında danışılacaq fərqlər var.

“Atalar sözü xalq poeziyasının ən əski janrlarına aiddir. Belə ki, onlarda əks olunan təcrübə o qədər sıx şəkildə təkrarlanır ki, o xalq müdrikliyinin məğzinə çevrilir. Atalar sözündə ictimai normalar və hökmlər qeydə alınır” [5, s.102-103].

G.Yusifov bildirmişdir ki, “elmi əsasları işlənilmədiyindən bizim filologiyamızda atalar sözü adı ilə ən müxtəlif ifadə tipləri oxuculara təqdim olunur”. Odur ki, B.Tahirbəyovun aşağıdakı fikirləri düzgün hesab edilə bilər. Tahirbəyov qeyd edir: “...bir qayda olaraq atalar sözünü məsəllərdən kəskin surətdə ayırmaq olur. Bu məsələ geniş ədəbiyyata və əsaslı tarixə malikdir. Lakin bununla belə, xalq müdriqliyinin bu iki növü praktikada tez-tez qarışdırılır: Atalar sözü (proverb) və məsəllər (sayings) [3, s. 159].

Atalar sözləri və məsəlləri geniş tədqiq edən alimlərdən biri də S.Cəfərov olmuşdur. S.Cəfərov qeyd edir: “Zərbü-məsəllər bəzən sadəcə məsəllər də adlanır. Bunlar öz mənası və qrammatik quruluşu etibarilə atalar sözünə çox yaxındır, hətta onları bir-birindən ayırmaq belə olmur. Zərbü-məsəllərdə, atalar sözündən fərqli olaraq, fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur və bundan nəticə çıxarılır. Bundan başqa, zərbü-məsəllər müəyyən hədəfi güdür, bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətinə aid olur” [1, s. 168].

Məsəllər qədim zamanlarda deyildiyi və istifadə olunmasına baxmayaraq, bu gün də dəyərini və əhəmiyyətini qoruyan ağıllı ifadələrdir. Atalar sözləri məsəllərə oxşasa da, onlar ayrı-ayrı janrlardır. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də məsəllərdə fikir natamam olur və izaha ehtiyac duyulur. Atalar sözlərində isə fikir aydın və tam olur. Bütün atalar sözləri məsəllərdir, lakin bütün məsəllər atalar sözləri deyil. Atalar sözləri məzmununa görə ümumi, məsəllər isə konkretir. Məsəllər konkretlikdən uzaqlaşan kimi ya atalar sözlərinə, ya da idiomlara çevrilmiş olur. Məsəllər müəyyən bir əhvalatla bağlı olur və əhvalatın nəticəsi olaraq meydana çıxır:

- A stitch in time saves nine – Toydan sonra nağara (Vaxtı keçdikdən sonra görülən faydasız bir iş haqqında işlənilir).

- Where there is smoke, there is fire – Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz.

- Honesty is the best policy – Düzlük ən yaxşı siyasətdir.

Bir atalar sözü min sözdən çox şey deyə bilər. İllər keçsə də, atalar sözləri dəyişmir:

- Grasp all, lose all – Artıq tamah baş yarar.

- Never look a gift horse in the mouth – Bəy verən atın dişinə baxmazlar

- All is not gold that glitters – Hər parıldayan qızıl deyil.

Atalar sözlərini məsəllərdən fərqləndirən digər bir əlamət isə onun heç bir hədəf şərhə güdməməsidir: Age is no guarantee of wisdom – Ağıl yaşda deyil, başdadır. As you saw, you shall mow – Nə əkərsən, onu da biçərsən. A man of words and not of deeds is like a garden full of weeds – Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz və.s.

Bunlar atalar sözləridir. Onların əlavə izaha ehtiyacı yoxdur və onlar heç bir şəraitlə əlaqədar deyildir. Onları istənilən müxtəlif əhvalat, hadisə, şəxs və şəraitlə işlətmək mümkündür. Məsəllər isə, S.Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi, konkret hədəf güdür.

Atalar sözü və məsəllərə aid müxtəlif təriflər vardır. V.P.Anikin atalar sözü və məsəllərə belə bir tərif vermişdir: “Atalar sözü qısa poetik formada ifadə edilən və tam, bitkin mühakimə səciyyəsinə malik olan ümumiləşmiş xalq ifadələridir”. “Məsəl müəyyən əşya və hadisəni obrazlı şəkildə ifadə edən, tez-tez və geniş miqyasda işlənən ifadələr, tərkiblərdir” [4, s. 240].

Z.Əlizadə hikmətli sözlərin atalar sözləri və zərb məsəllərdən fərqli xüsusiyyətlərini bu şəkildə qeyd edir:

1. Sintaktik strukturu fərdi səciyyə daşıyır;
2. Kim tərəfindən yarandığı məlum olur;
3. Leksik-semantik tərkibi və sintaktik quruluşu sabit olur;
4. Yalnız sadə və mürəkkəb cümlə strukturunda olur: elliptik forması olmur;
5. Tərkibindəki sözlər xarici qabığına dəyişə bilmir, onların sinonimləri və antonimləri yoxdur;
6. Tərkibində həmcins üzvlərə, ara sözlərə, xüsusiləşmiş üzvlərə, nidalara təsadüf edilmir;
7. Onların mənası müstəqimdir; yəni məcazlaşma yoxdur, nəsihət, məsləhət, yol göstərmə, xeyirxahlıq xüsusiyyətlərinə malikdir [2, s. 245].

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, atalar sözləri bu gün də heç olmadığı qədər maraq doğurur.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1958
2. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985
3. Yusifov G. Atalar sözü və məsəllərin fərqiə dair // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, III kitab, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1968
4. Аникин В. Русские народные пословицы и поговорки, загадки и детский фольклор. Москва: 1957
5. Бенцин У. Пословица // Народные знания. Фольклор. Москва: Наука, 1991
6. Hrisztalina Hrisztova-Gotthardt, Melita Aleksa Varga. Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies, 2014
7. Proverb. <https://en.wikipedia.org/wiki/Proverb>

Jafarli G.

Genre characteristics of household proverbs

(Summary)

The richest source for studying the traditions, ethnic and cultural characteristics of the people are proverbs. A proverb is a simple, concrete, traditional saying that expresses a perceived truth based on common sense or experience. Proverbs are often metaphorical and use formulaic language. Collectively, they form a genre of folklore. Thus, experience reflected in them is repeated so closely that it becomes the essence of the wisdom of the people. Proverbs record social norms and judgments. Proverbs are universal. They are the people's treasure of wisdom.

Джафарли Г.

Жанровая характеристика бытовых пословиц

(Резюме)

Самым богатым источником для изучения традиций, этнокультурных особенностей народа являются пословицы. Пословица – это простая, конкретная, традиционная поговорка, которая выражает истину, которую мы

воспринимаем на основе здравого смысла или опыта. Пословицы часто носят метафорический характер и используют шаблонный язык. В совокупности они образуют жанр фольклора. Таким образом, отраженный в них опыт повторяется настолько близко, что становится сутью мудрости людей. Пословицы фиксируют социальные нормы и суждения. Пословицы универсальны. Они сокровище мудрости народа.

Rəyçi: f.f.d., b/m. R.Ağayeva

ÇƏLƏBİZADƏ GÜNAY
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunka_celebi98@mail.ru

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI DİL ŞƏXSİYYƏTİNİN NİTQ DAVRANIŞLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: dil şəxsiyyəti, şəxsiyyətin dil konsepsiyası, dilin sosial təbiəti, “danışan şəxsiyyətlər”, “ikincil dil şəxsiyyəti”, “danışan ağıllar”

Key words: language identity, language concept of personality, social nature of language, "speaking personalities", "second language personality", "speaking minds"

Ключевые слова: языковая идентичность, языковая концепция личности, социальная природа языка, «говорящие личности», «второязычная личность», «говорящие мысли»

Müasir dilçilik getdikcə insan yönümlü olmağa başlayıb. Elmi düşüncə paradıqması - tədqiqatçı üçün ən mürəkkəb, böyük ölçüdə qapalı quruluşa malik bir dil şəxsiyyəti kimi konsepsiyanı ehtiva edir. Burada dil şəxsiyyətinin qarşılıqlı əlaqəli və əsaslı linqvistik xüsusiyyətlərinin sisteməlik şəkildə nəzərdən keçirilməsinə imkan yaranır və belə səciyyələndirilir:

- 1) şəxsiyyət sosial işarələrin cəmlənməsi və onun nəticəsidir;
- 2) şəxsiyyət etnosun tarixi inkişafının məhsuludur;
- 3) şəxsiyyət bioloji impulsların sosial və fiziki şərtlərlə qarşılıqlı təsirindən irəli gələn motivasiya meyillərinin səbəbidir;
- 4) şəxsiyyət, ikonik olanların yaradıcısı və istifadəçisidir.

Bu problemə ilk toxunan və fenomen “dil şəxsiyyəti” anlayışının müəllifi olan V.V. Vinogradov olub. Onun tədqiqatları əsasən dil şəxsiyyətinin təhlilinə yönəlsə də, lakin öz qeydlərində “dil şəxsiyyəti” ifadəsindən özü nədənsə istifadə etməyib. Buna baxmayaraq, elmi tədqiqatların bu istiqaməti bu gün də nəzəri dilçilikdə fəal surətdə inkişaf edir və “dil şəxsiyyəti” zəruri tədqiqat obyektlərindən birinə çevrilir. Bu, eyni zamanda ingilis dilinin xarici dil kimi nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün də vacibdir. Çünki istər ana dili, istərsə də xarici dil şəxsiyyətlərinin danışıq və davranışlarını öyrənmədən, həmin dili öyrənmək mümkün deyil. [3, 174]

Şəxsiyyətin dil konsepsiyasının arxasındakı gerçəklik - insanın fəaliyyət göstərməsinə imkan verən, bir sıra bacarıq və xüsusiyyətlərə sahib olmasından ibarətdir: danışmaq, ünsiyyət qurmaq, ünsiyyətin məqsəd və şərtlərini təsvir edən şifahi və yazılı dil mətnlərinin yaradılmasını yerinə yetirmək, mətnlərdən məlumat almaq, dili qavramaq və s. N. Karaulov yazırdı: "Hər bir mətnin arxasında bir dil şəxsiyyəti durur. Bir dilçi özünün nitq qabiliyyətini və xüsusiyyətlərini ünsiyyət fəaliyyətinin "məhsullarında" - monoloji və dialoq xarakterli şifahi və yazılı mətnlərdə göstərir". Dil şəxsiyyəti, digərlərindən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə - mətnlərin yaradılmasını və qavranılmasını təyin edən bir sıra bacarıq və vərdişlərinə görə fərqlənir:

- a) struktur və linqvistik mürəkkəbliyə dərəcəsinə görə;
- b) reallığı əks etdirmə dərinliyinə görə;
- c) konkret bir hədəf oriyentasiyasına görə.

Bir dil şəxsiyyətinin təhlili proqramı nə nəzəri dilçilik, nə də linqvodidaktika üçün heç vaxt aktuallığını itirməyəcəkdir. Dil şəxsiyyətinin tədqiqində iki istiqamət formalaşmışdır. Birinci istiqamət, obyektin təhlilinə yönəldilmişdir - bu yanaşma

psixoloqların və dilçilərin tədqiqatını xarakterizə edir. İkinci istiqamət, sintez proqramını, linqvistik şəxsiyyətin genezisini ön plana çıxarır - (linqvodidaktika üçün spesifik olan yanaşma). Xarici dilin tədrisində yüksək nəticələr əldə etmək üçün dilin sosial təbiəti mövqeyindən, dilçi şəxsiyyətin ictimailəşməsində ən vacib funksiya kimi kommunikativ funksiyasından çıxış etmək lazımdır. Linqvodidaktik nəzəriyyələrin metodoloji əsasına çevrilən və xarici dil öyrənənin – fərqli bir dil birliyinin nümayəndəsi olan - dili öyrədənənin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onu yeni bir sosial gerçəkliyə bağlamağa imkan verən dilin sosial-kommunikativ təbiətidir. Buna görə də, xarici mədəni dil şəxsiyyətinin formalaşmasına zərurət yaranır. [5, 123]

Dil şəxsiyyətinin təhlilindəki bu səviyyə təbii və şərtidir - nitq fəaliyyətini qiymətləndirməkdən dünyadakı real fəaliyyətləri başa düşməyə keçidi təmin edir. Gördüyünüz kimi, hər hansı bir linqvistik şəxsiyyət səviyyədən səviyyəyə doğru inkişaf edən "danışan şəxsiyyətlər" in çox komponentli bir paradigmasını təmsil edir. Bu proses sanki spiral şəklində cəmləşməkdən - cəmləşməyə doğru gedir. Xarici dil öyrənənlər tədris prosesinin konkretləşdirilməsi, bir tərəfdən dilin bu və ya digər səviyyəsində bilik dərəcəsinə görə, digər tərəfdən nitq fəaliyyət növlərinə görə, üçüncü tərəfdən mövzulara, situasiyalara görə fərqlənən üç səviyyəli şəxsiyyət quruluşu ilə əlaqələndirilir. Bu kontekstdə, düzgün peşəkar nitq mədəniyyətinin tədrisi metodikasının vəzifəsi, potensial fərqi azaltmaq əsasında "xarici sosial-mədəni" ünsiyyətçilər arasındakı məsafənin köməyi ilə belə bir tədris modelinin yaradılmasıdır. Yuxarıda deyilənlərin hamısı, linqvistik praqmatik, psixolinqvistik, etno-psixolinqvistik, mətn nəzəriyyəsi və "ikincil" dil şəxsiyyətinin formalaşması sahəsindəki yeni nailiyyətləri, sabit praqmatik stereotiplərin süni mənimsənilməsi sahəsindəki yeni nailiyyətləri də nəzərə alaraq, dil şəxsiyyətinin nitq mədəniyyətinin öyrənilməsinə yeni yanaşmaları müəyyənləşdirməyə imkan verir. [1, 153]

Y.N.Karaulov linqvistik şəxsiyyəti - "çox qatlı və çoxkomponentli dil qabiliyyətləri, dil bacarıqları - bir tərəfdən nitq fəaliyyəti növləri, digər tərəfdən dil səviyyələri ilə təsnif edilən nitq hərəkətlərini yerinə yetirməyə olan şəxs kimi

xarakterizə edir. Dilçi şəxsiyyətin (danışan bir şəxsin) vacib bir tərəfi, əlbəttə ki, Karaulovun dediyi kimi, onun etnik-mədəni xüsusiyyəti və ya milli xüsusiyyətidir. O, bunu milli və mədəni ənənələrin və cəmiyyətdəki hakim ideologiyanın müəyyənləşdirdiyi, dünyanın ümumi dil mənzərəsinin dəyişməz bir hissəsini ayırmağa imkan verən bir növ hökmranlıq olduğunu yazır. Mütləq emosional rənglərdən məhrum olan nitq xəstə bir insanın nitqi kimi seçilir. Hətta susmaq da ünsiyyət baxımından məna kəsb edir. Vitgenşteyn tamamilə haqlı olaraq sükutu - ünsiyyət komponenti kimi əlaqələndirir. Rus dilindəki bir sıra sözlərin səssizliyin vacibliyinə dəlalət etməsi təsadüfi deyil: "Sükut qızıldır", "Sükut razılığın əlamətidir" və s. Nəticənin özündə yalnız bir fərdin psixoloji deyil, həm də sosial xüsusiyyətlərini topladığı qənaətinə gələ bilərik. Danışqdakı zehni simptomlar da danışma vəziyyəti üçün kifayətdir. Bu simptomlar fərdin ani vəziyyətini müəyyənləşdirir, sosial xüsusiyyətləri onun sosial vəziyyətini amorf sosial mühitdən fərqləndirir. [4, 74]

Danışq fəaliyyətinin sosial tərəfi fərdi ünsiyyət təcrübəsinin formalaşmasından asılıdır. Belə bir təcrübənin nümunələri, şəhərlilərin və kəndlilərin danışdıqlarındakı fərqlərin, xarici dildə "zadəgan" və "tacir" tələffüzünün xüsusiyyətlərini, hər hansı bir dildə oxumuş və təhsilsiz insanlara ən çox rast gəlinən nümunələrdir. N.A.Fominaya görə ana dilinə yiyələnmək doğru və ya səhv ola bilməz, az və ya çox ola bilər. Bu vəziyyətdə danışq dilin səviyyə quruluşuna, nitq fəaliyyətinin növlərinə və dil biliklərinə görə qiymətləndirilməlidir. S.S. Daşkova, uzun cümlələrin daha çox intellektual, daha qapalı, prinsipial, gərgin və tədbirli insanlar tərəfindən istifadə olunma meylə olduğuna inanır. Söhbət zamanı çəkilən çoxsaylı şəxs adları - bu söhbət edənin açıq, səmimi bir insan olduğunu göstərir. Bu hal introvertlərdən daha çox dərəcədə extrovertlər üçün tipikdir. Bu vəziyyətdə - dili sosial gerçəkliyə bələdçi adlandıran E.Sapirlə razılaşmaq mümkün deyil. Sosial gerçəkliyin quruluşu və təşkili cəmiyyətin təməli ilə üstquruluşu arasındakı qarşılıqlı təsir xarakteri ilə müəyyən edilir. Dil bir millətin formalaşması və sonrakı idarəçiliyi üçün rıçaqlardan biridir. Dil bir milləti birləşdirən və eyni zamanda onu bir sıra sosial qruplara ayıran bir vasitədir. Bir fərdin danışma fəaliyyəti, onun ifadə planı olan sosial davranışın bir törəməsidir.

Danışiq davranışı müəyyən bir sosial qrupa mənsub olmağa əsaslanan bir dilçi tərəfindən seçilir və burada fərdin danışma qabiliyyətlərini hər hansı bir çərçivə ilə məhdudlaşdırmaq çətinidir. Ünsiyyət yalnız təmas deyil, həm də fərdlərin, xalqların və şüurların qarşılıqlıdır. Buna görə, ünsiyyətin əhatə dairəsi tam başa düşülmədən tam anlaşılmazlığa qədər müəyyən edilir. Bu və ya digər kommunikativ təmasın effektivliyinin reallaşma dərəcəsi əsasən ünsiyyət quranların nitq fəaliyyətinin sosial, yaş, cinsiyyət xüsusiyyətləri barədə biliklərlə müəyyən edilir.

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə dil şəxsiyyətinin psixoloji təhlili, müasir dilçilikdə dil şəxsiyyətinin öyrənilməsi metodları geniş tədqiq olunmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Eyni zamanda dil şəxsiyyəti nəzəriyyəsinin inkişafı, psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda dil şəxsiyyəti məsələsinin geniş təhlili məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Müasir dövrdə dil öyrənmənin psixologiyası, dilçi şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlilinə geniş yer verilərək müəyyən nəticələr əldə edilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003.
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001.
3. Майерс Д. Социальная психология. СПб: Питер Пресс, 1997.
4. Степанов Е.И. Современная конфликтология. М.: ЛКИ, 2008.
5. Р.С. Немов, И.Р. Алтунина. Социальная психология. Питер Пресс, 2008.
6. Комадорова И.В., Кузнецова Е.В. Понятие языковой личности в культурно-коммуникативном пространстве. Характеристики идентичности // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 11-8.
7. <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/> (дата обращения: 03.12.2020)

Chalabizadeh G.

Formation of speech behaviors of language personality during learning a foreign language

(Summary)

A language identity analysis program will never lose its relevance for either theoretical linguistics or linguodidactics. Two directions have been formed in the study of language personality. The first direction focuses on the analysis of the object - this approach characterizes the research of psychologists and linguists. The second direction brings to the fore the program of synthesis, the genesis of the linguistic personality - (an approach specific to linguodidactics). In order to achieve high results in the teaching of a foreign language, it is necessary to proceed from the position of the social nature of language, its communicative function as the most important function in the socialization of the linguist.

Чалабизаде Г.

Формирование речевого поведения языковой личности при изучении иностранного языка

(Резюме)

Программа анализа языковой идентичности никогда не потеряет своей актуальности ни для теоретической лингвистики, ни для лингводидактики. В изучении языковой личности сформировались два направления. Первое направление ориентировано на анализ объекта - такой подход характерен для исследований психологов и лингвистов. Второе направление выдвигает на первый план программу синтеза, генезис языковой личности - (подход, специфичный для лингводидактики). Для достижения высоких результатов в обучении иностранному языку необходимо исходить из позиции социальной природы языка, его коммуникативной функции как важнейшей функции в социализации лингвиста.

Rəyçi: dos. Ş.Babayeva

ƏLİŞOVA NƏYAT
Azərbaycan Dillər Universiteti

ALINMA SÖZLƏR İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: İngilis dilinə olan təsirlər, ingilis dilinin zənginləşmə yolları, sözlərin mənşəyə görə bölgüsü, alınma sözlər, alınma sözlərin kateqoriyaları

Key words: Influences on the English language, ways of enrichment of the English language, distribution of words by origin, borrowing words, categories of borrowing words

Ключевые слова: Влияния на английский язык, способы обогащения английского языка, распределение слов по происхождению, производные слова, категории производных слов

Dilin lüğət tərkibini və sözlərin xüsusiyyətlərini öyrənən dilçilik sahəsinə leksikologiya deyilir. Leksikologiya sözlər, onların təbiəti və mənası, sözlərin elementlərini, sözlər arasında əlaqələri, söz qruplarını araşdırıb, öyrənir. Bu termin yunan mənşəlidir. Yunanca “lexis”- “söz, ifadə” və “loqos”- “elm” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Termin kimi 1820-ci ildən istifadə olunmuşdur. Bütün leksik və frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibinə daxil edilir. “Lüğət” termini dilin malik olduğu söz və söz qrupları sistemini ifadə edir. [1, s. 9].

İngilis dili Hind-Avropa dilləri qrupuna daxildir. Bu qrupa daxil olan bütün dillər arasında müəyyən uyğunluqlar və əlaqələr mövcuddur. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin Alman qoluna məxsusdur. Bu gün istifadə olunan İngilis dili beşinci əsrdən başlayaraq formalaşan və tarixən üç dövrə bölünən prosesin nəticəsidir. Əvvəlki dövrlərdə İngilis dilində olan sözlərin demək olar ki, əksəriyyəti Alman mənşəli idi, lakin zaman keçdikcə Fransız və Latın mənşəli sözlərin istifadəsi geniş yer tutdu. Bu dillər də Roman dilləri qrupuna daxildir. Buna baxmayaraq, bu gün ingilis dilində

istifadə olunan sözlərin çoxu alman mənşəlidir. Təbii ki, başqa dillərin təsiri nəticəsində dilin lüğət tərkibi böyük dəyişikliklərə uğramışdı.

Dil tarixində bəzi dilçilər İngilis dilinin inkişafını üç mərhələyə ayırır: Köhnə İngilis dili (450 - 1150), Orta İngilis dili (1150 - 1500) və Müasir İngilis dili (1500 ildən) [3, s. 155]. Başqa dilçilər isə inkişafı dörd mərhələyə bölür: Köhnə İngilis dili (500 - 1100), Orta İngilis (1100 - 1500), Erkən Müasir İngilis dili (1500 - 1800) və Müasir İngilis dili (1800 - indiki). [4, s. 96]

İngilis dilinin ən erkən forması Qədim İngilis və ya Anqlo-Sakson adlanır (e.ə. 550–1066). Qədim İngilis dili, Qərbi Almaniya dialektləri adlanan və əksər hallarda Anqlo-Frisian və ya Şimali Dəniz Almanlığı olaraq qruplaşdırılmış və ilk olaraq Frisia, Aşağı Saksoniya və Cənubi Jutland sahilləri boyunca tarixi rekord olaraq bilinən Almanlar tərəfindən Bağlar, Saksonlar, və Jutes tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Eramızın 5-ci əsrindən etibarən Anqlo-Saksonlar Roma iqtisadiyyatı və idarəçiliyi çökdükcə İngiltərəni qurdular. 7-ci əsrə qədər Anqlo-Saksonların Alman dili İngiltərədə dominant hala gəldi və Roma Britaniya dillərini əvəz etdi (e.ə. 43–409): Roma işğalı ilə İngiltərəyə Ümumi Brittonik, Kelt dili və Latın dili kimi dillər gətirilmişdir. İngiltərə və İngilis (əslən Ænglaland və Ænglisc) Anqles adını daşıyırdı. Qədim ingilis dörd ləhcəyə bölünürdü: Anglian ləhcələri (Mercian və Northumbrian) və Sakson ləhcələri, Kentiş və Qərbi Saksonlar. 9-cu əsrdə Kral Alfredin apardığı təhsil islahatları və Vesseks krallığının təsiri ilə Qərbi Sakson ləhcəsi standart yazılı müxtəlifliyə çevrildi. Beowulf epik şeiri Qərbi Saksonda, ən qədim ingilis şeiri isə Kədmun'un Himni Northumbrian dilində yazılmışdır. Müasir İngilis dili əsasən Mercian'dan inkişaf etdi, lakin şotland dili Northumbrian'dan inkişaf etdi. Qədim İngilis dilinin erkən dövrlərindən bir neçə qısa kitabə runik yazıdan istifadə edərək yazılmışdır. 6-cı əsrə qədər yarım unsial məktub formaları ilə yazılmış Latın əlifbası qəbul edildi. Bir çox Qədim dövr İngilis sözlərini Yunan və Latın dilləri ilə ortaq əcdadı olan Hind-Avropa dilindən öyrənmək olar. Digər sözlər isə zaman keçdikcə Qədim İngilis dili ayrıca bir dil halına gəldikcə daxil olmuşdular. Qədim İngilis dili yalnız Jutes, Saksons və Angles dialektlərinin qarışığı deyil. Başqa

dillərin, əsasən Kelt, Roma və Skandinaviya dillərinin təsiri altında olan bir dildir. Kelt dilinin təsirini yer adlarında (Kent, Devonshire, London, Winchester, Salisbury, Exeter, Gloucester, Worcester, Lichfield, Thames, Avon, Dover və s.) müşahidə etmək olar. Kelt dili yer adlarından savayı, Qədim dövr İngilis dilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməmişdir. [5, s. 86]

Keltlərdən fərqli olaraq, Latın Qədim İngilis dilinə böyük təsir göstərdi. Bu dil, fəth olunanların dili deyil, Anglo-Saksonların fərqli mədəniyyət nümunələrini qəbul etdiyi böyük bir mədəniyyətin dili idi. Alman xalqı ilə Romalılar arasında əlaqə, Alman tayfaları İngilis Adalarını işğal etməmişdən əvvəl meydana gəlmişdi. Alman xalqı Roma imperiyasının tərkibinə daxil olması ilə Alman dilinə müəyyən qism latın sözləri daxil olmuşdu. [5, s. 125]

Orta dövr İngilis dili, İngilis dilinin lüğətdə, eyni zamanda qrammatikada da böyük dəyişikliklər yaşadığı dövrdür. Dövrün əvvəlində İngilis sintetik dildir, dövrün sonunda analitikdir. Söz lüğətinə gəldikdə, bir çox Qədim İngilis dili sözlər itirilir və İngilis dilinə çox sayda Fransız və Latın sözləri daxil edilmişdir [4, s. 122]. Orta İngilis dövründə morfologiya və fonologiya o qədər qarışıqdır ki, tələffüz fərqləri kimi qəbul edilə bilən müəyyən fərqlər yalnız morfoloji bölmələrin işığında başa düşülə bilər. [3, s. 123]

Orta dövr İngilis lüğətində, alınma sözləri arasında Roman sözləri (Latın və Fransız) və Skandinaviya sözləri arasında kəskin fərq var. Roma sözləri ölkə daxilində eyni dərəcədə istifadə olunurdu, lakin digər qrupa daxil olan sözlər daha çox fərqli siniflərdə istifadə olunurdu. Skandinaviya mənşəli alınmalar şifahi, ədəbi olmayan və hər gün istifadə edilən xarakter daşıyırdı. Skandinaviya mənşəli sözlər daha çox Skandinaviya icmasının olduğu coğrafi bölgələrdə istifadə genişliyi qazanmışdı.

Orta İngilis dövrü də İngilis dilinin dialektal mərhələsidir. Dialektalar bütün dövrlərdə səslənsə də, orta İngilis dilində, artıq istifadəçilər bu dialektləri yazılı dildə də istifadə edirdilər.[3, s. 224]

İngilis dilinin müasir dövrü XVI əsrdən başlayır. XVI əsrdən sonrakı dövrdə yaranan tələbləri ödəmək üçün ingilislər digər Avropa dilləri kimi, əvvəllər də latınların üstünlük təşkil etdiyi sahələrdə yer almalı idilər. Müasir dövrdə ixtiralar və kəşflər yeni bir lüğət axınına səbəb oldu. Bəzən sözlər ingilis dilində bir ixtiranın və ya bir konsepsiyanın mənasını ifadə edən uyğun bir söz olmadığı üçün alınma sözlər istifadə edirdilər. Dildə əvvəllər mövcud olanlar müəyyən bir fikri çatdırmaq üçün uyğun deyildisə, buna uyğun alınma sözlər də dilə daxil edildi. Bu sözlərin daha çoxu latın dilindən, bəziləri yunan dilindən, çoxu fransız dilindən, bir neçəsi isə italyan və ispan dillərindən götürülmüşdür. Bu zaman mənimsənilmiş sözlər çox vaxt əsas sözlər (isim, sifət, fel) idi. Bəzi sözlər, dilə daxil olduqdan sonra orijinalını saxlamış, digərləri dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə müxtəlif yollar daxil edilir ki, bunlara ixtisarları və eləcə də alınma sözləri daxil edə bilərik. İngilis dilinin lüğət tərkibi müxtəlif dövrlərdə fərqli ölçülərə malik olmuşdur. Sözlərin böyük bir hissəsini isə başqa dillərdən alınanlar təşkil edir. Bu dillərə Yunan, Latın, Fransız, Alman, İtalyan, Spaniya, Ərəb, Hind, Skandinaviya, Urdu, Rusiya və s. kimi dillər daxildir. Ümumiyyətlə, sözlər müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif məqsədlər üçün (məsələn; elm, tibb, texnologiya və s.) dilə daxil edilir. Zamanla alınma sözlər dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, dilə daxil olan sözlərin semantik quruluşu, strukturu, morfoloji mənası və hətta fonetik görünüşü dəyişdirilmişdir. Bu dəyişikliyə məruz qaldıqdan sonra, müəyyən zaman çərçivəsində bu sözlər doğma İngilis dili sözləri kimi mənimsənilirdi və öz mənşəyini, etimologiyası itirdi.

Müasir İngilislərin baza dili də məhz Anqlo-Sakson, yəni alman qəbilələrin dilidir. Daha çox buraya çayların adları, yer adları və qala adları daxil edilir. Məsələn: Thames, Devon, Avon və s. çay adları Seltik mənşəlidir. Eləcə də, London, York, və Linkoln və s. kimi qala adları da Seltik mənşəli sözlərdir. Ümumilikdə isə bu tayfalardan dilə daxil olan sözlərə aşağıdakılarda nümunə göstərmək olar: bucket (dəstə, buket), car (maşın),crockery (qazan, çanaq), slogan (şüar), noggin (fincan), gaol (qala, qəfəs) və s. [1, s. 86]

İngilis dilinə erkən dövrdən daxil olan alınmalar Latın mənşəli idi. Alman tayfaları üçün yeni olan bəzi meyvə və tərəvəzlərin Latın adları da lüğətlərinə daxil oldu: cherry (albalı), pear (armud), plum (gavalı), pepper (istiət), peach (şaftalı), beet (çuğundur) və s. Bu dövrə aid olan digər Latın mənşəli alınmalar aşağıdakılardır: cup (fincan), dish (qab), mill (dəyirman), kitchen (mətbəx), wine (şərab), mule (qatır), pound (funt), kettle (çaydan) və s. Dilə daxil olan bu sözlər tarixən 1-ci təbəqəyə aid edilir.

Latın mənşəli alınmaların ikinci təbəqəsi əsasən fərqli dini terminlərdən ibarətdir: pope (papa), bishop (yepiskob), monk (rahib), nun (rahibə), priest (keşiş), altar (qurbangah), devil (şeytan), angel (mələk), candle (şam), hymn (himn), apostle (həvari) və s.

Latın dilindən alınma sözlərin üçüncü təbəqəsi İncilab dövrünə aid edilir. Bu dövrə aid aşağıdakı sözləri nümunə göstərə bilərik: introduce (tanıtmaq), execute (icra etmək), collect (toplamaq), decorate (bəzəmək), senior (yaşlı), solar (günəş sistemi), triangular (üçbucaq), evident (açıq), cordial (səmimi), obvious (aşkar), union (birlik), relation (əlaqə) və s. [1, s. 90]

İngilis dilinə Fransız mənşəli alınma sözlərin daxil olması Normanların İngiltərəni işğal etməsi ilə başlamışdır. 1250-ci ildən əvvəlki dövrə təxminən 900 alınma söz daxil edilmişdi. Bu sözlərin əksəriyyəti zadəganlarla işçi sinfin əlaqəsi nəticəsində yaranmışdır. Məsələn: baron (maqnat), noble (alicənab), dame (xanım), servant (qulluqçu), feast (bayram) və s. sözlər bu əlaqələr nəticəsində dilə daxil olmuşdur. Story (hekayə), rime (qafiyə) və s. sözlər ədəbiyyatdan götürülmüşdür. Bu dövrdə dilə daxil olan alınma sözlərin böyük bir hissəsi dinlə bağlı sözlər idi. 1250-ci ildən sonra dilə daxil olan alınma sözlər bir çox kateqoriya daxildir.

1) Hökumətlə bağlı sözlər: government (hakimiyyət), govern (idarə etmək), administer (təchiz etmək), crown (tac qoymaq), state (dövlət), empire (imperiya), real (fakt), və s.

2) Dini sözlər: general-sermon (ümumi xütbə), religion (din), theology (ilahiyyat), prayer (namaz, dua), və s.

3) Qanunla əlaqədar sözlər: crime (cinayət), justice (ədalət), jury (münsiflər heyəti), innocent (günahsız) culpable (günahkar) və s.

4) Hərbi sözlər: enemy (düşmən), peace (sülh), battle (döyüş), defend (müdafiə etmək), və s.

5) Geyimlə və sosial faktlarla bağlı sözlər: dress (paltar), button (düymə), robe (xalat), satin (sətin), blue (mavi), brown (qəhvəyi), və s.

6) Mədəniyyət və intellektlə bağlı sözlər: painting (rəsm), music (musiqi), beauty (gözəllik), color (rəng), image (sürət), tone (ton), və s.

7) 1300-cü ildə lüğət sisteminə Fransız dilinin təsiri ilə daxil olan sözlər: action (hərəkət), adventure (macəra), age (yaş), air (hava), bucket (dəstə), və s. [1, s. 98]

İngilislərin Vikinqlərlə əlaqəsi nəticəsində Qədim İngilis dili Skandinav dilinin təsiri altında olmuşdur. Bu mənşədən olan sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

1) İsimlər: bank (çayın sahili), birth (doğum günü), egg (yumurta), husband (həyat yoldaşı), root (bitki kökü), leg (ayaq, qıç) və s.

2) Sifətlər: awkward (yöndəmsiz), flat (yastı), happy (xoşbəxt), ill (xəstə), loose (boş) və s.

3) Fəllər: clip (kəsmək), cut (kəsmək), die (ölmək), drown (boğulmaq), gasp (təngənəfəs olmaq, boğmaq) və s. Bu sözlərdən əlavə "to be" formasının indiki zamanda olan cəmi yəni "are" Skandinav mənşəlidir. Müasir dövrdə qrammatikada bu forma çox istifadə olunur.

4) Əvəzlilər: both (hər ikisi), same (eyni), they (onlar), them (onları) və their (onların). [1, s. 84]

Yunan mənşəli sözlər də İngilis dili lüğətində geniş yer almışdır. Bu mənşədən olan sözlər Latın və Fransız dilləri vasitəsilə İngilis dilinə daxil olmuşdur. Yunan mənşəli sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: fancy (şad, sevincli), idea (fikir), catalogue (kataloq), chronical (xronoloji), atmosphere (atmosfer), comedy (komediya), critic (tənqidi) və s. [1,s.92]

İngilis dili lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlər sırasında İtalyan mənşəli sözlər də yer almışdır. Bu sözlər əsasən İngiltərə və İtalya arasında olan mədəni və ticari əlaqələr nəticəsində dilə daxil olmuşdur. Bu mənşədən olan sözlər əsasən 14-cü əsrdə İtaliyada inqilabın baş verdiyi dövrdə İngilis dilinə daxil olmuşdur. Bu dövrdə dilə daxil olan sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: "bank" İtalyan dilindən olan "banco" - "bench" (skamyə) sözündən olmuşdur. "Bankrupt" sözündə eyni qayda ilə "banco rotta" (müflis olmaq) kökündən olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə də bu dildən alınmalar davam etmişdir. 17- ci əsrdə dilə daxil olan alınmalara aşağıdakılar nümunə göstərilə bilər: volcano (vulkan), bronze (bürünc), granite (qranit), balcony (balkon), opera (opera), piano (pianino), violin (skripka), umbrella (çətir), gazette (qəzet), pasta (makaron, tort), spaghetti (makaron) və s. [1, s. 95]

İngilis dili də daxil olmaqla bir çox dillərdə rus dilindən alınma sözlər var. Aşağıdakı sözlər rus mənşəli alınmalara nümunədir: cosmonaut - kosmonavt, intelligentsia - intellegent, ağıllı, sputnik - peyk, bolshevik- bolşevik, commissar-komissar, kolkhoz - kollektiv fermer, mir - dünya, sülh, oprichnik - tarixi, prikaz - andıçmə, pioneer - pioner, brigade - briqada, ideology -şüar, ideologiya, competition - yarış və s. [1, s. 94]

Hind-Avropa dilləri olduğu üçün İngilis və Fars dilləri ortaq Proto-Hind-Avropa əsaslı dillərdir və hələ də oxşar formalı bir çox qohum sözləri bölüşürlər. Bunlara nümunələr: İngilis (mother) və Fars (madar) - ana, İngilis (father) və Fars (pedar) - ata, İngilis (daughter) və Fars (doktar) - qızı, İngilis (brother) və Fars (baradar) - qardaş, İngilis (name) və Fars (nam) - ad və s.

İngilis dilinin lüğət tərkibinə Ərəb mənşəli alınma sözlər xaç yürüşləri nəticəsində daxil olmuşdur. Bu dildən olan alınma sözlərin əksəriyyəti Avropa dilləri vasitəsilə xüsusilə də Fransız dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Aşağıdakı sözlər buna nümunədir: emir (əmir), harem (hərəm), khalifa (xəlifə), giraffe (zürafə), magazine (jurnal), admiral (admiral), coffee (kofe) və s. [1, s. 96]

Türkiyənin İngiltərə ilə sıx və geniş əlaqələrə sahib olması idi. Bundan əlavə olaraq, digər xalqların - azərbaycanlıların, tatarların, özbəklərin, qazaxların və

qırğızların ingilislərlə əlaqəsi nəticəsində bir çox sözlər ingilis dilinə daxil olmuşdur. Aşağıdakı sözlər türk mənşəli alınma sözlərə nümunədir: aga, agha - ağa, airan - ayran, bairam - bayram, bamia - bamyra, bey - bəy, casaba - qəsəbə, chibouk - çubuq, chiaus - çavuş, cluck - çulluk, dolma - dolma, dunam - dönüm, jannisary - yeniçəri, paklava - paxlava, zill - zəng səsi və s. kimi sözlər türk mənşəlidir. [2, s. 86]

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, İngilis dilinə müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif xalqlar vasitəsilə dilə yeni sözlər daxil olunmuşdur. Alınma sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olmasına əsas səbəblərdən biri lüğətdəki boşluqları doldurmaqdır. Digər səbəb isə tarixi vəziyyətlə əlaqədardır, belə ki iki xalq arasındakı əlaqələr, ticari və beynəlxalq əlaqələr, müharibə və işğalçıların ölkəyə gəlişi nəticəsində və s. alınma sözlər dilə daxil olmuşdur. İngilis dilinin lüğət tərkibi yerli sözlərdən çox alınma sözlərdən ibarətdir. Sonrakı dövrlər də isə bu sözlər müxtəlif assimilyasiyaya uğrayaraq dilə uyğunlaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, digər dünya dilləri kimi ingilis dilinin lüğət tərkibi də müxtəlif dillərdən alınmalar nəticəsində zənginləşmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva A. English Lexicology. Baku-2011
2. Valiyeva N. A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani Languages. Baku- 2019.
3. Baugh, A.C. & Cable, T. A History of The English Language. London. Routledge, 2003.
4. Huges, Geoffrey. A History of English Words. Oxford - Blackwell Publishers Ltd. 2000.
5. Liberman, A. Dr. Word Origins and How We Know Them. New York-Oxford University Press. 2009.

Alishova H.

Borrowing words as one of the ways to enrich the English language

(Summary)

From what has been written, we can conclude that new words were introduced into the English language at different times and through different peoples. One of the main reasons for the inclusion of borrowed words in the vocabulary of the language is to fill in the gaps in the dictionary. Another reason is related to the historical situation, as the relations between the two peoples, trade and international relations, as a result of war and the arrival of the occupiers in the country, and so on. Borrowing words entered the language. The vocabulary of the English language consists of words derived from local words. In later times, these words were assimilated and adapted to the language. In general, like other world languages, the vocabulary of English has been enriched by borrowings from different languages.

Алишова Х.

**Производные слова как один из способов обогатить английский язык
(Резюме)**

Из написанного можно сделать вывод, что новые слова были введены в английский язык в разное время и через разные народы. Одна из основных причин включения заимствованных слов в словарный запас языка - заполнение пробелов в словаре. Другая причина связана с исторической ситуацией, как отношения между двумя народами, торговля и международные отношения, в результате войны и прибытия оккупантов в страну и так далее. производные слова вошли в язык. Словарь английского языка состоит из слов, производных от местных слов. Позднее эти слова были ассимилированы и адаптированы к языку. В целом, как и в других мировых языках, словарный запас английского языка пополнился заимствованиями из разных языков.

Rəyçi: dos. L.Əsədova

ƏLİYEVƏ NƏRMİN

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN DAXİLİ İMKANLARI HESABINA TERMİNLƏRİN YARANMA ÜSULLARI

Açar sözlər: daxili imkanlar, terminologiya, terminlərin yaradılması, lüğət

Key words: internal possibilities, terminology, creation of terms, vocabulary

Ключевые слова: внутренние возможности, терминология, создание терминов, словарь.

Dilin lüğət tərkibində ümumişlək olmayan qrupa daxil olan terminlər dilçiliyin xüsusi bölməsi olan terminologiyada öyrənilir. Dilin lüğət tərkibinin əsas bir hissəsini terminlər təşkil edir. Terminlərin özünəməxsus cəhətlərindən biri ayrı-ayrı terminlərin ifadə etdiyi mənaların müasir dövrün tələblərinə cavab verməsidir. Yeni yaranan terminlər elm və texnikanın, müasir həyatın tələbi ilə yaranır. Terminlərin digər cəhəti onların xüsusi işlənmə sahəsinə malik olmasıdır. Bu onu göstərir ki, terminləri ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhət geniş işlənmə sahəsinə malik olmamaqlarıdır.

Terminologiya İngilis və Azərbaycan dillərinin inkişaf tarixində leksik qatın mühüm hissəsini təşkil edir. Bu dillərdə terminlər müxtəlif inkişaf dövrlərində müəyyən dəyişikliklərə uğrayıblar. Qədim dövrlərdə yaranan ümumişlək sözlərin əksər hissəsi termin kimi işlənir. Bu cəhət hər iki dil üçün ortaqdır. Müasir dövrdə ingilis dilinin öyrənilməsi ən çox önəm verilən məsələlərdən biridir, çünki ingilis dili dünya dillərindən biridir. Elm və texnika Avropa ölkələrində digər ölkələrə nisbətən daha çox inkişaf edir. Beləliklə bəzi sahələrdə beynəlmiləl terminlərin formalaşması birbaşa ingilis dili ilə əlaqəlidir. Bir sıra dillərdə terminlərin əksər hissəsinin dildəki qarşılıqları müəyyən olunsada, həmin terminlərin ingilis dilindən alınaraq istifadə edilməsi daha geniş yayılıb.

Dövrün tələbinə uyğun olaraq yeni anlayışlar daim dildə formalaşır. Dildə yeni anlayışların formalaşmasında əsas mənbələrdən biri dilin daxili imkanlarıdır. Müəyyən məfhumu ifadə etmək üçün dilin ifadə imkanlarının geniş olması həmin sözü istifadə etməyi asanlaşdırır. İngilis və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunun lüğət tərkibinin formalaşması uzun bir tarixi dövrü əhatə edir və bu səbəbdən elmi anlayışların ifadə imkanları genişdir.

İngilis və Azərbaycan dillərində dilin daxili imkanları hesabına terminlər semantik, morfoloji, sintaktik, kalka, sözlərin ixtisarı (abreviaturlar) üsulları ilə yaranır. Hər bir üsulün özünə məxsus xüsusiyyəti vardır. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində termin yaradıcılığında semantik üsul tez-tez istifadə olunan üsullardan biridir. Semantik üsulla terminlər yaranarkən iki hal mümkündür: sözün mənası bütövlükdə dəyişir və ya söz yeni məna qazanaraq əsas mənasını saxlayır. Semantik üsulla yaranan terminlər əşyaları və haidəsələri dəqiq və konkret ifadə etməyə xidmət edir. Semantik üsulla yaranan terminlər yeni söz və terminlər hesabına formalaşmır. Onlar dilin lüğət tərkibində olan sözlər əsasında yaranır. Semantik üsulla terminlər yaranarkən terminlər təkmənalılıqda uzaqlaşaraq çoxmənalılıq, omonimlik yaradır. M. Qasımov bu barədə yazır: “Əlbəttə yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə əvəz etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır, anlayışları bir-birindən fərqləndirməyə imkan vermir və beləliklə də, çoxmənalılıq meydana gəlir. Dildə iki və daha artıq anlayışların ifadəsinə xidmət edən terminlərin olması isə qarşılıqlı anlaşmanı pozur”. [1, 122]

Azərbaycan dilində semantik üsulla yaradılan terminlər daha çox mücərrəd anlayışları ifadə edir. Məsələn, diqqət, xəyal, yuxu və s. İngilis dilində semantik məna dəyişməsi ilə öz mənasını dəyişən və yeni mənada işlənən terminlər kifayət qədərdir. Semantik üsulla yaranan terminlərdə heç bir morfoloji şəkilçidən istifadə olunmur. Bu terminlər əşya və hadisələrin əlamətlərinin digər əşyalara köçürülməsi yolu ilə yaranır və yeni mənalar qazanır. Məsələn, ingilis dilində işlənən *pawl* sözü qoruyucu, dilçək və gəmilərdə lövbəri qaldırmaq üçün dolama çarx mənasında işlədilir.

Termin yaradıcılığında məhsuldar olan üsullardan biri də morfoloji üsuldur. Morfoloji üsul dedikdə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin vasitəsilə terminlərin yaradılması nəzərdə tutulur. Morfoloji üsulla yaranan terminlərin əhəmiyyətli olmasının əsas səbəbi alınmaların yox dilin öz qanunları əsasında yeni terminlərin yaradılmasıdır. Affikslər köməyilə termin yaradıcılığı qrammatik bir funksiya kimi daha geniş istifadə olunur. Biz termin yaradıcılığında qrammatik funksiya kimi affikslərin termin yaratmada önəmini qeyd edərkən ayrı-ayrılıqda geniş işlənmə dairəsinə malik olan prefiks və suffiksləri də qeyd etməliyik. Prefiks və suffikslər qrammatik funksiya kimi termin yaradıcılığında əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycan dilində sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzələn terminlərin kökü isim, feil və digər nitq hissələri ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində mövcud olan -ma², -çı⁴, -lıq⁴, -lı⁴ və s. leksik şəkilçilər vasitəsilə yeni terminlər yaranır. Məsələn, əməkçi, siyasətçi, reklamçı, cilalanma, sözdəyişmə, riskli, planlı, sərtlik, yönlük və s.

İngilis dilində kifayət qədər affiks var. Bu həm ingilis dilinin öz affiksləri, həm də başqa dillərdən alınma affikslərdir. Onların hər ikisi termin yaradıcı elementlər kimi bu prosesdə əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayırlar. Termin yaratmada əsas istifadə olunan şəkilçilərə -er,-or, -age,-ing, -ist,-eer,-ier,-an, -tion və s. nümunə ola bilər. Məsələn, leader(tur rəhbəri), pilotage(öz-özünü idarə edən), engineer(mühəndis) və s.

Sintaktik üsulla yaranan terminlər iki və ya daha çox sözün semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə əsasən birləşməsi nəticəsində yaranır. Müxtəlif ölkə dillərinin inkişafında ən qədim termin yaratma üsullarından biri olan sintaktik yolla termin yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin inkişafında və onun zənginləşməsində xüsusi rol oynayır. Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində termin yaradıcılığında sintaktik üsul dilin sintaktik imkanlarının aşkar olunması baxımından xüsusi rol oynayır. Azərbaycan dilində mürrəkkəb hadisələri və ya digər prosesləri ifadə edən terminlərin əksəriyyəti sintaktik üsulla yaranmışdır. Sintaktik terminlər dilin öz daxili imkanları hesabına və yaxud alınma terminlər hesabına formalaşır. Bu terminlər morfoloji-sintaktik və leksik-sintaktik olaraq 2 yolla yaranır. Leksik-sintaktik üsulla yaradılan terminlərin tərəfləri bitişik və ya defislə yazılaraq yalnız milli və ya alınma

sözlərdən həm alınma həm də milli sözlərdən ibarət ola bilər. Məsələn, alğı-satqı, film-tamaşa, soyad, qaratikan, kinoaktyor, atəşkəs, qeyri-ixtiyari və s.

Sintaktik üsulla termin yaratma ingilis dilində də geniş yayılmışdır. İngilis dilində geniş şəkildə işlənən terminlərinin müəyyən qismi mürəkkəb söz formasında olur. Bu terminlərin tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Bu baxımdan bu terminlər belə qruplaşdırılır. Tərkib hissələrinin hər ikisi sadə sadə sözlərdən ibarət olan terminlər: Məsələn, soundman (səs operatoru), blue-print(işarə),fireman (yanğınsöndürən). 2. Tərkib hissələrindən biri sadə, ikinci tərkib hissəsi düzəltmə isimlə ifadə olunan mürəkkəb leksik terminlər: Məsələn, shop-manager (mağaza müdiri), shoe-maker (çəkməçi), fruit-grower (meyvəçi), 3. İlk tərkib hissəsi sadə, ikinci hissəsi isə “play” sözü vasitəsi ilə düzələn sintaktik sənət-peşə terminləri: Məsələn, chess-player (şahmatçı), tennis-player (tenisçi) və s. 4. İlk hissəsi sadə, ikinci hissəsi isə “man” sözü ilə yaranan terminlər, stableman (mehtər)

Dildə terminoloji leksikaya daxili olan söz ehtiyatının vacib hissəsi kalka üsulu ilə yaradılan terminlərdən ibarətdir. Keçmiş dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də terminlərin yaradılmasında kalka üsulundan istifadə olunur. Kalka üsulu ilə termin yaratma dedikdə hərfi tərcümə yolu ilə başqa dildən alınıb ifadənin forma, quruluş eyniliyi əsasında yaranır. Dilimizdə kalkalar müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər, 1) Tərəflərinin hər iki hissəsi isim ilə ifadə olunan terminlər: danışq qabiliyyəti, durğu işarəsi. 2) Komponentlərindən biri isim,digəri sifət ilə ifadə olunan terminlər: tam fel,tam uyuşma. 3) Sifət və isimin -i, -vi, -vari şəkilçisi qəbul etdikdən sonra birləşməsi nəticəsində yaranan terminlər: daxili nitq. Morfoloji üsulla kalka yaratmada -ma2, -çı4, -lı4 və s. kimi şəkilçilərindən istifadə olunur. Məsələn, özəlləşdirmə, səmərəlilik və s. Kalka üsulu ilə tərcümə ilə terminlərin dilin daxili imkanları vasitəsilə ifadə olunması və onların Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi üstünlük verilir.

N.Xudiyev kalkaların növləri haqqında yazır ki, kalkalar iki qrupa bölünür: 1. Normativ mənə əsasında əmələ gələnələr 2. Məcəzi mənə əsasında əmələ gələnələr. Normativ mənə əsasında əmələ gələn kalkalardan istifadə olunan məfhum və ya

anlayış üçün ikinci bir söz işlənir. Yəni bir anlayış bir ifadə vasitəsinə malik olur [2, 203].

İngilis dilində də kalka üsulu ilə termin yaratma əsas üsullardan biri hesab olunur. İngilis dilində kalkaların bir neçə üsulu var. Bunlardan biri semantik kalkadır. Semantik kalka mənbə sözünün əlavə mənalarının hədəf dildə eyni əsas mənaya sahib olan sözə köçürüldüyü kalkadır. Frazoloji kalka idiomatik ifadələrin söz-sözə çevrildiyi kalkadır. Sintaktik kalka isə mənbə dildə sintaktik funksiyanın və ya konstruksiyanın hədəf dildə təqlid olunduğu kalkadır. Morfoloji kalka şəkilçinin bir dildən başqa bir dilə köçürülməsi yolu ilə baş verir. İngilis dilində fransız, alman, holland, ispan dilindən olan çoxlu sayda kalkalar mövcuddur. Məsələn, Bushmeat (Afrika heyvanlarının əti) - viande de brousse, Point of view (nökteyi-nəzər) - point de vue, Forget-me-not (yaddaş çiçəyi) - ne m'oubliez pas, Rainforest (cəngəllik) - Regenwald, Cookie (peçenye) - Dutch koekje, Moment of truth (həqiqət anı) - el momento de la verdad və s. [2, 127].

Terminlərin dilin daxili imkanlar hesabına yaradılması üsullarından yenisi və nisbətən daha az işlənəni abreviaturalardır. Abreviatura üsulu digər termin yaradıcılığında iştirak edən üsullardan forma və məzmun baxımından fərqlənir. Abreviatura üsulu vasitəsilə ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə sözlərə qənaət edilir. Çoxsözlülük konkret terminlərlə əvəz edilir. Abreviaturaları yarandığı dildəki söz birləşməsi prinsipinə görə iki qrupa ayrılır: 1. Hərfi ixtisarlar: Dilçilik terminologiyasında daha çox işlənən növdür. Hərfi ixtisarlara yaratmaq üçün terminlərin baş hərflərindən istifadə edilir. Bu onu göstərir ki dilimizdə çoxsözlü terminlərin yerinə onların tərkibinə aid olan sözlərin ilk hərflərindən ibarət terminlər daha çox işlədilir. Məsələn, Kazan Dilçilik Məktəbi-KDM, Dillərin Tipoloji Təsnifi-DTT, və s. Söz birləşməsi prinsipi əsasında yaranan abreviaturaların ikinci qrupuna 2. heca-termin ixtisarlar aiddir. Bu yolla yaranan terminlərdə terminlərdən hər hansı birinin başlanğıc hissəsi götürülərək digər bütöv terminə birləşdirilir. Məsələn, paleoqrafiya, transformasiya və s.

İngilis dilindəki abreviaturalar uzun bir tarixə malikdir. Abreviaturalar qədim dövrlərdən tez-tez istifadə olunurdu və terminlərin yaradılmasında onların xüsusi bir rolu var. Köhnə İngilis əl yazması Beowulf-un nüsxələrinin əlyazmalarında bir çox qısaltmalardan istifadə edilmişdir, məsələn “&” və bağlayıcısının əvəzinə və “’y” bəri bağlayıcısının əvəzinə işlənmişdir. İngilis dilində abreviaturaların əsasən iki növü var, bunlar: akronimlər və blendings(kəsilmiş sözlər) adlanır. Akronimlər bir neçə sözün baş hərflərindən yaranan sözlərdir. Belə sözlər yazıldığı kimi də tələffüz edilir. Məsələn, UNESCO (Birləşmiş Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı), NASA (Milli Aeronavtika və Kosmos İdarəsi), BBC (Britaniya Yayım Korporasiyası) və s.

Biz bu nəticəyə gəlirik ki, həm Azərbaycan həm də ingilis dillərində dilin daxili imkanları hesabına terminlər yaradılaraq dili lüğət tərkibi zənginləşir. Semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatura üsulu hər iki dildə istifadə olunur lakin azərbaycan dili aqlütnativ ingilis dilə flektiv dillər qrupuna daxil olduğundan azərbaycan dilində suffikslərin hesabına daha geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Qasimov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, 186 s
2. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s
3. Mahmudov M. Dilçilik terminləri və onların tənzimlənməsi.// Terminologiya məsələləri, Bakı, 2003
4. Hacıyev A. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı. Bakı, 2002, 124 s
5. Seaman E.D. Guide to modern Lexicology, New York, 1998, 164 p.
6. Hacıyeva A. Najafli E. Contrastive Lexicology (on the material of English and Azerbaijani languages), Baku, “Science and Education”, 1998, 211p.

Aliyeva N.

Methods of creating terms due to the internal capabilities of the Azerbaijani and English languages (Summary)

Terminology is an important part of the lexical layer in the history of the development of English and Azerbaijani languages. In English and Azerbaijani languages, terms are formed by semantic, morphological, syntactic, calque, word abbreviations (abbreviations) due to the internal capabilities of the language. Each method has its own characteristics. According to the typological division of languages, English belongs to the group of inflected languages and belongs to the group of Germanic language families from the language families. The Azerbaijani language belongs to the group of agglutinative languages. In agglutinative languages, root change occurs through suffixes. Thus, the formation of morphological terms in Azerbaijani is more widespread due to suffixes than in English, because the formation of terms or other new words with suffixes is more developed in agglutinative languages than inflective or amorphous languages. Thus, a characteristic feature of the English language is that in the process of term creation, the term creative elements were created and developed due to the combination of independent words.

Алиева Н.

**Способы создания терминов за счет внутренних возможностей
азербайджанского и английского языков**

(Резюме)

Терминология - важная часть лексического пласта в истории развития английского и азербайджанского языков. В английском и азербайджанском языках термины образуются семантическими, морфологическими, синтаксическими, калькуляционными, словесными аббревиатурами (аббревиатурами) за счет внутренних возможностей языка. У каждого метода есть свои особенности. По типологическому разделению языков английский относится к группе флективных языков и относится к группе германских языковых семей из языковых семей. Азербайджанский язык относится к группе агглютинативных языков. В агглютинативных языках изменение корня

происходит через суффиксы. Таким образом, образование морфологических терминов в азербайджанском языке более широко распространено за счет суффиксов, чем в английском языке, поскольку образование терминов или других новых слов с суффиксами более развито в агглютинативных языках, чем в флексивных или аморфных языках. Таким образом, характерной чертой английского языка является то, что в процессе создания термина творческие элементы создавались и развивались за счет сочетания независимых слов.

Rəyçi: dos. M.Təhməzova

ƏHMƏDZADƏ LƏMAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
lamanahmadzada@gmail.com

TOPONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK ADEKVATLIĞI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: dilçilik, frazeologizm, toponim, kontekst, semantik adekvatlıq, etnokultura

Key words: linguistics, phraseological unit, toponym, context, semantic adequacy, ethnoculture

Ключевые слова: лингвистика, фразеологизм, топоним, контекст, семантическая адекватность, этнокультуре

Müasir dünya dillərinin bir çoxunda olduğu kimi, müxtəlif tipoloji qrupa aid olan, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən Azərbaycan və ingilis dillərində leksik sistemin xüsusi diqqətəlayiq hissələrindən birini toponim komponentli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Xalqın tarixi və coğrafi məkanlarının adları ilə əlaqədar olaraq dildə formalaşan toponim komponentli frazeoloji vahidlərin

Azərbaycan və ingilis dillərində semantik adekvatlıq məsələsinə dair mövcud olan fərqlilikləri bilavasitə bu dillərin leksik-semantik sistemindəki fərqliliklərin araşdırılmasını zəruri edir.

Azərbaycan və ingilis dillərində olduğu kimi, bütün dillər genetik ortaqlıq, çoxəsrlik regional qonşuluq və ya birgə mövcudluq tarixinə malik deyil. Bu nöqtəyi nəzərdən də qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin daşıyıcıları ortaq etnokultural və etnogenetik cəmiyyətə də daxil deyildir. A.Smirnitski də qeyd etmişdir ki, ortaq german dilləri arasında “ideomatik ortaqlıq” olması burada bu dillər arasındakı müştərək idiom bazasının varlığı ilə bağlıdır. (5, s. 56) Misal olaraq deyə bilərik ki, ümumi frazeoloji vahidlər konsepsiyasından çıxış edərək Müasir ingilis dilində mövcu olan “English copulation with countertongue” ifadəsinin alman dilində tam semantik adekvatına təsadüf etmək olar: “englische Kopulation mit Gegenzunge”. Yəni, semantik adekvatlıq xalqlar arasında yüksək səviyyədə olduqda, dilə aid frazeologizmlərdə də semantik adekvatlıq əmsalı yüksəkdir. Buna misal olaraq biz ortaq türk qolu keçmişinə məxsus idiom bazasını deyə bilərik ki, bu da türk qoluna daxil olan dillərin ortaq tarixi keçmişinin varlığı ilə bağlıdır. Məsələn, ümumi frazeoloji vahidlər konsepsiyasından müasir Azərbaycan dilində mövcud olan “Qonşunun toyuğu, qonşunun gözünə qaz görünər” ifadəsinin Türkiyə türkcəsində tam semantik adekvatına təsadüf etmək olar: “Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür”. Lakin müştərək tarixi keçmiş və rəsəliyinə və genetik ortaqlığa malik olmayan, eyni zamanda vahid coğrafi məkanı paylaşmayan dillərdə idiomatik bazanın birliyi müşahidə olunmur.

Semantik adekvatlıq məsələsi baxımından bir sıra çətinliklər vardır ki, bu da dildə lakunaların mövcudluğu ilə şərtlənir. Yəni, semantik adekvatlıq əmsalının aşağı olmasını şərtləndirən ən başlıca səbəblərdən biri lakunalardır ki, onlar da dildəki tərcümə boşluqlarıdır. Lakuna termini ilk dəfə dilçiliyə Y.S.Stepanov tərəfindən gətirilmişdir. O, lakunaları “dilənin semantik xəritəsində ağ ləkələr” kimi adlandırmışdır. (4, s. 93) Q.A.Antipov lakuna ifadəsini bir mədəniyyətə aid olub, digər mədəniyyətdə olmayan anlayış kimi qələmə verir. (3, s. 31) Lakunanın

mövcudluğuna səbəb isə dünyanın dil mənzərəsinin rəngarəng olması və hər bir situasiyaya fərqli xalqlar tərəfindən fərqli yanaşmadır.

Mövcud dil bazasında lakunarlığın müşahidə olunduğu frazeoloji vahidlər xalq tərəfindən təsbit olunmuş xüsusi adlara, milli adət və ənənələrə əsaslanır və nəticə etibarilə tarixi-coğrafi şəraitlə əlaqədar yaranan deyimlər, atalar sözləri və zərbi-məsəllər daha çox digər dillərin frazeologiyasında lakunalar yaratmağa tabedir. (6, s. 37-48) Misal olaraq, ingilis dilində şaquli konteksti ingilis xalqının tarixi şəraiti ilə bağlı olan “to send somebody to Coventry” toponim komponentli frazeoloji vahidini deyə bilərik. Belə ki, “birisini bilərəkdən kənarlaşdırmaq” mənasını verən bu ifadə, Koventrinin İngiltərənin parlament qalası olduğu dövrdə, 17-ci əsrdə İngilis Vətəndaş müharibəsi zamanı cəza kimi istifadə olunmasından qaynaqlanır. Kralın əsgərlərinə qarşı insanlar o qədər nifrət dolu idilər ki, royalist məhbuslar Koventriyə göndərilirdi və burada onlara yerlilər tərəfindən məhəl qoyulmayacaqları hiss etdirilirdi.

Bu cür ifadələrin ingilis dili ilə ortaq dil keçmişinə malik olmayan və eyni zamanda qonşuluq əlaqəsinin mövcud olmadığı dillərdə tam semantik adekvatına rast gəlmək mümkün olmur və həmin dildə lakunalar yaranır. Bu səbəbdən də həmin ifadələr yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi semantik adekvatlıq baxımından tam qarşılığı verilə bilmir və leksik izahla sonlanır. “to send somebody to Coventry” toponim komponentli frazeoloji birləşməsinin də Azərbaycan dilində tam semantik qarşılığı mövcud deyildir, buna görə də bu ifadə “salam-sağolu kəsmək” kimi leksik izahla yekunlaşır.

Bizim araşdırmalarımıza əsasən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan və ingilis dillərində toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adekvatlığı baxımından onları 3 qrupa bölə bilərik: Bunlardan birincisi, semantik adekvatlıq əmsalı yüksək olan toponim komponentli frazeoloji vahidlərdir ki, onlar semantik universallıq kimi dəyərləndirilə və hər iki dildə olduğu kimi dil daşıyıcıları tərəfindən qavranıla bilər. Həmin qrup frazeoloji vahidlərin təhlili onu göstərir ki, bu qrupu əhatə edən toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adekvatlıq əmsalının yüksək olması aşağıdakı faktorlarla şərtlənir: 1) həmin ifadələrin nə Azərbaycan, nə

də ingilis tarixi keçmişi ilə bağlı olmayıb, Yunan-Roma və ya şərq mədəniyyətindən qaynaqlanaraq, hər iki xalqın dilinə eyni semantik mənada keçməsi ilə bağlıdır; 2) İngilis mədəniyyətinə aid olub, ingilis dilinin hal-hazırda dünyada qloballaşma dili olaraq, ümumiyyətlə geniş coğrafi-areala yayılması ilə şərtlənən frazeoloji vahidlərdir ki, Azərbaycan dilinə ingilis dilindən çoxlu mənimsəlmələr olub və bu mənimsənilən ifadələr birbaşa ingilis dilindən keçənlərdir.

Təəssüf ki, Azərbaycan dili hegamon dil olmadığına görə, Azərbaycan dilindən ingilis dilinə ifadələr ixrac olunmur, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə yalnız bir tərəfli olaraq keçən ifadələrin çoxluğu müşahidə olunur. Buna misal olaraq deyə bilərik: “...nearly 60% of Americans believe Kamala Harris is the 'Trojan horse of the hard-Left' and that Joe Biden will not serve a full four-year term.” (7) Qeyd etdiyimiz toponim komponentli frazeoloji vahid nəinki ingilis dilində, eyni zamanda Azərbaycan dilində də ortaq dünya mədəni irsinə söykənir və universal xarakter daşıyır. Belə ki, şaquli kontekst baxımından tarixi-coğrafi şəraitlə yaranan bu frazeoloji vahid Troya şəhərinin yunanlar tərəfindən hiylə yolu ilə işğal edilməsindən qaynaqlanan ifadədir. Yunan ordusu Troya şəhərini 10 il uğursuz mühasirədə saxladıqdan sonra guya Vətənlərinə qayıtdıqlarını göstərərək düşərgələrini yığıdırıb çəkilirlər. Lakin onlar özlərindən sonra ilahə Afınaya qurban kimi hazırlanmış nəhəng taxta at fiqurunu qoyub gedirlər. Troyalılar böyük təntənə ilə atı şəhərə gətirirlər. Ancaq gecə düşdükdən sonra taxta at fiqurunun içərisində gizlənmiş yunan əsgərləri oradan çıxaraq ordunun şəhərə girməsinə kömək edir və beləliklə də Troya işğal olunur. “...“WhatsApp mesajlarınızı qorumur, bu tətbiqetmə foto və mesajları izləmək üçün “Troya Atı” kimi istifadə olunur” deyə P.Durov istifadəçilərə səslənib.” (8) Homerin İlliada əsərindəki 4 minillik əhvalat bu gün də aktualdır və bu ifadə bir çox dünya dillərində hansısa bəd niyyəti, riyakar davranışı, xəyanəti həyata keçirmək üçün vasitə mənasında işlədilir.

Eyni zamanda semantik adekvatlıq əmsalı yüksək olan toponim komponentli frazeoloji vahidlərə Amerika kəşf etmək (Amerika açmaq) (to discover America),

Rubikonu keçmək (to cross the Rubicon) ifadəsinin asanlaşdırılmış forması olan qırmızı xətti keçmək (to cross the red line) kimi ifadələri də misal olaraq deyə bilərik.

Toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adevatlığı baxımından ikinci qrupa semantik adekvatlıq əmsalı yüksək olmayan, müəyyən komponent dəyişikliyi ilə mənimsənilən ifadələr aid edilir. Toponim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adekvatlığı əsasında apardığımız təhlillər onu deməyə əsas verir ki, ingilis və Azərbaycan dillərindəki semantik adekvatlıq əmsalı aşağı olan ifadələr əsasən tranzit dilin müdaxiləsi ilə komponent dəyişikliyinə məruz qalır.

Azərbaycan dili üçün isə əksər hallarda transit dil rolunu rus dili həyata keçirir. Bu zaman təsadüfi deyildir ki, toponimlərin əvəzlənməsi zamanı ingilis və ya ümumavropa mənşəli toponimlər rus toponimləri ilə əvəzlənmişdir. Məsələn, “Rome wasn’t built in a day but these days it feels...” (9) “Rome was not built in a day” ifadəsində kimi toponimin kökü latın dilindən qaynaqlanaraq italyan dilinə dayanır, eyni şəkildə də ingilis dilində mənimsənilmişdir. Lakin ruslar isə bu ifadənin toponimini “Moskva” ilə əvəzləmişdir və biz də Moskva variantını mənimsəmişik. Yəni, qeyd etdiyimiz “Rome was not built in a day” ifadəsinin dilimizə uyğun mənimsənilən forması “Moskva bir günə tikilməyib” frazeoloji vahididir. Hər iki dildə qeyd olunan ifadələr, frazeoloji vahid kontekstindən asılı olaraq hər hansı bir işdə çətinliyi olan şəxsi ürəkləndirmək məqsədilə işlədilir, həm də hər hansı bir işin də tez başa çatmayacağını ifadə etmək üçün istifadə olunur. Avropada ifadə “Roma” ilə bağlı olaraq işlədildiyi halda, dilimizdə deformasiyaya uğrayaraq coğrafi baxımdan bizə daha yaxın məkan olan “Moskva” ilə əvəz olunmuşdur. Səbəb isə, Romanın Azərbaycana daha uzaq olduğu halda, Moskvanın daha yaxın olması və insanların ifadəni bu cür daha yaxşı qavraması ilə əlaqədardır. Burada rus dilinin də rolu isə danılmazdır, belə ki, dilimizdəki ifadənin formalaşmasında və Azərbaycan dilinə uyğunlaşmasında ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transit dil kimi rol oynayan dil məhz rus dili olmuşdur. Buna başqa bir şəhər adının deyil, rus şəhərinin ifadədə işlənməsi bariz nümunədir.

Semantik adekvatlıq baxımından toponim komponentli frazeoloji birləşmələrin üçüncü qrupuna semantik adekvatlıq əmsalı zəif olan vahidlər aiddir ki, bu cür vahidlər heç bir dildə leksik-semantik qarşılığы olmayan, yalnız həmin dilin daşıyıcıları tərəfindən anlaşılan və istifadə olunan toponim komponentli frazeoloji birləşmələrdir. Semantik adekvatlıq əmsalı zəif olan toponim komponentli frazeoloji vahidlər başqa dillərdə lakunaların yaranmasına başlıca səbəblərdəndir. V.L.Muravyev və V.V.Kabakçının fikrincə, lakunalar etnik mədəniyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. (3, s. 35) Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, dildə mövcud olan bu cür ifadələrin xalqın adət-ənənələri, tarixi-coğrafi arealı ilə bağlı olması və universallıq qazana bilməyərək, öz unikallığını qoruyub saxlaması başqa dildə leksik-semantik boşluğun yaranmasına zəmin yaradır.

Azərbaycan tarixi-coğrafi şəraiti ilə bağlı bir sıra ifadələr vardır ki, bu cür ifadələrdə əsas olaraq toponimin bölgə baxımından xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, Şamaxı batan kimi batmaq (become bankrupt); Aranda tutdan olmaq, dağda qovutdan (Be no better off than at the start) (2) kimi ifadələr bu qəbildəndir.

Şamaxı batan kimi batmaq ifadəsi işi düz gətirməmək, vəziyyəti ağırlaşmaq, iflasa uğramaq deməkdir. İfadə seysmoloji baxımdan həssas olan Şamaxıda tarixən baş vermiş zəlzələ və dağıntılarla bağlı yaranmışdır. Şamaxı və onun ətraf rayonları tarixboyu tez-tez zəlzələlər baş verən ərazilər olmuşdur. Çox-çox qədimlərdən bəri güclü zəlzələlər nəticəsində burada tez-tez böyük dağıntılar baş vermişdir. İlk dəfə 1192-ci ildə güclü zəlzələ Şamaxını dağıtmışdı. 1667-ci və 1669-cu ildə güclü zəlzələ nəticəsində Şamaxı yenidən tamamilə dağılmış, 1859 və 1869-da, həmçinin 1872 və 1895-ci illərdə də güclü zəlzələ nəticəsində şəhər evlərinin çoxu dağılmış və əhali böyük zərər çəkmişdi. Sonuncu dəfə 1902-ci il fevralın 13-də dağıdıcı zəlzələdə şəhərə çox böyük ziyan dəymişdi. Təbii ki, bütün bunlar həmin ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda, dilimizdə “Aşqabad batan kimi batmaq” ifadəsi də vardır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz ifadənin mənası ilə eynilik təşkil edir, lakin, burada toponim olaraq Xəzər dənizi boyunca qonşu ölkə olan Türkmənistanın paytaxtı

Aşqabad işlənir. Bu ifadə 1948-ci ildə şəhərdə baş verən zərzələ ilə bağlı yaranmışdır. Dilimizdə mənimsənilməsinə səbəb isə coğrafi baxımdan bizə daha yaxın olduğuna, ümumi tarixi keçmişə malik olduğuna görədir, lakin bu ifadə ingilis dilində analoqa malik deyildir, bud a unikallığı əks etdirir.

Araz aşığındandır, Kür topuğundan (Not to give a damn); Burada mənəm, Bağdadda kor xəlifə (One is one's own master); Bakı küləyi (Dynamic character) (1) kimi ifadələrin şaquli konteksti tarixi-coğrafi şəraitlə bağlı olduğundan yalnız bizim dilimizdə işlədilən və dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılan ifadələrdir və başqa dillərdə, eyni zamanda ingilis dilində də leksik-semantik lakunaların yaranmasına səbəbdır.

“...Gretna Green becomes hotspot again as English couples work around lockdown.” (10) Yalnız Azərbaycan dilində deyil, ingilis dilində də bir sıra unikal toponim komponentli frazeoloji birləşmələr vardır ki, bunlar yalnız ingilis mədəniyyətinə xas olduğundan həmin dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz asan yol ilə evlənmək mənasını ifadə edən “Gretna Green marriage” birləşməsi isə buna bariz nümunədir. Qretna Qrin Şotlandiya və İngiltərə arasındakı sərhəddə yerləşən köhnə bir Şotlandiya kəndidir. Şotlandiyada qanuni şəkildə on altı yaşından yuxarı bir kişi və bir qadın şahidlər qarşısında ər və arvad elan olunaraq evlənmə bilər və bunun üçün valideyn razılığı tələb olunmurdu. İngiltərədə bu cür nikahlar 1745-ci ildə Parlamentin Qanunu ilə qadağan edilmişdi. Qanunda bildirilirdi ki, əgər bir evliliyin tərəflərindən biri 21-dən azdırsa, o zaman valideyn razılığı olmadan evlənmə bilməz. Bununla birlikdə, qanun yalnız İngiltərədə qanun kimi qüvvədə idi və Şotlandiyaya bu qanun təsir etməmişdi. Bu səbəbdən də, 21 yaşınadək evlənmək istəyən ingilis cütlükləri çıxış yolunu Qretna Qrinə gedib orada evlənərək tapırdılar. Beləliklə, həmin vaxtdan etibarən Qretna Qrin qısa müddətdə evlənmək istəyən cütlüklər üçün cənnət və qaçaq toyların sinonimi olmuşdur.

Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, hər iki dildə, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində leksik-semantik sistemin əsas hissəsi olan toponim komponentli frazeoloji birləşmələrin yaranması və dildə formalaşması həmin dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi keçmişi, adət-ənənələri, tarixi-coğrafi şəraiti ilə əlaqədar formalaşdığından, hər

iki dildə mövcud olan frazeoloji vahidlərin semantik-adekvatlığı məsələsinə dair fərqliliklərin mövcud olması labüddür.

Ədəbiyyat:

1. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət. Bakı. 2006
2. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı. Altun kitab
3. Дашидоржиева.Б.В. Лакуна в межкультурной коммуникации. Улан-Удэ. Издательство Бурятского государственного университета. 2013. 122 с.
4. Ларина.Т.В. Озюменко.В.И. Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры. Вестник РУДН. 2013. № 4
5. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. М.: Московский Государственный Университет, 1998. 260с.
6. Dobrovolsky, D. O. National and cultural features in phraseology. 1997
7. www.dailymail.co.uk/debate/article-8915507/GUY-ADAMS-Trojan-horse-hard-Left-poised-reins
8. qazet.az/gundem-az/11809/
9. www.theguardian.com/commentisfree/2018/apr/14/rome-extreme-weather-events-italy
10. telegraph.co.uk/news/2020/11/15/gretna-becomes-wedding-hotspot-english-couples-work-around-lockdown/

Ahmadzada L.

**About semantic adequacy of phraseological units with toponymic components
(Summary)**

The article discusses Azerbaijani and English phraseological units with toponymic components. Phraseological units with toponymic components are culture-specific because they refer to a unique denotatum belonging to the national culture, especially the names of historical and geographical places of the nation. In this article the phraseological units with toponymic components have been analysed through

semantic adequacy theory. The study of phraseological units with toponymic components contribute to a higher level of cross-cultural awareness, and also provides extensive material for adequate study and understanding of background knowledge, linguistic and cultural components that determine "lacunarity" i.e. to some extent "irreducibility" of a fairly significant part of the national phraseological base. Thus, this kind of research contributes to a more adequate intercultural dialogue, as well as the study of foreign languages. When semantic adequacy is high among different nations, the coefficient of semantic adequacy is also high in phraseology related to language. The Azerbaijani and English language careers do not share the common ethnocultural and ethnogenetic society. In this case, lacunae, which are one of the main reasons for the low coefficient of semantic adequacy, are more common between Azerbaijani and English languages.

Ахмедзаде Л.

**О семантической адекватности фразеологизмов с компонентом-
топонимом
(Резюме)**

В статье рассматриваются азербайджанские и английские фразеологизмы с компонентом – топонимом. Фразеологические единицы с топонимическими компонентами обладают некой специфичностью и лингвокультурологической обусловленностью, поскольку относятся к уникальному денотату, принадлежащему национальной культуре, особенно к названиям исторических и географических, значимых для того или иного народа. В данной статье представлен анализ фразеологизмов с топонимическими компонентами, на основе материалов английского и азербайджанского языков, которые с свою очередь, сопоставляются на основе теории семантической адекватности. Изучение фразеологизмов с топонимическими компонентами способствует кросс-культурному диалогу, а также дает обширный материал для адекватного изучения и понимания фоновых знаний, лингвокультурологических составляющих, обуславливающих «лакунарность», т.е. в некоторой степени

«непереводимость» достаточно весомой части национальной фразеологической базы. Тем самым, данного рода исследования способствуют более адекватному межкультурному диалогу, а также и изучению иностранных языков. Когда семантическая адекватность высока у разных народов, коэффициент семантической адекватности также высок во фразеологии. Носители азербайджанского и английского языка не являются частями единой этнокультурной и этногенетической общности. И соответственно, в виду данного рода различий, во фразеологической системе азербайджанского и английского языков встречается большое количество лакунов, которые являются одной из основных причин низкого коэффициента семантической адекватности.

Rəyçi: f.f.d. A.Nasıyeva

ƏLİYEVƏ LEYLƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
Leilalieva97@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS NAĞILLARINDA ANTROPONİMLƏRİN LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: onomastika, onomastik vahidlər, antroponim, toponim, bədii əsər, nağıl

Key words: onomastics, onomastic units, anthroponyms, toponyms, works of art, fairy tales

Ключевые слова: ономастика, ономастические единицы, антропонимы, топонимы, произведения искусства, сказки

Dildə mövcud olan xüsusi adların toplusu onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildə mövcud olan xüsusi adların məcmusudur. Xüsusi adlar

keçmişin izlərini özündə qoruyub saxlayan müasir dövrümüzdə kimi gəlib çatan real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir. Onomastik vahidlərin leksik, poetik, və üslubi xüsusiyyətləri mövcud dövrün bədii materialları əsasında işlənib hazırlanmışdır. Onomastikanın xüsusi bir bölməsi olan poetik onomastika ədəbiyyatşünaslıqda bədii və ədəbi əsərlərin janr və növ xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Onomastik vahidləri öyrənmək baxımından ən təfərrüatlı mənbə məhz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı tərkibindəki onomastik vahidlər, xüsusilə də antroponimlərin işləkliyi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Antroponimlər-şəxs adları, soyadlar, ləqəblər və təxəllüslərlə bağlıdır. Antroponimlər min ildən çox inkişaf tarixi keçmişdir. Bununla da müasir antroponimlər sırasında cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində yaranan adlara rastlamaq mümkündür. Ən qədim yazılı nümunələrimizdən olan Orxon-Yenisey abidələri və Dədə-Qorqud dastanında zəngin şəxs adları və əlavə olaraq da advermə adət və ənənələri haqqında geniş məlumatlar verilir. “Dədə-Qorqud” dastanında Qorqud, Qazan, Dondar, Xızır, Uruz, Bamsı, Qaragünə və s. kimi türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarına yer verilmişdir. Şəxs adlarının elmi cəhətdən öyrənilməsinə cəhd XI əsrin görkəmli dilçisi Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” adlı ensiklopedik əsərində təsadüf olunur. Məşhur Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin, Nəsirəddin Tusinin, Abbasqulu Bakıxanovun əsərlərində də antroponimlər, eləcə də digər onomastik vahidlər haqqında məlumat verilir. Nigar, Alı kimi adlar məhz Azərbaycanın qəhrəmanlıq eposu hesab olunan “Koroğlu” dastanındakı personajların adlarıdır. Bədii əsərlərdə, nağıllarda surətlərə verilən ad yazıçının həmin surətə olan münasibətilə bilavasitə bağlıdır. A.Axundov haqlı olaraq vurğulayır ki, şəxs adları bədii əsərlər üçün nəzərdə tutulmuş hazır materialdır və bədii əsərlərin ana xəttini təşkil edir. Antroponimlərin bədii ədəbiyyatda daşdığı vəzifələr də müxtəlifdir. Onların köməkliyi ilə personajlar fərdiləşdirilir, onların yaşadığı dövr haqqında məlumat verilir, düzgün seçilmiş ad isə oxucuda maraqlı oyadır. [6]

Bədii üslubun yaranmasında antroponimlərin rolunu inkar etmək olmaz. Onların özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də bədii əsərlərdə, nağıllarda,

hekayələrdə emosionallıq və ekspressivliyi təmin etməkdir. Hər hansı bir sənətkar öz yaradıcılığında seçdiyi antroponimlər vasitəsilə yaratdığı obrazı fərdiləşdirir, tipikləşdirir və tanıdır. Hər bir bədii əsərdə, nağılda obrazlara həm ənənəvi həm də sənətkar tərəfindən uydurulmuş adlar verilə bilər.

Q.Mustafayeva, əsasən poetik onomastika sahəsində çoxsaylı tədqiqatlar aparmış, antroponimlərin leksik, üslubi-linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Müəllifin “Adların üslubi imkanları və onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri kitabları poetik onomastikanın öyrənilməsi baxımından dəyərli mənbələrdir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, hekayələrdə, nağıllarda işlənən antroponimlər aşağıda sadalanan xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

1) Antroponimlərin köməyi ilə personajlar fərdiləşdirilir, tipikləşdirilir. Hər bir obraz öz fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir.

2) Antroponimlər əsərə millilik gətirir.

3) Sənətkar tərəfindən düzgün seçilmiş ad oxucu kütləsinin marağını xüsusi cəlb edir.

4) Obrazilara məxsus mənəvi keyfiyyətlər və bir sıra əlavə üstünlüklər onlara verilmiş adlarla səciyyələndirilir.

5) Personajların antroponimləri yaşadıkları dövr haqqında informasiya verir.

6) Sənətkar əsərin ideyasını təsirli etmək məqsədilə antroponimlərdən istifadə edir. [2, s. 17]

L.Razoni türk antroponimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmasında dörd istiqaməti əsas götürür:

1) Deskriptiv şəxs adları (təsviri adlar)

2) Deziderativ şəxs adları (arzu və istək ifadə edən şəxs adları)

3) Totemlərlə (heyvanlara və bitkilərə sitayiş etmə ilə bağlı olan şəxs adları)

4) Memorativ şəxs adları (xatirə xarakterli adlar). [6, s.7]

Yazıçı onomastikasının öyrənilməsində əsas istiqamətlərdən biri məhz antroponimlərin üslubi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması məsələsidir. Ona görə də

müasir dilçilikdə bədii əsərlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, üslubi çalarların ortaya çıxarılmasına, onomastik vahidlərin, o cümlədən antroponimlərin üslubi xüsusiyyətlərinə maraq getdikcə artmaqdadır. [3, s. 75].

Azərbaycan nağıllarında işlədilən onomastik vahidlər, xüsusən də antroponimlər çoxluq təşkil edir. Azərbaycan nağıllarından biri olan “Əhmədın nağılı” na nəzər salaq. Adətən lüğətlərdə “ Əhməd” adı tərifə layiq olan biri kimi izah olunur. Ümumən dilimizdəki adların böyük bir qismini ərəb dilindən alınma adlar təşkil edir. Əhməd, Mustafa kimi adlar da bu qismə daxildir

Tarixi nağılların qəhrəmanları adətən tarixi şəxsiyyətlər, hökmdarlar, xalqın qəhrəmanı və ya məşhur bir sənətkardır. (“İsgəndər və fağır”, “Saleh və Valeh”). İsgəndər sözünün mənası dilimizə tərcümədə mərd kişi, müdafiəçi, cəsur mənasında işlənir. Azərbaycan xalq yaradıcılığında İsgəndərlə bağlı kifayət qədər əfsanə, rəvayət və nağıllar mövcuddur.

“Məlikməmməd” antroponimi Məlik və Məhəmməd adlarının birləşməsindən əmələ gələn şəxs adıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında tanınan Məlikməmməd hökmdar Məhəmməd mənasında işlənir. Bu ad “ Məlikməmməd nağılı”ndakı baş qəhrəmanın adındandır. Məlik də Məhəmməd də ərəb dilindən məişətimizə daxil olmuş antroponimdir. Adın təhrif olunmuş forması Məlikməmməd də sonradan dilimizdə rəsmi şəkildə kişi adı kimi işlənməkdədir. [5, s. 459]

“Daşdəmir” antroponimi mürəkkəb şəxs adıdır. Bu antroponim mənə baxımından möhkəm, sərt, iradəli kimi mənalar ifadə edir. Bu şəxs adının məişətimizdə geniş yayılmasında şifahi xalq ədəbiyyatında realist nağıl qəhrəmanlarından birinin ağına və dərrakəsinə güvənərək şər qüvvələrin qarşısında aciz qalmayan, qalib gələn, nəticə olaraq isə həqiqəti aşkara çıxarmağa müvəffəq olan Daşdəmirin də (“Daşdəmirin nağılı”) özünəməxsus rolu olmuşdur.

“Lala və Nərgiz” nağılı tərkibindəki gül adlarını istinad edən antroponimlərin mövcudluğu ilə fərqlənir. Nərgiz əslində özü özünə valeh olan, vurulan mənasındadır. Yunan mifologiyasında gənc, gözəl, təşəxxüslü Narkis adlı gənc oğlan su hövzəsində özünü görüb gözəlliyinə mat qalır. Özünə vurulan oğlan çaşdığından yerindəcə donur.

Narkisin donub suya düşərək məhv olduğu həmin yerdə sarı çiçəkləri olan gözəl bir gül bitir. O gülün adı dilimizdə nərgizdir. Dünyanın bir çox xalqlarında Nərgiz (Nargis, Narkiz, Nasis, Nartsis və s. formalarda) qadın adı mövcuddur. Türkiyə türklərində Nərgiz müştərək şəxs adları sırasındadır. Nərgiz sözünə xalq ədəbiyyatımızda da, klassik ədəbiyyatda, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində də tez-tez rast gəlinir. XX əsrdə olduğu kimi, bu gün də məişətimizdə Nərgiz geniş yayılmış qadın adlarındandır.

İngilis nağıllarında istifadə olunan şəxs adları həm qədim dövrlərin məhsuludur, həm də yeni dövrdə geniş formada istifadə olunur. Cedric, Cenhelm, Cynebald, Cynefrith, Cynemear, Leofrig, Osgar, Osmand və s. kimi adlar kişi cinsinə aid olan adlardır.

Qadın adlarında da buna çoxlu misal göstərmək mümkündür. Emmeline Emma və Amelia adlarının birləşməsindən yaranan mürəkkəb adlar sırasındadır. Onunla eyni mənanı ifadə edən çoxlu nümunələr vardır: Emeline, Emblen, Enmeline, Emeloth, Emelote, Emelin, Emelot, Emlyn, Emelisse və s. Millicent də məşhur olan adlardan biri idi. “Amal” - əmək, zəhmət və “swinth” - güc, qüvvət mənasını verir.

Bədii ədəbiyyatda da onomastik vahidlər istifadə olunur. Ancaq, bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənən onomastik vahidlərlə linqvistik yox, poetik onomastika məşğul olur. Poetik antroponimika da poetik onomastikanın bir sahəsidir. Poetik antroponimika bədii əsərlərdə istifadə olunan şəxs adları, soyadlar, ləqəblər, titullar və təxəllüslərlə məşğul olur. Poetik antroponimik vahidlər əsasən iki istiqamətdə öyrənilir. Bunlardan biri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənən poetik onomastik vahidlər, digəri isə yazılı xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənən poetik onomastik vahidlərdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində işlənən poetik onomastik vahidlərə misal olaraq nağıllarda, əfsanələrdə, rəvayətlərdə, dastanlarda və s. işlənən xüsusi adları göstərmək olar. Yazılı xalq ədəbiyyatları nümunələrində işlənən poetik onomastik vahidlərə isə yazıçı və şairlər tərəfindən yazılmış bədii əsərlərdə işlənən xüsusi adları misal göstərmək mümkündür. Müasir ingilis dilində, ingilis və azərbaycan nağıllarında da poetik onomastik vahidlərə aid çoxlu

nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Bədii üslubda antroponimlərdən sonra toponimlər ən işlək olan onomastik vahid olub, müxtəlif üslubi vəzifə və məqsədlə bağlıdır. Bədii üslubda obrazlara verilmiş adlardan əlavə olaraq passiv antroponimlərdən istifadə olunması təbiidir. Passiv antroponimlər müxtəlif üslubi vəzifələr daşıyır: ya obrazın, tipin nəsli haqqında məlumat verir, ya da hər hansı tarixi bir şəxsiyyət yada salınaraq obraz ilə müqayisə edilir. Deməli, passiv antroponimlər müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlə bağlı olub, bilavasitə əsərdə cərəyan edən hadisələri işıqlandıрмаğa xidmət edən üslubi vasitələrdən biridir.

Bununla yanaşı digər onomastik vahidlərin də tədqiqi, onların üslubi xüsusiyyətləri əsas götürülür. Onomastik vahidlərin növləri: antroponimlər- şəxs adları, soyadlar, ləqəblər və təxəllüslərlə bağlıdır. Tayfalara, qəbilələrə, millətlərə verilmiş xüsusi adlar etnonimlər hesab olunur. Kosmonimlər dilimizdə səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlər xüsusidir. Səma cisimləri dedikdə Günəş, Ay, Yer, ulduzlar, bürclər və s. nəzərdə tutulur. adlarının mənşəyini, mənalarını, istifadəsini, müasir vəziyyətini öyrənir. Toponim müəyyən bir coğrafi obyektə və ya yerə verilən ümumi adlardır. Hidronimlər- Dilçilik elmində su obyektlərinin, yaxud su mənbələrinin adlarını bildirən xüsusi sözlər hidronimlər adlanır. Bu termin yunan dilindəki hudos (su) və onoma (ad) sözlərindən ibarətdir. Hidronimlərə misal aşağıdakı sözləri göstərmək olar: Xəzər, Göy göl, Kür, Araz, Girdmançay, Qarqarçay, Tərtərçay, Bolqarçay, İlisu, və s. obyektlərin adlandırılmasında, başqa sözlə, hidronimlərin yaranmasında iştirak edən sözlər hidrotermin adlanır.

Ədəbiyyat:

1. Mikayılova Ə. N. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı. 2019.
2. Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı. 2017.
3. Məmmədova Z. Bədii ədəbiyyatda şəxs adlarının xarakteroloji əhəmiyyəti. Bakı. 2005.
4. Qurbanov A. M. Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lüğət. Bakı. 2019.
5. Tanrıverdi Ə. V. Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi linqvistik tədqiqi. Bakı. 2012.

6. Суперанская А.В. Теория и методика ономастических исследований.
Москва: Наука, 1986.

Əliyeva L.

Lexical features of anthroponyms in Azerbaijani and English fairy tales

(Summary)

Onomastics is a science that deals with the sum of all the special names used. Special names are one of the aspects that enrich the vocabulary of the language and are distinguished by their diversity. Also, onomastic units are a special category in terms of language development. Because, the use of onomastic units in a language determines its history, culture, social relations, political relations, customs and so on. is one of the most important factors reflecting. The systematic study of onomastic units has always been the focus of linguists. Anthroponymy is the largest field of onomastics. Anthroponymy is the largest field of onomastics. It is also divided into subgroups, and each of them is studied separately. Personal names, surnames, nicknames and pseudonyms used in anthroponymy reflect the phonetic, lexical and semantic features of the English language. Anthroponymy is called a linguistic category by linguists. Anthroponymic units reflect both lexical and grammatical features of the language.

Алиева Л.

Лексические особенности антропонимов в азербайджанских и английских сказках

(Резюме)

Ономастика - это наука, которая имеет дело с суммой всех используемых специальных имен. Пользовательские имена - один из аспектов, которые обогащают словарный запас языка и отличаются своим разнообразием. Также ономастические единицы являются особой категорией с точки зрения языкового развития. Потому что использование ономастических единиц в языке определяет его историю, культуру, социальные отношения, политические отношения, обычаи и так далее. является одним из важнейших отражающих

faktorov. Sistematischeskoe izucheniye onomasticheskikh ediniy vsегда bylo v tsentre vnimaniya lingvistov. Antroponimiya - samaya bol'shaya oblast' onomastiki. Antroponimiya - samaya bol'shaya oblast' onomastiki. On takzhe delitsya na podgruppy, i kazhdaya iz nix izuchetsya otdel'no. Lichnye imena, familii, prozviща i psevdonimy, ispol'zuemye v antroponimii, otkrazhayut foneticheskiye, leksicheskiye i semanticheskiye osobennosti angliyskogo yazyka. Lingvisty nazyvayut antroponimiyu lingvisticheskoy kategoriyey. Antroponimicheskiye ediniyy otkrayayut kak leksicheskiye, tak i grammaticheskiye osobennosti yazyka.

Rəyçi: f.f.d. G.Məhərrəmova

ƏMRAHOVA ƏZİZƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aziza_huseynova@hotmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ KOHEZİYANIN QRAMMATİK İFADƏSİ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: cümlə, mətn, bağlılıq, mətnyaradıcı kateqoriyalar, söyləm

Key words: sentence, text, connectiveness, the text-forming categories, utterance

Ключевые слова: предложение, текст, связность, текстообразующие категории, высказывание

Mətn dilçiliyinin yaranması müasir linqvistik fikrin təcəssümünün parlaq səhifəsidir. Mətnin araşdırılması tədqiqatçılardan kompleks tədqiqat metodlarının tətbiqini tələb edir və cür tədqiqatlarda mətnin linqvistik və üslubi aspektləri araşdırılır. İ.P.Qalperinin qeyd etdiyi kimi, "... mətn ədəbi dilin yazılı variantında meydana gələn, mövcud olan və inkişaf edən hansısa bir quruluşdur. Yalnız bu variantda mətnin eksplisit tərzdə qrafik əksini tapan üzvlənməsi dil ifadəsinin şüurlu

şəkildə işlənməsinin nəticəsi sayılır. Bununla əlaqədar dilin yazılı və şifahi variantları arasında mövcud olan fərqləri müəyyənləşdirən köklü distinktiv əlamətlər xatırladıla bilər” (3, s. 15).

Mətn linqvistik tədqiqatların obyektinə və ən yuxarı kommunikativ vahid kimi bütöv kateqoriyalar sistemini təmsil edir. Mətn kateqoriyaları müxtəlif dil vasitələri, məsələn, qrammatik, leksik, üslubi və s. ifadə oluna bilər. Mətnin formalaşmasında xüsusilə koheziya kateqoriyasının tədqiqi mətn dilçiliyində dilçilərin, bir qayda olaraq, diqqət mərkəzindədir. Mətnin sintaktik cəhətdən formalaşmasına xidmət edən koheziyanın müxtəlif vasitələri vardır. Bu vasitələri iki qrupa bölmək olar: 1) leksik vasitələr; 2) qrammatik vasitələr.

Qeyd edilən bu vasitələrin hər birinə də müxtəlif koheziv ifadə vasitələri daxildir. Koheziyanın leksik vasitələrinə adətən təkrarlar və sinonimlər, qrammatik vasitələrinə isə bağlayıcılar, artikllar, əvəzlilər və s. daxil edilir.

Koheziya mətnin leksik-qrammatik daxili bağlılığını təmin edir, yəni onun elementlərinin bağlılığı adresanta öz kommunikativ məqsədini daha dəqiq və aydın reallaşdırmağa imkan verir. M.A.K.Hallideyin qənaətinə görə, “koheziya mətni qeyri-məndən fərqləndirən, mətnin hissələri arasında qarşılıqlı əlaqə yaradan və bütün mətnə xas olan xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən bir kateqoriyadır. Koheziya mətnə nədən bəhs edildiyini aydınlaşdırmır, bu mətn kateqoriyası mətnin qrammatik və semantik cəhətdən necə təşkil edilməsini göstərir” (4).

K.M.Abdullayevin qeydinə görə, “mətnin koheziyası, yəni komponentlərin mətndaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Praktiki olaraq dilin istənilən səviyyəsi koheziya üçün nə isə verir və bu vasitələr arasında iki ən ümumiləşdirici vasitələr qrupunu fərqləndirmək lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipini “sintaktik” adı altında birləşdirmək mümkündür” (1, s. 233).

A.Y.Məmmədov koherentlik ilə koheziya arasında fərqi aydınlaşdırmaq üçün adətən koheziyanın dildə, koherentliyin isə cəmiyyətdə mövcud olduğu arqumentinin gətirildiyini qeyd edir. Onun fikrincə, “koheziyadan fərqli olaraq, koherentliyi başa

düşmək üçün sadəcə mətnin daxilində linqvistik vasitələr arasında baş verən münasibətlərə baxmaq kifayət deyil, həmçinin mətnlə ətraf dünya arasında münasibətlərə də nəzər salmaq lazımdır” (2, s. 10).

Koheziya bütün növ mətnlərdə məxsus xətti, sintaqmatik əlaqəliliyi reallaşdıran formal planlı kateqoriyadır. Koheziya koherentliklə birlikdə mətnin bütövlük və əlaqəliliyini təmin edir. Bu və ya digər mətndə koheziyanın ən əsas funksiyası müxtəlif dil işarələrinin, onların mənə və formalarının ardıcılığını müəyyənləşdiriməkdir.

Mətnə koheziyanın bütün kateqoriyaları struktur-qrammatik və leksik əlaqələrdir. Koheziyanın sadalanmış bütün beş vasitəsi iki tip münasibətə əsaslanır – işarələnən predmetlərin və hadisələrin və ya onların birləşmələrinin eyniyyətinə əsaslanır. Referensiya əlaqəli mətn parçasında adların, xüsusiyyətlərin və ya hərəkətlərin müəyyən determinantlarla - əvəzlilər (şəxs, mənsubiyyət, işarə), keyfiyyət (kvantorlar) və kəmiyyət mənalı sözlər – “the first”, məsələn, /There were two men. The first...//, “as many”, “such”, “the same”, “identical”, “different”, “more” (don't take more); artikl “the” və s.

Mətnə referensiyalara, xüsusi ilə də anafirik referensiyalara tez-tez rast gəlinir. Məsələn: “He always thought of the sea as la mar which is what people call her in Spanish when they love her. Sometimes those who love her say bad things of her they always said as though she were a woman. Some of the younger fishermen, those who used buoys as floats for their lines and had motor-boats, bought when the shark livers had brought much money, spoke of her as el mar which is masculine. But the old man always thought of her as feminine and as something that gave or withheld great favors, and if she did wild or wicked things it was because she could no help them. The moon affects her as it does a woman, he thought// (5, s.48).

Nümunə gətirilmiş mətn parçasında mətnin daxili əlaqəliliyini təmin edən koheziyanın şəxs və yiyəlik əvəzliləri ilə ifadə olunan “he”, “her”, “they”, “she”, “it” anafirik reallaşmasını aşkar edirik. Bu mətnə həm də koheziyanın digər vasitəsi olan “it does” kimi əvəzetmə, “but”, “though”, “because”, “and” bağlayıcıları, yəni

qrammatik ifadə vasitələri, leksik koheziya kimi təkrarlar “woman”, “masculine”, “feminine” kimi əks mənalı sözlər istifadə olunmuşdur.

İngilis dilində mətndə koheziyanın ifadəsində bağlayıcı və söz önü kimi qrammatik vasitələrdən geniş istifadə edilir. Məsələn: /You see,» said the Cowardly Lion, with a whimper, «I haven't the courage to keep tramping forever, without getting anywhere at all// (Bilirsən, dedi Qorxaq Şir: Mənim hara gətirib çıxaracağı səyahəti davam etdirməyə cürətim çatmır).

İndi isə mətnin üst qatda koheziyasını təmin edən bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

- mətnin minimal vahidləri (cümlə) arasında anaforik/kataforik əlaqə. Məsələn: /It x was not going to be easy (to accustom himself to living an ordinary life after the last two weeks);

- mətnin bilavasitə vahidləri arasında anaforik/kataforik əlaqənin olması. Məsələn, ingilis dilində:

1) /Johnx entered the room. Hex looked exhausted//;

2) /We didn't go to the party x but Mary did φx [i.e. “go to the party'x”];

3) /Her mother brought her a kitten x. The kittenx ...//;

- mətnin distant vahidləri (cümlə) arasında anaforik/kataforik əlaqə. Məsələn: /It was Christmas x. Mary was in a mood for shopping//. Daha sonra mətn /Mary's encounters and thoughts while shopping without any further mention of Christmas...// cümləsinə doğru hərəkət edir. Bir neçə paraqraf aşağı /It was late. She was now walking back home carrying a little tree x [i.e. ‘Christmas tree' x]//;

- belə intertekstuallığı təyin etmək üçün digər mətnlərdən informasiya cəlb edilir. Məsələn:

1) /Rule Britannia, Britannia rules the waves// (vətənpərvərlik mahnısından sətirlər);

2) /Britain rules the seas! (prepozisiyasında digər mahnılara istinad olan cümlə);

Mətnə formal bağlılığın əsas ifadə vasitələrindən biri təkrarlar (rekurrensiya – dil vahidlərinin təkrarən işlədilməsidir). Məsələn:

/Akela lifted his head again, and said: «He has eaten our food. He has slept with us. He has driven game for us. He has broken no word of the Law of the Jungle// (Akela yenidən başını qaldırdı və dilləndi: O, bizim ərzağı yedi. O, bizimlə bir yerdə yatırdı. O, ov quşlarını bizim üçün qovurdu. O, cəkgəlliklər qanunun pozmurdu).

Verilmiş mətn nümunəsində təkrar mətnin daxilində baş verən hadisələrin ardıcılığını və inkişaf dinamikasını əks etdirir ki, bu da həmin mətnin ekspresivliyinin xeyli artmasına zəmin yaradır. Mətdə koheziyanın yaranmasında təkrarların bütün formaları – fonetik, morfoloji, leksik, sintaktik səviyyələrinin vahidləri iştirak edirlər.

Mətnin komponentləri arasında anafirik əlaqə dilin leksik-qrammatik vasitələrinin iştirakı ilə yaranır. Anafirik münasibətlərin müəyyən edilməsinin məzmun əsasını obyekt, hadisələr və faktların substansional eyniyyəti, yəni dildənkənar eyni bir obyekt və ya situasiyanı təsvir edən sözləmlərin komponentləri arasındakı münasibət və ya koreferentlik təşkil edir. Mətdə əvvəl qeyd olunan hər hansı ifadəyə qayıtmaq və onunla əlaqə saxlamaq lazım olur. Mətn nəzəriyyəsində bu anafirik referensiya adlanır. Məsələn:

/Sabrina is so upset with her boyfriend that she has decided to break up with him// - (Oğlan dostu Sabrinanı elə məyus edib ki, o, ondan ayrılmaq qərarına gəlib).

Bu mətdə koheziya “she” və “her” əvəzlilikləri “Sabrina” isminə anafirik referensiya münasibətindədirlər. Cümlənin birinci hissəsindəki “boyfriend” sözü isə “him” əvəzliyi anafirik referensiya kimi işlənmişdir.

İngilis dilindən seçilmiş mətdə söz sırasının təkrarı natamam şəkildə baş verir. Mətnin komponentləri arasında qrammatik koheziyanın formalaşmasına xidmət edən söz sırasını aşağıdakı mətn nümunəsi əsasında nəzərdən keçirmək mümkündür. Məsələn:

/Maglen trains would cover the journey of 320 kilometres in an hour, compared with two hours and 45 minutes for Acela. That would be considerably faster than flying, once airport transfers are factored in this is only the latest in a series of high-speed train proposals for the corridor, none of which have been implemented since

Acela, which began service in 2000. Why would this one have any greater chance of this success!// (7, s. 15).

Bu mətndə natamam sintaktik paralelizmdən istifadə sayəsində müəllif mətne çox güclü informativ effekt verir və nəticə etibarilə sintaktik rəngarənglik kommunikativ effekte birbaşa təsir edir. Belə ki, “Maglen trains would cover...”, “That would be considerably” ilə “Why would this one have...” konstruksiyaları arasındakı fərqli bir sintaktik konstruksiyaların “in this is only” daxil edilməsi məhz belə effekte xidmət edir.

Mətnin təşkilində şəxs bildirən əvəzlilər mühüm rol oynayır. Bu mətndəki “he” əvəzliyi komponentlər arasında bağlılığa xidmət edir. Məndə təkrarlanan digər vahid kimi “fish” və “skiff” sözləri çıxış edir. “Fish” leksemi birincimürəkkəb cümlədə iki dəfə təkrarlanır. Lakin bu söz ingilis dilində leksik-qrammatik çoxmənalı olduğu üçün verilmiş mətndə bir dəfə “balıq” və bir dəfə “balıq tutmaq” mənasında istifadə edilmişdir.

Məndə qrammatik koheziyanın müntəzəm ifadə vasitəsi kimi bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər çıxış edirlər. Məsələn, ingilis dilində bunlara misal “also”, “but” və “mais” və s. göstərmək olar. Məsələn:

/It is pointless to ask how many dialects of English there are: there are indefinitely many, depending solely on how detailed we wish to be in our observations. But they are of course more obviously numerous in the long-settled Britain than in the more recently settled North America or in the still more recently settled Australia and New Zealand//

Leksik-qrammatik koheziyanın yaranmasında yalnız əvəzlik sözlər deyil, müxtəlif bağlayıcılar da iştirak edirlər. Məsələn:

/And when he had fasted forty days and forty nights, he was afterward an hungred//; /But he answered and said. It is written, Man shall not live by bread alone, but by every word that proceedeth out of the mouth of God//.

Verilmiş bu mətndə koheziya vasitələri kimi “and”, “but” və “or” bağlayıcıları çıxış edirlər.

Mətnin yaranmasında qrammatik koheziyanın ifadəsində artikllər də xüsusi yer tutur. Artiklin kommunikativ semantikasi yalnız mətndə aşkarlanır. Artikl mətnin yaranmasında aktiv iştirak edir və cümlələrin sintaktik strukturunda öz funksiyasını yerinə yetirir. Başqa sözlə, artikl, yalnız müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının aktuallaşması vasitəsi deyil, həm də mətni kateqoriyalarının, məsələn, cümlənin kommunikativ üzvlənməsi kateqoriyası kimi də çıxış edə bilər.

Deyiləni əyaniləşdirmək məqsədi ilə aşağıdakı mətni nəzərdən keçirək: /Donald Trump has accused Palestine of “disrespecting” US efforts to broker a Middle- East peace deal. Palestinian officials have refused to meet the Trump administration after the White House recognised Jerusalem as Israel’s capital. “They disrespected us by not allowing our great vice- president to see them”, Mr. Trump said in a Davos meeting with Benjamin Netanyahu, Israel’s prime minister. “We give them hundreds of millions”, Mr. Trump added. “That money is not going them unless they sit down and negotiate peace”.” (6).

Bu mətndə koheziv vasitə kimi əvəzlilərdən istifadə edilmişdir. Mətndə şəxs əvəzliləri “we”, “they”, yiyəlik əvəzliyi “our”, əvəzlilərin obyekt halı “them”, “us” –in işlənilir.

Koheziya mətnin struktur-qrammatik və leksik bağlılığıdır və dil vahdlərində reallaşır. Buna görə də bəzən mətn nəzəriyyəsində onu (koheziyanı) lingvistik əlaqə də adlandırırlar. Beləliklə, koherentlik mətnin məfhumu-məna əlaqəsidirsə, koheziya müvafiq dil vahidlərinin işlədilməsidir. Koheziya mətnin komponentlərinin əlaqələndirən struktur təməli, koherentliyin kommunikativ aktda aktuallaşması vasitəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. -Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
2. Məmmədov A.Y. Diskurs tədqiqi. Bakı: Bakı universiteti nəşriyyatı, 2013, 78
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 138 с.

4. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London: Longman, 1976, 374 p.
5. Ernest Hemingway. The complete short stories of Ernest Hemingway. New-York: Simon & Schuster Inc., 1987.
6. Kate Mccan. Sharp increase in recorded crimes. "The Daily Telegraph"., UK, 2018, 26 January
7. Eko U. Gənc romançının etirafları. Tərc: Məmmədov A., Zərgərova N. Bakı: Azərbaycan Yaradıcılıq Fondu, 2016.

Amrahova A.

**The means of expression of grammatical cohesion in the English language
(Summary)**

This article discusses the means of expressing grammatical cohesion. In the article, the author explains as the main means of the cohesion, which turns the text into a whole. The article reveals the linguistic essence of cohesion on the basis of specific theoretical sources. On the basis of specific examples are shown the main grammatical means, which are directly involved in the expression of the text. The article contains examples from the English language in which different means of grammatical cohesion are realized.

Амрахова А.

**Средства выражения грамматической когезии в английском языке
(Резюме)**

В данной статье рассматриваются средства выражения грамматической когезии. В статье когезия автором объясняется как основное средство, которое превращает текст в целое. В статье на основе конкретных теоретических источников раскрывается языковая сущность когезии. На основе конкретных примеров показывается основные грамматические средства, которые непосредственно участвуют во выражении связности текста. В статье приведены примеры из английского языка, в которых реализованы различные средства грамматической когезии.

FƏTİYEVA SƏADƏT
Azərbaycan Dillər Universiteti
seadetfatiyeva@gmail.com

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN FRAZEOLJİ
SİSTEMİNDƏ “TARİXİ-SOSIAL ŞAQLI KONTEKST” FAKTORUNUN
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ
(Semantik adekvatlıq əmsalının qarşılaşdırmasına nəzərən)**

Açar sözlər: şaquli kontekst faktoru, intertekstuallıq, tarixi – sosial kontekst, müqayisəli təhlil, semantik adekvatlıq

Key words: vertical context factor, intertextuality, historical –social context, comparative analysis, semantic adequacy

Ключевые слова: фактор вертикального контекста, интертекстуальность, социально-исторический контекст, сравнительный анализ, семантическая адекватность

Müasir dilçilik elminin ən çox araşdırılan sahələrindən biri də frazeologiyadır. Frazeologizmlər dilin rəngarəngliyini, obrazlılığını, ekspressivliyini, eləcə də dil vasitəsi ilə həyatda ünsiyyət prosesinin səlisliyini, gözəlliyini, emosionallığını təmin etməkdə böyük rol oynayır. Rus dilçilərindən A.A. Bulaxovski frazeologiyaya hazır şəkildə işlədilən sitat materialı kimi yanaşmışdır. O, ümumiyyətlə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edib, ona belə tərif vermişdir: “Frazeologiya”, dildə məna cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözü, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklinə düşmüş ifadələr və bütövlük təşkil edən söz

birləşmələridir”[1: səh.17]. Bal ayı (honey moon), not know one’s arse from one’s elbow(iki eşşəyin arpasını bölə bilməmək), to add fuel to the flame (saman altdan su yeritmək) kimi və s. Göründüyü kimi, hər bir xalqın öz milli dəyərlərinə əsaslanaraq yaranan bu cür birləşmələr uzun tarixi müddətdən keçmiş və bu zaman onların formalaşmasında istər “dünyanın dil mənzərəsi”, istərsə də “şaqli kontekst” kimi faktorlar mühüm rol oynamışdır.

Frazeoloji vahidlərdə bu və ya digər xalqın etnopsixoloji təmayülü, milli-mənəvi dəyərləri, məişəti, adət və ənənələri, zövq və prioritetləri haqqında danışarkən dünyanın dil mənzərəsi amilinin həlledici rolunu qeyd etməmək qeyri – mümkündür.V.A.Maslovanın fikrincə, “dünyanın dil mənzərəsi” xalqın ümummədəni sərvətidir, struktur etibarilə bu fenomen çoxsəviyyəli xüsusiyyətə malikdir. Məhz dünyanın dil mənzərəsi kommunikativ davranışı şərtləndirən əsas aparıcı meyardır. Bu məhfum özündə iki mühüm amili birləşdirir: insanın daxili dünyasını və onu əhatə edən ətraf aləmi. Dünyanın dil mənzərəsi bu və ya digər xalqın ruhi, mədəni, milli dəyərlərini xarakterizə edərək danışığı formalaşdırır [7: səh.43]. Bu barədə dəyərli fikirləri olan V.F.Humbolt da qeyd edir ki, “Xalqın dili onun ruhu, xalqın ruhu onun dilidir. Bundan gözəl eynilik təsəvvür etmək olmaz!”. O yazır ki, hər bir dil xalqın ətrafında dairə yaradır, insan isə həmin dairəyə daxil olur. Bu mənada qeyd etmək olar ki, məhz, frazeologizm öz daxili formasında mədəniyyətin, yəni mifologiyanın, arxitiplərin, tarixi hadisələri əks etdirən ənənələrin, maddi mədəniyyət elementlərinin “izlərini” ehtiva edir [8: səh.57].

Şaqli kontekst faktorundan isə bəhs etməzdən öncə kontekst haqqında məlumat vermək lazımdır ki, situasiya və ya bu və ya digər filoloji ənənə ilə şərtləndirilən hər hansı bir ifadə həmişə kontekstdə həyata keçirilir [6: səh.29]. Məzmunun oxucuya aydın olduğu və birmənalı təfsirə getdiyi bir vəziyyətdə üfüqi, bəzi arxa plan məlumatları olmadan anlayış problemlili olduqda isə oxucu şaqli kontekstlə qarşılaşır. Şaqli kontekst biz danışarkən, beynimizdə dil daşıyıcılarının hazır şaqli kontekst paradigmlərinin olmasından bəhs edir. Şaqli kontekst XX əsrdə intertekstuallıq nəzəriyyəsi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmış yeni bir dilçilik

anlayışdır. Bu terminin kökü intertekstuallıq nəzəriyyəsindən qaynaqlansa da, intertekstuallığın özü post – modernizmdən qaynaqlanır. Post modernizm isə mətn içərisində mətnin mümkünlüyündən bəhs edir. Danışdığımız hər şeyin mətnlərdən ibarət olduğunu sübut etmək üçün Jak Derridanın “Mətdən kənar heç bir şey mövcud deyil” ifadəsi ilə bir daha təsdiq edə bilərik [7: səh.19]. Həmin bunlar məhz post – modernizmlə əlaqədardır. Deməli, post – modernizm intertekstuallığı mümkün etdikdən sonra intertekstuallığın əsasında şaquli kontekst əmələ gəldi. Şaquli kontekst tətbiq etmə metodlarından asılı olaraq filoloji (sitatlar, eyhamlar, deyimlər) və sosial-tarixi şaquli kontekst (müxtəlif həqiqətlər, xüsusi adlar, toponimlər) arasında fərq qoyulur. Sosial-tarixi şaquli konteksti öyrənən L.V. Boldyreva, sosial-tarixi şaquli kontekst (ədəbi bir işə obyektiv şəkildə daxil edilmiş və xarici aləmin mənzərəsini, təzahürünün müxtəlifliyində müəyyən bir reallıq dilimini oxucuya açan tarixi və filoloji məlumatların bir hissəsi) və dövrün sosial-tarixi mənşəyini (müəyyən bir tarixi dövr ərzində tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən bir sosial qrupun nümayəndələri kimi insanların həyatının ən vacib cəhətlərini xarakterizə edən bir sıra xüsusiyyətlər) fərqləndirir [5, səh.47]. Bu yanaşmanı *to be a caesar's wife* ifadəsində də izləmək olar. Birləşmə bütün şübhələrdən kənar olmaq mənasını ifadə edir. Bu frazeoloji birləşmə semantik baxımdan hörmət mənasını ifadə edir. “Şaquli kontekst”i Roma imperiyasının böyük hökmdarı Yuli Sezarın həyat yoldaşı Pompeyadan boşanması hadisəsi ilə bağlıdır. Tarixi mənbələrdə göstərilirdi ki, Yuliy Sezarın ikinci həyat yoldaşı Pompeyanı yoldan çıxarmaq üçün Publius Clodius Pulcher adlı döyüşçü onun evinə qadın geyimində daxil olur. Bu hadisədən sonra Sezar keçmiş həyat yoldaşını dinləmədən ondan boşanır. Bu məsələ ilə bağlı Sezara çoxlu suallar verilir. Sezar Pompeyanın günahsız ola biləcəyi ilə bağlı suala belə cavab verir: “Sezarın arvadı bütün şübhələrdən kənar olmalıdır”. Bu ifadə tezliklə məşhur bir idioma çevrilir. .... the members of the independent Commissions should be ‘above suspicion’ like Caesar’s wife Pompeia [11].

Frazeologizmlə bağlı ən aktual məsələlərdən biri məhz genetik ortaqlığa malik olmayan dillərdə frazeologizmlərin semantik adekvatlığı ilə bağlıdır. Semantik

adekvatlıq problemi müxtəlif xalqlarının əxlaqi dəyərlər kodeksi, mənəvi kimlik vəsiqəsi, etnokulturoloji bilgi toplusu ilə əlaqədar yaranan frazeoloji birləşmələrin müqayisəsi ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Semantik adekvatlıq haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, semantik adekvatlıq əmsalının müəyyənləşdirilməsi bu və ya digər xalqın etnopsixoloji təmayülü, milli-mənəvi dəyərləri, məişəti, adət və ənənələri, zövq və prioritetləri arasındakı oxşarlıq dərəcəsindən asılıdır. Oxşarlıq dərəcəsinin yüksək olması semantik adekvatlıq əmsalının da yuxarı olmasına səbəb olur. Burada misal olaraq elə ingilis və azərbaycan dillərinin frazeoloji sistemini nəzərdən keçirmək olar. Bildiyimiz kimi bu xalqların ilk öncə müxtəlif dil ailəsinə, daha sonra isə əxlaqi dəyərlər kodeksi, etnopsixoloji təmayülü, milli-mənəvi dəyərləri, məişəti, adət və ənənələri, zövq və prioritetləri fərqli olduğuna əsasən belə nəticəyə gəlməl olur ki, onların frazeoloji vahidləri arasında semantik adekvatlıq əmsalı da aşağı səviyyədə olacaq.

Lakin xatırladaq ki, Azərbaycan və ingilis dillərindəki somatik frazeoloji vahidlərin müqayisəli araşdırmasını aparmış Ə.H.Hacıyeva bu məqamı xüsusi qeyd edərək yazır: “İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin təhlili göstərir ki, bu sahədə dillər arasında xeyli oxşarlıqlar vardır. Bu oxşarlığı demək olar ki, bir çox dünya dillərinə də şamil etmək olar” [3, səh. 59]. Elə bu mövqedən çıxış edərək semantik adekvatlıq əmsalına əsasən frazeoloji birləşmələri 3 qrupa bölmək olar:

1. Semantik universallığa yüksəlmiş olan birləşmələr.

Bunu dilimizdə ingilis dilindən eyni, olduğu kimi keçərək istifadə olunan bal ayı (honey moon) ifadəsində izləmək olar. İfadə evliliyin toydan sonra, adətən, istirahət və səfərlərlə müşayiət olunan ilk ayı mənasını verir. Bu bəzi xalqlarda mövcud olmuş ənənədən qaynaqlanmışdır. Xoşbəxtlik və səadətə müvəqqəti, ötəri olduğuna işarə vurulan bu ifadənin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə fərqli mülahizələr vardır. Bəzi mənbələrdə bu ifadə orta əsr Qərbi ölkələrində toy mərasimlərində yeni evlənənlər üçün baldan yüngül alkoqollu içkinin hazırlanması ənənəsi ilə izah edilir. Yeni evlənənlərə tünd alkoqollu içki içməyə icazə verilmədiyindən onlar üçün xüsusi

yüngül içki hazırlanmış. Adətə görə, onlar bu içkini həm toy mərasimində, həm də toydan sonrakı bir ay ərzində içirmişlər. Hətta qeyd olunur ki, toy günü evlənənlərə bu məqsədlə içərisində 5–10 kiloqram bal olan kiçik küp hədiyyə edilmiş. Onlar bir ay ərzində balla dolu küpü boşaltmalı imişlər. Başqa bir mənbədə isə bu ifadəyə daha əvvəllər rast gəlinəndi bildirilir və misal kimi bu qədim fars zərbi-məsəlindən bəhs olunur: «Evliliyin birinci ayı bal ayıdırsa, ikinci ayı yovşan ayıdır». Maraqlıdır ki, bu fikrə böyük fransız mütəfəkkiri Volterin (1694–1778) «Zadiq, yaxud tale» fəlsəfi əsərində də rast gəlinir.

Sonralar bu frazeoloji ifadə daha geniş mənə almış və «həyatın xoşbəxt dövrü», yaxud «hər hansı hadisənin mənfi tərəfləri yaranmamışdan əvvəlki gözəl dövrü» mənəsini verməyə başlamışdır. Prince Harry and Meghan Markle Just Came Back From Their Top-Secret Honeymoon [14].

2. Müəyyən semantik müdaxilələrlə mənimsənilmiş frazeoloji birləşmələr.

Bu qrupa daxil olan ifadələr mədəni əlaqələr və ya işğallar yolu ilə inteqrasiya edən xalqların dillərinin də bir-birinə təsirindən yan keçməməsi ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. Bunu bir qərar verə bilməmək, qərarsız qalmaq kimi mənalarını verən “not know one’s arse from one’s elbow” (iki eşşəyin arpasını bölə bilməmək) ifadəsində də müşahidə etmək olar.

Alınma frazeologizm. Tarixi “şaqlı kontekst”i XIV əsrdə Fransada baş vermiş bir faktla əlaqədardır. XIV əsrin filosofu Jan Buridanov azadlıq və ya sərbəstlik duyğusunun olub-olmadığını təcrübədə sübut etmək üçün eşşəyi nümunə olaraq göstərmiş. Belə ki, həmin eşşək iki qucaq otdan bir az kənardə dayanıb və artıq acından ölmək üzrədir. Hansı otu yeyəcəyini seçə bilmək iqtidarında deyil. Dilimizdə, xalq danışığı dilində, bədii əsərlərdə obrazların dilində bu frazeoloji birləşmə geniş şəkildə istifadə olunur. You don't know your ass from your elbow continued Reg abuse of English provokes invective [13]

Amma nə olsun, iki eşşəyin arpasını bölə bilməyən böyük bir vəzifə kreslosunda əyləşir, camaata ağıl verir, məsləhət verir və yol göstərir [10].

Bu nümunəyə, əsasən, tədqiqatımız göstərir ki, universallığın mənbəsi heç də həmişə ingilis dili ilə yox, həm də digər xalqların mədəniyyəti (yunan, roma, italiyan, fransız və s.) ilə də bağlı ola bilər.

3. Unikal olanlar, semantik qarşılıqlı olmayan ifadələr.

Bu haqda bəhs edərkən lakunarlıq məsələsinə toxunmamaq qeyri-mümkün hesab oluna bilər. Lakuna, əsasən, hər hansı bir dildə, mədəniyyətdə və cəmiyyətdə çatışmayan məna, mövcud olmayan konsepsiya, qarşılıqlı olmayan bir vahid olaraq görülür [4, səh. 102].

Lakunalar haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onların dildə meydana gəlməsinin səbəbləri, elm adamlarının qeyd etdiyi kimi, hər şeydən əvvəl yaşayış tərzinin, yaşayan insanların coğrafi və iqlim şəraitinin, zehniyyətinin xüsusiyyətlərindədir. Leksik lakunaların analizində, əsasən, dil vahidlərinin ortaq bir xüsusiyyətə görə birləşdiyi semantik sahələr nəzəriyyəsinə, daha çox leksik-semantik sahəyə diqqət yetirilməlidir. Hər dil leksik-semantik sahələrin fərqli bir quruluş dərəcəsi və fərqli spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunduğuna görə, eyni sahənin leksik vahidlərini müxtəlif dillərdə müqayisə etməklə semantik boşluqların - lakunaların mövcudluğunu aşkar etmək mümkündür [8, səh. 60].

Frazeoloji lakunarlıq hadisəsini elə dilimizdə istifadə olunan saqqızını oğurlamaq, yəni müxtəlif üsullarla təsir edərək fikrini dəyişmək, nəyə isə razı salmaq, mövqeyini, qərarını dəyişmək ifadəsində də izləmək mümkündür.

İfadə xalq arasında mövcud olan bir rəvayətlə bağlıdır. Rəvayətə görə, oğurluğu ilə məşhur olan birisinin məclisdə bir varlı çobanla mübahisəsi düşür. Çoban lovğalanır ki, heç kim onun sürüsündən oğurluq edə bilməz. Məşhur oğru həmin çobanın zəif cəhətlərini, hərəkət xəttini, yatıb-durma vaxtlarını diqqətlə izləyir, yuxunun ona nə vaxt güc gəldiyini yerli-yataqlı öyrənir. Sonra da dostlarına əminliklə «nəinki onun qoyunlarını, hətta ağzında çeynədiyi saqqızı belə oğurlaya bilərəm» deyərək öyünür. Bununla bağlı dostlar arasında mərc də bağlanır. Bu söhbətdən sonra oğru çobanı gecə-gündüz güdməyə başlayır, onun sürüsünü gözündən kənar qoymur. Yuxusunu gündüzlər alıb gecələr hərəkət etməyə çalışır. Payızdan qışa keçən uzun

gəcələrin birində gecəyarısına yaxın çobanı yuxu tutur. Lakin o, yuxunu qovmaq üçün ot kökündən olan saqqızı çeynəməyə başlayır, amma bu da yuxunun qarşısını ala bilmir. Lap bir addımlıqda «qurbanının» yuxu ilə necə mübarizə apardığını görən oğrunun çiçəyi çirtlayır. O gizləndiyi kolun arxasından çıxıb kürəyini daşa söykəyib mürgü döyən «dostuna» yaxınlaşır. Əlindəki nazik otu onun ağzına salır. Şirin yuxuda olan çoban sonuncu dəfə saqqızı heysiz şəkildə çeynəyir və bununla otun və saqqızın bir-birinə yapışmasına kömək edir. Mahir oğru ota yapışmış saqqızı ehtiyatla onun ağzından çıxarır. Bundan sonra sürünü çəkib aparmaq rahat olur.

Azərbaycan xalq nağıllarının bəzilərində də qəhrəmanın mürgüləməkdə olan divin tez yuxuya getməsi üçün saqqızı məharətlə onun ağzından çıxarması barədə epizodlar vardır. Artıq yüz illərdir ki, deyim «oğurluq» məzmunundan xeyli uzaqlaşmış. Müasir dilimizdə «saqqızını oğurlamaq» frazeoloji birləşməsi hər hansı məsələdə inadkarlıq göstərən kimisə incə üsullarla yola gətirməyi, onu razı salmağı, bir növ, başını aldadaraq mövqeyinə təsir etməyi, yoldan çıxartmağı ifadə edir.

Saakaşvili necə Zelenskinin “saqqızını oğurladı”... [9].

Və ya bunu ingilis dilində istifadə olunan to let your hair down “olduğun kimi görünüb, olduğun kimi davranmaq; emosional cəhətdən heç bir süni çərçivələrlə məhdudlaşmamaq; ürəyini boşaltmaq” frazeoloji vahidində izləmək olar. Belə ki, XVII əsrdə ingilis zadəgan qadınları üçün qəliz saç düzümləri ilə bəzənmək bir növ, sosial şərtlilik, kübar cəmiyyət norması idi. Axşamlar isə adi, gündəlik vəziy-yətdə, daha yaxın insanların əhatəsində saçlar həmin qəliz dəb “konstruksiya-larından” azad olaraq açılırdı. Bunun yalnız ən yaxın insanların əhatəsində, səmimi ortamda baş verməsi isə zamanla həmin ritual-dəb görünüşündən azad olmanı frazeosemantik tutumla “möhürləmişdir”.

She let her hair down for one last time... for a wee while at least [12].

Tədqiqatın sonunda verilən nümunələrə əsasən qeyd etmək olar ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dilləri çox sayda sosial tarixi şaquli kontekstdə frazeoloji ifadələrə malikdir. Onların müqayisəli araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, hər iki dildə xalqın tarixi keçmişinə, onun dövlət quruluşuna, sosial iyerarxiya sistemində,

həm milli həm də dünya tarixində baş vermiş hadisələrə istinad edən ifadələr mövcuddur.

İki dilin frazeoloji sisteminin müqayisəli təhlili onu deməyə imkan verir ki, bu xalqlar fərqli dini etiqada, fərqli dövlət quruluşuna malik olduqları üçün, eləcə də fərqli cəmiyyət daxili əxlaqi etik kodekslər sisteminə malik olduğundan onların frazeoloji sistemlərində də müəyyən fərqlər var. Belə ki birində islam, digərində isə xristian etiqadının mövcud olması və ya birində respublika, digərində isə konstitusiyalı monarxiya idarəetmə formalarının mövcudluğu da bu cür fərqlilikləri xarakterizə edən əlamətlərdəndir.

Ədəbiyyat:

1. "Of Grammatology", tr. by Gayatri Chakravorty Spivak. Johns Hopkins University Press. Baltimore, 1976. (Original French published by Éditions de Minuit, Paris, in 1967, as "De la grammatologie"), 159

2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Maarif:1978, s.17
Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высшей
ученой заведений. М.: «Академия», 2004, с. 68

3. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin
struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, s. 59

4. Tetiana Anokhina. (2018). "THE LINGUISTIC STUDY OF LACUNAR
PHENOMENA." International Journal of Research - Granthaalayah, 6(2), 101-108

5. Болдырева Л. В. Социально-исторический вертикальный контекст и
проблема понимания литературно художественного текста. — Дисс. ... канд.
филол. наук. — М., 1991. — 207 с.).

6. Вильгельм Ф.Г. Избранные труды по языкознанию. М.: Наука, 1984,
стр. 400 Гюббенет И. В. К проблеме понимания литературно-художественного
текста (на английском материале). — М.: Изд-во МГУ, 1981. — 108 с.

7. Фатеева.Н.А. Интертекст в мире текстов: контрапункт
интертекстуальности, Москва-2007, с.282

8. Сопоставительный анализ лексических межъязыковых лакун русского и английского языков. Ахмад Анна Осама, Балуюн Светлана Размиковна

Южный федеральный университет, г. Таганрог Тамбов: Грамота, 2017. № 3(69): в 3-х ч. Ч. 2. С. 60-62.

9. https://musavat.com/news/saakasvili-nece-zelenskinin-saqqizini-ogurladi_696828.html

10. <https://www.adalet.az/w80327/80327>

11. <https://www.dailynews.lk/2019/02/23/features/178312/cc-must-be-caesar%E2%80%99s-wife-above-suspicion>

12. <https://www.facebook.com/TheScottishDailyRecord/posts/she-let-her-hair-down-for-one-last-time-for-a-wee-while-at-least/3398288763534317/>.

13. https://www.theregister.com/2001/05/13/you_dont_know_your_ass/

14. <https://www.vogue.com/article/harry-and-meghan-duchess-of-sussex-top-secrethoneymoon#:~:text=With%20the%20world%20watching%2C%20Prince,before%20Trooping%20the%20Colour%20celebrations>

Fatiyeva S.

Comparative analysis of the “Historical-social vertical context” factor in the phraseological system of Azerbaijan and English languages

(Summary)

Both in Azerbaijani and in English there are a sufficient number of phraseological units based on the socio-historical "vertical context". These kinds of phraseological units, in their semantic essence, are based on one or another figurative, metaphorical semantics of perception of certain significant historical events for the people or events of a world scale that had a direct impact on the history of a given people, and they could not reflect on its phraseological system. On the basis of the comparative research proposed in this article, we have established the factor determining the establishment of socio-historical “vertical contexts” in the Azerbaijani and English languages. In particular, the factor of the state structure, the system of social hierarchy, etc.

A comparative analysis of the phraseological system of the two languages suggests that there are some differences in the phraseological systems of these peoples, since the speakers of these languages have different religious beliefs. It is also known that historically these two peoples had different genetic roots, state structures and hierarchy of power, and in view of this, the Azerbaijani and English peoples had a different path of national self-development and identification, which, accordingly, to one degree or another reflected on their moral ethical codes, ethnography. These factors and differences have found their full and proper reflection in the phraseological system of both languages.

Фатиева С.

**Сравнительный анализ фактора социально-исторического
«вертикального контекста» во фразеологической системе
азербайджанского и английского языков.**

(Резюме)

И в азербайджанском, и в английском языках есть достаточное количество фразеологизмов, опирающихся на социально-исторический «вертикальный контекст». Данного рода фразеологизмы по своей семантической сущности основываются на ту или иную переносную, метафорическую семантику восприятия тех или иных значимых для народа исторических событий или же событий мирового масштаба, которые имели непосредственное влияние на историю данного народа, а значить и не могли не отразиться на его фразеологической системе. На основе сравнительного исследования предлагаемого в рамках данной статьи, нами было установлены факторы обуславливающие установления социально-исторических «вертикальных контекстов» в азербайджанском и английском языках. В частности, фактор государственного устройства, системы социальной иерархии и т.д.

Сравнительный анализ фразеологической системы двух языков позволяет предположить, что существуют некоторые различия во фразеологических

системах этих народов, поскольку носители этих языков имеют разные религиозные убеждения. Также известно, что, исторически эти два народа имели разные генетические корни, государственные структуры и иерархию власти, и в виду этого азербайджанский и английский народы имели различный путь национального саморазвития и идентификации, что и соответственно, в той или иной степени отражалась на их морально-этических кодексах, этнографии. Эти факторы и различия нашли свое полное и должное отражение во фразеологической системе обеих языков.

Rəyçi: f.f.d. A.Nacıyeva

FƏRZƏLİBƏYOVA AYTAC
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytac.farzali@mail.ru

MƏTN DİLÇİLİYİNİN ƏSASINI TƏŞKİL EDƏN MƏTN HAQQINDA BƏZİ TƏHLİLLƏR

Açar sözlər: mətn, makro-mətn, mikro-mətn, kommunikasiya, kontekst

Key words: text, macro-text, micro-text, communication, context

Ключевые слова: текст, макротекст, микротекст, коммуникация, контекст

Mətn dilçiliyi elm dairəsində yeni sahələrdən biri olsa da, onun problemləri ilə əvvəllər də məşğul olunmuşdur. Son dövrlərdə isə mətn bir çox humanitar elmlərin mərkəzi hesab olunur. Bu sahə 20-ci əsrin 20-ci illərində yaranmış, 50-80-ci illərdə isə daha geniş şəkildə təşəkkül tapmışdır. Bir çox dilçilər tərəfindən tədqiq olunmasına baxmayaraq, mətn günümüzün ən problemli sahələrindəndir. Bunun səbəbi isə mətnin tədqiqi ilə məşğul olan dilçilərin nəyi əsas əlamət hesab edərək mətnə müxtəlif aspektlərdən yanaşmalarıdır. Dilçilik sahəsində mətnin belə ciddi

mübahisə doğurması ilk hadisə deyil. 20-ci əsrin 30-40-cı illərində söz və cümlə haqqında da saysız fikirlər söylənmiş, onlara müxtəlif təriflər verilmişdir. Mətn onun əsasını təşkil edən söz və cümlə ilə birbaşa bağlı olduğundan bu mübahisə ona təsirsiz ötürür. Belə ki, mətnin ibarət olduğu cümlələr qrupu müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Məsələn, V.Q.Kolşanski “abzas”, İ.R.Qalperin, İ.O.Moskalskaya “diskurs”, K.Abdullayev “mürəkkəb sintaktik bütöv”, V.Q.Admoni “böyük sintaktik bütöv” və başqaları müxtəlif terminlərdən istifadə etmişlər. “Mürəkkəb sintaktik bütöv” termini daha məqsədəuyğundur. Çünki mətnə istifadə olunan cümlələr həm struktur, həm də məna baxımından bir bütöv əmələ gətirir. Belə ki, mətn leksik, qrammatik, məntiqi, üslubi əlaqələrlə birləşən, müəyyən pragmatik məqsədə malik olan, struktur-semantik tam kimi çıxış edən cümlələrin məqsədyönlü ardıcılığıdır. [1, s.10]

Dilçilikdə “mətn” termini bir neçə mənada işlənir. Bəzilərinə görə mətn bitmiş bir fikri ifadə edən, bir neçə cümlədən ibarət olan diskursdur. Digərlərinin fikrinə görə mətn hekayə, roman və ya hər hansı bir əsəri adlandırmaq üçün istifadə olunan termindir. Məsələn, M.A.K.Hallidey və R.Həsən mətnə “şifahi və ya yazılı, istənilən uzunluqda bir bütöv təşkil edən kəsik” tərifini vermişlər. Onların fikrincə, “Mətn dilçilikdə vahid bir bütün təşkil edən, hər hansı bir uzunluqda danışılan və yazılan, hər hansı bir parçaya istinad etmək üçün istifadə olunan bir termindir. O, cümlə və ya söz kimi sintaktik vahid deyil və ölçüsünə görə xarakterizə olunmur. Mətn forma deyil, məna vahididir” [4, s. 56]. R.De Boqrandaya görə mətn “kommunikasiya prosesinə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik konfigurasiyalarıdır. Mətn kontekst daxilində dilin təbii olaraq meydana çıxan bir təzahürüdür. Səthi mətnlər istifadə olunan ifadələrin məcmusudur ki, bu ifadələrin bir qismi açıq olduğu halda, digər qismi istifadə olunsada gizli qalır” [3, s. 63]. Bütün bu fikirlər mətnlərə daha differensial yanaşmaya səbəb olmuşdur. Artıq mətnin sərhədləri bir cümlədən çoxcildli əsərlərə qədər, yazılı və ya şifahi olmaqla müxtəlif formalarda müəyyən olunur. İ.R.Qalperin və O.İ.Moskalskayanın bu baxımdan fikirləri üst-üstə düşür. Onların fikrincə, mətn leksik, qrammatik, məntiqi, stilistik əlaqələrlə birləşən

frazafövqi birliklər sistemidir. Mətn haqqında deyilən bütün bu nəzəriyyələr kommunikativ proses modelini qurmaq üçün zəruridir. Mətdə kommunikativ fəaliyyət zamanı ötürülən 3 tip informasiya mövcuddur: koqnitiv, dil və kommunikativ [5, s. 3]. Koqnitiv informasiya insanın əldə etdiyi biliyin məzmunudur və o subyektin təsirindən tam azaddır. Dil informasiyasında əsas olan biliyin məzmunu deyil, formasıdır. Bu informasiya dil vahidlərindəki informasiyadır. Kommunikativ informasiyada isə mətn ötürücüsünün hadisəyə şüurlu yanaşması, hisləri, emosiyaları, düşüncə tərzini əsas rol oynayır. Göstərilən informasiya tipləri kommunikasiya prosesində ötürülür və ya qəbul olunur. Belə ki, mətn burada özünü kommunikativ vahid kimi biruzə verir. A.Məmmədov mətnə mənə nöqtəyindən cümlənin müəyyən semantik çatışmazlığını aradan qaldıran kommunikativ kompleks kimi yanaşır [2, s. 11]. Mətni təşkil edən əsas amillərdən biri olan prosodiya kommunikativ aspektdə özünü daha aşkar şəkildə göstərir. Ümumilikdə dil və onun bütün elementləri hər hansı bir qrupun üzvləri arasında informasiya mübadiləsi yaratmaqla müəyyən sosial vəzifənin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Bu isə kommunikativ səmərəliliyi ön plana çəkir. Doğrudur, mətn dil vahidi hesab olunmur, lakin bu mənada o, dil vahidi kimi kommunikativ vəzifəyə xidmət edir. Bu prosesdə iki iştirakçı var: mətni ötürən və mətni qəbul edən tərəf. Mətn ünsiyyətdə son dərəcədə əhəmiyyətli bir amildir. Çünki insanlarda dillərdəki ayrı-ayrı sözlər və ya cümlələrin parçaları ilə deyil, mətnlər vasitəsi ilə ünsiyyət qururlar.

Mətn həm yazılı, həm də şifahi şəkildə mövcud ola bilər. Dilçilikdə onun 2 növündən söhbət açılır: mikromətnlər və makromətnlər. Dar mənada göstərilən mikromətnlər birləşərək makromətnlər yaradır. Makromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövlər yığıdır. Tək bir cümlə bitmiş bir fikri ifadə etdiyi halda, mürəkkəb sintaktik bütöv mürəkkəb bir fikri, intonasiyanı ifadə edir. Mürəkkəb sintaktik bütöv 2 və ya daha çox cümlənin sintaktik və semantik əlaqələrlə birləşdiyi sintaktik vahiddir. Mikromətnlərə gəldikdə isə, onlar mətn sintaksisinin xüsusiləşmiş tədqiq obyektidir və “sintaktik bütöv” termini ilə yaxınmənalıdır. Sintaktik bütöv- mətnin

cümlədən böyük elə bitkin mənalı hissəsidir ki, onu bir daha bitkin mənalı hissələrə ayırmaq olmaz. Bu cəhətdən onlar morfemlər ilə oxşarlıq təşkil edir.

Mətn dilçiliyindən danışarkən “abzas” anlayışı diqqətimizi çəkir. Mətnlə abzas anlayışını eyniləşdirən bir çox dilçilər olduğu kimi, bu iki termini tamamilə bir-birindən ayıran dilçilər də vardır. Rus dilçiliyində A.Q.Rudnev abzası mətndən ayıraraq burada ümumi fikir, ümumi ideya olduğunu göstərir. Əslində isə cümlə və mətn anlayışını təhlil edərkən də bu fikirlərə rast gəlmək olur. Deməli, A.Q.Rudnev abzas və mətn anlayışını eyniləşdirir [6, s. 349]. Abzas və mətn bir-biri ilə əlaqəli mövcud olsalar da, müxtəlif səviyyə və sistemlərə aiddirlər. Mürəkkəb sintaktik bütöv içərisində bir neçə abzas ola bildiyi kimi, bir abzasın daxilində də bir neçə mürəkkəb sintaktik bütövə rast gəlmək olur.

Mətnin özünəməxsus xüsusiyyətləri arasında onun yazılı və ya şifahi olması haqqında məsələ səciyyəvi xarakter daşıyır. İlk yarandığı zamanlarda mətnə yalnız yazılı formada təzahür edən bir bütöv kimi baxılırdı. Lakin dilçiliyin inkişaf etdiyi bu dövrdə mətnin hədudlarını yalnız yazıda məhdudlaşdırmaq olmaz. Belə olduğu halda prosodik ünsürlər olan vurğu, ritm, tembr, pauza öz əhəmiyyətini itirər və mətnin struktur şəklində tərkib hissələri rolunda çıxış edə bilməz. Bu amillər mətnin aktual üzvlənməsində daha böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki istər cümlənin, istərsə də mətnin mənası intonasiyadan asılı olaraq dəyişə bilər. Aydındır ki, bu vacib amillər mətnin yalnız şifahi variantında özünü biruzə verir. Həmçinin, elə elementlər də vardır ki, biz onlara mətnin yalnız yazılı formasında rast gəlirik. Məsələn, abzas mətnin müəyyən hallarda uyğun formasıdır və o özünü əksər hallarda yazıda göstərir. Lakin abzası çətinliklə olsa da, şifahi nitqdə də seçmək mümkündür. Bu isə ekstralingvistik faktor olan daha uzun pauzanın köməyi ilə müəyyən olunur.

Mətnlə kontekst anlayışı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu bağ o qədər güclüdür ki, onlardan biri olmasa digəri də mövcud ola bilməz. Çünki hər bir mətn müəyyən kontekst daxilində meydana çıxır. Onun tərkibində elə elementlər, lingvistik vahidlər, qeyri-verbal işarələr var ki, biz onları yalnız kontekstin köməyi ilə təyin edə bilərik. Kontekst mətnin hazırlandığı mühitdir və ya müəllifin həyat vəziyyətini təsvir edən

bir vasitədir. Kontekst, bir termin olaraq, bir ədəbiyyat əsəri daxilində və bir ədəbiyyat əsəri xaricində müxtəlif səviyyələrdə istifadə edilə bilər. Aydın ki, onlar arasında sıx bağlılıq olsa da kontekst termini mətn termini ilə eyniləşdirilə bilməz.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova M. Ə. Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv amillər. Bakı: SABAH, 2007.

2. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001.

3. De Beaugrande R. Dressler W. Introduction to text linguistics. London, Routledge, 1981.

4. Halliday M. A. K. Hasan R. Cohesion in English. London, Longman, 1976

5. Москальская О. И. Грамматика текста. Москва, 1981.

6. Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963

Farzalibayova A.

Some analysis of the text that forms the basis of text linguistics

(Summary)

Although textual linguistics is a new field, it is one of the most widely studied fields in linguistics. It has different types such as macro-text, micro-text, written, oral and so on. Despite the various definitions of the text, we generally understand it as a means of communication. Text exists during the communication process, and therefore a certain context is needed for its full understanding. Text can perform its function only within a certain context. That's why there is a close connection between them.

Фарзалибекова А.

Некоторые анализы текста, составляющие основу лингвистики текста

(Резюме)

Хотя текстовая лингвистика - новая область, она является одной из наиболее широко изучаемых областей лингвистики. Он имеет разные типы, такие как макротекст, микротекст, письменный, устный и так далее. Несмотря

na различные определения текста, мы обычно понимаем его как средство общения. Текст существует в процессе общения, поэтому для его полного понимания необходим определенный контекст. Текст может выполнять свою функцию только в определенном контексте. Вот почему между ними существует тесная связь.

Rəyçi: dos. M.Hüseynova

HƏTƏMZADƏ AİŞƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aisha.hetemzadeh97@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSUNUN FUNKSIYALARINA DAİR

Açar sözlər: vurğu, söz vurğusu, aksentologiya, aksentem, fonem, konstitutiv funksiya, rekoqnitiv funksiya, distinktiv funksiya

Key words: stress, word stress, accentology, accenteme, phoneme, constitutive function, recognitive function, distinctive function

Ключевые слова: ударение, словесное ударение, акцентология, акцентема, фонема, конститутивная функция, рекогнитивная функция, дистинктивная функция

Sözlər dilin lüğət tərkibinin leksik vahidləri kimi vurğudan kənarında təsəvvür edilməzdir. Vurğu elə bir fonetik vasitədir ki, onun köməyi ilə nitq səsləri biri digəri ilə “səmentləşir”. Vurğulu heca vurğusuz hecaları öz ətrafına toplayaraq, sözün məna mərkəzini yaradır. Vurğu nitq səslərini müəyyən (fonem) kəmiyyəti daxilində birləşdirərək, məfhumların maddi daşıyıcısını ifadə edən kompleks akustik obraz yaradır və bu səs komplekslərinin müəyyən bir hissəsində (əvvəldə, ortada, sonda) sözün məna mərkəzini qeyd edir [1, s. 13].

German dillərində prosodik əlamətləri öyrənən elmə prosodika, vurğudan bəhs edən elmə aksentologiya, intonasiyadan bəhs edən elmə isə intonologiya deyilir. Bu bölgədə müvafiq olaraq 3 vahiddən söhbət gedə bilər: prosodem, aksentem və intonem. Bütün bu vahidlərin özülündə fonetik əlamətlərin (tonun, uzunluğun, qovuşuq münasibətlərin, intensivliyin, açıq-qapalı, dodaq-qeyri/dodaq əlamətlərin) birgə nisbi fəaliyyəti durur və, adətən, bu vahidlər səviyyəsində qarşılıqlı bu əlamətləri danışmaq aktının bir nöqtəsində qonşuda və ya bütövlükdə düz xətt boyunca başqa nöqtələrdəkindən daha qabarıq ifadə olunur. Segment vahidlərin düzümündə həlledici rol oynayan, onların bir bütöv halında dərk edilməsini təmin edən supersegment vahidə vurğu deyilir. Vurğu həmişə vurğusuzun, zəif vurğulunun fonunda qəbul olunur. Vurğusuz hecalarda fonemlər, bir qayda olaraq, zəifləyir. Məs.:

controversy/ /'kɒntrəvɜːsi/ və ya /kən'trɒvəːsi/ [4, s. 14]

İşlənmə dairəsinə görə vurğu 3 cür olur. Söz, sintaqm və cümlə vurğusu. Onlar müvafiq olaraq /', /'', /'''/ işarələri ilə göstərilir. İkihecalı və çoxhecalı sözlərin aksent strukturu bir hecanın sözün əvvəli, ortası və sonu kimi müxtəlif yerlərdə daha qüvvətli deyilməsi yolu ilə təşkil olunur. Sözdə bir və ya bir neçə hecanın həmin sözdəki digər heca və ya hecalarla müqayisədə daha qüvvətlə deyilməsi söz vurğusu adlanır. Bu vurğudan həmin hecanı sözdəki digər hecalar arasından ayırmaq məqsədilə istifadə olunur. Bir danışmaq səsinin daxili vurğusu eyni sözdəki digər səslərin vurğusuna bərabərdir və ya onlardan daha qüvvətlidir, həmin səsi özündə ehtiva edən hecaya düşən vurğu onun qüvvətini artırır. Məsələn, instinct sözündəki hər iki [ɪ] səsi bərabər vurğuya malikdir, lakin birinci [ɪ] səsinin faktiki, xüsusi, aksentual vurğusu ikincininkindən daha qüvvətlidir. Bu sözdə vurğu birinci hecaya düşür [3, s. 263].

Hər dildə söz vurğusunun müxtəlif növlərinin xüsusi funksiyaları var. Bəs vurğunun funksiyaları nədir? Əvvəla, vurğu müəyyən bir sözü fonetik cəhətdən vahid səs kompleksinə çevirir. O, eyni zamanda bir sözü nitq axınında başqa bir sözdən fərqləndirməyə, yəni bu axının sözlərdə bölüşdürülməsinə kömək edir. Vurğunun

hərəkətli olduğu dillərdə vurğu leksik və qrammatik mənaların ifadə edilməsi və fərqləndirilməsində iştirak edir [2, s. 78].

Dilçilik ədəbiyyatında söz vurğusunun kulminativ – zirvə – yaradıcı, kontrastiv, söztanıma, sözyaratma, sözayırma, semantik-morfoloji, formafərqləndirici, söztəşkiledici, söz səddi təyinedici və sözfərqləndirici kimi funksiyalara malik olması qeyd edilir. Ancaq bunların içərisində söztəşkiledici (konstitutiv), sözfərqləndirici (distinktiv) və söztanıma (rekoqnitiv) kimi funksional əlamətlər söz vurğusunun artikulyator-akustik, perseptiv və linqvistik məzmununu məntiqi baxımdan daha düzgün əks etdirir. Belə ki, vurğu sözün daxili elementlərini bir səs kompleksində birləşdirərək sözü linqvistik vahid kimi formalaşdırır, təşkil edir [1, s. 17].

İngilis dilində söz vurğusunun üç əsas funksiyaya malik olması qeyd edilir: söztəşkiledici (konstitutiv), söztanıma (rekoqnitiv) və sözfərqləndirici (distinktiv). Söz vurğusunun söztəşkiledici funksiyası onunla ifadə olunur ki, vurğu prosodik bir vasitə kimi söz daxilində nitq səslərini bir kompleks akustik obrazda birləşdirir. Onun fonetik baxımdan maddi qabığını formalaşdırır. Vurğulu heca vurğusuz hecaları ətrafına birləşdirərək sözün məna mərkəzini yaradır. Vurğu sözləri, söz formalarını və söz birləşmələrini leksik-qrammatik vahid kimi təşkil edir, onların aksent-ritmik strukturunu formalaşdırır. Məsələn: re'member, 'peaceful, 'nourishing, 'hopelessness, 'salt 'water – 'saltwater və s. [3, s. 265].

Şifahi vurğunun konstitutiv (söztəşkiledici) funksiyası dedikdə “vurğunun bir sözü fonetik cəhətdən vahid səs kompleksinə çevirməsi” nəzərdə tutulur. Vurğulu heca fonetik sözün mərkəzi hissəsini təşkil edir. O, bütün digər vurğusuz hecaları bir fonetik sözdə birləşdirir. Vurğunun söztəşkiledici funksiyası onun əsas və ən vacib funksiyası hesab edilir. Bu funksiya vurğunun bütün tip və növləri üçün səciyyəvidir və şifahi vurğusu olan bütün dillərdə icra olunur [1, s. 18].

İngilis dilində /ɪmp'ɔ:t/ (idxal etmək) və /'ɪmpɔ:t/ sözündən çıxış edərək vurğunun distinktiv funksiya daşdığını güman edənlər unudurlar ki, həmin sözlər heç vaxt eyni kontekstdə bir-birini əvəz edə bilməz. Odur ki, onlara müxtəlif sözlər kimi yanaşılmalıdır. Burada vurğu, sözü bütövə çevirən mühüm fonoloji vasitə kimi çıxış

edir. Ona görə də belə hallarda vurğunun konstitutiv funksiyasından danışmaq düzgün olardı [3, s. 268].

Hər bir söz və söz forması müxtəlif fonem kəmiyyəti ilə səciyyələnir. Hər bir söz müəyyən fonem tərkibində (bəzən eyni fonem tərkibində) fəaliyyət göstərir. Biz sözləri yalnız fonemlərə görə deyil, həm də vurğu vasitəsilə tanıyırıq. Odur ki, fonemlərin təzahür formaları olan səslərlə yanaşı, vurğu da sözlərin dərkətmə, tanıma, məna, anlam formalaşdırıcı vasitələrindəndir. Məsələn: 'record – səs yazısı, re'cord – səs yazmaq, 'black 'bird – qara quş, 'blackbird – qaratomyuq və s [1, s. 17].

Misallardan görüldüyü kimi, sözlərin hamısı eyni akustik obrazda səslənir. Hətta eyni fonem tərkibi olan sözlər belə prosodik baxımdan müxtəlif səslənir. Belə ki, vurğu sözlərin anlaşılması üçün akustik – perseptiv təminat yaradır. Vurğunun bu əlaməti onun söztanıma (rekoqnitiv) funksiyası kimi səciyyələne bilər. Başqa sözlə desək, vurğunun söztanıma (rekoqnitiv) funksiyası onunla ifadə olunur ki, vurğunun düzgün, yerli-yerində işlənməsi məna ilə akustik obrazın vəhdətini təmin edir, sözün mənasının qavranılmasını, tez anlaşılmasını asanlaşdırır və dinləyici üçün məzmun dolaşılığını aradan qaldırır. Məsələn:

He is an 'iron ,master – O dəmirçidir.

He is an 'iron ,master – O, ciddi ustadır.

Dilin mənalı vahidləri (sözlər, morfemlər və s.) yalnız fonemlərdə deyil, prosodik vasitələrlə də hədudlanır, yəni sözlərin, söz formalarının səddi müəyyən fonoloji vasitələrlə siqnal edilir. Vurğunun sözün sonuna düşməsi onun diereya kimi çıxış etməsini fəallaşdırır. Belə ki, sözlərin və söz formalarının səddi digər fonoloji vasitələrlə deyil, əsasən vurğu vasitəsilə siqnal edilir. Söz sonunda dinamik vurğunun lokallığı (yeri) digər siqnaledici vasitələrin rolunu zəiflədir. Sözlərin səddinin vurğu vasitəsilə siqnal edilməsi vurğunun delimitativ, yaxud söz səddi ayırıcı funksiyası kimi səciyyələnir [1, s. 18].

Vurğunun delimitativ funksiyası nitq axınındakı bir sözü digər sözdən ayırmağa kömək edir, bu isə öz növbəsində sözügedən nitq axınının sözlərə ayrılmasına imkan

yaradır. Vurğulu heca sözün sərhədinin yerini və ya yaxınlığını müəyyənləşdirir [2, s. 82].

Vurğu sözlərin yalnız xarici qabığı müəyyən etmir, o, həm də sözlərin daxili tərəfinə, onun məna – anlam cəhətinə də təsir edir. Belə ki, vurğu sözləri qrammatik forma və məna baxımından bir-birindən fərqləndirir. Başqa sözlə, vurğunun sözfərqləndirici (distinktiv) funksiyası onunla ifadə olunur ki, o, (vurğu) eyni fonem tərkibli sözləri və söz formalarını bir-birindən fərqləndirir. Məsələn: ob'ject (fel) – 'object (isim), 'expert – ekspert, ex'pert – təcrübəli; 'overall – kombinezon, 'over'all – hər yerdə.

Vurğunun distinktiv (siqnikativ) funksiyası leksik və qrammatik mənaların ifadə edilməsi və fərqləndirilməsində iştirak edir. Başqa sözlə desək, vurğu sözlər və sözlərin qrammatik formaları arasında fərqləndirici vasitə rolunu oynayır. Bəzi hallarda vurğu eyni çoxmənalı sözün müxtəlif mənaları, yəni onun leksik və semantik variantlarını bir-birindən ayırır. Vurğunun distinktiv funksiyasına əsasən, bəzən iki ayrı funksiya müəyyən edilir: sözayırıcı və ya sözmüəyyənləşdirici və formaayırıcı və formamüəyyənləşdirici. Vurğunun sözayırıcı funksiyası ayrı-ayrı sözləri bir-birindən fərqləndirmək və ya ayırmaqla əlaqəlidir [1, s. 19].

Adətən vurğudan danışanda onun kontrastiv funksiyasını (qarşılaşdırma) xüsusi qeyd edirlər. Məsələn, alman dilində tədrisdə kişi cinsli isimlərdən dativ halında /m/ qəbul etməsini nəzərə çatdırmaq məqsədilə /t_su.de:m fa:təR/ kimi işlənir. Bu pedaqoji fonetikada geniş işlənən üsullardan biridir. Başqa bir kontekstdə müəllim tələbənin səhvini düzəldərək deyir ki, /'bəkɔmən/, /'gekɔmən/ yox. Belə olduqda sözdə istənilən hecanı vurğu ilə ayırmaq mümkündür [3, s. 265].

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, german dilçiliyində söz vurğusunun müxtəlif funksiyaları mövcuddur. Həmçinin qeyd etməliyik ki, mətndən də gördüyümüz kimi, sözügedən funksiyaların hər biri söz vurğusunu müəyyən bir aspektdən təsvir edir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı: BDU, 1996.
2. Babayev S.M., Garayeva M.G. English Phonetics. Bakı: Maarif, 1999.
3. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2006.
4. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008.

Hatamzada A.

Functions of word stress in Germanic languages

(Summary)

In Germanic languages stress is identified in three main forms: word stress, syntagmatic stress and sentence stress. Word stress is the emphasis we place in a specific syllable of a word when pronouncing it. Linguists defined three functions of the word stress in Germanic languages. They are constitutive, distinctive and recognitive functions. The constitutive function moulds syllables into a word forming its stress pattern. There are different words in Germanic languages with analogous sound structure which are differentiated in speech only by their stress pattern. It is called the constitutive function. Word-stress has a recognitive function, because stress patterns of words enable people to identify definite combinations of sounds as meaningful linguistic units. All these functions exist and play a significant role in Germanic languages.

Гатамзаде А.

Функции словесного ударения в германских языках

(Резюме)

В германских языках ударение выделяется в трех основных формах: словесное ударение, синтагматическое ударение и ударение предложения. Словесное ударение - это выделение определенного слога в слове при его произнесении. Лингвисты определили три функции словесного ударения в германских языках. Это конститутивная, дистинктивная и рекогнитивная функция. Конститутивная функция объединяет слоги в слове образованием его ударной формы. В германских языках есть разные слова с аналогичной

звуковой структурой, которые различаются в речи только ударной формой. Это называется конститутивной функцией. Словесное ударение выполняет рекогнитивную функцию, поскольку ударение в словах позволяет людям идентифицировать определенные комбинации звуков как значимые языковые единицы. Все эти функции существуют и играют значительную роль в германских языках.

Rəyçi: f.f.d. C.Yaqubova

HƏSƏNLİ PƏRVİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
pervinhesenli1@gmail.com

CERUND VƏ MƏSDƏRİN TƏDQIQI TARIXİ

Açar sözlər: məsdər, cerund, feilin təsriflənməyən formaları, feil sistemi, sintaktik funksiya, cerund və məsdərin cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri, mübtəda, təyin, tamamlıq, zərflək

Key word: infinitive, gerund, non-finite forms of the verb, the system of the verb, syntactical function, the using of the characteristic features of gerund and infinitive in the sentence, subject, attribute, object, adverbial modifier

Ключевые слова: инфинитив, герундий, нефинитивные формы глагола, система глагола, синтаксическая функция, использование характерных черт герундия и инфинитива в предложении, субъект, атрибут, объект, наречный модификатор

Son zamanlar müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli tədqiqi xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Dilçilər müxtəlif sistemli dillərin qrammatik quruluşunun təhlili vasitəsilə hər bir konkret dilin qrammatik quruluşunda linqvistik universalıaların

müəyyənləşdirilməsinə və müqayisəli təhlilinə dair maraqlı faktlar təqdim etmişlər. Əgər cümlə daxilində feilin təsriflənən formaları yalnız bir sintaktik funksiyanı yerinə yetirə bilirlərsə, feilin təsriflənməyən formaları bir neçə sintaktik funksiyalarda işlənmək imkanlarına malikdir. Lakin sintaktik funksiyalar sırasında onların xəbər funksiyasında işlənməsi istisna edilir. Onlar cümlə daxilində müxtəlif funksiyalar yerinə yetirə bilirlər. Araşdırılmış dilçilik ədəbiyyatından belə nəticəyə gəlmək olar ki, ingilis dilindəki cerund və məsdərin tədqiqinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur: ənənəvi, struktural və funksional. Tədqiqat işində hər bir yanaşmaya nəzər salacağıq. Qrammatikaya ənənəvi yanaşma yüz illərdir ingilis dili pedaqogikasında üstünlük təşkil edir.

Dilçilər feilin təsriflənməyən formaları haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürərək dilçilikdə feilin təsriflənməyən formalarını feilin şəxsiz formaları da adlandırırlar. M.A.Qanşina [10, s. 540], T.A.Barabaş [5, s. 270], B.İlyiş [2, s. 380] və başqa dilçilər feilin təsriflənməyən formalarını məsdər, cerund, feili sifət olmaqla üç yerə bölmüş və onları “Verbals” başlığı altında birləşdirmişlər. M.Y.Blox “A Course in English Theoretical Grammar” adlı əsərində bu təsriflənməyən formaları “Verbs” adlandırmış və onları dörd yerə bölmüşdür: məsdər, cerund, indiki zaman feili sifəti və keçmiş zaman feili sifəti [6, s. 235]. V.L.Kauşanskaya feilin təsriflənməyən formalarının hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil etmiş, onların rus dilində qarşılığını vermişdir. O, həmçinin “The gerund and the verbal noun” başlıqları ilə bu formaların müqayisəli təsvirini vermişdir.[12, s. 324]

Xarici ədəbiyyatlar sırasında feilin təsriflənməyən formalarına dair faktlar olan əsərlərdən biri də A.V.Martinet və A.J.Tomson tərəfindən çap olunmuş “A Practical English Grammar” əsəridir. Bu kitabda məsdər, cerund və feili sifətin işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur. Müəlliflər “Infinitive and gerund constructions” başlığı altında hansı feillərin məsdər və ya cerundla işlənməsini və bu zaman yaranan mənə fərqlərini nümunələr gətirərək qeyd etmişlər. [4, s. 174]

Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formaları arasında cer und yoxdur, bu səbəbdən ingilis dilində feilin təsriflənməyən formalarını araşdırmaq dilçilərimizin də

diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mövzuya aid yazılan məlumatlar O.Musayevin yazdığı “A Practical Grammar of Contemporary English” adlı əsərində də mövcuddur.. O.Musayev qeyd etmişdir ki, müasir ingilis dilində feilin dörd təsriflənməyən forması vardır: məsdər, cerund, feili sifət və feili isim. [18, s. 97]

T.A.Barabaş “A Guide to Better Grammar” adlı əsərində feilin təsriflənməyən formalarını məsdər, cerund və feili sifət olaraq üç cür qruplaşdırmış və onların rus dilində qarşılığını vermişdir [5, s. 275]. Tədqiqatlara əsasən, məsdər və cerund feilin sifətə nisbətən bir qədər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir ingilis dilində məsdərin formal əlaməti onun qarşısında işlədilən “to” ədatıdır, məsələn: to cook, to dance, to teach, to expect, to promise və s. Rusiyalı dilçi alimlər K.N.Kaçalova və E.E.İzraileviç məsdəri şəxs və kəmiyyət göstərilmədən feilin yalnız hərəkətin adını bildiren xüsusi forması kimi təqdim edirlər. Onların fikrincə, məsdərin formal əlaməti “to” ədatıdır ki, o da müstəqil mənaya malik deyildir və vurğu qəbul etmir. [3, s. 125] Azərbaycanlı dilçi alim O. Musayev belə bir fikir bildirir ki, məsdər tarixən feili isim olmuş, onun formal əlaməti olan “to” isə sözünü olmuşdur. Zaman keçdikcə feili isim feil istiqamətində inkişaf edib feili xüsusiyyət kəsb etmiş, sözünü “to” isə öz mənasını itirərək ədata-məsdərin formal əlamətinə çevrilmişdir. [18, s. 372] “To” ədatı dilimizdə məsdərin morfoloji formasının göstəricisi olan –maq; -mək şəkilçilərinə uyğun gəlir, məsələn: to compress-sıxmaq, to disrupt- pozmaq və s.

Bu dildə “to” ədatı məsdər əlaməti olduğu üçün onunla məsdər arasına başqa söz daxil ola bilməz. Bununla belə bəzi hallarda məsdər “to” ədatı ilə onun əsas mənaya daşıyan hissəsi arasına zərf əlavə edilir. Məsdərin bu cür işlənməsi “Split infinitive” (parçalanmış məsdər) adlanır. Məsələn: - “to really master the subject” – fənni həqiqətən mənimsəmək; - “to completely cover the floor” – döşəməni tamamilə örtmək. Lakin bəzi dilçilər əvvəllər məsdərin bu cür işlənməsinə qeyri-obyektiv yanaşmış və onu düzgün bir üslubi vasitə hesab etməmişlər. Belə ki, A.J.Thomson və A.V.Martinet qeyd edirlər: “It is used to be considered bad style to split an infinitive” (to put a word between “to” and the verb). M.Swan qeyd edir ki, parçalanmış məsdər

İngilis dilində qeyri-rəsmi üslub üçün səciyyəvidir. Məsdərin “to” hissəciyi ilə və ya “to” hissəciyi olmadan işlədilməsi dilçilər tərəfindən geniş tədqiq olunmuş və araşdırılmışdır. [4, s. 174]

1) Adi danışmada to ədatı ancaq birinci məsdərin qarşısında işlədilir, sonra gələn məsdərin qarşısında to ədatı işlədilmir. Məsələn:

We aim to inform and engage children but ultimately fuel their curiosity and encourage them to form their own opinions.[20]

2) Emosional nitqdə cümlədə olan hər bir məsdərin qarşısında “to” hissəciyi işlədilir. Məsələn:

“To be, or not to be- that is the question” (W.Shakespeare) və s; 3) Danışmaq dilində bəzən məsdərin ümumi mənası nitqin ümumi mənasından aydın olur və bu halda həmin məsdərin əsas hissəsi atılır, ancaq “to” hissəciyi işlədilir, “to” feili bütövlükdə əvəz edə bilər. Məsələn:

-Do you smoke?

-No, but I used to (smoke). [21]

4) Can, may, must, shall, should, will, would modal feillərindən sonra məsdər “to” hissəciyi olmadan işlədilir.

Crazy stories you couldn't dream up but they get kids talking.[20]

5) Shall, will, do, does köməkçi feillərindən sonra məsdər “to” hissəciyi olmadan işlədilir. Məsələn:

The latest technology will be used to spot health problems early. [20]

6) Hissi qavrayış ifadə edən feillərdən to notice, to watch, to hear və s. sonra məsdər “to” hissəciksiz işlədilir. Məsələn:

You see a test made with Wi-Fi that was only at almost 24Mbit through a wall. [24]

7) “To let” feilindən sonra məsdər “to” ədatı olmadan işlədilir:

“Let me talk about terms of grammar” he said. [24]

8) Məcbur etmək mənasında olan “to make” feilindən sonra məsdər “to” ədatı olmadan istifadə olunur. Məsələn:

It makes people feel such a fool. [20]

9) Giriş sözü funksiyasında (The infinitive as a parenthesis). Bu halda, məsdər əsasən söz birləşməsinin tərkib hissəsi kimi işlənir:

To sum it up, the spread of Covid-19 has caused the death of hundreds of thousands across the world. [23]

Müasir ingilis dilində məsdərin həm feilə, həm də ismə məxsus xüsusiyyətləri vardır. İsim xassəsi məsdərin ilkin xassəsi olub, əsasən onun sintaktik quruluşunda özünü biruzə verir. İsim kimi məsdər aşağıdakı sintaktik funksiyalarda işləyə bilər. Məsələn:

1) Mübtəda funksiyasında. Məsələn:

To doubt, under the circumstances, is almost to insult. It is useless to discuss this question. [19]

2) Mürəkkəb ismin ad hissəsi funksiyasında. Məsələn:

My intention is to get into parliament. [22]

3) Mürəkkəb feili xəbərin bir hissəsi funksiyasında;

A) Modal sözlər, modal ifadələr və modallıq bildirən feillər modallıq bildirən mürəkkəb feilin bir hissəsi funksiyasını formalaşdırır. Məsələn:

“I must see you, Alice”, he said. [19]

B) Hərəkətin başlandığını, davam etdiyini, sona çatdığını bildirən feillər ilə işlənən məsdər tərz bildirən mürəkkəb feili modal xəbərin bir hissəsi funksiyasında işlədilir. Məsələn: Before daylight is started to drizzle. [21]

4) Tamamlıq funksiyasında. Məsələn:

She learned to dance in her childhood. [19]

5) Təyin funksiyasında. Məsələn:

I have no time to examine this room yet. [19]

6) Zərflik funksiyasında. Məsələn:

She nervously moved her hand towards his lips as if to stop him. [24]

Feilin təsriflənməyən formalarından biri də cerunddur. Kauşanskaya görə, cerund feili isimdən yaranıb və zamanla ismi xüsusiyyətlərini saxlamaqla feilləşib

[12, s. 324]. M.A.Qanşına cerundun feili isim və feili sifətdən yarandığını qeyd edir. Əvvəllər başqa isimlər kimi feili ismin qarşısında da artikl və ya “of” sözünü gəlirdi. Tədricən artikl, eləcə də, “of” sözünü atıldı, -ing forma özündən sonra gələn ismi vasitəsiz tamamlıq olaraq götürdü və beləliklə yeni formaya-cerunda keçirildi. [10, s. 548]

Müasir ingilis dilində cerundun feil sistemində, o cümlədən şəxssiz feil formaları sırasında yeri və işlənmə xüsusiyyətləri haqqında dilçilər H.Suit, O.Yesperson, H.Poutma, V.V.Korkisko, S.A.Smetanina və başqaları bir-birindən fərqli fikirlər söyləmişlər. Məsələn, sovet dilçilərindən V.L.Kaushanskaya “A Grammar of the English Language” adlı dərslikdə cerundu morfoloji və sintaktik baxımdan təhlil etmişdir ki, bu da əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilmişdir. [12, s. 326] Sidney Qrinbaum cerundun ənənəvi izahını və işlənməsini aşağıdakı kimi vermişdir: “Cerund isim və feilin xüsusiyyətlərini bölüşən ing. feili sifətidir. [17, s. 5]

Qeyd edək ki, O.J.Musayev “A Practical Grammar of Contemporary English” adlı kitabında cerundu preskriptiv qrammatikada olduğu kimi qəbul etmişdir. O.Musayev qeyd edir ki, cerund tarixən feili isim və indiki zaman feili sifətindən əmələ gəlmişdir. Müasir ingilis dilində işlənən cerunda xas olan ikili xüsusiyyət də elə bu cəhətlə, yəni cerundun feili isim və feili sifətdən əmələ gəlməsi faktı ilə izah edilir: cerund özünə xas olan ismi xassəni feili isimdən, feili xassəni isə feili sifətdən götürmüşdür. Buna görə də müasir ingilis dilində cerund həm isim, həm də feil xassələrinə malikdir [18, s. 207].

S.Nuriyeva da “Gerund” adlı dərs vəsaitində bu məsələdən bəhs etmiş, həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əsaslandırılmışdır. Əksər kitablarda əsasən cerundun üç ismi xüsusiyyəti göstərilir. S.Nuriyeva isə cerundun ismi xüsusiyyətlərinin səkkiz olduğunu qeyd etmiş və bədii ədəbiyyatdan seçilmiş nümunələr əsasında əsaslandırılmışdır [14, s. 272].

T.A.Barabaş “A Guide to Better Grammar” adlı dərslikdə cerundu ayrıca feil forması kimi tədqiq edir, onun nisbi zaman və növ kateqoriyalarının olmasını, ancaq tərz kateqoriyasının olmamasını qeyd edir. Cerundun özünəməxsus ayrıca morfoloji

şekli yoxdur. O da indiki zaman feili sifəti kimi, feilin əsasına –ing suffiksi əlavə etməklə düzəlir. Məsələn:

To read- reading, To smoke- smoking, To listen- listening.

Cerund Hind-Avropa dilləri içərisində yalnız ingilis dilində istifadə olunan bir anlayışdır. Onun özünəməxsus morfoloji şəkli yoxdur. Belə ki, indiki zaman feili sifəti kimi, o da feilin sonuna –ing forması əlavə etməklə düzəlir. Cerundun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin bir neçəsi aşağıdakılardır:

1) Cerund sözünü ilə işlənir

2) –ing morfemi

3) Zaman, növ və tərz kateqoriyaları

4) Cerundun ikili leksik-qrammatik mənası (substansiya və ya hərəkət, proses).

5) O, feili və ismi xatırladan birləşmə xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, cerund hərəkətin obyektini bildirən isim, əvəzlik, zərflə əlaqəyə girməklə feilin əlamətlərini göstərir. Cerund sözünü, yiyəlik əvəzliyi və yiyəlik halda olan isimlərlə işlədilməklə ismi əlamətlərini göstərir.

6) Cerund cümlədə mübtədə, vasitəsiz tamamlıq, təyin və s. funksiyalarına malikdir.

İnfinativ kimi cerund da həm ismin, həm də feilin xüsusiyyətlərini daşıyır. Cerund aşağıdakı ismə məxsus sintaktik xüsusiyyətlərə malikdir.

1) İsim kimi cerund da cümlədə mübtədə funksiyasında çıxış edə bilər. Bu zaman cümlənin mübtədəsi tək-cə cerund yox, cerund birləşmələri və ya tərkibi ilə işlədilir. Məsələn:

Learning our history is about truth.[19] Mübtədə funksiyasında işlənən cerundun yeri cümlədə fərqli ola bilər. Cerundla ifadə olunan mübtədə “It” formal mübtədəsi ilə işə başlayan cümlələr də işlənərkən cümlənin ortasında gəlir It is important for young people reading the latest news. [19]

2) İsim kimi cerund da mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi rolunda işləyə bilər.

Məsələn:

Confidence is expressing views and forming reasoned, informed opinions. [19]

Mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi rolunda cerund həm modal feil, həm də tərz bildirən feillərdən sonra işlədilir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə cerund tərz bildirən mürəkkəb feili modal xəbərin bir hissəsi olur. Məsələn:

You can stop asking people that. [22]

Cerund mürəkkəb feili modal xəbərin bir hissəsi funksiyasında çıxış edə bilir. Bu zaman cerund modallıq ifadə edən birləşmələrdən və ya sözlərdən sonra gəlir. Onlar aşağıdakılardır:

Can't stop

Can't imagine

Can't help

To be aware of

To be capable of

To try

3) Cerund bununla yanaşı təyin kimi çıxış edə bilər. Məsələn:

She is also a natural, generous mimic – her impression of a woman recognising her in a pub is wonderful. [22]

4) Cerund həmçinin cümlədə tamamlıq rolunda çıxış edir. Məsələn:

I heard it messing about in there yesterday. [20]

5) Zərflik funksiyasında isə aşağıdakı kim cümlələrdə işlədilir. Bununla yanaşı vurğulamaq lazımdır ki, zərfliyin mənaca növləri vardır ki, cerund bu funksiyalarda çıxış edə bilir. Məsələn:

After leaving, her umbrella in the hall, she entered the living room.[20]

Cerundun əsas feili xüsusiyyətlərindən biri onun zaman və növ xassəsinə malik olmasıdır. Ancaq onun zamanı mütləq deyil, nisbi xarakterə malikdir, çünki onun zamanını ondan əvvəl gələn əsas feil şərtləndirir. Əgər əsas feil indiki zamandadırsa, cerund indiki zamana, keçmiş zamandadırsa, keçmiş zamana aid olur. A) The wind came howling down the chimney. Burada came əsas feil, keçmiş zamanda howling cerund, keçmişə aiddir, çünki əsas feil came keçmiş zamanda işlənmişdir. B) I am sitting in the kitchen with a cup of coffee before sleeping. Burada am sitting əsas feil,

indiki zamana aiddir, sleeping isə cerund, indiki zamana aiddir, çünki əsas fel am sitting indiki zamandır. Cerund zaman formasına əsasən iki formada göstərir:

1. Cerundun qeyri-müəyyən forması –getting
2. Cerundun bitmiş forması – having got

Cerundun feillə əsas oxşar cəhətlərindən biri də onun növ kateqoriyasına malik olmasıdır. Təsirli feillər kimi cerundun da növ (məlum, məchul) kateqoriyaları vardır.

Məlum - catching, having caught

Məchul - being caught, having been caught.

Qeyd etdiyimiz faktları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, ingilis dilində feilin təsriflənməyən formalarının öyrənilməsi ən çox araşdırılan tədqiqat mövzularından olmuşdur və buna görə də dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsdər "to" hissəciyi ilə düzəlir, bəzi hallarda isə "to" hissəciyi olmadan istifadə edilir. Cerundun isə özünəməxsus ayrıca morfoloji şəkli yoxdur və cerund indiki zaman feili sifəti kimi, feilin əsasına –ing suffiksi əlavə etməklə düzəlir. Cerund və məsdər feilin təsriflənməyən formaları olaraq həm felin, həm də ismin xüsusiyyətlərini daşıya bilər. Ancaq məsdərdə feili xüsusiyyətlər, cerundda isə ismi xüsusiyyətlər daha çox nəzərə çarpır. Bu isə onların sintaktik funksiyasında özünü göstərir. Məsdər və cerund həmçinin onlardan yaradılan frazalar və tərkiblər də daxil olmaqla müxtəlif sintaktik funksiyalara malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика английского языка. Москва, 1981, 281 с.
2. Ильиш Б.А. Строй Современного Английского Языка. М., 1965. 380 с.
3. Кацалова К.Н., Ияранлевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. Москва, 1954.
4. A.J.Thomson, A.V.Martinet, A practical English grammar,Print book. English. 1975.
5. Barabash T.A. A Guide to Better Grammar. Moscow, 1975.

6. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow, Высшая школа, 2006.
7. Blokh M.Y., Lebedeva A.Y, Denisova V.S. English Grammar Exercises. Moscow, Prosveshcheniye, 1985, 175 p.
8. Brown G. & Yule G. (1983). Discourse analysis. Australia Cambridge University press, s. 38
9. Duffley, P.J., The Infinitive in English. London: Longman. Press(1992)
10. Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M. English Grammar. Higher School Publishing House, 1964.
11. Gordon E.M, Krlyova I.P. The English Verbals. Moscow, 1973.
12. Kaushanskaya V.L. et al. A Grammar of the English Language. Baku, 2013.
13. Kobrina N.A., et al. An English Grammar. Morphology. Moscow, 383 p.
14. Nuriyeva S. Exercises on English Verbals. Baku, Tahsil. 2016. 272 p.
15. Larsen-Freeman, Diane, Celce-Murcia, Marianne, The Grammar Book, Canada (Summer, 1983)
16. Leech G., En K. Aijmer & B. Altenberg (eds.), "The state of the art in corpus linguistics" .. English Corpus Linguistics. London: Longman (1991); 8-29.,
17. S.Greenbaum, G. Leech, and J. Svartvik. 1985. A Comprehensive Grammar of the English Language. London.
18. Turksever O.I. (Musayev), E.I.Hacıyev, A.R.Hüseynov. A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı, Qismət, 2011, 552 p.
19. <https://schools.firstnews.co.uk>
20. <https://subscribe.firstnews.co.uk/>
21. <https://www.nytimes.com/>
22. <https://www.theguardian.com>
23. <https://www.thesun.co.uk/topic/coronavirus>
24. <https://www.washingtontimes.com>

Hasanli P.

The history of the study of gerund and infinitive

(Summary)

Summarizing the above facts, we can conclude that the study of non-finite forms of verbs in English has been one of the most researched topics and therefore has been the focus of linguists. The infinitive is formed with the particle "to", and in some cases is used without the particle "to". The gerund does not have a separate morphological form, and the gerund, like the present participle, is formed by adding the suffix -ing to the base of the verb. Gerund and infinitive can have both verb and noun features as non-finite forms of the verb. However, in the infinitive the verb features are more noticeable than the gerund, and in the gerund vice versa. This is reflected in their syntactic functions. Infinitive and gerund also have a variety of syntactic functions, including phrases and constructions derived from them.

Гасанли П.

История изучения герундия и инфинитива

(Резюме)

Резюмируя вышеприведенные факты, мы можем сделать вывод о том, что изучение неродных форм глаголов в английском языке было одной из наиболее исследуемых тем и поэтому находилось в центре внимания лингвистов. Инфинитив формируется с помощью частицы "to", а в некоторых случаях используется без частицы "to". Герундий не имеет отдельной морфологической формы, а герундий, как и настоящее причастие, образуется добавлением суффикса -ing к основанию глагола. Герундий и инфинитив могут иметь как глагольные, так и существительные особенности как нефинитные формы глагола. Однако в инфинитиве особенности глагола более заметны, чем в герундии, а в герундии наоборот. Это отражено в их синтаксических функциях. У них также есть множество синтаксических функций, включая фразы и конструкции, производные от инфинитива и герундия.

Rəyçi: dos. N.Nəbiyeva

SİNTAKTİK VAHİDLƏRDƏ TƏKRİR VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: məna, təkrar, misra, üslubi fiqur

Key words: meaning, repetition, line, stylistic figures

Ключевые слова: смысл, повторение, стих, стилистический фигура

Təkrir qədim tarixi olan üslubi fiqurdur. Təkririn üslubi-semantik funksiyaları və onun daşdığı əlavə poetik çalarlar olduqca müxtəlifdir və rəngarəngdir. Təkrirlərdən hər hansı fikrin, mənanın qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyinin artırılması üçün istifadə olunur. Təkrir, eyni zamanda, hərəkətin davamlılığını göstərmək, onu detalları ilə çatdırmaq, diqqəti daha çox mətnin əsas ideya və məzmununa yönəltmək üçün işlədilir. Şair və yazıçılar təkrirlərlə müəyyən hadisəni, fikir və hissləri daha təsirli şəkildə ifadə edirlər. Bu üslubi fiqur bədii ədəbiyyatda, xüsusən də poeziyada şeirə intensivlik verir, ifadənin quruluşuna ritmiklik, melodiklik gətirir, onun dinamikasını artırır.

Təkrirlər əslində mövzuya yeni məlumat əlavə etmir. Ən başlıcası odur ki, təkrir “məna və mətn əlaqəsinin mühüm vasitəsi”, “subyektiv-modal mənalər” ın ifadə formalarından biridir və “tekst yaradıcı faktor” kimi arxitektonik xüsusiyyətə malikdir. [1, s. 235]

Təkririn müxtəlif növləri məlumdur: sərbəst və ya “qaydasız” təkrir, geminasiya və ya reduplikasiya (qoşalaşma), anafora, epifora, simploka, epistrofa və ya anepifora (dövrəvi təkrir), anadiplosis, epimona (iltizam, poliptoton), antimetabola, əks (tərs) sıra üzrə təkrir (tərdü-əks), dəqiqləşdirici təkrir, cümlənin ortasında işlənən (orta sıra) təkrir, cümlənin təkrarı və s. [2, s.120]

Digər ifadə vasitələri kimi, təkrir də yalnız müasir ədəbiyyatda deyil, şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janrlarında, klassik ədəbiyyatda da geniş şəkildə işlənmiş bədii fiqurlardandır. Təkrir bir çox xalqların eposunda və başqa folklor janrlarında rast gəlinən çox qədim sözdüzəltmə və sözişlətmə hadisəsidir.

Bədii əsərlərin dilində təkrirlərin işlənməsi dedikdə, təbii ki, üslubi məqsəd daşıyan, məqamında işlənən təkrir növləri nəzərdə tutulur. Təkririn müxtəlif təsnifatları mövcuddur. E.Rizel təkririn 3 növünü göstərir: hərfi təkrir, sözün formasını dəyişməsi ilə təkrarı, sinonim sözlərin təkrarı. Təkririn bu növləri öz növbəsində bir neçə yarımövə bölünür. [3, s. 140]

Aşağıda sadaladığımız təkrir növlərinin hər biri haqqında məlumat verilmiş, incə mənə çalarları bədii əsərlərdən gətirilmiş nümunələr əsasında göstərilmişdir.

Sərbəst və ya “qaydasız” təkrir. Təkririn bədii əsərlərdə daha çox işlənən növlərindən biri sərbəst və ya “qaydasız” təkrirdir. Bu təkrir növü bəzi elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Tatar dilçisi X.R.Kurbatov sərbəst təkrirə tərfi bu cür vermişdir: “Bu, eyni söz və ya ifadənin ardıcıl şəkildə, yaxud bir cümlənin və ya bir neçə qonşu cümlənin müxtəlif yerlərində təkrarıdır”. [3, s. 143]

Klassik ədəbiyyatda da sərbəst təkririn maraqlı nümunələri kifayət qədərdir. M.Füzulinin “Söz” rədifli məşhur qəzəlindən gətirilmiş nümunəyə nəzər salaq:

Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin az et sözün

Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

Bu beytdə çox sözü üç dəfə: birinci dəfə zərf, ikinci dəfə tərkibi felin birinci tərfi, üçüncü dəfə isə qeyri-müəyyən miqdar sayı kimi təkrarlanmışdır.

Geminasiya və ya reduplikasiya. Bədii əsərlərdə təkririn geniş yayılmış növlərindən biri də geminasiya və ya reduplikasiya (qoşalaşma) adlanır. Geminasiya və ya reduplikasiya adlanan təkrir növündə eyni nitq vahidi bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında, və ya sonunda ardıcıl olaraq təkrar edilir ki, bu da həmin ifadəyə xüsusi mənə çalarları əlavə edir. Məsələn:

Tez ol, tez ol, gedək qəzetə xəbər verək! (Mir Cəlal, «Muştuluq»); -Mən artistka olacağam!.. İndi məktəbin səhnəsinə çıxıram, bu üzümü zə gələn il də dramanın

studiyasına yazılacağam... Qoy salondan səhnəyə sarı o qədər əl vursunlar ki, o qədər əl vursunlar ki! (S.Rəhimov, «Mehman»);

Bu nümunədə təkid mənasını bildirmək üçün işlədilmişdir. Ümumiyyətlə, eyni nitq vahidinin ardıcıl olaraq təkrarlanması ifadəyə emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər əlavə edir, danışan və ya yazanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini göstərir.

Söz sənətkarlarımız ifadəni qüvvətləndirmək və həyəcan əmələ gətirmək, fikri daha aydın və dəqiq vermək məqsədilə geminasiya növündən istifadə edirlər. Təkririn bu növünə nəzmdə misradaxili təkrirlər, nəsrədə isə cümlədaxili təkrirlər də deyilir.

Anafora. Təkririn bədii əsərlərdə çox rast gəlinən növlərindən biri də anaforadır. Anafora (eyni başlanğıc) eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənən və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin, abzasların, hətta fəsillərin əvvəlində təkrar edilməsindən ibarət olan bədii ifadə vasitəsidir.

Anafora bədii əsərdə, həmçinin publisistikada çox vaxt ekspressiv vasitə kimi işlənir, sətrin, cümlənin və ya bəndin əvvəlində təkrar olunan sözün mənasını qüvvətləndirir.

Anaforanı aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) ardıcıl gələn cümlə və ya misraların eyni birləşmələrlə başlanması. Məsələn:

Bir yanda Şamaxı, bir yanda Əhər,
Bir yanda Urmiya, bir yanda Xəzər,
Bir yanda Qaradağ meşəlikləri,
Bir yanda Qarabağ gözəllikləri.

2) ardıcıl gələn abzas və ya bəndlərin eyni sintaktik vahidlə başlanması.

Məsələn:

Bunun ardınca görəlim, xanım, kimlər yetdi? Distursuzca Bayındır xanın yağsın basan, altmış min kafirə qan qusduran, ağ-boz atının yeləyisi üzərində qar durduran, Gəflət Qoca oğlu Şirşəmsəddin çapar yetdi:

— Çal qılıcın, ağam Qazan, yetdim — dedi.

Bunun ardınca görəlīm, xanım, kimlər yetdi? Parasarın Bayburd hasarından pırlayıb uçan, ap-alca kərdəyinə qarşı gələn, yeddi qızın umudu, qalın Oğuz imrəncisi, Qazan bəyin inağı, boz ayğırlı Beyrək çapar yetdi:

— Çal qılıcın, ağam Qazan, yetdim — dedi («Kitabi-Dədə Qorqud»);

3) ardıcıl gələn fəsillərin eyni sintaktik vahidlə başlanması. Məsələn: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 8 boyu “Xanım hey!” xitabı ilə başlanır.

Epifora və ya antistrofa. Bədii əsərlərdə geniş işlənən təkrir növlərindən biri də epiforadır. Epifora (eyni sonluq), anaforanın əksinə olaraq, eyni nitq vahidinin ardıcıl işlənən və ya bir-birinə yaxın yerləşən misraların, bəndlərin, yaxud da cümlələrin, abzasların sonunda təkrar edilməsindən ibarət olan bədii ifadə vasitəsidir. X.R.Kurbatov epifora haqqında fikirlərini belə şərh etmişdir: “Əgər biz anaforanı həm danışiq nitqində, həm də yazılı nitqdə tapırıqsa, epifora, əsasən, yazılı nitqə xasdır”.

Sintaktik epiforalar yanaşı gələn bir neçə misra və ya cümlənin eyni sintaktik vahidlə bitməsi ilə formalaşır. Anaforik təkrirlərdə olduğu kimi, epiforik təkrirlərdə də bu özünü iki formada göstərir:

1. sadə cümlələrdən ibarət ardıcıl misra və ya cümlələr eyni sintaktik vahidlə bitir:

Başına döndüyüm, ay xanlar xanı,
Könlümün mətləbin bil, ondan öldür!
Sən ol tanrı, mənə qəzəbnak olma,
Lütf elə, üzümə gül, ondan öldür!

2. mürəkkəb cümlələrin tərəflərini təşkil edən sadə cümlələr eyni sintaktik birləşmələrlə bitir:

Bu gözətçi siqaret çəkən idi, amma ömründə cibində siqaret olmazdı, hər dəfə S.Qayıblı ilə salamlaşandan sonra bir siqaret istəyərdi, ayrılıanda da xudahafizləşib bir siqaret istəyərdi — adətkərdə idi (Elçin “Dəyişmə”);

Simploka və epistrofa. Bədii əsərlərdə rast gəlinən maraqlı təkrir növlərindən biri də simploka adlanır. Bu üslubi fiqur eyni zamanda həm anafora, həm də epiforadan düzələn cümlələr vasitəsilə meydana gəlir. Məsələn:

Ömründə ilk dəfədir ana başmaqsız gedir,

Ömründə ilk dəfədir ana yaşmaqsız gedir.

Təkririn daha bir növü olan epistrofa və ya anepifora (dövrəvi təkrir) nəsrde cümlənin, nəzmdə isə misra və ya bəndin eyni nitq vahidi ilə, şeirin isə eyni bəndlə başlanması və bitməsidir. Belə təkrir vasitəsilə nitqin əvvəli ilə sonu arasında əlaqə yaradılır, ifadə olunan fikir daha da inandırıcı şəkil alır. [2, s. 125]

Əsil insan axtarıram, əsil insan,

Fərq qoymuram millətinə, lisanına...

Anadiplosis. Anadiplosis əvvəlki misra və ya cümlənin son nitq vahidinin sonrakı misra və ya cümlənin əvvəlində təkrarlanmasından ibarət bədii ifadə vasitəsidir. Məsələn:

Kim deyir ki, darısqaldır bizim otaq?

Bizim otaq əzəl gündən göylər qədər geniş olub.

Təkririn növlərindən biri də antimetabola adlanır. Antimetabola eyni sözlərin sintaktik funksiyalarının və bilavasitə mühitlə əlaqəsinin dəyişməsi ilə mütənasib şəkildə təkrarından ibarət nitq fiqurudur: [4, s. 440]

Azərbaycan

özü boyda bir ocaqdır.

O yandıqca yaşayacaq,

Yaşadıqca yanacaqdır.

Bədii ədəbiyyatda söz ustalarının geniş şəkildə istifadə etdikləri təkrir növlərindən biri də dəqiqləşdirici təkrir adlanır. Əlavə xarakteri daşıyan belə təkrirlərdən obyekt və hadisələri müəyyən xüsusiyyət, əlamət, keyfiyyət və s. cəhətdən izah etmək, həm də bədii boyalarla vermək məqsədi ilə istifadə edilir. Burada təkrarən işlədilən söz adətən təyinlərlə müşayiət olunur. [4, s. 442] Məsələn,

Günəş – göylər sultanı güclü Günəş sanki aşağıya enib, lap yaxına gəlmişdir (Mir Cəlal, “Muştuluq”);

Beləliklə, apardığımız tədqiqatlar bizə deməyə imkan verir ki, 1) təkrir bədii əsərlərdə olduqca böyük üslubi əhəmiyyət daşıyır; 2) təkririn hər bir növü ifadəyə emosionallıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlər verir; 3) təkrir bədii əsərlərdə daha çox subyektiv münasibətin ifadəçisi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilinin sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, s. 234;

2. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2001, s. 113-131;

3. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. М.: Наука, 1978, s. 130;

4. Adilov M.İ. Məhəmməd Füzulinin üslubi və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996, s. 435-462;

5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Təhsil, 2007, s. 163;

6. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008;

7. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, s. 63-118;

Ismayilova R.

Repetition in syntactic units and its types

(Summary)

Word artists use colorful artistic means or stylistic figures to create imagery, emotionality and expression in the language of works. Among them repetition, which is a means of artistic expression, differs in terms of its activity. This figure is expressed in both lexical and syntactic units, there are lexical repetitions, as well as syntactic repetitions consisting of word combinations, sentences and even the repetition of an entire paragraph. This article examines and classifies the types of repetition expressed in syntactic units.

Исмаилова Р.

Повторение в синтаксических единицах и его виды

(Резюме)

Художники используют красочные художественные средства или стилистические фигуры для создания образов, эмоциональности и выражения на языке произведений искусства. Среди них повторение, являющееся средством художественного выражения, отличается своей функциональностью. Этот показатель выражается как в лексических, так и в синтаксических единицах, то есть лексические повторы, а также синтаксические повторы, состоящие из словосочетаний, предложений и даже повторения всего абзаца. В этой статье исследуются и классифицируются типы повторения, выраженные в синтаксических единицах.

Rəyçi: f.f.d. X.Əliyeva

MƏMMƏDOVA OFELYA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ofelyamemmadzade7@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA ŞƏKİLÇİLƏRİN ROLU

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, affiksasiya, suffiks, prefiks, infiks, şəkilçiləşmə, lüğət tərkibi, düzəltmə sözlər, sözlərin mənalari

Key words: word formation, affixation, suffixes, prefixes, infixes, vocabulary, derivative words, the meaning of words

Ключевы слова: словообразование, аффиксирование, суффиксы, префиксы, инфиксы, лексика, производные слова, значение слов

Söz yaradıcılığı dilçilik elminin müstəqil bir sahəsi olmaqla yanaşı dilçiliyin bir sıra digər sahələri- morfologiya, sintaksis, leksikologiya, leksikoqrafiya kimi bölmələrlə əlaqəli olmasını qeyd edə bilərik. Dilin müxtəlif elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması danılmazdır, çünki dilçiliyin əksər sahələri əlaqəli şəkildə öyrənilir [3, s.100].

Bizkenova A.E ingilis dilində söz yaradıcılığı üsullarından bəhs edərkən affiksasiya (şəkilçiləşmə) üsulunun daha məhsuldar olduğunu qeyd edirdi. İngilis dilində prefikslər və suffikslərdən istifadə edilməsinə üstünlük verilir. [4, s.982-996]. İnfikslər sözlərin daxilinə əlavə edilir, ancaq infikslərin istifadə olunması bəzən çox rast gəlinmir. Prefiks, suffiks və infikslərin istifadə olunduğu nümunələrə nəzər yetirək.

Prefiks	İnfiks	Suffiks
unhappy	spoonsful	forgetful
dishonest	passerby	complication
unfaithful	fantastic	capable

Affikslər müxtəlif sözlərə qoşularaq fərqli məqamlarda istifadə edilirlər. İngilis dilində söz yaradıcılığında işlədilən şəkilçiləri suffikslər, prefikslər və infisklər olaraq üç qrupa ayıra bilərik, həmçinin affikslər nitq hissələrinə görə bir neçə qrupa bölünürlər, nominal suffixes (isimdən feil)və ya verbal suffixes (feildən isim düzəldən), adjectival suffixes (sifətdən isim, isimdən sifət), adverbial suffixes (sifətdən zərf)düzəldən olmaqla bir neçə qruplara ayrılırlar. Akademik V.V.Vinoqradov affikslərdən bəhs edərkən qeyd edirdi ki, affikslər söz yaratma prosesində iştirak etdikdən sonra funksiyalarını itirirlər yalnız sözlərin tərkibindən şəkilçi olaraq ayrılmaq funksiyasına sahib olurlar.

Birinci qrupa aid edilən suffikslər nominal suffikslər adlandırılır və isimdən, feildən, sifətdən isim düzəldən suffikslərdir, belə üsulla düzələn isimlər sinif, kefiyyət şəxs, peşə, mücərrədlik bildirən müxtəlif sözlər ola bilərlər. [1, s.790]

age- mücərrəd məna ifadə edən isimlər formalaşdırır, daha çox bu şəkildən düzəlmiş isimlər hər hansı bir hərəkətin nəticəsini və ya keyfiyyətini bildirir. Leakage (sızıntı), coverage (əhatə dairəsi).

al- suffiksi mücərrəd mənalı isimlər düzəldir və feillərə əlavə edilir, hər hansı bir hərəkətin nəticəsini bildirir. Məsələn, arrival (gəliş) çox istifadə edilən sözlərdəndir, bəzi düzəltmə sözlər var ki, digər sözlərə nəzərən dilin aktiv lüğət tərkibində daha çox istifadə edilir.

ance, ence- suffiksi mücərrəd mənalı isimlər yaradır. Məsələn appearance (görünüş), dependence (asılılıq). Bəzi hallarda -ance suffiksi -ent sifətdən isim düzəldən şəkildə istifadə edilməsindən sonra sözlərə əlavə edilir, “dependency” sözünə nəzər yetirsək aydın olur ki, söz əvvəlcə “depend+ent+ce” formasındadır, ancaq bu hal söz yaradıcılığında bütün ance, ency, cy-ilə düzəldilmiş sözlərə aid edilmir, bəzi sözlərdə bu halla qarşılaşırıq. -er, or- suffiksi feillərdən isim düzəldən şəkildədir və əsasən peşə sənət bildirən isimlər formalaşdırır. Məsələn, teacher (müəllim), author (müəllif), miner (mədənçi), singer (müğənni), director (direktor), manager (menecer), actor (aktyor) writer (yazıçı), farmer (fermer), speaker (natiq), governor (hökumət). Verilmiş sözlər -er suffiksindən düzəlmişdir və sənət, peşə mənasını bildirir, -er suffiksi feillərə əlavə edilərək feili hərəkət üçün istifadə edilən əşyanı bildirir. Məsələn mixer (qarışdırıcı). Bəzi hallardan -er şəkilçisi yer, məkan bildirən sözlərə əlavə edilərək həmin məkana məxsus olan şəxsləri bildirir. Məsələn, She is a Londoner/O Londonludur./ Belə sözlər çox istifadə edilməsədə, ancaq bəzi məqamlarda rast gəlmək olar [2, s.22].

ful- suffiksi həm isim həm də sifət düzəldir, əsasən mücərrəd mənalı isimlərə əlavə edilərək sifət düzəldir, ancaq isim düzəltmə xüsusiyyətinə də malikdir. Məsələn, spoonful (qaşığı dolusu), cupful (fincan dolusu).

-hood, dom- suffiksləri məhsuldar isim düzəldən şəkiçilər olmaqla əksər sözlərə qoşula bilir. Məsələn, childhood (uşaqlıq), farmhood (əkinçilik), kingdom (krallıq). -Hood suffiksi qoşulduğu sözlərdən məkan, kollektivlik bildirən isimlər yarada bilir.

- ion, tion- bu suffiks feildən isim düzəldən məhsuldar şəkilçidir və əsasən mücərrəd mənalı sayıla bilməyən isimlər düzəldir. Məsələn, information (informasiya), expedition (ekspedisiya)və s.

ship- suffiksi isimlərə əlavə edilərək əksər hallarda mücərrəd mənalı isimlər düzəldir; friendship (dostluq), clerksip (katiblik), ancaq bəzi hallarda şəkilçi müstəqil morfem kimi istifadə edilərək həm gəmi mənasında həm də digər sözlərlə birləşərək mürəkkəb sözün tərkibində istifadə edilə bilər, belə hallarda daha çox məkan mənası ifadə edir. Məsələn, spaceship (kosmik gəmi), warship (hərbi gəmi).

İngilis dilində isim düzəldən suffikslərdən fərqli olaraq feili suffikslər (verbal suffixes) az saydadır. 4 suffiks sifətdən feil düzəldir (ate, ize,ify və en). en- suffiksi əksər hallarda bir hecalı sözlərə qoşularaq feil düzəldir. Məsələn, weaken, broaden. En suffiksdən düzələn sözlər əksərən kefiyyət və forma bildirən sifətlərə qoşularaq yeni sözlər yaradır. En şəkilçisi bəzi hallarda isə sifətlərə əlavə edilərək isim yaradır belə olduğu halda sifətlərdən fərqli olaraq isimlər kökündən dəyişir strengthen (gücləndirmək), width(eni) [7, s.41].

ize- commercialize, individualize, overemphasize, recontextualize, totalitarianize

ify-exemplify, identify, magnify, intensify, personify

ate- mediate, duplicate, graduate, instigate

Suffikslərin digər qrupu isə sifət düzəldən (adjectival suffixes) suffikslərdir. Sifət düzəldən suffikslər isə öz növbəsində iki qrupa ayrılırlar-Relative (nisbi) və qualitative (kefiyyət) suffixes (suffiks). Nisbi suffikslər daha çox isimlərə əlavə edilir və adından da məlum olduğu kimi təyinedici rolunda işlənərək aid olduğu isimlə əlaqəli olur. Məsələn, “idiomatic phrases”- mənası idiomatik ifadələr deməkdir və ya “grammatical issues”- qrammatik səhflər mənasını verir və aydın olur ki, həmin şəkilçi qrammatika ilə problem sözünü əlaqələndirmişdir.

able-capable, advisable, agreeable, unbelievable

al- accidental, personal choice, optional jobs

ary- extraordinary, intermediary, complimentary

ed- broad-minded, yelled, kicked

esque- arabesque, zolaesque, mauresque

ful- bu suffiks omonimlik yaradaraq həm isim həmdə sifət düzəldə bilir. Məsələn, beautiful (gözəl), purposeful (məqsədli), powerful (güclü), mindful (zəhinli).

ic – suffiksi əksərən alınma mənşəli sözlərə əlavə edilir və özündən sonra al suffiksi də istifadə edilir. Italic (italik), electric (elektrik), economical (iqtisadi) [5, s.632].

less- suffiksi məhsuldar şəkilçidir və yuxarıda qeyd etdiyimiz ful şəkilçisi ilə antonimlik təşkil edir. ful şəkilçisi müsbət mənə ifadə etdiyi halda less şəkilçisi mənfi mənə ifadə edir. Məsələn, hopeful-hopeless, thankful –thankless.

ly- isimlərə və sifətlərə əlavə edilir və həmçinin zərf düzəltməklə omonimlik təşkil edir. Məsələn, fatherly (atalıq), motherly (analıq), daily (gündəlik). Bu suffiks zaman bildirən sözlərə əlavə edildikdə müvəqqəti davam edəcək vəziyyəti bildirir.

ing- feillərə əlavə edilərək isim düzəldir və bəzi hallarda cerund və ya feili sifətlə qarışdırıla bilir, ancaq cümlədəki funksiyasından və isimə aid xüsusiyyətlərindən asılı olaraq isim və ya cerund olduğu müəyyənləşdirilə bilinir.

- The building of my grandmothers are large. (Nənəmin mənzili genişdir.)
- My sleeping is getting worse. (Yuxum getdikcə pisləşir.)
- The running boy entered room suddenly. (Qaçan olan qəflətən otaa daxil oldu.)
- My mom is cooking meal in the kitchen. (Anam mətbəxədə yemək pişirir.)

Yuxarıdakı cümlələrdən ilk iki cümlədəki “building və sleeping” sözləri ing suffiksindən düzəlmiş düzəltmə isimidir, çünki bu sözlər həm isimə aid kateqoriyaları qəbul etmiş; artıqlıq və yiyəlik əvəzliyi, ancaq digər iki cümlədəki “running və cooking” sözləri cerund funksiyasında istifadə edilib, çünki “cooking” sözü cümlənin xəbərinin bir hissəsi “running” sözü isə isimi təyin edən cerunddur (15,996)

Şəkilçilərin digər qrupuna prefikslər (prefixes) daxildir. İngilis dilində 51 prefiks mövcuddur. Prefikslər daha çox feil düzəltməsi ilə xarakterizə olunur. Prefikslər müstəqil və asılı sözlərə əlavə edilmələrinə görə iki qrupa ayrılırlar. Prefikslər mənə baxımından bir neçə qrupa bölə bilərik.

Birinci qrupa aid prefisklər isimin əvvəlində işlənərək say məzmununu kəsb edir. Məsələn, unification, bilabial, distress, çoxluq bildirən- multimillioner (multimilioner), multi-lateral (çoxtərəfli), semi-colon (nöqtəli vergül), və bütöv mənə ifadə edən-omnipresent (hər yerdə), kiçiklik və böyüklük dərəcəsinə görə ayıra bilərik- microwave (mikrodalğalı soba)və macro-text(makromətn), üstün mənasında- hypermarket (hipermarket) və daha az, kifayət qədər olmayan mənasında- underestimate (qədrini bilməmək)və s. [7, s.45].

İkinci qrup prefikslərə isə məkan, yer bildirən sözlər daxildir.

circum- ətrafında, circumstantial, circumspection, circumvention

counter- əleyhinə-counterargument, counterclaim

inter-arasında-intermediate, counterpoint, counterforce

retro- arxa- retrocede, retroflex, rertopack

trans-keçid-transgender, transportation, transamination

Üçüncü qrup prefikslər müvəqqətilik affikslərdir və daha çox vaxtla, zamanla bağlı sözlərlə istifadə edilirlər. pre-determine, pre-war, neo-phyte, neo-prene

Dördüncü qrup prefikslər inkarlıq və ziddiyyət bildirir. in, un, de, dis, non

mis-unederstand, misleading

non- inkarlıq, ziddiyyət ifadə edir-nonsense, nonessential, nonfiction

un, de- unable, unhappy, uncertain, deaccelerate, deaccession, depolarization.

anti, in -ziddiyyət-antiwar, incomprehensible

a- prefiksi qeyri-məhsuldar şəkilçi olmaqla daha çox Latın mənşəli sözlərlə istifadə edilir və inkarlıq, mənasını ifadə edir, “without” söznüsü ilə sinonimlik təşkil edir. Məsələn, asexual (cinsi olmayan), ahistorical (tarixi olmayan).

Bəzi prefisklər isə heç bir qrupa aid edilmir və distinkt mənələrdə istifadə edilirlər. Məsələn, mal-function (nasazlıq), mis-understand (səhv analamaq), mis-

leading (yanılıcı), co-operate (əməkdaşlıq etmək), co-ordiante (əlaqələndirmək), vise-president (vitse-prezident) və s.

Prefiksasiya və suffiksasiya İngilis dilində ayrıca söz düzəltmə qabiliyyətinə malik olsalarda bəzi hallarda həm prefiks həmdəki suffiks əlavə etməklə söz düzədildiyinin şahidi oluruq. Belə hal İngilis dilində suffixation-prefixation (suffiksasiya-prefiksasiya) adlanır.

Prefiks+kök morfem+ suffiks: dis-loyal-ty, re-place-ment

İkidən daha çox prefiks+ kök morfem+suffiks: re-in-carnation

Prefiks+kök morfem+suffiks: un-doubted-ly.

Şəkilçilər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bəzi hallarda isə bir şəkilçi müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, un suffiksi istifadə ediliyi sözlərdən asılı olaraq həm inkarlıq həmdəki müsbət mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, unhappy (bədbəxt) sözündəki un suffiksi inkarlıq mənasını ifadə edir, ancaq unearth (tapmaq) və ya unfasten (açmaq) sözlərindəki un suffiksi unhappy sözündən daha fərqli məna ifadə edir, bu iki sözdə inkarlıqdan daha çox müsbət mənalar hiss olunur. Belə hallarda sözlərin mənasını bilmək üçün ən yaxşı üsul lüğətlərdən istifadə etməkdir, ancaq lüğətlər də nəyə görə affikslərin fərqli sözlərdə fərqli mənalar ifadə etdiyini tam aydın izah etmir, daha yaxşı olardı ki, affikslərin mənaları verilən kitablardan istifadə edək. Yazılanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, söz yaradıcılığında şəkilçilərin rolu əvəz olunmazdır və bütün nitq hissələrinə aid olan sözlərin tərkibində şəkilçilərin istifadə edilməsinə rast gəlirik [2, s.22].

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 790 s.

2. Məmmədov S. İngilis və Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığının nəzəri məsələləri, Filologiya məsələləri, N6, 2019, 2-22 s.

3. Adams V. An Introduction to Modern English Word-Formation. London: Longman, 2001, 100 p.

4. Bizhkenova A.E. Neologisms in Present-day German: Investigation Into. Journal of Fundamental and Applied Science, 2017, 982-996 p.

5. Bauer L. Word-Formation. Encyclopedia of Language and Linguistics, 2006, 632-633 p.

6. Plag I. Word -formation in English, Cambridge University Press, 2002, 4-50p.

7. Ruzaite J. "Studying Word-Formation in English" Vyatus Magnus University, Kaunas, 2012, 41-47p.

Mammadova O.

The role of affixation in English word-formation

(Summary)

Word- formation is crucial term in lexicology. There are several ways of word-formation in English. Affixation is common term in the derivation of new words. As given in the article different types of affixes are used in word-formation process. What is the most important thing in word-formation is types of affixes, their meaning and usage of different words. Suffixes, infixes and prefixes are types of affixes which are attached the words and form various new words. Suffixes and prefixes are classified into different types according to their meaning, usage etc. The vocabulary of the English language is rich in precious words and make way for the usage of them in the all sides of the language.

Мамедова О.

Роль аффиксации в словообразовании английского языка

(Резюме)

Словообразование - важнейший термин в лексикологии. В английском языке есть несколько способов словообразования. Аффиксирование - это общий термин при образовании новых слов. Как указано в статье, в словообразовательном процессе используются разные типы аффиксов. Самое главное в словообразовании - это типы аффиксов, их значение и употребление разных слов. Суффиксы, инфиксы и префиксы - это типы аффиксов, которые присоединяют слова и образуют различные новые слова. Суффиксы и

префиксы подразделяются на различные типы в зависимости от их значения, использования и т. ц. Словарь английского языка богат ценными словами и позволяет использовать их во всех частях языка.

Rəyçi: dos. V.Pənahavova

PAŞAYEVA RƏQSANƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
raksana.9797@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SOMATİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeologiya, semantika, somatizm, komponentlər, leksik məna

Keywords: phraseology, semantics, somatism, components, lexical meaning

Ключевые слова: фразеология, семантика, соматизмы, компоненты, лексическое значение

Dilçiliyin dil qatları fonetik, leksik-semantik, qrammatik sistemlərin hər biri müxtəlif rakurslarda eyni bir vəzifəyə xidmət edir. Hər bir sistem kimi dil sistemi də müəyyən struktura malikdir. Dilin sistemləri sırasında öz mürəkkəbliyinə və tutumuna görə leksik-semantik sistem xüsusi yer tutur [9, s. 45-46].

Leksik-semantik sistemin xarakterik xüsusiyyəti lüğət tərkibinin özəl nisbi müstəqilliyə malik olan funksional yarımsistemlərdən təşkil olunmasından ibarətdir. Lüğət tərkibinin təsnifi (ümumişlək sözlər, fəal və qeyri-fəal sözlər, alınmalar və s.), eləcə də bədən üzvlərinin adları, rəng bildirən sözlər, qohumluq terminləri, ayrı-ayrı nitq hissələrinin semantik qruplar şəklində təqdim olunması kortəbii olaraq leksik-semantik səviyyənin sistemliliyini təsdiq edir.

Azərbaycan dilində leksik-semantik sistemin özülünü leksik vahidlərin semantik münasibətlərinin müxtəlif tipləri - çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik təşkil edir. Sözlərin semantik qruplarının həm ümumi, həm də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bədən üzvlərini ifadə edən sözlər bu semantik qruplarda aktiv iştirak edirlər. Somatizmlərdə ən çox müşahidə olunan leksik-semantik xüsusiyyət onların çoxmənalı olmalarıdır.

Çoxmənalılıq çox zaman əşya, hadisə və proseslərin uyğunluğu, oxşarlığı, assosiasiyası nəticəsində yaranır. Müşahidələr sübut edir ki, bir çox eyni leksik vahidlər illər ərzində çoxmənalılıq qazanmışdır.

Hər bir dilin lüğət fondunda işlənən isimlər semantik dəyişikliyə daha tez məruz qalır, çünki isimlər dilin leksik qatının özəyini təşkil edir. Məlumdur ki, isimlər ən qədim nitq hissələrindəndir. Bu fakt onlarda çoxmənalılıq hadisəsinin geniş şəkildə yaranmasını şərtləndirir. Çoxmənalı sözləri leksik-semantik qruplar üzrə nəzərdən keçirsək, bədən üzvlərinin adını bildirən isimlər üstünlük təşkil edəcəkdir.

Dildə rəngarəng məcazi mənalı birləşmələr əmələ gətirən somatik sözlər aşağıdakılardır: ağız, ayaq, alın, arxa, barmaq, baş, beyin, bel, boğaz, boyun, burun,, qarın, qıç, qol, qoltuq, qulaq, daban, damaq, əl, kəllə, kürək, göz, saç, sifət, sümük, tük, üz, ürək, çənə, çiyin və s.

Bədən üzvlərinin adını bildirən leksemlər nəinki türk dillərində, eləcə də dünyanın əksər dillərində, o cümlədən ingilis dilində də çoxmənalılıq xüsusiyyəti qazanmışdır. Məsələn: mouth, foot, back, finger, head, heart, leg, nose, arm, ear, knee, hair, face, hand, bosom, tongue, eye.

İnsanın fiziki vəziyyəti ilə bağlı olan bu cür leksemlər digər sözlərə nisbətən metaforik mənalarda işlənməyə daha meyillidir. Çoxmənalılığın üstünlük təşkil etdiyi bəzi somatizmləri nəzərdən keçirək:

Ayaq [2, s. 171]:

Ayaq insan bədənində dayaq funksiyasını yerinə yetirir və bundan törəmə mənə olan “stolun ayağı” söz birləşməsindəki ayaq sözü masanı dik saxlayan bir hissə,

dayaqdır. Yaxud dilimizdə çayın ayağı birləşməsi vardır ki, bu da insan ayağından törəmədir. İnsanda ən sonuncu hissə ayaqdırsa, çayın da sonu onun ayağıdır.

1. İnsan və heyvanın yeriməsinə xidmət edən bədən üzvü. Balaca ayaq. Qarın üstündə heyvan ayağının izi var. Ayaq barmaqları.

2. Bir sıra əşyaların ayağa oxşayan, yerə dirənən hissəsi, dayağı, dirəyi.

İngilis dilində isə Foot:

1. The part of the body at the bottom of the leg on which a person or animal stands: He felt pain on his feet.

2. A unit of measurement: The soldiers were standing a few feet away.

3. The bottom or lower end of a space or object: Kate was standing at the foot of his bed. etc.

Baş [2, s. 228-229]:

Azərbaycan və ingilis dillərində baş sözü də çoxmənalı vahidlər sırasına daxildir. Bu semantik çalarlıqlar, ümumi şəkildə, böyüklük, yüksəklik, irəlidə olmaq və s. müvafiq oxşarlıqlarla ifadə edilir. Məsələn:

1. İnsan//heyvan bədəninin kəllə və sifətdən ibarət olan yuxarı hissəsi. Məs.: Baş bədənə tacıdır, gözlər onun daş- qaş (Atalar sözü).

2. Bir şeyin ən yuxarı hissəsi, tərəsi, zirvəsi, üstü. Məs.: Tərən kimi gözlərini zillədi; Dağ başından evin səmtin bəllədi.

3. Bir şeyin başlandığı yer, başlanğıc. Məs.: çayın başı, arxın başı, yaz başı və s.

4. Yuxarı tərəf, hörmətli yer. Məs.: məclisin başı və s.

5. Ailə üzvü, nəfər, adam mənasında. Məs.: Beş baş ailəm var.

İngilis dilində isə head sözü:

1. Put this hat on to keep your head warm.

2. A measure of length or height equal to the size of a head: Their horse won by a head.

3. The mind and mental abilities: He has a god head for figures (=She is very good at calculating numbers).

4. Someone in charge of a leading an organization, group, etc.: The head of the History department was renowned scientist.

5. The top part or beginning of something: Diana, the guest of honour, sat at the head of the table etc.

Baş somatizminin ilkin mənası hər iki dildə insan bədəninin ən yuxarı, əvvəl gələn hissəsi, başlangıçdır. Aydınır ki, sonrakı bütün mənalar baş somatizmindən törəmişdir. “Ağacın başı”, “dağın başı”, “yaz başı” dedikdə ya bir şeyin ən hündürü, ya da əvvəli nəzərdə tutulur. Hətta “yuxarı baş” ifadəsi də insan başının sonrakı törəmə, məcazi mənasıdır. Yuxarı baş həmişə hörmətli, dəyərlı şəxslər üçün ayrılır. İnsana da dəyəri onun başına görə verirlər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, baş təyin olanda məhz əsas böyük mənalarında işlənir: baş küçə, baş idarə.

Dil [2, s. 624-627]:

1. İnsan və onurğalı heyvanların ağız boşluğunda olub, qıdanın çeynənilib udulmasına kömək edən və onun dadını bildirən, insanda isə, əlavə olaraq, danışq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən orqan.

2. İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olub, onların bir-birilərini başa düşmələrinə və bir-birləri ilə fikir mübadiləsi etmələrinə imkan verən səs, söz və qrammatik vasitələr sistemi: azərbaycan dili, rus dili, qədim dillər və s.

3. Danışma, onun tərzi: şirin dil, kinayəli dil.

Tongue:

1. The large, soft piece of flesh in the mouth that you can move, and is used for tasting, speaking, etc.: He burned his tongue on some hot tea last night.

2. The tongue of an animal, used as food: The horse rasped his hand with his tongue.

3. A language: He attempted to learn a few foreign tongue etc.

Dil ünsiyyət vasitəsidir, yəni danışığa xidmət edən bədən üzvüdür. İnsanlar dil vasitəsilə bir-birləri ilə ünsiyyət yaradırlar. Həmçinin “quş dili”, “qarğa dili” dedikdə də ağızlarındakı ət parçası deyil, onların arasındakı ünsiyyət forması nəzərdə tutulur.

Danışma tərzü kimi işlənen – şirin dil söz birləşməsi nitqin xoşagəlimli və nəzakətliyini ifadə edir.

Əl [3, s. 83-87]:

1. Qolun biləkdən dırnaqlara qədər olan hissəsi. Məsələn, Tək əldən səs çıxmaz.
(Atalar sözü)

2. Bəzi heyvanların qabaq ayaqları.

3. İştirak, əlaqə: Başqasının əli ilə iş görmək.

4. Növbə, sıra: əl kimdə isə oynasın.

5. Tərəf, yan.: sol əldəki mağazaya getdim.

Hand:

1. The part of the body at the end of the arm: You must hold his hand when you cross the road.

2. One of the long, thin pieces that point to the numbers on a clock or watch:

3. A game of cards, or the set of cards that a player has in a game: Who wanted to play a hand of poker?

4. A person's handwriting

5. Help with doing something that needs a lot of effort: Could you lend me a hand with (=help me to move) the table, please?

Sözlərin leksik-semantik qrupları arasında sinonimlik xüsusi yer tutur. Ən zəngin söz qruplarından olan sinonimlər dilin müxtəlif səviyyələrində özlərini göstərirlər. Məlumdur ki, sinonimlik təkcə sözləri əhatə etmir, idiomatik ifadələr də bir-birinin və ya sözlərin sinonimi olur. Dildə leksik sinonimlərlə yanaşı, qrammatik sinonimlik də mövcuddur. Leksik-qrammatik sinonimlik dildə ümumi sinonimlik sahəsi yaradır ki, bunun da əsasını leksik sinonimlik təşkil edir.

Bədən üzvlərinə bağlı sözlərin sinonimlərlə ifadəsində bir sıra fərqli cəhətlər vardır. Somatizmlərin heç də hər birinin mütləq sinonimi yoxdur. Onlar hansısa üslubi məqamda və ya semantik cəhətdən bir-birini əvəz edə bilirlər:

Əl-qol; əl-qolunu yığmaq - məhdudlaşdırmaq, əl-qol atmaq – hirsələnmək; yardım istəmək.

Göz-qaş; İşarətlə, qaş-göz ilə anlaya.

Ürək – könül - qəlb;

Somatik sinonimlərə daha geniş şəkildə frazeoloji birləşmələrin tərkibində rast gəlirik. Somatik frazeoloji sinonimlər semantik kateqoriya olub, danışıq dilini zənginləşdirir, dili incələşdirir, mənanı qüvvətləndirir, dildə emosiya yaradır, fikri ifadə etmək üçün onu aydınlaşdırıb, dəqiqləşdirir və s. Məsələn, gözünü sıxmaq, göz yaşı tökmək // göz yaşı axıtmaq - ağlamaq; ürəyi getmək // bihuş olmaq; qulaq asmaq // qulaq vermək; üz qoymaq // yola düzəlmək // daban almaq; ayaq basmaq // ayaq qoymaq // qədəm basmaq; başına çəkmək // boğazını islatmaq // boğazını yaşlamaq; qol çəkmək // qol qoymaq- imza atmaq və s. kimi somatik frazeoloji birləşmələr sinonimlik yaradaraq dilimizi zənginləşdirir.

Yuxarıda qeyd olunan sinonim cütlüklərin işlənmə dairəsi ədəbi dilə nisbətən danışıq dilində daha işləkdir. Somatik vahidlər istər sərbəst halda, istərsə də frazeoloji birləşmə daxilində semantik cəhətdən bir-birlərini əvəz edə bilirlər. Prof. N.Vəliyeva da semantik aspekt baxımından dilin leksik tərkibinin zənginləşməsində somatizmlərin rolunu qeyd etmiş, onların sistemli təşkili, somatik komponentli ifadələrin nitqdə işlənməsi məsələsini xüsusi olaraq vurğulamışdır: “Məlumdur ki, ingilis dili frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də saysız-hesabsız somatik tərkibli vahidlər vardır. İstər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatda fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı, emosional ifadəsi üçün somatik ifadələr mühüm rol oynayır və bu ifadələrin çoxu şifahi ədəbiyyatın əsas janrları hesab olunan atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: “A clean hand wants no washing” (“Təmiz adama zaval yoxdur”) atalar sözündəki “a clean hand” təmiz əl, pis iş görməyən adam mənasında işlənərək somatik ifadə yaratmışdır” (Bax: 7, s. 55).

Azərbaycan və İngilis dillərində işlənən somatik frazeologizmlərin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq üçün tipoloji müqayisə önəm təşkil edir. Belə ki, tipoloji müqayisə zamanı ortalığa çıxan tərcümə problemlərinin həlli üçün kontekstdəki mənanı dəqiqliklə vermək baxımından ekvivalentlilik xüsusiyyəti ön planda duran

məsələlərdəndir. Məsələn, İngilis dilində işlənən “bitter tongue”, Azərbaycan dilində işlənən “acı dil” frazeoloji birləşməsinin ekvivalentidir. Hər iki dildə bu birləşmə “acı dil” mənasını ifadə etsə də, bu somatik ifadə İngilis dilində “ilan kimi sancan”, Azərbaycan dilində isə “zəhər tuluğu” mənasında işlənir.

Leksik-semantik kateqoriyalardan olan omonimlik polisemiya ilə sıx bağlı olan dil təzahürüdür. Omonimlərin yaranma prosesi dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində çox böyük rol oynamışdır. Müqayisə olunan dillərdə də eyni səs tərkibinə malik olub, ayrı-ayrı mənalar bildirən sözlər çox rəngarəngdir.

Omonimlər leksik, morfoloji, fonetik üsullarla yaranır və bunların bir qismi çoxmənalı sözlərlə sərhəd təşkil edir. Bir-birindən fərqlənən bu iki semantik hadisə ünsürlərini müəyyənləşdirmək üçün istər omonimlərin, istərsə də çoxmənalı sözlərin mənə əlaqələri nəzərə alınmalıdır. Həm çoxmənalı sözlər, həm də omonimlər eyni səs tərkibinə malik olub, müxtəlif mənalar ifadə edir. Hər iki dildə çoxmənalılıq hadisəsi zamanı hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalar, əsasən, bir məfhum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif mənə çalarlıqları ilə ifadə edir. Məsələn, göz sözü həm adamın gözünü, həm də dolab, masa və sairənin içindəki hissələri bildirir; omonim olan sözlər isə iki və daha çox, bəzən məntiqə yaxın, bəzənsə heç bir yaxınlığı olmayan müxtəlif məfhumları ifadə edir.

Omonimlərin yaranmasında bədən üzvlərini ifadə edən sözlər də çoxluq təşkil edir. Bu isə özünü müxtəlif vəziyyətlərdə göstərir [10, s. 143].

Azərbaycan dilində: dil – ağızda olan ət parçası, dil – insanlara məxsus danışmaq hadisəsi, qol – bədənə çiyindən dırnaqlara qədər uzanan hissəsi; qol – imza, bel – orqan; bel – alət, boğaz – baş ilə bədəni birləşdirən hissə; boğaz – dənizləri birləşdirən dar keçid, aşıq – sümük; aşıq – el sənətkarı; şeir növü və s.

İngilis dilində: hand - əl, saat əqrəbi, waist - bel, gəmi ilə göyərtə arasında yer, nail - dırnaq, mışmar, mış, cheek - yanaq, dikbaşlıq, mouth - ağız, mənəb, arm - qol, silah və s.

Azərbaycan və ingilis dilində antonimlər də mühüm yer tutur. Antonimlər həm insanın həyat və məişətində, həm də təbiətdə baş verən təzadlı hadisələri bildirən

əvəzedilməz leksik-semantik söz qruplarındanadır. Bədən üzvlərini ifadə edən sözlərin özlərinin antonimləri yoxdur. Antonimlik burada özünü semantik cəhətdən göstərir, yəni sözlərin mənə cəhətdən işlənmə yerindən, şəraitindən asılı olaraq meydana çıxır. Məsələn, əl - ayaq, ayaq - baş, baş - ayaq, əl - qol.

Leksik-semantik söz qruplarının hər biri üslubi vasitə rolunu oynayır, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fəal iştirak edir. Somatizmlərin bu leksik-semantik söz qruplarının tərkibində işlənməsi halları həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində kifayət qədər geniş yayılmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2015, 156 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə. I c. Bakı: Şərq Qərb, 2006, 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə. II c. Bakı: Şərq Qərb, 2006, 792 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə. III c. Bakı: “Şərq Qərb”, 2006, 672 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cilddə. IV c. Bakı: Şərq Qərb, 2006, 712 s.
6. Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı: Şərq Qərb, 2007, 192 s.
7. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri, Bakı: Nurlan, 2009, 192 s.
8. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2011, 347 s.
9. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı: Xəzər, 2006, 372 s..
10. Müasir Azərbaycan dili. III cilddə (II cild). Bakı: Elm, 1980. 510 s.

Pashayeva R.

Lexical-semantic features of somatisms in the Azerbaijani and English languages (Summary)

Somatic phraseology plays a crucial role in the formation of the vocabulary of the language. Somatisms are the oldest lexical layer of the language. With the help of

phraseological units such as: synonymy, homonymy antonymy as well as polysemy the speech becomes more rich and saturated.

Пашаева Р.

**Лексико-семантические особенности соматизмов в азербайджанском и
английском языках**

(Резюме)

Соматическая фразеология играет важную роль в формировании словарного запаса языка. Соматизмы древнейший лексический пласт языка. С помощью таких фразеологических единицы как синонимия, омонимия, антонимия и полисемия речь становится более богатым и насыщенным.

Rəyçi: f.f.d., b/m. G.Məhərrəmova

QASIMOVA GÜNEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
gnlgsmv97@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ FRANSIZ ALINMA SÖZLƏRİN NÖVLƏRİ

Açar sözlər: fransız alınma sözlərin sahələri, fransız alınma sözlərin tarixi, fransız dilindən alınan frazeologizmlər, sinonimlər, mədəni alınmalar, diaxronik və sinxronik aspekt

Key words: the fields of French loan words, the history of French loan words, phraseological borrowings from French, synonyms, cultural borrowings, diachronic and synchronic approach

Ключевые слова: сферы французских заимствований, история французских заимствований, фразеологизм французского языка, синонимы, культурные заимствования, синхронный и диахронический аспекты

Fransız dilindən alınan sözlərin böyük faizini mədəniyyət, din, qanunvericilik, dövlət idarəçiliyi, feodal titulları, hərbi terminlər, aşbazlıq və s. sahələrlə bağlı normanların gətirdiyi və ingilislərə məlum olmayan yeni anlayışları ifadə edən sözlər təşkil edir.

Beləliklə, fransız dilindən alınan sözlər aşağıdakı sahələri əhatə edir: qanunvericilik: attorney - vəkil, country - ölkə, court - məhkəmə, crime - cinayət, defendant - müttəhim, evidence - şahidlik ifadəsi, government -hökumət, jail (& prison) - həbsxana, jidge - hakim, noble - alicənab, parliament - parlament, revenue - gəlir, state - dövlət, tax - vergi, verdict - hökm və s. [5, s.109].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, bəzi alınma söz istifadəçiləri ya sözün aid olduğu əsas dildə danışa bilirlər ya da bu sözlərin başqa dilə necə uyğunlaşdırmalı olduqlarını bilirlər. Alınma sözlərə əsasən ikinci dili danışarkən, fikri daha aydın ifadə etmək məqsədilə lazımi sözü işlətməyə gərək olduqda daha çox müraciət olunur. Bir çox hallarda istifadəçilər iki dil istifadəçisi olur və bu zaman natiqlər sözün ana dildə olduğu kimi və ya ona oxşar şəkildə tələffüz edə bilirlər.

Zamanla alınma sözlərin istifadəsi o qədər genişlənir və yayılır ki, hətta bu sözlərin hansı dilə mənsub olduğu haqqında heç bir məlumatı olmayan və həmin dildə danışa bilməyən insanlar da sözləri çox tez mənimsəyə bilir. Mədəniyyətlərarası əlaqə və ünsiyyətin ən gözəçarpan nəticəsi hər dilin lüğətinə daxil olan alınma sözlərin sırasında özünü göstərir. Təbii ki, hər iki əlaqə forması son əlli ildə daha geniş yayılmışdır.

Bildiyimiz kimi linqvistikada alınma sözlər istifadə edilməsi üçün bir dildən digər bir dilə keçən sözlərə deyilir. Bu mənada David Crystal isə öz araşdırmalarında ingilis dilini “unstable borrower” (qeyri stabil alıcı) kimi təsvir etmişdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, İngilis dili öz leksikonunu dünyanın 84 dilindən alınan sözlər (25 faiz nisbətillə Fransız dili əsas donor dil sayılır) sayəsində genişləndirib və inkişaf etdirmişdir. Digər təsir edici dillər Yapon, İspan, Afrika dilləri, Alman və Yunan dilləridir. Ümumiyyətlə isə başqa dillərin ingilis dilinə təsirinin bir çox səbəbləri

vardır ki, bunlardan da əsası ticarət əlaqələri və kolonyaların işğalı ilə əlaqəlidir [3, s. 178].

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bəziləri qədim fransız dilindən götürülmüşdür. Məsələn: to cry havoc-dağıtmaq, güclü zərbə endirmək; to curry favour with somebody -yaltaqlanmaq, qılığa girmək; a bird in the hand is worth two in the bush-soğan olsun, nağd olsun; look not a gift horse in the month -bəy verən atın dişinə baxmazlar. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində fransız dilindən alınan frazeologizmlərin sayı o qədər də çox deyil [3, s. 123].

Normanların istilasından sonra fransız dili ingilis dilinin lüğət tərkibinə böyük təsir göstərdi. Orta ingilis dili dövründə fransız dilindən alınmış sözlərin miqdarı ondan əvvəl və ya sonrakı dövrdə digər dillərdən alınmış sözlərdən müqayisə olunmaz dərəcədə çoxdur. Nəticə etibarlı ilə ingilis dilinin lüğət tərkibində german mənşəli sözlərin sayı kəskin şəkildə azaldı və onlar fransız mənşəli leksik təbəqə ilə əvəzləndi. Hazırda ingilis dilinin lüğət tərkibinin yarısını fransız mənşəli alınma təbəqə təşkil edir ki, bu da norman təsirinin olduqca böyük olduğunu nəticəsidir.

Fransız sözləri İngilis dilinin müxtəlif sahələrində ifadə etdiyi mənaya görə qruplaşdırılır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Hökumət, dövlət, feodal, rütbə və s. kimi sahələri əhatə edənlər: govern, government, administer, crown, state, empire, royal, majesty, tax, treasurer, noble, prince, princess, peasant, servant, slave, people, nation, parliament, count, countess, duke, council və s.

2. Hərbi terminlər: army, navy, battle, victory, enemy, peace, arms, spy, combat, defence, guard, mail, defeat, castle, tower, war, soldier, banner, brigade, battalion, cavalry, infantry və s.

3. Hüquqi terminlər: to sentence, judge, justice, to condemn, to acquit, to accuse, to advocate, jury, verdict və s.

4. Maliyyə: treasure, wage, poverty və s.

5. Əxlaqi: gentle, patience, courage, mercy, pity və s.

6. Dinlə bağlı sözlər: service, sermon, to pray, virtue, saint və s.

7. Fransız həyatının dəbdəbəsini əks etdirən sözlər: nobility, pleasure, leisure, delight və s.

8. İncəsənət, tibb, bilik sahəsi ilə əlaqədar sözlər: colour, picture, ornament, image, nobility, painting, sculpture, music, beauty, cathedral, palace, mansion, fashion, luxury, chamber, ceiling, column, poet, prose, romance, paper, pen, volume, chapter, study, grammar, geometry, gender, physician, pain, pulse, poison və s.

9. Geyim və zinyət əşyaları ilə bağlı olan sözlər: topaz, emerald, ruby, pearl, gown, garment, coat, petticoat, robe, embroidery, button, satin, fur, sable, jewel, ornament, broach, garnet, diamond, lace və s.

10. Qida və bişirmə ilə əlaqədar sözlər: lunch, dinner, appetite, roast, stew və s.

11. Bəzi yemək və qidaların adı: feast, appetite, tart, sole, sturgeon, sardine, beef, veal, mutton, bacon, toast, cream, sugar, salad, raisin, jelly, spice və s.

Qədim ingilis dilində qorxu mənasında stench sözü işlənmişdir. Orta ingilis dili dövründə onu naməlum mənşəli smell sözü əvəz etmişdir. Eyni zamanda ingilis dilində fransız mənşəli “aroma”, “odour” və “scent” sözləri də daxil olmuşdur. Hazırda “smell” sinonimik tərkibin aparıcı üzvüdür, digər üzvlər isə müəyyən müsbət və mənfi assosiasiyalarla bağlı olaraq işlənir. Məsələn, “stench” pis qoxu mənasındadır. Sinonimik tərkibinin ingilis mənşəli üzvləri çox zaman konkretidir. Onların sinonimik fransız cütləri isə nisbətən mücərrəd xarakter daşıyır: freedom-liberty, friendship-amity, happiness-felicity, depth-profundity, love-charity. Bir çox hallarda alınma fransız sözü doğma sözü az işlək sinonimə çevirmişdir: beautiful-fair; valley-dale; divide-cleave; tremble-quake; joyous-blithe; forestry-voordcraft; mirror-looking-glass.

Bəzi sinonimlərin üç dildə-ingilis, fransız, latın dillərində olduğunu görürük ki, bunu misalların köməyi ilə göstərmək olar. Beləliklə, ingilis dilində leksik sinonimliyin inkişafında fransız dilinin təsiri böyük rol oynamışdır və nəticə ehtibarını ilə ingilis dilində üslubi baxımdan fərqlənən geniş ingilis-fransız sinonimliyi meydana çıxmışdır. Bu üslubi çalarların dildə kommunikativ önəm daşması zəngin

ifadə xüsusiyyətlərinə malik olması həmin bəhsin tədqiqinin aktuallığını qoruyub saxlayır.

Mədəni alınmalar termini mədəniyyətlə bağlı yeniliklər haqqında bizi məlumatlandırır. Əgər biz ingilis dilində olan bütün alınmaların siyahısını nəzərdən keçirmiş olsaq və onları mənasına görə qruplara ayırmış olsaq İngiltərənin bir çox millətlərlə olan münasibətləri haqqında dəyərli məlumat əldə etmiş olarıq. Məsələn, İtalyan dilindən keçən spaqetti sözü həmin dilin mədəniyyətinin göstəricisidir. Mədəniyyətlə əlaqəli alınma sözlər bizə bir millətin digərinə nə öyrətdiyini göstərir. Məsələn, son dövrlərdə fransız dilindən ingilis dilinə keçən alınma sözlər əsasən qadın paltarlarını, kosmetikanı və təmtəraqlı həyatı əks etdirir.

Bir dilin müəyyən xüsusiyyətlərinin başqa bir dildə birləşməsinə təmin edən alınma sözlər tədqiqatçılar tərəfindən diaxronik və sinxronik aspektdə öyrənilir. Tarixi inkişafa və dillərin genetik təsnifatına yönələn diakronik tədqiqatın əsas məqsədi alınma sözləri doğma sözlərdən fərqləndirməkdir. Dil dəyişikliyi üçün leksik və struktur alınmaların rolunun əhəmiyyəti yalnız son zamanlarda tanınmışdır. Tomson və Kofmanın təmasla bağlı dəyişikliyə dair kitabının yayımlanmasına qədər, tarixi dilçilər dil dəyişikliyinə daxili səbəblərini vurğulayırdılar [6, s.76].

Ehtiyatların və vərdişlərin yayılması etnologistlər tərəfindən araşdırılır və onu mədəni yayılma adlandırırlar. Məsələn: İngilis dilində və ya fransız dilində danışan bir insan hər iki dili bilib bilməməsindən asılı olmayaraq qeyri-ixtiyari şəkildə fransız dilindən keçən rouge [ru: j], garaj [gara: j] və s. sözləri fransız dilinə məxsus tələffüzlə öz soydaşlarına təqdim edəcək. Bu halda o sözü təqdim edən insan özü də bu sözlərin xarici formasını əvvəllər də öz ana dilində eşidib-eşitmədiyinə əmin ola bilməyə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Anttila. An Introduction to Historical and Comparative Linguistics, New York, 2002, 340 p.
2. Bloomfield L. Language as a Human Problem, New York, 2004, 345 p.

3. Finkenstaedt, Thomas; Dieter Wolff Ordered profusion; studies in dictionaries and the English lexicon. C. Winter. 1973, 289 p.

4. О.Б.Шахрай Греческие элементы в лексике английского языка Ленинград, 1963, 234 с.

5. Veliyeva Nigar. The Structural-semantic features of the word combinations in the modern English language.2001, 317 p.

6. Veliyeva Nigar. Some aspects and peculiarties of intelcultural communication in the process of globalization.Begrade 2013, 216 p.

Gasimova G.

Types of French loan words in English

(Summary)

This article deals with types of French borrowings in English. These include the fields of French loan words. The article also investigates the phraseological borrowings from French and cultural borrowings. In addition, the article provides a detailed explanation of the usage of French borrowings.

ГАСЫМОВА Г.

Типы французских заимствованных слов в английском языке

(Резюме)

В этой статье рассматриваются виды французских заимствований в английском языке. К ним относятся поля французских заимствованных слов. В статье также исследуются фразеологизмы, заимствованные из французского языка, и культурные заимствования. Кроме того, в статье дается подробное объяснение использования французских заимствований.

Rəyçi: f.f.d. S.Həsənova

TƏHMƏZLİ NURANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

tehmezli.nurane@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İŞLƏNMƏSİNDƏ FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏR

Açar sözlər: söz birləşməsi, ismi birləşmə, söz, cümlə, sintaksis, sintaktik əlaqə

Key words: word combination (phrase), noun phrase, word, sentence, syntax, syntactic relation

Ключевые слова: словосочетание (фраза), комбинация имен, слово, предложение, синтаксис, синтаксическое отношение

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilinin də söz birləşmələri və cümlələrdən bəhs edən bölməsi sintaksis adlanır. Sintaksis sözü yunan sözü olub, "birlikdə" və "tərtibat" mənasını verən iki sözdən əmələ gəlmişdir. İngilis dili də daxil olmaqla hər dilin sintaksisinə dair mübahisəli problemlərdən biri onun mövzudur, yəni sintaksis adı altında nəyin öyrənmək lazım olması məsələsidir.

Hər şeydən əvvəl, Latın Qrammatikasının təsiri altında köhnə ingilis dilində sintaksisin yalnız söz qruplarının, onların quruluşunun və elementləri arasındakı münasibətlərin öyrənilməsi ilə əlaqəli olduğunu xatırlatmaq lazımdır. Lakin sonralar qrammatiklər sintaksis mövzusu ilə bağlı araşdırmalar aparmağa başladılar və bu mövzuda fərqli fikirlər irəli sürdülər.

Bəzi alimlərə görə sintaksis yalnız cümləni bütün xüsusiyyətləri ilə araşdırmalıdır. Məsələn, James Greenwood bildirir ki, sintaksis, qrammatikanın cümlədəki sözlərin düzgün yerləşdirilməsi və birləşməsindən bəhs edən bir hissəsidir. Eyni fikir B.S.Xaimoviç və B.İ.Rogovskaya tərəfindən də dəstəklənir. Belə ki, onların fikrinə görə, sintaksis cümlənin quruluşu, təsnifatı və cümlədəki elementlərin birləşmə qabiliyyəti ilə məşğul olur. Ancaq günümüzdə əksər qrammatiklər sintaksisin cümlə ilə yanaşı söz birləşməsini də öyrənməli olduğunu düşünürlər. [3, s. 205]

Beləliklə, əksər qrammatika kitablarında sintaksisin belə tərifinə rast gəlirik: Sintaksis, qrammatikanın söz birləşmələri və cümlələrindən bəhs edən hissəsidir. Beləliklə, “Sintaksis” adı altında iki əsas sintaktik vahidi müzakirə edilir: söz birləşməsi və cümlə.

Söz birləşmələri sintaksis, leksikologiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır. Bu birləşmələrin forma və xüsusiyyətləri onları əmələ gətirən sözlərin xarakterindən asılı olur. Söz birləşmələri söz yaradıcılığında fəal iştirak edərək bir sıra yeni söz və ifadələr üçün baza rolunu oynayır.

Söz birləşmələrinin tədqiqi əsasən rus dilçiliyində vüsət almışdır. Amma Avropa dilçilik tarixində və azərbaycanlı dilçilərin bu sahədə maraqlı tədqiqatları olmuş, bu sintaktik vahid müxtəlif aspektlərdən tədqiqatlara cəlb edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində ifadə və ya söz birləşməsi nəzəriyyəsi 18-ci əsrə qədər gedən uzun bir ənənəyə malikdir. Bu ənənəyə görə “söz birləşməsi” termini yalnız bir qrammatik vahid təşkil edən ən azı iki şərti sözdən ibarət olan söz qruplarına tətbiq edilə bilər, məsələn: “uzun məktub, ağıllı oğlanlar, böyük ev”.

İngilis və Amerika dil ədəbiyyatı araşdırmalarından məlum olur ki, qərb alimləri də söz birləşməsi və ya ifadə problemi ilə məşğul olmuşlar, lakin, bu anlayış Azərbaycan dilçiliyində qəbul edilmiş anlayışdan fərqlənir. Qərb alimlərinə görə, iki və ya daha çox sözün hər birləşməsi söz birləşməsi deyilən bir vahid təşkil edir. [3, s.204]

Beləliklə, qərb qrammatikləri iki növ söz qrupu arasında heç bir fərq görmürlər, məsələn: “wise men” və “to the house”. Bəzi rus qrammatiklərinin bu problemlə bağlı qərb qrammatikləri ilə eyni fikirdə olduqlarını qeyd etmək lazımdır, məsələn, B.A.Ilyish söz birləşməsinin tərfi haqqında danışarkən yazır: “Biz bir qrammatik vahid olan iki və ya daha çox sözün hər birləşməsini söz birləşməsi kimi qəbul edə bilərik. Bu söz birləşməsinin tərkib hissələri hər hansı bir nitq hissəsinə aid ola bilər.” [3, s. 204]

Sözsüz ki, Azərbaycan dilçiliyində artıq qəliblənmiş bu anlayışın izahı daha məqbuldur, yəni bir söz birləşməsi ən azı iki şərti sözdən ibarət olmalıdır. Buna görə,

yalnız fellərin analitik formaları deyil, həm də “ön söz + isim” və ya “əvəzlik, artıqlı + isim” və s. birləşmələri də söz birləşməsi hesab edilə bilməz. Söz birləşməsi ilə bağlı digər mübahisəli bir problem predikativ birləşmənin söz birləşməsi əmələ gətirib gətirməməsidir.

İngilis dilində söz birləşmələrinin yeddi növü var: mütləq söz birləşməsi, appostiv söz birləşməsi, ismi söz birləşməsi, məsdər söz birləşməsi, feili bağlama söz birləşməsi, feili sifət söz birləşməsi və sözünü birləşməsi [3, s.207]. Azərbaycan dilində isə söz birləşmələrinin iki böyük qrupu ayırd edilir: ismi birləşmələr və feili birləşmələr. Feili birləşmələrin növü kimi feili sifət, feili bağlama və məsdər birləşmələri verilir. Bəzi mənbələrdə bu birləşmələrə zərf birləşmələri də əlavə olunur.

Söz birləşmələrinin ən böyük kateqoriyalarından biri isə ismi birləşmədir ki, bu məsələ də araşdırılması vacib məqamlardan biridir. Ona görə də dilçilikdə ismi birləşmələrinin mahiyyəti, yaranma yolları, növləri, başqa dil vahidlərinə, xüsusən sözə və cümləyə münasibəti və inkişaf xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Məhz bu cəhətinə görə müasir İngilis və Azərbaycan dillərində ismi birləşmələrin araşdırılması müxtəlif sistemli dillərdə ismi birləşmələrin struktur və semantik xüsusiyyətlərinin, onların daxili quruluşunun, tərkib modellərinin tədqiqi, problemin nəzəri və praktiki baxımından həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də ismi birləşmə ən azı iki şərti nitq hissəsindən ibarət olan dil vahididir. Məsələn, a difficult problem, playing children, three cats və s. İngilis dilində ismi birləşmənin müxtəlif yazıçılar, tədqiqatçılar və alimlər tərəfindən verilmiş izahlarına nəzər yetirək.

Newsan və digərləri ismi birləşməni orijinal cümlədəki uyğun isimlərin funksional ekvivalenti olan vahid bir forma əmələ gətirmək üçün bir araya gələn söz qrupları kimi izah edir [2, s.60].

Digər tərəfdən Dixon, ismi birləşmələri əvəzləndirən (məsələn, she) və ya xüsusi bir isimdən (məsələn, Shirley) ibarət olan və ya ümumi bir isimdən (məsələn, mountain, boy) ibarət olan bir ifadə olaraq təyin edir. [1, s. 26]

Müasir ingilis dilində ismi birləşmələr quruluşuna və əsas sözüə görə təsnif edilə bilər. Müasir ingilis dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi quruluşuna görə ismi birləşmələr sadə (genişləndirilməmiş) və mürəkkəb (genişləndirilmiş) ola bilər. Genişləndirilməmiş – sadə ismi birləşmələr yalnız iki sözün birləşməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, beautiful mountains, nice days, crying child və s.

Əgər ismi birləşmələr iki sözdən artıq sözün birləşməsi nəticəsində yaranarsa, bu zaman belə ismi birləşmələr genişləndirilmiş – mürəkkəb ismi birləşmələr adlandırılır. Məsələn, a nine-foot-tall basketball player, a man waiting for you, a territory occupied by the enemy's army və s.

Bu iki dildəki söz birləşmələri arasındakı fərqlərdən biri ismi birləşmələrin təsnifatındadır. Belə ki, Azərbaycan dilində ismi birləşmələr birinci növ, ikinci növ və üçüncü növ təyini söz birləşmələri olmaqla üç qrupda təsnif olunur. Məsələn, birinci növ təyini söz birləşməsi – qızıl saat, gözəl qız; ikinci növ təyini söz birləşməsi – üzüm tənəyi, fil diş; üçüncü növ təyini söz birləşməsi – anamın laylası, mənim dilim. Lakin ingilis dilində belə təsnifat mövcud deyil. [4, s. 126]

Başqa bir fərq ismi birləşmələrdə əsas və asılı tərəfin mövqeyində müşahidə olunur. İngilis dilində ismi birləşmələrə nəzər saldıqda əsas və asılı tərəfin yerlərinin dəyişə biləcəyini müşahidə etmək olar. Məsələn, beautiful park, five books birləşmələrində birinci əsas, daha sonra asılı tərəf işlənmişdir. A man alive, something interesting birləşmələrində isə birinci asılı, daha sonra əsas tərəf işlənmişdir. Lakin Azərbaycan dilində hər zaman birinci asılı, ikinci əsas tərəf işlənir. Məsələn, ağıllı oğlan, maraqlı film, əyləncəli gün və s. [4, s.126]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bir ismi birləşmə ən azı iki şərti nitq hissəsini ehtiva etməlidir, digər tərəfdən bir ismi birləşmə məntiqi və qrammatik tabeliyə əsaslanmalıdır. Bu o deməkdir ki, ismi söz birləşməsi ilə ifadə olunan məna reallığa

zidd olmamalı və müəyyən qrammatik qaydalara riayət etməlidir. Başqa sözlə, hər vəziyyətdə ismi söz birləşməsinin komponentləri arasında qrammatik əlaqə olmalıdır.

Müasir ingilis dilində söz birləşmələrinin komponentləri arasında bir sıra sintaktik əlaqələr mövcuddur. Bu sintaktik əlaqələr bunlardır: uzlaşma əlaqəsi (agreement), idarə əlaqəsi (government), yanaşma əlaqəsi (adjoining) və əlavə əlaqəsi (enclosure).

Azərbaycan dilində bu sintaktik əlaqələr üç yerə ayrılır: yanaşma əlaqəsi, idarə əlaqəsi və uzlaşma əlaqəsi.

Növbəti fərq, ifadələrin tərkib hissələrini birləşdirən sintaktik əlaqədə müşahidə olunur. İngilis dilində ismi söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı əsas sintaktik əlaqə yanaşma əlaqəsidir, əksər hallarda ingilis sözləri əsas sözlə uzlaşma əlaqəsi olmadan və ya əsas söz tərəfindən idarə olunmadan yan yana durur. Digər sintaktik əlaqələr olan uzlaşma və idarə əlaqəsi ingilis dilində çox da mühüm hesab olunmur. Müasir Azərbaycan dilində də ismi söz birləşmələri arasında yanaşma əlaqəsi mühüm olsa da, bəzi hallarda, xüsusən də üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzlaşma əlaqəsinə daha çox rast gəlinir. Məsələn, mənim kitabım, onun atası, onun qardaşları və s. [4, s. 126]

Sonuncu nümunədə (onun qardaşları) görürük ki, əsas tərəf təkdə, asılı tərəf cəmdə işlənib. Müasir ingilis dilində ismi söz birləşmələrinin komponentləri arasında belə əlaqə müşahidə edilmir. İngilis dilində uzlaşma əlaqəsi yalnız “say+isim” və ya “işarə əvəzliyi+isim” formasında olan ismi söz birləşmələrində olur və bu zaman həm əsas, həm də asılı tərəf hər ikisi ya təkdə olur, ya da cəmdə. Məsələn, a book – three books, that boy – those boys. [4, s. 127]

İngilis və Azərbaycan dillərində ismi söz birləşmələri arasındakı bütün bu fərqlərlə yanaşı, həmçinin bir sıra oxşarlıqlar da mövcuddur.

1) Hər iki dilin söz birləşmələri və cümlələrdən bəhs edən bölməsi sintaksis adlanır.

2) Hər iki dildə də ismi söz birləşmələri arasında eyni sintaktik əlaqələr müşahidə olunur:

a) Təyin əlaqəsi: nice girl – gözəl qız, London theatre – London teatru.

b) Obyekt əlaqəsi – to send a letter – məktub göndərmək.

c) Zərf əlaqəsi – very hard – çox çətin

3) Hər iki dildə söz birləşmələri iki və ya daha çox komponentdən ibarət ola bilər – little girl – nice little girl – newly born nice little girl. [4, s. 127-128]

Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, İngilis və Azərbaycan dillərinin ismi söz birləşmələri nöqtəyi-nəzərindən bir birindən fərqli və oxşar cəhətləri mövcuddur və bu dillərdən istifadə zamanı bütün bu nüansları nəzərdə saxlamaq bu dillərin istifadəsində yanlış anlaşılımların qarşısını almağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A., Veysəlov F.Y., Aslanov T.Ə. (2002) Azərbaycan dilçiliyi, Morfologiya, Fonetika, Sintaksis, Bakı.

2. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis”, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 424 s.

1. Dixon R. (2005): A semantic approach to English Grammar. new York: oxford University Press Inc.

2. Newson M., Hardy's M., pup, D.; Szecsenyi, k ; Toth, G, and Vincze, V. (2006): Basic English syntax with exercises. Boksész Konzorcium: Minden joy Fennturva

3. Valiyeva N., “Comparative Typology of the Modern English, Russian and Azerbaijani Languages”, Baku - Total Trade International d.o.o., 2019, p. 471

4. Yunusov D., Khanbutayeva L., “Comparative Typology of the English and Azerbaijani languages”, Baku – “Mutarjim” (2008), p. 222.

Tahmazli N.

Differences and similarities in the use of noun phrases in English and

Azerbaijani languages

(Summary)

Phrases in both Azerbaijani and English languages are controversial issue. In both languages word combinations are mainly related to the syntax. There are some similarities and differences in the use of noun phrases. In Azerbaijani language noun phrases must consist of at least two words. However, in English language noun phrases may also consist of one word or article + noun for some scientists. Other differences are related to syntactic relations between components of noun phrases, classifications of noun phrases etc. The similarities include that in both languages phrases are related to syntax, they can be expanded adding other words and etc.

Тахмазлы Н.

**Различия и сходства в употреблении словосочетаний в Английском и
Азербайджанском языках**

(Резюме)

Фразы на азербайджанском и английском языках являются спорным вопросом. В обоих языках словосочетания в основном связаны с синтаксисом. Есть некоторые сходства и различия в использовании именных фраз. В азербайджанском языке существительные словосочетания должны состоять как минимум из двух слов. Однако в английском языке словосочетания с существительными также могут состоять из одного слова или артикля + существительного для некоторых ученых. Другие различия связаны с синтаксическими отношениями между компонентами именных фраз, классификациями именных фраз и т. д. Сходство заключается в том, что в обоих языках фразы связаны с синтаксисом, их можно расширять, добавляя другие слова и т. д.

Rəyçi: dos. Ş.Mahmudova

XUDİYEVA ROZA

Azərbaycan Dillər Universiteti

xudiyevan@gmail.com

SUBJUNCTIVE I ŞƏKLİ VƏ ONUN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: modal mənalar, sintetik formaları, indiki zaman, gələcək zaman, şərt şəkli, Subjunctive I

Key words: modal meanings, synthetic forms, present simple, future simple, conditional form, Subjunctive I

Ключевые слова: модальные значения, синтетические формы, настоящее время, будущее время, условная форма, сослагательное наклонение I

Müasir ingilis dilində feilin vasitəli şəkillərinin dörd forması vardır:

- 1) Subjunctive I;
- 2) Subjunctive II;
- 3) Suppostional;
- 4) Conditional.

İngilis dili tarixində Subjunctive mood tarixi forma və funksiyasına görə əsas yer tutur. Ən erkən yazılı mənbələrdə indiki və keçmiş zamanlarda Subjunctive mood formasının fərqli formalarına rast gəlinir. XIX əsrin sonuna yaxın Henry Hustle Subjunctive mood formasını, yeni ingilis dili qrammatikasının əlavə morfoloji model kimi elan etməyə hazır idi. Bəzi dilçilər Subjunctive mood formasını ayrı bir tendensiya kimi başa düşür və onu "sintaktik konstruksiya" kimi şərh edir. [1, s. 113]

Əksər hallarda feilin Subjunctive forması III şəxsdə “-s” şəkilçisi olmadan istifadə olunur. Subjunctive forma əmr və ya istək, fərziyyə və ya xahiş ifadələrində istifadə edilir. Subjunctive formada feillər “It is recommended that...” və ya “We recommend that...” kimi cümlələrlə istifadə etmək çox məşhurdur, əksər feillərin subjunctive forması sadəcə feilin əsas formasıdır (məsələn, prepare, walk, eat).
Məsələn:

“-It is recommended that you prepare a short speech before the ceremony.”

“-We asked that he listen carefully to the directions before starting the project.”

“-It is important that she agree to these terms”.

“-Maya insisted that the student seek the aid of a tutor.”

Feilin Subjunctive forması ilə feilin xəbər şəklini spesifikləşdirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Bunu aşağıdakı misalla daha aydın izah etmək olar:

“He lived here five years ago. I knew it all along”- cümlələrində feilin xəbər şəkli, “If he lived here he would come at once. If I knew his address I should write to him” -cümlələrində feilin Subjunctive forması işlənmişdir. Formaca eyni olan “lived, knew” feilləri ikinci misallarda həm də yeni məna kəsb etmişlər. Eyni halı aşağıdakı misallarda da görmək olar.

Müasir İngilis dilində Subjunctive I forması başqa cür Present Subjunctive adlanır. Subjunctive I forması bildirilənin qeyri-real, xəyali olduğunu, məntiqi cəhətdən yol verilən olduğunu ifadə etmək üçün əsas vasitədir. Bu formalar, əsasən, sadə, tabesiz və tabeli cümlələrin baş cümləsində istifadə olunur, məsələn:

a) sadə cümlədə:

To lose a moment would be fatal (J. Galsworthy). It would have been quite easy to lose her way in the darkness (F. Norris). You would have laughed to see him jump aside (P. Abrahams). But for David, Joe would never have slipped out of the affair like this (A. Cronin).

b) tabesiz cümlədə;

That would have been his own cruelty, and he did not like to be cruel (J. Aldridge). I couldn't remember what her name is, or I'd have introduced you (J. Lindsay).

Yuxarıda göstərilən nümunələrin məzmunundan göründüyü kimi, bu şərtlər əsasında Subjunctive I formaları ilə ifadə olunan fenomenin real ola biləcəyi kontekstdən aydındır: To lose a moment... (= if a moment were lost); You would have laughed to see... (= if you had seen him jump); But for David... (= if it weren't for David).

c) baş cümlədə:

What would you do if you were me? (J. Galsworthy).

I wouldn't have believed it unless I saw it with my own eyes (J. Lindsay).

Subjunctive I formalarının tabeli cümlələrdə istifadəsi məhdud olsa da, mümkündür. Beləliklə, Subjunctive I, əsasən, aşağıdakı tabeli cümlələrdə istifadə olunur:

Təyin budaq cümlələrində:

There are not many men who would have taken the whole thing so calmly (G. Greene).

Müqayisə budaq cümlələrində (“as” bağlayıcısından sonra):

He forgot all about it as he would have forgotten about the Central Bank Building or the City Hall after having walked past them (J. London).

Tamamlıq budaq cümlələrində — nitq, zehni fəaliyyət və duyğu fəllərindən sonra (to think, to believe, to fear və s.):

“I fear, Jupe,” said Mr. Gradgrind; “that your continuance at school any longer would be useless” (Ch. Dickens). [2,s.195]

O, feillərdən, zərflərdən, isimlərdən və s. sonra işlənir. Məsələn: to advise, to ask, anxious, desirable, decision, important, request, suggestion və s. Subjunctive I şəklinin özünəməxsus şəkilçisi yoxdur, məsdərdən “to” ədatını atmaqla düzəldilir. Bu zaman feil dəyişilmir, bütün şəxslərdə eyni olaraq işlədilir. Məsələn:

“Peace be with you, my children” (Voynich). Your Eminency will excuse us-if we had been expecting you, we should have been prepared. (Voynich)/ I wish I had never meet you (Braine). I felt as if I were chocking (Braine). “I had be king if I was you” said Baldy (O.Henry). If only it could always be the spring (Galsworthy). They both talked as if they were in constant with the professional theatre (Braine). I wish I were really your nephew- Padre (Voynich). “You had better ask Bobs permission” I said. (Braine). “Whatever they do I am not going to crawl on my knees”(Carter).

Feilin Subjunctive I şəkli ilə xəbər şəklinin indiki zamanın qeyri-müəyyən forması formaca bir-birinə bənzəyir.

Feilin Subjunctive I forması həyat həqiqətlərinə zidd olmayan, qarşıya problem kimi qoyulan indiki, yaxud gələcək zamana aid əmr, xahiş, arzu, istək, şərt və s. modal mənalar bildirmək üçün işlədilir. [3,s.590] Məsələn:

“-If he be in the city tomorrow, I shall visit him, I suggest that she go home at once. It is necessary that they take part at the meeting. Long live friendship between nations. All happiness be with you. (C.Dickens).”

"-I believe that a young person in a city tea-shop has left her situation." [4, s. 210]”

“-She had once or twice suggested to Elizabeth the possibility of his being partial to her, but Elizabeth always laughed at the idea; and Mrs. Collins did not think it right to press the subject, from the danger of raising expectations which might only end in disappointment; for in her opinion it admitted not of a doubt, that all her friend’s dislike would vanish, if she could suppose him to be her power [5, s. 264].

Subjunctive I müasir ingilis dilində danışıq dilində nadir hallarda işlədilir. Adi danışıq dilində Subjunctive I əvəzinə feilin suppostional forması işlədilir. Məsələn, “He ordered that the children be at home” əvəzinə “He ordered that the children should be at home” kimi işlədilir.

Sözügedən Subjunctive I formasına daha çox poeziyada, ədəbi əsərlərdə, elmi dildə, rəsmi sənədlərin dilində də istifadə olunur və müxtəlif hazır ifadələrdə rast gəlinir. Məsələn:

Wretched is the infant’s lot,
Born within the straw – roof’d cot ;
Be he generous, wise or brave,
He must only be a slave. (Southey)
Be it so!
God forbid!
God bless you!
Success attend you!

Amerikan ingiliscəsində Present Subjunctive yalnız yuxarıda göstərilən hallarda deyil, həm də danışıq dilində də istifadə olunur.

Yates called the hospital and insisted that one of the doctors come to the phone.
[6, s. 320]

Ədəbiyyat:

1. Algeo, J. "American English grammars in the 20th century", G. Leitner (1991), p. 113
2. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка, 2013, с. 195
3. Musayev O. "İngilis dilinin qrammatikası (praktik və nəzəri)" Bakı: Qismət 2007, s.590.
4. S.Maugham, The Moon and Sixpence 2006, p. 210
5. Jane A., Pride and Prejudice Freeditorial Publishing House 2007, p. 264
6. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. "Английская грамматика", Санкт-Петербург, 1973, с.320.

Khudiyeva R.

Forms and features of using the Subjunctive I

(Summary)

Subjunctive I or the synthetic form of the subjunctive mood is formed using special forms of the semantic verb (using endings or suffixes). In Old English, there was a large number of special verb forms used for the subjunctive mood. However, they were noticeably simplified or lost and only two forms of this mood remain in Modern English: The Present Subjunctive and The Past Subjunctive. Subjunctive Mood is used in simple sentences to express wishes, unrealistic desires and curses, as well as in some fixed expressions. In simple sentences, the form of the Subjunctive I is most commonly used, and such sentences are characteristic of literary speech.

Худиева Р.

Формы и особенности использования сослагательного наклонения I

(Резюме)

Subjunctive I или синтетическая форма сослагательного наклонения образуется с помощью особых форм смыслового глагола (с помощью окончаний или суффиксов). В староанглийском языке существовало большое количество специальных форм глаголов, используемых для сослагательного

наклонения. Однако, они были заметно упрощены или утеряны и в современном английском осталось только две формы этого наклонения: The Present Subjunctive и The Past Subjunctive. Сослагательное наклонение используется в простых предложениях для выражения пожелания, нереального желания, иногда ругани и проклятий, а также в некоторых устойчивых выражениях. В простых предложениях чаще всего используется форма Subjunctive I, и такие предложения характерны для литературной речи.

Rəyçi: f.f.d., dos. L.Xanbutayeva

İSRAFİLOVA ÇİNARƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

israfilova_9797@mail.ru

FRAZEOLÖGİYA NƏZƏRİYYƏSİNƏ DİAXRONİK BAXIŞ

Açar sözlər: frazeologiya, sabit söz birləşmələri, sərbəst söz birləşmələri

Key words: phraseology, fixed word combinations, free word combinations

Ключевые слова: фразеология, фиксированные словосочетания, свободные словосочетания

Hər bir dili mənimsəmək üçün həmin dilin vahidləri haqqında biliklərə sahib olmağın vacibliyi artıq qəbul edilmiş faktır. Dil öyrənən şəxs təbii dil daşıyıcıları kimi onun mənimsənilməsinin ən yüksək nöqtəsinə çatmalıdır. Bəlli olduğu kimi, bir xarici dili dərinlən öyrənmək üçün onun tələffüz qaydaları, qrammatikası və lüğət tərkibi öyrənilməlidir, frazeologiya sahəsi bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, frazeoloji vahidlər hər bir dilin lüğət tərkibində mühüm rol oynayır. Bu vahidlər ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsidir, onların quruluşunu və semantikasını bilmək olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu bilik olmadan təbii dil

daşıyıcılarının fikirlərini anlamaq çox çətindir. Belə ki, frazeoloji vahid kimi vacib linqvistik fenomenin dərinədən öyrənilməsi zərurililiyi meydana çıxır.

Dilçilikdə frazeologiya nəzəriyyəsi dedikdə, tərkib hissələrinin ümumilikdə müəyyən bir mənə kəsb etdiyi sabit sintaktik birləşmələrin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Bu söz yunan dilindən - phrasis, “ifadə” və -logia isə, “təlim”, “elm” sözlərinin birləşməsindən yaranıb [13, s.41].

Dilçilikdə “sintaktik birləşmə” anlayışının özü hər şeydən qabaq iki yerə ayrılır: sərbəst sintaktik birləşmə və sabit sintaktik birləşmə. Ənənəvi olaraq dilçilik ədəbiyyatında sərbəst sintaktik birləşmə kimi “sərbəst söz birləşməsi”, sabit sintaktik birləşmə kimi isə “sabit söz birləşməsi” götürülür.

Sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sabit sintaktik birləşmələr mənə tamlığına malik olur ki, bu da həmin birləşmələrin əsas əlamətlərindəndir. Əslində isə burada birləşmə anlayışı təkcə semantik mənə ilə deyil, həm də sintaktik strukturla əlaqəli tərzdə nəzərdən keçirilməlidir.

Sabit sintaktik birləşmə dedikdə, danışqda hazır şəkildə işlədilən və birlikdə vahid məcazi mənə ifadə edən birləşmə başa düşülür. Sərbəst sintaktik birləşmədən fərqli olaraq, sabit sintaktik birləşmə quruluşuna görə ya tamamilə dəyişməz qalır, ya da tərkibindəki ayrı-ayrı leksik vahidlərin kiçik variasiyası ilə işlədilir.

Yuxarıda qeyd olunan fikirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirək olar, frazeoloji vahidlər semantik və struktur baxımından sərbəst söz qruplarından bununla fərqlənir:

1) Onlar vahid bir konsepsiyaya malikdirlər və mənaları idiomatiktir;

2) Struktur cəhətdən dəyişməzliyə malikdirlər, belə ki, heç bir söz frazeoloji birləşmənin mənəsini dəyişmədən onun hər hansı bir hissəsilə əvəz edilə bilməz (to have a bee in one's bonnet (not cap or hat));

3) Nitq prosesi zamanı yaradılmır, hazır vahidlər kimi istifadə olunur (On the instant he was thinking how natural and unaffected her manner was now that the ice between them had been broken. (Th. Dreiser, ‘An American Tragedy’).

Dilin müxtəlif sahələri kimi frazeologiya da iki planda tədqiq olunur: diaxronik və sinxronik. 1) Diaxronik planda dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və

onların müasir dövrə uyğun şəkildə inkişaf prosesi öyrənilir; 2) Sinxronik planda isə dilin müasir strukturu təsvir edilir.

Frazeologiya sahəsi dilçilikdə tədqiqata cəlb edilmiş yeni bir obyektidir. Lakin bu o anlamı ifadə etmir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini cəlb etmiş və frazeologiya uzun inkişaf yolu keçmişdir. Bu termin haqqında müxtəlif dilçilərin fikirləri də çoxşaxəlidir. Məhz buna görə də diaxronik planda araşdırma xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Frazeologiyanın termin kimi istifadəsi Şarl Ballinin onu 1930-cu və 1940-cı illərdə leksikologiya və leksikoqrafiyaya daxil etməsilə başlayır. Merriam-Vebster lüğətində deyilir ki, frazeologiya termini söz və ifadələrin daha uzun elementlərə təşkili üsulu deməkdir. Oksford İngilis dili lüğətində frazeologiya anlayışı bir termin kimi sözlərin və ifadələrin qurulmasının xüsusi yolunu ifadə edən sayılmayan bir isim kimi izah olunur. Fikrimizcə, bütün bu izahlar vəhdət təşkil edir və eyni vahid mənanı ifadə edir.

Qeyd edildiyi kimi XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə Şarl Balli məşğul olmuşdur. O, nitq prosesində hazır şəkildə istifadə olunan məcazi mənalı birləşmələri frazeoloji vahid adlandırmışdır. Həmçinin Ş.Balli dilçilik tarixində ilk dəfə olaraq frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Görkəmli dilçi nitqdə iki növ söz birləşmələrinin olduğunu qeyd etmiş, bunlardan sabit söz birləşmələrinin məzmunu onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. Bu növ birləşmələri frazeoloji qrup adlandıraraq onları sinxronik planda şərh etməyə çalışmışdır. O, dildə sabitləşən söz birləşmələrini “frazeoloji ifadə”, onlardan müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzələn söz birləşmələrini “frazeoloji qrup” elementləri tamamilə bir-birilə yaxın olan söz birləşmələrini “frazeoloji bitişmə” adlandırmışdır.

Ümumilikdə, fransız alimi Ş.Balli söz birləşmələrini dörd qrupa bölmüşdür: 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) adi birləşmələr, 3) frazeoloji qrup, 4) frazeoloji birləşmələr. 1) Sərbəst söz birləşmələri - bu cür birləşmələrin hər bir üzvi ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz müstəqilliyini saxlayır və parçalana bilər.

Məsələn: “clean air”. 2) Adi birləşmələr – bu söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində bəzi dəyişikliklər etmək mümkündür. 3) Frazeoloji qrup - bu söz birləşmələri nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin köməyi ilə düzəlir. [14, s.336]

Frazeoloji qruplarda komponentlərin yenidən qruplaşdırılması mümkündür. Onun komponentlərinin qismən başqa sözlə əvəz edilməsinə yol verilir. Məsələn: “to kick the bucket”-“to die”. 4) Frazeoloji birləşmələr - elementləri tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Bu cür söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər öz mənalarını itirərək, birlikdə ümumi bir məna ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür. Məsələn: “to turn one’s nose up at something”- “to refuse something”.

Dilçilik tarixində frazeologiyanın tədqiqat tarixi ilə Ferdinand de Sössür də məşğul olmuşdur. O, frazeoloji vahidlərə belə tərif verir: “Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək məqbul sayılmır. Bu söz birləşmələrinin daşdığı məna onun komponentlərinin bütövlükdə mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Bu cür söz birləşmələri danışq prosesində yaradılmır, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə olunur” [7, s.390].

Frazeologiyanın bir elm kimi inkişaf etməsi V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlı olmuşdur. Dilçiliyin tarixində frazeologiyanın leksikologiya çərçivəsindən çıxıb müstəqil şöbə kimi fəaliyyət göstərməsində bu alimin böyük xidmətləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, V.V.Vinoqradovun frazeologiya konsepsiyası frazeologiyanı dərinlən dərk etməyə kömək etmiş və tədqiqatın istiqamətini bu sahəyə yönəltdir [2, s.7-10].

Akademik V.V.Vinoqradov rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri “frazeoloji birikmə”, “frazeoloji bitişmələr” və “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üç semantik qrupa bölür [1, s.270].

Tərkibindəki sözlərin müstəqil mənalarını tamamilə itirməsi nəticəsində əmələ gələn sabit söz birləşmələrinə frazeoloji birləşmə deyilir. Dilçilikdə bu tip sabit söz birləşmələri idiomlar da adlandırılır.

“Idiom” yunan sözündən götürülmüşdür. “İdios” kökü “özünün, məxsusi” mənalarındadır. “İdiotes” – nəyinsə “fərdi xüsusiyyəti” deməkdir. Dillə bağlılıqda bu, nitqin özünəməxsus ifadə vasitəsi anlamını verir. Əvvəllər yunan dilindən alınmış bu sözün müasir “idiom” variantı deyil, “idiotizm” variantı idiom yerinə istifadə edilmişdir. Sonralar kobud mənasına görə isə bu ifadə yenidən “idiom” şəklində istifadə edilməyə başlanmışdır [16, s.236]. Onlara misal olaraq aşağıdakılar göstərilə bilər: by hook or by crook- necə olur olsun, istənilən üsulla; pull someone's leg- zarafat etmək; a fat cat- varlı və güclü insan.

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən birinin həqiqi mənası az da olsa, nəzərə çarpır. Bu tip birləşmələri V.V.Vinoqradov frazeoloji bitişmə adlandırır. Frazeoloji bitişmələrə misal olaraq bunları göstərə bilərik: to spill the beans “sirr vermək”; to burn bridges “körpüləri yandırmaq”; to throw dust into somebody's eyes “bir kəsin başını aldatmaq”; to point the devil blacker than he is “şişirtmək”; to put a spoke in somebody's wheel “bir kəsə mane olmaq”, “əngəl törətmək”; to hold one's cards close to one's chest “bir şeyi sirr olaraq saxlamaq”, “ağzını bərk tutmaq”, “susmaq”.

Bəzi sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlərdən biri mütləq öz həqiqi mənasında işlənir, o biri söz isə ondan asılı vəziyyətdə olur, yəni bu tip birləşmələrin tərkibinə həm müstəqil, həm də frazeoloji mənə daşıyan sözlər daxildir. Dilçilikdə bu cür sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlandırılır. Məsələn: a bosom friend “ürək dostu”; to frown one's eyebrows “qaşlarını çatmaq”; rack one's brains “baş sındırmaq”; to pay attention to somebody “bir kəsə diqqət yetirmək”; Homeric laughter “homer gülüşü”; Achilles' heel “axilles dabanı” [12, s.101-123].

Vinoqradov həm də qeyd edirdi ki, frazeoloji vahidin ən vacib əlaməti onun ekvivalentliyi və sinonimikliyidir: to come to a conclusion; to jump at a conclusion; to leap at a conclusion- nəticəyə gəlmək; off one's rocker = not all there = have a

slate loose = have rats in the attic- dəli olmaq; make a long story short = in a nutshell- uzun sözün qıtası.

Göründüyü kimi, bütün təqdimatlarda “frazeoloji birləşmə” termini işlədilir və ümumməqbul sayılır. Zənnimizcə, həmin termin əslində ümumi olub, frazeoloji vahidlərin bütün növlərini əhatə edir və buna görə də onun daha dəqiq və yerində işlədilməsinə ehtiyac vardır.

A.İ.Smirnitski də frazeologiya sahəsində öz dəyərli fikirlərini qeyd etmiş və onları sistemli bir şəkildə komplektləşdirmişdir. O, “Müasir ingilis dilinin sintaksisi” kitabında yazır ki, obyektiv reallığın müvafiq əşya və hadisələri arasında müəyyən münasibətlər olan zaman müxtəlif sözlər bir – biri ilə əlaqəyə girir. Yalnız məzmunu anlamaq üçün yox, hətta qrammatik konstruksiya qurmaq və dəqiqləşdirmək üçün sözlər arasında olan leksik münasibətlər mühüm məna kəsb edir. Dilin sintaktik quruluşunu təhlil edən zaman, sözlər arasında leksik münasibətləri nəzərə alaraq, xüsusi qrammatik vasitələrlə sözlərin əlaqələri və birləşməsi arasında dəqiq sərhəd qoymaq lazımdır. Əsas əlaqə vasitələrini A.İ.Smirnitski belə ayırır: sözlərin sırası, sözdəyişdirmə formaları, köməkçi sözlər və intonasiya [10, s.30]. O, ingilis dilinin frazeoloji vahidlərini üslubi cəhətdən nəzərdən keçirmiş və onu iki qrupa ayırmışdır:

1) Üslubi cəhətdən məcaziliyini itirən, amma sabit söz birləşmə xüsusiyyətini saxlayan frazeoloji birləşmələr. Məsələn: to fall in love ” sevmək”, to get up “ yataqdan qalxmaq” kimi sabit söz birləşmələrini misal göstərmək olar. 2) Xüsusi birləşmələr- bu birləşmələr isə öz məcazi mənasını saxlamış və nitqdə frazeoloji vahid kimi çıxış edir. Məsələn: to take chair “iclas açmaq”, long face “narazı sifət”.

Tanınmış dilçi A.İ.Alyoxina frazeologiyayı frazeomatika və idiomatika aspektlərində tədqiq etməyi təklif edir. O, “Frazeoloji vahid və söz” adlı monoqrafiyasında dilin frazeoloji sistemin əşya məzmunlu substantiv idiomlar, keyfiyyət məzmunlu adverbial idiomlar, propozisional idiomlar, modallıq ifadə edən idiomlar, nida idiomları, intensivlik bildiren idiomlar və cümlə idiomlarından ibarət funksional- semantik təsnifini vermişdir [6, s. 31].

B.N.Qolovinin fikrincə frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edir.

A. A. Reformatski, yuxarıdakı tədqiqatçıların qeyd etdiklərinə əlavə olaraq, dildəki “spesifik sözləri” də frazeoloji vahid adlandırır və əhalinin nitqi üçün spesifik olan sözləri və söz birləşmələrini “frazeologiya” adlandırır. O, öz dərsliyinin sonrakı nəşrində bu meyarı dəyişdirərək, frazeologiyaya belə bir tərif vermişdir: “Əhalinin sinfi mənsubiyyətinə və ya ixtisasının əlamətinə, ədəbi cərəyanlara və ya ayrı-ayrı müəlliflərə məxsus spesifik söz və söz birləşmələrini frazeologiya adlandırmaq olar”. A. A. Reformatskinin bu tərifindəki spesifik sözlər müstəsna olmaqla, bir sıra başqa dilçilər də frazeologiyayı geniş mənada nəzərdə tuturlar. Y.M. Qalkina-Fedoruk, Q. Dementiyeva, A. P. Mordvilko, S. Q. Qavrin, Y. R. Qepner, S. A. Fessalonitski, İ.V. Arnold, L.P. Smit, V.N. Telya dildə hazır şəkildə olan sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edirlər [7, s.368].

Şanskiy "Müasir rus dilinin frazeologiyası" kitabında növbəti tərifini verir: "Sabit birləşmələr- dəyişməz söz, xarakter və quruluşa görə malik olan, iki və ya daha çox müstəqil vurğulu sözdən ibarət olan" oxunaqlı dil vahididir. Dilçinin fikrincə, müəyyən edilmiş ifadələrin əsas atributu onların oxunaqlı olmasıdır, çünki “frazeoloji vahidlər ünsiyyət prosesində yaranmır, buna görə də onlar dildə bitkin vahidlər kimi təkrarlanır”.

Prof. A.V.Kunin tərifini isə belədir: “Frazeoloji vahid tamamilə və ya qismən köçürülmüş mənası olan sabit bir söz qrupudur.” O, aşağıdakı növ frazeoloji birləşmələri fərqləndirir: frazeoloji vahidlər, frazeomatik vahidlər və sərhəd (qarışıq) hallar. Frazeoloji vahidlər tam və ya qismən köçürülmüş məna daşıyır, məsələn, “a stony heart” – daşqəbli; frazeomatik vahidlər isə hərfi mənada istifadə olunur – to break a leg- uğurlar!

Kunin frazeoloji vahidləri struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən ünsiyyətdəki funksiyasına görə dörd sinfə bölür:

1. Funksional təsnifat - müəyyən anlayışı ifadə edən nominativ frazeoloji vahidlər: a bull in a china shop- ehtiyatsız hərəkət edən insan;

2. Məlum növdə müəyyən anlayışlar üçün istifadə olunan, amma məchul konstruksiyalarda da istifadə olunan nominativ-kommunikativ frazeoloji vahidlər: to cross the Rubicon – the Rubicon is crossed!- mühüm bir qərar vermək;

3. hiss-həyəcan ifadə edən interjeksiyal frazeoloji vahidlər: a pretty (nice) kettle of fish!- çətin situasiya; For crying out loud!- səbirsizliyi və naratlığı göstərən ifadə;

4. Cümlələrlə ifadə olunan kommunikativ frazeoloji vahidlər (atalar sözləri və məsəllər): Still waters run deep- Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı [7].

Frazeoloji vahidlər haqqında Azərbaycan dilçilərinin də fikirləri diqqəti cəlb edir.

N.Vəliyeva frazeoloji birləşmələr haqqında belə bir fikir qeyd etmişdir: “Sərbəst söz birləşmələrinin mənacə dəyişib sabit söz birləşmələrinə çevrilməsini sözlərin semantik mənasının itirilməsi ilə əlaqələndirib onların leksik mənalalarının təhrif olunması, başqa mənalarda işlənərək yeni bir söz birləşməsinin yaranması kimi baxmaq olmaz. Çünki həmin yeni mənada işlənmiş sabit söz birləşməsinin onun ekvivalenti kimi söz birləşməsi hesab etmək düzgün deyil. Ona görəki frazeoloji vahid semantik məna verir. O, sərbəst söz birləşməsi deyil, söz kimi, sərbəst dil vahididir [10, s.175]. Bu xüsusiyyətlər vasitəsilə frazeoloji vahidlər və sərbəst söz birləşmələrini ayırd etmək mümkündür.

Frazeoloji qovuşmaları idiom hesab edən Ə.Hacıyeva, E.Nəcəfov və A. Cəfərov qeyd edirlər ki, onlar digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, tamamilə dəyişmiş mənaya malik olan söz qruplarıdır. Onlar motivlənməyəndirlər, yəni onların mənası tərkib hissələrinin mənalardan ibarət deyildir, məcazlaşma prosesinə uğrayıblar. Daha sonra müəlliflər deyilənlərin doğruluğunu sübuta yetirmək üçün nümunə kimi bu misalları qeyd etmişlər: “ to come a cropper “ – fəlakətə uğramaq, “neck and crop” – bütün, “at six and sevens” – çaş-baş halda, “ to set one’s cap at somebody” – bir kəsin diqqətini cəlb etmək və.s. kimi misallar öz əksini tapmışdır[15, s.55]. Yuxarıdakı qeydlərimizdən aydın olduki sərbəst və sabit söz birləşmələrinin yaranma üsulları,

onların təsnifatı fəqlidir. Adını çəkdiyimiz alimlərin tədqiqat proseslərinə əsasən, çıxardığımız nəticəyə nəzər salsaq, deyə bilərik ki, sabit və sərbəst söz birləşmələrinin təzahürünün qədim və inkişaf etməkdə olan xüsusiyyətləri mövcuddur.

Nəticə olaraq onu qeyd etməliyik ki, illər əvvəl dildə xüsusi bir anlayış meydana çıxdı, bu frazeologiya idi - müstəqil mənaları olan bütün sabit ifadələrin məcmusu. Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi müasir İngilis dilində də frazeoloji ifadələrin dünyası o qədər möhtəşəm və müxtəlifdir ki, onun öyrənilməsi hər tərəfli diqqətə layiqdir.

İngilis dilinin öyrənilməsi ölkəmiz arasında geniş yayılmışdır. İngilis dilinin frazeologiyasını bilmədən bu dili yaxşı öyrənmək mümkün deyil. İngilis və ana dilimizin frazeoloji ifadələrini bilsək, bu, tərcümə və anlama prosesini də asanlaşdırar. Düşünürük ki, hər kəs frazeoloji vahidlər haqqında ümumi məlumatları bilməlidir. Frazeologiyanın banisi olan Ş.Balli, frazeoloji vahidin tərifini belə verdi: "Dillərə möhkəm hazır şəkildə daxil olan birləşmələrə frazeoloji ifadələr deyilir". Dilçi N.M.Şanskiy sabit və sərbəst söz birləşmələri arasında müəyyən fərqlərin olduğunu qeyd etdi. Birinci tip birləşmələr oxunaqlılığı, mənənin bütövlüyü, tərkibi və quruluşunun sabitliyi, həmçinin strukturun möhkəmliyi ilə fərqlənir.

Frazeoloji ifadələr nitqimizi inkişaf etdirir və daha da zənginləşdirir. Bəzən lazımi sözlər və cümlələr axtarmağa cəhd etməkdənsə, düşüncələrimizi və fikirlərimizi söyləmək üçün bir frazeoloji ifadə söyləmək kifayətdir.

Ədəbiyyat:

- 1) Axundov A.A Ümumi Dilçilik, Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları, Bakı, Maarif, s. 270
- 2) Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, s. 7-10, 175
- 3) Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili, Leksika, 2-ci hissə, Bakı, Maarif
- 4) Cəfərova M.L. Məqalə "Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu", Bakı, 2013
- 5) Həsənov H., Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, s.278-290

- 6) Mehdiyeva M.E., Məqalə “İngilis dilində feili frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi”, Bakı, 2010
- 7) Məmmədov N., Axundov A. A., Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, Maarif, 1971, s.368, s.390
- 8) Quliyev T., Müxtəlif sistemlərdə idiomatik birləşmələr, Bakı, 2016, s. 30, s. 31, s. 45
- 9) Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili (Azərbaycan, ingilis, rus dillərinin materialları əsasında), B., Ünsiyyət. 2001, 220 s.
- 10) Alice Maclin, Reference Guide to English, USA, 2001, 102 p.
- 11) Ginsburg R.S, Khidekel S.S, Knyazeva G.Y, Sankin A.A, A Course in Modern English Lexicology M, 64-73 p.
- 12) Gardiner A. The Theory of Speech and Language, Oxford, 206 p.
- 13) Hacıyeva A. H, Najafli E.B, Cafarov A.M, English phraseology, Baku, 2009, 55 p., 103 p.
- 14) Nikulina E., English phraseology: Inegration with terminology science, Moscow Pedagogical State University, 2015
- 15) Smith L.P Words and idioms, London, 237 p.
- 16) Кунин А.В. Большой англо- русский фразеологический словарь, М., 2005

Israfilova Ch.

Diachronic view to the theory of phraseology

(Summary)

During the research we applied various methods and approaches to investigation of the given topic. As a result of thorough investigation we came to different conclusions. It is important to mention that years ago a special concept appeared in the language, it was phraseology - all fixed expressions with independent meanings. In modern English, as in many other languages of the world, the world of phraseological expressions is so magnificent and diverse that its study deserves all-round attention.

We found out Sh. Bally, the founder of phraseology, defined the phraseological unit as follows: "Phraseological expressions are compounds that are firmly included in languages." Linguist N.M. Shansky noted that there are some differences between fixed and free word combinations. The first type of compounds is distinguished by readability, integrity of meaning, stability of composition and structure, as well as the strength of the structure.

Phraseological expressions develop our speech. Sometimes, instead of trying to find the right words and sentences, it is enough to say a phrase to express our thoughts and meanings.

Исрафилова Ч.

Диахронический взгляд на теорию фразеологии

(Резюме)

В ходе исследования мы применяли различные методы и подходы к исследованию данной темы. В результате тщательного расследования мы пришли к разным выводам. Важно отметить, что много лет назад в языке появилось особое понятие, это была фразеология - все фиксированные выражения с независимыми значениями. В современном английском языке, как и во многих других языках мира, мир фразеологизмов настолько великолепен и разнообразен, что его изучение заслуживает всестороннего внимания. Выяснилось, что Ш. Бэлли, основатель фразеологии, определил фразеологизм следующим образом: «Фразеологические выражения - это составные части, которые прочно включены в языки». Лингвист Н.М.Шанский отметил, что есть некоторые различия между фиксированными и свободными словосочетаниями. Первый тип соединений отличается удобочитаемостью, целостностью смысла, стабильностью состава и структуры, а также прочностью структуры.

Фразеологические выражения развивают нашу речь. Иногда вместо того, чтобы пытаться найти правильные слова и предложения, достаточно сказать фразу, чтобы выразить наши мысли и значения.

Rəyçi: f.f.d., dos. İ.Əliyeva

MİRCƏFƏROVA DİLARƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
mirjafarova.emilia@mail.ru

DİALOJİ NİTQDƏ SPESİFİK KOMMUNİKATİV VAHİDLƏR

Açar sözlər: diaoq, nitq, kommunikativ vahidlər, razılaşma (təsdiq), razılaşmama (inkar)

Key words: dialogue, speech, communicative units, agreement (affirmation), disagreement (denial)

Ключевые слова: диалог, речь, коммуникативные единицы, согласие (утверждение), несогласие (отрицание)

Müasir dövrdə dialoji nitqin daha geniş yayılması, dil-nitq fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində dialoqlardan istifadə olunması, ədəbi dilin danışıq dilinə yaxınlaşmaq meyilləri dialoji nitqin hərtərəfli, kompleks tədqiq olunmasına tələbatı artırır. Dialoq nəzəriyyəsi bir çox linqvistik problemlərlə bağlıdır. Ünsiyyət iştirakçılarının sayından asılı olaraq monoloq, dialoq və poliloq formalarından biri ilə gerçəkləşir. Nitqin qeyd edilən növləri arasında fərqlər özünü müxtəlif aspektlərdən göstərir. Ona görə də, dialoqu monoloq və poliloqdan fərqləndirən cəhətlərin aydınlaşdırılması, lazım gəlir. Nitq prosesinə, adamların nitq fəaliyyətinə subyektiv, fərdi amillər təsir göstərir. Subyektiv amillər nitq fəaliyyətində iştirak edənlərin həm bir-birinə, həm də danışıq mövzusunə münasibəti ilə əlaqəlidir. Nitq davranışının subyektiv-qiyətləndirmə məsələləri dilçilikdə danışanın işlətdiyi bu və ya digər dil formalarında adlandırılan predmetə, eləcə də ifadə edilən fikrə münasibəti baxımından araşdırılır. Azərbaycan dilinin materialları əsasında bu tipli tədqiqatlar aparılmamışdır [1, s. 26].

Dialoji nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri informasiyanın tez, konkret və yığcam şəkildə, adresatın aydın qavraya biləcəyi sadə formada ötürülməsidir. İnformasiyanın bu şəkildə ötürülməsi dialoji nitqin leksiksemantik xüsusiyyətlərinə təsir göstərir. Dialoqda istifadə olunan leksik vahidlər, onların semantikasını həm adresant, həm də adresat üçün anlaşılıqlı olur. Dialoji nitqdə kommunikatların replikalarında müxtəlif formalı, müxtəlif konstruksiyalı vahidlər qeydə alınır.

Dialoqlara dair tədqiqatlarda dialoqun xüsusi kommunikativ vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi və təsnifi aparılır. Azərbaycan və ingilis dili materialları əsasında belə vahidlərin təyini, onların müqayisəli tədqiqi ilə bağlı araşdırmalar yoxdur. Hazırda dilin tədrisi, danışq dilinin tez öyrədilməsi və mənimsənilməsi məqsədilə müxtəlif dillərdə dialoqlarda qeydə alınan xüsusi kommunikativ vahidlərin təyini, onların qarşılıqlarının tapılması, işlənmə məqamlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqatlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dialoqlar müxtəlif forma, tip və növlərə malikdir. Dialoqların müəyyən meyar üzrə təsnifi və qruplaşdırılması da xüsusi praktik əhəmiyyət daşıyan məsələdir.

Dildə razılıq və narazılıq bildirən ifadələr ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyin araşdırmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərindəndir. Ümumiyyətlə, razılıq və narazılıq bildirən ifadələr hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin, sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin araşdırılmağa xüsusi ehtiyacı olan mövzulardan biri məhz razılıq və narazılıq bildirən ifadələrin mahiyyəti və onun dildə maddiləşməsidir. Çünki, aparılmış tədqiqatlar öz-özlüyündə müsbət iş olsada, onlarda hələ də bu ifadələrin öyrənilməyən və yaxud özünün tam linqvistik həllini tapmayan bir sıra struktur-semantik məsələlər bu gün də öz həllini gözləyən dil problemlərindəndir. Razılıq və narazılıq bildirən ifadələrin məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, hansı meyarlarla bir-birindən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə rolu, bəzi ifadə

vasitələrinin leksik və sintatik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır [3, s. 87].

Bütün bunların nəticəsində razılıq və narazılıq bildirən ifadələr haqqında tədqiqatlarla məşğul olan dilçilər arasında da yekdil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən razılıq və narazılıq bildirən ifadələrin mənşəyi və mahiyyəti, gərçəklik faktlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri razılıq və narazılıq bildirən ifadələrə sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar [4, s. 34].

Dialogun tədqiqinin əsas məsələlərindən biri onun sintaksisi ilə bağlıdır. Aydındır ki, spesifik kommunikativ vahidlərin (SKV) statusu və relevant əlamətləri onların əsas kommunikativ vahidlə - cümlə və ya ona bərabər götürülən hökm ilə müqayisəsi prosesində müəyyənləşdirilə bilər. SKV cümlə statusuna malik deyil. Cümləyə aid xüsusiyyətlərdən SKV üçün vacib olanı kommunikativ funksiyadır. Bütün digər parametrlər SKV-yə xas deyil və fakultativ səciyyə daşıyır. Hökmə nitq statusu, kommunikativ funksiya, aktual üzlənmə və intonasiya, cümlə ilə müqayisədə quruluş sərbəstliyi, nitq iştirakçılarına istiqamətlənmə, nitq şəraiti ilə bağlılıq kimi xüsusiyyətlər xasdır. T.V.Şmelyova hökmü təyin edərkən subyektiv-modal əlamətlərə, “subyektiv mahiyyətə” istinad edir. Tədqiqatçı hökmü ünsiyyət şəraitindən götürülmüş cümlə sayır. Onun fikrinə görə, hökm kimin tərəfindən nə üçün söylənməsi, müəllifin adresata, ötürülən məlumata və bilavasitə nitq fəaliyyətinə münasibətinə dair informasiya daşıyır [7, s. 56].

Dialogun spesifik kommunikativ vahidləri dilçilikdə hökm, kodlaşdırılmamış hökm, kvazi cümlə, kommunikat, frazoid, sentensoid, üzlənməyən cümlələr, kommunikativ frazeologizmlər, kommunikativlər, relyativlər, stasionar cümlələr, dinləyənin metakommunikativ siqnalları, qrammatik formalaşmamış cümlələr adlandırılırlar. Anlayışın müxtəlif cür adlandırılması bu vahidlərin hələlilik kifayət qədər dərindən tədqiq edilmədiyini göstərir. Bizim fikrimizcə, dialogun cümlə

səciyyəsi daşımayan replikalarını ümumi şəkildə spesifik kommunikativ vahidlər adlandırmaq və onları qrupa ayırmaq mümkündür:

1) kommunikativlər;

2) natamam hökmlər. SKV-nin iki növü - kommunikativlər və natamam hökmlər arasında əsaslı fərqlər vardır. Kommunikativlərin üç əsas tipi fərqləndirilir:

1) modal-cavab və sual söz-cümlələri;

2) emosional qiymətləndirmə söz cümlələri;

3) təhrikədiçi söz-cümlələr.

İngilis danışığı dilində, eləcə də bədii ədəbiyyatdakı dialoqlarda da söz-cümlələr işlənir. “Verbless imperative sentence” adlanan sözcümlələrdə fiil iştirak etmir. “Silence!”, “The salt, please”, “Hats off”, “Quiet!”, “Easy”, “Out!”, “Over there!”, “Out with it!”, “Down with him” və s. bu kimi söz və ifadələr danışığı dilində, dialoqlarda geniş istifadə olunur.

Dialoqda istifadə olunan spesifik kommunikativ vahidlər müəyyən funksional rol oynayırlar. Ona görə də onların funksional zonalar üzrə bölgüsü əhəmiyyətlidir. Funksional zona invariant mənə və kommunikativ təyinatın ümumi cəhətlərinə görə birləşən, kommunikativ fəzanın bir hissəsini tutan hökmlər toplusu kimi başa düşülür. Kommunikativlərin fərdi-semantik fərqlənməsi bəzən çox gizli, bəzən isə olduqca aşkar şəkildə özünü göstərir. Spesifik kommunikativ vahidlərin birinci tipinin dörd əsas funksional zonası vardır:

1) razılaşma/təsdiq;

2) razılaşmama/inkar;

3) koqnitiv modal qiymətləndirmə;

4) emosional reaksiya [2, s. 45].

Bunlardan birinci üçü az öyrənilmişdir. Emosional reaksiya funksional zonasına daxil olan SKV-lər nida cümlələri, emotivlər kimi araşdırılmışdır. Razılaşmamağı ifadə edən qrammatik vasitələr model və xüsusi quruluş şəklində cümlədə birləşir. Onların köməyi ilə ünsiyyət zamanı danışan bu və ya digər hadisə ilə bağlı özünün narazılığını bildirir. Bu cür modellər və quruluşlar hazır qəliblər, klişelər şəklində

olur. Onların qrammatik forması dildə hazır formadadır. İngilis dilində belə qrammatik qəliblər rolunu do not; do not agree with; can not; is not və s. birləşmələri oynayır. Azərbaycan danışığı dilində də belə hazır qəliblər çoxdur: xeyr, yox, ola bilməz, mümkün deyil, elə deyil, razı deyiləm, razılaşmıram və s. Bu cür qəliblərin işlənmə xüsusiyyətlərini nümunələr əsasında araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, kommunikativlərin funksional zonalar üzrə bölgüsündə yer alan razılaşma/təsdiq, razılaşmama/inkar, emosional reaksiya qrupları təsnifatlarda daha çox qeydə alınır.

Bizim fikrimizcə, müəyyən hadisə haqqındaki nöqtəyi-nəzərin oxşarlığı həmişə razılaşma olmadığı kimi, münasibətin tam üst-üstə düşməməsi də razılaşmaq kimi qəbul oluna bilməz. Razılaşma semantik-kommunikativ kateqoriyası mənasına görə müxtəlif çalarlara malikdir. Razılaşmanın patetik, yalançı, bəyənilməyən, ironiyalı növləri ola bilər. Sonuncu üç növ formaca razılaşma, məzmunca razılaşmamaqdır.

A.K.Solovyeva tam və natamam razılaşma formalarını fərqləndirir. Tam razılaşmanın razılaşma-təsdiq, razılaşma-bəyənmə, razılaşma-icazə, razılaşma-vəd, düşünülmüş razılaşma, yekdil razılaşma və s. növləri vardır. Natamam razılaşmanın qismən razılaşma, məcburi razılaşma, razılaşmagüzəşt və s. növləri qeydə alınır [6, s.90]. Razılaşma kateqoriyasının iki formasının fərqləndirilməsi vacibdir:

- 1) razılaşma müsahibin hökmünə xüsusi kommunikativ reaksiya kimi;
- 2) razılaşma tonallıq və dialoqda davranış xətti kimi.

Dialoji nitqdə razılaşma və təsdiq ifadə edən xüsusi kommunikativ vahidlər yüksək işləklik dərəcəsinə malikdir. Azərbaycan dilində işlənən “hə”, “bəli” kommunikativləri ümumi kommunikativlər sistemində xüsusi yer tutur. “Hə” (bəli) vahidi dialoq iştirakçısının fikrinin, mülahizəsinin doğruluğunu, həqiqiliyinin təsdiqi üçün işlənir. “Hə” kommunikativi daha çox sual və faktı dəqiqləşdirən nitq aktlarına uyğun gələn sual və nəqli cümlələrə reaksiya kimi üzə çıxır. Sual cümlələrinə cavab funksiyasını yerinə yetirmək məqamında “hə” (“bəli”) daha çox işlədilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu söz dilin ümumi suallara lakonik cavab formalarından biridir. Ümumi pozitiv suala “hə” təsdiqedicisi cavab və ya təsdiqedicisi cavabı ötürmək

vasitəsidir. Əgər belə suala dialoq iştirakçılarından birinin hansı bir hadisənin doğruluğu haqqında fərziyyəsi kimi baxılırsa, onda təsdiqetmənin modus mənasının söylənmiş versiyanın obyektivliyini, doğruluğunu təkrarı olmasını söyləmək mümkündür.

- Sabah universitetdə olacaqsan?- Hə. (birinci saat dərsim var)

Ümumi sual neqativ səciyyə daşdıqda dialoqda “hə” cavabı semantik çoxmənalığa səbəb olur, kommunikativ çətinlik doğurur.

A:- Əşrəf, çörək almağa getməmişən?

Ə:- Hə

A:- Getmişən?

Ə:- Yox, hələ getməmişəm.

İngilis dilində “hə” kommunikativinin qarşılığı “yes” sözüdür. Bu söz də nəqli cümlələrə reaksiya olur. Məsələn,

-“Santiago,” the boy said.

- “Yes,” the old man said.

Belə dialoqlarda Azərbaycan dilində “hə”, ingilis dilində “yes” müsahibin fikrini təsdiq etmək, onunla həmrəyliyi bildirmək üçün işlədilir.

Azərbaycan və ingilis dillərində razılışma və təsdiqetmə kommunikativləri sayca müəyyən çoxluq təşkil edir. Hə, əlbəttə, aha, şübhəsiz, yəqin, sözsüz, təbii, bəs necə, demə, yaxşı, oldu, doğru və s.

Razılışmaq dialoqlarda tez-tez təsadüf olunan nitq aktlarından biridir. J.Serl nitq aktını üç səviyyəyə ayırmış və əsas diqqəti “illokutiv akt” üzərində cəmləmişdir. Onun fikrinə görə, illokutiv akt fərdin müəyyən frazanı tələffüz etmək, canlandırmaq fəaliyyətidir [5,s.89].

İllokutiv aktları fərqləndirə biləcək linqvistik parametrlərin sayı on ikidən çoxdur. Onlardan ən əhəmiyyətli olanları illokutiv məqsəd (illocutionary point), uyğunlaşmanın istiqaməti (direction of fit) və psixoloji vəziyyətin ifadəsidir. Bu üç anlayış illokutiv aktların əsas siniflərini ayırmağa imkan verir.

Mənfi reaksiya nitq aktı reaktiv akt olub danışanın baş vermiş və ya verəcək hadisəyə əvvəl səslənmiş fikrə mənfi münasibətini ifadə edir və informativ, qiymətləndirmə və ya imperativ hökmlərdə müəyyən emosional çalarla üzə çıxır.

Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan vahid “yox” və “xeyr” kommunikativləridir. Yox və xeyr arasındakı əsas fərqlərdən biri qarşı tərəflə münasibətin səviyyəsidir. Əgər münasibət dostluq və yaxınlıqla bağlıdırsa çox zaman “yox” formasından istifadə edilir.

Ünsiyyət prosesi və prosesdə istifadə olunan nitq aktları müxtəlif situasiyalarda və müxtəlif şəxslər arasında baş verir. Situasiya və nitq aktında iştirak edənlərdən asılı olaraq müsahibin fikri ilə razılaşmamağın müxtəlif formaları üzə çıxır.

Dialog eyni bir kommunikativ prosesdə iki fərqli diktorun növbələşmiş və qarşılıqlı bir-birinə ünvanlaşmış ardıcıl nitq aktlarından təşkil olunmuş diskursdur. Dialog iki şəxs arasında nitq aktının mübadiləsidir. Dialogun əsas xüsusiyyəti adresantla adresatın yerlərini dəyişməsidir. Dialog adresantla adresatın funksiyasını dəyişmə sayına görə biraktlı və çoxaktlı olur. Ən qısa dialog adresantın və adresatın bir nitq aktını əhatə edən məndir. Dialog iştirakçılarının nitqi, bir qayda olaraq, bir-biri ilə kohezivaya malik olur. Dialog ünsiyyət şəraitindən, kommunikativ aktda iştirak edənlərin bir-birinə münasibətindən, bir-birini tanımasından, onların danışmaq mövzusunun bilməsindən və s. asılı olaraq müxtəlif şəkillərdə baş verir. Başvermə şəraitinə, iştirakçıların sayına, onların bir-birinə münasibətinə, diktorların bir-birinin mövqeyi ilə razılaşmasına, ünvanlanmış nitqə reaksiyaya görə müxtəlif sistemli dillərdəki dialoglar eyni xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat:

1) Dijk T.A.Van. Text and context: Exploration in the semantics and Pragmatics of Discourse. London-New-York: Academic Press. 1983,s. 72

2) Halliday M.A. Language as code and language as behaviour: A systemicfunctional interpretation of the nature and ontogenesis of dialogue // R.P. Fawcett, M. Halliday eds. The semiotics of culture and language: Vol.1: Language as social semiotic. – L.; Dover (N.H.): Pinter, 1984. 3-35. s.11

- 3) Ленская И.С. Проблема невербализованного содержания речи // Проблемы вербальной коммуникации и представления знаний. Иркутск, Изд-во ИПИ, 1998, с.110
- 4) Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003, с. 34-36
- 5) Серль Дж. Теория речевых актов. Москва, «Прогресс», 1988, с. 29
- 6) Соловьева А.К. О некоторых общих вопросах диалога//Вопросы языкознания. Москва, 1965. № 6, с. 63
- 7) Шмелева Т.В. Модус и средства его выражения в высказывании// Идеогрфические аспекты русской грамматики. –Москва, 1988, с.169.

Mirjafarova D.

Specific communicative units in dialogue speech

(Summary)

The introductory part of the article discusses the dialogue. It discusses its general features. It is noted that the dialogue is characterized by brevity, conciseness, relative simplicity of syntactic structure. The speech of the participants, as a rule, is connected with each other. There are a lot of incomplete sentences and remarks. Dialogue acts as a set of cues related to structural or semantic communication. Dialogue units can identify and restore each other. In the dialogue process, one or both parties can use small monologues. From the conditions of communication, from the attitude of the participants in the communicative act, from getting to know each other, from knowing the topic of conversation, and so on. There are different expressions and means of expressing consent and dissatisfaction, which are explained in detail in the article.

Мирджафарова Д.

Особые коммуникативные единицы в диалоговой речи

(Резюме)

Во вступительной части статьи обсуждается диалог. Обсуждаются его общие черты. Отмечается, что диалог отличается лаконичностью, относительной простотой синтаксической конструкции. Выступления участников, как правило, связаны друг с другом. Очень много неполных предложений и замечаний. Диалог действует как набор сигналов, относящихся к структурной или семантической коммуникации. Блоки диалога могут идентифицировать и восстанавливать друг друга. В процессе диалога одна или обе стороны могут использовать небольшие монологи. От условий общения, от отношения участников коммуникативного акта друг к другу, от знакомства друг с другом, от знания темы разговора и т. Д. Существуют разные выражения и способы выражения согласия и неудовлетворенности, которые подробно описаны в статье.

Rəyçi: f.f.d., dos. İ.Sərdarova

ADIŞLI ARZU

Azərbaycan Dillər Universiteti

arzuadishli@gmail.com

İFADƏLİ NƏSRİN BƏDİİ ÜSLUBDAKI YERİ

Açar sözlər: üslubiyyat, üslub anlayışı, bədii üslub, şeir dili, ifadəli nəsr dili, dram dili

Key words: stylistics, notion of style, belles-lettres style, language of poetry, language of emotive prose, language of drama

Ключевые слова: стилистика, понятие стиля, художественная литература, язык поэзии, язык эмоциональной прозы, язык драмы

Funksional üslubların əsas təsnifatına rəsmi üslub, elmi üslub, publisistik üslub, qəzet üslubu, bədii üslub daxildir. [1, s.145] Bədii üslubun funksiyası ikidir:

- a) faktları və fikirləri oxucuya çatdırmaq
- b) oxucuya emosional təsir göstərmək

Bədii üslubun üç bölməsi və ya alt üslubu var:

- 1) şeir 2) ifadəli nəsr 3) dram [2, s. 58]

İfadəli, emosional nəsr, dilin ədəbi variantının və danışıq dilinin birləşməsidir ki, bu da personajların danışıqı ilə təqdim olunur. İfadəli nəsr digər üslubların elementlərindən istifadə etməyə imkan verir, bu elementlər müəyyən funksiyaları yerinə yetirir, lakin müəllif onları dəyişdirə bilər. İfadəli nəsr bir alt üslub olaraq, ümumiyyətlə bədii üslubla eyni ümumi xüsusiyyətlərə malikdir, lakin bütün bu xüsusiyyətlər ifadəli nəsrdə fərqli şəkildə əlaqələndirilir. Burada təsvir şeirdə olduğu qədər zəngin deyil; kontekstual mənalı sözlərin faizi şeirdə olduğu qədər yüksək deyil; müəllifin özünəməxsusluğu o qədər də aydın deyil. [3, s. 32]

Nəsr rəsmi metrik quruluşa malik olmayan bir dil formasıdır. Biz burada ənənəvi şeirdə olduğu kimi ritmik quruluşu, çox təbii nitq axınının və adi qrammatik quruluşunu müşahidə edə bilərik. Normal gündəlik nitq nəsrlə danışılır və insanların çoxu nəsr şəklində düşünür, eləcə də yazırlar. Nəsr paraqraflardan ibarət olan tam qrammatik cümlələrdən ibarətdir və mövzuya aydın, sadə bir dil xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə estetik gözəllik verir. Söhbət nəsrin ən çox rast gəlinən növüdür. Bəzi nəsr əsərlərində şeir və nəsrin vəhdətini hiss edə bilərik ki, bu da “nəsr şeiri” - “prose poetry” adlanan iki formatın vəhdətini ortaya çıxarır. Bəzi ümumi nəsr növləri:

Təxəyyülə əsaslanan nəsr- Fictional Prose: Tamamilə və ya qismən xəyali olan və ya nəzəri xüsusiyyətlərə əsaslanan ədəbi əsər nəzərdə tutulur. Romanları nümunə göstərə bilərik.

Reallığa əsaslanan nəsr-Nonfictional Prose: Müəyyən hallarda uydurma elementləri ehtiva edə bilsə də, əsasən həqiqətə söykənən ədəbi əsərlər bu

kateqoriyaya daxildir. Buna misal olaraq bioqrafiya və oçerklər nümunə hesab edilə bilər.

Qəhrəmanlıq bildirən nəsr- Heroic Prose: Yazıla bilən və ya söylənə bilən və daha çox şifahi xalq yaradıcılığı ənənəsinə əsaslanan ədəbi əsərlər bu kateqoriyaya aiddir. Əfsanələr və nağıllar nümunə göstərilə bilər.

Nəsr Poeziyası-Prose Poetry: Şeir keyfiyyəti nümayiş etdirən - emosional təsirlərdən və yüksək təsəvvürlərdən istifadə edilən, lakin şeir əvəzinə nəsrə yazılan ədəbi əsərlər nəzərdə tutulur. [4]

Metrik vahidlər, yəni ölçülər və ritmdən başqa ifadəli nəsrə poetik üslubdan fərqləndirən əlamət ədəbi variantın və ya dilin həm sözdə, həm də sintaksisdə danışıqla birləşməsidir. Həmişə iki ünsiyyət forması - monoloq və dialoq olduğu üçün bunu dilin danışıq və yazılı növlərinin birləşməsi kimi müəyyənləşdirmək bəlkə də daha doğru olardı. Monoloq dedikdə yazıçı nitqi, dialoq dedikdə personajların danışığı nəzərdə tutulur. [5, s. 50]

Yazıçının dilinin İngilis ədəbi dilinin inkişafında dövrün ədəbi normalarına uyğun olması hər zaman tələb edilir. Bir insanı xarakterizə etmək üçün bir roman və ya bir hekayə qəhrəmanının dili əsas seçiləcəkdir. Bu, hər hansı bir ədəbi əsərin əvəzlənməz tələbidir. Bu tələbə laqeyd yanaşan yazıçılar istifadə etdikləri ədəbi dili hədsiz dərəcədə sadələşdirə bilərlər. Buradan belə nəticə çıxır ki, bədii üslubdakı danışıq dili, canlı insanların təbii nitqi ola biləcək dilin saf və sadə bir surəti deyil, yazıçının təqdim etdiyi dəyişikliklərə məruz qalmış variantıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, ifadəli nəsr digər üslubların da elementlərindən istifadəyə imkan verir. Beləliklə, biz burada publisistik üslubun (Sinclair Lewis-in "It Can't Happen Here"); rəsmi üslubun (Galsworthy- "The Man of Property"); elmi nəsr üslubunun (Cronin- "The Citadel", burada tibbi dildən istifadə edilmişdir) elementlərini tapa bilərik.

İfadəli nəsrin tarixinə nəzər salsaq, Anglo-Sakson ədəbiyyatında ifadəli nəsr yox idi. Anglo-Sakson ədəbiyyatı əsasən şeir, dini, hərbi və bayram xarakterli mahnılardan ibarət idi. Birinci ifadəli nəsr İncil və Müqəddəslərin həyatından Latın

dilindən tərcümələr oldu. III və XII əsrlərdə Norman fəthi nəticəsində Anglo-Sakson ədəbiyyatı tənəzzülə uğradı. Yazılanların demək olar ki, hamısı fransızca və ya latınca idi. 12 və 13-cü əsrlərdə "Kral Arturun və onun dəyirmi masasının nağılları"- "Tales of King Arthur and his Round Table" ortaya çıxdı, bəzi hissələri şeirlə, bəziləri nəsrə yazıldı. XIV əsrdə yalnız ümumi standart İngilis dilinin inkişafında deyil, ifadəli nəsrin xüsusiyyətlərinin inkişafında da mühüm rol oynayan bir hadisə baş verdi. Bu, Wyclif və şagirdləri tərəfindən hazırlanmış İncilin tərcüməsi idi.

İfadəli nəsr əslində XV əsrin ikinci yarısında əfsanəvi padşahların və cəngavərlərin həyatı və sərgüzəştlərini təsvir edən romanlar və salnamələr ortaya çıxdıqda özünü ən pik inkişaf dövrünü yaşamağa başladı. Bu romanlardan ən diqqət çəkənlərdən biri, 1471-ci ildə Caxton tərəfindən çap olunan Thomas Malory-nin "Le Morte Darthur" əsəri XII əsrdə başlayan uzun şeir və cəngavərlik nağıllarını bir araya gətirdi. Müəllifin povesti daxilində dialoq ifadəli nəsr alt üslubunun əsas hissəsini təşkil edir. Doğrudur, Malory-nin istifadə etdiyi dil üslubu canlı danışmaq nitqinin təbii xüsusiyyətlərinə bənzəməkdən uzaq idi. Qəhrəmanların nitqində elliptik cümlələr, povestdəki fasilələr, cümlələrin sintaktik dizaynı bunu sübut edə bilər, lakin buna baxmayaraq "Le Morte Darthur" tarixi bir səciyyə daşmalıdır.

İngilis ictimai həyatının bütün sahələrində təsadüfən böyük irəliləyiş olduğunu bildiren XVI əsrin gəlməsi ilə İngilis ifadəli nəsr sürətlə inkişaf etdi. Latın və Yunan dillərindən çoxsaylı tərcümələr o dövrün emosional nəsr üçün üslub normalarının işlənilməsi və hazırlanmasında böyük rol oynadı. Ümumiyyətlə, XVI əsrin ifadəli nəsrini özünü hələ ayrı bir üslub kimi formalaşdırmamışdı. Müasir dillərdən, xüsusən də İtalyan və Fransız romanlarından olan tərcümələr ifadəli nəsrin üslub normalarına təsir etməyə başladı. Adekvat dil tapmağın zəruriliyi fikirləri və mətnin üslub xüsusiyyətlərini mənbə dilində çatdırmaq üçün tərcüməçiləri ədəbiyyatda onsuz da istifadə olunan dil mənbələrini genişləndirməyə, beləliklə üslub cihazlarının və dil mühitinin potensialını genişləndirməyə başladılar. [6]

XVI əsrdə Philip Sidney, Johi Lyly, Robert Greene və "University Wits" kimi tanınan digər professional ədəbiyyatçılar ifadəli nəsrə də laqeyd yanaşmadılar. Lyly-

nin "Euphues, the Anatomy of Wit" adlı ədəbi əsərinin adını daşıyan xüsusi bir üslub yarandı. Kitab yüksək səviyyədə, həddindən artıq zərif bir şəkildə yazılmışdır. Burada perifrəzin sərbəst istifadəsi incəliyin nümunəsidir. Bənzətmələr, paralel konstruksiyalar və başqa bir çox üslubi vasitələrin bir-biri ilə əlaqələndiyi bir çox nümunəyə burada rast gəlmək olar. Onu da qeyd etməliyik ki, bu ədəbi əsər ifadəli nəsrin sonrakı inkişafında kifayət qədər nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərdiyinə görə Lyly ingilis romanının nümunəsi adlanır. Ancaq XVI əsrin emosional nəsrinin hamısı bu xarakterli deyildi. Walter Raleigh-in yazısı həm lüğət, həm də sintaksis baxımından daha sadə idi; daha az bəzədilmiş və daha çox danışq dili xarakteri daşıyırdı. Ziddiyyətli dini mövzularda yazan Richard Hooker-in nəsrı təmkinli və güclü idi. Hooker İngilis ifadəli nəsrinin inkişafına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Bədii üslubun xarakterik xüsusiyyətlərinin daha da inkişafına böyük təsir Şekspir tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bəzi pyeslərindəki bir neçə əlavə istisna olmaqla heç vaxt nəsr yazmasa da, bəzi əsərlərində şeirə də yer vermişdir. Ümumiyyətlə, XVI əsrin ifadəli nəsrı özünü hələ ayrı bir üslub kimi formalaşdırmamışdı. Bədii üsluba aid olan əsərlər arasında şeir və dram üstünlük təşkil edirdi. Yazılan az miqdarda nəsr, xüsusən ifadəli nəsr personajların nitqi olmadan əsl ifadəli nəsr ola bilməz. Bu, bəlkə də dövrün nəsr əsərlərinin əksəriyyətinin nəyə görə tarixi hadisələr, tərcümeyi-hallar, səyahət hesabatları, fərqli fəlsəfi və estetik problemlərə dair oçerklər olduğunu izah edir. Əlbəttə ki, Robert Greene-in "Life and Death of Ned Browne" və Thomas Nashe-in "The Unfortunate Traveller, or The Life of Jack Wilton" kimi istisnalar var idi, bunlardan birincisi cinayət hekayəsi, digəri isə macərə hekayəsidir. Bunlar müasir romanın sələfləridir.

XVII əsrdə ifadəli nəsrdə xeyli inkişaf oldu. Bu dövrdə ifadəli nəsrin dilindəki puritan təsiri anti-intibah ruhu adlandırılıla bilər. Bu, mifoloji təsəvvürlərin aşağılanması ilə göstərilir. XVII əsr böyük siyasi və dini çəkişmələrin dövrü idi və yazılanların çoxunun publisistik məqsədi var idi. 1648-ci ildə Puritanlar tərəfindən teatrların bağlanması səbəbindən dramın azalması, emosional nəsrin inkişafına təkən

vermiş ola bilər. Məlum olduğu kimi, XVI əsrdə ingilis ədəbi dili klassik yunan və latın dilindən və müasir fransız, italyan dillərindən böyük əlavələr almışdı. Bəzi yazarlar təkcə leksik deyil, həm də sintaktik yenilikləri tətbiq etməyi yaxşı bir üslub hesab edirdilər, cümlələr çox vaxt klassik nümunələrə uyğun olaraq qurulurdu.

XVIII əsrin yazıçıları ifadəli nəsr müstəqil bir ədəbi sənət növü kimi qurmaq üçün çox cəhdlər göstərdilər. Cəmiyyətin savadlı nümayəndələri olduqları üçün İngilis dilinin saflığını qorumağın onların əsas amalı olduğunu düşünürdülər. Lakin riayət etdikləri prinsiplər ziddiyyətli idi. Bir tərəfdən, bəziləri Johnson kimi ədəbi İngilis dilinə hər hansı danışıq elementlərinin daxil edilməsinə qarşı idilər, digər tərəfdən bu dövrün ümumi dilindən istifadə etsələr də, eyni zamanda onu ənənəvi üslub normalarına tabe olmağa çalışdılar. Bu baxımdan Defonun əsərləri ən yaxşı nümunədir. O, həqiqətən ifadəli nəsrdə "təsdiqlənmiş" tərzin yaradıcısı adına layiqdir. Onun "Robinson Crusoe" romanı leksik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə rəsmi üslub ilə oxşar dildə yazılmışdır. Yalnız XVIII əsrin sonlarında ifadəli nəsr üslubunun ən tipik xüsusiyyətləri həqiqətən qabarıq oldu. Laurence Sterne "Tristram Shandy" əsəri ilə bu prosesə böyük töhfə verildi. XVIII əsrin emosional nəsrinin başqa bir üslub xüsusiyyəti, nəql olunan hadisənin həqiqətən baş verdiyi, povestin həqiqiliyinə sahib olduğu təəssüratını özünəməxsus şəkildə çatdırmaq idi. XVIII əsr haqlı olaraq ifadəli nəsrin bədii üslubun qolu kimi meydana gəlməsinin qəbul edildiyi dövrdür. İngilis ədəbiyyatında İngilis cəmiyyətinin bütün təbəqələrinin həyatını təsvir etmək üçün ümumi meyl bu məqsəd üçün istifadə olunan dildə dəyişiklikləri çağırırdı.

XIX əsr ifadəli nəsr ən əsas xüsusiyyətləri ilə tamamlanan bədii üslubun alt üslubu kimi qəbul edilə bilər. Standart İngilis dili, əvvəlki dövrlərdə ifadəli nəsr dilindən qadağan edilmiş İngilis dili lüğət elementlərini, yəni jarqonizmləri, peşəkar sözləri, jarqonları, dialektal sözləri və hətta vulqarizmlərini fəal şəkildə mənimsəməyə başlayır. Thackeray-ın "Vanity Fair" nümunə ola bilər. XIX əsrin sonlarında və xüsusən XX əsrin əvvəllərində müəyyən üslub vasitələr təmizlənmiş və daha da inkişaf etdirilməyə, təkmilləşdirilməyə davam edilmişdir. Sintaksis də son

yarım əsrin ifadəli nəsrində dəyişikliklərə məruz qaldı. İndiki emosional, ifadəli nəsr böyük ölçüdə əvvəlki ənənəvi sintaktik dizaynların parçalanması ilə xarakterizə olunur. Nəinki ayrı quruluş, eyni zamanda sintaktik modellərin parçalanması, cümlələrin, xüsusən də boşluqlu cümlə əlaqəsi və digər müasir sintaktik nümunələrin birləşməsinin özünəməxsus, gözlənilməz üsulları sərbəst şəkildə günümüzün emosional nəsrinə daxil edilir. [7]

Ədəbiyyat:

1. Zhukovska V. V.- English stylistics: fundamentals of theory and practice, Zhytomyr Ivan Franko State University, 2010, 240 p.
2. E.V. Sachkova -Lectures on English Stylistics, Moskva, 2012, 93 p.
3. В.А. Зайцева-Стилистика, Минск, 2014, 48 p.
4. <https://literarydevices.net/prose/>
5. R. M. Tayeva, I. G. Orazbekova- Lectures on the English Stylistics, Almaty «Kazakh University», 2014, 101 p.
6. <https://newyorkessays.com/essay-literature-and-emotive-prose/>
7. <https://studfile.net/preview/5749579/page:71/>

Adishli A.

The position of Emotive prose in the Belles-lettres style

(Summary)

In emotive prose the imagery is not as rich as in poetry; the percentage of words with contextual meaning is not so high. Emotive prose features the combination of the literary variant of the language, both in words and in syntax, with the colloquial variant. But the colloquial language in the belles-lettres style is not a simple reproduction of the natural speech, it has undergone changes introduced by the writer and has been made "literature-like". In emotive prose there are always two forms of communication present - monologue (the writer's speech) and dialogue (the speech of the characters). Emotive prose allows the use of elements from other styles as well. Thus we find elements of the newspaper style, the official style, the style of scientific prose.

Present-day emotive prose is to a large extent characterised by the breaking-up of traditional syntactical designs of the preceding periods. But all these styles undergo a kind of transformation under the influence of emotive prose.

Адышлы А.

Позиция эмоциональной прозы в художественном стиле

(Резюме)

В эмоциональной прозе образы не настолько богаты, как в поэзии; Процент слов с контекстуальным значением не так высок. Эмоциональная проза представляет собой комбинацию литературного варианта языка, как в словах, так и в синтаксисе, с разговорным вариантом. Но разговорный язык в стиле художественной литературы не является простым воспроизведением естественной речи, он претерпел изменения, внесенные автором, и был сделан «литературно-подобным». В эмоциональной прозе всегда присутствуют две формы общения - монолог (речь писателя) и диалог (речь персонажей). Эмоциональная проза позволяет использовать элементы из других стилей. Таким образом, мы находим элементы газетного стиля, официальный стиль, стиль научной прозы.

Современная эмоциональная проза в значительной степени характеризуется распадом традиционных синтаксических схем предыдущих периодов. Но все эти стили претерпевают своего рода трансформацию под влиянием эмоциональной прозы.

Rəyçi: dos. M.Təhməzova

ŞƏRİFOVA HƏLİMƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

h.sharifova99@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ HAL KATEQORİYASI

Açar sözlər: hal kateqoriyası, adlıq hal, yiyəlik hal, sual əvəzlilikləri, asılı və əsas tərəf, sözünü

Key words: category of case, common case, genitive case, interrogative pronouns, dependent and independent part, preposition

Ключевые слова: категория дела, общий падеж, родительный падеж, вопросительные местоимения, зависимая и независимая часть, предлог

“Dil və təfəkkürün konkret əlaqəsinə aid məsələlər içərisində məntiqi və qrammatik kateqoriyalar, onların mahiyyəti və bir-birinə münasibəti məsələsi önəmli rol kəsb edir.” Məfhum və söz, hökm və cümlə sahələrində olduğu kimi, burada da məntiqi və qrammatik kateqoriyalar, dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi zəmnində baş verir. Müasir dilçilikdə qrammatik kateqoriya anlayışı qrammatik məna və qrammatik formanın vəhdəti şəklində yaranmışdır. Qrammatik mənənin özünəməxsus ifadə formaları olduğu kimi, qrammatik formanın da öz növbəsində müxtəlif mənaları vardır. Dilçilikdə qrammatik kateqoriya anlayışı həm ismi, həm də feili ola bilər. Bu bölgü paradıqların xüsusiyyətinə əsaslanır. İsmi qrammatik kateqoriyalar deyildikdə, kəmiyyət, hal, cins, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik və müqayisə dərəcələri ilk ağla gələn olur. Bu təbii ki, dünya dilləri üzrə dəyişə bilər, bəzi dillərdə əlavə kateqoriyalara rast gəlinədiyi kimi, bəzilərdə də kateqoriyalardan ixtisar olunmuşları da vardır. [4, s. 377]

İngilis dilində ən çox araşdırılan və ziddiyətli mövzulardan biri də hal kateqoriyasıdır. Mənbələrdən göründüyü kimi, qrammatika dərslərində daima hal kateqoriyası mövzusunə geniş yer verilib. Qrammatikada hal kateqoriyasının geniş miqyasda tədqiqi Azərbaycan dilinin qrammatikasında da öz mövqesini almışdır. Öncəliklə, kontrastiv dillərdə halların ümumi sayına nəzər yetirək. H. Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” adlı dərslərindən alınan məlumatlara əsasən,

Azərbaycan dilində keçmiş zamanlarda 7 (yeddi) hal olduğu bildirilsə də, müasir dilimizdə 6 (altı) hal mövcuddur. Onlar: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq halıdır. Hər bir halın özünəməxsus ifadə tərzini və bir hal istisna olmaqla (adlıq) hər birinin öz şəkilçisi vardır. İngilis dilində isə, isimlərin 2 (iki) halı mövcuddur: a common case (adlıq hal), a genitive case (yiyəlik hal). İngilis dilində hal kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimi dəqiq olmayıb, bir qədər problemlə yanaşmalar vardır. Bəzi dilçilər ingilis dilində sadəcə iki halın olmadığını, bəziləri isə ümumiyyətlə ingilis dilində hal kateqoriyasının mövcud olmadığını bildirir.

Tədqiqata problemlə yanaşmadan öncə, hal kateqoriyası üzrə geniş araşdırma etməli və nəticə almalıyıq. Bunun üçün ilk növbədə hal kateqoriyası anlayışının mənasını öyrənməli və tərifini bilməliyik. Hal kateqoriyası ismi kateqoriya olub, əşyanın adını bildirən isimlə əşyalar, hadisələr, xüsusiyyətlər, hərəkətlər və hətta ismin özü arasındakı əlaqələri öyrənir. Bunu bir növ yanaşma tərzini kimi də qəbul etmək mümkündür.

Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası dedikdə, əsasən 4 (dörd) yanaşma diqqəti cəlb edir:

- 1) pozision hal nəzəriyyəsi (theory of positional cases)
- 2) pozision hallar nəzəriyyəsi (theory of prepositional cases)
- 3) məhdud hal nəzəriyyəsi (the limited case theory)
- 4) postpozision hal nəzəriyyəsi (theory of postpositional cases) [2, s. 88]

Maks Döyçbeynin nəzəriyyəsini gözdən keçirsək, hal kateqoriyasının sözünü + isim və ya söz sırasıyla yarandığına şahid olarıq. O bildirir ki, müasir ingilis dilində 4 (dörd) hal mövcuddur: nominativ, genitiv, dativ, akkusativ. Genitiv halı, hansı ki, dilimizdə qarşılığı yiyəlik halı olub, ingilis dilində özünü “-’s” fleksiya və “of” sözünü ilə göstərir. Azərbaycan dilində isə yiyəlik halda olan “-ın4” şəkilçisi əlavə edilir. Hər iki dildə oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, yiyəlik halı yaradılarkən, iki tərəf mövcud olur: əsas tərəf və asılı tərəf. (dependent and independent-ing)

Akademik İ.İ. Meşaninovun nəzəriyyəsinə əsasən isə, ingilis dilində halların sayı ikidən artıq ola bilməz. Birincisi, yiyəlik hal (genitiv case) hansı ki, Meşaninov

onu “latter” yəni sonuncu olaraq adlandırmışdır, ikincisi isə adlıq hal (common case) onu isə “former”, yəni keçmiş, əvvəlki formaya uyğun olaraq adlandırmışdır. Əlbəttə ki, ingilis dilində isimlərin hal kateqoriyası isimlərin növünə əsasən məhdudlaşır. Belə ki, canlı isimlərin yiyəlik halı (Paulo`s employer), bəzi zaman məfhumlu sözlərin yiyəlik halı (a minute`s decision) və isimləşmiş zərflərin yiyəlik halı (yesterday`s complaints) “-`s” ilə düzəlir.Əslində bu məhdudlaşma verildiyi qədər ciddi olmayıb bəzi genişlənmələrə də sahibdir. Belə ki, bəzi sərbəst söz birləşmələrində “-`s” flektivinin istifadəsi azad şəkildə verilmişdir. Ümum şəkildə, “-`s” flektivinin ifadə formasının məğzini araşdırdıq da,sadəcə yiyəliklik bildirdiyini və cümlə içində belə bunu bizə bildirdiyini görə bilərik. Buna görə də, genitiv case kimi adlandırılmaqla bərabər yiyəlik halı həm də, possessive case deyə də adlandırılır. Azərbaycan dilində isə,yiyəlik halında məhdudlaşma mövcud deyildir. Belə ki, “-in4” şəkilçisi yiyəlik halının mövcud olması üçün əsas rolu oynayır. Azərbaycan dilində yiyəlik halının iki növü vardır:

- 1) müəyyən yiyəlik hal (Sofiyannın dəftəri)
- 2) qeyri-müəyyən yiyəlik hal (şərəf lövhəsi) [1, s. 42]

Dilimizdə ən çox mübahisəyə səbəb olacaq hallardan biri yiyəlik hal olduğundan, onunla bağlı fikirlər də müxtəlifdir. Göründüyü kimi, müəyyən yiyəlik hal düzələrkən, iki isim vardır,onlardan biri yiyəlik hal şəkilçisini, digəri isə mənsubiyyət şəkilçisi olan “-in4” şəkilçisini qəbul etmişdir. İkinci vəziyyətdə isə, qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik halda yiyəlik halının şəkilçisi verilməmiş sadəcə ondan sonra işlənən söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyindən, biz nitqimizdə yiyəlik halını asanlıqla bərpa edə bilərik.Azərbaycan dilində mübahisə doğuran məsələlərdən biri də, yiyəlik hal yaranarkən, asılı və əsas tərəflər arasında əlaqədir. Asılı tərəfdə hansı nitq hissələrinin işlənəcəyi və əsas tərəfdə hansı nitq hissələrinin işlənəcəyi haqqında fərqli mühazirələr mövcuddur.

İngilis dilində yiyəlik halının fərqli tərəfləri də vardır. Belə ki “-`s” həm bir şəxs üçün,həm də bir neçə şəxs üçün istifadə edilə bilər. Belə ki, əgər iki şəxsin ayrı-ayrılıqda eyni varlığı və əşyası varsa, bu zaman hər şəxsdən sonra “-`s” istifadə edilir.

Əksinə olaraq isə,əgər iki şəxs eyni varlığa sahibdirsə, bu zaman sadəcə sonuncu verilən fərddən sonra “-`s” flektivi əlavə edilir.Misallar nəzdində baxsaq;

-Kamran and Sadiq`s mother give them several meals.

-Anna`s and Katherine`s birthdays are on same month.

Cümlələrdən görüldüyü kimi,birinci nümunədə bir varlıq hər ikisinə,ikinci nümunədə isə bir məfhum hər birinə ayrı-ayrılıqda aiddir. Ayrı-ayrılıqda istifadə olunan isimlər də bədən üzvlərinin və xarakter bildiren sözlərin adlarını çəkmək mümkündür.

Müasir İngilis dilində “-`s” ilə bağlı digər bir fərqli mövqe onun “is” və “has got” ifadəsi ilə qarşılaşdırılmasıdır. Cümlə daxilində “-`s”-dən sonra “ing” qəbul etmiş hərəkət varsa və ifadədən sonra isim gəlməyibsə, deməli burda şəxsdən sonra işlənən “-`s” yiyəlik halı olmayıb,davam edici zamanın yaranmasında istifadə olunan köməkçi feil “is”-dir. Yiyəlik halı bildirərkən “-`s”-dən sonra heç bir zaman artıqlı və “got” sözü işlənmir. Əgər “-`s”-dən sonra artıqlı işlənərsə“-`s” “is”, “got” sözü işlənərsə isə “has” rolunu oynayır.[3,s.21]

Hal kateqoriyasının ən mübahisəli halı yiyəlik hal olsa da, onun əsasını təşkil edən adlıq haldır. Adlıq halda hər iki dildə isim olduğu kimi işlənir və əsasən cümlədə mübatədə və ya xəbər vəzifəsində çıxış edir. Adlıq halda olan ismin tapılması İngilis dilində bir qədər asan olsa da, Azərbaycan dilində bəzi nüanslar buna imkan yaratmır. Belə ki, Azərbaycan dilinin qrammatikasında sual yaradacaq mövzular qeyri-müəyyən yiyəlik halı və qeyri-müəyyən təsirlik halıdır. Hər iki halda isim hal şəkilçilərini qəbul etmir və sabiq formada cümlədə yer alır. Bunun üçün cümlənin morfoloji təhlilinə ehtiyac duyulur. İngilis dilində isə,əksinə olaraq,adlıq halda olan söz özünü birüzə verir.

Qeyd edilməli olan məsələlərdən biri də,fərqli hallarda olan sözlərə verilən sual əvəzliləridir. Öncəliklə, Azərbaycan dilində hallar üzrə verilən sual əvəzlilərinə nəzər yetirək; Adlıq halda- kim?nə?, yiyəlik halda-kimin?, nəyin?, yönlük halda- kimə?, nəyə?, təsirlik halda-kimi?,nəyi?, yerlik halda-kimdə?, nədə?, çıxışlıq halda isə- kimdən?, nədən? sualları isimlər üzrə verilir. İngilis dilini müqayisə etdikdə

isə, bir qədər fərqlilik nəzərə çarpır. Belə ki, adlıq halda- who?, what?, yiyəlik halda isə - whose? sual əvəzliyindən istifadə edilir. Azərbaycan dilində hal kateqoriyalarının mənsub olduğu sual əvəzliliklərinin qarşılığı İngilis dilində mövcuddur, lakin İngilis dilində yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 2 (iki) hal mövcud olduğu üçün həmin sual əvəzlilikləri sadəcə ehtiyac yarandığı təqdirdə istifadə edilir.

Kontrastiv dilləri müqayisə etdikdə hal kateqoriyasında oxşar cəhətlər olduğu kimi kəskin mövqelər də mövcuddur. Oxşar cəhətlərə adlıq halın sıfır morfemlə düzəlməsi, fərqli cəhətlərin isə halların sayı və ifadə formalarının fərqli olmasıdır. Belə izah verilir ki, struktur cəhətdən fərqlənən hallar bu iki dildə çoxluq təşkil edir. Məsələn olaraq, Azərbaycan dilində yönlük halda isim “-a2”, təsirlik halda “ı4”, yerlik halda “da2” və son olaraq çıxışlıq halda isə “dan2” şəkilçisi qəbul edir. İngilis dilində bu halların qarşılığı olaraq suffiks olmasa da, hal olaraq yaratmaq mümkündür, hətta bəzi ingilis dilçilərinin keçmiş mühazirələrində bu hallar ad olaraq adlanıb qeydə alınmışdır. (locative, instrumental.etc). İngilis dilində yönlük halı yaradarkən, əsasən ilk ağla gələn “to” sözünü olur, bu sözünü istiqamət bildirib, “-a2” kimi dilimizə tərcümə olunur və özündən sonra gələn isimlə birləşərək yönlük halı yaradır. Təsirlik halında isə xüsusi sözə yaxud hissəciyə ehtiyac qalmayıb, feildən sonra işlənən sözü nümunə kimi göstərmək mümkündür. Bu halda isim tamamlıq rolunda çıxış edir. Yerlik halı isə ingilis dilində əksəriyyət hallarda sözünü ilə ifadə olunmuşdur, sadəcə özündən sonra gələn ismin mövqeyinə əsasən “in, at, on” sözünülərindən biri işləyə bilər. Sonuncu hal olan çıxışlıq hala nəzər saldıqda, müşahidə edirik ki, ingilis dilində əsasən “from” sözünüsi özündən sonra gələn isimlə birləşərək, çıxışlıq halını cümlə daxilində yaradır. İngilis dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi, yönlük və çıxışlıq halları bir-birinə əks mövqedə dayanır. Dilimizdə bunun bariz nümunələri şəkilçilər olsa da, ingilis dilində formalaşmış “from-to” ziddiyəti mövcuddur. [5, s. 24]

Son olaraq, hal kateqoriyası haqda həm dilimizdə, həm də german dillər qrupunun dünya üzrə yayılmış ən geniş dillərindən biri olan ingilis dilində material tapıb tədqiq edilə biləcək məlumat və bazalar kifayət qədərdir. İki fərqli dil qrupuna aid olan bu iki dilin bir kateqoriya üzrə müqayisə olunması, oxşar və fərqli

cəhətlərinin tapılması çətin olduğu qədər də məsuliyyətli və maraqlı bir işdir. Hal kateqoriyası hər zaman dilçilərin qrammatika sahəsində müzakirə etdikləri ən genişmiqyaslı mövzulardan biri olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. B.A.İlyish. The Structure of Modern English. Leninqrad: 1971
2. Yunusov D., Khanbutayeva L. Comparative typology of the English and Azerbaijani languages. Bakı: 2008
3. Musayev O.İ. A practical grammar of contemporary English. Bakı: 2009
4. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2017
5. В.Л.Каушанская, Р.Л.Ковнер. Грамматика Английского Языка. Ленинград: 1973
6. Ağamusa Axundov. Ümumi Dilçilik, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006
7. Hadı Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı”, 1990
8. M.Deutschbein, System der neuenglischen Syntax, 1928
9. И.И.Мещанинов, Члены предложения и части речи, 1945

Sharifova H.

The category of case in Azerbaijani and English languages

(Summary)

Nowadays in world linguistics the most researchable field of grammar is morphology. In this field while investigating category of case in different languages of different language groups, it seems there are several approaches to this linguistic term. As Azerbaijani and English languages are from various language branches, learning category of case in these contrastive languages is very difficult. Differences and similarities between cases can be found with contribution of specialized terms. According to facts from different sources, category of case is one of the areas with the largest database of grammar.

Шарифова Г.

Категория падежа на азербайджанском и английском языках

(Резюме)

В настоящее время в мировой лингвистике наиболее исследуемой областью грамматики является морфология. В этой области, исследуя категории падежа в разных языках разных языковых групп, кажется, что есть несколько подходов к этому лингвистическому термину. Выучить падежные категории в этих контрастных языках очень сложно. Различия и сходства между случаями можно найти с помощью специальных терминов. Согласно фактам из разных источников, падежная категория является одной из областей с самой большой базой.

Rəyçi: f.f.d., b/m. S.Köçərli

BƏKİRZADƏ NƏRMİN

Azərbaycan Dillər Universiteti

bakirzada97@mail.ru

DİL SİSTEMİNDƏ DİSKURS ANLAYIŞI VƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Açar sözlər: diskurs, nitq, mətn, kommunikativ hadisə, vizual və vokal təmas

Key words: discourse, speech, text, communicative event, visual and vocal contact

Ключевые слова: дискурс, речь, текст, коммуникативное событие, визуальный и голосовой контакт

XX yüzilin 2-ci yarısında dilin aktiv və hərtərəfli öyrənilməsi üçün linqvistikada yeni nəzəri paradıqlar müəyyənleşmiş, nəticədə yeni termin və anlayışlar qrupu meydana gəlmişdir. Bu terminlər psixolinqvistika, linqvokulturologiya, mətnin

lingvistikası (mətn dilçiliyi), sosiolingvistik, pragmatolingvistik və s. bu kimi sahələri əhatə edir. Belə terminlərdən biri də «diskurs» termin-anlayışıdır. Son illərdə dünya dilçiliyində dilin lingvo-psixoloji problemləri ilə bağlı araşdırma və tədqiqatların sayı sürətlə artır. Bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Obyektiv səbəblərin ən başlıcası odur ki, dilin lingvo-psixoloji fenomen mahiyyəti daşdığını artıq hər kəs qəbul və təsdiq edir. Məlumdur ki, diskurs, nitq, mətn, ümumilikdə dil və onun struktur vahidləri tamamilə fərqli lingvo-psixoloji kateqoriya və anlayışlar olsalar da, nəticə etibarilə onların hamısı tək bir məqsəddə – ünsiyyət ehtiyacını ödəməyə xidmət edir və məhz bu məqsədlə yaranmışdır. Diskurs - filoloji ədəbiyyatda geniş yayılmış termindir. Diskurs bir çox izahlı lüğətlərdə həm latın, həm də fransız mənşəli söz olaraq göstərilir. Latın mənşəli *discursus* (a running to and fro) sözündən və ya fransız mənşəli *discourir*, *discours* (söhbət etmək, danışmaq) sözlərindən yaranan diskurs “Collins Concise English Dictionary”də [3, s.672] bir çox mənələrdə verilmişdir: isim kimi verbal kommunikasiya; yazıda və ya danışmada mövzuya formal münasibət; bir cümlədən artıq olan lingvistik fenomenin təhlili üçün dilçilər tərəfindən istifadə olunan mətn vahidi; fel kimi bir çox arxaik mənələri ilə yanaşı rəsmi formada yazmaq və ya danışmaq; müzakirə aparmaq. Digər lüğətlərdə isə söhbət, xüsusilə də formal xarakterli söhbət; danışmada və ya yazıda fikirlərin formal və mütəşəkkil ifadəsi; xütbə, traktat və s. formasında ifadə; əlaqəli danışmaq və ya yazı vahidi və ya hissəsi kimi izah olunmuşdur.

Diskurs məqsədyönlü bir sosial fəaliyyətdir. Bu gün diskursun öyrənilməsi bir çox elm sahələri fəlsəfə, psixologiya, semiotika, və ən əsası, dilçiliyin müxtəlif sahələri - psixolingvistik, koqnitiv dilçilik, pragmatolingvistik, mədəni dilçilik və s.sahələri üçün aktualdır. Diskursla mətnin adı filoloji ədəbiyyatlarda yanaşı addımlasa da onlar arasındakı fərq istisna olunmur. Mətn böyük anlayışdır. İstənilən diskurs mətndir, lakin istənilən mətn diskurs deyildir. Bu fərqlər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: 1. Diskurs pragmatikadır, mətn lingvistik kateqoriyadır. 2. Diskurs prosesin kateqoriyasıdır, mətn nəticə kateqoriyasıdır. 3. Diskurs abstrakt konstruksiyadır, mətn aktualizasiyadır. Hər iki termin - mətn və diskurs - birmənalı

deyil və linqvistik cərəyanların və məktəblərin nümayəndələri tərəfindən müxtəlif cür şərh olunur. Mətn dilçiliyində ilk növbədə formal və semantik qanunauyğunluqlardan bəhs olunur, diskurs təhlilində əsasən praqmatik faktlar yer alır. Mətn və diskurs öyrənmənin müxtəlif ənənələri mövcuddur: ənənəvi Avropa mətn dilçiliyi, Fransız danışıq təhlili məktəbi və İngilis-Amerika danışıq təhlili məktəbi. Almaniya və Mərkəzi Avropa kontekstində dilçilik ənənəsinə və eyni zamanda ritorikaya əsasən mətn və diskurs arasında fərq ortaya qoyulur. İngilis dilli ədəbiyyatlarda isə diskurs çox vaxt həm yazılı, həm də şifahi mətnlər üçün istifadə edilir. Digər tədqiqatçılar isə abstraktlığın müxtəlif səviyyələrini fərqləndirirlər. Diskurs ümumi bir kontekstdə yaradılan bəzi əsas konsepsiyanın semantik yerləşdirilməsidir. Diskursun elementləri bəyan edilmiş hadisələr, onların iştirakçıları, icraedici məlumatlar və “qeyri-hadisələr”dir, yəni, a) hadisələri müşayiət edən hallar; b) hadisələri izah edən arxa plan; c) tədbir iştirakçılarının qiymətləndirilməsi; d) diskursu hadisələrlə əlaqələndirən məlumat” [6, s. 34]. Diskurs fəaliyyətdə olan dildir. Müəyyən məqamda və şəraitdə ünsiyyətin baş tutmasını bütövlükdə dil yox, diskurs adlandırmaq daha münasibdir. Diskurs onun iştirakçıları, yəni danışan və dinləyən və ya yazan və oxuyan arasında sövdələşmə kimi görünən linqvistik kommunikasiyadır. Bəzən diskursu sadəcə danışıqda ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edərək yazılı nitqdə ünsiyyəti diskursa daxil etməzlər, yazılı nitqi mətn hesab edirlər. lakin qeyd etmək lazımdır ki, yazılı və ya şifahi, böyük və ya kiçik həcmli olmasından asılı olmayaraq mətnlər diskursun tərkib hissəsidir.

Diskurs mətndə reallaşan linqvistik fenomendir. Diskursun reallaşması üçün mətnlə eyni zamanda kontekstin olması da vacibdir. Diskurs ünsiyyət kimi fəzada deyil, müəyyən kontekst daxilində diskurs iştirakçıları arasında daimi interaktiv prosesdə baş verir. Bunu N. Enkvist öz məqaləsində diskursun klassik tərifini verərkən qeyd etmişdir: “Diskurs mətnlə sosial komponentə malik kontekstin vəhdətidir” [5, s.371]. N.Enkvist bu tərifində sadəcə mətnlə kontekstin deyil, eyni zamanda sosial komponentin, sosial təcrübənin əhəmiyyətini də vurğulayır.

Müxtəlif dilçilərin "mətn" və "diskurs" anlayışlarının mahiyyəti və əlaqəsi ilə bağlı fikirlərini təhlil edərək, söyləmənin, müəyyən bir zamanda müəyyən bir şəxsin zehmində, zamanın müəyyən bir anında mətnin bir növ "əks olunması" olduğu iddia edilə bilər. P. Serio diskursa fərqli tərif verir. Onun fikrincə diskurs belədir: 1) "nitq" anlayışının ekvivalenti (yəni hər hansı bir xüsusi ifadə), 2) ifadədən daha böyük vahid, 3) söylənilən vəziyyət nəzərə alınmaqla, ifadənin alıcıya təsiri, 4) əsas nitq növü kimi söhbət, 5) natiq mövqeyindən çıxış, 6) dil vahidlərinin istifadəsi, nitq aktualaşdırılması, 7) sosial və ya ideoloji cəhətdən məhdud bir ifadə növü, məsələn, feminist söhbət, 8) bir mətnin hazırlanması şərtlərini öyrənmək üçün hazırlanmış nəzəri bir konstruksiya. [11, s. 26-27] Y.S.Stepanov qeyd edir ki, diskurs dildə dildir, amma özü ilə xüsusi verilənlər təqdim edir. Diskurs öz "qrammatikasında və leksikonunda" mövcud olmur, sadəcə dil formasında olur.

T.A.Van Deykə görə, diskurs «kommunikativ hadisədir». Diskursun müxtəlif növləri olduğundan linqvistika elmində onun bütün aspektlərinə baxılır. Onun fikrincə "diskurs təcrid olunmuş cümlələrdən ibarət deyil" və diskursun struktur analizi "təcrid olunmuş sözlərin, ifadələrin və ya cümlələrin fonoloji, morfoloji, sintaktik və ya semantik quruluşlarını" təsvir etməklə azaldıla bilməz. Müəllif qeyd edir ki, diskurs "yalnız təcrid olunmuş mətn və ya dialoq quruluşu deyil. Diskurs ünsiyyət hadisəsi konsepsiyasından istifadə edərək səciyyələndirilə bilən linqvistik forma, məna və hərəkətin kompleks birliyidir. Natiq və dinləyici, onların şəxsi və sosial xüsusiyyətləri və sosial vəziyyətin digər tərəfləri, şübhəsiz ki, bu hadisə ilə əlaqəlidir". [4, s. 113-126]

Məşhur rus alimi V.A.Zvyaginsevin fikrincə diskurs sözlə ifadə olunan bütöv, tam, yaxud dil səviyyəsində məna hissələrinə bölünə bilən, qayda üzrə bir-biri ilə fikri əlaqələrlə bağlana bilən cümlələr ardıcılığıdır. [9]

Amerika dilçisi Z.Xarrisin fikrincə diskurs ssəslənən mətndir, frazada bir-birinin ardınca yerləşən qrammatik formaların ardıcılığıdır. [8, s. 22] 50-ci illərdə E.Benvenist deyim nəzəriyyəsini hazırlayaraq diskursu nitqin xarakteristikası kimi müəyyənləşdirir: «Birincinin müəyyən şəkildə ikinciye təsir etmək cəhdi». Yaxud

İ.Derrida diskursu «yazan və oxuyanların təcrübəsində canlı dərk olunmuş mətn təsəvvürü» adlandırır. X.Xerriyə görə diskurs verbal kommunikasiyada mətn, qrammatik formaların, bir-birinin ardınca cərgəyə düzülmüş frazaların sırasıdır.

O.Aleksandrova və O.Kubryakova qeyd etdikləri kimi, “diskurs, nitqin əsl yaradılması, nitq əsərinin istehsalı ilə əlaqəli bir idrak prosesi kimi başa düşülməlidir və mətn müəyyən bir tamlıq (və sabit) formada təcəssüm etdirilmiş nitq fəaliyyəti prosesinin son nəticəsidir... Müzakirə - prosedur, təsirli bir fenomen... bir mətnin və ya onun qavranılmasının sinxron şəkildə həyata keçirildiyi bir prosesdir ” [10, s. 67-69]

Müxtəlif dilçilərin "mətn" və "diskurs" anlayışlarının mahiyyəti və əlaqəsi ilə bağlı fikirlərini təhlil edərək, söyləmənin, müəyyən bir zamanda müəyyən bir şəxsin zehnində, zamanın müəyyən bir anında mətnin bir növ "əks olunması" olduğu iddia edilə bilər.

Diskurs, nitq və mətn yaranma şərtləri və mexanizmi baxımından bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bununla belə, tez-tez diskursun nitqə, nitqin mətnə və ya əksinə, mətnin nitqə və nitqin diskursa transformasiya olunması prosesləri ilə rastlaşırıq. İlk öncə onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək. Diskurs, bir qayda olaraq, yaxın (üz-üzə) təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikantın vizual və vokal təmas məsafəsində olduğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində yaranır. Diskursiv ünsiyyətə real həyatda əyani şəkildə yaşanan ünsiyyət də demək mümkündür. Bu ünsiyyət üçün aktiv və passiv kommunikant faktoru nə qədər vacibdirsə, həmin ünsiyyətin cərəyan etdiyi real zaman, şərait və situasiyanın özü də bir o qədər vacibdir. Danışan və dinləyən şəxslərin üz-üzə dayandığı, birbirini həm görmək, həm də eşitmək imkanına malik olduğu təbii şəraitdə baş verən dialoq, söhbət, mübahisə və s. diskursun ən bariz nümunəsi hesab oluna bilər. Burada qeyd edilən “təbii şərait” ifadəsi çox vacib faktorlardan və ya şərtlərdən biridir, çünki, təbii şəkildə baş verməyən dialoq, söhbət, mübahisə və s. diskurs deyil, nitq mahiyyəti daşıyır. Nitq, bir qayda olaraq, gerçək zaman rejimində reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində yaranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommunikantın vokal təmasdan başqa, digər təmas

imkanı mövcud olmur. Bu ünsiyyət üçün vacib olan əsas faktor, sadəcə, aktiv və passiv kommunikantdır. Nitqin yaranması baxımından real şərait və situasiya, artıq, o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki bu ünsiyyət forması üçün vizual və digər təmas faktorları arxa plana keçir. Əgər belə olmasaydı, bu ünsiyyət nəticəsində nitq deyil, diskurs yaranardı. Nitq vasitəsilə təmin edilən ünsiyyətin ən bariz nümunəsi aktiv və passiv kommunikantın bir-birini görmədən qurduğu ünsiyyətdir. Məsələn, vizual görüntünü məhdudlaşdıran hər hansı bir maneə arxasından edilən söhbət, uzaq məsafədən telefonla qurulan ünsiyyət və s. Amma bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, artıq elm, texnika və texnologiyalar çox inkişaf etmişdir. Son dövrlərdə görüntü imkanına da malik olan telemost, videotelefon, skype və s. üsullarla qurulan ünsiyyətin nitq, yoxsa, diskurs yaratması məsələsi bəzi hallarda şübhələrə yol açır. Əvvəllər birmənalı şəkildə nitqin yaranması kimi qəbul edilən bəzi ünsiyyət formaları ilə bağlı artıq belə bir yanlış təsəvvür yaranır ki, onlar indi diskursun yaranmasına xidmət edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 3D ekranının qeyri-adi imkanları bizi o məkənin ortasında olduğumuza inandırmağa çalışsa da, istənilən halda, biz o məkanda deyilik. Görüntü hər nə qədər keyfiyyətli olursa olsun, ekranda gördüyümüz çiçəyin ətrini, qar-çovğunun soyuqluğunu, günəşin və ya alovun istisini hiss etmirik. Amma səs bütünü tonlarını, notlarını və titrəyişlərini insan qulağını tam şəkildə aldada biləcək real vokal səviyyədə eşidirik. Buna görə də belə bir ünsiyyət nəticəsində məhz nitqin yarandığını qəbul edirik. Mətn, bir qayda olaraq, məkən və zaman baxımından uzaq təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikantın vizual, vokal və digər təmas imkanlarından tamamilə məhrum olduğu bir şəraitdə yaranır. Nitqdə, sadəcə, məkən baryerini aşmaq imkanı olduğu halda, mətndə tam real olmasa da, həm zaman, həm də məkən baryerini aşmaq potensialı mövcuddur. Başqa sözlə desək, mətn real zaman və məkən daxilində heç bir təması olmayan aktiv və passiv kommunikant arasında şərti ünsiyyətin baş verməsi ilə bağlı illüziya yaratmaq potensialına malikdir. Belə ki, bu gün biz yüz il, min il əvvəl yaşamış bir şairin, filosofun əsərlərini oxuyaraq sanki onunla şərti ünsiyyətdə oluruq. Zaman və məkən baxımından onlardan çox-çox uzaqlarda olsaq da, heç bir real təmasımız

olmasa da, oxuduğumuz mətn onlarla ünsiyyət illüziyası yaradır. Real ünsiyyət olmasa belə, oxunan mətn vasitəsilə onların fikirlərini mənimsəmiş, dərk etmiş oluruq. Diskurs, nitq və mətnlə bağlı buraya qədər deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, mətn nitqin, nitq isə diskursun linqvo-psixoloji qarşılığı, rəmzi və ya simvoludur. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinə əsaslanan bu yanaşma tərzində belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, diskurs gerçəkliyin özü və ya vahidi (Gv), nitq onun dərk olunan əsas xüsusiyyəti, yəni, birinci sıra gerçəklik elementi (Ge1), mətn isə bu gerçəklik vahidinə ekvivalent olan dil struktur vahidi və eyni zamanda ikinci sıra gerçəklik elementidir (Ge2). Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsinin 4 elementli intellekt kodu bazasında diskursun dərk edilməsini sxematik şəkildə belə ifadə etmək mümkündür: NİTQ → MƏTN → DİSKURS və ya (Ge1 + İO1) + (Ge2 + İO2) = D & Gv Burada İO1 birinci sıra gerçəklik elementinin, İO2 isə ikinci sıra gerçəklik elementinin yadda qalmasını təmin edən intellekt obrazıdır [2, s.56-72] Diskursun tam şəkildə nitqə transformasiya olunması mümkün deyil. Çünki, artıq qeyd etdiyimiz kimi, diskurs gerçəklik vahididir və istənilən gerçəklik vahidi kimi onun tam və axıracan dərk edilməsi və bu məqsədlə tam şəkildə nitqə transformasiya olunması mümkün deyil. Rəsm və ya foto canlı insanı əks etdirsə də, onun tam qarşılığı, adekvat əvəzləyicisi deyil və ola da bilməz. Eynilə bunun kimi, nitq diskursun, mətn isə nitqin tam qarşılığı, əvəzləyicisi deyil. Nitq, sadəcə, diskursda ifadə edilən əsas fikri və ona aid ton, intonasiya, pauza və tembrləri əks etdirə bilər. Bəzi hallarda ona paralel olaraq kommunikanın açıq şəkildə ifadə etdiyi hiss və həyəcanı da əks etdirməyə qadirdir. Amma, istənilən halda, diskursun nitqə transformasiyası prosesində onun müəyyən vahid və elementləri mütləq şəkildə atılır və ya ixtisar olunur. Məsələn, sözlü münaqişə edən iki insan real situasiyada müəyyən bir diskurs yaradır. Bu münaqişəyə şahid olan şəxs polisə ifadə verərkən qurduğu nitqdə həmin diskursun bir çox detal və elementlərini ixtisar edir. Bu şəxs diskursun, sadəcə, qısa icmalını, daha doğrusu, orada söyləmə, deyim və sözlərlə ifadə edilən əsas hissəsini öz nitqində verməklə kifayətlənir. Bunu da qeyd edək ki, söyləmə, deyim və söz həm diskursun, həm də nitqin daxili elementləridir. Əslində

nitq sadəcə söyləm, deyim və sözlərdən ibarət olur. Diskurs isə, bunlardan başqa nitq situasinya, yəni nitqdən əvvəl, nitq vaxtı və nitqdən sonra yaranan real situasiya və prosesləri də əhatə edir. Söyləm, deyim və söz arasındakı qarşılıqlı əlaqəni qısaca olaraq belə ifadə edə bilərik ki, sözlər öz arasında birləşərək deyimi, deyimlər söyləmi, söyləmlər isə nitqi əmələ gətirir. Bəzən ayrıca götürülmüş bir söyləm, deyim və hətta söz də nitq mahiyyəti daşıya bilər. Nitq və real dil situasiyasının cəmi isə diskursu əmələ gətirir.

Aparduğumuz araşdırmaya əsasən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

➤ Diskurs yaxın təmas bazasında, yəni aktiv və passiv kommunikanın vizual və vokal təmas məsafəsində olduğu zaman reallaşan ünsiyyət prosesində yaranır.

➤ Nitq gerçək zaman rejimində reallaşan elə bir ünsiyyət prosesində yaranır ki, bu zaman aktiv və passiv kommunikanın vokal təmasdan başqa, digər təmas imkanları, ümumiyyətlə, mövcud olmur.

➤ Mətn isə məkan və zaman baxımından uzaq təmas bazasında, yəni aktiv və passiv kommunikanın vizual, vokal və digər təmas imkanlarından tamamilə məhrum olduğu bir şəraitdə yaranır.

Ədəbiyyat:

1. Əsgərov M.B. Linqvo-psixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 308 s.

2. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015 – 192 səhifə.

3. Collins Concise English Dictionary. 12th ed., Glasgow: Collins Concise, 2008, 1984 p.

4. Dijk T.A. van. What is Political Discourse Analysis / T.A. van Dijk. – Amsterdam, 1998. – 78 p.

5. Enkvist N.E. From Text to Interpretability: A Contribution to the Discussion of Basic Terms in Text linguistics. Connexity and Coherence // Analysis of Text and Discourse, Berlin, New York: Mouton de Gruyter & Co.,1989, p. 369-382.

6. Бахтин М.М. Проблемы речевых жанров // Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук. - СПб.: Азбука, 2000. – 251 с.
7. 7.Выготский Л.С. Психология. Москва, “АпрельПресс, ЭКСМОПРЕСС”, 2000. 1008 с.
8. Грановская Л.М. Структура и семантика текста. Баку: Мутарджим, 2006.
9. Звягинцев В.А. О цельнооформленности единиц текста // Известия АН о ЛЯ М.1980. Т 39. №1.
10. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. М.: ИТДГК "Гнозис", 2003. 280 с.
11. Серио П. Как читают тексты во Франции / П. Серио // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса ; пер. с фр. и португ. / Общ. ред. и вступ. ст. П. Серио. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 1999. – 163 с.

Bakirzada N.

**The concept of discourse in the language system and different approaches
(Summary)**

The article deals with the concept of discourse, which is a new term in the linguistic system, and the different approaches of different scholars to the concept of discourse. The author concludes that discourse is an important concept for humanitarian research, has many meanings and definitions, and is based on close contact, ie in the process of communication that takes place when the active and passive communicator is at a distance of visual and vocal contact. The article analyzes the concepts of discourse, text and speech, and identifies the differences between these concepts.

Бакирзада Н.

Понятие дискурса в языковой системе и разные подходы.

(Резюме)

В статье рассматривается концепция дискурса, новый термин в лингвистической системе, а также различные подходы различных ученых к концепции дискурса. Автор приходит к выводу, что дискурс является важным

понятием для гуманитарных исследований, имеет множество значений и определений и основан на тесном контакте, то есть в процессе общения, которое происходит, когда активный и пассивный коммуникатор находится на расстоянии визуального и голосового контакта. В статье анализируются понятия дискурс, текст и речь, а также выявляются различия между этими понятиями.

Rəyçi: f.f.d., dos. İ.Sərdarova

BƏKİRZADƏ NƏRMİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
bakirzada97@mail.ru

SİYASİ DİSKURSUN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: siyasi diskurs, siyasi təfəkkür, siyasi lüğət, siyasi mətn, kommunikatív-nominatív təhlil

Key words: political discourse, political thinking, political vocabulary, political text, communicative-nominative analysis

Ключевые слова: политический дискурс, политическое мышление, политический словарь, политический текст, коммуникативно-номинативный анализ

Siyasi fəaliyyət hər zaman cəmiyyətin həyatında xüsusi rol oynamışdır. Bir ölkənin beynəlxalq aləmdəki yeri, digər dövlətlərlə münasibətləri və dünya birliyinin fəaliyyətindəki rolu müəyyən bir siyasi mövqedən və ya vəziyyətdən asılıdır. Bununla birlikdə, ölkənin imicinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol müəyyən bir dövlətin siyasi liderləri tərəfindən təqdim olunma yolu ilə oynanır. Çıxışlarla

siyasətçilər həm beynəlxalq ictimaiyyətə, həm də ölkələrinin vətəndaşlarına müraciət etmək imkanına sahibdirlər.

Potensial ölçüdə diskurs, bu ünsiyyət sahəsinə xidmət etməyə yönəlmiş şifahi və şifahi olmayan işarələri, habelə ifadələri və mətnləri özündə birləşdirən semiotik məkandır. Diskursun potensial ölçüsü tipik nitq davranışı nümunələri və bu ünsiyyət növünə xas olan danışmaq hərəkətləri və janrları məcmuəsi barədə fikirləri də əhatə edir. Siyasi diskursun semiotik məkanına gəldikdə, orada iştirak edən “dillərin” heterojenliyindən danışmaq olar: şifahi işarələr və paralingvistik ilə yanaşı, siyasi simvolizm və emblemlər, binaların semiotikası və ya daha geniş şəkildə kosmosun semiotikası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Siyasi diskursda simvolik status siyasətçinin fiquru və müəyyən davranış məqamları (simvolik hərəkətlər) ilə əldə edilir [5, s. 21, 22].

Siyasi diskurs cəmiyyətin siyasi danışdıqlarının məcmusudur: mövcud sosial münasibətlər sistemini gücləndirən və ya onu sabitləşdirən güc ifadəsi, əks-söyləm, ictimai ritorikadır. Siyasi liderlərin çıxışlarının müasir tədqiqatları iki metodla təmsil olunur: diskurs təhlili (ən geniş tədqiqat paradigması) və semiotik analiz (daha dar bir yanaşma, çünki təhlil obyektinin fəaliyyət göstərdiyi sosial-tarixi şərtlər kifayət qədər nəzərə alınmır, yalnız cəmləşmişdirilir). Siyasi diskurs təhlili, müxtəlif səviyyələrdə diskursu aparmağa imkan verən mətnlə işləyən kompleks bir sistemdir. Üstəlik, siyasi diskurs müxtəlif yanaşmalar baxımından təhlil edilə bilər (diskurs praktikası, cinsiyyət yanaşması, qarşılıqlı təhlil, mübahisələrin quruluşunun öyrənilməsi və s.).

E.İ.Şeyqalın fikrincə siyasi diskurs üçün bütün növ kommunikativ fəaliyyətlərdən ən xarakterik olanı, fərqli etnospesifik fəaliyyət üsullarında özünü göstərən qəsdən fəaliyyət "inamı"dır. Bu etnomədəni rejimlər iki növ stereotipin kompleks şəkildə toxunması ilə yaradılır: dilin özünün semantik üstünlükləri ilə əlaqəli lingvistik və cəmiyyətdə mövcud davranış normaları və dəyər meyarları ilə əlaqəli. İnandırma komandadakı köklü davranış və münasibətləri əks etdirən prinsiplərə uyğun həyata keçirildiyi təqdirdə təsirli olur.

Siyasi diskurs mahiyyət etibarilə insan və cəmiyyət arasındakı bütün münasibətlər kompleksinin ifadəsidir və beləliklə, bu fenomen, funksional olaraq auditoriyada dünya mənzərəsinin müəyyən bir hissəsini formalaşdırmağa yönəlmişdir. Siyasi diskursdan toxunma daşı kimi istifadə etməklə fərqli dil topluluqlarında mədəni dəyərlərin necə modelləşdirildiyini, ictimai düzənin necə təbliğ edildiyini, dünyanın dil mənzərəsinin hansı elementlərinin natiqlərin şüurlu danışma strategiyalarından kənar qaldığını, hər dil qrupuna xas olan dünyanın konseptual mənzərəsinin necə formalaşdığını başa düşmək olar [5, s. 26].

Siyasi diskurs dünyanın dil mənzərəsini və müasir cəmiyyətin dil şüurunu müəyyənləşdirir. Siyasi təfəkkür, siyasi kommunikativ fəaliyyət və lingvistik forma sız vəhdətdədir, bu da siyasi ifadəni fənlərarası tədqiqat obyektinə çevirir.

Hal-hazırda politoloqlar, psixoloqlar, filosoflar, sosioloqlar, iqtisadçılar və ünsiyyət nəzəriyyəsi mütəxəssisləri siyasi mühakiməni öyrənirlər. Son onilliklərdə bu bilik sahəsi dilçilərin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Siyasi diskursun öyrənilməsinə olan maraq dilçilikdə yeni bir istiqamətin - siyasi dilçiliyin yaranmasına səbəb oldu.

Siyasi danışmaların geniş bir anlayışına əsaslanaraq siyasi diskursun aşağıdakı növləri fərqləndirilə bilər:

1. institusional siyasi diskurs (seçki kampaniyası, parlament müzakirələri, dövlət strukturlarının liderlərinin kütləvi auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi çıxışları, siyasi liderlərin müsahibələri və s.);
2. jurnalistlər tərəfindən yaradılan və mətbuat, televiziya, radio, internet vasitəsi ilə yayılmış mətnlərdən istifadə olunan kütləvi informasiya vasitələri (media) siyasi diskurs; nümunələr, reportajlar, bir jurnalist, politoloq və ya siyasətçi tərəfindən yazılmış analitik bir qəzet məqaləsi və s. Bu zaman jurnalistlər auditoriyanın diqqətini problemə cəlb edir, həll yollarını təklif edir, siyasi təşkilatların və rəhbərlərin buna münasibəti barədə məlumat verir, siyasətçilərin hədəflərinin həyata keçirilməsində kömək edir;
3. dövlət aparatı işçiləri üçün mətnlər yaradılan rəsmi və işgüzar siyasi diskurs;

4. "adi vətəndaşlar" tərəfindən yaradılan mətnlər (siyasətçilərə və ya dövlət qurumlarına ünvanlanan məktublar və müraciətlər, mediaya məktublar və s.);
5. "siyasi dedektivlər", "siyasi şeir" və siyasi xatirələrin mətnləri;
6. siyasi elm rabitə mətnləri.

Siyasi diskursun əsas mövzusu, tərkibindəki xüsusi sözlər qrupunun - siyasi lüğətin (parlament, deputat, administrasiya rəhbəri, səsvermə, seçici, bələdiyyə sədri, müxalifət, fərman və s.) istifadəsini əvvəlcədən müəyyənləşdirən siyasət, siyasi mübarizədir. A.P.Çudinovun qeyd etdiyi kimi siyasi lüğət və politologiya terminologiyası (siyasi elm terminologiyası) arasında fərq qoyulmalıdır. Siyasi elm terminologiyası, hər hansı bir terminologiya kimi, yalnız mütəxəssislər tərəfindən tam başa düşülür və istifadə edilir. [42, s. 81-83]. 42. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации / А.П. Чудинов. – Москва: Флинта, 2006. – 254 с. Siyasi lüğət isə hər kəs (vətəndaşların mütləq əksəriyyəti) tərəfindən başa düşülən və çox istifadə olunan sözlərin tematik birliyidir. Siyasi lüğət siyasət elmlərinin terminologiyası ilə daim zənginləşdirilir: məsələn, bir neçə il əvvəl konsensus, impiçment, zirvə kimi sözlər yalnız mütəxəssislər üçün başa düşülən idisə, indi isə bu terminlər hamı tərəfindən başa düşülür. Siyasi diskursun digər bir xüsusiyyəti də nitq klişələrinin geniş yayılmasıdır (tutqun proqnozlar, inam böhranı, pərdə arxası sövdələşmələr, məsuliyyətli bir vəzifə, siyasi iradə, güc piramidası, təsirli idarəetmə sistemi, ciddi iş təcrübəsi).

Bundan əlavə, siyasi mətnlərin qiymətləndirici semantikasını olan söz və ifadələr yüksək, təntənəli söz ehtiyatının istifadəsi ilə xarakterizə olunur. İnauqurasiya nitqi, mitinqdəki çıxışlar, parlamentdəki çıxışlar, siyasi reklam kimi janrlarda istifadə olunan pafoslu sözlər buna misal ola bilər. Son illərdəki siyasi danışmaların xarakterik xüsusiyyəti kobud yerli və jarqon söz ehtiyatlarından, bəzən hətta invektivdən (kobud, təhqiramiz sözlərlə hücum) də istifadə edilməsidir. Bu, bəzi hallarda müsbət rol oynayan bütün növ normalara (dil, nitq, janr, etik, kompozisiya və digər) ciddi şəkildə riayət olunmasını müəyyənləşdirən sərt tənzimləmənin keçmişdə qalması ilə izah olunur.

Metafora inandırma və manipulyasiya təsirləri kimi siyasi diskursun həyata keçirilməsinə imkan verən mühüm bir dil vasitəsidir.

A.P. Çudinov siyasi metafora modellərinin dörd kateqoriyasını ayırd edir: 1) antropomorfik (məsələn, bir ailənin metaforası, xəstəlik metaforası), 2) sosiomorfik (cinayət metaforası, militarist metafora, oyun metaforası, teatr və idman metaforası), 3) təbiət-morfik (zoomorfik metafora, fitomorfik metafora), 4) artefakt (ev, gündəlik həyat, mexanizm metaforası) [6, s. 90]. Məsələn: militarist metafora: “Keçən il prezident seçkilərində müxalifət düşərgəsinin məğlubiyyəti “*döyüş ruhunu*” ciddi şəkildə şikəst etdi”; xəstəlik metaforası: “Bir sıra nüfuzlu mütəxəssislərə görə bu, ölkənin onsuz da “*sağlam olmayan*” iqtisadiyyatını böyük ölçüdə poza bilər” və s. Beləliklə, görürük ki, metaforik ümumi anlamaların inkişaf meyilləri, müxtəlif metaforalardan əmələ gəlmiş terminlərin araşdırılması nəticəsində öyrənilir. Onun tipoloji xarakteristikası isə semantika, dil mədəniyyətinin spesifik xüsusiyyətlərini üzərində aparılan müşahidələr nəticəsində öyrənilir. Metaforalar həmçinin oxuyucuların və dinləyicilərin diqqətini çəkmək üçün də istifadə olunur. Metafora təkcə şifahi nitqdə deyil, eyni zamanda yazılı nitqdə də mühüm yer tutur. Metaforanın öyrənilməsində əsas məqsəd onun diskursun inkişafına təsirini və diskursa daxil etmə prinsipini müəyyənləşdirməkdir. Metaforikləşmə təkcə lüğət tərkibinin zənginləşməsinin üsullarından deyil, həmçinin müxtəlif diskursların fəaliyyətinə də təsir göstərmişdir.

Müasir siyasi diskursda aşağıdakı mübahisəli strategiyalar təqdim olunur:

- güc dəyişikliyinə ehtiyac kimi formalaşan problemləli vəziyyətin tərifli;
- nəticəni əldə etmək üçün bir yol seçimi, özünü, gücünü dəyişdirə bilən təsirli bir qüvvə elan etmək;
- konstruktiv xarakterli hərəkət seçimi (idealları qorumağa hazırıq; qələbə axtaracağıq; xalqın əleyhinə olan siyasət kursunu dəyişdirək);
- son nəticənin təyin edilməsi (ya güc qazanmaq, ya da gücə təsir etmək qabiliyyəti).

Sintaktik mənbələrin geniş çeşidi də manipulyasiya potensialına malikdir və bu səbəbdən siyasi danışıklarda fəal şəkildə istifadə olunur. Siyasi diskurs aşağıdakılardan istifadə ilə xarakterizə olunur:

- nida işarələri (xüsusilə mitinqdəki çıxış, şüar kimi janrlar üçün) Məsələn: “Susma! Qorxma! Qazanacaq!”;

- inversiya (cümlədəki əsas fikri, mənanı vurğulamağa imkan verir) Məsələn: “İnqilabımızdan altı il sonra nəinki ölkəmin demokratiyası təhlükə altındadır, həm də qanunun aliliyi sisteməlik şəkildə təhrif olunur və milli müstəqilliyimiz satılır”;

- müxtəlif ritorik texnika, ritorik sual, sintaktik paralellik. Məsələn: “Bu vəziyyətə necə dözmək olar? Borc üçün heç bir obyektiv zəmin olmadığını görmək olar. Yerli büdcələrin istehlakına görə ödənilmədiyi təqdirdə, daha hansı prioritet xərclər ola bilər? qaz?”; “Mənim” günahım “yalnız çətin bir böhran zamanı ölkəni sizinlə bir yerdə tutmağımızdır.” “Günahım yalnız böhran dövründə təqaüd və maaşları vaxtında verdiyim, ölkəni sabit və etibarlı hiss etməsi üçün hər şeyi etdiyimdir.”

Beləliklə, dilçilikdə "siyasi diskurs" ifadəsi iki mənada istifadə olunur: dar (siyasətçilərin söyləməsi) və geniş (ən azı bir hissəsinin siyasət sahəsinə aid olduğu ünsiyyət formaları: mövzu, ünvan və ya mesajın məzmunu). Siyasi diskursun hədəfi, müvəffəqiyyəti əhalinin əksəriyyətinin dəstəyindən asılı olan hakimiyyət uğrunda mübarizə olması faktından irəli gələrək, dil birliyinin bütün üzvləri üçün açıq olmalıdır və institusional ünsiyyət formaları ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Siyasi diskursun çoxölçülü və mürəkkəbliyi onun janr məkanını bir sıra parametrlərə görə fərqləndirmə imkanında özünü göstərir:

- a) prototip - diskursun sahə quruluşundakı janrın marjinallığı;
- b) institusionallıq;
- c) şifahi və yazılı nitqin fərqləndirilməsi;
- d) həcm.

Janr mənsubiyyəti əsasən siyasi diskursun məqsəd və funksiyalarını reallaşdırmağa imkan verən dil vasitələrinin seçimini müəyyənləşdirir.

Siyasi diskurs mətnini göndərən, ilk növbədə, sözlərdən istifadə edərək öz auditoruyasına təsir etməyə çalışır. Məşhur “Bizə sözlər deyil əməllər lazımdır” deyimi siyasətçi üçün məhz sözə aludə olmaq, onu yönləndirməklə yanaşı, həm də sözə əməl etməyin zəruri olduğuna işarə edir. Lakin bəzən müəyyən fikirləri hissləri ifadə etmək üçün sözlərin ifadə imkanı zəif olur. Çox vaxt sözlər təsir qabiliyyətini itirir və siyasi mətni göndərən müvafiq psixoloji mədəni siyasi ideoloji şərait sayəsində yaranmış metaforalara üstünlük verir. Vaxtında və yerində deyilmiş söz və ondan vacib olan metafora bəzən hər hansı bir şəxsin həyatını xilas edir, tarixi əhəmiyyətə malik olur və yaxud şəxsi xoşbəxtlik gətirir. Siyasi diskurs üçün seçilmiş metaforalar öz konteksti ilə dayanıqlı olur. Metaforaların informasiya mənbəyi siyasi diskursun anlaşılıqlığını emosional cəhətdən kəskinləşdirir. Belə ki, metafora psixoloji, mədəni, siyasi ideoloji kontekstlə bağlıdır və buna görə də siyasi diskursda daha tez-tez istifadə olunur. Siyasi diskursu konseptual metaforaların ən çox işləndiyi diskurs tipinə aid etmək olar. Bəzən siyasi diskursda işlənən konseptual metaforalar çox canlı tarixilik baxımından daha konkret və daha aydın olur. Eyni zamanda siyasi diskurs formalaşarkən, ilk növbədə insanları, dünya görüşlərini əks etdirən konseptual anlayışlardan istifadə edilir. Siyasi diskursda müxtəlif konseptual metaforaların işlənməsinə ən çox ingilisdilli xalqların nitqlərində rast gəlinir.

Siyasi mətndə həm ekstralingvistik məlumatlar (dünya mənzərəsi), həm də işarə məlumatları (bir işarə, nominasiya ilə təqdim olunan dünya şəkli) vardır [4, s. 49]. Siyasi diskurs yalnız məna daşıyır (reallıqla əlaqəli), həm də vacib bir "bağlılıq" dır (subyektiv olaraq müəyyən bir qrup və ya insanlar qrupu ilə əlaqəli). Müxtəlif ünsiyyət subyektləri diskursda fərqli şəkildə əks olunur: kommunikativ formalar öz məzmununu yaradır [4, s. 50]. Siyasi diskursun əsas məlumatlarının təhlili kommunikativ-nominativ bir təhlildir: kim və necə əlaqə qurur. Siyasi danışmaq simalarda təqdim olunur, yəni sima mətnlə birləşir, eyni zamanda mətnin özü kimi çıxış edir. Məzmunun bu formada ifadə edilməsi yeni məzmunun yaranmasına səbəb olur. Nəticədə müəllif fərqli şəxslərin tələffüz etdiyi eyni mətnin fərqli mətnlərə “parçalanması” baş verir, yəni auditoriya tərəfindən fərqli şəkildə qəbul edilir, fərqli

şəkildə strukturlaşdırılır, təsnif edilir və sıralanır. Sosial qarşılıqlı münasibətdən fərqli bir mənşərə yaranır. [4, s. 51].

Siyasi diskursun əsas funksiyası onun siyasi hakimiyyət aləti kimi istifadə edilməsidir (hakimiyyət uğrunda mübarizə, gücün mənimsənilməsi, qorunması, həyata keçirilməsi, sabitləşməsi və ya yenidən bölüşdürülməsi). Özünü təqdim etmə nitq strategiyaları siyasi partiyaların adlarında, siyasi fəaliyyət subyektlərinin lingvistik rol obrazlarında, gündəlik və siyasi şüurun müxalifətlərini həll etməkdə təcəssüm olunur. Siyasi diskursda mərkəzi fiqur göndərən - siyasi fəaliyyətin subyektidir. Siyasi fəaliyyətin uğuru üçün siyasətçinin kommunikativ imici son dərəcə vacibdir. Özünü təqdim etmə nitq strategiyaları əsasında formalaşır. Bunlara siyasi partiyanın adının seçilməsi, siyasətçinin kommunikativ imici daxildir.

İ.F. Uxvanova-Şmıqova, Siyasi diskursun semantik tədqiq edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin inkişafının bu mərhələsində siyasi danışığ üçün səciyyəvi olan əlamətləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, siyasi danışığın tarixi və milli-spesifik xüsusiyyətlərini, müəyyən üslubları, ünsiyyət növlərini, formalarını, kompozisiya qərarlarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Bu gün siyasi kommunikasiyanın qarşısında duran tələblərin öyrənilməsi siyasi dilçilikdə çox vacib faktor, siyasi diskursun öyrənilməsi siyasi dilçiliyin inkişafında mühüm mərhələdir. Bir çox tədqiqatçıların fikrinə görə, humanitar elmlərdə tətbiq olunan kont-analizin qüsurlarını aradan qaldırmaq cəhdi Avropada siyasi diskurs məktəbini yaratdı. Tədqiqatçının məqsədindən asılı olaraq, oxşar məzmunun statik təhlilindən alınan nəticələr ümumiləşdirilərək müxtəlif üsullarla ifadə olunurdu. Bu təhlil mütəxəssislər tərəfindən ikinci dərəcəli texniki üsulların məcmusu kimi qəbul edilirdi.

Diskurs məktəbinin predmeti mətdir; onun sosial, tarixi və intellektual istiqamətidir. Bu mənada təkcə mətnin məzmunu deyil, müəllifin məqsədi diqqət mərkəzində dayanır. Bəzən mətn bu mövzuda yazan digər müəllifin mətni ilə də tutuşdurulur. Beləliklə, XX əsrin 60-80-ci illərində siyasi diskurs geniş şəkildə

öyrənilir. Seçkiqabağı çıxışlar, parlament və prezident seçkilərində mübarizə «dili» tədqiq edilir; onun elmi səviyyəsinə xüsusi fikir verilir.

Deməli, siyasi diskursu bütöv bir şəkildə şərh edərkən özünü yalnız lingvistik məqamlarla məhdudlaşdırmaq olmaz, əks təqdirdə siyasi diskursun mahiyyəti və məqsədi diqqətdən kənar qalacaqdır. Siyasi diskursu anlamaq müəyyən bir dövrdə mövcud olan arxa planı, müəllifin və tamaşaçı gözləntilərini, gizli məqsədləri, süjet nümunələrini və sevimli məntiqi keçidləri bilməyi əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi BDU, Bakı, 2013.
2. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı. 2010.
3. Гальперин И.Р., Стилистика английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 316 с
4. Токарева И.И. Этнолингвистика и этнография общения: монография Минский гос. лингвист. ун-т. Минск, 2001. 250 с.
5. Ухванова-Шмыгова И.Ф. Каузальный анализ политического текста Белгосуниверситет; Минск, 1998. С. 45-52.
6. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации Москва: Флинта, 2006. 254 с.
7. Юзефович Н.Г. Политический дискурс и межкультурное общение Санкт-Петербург, 2005. С. 231-240.

Bakirzada N.

The essence of political discourse

(Summary)

The article discusses the issues of political discourse and its important parameters in linguistics. According to the author, political discourse is a political text, and the contextual meanings of some lexical units play a special role in its formation. The author emphasizes that the subject of the school of discourse is the text, and that is why not only the content of the text, but also the purpose of the author is in the center of attention. The article notes that the communicative nature of

political discourse is related to the intensity of the speaker's speech, his expectations, hidden goals, as well as the situation at a given time.

Бакирзада Н.

Сущность политического дискурса

(Резюме)

В статье обсуждаются существующие в лингвистике проблемы политического дискурса и его важных параметров. По мнению автора, политический дискурс - это политический текст, и контекстуальные значения некоторых лексических единиц играют особую роль в его формировании. Автор подчеркивает, что предметом школы дискурса является текст, поэтому в центре внимания не только содержание текста, но и цель автора. В статье отмечается, что коммуникативный характер политического дискурса связан с интенсивностью речи говорящего, его ожиданиями, скрытыми целями, а также ситуацией в данный момент.

Rəyçi: f.f.d., dos. İ.Sərdarova

QƏZƏNFƏRLİ ELNAZ

Azərbaycan Dillər Universiteti

qezenferli.elnaz@gmail.com

SİYASİ RİTORİKADA ÜSLUBİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN İSTİFADƏ OLUNMASI

Açar sözlər: üslubiyyat, siyasi ritorika, üslubi ifadə vasitələri, nitq mədəniyyəti

Key words: stylistics, political rhetoric, stylistic devices, speech culture

Ключевые слова: стилистика, политическая риторика, стилистические средства, культура речи

«Ritorika nədir?» sualına ensiklopediya və lüğətlərdə təxminən belə bir cavab verilir: ritorika - natiqlik sənəti nəzəriyyəsi, gözəl danışmaq nəzəriyyəsi, səlissə, məhz hazırkı vəziyyətdə tələb olunduğu kimi yaxşı danışma bacarığı haqqında elmdir. Ritorika bəşər tarixindəki ən qədim elmlərdən biri olduğu üçün onun qədim dillərdə - həm yunan, həm də latın dilində özünəməxsus adı vardır: yunan dilində «ritorika», latın dilində isə «elokvensiya». [1, s. 4] Üslubun yaranması və çoxlu üslubların meydana gəlməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Bütün dil üslubi ifadə vasitələri dilin inkişaf formasından asılıdır. Üslub ən geniş anlayışlardan biridir. Bu gün artıq, yüzlərlə müxtəlif üslubi ifadə vasitələri vardır və bunların hamısı dilin öz inkişafı və onun işlənmə yeri ilə bağlıdır. Bundan əlavə, hər bir natiqin ayrı-ayrı fərdi üslubu da vardır ki, onlar da bilavasitə dilin inkişafından asılıdır. Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Hələ yunan dilçiliyində Aristotel insan nitqi və onun fəlsəfi problemlərindən danışarkən üslub məsələlərinə toxunurdu. Sonra romalılar üslub anlayışını nitqə tətbiq etdilər. Həm yunanları, həm də romalıları üslub məsələsində bir ümumi cəhət birləşdirirdi. O da hər iki ölkə alimlərinin üslub (stil) terminini ritorika, bəlağətli nitq, geniş mənada natiqlik sənəti kimi başa düşmələri idi. Natiqlik ustalığı e.ə. VI-III əsrlər qədim yunan ədəbiyyatının, həmçinin Sokratın (469-399), Platonun (430/427-347), Aristotelin (384-322) adları ilə bağlı olan fəlsəfənin əsasında və müsbət mənada əhatəsində inkişaf etmişdir. [1, s.9]

Dilin üslublarının hamısının ən yüksək zirvəsində üslubi ritorika dayanır. Buna görə də ritorikanın digər növləri arasında üslubiyyatın rolu xüsusi ilə danılmazdır. Üslubi ifadə vasitələri hər növ nitqdə ən böyük rolu oynayır. "Figurative meaning" ifadəsi üslubiyyat üçün tez-tez istifadə olunur. Dil elementlərinin məcazi mənasından istifadə edən üslubi ifadə vasitələri ilə nitqdə canlı bir görüntü yaranır. Digər nitq üslubi ifadə vasitələri arasında təkrarlar geniş istifadə olunan sintaktik üslubi ifadə vasitəsidir. Qeyd etdiyimiz kimi ritorika natiqlik sənətidir. Hər bir insan nitq söyləyən rolunda çıxış edə bilir və buna görə də zamanla ritorikanın müxtəlif formaları meydana gəlmişdir. Məhz, bunlardan biridə siyasi ritorikadır. Mahiyyət etibarilə siyasi

ritorika müasir siyasi vəziyyətə uyğun formalaşan və tətbiq olunan ritorikadır. Bildiyimiz kimi ritorikanın 3 əsas forması –

1.loqotiplər

2.pafoslar

3.etoslar

Bunlar hamısı müasir siyasi vəziyyətlə əlaqəlidir və təsiri artırmaq üçün xüsusilə istifadə olunur.Hər bir natiqin nitqində olduğu kimi siyasi ritorikada da siyasətçilərin nitqlərində də xüsusilə üslubi ifadə vasitələrdən istifadə olunur.Bu cür ifadə vasitələri dilin rəngarəngliyi və ahəngdarlığını artırır.Əlbəttə ki tək məqsəd bu deyil onlar qarşıdakı dinləyicilərinə təsir etmək,onları dediklərinə inandırmaq,düşüncələrini manipulasiya etmək kimi başqa məqsədlərlə də bu cür üslubi ifadə vasitələrindən istifadə edirlər. Məsələn, siyasətçilər tez-tez anaforadan istifadə edirlər, bu da təkrar formasıdır, bunun sayəsində ardıcıl cümlələr eyni söz və ya cümlə ilə başlayır. Siyasətçilər siyasi ritorikada qarışıqlıq, yayındırma kimi digər məqsədlərlə üslubi ifadə vasitələrindən də istifadə edirlər. Bu üsulların hamısı dinləyicilərin rəğbətini qazanmaq üçün çıxışlarda və açıq bəyanatlarda istifadə olunur. Əsasən, bu cür üslubi ifadə vasitələrindən siyasi mübahisələrdə təsirli şəkildə tətbiq edilə bilər və bu, siyasi ritorikanın əsasını təşkil edir. Aristotel bəlağətli nitq elminin məqsədini xeyrə və insan xoşbəxtliyinə xidmət etməkdə görürdü. Həm də sonuncuya xüsusi diqqət yetirərək, onu «ləyaqətdən ruhlanmış firavanlıq»(ləyaqətdən qol-qanad almış rifah) kimi qiymətləndirirdi. Xoşbəxtliyin meyarları kimi isə bunları göstərirdi: insanlar arasında hörmətli olmaq, sevimli işində uğur qazanmaq, mehriban ailə, nəhayət, ən başlıcası- «yaxşı, yaxın dostu olmaq» [1, s. 12]

Verilən məqalənin məqsədi təkrar problemini müzakirə etməkdir, bu çox vacib və tez-tez istifadə olunan üslubi ifadə vasitəsinin xülasəsini verib xüsusiyyətləri və təsnifatı və yeni sinifləri müəyyənləşdirməkdir. Ritorikada, üslubi ifadə vasitələri, və ya üslubi ifadə, müəllifin və ya natiqin dinləyiciyə və ya oxucuya bir mövzunu perspektivdən baxmağa inandırmaq məqsədi ilə bir mənanı çatdırmaq üçün istifadə etdiyi və təşviq etmək üçün hazırlanmış dildən istifadə edən bir vasitədir. Ya da

verilmiş bir perspektivin və ya hərəkətin emosional görünüşünü təhrik etmək..... Ritorikada ifadə vasitələri dildə istifadə etməklə auditoriyada emosional reaksiya doğurur, lakin bu onların əsas məqsədi deyil. Daha doğrusu, bunu etməklə, başqa bir vəziyyətdən daha cəlbedici bir mövqe və ya mübahisə etmək istəyirlər. Üslubi ifadə vasitələri, dinləyicilərdə müəyyən bir reaksiya doğurmaq üçün müəyyən bir cümlə quruluşu, səs və ya məna nümunəsi istifadə edən bir dil vasitəsidir. Hər bir üslubi ifadə vasitəsi bir arqument qurmaq və ya mövcud bir arqumenti daha cəlbedici etmək üçün istifadə edilə bilən fərqli bir vasitədir.

Üslubi ifadə vasitələri, yuxarıdakı dörd inandırma rejimindən hər hansı birində ritorikanın istifadəsini asanlaşdırmaq və effektivliyini artırmaq üçün istifadə edilə bilər. Müəyyən üslubi ifadə vasitələrindən, daha çox, ifadə vasitələri icra etmək üçün müəlliflərin, yazıçıların və ya natiqlərin istifadə etdiyi üsullardır. Beləliklə, danışanın nitqi ilə üst-üstə düşürlər, xüsusən inandırıcı məqsədlər üçün istifadə edildikləri zaman fərqlənir və müəlliflərin dilin yaradıcı istifadəsinə əlavə olaraq mübahisələri necə təqdim etdiklərini və təşkil etdiklərini də əhatə edə bilərlər. Fiqurlar və ya «fiqurativ ifadələr» ədəbi dilin bütün üslublarına daxildir. Fiqurların mənbəyi natiqlik nitqi olmuşdur. Onlar nitqin emosional təsirini artırmaq məqsədilə işlədilmişdir. Ritorikaya dair yazılmış bir sıra əsərlərdə bu haqda geniş məlumat verilmişdir. [3, s. 11]

Hər hansı birinə məlumat verməyə, inandıрмаğa və ya mübahisə etməyə çalışdığınız zaman ritorika ilə məşğul olursunuz. Bacarıqlı bir mübahisələndirənin təkzibini eşitdikdən sonra bir nitqə qarşı duyğusal bir reaksiya görmüsünüzsə və ya bir mövzuda fikrinizi dəyişdirmisinizsə, ritorikanın gücünü yaşamışsınız. Üslubi ifadə vasitələri haqqında əsas məlumatları inkişaf etdirərək məlumatı işləmək və çatdırmaq qabiliyyətinizi inkişaf etdirə bilərsiniz, eyni zamanda inandıрмаq bacarıqlarınızı gücləndirə bilərsiniz. A.M.Qurbanov bədii üslubda çox işlənən sintaktik fiqurlar kimi ritorik sualları, bədii nidaları və xitabları qeyd etmişdir. [3,s.12] Burada təqdim olunan sintaktik fiqurlar ümumiyyətlə üç kateqoriyaya bölünür: Bunları əhatə edənlər

- 1.vurğu,
- 2.birləşmə,
- 3.aydınlaşdırma və diqqət; fiziki təşkilatı əhatə edənlər.

Bəzən müəyyən bir ifadə vasitəsi və ya trope, əsasən tək bir kateqoriyaya aid ola bilər, daha çox vurğu üçün istifadə olunur; lakin daha çox müəyyən birinin təsiri çoxdursa üç kateqoriyada da işləyə bilər.Ümumilikdə,üslubi ifadə vasitələrinin dilə olan təsiri və etdiyi dəyişikliklərdən danışarkən üslubi ifadə vasitələri ilə tanış olmalı,onların mənalarını və işlənmə yerləri tam başa düşülməlidir ki, onların nitqdə tətbiqi zamanı öz emosianallığını və ahəngdarlığını qoruyub saxlaya bilsin.

Üslubi ifadə vasitələri bir düşüncəni sifariş etməyə, aydınlaşdırmağa, vurğulamağa və gözəlləşdirməyə kömək edir. Bəzən bir üslubi vasitə asanlıqla müəyyən edilə bilən və ya izah edilə bilməyən müəyyən təsirləri var, buna görə həmişə nitqdə bunlardan elə istifadə olunmalıdırki anlaşılıq və başa düşülən olsun. Hamısını tətbiq edib,nə zaman və necə edəcəyinizi izah edəcəyinizi özünüzdə inkişaf etdirib onlardan istifadə etmək lazımdır. Üslubi ifadə vasitələri hər növ nitqin analizində ən böyük rol oynayır. Üslubi ifadə vasitələrinin növləri:

Üslubi ifadə vasitələri sərbəst şəkildə aşağıdakı dörd kateqoriyaya bölünmüşdür:

Logolar. Bu kateqoriyaya aid cihazlar məntiq və ağıl yolu ilə inandırmağa və inandırmağa çalışırlar və adətən öz məqamlarını bildirmək və dinləyicini inandırmaq üçün statistik məlumatlardan, gətirilən faktlardan və səlahiyyətli şəxslərin ifadələrindən istifadə edəcəklər.

Pathos. Bu üslubi vasitənin öz cəlbədiciliyi duyğuya söykənir. Bu, dinləyicidə rəğbət və mərhəmət hissi oyatmaq və ya ilhamverici hərəkət xidmətində auditoriyanı qəzəbləndirmək və ya bir şey barədə düşüncələrini dəyişdirmək deməkdir.

Ethos. Etik müraciətlər, dinləyiciləri danışan şəxsin etibarlı bir mənbə olduğuna, sözlərinin ağırlığına sahib olduqlarına və ciddi olduqlarına görə ciddi qəbul edilməli olduğuna inandırmağa çalışırlar, çünki doğru olduqlarına qərar vermək üçün lazımı təcrübəyə və mühakiməyə sahibdirlər.

Kairos. Bu, ritorikanın ən çətin anlayışlarından biridir; bu kateqoriyadakı üslubi vasitələr müəyyən bir fikir və ya hərəkət üçün vaxtın gəldiyinə dair fikirlərlə bağlıdır. Fikrin vaxtında olması mübahisənin bir hissəsidir. Ritorika qədim zamanlardan başladığı üçün onu müzakirə etmək üçün istifadə olunan terminologiyanın çox hissəsi orijinal yunan dilindən gəlir. Ancaq qədim mənşəyinə baxmayaraq ritorika həmişəki kimi həyati əhəmiyyət daşıyır.

Aşağıdakı siyahıda anlamaq üçün ən vacib üslubi ifadə vasitələrindən bəziləri var:

Alliteration: Hər sözün başlanğıc səsinin təkrarlanmasıdır (məs. Alan antilop qulançar yemişdir).

Bu nümunələrdən də görüldüyü kimi alliterasiya xüsusilə siyasi çıxışlarda geniş yayılmışdır. ABŞ prezidenti Barack Obama, 2009-cu ildə Fort Hood Anma Xidmətindəki çıxışında bir neçə alliterativ cümlə istifadə etmişdi. Əvvəlcə ABŞ ordusunu “finest fighting force the world has ever known,” (dünyanın indiyə qədər bildiyi ən yaxşı döyüş qüvvəsi) adlandırdı və işlərini “distant, different, and difficult places.” (uzaq, fərqli, və çətin yerlər) olaraq izah etdi.

“I have a dream that my four little children will one day live in a nation where they will not be judged by the color of their skin but by the content of their character.

By Martin Luther King

“Our celebration of initiative and enterprise; our insistence on hard work and personal responsibility, are constants in our character.” By Obama

Çıxışlarda alliterasiyanın başqa bir məqsədi konsepsiyanı daha yaddaqalan etməkdir. Qədim Roma imperatoru Julius Sezar, məşhur şəkildə Latınca “veni, vidi, vici”, yəni “gəldim, gördüm, fəth etdim” kimi ifadə etdi.

ABŞ-da təşviqat şüarları çox vaxt namizədin nitqindəki alliterativ ifadələrdən çıxarılır. “Tippecanoe və Tyler da” bu gün də xatırlanır, baxmayaraq ki bu, William Henry Harrison-un 1840-cı ildə ABŞ prezidentliyi uğrunda uğurlu təklifindən irəli sürülmüş bir kampaniya şüarı idi.

2000-ci il prezident yarışında seçicilər Al Gore-un “prosperity and progress” ilə George W Bush-un “compassionate conservatism” arasında seçim etməli oldular.

Onomatopoeia: İşarə etdiyi real həyatı səs ilə təqlid edən bir kəlmə (məsələn, partlayış demək üçün “bang” sözündən istifadə etmək) deməkdir. Onomatopoeia nitqinizdə istifadə etmək üçün çox təsirli və cəlbedici üslublu bir seçim ola bilər. Bu sözlər səsin təmsilçiləri olduğundan, tez-tez mübahisəli ola bilər. Düzgün istifadə edildikdə tamaşaçı diqqətini cəlb etmək üçün əla bir yoldur. Bəzi onomatopoeia hətta ümumi ifadələrin və sitatların bir hissəsidir və nitqinizin nisbiliyini artırır.

Məsələn: “Boff!” “Pow!” və “Boom!”

Tamaşaçı üzvləri ilə mizah əlaqə və eyniləşdirmə yaradır və bununla da natiqlə razılaşma ehtimalını artırır. Yumor, dəlilləri sarsıtmaq və fikirləri gülünc göstərmək üçün də istifadə edilə bilər.

Anafora: Hisslərin gücünü artırmaq üçün cümlələrin əvvəlindəki bəzi sözlərin və ya ifadələrin təkrarlanmasıdır. Bəlkə də anaforanın ən məşhur nümunəsi Martin Luter King Jr.-in "Mənim bir xəyalım var" ifadəsini təkrarlamasıdır. Dediklərinizi kiminsə xatırladığından əmin olmağın ən təsirli yollarından biri, başlarından çıxara bilməyincə təkrarlamaqdır. Yaxşı işlər görüldü, təkrarlanan elementlər unudulmaz bir zirvəyə doğru irəlilədikcə anafora tamaşaçı duyğularını qarışdırır və gücləndirə bilər. Çörçilin məşhur çıxışı çox uzundur, ancaq anaforadan yalnız bir dəfə istifadə edir. Bu, poeziyasını və obrazlılığını danışmaq nəsri üslubunda yazılmış nitqin qalan hissəsi fonunda parıldayır. Bunun əksinə olaraq, David Cameron və Ed Miliband kimi günümüzdəki siyasətçilər anaforanın bir nitqi boyunca istər-istəməz səpərək təsirini kütləşdirməyə meyllidirlər. Bir neçə çıxışına baxanda anaforadan hətta o qədər çox istifadə edirlər ki sayını belə itirmək mümkündür. Aşağıdakı çıxışlarda, bir anafora nəfəs almaq üçün ara vermədən digərinə ayrılır.

Məsələn: An idea rooted in this party’s character and our country’s history. An idea that built our greatest institutions and got us through our darkest moments. An idea that is just one simple word. Together. Together. Together we can restore faith in

the future. Together we can build a better future for the working people of Britain. Together we can rebuild Britain. Friends, together we can.

(Ed Miliband, 2014 konfrans nitqi)

“With malice toward none, with charity for all, with firmness in the right” –
(Abraham Lincoln 2nd Inaugural Address)

Anaforaya hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Yaxşı və az istifadə olunsa, auditoriyaya təsiri dərin və uzunmüddətli ola bilər. Diqqətsizliklə istifadə olunsa, siyasi çıxışlar da məyusluq yarada bilər.

Hiperbola:

Duyğuları çatdıran və digər nətiqlər üçün zəmini qaldıran şişirdilmiş bir ifadədir. Bir dəfə “Mənim fikrim dünyanı dəyişdirəcək” kimi bir hiperbolik açıqlama verdikdən sonra digər nətiqlər eyni şəkildə cavab verməli olacaqlar və ya daha çox digər nətiqlərin sözləri müqayisədə darıxdırıcı və zəif görünə bilər. Hiperbola, tarix boyu siyasətdə və siyasi mübahisələrdə əvvəlcə Rumlar tərəfindən, daha sonra Romalılar tərəfindən linqvistik bir vasitə kimi istifadə edilmişdir.

Qədim yunan filosofu Aristotel, hiperbolanın istifadəçisinin yetkinlik yaşına çatmayan insanlar olduğunu və yaşlı kişilər üçün uyğun olmadığını düşünür və bunun Aristotelin siyasi bir kontekstdə deyildiyi zaman hiperbolanın daha çox qəzəbli siyasətçilər tərəfindən söyləndiyini düşünür. ABŞ Ali Məhkəməsi Greenbelt Cooperative Pub-da qərar çıxardı. Ass’n v Bresler (1970), bir iştirakçının danışığıqlar üslubuna istinad etmək üçün “şantaj” ifadəsinin istifadə edilməsinin, cinayət davranışının təkzib edilməsindən daha çox ritorik hiperbola olduğunu söylədi. Hiperbola gözəl ola bilər, emosional ola bilər. Amerikalı hiperbolun ən sevdiyim əsər Paulun Bunyan olmalıdır ki, qışı təsvir edirdi: “Bir qış o qədər soyuqdu ki, bütün qazlar geri uçdu, bütün balıqlar cənuba doğru hərəkət etdi və qar da mavi oldu. Gecə gec, o qədər soyuq oldu ki, səslənən bütün sözlər eşidilməzdən əvvəl möhkəm dondu. İnsanlar əvvəlki qarın nədən danışdığını öyrənmək üçün günəşə qədər gözləməli idilər.”

Hiperbola-nın istifadə olunduğu ingilis əsəri kasıb olduğunu izah edən Monty Python'dur. "Bəxtiniz gətirdi. Üç ay bir qəhvəyi kağız torbada bir septik çöldə yaşadım. Əvvəllər səhər saat altıda durub çantanı təmizləməli, bayat çörək qabığı yeməli, gündə 14 saat dəyirman da işləməyə getməliydik". Gabirel Markes, "O dövrdə Boqota, 16-cı əsrin əvvəllərindən bəri yuxusuz yağışın yağdığı uzaq, şirin bir şəhər idi" yazarkən, hiperbol ustalığını görək. Joseph Conrad "Mən stansiyada on gün gözləməli idim - bir əbədiyyət" yazarkən etdiyi kimi.

Romalı siyasətçi Cicero mübahisələrdə hiperboldan istifadə etməkdə usta idi, burada Mark Antony-nin xəsisliyindən danışır (Filippinlər 2.67). Hansı Charybdis bu qədər acgözdür? Okean bu qədər şeyi, bu qədər geniş səpələnmiş şəkildə, uzaq yerlərdə və bu qədər sürətlə uddu!

Charybdis, gəmiləri tamamilə yeyən əfsanəvi və dəhşətli bir dəniz canavarıdır, lakin Antoninin Tsiseronun hərisliyi ilə müqayisədə əhəmiyyətsiz olur. Maraqlıdır ki, Cicero, Aristotelesin siyasi təlimlərindən və hiperbola haqqında düşüncələrindən xəbərdar olmaq üçün kifayət qədər təhsil almışdı, yəqin ki, elə bu da onu hiperbolik siyasi bəyanatın bu qədər təsirli bir tətbiqçisi etdi. Tipik insan hissələrini və ya hadisələrini emosional cəhətdən diqqətəlayiq etmək üçün hiperboldan istifadə edirlər, "normal" 1 o qədər diqqətəlayiq və emosional dərəcədə gərgin etmək üçün istifadə edirlər ki, normal artıq heç kimə adi görünmür.

Ritorik Sual: Ritorik sual, sual verən şəxsin birbaşa cavab gözləmədiyi sualdır: bir çox halda söhbətə başlamaq və ya bir mövzu ilə bağlı danışanın və ya müəllifin fikirlərini nümayiş etdirmək üçün nəzərdə tutulur. Ümumi bir nümunə "Düzgün bir şey edə bilməzsən?" Sualıdır. Bu sual, qoyulduqda, dinləyicinin qabiliyyəti barədə soruşmaq deyil, əksinə dinləyicinin qabiliyyət çatışmazlığını təlqin etmək məqsədi daşıyır. Ronald Reyqanın 1980-ci il Respublikaçı Konvensiyanın Qəbul Ünvanında istifadə etdiyi ritorik suallar:

Kimsə bu İdarəetmənin qeydinə baxıb "Yaxşı" deyə bilərmi? Carter Administrasiyası işə başladığı zaman iqtisadiyyatımızın vəziyyətini bugünkü vəziyyətimizlə müqayisə edib "yaxşı işləyin" deyə bilərmi? Bu gün dünyadakı azalan

mövqeyimizə baxan kimsə “Gəlin bundan sonra ki dörd ilimizi görək” deyər Hillari Klintonun 2016 Demokratik Milli Konqres Çıxışında Ritorik Suallar:

Çıxışının bu hissəsində Hillari Klinton rəqibi Donald Trampın temperamentli şəkildə prezident olmağa uyğun olmadığını iddia edir:

Bir prezident həyatını riskə qoyaraq ölkəmizə xidmət etmək üçün riskə girən qadınlara və qadınlara hörmət etməlidir - kapitan Xan və dəniz piyadaları Tim Kaine və Mike Pence oğulları da daxil olmaqla.

Buna görə yalnız özünüə sual verin: doğrudan da Donald Trampın baş komandan olmaq xasiyyətinə sahib olduğunu düşünürsünüzmü?

Metafora: Metafora, heç bir müqayisə sözündən istifadə etmədən iki varlıq arasında müqayisəni ifadə edən məcazi dil formasıdır. Buna görə də mənası məcazi mənada verilir, hərfi mənada yox. Bir metafora iki şeyi müqayisə edir, lakin bunu etmək üçün heç bir müqayisə termini (məsələn, kimi, bənzəyir, kimi) istifadə etmir.

Barak Obamanın Suriya ilə bağlı xalqa müraciəti (Washington D.C., 10 sentyabr 2013)

“Let me make something clear: The United States military doesn’t do pinpricks.”

Suriyadakı qarşıdurmadan danışarkən Prezident Obama tonu ilə çox ciddi və bir çox hərfli ifadələrlə çox açıq danışdı. Ancaq bu məcazda ölkəyə ABŞ ordusunun etməyəcəyi şeylər barədə birbaşa xəbərdarlıq etdi.

George W. Bush, The President’s Radio müraciəti (Washington D.C., 22 dekabr, 2011)

“The year now ending saw a few acts of terrible evil. It also saw many more acts of courage and kindness and love. And these reflect the great hope of Christmas: A light shines in the darkness, and the darkness shall not overcome it.”

Oxymoron: Oxymoron bir-birinə zidd və ya zidd olan iki kəlməni birləşdirən nitq fiqurudur. Zidd və ya antitetik sözlərin bu birləşməsi söhbətdə həm də mənə baxımdan ziddiyyət yaradır. Oxymoron bir üslubi ifadə vasitəsi olaraq təəssürat yaratmaq, mənəni artırmaq və hətta oxucunu əyləndirmək təsirinə malikdir.

Məsələn:

1. clearly misunderstood
2. found missing
3. impossible solution
4. sevincli kədər
5. yaşayan ölü

Ədəbiyyat:

1. Aristotel “Ritorika” Bakı-2008, 263 s
2. Abdullayev.N “Nitq Mədəniyyətinin əsasları” BAKI – 2013, 277 s
3. Bəylərova.A “Bədii dildə üslubi fiqurlar” «Nurlan» Bakı–2008, 212 s
4. Babayev.A “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” Bakı-2015, 556 s
5. Bayramov.A,Z.Məhərrəmov,M.İsgəndərzadə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” Bakı-2015, 236 s
6. “A Handbook of Rhetorical Devices” Robert A. Harris, 52 p.
7. “Rhetoric and Politics” Central/Eastern European Perspectives Edited by Maria Załęska, 287 p.

Gazanfarli E.

The use of stylistic means of expression in political rhetoric

(Summary)

Rhetoric is the art of speech and persuasion, the study of argument and, in Classical times, an essential component in the education of the citizen. For rhetoricians, politics is a skill to be performed and not merely observed. Yet in modern democracies we often suspect political speech of malign intent and remain uncertain how properly to interpret and evaluate it. Public arguments are easily dismissed as “mere rhetoric” rather than engaged critically, with citizens encouraged to be passive consumers of a media spectacle rather than active participants in a political dialogue. The topic of political rhetoric concerns the strategies used to construct persuasive arguments in political debate. The study of political rhetoric therefore spans a range of academic disciplines and touches upon the fundamental

activities of democratic politics. This article starts out by briefly reviewing recent academic work on changing styles of political communication and on the rhetorical strategies used in debates on emergent political issues.

Газанфарли Э.

**Использование стилистических средств выражения в политической
риторике
(Резюме)**

Как известно риторика – это искусство речи и убеждения, изучение аргументов и важный компонент в образовании человека. Для риториков политика – это навык, который следует развивать, а не просто наблюдать. Тем не менее, в современных демократиях мы часто подозреваем политическую речь с оттенком злого умысла и остаемся неуверенными в том, как правильно ее интерпретировать и оценивать. Публичные аргументы могут быть легко отвергнуты как “простая риторика” нежели настроены критически и при всем этом людей поощряют быть пассивными потребителями медиа спектакля, а не активными участниками политического диалога. Тема политической риторики касается стратегий, используемых для построения убедительных аргументов в политических целях в дебатах. Таким образом, изучение политической риторики охватывает ряд академических дисциплин и затрагивает фундаментальные направления деятельности демократической политики. Эта статья начинается с краткого обзора недавних научных работ об изменении стилей политического общения и о риторических стратегиях, используемых в дебатах по возникающим политическим вопросам.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Mədatova

ƏNMƏDOVA SƏİDƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti

MAil

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB TIPLİ MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ- MÜƏYYƏNLİK

Açar sözlər: müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, mürəkkəb vasitələr, artıqlıq, ismi birləşmə

Key words: definiteness, indefiniteness, complex means, article, combination of nouns

Ключевые слова: определенность, неопределенность, сложные средства, артикль, сочетание существительных

Müəyyənlik kateqoriyası dar mənada yalnız müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən artıqlıqlar nəzərdə tutsa belə, bu kateqoriya geniş mənada bir çox leksik, sintaktik və morfoloji vasitələrlə ifadə oluna bilər. C.Lyons müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi geniş mənada “sadə” və “mürəkkəb” olmaqla iki kateqoriyaya ayırır [1, 75]. Sadə müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik dedikdə artıqlıq kimi affiks və ya sərbəst formada işlədilən determinantlardan, müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik bildirən şəkilçilərdən ($-ki^4$, $-dakı^2$, $-in^4$, $-t^4$), istifadə etməklə müəyyən və ya qeyri-müəyyən ismi birləşmələrin düzəldilməsi nəzərdə tutulursa, mürəkkəb vasitələr dedikdə isə əvəzliliklər, xüsusi isimlər, yer zərfləri və.s. kimi leksik mənalı vasitələr anlanılır.

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının çoxsaylı tədqiqatları nəticəsində semantik nitq kateqoriyası kimi təyin edilmişdir [6, 349], lakin buna baxmayaraq O.V.Akimova bunun qrammatik, mətn, və funksional-semantik bir kateqoriya olduğuna inanır [3, 15]. İ.Melçuk, kontekstual aspektinə üstünlük verərək, onu leksik-mətn kimi qəbul edir [5, 77-81].

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının kommunikativ-praqmatik və istinad məqamları da tədqiq edilmişdir ki, bu da İ.Q.Koşevayanın insan düşüncəsinin detallandırılması prosesində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını ifadə etmək üçün linqvistik vasitələrin rolu haqqında nəzəriyyəsinə öz əksini tapmışdır [4, 182-183].

Bir çox dillərdə ismi birləşmələr özündə elə elementi ehtiva edir ki, onlar ismi birləşmənin müəyyən və qeyri-müəyyənliyinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Bunlara xüsusi isimlər, müəyyənlik bildirən təyinlər, işarə bildirən təyinlər və əvəzlilər (şəxs və işarə əvəzliləri) aid edilir. Bu elementlər ingilis dilindəki müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklları (*the/a*) kimi leksik vahidlər də ola bilər. *The* müəyyənlik artiklı həmin dilin *that, this* işarə əvəzliləri ilə, *a/an* isə *one* sayı ilə qohumdur. Bəzi dillərdə bu forma sonralar da mühafizə olunduğu halda roman və german dil ailələrinə daxil olan dillərdə bu proses bir qədər fərqlənir. İşarə əvəzliyi həm vurğusunu, həm də ilkin leksik mənasını itirərək asemantikləşir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artikllarının hərəsinin müxtəlif mənşədən gəlməsi başqa sözlə genetik müxtəlifliyi istər-istəməz belə qənaət hasil etməyə imkan verir. Müəyyənlik tarixən o qədər də bütöv bir kateqorial hadisə olmamışdır.

Əlbəttə bütün dillərdə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi göstərmək üçün bütün ismi birləşmələrin tərkibində artikl olmur, bu da həmin dillərdə artiklların mövcud olmamağı ilə əlaqəlidir. Bunu verilmiş nümunələrdə daha aydın görmək olar. Məsələn, ingilis dilində ***this house*** (*bu ev*) ismi birləşməsi dilçilər və qrammatiklər tərəfindən müəyyən, ***several houses*** (*bir neçə ev*) ismi birləşməsi isə qeyri-müəyyən hesab olunur. *The* və *a* artiklları ilə işlədilən ismi birləşmələr və onların digər dillərdəki ekvivalentləri (və ya ekvivalentinə yaxın ifadələr) müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən ismi birləşmələrin əsas nümunələri hesab oluna bilər. Bu da onların tərkibində işlədilən artiklların bir başa müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi ilə əlaqədardır. Beləliklə, *the* və *a* artiklları və bunlar kimi Azərbaycan və İngilis dillərində yiyəlik hal, təsirlik hal şəkilçiləri, *-ki⁴*, *-daki⁴* kimi müəyyənlik bildirən şəkilçilərlə işlədilən ismi birləşmələr sadə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik, digər müəyyənlik ifadə edən determinantlarla birlikdə işlənən ismi birləşmələr isə mürəkkəb müəyyənlik adlanır.

Müxtəlif sistemli dillərdə müəyyənlik anlayışı bu və ya digər ümumi qrammatik kateqoriyanın göstəricisi kimi meydana çıxır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilində mövcud olan hal kateqoriyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Müəyyənliyin artikl

vasitəsilə ifadə olunub-olunmaması münasibətin xarakteri ilə bağlıdır. Artiklın mövcud olduğu dillərdə elə məhz özü də həmin dillərdə neytral sözü müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik və yaxud definitlik baxımından bilavasitə motivasiya etmək imkanına malikdir. Bu vasitədən biri olan yiyəlik bildirən sözlər müəyyənliyi ifadə edib, quruluşca sadə müəyyənlik yaradır. Yiyəlik bildirən sözlər dedikdə yiyəlik əvəzlilikləri, onların isimsiz işlənən formaları və ismin yiyəlik halı nəzərdə tutulur. İsmın yiyəlik halı bütöv ismi birləşməyə aid olur və 's ismi birləşmənin sonuna artırılır. Yiyəlik əvəzlilikləri də ismi birləşmələrlə birlikdə işlənir, çünki onlar şəxs əvəzliliklərindən əmələ gəlib. Yiyəlik halla paralel olaraq təsirlik halda həmçinin sadə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi yaradan vasitələrdəndir. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin qrammatik kateqoriya kimi mövcud olmadığı dillərdə həm yiyəlik, həm də təsirlik hal iki formada təzahür edir: müəyyən və qeyri- müəyyən. Müəyyən yiyəlik və ya təsirlik halda, adından da görüldüyü kimi, danışan tərəfindən müəyyənliyin göstəriciləri olan xüsusi morfoloji əlamətlərdən istifadə olunduğu halda, qeyri-müəyyən yiyəlik və ya təsirlik halı isə morfoloji əlamətsiz işlənir. Bu isə ilk növbədə, yəni xüsusi kateqoriya əlamətinin olub-olmaması hal kateqoriyasının deyil, müəyyənliyin göstəricisi olduğu anlamına gəlir. Əks halda yiyəlik və təsirlik halları bu cür fərqləndirici ifadə vasitələrinə malik olmazdı.

Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də həmin birləşmələrin müəyyənlik dərəcəsini artırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur:

a) *his sister's handbag (onun bacısının çantası)*

b) *the monuments of our town (bizim şəhərin abidələri)*

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində bu kateqoriyanı bildirən əvəzliliklər, xüsusi isimlər, kəmiyyət bildirən sözlər, mürəkkəb müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin göstəricisi kimi çıxış edir. İşarə əvəzlilikləri ümumilikdə müəyyənliyin göstəricisi olsa da burada müəyyənliyin inkluzivlik funksiyasında işlənmədiyi aydındır. *Pass me that book* nümunəsi kontekst daxilində referentin sayının birdən çox olduğunu diqqətə çatdırmaq üçün istifadə edilir və bu halda əsasən danışanın nəzərdə tutduğu kitabı göstərmək üçün müəyyən jestlərdən istifadə etməsi zəruridir.

C.Hokins işarə bildirən sözləri və nəzərdə tutulan referenti digər potensial referentlərdən açıq-aydın fərqləndirir [2, 36]. Burada qəbul olunmuş başqa bir yanaşmaya görə isə işarə əvəzlilikləri ilə müəyyən artikl arasında birləşdirici funksiyanı müəyyənləşmə həyata keçirir. Danışarkən *Pass me that book* və ya *I have read this book* nümunələrindən istifadə edən adresant *Pass me a book* və ya *I have read a book* cümlələrindən fərqli olaraq nəzərdə tutduğu referent barəsində adresata məlumat verdiyini düşünür.

Ümumi və xüsusi isimlərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin ifadəsində oynadığı roldan söz açarkən onu söyləmək lazımdır ki, ümumi isimlər əsasən qeyri-müəyyənlik ifadə etdiyi halda, xüsusi isimlər vahidlik, xüsusilik bildirərək müəyyənlik bildirir. Ümumi isimlər hər hansı sinfə daxil olan canlı və ya cansız varlıqların, mücərrəd anlayışların ümumi adıdır. Bundan fərqli olaraq, xüsusi isimlər hər hansı bir sinfə daxil olan ümumi isimləri bir-birindən – həmcinslərindən fərqləndirmək üçün onlara verilən fərdi adlardır. Hər ikisi ümumilikdə varlığı tək olan əşyaya istinad etsə də qrammatik cəhətdən fərqlənirlər: *Sun* ümumi isim kimi fəaliyyət göstərərək artikl və digər müəyyənlik bildirən determinantlar qəbul etdiyi

halda, *Con* ümumilikdə dildə bu halda çıxış etmir, əslində nəinki isim, hətta bütöv bir ismi birləşmə sayılır.

Mürəkkəb müəyyənliyin başqa bir ifadə vasitəsi şəxs əvəzlilikləridir və onlar qrammatik cəhətdən şəxs bildirdiyi üçün ənənəvi olaraq belə adlanmışdır, lakin onlar uzun müddət müəyyənlik xüsusiyyətinə görə müəyyənlik əvəzlilikləri də adlandırılmışdır.

Beləliklə, bəzi dillərdə müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyi göstərmək üçün bütün ismi birləşmələrin tərkibində artikl olmur, bu da həmin dillərdə artiklların mövcud olmamağı ilə əlaqəlidir. Artiklın mövcud olduğu dillərdə belə onların forması və istifadəsi olduqca fərqlidir. Amma bir çox dillərdə işarə əvəzlilikləri, şəxs əvəzlilikləri, yiyəlik və müəyyənlik bildirən digər ifadələr mövcuddur.

Ədəbiyyat:

1. Lyons J., Introduction to Theoretical Linguistics // Cambridge University Press, 1971. 380 p.
2. Hawkins J.A., Definiteness and indefiniteness. PhD thesis // University Cambridge, 1974. 286 p.
3. Акимова О.В. Определенность-неопределенность в русском и французском языках: значения, функции, способы выражения. //СПб., 2004. с. 392
4. Кошечкина И.Г. Текстобразующие структуры языка и речи // М., 1983. с. 182-183.
5. Мельчук И.А. Теории лингвистических моделей.// М., 1976. с. 77-81.
6. Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь // М., 1990. 349 с.

Ahmadova S.

Simple and complex type of definiteness and indefiniteness

(Summary)

This article examines the structure of the categories of definiteness and indefiniteness. Although the category of definiteness in the narrow sense refers only to the articles denoting definiteness and indefiniteness, this category can be expressed in a broad sense by many lexical, syntactic and morphological means. Simple definite or indefinite means the creation of definite or indefinite combinations of nouns using affixes or qualifiers used in free form as an article, definite or indefinite suffixes. When we talk about complex means, we mean lexically significant means, such as pronouns, special nouns, adverbs of place, etc.

Ахмадова С.

Простой и сложный тип определенности и неопределенности

(Резюме)

Данная статья рассматривает структуру категорий определенности и неопределенности. Хотя категория определенности в узком смысле относится только к артиклям, обозначающим определенность и неопределенность, эта

категория может быть выражена в широком смысле многими лексическими, синтаксическими и морфологическими средствами. Простое определенное или неопределенное означает создание определенных или неопределенных комбинаций существительных с использованием аффиксов или определителей, используемых в свободной форме в качестве артикля, определенных или неопределенных суффиксов. Когда мы говорим о комплексных средствах, мы имеем в виду лексически значимые средства, такие как местоимения, особые существительные, наречии места и т. д.

Rəyçi: dos. Ş.Əliyeva

HÜSEYNOVA AFİNA
Azərbaycan Dillər Universiteti

SABİT SİNTAKTİK BİRLƏŞMƏLƏRİN ELMİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: sabit birləşmələr, frazeoloji birləşmələr, sintaktik birləşmələr, frazeologizmlər

Key words: free phrases, phraseological phrases, syntactic phrases, phraseologism

Ключевые слова: Устойчивые сочетания, фразеологические сочетания, синтаксические сочетания, фразеологизмы

Dil və nitq münasibətləri haqqında nəzəri fikirlər inkişaf etdikcə sintaktik birləşmələr haqqında təsəvvürlər də zənginləşir.

V.M.Solntsev belə bir fikri əsaslandırır ki, prinsipcə dil üçün nominasiyanın hansı vasitələrin - nitqdə hazır şəkildə işlədilən vahidlarını, yaxud nitq məqamda yaranan tələbatı ödəmək üçün işlədilən vahidlərinin köməyi ilə həyata keçirilməsinin heç bir fərqi yoxdur [9, 166-173].

Əlbəttə, müəllif haqqında: nitq ünsiyyətində hansı vasitələrdən necə istifadə edilməsi və fikrin identik qavranılmasında bu vasitələrin rolunun müəyyənləşdirilməsi hər hansı dildə danışanları deyil, həmin dili öyrənən mütəxəssisləri, daha çox nəzəri dilçiliyi maraqlandırır. Ancaq digər tərəfdən, unutmaz ki, dilin özü də müxtəlif üslublara malikdir və mətnin mövzusunda asılı olaraq, bu üslublardan biri aparıcı rol oynayır. Bədii mətnə, əlbəttə ki, bədii üslub dominantdır. Bədii üslub isə, müşahidələrin göstərdiyi kimi, hazır nominasiya vasitələrinin işlədilməsinə geniş meydan açır; hazır dil vasitələrinin işlədilmədən qurulan bədii mətn emosionallıqdan və ekspressivlikdən uzaq olub, obrazlılıq baxımından zəif çıxır, onun oxunaqılığı və hətta təsir gücü azalır. Deməli, göstərilən problem hər hansı bir dildə danışanları maraqlandırmasa da, həmin dildə hətta mətn quran söz sənətkarlarının diqqət mərkəzində olur.

Bizim problemlə əlaqədar dilçilik ədəbiyyatında "sabit birləşmə" anlayışından daha çox "sabit söz birləşməsi" hüdudları müəyyənləşdirməklə, frazeoloji olmayan hansısa başqa bir sabit sintaktik birləşmə növünün ortaya çıxarılmasına şərait yaratmışdı.

Həqiqətən də V.V.Vinoqradov və onun məktəbinin davamçıları vaxtilə frazeoloji sistem haqqında ciddi hüdudları müəyyənləşdirmişdilər və bu normativ məhdudiyətlər o qədər kəskin qoyulmuşdu ki, dildə sabit cümlə şəklində mövcud olan sintaktik birləşmələri bu sistemə daxil etmək mümkünsüz sayılırdı[bax: 7]. Bunun əsas səbəbi ilkin anlayış kimi "sabit birləşmə" təsəvvürünün deyil, "sabit söz birləşməsi" ideyasının əsas götürülməsi (başqa sözlə, problemin həllində sırf sintaktik söz birləşməsi məsələsinə istinad edilməsi, yəni cümlə strukturunun "yaxın qoyulmaması") ilə bağlı olmuşdur.

Bu məsələyə toxunan N.Ç.Vəliyeva yazır ki, frazeologiya təliminin sonrakı inkişafı frazeoloji vahid anlayışının genişləndirilməsi ilə nəticələndi. Hazırda dilin frazeoloji sistemi dedikdə, buraya idiomatik ifadələr, paremioloji vahidlər, həmçinin "müəllifli frazeologizmlər" adlanan vahidlər şamil edilir. Atalar sözləri və zərbi-məsəllər, rəvayətli ifadələr, obrazlı ifadələr, atmacalar, aforizmlər, ədəbi sitatlar,

hikmətli sözlər, qanadlı sözlər kimi anlayışlar müasir dilçilikdə geniş yayılmışdır və guya alimlər bir qayda olaraq onların hamısının dilin frazeoloji sistemində mövqeyi haqqında yekdil fikrə gəlmişlər [6, 71-72].

Əslində bu istiqamətdə mübahisələr hələ də davam etməkdədir və zənnimizcə, problemin hallında “sabit söz birləşməsi” deyil, “sabit birləşmə” anlayışı birinci (bütöv olan, ümumi) kimi götürülməsi öz bəhrəsini verə bilər. Məsələ burasındadır ki, “sabit birləşmə” anlayışlar sintaktik: birləşmənin qrammatik strukturu, onun söz birləşməsi, yoxsa cümlə şəklində olması məsələsini deyil, məhz leksik tərkibinin sabitliyini, semantik dəyişməzliyini, sabitliyini əhatə edir. Burada birləşmənin zahiri strukturu deyil, daxili semantik-sintaktik xüsusiyyətləri əsas götürülür; sabit birləşmənin xarici qıyasına isə sonra diqqət yetirilir və bu onun struktur növlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

H.Ə.Həsənovun yalnız frazeologizmlərə aid etdiyi aşağıdakı fikri isə əslində bütün sabit birləşmələr haqqında söyləmək mürnkündür: "Mənə bütövlüyü, işlədilmə, semantik, leksik və sintaktik sabitlik frazeologizmlərin sabitliyi üçün əsas şərtlərdir. Bunlar frazeologizmlərin sabitliyini və ya invariantlığını göstərən amillərdir. Bunlarda leksik sabitlik komponentlərin daimiliyinə, sintaktik sabitlik isə tərkib üzvlərinin sıracı dəyişilməz qalmasına əsaslanır" [1, 209].

M.T.Tağıyev yazır ki, söz birləşmələrinin xarici əlaqələri müxtəlif tiplidir: bu əlaqələr birləşmənin komponenti funksiyasını yerinə yetirən sözlərin valentlik münasibətinə əsaslanı bilər; belə əlaqələr vasitəsilə söz birləşməsi nitq axınında nitq situasiyasının tələblərinə müvafiq şəkildə yayılır. Bu cür əlaqələr bütövlükdə söz birləşməsinə məxsus ola, sırf struktur əlaqəsi ola və söz-komponentlərin valentlik münasibətlərinə müvafiq olmaya bilər [5, 6]. Bu zaman birinci halda sərbəst sintaktik birləşmələr, ikinci halda isə frazeoloji birləşmələr haqqında danışmaq mümkündür.

Müəllifin fikrincə, birləşmə o zaman frazeoloji sayılır ki, söz-komponentlərin valentlik münasibətlərindən irəli gəlməyən xüsusi əhatəyə malik olmuş olsun, əksinə, birləşmə öz komponentlərinin valentlik münasibətləri əsasında yayılırsa, onda bu sərbəst birləşmə hesab edilir. Sərbəst birləşmə özünün məxsusi struktur əlaqəsinə

malik olmur. Onların yaratdığı əlaqədə nitq situasinyaında söz-komponentlərin valentlik münasibətlərindən irəli gəlməyən heç bir şey təzahür etmir.

Beləliklə, birləşmənin frazeoloji olub-olmaması məsələsi onun sözlər, morfemlər və sintaktik konstruksiyalar kimi nitqdə işlədilməsi, leksik müqabilinin olub-olmaması sabitliyi, ekspressivliyi, komponenti arasında sintaktik əlaqələr, cümlədəki funksiyası əsasında deyil, yalnız sırf dil əlaməti, bütövlükdə söz birləşməsinə məxsus əhatə əsasında həll olunur.

Təhlil göstərir ki, ədəbiyyatda sabit adlandırılan frazalar və birləşmələr əslində struktur baxımından heç də vahid bir sinif əmələ gətirmir; onlardan bəziləri bütövlükdə birləşmənin xüsusi struktur əlaqəsinə əsaslanan əhatəyə malik olur və buna görə də dil vahidi kimi çıxış edir, digərləri isə belə vacib struktur əlamətinə malik olmur.

Buradan məlum olur ki, sabit birləşmələr əslində təkcə frazeoloji birləşmələr deyildir və onları başqa növü və ya növləri də ola bilər.

Birləşən sözlər öz müstəqilliyini, əşyaya aidliyini itirərək tam məcazlaşma yolu ilə mənaca bütöv və cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edən frazeoloji birləşmələr əmələ gətirir. Onları yaradan sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda mənə strukturuna malik olur. Lakin onlar tərkibdə öz mənə strukturlarını dəyişərək bütövlükdə birləşmənin mənə strukturunun elementlərinə çevrilir.

Ümumiyyətlə sintaktik birləşmə anlayışı, o cümlədən sabit sintaktik birləşmə termini ən azı iki söz arasındakı münasibətləri əks etdirir. Təbii ki, belə birləşmədə bundan da artıq sayda sözlər iştirak edə bilər. Bəs onda sabit birləşmə tərkibində iştirak edən bütün sözlər “öz müstəqilliyini, əşyaya aidliyini” itirib “tam məcazlaşma” yolu keçirmi?

Müşahidələr göstərir ki, sabit birləşmələrin heç də az olmayan bir hissəsi frazeoloji mənə bütövlüyünə malik olsa da, tam məcazlaşmır, belə birləşmələrin komponentlərindən ən azı biri özünün mənə müstəqilliyini, əşyaya aidliyini qoruyub saxlayır. Belə birləşmələr yalnız sözlərin valentlik qabiliyyətinə istinad edir: sözlərdən biri məhz bu birləşmə daxilindəki başqa sözlə sabit birləşmə yaradır.

M.T.Tağıyevin nəzəriyyəsi baxımından (müəllif bəzən bunu “konfigurasiya” da adlanır) “əhatəsinə görə təhlil frazeoloji və qeyri-frazeoloji vahidlərin diferensiasiya metodu kimi qəbul edilə bilər [5, 4-6]. Onun birləşmələrin frazeoloji meyarı haqqında irəli sürdüyü fikrə görə, analitik birləşmələr, atalar sözləri və zərbməsəllər,

qanadlı ifadələr, terminoloji birləşmələr, eləcə də frazeoloji mənalı sözlə birləşmələr

frazeologiya sinfinə aid edilmir. Birləşmə o zaman frazeoloji sayıla bilər ki, onun xüsusi struktur əlaqəsi əsasında əhatəsi formalaşmış olsun.

Bu birləşmələrdə komponentlərdən biri müstəqim nominativ, başqa sözlə, sərbəst mənada işlədilir, eləcə də belə komponent özünün həm semantik həm də qrammatik müstəqilliyini saxlayır.

Həqiqətən də bu cür söz birləşmələrində "heç bir komponent (belə qəti demək də özünü doğrultmur, əslində, zənnimizcə, ən azı bir komponent - C.L.) desemantizasiyaya uğramır və buna görə də belə birləşmələr frazeologiyaya aid edilmir. Onlar başqa birləşmələrdən hansısa bir sözün yalnız bir sözlə birləşə bilməsi ilə fərqlənir. Ancaq bununla həmin söz birləşmələrinin xarakteri heç də dəyişmişir.

Nümunə üçün ingilis dilində an act of faith “çətin iş, səbr tələb edən iş, böyük zəhmət tələb edən iş”, come into out action “hərəkətə keçmək, işə başlamaq, mübarizəyə girişmək” come action “sıradan çıxmaq, hərəkətdən qalmaq”, put out of action “sıradan çıxarmaq, hərəkətdən saxlamaq”, old as Adam “Adəm qədər qoca, dünya qədər qədim, köhnə”, be in advance “irəlidə olmaq, hamıdan əvvəl gəlib çıxmaq, ötmək”, love at first sight “ilk baxışdan məhəbbət”, in poor condition “pis gündə, pis vəziyyətdə”, in one's birthday suit “anadan olduğu paltarda (lüt-üryan)” qəbilindən bir çox sabit birləşmələrin ayrı-ayrı komponentlərinin öz mənə müstəqilliyini saxlamasına diqqət yetirmək olar.

An act of faith birləşməsində faith komponenti özünün “1) inam, 2) etiqad, 3) sadiqlik, 4) vəd” həlgəvi mənalarından uzaqlaşsa da, komponenti müstəqil mənada

çıxış etməkdə davam edir və ifadə özü də bütövlükdə məhz act “iş” anlayışı ilə əlaqədardır.

Come into action, come out action, put out of action birləşmələrinin hər iki leksik komponentləri öz ilkin mənasından heç də tam uzaqlaşmamışdır və bütün bu birləşmələr də action “iş və hərəkət” ilə əlaqədar olaraq işlədilir.

“Old as Adam” ifadəsinin qədimliklə, qocalıqla əlaqədar işlədilməsi göz qa-bağındadır və burada as Adam komponenti həmin xüsusiyyətin yalnız güclən-dirilməsini əks etdirmək üçün old sözünə qoşulmuşdur.

Be in advance ifadəsinin ikinci komponenti advance də özünün “1) irəliyə hərəkət, 2) müvəffəqiyyət, tərəqqi, 3) artım, 4) nədənsə əvvəl” və s. müstəqim mənalarını heç də itirməmişdir; bütövlükdə bu sabit birləşmə də məcazlıqdan uzaqdır.

İlk baxışdan adama elə gəlir ki, dillərarası ünsiyyət nəticəsində yayılmış love at first sight – ilk baxışdan məhəbbət – любовь с первого взгляда internasional anlayışının sabit tərkibi birləşmənin frazeolojiyini təmin edir, əslində isə burada da birləşməni əmələ gətirən üç leksik vahiddən hər biri özünün lüğəvi mənasında çıxış edir.

In poor condition birləşməsində poor “1) yoxsul, 2) pis, 3) yazıq, 4) bədbəxt” və s. mənalarında birini condition isə “1) şərait, 2) hal, vəziyyət, 3) tərz” mənalarını qoruyub saxlamışdır və birləşmə də bütövlükdə bu mənalara istinadən işlədilir.

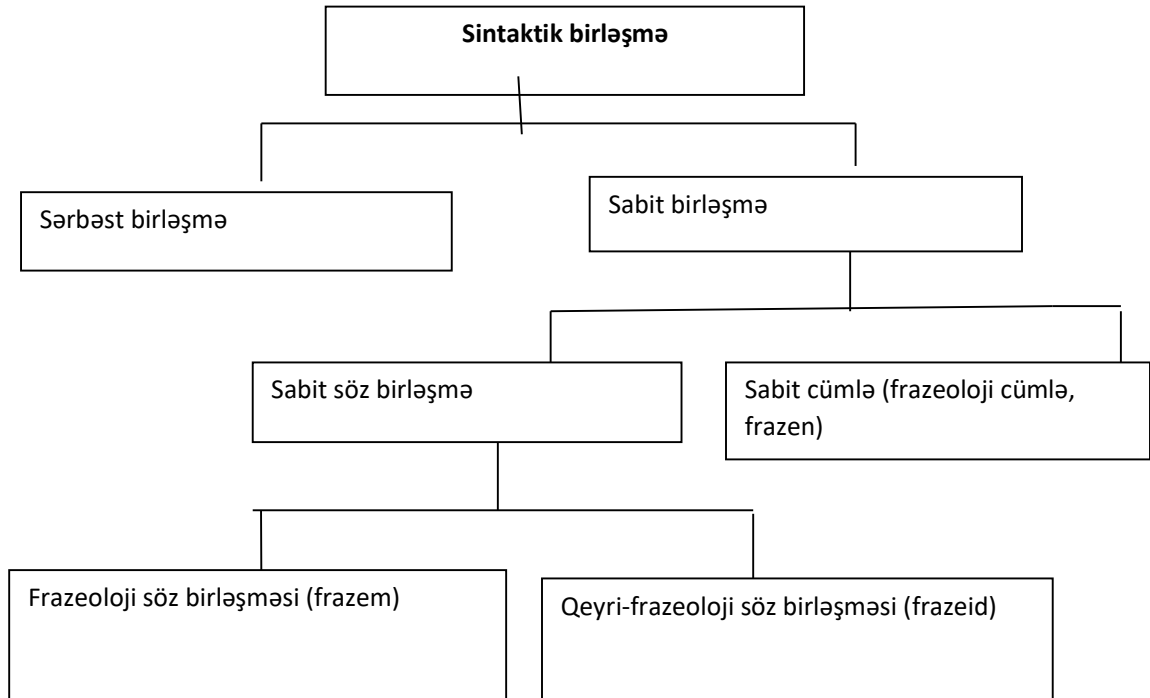
Bədii təsvir vasitəsi kimi çıxış edən in one's birthday suit birləşməsi də sabit struktura malikdir. Buna baxmayaraq, burada da komponentlərin əslində müstə-qim mənada işlənməsi və birləşmənin məcazlaşmaması özünü göstərir.

Sabit birləşmələrin başqa növləri də geniş yayılmışdır. Məsələn, onomastikada “mürəkkəb ad” termini ilə ifadə olunan və əslində struktur baxımından sabit birləşmə şəklində təqdim olunan Ənvər Məmməd oğlu Əliyev, Firuzə Əsgər qızı Lətifova eləcə də Molla Pənah Vaqif, Səməd Vurğun, Səttar Bəhlulzadə, William Shakespeare, Lord Gordon Byron, Samuel L. Jackson, Edson Arrontes do Nassimentu qəbilindən antroponimlər, Əli Bayramlı, Daş Salahlı, Böyük Dəhnə,

Sante Fe qəbilindən toponimlər, Qara dəniz, Arpa çayı, Göy göl, Pacific Ocean, Orange River, Red Sea qəbilindən hidronimlər və s. buna misal ola bilər.

Göründüyü kimi, sabit birləşmələrin ayrıca bir qrupu ilk baxışda frazeoloji birləşmə təsiri oyatsa da, əslində ondan məcazlaşmaması və ya tam məcazlaşmaması ilə fərqlənir və semantik baxımdan frazeoloji və sərbəst birləşmələr arasında ortaq mövqe tutur. Bu cür sabit birləşmələr üçün "frazemkimilər" mənasını verən və "frazem" termininə dixotomiya kimi təklif edilmiş (klassik elementlər əsasında tərtib edilən) "frazeid" neoterminindən istifadə etmək olar.

Qeyd edək ki, frazeidlər arasında cümlə strukturlu vahidlərə rast gəlmirik. Bu onu göstərir ki, frazemlərdən (frazeoloji birləşmələrdən) fərqli olaraq, frazeidlər (qeyri-frazeoloji birləşmələr) yalnız sabit söz birləşmələri sinfinə aid edilə bilər. Bununla sabit sintaktik söz birləşmələrinin iki növünü fərqləndirmək mümkündür;

Ədəbiyyat:

1. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, Yeni kitab mətbəəsi, 1979, 66 s.
2. Kazımov Q.Ş. Söz birləşməsi və onun ali məktəbdə tədrisi. Dilçilik janrlarının tədrisi metodikası. Bakı, ADPI, 1987, s. 70-83
3. Qurbanov Ç.H. Frazeoloji variantlarda ismi sinonim komponentlərin qarşılıqlı əvəzlənmə həddləri: alman və Azərbaycan dillərinin nominativ feli frazeologizmləri əsasında // APRDƏİ Elmi Əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1974, № 3, s. 80-99
4. Mahmudova R. Frazeoloji ifadələrlə leksik vahidlərin sinonimliyi // Ortoloji linqvistik fənlərin tədrisi problemləri. Bakı: ADPI, 1994, s. 15-29
5. Tağıyev M.T. Rusca Azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Maarif, 1974. 246 s.
6. Велиева Н.Ч. Структуру-семантические особенности словосочетаний в современном английском языке. Баку, 2001, 61 с.
7. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М.; Л.: Учпедгиз, 1947, 784 с.
8. Гаджиева Э.Дж. Ошибки и курьезы в переводе фразеологических единиц // Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri. Bakı: BDU nəşri, 1990, s. 1421
9. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М.: Наука, 1977. -292 с.
10. Arnold I.V. The English Word. М.. Visshaya shkola, 1973, 300 p
11. Collins Cobuild Idios Dictionary, Harper Collins, 2012, 576 p.
12. Grant L. Frequency of core idiom in the British National Corpus (BNC) / International Journal of Corpus Linguistics. 2005,10/4; p. 429-451

Huseynova A.

The scientific analysis of the free syntactic units

(Summary)

As theoretical concepts of the relationship between language and speech develop, ideas about syntactic combinations develop. In principle, the nomination of a language serves to implement the means used by the means in ready-made units of

speech, units used to satisfy the needs of speech. The artistic text is undoubtedly dominated by the artistic style. The artistic style opens up a wide field for the use of ready-made nomination tools.

Гусейнова А.

**Научные исследования устойчивых синтаксических сочетаний
(Резюме)**

По мере развития теоретических представлений о взаимосвязи между языком и речью развиваются и идеи о синтаксических комбинациях. В принципе, номинация языка служит для реализации средств, используемых средствами в готовых единицах речи, единицах, используемых для удовлетворения потребностей речи. В художественном тексте, несомненно, доминирует художественный стиль. Художественный стиль открывает широкое поле для использования готовых инструментов номинации.

Rəyçi: dos. F.Allahverdiyeva

MƏMMƏDOVA DİANA
Azərbaycan Dillər Universiteti
memmedovadiana@gmail.com

**QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT
ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASINA DAİR**

Açar sözlər: mədəniyyət, adət-ənənə, ingilis dili, qloballaşma

Keywords: culture, custom-tradition, English, globalization

Ключевые слова: культура, традиции, английский язык, глобализация

Əzəldən bu günə qədər mədəniyyətin bir çox qapıları, eləcə də siyasətin açılış bilmədiyi qapıları açması dəfələrlə sübut olunmuşdur. Müxtəlif cür mədəniyyətlərin

qarşılıqlı əlaqəsində, beynəlxalq münasibətlərin təşkil edilməsində, sülhün və əmin-amanlığın təmin edilməsində mühüm tarixi-siyasi faktor kimi çıxış etmiş və etməkdədir.

Müasir dövrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində mədəniyyətin rolu dövlətlər və xalqlar arasında əməkdaşlığın sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dil mədəniyyətlərin formalaşması, inkişafı və qorunması üçün xüsusi vasitədir. Mədəniyyət dedikdə o nəzərdə tutulur ki, mədəniyyət insanları dünyanı düşünməyin, görməyin, eşitməyin və qavramağın yolları ilə təmin edir. Nəticədə, mədəniyyətlərarası əlaqələrin tədqiqatı tez bir sürətlə global araşdırma mövzusu kimi ortaya çıxır. Bunun nəticəsində mədəniyyətlərarası araşdırmada mədəni müxtəliflik artıq hiss edilməkdədir.

Mədəniyyət öz növbəsində bəşəri bir varlıqdır. Müasir humanitar elmlərdə mədəniyyət anlayışı fundamental məsələlərdən biri hesab olunur. Müxtəlif elmi kateqoriya və terminlər arasında, müxtəlif elmlərdə ən müxtəlif mənalarda çıxış edən və müxtəlif kontekstlərdə istifadə edilən bəlkə də ikinci belə məfhum tapmaq çox çətinidir. İstər dünya, istər milli ədəbiyyatda mədəniyyət terminin mənşəyini araşdıran kifayət qədər mənbə mövcuddur. Bu terminin etimologiyası ilə bağlı ümumi fikir də mövcuddur. Son fikrə əsasən "cultio" və "culte" terminləri latın dilindən götürülmüş və ilk zamanlar torpağın əkilib-becərilməsi mənasında işlənmişdir. Lakin elə Roma sivilizasiyası zamanında terminin məzmun dairəsi genişlənmiş və yeni mənə daşımağa başlamışdır. Ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq "mədəniyyət" (cultura) terminini nəzəri termin kimi Siseron tətbiq etmiş və onu insan zəkasının və qəlbinin "becərilməsi" kimi işlətməmişdir. Artıq bundan sonra mədəniyyət termini təbiətin yaratdığından fərqli olaraq insanın yaratdığı bütün nemətlərin məcmusu kimi başa düşülməyə başlanmışdır.

Bu gün müasir dünyada və Azərbaycanda ingilis dilinin sürətlə yayılması gözlə görünəcək dərəcədə müşahidə olunur və bunu iki səbəbə görə izah etmək mümkündür. Birincisi - universal əlaqə vasitəsi, bütün bəşəriyyət üçün ortaq dil zərurəti; ikincisi - bu dilin digər beynəlxalq dillərlə müqayisədə üstün olmasıdır.

Dil və mədəniyyət əlaqələrini izah edərkən tez-tez “dil mədəniyyətin güzgüsüdür” metaforasını işlədirlər. Əslində dilin güzgüyə bənzədilməsi təsadüfi deyil, çünki bizi əhatə edən sosial reallığı qəbul edərkən çox vaxt metaforik terminlərdən istifadə edirik, amma məsələnin həqiqət və ya yalan olması məcazın sərhədləri xaricindədir, çünki o məsələnin bir tərəfini işıqlandırır digərini kölgədə saxlayır. Hər bir dildə sözlər vasitəsilə real həyatda olan məfhum və ya predmetlər ifadə olunur. [6, s. 122]

Xalqların yaşadıkları şərait, iqlim, məkan mədəniyyətlərinə təsir göstərir. Mədəniyyətlər fərqləndikcə isə dünyanı dərk etmək forması, təfəkkür də fərqlənir. Real dünyanın şəkli insandan xaricdə olan obyektiv aləmdir. Mədəni və ya anlam xəritəsi isə idrak vasitəsilə obyektiv dünyanın insan beyninə, hiss üzvlərinə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni xəritə spesifik olub bir sıra faktorlar – təbii şərait, iqlim, coğrafiya, tarix, sosial mühit adət-ənənə, din, həyat tərzini kimi faktorlara əsasən fərqlənir. [6, s. 123]

Dünyada müxtəlif ölkələri fərqləndirən cəhətlər hər şeydən öncə onların özünəməxsus mədəniyyəti, adət-ənənəsi, dünyagörüşüdür ki, buda onların dillərinə yansır.

Kulturologiya – insanın yaradıcı həyatı və fəaliyyəti, onun mahiyyəti, xüsusiyyətləri, tarixi, inkişaf qanunları, nailiyyətləri, texnologiyaları və dəyişdirici imkanları haqqında elmdir. Kulturoloji amillər dedikdə isə əsasən ekstra-lingvistik faktorları nəzərdə tutmuşuq ki, buraya adət-ənənələr, bayramlar, mərasimlər, din, mifologiya, folklor, musiqi və s. daxildir. Biz burada kulturoloji amillərin dilə nə cür təzahür etməsindən danışmaq istərdik. [3, s. 25]

İngilis yazıçısı Feller yazırdı ki, mədəniyyət hər şeyi asanlaşdırır. Bu nə deməkdir? Birincisi, mədəniyyət bütün hadisələrə, obyektlərə, insanlara mənə və ad verir. Məsələn, hər ölkənin öz mədəniyyəti, özünəməxsus tarixi abidələri, bayatıları, adət-ənənələri vardır. İkincisi, mədəniyyət həyatın mürəkkəbliyini azaldır, yəni kulturoloji amillərin böyük əksəriyyətini avtomatik və qeyri-ixtiyari qəbul edib dərk edirik. [4, s. 5]

Məsələn, öz mədəniyyətimizə mənsub olan ədət-ənənələr keçmişdən günümüzədək yol qət edir yeni nəsildən-nəsilə ötürülərək həyata keçir. Novruz bayramı, səməni cücərtmək, yumurta boyamaq; Qurban bayramı, Ramazan bayramın bizə nəsildən-nəsilə ötürülmüş və avtomatik olaraq qeyd olunur. Biz bütün bunları Atalar sözləri, rəvayətlər vasitəsilə bayramlara xas olan adətləri, mərasimləri öyrənmişik. Christmas, Thanksgiving, Halloween, Easter və s. isə ingilislərin mədəniyyətinə xas olan bayramlardır. Həmçinin salamlama mədəniyyətinə görə də bu ölkələr bir-birindən fərqlənir. Adətən biz bir yanaqdan öpüb salamlarıq, amerikalılar isə çox vaxt əl sıxıb “hi” deməklə kifayətlənirlər, kitaylar, flippinlər əllərini qoşalaşdırıb azca əyilməklə salamlanırlar və s.

Ənənələr xalqın mədəniyyətini, etnoqrafiyasını, yaşayış tərzini doğru-dürüst öyrənməyə xidmət edir. Adət-ənənələri ilə xalqın mədəniyyətinə qiymət vermək sınaq olmuş üsullardandır. Hər bir xalqın adət-ənənələrinin qədimliyi, uzunömürlüüyü həmin xalqın yüksək mədəniyyətinə malik olduğunu sübut edir.

Ənənələr bizə konkret mərasimlər şəklində təqdim olunur. Mərasimlər özləri də uzun və qısaömürlüüyü ilə bir-birindən fərqlənirlər. Bu, şübhəsiz mərasimin konkret zaman və məkan üçün zəruriliyinə görə müəyyən edilir. Deməli, mərasim öz şəklini dəyişir, zamanın tələbinə uyğunlaşır. Bu uyğunlaşma xeyir gətirir. Nəticədə qədim mərasim öz adı ilə yaşayır. Forma dəyişikliyi isə ondan istifadəni asanlaşdırır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarına dünyanın hər yerindən mühacirlər, imiqrantlar axın etdikləri üçün bəzən Amerika mədəniyyətini “melting pot” adlandırırlar, çünki hər gələn öz mədəniyyətini, adət-ənənəsini gətirib, hər bir millət, necə deyərlər, ümumi mədəniyyətə öz “dadını” qatmışdır. Necə ki, Amerika mədəniyyətinin formalaşmasına bir çox millətlər təsir edib indi də Amerika mədəniyyəti, bayramları, adət-ənənələri qərb mədəniyyəti adı altında dünyaya yayılıb və digər ölkələrə öz təsirini göstərir.

Mədəniyyəti nəsildən-nəsilə ötürməyin yolları hekayələr, əfsanələr, əsatirlər, atalar sözləri və s. dir. Buna əlavə olaraq, mədəniyyətimizi incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri, TV, radio və internet vasitəsilə də öyrənirik. Təbii ki, bunu

qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, milli-mədəni dəyərlərə yiyələnməsində mədəniyyətin rolu əvəzsizdir. Əlbəttə, mədəniyyətin təsirini ünsiyyət, nitq üzərində görmək mümkündür. İnsanın davranışı, danışiq tərz, əl-qol hərəkətləri, etikası, masa arxasında özünü aparma qaydaları onun daxili mədəniyyətinin göstəricisidir. Nitq və ünsiyyət isə insanı cəmiyyətdə tanıtdıran ən mühüm göstəricilərdən biridir. Əlbəttə ki, ünsiyyət vasitələrinin inkişafı olmadan xalqlar arasındakı “dil barrierini” aşmaq mümkün deyil.

Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və ümumi prosesi kimi meydana çıxır. Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində verbal nitq xüsusi və mühüm yer tutur. Yəni də, mədəniyyətin göstəricisi olan ünsiyyətin ekspressiv vasitələri, qeyri-verbal ünsiyyət də mühümdür, təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, intonasiya, kinesika, proksimika, vokal mimikası – bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. [4, s. 7]

Günümüzdə ingilis dili biznes və siyasət dilinə çevrilib. Demək olar ki, bütün dünyada, elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq qaydalara görə, təyyarələrdə işləyən işçilər ingilis dilini bilməlidir. Qlobal dünyada xüsusilə Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. İngilis dilini ən kiçik yaşlarından uşaqlara öyrədən ölkələrdən ən başlıcaları Fillipin və Yaponiyadır. İngilis dili Kanada, Britaniya, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika daxil olmaqla, yetmiş beşdən çox ölkənin rəsmi dilidir.

İngilis dilinin bir neçə variantları mövcuddur. Amerika ingiliscəsi, Britaniya ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi ingilis dilinin variantları hesab edilir. İngilis dilinin bu variantlarını dialekt kimi götürmək mümkün deyildir. Dialekt müəyyən insanlar tərəfindən müəyyən ərazi çərçivəsində yaşamış insanlar tərəfindən istifadə olunur. İngilis dilinin bu qeyd olunan variantları isə dialektlərdən kəskin şəkildə fərqlənərək, tarixən müxtəlif yerlərdə mövcud olan ingilis dilinin bir çox linqvistik və ekstra-linqvistik amillərin nəticəsi olaraq qrammatik və leksik cəhətdən daha çox fərqli cəhətlər qazanmış formalarıdır. İngilis dilinin bu variantları müstəqil dillər olmasalar da onların lüğət tərkibində mövcud olan fərqlər dialektlər arasında

mövcud olan leksik fərqlərdən kifayət qədər çoxdur. İngilis dilinin fərqli variantlarda yazılmış mətnlərin tərcüməsi hətta bir çox hallarda müəyyən çətinliklər yaradır.

XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq "mədəniyyət" məhfumunun yeni mənası yayılmağa başlayır. Alman hüquqşünası Samuel Pufendorf özünün "Təbii hüquq haqqında" əsərində mədəniyyətə dair Siseron mülahizəsindən imtina edərək ilk dəfə olaraq mədəniyyəti insan fəaliyyətinin nəticəsi, onun daxili və xarici təbiətini tamamlayan, insanı ucaldan müsbət keyfiyyətlərin məcmusu kimi səciyyələndirmişdir. Mədəniyyət anlayışı hal-hazırda demək olar ki, bütün dünya dillərdə eyni mənada işlədilir.[5, s. 44]

XXI əsrdə mədəniyyətə sahib olmayan xalqlar yer üzündən silinmə qorxusu ilə üz-üzədir. Əgər mədəniyyətlər dialoqa və ünsiyyətə daxil olursa, burada heç bir inteqrasiyanın mövcudluğundan söz açıla bilməz. Deməli, mədəniyyət məkanına inteqrasiya - XXI əsrdə inkişafın əsas şərti hesab olunur. Sözünl əsl mənasında bəşəriyyət 2 min ilə yaxın yol qət etməli olub. İnsan varlığının əvəz oluna bilməyəcək təməli olan mədəniyyətin aliliyi təkcə dahilərin deyil, eləcə də dünya ölkələrinin zaman-zaman anlaması üçün yaradılmış mədəniyyət abidələri dağıdılmış, məhv edilmiş, ən pis tərəfi də budur ki, yenidən yaratmaq əvəzinə, yenidən dağıtmaq kimi mövqelər savaşıdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra ilk olaraq Qərbi Avropada cərəyan edən inteqrasiya prosesləri daha sonra dünyanın genişmiqyaslı ölkələrində də yayılmağa başladı. Nəinki Avropa bölgəsinin, hətta bütün dünyada inkişaf və qarşılıqlı əməkdaşlığın başlıca qlobal meyillərindən birinə çevrildi. XXI əsrdə ABŞ ın əsas siyasəti "Böyük Avropa"-nın təşəkkül tapacağı üstünlüklər idi.

Lakin Avropada inteqrasiya proseslərinin zirvə nöqtəsi, inteqrasiyanın simvolu olan vahid Avropa Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə bağlı olan proseslər bu modelin də hələ də optimal, hərtərəfli model olmadığını meydana çıxardı, ötən əlli il ərzində ilk baxışda nəzərə alınmayan, inteqrasiyanın həlledici istiqaməti kimi diqqət mərkəzində olmayan problemlər bütün ciddiliyi ilə ortaya çıxdı. [5, s. 48]

Mədəniyyətin ən vacib sahəsi ənənəvi xalq bayramlarından ibarətdir. Qədim kökə malik olan bu bayramlar tədricən dəyişikliklərə məruz qalsalar da, başlıca məzmun və mahiyyətini həmçinin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Təbiət hadisələri, məişət ehtiyacından doğan, yüksək bədii estetik və emosional xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif bayramlar cəmiyyətin həyatında əsas yer tutur və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində öz başlıca rolunu oynayır.

Zaman ötüb keçdikcə adət-ənənələr, mərasimlər möhkəmlənir, yeni məzmun və əhəmiyyət ifadə edir. Beləliklə zaman adlı sınağın bəndlərini keçib müasir dövrə gəlib çatır. Qədim adət və ənənələr məzmun baxımından demək olar ki, heç fərqlənmir və bu adət-ənənələr, bayramlarla əlaqədar olan sözlər, istifadə oluna bilən ifadələr, fikirlər xalq mədəniyyətinin daşıyıcısı kimi nəsildən-nəsilə ötürülür. Bu bayramlar həmçinin adət-ənənələr bir növ insanlar üçün yaddaş rolunu oynayır. Xalq tarixinin, eləcə də mədəniyyətin təkrar-təkrar vərəqlənməsi, get-gedə möhkəmlənməsi və xüsusən də dilin inkişafına təsirində mədəni faktorlardan adət-ənənə, mərasim və bayramların rolu böyükdür.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət, Bakı, 1992
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007, səh. 141
3. Fərhadli J. İngilis dilinin zənginləşməsində kulturoloji amillər aparıcı vasitələrdən biri kimi, Bakı, 2018, 64 s.
4. Gəziyeva M.Y., Aghabeyli V.E., Mehdiyeva S.M. Culture and Communication, Bakı, 2015, 252 p.
5. Aslanova R. XXI əsr: Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya, Bakı - «Nurlan» - 2007, 440 s.
6. Şükürova A. Dil təfəkkür və mədəniyyət əlaqəsi.

Mammadova D.

**On the dynamics of development of language and cultural relations in the
period of globalization**

(Summary)

The role of culture in the system of international relations in modern times is a special importance for the rapid development of cooperation between states and peoples. Because language is a special tool for the formation, development and protection of cultures. Culture means that culture provides people with ways to think, see, hear and perceive the world. As a result, the study of intercultural relations is rapidly emerging as a global research topic. As a result, cultural diversity is already being felt in intercultural research.

Мамедова Д.

**О динамике развития языковых и культурных отношений в период
глобализации**

(Резюме)

Роль культуры в системе международных отношений в современное время имеет особое значение для стремительного развития сотрудничества между государствами и народами. Потому что язык - это особый инструмент для формирования, развития и защиты культур. Культура означает, что культура дает людям способы думать, видеть, слышать и воспринимать мир. В результате изучение межкультурных отношений быстро превращается в глобальную исследовательскую тему. В результате культурное разнообразие уже ощущается в межкультурных исследованиях.

Rəyçi: f.f.d. R.Şabanov

BİLALOVA SUMAYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
efendiyevesumaye@gmail.com

İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFI FONUNDA LEKSİK LAYIN FORMALAŞMASI

Açar sözlər: ədəbi dil, leksik lay, qədim ingilis dövrü, orta ingilis dövrü, yeni ingilis dövrü

Key words: literary language, lexical layer, Old English period, Middle English period, New English period

Ключевые слова: литературный язык, лексический слой, древнеанглийский период, среднеанглийский период, новоанглийский период

Dünya dilləri arasında mühüm və aparıcı mövqe tutan ingilis dili Hind Avropa dilləri ailəsinin German dil qrupunun Qərbi German bölməsinə aiddir. Müasir ingilis dili hazırki səviyyəyə çatana qədər uzun tarixi bir yol keçmişdir. Dilçilər ingilis ədəbi dilinin yaranma tarixini 3 dövrə bölürlər [4, 32]:

1. Qədim ingilis dili (Old English)
2. Orta ingilis dili (Middle English)
3. Yeni ingilis dili (New English)

Qədim ingilis dili dövrü V-XII əsrləri əhatə edir və anqlo-sakson dili adlanır. Dilçilər belə hesab edirlər ki, IX əsrə qədər ümumişlək ingilis dili olmamışdır. Bunu həmin dövrə aid əlyazmalar sübut edir. Belə ki, Qədim ingilis dili dövrünə aid tapılan əsərlər müxtəlif dialektlərdə yazılmışdır, lakin qərbi-german dil qrupuna aid olmaları onların ümumi cəhətləridir. Məhz bu əsasdan çıxış edərək bu dövrə məxsus dialektləri 4 qrupa bölürlər [4, 45]:

- Kent dialekti (ilk əlyazmaları VII əsrə aiddir)
- Mersiya dialekti (anqların dialekti)
- Qərbi-sakson dialekti (ilk əlyazmaları IX əsrə aiddir)
- Nozanbriya dialekti (anqların dialekti - VII əsr)

Qədim ingilis dilində yazılmış və dövrümüzdə qədər gəlib çatan mətnlərin quruluşuna nəzər salsaq görərik ki, Qədim ingilis dilinin qrammatik quruluşu sintetikdir. Yəni, cümlə üzvləri arasında əlaqə sözlərin yeri və köməkçi fellərlə deyil, sözlərin sonuna artırılan şəkilçilər, bəzi hallarda isə kökdən dəyişmə ilə (əvəzlik, sifət, fel) müəyyən olunurdu. Ölkədə hamı tərəfindən başa düşülən və işlədilən ümumi dilin ancaq IX-X əsrlərdə Qərbi-sakson dialekti əsasında formalaşdığı təxmin edilir.

Eyni mənşəli dialektlərin bir-birindən kəskin fərqlənməsi ölkədə baş vermiş və davam edən müxtəlif tarixi proseslərin nəticəsi idi. Britaniya adalarında German tayfalarından çox-çox əvvəl (5 min əvvəl) keltlər məskunlaşmışdı (qallar indiki İrlandiya və Şotlandiya, britonlar isə Uels ərazisində). E.ə. I əsrdə isə bu əraziləri Romalılar işğal etmişdir. Britaniyada Roma əsarəti 4 əsr davam etmiş və nəticədə, romalıların gətirdikləri latın dili və eləcə də latın dili vasitəsilə yunan dilindən yerli tayfaların dilinə külli miqdarda söz keçmişdir. Ümumilikdə isə dilçilər latın dilindən götürülmüş alınmaları 3 mühüm tarixi faktla əlaqələndirərək qruplara bölürlər: Roma əsarəti (I-V əsrlər), xristian dininin qəbulu (VI-VIII əsrlər) və mədəniyyətin inkişafına səbəb olan intibah dövrü (XV-XVI əsrlər). Bu dövrlərdə latın və yunan dillərindən götürülmüş alınma sözlər hazırda müasir ingilis dilinin leksik layında bir sıra sferaları əhatə edir [3, 28]:

- gündəlik yaşayış, qida və geyimlə bağlı sözlər: box "qutu" (Lat. buxus), paper "kağız" (Gr. papyrus), port "liman" (Lat. portus), street "küçə" (Lat. strata 'straight way'), wall "divar" (Lat. vallum); butter "yağ" (Gr. butyros), cheese "pendir" (Lat. caseum), kitchen "mətbəx" (Lat. coquina), pepper "istiət" (Lat. piper, Gr. piped); cap "papaq" (Lat. cappa), sock "corab" (Lat. soccus) etc.

- ölçü vahidləri: inch "düymə" (Lat. incia), pound "funt" (Lat. Pondo) etc.

- heyvan, quş, bitki adları: ass "eşşək" (Lat. asinus), camel "dövə" (Lat. camelus < Gr. kamelos), trout "alabalıq" (Lat. tructa), turtle "tısbağa" (Lat. turtur); lily "zanbaq" (Lat. liliium < Gr. leirion), palm "palma" (Lat. palma), pear "armud" (Lat. pirum), plant "bitki" (Lat. planta), rose "qızılgül" (Lat. rosa < Gr. rhodon) etc.

- dinlə bağlı sözlər: angel "mələk" (Lat. angelus, bishop "yepiskop" (Lat. episcopus), church "kilsə" (Lat. cyriaca), monk "keşiş" (Lat. monachus), nun "rahibə" (Lat. nonna), pope "papa" (Lat. papa) etc.

- elm, təhsil, ədəbiyyat və mədəniyyətlə bağlı sözlər: chronicle "salnamə" (Lat. chronica < Gr. khronikon), comet "komet" (Gr.cometa), crystal "büllur" (lat. crystallum < Gr. crystallos), fiddle "skripka" (lat. vitula), grammar "qrammatika" (lat. qrammatika < Gr. qrammatike), marble "mərmər" (lat. marmor), part "hissə" (lat. partem), philosoph "filosof" (lat.philosophus < Gr. philosophos), school "məktəb" (lat. schola < Gr.skholes), theatre "teatr" (lat. theatrum < Gr. theatron), verse "şeir" (lat. versus)etc.

Orta ingilis dövrü XII-XV əsrləri əhatə edir və bu dövrün fərqləndirilməsinə səbəb ingilis dilinin XI əsrdən başlayaraq kəskin şəkildə dəyişməsidir. Normanların hakimiyyətə keçməsi fransız dilinin ölkədə çox geniş yayılması ilə nəticələndi. Mövcud olan təhsil müəssisələrində yalnız fransız və latın dili tədris olunurdu. Əhalinin çox hissəsini aşağı təbəqə təşkil etdiyindən və təhsilli şəxslərin azlığı yerli dilin də dəyişmiş olsa da hələ də işlənməsi demək idi. Skandinaviyalıların və fransızların təsiri ilə nitq hissələrinin hallanması zəifləmişdi. Kök sözlər işlədilir, dil getdikcə analitik dil olma istiqamətində inkişaf edirdi. Əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi XI əsrdən etibarən norman dili və XIII əsrdən başlayaraq fransız dilinin Paris dialekti İngiltərədə əsasən yuxarı təbəqələrdə istifadə edilirdi. Ona görə də bu dövrdə alınma sözlər də əvvəlki illərdəkindən fərqlənirdi. Əgər latın və Skandinaviya dillərindən əsasən ümumişlək sözlər götürülmüşdüsə, fransız dilindən bu tip sözlərlə yanaşı alınan sözlərin böyük faizini mədəniyyət, din, qanunvericilik, dövlət idarəçiliyi, feodal titulları, hərbi terminlər, aşbazlıq və s. sahələrlə bağlı normanların gətirdiyi və ingilislərə məlum olmayan yeni anlayışları ifadə edən sözlər təşkil edirdi. Beləliklə, *fransız dilindən alınan sözlər* aşağıdakı sahələri əhatə edir [5, 33]:

- qanunvericilik: attorney - vəkil, country - ölkə, court - məhkəmə, crime - cinayət, defendant - müttəhim, evidence - şahidlik ifadəsi, government -hökumət, jail

(& prison) - həbsxana, judge - hakim, noble - alicənab, parliament - parlament, revenue - gəlir, state - dövlət, tax - vergi, verdict - hökm və s.

• din və kilsə: abbot - abbat, clergy - ruhani, prayer - dua, priest - keşiş, religion - din, sacrament - dini ayin, saint - müqəddəs və s.

• zadəganlıq: baron (baroness) - baron, count (countess) - qraf, duke (duchess) - hersoq, marquis (marquess) - markiz, prince (princess) - şahzadə, viscount (viscountess) - vikont, noble - alicənab, royal - krala məxsus və s. (Ammə king - kral, queen - kraliça, earl - qraf, lord - lord, lady - ledi, knight - cəngavər kimi sözlər ingilis dilinin öz sözləridir)

• hərbi: army - ordu, artillery - artilleriya, battle - döyüş, captain - kapitan, company - şirkət, defense - müdafiə, enemy - düşmən, navy - hərbi dəniz donanması, soldier - əsgər, volunteer - könüllü və s.

• mətbəx: beef - mal əti, boil - qaynatmaq, butcher - qəssab, dine - nahar etmək, fry - qızartmaq, mutton - qoyun əti, pork - donuz əti, salmon - qızıl balıq, stew - pörtlətmək, veal - dana əti və s.

• mədəniyyət: art - incəsənət, bracelet - qolbağ, dance - rəqs, diamond - almaz, fashion - dəb, fur - xəz, jewel - qiymətli daş, painting - rəsm, ruby - yaqut, satin - atlas, sculpture - heykəl və s.

Yeni ingilis dili dövrü XV əsrdən başlayaraq fərqləndirilir. Yeni ingilis dili dövründə dilə ölkənin həm daxili, həm də xarici əlaqələrin inkişafı təsir etdi. 1492-ci ildən Böyük Coğrafi Kəşflər Dövrü başlandı, Britaniyanın müxtəlif ölkələrdə - ən əsası isə yeni kəşf olunmuş Amerikada koloniyalarının sayı yavaş-yavaş artdı (XVI əsr). İncilis dili nəinki ölkə daxilində, həm də digər ölkələrdə danışılmağa və tədris olunmağa, dilin dərinə və düzgün öyrənilməsi üçün müxtəlif kitablar (qrammatika kitabları və fərqli tərkiblərdə lüğətlər) nəşr olunmağa başlandı. Öncə nəşr olunan qrammatika kitablarında müəlliflər latın dilini tətbiq edərək ingilis dilinin qrammatikasını tərtib etmişdilər (Vilyam Lili). İlk Latın dilindən kənar ingilis dilinin qrammatikası isə Con Uils tərəfindən 1653-cü ildə tərtib olundu. Klassik əsərləri oxumaq üçün köməkçi lüğətlər də XVII əsrdən etibarən nəşr olundu. 1604-cü ildə isə

İngilis dilinin ilk izahlı lüğəti çap edildi (Robert Koudrey). Lüğətlərin nəşri İngilis ədəbi dilinin yazı normalarını müəyyənləşdirir, əhali üçün dildəki sözlərin mənalarını açıqlayırdı. XVII əsr ədəbi dilin formalaşması tarixində "düzgün yazı dövrü" adlanır (age of correctness). Ədəbi dilin yazılı forması normalar çərçivəsinə gec salınsa da sonradan onun inkişafında sabitlik dövrü başladı. Şifahi formada isə dəyişikliklər çox sürətlə gedirdi, buna səbəb əhalinin müxtəlif təbəqələrinin danışıqının fərqlənməsi və başqa dillərin təsiri idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, XVIII əsr milli ədəbi dilin hər 2 formasının normalarının təsdiq olunması və dilin formalaşmasının başa çatması dövrü hesab olunur [2, 38]. XIX əsrdə ədəbi dilin bu 2 forması arasında fərq nisbətən azalır; ədəbi dilin yazılı formasında xalq dilindən, dialektlərdən, hətta bəzən qadağa qoyulmuş sözlərdən istifadə edilməyə başlanılır. Bu təbii ki, yazılı ədəbi dili daha da rəngarəng və zəngin edir.

Göründüyü kimi, İngilis ədəbi dilinin indiki səviyyəyə çatmasında orta İngilis dili dövrü və alınmalar həll edici olmuşdur. Məhz bu dövrdə İngilis dilində köklü qrammatik və fonetik dəyişikliklər getmişdir. Lakin yeni İngilis dili dövründə leksik layda gedən dəyişikliklər İngilis dilinin liğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 504 s.
2. Cahangirov M.P., Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: Elm, 1978, 236 s.
3. Arnold I.V. The English Wors. M., Vishaya shkola, 1986, 296 p.
4. Gordon R. Ethnologue: Languages of the World. 5th edition. Dallas, 2005.
5. Гальперн А.И. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, 314 с.

Bilalova S.

Formation of Lexical Layer on the Background of the Development of English Literary Language (Summary)

The article deals with the lexicon of English literary language. It is noted that the English language has gone a long historical way before reaching its current level. It mainly covers 3 periods. Old English, Middle English and New English era. The article provides detailed information about each of these periods, based on examples.

Билалова С.

**Формирование лексического слоя на фоне развития английского
литературного языка**

(Резюме)

В статье рассматривается лексика английского литературного языка. Отмечается, что английский язык прошел долгий исторический путь, прежде чем достичь своего нынешнего уровня. Она в основном охватывает 3 периода. древнеанглийская, среднеанглийская и новоанглийская эра. В статье приводится подробная информация о каждом из этих периодов, основанная на примерах.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.Cəfərova

ƏSƏDOVA NİGAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

nigar.asadova.98@mail.ru

ALINMA TOPONİMİK TERMİNLƏR

Açar sözlər: toponimiya, toponimlər, alınmalar, ingilis mənşəli toponimlər

Key words: toponymy, toponyms, borrowings, toponyms of English origin

Ключевые слова: топонимия, топонимы, заимствования, топонимы английского происхождения

Toponimlər dilçilik elmində toponomiyanın bir hissəsi, yəni onların əmələ gəlməsində bir vasitə kimi çıxış edir. Sözün öz mənası “topos” yer, məntəqə və “onoma” ad sözlərindən ibarət olub, yer adlarını öyrənən elm sahəsi deməkdir. Toponimlər ayrı-ayrı çaylara, göllərə, yaşayış məntəqələrinə, kənd, region və şəhərlərə verilən adlardır. İngiltərədə mövcud olan toponimlər bəzən toponim kimi təqdim edilir və araşdırılır. Belə vəziyyətdə toponim və toponimlərin bir-birinə oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Toponimik terminlər dil mənsubiyyətinə görə də rəngarəngdir. Xüsusilə mürəkkəb toponimlərdə alınma toponimik terminlər özünü geniş göstərir. Onlar arasında Skandinaviya mənşəli terminlərə aşağıdakı misalları göstərmək olar. Yer adlarında ikinci element Skandinaviya mənşəli, birinci element isə ingilis mənşəlidir: *Erlescoles, fissebout, goldicar, hardegan, holgyll, lidhtbrikes, rediker, ridgate, radeker, walleker, wolfker, wyndybank* [4, 146].

Aşağıdakı mürəkkəb toponimlərdə isə əksinə, birinci element Skandinaviya mənşəli, ikinci element isə ingilis mənşəlidir: *Gilhened, lengandrode, kirkeshagh, kirkeyate, kyrkestiler, lundesfeld, marhalgh*.

Bir sıra toponimlərdə kelt və Skandinaviya mənşəli elementlər işlənir. Məsələn: *crogarth*.

Digər bir qrup toponimlərdə birinci komponent fransız, ikinci komponent isə ingilis mənşəlidir.

İngilis toponimiyasında toponimik terminlər mənşə etibarilə əsasən üç qrupa bölünür: 1.İngilis mənşəli terminlər; 2.Kelt mənşəli terminlər; 3. Skandinaviya mənşəli terminlər [3, 29].

İngilis mənşəli terminlər:

- Aiguillion- qədim friz dilində «iti» sözündən qədim ingilis dilindəki by «ferma», «malikanə» Aglionby, Kemberlend də yer adı.

- Aegen- qədim ingilis dilində «xüsusi mülkiyyət», «mülk»;

- Ainsworth - Britaniyadakı bu termin Aegen və worth sözlərindən ibarətdir.

- Ac «palıd», leah «torpaq sahəsi». Bu toponimik terminlərin hər ikisi Akeley toponiminin tərkibində işlənir. Həmin toponim İngiltərədə, Bakingem vilayətində yerləşir.

- Eald – qədim ingilis dilində «qədim», «köhnə», müasir, «old» sözü buradandır; Alderley, bu toponim çeşiddədir. Onun ikinci hissəsi -leah «torpaq sahəsi» mənasında işlənmiş qədim ingilis sözündən ibarətdir [5, 29].

Bundan başqa həmin toponimik terminə başqa toponimlərin tərkibində rast gəlinir ; Aldham (eald və qədim ingilis dilindəki ham ev sözüdür. Müasir ingilis dilində home sözünə çevrilmişdir) Aldhouse, Aldington və s.

- Bore - qədim ingilis dilində «hill» mənasında işlənmişdir; Boreham, Boreplace.

- Breek - qədim ingilis dilindəki «yüksəklik», «təpə» mənasında işlənmişdir; Breek şəhər adında müşahidə olunur.

- Brend - orta ingilis dilində «yanmış yer» mənasını ifadə etmişdir. Yorkşir vilayətində bir sıra toponimlərin tərkibində işlənir; Harlbrend, Norvbrend və s.

Skandinaviya mənşəli terminlər:

Skandinaviya mənşəli coğrafi terminlər əsasən ölkənin şimal hissəsində yayılmışdır. Bu terminlər ingilis dilinə IX əsrdə skandinaviyalıların ölkəni işğal etdikləri zaman daxil olmuşdur.

Skandinaviyalılar ölkənin şimal hissəsini işğal etmişdilər və bura Danelaw, yəni skandinavların qanununa tabe olan hissə adlandırılırdı. Məhz Britaniyanın bu hissəsində xeyli Skandinaviya mənşəli toponimlər və toponimik terminlərə rast gəlinir [1, 67].

- Flask - qədim Skandinaviya dillərində «dayaz su» mənasında işlənmişdir və hazırda Floskes toponimində özünü göstərir.

- Slakki - qədim skandinaviya dillərində «xırda vadi» mənasında işlənmişdir və hazırda Slak toponimində özünü göstərir.

- Har - qədim Skandinaviya dilində «daban» deməkdir. Linkodnşirdə rast gəlinən Ha toponimi həmin coğrafi termin əsasında əmələ gəlmişdir.

Schepscale - ikinci komponent skali Skandinaviya dillərində «otlaq» mənasını ifadə edir. Qədim ingilis dilindəki scep sözü ilə birləşmədə «qoyun otlağı» mənasını ifadə edir.

Staynhill - qədim Skandinaviya dillərində stein «daş» və qədim ingiliscə hill «təpə» sözündən əmələ gəmişdir. Toponimin mənası «daşlı təpə»dir.

Wodthorp - qədim porse (Skandinaviya) dilindəki porp kənd və qədim ingiliscədə wudu « meşə» sözlərindən ibarətdir. Toponim «kənd ağaclığı» mənasını ifadə edir.

Wodebank - «meşəli yamac» mənasındadır.

Wodhowe- «meşə ilə örtülmüş torpaq sahəsi»ni bildirir. Qədim ingilis dilindəki wudu «meşə» və norse dilindəki haugr «torpaq sahəsi» sözlərindən ibarətdir.

Kelt mənşəli terminlər:

Çoxsaylı kelt sözləri Britaniyanın coğrafi adlarında mühafizə olunur. Kelt mənşəli coğrafi adlar ən çox ölkənin cənub-qərbindəki ərazilərdə qalmaqdadır. Məsələn, Cumberland yer adı kelt mənşəli olub, «kimrlər ölkəsi» mənasını verir. Kimrlər qədim kelt tayfasının adı olmuşdur. Xüsusilə xeyli miqdarda kelt sözlərinə çay adlarında rast gəlinir. Məsələn, Thames çay adı kelt mənşəlidir. Çay və su bildirən bir çox adların tərkibində «çay» və «su» mənalı aşağıdakı sözlərə rast gəlmək olar; *avon, esk, iska, usk*.

Kelt mənşəli yer adlarına misal olaraq, Dukcomb, Hollcombe, Winchcombe kimi sözləri göstərmək olar. Burada cumb «dərini vadi» mənasını ifadə edir. Torhill toponiminin daxilindəki torr komponenti isə «yüksək qaya» deməkdir. Carr «şəhər» sözünə Cardigan, Carisle, Carmathers və başqa yer adlarında rast gəlinir. Dun «qala» sözü Dunedin, Dunbar, Dundee, Dunbarton adlarında işlənir. Llan «müqəddəs yer» sözü Llandovery, Llangollen yer adlarında işlənir. Strath «geniş vadi» sözünə Strathclyde, Strathmere yer adlarında rast gəlinir. Tre «kənd» sözün Tredegar, lin «dərini su» sözü Fincoln toponiminin tərkibində işlənmişdir [2, 89].

Kelt mənşəli yer adlarının yayılması öz kəmiyyətinə görə müxtəlif ərazilərdə fərqlənir. Belə adlara tarixən kelt tayfalarının sıx yaşadığı qərb ərazilərində daha çox

rast gəlinir. Həmin əraziləri ingilislər daha gec işğal etmişdilər və keltlər burada uzun müddət müstəqilliklərini qorumuşdu. Əksinə, german tayfalarının daha erkən vaxtlarda işğal etdikləri ərazilərdə, məsələn, ölkənin cənub-şərq tərəfindəki Esseks, Kent, Surrey, East-Sassesks, West-Sasseks bölgələrində kelt yer adları azdır. Bir neçə kelt mənşəli yer adlarına və onların etimoloji izahına nəzər yetirək:

Auchinleck – kelt dilindəki achadh «tarla» və bac «yastı» sözlərindən;

Airth – kelt dilindəki airidh «dağlar arasında göl» mənasını ifadə edir;

Atholl – kelt dilindəki ath «düzənlik» sözündən və Fhotla şəxs adından;

Barr – kelt dilindəki barr« zirvə » sözündəndir;

Isham – Isc çayının adından. Bu söz kelt dilində «su» mənasını ifadə edir. Həmin söz qədim ingilis dilindəkə ham «ev» sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Kelley- kelt dilindəki celli «meşə» sözündən;

Lancaster – kelt mənşəli Lune çay adı ilə latın mənşəli ceaster «hərbi düşərgə» sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.

Lincoln – kelt dilindəki Uyn «maye», «su» sözü ilə latın mənşəli colonia «koloniya» sözlərindən yaranmışdır.

Cunuc – qədim brit dilində təpə mənasında işlənmişdir. Hazırda Cannock toponimində rast gəlinir.

Penrawe - qədim kelt dilindəki penno «təpə» və qədim ingilis dilindəki raw «cərgə» sözlərindən ibarət olub sıra təpələr mənasını ifadə etmişdir.

Redemund - kelt dilindəki myned «dağ» sözü qədim ingilis dilindəki red «qırmızı» sözü ilə birləşmədə «qırmızı dağ »mənasında işlənir.

Britaniya ərazisində fransız və latın mənşəli toponimlər və toponimik terminlər sayca azlıq təşkil edir. Digər dillər kimi sistemli xarakter daşımır.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A. Azərbaycan onomologiyası məsələləri. Bakı, 1986, 234 s.
2. Həsənov H. Adlar tarixin, xalqın milli nişanəsi kimi. Bakı, 2002, 156s.
3. Cameron K. English place names. London 1961, 367 p.

4. Nicolasi W. Geographical names in Britain London, 1976, 289 p.
5. Ахманова О.С. Словарь омонимов английского языка. М., 1974, 398р.

Asadova N.

Borrowed toponymic terms

(Summary)

The article mainly deals with terms of English, Scandinavian and Celtic origin. It is noted that geographical terms of Scandinavian origin are widespread mainly in the northern part of the country. These terms were introduced into English in the ninth century when the Scandinavians invaded the country. Toponyms and toponymic terms of French and Latin origin are in the minority in Britain. They are not as systematic as other languages. The article presents a large number of examples.

Асадова Н.

Заимствованные топонимические термины

(Резюме)

В статье в основном рассматриваются термины английского, скандинавского и кельтского происхождения. Отмечается, что географические термины скандинавского происхождения распространены преимущественно в северной части страны. Эти термины были введены в английский язык в девятом веке, когда скандинавы вторглись в страну. Топонимы и топонимические термины французского и латинского происхождения находятся в меньшинстве в Британии. Они не так систематичны, как другие языки. В статье представлено большое количество примеров.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.Cəfərova

ƏLİYEVƏ SÜBÜ

Azərbaycan Dillər Universiteti

sualieva700@mail.ru

MƏTN MƏNASININ BAŞA DÜŞÜLMƏSİ

Açar sözlər: anlama, mənə, daxili mənə, frazaların anlaşılması, altmətn

Key words: concept, meaning, implied sense, understanding phrases, subtext

Ключевые слова: понятие, смысл, внутренний смысл, понимание фраз, подтекст

Alimlər mülahizə edirdilər ki, mətnin mənasının başa düşülməsi üçün əsaslı və geniş lüğətə malik olmaq, yəni, hər bir sözün mənasını, onun predmetə aidliyini, ümumiləşdirici funksiyasını başa düşmək və bu sözlərin bir-biri ilə birləşdiyi qrammatik qaydaları kifayət qədər dəqiq bilmək lazımdır.

Bu nöqteyi-nəzərə görə, informasiyanın başa düşülməsi üçün həlledici şərt bir tərəfdən müvafiq anlayışlar dairəsinin mövcudluğu, digər tərəfdən isə dilin qrammatik qaydalarının dəqiq mənimsənilməsidir.

Hər iki göstərilmiş amil mətnin başa düşülməsi üçün tamamilə zəruri şərt kimi qəbul edilə bilər. Lakin, bu iki şərt çətin ki, mətnin mənasının aşkar edilməsi üçün kifayət olsun və mətnin hansı formada-şifahi və ya yazılı informasiya formasında olduğundan asılı deyildir.

Psixoloq və dilçilərin başqa bir qrupu belə hesab etmir ki, mətnin anlaşılması şərti yalnız zəruri təsəvvürlər dairəsinin mövcud olması və bu sözlərin bir-biri ilə əlaqələndiyi qrammatik qaydalar sistemini bilməkdən ibarətdir. Onlar göstərir ki, anlama prosesi tamamilə başqa xarakter daşıyır [1, səh. 92].

Xəbərin anlaşılması prosesi mürəkkəb xarakter daşıyır və bunun üçün müxtəlif proseslər zəruridir. Bunların bir hissəsi sözlərin mənasının qavranılması, digər hissəsi isə birləşməsinin sintaktik qaydalarının dekodlaşması ilə əlaqədardır. İnformasiyanın qavranılmasının artıq ilkin mərhələlərində mənası barədə mülahizələr yaranır.

Dinləyici və ya oxucu ayrı-ayrı və ya izolə edilmiş sözləri başa düşmək üçün heç zaman öz qarşısına belə bir vəzifə qoymur. Bu proseslərin hər ikisi ayrı-ayrı sözlərin və ya frazaların (yad və az tanış olan dildə verilən informasiyanın qavranılması zamanı xüsusilə aydın şəkildə əks edilən) başa düşülməsi köməkçi

əmaliyyatlar rolunu oynayır və yalnız müəyyən hallarda xüsusi olaraq dərk edilmiş hərəkətlərə çevrilirlər. Anlama aktını xarakterizə edən əsas proses bütün xəbərin mənasının şifrini açmaq üçün edilən cəhdlərdən ibarətdir.

Mətnin bilavasitə mənasını başa düşmək kifayət deyildir. Bu mənanın arxasında duran daxili mənanı ayırd etmək lazımdır. Başqa sözlə desək, mətndən altmətnə mürəkkəb keçid prosesi zəruridir. Yəni, mətnin mərkəzi daxili mənasının nədən ibarət olduğunu ayırd etmək lazımdır. Mətnin daxili mənası onun xarici mənasından fərqlənə bilər, deyilişin və ya altmətnin tam anlaşılması məhz bundan ibarətdir. Mətn müxtəlif dərinliklə anlaşıla və ya oxuna bilər. Mətnin oxunuşunun dərinliyi müxtəlif adamları, səthi mənanın qavranılması tamlığından daha artıq dərəcədə bir-birindən fərqləndirə bilər [3, səh. 81].

Mətnin xarici mənasının onun dərinlikdə olan mənasına keçidin vacibliyi haqda müddəa ədəbiyyatçılara, aktyorlara, rejissorlara yaxşı məlumdur

Dinləyici və ya oxucu tərəfindən qəbul edilən hər bir mətn ayrı-ayrı sözlərin anlaşılmasından başlayır, daha sonra frazaların anlaşılmasına keçir və nəhayət, bundan sonra, onun ümumi mənası yaranır. Bu heç də o demək deyildir ki, mətnin faktiki olaraq başa düşülməsi məhz bu yolla gedir və sözdən frazaya və frazadan mətnə doğru ardıcıl keçiddən ibarətdir.

Mətnin mənasının anlaşılması həmişə müəyyən kontekstdə, tam məna parçalarının qavranılması ilə eyni zamanda baş verir. Bəzən ayrıca bir sözün başa düşülməsi tam məna parçalarının qavranılmasından sonra baş verir və sözün mövcud olduğu kontekst onun mənasını aşkar edir. Sözün mənasının və ya hətta bu sözün hər bir konkret halda daşdığı fərdi mənanın başa düşülməsi mürəkkəb psixoloji prosesi təşkil edir. Bu prosesin mürəkkəbliyi nədədir? Məlumdur ki, hər bir söz omonim xarakterlidir, yəni mənalar çoxluğuna malikdir. Buna görə də, onun predmetə aidliyini müəyyən etmək və sözün mənasını ayırd etmək üçün hər dəfə sözün mənasının mümkün olan mənalar sırasından seçilməsi baş verməlidir. Bu da hər şeydən əvvəl müvafiq sözün daxil edilmiş olduğu kontekstlə müəyyən edilir.

Sözlərin omonimliyi faktı açıq omonimlik halları ilə məhdudlanır. Bu cür sözlərin mənası kontekstlə tam müəyyənləşir.

Tamamilə aşkardır ki, hər bir deyilişin başa düşülməsi üçün sözün bir çox mənaları içindən zəruri olan və adekvat mənanı seçmə aktı zəruridir. Bu, həmçinin, sözün müvafiq kontestə daxil edilmə yolu ilə təmin edilir.

Lakin, sözün başa düşülməsi prosesi yalnız bir çox mümkün alternativdən zəruri olan mənanın seçilməsi ilə müəyyənləşdirilmir. Söz, həmçinin, özünün verilmiş olduğu ümumi kontekstdən asılı olaraq müxtəlif mənalara malik ola bilər. Məsələn, *sarı* sözü müxtəlif kontekstlərdə tamamilə müxtəlif mənalara malikdir: *köynəyi sarı, sarı çanta, gəl mənə sarı* və s. Deməli, burada da, mətni qavramaq üçün sözün stabil predmet aidliyini və onların stabil mənasını bilmək kifayət deyildir. Hər dəfə sözün müvafiq mənası və nəhayət, yaranmış olan bir sıra alternativdən lazım olan məna seçilməlidir. Bu da hər şeydən əvvəl, həm praktiki (situasiya xarakterli), həm də nitq konteksti ilə müəyyən edilir.

Deyilişin tərkib hissələri kimi sözlərin anlaşılması prosesinin tam psixoloji təhlili üçün bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, sözün mənalarının müxtəlif semantik səviyyələri mövcuddur və mətni qavrayan şəxs hər dəfə sözün mənasının adekvat səviyyəsini seçməlidir [2, səh.47]. Bu adekvat səviyyə özü hərəkətli ola bilər. Sözün mənasının lazım olan səviyyəsinin seçilməsi, həmçinin, sözün mövcud olduğu kontekstlə də tam müəyyən olunur. Məsələn, qidanın hazırlanması kontekstində *kömür* sözü ocaq qalanması vasitəsi mənasını verir, kimyəvi traktat kontekstində isə *kömür* müəyyən quruluşa malik olan mürəkkəb kimyəvi maddədir. Sözlərin və ya heç olmasa bir sözün mənasının qeyri-adekvat qavranılması bütün mətnin düzgün başa düşülməsinə gətirib çıxaracaqdır. Adekvat başa düşmə sözün mənasının müvafiq səviyyədə seçilməsini nəzərdə tutur.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, sözlərin həmişə dəyişməz və eyni mənaya malik olduğunu düşünmək çox böyük səhv olardı. Sözün mənası çox qiymətlidir və onun anlaşılması üçün həmin sözün predmetə aidiyyəti, konkret mənası bir çox alternativlər arasından seçilməlidir. Bu seçim həm sözün verilmiş

olduğu kontekst, həm də xəbərin verildiyi şərait nəzərə alınmaqla yerinə yetirilə bilər. Sözün adekvat mənasının bu cür semantik seçimi qəbul edilən xəbərin anlaşılması və dekodlanmasını müəyyən edən əsas mexanizmlərin açılmasına kömək edə bilər. Burada növbə gəlib sözün mənasının açılması şərtlərinə çatır.

Sözün müvafiq mənasının bir sıra mümkün alternativlər arasından seçilməsi prosesi bir sıra şərtlərlə müəyyənləşir. Sözün mənasının adekvat seçilməsinə təsir edən birinci şərt həmin sözün dildə işlənməsi tezliyidir. Bu isə öz növbəsində həmin sözün kontekstə qoşulması dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Belə ki, əgər *çalmaq* sözü hər şeydən əvvəl *hansı musiqi alətindəsə çalmaq* və *nəyisə oğurlamaq* mənasını verirsə, sözün birinci mənası ikinciyə nisbətən daha ehtimallıdır və əksinə, sözün ikinci mənasının qavranılması üçün adi, ən çox istifadə edilən mənadan ilkin abstraksiya zəruri olur [4, səh.157].

Sözlərin müxtəlif mənalarının istifadə edilməsinin məhz bu qeyri-bərabər tezliyi müxtəlif peşə təcrübəsinə malik olan insanların sözlərinin başa düşülməsi zamanı yaranan çətinlikləri müəyyən edir.

Sözlərin adi mənası xarici dili öyrənən şəxs üçün o zaman çətinlik yarada bilər ki, sanki tanış olan, insanın praktiki təcrübəsinə müvafiq olan və tez-tez rast gəlinən sözlər həmin şəxs tərəfindən qeyri-düzgün qavranılmış olsun.

Müxtəlif sözlərin ayrı-ayrı gündəlik təcrübəyə daxil edilməsi və sözün müəyyən mənalarının müxtəlif tezliyi insan üçün məlum olmayan yeni sözlərin anlaşılması zamanı da özünəməxsus çətinliklər yaradır; bu hallarda insan sözü semantikleşdirir. Az tanış olan sözlərin, daha tez-tez işlənən və adi sözlərlə müqayisədə, mənalarının bu cür səhv müəyyən edilməsi daxilində xüsusi terminlər və ya kifayət qədər tanış olmayan sözlərin olduğu mürəkkəb mətnin qavranılmasının əhəmiyyətli xüsusiyyətidir.

Ədəbiyyat:

1. A. M Qurbanov Bədii mətnin linqvistik təhlili, Bakı, 1986, 280 səh.
2. N. Novruzova, Mətn sintaksisi, Bakı 2002, 184 səh.
3. M.Ə. Hüseynova, Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv

amillər, Bakı, ADU nəşriyyatı, 2007, 190 səh.

4. M.Ə.Hüseynova, G.X.Yunusova. English stylistics, elm və təhsil, Bakı 2019, 300 səh.

Aliyeva S.

Concept meaning of the text

(Summary)

Article is devoted to the concept meaning of the text. To perceive the meaning of the text it is necessary to investigate implied sense. Concepts of the text depends on a context. The ordinary meaning of words can be difficult for a learner of a foreign language if the words that are familiar, relevant to the person's practical experience, and frequently encountered are misunderstood by that person.

Алиева С.

Понятие смысла текста

(Резюме)

Статья посвящена понятие смысла текста. Для понимания смысла текста нужно исследовать подтекст. От контекста зависит понятия текста. Обычное значение слов может быть трудным для изучающего иностранный язык, если слова, которые знакомы, имеют отношение к практическому опыту человека и часто встречаются, неправильно понимаются этим человеком.

Rəyçi: dos. M.Hüseynova

MUSAYEVA AYGÜN

Azərbaycan Dillər Universiteti

aygun.myva@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: Frazeoloji vahidlər, söz birləşmələri, sərbəst söz birləşmələri

Key words: Phraseological units, word combinations, free-word combinations

Ключевые слова: Фразеологические единицы, словосочетания, свободные словосочетания

İngilis dilində söz birləşmələri komponentlərinin semantik baxımından müstəqilliyinə görə iki yerə bölünürlər: Sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri. Sərbəst söz birləşmələrində sözlərin leksik müstəqilliyi aydın şəkildə hiss olunur. Ən azı iki leksik mənalı sözün birləşməsindən yaranan sərbəst söz birləşmələri nitq prosesində yaranır və fikrin ifadə olunması, hər hansı əşya və ya obyektiv gerçəkliyin adlandırılmasına xidmət edir. Burada “obyektiv gerçəklik” mühüm və əhəmiyyətli məna kəsb edir. Çünki, sərbəst söz birləşmələri hər hansı məcazilik, obrazlılıq, fikrin dolaylı yolla çatdırılması kimi xüsusiyyətlərdən məhrumdur. Məhz bu kimi xarakterik cəhətlərinə görə sərbəst söz birləşmələrini təşkil edən tərəflərin parçalanması, onların arasına başqa sözlərin əlavə edilərək genişləndirilməsi kimi vəziyyətlərdə sərbəstlik nümayiş etdirirlər. “Bu cür birləşmələrin əlvanlığı artıq nitq fəaliyyəti ilə, danışanın məqsədi, bilik dairəsi, şəxsi-psixoloji keyfiyyətləri, təfəkkür inkişafı, həyat materialını qavrama, dərk etmə, adlandırma qabiliyyəti və s. ilə bağlıdır” [3, səh 64].

Sərbəst söz birləşmələri sabit birləşmələrin yaranması üçün bazadır. Sərbəst birləşmələrin tərəflərindən hər hansı birinin və ya hər ikisinin öz leksik mənasından uzaqlaşması nəticəsində sabit birləşmələr yaranır. *Qara saç* və *qara gün* söz birləşmələrinin müqayisəsi bu fərqi aydın şəkildə əks etdirir. Birinci söz birləşməsinin hər iki tərəfi müstəqil leksik mənasını saxlamaqla obyektiv gerçəkliyi adlandırır. *Qara gün* söz birləşməsində qara komponenti özünün leksik mənasından bu və ya digər dərəcədə uzaqlaşmış və sabit birləşmə yaratmışdır.

Sabit söz birləşmələri isə məcazi məna ifadə etməsi, fikrin obrazlı və bilvasitə ifadəsinə xidmət etməsi ilə seçilirlər. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, sabit söz birləşmələrinin tərəfləri leksik müstəqillikdən məhrumdurlar. Sabit söz birləşmələri

sözlərin birləşmə daxilində “qaynıyıb qarışaraq” həqiqi lüğəvi mənasından uzaqlaşması nəticəsində formalaşır.

Sabit söz birləşmələri güclü millilik xüsusiyyətinə malikdirlər. Belə ki, frazeoloji vahidlər aid olduqları xalqın dünyagörüşü, adətləri, mədəniyyətləri və digər milli – etnik xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır. “*Don't throw the baby out with the bathwater*” [4, səh 15] deyimi Britaniya xalqının dünyagörüşü ilə bağlı olaraq formalaşmışdır. Belə ki, Avropada insanlar illik duşlarını may ayında qəbul edirdilər. İyun ayında isə rahatlıqla evləyə bilirdilər. Çünki, bu ayda hələ də təmiz olurdular. İnsanlar qoxunun qarşısını almaq məqsədi ilə əllərində gül bukəti daşıyırdılar.

Hamamın içində isti su doldurmaq üçün böyük çəlləklər olurdu. Həmin isti suda yuyunmaq hüququ ilk növbədə kişiyyə məxsus idi. Ondan sonra oğlanlar, daha sonra qadınlar həmin su ilə yuyunurdular. Qadınlardan sonra uşaqlar və körpələrin həmin suda yuyunmaq hüququ olurdu. Körpələrə növbə çətana kimi su o qədər kirli olurdu ki, orada bir şeyləri itirmək olardı. İngiltərədə bu adətlə əlaqədar olaraq “*Hamam suyu ilə birgə körpələri də atmayın*” frazemi yaranmışdır.

Frazeoloji vahidlərin struktur-semantik təsnifatı da V. V. Vinqradov tərəfindən verilmişdir. Bu təsnifatın xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, komponentlərin birləşmə dərəcəsinə görə frazeoloji birləşmənin mənası başa düşülsün. N. Vəliyeva V. V. Vinqradovun təsnifatına əsaslanaraq frazeoloji vahidlərin aşağıdakı növlərini qeyd etmişdir:

a) “Fusions – onların mənasını hər hansı komponentinə əsasən müəyyən etmək mümkün deyildir. Belə birləşmələrə bəzən idiomatik ifadələr və ya idiomlar da deyilir. Ona görə də onların bir dildən digər dilə sözbəsöz tərcüməsi mümkün olmur. Məsələn: “*on Shank's mare – ayaqla*”

b) Unities – komponentlərinə əsasən frazeoloji vahidin mənasını başa düşmək mümkün olur. Belə birləşmələr metoforik və ya metonomik məna ifadə edirlər. Məsələn:

“*to play the first fiddle – to be a leader in something;*
old salt – experienced sailor”

c) Collocations (combinations) – sözlər öz leksik mənalarını saxlamaqla frazeoloji vahidlər yaradırlar, amma bu birləşmələr müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olur. Məsələn:

“*cash and carry*” – “*self-service shop*”;

“*in a big way*” – “*in a great degree*” və s [5, s,120].

V. V. Vinqradovun təsnifatında müəyyən çatışmazlıqlar nəzərə çarpmışdır və həmin çatışmazlıqlar N.N.Amosova, A.V.Kunin və digər dilçilər tərəfindən şərh edilmişdir. V. V. Vinqradovun təsnifatında qeyd etdiyi frazeoloji qovuşmalar bir çox dilçilər tərəfindən frazeoloji vahidlərin bir növü kimi qəbul edilmir. Bəzi dilçilər isə belə hesab edirlər ki, V. V. Vinqradov frazeoloji vahidlərin struktur xüsusiyyətlərini nəzərə almamışdır.

Bu təsnifatlardan sonra və V.V. Vinqradov və Ə. Hacıyevanın fikirlərinə əsasən frazeoloji vahidlərin xarakterik xüsusiyyətləri haqqında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. “Stability of structure, meaning and usage. Bu sabitlik onların mənə bölünməzliyi, vahid mənə ifadə etməsi, dildə hazır şəkildə mövcud olması ilə izah olunur. Frazeoloji vahidlərin tərəfləri əvəz etmə baxımından olduqca məhdud xüsusiyyətlərə malikdirlər. Belə ki, onlar yalnız sinonimlər isə müəyyən dərəcədə əvəz edilə bilirlər. Məsələn, “*to cast smth in smb's teeth*” üzünə çırpmaq frazeoloji vahidində “*to cast*” komponenti yalnız “*to throw*” və ya “*to filing*” sinonimlərindən biri ilə əvəz edilə bilər.

2. Idiomaticity of meaning. Məlum olduğu kimi frazeoloji vahidlər məcazi mənə ifadə edirlər. Burada birləşməni təşkil edən komponentlərin ayrılıqda ifadə etdiyi mənə ilə frazeologizmin ifadə etdiyi mənə bir-birilə hər hansı oxşarlıq və ya uyğunluq təşkil etmir. Ona görə ki, tərəflər öz həqiqi leksik mənələrindən uzaqlaşır və məcazi mənə bildirirlər. Buna baxmayaraq bəzi istisnalar da mövcuddur. İngilis dilində elə frazeoloji vahidlər var ki, onun komponentlərindən biri öz leksik mənəsini saxlayır və digər komponent məcazi mənəyə keçir. Məsələn, “*to kill a novel*” frazeologizminin ikinci komponenti – novel sözü hərfi mənəsini saxlamışdır, digər

komponenti isə - kill məcazi mənada işlənmişdir. *“To pull smb's leg”* frazeologizminin hər iki komponenti məcazi mənada işlənib və Azərbaycan dilinə *“bir kəsi axmaq yerinə qoymaq”*, *“bir kəsin başını dəng etmək”* kimi tərcümə edilir.

3. Separability of components. Bu xarakterik xüsusiyyət frazeoloji vahidlərin hər birinin ayrı-ayrı vurğusu olan sözlərdən ibarət olmasını ifadə edir. Əgər sözlər müxtəlif morfemlərin birləşməsindən yaranırsa frazeoloji vahidlər sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir və hər bir sözün özünün vurğusu olur” [2, səh 205-206].

A.V. Kunin də frazeoloji vahidləri üslubi olaraq təsnif etmişdir. Həmin təsnifatda alim frazeoloji birləşmələrin müxtəlif növlərini qeyd etmişdir. A.V. Kuninin təsnifatı belə göstərilmişdir: “üslubi neytral frazeologizmlər, hiss-həyəcan ifadə edən frazeoloji birləşmələr, ifadəlilik bildirən frazeologizmlər, üslubi işarəli frazeoloji birləşmələr, qabarıq frazeoloji birləşmələr, alınma frazeologizmlər” [6, s, 40-41].

A. V. Kunin hiss-həyəcan, hər hansı ifadəlilik və ya emosionallıq bildirməyən frazeoloji vahidlər üslubi neytral frazeologizmlər adlandırır

“N. Vəliyevanın istinad etdiyi Y.M. Skrebnevin frazeologizmlər bölgüsünü nəzərə alaraq deyə bilərik ki, A.V. Kuninin üslubi neytral frazeologizmlər adlandırıdığı qrupla Y.M. Skrebnevin neytral frazeologizmlər adlandırıdığı qrup üst-üstə düşür” [6, s, 39-41].

Hər hansı mövzu və ya əşyaya yazıçı və ya danışan fikrini daha ifadəli bildirmək və ya fikrini daha təsirli ifadə etmək üçün istifadə etdiyi frazeoloji birləşmələri N.Vəliyeva A.V. Kuninin təsnifatına istinad edərək “emotiv frazeoloji vahidlər adlanır. Məsələn: *“as welcome as flower in May”* [6, s,40].

İfadə olunan hiss-həyəcanın hansı səviyyədə olduğunu ifadə edən frazeoloji vahidlər “ekspressiv frazeologizmlərdir. Məsələn: *“He is dead nuts on this girl = He is full of love”* [6, s, 41].

Sabit söz birləşmələri nitqin daha obrazlı olmasına, fikrin daha ifadəli və canlı səslənməsinə səbəb olur. Sabit birləşmələrin məcazi mənə daşması və nitqin obrazlı ifadəsinə kömək etməsi onları sərbəst söz birləşmələrindən fərqləndirir. Yəni,

ifadəlilik, obrazlılıq sabit birləşmələr üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Halbuki, sərbəst birləşmələr obyektiv reallığın adlandırılmasına xidmət edir. Sərbəst birləşmələrin sabit birləşmələrə doğru inkişafı da məcazilik prinsipinə əsaslanır. Forma etibarilə oxşar olan sərbəst və sabit söz birləşmələri məna baxımından bir-birindən fərqlənir. “*To catch the cat*” və “*to catch cold*” söz birləşmələrində bu xüsusiyyəti müşahidə etmək mümkündür. “*Pişiyi tutmaq*” sərbəst söz birləşməsidir və məcazi məna ifadə etmir. Lakin, ikinci söz birləşməsində tutmaq sözü həqiqi mənasından uzaqlaşmışdır və idiom “*soyuqlamaq*” mənasını bildirir.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də sadə söz birləşmələrinin arasına sözlər əlavə etməklə onları mürəkkəb söz birləşmələrinə çevirmək mümkündür. Hər iki dildə bu xüsusiyyət daha çox sərbəst söz birləşmələri üçün xarakterikdir. “*Young woman*” (gənc qadın) sadə birləşməsinə bir neçə müxtəlif söz əlavə olunmaqla onu mürəkkəb söz birləşməsinə çevirmək olar. “*Beautiful, young woman*” (gözəl, gənc qadın) mürəkkəb söz birləşməsidir. Başqa sözlə, sadə sərbəst söz birləşmələrinin genişlənməsi nəticəsində mürəkkəb söz birləşmələri yaranır. O cümlədən, bəzi sabit birləşmələrin də arasına söz əlavə etməklə onları sadə birləşmədən mürəkkəb birləşməyə çevirmək mümkündür. Amma, bu hal bütün sabit birləşmələr üçün səciyyəvi deyil.

Ümumiyyətlə, sərbəst söz birləşmələri dilin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq qurulur və həm semantik, həm də struktur cəhətdən müstəqil hesab olunurlar. Bu birləşmələr sintaksisdə öyrənilir və sintaktik modellər hesab olunurlar.

Sərbəst söz birləşmələri ilə sabit birləşmələrin komponentlərinin müqayisəsindən aydın olur ki, birinci birləşmənin komponentlərini başqa komponentlə əvəz etmək mümkündür. Halbuki, sabit birləşmələrdə bu demək olar ki, yoxdur. Başqa sözlə deyilsə sərbəst söz birləşmələrinin formalaşmasında sözlərin həm semantik, həm də qrammatik uyğunluğu eyni dərəcədə rol oynayır. Bu xüsusiyyəti “*break the leg*” və “*break heart*” söz birləşmələrində müqayisə etmək mümkündür. Sındırmaq və ayaq sözləri arasında leksik cəhətdən uyğunluq var. The boy broke his leg while he was playing football – Oğlan futbol oynayarkən ayağını

sındırdı. Ona görə də bu birləşmə sərbəst söz birləşməsi adlanır. Ürək və sındırmaq sözləri arasında isə həqiqi leksik mənə yoxdur. Break heart”- “Qəlb sındırmaq” söz birləşməsi dildə sabit birləşmə kimi işlənir. His rude behaviours have broken the heart of many friends. Onun kobud davranışları bir çox dostlarının qəlbini qırmışdı. Ümumiyyətlə, sərbəst söz birləşmələrində tərəflər öz həqiqi leksik mənalarını saxlayır. Sabit söz birləşmələrində isə birləşmənin tərəflərindən biri və ya hər ikisi öz leksik mənalarından uzaqlaşır və vahid mənə ifadə edirlər.

Sabit söz birləşmələri və ya frazeoloji vahidlərin dildə hazır şəkildə mövcud olmasını nəzərə olaraq və onların sərbəst söz birləşmələri kimi nitq prosesində yaradılmadığını əsas gətirərək frazeoloji birləşmələr xüsusi lüğətlərdə öz əksini tapırlar.

Ədəbiyyat:

1. Filologiya məsələləri No 3, Bakı 2020 səh 389
2. Hacıyeva Əzizə, English lexicology, Bakı 2016, səh 245
3. Kazimov Qəzənfər, Müasir Azərbaycan dili sintaksis, Bakı 2007, səh 496
4. Qaraşarlı Çingiz, Language and culture, Bakı 2014, səh 151
5. Vəliyeva Nigar, Communicative- pragmatic paradigm of English lexicology, Bakı 2014, səh 287
6. Vəliyeva Nigar, Theoretical issues of stylistic lexicology, Bakı 2014, səh 183
7. Виноградов. В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Виноградов В. В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. Москва 1977, ст. 318

Musayeva A.

Semantic analysis of free-word combinations and fixed word combinations in English

(Summary)

This article deals with the semantic analysis of free-word combinations and fixed word combinations in English language. Free word combinations can be

characterized by semantical and structural independence. The main feature of free word combinations is naming of any item in the process of speech.

Fixed word combinations can be characterized by semantical and structural stability. They are ready-made unit in language and express worldview of the language carriers.

Both free word combinations and fixed word combinations play an important role in enrichment of word stock of the language.

Мусаева А.

**Семантического анализа свободных словосочетаний и
фиксированных словосочетания в английском языке**

(Резюме)

В статье исследуются свободные и фиксированных словосочетания английского языка. В английском языке свободные словосочетания характеризуются структурной и семантической независимостью.

Главная особенность свободных словосочетаний - назвать любой предмет в речевом процессе. Устойчивые словосочетания характеризуются структурной и смысловой устойчивостью. Они присутствуют в языке и отражают мировоззрение языка и людей, к которым они принадлежат.

И свободные, и фиксированные словосочетания играют важную роль в пополнении словарного запаса.

Rəyçi: f.f.d Aytən Rəcəbova

MANSUROVA SƏBİNƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLÜ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDQIQI

Açar sözlər: sözönülü birləşmələr, dil vahidləri, leksik məna, sintaktik plan, komponentlərarası məna

Key words: prepositional units, language units, lexical meanings, syntactical plan, the contextual meaning

Ключевые слова: Предложное словосочетание, языковые единицы, лексическое значение, синтаксический план, межкомпонентное значение

Müxtəlif sistemli dillərdə dil vahidlərinin müxtəlif baxımdan öyrənilməsi cümlə üçün tikinti materialı hesab edilən söz birləşmələrinin müqayisəli təhlili üçün geniş imkanlar yaradır. Söz birləşmələrinin sintaktik, leksik və morfoloji səviyyələrdə müasir metodlar vasitəsilə araşdırılması buna sübutdur. Keçən əsrin ümumi dilçiliyində söz birləşmələri yalnız müstəqil sintaktik vahid kimi tədqiq olunurdusa, müasir dilçilikdə istər eyni dil daxilində, istərsə də müxtəlif sistemli dillərin müqayisəsi zamanı onların ifadə vasitələri nəzərə alınaraq, dil vahidlərinin uyğun səviyyələrində öyrənilməsi daha məqsədyönlü hesab olunur. Şübhəsiz, bu vaxta qədər söz birləşmələrinə dair müxtəlif dillərin materialları əsasında bir sıra elmi əsərlər, dissertasiya və monoqrafiyalar yazılmış, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri, növləri haqqında əhəmiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür. Söz birləşmələrinin tədqiqi, onun tərəfləri arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi cümlə və cümlə üzvləri arasındakı əlaqələrin öyrənilməsində əsas mərhələ hesab olunur. Məlumdur ki, söz birləşmələrinin tərkib hissələri sayılan sözlər konkret məna kəsb edir, öz növbəsində, onların forma və mənası onu əmələ gətirən sözlərin leksik mənasından asılı olur. Leksik məna ilə qrammatik məna burada birləşir və söz birləşmələrinin formaları söz birləşməsi modellərinə əsaslanır.

Söz birləşmələri həm forma, həm də məzmun planında tədqiq olunmalıdır. Formal sintaktik plan söz birləşmələrinin modelləri, həmin modellərin modifikasiyası, söz birləşmələrini təşkil edən komponentlər arasındakı sintaktik əlaqələrin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Söz birləşmələri müəyyən konkret mənalar ifadə etmək üçün hər bir dilin qaydalarına əsasən yaranır, cümləyə bir tikinti materialı

kimi daxil olur. Buna görə də söz birləşmələrini təşkil edən komponentlər arasındakı mənə və qrammatik əlaqələr ilə yanaşı, onların daxili və xarici xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Müxtəlif sistemli (məsələn, ingilis və Azərbaycan) dillərdə söz birləşmələri bir-birindən fərqli şəkildə yarandığından onların ifadə vasitələri də başqa-başqadır. Müqayisəli təhlil nəticəsində məlum olur ki, söz birləşmələrinin modelləri hər bir dilin qrammatik quruluşuna tabe olduğuna görə, onlarda səciyyəvi xüsusiyyətlər meydana çıxır. Bu xüsusiyyətlər eyni zamanda, söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələrlə-onların təzahür formaları sıx bağlıdır. V.V.Vinoqradovun qeyd etdiyi kimi, "söz birləşmələrinin üzvləri arasındakı sintaktik münasibətlərin müxtəlifliyi ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid olan sözlərin birləşmə formalarının müxtəlifliyi ilə əlaqədardır [8, 22].

Söz birləşmələri arasında ingilis dilində sözönülü və Azərbaycan dilində qoşmalı birləşmələr müxtəlif təzahür formaları, mövqeyi və modellərinə görə fərqlənir. German dilləri qrupuna daxil olan analitik quruluşlu ingilis dilində sözönü, türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna mənsub aqlütinativ quruluşlu Azərbaycan dilində qoşma və keçid xarakteri daşıyan köməkçi adlar köməkçi nitq hissəsi olmaqla birləşdiyi substantiv ünsürlü dilin leksik və sintaktik səviyyələrində ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. İngilis dilində dilçilər tərəfindən verilən təriflərə istinad edərək, belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, sözönülər söz birləşməsi tərkibində isim və ya digər sözlər arasında tabelilik kimi sintaktik əlaqəni ifadə edən köməkçi sözlərdir. İngilis dilində sözönülər cümlədə sözlər arasında, əsasən sintaktik əlaqənin vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir.

İngilis dilində sözönülərin geniş təsnifatını verən S.Pintzuk sözönülü tərkiblərdə sözönülərin sintaktik roluna toxunmayaraq, onu nə idarə edən, nə də idarə olunan söz ilə əlaqələndirir. [15, 709-811]. Onun fikrincə, söz birləşməsində sözönünün ikitərəfli münasibətləri və yerinə yetirdiyi semantik-sintaktik funksiyalar cümlə üzvləri arasındakı münasibətləri bildirərək, hər iki tərəflə bağlı ola bilər, buna görə də o, həm

asılı olduğu komponentlə, həm də sözönülü birləşməni təşkil edən komponentlə mənə əlaqəsinə girir.

M.Qrandi ingilis sözönlərini ayrıca "prepositional phrases" fəslində söyləm tərkibində tədqiq edir, tutduğu mövqeyi və mənasına görə onların sintaktik funksiyalarını göstərir. (14, 135) Müəllifin fikrincə, belə söyləmlər "sözönü" ilə "komplement" (complement -tamamlıq) adlanan tərkib hissələrindən ibarətdir. Belə birləşmələrin ikinci hissəsini ya "isim", "cümlə" və ya "cərund" kimi komponentlər təşkil edir. Sözünlərin ifadə etdikləri mənalar sözünlü söyləmlər (prepositional phrases), feli söyləmlər (adverb phrases), ismi söyləmlər (noun phrases), sifət söyləmləri (adjective phrases), zərf söyləmləri (adverb phrases) kimi təsnifatda izah edilir. Qrandi məkan, zaman, ölçü, istiqamət, instrumentallıq (alət), səbəb, nəticə, məqsəd, tərz, vasitə, agentivlik (icraçı) və s. mənaları semantik kateqoriya və sintaktik funksiyaların qovuşması ilə yaranan sintaktik konstruksiyalarda araşdırır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dilçi sözünlərin sadalanan mənalarını söz birləşmələrindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmir. O, bu və ya digər sözünlün mənalarını lüğət və leksikoqrafik mənbələrdə olduğu kimi ayrıca məqalədə deyil, bir mənənin müxtəlif sözünlər və birləşmə vasitəsilə ifadə olunmasını göstərir. Belə ki, müsbət mövqe və məntəqə mənasında məkanın mənbəyini bildirən (away from, off, out of); nisbi mövqe bildirən (over, under); fəza, məkan mənasını bildirən (by, beside, with, near (to), close to, opposite, among amongst, amid amidst, around, round, about); keçid məkanı bildirən (over, under, behind, across, through, past); məkanda hərəkətlə istiqamət bildirən (up, along, across); zaman bildirən (at, on, in, by) sözünlər ilə yanaşı müddət davamlılığı (for, during, over, all through, throughout, from... to, until, up to, before, after, since, till... and, by); eyni zamanda vaxt, tezlik, davamlılıq bildirən ifadələrin sözünlü işlənməsi yolları; səbəb-məqsəd bildirən (because of, on account of, for, from); tərz bildirən (in.. manner, like, with); vasitə və instrumentallıq (alət) bildirən (in, with, without); müşayiət: (with); dəstək və ziddiyyət bildirən (for, with, without); güzəşt bildirən (in spite of, despite, for all, with all); aidiyyət bildirən (with reference to, with regard to, as for); istisna və əlavə

mənasını bildirən sözlülər sintaktik konstruksiya tərkibində izah olunur. Bununla yanaşı, fel və sifət leksemləri ilə işlənən tamamlayıcı (complement) komponent kimi çıxış edən sözlülü sözlümlərin (prepositional phrases) təhlili də verilir.

Müasir ingilis dilçilərindən M.A.K.Hallidey funksional baxımdan sözlülü birləşmələrdə tematik komplement, akt iştirakçısı və s. funksiyaları araşdırmışdır. O, sintaktik və semantik kateqoriyalar çərçivəsində sözlülü birləşmələrin rollarını, diskurs səviyyəsində semantik mənalarını tədqiq etmişdir. O, həmçinin isim leksemləri ilə yanaşı işlənən sözlülərin mənalarını araşdırmış, sözlülərin sözlüm tərkibində tutduğu mövqelərindən bəhs etmişdir. (13, 105)

S.Pintzuingilis sözlülərinin semantik münasibətləri, onların təsnifatı barəsində müxtəlif fikirlər söyləmişdir. O, sözlülərin instrumentallıq anlayışının ifadəsi, sözlülü birləşmələrin kombinator xüsusiyyətləri, sözlülərin semantikasi və distrib bəhs edərək, ingilis dilində sözlülərin söz birləşməsi, cümlə, diskurs və mətn səviyyələrində formal və məzmun baxımdan geniş təhlilini vermişdir (15, 197-210).

V.Boqdanovsintaktik elementlər arasında sözlülü birləşmələrlə ifadə olunan semantik münasibətlər (məkan, instrumentallıq, ablativ, hal) ilə yanaşı onların yaranmasında valentliyin rolunu xüsusi qeyd edir [6, 170-172]. O, ingilis dilində sözlülərin mənalarından bəhs edərək göstərir ki, onların asılı mövqeyi, ikili leksik-sintaktik funksiyası, leksik sintaktik xarakterə sözlülü birləşmələrin müqayisəsində sözlülərin aşkar olunan polisemantizmi işləndiyi bu və ya digər konstruksiyalarla bağlı tədqiq edilməlidir. Müəllif sözlülü birləşmələrin təhlilindən belə nəticəyə gəlir ki, ingilis dilinə xas olan konstruksiyalarda sözlülərin işlənmə xüsusiyyətləri onların yerinə yetirdikləri leksik-sintaktik funksiya ilə sıx bağlıdır. Feilə bağlanan sözlünün leksik funksiyası onunla vahid leksem yaradaraq, fel mənasının dəyişməsinə səbəb olur. Həmin sözlünün sintaktik funksiyası isə feli birləşmənin vasitəsiz obyektə olan münasibətinin ifadəsindən asılıdır.

M.İ.Stebelin-Kamenski sözlülərə leksik mənası olmayan vahid kimi baxır [11, 134]. Bu fikrin əksinə olaraq, A.İ.Smirnitski və B.A.İlyiş göstərir ki, hər bir

sözünü sadəcə əlaqə deyil, müəyyən münasibət bildirir və belə bir fərq sözünün leksik mənasını müəyyən edir [10, 361; 9, 324].

V.V.Burlakova söz hissələri çərçivəsində cümlə üzvləri arasındakı əlaqələrin ifadə vasitəsi kimi tədqiq edirlər. Onun fikrincə, sözlər çox zaman digər dillərdə ismin halları ilə ifadə olunan mənaları bildirir. O sözlərdə müxtəlif sintaktik münasibətlərin və sözlü qruplarda leksik mənanın rolunu xüsusi qeyd edir. [7, 18-19]. Müəllif ingilis dilində sözlərin mənalarını təyin edərkən, onları yerinə yetirdiyi funksiyalara görə leksik və qrammatik kateqoriyalara aid edir. Leksik kateqoriyaya sərbəst və təsbit edilmiş (фиксированные) sözlər daxildir. Semantik cəhətdən cümlə üzvündən asılı olmayan, məkan, istiqamət və zaman bildirən sözlər sərbəst fel, isim və sifətlərin leksik mənasının müəyyənləşməsində tamamlığı idarə edərkən, tələb olunan sözləri təsbit edilmiş adlanır. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əsas söz tamamlığı müstəqil şəkildə deyil, konkret sözləri vasitəsilə idarə edə bilər. Məlumdur ki, ingilis dili "təsbit edilmiş" sözlərlə zəngindir: sözlərin bir qismi sözlösüz, digər qismi isə sözləri vasitəsilə tamamlığı idarə edir və belə hallarda təsirsiz fellər təsirli fellərə çevrilir. Onun fikrincə, əsas sözlə sözlər arasındakı semantik "əməkdaşlıq" müşahidə olunduqda, "əsas söz+sözləri" kimi birləşmə tərkibində məna əlaqəsinin mövcud olmasını tamamilə qanunauyğun hesab etmək mümkündür. Müəyyən sözləri vasitəsilə idarə edən sözlərin böyük əksəriyyəti bütöv bir semantik sıra və ya qruplarda birləşir. Belə sözləri C.Barber "bound prepositions" adlandıraraq, sözlü birləşmələr, feili konstruksiyalar "verb + constructions", "verb+preposition combination" tərkibində tədqiq edir. (12, 133) Müəllif sözlərin mənasını məntiqi aspektdə araşdıraraq, zaman və məkandan kənar paradiqmatik mənalarını tədqiq edir. O göstərir ki, sözlər söz birləşməsinin üzvləri arasındakı müxtəlif məna əlaqələrini və sözlərin semantik quruluşunu yaratmaq funksiyasına malikdir. A.İ.Smirnitski bütün köməkçi sözlərin zəifləmiş də olsa, ayrıca leksik mənaya malik olmasını, qeyd edir [10, 361]. B.A.İlyiş sözləri qəbul edərək, onun iştirak etdiyi sözlərdə mənanın dəyişməsinə də səbəb olduğunu göstərir [9, 135].

İngilis dilində tarixən hal şəkilçisinin düşməsi nəticəsində sözlər birləşmə tərkibində müəyyən dərəcədə formal olaraq, hal paradiqmasının göstəricilərinə çevirir. Bəzi dilçilər morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərin qovuşması nəticəsində alınan sözlü birləşmələrin semantikasını hal paradiqması çərçivəsində araşdırırlar.

İngilis dilinin analitizmi sayəsində sözlərin çox işlənməsi, Azərbaycan dilində sözlərin, ingilis dilində qoşma və köməkçi adların bir nitq hissəsi kimi mövcud olmaması hər iki dilin öyrənilməsində müəyyən çətinliklər törədir. İngilis sözləri kimi, Azərbaycan dilində qoşmaların da əks etdirdikləri mənalar hər özündən əvvəl gələn sözün leksik mənasından, həm də qoşmanın təcrid olunduğu ilk mənədən və mənə əlaqəsindən çox asılıdır.

Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında irəli sürdüyü mülahizələrində S.Ə.Cəfərov göstərir ki, onlar təklidə müəyyən məfhum ifadə etmək və cümlədə çox zaman müstəqil bir üzv kimi iştirak etmək üçün deyil, cümlə quruluşunda başqa əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan məzmunu tamamlamaq və ya ona yeni bir mənə xüsusiyyəti vermək üçün işlədilir; eyni zamanda həmin sözlə birlikdə cümlə üzvü olur [1, 76]. Müəllif qoşmaları həm leksik, həm də qrammatik kateqoriya kimi köməkçi nitq hissəsi hesab edərək, onları 22 müxtəlif zaman, məkan, səbəb, məqsəd, vasitə və s. mənələrə görə qruplaşdırmışdır.

F.H.Zeynalovun fikrincə, qoşma və köməkçi adları birlikdə bir köməkçi nitq hissəsi hesab etmək lazımdır. Köməkçi adların mahiyyətini, onların qoşmalarla oxşar və fərqli cəhətlərini F.H.Zeynalov geniş şərh etmişdir. Köməkçi adlar tam maddi mənaya malik olmadığı üçün birləşmə daxilində işlənir [5, 6]. Bu dil vahidləri yiyəlik halın şəkilçili və şəkilçisiz formalarında olan sözlərə qoşulur, özləri də mənsubiyyət və müvafiq hal şəkilçisi qəbul edərək, leksik-morfoloji vahid əmələ gətirir. Yiyəlik halında olan sözlə olan birləşmələrdə halın mənəsi köməkçi adın mənəsi ilə dəqiqləşir. Hal şəkilçisinin qrammatik mənəsi ilə köməkçi adın leksik mənəsi sıx əlaqədədir. Köməkçi adların birləşməyə gətirdiyi mənə çalarları onların zəif də olsa, saxladıqları leksik mənəsi ilə bağlıdır.

Y.Seyidov Azərbaycan dilindəki qoşmaları söz birləşməsi tərkibində tədqiq edərək, onların qoşmalı feli birləşmələrdə rolunu xüsusi qeyd edir: "Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Bununla yanaşı, qoşmalar birləşmələrin tərəfləri arasındakı məna əlaqələrində də mühüm rol oynayır." Qoşmalar feli birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında ən vacib ünsür kimi iştirak edir, birləşmələrin məna əlaqələri qoşmalar vasitəsi ilə reallaşır. Məsələn: at ilə getmək, at kimi getmək. Y.Seyidov tamamilə doğru olaraq, belə nəticəyə gəlir: "Qoşmalar feli birləşmələrdə ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin leksik mənaları, qrammatik formaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir [4, 322-323]."

B.Xəlilov da Azərbaycan dilində qoşmalar vasitəsilə düzələn söz birləşmələrinin kəsb etdikləri mənaları idarə əlaqəsi ilə bağlayır [2,20-23].

Q.Kazımov qoşmalı söz birləşmələrindən bəhs edərkən, onların cümlədən ayırılıb çıxarmaq və müəyyən model arasında qurulmuş birləşmənin paradiqmalarını yaratmaq mümkünlüyünü irəli sürür. O, söz birləşmələrini paradiqmatik planda öyrənərək, əsas komponentin morfoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə daha geniş yer verir [3, 36-37].

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı: Maarif, 1970, 234 s.
2. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dili: fonetika, əlifba, qrafika, orfoqrafiya. Bakı: Bakı çap evi, 2013, 310 s.
3. Kazımov Q.Ş. Söz birləşməsi və onun ali məktəbdə tədrisi. Dilçilik janrlarının tədrisi metodikası. Bakı, ADPI, 1987, s. 70-83
4. Seyidov Y.M. Sözüün hikməti. Bakı: Yazıçı, 1989, 483 s.
5. Zeynalov F.H. Vurğu və onun ingilis dilində bəzi fonetik hadisələrlə əlaqəsi. Bakı: M.F.Axundov ad. APDI EƏ, 1974, s 12, № 1
6. Богданов В.В. Синтаксические структуры современного английского языка. М.: Просвещение, 1984. 12 с.

7. Бурлакова В.В. Использование лексических средств при синтаксических трансформациях. ФН, 1965, №4, 136 с.
8. Виноградов В.В. Избранные труды. М.: Наука, 1975, 420 с.
9. Ильиш Б.А. Строй современного английского языка. Ленинград, Наука, 1971, 486 с.
10. Смирницкий А.И. Лекции по истории английского языка. М.: Изд-во КДУ, 2006.
11. Стеблин-Каменский М.И. О предикативности. Вестник, Ленинград, 1973, 78 с.
12. Barber C. Early Modern English. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997. 161 p.
13. Halliday M.A. Intonation and grammar in British English. L. 1967, 208 p.
14. Grandy M. Syntax and Semantics of the English Verb Phrase. The Hague, Paris: Mouton, 1970. 284 p.
15. Pintzuk S. Phrase Structures in Competition: Variation and Change in Old English Word Order. Doctoral dissertation, University of Pennsylvania, 1991. 234 p.

Mansurova S.

The analysis of prepositional units in modern English

(Summary)

The study of linguistic units from different points of view in languages with different systems provides ample opportunities for a comparative analysis of phrases that form the basis of a sentence, as evidenced by the study of phrases at the syntactic, lexical and morphological levels using modern methods. In phrases, the two-way connection of the preposition and the semantic-syntactic functions that it performs indicate the connection between the members of the sentence. The meaning of prepositions are classified as: prepositional phrases, verb phrases, noun phrases, adjective phrases. Combinatorial properties of prepositional phrases serve to formulate and process the text in terms of formality and content.

Мансурова С.

Исследование предложных словосочетаний в современном английском языке

(Резюме)

Изучение языковых единиц с разных точек зрения в языках с разными системами предоставляет широкие возможности для сравнительного анализа словосочетаний, составляющих основу предложения. Об этом свидетельствует изучение словосочетаний на синтаксическом, лексическом и морфологическом уровнях с использованием современных методов. В словосочетаниях двусторонняя связь предлога и семантически-синтаксические функции, которые оно выполняет, указывают на связь между членами предложения. Значение предлогов классифицируются как: предложные фразы, глагольные фразы, существительные фразы, прилагательные фразы. Комбинаторные свойства предложных словосочетаний служат для формулирования и обработки текста с точки зрения формальности и содержания.

Rəyçi: dos. F. Allahverdiyeva

İBRAHİMOVA ZÜMRÜD

Azərbaycan Dillər Universiteti

ivazumrud@gmail.com

SÖZ VƏ SÖZÜN YARANMA TARİXİ

Açar sözlər: dil, kommunikasiya, söz, anlaşma, məna, ilk

Key words: language, communication, word, agreement, meaning, first

Ключевые слова: язык, коммуникация, слово, соглашение, смысл, первый

Hər dil sözlərdən və söz qruplarından ibarətdir. Söz tarixi bu sözlərin haradan gəldiyini, necə işlədildiyini, başqa mədəniyyətlərə necə ötürüldüyünü və müasir

dövrədə necə istifadə edildiyini qeyd etməyə çalışır.

Sözün mənşəyini öyrənmək üçün sözlərin hissələri, yəni tələffüzü və qrammatik istifadəsi haqqında fikir başa düşülməlidir. Bu, fonologiya və morfologiya haqqında bir az anlama tələb edir. Sözlər tez-tez hissələr kimi paylaşıldığından hər bir hissənin mənşəyini və bütövlükdə necə töhfə verdiyini başa düşmək lazımdır.

Dünya rabitə ilə doludur. İnsanlar və heyvanlar bütün gün ərzində müxtəlif vasitələrlə daim bir-biriləri ilə məlumat mübadiləsi aparırlar. Bununla birlikdə insanlar və heyvanların ünsiyyət qurması arasında bəzi əsas fərqlər var. Konkret olaraq insan dili planetdə bənzərsizdir, çünki generativlik, rekursiya və yerdəyişmə xüsusiyyətlərinə malikdir. İnsan dili generativdir, yəni sonsuz sayda fikir mübadiləsi edə bilər. Bunun səbəbi sözlərin birləşmə xarakteri daşmasıdır: sözlər fərqli bir sıra ilə birləşdirilərək cümlənin fərqli böyük mənalarını yarada bilər. Heyvan ünsiyyəti bu azadlığa sahib deyil; heyvanlar ünsiyyət qurmaq üçün mümkün olan məhdud fikirlərlə qapalı sistemlər daxilində əlaqə qurur. Quşlar təhlükəni və ya yeməyin yerini bildirmək üçün fərqli cingiltilərə sahib ola bilər, ancaq yeni bir məna ifadə etmək üçün bu cingiltiləri birləşdirə bilməzlər. Dil tək insanın ixtirasıdır. Mübahisəsiz insanların sahib olduğu ən mürəkkəb ünsiyyət vasitəsidir və düşüncələrimizdə, hərəkətlərimizdə və qarşılıqlı əlaqələrimizdə mükəmməlliyə imkan verir. Alimlər insan cəmiyyətinin həqiqətən dilin təkamülü sayəsində qurulduğunu təsdiqləyirlər. Sözlər necə yaranıb? Bir söz neçə yaşındadır? Sözlərin də həyatları vardır: onlar insanlar tərəfindən ilk dəfə işlədilərək yaranır, əksəriyyəti şeirlərdə, hekayələrdə və s. yazılaraq yüz illərlə yaşayır, bəzən onlar dəyişir, digər dillərə keçir, bu sözlər vasitəsilə yeni sözlər yaranır, dildə artıq işlədilməyəndə və unudulanda isə ölürlər. Dilin təkamülünü öyrənməyin əsas çətinliyi dəlillərin çox az olmasıdır. Əldə edilən yeganə qəti dəlil səs bəndi (ağız, dil və boğaz) şəklidir. Anatomik cəhətdən müasir insanlara qədər təxminən 100000 il əvvəl hominid vokal yollarının forması müasir nitq səslərinə imkan vermirdi. Ancaq bu o demək deyildir ki, dil mütləq o zaman formalaşmağa başlamışdır. Əvvəlki homo sapienslər daha məhdud bir sıra samit və sait səsləri istifadə edən bir növ dilə sahib idilər və vokal traktındakı

dəyişikliklər yalnız onların nitqlərinin daha sürətli və daha ifadəli olmasına təsir göstərmiş ola bilər. Bəzi tədqiqatçılar dilin işarə dili olaraq başladığını, sonra (tədricən və ya birdən) səs modelinə keçərək müasir jesti qalıntı olaraq tərk etdiyi fikrini irəli sürürlər. Onlar insanların müxtəlif mənaları səs kombinasiyaları yolu ilə ifadə edərək beyinlərində ünsiyyət sistemi yaratdıqlarını və bu prosesin tək bir mutasiya ilə bir sıçrayışda baş verdiyini qeyd edirlər. Digər tədqiqatçılar, dilin əsas xüsusiyyətlərinin bəlkə də bir neçə milyon il ərzində bir-birinin ardınca inkişaf etdiyini düşünürlər. Bu iki dəyişiklik təkcə müasir dildən uzaq, tək siqnallardan ibarət bir rabitə sistemi yaratmışdır. Növbəti addım məna verən bir mesaj yaratmaq üçün bir neçə bu cür “sözləri” birləşdirmək bacarığı olmuşdur. Bu isə hələ də müasir dil qədər mürəkkəb deyildi. Bu sözlər ilkin bir “mən Tarzan, sən Ceyn” xarakterli ola bilər, lakin yenə də tək sözlü ifadələrdən daha yaxşı idilər. Əslində, xarici dil öyrənən böyüklərin ilk söylərində və fərqli dillərdə danışan, amma ticarət və ya digər əməkdaşlıq formaları üçün bir-biriləri ilə ünsiyyət qurmaları lazım olan böyüklər tərəfindən yaradılan kommunikasiya sistemlərində və yaxud da iki yaşındakı uşaqlarda belə sözlərə və ya dilə rast gəlirik.

İnsan ünsiyyəti danışmanın mənşəyi ilə təxminən eradan 500000 il əvvəl başladı. Simvollar təxminən 30000 il əvvəl hazırlanmışdır. Bununla belə, fikirlərin daha asan yayılmasına imkan verən və nəticədə yeni ünsiyyət formalarının yaradılması ilə nəticələnən nitqin mükəmməl olmaması, həm insanların ünsiyyət qura biləcəyi sahəni, həm də məlumatın uzunömürlülüynü yaxşılaşdırdı. Bu ixtiraların hamısı simvolun əsas konsepsiyasına əsaslanırdı. [9]

Ünsiyyət məqsədi ilə yaradılan ən qədim simvollar üst paleolit dövrünə aid qaya sənətinin bir növü olan mağara rəsmləri idi. Bilinən ən qədim mağara tablosu, eramızdan əvvəl 30.000 ilə aid olan Çauvet Mağarası içərisindədir. Bu rəsmlər artan miqdarda məlumat ehtiva edirdi: insanlar ilk təqvimini hələ 15000 il əvvəl yaratmış ola bilər. Kommunikasiya tarixindəki növbəti irəliləyiş qaya səthinə petroqliflərin, oymaların istehsalı ilə gəldi. Təxminən 10000 - 12000 il əvvəl təxminən Neolit və Son Üst Paleolit sərhədinə aid ilk mağara rəsmlərindən ilk petroqliflərə keçmək üçün

homo sapiensin hərəkət etməsi təxminən 20000 il çəkdi. O zamankı homo sapiens (insanlar) bəzi digər ünsiyyət formalarını tez-tez mnemonik məqsədlər üçün istifadə etmiş ola bilər - xüsusi düzülmüş daşlar, taxta və ya torpaqda həkk olunmuş simvollar, iplər, döymələr, içlərində ən davamlı olan oyulmuş daşlar müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatıb.

İlkin mərhələdə səslər ətrafdakı müxtəlif obyektlərin və hərəkətlərin adlarını çəkmək üçün istifadə olunurdu və insanlar yeni şeylər haqqında danışmaq üçün yeni lüğət icad edə bildilər. Geniş bir lüğət əldə etmək üçün əhəmiyyətli bir irəliləyiş strukturlaşdırılmamış çağırışlar əvəzinə danışmaq səslərini ayrı səs ardıcılığına - samit və sait səslərə “rəqəmləşdirmək” qabiliyyəti olmuşdu. Bu, beynin səs sistemini idarə etməsində və bəlkə də beynin eşitmə siqnallarını şərh etməsində dəyişikliklər tələb etmişdir.

Piktoqram (piktoqraf) konsepsiya, obyekt, fəaliyyət, yer və ya hadisəni illüstrasiya ilə təmsil edən bir simvoldur. Piktoqrafiya fikirlərin rəsm yolu ilə ötürüldüyü proto-yazı formasıdır. Piktoqraflar ünsiyyətin təkamül mərhələsindəki növbəti addım idi: petroqliflər və piktoqramlar arasındakı ən əsas fərq petroqliflərin sadəcə bir hadisəni göstərməsidir, lakin piktoqramların hadisə barədə bir hekayəni izah etməsidir, buna görə onlar xronoloji qaydada sıralana bilər.

Piktoqramlar, öz növbəsində, bir fikri təmsil edən ideoqramlara, qrafik simvollara çevrildi. Onların əcdadları olan piktoqramlar yalnız şəkillərinə bənzər bir əşyanı və ya varlığı təmsil edə bildilər: bu səbəbdən bir dairənin piktoqramı bir günəşi təmsil edə bilər, ancaq “istilik”, “ışıq”, “gün” və ya “Günəşin Böyük Tanrısı” kimi anlayışları deyil. İdeoqramlar isə daha çox mücərrəd anlayışlar verə bilər, belə ki, məsələn iki çubuqdan ibarət bir ideoqram yalnız “ayaqları” deyil, “gəzmək” feilini də ifadə edə bilər. İdeoqramlar Misir hiyeroqlifləri və Çin simvolları kimi loqrafik yazı sistemlərinin başlanğıcları idi.

Yazı sistemlərinə, yazılı ünsiyyətə əlavə olaraq, şifahi ünsiyyət insanın ilk ünsiyyət formalarından biridir, şifahi hekayə ənənəsi tarixin müxtəlif dövrlərinə gedib çıxır. Ünsiyyətin şifahi formada inkişafı müəyyən tarixi dövrlərə əsasən təsnif edilə

bilər. Şifahi ünsiyyətin mürəkkəbliyi həmişə zaman kəsiyinin şərtlərinə əsaslanaraq əks etdirici olmuşdur. Şifahi ünsiyyət heç bir zaman müəyyən bir sahəyə bağlı olmamışdır, əksinə, dünyada paylaşılan bir ünsiyyət ənənəsinə sahib idi və olmaqda davam edir. İnsanlar bəzi nümunələr kimi mahnı, şeir və tərənnüm yolu ilə ünsiyyət qurdular. İnsanlar qrup halında toplaşaraq hekayələr, miflər və tarix nəql edirdilər. Hind-Avropa bölgələrindən olan şifahi şairlər danışılan söz üzərində ustalılıqlarına və hekayə danışma qabiliyyətinə görə "söz toxuyanlar" kimi tanınırdılar. Köçəri xalqın şifahi ənənələri də var idi ki, onları gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün xalqlarının tarixlərindən bəhs edən hekayələr danışirdilər.

“İnsan olaraq yaşadığımız ən böyük texnologiya nədir?” sualının cavabı dildir. Bəs onu kim icad etdi? Homo Erektus, təqribən bir milyon il əvvəl və ya daha çox” dedi Daniel Everett, Bentley Universitetinin professoru. O, Homo Erektusun qayıqla səyahət etdiyini, okeanlar boyunca müxtəlif adalara və sahillərə endiyi fikrini irəli sürür. Dəniz səyahətinin axınları və şərtləri nəzərə alınmaqla, simvolları olan bəzi dillər olmadan bu qayıqların tikilməsi və onlarla üzmək mümkün deyildi. Onlar avar çəkməyi bacarmalı idilər. Və avar çəksəydilər "orada avar çəkin" və ya "avar çəkməyin" sözlərini deyə bilməli idilər. [7]

D. Everett'in iddiaları mübahisəlidir və elmi ictimaiyyət Homo Erektusun bir kabal dənizindən uzaq olduğu və ya daha inkişaf etmiş bir dilə sahib olduğu fikri ilə tamamilə razılaşmır.

Geniş yayılmış nəzəriyyələrdən biri də dilin təkamül yolu ilə bir uyğunlaşma şəklində meydana gəldiyi, yəni bir qəbilənin daha yaxşı yaşamaq üçün zaman keçdikcə bir dəyişikliyə məruz qalmasıdır. Təbii seçmə fikri məhz burada ortaya çıxır, yəni bir qəbilənin spesifik fiziki xüsusiyyətlərinin bu insanları ətraf mühətdən sağ çıxma ehtimalının artırdığı düşüncəsidir. Buradakı fikir insanların həyatda qalmasına kömək etmək üçün dilin, sözlərin yaradılmasıdır. Niyə? Birincisi, insanların ovlamaq, əkinçilik etmək və ətrafdakı sərt mühətdən müvəffəqiyyətlə qorunmaq üçün bir-biri ilə ünsiyyət qurmağa ehtiyacları var idi. Sözlər onlardan istifadə edərək ünsiyyət qura bilmək, insan növlərinə fərqli bir yaşamaq üstünlüyü

verdi. Və ikincisi, uyğunlaşma nəzəriyyəsinə abunə olanlara görə sosial qarşılıqlı əlaqə üçün sözlərin yaranmasına çox böyük ehtiyac var idi.

Tədqiqatçılar Steven Pinker və Paul Bloom, "Təbii Dil və Təbii Seçim" adlı məqalələrində zamanla bir sıra çağırış və ya jestlərin birləşərək bizə mürəkkəb ünsiyyət və ya dil bəxş etdiyini fərziyyə edirlər. İşlər ətraflarında daha mürəkkəbləşdikcə insanlar bir-birlərinə məlumat ötürmək üçün daha mürəkkəb bir sistemə ehtiyac duydular. Bunu belə düşünmək olar: erkən insan ovlamaq istədiyi bir qrup maral görür. Ovçu tərəfdaşına “marallar yaxındadır” mənasını verən bir səsle səslənir. Bir gün fırtına gəlir və ovçu göy gurultusunun maralları qorxutduğunu görür. Nəticədə, fırtına keçənə qədər ovçu ac qalır. Vaxt keçdikcə eyni ovçu pis hava üçün qaranlıq səma və artan külək üçün xəbərdarlıq əlamətlərini tanımağı da öyrənir. Erkən insan göy qaralanda və külək əsəndə ovçu tərəfdaşına maralın axtarışını sürətləndirməsini söyləməsi lazım olduğunu başa düşür. Buna görə həm marallara, həm də pis hava şəraitinə işarə edən bir sıra xırıltılarla çıxış edir. Bu xırıltılar seriyası, nəticədə dilə çevrilən təkamül adaptasiyasının başlanğıcı idi. İnsanlar ən yaxşı şəkildə necə yaşamaq haqqında daha çox məlumat əldə etdikdə bu sağ qalma metodlarını əhalisinə çatdırmaq üçün bir ehtiyac inkişaf etdirdilər. Və qısaca uyğunlaşma nəzəriyyəsi budur. [8] Neandertal körpəsinin ilk sözlərindən biri, ehtimal ki, "papa" idi. Bu fərziyyə ilk insan dilinin necə olduğunu tapmaq üçün bu günə qədər edilən ən əhatəli cəhdlərin nəticəsidir. İndi danışılan təxminən 6000 dildən bir çoxu, xüsusən “mama” və “papa” kimi qohum adları üçün ümumi sözlər və mənalar paylaşır. Bu, bəzi dilçilərin bu sözlərin insanların ən azı 50.000 il əvvəl danışılan orijinal prot-dilindən keçdiyini irəli sürməsinə səbəb oldu.

Ancaq bu sözlərin uzaqdan əlaqəli dillərdə nə qədər tez-tez rast gəlinə bərdə məlumat olmadan bu iddianı təsdiqləyən çox az dəlil var. Üstəlik, İngiliscə "gün" və İspan dilindəki "dia" kimi bəzi səsli və mənalı sözlərin müstəqil olaraq meydana gəldiyi bilinir. Bu dillər 14 və ya daha çox əsas dil ailəsindən gəlir. Və "papa" nın mənası bir çox dildə bir-birinə olduqca uyğundur: halların yüzdə 71-də ata və ya atanın tərəfindəki bir kişi qohumu deməkdir. Hər bir sözün yaranması müəyyən

zərurətdən doğur. Ünsiyyətin müəyyən bir şəraitlə bağlı ehtiyacından yaranan söz sonra bütün dil daşıyıcıları üçün zərurətə çevrilir. İşarənin ixtiyariliyi prinsipini irəli sürəndə F. de Sössür məhz bunu nəzərə almışdı. Sözü yaranmasında elmi-texniki tərəqqi, başqa xalqların dillərinin söz yaradıcılığı və bir də daxili resurslar vacib mənbə rolunu oynayır. Məsələn: alman dilində Bahn (-hof, -steig, -station) və s. sözlərində “Bahn” kalka yolu ilə yaranmış bir sözdür. Bu ilk dəfə ingilislərdə yaranmış araba yolunun dəmir xətlərlə əvəz olunması, sonradan isə qatarların meydana gəlməsi “Bahnlinie” sözünün formalaşmasına əsas səbəb kimi götürülə bilər. Adətən etimon axtarışı ulu dilə gedib çıxır, bəzən də başqa dillərlə qarşılıqlı tarixi əlaqənin aşkar olunmasını tələb edir. Məsələn: “deutch” sözü ilk dəfə VIII əsrdən “diutesk” kimi işlənib, özü də “xalq” demək idi. Sonralar öz şəklini və mənasını dəyişərək indiki “deutch” kimi formalaşmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Capone, Nina C., McGregor, Karla K. Gesture Development. Journal of Speech, Language, and Hearing Research, 2004
2. Corballis, Michael C., Alison Wray. The transition to language. Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 161–179.
3. Fəxrəddin Yadigar. German dilçiliyinə giriş. Mütərcim, 2001, s. 108
4. Pinker, S., Bloom, P. Natural language and natural selection. Behavioral and Brain Sciences. 1990
5. Stam, J. H. Inquiries into the origins of language. New York: Harper and Row, 1976, s. 255.
6. The Economist, "The evolution of language: Babel or babble?", 2011, s. 85
7. <https://www.earth.com/news/humans-first-using-words/>
8. <https://science.howstuffworks.com/life/evolution/language-evolve.htm>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_communication

Ibrahimova Z.

Word and the history of word formation

(Summary)

Communication is one of the most important things in human's life. Language is the main tool of communication and it consists of words. Humans found ways of communication with each other to stay alive and then they started to form and use words. Words were formed in several ways and areas: in hunting, traveling, cooking, informing or warning others about something, etc. Thus, each word was formed for certain necessity. There are some words that have the same or similar meanings in numerous languages because of their forming ways or using areas. Some words were in different form when they were formed and used firstly, but over time these words have changed their forms and meanings.

Ибрагимова З.

Слово и история словообразования

(Резюме)

Общение - одна из самых важных вещей в жизни человека. Язык - главный инструмент общения, он состоит из слов. Люди нашли способы общения друг с другом, чтобы остаться в живых, а затем они начали формировать и использовать слова. Слова формировались разными способами и в разных сферах: на охоте, путешествиях, приготовлении пищи, информировании или предупреждении о чем-либо и т. д. Таким образом, каждое слово формировалось под определенную необходимость. Есть слова, которые имеют одинаковые или похожие значения во многих языках из-за их способов образования или использования областей. Некоторые слова были в другой форме, когда они были сформированы и использовались впервые, но со временем эти слова изменили свои формы и значения.

Rayci: dos. V.Pənahova

QƏHRƏMANLI ÇİMNAZ

Azərbaycan Dillər Universiteti

qchimnaz@yahoo.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ OKSİMORONUN ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ ROLU

Açar sözlər: oksimoron, bilvasitə və bilavasitə oksimoron, dilçilərin yanaşması, ədəbiyyatda yeri

Key Words: oxymoron, direct and indirect oxymoron, linguists' approaches, its place in literature

Ключевые слова: оксюморон, прямой и косвенный оксюмороны, его место в литературе

Oksimoron bir kateqoriya olaraq tədqiqat sahəsində öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Norman Y. Tenq və Syuyen San tərəfindən ilk dəfə dilçiliyə gətirilən rəsm oksimoronu vizual elementlərdə oksimoronun əks olunması baxımından önəmlidir. Rəsm oksimoronu (-pictorial oxymoron): şəkildə, rəsmdə və ya hər hansı vizuallığı əks etdirən hər hansı bir vasitədə zidd yaradan anlayışların biryerdə istifadə olunmasıdır. Fərqliliklərdən çıxış edərək oxşarlıqları önə çıxarmağı məqsədə qoyan Beneton reklamları vizual işarələr vasitəsilə uyğunsuzluqları birləşdirərək diqqət çəkməyə nail olmuşdur. Bu məzmununda, şəkilin birində ağ və qara irqə aid iki insanın əl sıxması görüntüsü var, burada müəllif iki zidd anlayışlardan istifadə edilmişdir, bir sıra irqçi nümayəndələr tərəfindən hələ də xoş qarşılanmamasına baxmayaraq, dünyada nə qədər belə ziddiyyətlər olursa olsun hamı bir-birinə zəncirvari şəkildə bağlıdır mesajını ötürür. İkinci bir misal olaraq rahib və rahibənin evliliyini əks etdirən bir rəsmi nümunə kimi götürə bilərik. Burada da oksimoron mövcuddur, çünki bizə məlumdur ki, xristiyan aləmində rahib və rahibənin evlənməsi mümkünsüzdür və buna görə bu təzad sayılır. Belə bir şəkil real həyatda da mövcud olub, eyni zamanda da səs-küyə səbəb olmuş və tənqidə məruz qalmışdı. Reklamlarda da şəkillər asitəsilə bir çox mesajlar ötürülə bildiyə görə, rəsm oksimoronu daha çox

populyardır, gündəlik həyatda da oksimoronun digər növlərindən də daha çox bu növə üstünlük verilir. [4, s. 8], [2, s. 6, 7]

İngilis dilində nitqdə tez-tez istifadə olunan oksimorn nümunələrinə bunları misal göstərə bilərik: controlled chaos - idarə olunan xaos, open secret - açıq sirr, alone in a crowd - sıxlıqda yalnızlıq. Daha sonra digər bir alim Rene Girard isə oksimorona Romeo və Culiyeta nöqtəyi-nəzərindən baxmışdır. Romeo və Culiyeta əsərində oksimoronun hansı vəziyyətlərdə və nə cür ortaya çıxdığını göstərmişdir. Bu zaman Girard bir sıra nüanslara toxunur və oksimoronu üzə çıxararkən nümunələrdən istifadə edir. Girard oksimoron haqqında belə bir fikir bildirmişdir: "Oksimoron çox dəyərli bir danışma formasıdır. O, sevgi və nifrətin üzərində sayılan sevinc və kədər kimi zidd birləşmələrdən əmələ gəlir." Plett "Ədəbi Ritorika" adlı əsərində anlamın itkisi məsələsinə toxunur. Oksimoronu əmələ gətirən iki sözün birləşməsi zamanı sözlərdən biri mənasını itirir. [5], [2, s.7]

Paradoks ifadələrin quruluş xüsusiyyətlərindən bəhs edən Erdal Çingiz, ziddiyyətlik və ya əsassızlıq yaradan vəziyyətlərin əmələ gəlmə səbəbi haqqında məlumat verir. Bu ziddiyyətli vəziyyət bir üst həll olunma və ya kənardan bir cümlənin vasitəsilə aradan qaldırıla bilməyəcəyi fikrini müdafiə edən Erdal Çingiz, bu quruluşların ziddiyyətliyi və qəribəliyi sıxlığından bəhs edir. Anlayışların tək başına istifadə olunduğunda əsassızlıq yaratmadığını ancaq bir yerdə olmaqlarından dolayı ziddiyyətinin paradoksun qaynağı olduğu görülür. Lizabes Bus paradoks və oksimoron anlayışları arasında fərqi aşkar etmişdir. Anlayışlar arasında fərqə əlavə olaraq paradoks və oksimoron nümunəli verən Lizabes Bus, hansı vəziyyətlər baş verəndə oksimoron və paradoks arasında fərqliliklərin olduğunu göstərir. Lizabes Busun bu fərqi yaratmağa aid dəyərləndirmələri, ilk olaraq anlayışların təriflərini verməyə çalışmışdır. Anlayışın terminləri ilə bağlı olaraq bu fikirləri paylaşmışdır: Ədəbi terminlər və ya üslublara aid çoxlu bilik əldə etməyə çalışan bir çox tələbələr, paradoks və oksimoron anlayışlarını ayırd etməyə çətinlik çəkirlər. Oksimoron iki zidd sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir, paradoks isə bir-birinə zidd görsənən amma doğru elementləri özündə birləşdirən bir cümlə və ya vəziyyətdir. [2, s. 11]

Anlayış haqqında qısa məlumatlar verən Ümid Balçı, Hulusi Geçgəl alışılmamış uyğunlaşdırmanın, bir-birindən mənaca uzaq olan ifadələrin bir yerdə istifadə edilməsidir. Alışılmamış uyğunlaşdırma oxucunun mətni ələ alıb oxuduğu ana qədər eşitmədiyi ifadələr toplusudur. Alışılmamış uyğunlaşdırmadakı sözlərin bir-birilə heç bir əlaqəsi olmaması, onun oksimorondan fərqləndirən tərəfidir. Çünki, oksimoronda eyni ortaq məxrəcdən gəlmə vəziyyəti mövcuddur. Məsələn, dul subay ifadəsində anlayışlar arasındakı ziddiyyətliyin ortaq məxrəci evlilikdir. Məna baxımından hər hansı bir münasibətin olmadığı alışılmamış uyğunlaşdırma nümunəsində bu quruluşları əmələ gətirən iki termin, bir-birindən uzaq bir mənaya sahib olub, həmçinin, əlavə mənalara da sahibdir. Ancaq, oksimoron quruluşunda bir əlavə mənadan daha çox bir ortaq məxrəcdən gələn münasibəti meydana çıxaran anlayışlar arasında uyğunluq müzakirə mövzudur. [2, s. 12]

19-cu əsrdən etibarən Avropa və Rusiya elm çəvrələrində əhəmiyyəti getdikcə artan türkologiya çalışmalarının nəticəsində müxtəlif türkoloqlar tərəfindən türk ləhçələrinin dilçilik kriteriyalarına görə klasifikasiyası ciddi bir məsələ halını almışdır. Müxtəlif türk boyları tərəfindən danışılmaqda olan türk dilinin bir çox ləhçələrə, şivələrə ayrılması, bu dillər arasında nəzərə çarpan bir çox səs fərqlərin və qrammatika quruluşlarının olması türk dilinin ləhçələr üzrə klasifikasiyası haqqında fərqli yanaşmaların olmasına gətirib çıxarır. Avropa və Rusiya türkoloqların öz yanaşmalarına görə bu dilin klasifikasiyasında fərqli yollara baş vurulur və fərqli nəticələr əldə edilib. [2, s.13]

L.N.Tolstoy pyesində canlı ölü ifadəsini, İ.Turgenev "Ovçunun gündəliyi" hekayəsində canlı qüvvələr ifadəsini, M.Kunder romanında daşınmayan yüngüllük, V.Vişnevskiy pyesində nikbin faciə, E.Şvarçın eyni adlı pyesi əsasında çəkilməmiş filmdə adi möcüzə, şirin acı, səs-küylü sakitlik, köhnə yeni il, yeni ənənə, köhnə dəbdəbə ifadələri istifadə olunmuşdur. Rus dilində gündəlik danışıda da belə ifadələrə rast gəlinir. Çarles Dikensin "İki şəhərin hekayəsi" romanında antitezaya uyğun yaxşı bir nümunə var: "Bu olmuş vaxtların ən yaxşısı idi, bu yazın ümidi idi, bu isə olmuş vaxtların ən pisi idi, bu qışın ümitsizliyi idi." Bu cümlədə ən yaxşısı/ən

pis, yaz/qış, ümid/ümitsizlik antiteza hesab olunurlar. Oksimorona nəzər salsaq, məsələn, şirin kədər, mehriban düşmən, mələk cildindəki şeytan və s. ifadələrdə bir-birinə ziddiyyət təşkil edən ifadələrin istifadə olunduğunu, həmçinin konkret antonimlərdən də həmişə istifadə olunmadığını görə bilirik. Qrammatik oksimoron kateqoriyasında, həmçinin, bir sıra ifadələr nümunə olaraq gətirilir ki, bunlara *sudan quru çıxmaq, ölüdən diri doğulmaq* və s. Semantik oksimoron kateqoriyasında sözün keçirmiş olduğu mənə dəyişikliyi və onun pozitivləşməsi haqqında bəhs edilir. Türk dilində istifadə olunan "yavuz" sözü keçmiş zamanlarda pis mənada istifadə edilirdi, zaman keçdikcə mənəsi dəyişərək güclü, qüvvətli mənəsini istifadə olunmağa başladı. [2, s. 18], [3, s. 5]

Oksimoron nədir sualına Menderes Coşqun belə bir tərif vermişdir: "Qərb retorikasında zidd mənalı və ya mənə çərçivəsi baxımından bir-biriylə ziddiyyətli iki anlayışı bir yerdə və bir obyekt üçün istifadə edilməyə oksimoron deyilir." Xristofer Kelen oksimoronu bir ifadə və ya iki söz içərisindəki paradoks kimi dəyərləndirmişdir və belə bir nümunələri göstərmişdir: quru bir göl, div böcək, doğru səhv, dürüst siyasətçi. Oksimoronun iki zidd kəlimələrin bir yerdə işlənməsi haqqında məsələyə Böyük Türk Lüğətində də rast gələ bilirik. Eletron lüğətlərdə də oksimoron üçün açıqlamalar tapa bilirik, məsələn, Kembric Lüğətində oksimoronun iki zidd və ya fərqli mənənin birləşdirilməsi qeyd olunur. [2, s. 2]

Klaus-Yuvi Panter və Linda L. Torunburq, oksimoron üslubunun leksik yönü üzrə araşdırmalar aparmışlar. Leksik oksimoron başlığı altında Hollivudlu aktrisa Eyva Qardnerin istifadə etdiyi ifadə üzərində fikir yürütmüşlər: "Özümdə sadə gözəlim". Bu ifadə bəsit nüansların gözəl yönünü ortaya çıxaran bir ifadədir. Gördüyümüz ifadədə zidd sözlər istifadə olunmadığına görə oksimorona aid tipik bir nümunə sayılmır. Özündə ifadəsi metafora xüsusiyyətini daşıyır, insanın daxilindəki mənliliyində olan eqo ilə mövqə tutaraq, insan bədəninin nəzəriləşməsinə söykənir. Buradakı sifət də metaforikdir. Lakin, fərqli semantik quruluşa malikdir. Bu quruluş duyğuların, xarakterin dərinliyini göstərir. Gördüyümüz bu kimi ifadələr hər nə qədər cəlb edici olsalar da, zidd sözlərin burada əks olunmaması bu ifadələrin oksimoron

kimi qəbul olunmasına əngəl olmuşdur. Klaus-Yuvi Panter və Linda L. Tornburq oksimoron üslubunun leksik yönünə qısa bir giriş etdikdən sonra, bu yöndə oksimoronun leksik quruluşunun meydana gəlmə səbəblərindən bəhs edirlər. [2, s. 5]

Bu məsələ ilə bağlı qaynaq sayılan elektron verilənlər bazasında yerləşən lüğət *British Dictionary*-dən danışa bilərik. Bu lüğətdə oksimoron anlayışı haqqında yuxarıda danışılanlardan fərqli olaraq, daha çox yaşayan ölü, mələk üzlü şeytan kimi ifadələr yer alır ki, bu da yumor və həcv təsiri bağışlayır. Burada əsas diqqət çəkən hissə oksimoronun yumor təsiridir. İndiyə qədər oksimoronun yalnız zidd sözlərdən ibarət olması fikirləri hakim mövqedə idi, amma indi isə burada oksimoronun yumor və gülüş yaradan bir xüsusiyyəti olmasına dair fikirlərdən söhbət açılır. [2, s. 3]

Türk ədəbiyyatında bu məsləyə ilk toxunan şəxs Menderes Coşqun olmuşdur. Oksimoronu "birləşmiş təzad" adlandıran Menderes Coşqun, anlayış haqqında ümumi məlumatlar vermişdir. Bu mövzuya toxunan digər bir şəxs isə Namiq Açıqgöz olmuşdur ki, o daha çox bu anlayışın növlərindən bəhs etmişdir. O, bu bəhsdən danışarkən köhnə Türk ədəbiyyatındakı nümunələrə də toxunmuşdur. İsrafil Babacan isə oksimoronu "paradoksal imic" adlandırmışdır. Özge Öztekin isə oksimoronu əleyhdarların birliyi və alışılmamış uyğunlaşma kimi dəyərləndirmişdir. Türk ədəbiyyatında oksimoron haqqında detallı açıqlamalar edən Əhməd Güngördür. [2, s. 3]

Həmçinin, Şen bildirmişdir ki, bu təsnifatın "Poetik oksimoron"-a aid olan təsnifatla bağlılığı vardır. Bilvasitə olan oksimoronun semantik quruluşu sıxdır, amma bilavasitə olan oksimoronun quruluşu isə seyrəkdir. Bilvasitə oksimoron poeziyada tez-tez rast gəlinir, bu vəziyyət "Poetik oksimoron"-un quruluşu ilə xarakterizə edilir. Bilavasitə olan oksimoron isə poetik olmayan oksimoron kimi qəbul olunmuşdur. Şen, təsnifatların bu uyğunlaşdırmasından əlavə olaraq, ən çox istifadə olunan oksimoron növünün bilvasitə oksimoron olduğunu bildirmişdir. Şen, poetik və poetik olmayan oksimoron anlayışları arasındakı fərqliliklərdən bəhs etmişdir. Oksimoronun, ona aid quruluşu və təsnifat ehtiva etməsi baxımından Şen bu cür fikirlər bildirmişdir: Poetik və poetik olmayan oksimoron növlərində fərqliliyi

üzə çıxarılan zaman metodologiya, poetik mətnlər istisna olaraq, oksimoron anlayışı digər növlərlə əks etdirmə ilə gerçəkləşməz. Poetik oksimoronda əsas nəzərdə tutulan semantik quruluşdur ki, bu da çox sıx rast gəlinir. Əslində, bu eyni zamanda poetik olan və olmayan dildə mövcud olan quruluşlar arasındakı əlaqəni göstərir. [2, s. 4]

Şen bilvasitə və bilavasitə oksimoron haqqında aşağıdakı dəyərləndirmələri aparmışdır:

1. Bilavasitə oksimoron: Bir-birinə zidd olan iki terminin birləşməsilə əmələ gələn quruluşa malikdir. Bu +/- fərqli xüsusiyyətlərdən əmələ gələn fərqli dəyişikliklər şəklində özünü büruzə verir. Qadına xas kişi və ya canlı ölü buna misal ola bilər.

2. Bilvasitə oksimoron: Bir-birinə zidd olmayan iki mənanın birləşməsindən əmələ gəlir. Bu növdə zidd mənanın alt mənası şəklində düşünülür. Məsələn, *səssiz fit* buna ən yaxşı nümunə sayıla bilər. Burada səssiz fit ifadəsi oksimoron əmələ gətirmişdir. Bu ifadədə ilk olaraq istifadə olunan səssiz sözünün əks mənası səs sözüdür. Ancaq, nümunə gətirdiyimiz oksimoron ifadəsində ikinci söz olan fit sözü, səssiz sözünə üst və ya əsas əks məna sayılan səs sözünün alt mənasıdır. [2, s.5]

Şen, oksimoronun bilavasitə və bilvasitə növləri haqqında təsnifat apararkən, bu təsnifatın Leksik Semantikanın qollarından biri sayılan zidd məna, üst məna və alt mənanın təməlini sadələşdirmişdir. Bu haqda təsnifatı aparmadan əvvəl, müəyyən məlumatlar vermişdir. Şenin, bəlkə də, dolayı oksimoronu poetik oksimoron ilə uyğunlaşdırmasının səbəbi alt mənalara sahib olan sözlərin daha cəzbedici və poyeziyaya xas olmasından irəli gəlir. Bir-birinə zidd olan sözlərin işləndiyi bilavasitə oksimoronda sözlərin ilk baxışdan əks mənalara ilə cəlb olunmasına baxmayaraq, bilvasitə oksimoronlar qədər effektiv, doyurucu, göz oxşayan, poyeziyaya xas deyil. Viktor F. Petrenko və Yevgeniya A. Koroçenko rəsm sənətində oksimoron nümunəsi kimi Qoyanın "Güzgüdə yaşıl bir qadının görüntüsü" adlı tablosunu nümunə gətirmişlər: "Digər bir nümunəmiz Qoyanın güzgüdə yaşıl bir qadın görüntüsü adlanan rəsm əsəridir. Bu kinayəli xarakter daşıyan tənqidi bir rəsm əsəri nümunəsidir. Olduqca yaşlı bir qadın makyaj edən, gənc qız ədalətinə sahib

gülən bir üzü görürük. Paltarı, aksesuarları, saç düzümü qətiyyəən yaşına uyğun deyil. Qəribə bir şişirtmənin olduğu bu portret bir yandan dərin psixoloji cəhəti, digər tərəfdən isə yumor xüsusiyyətini özündə daşıyır." [2, s.4, 6]

Azərbaycan dilində də əsərlərdə oksimorona rast gəlinir, sadəcə olaraq o oksimoron deyil təzad termini altında öz əksini tapır. Məsələn, bir çox şeirlərdə *müttəlif-müxəlif*, *dilməsənd-dərdimənd*, *müştəkkəl-müsəlsəl*, *pəşəng-pələng* sözləri həm təzaddır, həm də bu sözlər alliterasiya yaratmaq cəhətdən diqqəti cəlb edən sözlər olub, aşıqların ərəb-fars sözlərindən necə sənətkarlıqla istifadə etdiyini üzə çıxarır. [1, s. 131]

"Nə rəssamın fırçası, nə heykəltaraşın qayçısı onun bənzərini yaratmağa, rəngləməyə gücü çatmazdı, sanki o böyük harmoniya bölgüsü və minnətdarlıq materialından asılı təəssürlərdən istehsal olunmuşdu." (Lion Feyxtvanger, "Hind müharibəsi") Digər tərəfdən bəzək sözü rəssamlıq əsərində xarici əsrarəngizlik mənasının altında əriyib yox olmağa başlayır, bu zaman kontekstual məzmun ortaya çıxır, bu isə "həqiqi gözəllik"-dir, hansı ki birinci əsrdə necə başa düşülürdüsə ortaya çıxan mənada məhz odur. Məbədin içərisində istifadə olunan rəsm nümunələrində dünyaya xas olan və dünya tərəfindən tanınan məşhur elementlər öz əksini tapmışdır. Yeddiqollu şamdan var idi ki, onlar yeddi planeti təmsil edirdilər: Ay, Günəş, Merkuri, Venera, Mars, Yupiter, Saturn. Daha sonra stol üzərində on iki dilim çörək rəsmini görmək olar ki, ilin on iki ayını təmsil edirlər. Dənizdə olan gəminin yaşayış olmayan bir torpaqda olan təsviri isə bizə hər şeyin Allahdan gəldiyini və Allah üçün olduğunu bildirir. Necə ki biz bu təsvirlərə baxan zaman kontekstdən mənaları anlayırıqsa, indi sadalayacağımız oksimoron nümunələri də məhz elədir, onlar da kontekstdən anlamaq mümkündür. Məsələn, şirin kədər, səs-küylü səssizlik və s. Beləliklə, rəsm əsərlərində istifadə olunan oksimoron geniş marağa səbəb olmuşdur. Onlarda daha çox kontekstual mənaya malik sözlər və ya söz birləşmələri əks olunur. Bu kontekstlər nəinki mənəni dərinləşdirir, həmçinin məntiqi dəqiqləşdirir. Bu kontekstlər zamanı sözlərin sintaktik strukturlardan daha çox sifət + isim quruluşunda olmasını görəcəik. [3, s. 9, 10]

A.Qriqoryevin U.Şekspirə aid "Romeo və Culiyeta" əsərindən tərcüməsində gözəllik sözü sətiraltı mənasında qüdrətə işarə verir. Digər bir nümunələrin müqayisəsinə baxaq. Birinci tərcümədə mələyə bənzəyən yığılan ruh kimisən, ikinci tərcümədə eyni ifadə serafim cildində olan şeytan kimi tərcümə olunmuşdur. Orijinal versiyası "fiend angelical" ifadəsidir. Bu ifadədə birinci söz olan "fiend" şeytan, lənət, yaramaz, canavar (vəhşi) mənalarını özündə daşıyır. [3, s. 12-15]

Ədəbiyyat:

1. Çobanzadə B. "Azərbaycan dili: dünən və bu gün" Bakı 2018, 368 səh.
2. İsi H. "Eski türkçeden eski Anadolu türkçesine oksimoron örnekleri" Samsun 2016, 19 s.
3. Разинкина Н.М. "Оксиморон. Учебный материал с примерами на английском и русском языках" 24 с.
4. Шестакова Э. "Оксиморон как категория поэтики" Донецк 2009, 209 с.
5. <https://www.scribd.com/document/274933751/Oxymoron-pdf>

Gahramanli Ch.

Peculiarities of the oxymoron in the English language

(Summary)

Oxymoron is a stylistic device (or rhetorical) that consists of the combination of two or more contrasted words in the English language. Those word combinations can be found in different novels, poems and so on. The main structure of oxymoron is "an adjective + noun". Context is the most important thing related to oxymoron, because sometimes the words which are used in oxymoron, visually aren't contrary, but we can derive the meaning from the context. That's why contradiction in oxymoron constituent elements might altogether cease to exist. Oxymoron can be found in studies of scientists, not only in the English language, but also Turkish, Russian languages, too.

Гахраманлы Ч.

Особенности оксиморонов в английском языке

(Резюме)

Оксюморон представляет собой знаковый смысл, соотносящийся с противоречивым денотатом и выражает целостное и сложное понятие. Оксюморон обозначает противоречивые понятия (греч. остроумно+глупое). Оксюморон представляет собой стилистический прием, основанный на непосредственном объединении слов, имеющих с точки зрения логики противоречащие друг другу значения (громкая тишина, горячий снег). Главная структура оксюморона-это "имя прилагательное + имя существительное". Оксюморон можно встретить не только в исследованиях английских ученых, но также и в работах турецких и русских ученых. Ситуативно-коммуникативная организация является одним из важных элементов в исследованиях, связанных с оксимороном. Иногда в конструкциях с оксимороном не встречается прямая противоречивость. С этой точки зрения необходимо обратить внимание на контекст, в котором употреблен оксюморон.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Mədətova

ƏLİYEVƏ ƏFSANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

efsanesalam9@gmail.com

TELEKOMMUNİKASIYA TERMİNLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: çoxmənalılıq, semantika, dil zənginləşməsi, termin, alınma sözlər, signal ötürülməsi, rabitə vasitələri, dilin lüğət tərkibindəki dəyişikliklər, kommunikasiya

Key words: polysemantism, semantics, language enrichment, term, borrowed words, signal transmission, communication methods, changes in the glossary of the language, communication

Ключевые слова: полисемантизм, семантика, обогащение языка, термин, заимствованные слова, передача сигналов, способы коммуникации, изменения в словарном словаре языка, коммуникация

Cəmiyyətdə dilin xarakterik xüsusiyyətlərindən ən əsası insanlar arasında ünsiyyət və fikir mübadiləsi vasitəsi olmasıdır. Bu səbəbdən dil insan cəmiyyətinin inkişafına töhfə verən başlıca amillərdən biridir. Dildə mövcud olan bütün əlamətlər, məna rəngarəngliyi, ifadə zənginliyi və müxtəlifliyi onların dəyişməsinə, formalaşmasına, əlaqə və münasibətlərinə xidmət edən bütün dil ünsürləri təfəkkürlə bağlı olub, onun fəaliyyətinin göstəricilərdəndir.

Bəşəriyyətin iqtisadi, siyasi, o cümlədən ictimai-mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq, dilin leksikterminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaranır. Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişməsi ictimai həyatda və fikirdə yaranan inkişaf əlaqəlidir.

Bir sözlə, dilin lüğət tərkibi tələbatdan asılı olaraq müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. [2, s. 16]

Zənginləşmə lüğət tərkibinin diaxron mənzərəsinin açılmasına, tarixi- mədəni inkişafın dildə faktlaşma üsullarının meydana çıxmasına zəmin yaradan bir prosesdir. Bu zaman terminologiyada dubletlik, çoxmənalılıq əmələ gəlir. Müvafiq sahəyə aid anlayışların dəqiq terminlər sistemini yaratmaq üçün terminologiyada mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq terminologiyanın nizama salınması hesab edilir. Dildə işlənən terminlər nizama salınma prosesində basis rolunu oynayır. Hər hansı elm sahəsini digərlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də həmin sahəyə məxsus konkret anlayışları ifadə edən terminlərdir. [2, s. 11,12]

Özünəməxsus obyekt və predmetlər həmin sahələri bir-birindən fərqləndirdiyi kimi, müəyyən obyekt və predmetə uyğun olan məfhumları ifadə edən terminlər sistemi də onları bir-birindən fərqləndirən əsas göstəricilərdən biri hesab olunur. [2, s.12]

Müsair dilçilikdə telekommunikasiya terminləri də onun yuxarıda qeyd olunan əsas keyfiyyətlərinin və ya göstəricilərinin bir komponenti kimi çıxış edir. Sözügedən sahənin terminləri haqqında danışmadan əvvəl onun tərkib hissəsi olduğu informasiya cəmiyyətin mahiyyəti haqqında məlumat verək:

İnformasiya cəmiyyəti dedikdə məlumatın və kommunikasiya texnologiyalarının gündəlik həyatda, inkişaf üçün istifadə edilməsi başa düşülür. İnformasiyanın azad olduğu cəmiyyətlərdə informasiya və analitik düşüncə anlayışları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bəli, artıq dünya formalaşmış, informasiya həyatın hər bir sahəsində fundamental, təyinedici rol oynamağa başlamışdır.

İnkişaf edən texnologiya sayəsində həyatımızda dəyişən və yaranan yeni ehtiyaclara müvafiq, daha müsair və xeyli asan həll yolları tapa bilirik. [1, s. 13]

Dəyişən dövrdə yeni kommunikasiya texnologiyaları beynəlxalq səviyyədə dövlətlər və sahibkarlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına və genişləndirilməsinə daha sürətlə təsir edir, qlobal səviyyədə sosial- iqtisadi dəyişikliklərin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. [1, s. 21,23]

İnformasiyanın qloballaşması məlumatın dünyanın istənilən nöqtəsinə ani şəkildə ötürülməsini təmin edən açıq cəmiyyətlərin qurulması üçün əhəmiyyətli imkanlar açır. Bununla da, dünya xalqlarının öz milli-mədəni keyfiyyətlərini qoruyub saxlamaqla qarşılıqlı zənginləşməsinə və bir-birinə qarşılıqlı təsirinə, bununla bərabər, kütləvi dərkin vahid hala salınmasına, ölkələrin və xalqların mənəvi tarazlaşmasına şərait yaranır. [4, s. 7]

Telekommunikasiya sözü latın dilindən götürülmüş, *tele*-uzaq, *communico*-ümumiləşdirirəm, əlaqələndirirəm deməkdir. [3, s. 277]

Sözügedən termin elektrik və elektromaqnit rabitə vasitələri (kabel, optik və radio əlaqəsi) ilə hər hansı siqnalın, səsin, habelə təsvirin ötürülməsi və qəbul edilməsi anlayışlarını özündə əks etdirir. [7, maddə 1.0.1.]

Həmçinin, verilənlər, tele-görüntülər, səslər, faksimil sənədləri və s. daxil olmaqla istənilən növ informasiyanın elektron formada ötürülməsinin üsul və formalarını ifadə edir. Eyni zamanda, telekom kimi tanınan telekommunikasiya, hər cür səs, məlumat və video ötürülməsinə istinad edərək, elektron vasitələrlə əhəmiyyətli məsafələrdə məlumat mübadiləsidir. Bu, geniş bir məlumat ötürücü texnologiya və rabitə infrastrukturunu, məsələn, mobil telefonlar, mobil cihazlar, mikrodalğalı rabitə, fiber optik peyklər, radio və televiziya yayımı internet və teleqrafları əhatə edən bir termindir. [6, s. 14]

Müasir dövrdə telekommunikasiya sürətli şəkildə inkişaf edərək rəqəmli elektronika və kompüter texnologiyaları ilə möhkəm sintez əsasında yeni infokommunikasiya sahəsini yaratmışdır. Infokommunikasiya elə bir kompüter məlumat-kommunikasiya infrastruktur sahəsidir ki, müasir cəmiyyətin texniki-iqtisadi qanunlarına müvafiq olaraq inkişaf edir. [1, s. 6]

Telekommunikasiyanın ictimai əhəmiyyəti yüksək hesab olunur. Aşağıda əsas təsir sahələrindən bəziləri qeyd edilmişdir.

□ Telekommunikasiya cəmiyyət əlaqələri üçün texnoloji bir təməl təmin edir. Rabitə bizisdən hökumətə, ailələrə qədər hər bir cəmiyyətin əsas işlərində mərkəzi rol oynayır. [7, maddə 3.2.4.]

Əslində, insanlar arasındakı ünsiyyət bir təşkilatı, toplumu və ya cəmiyyəti fərdlər toplusundan fərqləndirən xüsusiyyətlərin mahiyyətdir. Ünsiyyət veb səhifələrdə axtarışdan mobil telefon danışığına, ani mesajlaşmaya qədər işləmək, oynamaq və yaşayış tərzimizə getdikcə daha çox inteqrasiya olunmuşdur. [6, s. 45]

□ Telekommunikasiya iştirak və inkişafa imkan verir. Telekommunikasiya istər Amerika Birləşmiş Ştatlarının kənd yerlərində, istərsə də qlobal cəmiyyət və iqtisadiyyatda inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki insanların coğrafiya baxımından zərər görən icmalarda və millətlərdə iştirakını və inkişafını təmin etməkdə getdikcə daha əhəmiyyətli rol oynayır.

[6, s. 46, 48]

□ Telekommunikasiya milli təhlükəsizlik üçün həyati bir infrastruktur təmin edir. O, təbii fəlakətin bərpasından başlayaraq, vətən təhlükəsizliyi, həyati savadlılıqla bağlı ünsiyyət və davamlı hərbi üstünlüyə qədər əhəmiyyətli dərəcədə vacib bir rol oynayır. [4, s. 11]

Hələ icad olunmamış telekommunikasiya texnologiyalarının, xidmətlərinin və tətbiqetmələrinin gələcək təsirini təxmin etmək kifayət qədər çətinidir.

Məsələn, 1960-cı illərin sonlarında internetdə araşdırma və inkişafın ilk günlərində internetin bu geniş miqyasda yayılmasının təsirini kim təsəvvür edə bilərdi?

Yuxarıda terminlərin dilin və cəmiyyətin zənginləşməsində, ümumilikdə inkişafındakı əhəmiyyətindən danışdıq. Telekommunikasiya terminləri sözügedən sahənin daha dərinədən öyrənilməsinə şərait yaradır.

Bu terminlər arsındakı əlaqənin öyrənilməsi, oxşar xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi isə onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

□ **Giriş xərcləri**

Buraya şəhərlərarası daşıyıcılar tərəfindən yerli telefon şəbəkələrində danışıqların başlanğıcı və dayandırılması üçün yerli xidmət təminatçlarına olunan ödənişlər aiddir. Bu səbəbdən giriş ödəniş dərəcələrinin tənzimlənməsi qiymətə nəzarətin bir növüdür. Bir çox hallarda, şəhərlərarası zəng yerli şəbəkədən yaranır, şəhərlərarası daşıyıcının şəbəkəsinə yönləndirilir və sonra başqa bir yerli şəbəkədə dayandırılır. Şəhərlərarası şirkətlər zənglərini yerli şəbəkələrdə apardıqları üçün yerli telefon şirkətlərinə giriş haqqı ödəyirlər. Yerli mübadilə şəbəkələrindən istifadəyə görə yerli mübadilə daşıyıcısı tərəfindən abunəçilərdən və ya digər telefon şirkətlərindən rüsum alınır.

□ **Analoq siqnal**

Məlumat ötürmək üçün bir radio ötürülməsinin amplitudunda və ya tezliyində davamlı dəyişikliklərdən istifadə edən bir siqnal üsuludur. Əksər müasir sistemlərdə bu siqnallar ötürülmədən əvvəl rəqəmləşdirilir, lakin bəzi sistemlərdə analog siqnallar rəqəmsal formaya çevrilmədən birbaşa ötürülür. Analoq siqnalların modulyasiya edilməsində ən çox istifadə olunan iki üsul vardır:

Genlik modulyasiyası adlanan bir texnika sabit siqnalı daşıyıcı dalğanın amplitudunu məlumat siqnalına nisbətdə dəyişir. Tezlik modulyasiyası adlanan digər texnika isə sabit amplituda daşıyıcı dalğanın tezliyini məlumat siqnalına nisbətdə dəyişir.

□ **Bant genişliyi**

Telekom xəttinin siqnalları daşımaq qabiliyyətidir. Lazımi bant genişliyi, məlumatın təhrif olunmadan və itirilmədən siqnalın ötürülməsi üçün tələb olunan spektr miqdarındadır. Ötürülən bütün siqnallar birdən çox tezlikdən ibarətdir. Siqnalın tutduğu tezliklərin aralığına siqnalın genişliyi deyilir. Bant genişliyi Hertz (Hz) ilə ölçülür.

Bu anlayışı daha asan qavramaq üçün bnt genişliyini bir boru və ya bir xortum kimi düşünə. Boru və ya xortum nə qədər böyükdürsə, içərisindən qoya biləcəyimiz suyun həcmi o qədər böyükdür. Borunun daraldılması suyun çox sürətlə atılmasına səbəb ola bilər. Ancaq borudan həqiqətən daha çox su axdı? Bu ölçüdən asılıdır. İndi

eyni konsepsiyayı telekommunikasiyaya tətbiq edək. Bant genişliyi rabitə sənayesinin borusu və ya xortumudur. Boru nə qədər böyük olarsa, içindən o qədər çox məlumat ötürülə bilər.

□ **Mobil texnologiya**

Mobil telefonların istifadəsini təmin edən bir rabitə texnologiyası formasıdır. Mobil telefon və ya mobil telekommunikasiya texnologiyası 1980-ci illərin əvvəllərindən bəri geniş yayılmışdır. İlk təqdimatından bəri istifadəsi qlobal əhalinin böyük bir hissəsinin texnologiyaya çıxış əldə edə biləcəyi dərəcədə böyük sürətlə artdı. İnkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə qədər dünyanın hər yerində mobil telefon və ya mobil rabitə texnologiyası quraşdırılmışdır. Mobil telekommunikasiya sənayesi radio və elektronika sənayesinin böyüməsində əsas rol oynamışdır. [6, 43s.]

Müasir dövrdə mobil rabitə gündəlik həyatda geniş şəkildə qəbul olunsa da, inkişafının meydana gəlməsi uzun illər çəkmişdir. 1940-cı illərdə mobil rabitə texnologiyası üçün əsas konsepsiyalar təklif olunsa da, 1980-ci illərin ortalarına qədər radiotexnologiya və sistemlərin geniş yayılmasını təmin etmək üçün tətbiq olunmuşdur. Mobil rabitə sistemlərinin istifadəsi sürətlə böyümüş və buna misal olaraq Birləşmiş Krallıqda 2011-ci ilə qədər kabelli cihazlardan daha çox mobil telefondan istifadə edildiyi hesablanmışdır. [6, 44s.]

2015-ci ilə qədər 7 milyardan çox mobil abunə (bütün texnologiyalar üçün) aktiv olunmuşdur. Bu, qlobal əhalinin 7 milyardan bir az çox olduğu nəzərə alınsa, böyük bir müvəffəqiyyətdir və bir çox insanın birdən çox abunə olması deməkdir.

□ **Ümumi daşıyıcı**

Telekommunikasiya sahəsində hər hansı telefon şirkətini izah etmək üçün istifadə edilən bir termindir.

Ümumi daşıyıcı (ictimai daşıyıcı da deyilir) ictimaiyyətin rahatlığı və zəruriliyi üçün ayrı-seçkilik etmədən (tənzimləyicinin cəmiyyətin maraqlarına qarşı qərəzsizliyin ədalətli məhkəmə rolunun ehtiyaclarını ödəmək üçün) xidmət göstərir. Ümumi daşıyıcı tənzimləyiciyə səlahiyyət verildiyi xidmətləri təqdim etmək üçün

uyğun, istəkli və bacarıqlı olduğunu sübut etməlidir. Ümumi daşıyıcılar adətən tənzimləyicilərin təsdiqindən sonra müəyyən edilmiş marşrutlara, vaxt cədvəllərinə və tarif cədvəllərinə uyğun olaraq insanları və ya malları daşıyırlar. İctimai hava yolları, dəmir yolları, avtobus xətləri, taksik şirkətləri, telefon şirkətləri, internet xidmət təminatçıları, motor daşıyıcıları və digər yük şirkətləri ümumiyyətlə ümumi daşıyıcılar kimi fəaliyyət göstərirlər. ABŞ qanunlarına görə, hər hansı okean nəqliyyat şirkəti ümumi daşıyıcı kimi çıxış edə bilməz.

□ **Ünsiyyət köməkçisi**

Telekommunikasiya Transilyasiya Xidməti vasitəsilə mətn telefonu istifadəçiləri, işarə dili istifadəçiləri və ya nitq qüsurlu şəxslər arasında telefon danışqlarını asanlaşdıran şəxsdir. Bu xidmət, eşitmə və ya danışma qüsurlu insanların əlavə ödəniş ödəmədən telefonla başqaları ilə ünsiyyət qurmasına imkan verir.

□ **İcma Antena Televiziyası (CATV)**

Abunəçilərin yerli televiziya stansiyaları və əlavə verilişləri antenadan koaksial kabel vasitəsilə evlərinə gətirmək üçün pul ödədikləri bir xidmət növüdür. [6, s. 65]

ABŞ-da kabel televiziyası həm televiziya əyləncəsi, həm də informasiya proqramı kateqoriyasını və bu verilişin çatdırılmasının texnoloji vasitələrini əhatə edir. Yarım əsrdən artıq bir müddətdə mövcud olan kabel televiziyası, istifadəsi, məzmunu, sənaye quruluşu və tənzimləmə bazası ilə əlaqədar bir sıra dəyişikliklərdən keçmişdir.

Əvvəlcə icma antenna televiziyası və ya CATV kimi tanınan kabel, 1940-cı illərin sonları və 1950-ci illərin əvvəllərində yayımlanan televiziya siqnallarını havadan qəbul etmək üçün kiçik şəhərlərə yenidən paylanma vasitəsi olaraq başladılmışdır.

Yerli sahibkarlar tərəfindən çox hündür qəbuledici qüllələr tikilmiş və orada toplanan siqnallar aylıq ödənişlə yerli abunəçilərinə tellər vasitəsilə ötürülmüşdür. Çox keçmədən CATV təşəbbüskarları bir ticarət birliyi yaratmaq və yenilikləri bölüşmək üçün bir araya gəlirlər. On ildən sonra kabel sənayesi (1960-cı illərin

sonunda məlum olur) dəyişkən və qeyri-müəyyən bir hökumət siyasəti iqlimi ilə qarşılaşır. Məsələn, bəzi yayımçılar kabel sistemlərinin haqsız olaraq proqram təminatından pul qazandığını iddia etdiyinə görə yayımın televiziya sənayesi üçün bir təhlükə kimi qəbul edilməsi nümunələrdən biri kimi göstərilə bilər.

□ **Birbaşa yayım peyki (DBS)**

Dünyanın geostasionar orbitində yerləşən rabitə peykləri televiziya siqnallarını birbaşa izləyicilərin evlərinə göndərmək üçün istifadə olunur. Bu, birbaşa yayım peyki (DBS) televiziyası adlanan bir ötürmə formasıdır. [5, s. 91]

Transmissiya, radio tezlik spektrində 12 gigahertz (saniyədə 12 milyard dövr) ətrafında yerləşən Ku bantı adlanan bantda baş verir. Bu yüksək tezliklərdə qəbuledici anten yalnız 46 sm (bu ölçü 18 düyümlük pizza qabı adı altında da götürülür) diametrdə kiçik bir qabdır. Qab antenasından gələn siqnal əvvəlcə antenə açıq havada quraşdırılmış, aşağıya çeviriciyə ötürülür və onu səciyyəvi olaraq 0.95-1.45-GHz diapazonuna keçir. Bu siqnal daha sonra kabel dəsti ilə televizorun üstündəki alıcıya aparılır. Alıcının içində kanal seçicisi və istifadəçinin səlahiyyətli kanalları izləməsinə icazə verən bir dekoder var. Alıcı televizor dəstinə əlavə bir kəbellə qoşulur. Birbaşa yayım peykləri bir neçə ildir Avropa və Yaponiyada fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, ilk ABŞ yayım peyki 17 dekabr 1993-cü ildə, ikincisi isə 1994-cü ilin iyulunda başladılır.

Ədəbiyyat:

1. A.H. Qəhrəmanzadə, Rəqəmlı kommutasiya sistemləri və şəbəkələri. Bakı 2004
2. AMEA-nın Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Müasir Dilçiliyin Aktual Problemləri Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Sumqayıt 2016
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: IV cild. Şərq-Qərb, Bakı 2006
4. BDU Jurnalistika Elmi Tədqiqat Laboratoriyası nəşrləri seriyası, Ənənəvi mediadan internet mediaya doğru. Elm və Təhsil, Bakı 2016
5. İngiliscə-Azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti. Kitab klubu, Bakı 2014

6. H. Elçin, Elektron hökumətin konseptual əsasları. ADİA, Bakı 2016
7. Telekommunikasiya haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu
8. <https://www.fcc.gov/general/glossary-telecommunications-terms>
9. <https://www.britannica.com/technology/analogue-signal-modulation>

Aliyeva A.

The lexical-semantic features of telecommunication terms

(Summary)

Nowadays, telecommunication has entirely transformed how people communicate and cruise their personal and professional lives. Information technology and the ability to connect and communicate is an essential part of how the society operates. In today's digital ecosystem, telecommunication has become the cornerstone for businesses, governments, communities, and families to connect and share information without any obstacles. From a security perspective, telecommunication can be taken into consideration as one of the most vital infrastructures for protection. From natural disaster initiatives to military needs, there is a wide range of institutions that need telecom to provide safety. Nowadays, with the support of telecommunications, remote regions can procure goods and services via ships or aircraft and systematize development initiatives as well. This kind of accessibility provides the growth and evolving of our entire society.

Алиева А.

Лексико-семантические особенности телекоммуникационных

терминов

(Резюме)

В настоящее время электросвязь полностью изменила способ общения людей и их личную и профессиональную жизнь. Информационные технологии и способность подключаться и общаться - важная часть функционирования общества. В современной цифровой экосистеме электросвязь стала краеугольным камнем для предприятий, правительств, сообществ и семей, позволяющих беспрепятственно подключаться и обмениваться информацией. С

точки зрения безопасности, телекоммуникации можно рассматривать как одну из наиболее важных инфраструктур для защиты. От инициатив стихийных бедствий до военных нужд - существует широкий круг организаций, которым для обеспечения безопасности необходимы телекоммуникационные услуги. В настоящее время при поддержке телекоммуникаций отдаленные регионы могут приобретать товары и услуги с помощью кораблей или самолетов, а также систематизировать инициативы по развитию. Такая доступность обеспечивает рост и развитие всего нашего общества.

Rəyçi: f.f.d., b/m. S.Səlimova

SADIQOVA AYTAC
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytac.sadigova@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ VƏ YAZILI DİLİN ƏSAS FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ədəbi dil, şifahi dil, yazılı dil, jest, monoloji nitq

Key words: literary language, spoken language, written language, gesture, monologue speech

Ключевые слова: литературный язык, устная речь, письменный язык, жест, монологическая речь

Dillərin homogen olmaması və dilin həyata keçirilməsində böyük bir müxtəlifliyin olması dilçiliyin ən aktual məsələlərindəndir. Dilin növləri kiçik qruplardan çoxsaylı millətlərə qədər olan dil icmaları tərəfindən şərtləndirilir. Bu baxımdan milli dil anlayışı çox uyğun olmuşdur. Milli dil bir millətin formalaşmasını xarakterizə edən iqtisadi və siyasi konsentrasiya şərtlərindən inkişaf edən tarixi bir kateqoriya kimi təyin edilmişdir. Başqa sözlə, milli dil xalqın dili, dilin forma

standartları, milli ədəbiyyatın dilidir. Milli dilin geniş yayılmış növlərindən bir də ədəbi dildir. Ədəbi dil milli dilin bir forması olaraq tarixi kateqoriya kimi qəbul edilir. Bu dil standart olaraq qəbul edilmiş və bu səbəbdən hər növdə tətbiq olunan müəyyən morfoloji, fonetik, sintaktik, leksik, frazeoloji və üslubi normaları tətbiq edən və ona tabe olan milli dilin işlənmiş çeşididir. Ədəbi dil müəyyən edilmiş normalar sistemi çərçivəsində bəzi dəyişikliklərə də imkan verir.

Erkən dövrlərdə yazı yox idi və insanlar yalnız danışaraq məlumat mübadiləsi aparırdılar. Ədəbi dilin şifahi forması qədim dövrlərdən, hələ əlifba və yazı meydana gəlməmişdən milli mədəniyyət nümunəsi kimi cəmiyyətdə atalar sözləri, məsəllər, xalq oyun-tamaşaları, nağıllar və s. şəklində təşəkkül tapmışdır. Bu ədəbi dil nümunələri şifahi formada cəmiyyətdə dildən-dilə keçərək öz reallığını itirməsinə baxmayaraq sonradan yazıya alınmışdır.

Lakin tarixi inkişaf mərhələləri sayəsində yazı sistemi artıq formalaşdı. Müasir dövrdə yazılı dil həyatın bütün sahələrində insanlar üçün əvəzolunmaz bir ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Yazılı dil ilə paralel olaraq şifahi dil də gündən-günə daha adekvat və mükəmməl hala gəlmişdir. Nəticə etibarilə qlobal dil olan ingilis dilində şifahi və yazılı dil haqqında araşdırmalar hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ədəbi dilin insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində və fərqli ünsiyyət məqsədləri ilə işlənməsi onun fərqlənməsi ilə nəticələnmişdir. Bu fərqlilik dilin istifadə olunduğu həqiqi vəziyyət və ünsiyyətin məqsədi kimi iki fərqli amil ilə əvvəlcədən təyin olunur. Ünsiyyətin faktiki vəziyyəti dilin iki növünü inkişaf etdirmişdir. Bu təsnifata əsasən, şifahi və yazılı dil formaları fərqləndirilir. Dilçilikdə şifahi və yazılı dil haqqında dəyərli fikirləri olan dilçilər C.Tovnen və C.Volker belə iddia edirlər ki, həm şifahi, həm də yazılı dil bir-biriylə sıx əlaqəlidir. Qədim zamanlardan şifahi dilin fikir və məlumat ifadə etmək üçün bir vasitə olduğunu, yazılı dilin isə şifahi dili təmsil etmək üçün bir simvol sistemi olduğunu vurğulayırlar [6: səh.12].

Ünsiyyətin müxtəlif məqsədləri ədəbi dilin özünə kifayət edən bir sıra sistemlərə (dil funksional üslubları) düşməsinə səbəb olmuşdur. Dilçilik tarixində şifahi və

yazılı dillə bağlı bir sıra təriflər var. Şifahi və yazılı dil arasındakı əlaqəni araşdıran ingilis dilçiləri R.Horovitz və S.J.Samuels tərəfindən verilmiş bir tərifə nəzər salaq: “Şifahi dil, adətən, dilçilər tərəfindən istifadə olunan, dəyərləndirilən, daha sonra üzbəüz formalaşan ünsiyyət kimi qiymətləndirilir və tez - tez aydın şəkildə qurulan şəxsiyyətlərarası münasibətlərə əsaslandırılır. Şifahi dil müəyyən bir auditoriyada və müxtəlif şəraitdə fəaliyyət göstərən, mövcud olan sosial - mədəni mühitlərə və cəmiyyətlərə uyğunlaşdırılır [5: səh.56].Şifahi nitqin yazılı dildə və ya əksinə, yazılı dilin şifahi nitqdə xüsusiyyətlərinin istifadəsi həmişə kontrastiv bir müqayisəni təmsil edəcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq A. S. Puşkin öz əsərində bu fikri irəli sürür: "Yazılı dil ünsiyyət prosesində doğulan ifadələrlə davamlı olaraq canlandırılır, lakin əsrlər boyu yazılı dilin əldə etdiyi xüsusiyyətlər də onun formalaşmasında danılmaz faktır. Yalnız şifahi dildən istifadə etmək bu dili bilməmək deməkdir" [9: səh.96].

Dilin iki növündən diaxronik olaraq şifahi dil əsas, yazılı dil isə ikinci yeri tutur. Bu növlərin hər biri bir çox cəhətdən bir-birinə zidd hesab edilə bilən öz xüsusiyyət və keyfiyyətlərini inkişaf etdirmişdir. Şifahi dilin istifadə olunduğu və inkişaf etdiyi vəziyyət qısa bir şəkildə ünsiyyət zamanı həmsöhbətin varlığı kimi təsvir edilə bilər. Yazılı dil isə əksinə, həmsöhbətin olmamasını nəzərdə tutur. Şifahi dil dialoq şəklində, yazılı dil isə monoloq şəklində cəmiyyətdə təşəkkül tapır. Şifahi dil həmişə yazılı dildən əvvəl mövcud olduğu halda, onun formalaşmasında özül rol oynamışdır. Vrenç, MakKroski və Riçmond kimi görkəmli dilçilər şifahi və yazılı nitqin fərqliliyinə belə yanaşmışdır: “Dil tarixini on iki düymlük bir hökmdar kimi düşünsək, yazılı dil yalnız bunun son dördə birində mövcud ola bilər” [8: səh.279-292].

Şifahi və yazılı nitq arasındakı fərqlərdən danışarkən insan səsinin rolunu da qeyd etməmək qeyri – mümkündür. Belə ki, insan səsinin şifahi dildə oynadığı rola əsasən onun yazılı dildən daha üstün olduğunu vurğulamaq olar. Məsələn, şifahi nitqdə intonasiya ilə birlikdə əlavə məlumat verən hər cür jestlər sözləri modulyasiya etmək üçün güclü bir vasitədir. Bu zaman şifahi dillə müqayisədə yazılı dilin istifadə sahələrində olan əskikliklərini aradan qaldırmaq üçün xüsusi yollar, vasitələr

axtarılmalıdır. Beləliklə, bu səbəbdən yazılı nitqin istər-istəməz daha dağınıq, daha çox izaha ehtiyacı olacağı bildirilir. Başqa sözlə, kifayət qədər aydın olması üçün ünsiyyətin genişləndirilmiş bir modelini təqdim etməlidir.

Şifahi və yazılı dilin fərqli xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq, şifahi dil yazılı dildən fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik cəhətdən fərqləndirilir. Fonetik və morfoloji fərqliliklər bəzən şifahi nitqin sürətli tempini və ya həyəcanlı bir vəziyyəti müşayiət edən müəyyən bir ehtiyatsızlıqdan qaynaqlanan qrammatik qaydaların pozulması kimi qiymətləndirilir. İndiana Universitetinin Professoru H. Vaythol öz əsərində bu haqqda belə qeyd edir: “Şifahi ingilis dilində tez-tez cəmdə işlənən işarə əvəzliliklərinin əvəzinə şəxs əvəzliliklərinin obyekt halı istifadə olunur. Məs: Them men arrived” [7: səh.104]. Şifahi və yazılı dil arasındakı ən önəmli fərqlərdən biri istifadə olunan söz ehtiyatıdır. Dilçilikdə adətən gündəlik istifadə olunan və ya ümumiyyətlə ədəbi dildə olan sözlər və ifadələrin sayı üstünlük təşkil edir. Şifahi nitqin leksik səviyyəsində onun bir sıra xüsusiyyətləri səciyyələndirilir:

1. Gündəlik ünsiyyətdə işlənən sözlərin istifadəsi: *chap, kid, daddy, mummy, lad*, və s.

2. Fikri daha aydın təqdim etmək üçün istifadə olunan xüsusi söz və ifadələrin istifadəsi: *Well!, Look!, I say!, Look here!* Bunlar dinləyicinin diqqətini cəlb etmə üsullarından biridir.

3. Abreviaturaya uğramış sözlərin istifadəsi: *lab, phone, paper, prof, doc, exam*.

4. Ara sözlərin istifadəsi: *So to say; you know; you see; well; you understand*.

Bütün bunlar şifahi nitqin daha tam, daha axıcı, daha dəqiq olmasına şərait yaradır və danışanın nitqini davam etdirməsinə yardımçı olur.

Şifahi nitqin sintaktik xüsusiyyətləri aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

a) Elliptik cümlələrin və ya ellipsisin istifadəsi (və ya cümlənin müəyyən hissələrinin buraxılması). Elliptik cümlələr şifahi nitqin norması hesab olunur. Buraxılmış hissələr situasiyaya uyğun olaraq asanlıqla təxmin edilə bilər. Dilçilik tarixində bir çox elliptik cümlələr işlənmə dairəsinin daha sıx olduğuna görə qəlibləşmiş ifadələrə çevrilmişdir:

See you tomorrow!

Pity you didn't come!

Glad to see you!

Had a good day, Amy? ("Have you had a good day, Amy?")

b) Biri kifayət olduğu halda cümlədə iki mübtədanın istifadəsi mümkündür. Bu tautoloji mübtədə adlanır. Bu adətən əvəzlilik və xüsusi isimin birləşməsindən yararılır: *He is an intelligent of a man, this Tom. Oh that child, he is so poor!*

c) Şifahi dildə heç bir bağlayıcı olmadan cümlələrin birləşməsi çox təbiidir: *Came home late. Had supper and went to bed. Couldn't fall asleep, of course. The evening had been too much of a strain.*

d) Yarımçıq cümlələrin istifadəsi: *If you don't come, I'll...* Belə cümlələrin sonluğu işlənmə situasiyasından asılı olaraq təxmin edilə bilər.

e) Şifahi dildə canlı ünsiyyət zamanı nitqin təsir gücünü, emosionallığını artırmaq üçün nidalar, vulqar sözlər və s. geniş şəkildə istifadə olunur.

f) Şifahi dildə təsdiq cümlələrin yerinə sual cümlələrinin istifadə olunması geniş yayılmış sintaktik prosesdir. Bu cümlələri isə yalnız ünsiyyət zamanı danışanın intonasiyasından anlamaq olar.

Ünsiyyətin məqsədi fikirlərin geniş miqyasda yayılması olduqda yazılı dilin formaları şifahi dilin formalarını əvəz edir. Yazılı dil formalarının əsas xarakterik xüsusiyyətləri diqqətli təşkili, geniş sosial bir cəmiyyətə siyasi, mədəni və maarifləndirici təsir göstərə bilən sözlər və konstruksiyaların işlənməsi ilə səciyyələndirilir. Yazılı dil uzun zaman kəsiyində fəaliyyət göstərdiyi müddətdə yazılı dildə mühüm xüsusiyyətlərdən olan səsləndirmənin gücləndirilməsi ehtiyacından irəli gələn özünəməxsus xüsusiyyətləri qazanmışdır. Şifahi və yazılı dilin fərqli xüsusiyyətləri haqqında araşdırmalar aparmış görkəmli dilçi Douqlas Bayber öz əsərində göstərir ki, "Şifahi və yazılı dil arasındakı linqvistik fərqlər müxtəlif işlənmə məhdudiyyətlərinə və fərqli situasiya xüsusiyyətlərinə aid edilmişdir." [2, səh. 23]. Ədəbi dilin inkişafının müxtəlif dövrlərində daha geniş və ya kasad mənada işlənən şifahi və yazılı dil nümunələri arasındakı əlaqə hər ikisinin

istifadə olunduğu şəraitdəki fərqlər səbəbindən həmişə aşkar olaraq qalacaqdır. Bu müxtəlifliyi ortaya çıxaran bir nümunəyə nəzər sala bilərik. Canlı ünsiyyət zamanı şifahi nitq forması olaraq həmsöhbətlər fikrini belə ifadə edə bilər: “Just going to check the reserve stock out of the back. Won’t be a minute.” Bu ifadənin yazılı dil forması isə tamamilə fərqlənəcək: “ I am just going to check the reserve stock out the back. It won’t be a minute” [5, səh. 27].

Dil situasiyası kontekstlə aydınlaşdırılmalı olduğu üçün yazılı dil nümunələri daha dəqiq olmalıdır. Yazılı dil nümunələrinin hissələri arasındakı münasibətlər daha çox vurğulanır. Belə ki, yazılı nitq növü düşüncənin tam və ətraflı ifadəsidir. Bu dil şifahi dil kimi spontan deyil. Şifahi və yazılı dilin oxşar cəhətlərini öz əsərlərində tədqiq etməsinə baxmayaraq, ingilis dilçisi V.Kuk onlar arasında bir çox fərqliliklərin olduğunu da qeyd edir. Yazılı dildə sözlər yazılışını dəyişərək asanlıqla müxtəlif mənalı sözləri ifadə edə bilər. “Yazılı dilin bir çox nümunələrinin şifahi dildə ekvivalenti yoxdur” [3, səh. 12]. Yazılı dilin söz və söz birləşmələri ingilis dilinin lügət tərkibinin ayrıca xüsusi bir təbəqəsi olaraq tanınmışdır. Ohio Dövlət Universitetinin ingilis dili professoru Riçard D. Altik, elmi dilə meyilli ifadə və söz birləşmələrini "boş yerə israf edilənlər" adlandırır [1, səh.176]. Bunlara misal olaraq *a long period of time (= a long time); in the capacity of (= as); resembling in nature (= like)* kimi ifadələri göstərə bilərik. Yazılı dil nümunələri məntiqlə tamamlanmış tabeli mürəkkəb cümlələr, feili – sifət tərkibləri, cərənd tərkibləri və məsdər tərkibləri ilə xarakterizə olunur. Yazılı dilin digər bir sintaktik xüsusiyyəti tabesiz mürəkkəb cümlə vahidlərinin istifadəsidir. Yazılı dilin monoloq xarakteri ifadə olunan fikrin məntiqi tutarlılığını və cümlələrin hissələrə bölünməsinə tələb edir, sintaktik bütövlük - abzas kimi vahidlər onun xarakterik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqat zamanı aparılan araşdırmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, uzun tarixi proseslərdən keçmiş ədəbi dil istər şifahi, istərsə də yazılı formada müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq inkişaf etmişdir. Dilçilik tarixindən məlumdur ki, həm şifahi, həm də yazılı dil ümumilikdə dilin və xüsusən də ingilis dilinin əvəzolunmaz iki formasıdır. Dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrindən asılı olaraq bu

inkışaf prosesi ıfahi və yazılı dildə müxtəlif cür təzahür edib. Lakin hər birinin ədəbi dildə oynadıđı roldan asılı olaraq ıfahi və yazılı dili bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir, onlar daima bir-birindən asılıdırlar.

 d biyyat:

1. Altick. R. D. The Scholar Adventurers. Library of Congress Cataloging-in-Publicatlon Data. 1950.
2. Biber. D. Spoken and written textual dimensions in English: Resolving the contradictory findings. Los Angeles: University of Southern California. 1986.
3. Cook. V. The English writing system. London: Hodder Headline Group. 2004.
4. Shweitzer. A. D. The Mysticism of Paul the Apostle. 1931.
5. Rosalind Horowitz, S. Jay Samuels “Comprehending Oral and Written Language” Brill. 1987.
6. Townend, J. & Walker, J. Structure of language: Spoken and written English. London: Whurr Publishers. 2006.
7. Whitehall, H. Structural Essentials of English. N. Y., 1956
8. Wrench, J. S., McCroskey, J. C., Berletch, N., Powley, C., & Wehr, A. Organizational coaching as instructional communication. Human Communication, 2008.
9. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. Т. 12. 1949.

Sadigova A.

The main differences between spoken and written varieties in the English language (Summary)

Literary language, which has undergone a long historical process, has developed certain changes, both in spoken and written forms. It is known in the history of linguistics that both oral and written language are two irreplaceable forms of language in general and English in particular. Depending on the phonetic, lexical, morphological and syntactic levels of the language, this process of development

manifests itself in different ways in the oral and written language. However, depending on the role of them in the literary language, it is impossible to imagine spoken and written language separately, they are always interdependent.

Садыгова А.

**Основные различия между устной и письменной
разновидностями на английском языке**

(Резюме)

Литературный язык, претерпевший длительный исторический процесс, претерпел определенные изменения как в устной, так и в письменной форме. Из истории лингвистики известно, что устная и письменная речь - две незаменимые формы языка вообще и английского в частности. В зависимости от фонетического, лексического, морфологического и синтаксического уровней языка этот процесс развития по-разному проявляется в устной и письменной речи. Однако в зависимости от их роли в литературном языке невозможно представить устную и письменную речь отдельно, они всегда взаимозависимы.

Rəyçi: dos. M.Təhməzova

ƏMRAHLI AYTAÇ

Azərbaycan Dillər Universiteti

**İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN
XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: frazeologizmlər, təsirli feillər, təsirsiz feillər, idiomlar, atalar sözləri, məna fərqləri, fraza, leksik vahidlər

Key words: phraseologisms, transitive verbs, intransitive verbs, idioms, proverbs, differences in meaning, phrase, lexical units

Ключевые слова: фразеологизмы, переходные глаголы, непереходные глаголы, идиомы, пословицы, различия в значении, фраза, лексические единицы

Frazeologiya hər bir xalqın ən dəyərli irsi sayılır. Frazeologiyada müəyyən bir cəmiyyət üçün xarakterik olan həyat tərzi və düşüncə tərzi əks olunur və ötürülür. Müəyyən bir xalqın mədəniyyətini və düşüncəsini anlamaq üçün əvəzsiz açarları təmsil edən frazeologizmləri öyrənmək vacibdir. Ənənələr və adətlər, assosiativlik, düşüncə obrazının xüsusiyyətləri və xalqın tarixi nitqdə frazeoloji vahidlərin yaranmasının qeyri-rəsmi qurucuları hesab olunur. İngilis dili geniş frazeoloji vahidlər və frazeoloji ifadələrin mövcudluğu baxımından bəlkə də ən zəngin dillərdən biridir. Frazeoloji birləşmələr İngilis dilinin quruluşunda geniş bir təbəqə tutur. İngiltərədə baş verən bütün hadisələr frazeologiyada əks olunur: siyasi həyat, idman, mədəni hadisələr, gündəlik həyat – bunlar ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərdə əks olunan mövzuların yalnız bir hissəsidir. Bir çoxu köhnədir, amma yerinə yeni, canlı, parlaq və hazırcavab ifadələr gəlir. [6, s. 145]

Frazeoloji birləşmələr təsnif olunarkən frazeoloji vahidlərin hansı səciyyəvi xüsusiyyətinin əsas götürülməsindən asılı olaraq təsnifatın bir neçə yolu vardır. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin ən geniş yayılmış təsnifatı tematik təsnifatdır. Təsnifat daha çox xüsusi qrupa bölünən əsas növlərə malikdir. İngilis dilində deyimlər müxtəlif insan fəaliyyət növləri ilə əlaqələndirilir. Əsasən deyimlərdə itlərdən, donuzlardan, pişiklərdən, atlardan, quşlardan, ağaclarından, aydan, buludlardan və s. bəhs olunur. L.P.Smit yazır ki, ingilis deyimlərində daha çox yumor, daha az gözəllik və romantiklik vardır. Bir çox deyimlər ingilislərin milli xarakterinin məqsədyönlülük, davamlılıq qabiliyyəti kimi xüsusiyyətlərini ifadə edir. Ancaq deyimlərin əsas məzmunu insan münasibətləridir.

Frazeoloji birləşmələr İngilis dilinin vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Onların əhəmiyyəti, gündəlik ingilis dilinin əsas hissəsini təşkil etmələridir. Frazeoloji birləşmələr yalnızca danışmaq və qeyri-rəsmi İngilis dilində deyil, eyni zamanda yazılı

və hətta rəsmi İngilis dilinin də ümumi bir tərəfidir. Bolingerin dediyi kimi, onlar “dilimizdə hər şeydən üstün bir leksik yaradıcılıq partlaması” təşkil edir. Lakin frazeoloji birləşmələri anlamaq və istifadə etməyi öyrənmək dili öyrənənlər üçün problemdir və bunun bir çox səbəbi var. Frazeoloji birləşmələrin mənası çox vaxt nə felin, nə də onunla birlikdə istifadə olunan hissəciyin mənası ilə əlaqəli deyil. Bu, frazeoloji birləşmələrin həm başa düşülməsi, həm də xatırlanmasının çətin ola biləcəyi deməkdir. Bundan əlavə, bir çox birləşmələr bir neçə fərqli mənaya malikdir və qrammatik funksiyaları ümumiyyətlə gözlənilməz olur. Buna baxmayaraq İngilis dilində ana dilinə bənzər bir səriştəyə can atan tələbə, İngilis dilində tez-tez istifadə edilən bu quruluşun çətinlikləri ilə mübarizə aparmalı və bunların öhdəsindən gəlməyə hazır olmalıdır. [5, s. 8]

Dilçilik kitablarında frazeoloji birləşmələrin aşağıdakı tərifinə rast gələ bilərik. Frazeoloji birləşmələr feilə özündən sonra gələn bir zərf ya sözünü ya digər nitq hissələrindən biri artırılaraq düzələn birləşmələrdir. Frazeoloji birləşmələr İngilis dilində bütün dövrlərdə geniş yayılmışdır, lakin 20-ci əsrin ortalarından etibarən daha çox artmışdır. Nəticədə, 1974-cü ildən bəri bir sıra frazeoloji fəsillər nəşr olundu və getdikcə həm yerli, həm xarici istifadəçilər üçün lüğətlər frazeoloji fəsillərə əsas giriş və ya yüksək dərəcəli status verdi. Bu kateqoriya İngilis dilini öyrənən əcnəbilər üçün kurslarda daha çox diqqət mövzusu olurlar və dilin bu kateqoriyada qrammatik və gündəlik istifadəsinin fərqli bir istiqaməti olaraq meydana gəldi.

Son illərdə ingilis dilindəki feillərin rolunun kəskin dərəcədə artdığı ümumiyyətlə qəbul edilir. Bu, onlara həsr olunmuş tərcümə kitablarının və lüğətlərin artmasında özünü göstərir. Bu birləşmələr yalnız danışmaq dilində deyil, həm də akademik yazılarda, rəsmi hesabatlarda, bədii ədəbiyyatda və kütləvi informasiya vasitələrində daha geniş yayılmışdır. Bu ifadələr bəzən daha çox ənənəvi olan tək sözlü birləşmələri ikinci yerə itələyirlər.

İngilis dilində 12minə yaxın frazeoloji birləşmənin olduğu bilinir. Frazeoloji birləşmələrin yaranmasında iştirak edən 41 hissəcik (sözünü və ya zərf) vardır. Ən

çox istifadə olunan hissəciklər bunlardır: “up”, “down”, “in”, “out”, “on”, “off”, “back”, “away”.

Ceyn Poveyin tərifinə görə bir frazeoloji birləşmə semantik və sintaktik vahidi təşkil edir. Ancaq müəyyən bir birləşmənin belə bir vahid meydana gətirdiyinə və buna görə də frazeoloji ifadə hesab edilməsinə necə qərar veririk? Bu mövzuda dilçilər arasında bəzi fikir ayrılıqları vardır. Ceyn Povey, frazeoloji ifadələrin aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərini verərək tərifini təsdiqləyir. Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri arasındakı birlik çox vaxt onların birləşməsi baxımından ifadə olunur. Beləliklə, frazeoloji birləşmə iki element arasındakı uyğunluğun müəyyən bir dərəcəyə çatmasıdır. [6, s. 147]

Frazeoloji birləşmələrin tək sözlü feil ilə əvəzlənməsi semantik birliyin göstəricisi kimi verilir. Şübhəsiz ki, ümumiyyətlə frazeoloji ifadə kimi qəbul edilən bir çox birləşmənin bu şəkildə əvəzlənməsi mümkündür. Məsələn:

Find out – discover (kəşf etmək)

Call off – cancel (ləğv etmək)

Hold up – delay (təxirə salmaq)

Pick out – choose (seçmək)

Bu açıq-aşkar vacib bir meyar deyil, çünki bir sözlü ekvivalenti olmayan bir çox başqa açıq - frazeoloji birləşmələr vardır. Məsələn: break down – xarab olmaq, make up – (makyaj etmək).

Digər bir kriteriya deyimlilikdir, çünki deyim çox vaxt məna vahidi kimi fəaliyyət göstərən iki və ya daha çox sözün birləşməsi kimi müəyyən edilir. Şübhəsiz ki, bir çox frazeoloji birləşmələr hissələrindən çıxarıla bilinməyən mənalar daşıyır, məsələn:

Pass away – die

Figure out – understand

Bununla yanaşı, mövcud idiomatik İngilis Oksford Lüğətinə Girişdə deyildiyi kimi, idiomatik və idiomatik olmayan birləşmələr arasında kəskin şəkildə müəyyən edilmiş bir sərhəd yoxdur. Əslində lüğət tərtibçiləri, ümumiyyətlə idiomatik olmayan

maddələri də əhatə edirlər, çünki eyni kombinasiya məcazi mənada da istifadə oluna bilər. Bolinger, birləşmənin frazeoloji ifadə olub olmadığına qərar verərkən idiomatikliyi ikinci dərəcəli bir amil hesab edir.

Frazeoloji vahidlərin semantik təsnifatı vahidin motivasiyasına əsaslanır. Vinoqradova görə, frazeoloji vahidlər aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Phraseological fusions - tərkib hissələrinin mənalarından çıxarıla bilinməyən vahidlərdir. Dil inkişafının indiki mərhələsində frazeoloji birləşmələrin mənası dəyişilmir. Tərkib hissələrin mənası vahidin mənası ilə tamamilə birləşir. Məsələn: *red tape - burokratizm*

2. Phraseological unities – Bu birləşmələr mənasını tərkib hissələrinin mənalarından çıxarmaq mümkün olan ifadələrdir. Burada frazeoloji birləşmənin mənası komponentlərin ötürülən mənalarına əsaslanır. Məsələn: *to show one's teeth – to be unfriendly*

Bunlar əsaslandırılmış ifadələrdir.

3. Phraseological collocations - Bu birləşmələr yalnızca əsaslandırılmış deyil, həm də bir komponenti birbaşa mənada işlənərkən digəri məcazi mənada işlənən birləşmələrdir. Məsələn: *to meet requirements, to attain success*. Bu frazeoloji birləşmələr qrupunda metaforik elementin mənasını itirməyən bəzi əvəzləmələr mümkündür. [3, s. 106]

Bildiyimiz kimi, ingilis dilində kifayət qədər frazeoloji birləşmələr vardır. Belə birləşmələrin daha çox tərkib hissəsi olan “make” feilidir. Bu məqalədə “make” feilinin yaratdığı ifadələrdə mənə fərqlərini, birləşmədəki komponentlərin semantik xüsusiyyətlərini izah edəcəyik.

“Make” feili ingilis dilində “etmək”, “hazırlamaq” mənasını verir. Özümdən sonra gələn “for”, “of”, “to”, “from” sözlərinə əsasən mənə fərqləri yaranır. Məsələn:

*John made some coffee **for** me. Con mənim **üçün** kofe hazırladı.*

*Earrings are made **of** gold. Sırqalar qızıldan hazırlanır.*

Bu cümlədə “make of” birləşməsi material bildirmək üçün istifadə olunur. Materialın dəyişərək başqa hala düşməsindən alınan əşyanı bildirmək üçün “make of” birləşməsini işlədirik.

*Bread is made **from** flour. Çörək undan hazırlanır.*

Bu cümlədə isə “make from” birləşməsi ərzaq məmulatları üçün istifadə olunur. Bundan başqa “make” feilinin aşağıdakı mənaları da vardır.

Make a table – Lay the table.

“...*In the afternoon went to work to **make me a table**..*” (“Robinson Crusoe”, Danile Defoe)

Make + Noun (isim) - *Make war, make a speech, make beds, make plans.*

“... *But Aunt Myra spoke, and he could not resist the temptation to **make light** of her advice, and let Rose brave the cold..*” (“Eight Cousins”, James Matthew Barrie)

Make + Past Participle (keçmiş zaman feili sifəti) – Burada “make” feili keçmiş zaman feili sifəti ilə birləşərək icbar növ yaradır.

“...*This Professor Bumper did, being able to **make himself understood** in the queer part – Spanish dialect used by the native Hondurians, though he could not, of course, speak it as fluently as had Jacinto..*” (“Tom Swift in the Land of Wonders”, Victor Appleton)

Make + adjective (sifət) – “...*That sort of thing **makes me sick**, he said roughly..*” (“Moon and Sixpence “ Maugham, W. Somerset)

“...*You see, my unhappiness, in turn, would tend to **make him unhappy**..*” (“Burning Daylight”, Jack London)

Merriam-Webster Lüğəti “make” feilinin təsirli fel kimi 25 fərqli işlənmə yerini vermişdir. Bunlar arasında bəziləri gündəlik həyatda daha çox işlənir. Bəzi izahlara isə sadəcə elmi əsərlərdə, ədəbiyyatda rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

*Make effort - “...It was agreed, after consultation, that he should **make the effort** with old Antanas and with Jonas..*” (“The Jungle”, Upton Sinclair)

*Make sure – “...If you want to **make sure** of keeping it (love) intact you must give it(love) to no one, not even an animal..*” (C.S.Lewis, The Four Loves)

Haste makes waste – tələsən təndirə düşər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bütün bu birləşmələrdə “make” feili isimlə birləşərək yuxarıdakı ifadələri yaratmışdır. Bəzi birləşmələrdə təksözlü feillərin sinonimi kimi çıxış edir. Məsələn:

Make words – speak (danışmaq)

*“..The Bug **made** some of the **words** long afterward, and so did others of us **make words** from time to time..” (“The Strength of the Strong”, Jack London)*

*Make resistance – resist “...As they were not able to **make** resistance, so they could expect no mercy..” (“Gulliver’s Travel”, Jonathan Swift)*

Təsirsiz feil kimi aşağıdakı bir neçə nümunəni göstərmək olar.

Courtesy makes for saver driving. – Nəzakət daha etibarlı sürüşü təmin edir.

“Cambridge Dictionary” lüğətində digər lüğətlərdən fərqli olaraq burada “make” feilinin həmçinin “hesablamaq” mənası da verilmişdir. Məsələn, *11 + 20 = 31. Eleven and twenty makes thirty one.*

“Qazanmaq, dolanmaq” mənasında “make a living” işlənilir.

Bu nümunələrdə göründüyü kimi, frazeoloji birləşmələrin əsas komponentləri “make” feili və sözlərdir. Lakin burada sözlərin işlənmə yerinə görə mənə fərqləri yaranır. Məsələn,

Make something up – bir şeyi uydurmaq. Make up something – düzəltmək.

Make off with smth, make out, make up for smth, make up smth, make smth up, make smth over, make towards smth.

İdiom kimi işləndiyi ifadələrə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik.

Make something stick – bir şeyi pisləmək

Bu idiomun tərkib hissələri kimi əvəzlilik və “make” və “stick” feillərindən istifadə olunub.

Make something up as you go along – sonunu fikirləşmədən uydurmaq.

Burada isə əvəzlilik, sözlü, bağlayıcı, zərfin işləndiyini görürük.

Make it worth your while – vaxtınızı dəyərləndirin.

Make that something – bir şeyi dəyişdirmək.

Make the fur fly – pis mübahisəyə səbəb olmaq.

Göründüyü kimi frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi kimi biz müxtəlif nitq hissələrinin, sözünü, bağlayıcı və feillərdən istifadə olunduğunu görürük. Idiomlarda bu sözlər öz ilk mənalarını itirərək bütöv bir məna daşıyırlar. Tərkib hissələrindən biri yer dəyişsə birləşmənin mənası da dəyişir. Bundan əlavə, “make” feilinin müxtəlif sözlərlə birləşərək aşağıdakı tərkibləri də yaradırlar.

Make–work, make-believe, make-or-buy, make-or-break, make-to-order, make-to-stock, make-up.

“*Make-work*” - bu birləşmədə feil+isim tərkibini görürük. Burada “work” sözünün əvvəlki mənasını itirmir.

“*Make-believe*” – “uydurma” mənasındadır. Burada isə hər iki feil öz əvvəlki mənalarını itirib.

“*Make-or-break*” – dönüş nöqtəsi deməkdir. Bu idiomun tərkib hissələri də öz əsl mənalarını itirib.

Biz həmçinin gündəlik danışıda və ya lüğət tərkibində “make” tərkibli atalar sözlərinə də rast gəlirik. Atalar sözlərinin tərkibindəki komponentlər çox vaxt öz əvvəlki mənalarını itirmiş olur.

One swallow doesn't make a summer. Bir qaranquşla bahar olmaz.

You can't make bricks without straw.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi frazeoloji birləşmələr müxtəlif tərkibdə olur və biz bu birləşmələrin bəzən feil+ isim, bəzən feil +feil, bəzən feil + sözünü, bəzən isə feil + zərf tərkibli olduğunu gördük. Hətta bəzi ifadələrdə bağlayıcılar da işlənmişdir.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə görə bir neçə yaranma yolları vardır. Əvvəla bilmək vacibdir ki, frazeoloji birləşmələr həm təsirli həm təsirsiz ola bilər. Bəzi təsirli frazeoloji birləşmələr feil ilə hissəcik arasına bir cismin yerləşdirilməsinə imkan vermir. Burada obyekt feilin tamamını izləməlidir.[3, s. 104] Bu feillər ayrılmaz frazeoloji birləşmələr adlanır. Burada ən çox işlənən ayrılmaz frazeoloji birləşmələrin və onların sadələşdirilmiş izahlarını verə bilərik. Məsələn:

Break in on – müdaxilə etmək

Come by – rast gəlmək

Do away with – ləğv etmək.

Təsirli frazeoloji ifadələr vasitəli tamamlıq ala bilən ifadələrdir. Bəzi təsirli frazeoloji birləşmələr ayrılır, yəni, feil birbaşa predmetlə baş sözdən ayrıla bilər. Əgər vasitəli tamamlıq isimdirsə, feil ilə sözünü arasında həm işləmə həm də işlənməyə bilər. Lakin vasitəli tamamlıq əvəzlikdirsə onda mütləq feillə sözünü arasında işlənməlidir. Hansı təsirli birləşmələrin ayrılmaz olduğunu müəyyənləşdirməyimizə kömək edəcək qaydalar yoxdur, sadəcə onları əzbər yadda saxlamalıyıq. Bu hallarda feil sözünü və ya zərf vasitəli tamamlıqdan ayrıla bilməz. Təsirsiz frazeoloji birləşmələr vasitəli tamamlıq qəbul etməyən və ayrılmayan ifadələrdir.

Ədəbiyyat:

1. Bashirova N. R., Spheres of using of the phraseological units in Modern English. 2020
2. Ferris T., Phrasal Verbs dictionary., 2020
3. Gulieva K.V. Different Approaches to the Objects of Phraseology in Linguistics., 2016
4. Krasilnikova O.M., Phraseological synonymy of English. 2019
5. Solano R.M., Phraseological units in English., 2011
6. Zerkina N., English phraseology in teaching: Interrelation of theory and practice., 2015
7. <http://www.merriam-webster.com//>
8. <http://www.oxfordlearnersdictionary.com//>
9. <http://www.macmillandictionary.com/>
10. <http://dictionary.cambridge.com/>

Amrahli A.

Phraseological combinations in English and their characteristic features

(Summary)

This article discusses Phraseological combinations used in English and their structural semantic features. There is also detailed information about phraseological

combinations, their components, idioms. As we know, phraseological combinations and idioms are widely used in modern English both in everyday life and in scientific, artistic and journalistic style. This article gives a detailed explanation of the combinations formed by the verb “make” and their differences in meaning.

Амрахлы А.

Фразеологические комбинации на английском языке и их характерные особенности

(Резюме)

В этой статье рассматриваются фразеологические комбинации, используемые на английском языке, и их структурные семантические особенности. Имеется также подробная информация о терминологических комбинациях, их компонентах, идиомах. Как мы знаем, фразеологические комбинации и идиомы широко используется в современном английском языке как в повседневной жизни, так и в научном, художественном и журналистском стиле. Глагол “make” является одним из наиболее часто используемых глаголов в английском языке. В этой статье дается подробное объяснение комбинаций, образованных глаголом “make”, и их различий в значении.

Rəyçi: dos. A.Cəfərov

ƏSKƏROVA AYTAC

Azərbaycan Dillər Universiteti

aytac.eskerova@bk.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN XƏBƏR ŞƏKLİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: feil, zaman, məchul növ, xəbər şəkli, indiki, gələcək, keçmiş **Key words:** verb, tense, passive voice, indicative mood, present, future, past

Ключевые слова: глагол, время, совершенный вид, изъявительном наклонении, прошедшее, настоящее, будущее

İngilis dili qədim, eyni zamanda beynəlmənəl bir dil olub və böyük inkişaf yolu keçmişdir və bu dilin qrammatik quruluşuna, həmçinin zaman formasına təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən o, dünya dilçilərinin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Onlar dilin müxtəlif aspektlərini-fonetikasını, qrammatikasını və leksikasını araşdıraraq onu digər dillərlə müqayisə edərək onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişlər. İngilis dilində xəbər şəklini ifadə edən zaman kateqoriyası bir çox alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Həmin dilçilər ingilis, Azərbaycan dilçiləri ilə bərabər rus dilçilərinin də bu barədə təsnifatlarından bəhs edəcəyik.

Ben Jonson “İngilis dilinin qrammatikası” kitabında ingilis dilində üç zaman formasının olduğunu göstərmişdir (keçmiş, indiki, gələcək). Birinci indiki zamanı (present time); as amo, I love, ikinci keçmiş zamanı (the time past); as amabam, I loved, üçüncü isə gələcək zamanı (the future) ; as Ama, amoto, love love qeyd etmişdir. Digər zamanları isə həqiqi bir zaman hesab etmədiyini sintaksis forma hesab etdiyini qeyd etmişdir [4, s.91].

Cosef Priestli 18-ci əsrin din xadimi, filosofu və elm adamı idi və onun adı oksigenin kəşfində də tez- tez hallanır. 1742-ci ildə Londonda nəşr olunmuş “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitabında feilin zamanlarını iki yerə bölmüşdür; sadə və mürəkkəb zaman formaları. Həmçinin o feilin neçə zamanı var sualına belə cavab vermişdir. Feilin iki zamanı vardır. İndiki zaman (the Present Tense) indiki zamanı bildirir. Keçmiş zaman (The Preter Tense) keçmişdə baş verən hadisələri bildirir.

İndiki zamanda üçüncü şəxsin təkində -s yerinə -eth formasının istifadə olduğunu göstərir. Mürəkkəb zaman formasını düzəldilməsinə görə, hansı feil formasından istifadə edilməsinə görə üç sətərə və istifadə olunan köməkçi sayına görə də üç birləşməyə bölmüşdür (fingle, double, triple). Birinci formaya aid olan birləşmələr iki komponentlidir və onun iki forması qeyd edilmişdir. Birinci formaya aiddir: modal feil+əsas feil. Onunda iki formasını göstərmişdir; əsas forma (absolute

form) və şəti forma (conditional form). Əsas forma (absolute form) I shall hear, you shall hear, he shall hear. Şərt forması (conditional form) I should hear, you should hear, he should hear. Birinci formanın ikinci forması isə “to be” köməkçi feili+indiki zaman feili sifəti ilə düzəlir və onunda üç forması göstərilmişdir.

İndiki zaman (the Present tense) I am hearing, Thou art hearing.

Bağlayıcı forma (Conjunctive form) If I be hearing, If Thou be hearing.

Keçmiş zaman (Preterite) I was hearing, you were hearing.

İkinci mürəkkəb formasında (double form) iki forması vardır. Birinci forma “to be” feilinin gələcək zaman forması+indiki zaman feili sifəti. Onun da iki forması vardır.

Əsas forma (Absolute Form) I shall be hearing, you shall be hearing.

Şərt forması (Conditional Form) I should be hearing, you should be hearing.

İkinci mürəkkəb formanın ikinci forması isə “to be” köməkçi feilinin indiki bitmiş zaman forması və indiki zaman feili sifəti ilə düzəlir. Onun da üç forması qeyd edilmişdir. İndiki zaman (Present tense) I have been hearing, Thou hadf been hearing

Keçmiş zaman (Preterite) I had been hearing, Thou hadf been hearing.

İndiki zaman feili sifəti (Participle present). Having been hearing.

Üçüncü mürəkkəb forma (The Tripple Compound) “to be” feilinin gələcək bitmiş zaman forması və indiki zaman feili sifəti ilə düzəlir. Onun da iki forması vardır: Əsas forma (Absolute Form) I shall have been hearing, şərt forması (conditional Form) I should have been hearing. Bundan başqa Cosef Priestly bu bölgünün ikinci formasını da vermişdir, birinci tərəflər olduğu kimi qalir ikinci tərəfdə indiki zaman feili sifəti əvəzinə keçmiş zaman feili sifəti işlədilir [7, s. 23-27].

Robert Louzun “İngilis dili qrammatikasının qısa xülasəsi” kitabında zamanın ifadə olunmasını üç yerə bölmüşdür. İlk növbədə onu qeyd edək ki, bu dövr dilçiləri əsasən feil zamanlarını üç yerə bölüldülər. İndi isə Robert Lovzun bölgüsünə nəzər salaq. Feillin şəkillərini (the Category of mood) dörd yerə bölmüşdür. Feilin xəbər şəkli (The Indicative mood), feilin əmr şəkli (The Imperative mood), feilin vasitəli şəkli (The Subjunctive mood) və feilin məsdər şəkli (The Infinitive mood). Feilin

xəbər şəklinin üç zamanla ifadəsini göstərmişdir. İndiki zaman (Present time), keçmiş zaman (Past time) və gələcək zaman (Future time). Robert Louvz vaxtın həmişə müəyyən olmadığını qeyd edir. Buna görə də o zamanları qeyri-müəyyən (indefinite or undetermined time) və müəyyən (definite or determined) zamanlara bölürdü. Qeyri-müəyyən zaman forması olaraq üç əsas zaman formasını göstərirdi. İndiki zaman (Present time) I hate, keçmiş zaman (Past time) I hated, gələcək zaman (Future time) I shall hate. Müəyyən zaman üçün isə feilin altı zaman forması qeyd edilmişdir.

İndiki bitməmiş (Present imperfect): I am (now) hating.

İndiki bitmiş (Present Perfect): I have (now) hated.

Keçmiş bitməmiş (Past imperfect): I was (then) hating.

Keçmiş bitmiş (Past perfect): I had (then) hated.

Gələcək bitməmiş (Future imperfect): I shall (then) be hating.

Gələcək bitmiş (Future perfect): I shall (then) have hated [10, s.40].

Cudson Peri Velsin “İngilis dilinin praktik qrammatikası” adlı kitabında feilin altı zamanını yeni, müasir adlarla adlandırmışdır. Bu zamanlar aşağıdakılardır:

1) İndiki zaman (The present tense) 2) Keçmiş zaman (The past tense) 3) Future tense (The future tense) 4) İndiki bitmiş zaman (The present perfect) 5) Keçmiş bitmiş zaman (The past perfect) 6) Gələcək bitmiş zaman (The future perfect) [6, s. 180].

Rev Kanon Danielin “İngilis dilinin tarixi törəməsi və qrammatikası” adlı kitabında feil zamanlarının bölgüsü bir qədər fərqli verilmişdir. O, zamanı üç əsas hissəyə bölür keçmiş (past), indiki (present), gələcək (future) və onların hər birin də iki yerə bölür: bitmiş (perfect) və bitməmiş (imperfect). O, həmçinin feilin hər bir zamanının məchul növdə işlənmə xüsusiyyətini də qeyd etmişdir. Bu bölgü aşağıdakı kimidir:

İndiki zaman (The present tense) iki yerə bölünür. Bitməmiş indiki zaman (the imperfect present tense) I love və bitmiş indiki zaman (the present perfect tense) I have loved. Keçmiş zaman (The past tense) da iki yerə bölünür. Bitməmiş keçmiş zaman (the imperfect past tense) I loved və bitmiş keçmiş zaman (the past perfect tense) I had loved. Gələcək zaman (The future tense) da iki yerə bölünür. Bitməmiş

gələcək (The imperfect future tense) I shall love və bitmiş gələcək zaman (the future perfect) I shall have loved [9, s. 75]. Hazırda Müasir İngilis dilinin qrammatikasında bitməmiş zaman (imperfect tens) anlayışından istifadə olunmur, bu forma əvəzinə sadə və yaxud qeyri-müəyyən zaman anlayışı mövcuddur. Bizim fikirimizcə bu cür bölgü məqbul sayıla bilməz.

Uiliam Kobet 19-cu əsrin əvvəllərində İngiltərənin ən rəngli simalarından biri idi. Bir müddət ABŞ-da yaşayır və “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitab nəşr etdirir. Bu, oğlu Ceyms Paul Kobetə məktub şəklindədir. O, feilin zamanlarını sadə və mürəkkəb olaraq iki yerə bölürdü. Feilin xəbər şəklinin səkkiz zaman forması ilə ifadəsini göstərmişdir, onlardan dördü sadə zaman, dördü isə mürəkkəb zamandır. Bu zaman formaları aşağıdakılardır:

Sadə zaman formaları

Mürəkkəb zaman formaları

1) İndiki zaman (Present tense)	5) İndiki bitmiş zaman (Present perfect tense)
2) Keçmiş zaman (Past tense)	6) Keçmiş bitmiş zaman (Past perfect tense)
3) Gələcək zaman (Future tense)	7) Gələcək bitmiş zaman (Future perfect tense)
4) İndiki şərti zaman (Present conditional tense)	8) Bitmiş şərti zaman (Perfect conditional tense) [12, s.61]

Uiliam Kobetin bölgüsünü digər qrammatiklərin bölgüsündən fərqləndirən cəhəd şərti zaman anlayışından istifadə etməsidir. İndiki şərti zaman (Present conditional tense) “should” köməkçi feili və məsdərlə düzəlir. Bitmiş şərti zaman forması isə should köməkçi feili feili və bitmiş məsdər (perfect infinitive) forması ilə düzəlir. Bu forma feilin şərt şəkili ilə (conditonal mood) eyni yolla düzəlir və Uiliam Kobet bu formanı mümkün şərt (potential mood) adı altında təqdim edir. Şərti zamanla (conditional tense) şərt şəkli (cənditonal mood) arasındakı fərq onadan ibarətdir ki, şərti zaman (conditional tense) real olan hərəkəti bildirir, şərti şəkli isə (conditonal mood) qeyri-real, gerçəkləşməsi mümkün olmayan hərəkəti ifadə edir. Uilliam Cobet mümkün şərtin (potential mood) yalnız should köməkçi feili ilə yox digər köməkçi feillərlə (might, could) düzəldiyini qeyd etmişdir.

XIX əsr İngilis qrammatikləri feilin zamanlarını əsasən altı yerə bölürdülər və onları üç hissədən ibarət iki qrupa bölürdülər.

XIX əsr ingilis qrammatikləri əsasən feilin altı zamanı göstərmişdirlər, bu alimlər arasında fəqrlənən isə Uiliam Kobetin bölgüsüdür. O, feilin səkkiz zaman formasını qeyd etmişdir.

XX əsrdən etibarən ingilis dilçiləri feilin zamanlarının təsnifin daha da mürəkkəbləşdirdi və altı zaman formasının üzərinə yeniləri əlavə olundu.

Alfred S.Vestin “İngili dili qrammatikasın elementləri” adlı kitabında əsas doqquz zaman formasını qeyd etmişdir. O, üç əsas zamanı qeyd etmişdir və onlara uyğun olaraq da hər birinin üç zaman formasını göstərmişdir. İndiki vaxt (Present time)-İndiki müəyyən, bitmiş, davam edici zamanlar. (indefinite, (perfect, complete, finished), (imperfect, continues, unfinished, progressive, continuous)).

Keçmiş vaxt (Past time)-Keçmiş müəyyən, bitmiş, davam edici zamanlar.(past intefnite, (perfect, complete, unfinished), (imperfect, unfinished, progressive, continuous)).

Gələcək vaxt (Future time)-Gələcək müəyyən, bitmiş,davam edici zamanlar.(Future indefnite, (perfect, complete, unfinished) (imperfect, continuous, unfinished, progressive)). [3, s.155] Bu təsnifatdan sonra dilçi daha üç zaman formasını da qeyd etmişdir. Bitib davam edən zaman formaları: (present perfect continuous, past perfect continuous, future perfect continuous). Alfred S.Vest “is going to” bir zaman əmələ gətirməsini həmçinin empatik formaları ayrıca zaman kimi götürmək fikrini rədd edirdi.

J.C.Nesfieldin “İngilis dili qrammatikası və kompozisiyası üçün” adlı kitabında üç əsas zaman keçmiş, indi, gələcək zamanlar (past,present, future) və hər bir zamanın dörd formasını göstərmişdir. 1) Müəyyən (İndefnite) forma keçmiş, indiki, gələcək zamanın sadə formasıdır. I saw, I see, I shall see. 2) Davam edici forma (Continuous) hadisənin keçmişdə, indi, gələcəkdə hələ də davam etdiyini bildirir. I am working, I was woking, I shall be working. 3) Bitmiş forma (Perfect) hadisənin keçmişdə, indi və gələcəkdə bitmiş olduğunu göstərir. I had worked, I have worked, I

shall have worked. 4) Bitib davam edən forma (Perfect continuous) iki formanın birləşməsindən əmələ gəlir. I had been working, I have been working, I shall have been working [5, s. 49]. Beləliklə feilin on iki zaman forması göstərilmişdir.

J.C.Nesfield həmçinin indiki zaman və keçmiş zamanın məlum növüdə işlədərəkən “do” “did” köməkçi feillərindən istifadə olduğunu qeyd etmişdir. I do love. Halbuki, müasir ingilis dilində bu forma işlədilmir. Bu forma hazırda cümləyə empatiklik verir.

Robert Louz və onun müasirlərinin qrammatika kitabları əsasən tövsiyyə xarakteri daşıyır. 19-cu əsrin sonlarından etibarən daha çox dilçi alimlərin hədəf aldığı təsviri qrammatika meydana çıxdı və bunun əsası Henri Svitin “Yeni tarixi, məntiqi İngilis dili qrammatikası” kitabı ilə qoyuldu. Henri Svit feil zamanlarını müəyyən (definite) və qeyri müəyyən (indefinite) olaraq iki yerə bölürdü. Qeyri-müəyyən zamanlara qısa zamanlar və onlar arasındakı əlaqə aiddir. Keçmiş, indiki və gələcək zamanlar (past, present, future). Uzun zamanlar–davam edici zamanlara isə daha çox müəyyən zamanlardır. Henri Svit yeddi zaman forması və onların hər birində iki növünü (definite and indefinite) formalarını göstərmişdir. Beləliklə o, on dörd zaman formasının olduğunu göstərmişdir [8, s.104]. Henri Svit qeyd edir ki, gələcək zamana müxtəlif yönlərdən yanaşmaq lazımdır. Müəyyənlik dərəcəsinə və baş vermə müddətinin yaxınlığına görə. Yaxın gələcəkdə baş verəcək hərəkəti Henri Svit yaxın gələcək (immediat future) adlandırmışdır. Yaxın gələcək (immediat future) “go” köməkçi feili ilə düzəlir. Məsələn: I am afraid it is going to rain.

Rus qrammatikləri də ingilis dilində feilin xəbər şəklinin ifadə vasitələrindən biri olan feilin zamanlarının geniş təsnifini vermişlər.

B.A.İliş “Müasir İngilis dilin strukturu” adlı kitabında üç əsas zamanı qeyd edilmiş keçmiş, indiki, gələcək (past,present,future) və keçmişə nəzərən gələcək zaman və keçmişə nəzərən gələcək davam edici zaman formaları da əlavə edilmişdir (future in the past and future in the continuous). Hər bir zaman forması ümumi (common) və davam edici (continuous) tərzdə qeyd edilmişdir. Beləliklə, B.A.İliş on altı zaman formasını təsnifini vermişdir. B.A.İliş qeyd edir, keçmişə nəzərən gələcək

zaman adətən tabeli mürəkkəb cümlə daxilində budaq cümlədə, baş cümlədən asılı olaraq işlədilir. [1, s.94]

V.L.Kaushanskaya, R.L.Kovner, O.N.Kojevnikova, B.V.Prokofeva, Z.M.Raynes, S.E.Skvirskayanın “İngilis dilinin qrammatikası” adlı kitabında zamanlar dörd qrupda təsnif edilmişdir.

- 1) Qeyri-müəyyən zaman formaları (The Indefinite tense forms)
- 2) Davam edici zaman formaları (The Continuous tense forms)
- 3) Bitmiş zaman formaları (The Perfect tense forms)
- 4) Bitib davam edən zaman formaları (The Perfect continuous tense forms)

J.C.Nesfildin yanaşmasına bənzəyir, lakin fərqli məqam ondan ibarətdir ki, J.C.Nesfild on iki zaman formasının təsnifini vermişdir.

M.Y.Blok “İngilis dilinin nəzəri qrammatikası” adlı kitabında feil zamanlarının fərqli şəkildə təsnifatını vermişdir. O üç cür zamanı fərqləndirmişdir: ümumi zaman anlayışı, qrammatik zaman anlayışı və leksik zaman anlayışı. O, leksik zaman anlayışını iki yerə bölür: indiki yönümlü və ya mütələq (present-oriented or absolutive) zaman ifadələri və qeyri-indiki yönümlü və ya qeyri-mütələq (non-present-oriented or non absolutive) zaman ifadələri. Grammatik zamanları da iki yerə bölünür: əsas zamanlar (primary time) və ikinci dərəcəli zamanlar (second, the category of prospective). İndiki yönümlü və mütələq zaman ifadələri əsas zamanlarla işlədilir. [6, s. 140]

Azərbaycanlı dilçilər də ingilis dilində feilin zaman katoriyası araşdırmış, bu mövzuda kitablar yazmış, məqalələr çap etdirmişlər.

O.İ.Tursevər (Musayev), E.İ.Hacıyev, A.R.Hüseynovun “Müasir İngilis dilinin praktik qrammatikası” adlı kitabında feilin on altı zaman formasının geniş təhlili və təsnifatı verilmişdir.

S.T.Nuriyeva “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın müqayisəli tipoloji” təhlili adlı dissertasiya işləmişdir.

Gülruх Hüseynova, Natavan Abdurəhmanova, Nigar İsmaylova, Cəfərova Bahar və digər dilçilər feilin zaman və növ kateqoriyasını müxtəlif cəhətdən təhlil etmişlər.

Ədəbiyyat:

1. B.Iylish. “The structure of N., “English Grammar”. Moscow, 1964, 94 c.
2. M.Y.Block. “A course in Theoretical English Grammar”. M., 1983, 140 c.
3. Afred West. “The Element of English Grammar”.Toronto,1907, 155 p.
4. Ben Jonson. “ The English Grammar”. New York 1586, 91 p.
5. JC Nesfield. “A Manual of English Grammar and Composition”.London,1899, 49 p.
6. Judson Perry Welsy. “A Practical English Grammar”. Philadel.,1910, 180 p.
7. Joseph Priestly. “The Rudiments of English Grammar”. London,1761, 23 p.
- 8.Henry Sweet. “A new English Grammar, Logical and Historical”. The university of Oxford, London, 1900, 104 p.
9. Rev Canon Daniel. “The Grammar, History and Derivation of the English Language”. London, 1890, 75 p.
10. Robert Lowth. “ A short in Introduction to English Grammer with Critical Notes”. Philadelphia, 1762, 104 p.
11. William Cobbet. “Grammar of English Language”. New York, 1818, 61 p.

Askerova A.

**From the history of the study of the indicative mood form of the verb in
English
(Summary)**

The Indicative mood in the English language has been widely studied since the 16th century. English tenses have been investigated over centuries and for better understanding the tenses of the verb in English, we analyzed the distributions of forms of the verb tense from the 16th to the 21st century. The three tenses of the verb were recorded in English in the 16th and 17th centuries. The six tense forms of the verb were mentioned in the 18th and 19th centuries. At the beginning of the 20th

century, the twelve tense forms of the verb were recorded. Finally, the sixteen tense forms of the verb were mentioned in English in the late twentieth and early twenty first centuries. We can say basing on the analyses of different scholars.

Ескерова А.

Из истории изучения изъявительном наклонении глагола в

Английском языке

(Резюме)

Изъявительное наклонение в английском языке широко изучается с 16 века. Английские времена были исследованы на протяжении столетий и для лучшего понимания времен глагола, мы проанализировали распределение форм глагольного времени с 16 по 21 век. Три времени глагола были записаны в английском языке в 16-м и 17-м веках. Шесть форм времени глагола упоминались в 18-м и 19-м веках. В начале 20 века были записаны формы глагола с двенадцатиперстным временем. Наконец, шестнадцать напряженных форм глагола были упомянуты в английском языке в конце двадцатого и начале двадцать первого столетия. Все это можно сказать, основываясь на анализах разных ученых.

Rəyçi: dos. S.Nuriyeva

SADIXOVA MİNƏVƏR

Azərbaycan Dillər Universiteti

mn.sdqv.98@gmail.com

**MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ELMİ-
NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Açar sözlər: müasir Azərbaycan və İngilis dili, frazeologiya, frazeoloji birləşmələr, frazeologiya nəzəriyyəsi, diaxronik plan, sinxronik plan, ekvivalent frazeologizmlər, ekvivalentsiz frazeologizmlər

Key word: modern English and Azerbaijani language, phraseology, phraseological combinations, theory of phraseology, diachronic plan, synchronic plan, equivalent phraseologies, non- equivalent phraseologies

Ключевые слова: Современный английский и азербайджанский Язык фразеология, фразеологические сочетания, теория фразеологии, диахронический план, синхронный план, эквивалентные фразы, неэквивалентные фразеологии

Dilçiliyin əsas bölmələrindən biri olan frazeologiyaya son zamanlarda həsr edilmiş məqalələrin, monoqrafiyaların həcmi sübut edir ki, bu sahəyə olan maraq getdikcə çoxalır və öz aktuallığını günü-gündən artırır. Frazeoloji birləşmələrin işlənmə tarixi qədim zamanlardan başlansa da, bu bölmə dilçiliyin gənc tədqiqat obyektlərindən biridir. Frazeologizmlərin dildə həddindən artıq çox işlədilməsi və həm məzmun, həm də forma cəhətdən olan zənginliyi alimlərin diqqətini özünə cəlb edən əsas aspektlərdəndir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın əhəmiyyətli bir bölməsinə çevrilmişdir. Frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi məna və xarici struktur baxımından ayrı-ayrı dillərdə olan mövqeyinin açıqlanması, tərcümə və müqayisə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərh olunması, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallığını qoruyub saxlayır.

İnsanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik şəkildə ifadə etmək imkanı verən frazeologizmlər dilin lüğət tərkibində çox böyük bir lingvistik mahiyyət daşıyır. Bu vahidlər bu vəya digər məfhumu dolaylı yolla olsa da, konkret şəkildə ifadə edir. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olması ilə yanaşı, dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol

oynamasıdır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı şəkildə əks etdirir. Dilin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlər, söz birləşmələri, idiomlar, atalar sözləri çox uzun müddət sonra frazeologiya şöbəsinin tədqiqat obyektinə çevrilmiş və XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq sistemli şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Məlumdur ki, ölkəmiz günü-gündən inkişaf edir və onun xarici ölkələrlə əlaqələri daha da möhkəmlənir. Ölkələr arasında münasibətlər yaxşılaşdıqca xalqların və dillərin bir-birinə inteqrasiya etmə prosesi də sürətlənir. Həmişə məlumdur ki, hər bir dilin özünəməxsus qayda-qanunları mövcuddur. Elə bu qaydalara əsasən deyə bilərik ki, dilləri bir-birindən fərqləndirən bir çox xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətləri üzə çıxarmaq üçün iki və daha artıq dilin müqayisəsi metodundan istifadə etmək də mümkündür. Frazeoloji vahidlər öz növbəsində obrazlılıq, ifadəlilik, ekpressivlik yaradaraq üslubi kateqoriyalar əmələ gətirir. Xüsusilə də Azərbaycan dilində mövcud olan frazeologizmlər milli səciyyə daşıyır. Hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənmək, həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyat və yaşayış tərzini ilə tanış olmaq da məkdir.

Sabit formalı və ümumi şəkildə dolğun bir məna ifadə edən, o cümlədən yaranması hər hansı bir tarixi, milli, ictimai faktla bağlı olan sabit söz birləşmələri ictimai və tarixi hadisə hesab edilən dilin mühüm və əvəzolunmaz hissəsidir. Bəşəriyyət tarixindəki bütün xalqlar tarixi inkişaf yolu keçmişdir və bu xalqların təfəkkürünün, mədəniyyətinin, mənəvi inkişaf dövrünün nəticəsi olan frazeoloji birləşmələr dilin frazeoloji sistemini əmələ gətirir. Frazeoloji vahidlərin dili zənginləşdirdiyi, nitqi rəngarəngləşdirdiyi danılmaz bir faktdır. Məlumdur ki, istənilən bir dili hərtərəfli öyrənmək, xarici dili mənimsəmək üçün dilin yalnız leksik vahidlərini bilmək kifayət etmir. “Frazeologizmlər hər bir təbii dilin şirəsi və canıdır”. Bu baxımdan da dilin əhəmiyyətli dərəcədə bölünməz hissəsi olan frazeologiyasını hərtərəfli şəkildə öyrənmək, dilin frazeoloji əsaslarını, xalqın deyim və ifadələrini bilmək və anlaşılıqlı şəkildə mənimsəmək vacibdir. Bu, bu və ya digər bir dilə mükəmməl şəkildə yiyələnmək, bu dildə sərbəst danışmaq, bədii

ədəbiyyatı zövqlə mütaliə etmək üçün olduqca əhəmiyyətli məsələdir. İstənilən bir məsələnin tam həll olunması onu detallı şəkildə tədqiq etməklə mümkündür. [6, s.8]

Dillərin mürəkkəb frazeoloji sistemə malik olduğu hamıya məlumdur. Dildəki frazeoloji vahidləri tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar komponentlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsidir. Bu hadisə isə olduqca mürəkkəb prosesdir.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin təsnifindən danışarkən biz müxtəlif istiqamətlərdən söz açırıq. İlk olaraq “Frazeologiya nəzəriyyəsi”nin banisi olan İsveçrə dilçisi Şarl Ballinin frazeologiya haqqında verdiyi təsnifat frazeologiya sahəsinin inkişafında böyük rol oynamışdır. “Üslubiyyatın xülasəsi” və “Fransız üslubiyyatı” onun bu mövzuda yazdığı ilk əsərlər olmuşdur. O, söz birləşmələrinin ilk təsnifatını “Üslubiyyatın xülasəsi” kitabında vermişdir. Şarl Balli fransız dilində frazeologiyanın işlədilməsi barəsində qeyd edərək yazır ki, dildə olan bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlıdır. Ş.Balli söz birləşmələrini dörd qrupa ayırır: 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) adi birləşmələr, 3) frazeoloji qrup, 4) frazeoloji birləşmələr. [7, s.6]

1. Sərbəst söz birləşmələri – bu cür birləşmələrin tərəfləri həm ayrılıqda həm də birləşmə daxilində də öz müstəqilliyini saxlayır və parçalana bilər.

2. Adi birləşmələr – bu tip söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində bir sıra dəyişikliklər etmək mümkündür.

3. Frazeoloji qrup – bu söz birləşmələri nisbi müstəqilliyi olan sözlərin köməyi ilə düzəlir. Frazeoloji qruplarda tərəflərin yenidən qruplaşdırılması mümkündür. Onun komponentlərinin qismən başqa bir sözlə əvəz edilməsinə yol verilir.

4. Frazeoloji birləşmələr – komponentləri tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Bu tip söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər öz mənalarını itirərək, birlikdə bütöv bir məna ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür. [11, s. 22]

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Ş. Balli söz birləşmələrini onların sabitlik dərəcəsinə görə müqayisə etmiş, bu birləşmələrini sxematik olaraq bu qruplara bölmüş, lakin onların ətraflı şərhini verməmişdir. Ş.Balli özünün növbəti “Fransız

dilinin üslubiyyatı” kitabında isə adi söz birləşmələrini və frazeoloji qrupu “ara tip” kimi qiymətləndirmişdir. O, misal olaraq belə ifadələrə feli birləşmələri göstərmişdir. Daha sonra o, söz birləşmələrini 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) frazeoloji birləşmələr adı altında iki qrupa ayırmışdır:

Qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Balli “frazoloji birləşmə” adı altında vurğuladığı semantik qrupdan olan frazeoloji birləşmələrin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç mühüm əlamətdən söz açır: [13, s. 21]

1. Onların tərkibindəki sözlər ayrı yazılması.

2. Bu birləşmələrin daxilindəki sözlər sabit formada olur və onların elementləri arasına başqa söz daxil etmək mümkün deyildir.

3. Bu tip birləşmələrin komponentlərindən heç birini başqa bir sözlə əvəz etmək qeyri-mümkündür.

Akademik V. V. Vinqradov rus dilinin dilçilik əsaslarına dayanaraq frazeoloji birləşmələri “frazoloji birikmələr”, “frazoloji bitişmələr” və “frazoloji birləşmələr” adı altında üç semantik qrupa ayırır, bunların ayrı-ayrılıqda özünəməxsus əlamətini göstərir. O, frazeoloji birikmələr haqqında qeyd edərək yazır ki, bunların ümumi mənası ilə komponentlərinin mənası arasında heç bir yaxınlıq, hətta potensial əlaqə belə mövcud deyildir. Bunların tərkib hissələri dildə olan bu və ya digər bir sözlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir. [1, s. 170]

Frazoloji bitişmə sözün potensial ekvivalentidir. Bu cəhətdən bunlar frazeoloji birikməyə oxşardır, lakin öz məna quruluşlarının mürəkkəbliyi, tərəfləri arasında məna əlaqəsinin potensial şəkildə mövcud olması frazeoloji birikmələr ilə fərqli cəhətlərini təşkil edir. Frazoloji bitişmə xarici səs forması ilə əlaqədar sərbəst söz birləşməsinə daha uyğundur. Frazoloji birləşmədə sərbəst məna ifadə etməyən müəyyən sözlərin sinonimlərlə əvəz edilməsi mümkündür.

Akademik V. V. Vinqradov bu bölgüsündə “frazoloji birləşmə” adlandırılan qrup ilk baxışdan Ş. Ballinin təsnifatındakı “frazoloji qrup” və ya “adi birləşmələr”lə oxşarlıq təşkil edir. Buna baxmayaraq, özündə bunlar bir-birindən kəskin şəkildə

fərqlənir. Belə ki, V. V. Vinqradovun bölgüsündə frazeoloji birləşmə səciyyəsi daşıyanların elementlərindən ancaq biri məhdud sözlərlə frazeoloji aspektdən “bağlı mənə” ifadə edir. Ş. Ballinin təsnifatında isə, özünün də vurğuladığı kimi “birləşmə parçalandıqdan sonra belə sözlər öz mənalarını qoruyub saxlayır”.

V. V. Vinqradov həmçinin söz birləşməsi şəklində olan və frazeoloji səciyyə daşıyan terminləri “frazeoloji bitişmələrə” aid edir və bunları həmin qrupdan olan frazeoloji vahidlərdən ayrı formada nəzərdə tutmağın lazım gəldiyini qeyd edir.

Hər bir müəyyən konkret dilin frazeologiya bölməsi iki planda tədqiq edilir: diaxronik və sinxronik.

1. Diaxronik planda dilin frazeologiyasının tarixi inkişaf nəticəsində formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və qrammatik cəhətdən inkişafının öyrənilməsi nəzərdə tutulur.

2. Sinxronik planda isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri göstərilir. [2, s. 26]

Frazeologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi hələ yeni təşəkkül tapmışdır. Buna baxmayaraq, bu o demək deyildir ki, frazeologiyanın tədqiqi və təhlili ilə əvvəllər məşğul olunmamışdır. Artıq bu məsələnin alimlərin, tədqiqatçıların diqqətini çoxdan cəlb etmiş olması və frazeologiyanın “gizli” inkişaf yolu keçməsi bizə aydın şəkildə məlumdur.

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcümə olunması İngilis dilinin frazeologizmləri ilə Azərbaycan dilinin frazeologizmləri arasındakı uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmləri tərcümə nöqtəyi-nəzərdən iki hissəyə ayırmaq olar: 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalentsiz frazeologizmlər. [12, s. 24]

I. Ekvivalent frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlər ekvivalent frazeologizmlər adlanır. Bu frazeologizmlərin iki növü qeyd olunur: 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə mənə, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə

olunduğu dilin frazeologizmləri ilə əlaqəli və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə mövcud olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilərik:

Achilles' heel “axillesin dabanı”; Augean stables “avgin tövlələri”; to show somebody the door “kiməsə qapını göstərmək” (kimisə qovmaq); as cold as ice “buz kimi soyuq”; the iron heel “dəmir daban”(imperializm); in the sweat of one's brow “alınının təri ilə”; a labour of Sisyphus “sizif əməyi”; in the seventh heaven “göyün yeddinci qatında”; to frown one's eyebrows “qaşlarını çatmaq”; Lares and Penates “larlar və penatlar”; a labor of Hercules “herkules əməyi”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıcırdatmaq”. [15, s. 165]

2. Natamam frazeoloji ekvivalentlər – belə frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxil edilir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edən zaman onun ifadəliliyi ilə yanaşı emosionallığını da nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

To be in black book “qara siyahıda olmaq”; golden opportunity “gözəl fürsət”; to be in pins and needles “tikan üstündə oturmaq”; to fall on stony ground “boşa çıxmaq”; to have pity on (smb.) “kiməsə ürəyi yanmaq”; to catch somebody red-handed “kimisə cinayət üstündə yaxalamaq”; to call a spade a spade “necə var, elə demək”; one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz”; to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; fly off the handle “özündən çıxmaq”; small talk “boş söhbət”. [16]

Natamam frazeoloji ekvivalentlər öz daxilində də üç qrupa ayrılır. Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə mənacə uyğun, bədiilik və üslubi çalarlılıq baxımından yaxın olduğu halda, ləksik tərkibinə görə müxtəlif frazeologizmlər daxil edilir. Məsələn: a wolf in sheep's clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; the game is not worth the candle “əl

bulamağa dəyməz”; the talk of the town “dillərə dastan”; don’t count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; the first portent “müjdəçi”, “ilk əlamət”.

İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlılıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə müxtəlif frazeologizmlər aiddir. Bu fərqlilik frazeologizmlərin tərkibindəki sözlərin sırasına və sayına əsasəndə götürülür. Məsələn: all is not gold that glitters “hər parıldayan qızıl deyildir”; strike while the iron is hot “dəmiri isti-isti döyərlər”.

There is no rose without a thorn “tikansız qızılgül olmaz”; fish in trebled water “bulanıq suda balıq tutmaq” frazeologizmlərində isə sözlərin sayı müxtəlifdir. [16]

Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik baxımından fərqli olan frazeoloji birləşmələrdir. Məsələn: to spread before the eye “elə bil ovucumun içindədir”; as old as hills “dünya qədər qoca”; “be born with a silver spoon in one’s mouth “xoşbəxt ulduz altında doğulmaq”. [12, s. 25]

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə say baxımından ən çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan birləşmələr daxildir. Bu tip söz birləşmələrini tərcümə edən zaman tərcüməçi qeyri-frazeoloji üsullarından istifadə edir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, daha çox leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq doğru olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları baxımından bir çox çatışmamazlıqlar olur. Məsələn: What will Mrs Crundy say? “camaat bizə nə deyər?”; Paul Pry “Paul Pray”, “burnunu hər yerə soxan insan”; Cordelia’s gift “sakit,incə qadın səsi”(King Lear əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi kimi); Jack Sprat “cırtıdan”, “çox kiçik boylu”; Tom Tiddler’s ground “xəzinə”(bu frazeologizm qədim uşaq oyununun adı ilə əlaqədar olaraq ortaya çıxmışdır. Bu

oyunda kim Tom Tiddler olarsa, O, öz dayandığı yerə heç kəsi qoymamalıdır.). Kalka tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizlərin tərcüməsində geniş istifadə olunur. [14, s. 76]

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, Elm, 1983
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: “Maarif”, 1978, s 174
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970. səh 95-100
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. səh 4-67.
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962. səh 59-62.
6. Qənbərova G.İ Mario Vargas Lyosanin “İki ana” hekayəsində frazeoloji birləşmələrin tərcümə üsulları. Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2018, s.69
7. Quliyeva K.V. Müasir ingilis dilində feili frazeoloji vahidlərin diskursda leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2017, s 135.
8. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı,1979
9. Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı, 2006.
10. Hüseyzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954. səh 32-36.
11. Məmmədova G.A. İngilis dili frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Bakı, 2008, 55 s
12. Muradova Ə.R. A.C.Kroninin “İki Veronalı” hekayəsindəki frazeoloji birləşmələrin Azərbaycan dilinə tərcümə yolları. Bakalavr dərəcəsi almaq üçün Buraxılış işi. 2018, s 37
13. Орусов Э. Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 1976
14. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963 səh 8-10.
15. Arnold I. V. The English word. M-L,1966
16. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка

17. Комиссаров В. Н. Теория перевода
18. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.,1963
19. Apperson G. L. Proverbs and proverbial phrases. A Historical Dictionary. London Toronto, 1929, p 18.,
20. Arnold I. V. The English word. M-L,1966, p 165-179; 199.
21. BDD V1611 pdf.
22. 50 Common Proverbs in English.
23. Johnson A.500 Common English proverbs. London,1955, p 127

Sadikhova M.

History of research of gerund and infinitive in Azerbaijani and English (Summary)

Summarizing the above facts, we can conclude that the study of phraseological units in English has been in the focus of our linguists, as there are many forms of the phraseological combinations in the Azerbaijani language. Therefore, phraseology has become the subject of extensive research. Linguists have also studied the using of the basic unit of analysis in phraseology are often referred to as *prasesemes* or phraseological units. The main characteristic features of phraseological units are idomaticity, stability and equivalence to word. In addition, it has various syntactic functions, including phrases and compositions created by the indivisible units.

Садыхова М.

История исследования герундий и инфинитивов в азербайджанском и английском языках

(Резюме)

Обобщая приведенные выше факты, мы можем сделать вывод, что изучение нефинитных форм глаголов в английском языке было в центре внимания наших лингвистов, поскольку герундий не существует. среди нескончаемых форм глагола в азербайджанском языке. Поэтому инфинитив и герундий стали предметом обширных исследований. Лингвисты также изучали использование инфинитива с частицей «to» или без нее. Герунд, как одна из

нефинитных форм глагола, может нести характеристики как глагола, так и существительного. Кроме того, он имеет различные синтаксические функции, включая фразы и композиции, созданные с помощью инфинитива и герундия.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Gözəlova

ZEYNALLI TƏRANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

zeynalli.tarana@gmail.com

NATIQLIK SƏNƏTİNİN YARANMA TARİXİ

Açar sözlər: natiqlik, nitq mədəniyyəti, məhkəmə, ritorika, Siseron, Aristotel, Demosfen.

Key words: oratory, culture of speech, the court, rhetoric, Cicero, Aristotle, Demosthenes.

Ключевые слова: ораторское искусство, культура речи, суд, риторика, Цицерон, Аристотель, Демосфен.

Natiqlik sənəti xalq mədəniyyətinin əsas tərkib hissələrindən olub nitqin gözəlliyini, canlı bir sözün ustalıqla mənimsənilməsini, səlisliyini nümayiş etdirir. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, natiqlik sənəti antik dövrdə geniş yayılmış, Çində, Misirdə, Hindistanda. Babilistanda, Ərəbistanda, Qədim Yunanıstanda təşəkkül tapmışdır. Qədim zamanlardan aydın, səlis, incə və təsirli nitqə malik olan adamlar xalqın böyük rəğbətini qazanmış, cəmiyyət tərəfindən xüsusi qiymətləndirilmişlər. Ən qədim ritorika nümunələri qədim Yunanıstanda və Latınlarda meydana gəlmişdir. Qədim Yunanlar və Latınlər ədəbiyyatın çox vacib bir qolu olan natiqlik sənətini inkişaf etdirmişlər. Daha çox faktların əlimizə çatdığı dövr də Qədim Yunan dövrüdür.

Natiqlik sənəti Qədim Yunanıstanda V-IV əsrlərin sonlarında meydana gəlmiş, xüsusilə Afinada geniş yayılmış və inkişaf etməyə başlamışdır. Bu səbəbdən ilk natiqlik ustaları Yunanıstanda meydana çıxmışdır [10, s. 74]. Yunanıstan nitq mədəniyyətinin, gözəl danışığın, təntəmali nitqin vətəni hesab olunur. Natiqlik haqqında ilkin məlumatları Homerin (b.e.ə. XII-XII əsrlər) “Odisey” və “İliada” əsərlərində rast gəlirik [6, s. 37]. Xüsusilə, Solononun hakimiyyətə gəlməsi (B.e.ə 594-cü il) iqtisadi heyatda baş verən irəliləyiş, elmi tərəqqi, apardığı islahatlar, borcların ləğvi, qulların azad olunması ilə natiqlik sənəti Afina şəhər dövlətində natiqlik sənətinin inkişafına təkan verir. Ölkəni idarə edənlər fikirlərini daha böyük kütlələrə çatdırmaq, ideyalarını yaymaq üçün natiqlik sənətindən kəsərli silah kimi istifadə edirdilər. Məhkəmə prosesini 501 nəfərdən ibarət münsiflər aparırdı. Kimin təqsirkar olub-olmaması səs vermə nəticəsində müəyyən olunurdu. Bu dövrdə auditoriyada qanunları elmi cəhətdən əsaslandırmaq, bu sahədəki praktiki bacarıqları sistemləşdirmək və danışiq təlimi metodikasını inkişaf etdirmək əsas şərtlərdən hesab olunurdu. Eyni zamanda Solonun apardığı islahatlardan sonra hər kəs öz hüququnu müdafiə etmək imkanı əldə etdi, amma hər kəs bunu bacarmırdı, bu səbəbdən məhkəmələrdə Loqoqraf adlanan xüsusi adamlar fəaliyyət göstərməyə başladı, onlar hüquq təhsili almış şəxslər idi. Məhkəmədə baxılacaq işin məzmununa uyğun nitq hazırlayırdılar, işi məhkəməyə düşən şəxs bu nitqi ezberləyib məhkəmədə çıxış edərək özünü müdafiə edirdi.

Natiqlik məktəbi eramızdan əvvəl VII-IV əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş, Aristotel, Andokid, Antifont, İsey, İsoqray, Lisey, Likurw, Molon, Demosfen, Dinarx, Esxil, Kvintilan, Hipeorid və b. kimi görkəmli natiqlər yetişdirmişdir [1, s. 11]. Aristotel və Platonun yazıları sayəsində nəzəri olaraq böyüyən ritorika qədim poetika ilə sıx əlaqəlidir və əsrlər boyu o dərəcə inkişaf etdirilir ki, tədricən fəlsəfə sahəsindən bəlağət sahəsinə keçir.

Natiqlik sənətinin inkişafında bu sənətin atası sayılan Demosfenin rolu böyükdür. Ən görkəmli natiqlərdən biri sayılan Demosfenin 61 nitqi, 6 məktubu, 56 çıxışı natiqlik elminin inkişafında əsas mərhələ olmuşdur [5, s. 11]. Demosfen bu

dövrə fealiyyət göstərmiş, natiqlik sənətini yüksəklərə qaldırmışdır. O, natiqlik məktəbi yaratmış, bir çox ritorların yetişməsində, bu sənəti nəzəri və praktiki cəhətdən öyrənməsində dərin təşəbbüs göstərmişdir. Demosfenin tarixi bütün dünyaya məlumdur. Gənc yaşlarından dilinə bağlı idi, zəif bir səsi və qısa nəfəsi var idi, ancaq xalq qarşısında çıxış etmək və düşüncələrini xalqa çatdırmaq arzusunda idi. Fiziki cəhətdən qüsurlu olsada, öz inadkarlığı sayəsində, qüsurları aradan qaldırır gözəl bir natiqə çevrilmişdir. İlk çıxışı uğursuz olub, səs-küy və gülüşə səbəb olsada o öz qusurlarını aradan qaldırmış, səs tonunu tənzimləyib və danışığını daha ifadəli etmişdir. Həmin dövrdə Yunanıstanda bayramlar, olimpiadalar, tamaşalar keçirilirdi, natiqlər həmin tədbirlərdə çıxış edib xalqı həmrəyliyə çağırırdılar. Bir çox mənbələrdə qeyd olunur ki, Demosfen gənc ikən Kolləstratı dinləməsə idi, onda natiq olma həvəsi, istəyi yaranmayacaqdı. Demosfenin nitqi olduqca səlis, anlaşılıq idi. O öz nitqlərində giriş, əsas hissə və nəticədən istifadə etmişdir. Satqın hakimləri ifşalayır, onları ədalətə səsləyirdi. Bu keyfiyyətinə görə Afinalılar ona rəğbət bəsləyir, nitqinə diqqətlə qulaq asırdılar. E.ə. V əsrdə Qədim Yunanıstanda natiqlərdən ibarət ordu yaranmışdır. Eyni zamanda natiqlərin qarşısında bir sıra vəzifələr dururdu. Fikri dinləyənlərə aydın şəkildə izah etmək, onlara müəyyən fikr aşılamaq və zövq vermək [5, s. 5]. Eyni zamanda bu dövrdə natiqlik məktəbləri təşkil olunur, dilçilik, məntiq, ədəbiyyat, fəlsəfə kimi fənnlər tədris olunurdu. Bu məktəblər 14 illik idi və 7 yaşdan 21 yaşa kimi təşkil olunurdu. Antik Yunan natiqlik sənətinin yaranmasında Platonun şagirdi olan Aristotelin böyük rolu olmuşdur. O yunan Hökmdarı İsgəndərin də təlim-tərbiyəçisi olmuşdur. Aristotel “Ritorika” adlı əsərini 335-ci ildə yazmış, natiqlik sənətini insan fəaliyyətinin bir növü kimi qiymətləndirmiş və elmi əsaslarını vermişdir. “Ritorika” əsəri üç hissədən ibarətdir:

- a) Nitqin tərtibi prinsipi;
- b) Natiq üçün lazım olan şəxsi keyfiyyət və qabiliyyət;
- c) Nitqin texnikası, vasitələri və metodları.

Aristotel natiqlik qabiliyyətinin 5 əsas cəhətini xüsusi vurğulayırdı.

1. Materialın icadı və onun hazırlanması

2. Planın tərtibi. Materialın plan üzrə müvafiq formaya salınması.
3. Həmin materialın öyrənilməsi və yadd saxlanması.
4. Materialın şifahi şərhinin ədəbi-üslubi cəhətdən işlənilməsi.
5. Nitqin söylənilməsi, orfoepiya, emosiya, intonasiya və b. məsələlərin nəzərə alınması və o məsələlərə əməl olunması [1,s.12].

N.Abdullayev bildirir ki, Aristotel yaxşı nitq üçün planın tutulması, materialın düzgün seçilməsi, orfoepik qaydalara əməl edilməsi, uyğun üslubun müəyyənləşdirilməsini əsas şərtlərdən hesab edirdi.

Afina şəhər dövlətində baş verən bir sıra hadisələr, natiqlik sənətinə də ciddi təsir göstərir. Onun tənəzzülə uğraması natiqlik sənətinin mərkəzinin Qədim Romaya köçməsiylə nəticələnir. Yunanıstan mərhələsi öz yerini Roma mərhələsinə ötürür. Eyni zamanda bizim eramızdan əvvəl son yüzillikdə Qədim Roma dövləti, Yunanıstanı işğal edərək Ellin mədəniyyətində mənimsəyir. Yunan fəlsəfəsi və ritorikasının təsiriylə Roma İmperiyası inkişaf etmişdir. Romalılar Yunanıstan və Afinanı fəth etdikdə ilk ritorik məktəblər açılmağa başladı. Gənclər məktəblərə üz tuturdular, demək olar ki, Romada savadsız insan yox dərəcəsində idi. Təhsil bahalı olsada Yunan dilini bilmək vacib idi. Məktəblərdə ilk mərhələdə oxumağı, yazmağı və saymağı öyrədirdilər. İkinci mərhələdə təlim Yunan və Latın dillərində idi. Klassik müəlliflərin Homer, Terenty, Virgilin əsərlərinin incəlikləri və eyni zamanda mifalogiya, astronomiya, tarix araşdırılırdı. Daha sonrakı mərhələ isə ritorikanın öyrənilməsi idi. Romanın bütün siyasətçiləri bacarıqlı natiqlər idi. Roma üçün müasir, günün tələblərini qarşılayan, daima fəaliyyətdə olan natiqlik sənəti önəmli idi, bu səbəbdən Roma alimləri ritorika, poetika və qramatikanı sistələşdirib, natiqlik sənətinə yiyələnmək yollarını xırdalıqlarına qədər şərh edirlər. Bu kimi hallar Romada natiqlik sənətinin inkişafına təkan verdi. Qədim Roma dövləti bir sıra görkəmli natiqlər, söz ustaları yetişdirmişdir. Qraxki (b.e.ə.163-132), Katon (b.e.ə.234-149), Mark Tullii Siseron (b.e.ə.106-43), Antoni Mark (b.e.ə.83-30), Yuli Sezar (b.e.ə.102-44) kimi alimlər Roma natiqlik məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən, yetişdirmələrindən olub, Roma natiqlik məktəbini bütün

dünyada məşurlaşdırmışlar [1,s14]. Tədqiqatçıların geniş araşdırmaları nəticəsində bəlli olub ki, bu mümayəndələrin bəzilərinin əsərləri tam, bəzilərinin əsərləri isə cuzi miqdarda günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Nadir Abdulayev bildirirdi ki, onların arasında antik dövrün məşhur yazıçısı, natiqi, siyasi xadimi Mark Tullii Siseron yazdığı traktatlarla, fəlsəfəyə olan münasibəti ilə xüsusi seçilirdi. Mark Tulli Siseron öz yaradıcılığı dövründə iki suala cavab axtarmışdır: 1) Kimə natiq deyilməlidir? 2) Hər kəs natiq ola bilərmi? Eyni zamanda natiqlik sənətilə bağlı “Brut, yaxud məşhur natiqlik sənəti haqqında”, “Natiqlik Haqqında” və Natiq traktatlarını yazmış, bu sənətin qədim tarixi, nitq mədəniyyətinə dair izahlar vermişdir. İlk nitqini 27 yaşında olarkən söyləmişdir. Siseron hər bir natiqin qarşısına üç tələb qoyurdu. 1) Nitq öyrətməli, bilik verməlidir; 2) Nitq dinləyicilərə güclü təsir etməlidir; 3) Nitq söylənilərkən dinləyiciyə ləzət verməlidir [5, s. 12]. Siseron başqa bir nitqində bildirir ki, “Kim Demosfen olmaq istəmirsə, o, natiq deyil” [9, s. 187]. Siseron Yunan dilini mükəmməl bilir, Demosfenin nitqlərindəki “attika üslubundan” dəfələrlə istifadə etmişdir. Demək olar ki, eyni sxemi gözləmişdir; giriş, təhkiyyə və fikri təsdiq edən sübutlar, nəticə. Eyni zamanda təhkiyyə hissəsini daha maraqlı, təsirli qurmağa çalışıb, atalar sözləri, tarixi hadisələr, lətifələrdən, bədii sual, nida və xitablardan geniş istifadə etmişdir [3, s. 40]. Ömrü boyu nitq söyləyən Siseronun nitqlərinin heç də hamısı saxlanmamışdır. 53-ü tamamilə, 35-ni başlıqlardan tanıya bilirik, 20-sinin isə yalnız fraqmentləri saxlanmışdır. O, gənc olarkən “Ritorika” traktatını yazmışdır. “Natiqlər barəsindəki” traktatı günümüzdə də məhkəmə ritorikasının dərsliyi kimi istifadə edilir [7, s. 73-74]. Bundan əlavə olaraq, Siseron ən önəmli məhkəmə natiqinə çevrildi və sonrakı Qərb natiqlik və nəsr üslubuna davamlı təsir göstərdi. O, Platon akademiyasına rəhbərlik edən Philo ilə oxumuş, ondan dialektikanı, mübahisə sənətini öyrənmişdir. Natiqlik qabiliyyəti sayəsində Sisero parlaq bir karyera qurdu. Parlaq siyasi çıxışları sayəsində Senata girdi və sonra 63-cü ildə respublikanın konsulu oldu. Qasımov bildirir ki, Siseronun şöhrəti əsrlər boyu davam edir, həyat və yaradıcılığı geniş şəkildə öyrənilir və onu Didro, Bokkaçço, J.J.Russo, Volter və bir çox alimlərə bənzədirdilər.

Natiqlik sənətinin inkişafına təkan verənlərdən biri də Yuli Sezar olmuşdur. Yazıçı, istedadlı natiq, lider, hərbiçi kimi tanınan Yuli Sezar Roma Respublikasını, İmperiyaya çevrilməsində böyük rol oynamışdır və bir çox dəyişikliklərin müəllifidir. Romanın qanunlara əsaslanan dövlət olması üçün çalışmışdır. “Hall müharibəsi haqqında qeydlər”, “Vətəndaş müharibəsi haqqında qeydlər” adlı elmi əsərləri mövcuddur. Bu əsərləri dövlətin rolunu cəmiyyətin istəklərinə görə yox, dövlət başçısının istəyinə əsaslanaraq qurmağa çağırırdı. Romanın ən yaxşı məhkəmə natiqlərindən biri olaraq tanınırdı. Həmçinin məhkəmədə vəkil olaraq etdiyi çıxışlar stemoqramlaşdırılmışdır. Hal-hazırda onlara müraciət olunur və öyrənilir [6, s. 41]. Onun natiqlik sənətindəki dərin istedadı, adını ritorika elminə həmişəlik yazdırmışdır. O natiqlərin qarşısına bir sıra tələblər qoyurdu buraya; dinləyicini öyrətmək, həyəcanlandırmaq, sevindirmək və s. aid idi.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013.
2. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, “Elm və təhsil”, 2011.
3. Əliyev K.Y. Natiqlik sənəti. Bakı, 1994.
4. Həsənov H.Ə. Natiqlik Sənəti. Bakı, 2003.
5. Hüseynov S.S. Nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 2010.
6. Hüseynov S.S, Qaracayeva E.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı, 2016.
7. Qasimov Ə.Ə. Bakı Universitetinin xəbərləri (sosial-siyasi elmlər seriyası). Nitq mədəniyyətinin tarixi. Siseron, Sokrat, Demosfen. Bakı, 2013.
8. Rüstəmov F.A. Pedaqoqika tarixi (dərslik). Bakı, “Elm və Təhsil” 2010.
9. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları (ali məktəb üçün dərslik). Bakı, “Mütərcim”, 1998.
10. Skvortsov, L.I., 1980. Theoretical basis of speech culture. Moscow: Science Publ., 352 p.

Zeynallı T.

The history of speech culture

(Summary)

This article deals with the problem connected with scientific-encyclopaedic and educational meaning of historical dictionaries nowadays allowing to observe the development of words and expressions meaning during the whole time. Speech culture is a result of a complex historical processes. The roots of speech culture go as far back as to historical Egypt, India, Greece, Rome and Azerbaijan. It appeared on the basis of the theory and practice of ancient Greek and Roman rhetoric. Rhetoric is tied up with the names of such prominent orators and philosophers as Sokrates, Demothenes, Ciceron, Quintellion in ancient Greece and Rome, and Fizuli, Nasimi, Nizami in Azerbaijan.

Зейналлы Т.

История культуры речи

(Резюме)

В статье рассматривается вопрос, связанный с научно-энциклопедическим и просветительским значением исторических словарей в наши дни, позволяющих проследить, как развивался смысл слов и выражений на протяжении времени. Речевая культура является результатом сложного исторического процесса. Корни культуры речи идут еще в исторический Египет, Индию, Китай, Грецию, Рим и Азербайджан. Она возникла на основе теории и практики древней греческой и римской риторики. Риторика связана с именами таких выдающихся ораторов и философов, как Сократ, Цицерон, Демосфен в Древней Греции и Риме, и Физули, Насими, Низами в Азербайджане.

Rəyçi: f.f.d., dos. İ.Sərdarova

AŞUROVA ARZU

Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOVET SONRASI DÖNƏMDƏ TƏHSİL SİYASƏTİ

Açar sözlər: təhsil ideologiyası, standart model, qanunvericilik, təhsil müəssisələri, təhsil islahatları, milli prioritet, tədris prosesi, təhsil sistemi

Key words: educational ideology, standard model, legislation, educational institutions, educational reform, national priority, studying process, education system

Ключевые слова: образовательная идеология, стандартная модель, законодательство, образовательные учреждения, реформы образования, национальный приоритет, учебный процесс, система образования

Sovet dövründə Azərbaycan təhsil sistemi ümumi təhsil müəssisələri üzərində dövlət nəzarəti və Sovet mərkəzi hökumətinin bütün səviyyələrdə marksist-leninçi ideologiyanı əks etdirən standart modelinə söykənirdi. Bu dövrdə Azərbaycan təhsili erkən uşaqlıqdan başlayan intensiv İslam dini təlimlərini əhatə edirdi.[14,s.14] Təxminən beş yaşından başlayaraq bəzən iyirmi yaşına qədər uşaqlar məscidlərdə, bağlı mədrəsələrdə təhsil alırdılar. XX əsrin sonlarında azərbaycanlılar üçün dünyəvi ibtidai məktəblər yaranmağa başladı, lakin çarizm dövründə Zaqafqaziyada ali təhsil müəssisələri və orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin istifadəsi qadağan edilmişdi. Sovet İttifaqı dağıldıqda, digər keçmiş Sovet respublikaları kimi, Azərbaycan da Moskvadan idarə olunan vahid, mərkəzləşdirilmiş sosial dəstək sistemindən imtina etməli oldu. Azərbaycan Respublikası 30 oktyabr 1991-ci ildə müstəqilliyini rəsmən elan etdikdən sonra, cəmiyyətin bütün əsas və sosial sahələrində islahatlar gecikdirilirdi. Müstəqilliyin çətin yolları ilə irəliləyən Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də böyük vəzifələr yerinə yetirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanmışdı. Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mənəvi inkişafının ən mühüm

yekunlarından biri ölkədə müasir təhsil sisteminin yaradılması idi. Yetmiş il vahid ideoloji sistem üzərində qurulmuş və mərkəzdən idarə olunan bir təhsil sisteminin dəyişdirilməsi heç də asan olmayıb. Azərbaycan postsovet respublikaları arasında təhsil sistemində ilk islahatlar aparan dövlətlərdən idi və ölkədə təhsil strukturu əsasən Qərb modeli əsasında qurulmuşdu. [10, s. 12] Əsrlərdən bəri davam edən dövlətçilik ənənələrini inkişaf etdirmək və hər kəsin - keçmiş, indiki və gələcək nəsillərin qarşısında məsuliyyətlərini dərk edərək, müstəqil respublikanın rifahını təmin etmək üçün suveren hüquqlarından istifadə edərək, hər bir vətəndaş üçün ayrılmaz təhsil hüququnu təmin edən 42 maddədən ibarət 1995-ci il tarixli "Təhsil haqqında qanun" qəbul edildi. [11, s. 289]

Təhsilin məzmununun müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik prinsipləri əsasında qurulması ideyası Heydər Əliyevin başlıca məqsədlərindən biri idi. İqtisadi inkişafın indiki mərhələsində müşahidə olunan dirçəliş, yaranmış maliyyə sabitliyi, qeyri-büdcə sferasından əlavə vəsaitlərin cəlb olunma imkanlarının mövcudluğu həm qeyd olunan çətinlikləri aradan qaldırmağa, həm də bütövlükdə təhsil sistemində köklü islahatlara başlamağa əlverişli şərait yaratmışdır. Azərbaycan dövləti özünün pulsuz təhsil siyasətini həyata keçirmək üçün 15 iyun 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı"nın qəbul edilməsi haqqında fərman verdi. Bu proqram 30 mart 1998-ci ildə Dövlət Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və Dünya Bankı bu proqramda iştirak etmişdir.[3,7] Bu Təhsil İslahatı Proqramı yeni dövrün təhsil tarixində əhəmiyyətli yer tuturdu və təhsilin əksər sahələrini əhatə edirdi, ancaq başlıca istiqamət orta ümumtəhsil məktəblərinin inkişafına, onların maddi-texniki bazalarının möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan müəllimlərinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşması istiqamətində bir sıra uğurlu addımlar atılmışdır. Bu illərdə dövlətimiz tərəfindən müəllimlərin əmək haqlarının yüksəldilməsi, onların müxtəlif fəxri adlarla təltif olunması və s. pedaqoji kadrların təhsilin keyfiyyətinə marağını xeyli artırmışdı. [1, s. 8] Maneələrə baxmayaraq, müstəqillikdən sonra köklü dəyişikliklər üçün bir sıra səylər göstərilərək, məs., 1999-cu ildə Dünya Bankından kredit alınaraq, islahat

proqramı başlandı. [9] Həyata keçirilən təhsil islahatı mərhələli xarakter daşıyırdı və hər mərhələnin öz məqsədləri, vəzifələri var idi. Bir il müddətini əhatə edən birinci mərhələ (1999-cu il) — hazırlıq mərhələsi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Konstitusiyada müəyyən olunmuş təhsil almaq hüququnu təmin edən, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yeni təhsil sisteminin normativ hüquqi, iqtisadi və informasiya bazasını yaratmaq üçün təşkilati işlərin aparılmasını, eləcə də onun infrastrukturunu və kommunikasiya sisteminin müəyyən edilməsini nəzərdə tuturdu. Qısamüddətli perspektivi əhatə edən ikinci mərhələdə (2000-2003-cü illər) təhsil sahəsinin sosial-iqtisadi stabilliyini təmin edən təxirəsalınmaz problemlərin həll olunması və geniş miqyaslı islahatın aparılması üçün təşkilati-hüquqi, kadr, maliyyə, maddi-texniki təminatının və yeni idarəetmə modelinin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Üçüncü mərhələ isə (2004-cü ildən) proqramda nəzərdə tutulan bütün tədbirlərin həyata keçirilməsini əhatə edirdi. [7]

Təhsil sistemində islahat apararkən qarşıya Sovet təhsilini bərpa etmək yox, müstəqil Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və mədəni-mənəvi aspektlərdə keçdiyi inkişaf yolu ilə həmahəng olan müstəqil təhsil siyasəti işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək məqsədi qoyulmuşdu. Göstərilən tələblərə cavab verən təhsil sisteminin strukturunun, məzmununun, tədris, elmi-metodiki və informasiya təminatının idarə olunmasının, maddi-texniki bazasının və iqtisadiyyatının islahatı aşağıdakı prinsipləri əhatə etməli idi: [6, s. 10]

- müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün təhsil sisteminin üstün inkişaf etdirilməli sahə olduğunu təsbit etməyə imkan verən etibarlı bazanın yaradılması, ölkədə elmin və mədəniyyətin inkişafı, demokratik vətəndaş cüştəqil Azərbaycan Respublikasının gələcəyi üçün təhsil sisteminin üstün inkişaf etdirilməli sahə olduğunu təsmalı idi;

- demokratikləşdirilmə, humanistləşdirilmə, inteqrasiya, fmanistləşdirilmə, ianitarlaşdırılma prinsiplərinə əsaslanaraq, təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların

fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sistemin yaradılmalı idi;

- islahatın humanitar xarakterli olması, onun insanların yaradıcı və keyfiyyətli fəaliyyətinin hərtərəfli açılmasına yönəldilməli, islahatda şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları təmin edilməli idi;

- təhsil sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin respublikanın digər dövlət orqanları və qeyri-dövlət təşkilatlarının fəaliyyəti, eləcə də ölkənin iqtisadi mühiti ilə əlaqələndirilməsi və təhsil siyasətini həyata keçirən orqan və şəxslərin səlahiyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununa və digər qanunvericilik aktlarına uyğun tənzimlənməli idi. [12]

Azərbaycanın siyasi quruluşu dəyişdiyi üçün təhsilin fəlsəfəsi də dəyişməli idi. Bunun üçün əvvəlcə yeni təhsil sisteminin nəzəriyyəsini, fəlsəfəsini, dövlət siyasətinin təhsil sahəsindəki mühüm istiqamətlərini, konseptual tənzimləmələrini, fəaliyyət prinsiplərini və təhsilin məzmunu, məqsədi və quruluşunu müəyyənləşdirmək lazım idi. Yeni təhsil sistemi eyni zamanda təlim- təhsil proqramlarında, dərsliklərdə dəyişikliklərin zəruri edilməsinə, eləcə də Kiril əlifbası ilə yazılmış bütün dərsliklərin Latın əlifbası ilə çap olunmasına yönəldilməli idi. [15, s. 23]

Təhsildə dövlət siyasətinin bir istiqaməti də müasir tələblərə uyğun dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin müasir tipli tədris proqramlarına uyğun hazırlanması məsələsi ilə bağlıdır. Aydındır ki, bizim dərsliklər əsasən Kiril əlifbası ilə çap olunan dərsliklər idi. Bu, məsələnin birinci tərəfi idi. Digər tərəfdən, milli dərsliklərin yeni proqramlar əsasında hazırlanması vacib məsələ idi. İndi bu dərsliklərin hazırlanmasını üç mərhələyə bölürlər. 1992-1998-ci illəri əhatə edən 1-ci mərhələ, 1999-2000-ci illəri əhatə edən 2-ci mərhələ və nəhayət, son dövrü əhatə edən 3-cü mərhələ. Birinci mərhələnin çətinliyi onda idi ki, latın qrafikalı dərsliklər yaradılmalı idi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, yeni nəsil dərsliklərin yaradılmasına başlandı. İkinci mərhələ dərsliklərin məzmunca yeniləşməsi, standartlara cavab verən dərsliklərin hazırlanması, dərsliklərlə fasiləsiz təminatla səciyyələndir. Dövlət başçımızın səyi

nəticəsində dərsliklər təcridən məktəblərə pulsuz verilməyə başlandı. Üçüncü mərhələdə dərsliklərin keyfiyyət göstəricilərinə diqqət artırıldı və Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi sahəsində uğurlu nailiyyətlər qazanıldı. Təkcə 2007-2008-ci tədris ilində I-XI sinif şagirdləri üçün 155 adda 5.185 min nüsxə dərslik hazırlanmış və çap olunmuşdur. Milli Məclis uzun illərin müzakirələrindən sonra "Təhsil haqqında" qanunu 2009-cu ildə qəbul etdi. 1992-ci ildə qəbul olunmuş qanun onsuz da cəmiyyətin inkişafı tələblərinə cavab vermirdi. Dövlətimiz gücləndikcə, təhsilə dövlət qayğısı da artır. Müəllimlərin əmək haqqının qaldırılması istiqamətində işlər davam etdirilməkdədir. Artıq uzaq rayonların kəndlərində çalışan müəllimlərə əlavə kompensasiyalar verilir, onların işləməsi üçün dövlət tərəfindən lazımı şərait yaradılır. [5, s. 145]

Təhsil sahəsində edilən ən mühüm dəyişikliklərdən biri də Sovet dövründə təlim və tədrisə müəllim mərkəzli yanaşmadan, eləcə də bu anlayışın metod və üsullarından imtina edilməsi, tənqidi yanaşmanın qəbul edilməsi və şagird/tələbə yönümlü metodların, bacarıqların, düşüncə tərzinin inkişaf etdirilməsi oldu. Baş vermiş strateji əhəmiyyətli dəyişikliklər nəticəsində ölkə əhalisinin təhsil səviyyəsi artdı və hətta 1960-1970-ci illərə nisbətən savadlılıq yüksək faizlərə çatmışdı. [10, s. 12] [13] Ölkədəki təhsil sistemi insan hüquqları üzrə beynəlxalq konvensiyalara və Azərbaycan Respublikasının tərəf olduğu digər beynəlxalq müqavilələrə əsaslanaraq, dünya təhsilinə inteqrasiya yolu ilə milli, mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin prioriteti əsasında inkişaf edirdi. [13] Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ilk dəfə olaraq dövlətdən pulsuz icbari ümumi orta təhsil zəmanətlərini təsdiqlədi, təhsil sistemi dövlətin nəzarətinə keçdi, minimum təhsil standartları quruldu və fərdlərin maddi vəziyyətlərindən asılı olmayaraq təhsillərini davam etdirmələri üçün təminatlar elan edildi. [2] Keçən 11 ilin yekunları göstərir ki, dövrün, zamanın tələblərinə görə müasir dünya təcrübəsi əsas tutulmaqla ümumi təhsilin yeni konsepsiyasının işlənilib hazırlanması, fənlərin məzmununun konseptual müddəalarının müəyyənləşdirilməsi və fənn kurikulumlarının yaranması təhsil tariximizdə yadda qalacaq mühüm nailiyyətlərdir. [7]

Dövlətimizin təhsillə bağlı qəbul etdiyi inkişafyönlü proqramlar təhsilimizin inkişafına davamlı xarakter verməklə, onu dünya standartları səviyyəsində qurmağa da imkan yaradır. Pedaqoji kadr hazırlığı, xüsusi istedadla malik uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişafı, məktəbəqədər təhsilin yeniləşdirilməsi, məktəblərin avadanlıqlarla təmin olunması, gənclərin xaricdə təhsil almaları, texniki peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi, ali məktəblərin inkişafı və s. məsələlərlə bağlı qəbul olunmuş proqramların bir qismi həyata keçirilmiş, bəziləri isə reallaşmaq üzrədir. [8]

Əsas ümumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan təhsil strategiyası hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı strategiyası çərçivəsində uğurla davam və inkişaf etdirilməkdədir. Son illərdə Prezident İlham Əliyevin təhsil sistemində diqqət və qayğısı sayəsində ciddi nailiyyətlər qazanılmış, milli təhsil sisteminin aydın sabahını təmin edəcək bir sıra İnkişaf Proqramları təsdiq olunaraq reallaşdırılmasına başlanılmış, təhsilin davamlı inkişafına yönəlik əsaslı tədbirlər görülmüşdür. Bu tədbirlər içərisində təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsi, yeni proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması, nəşri və təhsil müəssisələrinin onlarla fasiləsiz təmin edilməsi, təhsilin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi, tədrisdə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə olunması, təhsildə beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi, təhsil sistemində məqsədli Proqramların həyata keçirilməsi yolu ilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və bu kimi prioritet sahələr üstünlük təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbas Səmədov “ Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda Təhsilə və Təhsil xadimlərinə qayğısı” Gəncə-2010.

2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995

3. Azərbaycan Respublikasının təhsil islahatı proqramı (1999) <http://www.e-qanun.az/framework/5363>

4. E. Pashayev və F. Rustemov (2007) Pedaqoji: “Yeni dərs kitabı” Bakı, Nurlan

5. F. Abdullazadə, F. Ələsgərov, Ə. Əlirzayev, Ə. Əsədov- “Azərbaycan Respublikası 1991-2001” XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001.
6. J. Akhundova, “Azerbaycan’da Sosyoekonomik Dönüşüm ve Eğitim,”Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi (2016)
7. M. Merdanov: “Azerbaycan Tahsili Kurultayda Kurulataya: Uğurlar,Problemler, Perspektifler (1998-2003 seneleri)” Azerbaycan Muallimi, 3-9 Ekim 2003)
8. M. Merdanov: “Haydar Aliyev ve Azerbaycan Tahsili (1969-2003. yıllar)” Azerbaycan Muallimi, 7–13 Mart 2003
9. M. Merdenov (2003) Restructuring Azerbaijan’s educational system.
http://azer.com.aiweb/categories/magazine/74_folder/74.articles/74_educational.html
10. Rehman Seferov- Akif Akkuş, “Azerbaycan Nüfusunun Eğitim Açısından Analizi,”Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (2005)
11. Süleymanlı- “Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri”
12. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009).
<http://edu.gov.az/az/page/72/302>
13. https://republic.preslib.az/ru_d4-36.html
14. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366394?posInSet=1%26queryId=f00bbeb5-caf0-495d-9782-e4caad1e9e0f>
15. <http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/iyun/125308.html>

Ashurova A.

Education policy of the Republic of Azerbaijan in the post-Soviet period

(Summary)

Today, education is recognized as a strategically important area of activity in Azerbaijan that is influential in the development of society and the state in general and forms the basis of development. The education system in the Republic of Azerbaijan is as secular as it is democratic. National and international values form the basis of the education system. After gaining independence, the education system of the Republic of Azerbaijan was regulated by the "Education Law of the Republic of

Azerbaijan" adopted in 1992. After independence, education in the Azerbaijani language began to gradually increase in the Republic of Azerbaijan. With the spread of education, the level of literacy has increased. However, during the period of independence, although the level of education and literacy in Azerbaijan increased, the Russian language was reflected in the education system at the same level as the Azerbaijani language. Improving the social welfare of the population in Azerbaijan is one of the main priorities of state policy. The high attention and care shown by the leader Heydar Aliyev to the education of Azerbaijan continues successfully today.

Ашурова А.

**Образовательная политика Азербайджанской Республики в
постсоветский период**

(Резюме)

Сегодня образование признано в Азербайджане стратегически важной сферой деятельности, влияющей на развитие общества и государства в целом и составляющей основу развития. Система образования в Азербайджанской Республике столь же светская, сколь и демократичная. Национальные и международные ценности составляют основу системы образования. После обретения независимости система образования Азербайджанской Республики регулировалась «Законом Азербайджанской Республики об образовании», принятым в 1992 году. После обретения независимости образование на азербайджанском языке в Азербайджанской Республике стало постепенно расширяться. С распространением образования повысился уровень грамотности. Однако в период независимости, хотя уровень образования и грамотности в Азербайджане повысился, русский язык нашел отражение в системе образования на том же уровне, что и азербайджанский язык. Повышение социального благосостояния населения в Азербайджане является одним из основных приоритетов государственной политики. Высокое внимание и забота, проявленные лидером Гейдаром Алиевым к образованию Азербайджана, успешно продолжают и сегодня.

CƏFƏROVA AYTƏN
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytenceferova1997@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİ SİFƏT FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMASI KİMİ

Açar sözlər: şəxssiz forma, feili sifət, növ, ikili xüsusiyyəti, funksiya

Key words: non-finite form, the participle, type, double nature, function

Ключевые слова: неличные формы, причастие, типы причастия, двойная черта, функция

Müasir ingilis dilində feillər şəxslı (*finite*) və şəxssiz (*non-finite*) olmaqla iki böyük qrammatik qrupa ayrılır. Bu feil formaları özünə məxsus xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. İngilis dilində feilin üç şəxssiz forması vardır, bura məsdər (infinitive), cərənd (gerund) və feili sifət (participle) aiddir. Lakin qeyd etməliyik ki, feilin şəxssiz formalarının bölünməsi və onların bir başlıq altında adlandırılması müxtəlif dilçilər tərəfindən bir-birindən fərqli şəkildə şərh edilmişdir. Belə ki V.L.Kauşanskaya, E.M.Qordon, İ.P.Kırılova, M.A.Qanşına kimi dilçilər və başqaları feilin şəxssiz formalarını üç hissəyə ayırmış və onları “Verbals” adı altında birləşdirməyi daha məqsədə uyğun hesab etmişdirlər.

Müasir ingilis dilində feilin şəxssiz formalarından biri də feili sifətdir. Feili sifətin iki növü vardır: indiki zaman feili sifəti (present participle) və keçmiş zaman feili sifəti (past participle).

İngilis qrammatistləri öz tədqiqatlarında indiki zaman feili sifəti feili sifət I (participle I), keçmiş zaman feili sifəti isə feili sifət II (participle II) kimi də adlandırırlar.

M.Y.Blox “A Course in English Theoretical Grammar” adlı əsərində qeyd etmişdir ki, indiki və keçmiş zaman feili sifətlərin adlandırılması şərti və ənənəvi xarakter daşıyır. Belə ki, nə indiki zaman feili sifətinin indiki zamanla, nə də keçmiş zaman feili sifətinin keçmiş zamanla əlaqəsi yoxdur [1, s.111].

İndiki zaman feili sifəti əsas feilin qarşısından “to” məsdər hissəciyini götürərək feilin sonuna “ing” suffiksini əlavə etməklə düzəlir. V.L.Kauşanskaya “A Grammar of the English Language” adlı əsərində qeyd etmişdir ki, feilin sonuna “-ing” suffiksini əlavə etdikdən sonra feilin sonundan asılı olaraq, aşağıdakı orfoqrafik dəyişiklərə rast gəlmiş oluruq:

1. Sonu oxunmayan ‘e’ hərfi ilə bitən feillərin sonuna “ing” suffiksi əlavə etdiyimiz zaman feilin sonundakı ‘e’ hərfi düşür və “-ing” əlavə olunur, məsələn: *a) to decide -deciding, b) to create- creating, c) to illustrate – illustrating.*

2. Sonu samitlə bitən feillərdə həmin samitdən öncə qısa vurğulu sait gələrsə, “-ing” suffiksi əlavə etməzdən öncə feilin sonundakı samit qoşalaşmış olur. *a) to regret –regretting, b) to occur – occurring, c) to admit – admitting*

3. Əgər feilin sonu “y” hərfi ilə bitərsə ondan öncə gələn feilin samit və yaxud da sait olmasından asılı olmayaraq “ing” suffiksi əlavə edərkən feilin sonundakı “y” hərfi heç bir dəyişiklik olmadan olduğu kimi saxlanılır: *a) to apply- applying, b) to carry – carrying, c) to obey – obeying* [5, s. 190]

Feilin digər şəxssiz formalarında olduğu kimi, feili sifət də ikili xassəyə malikdir. Bununla bağlı olaraq da, indiki zaman feili sifəti cümlədə həm feili, həm də sifət və ya zərfə aid olan xüsusiyyətləri yerinə yetirir. Bu baxımdan da, leksik cəhətdən feili sifət yalnız hərəkəti ifadə etmir, həmçinin onu bir əlamət kimi izah edir. Feili sifətin sifətə və zərfə məxsus xüsusiyyətləri onun əsas sintaktik funksiyaları olan təyin və zərflik funksiyalarında özünü əks etdirməsidir.

a) It was a burning shame and a scandalous disgrace to out in that way. (Təyin)

b) She had opened a door while *saying* this, and now led the girl in by the hand.
(*Zərflik*)

Qeyd etməliyik ki, indiki zaman feili sifətinin ifadə olunduğu zaman nisbi xarakter daşıyır, bu səbəbdən də, feili sifətin əks olunduğu zaman cümlənin əsas feilinin sahib olduğu zamandan asılı mövqeydə çıxış edir. Cümlənin əsas feili hansı zamana aid olarsa indiki zaman feili sifəti də həmin zamana aid olur.

a) When *reading* The Pickwick Papers, one can't help laughing. (*indiki zaman*)

b) When *reading* The Pickwick Papers, one couldn't help laughing. (*keçmiş zaman*)

c) When *reading* The Pickwick Papers, one will roar with laughter. (*gələcək zaman*)

Cümlələrdən birincisində şəxsi forma feil (*can't help*) indiki zamana, ikinci cümlədə (*couldn't help*) keçmiş zamana, sonuncu cümlədə *isə* (*will roar*) gələcək zamana aiddir. Buradan *isə* belə nəticə çıxarda bilərik ki, qeyd etdiyimiz cümlələrin birinci tərəfində istifadə olunmuş indiki zaman feili sifətinin (*reading*) əks etdirdiyi hərəkət göstərilən cümlələrin ikinci tərəfinin ifadə etdiyi hərəkətlə bağlıdır.

İndiki zaman feili sifətinin qeyri-müəyyən formasından fərqli olaraq, bitmiş (perfekt) forması məlum və məchul növdə feilin şəxsi forması tərəfindən ifadə olunan hərəkətdən öncə baş vermiş hərəkəti ifadə etmək üçün istifadə olunur.

She turned her face towards him, as not *having heard* or *understood* his last words. (*İndiki zaman feili sifəti bitmiş zaman forması, məlum növ*)

His own investigations had begun on a day in the preceding spring when, *having been engaged* intracing the vicissitudes of d'Uberville family, he had observed Durbeyfield's name on his waggon. (*İndiki zaman feili sifətinin bitmiş forması, məchul növ*)

Lakin vurğulamalıyıq ki, indiki zaman feili sifətinin bitmiş formasının istifadə olunması ilə bağlı bəzən müəyyən istisnalar ilə rastlaşmış oluruq. Belə ki, müxtəlif dilçilərin əsərlərinə diqqət etdikdə qeyd edilir ki, əgər cümlədə feilin şəxsi formasından öncə baş vermiş hərəkət *to arrive, to turn, to come, to seize* və s. kimi

feillərdən biri vasitəsi ilə ifadə olunarsa, bu zaman indiki zaman feili sifətinin bitmiş formasının əvəzinə qeyri-müəyyən forması istifadə olunmalıdır [6, s. 191].

Turning down an obscure street and *entering* an obscurer lane, he went upto a smith'sshop.

İndiki zaman feili sifətinin digər feili xüsusiyyəti onun növ kateqoriyasına sahib olmasında özünü əks etdirir. Beləki, təsirli feillər ilə ifadə olunan indiki zaman feili sifətinin həm qeyri-müəyyən, həm də bitmiş forması məlum və məchul növlərin hər ikisində istifadə oluna bilərlər. N.A. Kobrina vurğulayır ki, indiki zaman feili sifətinin məlum növü hərəkətin onun icraçısı tərəfindən yerinə yetirildiyini, məchul növü isə ona yönəlmiş hərəkəti göstərir [7, s. 100].

Do you know *the students translating* the texts?

T.A. Barabaş, N.A Kobrina, M.A. Qanşına və digər qrammatistərin əsərlərinə diqqət yetirsək, feilin digər şəxssiz formaları kimi indiki zaman feili sifətinin də cümlədə müxtəlif sintaktik funksiyalarda çıxış etdiyini görmüş olarıq. İndiki zaman feili sifəti cümlədə sifət və zərfin əsas sintaktik funksiyaları olan təyin və zərflikdən başqa, ismi xəbərin ad hissəsi, feili sifət tərkibinin bir hissəsi və həmçinin də cümlədə ara sözlərin əmələ gətirdiyi tərkibin bir hissəsi kimi də çıxış edə bilər.

M.A.Qanşına qeyd edir ki, təyin funksiyasında çıxış edərkən indiki zaman feili sifətinin yalnız qeyri-müəyyən forması istifadə olunur. Bu zaman isə cümlənin əsas feili ilə eyni zamanda icra olunmuş hərəkət ifadə olunur [2, s. 120].

The fence *surrounding the garden* is newly painted.

İndiki zaman feili sifəti təyin funksiyasında çıxış edərkən, həm təyin etdiyi sözdən əvvəl həm də ondan sonra gələ bilər. Belə ki, əgər indiki zaman feili sifəti təyin etdiyi isimdən və ya əvəzlilikdən öncə gələrsə, bu zaman o tək başına iştirak edir. Lakin digər halda təyin etdiyi isimdən sonra gələn feili sifət I əlavə təyin edici söz və ya söz qrupuna ehtiyac duyur.

Everything in Marseilles, and about Marseilles, had started at the fervid sky, and had been started at in return, untill a *starting* habit had become universal there. (*təyin etdiyi sözdən əvvəl gələn feili sifət*)

Through the massive sunlight *illuminating the hall at Robin Hill*, the July sunlight at five o'clock fell just where the broad staircase turned. (*təyin etdiyi sözdən sonra gələn feili sifət*)

Qeyd etməliyik ki, indiki zaman feili sifətinin qeyri -müəyyən və bitmiş forması uyğun olaraq məlum və məchul növdə zərflik funksiyasında çıxış edə bilər. Bu zaman feili sifətin zərfliyin zaman, tərz-i-hərəkət, səbəb, hal-vəziyyət, bəzi hallarda isə müqayisə, şərt və güzəşt zərfliyi növlərində də iştirak etdiyini görə bilərik.

Bir çox qrammatik tədqiqatlar indiki zaman feili sifətinin ismi xəbərin ad hissəsi funksiyasında da çıxış etdiyini göstərir. Lakin V.L.Kauşanskaya bu halın az hallarda baş verdiyini vurğulayır [5, s. 197].

The effect of her words is *terrifying*.

İndiki zaman feili sifəti həmçinin ara söz kimi də çıxış edə bilər. Lakin vurğulamalı olduğumuz əsas məqam ondan ibarətdir ki, ara söz funksiyasında indiki zaman feili sifəti heç zaman tək işlənməyib yalnız tərkib kimi çıxış edir. Bu zaman feili sifət cümlənin digər üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmasa da, semantik cəhətdən izah etdiyi söz və ya söz qrupuna bağlı olur. İndiki zaman feili sifəti bu halda ya cümlənin əvvəlində, ya da ortasında istifadə olunur.

Judging by appearances, Mr.Brow more looked like a man prematurely wasted and worn by the cares of the troubled life.

Müasir ingilis dilində feili sifətin ikinci bir növü isə keçmiş zaman feili sifətidir. Bəzi qrammatik tədqiqatlara nəzər yetirdikdə görmüş oluruq ki, keçmiş zaman feili sifəti yalnız feili sifətin deyil, həmçinin feilin digər şəxssiz formaları arasında da ən birinci tədqiq olunan formadır.

İlk növbədə vurğulamalıyıq ki, feili sifətin bu növü morfoloji cəhətdən feilin digər şəxssiz formalarından fərqli şəkildə formalaşır və bu zaman feilin qaydalı və ya qaydasız olmağından asılı olaraq onun düzəlmə forması da fərqlənir. Belə ki, qaydalı feilin keçmiş zaman feili sifətini düzəldərkən bu zaman feilin sonuna “-ed” suffiksi əlavə olunur, qaydasız feillərdə isə fərqli düzəlmə yollarından istifadə olunur: *to rest-*

rested (qaydalı), to bring – brought (qaydasız) to reconcile- reconciled (qaydalı), to spell – spelt (qaydasız).

N.A.Kobrina vurğulayır ki, keçmiş zaman feili sifətinin sifət və zərfə aid olan xüsusiyyətləri əsasən onun təyin və ismi xəbərin ad hissəsi kimi funksiyalarında ifadə olunur. Bu zaman feili sifət II əsasən sifətlə istifadə olunan *very, much, too, so, slightly, much, more* kimi dərəcə zərfləri ilə birlikdə istifadə oluna bilər.

The children were *too excited* to notice the new comer.

No man has ever had a *more devoted* sister than me.

Keçmiş zaman feili sifətin feilə aid xüsusiyyətlərindən danışarkən onun zaman kateqoriyasına sahib olmadığını görmüş oluruq. Lakin bu zaman biz feilin şəxssiz formasının aid olduğu zaman onun ifadə olunduğu konteksə və feilin leksik mənasına uyğun olaraq şəxslə feillə ifadə olunmuş hərəkətdən ya əvvəl, ya da onunla eyni zamanda baş verdiyini söyləyə bilərik.

Her sister's eyes *fixed* on him with a certain astonishment, obliged him at last to look at Fleur.

I was reminded of a portrait *seen* in a gallery.

Keçmiş zaman feili sifətin əsas fərqli xüsusiyyətlərindən biri də onun leksik mənaya bağlı olaraq hərəkətin özündən çox əsasən onun yaratmış olduğu nəticəni həm əlamət, həmçinin də vəziyyət xarakterikalarına uyğun olaraq ifadə etməsidir. Bu zaman təsirli feil vasitəsi ilə ifadə olunmuş keçmiş zaman feili sifət semantik cəhətdən məchul, təsirsiz feil ilə ifadə olunmuş feili sifət isə məlum növ mənasına malik olur [4, s. 247].

Feilin digər şəxssiz formalarına görə keçmiş zaman feili sifətinin cümlədə ifadə oluna biləcəyi funksiyalar daha az saydadır. B.İlyiş qeyd edir ki, feili sifət II feili sifət I ilə oxşar olaraq cümlənin mübtədası və xəbəri kimi istifadə oluna bilmir. Yalnız cümlədə təyin, ismi xəbərin ad hissəsi, zərflik, ara söz ilə ifadə olunmuş və həmçinin də keçmiş zaman feili sifətinin yaratmış olduğu tərkibin bir hissəsi olaraq çıxış edə bilər [3, s. 139].

Feili sifətin hər iki növü haqqında verilmiş fikirləri bir araya gətirsək müxtəlif sayda oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin olduğu aydın olur. Belə ki, həm indiki zaman, həm də keçmiş zaman feili sifətinin feilin şəxs və kəmiyyət kateqoriyasına bölünə bilməsinə, feildən başqa digər bir nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşıyaraq ikili xarakterə sahib olmasına, sintaktik cəhətdən ifadə olunduqları funksiyalara və.s kimi xüsusiyyətlərinə görə bu iki feili sifət növü arasında oxşar xüsusiyyətlərin olduğunu söyləmək mümkündür.

Fərqli xüsusiyyətlər tərəfindən yanaşdıqda isə bu iki feili sifət növünün morfoloji cəhətdən fərqli düzəlmə formalarını, indiki zaman feili sifətinin keçmiş zaman feili sifətindən fərqli olaraq feilin zaman və növ xüsusiyyətlərinə sahib olması xüsusiyyətlərini qeyd edə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Blokh M.Y. A Course in Theoretical English Grammar, Moscow -Vishay Shkola, 2000.

2. Ganshina M.A., Vasilyevskaya N.M. English Grammar, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1964.

3. Ilyish B.A. The structure of Modern English, M.-L.,1965.

4. Musayev O. İngilis Dilinin Qrammatikası, Bakı: Qismət,1986.

5. Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar,Leninqrad: Prosveshenie,1973.

6. Khaimovich B.S. Rogovskaya B.I. A Course in English Grammar. Moscow: Vyssaja Shkola, 1967.

7. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.R., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. M.: Prosvescheniye, 1985.

Jafarova A.

The participle is like a non-finite form of the verb in modern English

(Summary)

The article deals with the specific features of the participle in modern English. As it is known, participle is one of the non-finite forms of the verb which has a

verbal, an adjectival or an adverbial character. There are two participles in English – the Present Participle and the Past Participle. Their adjectival and adverbial characters are manifested in their syntactic functions, those of an attribute or adverbial modifier. The verbal characteristics of the participle are related to its three features. Participle I of transitive verb can take a direct object. Participle I and Participle II can be modified by an adverb. Participle I has tense distinctions and Participle I of transitive verbs has also voice distinctions.

Джафарова А.

**Причастие как неличная форма глагола в современном английском языке
(Резюме)**

В статье рассматриваются особенности причастия в современном английском языке. Причастие – одно из неличных форм глагола, которое обладает свойствами глагола, наречия и прилагательного. В английском языке причастия делятся на причастие настоящего времени (participle I) и причастие прошедшего времени (participle II). Глагольными причастие являются его способность иметь прямое дополнение определяться наречием и иметь формы времени и залога. Признаки прилагательного и наречия проявляются в их синтаксических функциях. В статье показаны различные подходы специалистов к причастию.

Rəyçi: dos. A.Hacızadə

ƏZİZOVA NÜBAR
Azərbaycan Dillər Universiteti
Nubaraziz555@gmail.com

**EVFEMİZMLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
QARŞILIQLARI**

Açar sözlər: linqvistik, frazeologiya, söz birləşmələri, frazeoloji vahid, sabit söz birləşmələri, idiom, frazeoloji uyuşmalar, frazeoloji bitişmələr, frazeoloji qovuşmalar, metaforik məna, alınmalar, tərcümə.

Key words: linguistics, phraseology, word combinations, phraseological unit, set expressions, idioms, phraseological fusions, phraseological unities, phraseological combinations, metaphorical meaning, borrowings, translation

Ключевые слова: лингвистика, фразеология, словосочетания, фразеологизм, устойчивые выражения, идиомы, фразеологические слияния, фразеологические единства, фразеологические сочетания, метафорическое значение, заимствования, трансляция

Dilin lüğət tərkibi yalnız sözlərdən deyil, frazeoloji söz birləşmələrindən də ibarətdir, hər iki vasitə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rol oynayır.

Frazeologiya termini ilk dəfə isveçrəli linqvistik alim olan Çarles Balli tərəfindən istifadə edilmişdir. Çarles Balli 1905-ci ildə yazılmış “The sketch stylistics” və “French stylistics” kitablarının bir bölməsində frazeoloji nəzəriyyələrinə yer vermişdir.

Frazeologiya dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrinin və bölünməz ifadələrin məcmusuna deyilir. Mənşəcə yunan sözü olan pharis «*ifadə*», loqos isə «*elm*» deməkdir.

Dildə frazeologiya adı altında öyrənilən sabit söz birləşmələrinə və bölünməz ifadələrə frazeoloji vahid deyilir.

Sözün ciddi mənasında frazeologizmlər hər zaman xalqın zəkasını, mövcud olduğu ictimai quruluşu və öz dövrünün ideologiyasını əks etdirir. Çünki frazeoloji birləşmələr xalqın bədii təfəkkürünün dildə olan təzahürüdür. Bədii dilin özülü isə xalq ədəbiyyatında, obrazlarda, milli səciyyə daşıyan ifadələrdə əks olunub.

Frazeologiya linqvistikanın bir bölməsi olub, iki və ya daha artıq sözdən ibarət olan sabit söz birləşmələrini, söz qruplarını öyrənir. Söz birləşmələri də sözlər kimi ifadə vasitəsi olaraq ünsiyyətin bir vasitə formasıdır. [1, s. 4]

Ümumi nöqtəyi nəzərdən frazeologiya sahəsi ilə bağlı ilkin araşdırmalar Avropa, xüsusilə də Rusiya və şərq Avropada aparılmışdır. Digər araşdırmalardan fərqli olaraq Rusiya və şərq Avropada aparılan tədqiqatlarda frazeologiya daha çox beynəminəl və ümumi səciyyə daşıyan xüsusiyyətlər kimi verilmişdir. Elə bu səbəbdən də frazeologiya ilə bağlı aparılan sonrakı araşdırmalar rus dilçilərinin ənənəvi tədqiqat prinsipinə əsaslanır. [2, s. 2]

V.V.Vinoqradov, N.N.Amosova, İ.İ.Çerniseva - adı çəkilən bu alimlər frazeologiyanın əsas konsepsiyalarını müəyyən etmiş və gələcək inkişafı üçün zəmin yaratmışdır.

V.V. Vinoqradovun frazeoloji təsnifatı sinxronik əsaslara dayanır. İsveçrə alimi Çarles Balli tərəfindən verilmiş nəzəriyyələr üzrə tədqiqat aparən V.V.Vinoqraov leksikoloji frazeologiyanın inkişafına təkan vermişdir. Rus aliminin tədqiqatına əsasən frazeoloji birləşmələr 3 növdə təsnif olunur. [3, s. 170]

1. Frazeoloji uyuşmalar.
2. Frazeoloji bitişmələr.
3. Frazeoloji qovuşmalar.

Frazeoloji uyuşmalar analitik səciyyə daşıyır və bəzən bu ifadələrə analitik ifadələr də deyilir. Bunun səbəbi isə frazeoloji qovuşmanı təşkil edən komponentlərin müəyyən dərəcədə müstəqil olmasıdır. Bu birləşmələr ənənəvi frazeoloji birləşmələrdir və buna görə də, ifadə edilən mənanı müasir məntiqlə təhlil etmək yanlışdır, ifadə edilən məna adət-ənənələrə əsasən təhlil olunmalıdır. Məsələn; *meet the demand, meet the necessity, meet the requirements*.

Frazeoloji qovuşmalara daxil olan sözlər müəyyən dərəcədə sərbəstdir və onları yaxın mənalı sözlərlə əvəz etmək olar, lakin hər sinonimlə və sözlə deyil. Məsələn; *to set free – to set at liberty*

Frazeoloji birləşmələr sintaktik qaydalara uyğun formalaşır. [4, s. 191]

Frazeoloji bitişmələr parçalanmaz semantik struktura malikdir. Frazeoloji bitişmələrdə ifadə edilən mənanı anlamaq üçün komponentlərə nəzər salmaq kifayətdir. Məsələn; *to know the way the wind is blowing, to play the first fiddle*.

Bu metaforik bitişmələr insan təxəyyülünün nəticəsidir və dildə uzun müddət yaşaya bilirlər. Bunun nəticəsi olaraq həmin metaforik ifadələrin tərkibində bəzən arxaik sözlərə də təsadüf edilə bilər, məsələn: *Hue and cry* – hue arxaik sözdür və səsküy mənasında işlənmişdir. Hue kimi arxaik sözlər sadəcə birləşmələrin tərkibində istifadə olunur və ayrılıqda deyil birləşmə tərkibində mənası anlaşılır.

Frazeoloji qovuşmalar sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmaz olduqları üçün bu birləşmənin mənasını ayrılıqda sözlərdən anlamaq mümkün deyil, mənanı anlamaq üçün birləşməni bir söz kimi qəbul etmək gərəklidir. Məsələn; *to bark to the moon, to ride the high horse, to die inside* [4, s.192]

Nümunələrdən də aydın olduğu kimi frazeoloji qovuşmaların mənasına hərfi şəkildə anlamaq mümkün deyildir, bunun üçün müəyyən frazeoloji izahlı lüğətlərdən istifadə etmək lazımdır.

Sovet dilçi alimi E.D.Polivanov “Frazeologiyanın linqvistik disiplini” mövzusu üzrə tədqiqat aparan ilk alim olmuşdur.

Daha sonra eyni mövzu üzərində araşdırma aparan B.A.Larin olmuşdur. B.A.Larin frazeoloji vahidlərə ayrılmaz birləşmələr kimi baxmış və sadəcə etimoloji cəhətdən parçalanmasının mümkün olduğunu öz məqaləsində qeyd etmişdir.

XX əsrin dilçiləri olan A.A.Porebini, F.F.Fortunatov, A.A.Şahmatov və digər dilçi alimlər əsasən frazeologiya bölməsinə ümumi yox subyektiv aspektdən yanaşmışdılar. [5, s. 31]

İngilis dilində frazeologiyanın ilkin nəzəriyyələri U.Veinriç tərəfindən transformasiya nəzəriyyəsinə əsasən verilmişdir.

Daha sonra I.V.Arlond, L.Lipka frazeologiyanın gələcək inkişafı ilə bağlı araşdırmalar aparmışdılar.

I.V.Arlond frazeoloji vahidləri təşkil edən tərəflərin morfoloji xüsusiyyətlərinə əsasən növlərə bölmüş və qruplaşdırmışdır. O, frazeoloji vahidləri “ birləşmə şəklində olan vahid sözlər” adlandırmışdır. [6, s. 3]

İngilis dilindəki bəzi lüğətlər sabit söz birləşmələrindən əlavə atalar sözlərini, məsəlləri, deyimləri, evfemizləri, aforizmləri də frazeoloji lüğətlərə daxil edir. Digər lüğətlər isə sadəcə sabit söz birləşmələrinin qrammatik normalara uyğun olaraq tərtib edir.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə frazeoloji vahidlər, onların növləri və xüsusiyyətləri haqqında 1954-cü ildə nəşr olunmuş M.Hüseynzadəyə aid «Müasir Azərbaycan dili» kitabında məlumat vermişdir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji cəhətdən öyrənilməsinə nəzər saldıqada dilçi H.Bayramovun adını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. H.Bayramov böyük həcmli “Azərbaycan dili frazeologiyası əsasları” monoqrafiyasını və bir sıra məqalələri tərtib etmişdir. [5, s. 47]

Frazeoloji birləşmələrin bir qismini atalar sözləri, hikmətli sözlər, zərb məsəllər təşkil edir. Onlar xalqın zəkasının məhsuludur və dilin zənginliyidir.

Atalar sözləri xalq ədəbiyyatına məxsusdur və yaradıcısı bəlli deyildir. Şerti quruluş etibarı ilə atalar sözlərini frazeoloji birləşmələrə daxil etmək mümkündür
Məsələn:

Nə əkərsən, onu da biçərsən – as you sow, you shall mow

Diyirlənən daş yousn tutmaz – a rolling stone gathers no moss

Yuvanı dişi quş qurar – men make houses, women make homes

Hikmətli sözlər də atalar sözləri kimi dolğun və ibrətamiz səciyyə daşıyır. Hikmətli sözlər forma cəhətdən atalar sözlərinə oxşayır lakin hikmətli sözləri atalar sözlərindən fərqləndirən bir sıra cəhətlər vardır. Atalar sözlərinin mənşəyi məlum olmasa da, hikmətli sözlərin müəllifi məlumdur. Hikmətli sözlər sürətlə yayılır bunun səbəbi isə, bu sözlərin konkret hadisə ilə bağlı yaranması və ictimai xarakter daşmasıdır.

Qabil bir palançı olsa da insan,

Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan (N.Gəncəvi)

Bəzən hikmətli sözlərin müəllifləri unudulur və həmin sözlər atalar sözüne çevrilir, məsələn; *birlik harda, dirlik orda; nə əkərsən onu biçərsən*.

Məsəllər və ya sadəcə zərbi məsəllər adlandırılan anlayış da atalar sözlərinə bənzəyir.

Frazeologiya barəsində sovet eləcə də, dünya alimlərinin gəldiyi bir sıra ümumiləşdirici nəticələr vardır ki, elə indi də bu sahə üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Frazeoloji vahidləri xarakterizə edən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır.

1. Məna bütövlüyü. Frazeoloji vahidin tərkibindəki komponentlərin ayrılıqda mənası həmin frazeoloji vahidin ümumi ifadə etdiyi mənadan tamamilə *fərqlənir*.

Məsələn:

2. “*Yol yoldaşlarının onun **dalğın halına** dair etdiyi iradlar, nəhayət, Elizabeti **fikirdən ayıltdı və özünü ələ almağa vadar etdi.**” [7, s.243]*

3. Ekspresivlik. Frazeoloji ifadələr digər sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq sözün daha ekspresiv, canlı, ifadəli səslənməsində rol oynayır. Frazeoloji vahidlər daha poetik olmaqla yanaşı mənanı daha təsirli və obrazlı ifadəsində rol oynayır.

4. “*Addımbaşı **yalan satmağa və sudan quru çıxmağa çalışmağa, fənd-fələ ələ atmağa** və öz həmsöhbətlərinin hər bir hərəkətinə **diqqət kəsilməyə** daha ehtiyac qalmayanda, adi və təmiz insan münasibətinə tələbat o qədər böyük olur ki, hətta **dəhşətli yorğunluq hissini də unutturur.**” [8, s.25]*

5. Tərcümə vasitəsi. Frazeoloji vahidlər əsasən milli səciyyə daşdığı üçün həmin ifadələrin başqa bir dilə birbaşa tərcüməsi hər zaman mümkün olmur, belə hallarda məna tərcüməsi və ya kalka üsulundan istifadə olunur.

6. Frazeoloji vahid zahirən digər sərbəst söz birləşmələrindən seçilir, lakin frazeoloji vahidi seçərkən əsas meyarı forma cəhətdən götürmək doğru deyildir. Zahirə meyarına əsasən seçim yanlış ola bilər, buna görə də, frazeoloji vahidin xüsusiyyətlərini əsas götürmək lazımdır. [9, s. 140]

Frazeologiya leksikologiyanın bir qolu kimi deyil, linqvistikanın özünə məxsus bir sahəsi kimi öyrənilir.

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin yaranma mənbələri və çoxalma səbəbləri müxtəlifdir. İngilis dilçisi A. Kunin dilin frazeoloji vahidlərlə zənginləşmə mənbələrini 4 qrupda təsnif etmişdir. [10, s. 40]

1. İngilis dilinin öz bazasına aid frazeoloji vahidlər.

2. İntralingvistik alınmalar. Bu alınmalar ingilis dilinin amerikan variantından standart ingilis dilinə keçmişdir.

3. Müxtəlif növ tərcümələr vasitəsilə dilə keçmiş alınma mənşəli frazeoloji vahidlər.

4. Başqa dillərdən alınan frazeoloji vahidlər.

İngilis dilinin öz bazası hesabına yaranan frazeoloji vahidlər dildə üstünlük təşkil edir. Bu vahidlər dili müxtəlif cəhətdən özündə əks etdirərək mədəniyyəti təcəssüm edir. Dili ünsiyyət zamanı zənginləşdirən frazeoloji vahidlərin müəllifləri əsasən naməlum olaraq qalır. Dilin öz hesabına yaranan idiomlar əsasən inanclardan, adət-ənənələrdən, reallıqlardan, tarixi ad və əsərlərdən götürülmüşdür.

İngilis dilində müxtəlif inanclarla bağlı olan frazeoloji vahidlər mövcuddur. Məsələn, "*black sheep is a black sheep*" - əfsanəyə görə qara qoyun şeytanın möhürü ilə işarələndiyi üçün rəngi qaradır. [11, s. 48]

Adət-ənənə ilə bağlı olan frazeoloji birləşməyə misal olaraq "*baker's dozen is a bloody dozen*" ifadəsini göstərmək olar. Verilmiş ifadənin mənası qədim ingilis adəti ilə bağlıdır. Qədim zamanlarda çörək alverçiləri çörək sexlərindən 12 yerinə 13 çörək alardılar və həmin 13-cü çörəyin pulu tacirlərin gəlirinə əlavə olunardı. [12, s. 13]

İngilis yazıçıların, alimlərinin, krallarının adları ilə bağlı olan frazeoloji vahidlər də ingilis dilinin öz mənbəsi hesabına artan sözlərə aiddir. Məsələn, "*Hobson's choice*" ifadəsi zorakı seçim mənasına gəlir. Bu ifadə 16-cı əsrdə yaşamış at sahibkarı olan Hobsonun adı ilə bağlıdır. Deyilənə görə, Hobson alıcılarına seçim tanımırdı, o yalnız çıxışa ən yaxın olan atlarını müştərilərinə zorla satırdı. [13, s. 270]

Digər bir mənbə isə, ingilis yazıçılarının əsərlərində istifadə etdikləri müxtəlif söz və ifadələrdir. U.Şekspirin əsərləri və ümumi yaradıcılığı bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. U.Şekspirin əsərlərində 100-dən çox yeni növ frazeoloji vahidlər istifadə olunmuşdur. Məsələn, “*A fool’s paradise*” ilk dəfə U.Şekspirin “Romeo və Culiət” əsərində istifadə olunmuşdur və yalnız dəyərlər üzərinə qurulan və həqiqi olmayan xoşbəxtliyi ifadə edir.

Intralingvistik alınmalar.

İngilis dilinin amerikan variantı 17-ci əsrdən bəri, avropanın müxtəlif yerlərindən yeni materikə olan miqrant axını nəticəsində formalaşmışdır. Hazırkı dövrdə standart ingilis dili və bu dilin amerikan variantı qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir.

Amerikanın intibahı nəticəsində ABŞ-ın dövlət siyasəti ilə bağlı bir sıra sözlər ingilis dilinə keçmiş, daha sonra isə beynəlxalq sözə çevilmişdir. Həmin sözlər bunlardır: *caucus* (iclas), *filibuster* (quldur), *exit poll* (çıxış anketi). [13, s. 55]

İngilis dilinin amerikan variantından alınmış və hələ də ingilis dilində gündəlik istifadə edilən frazeoloji birləşmələr vardır.

Disc jockey - yazılmış musiqinin radio proqramını yönləndirən şəxsə deyilir

Grass roots - dərəcə və vəzifəsi adi olan, sıradan insanlar

Amerikan variantından ingilis dilinə keçən söz birləşmələrini birbirindən ayırmaq üçün olan xüsusi bir göstəriciləri yoxdur. Bu səbəbdən də bu ifadələri standart ingilis dilinin söz bazası daha tez qəbul edir. [13, s. 66]

Müxtəlif növ tərcümələr vasitəsilə dilə keçmiş alınma mənşəli frazeoloji vahidlər.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi frazeologiya sahəsində ən mürəkkəb kateqoriyadır. Frazeologiyada istifadə olunan 6 sabitlənmiş və ən çox istifadə olunan üsullar aşağıdakılardır.

1. Ekvivalent üsulu. Bu üsuldakı əsas məqsəd bir dildəki frazeoloji vahidə xas olan məna və obrazlılığı itirmədən digər dilə uyğun şəkildə tərcümə etməkdir.

Calm before the storm – fırtına öncəsi səssizlik [14, s. 480]

2. Analoq üsulu. Bu üsul tərcümə üsulunun mahiyyəti odur ki, məna və məzmun olduğu kimi tərcümə olunur, lakin obrazlılıq itir.

Juggle frogs – eyni anda bir neçə işlə məşğul olmaq [14, s. 476]

3. Təsviri üsul. Bu üsul adından da aydın olduğu kimi digər dilə təsvir edilərək tərcümə olunur, çünki həmin frazeoloji vahidin tərcüməsi üçün uyğun analoq və ekvivalent yoxdur.

To cross the floor of the house – bir siyasi partiyadan digərinə keçmək

4. Antonim tərcümə. Antonim üsulla olan tərcümə zamanı əsas məna hədəf dilə inkardısa təsdiq şəkildə tərcümə edilir və ya əksinə.

Don't count your chickens before they are hatched – cücəni payızda sayarlar

5. Kalka üsulu. Bu üsuldan məzmununda olan obrazlılığı saxlayaraq digər tərcümə üsullarından faydalanmaq mümkün olmadıqca istifadə olunur.

An egg today is better than a hen tomorrow – bugünkü yumurta sabahkı toyuqdan yaxşıdır.

6. Kombinə üsulu. Bu üsulda əsas dildəki məna digər dilə qismən tərcümə olunur. Bu üsulda kalka və təsviri üsul ikisi kombinə şəkildə istifadə olunur. Öncə kalka daha sonra isə təsviri üsul verilir.

Be barking up the wrong tree – yalnız ağaca hürmək, yəni hər hansı bir səhv hərəkətə yol vermək. [14, s. 468]

Alınma mənşəli frazeoloji birləşmələr.

Bibliya ingilis dilini müxtəlif anlayışlar və idiomlarla zənginləşdirən əsas xarici və ədəbi mənbədir. Xristianlığın müqəddəs kitabı olan Bibliya sadəcə ingilis dilini deyil, eləcə də digər dilləri də zənginləşdirib. Bu kitabdən ingilis dilinə sadəcə ümumişlək sözlər deyil, kifayət qədər idiomatik ifadələr də keçmişdir. Məsələn;

To kill the fatted calf - əlindən gələnin ən yaxşısını etmək

The apple of Sodom - aldadıcı uğur

Gave up the ghost – dünyasını dəyişmək [13, s. 100]

İngilis dilini frazeoloji ifadələrlə zənginləşdirən ifadələr sadəcə Bibliya deyildir, digər dini kitablar bu məsələdə əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, “The Book of

Common Prayer” kitabından ingilis dilinə *”for better or for worse”* yəni, həm yaxşı həm də pis zamanlarda mənasına gələn ifadə keçmişdir.

Bibliyadan əlavə, ingilis dilinə qədim avropa mədəniyyətinin qalıqlarını hələ də özündə saxlayan yunan və roman dillərindən də müxtəlif sayda aforizmlər, atalar sözləri, məcazi mənələ ifadələr keçmişdir. Məsələn, *”the golden age”* - qızıl era, *”Pandora’s box”* - lənətli qutu, *”Achilles’ heel”* - birinin zəif nöqtəsi. [11, s. 53]

İngilis dilinə avropa, eləcə də, dünyanın müxtəlif dillərindən keçən frazeoloji ifadələr vardır ki, onlar dilin zənginliyində əhəmiyyətli rol oynayır. Fransız, alman, ispan, çin, rus, ərəb dillərindən ingilis dilinə keçən frazeoloji ifadələr aşağıdakılardır:

Fransız dili. *”Castles in Spain”* - şəxsi, gizli mülk mənasına gəlir. Bu ifadə Chansons de Geste'nin orta əsr qəhrəmanlıq dastanı ilə əlaqələndirilir.

Alman dili. *”Blood and iron”* - amansızca güc tətbiqi mənasına gəlir. Prussiya silahlarının gücü hesabına Almaniyayı birləşdirməyə çalışan Bismark siyasətinin prinsipi ilə bağlıdır. [11, s. 59]

İspan dili. *”Blue blood”* - bu ifadə aristokratiya təbəqəsinə məxsus olan insanları göstərmək üçün istifadə olunur.

Çin dili. *”To lose prestige”* - nüfuz itirmək, gözdən düşmək mənasına gəlir.

Rus dili. *”The sick man of Europe”* - I Nicolas 1853-cü ildə bu ifadəni istifadə etmişdir və indi də çətin bir iqtisadi vəziyyətdə olan hər hansı bir Avropa ölkəsini təsvir etmək üçün istifadə olunur. [11, s. 32]

Ərəb dili. *”Thousand and one nights”* - min bir gecə. *”Aladdin’s lamp”* - Ələddinin lampası çoxlu arzu və istəklərlə dolu olan bir çırağı ifadə edir. Ümumiyyətlə, ərəb dilindən keçən ifadə və sözlər qədim nağıllar və əfsanələrin adı ilə bağlıdır. [11, s. 89]

Frazeoloji vahidlər ingilis dilinin öz mövzularına uyğun yarana və ya alınmalar hesabına çoxala bilər. Lakin, frazeoloji birləşmələrin, idiomların dili zənginləşdirmə üsulu sadəcə bununla kifayətlənmir. [12, s. 36]

İngilis dili frazeoloji vahidlərlə zəngin bir dildir. Həmin frazeoloji vahidlərin ifadəlilik, sabitlik, bölünməzlik, idiomatiklik kimi xüsusiyyətləri vardır. Bu

frazeoloji vahidlər ingilis dilində müxtəlif yollarla, yəni dilin öz hesabına, intralinqivistik alınmalarla, tərcümə, başqa dillərdən alınmalar hesabına keçmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Мокиенко В. М. Образы русской речи. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986, с280.
2. Marija O. Why, What and How in phraseology//Jezikoslovlje: Josip Juraj Strossmayer University, 2005, p5
3. Arlond I. V. The english word. Moskow: 1986, p 295
4. Həjiyeva A. English lexicology. Bakı: Elm və təhsil, 2011, p238
5. Mahmudova Q.Ç. Tük dillərinin frazeologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, s284
6. Anna J. Phraseological units with the elements referring to ‘life’ or ‘death’ in english and russian. Latvia: Daugavpils University, 2012, p8
7. Ceyn O. Qürur və qərəz. Bakı: Əli və Nino, 2016, s372
8. Abdullayev Ç.A. Mavi Mələklər. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2013, s344
9. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц русском языке // Избранные труды. Лексикология и лексикография. Москва: Наука, 1986
10. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии. О систематизации и методах исследования фразеологии // Учен. зап. Ленингр. ун-та. 1956. № 198. Серия филологическая. Вып. 24. с225
11. Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов./ Е.Д. Поливанов. Л.: Просвещение, 1958, с348
12. English – Russian dictionary of more useful phraseological expressions. М.:”Yakhont”, 2001, p340.
13. Garasharli C. Language and Culture (English-speaking Countries). Baku – 2014, s151
14. Aliyeva I.Z. Everyday english in conversation. “Nargiz” PH, Baku-2015, 504s

Azizova N.

Euphemisms in english and their equivalentents in azerbaijani

(Summary)

Phraseology is a branch of linguistics was investigated by mainly russian and other scholars. Phraseological unit is semantically and lexically stable, indivisible and metaphorical units. V.V. Vinogradov classified phraseological units in three groups - phraseological fusions, phraseological unities, and phraseological combinations.

Word stock of english, intralinguistic borrowings, types of translation and borrowings from other languages are different sources of phraseological units in english classified by A.Koonin.

Азизова Н.

Эвфемизмы в английском языке и их эквиваленты азербайджанском языке

(Резюме)

Фразеология - раздел лингвистики, который исследовали в основном российские и другие ученые. Фразеологическая единица - это семантически и лексически устойчивые, неделимые метафорические единицы. В.В. Виноградов разделил фразеологизмы на три группы - фразеологические сочетания, фразеологические единства, фразеологические сочетания.

Словарный фонд английского языка, внутрilingвистические заимствования, виды перевода и заимствования из других.

Rəyçi: dos. S.Tağıyeva

ƏSGƏRLİ GÜNEY

Azərbaycan Dillər Universiteti

guney.asgrli94@gmail.com

AVSTRALIYA İNGİLİSCƏSİNİN YARANMASI VƏ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Avstraliya ingiliscəsi, avstraliya ingiliscəsinin tarixi, Avstraliya ingiliscəsinin xüsusiyyətləri, Avstraliya ingiliscəsinin fonetikasi, Avstraliya ingiliscəsinin yazı formaları

Key words: Australian English, History of Australian English, Features of Australian English, Phonetics of Australian English, Australian English Writing Forms

Ключевые слова: австралийский английский, история австралийского английского, особенности австралийского английского, фонетика австралийского английского, формы письма австралийского английского

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. İngilis dili Hind-Avropa dillərinin german dillərinə aiddir. İngilis dili Böyük Britaniya, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya da daxil olmaqla bir çox dövlətin rəsmi dilidir. Təqribən 1,6 milyard insan, yəni bütün dünya əhalisinin üçdə biri İngilis dilində danışsa da, İngilis dili yalnız 380 milyon insanın ana dilidir. İngilis dilindən *rəsmi dil kimi* istifadə edən ölkələrdən biri də Avstraliyadır.

İngilis varyasyonları sahəsində çalışan yerli və xarici dilçilər, müxtəlif dil səviyyələrində ərazi variantları arasında oxşarlıq və fərqlərin ortaya çıxması, İngilis dilli ölkələrdə bir dil vəziyyətinin xüsusiyyətləri kimi problemlərlə məşğul olurlar.

Avstraliya ingilis dili (AusE, AuE, AusEng, en-AU) ingilis dilinin əsas növüdür və Avstraliyada istifadə olunur. İngilis dilinin Anayasada rəsmi statusu olmasa da, Avstraliya ingilis dili Avstraliyanın faktiki rəsmi dilidir və əhalinin əksəriyyətinin ilk dilidir.

1788-ci ildə Yeni Cənubi Uels koloniyası qurulduqdan sonra Avstraliya ingilisləri ingilis dilindən ayrılmağa başladılar və 1820-ci ilə qədər İngiltərə ingilislərindən fərqli olaraq tanındılar. Avstraliya ingilis dili digər ingilis növlərindən lüğət, ləhcə, tələffüz, qrammatika və yazılışda fərqlənir.

Avstraliya ingilis dilinin ən qədim forması ilk dəfə Yeni Cənubi Uels koloniyasında anadan olan kolonistlərin uşaqları tərəfindən danışıldı. Bu ilk nəsil uşaqlar millətin dilinə çevriləcək yeni bir ləhcə yaratdılar. Yeni müstəmləkə olan Avstraliyada doğulmuş uşaqlar, ingilis adaları, xüsusən də İrlandiya və Cənub-Şərqi İngiltərədən gələn müxtəlif ləhcələrə məruz qaldılar.

Koloniyanın yerli uşaqları, ətraflarında eşitdikləri söhbətlərdən yeni ləhcəni yaratdılar və onunla həmyaşıd olduqlarını ifadə etdilər. Yeni köçkünlər gələndə belə, bu yeni ləhcə digər danışq tərzlərini kütləşdirmək üçün kifayət qədər güclü idi.

Avstraliya ingilisləri Avstraliyalıların ölkələrinə xas olduğunu düşündükləri bir çox termini özündə cəmləşdirir. Bunlardan ən məşhurlarından biri də seyrək bir yer mənasını verən “Outback” sözüdür. Bu cür sözlər və ya ifadələrin çoxu 1788-1868-ci illərdə Avstraliyaya daşınan ingilis və irlandiyalı məhkumlardan yaranmışdır. Həm də Avstraliya kəndliləri tərəfindən hələ də tez-tez istifadə olunan bir çox söz İngiltərənin hamısında və ya bir hissəsində, mənalarında dəyişikliklər olmaqla istifadə olunur. Misal üçün: A creek- Avstraliyada (Şimali Amerikada olduğu kimi) hər hansı bir “axın və ya kiçik çay” deməkdir, lakin İngiltərədə isə “dənizə axan kiçik bir su yolu” mənasını verir. Paddock-Avstraliyada “tarla” mənasını verir, İngiltərədə isə heyvandarlıq üçün kiçik bir qoruqdur; Bush (Şimali Amerikada olduğu kimi) və ya Scrub -Avstraliyada “meşəlik sahələr” və ya “ümumiyyətlə kənd əraziləri” mənasını verir, İngiltərədə isə bunlar adətən yalnız xüsusi adlarda istifadə olunur (Shepherd’s Bush və ya Wormwood Scrubs kimi).

Avstraliya ingilisləri və bəzi İngiltərə ingilis ləhcələri (məs. Cockney, Scouse, Geordie) mate sözünü “həyat yoldaşı” mənasından daha çox, eyni cinsin yaxın dostu (və ya bəzən əks cinsin platonik dostu) mənasında istifadə edirlər. Daha sonra bu istifadə digər bəzi İngilis növlərində də yayılmışdır.

Aborijen dillərinin bəzi elementləri, əsasən yerlər, flora və fauna (məsələn dingo) və yerli mədəniyyət adları Avstraliya ingilisləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Bunların bir çoxu lokallaşdırılıb və ümumi Avstraliya istifadəsinin bir hissəsini təşkil etmir, lakin digərləri isə, məsələn, kenquru, bumeranq, budgerigar, wallaby və s.

beynəlxalq sözlər olmuşdur. Digər nümunələr cooee və hard yakka haqqında; birincisi uzun məsafələri qət edən diqqəti cəlb etmək üçün yüksək səsli bir çağırış kimi istifadə olunur. Cooee həm də şərti bir məsafədir. Hard yakka həmçinin çox çalışmaq deməkdir və bir zamanlar Brisbane bölgəsində danışılan Jagera / Yagara dilindən götürülmüşdür.

19-cu əsrdə başlayan dəyişikliklər zamanı Şimali Amerika ingilis dilindən sözlər, yazılımlar, terminlər və istifadə qaydaları gətirildi. İdxal olunan sözlər arasında daha sonra “bushwhacker” və “squatter” kimi adətən Avstraliya sözləri kimi qəbul edilənlər də vardır. Bu Amerika təsiri Amerika filmlərinin populyarlığı və ikinci dünya müharibəsindəki Amerika hərbi personalının axını ilə davam etdi.

Avstraliya yazı forması bir neçə istisnalar xaricində ümumiyyətlə ingilis yazısı ilə eynidir. Macquarie Lügəti nəşirlər, məktəblər, universitetlər və hökumətlər tərəfindən standart bir yazı istinadı olaraq istifadə edilir. Avstraliya ingiliscəsinin ingilis dilinin yazılışından bizə məlum olan fərqlər bunlardır: Program yazılışı “Programme” yazılış formasından daha çox yayılmışdır. (Bax; Peters, Pam. (1986) “Spelling principles”, In: Peters, Pam, ed., Style in Australia: Current Practices in Spelling, Punctuation, Hyphenation, Capitalisation, etc.). Jail daha işləkdir, lakin “Goal” hələ də rəsmi kontkslərdə istifadə olunur.

Amerikan ingiliscəsində və Avstraliya ingiliscəsində olan ən bilinən yazılış fərqliliklərdən biri də “Z və S” hərf dəyişikliyinə istifadə edilməsidir. Amerikan İngilis dilində “organize”, “organizing” və “organization” kimi sözlərdə “ize”, “izi” və “iza” sonluqlarından istifadə edilərkən, Avstraliya / İngilis ingilis dilində “organise”, “organising” and “organisation” sözlərində “ise”, “isi” və “isa” sonluqlarından istifadə edilir. Eynilə, Amerikan ingilis dilində “analyze” sözündə “yze” istifadə edilərkən, İngilis / Avstraliya ingilis dilində “analyse” sözündə “yse” sonluğundan istifadə edilir.

Digər bilinən fəqliliklərdən biri də Amerikan ingilis dilində “traveling”, “traveled” and “traveler” kimi sözlərdə tək bir “l” istifadə edilir, lakin İngilis və

Avstraliya ingilis dilində “travelling”, “travelled” and “traveller” kimi sözlərdə iki “ll” istifadə olunur

Avstraliya ingilis dilinin (AusE) tələffüzü ilk dəfə rəsmi olaraq 1946-cı ildə Mitchell tərəfindən təsvir edilmişdir və 1965-də Mitchell və Delbridge tərəfindən yenidən qiymətləndirilmişdir (Mitchell və Delbridge 1965a). AusE regional ləhcəsi olaraq Avstraliyada anadan olan Aborijen olmayan insanlar tərəfindən danışılan İngilis dili kimi müəyyən edildi (Blair 1993). “Aborijen olmayan” ifadəsi standart variantı Aborijen ingilis dilindən fərqləndirmək cəhdi idi (bax Malcolm 2001), buna baxmayaraq çox sayda Aborijenlər standart formadan istifadə edirlər. Bernard (1981) AusE tərifinə miqrant valideynlərin uşaqlarını da daxil etmişdir çünki gənc yaşda gələnlər üçün (ümumiyyətlə yetişkinlik dövründən əvvəl) tədqiqatçılar valideynlərin dilindən / ləhcəsindən nəzərə çarpan hər hansı bir fonoloji təsir müşahidə etmədilər. (Mitchell və Delbridge 1965b). Ancaq bu gün yerli Avstraliyalılar arasında ən az üç ingilis kateqoriyasına mövcud olduğunu qəbul etmək vacibdir: Standard AusE, Aborijen ingilis dilinin varianları və müxtəlif etnokultural AusE ləhcələri. AusE milli kimliyin əhəmiyyətli bir simvolu kimi fəaliyyət göstərir. AusE-dünyaca tanınan ingilis variantlarından biridir və endosentrik yönümlü, yetkin bir dialektidir, öz daxili norma və standartlarına sahibdir (Semenets və Rusetskaya 1991).

Avstraliyalı kişilərin təxminən yüzdə onu geniş bir ləhcə olaraq bilinən Paul Hogan kimi danışır. Avstraliyalıların yalnız kiçik bir azlığı həqiqətən geniş ləhcədən istifadə etsə də böyük mədəni etibarları var. Məsələn, çox sayda xəbər spikerləri tərəfindən, həmçinin bir çox televiziya reklamında da qeyri-mütənasib şəkildə istifadə olunur. Avstraliyalıların yüzdə 80-i İngilis ləhcəsi və ya ümumi Avstraliya ingilis dili kimi bilinən, Nicole Kidman kimi danışır. Son on faiz, İngiltərədəki Oxford Universitetində təhsil almış birinə bənzər inkişaf etmiş bir ləhcə ilə danışır.

Avstraliyada kişilərin danışığı ilə qadınların danışığı arasında əhəmiyyətli bir fərq mövcuddur. Geniş bir Avstraliya ləhcəsi ilə danışan bir qadın və həmçinin mədəni bir ləhcə ilə danışan bir kişi tapmaq olduqca nadirdir. Geniş bir ləhcə ilə danışan qadın, mavi bağcıqlı idmançı paltarını geyinib qaban ovundan danışan qadına bənzədilir.

Eynilə mədəni ləhcədə danışan bir kişi əmək geyinib makiyajdan danışan bir kişiyə bənzədilir. İngilis dilində danışan başqa heç bir ölkədə tələffüzə görə cinsiyyət fərqi qoyulmur.

Avstraliya ingiliscəsində ləhcədə regional bir fərqi olmamasıdır. Avstraliya şəhərləri arasındakı geniş məsafələrə və şəhərlərdəki fərqli immiqrant axının olmasına baxmayaraq, bütün avstraliyalılar bütün bölgələrdə üç ləhcədən biri ilə danışır

Ədəbiyyat:

1. Г.А.Орлов. Современный Английский Язык В Австралии. Москва, 1978.
2. Ramson W. Australian English. Sydney, 1966.
3. Baker S. Australian Pronunciation. Sydney, 1947.
4. Barrfiard M. A History of Australia. Sydney, 1962.
5. Felicity Cox. Australian English pronunciation into the 21st century.

Macquarie University

Asgerli G.

Origin of Australian English and phonetic features of words

(Summary)

This article analysis was conducted with the purpose of investigation of main peculiarities of Australian English. According to this purpose the main task of the project consisted in carrying out of Australian English analysis using the information about the origin of the Australian language, phonetic features, country's history and so on. In conclusion, we can say that the Australian variants of the English language has many similarities with the English version. The main reason for this is that the ancestors of the majority of the population living here are immigrants from England and Ireland. However, after the 19th century, the Australian variants began to differ from the English version, both lexically and phonetically. Native people living Australia have had a major impact on this change. Flora and fauna have also driven changes in the variants of Australian English

Происхождение австралийского английского и фонетические особенности слов

(Резюме)

Анализ данной статьи был проведен с целью изучения основных особенностей австралийского английского языка. В соответствии с этой целью основная задача проекта заключалась в проведении анализа австралийского английского языка с использованием информации о происхождении австралийского языка, фонетических особенностях, истории страны и так далее. В заключении можно сказать, что австралийские варианты английского языка имеют много общего с английской версией. Основная причина этого в том, что предки большинства проживающего здесь населения - выходцы из Англии и Ирландии. Однако после XIX века австралийские варианты начали отличаться от английской версии как лексически, так и фонетически. Коренные жители Австралии оказали большое влияние на это изменение. Флора и фауна также привели к изменениям в вариантах австралийского английского языка.

Rəyçi: f.f.d. R.Şabonov

ƏZİZOVA TƏHMİNƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

azizovatehmine@gmail.com

TOPONİMLƏR LİŇVOKULTUROLOJİ FENOMENLƏR KİMİ

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya, onomastika, toponimik sistem

Key words: intercultural communication, linguistic culturology, onomastics, toponymic system

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, лингвокультурология, ономастика, топонимическая система

Linqvokulturologiya elminin yaranması XX əsrin sonlarında XXI əsrin əvvəllərində antroposentrik paradigmanın formalaşması ilə əlaqəlidir. Antroposentrik paradigma tədqiqatçının meylini qavrama obyektindən müəyyən subyekt üzərinə köçürür. Yeni paradigma canlıyı ön planda göstərir. Bu halda dil insanın vacib qurucu xüsusiyyətinə döndür.

Dil öyrənilir və mədəni yolla ötürülür. Mədəniyyət və dil zaman –zaman bir-birinə təsir edir. Hər bir dil müəyyən bir qrup insanlara işarə edir. Başqa bir dil ilə ünsiyyət qurduğumuz zaman, bu dildə danışan mədəniyyətlə də əlaqədə olduğunuz deməkdir. Bir insanın mədəniyyətini onun dilinə birbaşa daxil olmadan başa düşmək olmur. Yeni bir dili öyrənərkən təkcə bu dilin əlifbasını, söz birləşmələrini və qrammatikasını öyrənmək deyil, həm də bu cəmiyyətin adət-ənənəsi, davranışları haqqında öyrənmək lazımdır. Bir dil öyrənərkən və ya öyrədərkən dilin mədəniyyətə nüfuz etməsi vacibdir. Dil və mədəniyyət haqqında danışılan zaman belə bir ifadə var: mədəniyyət dildir və dil mədəniyyətdir. Hər ikisi homoloji olsa da, çox da sadə olmayan əlaqələri vardır. Mədəniyyət və dil bir yerdə inkişaf etdikcə bir-birinə təsir göstərdi. Bu məzmandan istifadə edərək ABŞ-dan olan antropoloq Alfred L. Krober mədəniyyətin yalnız nitq mövcud olduqda başladığını və onların zənginləşməsi digərinin daha da inkişaf etməsinə səbəb olduğunu deyirdi [1, s. 32].

Linqvokulturologiyanın əsas kateqoriyası ağıl, dil və mədəniyyətin kompleks öyrənilməsinə istiqamətlənmiş şərti zehni vahid kimi öyrənilən anlayışdır. Linqvokulturologiyanın əsas obyektı dil və mədəniyyətin fəaliyyət göstərmə prosesində qarşılıqlı əlaqəsidir. Dilçilik kulturologiyasının predmeti, dil ünsiyyəti sistemində çoxalmış və mədəni varlıqlarına söykənən xalqların milli varlıq formalarıdır. Başqa sözlə, linqvokulturologiyanın mövzusu dünyanın dil mənzərəsidir [4, s. 5]

Tədqiqat məqsədlərinə görə linqvokulturologiyanı beş əsas sahəyə bölmək olar.

1. Ayrı bir sosial qrupun, hər hansı bir parlaq dövrdə etnosların mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən linqvokulturologiyası (konkret dilçilik vəziyyətinin tədqiqi).

2. Diaxronik linqvokulturologiya (bir müddət ərzində etnosların dil-mədəni vəziyyətinin dəyişməsinin tədqiqi).

3. Müqayisəli linqvokulturologiya (müxtəlif, lakin bir-birilə əlaqəli olan etnosların dil-mədəniyyət nümayişlərinin araşdırılması).

4. Ziddiyyətli linqvokulturologiya (ən gənc sahə).

5. Linqvistik mədəniyyət leksikoqrafiyası (linqvoloji tədqiqat lüğətlərinin tərtibini həyata keçirir).

Dilçilik kulturologiyası etnolinqvistika, dilçilik, koqnitilinqvistika, psixolinqvistika kimi sahələrlə sıx bağlıdır. Yeni bir elm olaraq, linqvokulturologiya özündə bir sıra ziddiyyətləri xarakterizə edir. Məsələn, linqvokulturologiya sahəsində, V.N.Telia'ya görə, sinxroniyada dil hadisələri nəzərə alınmalıdır. [6, s.14]. Lakin, XX-XXI əsrlərin sonunda dilin mənimsənilməsi təkcə sinxron deyil, həm də diaxronik metoddan istifadə etməklə yanaşı, zamanın məqamlarından da istifadə etmək lazımdır, çünki indiki dövrdə “sinxron diaxronik” seçimi “panoxronika” ideyası ilə əvəz olunmuşdur.

Dilçilik mədəniyyətinin formalaşması XIX-XX əsrin dil və fəlsəfi nəzəriyyəsinin inkişafının mühüm nəticəsidir. Son illərdə buna həsr olunmuş bir çox əsər çap olunmuşdur. V.A. Maslova linqvokulturologiya sahəsinə metodoloji baxımdan yanaşır, linqvonoloji araşdırmaların cərəyanlarını təsvir edir. Müəllif linqvokulturologiyanın fənlərarası xüsusiyyətini qeyd edərək, onu “dilçilik və mədəniyyətşünaslığın mərkəzində yaranan dilçiliyin bir qolu olaraq canlı dildə təcəssüm etdirən və dilçiliyə oxşayan maddi və mənəvi mədəniyyətini mənimsəyən bir humanitar intizam prosesləri və ya dilçilik və mədəniyyətşünaslıq, mədəni antropologiya və etnolinqvistikada araşdırmaların nəticələrini özündə birləşdirən integrativ bilik sahəsi” kimi qeyd etmişdir [7, s. 13].

Toponimiya yunan mənşəli topos- yer və onoma- ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib yer adlarının mənşəyini, mənalarını, istifadəsini, müasir vəziyyətini və

tipologiyasını tədqiq edən elm sahəsidir. Toponimiya 1970-ci illərdən sonra formalaşmağa başlamış, hal-hazırda mütəqil elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərir və universitetlərdə də tədris olunur. Toponimiyanın tarixinin o dövrlərə söykənməsinə baxmayaraq, hələ onun obyektinə və predmetinə, metod və prinsiplərinə, bölmələrinə haqqında ümumi bir fikir formalaşmamışdır. Bu məsələni çətinləşdirən ünsürlərdən birini tədqiqatçılar bu elm sahəsinin coğrafiya, tarix və dilçilik elmlərinin qovşağında yaranmasında müşahidə etdilər.

Toponimlərin yaranma və inkişaf yollarına görə, digər leksik vahidlər kimi dildə qeyd olunan modellərə əsaslanır. İngilis toponimlərinin quruluşuna görə araşdırılması zamanı baş verən çətinliklər sırasında sadə toponimlərin sinxronik sahədə sadə qəbul olunmasına baxmayaraq, diaxronik təhlil zamanı bu sözün kök və şəkilçidən ibarət olduğunun aşkar olması kimi hallar nümunə kimi göstərilə bilər. Tədqiqatçılar bunun səbəbini isə bu elementlərin daxilində olan kök və ya şəkilçinin alınma olduğu halda indiki dövrdə bu faktın yaddan çıxarılmasında görürlər [2, s. 56].

İngilis toponimlərinin istər sadə, istərsə də mürəkkəb quruluşu olmasından asılı olmayaraq, onların yaranmasında coğrafi terminlər iştirak edir. Coğrafi elementlərin adlandırılması prosesinin təhlilində ilk verilən coğrafi obyektin növü sualı əsasən toponimin tərkibindəki ümumi səciyyəli elementə verilir. Ümumi səciyyəyə məxsus element dedikdə isə təbii coğrafi obyektin tipini bildirən sözlər nəzərdə tutulur. Bu səciyyəni daşıyan əsas sözlə birlikdə istifadə olunub-olunmaması müəyyən səbəblərdən baş verə bilər. T.Əhmədov qeyd edir ki, dildəki qənaətçilik prinsipinə əsasən toponimin ikinci elementləri coğrafi obyektin tipini, növünü göstərən coğrafi terminlər ehtiyac olmadığından çox zaman ellipsiya baş verir, nəticədə isə məntəqə adının xüsusi cəhətlərini özündə əks etdirən vacib rola malik olan, onun əsasını təşkil edən fərqli quruluşlu ilk komponentlər isə oykonim kimi sabitləşir.

İngilis dilində sadə quruluşlu toponimlərə rast gəlmək mümkündür. Bu nümunələrə nəzər salaq: “Alaska”- “Alakshak” sözünün aleutko variantı, “böyük Yer kürələri” və yaxud “yarımada” deməkdir. “Arizona”- “Arizuma” astek sözünün ispan variantı, “gümüşü aparən” deməkdir. “Colorado”- əsasında ispan ifadəsi dayanır,

“qırmızı rənglənmiş” deməkdir. “Connecticut”- Hindu Quinnehtukqut sözündən olub, “böyük coşqun çayda”, “Florida”- 1513-cü il Pasxa günündə ispanca “çiçək pasxası” deməkdir. “Georgia”- Qeorq II ingilis kralının şərəfinə adlandırılmışdır, “Hawaii”- Owhyhee yerli sözündən olub, “Vətən” deməkdir. “İdaho”- yerli hindlilərin dilində “dağların qiymətli daşı”, “İllinois”- Alqonkilərin hindlilərinin sözünün fransız variantı olub, “döyüşçülər” və ya “ən yaxşı insanların tayfası” mənasını bildirir. “Kansas”- “Cənub küləyinin insanları” ifadə edən Siu hindlilərinin sözüdür [5, s. 86].

“Kentucky”- oxşar hindi dillərində rast gəlinir, ehtimal ki, bu irokez Ken tah ten i “sabahkı Yer kürəsi” deməkdir. “Louisiana”- Lyudovik XIV kralının şərəfinə fransız adlandırılmışdır. “Maryland”- Marii – Qenrieti kraliçasının şərəfinə adlandırılmışdır, “Mississippi”- Misi ziibi çayının hindi adının fransız variantı olub, “böyük çay” deməkdir. “Montana”-“dağlıq” bildirən ispan sözündəndir. “Nevada”- ispan sözü olub “qarla örtülmüş” deməkdir, “Carolina”- latın adı Çarlz I ingilis kralının şərəfinə adlandırılmışdır. “Dakota”- Siunun dilində “dost” deməkdir, həmçinin Siu qrupunun tayfası adlanır. “Ohio”- “xeyirxah çay” bildirən irokezlərin hindlilərinin sözüdür, “Pennsylvania”- Kolonist Uilyam Pennin şərəfinə adlandırılmışdır. “Texas”- Kaddo hindlilərinin sözündən olub və “dostlar” və ya “müttəfiqlər” mənasını verir. “Utah”- Apaçey yuttahih hindlilərinin sözündən götürülüb, “Virginia”- ingilis virginindən olub, “bakirə” deməkdir, ingilis kraliçası Yelizavetanın qızının şərəfinə verilmişdir. Həmçinin qeyd edək ki, ingilis dilində mövcud olan sadə quruluşlu toponimlər heç bir leksik və qrammatik şəkilçi qəbul etmir [1, s. 56].

Toponimlərin ümumi şəkildə göstərildiyi coğrafi obyektin növünə əsasən bu bölgü əsas götürülür.

1. Oykonimlər – yaşayış məntəqələrinin adları: etnonimlərdən törəyən oykonimlər, oronim və adonimlərdən törəyən oykonimlər, antroponimlərdən törəyən oykonimlər, fitonimlərdən və zoonimlərdən törəyən oykonimlər, hidronimlərdən törəyən, memorial (xatirə) xarakterli oykonimlər, kosmonimlərdən törəyən oykonimlər.

2. Urbanonimlər – prospekt, küçə, döngə, bazar, meydan, bina, qala və s. adlarını bildirir: aqronim, qodonim.

3. Xoronimlər – müəyyən inzibati ərazi bölgüsünə malik vilayət, respublika, rayon, ölkə adını bildirir.

4. Oronimlər – torpağın üst qatında relyef quruluşuna görə bir-birindən seçilən yer adlarını bildirir.

5. Dromonimlər – su, hava, yerüstü və yeraltı nəqliyyat yollarının adını bildirir.

6. Hidronimlər – dənizlər, çaylar, göllər, arxlar və s. adlarını bildirir.

İngilis dilində oykonimlərin əsas hissəsi –ton, -town, -burn, -pool, -home kimi elementlərdən ibarət olur. Məsələn, -ton, town – Northampton, Southampton, Abington, Newton, Longtown Greenhead, Preston, Burton-upon-Trent, Haddington, Wellington, Brighton, Bollington, Callington, Buxton, Dulverton, Darlington, Edmenton, Sutton, Royston, Kempston, Somerton, Kington, Syston, Ulverston, Luton, Malton, Pottton, Neston, Watton, Warrington, Wigton və s. *home* – Birmingham, Nottingham, Buckingham, Tottenham, Topsham, Benthams, Bingham, Amersham, Chatham, Frodsham, Grantham, Hingham, Horsham, Oldham, Reepham, Rotherham, Wickham, Wareham, Westerham, Waltham Cross, Waltham Abbey və s. *pool* – Liverpool, Blackpool, Ulopool, Hartlepool və s. *burn* – Blackburn, Blytheburn, Colburn, Woburn, Woburn Sands və s. [3, s. 35].

İngilis aqronimlərinə isə aşağıdakıları misal göstərmək olar. Məsələn: Oakwood Theme Park, Paultons Park, Drayton Manor, Blackpool Pleasure Beach, Flamingo Land, Flambards Experience, Thorpe Park, Alton Towers, Legoland, Dunmail Park, Spires Shopping Centre, Park Place, Hyde Park, Aylesham Centre, Blenheim Sopping Centre, The Bentall Centre, Exchange Shopping Centre, Wood Green Shopping City, Stratford Centre, Treaty Centre, Victoria Place Shopping Centre, Walnuts Shopping Centre və s. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz obyektlər İngiltərənin sahə, bazar, meydan, park, xüsusi bina və s. adlarıdır.

Qodonim şəhərdəki prospekt, küçə, döngə, keçid, yol, körpü, bulvar və s. adlarını bildirir: Canal Street, King Street, Cheetham Hill Road, Deansgate, Market

Street, Kingsway, Mosley Street, New Cathedral Street, Quay Street, Oldham Street, Oxford Road, Portland Street, Princess Street, Wilmslow Road, Sackville Street, Spring Gardens, Whitworth Street, Corporation Street, Magdalen Bridge, Northam Bridge, River Itchen, Orwell Bridge, Osney Bridge, Old Bridge, Robbers Bridge, Sheppey Crossing, Tamar Bridge, Valley Bridge, Albert Bridge, London Bridge, Waterloo Bridge, Westminster Bridge, River Tamar, Great Barford Bridge, Folly Bridge, Trafalgar Square. [5, s. 78]

Yuxarıda adları çəkilən küçə, prospekt, körpü, bulvar, yol, döngə, keçid və s adlar ingilis oykonimlərinə daxildir.

Ədəbiyyat:

1. İngilis antroponimlərinin formalaşması və tədqiqi // AMEA- nın Folklor İnstitutu, elmi axtarışlar №5// 10. 2009, s. 105
2. Terminologiya məsələləri. AMEA Terminologiya komissiyası. Bakı, Elm, 2005, 122 s.
3. Cameron, Kenneth. English place – Names. London: B.T.Batsford, 1961. 38p.
4. Karasik V.İ. About categories of linguoculturology // Linguistic personality: problems of communicative activity: Volgograd, 2001. 5p.
5. Longman Dictionary of English language and Culture. Longman, 1998. 1592p.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. Пособие для студ. Высш. Учеб, заведений / В.А. Маслова: Издательский центр « Академия», 2001. 208с.
7. Телия В.Н. Филология и культура: материалы II междунар. Конф. 1999. 15с.

Azizova T.

Toponyms as linguistic culturological phenomena

(Summary)

Most of the world communicative processes fall on the intercultural communication. In this context, scientists' interest in the problems of cultural and intercultural communication, linguistic culturology has risen lately. In linguistic

culturology, the special attention is paid to onomastics. Onomastic vocabulary, especially toponyms, has great culturological potential. The article precisely explains the notions of linguistic culturology, linguistic regional geography and intercultural communication, traces toponyms on the communicative space and clarifies their correct adoption and expression.

Азизова Т.

Топонимы как лингвокультурологические феномены

(резюме)

Значительная часть мировых коммуникативных процессов приходится на долю межкультурного общения. В этом контексте в последнее время заметно возрос интерес исследователей к проблемам культурной и межкультурной коммуникации, лингво-культурологии. В лингвокультурологии особое внимание уделяется ономастике. Ономастическая лексика, в частности, топонимы, обладают большим культурологическим потенциалом. В статье подробно разъясняются понятия лингвокультурологии, лингвос-трановедения и межкультурной коммуникации, прослеживаются топонимы на коммуникативном пространстве, уточняется их правильное усвоение и выражение.

Rəyçi: f.e.d, dos. K.Abdürəhmanova

İSMAYILOVA GÜLŞƏN

Azərbaycan Dillər Universiteti

ismayilovagulsen546@gmail.com

ŞİFAHİ VƏ YAZILI DİSKURS MÜQAYİSƏDƏ

Açar sözlər: şifahi diskurs, yazılı diskurs, kontekst, janr, qrammatik mürəkkəblük, leksik sıxlıq, nominalizasiya, davamlılıq

Key words: spoken discourse, written discourse, context, genre, grammatical intricacy, lexical density, nominalization, continuum

Ключевые слова: устный дискурс, письменный дискурс, контекст, жанр, грамматическая сложность, лексическая плотность, номинализация, континуум

Qərbdə dilin sistemli şəkildə öyrənilməsi üçün əsasən dil yazılı formada toplanılaraq, saxlanılaraq manipulyasiya oluna və təhlil edilə bilərdi. Müasir təsviri dilçiliyin yaranması ilə mənzərə tamamilə dəyişir. Sössür, Sapir, Blumfeld yazılı dilə zidd olaraq danışığın üstünlüyünü vurğulayırlar [3, s.383]. Yazı və danışığ arasındakı ilk sistemli müqayisələr Aristotelin “ ritorikanın hər növünün özünəməxsus uyğun üsluba sahib olduğunu və yazılı nəsrin danışığ natiqliyi olmadığı” fikrinə marağ göstərən nitq şöbələrindəki insanlar tərəfindən aparıldı [3, s.384].

Şifahi və yazılı diskursun müqayisəsi üçün iki fərziyyə mövcuddur:

a) Şifahi diskursun kontekst ilə əlaqəli olub, yazılı diskursun isə olmamasıdır.

b) Şifahi diskurs paralingvistik işarələr vasitəsilə koheziya yaradılmasına, yazılı diskurs isə leksikləşdirməyə əsaslanır [12, s. 80].

Şifahi diskursun kontekstdən asılı olması fikrini dəstəkləyən alimlər tərəfindən üç əsas argument göstərilmişdir. Birincisi, danışan şəxs həm özünün, həm də dinləyicinin yaxın məsafəsindəki kontekstə müraciət edə bilər. Danışan şəxs “Stare at these!” dediği zaman dinləyici “these” əvəzliyinin nəyə aid olduğunu başa düşə bilər. Yazıçı və oxucu isə zaman və məkan baxımından ayrılır, nəticədə kontekst itirilir. İkincisi, dinləyicilər hər hansı anlaşılmayan mövzu olduqda danışan şəxs aydınlıq gətirə bilər. Oxucular isə bu zaman təsnif tələb edə bilməzlər, bu səbəbdən yazıçı bütün ehtimal olunan anlaşılmazlıqları öncədən görməlidir [12, s. 80]. Üçüncüsü, yazıçılardan fərqli olaraq danışan şəxslər dinləyicilər ilə bənzər sosial kökləri bölüşürlər [12, s. 81].

Şifahi diskursda hər şey səs tonunda, müəyyən sürətlə, müəyyən ifadə ilə deyilir. Bütün bu qeyri-verbal və paralingvistik xüsusiyyətlər danışanın məlumata münasibətini aşkar edir və koheziya yaradır. Yazıda isə qeyri-verbal və paralingvistik

xüsusiyyətlər yoxdur. Yazıda fikirlər arasındakı münasibətlər və yazıçının onlara münasibəti leksikləşdirilməlidir [12, s. 82].

Şifahi və yazılı diskurs arasındakı sintaktik fərqlər ilə əlaqədar iki vacib məqam qəbul edilməlidir. Birincisi, bu sintaktik fərqlərin təbiətinin ayrı-ayrı deyil, davamlı olduğu qəbul edilməlidir. Beləliklə, yalnız yazılı diskurs tabeli cümlələr, feli sifət tərkibli ifadələr və ya məchul feil konstruksiyaları kimi inteqrasiya olunmuş sintaktik quruluşları ehtiva etmir. Bunlar hər iki diskursda müşahidə edilir. İkincisi, şifahi və yazılı diskurs arasındakı aparılan tədqiqatlar “icra” xüsusiyyətlərində deyil, “bacarıq” xüsusiyyətlərində fərqləri aşkar etmişdir. Belə ki, böyük ölçüdə şifahi dil təcrübəsi olan uşaqların bu sintaktik nümunələrlə göstərilən məlumatları dərk edə bilməyəcəklərini düşünmək olmaz. İlk məqamı nəzərə alaraq gənc oxucuların şifahi diskursdan fərqli olaraq yazılı diskursda tez-tez ortaya çıxan sintaktik nümunələri dərk etmək üçün linqvistik bacarığa sahib olduqları ehtimal olunur [9, s. 112].

Linqvistik quruluşla tanışlığı şifahi dil təcrübələri sayəsində qazanmış oxucular ilkin olaraq uyğun olmayan sintaktik ehtimallar əsasında fərziyyələr tərtib edə bilirlər. Şifahi diskurs gözləntiləri ilə yazılı diskurs quruluşları arasındakı ziddiyyət yeni başlayan oxucuların anlayışına mane ola bilər [9, s. 114].

Şifahi və yazılı diskurslar az və ya çox dərəcədə kontekstdən asılıdır. Yazının “sərbəst” olması fikri, danışmaq məzmunu ilə daha sıx əlaqəli olması diskurs analitikləri tərəfindən həddindən artıq sadələşdirmə kimi hücumlara məruz qalmışdır. Təbii söhbət zamanı xüsusi məlumat olmadan və ya vizual görüntü olmadan şifrəni açmaq mümkün olmaya bilər. Danışanların həyata keçirdiyi hərəkətləri müşayiət etmək üçün dilin istifadə edildiyi şifahi diskurs kontekstdən asılıdır və yalnız danışılan zaman “over here”, “near her” kimi deyktik ifadələrin başvermə tezliyini göstərə bilər. Radioda yayımlanan bir danışmaq eksplisit, müstəqil və yüksək səviyyədə qurulmuş ola bilər ki, bu, şifahi lətifə, zarafat və ya başqa nərsədə qeyd edilə bilər. Kontekstdən asılılıq yazılı mətnlərdə də rast gəlinir. Məqalələr, məruzələr, təlimatlar və məktublar kimi yazılı mətnlərin daha sərbəst və daha az deyktik ifadələr ehtiva

etməsi doğru olduğu halda, yazılı mətnlər oxucu ilə yazıçı arasında yüksək səviyyədə paylaşılan bilikləri kodlaşdırma bilər və eyni dərəcədə qeyri-şəffaf ola bilər [10, s.149].

Məktub yazmaq fəaliyyəti diskurs quruluşu ilə kontekstual amillər arasındakı əlaqəni göstərir. Məktublarla, xüsusən də işgüzar məktublarla əlaqəli mədəniyyətlərarası fərqlər mövcuddur [10, s. 152]. Amerika, Fransa və Yaponiyada işgüzar məktublar arasında yönəlmədə əhəmiyyətli fərqlər qeyd edilmişdir. Amerikada məktublar daha qeyri-rəsmi və oxucu yönümlü idi. Yazıçı oxucunun ehtiyaclarını və məqsədlərini qəti şəkildə proqnozlaşdırırdı. Fransız məlumatları yazıçı mövqeyini qorumaq və daha formal qalmağını düşünərək yazıçı yönümlüdür. Yapon mətnləri orta səviyyəyə, yazıçı ilə oxucu arasındakı əlaqəyə yönəlmişdir [8].

Yazı danışığıdan tamamilə fərqlənir. Nəyi və necə deyildiyini məhdudlaşdıran bütün digər vacib amillər danışıda olduğu kimi yazıda da mövcuddur [10, s. 152]. Fantastik əsərlər digər yazılı diskurs növləri ilə müqayisədə spontan danışığıla daha çox ortaq cəhətlərə malikdir. Fantastik əsərlər maksimum dərəcədə kontekstləşdirilir. Alliterasiya, assonans, təkrarlanan metaforalar, paralel sintaktik konstruksiyalar kimi xüsusiyyətlər şifahi diskurs üçün, xüsusilə spontan danışığı üçün səciyyəvidir [12, s. 89].

Janrlar insanların şifahi və yazılı diskursdan istifadə edərək “məqsədə çatmaq” yollarıdır [11, s. 62]. Biz dildən janrın məzmununa və məqsədinə, danışdığımız şəxs ilə münasibətimizə əsasən xüsusi şəkildə istifadə edirik. Dili müəyyən bir janrda istifadə etmək tərzimiz həm mətnin yazılı və ya şifahi, həm də janrın yarandığı sosial və mədəni kontekst ilə bağlıdır. Janr dəyişikliyi internetin daxili ofis qeydləri kimi mövcud ünsiyyət formalarına təsir etməsində və internet bloqları, onlayn müzakirə forumları kimi yeni ünsiyyət formalarını təqdim etməsində görünə bilər. Yeni texnologiyaların tətbiqi mobil telefonların yeni mətn mesajlaşma janrını təqdim etməsi kimi yeni janrları da özü ilə gətirə bilər [11, s. 64].

Şifahi və yazılı diskurs arasında bir sıra qrammatik fərqlər mövcuddur [11, s. 136]. Danışığı və yazı mürəkkəb mənalar qurmağın fərqli yollarına sahibdir. Yazıda

mürəkkəb mənalar leksik sıxlıq, danışıqda isə qrammatik mürəkkəblilik vasitəsi ilə yaranır [7, s. 654].

Yazılı diskurs şifahi diskursdan daha çox leksik cəhətdən sıx olmaq meylinə sahibdir. Leksik sıxlıq məzmun sözlərinin cümlə daxilindəki qrammatik və ya funksional sözlərə nisbətini ifadə edir. Məzmun sözlərə isim və feil, qrammatik sözlərə sözünü, əvəzlik, artikllar və köməkçi feillər daxildir [11, s. 136].

Live, then, and be happy, beloved children of my heart! and never forget, that until the day when God deigns to reveal the future to man, all human wisdom is contained in these two words – Wait and hope [5, s. 363].

Şifahi diskursda qrammatik mürəkkəblilik tabesiz mürəkkəb cümlə (parataksis) və tabeli mürəkkəb cümlə (hipotaksis) vasitəsilə qurulur [7, s.654]. Şifahi diskursda məzmun sözləri yazılı diskurs üçün daha səciyyəvi olan ayrı-ayrı cümlə hissələrində möhkəm toplanmağa deyil, onlar üzrə yayılmağa meyllidir [11, s. 136].

We choose to go to the moon. We choose to go to the moon in this decade and do the other things, not because they are easy, but because they are hard, because that goal will serve to organize and measure the best of our energies and skills, because that challenge is one that we are willing to accept, one we are unwilling to postpone, and one which we intend to win, and the others, too [13].

Bu nümunə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Qrammatik sözlərdən – əvəzlik, köməkçi feil, artıkl, sözünü və bağlayıcılar daha çox, isim, sifət, zərf və feil kimi məzmun sözləri isə daha az işlənmişdir.

Yazılı mətnlərdə hərəkət və hadisələrin feil kimi deyil, isim kimi təqdim olunduğu yüksək səviyyəli nominalizasiya mövcuddur [11, s. 137]. Həliday bu fenomeni qrammatik metafora adlandırır [6]. Qrammatik metafora bir dil işarəsinin gözlənilən qrammatik sinifdən digərinə köçürülməsidir. Yazılı mətnlər adətən şifahi mətnlərdən daha uzun isim qruplarını əhatə edir. Bu, yazılı mətndəki məlumatlara şifahi mətnlərə nisbətən daha az sözün yığılması və daha az yayılması vəziyyətinə gətirib çıxarır [11, s. 137].

It was the best of times, it was the worst of times, it was the age of wisdom, it was the age of foolishness, it was the epoch of belief, it was the epoch of incredulity, it was the season of Light, it was the season of Darkness, it was the spring of hope, it was the winter of despair [4, s. 1].

Yazılı diskursda “wisdom”, “foolishness”, “belief”, “incredulity”, “light”, “Darkness”, “hope” və “despair” sözləri nitq hissəsi kimi sifət və feil deyil, isim olaraq göstərilmişdir. Nəticədə yüksək səviyyəli nominalizasiya yaranmış olur.

Build resilience in yourselves. When tragedy or disappointment strike, know that you have the ability to get through absolutely anything. I promise you do. As the saying goes, we are more vulnerable than we ever thought, but we are stronger than we ever imagined [14].

Bu şifahi diskursda nominalizasiya “resilience”, “tragedy”, “disappointment” və “ability” isimlərinin istifadəsi vasitəsi ilə göstərildi.

Bayberin şifahi və yazılı mətnlər arasındakı fərqlərin korpus əsaslı təhlilləri ingilis dilində danışmaq və yazı arasında vahid mütləq bir fərq olmadığını göstərirdi. Bayberin fəaliyyəti şifahi - yazılı davamlılıq anlayışını dəstəkləyir. Danışmaq və yazı dili arasında müəyyən dil xüsusiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi baxımından mütləq bir fərq olmadığını, lakin danışmaq və yazı dilinin bəzi şifahi və yazılı janrlarla ortaq və ya fərqli xüsusiyyətlərə sahib olan “çoxölçülü quruluş” olduğunu göstərmişdir. Bayber oxşar ünsiyyət funksiyasını paylaşan mətnlərdə müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərin necə yığılacağını işarə edir. Bu qruplar əksər hallarda şifahi və yazılı mətnlərin müxtəlif növlərində fərqli şəkildə paylanır [1], [2].

Yazı və danışmaq arasındakı ilk sistemli müqayisələr, onlara dair fərziyyələr, şifahi və yazılı diskursun müqayisəsi zamanı onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri, habelə kontekst və janr anlayışının şifahi və yazılı diskurs təhlilindəki rolu nəzərə çatdırıldı.

Ədəbiyyat:

1. Biber, D. Variation across speech and writing. Cambridge: Cambridge University Press, 1988

2. Biber, D. 'On the complexity of discourse complexity: A multidimensional analysis', *Discourse Processes*, 1992, 15, 133–63.
3. Chafe, W. and Tannen, D. The Relationship between Written and Spoken language. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 16 (1987), pp. 383-407
4. Dickens, Ch. A tale of two cities. With introduction and notes by Andrew Lang, Gadshill edition. In one volume, with the original illustrations, London: Chapman & Hall, Ltd. New York: Charles Scribner's sons, 1868
5. Dumas, A. The Count of Monte Christo. In three vols. Vol II. London: Simms and Mintyre, 13, Paternoster row; and 26, Donegall street, Belfast, 1848
6. Halliday, M. A. K. *Spoken and Written Language*. Oxford: Oxford University Press, 1989b
7. Halliday, M. A. K. and Matthiessen, C. *An Introduction to Functional Grammar* (3rd edn). London: Edward Arnold, 2004
8. Jenkins, S., and J. Hinds. Business letter writing: English, French and Japanese. *TESOL Quarterly*, 1987, 21(2), 327-49.
9. Leu, D. J., Jr. Differences between oral and written discourse and the acquisition of reading proficiency. *Journal of Reading Behavior*, 1982, Vol/XIV, N 2
10. McCarthy, M. *Discourse Analysis for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991
11. Paltridge, B. *Discourse Analysis An Introduction*, 2nd edition. London: Bloomsbury Academic, 2012
12. Tannen, D. Oral and literate strategies in spoken and written discourse. *Literacy for life: The demand for reading and writing*, ed. Richard W. Bailey and Robin Melanie Fosheim, 79-96. New York: Modern Language Association, 1983
13. <https://www.artofmanliness.com/>
14. <https://www.goalcast.com/>

Ismayilova G.

Comparison of spoken and written discourse

(Summary)

Comparison of spoken and written discourse consists of two distinct aspects. The first deals with the concept of context in spoken and written discourse, and the second with the means of creating cohesion. The role of genre in comparing spoken and written discourse has been explored by many researchers. At the same time, grammatical differences such as grammatical intricacy, lexical density, nominalization, continuum, as well as similar features of spoken and written discourse have been studied.

Исмаилова Г.

Сравнение устной и письменной дискурса

(Резюме)

Сравнение устного и письменного дискурса состоит из двух различных аспектов. Первая связана с концепцией контекста в устном и письменном дискурсе, а вторая – со средствами создания когезии. Роль жанра в сравнении устного и письменного дискурса изучалась многими исследователями. Были изучены грамматические различия, такие как грамматическая сложность, лексическая плотность, номинализация, континуум, а также аналогичные особенности устного и письменного дискурса.

Rəyçi: f.e.d, dos. N.Nəbiyeva

KƏRİMOVA AYSEL

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayselpr77@icloud.com

LİŇQVİSTİK TƏDQİQAT KONTEKSTİNDƏ METAFORA

Açar sözlər: metafora, müqayisə, məna, ənənəvi metafora, yaradıcı metafora

Key words: metaphor, comparison, meaning, traditional metaphor, creative metaphor

Ключевые слова: метафора, сравнение, значение, традиционная метафора, творческая метафора

Metafora bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətin başqa bir əşya, varlıq və ya hadisə üzərinə köçürülməsidir. Yunan sözü olan metafora (metaphora – mənə köçürülməsi) məcazın ifadəli və məhsuldar növlərindən sayılır. Metaforanın yaranmasında əsas cəhət insanın əşyalar və hadisələrlə olan bağlılığını müəyyən etmə bacarığı ilə əlaqədardır. Bu barədə bir çox dilçilər və görkəmli şəxsiyyətlər fikirlər bildirmişlər. Onlardan ən məşhuru isə V.İ.Leninin fikridir: “hər bir ayrıca başqa növ ayrıcalarla (şeylərlə, hadisələrlə, proseslərlə) minlərlə keçidlərlə bağlıdır.”(6.s.383) Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, əşyalar və predmetlər arasında bənzəmə, oxşarlıq, müqayisə kimi əlaqələr vardır. Bu hadisə dilçilik elmi üçün çox faydalıdır. Çünki, biz bir predmetin adını başqası üçün də işlədə bilmə imkanına sahibik. M.Qorki bu barədə fikir bildirərkən qeyd etmişdir ki, yazıçı sənətkar mütləq xalq dilinin söz xəzinəsini dərindən bilməli, ən rahat, ən səlis, qüvvətli ifadələri seçmə bacarığına sahiblənməlidirlər.

Dilçilikdə mənə dəyişməsinin üç növü müəyyən edilmişdir:

- a) Mənə genişlənməsi
- b) Mənə köçürülməsi
- c) Mənə daralması

Mənə köçürülməsi özü də üç qrupa bölünür; metafora, metonimiya və sineqdoxa. Bəzi hallarda mənə köçürülməsi mənə genişləndirilməsi ilə eyniləşdirilsə də, metaforalaşma və mənə genişlənməsi bir–birindən fərqləndirilir. Metaforalaşma digər mənə genişlənmələri içində ən məhsuldar və ən geniş yayılmış növ kimi qiymətləndirilir.

Metafora ilə bağlı antik dövr filosoflarından (Anaksimən, Aristotel, Siseron, Kvintilion, Demetri) başlayaraq bugünə qədər qiymətli fikirlər mövcuddur. Aristotel metafora haqqında fikirlərini Ritorika və Poetika əsərlərində vermişdir. O, Poetika əsərində qeyd edir: “Metafora qeyri – iradi bir ismi ya cinsdən növə, ya növdən cinsə,

ya da növdən–növé keçirmək və ya bənzətmə yolu ilə məcazlaşdırmaqdır”.(2.s.96) Aristotel Ritorika əsərində metafora haqqında belə fikir bildirmişdir: “Asanlıqla öyrənmək təbii ki, bütün insanlar üçün xoşdur və bütün sözlər bir şeyə işarə edir, buna görə də bizdə bilik yaradan sözlər ən xoşagələndir”. (7, s. 203-16) Metaforaya aid tədqiqatlar linqvistik tədqiqatların bir hissəsidir və qeyd etdiyim kimi qədim dövrlərdən alimləri cəzb etmişdir. Təbii olaraq əsasən iki məktəb – metaforanı ritorika və idrak xəttində şərh edən ənənəvi metafora (traditional metaphor) və müasir metaforaya (modern metaphor) düşən böyük bir fikir müxtəlifliyi meydana gəldi. Ənənəvi metafora və ya ritorika xəttindəki metaforanın araşdırılması Aristoteldən Riçardsa (Richard) qədər olan alimlərə aid edilə bilər. Riçards (1936) “Ritorikanın fəlsəfəsi qarşılıqlı təsir nəzəriyyəsini təklif edir” (The Philosophy of Rhetoric proposes Interaction Theory) adlı kitabında metaforanın mahiyyətinin məcazi ifadə ilə istifadə olunduğu kontekst arasındakı qarşılıqlı əlaqədə olduğunu iddia edir.

Metafora və müqayisəni fərqləndirmək baxımından B. Xasanovun fikirləri çox qiymətlidir:

1) Müqayisə yalnız həqiqi məna üçün xarakterik olduğu halda, metafora isə məcazi mənada işlənir.

2) Müqayisə iki obyektə fərqləndirmək deməkdir, metafora isə bu obyektlərin bircə sözlə sintezidir.

3) Metafora sözün semantik inkişafına yardım göstərir, lakin bu xüsusiyyət müqayisə üçün xarakterik deyil.

4) Metaforanın poetik xüsusiyyəti müqayisədən fərqlənir.

5) Müqayisə köməkçi sözlərə məxsus ola bilər, metafora isə yox.(9.s.63-64)

Metaforaya Türkologiyada da bir çox müəlliflər toxunmuşdur. K.Neresov türkmən dili materialları əsasında metaforanın semantik–üslubi, leksik–grammatik, leksik–semantik xüsusiyyətlərini öyrənmişdir.(8.s.108) Həmçinin, H.Həsənov metaforanın yaranmasını əlamət oxşarlığına əsasən belə qruplaşdırmışdır:

1) Forma oxşarlığına görə

2) Rəng oxşarlığına görə

- 3) Vəzifə oxşarlığına görə
- 4) Hərəkət oxşarlığına görə
- 5) Hiss üzvləri ilə dərk etməyə görə

Metaforalar quruluşuna görə sadə və mürəkkəb ola bilər. Sadə metaforalar rəng, forma, yerləşmə, mövqe baxımından yaranan bənzərliklərə əsaslanır. Mürəkkəb metaforalar isə mürəkkəb quruluşa malikdir. Bəzi nümunələrə baxaq: a rainy day-qara gün, a leaky vessel-su buraxan gəmi, çox danışan adam və s.(4, s. 134)

Metafora ilə bağlı Y.L.Lyasotanın fikirləri maraqlıdır. Lyasota fərdi metaforaları ədəbiyyatşünaslığın, ümumişlək metaforaları isə dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi götürmüşdür. Burada dilçilik elmi yalnız ümumişlək metaforaların tədqiqi ilə deyil, həm də fərdi-üslubi metaforaların öyrənilməsi ilə məşğul olur. (9, s. 10)

İ. Arnoldun “The English word” kitabında metaforaya toxunulmuşdur. Arnold metaforanı məcazın ən işlək formalarından biri kimi qiymətləndirmişdir. Bu kitabda diqqət çəkən metaforalardan biri *bottleneck* – dir. Sözü təəflərinin ayrı – ayrılıqda bir əlaqəsi olmasa da ifadə özü bütövlükdə darboğaz deməkdir. Bu ifadəni hər hansı bir işə mane olma, əngəl olma kimi işlədilir (iş axınına mane olan hər hansı bir şey).

H. Paulun da qeyd etdiyi kimi, metaforalar çox fərqli oxşarlıqlara əsaslanırlar. Məsələn, forma oxşarlığı – *head of a cabbage, the teeth of a saw*. Köçürülmüş mənə mətndən çox rahat şəkildə anlaşırlar: *the head of the school* (məktəb müdiri), *the key to a mystery* (bir sirrin açarı). Bənzərlik eləcə də mövqe ilə də ifadə oluna bilər: *foot of page or of a mountain*. Həmçinin biz bura davranış və funksiyaları da əlavə edə bilərik: *bookworm* (kitabqurdu) və s. (1, s. 65)

Bildiyimiz kimi bəzi metaforalar bədənin hissələrini ifadə edən sözləri istifadə etməklə müxtəlif mənaları ifadə etmək üçün işlədilir. Dilçilikdə belə metaforalar *antropomorfik metafora* (*antropomorfic metaphor*) adlandırılır: *the leg of the table, head of an army, eye of a needle, mouth of a river, tongue of a bell*. Amma bu metaforaları biz konteksti oxuyarkən çox rahatlıqla başa düşürük. Məsələn, *her feet were in low heeled brown brogues with fringed tongues* – onun ayaqları saçaqlı dilləri olan braqın içərisində idi.

I.V.Arnoldun “The English Word” kitabında qeyd olunduğu kimi çoxsaylı metaforik köçürmə halları zaman və məkan arasındakı oxşarlığa əsaslanır. Məsələn: *long distance – long speech, short path – short time*.

Bəzi metaforik köçürmələri psixoloji və zehni anlayışla əlaqəli söz və ifadələrlə göstərmək olar: *to catch (to grasp) an idea, to take a hint*.

Konkretdən mücərrədə olan metaforik dəyişmələri biz təkcə ifadələr arasında deyil, eləcə də sadə sözlər arasında müşahidə edə bilərik. Məsələn: *score, span, thrill*. *Span* (qarış)–uzunluq ölçüsü olaraq istifadə edilən baş barmağın və kiçik barmağın ucları arasındakı maksimum məsafə - ucdan- uca tam ölçüdə (*bridge, an arch*) və qısa bir məsafə anlamına gəlir. *Thrill* – müasir İngilis dilində deşmək, duyğularla nüfuz etmək anlamında inkişaf etmişdir.

Metaforaların digər bir kiçik qrupu isə köçürmənin xüsusi adlardan ümumi adlardır. Məsələn, *an Adonis, a Don Juan, a Cicero, a Falstaff*. *Falstaff* – konkret olaraq Şekspir pyeslərinə istinad edir. Əgər insanlar kimləsə söhbət edərkən onu *Falstaff* adlandırırlarsa onlar bilirlər ki, *Falstaff* cəsarətli, əyləncəli, tutarlı biri üçün uygundur. *Don Juan* – bəzi irqlərə və millətlərə xarakteristikalar xalq tərəfindən ədalətlə verilmişdir. *Don Juan* da diqqəti cəlb edən əxlaqsızlıqdır və *Don Juan* bunun simvoludur. *Vandals* – amansızca dağıdıcı insanlara deyilir. *Bohemians* – qeyri - ənənəvi insanlar adlandırılır.

İngilis dilçiliyində metafora haqqında yazılmış qiymətli əsərlərdən biri də - C.Lakoff və M.Consonun (George Lakoff və Mark Johnsonun) yazdığı “*Metaphors we live by*” əsəridir. Biz bu əsərdə metaforanın bütün istiqamətlərdə öyrənilməsini görə bilərik.

Bəzən insanlar metaforanın sadəcə poetik təsvir və poetikada olduğunu düşünürlər. Amma metafora bizim bütün həyatımızı “zəbt” etmişdir. Yəni metafora bizim gündəlik həyatımızda, düşüncəmizdə və hərəkətlərimizdə özünü göstərir. Biz gündəlik həyatımızda metaforaları konseptual olaraq istifadə edirik. Baxmayaraq ki, onlar avtomatik olaraq bizim nitqimizdə, dilimizdə, təfəkkürümüzdə işlədilir. Bütün bu dediklərimizə nümunə olaraq bəzi metaforalara diqqət yetirək: *Argument is war* –

bu metafora bizim gündəlik həyatımızda bir sıra ifadələrə təsir edir. Burada var metaforik mənə daşıyır. Yəni, hamıya aydındır ki, hər bir müharibədə qalib gələn və məğlub olan tərəf olur. Amma bu ifadə də söhbət şifahi müzakirədən gedir. Yəni, burda silahlı qarşıdurma yox verbal “müharibə” dən söhbət gedir. Ümumiyyətlə metaforanın mahiyyəti bir növ şeyi digərinə görə başa düşmək və yaşamaqdır.

Digər metaforik ifadə isə *Time is money* ifadəsidir ki, bu da bizim gündəlik həyatımıza müraciət edir. Vaxtın nə qədər önəmli olduğu hamımıza məlumdur və bu ifadə Azərbaycan dilində olan “Vaxt qızıldır” söyləminə uyğun gəlir. Həm də burdan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, insanlar pula necə qənaət edirlərsə vaxta da elə qənaət edirlər və ona görə də belə bir ifadə yaranıb.

Dilçilikdə *kanal metaforası (conduit metaphor)* ünsiyyətin özü (metaldilləri) müzakirə edilərkən istifadə olunan məcazi ifadələrin hakim bir sinifidir. İnsanlar zehni məzmunlarını (hissləri, mənaları, düşüncələri, anlayışları və s.) konteynerlərə (sözlər, ifadələr, cümlələr və s.) daxil edən kimi, danışanda və ya yazanda işləyir və dinləyənlərin və ya oxucuların başa düşməsinə kömək edir. Beləliklə, dilə insanlar arasında zehni məzmunu çatdıran "kanal" kimi baxılır.

Metaforanın digər bir qrupu isə *ölü metafora (dead metaphor)* adlanır. O həmçinin *dondurulmuş metafora (frozen metaphor)* və ya *tarixi metafora (historical metaphor)* da adlanır. Ölü bir məcaz geniş, təkrarlanan və populyar istifadə ilə mənasının orijinal görüntüsünü itirmiş bir nitq şəklidir. Ölü məcazların əslindən fərqlənən şərti bir mənası olduğundan, əvvəlki mənasını bilmədən başa düşülə bilər. Ölü metaforalar ümumiyyətlə bir dilin təkamülündə bir semantik dəyişikliyin nəticəsidir. Ədəbiyyatşünaslar və dilçilər arasında ölü metafora ilə bağlı mübahisələr vardır. R.U.Gibs (R.W.Gibbs) bir məcazın ölməsi üçün mütləq tərkibindəki məcazi keyfiyyətləri itirəcəyini qeyd edirdi. Lakin bəzi ölü metaforalar “ölsə” də tərkibindəki məcazi xüsusiyyətləri saxlamaqdadır. Məsələn, *falling head-over-heels* metaforasının mənası aşiq olmaqdır. Amma ola bilər ki, bəzən insanlar bu metaforaya rast gəlməmişlər, amma buna baxmayaraq onun mənasını başa düşə bilirlər. Analitik filosof Maks Blək (Max Black) ölü metaforanın ümumiyyətlə metafora kimi qəbul

edilməməli, əksinə ayrı bir lüğət maddəsi kimi təsnif edilməli olduğunu müdafiə edirdi. Bəzi ölü metafora nümunələrinə nəzər salaq: *time is running out, roll up the window, face and hands on a clock, leg of a trip.*

Genişləndirilmiş metafora (extended metaphor)– genişləndirilmiş metafora əsasən bədii ədəbiyyatda istifadə olunur və yazıçının bir sətir və ya bir şeir, hekayə boyunca bir metafora işlətməsidir. Genişləndirilmiş metaforaya bəzi nümunələr verək:

Life is like eating a grapefruit. First, one breaks its skin; then one takes a few bites to get used to its taste, and finally one starts enjoying its flavor.

Ə.Əbdullayev metafora haqqında yazır “Koqnitiv tədqiqatlarda metaforanı bir termin kimi metaforik ifadədən fərqləndirmək qəbul edilmişdir. Metafora dedikdə konseptual metafora –bir sahə haqqında başqasının prizması vasitəsilə fikirləşmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Metaforik ifadələr metaforanın dildə əks etdirilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, konseptual metafora nəzəriyyəsinə görə metaforalar müxtəlif üsullarla – təkcə dillə deyil, həm də jestlərlə, mədəni adətlərlə də ifadə oluna bilər. Buna görə də metaforanın öyrənilməsi daha geniş mövzunu – dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni işıqlandıra bilər. (1, s. 85)

Ədəbiyyat:

1. Əbdullayev Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Sabah, Bakı, 2006, s.85.
2. Aristotel Poeziya sənəti haqqında. Bakı, 1974, s.96.
3. Arnold I.V. The English Word. Высшая школа. Москва, 1986, s.61-67.
4. Həjiyeva A. English Lexicology. Elm və təhsil, Bakı, 2011, s.134.
5. Həjiyeva A. English Stylistics, Elm və təhsil, Bakı, 2015, s.39,40,141.
6. Lenin V.İ. Dialektika məsələsinə dair əsərləri, 38.cild, Bakı, 1964, s.383.
7. McKinnon A.M. Metaphors in and for the Sociology of Religion: Towards a Theory after Nietzsche (PDF). Journal of Contemporary Religion. 27, 2012, s.203-16
8. Нересов К. Метафора в туркменском языке. АКД. Ашхабад, 1981, s.108.
9. Qənbərov A. Müasir Azərbaycan dilində metafora. Ozan, Bakı, 2008, s.10,63-64.

Kərimova A.

The role of metaphor in language

(Summary)

As you know, metaphor is pervasive in everyday communication. It is known to help people understand complex topics, communicate efficiently, and influence others. Metaphor is always actual for linguists and language. From antique period to nowadays linguists research metaphor. Because, the metaphor is the inseparable part of language. The types of metaphor differ from each other, because, they have own peculiarities according to language.

Каримова А.

Роль метафоры в языке

(Резюме)

Как известно, метафора широко распространена в повседневном общении. Известно, что он помогает людям понимать сложные темы, эффективно общаться и влиять на других. Метафора всегда актуальна для лингвистов и языка. От античного периода до наших дней лингвисты исследуют метафору. Причина в том что метафора - неотъемлемая часть языка. Типы метафоры отличаются друг от друга, так как имеют свои особенности в зависимости от языка.

Rəyçi: f.f.d. A.Quliyeva

QULIYEVA AYTAC

Azərbaycan Dillər Universiteti

aitajguliyeva98@gmail.com

TƏRKİBİNDƏ HEYVAN VƏ QUŞ ADLARI OLAN FRAZEOLÖGİZMLƏR

Açar sözlər: İngilis dili, Azərbaycan dili, frazeoloji birləşmələr, semantika

Key words: The English language, The Azerbaijan language, phraseological units, semantic

Ключевые слова: английский язык, азербайджанский язык, фразеологические сочетания, семантика

Frazeologizmlər “dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir” (V.Q.Belinski)

Frazeoloji birləşmələrin dildə işlənməsi dilin zənginləşdirilməsində xüsusi rola malikdir. Onların dildə istifadəsi fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı ifadə olunması, həmçinin də bu və ya digər üslubi çalarlıqla deyilməsi üçün lazımi mühit yaradır. Hər bir dildə mövcud olduğu kimi, ingilis dilində də minlərlə frazeoloji birləşmələr mövcuddur. Müasir dövrdə frazeoloji birləşmələrlə bağlı lüğətlərə nəzər yetirdikdə, bunu dəqiqliklə qeyd edə bilərik ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dili frazeoloji lüğət tərkibi baxımından çox zəngin və genişdir.

Zoometaforizmlər məcazlaşmış və metaforikləşmiş ifadələrdir və onlar insanın əsl simasının, və ya hər bir insanın ayrı-ayrı xarakterik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına kömək edən birləşmələrdir. Bu cür ifadələrin məcazi baxımdan işlədilməsinin mühim əlaməti tərkibində istifadə olunan sözlərin daşdığı mənalarının aid edildiyi canlıya uyğun gəlməsidir. [4, səh.54]

Xalqların sevinci, kədəri, nifrəti, dözümlülüüyü, müdrikliyi, məhəbbəti, mübarizliyi, yəni, bir çox müsbət və mənfi xüsusiyyətləri zoometaforizmlərdə öz əksini tapır. Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

•A bird in a hand is worth two in a brush - bir əldə iki dənə qarpız tutmazlar. Bu ifadə XV əsrdə digər xalqların mədəniyyətlərindən ingilis mədəniyyətinə keçən qədim deyimlərdən biridir. Bu ifadədə hər hansı bir məsələnin həllində lazımsız risklərin edilməsinə qarşı xəbərdarlıq vardır. Yəni hər hansısa bir işdə lazımlı olmayan, böyük cəhdlər götürməkdənsə, az cəhd daha yaxşıdır. İlk dəfə bu ifadə 1450-cil ildə Con Kapqravenin əsərində işlədilmişdir. Aparılan araşdırmalara görə,

XV əsrdən əvvəl belə bir ifadənin olduğuna aid heç bir dəlil olmamışdır. Risk altına girməyə qarşı yuxarıda qeyd edilən ifadə ilə yanaşı bu tip başqa cümlələr də var dır. Məsələn: "Look before you leap", "All that glitters aren't gold", və ya "Marry in haste, repent at leisure" və s. Bundan başqa əksər, Avropa xalqlarının mədəniyyətlərində və dillərində buna oxşar bir çox nümunələr vardır. Azərbaycan dilində də rast gəldiyimiz bu ifadə çox istifadə edilən frazeoloji birləşmələrdən sayılır və daha çox məişət üslubunda istifadə edilir, amma bu birləşmənin yaranmasına dair elə bir məlumat yoxdur.

•A leopard cannot change its spot - insan yeddisində necədirsə, yetmişində də elədir. Hərfi tərcüməsi "Bəbir ləkələrini dəyişə bilmir" bu ifadə hər hansı bir canlının təbiətini, xüsusiyyətini dəyişmək mümkün olmadığı hallarda istifadə edilir. Məsələn, insanın hansısa mənfi xarakterinin həmişə qalacağı vurğulanan zaman istifadə olunur. Bu ifadə hətta İncil kitabında da rast gəlinmişdir və İncil kitabında aşkar olunduqdan sonra bu ifadə ingilis dilində də istifadə edilmişdir. Amma həmin ifadə 1384-cü ildə Vaykliffin İncil kitabında istifadə edilməmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan ifadə həmçinin Azərbaycan dilində də çox istifadə olunan birləşmədir, əsasən də məişət üslubunda rast gəlinir. "Yeddisində necədirsə, yetmişində də o cürdür" kimi işlədilən bu ifadə insan xarakterinin heç bir halda dəyişməyəcəyi mənasına gəlir.

• Has the cat got your tongue? - dilini pişik yeyib?

Yuxarıda qeyd etdiyim ifadə sakit və səssiz olan bir adama ünvanlanmış sualdır. Bu ifadənin mənşəyi haqqında əlimizdə dəqiq bir fikir yoxdur. Amma araşdırmalara görə ifadənin mənşəyinin Misirə gedib çıxdığı haqqında məlumat əldə edilmişdir. Bu ifadə ingilis dilində arxaikləşsə də, 1960 və 1979 çü illərdə ümumişlək söz olaraq işlədilmişdir. Əsasən də bu ifadə uşaqlara ünvanlanaraq istifadə edilmişdir.

•Drink like fish - balıqlar kimi içmək. Bu ifadəni hərfi tərcümə etdikdə dayanmadan içmək mənasını əldə edirik və bu ifadə, xüsusən də, alkoqollu içkilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu söz 1640-cı ildən bu tərəfə dildə istifadə olunmuşdur və ilk dəfə olaraq həmin tarixdə Fletcher və Şirleyin "New Walker" əsərində rast

gəlinmişdir. Bundan başqa "Drink like elephants" ifadəsinə də rast gəlini, amma bu ifadə özünü doğrulda bilmədi. [14, səh. 27]

•The chickens come home to roost - nə töksən aşına, o da çıxacaq qaşığına. Bu ifadənin mənası deməkdir ki, başqalarına qarşı pislilik edən və pis sözlər işlədən insanlar sonra etdiyi əməllərlə üzvləşəcəklər.

Edilən pisliliklərdən xüsusən də qarğışlar əvvəl-axır onu söyləyən insanlara qayıdıb gəlir. Danışılan mövzu ingilis dilində uzun bir zamandır ki, yer alıb. İlk dəfə olaraq 1390-cı ilin əvvəllərində Ceoffroy Kauserin "Person's Tale" əsərində yazılı formada nəşr edilmişdir. Bu ifadə haqqında deyilən izah demək olar ki, bir çox xalqların mədəniyyətlərində özünü göstərir. Lakin Buddistlər bu fikirə zidd olaraq fikirləşirdilər ki, pis əməllər etdiyi adamlar tərəfindən deyil, pis əməllərin özləri tərəfindən cəzalandırılacaq və buna da inanırdılar.

Bizim dildə tam bu formada, yəni qəlibləşmiş şəkildə belə bir ifadə yoxdur, amma məişətdə bu mənaya oxşar bir çox ifadələr işlədilir və həmin o ifadələr dilimizdə uşaqlığımızdan bəri işlədilir. Həmin ifadələr qədim zamanlarda nənə və babalarımız tərəfindən dildə istifadə olunmağa başlamış və bu günə qədər gəlib çıxmışdır.

•As the fish in trouble water - təhlükəli suda üzmək.

Bu ifadə çətinlikləri, uğursuzluqla dolu şərtləri, qarışıqlıqları, problemləri nəinki həll edə bilmək və həmçinin öz xeyrinə həll etmək, ondan faydalana bilmək mənasına gəlir.

İlk dəfə 1568-ci ildə bir əsərdə, dənizlərin daha da dalğalı olduğu zamanlarda balıq tutmağın çətin bir proses olduğuna əsaslanmış və həmin ifadə məhz o kitabda çap edilmişdir. Bu ifadə ilə əlaqəli belə bir nümunəyə nəzər yetirək. "He worked hard for his business to improve, but that has been in troubled water for seven months".

•Lame duck - siyasi nüfuzunu itirmiş bir siyasətçi. Hərfi tərcüməsi topal ördək olan bu ifadə daha çox ABŞ siyasətində istifadə edilir.

"Çılpaq ördək" kimi tərcümə edilən bu birləşmə 18-ci əsrdə Londonun Fond birjasına borclarını ödəyən bir səhmdara istinad edilərək yaradılmışdır. Hətta 1761-ci

ildə Horace Valpole tərəfindən Sir Horac Mənn-ə ünvanlanaraq yazılan məktubda da bu ifadə ilə qarşılaşa bilərik. Həmin ifadə belə istifadə edilmişdir: "Do you know what a bear, a bull and a lame duck are?"

Bundan başqa 1771-ci ildə David Qarrik Futinin hamam qulluqçusunun proloqunda belə bir fikir səsləndirib: "Change-Alley bankrupts waddle out lame ducks!"

1791-ci ildə isə Meri Berri Devonşire Düşesinin hesabından əlli min dollar itkisinin olduğunu yazdı və bundan sonra onun "lame duck" olacağını nəzərinə çatdırdı.

•Do not look the gift horse in the mouth - bəy tərəfindən verilmiş atın dişinə baxmazlar.

Kimsə tərəfindən hədiyyə verilən zaman nankor olmamağı bizə tövsiyə edən bu ifadənin hərfi tərcüməsi atın ağızında olan hədiyyəyə baxmazlar kimi edilir, yəni onun qiymətinə, böyük və ya kiçik olmasına baxmazlar. Burada əsas onun sənə diqqətlə yanaşması və onu almasıdır. Bu ifadə çox qədim zamanlardan yaradılsa da, bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış və öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu atalar sözünün tarixi qədim dövrə gedib çıxır, lakin mənşəyi haqda dəqiq məlumat yoxdur. Amma bu ifadə ilk dəfə 1546-cı ildə Con Heyvodun əsərində istifadə edilmişdir: "No men ought to look a geuen horse in the mouth". [6, s. 2]

•Make the bee line for - qısa yolla getmək, və ya nəsə bir şeyi kəsə və ya qısa yolla etmək.

Yuxarıda qeyd edilən ifadə tərkibindən işlədilən komponentlərdən də göründüyü kimi, arıların davranışlarından, xüsusən də zəhmətkeşliyinə əsasən yaradılmışdır. Mənasına gəldikdə isə, arıların çalışqan olmasını əsas götürərək insanların kəsə yolla getməsi onların həm vaxta qənaət etməsinə, həm də daha çox iş görmələrinə səbəb olacaqdır. Bu ifadənin yaradılması Amerika Birləşmiş Ştatları ilə bağlıdır və istinadların hamısı Amerika Birləşmiş Ştatlarından gəlir.

İlk dəfə bu frazeoloji birləşmə 1808-ci ildə "The Davenport Daily Leader" qəzetində istifadə edilmişdir. Hal-hazırda həmin birləşmə geniş formada yayılmışdır.

"As soon as the workers heard the information of the scrapping of a bonus policy, they made a beeline for the boss's office.

•A snake in grass - gizli düşmən.

Çəməndə olan ilan kimi tərcümə edilən bu ifadənin mənşəyi qədimə gedib çıxır. Bu birləşmə həm təhlükəli, həm də gözdən uzaq olan bir adamı təsvir edir. Bu ifadənin ilanla bağlanması isə qədim zamanlardan insanların ilana qarşı olan qorxusudur. Həmin insan dost kimi görünə bilər, amma əslinə qalanda o, gizli düşməndir. Bu birləşmə ilk dəfə Vigil tərəfindən XIII əsrdə istifadə edilmişdir. "Hər şey aydın görünsə də, otların arasında ilan gizlənmişdir" kimi istifadə edilən bu ifadə 1290-cı ildə latın atalar sözü kimi ingilis dilində istifadə edilir. Do not trust her, she looks honest but she is a snake in grass. Azərbaycan dilində belə bir ifadə mövcud olmasa da, zaman keçdikcə insanların dilində bir çox ifadələr yaranmışdır.

•Act a giddy goat - axmaq kimi hərəkət etmək.

"Giddy" səfeh və ya ağılsız mənalarında istifadə edilir və bütün canlılara aid edilir. Bunlar arasında "giddy ox" nəzər yetirək. Həmin bu ifadəni Britaniyalı yumorist Alli Slofer 1892-ci ildə işlətmişdir. Məsələn:

Fanny Robinson was flighty and she played the giddy ox. Getdikcə isə bu birləşmə dəyişmiş və "act a giddy goat" kimi yeni formanı almışdır və deyilən bütün fikirlər Avstraliyadan gəlir. İlk nümunə isə Yeni Zelandiyada 1895-ci ildə işlədilmişdir. Həmin cümləyə baxaq: The contemporary notes that when the Colonel Treasurer was acting "giddy goat" down south, that house filled in its time with a stray Lunatic Bill.

•Black sheep of a family - meşə çaqqalsız ola bilməz.

İngilis dilində verilmiş bu ifadədəki "qara qoyun" bir qrupda, xüsusilə də bir ailədə olan etibarsız bir üzv haqqında danışılan zaman istifadə edilir. Bu deyim əsasən mənfi məqamlarda istifadə olunur. Bu ifadəni ailədəki üzvləri müqayisə etmək üçün istifadə edirlər, yəni üzvlərdən birini tərifləyiriksə, digərini də pisləyərək bu üsulla onlar haqqında fikirlərimizi bildiririk.

Aristokrat faşist ailəsindəki kommunist kimi Jessica Mitford özünü "ailənin qırmızı qoyunu" olaraq görürdü.

Bu deyim nəinki İngilis dilində, həmçinin də ispan, çex, alman, fransız, türk, isveç, macar kimi dillərdə də eyni mənalı ifadəyə rast gəlinmişdir. Amma tək fərq isə bu kimi dillərdə həmin deyim "white crow" ilə ifadə olunmuşdur.

İndi isə yuxarıda qeyd edilmiş deyimlə bağlı cümləyə nəzər yetirək: "He is the black sheep of family after he has got involved in the bank robbery". Azərbaycan dilində isə bu ifadə "Meşə çaqqalsız olmaz" mənası ilə çox geniş istifadə olunur. Bu ifadənin mənşəyi çox qədimlərə gedib çıxır, amma hal-hazırda öz işlənmə dairəsinin genişliyi ilə fərqlənir.

•A pig in the poke - 100 ölç, 1 biç.

Bu birləşmə düşünülmədən və ya ağılsız şəkildə edilən hər hansısa bir iş və ya təklif anlamına gəlir. Bu deyim qədim zamanlardan yaransa da, hal-hazırda geniş istifadə olunur və verilmiş ən yaxşı məsləhət olaraq bilinir. Yəni hər hansısa bir işdə addım atmazdan əvvəl onun haqqında çox düşünməyi və dərinliyə getməyi insanların nəzərinə çatdırır. Vaxtilə əsasən ingilis tacirləri tərəfindən istifadə edilmiş bu ifadə, indi də tacirlərin sevimli deyimi kimi tanınır və ticarətin əsas prinsipi olaraq qalır. [5, səh. 253]

Bu deyimin əksər Avropa dillərində müxtəlif variantları mövcuddur və "not to buy a cat in bag" forma kimi də istifadə edilir. Mənası isə "çanta dolu pişik" olan bu ifadə bir şeyin çoxluğuna aldanıb qərar verməyi məsləhət görür. 1530-cu ildə Riçard Hili Fraser jurnalında öz kitabında işlətdiyi həmin deyimi yenidən çap etdirdi və 1858-ci ildən isə daha çox istifadə olunmağa başlamışdır. Con Heyvud 1555 və 1560-cı illərdə bu birləşmənin müasir variantını yaratmışdır və onu öz əsərində istifadə etmişdir: "Thers many a foule pyg in a feyre cloke".

İngilis dilində bu deyimin işlənmə məqamlarına nəzər yetirək:

1. Be attentive about buying old car. It might turn out being a pig in the poke.
2. She is not closing this deal untill she has all the details of what they're offering and she doesn't want to end up having got a pick in the poke.

3. Although online shopping has gained popularity, it can sometimes be something of a pig in the poke, so you can't see what really you are buying.

Azərbaycan dilində də istifadə edilən "100 ölç, bir biç" ifadəsi məişətdə daha çox istifadə edilir və hansısa bir işə başlamazdan əvvəl həmin işin bütün mərhələləri haqqında yaxşı düşünməyi, diqqətli olmağı və işin necə nəticələne biləcəyini əvvəlcədən təxmin etməyi tövsiyə edən bir deyimdir.

•A nest of vipers - ilanlar yuvası.

Burda qeyd edilmiş "ilanlar" məcazi anlamda istifadə edilmişdir, amma ifadənin mənası özündən uzaq bir mənanını ifadə etmir. Məsələn, kimisə ilan deyər çağırmaq, uzun müddətdir ki, təhqir kimi başa düşülür. Bu ifadə ilanlarda olan gizli vərdişlərin təhlükə yaratmağa səbəb olması yanaşması əsasında yaranmışdır. Bu deyim təxminən XVI əsrə aiddir.

1526-cı ildə Villiam Tundale Müqəddəs Kitabda təhqir kimi "vipers" sözündən istifadə etmişdir. Bir müddət keçdikdən sonra isə Robert Qrin 1591-ci ildə "vipers" sözünü işlətməmişdir və bir qrup pis niyyətli adamlar isə "the nest of vipers" kimi istifadə etmişdir. [11, səh. 95]

Bundan əlavə isə bu ifadə hal-hazırda aşağıdakı kimi formalarda işlədilir.

1. At sentencing, he said that, Levine helped to expose a nest of vipers on Wall Street.

2. Bariloche's a nest of vipers, so we want him removed from there to ensure a fairer judicial process.

Son olaraq belə yekunlaşdırı bilərik ki, zoonimlər dilimizdə mövcud olan başqa onomastik vahidlər kimi özünəməxsus semantik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Məhz buna görədir ki, bədii ədəbiyyatda oxucuya estetik zövq bəxş etmək üçün istifadə olunan vasitələrdən biri də zoonimlərdir. Həm gündəlik ünsiyyətdə, həm də bədii ədəbiyyatda obrazlılığın ifadə edilməsində ən təsirli vasitələrdən hesab edilən metaforik zoonimlər bu mövqedən çox aktualdır. Tədqiqatların nəticəsinə uyğun olaraq belə bir qənaətə gəldik ki, istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində

metaforik zoonimlər bənzədilənin atılaraq, əlamətin bənzəyəninin üzərinə köçürülməsi və ya bəzədilən tərəfin bənzəyən tərəf ilə əvəz edilməsi nəticəsində yaranmışdır.

Zoonim tərkibli frazeoloji ifadələrin müqayisə edilən dil faktları əsasında onu qeyd edə bilərik ki, onlarda quruluş baxımından üzə çıxan müxtəliflik həmin dillərin qrammatik spesifikliyi ilə bağlı olub və həmin qanunlar çərçivəsində formalaşmışdır. Məhz bu səbəbdən də bəzən eyni semantik məzmun bildirən zoonimik frazeologizmlər müqayisə olunan dillərdə müxtəlif formalarda sabitləşə bilər, həmçinin də fərqli dil vahidləri ilə öz ifadəsini tapa bilər.

Zoonim mənşəli frazeoloji birləşmələri təşkil edən komponentlər bəzi hallarda digər bir komponentlə əvəz oluna bilər, amma həmin zaman onun ifadə etdiyi məna əsasən olduğu kimi qala və ya bəzi hallarda dəyişə də bilər.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva Ə.H. Zoometaforizmlər. Bakı, 2007, 144s.
2. Hacıyev T.İ., Vəliyeva K.N, Azərbaycan dili tarixi, Bakı, 1983.
3. Hüseynzadə M. "Müasir Azərbaycan dili" Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 280 səh.
4. Həsənov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1979, 2-91s.
5. Həsənov H.Ə., Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları, Bakı, Bakı Universiteti, 1999.
6. Vəliyeva N.Ç. İrihəcmli üçdilli (Azərbaycanca-İngiliscə-rusca) frazeoloji lüğət; 2 cildə. Bakı: Azər nəşr, 2010, 985 s.
7. Перцов Н.В. К проблеме инварианта грамматического значения// Вопросы Языкознания, №1, 1998
8. Вакк Ф.О. О Соматической фразеологии эстонского языка / вопросы фразеологии и составление фразеологических единиц, ч.1, Новгород, 1971
9. Шубина В.П. Заметки о полевой организации семантической фразеологии в немецком языке // функциональный синтаксис немецкого языка. Челябинск, Ч ГПИ, 1977
10. Marchand H. The categories and Types of Present - day English Word Formation. Munchen, 1969.

11. Smith L.P. Words and Idioms, London, 1948, 136 p
12. Wengel Tassila. The Art of Gardening through the Ages. Leipzig, 1987
13. <https://www.phrases.org.uk/meanings/animal-phrases.html>
14. <https://www.therapydogs.com/animal-assisted-therapy/>

Quliyeva A.

Phraseologisms containing animal and bird names

(Summary)

As the language of phraseological units enriches the language, the compact, accurate, figurative expression of the idea creates the necessary conditions for this or that style to be expressed. Since phraseological units have existed for a long time, they reflect the most aspects of life: human organisms, clothing, colors, foods, animals, nature, time, love, and so on. Looking at all these areas, we see that the basic part of the phraseological compounds is associated with the animals. Based on the research, we can say that most of the phraseological units in the world languages are related with the animals.

Phraseological units formed with the participation of zoonyms are widespread in both English and Azerbaijani languages. Phraseological compounds of zoonymic origin are formed on the basis of a certain regularity in the language and enter into communication.

Zoonyms in both languages have existed for centuries and have undergone a long period of development. Zoonyms date back to ancient times, as well as the history and culture of the people.

In both languages involved in the comparison, at that time we come across different types of phrases with a zoonymic structure. Thus, in both English and Azerbaijani languages, there are zoonymic phraseological units that perform both word combinations, simple and complex sentence structures.

Гулиева А.

Фразеологизмы, содержащие названия животных и птиц

(Резюме)

Поскольку использование фразеологических единиц в языке обогащает язык, компактное, точное, образное выражение идеи создаёт необходимые условия для выражения того или иного стиля. Так как фразеологизмы существуют уже давно, они отражают большинство сфер жизни: организм человека, одежду, цвет, пищу, животных, природу, время, любовь и т.д. Рассматривая данные области жизнедеятельности человека, мы видим, что основная часть фразеологизмов связана с животными. На основании проведенных исследований можно сказать, что большинство фразеологизмов в мировых языках связано с животными.

Фразеологические единицы, образованные с участием зоонимов, широко распространены как в английском, так и в азербайджанском языках. Фразеологические сочетания зоонимического происхождения образуются на основе определенной закономерности в языке и вступают в общение.

Зоонимы в обоих языках существуют веками и прошли длительный период развития. Зоонимы восходят к древним временам, а также к истории и культуре народа.

В обоих языках, участвующих в сравнении, мы встречаем разные типы фраз с зоонимической структурой. Таким образом, и в английском, и в азербайджанском языках существуют зоонимические фразеологизмы, которые выполняют роль как словосочетаний, так и простых и сложных структур предложений.

Rəyçi: dos. L.Məcidova

SOLTANOVA NƏRMİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
narmin_soltanova@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞƏXS ADLARININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Antroponimlər, şəxs adları, cins, Azərbaycan dili

Key words: Anthroponyms, personal names, gender, Azerbaijani language

Ключевые слова: Антропонимы, личные имена, род, Азербайджанский
ЯЗЫК

Hər bir insan öz adı ilə digərlərindən fərqlənir. Şəxs adları əsas adlar qrupuna aiddir. Əsl şəxs adları insana dünyaya gəldiyi zaman verilir və elə həmin vaxtda da rəsmiləşdirilir. Dünyada hamının əsl adı var. İnsanlar adlarıyla tanınır. “Ad insanı tanıdır, adla insan vəhdətləşir, birləşir: ad insana, insan ada bağlanır. İnsanın qüvvəsi, qüdrəti ilə ad güc alır. Ona görə də adla insan bir-birinə layiq olmalıdır” (6, s. 112). Şəxs adları insanlar arasındakı qarşılıqlı ünsiyyətin formalaşmasına da kömək edir.

“Şəxs adı çox geniş anlayışdır. Elə buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəxs adı anlayışı ilə bağlı bir çox termin işlənmişdir. Məsələn, “adi ad”, “poetik ad”, “kişi adı”, “qadın adı”, “oğlan adı”, “qız adı”, “dini ad”, “səciyyəvi ad”, “çoxişlənən ad”, “azişlənən ad”, “dəbdə olan ad”, “alınma ad”, “məxsusi ad”, “qeyri-təqvim ad”, “müasir ad”, “qədim ad”, “köməkçi ad”, “qəribə ad”, “gözəl ad”, “qəşəng ad”, “tam ad”, “yarımçıq ad”, “nəvazişli ad”, “kiçiltmə ad”, “nadir ad”, “ləqəbi ad”, “gizli ad”, “qondarma ad”, “təsadüfi ad”, “süni ad”, “bədii ad” və s” (4, s. 23).

Azərbaycan dilindəki şəxs adlarının demək olar ki, hamısının apelyativ mənası var. Məsələn, valeh sözünün apelyativ mənası heyran olmaq, məftun olmaqdır. Onomastik mənası dedikdə isə onun şəxs adı kimi işlənməsi nəzərdə tutulur.

Görkəmli dilçi alim Afad Qurbanov “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” adlı tədqiqat əsərinin II cildində yazır: “Ümumiyyətlə, dilimizdəki şəxs adları sistemində iki cəhət müşahidə olunur. Birincisi, bəzi sözlər hər iki – həm apelyativ, həm də onomastik mənada işlənir. Məsələn, dönməz – Dönməz, aqıl – Aqıl və s.

İkincisi, bir sıra alınma vahidlər ancaq onomastik mənada işlənir. Məsələn, nigar sözü mənbə dildə “şəkil”, “surət”, “sevgili”, natəvan sözü isə “gücsüz” mənasını bildirdiyi halda, müasir Azərbaycan dilində bu sözlərdən ancaq şəxs adı kimi istifadə edirik. Heç kəs öz nitqində “gücsüzdür” əvəzinə “natəvandır” demir. Azərbaycan antroponimik sistemində Qasım, Ənvər, Mahmud, Əkbər, Cəfər, Sadıq, Əsəd, Əjdər, Kərim, Cavid, Yusif, Cabbar, Cavad, Hüseyin, Həsən və s. kişi adları; Arifə, Qətibə, Dilgüşə, İsmizər, Zakirə, Məhbubə, Məhluqə, Münəvvər, Sənubər və s. qadın adları ancaq onomastik vahid kimi işlənir.” (4, s. 58).

Şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun kişi və qadın adlarına bölünməsidir. Bəzi dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yoxdur. Elə bu səbəbdən biz şəxs adlarının cins mənsubiyyətini onların semantikasına görə müəyyən edirik. Axır vaxtlar bəzi kişi adlarına -a və ya -ə şəkilçisi artırmaqla qadın adları yaranır. Məsələn: Fərid-Fəridə, Adil-Adilə və s. Belə adlar əsasən ərəb mənşəlidir. Bu cür adlar dilimizə vahid antroponim kimi yox, cinsi əlamətə malik şəxs adları kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilində bəzi adlar var ki, onlar həm kişi həm də qadın üçün müştərək adlardır. “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində bir qrup şəxs adı vardır ki, bunlardan həm kişi, həm də qadın adı kimi istifadə olunur. Dilimizdə belə adların miqdarı 70-dən çoxdur. Belə adlardan aşağıdakıları göstərmək olar: Arzu, Almaz, Balaca, Bahar, Bülbül, Barat, Eltac, Vəfa, Vüsal, Dilavər, Elsevər, Etibar, Ədalət, Vilayət, Qüdrət, Qəmər, Ziyafət, Zülfi, Zümrüd, İzzət, Könül, Yavər, Yaqut, Yadigar, Kifayət, İltifat, İnayət, İsmət, Lütfü, Laçın, Mahnur, Mehman, Mahur, Mətanət, Məhbub, Məhəbbət, Məstan, Pərviz, Nurqələm, Pərvin, Rəbiyyə, Seyran, Səxavət, Sədaqət, Tərlan, Turan, Ulduz, Ülfət, Fəxri, Səməndər, Sultan, Heyran, Xoşbəxt, Humay, Həsərət, Hənifə, Çərkəz, Cənnət, Qeysər, Camal, Şirin, Şövkət, Şərbət, Hikmət, Hilal, Hicran, Həqiqət, Şeyda, Şəkər, Şərəf, Şəfahət, Şəfi, Xurşid, Şaxı və s.” (4, s. 33-34). Adların bu cür müştərək işlənməsi müsbət hal deyil. Belə adlardan istifadə edərkən bəzən çəşqınlıq yaranır. Bu məsələyə Afad Qurbanov belə aydınlıq gətirmişdir: “Dildə şəxs adlarının belə müştərək işlənməsi xoşagəlməz

hal kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki eyni adın kişi və qadın üçün istifadə olunması dolaşılıq doğurur. Türkdilli başqa xalqlarda, o cümlədən qazaxlarda da belə hala təsadüf edilir. Lakin onlarda bu hal qıza kişi adı, oğlana qadın adı qoymaq kimi qeyd edilir. Özü də valideynlər bunu bəzən bilə-bilə edirlər. Onlarda bu hala çox qız doğulan ailələrdə təsadüf edilir. Keçmişdə belə ailələrdə qıza Altay, Bolat, Kanapiya, Janıl, Janılخان adları verilməklə onlar oğlan kimi tərbiyə edilərmiş. Hazırda buna qazaxlarda təsadüf edilmir” (4, s. 34). Əsas məsələlərdən biri də bu cür adların şəxs adları lüğətinə salınmasıdır. Müştərək adlar lüğətlərə salınarkən onların kişi və ya qadın adı kimi işlənməsini dəqiqləşdirmək lazımdır. Elə buna görə də şəxs adları lüğətində material dəqiq göstərilməli və adların mənası nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan tarixində bir sıra qadın adlarında cins məzmunu vardır. Böyükxanım, Qızıtamam, Mehinbanu və s. bu kimi adlarda işlənən qız, banu, nənə, xanım, ana bu kimi sözlər mürəkkəb antroponimin bir parçasıdır və cins məzmunu yaradır.

Gül-çicəklə bağlı bir sıra qadın şəxs adları vardır. Məsələn: Nərgiz, Yasəmən və s. Qadınların gül kimi incə olduqlarına görə bu kimi adlar meydana gəlmişdir. Səma cisimlərindən istifadə etməklə də bir sıra qadın adları yaranmışdır. Məsələn: Günəş, Aygün və s.

Bəzi heyvan və quş adlarından da şəxs adları yaranmışdır. Bura həm qadın həm kişi adları daxildir. Güclü heyvan və quş adlarından istifadə etməklə kişi adları, zərif heyvan və quş adlarından istifadə etməklə qadın adları yaranmışdır. Məsələn: Aslan, Şahin, Maral, Turac və s.

“Milli kişi şəxs adlarında cins kateqoriyası digər dillərdən fərqli olaraq, konkret element və ya formant hesabına deyil, kişi məzmunlu sözlərin şəxs adlarının tərkibində işlənməsi yolu ilə baş verir. Oğlan, kişi, baba, ata, qardaş, əmi, dedə kimi ümumi sözlər adyaratmada cins bildirməyə xidmət edir: Güloğlan, Bəyoğlan, Babakişi, Xankişi, Ağakişi, Ağamalı, Atakişi, Əmikişi, Xanbaba, Əmirbaba, Əlibaba, Atabəy, Atamoğlan, Ataxan, Qardaşxan, Əliqardaş, Xanqardaş, Balaqardaş, Bəyəmi, Dədəbəy, Dədəkişi və s.” (3, s. 70).

Azərbaycan dilində təxminən 1000-ə qədər kişi adı var. Qadın adları kişi adlarına nisbətən üstünlük təşkil edir. Belə ki, müasir Azərbaycan dilində 1200-dən çox qadın adı var.

Azərbaycan dilində şəxs adlarının yeri sabitdir. İlk öncə soyad, daha sonra şəxs adı və sonda ata adı gəlir.

Şəxs adları adların yaranma üsuluna görə təbii şəxs adları və süni şəxs adlarına bölünür. “Təbii şəxs adları dedikdə, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin şəxs adları leksikasına daxil olaraq konkret adamları adlandırmağa xidmət edən xüsusi söz qrupu nəzərdə tutulur”. (3, s. 74). Təbii şəxs adları insanı fərqləndirən rəsmi adlardır.

Təbii şəxs adlarını 4 qrupa bölmək olar: təsviri şəxs adları, köçürmə şəxs adları, abstrakt məzmunlu şəxs adları və dini məzmunlu şəxs adları.

Təsviri şəxs adlarının məzmununu şəxsin xarici görünüşü, fərdi xüsusiyyətləri və şəxsin doğulduğu şəraitlə əlaqəli hadisələr təşkil edir. Əgər anadan olan uşağın rəngi ağdırsa adı Ağca və ya doğulduğu şəraitlə bağlı adı Bahar qoyulur.

Köçürmə şəxs adları əvvəlcədən təbiətdə olan bitkilərin, canlıların, planetlərin, əşyaların və s. adıyla bağlıdır. Bu adlar insanlara verilir. Buna misal olaraq Ceyran, Şahin, Brilyant, Şəlalə və s. göstərmək olar.

“1. Zoonimik adlar əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Aslan, Bəbir, Şiraslan, Şirzad, Əmiraslan, Maral, Ceyran, Şahmar, Püstə, Reyhan, Nərgiz, Yaqut, Laçın, Turac və s.

Bu qrup adlar təbiətdəki digər canlı və cansız varlıqların adlarının insana köçürülməsi ilə yaranır.

2. Quş adları əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Tovuz, Bülbül, Kəklik, Turac, Durna, Göyərçin, Tutu, Qaranquş, Qartal, Şahin, Laçın, Simurq, Humay, Tərnan, Sona, Qumru və s.

3. Bitki mənşəli adlar əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları. (Meyvəli bitki adları daha çox qadınlara, meyvəsiz bitki adları isə kişilərə verilir).

a) meyvəli bitkilər: İnnab, Alma, Gilas, Moruq, Nargilə, Püstə, Xurma, Şamama, Badam, Limon, Lumu və s.

b) meyvəsiz bitkilər: Palıd, Çinar və s.

c) gül və çiçək adları: Lalə, Yasəmən, Bənövşə, Qızılgül, Səmən, Nanə, Reyhan, Süsən, Nilufər, Qərənfil, Qönçə, Nərgiz, Çiçək, Mixək, Güllü (Gül-çiçək adları ilə yalnız qadınlar adlandırılır).

4. Metal və qiymətli bəzək əşyalarının adları əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları. Bu cür şəxs adlarında cins kateqoriyası özünü göstərir. Belə ki, metal adları kişilərə, bəzək əşyalarının adları isə qadınlara verilir:

a) metal məzmunlu adlar: Qızıl, Altun, Gümüş, Dəmir, Polad və s.

b) bəzək əşyaları: Yaqut, İnci, Mirvari, Zümrüd, Mərcan, Brilyant, Sədəf, Mina, Simuzər, Dürdanə, Sürmə və s.

5. Coğrafi adlar əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Misir, Təbriz, Turan (ə), Tehran (ə), İran (ə), Şirvan (ə), Dağıstan, Qafqaz, Altay, Asiya, Gəncə və s.

6. Coğrafi terminlər əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Dağlar, Sahil (ə), Zirvə, Üfüq, Yayla, Aran, Qaya, Sərhəd, Səhra, Səhrayə, Orman, Mənzərə, Şəlalə, Dalğa, Mənbə, Mülayim, Xəzan (ə), Çəmən, Səviyyə, Mənsəb, Şərqiyyə və s.

7. Hidronimlə bağlı yaranan köçürmə şəxs adları (dəniz və çay, ümumiyyətlə, su ilə bağlı şəxs adları): Araz, Arazxan, Aral, Xəzər, Dunay, Dərya, Ümman, Dəryanur və s.

8. Ədəbi janrlar və onların yaradıcılarının adı ilə əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Roman, Nəsr, Aşıq, Şair, Şairə və s.

9. Tayfa və xalq adları əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Oğuz, Özbək, Qazax, Tatar, Talış, Bolqar, Tacik, Ərəb, Azər, Əfqan, Əfşar, Qazan, Xəzər, Qacar, Gürcü, Səlcuq, Türk, Yapon, Ləzgi, Bayat, Kəbir və s.

10. Silah adları əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Qılınc, Qalxan, Şəmşir, Kaman, Kamandar və s.

11. Kosmonimlər – göy cisimlərinin adları əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Ülkər, Sitarə, Kövkəb, Günəş, Venera, Səyyarə, Sulduz (Ulduz), Şəmsiyyə,

Qəmər (ay), Zöhrə (Venera), Mehparə, Məhluqə, Pərvin (Ülkər), Aynur, Bədir, Hilal (ə) (14 gecəlik ay), Xurşud (farsca Günəş) və s.

12. Sosial-iqtisadi vəziyyət, titül, sənət və peşə məzmunlu adlar əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Çoban, Xanpəri, Ağa, Mirzə, Əfsər, Zabit, Dəmirçi, Katibə, Sədr, Aqronom, Sərdar, Baxış, Bəkir (gözetçi), Həkim, Zərgər, Misgər, Ovçu, Natiq, Səyyah və s.

13. Tarixi hadisə məzmunlu köçürmə şəxs adları: Sovet, İnkilab, Şura və s.

14. Pul vahidlərinin adı əsasında əmələ gələn köçürmə şəxs adları: Tümen, Dirhəm və s.” (3, s.76-78).

Abstrakt məzmunlu şəxs adlarında mücərrəd anlayışlardan istifadə olunur. Valideynlər öz arzu və istəklərinə uyğun uşaqlara ad qoyurlar. Məsələn, onlar övladlarının sağlam, xoşbəxt, uzunömürlü, sadıq, xeyirxah, mehriban, ədalətli, qorxmaz və iradəli olmaları ümidi ilə adlar seçirlər: Şəfa, Sevinc, Yaşar, Etibar, Ülvi, Mehriban, Adil, Qəhrəman, Mətanət və s. Həmçinin gözəlliklə, sevgilə, vətənə bağlılıqla əmələ gələn şəxs adları var: Göyçək, Sevda, Vətənyar və s. Bəzən ata və analar övladlarına mistik varlıqların adlarını verirlər: Cəbrayıl, Mələk və s.

Dini məzmunlu şəxs adlarına müqəddəs dini adlar daxildir. Məhəmməd Əli, İsa, Musa və s. bu kimi adlardandır. Zaman keçdikcə belə adlar sıradan çıxır və tarixi xarakter daşıyır. “Məlumdur ki, dilimizin antroponimlər sistemində dini, mövhum, əfsanəvi mahiyyət daşıyan çoxlu ərəb və fars mənşəli şəxs adları vardır. Bu şəxs adları dilimizin antroponimlər sistemində VII əsrdə və VII əsrdən sonrakı dövrdə daxil olub, ərəblərin Azərbaycanı istila etməsi ilə bağlıdır. M.F.Axundov dövrü üçün, yəni XIX əsr üçün həmin adlar xarakterikdir”. (5, s.24)

M.F.Axundzadənin “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil Kimyagər” komediyasındakı Hacı Nuru müsbət surətdir. Burada Nuru şəxs adıdır. Bu ad ərəbcə “nur” sözündən götürülüb və manası “aydınlıq”, “ışıq” deməkdir. Əsərin məzmununu oxuyan şəxs Hacı Nurunun əsərin müsbət surəti olduğunu anlayır. Bu şəxsin adıyla – antroponimlə əlaqəlidir. Bu antroponim obrazın müsbət xarakter olduğunu göstərir. Bu əsərdə obrazın xasiyyəti, onun xüsusiyyətləri obrazın dilindən əlavə onun

antroponiminin köməyi ilə açılır. Ümumiyyətlə, yazıçı surətin xarakterinin tam anlaşılması üçün antroponimlərdən bir vasitə kimi istifadə edir. Bununla bağlı rus dilçisi R.U.Tauçun dediklərini göstərmək olar: “Antroponimlərin üslubi funksiyaları adların lüğəvi mənasında əks olunmalıdır, müəllifin və iştirak edən şəxslərin nitqində isə ad əlavə məna çalarları ala bilər”. (7, s. 314) Şəxs adlarının leksik mənalari yazıçı üçün əsas rol oynayır.

Süni adlar şair və yazıçılar tərəfindən əsərdəki surətin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq yaradılır. “Süni adlar ya müsbət obrazı, ya da mənfi tipi səciyyələndirir. Bədii əsərlərdə işlənən lüğəvi mənası güc, qüvvət, namus, qeyrət və s. olan Tahir Dəmirov, Aslan Aslanov, Mərdan Mərdanzadə, Şirzad, Şərəfoğlu, Qılınc Qurban, Eldar, Elxan, Polad, Şiraslan və s. kimi adlar bədii təfəkkürün məhsulu olub, obrazı xarakterizə edir”. (3, s.71) Bəzi adlar şair və yazıçılar tərəfindən yaradılır və onlar obrazın xüsusi keyfiyyətlərini əks etdirirlər. Buna misal olaraq C. Cabbarlının yaratdığı Aydın və Sevil obrazlarını göstərmək olar. Süni adlar əsərdəki surətləri səciyyələndirmək üçün istifadə olunur. Bəzən şəxs adlarına ləqəblər qoşulur. Bu onun zahiri görünüşü və xüsusiyyətlərini göstərir. Məsələn: Göbələk Nəmiş. “Sənətkar xüsusi ad seçərkən, ad sahibinin yaşadığı mühitin xarakterinə, uyğunluğuna üstünlük verir. Antroponimlər mühüm üslubi xüsusiyyət kəsb etdikləri kimi, həm də tarixin yaddaşını vərəqləmək, vaxtilə tanınmış şəxsiyyətlərin cəmiyyətdəki rolunu ictimaiyyətə çatdırmaq üçün də çox lazım və vacib dil elementləridir.” (2, s. 216). Bəzi şair və yazıçılar şəxs adlarında təhrif edirlər. Bu onların obraza münasibətini göstərir. Məsələn: Məmdəli.

Bəzən valideynlər övladlarını əzizləmək məqsədilə adların qısaltmasından istifadə edirlər. Belə adlar süni adlara daxil edilir. Məsələn: İbiş, Nəmiş və s. Vaxt keçdikcə süni adlar ümumişlək olur və onlar təbii adlara çevrilir.

Bədii əsərlərdə biz sənətkarların özünəməxsus şəxs adlarından istifadə etmələrinin şahidi oluruq. Bu adlar sonralar poetizm səviyyəsinə qaldırılır. Buna misal olaraq Danabaş, Həpənd və s. göstərmək olar. “Ədəbi dilin bədii üslubunun yaranmasında şəxs adlarının özünəməxsus yeri vardır. Şəxs adları fərqləndirməyə,

fərdiləşdirməyə xidmət edir, bədii əsərlərdə isə emosionallıq və ekspressivlik yaratma keyfiyyətinə də malikdir”. (5, s. 22)

Biz Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da süni adları görə bilərik. Buna misal olaraq Boyu uzun Burla xatun, Təpəgöz, Koroğlu və s. misal göstərmək olar. Bu adlardan obrazın daxili aləmini açmaq məqsədilə istifadə olunub.

Bəzi şəxs adları xalqımızın adət-ənənəsini göstərir. Buna misal olaraq “Ağ atlı oğlan” nağılını göstərmək olar. Burada xan qızından olan uşağa Xanbala, bəy qızından olan oğlana Bəybala və dəvəçi qızından olana Nərbala adı verilir. Bu adlarda ifadəliliyi göstərir.

Məqaləni yazarkən apardığım tədqiqata əsasən belə nəticəyə gəldim ki, Azərbaycan dilində şəxs adlarının müxtəlif yaranma yolları var. Adların yaranması xalqın tarixi, onun istək və arzularıyla bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən bizə məlumdur ki, el ağsaqqalları gənclərə igidliklərinə, qəhrəmanlıqlarına və s. əməllərinə görə ad qoyurdular. İndi isə biz bu adları həmin əməllərin arzusu ilə qoyuruq. Azərbaycan dilində qadın şəxs adları üstünlük təşkil edir. Hər zaman xalqımız arasında qadına müqəddəs varlıq kimi baxılmışdır. Bunun da şəxs adlarının yaranmasında müəyyən rol var. Bədii əsərlərdə də şəxs adlarından istifadə olunur. Şair və yazıçı əsərdəki obrazın xüsusiyyətlərinə uyğun şəxs adları yaradır. Şəxs adlarından şifahi xalq ədəbiyyatında da istifadə olunur. Bəzi şəxs adları xalqımızın adət-ənənəsini göstərir. Bu adət və ənənələr bu gün də yaşamaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərli Yadigar Mikayıl oğlu. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, 386 s.

2. Əkbərov Əlistan. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı-2016, ADPU-nəşriyyatı, 359 s.

3. Xudiyev Nizami. Seçilmiş əsərləri. IX cild. B., “Elm və təhsil”. 2014, 282 s.

4. Qurbanov Afad. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı, 2019, 432 s.

5. Mikayılova Əzizə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008, 302 s.

6. Seyidov Yusif. Sözü'n qüdrəti. Bakı: Yazıçı, 1983, 282 s.

7. Тауч Р.У. Опыт антропонимического словаря писателя. Антропонимика, Москва: Наука, 1970, 416 с.

Soltanova N.

Stylistic features of personal names in Azerbaijani language

(Summary)

In the article the stylistic features of personal names used in Azerbaijani language have been investigated and a certain conclusion was obtained. The origin of words used in our language today was shown, their reasons were presented. Various factors have influenced the formation of personal names including historical traditions, word creation, religious and mythological worldview of the Azerbaijani people. In the article references were made to the works of prominent scientists and researchers who have conducted research on this topic.

Солтанова Н.

Стилистические особенности личных имен в Азербайджанском языке

(Резюме)

В статье исследованы стилистические особенности личных имен, используемых в азербайджанском языке, и сделаны определенные выводы. Показана история слов, используемых сегодня в нашем языке, приведены причины. На формирование личных имен повлияли различные факторы, в том числе исторические традиции, словообразование, религиозное и мифологическое мировоззрение азербайджанского народа. В статье даны ссылки на работы выдающихся ученых и исследователей, проводивших исследования по данной теме.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Gözalova

ZÜLFÜQAROVA AYTAÇ

İNGİLİS DİLİNİN SAİT FONEMLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: fonem, sait, monofonqlar, diftonqlar

Key words: phoneme, vowel, monophthongs, diphthongs

Ключевые слова: фонема, гласный, монофтонги, дифтонги

İngilis dilində cəmi 26 hərf olmasına baxmayaraq, fonemlər olaraq 44 bənzərsiz səsdən ibarətdir. 44 səs bir sözün və ya mənanın digərindən fərqlənməsinə kömək edir. Səsələri təmsil etmək üçün qrafem kimi tanınan müxtəlif hərf və hərf birləşmələrindən istifadə olunur.

Saitlərdən bəhs etmək əvvəlcə onların artikulyasiya və akustik xüsusiyyətlərini təyin etməyi tələb edir. Qeyd edə bilərik ki, samitlərdən fərqli olaraq saitlər hava axınına heç bir maneə olmadan yaranır, bu səbəbdən qavrayış səviyyəsində onların ayrılmaz xarakteristikası səs-küy deyil, təbii tondur. [4, s. 10]

İngilis dilinin saitləri: /i:, ɪ, e, æ:, ə, ɔ:, ɒ, ʊ, ɜ:, æ, ʌ, u:, iə, eɪ, eə, aɪ, ɔɪ, oʊ, ʊə, aʊ/

i--a--ʊ---Bu saitlərin keyfiyyətində nəzərə çarpan əsas xüsusiyyətlərdən biri odur ki, onların hər üçü akustik cəhətdən dayanıqlı olmasıdır. Onların hər üçü bir - birindən həm artikulyar, həm də akustik cəhətdən tamamilə fərqli olduqları bilinir. Nəticə olaraq müasir bir insanın həyatında “saitlərin fonetik cərgəsini” nin sərhədlərini meydana gətirdiyi deyilə bilər. Əlavə edə bilərik ki, ən çox işlək olan bu sait üçbucağa iki sait əlavə edərək biz həmin modeli aşağıdakı kimi dəyişə bilərik: [2, s. 78]

i--e--o--ʊ--a

Transkripsiyanın başqa bir dəyişikliyi ölkəmizdə məktəblər üçün bir çox dərslikdə istifadə olunur. Daha az dəqiqdir, çünki keyfiyyətə fərqli olan bəzi saitlər üçün eyni işarələri verir. Bu saitlər:

[ɔ], [ɔ:]		[ɒ]
[u], [u:]	instead of	[ʊ]
[ə], [ə:]		[ɜ:]

Vurğulu hecalardakı İngilis saitləri Azərbaycan dilindən daha gərgindir, vurğusuz vəziyyətdə isə azalma və neytral ola bilər, hətta düşə bilər.[1, s. 10]

Nümunələr:

lesson [lesn] you are right [juə'raɪt]
together [tə'geðə]

Ancaq Azərbaycan saitləri vurğusuz vəziyyətdə keyfiyyətlərini itirmirlər.

1. İngilis saitləri sabitliyə görə 2 böyük qrupa ayrılır: onlar monofonq və diftonq ola bilər, hansı ki nitq orqanları bir hecanın içərisində bir sait mövqeyindən digərinə sürüşür. Ədəbi Azərbaycan tələffüzündə isə diftonq yoxdur.

a) monofonqlar: [i:, ɪ, e, æ, ə, ɜ:, ʌ, u:, ʊ, a, ɔ:, ɑ:]

b) diftonqlar: [ɪə, ɜə, ʊə, aɪ, eɪ, aʊ, oʊ, ɒɪ]

Sadə saitlərə monofonqlar deyilir.

Diftonqlar iki fərqli sait səsin birləşməsidir ki, bir sait səsi, dediyimiz kimi başqa bir səse çevrilir. Fonem sistemi bir hərəkətdən və ya bir saiddən digərinə sürüşməkdən ibarət olan çox sayda diftonqa malikdir. Sabit qalaraq sürüşməyən bir saide saf sait deyilir və ingilis dilini öyrənənin “xarici” ləhcəyə sahib olması ilə nəticələnən ən ümumi tələffüz səhvlərindən biri də diftonqun səsləndirilməsi lazım olan təmiz saitlərin istehsalıdır. Uzunluq baxımından diftonqlar azda olsa uzun saitlərə bənzəyirlər. Bəlkədə bütün diftonqları xatırlamaq üçün ən vacib şey birinci hissənin ikinci hissədən daha uzun və güclü olmasıdır; məsələn, /aɪ/ diftonqunun əksəriyyəti (“eye”, “I” sözlərində olduğu kimi) bir saiddən ibarətdir və yalnız diftonqun son dördü birində /ɪ/-yə sürüşmə nəzərə çarpır. /ɪ/-yə sürüşmə baş verdikdə səsin yüksəkliyi azalır. Nəticədə birinci hissə daha qısa və daha səssiz olur. Buna görə də,

İngilis dilini öyrənən əcnəbi tələbələr İngilis diftonqlarının ikinci, sürüşkən elementinin zəif olduğunu unutmamalıdır [4, s. 20].

Monofonqlar nitq orqanlarının mövqələrini dəyişdirmədikləri səslərdədir. Bu səbəbdən monofonqun keyfiyyəti sonadək hiss olunmur:/i:, e, ɜ:, ɒ, u:/. İngilis dilində monofonqlar ənənəvi olaraq iki alt sinifə bölünür

1. tarixən uzun saıtlər: i:, a:, ɔ:, u:, ɜ:.

2. tarixən qısa saıtlər: ɪ, e, æ, ɒ, ʊ, ʌ, ə. [3,s.202]

Diftonqlar nitq orqanlarının bir saıtın mövqeyindən digərinin istiqamətinə doğru sürüşdüyü saıtlərdir. Beləliklə, saıtın keyfiyyəti bir hecanın içində dəyişir və iki elementdən ibarətdir. İngilis diftonqunun ilk elementinə nüvə deyilir. İkinci elementə sürüşmə deyilir. Bütün diftonqların bir hecası var. Birinci element hecalıdır, məsələn, /eɪ, ɪə, aʊ, oʊ, ʊə/ [1,s.15].

Diftonq kimi tələffüzə malik olan saıtlərə, daha çox açıqdan daha yaxın mövqeyə qədər artikulyasiyada bir sürüşmə olduğu üçün, diftonqoidlər adlanır. İngilid dilində iki diftonqoid var: /u:/, /i:/ [1,s.15].

2. İngilis saıtləri kəmiyyət baxımından iki prinsipə görə fərqlənə bilər: monofonqlarda kəmiyyət fonemikdir və həmişə saıtlərin gərginliyi ilə bağlıdır:

[i:-ɪ], [ɔ:-ɒ], [a:-ʌ], [u:-ʊ].

Bu saıt cütlükləri həm keyfiyyətinə, həm də kəmiyyətinə görə fərqlənir.

Azərbaycan dilində uzunluq fonemik deyil; xarici dil mənşəli bəzi sözlərdə vurğudan əvvəl Azərbaycan dilində uzun saıtlər tələffüz oluna bilər; eyni mövqedə istifadə olunan və bu səbəbdən fonetik variant olan qısa qarşılıqları yoxdur. Bundan əlavə, Azərbaycan qısa saıtləri ton artması ilə istifadə olunan saıt növlərinin son hecalarında uzun olur.

3. Dodaqların vəziyyətinə görə saıtlər dodaqlanan və dodaqlanmayan olur. İngilis saıtləri əsasən dodaqlanmayan saıtlərdir, və dodaqlanmayan saıtlər neytral olur, yəni onların artikulyasiyasında dodaqlar önə doğru çox da çıxmır, beləliklə iyirmi saıtdən yalnız beşi dodaqlanan saıt adlandırılı bilər: [ɔ:, ɒ, ʊ, u:, oʊ].

Dodaq yuvarlaqlaşdırması Azərbaycan sait fonemlərinin artikulyasiyasında böyük rol oynayır. Azərbaycan dilində dodaqlanan saitlər daha az gərgin və daha çox önə çıxıntılıdır. Azərbaycan dilində dodaqlanan saitlər: [o,u,ö,ü].

4. Dilin üfüqi müstəvidəki hərəkətinə görə saitlər ön, ön geri çəkilməmiş, ortasına, arxa, və arxa önə çəkilməmiş olaraq təsnif edilir:

1) Önsıra saitlər üçün dilin gövdəsi irəli çəkilir və ağız boşluğunun arxasında rezonans otağı əmələ gəlir, dilin ön (ortası) sərt damaq istiqamətində qaldırılır, dilin ucu alt dişlərə toxunur.

İngilis dilində önsıra saitlər: [i:], [e], [æ], və Azərbaycan dilində önsıra saitlər: [i,e,u,ö,ə].

2) Ön geri çəkilməmiş saitlər üçün dil ön saitlərin mövqeyi ilə müqayisədə biraz geri çəkilir və ortası sərt damağa tərəf qaldırılır.

İngilis dilində ön geri çəkilməmiş bir sait var:[ɪ], Azərbaycan dilində bu sait mövcud deyil.

3) Ortasına saitlər üçün dilin mərkəzi hissəsi sərt damağa doğru qaldırılır. İngilis dilində iki mərkəzi sait var: [ə], [ɜ:], amma Azərbaycan dilində yoxdur.

4) Arxasına saitlər üçün dilin gövdəsi ağız boşluğunun arxa hissəsindədir. Dilin ucu aşağı dişlərdən çəkilir və arxa yumşaq damağa doğru qaldırılır.

İndilis dilində arxa saitlər: [u:], [ɔ:], [ɑ:], [ɒ]. Azərbaycan dilində arxa saitlər:[a,o,u,i].

5) Arxa önə çəkilməmiş saitlər üçün dilin gövdəsi də ağızın arxasındadır, lakin ön geri çəkilməmiş sait səslərin mövqeyi ilə müqayisədə bir az inkişaf etmişdir. Dilin arxa hissəsi yumşaq damağın qabağına doğru qaldırıldı. Arxa önə çəkilməmiş saitlər: [ʌ], [ʊ], [oo]. Lakin, Azərbaycan dilində bu saitlər mövcud deyil.

5. Dilin şaquli vəziyyətinə görə saitlər açıq, qapalı, yarım açıq və yarım qapalı təsnif olunur.

1) Qapalı saitlər üçün dilin bir hissəsi damağa qədər yüksək qaldırılır və hava keçidi olduqca dar olur. İngilis dilində qapalı saitlər: [i:], [u:]. Azərbaycan dilində qapalı saitlər: [ɪ,i,u,ü]

2) Açıq saitlər üçün dilin bir hissəsi damaq istiqamətində bir az qaldırılır, çənə endirilir və hava keçidi çox genişdir. İngilis dilində açıq saitlər: [æ],[ɑ:],[ɔ:],[ɒ]. Azərbaycan dilində açıq saitlər: [a,o,e,ə,ö]

3) Dilin müxtəlif ara mövqeləri yarım açıq saitlərlə nəticələnir. İngilis dilində yarım açıq saitlər: [ʌ],[e],[ɜ:],[ɔ], yarım qapalı saitlər isə [ɪ],[ʊ].

6. İngilis dilində arxasına açıq saitləri mövcuddur: [a:], [ɔ:], [ɒ] bu saitlər çox geniş və uzun bir rezonans boşluğa malikdir. Azərbaycan dilində bu kimi arxa, açıq, və gərgin sait yoxdur.

7. İngilis dilinin daha bir diqqəti çəkən xüsusiyyəti qapalı hecalarda çox qısa işarələnmiş saitlərin işlədilməsidir: [let], [mæp], [lit], [bʌd], [pɒt], [gɒt].

8. Kəmiyyət və ya müddətinə görə saitlər uzun və qısa ola bilər. Uzunluğu ilə qarşı-qarşıya qalan monofonqlarda müddət prinsipi olduqca aydındır, saitlərin müddəti vurğu və digər şərtlərin təsiri altında dəyişə bilər, lakin uzun saitlər və qısa saitlər eyni fonetik şəraitdə həmişə uzunluq fərqlidir.

İngilis dilində uzun saitlər: [i:], [ɑ:], [ɜ:], [u:], [ɔ:]. Bu saitlər bir sözdə istənilən vəziyyətdə ola bilər: ilkin, orta, son, açıq və ya qapalı hecalarda.

İngilis dilində qısa saitlər: [ɪ], [e], [ɒ], [ʌ], [æ]. Yalnız İngilis monofonqlarının [e] və [æ] uzun həmkarları yoxdur, bu səbəbdəndə uzunluq dəyişikliyinə daha çox cavabdehirlər. Cingiltili samitlərdən əvvəl biraz daha uzun ola bilərlər, xüsusilə, sonorantlar.

9. İngilis saitlərinin nisbi gərginliyi uzunluqları ilə sıx bağlıdır. Bütün ingilis uzun saitləri dilin, ağız boşluğunun və qırtlaq əzələləridir, çünki uzun saitləri tələffüz edərkən uzun müddət bir mövqedədirlər. Bunun üçün nitq orqanlarının böyük bir əzələ gərginliyi lazımdır. /æ/ saiti burun sonorantlarından əvvəl və ya uzun olduğu vurğulu hecalardakı səssiz samitlərdən əvvəl meydana gəldikdə olduqca gərgin ola bilər. Azərbaycan saitləri gərginliyinə görə fərqlənir. Uzun və qısa saitlər eyni dərəcədə gərgindir, lakin ingilis dilinin uzun saitlərinin mövqeyini vurğuladığı qədər əslə gərgin deyillər. Vurğusuz saitlər vurğulananlardan daha azdır, bu əsasən tonik olan Azərbaycan vurğusunun xarakteri ilə əlaqədardır. [1, s. 18]

10. Nə İngilis, nə də Azərbaycan saıtləri yumşaq damağın vəziyyətinə görə fərqləndirilir. Yəni, hər iki dildə yumşaq damağın vəziyyətinə görə saıtlər ağız saıtləridir.

Ümumiyyətlə, İngilis saıtlərinin səslənməsi zamanı dilin əsas hissəsi qarşılıqlı Azərbaycan saıtlərinə nisbətən daha geri çəkilməş bir mövqeyə sahibdir. Dil yığılmış günbəz kimi bir forma alır; Azərbaycan saıtlərinin artikulyasiyası zamanı dilin aşağı dişlərə doğru irəliləmə meylı var, eyni zamanda daha düz bir səthə malikdir.

11. İngilis dilində Azərbaycan dilinə xas olan ahəng qanunu yoxdur.[1, s. 18]

Həmçinin, saıt səsləri təhlil edərkən biz onlarda baş verən reduksiya hadisəsinə də biganə qala bilmərik, çünki reduksiya danışıq aktında saıtlərin fonem statusunu müəyyənləşdirən əsas amillərdəb biridir. Bir rəbitəli nitq zəncirindəki saıtlərin modifikasiyası aşağıdakı istiqamətlərdə izlənilir: ya kəmiyyət, ya keyfiyyət, və ya hər ikisi. Deməli, saıtlərdə baş verən bu dəyişikliklər saıtın sözdəki yerindən, vurğudan, danışığın sürətindən, tempindən və ritmindən aslı ola bilər. [2,s. 88]

İngilis dilinə gəldikdə onu demək olar ki, fonəmlər arasında saıt səslərin sayının çox olması bir sıra səbəblərlə bağlıdır. Bir saıtın keyfiyyətinin, aktiv danışma orqanlarının, yəni dil və dodaqların hərəkəti ilə dəyişdirilən ağız rezonatorunun ölçüsü, həcmi, və forması ilə təyin olunduğı bilinir. Bundan əlavə, bir saıtın xüsusi keyfiyyəti, dilin nisbi sabitliyi, dodaqların mövqeyi, seqmentin fiziki müddəti, artikulyasiya qüvvəsi, nitqin dartılma dərəcəsi kimi bir çox digər artikulyasiya xüsusiyyətlərindən aslı ola bilər. Deməli, saıt keyfiyyəti bəzən bir-birinə qarşılıqlı əlaqəli və bir-birindən asılı olan müəyyən artikulyasiya xüsusiyyətlərinin dəsti haqqında düşünülə bilər. Məsələn, dilin arxa mövqeyi dodağın dairəvi forma almasına səbəb olur, dilin ön mövqeyi onu ağız boşluğunda daha yüksəyə qaldırır, bir saıtın uzanması nitq orqanlarını istehsal anında daha gərgin edir və s. Dediklərimizdən belə çıxır ki, qeyd etdiyimiz artikulyasiya xüsusiyyətlərinin təcrid olunması və fərqləndirilməsi yalnız ingilis dilinin vokal sistemini təsvir etmək məqsədi ilə edilir [2, s. 79].

Ədəbiyyat:

1. Гарајева М., Бабајев С. «Инкилис дилинин фонетикасы» Б.-1983, 135 с.
2. Соколова М.А., Гинтовт К.П., Тихонова И.С., Тихонова Р.М. «Теоретическая фонетика английского языка» Москва-1996, 285 с.
3. Vassilyev V.A., “English Phonetics” Moscow-1970, 322 p.
4. Peter Roach., “English Phonetics and Phonology” Cambridge University Press-1983, 1991, 269 p.
5. <https://scholar.harvard.edu>

Zulfugarova A.

On the main features of vowel phonemes in the English language

(Summary)

The article is devoted to the main features of the vowels in English. A vowel is a particular kind of speech sound made by changing the shape of the upper vocal tract, or the area in the mouth above the tongue. They are classified in different ways in terms of acoustics and articulation, and these vowels differ from one another both articulatorily and acoustically. It also covers the topic in the characteristics of diphthongs and monophthongs. The differences between the vowel system of English and Azerbaijani languages are also analyzed in the article. Thus we come to the conclusion that English is distinguished by its own differences and features in the phonetic system.

Зулфугарова А.

К основным характеристикам гласных фонем в Английском языке

(Резюме)

Статья посвящена основным характеристикам гласных фонем в английском языке. Как известно, в английском языке системы гласных определяются акустически и артикуляционно. Гласный фонем - это особый вид речевого звука, производимый путем изменений формы речевого тракта или области во рту над языком. Они по-разному классифицируются с точки зрения акустики и артикуляции, и эти гласные отличаются друг от друга как артикуляционно, так и акустически. Также освещается тема в характеристиках

дифтонгов и монофтонгов. В статье также анализируются различия гласных фонем английского и Азербайджанского языков. И так, мы приходим к выводу что, английский отличается своими отличиями и особенностями в фонетической системе.

Rəyçi: f.f.d, b/m. C.Yaqubova

HÜSEYNOVA FİDAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
huseynovaf2@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN EMOTİV LEKSİKASINA NƏZƏRİ BAXIŞ

Açar sözlər: baza emosiyalar, ilkin və ikinci emosiyalar, bazis emosiyalar, emosional konsept, emosiyaların yaranması

Key words: basic emotions, primary and secondary emotions, emotional concept, formation of emotions

Ключевые слова: базовые эмоции, первичные и вторичные эмоции, эмоциональная концепция, происхождение эмоций

Emosiya hissi, psixoloji vəziyyət olub qısamüddətli əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır. Əhvalruhiyyə və emosiya, adətən, ümumi səciyyə daşıyır, qiymətləndirmə nəticəsində meydana çıxır, orqanizmin fizioloji vəziyyəti olub insanın bütün hissələrini əhatə edir və subyektiv çalarları ilə seçilir. Subyektiv çalar hadisə və proseslərə insanın münasibətinə əsaslanır. Hər bir fərd digərindən müxtəlif xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. İnsanın fizioloji, bioloji və sosial varlıq kimi formalaşması həmin xüsusiyyətlərdən asılıdır. İnsanın fiziki gücü, bədənin dözümlülüyü, şüurluluq səviyyəsi və s. onun psixikasına təsir göstərir. Fiziki və iradi

keyfiyyətləri güclü olan insan qorxunu və təşvişi az keçirir nəticədə belə hisslərin təsirinə düşmür. Zəif və qorxaq isə emosiyalarını cilovlaya bilmir.

Emosiya insan təcrübəsinin əsas aspektlərindən biridir. İnsan ömrü boyu müxtəlif emosional vəziyyətləri keçirir. Emosiya obyektiv gerçəkliyin qavranma, inikas və qiymətləndirmə formalarındandır. Emosional proses zamanı insan emosiyanın subyektivi və obyektivi ola bilər. Emosiya insan fəaliyyəti zamanı motivlərin arxasında duran tələblərlə sıx əlaqəlidir [11, 18]

Emosiyaların təsnifi məsələsinə, ilk növbədə, psixologiyada baxılmışdır. Bu sahədə müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Bütün bu işlərdə emosiyaların bir-birindən fərqləndirilməsi üçün meyarlar seçilmiş, bu meyarlara əsasən emosiyaların növlərini təyin etməyə cəhd edilmişdir.. Seçilən meyarların sayı çox olduqca, emosiyaları bir-birindən ayırma da çətinləşmişdir. Emosiyanın təyini və onun növlərinin müəyyənləşdirilməsində R.Plutçikin tədqiqatlarına çox istinad olunur. Psixologiyada emosiyaların təsnifi məsələsinə V.O.Leontyev daha geniş aspektdə yanaşmışdır. Tədqiqatçı emosiyaların təsnifinə aid ayrıca monoqrafiya yazmışdır. Həmin monoqrafiyada daha az meyar əsasında emosiyaların təsnifini verilmişdir. Bununla yanaşı, tədqiqat işində baza emosiyaları müəyyənləşdirilir.

Emosional sahənin diskret modelinin tərəfdarları emosiyaları ilkin və ikinci olmaqla iki yerə ayırırlar. P.Ekman 6 ilkin emosiyanı misal çəkir, bunlara qəzəb, qorxu, ikrah, təəccüb, kədər, sevinc aiddir. R.Plutçikin təsnifatına görə emosiyanın hər cütü müəyyən hərəkətlə əlaqələndirilir:

1. Qəzəb (hücum, dağıdıcılıq) - qorxu (müdafiə)
2. Bəyənmə (təqdir, qəbuletmə) - ikrah (rəddetmə)
3. Sevinc (canlandırma) - məyusluq (hüzn,)

4. Gözləmə (öyrənmə, tədqiqetmə)- təəccüb (istiqlənmə). Emosiyalar yaranma sürətinə, qüvvəsinə və davamlılığına görə müxtəlif şəkildə yaşanır. Bunlar insanın emosional vəziyyəti adlanır. Tədqiqatlarda emosiyaları onların funksiyaları müstəvisində ayırmağa da cəhd göstərilmişdir. V.K.Vilyunas emosiyaların bioloji məqsədəuyğunluğundan danışarkən aşağıdakı funksiyaları sadalayır:

1. Qiymətləndirmə
2. Təhrikətmə (motivləşdirmə)
3. Tənzimətmə (təşkilətmə) və pozma
4. Möhkəmləndirmə (tormozlama)
5. Sezmə (qabaqlama, evristik).

V.O. Leontyev meyar olaraq 3 binar münasibəti əsas olaraq götürmüşdür: 1)emosiya işarəsi müsbətdir - mənfidir; 2) emosiya hadisədən əvvəl yaranmışdır, emosiya hadisədən sonra yaranmışdır 3) emosiya şəxsin özünə yönəlmiş fəaliyyət yaradır -emosiya başqasına yönəlmiş fəaliyyət yaradır. Binar cütlərin kombinasiyaları 52 növ emosiyanın yaranmasını təsdiq edir. Bunların daxilindən baza emosiyaları aşağıdakı kimi ayrılır: 1) dərd; 2) sevinc; 3) qorxu; 4) ümid; 5) qəzəb; 6) sakitləşmə; 7) maraq; 8) biganəlik və ya laqeydlik [6, 42-43].

Emosiya insanda özünü müxtəlif tərəflərdən göstərir. Emosional hiss, emosional və fizioloji vəziyyət bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Ona görə də, tədqiqatçılar bazis emosiyalarını fərqləndirirlər. Bazis emosiyalarına qorxu, sevinc, qəzəb, kədər, ləzzət və s. aid edilir. Bu məsələyə münasibətdə tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Məsələn, K.İzard 10 bazis emosiyanın olduğunu göstərir: 1) təqsir; 2) sevinc; 3) dərd; 4) təəccüb; 5) qəzəb; 6) iyrənmə; 7) nifrət; 8) qorxu; 9) maraq; 10) utanma. Emosiyanın fiziologiyasına əsaslanan P.Ekman bədənin kompleks fizioloji ilə yaranmış emosiyaların universal olduğunu qeyd edir və 6 baza emosiya ayırır: qəzəb, qorxu, kədər, sevinc, nifrət, təəccüb. A.Ortoni baza emosiyalarının beş növünü göstərir - sevinc, kədər, qorxu, qəzəb, nifrət [7, 324].

Koqnitiv cəhətdən fərdi təcrübə toplanır və həyatda tətbiqini tapır. Emosiya şəxsin həyat fəaliyyətində iz buraxır və yaratdığı təsirləri gücləndirir. Emosional dəyərli hər şey yaxşı yadda qalır. Yadda qalan emosional vəziyyət və hallar oxşar şəraitləri aktuallaşdırır. Məsələn, insan özü üçün xoşagəlməz hesab etdiyi hadisələrdən yayınmaq istəyir. İnsanın fəaliyyət prosesində emosiyanın tənzimləyici funksiyası onun reallaşması gedişində təsirin subyektiv qiymətləndirilməsi, əmələ

gələn effektin müqayisəsi yolu ilə üzə çıxır. İnsan bu və digər emosiyanın ona müsbət və yaxud mənfi təsir etməsini nəzərə alaraq onu tənzimləməyə çalışır.

Dildə insan amilinin rolunu öyrənməklə bağlı tədqiqatlar artdıqca emosiyanın ifadəsi və təsviri vasitələrinin tədqiq edilməsinin əhəmiyyəti də bir o qədər yüksəlir. Emosiya bütün insanlara xas olan universal psixoloji hadisədir. Emosiya gerçəkliyin özünəməxsus anlama formalarından biri və gerçəkliyin inikasıdır. Emosiya fərdin fəaliyyətinin əsasında dayanır və insanın tələbatları ilə bağlı olur. Emosiya ilə qiymətləndirmə sıx əlaqədardır. İnsan baş verən hadisələrə, deyilənlərə reaksiya verir. Bu reaksiyalar bir sıra hallarda emosionallığı ilə seçilir. İnsan hadisələri, böyük və kiçik, pis və yaxşı, önəmli və önəmsiz və s. kimi qiymətləndirir. Bütün bunlar hadisələrə, predmetlərə münasibətlərdən doğur [8, 203].

Emosiya və hisslər daha çox psixologiya, psixofiziologiya, fəlsəfənin tədqiqat obyektidir. Emosiyanın linqvistik statusu, emosional konsept və emosional konsept sahəsi az öyrənilmişdir. «Emosiyanın linqvistik konsepsiyasının yoxluğu onunla bağlıdır ki, dilçilik emosiyanın ona aid predmet olmasını çox gec qəbul etmişdir. Nəticədə, emosiyanın linqvistik tədqiq edilməsinə yanaşma metod və üsulları da çox gec formalaşmışdır» [9, 23]. Emosiyanın dildə ifadəsi, emosiyanın problemi və kateqoriya kimi qəbul edilməsi, emosiyanın semantik sahəsinin dildə təyin olunması və bir çox məsələlər uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Hazırda emosionallıq problemi tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzindədir və mətnə dair araşdırmalarda emotivlik aspektlərinə həmişə müraciət olunur. Mətnin emotivlik xüsusiyyətləri mürəkkəb və rəngarəng, eləcə də çoxcəhətlidir. Məhz ona görə də, mətnin emotivliyinə dilçilikdə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır. Emotivlik dilçilikdə kommunikativ, üslubi, psixolinqvistik, koqnitiv, linqvokulturoloji aspektlərdən öyrənilir.

Emosionallıq və ekspressivlik nida, sual, əmr cümlələrinin tədqiqi, modal sözlərin öyrənilməsi, adlıq cümlələrin, söz cümlələrin, intonasiya, prosodika, məntiqi və fraza vurğusu, həmçinin təsdiq və inkarın implisit reallaşması kimi məsələlərin araşdırılmasında, eləcə də üslubla bağlı müəyyən səviyyədə öyrənilmişdir. Ənənəvi

təsviri dilçilik emosionallıq və ekspressivliklə bağlı məsələlərə, əsasən nidalar müstəvisində baxmışdır.

Emosionallığın linqvistik statusu müəyyənləşdirmək mürəkkəb məsələlədir. Bunun səbəbi məntiqi baxımdan aydındır. Əgər emosiya və onun təsirindən ortaya çıxan emosionallıq psixoloji hadisədirsə, bu halda linqvistik statusun verilməsi tamami ilə mübahisə doğura bilər. Digər cəhətdən yanaşsaq, insan təşvişini, hisslərini, həyəcanını, duyğularını, nifrətini, qorxusunu, sevgisini, və s. dillə ifadə edir. Dil emosiyanın ifadə və ötürülməsinin əsas vasitələrindən biridir. Bu halda emosiyanın linqvistik statusu əhəmiyyətli və vacib hadisəyə çevrilir.

Emosiyanın yaranmasının 3 tipi göstərilir: emosiyanın ifadəsi, emosiyanın translyasiyası, emosiyanın təsviri [10; 1]. Qeyd edilən translyasiyası emosiyanın ötürülməsini nəzərdə tutur. Emosiyanın ifadəsi və təsvirində də eyni hadisə baş verir. Emosiya insandan asılı olmayaraq verballaşa bilər. Deməli, müxtəlif hadisələr insanın halına təsir edərək onu dəyişdirir. Dəyişmə müxtəlif şəkildə özünü göstərə bilər. Belə hallar qarşılıqlı əlaqəli baş verir. Daxili aləmdəki dəyişmə bəzən insanın xarici görünüşündə hiss olunur, insanın baxışlarında, hərəkətlərində, reaksiyasında izini qoyur. Bunlar sezilən və ya sezilməyən ola bilər. Emosional vəziyyətinin danışığıyla müşayiəti mütləq deyildir. İnsan kədərini, sevincini nitqində ifadə etməyə bilər. Yaxud bir şəxs başqasının emosional halındakı gərginliyi hiss edə bilərsə, başqa bir şəxs bunu hiss etməyə bilər. Burdan aydın olur ki, emosiyanın reallaşmasının müxtəlif cəhətləri vardır. Bu cəhətləri ayrılıqda müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Qeyd etdiklərimiz linqvistik baxımdan dil vasitələri ilə əlaqəlidir. Emosional vəziyyətin göstəricisi funksiyasını hansı vasitələrin yerinə yetirməsinə müəyyənləşdirilməlidir.

İnsan hisslərini sadəcə konkret leksik mənalı sözlərlə deyil, köməkçi sözlərlə də ifadə edilə bilər. F.Əhmədov yazır: «Dil təfəkkür elementlərini və eyni zamanda, duyğuları da ifadə edir. Emosional dilin intellektual nitqdən ayrılması kəskin şəkildə mümkün deyil. İnsanın hiss və duyğularını, dilin emosionallığını göstərən vasitələrdən biri nidadır. Dildəki nida həmin xalqın kollektiv tərəfindən başa düşülür və kommunikativ məzmunu malikdir. Kommunikativ məzmun dedikdə sadəcə fikrin

ifadəsi deyil, hiss, arzu, duyğu, və istəyin ifadəsi də nəzərdə tutulur» [2, 69]. Nidalarla bərabər emosional dildə modal sözlərə, ədatlar də xüsusi yer tutur. İntensivləşdiricilərə emosiyonallıq və ekspressivliyin linqvistik statusu üçün mühüm rol oynayan vasitələr sırasında ayrıca yer tutur.

Emosiyaların tədqiq edilməsində əsas çətinlik tədqiq edilən obyektin unikallığından və çətinliyindən yaranır. Dildəki emosiyalar iki yolla müəyyən olunur. İlkin olaraq, emosiyalar dildə danışan şəxsin emosional halının təzahürü kimi ortaya çıxır. İkincisi, emosiya dil işarələri ilə əks olunaraq obyektiv reallıq kimi yaranır. Nitq sadəcə informasiya ötürülməsində iştirak etmir, həmçinin kommunikativ proses zamanı bu informasiyaların iştirakçılara təsirini göstərilməsinə kömək edir. Ünsiyyət zamanı iştirakçılar istər adresant, istərsə də adresat funksiyasını yerinə yetirən zaman bu mövzuya münasibətinə görə müəyyən hisslər keçirdirlər. İnsanların daxili hissləri mürəkkəbdir və buna görə də insanın hissləri, onun ətrafda baş verən hadisələrə, həyat hadisələrinə münasibəti müxtəlif formada özünü göstərir. Daxili hisslər insanın nitqinə, hərəkətlərinə təsir göstərən əsas faktorlardan biridir. Bunlar yaşanan hisslərlə əlaqəli olaraq insanın hərəkətinə, zahirinə, daxili vəziyyətinə təsir edir və dəyişmələrdə özünü göstərir. Dəyişmələrin bəziləri vizual olaraq görünərək ətrafdakılara çatır, bəziləri isə sadəcə insanın özünə bəlli olur. İnsanın səsinin tonun dəyişməsi, əsəbiləşməsi əl-qol hərəkətləri, dodaqlarının titrəməsi, rənginin dəyişməsində hiss olunur. Linqvistikada əvvəllər emosional və ekspressiv halın verbal ifadə vasitələri ilə araşdırılmasına daha çox diqqət verilmişdir. Lakin müasir zamanda isə emosionallığın və ekspressivliyin kommunikativ, koqnitiv və pragmatik aspektdən öyrənilməsi hal -hazırda aktual elmi problemlərdən biridir. Belə olan halda, ilkin olaraq onların nitqdə istifadə olunması xüsusiyyətlərini açmaq üçün emosionallığın verbal ifadə vasitələrini araşdırmaq lazım gəlir.

Linqvistik ənənəyə ənənəyə əsasən leksik semantika 2 makrokomponentə ayrılır: 1) denotasiya; 2) konnotasiya. Leksik semantikada fəaliyyətin müxtəlif faktları haqqında, insan emosiyaları barəsində informasiya daşıyan hissəsi denotasiyadır. Buna görə də üzde olmayan emosiyalar da denotat kimi görünə bilər.

Leksik mənanın aralı hissəsi isə konnotasiyadır və danışanın emosional vəziyyəti haqqında informasiya daşıyır [8, 56]. Konnotasiyanı belə qəbul etsək emosional mənə onun komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Denotasiya və konnotasiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətlərini müəyyən edərkən, nəzərə alınmalıdır ki, denotasiya dominant, konnotasiya isə asılı mövqedir [10, 78].

Bəzi tədqiqatçılar emotivliyin nominativ cəhətlərini ön plana çəkərək onu semantik kateqoriya kimi təyin edir, digərləri isə kateqoriyanın funksional tərəflərinə üstünlük verir və emosiyanın dilin müxtəlif vahidləri ilə ifadə olunmasını ön plana çəkirlər [12, 124].

Emosionallıq və emotivlik ədəbiyyatda sinonim terminlər kimi işlənsədə, V.I.Şaxovski bu ifadələri fərqləndirmiş onlara fərqli sahə terminləri kimi baxmışdır. Emotivliyi dilə məxsus sintaktik xüsusiyyət olduğunu göstərirdi, lakin L.A.Piotrovskaya bu məsələdə fərqli mövqə tutmuş və emotivliyi danışanın reallığa münasibətinin ifadəsi ilə əlaqədar olan dil ifadəsi kimi baxır. Emotivliyin dil kateqoriyası olmasında fikir ayrılığı olmasada, onun ifadə vasitələrinin miqdarı haqqında vahid fikir yoxdur. Emosiyanı ifadə edən leksik vahidlər emosionallığın funksional-semantik sahəsinə daxildir [46, 28]. Emosiyanın dil vasitələri ilə ifadə olunması 3 yolla həyata keçirilir: 1) nominasiya; 2) ekspressiya; 3) deskripsiya. Bununla əlaqəli olan 3 leksik qrup fərqləndirilir: 1) adlandıran leksika; 2) emosiyanı ifadə edən leksika; 3) emosiyanı təsvir edən leksika [9, 88- 100].

L.Q.Babenko emosiya ilə əlaqəli bütün sözləri və ifadələri emotiv leksika adı altında birləşdirir. Alimin düşüncəsinə görə emosiyanı təsvir edən, adlandıran, ifadə edən bütün sözlər emotiv leksikaya daxildir [13, 15].

V.I.Şaxovskiye görə emosiyanın ifadə olunması onun adlandırılması və ya canlandırılması deyil, birbaşa emosiyalarla kommunikasiyasıdır. Emotiv leksikanı adlandıran və təsvir edən leksikanı isə assosiativ-emotiv leksika hesab edir [9, 96]. Emotiv semantika tipindən asılı olaraq emotiv qiymətləndirmə 3 səviyyədə təcəssüm edir: 1) affektivlər; 2) konnotativlər; 3) emotiv potensial. Emotiv mənə statusu olan

dil vahidlərinə affektivlər deyilir bunlara vulqar sözləri, nidaları, emosional şiddətləndirici sifət və zərfləri daxil etmək olar.

Konnotativlər sözün semantikasında emotiv komponentlər olduqda üzə çıxır və bu tipli emotivlik sözlərin bir mənasında özünü göstərir. Emotiv potensial ya gizli şəkildə olur ya da kənardan daxil edilir [10, 110- 115].

Emosionallığı ifadə edən və dildə müəyyən sistem təşkil edən leksik və qrammatik ifadə vasitələri vardır. Sevinmə, iyrenmə, kədərlənmə, əsəbiləşmə və s. emosiyaların şəraitdən asılı olaraq öz qanunauyğunluqları var və hər biri mətində özünün fərqli verbal ifadə vasitələri ilə ortaya çıxır. Emosional vəziyyət insanın hərəkətində və halında özünü göstərir və bu vəziyyətləri ifadə etmək üçün dildə kifayət qədər feillər vardır bunlara misal olaraq diksinmək, həyəcanlanmaq, qəmlənmək, heyran olmaq, qürurlanmaq bunlaa misal göstərilə bilər. Bunların hər biri insanın emosional vəziyyətini göstərir. Emotiv və ekspressiv leksika demək olar ki bir- birinə çox yaxın bəzən isə eynidirlər. Emosional leksikaya sabit çalarlığa malik sözlər və ifadələr daxildir. Nida mənalı sözlərdə emosional leksiya daxil edilir [1, 159].

Emosional vəziyyət, emosionallıq və ekspressivlik nidalər və ya nida cümlələri ilə daha çox ifadə olunur. İnsanın halının qəfil dəyişməsi və ya hər hansı bir hafisəyə verilən reaksiyalar qəfil olduğundan dil vasitələrinin məntiqi ardıcılıqla ifadəsinə imkan vermir bunun nəticəsində insan hissini müəyyən nidalarla ifadə edir və nidaların leksik mənasının yoxluğuda bundan qaynaqlanır. M. Hüseynzadə göstərməyə çalışır ki nidalər başlıca danışanın daxili aləmi ilə əlaqəlidir və bunlar insanın kədərini, sevincini, hiddətini, təəccübünü göstərən ifadə vasitələridir [3, 286-287].

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri və konversiya. Bakı:
2. Əhmədov F. Köməkçi nitq hissələrinin semantik xüsusiyyətlərinin
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 358s.
ADPU nəşri, 2009, 292 s. tədrisi məsələləri. Bakı: Mütərcim, 2012, 88 s.

4. Smith S., Shaffer D. Celerity and Cajolery. Personality and Social
5. Ungerer F., Sjmид H.C. Introduction to cognitive linguistics. New York: Longman, 1996. p.13 Psychology Bulletin. 1991. 17, p. 663-669
6. Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. М.: Наука, 1965, 87
7. Ортони А. Когнитивная структура эмоций // Язык и интеллект. Мо-
8. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных еди-
9. Шаховский В.И. Категоризация эмоции в лексико-семантической
10. Шаховский В.И. О лингвистике эмоции// Язык и эмоции. Волго-
11. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. СПб.:
12. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоции в русском
13. Бабенко Л.Г. Обозначение эмоций в языке и речи. Свердловск:
14. Изард К.Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2008, 464 с. град: Перемена, 1995, с.3-15Изд-во Уральского университета, 1986,

Huseynova F.

Theoretical review of the emotional vocabulary of modern English

(Summary)

Emotional state affects a person's inner world and creates internal physiological, psychological and external changes. Therefore, human emotions take many forms. The similarity of specific facial expressions for all people indicates the genetic similarity of the emotional state. Emotion manifests itself in a person as different feelings. There are 10 main types of emotions: 1) interest; 2) joy; 3) surprise; 4) pain; 5) anger; 6) disgust; 7) hatred; 8) shame; 9) guilt; 10) fear.

Гусейнова Ф.

Теоретический обзор эмоциональной лексики современного

английского языка

(Резюме)

Эмоциональное состояние влияет на внутренний мир человека и вызывает внутренние физиологические, психологические и внешние изменения. Следовательно, человеческие эмоции принимают разные формы. Сходство

конкретных выражений лица у всех людей указывает на генетическое сходство эмоционального состояния. Эмоции проявляются в человеке разными чувствами. Выделяют 10 основных типов эмоций: 1) интерес; 2) радость; 3) сюрприз; 4) боль; 5) гнев; 6) отвращение; 7) ненависть; 8) стыд; 9) вина; 10) страх.

Rəyçi: f.e.d, dos. K.Abdürəhmanova

TARVERDİYEVA YASƏMƏN

Azərbaycan Dillər Universiteti

yasementarverdiyeva7@gmail.com

FONETİK ÜSLUBİ VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ROLU

Açar sözlər: ifadə vasitələri, qafiyə, ritm, alliterasiya, assonans, onomatopoeia

Key words: expressive means, stylistic devices, rhyme, rhythm, alliteration, assonance, onomatopoeia

Ключевые слова: выразительные средства, стилистические приемы, рифма, ритм, аллитерация, ассонанс, звукоподражание

İfadə vasitələri, üslubi vasitələr, üslubi cihazlar və digər terminlər bəzən bir-birindən fərqləndirilmədən istifadə olunur. İfadə vasitələrinin və üslubi vasitələrin ümumi cəhətlərinin çox olmasına baxmayaraq, bu terminlər tamamilə sinonim hesab olunurlar. Bütün üslubi vasitələr ifadə vasitələrinə aiddir, lakin ifadə vasitələrinin hamısı üslubi vasitələr deyildir. Məsələn, fasilə, məntiqi stres və s. kimi fonetik fenomenlər və ya stakkato tələffüzü üslubi vasitələr deyil, ifadə vasitələri hesab olunurlar.

Dilin bütün üslubi vasitələri, ifadə vasitələri və üslubi cihazlar adlanan xüsusi vasitələrə bölünə bilər. Dilin ifadə vasitələri, ifadəni təsirli və ya daha ifadəli etmək

potensialına sahib olan dil formaları və xüsusiyyətləridir. Bunlara hər səviyyədə - fonetik, morfoloji, leksik və ya sintaktik səviyyələrdə rast gəlmək mümkündür. İfadə vasitələri fonetik vasitələr, morfoloji formalar, söz-düzəldici vasitələr və leksik, frazeoloji və sintaktik formalardır ki, bunların da hamısı sözlərin emosional və ya məntiqi şəkildə intensivləşməsi üçün fəaliyyət göstərirlər. Hər hansı bir dilin ən güclü ifadə vasitələri fonetik vasitələrdir. Melodiya, vurğu, fasilə, intonasiya, sözləri uzatmaq, pıçıldamaq, musiqili danışq tərzü və səsi istifadə etməyin digər üsulları, ifadəni emosional və ya məntiqi olaraq gücləndirmək üçün digər vasitələrdən daha təsirli olur.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, fərqli səslər bizə fərqli təsir göstərir. Dil səsləri də bizdə fərqli cavablar yaradır və yazıçı və şairlər əsərlərində bundan istifadə edirlər. Sözləri ifadəli seçməklə yazıçılar güclü emosional reaksiyalar doğura bilər və çatdırmaq istədikləri mənanı gücləndirə bilərlər. Fonetik səviyyədə sözləri daha da emosional etmək üçün istifadə olunan vasitələr qafiyə, ritm, alliterasiya, assonans və onomatopoeia hesab olunur. [1]

Qafiyə sözlərin eyni və ya oxşar terminal səs birləşməsinin təkrarıdır. Qafiyəli sözlər ümumiyyətlə bir-birlərindən nizamlı bir məsafədə, ümumiyyətlə müvafiq sətirlərin sonunda yerləşdirilir. Qafiyənin tam qafiyə, natamam qafiyə, göz qafiyəsi, beyt qafiyəsi (aa), üçlü qafiyə (aaa), çapraz qafiyə (abab), çərçivə və ya üzük qafiyəsi (abba), daxili qafiyə, və s. növləri mövcuddur.

Tam qafiyələr ilə natamam qafiyələr arasında fərq qoyulur. Tam qafiyə, sait səsin və ikinci hecanın başlanğıc samiti (çox hecalı sözlərdə) daxil olmaqla, vurğulu hecadakı samit səslərinin oxşarlığını nəzərdə tutur.

Natamam qafiyələri iki əsas qrupa bölmək olar: sait qafiyələr və samit qafiyələr. Səslü qafiyələrdə müvafiq sözlərdəki hecaların saitləri eynidir, lakin samitlər fərqli ola bilər. məs: flesh - fresh – press. Samit qafiyələr, əksinə, samitlərdə uyğunluğu və saitlərdə uyğunsuzluğu göstərir: worth - forth, tale - tool -treble - trouble; flung - long.

Mürəkkəb qafiyə və ya göz qafiyəsi zamanı səslər deyil, hərflərin bənzərliyi nəzərdə tutulur. Bu qafiyə yalnız yazılı formada özünü göstərir. Məsələn: love - prove, flood - brood, have – grave.

Ritm - poeziyadakı vurğulu və vurğusuz hecaların ölçülmüş axını və oxşar struktur vahidlərin təkrarlanmasıdır. Şeirdə və nəsrə ritm parametrləri tamamilə fərqlidir, çünki mahiyyət etibarilə nəsr qeyri-ritmikdir.

Şeirdə ölçü vahidi hecadır. Nəsrə ölçü vahidi heca deyil, struktur, söz birləşməsi, söz ardıcılığıdır, yəni ifadələr, cümlələr, hətta sintaktik bütövlər. Xüsusi vəziyyətdə ritmik vahid olan struktur nümunəsi, nəsrin verilmiş dövrü ərzində təkrarlanacaqdır. Ritm oxşar struktur bölmələrin bir-birinin ardınca təkrarlanmasına və ya qısa fasilələrdən sonra təkrarlanmasına əsaslanacaqdır.

Nəsrə ən çox müşahidə olunan ritmik naxışlar sayma, təkrarlama, paralel quruluş və xiyazm kimi sintaktik üslubi cihazlar istifadəsinə əsaslanır. Bədii əsərdəki ritm duyğu və düşüncələri dəqiqləşdirmək və gücləndirmək üçün istifadə olunur. Məsələn: “The high-sloping roof, of a fine sooty pink was almost Danish, and two “ducky” little windows looked out of it, giving an impression that very tall servants lived up there”.

J. Galsworthinin əsərində ‘high-sloping’, ‘fine sooty’, ‘ducky little’ və ‘very tall’ ifadələrinin istifadəsi ilə düşüncələr qüvvətlənmiş və ritmik effekt əldə edilmişdir.

Ritm insan fəaliyyətinin bütün sahələrində mövcuddur və çoxcəhətli formaları özündə cəmləşdirir. Memarlıqda olduğu kimi musiqili, mexaniki və ya simmetrik olmasından, təbiətindən və mənşəyindən asılı olmayaraq duyğular, hisslər yaratmaq üçün güclü bir silahdır.

İngilis dilinin fonetik üslub və ifadə vasitələrindən biri alliterasiya hesab olunur ki, eyni səsin avaz yaratmaq məqsədilə təkrar edilməsinə deyilir. Alliterasiya, müəyyən bir duyğunu ifadə etmək, mesajın ümumi təsirinə poetik bir şey qatmaq, ekspressivlik yaratmaq üçün oxşar bir samitin qəsdən ardıcılıqla təkrarlanmasından ibarət olan fonetik üslubi vasitədir. Qədim zamanlardan bu yana alliterasiya bədii ədəbiyyatda mövcud olmuşdur. İngilis ədəbiyyatında alliterasiyalara nümunələrinə

tez-tez rast gəlinir: “Secret and self-contained and solitary as an oyster.” (Çarlz Dikkens). Müasir poeziyada alliterasiya əsərin aparıcı elementi deyil, köməkçi funksiyanı yerinə yetirir, ifadəni səs effekti ilə zənginləşdirir və ona ifadəli əlavə edir. Samuel Taylor Coleridge'in “Rime of the ancient Mariner” şeirində alliterasiya aydın görünür:

“...The ice was here, the ice was there,
The ice was all around:
It cracked and growled, and roared and howled,
Like noises in a swound!..” [2]

Poetik əsərdə alliterasiyanın istifadəsinin ən bariz nümunələrindən biri E.A. Pœ-nun “The Raven” şeiridir:

“...Deep into that darkness peering, long I stood there wondering, fearing,
Doubting, dreaming dreams no mortal ever dared to dream before...” [3].

Keçidin bu sətirlərində [d] və [t] səslərinin təkrarlanması məzmunə tamamilə uyğun gərgin bir atmosfer yaradır, sanki qəhrəman qorxu və çaşqınlıq içindədir və qaranlıq əhatəsindədir.

Bununla birlikdə, ingilis folklorunda, xüsusən də İngilis atalar sözlərində alliterasiya daha çox yayılmışdır: “The grass is greener on the other side of the fence.”

Məlumdur ki, bir ədəbi əsərin bütövlükdə qavranılması üçün yalnız məlumatları “oxumaq” üçün deyil, həm də üslubi vasitələrin çox böyük rol oynadığı yazıçı üslubunu hiss edə bilmək vacibdir. İnsanın şüuraltına təsir edən və oxucuya duyğu təsirini artırma biləcək üsul məhz alliterasiyadır. Alliterasiyanın məqsədi üslubda əlavə bir musiqi və melodik effekt yaratmaqdır. Bu texnikanın mahiyyəti eyni səslərin və ya səs birləşmələrinin bir-birindən nisbətən yaxın məsafədə təkrarlanmasıdır. Müasir ingilis dilində alliterasiya yalnız başlanğıc səslərin deyil, həm də sözün ortasındakı səslərin təkrarı deməkdir. Alliterasiya texnikası bədii əsərlərdə bir forma olaraq oxucuya bədii və emosional təsir göstərmiş bir vasitə kimi ingilis dilində qalmışdır.

Assonans, güclü emosional təsir yaratmaq məqsədi ilə oxşar saıtlərin bir-birinin ardınca təkrarlanmasından ibarət olan fonetik üslubi vasitədir. Assonans və ya vokal alliterasiya, bir xətt daxilində və ya bir sətrin sonunda vahid sait səslərinin yarımçıq qafiyə şəklində təkrarlanmasıdır. Assonansı iki fərqli texnika ilə istifadə etmək olar. Birincisi, assonans, bədii bir mətnə, xüsusən də poetik bir mətnə xüsusi bir mənə verən orijinal bir vasitə kimi, ikincisi isə, uyğunsuz qafiyələr yaratmaq üçün assonansdan geniş istifadə olunur. Ümumiyyətlə, assonans alliterasiya ilə birlikdə istifadə olunur. İngilis dilinin stilistikasında, məqsədi müəyyən bir səs effekti yaratmaq olan xüsusi stilistik texnika mühüm yer tutur. Bu texnika əsasən yazılanların şifahi şəkildə çoxaldılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tərcümə və mənənin ötürülməsində alliterasiya və assonansın xüsusi rolu olmasına baxmayaraq, tərcümənin həyata keçirildiyi dildə ekvivalentin çətin seçilməsi səbəbindən ifadələr buraxıla bilər. Tərcümə edərkən və ifadənin mənəsini çatdırarkən nəzərdən keçirdiyimiz dil hadisələri buraxıla bilər. Karl Sandburg'un "Early Moon" şeirində köhnə və mistik bir şey hissi yaradan vasitə məhz assonansdır [4]:

"Poetry is old, ancient, goes back far. It is among the oldest of living things. Soold it is that no man knows how and why the first poems came."

Assonans həmçinin Dylan Tomasın "Do Not Go Gentle into that Good Night" şeirində ifadəliliyi və əhval-ruhiyyəni əks etdirir [5]:

"Do not go gentle into that good night,
Old age should burn and rave at close of day;
Rage, rage, against the dying of the light.
Grave men, near death, who see with blinding sight,
Blind eyes could blaze like meteors and be gay,
Rage, rage against the dying of the light."

Fonetik üslubi ifadə vasitələrindən biri də onomatopoeiadır. Onomatopoeia heyvanlar, əşyalar, təbiət hadisələri və s. tərəfindən çıxarılan səsləri təqlid etməyə çalışan nitq səslərinin birləşməsidir. Bu baxımdan, ingilis dili çox onomatopoeik dildir. Məsələn, "The gushing stream flows in the forest" demək, "The stream flows

in the forest” deməkdən daha təsirli bir ifadədir. Oxucu burada ifadəni daha təsirli edən “gushing stream” səsini eşitməyə cəlb olunur.

Onomatopoeik sözlər bədii əsərlərdə, xüsusən romanlarda hadisələrin canlı bir obrazını təqdim etmək üçün çox istifadə olunur. Bunlar ilk növbədə hadisələrin danışq dilini və reallığını göstərmək üçün istifadə olunur.

Robert Browningin qələmə aldığı Hameln tütəkçisi və ya Hameln siçovultutani orta əsrlərdə Aşağı Saksoniyada Almanıyanın Hameln qəsəbəsində çoxlu uşağın evdən ayrılaraq daha sonra ölməsi haqqında əfsanə hesab olunur. Dramatik monoloqu populyarlaşdıran şair Robert Browning, Hameln tütəkçisi haqqında onomatopoeia şeiri yazmışdır:

*There was a **rustling** that seemed like a **bustling**
Of merry crowds **justling** at pitching and **hustling**,
Small feet were **pattering**, wooden shoes **clattering**,
Little hands **clapping** and little tongues **chattering**,
And, like fowls in a farm-yard when barley is **scattering**... [6]*

Ümumilikdə onu qeyd edə bilərik ki, bədii əsərlərdə üslubi və ifadə vasitələrindən geniş istifadə edilməsi müəllifin, yazıçının estetik düşüncəsinin parlaq obrazlarda təcəssümünü şərtləndirməyə nail olur. Bədii əsərin vəzifəsi gözəl mənəviyyatı, tərbiyəvi, əxlaqilik, insanlıq kimi keyfiyyətləri sözün qüdrəti ilə emosional, ifadəli, obrazlı şəkildə təsvir və tərənnüm etməkdir. Qeyd etdiyimiz fonetik üslubi və ifadə vasitələri bədii əsərin dilini, hadisələrin rəngarəngliyini, xarakterlərin obrazlılığını diqqətə çatdırmaq üçün əvəzsiz rol oynayirlar.

Ədəbiyyat:

1. Mehriban Huseynova, Gunel Yunusova, “Expressive Means and Stylistic Devices” // English Stylistics, Baku, 2017, p. 216
2. William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, “Rime of the ancient Mariner”, // *Lyrical Ballads, first edition*, 1798, p. 9
3. Edgar Allan Poe, “The Raven” // [New York Evening Mirror](#) newspaper, 29 January, 1845, p. 276

4. Karl Sandburg, "Early Moon" // *Cornhuskers*, 1918, p.14.
5. Dylan Thomas, "Do Not Go Gentle into that Good Night" // journal [Botteghe Oscure](#), 1951, p. 122
6. Robert Browning, "The Pied Piper of Hamelin" // Great Britain: Maxwell House Printers, 1999, p.1

Tarverdiyeva Y.

The role of phonetic expressive means and stylistic devices in the literary works

(Summary)

In general, we can say that the widespread use of stylistic and expressive means in literary works leads to the embodiment of the author's, the writer's aesthetic thinking in vivid images. The task of literary works is to describe and glorify such qualities as beautiful spirituality, education, morality, humanity in an emotional, expressive, figurative way with the power of words. The phonetic expressive means we have mentioned play an invaluable role in conveying the language of literary works, the variety of events, and the imagery of the characters.

Тарвердиева Я.

Роль фонетических средств выражения и стилистических приемов в литературных произведениях

(Резюме)

В целом можно сказать, что широкое использование стилистических и выразительных средств в литературных произведениях приводит к воплощению авторского, писательского эстетического мышления в ярких образах. Задача литературных произведений - эмоционально, выразительно, образно с силой слова описать и прославить такие качества, как прекрасная духовность, образованность, нравственность, человечность. Упомянутые нами фонетические средства выражения играют неопределимую роль в передаче языка литературных произведений, разнообразия событий и образов персонажей.

Rəyisi: dos. M.Vəliyeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TAMAMLIĞIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər; vasitəli tamamlıq, vasitəsiz tamamlıq, sözönülü tamamlıq, koqneyt tamamlıq, sadə tamamlıq, mürəkkəb tamamlıq.

Key words; direct object, indirect object, prepositional object, cognate object, simple object, complex object.

Ключевые слова; прямое дополнения, косвенная дополнения, предложное дополнения, когнитивное дополнения, простое дополнения, сложное дополнения.

Ənənəvi olaraq, tamamlıq, təyin və zərflik cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri adlandırılır. Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub feilin və bəzən sifətin və ya ismin mənasını tamamlayır yaxud məhdudlaşdırır. Məsələn:

- (a) Ben closed the door
- (b) I am proud of my grandchildren
- (c) They held me responsible for his death

Tamamlıq müasir ingilis dilində müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər, belə ki,

1) Adlıq halda isimlə: Məsələn I bought a book yesterday. He has got a telegram today.

2) Müxtəlif əvəzliliklərlə:

- a) şəxs əvəzlilikləri vasitəli tamamlıqda – I visited her some days ago.

- b) yiyəlik əvəzlilikləri absolyut formada – You have taken mine by mistake.
- c) təyini əvəzliliklərlə - He knows everybody/everyone in this village.
- d) qayıdış əvəzlilikləri – I shall kill myself
- e) işarə əvəzlilikləri – Can you explain that?
- f) qeyri-müəyyənlik əvəzlilikləri – I noticed somebody in the darkness.

Qeyd: Diqqət mərkəzinə çatdırım ki, “it” əvəzliyinin tamamlıq funksiyasında istifadəsi mübtədə funksiyasının istifadəsi ilə oxşardır. Bəzən “it” əvəzliyi abstrakt əvəzlik kimi də istifadə olunur. Belə ki: He took a book from the shelf and put it on the desk. Ancaq xüsusi hallarda it əvəzliyi (a) infinitivdə, (b) cerundlu ifadələrdə və (c) budaq cümlələrdə real obyektə təqdim etmək üçün işlənir, belə ki,

- (a) He found it impossible to say a word.
- (b) She thought it possible saving so much money every week.
- (c) They made it clear at once that they had come in vain.

Bu halda “it” rəsmi təqdimedicisi tamamlıqdır hansı ki Azərbaycan dilinə tərcümə olunmur.

3) Substantivləşmiş sifətlərlə:

They immediately took the wounded to the hospital. The soldiers were obliged to leave the dying behind.

4) (a) infinitivlə, (b) infinitivli ifadələrlə, (c) infinitivli konstruksiyalarla:

- (a) The officer ordered his men to stop.
- (b) I decided to get rid of her.
- (c) Everybody expected them to return by the morning train.

5) (a) Cerundla, (b) cerundlu ifadələrlə və (C) cerundlu konstruksiyalarla:

- (a) I like swimming.
- (b) The traffic jam prevented me from going to work on time.
- (c) He does not like my dancing.

6) Sifat kimi hər hansı nitq hissəsi ilə:

Being very tired, she said ah! oh! several times.

7) (a) İsimli və ya (b) cerundlu sözönülü ifadələrlə:

(a) He is not happy about his new wife.

(b) She did not object to my going away for a week.

8) Sintaktik bölünməz vahidlərlə:

Can I ask you for a pinch of salt?

I want a slice of bread only.

Tamamlığın mənalarına görə növləri:

Müasir İngilis dilində tamamlığın müxtəlif növləri var. Onlar bunlardır: Vasitəli tamamlıq, vasitəsiz tamamlıq, koqneyt tamamlıq. [O. I. Turksever (Musayev), E.I.Hajiyev, A. R. Hüseyinov – A practical grammar of contemporary, s. 321]

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub bəzi cümlə üzvlərinə istinad edir və öz mənasını tamamlamaq, xüsusiləşdirmək və məhdudlaşdırmaq üçün feil, sifət, bəzi hallarda zərflə ifadə olunur. Məsələn:

She has bought a car.

I am glad to see you.

She was afraid of the dog.

He did it unexpectedly to himself.

Tamamlıq aşağıdakılarla ifadə oluna bilər:

1. İsim ümumi halda və ya ismi ifadələrlə, substantivləşmiş sifət və ya feili sifətlə.

I saw the boys two hours ago.

The nurses were clad in grey.

First of all she attended to the wounded.

Greedily he snatched the bread and butter from the plate.

2. İsim-əvəzlik. Şəxs əvəzliləri tamamlıq halındadır, digər əvəzlilər ümumi haldadır, yaxud olduqları tək formadadırlar.

I don't know anybody here.

I could not find my own car, but I saw hers round the corner.

He says he did not know that.

3. Say və ya sayla olan ifadələr.

At last he found three of them high up in the hills.

4. Cerund və ya cerund ilə olan ifadələr.

He insists on coming.

A man hates being run after.

5. Infinitiv və ya infinitiv ilə olan ifadələr.

She was glad to be walking with him.

Every day I had to learn how to spell pages of words.

6. Müxtəlif predikativ komplekslər.

She felt the child trembling all over.

I want it done at once.

Everything depends on your coming in time.

7. Tamamlıq budaq cümləsi hansı ki bütün cümləni mürəkkəbləşdirir.

I don't know what it was.

He thought of what he was to say to all of them. [Н.А.Кобрина, Е.А.Корнеева, М.И.Оссовская, К.А.Гузеева - Грамматика Английского Языка: Морфология. Синтаксис, Союз С.-Петербург 1999, S. 259-260]

Tamamlıq ümumiyyətlə belə bir şəkildə müəyyənləşdirilir: cümlənin fel, isim, substantivativ əvəzliyi, sifət, ədədi və ya zərf ilə ifadə olunan hissəsinə istinad edərək, cümlənin ikinci dərəcəli üzvüdür, və hərəkətin keçirildiyi bir hərəkətin nəticəsi olan, bir hərəkətin edildiyi və ya bir əmlakın təzahür etdiyi bir şeyi ifadə etmək və ya bir hərəkəti başqa bir hərəkətin obyektı olaraq ifadə etməkdir.

Yolunda tipik olan bu tərifə daha yaxından baxsaq, [B. A. Ilyish – Structure of the English word, s.212]

Vasitəli tamamlıq. Vasitəli tamamlıq o tamamlıqdır hansı ki, mənanı tamamlamaq üçün təsirli feillərdən sonra işlənir və hərəkət üzərində icra olunur.

I have received a letter today. She showed the way to me.

He helped his brother.

Müasir İngilis dilində bəzi feillər var ki iki vasitəli tamamlığı var:

She asked me my name. I taught them German at school. Forgive me this error, please. [O.I.Turksever (Musayev), E.I.Hajiyev, A.R.Hüseynov – A practical grammar of contemporary, s.321]

Vasitəsiz tamamlıq

Vasitəsiz tamamlıq canlı varlığa əsaslanır hansı ki hərəkətin yönəldiyi feillə ifadə olunur.

I sent him a letter. He bought me a book.

Müasir İngilis dilində iki növ vasitəsiz tamamlıq müqayisə oluna bilər 1) Vasitəsiz tamamlıq hansı ki hərəkətin ünvanını ifadə edir. 2) Vasitəsiz tamamlıq hansı ki hərəkətin yönünü ifadə etmir. Birinci növ vasitəsiz tamamlıq təsirli feillə istifadə olunur, hansı ki vasitəli tamamlıq götürür, belə ki vasitəsiz tamamlıq nadirən tək işlənir. Məsələn; I gave her a bunch of flowers. I have bought him a new cap.

İkinci dərəcəli olan vasitəsiz tamamlıq təsirsiz feillər ilə daha tez-tez işlənir. Məsələn: A brilliant idea had occurred to me. My childhood passed with my grandmother.

Vasitəsiz tamamlıqlar iki cür ola bilər: 1) Sözlü vasitəsiz tamamlıqlar 2) Sözlü vasitəsiz tamamlıqlar

Sözlü vasitəsiz tamamlıqlar, qayda üzrə, vasitəli tamamlıqlardan əvvəl işlənir. Məsələn: I offered her my hand. She has brought you a letter.

Ancaq sözlü vasitəsiz tamamlıqlar vasitəli tamamlıqlardan sonra işlənir. Məsələn: I gave a bunch of flowers to her. We sent a telegram to him.

Vasitəsiz tamamlıqlar təsirsiz feillərlə işləndiyi zaman, cümlədə dərhal feildən sonra gəlir. Məsələn: She turned to me. He glanced at her.

Müasir ingilis dilində vasitəsiz tamamlıq bəzi hallarda hal vəziyyət bildirən sifətlərə istinad edir. Məsələn: His face was ablaze with anger. He is afraid of snakes. [O. I. Turksever (Musayev), E.I.Hajiyev, A. R. Hüseynov – A practical grammar of contemporary, s.322]

Koqneyt tamamlıq. Koqneyt tamamlıq tamamlığın xüsusi növü olub aşağıdakı fərqləndirici xüsusiyyətlərə sahibdir:

1) Təsirsiz feillərlə işlənir.

2) İsimlə ifadə olunur hansı ki ya feillə eyni kökdəndir, ya da mənaca bənzərdir.

3) O adətən təyinlə birlikdə iştirak edir hansı ki zərfliyə mənaca yaxın olan birləşməni formalaşdırır. Məsələn: to live a happy life = to live happily

Koqneyt tamamlıq ümumiyyətlə aşağıdakı birləşmələrdə işlənir: to fight a terrible fight, to smile a sad smile, to laugh a bitter laugh, to die a violent death, etc.

Məsələn: The soldiers fought a terrible fight that day.

The unfortunate woman laughed a bitter laugh.

She sighed deeply and smiled a sad smile. Etc. [O.I Turksever (Musayev), E.I.Hajiyev, A. R. Hüseynov – A practical grammar of contemporary, s.323]

Obyektiv (tamamlıq) complement – feilin tamamlığa isim əlavəsi kimi müəyyən oluna bilər, hərəkət ismi tamamlığa əsaslanır. Smirnitskinin verdiyi tərif bu şəkildədir:

Tamamlıq cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, təyinat mövzüsüdür, prosesdə iştirak edərək bu təyinat səbəbindən xəbərin təsviri ilə əlaqəsi yoxdur. Tərifdən aydın olduğu kimi tamamlıq digər nitq hissələrindən asılı deyil, o feilə əsaslanır.

Verilmiş nümunələrdəki obyektiv komplement müxtəlif cümlə üzvləri ilə əlaqələnir. Məsələn; Writing letters for homesick patients was her self-imposed duty (Randall) – Tamamlıq mübtədaya əsaslanır.

He carried out experiments in surgery (Daily worker) – Tamamlıq xəbərlə əlaqələndirilir.

Adrian was filled not with futile rebellion (Galsworthy) – Tamamlıq predikativ komplementlə əlaqələnmişdir.

There was no time to see her (Jerome) – ‘her’ təyinlə əlaqələnmiş tamamlıq komplementdir.

Smirnitский bu fikirdədir ki, cərunddan fərqli olaraq infinitiv obyekt komplement funksiyasında işlənməz. Mübahisələr belədir:

1. Çünki o heç vaxt sözünü ilə izlənmir, o, sözünü tamamlıq ola bilmir, sözünü olmayan tamamlıqlar sözünü olanlarla qarşılıqlı əlaqədə mövcud ola bilər.

2. İnfinitiv hərdən bu vəziyyətlərdə işlənir, haradaki ismi olmayan tamamlıqlar istifadə olunmur; 'I am glad to see you'. [Б. С. Хаймович, Б. И. Роговская – Теоретическая грамматика английского языка, s. 258-260]

Sözönülü tamamlığın rəsmi strukturu sözönülər və 'which' dir, ancaq sözönünü cümlənin sonuna köçürmək ühich və ya that istifadəsi ilə və ya nisbilərin birgə kənarlaşdırılması ilə daha adi formadır;

The ladder on which I was standing on began to slip.

The ladder which/that I was standing on began to slip.

The ladder I was standing on began to slip.

Feili tamamlıq which və ya that ilə və ya nisbi əvəzliksiz;

The car which/that I hired broke down or The car I hired...

Which demək olar ki - all, everything, little, much, none, no, no + mürəkkəb hissəciklərindən və üstünlük dərəcəsiindən sonra işlənir. Əvəzinə biz that işlədə bilərik yaxud da əgər feil tamamlıqdırsa nisbi əvəzliləri kənarlaşdırırıq.

All the apples that fall are eaten by the pigs.

This is the best hotel (that) I know.

Feili tamamlıq; 'whom' yaxud 'who' yaxud 'that', tamamlıq forması 'whom'dur, ancaq bu çox rəsmi forma hesab olunur. Danışiq ingiliscəsində biz adətən 'who' işlədirik və bu tamamlıq əvəzliyi ilə birgə kənarlaşdırmaq üçün daha səciyyəvidir.

The man whom I saw told me to come back today.

The man who I saw told me to come back today.

The man that I saw...

The man I saw... (relative pronoun omitted)

The girls whom he employs are always complaining about their pay.

The girls who he employs are always complaining about their pay.

The girls that he employs...

The girls he employs...

‘Whom’ və ‘that’ sözləri ilə: Rəsmi ingilis dilində Sözü nisbi əvəzlikdən əvvəl yerini dəyişə bilər, hansı ki sonra ühom formasına keçə bilər: The man to whom I spoke.

Qeyri-rəsmi danışıda, halbuki, sözünü cümlənin sonuna dəyişmək daha adidir. Whom adətən that ilə əvəz olunur, nisbi əvəzlərin birgə kənarlaşdırılması daha adidir. The man who/whom I spoke to / The man that I spoke to / The man I spoke to

Bənzər olaraq:

The man from whom I bought it told me to oil it

The man who/that I bought it from...

The man I bought it from...

The friend with whom I was travelling spoke French

The friend who/that I was travelling...

The friend I was travelling...

Who/whom sözü tamamlıqdır. Rəsmi ingilis dilində biz sözlərlə ‘whom’ işlədirik. With whom did you go? To whom were you speaking?

Ancaq adi ingilis dilində biz adətən sözünü cümlənin sonuna köçürürük, whom who – ya çevrilir. Who did you go with? Who were you speaking to?

Rəsmi ingilis dilində sözlər Which/what ilə işlədir. To which address did you send it? On what do you base your theory?

Qeyri-rəsmi ingilis dilində sözlər cümlə sonuna köçürülə bilər. Which address did you send it to? What do you base your theory on? [Проф. А.И. Смирницкий – Синтаксис английского языка, s. 202]

Ədəbiyyat:

1. Б.С.Хаймович, Б. И. Роговская – Теоретическая грамматика английского Языка, Москва 1967
2. Проф. А.И. Смирницкий – Синтаксис английского языка, Москва 1957
3. В. А. Ilyish – Structure of the English word, Ленинград 1971

4. Н.А.КОБРИНА, Е.А.КОРНЕЕВА, М.И.ОССОВСКАЯ, К.А.ГУЗЕЕВА-ГРАММАТИКА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: Морфология. Синтаксис, СОЮЗ С.-ПЕТЕРБУРГ 1999

5. O.İ.Turksever (Musayev), E.İ.Hajiyev, A.R.Hüseynov – A practical Grammar of Contemporary English, Bakı, Qismət, 2011

Nasibova Y.

Comparative analysis of object in English and Azerbaijani languages

(Summary)

A secondary part of the sentence which completes or restricts the meaning of a verb or sometimes of an adjective or of a noun is called the Object. Semantic types of the Object are: the direct object, the indirect object, the cognate object. Kinds of Objects according to their structure are: simple and complex. The Object is expressed by different parts of speech in contemporary English; by a noun in the common case, by different pronouns, by a substantivized adjective, by an infinitive, an infinitive phrase or infinitive construction, by a gerund, a gerundial phrase or a gerundial construction, by any part of speech used as a quotation, by a prepositional phrase with a noun or a gerund, by a syntactically indivisible unit.

Насибова Е.

Сравнительный анализ дополнений в английском и русском языках

(Резюме)

Традиционно дополнения в английском языке делятся на прямые, косвенные и предложённые. Предложение дополнения подразделяются на следующие виды;

- Дополнение с to, эквивалентное косвенному беспредложному дополнению;
- Дополнение с предлогом with, обозначающее ориентацию;
- Дополнение с различными предлогами;
- Агентивное дополнение с предлогом by.

В английском языке встречаются внешне относительно одинаковые конструкции, однако, параллелизм с другими конструкциями позволяет выделить два различных типа построений, такие как: “косвенное дополнение + прямое дополнение” – ‘That staff gives me a band’s и “прямое дополнение + прямое дополнение” – ‘Somebody asks you a question’.

Rəyçi: f.f.d., dos. L.Ziyadova

ГАМБАРОВА ГЮЛЬНАРА

Азербайджанский Университет Языков

gulnaragambarova97@gmail.com

ФРАЗЕОЛОГИЯ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ДИСЦИПЛИНА

Açar sözlər: frazeologiya, söz, frazeoloji vahid, tip, təsnif

Key words: phraseology, word, phraseological unit, type, classification

Ключевые слова: фразеология, слово, фразеологическая единица, тип, классификация

Ученые различают два понятия термина «фразеология», исходя из узкого и широкого взгляда. Если мы рассмотрим узкий взгляд, он будет относиться только к идиомам. Это такие словосочетания, в которых значение целого не может быть определено значением слов, входящих в него. Однако если мы исследуем фразеологию в широком смысле, то она включает в себя все устойчивые выражения, такие как пословицы, поговорки, выражения и т. д.

Фразеология - это раздел лингвистики, который в основном изучает фразеологизмы. Фразеология как самостоятельный раздел языкознания возникла в 1940-х годах. Фразеология - это раздел лингвистики, изучающий

фразеологический состав языка в его современном состоянии и историческом развитии.

На самом деле, как лингвистический термин «фразеология» имеет разные значения в постсоветских странах, Великобритании и в Соединенных Штатах. Поэтому основной проблемой в то время было придание фразеологии уникального определения. Так что разные исследования давали ему разные определения. Но в целом фразеология - это отрасль лингвистической науки, изучающая устойчивые словосочетания, характеризующиеся постоянным лексическим составом, грамматической структурой с переносным значением. Это значение воспроизводится в речи в соответствии с исторически сложившимися нормами употребления. Фразеологическая единица - это фиксированная группа слов, которая не может быть свободно составлена в речи, но используется как готовая единица, что не допускает вариативности ее лексических компонентов грамматической структуры. Таким образом, «фразеологизмом можно считать устойчивые словесные комплексы разного структурного типа с единым сцеплением компонентов, значимость которых возникает в результате полной или частичной смысловой трансформации компонентного состава» [12].

Как самостоятельная лингвистическая дисциплина, фразеология возникла недавно. Комплексное изучение фразеологической основы различных языков - одна из основных задач фразеологии как лингвистической науки. Эта наука занимается изучением таких аспектов, как устойчивость фразеологизмов, непротиворечивость фразеологии, семантическая структура фразеологизмов, их происхождение и основные функции. Фразеология занимается разработкой методик изучения фразеологизмов, принципами их выбора, классификацией фразеологизмов-описаний словарей. Эта наука занимается изучением первичных, начальных форм значений фразеологизмов, определением их источников. Фразеологические единицы - это высокоинформативные единицы языка; поэтому их нельзя рассматривать как «украшения», хотя в некоторых

случаях, например, при интерпретации, они могут использоваться как «украшения», но это считается устаревшим. Фразеологизмы - одна из языковых универсалий, поскольку фразеологизмы встречаются в каждом языке.

Английский язык является основным языком среди мировых языковых систем и одним из основных международных языков во всем мире. Это основная причина того, что в настоящее время многие тексты популярной музыки, реклама, видеоигры или компьютерные программы написаны на английском языке.

Фразеология занимает одну треть разговорной речи, и каждый изучающий английский язык должен уделять этой области должное внимание. Следовательно, использование любого фразеологизма без знания его реального значения может привести к недопониманию среди говорящих. Иногда мы можем видеть, что все значение идиомы полностью отличается от индивидуального значения ее компонентов, например «to blow one's top» означает «to be angry at something or someone», или «behind the eight ball» означает «to be in trouble». Эти примеры показывают, что некоторые идиомы не могут быть переведены дословно.

Фразеологическое богатство языка изучается и отражается в трудах, не только русских и европейских лингвистов, но также в отечественной лингвистике.

Насколько яркими и разными являются фразеологические единицы в азербайджанском языке, настолько и разноплановым является их исследование. Впервые в азербайджанском языке их исследовал М. Гусейнзаде. В книге «Современный азербайджанский язык», опубликованной в 1954 году, он дал информацию о фразеологических единицах, придя к выводу о том, что они (фразеологические единицы) отражают особенности национального колорита, и в связи с этим, они не могут быть точно переведены [4]. Фразеологические единицы в азербайджанском языке после М. Гусейнзаде были исследованы С. Джафаровым. Выводы и результаты научных исследований азербайджанского

лингвиста профессора С. Джафарова были отражены в книге «Современный азербайджанский язык», где автор приходит к выводу, что все устойчивые сочетания образовались от грамматических словосочетаний, и основными особенностями фразеологизма являются образность и устойчивость структурного состава. В то же время он показал, что устойчивые словосочетания не могут быть переведены на другие языки, и они выражают одну единственную мысль [5]. Особенно должна быть отмечена роль проф. Г. Байрамова в области исследования фразеологических единиц в азербайджанском языке. В итоге ученый-лингвист пришел к выводу, что история употребления фразеологических единиц в азербайджанском языке берет свое начало с еще более древних времен описания орхоно-енисейских памятников, до формирования азербайджанского языка как независимого [1, с. 27-28].

Впервые фразеология упоминается в трудах швейцарского лингвиста французского происхождения Шарля Балли (1865-1947). В своей книге «Очерк стилистики» он выделил четыре группы словосочетаний [9]:

1) свободные фразы - комбинации, лишенные устойчивости, распадающиеся после их образования;

2) привычные сочетания - сочетания с относительно свободным связыванием компонентов, при котором допускается изменение только одного из компонентов;

3) фразеологический ряд - группа слов, в которой два рядовых понятия сливаются почти в одно;

4) фразеологическое единство - сочетание, в котором слова утратили свое значение и выражают единое неразрывное понятие.

Таким образом, Чарльз Балли различал сочетания слов по степени их устойчивости: 1) сочетания, в которых имеется свобода группировки компонентов и 2) сочетания, не обладающие такой свободой [3]. Хотя Чарльз Балли не дал подробного описания этих групп, а лишь схематично обрисовал

их, его идеи заложили основу для выделения фразеологических связей и разработка теории эквивалентности фразеологизма. Его работы были рецензированы многими другими исследователями, такими как В.В. Виноградов, Р.А. Будагов, Н.Н. Амосова, А.В. Кунин и др. Российский лингвист Е.Д. Поливанов был первым, кто работал над этим вопросом « фразеология как лингвистическая дисциплина» [9]. В своей работе по фразеологии он писал: « И теперь нужен специальный отдел, соизмеримый с синтаксис, но при этом включает в себя не общие типы, а индивидуальные значения данных индивидуальных (лексических) значений отдельных слов» [10].

Следующим ученым, исследовавшим этот же вопрос, был Б.А. Ларин. Он утверждал, что «эта отрасль лингвистики все еще находится на стадии оформления как полноценная наука, но он указал, что невозможно отрицать необходимость выделения такой дисциплины» [13].

Профессор Б.А. Ларин под предметом фразеологии продемонстрировал «неразрывные, устойчивые сочетания, то есть тесное единство нескольких слов, выражающих целостный взгляд» [7]. Они разложимы только этимологически, то есть вне системы современного русского языка, исторически.

В своем эссе «Очерки фразеологии» Б.А. Ларин рассматривает типы фразеологических сочетаний, предложенных Ш. Балли и В.В. Виноградов и отмечает, что «существенным недостатком классификаций этих ученых является ограниченность материала современного и почти эксклюзивного литературного языка» [7]. По мнению ученого, в основе классификации фразеологизмов должен лежать исторический принцип образования идиом, принцип постепенного накопления идиоматического развития от плавных фраз к неразложимым. Профессор Ларин предлагает «трехчленную классификацию, которая отражает основные этапы истории фразы - от свободного к неразложимому. Сначала имя реальности - это прямое выражение восприятия того или иного явления действительности, затем образное выражение,

обобщающей мысли. Наконец, условный символ, в котором затеняется образность, семантическая двойственность. Чем дальше зашла внутренняя внешняя деформация или перестановка первичного выражения, тем меньше образности, тем абстрактнее ее значение» [7].

Таким образом, Б.А. Ларин предложил более простую трехчленную схему [7]:

1. общие словосочетания (свободные переменные);
2. устойчивые метафорические словосочетания (фразеологическое единство, стереотипная речь);
3. идиомы (фразеологические взаимосвязи, неразложимые высказывания).

В.Н. Телия выделяет следующие структурные типы фразеологических оборотов [11]:

1. фразеологические обороты, один из членов которых - слово в свободном употреблении, а другой - слово в его специфической форме существования. Исторически такие компоненты возникали, как правило, от многозначного слова или сохраняя след прежнего, ныне умершего, употребления слова. Например: *to fall into despair, fraught with consequences, a sensitive issue*;

2. фразеологические повороты, полностью утратившие смысловые связи своих компонентов с элементами лексической системы языка и ставшие отличительными «отдельно» словами. Например: *pruning wings* и т.д. Генетически эти повороты также восходят к различным сочетаниям слов. Но их составляющие абсолютно несовместимы в одной лексико-семантической «микросистеме» со словом в его обычном употреблении;

3. фразеологические фразы, представляющие «цитирование» (в широком смысле слова), которое воспроизводится как чье-то или откуда-то (половицы, афоризмы, литературные и клише). Слова, составляющие эти обороты, имеют обобщенно-образное значение. Например: *and happiness was so possible*.

Академик Виноградов лег в основу фразеологической науки, и он был первым лингвистом, который разработал «классификацию устойчивых

словосочетаний», основанную главным образом на их смысловой связности. Его работы по фразеологии стали основой для появления большого количества произведений на разных языках» [3].

Фразеология характеризует все стороны жизни человека, его отношение к работе, например «Golden hands» [8] (положительное значение, характеризующее трудолюбивого человека) или «To beat the bucket» [8] (есть означает чью-то смерть). Иногда фразеологизмы показывают отношение к другим людям, например «A bosom friend» [8], медвежью услугу, личное достоинство и недостаток, например «a black sheep» [8], «a snake in the grass» [14], или показать состояние человека, например «to make someone blush» [14]. Следовательно, фразеологизмы используются в повседневной речи, литературе, стихах, произведениях искусства, публицистике, выразительность высказывания, они служат средством создания образов и делают нашу речь ярче, эмоциональнее, образнее.

В современном английском языке фразеология является одним из спорных вопросов, и, кажется, что эта лингвистическая дисциплина не потеряет своей актуальности. Результаты исследований, проведенных по фразеологии, показывают, что эта проблема еще не решена.

Литература:

1. Байрамов Г.А. Основы Азербайджанской фразеологии. Баку, 1978. 176 с.
2. Вендина Т.И. Введение в языкознание: учеб. пособие для педагогических вузов. М.: Высш. шк., 2001, 288 с.
3. Гвоздарев Ю.А. Рассказы о русской фразеологии: Кн. для внеклас. чтения учащихся ст. классов. М.: Просвещение, 1988, 192 с.
4. Гусейнзаде М. Современный азербайджанский язык (Лексика, фонетика, морфология). Баку, 1954. 244 с.
5. Джафаров С.А. Современный азербайджанский язык. Баку, 1967. 375 с.
6. Кунин. А.В. Основные понятия фразеологии как лингвистической дисциплины. М.: «Высшая школа», 1964, 201 с

7. Литвинов П.П. Англо-русский фразеологический словарь с тематической классификацией. М.: Яхонт, 2000, 370 с.
8. Поливанов Е.Д. Введение в языкознание для востоковедных вузов./ Е.Д. Поливанов. Л.: Просвещение, 1958, 348 с
9. Поливанов Е.Д. За марксистское языкознание./ Е.Д. Поливанов. М.: Просвещение, 1931, 183 с
10. Путин. А. А. Об устойчивых сочетаниях слов в древнеанглийском языке. Под редакцией Кунина А.В. Пермь: Наука, 1974 110 с.
11. Телия В.В. Типы языковых значений. Связное значение слова в языке. М.: «Наука», 1981, 160 с.
12. Чернышева И.И. Textoобразующие потенции фразеологических единиц // Лингвистика текста: материалы науч. конф. //МГПИИЯ им. М. Тореца. М., 1994. Ч. II. сс. 159-163
13. English - Russian dictionary of more useful phraseological expressions. М."Yakhont", 2001, 340 p
14. Essays on phraseology. On the systematization and methods of study of phraseology // Scientific notes of Leningrad University. 1956, 198, Philology edition. Edition 24, pp. 200-225.

Gambarova G.

Phraseology as a linguistic discipline

(Summary)

The article deals with the history of the study of phraseology in linguistics. Important aspects of the study of this science were highlighted: types, classifications, connection of a word with phraseological units. The opinions of linguists on a number of phraseology problems differ, and this is quite natural. Nevertheless, an important task of linguists working in the field of phraseology is to combine efforts and find common ground in the interests of phraseology theory.

Qambərova G.

Frazeologiya dil fenni kimi

(Xülasə)

Məqalədə dilçilikdə frazeologiyanın öyrənilməsi tarixindən bəhs olunur. Bu elmin öyrənilməsinin vacib tərəfləri vurğulandı: növləri, təsnifatları, bir sözün frazeoloji vahidlərlə əlaqəsi. Dilçilərin bir sıra frazeoloji problemlərə dair fikirləri müxtəlifdir və bu olduqca təbiidir. Buna baxmayaraq, frazeologiya sahəsində çalışan dilçilərin mühüm vəzifəsi səyləri birləşdirmək və frazeologiya nəzəriyyəsinin mənafeələrində ümumi dil tapmaqdır.

Rəyçi: f.f.d., dos. L.Hüseynova

АБДУЛЛАЕВА УЛЬВИЯ

Азербайджанский Университет Языков

ulviyye.abdullayeva.1998@mail.ru

РОЛЬ ЛЕКСИЧЕСКИХ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ В РЕАЛИЗАЦИИ АВТОРСКОГО ЗАМЫСЛА

Ключевые слова: стилистические приёмы, авторский замысел, выразительные средства, роль, реализация

Key words: stylistic devices, author's intention, expressive means, role, implementation

Açar sözlər: üslubi vasitə, müəllif niyyəti, üslubi ifadə vasitələri, rol, reallaşdırma

Проблеме изучения лексических стилистических приёмов в художественных текстах уделяется большое внимание. Это связано с изучением текста, как самостоятельного объекта исследования. Художественный текст, как правило, рассматривается в лингвистической науке с позиций лингвистики текста и лингвостилистики.

В основу данной работы положено изучение лексических стилистических приёмов и их роль в реализации авторского замысла.

Стилистические приёмы употребляются для достижения большей выразительности. Ю.М.Скребнев определяет стилистические фигуры как « синтаксически образуемые средства выразительности». [4]

Лексические стилистические средства придают выразительность произведениям, привлекают внимание читателя и вызывают интерес. Выразительные возможности автора подкрепляются ассоциативностью образного мышления читателя, а также умением интерпретировать замысел писателя.

Стилистический приём это осознанное и намеренное усиление какой-либо нейтральной или семантической черты языковой единицы. Стилистический приём ограничен только одним уровнем языка. К стилистическим приёмам относятся стилистические или синтаксические фигуры, стилистические фигуры и тропы, которые увеличивают экспрессивность и эмоциональность высказываний за счёт необычного синтаксического построения. [2]

На степень мастерства автора указывает умение писателя использовать выразительные средства языка в художественном произведении.

Одни и те же стилистические приёмы могут принадлежать разным уровням стилистики. Поэтому существуют множество классификаций стилистических приёмов различными авторами.

В.А.Кухаренко делит стилистические приёмы на 4 основные группы:

- 1) Лексические стилистические приёмы
- 2) Синтаксические стилистические приёмы
- 3) Лексико- синтаксические стилистические приёмы
- 4) Графические и фонетические стилистические приёмы

К лексическим стилистическим приёмам он отнёс метафору, метонимию, эпитет, гиперболу, олицетворение, иронию и зевгму. [3]

З.И. Хованская выделяет стилистические приёмы тропического характера (метафора, метонимия, олицетворение и иносказание) и стилистические приёмы нетропического характера (сравнение, ирония, эпитет, контраст, гипербола, повторы и параллельные конструкции). [5]

И.В. Арнольд классифицирует стилистические приёмы, основываясь на разделении стилистических средств на тропы и фигуры речи. По мнению Арнольда, важнейшие тропы- метафора, метонимия, ирония, синекдоха, гипербола, оксюморон, эпитет, литота и олицетворение. Он также выделяет фонетическую и графическую стилистики. [1]

Стилистические приёмы играют важную роль в художественной литературе. Выразительные средства языка помогают автору создать художественные образы, а читателю проникнуть в мир литературного произведения, понять авторский замысел. Стилистические приёмы также помогают эмоционально окрасить речь либо текст автора.

Основная задача писателя состоит в подборе таких слов, чтобы его речь красочно отражала его мысли, вызывала у читателя эмоции. Экспрессия образов изображаемых предметов и персонажей зависит от стилистических средств. Они помогают создать в воображении читателя зримый образ предмета, явления, также помогают изобразить состояние природы, своё впечатление от увиденного. В описании персонажей они выражают внутреннее состояние человека, чувства, настроения.

Посредством стилистических приёмов автор создаёт замечательные словесные образы- портреты, образы- картины, передаёт тончайшие оттенки чувств, состояния природы.

Например, метафора используется для создания художественного образа, произведения впечатления, выделения самого основного признака, создания атмосферы. Её интерпретация в тексте требует немалого усилия, работы ума и воображения. Данный стилистический приём используется для наглядности изображаемого, передачи индивидуальности и неповторимости предметов или

явлений. Писатель обычно использует метафору для выражения эмоций и оценок, авторских характеристик явлений и предметов.

Олицетворение повышает эмоциональную выразительность текста. С помощью олицетворения автор передаёт тончайшие оттенки настроения произведения. Данный стилистический приём используется чаще всего при описании окружающих человека вещей, которые наделяются способностью создания атмосферы. Этот троп наделяет предметы либо явления человеческими действиями, состояниями, чувствами, речью.

Использование метонимии автором в своих произведениях позволяет сделать мысль более выразительной, яркой, приводит к появлению нового значения, придаёт изображаемому предметную наглядность. Создавая авторские метонимии, писатель ориентируется на способности читателя, на его возможности дорисовывать в своём воображении представление о целом предмете по его части.

С помощью синекдохи писатель придаёт речи глубокий обобщающий смысл и повышает её выразительность. Основная задача синекдохи состоит в описании предмета через указание на характерную для него деталь, отличительный признак. Она служит источником прозвищ и имён собственных людей, животных, населённых пунктов, а также создаёт образное, живое и яркое представление о чём либо.

Гипербола и литота придают высказываниям необычную форму и яркую эмоциональную окраску, убедительность, оценочность, а также усиливают выразительность изображаемого. Сатирические произведения часто строятся на гиперболах. Эти стилистические приёмы помогают передать определённое эмоциональное отношение к предмету изображения, подчеркнуть или выделить что-либо, выразить его оценку автором либо героем, увидеть авторское отношение к предмету изображения, к какому-либо факту, лицу, явлению, придают речи выразительность, художественную образность и яркость.

Перифраз подчёркивает существенные стороны характерные признаки явления или предмета. Этот стилистический приём позволяет избежать неоправданной тавтологии, выделить и подчеркнуть наиболее существенные признаки изображаемого, ярче и полнее выразить авторскую оценку изображаемого, придавать тексту торжественное, возвышенное звучание.

Фразеологизмы помогают более точно и ярко выразить какую-либо мысль, подчеркнуть что-либо, создают нужную стилистическую тональность, служат средством речевой характеристики персонажа. Иногда фразеологизмы используются для создания комического эффекта, а также помогают сделать язык насыщенным и колоритным.

Историзмы и архаизмы служат для уточнения смысла речи, для воссоздания исторической обстановки, помогают подчеркнуть торжественность какого-либо события. Также в произведениях встречаются архаизмы, использованные для создания убедительных картин исторической эпохи, для достоверности в передаче особенностей речи персонажей, языка того времени. Архаизмы помогают автору воссоздать языковой колорит эпохи и быт. Использование историзмов, архаизмов, книжных слов позволяет приблизить нашего современника к тому историческому времени, о котором ведётся речь. Архаизмы являются источником возвышенного звучания речи.

Литература:

1. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: учебник для вузов.- М.: Наука,2004.- 384с.
2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка.- М.: Либроком, 2014.- 382с.
3. Кухаренко В.А. Практикум по стилистике английского языка: учебное пособие.- М.: Флинта,2013.- 144с.
4. Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка.- М.: 2000.-267с.
5. Хованская З.И. Стилистика.- М.: Высшая школа, 2001.- 344с.

Abdullayeva U.

The role of lexical stylistic devices in the implementation of the author's intention

(Summary)

This article deals with the role of lexical stylistic devices in the implementation of the author's intention. Authors often use stylistic devices in their works of art. Lexical stylistic devices give expressiveness to works, attract the attention of the reader and arouse interest. The expressive means of the language help the author to create artistic images, and the reader to penetrate into the world of a literary work, to understand the author's intention.

Abdullayeva Ü.

Müəllif niyyətini həyata keçirilməsində leksik üslubi vasitələrin rolu

(Xülasə)

Məqalədə müəllifin niyyətini həyata keçirilməsində leksik üslubi vasitələrin rolundan bəhs olunur. Müəlliflər sənət əsərlərində üslubi vasitələrdən tez-tez istifadə edirlər. Leksik üslubi ifadə vasitələri əsərlərə ifadəlilik verdiyindən oxucunun diqqətini çəkir və maraq oyadır. Dilin ifadəli vasitələri müəllifin bədii obrazların yaratmasına, oxucunun ədəbi əsər aləminə nüfuz etməsinə, müəllifin niyyətini anlamasına kömək edir.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Mədətova

ДЖАБРАИЛОВА НИГЯР

Азербайджанский Университет Языков

nigar.aliyeva97.97@mail.ru

**КЛАССИФИКАЦИИ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В
ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Ключевые слова: цвет, русский язык, цветообозначение, группа цветоименований, имя цвета, система цветообозначений

Key words: color, Russian language, color designation, the group of color names, color names, system of color values

Açar sözlər: rəng, rus dili, rəng anlamı, rəng adları qrupu, rəng adları, rəng anlamları sistemi

Глобальная проблема цветовой картины мира — это проблема возможной категоризации цвета. Насколько объективно традиционное выделение семи цветов спектра? При описании цветоименований в лингвистике исследователи сталкиваются прежде всего с проблемой классификации цветковых прилагательных. При попытке описания отношений между словами-цветообозначениями учёные говорят о невозможности построения описания на основе модели трёхмерного психологического пространства цветоощущения. При построении модели смысловых отношений у «имен цвета» исследователь сталкивается с невозможностью найти единый принцип для отбора и классификации единиц.

Необходимо отметить, что на разных этапах развития русского языка количество слов, составляющих «колоративное пространство», не оставалось постоянным. Ученые-физики определили семь основных спектральных цветов (заучивание которых сводится к освоению выражения: «Каждый охотник желает знать, где сидит фазан») — это хроматические цвета, но выделяют и ахроматические (белый и чёрный). Ученые же утверждают, что человеческий глаз способен различать от 500 до 2,5 миллионов оттенков, каждый из которых может быть назван конкретным словом [13, с. 5–48].

Изучая вербализацию цветового восприятия, лингвисты подразделяют цветообозначения на две группы — основные (абсолютные) и оттеночные. Абсолютные цветоименования, в свою очередь, делятся на хроматические, называющие семь цветов радужного спектра (красный, оранжевый, жёлтый,

зеленый, голубой, синий, фиолетовый), и ахроматические (черный, белый, серый) [2, с. 121]. Все остальные цветоименования называют оттеночными. Они различаются по способу передачи оттенков. Выделяют группу цветоименований, которые передают оттенки цвета аналитически; среди них цветные прилагательные: а) вторичной номинации (сиреневый, молочный); б) без ясно прослеживаемой этимологии (бурый, алый); в) с ограниченной сочетаемостью (белокурый, карий); г) заимствованные (индиго); д) неологизмы и архаизмы (смарагдовый, кубовый); е) терминологические (кобальт, ультрамарин); ж) окказионализмы.

Выделяется также группа цветоименований, уточняющих оттенки цвета: а) сложные, с формантами ярко-, светло-, темно-, нежно-, уточняющими интенсивность окраски; б) двусоставные цветоименования, представляющие названия смешанных цветов или разноцветных объектов: сине-белый, желто-зеленый [6].

Кроме того, выделяют и конструктивно-сложные (генетивные) цветообозначения (цвета мёда, цвета слоновой кости) и сравнительные обороты (щечки как маков цвет).

В исследованиях Э. Рош в области цветообозначений было введено понятие прототипа. Прототип — это такой член категории, который максимально полно воплощает характерные для данной категории свойства и особенности, поэтому цветообозначения можно квалифицировать по принципу соотнесенности с цветовым прототипом (изумрудный — ‘это такой зеленый’, салатный — ‘это тоже зеленый’; где зеленый — это прототип, имя категории, а оттенки — члены категории). Категория понимается как имеющая центр и периферию, то есть «более прототипические» и «менее прототипические» члены [по 8, с. 41].

В. И. Иваровская называет десять основных цветов: белый, красный, синий, зеленый, желтый, коричневый, серый, черный, оранжевый, фиолетовый. В основу классификации положен полевой принцип деления: все

перечисленные цвета обладают способностью входить в состав цветowych полей. Кроме того, все цветоименования рассматриваются ученым с позиции мотивированности — немотивированности [4, с. 104–109].

Р. М. Фрумкина отмечает, что в русском языке «наивная картина мира» включает «семь цветов радуги», а также розовый, коричневый и так называемые ахроматический цвета — черный, белый, серый. Эти цвета носители русского языка считают «основными». Менее употребительные, второстепенные имена цвета исследователь называет «прочими». Кроме того, можно выделить 32 «базовые» цветовые лексемы. Смысл «базовых» имен цвета известен всем носителям языка (алый, вишневый, бордовый, малиновый, морковный, апельсиновый, медный, песочный и т. д.) [12, с. 64–85].

Небезынтересным представляется тот факт, что, судя по данным лексикографических источников, наиболее традиционными цветообозначениями являются моно- и билексемные номинации. Однако русская литература, данные профессиональной лексики, как утверждает Е. А. Косых, наряду с традиционными названиями цвета широко используют и обозначения со сложной структурой.

К описанию цветообозначений как системы подошла Е. А. Косых, которая рассматривает цветообозначения-прилагательные и сочетания, выполняющие функцию цветowych прилагательных. Она считает, что система цветообозначений в русском языке может быть представлена следующими номинативными единицами с точки зрения структуры: а) монологемные; б) сложные прилагательные, в структуре которых выделяется, как правило, два или три корня-основы, представляющие собой названия равноправных цветов и оттенков, либо название цвета с уточнением его интенсивности; в) сложные цветообозначения со структурой «сущ. цвет + имя сущ. в И. п». (цвета хаки); г) сложные цветообозначения со структурой «сущ. цвет + имя прилаг. + имя сущ. в И.п», либо эта структура представлена набором тех же частей речи, но в форме Р. п. (цвет мокрый асфальт, цвета старой розы).

Наименование элементов цветовой и световой структур могут быть объединены в 20 лексико-семантических групп. Некоторые из них использовала В. Н. Рябова при описании пейзажной единицы в творчестве А. П. Чехова:

1. «наименования ахроматических цветов» (белый, светло-серый, серебристо-серый, темно-серый и др.);

2. «наименования различий в светостиле между двумя родственными тонами» (оттенок, светло-желтый, светло-зеленый, светло-оранжевый и др.);

3. «наименования цветов, данные по цвету природных материалов» (аквамариновый, золотой, изумрудный, перламутровый, рубиновый и др.);

4. «наименования цветов, данные по цвету оттенков растений» (горчичный, лиловый, розовый, сиреневый, фиолетовый и др.);

5. «наименования цветов, данные по цвету кушанья» (кофейный, кремовый);

6. «наименования цветов, данные способом описания» (желтый цвет с примесью красного; синий с красноватым отливом и др.) [9, с. 15].

Ряд ученых в качестве основных цветов выделяет «элементарные» цвета — красный, желтый, зеленый, синий, ахроматические белый и черный, а также серый, розовый, голубой, оранжевый, коричневый, фиолетовый, которые концептуализируются как «смеси» элементарных цветов [3, с. 277].

Как видим, лингвисты до сих пор не пришли к единому мнению в определении типа объединения цветоименований. Некоторые говорят просто о «системе цветообозначений»; другие — о «лексико-семантической группе» [1; 10]; третьи — о семантическом поле [7; 11; 5].

Хотя цветообозначений в русском литературном языке сравнительно немного, частота их употребления в поэтической речи достаточно высока. «Цветовые» слова выступают средством воплощения идейно-художественного содержания, своеобразным выразителем мировидения автора. Изучение цветовой лексики отдельно взятого писателя позволяет делать выводы об

особенностях его идиостиля. Цвет является значимым компонентом ментального пространства художника слова, поэтому анализ цветосемантики помогает проникнуть в философско-мировоззренческую концепцию автора.

В лингвистике много внимания уделялось исследованию цветообозначений в творчестве различных авторов. О. Н. Анищева анализирует семантику прилагательного белый в поэзии А. А. Ахматовой [Анищева 1991]. Большое количество работ посвящено символике цвета, особенностям цветописи в творчестве А. Булгакова [Биккулова 2000], [Кузнецова 1994], [Лысоиваненко 2001], [Хорошилова 1998].

Итак, цветообозначения являются неотъемлемым компонентом индивидуально-авторской картины мира. В культуре человечества цвет всегда имел важное значение, будучи тесно связанным с философским и эстетическим осмыслением мира. Цветообозначение, материально выражаясь в языковой форме, является одновременно «знаковой моделью». Цветовые эпитеты являются результатом интуитивного художественного отбора. Они выполняют в тексте художественной литературы три основные функции: смысловую, описательную (цветовые эпитеты привлекаются писателем, чтобы описание стало зримо) и эмоциональную (определенного образа воздействие на чувство).

В классификации, разработанной психологами, выделяют две группы цветов: первая – это теплые, «стимулирующие» цвета, связанные с процессами ассимиляции, активизации и напряжения (красный, оранжевый, желтый и белый), а вторая группа включает холодные цвета, которые соотносятся с процессами диссимиляции, пассивизации и расслабления (синий, индиго, фиолетовый и черный). Зеленый цвет может относиться к обеим группам, может принимать статус переходного. Среди однословных терминов-цветонаименований выделяют такие

типы:

1. Непроизводные слова, которые могут быть представлены прилагательными и существительными.

2. Производные или дериваты:

- 1) морфологические дериваты
- 2) сложные слова или сращения, состоящие из двух и более основ или слов
- 3) сложнопроизводные, созданные путем сложения корней и деривацией.

Ю. В. Иванова, в зависимости от структурного типа, разделяет колоративы на простые и сложные. В состав простых входят преимущественно основные цвета: белый, черный, синий и другие. Группу сложных цветообозначений создают оттеночные прилагательные, среди которых выделяют такие типы: сложно-производные единицы; сложные компаративные единицы со вторым компонентом прилагательным, которое описывает цвет предмета по подобию с другим предметом; атрибутивные структуры со вторым компонентом – основным прилагательным цвета и первым компонентом – конкретизатором, чаще с точки зрения интенсивности цвета.

Цветообозначения, состоящие из нескольких компонентов, появляются благодаря двум способам образования:

- 1) синтаксический способ: ‘чайная роза’, ‘коралловый восход’, ‘русалочка’, ‘алый’;
- 2) комбинированный способ, включающий синтаксический и лексикосемантический способы, главным образом, метафорическое сравнение товара с другим предметом: ‘зеленая листва’, ‘солнечно-желтый’, ‘рубиновый’.

Итак, вопрос классификации цветоименований является актуальным и до сих пор. Соответственно, интерес к изучению цветообозначений и собственно цвета во всех его проявлениях, не угасает, а попытки классифицировать эти слова предпринимаются все чаще. Рассмотрев различные классификации слов-цветоименований, можно сделать вывод, что в русском языке появляется множество слов, которые приобретают вторичную номинацию цвета, преимущественно это названия самых разнообразных оттенков какого-либо из основных цветов.

Литература:

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке. М., 1975. 286 с.
2. Брагина А. А. «Цветовые» определения и формирование новых значений слов и словосочетаний // Лексикология и лексикография. М., 1972, С. 73–104.
3. Вежбицкая А. Обозначение цвета и универсалии зрительного восприятия // Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1996. 412 с.
4. Иваровская В. И. Лексическое значение цветowych прилагательных в синтагматико-парадигматическом и словообразовательном аспектах // Вестник СПбГУ: Сер. 2. 1998. С. 104–109.
5. Кульпина В. Г. Лингвистика цвета: Термины цвета в польском и русском языках. М, 2001. 470 с.
6. Макеенко И. В. Семантика цвета в разноструктурных языках: универсальное и национальное. Дис. ... канд. филол. наук. Саратов, 1999. 258 с.
7. Москович В. Л. Система цветообозначений в современном английском языке // Вопросы языкознания. 1960. № 6. С. 83–87.
8. Носовец С. Г. Цветовая картина мира В. Набокова в когнитивно-прагматическом аспекте (цикл рассказов «Весна в Фиальте»). Дис. ... канд. филол. наук. Омск, 2002. 249 с.
9. Рябова В. Н. Пейзажная единица текста: семантика, грамматическая форма, функция: На материале произведений А. П. Чехова. Дис. ... канд. Филол. Наук. Тамбов, 2002. 196 с.
10. Соловьев С. М. Цвет, число и русская словесность // Знание сила, 1971. С. 54.
11. Тойшибаева Г. К. Цветовая лексика (состав, семантические преобразования, функции) в художественном тексте на материале произведений Ф. М. Достоевского. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1990. 19 с.
12. Фрумкина Р. М. Психоллингвистика. М., 2001. 320 с.

13. Шемякин Ф. Н. К вопросу об отношении слова и наглядного образа (цвет и его значение) // Мышление и речь. Известия АПН РСФСР. М., 1960. Вып. 13. С. 5–48.

Cabrailova N.

Classification of color values in the linguistic literature

(Summary)

The article deals with the classification of colors and color names in Russian. Colors and color designations have always attracted the attention of researchers, and attempts to classify this group of words have been made for a long time. Traditionally, there are basic colors and shades, chromatic and achromatic, and among the color names are distinguished common and occasional.

Cəbrayılova N.

Linqvistik ədəbiyyatda rəng anlamlarının təsnifatı

(Xülasə)

Məqalədə rus dilində rənglərin və rəng adlarının təsnifatı haqqında danışılır. Rənglər və rəng anlamları həmişə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, sözlərin bu qrupunu təsnif etmək cəhdləri uzun müddət olmuşdur. Ənənəvi olaraq, əsas rənglər və kölgələr, xromatik və axromatik rənglər, rəng adları arasında isə ümumi istifadə olunanlar və okkasionallar vardır.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Səmədova

НАМАЗОВА СЕЛЬДЖАН

Азербайджанский Университет Языков

namazs20@mail.ru

ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭВФЕМИЗМОВ

Ключевые слова: эвфемизмы, классификация, заменители, положительные/отрицательные эвфемизмы

Key words: euphemisms, classification, substitutes, positive/negative euphemisms

Açar sözlər: evfemizmlər, klassifikasiya, əvəzedicilər, müsbət/mənfi evfemizmlər

В каждом языке есть слова, которые люди инстинктивно избегают, потому что их считают неприличными, непристойными, грубыми, слишком прямыми или невежливыми. Поскольку «оскорбительные» референты, за которыми стоят эти слова, все же должны быть упомянуты, они часто описываются окольными путями, используя заменители, называемые эвфемизмами [1, с. 210]. Джеффри Лич в своей «Семантике» рассматривает эвфемизм как «лингвистический эквивалент дезинфицирующего средства [7, с. 386].

Эвфемизм - это замена неприятного или оскорбительного выражения приемлемым выражением, целью которого является не оскорблять получателя и не вызывать негативных эмоций. Использование эвфемизмов является центральным аспектом общедоступного приложения политической корректности. С помощью эвфемизмов можно также заменить описание чего-то или кого-то, что может привести к раскрытию тайных, святых или священных имен или скрыть личность субъекта разговора от потенциальных перехватчиков.

Мы используем эвфемизмы в разных сферах жизни, однако, их не так просто классифицировать из-за отсутствия единого стандарта. Ниже описаны некоторые возможные классификации эвфемизмов.

Максимовна разделяет современные классификации эвфемизмов по стилю использования на стилистические, тематические, по цели использования на концептуальные и мотивационные [3, с. 11-17].

По стилистической классификации академик Н.Дж.Хади [6, с. 81-87] в своей работе выделяет эвфемизмы на три типа:

- 1) Распространенные эвфемизмы в национальном литературном языке
- 2) Классовые и профессиональные эвфемизмы
- 3) Семья и народные эвфемизмы.

При классификации эвфемистических единиц на основе их функций Н.М.Бердова делит их на шесть групп:

- 1) Заменить названия страшных предметов
- 2) Заменить названия разных видов неприятные, отвратительные предметы.
- 3) Для обозначения того, что считается непристойным.
- 4) Заменить прямые имена из боязни шокировать другие (этикетные эвфемизмы).
- 5) Чтобы замаскировать истинную природу означаемого.
- 6) Для обозначения организаций и профессий, которые появляются быть престижным. [2, с. 230]

Сочетая тематические и психологические критерии, А.Аль-Саалиби разработали общую (концептуально-мотивационную) классификацию на основе следующих мотивационных групп:

- 1) Религиозные эвфемизмы - мотивация: ориентированные мотивы страха, суеверий, ужаса.
- 2) Морально-этическое - чувство такта, жалости, вежливость, симпатия
- 3) Социальные, профессиональные, семейные и популярные - социальные стратификация.
- 4) Эстетика - исторически сложившиеся представления о красоте и уродство.
- 5) Политическое - стремление скрыть политические противоречия. [5, с. 19]

Классификация эвфемизмов с прагматическими целями по В.П.Москвину выглядит следующим образом:

1) эвфемизмы, образованные из вежливости: слово и выражение, виды дискриминации:

а) возрастная дискриминация

б) имущественная дискриминация

в) дискриминация людей с физическими и умственными недостатками

г) расовая и этническая дискриминация.

2) эвфемизмы, отвлекающие внимание от негатива явления действительности:

а) эвфемизмы, прикрывающие агрессивные военные действия

б) эвфемизмы, связанные с негативными последствиями в социально-экономической сфере

в) эвфемизмы, относящиеся к преступлению.

Х.Роусон делит эвфемизмы на два основных типа: положительные и отрицательные, которые различаются по оценочному аспекту. Положительные эвфемизмы также могут быть стилистическими эвфемизмами или преувеличивающими эвфемизмами. Положительные эвфемизмы раздуваются, заставляя эвфемизированные элементы казаться в целом грандиознее и важнее, чем они есть на самом деле.

Чтобы избежать негативных реакций, проявить вежливость или добиться сотрудничества, британцы и американцы, особенно современные американцы, предпочитают использовать технику преувеличения, чтобы эвфемизировать что-то неприятное и смущающее. Положительные эвфемизмы включают множество причудливых профессиональных титулов, которые спасают эго рабочих, повышая их статус работы. Например: «exterminating engineers» используются для крысоловов, а «beauticians» - для парикмахеров.

Можно сказать, что довольно много положительных эвфемизмов обычно появляются в политической, военной и коммерческой лексике. Другие виды

позитивных эвфемизмов включают личные почетные титулы, такие как полковник, майор и множество институциональных эвфемизмов, превращающих сумасшедшие дома в психиатрические больницы, колледжи в университеты и учреждения малого бизнеса в торговые центры. Желание улучшить свое окружение также очевидно в географических названиях мест, особенно в случае явно не зеленой Гренландии, но также и в обозначении многих небольших городов.

Отрицательные эвфемизмы сдуваются и уменьшаются. Они носят оборонительный характер, уравнивают сила табуированных терминов и иным образом искореняют из языка все, что люди предпочитают не иметь дела напрямую. Отрицательные эвфемизмы можно назвать традиционными эвфемизмами. Они очень древние и тесно связаны с табу. А эвфемизм и соответствующее ему табу - это две стороны одной медали. Они относятся к одному и тому же, хотя они выглядят по-разному, эвфемизм имеет гораздо более приятное лицо, чем табу. [4, с. 162]

Эвфемизмы, положительные или отрицательные, также можно разделить на бессознательные эвфемизмы и сознательные эвфемизмы. Критерием классификации является то что, соответствует ли эвфемистическое значение первоначальному значению или нет. Бессознательные эвфемизмы, поскольку были разработаны давно и используются бессознательно, без какого-либо намерения обмануть или уклониться. Например, теперь стандартный термин "cemetery" заменил более смертоносное «graveyard», начиная с четырнадцатого века. «Indisposition» заменило «Disease» на длительный период; люди редко понимают, что его изначальное значение – неспособность иметь дело с чем-то. Возьмем еще один пример слова «dieter». Первоначальное значение слова «taking food by a rule or regulation» были заменены эвфемистическим значением «the one moderate in eating and dining for losing weight». Из вышеизложенного можно сделать вывод, что бессознательные эвфемизмы были разработаны так давно, что мало кто может вспомнить их изначальные мотивы.

Сознательные эвфемизмы широко используются, что приводит к более сложным категориям. Когда люди общаются друг с другом, говорящие могут говорить тактично, а слушатели должны понять их подразумеваемый смысл. Например, когда женщина встает и говорит, что хочет «припудрить нос» или «позвонить по телефону» на званом обеде, присутствующие понимают, что эвфемизм означает «что-то другое», то есть «ходить в дамскую комнату». [8, с. 324].

Лексическая замена, вообще говоря, является эффективным способом смягчения уничижительного обертона слов, которые в данном контексте считаются слишком грубыми или оскорбительными. Ясно, что эвфемизмы употребляются в связи с желанием избегания определенных табу, которые могут негативно повлиять на общепринятые нормы.

Таким образом, замена определённых терминов означает проявление уважения и почтения не только к предмету обсуждения, но и к собеседнику. Ученые прямо и косвенно изучали классификацию эвфемизмов, а также вопросы определения факторов, функций и методов их формирования в разные периоды. Эвфемизмы можно классифицировать по разным критериям, правилам или принципам, то есть единой классификации эвфемизмов не существует.

Литература:

1. Антрушина, Г.Б. “Лексикология английского языка”, Москва, 1985, с.210
2. Бердова, Н. “Эвфемизмы в современном немецком языке”, Киев, Украина, 1981, с.230
3. Максимовна, Г. “Проблемы перевода эвфемизмов в англоязычной прессе (на материале новостных статей ВВС)”. Томск. Россия, 2018, с. 11-17
4. Прядильникова, Н.В. «Эвфемизмы в аспекте языковой толерантности» (электронный ресурс). СПб, 2006, с.162
5. Al-Saalibi, A. “Ketab flkenaea ua altaareez”. The Book House. Beirut. Lebanon, 1984, p. 19

6. Hadi, N. "Semantic destiny of euphemisms: the nominative sphere of natural need satisfaction". Opcion. No 16. Venezuela, 2018, p. 81-87

7. Leech, G. «Semantics». Penguin (non-classics), New York, 1974, p. 386

8. Rawson, H. «A Dictionary of Euphemisms and Other Doubletalk». Crown Publishers, New York., 1981, p. 324

Namazova S.

Typological analysis of euphemisms

(Summary)

The article deals with euphemisms, which have a very important role in our speech. Different types of classification of euphemisms were investigated in this paper. The main types of euphemisms and their role in modern English are also investigated in this research. Moreover, a wide range of euphemism examples are provided in the article.

Namazova S.

Evfemizmlərin tipoloji təhlili

(Xülasə)

Məqalədə nitqimizdə çox vacib rolu olan evfemizmlərdən bəhs edilir. Bu elmi işdə evfemizmlərin müxtəlif növ təsniflərinə də toxunulur. Evfemizmlərin əsas növləri və müasir İngilis dilindəki rolu bu tədqiqat işində təhlil olunur. Həmçinin məqalədə bir çox sayda evfemizm nümunələri verilmişdir.

Rəyçi: f.f.d. S.Həsənova

СЕИДБЕЙЛИ НИГЯР

Азербайджанский Университет Языков

nigar.seyidbeyli@rambler.ru

**ТИПЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ
СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Ключевые слова: фразеология, система, фразеологическая единица (ФЕ), классификация

Key words: phraseology, system, phraseological unit (PU), classification

Açar sözlər: frazeologiya, sistem, frazeoloji vahid (FV), təsnifat

Фразеология – важнейший компонент любого языка. Это раздел лингвистики, который описывает устойчивые выражения, сложившиеся в языке. Фразеология является свидетельством яркости, красочности языка. Фразеологизмы используются в речи постоянно. Все идиомы, штампы, пословицы и поговорки – это фразеологические единицы. Фразеологический состав языка наиболее полно отражает особенности речевого поведения, специфику национального менталитета, проявляющуюся через его культурные коды. Во фразеологизмах находит отражение история, своеобразие культуры и быта народа. Они выступают как способ упаковки усложненного комплекса переживаний и мыслей в сжатом виде [5], представляют собой сгусток культурной информации и позволяют сказать многое, экономя языковые средства, добираясь до глубины народного духа [4].

Все фразеологизмы отличаются национальным своеобразием и могут приобретать экспрессивное значение в контексте. Поэтому есть все основания считать фразеологию одним из выразительных средств языка и рассматривать ее со стилистической точки зрения.

Основными задачами фразеологии в области изучения современной фразеологической системы языка являются:

- 1) исследование семантических и грамматических особенностей ФЕ;
- 2) определение основных типов ФЕ и принципов их разграничения между собою;
- 3) установление причин возникновения основных источников пополнения и путей развития фразеологических единиц;

4) характеристика фразеологических единиц по их принадлежности к разным стилям языка.

Одна из самой обсуждаемой и самой противоречивой проблемы в области фразеологии - задача разграничения фразеологической единицы - это сложное явление с рядом важных особенностей, к которым можно подходить с разных точек зрения. Следовательно, существует значительное количество различных систем классификации, разработанных разными учеными и основанных на разных принципах [2].

Ученый-лингвист В.В.Виноградов, изучая работы Балли, Сешеа и А.А.Шахматова в области фразеологии, понимает необходимость систематизировать знания о фразеологических единицах. В. В. Виноградов выделял три типа фразеологических единиц:

1. Фразеологические единства – мотивированные единицы с единым целостным значением, которое возникает из слияния значений лексических компонентов. Фразеологические единства допускают раздвижение компонентов посредством подменного «упаковочного» материала и выступают как потенциальные эквиваленты слов.

2. Фразеологические сочетания – обороты, в которых у одного из компонентов фразеологически связанное значение, которое проявляется лишь в связи со строго определенным кругом понятий и их словесных обозначений. Подобные словосочетания эквивалентами слов не являются, так как у каждого из компонента различные значения.

3. Фразеологические сращения, или идиомы – немотивированные и непроизводимые единицы, выступающие как эквиваленты слов (например, «like the back of my hand» - как свои пять пальцев).

В свою очередь фразеологические сращения (ФС) академик В.В. Виноградов делит на четыре основных типа:

1. ФС, в которых есть вымершие, а следовательно, непонятные слова (например: to cut off with a shilling и др.).

2. ФС, которые состоят из грамматических архаизмов, представляющие собой синтаксически неделимое целое или по своему строю не соответствующие живым нормам современного словосочетания (например: *sweetlye, hurra* и др.).

3. ФС, которые подверглись экспрессивной индивидуализации и поэтому стали неразложимыми лексически и семантически (например: *to be in Queer Street*).

4. ФС, которые представляют собой слитное семантическое единство, поэтому лексические значения компонентов вовсе безразличны для понимания целого (например: *a fishy story, on Shank's mare* и т. п.).

Подавляющая часть фразеологии английского языка принадлежит к различным функциональным стилям и обладает экспрессивной окраской.

Первый принцип, который мы рассмотрим, является традиционным и самым старым принципом классификации фразеологизмов. Данный принцип основан на их первоначальном содержании и может называться «тематическим». Этот подход широко используется в многочисленных английских и американских руководствах по идиомам, разговорникам и т. д. По этому принципу идиомы классифицируются в соответствии с их источниками происхождения, «источником», относящимся к конкретной сфере человеческой деятельности, жизни природы, природных явлений.

Л.П.Смит приводит в своей классификации группы идиом, используемых моряками, рыбаками, солдатами, охотниками и связанные с ними реалии, явления и условия их занятий. В классификации Смита мы также находим группы идиом, связанных с домашними и дикими животными и птицами, сельским хозяйством и кулинарией. Есть также множество идиом, взятых из спорта, искусства и т. д. Этот принцип классификации иногда называют «этимологическим». Термин не кажется подходящим, поскольку мы обычно имеем в виду нечто иное, когда говорим об этимологии слова или группы слов: является ли слово (или группа слов) родным или заимствованным, и, если

последнее, то каков источник заимствования. Смит специально изучает идиомы, заимствованные из других языков и это лишь сравнительно небольшая часть его системы классификации. Общий принцип не этимологический [3].

Смит особо отмечает, что словарные группы, связанные с морем и жизнью моряков, особенно многочисленны в английском словаре. У большинства этих словарных групп уже давно сложились метафорические значения, которые больше не связаны с морем или моряками. Например, утонуть или поплавать - потерпеть неудачу или преуспеть (например, это случай утонуть или поплавать. Все зависит от его собственных усилий.)

В глубокой воде - в беде или опасности.

В условиях низкой воды, на скалах - в напряженных финансовых условиях.

Быть в одной лодке с кем-то - быть в ситуации, в которой люди сталкиваются с одинаковыми трудностями и опасностями (например, ты мне не очень нравишься, но, если увидев, что мы в одной лодке, я поддержу тебя, всех. По своей функции в предложении фразеологию можно разделить на следующие виды.

1. Субстанциальная фразеологическая единица

Субстантивные фразеологические единицы функционируют в предложении как существительные, они могут быть субъектом, объектом или предикатом данного предложения, и поэтому их называют эквивалентами существительных:

змея в траве (страшный враг)

господин и хозяин (муж)

2. Глагольные фразеологизмы

Глагольные фразеологические единицы функционируют в предложении подобно глаголам и являются эквивалентами глаголов:

показать белое перо (бояться)

3. Наречия фразеологизмы

Такого рода фразеологические единицы функционируют в предложении как наречия, они являются эквивалентами наречий:

On the alert (on guard)

By hook or by crook (by all means)

Once in a blue moon (seldom)

4. Прилагательные фразеологические единицы

Подобного рода фразеологические единицы функционируют в предложении как прилагательные, и они являются эквивалентами прилагательных:

As mad as a March hare (very mad)

Good for nothing (very useless)

5. Междометия фразеологизмов

Фразеологические единицы междометий функционируют в предложении как междометия, поэтому их называют междометными фразеологизмами:

God bless me!

Hang it all.

Традиционно английские фразеологизмы классифицируются с точки зрения семантики, происхождения и структуры. Одним из основных видов семантической классификации фразеологической единицы является группирование фразеологической единицы с точки зрения выражаемых ими понятий. Такая классификация встречается у ряда иностранных лингвистов. Так, например, Дж. Л. Апперсон выделяет фразеологические единицы, связанные с понятиями *месяц, сезон, солнце, небо, день, дождь, ветер, животное* и т. д. Подобная классификация оперирует неязыковыми критериями, и в связи с чем вряд ли является приемлемой [2].

Согласно классификации А.В.Кунина все фразеологизмы делятся на следующие четыре основные группы:

1. Номинационные (или номинативные) фразеологические единицы;
2. Выдвижение коммуникативных фразеологизмов;

3. Инъекционные фразеологизмы;
4. Коммуникативные фразеологизмы.

Классификация А.В.Кунина основана на сочетании функциональных, семнато-структурных особенностей, следовательно, в своей классификации ученый-лингвист учитывает функцию, значение и структуру фразеологических единиц.

Академик Виноградов сформировал базу для науки фразеологии. Работы академика стали основой для появления большого количества трудов по фразеологии различных языков [1]. Основное значение концепции Виноградова заключается в том, что благодаря ей фразеологизмы получили более обоснованное определение, именно как лексические комплексы с особым семантическим своеобразием”.

В. В. Виноградов выделял *три типа фразеологических единиц*:

1. *Фразеологические сращения*, или *идиомы* – немотивированные единицы, выступающие как эквиваленты слов, например, to rain cats and dogs – лить, как из ведра; to kick the bucket – сыграть в ящик; и др.

2. *Фразеологические единства* – это такие устойчивые сочетания слов, в которых при наличии общего переносного значения отчетливо сохраняются признаки семантической раздельности компонентов (например, to spill the beans – выдать секрет; to burn bridges – сжигать мосты и др.).

В. В. Виноградов также включает в состав фразеологических единств словесные группы, являющиеся терминами, например, прямая кишка, вопросительный знак, дом отдыха, карета скорой помощи, борьба за существование.

3. *Фразеологические сочетания* – обороты, в которых у одного из компонентов фразеологически связанное значение, проявляющееся лишь в связи со строго определенным кругом понятий и их словесных обозначений. Подобные словосочетания эквивалентами слов не являются, так как у каждого из компонента различные значения, например, a bosom friend – закадычный

друг, a pitched battle – ожесточенная схватка, (to have) a narrow escape – спастись чудом и др.

Фразеологические единицы - это стилистически нейтральные обороты, лишенные метафоричности или потерявшие ее. Ученый А.И.Смирницкий делает упор на различие фразеологических единиц и идиом. А.И.Смирницкий к фразеологическим единицам относит обороты типа *get up, fall in love*.

Идиомы основаны на переносе значения, на метафоре, ясно и четко сознающейся говорящим. Характерной чертой идиом является ярко выраженная стилистическая окраска и отход от обычного нейтрального стиля, например, *take the bulls by the horns* - *действовать решительно; брать быка за рога* и др. Фразеологические сращения, фразеологические сочетания, а также фразеологические выражения в классификацию А.И.Смирницкого не входят.

Н. Н. Амосова выделяет два типа ФЕ – фраземы и идиомы. Фразема – это единица постоянного контекста, в которой указательный минимум, требуемый для актуализации данного значения семантически реализуемого слова, является единственно возможным, не варьируемым, т. е. постоянным, например, *beef tea* - крепкий мясной бульон; *knit one's brows* – нахмуриться; *black frost* – мороз без снега и др.

Английская фразеология очень богата, и у нее многовековая история. Фразеологизмы и фразеологические сочетания отражают многовековую историю английского народа, своеобразие его культуры, быта, традиций. Фразеологизмы высоко информативные единицы английского языка. В своем большинстве идиоматические выражения создавались народом, поэтому они тесно связаны с интересами и повседневными занятиями простых людей. Многие фразеологизмы связаны с поверьями и преданиями. Большинство английских фразеологизмов также возникло в профессиональной речи.

Образность, лаконичность, целостность фразеологизмов определяют его значимую роль в языке. Фразеологизмы придают речи оригинальность и

выразительность, следовательно, широко используются в художественной и устной речи.

Все народы должны беречь и сохранять в целостности фразеологизмы, являющиеся настоящим сокровищем языка.

Литература:

1. А. Нәҗијева English lexicology [Text]: textbook - Bakı: Elm və təhsil, 2011 (AZ). 245 s.
2. Антрушина Г.Б., Афанасьева О.В., Морозова Н.Н. Лексикология английского языка: Учеб. пособие для студентов. М.: Дрофа, 1999. с. 245-247.
3. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 3-е изд., перераб. и доп. М.; Высш. шк., 1986. с. 273-278
4. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц, стилистически ориентированных на человека, в русском и английском языках и вопросы создания русско-английского фразеологического словаря: Казань, 1993. 39 с.
5. Глезер В. Д. Зрение и мышление. Л., 1985. 128 с.

Seyidbeyli N.

Types of phraseological units of modern English

(Summary)

The article describes the main classifications of phraseological units in the English language. The approach to the classification of phraseological units, the features of the use of phraseological units in speech are considered and the phraseological units of modern English are analyzed.

Seyidbəyli N.

Müasir ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinin növləri

(Xülasə)

Məqalədə ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərin əsas təsnifatları təsvir edilmişdir. Frazeoloji vahidlərin təsnifatı məsələsinə yanaşma, frazeoloji vahidlərin nitqdə

istifadə xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmiş və müasir ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinin növləri təhlil olunmuşdur.

Rəyçi: f.f.d., dos. L.Hüseynova

KƏNGƏRLİ SEVİNJ
Azərbaycan Dillər Universiteti
kangarlisevinj@gmail.com

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN KLERİKAL LEKSİK VAHİDLƏR SAHƏSİ

Açar sözlər: sistem, sahə nəzəriyyəsi, klerikal leksik vahidlər, alman dili, din

Key words: system, field theory, clerical lexical units, German, religion

Ключевые слова: система, теория поля, клерикальные лексические единицы, немецкий язык, религия

Müasir dövrdə istər dilçilikdə, istərsə də digər elmlərdə tədqiqatçılar sistem anlayışına böyük önəm verirlər. Bütün öyrənilən obyektlər sistemli şəkildə araşdırılır. Hazırda dilin bütün aspektləri sistemli şəkildə tədqiq olunur. Artıq XX əsrin əvvəllərində dil sistemi anlayışı işlənməyə başlamışdı. F. De Sössürə görə, dil tamı təşkil edən elementlərin sistemidir [3, c. 147]. Müəllif yazır: “Anlayışlar və səslərin qarşılıqlı təsirini nəzərdən keçirmək kifayətdir ki, dilin mənalar sistemindən başqa bir şey olmadığını şahidi olaq” [2, c. 112]. F. De Sössür dil sistemini rəngli saplardan yaranan xalıya bənzədir. [2, c. 39]. Onun fikrincə dilçilik elminin vəzifəsi dili sistem kimi tədqiq etməkdən ibarətdir. F. De Sössür dili işarələr sistemi hesab edir: «Dil işarələr sistemidir və həmin işarələr vasitəsilə fikrimizi formalaşdıran münasibətlər yaradır» [3, c. 13].

Dilə bütöv sistem kimi yanaşmaya saysız-hesabsız cəhdlər olmuşdur.

F.Y.Veysəlov “Alman dilinin fonetikasi” kitabında bu mənada öz fikrini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “Dil vahidləri, o cümlədən fonemlər, bir-biri ilə sıx əlaqə, bir-biri ilə asılılıq prinsipi əsasında təşkil olunmuş bir bütöv və ya sistem yaradır” [5, s. 45]. Dilin lüğət tərkibi müxtəlif leksik baxımdan qruplaşdırıla bilər. Məsələn, gerçəkliyə münasibətinə görə sözlər konkret və abstrakt ola bilər. İşlənmə tezliyinə görə çox və ya az işləyə bilər. İşləkliyində görə ümumişlək, sənətlə bağlı, müxtəlif sahələrə aid terminlər ola bilər. Özəl və alınmaya görə özəl və alınma sözlər ola bilər. Zaman bölgüsünə görə arxaizm və neologizm ola bilər və s.

Dildə sözlərin leksik-semantik baxımdan bölünməsi tədqiqatçının subyektiv fikrindən asılı olub, aparılan tədqiqatın məqsədi, araşdırılan leksik materialın həcmi ilə sıx bağlı olduğundan müəyyən qədər şərti xarakter daşıyır. Bununla belə dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik baxımdan qruplaşdırılması dillər arasındakı əlaqələrin öyrənilməsində daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dilçilikdə sözlər arasındakı müxtəlif əlaqələr və onların qruplaşdırılması haqda müəyyən fikirlər söylənsə də, bu məsələ hələ də tədqiq olunmaqdadır. Sözlərin tematik və leksik-semantik qrupları arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Leksik-semantik sistem anlayışının əsasında “sahə” nəzəriyyəsinin mühüm rolu var. “Sahə nəzəriyyəsini ilk dəfə sistemli şəkildə Y.Trir irəli sürmüş və qeyd etmişdir ki, dil tarixi keçmişin məhsulu olsa da, onun sistemi həmişə müasirdir” [1, 21]. Müəllifin yazdığına görə, Y. Trir leksik sahənin məfhumu sahəyə müəyyən dərəcədə uyğun gəldiyini söyləyir. O, iki cür sahənin mövcud olduğunu qeyd edir: leksik sahə, məfhumu sahə. Müəllif yazır ki, məfhumu sahə dedikdə bir mərkəzi məfhum ətrafında toplanan, bir-biri ilə əlaqədar olan məfhumlar sistemi nəzərdə tutulur. Leksik sahə isə hər hansı bir söz və onun söz ailəsi ilə yaranır. Belə nəticəyə gəlinir ki, leksik sahə məfhumu sahənin yalnız bir hissəsini təşkil edir, məfhumu sahənin digər hissəsi isə başqa leksik sahədən ibarətdir. Pirnəzərova G. Yazır ki, Y. Trir öz nəzəriyyəsində bütün lüğətə istinad edərək onu böyük leksik sahələrə ayırır, həmin bölgünü isə öz növbəsində ən kiçik mənalar, yəni

ayrı-ayrı sözlər alınana qədər davam etdirir. Bu bölgü isə öz növbəsində leksik sahənin hüdudlarını müəyyənləşdirir.

Y.Tririn metod və nəzəri qanunlarından yüzlərlə tədqiqatçılar bəhrələnib istifadə etmişlər. G. Pirnəzərova sahə nəzəriyyəsinə əsasən alman realilərini qruplaşdırmışdır [1, 36].

Biz də öz tədqiqat işimizdə “sahə nəzəriyyəsi”nə istinad edərək alman dilinin lüğət tərkibində geniş təbəqə təşkil edən alman klerikal leksik vahidləri tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoyduq.

Sahə nəzəriyyəsi işığında alman dilində işlənən klerikal leksik vahidləri daha kiçik sahələrə ayırmaq mümkündür:

1) Bayramlar və onlarla əlaqədar anlayışları bildirən klerikal leksik vahidlər:

Der Advent, der Adventsbrauch, der Adventskalender, die Adventskerze, der Adventskranz, die Adventssontage, die Adventszeit, das Erscheinungsfest die Allerheiligen, Allerseelen der Aschermittwoch, der Baumbehang, die Bundesfeier, der Buss- und Betttag, letzter Sonntag des Kirchenjahres), die Christi Himmelfahrt, das Dreieinigkeitsfest, das Dreikönigsfest, das Dreikönigsspiel, das Erntedankfest, das Erscheinungsfest, die Eucharistie, der Fasching, der Faschingsdienstag, der Faschingsprinz, die Faschingsprinzessin, die Faschingszeit, die Fastenspeise, die Fastenzeit, die Fastnacht, die Fastnachtslarve, Fest der Taufe Jesu, der Fronleichnam, der Gründonnerstag, Gründonnerstagsbräuche, Heilige Barbara, der Johannistag,, das Kappenfest, der Karfreitag, der Karsamstag, die Karwoche, Kindelwiegen, Letzter Sonntag des Kirchenjahres, die Lichtmess, Maria Erwählung,, die Maria Himmelfahrt, Maria Lichtmess, Michaelis, der Nikola(u)s, der Nikolaustag, das Ostern, das Osterei, das Osterfeuer, die Osterglocke, der Osterhase, das Osterlamm, die Osterliche Mysterienspiele, das Osterlicht, Ostermärsche, der Ostermontag, der Ostersonnabend, der Ostersonntag, das Osterwasser, die Osterwoche, die Osterzeit, der Palmsonntag, der Palmzweig, der Palmesel, die Passionszeit, das Pfefferkuchenhaus, ~häuser, das Pfingsten, der Pfingstmontag, der Pfingstochse, der Pfingstsonnabend, der Pfingstsonntag, die Pfingstwoche, diePfingstzeit, das

Pfingstliches Wetter, das Reformationsfest, Rosenkranzgebetttag, Sankt Martin, das Silvester, der Altjahresabend, Sankt Blasius, Stephanaustag - Tag des Erzmärtyrers Stephanus, Sternsingen, der Striezelmarkt, der Tag der unschuldigen Kinder, der Tag des Apostels und Evangelisten Johannes (27. Dezember), das Trachtenfest, der Valentinstag, die Verkündigung des Herrn, die Maria Verkündigung, das Weihnachten, Grünes Weihnachten, der Weihnachtsabend, der Weihnachtsbaum, die Weihnachtsbescherung, die Weihnachtsgans, ~gänse, das Weihnachtsgebäck, das Weihnachtsgeld, das Weihnachtsgeschenk, der Weihnachtskaktus, der Weihnachtskarpfen, Weihnachtskrippen, das Weihnachtslied, der Weihnachtsmann, ~männer, der Weihnachtsmarkt, das Weihnachtspapier, die Weihnachtspyramide, die Weihnachtsspiele, der Weihnachtsstern, der Weihnachtstisch, die Weihnachtszeit, der weisse Sonntag,

2) Kilsø ilə bađlı işlənən klerikal leksik vahidlər:

das Abendmahl, der Abt, Äbte, die Abtei, -, der Altar, die Altäre, die Andacht, -en, der Apostel, die Askese, der Bacchus, der Baptist, barmherzige Schwester, die Beichte, beichten vi, das Beichtgeheimnis, das Beichtkind, der Beichtstuhl der, -(e)s, ~stühle, Beichtvater, der Beichtzettel, bekreuzen vt, sich ~, der Betbruder, ~brüder, die Betglocke, das Bethaus, die Bibel, der Bibelforscher, das Bibelglauben, die Bibelstunde, der Bischof, die Bischöfe, der Bischofssitz, der Bischofsstab, der, -(e)s, ~stäbe, das Bistum, die Bistümer, der Christ, die Christin, der Christabend, die Christvesper, der Dechant, der Diakon, das Diakonat, diakonisches Jahr, die Diakonisse, das Diakonissenhaus, die ~häuser, der Diözesan, der Dom, der Domherr, das Domkapitel, der Dompropst, die ~pröpste, einsegnen vt, die Einsegnung, die Enzyklika, der Episkopat, die Erbsünde, der Erzbischof, die ~schöfe, das Erzbistum, die ~bistümer, der Erzengel, der Erzpriester, die Evangelisation, der Evangelist, das Evangelium, die Exkommunikation, exkommunizieren vt, das Fegefeuer, der Feldgottesdienst, die Fialkirche, firmen vt, der Firmling, der Firmpate, die Firmung, der Franziskaner, die Freikirche, der Friedensfürst, der Friedenskuss, die ~küsse, frühchristlich, die Generalabsolution, der Gevatter, die Gliedkirche, die Gnosis, der

Gnostiker, die Gottesmutter, der Gottessohn, die Himmelfahrt, die Himmelskönigin, der Hochaltar, das Interdikt, die Kapelle, der Kaplan, der Ketzer, die Kirche, das Kirchengeld, das Kirchenbuch, der Kirchendiener, der Kirchenfürst, das Kirchenjahr, der Kirchenkampf, die ~kämpfe, der Kirchenlehrer, das Kirchenschiff, der Kirchenschriftsteller, der Kirchentag, der Kirchenvater, der Kirchenvorstand, die ~stände, das Kirchdorf, die ~dörfer, der Kirchgang, die ~gänge, der Kirchhof, die ~höfe, die Kirchweih, die Kirchzeit, die Kirmes, das Kloster, die ~klösster, der Konfirmand, der Konfirmandenunterricht, konfirmieren vt, die Kongregation, konsekrieren vt, der Konvent, die Kreuzabnahme, der Krummstab, die~stäbe, die Monstranz, dasMünster, die Muttergotes, das Muttergottesbild, die ~bilder, das Mutterhaus, die, ~häuser, die Nottaufe, der Novize, das Noviziat, die Ökumene, die, Ölung, das Pantifikalamt, das Pantifikat, die Passion, die Passionswoche, die Passionszeit, der Pate, der Patenbrief, das Patenkind, die~kinder, Patengeschenk, die Patenschaft, die Patentante, der Pater, der Patron, der Patronbruder, die ~brüder, die Patronin, die Patronregel, das Pfarramt, die Pfarre, der Pfarrer, die Pfarrerstochter, die Pfarrfrau, das Pfarrhaus, der Posaunenchor, der Prälat, der Prediger, der Predigerorden, das Predigerseminar, die Predigt, der Presbyter, das Presbyterium, der Priester, das Priesterseminar, die Priesterweihe, der Propst, die Pröpste, der Protestant, der Protestantismus, das Sakrament, die Sakristei, der Schächer, die Schloßkirche, der Sprengel, die Staatskirche, die Stadtkirche, die Stiftskirche, das Stoßgebet, der Superintendent, der Synodale, die Synodalverfassung, die Synode, der Taufakt, das Taufbecken, die Taufe, taufen, die Taufkapelle, der Täufling, der Taufname, der Taufpate, der Taufregister, der Taufschein, das Taufwasser, der Taufzeuge, das Tischgebet, der Totensonntag, das Urchristentum, der Vaterunser, die Vesper, der Vikar, die Wandlung,

3) Geyim bildirən sözlər:

Das Birett, die Bischofsmütze, die Dalmatika, Dalmatiken, das Dirndlkleid, ~kleider, die Naziuniform, die Patrontracht, das Taufkleid, das, -(e)s, ~kleider

Çəkilən misallardan aydın görünür ki, alman dilinin lüğət tərkibində klerikal leksik vahidlər geniş sahə tutur və onların tədqiqi vacib məsələlərdəndi. Alman dilində işlənən klerikal leksik vahidlər ədəbiyyat siyahısında göstərilən lüğətlərdən seçilmişdir [4,6,7,8,9].

Ədəbiyyat:

1. Pirnəzərova G.M. Alman dilində işlənən milli koloritli leksik vahidlərin Azərbaycan dilində ifadə imkanları. Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2001. 147 s.

2. Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики. Екатеринбург. Издательство Уральского университета 1999, 425с.

3. Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. М.1977, 695 с.

4. Herbert Vinçon. Die Feste des Christentums. Güterslon, 1997, 127 S.

5. Veysəlov F.Y. Alman dilinin fonetikasi. Bakı, 1980, 190 s.

Lüğətlər

6. Enzyklopädie in 24 Bänden. F.A. Brockhaus Gmbn, Mannheim 1986.

7. Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Langenscheidt K.G. Berlin und München, 1993.

8. Pirnəzərova G.M., Ç.H. Qurbanlı. Alman realilərinin azərbaycanca lüğəti və şərhli (dərs vəsaiti). Bakı, 2013, 127s.

9. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Herausgegeben von Ruth Klappenbach und Wolfgang Steinitz. Akademie-Verlag-Berlin, I, 1968, 800 S., II, 1978, 800 S., III, 1978, 813 S., IV, 1978, 799 S., V, 1978, 799 S., VI, 1978, 567 S.

Kangarli S.

The area of clerical lexical units used in German

(Summary)

All studied objects are examined systematically. At present, like all aspects of language, its lexical units are systematically studied. Further development of the concept of system created conditions for the emergence of field theory. Currently, a lot of research work has been written with reference to this theory. We also studied

clerical lexical units in German, based on "field theory". A clerical lexical unit is a word related to religion. The study concluded that clerical lexical units occupy a large area in the vocabulary of the language. The study found that most German national holidays are closely linked to the religion of the German people. At the same time, color names have an additional religious meaning. During the research, we came to the conclusion that the religion of the German people is fundamentally different from the religion of the Azerbaijani people. Therefore, the study of clerical lexical units used in German is important.

Кангарли С.

**Область клерикальных лексических единиц, используемых в
немецком языке**

(Резюме)

Все изучаемые объекты проходят систематический осмотр. В настоящее время, как и все аспекты языка, систематически изучаются его лексические единицы. Дальнейшее развитие концепции системы создало условия для возникновения теории поля. В настоящее время по этой теории написано много исследовательских работ. Мы также изучали клерикальные лексические единицы в немецком языке на основе «теории поля». Клерикальная лексическая единица - это слово, относящееся к религии. Исследование привело к выводу, что клерикальные лексические единицы занимают большую часть словарного запаса языка. Исследование показало, что большинство немецких национальных праздников тесно связаны с религией немецкого народа. В то же время названия цветов имеют дополнительное религиозное значение. В ходе исследования мы пришли к выводу, что религия немецкого народа принципиально отличается от религии азербайджанского народа.

Поэтому изучение клерикальных лексических единиц, используемых в немецком языке, имеет важное значение.

Rəyçi: f.f.d., dos. G.Pirnazarova

ALMAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN KLERİKAL LEKSİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: klerikal leksik vahidlər, alman dilinin lüğət tərkibi, din, milli mədəniyyət, ekvivalentsiz

Key words: clerical lexical units, German vocabulary, religion, national culture, non-equivalent

Ключевые слова: клерикальные лексические единицы, немецкая лексика, религия, национальная культура, безэквивалентный

Məlumdur ki, xarici dil dərslərində biz ancaq əcnəbi dil öyrənmirik, həm də həmin dil vasitəsilə yeni mədəniyyət öyrənik. Çünki hər bir mədəniyyət dil vasitəsilə öyrənilir və yayılır. Əcnəbi dili mənimsəyən şagird və ya tələbə dilini öyrəndiyi xalqın bütün həyatını öyrənir. Yeni mədəniyyət öyrənən şəxs onu özününkü ilə müqayisə etdikdə, öz mədəniyyətini daha dərinlən öyrənər. Əcnəbi dili öyrənən hər bir kəs bu dil vasitəsilə yeni anlayışlar sistemini öyrənir. Dil və mədəniyyət dialektik vəhdət təşkil edir. Dil cəmiyyətdə mövcuddur. Dildə istənilən dəyişiklik cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Dil həm də aid olduğu xalqın milli mədəniyyətinin qoruyucusudur. Dildaxili gerçəkliyi mənimsəmədən dili öyrənmək mümkün deyil. Əks halda bu hadisə verbalizm adlanır. Verbalizmin əksinə olaraq bir çox ölkələrin dilçiləri çıxış edərək göstərmişlər ki, xarici dil dərsləri həm də milli mədəniyyət kursu kimi qurulmalıdır. Bu baxımdan fransız alimi J. Lasera yazırdı: "Mədəniyyət haqqında məlumatlar dilin zənginliyidir. Müəllim ancaq dil öyrətmək

ilə kifayətlənməməlidir. Mədəniyyət hadisələrinə müraciət etmədən dilin öyrənilməsi onun əhəmiyyətini azaldır" [2, s. 218].

Xüsusilə qeyd etməliyik ki, istənilən ölkənin ədəbiyyatı aid olduğu xalqın həyatından götürülmüş sujetlərlə bağlıdır. "Söz ancaq öz mənası ilə deyil, həm də bizə dövrü, yeri, məişəti hiss etdirən çalarları ilə ifadə edilir" [5, s. 87]. Buna görə də əcnəbi dili öyrənərkən həmin dilin daşıyıcılarının milli mədəniyyətini də öyrənmək lazımdır.

Əcnəbi dilin öyrənilməsi həmin dil vasitəsilə mədəniyyəti əks etdirən yeni anlayışların məcmusunun mənimsənilməsinə gətirib çıxarır. "Hər bir dil həmin dildə danışan xalqın mədəniyyətini əks etdirir. Dil anlayışlar sistemini əks etdirərək insan kollektivinin təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. Buna görə də bu və ya digər xalqın dilini öyrənərkən onun tarixən mürəkkəbləşən anlayış sistemini öyrənirik. Bu sistemi özümüzünkü ilə müqayisə etsək, özümüzünkünü daha yaxşı dərk edərik. Beləliklə, etiraf etməliyik ki, əcnəbi dilin şüurlu olaraq öyrənilməsi doğma dilimizin daha yaxşı başa düşülməsində mühüm rol var" [3, s. 148].

L.V. Şerba qeyd edir ki, dil və təfəkkürün vəhdəti iki və daha artıq dilin gerçəkliklərinin müqayisəsi zamanı aydın başa düşülür. Dilçi qeyd etmişdir ki, əcnəbi dili öyrənərkən mədəniyyətə daim müraciət etmək vacibdir: "Anlayışlar mədəniyyətin təzahürləridir. Mədəniyyət tarixidir, cəmiyyət və onun fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Buna görə də müxtəlif dillərdə anlayışlar sistemi fərqlidir. Müvafiq olaraq sözün mənası müxtəlif dillərdə uyğun gəlməyə bilər" [3, s.148-149]. Alim belə qənaətə gəlir ki, xarici dilin öyrənilməsi zamanı sözlərin ancaq yeni səsli formasını deyil, onların əsasında duran yeni anlayışlar sistemini mənimsəyirik (3, s.149).

Danılmaz gerçəklikdir ki, hər bir xalq kimi alman xalqının da ictimai-siyasi, bədii ədəbiyyatı onun tarixi və ideologiyası ilə sıx bağlıdır. G. Pirnəzərova yazır ki, istər böyük, istər kiçik xalqların başqa millətlərdə olmayan, ancaq özünə xas səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Müəllif həmin səciyyəvi xüsusiyyətlər anlayışına milli dil, milli adət-ənənə, mənəvi mədəniyyəti aid edir [4, s. 41]. "Ancaq müəyyən xalqın milli mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətini əks etdirən və digər xalqların

milli mədəniyyətində müvafiqi olmayan və yaxud milli çalarına görə fərqlənən, buna görə də başqa dillərə ötürülməsi üçün xüsusi söz seçimi tələb edən milli mədəniyyət təzahürləri milli koloritli leksik vahidlər adlanır” [4, s. 45].

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, milli mədəniyyət əks etdirən sözlər dilçilikdə müxtəlif terminlərlə - reali, ekvivalentsiz leksika, milli etnik leksik vahid və s. ilə - ifadə olunur.

G. Pirnəzərova Alman dilində işlənən realiləri Azərbaycan dilində ekvivalenti olmasına və milli mədəniyyət səciyyəsinə görə iki yerə bölmüşdür:

1) Azərbaycan dilində ümumiyyətlə ekvivalenti olmayan leksik vahidlər (der Konfirmand, das Taufkleid, Konfirmation və s.);

2) Milli çalarına görə fərqlənən leksik vahidlər (der Schnaps, der Bundespräsident və s. [4, s. 52].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, alman xalqının etiqad etdiyi din Azərbaycan xalqının etiqad etdiyi dindən kəskin fərqləndiyi üçün, alman dilində işlənən klerikal leksik vahidləri daha çox ekvivalentsiz leksikaya aid etmək olar. Çünki onların Azərbaycan dilində nə ekvivalenti, nə də oxşarı yoxdur. Məsələn, “konfirmasiya” sözünün Azərbaycan dilində ekvivalenti yoxdur. Həmin sözü dilimizə ancaq transliterasiya etsək, oxucu heç nə başa düşməyəcək. Ona görə də həmin sözün ifadə etdiyi anlayışı izah etmək lazım gəlir. Belə sözlər alman xalqının mədəniyyətini əks etdirdiyi üçün, həmin mədəniyyəti öyrənmək zərurəti yaranır. Konfirmasiya protestantlarda 14 yaşında, katoliklərdə isə 10-12 yaşlarında oğlan və qızların ilk xristian dini ayini qəbul etməsi və bununla kilsəyə üzv olması münasibətilə təşkil olunan mərasimdir. Bu mərasimdən əvvəl kilsəyə üzv olmaq istəyən uşaq müntəzəm olaraq kilsəyə baş çəkir. Mərasim kilsədə keçirilir. Uşaqlar inanclarını müəyyənləşdirirlər. Evdə də həmin gün təntənəli qeyd edilir, uşaqlara dəyərli hədiyyələr alırlar. “Konfirmand” sözü də konfirmasiya sözündən götürülüb mənası “kilsəyə üzv olmaq və xristian dinini qəbul etmək üçün konfirmasiyaya hazırlıq məqsədilə keçilən dərslərdə iştirak etmək niyyəti ilə kilsəyə baş çəkən yeniyetmə (uşaq)” deməkdir. “Konfirmieren” sözü də “Konfirmasiya” sözünün felidir. Mənası

“protestantlarda 14, katoliklərdə 10-12 yaşlarında oğlan və qızları kilsəyə üzv etmək” deməkdir. “Konfirmandenunterricht” əksər hallarda keşiş tərəfindən konfirmasiyaya hazırlıq məqsədilə keçilən dərs mənasında işlənir. Misaldan gördüyümüz kimi konfirmasiya sözünə müvafiq dilimizdə söz yoxdur. Alman dilində dinlə bağlı işlənən belə sözlərin sayı çoxdur: Andacht, Apostel, Askese, Baptist, Bacchus, Beichte, Beichtgeheimnis, Dechant, Episkopat, Firmling və s. Misallar lüğətlərdən seçilmişdir [10, 11].

Alman dilində dinlə bağlı işlənən bir çox sözlər var ki, onları kalka yolu ilə Azərbaycan dilində ifadə etmək mümkündür. Məsələn, “Abendmahl” “şam yeməyi” kimi dilimizdə ifadə oluna bilər. Lakin bu sözün hərfi tərcüməsi oxucuda anlaşılmaqlıq yarada bilər. Beləki “Abendmahl” sözü iki mənada işlənir. Birincisi, İsa Məsihin tərəfdarları ilə birgə şam yeməyi yediyi və əsir götürüldüyü vaxt, ikincisi isə xristian kilsələrində dini hərəkət mənasında işlənir. Ənənəyə görə İsa Məsihin ölümünü xatırlamaq məqsədilə fətir yeyilir və şərab içilir.

Herbert Vintson yazır ki, bayramlar istirahət günündən başqa daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlardan mədəniyyətin əsasını təşkil edən müəyyən mənə məlum olur, müəyyən hadisələr xatırlanır [1, s. 9]. Müəllifin fikri həqiqəti əks etdirir. Həqiqətən də istənilən xalqın milli bayramının müəyyən tarixi vardır, nəyisə ifadə edir, daha doğrusu, aid olduğu xalqın milli mədəniyyətini əks etdirir. Misal üçün qeyd edək ki, “Ostern” Yakob Qrimə görə, alman yaz Tanrısı Ostaranın adı ilə bağlıdır. Ostern yazda ilk on dörd gecəlik aydan sonra (22 mart -25 apreldə) birinci bazar günü qeyd edilir. Ostern kilsə bayramıdır və İsa Məsihin dirilməsi münasibətilə qeyd olunur. Bayrama 40 gün hazırlıq görülür. Bayramın əsas zirvəsini Hüzn həftəsi (bayramdan əvvəlki həftə) təşkil edir. Ostern bayramından əvvəl axırıncı cümə günü “Hüzn cüməsi” (Karfreitag) adlanır. Hüzn cüməsi İsa Məsihin çarmıxa çəkilməsi günü kimi xatırlanır və hər yerdə ancaq ciddi, kilsə musiqisi eşidilir. Ostern bayramının özünün səciyyəvi xüsusiyyəti, qeyd edilmə adətləri mövcuddur. Ostern bazar günü ənənəvi ostern gəzintisi olur. Valideyinlər rəngbərəng boyadılmış ostern yumurtalarını gizlədirlər. Uşaqlar isə onlar üçün gətirilmiş hədiyyələri “dovşan

yuvaları”nda axtarırlar. Bayramsayağı açılmış masa güllər və boyanmış yumurtalarla bəzədilir. Axşam saatlarında kilsənin həyətinə ostern alovu yaxırlar. Ostern şamları yandırılır, ostern gecəsinə həmd oxunur. “Ostern” sözünün izahında Azərbaycan dilində ekvivalenti olmayan xeyli sözlər işləndi; hüzn həftəsi, hüzn cüməsi, ostern bazar günü, ostern gəzintisi, ostern alovu, ostern şamları, ostern gecəsi. Ostern bayramı haqqında geniş biliyə malik olmadan bu sözlərin mənasını açmaq qeyri-mümkündür. Azərbaycan dilində kalka yolu ilə ifadə etsək də, bizə lazım olan düzgün informasiyanı ala bilmərik. Ona görə də Azərbaycan dilində ekvivalenti olmayan sözlərin mənasını düzgün başa düşmək üçün həmin sözlərin aid olduğu xalqın mədəniyyətini öyrənmək lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alman dilində işlənən milli bayramların əksəriyyəti alman xalqının etiqad etdiyi dinlə bağlıdır. Məsələn, Weihnachten, Ostern, Pfingsten, Fasching, Eucharistie, Dreikönigsfest, Erntedankfest və s. Misallar internet materiallarından götürülüb [7, 8, 9].

Tədqiqat zamanı belə qənaətə gəlinir ki, dillə mədəniyyət vəhdət təşkil edir. Başqa sözlə desək, dil mədəniyyəti əks etdirir. Müxtəlif dilləri müqayisə edərkən dil öyrənənin ana dili ilə öyrəndiyi dilin anlayışlarının ya uyğu gəlmədiyinin, ya da qismən uyğun gəldiyinin şahidi oluruq. Səbəb mədəniyyətlərin fərqliliyidir. Bəzən alman və Azərbaycan dillərində dinlə bağlı olan sözlərin oxşar olduğunun şahidi oluruq. Məsələn, alman dilində “fasten” “pəhriz olmaq” deməkdir. Lakin “pəhriz saxlamaq” tibbi anlayış deyil, müəyyən dini ayinin yerinə yetirilməsidir. Biz “fasten” feilini “oruc tutmaq” kimi də ifadə edə bilmirik. Çünki islam mədəniyyətində 30 gün günün müəyyən saatlarında heç nə yeyilmir, hətta su da içilmir. Xristianlıqda isə pəhriz dövründə ancaq ət, balıq, yumurta kimi qidalar yeyilmir. Deyilənləri nəzərə alaraq, əcnəbi dili öyrənəndə diqqətli olmaq, müqayisələr aparmaq lazımdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müqayisə bərabərlik və qeyri-bərabərliyi, oxşarlıq və fərqi, eyniyyət və ziddiyyəti müəyyən edən təfəkkür əməliyyatıdır. Milli mədəniyyətlərin fərqi müqayisə zamanı aşkar olunur: «Müqayisə dünyanı dərk etmənin ən qiymətli elementidir» [6, s. 10]. Heç də eyni dildə danışan adamlar həmişə bir-birlərini düzgün başa düşməzlər. Buna səbəb mədəniyyət ayrılığıdır.

Alman dilinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, alman dilində dinlə bağlı işlənən xeyli sözlər var. Bu sözlərin mənasını onların aid olduğu xalqın milli mədəniyyətini öyrənmədən başa düşmək mümkün deyil. Əcnəbi dili mənimsəmək üçün dilini öyrəndiyimiz xalqın bütün həyatını öyrənməliyik. Bu sözlərin mənasını onların aid olduğu xalqın milli mədəniyyətini öyrənmədən başa düşmək mümkün deyil. Araşdırma zamanı məlum oldu ki, alman xalqının etiqad etdiyi din Azərbaycan xalqının etiqad etdiyi dindən kəskin fərqlənir. Ona görə də alman dilində işlənən klerikal leksik vahidləri daha çox ekvivalentsiz leksikaya aid etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Herbert Vinçon. Die Feste des Christentums. Güterslon, 1997, 127 S.
  2. Ласера Ж. Реалии Французской культуры на уроках французского языка. Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцам: сб.статей под ред. Е.М.Верещагина, В.Г.Костомарова. М., 1974, с. 217-225.
  3. Орлов Л.Г. Научное наследство Л.В.Щербы и проблемы лингвострановедения. В кн.: Лингвострановедческий аспект преподавания русского языка иностранцами. М., 1974, с. 147-162.
  4. Pirnəzərova G.M. Alman dilində işlənən milli koloritli leksik vahidlərin Azərbaycan dilində ifadə imkanları. Filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2001. 147 s.
  5. Репин Б.И. Национально-специфические слова-реалии как особая часть лексики в переводимом произведении. В сб.: Теоретические и практические вопросы преподавания иностранных языков. М., 1970, с. 87-98.
  6. Səmədova K.T. Nitq davranışında milli mədəni xüsusiyyətlər F.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı Bakı, 1996, 25 c.
- Lüğətlər
7. Enzyklopädie in 24 Bänden. F.A.Brockhaus Gmbn, Mannheim 1986.
  8. Pirnəzərova G.M., Ç.H.Qurbanlı. Alman realilərinin azərbaycanca lüğəti və şərhli (dərs vəsaiti). Bakı, 2013, 127 s.

9. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Herausgegeben von Ruth Klappenbach und Wolfgang Steinitz. Akademie-Verlag-Berlin, I, 1968, 800 S., II, 1978, 800 S., III, 1978, 813 S., IV, 1978, 799 S., V, 1978, 799 S., VI, 1978, 567 S.

Internet resursları:

10. <http://www.goethe.de/ins/spr/kum/dfj>.

11. <http://der.weg.org/feste/kultur>.

Kangarli S.

Semantic features of clerical lexical units used in German

(Summary)

The study concludes that language and culture are united. In other words, language reflects culture. A look at the German dictionary reveals that there are many words used in German related to religion. It is impossible to understand the meaning of these words without learning the national culture of the people to whom they belong. In order to learn a foreign language, we must learn the whole life of the people we learn the language. During the investigation, it became clear that the religion of the German people is very different from the religion of the Azerbaijani people. Therefore, clerical lexical units used in German can be referred to as non-equivalent lexicon.

Кангарли С.

Семантические особенности клерикальных лексических единиц на немецком языке

(Резюме)

В исследовании делается вывод о том, что язык и культура едины. Другими словами, язык отражает культуру. Взгляд в словарь немецкого языка показывает, что в немецком языке много слов для описания религии. Понять значение этих слов невозможно без изучения национальной культуры людей, к которым они принадлежат. Чтобы выучить иностранный язык, мы должны выучить всю жизнь людей, которых мы изучаем. В ходе расследования выяснилось, что религия немецкого народа сильно отличается от религии

азербайджанского народа. Поэтому кликальные лексические единицы, используемые в немецком языке, можно отнести к неэквивалентной лексике.

Rəyçi: f.f.d., dos. G. Pirnəzərova

BAYRAMOVA QÖNÇƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

bayramovaqonc98@gmail.com

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ AFFEKTİVLİK YARADAN SİNTAKTİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: affektivlik, emosionallıq, emfaza, ekspressivlik, emosional cümlələr.

Key words: affectivity, emotionality, emphasis, expressiveness, emotional sentences.

Ключевые слова: аффективность, эмоциональность, эмпфаза, экспрессивность, эмоциональные предложения.

mots clés: l'affectivité, l'émotivité, l'emphase, l'expressivité, les phrases émotives.

İnsanlar ünsiyyət prosesində təkcə obyektiv şəkildə mövcud olan faktlar, hadisələr haqqında məlumat vermirlər, onlar eyni zamanda həm də bu faktlara və hadisələrə öz münasibətini də bildirmək ehtiyacı duyurlar. Bu isə o deməkdir ki, hər bir cümlədə xarici aləmin hadisələri haqqında müəyyən məlumat verilməklə yanaşı, bu məlumata münasibət də ifadə olunur. Fikir mübadilələri ilə insanlar bir -birlərinə nəisə demək ehtiyacı duyurlar. Öz daxili duyğularını sevinc, kədər, arzu, istək, qəzəb, nifrət və.s reaksiyalarını bildirmək üçün vasitələr axtarırlar. Bu vasitələrdən biri insanın subyektiv hissələrini bildirən “affektivlik” dir. Buraya hissələrin məntiqi çalarlığı da əlavə olunur. Bu vaxt isə qiymətləndirmə kriteriyası öz əsas rolunu oynayır və danışanın subyektiv emosional münasibətini ortaya çıxarır. Bu da dilçilik

ədəbiyyatında ən müxtəlif terminlərlə öz əksini tapır. Mövcud dilçilik ədəbiyyatında affektivlik və ekspressivlik ayrılmaz bir şəkildə verilir. Yəni hər iki keyfiyyəti və yaxud birisini ifadə etməsindən asılı olmayaraq bu cür leksik vahidlər bir bölgədə birləşdirilir. Buna görə də müxtəlif linqvistik tədqiqatlarda həmin vahidlər “emosional leksika”, “ekspressiv leksika”, “emosional-ekspressiv leksika”, “emosional – affektiv leksika ” adlandırılır.

Beləliklə, əslində müstəqil xarakterə malik olan “emosionallıq” və “ekspressivlik” kateqoriyalarını fərqləndirən və birləşdirən cəhət meydana çıxarılır. Lakin, Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə yazılmış əsərlərdən T.Əfəndiyevanın məqaləsi diqqəti cəlb edir. Dilçi alim emosionallıq (affektivlik) və ekspressivlik anlayışlarını fərqləndirməyə cəhd göstərsə də, özündən əvvəl bu sahədə yazan dilçilərin mülahizələri ilə razılaşıaraq belə əqidədə qalmışdır ki, ekspressivlik və emosionallıq (affektivlik) hər biri müstəqil kateqoriya olsalar da, təzahür tərzinə və semantik çalarlıqlarına görə bir – birinə yaxınlaşır. Çünki emosional (affektiv) sözlər semantikasına görə həmişə ekspressivdir. Ekspressiv sözlərdə müəyyən bir qismi emosionaldır. Emosional – ekspressiv leksika dilin lüğət tərkibinin xüsusi bir layını təşkil edir. Rus dilçi alimi Z.M.Basiliyevin ekspressivliyə həsr olunmuş məqaləsində bu terminlər mütəmadi işlədilir və bunların eyniləşdirilməsi müsbət qiymətləndirilir. Müasir nitq ekspressivliyi kateqoriyasının banisi Ş.Balliyə görə ekspressiv faktorların mənə çalarları dilin ekspressiv sistemini yaradır. Fransız aliminin fikrincə, affektivlik subyektiv fikirlərimizin təbii və spontan təzahürüdür. Ekspressivlik isə həyatı hisslərimizin, arzu və istəklərimizin real aləmlə bağlı təzahürüdür.

Göründüyü kimi bir sıra tədqiqatlarda bu iki anlayış ya eyniləşdirilir, ya da onların fərqli cəhətləri göstərilir. Lakin həmin əsərlərdə də əsas fikir gah emosionallığa (affektivliyə) gah da ekspressivliyə verilir.

Halbuki bu iki kateqoriya sıx surətdə biri digəri ilə bağlı olsa da hər cəhətdən (həm mahiyyət, həm də funksiya etibarı ilə) hər biri tam mənada müstəqil bir mövqe tutur. Bu isə həmin kateqoriyaların dildə özünə məxsus səciyyəvi əlamətləri və üslubi vəzifələri olmasını sübut edir. Hesab edirik ki, bu iki anlayış bir – birindən fərqlənir.

Affektivlik məsələnin psixoloji tərəfidir, ekspressivlik isə danışanın emosiyalarının dil vasitəsilə ifadəsidir.

Dilçi alimlərin linqvistik tədqiqatlarında affektivliyi yaradan vasitələr emotivlik, obrazlılıq (məcazilik), qiymətləndirmə, intensivlik məsələləri də öyrənilmişdir.

Emotivlik ekspressivliyin yaranmasında işlədilən vasitələrdən biri kimi öyrənilmişdir. Affektivliyə emosionallığa daxil olan vasitələrdən biri də obrazlılıqdır. Obrazlılıq nitqə ekspressivlik gətirən vasitə kimi tədqiq olunmuşdur.

Qiymətləndirməyə gəlcə qeyd etmək lazımdır ki, iki cür qiymətləndirmə rasional (intelektual) və emosional mümkündür. “Emosional qiymətləndirmə ” ifadəsinin birinci komponenti “emosional ” insanın hissləri, emosiyaları ilə əlaqəni əks etdirirsə, ikinci komponenti “qiymətləndirmə ” sözün qiymət, münasibət bildirdiyini göstərir. Bu qiymət isə müsbət (sıfırdan yuxarı) və mənfi (sıfırdan aşağı) səciyyəli ola bilər. Müsbət planda qiymətləndirmə müsbət emosiyalar vasitəsi ilə əks etdirilir: sevinc, fərəh, razılıq, bəyənmə, tərif, əzizləmə, həzz, məmnunluq, heyranlıq, mehribanlıq və.s Eləcə də mənfi planda qiymətləndirmə mənfi emosiyalarda əks olunur: məzəmmət, narazılıq, saymazlıq, ehtinasızlıq, laqeydlik, nifrət, ikrah, istehza və s. Hər hansı qiymətləndirmə müvafiq emosiyasız mümkün deyildir. Hər ikisinin həm emosiyanın, həm də qiymətləndirmənin parametrləri adətən bir – birinə uyğun gəlir. Məsələn, “xoşagələn” söz adətən “yaxşı ”, “xoşagəlməyən ” söz isə “ pis ” qiymətləndirilir. Ekspressivlik (affektivlik) yaradan vasitələrdən biri də intensivlikdir. İntensivlik ekspressivliyin vacib linqvistik xüsusiyyətlərindən biridir. İntensivlik keyfiyyətin ən yüksək dərəcəsi hesab olunur. Müasir fransız dilində affektivlik yaradan sintaktik ifadə vasitələrinə affektiv cümlələr daxildir. Bu tip cümlələrə nida cümlələri, emfaza, sual cümlələri, emotiv cümlələr daxil edilir.

Affektiv cümlələr içərisində nida cümlələrinə xüsusi yer verilir. Məhz nida cümlələri vasitəsilə danışan şəxs obyektiv reallığa qarşı öz münasibətini bildirir. Bir tərəfdən nida danışanın hisslərinin ifadəsi, digər tərəfdən isə diskursda sintaktik müstəqilliyə malik olan sözlər kimi nəzərdən

keçirilir. Kommunikasiyanın tərkibində mühüm rol oynayan nidalar linqivistik vahidlərdir və onlar həmişə danışanın real həqiqətə olan subyektiv münasibətini bildirirlər. Nidalar dildə fonetik, semantik – qrammatik formaları və ünsiyyətdə spesifik funksiyaları ilə seçilirlər.

Məhz nida cümlələri vasitəsilə danışan şəxs obyektiv reallığa öz münasibətini bildirir. Nida cümlələri söylənilən fikrin məqsədindən asılı olaraq obyektiv aləmin bu və ya digər faktını məcazi tərzdə ifadə edir. Nidalar öz – özlüyündə hiss və həyəcan ifadə edən nitq vahididir. Hər hansı bir sözə, cümləyə birləşərək onun yüksək emosionallıqda deyilməsinə təsir göstərir. Semantik cəhətdən çox zəngin olan nidalar insanın daxili hissələrini, emosiyalarını ifadə edir: sevinc, şadlıq, təəccüb, nifrət, kədər, həsrət, qorxu, heyrət və.s bildirir. Fikirlərimizi bədii ədəbiyyatdan seçdiyimiz nümunələrlə əyaniləşdirək:

1. « Oh ! Je t'aime à la folie. »

— Alain Page.

2. « Ma chérie, je suis vachement content de te voir. »

— Alain Page.

3. « Est-ce que, dans ces choses où nous sommes des inutiles, nous serons des *philois* pour quelqu'un, et est-ce que quelqu'un nous aimera ? - Certes, non. »

— Alain Page.

4. « Un songe (me devrais-je inquiéter d'un songe ?) Entretient dans mon coeur un chagrin qui le ronge ! »

— Alain Page.

Emfaza – cümlənin kommunikativ strukturundan biridir və danışanın həyatı hadisələrlə bağlı yüksək hissələrini bildirir. Emfaza nəinki danışanın hissələrinin, duyğularının ifadəsi kimi, həm də informasiya ötürücüsü, sual kimi çıxış edir. Bu ifadə vasitəsi yalnız emfatik intonasiya ilə işlədilir.

Sual cümlələri – izaha ehtiyacı olan, cavab tələb edən və ya naməlum anlayış barədə verilən cümlələrdir. Sual cümlələrinin spesifik əlamətləri (intonasiya) sintaktik strukturudur (söz sırası). Sual cümlələri ekspressivlik nöqtəyi – nəzərindən

fərqlənirlər: formal əlamət və məntiqi əlamət. Əsas üç tip sual cümlələri aşkarlanmışdır:

- 1) Müntəzəm tərzdə appozisiyası olan cümlələr
- 2) Alternativ sual cümlələri
- 3) Ritorik sual cümlələri

Ritorik sual cümlələrində ekspressivlik dərəcəsi yüksək olur. Bu tip cümlələr adətən cavab tələb etmirlər. Bununla əlaqədar bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələrə baxaq:

1. « Quoi ? Tu veux qu'on se lie à demeurer au premier objet qui nous prend, qu'on renonce au monde pour lui, et qu'on n'ait plus d'yeux pour personne ? »

1. Molière, *Don Juan*.

2. « Ah ! Fallait-il en croire une amante insensée ? Ne devais-tu pas lire au fond de ma pensée ? »

3. Jean Racine, *Andromaque*.

4. « Mais les hommes conservent-ils de la passion dans ces engagements éternels ? »

5. Molière, *Don Juan*.

6. « Qu'y a-t-il de plus vivant que les troupeaux ? »

7. Henri Michaux, *Passages*.

5. « Que faire de ces termes que l'on ne peut préciser sans les recréer ? Pensée, esprit lui-même, raison, intelligence, compréhension, intuition ou inspiration ? »

— Alain Page.

Emotiv cümlələr. Bu tip cümlələrin yaranmasında intonasiya ilə yanaşı inversiya da sintaktik bir vasitə sayılır.

Emotiv cümlələrin yaratdığı xüsusi bir qrup da var ki, onlar « que », « ce que », « qu'est – ce que », « combien », « comme », « quel » əvəzlilikləri, sifətləri ilə başlayır. Onların ümumi göstəricisi nida intonasiyasıdır.

Bununla əlaqədar Alain Page-dan seçdiyimiz nümunələrə baxaq:

- Ce que tu peux m'ennuyer avec tes questions !

- Eh bien ! Voici ! Qu ' avez – vous à me dire ! Dites – tout !
- Ce que tu peux toussailler depuis quinze jours !
- Oh là là quelle misere !
- Ce que tu es stupide !
- Oh, ce que ça m'est égal !
- Ce qu'il est bon, ton café Ivette !
- Oh ! Ce que je vous déteste !
- Ce que tu es diplomate !

Beləliklə, semantik cəhətdən çox zəngin olan affektiv cümlələr deyilən fikrə qarşı emosional münasibət ifadə etməklə nitqi daha obrazlı, daha canlı edir. Fransız dili materialları üzərində aparılan təhlillər göstərir ki, emotiv cümlələrdə vurğu, sait və samitlərin uzunluğu, ritmin dəyişməsi əsas faktorlardan biridir.

Ədəbiyyat:

1. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1962.
2. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке: Сб. статей по языкознанию: М.: МГУ, 1958.
3. Виноградов В.В. О категории модальность в модальных словах в русском языке. В.кн. В.В.Виноградов. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М., 1975.
4. Гак В.Г, Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. М., Высшая школа, 1986.
5. Le Querler N., *Typologie des modalités*, Presses universitaires de Caen, 1996

Bayramova G.

Means of syntax expression that creates affective in modern french language (Summary)

The article is devoted to the study of affectivity and its linguistic characteristics. The similarities of four different affective sentences are considered, as well as

emotional, exclamation, interrogative sentences, emphasis and their relationship are studied.

Байрамова Г.

**Средства выражения синтаксической аффективности современных
французский язык**

(Резюме)

Статья посвящена изучению аффективности и её лингвистических особенностей. Рассматриваются сходства четыре разная аффективных предложения а также изучаются эмоциональные, восклицательные, вопросительные предложения, эмфаза и их взаимосвязь.

Rəyçi: f.f.d., dos. T.Cəlilova

QULİYEVA SƏKİNƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

sakinagouliva21@gmail.com

**FRANSIZ DİLİNDƏ ZONİM TƏRKİBLİ FRAZEOLİJİ VAHİDLƏRİN
YARANMASINA TARİXİ BAXIŞ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ**

Açar sözlər: frazeologiya, zoonim, məcazlıq, diaxroniya, sinxroniya

Key words: phraseology, zoonim, metaphorical characteristic, diachrony, synchrony

Ключевые слова: фразеология, зооним, метафорическая характеристика, диахрония, синхрония

Frazeologiya dilçiliyin üzərində ən çox araşdırma və tədqiqat aparılmış olan maraqlı sahələrindən biridir. Frazelogiyanın tədqiqat obyektı frazeoloji

birləşmələrdir. Bütün dillərdə frazeoloji birləşmələr qrammatikanın sintaksis şöbəsinin, söz birləşmələri (les groupes de mots) adlanan bölməsində öyrənilir. Qeyd edildiyi kimi, sabit söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər ayrılmazdır və biz burada hər bir sözə ayrılıqda müstəqil mənası olan bir söz kimi yanaşa bilmərik. Belə birləşmələrə fransız dilində “une union figée” deyilir. Üç, dörd, beş və daha çox sözün birləşərək əmələ gətirdiyi belə birləşmələr ümumi bir mənanı ifadə edirlər və ümumilikdə cümlədə bir cümlə üzvü kimi çıxış edirlər. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fransız dilində belə tərkiblərin daxilində işlənən müəyyən və qeyri-müəyyən artikllar, mənanın izah olunmasında olduqca əhəmiyyətlidir. Məsələn: Fransız dilində “söz verdiyi halda hər hansı bir görüşə getməmək” ifadəsini izah edən “poser un lapin” frazeoloji vahidi mövcuddur və bu vahidin tərkibində işlənən qeyri-müəyyən artikl olan “un” heç vaxt müəyyən artikl olan “le” (poser le lapin) ilə əvəz edilə bilməz. Yəni heç bir halda ən kiçik dəyişikliyi belə etmək düzgün hesab edilmir. Çünki, bu mənanın təhrif olunmağına gətirib çıxarır. Frazeoloji vahidlərin tədqiqat dairəsinə gəldikdə isə burada iki aspektdə nəzər salmaq lazımdır. Bunlar diaxronik və sinxronik aspektlərdir. Qeyd etməliyik ki, bütün dil vahidləri bu aspektdə araşdırıla bilər.

1. Diaxronik (“dia” içindən, “xronos” zaman) aspektdə sabit söz birləşmələrinin tədqiqi dedikdə həmin vahidlərin keçdiyi tarixi inkişaf yolunun araşdırılması nəzərdə tutulur. Amma burada bir vacib məqamı qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, fransız dilçisi Ferdinand de Sössürə görə dil vahidlərinin diaxronik aspektdə araşdırılması əhəmiyyətli nəticə vermir, yəni diaxronik yanaşma dil nədir? sualına cavab tapmağa imkan vermir. O və onun davamçıları sinxron aspekti daha əhəmiyyətli hesab edir [3,s.44].

2. Sinxron (“syn” yunanca eyni, “xronos” zaman) aspektdə isə həmin vahidlərin müəyyən zaman kəsimindəki vəziyyəti və dildəki hazırkı funksiyaları araşdırılır. Yəni əgər biz dildə mövcud olan müasir frazeoloji birləşmələri tədqiq ediriksə, həmin birləşmələrin XII və ya XIV-cü əsrdəki vəziyyəti bizi maraqlandırmamalıdır [3,s.45].

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki hissələr müxtəlif sözlər ilə ifadə oluna bilirlər və onların ifadə şəklinə görə müxtəlif tərkibli frazeoloji birləşmələr dildə yaranmış olur ki, bu da həmin dilin leksik fondunun zənginliyindən xəbər verir. Məsələn, tərkib hissələri heyvan adları ilə ifadə olunan frazeoloji birləşmələrə, zoonim tərkibli frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələri yer adları ilə ifadə olunan frazeoloji birləşmələr isə toponim tərkibli frazeoloji birləşmələr və s. deyilir. Bizim tədqiqat işimiz zoonim tərkibli frazeoloji vahidlər üzərində qurulduğu üçün, biz daha çox bu tərkiblərin leksik – semantik cəhətləri haqda söhbət açacağıq.

Bildiyimiz kimi, heyvanlar aləmi öz müxtəlif xüsusiyyətləri ilə daim diqqəti cəlb edir. Bu heyvanlar yer kürəsinin hər bir qatında, hətta insan orqanizmində belə yaşamaq qabiliyyətinə malikdirlər. Heyvanlar müxtəlif həyat şəraitində yaşayır və düşdükləri mühitə uyğunlaşa bilirlər. Ona görə də müxtəlif formalar alırlar. Elə onların bu müxtəlif quruluşlarına və xüsusiyyətlərinə uyğun müxtəlif tərkibli frazeoloji birləşmələr yaranır [2,s.16].

Zoonim sözü yunan dilindən götürülmüşdür, “zoon” heyvan, “onoma” ad mənasını ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, öz həqiqi mənasında işlənən zooloji nomenlər “zoosemizmlər”, məcazi mənada (insanın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq) işlənənlər isə “zoomorfizmlər” adlanır [2, s.7].

Zoonim tərkibli frazeoloji vahidlərin tərkibində mütləq şəkildə bir heyvan və ya quş adı işlənilməlidir. Belə vahidlər müxtəlif situasiyalarda müxtəlif semantik mənaları ifadə edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, prof.A.M.Qurbanov zoonimləri iki növünü qeyd edir: ümumi və xüsusi zoonimlər. Ümumi zoonimlər dedikdə, müxtəlif heyvan və onların növləri, xüsusi zoonimlər isə ya heyvan adlarının ləqəb kimi işlənməsi ya da heyvan adlarından əmələ gəlmiş xüsusi adlar (Durna, Aslan) başa düşülür [2, s. 8].

Praktik olaraq fransız dilində zoonim tərkibli frazeoloji birləşmələr müxtəlif feillər ilə, sözlərin birləşmələrindən yaranaraq müxtəlif mənalar ifadə edirlər. Qeyd etməliyik ki, Fransız dilində belə birləşmələr daha çox “avoir və être” köməkçi

feilləri ilə birləşərək bir məna çaları yaradırlar. Lakin digər feillərlə ifadə olunan zoonim tərkibli vahidlər də bu dildə kifayət qədərdir. Belə birləşmələrə nəzər yetirək.

Avoir la chair de poule ou donner la chair de poule. Bu ifadənin hərfi mənası “dərisi toyuq dərisi kimi olmaq” deməkdir. Əsl mənası isə “soyuqdan və ya qorxudan əti ürpəşmək” anlamına gəlir. Biz bu ifadəyə dahi fransız yazıçısı Honore de Balzakın əsərlərində rast gələ bilərik. “ Tu me donnes la chair de poule rien que de m’en parler. Si tu savais ce qu’il voulait faire”. Tərcüməyə nəzər salaq: məna onun haqqında danışanda belə ətim ürpəşir. Bir bilsəydin sənə neyləmək istəyirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə “əti ürpənmək və ya ürpəşmək” bizim leksikonumuzda da mövcuddur. Ancaq bu ifadə fransız dilində də, azərbaycan dilində də neqativ situasiyalarda və daha çox üçüncü bir şəxs haqqında danışılarkən istifadə edilir.

Être bavarde comme une pie. İfadənin hərfi tərcüməsi “saxsaxan kimi çox danışan olmaq” deməkdir [6, s. 7]. Bu ifadənin əsl mənası isə “zəvzək olmaq, çox danışan olmaq” deməkdir. İfadənin konteksdə işlənməsinə nəzər salaq. “Mon oncle aime beaucoup parler, il peut raconter une même histoire pendant 5 heures. Il est bavard comme une pie”. Bu ifadənin işləndiyi kontekst daxilindəki məcaz yaratmaq qabiliyyətinə və tərcüməsinə diqqət yetirək. “Mənim əmim danışmağı çox sevir, o eyni hadisəni 5 saat danışa bilər. O çox danışandır”. Bu tərkibdə saxsaxanın işlənməsi, bu quşun ağzının iri olması və daim müxəlif cür səslər çıxarması ilə əlaqələndirilir.

Être un oiseau de mauvais augre. Bu ifadənin hərfi mənası “dəhşətli bir quş olmaq”, əsl mənası isə “həmişə pisi düşünən biri, həmişə pis xəbər və ya məsləhət verən bir kimsə olmaq” deməkdir [6, s. 5]. İfadənin müasir dövüdə bu anlamı kəsb etməsi isə onun maraqlı mənşəyi ilə birbaşa əlaqəlidir. Beləki, Qədim Romada “les augres” gələcəkdən xəbər verən insanlar idi. Siyasətçilər atdıqları hər addımı onlarla paylaşdılar, onlarsız heç bir iş görməzdilər və onlar adətən gələcək haqda yaxşı, sevindirici bir xəbər verməzdilər. Əslində biz belə bir hadisəni Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” əsərində Şah Abbasın ulduzların toqquşması xəbərinin yozulması üçün saraya dəvət etdiyi baxıcının timsalında da görə bilərik. Bu

isə o deməkdir zaman və məkan fərqli olsada, siyasi idarəçilər eyni cür üsullardan istifadə edə bilirdilər. Yəni buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, bir zoonim tərkibli frazeoloji birləşmədə işlənən söz, bizə bütöv bir tarixi situasiyanı dərk etməyə, lazım gəldikdə isə müqayisə etməyə imkan yaradır.

Avoir un mal de chien. İfadənin tərkibli birlikdə ifadə etdiyi mənası « nəsə etməyə çətinliyi olmaq ». Ümumiyyətlə bir şeyi xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, chien (it) sözünün işləndiyi zoonim tərkibli frazeoloji vahidlər daha çox mənfi anlamlar ifadə edir və mənfi situasiyalarda işlədilir. Bu xristianların müqəddəs kitabı olan « İncildə » İsa Məsihinin müqəddəs bir şeyləri itlərə atmayın ifadəsi ilə əlaqəlidir. Bu isə öz növbəsində itlərin bütün dinlərin nümayəndələri üçün murdar olması ilə əlaqələndirilə bilər. Lakin bir şeyi də qeyd edək ki, it sədaqətli bir hevan olduğu üçün müəyyən tərkiblər daxilində sədaqət rəmzinin göstəricisi kimi də rast gəlinir. Bunu növbəti tərkiblərin təhlilində də görəcəyik. Bu ifadənin işlənmə yerinə nəzər salaq. « Il devait **avoir un mal de chien**, et pourtant, il s'est tapé sur les cuisses pendant dix minutes en s'esclaffant ». (F. Seyvos). Onun nəsə bir çətinliyi vardı beləki, gülərkən o boynunu önünə əydi.

Être malade comme un chien. İfadənin orijinal forması « malade comme un chien » şəklindədir. Lakin konteks daxilində bu zoonim tərkibli birləşmə être köməkçi feli ilə təsrif olunur [6, s. 21]. İfadənin mənası isə «ağır xəstə olmaq» dır. Bu birləşmədə mükəmməl bənzətmə əsasında yaranıb. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, ifadə XVII-ci əsrdən işlənməkdədir. Çünki həmin dövürlərdə itlər evlərdə saxlanılmırdı, onların yalnız saxlanıldığı evin həyətini və ya küçəni qorumaq missiyası vardı və çox vaxt ev sahibləri tərəfindən onlara baxılmırdı və xəstə olduqları zaman, onlar özlərini sanki, təcrid edir, bir küncə çəkilir və tək ölürdülər. Əslində onların bu davranışı günümüzün insanı üçün bir örnək təşkil edir. Çünki hal – hazırda dünyamız korona bəlası ilə üz-üzədir, və belə bir şəraitdə insanların özünü cəmiyyətdən təcrid etməyi müstəsna bir rola malikdir. Yəni buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, əslində həyatda hər bir hadisə insan üçün bir dərstdir. Xüsusən heyvanların hərəkətləri. Həmçinin Jan de La Fontenin « la Cigale et la Fourmi »

təmsilində qarışqa və circıramanın söhbəti insanların zəhmətə alışmaları üçün örnək ola biləcək bir əsərdir.

C'est bête ou il est bête. Bu ifadə fransız dilində iki formada işləndiyi kimi, eyni zamanda iki də fərqli mənanı ifadə edir. Bu ifadələrin ifadə etdikləri mənalara kontekstdən asılı olaraq dəyişir. “C'est bête” bu ifadə daha çox təəssüfü ifadə etmək üçün istifadə edilir. Par exemple, “je suis en retard, C'est bête”. Cümlənin tərcüməsinə nəzər salaq: mən gecikmişəm. Bu kontekstdə işlənən “C'est bête” təəssüfü ifadə edir.

Başqa bir kontekstdə isə axmaqlığı ifadə etmək üçün işlədilir. Par exemple, “il parle beaucoup sur le même situation. Il est bête (il est stupide)”. Tərcüməyə nəzər salaq: O eyni bir situasiya haqda dəfələrlə danışır, o axmaqdır. Gördüyümüz kimi eyni ifadə situasiyadan asılı olaraq müxtəlif mənalara ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki situasiyada yuxarıdakı ifadələrin deyiliş tərzini, intonasiyasını, vurğunun qoyulması mənanın fərqlənməsində önəmli rol malikdir. Nəticə etibarilə söyləyə bilərik ki, belə ifadələrin tələffüzündə vurğu və intonasiya da əhəmiyyətli rol oynayır.

Être fort comme un boeuf. Bu ifadənin hərfi mənası “öküz kimi güclü olmaq”, tərkib daxilində ifadə etdiyi mənası isə “çox güclü olmaq” deməkdir. Bu ifadənin mənşəyi olduqca maraqlı və bizim üçün isə qürurlandırıcıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə fransız dilində qəlibləşmiş ifadədir, ancaq azərbaycan dilində bu ifadə qəlibləşməyib, sadəcə biz bu ifadəni tərcümə etmək üçün belə bir bənzətmə yolu ilə yaranan birləşmədən istifadə edirik. Əvvəllər isə bu ifadə “être fort comme un Turc” yəni “türk kimi güclü olmaq” şəklində istifadə edilirdi. Burada “turc” sözünün işlənməsi 1453-cü ildə Fateh Sultan Mehmetin Konstantinopolu işğal etməsi ilə əlaqələndirilir. Daha sonra “turc” sözü güclülük rəmzi olan boeuf – öküz sözü ilə əvəzləndi. Hazırda hər iki ifadə müasir fransız dilində istifadə edilməkdədir.

Tuer la poule aux oeufs d'or. Bu ifadənin hərfi mənası “qızıl yumurtlayan toyuğu öldürmək”dir. Konteks daxilində ifadə etdiyi mənası isə “şansını əldən vermək” deməkdir. Biz bu frazeoloji vahidə bir çox təmsillərdə rast gəlirik. Elə bu

məqamda təmsilin xüsusi bir özəlliyinin diqqətə yetirmək lazımdır. Beləki, təmsilin son hissəsində həmişə əxlaqi nəticə çıxarılır. Qeyd etmək lazımdırki, təmsilin banisi olan Ezopun “La poule aux oeufs d’or” adında bir təmsilidə vardır ki, burada da, acgözlülüğün səbəb ola biləcəyi fəsadlarından danışılır. Fransız ədəbiyyatının təmsil ustası olan və bir çox təmsillərini Ezopdan bəhrələnərək yazan Fontenin də eyni adlı bir təmsili vardır və bu təmsilin son hissəsində də, eyni ilə Ezopun təmsilindəki əqli və ya əxlaqi nəticə çıxarılır. Azərbaycan dilində isə bu frazeoloji vahidə uyğun gələn bir çox ideom vardır. Məsələn, Çox istəyən azdan da olar və ya Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da.

Appeler un chat un chat ifadəsinin hərfi mənası “pişiyi pişik adlandırmaq” dır. Tərkiblə birlikdə ifadə etdiyi məcazi mənası isə “hər şeyi olduğu kimi demək, obyektiv olmaq, həqiqəti deməkdən çəkinməmək, əyriyə-əyri, düzə-düz söz danışmaq” anlamındadır.(appeler les choses en leur nom, être franc et direct dans son langage, parler franchement de sujets délicats) [6,s.19]. İfadənin konteks daxilində işlənməsinə nəzər yetirək: “je ne suis rien nommer, si ce n’est par son nom. J’appelle un chat un chat, et Rollet un fripon”. Nicolas Boileau. Tərcüməyə nəzər salmaq. Mən hər şeyi öz adıyla, olduğu kimi çağırıram. Onun üçündə düzə düz, əyriyə əyri deyirəm və Rolleti saxtakar adlandırırım. Qeyd edəkki, Rollet həmin dövüdə yaşamış dövlət məmuru (prokuror) idi. Xalq onun saxtakarlığından cana gəldiyi üçün, N.Boileau öz əsərlərində bu və buna bənzər frazeoloji vahidlərdən və məcazlardan istifadə edərək dövlət məmurlarını tənqid edirdi.

Avancer comme un escargot. İfadənin məcazi mənası “ yavaş-yavaş yerimək” anlamındadır. Bu frazeoloji vahiddə işlənən “esgart” sözü azərbaycan dilinə “ilbiz” sözü kimi tərcümə olunur. Bu ifadədə ilbiz sözünün seçilməsi təsadüf deyil. Nəzərə alsaq ki ilbizlər çox yavaş-yavaş irəliləyirlər, bu baxımdan da yavaş yeriyən və ya irəliləyən insanlar üçün bu bu ifadədə “esgart” sözünün seçilməsi mükəmməl bir bənzətmə vasitəsidir. Qeyd edək ki, bəzən *esgart* sözünün yerinə dilimizə tərcümədə tısbağa anlamını ifadə edən “une tortue” sözü də işlədilir. Bu sözün işlənməsində yuxarıdakı qeyd etdiyimiz səbəblərlə izah olunur.

Sonda isə qeyd edək ki, frazeologiyanın bu maraqlı bölməsinin öyrənilməsi, dil daşıyıcısı olan və ya bu dili öyrənən şəxslər üçün, həmin şəxslərin leksik fondunun zənginləşməsində və fikrini obrazlı şəkildə ifadə etməsində əvəzsiz bir rola malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva A.K. Zoometaforizmlər. Bakı: Nurlan, 2007, 142 s.
2. Seyidova.V.M. Fransız və Azərbaycan dillərində zoonimik leksikanın funksional xüsusiyyətləri. Bakı, 2012, 171s.
3. Veysəlli. F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2017, 455s.
4. F. de Saussure. Cours de linguistique générale. 1916, 269p.
5. Le Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique. P.Larousse, 1996, 1786 p.
6. P.Cheminée. Union Européenne, 2011, 130p.

Guliyeva S.

Historical view on the formation of phraseological units of zoonymic content in the French language and their sphere of use

(Summary)

This article is devoted to an examination of the common features that exist in the French language of phraseological units. At the same time, the article provides extensive information on phraseological combinations with zoonymic content, which are a special type of phraseological units. Attention was paid to the methods of formation of such units, their origin, the differences between their literal translation and the true meaning, comparison of the same phraseological unit that exists in both (French and Azerbaijani) languages.

Кулиева С.

Исторический взгляд на формирование фразеологических единиц зоонимического содержания во французском языке и их сфера

употребления

(Резюме)

Данная статья посвящена рассмотрению общих черт, существующих во французском языке фразеологизмов. В то же время в статье представлена обширная информация о фразеологических сочетаниях с зоонимическим содержанием, представляющими собой особый тип фразеологизмов. Было уделено внимание на способы образования таких единиц, их происхождение, различия между их дословным переводом и истинным значением, сравнение одной и той же фразеологической единицы, существующей в обоих (Французском и Азербайджанском) языках.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Məqami

PAÇALOVA NİLUFƏR
Odlar Yurdu Universiteti
nilufar.pachalova@mail.ru

AKTİV SÖZ QRUPLARI VƏ ONLARIN DİLİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Açar sözlər: Leksikologiya, aktiv söz qrupları, ümumişlək sözlər, kitab sözləri, poetik sözlər

Key words: Lexicology, active word groups, common words, book words, poetic words.

Ключевые слова: Лексикология, активные группы слов, общеупотребительные слова, книжные слова, поэтические слова

Dil insan cəmiyyətində çox güclü və mühüm informasiya vasitəsidir ki, keçmişimizdən bu günə, bu günümüzdən isə sabaha çatdırır. Ahəngdar fonemlər sistemi, geniş lüğət tərkibi, zəngin leksik və qrammatik vasitələrə malik olması, şəkilçi sistemində çox ciddi bir ardıcılığın formalaşması, söz yaratma prosesində az sözlə çox məna ifadə etmək imkanları, söz sırasında özünəməxsus

qanunauyğunluqların mövcudluğu Azərbaycan dilinin ən qədimdən ictimai həyatda böyük nüfuza malik olduğunu təsdiq edir. Çoxəsrlik təkamül yolu keçmiş Azərbaycan dilinin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Bu dil hazırki inkişaf mərhələsinə birdən-birə çatmamış, çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Xalqımız zaman-zaman bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmiş və bu mənfi qüvvələrə qarşı mübarizə apararaq öz varlığını və dilini mühafizə etməyə nail olmuşdur. Mühafizəkarlıq nəticəsində dilimizin lüğət tərkibi müəyyən zaman ərzində genişlənmiş, onun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Dilin tədrisi metodikasının ən aktual mövzularından biri də dilin sahib olduğu söz ehtiyatına müvafiq insan nitqinin formalaşdırılması, zənginləşdirilməsi məsələsidir. Bizi əhatə edən aləmdə hər bir əşya, hərəkət, əlamət, hadisə və s. müəyyən bir sözlə ifadə olunur. Bu sözlər dilin lüğət tərkibini təşkil edir. [1]

Bu cəhətdən dilin leksik tərkibi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, dilin leksik tərkibini təşkil edən bütün vahidlər hər cəhətdən bir-birinə oxşamır. Dildəki hər bir leksik vahidin özünəməxsus xüsusiyyətləri və üslubi vəzifələri vardır. Buna görə də bəzi sözlər dilin bütün üslublarında işləmə bildiyi halda, digər qrup sözlər müəyyən üslubi məqsəd üçün yalnız bir üslubda işlənir. Bundan başqa, dildə bəzi sözlərdən az, bəzi sözlərdən isə çox istifadə olunur və s. [2]

Sözləri təkcə leksikologiya bölməsi deyil, dilçiliyin digər bölmələri- semasiologiya, leksiqografiya, onomastika, söz yaradıcılığı, etimologiya, morfologiya və sintaksis bölmələri də tədqiq edir. Leksikologiya bu bölmələrdən fərqli olaraq sözü aşağıdakı cəhətlərinə görə öyrənilir:

1. Sözlün dilin lüğət tərkibindəki rolu, mövqeyi
2. Sözlərin mənşə qruplarına görə növləri
3. Sözlərin işlənmə dairəsinə görə növləri
4. Sözlərin məna qruplarına görə növləri
5. Sözlərin dilin lüğət tərkibindəki aktiv və passiv roluna görə növləri və s. [3]

Bütün bu cəhətlər nəzərə alınaraq müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası, əsasən, aşağıdakı aktiv söz qruplarına bölünür: ümumişlək sözlər, poetik sözlər, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, loru sözlər, vulqar sözlər. Dilin lüğət tərkibində olan sözlərdən hamı eyni şəkildə, eyni səviyyədə istifadə etmir. Sözlərin bir qismini hamı, digər bir qismini isə bir qrup adamlar bilir. Dövlətimiz və xalqımız müstəqillik qazandıqdan sonra dilimizi saflaşdırmaq, yad ünsürlərdən təmizləmək istiqamətində bir sıra addımlar atılmışdır. Azərbaycan dilinin struktur təbiətinə uyğun gəlməyən sözlərin milli dil vahidləri ilə əvəzlənməsi nəticəsində onlarla yeni söz işləklilik statusu qazanmışdır.

Məsələn: bağımsız (müstəqil), başqan, bilgi, bilgisayar, cangüdən, çağ, çağdaş, çıxmaz, çimərlik, deyim, dönəm, durum, duracaq, duyum, görk, gündəm, saxlac, soyad, soydaş, soyqırım, toplam, toplu (məcmuə), özəl, özəlləşmə, vərəqçə, yayım, yetərsay və s.

Belə ki, dilin lüğət tərkibində sözlər vardır ki, onlardan sistematik şəkildə istifadə olunur, bəziləri isə sistematik şəkildə istifadə olunmur. Sistemantik istifadə olunan sözlər dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsinə, sistematik istifadə olunmayanlar isə əlavə hissəsinə daxil olur. Bu mənada dilin lüğət tərkibi əsas və əlavə hissələrdən ibarətdir. Əsas hissə zəruri əşyaların, predmetlərin, məhfumların adıdır. Bu hissə uzun müddət dəyişmir, sabit qalır və hamı tərəfindən başa düşülür. Məsələn; torpaq, vətən, ailə, oxumaq və s.

Deyilənləri ümumiləşdirərək dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsinə belə bir tərifi vermək olar: Hamıya məlum olan və hamı tərəfindən sistematik şəkildə istifadə olunan sözlərə dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsi deyilir.

Dilin lüğət tərkibinin əlavə hissəsi isə zəruri olmayan predmetlərin, əşya və məhfumların adıdır. Əlavə hissəyə dialektizmləri, arxaizmləri, loru sözləri, vulqarizmləri, terminləri və s. daxil etmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sözlərin lüğət tərkibindəki növləri həm də aktiv və passiv olaraq iki yerə bölünür. Aktiv sözlər öz növbəsində iki yerə ayrılır: Geniş dairədə işlənən aktiv sözlər, məhdud dairədə işlənən aktiv sözlər. Geniş dairədə

işlənən aktiv sözlərə ümumxalq sözləri daxildir. Ümumxalq sözlərinə ümumişlək sözlər, danışıq sözləri, loru sözlər kitab sözləri, poetik sözlər və rəsmi üslubda işlənən sözlər aiddir. Məsələn: beynəlxalq, kitab, dünya, qanun və s. Məhdud dairədə işlənən aktiv sözlərə dialektizmlər, peşə-sənət sözləri, ictimai-siyasi leksika, idman və hərbi leksika, terminlər, jarqon və arqo sözlər daxildir. Məsələn: mühazirə, avroliqa, auditoriya və s.

Aktiv və passiv söz qruplarının hər ikisi dilin lüğət tərkibini təşkil etsələr də, onların arasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur: [3]

1. Aktiv sözlər həmin dildə danışan insanların hamısı, bəzən də bir qrupu tərəfindən (məsələn: peşə-sənət sözləri, dialektizmlər və s.) tez tez istifadə olunur. Passiv sözlər isə əksinə, az-az istifadə olunur.

2. Aktiv sözlər həmişə və hal-hazırda da öz işlənmə gücünü qoruyub saxlayır, geniş şəkildə istifadə olunur. Passiv sözlərin işlənmə gücü zəif, istifadəsi isə azdır. Məsələn: köhnəlmiş sözlər klassiklərin yaradıcılığında, tarixi əsərlərdə işlədilir, neologizmlər isə dilə yeni daxil olduğu üçün ya az istifadə olunur, ya da hamı tərəfindən başa düşülmür.

3. Aktiv sözlər gündəlik həyatımızda, təbii ki, kitq prosesində təzahür edir. Belə sözlər zəruri olduğunu öz işləkliyi ilə büruzə verir. Ancaq passiv sözlər nitq prosesində çox az işlədilir.

İşlədilmə dairəsinə görə sözlər üç qrupa bölünür: ümumişlək sözlər, məhdud dairədə istifadə olunan sözlər, xüsusi sözlər. [4]

Ümumişlək sözlər. Cəmiyyət və kainata aid əşya, hadisə, əlamət və s. anlayışların adını bildirib dildə çox işlənən sözlərə ümumişlək sözlər deyilir. Bunlar hamı tərəfindən eyni dərəcədə və eyni mənada başa düşülür; Məsələn:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,

Göz kimi durulur qaynar bulaqlar.

Əriyir güneylər döşündəki qar,

Yağış da isladır o göy çəmənini,

Təbiət ilhama çağırır mənini!

Bu misralardakı sözlərin hamısı ümumişləkdir. Çünki bunlar və bu qəbildən olan digər sözlər Azərbaycan dilində danışanlar üçün eyni dərəcədə aydındır. Ümumişlək sözlər dilin leksik tərkibinin başlıca olaraq, əsas hissəsini təşkil edir və ən zəruri, həyati anlayışları əks etdirir. Belə sözlər maddi varlığa və eləcə də insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə aid olur; məsələn: a)ad bildirənlər: bacı, ata, ana, ev, ot, ət, yağ, bal, ayaq; b)əlamət və keyfiyyət bildirənlər: yaxşı, pis, ağ, narıncı, acı, şirin; c)miqdar və kəmiyyət bildirənlər: beş, on, yüz, az, çox; d)hal və hərəkət bildirənlər: yatmaq, oxumaq, yemək, gəlmək, getmək. Ümumişlək sözlər dilin hər bir üslubunda, yəni bədii, elmi, ictimai, rəsmi üslublarında işlənə bilir və işləndiyi nitqdə fikrin bütün dərinliyi ilə sadə və təbii ifadə olunmasına imkan verir.

Bu sözlər hər bir azərbaycanlıya məlum olan sözlərdir. Ümumişlək sözlər dilin lüğət tərkibinin özülüdür. Dili bunlarsız təsəvvür etmək olmaz. Əks təqdirdə dil quru görünər. Bu sözlər gündəlik tələblərə cavab verir. Məişət üçün zəruri anlayışı əhatə edir. Bütün üslublarda işlənir. Hamı üçün aydın və anlaşılıqdır. Ümumişlək sözlərlə müqayisədə köhnəlmiş sözlər, dialektizmlər, neologizmlər, arqo, jarqon sözlər və digər söz qrupları müəyyənleşə bilir. Qeyd etdiyimiz kimi, ümumişlək sözləri tez-tez işlədirik və onun mənası hamımıza aydın olur. Ancaq az-az işlətdiyimiz sözlərin mənası isə hamıya aydın olmur. [5]Məsələn:

ümumişlək sözlər:	ümumişlək olmayan sözlər:
adam	alpinist
ölkə	materik
ürək	atmosfer
günəş	geoloq
göz	kompas
ışığı	relyef
soyuq	horizontal

Sol sütundakı sözlərin mənası hamıya aydın olduğu halda, sağ sütundakı sözlərin mənası hamıya aydın deyildir. Ona görə də sol sütundakı sözlər ümumişlək, sağ sütundakı sözlər isə ümumişlək olmayan sözlərdir.

Poetik sözlər. Yüksək obrazlılığa, emosianallığa və ifadəliliyə malik olan sözlərə poetik sözlər deyilir. Poetik söz nitqə incəlik verir və onu bədiiləşdirir; məsələn: [4]
Ey əzəli can ilə cananımız!

Eşqi-ruxundur əbədi şanımız! (Nəsimi)

Hə, balam, doğrusu, ay dadaş mən dəxi

Məsləhət ondan o yana bilmərəm. (M.Ə.Sabir)

Bu misralardakı canan və dadaş sözləri poetik sözlərdir. Bunlar ümumişlək və digər sözlərdən öz xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Ədəbi dildə poetik sözlər müxtəlif yollarla meydana gəlir. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək. 1)Bəzi poetik sözlər xalq poeziyasından gəlir; məsələn:

Düşüb can dara, yerdə,

Qalıb qanara yerdə

Öldürdü canan məni,

Getdi can ara yerdə.

Tarixən folklor poeziyası üçün xarakterik olan canan sözü öz poetikliyini saxlayaraq ədəbi dilə keçmişdir.

2)Bəzi poetik sözlər ədəbi dilin yeni söz yaratmaq imkanları əsasında əmələ gəlir; məsələn:

Kürün qırağında, Muğan düzündə,

Zəmisi, tarlası suyun gözündə,

Salmanlı adlanan bir kəndciyəz var. (S.Vurğun) [5]

Bu misralardakı kənd sözü şəkilçi vasitəsi ilə kəndciyəz formasında poetikləşdirilmişdir.

3)Başqa dillərdən keçmiş bəzi sözlər poetik xarakter almışdır. Məsələn; mənşəcə başqa dillərə məxsus olan əlvida, səma, sayə, əfsus, acaba, mavi və s. Kimi sözlər dilimizdə əsasən fikrin obrazlı ifadə olunmasına xidmət etdiyi üçün poetikləşmiş vahidlərdir. Dildə poetik sözlər olduğu kimi poetik ifadələr də vardır; məsələn:

Mən qartalam, qıy vuranda havada

Düşmənlərim tir-tir əsir yuvada. (Ə.Qasımov)

Bu misaldakı qıy vurmaq, tir-tir əsmək ifadələri poetik xarakter daşıyır. Dildəki poetik söz və ifadələrin hamısı poetizm adlanır. Poetizmlər əsasən ədəbi dilin bədii üslubunda işlənir.

Azərbaycan dilinin həmçinin zəngin dialekt və şivələri vardır ki, demək olar ki, bütün dövrlərdə söz sənətkarlarının nəzər – diqqətini cəlb etmişdir. Klassik şair və yazıçılarımız bu vasitələrdən geniş istifadə etmişlər. Dialekt sözləri bədii üslub üçün yararlı ifadə və təsvir vasitələrindən sayılır. Buna baxmayaraq bədii əsərin dilinə hər cür dialekt sözünü gətirmək olmaz. Ümumiyyətlə dialekt sözlər dilin məhdud dairədə işlənən sözlər qrupuna aid edilir. Bədii ədəbiyyatda həmin sözlərdən başlıca olaraq, yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək üçün istifadə olunur.

Bu məqsədlər üçün bədii əsərin dilində dialektizmlərin işlədilməsi yazıçıdan olduqca böyük sənətkarlıq tələb edir. Çünki həddindən artıq dialekt sözü işlətdikdə yazıçının dili qəlizləşir və anlaşılmazlıq yaradır; bu isə əsərin bədii effektini azaldır, onun təsir gücünü zəiflədir.

Dialekt və şivələrlə yanaşı dildə ifadə etdiyi mənasına görə nisbətən elvarı, saya xarakterli olan söz qrupu da vardır ki, bunlar loru sözlər adlanır; məsələn:

Nə deyim, Hacı Cəlalın pulu məndə olaydı, görərdin lələşin nə lələşdir.
(Ə.Haqverdiyev) ...

Vəqta ki, danışdız, vüzəra oldu xəbərdar,

Mütləq görəcəklər ki, cibişdana zərər var. (M.Ə.Sabir)

Misallardakı lələş, cibişdana loru sözlərdir. Dilizdəki ləlimək (yalvarmaq), qanmaq (anlamaq), dartmaq (çəkmək), yollamaq (göndərmək), baldır (qıç) və s. kimi sözlər. [3]

Loru sözlə dialekt sözü arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci qrup sözləri, yəni loru sözləri hamı başa düşür, leksik dialektizmlər isə ancaq müəyyən qrup yerli əhali tərəfindən işlədilir.

Loru sözlər, çox güman ki, öz yerlilik xüsusiyyətlərini get-gedə itirmiş olan dialekt ünsürləridir. Bunu keçid xarakterli bəzi sözlərdə görmək olur; məsələn:

Yaşıl otlar öpər dəqiqədə bir,
Pənbə tombul lətif ayaqlarını,
Axışıb ən kiçik sular xəndan,

Ninni söylər o şux üçün hər an (H.Cavid) [7]

Bu misaldakı tombul və ninni sözləri artıq məhdud dairədə mənimsənilmə çərçivəsindən çıxıb bir çox dialekt və şivələrdə eyni mənada işlənməkdədir.

Loru sözlərdən də bədii əsərlərin dilində hadisəni real və canlı təsvir etmək, surət nitqini fərdiləşdirmək və s. məqsədlər üçün istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Elektron resurs- <https://language.az/az/06241863.html>
2. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M., Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, "ULU", 2015
3. Xəlilov B., Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, Nurlan nəşriyyatı 2008
4. A.Qurbanov., Müasir Azərbaycan ədəbi dili.I cild , Bakı, 1978
5. <http://genderi.org/semmed-vurgun.html?page=68>
6. Elektron resurs- <https://ru.thefreedictionary.com/>
7. Elektron resurs- kayzen.az

Pachalova N.

Active word groups and their role in language formation

(Summary)

The article discusses the lexicology, its sections, the role of active word groups in the formation of language. There is also a detailed answer to the question of “The influence of active word groups - common words, spoken words, book words, poetic words and dialectisms on the enrichment of language?”, which are widely used. Examples of each of the words from this group are also given in the article.

Пачалова Н.

Активные группы слов и их роль в формировании языка

(Резюме)

В статье рассматривается лексикология, ее разделы, роль активных групп слов в формировании языка. здесь также рассматривается развернутый ответ на широко используемый вопрос «Влияние активных групп слов - общеупотребительных слов, устных, книжных слов, поэтических слов и диалектизмов на обогащение языка?». Подробно примеры каждого слова из этой группы также приведены в статье.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Abdurəhmanova

ƏDƏBİYYAT

İSMAYILOVA AYTƏKİN

Azərbaycan Dillər Universiteti

aytakin.ismayilova.1996@mail.ru

ELÇİN HÜSEYİN BƏYLİNİN “ŞAH ABBAS” ROMANINDA TARİXƏ KONSEPTUAL YANAŞMA

Açar sözlər: roman, tarix, şah, qələbə

Key words: roman, history, shah, victory

Ключевые слова: роман, история, шах, победа

Tarixi roman - roman janrının əsas istiqamətlərindən biridir. Tarixi roman janrı dəqiq bir tarixi zamanın hadisələrini, konkret bir dövrün görkəmli şəxsiyyətlərini təsvir etmək kimi vacib bir məsələni özündə ehtiva edir. Yazıçı tarixi roman janrına müraciət etməklə xalqın keçmiş həyatını, onun öz azadlığı və müqəddaratı uğrunda apardığı mübarizəni, görkəmli şəxsiyyətlərinin örnək həyat və fəaliyyətlərini gənc nəsillə çatdırır, onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələnməsində, keçmişinin öyrənilməsində vasitəçi rolunu oynayır. Ancaq onu da qeyd etmək ki, tarixi romanda tarix olduğu kimi yazılmaya bilər, yəni tarixi roman tarix deyil, burada yazıçının

təxəyyülünə daha geniş yer verilir. Tədqiqatçı alim Yavuz Axundov tarixi roman haqqında dərin tədqiqatlar aparmış və “Tarixi əsər müəllifi hadisələrin inkişafında çatışmayan səhifələri tamamlayanda, sürətin xarakterinin müəyyən əhəmiyyətli cizgilərini əks etdirən epizodları “uyduranda , ya da tarixi şəxsiyyətlərə sənədlərlə təsdiq olunmayan müəyyən fikirləri, istinad verəndə, yenə də tarixi həqiqətə, şəxsiyyətin fəaliyyətinin məntiqinə əsaslanmalıdır” deyə qeyd etmişdir. [2, s.12] Dəyərli tədqiqatçı alim Təyyar Salamoğlu isə “Ən yeni ədəbiyyat məsələləri” adlı kitabında belə qeyd edir ki: “Tarixi-romantik roman konsepsiyası yazıçıya imkan verir ki, o əsərinin sərhədlərini sırf tarixi faktlarla məhdudlaşdırmasın. Tarixi dövrün ruhunu saxlamaqla bura yazıçı fantaziyasından doğan yeni süjet xətləri, obrazlar, hadisələr daxil etsin. Çünki yazıçının məqsədi ancaq “tarixi faktları bəzəmək” və ya mənalandırmaq deyil, onu nəzərdə tutduğu hər hansı bir problemə – fəlsəfi, siyasi, sosial-psixoloji və s. problemə doğru istiqamətləndirməkdir” [2,s.11]

Tarixi roman janrına istər Azərbaycan ədəbiyyatında, istərsə də dünya ədəbiyyatında möhtəşəm əsərləri ilə dünya tarixində iz qoyan yazıçıların yaradıcılığında rast gələ bilərik. Dünya ədəbiyyatında tarixi roman XIX əsrin əvvəllərində Valter Skottun ədəbiyyata gəlişi ilə yaranmışdır, ona qədər keçmişə müraciətə səy göstərilə də, onun qədər uğurlu olmamışdır. V. Skottun “ Veverley”, “Rob Roy”, “Kventin Dorvard” adlı əsərləri tarixi roman janrının ən gözəl nümunələridir. Bu romanlarda əhatəli və çoxşaxəli hadisələr, rəngarəng obrazlar və bu obrazların davranış tərzi, geyimi, psixologiyası oxucuda bu janra qarşı marağın yaramasına səbəb oldu. Azərbaycan ədəbiyyatında isə tarixi romanın ilk nümunəsini M.S.Ordubadi 1933-cü ildə qələmə aldığı dörd kitabdan ibarət olan “Dumanlı Təbriz” roman-epopeyasını yazmaqla yaratmışdır. Bundan başqa onun “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Qılınc və qələm” romanları da bu janrda yazılan ən dəyərli bədii nümunələrdəndir. Ədəbiyyatımızda tarixi roman janrının ən uğurlu nümunələri kimi İ.Hüseynovun “Məhşər”, İ.Şıxlının “Dəli Kür”, Cəlal Bərgüşadın “Boz atın belində”, Y.Çəmənəminlinin “İki od arasında”, F.Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Mir Cəlalin “Yolumuz hayandır”, S.Rəhimovun “ Qafqaz

qartalı”, M.İbrahimovun “Pərvanə” və başqalarının əsərlərini misal göstərə bilərik. Çağdaş Azərbaycan postmodern ədəbiyyatında da roman janrı önəmli yer tutur və yazıçılar postmodernist üslubda yazdıqları əsərlərində tarixi mövzulara da toxunmağı özlərinə borc bilirlər. Müasir ədəbiyyatımızda bu janrda yazan sənətkarlara Aqil Abbası, Elçin Əfəndiyevi, Kamal Abdullanı, Yunus Oğuzu, İlqar Fəhmini, Mustafa Çəmənlini və başqalarını misal göstərə bilərik. Elçin Hüseynbəyli də məhz o yazarlarımızdandır ki, tarixi hadisələri mövzu obyekt kimi seçib, olduqca maraqlı əsərlər yaratmışdır. Onun “Don Juan”, “Metro vadisi”, “Şah Abbas” romanları tarixi roman janrında yazılmış dəyərli nəsr nümunələridir.

Elçin Hüseynbəylinin “Şah Abbas” romanı yeni roman tipidir. Müəllif əsəri yazarkən arxiv materiallarına müraciət etmiş, romanı tarixi mənbələrə əsaslanaraq yazmışdır. Roman-xronika üslubunda yazılmış, qırx yeddi fəsildən ibarət olan “Şah Abbas” əsərində yazıçı Səfəvi dövlətinin tarixinə müraciət edir və bu dövlətin tarixində iz qoymuş hökmdarlardan biri olan I Şah Abbasın həyatını və tarixi xidmətlərini əsas mövzu kimi istifadə edir. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Tofiq Hacıyev “Elçin Hüseynbəyli: günümüzün nəsr” məqaləsində “Şah Abbas” romanı haqqında fikirlərini belə ifadə edir: “Şübhəsiz, tarixi romanın içində iki pay olur: tarixiliyin payı və bədiiliyin payı. Buradakı tarixlikdə, birinci, o var ki, faktlar, tarixi gerçəkliklər təhrif olunmur, hər şey özüdür, hər şey öz adı ilə verilir; oxucunu cəlb etmək üçün macəraçılığa varılmır, saxta, süni bədiiliyə gedilmir; dövlətçilik terminləri, hərbi terminlər - silah adları, hərbi rütbə və ünvanlar üstündə bilavasitə XVI-XVII əsrlərin möhürü olan dəqiq sözlərdir. Ayrı-ayrı xanların, bəylərin, kübar ailələrinin dövlətçilikdə iştirakı, hakimiyyətdəki payı, yaxud onların əks mövqeyində duran nəsillərin dağıdıcılıq, pozuculuq hərəkətləri tarixi məlumatların işığında ağı ağ, qarası qara, bozu da boz verilir” [3].

Yazıçı romanın elə ilk səhifələrində Şah Abbası bizə fars əsilli hökmdar kimi tanıtməyə çalışan, şahın yaşadığı dövrün tarixini dəyişən, keçmişimizi saxtalaşdırıb bizi öz soykökümüzdən uzaqlaşdırmağa çalışan yadelli qüvvələri kəskin tənqid edir və xalqı öz sərkərdəsi ilə qovuşdurmağını iftixar hissiylə qeyd edir: “Bəs siz nə

bilmişdiniz? Elə bilirdiniz ki, Azərbaycan xalqı arasında “cənnətməkan” kimi yadda qalmış, onun nağıllarını, dastanlarını bəzəmiş Şah Abbas fars qafalıymış? Hardan biləydiniz ki, orta əsrlərin “qızıl dövrü”ndə cahanını yarısına sahib olan Şah Abbasi bir Səfəvi məmləkətinin şərəfi, bir də hökmranlıq düşündürüdü. Hardan biləydiniz ki, həmin vaxt bir qızılbaş məmləkəti, bir şiə məzhəbi, bir sufi təriqəti, bir də müqəddəs Ərdəbil şəhəri var idi. Hardan biləydiniz ki, qızılbaşlar “müridin əlində qılınc, altında at, qarşısında düşmən olmalıdır” anlamı ilə yaşayırdılar. Ona görə də mirzəliyi özlərinə yaraşdırmır, onu qara iş sayır, yazı-pozunu farslara, gürcülərə, ermənilərə, çərkəzlərə buyururdular. Bunları bilmirdiniz, heç mən də bilmirdim. Çünki tariximizi başqa millətlər yazıb, sovetlərin şinelindən çıxan öz tarixçilərimizin çoxu da o yalanları təkrar eləyib. Yalnız müstəqillik dövründə sular durulmağa başlayıb. Sizi çaşdırıblar, ey mənəm biçərə həmvətənlərim! Böyük bir sərkərdənizi, Böyük Azərbaycan Səfəvi dövlətini farslaşdırıblar. Mən indi əsl həqiqəti deməkdən, böyük bir sərkərdənizi, cənnətməkan hökmdarınızı özünüzə qaytarmaqdan qürur duyuram.” [1, s.7-8]

Bu romanı digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, əsər sondan başlayır. Belə ki, əsər qara niqablı adamların “ Bu iş bitdi, ağam! Piri-mürşidimizi, zilləllahı cənnət körpüsündən keçirdik. O, əbədiyyət yoluna qədəm qoydu.” deyərək Şah Abbasın ölüm xəbərini çatdırmasıyla, Şah Səfinin bu xəbərlə hakimiyyətə gəlməsiylə başlayır: “Taxtda oturmuş həmin adam dərinədən nəfəs aldı, əllərini göyə qaldırdı, salavat çevirdi, “ya Allah” deyərək ayağa qalxdı və asta addımlarla çölə çıxdı. Həmin adam birinci Şah Səfiydi. Bu gündən onun hökmranlığı başlayırdı...” [1, s.10] Əsər çağdaş ədəbiyyatımızda roman janrında tez-tez rast gəldiyimiz üslubda qələmə alınıb. Burada həm tarixi zaman, həm müasir zaman qaynayıb-qarıxmış, məkan və zaman fərqli kontekstdə özünü göstərmişdir. Əsərin əvvəlində “Proloq 1” adlanan hissədə Mazandaran vilayəti, Əşrəfi şəhəri, 20 yanvar 1629-cü ildən bəhs olunursa, “Proloq 2” adlanan hissədə Bakı şəhəri, 01 oktyabr 2007-ci il, müəllif, kamera, Qərrib adam təsvir olunur. Müəllif Qərrib Adamı- Şah Abbasi istintaqa çəkməklə sanki onun şəxsiyyətinin gizli tərəflərini oxucuya çatdırmaq

istəyir. Professor Tofiq Hacıyev yuxarıda qeyd etdiyim məqaləsində romanın bu hissələrinə bu cür münasibət bildirir: “Proloq və epiloqlar da bir-birinin davamıdır - 1-ci epiloq 1-ci proloqu, 2-ci epiloq 2-cini tamamlayır. Proloqlar tarixin mühakiməsidir, epiloqlar bu mühakimənin müsbət, yəni obyektiv qiymətini verir. Bu mühakimə ilə yazıçı sovet dövrü tarixşünaslığının Şah Abbasa verdiyi cəzanı ləğv edir, Şah Abbas tarixinə xalq bəraəti verilir”. [3] Romanda Şah Abbasın bədii portreti dəqiqliklə təsvir edilir. Müəllif şahın gənclik çağlarından şahlıq mərtəbəsinə qədər yüksəldiyi hissələri ən incə detallarına qədər işləmişdir. Uşaqlıqdan mükəmməl təhsil alan Abbas Mirzə Şərq elmlərinə hakim idi, hətta səfərlərə gedəndə belə özüylə çoxlu kitab aparırdı. Abbas Mirzə cəsur sərkərdə idi, gənc yaşlarından qılınc oynatmağı, ox atmağı vərmiş halına gətirmişdir. Hakimiyyətə gəlməmişdən öncə bu üstün bacarığı ilə qoşun içində də böyük nüfuz sahibi olmuşdur. Abbas Mirzə eyni zamanda dininə də bağlı insan idi. Hələ uşaq ikən Məşhəddə İmam Rzanın məzarını ziyarət edən Abbas Mirzə şahlıq tacını başına qoymamışdan əvvəl yenə Məşhəddə İmam Rzanın və sufi babalarının Ərdəbildəki “Şeyx Səfi” məqbərəsini ziyarət edir və onların xeyir-duasını alır. Romanda görürük ki, Şah Abbasdan fərqli olaraq atası Məhəmməd Xudabəndə bu əməlləri icra etməyib və müəllif onun hakimiyyətinin uğursuzluğa düşməsinə məhz bu amillə əlaqələndirir: “Qızılbaş şahları almaz qaşlı tacı başlarına qoymamışdan qabaq iki ziyarətgaha gedərdilər: Məşhədə - İmam Rzanın qəbrini ziyarətə və Ərdəbilə - Şeyx Səfinin məqbərəsinə. Amma bu dəfə belə olmadı, Məhəmməd Mirzə Məşhəddən birbaşa Qəzvinə gəldi. Ərdəbilə gedib sufi babalarının xeyir-duasını almadı və onların qəzəbinə tuş oldu. Hakimiyyəti çox çəkmədi, başına müsibətlər gəldi. Baba qarğıışı yaman olur.” [1, s.19] Dövləti idarə edə bilməyən, humanist, səriştəsiz, zəif iradəli Məhəmməd Xudabəndənin əvəzinə Qızılbaş əmirlərinin müraciəti ilə adını “Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazdıran, Səfəvilər dövlətinin I Şah İsmayıl və I Şah Təhmasibdən sonrakı ən qüdrətli hökumdarı” Şah Abbas hakimiyyətə gəlir. Parçalanmaq ərəfəsində olan Səfəvilər dövləti artıq Təbrizi, Qarabağı, Şirvanı, Çuxursəd bəylərbəylini itirmişdi-Osmanlılar Krım tatarları ilə birlikdə bu yerləri ələ keçirmişdilər. Bir tərəfdən də Xorasan və

Heratı özbəklər ələ keçirməyə çalışırdılar. Vilayət hakimlərinin başıpozuqluğu, dağılmış ordu, harınlamış əyanlar, viran olmuş məmləkət Şah Abbası çıxılmaz vəziyyətə salırdı, atasının dövründə parçalanmış ölkəni yenidən birləşdirmək kimi ağır bir məsuliyyət onun üzərinə düşürdü. Şah anlayırdı ki, Osmanlı ilə sülh imzalamasa, nə ölkənin daxilində, nə də xaricində bir iş görə biləcək. Şah sülhü bərqərar etməklə ölkədə verginin sistemli şəkildə yığılmasını, xəzinənin dolmasını və güclü bir ordunun qurulmasına çalışırdı. O, itirilmiş torpaqların geri qaytarılması üçün əlindən gələni edirdi: “Vergidən yayınan muzdurların çığırtısına dözmək olan, məmləkətimizin kafirlərin əlində qalmasına yox. Vergi bizə savaşı üçün gərəkdir. Boş xəzinəylə torpaqlarımızı geri qaytarmaq, babalarımızın ruhunu sevindirmək olmaz. Kim başından böyük qələt eləsə, tikəsini qulaqları boyda eliyin” [1, s.74] Romanda Şah Abbası nə qədər qəddar, zalım, rəhimsiz, mərhəmətsiz görsək də, onun eyni zamanda xalqına göstərdiyi qayğısının, sevgisinin də şahidi oluruq. Tez-tez təğyir-libas olub məmləkətin hər bir qarışını gəzən, xalqın dərini onlardan biri kimi dinləyən, xalqa zülm edən məmurları cəzalandıran Şah Abbasın adı indi də nağıllarda, rəvayətlərdə çəkilir. Romanda müəllif şahın əməyə, zəhmətə qiymət verən biri olaraq göstərmək üçün Şah Abbasla bağlı bir xalq rəvayətinə də yer verir. “Rəvayətdə deyilir ki, bir gün Qızılbaş Aslanı öz dəstəsiylə meşədə ova çıxarkən bir gözəl qız görür, qıza aşiq olur və qızı atasından istəyir. Atasını qızdan fikrini soruşmağını istəyir. Qız sahibi-zamandan: “Sənin əlindən nə iş gəlir?”- deyər soruşur, Şah Abbas ona “mənə əlindən şahlıq gəlir”- deyər cavab verir. Qız: Şahlıq sənət deyil, sənət öyrənsən, sənə ərə gələrəm. Çünki bir gün şahlıqdan getsən, bilərəm ki ailəni dolandırmağa sənətin var.”- deyir. Həmin sözdən pərt olan şah saraya qayıdan kimi, canamaz toxumağı öyrənir.” [1, s.17-18] Əsərdə xalqın şahın qəddarlığına bəraət qazandırdığını “Şahın kəsdiyi başa sorğu-sual olmaz, o, hər şeyin ən yaxşısını bilir” şəklində yanaşıldığını görürük və mən bu fikirlərimdə haqlı olduğumun düşünürəm. Çünki, Şah Abbasın qəddarlığını biz demək olar ki, yalnız ölkəni parçalamağa çalışan daxili və xarici qüvvələrə, özbaşınalıq edib, şah qanunlarından kənara çıxan məmurlara qarşı görürük. Şah Abbas ədalətli şah idi, ancaq atası kimi

üzüyumşaq, səriştəsiz olmadığı üçün, sözünün kəsəri olduğu üçün, bir dediyi iki olmadığı üçün onu qəddar kimi qələmə verirdilər. Xalqına can yandıran, parçalanmış ölkəsini diplomatik və hərbi yolla birləşdirməyə çalışan bir şahı ancaq zalımlıq və qəddarlıqda ittiham etmək haqsızlıq olardı. O, hətta müharibə vaxtı əsir düşən, aman diləyən hər kəsi ya məmləkətində saxlayır, ya da öz ölkəsinə getməsinə şərait yaradırdı. Əsərdə döyüş səhnələri olduqca real və təbii yaradılmışdır. Şah Abbasın döyüş meydanında ona verilən “Qızılbaş Aslanı” ləqəbinə layiq olduğunu görürük. Şah ölkəsində yaşayan qeyri-müsəlman xalqlara da hörmətlə yanaşırdı, onların istəklərini nəzərə alırdı. Amma hər zaman da bu təbəqəni, xüsusən də hiyləgər erməni din xadimlərini nəzarətdə saxlayırdı. E.Hüseynbəyli “Yenə iki od arasında” romanında olduğu kimi bu romanında da mənfur erməni xisləti məsələsinə toxunmuş, onların tarixən necə saxtakar, necə təhlükəli olduqlarını diqqətimizə çatdırmağa çalışmışdır. Hətta romanda müəllif Şah Abbasdan öncə taxta namizəd olan vəliəhdin-Həmzə Mirzənin bir erməni dəlləyi tərəfindən öldürüldüyünü qeyd edir və bunu tarixi faktlarla sübut edir: “1586-cı ilin oktyabrında Həmzə Mirzə Gəncə yaxınlığında, Qırxçayda öldürüldü. Tarix şəhadət verir ki, Həmzə Mirzəni Xoy dəlləyi, erməni Xudaverdi qətlə yetirdi. Bir yay gecəsi dəllək ağasının xeyməsinə girdi və şərab dumanı içində mürgüləyən sərkərdənin başını kəsdi.” [1, s.19] Şah Abbas yaxşı bir sərkərdə olduğu kimi, həm də çox yaxşı diplomat idi. Osmanlılarla sülh müqaviləsi imzalarsa da, hər zaman tədbirli olmağın vacibliyini düşünürdü. Şah Abbas Qərb dövlətləri ilə əlaqəni genişləndirmək üçün daim Avropa saraylarına elçilərini göndərir, onları Osmanlı dövlətinə qarşı ittifaqa çağırırdı. Eyni zamanda ölkənin ticarətini gücləndirmək üçün Avropalı tacirlərin Səfəvilər dövlətində sərbəst fəaliyyətinə şərait yaradacağını da vəd edirdi. Onun ispan kralına ipək ticarəti ilə bağlı yazdığı məktub indi də arxivlərdə saxlanılır : “Xaçpərəstlər harda istəsələr torpaq almaqda, ev tikməkdə, alver eləməkdə sərbəstdirlər. Öz Allahlarına və peyğəmbərlərinə sitayiş eləmək üçün onlara heç bir əngəl yaradılmayacaq. Dinlərimiz ayrı olsa da, düşmənimiz birdir... Ümid edirik ki, dostluğa uzadılmış əlimizi tutacaq və köməyinizi əsirgəməyəcəksiniz... Mən sizin ölkələrə elçilər göndərməklə

dostluğumuza və ittifaqımıza ehtiramımı bildirirəm və sizin iltifatınıza bel bağlayıram.” [1, s.222] Məktubdan da görüldüyü kimi Şah Abbas Avropa ilə müttəfiqlikdən çox şey gözləyirdi, onlara etimad edirdi, ölkəsinə gələn elçiləri böyük hörmət və izzətlə qarşılayırdı. Hər zaman olduğu kimi bu dəfə də Avropa ölkələri öz maraqlarını güdür, verdikləri vədlərdən boyun qaçırdır və fürsət düşən kimi satqınlıq, xəyanət edərək aradan çıxırdılar. Türk-müsəlman ölkələrinin tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, Avropa ölkələrinin onlarla ittifaqı yalnız güclü müsəlman ölkələrini bir-birinə vuruşdurub, onları gücdən salmaq və Avropaya ayaq açmalarının qarşısını almaqdır. Çünki iki güclü Şərqi ölkəsinin birləşməsi, bir amal uğrunda mübarizə aparması Avropa dövlətlərinin sonu olardı. Yazıçı əsərdə Şah Abbasın nə qədər yaxşı tərəflərini göstərməyə çalışsa da, eyni zamanda onun çatışmayan cəhətlərini də qeyd etməkdən çəkinmirdi. Müəllif tarixi roman janrında yazdığı əsərlərin əksəriyyətində bu məsələyə toxunur, xristian ölkələrinin müsəlman ölkələrinin arasında daim çaxnaşma saldığını, onları bir-birinə qarşı düşürməyə çalışdığını və güclü müsəlman ölkələrinin bu tələyə asanlıqla düşməsinə dərin kədər və təəssüf hissi ilə xatırladır. Bizim də bir vətəndaş, bir oxucu kimi üzərimizə düşən vəzifə odur ki, oxuduğumuz əsərlərdən, tarixi keçmişimizdən dərs alaq və babalarımızın etdiyi səhvləri bir daha təkrarlamayaq. Çünki “Tarix unudulanda hər şey yenidən, növbəti dəfə, növbəti sıfırdan başlayır”. (Yaşar Qarayev “Tarix yaxından və uzaqdan”)

Ədəbiyyat:

1. Hüseynbəyli E. “Şah Abbas”. Bakı: Qələmnəşr.
2. Gülnar Ramiz. “Çağdaş nəsrə milli tarix konsepti”. (Monoqrafiya) Bakı: “Ekoprint”, 2019.
3. Hacıyev Tofiq. Elçin Hüseynbəyli: günümüzün nəsr. Mədəniyyət qəzeti, Bakı: 2011, 7 dekabr
4. https://525.az/?name=xeber&news_id=12196
5. <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2011/fevral/156878.htm>

Ismayilova A.

Conceptual approach to history in E.Huseynbeyli`s novel “Shah Abbas”

(Summary)

The article analyzes the novel "Shah Abbas" by the highly respected writer E. Huseynbeyli. In the novel, we witnessed the glorious pages of Azerbaijan's history. Thanks to the work, we remembered Shah Abbas with great love and pride, who worked hard to restore the divided Safavid state and achieved both political and military success. We also realized that we must own our history, not allow the forces that try to alienate us and alienate us. E. Huseynbeyli's novel "Shah Abbas" is one of the most beautiful examples of our modern literature written in the genre of historical novels.

Исмайлова А.

Концептуальный подход к истории в романе Э. Гусейнбейли «Шах Аббас»

(Резюме)

В статье анализируется роман уважаемого писателя Э. Гусейнбейли «Шах Аббас». В романе мы стали свидетелями славных страниц истории Азербайджана. Благодаря этой работе мы с большой любовью и гордостью вспоминали шаха Аббаса, который много работал над восстановлением разделенного государства Сефевидов и добился как политических, так и военных успехов. Мы также поняли, что мы должны владеть своей историей, а не позволять силам, которые пытаются отчуждать нас и отчуждать нас. Роман Э. Гусейнбейли «Шах Аббас» - один из красивейших образцов нашей современной литературы, написанной в жанре исторического романа.

Rəyçi: f.f.d., b/m. R.Mürşüdova

CƏFƏROVA AYTAÇ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aytac.ceferova88@mail.ru

MEMUAR JANRININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: memuar, paleoqrafik, bioqrafik

Key words: memoir, paleographic, biographical

Ключевые слова: мемуарные, палеографические, биографические

Hər bir ədəbi janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri var və bu özünəməxsusluqlar onları bir-birindən ayırmır, əksinə ortaq şəkildə inkişaf etməyə yardımçı olur.

Memuar janrı həm dünya xalqlarının ədəbiyyatında, həm də Azərbaycan ədəbiyyatında bəlli bir yeri tutan janrdır. Əvvəllər bu janr tərcümeyi-hal, gündəliklər, tarixi romanlar, avtobioqrafik əsərlər, vücudnamələr, məktubatlar, salnamələr, təzkirələr, səyahətnamələr yaxud səfər xatirələri ilə eyniləşdirilirdi. Lakin zaman keçdikcə, bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri və digər janrlarla oxşar və fərqli cəhətləri bəlli oldu. Memuarlar yazılarkən, əsas üstünlük verilməli olan hissələr bunlardır:

- Müəllifin gördüyü - ətraf
- Müəllifin şahidi olduğu - tarixi hadisələr
- Müəllifin iştirak etdiyi hadisələrlə bağlı keçirdiyi hisslər – ictimai-siyasi proseslər.

Bütün bunlar hamısı özlüyündə xatirənin bir formasıdır və hər birini bir janrla əlaqələndirmək mümkündür.

Memuar janrı yeni bir yaradıcılıq kredosu idi və bu yenilik özünü Avropada, renesans dövründə, XVIII-XX əsrləri əhatə edən yeni insan zəkası, yeni insan düşüncəsi formasında biruzə verirdi. Terminə ilk dəfə dünya ədəbiyyatında, XIII əsrdə Fransada rast gəlinib. Lakin əminliklə demək olar ki, bu janra Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında XI əsrdə, hətta bir az da əvvəlki dövrlərdə, folklor nümunələrində rast gəlinib. Folklor nümunələrindən misal çəksək:

“Koroğlu” eposu - tarixi şəxsiyyət barədə avtobioqrafik yazı;

“Tomrisin Kirə yazdığı 2 məktub” – məktublar formasında.

Memuarlar keçmiş hadisələri yada salan və yaradıcı müəllifin iştirak etdiyi hadisənin təsvirindən ibarət olan bədii əsərdir [2, s.15].

Memuar sözünün etimologiyasına nəzər yetirsək:

- a) İngilis dilində - memory - “xatirə”
- b) Fransız dilində - memoire - “xatirə”
- c) Latınca – memoriae - “yaddaş” mənasını özündə cəmləşdirir.

Memuar ədəbiyyatını bir növ tale ədəbiyyatı adlandırmaq olar. Tale sözü yunancadan tərcümədə (“fatum”-“tale”) olaraq izah edilir. Bu fikri akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tale romanı adlandırdığı “Xatirələr” memuarı da təsdiqləyə bilər. “Xatirələr, hər şeydən əvvəl akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tale romanıdır. Ustad ədəbiyyatşünasın uşaqlıq və gənclik illərinin təsirli hadisələri, yanıqlı əhvalatları elə obyektiv, cəlbədicə və macərəvari qələmə alınıb ki, oxucu bu əsəri konkret bir şəxsin xatirələrindən qat-qat çox dərin müşahidə əsasında yazılmış mükəmməl bir əsər kimi qəbul edə bilər [3, s.3].

Ümumiyyətlə, akad. Məmməd Cəfər Cəfərovun tale romanı adlandırdığı “Xatirələr” romanı:

- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını, bu dövrün ictimai-siyasi proseslərini əks etdirdiyi üçün *salnamə* - (“Naxçıvan xatirələri” adalanan birinci hissədə XX əsrin əvvəllərindən 1931-ci ilə qədərki dövrün hadisələrini);
- ədəbiyyatşünasın həyatını, yaşadıklarını əks etdirdiyi üçün *tərcümeyi-hal*;
- *sentimanetalizm* cərəyanının (mühitin sadə adamlarını adi təsvir etmək) xüsusiyyətini özündə birləşdirərək rəngarəng surətlər qaleriyasını (dərzilər, çörəkçilər, usta şagirdləri, qonşular) yaratmaqla;
- elmi üslubla bədii üslubun bir-birini tamamlaması ilə;
- bir şəxsin ətrafında, onun həyat hekayəsi fonunda cərəyan etmək [3, s.3] kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirərək memaur-xatirə ədəbiyyatının dəyərli nümunəsi hesab olunur.

Memuar ədəbiyyatı nümunələrinə diqqət yetirək:

Paleoqrafik (xronoloji ardıcılıq)	Retrospektivlik (keçmiş təsvir)
--	--

Yaddaş ədəbiyyatı	etmə) - Xatirə ədəbiyyatı
tarixi roman	təzkirə
əlyazma	səfər xatirələri
arxiv	məktublar
tərcümeyi-hal	gündəliklər
vücutnamələr	
avtobioqrafiya	
salnamə	

Elə əsərlər var ki, orada xatirə sözüne rast gəldikdə, bunu əsərin janrına yox, üslubuna aid etmək daha doğru olar. Bu tip xüsusiyyətlər müəllifin avtobioqrafik povest və romanları şəxsi xatirələri fonunda yazdığı zaman ortaya çıxır. Məsələn: Yusif Vəzir Çəmənəminlinin “Bir cavanın dəftəri” adlı romanında:

- avtobioqrafik motiv güclüdür;
- memuar janrına xas olan priyom və elementlər kifayət qədərdir;
- gündəliklərə istinadən yazılmışdır.

Buna baxmayaraq, memuar əsər deyil, çünki yazıçı özü bu əsəri roman adlandırmışdır [4, s.15].

Memuar-xatirə ədəbiyyatının janrlarına, xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək: Gündəliklər - müəllifin şəxsi həyatı haqqında qeydlərdir. Həyatda baş verən hadisələri müəyyən xronoloji ardıcılıqla əks etdirən əsərdir. Xatirə və ya memuar janrlarına yaxın yazı formasıdır [1, s.92].

Gündəlik formasında yazılan əsərlər üç cür olur:

- ya yazıçı şəxsən iştirak etdiyi hadisələri ardıcıl surətdə yazır. Bu tip əsərlərə misal olaraq, İsmayıl Şıxlının “Cəbhə gündəlikləri” adlı povesti ni göstərmək olar. Yazıçının şahid olduğu hadisələr əsasında yazılıb.

- ya əsər yazıçının qəhrəmanı tərəfindən yazılan gündəlik şəklində qurulur. Məsələn, Türkiyə ədəbiyyatından nümunəyə baxdıqda Rəşad Nuri Güntəkinin

“Çalıquşu” romanı baş qəhrəman Fəridənin (Çalıquşunun) gündəliyi əsasında yazılıb.

- ya da əsərin yalnız bir hissəsi gündəlik formasında yazılır. Məsələn, Daniel Defonun “Robinzon Kruzo” əsərində kimsəsiz adaya düşmüş qəhrəmanın başına gələnlər və düşüncələri onun gündəliyi şəklində qələmə alınır.

Memuar əsərlərdə sujet ardıcılığı vacib deyil, çünki yaddaşa bağlı yazılır, paleoqrafik (xronoloji ardıcılıq) üsulla yox. Gündəlikdə isə əksinə. Gündəliklərin əsas özünəməxsusluğu real hadisə ilə yazılma prosesi arasındakı zamanın minimum müddətdə baş verməsidir. Əsas iş müəllif özü ilə tək qalır, qeydlərini yazıya köçürür və bunu yalnız özü üçün edir, kütlə üçün deyil. Gündəliklər stenoqrafiya şəklində qələmə alınır. “Stenoqrafiya” yunan sözüdür, mənası “yazıram” deməkdir, tez başa gələn yazılar bu üsulla yazıya alınır. Əgər gündəlikdə “müəllif-əsər” əsədirsə, memuar-xatirə ədəbiyyatda “müəllif-əsər-oxucu” triadası əsas götürülür.

Salnamə - lüğətlərə baxarkən onların fərqi anlamaq mümkündür. Salnamə tarixi (hadisələrin paleoqrafik təsnifi) əks etdirən yazıdır, memuar ədəbiyyat yazısının, şairin xatirələrini əks etdirən gündəliklər toplusudur.

Xatirə nümunələrdə demək olar ki, təzkirələr də çoxdur. “Təzkirə” ərəb sözüdür, mənası “zikr etmə”, “yada salma” deməkdir. Orta əsrlərdə Şərqdə, həmçinin Azərbaycanda geniş yayılmış elmi-ədəbi əsər növüdür. Təzkirədə bioqrafik məlumatlar və sənətkarlıq məsələləri üstünlük təşkil edir. Burada görkəmli ədəbi şəxsiyyətlər, hadisələr haqqında məlumat, ayrı-ayrı əsərlərdən nümunələr verilir. Təzkirəçi ədibin doğum və vəfat yerini, tarixini göstərir, məzarını nişan verir, ədibin əsərlərini və onun qısa məzmununu şərh edir, şeirlərindən misallar gətirir [1, s.250].

Tərcümeyi-hal motivləri ilə zəngin olan memuarlarda da müəllif keçmişini nəql edilir. Bir şəxsin öz həyatının əsas məqamlarını ardıcıl şəkildə təsvir etdiyi yazı növüdür. Tərcümeyi-hal ictimai həyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilir. [1, s. 244]

Azərbaycan ədəbiyyatında məktublaşma ənənəsi də dərin köklərə malik olmuşdur. Epistoliar formada (məktublar şəklində) yazılmış əsərlərdir. Bu bir növ

epistolıyar ədəbiyyatın bir janrıdır. Epistolıyar əsər-məktub şəklində yazılmış əsərdir. Bu əsərlər povest, hekayə, şeir janrında ola bilər. XVIII əsrdə Fransada maarifçilərin yaradıcılığında formalaşmış və XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçi ədəbiyyatının nümayəndələri tərəfindən istifadə edilmiş. Burada epistolıyarlıqla bədiilik əlaqəli olur və mahiyyət etibarilə cəmiyyətin həyatı, ictimai problemlər və s. mövzularda fikirlər irəli sürülür. [1, s.149]. Məktubun ədəbiyyatımızda ən mükəmməl nümunəsi Mirzə Fətəli Axundzadənin fəlsəfi traktat adlandırılan “Kəmaləddövlə məktubları” əsəridir. Məktublaşma lap qədim zamanlardan, hələ kommunikasiya vasitələrinin inkişaf etmədiyi, ümumiyyətlə olmadığı bir zamanda yaranmış.

Azərbaycan memuar-xatirə ədəbiyyatının çoxmövzulu, müxtəlif quruluşlu nümunələri sırasında səyahətnamələrin özünəməxsus yeri var. Orta əsrlər ədəbiyyatında diqqətəlayiq digər cəhət səfərlər, səyyahlar haqqında sözdür. Bu məsələ Əhvədi Marağalının “Cami-cəm” poemasının bir hissəsi “səfər etməyin fayda və qanunları” adlanır. Əgər Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında fəthlik səfərindən bəhs olunursa, Əhvədinin “Cami-cəm” poemasında dərvişlik yolu əsas götürülür. İsgəndərin dərvişlik yolu isə onun “Ərəbistanə getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi” ilə zəvvar-səyyahlıq yolu başlayır.

Səyahətnamə janrında yazılmış əsərlərə nümunə olaraq:

- Zeynəlabdin Marağayinin “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”;
- İsmayıl bəy Qutqaşının “Səfərnəmə”;
- Abbasulu ağa Bakıxanovun “Səfərdə” əsərlərini göstərmək olar.

Memuar-xatirə ədəbiyyatının ədəbi cərəyanı sentimentalizm, ədəbi metodu isə bioqrafik metoddur.

Sentimentalizm cərəyanı XVIII əsrin ortalarında Fransada yaranmış cərəyandır. Ən çox gündəlik, məktub və xatirə şəklində yazılmış epik əsərlərə bu ədəbi cərəyanla müraciət olunub, çünki burada hiss və həyəcanın təsvirinə üstünlük verilirdi. Sentimental yazıçılar hər kəsin fərdi aləmini, daxili dünyasını, iztirab və

sevinclərini əsas götürürdülər, tam adı vəziyyətdə əks etdirirdilər. Sentimaentalistlər dar çərçivədən geniş aləmə baxırdılar [5, s.225].

Memuar-xatirə ədəbiyyatının ədəbiyyatşünaslıq prinsipindən çıxış edərək aid olduğu - bioqrafik metod ədəbiyyatşünaslığın ilkin metodlarından hesab olunur. Bioqrafik metod “müəllif-əsər” əlaqələrini öyrənməyə istiqamətlənmişdir. Burada müəllif canlı, konkret insandır. Bioqrafik metodda tərcümeyi-hal və yazıçı şəxsiyyəti yaradıcılığın əsası kimi nəzərdən keçirilir.

Metodun banisi sənətkarın yaratdıqları ədəbi-bədii nümunələri birbaşa onun ömür yoluna, psixoloji durumuna təsir etməyə cəhd edir, onun bioqrafiyasından kənarında yaradıcılığını şərh etməyi qeyri-mümkün hesab edirdi.

Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında memuar – xatirə ədəbiyyatı adlanan bu janr tədqiqatçıların araşdırmalarında hər zaman ön plandadır.

Ədəbiyyat:

1. Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, “Altun kitab”, 2016, 272 səh.
2. Eminaliyev Eyvaz. Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı. Abdulla Şaiqin “Xatirələrim” memuarı əsasında. Bakı, Yurd, 1999, 132 səh.
3. Həbibbəyli İsa. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun tale romanı: “Xatirələr”. “Ədəbiyyat qəzeti”, 24 aprel, 2009-cu il, səh.1-3
4. Quliyeva Pəri. “Memuar və povest”. Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin “Bir cavanın dəftəri” əsərinin janrı haqqında. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası, 1986, N 3, səh.12-16.
5. Mir Cəlal, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1988, 280 səh.

Jafarova A.

About theoretical issues of the memorial genre

(Summary)

Memoir literature is reminiscent of past events. A memoir is a memory. Creates an interesting genre with palaeographic (chronological sequence) and retrospective (description of the past) features. Describes the events that were attended, witnessed and remembered. There are different types of memoirs: diaries, letters, autobiographies, historical novels, archives, manuscripts, etc. The features of each are different. But each can be called a memory in itself. The memoir genre is one of the main genres in both the literature of the peoples of the world and the literature of Azerbaijan. It is always in the forefront of researchers' research.

Джафарова А.

К теоретическим вопросам мемориального жанра

(Резюме)

Мемуарная литература напоминает о прошлых событиях. Мемуары - это воспоминания. Создает интересный жанр с палеографическими (хронологическая последовательность) и ретроспективными (описание прошлого) особенностями. Описывает события, на которых присутствовали, были свидетелями и запомнились. Мемуары бывают разных типов: дневники, письма, автобиографии, исторические романы, архивы, рукописи и т. Д. Особенности каждого разные. Но каждое из них можно назвать воспоминанием само по себе. Мемуарный жанр - один из основных жанров в литературе народов мира, а также в литературе Азербайджана. Это всегда в центре внимания исследователей.

Rəyçi: f.f.d. A.Nasıyeva

XANLARZADƏ TÜRKAŸ
Azərbaycan Dillər Universiteti
turkay.qeniyeva@gmail.com

MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN HÜSEYN CAVID YARADICILIĞINDA TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: insan, əxlaq, humanism, mədəniyyət

Key words: human, morals, humanism, culture

Ключевые слова: человек, мораль, гуманизм, культура

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində adı qızıl hərflərlə qeyd olunan, “ustad” deyə xitab etdiyimiz sənətkarlarımızdan biri, məhz elə Hüseyn Caviddir. O, yaradıcılığa başladığı ilk gündən etibarən canı, qanı ilə bağlandığı söz sənətinin inkişafı üçün əlindən gələni etmişdir. Hüseyn Cavid hər zaman yeni forma və məzmun axtarışında idi və bu da onu digər müasirlərindən fərqləndirmiş, böyük uğurlar qazanmasına səbəb olmuşdur. Onun həm janr, həm də ideya baxımından Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər mədəniyyət tariximizi xeyli dərəcədə zənginləşdirmişdir. Şərqi, himn, sonet kimi janrların ilk nümunələrini qələmə alması, mənzum dramaturgiyanın əsasını qoyması, mənzum faciə ilə əruz vəzninin vəhdətini yaratması onu ədəbiyyat tariximizin zirvəsinə ucaldan amillər idi. “Cavid teatri”nin formalaşması H.Cavidin dramaturgiya sahəsindəki əvəzolunmaz xidmətinin nəticəsi idi.

Hüseyn Cavid kimi korifey sənətkarımıza münasibət həmişə eyni olmamışdır. Çox təəssüfki, XX əsrin 20-30-cu illərində bu münasibət təqib və təzyiqlərlə, böhtanlarla müşayiət olunmuş, yalnız 50-ci illərin sonundan başlayaraq H.Cavid yaradıcılığına yeni baxış formalaşmağa başlamışdır. Onun irəli sürdüyü möhtəşəm ideyaların gücü çoxlarını qorxudurdu və təbii ki, belə bir ziyalı şəxsin yaşayış-yaratması mövcud hakimiyyət üçün təhlükə demək idi. Yaradıcılığının türk və Turan düşüncəsi ilə sistemli əlaqəsi, türkçülüyn romantizminin mahiyyətini təşkil etməsi, eləcə də sufizmlə əlaqəsi sənətkarımızın cismən məhv edilməsinə səbəb oldu. H.Cavid 1938-ci ildə həbs olunaraq, “əks-inqilabi əlaqələr saxlamaq”, “bir sıra müsavətçilərlə müsavətçi söhbətlər aparmaq”, “öz ətrafında millətçi düşüncələrlə köklənmiş cavan şairləri toplayıb, müsavətçi ruhda təkmilləşdirmək” kimi

ittihamlarla günahlandırılmışdır. 9 iyun 1939-cu ildə 8 il əmək düşərgəsinə məhkum edilir və 1941-ci ildə İrkutsk vilayətinin Tayşet rayonunda dünyasını dəyişir.

Hüseyn Cavid min illər sonra belə yaradıcılıq prinsiplərinə, milli məfkurəyə sadıqlığı və eləcə də dünya romantizminə gətirdiyi zənginliklərlə hər zaman oxucuların yaddaşında qalacaqdır.

Biz multikultural dəyərlərin təcəssümünə istər şifahi xalq ədəbiyyatımızda, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda qədim zamanlardan bəri rast gəlmişik. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarına diqqət etsək bir daha bunun şahidi ola bilərik. Dahi sənətkarlarımız N.Gəncəvinin, M.Füzulinin yaradıcılığı da bu baxımdan mühüm mövqeyə malikdir. Ümumiyyətlə, “multikultural dəyər” dedikdə demək olar ki, bütün Azərbaycan xalqına məxsus olan tolerantlıq, dinindən, irqindən, milliyətindən, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq hər kəsə dərin hörmət və ehtiram hissi nəzərdə tutulur.

Hüseyn Cavid yaradıcılığına nəzər yetirdikdə istər poeziya, istərsə də dramaturgiya sahəsində yazıb-yaratdığı əsərlərin mənəvi-əxlaqi, eləcə də multikultural dəyərlərlə zənginliyinin şahidi oluruq. Hər kəsə məlum olduğu kimi bu dəyərlər bəşəri dəyərlərdir və həmişə insanlığın mənəvi zənginliyinə xidmət etmişdir.

Əvvəlcə H.Cavidin qələmə aldığı və dillər əzbəri olan “Qız məktəbində” şeirinə diqqət etmək istərdik.

—Qızım,yavrum! Adın nədir?

—Gülbahar

Pəki, sənın anan, baban varmı?

—Var

Nasıl,zənginmidir baban?

—Əvət, zengin, bəyzadə...

—Öylə isə, geydiyın geyim niçin böylə sadə?

Yoqmu sənın incilərin, altın biləzicklərin?

Söylə, yavrum! Hiç sıqılma... [4, s.49]

Bu misralarda biz bir müəllimin şagirdi ilə dialoqunun şahidi oluruq. Müəllimin səmimi müraciəti, şagirdinə “Quzum,yavrum!” deyə səslənməsi onun

daxilən zəngin, mənəviyyatca uca şəxsiyyətinə nişan verir. Müəllim şagirdinə öz övladı gözü ilə baxa bilir. Hətta sualına sıxılmadan, təşvişə düşmədən cavab verə bilməsi üçün onu ürəkləndirir.

—Var əfəndim, var...lakin

Müəlliməm hər gün söylər, onların yoq qiyməti,

Bir qızın ancaq bilgidir, təmizlikdir ziynəti.

— Pək doğru söz... Bu dünyada sənin ən çox sevdiyin Kimdir, quzum, söylərmisin? — Ən çox sevdiyim ilkin

O Allah ki, yeri-göyü, insanları xəlq eylər.

— Sonra kimlər?

— Sonra onun göndərdiyi elçilər.

— Başqa sevdiklərin nasıl, yoqmu?

— Var...

— Kimdir onlar?

Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar ... [4, s.49]

Şeirdən aydın olur ki, Gülbahar pək və təmiz duyğular ilə yaşayan türk qızıdır. Dialoq əsnasında bütövlükdə türk əxlaqında formalaşmış sadəlik, mənəvi gözəlliyə, zənginliyə verilən önəm, tanrı və ailə sevgisi, hətta onun bir fərd kimi formalaşmasında rol oynayan müəllim sevgisi hər birimizə yenidən agah olur. Əsərin sonunda isə yer üzündə olan bütün insanlara qarşı sevgi ifadə olunmuşdur. Millətindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq hər kəsə Tanrının yaratdığı kimi baxmaq və onları sevmək. Hüseyn Cavid qələminin gücü də elə bundadır. Bəşəriyyətə sevgi, mənəvi-əxlaqi eləcə də multikultural dəyərlər, həcmcə kiçik şeir parçasında çox gözəl izah olunmuşdur.

H.Cavidin qələmə aldığı “Bənim tanrım” şeiri də multikultural dəyərlərin təcəssümü baxımından mühüm mövqedə dayanır. İki bəndini qeyd edib, təhlil etmək istərdik.

Hər qulun cihanda bir pənahı var,

Hər əhli-halın bir qibləgahı var,

Hər kəsin bir eşqi, bir ilahı var,
Bənim tanrım gözəllikdir, sevgidir.

Həzz etmədim firqədən, cəmiyyətdən,
Zevq alamam hərbdən, siyasətdən,
Bir şey duymam fəlsəfədən, hikmətdən,

Bənim ruhum gözəllikdir, sevgidir. [4, s.130]

Kainatı qəlbində daşıyan, görkəmli şair və dramaturqumuz H.Cavidin bir tanrısı olub-gözəllik və sevgi. Onu içərisi pislilik, nifrət, qan ilə dolun olan, nə siyasət, nə də muharibə maraqlandırmayıb. Məhz elə bu nüanslar bizi “Cavid” adını, “Cavid” nüfuzunu hər zaman qoruyub, yaşatmağa sövq edir.

Hüseyn Cavidin dramaturgiya sahəsində qələmə aldığı əsərlərə də nəzər yetirdikdə son dərəcə humanist, multikultural dəyərlərlə zəngin qəhrəmanlara rast gəlirik.

Azərbaycan ədəbiyyatında bir neçə əsərdə islam dininə sitayiş edən, müsəlman gəncinin, xristian dininə sitayiş edən xanımı sevməsinə, onunla ailə qurmaq istəməsinə şahid oluruq. Belə əsərlərdən biri də Cavid qələminin bəhrəsi olan, “Şeyx Sənan” faciəsidir.

Əsərin əvvəlindən bəlli olur ki, Şeyx Sənan 30 yaşında, xoşsima tələbədir və doğulub, böyüdüüyü mühit də islami mühitdir. O, ağsaqqal, nurani mürşid Şeyx Kəbirin mürididir. Şeyx Kəbir müridinə çox inanır və güvənir, gələcəkdə islamın daha geniş ərazilərə yayacaq biri kimi ona dəyər verir. Qızı Zəhra isə Şeyx Sənanın 6 illik nişanlısıdır. Amma hərşey birdən-birə məhv olur. Şeyx Sənan nəinki islami dəyərləri yaymaq, hətta onlardan uzaqlaşır. Buna səbəb isə Şeyx Sənanın röyasında Xumarı görməsi olur. Xumar çox gözəl, xoşxasiyyət bir gürcü qızıdır. O, Şeyx Sənanın röyasına girib, onu göylərə dəvət edir. Xumarın bu ilkin dəvətinin mahiyyəti çox böyükdür, hətta deyərdim ki, əsərin bütün mahiyyəti bu çağırışın üzərində qurulub. Şeyx Sənanın da ona qovuşmaq üçün islami dəyərlərdən üz döndərməsinin səbəbi Xumara qarşı duyduğu eşq yox, məhz elə göylərə, tanrıya yüksəlmək idi. Şeyx

Sənan bu yolda bir çox maneələrlə üzləşir. İstər öz əqidə yoldaşları, istərsə də gürcü qızının ətrafındakılar ona qarşı çıxırlar. İlk qarşı çıxanlardan biri olan Şeyx Mərvan onu rüyadan ayılmaq məqsədi ilə bunları söyləyir:

Sən ki, əvvəl qadından ürkərdin,

Şimdi fikrin niçin dəyişdi, niçin? [5, s.164]

Şeyx Nəim də ona səfərə çıxmazdan öncə qarşısına qoyduğu məqsədi xatırlatmaq istəyir:

Möhtərəm şeyx, unutma niyyətini,

Bir düşün illəti-əzimetini!

Eylədin Kəbə qarşısında yəmin,

O, bu gün məhv olurmu bir qız için? [5, s.164]

Bütün bunlara baxmayaraq o, fikrindən dönmür və Xumarın ardınca gedir. Xumarın xristian olması Şeyx Sənanın qarşısını kəsə bilmir. Multikultural dəyərləri özündə təcəssüm etdirən Şeyx Sənan sevdiyi qadından sırf xristiandır deyə üz döndərmir. Sevgi kimi ülvə, gözəl hissən din, irq, millət tanımadan, hər kəsə bərabər davrandığını sübuta yetirir.

Lakin, Xumarı tapdıqdan sonra da onların qovuşması maneələrlə rastlaşır, ən böyük çətinlikləri də keşif yaradır. O, əvvəlcə bu izdivacın əsla mümkün olmayacağını bildir və səbəb kimi Şeyx Sənanın müsəlman olmasını göstərir. Lakin sonradan Şeyx Sənanını bir növ imtahana çəkmək, dinindən uzqlaşdırmaq məqsədli bir-birinin ardınca şərab içmək, xaç asmaq, Qurani-Kərimi yandırmaq, donuz otarmaq kimi təkliflər irəli sürür. Şeyx Sənan Xumara qovuşmaq üçün bütün maneələri aşır. O, şərab içir, boynundan xaç asır və ona qarşı çıxan yoldaşlarına da bildirir ki, bu xaç gümüş dəmirdən başqa bir şey deyildir. Şeyx Sənan illərlə donuz otarır, lakin Qurani-Kərimi yandırmaq məqamında bildirir ki, kitabın içərisindəkilər bizim qəlbimizdədir və mənim yandıрмаğımın heç bir əhəmiyyəti yoxdur, hətta Qurani-Kərimdə İsanın da adı çəkilib.

Şeyx Sənan bunları etməklə multikultural dəyərlərin daşıyıcısına çevrilir. Şeyx Sənan əslində H.Cavidin özüdür. O, bu əsəri qələmə almaqla həm dinindən,

millətindən asılı olmayaraq hər bir şəxsə eyni dərəcədə tolerant, mərhəmətli, humanist münasibətlər bəslədiyini göstərir, həm də Tanrıya olan sevgisinin dini təriqətlərdən belə uca olduğunu qeyd edir. Şeyx Sənan dilindən deyilən bu misralar da bunu sübuta yetirir:

Arqadaşlar! Şu parlayan günəşin

Feyzi birdir cihanda hər kəs için.

Türk, hindu, ərəb, əcəm bilməz,

Nuru hər yerdə artar, əksilməz. [5, s.133-134]

Şeyx Sənan və Xumar obrazları ilə Hüseyn Cavid ali mənəviyyatdan çıxış edərək, kamilliyə çatmaq, nəfs, nifrət, kin-kidurətdən uzaqlaşib, multikultural dəyərlərə sahib olmaq kimi idealları canlandırmışdır.

Hüseyn Cavid yaradıcılığında digər humanist qəhrəmanlardan biri də Səlma anadır. Səlma “Ana” pyesinin möhtəşəm, böyük ürəyə sahib obrazlarından biridir. Səlma ana dini-imanı olan, xeyirxah, alicənab, müdrək insandır. Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox ana obrazlarına rast gəlmişik amma H.Cavidin yaratdığı ana obrazının nəinki Azərbaycan, heç dünya ədəbiyyatında da oxşarı yoxdur. Səlma ana öz təkrarolunmazlığı ilə seçilir.

Əsərin əsas konflikti varlıların hakim olduğu dövrdə kasıb və məzlumların öz şərəf və mənliliyini qoruması əsasında qurulmuşdur. Əsərin digər qəhrəmanları real obrazlar kimi çıxış etsələr də Səlma ana tamamilə romantik qəhrəmandır.

Əsər ananın Tanrıya müraciəti ilə başlayır:

Ey mərhəmət kanı, ey ulu Tanrı!

Ey yerlərin, göylərin hökmdarı!

İnayət qıl, yox başqa bir havadar,

Yalnız varım-yoxum tək bir oğlum var [5, s.7]

Əsərin Tanrıya müraciət ilə başlaması bir tərəfdən H.Cavidin klassik ənənəyə sadiqliyi kimi başa düşülürsə, digər tərəfdən də Səlma obrazının Tanrıya bağlılığını nümayiş etdirir. Bu misralardan biz üç aydır oğlundan xəbər, məktub gözləyən ananın narahatlığından xəbərdar oluruq. Daha sonra ananın gözlədiyi məktub nəhayət

ki, gəlir. Sevinci qəlbinə sığmayan ana məktubu və içərisində yazılan xoş xəbəri oğlunun namuslu, gözəl, mərd nişanlısı, İsmət ilə də paylaşır. Toy xəbəri hər ikisini həyəcanlandırır. Qanpoladın yoxluğundan istifadə edən Orxan, İsmətə sevgi etirafı edib, onunla birgə kənddən getməyi təklif etmişdi. Lakin İsmətin buna razı olmadığını biləndə Qanpoladı öldürməyə qərar verir. Muzdlu qatil obrazı olan, Murad da beləcə ortaya çıxır. Güllə səsləri eşidilində Səhma ana narahat olur, sanki ana ürəyi faciəni hiss edir. Qanpoladı öldürən Murad özünün xəbəri olmadan nicat yeri olaraq, qatili olduğu Qanpoladın anasının evini seçir və ondan yardım diləyib, günahsız olduğunu dilə gətirir. Səhma ana oğlunun qatilinə inanır hətta ona acıyıb, sığınacaq yer göstərir. Muradı qoruyacağına söz verir. Səhma ana oğlunun qatilinin Murad olduğunu bildikdən sonra çıxılmaz vəziyyətdə qalır. Əvvəlcə intiqam almaq istəyir, lakin sonra fikrindən daşınır:

Qonaq qardaş, dur! Tələş etmə sən,
Qorqma, bir zərər gəlməz sənə məndən.
Amandasın; hiç qorqma, hiç sıxılma!
Çünki bən əvvəldən söz verdim sana.
Sən bir qonaqsın Sən, qatil olsan belə,
Səhma həlak olur da, verməz ələ. [5, s.54-55]

Bu məqamda biz romantik qəhrəman Səhma ana ilə qürur duyuruq. Səhma ananı nə üçün israrla romantik qəhrəman adlandırdığımız artıq hər kəsə məlum olur. Real həyatda bir ananın belə çıxılmaz vəziyyətlə qarşılaşdığını təsəvvürümüzdə gətirib, düşünsək əminliklə deyə bilərik ki, heç bir ana bu addımı atmaz. Ən azından oğlunun qatilini həbsdə görmək istəyər. Onu azadlığa buraxıb, yalnız vicdanı ilə hesablaşmasına göz yummaz. Düzdür, az da olsa düşüncəsi olan insan üçün elə ən böyük cəza vicdanı ilə hesablaşmasıdır. Çünki, bu cəza ölənə kimi onu məhv edəcək. Amma bunu da qəbul edirik ki real həyatda heç bir ana bunu edə bilməz. Məhz buna görə Səhma ana romantik obrazdır. Humanizmin ən yüksək pilləsinə qədəm qoymuş qəhrəmandır, Səhma ana. Səhma ananı bu yolu seçməsinə vadar edən səbəblərə gəldikdə isə, ilkin səbəb onun analıq duyğusunu dərindən, qəlbən duyması, bundan

başqa Tanrıya bağlılığı və Tanrının qarşısına çıxardığı sınaqdan üzüağ çıxmaq istəyi, Azərbaycan mədəniyyətində formalaşmış kimliyindən asılı olmayaraq, gələn qonağı geri çevirməyib, xoş qarşılayıb, xoş yola salmaq kimi multikultural dəyər və nəhayət oğlu Qanpoladın düşmanına qarşı humanist davranışı idi.

H.Cavidin hər əsərində toxunduğu problemlər bəşəri problemlərdir, irəli sürdüyü ideyalar hər zaman insanlığın xilasına xidmət edən ideyalar olmuşdur. O, əsərlərində Azərbaycan-Türk mühitində gördüyü və görmək istədiyi multikultural dəyərləri ön plana çəkmişdir. Hüseyin Cavid bəşəriyyərin xilasını gözəllikdə, sevgidə, mədəniyyətdə, multikultural dəyərlərin qorunmasında görürdü. H.Cavidin himn kimi səslənən bu misraları ilə fikrimi sonlandırmaq istəyirəm.

Turana qılıncdan daha kəskin ulu qüvvət-

Yalnız mədəniyyət, mədəniyyət, mədəniyyət... [6, s.27]

Ədəbiyyat:

1. Adilov M. H.Cavidin əsərlərində qanadlı sözlər. Bakı: Proqres, 2012
2. Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı: BBMM, 2017
3. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı: MNPM, 2016
4. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. I cild. Bakı: Lider, 2005, s.49, s.130
5. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. II cild. Bakı: Lider, 2005, s.164, s.133-134, s.7, s.54-55
6. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə. III cild. Bakı: Lider, 2005, s.27
7. Şəmil S. Hüseyin Cavid yaradıcılığında qəhrəman konsepsiyası. Bakı: Hədəf, 2011
8. Vəliyeva S. Hüseyin Cavid ədəbi irsinin poetikası. Bakı: Zərdabi, 2019

Khanlarzade T.

The embodiment of multicultural values in the work of Hussein Javid

(Summary)

The article highlights multicultural values in the works of master poet and playwright Huseyn Javid on the basis of artistic examples. H.Javid's thoughts and

ideas were involved in the research. The embodiment of feelings such as beauty, love, humanism, tolerance, which occupy a central place in the works of the writer, is shown on the basis of the analysis of the works "In the Girl's School", "My God", "Sheikh Sanan", "Mother".

Ханларзаде Т.

**Воплощение мультикультурных ценностей в творчестве Хусейна Джавида
(Резюме)**

В статье на художественных примерах освещаются мультикультурные ценности в творчестве поэта и драматурга Гусейна Джавида. Мысли и идеи Х.Джавида были включены в исследование. Воплощение таких чувств, как красота, любовь, гуманизм, толерантность, занимающих центральное место в творчестве писателя, показано на основе анализа произведений «В девичьей школе», «Боже мой», «Шейх Санан», «Мать».

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Fətullayeva

NOVRUZOVA SƏMA

Azərbaycan Dillər Universiteti

snovruzova53@gmail.com

HÜSEYN CAVIDİN “AZƏR” POEMASINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB PROBLEMİ

Açar sözlər: Şərq, Qərb, Poema-dastan, Filosof

Key words: West, East, Poem-tale, Philosopher

Ключевые слова: Запад, Восток, Стихотворение-дастан, Философ

Hüseyn Cavid həm Şərq, həm də Qərb sənət təcrübəsini (Şərq-Qərb şeir şəkillərini, ənənələrini) yaradıcılığında birləşdirən və eyni zamanda təkrar etməyən, XX əsr Azərbaycan romantizm cərəyanının filosof və müdriklik şairidir. XX əsr

Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan romantizm cərəyanı ilk növbədə turançılıq və türkçülük demək idi. Və bu elementlər Cavid yaradıcılığında mükəmməllik təşkil edirdi. Cavid yaradıcılığı başdan-başa fəlsəfi düşüncədir. Cavid düşünən və düşündürən sənətkardır. Bu fəlsəfəlik istər onun lirikasında, istərsə də, ədəbiyyatımızın ayrıca dövrü kimi qiymətləndirilən “Cavid teatrı” adlanan dövrdə ərsəyə gələn dramaturgiyasında öz əksini tapır.

“Poeziya öz iri addımlarını poema ilə atmışdır” [3, səh.78]. Şairin lirikasında mövzu və məzmun baxımından olduqca zəngin olan, poema-dastan adlandırdığı “Azər” poeması xüsusilə seçilir.

“Azər” poeması Hüseyn Cavid yaradıcılığına daxil olan poema janrında yazılmış yeganə əsərdir. Bu əsər bir növ şairin poeziyadan dramaturgiyaya keçid mərhələsini təşkil edir. Buna görə də lirik-epik-dramatik əsərin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir:

Lirik xüsusiyyətlər	Poemada qəhrəmanın daxili dünyasını əks etdirən lirik təsvirlərin yer alması;
Epik xüsusiyyətlər	Dastan
Dramatik xüsusiyyətlər	Ayrı-ayrı nəğmələrdən ibarət olması: Monoloq, dioloq

Şair 1926-cı ildə qələmə aldığı bu poemanı Almaniyaya səfəri zamanı yazmışdır. Və əsər boyu Qərb dünyasında canlanan hadisələrin, dövrün müsbət və mənfi vəziyyətinin bilavasitə şahidi olmuşdur. Buna əsaslanaraq poemanı memuar əsər də adlandırmaq olar.

Azər yenilik axtaran və düşüncələrində filosof Cavidə yaxın olan romantik qəhrəmandır. Romantik ədəbiyyatın qəhrəmanı bədii ideallaşdırma nəticəsində yaranır. Bədii ideallaşdırma prinsipinə əsasən romantik qəhrəmanların bu dünyada görmək istədikləri, xəyallarında canlandırdıqları həyatları, arzuları real dünyanın həqiqətləri ilə uzlaşmır. Onlar təsəvvürlərində olan dünya ilə yaşadıkları dünyanı müqayisə etdikdə məyusluq keçirirlər, kədərli olurlar. Bu bədbinlik və məyusluq hissi romantiklərin yaşam devizidir. Kədər-onların ruh aləmidir. Fəlsəfə elminə əsaslanaraq,

əminliklə deyə bilərik ki, kədər-dərk etmənin və düşünmənin əlamətidir. Məsələn, Füzulinin qəhrəmanı Məcnun doğulduğu andan kədərli, çünki düşünür, çünki dərk etmə və düşünmənin, ağıl və ruh aləminin məngənəsindədir. Romantik ədəbiyyatın qəhrəmanları da bu cürdür.

Poema Azərin düşüncələri ilə başlayır. Düşüncələrində yaxşı əməllər sayəsində xoş günlər görəcəyini, ömrün şəfəqlər saçdığını, müharibənin bitdiyini, sevginin qalib gəldiyini zənn edən Azər birdən qəflət yuxusundan oyanır və qəlbi sıxılır. Poemanın giriş sözü Azərin “Düşündüm ki...” hissəsi ilə başlayır:

Yazıq! Ortalığı zülmətlər aldı,
Ölüm yarı yardan aralı saldı,
Həsərlər içində ruhum bunaldı,
Qanaltdı könlümü xain dırnaqlar. [2, səh.145]

“Azər” real həyata yaxınlaşınca aldandığını büsbütün başa düşür. Mövcud həyat, ictimai varlıq onun ruhuna-fikirlərinə yabançı görünür. Bu səbəbdən də, o, real yaşayışdan, cəmiyyətlə əlaqədar bütün qayğılardan üz döndərərək, mahiyyəti yalqızlıq və təklikdən ibarət bir həyata bağlanır”. [1, s.181]. Həyatının 30 ilini bəşəriyyəti, insanlığı düşünən, hər zaman şeir vurğunu olan Azərin gülümsər üzünü bir gün sis buludlar alır. Və o, yalnızlığa, tərki-dünyalığa üz tutur. Onu “sərsəm”, “xudbin”, “dəli” adlandırırlar.

Bir gün acı bir sis o gülümsər üzünü sardı,
Yalnızlığa imrəndi, uzaqlaşdı bəşərdən.
Bir qulbəyə saqlandı ki, ıssızca məzardı,
Məhrum idi dünyayı saran xeyr ilə şərdən,
Yıllarca dalıb getdi o böhranlı qəfəsdə.
İnsanları özlərdi hər atəşli nəfəsdə. [2, səh.147]

Lakin poemada hadisələrin inkişaf xəttini izlədikcə aydın görmək olur ki, Azər tək yaşamağın mümkünsüzlüyünü dərk edərək, həyatın mənasını və axarını insanlara qovuşmaqda görür.

“İctimai həyatla, gözü önündə cərəyan edən hadisələrlə təmas etdikdə, Azər fikrən və mənən nəyə qadir olduğunu anlayır. O, hər şeydən əvvəl, özünü daxilən yenidən yoxlamaq, mənən dərk etmək və dərk etdikləri ilə cəmiyyət məsələləri arasında müqayisələr aparmaq qənaətinə gəlir” [1, s.181].

Sevdirmiş içindən ona bir cülvə həyatı,
İnsanlara qoşmaq və qavuşmaq dilər əlan.
Duymaq və duyulmaqda bulur zəvqi, nişatı,
Yalnızlığa, ıssızlığa qəlbən edər isyan.
İstər bulut olsun da dənizlər kibi aqşın,
İstər Günəş olsun da qaranlıqları yaqşın. [2, səh.147]

Və bundan sonra əsərin maraqlı hissələri başlayır. Bir növ səyahətname xarakteri daşıyan poemada müəllif Azərin gözü ilə dünyaya baxır. Bu səyahət həmçinin qəhrəmanın daxili dünyasından başlayır. Poemada yer alan “Düşündüm ki”, “Azər düşünürkən” adlı parçalarda da romantik qəhrəmanın daxili səyahəti ön plandadır:

Səyyah olaraq Ayla bərabər yola çıqmış. [2, səh.147]

Şərq və Qərb insanların həyatını, yaşam tərzini, düşüncələrini müqayisə edən Azər əsər boyu bütün hadisələrin iştirakçısına çevrilir. Azər əvvəlcə öz vətəninə, insanların yaşayışına, dünyagörüşünə nəzər salır. Və Şərqdə gördükləri onu qane etmir.

Poemanın “Məsciddə” başlıqlı hissəsində Azərlə Şeyxin söhbətinə nəzər saldıqda bunu aydın görə bilərik:

Şeyx: “Əlverir söylədi fəryadü-fəğan,
Yetişir inlədiniz, ağladınız.
Dul qadınlar kibi yas saqladınız,
Gəlin artıq azacıq kəndinizə.
Qanlı göz yaşları cənnətdə sizə,
Əbədi zəvq, səadət verəcək.
Olacaq həmdəminiz hürri, mələk”. [2, səh.153]

Azər: Dedi: Şeyxim, bir az insaf et!

Ne olur, bir qədər də düz yol get.

Bizi qandırma: haqq verib, haqq al,

Sən deyilsən namuslu bir baqqal.

Həp yalan sat da, həp altın al, nə demək?! [2, səh.154]

Poemanın “Əsgərlər təlim edərkən” başlıqlı hissəsində 7 tamaşaçı və onların fərqli dünyaları:

- kimi üçün sülh vacibdir;
- kimi üçün guşənişin, dərviş həyatı;
- kimi üçün quş olub bu dünyadan, bəşəriyyətin şərindən qurtulmaq

və Azərin onlara cavabı təsvir olunub:

Bən derim: Hepsə laf, inanma, saqın!

Rəhbər olsun da qüvvətin, aqlın!

Yeri gəldikcə sülh için çabala,

Öylə yer var ki, hərbi alqışla!

Quzu gördünmü, sev, o, kin bilməz!

Canavar qarşı gəlsə, parçala, əz!

Qüvvət üstündə varsa əqli-səlim,

Sana həp kainat olur təslim. [2, səh.161]

Azər filosof qəhrəmandır: Cavid özünün düşündüyü fikirləri Azərin üzərinə köçürərək onu filosof qəhrəmana çevirmişdir.

Öz yurdu, məmləkəti ilə səyahəti bitirən Azər sərhəddən o tərəfə, Qərbə doğru üz tutur. Poemada yer alan Qərbə səyahət başlıqlı hissələr: “Nil yavrusu”, “Azad əsirlər”, “Rəssamın qızı”, “Könül məbədində”, “Mühacirlər yuvası”, “Tısbəğanın şövqü” adlanır. Azər Avropanı səyahət etdikdə Şərqlə müqayisədə həyatı və insanları başqa cür görür. Bu başqılıq, Avropada ilk baxışda hamı şəndir, dərdləri, nisgilləri yoxmuş kimi görünür, lakin sonrakı mənzərə Qərbin amansızlığının təcəssümüdür. Cavidin 1926-cı ilin avqust ayında Berlində qələmə aldığı “Azad əsirlər” adlı

parçada möhtəşəm bir salon və bu salonda eyş-işrət içində yollarını azmış insanlar təsvir olunub. Azad əsirlər obrazında isə 3 qadın və onların acınacaqlı talelərini göz yaşları içində dinləyən Azər düşünür:

Düşündü: “Bəlkə!”... dedi.

Bir zaman bəlkə dünkü Asiyada,

Əski Qafqasda, vəhşi Afrikada

QIZI cəbrən satıb alırlarmış,

Onu Avropa xalqı pək fahiş,

Bir fəlakət demiş də hayqırmış. [2, səh.167]

Yaxud Almanıyanın Rur şəhərində kömür mədənlərinin birində insanların çəkdiyi əziyyətlər və bu əziyyətlərə qarşılıq acgöz müdirin özbaşınalığı əks olunub. Şair kinli mədənlər adlandırdığı bu yeri Dantenin cəhənnəminə bənzədir:

Yoqsullar məzarı şu kirləmədən,

Seçilməz Dantenin cəhənnəmindən. [2, səh.173]

Qocanın yalvarışları müqabilində ona şər ataraq həbs etdirən Qərbin amansızlığını göstərirdi:

“Mücrim” deyə kirli yalan satdılar,

Çılgın ixtiyarı həbsə atdılar. [2, səh.173]

Azər həqiqət qəhrəmanıdır: Azər obrazı şairin “həqqi bulmuş” adlandırdığımız qəhrəman obrazıdır. O, Sənan, Arif və Şeyda obrazlarının daha mükəmməl formasıdır. Həqiqət axtarışı qəhrəmanı Azər bu haqsızlığı görərək yenidən Şərqə qayıdır. Yorğun könlünü burada ovutmaq istəyir.

Azərin Şərqdə və Qərbdə gördüyü geriliyin və gücün, amansızlığın tək cavabı insan aqlında və hikmətində olduğunu anladı. Yalnız ağıl sahibi, hikmət sahibi olaraq yeniləşməklə bu dünyada yaşamaq və yaratmaq mümkündür. Keçmiş, keçmiş adətlərə üsyan edən qəhrəman Azər Qərbin qüdrətini və məharətini Şərqdən daha yaxşı nəticə verəcəyini söyləyir. Poema Azərin bu misraları ilə bitir:

Bir çarə var: ancaq yeniləşmək!..

Onlardakı himmət və mətanət

Qırbaclayacaq Şərqi nihayət.
Onlardakı qüdrət və məharət
Er-gec verəcək xalqa səadət.
Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaqacaqlar,
Keçmişlərə üstən baqacaqlar.
Onlar güləcək, yüksələcəklər,
Hər yüksələcək, hər güləcəklər.
Onlar güləcək, güldürəcəklər,
Bizdən daha xoş gün görəcəklər!" [2, səh.241]

Ədəbiyyat:

1. Əlioğlu Məsud. Hüseyn Cavid romantizmi. Bakı, Azərnəşr, 1975, s.181
2. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh.
3. Qarayev Y. Poeziyanın illəri və yolları. Poeziya və nəsr. Bakı, "Yazıçı", 1979, səh.78.

Novruzova S.

The problem of East and West in Huseyn Javid's poem "Azer"

(Summary)

Huseyn Javid, known in the history of Azerbaijani literature as "Mr. Javid", is a poet of wisdom of the twentieth century romanticism. Javid's life, Javid's life is described in his works, transferred to the philosophical-national and universal thoughts of the lyrical heroes. The new spirit he brought to literature, the new subject, has retained its modernity over the years.

Новрузова С.

Проблема Востока и Запада в поэме Гусейна Джавида «Азер»

(Резюме)

Гусейн Джавид, известный в истории азербайджанской литературы как «господин Джавид», - поэт мудрости романтизма XX века. Жизнь Джавида, жизнь Джавида описана в его произведениях, перенесенных на философско-

национальные и общечеловеческие мысли лирических героев. Новый дух, который он привнес в литературу, новый предмет, с годами сохранил свою современность.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Fətullayeva

CƏFƏROVA AYTAC
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytac.ceferova88@mail.ru

XAQANI ŞIRVANININ “TÖHFƏTÜL İRAQEYN” POEMASI ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA İLK MƏNZUM SƏYAHƏTNAMƏ NÜMUNƏSİ KİMİ

Açar sözlər: Xızr, Xaqani, səyahətnamə

Key words: Khizr, Khagani, travelogue

Ключевые слова: Хизр, Хагани, рассказ о путешествии

Azərbaycan ədəbiyyatı özünün intibah dövrünü XII əsr çərçivəsində yaşamışdır. Bu intibah-renensans, yəni, “oyaniş” dövrü həm Qərb, həm də Şərq sənət təcrübəsində:

- humanist fikirlərin təbliği;
- humanist ideyaların intellektual versiyası ilə ədəbiyyat, incəsənət və elm aləmində uğurlu bir dönüş yaratdı.

Xaqani Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatına, XII əsr - Nizami mərhələsinə qədər olan müddətdə humanist və fəlsəfi fikirləri ilə yeniliklər gətirmiş sənətkardır. Bu yeniliklər şairin:

- epik növün poema janrında yazdığı “Töhfətül-İraqeyn” poemasından;
- mükəmməllik təşkil edən qəsidələrindən;
- məktub formasında olan bədii nəsrindən;

- fəxriyyələrindən ibarət idi.

Xaqani bu poemanı Şərqdə renesans dövründə yazmışdır. “Töhfətül- İraqeyn” məsnəvisi altı məqalə və sonluq hissəsinə ayrılır:

I məqalə: “Ərayisül-fikr və məcalisüz-zikr” (“Düşüncə gəlinləri və zikr məclisləri”)

II məqalə: “Meracül-üqul və minhacül fühul” (“Ağıllıların yüksəlməsi və yetkinlərin yolu”)

III məqalə: “Səbhətül-övtad” (“Bürclərin dayanacağı”)

IV məqalə: “Səvadül övrad və xəzanəhil övtad” (“Virdlərin qaralanması və dayanacaqların xəzinəsi”)

V məqalə: “Məvaridül-övtad və fəaridül-əfrad” (“Dayanacaqların yerləri və adamların seçilmişləri”)

VI məqalə: “Hudəlmuxtədi iləl-hadi” (“Yönəldiciyə doğru yol axtaranın bələdçisi”). [1, səh. 455]

“Töhfətül-İraqeyn” poeması Azərbaycan memuar ədəbiyyatının uğurlu məhsuludur. Bu poemada memuar-xatirə ədəbiyyatına aid olan monoloji əsərlər aşağıdakı sxemdə əks olunub:

Səyahətnamə	Tərcümeyi-hal
İraq və İran ölkələrini səfər edən şairin dövrün mükəmməlliyəti və rəziləti haqqında olan düşüncələri;	Poemanın “Təhfətül-xatir və zübdətün-nəvazir” (Xatirələrdən ərnağanlar və görülənlərin seçilmişləri) adı ilə tanınması, şairinin özü, anası, atası, əmisi barədə məlumat.

Poema ədəbiyyatımızda ilk mənzum səyahətnamə olub, şairin iki İraqa- Ərəb- İraqı və Əcəm İraqına səyahəti zamanı yolda gördüyü şəhərlərin və insanların təsvirinə həsr olunub.

Mərhum xaqanişünas Qafar Kəndli-Herisçi yazırdı: “552 (1157/58)-ci il Xaqanisini biz bu iki əsərdə (“Töhfətül-İraqeyn” və “Həbsiyyə”) axtarmalı, bu əfsanəvi bahadırın həyat səhifələrini burada vərəqləməli və aramalıyıq” [2, səh.86].

XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında saray ədəbiyyatı adlı bir istiqamət vardı. Və bu istiqaməti həyat yolu seçən şairlər saraylarda yaşayaraq, hökmdarlara mədhiyələr yazırdılar. Xaqani Şirvani “Təhfətül-İraqeyn” poemasında ömrünün 22 ilini mədh yazdığını və bundan duyduğu peşmanlığı dilə gətirmişdir:

Əvvəllər şahları mədh etdiyimçün,

Dilim bulanmışdı çirkaba bütün. [4, səh.21] Şair özünü xalq içindən biri bilmiş:

“Mən yoxsullar şairiyəm, xəlqaniyəm, xəlqani” – deyərək yaradıcılıq istiqamətini dəyişmişdir.

“Töhfətül-İraqeyn” poemasında qəhrəman şairin özüdür. Poema şairin “Günəşə xitab” adlı hissəsi ilə başlayır. Xaqani bu misralarla:

Səninlə bəzənir dünya camalı, Sayəndə dəyişir aləmin halı.

Edirsən soltana, yoxsula hörmət,

Göylərdən artıqdır səndə səxavət. [4, səh.24]

Yaxud:

Hər səma cisminin sənsən məhrəmi,

Ey dünya mülkünə atəş zənzəmi.

Aya işıq verən sonsuz fələk də,

Sayəndə dincəlir hər kələbək də. [4, səh.23]

deyərək Günəşə olan sonsuz məhəbbətini tərənnüm edir. Onun əlvan işıqlarının kainat içində qanad açaraq rahat gəzdiyini göstərir.

Poemanın əvvəlində “Ərzin fəziləti haqqında” adlı hissədə: Məndən öyrəndiyin bu sözləri sən,

Tez İraq əhlinə çatdıra bilsən,

O zaman, yəqin ki, sənə mələklər,

Hər addım başında afərin deyər. [4, səh.31]

deyən ərz Xaqaninin İraq torpağına səfərinə müfəssər olur. Bundan sonra Xaqaninin Şirvan bəndindən qurtularaq vacib məqsəd üçün İraqa səfəri başlayır. İraqa səfər edərkən, Xaqani Kuhistana;

Gördüm Kuhistana çatıb, nəhayət,

Səkkiz behişt kimi yeddi vilayət. [4, səh.31]

Kuhistan elində sultanı qorumaq üçün çayın üzərindən çəkilməmiş hasara:

Bu çaya baş vurdum mən də bir zaman,

Keçdim dalğasından, möhkəm hasardan.

və bu hasarı keçərək şahın şikərgahına səfər edir.

Nəhayət, yetişdim xoş bir məkana,

Bura şikargahdı böyük sultana. [4, səh.34]

Burada Xacə ilə rastlaşan şairin həyatı bundan sonra dəyişir və bu dəyişimi şair aşağıdakı misralarla təsvir edir:

Bəxtim bu xacəyə olarkən düşar,

Sanki zər atırdım, gəldi də çahar. [4, səh.36]

Xaqani bu əsərdə özünün tərcümeyi-halını əks etdirmişdir. Bu tərcümeyi- hal Xaqaninin elmi-tərcümeyi halını yazmaq yolunda ilk addım idi. Xacə ondan haralı olduğunu xəbər alarkən, nisbəsi və atası haqqında qeydlərini şair belə ifadə etmişdir:

Dedi: "Soruşuram, mənə söylə bir, Əslən haralısan, de, adın nədir?" Dedim:

"Tələbəyəm, həm də söz bilən, Şərvan diyarında doğulmuşam mən.

Xəlilullah olmuş dövründə atam,

Deməli, əslində nəccar oğluyam. [4, səh.37]

Xaqaninin Xacə ilə söhbəti zamanı ədəbiyyatımızda çox geniş yayılmayan "Dedim-dedi" deyişmə şeir şəklindən ustalıqla istifadə şair sənətkarlığını burada göstərir. Özünü tərifləyərək:

Möcüzələr yaradan barigaha sən, Mənim tək söz deyən görməyəcəksən,
Tərifdən yüksəkdə dursa da dərbar, Mənim tərifimə ehtiyacı var. [4, səh.38]

deyərək barigahın hüzuruna getmək istəyən Xaqani cavabında Xacədən: Dedi:

"Natamamsan, bil ki, hələ sən,

Qayıt, o məqama layiq deyilsən! "Mənəm, mənəm" deyib öymə özünü!

Həmişə müxtəsər söylə sözünü. [4, səh.38] Əcəmi olduğun yetər, indidən, Get, otur,
bir az da ərəbcə öyrən. Get, oxu, İraqa qayıdan zaman,

Gərəkdir bilikdə kamil olasan" [4, səh.40]

sözlərini eşidir. Artıq çarəsiz qalan Xaqani Xacədən onu əliboş qaytarmamağını istəyir. Xacə isə ona "Çəmşidin gözü" adlandırdığı üzüyünü verir:

Dedi ki: "Al, durma, qayıt Vətənə, Apar bu üzüyü, töhfədir sənə.

Bu üzüyün qaşu adi qaş deyil, Böyük qiyməti var, bunu yaxşı bil! Üzüyü verirəm, lakin sən gərək, Onu qoruyasan göz bəbəyitək.

Bu üzüyün qaşı bahadır, düzü,
Camın gövhəridir, Cəmşidin gözü. [4, səh.42]

Üzüyü götürən Xaqani Kuhistan sərhədlərindən yenidən Şirvan elinə üz tutur. Və Xaqani Şirvan elinə çatar-çatmaz artıq üzüyün səsi-sorağı hər yerə yayılmışdır. Üzüyü ondan götürmək istəyən hökmdar əvəzində Xaqaniyə şəhər bağışlayacağını vəd edir. Lakin Xaqani üzüyün üzərində “Kimsəyə satılmaz və bağışlanmaz!” sözlərini yazmışdır.

“Töhfətül-İraqeyn” kompozisiya quruluşuna görə də maraqlıdır. Burada hadisələr, fikirlər şairin bədii bir obraz kimi işlətdiyi və bu əsərdə yeni keyfiyyət – səhər günəşi və müdrik sima xüsusiyyəti almış Xızrla simvolik mühakiməsi fonunda gdir. Qeyd etmək olar ki, Xaqani Şirvaniyə qədər ədəbiyyatımızda Xızr obrazı daha çox yaşıllıq və dirilik suyu ilə bağlı idi. [3, səh.35]. Poemada şairin yorğun ürəyini Xızrın gəlişi nizama salır. Əsərdə xüsusilə mifik obraz Xızır Nəbi ilə görüş səhnəsi, onunla danışmalar bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Xalq ədəbiyyatından gəlmə motivlərin təsiri poemada duyulmaqdadır. Xızır ona tək Allaha sığınmaqla bütün dərdlərinə çarə tapacağını söyləyir. Bu hikmətli sözlər qarşısında Xaqani ona üzüyünü hədiyyə etmək istəyir. Xızr “Cəmşidin gözü” adlanan bu üzüyü gördükdə təəccüblənir, lakin üzüyü Xaqanidən götürmür, əvəzinə ona öz üzüyünü verir və bu sözləri deyir:

Dedi: sağ əlinə tax bunu ancaq,
O birini isə sol əlinə tax. [4, səh.46]

Xaqaniyə məsləhətlər verən Xızr onun bundan sonra Həmədana: Çatarkən sən şahın ləşgərkahına,

Oradan yol tutub get Həmədana, Gözünlə yolları ölçüb bir anlıq,
Söylə ki, bu yerdir əmin-amanlıq. [4, səh.53] Bağdada:

Fazillər şəhəri gözəldir Bağdad, Oradan görünür sanki kainat.

Bir dost camalı tək ruh verir cana,

Orada çatarsan hər bir arzuna. [4, səh.55] Kufəyə:

Bir şəhər görərsən, fazil adamlar,

Kamalla, ağilla orada yaşar. [4, səh.58] Məkkəyə:

Oradan Məkkəyə gedərsən əlbət, Görərsən orada fəzli-kəramət. [4, səh.60]

Kəbəyə:

Nəğmə oxuyarkən quşlar hər səhər,

Onun könül quşu tək səni istər. [4, səh.62] Mədinəyə:

Oradan üz tutub Mədinəyə get, Gedərək on günlük yol ziyarət et, Onun bünövrəsi səddir cahana,

Bu şəhər ruh verər hər zaman cana. [4, səh.65] səfər etməsini və bu səfərlərin onu haqq yoluna gətirəcəyinə inandığını vurğulayır.

Poema boyu Xaqani rəqəmlərin müqəddəsliyindən də söhbət açmışdır: “Bir” – Tək Allah

“İki” – cisim və ruh;

”Üç” – qeyri-üzvi təbiət;

“Dörd” - dünyadakı başlanğıclar - su, hava, od və torpaq; “Beş” - hissiyyat üzvləridir.

“Töhfətül-İraqeyn” məsnəvisi Azərbaycan ədəbiyyatında ilk bu üslubda yazılmış məsnəvi, Şərq ədəbi prosesində yeni ədəbi məktəb idi.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitabı. 6 cildə, II cild. Bakı. “Elm”, 2007, 632 səh.
2. Qafar Kəndli-Herisçi. Xaqani Şirvani // Bakı: Elm, 1988).
3. Rüstəmovna Azadə. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları. (XII-XIV əsrlər). Bakı, Elm, 1975, 286 səh.səh.35
4. Şirvani Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı. “Lider” nəşriyyatı, 2004, 672 səh. səh.21

Jafarova A.

Khagani Shirvani's poem "Tohfatul-Iraqeyn" The first verse in Eastern literature as an example of a travelogue

(Summary)

Khagani Shirvani is a powerful artist of 12th century Azerbaijani literature. He is the author of the first verse in our literature. The Tohfət al- İraqayn Masnavi consists of 6 articles. In this poem, the hero goes a long way in the life of the poet, giving place only to science, conversations with scientific people, and narrates what happened during the trip, the events he saw.

Джафарова А.

Поэма Хагани Ширвани "Тохфатул-Иракейн" первый стих в восточной литературе как пример рассказ о путешествии

(Резюме)

Хагани Ширвани - могущественный художник азербайджанской литературы XII века. Он автор первого стиха в нашей литературе. Тохфат аль-Иракайн Маснави состоит из 6 статей. В этом стихотворении герой проходит большой путь в жизни поэта, уступая место только науке, беседам с научными людьми, и повествует о том, что происходило во время путешествия, о событиях, которые он видел.

Rəyçi: f.f.d. A.Nasıyeva

XANLARZADƏ TÜRKAJ
Azərbaycan Dillər Universiteti
turkay.qeniyeva@gmail.com

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞI SOVET ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: inqilab, mübarizə, sosializm

Key words: revolution, fight, socialism

Ключевые слова: революция, борьба, социализм

Zəngin və çoxəsrlik ədəbiyyat tariximiz dünənimiz və bu günümüz üçün son dərəcə əhəmiyyətli fakt və hadisələrlə zəngindir. Xalqımızın qanlı yaddaşına çevrilən 1920-1930-cu illər yalnız igid, vətənpərvər oğulları əlimizdən almadı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının qəlbinə sanki öz xəncərini sancdı. H.Cavid, Ə.Cavad, M.Müşfiq, Ə.Abid, S.Mümtaz, H.K.Sanlı, H.Zeynallı, Ö.F.Nemanzadə, Y.V.Çəmənəminli və daha bir çox ziyalılarımızın amansız repressiyanın qurbanına çevrilməsi elə bir itki oldu ki, illər keçsə də yerini doldurmağımız mümkün olmadı. Repressiyalar vahid ssenari əsasında həyata keçirilirdi və yalnız bir məqsədi var idi – düşünən beyinləri məhv etmək, xalqı üçün yaşayıb-yaradan ziyalıları “zərərli məhsullar” ı ilə birlikdə ədəbi aləmdən yox etmək. Əvvəlcədən ölümünə və ya sürgününə qərar verilmiş repressiya qurbanlarının “siyasi səhv” lərini müxtəlif üsullardan istifadə edərək sübuta yetirməyə çalışırdılar. Qarşı-qarşıya qoyma, üzləşdirmə, dövrü mətbuatda qurultay və plenumlarda ifşa, ədəbi məhkəmələrdə gözdən salmaq, təhlükəsizlik orqanları tərəfindən həbs bu üsullardan ən çox istifadə olunanları idi. Bu illərdə insanların gözündə ölümü adiləşdirmək üçün əllərindən gələni edirdilər. Məhkəmələr açıq şəkildə təşkil olunurdu və hər kəs gedib məhkəmənin gedişatına, qərarına baxa bilirdi. Bu addımın bir səbəbi də xalqın gözünü qorxutmaq, başlarına gələ biləcəklərdən onları, eləcə də ətrafındakıları xəbərdar etmək idi. Bundan əlavə başının üstünü qara bulud alan xalqın gözü hər baxdıqları yerdə yalnız qara görsün, mənfi əhval-ruhiyyəyə köklənsin deyərək jurnal və qazetlər qara rəngə çərçivələnirdi. Eyni zamanda, diqqət etsək həmin dövrdə dünyasını dəyişmiş hər hansı bir elmi, ədəbi-siyasi aləmdə tanınmış şəxslərin anadan olma tarixini deyil, ölüm tarixi ictimailəşdirilirdi. 1937-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti” in səhifələrində C.Cabbarlının ölümünün 2, A.Bakıxanovun ölümünün 90, M.Ə.Sabirin ölümünün 25 illiyinin təqdimatı kimi. Bu tədbirlərin hər biri cinayətlərinin üstünü xalqın gözündə örtbasdır etmək məqsədini güdürdü.

Bəzən repressiya qurbanları ilə bağlı müzakirələrdə “onlar günahsız idi” ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Günahsız insanın ölümü cəmiyyətin yaddaşında bu qədər dərin iz sala bilməz, bir neçə gün yad olunur və unudulub gedər, bundan əlavə günahsız bir

insanın ölməsi və ya sürgün edilməsi üçün sovet hökuməti bu qədər əmək sərf etməzdi. Demək həmin şəxslərin həqiqətən də bir səhvləri, günahları vardı, onlar vətəninin, xalqının yad əllərin arasında yox olmasına səssiz qala bilmirdilər, “SSRİ mənim vətənimdir” şüarını səsləndirməyə, nə dilləri nə də ki, qəlbləri razı olmurdu. Həmin şəxslərə SSRİ-imperiya xaini, imperiya düşməni demək olar, amma Azərbaycan torpağına, Azərbaycan xalqına qarşı səhv etmiş, xəyanət etmiş şəxs demək olmaz. Bu ziyalıların hər biri türk ruhlu, türk düşüncəli sənətkarlar idi. Onlar vətənlərinin acı taleyini görürdülər və bununla razılaşıb, hər şeyi qəbul edib kənara çəkilməyi özlərinə sığışdırı bilmirdilər. Sovet ittifaqının yaratdığı sözdə “xoşbəxtlər ölkəsi”nə qarşı çıxırdılar. Məhz elə müqəddəs günahlarının səbəbi də bu idi.

Sosialist realizmi termini SSRİ-də bolşevik inqilabından sonra sovet hakimiyyətinin rəsmi himayə etdiyi ədəbiyyatın adı kimi yaranmışdır. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra Rusiyada 20-ci illərdə proletar ədəbiyyatı konsepsiyası meydana çıxdı. Bu konsepsiyaya görə, hakimiyyəti almış fəhlə sinfi yeni mədəniyyət və ədəbiyyat yaratmalıdır. Rus bolşeviklərinin əsas məqsədi milli ideologiyanın qarşısını almaqdan, onu türk ədəbiyyat sferasından çıxarıb sosialist, bolşevik rus ədəbiyyatının və mədəniyyətinin təsir dairəsinə salmaqdan, marksisləşdirməkdən ibarət idi.

Bolşeviklər Hüseyn Cavid kimi sənətkarların yeni yaranan cəmiyyətin arzu və istəklərinə uyğun yazmağa, onu öz ideyalarının rüporuna çevirməyə çalışırdılar. Bu məqamda H.Cavidlə bağlı maraqlı bir xatirəni qeyd edib, sənətkarın vətənpərvərlik ruhunu, eyni zamanda əsl sənət üçün çalışmasını, sevdiyi və çox hörmətlə yanaşdığı ədəbi yaradıcılığa verdiyi qiyməti bir daha nəzərə çatdırmaq istəyirik.

“Bir gün xalq maarif komissarı Mustafa Quliyev Hüseyn Cavidə evinə çay içməyə dəvər edir. Cavid bu təklifi məmnuniyyətlə qəbul edir. Çay içdikdən sonra M.Quliyev onu özünün kabinetinə aparır. Cavidin diqqətini maarif komissarının kabinetinin divarına vurulmuş şəkillər cəlb edir. Yağlı boyalarla çəkilmiş bu şəkillərin içərisində təbiət təsvirləri, gözəl qadın portretləri, natürmortlar, və sair var imiş. Onlar kabinetində söhbət edərkən M.Quliyev Cavidə deyir: “Yoldaş Cavid! Siz

böyük şairsiniz, xalq da sizi çox sevir. Lakin sizin poeziyanız bizim yeni həyatımızdan çox geri qalır. Siz ancaq təbiət, məhəbbət, gözəl qadınlar, və s. bu kimi apolitik mövzularda yazırsınız. Siz kəndlərimizdə yaranan dəyişiklikləri görmürsünüz? Kənddə həyat kökündən dəyişilib, kolxozlar təşkil olunub, çöllərdə traktorlar işləyir. Lakin təəssüflə deməliyəm ki, sizin şeirlərinizdə traktora təsadüf etmirik. Bəs siz nə vaxt traktor haqqında yazacaqsınız?

Böyük sənətkar özünəməxsus müdrikliklə kabinetin divarlarından asılan tabloları göstərüb, kinayəli təbəssümlə ona belə cavab verir: -Yoldaş Quliyev! Sizin kabinetinizin divarlarında nələr görürəm? Təbiət, məhəbbət, gözəl qadın, alma, armud, qədəh, kuzə və s. Nə üçün bu qadın portretlərinin yanında bir dənə də olsun traktor şəkli asmayıbsınız?

Cavidin gözlənilməz cavabından sonra Quliyev deyir: - Siz nə danışırırsınız, yoldaş Cavid! Bunlar bədii lövhələrdir. Traktorun bunların yanında nə işi var?

Cavid yenə kinayə ilə cavab verir: -Yoldaş Quliyev! Siz nə fikirdəsiniz, bəs mənim şeirlərim bədii lövhələr deyil? Siz niyə öz tırtıltı traktorlarınızı mənim şeirlərimin içinə salırsınız? Əgər sizin divarlarınızdan, heç olmasa, bircə traktor şəkli asılsa, o zaman siz traktorun səsini mənim şeirlərimdən də eşidərsiniz.” Cavid bu sözləri deyərək xalq maarifi komissarı ilə vidalaşmış, onun evini tərk edir”. [2, səh.53]

Cavidlə bağlı qeyd olunan, bu kiçik xatirədən belə onun şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı hər bir şəxsə müsbət fikir formalaşır.

Sovet hakimiyyətinin hökm sürdüyü dövrlərdə H.Cavidi tənqid edən şəxslər iki qrupa bölünürdü. Birinci qrupa aid olanlar kor-koranə Sovet rejimini alqışlayıb, ona böyük inam bəsləyən şəxslər idi. Onların gözündə Cavidin nə özünün nə də ki, əsərlərini bir dəyəri, qiyməti yox idi. Ədəbi məhkəmələrdə çıxış edib, birbaşa tənqiddən çəkinməyən əsl xalq düşmənləri idi onlar. Bu kimi şəxsiyyətsiz insanlar hər zaman düşmənin yem kimi istifadə etdiyi insanlardır. Sovet hakimiyyəti siyasi oyunun iştirakçıları ilə öz əlimizlə, özümüzə zərbə vururdu. Və hər dövrdə belələrinə rast gəlmək mümkündür.

İkinci qrupa aid olan tənqidçilər isə Cavid şəxsiyyətinin və yaradıcılığının qiymətini bilən insanlar idi. Onların yeni yaranan hakimiyyəti dəstəkləməyə çağırışlarının başlıca səbəbi, H.Cavid kimi şəxsləri gözləyən acı gələcəkdən xəbərdar olmaları və onun qurban edilməsinə göz yummaq istəməmələri idi. Onlar deyirdi ki, Cavid kimi orijinal bir sənətkarı zorakılıqla ədəbi həyatdan uzaqlaşdırmaq, əsassız olaraq onu xalq düşməni kimi qələmə vermək, Azərbaycan şairinin nüfuzundan sui-istifadəyə çalışan düşməne imkan vermək böyük səhvdir və ədalətsizlikdir. Belə dərin düşüncəyə sahib insanlar çox az idi.

Hətta H.Cavid özünə yaxın bildiyi, dost dediyi insanlardan belə zərbələr almışdı. Buna biz Cavid həbs olunarkən şahid oluruq. Həyat yoldaşı, Mişkinaz xanım nə qədər çalışsa, kimdən yardım diləsə də, bir zamanlar eyni süfrə ətrafında əyləşdikləri insanların heç birindən kömək ala bilmir. Mişkinaz xanım həyat yoldaşı ilə bağlı olan xatirlərində, Cavidlə həbsxanada olan görüşlərindəki söhbətlərindən bəzi məqamları qeyd edir.

“...Bir neçə dostunun adını soruşdu. Dedim:

-Heç birini görməmişəm.

Biri haqqında dedi:

-Görməsən yaxşıdı, o yarım adam satandı. Hələ yaxşısı budu. Neçə kişilər nakişi oldular. Əvvəl-axır ölümdü. Mərd yaşamaq namərd ölməkdən yaxşıdır”. [6, səh 518-519]

Elə dediyi kimi də oldu Hüseyn Cavid mərd yaşadı və mərd öldü.

Biz bir məqamı da qeyd etməliyik ki, məhz sovet hakimiyyəti dövründə H.Cavid daha çox tanındı və əsərlərinin böyük bir qismi nəşr olundu. Eyni zamanda ilk dəfə bu illərdə onun dram əsərləri tamaşaya qoyuldu. Təəssüfki, Cavidin bir dramaturq kimi inkişafına, kamilləşməsinə şərait yaradan, sovet səhnəsi onun məhvinə də səbəb oldu. Bu dövrdə bir çox tənqidçilərin gözü H.Cavidin yaradıcılığının üzərindəydi. Onlar hesab edirdilər ki, bir gün Cavid də etdiyi səhvi anlayacaq və gec olmadan inqilabı vəsf edən əsərlər yaradacaq. İlk dəfə “Azər” poeması nəşr olunarkən hər birinin ürəyində sevinc hissləri yarandı çünki onların

təhlilinə görə bu əsər Cavid yaradıcılığının müsbətə doğru irəliləməsi idi. “M.Quliyev yazırdı: “bu axır zamanlarda Hüseyn Cavidin “Azər” adlı yeni əsəri dərc edilir... “İnqilab və mədəniyyət” məcmuəsində dərc edilən parçalara istinad edərək Cavidin “Teymurləng” yolundan çıxıb, yeni yol aradığını qeyd etmək olar. “Knyaz” əsəri ədəbi ictimaiyyəti, eləcə də M.Quliyevi daha çox sevindirmişdi. O, məqalələrinin birində yazırdı: “Nəhayət, Azərbaycan şairi, Hüseyn Cavid bizim inqilab qatarımıza oturdu. O, ağır, çətin günlərdən sonra ...Şura Gürcüstanında inqilab hadisələrini az-çox təsvir edən belə bir pyes doğdu”. Daha sonra H.Cavid “Səyavuş” əsərini nəşr etdirdi. Bu əsər də “irəliyə doğru bir addım” kimi qiymətləndirildi. H.Mehdi bu əsəri “bir çox odlu, qiymətli misralarla zəngin olan”, “Cavidi gəncləşdirən” yeni tipli bir əsər kimi qiymətləndirir və qeyd edir ki, “Səyavuş”da dramaturq “köləlik dünyasını canlandırmış, feodalizm üsuli-idarəsinin bir sıra mühüm nişanələrini göstərmişdir. Cavid, eyni zamanda, əsl qəhrəmanların əli qabarlı və zəhmətkeş əməkçi kütlələrdən ibarət olduğunu da qeyd etmişdir”. [3, səh 29-30]

Beləcə “Azər”, “Səyavuş”, “Knyaz” müəllifi olan Hüseyn Cavidə artıq yeni sferadan baxmağa başlamışdılar, onu “gəncləşmiş Cavid” adlandırırdılar və onların fikrincə gəncləşmiş Cavidin romantizmi və romantikası keçmiş Cavidin romantizmindən və romantikasından kəskin fərqlənirdi.

Amma əslində bu deyilənlər heç də doğruları ifadə etmirdi. Bu məqamda bir el məsələni qeyd etmək zənnimizcə yerinə düşər: “Karı könlündəki”. Tədqiqatçıların bu əsərlərlə bağlı təhlili, sadəcə olaraq onların görmək istədiklərinin ifadəsindən başqa bir şey deyildi. H.Cavid heç vaxt inqilabı dəstəkləyən düşüncəyə sahib olmayıb və heç bir əsərində inqilabı dəstəkləməyib. Repressiya qurbanı olması bunun ən bariz nümunəsidir. Bəlkə də ən azından bir əsərini yeni qurulucağa sərf etsəydi, onun digər “günahlarını” bağışlayardılar. H.Cavid isə öz əqidəsindən geri dönmədi çünki, mənlili vətəninə qarşı bu xainliyi qəbul edə bilmədi.

H.Cavid hər zaman Azərbaycan xalqının vətəndaşı olaraq öz məsuliyyətini hiss edirdi. Onun ilk əsərlərindən etibarən biz müşahidə edirik ki, Cavid hər zaman xalqın dərдинə yanan birisi olub. “Azər”, “Səyavuş”, “Knyaz” əsərləri də ona

ətrafında baş verən hadisələri müşahidəsi zamanı narahatlıq verən məsələlərin yazıya köçürülməsi nəticəsində yaranmış əsərlər idi. Yəni bu əsərlərin inqilabı dəstəkləyən əsərlər kimi qəbul edilməsi yolverilməzdir.

“Azər” poemasında əsərin əsas qəhrəmanı Azər, Cavidin əksər dramatik qəhrəmanlarından fərqli olaraq tarixdən deyil, real həyatdan alınmış bir bədii obrazdır. Azər şairin müasiri, daha çox isə onun özünün proobrazıdır. Azərin yaşadığı mühitə, üzvü olduğu cəmiyyətə, Qərbə və Şərqə baxışları müəllifin şəxsi qənaətlərinin və düşüncələrinin ifadəsidir. Poemanın böyük bir hissəsində Azərin Almaniyaya səfərindən söz açılması, əsərin bir çox bölmələrinin Berlində yazılması ilə Hüseyn Cavidin Almaniyaya gedib orada müalicə olunması ilə səsleşməsi də obrazla müəllifin baxışları arasında sıx bağlılıq olduğunu aydınlaşdırır. Bütövlükdə Azər həyata və cəmiyyətə yeni nəzərlərlə baxan, dünyada gedən prosesləri obyektiv dərk və təhlil etmək qabiliyyətinə malik olan yeni tipli bədii obrazdır. Mənsub olduğu xalqı və ölkəni mədəni millətlərin cərgəsində görmək arzusu onun səciyyəvi cəhətidir. Azərin Qərbə və Şərqə səfərləri sadəcə səyahət, gəzinti, əyləncə olmayıb, dünyanı öyrəniş məmləkətini və millətini irəli aparmaq niyyətlərinin ifadəsidir.

Poemada Hüseyn Cavid Azərbaycanda qurulmuş yeni cəmiyyətə münasibətini də ifadə etmişdir. Əsərin “Səlmanın səsi”, “İnqilab xırsızı”, “İsyən” bölmələrində yeni cəmiyyətin bədii dərkisi məsələləri ön mövqedə dayanır. Cavid bu cəmiyyətin mövcud ziddiyyətlərdən xilas olmasının zəruriliyini qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmışdır. Poemanın “İnqilab xırsızı” bölməsində “inqilab kürkünə girmiş” Şura sədrinin törətdiyi özbaşınalıqların təsviri ilə şair yeni qurulmuş cəmiyyətdəki eybəcərlikləri diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Cavid Şura sədrinin alova bürünmüş evini göstərməklə geniş mənada yeni quruluşun yaşamasının mümkünsüz hala düşdüyünü ifadə etmək istəmişdir. Poemadakı kənd Şura sədrinə aid edilən “balıq başdan qoxarmış” qənaəti də, heç şübhəsiz, bütövlükdə o cəmiyyətin ən yuxarı təbəqələrinin çürüklüünə, mənəvi-siyasi iflasa məruz qaldığına açıq işarədir. Hətta poemanın epiloqu kimi düşünülmüş “İsyən” bölməsində ifadə olunan misralar da sadəcə yeni

quruluşun təsdiqi mənasında deyil, daha çox çağdaş gəncliyin quracağı böyük gələcəyin, müstəqil ölkənin dəstəklənməsi kimi başa düşmək, mənalandırmaq olar.

Bəli! deyə bilərik ki, “Knyaz” dramında Cavid müasirliyə daha yaxın idi. Bu baxımdan “Knyaz” faciəsi Cavidin yaradıcılığındakı yeni əhvali-ruhiyyəni əks etdirən əsər kimi ciddi maraq doğurur. Xoş güzəran keçirən Knyazın zorla özünə arvad etdiyi kəndli qızı Jasmenin onların qapısında qulluqçuluq edən Marqonun oğlu bolşevik Antonu seçməsi və keşməkeşli hadisələrdən sonra ona qovuşması Cavidin yaradıcılığında başlıca yer tutan azad sevginin və pak məənəviyyətin təntənəsi motivinin yeni şəraitdə canlandırılmasına xidmət etmişdir. Dramaturq gurlayan inqilab dalğalarından xoflanıb Avropaya qaçan knyazın və onun ailəsinin faciəsini məharətlə ümumiləşdirmişdir.

“Səyavuş” faciəsini yazarkən dramaturq öz yüksək amalına sadıq qalmış, əsərin ideya istiqamətini şahların, xaqanların yoxsul kütlələr üzərindəki amansız, zülmünü, əzilənlərin xaqanlara qarşı ucalan etiraz səsini, ictimai narazılığı və azadlıq mübarizəsini göstərməyə çalışmışdır. Əgər “Knyaz” əsərində bir neçə işçi öz haqqını tələb edərsə, “Səyavuş” faciəsində geniş xalq kütlələri “qaniçən şahlara və xaqanlara ölüm!” şüarı altında birləşərək azadlıq tələb edirlər.

Bu əsərlərin mövzusunda amansız zülm, haqsızlıq kimi motivlər şahlar, xaqanlar dövrünə köçürülsə də bu məcburi xarakter daşıyırdı. Bildiyimiz kimi C.Məmmədquluzadə də SSRİ hökumətində müşahidə etdiyi yalınışları cənubi Azərbaycan üzərinə köçürərək əsərlər yazırdı. Amma əslində təsvir etdikləri elə sovet hökuməti idi və xalqın narazılığı da SSRİ hakimiyyətinə qarşı idi.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm, 2004
2. Cavid xatırlarkən. (Xatirələr toplusu). Bakı: 1982
3. Cəfər M. Hüseyin Cavid. Bakı: 2016
4. Əliyev K. Hüseyin Cavid. Bakı: Elm və təhsil, 2018
5. Qasimov C. Ədəbi məhkəmələr. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2012

6. Vəliyeva S. Müasirləri Hüseyn Cavid haqqında. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2018

Khanlarzade T.

Hussein Javid's work in the context of Soviet literature

(Summary)

The urgency of Hussein Javid's work has such a power that, of course, there will be those who will study his work centuries later. Because he was the bearer of immortal ideas. Hussein Javid is a heroic artist who did not fall victim to the political games of the Soviet government. Even if they destroy themselves physically, the human ideas in their works will always live on, and the name of Hussein Javid will always live on. The ideas of Turkism, Turanism, historical approaches to time in the works created by the writer are important for today. Through his Aesopian language, Javid, who is not afraid to criticize the ugliness of society, instills in our nation culture and loyalty to our values.

Ханларзаде Т.

Творчество Гусейна Джавида в контексте советской литературы

(Резюме)

Актуальность работы Гусейна Джавида имеет такую силу, что, конечно, найдутся те, кто изучит его работы столетия спустя. Потому что он был носителем бессмертных идей.

Гусейн Джавид художник-герой, который не стал жертвой политических игр советской власти. Даже если они уничтожат себя физически, человеческие идеи в их произведениях всегда будут жить, и имя Хусейна Джавида всегда будет жить. Идеи тюркизма, туранизма, исторические подходы к времени в произведениях писателя актуальны и сегодня. Своим эзоповым языком Джавид, который не боится критиковать уродство общества, прививает нашей нации культуру и верность нашим ценностям.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Fətullayeva

HÜSEYN CAVID DRAMATURGIYASINDA ŞƏRQ QADINI OBRAZI
(“ANA” VƏ “MARAL” PYESLƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: Romantik qəhrəman, Şərq qadını, Ekomatti

Key words: Romantic hero, Oriental woman, Ekomatti

Ключевые слова: Романтический герой, восточная женщина, ЭКОМАТТИ

Hüseyn Cavid yaradıcılığında Şərq mövzusu müstəqil problem kimi səciyyələnməmişdir. Onun yaradıcılığında yer alan Şərq mövzusu təsəvvüf fəlsəfəsini əhatə edir. Ümumbəşəri dəyərlərə malik əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni mərhələ yaradan, romantik dramaturgiyamızın banisi Hüseyn Cavidin insana yeni münasibəti, yeni ruhu ayrı mərhələdir.

Kamran Əliyev yazır: “Cavid dramaturgiyası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində spesifik, özünəməxsus, həmişə seçilən ədəbi-estetik mənbədir. Bu dramaturgiya hadisələrin cərəyan etdiyi yerinə və zamanına, dialoq və qarşılaşmaların xarakterinə, obrazların düşüncə və arzularına, habelə neçə-neçə belə xüsusiyyət, əlamət və cəhətlərinə görə təhlilə olunmağa layiq dramaturgiyadır” [5, 33].

Hüseyn Cavid Azərbaycan romantizm tarixinin banisidir. Onun romantizminin ideya mübarizəsində azadlıq problemi əsas yerlərdən birini tutur. Əslində onun romantizmindəki mütərəqqi mahiyyət də məhz buna əsasən izah edilir. Hüseyn Cavid yaradıcılığında azadlıq ideyalarına rəğbət, onun uğrunda mübarizə ilk mərhələdən başlamış, lakin müxtəlif vaxtlarda yolunu həqiqi dərkə doğru dəyişmişdir [4, 48]. Milli romantizmin özünəməxsusluğunu şərtləndirən amillərdən biri, şübhəsiz, onun maarifçiliyin daxilindən çıxması və orada formalaşmasıdır [3, 79]. Romantiklərin

yaratıcılığında Qərbçilik ideyalarının geniş yer tutması da onların bəşəriyyətçilik, dünyəvilik baxışlarından doğurdu [3, 87].

Qadın azadlığı problemi romantik sənətkarların əsas mövzularından biri idi. Şərq qadının obrazı, Şərq qadının taleyi hər zaman əzab-əziyyətlərə qalib gələn, lazım gəldikdə döyüş meydanında özünü göstərən bir taledir. Daxili azadlıq olmadıqda və arzuların boğulduğu mühitdə mütləq ki, insan mənəviyyatının bədbinliyi baş verir və bu hal insan psixologiyasına gərginlik, sıxıntı, ümitsizlik, narahatlıq gətirir.

Hüseyn Cavidin yaratıcılığında humanizm fəlsəfi kateqoriya kimi deyil, həm də ədəbiyyatşünaslıq kateqoriyası kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Fəlsəfi düşüncədə humanizm problemi inam problemi ilə insani və ilahi başlanğıcların nisbətiylə sıx bağlı şəkildə öyrənilməlidir. Şəxsiyyətin xarakterində insani və ilahi başlanğıcların məhz bu nisbəti məsələsi romantik şair Hüseyn Cavidə maraqlandırmışdır.

Hüseyn Cavid dövrünün yetirdiyi sənətkardır və bununla belə bütün dövrlərin öndə gedən siması olmaq gücünə malik olmuşdur. Hüseyn Cavid dünyasının tanrısı gözəllik və sevgi, şah əsəri insandır.

Əxlaqi dəyərlərə romantik baxış şairin “Ana” və “Maral” pyesləri vasitəsilə yaratıcılıq ənənəsi səviyyəsinə qaldırmışdır. Şair qadını ailədə, ictimai həyatda daimi azad və sərbəst görmək istəmişdir. O, ictimaiyyətin və elmin inkişafını qadının mənəvi aləmi ilə bağlayırdı. Ona görə qadın azadlığı olmadan, heç bir quruluşdan, əsl insani azadlıqdan və mədəni yüksəlişdən danışmağa dəyməz. Şairin qadın qəhrəmanlarında birliyə, idraka, hakimiyyətə və ehtirasa güclü meyl vardır. Şairin ilk faciə əsərləri olan “Ana”, “Maral” əsərlərini insan taleyi və Şərq humanizmi münasibətləri baxımından nəzərdən keçirək.

“Ana” (İsmət, Səlma), “Maral” (Humay, Maral) – bu gün diqqətimizi bu qadın qəhrəmanlara yönəldək. Hüseyn Cavid romantizminin humanist qəhrəmanı – “Ana” pyesində Səlma ana obrazı. Burada Səlma ananın qeyri-adi insani keyfiyyəti vurğulanır. Anaya dərin ehtiram və məhəbbətlə yanaşan Hüseyn Cavid deyə bilərik

ki, bu obraz ilə ədəbiyyat tariximizdə kamil ana obrazını yaratmışdır. Bu kamillik təəssüf ki, ailə faciəsi üzərində qurulmuşdur. Şair “Ana” pyesində iki gəncin – İsmət və Qanpoladın bir-birinə olan dərin məhəbbətini poetik nümunələrlə əks etdirmişdir. İsmət və Qanpolad bir-birilərini sevirlər, lakin onların bu ülvi məhəbbətinə mane olmaq istəyən obrazlar var - Orxan və Murad. Mənfi planda qələmə verilən Orxan və Murad istəklərinə nail olub, iki gənci ayırır. Qanpolada sonuna qədər sadıq qalan İsmət Orxanın təklifini birmənalı şəkildə rədd etdikdən sonra ailənin başına müsibət gəlir. Və bu müsibət, bu faciə ədəbiyyatımızda maraqlı bir yeni keyfiyyət yaradır. Orxan pul ilə tutdurduğu Muradın əli ilə Qanpoladı öldürməyi, İsməti ondan ayırmağa və bir ananı gözüyaşlı qoymağa müfəssəl olur. Və əslində humanist keyfiyyət dediyimiz hal buradan başlayır. Murad Qanpoladı öldürdüyü zaman onu görürlər və Murad qaçaraq təsadüf nəticəsində Səlma ananın, yəni Qanpoladın anasının evində pənah axtarır. Səlma ana ürəyinin əqidəsinə söykənərək hələ Muradı qatil bilmədiyi bir anda onu evində gizlədir, ona arxa olur. Və birdən ana Muradın onun bircə oğlunun qatil olduğunu öyrənir, lakin geri dayanmır. Muradı gizlətdiyi yerdən çıxmağa qoymur. Muradı əfv edir. Psixologiyada belə bir ifadə oxumuşdum: Ən böyük pislik sənə pislik edən insana yaxşılıq etməkdir, deyə. Səlma ana da Muradı əfv etməklə ona ömürlük ölüm hökmünü yazır. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında Səlma ananın yeri belədir: məğrurlu qadın, romantik qəhrəman, gözüyaşlı ana, humanist obraz. “Ana” pyesində qatil qonağı bağışlamaq yeni fikir idi. Ananın varlığında və ruhi aləmində bir-biri ilə çarpışan təzadlı ehtiraslar son məqamda rəhmə gəlmək, insafı və vicdanı hər şeydən uca tutmaq qənaəti ilə nəticələnir:

Ah, bu xain qonaq aman istərkən,
Neçin mən ona yer verdim bilmədən.
Oğlumun köksünü yarsın da gəlsin,
Bir cəllad kəndini amanda bilsin?!
Xayır, xayır bu mümkün deyil əsla?!
Sağ buraxmam...mənim pəncərəmdə hala!

Onun həddini bildirir bu əllər!

Qəlbinə yerləşsin gərək bu xəncər!

Gərək bulsun cəzasını... [6, 65]

Bu pyes və bu pyesdə yer alan humanist düşüncələr dünya ədəbiyyatı incilərində də rast gəlinir. İnsan obrazı dünya ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində fərqli şəkildə təsvir edilmişdir. Hüseyn Cavidin bu pyesi ilə səsleşən bir əsər Qərb ədəbiyyatında aşkar edilmişdir. Belə ki, “Ekomatti” adlanan bu əsər yunancadan tərcümədə “Yüz hekayə” adlanır. Və bu hekayənin VI hekayəsi “Ana” mənzum dramına bənzəyir. Cavid yaradıcılığı rus ədəbiyyatı ilə də müqayisə oluna bilər. Məsələn, məşhur rus yazıçısı Dostoyevskini misal çəkə bilərik. Bu müqayisə necə başlayır. Əvvəlcə, onu qeyd edim ki, hər iki sənətkarın yaradıcılığında qadın və ana mövzusu xüsusi yer tutur. Qadın və ana mövzusu isə bilavasitə mərhəmət və humanizm deməkdir. Dostoyevski yaradıcılığında qadın provaslav-xristian etikası işığında və hər şeydən əvvəl analıq mövqeyindən dəyərləndirilirdi. Bu mənada Dostoyevski yaradıcılığında Məryəm ana obrazı əbədi analıq simvolu və nümunəsi kimi iştirak edirdi. “Karamazov qardaşları” romanında “Məryəm ananın iztirablı səyahəti” adlı bir əfsanə vardır. Burada deyilir ki, Məryəm ana cəhənnəmi səyahətə çıxır və orada günahkarların iztirablarını görərək Allahdan onların cəzasını yüngülləşdirməyi xahiş edir. Allah əllərindən və ayaqlarından çarmıxa çəkilmiş oğlunu göstərərək ondan soruşanda ki, o onun cəlladlarını necə bağışlaya bilər, Məryəm ana cavabında təkidlə hamının bağışlanmasını xahiş edir. Onun oğlunun cəlladlarının bağışlanmasını yalnız ana ürəyi xahiş edə bilərdi. Cavidin yaradıcılığında da qadın və ana obrazına xüsusi yer verilir. Onun “Ana” adlanan ilk pyesində Səlmə öz evində oğlunun qatili Muradı gizlədir və onu ələ vermir, azad buraxır, hərçənd qəlbində onu bağışlamır. Hər iki misaldan göründüyü kimi, yalnız analar bu cür alicənablığa qadirdirlər və bu da onların qadın, ana təbiətinin ifadəsidir.

Professor Yaşar Qarayev “Ana” əsəri haqqında yazırdı: “Cavid 1910-cu ildə yazdığı “Ana əsəri ilə maraqlı bir qadın - ana surəti yaratmışdır. Bu əsər öz qüvvətli tragik situasiyası ilə diqqəti cəlb edir: böyük ürəkli ana öz balasının hələ isti meyiti

üzərində onun namərd qatilinə xilas yolu göstərir. Bəşəri analıq məhəbbəti şəxsi qisas duyğusuna qalib gəlir... Bu cəhət, insan ləyaqətinə inam, nəcib ülvi duyğular və qəhrəmanlıq sonralar da Cavidin bütün müsbət qadın surətlərinə aid bir xüsusiyyət kimi meydana çıxır” [7,180].

Hüseyn Cavid “Ana” pyesindən sonra 1912-ci ildə lirik lövhələrdən, şeir parçalarından ibarət olan, ailə problemi üzərində bir faciə olan “Maral” əsərini yazmışdır. Maral şairin bir növ dövr olaraq tragik qəhrəmanıdır. Çünki Maral ətrafdan, düşüncələrindən, rəngsiz dünyasından narazı və məyusdur. Yaşar Qarayev yazırdı: “Maral” mənsur faciədir. Bu əsərdə Cavid Azərbaycan faciəsinin ilk qadın qəhrəmanını yaratmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, ilk variantda əsərin adı “Zavallı qadın” olmuşdur [7, 181].

Akademik M.Cəfərin qeyd etdiyi kimi, “Maral” faciəsində H. Cavid irəli getmiş, onun həyat müşahidələri daha da zənginləşmişdir. Şair mühitin daha yaxşı xüsusiyyətlərini, adamlarını dərk etmiş, ictimai konfliktləri ilk dramına nisbətən daha aydın göstərə bilmişdir” [2, 158].

Pyesdə gözəl Maralın acınacaqlı taleyi poetik nümunələrlə, yeni ruhda yazılmışdır. Maral Arslan bəyi sevir. Lakin bu sevgi dövrün qanunların ziddidir. Maral atasını itirir və bundan sonra həyat onunla başqa cür rəftar edir. Turxan bəy onunla evlənmək istəyir, lakin Maral yalnız Arslanı gözləyir. Düşünür ki, bir dəfə onu görsə, məsud olur. Maral Arslanı görür, amma xoşbəxt ola bilmir. Çünki acımasız Turxan bəy Maralla Arslanın qoşulub qaçmağından xəbərdar olur və Arslanı odlu silahla öldürür.

Əsərdə digər obrazlarında həyatları xoşbəxt təsvir edilməyib. Bir-birini saf hisslərlə sevən Cəmil və Humayın həyatı bir növ Maralın çəkdiyi cəfalara bənzəyir. Cəmil və Humay bir-birilərini sevir. Lakin Cəmili qonşuda daha varlı bir bəy qızı ilə evləndirmək istəyən ailəsi, Cəmilin hisslərini önəmsəmir və beləliklə, Cəmil monoloqunda belə deyir: “Amma da nə gözəl fürsət. Nə xoş xəbər!... Demək ki, taleyimizin yıldızı doğmağa başlamış da xəbərimiz yox... (heyvət) Allah, Allah! Dünyada nə əcaib mühakimələr var imiş!... Böylə qaranlıq dama daş atmaq, ya

qeybdən səadət ummaq, əcəba, hanki divanənin xəyalından keçər!... (Qızğın və sinirli). Demək ki, bir qız və ya bir oğlanı məhv etmək üçün yalnız ana-babasının rızası kafi imiş!... [1, 89].

«Maral» faciəsi Hüseyn Cavidin dramaturq kimi ilk uğurlarındandır. Əsər Qafqazda və teatr Krımında dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, türk gəncliyinin ən çox sevdiyi əsərlərdən biri kimi böyük uğur qazanmışdır. Bu əsərdə romantizm və sentimentalizm bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Xüsusilə, Cəmil və Humay xətti romantikadan çox sentimental səciyyə daşıyır və bu da təbiidir.

Ailə-məişət zəminində yazılan bu pyesi, bu pyesdə baş verən hadisələri, faciələri təkcə Maralın yox, Cəmilin, Humayın və o dövr insanının faciəsi kimi səciyyələndirmək olar.

Hər bir sənətkarın ədəbiyyat tarixindəki yerinin və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi həmin sənətkara mənsub olan bədii irsin müəyyən bir cəhətinə əsaslanır. Əminliklə deyə bilərik ki, Hüseyn Cavid dövrü, yaradıcılığı həmişə yaşayacaq. Oxucular tərəfindən, türk dünyası tərəfindən hər zaman sevgilə, “Cavid əfəndi” deyilərək qarşılanacaq.

Hüseyn Cavidin bütün yaradıcılığı XX əsr romantizm ədəbi cərəyanının bəhrəsi idi və şairin estetik ideali, qəhrəman-insan konsepsiyası bu ədəbi cərəyanın bədii-fəlsəfi prinsiplərinə uyğun idi. Hüseyn Cavidin qadın surətləri də, onun ruhi gözəllik, təmiz əxlaq, kamil insan, əqlin möhtəşəmliyini və qüdrətini dərk etmək, hissiyyatın zənginliyini və saflığını duymaq haqqındakı fikirlərini dərinlən başa düşməyə kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. Cavid Hüseyn. Əsərləri. III cild. Bakı, “Elm”, 2007, səh.89
2. Cəfərov M.C. Ədəbi düşüncələr. Bakı: Azərneşr, 1958, səh.158
3. Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 552 səh., 79 s.
4. Əliyev Kamran. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 2008, səh.324, 48 s.

5. Əliyev Kamran. Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı. Yazıçı, 1997, səh.33
6. Əlioğlu Məsud. Darıxan adamlar. II cild. Bakı, "Təhsil", 2009, 288 səh.
7. Qarayev Yaşar. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, "Elm" 2015,180 səh., 257 s.

Novruzova S.

The image of an oriental woman in the drama of Hussein Javid

(Based on the plays "Mother" and "Deer")

(Summary)

The role of the plays "Mother" and "Deer" in the formation of Hussein Javid's romanticism is especially noted. Javid opposed women's slavery in his work. The poet inspires women to freedom. It was a feature of the poet's time, women's lack of freedom of speech, reconciliation with the fate of the time, moral oppression. They were, in fact, victims of society. Both plays in the article vividly depict images of mothers and women. In Hussein Javid's work, humanism can be considered not only as a philosophical category, but also as a category of literary criticism. All the works of Hussein Javid were the fruit of the literary trend of romanticism of the twentieth century, and the poet's aesthetic ideal, the concept of hero-man, corresponded to the artistic and philosophical principles of this literary trend.

Новрузова С.

Образ восточной женщины в драме Хусейна Джавида

(По пьесам "Мать" и "Олень")

(Резюме)

Особо отмечена роль пьес «Мать» и «Олень» в формировании романтизма Хусейна Джавида. Джавид выступал против женского рабства в своей работе. Поэт вдохновляет женщин на свободу. Для эпохи поэта было характерно отсутствие у женщин свободы слова, смириться с злополучной судьбой эпохи морального угнетения. Фактически они были жертвами общества. Творчество поэта также находится в авангарде мировой литературы. Обе пьесы в статье ярко изображают образы матери и женщины. В Творчество

Хусейна Джавида гуманизм можно рассматривать не только как философскую категорию, но и как категорию литературной критики. Своей произведения Хусейна Джавида были плодом литературного направления романтизма XX века, а эстетический идеал поэта, концепция человека-героя, соответствовал художественным и философским принципам этого литературного направления.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Fətullayeva

İSMAYILOVA AYTƏKİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytakin.ismayilova.1996@mail.ru

SƏKKİZİNCİ QARABAĞNAMƏ

Açar sözlər: tarix, qəhrəman, yazıçı

Key words: history, hero, writer

Ключевые слова: история, герой, писатель

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında öz qələmi, üslubu, dəsti-xətti ilə seçilən, yazdığı əsərlərlə oxucuya yüksək bədii-estetik zövq verən nasir, yazıçı-dramaturq, publisist Elçin Hüseynbəyli postmodern ədəbiyyatımızın ən sevilən nümayəndələrindən biridir. Onun “Don Juan”, “Yolayrıcında qaçış”, “Şah Abbas”, “Metro vadisi”, “Balıq adam”, “Yovşan qağayılar” adlı romanları postmodern ədəbiyyatda örnək ola biləcək əsərlərdəndir. Bu romanların sırasına müəllifin özünün “Səkkizinci Qarabağnamə” adlandırdığı “Yenə iki od arasında” adlı əsəri də daxildir. Məhz belə günlərdə “Qarabağ” mövzusunda olan bir əsərin seçilməyi təsadüfi deyil. “Qarabağ problemi”nin kökləri axtarıldıqca, səbəbləri araşdırıldıqca, günahkarları tapıldıqca vəziyyət daha da qəlizləşir, dərinləşir. Müəllif də öz növbəsində bu mövzunu əsərə gətirməklə bəzi qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək istəyir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, N.Vəzirovun yaradıcılığında, XX əsrdə İ.Əfəndiyevin, B.Bayramovun, İ.Məlikzadənin, S.Əhmədlinin əsərlərində Qarabağ həyatı, məişəti, əsrarəngiz təbiəti canlı boyalarla təsvir olunmuşdur. Adlarını sadaladığımız yazıçıların sırasında Y.V.Çəmənəminlinin xüsusi yeri var. “Qan içində” adıyla nəşr etdirdiyi, müəllifin özü tərəfindən qoyulan, əsl adı “ İki od arasında” olan romanı Qarabağ xanlığının başına gələn müsibətlərdən bəhs edir. Əsərə qoyulan bu ad əsərdəki baş verən hadisələrə işarə edir, doğrudan da Qarabağ xanlığı “iki od” un - Çar Rusiyasıyla Qacar İranının arasında qalmış, aqibəti bu iki dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir.

Y.V.Çəmənəminlinin bu əsərindən ilhamlanan E.Hüseynbəyli onu özünə ustad hesab etmiş, yazdığı “Yenə iki od arasında” adlı əsəriylə ustadına layiqli şagird olduğunu isbat etmişdir. Əsərin fərqli quruluşu var və əsərdə sujet bir neçə istiqamətdə inkişaf edir. Bu əsərdə E.Hüseynbəyli “mətn içində mətn” üsulundan istifadə edir. Bu üsul postmodernizm üslubda yazılmış əsərlər üçün səciyyəvi cəhətlərdən biridir. Roman üç ayrı romandan ibarətdir. Əsərdəki birinci roman yazıcının ustadının sürgün olunduğu yerləri gəzib-görməyindən söhbət açır. İkinci roman Yusif Vəzirin həyatından, xüsusən də, İstanbulda səfirlik fəaliyyətini bitirib, Fransaya qardaşı Mirinin yanına getməsindən, onun vəfatından sonra ölkəyə qayıtmasından, Sovet rejimi tərəfindən sürgün olunmasından bəhs edir. Üçüncü roman isə ustadın üzərində çalışdığı romandan olan hissələrdən – Qarabağ xanlığından,onun Rusiya və İranla olan münasibətlərindən, Qarabağdakı erməni mülkiyyətlərinin xəyanətindən və ən nəhayət Türkmənçay müqaviləsilə Azərbaycanın iki yerə parçalanmasından bəhs edir. Romanı yazmağa başlayarkən müəllif ilham aldığı ustadının ruhunu duymaq, onun xeyir-duasını almaq üçün səfərə çıxır – Ustadının sürgün illərində yaşadığı yerlərə səyahət edir, Rusiyanın şəhər və həbsxanalarını gəzir, hər bir sənədi diqqətlə, səbirlə araşdırır və o səyahət zamanı başına gələnləri, görüb-əşitdiklərini, hiss-həyəcanını oxucusu ilə bölüşür. Hətta təhkiyəçi Yusif Vəzirin - “On üç nömrəli dustağ”ın sürgündə olarkən geyindiği

paltarı tapıb geyinmək fikrinə düşür, sanki yazıçı ruhən ustadını hiss etmək, ustadının yaşadığı zamanlara qayıtmaq istəyir. Xatırladım ki, Elçin Hüseynbəyli bu priyomdan “Don Juan” romanında da istifadə etmişdir. Yazıçı Oruc bəy Bayatın yaşadığı, səfər etdiyi yerləri gəzir, hətta əsas qəhrəmanı Oruc bəyin nə düşündüyünü, nə hiss etdiyini anlamaq üçün müvəqqəti xristianlığı da qəbul edir.

“Yenə iki od arasında” romanının “Səkkizinci Qarabağnamə” adlanması təsadüfi deyil. Roman XVIII sonlarından bu günümüzə qədər olan dövrü əhatə edir. Bu əsərin keçmişlə bugünkü dövr arasında körpü rolunu oynadığını desək, yanılmırıq. Təbii ki, belə ciddi, tarixi bir romanın yazılması həm geniş bilgi, həm də böyük məsuliyyət tələb edir. Müəllif əsəri yazmaq üçün nəinki ondan əvvəl yazılmış Qarabağnamələrdən istifadə edib, hətta çoxsaylı mətn və mənbələrdən də araşdırma aparıb. Tarixi bilgiləri əsərdə yerində və qaydasında istifadə etmək bacarığı isə hər yazıçıda olmur, müəllif bu işin öhtəsindən məharətlə gəlib.

Əsərdə müəllifin rastlaşdığı, ustadı Y.V.Çəmənşəminlinin də həm yazdığı, həm də yaşayıb şahidi olduğu erməni xislətini görürük. Müəllif Rusiya Federasiyası Cəzaçəkmə müəssisində “on üç nömrəli dustağ” ın –Yusif Vəzirin şəxsi işini axtararkən arxiv işçisi Yeva xanımın oturduğu stulun başındakı xırda xalça diqqətini çəkir. Həmin an onun Qarabağ xalçası olduğunu anlayır. Ortasında qızılgül dəstəsi, kənarlarında simurq quşlarının təsviri, ilmələrin xırda-xırda toxunuşu müəllifə evlərindəki xalçanı xatırladır, - “Bu xalçanın irisindən bizim evdə də vardı” deyər düşündür. Arxiv işçisindən - “Bu xalça sizdə hardandı, bizimkilərin hədiyyəsidir?” - soruşur, - “Bunu mənə bir qafqazlı bağışlayıb, erməni” – cavabını alır. [1, s. 31] “Şübhəsiz, bu oğurluq xalça idi, yəni ermənilər onu Qarabağı yağmalayanda aparmışdılar. Analarımızın, bacılarımızın min bir ilmə vurduğu, canını qoyduğu, xoş niyyət elədiyi xalçanı erməni öz adına çıxmışdı...” –deyə müəllifin burada sentimental düşüncələrə daldığını, kədərlə qəzəbi bir anda yaşadığını hiss edirik. [1, s. 32] “Ermənilərin Qafqaza köçürüldükdən sonra etdiyi vəhşiliklərin, vandallıqların, saxtakarlıqların yanında onlara məxsus olmayan bir xalçanı öz adlarına çıxması bizi bir millət olaraq artıq təəccübləndirmir.

Romanda Yusif Vəzirin Fransadakı həyatı xüsusi maraq doğurur. Vaxtilə AXC-nin Türkiyədəki səfiri olan Yusif Vəzirin Fransada həm maddi, həm də mənəvi baxımdan çətinlikdə olduğunu görürük. O, bu yerləri soyuq və ruhsuz hesab edir. Qardaşı Mirinin xəstələnməsi, müalicə olduğu xəstəxananın bahalı olması sənətkarı lap üzür, yeganə çıxış yolunu burada tanınan, tək ümid yeri olan Ceyhun Hacıbəylidə görür. C.Hacıbəyli onu “Qurban Səid” imzasıyla tanınan yəhudi dostu Lev Nissenbaumla tanış edir. Yusif Vəzir “İstiqlal uğrunda mübarizəmizin tarixi” adlandırdığı “Əli və Nino” romanını Qurban Səidə çap etdirməsi üçün verir, ancaq o əmanətə xəyanət edərək əsəri öz adından çap etdirir. Biz buna müəllifin ustasıyla xəyali söhbətində rast gəlirik: “ – Bilirsən, Qurban Səid təxəllüslü həmin cuhud romanı Avraham Tolla sən Bakıya dönəndən sonra verdi. Özü də öz adıyla, yəni Qurban Səid adıyla. Qorxurdu ki, Toll romanı oxuyar və dərhal çap edər, sən də bundan xəbər tutarsan. O, əsəri verəndə Bakıdan olduğunu demişdi. Bu yalanı uydurmasaydı, ona inanmazdılar. Çünki Yalnız Şərqdən olan müsəlman və türk belə əsər yaza bilərdi: ürəyinin qanıyla, bütün qəlbiylə, ağrılarıyla, erməninin əsl xislətini bilməyiylə.” [1, s.290] Bu cümlələrdən aydın olur ki, “Əli və Nino” romanının “müəllifinin kimliyi” barədə gedən mübahisələrdə Elçin bəy Yusif Vəzirin mövqeyindən çıxış edir. Yusif Vəzirin Parisdən vətənə qayıtması, bacılarının onu Bilqeyis xanımla evləndirməsi, Orxan, Fikrət, Gülarə adlı övladlarının dünyaya gəlməsi, Yusif Vəzirin sürgündə olarkən ailəsinin də dərbədər edilməsi, evindən atılması ən kiçik detallarına qədər işlənmişdir. Ustadın sürgündə olarkən ailəsinin xiffətini çəkdiyini, onlara məktub yazdığını, tez-tez Şuşadakı günlərini xatırlayıb, kövrəldiyini görürük. Qarabağdakı ermənilər onu narahat edirdi, hətta Parisdə Ceyhun bəylə söhbətində ermənilərin “Böyük Ermənistan” ı təbliğ etməsini, fond yaratmaq istədiklərini qeyd etmişdir. –“ Ermənilər hər yerdədilər. Onlar istədiklərini almayınca əl çəkməyəcəklər. Bildiyimə görə yeni hökumət Qarabağdakı ermənilərə muxtariyyət də verib. Zəngəzur da ermənilərə peşkəş edilib. Bu barədə yeni hökumətə də yazmışam, etiraz etmişəm.” [1, s.284] Yazılanlardan aydın olur ki, baş verən proseslər Yusif Vəziri dərinəndən düşündürüb, narahat edirdi. Sürgündə olduğu

vaxtlarda onun düşünməyə çox vaxtı olurdu, Qarabağı düşünürdü, oradakı ermənilərlə münasibətini düşünürdü. Cavan vaxtlarında yaşanan, ancaq cavan olduğu üçün anlamadığı, dərinə getmədiyi məsələləri o, indi daha yaxşı dərk edirdi. Gənclik illərinin dostu olan Rəcəbin Haykanuş adlı erməni qızını sevməsi, müsəlman olduğu üçün qızın ailəsinin onların görüşməyinə icazə verməməsi, Yusif Vəzirlə eyni anda Sina adlı osetin qızına vurulan erməni dığası Qaqikin davaya gəlməsi, Yusif Vəzirin tək olması, Qaqikin bir neçə nəfərlə birləşib gəlməsi - bu kimi bir çox şeylər onların xislətindən xəbər verirdi. Bütün bu hadisələr Yusif Vəzirə indi aydın olurdu. Vaxt keçir, dünya dəyişir, amma düşmənin mənfur xisləti heç vaxt dəyişmir. Necə deyərlər, su uyur, düşmən uyumaz. Ustad öz romanında da bu məsələlərə toxunur, Qarabağ xanlarının faciəvi sonluğunda da elə erməni xəyanətinin dayandığını qeyd edirdi. Kərim xan Zəndin Pənahəli xanı aldadıb Şiraza aparmasında da - Erməni Kərim xanın qulağına pıçıldaırdı : “ Şirin dilini işə sal. Türk şirin dilə allalandı” [1, s.92], Ağaməhəmməd şah Qacarın Şuşaya gəlişində də - Ağaməhəmməd şah Pənahın Tiflisə gedib Polkovnik Burşanovla görüşməsinə də, Əliməhəmməd ağanın İstanbula elçi göndərilməsini də keşiş Ohandan eşitmişdir. Qızılbaş qoşunları hələ Arazi keçəndən bir az sonra keşiş Ohan onun hüzurunda peyda olmuş, İbrahim xanın qaladan çıxmasını çətdirmişdi; Keşiş Ohan Vaqifin dostuydu. Daim qara libasda gəzər, İbrahim xanın süfrəsinin başında oturur, ermənilərə bir təhlükə hiss edən kimi yağlı dilini işə salardı [1, s.120], düşərgədə İbrahimxəlil xanın və ailəsinin on yeddi üzvünün Lisanoviç tərəfindən bir gecədə amansızlıqla qətlə yetirilməsində də erməni mülklərinin böyük rolu vardı – Lisanoviçin dəstəsi gecə xeyli keçəndən sonra İbrahim xanın düşərgəsinə yaxınlaşdı. Onlara məşhur mülk Vanya Yüzbaşı bələdçilik edirdi. Vanyanın qohumlarından biri Qarabağ hakiminin nökrəiydi. Güman ki, xanı və ailəsini o, ələ vermişdi [1, s.229]

Əsərdə Yusif Vəzirin bu hadisələri ürək yangısıyla qələmə almasını, günahsız insanların ölümünə, vətəninin iki yerə parçalanmasına göz yaşlı tökdüyünün şahidi oluruq. Ermənilər hər zaman hiyləgər bir toplum olub, süfrəsində yer açan, onunla duz-çörək kəsən insanımıza daim satqınlıqla, xəyanətlə cavab verib. Yaltaqlıqla,

hiyləgərliklə torpağımızda özlərinə dövlət qurdular, minlərlə insanımızı qəddarlıqla, vəhşiliklə dədə-baba torpağından qovdular. Hələ Türkmənçay müqaviləsi imzalanmamışdan qabaq Vano Qarabağ xanlığında baş verən “yaxşı xəbərləri” keşiş Nerses Aştaraetsiyə çatdıranda keşiş arxiyepiskopa məktub yazmaq qərarına gəlir. Məktubun məzmunu belədir: “Zati alilərinin ayaqlarına düşür və ondan rica edirik ki, iranlılarla sülh danışıqları zamanı erməni xalqını yadından çıxarmasın. Sərhədlər elə çəkilsin ki, bizim yazıq erməni xalqının da öz vilayəti olsun...” [1,s.239] Məktubun məzmunu əslində hər şeyi açıqlayır, ermənilərin belə tamahkar, satqın, yaltaq olmağı həm onların, həm də onlara himayədarlıq edənlərin ürəyindən idi. Qafqazda güclü bir türk dövlətinin, birliyinin olması çar Rusiyasının ürəyindən deyildi. Azərbaycanın din qardaşı İranla, qan qardaşı Türkiyəylə yaxınlığı Çar Rusiyasının Qafqazda əl-qolunu bağlayırdı. Elə buna görə də ermənilərdən istifadə etməklə, onlara dövlət yaratmaqla Qafqazda güc, söz sahibi oldular. Əsərdə İbrahimxəlil xanın “iki odun arasında” qaldığı bir vaxtda məşvərət çağırır və məşvərətdə ona Çar Rusiyasının tərəfinə keçilməsi təklif olunur. O zaman İbrahimxəlil xan belə bir fikir söyləyir: “Mən ruslarla sazişin əleyhinə deyiləm, amma qorxuram ki, ruslar bura gələndən sonra ermənilər şirnikə, üstümüzə ayaq alalar...” [1, s.107] Bu qərarın Azərbaycan xalqının başına bəla olacağını sanki İbrahimxəlil xan əvvəlcədən hiss etmişdir. Şübhəsiz ki, onlar Azərbaycan torpağında erməni dövlətini yaratmaqla, iki qardaş ölkə arasına qaratan kolu əkmək istədilər. Türkiyə Azərbaycan birliyinə mane olmağa çalışdılar. Ermənilərin Qafqaza sonradan köçürüldüyü, onların bir toplum olaraq mədəniyyətə, tarixə, etnik kökə malik olmadığı, Ermənistan adlanan dövlətin “hazırlanmış layihə” dən başqa bir şey olmadığı tarixi həqiqətdir.

Əsərin sonu əlilər evinə köçürülmüş Yusif Vəzirin bacısı Əzətə məktub yazdıqdan sonra vəfat etməsiylə bitir. Yazıçı son olaraq ustadının vəfat etdiyi həmin əlilər evinə ziyarət edir, ustadıyla xəyalən danışır, ermənilərin xalqımızın başına gətirdiyi müsibətləri ona nəql edir. Xocalıdakı vəhşilikləri, özlərini qayadan atan kəlbəcərliləri, mədəniyyətin beşiyi olan Ağdamın viran qalmasını, ustadının doğulub, boya- başa çatdığı Şuşada ermənilərin villalar tikməsinə müəllif ustadına

dərin hüzn, kədər və qəzəblə anladır. Necə anlatmasın, axı bu bizim hamımızın ən böyük dərdi, könül yaramız idi. Bu gün isə artıq bu yaralar sağalır. Qarabağımız artıq işğaldan azad olub. Yəqin ki, ustadın da ruhu şaddır. Yəqin bu münasibətlə Elçin Hüseynbəyli yeni bir əsər yazacaq və bu əsərdə mütləq o ustadını ziyarət edib qələbə çaldığımızı, itirdiyimiz torpaqların bizim olduğunu böyük sevinc, fərəh hissilə ruhu narahat ədibimizə çatdıracaq: Biz hamımız Qarabağa qayıdıyıq Ustad! Lakin bütün bu olanları heç vaxt unutmamalıyıq və unutmamalıyıq... Bu gerçək tarixi gələcək nəsillərə miras olaraq ötürməliyik ki, düşməni tanıсын və ona heç bir vəchlə aman verməsin.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynbəyli E. “Yenə iki od arasında”. Bakı: Qələmnəşr, 2017.
2. <http://kaspi.az/az/elcin-huseynbeylinin-yeni-tarixi-romani/config/xml/pages/q/pdf/config.xml>
3. <https://kulis.az/news/17064>
4. <https://1905.az/iki-od-arasinda-v%C9%99-yen%C9%99/>

Ismayilova A.

Eighth Karabakhname

(Summary)

The article analyzes the novel “Again between two fires” by outstanding writer Elchin Huseynbeyli. The work is dedicated to the memory of Yusif Vazir Chamanzaminli. The novel deals with historical events that took place both in the past and in the present. The work is one of the most beautiful examples of postmodern literature.

Исмайилова А.

Восьмой Карабахнаме

(Резюме)

В статье проанализирован роман известного писателя Эльчина Гусейнбейли под названием “Снова между огнями”. Работа посвящена в память о Юсифе Визирь Чямянзяминли. В романе выделено пространство как для

событий произошедших в прошлом так и для событий настоящего времени. Работа является одной из самых лучших примеров постмодернсткой литературы.

Rəyçi: f.f.d., b/m. R.Mürşüdoğa

ƏHMƏDOVA AYNİSƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
asiye.kaya@mail.ru

MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA “QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!” İDEYASI

Açar sözlər: Vətən, Qarabağ, kredo

Key words: Homeland, Karabakh, credo

Ключевые слова: Родина, Карабах, кredo

Azərbaycan poeziyasında Qarabağ, Şəhidlik mövzusunun formalaşması prosesinə, lirikada humanizm məsələsinin qoyuluşuna hər zaman xüsusi diqqət yetirilib. Qarabağ mövzusu Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, Nəriman Həsənzadə, Nəbi Xəzri, Fikrət Qoca, Famil Mehdi, Hüseyn Kürdoğlu, Vaqif Aslan kimi sənətkarların yaradıcılığında qırmızı xətlə keçib.

Azərbaycan poeziyasında Məmməd Arazın adı və imzası 60-cı illər üçün əvəzsizdir. Bu nəsli şairlərini düşündürən ayrı-ayrı lokal mövzu və problematika deyil, İnsan, Vətən, Yer kürəsi, onun bugünü və gələcəyi olmuşdur [3,487].

Yaradıcılığının böyük bir dövrü XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edən Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Araz xalqın ictimai həyatında baş verən proseslərə biganə qalmayan, yeni tarixi şəraitdə – milli müstəqillik uğrunda mübarizədə xalqın önündə gedən, öz şeirləri ilə onu bu mübarizəyə səsləyən şairlərimizdənir. Məmməd Araz

poeziyasının leytmotivi – Vətənə sonsuz məhəbbətdir. Şair vətənin gözəlliklərini böyük vətəndaşlıq qayəsi ilə, orijinal söz və ifadələrlə tərənnüm etməsi, vətənin parçalanması, Araz dərdi, Qarabağ kədəri, ümumən xalqın taleyüklu problemlərini özünə sağalmaz dərd edən və bunları sərrast ümumiləşdirmələrlə – hikmətli, xüsusi çəkili yeni poetik söz və ifadələrlə tərənnüm etməsi bu vətəndaş şairin poetik irsinin rüseymini təşkil edir.

Millilik Məmməd Arazın yaradıcılıq yolu, vətəndaş mənliyi və məramı olmuşdur:

- azərbaycançılığın;
- milli ideologiyanın, milli ruhun əsasında dövlətçilik;
- Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü;
- milli vətənpərvərlik, xalqın üzləşdiyi fəlakət və müsibətlər xalq şairi

Məmməd Arazı ciddi narahat etmişdir. Onun bu mövzu kontekstində axtarıları bütövlükdə Azərbaycan poeziyasını ictimai ideallarla zənginləşdirmişdir. Şairin qənaətinə görə, istər Dağlıq Qarabağ, istərsə də digər tarixi torpaqlarımızın işğal olunması bir çox səbəblərlə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan xalqının daxili-mənəvi keyfiyyətlərindən-unutqanlığından, qonaqpərvərliyindən, düşməne qarşı humanist münasibət bəsləməyindən, tarixin ibrət dərslərindən nəticə çıxarmamağından qaynaqlanır. Şairi ən çox düşündürən məqamlardan biri də Azərbaycan xalqının özünün tarixi torpaqları olan Dağlıq Qarabağ uğrunda apardığı haqlı mübarizədə “demokratik” dünya tərəfindən haqsız sayılması idi. Bu illərcə bu cür davam etdi. Şairin poeziyasında millilik onun yaradıcılığının əsas kredosu sayılır. Məmməd Arazın Qarabağ müharibəsinin ilk illərində yazdığı “Bizi Vətən çağırır”:

Bu ölüm qan yoludur,
Ölümdən, qandan keçir.
Bir qolu da qıvrılıb.
Azərbaycandan keçir.
Dövran bizdən bac alır,
Şöhrət bizdən yan keçir

Qılınc qar, Vətən oğlu,
Bizi Vətən çağırır! [1,157]

Şeiri deyərdim ki, bugünkü Vətən müharibəsinin çağırış şeiri adlana bilər. Bu gün 2020-ci il 27 sentyabrdan başlayan Vətən müharibəsində Azərbaycanın haqq səsi dünyada eşidilir:

“Murova qar yağır”:
Axşamdan başlamışdı:
Murov altda yağırdı:
Qar altda donmuşların,
Üstünə qar yağırdı.
Düşmənin qəfil hücum-qəsdinə qar yağırdı,
Kürəkçayın nəfəsi batmış idi elə bil,
Mürgü bilməz küləklər
Yatmış idi elə bil [2,35].

Bu gün rəşadətli ordumuz o mürgüləyən hər şeyi oyatdı. Murovun o üzü bizim Vətəndir – dedi. Şairin bu şeirləri vətənin azadlığı, torpaqlarımızın düşmən işğalından azad olunması uğrunda mübarizəyə çağırır.

Yaradıcılığında qədim milli ənənələrə söykənən şair Qarabağ müharibəsinin geniş panoramasını əks etdirməyə, bu mövzuda uğurlu poetik nümunələr yaratmağa müfəssəl olmuşdur. Onun vətənpərvərlik ruhunda, milli ruhda yazdığı şeirlər, bu şeirlərdə qoyulan problemlər fəlsəfi prizmadan nəzərdən keçirilib. Tənqidçi ədəbiyyatşünas Tehran Əlişanoğlu “Milli varlığın ifadəsi olan ədəbiyyat”ın Qarabağ hadisələri dövründə fəallığını, yaddaşın oyanışını və vətənpərvərlik hissinin yüksəlməsi sahəsindəki rolunu vurğulayaraq yazırdı: “Qonşular tərəfindən ərazinin 20%-in işğalı və qədim əzəli torpağı olan Dağlıq Qarabağın qəsb faktı ilə Azərbaycan xalqı, dövləti, cəmiyyəti heç bir zaman barışa bilməzdi və bu gün də barışmadı [4,85].

Müasir Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzulu şeirlərdə bədbin və nikbin notlar bir-birini tamamlayan eyni yolun müxtəlif qütbləridir. Məmməd Arazın 1992-

ci ildə yazdığı əsərləri humanist duyğuların incəliyi, təsirliliyi, obrazlılığı ilə seçilir. Qarabağ mövzulu əsərləri içərisində şairin “Dilənçi qaçqın” şeiri olduqca təsirlidir. Şeirdə humanist duyğularla yanaşı, milli qürur, milli heysiyyət məsələləri qabarıq şəkildə təhlilə cəlb olunur. Şair körpə, qaçqın dilənçi uşağa qarnı ac olduğuna görə deyil, qürurunu, mənlilik və heysiyyətini uşaq ikən itirdiyinə görə acıyır:

İlahi, varımdan yox oldum bu gün,
Mən öz yumruğumdan yıxıldım bu gün.
Elə bil dağ uçdu başıma birdən,
Bir uşaq dayandı qarşımda birdən.
Əl açdı, “rəhm edin”, qaçqınıq-dedi:
Bir az aralıda dayanan qadın
Uşağın sözünü təsdiq elədi:
“Qaçqınıq dedi” [1,156].

Məmməd Araz poeziyasında yaradılan düşmən obrazı yaddaşlara həkk olunub. Güclü pafos, şux çağırış, hiss və həyəcan dolu bədii müraciət şair poeziyasının fərdi üslubunun göstəricisidir.

Məmməd Araz ölkədə və dünyada baş verən hadisələr vətəndaş gözü ilə hər zaman diqqətlə yanaşmışdır. Məmməd Araz yaradıcılığında vətənpərvərlik problemlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- a) vətənpərvərlik ideyasının əsasları;
- b) vətənpərvərlik ideyasının mövzu əhatəsi.

Məmməd Arazın “Ayağa dur, Azərbaycan!” şeiri xalqımızı birliyə, bütövlüyə, səfərbərliyə çağırış ruhu ilə müşayiət olunan faciənin ictimai-siyasi köklərini üzə çıxaran, onu dünəni, bu günü və gələcəyi haqqında düşüncələrə qərq edən çox az sayda əsərlərdən biridir:

Ayağa dur Azərbaycan səninləyəm !
Səndən qeyri,
Biz hər şeyi bölə bilərik.
Səndən qeyri,

Biz hamımız ölə bilərik [2,48].

Arazı özünə təxəllüs götürən Məmməd Arazı həm də “Araz şairi” hesab edirlər və adı o, ləyaqətlə daşıyaraq qardaş ayrılığının yaddaşını yazmağa, obrazını yaratmağa nail olmuşdu.

Bu Şəhriyar harayıdır,

Bu Bəxtiyar harayıdır.

Ayağa dur Azərbaycan! [2,48]

Yaxud:

Onun Araz kimi kükrəyib daşan,

Kürün nəğməsinə nəğmələr qoşan

Hünər dastanı da, sevinc səsi də,

Bəzən söz üstündə kükrəməsi də,

Nənəmin qəlbindən qəlbimə doldu.

Məni şair edən o kitab oldu,

O kitabın səsi el səsi idi,

O kitab nənəmin sinəsi idi [1, 55]

Şair bütün şeirlərində siyasi ayrılıqdan daha çox, mənəvi bütövlük haqqında yazaraq araz dərдинin poeziyamızda ən yaxşı istifadəçilərindən biri olur [3, 496].

Vətən, millət, azad ruh-bu üç mənəvi dünya Məmməd Araz yaradıcılığının qayəsini təşkil edib.

Füzulinin sələfi, Nizami övladısa,

Xətəinin qılıncı, Nəsimi inadısan.

Cavidin Vətən eşqi, Müşfiqin fəryadısan,

Haqqın var yaşamağa, haqqın var, Məmməd Araz. [6,152]

Yaxud

Nur saçdı qismətinə günəşli, odlu səhər,

Tükənməz şair ömrün tarixin yaşı qədər.

Dünyada Azərbaycan, türk eli varsa əgər,

Haqqın var yaşamağa, haqqın var, Məmməd Araz. [6,152]

Məmməd Arazın sonsuz yaradıcılığında poeziyası, tərcümələri, poemalarında xalqdan süzülüb gələn yaddaş (folklordan, klassik poeziyadan) əsas rol oynayır. İstiqlal məfkurəsi yeni tarixi dövrdə Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk və Söhrab Tahir özünüdərkinin mənbələrindən olmuşdur. [5,132-136].

1960-1970-ci illərin şeirlərində istiqlal məfkurəsi ilə bağlı fikirlər “sızmalar” şəklindədir. Azərbaycan poeziyasında Vətən anlayışı başqa cür səslənir. Şairə paralel olaraq Osman Sarıvəllinin “Panamalı dilənçi”, Cabir Novruzun “İran qadınlarına heyrat məktubu”, Bəxtiyar Vahabzadənin “Neytral zona”, Nəriman Həsənzadənin “İran şahına məktub” şeirlərini misal göstərmək olar.

Tarixə vətənpərvərlik prizmasından yanaşaraq, onu müasir zamanla yaradıcılıqla bağlayan şairlərdən biri də Məmməd Arazdır. 1990-cı ildə Azərbaycan poeziyasında torpağa, vətənə bağlılıq hissi, vətəndaşlıq əqidəsi xalq şairi Məmməd Araz yaradıcılığını əsas xüsusiyyətini təşkil edir.

Bu gün gərək hər anımız Vətən desin!

Təxminimiz, gümanımız Vətən desin!

Qılıncımız, qalxanımız Vətən desin!

Qəlbimizin hər duyğusu Vətən desin!

Əgər varsa, zərrə qədər inamımız,

İmanımız Vətən desin! [1,84] – beyti bu gün də özünü doğrultdu. Bu gün hər bir vətəndaş Vətən deyir. Şair özünü kiçik “vətən daşı” hesab edirdi. Yazdığı misraların da mənası bu demək idi:

Vətən daşı olmayandan...

Olmaz ölkə vətəndaşı! [6,121]

Məmməd Araz yaradıcılığı üsyan, haqsızlıqla, ədalətsizliklə, natamamlıqla mübarizə poeziyasıdır. O, xalqın taleyindən keçən və onun mənliyinə, bütövlüyünə, azadlığına toxunan hər bir məsələyə qarşı [6,104]. Onun yazıları insanı yalnız bir məqsədə səsləyirdi;

- birliyə,

- milli düşüncəyə,

- vətənə sevgiyə [6,121].

Məmməd Araz yaradıcılığında məxsusi bir vətən obrazı yaradılıb. Bu obraz onun “İsti ocaqlar” silsiləsindən olan şeirlərində daha parlaq əksini tapıb. Şair üçün Azərbaycan, ilk növbədə onun ata ocağı, kəndi, bu kəndi əhatə edən dağlardır. “İnsan-qayalar”, “Bu yerlər, o yerlər”, “Qanadlı qayalar”, “Duman ömrü”, “Azərbaycan-dünyam mənim”, “Ata ocağı”, “Anamdan yadigar nəğmələr” silsiləsi bu qəbildəndir. Bu nümunələrdə şairin vətəni, vətən anlayışı təbiətdən ayrılmazdır, hətta onun vətən hissiyyatının əsasıdır. Ona görə şairin təbiət haqqında hər bir şeiri Azərbaycan, onun varlığı, özəlliyi haqqında nəğmə kimi oxunur.

Məqalənin sonunda Azərbaycan xalqının bu günkü tarixi barədə yazmaq istədim. Bu gün şanlı ordumuz yeni tarix yazır. Bu tək sözdə yox, əməldə də özünü göstərir. Azərbaycan xalqı illərdi əsarətdə olan öz torpaqlarını geri qaytarır. Asan deyil... 27 ilin səbri, ağrısı, 27 ilin hər günü, hər bəslənən mahnını, hər yazılan şeirdə ürəyimizin ağrısı, işğal olunmuş torpaqlarımız, şəhid olmuş oğullarımız var. Yaşasın Azərbaycan xalqı! Qarabağ Azərbaycandır!

Və sonda fikrimi vətəndaş şair Məmməd Arazın “Ayağa dur, Azərbaycan” şeiri ilə bitirmək istədim. Bu şeirdə sənətkar və xalq dialoqu kəskin şəkildə qoyulmuşdur:

Ayağa dur, Azərbaycan!

Çək sinənə qayaları yamaq elə,

Bayrağını Xəzər boyda bayraq elə!

Enməzliyə qalxmış olan bayrağını!

Azərbaycan bayrağını! [2,49].

Məmməd Araz şeirinin hər misrası, hər kəlməsi bir düşüncə ümmanıdır, bir duyum yanğısıdır.

Ədəbiyyat:

1. Araz Məmməd. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildd. I cild. Bakı, “Ozan”, 2004, 255 səh.

2. Araz Məmməd. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə, III cild. Bakı, “Ozan”, 2003, 368 səh.
3. Əhmədov Bədirxan. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 552 səh.
4. Əlişanoğlu Tehran. Müstəqillik illərində Azərbaycan ədəbiyyatı, I hissə 1990-cı illər. Bakı: Qanun, 2013, 216 səh.
5. Əsgərli Ə. Döyüş amansızdır, yoxdur orta yol. “Azərbaycan” jurnalı, 1991, №01, səh.132-136.
6. Vəliyeva Sona. Haqqın var yaşamağa. Bakı, Kaspi, 2013, 571 səh.

Ehmedova A.

The idea that “Karabakh is Azerbaijan!” in Mammad Araz's work

(Summary)

One of the main features of Mammad Araz's work is the perception of national identity, the return to national identity. He is one of the most powerful writers in the history of Azerbaijani poetry, distinguished by his unique place and position. Mammad Araz's poetry, his lyrical style, the language of poetry are among the original events of our modern poetry. An Azerbaijani stamp is also seen in Mammad Araz's poems. His lyrical protagonist is characterized by humanism and kindness of the Azerbaijani people.

Ахмедова А.

Идея “Карабах Азербайджана!” в творчестве Мамеда Араза

(Резюме)

Одна из главных черт творчества Мамеда Араза - восприятие национальной идентичности, возвращение к национальной идентичности. Он - один из самых влиятельных писателей в истории азербайджанской поэзии, отличающийся своим уникальным местом и положением. Поэзия Мамеда Араза, его лирический стиль, язык поэзии являются одними из самобытных явлений нашей современной поэзии. Азербайджанский штамп встречается и в

стихах Мамеда Араза. Его лирическому герою свойственны гуманизм и доброта азербайджанского народа.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Mustafayeva

MƏMMƏDOVA SEVİNC

Azərbaycan Dillər Universiteti

sevincmamedova0910@gmail.com

CON APDAYKIN “KENTAVR” ROMANINDA ATA-OĞUL MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Con Apdayk, Kentavr, Corc Kolduell, Piter Kolduell, ata və oğul münasibəti

Key words: John Updike, The Centaur, George Caldwell, Peter Caldwell, father- son relationship

Ключевые слова: Джон Апдайк, Кентавр, Джордж Колдуэлл, Питер Колдуэлл, отношения отца и сына

II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə meydana gələn postmodernizmin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Con Hoyer Apdayk 1932- ci ildə Pensilvaniya ştatının Şillington şəhərində anadan olmuşdur. Məşhur Amerikan yazıçısı əsasən postmodern ədəbiyyata olan misilsiz qatqıları ilə daha çox diqqəti özünə cəlb etmişdir. Apdayk təhsilini Harvard və Oksford universitetlərində almış, yaradıcılığa isə şeir, hekayə və tənqidi məqalələri ilə qədəm qoymuşdur. “Dovşan, qaç” (Rabbit, Run, 1960), “Dovşanın sağalması” (Rabbit Redux, 1971) , “Dovşan varlandı” (Rabbit is Rich, 1980) , “Rocerin versiyası” (Roger’s Version, 1986) və digər romanları ilə yanaşı, yazıçıya dünya şöhrəti gətirən başqa bir romanı, məqaləmizin də əsas mövzusu olan “Kentavr” (The Centaur, 1963) əsəridir.

Con Apdaykin 1963- cü ildə yazmış olduğu “Kentavr” romanının oxucuları cəlb edən əsas cəhətlərindən biri əsərin ata, Corc Kolduell və oğul, Piter Kolduell arasında cərəyan edən düşündürücü və əslində bugünkü günümüzdə də öz aktuallığını qoruyan, cəmiyyətimizdə özünü biruzə verən ata- oğul probleminin əksidir. İkinci maraq doğuran məqam isə əsərin yunan mifinə əsaslanaraq yazılması, mifik elementlərdən əsərdə ustalıqla istifadə edilməsidir. Əsəri oxuyarkən diqqət çəkən məqamlardan biri iki fərqli aləmin eyni anda bir- biri ilə qarşılıqlı şəkildə əks etdirilməsidir: mifik və gerçək aləm. Əslində romanın adına nəzər yetirsək, “Kentavr” sözünün mənbəyini araşdırsaq, yunan mifologiyasında kentavr yuxarı hissəsi insan, aşağı hissəsi isə at bədəninə malik olan varlıqdır. Yazıçı öz romanında da baş qəhrəman Corc Kolduelli elə bu formada, Xiron olaraq təsvir etmişdir. Bundan başqa, əsərdə mövcud olan qəhrəmanların hər birinin özünə xas olan yunan tanrıları vardır:

“Corc Kolduell- Kentavr

Piter Kolduell- Prometey

Məktəb direktoru Zimmerman- Zevs

Mexanik Hammel- Hefest

Mexanikin həyat yoldaşı Vera- Afrodita”. [1]

Beləliklə, Corc ölümsüzlüyünü itirəcəyini bildiyi halda Prometeyi qurtaran bir Xiron, Piter isə alovu oğurlayıb insanlara verən və sonda bir qayaya zəncirlənərək cəzalandırılan Prometeydir.

Kentavr Piter Kolduellin dilindən sevdiyi qız, Penni üçün “həqiqətən kim olduğunu və ona həyatda nələr yaşadığını göstərmək üçün”[2] yazdığı xatirələr şəklində təqdim edilib. Gənc qəhrəman, Piter uşaqlığından 3 gün seçir: “atası zəhərli bir ox ilə ayağından yaralanan gün; evsiz bir adamın əlcəklərini oğurladığı gün; məktəb dostu Deyfendorfla görüşdüyü gün” [2]. İlk baxışdan, bu hadisələrin seçimi heç bir şəkildə izah olunmur, ancaq sonradan Piterin atasının xarakterinin özünü bu hadisələrlə biruzə verdiyi aydın olur.

Əsərin iki əsas qəhrəmanı olan Corc Kolduell və Piter Kolduell arasındakı münasibəti araşdırarkən ilk əvvəl xarakterlərin ayrılıqda xüsusiyyətlərini analiz edək. Əsərdə Corc Kolduell savadlı, ətraf aləmlə bağlı daima maraq içərisində, axtarışda olan, Olingerdə müəllim kimi işləyən, həyat yoldaşı, bir oğlu və qayınatası ilə birlikdə yaşayan, öz övladını çox sevən, ailəsinə bağlı, mərhəmətli, insanlara yardım etməyi sevən, əliaçıq obraz kimi təqdim edilib. Həmçinin, bildiyimiz kimi əsərdə yazıçı mif elementlərindən də ustalıqla bəhrələnib. Belə ki, Corc Kolduell Kentavr olaraq təsvir edilib və həyatı boyu bədənində ona əzab verən ağrılarla yaşamağa çalışıb. Bu ağrıları ona daha da əzab verirdi və o, daima ölüm arzulayırdı. Piter Kolduell isə atasından fərqli olaraq daha çox sözünü deyə bilən, anasını çox sevən, ona çox bağlı olan, atasını da həmçinin sevən, ancaq bəzi anlarda onunla fikirləri üst-üstə düşməyən, bədənində onu daima narahat edən, utandıran səpkilərindən əziyyət çəkən obraz kimi xarakterizə olunub.

Corc Olingerdə Zimmermanın rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən bir məktəbdə müəllim işləyir. Oğlu, Piter də eyni məktəbdə təhsil alır və həmçinin, atasının dərslərində də iştirak edir. Tələbələri Corcun dərslərində hədsiz səs-küy salırlar, onu bəzən dinləmirlər, hətta əsər ilk olaraq dərstdə Corcun şagirdləri tərəfindən ayağından zəhərli bir oxla vurulması ilə başlayır. Ancaq buna baxmayaraq onlar Corcu çox sevirilər və bilirlər ki, Corc hərşeyi onların yaxşılığı üçün deyir. Hətta biz əsərin sonlarında belə bir məqama da şahid oluruq ki, Corcun sevimli tələbələrindən biri olan Deyfendorf və Piter illər sonra yenidən qarşılaşırlar. Vaxtı ilə direktorun iştirak etdiyi dərslərin birində Corcu hövsələdən çıxardaraq və nəticədə belindən zərbə alaraq onun Zimmermandan pis rəylər almasına səbəb olan Deyfendorf illər sonra Corc kimi müəllim olmuşdur. Piterlə qarşılaşdıqlarında isə o Piterə atasının necə də yaxşı, dəyərli insan olduğunu vurğulayırdı. Bu vaxt Piter özü də atası ilə qürur hissi keçirirdi. Beləliklə, Piter vaxt keçdikcə əslində atasından utanmağının necə gülünc olduğunu anlayırdı. Əlbəttə ki düşüncələrimiz uşaqlığımızda, gəncliyimizdə, yaşlandığımızda müəyyən qədər fərqli olur, hadisələri

daha doğru analiz edə bilirik. Piter də illər keçdikcə atasına qarşı daha da mülayim hislər bəsləyir və keçmiş düşüncələrindən uzaqlaşır.

Bəs Piter uşaqlığında atasından niyə utanırdı və ona bəzən də əsəbləşirdi? Corc savadlı bir müəllim olmasına baxmayaraq geyimi ilə o qədər də maraqlanan biri olmamışdır. Məsələn, biz Zimmermanın dərsdə iştirakı zamanı Corcdan niyə dərsə gec gəldiyini soruşanda, Corcun ona ayağındakı yaranı göstərmək istəyərkən Zimmermanın onun corablarının bir- birindən fərqli olduğunu gördüyü an bunun şahidi oluruq. Digər fəsillərdə də biz Piterin dilindən belə bir anı xatırlayırıq: Piter atası ilə avtomobillərinin işləməməsi səbəbindən ötrü oteldə qalmaq məcburiyyətində olanda onlar otelə daxil olarkən otelin işçisi işi olduğu üçün ata və oğula diqqət yetirmir və bu an Piter atasının köhnəlmiş, rəngi qaçmış papağını istifadə etdiyi üçün onu dilənçi hesab etdiyini düşünmüşdü. Beləliklə, ilk olaraq Piter atasının geyim tərzindən utanırdı.

Həmçinin biz əsərdə belə bir məqamı da müşahidə edirik: Piter və Corc məktəbə hər gün birlikdə maşınları ilə gedirdilər. Corc da bildiyimiz kimi olduqca mərhəmətli insan olduğu üçün dərsə gecikmələrinə baxmayaraq yolda qarşılarına çıxan bir avaranı şaxtalı bir havada maşınlarına dəvət edir və onu uzaq da olsa məmmuniyyətlə gedəcəyi yerə çatdırır. Bu an o Piterlə bağlı, xüsusilə onun dərisindəki problem haqqında danışanda Piter bundan çox utanır və qəzəblənir. Hətta onlar ikisi məktəbə qayıdarkən Piter Corca uca səslə öz qəzəbini də ifadə edirdi.

Eyni hadisədəki ikinci bir məqama nəzər salaq: Corc avaranı maşınlarına dəvət etdikdə bu heç də Piterin ürəyincə deyildi. İlk baxışdan Piter onu bəyənməmişdi. Həmçinin, gecikdikləri üçün atasının onu tələsdirərək səhər yeməyini yarıda kəsməsinin ardınca tanımadıqları bir insan üçün yollarını uzatmaları Piter üçün heç də xoş deyildi. Hətta bununla yanaşı, avaranın maşından düşərkən Piterin uzun müddət əziyyət çəkərək yığıb atası üçün aldığı əlcəkləri gizləncə götürməsi və atasının onu öyrəndikdə “ yəqin onun bu əlcəyə məndən daha çox ehtiyacı var idi” deməsi Piteri daha da qəzəbləndirən hal olmuşdur.

Corcun nöqtəyi nəzərindən yanaşdıqda isə, ona görə əsas məqsəd az maaşla öz ailəsini dolandırmaq idi. O, Piterdən də, digər şagirdlərindən də dərslərini yaxşı oxuyub gələcəkdə yüksək maaşla daha rahat yaşamaqlarını istəyirdi. Fikrimcə, yaş artıqca insanların üstünlükləri də öz yerini dəyişir. Beləliklə, Corc üçün geyim Piterdən daha az önəmli idi. Həm də Corc əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi hərşeylə çox maraqlanan, yeni fikirlər öyrəndikcə çox sevinən, fikirləri bölüşməyi, paylaşmağı, mütalibə etməyi sevən bir xarakterdir. O, həm də yardımsevər biridir. Belə ki, avaranın onun əlcəklərini götürməsini o daha mülayim qarşılayır. Corc əlcəkləri onsuz da istifadə etmirdi. Ancaq şaxtalı bir gündə avara onsuz soyuqda gözləməkdən pis hala düşmüşdü. Beləliklə, onun maşından düşərkən əlcəyi götürməsi onun ehtiyacından irəli gəlirdi. Piterin yaraları haqqında da kiminləsə danışmaq onu untandırmaq istədiyindən deyil, bəlkə onun xəstəliyi haqqında əlavə bir fikrinin ola biləcəyindən idi.

Corc və Piter bunlara baxmayaraq, bir- birlərini çox sevən və bir- birlərinin yaxşılığı üçün daima çalışan ata və oğul idilər. Piter atasını çox qısqanırdı. Xüsusilə də, məktəb yoldaşı Deyfendorfla atasının yaxın münasibəti onu çox qıcıqlandırır. Bir dəfə Deyfendorf düşüncələri ilə atasını hirsləndirdikdə Piter onlara qoşulub atasını müdafiə etməyi belə düşünmüşdü. Həmçinin, Piter bəzən atasıyla yüksək tonla danışdıqdan sonra buna peşman olur və onu ölümə daha da yaxınlaşdırıldığını belə düşünürdü.

Corc ailəsini təlaşlandırmağı, Piterin onun problemləri ilə narahat olmasını istəmirdi. Eyni zamanda Piter də atasının sağlamlığı üçün narahat olur, onun üçün dualar edirdi. Corcun ağrıları səbəbindən o, doktor Appltonun yanına müalicə olunmağı qərara almışdı. Bu zaman Piter onunla gəlmək istəyəndə o, Piterin dostları ilə vaxt keçirməsini təklif etmişdir. Sonda Piter atasının yanına getmiş və nəticələri gözləyərkən atası üçün çox həyəcan keçirmişdi. Yəni, baxmayaraq ki ata və oğul bəzən bir- birlərini anlaya bilmir və uzaqlaşır, ancaq onları birləşdirən ata- oğul bağı iki qəhrəmanı daima bir- birlərinə yaxınlaşdırırdı.

Con Apdaykin “Kentavrı” əsəri ilk olaraq, “real həyat nümunələri ilə əla bir mifoloji rəhbərdir” [3]. İkincisi isə, kitab “çətin bir zamanda real vəziyyəti göstərir” [3]. Üçüncüsü, roman ata və oğul arasında mövcud olan qarşılıqlı sevgi haqqındadır.

Romanın iki personajı fərqli dünyada yaşadıklarına baxmayaraq, bənzərliklərinə əsasən əslində eyni insanı təmsil etdikləri aydındır. Mifə maraq duyaraq yazıçı atasını hekayədəki Kentavra bənzətdiyini anlamışdır. Piterin atasının Xironunkuna bənzər fədakarlıqlarla dolu bir həyatı olub. Beləliklə, Apdayk iki personaj arasında bir çox paralellik yaradır. Kitabın əsas özəyi yazıçının öz keçmiş təcrübələri və keçmiş təcrübələri haqqındakı düşüncələrinə əsaslandırılmışdır. [4]

Beləliklə, əsərin bizə aşıladığı əsas idea gənc insanın həyatında ata obrazının önəmidir. Baş qəhrımanlardan biri olan və əsəri bizə nəql edən Piter illər sonra keçmiş xatirələrini xatırlayaraq əslində onalara gülüş hissi duyur. Romanın II hissəsindən başlayaraq artıq biz Piter və Corcun münasibətləri haqqında fikir sahibi oluruq. Bu zaman Corcun övladına necə önəm verdiyi, onun gələcəyini necə düşündüyünü və Piterə gözəl bir gələcək vermək üçün çabaladığını görürük. Həmçinin, Piter də atasından bəzən utanmasına, onun davranışlarının yersiz olduğunu düşünməsinə baxmayaraq, Corca sonsuz bağlılığı, sevgisi ilə diqqət çəkir. Belə ki, o atasının xəstəliyi üçün hədsiz narahatlıq keçirir, onun ölməsindən qorxur. Digər bir epizodda Piterin atasını onun şagirdlərinin birindən qısqandığını görürük. Elə bu səhnələr bizə əslində gənc qəhrəmanın qəlbində atasının əvəzolunmaz yerini işarə edir.

Ədəbiyyat:

1. <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/books/97/04/06/lifetimes/updike-r-centaur.html>
2. <https://www.kirkusreviews.com/book-reviews/john-updike/the-centaur/>
3. <https://jameshowden.com/2007/12/death-of-a-centaur-an-essay-on-updike/>
4. <https://sites.google.com/site/johnupdikethecentaur/author-s-perspective>

Mammadova S.

Father- Son Relations in the Novel “The Centaur” by John Updike

(Summary)

The main point of the article is that the writer explains his relationship with his father to the characters in his work and sometimes talks about the love between them, even if they do not understand each other clearly, even if they do not know enough about each other. The main essence of the work is to emphasize the importance of the father's figure in the life of every young person. The Centaur, in fact, reflected the problems of father and his son, which are still relevant today. Although the father and son disagree on differences of opinions, Peter is sometimes angry with his father, but in the end both characters are father and son who love each other forever. Although we sometimes witness Peter's harsh reactions and negative thoughts towards his father throughout the work, but at the end of the work, the Centaur, a collection of Peter's memoirs also reflects Peter's remorse.

Маммедова С.

Отношения отца и сына в романе «Кентавр» Джон Апдайк

(Резюме)

Суть статьи в том, что писатель объясняет свои отношения с отцом персонажам своего произведения и иногда говорит о любви, которая существует между ними, даже если они не понимают друг друга четко и недостаточно знают друг друга. Основная суть произведения - подчеркнуть важность фигуры отца в жизни каждого молодого человека. Кентавр, по сути, отразил проблемы отцов и сыновей, которые актуальны и сегодня. Хотя отец и сын расходятся во мнениях, Питер иногда злится на своего отца, но в конце концов оба персонажа - отец и сын, которые любят друг друга вечно. Кентавр, по сути, отразил проблемы отцов и сыновей, которые актуальны и сегодня. Хотя отец и сын расходятся во мнениях, Питер иногда злится на своего отца но в конце концов оба персонажа это отец и сын которые любят друг друга бесконечно. На протяжении всей работы мы становимся свидетелями порой резких реакций и негативных мыслей Питера о своем отце, но Кентавр это

сборник воспоминаний Питера который в конце произведения отражает его раскаяние.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ş.Nağıyeva

YUSİBZADƏ YUSİF
Azərbaycan Dillər Universiteti
Yusifzadeyusif722@gmail.com

CORC ORUELLİN “1984” ROMANINDA TOTALİTAR REJİMLƏRİN TƏSVİRİ

Açar sözlər: Corc Oruell, Totalitarizm, ideologiya, hakimiyyət

Key words: George Orwell, Totalitarianism, ideology, power

Ключевые слова: Джордж Оруэлл, тоталитаризм, идеология, власть

XX yüzillik bəşəriyyət tarixində bir sıra tarixi hadisələrlə yadda qalmışdır. İki dünya müharibəsinin şahidi olan bu əsr başlanğıcından sonunadək təbəddülatlar və ziddiyyətlərlə dolu sosial-siyasi hadisələrlə zəngin olmuşdur. Dünyanın iki qütbə ayrıldığı XX yüzillikdə, ideoloji fikir ayrılığı iki ayrı cəbhə yaratmışdır. Özlərini sağ və ya solçu olaraq adlandıran bu cəbhənin nümayəndələri siyasi dünyagörüşlərinə görə bir-birilərindən ayrılırlar. Özlərini solçu deyə təqdim edən Jan Pol Sartr, Alber Kamyu, Ernest Heminquey bu mübarizənin nəzəri qalibi olmuş, imperializmə qarşı mübarizə aparmışlar. İngilis ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri olan yazıçı Corc Oruellə bu qrupa daxil idi.

Corc Oruell 25 iyun 1903-cü ildə, Britaniya imperiyasının Uzaq Şərq müstəmləkələrindən biri olan Hindistanın şimal-qərb ştatı Bixarın Motixari şəhərində özünün ingilis ailə kimi xarakterizə elədiyi orta təbəqəyə aid ailədə dünyaya gəlmişdir. İbtidai təhsil ala bilməsi üçün Londona qayıdan Oruell, burda kollec təhsili

alır. Maddi çətinliklər səbəbindən ali təhsil ala bilməyən Oruell pul qazanmaq üçün Birmaya imperiya polisi vəzifəsində çalışmaq üçün yollanır. Həmyaşıdlarının ali təhsil aldığı illərdə, Corc Oruell böyük bir ölkənin daxili təhlükəsizliyini qoruyur, imperializmin təcavüzkar qanunları altında yaşamaq məcburiyyətində qalır [2].

Əsl adı Erix Artur Bleyer olan yazıçının təhsili doğma Londonla bağlı olsa da, Hindistandakı illər də yazıçının yaradıcılığına təsirsiz otüşmür.

Müsahibələrinin birində o, belə deyir: “Vicdanı olan heç bir şəxs Britaniya imperializminin Hindistandakı siyasətinə haqq qazandırmaz” [3].

Corc Oruell Londonda təhsil aldığı illərdə doğulub - böyüdüüyü Uzaq Şərqdəki haqsızlıqları daha dərin analiz etmək imkanı əldə etmişdi. Yazıçı Londonda olduğu illər ərzində, sol cərəyanın üzvlərilə tanış olmuş, sosialist nəşriyyatlarla işləmiş və sosialist olmuşdu. Lakin fəal siyasi hərəkətin içində olmamışdır. Hətta bəzən sosialist qruplaşmaları tənqid də etmişdir [5].

Bütün bunlara baxmayaraq, Corc Oruellin yaradıcılığında ideoloji xətt daim özünü göstərir. Yazıçının ən məşhur əsəri olan “1984” romanında da başlıca mövzu ideoloji diktaturalar və onların cəmiyyət üzərində hegemoniyasıdır.

Hər bir romanın ərsəyə gəlməsi, oxucu auditoriyası qazanması üçün uzun və məşəqqətli bədii yaradıcılıq yolu keçməlidir. Romanın zamanın sınağından çıxması üçün isə yazıçının müşahidələrlə zəngin ömrü olmalıdır. Corc Oruell də öz romanını yazmaq üçün xeyli əziyyətlərə qatlaşmış, saysız-hesabsız müşahidələr aparmışdı. O, İspaniya vətəndaş hərəkətində sosialist İspaniya uğurunda döyüşlərə qatılmışdı. Belə ki, respublikaçıların Sovet ittifaqı tərəfindən dəstəklənməsi, Corc Oruellə görə onların Stalinin əmrindən çıxması yazıçının arzusunda olduğu sosializmlə üst-üstə düşmürdü. Corc Oruellin yaralanması və Trotskist fəaliyyətdə günahlandırılması, onu İspaniyadan İngiltərəyə qayıtmağa vadar edir. Yeni ideyalarla zəngin dünyagörüşə sahib olan, faşizm və kommunizm rejimini diktatura olaraq görən yazıçı ümumiyyətlə, diktaturalar arasında heç bir fərq olmadığını azadlığa kölgə salacaq istənilən ideologiyanın nifrətə layiq olduğunu anlamışdı. İkinci dünya müharibəsi bitdikdən sonra isə, Corc Oruell dünyanı cənginə alan faşizm kabusunun,

ispaniyadakı ideoloji bölünmələrin və labüd sovet hegemoniyasının təsiri altında ən yaxşı romanını nəşr etdirir [5].

“1984” adlı antiütopik roman nəinki Corc Oruellin həmçinin, dünya ədəbiyyatının şedevrlərindəndir. Əsər bütünlüklə totalitar rejimlərin əleyhinə yazılmışdır. İmperialist Avropanın propaqandasına baxmayaraq, “1984” romanının bir başa SSRİ əleyhinə yazıldığını demək sadələşmələr olardı. Corc Oruell özü də dəfələrlə qeyd etmişdi ki, adı keçən romanını dünyadakı mövcud qapalı rejimlərə istinad edərək yazmışdır. Bu baxımdan, romandakı Okeyaniyanın SSRİ ilə uyğunluqları, Oktyabr inqilabına olan bənzətmələr kifayət qədərdir. Romanda prollar və proletariat eyniliyi xüsusilə nəzərə çarpır. Nə qədər dəyərsiz və ikinci sinif insan kimi səciyyələndirilsələr də, Böyük Qardaşı devirmək üçün Uinston Smit yenə də ümidlərini prollara bağlayır. Bu öz özlüyündə kifayət edir ki, Oruellin sosializmdən üz çevirmədiyini bəlli olsun. Bundan başqa Qoldsteynin Trotskinin prototipi olması, Böyük Qardaşın Stalinsayağı təsviri də əsərin anti-sovet təbliğatını genişləndirir [3; 6].

Lakin hadisələrin nədən Londonda baş verməsi də bir çox məsələləri ortaya çıxarır. Əgər lazımı mövqe ortaya qoyulmasa totalitarizm “pak” Avropada belə peyda ola bilər [4].

Əsər həqiqət nazirliyində çalışan Uinston Smit tərəfindən 1984-cü ilin 4 aprel tarixinin gündəliyə qeyd olunması ilə başlayır. Romanın əsas qəhrəmanı olan Uinston Smit ailəsini itirmiş, tənha yaşayan, “Avropadakı son insandır”. Belə ki, bütün hadisələr onun ətrafında cərəyan edir.

Londonakı “inqilabdan” sonra Böyük Qardaşın hakimiyyəti illəri təsvir olunur. Hökumət hər şeyə nəzarət etməyə çalışır, bunun üçün ən ağıla gəlməz vasitələrdən istifadə edir. Bu gün belə təsəvvür edilməsi çətin izləmə şəbəkəsi qurulmuşdur. Partiya bütün vətəndaşları dustaq etmiş, evləri “teleekranla” daim nəzarət altında saxlamışdır. Hər evdə, küçədə Böyük Qardaşın portreti asılmış, partiya elə hökumətin özünə çevrilmişdir. İnsanlar partiyaya, Böyük qardaşa “ləyaqətlə” xidmət üçün yarışır. Böyük qardaş isə hamını izləyir. Bir dəfə belə, insanların gözü qarşısında

çıxış etməyən Böyük Qardaş partiyasının uydurduğu xəyali bir liderdir. O hər şeyi öncədən görür, günahkarları lazım olduqda bağışlayır, cəbhədə Okeaniyanı qələbəyə aparır. Belə bir lider varlığına xalq inanmağa məcbur olur.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi əsərdəki hakimiyyət bütünlüklə qeyri-insanidir. Partiya insanları ən təbii instinklərdən arındırmağa, ən bəsit hisslərdən belə soyutmağa çalışır. Bunun üçün də, piramida şəkilli binalarda fəaliyyət göstərən dörd nazirlik mövcuddur: Sevgi nazirliyi, Rifah nazirliyi, Sülh nazirliyi, Həqiqət nazirliyi. Hər üç nazirlik adları ilə ziddiyyət təşkil edən proseslərin içərisindədir. Bu fəaliyyət bölümü bir başa Böyük Qardaşın hakimiyyətini saxlamağa, onun “peyğəmbərsayağı” nüfuzunu qorumağa hesablanmışdır [5].

Həqiqət nazirliyi xalqa yalan satır, məqalələri, kitabları, qəzetləri yenidən “həqiqətə” uyğun dəyişdirir. Partiya bildirir ki, “keçmişə nəzarət edən bu günə də nəzarət edər”. Sülh nazirliyi müharibələrlə məşğuldur. Partiya şüarlarından biri də budur - “Müharibə sülhdür”. Rifah nazirliyi isə xalqın aşağı səviyyəli yaşam standartlarını yüksək olaraq göstərir. Qeyd olunur ki, keçən il 145 milyon cüt ayaqqabı istehsal edilmişdir. Əslində isə Londonun yarından çoxu ayaqyalın gəzir. Sevgi nazirliyi isə insanları hər cür sevgidən məhrum etməyə çalışır. Təbliğat o həddə çatır ki, dost belə yoxdur, hamı yoldaşdır və bütün güc partiya üçün qorunur. Partiya isə hər şeyi hesablayır.

Əsərdə təsvir olunan totalitar rejim özünü ən qatı formada bir ifadə ilə göstərir. Fikir cinayəti. Vətəndaşlar heç vəcdlə azad deyillər, hətta beyinləri belə nəzarət altındadır. Hakimiyyət ən azad orqan olan beyinə belə göz dikmişdir. Bundan başqa “ikifikirlilik” də əsər boyu təəccübə səbəb olur. Hər şey kimi bu məfhum da Böyük qardaşa, onun “əvəzsiz” fəaliyyətinə hesablanmışdır. Rejim vətəndaş üzərində o qədər iddialıdır ki, onların çox danışmasına belə icazə vermir. “Yeni dil” lüğətləri yaradılaraq sözlər qısaldılır, “fikir cinayətlərinin” qarşısı alınır. Partiya fikirləşməyin qarşısını bu yolla birdəfəlik almağa çalışır.

Uinston Smit roman boyu Trotskinin prototipi olan Emmanuel Qoldstyenin və “Qardaşlıq” ittifaqının varlığına inanır. O'Brayen ilə “ittifaqa” girir və öz sonunu

hazırlayır. Bir sıra ədəbi tənqidçilər romanı uğursuz sevgi macərəsi da adlandırırlar. Əsər boyu daim diqqət önündə olan Culiya və Uinston münasibətləri buna qismən haqq qazandırır. Culiya da Uinston kimi 1984-cü ilin Londonunda yaşamaqdan məmnun deyil. Gənclərin anti seks liqasının üzvü olan Culiya partiyaya sədaqətli görünsə də, mövcud məntiqsizlikdən ağahdır. Elə Uinston Smit ilə də onu yaxınlaşdıran səbəb məhz budur. Əvvəlcədən başlarına gələcəklərdən xəbərdar olan Culiya və Uinston yenə də öz yollarından dönmür. Mister Çarrinqtonun evində özlərinə “təhlükəsizlik” sığınacağı tapdıqlarını zənn edən cütlük, özləri də bilmədən Fikir Polisinin əlinə düşürlər. Uinstonun inandığı hər kəs ona xəyanət edir. O'Brayen və Mister Çarrinqton Fikir Polisi olması, Culiyanın Sevgi nazirliyində onu satması Partiyanın gücünün bilavasitə göstəricisidir. Rejimə son ana qədər təslim olmayan Uinston belə məğlub olur. Totalitar rejimin Londondakı son eşqi ifşa etməsi və Uinston Smit ilə Culiyanı mənəvi olaraq buxarlaşdırması ilə roman yekunlaşır. Uinston sonda Böyük Qardaşa öz “sədaqətini” bildirməli olur [1].

Ədəbiyyat:

1. Oruell C. “1984” Bakı, Qanun nəşriyyat, 2016, 280 s.
2. Quliyev V. “Totalitarizmi vahiməyə salan yazıçı” (ön söz). / Corc Oruell “Seçilmiş əsərləri” Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı” 2010 (5, 31), 638 s.
3. George Orwell: Sömürge polisi, sosialist muhbir.
<https://www.insanokur.org/george-orwell-somurge-polisi-sosyalist-muhbir-ahmet-erhanli/>
4. Cowley J. George Orwell and road to revaluation
<https://www.newstatesman.com/ideas/2020/12/george-orwell-and-road-revolution>
5. Мосина В. Г. Проза Джорджа Оруэлла. Творческая эволюция : дис. ... д-ра филол. наук. Специальность: 10.01.05 — Литературы народов Европы, Америки и Австралии, М. : МПГУ, 2000. 619 с.
6. Карп [М.](#) Джордж Оруэлл. Биография. – Санкт-Петербург: [Вита Нова](#), 2017, 608 с.

Yusibzada Y.

Depiction of totalitarian regimes in George Orwell's novel "1984"

(Summary)

The article examines the problem of totalitarianism in the work of George Orwell "1984". After reading novel we come to conclude that the most humanist ideology, the purest nation aren't insured from totalitarianism and tyrants. The monster which can appear every time will imprisone "black people". Although end of the novel isn't optimistic but we see that struggling is so important in personality of Winston Smith. So, people like Winston Smith will save the world against totalitarian regimes.

Юсибзаде Ю.

Изображение тоталитарных режимов в романе Джорджа Оруэлла «1984»

(Резюме)

В статье рассматривается проблема тоталитаризма в произведении Джорджа Оруэлла «1984». Прочитав произведение, можно сделать вывод, что самая гуманная, самая чистая нация не застрахована от таких тиранов. Этот монстр, который может появиться в любой момент, заточит в тюрьму простейших людей.

Хотя роман не заканчивается оптимистичным финалом, на протяжении всего произведения мы видим насколько важна борьба на примере Уинстона Смита. И мир спасёт борьба от тоталитарного режима.

Rəyçi: f.f.d., dos. N.Nuriyeva

ABBASLI NƏZRİN

Azərbaycan Dillər Universiteti

nezrinabbasli96@mail.ru

CEYMS COYSUN YARADICILIĞINDA MODERNİST ESTETİKANIN TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: modernizm, Ceyms Coys, şüur axını, Uliss

Key words: modernism, James Joyce, stream of consciousness, Ulysses

Ключевые слова: модернизм, Джеймс Джойс, поток сознания, Улисс

Avropa ölkələrində XX əsrin əvvəllərindən, xüsusi ilə Birinci Dünya Müharibəsindən sonra böyük ruh düşkünlüyü müşahidə olunmağa başladı. Bu əsr bəşəriyyət tarixində faciələr, inqilablar, müharibələrlə yadda qaldı. İnsanların dünyaya, Allaha - ümumiyyətlə həyata olan baxışları dəyişdi. Yeni əsr ədəbiyyata öz qanunlarını, yeni nəfəsini, tam fərqli düşüncə tərzini gətirdi, müxtəlif yeni ədəbi cərəyanların yaranmasına səbəb oldu. Belə cərəyanlardan biri də modernizm cərəyanı olmuşdur. Ədəbi modernizm və ya modernist ədəbiyyat İntibah dövrüylə başlayan və Qərbə böyük dəyişikliklər gətirən mühüm proseslərdən biridir.

Modernizmin əsas ideyalarından olan varlığın dərkedilməzliyi, irrasionallığı, absurdluğu anlayışını, insanın dünya ilə əlaqəsinin pozulmasını göstərə bilərik. Modernistlərin fikirlərinə görə bədii əsərlərin mövzusu elmi tədqiqat və fəlsəfi əsərlər kimi dar, natamam, təsadüfi və empirik məlumatlar ilə məhdudlaşdı. Fəlsəfənin və incəsənətin oxşar cəhətlərini qeyd edərkən, bununla yanaşı, onlar arasındakı kəskin fərqləri də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Modernistlər sübut edirdilər ki, incəsənət əsəri hətta natamam, məhdud sahədə belə gerçəkliyi əks etdirərkən öz məğzini saxlaya bildiyi halda, fəlsəfi əsərlər isə dünyanı bütünlüklə dərk etmək və onun hər bir kiçik hissəciyini bütöv ilə əlaqələndirmək qabiliyyətini itirərkən öz məğzini də itirir, öz mahiyyətini inkar edir və mənəvi fəaliyyətin başqa bir formasına çevrilir.

Modernist əsərlərdə zaman və məkan anlayışı yoxdur. Realizmin nümayəndələrindən fərqli olaraq, modernistlər üçün dəqiq bir zaman anlayışı önəm daşımır. Məkan, yəni modern yazarların adlandırdığı kimi çevrə insanı yaratmır.

Onlar bu fikirlər ilə naturalistlərə qarşı çıxırdılar, çünki naturalist yazarlara görə insanın şəxsiyyətinin formalaşması məhz onun çevrəsindən asılıdır.

Bu cərəyanın meydana gəlməsindəki ən vacib fəlsəfi əsasları aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Materialist düşüncələrə qarşı idealist, fərdi və ya intuitiv düşüncələrin meydana çıxması;
- Nitsşe və Berqson kimi filosofların mövcudluq və zaman problemi ilə bağlı düşüncələri;
- Albert Eynşteynin nisbilik nəzəriyyəsi;
- Ziqmund Freydingin psixoanalitik nəzəriyyəsi;
- İnsanın zehni fəaliyyətləri ilə əlaqəli maraqlı tapıntıların aşkarlanması. [7]

Modernist yazıçı digər dövrlərin yazıçılarından fərqli olaraq, oxucunun əsərin yaradıcılıq prosesində iştirakına şərait yaradır və onu əsərin sonunda düşünməyə vadar edə bilir. İngilis ədəbiyyatında modernizmin baniləri nəsrə Virciniya Vulf, Devid Herbert Laurens, poeziyada isə amerikan şair Tomas Sterens Eliot sayılır. Bu yazıçılar əsərlərində “şüur axını” texnikasını məharətlə istifadə edirdilər. İnsanın şüurundakı ən xırda məqamları canlandıran daxili monoloqu əks etdirən “şüur axını” məktəbinin yaradıcısı isə XX əsr dünya ədəbiyyatında həm yazıçı, həm də şair kimi iz qoymuş irland əsilli Ceyms Coys hesab olunur.

Ceyms Avqustin Aloizius Coys 1882-ci il fevralın 2-də Dublinin orta sinif ailəsində anadan olmuşdur. Qatı katolik kilsəsində təhsil almasına baxmayaraq on beş yaşında kilsədən birdəfəlik ayrılmışdır. Bu hadisə sonradan Coysun bütün həyatını vətənindən kənarda sürgün həyatı yaşamasına səbəb olur. 1898-ci ildə Dublin Universitetinə qəbul olur və elə burada oxuyarkən yaradıcılığında ilk addımları atmağa başlayır. Yazıçını ilhamlandıran Henrik İbsen, Tomas Akinas və başqalarının əsərləri olmuşdur. İkinci dünya müharibəsi başlayanda yazıçı Sürixə köçür. Müharibə zamanı Sürix Avropadan qovulanlara və qaçan sənətkarlara ev sahibliyi edirdi və onun atmosferi, bohemian şəraiti tamamilə Coysa uyğun idi. Ömrünün sonuna qədər

Sürixdə yaşayan yazıçı burada da vəfat etmiş, Fluttern qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Ömrünün təxminən qırx ilini mühacirətdə, xüsusi ilə də Parisdə keçirən yazıçı Dublində yaşadığı iyirmi il boyunca müşahidə etdiyi İrland həyat tərzini, adət-ənənəsini əsərlərində mükəmməl təsvir etmişdir. İrland xalqının acınacaqlı həyatı həmişə Coysu narahat edib. O, İrlandiyanı “balalarını yeyən donuz” adlandırır. O naşirə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Mən əminəm ki, siz İrlandiyada sivilisasiyanın inkişafını ləngidəcəksiniz, əgər siz buna mane olsanız irlandlar özlərinə mənim cilalanmış güzgümdən baxacaqlar”. [6, s.43].

Coys dünya ədəbiyyatına “Dublinlilər”, “Uliss”, “Sənətkarın gənclik portreti”, “Finneqanın yası” kimi möhtəşəm əsərlər bəxş etmişdir.

“Dublinlilər”də Coys, doğulduğu və böyüdüüyü Dublində bir əsrin sonunda həyatın əsl üzünü təbii bir gerçəkliklə izah edirdi. 1905-ci ildə tamamladığı bu hekayələr toplusunda təsvir etdiyi həyat təzi və istifadə etdiyi üslub tərzinə görə İrlandiyada və İngiltərədə əxlaqa zidd fikirlər olduğunu nəzərə alıb, yayın evləri tərəfindən çapı qəbul edilməmiş, nəşr edilməsi “Sənətkarın gənclik portreti”nin nəşr edildiyi zamana qədər uzanmışdı. “Ölümlər” ilə bitən on beş hekayəsində o, nəinki şəhərin müxtəlif təbəqələrini göstərir, həm də öz şəhərini və İrlandiyanı ümumiləşdirən mənəvi iflic, peşmanlıq və birgə yaşamaq kimi hisslərini özündə cəmləşdirir.

İyirmi iki yaşında yazdığı bu kitabın yazılma səbəbini Coys belə açıqlamışdır: “Niyyətim ölkəmin əxlaqi keçmişi ilə bağlı bir əsər yazmaq idi və məkan olaraq Dublini seçdim, çünki bu şəhər mənə görə iflic mərkəzi idi. Bu vəziyyəti laqeyd olan xalqa dörd cəhətdən təqdim etməyə çalışdım: uşaqlıq-gənclik-yetkinlik-sosial həyat” [4, s.134]. Kitabı təşkil edən hekayələr xronoloji olaraq bu qaydada izlənilir. Məsələn, ilk üç hekayədəki əsas personajların üçü də uşaqlardır. Daha sonrakı dörd hekayənin əsas xarakterləri gənclik illərini yaşadığı halda, son dörd hekayənin əsas obrazları yetkinlik dövrünü yaşayırlar. İctimai həyatı əks etdirən son dörd hekayədə,

siyasət, sənət və din kontekstindəki ictimai fasilələr, korrupsiya və mənəvi korrupsiya araşdırılır.

Coys xüsusilə Dublin şəhərini və ümumiyyətlə İrlandiya cəmiyyətini siyasi, mədəni və sinfi cəhətlərinin bütün seqmentlərindən yaratdığı obrazlar ilə İrlandiya cəmiyyətinin İngilis istismarına məruz qalmasının səbəblərini göz önünə gətirir. Bu şəkildə qurduğu hekayələri ilə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin özlərini və yaşadıkları vəziyyətləri dərk etmələrini və hər nə olursa olsun bu ölü torpaqları mövcud durumdan qurtarmağı daha doğrusu, cəmiyyətin oyanmasını istəyir. Coys, Kleyr A. Kalletonun da dediyi kimi cəmiyyətdə həssaslıq yaratmaq istəyirdi. [2, s.23]

Yazıcının dünyaya səs salan, XX əsrin ən cəsarətli romanlarından biri sayılan “Uliss” əsəri 1921-ci ildə tamamlanmışdır. Əsərdə hadisələr bir gündə - 16 iyun 1904-cü ildə baş verir. Coysun bu tarixi seçməsi heç də təsadüfi deyildi. Çünki sevdiyi qız Nora ilə ilk dəfə məhz bu tarixdə tanış olmuşdur. Kitab üç hissə, on səkkiz bölmədən ibarətdir və hər bölmə təsvir olunan günün bir saati haqqındadır. Bölmələrin hər bir Homerin yazmış olduğu “Odissey” əsərinin nəğmələrinin adına işarədir. Simvolik mənalandırmalar hər iki əsərdə eyni bədii-estetik çalar daşıyır. “Uliss” əsərində üç əsas obraz var: Leopald Blum, Stefan Dedalus və Molli Blum. Əsərdəki obrazlarda “Odissey”dəki obrazlarla uyğunlaşır. Belə ki, “Odissey”in müasiri Leopald Blum, Penelopanın müasiri Molli Blum, Telemaxın müasiri isə Stefan Dedalusdur.

“Uliss” əsərini oxuduqca Coysun Dublində keçirdiyi uşaqlıq və gənclik illəri və Dublində etdiyi səyahətləri görə bilərik. Xarakterlərin bir çoxu yazıcının tanıdığı və Dublində yaşamış insanlardır. Yazıçı onlardan bəzilərinin adlarını dəyişdirmiş, bəziləri isə romanda öz adları ilə yer almışdır. Coys “Əgər bir gün Dublin yer üzündən silinərsə bu əsəri oxuyaraq onu yenidən inşa etmək olar” deyərək detallara bu qədər yer ayırdığını bildirmişdir. [5, s.63]

Biz Ceyms Coysu dövrünün parodiya ustası kimi təqdim edə bilərik. Çünki, o romanında bu dövrə qədər olan yazıçı və şairlərin yazı üslubunu modernizmə xas olan parodiyadan istifadə edərək təkrarlayır. Bu əsər özündə külli miqdarda tarixi-

fəlsəfi, siyasi-mədəni illuziyalar topladığına görə oxunulması çətin olan əsər hesab edilir. Əsəri oxuyan oxucuların intellekt bazası kifayət qədər olmalıdır ki, bu romanı Coysun qurduğu mexanizm əsasında oxuyaraq anlaya bilsinlər. Romanın 9-cu bölməsində yazıçı, Şekspir haqqında özünün fikirlərini qeyd edir. O, bu epizodda Şeksprin həyat və yaradıcılığını təhlil edir. 14-cü bölmə Cefri Çoserdən tutmuş Çarlz Dikkensə qədər bütün ingilis dilli yazıçıların parodiyasıdır.

Leopold Blumun arvadı Mollinin monoloqu modernizmin əsas yazı texnikası olan şüur axını formasında yazılıb. Bütün roman boyu süjetin kişi qəhrəmanının düşüncəsi hakim olduğu halda, final hissə qadın zehninin, düşüncəsinin ifadəsi ilə yazılır. Durğu işarələri olmadan nitq assosiasiyası yaradan bu monoloq 40-42 səhifə təşkil edir. [8]

Valeri Larbaud kitab yayımlanmamışdan öncə “Uliss”in planı haqqında öz fikirlərini bildirmiş, Homerin “Odissey”i ilə müqayisə etmiş və bu kitabla bağlı olan simvolik paralelliyi qeyd edərək demişdir: “Hər bir epizod müəyyən bir sənət və ya elm, müəyyən bir simvol ehtiva edir, insan bədəninin müəyyən bir orqanını təmsil edir, müəyyən bir rəngə və ya texnikaya malikdir və müəyyən bəlli bir zaman dilimində baş vermişdir.” Əslində Coys belə planlamamış, hətta kitabın fəsilələrinin başlıqlarını dəyişərək çap etdirmişdir. [3]

Coysun digər mühüm əsərlərindən sayılan “Sənətkarın gənclik portreti” 1916-cı ildə nəşr olunmuşdur. Əsər epistoluar üslubda qələmə alınmışdır. Bu əsər qadağan edilmiş “Stephen Hero” əsərinin yenidən yazılaraq təkmilləşdirilmiş formasıdır. Roman qisməndə olsa da avtobioqrafik səciyyə daşıyır. Hadisələr XIX əsrin 80-90-cı illərində İrlandiyada cərəyan edir. Əsərdə baş qəhrəman Stefan Dedalusun uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik illəri təsvir olunur. Romanın əsas xarakteri olan Stefan Dedalus Coys kimi Dublində doğulub, onun oxuduğu məktəblərdə təhsil alıb. O, Coysun uşaqlıq və gənclik illərində başına gələn hadisələri, qarşılaşdığı problemləri yaradıcı şəxs ola bilmək üçün verdiyi mübarizələrin oxşarını yaşayan qəhrəmandır. Buna görə də Stefanı Coysun prototipi hesab edə bilərik.

Coys “Sənətkarın gənclik portreti” əsərində istifadə etdiyi şüur axını texnikasının sayəsində, Stefanın zehmindən keçənlər oxucuya çatdırılır. Kitabın əvvəlində Stefanın uşaqlıq dövrlərini izah edərkən verilmiş cümlələr bir uşağın cümlələri kimi bir-birindən daha qısa və müstəqildir. Sonra, Stefan yetkinləşdikcə cümlələr daha da böyüyür və düşüncələr bir-birilə bağlantılı hala gəlir. Əsərin sonunda yazıçının estetik üslubunu açıqladığı dialoq xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. Stefanın gündəliyindən olan parçaların təsviri əsərin sona yetməsi ilə nəticələnir.

Ceyms Coysun oxucular tərəfindən maraqla qarşılanan əsərlərindən biri də “Finneqanın yası” (“Finnegans Wake”) əsəridir. Əsər ilk dəfə 1939-cu ildə nəşr olunmuşdur. Ədibin bu romanı “Uliss” romanının ideyasını davam etdirir. Coys bu əsər üzərində on yeddi il işləyir. Bu əsəri ilə bağlı yazıçı belə bir fikir söyləmişdir: “Etiraf edirəm ki, bəzi tənqidçilərimi başa düşmürəm. Onlar əsəri anlaşılmayan adlandırırlar və onu “Uliss” ilə müqayisə edirlər. “Uliss” əsərində olan hadisələr əsasən gündüz, lakin yeni yaratdığım romandakı səhnələr gecə cərəyan edir. Gecə haqqında yazanda hiss edirəm ki, sözləri adi əlaqələrlə işlədə bilmirəm. Burada əvvəlcə şüur, yarı şüur və şüursuz bir vəziyyət yaranır. Lakin səhərin düşməsi ilə yenidən hər şey canlanır, onlara yenidən ingilis dilini qaytarıram”. [1, s.19]

Təxminən qırx dilin birləşdirilməsiylə yaradılmış əsərdə xüsusilə də, çoxmənalılıq bildirən cümlələrdən, sözlərdən istifadə olunmuşdur. Beləliklə, yazıçı hər kəsin bildiyi söz ardıcılığını yox edir. Sözlər sadəcə olaraq, Ceyms Coysa məxsusdur. Hər səhifədə müxtəlif dillərdən olan sözlərdən, ifadələrdən istifadə edilir. Coys bu əsəri yazarkən alman, italyan, fransız və s. dillərə müraciət edib. Eyni zamanda latın və yunan dillərindən də istifadə etmişdir.

Əsərin adı məşhur irland balladasının qəhrəmanı Tim Finneqanın adı ilə bağlıdır. Qəhrəman spirtli içkiyə olan düşkünlüyü və möhkəmliyi ilə hamıdan fərqlənir. Balladada bu obraz nərdivanlardan düşərək vəfat edir. Daha sonra içkinin qoxusu ilə oyanaraq dostlarına qoşulur. Coys əsərində doğum, ölüm, dirilmə mövzularını bir araya gətirir.

“Finneqanın yası” hərtərəfli olaraq klassik əsər yazılışına qarşı bir yenilikdir. Bu yeniliyi biz romanın ilk cümləsindən hiss edə bilərik. Belə ki, roman bəlli olmayan, yarımçıq qalmış bir cümləylə başlayır. Cümlələr arasındakı məntiqi əlaqəni ya bir-iki səhifə sonra, ya da 20-30 səhifədən sonra görə bilərik. Bu da əsərin oxunmasını çətinləşdirir.

Coys qəhrəmanların yuxularını keçmiş zamanla müqayisə edir. Keçmişdə olan insanla indiki zamanın insanını üz-üzə qoyur. Qəhrəmanların adları dəyişdirilsə də onların mövcudluğu dəyişməz olaraq qalır.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, Ceyms Coys XX əsrin mürəkkəb, müəmmalı, eyni zamanda yaradıcılığı estetik ideallar və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə ən mübahisə doğuran yazıçılarından biridir. Yazdığı əsərlərlə XX əsr ədəbiyyatına yeni ruh və yeni üslub gətirmişdir. Onun yaratmış olduğu ədəbi irs ondan sonra gələn yazıçılara ilham qaynağı olmuşdur. Buraya müasir Qərbin ən görkəmli nəsr nümayəndələrindən Folkner, Heminquey, Borxes və Apdayki aid edə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Əzimova A. A. Ceyms Coysun dünya ədəbiyyatında mövqeyi və rolu. Bakı, 2009. 64 p.
2. Culleton, C. A. The Thin End of the Wedge: How Things Start in Dubliners. In Rethinking Joyce's Dubliners. Switzerland, 2017. 226 p.
3. Crose K. J. Joyce Life and Work. By K. Crose and C. L. Evans br. 1975.
4. Ellmann, R. J. Joyce. New York, 1966. 887 p.
5. J. Joyce letters Ed by St. Gilbert. London, 1957. 437 p.
6. Ellmann, R. Selected Letters of James Joyce. New York, 1975. 480 p.
7. <https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-history-of-modernism/introduction-a-history-of-modernism>
8. <https://kulis.az/news/20129>

Abbasli N.

Manifestation of modernist aesthetics in the works of James Joyce

(Summary)

The movement of modernism, which reflects the upheavals of the twentieth century, with its unique elements, led to the beginning of a new direction in fiction. This article provides information on the history of the movement, its causes and its role in the world literature. One of the main leitmotifs of the movement, the “stream of consciousness” technique, was studied in the works of the famous writer James Joyce, and the application of the innovations laid down by the writer in his works was analyzed.

Аббаслы Н.

Проявление современной эстетики в произведениях Джеймса Джойса

(Резюме)

Течение модернизма, отражающее потрясения XX века, с его уникальными элементами, привело к началу нового направления в художественной литературе. В данной статье представлена информация об истории течения, его причинах и роли в мировой литературе. Одна из основных лейтмотивов течения, техника «потока сознания», была исследована в произведениях известного писателя Джеймса Джойса, а также проанализировано применение нововведений, заложенных писателем в своих произведениях.

Rəyçi: f.f.d., dos. G.Hüseynli

NAMAZALIYEVA XUMAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

xumarnamazaliyeva@gmail.com

**ARTUR MİLLERİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ HƏYATİ GƏRÇƏKLIYİN
TƏCƏSSÜMÜ**

Açar sözlər: dram əsərləri, dünya ədəbiyyatı, pyes, Artur Miller, insan psixologiyası

Key words: plays, world literature, Arthur Miller, human psychology

Ключевые слова: пьесы, мировая литература, Артур Миллер, психология человека

XX əsr dünya ədəbiyyatında dram əsərləri ilə teatrşünasların əsas mövzu mənbəyi olan Amerika dramaturgiyasının əfsanəvi yazıçısı Artur Millerdir. Miller dramının əsas məqamları tənhalıq mövzuları, idealların çöküşü, ailə məsələləri və bir insanın daha böyük bir insana aid olmasıdır. “İyirminci illərdə O’Nil, otuzuncu illərdə Lilian Hellman və Klifford Odets, qırxıncı illərin sonunda Tennessi Uilyams və Artur Miller Amerika səhnəsinə məhz melodram çaları qatırdılar” [1., 126].

Artur Miller dramlarının əsas mövzusu Amerika mədəniyyəti, tarixi gerçəklik və insan psixologiyasıdır. Miller, dramlarının bütün iştirakçılarını və personajlarının xarakterlərini ayrı-ayrılıqda Amerikanın 30-80-ci illərdəki tarixi gerçəkliyi ilə sıx əlaqələndirir. “II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ ədəbiyyatında müharibə mövzusunə həsr olunmuş silsilə əsərlər yazıldı. II Dünya müharibəsinin döyüşləri Amerikanın ərazisində getməsə də, onun amerikalıların şüuruna təsiri çox böyük idi. Müharibədən sonrakı 40 il ərzində Amerikada həmin hadisələrlə bağlı 500-dən çox kitab: memuarlar, tarixi tədqiqatlar, bədii əsərlər nəşr olundu” [2., 20]. Miller, Amerika mədəniyyəti və psixologiyasının əsas dəyərlərini özündə ehtiva edən sırf Amerika dramaturqudur. Millerin dramına əsrin ilk yarısında Amerika mədəniyyətinin inkişafının əsas hissəsi olan – 20-ci illərin Eonist Teatrı və kinoteatr sahəsindəki boşluq güclü təsir göstərmişdir. Onun ikinci Dünya müharibəsindən sonra yazdığı dram əsərləri dünya ədəbiyyatında onun yerini müəyyənləşdirdi. “Qeyd etmək lazımdır ki, Amerika ədəbiyyatında bu motiv bütün XX əsr boyu öz aktuallığını itirməmiş və müasir dövrdə qlobal miqyasda baş verən etnik-siyasi və dini-mədəni münasibətlərlə əlaqədar daha effektiv üsullarla ədəbi-bədii müstəviyə çıxarılmışdır” [3., 345].

Artur Miller dünya ədəbiyyatında – “Hamısı mənim oğlum idi”, “Kommivoyajörün ölümü”, “Bəxti gətirən adam”, “Qiymət”, “Dünyanın yaranışı və başqa-başqa işlər”, “Ağır sınaq”, “Körpüdən görüntü” pyesləri ilə şöhrət qazanmışdır. Qəhrəmanları adi insanlar olan bu əsərlərdə müəllif mövzuların daha dərin qatlarına varmışdır. Əsərlərində canlandırıdığı kəskin sosial problemlərin çoxu daima tənqidçilərin və ictimaiyyətin qəzəbinə səbəb olmuşdu.

Dörd iştirakçıdan ibarət iki pərdəli “Qiymət” pyesi yalan və həqiqət, xəyal və gerçək arasında insan xarakterinin onun varlı ilə dünya arasındakı təbəllüadlarından bəhs edir. Əsərdəki hadisələr Frans qardaşlarının atalarının vəfat etdiyi evdə cərəyan edir. Pyesdə insan əməllərini əşyaların qiyməti ilə paralellər aparan dramaturq əsərin sonuna kimi psixoloji gərginliyi saxlaya bilmişdir. “Qiymət” pyesi bu cümlələrlə başlayaraq oxucunu şüur axını ilə bu məkana aparır:

“Bu günlər. Nyu-York. Arxa tərəfdə iki pəncərə. Gün işığı üstünə təzə əhənglə xaç işarəsi vurulan bulaşmış pəncərədən içəri keçir. Bina söküləcək. “İşıq çardağın pəncərəsini də yarıb keçərək səhnənin ortasında qoyulan çəhrayı parçalı kreslonun üstünə düşür. Bu pəncərə də çirkədən qaralıb. Kreslonun sağ tərəfində balaca stolun üstündə iyirminci illərin çox incə işlənmiş radioqəbuledicisi və köhnə qəzetlər var. Arxada torşer görünür. Sol tərəfdə isə qədim potefon və onun yanındakı stolun üstündə bir topa plastinka var. Digər əşyalarla yanaşı ağ, təmiz süfrə, süpürgə və vedrə gözə dəyir. Otaq heç də pis görünmür” [4., 222].

Bu tragik əsərdən bir neçə il sonra Artur Miller “Dünyanın yaranışı və başqa-başqa işlər” pyesini yazır. Janrı müəyyənləşdirilməmiş bu əsərdə doqquz iştirakçıdan – Tanrı, Adəm, Həvva, Qabil və Habil kimi Azərbaycan oxucusuna doğma surətlər vardır. Günah və məsuliyyət mövzusunda yazılmış pyesdə insan dünyanı mərhəmətə çağırır. “Musiqi. Ulduzlarla dolu qaranlıq göy üzü. Hava işıqlanır. Günəşin ilk şüaları altında zəif kölgələr görünür. Bura cənnət bağıdır. Yəni burada əsl yarpaq və tənəklərdənsə, rənglərdən alınan təəsürat daha önəmlidir. Yalnız bir gerçək detal: solda sanki beşbarmaq ələ bənzəyən qızılı yarpaqlı budaqdan həmin o meyvə - o alma asılı qalıb” [5., 422].

Pyes də bəşirətə yaxınlaşmış həssaslıq və səmimi etirafın olmasını nəzərdə tutur. Dramaturgiya da gerçəklik dünyasının qanunlarından fərqlənən qanunlara arxalanır. Pyesə də biz roman oxuduğumuz səbəbdən baxırıq: biz harmonik, uzun və güclü emosiyalara ehtiyac duyuruq. (Forster)

Miller bütün əsərlərində Amerika həyatı ilə əlaqələndirdiyi mənalı lakin problemlı, sosial həyatı, əslində dram ənənələrini canlandırdı. Miller, oyundan oyuna, bəzən ağırlı şəkildə özü üçün yeni dramatik formalar axtaran bir yazardır. Və dramlarının hər birinin əsasını yeni bir bədii hədəf, fərqli prinsiplər təşkil edir. Millerin bu axtarırlarının formalist təcrübədən uzaq olan personajları, öz vəziyyətlərini aşkar etmək üçün ifadəli bir forma tapmaq istəyi aydın olur.

Artur Miller ruhunda və şüurunda hökm sürən xaosu, "hər şeyi öz yerini" tapana qədər nizama gətirmək lazımdır prinsipi ilə hadisələri dramatik qanunlara görə qurmuşdur. Dramaturq "Körpüdən görüntü" əsərində isə mövzunun daha dərin qatlarını açmağa müvəffəq olub:

"Adam nə qədər ki gənkdir, həyatın izah olunmaz qəribəliklərindən əsəblik hissi keçirir. Cavanlıqda hər şeydə məntiq axtarırsan. Amma elə ki yaşlandı, faktlar sən üçün hər şeydən vacib və qiymətli olur. Sən poeziyanı, bütün möcüzələri, baharın seyrini məhz onda tapırsan. Hə, yaşınla artıq beşinci onilliyi geridə qoyandan sonra bahar necə də gözəl olur! Mən faktlara aşıqəm. Ən qiymətli şey ola bilərdi, yaxud da bəlkə də, belə oldu yox, artıq olmuşun özüdür..." [6.,651]

Bu formulyasiya ümumi və mücərrəd olmasına baxmayaraq, onun pyeslərinin əhval-ruhiyyəsini kövrəklik təşkil edir. Miller üçün xarakterik olan ahəngdar dünyagörüş sistemi axtarışını bütün personajların həyatında sezmək olar. Millerin ən yaxşı pyesləri 30-cu illərdə, böhran və işsizlik illərində yazılmışdı və məhz həmin dövrdə bir yazıçı kimi yetişməyə başladı.

Avropa ədəbiyyatında dramaturgiyanın inkişafı roman üzərində qurulur və tənqidçi M.Voloşinin "Yaradıcılığın simaları" əsərində qeyd etdiyi kimi "ümumiyyətlə teatr əlaqəli müasir roman epos rolunu oynayır..."

Dünya ədəbiyyatı ilə tanışlıq və əlaqələr isə əsasən XIX əsrdə –Maarifçilik əsrində genişlənmiş və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə Dünya ədəbiyyatının qaynayıb-qarışmasının təməlləri qoyulmuşdur. Burada böyük ədibimiz M.F.Axundzadənin xidmətlərini unutmaz: “Azərbaycan və Dünya ədəbiyyatı əlaqələrinin XX əsrdə ən yüksək mərhələyə çatdığı şübhəsizdir. Dünyanın ən görkəmli sənətkarlarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması bu işdə güclü bir stimuldür. Azərbaycan oxucuları Homerdən başlamış ən sonuncu klassikə və müasir dünya ədəbiyyatının korifeylərinə qədər əsrlərin böyük sənətkarlarının yaradıcılıq irsi ilə tanış ola bilmişlər”. [7., 7]

Amerika dramı tamamilə iyirminci əsrin əməyidir və millətin dövlətçilik quruluşu dövründə vətənpərvər istəklərini əks etdirdi. Dram olmadan, tarixin inkişaf edən xüsusiyyətləri və imkanları olmadan, dövrün ziddiyyətləri öz adekvat bədii əksini tapmayacaqdır. Dram nəzəriyyəsində formanın mənalı spesifik xüsusiyyətlərini, habelə onu həyata keçirən, formalaşdıran, sonrakı inkişafını, təyin edən tarixi şərtlərin açıqlanması vacibdir.

Məhz köhnələr arasında mürəkkəb mübarizə proseslərinin yaşandığı dövrdə, indiki yerini almış tarixi arenanı tərk etməmiş, ehtiyacın və imkanların olduğu dövrlərdir. Mövcud sosial vəziyyətin yenidən qurulması və ya məhv olması üzə çıxması məhz dramaturgiyanın inkişafına zəmin yaradır.

XX əsrin ikinci yarısında Amerika teatr tarixində aparıcı yerlərə məxsus olan dramaturq, yazıçı, esseist, dram nəzəriyyəçisi Artur Millerin pyesləri bu gün də Amerika və Avropanın ən böyük teatr səhnələrində oynanılır və izlənilir.

Ədəbiyyat:

1. Bentli Erik. Dramın həyatı / Ruscadan tərcümə edən F. Cəlilovadır – Bakı: ADMİU, 2019. 272 səh.
2. Дуров Б. Ю. Человек и война в романе Нормана Мейлера «Нагие и мертвые» // Вестник ВГУ, 2005, №1, с. 20-23.

3. Samirə Əhmədova “ABŞ- da etnik-siyasi birliyin spesifik xüsusiyyətləri. Amerka multikultural gerçəkliyi ədəbi-bədii mənbələrin dili ilə” (Filologiya məsələləri, № 8 2018)
4. Artur Miller “Seçilmiş əsərləri”, “Qiymət” pyesi, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 2013, s. 726.
5. Artur Miller “Seçilmiş əsərləri”, “Dünyanın yaranışı və başqa-başqa işlər” pyesi, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 2013, s. 726.
6. Artur Miller “Seçilmiş əsərləri”, “Körpüdən görüntü” pyesi, Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyatı, 2013, s. 726.
7. Vaqif Yusifli 525-ci qəzet.- 2013.- 18 yanvar.- S.7

Namazaliyeva Kh.

Expressing the reality of life in Artur Miller's dramas

(Summary)

Arthur Miller, the legendary writer of American drama, is the main source of drama and theatrical criticism in twentieth-century world literature. The main themes of Arthur Miller's dramas are American culture, historical realities and human psychology. Miller closely connects all the participants and characters of the dramas with the historical reality of America in the 30s and 80s. Miller is a purely American playwright who embodies the core values of American culture and psychology. Miller's drama was strongly influenced by the gap between the Eonist Theater and the cinema of the 1920s, a major part of the development of American culture in the first half of the century.

Намазалийева Х.

Отражение реальной жизни в пьесах Артура Миллера

(Резюме)

Артур Миллер, легендарный писатель американской драмы, является основным источником драматургии и театральной критики в мировой литературе двадцатого века. Основные темы драм Артура Миллера - американская культура, исторические реалии и психология человека. Миллер

тесно связывает всех участников и персонажей драм с исторической реальностью Америки 30-80-х годов. Миллер - чисто американский драматург, олицетворяющий основные ценности американской культуры и психологии. На драму Миллера сильно повлиял разрыв между Eonist Theatre и кинематографом 1920-х годов, который был важной частью развития американской культуры в первой половине века.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ş.Xəlilli

CƏFƏRZADƏ NƏRMİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
cafarzadenarmin@gmail.com

REY BREDBERİNİN “FARENHEYT 451” ROMANINDA GƏLƏCƏYİN METAFORİK TƏSƏVVÜRÜ

Açar sözlər: Rey Bredberi, “Farenheyт 451”, fantastika, distopiya, antiutopiya

Key words: Ray Bradbury, “Fahrenheit 451”, fiction, dystopiya, antiutopia

Ключевые слова: Рэя Брэдбери, «451 градус по Фаренгейту», фантастика, антиутопия

Amerika ədəbiyyatında daha çox fantastik roman və hekayələri ilə tanınan yazıçı Rey Bredberi (1920-2012), yaradıcılığı boyunca romanlar, yüzlərlə hekayə, onlarla tamaşa, silsilə məqalələr, qeydləri və şeirləri əhatə edən səkkiz yüzdən çox fərqli ədəbi əsərlər yaratmışdır. Bu sahədə yazıçının uğuru oxucuların fantastika janrına marağını artırmağı bacarmasıdır.

Yazıçının nəsrli canlı obrazları ilə məşhurdur. R. Bredberi əsərlərində frazeoloji vahidlər daxil olmaqla, müxtəlif ifadə vasitələrinə müraciət etmişdir. Misilsiz ədəbi dilə malik yazıçı yazı kariyerasına elmi fantastika janrını oxumaqla başlamışdır. Rey

Bredberinin həyata olan heyranlığı, əksər əsərlərində, əsasən, xarakterlərin inkişaf dinamikasında, təsirli sonluqlarında və soyuqqanlı distopik süjetlərdə özünü göstərir. Azadlığın olmadığı, lakin həmişə azadlıq uğrunda mübarizə aparanların gələcəyini təsvir edən distopiya... Bu distopiyada cəmiyyət (onunla üz-üzə söhbət olmayan, mövcud həyatımızdan tamamilə təcrid olunmuş) bilik və müharibənin nə olduğunu bilməyən bir cəmiyyət kimi təzahür edir. Məlumat mübadiləsi mühitinin əsla meydana gəlməməsi, insanların ünsiyyət qurmadığı bir cəmiyyətdə yaşayan bu insanlara görə, kitab elə bir obyektədir ki, o, heç vaxt oxunmamalı, toxunulmamalı və bu hallara rast gəlinərsə dərhal qarşısı alınmalıdır.

Distopik romanlar, öz dövrünün siyasi, texnoloji və sosial vəziyyətinə əsasən meydana gələn əsərlərdir. Ümumiyyətlə, bu əsərlər çağdaş cəmiyyətin elementlərini və bəzi müasir tendensiyaların çatışmazlıqlarına qarşı xəbərdarlıqları, müasir cəmiyyəti gözləyən mənfi gələcəyi və ya vəziyyəti ehtiva edirlər. Janrın əsas xüsusiyyəti antiutopik düşüncədən çıxış edərək bədbin gələcək mənzərəsini təsvir etməsidir. Əsərlərin demək olar hamısında yüksək dərəcədə mərkəzləşmiş zülmkar sistem, cəmiyyəti asanlıqla idarə etmək üçün yüksək texnologiyalardan istifadə edən zalım totalitar rejimin hakim olduğu gələcək göstərilir.

Digər məsələ, distopik romanlarda amorf ictimai quruluşun diqqət çəkməsidir:

- kiçik qrupların yoxa çıxması;
- ənənəvi mədəniyyətin izlərinin silinməsi;
- fərdin üstünlüklərindən asılı olmayaraq sosial rollar və statusların təzyiqlə altına alınması.

“Təmizlənmiş cəmiyyətin” ideali adına yayınmalar məhv olma məntiqi ilə cəzalandırılır. Şaquli və üfüqi sosial hərəkətliliyin mümkünsüzlüyü, kast sistemində bənzər sistemlərin üstünlük təşkil etməsi və vahid insan quruluşunun üstünlük təşkil etməsi distopik romanlarda sosial quruluşun dəyişməz xüsusiyyətləridir. Zehni azad bədəni əsir olanlarla, bədəni azad zehni əsir olanların dünyası bu... “Farenheyt 451” bir kitab səhifəsinin yandırıldığı temperatur” [1].

İlk dəfə 1953-cü ildə ABŞ- da nəşr olunan və sürətlə dünya səviyyəsində nüfuz qazanan bu fantastika şedevrinin müəllifi Rey Bredberidir. Yazıçı yaratdığı dünyada keçmişdə baş verən hadisələrin, gələcəkdə də baş verə biləcəyinə fərqli baxış sərgiləyərək, bizə inanması çətin, amma ola biləcəyi mümkün bir distopiya romanı təqdim etmişdir. Beynəlxalq aləmdə məşhur olan “Farenhey 451” romanı, qaranlıq, distopik gələcəyi əks etdirən XX əsr ədəbiyyatının sənət əsəridir.

Əsər zəngin məzmunu, mövzusu, xarakteristikası və əks etdirdiyi rəngarəngliklə nəşr olunduğu gündən bəri beynəlxalq diqqəti cəlb etmişdir. Rey Bredberinin böyük romanı olan “Farenhey 451”, tamamilə yeni bir düşüncə formalaşdırdı. İllər keçdikcə bu istiqamətdə əsərlə bağlı orta tədqiqatlar da artmışdır. Lakin əsərdə xoşbəxtlik və mübahisəli mövqelər tənqidi şəkildə araşdırılmır. Belə ki, bu məqalədə “Farenhey 451”-də xoşbəxtlik və hedonizm qavrayışını müzakirə edərək xoşbəxtliyin sabit və dəqiq tərəfinin mümkün olmadığı tədqiq olunacaq. Bүgүnki cəmiyyəti sərt şəkildə tənqid edən əsər, eyni zamanda kitab olmayan bir dünyanın cəmiyyətdəki dəyişikliklərini göstərərək gələcəyə işıq tutur.

Romanda humanist mühafizəkarlıq ənənəsi daxilində “sürətli və geniş yayılmış texnoloji dəyişiklik” tənqid olunur. Kitabların yandırıldığı və insanların totalitar rejimdə idarə olunduğu coğrafiya orta əsrlərdə sxolastik düşüncə tərzilə də oxşarlıq sərgiləyir. Hər iki dövrdə kitablar yandırılır, onların yandırılması insanların cahilliyinə səbəb olur və məlumatı olmayan insanlar diktatorlar tərəfindən asanlıqla idarə olunur. Rey Bredberi, hər iki qrupun diktatorlar tərəfindən rəhbərlik ediləcəyini məharətlə çatdıraraq kitab oxuyanlarla oxumayanlar arasında təsviri bir əlaqə qurur. Bir şeyin necə yox, niyə edildiyini soruşanların öldürüldüyü bir mühitlə qarşılaşırıq. Bu dünyada insanların düşünmədən xoşbəxt olmaları lazımdır. Müzakirədən sonra əsərdəki əsas qəhrəmanlar Montaq, Klarise, Mildred və Bitti vasitəsilə konkret nümunələrdən istifadə edərək Rey Bredberinin distopiya əsərindəki hər bir fərd üçün xoşbəxtliyin fərqli olduğu iddia edilir.

1950-ci illərin əvvəllərində sosializm, erotizm və seksuallıqdan bəhs edən kitabların senzurası Montaqın hərəkətlərinin genişlənməsini Rey Bredberi öz oxucuları üçün

düşünülmüş hala gətirdi. Həqiqətən, “Farenhey 451”, Amerikadakı səssiz 1950- ci illər üçün qəbul edilən və bütün müxaliflərə susmağı tələb edən bir açıqlama ilə başlayır: “ Yandırmaq bir zövq idi” [2].

Burada oxucu ləğvi və məhvi dərhal diktatorluq gücü ilə əlaqələndirir.

Texnoloji yenilik, “Farenhey 451”-də cəmiyyətin problemlərinin mərkəzi mənbəyini təmsil edir. Kitab boyunca Rey Bredberi texnologiyayı doğuşdan keyidici və dağıdıcı kimi qəbul edir. Beləliklə, bu yenilik televiziyanın yüksəlişinə yol açır, bu da kitabların dəyərsizləşməsinə və nəticədə senzuraya səbəb olur. Texnologiya kitab oxumağın sosial tənəzzülündə mühim rol oynayır. Kapitan Bittinin Montaqa izah etdiyi kimi, mövcud vəziyyətə gətirib çıxaran sosial tarix, insanların əylənməsini, rahatlığını təmin etməklə hər şeyə sahib idi. Hər kəs əylənməyə davam etdikcə xoşbəxt olacaq. Rey Bredberinin təsvir etdiyi televizorlar bütün divarın ölçüsündədir və “salon” adlanan üç ölçülü əyləncə məkanları yaratmaq üçün quraşdırıldıqlarında heyranedicili bir təsirə sahibdirlər. Montaqın romanın gedişatında müşahidə etdiyi kimi, həyat yoldaşı Mildredin izlədiyi televiziya proqramları mənasızdır və şiddətli. Məsələn: Mildred əyləncə olmadan yaşaya bilməz. Həmişə “salonunda” televiziya izləyir və ya qulağındakı radioya qulaq asır. O xoşbəxt olduğunu israr etsə də, romanın əvvəlində intihara cəhd etməsi göstərilir.

Əsas qəhrəmanımız Montaq, atası və babası kimi yangınsöndürəndir. Yangınsöndürənlər yaradılan distopiyada bugünkü kimi eyni vəzifəni daşıyırlar. Əsas işləri yangın yaratmaq olan bu xilasetmə qrupları, kitab yandırmaq üçün seçilmiş insanlardır. Hətta müqəddəs vəzifələr yerinə yetirən və kitab yandırdıqlarına görə ictimaiyyət tərəfindən əlçatmaz insanlar kimi təsvir olunurlar. Montaqın müdiri işlərinin mühim olduğunu düşünür. Onların əsas vəzifəsi əhalini bərabərləşdirmək və eyniliyi təşviq etmək üçün biliyi məhv edib, cəhələri tətbiq etməkdir. Bu şəkildə mövcud sistem münaqişələrlə məşğul olmaq məcburiyyətində deyil. O, illər boyu gecənin bir yarısı yola çıxır, yangının kitabları məhv edib-ətməyəcəyini soruşmadan işinə davam edirdi. Çünki kitabları yandıraraq cəmiyyəti xoşbəxt etdiyini düşünürdü. Və bundan həzz alırdı. Çünki şeirlər acıdır, romanlar isə insanı düşünməyə məcbur

edir. Ancaq düşünməyən və əylənən insanlar xoşbəxtidirlər. O, 17 yaşlı Klarise adlı qızla tanış olana qədər səhv etdiyini dərk etməmişdir. Bir gecə yanğınsöndürmə məntəqəsindən çıxıb evə gedərkən həmin qızla qarşılaşır. Bir müddət söhbət etdikdən sonra Klarisenin hadisələrə fərqli yanaşma tərzi onu etdiyi iş barəsində düşünməyə vadar edir. “Həyat dolu, ətrafı müşahidə edən və suallar verən bu qız bir gün Montaqqa “Xoşbəxtsən?” sualını soruşur. Bu an “əlbəttə xoşbəxtəm” cavabını verməyinə baxmayaraq, gecəni yata bilmir və həmin sualı düşünür” [3].

Bu sual Montaqın yaxşılığa doğru dəyişməsinin ilk addımı idi. O artıq işini, həyat yoldaşını, yaşayışını yenidən dəyərləndirir. Özünü analiz elədikcə başa düşürdü ki, xoşbəxt deyil və sadəcə xoşbəxtliyi maska kimi istifadə edir. Beləliklə, səhvlərini görür, başa düşdükdə isə həyatını dəyişdirmək üçün cəhd edir. Həyat yoldaşının intihara cəhd etdiyini biləndə, ölüm şəkli ona tamamilə təsir edir. Bu heyrtləndiricidir, amma Montaq üçün daha da təəccübləndirici olan şey, operatorların həyat yoldaşına yeni qan vuraraq onu yenidən canlandırmasıdır.

Montaq, texnologiyanın tibb sahəsində belə insanları maşın kimi təsvir edərkən hissləri öldürmək üçün necə istifadə olunduğunun şahidi olur. O, tədricən hökumətin öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün mediada, güc nümayişlərində və qanuni tədbirlərdə kütlələri necə idarə etdiyini öyrənir. Montaqın növbəti dərsi isə bir qadının kitablarının yanğınsöndürənlər tərəfindən yandırıldığına görə özünü məhv etdiyinə şahid olmasıdır. Onlarsız heç bir şeyə bənzəmədiyini, qadının yanan evdə qalmaq istəməsinə səbəb olan kitablarda nə olduğunu sorğu-sual etmək istəyi Montaqın içində bir qığılıcım yaradır” [4].

Beləliklə, bir neçə kitabları yanğından xilas edir. Bu hadisələri nəzərdən keçirən Montaq üçün artıq yandırmaq zövq vermirdi. Klarisenin ölümündən sonra Montaq özünü pis hiss edir və işə qayıtmaq istəmirdi. Montaqın xəstələndiyini hiss etdikdə sıxıntısını görən Kapitan Bitti ona yanğınsöndürənlərin işlərinin necə inkişaf etdiyi və onların cəmiyyəti qorumaqda nə qədər əhəmiyyətli olduğu barədə rəsmi məlumatlar verir. Bu peşənin insanların xoşbəxt olması və şikayətlərini təmin etmək üçün genişlənməli olduğunu iddia edir. Onun fikrinə görə “yanğınsöndürənlər barışı

qoruyurlar”. Həmişə tanımadığın insanlardan qorxursan... Hamımız eyni olmalıyıq. Konstitusiyanın dediyi kimi hər kəs azad və bərabər doğulmur, amma hamı bərabərləşir. “Hər insan bir-birinin imicidir; o zaman hamı xoşbəxtdir, çünki onları qorxudacaq, özlərini mühakimə edəcək dağlar yoxdur” [5].

Bittinin izahına baxmayaraq, Montaq fikirlərində qəti idi. Çünki Bittinin analizində göründüyündən daha çox məlumatların olduğundan şübhələnirdi. Montaq dəyişən, fikirlərində onu dəstəkləyən digər personaj, kitab yanmalarına təkbaşına həll yolu tapmağa çalışan təqaüdçü ingilis professoru Faberdir. Montaq, Faber və Bittinin mübarizəsi bilik və cəhalət arasındakı gərginlik ətrafında cərəyan edir. Klarise və Faber obrazları onun dəyişməsinə kömək edir və onu dəstəkləyirlər, Mildred və Kapitan Bitti isə onun dəyişdirilməsi və antaqonisti olmaq cəhdlərinə qarşı çıxırlar. Faberin romanda xidmət etdiyi əsas funksiyalardan biri də Montaqın bəzi suallarını cavablandırmaq və işini necə dəyişdirəcəyi barədə fikir verməkdir. Faber aktiv müqavimətə keçə bilmir çünki Montaqa dediyi kimi qorxaqdır. Parkda Faberlə ilk söhbətindən bəri Mildredə gizlətdiyi kitabları göstərir. Montaq, həyat yoldaşı Mildred ilə kitablar arasında əlaqə qurmaq istəyirdi. Lakin o bu yolda tək olduğunu, Mildredin tək xoşbəxtliyinin televizor olduğunu hiss edər.

“Ələk və Qum” adlı ikinci hissədə Montaq yoldaşlarının fikrini sorğulayaraq, yeni fikirlərini ətrafdakı insanlara izah etməyə çalışır. Kapitan Bitti daha aktiv antaqonist idi. O, yanğınsöndürənlərin mətnlərinin bir-birinə zidd olduğunu sübut etmək üçün kitablardan sitat gətirir. Kapitan Bitti nəhayət Montaqın sərhədinə keçir və Montaq onu öldürərək, qaçmağı bacarır. Beləliklə, Montaq onun kimi qaçıb-gizlənən qrupa rast gəlir. Bu qrup, kitab itkisinin qarşısını almaq üçün vacib kitabları bir-bir əzbərləyirdilər. Onların məqsədi lazımlı məlumatları toxunulmaz və təmiz saxlamaqdır. Nəhayət, bir birlərinə biliklərini izah edən və məlumatlandırılan qrup müharibədən sağ qalanlara kömək etmək üçün yola çıxır.

“Qeyd etdiyim kimi R. Bredberi özünü təkcə fantastika ilə çərçivələmirdi. O, hətta fantastikasını belə sosial problemlərlə "bəzəyə" bilən yazıçıdır” [7].

1940-1950-ci illərdə nəşr olunan elmi fantastikanın çox hissəsi texnologiyanı müsbət qüvvə və kosmik səyahəti isə insanlıq üçün xoşbəxt perspektiv olaraq təqdim edir. Eyni zamanda Amerika, atom bombalarının inkişafına və Soyuq Müharibəyə səbəb olan II Dünya müharibəsində iştirak edirdi.

“Əsərlərində insan və kainat, insan və cəmiyyət, insan və texnika kimi aktual problemləri ön plana çəkən yazıçı insanın mənəvi iztirablarının, psixoloji sarsıntılarının real mənzərəsini böyük ustalıqla yarada bilirdi. R. Bredberinin əsərlərini oxuduqca onun yaratdığı fantastik dünya və bu dünyanın qəribə sakinlərinin – həqiqi “mən”i ilə özgələşmiş “mən”i arasında çaşıb qalan, ictimai-siyasi proseslərin ümitsiz, bezdirici girdabında çırpınan, ümumi axına qarşı çıxaraq dünyanı dəyişməyə çalışan maraqlı insan taleləri oxucunu heyretə gətirirdi” [8, s. 346].

Zamanının ən çılğın yazıçılarından hesab olunan R. Bredberinin əsərləri onun yaradıcılığı ilə yanaşı, gələcək dünyaya qarşı fərqli mühakimə düşüncəsi formalaşdırır. Yazıcının əsərlərində insan və zaman anlayışları, mövcud sistemlə insan arasında mübarizə kodları aydın sezilir.

Rey Bredberi “Əbədi yaşamaq və Yer kürəsi” kitabında yazır: “Mənim daim mübarizə apardığım şey ölümdür. Hər hekayəmdə, povestimdə, pyesimdə... mən onunla mübarizə aparıram. Ölüm! Mən onunla özümdən sonar qalacaq uşaqlarımla, kitablarımla, yaradıcılığımın mübarizə aparacağam” [9, s. 647].

Ədəbiyyat:

1. İ.Məcidova. Rey Bredberinin hekayələrində psixoloji motivlər. //Filologiya məsələləri// 2017, №13 s.345-350
2. Ş. Səfa. Ədəbi adlar: Red Bredberi. / Ədalət qəzeti/ 2017-12-27
3. Jonathan R.Eller- Becoming Ray Bradbury, 2011, 360 s.
4. Lawson, Benjamin S. "Harold Bloom, ed. Ray Bradbury's Fahrenheit 451."Utopian Studies, no. 1, 2004, p. 93, Gale Academic OneFile.
5. Ray Bradbury- “Fahrenheit 451”, U.S.1953, 256 s.
6. Рэй Брэдбери. О скитаньях вечных и о Земле. М., Правда, 1987, 656 с.

7. <https://www.kitapkurdu104.blogspot.com>
8. <http://www.google.academi.com>

Jafarzadeh N.

**A metaphorical vision of the future in Ray Bradbury's novel "Fahrenheit 451"
(Summary)**

Ray Bradbury's internationally acclaimed novel "Fahrenheit 451" is a masterwork of twentieth-century literature set in a bleak, dystopian future. Guy Montag is a fireman. In his world, where television rules and literature is on the brink of extinction, firemen start fires rather than put them out. His job is to destroy the most illegal of commodities, the printed book, along with the houses in which they are hidden. Montag never questions his arson and his actions, returning every day to his gaudy life and his wife, Mildred, who spends all day with her television "family." But then he meets an eccentric young neighbor, Clarisse, who introduces him to the past where people didn't live in fear and to the present where one sees the world through book ideas, and not through the meaningless chatter of television. When Mildred attempts suicide and Clarisse suddenly disappears, Montag begins to question everything he has ever known. He starts hiding books in his home, and when his pilfering is discovered, the fireman has to run for his life.

Джафарзаде Н.

**Метафорическое видение будущего в романе Рэя Брэдбери «451 градус по Фаренгейту»
(Резюме)**

Всемирно известный роман Рэя Брэдбери «451 градус по Фаренгейту» - это шедевр литературы XX века, действие которого разворачивается в мрачном будущем. Гай Монтэг - пожарный. В его мире, где правит телевидение, а литература находится на грани исчезновения, где пожарные скорее разжигают пожары, чем тушат их. Его задача - уничтожить самый незаконный товар, печатную книгу, а также дома, в которых они спрятаны. Монтэг никогда не подвергает сомнению свои поджоги и свои действия, возвращаясь каждый день

к своей безвкусной жизни и жене Милдред, которая проводит весь день со своей телевизионной «семьей». Но затем он встречается эксцентричную юную соседку Клариссу, которая знакомит его с прошлым, где люди не жили в страхе, и с настоящим, где человек видит мир через книжные идеи, а не через бессмысленную болтовню телевидения. Когда Милдред пытается покончить жизнь самоубийством, а Кларисса внезапно исчезает, Монтэг начинает сомневаться во всем, что он когда-либо знал. Он начинает прятать книги в своем доме, и когда его воровство обнаруживается, ему приходится спасаться бегством.

Rəyçi: f.f.d., dos. N.Süleymanova

CƏLİLOVA AİDƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aida_valiyeva97@mail.ru

ULİYAM QOLDİNQİN "MİLÇƏKLƏR KRALI" ƏSƏRİNDƏ ANTIUTOPIK DÜNYAGÖRÜŞ MÖVQEYİ

Açar sözlər: antiutopiya, utopiya, kaos və vəhşilik.

Key words: antiutopia, utopia, chaos and savagery

Ключевые слова: антиутопия, утопия, хаос и дикость

Termin kimi antiutopiya XIX əsrdə meydana gəlsə də janr olaraq XX əsrdə təşəkkül tapmışdır. Bu janr təşəkkül tapdığı dövrdən etibarən geniş yayılmış, ciddi ədəbi janra çevrilmişdir.

"Distopiya" yunan sözü olub arzu olunmayan yer mənasını ifadə edir. İlk dəfə John Stuart Mill tərəfindən 1868-ci ildə işlədilən distopiya "istənilməyən yer" mənasını ifadə edərək ən pis sünüasiyaları, kaos, müharibə və zorakılığı özündə əks etdirdi.[3]

Ümumən antiutopik romanlar yazıldığı dövrün ictimai siyasi vəziyyətini əks etdirib, gələcəyə yönələn əsərlərdir. Antiutopik romanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun mövcud norma və ölçülərə sığmamasıdır. Bu cür romanlar öz unikalılıqları ilə digər romanlardan fərqlənir.

Antiutopik romanlar insanları gələcəkdə baş verə biləcək təhlükələrdən qorumaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi antiutopiya janrına bir çox yazıçılar müraciət etmişlər. Belə romanlara O. Huxley “Brave New World” (Cəsur Yeni Dünya) , G.Orwell “1987” romanlarını misal göstərmək olar. [9]

XX əsrin görkəmli nümayəndəsi olan Uilyam Qoldinq məşhur Britaniya novelisti, həmçinin şairidir. Dünya ədəbiyyatında özünün ən məşhur əsəri olan “Milçəklər kralı” (1954) (Lord of the Flies) əsəri ilə tanınır.[4]

Baxmayaraq ki , U.Qoldinqin yaradıcılığının həcmi o qədər də çox deyil , lakin o hələ sağ ikən Nobel mükafatı laureatına layiq görülmüş , öz adını XX əsr klassikləri sırasına daxil etməyi bacarmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi , U.Qoldinqin ən əhəmiyyətli romanı “Milçəklər kralı” dır. Bu romanı müxtəlif düşüncə səviyyələrinin sintezi adlandırmaq olar: dini-əxlaqi , fəlsəfi-etik və psixoloji. Bu romanı müxtəlif aspektlərdən təhlil etmək olar. Lakin biz burada əsas diqqəti romandakı antiutopiya mövzusunə habelə istifadə olunmuş antiutopik elementlərə verəcəyik.

Antiutopik romanın əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, belə tip roman müəllifdən xüsusi əhval-ruhiyyə, şüur növü tələb edir. Bu şüur özü də antiutopik elementlərə əsaslanmalıdır. Belə ki, “Milçəklər kralı” romanındakı hadisələr 43 yaşlı Uilyam Qoldinqin antiutopik şüurunun əksidir. Müəllif ingilis məktəblərinin tənqid edildiyi bu romanı yazır və bu roman ona dünya şöhrəti qazandırır.

Kitabda baş verən hadisələr İkinci dünya müharibəsindən sonra uydurulan nüvə müharibəsi illərində baş verir. Uilyam Qoldinq bu kitabı İkinci dünya müharibəsindən sonra gördüyü vəhşiliklərdən sonra insan təbiətinin içindəki pisliliyi və vəhşiliyi əks etdirmək üçün yazmışdır. [2]

U.Qoldinq romanda bir çox tarixi hadisələri əks etdirir. Romanı təhlil edərkən görürük ki, U.Qoldinq XX əsrdə insanın daxilindəki pisliliyi – vəhşilik cizgilərini aşkara çıxaran mühüm yazıçılardan biridir. Bu tip insanlar elmin əhəmiyyətini inkar edir, elmi inkişafda yalnız pislilik görürlər.

Həmçinin romanda U.Qoldinq Bibliya motivlərini hadisələrə ustalıqla sintez etmişdir. Müəllifin Bibliya motivlərindən istifadə etməkdə əsas məqsədi müəyyən göstərişlər, məsləhətlər vermək deyil, əsas tapşırığın həlli üçün oxucunu düşünməyə məcbur etməkdir. Romanda məktəbli kompaniyası, ada, Xeyir və Şər, Tanrı və İlbis, günah işlətmə və bağışlanma motivləri vardır. Romandakı Saymon xarakteri təkcə adı ilə deyil, eləcə də xarici görünüşü ilə İncil obrazları ilə üst-üstə düşür. O, İsa Məsih obrazına bənzəyir. Saymonun fədakarlığı romanın hər səhifəsində dil vasitələri ilə vurğulanır.

Onu da qeyd etməliyik ki, U.Qoldinqin romanında nisbətən böyük uşaqlar balaca uşaqlarla maraqlanırlar. Onlar üçün bu utançverici və olduqca qəbahətli bir iş hesab olunur. Bu uşaqlara xüsusi qayğı göstərən, onlara şəvqətlə yanaşan Saymondan başqa hamı üçün belə idi.

Antiutopik şüur XX əsrin məhsuludur. Bu şüur insanın “özəyi” nədir? sualını qarşıya qoyur. Psixanaliz elminin banisi olan Ziqmund Freyd hesab edirdi ki, insan özündə heyvani instinktləri, individual və ya kollektiv hissləri ehtiva edir. U.Qoldinq isə Freydin bu düşüncəsini əsas götürərək daha da irəli gedir, fəlsəfi anlamda bir realist kimi o, fantaziya istedadını kəşf edir.

XX əsrdə həm qərb mədəniyyətində, həm də qərb ədəbiyyatında insan faktoru əsas mövzu idi. Bununla yanaşı insan artıq özü özünə inamı itirmişdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyat insanın içində var olan “yırtıcıya” böyük diqqət göstərdi. Məhz bu dövrdən başlayaraq bir çox romanlarda bu mövzu həm elmi araşdırma səviyyəsində, həm də bədii təcəssüm səviyyəsində oxucuya təqdim edildi.[6]

U.Qoldinqin “Milçəklər kralı” əsərində “insanın yırtıcı heyvan kimi” obrazı göz önünə sərilir. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəlləri insanlığın böhranı kimi

xarakterizə olunur. Bu böhran insan təbiətinə inamın itməsi ilə bağlı idi. Bu özünü ədəbiyyatda da büruzə verdi. Lakin bu böhran utopik ədəbiyyatdan antiutopik ədəbiyyata keçid dövründə özünü daha çox büruzə verdi. Buna baxmayaraq bəzi tənqidçilər müəllifin əsərini bəyənmir, onu qeyri orijinal hesab edirlər. Buna səbəb olaraq isə süjetin məntiqsiz olduğunu bildirirlər. Bu kitabı bəzən oğlan uşaqları üçün yazılmış kitab, bəzən də R.Stivsonun macəra kitabı olan “Dəfinələr adası”na (Treasure Island, 1883) bənzədirlər.

Dövrün yazıçıları cəmiyyətin inkişafını, elmi texniki tərəqqini dövrün dehumanizasiyası ilə əlaqələndirirdilər. Bu ənənəni biz C.Sviftin “Qulliverin macəraları” əsərində eləcə də R.M.Ballantaynın “Mərcan adası” (The Coral Island) əsərində görürük. U.Qoldinq isə bu yazıçılardan fərqli olaraq özünəməxsus şəkildə qəhrəmanlarının qarşısına müəyyən şərtlər qoyur, onları iradə gücündən, daxili mənəvi dəyərlərindən asılı vəziyyətə salır.[8]

U.Qoldinq antiutopik roman yazıçısı kimi uşaqların çirkli paltarlarını, yuyulmamış, yağlanmış, qırılmamış saçlarını təsvir edərək adadakı cənnət həyatını ifşa edir. Bu baxımdan əsərin əvvəli və sonunda təzad vardır. Əsərin əvvəlində uşaqların geyindiği paltarlar səliqəli olsa da, sonda onların əynindəki paltarlar cıncırdırlar olur. Əsər boyu insan sifətindən çıxmış uşaqların ayin rəqsləri, öldürülmüş donuzun qanı, donuzun başının ətrafına yığılan milçəklər antiutopik romanın elementlərinə çevrilir və neqativ xarakter daşıyır. Bütün bunlarla əslində U.Qoldinq ingilis sivilizasiyasını məsxərəyə tutur.

Romanda antiutopik şüurun özünəməxsusluğu parlaq şəkildə açılır. U.Qoldinqin “Milçəklər kralı” əsərində yaratmış olduğu antiutopik aləmdə gözəlliyə yer yoxdur: adaya düşmüş uşaqlar adanın heyrətamizliyinə, günorta meydana gələn möhtəşəm ilğıma və gecələr aya, ulduzlara vecsiz yanaşırlar, onlar bu gözəlliyi görmək iqtidarında deyillər.[1] Müəllifin təsvir etdiyi gözəlliyin özündə belə nəisə xoşagəlməz çirkin birşey vardır.

Tonqal dedikdə birçoxlarımızın ağına istilik, romantika, rahatlıq gəlir. Lakin U.Qoldinq öz əsərində tonqalı tamam başqa məqsədlər üçün istifadə edir: onun

tonqalı adanın böyük bir hissəsini külə çevirir və üzündə xal olan uşaq itkin düşür. Həmçinin əsərdə tonqal simvoldur – ölümü simvolizə edir. Çünki adaya düşmüş uşaqlar tonqalda öldürdükleri donuzun ətini bişirirdilər. Deməli, tonqal burada pis məqsədlər üçün istifadə edilir. Əsərdə önəmli faktorlardan biri də odur ki, uşaqlar tərəfindən qalanmış xəbərdaredici tonqal sönür. Bu isə donuzun öldürülməsi ilə üst-üstə düşür. Bütün bunlar təsadüfən baş vermir: xəbərdaredici tonqalın sönməsi nəticəsində intellektlik də itir, qadağalar, dini ayinlər öz mənasını itirir. Piqqinin intellekti əhəmiyyətsiz olur və mənasını itirir – onun tonqalı yandıрмаğa kömək edən eynəyi oğurlanır. Bununla da sivilizasiya şərtlərinə əməl olunmur və tədricən uşaqlar vəhşiləşməyə başlayır. Onların daxilindəki heyvani instinktlər özünü büruzə verməyə başlayır. Bütün bu hadisələr onları heyvanlar aləminə yaxınlaşdırır. Burada artıq insani hisslər deyil, qəddarlığa yaxın olan hisslər hökmranlıq edir.

U.Qoldinq romandakı obrazları seçim qarşısında qoyur: hansı daha yaxşıdır? Vəhşi olmaq yoxsa mədəni insan. Müəllif əsərdə vurğulayır ki, aqressiya bütün insanlara xasdır. Hər bir insanın daxilində aqressiya vardır, bu aqressiyanın mənbəyi isə uşaq yaşlarından gəlir.

Romanda əsas antiutopik elementlərdən biri də təcrid olunmuşluğudur. Belə ki, uşaqlar adada təcrid olunmuş halda yaşayırlar. Bu həmdə zaman və məkanın təcrid olunmuşluğudur. Əsərdə adanın yeri həmçinin uşaqların burada nə qədər qalması haqqında heç bir informasiya yoxdur.

Ümumən deyə bilərik ki, antiutopik əsərlərdə hər şeyin günahkarı insan olaraq görülür. İnsanlar tez-tez üzərlərinə düşən məsuliyyətdən boyun qaçırırlar. Əsərdə donuz başının – milçəklər hökmdarının – simvolik təsviri verilir və Cek Meridyü bu simvolun təsvirinə çevrilir.[7] Əsərdə digər bir xarakter olan Piqqi yumuşaq təbiətli kövrək bir persanajdır. Çox ağıllı, istedadlı olmasına baxmayaraq digərləri tərəfindən idarə olunan Piqqi nəzarət etmək imkanını əldən buraxır və bununla da o “ölümə məhkum zavallı heyvana” çevrilərək adadakı ədavətin qurbanı olur. Piqqinin eynəyi isə ağıllı, savadı simvolizə edirdi. Eynəyin məhv olması isə ağıllı, savadın məhv olmasına işarə idi.

Romanın əsas xarakterik cizgisi mədəniyyəti inkar etməkdən ibarət idi. Ümumiyyətlə deyə bilərik ki, bu bütün antiutopiyanın xarakterik cizgisi idi və Qoldinqin antiutopiyasında yüksək mədəniyyət mövcud deyildi. Burada yüksək mədəniyyət dedikdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər, davranış normaları, milli mədəniyyət nəzərdə tutulur. Bunun nəticəsidir ki, əsərdə sadəcə olaraq on səkkiz ad, bir telefon nömrəsi və cəmi bir ünvan qeyd olunmuşdur. Əsər boyunca yalnız bir uşaq tam olaraq öz adını, soyadını, ünvanını, telefon nömrəsini deyir. Bunun səbəbi odur ki, antiutopik romanda ünvanlara, telefon nömrələrinə - şəxsiyyət informasiyasına yer yoxdur. Bütün bunlar əsərdə heç bir rol oynamır, çünki bu informasiyalar uşaqların taleylərinin həllinə heç bir təsir göstərmirlər.

U.Qoldinqin bu antiutopik romanı oxucuya göstərir ki, əgər insanlar arasındakı bağlar aradan qaldırılsa və insan cəmiyyətdən təcrid olunarsa, heyvani ehtiraslar(hirs, qəzəb, qorxu) sağlam düşüncəni, insanlara qarşı mərhəməti – insani hissləri aradan qaldırarsa həyat qəddarlaşar və getdikcə iyrəcləşər.[9]

Uliyam Qoldinq bu əsərlə oxucuya göstərmək istəyir ki, şər qüvvələr hər birimizin qəlbində yaşayır. İnsan bu pislik toxumlarını böyüdü - böyütməmək arasında seçim edir. Belə ki, romanda da göstərildiyi kimi şər qüvvələr kənardan gəlmir: onlar insanın daxilindədir. Burada şeytan uşaqları başdan çıxarmır, onların daxilindəki mənəvi çürüklük, beyinlərində var olan əxlaqsızlıq uşaqları məhv edir. Bu da ona dəlalət edir ki , hətta bu yaşda uşaqlar belə içlərindəki mənfi emosiyaları boğmaq, şəxsiyyətlərini müsbət yöndə inkişaf etdirmək iqtidarındadırlar.

Ədəbiyyat:

1. Golding W. Lord of the Flies NY., 2016. P.290
2. [https://az.m.wikipedia.org/wiki/Mil%C3%A7%C9%99k1%C9%99r_tanr%C4%B1s%C4%B1_\(roman\)](https://az.m.wikipedia.org/wiki/Mil%C3%A7%C9%99k1%C9%99r_tanr%C4%B1s%C4%B1_(roman))
3. <https://en.m.wikipedia.org/wiki/Dystopia>
4. https://en.m.wikipedia.org/wiki/William_Golding
5. http://miraudiobook.ru/index/golding_uiljam/0-534
6. <https://william-golding.co.uk/>

7. <https://william-golding.co.uk/books/lord-of-the-flies>
8. <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:632817/FULLTEXT01.pdf>
9. https://www.researchgate.net/publication/337441032_In_Defense_of_Utopian_Thought

Jalilova A.

**Peculiar features of the antiutopian genre in the novel “Lord of the Flies” by
W.Golding
(Summary)**

This article is devoted to the features of the antiutopia genre in the novel “Lord of the Flies” by W.Golding. The article describes in detail the transformation of the utopian genre into the antiutopia genre. The novel shows in detail the peculiarity of the antiutopia consciousness.

Джалилова А.

**Особенности жанра антиутопии в романе У.Голдинга «Повелитель мух»
(Резюме)**

Данная статья посвящена особенностям жанра антиутопии в романе У.Голдинга «Повелитель мух». В статье подробно описывается трансформация жанра утопии в жанр антиутопии. В романе детально показано своеобразие антиутопического сознания.

Rəyçi: f.f.d., dos. X.Əliyeva

ƏLİXANLI AFƏT

Azərbaycan Dillər Universiteti

alikhanafet@gmail.com

**UİLYAM FOLKNERİN YARADICILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN
ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU**

Açar sözlər: Amerika, hekayə, stilistik texnika, təsvir, irqçilik, psixologizm.

Key words: America, story, stylistic technique, description, racism, psychology.

Ключевые слова: Америка, сказка, стилистическая техника, изображение, расизм, психология.

Amerikalı yazıçı Uilyam Folkner yaradıcılığında xüsusilə şimal-cənub müharibəsini və Amerikada geniş vüsət almış irqçilik problemini əsas mövzu edən yazıçılardandır. Yazıçı Amerika Birləşmiş Ştatlarının cənub əyalətlərindən biri olan Missisipidə doğulmuş, yaşamış, roman qəhrəmanlarını öz həyatından, yaxınlarının təcrübələrindən bəhrələnərək yaratmışdır. Folkner əsərlərində şəfqət, cəsəret, dözümlülük, fiziki əngəlləri aşma, təcavüz, cinayət kimi insana məxsus bir çox müsbət və mənfi xüsusiyyətləri qələmə almışdır. Yazıçının əsərləri arasında “Avqust işığı”, “Hay-küy və qəzəb” və trilogiyası “Kənd”, “Şəhər”, “Malikanə” xüsusi yer tutur.

Məşhur Amerika yazıçısı olan Şervud Andersonla ilk tanışlığı Folknerin ədəbi yaradıcılığında özünəməxsus iz qoymuşdur. Folkner onu yaşadığı dövrün yazıçıları arasında “yazıçıların atası” adlandırır. Buna səbəb odur ki, Ş.Anderson ona sadəcə “Əsgər mükafatı” romanının nəşrində deyil, həmçinin Folknerin öz yaradıcılıq yolunu axtarıb tapmaqda dəstək olmuşdur. Bununla yanaşı Anderson ona öz dünyasını yaratmaq fikrini də aşılıyıb. “Siz sadə bir oğlansınız, Folkner, bildiyiniz yeganə şey sizin oralarda, Cənubda üstündə yaşadığımız çox da böyük olmayan torpaq parçasıdır. Amma elə bu da kifayətdir”. [2, s. 12] Andersonun Folknerə dediyi məhz bu sözlər onun ədəbi yaradıcılıq yolunun müəyyənlişməsinə imkan yaradıb.

“Folkner “öz dünyasını” yaratmağa çalışarkən Amerika ədəbi ənənələri tarixinin ABŞ-ın öz tarixi kimi qısa olduğunu kəskin surətdə hiss edir və buna görə də inadla bu qısa və dar çərçivə daxilində hər bir faktı geniş tarixi perspektivdə inkişaf etdirməyə, hər bir epizodu keçmişə və gələcəyə doğru genişləndirməyə çalışır”. [2, s. 12] Bir amerikalının həyatını təsvir edərkən yalnız bir hekayədən bəhs

etmək yetərli olmur. Çünki onun nəinki keçmişi, həm də gələcəyi həyatının hər anında əksini tapmazsa, haqqında söylənən heç bir gerçək reallığa uyğun olmayacaq.

U.Folknerin yaradıcılığının əsas hissəsini əhatə edən Yoknapatofa saqası özündə bir sıra romanları cəmləşdirir: “Mən öləndə”, “Məbədguh”, “Avqust işığı”, “Avessalom, Avessalom”, “Kənd”, “Şəhər”, “Malikanə”. Bunlarla yanaşı bir çox povest və hekayəni də bu silsiləyə aid hesab edirlər.

O, əsərlərdə şüur axını texnikasından da geniş istifadə etmişdir. Əsərlərində haqqında danışdığı “Jefferson” Oksfordu, “Yoknapatofa qəsəbəsi” isə həyatının böyük bir qisminin keçdiyi Lafayetteni təmsil edir. Folkner klassik və müasir yazıçıları oxumuş və bunun sayəsində Melville, Servantes, Dostoyevski və Konradın yaradıcılığına böyük heyranlıq duymuşdur. Onun 1929-cu ilə qədər olan yazılarında şeytani xüsusiyyətlərə malik qaranlıq qadın obrazları özünü göstərir. Həmin ildə yazdığı “Sartoris” əsərinin vacibliyi ondadır ki, bu, yazıçının məşhur simvolu olan Yoknapatofa qəsəbəsini ilk istifadə etdiyi kitabdır.

Folknerin yaratdığı obrazlar özünəxas bir həyat yaşayır. Bu obrazlar bir əsərdən digərinə köçür, onlar bəzi hallarda ikiləşir, bəzən isə bunun tam əksinə bir şəxsə cəmləşir. Həmçinin bir obrazın adı altında digər əsərlərdə əvvəlkindən fərqli bir obraz çıxış edə bilər. Müəyyən məqamlarda yazıçı əsərdə özünü göstərən bu tip keçid və çevrilmələrin hansı səbəblə baş verdiyini göstərsə də, bəzən isə bunların izahını vermir.

Təbii ki, bütün bunların öz səbəb və izahı da mövcuddur. Ümumiyyətlə, yazıçının əsərlərində hadisələrin bu şəkildə irəliləməsini hədəfləyən bir düşüncə vardı. “Bu düşüncə bütün baş verənlərin son dərəcə mürəkkəb, izahedilməz və haqlını haqsızdan ayırmağın, xüsusilə də insanı bu və ya digər hərəkətə sövq edən motivi müəyyən etməyin xeyli çətin olması ilə bağlı idi”. [2, s. 13] Həmçinin həmin əsərlərdə Folknerin özünün şəxsi düşüncəsi və qənaəti də öz əksini tapır: İnsan hər hansı bir genetik, tarixi və heç bir halda silinməyən lənət damğasına görə şəri hər zaman özündə saxlayır və onu yaşadır. Yazıçının qəhrəmanları yaşadıkları bölgəyə gəlmə olduqlarını, kimlərinsə haqlarını istismar etdiklərini bilmələrinə baxmayaraq

özlərini bu torpağa doğma, yaxın görür və onu öz doğma torpağı hesab edirlər. Bir amerikalı olaraq bütün bu duyğular Folknerin özünə də heç uzaq deyildi.

Yaradıcılığının ilkin dövrlərində Folknerin əsərləri nəinki oxucular, heç ədəbi tənqid tərəfindən də müsbət qarşılanmayıb. Ümumiyyətlə, belə demək olar ki, Folkner bütün yaradıcılığı boyunca ədəbi tənqiddə əks mövqedə olmuşdur. Lakin sonda oxucularla yazıçı arasında körpü yaratmağa nail olan məhz ədəbi tənqid və müxtəlif tənqidçilər və onların Folknerin əsərlərini nümayiş və izah etməsi olmuşdur.

U.Folknerin adı elə yazıçılar sırasındadır ki, onların yaratdığı bədii əsər nümunələrinin anlaşılması və mənimsənilməsi üçün müəyyən zaman tələb olunur. Bunun səbəbi isə belə izah olunur: “Bu heç də təkcə oxucunun yaşından yox, həm də onun əsərlərinin əsl bədii dəyərinin, bədii həqiqətinin aşkarlanmasını, üzə çıxarılmasını obyektiv şəkildə şərtləndirən zamandan asılıdır”. [2, s. 16]

Folknerin şablon stilistik prinsiplərdən uzaq, ilk baxışda qarışıq görünən özünəməxsus mürəkkəb təhkiyə üslubunun olması onun dərhal qavranılmasının qarşısını almış və çətin mənimsənilməsinə başlıca səbəb olmuşdur. Onun əsərlərində təqdim etdiyi bu yeni üslub ilk vaxtlar xeyli fərqli və anlaşılmaz qarşılanmışdır. Yazıçıdan bu qəliz üslubun yaranma formasını, onun müxtəlif üslublar axtarışı nəticəsində meydana gəlməsi və ya təbii formada ortaya çıxması haqda soruşulanda sualı bu şəkildə cavablandırmışdır: “Mən deyərdim ki, üslub zərurətin, qaçılmaz tələbatın nəticəsidir... İnsan bilir ki, əbədi yaşaya bilməz, həyat çox qısaadır. Bununla belə, onun qəlbi, ürəyi hansısa ümumbəşəri bir həqiqəti ifadə etmək, bildirmək arzusu ilə alışıb-yanır. Doğrudur, o, ona ayrılan ömrün qısalığını da daim dərk edir. Mənim timsalımda da hər şeyi bir cümləyə sığışdırmaq cəhdini məhz bu izah edə bilər, çünki ola bilsin ki, ikinci cümləni yazmaq imkanı bir də ələ düşməsin”. [2, s. 17]

Yazıcının əsərləri uzun bir müddət qorxu, melanxoliya, “qara ruhların zəhəri” kimi qəbul edilmişdir. Xüsusilə, mükəlləfləri tərəfindən əxlaqsızlığı prinsip olaraq qəbul edən və sensasiyalı mövzuları əhatə edən bir yazıçı olmaqda günahlandırılırdı. Lakin əsərləri diqqətlə araşdırıldıqda müəllifin cənub xalqının faciəsini özünəməxsus şəkildə əks etdirməyə çalışdığı anlaşılır. Bir roman yazıçısı olaraq U.Folkner heç bir

zaman öz yaradıcılıq əqidəsindən dönmədi və tənqidi fikirlərə qarşı laqeyd mövqedə durdu.

Folknerin qısa hekayələrində istifadə olunan üslub onun böyük romanlarında qarşılaşdığımız tipik Folkner şüur axını ilə eyni deyil. Bəzi romanlarının povest texnikaları hekayələrində də mövcuddur və geniş təsviri və təfərrüatları, keçmiş və ya gələcək bir mənzərəni xatırladan bir səhnədəki hərəkətləri və mürəkkəb cümlə quruluşunu ehtiva edir. Bir nüansı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, yazıçının hansı məqamda hansı müxtəlif stilistik texnikanın istifadəsini seçməsində bir məqsədi var: bunlar hekayələrin personajları və parametrlərinin psixoloji mürəkkəbliyini əks etdirir. Folknerin xarakter və səhnə dərinliyini müəyyənləşdirməsinin ən təsirli yollarından biri uzun təsvir sihayılarından istifadə etməsidir. Çox vaxt bir cismin təsviri bir xarakterin təsviri ilə davam edir. Bu formada obyekt və xarakter oxşar şəkildə təsvir edildiyi üçün bir-birlərinin görünüşlərini götürürlər. Məsələn, “Emili üçün qızılgül” hekayəsinin əvvəlində Folkner Krirsonların evini belə təsvir edir: “Divarları Nuh əyyamında ağardılan nəhəng, dördkünc bina yetmişinci illərin yüngülsayaq üslubuna müvafiq surətdə günbəzlər, uzun-uzun millər, naxışlı eyvanlarla bəzədilmişdi və bir vaxtlar şəhərin ən mötəbər ailələrinin yaşadığı ən kübar küçədə yerləşirdi.” [2, s. 598] Bunun ardınca Folkner Miss Emilini xarakterizə edir və evin “ağır işıqlı” üslubunu onun xarici görünüşü ilə paralelləşdirir. Bütün həyatı boyu yaşadığı ev və bu qadın ayrılmazdır. Əsərin sonunda təsvir olunan “günəş işığı olmayan sarı və küflü” ev və Miss Emili stilistik olaraq keçmişin bütün qədim izlərini təsvir edir.

Uilyam Folknerin yaradıcılığında xüsusi diqqət cəlb edən mövzulardan biri də irqçilikdir. İrqçilik və zəncilər amerikan ədəbiyyatı üçün yeni bir mövzu deyil. Lakin bu məsələ Folknerin romanlarında bir fenomendir. Cənubun bu möhtəşəm yazıçısı vətəndaş müharibəsi ilə bağlı yazdığı müasir romanlarında qaradərili obrazları, sanki, sehrlili bir dillə təsvir edir. Folkner “cənubda ilk kölənin satıldığı günə lənət etmək gecdir” desə də özünün “zənci” imicindən də əl çəkmir. Onun zəncilərə qarşı olan münasibəti hər zaman rəğbət yönümlü olmuşdur. Hər zaman köləlik sisteminin qədim

dövrərdən gələn bir lənət olduğunu və zəncilərin irqələr arasında qeyri-bərabər və amansız bir sistemin qurbanı olması fikrini müdafiə etmişdir.

Bu mövzu yazıcının “O gün şər qarışanda”, “Avessalom, Avessalom”, “Hay-küy və qəzəb”, “Əsgər qisməti”, “Sartoris” əsərlərində vurğulanmışdır. İrqçiliyin insan həyatına təsiri, zənci insanların özünü cəmiyyətdən təcrid olunmuş hiss etməsi yazıcının “O gün şər qarışanda” əsərinin qəhrəmanı Nensinin şəxsi nümunəsində göstərir. O zənci olmağına görə üsyan edərək bu sözləri deyir: “Daha mən bezmişəm, niyə mən zənci doğulmuşam, axı bunda mənə nə günahım?” [2, s. 635]

“Avqust işığı” adlı romanda da eyni mövzuya rast gəlinir. Əsər Amerika həyatının ziddiyyətli elementlərini, uyğunsuzluqlarını və Amerika tarixində iz qoyan zəncilər və irqçilik problemini araşdıran Folknerin şedərlərindən biridir. Burada hadisələr ağ-qara ayrı-seçkiliyinin sıx olduğu Missisipidə baş verir. Romanın baş obrazı olan Coy Kristmasın həm ağdərili, həm də qaradərili genetikasına sahib olduğu düşünülür. Coy bu iki ziddiyyətli dünya arasında səyahət edərkən ikisinin də ona yad olduğunu anlayır. Onun faciəsinin digər həlqələrini də Dok Hayns və miss Burden kimi obrazların qaradərili və irqçilik məsələlərinə olan münasibəti təşkil edir.

U.Folkner yaratdığı qəhrəmanların psixoloji vəziyyətini açmaq üçün onların mənsub olduğu nəslə, yaşadığı şəhəri, evi, adət-ənənələri, həmçinin bir çox hiss, əhval-ruhiyyə və həssaslığın meydana gəlməsini təsvir edərək baş qəhrəmanın iç dünyasının mürəkkəb şəklini yazıya alır. Onun əsərlərində elə məqamlara rast gəlmək mümkündür ki, obrazların hərəkətləri ilə onun şərtləri bədii psixologizmin subyektinə çevrilir və burada yazıcının müəyyən bir izahı tələb olunur.

Uilyam Folkner “Emili üçün qızılgül” hekayəsində yalnız insanların necə uğursuzluğa düşər olduğunu, onların xəyallarının puçluğunu təsvir etmişdir. Yazıçı burada əsas etibarilə “yazıq Emili”ni diqqət mərkəzinə çəkir, lakin onun zənci xidmətçisinin taleyinə laqeyd yanaşır. Ola bilər ki, buna səbəb yazıcının qadın tənhalığını daha ağırlı hesab etməsidir. U. Folkner bildirir ki, hekayənin adı simvolik mənə daşıyır: "Burada söhbət bir qadın faciəsindən gedir; faciənin qarşısını almaq,

qadının taleyini dəyişmək mümkünsüzdür. Mən həmin qadının halına yanırım, taleyinə acıyıram və hekayənin adıyla onu salamlayıram, uzaqdan-uzağa ona öz ehtiramımı və önündə hörmətlə təzim etdiyimi bildirirəm; adətən belə hallarda kişinin şərəfinə badə qaldırırlar, qadın üçünə qızılgül hədiyyə edərlər". [5]

Yazıçı hekayədə psixologizmin digər ünsürlərindən olan "susmaq" prinsipindən də istifadə etmişdir. Miss Emilinin həyatı boyunca sadıq olduğu, pəncərədə öz kölgəsini yaradan yalnız bir oturma şəkli də var idi. "Lal-dinməzə, tam hərəkətsiz oturan miss Emili daşdan yonulma bütü andırırdı". [5]

Folknerin mürəkkəb quruluşa malik yaradıcılıq yolu ilə bağlı bu fikirlər qeyd olunur: "Bu dahi yazıçının hər bir əsərində gələcəklə keçmişin zamanlar arxasından güclə eşidilməkdə olan uğultusu və səs-küyü qovuşaraq vahid bir mənanın – insanın taleyi haqqında həqiqətin formalaşmasına gətirib çıxarır. Uilyam Folknerin hər bir təbiət hadisəsinə, insana, onun müxtəlif şərait daxilində etdiyi hərəkətlərə, sevdiyi görkəmli yazıçılara, onların uğur və faciələrinə münasibəti qəribə olsa da, məhz keçmişlə gələcəyin bir-birilə qovuşmağa can atan uğultusuna işarə edirdi. Həyat hadisələrini bu şəkildə ədəbi gerçəkliyə proyeksiya edən U.Folknerin ifadə etdiyi bədii fəlsəfənin cövherində əslində çox sadə bir məqam dururdu: insanın sosial mahiyyətinin bədii inikası." [6]

Folknerin yaradıcılığına nəzər saldıqda, onun yaratdığı bədii qəhrəmanın ümumi keyfiyyətlərini genetikasından, ailəsindən qazandığını görmək olar. Hər hansı bir nəsildə və ya ailədə dünyaya gələn insanların hiss və duyğuları, onların genetikasına məxsus olan xüsusiyyətlər bəzən müəyyən bir şəxsə özünü göstərir. U.Folkner vacib, bəşəri mövzulara istinad edərək "kiçik insan" məsələsini ortaya çıxardı, kiçik insanın daxilində yatmış böyük enerjini, qüvvəni aşkarladı. Bu bir növ onun həyat tarixçəsi ilə əlaqədardır.

Əsərlərində Amerika cəmiyyətindəki dəyişikliklərdən, əsasən də insanın təbiətlə problemlə ələqələrindən qondarma şəkildə bəhs edən Folkner "Ayı" adlı romanında təbiətin məhsuldarlığını, insanın isə dağıdıcılığını sarsıdıcı bir dillə oxucuya çatdırır. Hekayə Folknerin əvvəlki illərdə digər əsərlərində də yer alan

Yoknapatofa adlı xəyali bir ərazidə baş verir. Missisipidə yerli bir ərazi olaraq xarakterizə edilən və qondarma olaraq canlandırılan bu bölgənin hekayəsi insan və ya ayı ilə deyil, bir torpaq sahəsi ilə əlaqədardır. İnsanın gücünü, dağıdıcılıq və istismar qabiliyyətini artıraraq əldən ələ keçən bir meşənin hekayəsidir və biz burada canlı varlığın yavaş-yavaş yox olacağını görürük.

Folknerin “Ayı” adı bu romanı beş fəsildən ibarətdir, lakin dördüncü fəsil xüsusi diqqət cəlb edir. Çünki əksər tənqidçilərin fikrinə görə, buradakı məsələlər Folknerin öz ailəsi ilə yaşadığı, dəfələrlə düşünmək məcburiyyətində qaldığı ziddiyyətli problemlər və onun bütün həyatına təsir edən “darıxdırıcı” mövzularla eyniləşdirilir. Digər fəsillərlə müqayisədə Folkner bu fəsil vasitəsilə oxucu ilə birbaşa əlaqə qurmaq, oxucu zehninə müraciət etmək istəyir.

Müsaibə verməyi heç bir zaman sevməyən yazıçı bunun səbəbini bu şəkildə açıqlamışdır: “Məncə, səbəb bundadır ki, mən şəxsiyyətimlə bağlı suallara kəskin reaksiya verirəm. Yaradıcılığım barədə nə soruşsalar, cavab verməyə çalışıram. Şəxsi suallara isə cavab verə də bilərəm, verməyə də, hətta cavab versəm belə, eyni suala cavabım sabah tamam başqa cür ola bilər”. [2, s. 22] Bununla da U.Folknerin nəinki ədəbi yaradıcılıq yolunun, üslublarının, yazı texnikasının mürəkkəbliyini, həmçinin onun bir şəxsiyyət kimi də mürəkkəb xarakterə malik olduğunu anlamaq çətin deyil. Beləliklə, Uilyam Folkner bəşəri məsələləri əsərlərinin əsas mövzusu etməklə bu gün hələ də həm ABŞ, həm də bütün dünya yazıçılarını heyrtləndirməyə davam edir. Onun bir çox cəhətdən zəngin, son dərəcə orijinal yaradıcılığı artıq bəşəriyyətin bədii söz sənəti xəzinəsinin ən qiymətli incilərindən birinə çevrilmişdir. Bu böyük nəsr ustasının əksər dillərə çevrilən roman və hekayələri bu gün də dünyanın hər yerində böyük maraqla oxunur, çoxlarını heyratə gətirir.

Ədəbiyyat:

1. Folkner Uilyam. Seçilmiş əsərləri, 1 cildə, Azərbaycan tərcümə mərkəzi, Bakı, 2005.
2. Uilyam Folkner. Seçilmiş əsərləri. Bakı:”Şərq-Qərb”, 2011, 640 səh.

3. William Faulkner. “Köy”. İstiklal caddesi: “Yapı Kredi Yayınları”, 2013, 384 səh.
4. The Heath Anthology of American Literature, Volume 2, Edition 2. 1994:D. C. Heath and Company
5. <https://www.cliffsnotes.com/literature/f/faulkners-short-stories/critical-essay/william-faulkners-writing-style>
6. <https://525.az/news/41896-uilyam-folkner-ve-gizli-psixologizmler>
7. <https://informa.az/media/files/12n-287-292.pdf>
8. <https://www.sabah.com.tr/kitap/2020/06/12/amerikan-irkcilik-tarihine-yolculuk-nickel-cocuklari>
9. <https://www.idefix.com/Kitap/Agustos-Isigi/William-Faulkner/Edebiyat/Roman/Dunya-Roman/urunno=0000000061480>
10. <https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2019/12/26/faulknerin-gozunden-insanin-yok-edici-kabiliyeti>
11. <https://www.dersimiz.com/bilgibankasi/william-faulkner-kimdir-hakkinda-bilgi-4353>
12. <https://www.fikriyat.com/kultur-sanat/2017/11/02/yazmak-ve-yasamak-arasinda-william-faulkner>

Alikhanli A.

The peculiarity of the creative feautres of William Faulkner

(Summary)

The main theme of the article is to study the creative process of the American writer William Faulkner, his writing style, the techniques used in his works and their originality. In addition, the issues and topics underlying the writer’s literary work were studied. One of them is racism and this theme is very prominent in many of Faulkner’s works. The writer also adressed the technique of long descriptions, the stream of consciousness and a number of elments of psychology. One of the peculiarities of Faulkner’s work Yoknapatawpha country, which became a symbol of his work, was also studied in article.

Своеобразие творчества У.Фолкнера

(Резюме)

Данная статья посвящена творчеству американского писателя Уильяма Фолкнера, а также показаны вопросы и темы, которые автор затрагивает в своём творчестве. Одна из главных тем, которую автор затрагивает это - расизм и эта тема рассматривается во многих работах У.Фолкнера. Писатель также большое внимание уделяет детальному описанию сюжета, потоку сознания и некоторым элементам психологии. Одним из главных символов большинства произведений У.Фолкнера является вымышленный округ, в котором разворачиваются события.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ü.Əliyeva

HACIYEVA MƏLƏK

Azərbaycan Dillər Universiteti

huseynzadem39@gmail.com

POL OSTERİN “QARANLIQDAKI ADAM” ƏSƏRİNDƏ POSTMODERNİZMİN ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: intertekstuallıq, postmodernizm, Pol Oster

Key words: intertextuality, postmodernism, Paul Auster

Ключевые слова: интертекстуальность, постмодернизм, Пол Остер

Ədəbiyyatda postmodernizmin təsiri daha çox XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində hiss olunmuşdur. Realizm və modernizmin ideoloji müəyyənliyinin əvəzinə hər cür ideyanın inkar edilməsi prinsipi meydana gəldi. Bundan əlavə, yeni istiqamətin nümayəndələri cəmiyyətin davamlı inkişaf imkanlarını qətiyyətlə rədd

etdilər [7]. Müəlliflər varlığın mənasını tapmaqdan imtina etdilər: onlar öz nüfuzlarını şübhə altına alaraq bu prosesi parodiyalaşdırmağa üstünlük verdilər. R.Bartın sözlərinə görə, müəllifin yerinə skriptor gəldi: mətn müasir anlayışında yaradıcının müstəsna mənsubiyyəti olmağı dayandırır, çünki “skriptor... özündə ehtiras, əhval-ruhiyyə, hiss və təəssürat deyil, yalnız o qədər böyük bir lüğət daşıyır ki, hardan ki, öz bitməyən məktubunu yazır” [2]. Beləliklə, mətnin özündə var olmaq və yeni mənalar yaratmaq qabiliyyəti həyata keçirilir.

Avropa cəmiyyətində qəbul edilmiş ideya və ənənələrin inkar edilməsi, adi düzənin dağıdılması, parodiya etmə, həmçinin mətn nəzəriyyəsinə yeni baxış ədəbi əsərin struktur və semantik deformasiyasına səbəb olmuşdur. İndi onun əsasında məna, dil, müəllif və oxucunun qarşılıqlı əlaqəsi, əsər və oxucu səviyyəsində özünü göstərən oyun durur.

Bu oyunun əlamətlərindən biri intertekstuallıqdır. İntertekstuallıq hadisəsi palimpsestlərin varlığına əsaslanır – “...perqamentdə yazılmış əlyazmalar bu cür istifadədə idi” [6]. “Metodik terminlər lüğəti” nə görə intertekstuallıq “...mətnin başqa mətndə mövcudluğu, mətnin mürəkkəb diskursda işlənməsi, mətnin bu və ya digər mədəniyyətdəki digər mətnlərlə əlaqəsi və münasibətləri” [3] deməkdir. İntertekstuallıq fenomeni fransız filosof və dilçi alim Y. Kristeva tərəfindən ətraflı araşdırılmışdır. “Baxtin, söz, dialoq, roman” əsərində birbaşa intertekstuallıq anlayışını M.M.Baxtinin dialoq anlayışı ilə əlaqələndirir: “...hər hansı bir mətn sitatların mozaikası kimi qurulur, hər hansı bir mətn başqa bir mətnin qidalanması və çevrilməsidir. Bununla da, intersubektivlik anlayışının yerinə intertekstuallıq anlayışı gəlir və məlum olur ki, poetik dil ən azı ikiqat oxunuşa məruz qalır”, “... hər məktub əvvəlki ədəbi mətnlərin məcmuəsini oxumaq üçün bir üsuldur, hər mətn başqa mətni özünə götürür və onun istiqamətində bir replikadır” [4]. Beləliklə, intertekstuallıq bir mətnin digəri ilə ayrılmaz əlaqəsi olan “dialoq”dadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “mətn” termini burada semiotikada olan mənada başa düşülməlidir: “...mətn dedikdə, hər hansı bir işarənin mənalı ardıcılığı, ünsiyyətin hər hansı bir forması, o cümlədən ayin, rəqs, ritual və s.” [10] başa düşülür. Bu halda

“diskurs” anlayışını “...əlaqəli mətnin ekstralingvistik - pragmatik, sosiokultural, psixoloji və s. amillərlə birləşməsi” [10] adlandırmaq olar. Bu tərifdən belə nəticə çıxır ki, insanların şüurunda öz əksini tapan hər hansı bir obyekt mətn, yəni məlumatları özündə cəmləşdirən bilən müəyyən işarələr ardıcılığıdır. İntertekstuallıq, digər mətnlərə müraciət etməklə, mənalara artırmaqla həyata keçirilir və bu da nəticədə bütöv bir “şəbəkə” yaradır, şüurumuzu “əhatə edir” və həqiqətə baxışımızı formalaşdırır.

Amerikalı yazıçı Pol Oster əsərlərində intertekstuallıqdan geniş istifadə edib.

Pol Oster (tam adı: Pol Benjamin Oster) - amerikalı yazıçı, şair, esseist və tərcüməçidir. Tənqidçilərin yazdığına görə, “onun nəsrində Po, Hötmən və Melvil kimi amerikalı yazıçıların təsiri aydın hiss olunsa da, ona Montenay və Paskaldan Vitgenşteynə, Merlo-Ponti və Bekketə qədər çoxları da təsir etmişdir”. Romanlarının əksəriyyəti intellektual detektiv və sehrlili realizmin qovşağında yazılmışdır.

Yazıçı 1947-ci ildə Nyu-Cersi ştatında anadan olmuşdur. Atasını Samuel Oster Cersi-Sitidə bir neçə evin sahibi idi. Anasını Kuini Oster ərindən on üç yaş kiçik idi. Ailələri orta sinifə aid idi və çox da xoşbəxt yaşamırdı. Polun uşaqlığı Nyuark şəhərinin ətrafında - Cənubi Oanca və Maplevud şəhərlərində keçib. 1959-cü ildə valideynləri şəhərin nüfuzlu rayonunda malikanə almışdılar. Polun əmisi tərcüməçi Allen Mandelbaum Avropaya səfəri zamanı evlərində bir neçə qutu kitab qoyub getmişdi. Məhz o zaman gənc Osterin oxumağa marağı var idi və o, həvəslə bu qutuların məzmununu öyrənməyə başladı. Daha sonra əmisi Pol şeir yazmağa başlayanda onun ilk müəllim və tənqidçisi oldu.

Oster orta məktəbi Nyu-Yorkun təxminən 20 mil cənubunda yerləşən Maplevud şəhərində oxuyub. Yazda o, ofisiant kimi işləyirdi, sonra isə Nyu-Cersidəki Vestfilddəki digər dayısı Moonun mağazasında çalışırdı.

Məktəbi bitirdikdən sonra Oster Avropaya səfərə çıxdı, İtaliya, İspaniya, Paris və Dublinə səfər etdi (Ceyms Coysa hörmət əlaməti olaraq). Səyahət zamanı roman yazmağa çalışmışdır. ABŞ-a qayıdan Pol Kolumbiya Universitetinə daxil olmuşdu. Orada ingilis ədəbiyyatını öyrənmiş və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıqla məşğul

olmuşdur. Universitetdə oxuyarkən özü üçün fransız poeziyasını kəşf etmişdir. 1970-ci ildə Kolumbiya Universitetini bitirmiş, bir il neft tankerində dənizçi işləmişdir.

1971-ci ildən 1974-ci ilə qədər Fransada, iki il Parisdə, biri il isə Provansda yaşamışdır. Fransız müəlliflərinin ingilis dilinə tərcümələri ilə məşğul olmuşdur. 1974-ci ildə Nyu-Yorka qayıtmışdı. 1970-ci illərdə Oster əsasən müxtəlif Amerika ədəbi jurnallarında dərc olunan şeir və esseler yazmışdır.

1980-ci illərdən Pol Oster nəsrə yazmağa diqqət ayırır. “Beysbol” adlı debüt romanını Pol Benjamin təxəllüsü ilə nəşr edilmişdir. 80-ci illərin ortalarında Oster “Nyu-York trilogiyası” (“New York Trilogy”) adı altında üç postmodern və eksperimental detektiv roman – “Şüşə şəhəri” (1985), “Qarabasmalar” (1986) və “Qıfıllı otaq” (1986) tənqidçilərin diqqətini çəkmişdi. Bu kitablar adi detektiv əsərlər deyildir. Daha çox yazıçı detektiv janrından istifadə edərək ekzistensial problemlərə və şəxsiyyətin eyniliyi məsələlərinə toxunur, bu prosesdə özünün postmodern üslubunu yaradır. Öz şəxsiyyətini və əhəmiyyətini qırmızı ipliklə axtarmaq Osterin bütün sonrakı nəşrlərində də mövcuddur.

1987-ci ildə Osterin “Sonuncu əşyalar ölkəsində” adlı kitabı çapdan çıxdı. “Ay sarayı” (1989) və “Levitan” (1992) romanları çapdan çıxdı. Yazıçının “Qırmızı dəftər” adlı digər avtobioqrafik kitabı da nəşr olunmuşdur. Həmçinin Pol Oster “Amerika həyatının gerçək hekayələri” (2001) və “İyirminci əsr fransız poeziya kitabı” (1982) antologiyalarının tərtibçisidir. O, Joan Miro, Jak Dupen, Jan-Pol Sartr, Stefan Mallarme, Jozef Juber, Jan Şesno və Moris Blanşo kimi müəlliflərin əsərlərini ingilis dilinə tərcümə etmişdir. Bundan əlavə, Oster Ueyn Vonqun “Duman” (“Smoke”, 1995) və “Üzdəki tutqunluq” (“Blue in the Face”, 1995) filmlərinə ssenarilər yazmışdır. Həmçinin “Lulu körpünün üzərində” (“Lulu on the Bridge”, 1998) filminin ssenaristi və rejissoru olmuşdur. Ssenarist və rejissor kimi ikinci əsəri “Martin Frostun daxili dünyası” (“The Inner Life of Martin Frost”, 2007) olmuşdur. Pol Oster 1986-cı ildən 1990-cı ilə qədər Prinston Universitetində yazıçılıq sənətindən dərs demişdir. Yazıçı Siri Hustvedt ilə evlidir, Bruklində yaşayır.

Pol Osterin ədəbiyyata gəlişi təsadüfi olmayıb. O, ingilis, fransız və italyan ədəbiyyatı üzrə təhsil alıb. “Qaranlıqdakı adam” romanı Pol Osterin ən məşhur əsərlərindən sayılır.

Yazıçı “Qaranlıqdakı adam” əsərində postmodernizmin təməlini təşkil edən dekonstruksiya və intertekstuallıq anlayışları ilə yanaşı, pastiş, kollaj, oyun kimi postmodern elementlərindən də istifadə edib.

Postmodern ədəbiyyat dedikdə ağılımıza gələn ilk şey uydurma sənətidir. Postmodern yazıçısı kimi Pol Oster oxucusunu öz əsərinin uydurma olduğuna inandıraraq, məndəki kodları açmağa dəvət edir.

1984-cü ildə “Pulitzer” mükafatına layiq görülmüş “Qaranlıqdakı adam” əsəri, 72 yaşlı kitab tənqidçisi Avqust Brillin həyatı və paralel olaraq beynində uydurduğu hekayənin təsvirindən bəhs edir. Baş qəhrəman Avqust Brill həyat yoldaşı Sonyanı itirdikdən sonra avtomobil qəzası keçirir və bundan sonra qızı Miriamın təkidi ilə qızı və nəvəsi Katya ilə birlikdə yaşamağa başlayır. Avqust Brillin ailəsi çox çətinliklərdən keçir. Brill əvvəlcə həyat yoldaşı Sonyanı xərçəngdən itirir, ardınca qızı Miriam öz həyat yoldaşından boşanır və nəvəsi Katyanın sevgilisi Titus İraqda dəhşətli şəkildə qətlə yetirilir.

Avqust Brill öz xatirələrindən qaçmaq üçün beynində hekayələr qururdu. Brill yalnız bu hekayələr vasitəsi ilə ailəsinin qəribə taleyini düşünməkdən uzaqlaşa bilirdi. Pol Oster bu əsəri yaxın dostu, məşhur jurnalist Devid Qrosman və onun ailəsinə həsr etmişdir. Devid Qrosman 20 yaşlı oğlu Uri 2006-cı ildə müharibə zamanı öldürülür [5, s.1]. Bu hadisədən dərinlənən P.Oster “Qaranlıqdakı adam” əsərində Titus obrazını yaradır. Titus 20 yaşlı bir gəncdir və o İraqdakı müharibədə tutularaq dəhşətli şəkildə öldürülür.

Romanda mətn içərisində mətn texnikasından istifadə olunur. Ouen Brik Avqust Brillin yaratdığı xəyali obrazdır. Dolayısı yolla desək Brillin yaratdığı xəyali qatildir. Əsərdə bir-birindən fərqli bir neçə hekayə var və biz bu hekayələrin hər birindən başqa bir nəticəyə gəlirik. Əsərdə birdən çox təhkiyəçi və birdən çox hekayə

var. Avqust Brillin yaratdığı xəyali hekayə, Ouenin hekayəsi, Miriamın yazdığı bioqrafiya, Titusun hekayəsi və.s.

“Qaranlıqdakı adam” romanında iki paralel xətt var: birincisi Brillin öz xəyali qəhrəmanı Ouen Briki yaratması və Ouenin başına gələn hadisələr. İkincisi, Ouenin özünün də həyatı iki paralel xətdən ibarətdir: onun özünün real dünyası və quyudan çıxdıqdan sonra düşdüyü müharibə mühiti.

Postmodern ədəbiyyatın oxucu ilə oynadığı ən böyük oyun əsəri istədiyi zaman kəsib bu əsərin uydurma olduğunu tez-tez xatırlatmasıdır. Fikrimizcə, Pol Oster bu əsərdə Brill vasitəsilə öz prototipini yaradır. Belə ki, dostu Devid Qrosmanın oğlunun ölümündən dərinə təsirlənən Pol Oster bu əsəri yazmışdır. Bir növ o da Brill kimi xatirələrdən uzaqlaşmaq üçün yazmağa üz tutur. P.Osterin yaratdığı obraz da itkiləri, əzabları haqqında düşünməmək üçün xəyali hekayələr qurur.

Romanın içərisində yaranan bu yeni mətnlər birləşərək metatəhkiyəni ortaya çıxarır. Hər bir mətn ayrıca olaraq interməntlik təşkil edir.

Brill əsərə belə başlayır: “Onu quyuya salıram. Deyəsən yaxşı başlanğıcdır, hadisələri inkişaf etdirməyə imkan verəcək. Yatan adamı quyuya sal və oyanıb çıxmaq üçün çapalayanda nələr baş verəcəyini izlə...” [1,s.7]. Yazıçı əsərini oxucu ilə birlikdə yazır. Pol Oster postmodern yazıçı olsa da, heç vaxt modernizmdən tamamilə qopmamışdır. Osterin qəhrəmanı düşdüyü mühitdən çıxmaq üçün yalnız özünə sığınır, düşüncələrini yalnız özü ilə paylaşır.

Romanda istifadə olunan digər bir metatəhkiyə elementi “kollajdır”. Kollaj XX əsrdə rəsm sənəti ilə bağlı olaraq başlayan sonradan ədəbiyyatda istifadə olunan bir üsuldur. İlk dəfə “kubist” rəssamlar tərəfindən istifadə olunan kollaj rəsm sənətinin fərqli sahələrində istifadə olunan hazır əşyaların (kağız, pul, şüşə qırıqları və.s) kətan üzərində birləşdirilməsidir. Kollaj texnikasında “Postmodern roman xronoloji ardıcılıqla nəql edilmir, əksinə, tədriciliyin yerinə, parçalılıq, bölünmüşlük, fraqmentallıq təqdir edilir. Bu fraqmentallıq əsərlərin içində qəzet xəbərləri, şeir, broşura, gündəlik kimi ünsürlərin girməsinə imkan yaradır. Postmodern roman bir-

birindən fərqli olan mətnlər kollajı formasında qurulur. Postmodern mətn konkret bir təhkiyə növündə israr etməyi sevmir, yazıçı istədiyi növə rahatlıqla keçə bilər” [9, s.272]. Kollaj bəzən müxtəlif sənət sahələrinin birləşməsinə təmin edir. Pol Oster “Qaranlıqdakı adam” əsərində musiqi, film, incəsənət, ədəbiyyat kimi sahələri kollaj etmişdir. Brill və nəvəsi Katya hər gecə filmlərə baxır, filmdə istifadə olunan simvollar, rejissorların yaradıcılıq qabiliyyətləri haqqında mülahizələr söyləyirlər. “Mən adətən hekayəni və aktyorların keyfiyyətini müzakirə etmək istəyirdim. Lakin onun qeydləri filmin texnika aspektlərinə fokuslanırdı: kameraların qoyuluşu, montaj, işqandırma, səs, və.s. Təkcə bu gecə ard arda üç xarici filmə baxmışıq – “Böyük İlluziya”, “Velosiped oğrusu” və “Apunun dünyası” [1, s.21].

Postmodern ədəbiyyatda ən çox istifadə olunan üsullardan biri də pastişdir. Pol Oster “Nyu-York trilogiyası” əsərində öz həyat yoldaşı İrisin adı üzərində söz oyunu quraraq Siri adlı obraz yaradır. Pastiche nümunəsi olaraq verilən bu ünsürü Osterin qəhrəmanı Avqust Brill də istifadə edir. Brill gənclik dövründə sevdiyi qızı Virciniya Bleyni əsərdə yaratdığı hekayədə Ouen Brikin məktəb illərində sevdiyi qız olaraq Virciniya Bleyn adı ilə yenidən canlandırır. Beləliklə əsər içərisində yazılan əsərdə pastiş nümunəsi yaranır.

Pol Oster yaradıcılığı boyunca Samuel Bekettdən bəhrələnmişdir. Modernist ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndəsi olan Bekettin yazdığı novellalardan yeri gəldikcə istifadə edən yazıçı “Qaranlıqdakı adam” əsərində də paratekstuallıq elementindən istifadə edərək, Bekettin "Vostvard Ho" novellasından bir cümləni əsərə əlavə etmişdir. “Özümlə bacarmıram. Hər dəfə yenidən uğursuzluğa düşür oluram, uğursuzluqlar uğurlarımdan daha çox olur. Amma bu o demək deyil ki, mən uğur qazanmaq üçün əlimdən gələni etmirəm.” [1, s.7]. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Pol Oster bu sitatdan istifadə edərkən heç bir istinad verməmişdir. Bu da postmodernizmin “plaqiat” üsulu hesab olunmaqdadır.

Əsərdə istifadə olunan digər bir paratekstuallıq elementi isə Brillin qızı Miriamın Nateniel Hotornun sonuncu övladı Rouz Hotorn haqqında yazdığı bioqrafiya idi. Miriam yazdığı bioqrafiyada Rouz Hotornun həyatı haqqında bütün

məlumatları toplayır və yazdığı əsəri oxuyub fikir bildirməsi üçün atasına verir. Miriamın yazdığı bu kitabın qaralama variantından haşiyəyə çıxaraq Brill bəzən qısa hekayələr danışır. Bu postmodern ədəbiyyatda paratekstuallıq elementidir.

Ədəbiyyat:

1. Oster P. Qaranlıqdakı adam. Bakı: TEAS Press, 2018, 199 s.
2. Барт, Р. Смерть автора / Р. Барт. — <http://philology.ru/literature1/barthes-94e.htm>
3. Интертекстуальность. <http://gramota.ru/slovari/dic?lop=x&bts=x&zar=x&ag=x&ab=x&sin=x&lv=x&az=x&pe=x&ro=x&word=интертекстуальноСТЬ>
4. Кристева, Ю. Бахтин, слово, диалог и роман / Ю. Кристева. — <http://philology.ru/literature1/kristeva-00.htm>
5. https://en.wikipedia.org/wiki/David_Grossman
6. Палимпсест. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_culture/1080/Палимпсест
7. Постмодернизм. <http://gramota.ru/slovari/dic?lop=x&bts=x&zar=x&ag=x&ab=x&sin=x&lv=x&az=x&pe=x&ro=x&word=постмодернизм>
8. <https://www.litres.ru/pol-oster/ob-avtore/>
9. <http://elibrary.bsu.az/yenii/kitabxana/1385540941.pdf>
10. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М. : Большая российская энциклопедия, 1998. — 685 с.

Hajiyeva M.

Elements of postmodernism in Paul Auster's "Man in the Dark"

(Summary)

This article explains the mechanism of postmodern literature and the postmodern techniques that Paul Auster uses in "Man in the Dark". Postmodernism has entered literature in the form of a rejection of modernism since the 50s of the 20th century. Despite the complex structure of postmodern literature, Paul Auster, through his novels, was able to overcome prejudices against postmodernism. His

novel “Man in the Dark” can be considered commendable in terms of intertextuality and elements of deconstruction. This novel can be called one of the best novels by Paul Auster. We can also see the professional use of postmodernist techniques in this novel. In the “Man in the Dark”, Paul Auster uses parody, collage and plagiarism with elements of metatextuality in addition to elements of paratextuality and intertextuality.

Гаджиева М.

Элементы постмодернизма в «Человеке в темноте» Пола Остера

(Резюме)

В данной статье разъясняется механизм постмодернистской литературы и постмодернистские приемы, которые Пол Остер использует в «Человеке во тьме». Постмодернизм пришел в литературу в форме отрицания модернизма с 50-х годов 20-го века. Несмотря на сложную структуру постмодернистской литературы, Пол Остер благодаря написанным им романам смог преодолеть предубеждения против постмодернизма. Его роман «Человек во тьме» можно считать достойным похвалы с точки зрения интертекстуальности и элементов деконструкции. Этот роман можно назвать одним из лучших романов Пола Остера. Также нужно отметить, профессиональное использование постмодернистских приемов в этом романе. В романе «Человек во тьме» Пол Остер использует пародию, коллаж и плагиат с элементами метатекстуальности в дополнение к элементам паратекстуальности и интертекстуальности.

Rəyçi: f.f.d., dos. G.Hüseynli

MƏMMƏDLİ YAQUT

Azərbaycan Dillər Universiteti

Yakochapter@gmail.com

C.SVİFTİN “QULLİVERİN SƏYAHƏTLƏRİ” ƏSƏRİNDƏ UTOPIYA VƏ ANTI UTOPIYA

Açar sözlər: C.Svift, utopiya, distopiya, Qulliver, İngilərə, siyasət, satira, Liliput, nəhəng

Key words: J. Swift, utopia, dystopia, Gulliver, English, politics, satire, Liliput, giant

Ключевые слова: Д.Свифт, утопия, антиутопия, Гулливер, Англия, политика, сатира, лилипут, великан

Utopiya və distopiya heç də son dövrlərdə yaranan anlayışlar deyil. “Utopiya” ifadəsi 1516-cı ildə Tomas Mor (*Thomas More*) tərəfindən “Utopiya”(Utopia) əsərini yazarkən işlədilsə də , əsrlər boyu yazıçılar utopiya mövzusunda müxtəlif janrlarda olan əsərlərdə toxunublar. Onlar qədim Qərb və Şərq ədəbi ənənəsinin bir hissəsidir. Orta əsrlər mifində rastlaşdığımız bolluq diyarı olan Kokein ya da uydurma bir ada olan Atlantis, əfsanəvi qızıl şəhər El Dorado və ya Gənclik bulağı kimi əfsanələr qədim zamanlarda da utopik fikrin mövcudluğundan xəbər verir. O cümlədən İncildəki “Eden bağı” (*Garden of Eden*) hekayəsində də filosof kralların idarə etdiyi ideal bir dövlət mənzərəsi yaradılmışdır. Dünyadan təcrid olunmuş əbədi xoşbəxt bir ölkə ideyası o dövrün oxucuları və yazıçıları üçün də maraqlı bir konsepsiya olmuşdur. Göründüyü kimi daha yaxşı bir həyat arzusunda olmaq, ya keçmişdə ya da gələcəkdə mövcud olan cəmiyyətlərdə bu xəyalları reallaşdırmağı arzulamaq insan təbiətinə xasdır. Məhz bu xarakteristika da utopik və distopik əsərlərin sayca artmasına səbəb olmuşdur. Utopik ədəbiyyat bir neçə mühüm xüsusiyyəti oxucuya nümayiş etdirir: Əslində, utopik ədəbiyyat sosial konsepsiyadır, belə ki, mövcud vəziyyətin sosial tənqidi və təkliflərini özündə ehtiva edir. Utopiyanın təbiəti bizi daha yaxşı bir dünya axtarışına çıxmağa və öz cəmiyyətimizin labüd vəziyyətini şübhə altına almağa sövq edir.

Utopiya sözü yunan dilində mövcud olmayan yer mənasını verir. Utopiya yalnız xəyal edə biləcəyimiz bir yer, idealistik cənnət mənasına gəlir. Utopiyanın əksinə olan distopiya, hər şeyin səhv olduğu bir utopik cəmiyyəti təsvir etmək üçün istifadə olunan bir termdir. "Utopia is to be considered that literary piece which describes a perfectly organized and happy world from the point of view of the author, in an imaginary place and/or time." [3, s.18]] Həm utopiya, həm də distopiyaya elmi fantastika janrında yazılan əsərlərdə daha çox rast gəlinir. Və hər ikisi ideal və ya qeyri-ideal həyat mənzərələrini yaratmaq üçün texnologiyadan istifadə olunan gələcək zaman dilində baş verir. Bununla birlikdə, utopik və ya distopik əsərin mərkəzində əsasən texnologiyanın özü deyil, daha çox bu cür şəraitdə yaşayan personajların psixologiyası və hissləri dayanır. Utopik əsərlərdə oxucu mövcud ola biləcək ən mükəmməl cəmiyyəti müşahidə edir- dinc hökumət ,vətəndaşlar üçün bütün lazımi hüquqlar- təhsil,səhiyyə,təhlükəsiz bir mühit. Bütün bunlar insanların rifahını təmin edən amillər hesab olunur.

Əksinə, distopiyaların bu kimi xüsusiyyətləri vardır- Hamını nəzarətdə saxlayan despot bir hakim, həddindən artıq yoxsulluq və ya ən zəngin obrazlarla kasıb obrazlar arasındakı çox böyük gəlir fərqi, insanların şüuruna nəzarət edən təbliğatlar, azad və müstəqil düşüncəyə qadağa. Texnologiya hər iki mövzuda olan əsərlər üçün xarakteristik olsa da, distopik əsərlərdə bunu daha çox müşahidə edirik. Əsasən "hakim" digər insanları nəzarətdə saxlamaq üçün hər cür texnologiyadan istifadə edir. Biz bunu A.Hakslinin " Yeni cəsur dünya", C. Oruelin "1984" əsərlərində görə bilərik.

Distopik mövzuda yazılan əsərlər müəlliflərin cəmiyyət və bəşəriyyət ilə bağlı narahatlıqlarını oxucuyla bölüşmə üsuludur. Onlar eyni zamanda cəmiyyət üzvlərini yaşadıkları topluma diqqət yetirmələrini və baş verənləri heç kimin fərqiə varmadan , işlərin necə pisləşə biləcəyini göstərirlər. Oldos Haksli " Yeni cəsur dünya" (*Aldous Huxley "Brave New World"*)(1932), Rey Bredberi " Farengeyt 451" (*Ray Bradbury "Fahrenheit 451"*) (1953) və Corc Oruelin "Heyvanistan" və "1984" (*George Orwell "Animal Farm"* (1944) "1984") (1949) əsərləri distopiyaya nümunədir.

Yazıçılar distopik roman yazmağa qərar verirdi, çünki bu, insanların bir-birlərinə və yaşadıkları yerə nə dərəcədə biganə olduqlarını göstərməyin ən iddialı forması idi. “Dystopian novels are the opposite of utopian ones and they embody the political and social issues happening during the writing and reflect about them, revealing their imperfections”[7,s.3] Belə ki, roman xarakterləri və mühiti əsər daxilində oxucuya vahiməli gəlsə də əslində öz həyatları heç də bu əsərlərdən fərqli deyil. Belə ki hər bir distopik-utopik mövzuda əsər yazan yazıçı real obrazlara sosial-siyasi məsələlərə əsaslanmış. Utopik bir görünüş və distopiya həqiqətinin istehzasını oxucularını öz azadlıqlarını və fərdi şəxsiyyətlərini soruşmağa və qiymətləndirməyə təşviq etmək üçün istifadə edir.

Utopik cəmiyyətlər əsasən seçilmiş bir qrup tərəfindən idarə olunur və bütün xalq bu idarəetmədən son dərəcə məmnun olur. Bu icmada yoxsulluq, aclıq, işsizlik, evsizlik və ya qarşıdurmalar yoxdur. Problem anlayışı yoxdur olsa belə onu həll etmək üçün hər şey mükəmməl şəkildə planlaşdırılır. Lakin utopiyanın elə anti utopiyanın özü olduğu fikri də vardır. Belə ki utopik əsərlərdə hadisələr inkişaf etdikdə,yazıçı insanların cəmiyyətin ümumi rifahı naminə könüllü olaraq nələrdən imtina etdiklərini ,azadlıqlarını və fərdiliyini bir kənara atdıqlarını göstərdikcə, cəmiyyətin əslində pis bir yer olduğu getdikcə daha aydın olur. Utopik əsərlərdə əsasən məhz bir obraz bu fərdiliyi hiss edib , yaddaşın, azadlığın vacibliyini anlamağa başladığıda, artıq həmin cəmiyyətə ayaq uydura bilmir və cəmiyyətindəki insanların bu cür saxta həyatlarla yaşamağa davam etməyini seyr edə bilmir.Məhz bu obrazlar üsyançı xarakterlərləri ilə daim mövcud quruluşa qarşı çıxır. Biz bu tip obrazlara həm utopik həm də distopik əsərlərdə rast gələ bilərik.

Bəzi romanlar, hər iki növü də birləşdirir, əksər hallarda bəşəriyyətin seçimindən asılı olaraq hərəkətlərin nəticəsində mümkün sonların biri reallaşır. Distopiya, müəllifin idealına zidd olan kütləvi yoxsulluq, ictimai inamsızlıq və şübhə və ya zülm kimi məqamlarla xarakterizə olunan bir cəmiyyətdir. Distopiya ədəbiyyatı "başqa bir hal kimi qəbul edilə bilən və ya təbii və qaçılmaz hesab edilə biləcək problemlə ictimai və siyasi təcrübələrə yeni bir nəzər salmaq" üçün istifadə

olunur. Bəzi distopiyalar utopiya olduğunu iddia edirlər. Belə əsərlərdə xəstə insanlar cinayətkar kimi cəzalandırılır, oğrular isə əksinə xəstəxanalarda müalicə olunur. “Dystopia —may be defined as a term to be applied _to accounts of imaginary worlds, usually in the future, in which present tendencies are carried out to their intensely unpleasant culminations.” [8, s.52]

Conatan Svift (Jonathan Swift), İngilis Ədəbiyyatının ən böyük satiriklərindən biri kimi şöhrət qazanmışdır. Ən məşhur əsərlərindən biri olan “Qulliverin səyahətləri” (“*Gulliver’s travels*”) də Svift, kinayə və satirasını yeni bir cildə salaraq oxuculara təqdim etmişdir. Romanda yazıçının öz dövründə gördüyü siyasi güclər və normalara qarşı istehzası var. Roman oxucunu dəhşətli, komik və gözəl varlıqların yaşadığı uydurma ölkələrə səyahətlərə çıxarır. Svift əsərdə fikrini canlı ifadə etmək üçün qeyri-adi ünsürlərdən istifadə etməkdən çəkinmir. “According to the law at the time, an author could not be prosecuted if he used uncertain innuendos and fictional characters in attacking people, institutions or government, if the victim was not specifically named or identified by unambiguous evidence from the text, even though it might be obvious to readers, who was being satirized.”[4, s.160]

Qulliverin Səyahətləri ədəbiyyat dünyasına heç də yad olmayan utopik əsər nümunəsidir. Hadisələrin hüdudları olmayan və realda da mövcud olmayan sehrlı yerlərin təsviri bu əsərin əsas xarakterik xüsusiyyətidir. Əsərin qəhrəmanının adı “Gullible”- Saf sözümdən götürülmüşdür. Bununla Svift qəhrəmanın hər cür situasiyaya düşsə də, hər cür varlıqların içində yaşasa da yenə də insanların mənfi niyyətlərini tanıya bilmədiyinə işarə edir. Hekayə həkim, gəmi kapitanı olan Qulliverin sərgüzəştlərindən bəhs edir. Lemuel Gulliver üç il yarım dənizdə olduqdan sonra nəhayət evə qayıdır. Evlənir və öz işini qurur. Bir müddət tibblə məşğul olsa da onun üçün dənizin vacibliyini anlayır və səyahətlərinə başlayır. Şərqi Hindistana gedən gəmi fırtına nəticəsində batdığı zaman, qəzadan sağ çıxan yalnız Qulliver olur. Və bununla da onun sərgüzəştləri başlayır.

Əsər boyunca Qulliver 4 uydurma məkana səyahət edir. Svift bütün məkanların və onların sakinlərinin təbii obrazını vermişdir. Bu təbiilik nəticəsində də biz yazıcının nəyə istinad etdiyini rahatlıqla başa düşürük.

İlk səyahəti Liliputa(*Lilliput*) olur ki, burada qəhrəman boyu 6 sm dən artıq olmayan insanların arasında yaşamağa məcbur olur. İmperator Qulliveri gördüyü zaman təəccüblənir və sevinir. O , nəhəng Qulliverin Liliputlar üçün bir fürsət ola biləcəyini düşünür. Qulliver özündən dəfələrlə kiçik olan insanlar tərəfindən silah olaraq istifadə olunur. Belə ki, Liliput və Blefuscu arasında olan müharibəyə azadlığı qarşılığında razılıq verir və müharibədə Liliput tərəfdən döyüşür. Sviftin əsərində Lilliput İngiltərəni Blefusu isə Fransanı simvolizə edir. Yazıçı 2 xalq arasında olan mübahisələrin əslində nə qədər mənasız səbəblərdən meydana gəldiyini dəfələrlə vurğulayır. Liliputların ölçüsünün kiçik olması whig partiyasının əxlaqi normaları ilə paralellik təşkil edir. Liliputa olan səyahəti zamanı Qulliver gördüyü siyasi mənzərələrin nəzdində İngiltərə siyasətini kəskin şəkildə tənqid edir. Dövlət idarələrinə seçilən məmurların işlərini xalqın rifahı üçün deyil kralın gözünə girmək üçün etdiklərinin şahidi oluruq. Daha bir absurd məqam isə bu məmurlar seçilərkən onların zehni bacarıqları qiymətləndirilmir, kralın seçdiyi qeyri-adi və qeyri-məntiqi metodlarla-İpin üzərində ən hündürə tullanma, məmurlar müəyyən rütbələri əldə edib təbəələrə hökm edirlər. Svift bu hissədə məhz dövrünün İngiltərəsində də bu cür ironik vəziyyətin baş aldığını vurğulayır. Liliputda div olmasına baxmayaraq özündən dəfələrlə kiçik Liliputlar tərəfindən əsir tutulub, iradələrinə xidmət etməli olur. Bunun isə İngiltərənin həmin dövrdəki müstəmləkə siyasətinə istinad olduğu düşünülür. Coğrafi olaraq daha böyük ölçülü əraziləri öz müstəmləkəsi edən İngiltərə bunu texnoloji və iqtisadi inkişafına borclu idi. Bundan əlavə, Liliputda siyasi meyillərini aşağı daban və ya hündür dabanlı ayaqqabılar geyinərək nümayiş etdirənlər əslində bu dövrün İngiltərəsində mövcud olan whig və tory qrup üzvlərini təsvir edirdi. “Swift did, however, accept the fact that a man had to take sides. He had to wipe out his preconceived notions of the parties and choose the best principles of the policy to work with, without entirely dismissing the other” [5, s.100] Yumurtanın

hansı tərəfindən qırılacağı dövlət tərəfindən qəbul olunmuş bir qanundur. Əksini edən olduqda isə ölüm cəzası ilə qarşılaşa bilər. Liliputlar degenerasiyaya məruz qalmış İngiltərədəki ictimai vəziyyəti təmsil edir. Lakin ümumilikdə onlar simvolik olaraq insan irqini onun qeyri-rasional, ədalətsiz, və gülünc qərarlarını təmsil edir. Bütün bunlar distopik ünsürlər sayılmaqla dövrün hadisələrinin simvolik şərhidir.

İki ay İngiltərədə evində olduğdan sonra Qulliver yenidən başqa bir macərəyə yola düşdü. Bu dəfə Nəhənglər ölkəsinə, Brobdinqanqa (*Brobdingang*) çatır. Sahədəki bir işçi tərəfindən tapılır və ev heyvanı münasibəti görünür. Daha sonra isə Qulliveri Kraliçaya satır. Qulliver kral sarayında yerini və imtiyazını asanlıqla başa düşür tapır. O, bu nəhəng varlıqları iyrənc hesab edir. Burada Qulliver kraliçanı öz musiqi bacarıqları ilə əyləndirir və kiçik bir oyuncaq funksiyası daşıyır. Yazıçı artıq Qulliverin hər iki perspektivdən həyata baxdığını göstərir. Cırtanların arasında nəhəng, nəhənglərin arasında cırtan. "I reflected what a mortification it must prove to me to appear as inconsiderable in this nation as one single Liliputian would be among us." [1, s.125]. Qulliver sosial həyatda statusunun nə olduğunu daim araşdırır. Bəzən onu oyuncaqla bəzən isə təlxəklə eynililəşdirirlər. Lakin bir səhnədə onu qaçıran meymunun öldürülməsi ona hələ cəmiyyətdə ən alt varlıq olmadığını göstərir. Swift burada da istinadlardan istifadə edərək Brobdinqanq kralının simasında İngiltərə hakim güclərinin obrazını yaratmışdır. Qulliver düşünür ki, bu divlər Avropaya hücum etsələr onu yerlə yeksan edərlər. Ancaq Divlər kralı ona böyüklüyün müharibəylə qalibiyyətlə əlaqəli olmadığını bildirir. Kral sülhsevər olsa da siyasət haqqında heç bir məlumatı yox idi. Ona məsləhət verməyə çalışan Qulliveri isə daim qulaqardı edirdi. Bunun səbəbi isə onun ölçücə kraldan kiçik olması idi. Yazıçı bununla sinfi ayrışikliyin fikir azadlığına qarşı qoyulmasını simvolizə etməyə çalışmışdı. "Swift uses the King in this account to show the reader that Gulliver is not a moral hero in the story and an omniscient narrator with all the answers. He reacts simply by thinking to himself that the King is narrow minded and filled with prejudice." [6, s.40-41]"

3-cü hissəyə keçməzdən əvvəl qeyd etmək istərdik ki, yazıçı əsəri qələmə aldığı zaman 20-ci əsr elm və sənayenin inkişafı dövrünə təsadüf edir. Belə ki, 18-ci əsrdə başlayan bu inqilab 20-ci əsrdə daha da geniş vüsət almaqda idi. Qulliverin səyahətinin bu hissəsində məhz Sviftin bu dövrdəki absurdluqlar haqqında fikirlərini müşahidə edirik. Qulliver dənizdə gəzərkən havada üzən bir ada ilə qarşılaşır. Qulliver Uçan adanın sakinləri ilə görüşür, onun Laputa adlandığını öyrənir və sakinlərin dərhal məhdud maraqlara sahib səriştəsiz insanlar olduğunu anlayır. Bu insanlar mücərrəd mövzulara –riyaziyyat və musiqiyə maraq salır bütün vaxtlarını buna sərf edirlər. Paltarları astroloji simvollar və musiqi fiqurları ilə bəzədilib. Astrologiyaya inanırlar və daim günəşin sönəcəyindən narahatlıq keçirirlər. Laputanın kişiləri axmaq, qadınları isə sədaqətsizdir. Svift əsərin bu hissəsini başdan-sona distopik ünsürlərlə bəzəmişdir. O satirikasını insan ağına cəmləşdirir. Belə ki onun dövründə ağıl hər şeydən üstün sayılırdı hamı alim olmağa nə isə kəşf etməyə can atırdı. Laputanlarda məhz onları simvolizə edir. Elm İngiltərədə qısa müddətdə bir dinə çevrilmişdi. Laputa sözü ispan dilində əxlaqsız qadın deməkdir və Svift bu adı Martin Lüterin məşhur “ Bu böyük əxlaqsız,ağıl” ifadəsindən təsirlənərək istifadə etmişdir. Svift lüteran inancına bağlılığını Laputa hissəsində bürüzə verir. Adaya Laputa adını verərək bu inancın əleyhdarları olan rasionalistləri qınayırdı. Laputalılar da bu mücərrəd rasionalistlərin prototipidir. Bu insanlar özlərini həsr etdikləri elm sahələrində tamamilə uğursuzdurlar. Praktik məsələlərdə tamamilə səriştəsizdirlər və həyat yoldaşlarının xəyanətlərini belə görmürlər. Swift, əxlaqsızlığın ağılla müşaiyət ediliyini göstərmək üçün Laputalı qadınlardan istifadə edir. O bu qərəzli qadınları əslində milli əxlaq və İngilis siyasətinə bağlayır. Bundan əlavə, Swift, Whigs lideri Walpole də toxunur. Walpoled’n Bir kölə ilə yaşamaq üçün qaçan arvadına da istinad edir. Bundan əlavə fizik Nyutonun bəzi sxemlərinə istehza ilə gülür. Yazıçı bir növ özündə utopik görünən bu badanın əslində nə qədər antiutopik olduğunu vurğulayır.

Qulliverin 4-cü səyahəti Honimlər (*Houyhnhnm*) ölkəsinədir. Bu ölkə nəcib atların məskənidir. Əsərin bu hissəsi yazıçının utopiyasıdır. Conathan Svift ideallarındakı,görmək istədiyi İngiltərəni məhz 4-cü hissədə oxucuyula bölüşür. Bu

ölkədə insanlar atların kölələridir və onlara tövlədə kömək edirlər. Atlar və insanlar arasında olan münasibəti İngiltərə və İrlandiya arasında olan müstəmləkə siyasətinə bənzədir. “Swift recognized that “slavery” was an ambivalent term: on one hand, slavery can be seen as a biological imperative—a natural condition of the innately servile; on the other hand, slavery can be seen as a political accident— a circumstance imposed from without by those with the will and power to oppress. Swift consistently characterized the Irish as “slaves” and called the relationship of Ireland to England “slavery.” If Swift's observations on slavery in Ireland are applied to the slavery of the Yahoos to the Houyhnhnms in Book of Gulliver's” [2, s.1] Qulliver bu dürüst və dillərində yalan kəliməsi belə olmayan atlara o qədər valeh olur ki ölkəsinə ailəsinin yanına qayıdanda artıq digər insanlardan iyrendiyini başa düşür və özünü cəmiyyətdən təcrid edir. Bu hissədə utopiya qəhrəmanımıza ideal və ideal olmayan arasındakı fərqi anlamağa kömək edir. Əvvəlki səyahətlərində o baş verənlərin və insan xislətinin mənasını tam anlamamışdırsa, Honimlərə səyahət Qulliverin zəhnində mükəmməl cəmiyyət və vətəndaş necə olmalıdır ideyasını aşlayır. Utopik dünyanın möhtəşəmliyini dadan baş qəhrəman artıq normal və qərəzli həyatına qayıtdığı zaman özünü mənəvi böhranın içində tapır. Onlardan xilas yolunu isə kitablarda görür.

Demək olar, bütün xarakterləri simvolik olaraq istifadə edən Svift bu əsərdə insanları siyasət, iqtisadiyyat, din və hətta cəmiyyəti bəzi mövzularda məlumatsızlıqları və siyasətçilərin əsl üzlərini görə bilmədikləri üçün tənqid edir.

Əsər satirik üslubda , 18-ci əsr İngiltərə siyasətini və xüsusən də whig-dindarlar partiyasını tənqid etmək üçün yazılmışdır. Svift bu əsərdə siyasət və elm dünyasını kəskin şəkildə satira atəşinə tutur. Utopik romanın da üstünlüyü bundadır. Yazıçı İngiltərə cəmiyyətini bir güzgü kimi əks etdirir. Bütün obrazlar, mövcud olmayan məkanlar simvolik olaraq mövcud olanın əksidir. Svift sadəcə əsəri oxuculara göstərmiş və ətrafı diqqətlə nəzərdən keçirsələr elə kitabdakı distopiyanın içərisində yaşadıklarını ifadə etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Swift, Jonathan. [Rawson, Claude](#) (ed.). Gulliver's Travels. W. W. Norton. p. 875.,2009
2. Kelly, Ann Cline. "[Swift's Explorations of Slavery in Houyhnhnmland and Ireland](#)" , 1976
3. PASOLD, Bernadete. Utopia X Satire in English Literature. Florianópolis: Ares, 1997
4. Higgins, Ian. Swift's Politics. A Study in Disaffection. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
5. Probyn, Clive T. Jonathan Swift. Gulliver's Travels. London: Penguin Group, 1989
6. M. Keith Booker, Penn State University Press, p. 147-149,1994
7. Holman "A Handbook to Literature" , Prentice Hall, 1999

Mammadli Y.

Utopia and anti-utopia in "Gulliver's Travels" by J.Swift

(Summary)

The article deals with the utopian and dystopian elements in Swift's Gulliver's Travels. Parts of the work were analyzed separately, and utopian and anti-utopian features were found in the characters and places. Swift's satirical approach and ability to describe actions naturally are illustrated by examples.

Мамедлы Я.

Утопия и антиутопия в "Путешествиях Гулливера" Дж. Свифта

(Резюме)

В статье рассматриваются утопические и антиутопические элементы в «Путешествиях Гулливера» Свифта. Отдельно проанализированы части произведения, в персонажах и местах обнаружены утопические и антиутопические черты. Сатирический подход Свифта и его способность естественным образом описывать действия иллюстрируются примерами.

Rəyşi: f.f.d., b/m. E.Məmmədova

C.TOLKİN İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA FENTEZİ JANRIN BANİSİ KİMİ

Açar sözlər: Fentezi janrı, mifologiya, alleqoriya, Con Ronald Ruel Tolkin

Key words: Fantasy genre, mythology, allegory, John Ronald Ruel Tolkien

Ключевые слова: Жанр фантастики, мифология, аллегория, Джон Рональд Руэл Толкин

İyirminci əsrdə ədəbiyyatda yeni cərəyan postmodernizm formalaşır, yeni yaranan janrlar əvvəlki janrların cəmi kimi meydana çıxırdı. Həmin janrlardan biri də fentezi janrı idi. Belə ki, fərqli janrlara məxsus xüsusiyyətlər bir janrda toplanır, sərhədlər aradan qaldırılır və əsər reallıq və xəyaldan təşkil olunurdu. Fentezi janrı İngiltərədə iyirminci əsrin əvvəllərində ortaya çıxdı. Bu janr tanınmış mifoloji və nağıl motivlərindən istifadəyə əsaslanır. Təsisçisi Oxford Universitetinin professoru Con Ronald Ruel Tolkin idi. Fantaziya fərqli, paralel bir dünyada həll olunan, müxtəlif miflər, əfsanələr, epik nağıllar əsasında yaradılmış, müəllifin fantaziyası ilə yenidən işlənmiş əbədi əxlaqi, fəlsəfi və sosial məsələlərin açıqlanmasını əhatə edir. Belokurova fantaziya janrını “əsas rolu irrasional, mistik əsasla oynadığı uydurma hadisələri və varlığı məntiqi olaraq izah edə bilməyən dünyaları əks etdirən əsərlər kimi təyin edir”. [4]

Fantaziya bir növ olaraq öz növbəsində aşağıdakı alt növləri əhatə edir: qəhrəmanlıq yaxud sehrbazlıq; epik fantaziya; oyun fantaziyası; qaranlıq fantaziya; tarixi fantaziya; yumoristik fantaziya; sehrsiz fantaziya; mifoloji fantaziya; tekno fantaziya; romantik fantaziya; uşaq fantaziyası

Fantastik janrın ən məşhur nümayəndələri Con Ronald Ruel Tolkin, Ursula Le Guin, Nik Perumov, Maykl Mörkek, Rocer Zelazni, Serqey Lukyanenko və başqalarıdır. [7]

Fentezi janrının inkişafında həm Qərb həm də Şərq ədəbiyyatında önəmli yer tutan yazıçılardan biri olan Con Tolkin dünya ədəbiyyatı nümayəndələrinin örnək aldığı dəyərli bir fenomendir. Con Tolkin , fentezi janrının ən böyük nəzəriyyəçisi və yaradıcısıdır. Elflər, cüceler, sehrbazlar və bu gün ümumiyyətlə qəbul olunan “orta dünya” canlıları Tolkin təxəyyülünün məhsuludur. Tolkin mövcud cəmiyyətin əksinə sehr və humanizmlə dolu ecazkar bir dünya yaratdı. Onun əsərləri ədəbiyyatda yeni bir pəncərənin açılmasına səbəb oldu. Tolkinin müraciət etdiyi janr qəhrəmanlıq dastanıdır ancaq müəllif özünəməxsus şəkildə bu qədim növün qanunlarından kənara çıxaraq dastanının köklərini mifologiya və absurd yanaşma ilə əlaqələndirir. Bu yanaşma isə “teoloji” yanaşma adlanır. Tolkin əsərlərini başlanğıcın qoyulduğu müqəddəs mətnlər hesab edir. Yeni dinlərin ,ayinlərin formalaşması ,dini çərçivə istiqamətində şər qüvvələrin məğlub edilməsi ,dünyanın daha yaşanıla bilinən bir əraziyə çevrilməsi onun əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. Bu səbəbdən onun əsərlərini “teoloji” aspektdən təhlil etmək məqsədəuyğundur. [5]

1930-cu illər ərzində yazdığı məqalələrindən biri "Nağıllar haqqında" adlı məqaləsində cəmiyyətin qocalma və çöküşünü görərək dünyanın mövcud vəziyyətinə daha çox toxunur. Yazdığı əsərlərində problemləri qabardaraq pozitivizmə qarşı çıxır. İlk olaraq, 1937-ci ildə "Hobbit" adlı kiçik bir dovşana bənzər bir insanın macərələrindən bəhs edən hekayəni nəşr etdirdi. Bu sözün etimologiyası iki sözün birləşməsindən Latınca “ho- man” və İngiliscə “bit-dovşan” sözlərindən yaranmışdır. Tolkin üçün önəmli olan "Hobbit" əsərindən sonra oxucunu yeni yaratdığı dünya ilə daha yaxından tanış etmək idi. 1938-ci ildə St.Andrevs Universitetində bu janr haqqında bir mühazirə ilə fikirlərini izah etdi. Fantaziyanın köməyi ilə nağıllarda yeni bir dünya yaratdı eyni zamanda nağıllara bir dəqiqlik gətirdi. O, öz yaradıcılığında nağılların üç əsas funksiyasından; zehni tarazlığın bərpası, gerçəklikdən qaçma və xoşbəxt sonluqdan istifadə edirdi. Nağıllar nə qədər

uydurma kimi görünsədə bəzən gerçək dünyanın soyuqluğundan və mexaniki bir sivilisasiyanın qandallarından qurtulmaq üçün oxucuya kömək olur. Xoşbəxt sonluğu insan ruhunun aydınlanmasına, daha yaxşı bir gələcəyə ümid etməsinə zəmin yaradır. Məsələn “Hobbit” əsərində Bilbo Baggins-in macəraları Orta Dünya möhvumunu oxucuya açır. Bilbo ilə birlikdə əvvəl yorucu, daha sonra çətin və təhlükəli macəranın şahidi oluruq. Yolda qəhrəmanlar canavar, trol, goblin, elf, nəhəng hörümçək ilə qarşılaşır və nəhayət, əjdaha və hər cür pis ruhla öz məqsədlərinə çatmaq üçün mübarizə aparırlar. Bu tip əsərlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri sujetin əvvəldən sonadək gərgin hadisələr üzərində qurulmasıdır. janr qəhrəmanları yalnız təhlükəli insanlara qarşı müqavimət göstərməklə kifayətlənmir, eyni zamanda “Böyük Şər” ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalırlar. Qaranlıq qüvvələr əsasən bütün dünya nizamını təhdid edən, dağıdıcı və hər şeyi yeyən, mövcud rejimi məhv etməyə çalışan bir şey kimi təmsil olunur. Bu baxımdan, pisləyə qarşı mübarizə həyatlarını təhlükəyə atmağa məcbur olan qəhrəmanların əsas vəzifəsidir. [2]

Tolkin öz əsərlərində dərin fəlsəfi düşüncə və fikirləri, humanist və dini baxışları cəmiyyətin nöqsanlarını oxuculara çatdırmaq istəyirdi. Bədii ədəbiyyatda isə fəlsəfi, konseptual təbəqə, bir qayda olaraq, alleqoriya şəklində ifadə olunur. Alleqorik formada Tolkin iki prinsipin qarşılıqlıdırmasından; xeyir və şərin kompleks dialektikasından bəhs edir [1]. Con Tolkinin əsərlərində təbiət hadisələrinin ilahi qüvvəyə çevrilməsi, cansız varlıqların belə şər qüvvələrlə mübarizədə rolu, obrazlarda xristian motivlərinin istifadə edilməsi, adların simvolizmi (Saurian-sürünən) və s. bütün bunlar yazıçının “alleqorizm” anlayışına bələd olması və əsərlərində alleqoriyadan istifadə etməsindən xəbər verir. [3] Tolkinin tarixi konsepsiyası, onu qorumağın mümkünsüzlüyünü qəbul etməklə birlikdə, romantizmə yaxın insan və təbiətin itirilmiş birliyinə həsrət ilə müəyyən edilir. Bir yazıçının tarixi konsepsiyasını qiymətləndirmək üçün tarixin və müasirliyin mənfi prinsiplərini anlamaq önəmlidir. Tolkinin elmi mövzusu güc mövzusu ilə əlaqəli mənfi obrazlarda ifadə edilmişdir. Bu, obrazı müharibə, avtoritarizm və texnoloji tərəqqi ilə əlaqəli olan Tolkin müasirliyin gətirdiyi problemləri insanda, təbiət aləminə səhv

münasibətdə, öz təbiətini bilməməsində və ya şüurun darlığında görür. Buna görə də İngiltərənin 1950-ci illərdə üzləşdiyi dərin ideoloji böhran, müasir dünyanın çətinliklərinin səbəbləri Tolkin triologiyasında əks olunub. Tədqiqatçılar Tolkini “itirilmiş bütövlük mifi” nin ideoloqlarından hesab edirlər. Qeyd etdiyimiz kimi Tolkin bu janrda yazmağa başlamazdan əvvəl bir neçə məqalə ilə fikrini oxuculara çatdırmağa çalışmışdır. Onun tənqid hədəfi romantikadır. Hərbi və müharibədən sonrakı Avropanın vəziyyəti mövcud situasiyanın səbəbi olaraq görülür və Tolkin ancaq müsbət hadisələrin, pozitivizmin tərənnüm edilməsini deyil insan həyatındakı çaxnaşmanı, maddi sıxıntıların gətirdiyi problemləri qələmə almağa çalışırdı. Tolkin əsərləri təkəcə ədəbi aspektdən deyil, həm də fərqli yanaşmalarla da təhlil edilmişdir. Bu yanaşmalardan biri "tarixi və coğrafi" istiqamətdir. Con Tolkinin kitabları əsrlər boyu uzaq keçmişin hadisələrini təsvir edən bəzi tarixi sənədlər olaraq möcüzəvi şəkildə qorunur. Tolkin əsərləri coğrafi və tarixi mühiti, həmin ərazidə yaşayan xalqların yaşayışını, xüsusiyyətlərini təsvir edir. [6]

1954-1955-ci illərdə Tolkin, “Lord of rings” fantastik trilogiyasını nəşr etdirdi. Bu əsər gotik, sərgüzəştli, cəngavər romanlarının, "nağılın", ruhlar haqqında hekayələrin bir araya gələrək yeni bir janra fentezi janrına çevrilməsi nümunəsidir.[8] Yazıçı özünün ən məşhur əsəri “Lord of rings”də mifoloji mövzular, süjetlər, motivlər, simvollar əsasında öz mifini yaradır. Eyni zamanda əsərin süjet quruluşu təhlükəli və bilinməz bir səyahətə əsaslanır. Sonda “Müqəddəs müharibə” ilə tamamlanır. Bu müharibə şər qüvvələrin sonu, dünyanın xilas olması və yenidən gələcəyə ümidin yaranması baxımından “müqəddəs” adlandırılır.

Müəyyən zaman ərzində həm Qərbdə, həm də Rus mədəniyyətində "Tolkin yaradıcılığı" termini meydana gəldi. Hal-hazırda onun yaratdığı janr təkəcə ədəbiyyatda deyil, həm də musiqi, rəsm, memarlıq, kino, eləcə də kompüter rolları oyunları sahəsində inkişaf edir. Fantastik filmlərin əksəriyyəti kitablara söykənir və ya bunlara əsaslanır.[9] Con Tolkin fentezi janrının banisi olaraq özündən sonra ədəbiyyat və incəsənət üçün böyük bir “xəzinə” qoyub getmişdir. Con Tolkin yalnız

qərb ədəbiyyatının deyil ,eyni zamanda dünya ədəbiyyatının önəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi ədəbiyyat tarixində iz qoymuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Fuller E. The Lord of the Hobbits // Tolkien and the critics. London, 1968. 31-35 p
2. O'Neil T. R. The individuated hobbit. Boston, 1979. 200 p
3. Sale R. Modern Heroism. Essays on D. H. Lawrence, W. Empson, and J. R. R. Tolkien. Berkley, 1973. 214 p.
4. Каменкович М. Создание вселенной. СПб.: Азбука, 1995. С 219
5. Сиверцев М. А. Толкинизм как элемент неорелигиозности // Палантир. 2001. № 26. С 5-11.
6. Чистяков П. Произведения Толкина: священные тексты или псевдоисторические хроники. // Палантир. 2001. № 25. С. 4 - 6.
7. http://knowledge.allbest.ru/literature/3c0a65625b2bd78b4d53a89421216d27_0.html
8. http://www.refstar.ru/data/r/id.21761_1.html
9. <https://donschool86.ru/az/the-exam/el-biblioteka-fantastiki-i-fentezi-fantastika-luchshie-knigi-v.html>

Kalayeva N.

J. Tolkien as the founder of the fantasy genre in English literature

(Summary)

The fantasy genre is based on the use of well-known mythological and fairy tale motifs. The founder was John Ronald Ruel Tolkien, a professor at Oxford University. Fantasy is the expression of eternal moral, philosophical and social issues that are solved in a different, parallel world, based on different myths, legends, epic tales, reworked by the author's imagination. Elves, magicians, and the "middle world" creatures that are generally accepted today are the product of Tolkien's imagination. Contrary to existing society, Tolkien created a wonderful world full of magic and humanism. The main life-giving factor in Tolkien's works is nature. In his works,

Tolkien wanted to convey to readers the deep philosophical thoughts and ideas, humanistic and religious views of the shortcomings of society. In fiction, the philosophical, conceptual layer is usually expressed in the form of an allegory. In an allegorical form, Tolkien is a confrontation of two principles; speaks of the complex dialectic of good and evil. "The Hobbit" and "Lord of the Rings" are the greatest examples of this.

Between 1954 and 1955, Tolkien published the fantastic trilogy Lord of the Rings. This work is an example of gothic, adventurous, knightly novels, "fairy tales", stories about spirits coming together and turning into a new genre of fantasy. As the founder of the fantasy genre, John Tolkien left behind a great "treasure" for literature and art. John Tolkien has left his mark on the history of literature not only as an important figure in Western literature, but also as one of the most important figures in world literature.

Калаева Н.

**«Дж.Толкин как основоположник жанра фантастики в английской
литературе»
(Резюме)**

Жанр фантастики основан на использовании известных мифологических и сказочных мотивов. Основателем был Джон Рональд Руэл Толкин, профессор Оксфордского университета. Фантастика - это выражение вечных моральных, философских и социальных проблем, которые решаются в другом, параллельном мире, основанном на разных мифах, легендах, эпических сказках, переработанных воображением автора. Дж.Толкин создал прекрасный мир, полный магии и гуманизма. Главный животворящий фактор в творчестве Дж.Толкина - природа. В своих произведениях автор хотел донести до читателей глубокие философские мысли и идеи, гуманистические и религиозные взгляды. В художественной литературе философский, концептуальный пласт обычно выражается в форме аллегории. В аллегорической форме писатель представляет собой противостояние двух

принципов; говорит о сложной диалектике добра и зла. В 1955 году Дж.Толкин опубликовал фантастическую трилогию «Властелин колец». Это произведение является образцом готических, авантюрных, рыцарских романов, «сказок», рассказов о слиянии духов и превращении их в новый жанр фантастики. Как основоположник жанра фантастики, писатель оставил после себя огромное «сокровище» для литературы и искусства. Джон Толкин оставил свой след в истории литературы не только, как важная фигура в западной литературе, но и как одна из важнейших фигур мировой литературы.

Rəyçi: f.f.d., dos. X.Əliyeva

SÜLEYMANZADƏ LEYLA
Azərbaycan Dillər Universiteti
leysuleyman97@gmail.com

ŞARLOTTA BRONTE YARADICILIĞINDA QADIN VƏ TƏHSİL PROBLEMİ

Açar sözlər: Şarlotta Bronte, təhsil, qadın, Viktoriya dövrü, cəmiyyət

Key words: Charlotte Bronte, education, woman, Victorian age, society

Ключевые слова: Шарлотта Бронте, образование, женщина, Викторианская эпоха, общество

Viktoriya dövrü yeni qadın fiqurları ilə özünün tarixə damğa vuran zəfərinə şahid olur. Əslində isə Viktoriya dövrü cəmiyyətinin qadınlara qarşı olan bu düşmən davranışları qadınları öz həqiqi və inkişaf edən dünyalarını yaratmağa vadar edir və sözsüz ki, bu ədəbiyyatda da özünü büruzə verir. Viktoriya dövrünü öncədən adət edilmiş, sadəcə əyləncədən ibarət zamanlardan fərqli olaraq ingilis cəmiyyətində

həyatı mövzuları, gerçəkliyi, dövrün Britaniya cəmiyyətinin ictimai hadisələriylə bağlı tam təsvirini verdiyi üçün bir “Sənət əsri” də adlandırılabilir.

Bu dövrün yazıçıları həm cəmiyyətin həm də dövrün problemlərini əsərlərində təsvir etməyə çalışır, artıq qadın yazıçılar da bu mübarizəyə qoşulur, dövrün qadınlarının ümumi səsi olurlar. Bronte bacılarının, Ceyn Ostin (*Jane Austen*), Corc Eliot (*George Eliot*) və başqa yazıçıların əsərlərində təsvir olunan qadınların təsvirini dövrün önəmli işləri sırasında göstərmək mümkündür. Sözsüz ki, məhz İXX əsrin qadın yazıçıları arasına adını yazdıran, qadınların həyatını, gender problemlərini əsərlərində uğurla təsvir edən yazıçılardan biri də məhz Şarlotta Brontedir (*Charlotte Bronte*). O, 1816-cı ildə Böyük Britaniyada anadan olmuşdur. İlk iki əsərini "Karrer Bell" (*Currer Bell*) imzası ilə yazan Şarlotta Viktoriya dövrünün ən bilinən qadın yazıçılarından [7]. Kiçik yaşlarından bacıları ilə bərabər ədəbiyyata, oxumağa maraq göstərən Bronte təhsil aldığı "Ro Hed" (*Roe Head*) adlı məktəbdə sonra özü də müəllim olaraq işləyir. Həmçinin, müxtəlif ailələrin yanında tərbiyəçi kimi fəaliyyət göstərən Bronte nəşr edilən ilk əsəri "Ceyn Eyr" romanı ilə böyük uğur qazanır.

Şarlotta Bronte Viktoriyan dövrü qadınlarının cəhənnəmvari həyatlarını, hətta yüksək zümrə qadınlarının belə patriarxal qurumlar altında təsvir edən, bununla mübarizə aparan yazıçıdır. İXX əsrdə qadınların həyatının yalnız evdən ibarət olduğu zamanlar idi. Hər zaman kişilərin-ərlərinin, atalarının, qardaşlarının idarəsi altında olan və əzilən qadınlar həyatdan kənara çıxdıqları halda dəli, ruhi xəstə kimi qarşılanır ruhən ölümə tərk edilirdilər.

Qadınları daima ikinci sırada tutmaq üçün patriarxal cəmiyyətlər qadın və kişilərin rollarını və ayrışdırılışını sabit qılmaq üçün bir sıra sosial standartlar və qaydalar icra edir. Bu ayrışdırılış həmçinin qadın və kişilərin bioloji təbiətinə əsaslanır, kişilərin hər zaman daha güclü, daha üstün rollara sahib olması, qadınların isə daima daha zəif və dişi rollara layiq olduğuna əmin edir. Üstəlik bu patriarxal münasibətlər siniflər arasındakı dəyərlərlə müəyyənləşir. Bütün bu yanaşmalara görə qadınlar kişilərə nisbətən daha aşağı canlılar olaraq qəbul edilir. Beləliklə, qadınlar

iki dəfə əzilir: sırf qadın olduqları üçün və ikinci dərəcəli, daha az hüquqa sahib vətəndaş olduqları üçün.

Viktoriya dövründə bir çox qadın kimi “Ceyn Eyr” romanında olan qadınlar da tək cinsiyyətləri səbəbi ilə deyil, sosial sinifləri səbəbi ilə də maddi və sosial olaraq dəyərlərini itirirlər. Özünün şah əsəri olaraq Bronte "Ceyn Eyr"də qadınlara olan şiddət və təzyiqin sinif problemlərindən ayrılmaz olduğunu irəli sürür. Beləliklə də qadınların istismarı dərinləşdikcə kişilərin hegemonluğu və şiddəti də artmağa davam edir. Viktoriya dövründəki orta sinfin nümayəndəsi olan qadınlar üçün yeganə ən məqbul yol ərə getmək hesab olunur, qadın ya ailədə patriarxal asılıqda yaşamalır ya da ən yaxşı halda tərbiyəçi müəllim işləyə bilər.

Hər zaman öz dövrünün ona çəkdiyi çərçivənin sərhədlərini aşmağa çalışan Şarlotta Bronte üçün qadın psixologiyası, zehni və cəmiyyətdəki rolu çox önəmli mövzulardan biri olur. Beləliklə xanım yazıçı heç vaxt bu qədər işıqlandırılmayan, qələmə alınmayan mövzuları və yaxud da dövründə qəbul görməyən mövzuları gündəmə gətirərək öz dövrünü başladır. Viktoriya erasında taxtın qadına məxsus olmasına baxmayaraq digər qadınlar ancaq məişət, ailə işlərini görür, digər bütün ictimai işlərə kişilər başçılıq edirdi. Bəlkə də buna görə Bronte yaradıcılığında Britaniyanın bütün dünyada olan ingilis koloniyalarındakı quldarlıq və şiddət mövzularına toxunmur, çünki, o, öz ölkəsindəki qadınların da qul kimi yaşadığını görür. Hətta özü də tərbiyəçi müəllim kimi fəaliyyət göstərsə də bu işi əslində köləlik adlandırır. Qadınların məktəb, təhsil həyatında da kişilərin hegemon psixologiyasını əsərlərində təsvir edir. Rahatlıqla deyə bilərik ki, müəllimlər və tələbələr arasındakı münasibətlər həmçinin qadınların təhsil alması mövzusu Şarlotta Brontenin hər bir romanının – “Müəllim” (*“The Professor”*), “Ceyn Eyr” (*“Jane Eyre”*), “Şerli” (*“Shirley”*), “Şəhərcik” (*“Villette”*) mərkəzində yer alır. Müəllif qadın və kişilərin cəmiyyətdəki rollarını bir bütün olaraq araşdırmaq və göstərmək üçün təhsil kontekstindən istifadə edir. Şarlottanın əsərlərində yalnız ağıllı, intellektual qızların öz müəllimlərinə aşıq olduğunu sadəcə bir sevgi hekayəsi kimi deyil həmçinin, "öyrətmək" situasiyasının Brontenin sevgi və güc oyunu üçün seçdiyi təsvir üsulu

olduğunu görürük [3]. Adını çəkdiyimiz hər üç roman kişilər və qadınların münasibətlərini, həmçinin arzu etdikləri evlilik, ailə həyatı ilə bağlı mövzularda bir sıra məsələlər ortaya qoyur. Şarlottanın işlərində gördüyümüz müəllim-tələbə münasibətlərini hər zaman qadın tələbə və kişi müəllim arasında görürük, hətta tələbələrin özləri müəllim olsalar belə bu "qanunauyğunluq" davam edir. Bunun səbəbi təkcə bütün tələbələrin qız olması deyil, eyni zamanda kişilərin itəatkar statusa-şagird statusuna gətirərək müəllif göstərmək istədiyi güc balansını pozmaq istəməməsindən irəli gəlir.

Təhsil, bilik sahibinə güc verir və bu bilini vermə və ya saxlama hüququ mübahisəsiz ki, bir insanı daha çox imtiyaz sahibi edir. Viktoriya cəmiyyətində kişilər şübhəsiz ki, bu üstün mövqedə yer tuturlar, lakin Şarlottanın bu gücə münasibəti də ikili xarakter daşıyır. Qadınların hüriyyətini müdafiə edən və kişilərlə bərabər olduqları mövzusunda israr edən bu qadın qəhrəmanlar həm də sanki əllərində olan potensial gücü qəbul etməkdən qorxurlar. Qadın qəhrəmanların da müstəqillik və eyni zamanda hökm etmək arzuları var, lakin bu arzu daha üstün bir gücə tabe olma hisslərinə məğlub olur və hökm etmək arzuları təslim olma duyğusu tərəfindən üstələnir. Jaklin Banerji (*Jacqueline Banerjee*) bu barədə öz fikrini "Charlotte Bronte's typical heroine has a deep need to feel mastered" (Şarlotta Brontenin tipik qadın qəhrəmanının sahibləndiyini hiss etməyə dərin ehtiyacı var) (Tərcümə məxsusdur Leyla Süleymanzadəyə) deyərək bildirir [6].

İnqa Stayn İvbenk (Inga-Stine Ewbank) Şarlottanın romanlarında görünən bu "ağrılı paradoksal impulslara" diqqət çəkir, o bunu "intellektual ambisiya və emosional aclıq, eyni zamanda müstəqillik və sevgiyə ehtiyac" olaraq ayırır [3;202]. Brontenin əsərlərində bu ziddiyyətli impulsların həm qadınların kişilərlə əlaqəsində, həm də qadın şagirdlərin kişi müəllimlərlə münasibətlərində özünü göstərməsi yazıçının mürəkkəbliyini artırır. Şarlotta ilk romanı "Müəllim" romanını ilk "The Master" adı altında yazır. Brontenin "yüksək intellektə sahib kişilər"-i müəllimlər, professorlar və ya tutorlardır, lakin bu insanlar adətən qadın tələbələr tərəfindən "master" adlandırılır. Hekayətçi sinifdəki davranışları amansız və qisasçı görünən

gənc kişi müəllimdir. Üçüncü fəsildə Krimsvorun (Crimsworth) sinifdə hökmetmə arzusunun alt səbəblərini həyatının digər sahələrində güc çatışmazlığını örtmək istəmək duyğusu ilə daha da şiddətləndiyini görürük. Əsərdə bu "ağa" davranışlarının Franses Henri (Frances Henri) ilə olan münasibətlərinə təsir edərkən üzə çıxan nəticələrdə görə bilirik. Krimsvorun müəllim-şagird rəsmi münasibətləri bitdikdən sonra Franses ilə buna bənzər, ağa-tabeli şəkildə münasibət qurmağa davam edir.

"Ceyn Eyr" (Jane Eyre) əsəri qadınların təhsil almasını müdafiə edən, bu mövzunun geniş təsvir olunduğu əsərlərdən biridir. Ceyn (*Jane*) azadlıq istəyən və "aşağı" görülməyi qəbul etməyən obrazdır. Ceyn və Roçester (*Rochester*) münasibətinə diqqət etdiyimiz zaman bu münasibətin Viktoriya dövründə olan digər münasibətlər kimi olmadığını görürük. Səbəbi isə hər ikisi arasında keçən intellektual müzakirələr və başlanğıcda Roçesterin intellektual üstünlüyü və müəllim olmasıdır. Roçesterin əsərdəki duruşu onun bir çox şey haqqında bilgili olması fikrini formalaşdırır. Həmçinin, illərin təcrübəsi də onun üstün görünməsinə təsir edir. Lakin roman davam etdikcə bu vəziyyət dəyişir və sonda Ceyn özü müəllim olur. Adətən kişinin üstün olduğu münasibətlərdə Ceyn bir qadın olaraq bunun tam tərsini bacarır. Buradan iki fikir ortaya çıxa bilər, birincisi Şarlotta Brontenin qadınların önünü kəsən kişilər olmazsa qadının yüksələcəyini, ikincisi isə qadınların kişilərlə bərabər gücdə olduğunu və hətta ətraflarında kişilər olsa belə ayaqda qala biləcəklərini söyləyir.

Qadınların təhsil alması bu dövrün ən önəmli mövzularından biri halına gəlir. Lakin, bu dövrdə qadınlar yalnız ədəbiyyat, rəsm, musiqi kimi sahələrdə təhsil alır, həkim, detektiv və yaxud polis kimi sahələr qətiyyənlə qadınlara açıq deyil. və insanlar da təhsili qadınların ən yaxşı evlilik təklifi almaq üçün bir vasitə olaraq görür. Yaxşı təhsili olan qadın daha üstün görülən biriylə evlilik şansı əldə etmiş sayılır [5]. Qadınlara riyaziyyat, fizika, kimya və s. kimi sahələr öyrədilmir, çünki qadınlar bunları öyrənməyə uyğun görülür, bu sahələrin qadınların beyinləri üçün çox ağır olacağını və qadınların daha çox diqqət etməli olduqları başlıca mövzular içində

kişilər üçün xarici görünüşlərinin gəldiyi müdafiə olunur. Bütün bunların da yenidən tək bir məqsədi var, daha yaxşı bir evlilik təklifi almaq [5].

Qadınların qarşısına fiziki olaraq fərqli formalarda əngəllər qoyulur, hər zaman şiddətə məruz qalırlar amma onların zülm çəkməsinə ən böyük səbəb zehni köhləlikdir. Düzgün təhsil almadıqları üçün bütün bu sosial zümlərə qarşı gözlərini açma bilməyən qadınlar həyatlarını eyni qayda ilə davam edirlər.

Brontenin romanlarda qadınların bu mübarizəsinin son müsbət nəticəsi olaraq qadın qəhrəmanların öz şəxsi məktəblərinə sahib olması ilə nəticələnir. Bütün bunların təsviri isə bilgi, elm və təhsilin çox önəmli bir rol oynadığını bütün cəmiyyətə göstərir və daha çox fürsətə sahib olmaları üçün qadınları fərqli bir həyata təşviq edir. Lakin eyni zamanda qadınların bundan çox irəli gedə bilmədiklərini görürük, buna səbəb isə əsərlərdə universitet təhsili alan qadın obrazlarının olmamasıdır. Lakin bütün bunların qadın hüquqları uğrunda mübarizənin başlanğıcı olduğu unudulmamalıdır. Ən xırda bir fikir dəyişikliyi və irəliləmə belə inkişaf üçün son dərəcə dəyərli və təqdirə layiqdir.

Ədəbiyyat:

1. Bronte, Charlotte. Jane Eyre. 1847. Oxford: Clarendon. 1969.
2. Bronte, Charlotte. The Professor. 1857. Oxford: Clarendon. 1987.
3. Ewbank, Inga-Stina Their Proper Sphere: A Study of the Bronte' Sisters as Early-Victorian Novelists. London: Edward Arnold. 1966.
4. Gaskell, Elizabeth. The Life of Charlotte Bronte. Harmondsworth: Penguin. 1975.
5. <http://Bartleby.com>
6. <http://victorianweb.org/gender/banerjee.html>
7. <https://www.britannica.com/biography/Charlotte-Bronte>

Suleymanzadeh L.

The problem of women and education in Charlotte Bronte's creativity

(Summary)

The article deals with the features, main themes, the role in the world literature of Charlotte Bronte's novels. Gender and education problems, main ideas of "The Professor" , "Jane Eyre", "Vilette" which involved in research, have been investigated, common and different sides identified. Bronte's skilfully uncovering of problems, using similar themes in different aspects have been highlighted.

Сулейманзаде Л.

Проблема женщин и образования в творчестве Шарлотты Бронте

(Резюме)

В статье раскрываются особенности, основные темы, роль в мировой литературе романов Шарлотты Бронте. Исследованы гендерные и образовательные проблемы, основные идеи вовлеченных в исследование «Профессора», «Джейн Эйр», «Вилетт» выявлены общие и разные стороны. Было подчеркнута умелое обнаружение проблем Бронте с использованием схожих тем в разных аспектах.

Rəyçi: f.f.d. Z.Əlibəyova

ŞAHMİRZƏYEVA AYSEL

Azərbaycan Dillər Universiteti

aysel.shahmirzeyeva@mail.ru

GILBERT KIYT ÇESTERTONUN YARADICILIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Gilbert Kiyt Çesterton, ingilis ədəbiyyatı, yazıçı, dedektiv

Key words: Gilbert Keith Chesterton, English literature, writer, dedective

Ключевые слова: Гилберт Кит Честертон, английская литература, писатель, детектив

XIX əsrin axırı XX əsrin başlanğıcı İngiltərədə iqtisadi - siyasi ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir dövrdür. Yazçıların əksəriyyəti bu hadisələri görməzdən gəlir və ictimai ziddiyyətlərdən uzaqlaşmaq istəyirdilər. Bu cəhətlər XIX əsrin axırlarında İngilis ədəbiyyatında yaranan “Yeni ingilis məktəbi” adlanan ədəbi qrupun üzvlərinin yaradıcılığında daha qabarıq görünürdü. Bu ədəbi məktəbin nəzdində qəzet və jurnallar, universitet kafedraları mövcud idi. Bu sənətkarlar dekadentçiliyə meyl edir. Onlar gözəlliyi “təmiz” sənətdə axtarır, “iyrənc həyatı”, xalqın “kəbud dilini” qəbul etmək istəmirdilər. Bu yazıçılar qüdrətli hakimiyət təbliğ edir və proletariatdan çəkinirdilər.

XX əsr həm siyasi, həm də ədəbi - mədəni baxımdan yeni bir mərhələdir. Bu mərhələ də digər dövrlərdən öz ziddiyyətləri baxımından fərqlənir. XX əsr dünya ədəbiyyatı tarixində inqilabi şəkildə dəyişiklik, inkişaf nəzərə çarpır. Bu dövr ingilis ədəbiyyatında yazıçıların yaradıcılığında antiutopik izlərin olduğu diqqəti cəlb edir [1, s. 12].

Bu baxımdan yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq ingilis ədəbiyyatını və onun növ və janrlarında yazıb yaradan yazıçı və şairləri misal göstərmək olar. Burada lirik növdən epik növə qədər bir sıra əsərləri qeyd etmək olar. Görkəmli ingilis ədəbi və mütəfəkkirlərindən biri də Gilbert Kiyt Çestertonur. O, dini-fəlsəfi görüşlərilə ilə ciddi nüfuz və yüksək titul sahibi olmuş, nasir, şair, dramaturq kimi şöhrət qazanmışdır. Onun yaratdığı qəhrəman surətləri də özü kimi varlı adamlardır və daima səyahətdə olur. Onların fikrincə, çörək qazanmaq üçün işləmək aşağı təbəqələrə xas olan keyfiyyətdir. Çünki iş adamlarının asudə vaxtı olmur. Onların sənətlə maraqlanmağa vaxtları yoxdur.

Gilbert Kiyt Çesterton ingilis ədəbiyyatı tarixinin ən böyük simaları ilə yanaşı qoyulan yazıçılardanıdır. O, bir neçə roman və pyesin, təxminən iki yüz hekayənin essenin, yüzlərlə şeirin, çoxlu sayda məqalənin müəllifidir. Əsas personajları Keşiş Braun və Horn Fişer olan detektiv hekayələri, xristianlığın tarixinə dair məqalələri xüsusilə məşhurdur.

Gilbert Kiyt Çesterton 1874-cü ildə Londonda anadan olmuşdur. Atası bir daşınmaz əmlak agentı idi.

Müqəddəs Pavel məktəbində ilkin təhsilini alıb. Sonra Sleydin məktəbində təsviri incəsənəti öyrənib. Bununla yanaşı o London Universitetinin kollecində ədəbiyyat kurslarına yazılıb, lakin oranı bitirmədən tərk edib.

1890-da Çestertonun “Vəhşi cəngavər” (The Wild Knight) adlı ilk şeirlər kitabı işıq üzü gördü.

1922-ci ildən o anqlıkan kilsəsindən ortodoksal katolik əqidəsinə keçdi və ömrünün sonunadək bu əqidəni təbliğ etdi. Bu əqidəni qəbul etməkdə ona böyük təsir qoyan Con O`Konnor adlı keşiş oldu. Məhz Braun atanın prototipi də elə həmin keşiş oldu. Çesterton 1936-cı ildə vəfat etmişdir.

Çesterton “Apollonun gözü”, “Mister Çərşənbə axşamı” “Don Kixotun qayıdışı”, “Qərribə Tacirlər klubu” , “Qürur ağacları”, “Broun atanın macərələri” və s. əsərlərini yazmışdır.

Çesterton “Braun ata” haqqında çoxlu sayda hekayə yazmışdı. Bu əsərin qəhrəmanı çox təvazökar, sadə, bununla bərabər müdrik bir mütəfəkkir və Allaha dərin inancı olan bir keşişdir. Güclü məntiqə və analitik düşüncəyə malik olan Braun ata insanların fikirlərini oxuya bilir, onları xurafatdan uzaqlaşdırıb, törətdiyi cinayətlərdən tövbəyə və Tanrıya inama qaytarır. Bununla da o əsasən cinayətkarların ruhunu xilas etməyə çalışır [3,s.9].

Çesterton fikirlərini tez-tez paradoksal formada dilə gətirdi. Müəllifin yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə qəlbində Allaha və ümumi mənada dərin iman əsasında həyata nikbin baxış olduğunu sezirik. Bir yazıçı kimi Çesterton paradoks reallıq mürəkkəbliyini və onun sadələşdirilməsini əsas mövzu kimi diqqətə çəkirdi. Bioqrafik əsərlərin çoxu müəlliflərin tədqiqat işləri kimi qələmə alınır. Ancaq Çesterton tədqiqatçı kimi deyil, oxucu kimi yazırdı.

Gilbert Kiyt Çesterton ədəbi karyeraya poeziya ilə başlamışdı. Amma ilk şeir toplusu ona uğur gətirmədi deyil.

Bəzi analitiklər Çestertonun yaradıcılığının ingilis ədəbiyyatında iki əvvəlki tendensiyanı birləşdirdiyinə inanırlar. Dikkensin yanaşması bunlardan biridir. Lakin, Çestertonun üslubu və düşüncəsi onun özünə məxsus idi və onun tapıntıları Oskar Uayldın və Corc Bernard Şounun tapıntılarına zidd idi.

Çesterton siyasi mütəfəkkir kimi həm tərəqqiyə, həm də mühafizəkarlığa kölgə salıb: “Bütün müasir dünya mühafizəkarlara və progressistlərə bölünmüşdür. Tərəqqi işi səhv etməyə davam etməkdir. Mühafizəkarların işi səhvlərin düzəldilməsinə yol verməməkdir” [1, s.3].

Çesterton hələ sağlığında antisemitizm ittihamları ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Onun əksini təsdiqləməsinə baxmayaraq, ittiham təkrarlanmağa davam edir. XX əsrin əvvəllərindən o, yəhudilərin karikaturalarını çəkir, onları acgöz, qorxaq, riyakar və kommunistlər kimi stereotipləşdirirdi.[4, s.7]

Əsərlərində ictimai-siyasi problemləri daha çox qabartmağa çalışan Çesterton son tarixi mərhələnin epik panoramını ustalıqla yaratmış yazıçı kimi utopik və antiutopik şərti metaforiklikdən bəhrələnməklə, cəmiyyətin uyğun mənzərəsinin koloritini canlandırır. Birləşmiş İngiltərə ideologiyası hakim mövqedə dayanıb. İngiltərə sözün əsl mənasında azad, müstəqil və demokratik dövlət kimi təqdim olunub. Əsərlərində bəzi məqamlar ümitsizlik və kədər donuna bürünsə də, əslində, burada Çesterton inam - gerçəkliyi daha böyük üstünlük təşkil etməkdədir. Onun təfəkkürünü məşğul edən ən başlıca xətt milli mənafe, millətin xoşbəxtliyinin dövlət rəhbərliyinin siyasi iradəsi, dünyagörüşü ilə əlaqəsidir.

“İngiltərənin qısa tarixi” adlanan əsərində Çesterton, yəhudi sələmçiləri haqqında yayılan fikri təkzib edirdi. Çesterton Hitlerin hökmranlığına nifrətini əsərlərində ifadə etmişdi.

“Tayfalar haqqında həqiqət” əsərində Çesterton alman irqi nəzəriyyələri haqqında yazırdı: “Nasist millətçiliyinin mahiyyəti bütün irqlərin pis olduğu qitədə irqin təmizliyini qorumaqdır” [5, s.11]

Tarixçi Simon Meyers göstərir ki, Çesterton “Çudak”, “Barbar” kimi əsərlərdə irqçilik üstünlüyünün konsepsiyasına qarşı çıxdığını və yalançı irq nəzəriyyələrini tənqid etdiyini, yeni dinə yaxın olduğunu söyləmişdi.

“Tayfalar haqqında həqiqət”də Chesterton yazırdı ki, irqi dinin lənəti hər bir insanı müqəddəs bir şəkildə ibadət etməkdən ibarətdir. Onun öz müqəddəs izləri var. “Hitlerizm”in yəhudilik forması olduğunu və yəhudilərin irqçi nəzəriyyəyə qismən məsuliyyət daşdığını ifadə etmişdi.

O, cəfəngiyyata əsaslanan ideyaları lağa qoyurdu, “sanki kimsə öz vətəndaşlarını bir növ kimyəvi eksperiment kimi ələ keçirmək və əsarət altına almaq hüququna malikdir”. Çesterton yoxsulluğun pis bir tərbiyənin nəticəsi olduğunu düşünürdü.

Çesterton əsərlərindəki mənfi surətlərə qarşı qoyulmuş müsbət insan surətləri də yaratmışdır. Bununla da xəyanətə qarşı saf dostluğu və məhəbbəti qoyur. Yəni cəmiyyətdə bütün insanlar eyni deyil, onların arasında mərdi də, namərdi də mövcuddur. Yaxşı da, xəbis də mövcuddur.

Yazıçı bu əsərlərində qeyd etmişdir ki, qızılın təsirilə insanlar vəhşiləşir, qəddarlaşır, hətta ləyaqətini itirir. Varlanmaq ehtirası onları pul hərisinə çevirir. Bu hərislik onlarda insanlara məxsus olan əxlaqi keyfiyyətləri itirir.

O, dedektiv əsərlərində hermetik dedektiv növündən istifadə edirdi. Bu cür cinayət hadisəsi kiçik bir məkanda baş verir və oxucu əvvəlcədən bilir ki, cinayəti məhz bu dar məkandakı insanlardan biri törədib. Əsər boyu oxucu bütün iştirakçıların xarakteri, psixologiyası ilə tanış olur, növbə ilə bütün qəhrəmanlardan şübhələnin lakin, sonda məlum olur ki, cinayəti heç kimin gözləmədiyi bir adam törədib.

Çesterton öz əsərlərində qeyd edir ki, dünyada müxtəlif istiqamətlər üzə çıxır. Qədimlərdə onları cəfəngiyat adlandırıblar, indi isə ideya deyirlər. Bəzi hallarda onların faydaları da olur, bəzən isə tamamilə ziyan yetirirlər. Bununla belə, onlar həmişə bir həqiqət, ya da daha dəqiq desək, yarımhəqiqət səviyyəsinə enirlər. Sadə həyat tərzinə də bu cür ciddi-cəhd göstərmək mümkündür, lakin onun xətrinə zövq və ya nəzakət barədə düşünməyi gərək unutmayasan. Kafirlər həqiqəti həddindən artıq

sevənlərdən deyillər. Kafirlər əsl həqiqətdən daha çox öz həqiqətlərini sevirlər. İnsanların axtarıb tapdıqları həqiqəti heç cür anlamaq istəmirlər [2,s.78].

Onun əsərlərində istintaq aparılan müddətdə qəhrəmanların hamısının xarakteri açılır, psixologiyaları verilir, oxucunun özü də istintaq apararı şəxslə bərabər hadisələrin gedişatında iştirak edir, öz şəxsi versiyalarını düşünür. Çesterton bütün bu incəliklərə dəqiq riayət etdiyindən əsərləri maraqlı, dolğun yüksək səviyyəli alınır. Ötən əsrin ortalarından etibarən zamanın tələbinə uyğun olaraq detektiv janrının daha bir neçə növü formalaşdı ki, bu da onun bir ədəbiyyat faktı olaraq tənəzzülə uğramasının qarşısını aldı. O, "Braun atanın macəraları" adlı hekayələrində öz dövrünün bir çox sosial problemlərini, Qərb cəmiyyətinin bütün təbəqələrində hökm sürən ab-havanı, insanların psixologiyasını çox gözəl açmaqla bərabər, araşdırdıqları problemlərin lap kökünə qədər getməyi bacarırdı, bu da onu öz dövrünün ən bacarıqlı dedektiv ustalarından biri kimi şöhrətləndirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Marchand Philip. Marshall Mc Luhan: The Medium and the Messenger: A Biography. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1998, pp. 28-30.
2. Bender Hy. The Sandman Companion : A Dreamer's Guide to the Award-Winning Comic Series DC Comics,1990.
3. Burgin, Richard. Conversations with Jorge Luis Borges. New York: Holt, Rinehart and Winston, 2015p. 35.
4. Parker James. "A Most Unlikely Saint: The case for canonizing G. K. Chesterton, the bombastic man of letters and paradoxical militant for God". The Atlantic Magazine, 19 April 2020
5. "Chesterton", Gazetteer of Planetary Nomenclature, United States: Geological Survey, 17 September 2012.
6. School built around G.K. Chesterton to open in Highland Park, United States Chicago: highlandpark suntimes, 19 March 2014, archived from the original on 25 May 2014, retrieved 25 May 2014.

Shahmirzayeva A.

Features of Gilbert Keith Chesterton works

(Summary)

During our study, we came to the conclusion that in English literature has left a huge mark not only with his works, but also with his thoughts. K. engaged in writing and journalism activities. He touched upon global problems in Chesterton. The writer sharply criticized the colonial understanding of Cyprus and British politics in his works. Although Chesterton was the protestant of England, he chose the Catholic sect as the main ideal.

Шахмирзаева А.

Особенности творчества Гилберта Кейта Честертон

(Резюме)

В ходе нашего исследования мы пришли к выводу, что он оставил большой след в английской литературе не только своими произведениями, но и своими мыслями. Занимаясь писательской и журналистской деятельностью, в своем творчестве Честертон затрагивал глобальные проблемы. В своих произведениях писатель резко критиковал колониальную концепцию Киплинга и политику Англии. Честертон выбрал католическую конфессию в качестве основного идеала, несмотря на то, что Англия была протестантской.

Rəyçi: f.f.d., dos. R. Əsədzadə

BULUDXANLI GÜLƏR

Azərbaycan Dillər Universiteti

gularbuludkhan@gmail.com

SOMERSET MOEMİN NOVELLALARINDA QADIN OBRAZLARININ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: təhlil müstəvisi, yaradıcı şəxsiyyət, qadın şəxsiyyəti

Key words: analysing, creative personality, female personality

Ключевые слова: объект анализа, творческая личность, женская личность

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ingilis ədəbiyyatı tarixinə çox mürəkkəb ədəbi və ideoloji bir mərhələ kimi daxil olmuşdur. Bu dövr müxtəlif ədəbi cərəyanların yaranması ilə də səciyyələnir. Realizm bu cərəyanlar arasında xüsusilə fərqlənirdi. O dövrün dahi ingilis yazıçısı, dramaturqu, nasiri Uilyam Somersət Moem (1874-1965) ədəbi yaradıcılığı boyu əldə etdiyi nailiyyətlərinə görə böyük müvəffəqiyyət qazanmış məşhur yazarlardan biridir. Ədibin yaradıcılığı və əsərlərində canlandırıdığı obrazlar həmişə dünya ədəbiyyatşünas və tədqiqatçıları tərəfindən dəfələrlə təhlil edilsə də, onun əsərlərindəki real bədii obrazların, yaradıcı şəxslərin prototipləri və ya Moemin bədii yaradıcı təxəyyülünün məhsulu olan qeyri real yaradıcı obrazlar “yaradıcı şəxsiyyət” prizmasından hələ də tam əhatəli şəkildə təhlil edilməyib.[1]

S.Moem ərsəyə gətirdiyi əsərlərində insan təbiətinə işıq saldığına, yaratdığı personajların canlı təsvirinə görə xüsusi tərifə layiqdir. Əsərlərində obrazların daxili aləmlərinə işıq salaraq onların mənəvi dünyalarının bütün zənginliyini, mürəkkəbliyini, bəzən də açıq şəkildə bürüzə vətədiyi əhval ruhiyyəsini oxucuya bariz şəkildə ötürə bilmişdir. Moemin qələmə aldığı qadın personajları mənfi, neqativ xarakter daşması ilə hər zaman fərqlənmişdir. Ədibin bu səpkidə yazılan romanlarında qadın personajlarını hər zaman aşağılaması, bəzən isə “qadın” anlayışına yaraşmayan davranışlar sərgiləməsi bariz şəkildə təsvir edilir. Təəccüblü deyil ki, bəzi tədqiqatçılar Moemin qadınlara qarşı olduğu qənaətinə gəliblər[1]. Bu zaman ortaya belə bir sual çıxır ki, niyə Moem qələmə aldığı əsərlərində qadın surətlərinə xoş, müsbət keyfiyyətlər aşılamaq əvəzinə, gözdən salmağa, aşağılamağa cəhd edib? Bu məqalədə də Somersət Moemin əsərlərindəki qadın obrazlarına sırf bu baxımdan işıq tutulur.

Ümumiyyətlə, Moemin bütün xoşagəlməz qadın obrazlarını bir neçə aspektdən təhlil etmək olar: qərəzli qadınlar, ikiüzlü qadınlar, materialist qadınlar və s.

Moem qələmi ilə ən çox qərəzli qadın sürətləri yaratmağı sevib. Əsərlərində zina və ya xəyanət edən qadın obrazlarına tez-tez rast gəlməyimizin səbəbi də budur. Moemin sevgi hekayələri ilə bağlı qalıcı bir nümunəsi var: kişi obrazları qadın obrazlarını həqiqi məhəbbətlə sevir. Amma buna baxmayaraq, həmin əsərlərdəki qadınlar əxlaqsızdır, sevgiyə və ya evliliklərinə xəyanət edirlər, çox vaxt isə müxtəlif səbəblərdən başqa kişilər ilə əlaqələri olur. Belə xoşagəlməz hadisələr ifşa olunduqda isə faciələr baş verir. Əsərlərində qadın xəyanətlərindən, sevgiyə qarşı edilən nakorluqlardan, yalanlardan baş verən faciələrdə Moem qadın obrazlarını günahlandırmağa daha çox meyilli olur. Belə ki, hadisələr elə cərəyan edir ki, oxucunun gözündə qadın şəxsiyyətinin dəyəri biçilir. O, bu qadınları törətdikləri günahların əsas mənbəyi olduğunu və cinsi istəklərindən kişiləri kor və özlərinin dəlisi etmək üçün istifadə etdiklərini düşünür. Bəzən bu qadınlar istəklərinə nail olmaq üçün cinsi münasibətlərdən belə çəkinmirlər. Bu kimi hallar isə onların evliliklərində fəlakətlərə səbəb olur.

“*İnsanın Əsarəti*” Moemin şah əsəri hesab edilə bilər. Bu novellada qərəzli qadın obrazlı bariz şəkildə təsvir edilir, o, Mildred Rocersdir. Əslində bu tip qadın obrazları Somerset Moemin tək bir novellası ilə məhdudlaşmır. Yazıcının digər romanlarında da qərəzli, iffətsiz, xəyanətkar qadınlara rast gəlmək olar. İlk nəşr olunan romanı “*Lambetli Liza*”da əsas qadın obrazı olan Lizanı, “*Boyalı Duvaq*” romanında Kitini, “*Piroq və Pivə*” romanında Rozanı, “*Teatr*” romanında Culiyanı bariz nümunə kimi götürmək olar. Bu qadın personajların ortaq xüsusiyyəti sevgiyə və ya evliliyə sadıq olmamaları, əxlaqi nizam-intizamdan məhrum olmalarıdır, bu səbəbdən sevgiyə və evliliklərə tez-tez fəlakətlər gətirirlər. Bu tip qadınlara Moem mərhəmət göstərmir və davranışlarına görə əsərdə onları ciddi şəkildə tənqid edir.

Somerset Moemin bütün əsərlərində rast gələ biləcəyimiz başqa bir tip obraz isə riyakar qadın obrazlarıdır. Ədibin gözündə bu qadınlar çox yalançıdırlar, maska taxmağı sevirilər. Başqa insanlarda xoş təəsürat yaratmaq üçün bəzən kim olduqlarını, haradan gəldiklərini belə unudurlar. Bəzən əsəri oxuyarkən gördüklərimiz əslində olandan tamamilə fərqlənir, Moemin “*Ay və qara qəpik*” romanında qeyd etdiyi kimi:

Mən hələ insan təbiətinin nə qədər ziddiyyətli olduğunu hələ öyrənməmişdim, səmimiyyətin içində nə qədər pozğunluq olduğunu, nəcibliyin içində nə qədər alçaqlıq olduğunu bilmirdim[2]. Bu təsvir onu göstərir ki, qadınların məsum, saf görünüşləri tamamilə aldadıcı ola bilər. Onlar ilk qarşılaşmada xoş görünə bilərlər, lakin sonradan tanıyıb kəşf etdikcə əsl kimliklərini aşkar edirlər. Moemin bir çox əsərlərində bu tip personajlara dəfələrlə rast gələ bilərik.

Məşhur yazıçının qələm təcrübələrində digər tip qadın sürətləri də materialist qadınlardır. Materialist ruhlu qadınların da adları çəkilən digər iki tip qadınlar (qərəzli, riyakar) kimi bəzi çatışmazlıqları var: qəti, dəyişkən, xəyanətkar, anti-qadın, yalançı və s. Bu tip qadınların əsas çatışmazlığı isə onların sərvətə, sosial statusa və maddi rahatlığın müxtəlif formalarına düşkün olmalarıdır. Arzularını reallaşdırmaq üçün həqiqi sevgi və evlilikləri daxil olmaqla hər şeyi qurban verməyə hazırdırlar. Hətta evlilik bu qadınlar üçün məqsəd, razılaşma, daha rahat ola bilmələri üçün bağladıkları bir müqavilə halına gəlib. Belə olan halda sözügedən qadınların yalnız bir məqsədi olur: var dövlət və komfort. *“İti Ülgüclər”* romanında baş rol olan İzabel, hekayələrindəki Misiz Ramsey, Lizet bu qadınlara əsl nümunədir. [5]

Moem dahi bir yazıçı kimi öz qələm təcrübələrində qadınlara mənfi və radikal münasibətlərini açıq şəkildə göstərir. Əslində, bu bədii yaradıcılıq çərçivəsi xaricində olan bir yanaşma deyil. Bəs bunun əsas səbəbi nədir? Travma nəzəriyyəsinə əsasən, psixoloji travmatik hadisələr yaşamış insanlar adətən güclü qorxu, inamsızlıq hisslərindən uzun müddət əziyyət çəkirlər. Bu psixoloji hadisələrdən doğan reaksiyalar insan həyatında müxtəlif şəkildə öz təsirini göstərir, kiçik, mülayim pozuntular nisbətən şiddətlənir. Travma nəzəriyyəsinə əsasən deyə bilərik ki, Moemin qadınlarla bağlı travmatik psixologiyasını onun həyatdakı təcrübələri ilə əlaqələndirmək olar. [4]

Dahi ingilis yazıçısı Somerset Moemin uşaqlığı çox acınacaqlı şəkildə keçib desək yanlışdır. 8 yaşına qədər olan həyatı ömrü boyu unudulmayacaq xoşbəxt xatirələrlə dolu keçib. Yazıçının özündən başqa üç qardaşı da var idi və anası tərəfindən fədakarcasına, sonsuz məhəbbətlə sevilirdi. Təəssüf ki, bu sevgi Moemin

sadəcə 8 yaşına qədər davam etdi və 1882-ci ildə anasını itirdi, iki il sonra atası dünyasını dəyişdi. Bu müddət onun üçün çox faciəvi idi, çünki iki ilin içində yetim qalmışdı. Şübhəsiz ki, Moemin anasının erkən ölümü onun ruhunda dərin bir iz buraxır, ağır zərbə kimi bütün ömrü boyu ona işgəncə verir, mənfi təsir göstərir, ürəyində böyük sıxıntılara səbəb olur, Moemin ürəyində böyük sıxıntılara səbəb olur, qadına qarşı mənfi, alçaldıcı baxışlarının zamanla formalaşdırır qadına qarşı mənfi, alçaldıcı baxışlarının zamanla formalaşdırır. Buna görə də ədibin gözündə qadınlar nə qədər mehriban olsalar da, doğma ana qədər fədakar olmurlar, nə qədər çox sevsələr də, ana sevgisi qədər güvənilən, əbədi, ali sevgi hisslərinə sahib olmurlar. Və beləliklə, bir yazıçı kimi öz hisslərini, duyğularını qələm təcrübələrində əks etdirir.

Yaradıcılığı boyu qazandığı böyük şöhrət, sosial status onun qadınlarla daha çox tanışlıq imkanlarının yaranmasına yol açır. Amma bu kimi tanışlıqlar heç bir halda başqa məqsədlər daşımır, yazıçı bu qadınların heç birisinə yaxınlaşmır, şəxsi, ciddi münasibət qurmur. Çünki onların heç birisində anasında gördüyü xüsusiyyətləri, nəvazişi, səmimiyyəti, doğmalığı görmür. Bütün bu həyatı təcrübələrinə əsaslanaraq, Moemin əsərlərində müsbət keyfiyyətlərə məxsus qadın obrazları tapmaq olduqca çətinidir. Onun həyatında anasından başqa iki mühüm rol oynayan qadın olur. Moemin ilk məhəbbəti Syu Cons adlı bir qadına olur. Onlar partidə tanış olurlar və qısa zamanda bir-birlərinə aşıq olurlar. Syu Consla olan münasibətinə son dərəcə ciddi yanaşmasına baxmayaraq, sonda evlənmirlər, çünki Moemin evlilik təklifi müsbət cavab almır.

Moemin ikinci sevgisi həyat yoldaşı Seliaya qarşı olur. Onlar ilk dəfə qarşılaşanda Selia Moemin istedadına sözün əsl mənasında vurulur. Lakin evlilik dönəmində xoşbəxt günlər çox uzun davam etmir. Mübahisələr, anlaşılmazlıqlar, Selianın səbəb olduğu maddi sıxıntılar Moemin ona olan hisslərini məhv edir. Moem boşandıqdan sonra qadınlara, xüsusilə də keçmiş həyat yoldaşı Seliaya qarşı antipatiyası, nifrət hissi başlayır, və ömrünün sonuna qədər qələmə aldığı hər əsərdə bu hisslərini qadın obrazları üzərində təsvir edir. Elə ilk cəhdi də *“Ay və qara qəpik”* adlı novellasında öz əksini tapır. Bu əsərdə yazıçı Misiz Striklənd obrazı ilə Selianın

prototipni yaratmış olur, onun ikiüzlü və çirkin təbiətini qabarıq şəkildə təcəssüm edir. [2]

Moemin qadınlara olan neqativ düşüncələrinə, hisslərinə həmcinsləri olan kişilərin də az təsiri olmayıb. Moemin dövründə insanların həyatı, yaşayışı həm ekonomik, həm də siyasi cəhətdən dəyişib yeniləndi. Elm və texnologiyanın inkişafı ilə yanaşı fərqli fəlsəfi düşüncənin ortaya çıxması o dövrün həyat tərzinə, xüsusilə də feminizm hərəkatına olan yanaşmalara müxtəlif aspektlərdə təsiri göstərdi. 1918-ci ildə qadınlara səs vermək hüququnun verilməsi qadınlara qarşı qoyulan sosial, mənəvi bir çox məhdudiyyətlərin dəyişib yumşaldılmasına səbəb olur. 1920-ci illərdə isə sənayenin sürətli inkişafı ilə qadınlar artıq kişilər tərəfindən məhbus edildiyi evlərdən çıxaraq işçi qüvvəsinin əsas hissəsini təşkil etməyə başlayırlar. Xüsusilə də, müharibə dövründə cəbhəyə gedərək hər cür yardım göstərdilər. Bununla da, o vaxta qədər yalnız kişilərin öhdəsindən gəldikləri işləri qadınlar da görməyə başladılar və zamanla qadınların kişilərdən daha çox potensiallı və bacarıqlı olması cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmişdi. Belə bir dövrdə kişilərin hakimiyyəti yavaş-yavaş sıradan çıxmağa başlamışdı. Onlar artıq dərk edirdilər ki, sosial həyatda bu zamana qədər olan dominantlıq tədricən öz əvvəlki təsirini itirir. Qadınların öz sözlərini demək qabiliyyətlərinin olması onların kişilərdən daha güclü olması anlamına gəlirdi. Moemin əsərlərində anti-qadın ruhlu surətlərinin yaratmasına səbəb olan daha bir amil də budur.

Ərsəyə gətirdiyi romanlarında diqqət çəkən məsələlərdən biri də süjetdə yer alan personajların uğursuz evlilikləridir. Belə evliliklər çox zaman qadınların öz həyat yoldaşlarına qarşı xəyanət ruhlu olmalarından irəli gəlir. Burada xəyanət dedikdə, təkcə əks cinsə - başqa kişilərlə edilən xəyanətdən söhbət getmir, həmçinin də ailəyə, övlada olan xəyanətdən bəhs etmək olar. *“İnsanın əsarəti”*, *“İti Ülgüclər”*, *“Teatr”* adlı romanlarında sözü gedən mövzuda nümunələr göstərmək olar. Məsələn, yazıcının şah əsəri hesab edilən, semi-avtobioqrafik romanı olan *“İnsanın əsarəti”*-də Filip və Mildred arasında olan münasibət əsərin mərkəzi xəttidir. Lakin bu münasibət hər iki tərəfə də əzab verir, yorur. Əsərin baş qəhrəmanları içində olduqları bu

münasibətdən xoşbəxt deyillər. Filip Mildredi çılğınca sevsə də eyni zamanda onun kimi eqoist, xudbin bir qızı sevməyin ağılsızlıq olduğunu da dərk edir. Buna baxmayaraq, Mildredə qarşı olan sevgi hisslərini, düşkünlüyünü, ehtirasını cilovlaya bilmir. Bütün bu hisslərin qarşılığında Filipp öz həyat yoldaşı Mildred tərəfindən xəyanətə uğrayır. Evlilikləri boyu Mildred ondan sui-istifadə edir, xəyanət edir sonda isə tərk edir. Yaşadıqları günahsız Filippə ağır gəlir, psixoloji sarsıntıya uğradır.

“*İti Ülgüclər*” romanının mövzusu Lari və İzabel arasındakı şəxsi münasibətlər ətrafında cərəyan edir. Onlar bir-birlərini sevir, lakin bu sevginin təməli Lari və İzabeli evliliyə aparacaq qədər möhkəm olmur. Çünki maddiyyat bu sevginin dava etməsini əngəlləyir, İzabel sevmədiyi zəngin ailənin övladı Grey ilə evlənir. Bu əsərdə var-dövlətin sevgini necə üstələdiyinin, qadının necə xəyanətkar, etibarsız ola biləcəyinin şahidi olmaq olar.

“*Teatr*” novellası da Moemin qadınlara olan antipatiasına aid bir nümunədir. Bu əsərdə müəllifin maraq obyektini yüksək zümrənin insanlarıdır. Əsərin əsas qəhrəmanları isə teatr səhnəsindəki aktrisalığına, məşhurluğuna düşkün olan Culiya Lembert və hər kəsi özünə heyran edəcək gözəlliyə malik olan Maykl Qosselin arasında baş verir. Lakin şöhrət gözünü o qədər bürüyür ki, öz gözəlliyinə arxalanıb oğlu yaşındakı Tom ilə gizli münasibət yaşayır. Moem qadınlara qarşı olan nifrət hissini Culiya üzərində açıq-aşkar göstərib. Var-dövlət, məşhurluq onu yoldan çıxararaq mənfi keyfiyyətlər aşılayıb. Onun bəzən doğma oğluna məşuqu Tom ilə çox vaxt keçirdiyinə görə əsəbiləşdiyini görmək olar. [3]

Anti-qadın ruhlu Moemin acılı, izzətlərlə dolu həyatını İzabel, Culiya, Mildred və s. Obrazların səbəb olduğu fəlakətlərdə görmək mümkündür. Buna görə də qələm əsərlərində nəzərə çarpan sevgi münasibətləri, evliliklər çox vaxt xoşbəxt sonluqla tamamlanmır. Çünki bu münasibətlərdə təməli sarsan, pul hərisi, xəyanətə meyilli, etibarsız qadınlar var.

Tədqiqatçılar qeyd edir ki, Moem yaradıcılığı boyu insanlara mənəvi əzab verən sevgi, sonu ayrılıqla bitən evlilik kimi məqamlara çox toxunub. Con Vaythed bədbəxt evliliklərin Moemin əsərlərinin sevimli mövzusu olduğunu bildirib. Ted

Morqan, yazıçının fikrincə, sevginin əsarət, evliliyin isə tələ olduğu qənaətinə gəlib. Bu xüsusda Moemin yaratdığı qadın obrazları hər zaman ortağ xüsusiyyətlərinə görə diqqət çəkirlər.

Ədəbiyyat:

1. https://www.academia.edu/Documents/in/19th_and_20th_century_English_Literature
2. Qin Hong “Pessimistic and Radical Views on Marriage in Maugham’s works”, Journal of Yangtze University. 2008
3. Somerset Moem “Seçilmiş əsərləri” Bakı-2010
4. Wang Dongjing “On Maugham’s Inclination of Anti-woman”, Journal of Shenyang Normal University
5. Wilmon Menard “The Two Worlds of Somerset Maugham” Los Angeles, Sher-bourne Press, Inc., 1965, p. 20.

Buludkhanli G.

Characteristics of women’s images in Somerset Maugham’s novels

(Summary)

The article deals with the issues about immoral, lying, traitor women William Somerset Maugham’s writings. The main point is that writer himself influenced his own life actually in all works. Somerset Maugham has expressed his own aesthetic thoughts by the heroes in this kind of novels.

Булудханлы Г.

Особенности женских образов в романах Сомерсета Моэма

(Резюме)

В этой статье рассказывается о лживых, ненадежных, коварных, аморальных женщинах в произведениях Уильяма Сомерсета Моэма. Ключевым моментом, на который следует обратить внимание, является то, что в этих произведениях писатель находился под влиянием своей собственной жизни, и упомянутые женщины также являются женщинами, которых он знал в своем

жизненном опыте. Так, в своих новеллах он пытался выразить свои мысли языком персонажей.

Rəyçi: f.f.d., dos. R.Əsədzadə

CƏFƏROVA CEYRAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
jeyran.jafar7@gmail.com

**CUNOT DÍASIN “OSKAR OANUN QISA MÖCÜZƏLİ HƏYATI”
ƏSƏRİNDƏ MAQİK REALİZM**

Açar sözlər: Maqik realizm , Cunot Dias, fuku, “Oskar Oanun qısa möcüzəli həyatı”, Trujillo

Key words: Magic Realism, Junot Diaz, fuku, “The Brief Wondrous Life of Oscar Wao”, Trujillo

Ключевые слова: Магический реализм, Джунот Диас, фуку, “Короткая и удивительная жизнь Оскара Уао”, Трухильо

Bədii fikrin inkişafı tarixində yaranan hər bir yeni mərhələ dövrün mənəvi məzmununda yenilənməsinə və dəyişilməsinə reaksiya kimi qiymətləndirilə bilər. Bu isə öz növbəsində zamanla XX əsr dünya mədəni paradigmasının radikal şəkildə dəyişməsinə, fəlsəfi və ədəbi-bədii fikir tarixində yeni anlayışların təzahür etməsinə gətirib çıxardı. XX əsr humanitar fikrində milli-mədəni və multikultural dəyərlərin bir araya cəmlənməsi, sinfi fərqliliyin – kütlə və elitar mədəniyyətin cəmlənməsi, qaynaq-qarışması yaradıcılıq prinsip və xüsusiyyətlərinin inkişafına sirayət etdi. Bu cəhətdən digər siyasi, ideoloji və mədəni-sosial hadisələr kimi, bədii ədəbiyyat da dövrün global problemlərini xüsusi orijinal bədii prinsiplərlə təsvir edərək yalnız müəyyən xalqın milli mədəniyyəti, dəyərləri üçün deyil, eləcə də dünya bədii

fikrində yeni yaradıcılıq prinsiplərinin əsasını qoydu. İncəsənətin digər sahələrində də fərqli təsəvvürlər sistemində təcəssüm olunan və tamamilə yeni məna kəsb edən bir dünya modeli yarandı. Dövrün sənətkarları modernist və realist estetikanın prinsipləri fonunda təsvir edilən reallığa tamamilə fərqli baxış bucağından diqqət etməyə başladılar. Maqik elementlərin dünyanın realistik mənzərəsinə daxil edilməsi, realizmin fərqli tərzdə, bədii-estetik fikirə yeni üslubun sirayət etməsi kimi başa düşüldü. Zamanla universal yaradıcılıq metoduna çevrilən bu üslub həm incəsənətdə, həm də bədii ədəbiyyatda böyük potensial imkanlara malik olduğunu göstərdi. Bu metodun “maqik realizm” kimi müəyyən olunması, araşdırmaçıları bu fenomenin genezisini araşdırmağa sövq etdi.[1]

“Magik realizm” terminini, ilk dəfə 1923-cü ildə Karl Haiderin rəsmləri haqqında yazdığı “Magik realizm” adlı məqaləsində alman tənqidçisi Frans Roh işlətməmişdir. Frans Roha görə maqik realizm ən sadə şəkildə real olan şeylərin gündəlik həqiqət və reallıqla uyğunlaşmayan ifadəsidir. 20-ci illərin sonlarında müasir ədəbiyyatda və incəsənətdə yenilikləri izləyən tədqiqatçıların bəzisi bu termini digər bədii estetik hadisələrin müxtəlif sahələrinə aid etməyə başladılar. Magik realizm terminini ədəbiyyata tətbiq edən isə italyan tənqidçi və yazıçısı Massimo Bontempelli hesab edilə bilər.[2] Massimo Bontempelliyə görə ədəbiyyat reallığın iki mərhələsinin - xəyali və real olan dünyanın birləşməsi ilə yeni bir situasiya yaratması gücünə sahibdir. Yazıçının təxəyyülünün reallıqla, həyatımızda insanların qayğılarını təsvir etməklə bir araya gəlməsini Massimo Bontempelli yazıçının bədii gücünün xüsusiyyəti kimi qiymətləndirir. Bontempelliyə görə reallığın üstü açılmamış sirlərlə dolu digər tərəfi də mövcuddur. Bədii bir əsərdə gerçəkliyin çaşdırdığı qəhrəman həyatın hazırladığı “sürprizlərlə” üz-üzə qalır və heç bir yazıçının təxəyyülünün gücü onları uzlaşdırmaq bacarığına malik deyil. Bontempelli yaşadığı dövrdən sonra ərsəyə gəlmiş XX əsr dünya ədəbiyyatı ilə tanış olmasa da, virtual şəkildə bu dövrün əsas problemlərini hiss edə bilmişdir. Gerçəklikdə yaşananlar həqiqətən də insan təxəyyülünün fəvqündə duran hadisələrdir, lakin bu hadisələr heç də qeyri-adi deyil, əksinə, hər gün yaşadığımız həyatın bədii əksidir.

Bontempelli bu cür qarmaqarışiq həyatı dərk etmənin yeganə çıxış yolu kimi yalnız magik realizm prinsip və xüsusiyyətlərinin tətbiqində görürdü. Bontempelli hadisələri maqik realizm fenomeninin vasitəsi ilə qavramağın mümkün olması ideyasından çıxış edirdi. Mifik təfəkkürün gerçəklik kimi dərk etdiyi reallığa fərqli baxış bucağından nəzər yetirmək ikili düşüncə tərzini meydana gətirirdi: həqiqi reallıq və bu reallığın gözlə görünməyən sirli xüsusiyyətlərinin mövcudluğu. İbtidai insan gerçəkliyi adekvat bir şəkildə dərk edə bilirdi, yəni reallığı öz gözü ilə görür, ona toxuna, səsini eşidə bilirdi. Amma ibtidai insan bu gerçəkliyin bir çox cəhətlərini qavraya bilmədiyindən, izahı olunmayan sirli tərəflərin mövcudluğuna da şübhə etmirdi. Deməli, mifik təfəkkürə malik ibtidai insan gördüyü və görmədiyi, bildiyi ilə bilmədiyi, hiss etdiyi və etmədiyi xassələrin arasında dialektik vəhdət yaratmışdı ki, bu da magik realizmin əsas mahiyyətini təşkil edirdi. [1,s.98]

Maqik realizm anlayışının sürrealizm və fantastika ilə sərhədləri aydın olmadığı üçün tədqiqatçılar üçün çətinlik çətinlik və çaşqınlıq yaradır. Bunun əsas səbəbi hər yazıcının magik realizmi öz mədəniyyətinin adət-ənənələri çərçivəsində və fərqli şəkildə özünəməxsus ifadə etməsidir. Təbiidir ki, çaşqınlığa yeganə səbəb bu deyil: bəzi tənqidçilərə görə magik realizm reallığın magik və real tərəflərinin iç-içə olmasıdır, digərləri üçün isə bu ziddiyyət və təzadların cəmlənməsidir. Bütün fərqli, təzadlı fikirlərə rəğmən, magik realizmin ümumi gözə çarpan özəllikləri də var:

1. Metafizikaya inam
2. Kollektiv təhtəşüurla oynamaq
3. Tarixi hadisələrin alternativinin yaradılması
4. Batil inanclara, mistik qüvvələrə, sehrə-caduya, şəhər əfsanələrinə, inam
5. Folklora söykənmək
6. İnsəst
7. Qohum-əqrəba, nəsil-şəcərə əlaqələri
8. İntuisiya ilə qərarlar vermək, olacaqları öncədən görüb sezmək

Sayı daha da uzadıla biləcək bu özəlliklərin əslində akademik təsdiqini tapmış olmasını vurğulanaq yanlış hesab oluna bilər. Sadalanan xüsusiyyətlər dünyanın ayrı-

ayrı xalqlarında və yerlərində magik realizmi nəzəriləşdirmək cəhdlərindən doğan nəticələrdir. [2]

Magik realizmdə ən əsas məsələlərdən biri, demək olar ki, ən vacibi qohum-əqrəba əlaqələrinə önəm verilməsidir. Bu əsərlərdə bütöv mətn bir soy, şəcərə ağacı üzərində qurulur. Əsərdə baş verən hadisələrə bu soydan gələn qohumlar istiqamət verir. Magik realizmin təzahür etdiyi əsərlərdə hiperbola, şişirtmə, qrotesk ən əsas elementlərdəndir. Latin Amerikada insanlar miflərlə, əfsanələrlə, batil inanclarla iç-içə yaşayırlar. Onlar üçün qeyri-adilik həyatın ən adi həqiqətidir. Bu kontekstdə metafizika bəsit yox, adidir, sıradandır. Magik realizmdə sehr-cadu adiləşir və normal hal kimi qəbul edilir. Magik realizmdə tarix xronoloji ardıcılıqla təsvir edilmir. Magik realizmdə baş verməsi qeyri-mümkün olan hadisələrin özü metafora kimi əsərdə iştirak edir. Bu cür əsərlərdə yazıçı xarici reallığı, gördüklərini olduğu kimi əsərinə daxil etmir, onu qarmaqarışq hala saldıqdan sonra əsərinə daxil edir.

Dominikan əsilli amerikalı yazıçı Cunot Diasın “Oskar Oanun qısa möcüzəli həyatı” əsərində maqik realizmin sadalanan xüsusiyyətləri özünü göstərir. Cunot Dias Massaçusets Texnologiya İnstitutunun professordur. O, həmçinin Gürcüstanda sənədsiz mühacirlərə orta təhsildən sonra təlimat verən könüllü təşkilat hesab edilən Azadlıq Universitetinin (Freedom University) məsləhətçilər heyətində çalışır. Cunot Diasın buradakı vəzifəsi mühacirlərin təcrübələri, xüsusilə də Latin mühacirlərinin təcrübəsi ilə bağlıdır. Dominikan Respublikasının Santo Domingo şəhərində anadan olan Dias, altı yaşında olarkən ailəsi ilə birgə Nyu Cersi şəhərinə köçür. Ratqers Universitetində İncəsənət üzrə bakalavr dərəcəsi almış və məzun olduqdan qısa müddət sonra əsərlərini nəşr etdirir. Əsərlərində əsas təhkiyəçi olan “Yunior” obrazını yaradan Dias, “Oskar Oanun qısa möcüzəli həyatı” romanına görə 2008-ci ildə Pulitzer Mükafatına layiq görülür.

Fantastika, Trujillo rejiminin amansızlığı və Dominikan diasporasının təcrübəsini bir araya gətirən Dias əsərdə ingilis və ispan dillərində olan kod açarları, ikidilli söz oyunu və yumordan geniş şəkildə istifadə etmişdir. Linqvistik səviyyəsinə görə heç də asan sayılmayan bu əsərin əsas praqonisti Oskar Oao və onun nəslini

Domikan Respublikasının diktatoru hesab edilən Trujillonun hakimiyyəti dövründə “fuku” - lənət müşayiət edir. Romanda süjetə və əsas ideyaya təsir göstərən, fantaziya və fantastika ilə əlaqəli iki əsas elementin izahı vacibdir. Birincisi, fantaziya ədəbiyyatı, fantastika, komik kitablar və məşhur mədəniyyət janrlarına çox sayda mətnlər arasındakı istinadların olmasını qeyd etmək olar. Fantastik hadisələr meydana gətirməsə də bu istinadlar oxucunun həqiqətən fantastik olan elementlərin şərhinə və qəbul etməsinə kömək edən bir çərçivə yaradır. İkinci kateqoriya, romanın özündə fantastik məzmunu təşkil edən və süjet daxilində Dominikan Respublikasının özünəməxsus mədəniyyəti ilə sıx əlaqəli olan bir sıra fəvqəltəbii hadisələrdir. Bu hadisələr Kabral ailəsinə “fuku” kimi tanınan lənət ilə əlaqələndirilir.

Romanın zəngin heterogenliyi, Cunot Diası digər istedadlı Dominikan-Amerikalı müəlliflərdən daha çox fərqləndirdi. Romandakı fantastik ünsürlər, Dominikan Respublikasının adət və inancları ilə, xüsusən də fuku ilə sıx əlaqəlidir. Dominikan xalqındakı inanca görə:

Trujilloya qarşı sui-qəsd quran hər kəsin yeddinci nəslə qədər və hətta ondan sonra da ən güclü bir “fuku” ilə qarşılaşacağına inanılırdı. Əgər kimsə Trujillo haqqında pis bir şey düşünsəydi, bir qasırga ailəsinə dənizə aparacaqdı, göydən bir qaya düşüb onu əzəcəkdə, bu gün yediyi karides (balıq yeməyi) sabah onu öldürəcəkdə... Bəs Kennedi haqqında necə? Trujillonun sui-qəsdinə yaşıl işıq yandıran o idi, 1961-ci ildə CIA'nın (Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi) adaya silah göndərməsini əmr etdi, bu pis davranış idi... [4, s.9]

Kabral ailəsinin keçmişi Oskarın babası və nənəsinin qəribə ölümündən onun öz ölümünə qədərki hadisələrə qədər “fuku” ilə əlaqəli bir neçə dəfə təkrarlanan fəvqəltəbii elementlərin köməyi ilə təsvir olunur: ailənin üzvlərindən biri ölümcül təhlükədə olduqda ortaya çıxan qızıl gözlü bir monqoz (firavun siçanı); “fuku”nun yaxınlaşan qəzəbinə işarə edən simasız bir adam; Belisia və Oskarın onun qurbanı olduğunu iddia edərkən canlanan bir qamış tarlası; bir sıra xəyallar və düşüncələr; və nəhayət, Oskarın nənəsi La İnkannın sevdiklərini qorumaq üçün etdiyi duanın gücü. Bu özünəməxsus, fəvqəltəbii elementlərin hadisələr boyu əsas funksiyası

Trujillo rejiminin təmsilçiliyində baş verən vəhşilikləri və şiddəti azaltmağa xidmət etməkdir. Üzsüz insan, qamış tarlaları və öncədəngörmələr fukunun qəzəbi ilə əlaqələndirilir, qızıl gözlü monqoz və La İnkannın duaları əks lənətin bir hissəsini təşkil edir ki, bu da ən ağırlı və şiddətli hadisələrin təsvirini asanlaşdırır. Hekayə boyunca dramatik gərginliyin ən yüksək olduğu - Kabral ailəsinin faciələri sırasında fəvqəltəbii müdaxilələr baş verir. Ən gözə çarpan nümunə, üçüncü hissədə, bacısının əmri ilə Trujillonun gizli polisinin iki zabitanın Belisiani qaçırdığı yerdə baş verir. Onu şəhər kənarında şəkər qamışı sahəsinə apararaq ağır şəkildə döyürlər. Bu dəhşətli hadisədən sonra Belisianın zədələrini hətta uzun bir siyaha almaq olardı: körpücük sümüyünün sınıqları, beş qabırğa sınığı, sağ qolunun üçqat sınığı, böyrəklərində və qaraciyərində kontuziya, çökmüş ağciyər; dişlərindən bir neçəsi qırılmış və ümumilikdə Belisia 167 tikişlə ölümün pəncəsində xilas olur, onun reabilitasiyası xeyli zaman alır.[4,s.110] Hadisə baş verərkən Belisia özünə gəldikdə, gənc qız onunla yad ləhcə ilə danışan qızıl gözlü bir monqoz görür. Hərəkət etməkdə çətinlik çəkir, lakin şəkər qamışları əllərini və budlarını kəsərək arxasına çəkir. Sehrli məxluq onu tarladan xilas olacağı yola tərəf yönəlir. O yola çıxarkən qarşından gələn yük maşının qarşısına çıxır, lakin yenə də möcüzəvi şəkildə ölümün pəncəsindən xilas olur. Bənzər bir ardıcılıq on illər sonra, Balaquerin Dominikan Respublikasında üçüncü hökumət dövründə baş verir. Oxşar hadisələr Belisianın oğlu Oskarın bir polis tərəfindən qaçırıldığında yenidən yaşanır. Belisiya hücum zamanı təsvir edilən bir çox fantastik element yenidən təkrarlanır. Romanın bu hissəsində lənətdən heç vaxt açıq şəkildə bəhs edilməsə də, Oskarın sehrli qamış sahəsinə aparılması və əvvəlki hadisəyə bənzər şəkildə vəhşicəsinə döyülməsi lənətin davam etməsinə işarədir. Bu iki epizod arasında oxşarlığın olması oxucunun gözündən yayınma bilməz. Hücum əsnasında Belisiya sevgilisinin onu gizli polisdən xilas edəcəyini xəyal edir, Oskar isə ABŞ Dəniz Qüvvələrinin şəkər qamışından çıxacağını xəyal edir. Ana və oğulun həyatı bir nəsil tərəfindən ayrılır amma ən əhəmiyyətli faktlardan biri də onların hər birinin yaşadığı dövrün mədəniyyətləri və həyat təcrübələrinin fərqli olmasıdır. Belisia “Köhnə Dünya Dominikalı anası” kimi təsvir

edilərkən Oskar Dominik diasporasının uşaqlarını təmsil edir. [3] Kabral ailəsinin Trujillonun qəzəbinə düşər olma səbəbi və bunun ardınca gələn “fuku”- lənət bütün romanın əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. Vüsalə Mirzəyeva. XX əsr bədii-estetik fikrində maqik realizm problemi // Filologiya və Sənətşünaslıq, 2020, №1, s. 97-102
2. Lois Parkinson Zamora and Wendy B. Faris, eds. Magical Realism: Theory, History, Community Durham: Duke University Press, 1995, pp 58
3. Pifano. Reinterpreting the Diaspora and the Political Violence of the Trujillo Regime : The Fantastic as a Tool for Cultural Mediation in The Brief Wondrous Life of Oscar Wao // Dossier Fantastic Narratives, pp 1-6
4. Junot Diaz. Oskar Wao'nun tuhaf kısa yaşamı, Everest yayınları, 2009, s. 266
5. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Junot_D%C3%ADaz
6. <https://www.google.com/amp/s/kulis.az/news/4867/amp>
7. https://en.m.wikipedia.org/wiki/The_Brief_Wondrous_Life_of_Oscar_Wao
8. <https://prezi.com/f9jzpz4piox5/oscar-wao-and-magic-realism/>

Jafarova J.

Magical realism in The Brief Wondrous Life of Oscar Wao by Junot Diaz

(Summary)

The article examines specific features of magical realism and Junot Diaz's first novel, The Brief Wondrous Life of Oscar Wao. The novel is a complex text, at the core of which is an historical narrative about the Trujillo regime and its after-effects. The role of the fantastic in this novel serves as a tool representing the incomprehensible violence of the dictatorship and mediating the cultural complexities that arose from the Dominican diaspora in the United States.

Джафарова Дж.

Магический реализм в “Короткая и удивительная жизнь Оскара Уао”

(Резюме)

В статье исследуются особенности магического реализма и первого романа Жюно Диаса «Краткая чудесная жизнь Оскара Вао». Роман представляет собой сложный текст, в основе которого лежит историческое повествование о режиме Трухильо и его последствиях. Роль фантастики в этом романе служит инструментом, представляющим непостижимое насилие диктатуры и посредником культурных сложностей, возникшие из доминиканской диаспоры в Соединенных Штатах.

Rəyçi: f.f.d., dos. P.Əliyeva

ƏLİLİ FİDAN

Azərbaycan Dillər Universiteti

f_alily@mail.ru

VİRCİNİYAVULFUN YARADICILIĞINDA QADIN OBRAZI

Açar sözlər: Mayaka Doğru, Xanım Dellouey, sosial mühit, ənənə, qadın

Key words: To the Lighthouse, Mrs. Dalloway, social environment, tradition, woman

Ключевые слова: К маяку, Миссис Дэллоуэй, социальная среда, традиция, женщина

İyirminci əsrin əvvəlləri bir çox yeniliklər dövrü olmasına baxmayaraq, qadınlar hələ də bu dövrdə məhdudlaşdırılırdı. Qadınların cəmiyyətdə ideal rolu evdar xanım olmaq idi. Hətta intellektual qadınlar belə cəmiyyət tərəfindən dəstəklənmirdi. Virciniya Vulf iyirminci əsrin feminist yazarı olaraq, cəmiyyətdə qadınlara yeridilən sosial rolları pozan bir şəxs kimi mühüm rola malikdir. Bu baxımdan onun feminizm hərəkatına verdiyi tövhələri bir çox əsərində müşahidə edə bilərik. Bu məqalə "Mayaka doğru" və "Xanım Dellouey" əsərindəki qadın obrazları

haqqındadır.Hər iki əsərdə biz ,qadın obrazlarının dövrü şəffaf əks etdirdiyini və o dövrdəki sosial vəziyyətlərini aydın şəkildə görə bilərik.Bu dövr qadınlarının sosial rollarını xanım Remzi, Lili Brisko, və xanım Dellouey obrazlarını tətqiq edərək öyrənə bilərik.

Qadınların cəmiyyətdə hüquq qazanmaq üçün apardıqları mübarizəni üç mərhələdə araşdırsaq ,adları çəkilən obrazların hər biri bu mübarizənin bir mərhələsini təmsil edir.İlk mərhələ,cəmiyyətin evdar qadın kimi müəyyənləşdirdiyi xanım Remzinin təmsil etdiyi passiv mərhələdir.İkinci mərhələ, eyni roldan razı qalmayan xanım Delloueyin təmsil etdiyi oyanış və üçüncü mərhələ ,cəmiyyətin yaratdığı bu rollara qarşı çıxan Lili Briskodur.V.Vulf bu xarakter ilə patriarxal cəmiyyətə qarşı olduğunu göstərir və müasir qadın obrazı yaradırdı.

Hər iki əsər kişilərin üstün bir qüvvəyə malik olduğu mühitdə təşkil olunub.Bu cəmiyyətdə qadınların rolu yalnız kişilər üçün rahat şəraitin yaradılmasından ibarətdir.Vulfun bu cəmiyyətin tələblərinə uyğun yaratdığı fədakar qadınlardan biri xanım Remzidir.Xanım Remzi evdar qadın rolundan məmnun şəkildə bu işi gözəl şəkildə yerinə yetirir və həyatından həzz alır.Cəmiyyətin tələblərinə uyğun bir xarakter olmasına baxmayaraq bu V.Vulfun anti-qəhrəmanıdır.Vulfun yaratdığı digər obraz isə yüksək təbəqəyə mənsub olan xanım Delloueydir.Onun rolu vəzifəli bir ev qadını olmaqdır.Lakin o bu roldan məmnun deyil.Və Vulfun yaratdığı əsl qəhrəman Lili Brisko patriarxal qaydalara qarşı çıxaraq cəmiyyətdəki öz rolunu rəssam olaraq müəyyənləşdirir.O, Tansleyin bu haqdakı mənfi fikirlərini rədd edir. Və sonda biz Lilinin necə dəyişməsinin , öz ideallarına çatmaq uğrunda mübarizəsini görürük.

V.Vulfun yaratdığı mühüm xarakterlərdən biri xanım Remzidir."Mayaka Doğru" əsəri xanım Remzinin ətrafında qurulmuşdur.Xanım Remzi fədakar bir ana obrazı olduğu üçün oxucuların çoxu onu özünə yaxın hiss edəcəkdir.Lakin xarakterin bu formada vəsf olunması Vulfun istehzasıdır.Bu dövrün tələblərinin əksinə bu xarakter Vulfun yaratdığı arzuolunmaz obrazdır.Xanım Remzi obrazı əsərdə qadınlar üzərində represiyanı tərənnüm edir.O cəmiyyətin yaratdığı sistemə qarşı çıxmır, onu qəbul edir və bu rolunu sorgulamır.V.Vulf bu xakteri yaratmaqla ədəbiyyata yeni

bir nümunə gətirdi və cəmiyyətin yaratdığı qəlibləşmiş bir qadın obrazını bizə göstərdi. Qadınlar haqqında bu yanlış ənənələrin yaranmasında yalnız kişilər deyil, qadınlar özləri də böyük rol oynayırdı və xanım Remzi də bu ənənələrin yaranmasında iştirak edən qadınlardan biri idi.

Xanım Remzi dövrünün, yəni Viktoriya ənənələrinə uyğun yaradılmış bir qadın obrazıdır. Bu dövr üçün bu obraz ideal hesab olunurdu. "Xanım Remzi cəmiyyətin ona tapşıracağı vəzifələri mükəmməl şəkildə mənimsəyib yerinə yetirir. Onun əsas vəzifəsi ərinin eqoizmi ilə məşğul olmaq və ərinə xidmət etməkdir" [1, 5]. Lakin o bunu bütün kişilərə xas bir xüsusiyyət olaraq gördüyü üçün işini məmnuniyyətlə yerinə yetirir.

Əsərdə digər istehzalılı vəziyyətlərdən biri xanım Remzinin digər cinsin nümayəndələrini qoruma cəhdləridir. Fiziki baxımdan zəif xanım Remzi, fiziki baxımdan güclü kişiləri qorumağa səy göstərir. Vulfun sözlərinə görə "Cəngavərlik, hökmranlıq, maliyyə nəzarəti, idarəçilik bütün bu lazımi güclər kişilərə aid edilir və qadınların burada rolu olmadığı vurğulanır" [1, 5]. Lakin V. Vulfun məqsədi burada qadınların kişilər üçün etdiyi səylərin nə qədər yarasız olduğunu göstərməkdən ibarətdir. Əsərdə Çarlz Tensli bu patriarxal cəmiyyəti təcəssüm etdirir. Və Vulf bu xarakteri yaratmaqla patriarxal cəmiyyəti iztehzə edir. Çarlz Tenslini axmaq şəkildə göstərərək bu düşüncədə olan insanlardan bir növ intiqam alır.

Xanım Remzi kişilər qarşısında məsuliyyət daşıyan çox həssas bir xarakterdir. O hətta Çarlz Tensli kimi, qadınlara qarşı olan və patriarxal cəmiyyəti təcəssüm etdirən birinə rəğbət bəsləyir. Tenslinin sözlərinə görə "qadınlar rəsm çəkə və yaza bilmirlər" [1, 35]. Onun fikirləri Liliyə uzun müddət mənfi təsir göstərmişdir. Xanım Remzi belə misoqnistə qarşı rəğbət bəsləyərək qadınlığa xəyanət edir.

Əsərdə xanım Remzi obrazı ətrafında olan bütün qadınlara təsir edir. Minta Doyl bu qadınlardan biridir. Minta Viktoriyan tələblərinə uyğun gəlmir. Xanım Remzinin bu vəziyyətə görə fikirləri, onun düşüncələrini ortaya çıxarır. "Hörmətli, əziz, xanım Remzi o öz-özünə deyir, 'Onlar bu arzuolunmaz qızı necə istehsal ediblər?'" [1, 41].

Xanım Remzi bu qızı dəyişməyə çox səy göstərir. Minta xanım Remzinin dediklərinə uyğun hərəkət edir, hətta onun istəyinə əsasən Paul Reyleyin evlilik barəsindəki təklifinə razılığını bildirir. Xanım Remzi Mintanı da cəmiyyətin tələblərinə uyğun dəyişməyi qərara alır. O bunu etməkdən xoşbəxtdir. O qadınların bu arxetipləşmiş formasını yaratmaqdan məmnunluq duyur. Öz işini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdikdən sonra başqa birini dəyişməyi hədəfləyir. Xanım Remziyə görə "Evli olmayan qadınlar həyatlarının ən yaxşı anlarını itirirlər"[1, 36]. Xanım Remzi cəmiyyətdəki rolunu sorgulamır və onun qadın hüquqları haqda kor-təbii düşüncə tərzini əslində onun sosial rolunun itməsinə də səbəb olur.

Haqqında danışılacaq ikinci obraz isə xanım Delloueydir. Xanım Dellouey yuxarı sinfə mənsub bir xarakterdir. "O nə evdə ev işləri ilə məşğul olmalıdır, nə də evdən kənarında. Onun əsas vəzifəsi qonaqlıqlar təşkil etməkdən və orada iştirak etməkdən ibarətdir"[2, 187]. Forbesin iddialarına görə "Xanım Dellouey yerinə yetirməli olduğu rolla öz şəxsiyyətini eyniləşdirirdi. Viktoriyan mənlik hissəsinin sabit mahiyyətinin əvəzi kimi onun rolunu istifadə etmə cəhdlərinə olan tamahının nəticəsi boş olurdu"[5]. Xanım Delloueyin cəmiyyətdəki bu rolundan məmnun olmaması oyanış əlaməti olaraq görülür. O xanım Remzidən fərqli olaraq evliliyi qadınların xoşbəxtliyi kimi görmür, yalnız nüfuz və maddi narahatlıqlara görə edilmiş seçim olduğunu düşünür. O əri ilə eyni otağı paylaşmaq əvəzinə ,kiçik dar bir otaqda yaşamağı qərara alır. Xanım Remzidən fərqli olaraq o özünü ərinin eqoist xarakterini sakitləşdirməyə qurban vermir. Bu halda Raxman belə bir sual ortaya qoyur ki, "Onu həqiqətən sevən əri, qızı olduğu halda və cəmiyyətdə müəyyən bir nüfuza sahib olduğu halda, niyə qadın ölüm haqda düşünür?"[6]. Bütün bunların cavabı səhv seçimdir, lakin o bu səhvdən xəbərdar deyil. Xanım Dellouey həyatın önəmsiz tələblərinə görə təcrid olunur və əzab çəkir. O sosial aləmin ehtiyaclarını ödəmək üçün daim mübarizə aparır. Onun daxilində yaşadığı mübarizəni başqaları görə bilmir. O bütün olanlara səssiz şəkildə dözür, başqalarının kənardan gördüyü isə həqiqi xanım Dellouey deyil.

Xanım Remzi və Dellouey arasındakı fərqlərdən biri də budur ki ,xanım Remzi özü olmadığı zaman yaxşı hiss edir ,rahatlıq tapır, lakin şəxsiyyətindən kənarlaşma xanım Delloueyi narahat edir.Xanım Dellouey ətrafındakıların süniliyini görür və bu süniliyin bir parçası olmaq ona əzab verir.

Viktoriyən dövrünün qadınları öz rollarını qəbul edən, fədakar və gücsüz qadınlardır.Əsərdə qadın obrazlarından biri olan Ledi Burton yüksək təbəqəyə mənsub bir şəxsdir, lakin müəmmalı razılığa biganə olan kişilər üzərindəki mühakiməni dayandırır və qeyd edir ki," Qadınlar yox məhz kişilər kainatın sayısız qaydalarına tab gətirilər"[2, 121].Hoff bunu belə şərh edir ki ,"Qadınlar üçün kişilər tərəfindən idarə olunmaq daha yaxşıdır çünki ,müəyyən bacarıqlara sahib kişilər daha üstün və idarə edəndir ,qadınlar isə onlardan aşağı və onlara tabedir"[3, 162].V.Vulf bu qavrayışı sorğulamayan qadınları tənqid edir.Viktoriyən dövrünün qadınlarının dindar olması barədə danışılmasına baxmayaraq xanım Delloueyin bu düşüncəyə əks bir obraz olduğunu bəzi sətirlərlə müəyyənləşdirə bilərik; "Sevgi və din!.. onlar nə qədər iyrəncdir"[2, 139]. Xanım Delloueyə görə sevgi və din ruhun gizli tərəflərini məhv edir.Ona həyatda rahatlıq gətirən birşey yoxdur.Onun üçün həyat təhqirdir və asanlıqla imtina olunandır.Lakin bütün bu cəmiyyətdəki rolu və həyatla bağlı narahatlıqlarına baxmayaraq xanım Dellouey də xanım Remzi kimi bu qəlibləşmiş ənənələrə qarşı çıxmayan qadınları təmsil edir.

Üçüncü obraz olan Lili Brisko bu iki romandakı qəhrəmanların ən sevilənidir.Lili Brisko "Mayaka Doğru" əsərindəki feminist xarakterdir və Virciniya Vulfun yaratdığı ideal qadın modelidir.Əsərin əvvəlində müşahidə olunan qismən zəif xarakterini əsərin sonlarında dəyişdiyini görürük.Əsərin sonunda Lili öz şəxsiyyətini və bacarıqlarını təkmilləşdirir və daha keyfiyyətli bir insana çevrilir.O öz bacarıqlarını artırdıqca özünə olan güvəni də artır.Lili Brisko iyirminci əsr üçün nümunəvi qadın obrazıdır.Lili də xanım Remziyə görə ənənələrə qurban verməli olduğu qadınlardan biridir, lakin Lili xanım Remzinin bu cəhdləri ilə mübarizə aparır və ona müqavimət göstərir.O dövr üçün evlilik bir növ köləliyə bənzəyirdi.Lili isə bu köləliyin üzvü olmağı yanlış hesab edir və onu qəbul etmirdi.

Lili Briskonun şəxsi konfliktləri Britaniya ictimai həyatında geniş miqyası əhatə edən cins problemlərini ortaya çıxarır. Onun xanım Remzi ilə əks nöqtədə olması sosial mühitin yaratdığı evli qadın ,ana ,evin qoruyucu mələyi rollarından imtina etməsindən qaynaqlanır.Və Vulfun romanının digər kompozisiya sütununu Lilinin şifahi şəkildə əks olunan rəsm əsəri təşkil edir.

Lili cəmiyyətin yaratdığı bu rollara və qaydalara qarşı gələn bir döyüşçü obrazındadır.Buna görə də xanım Remzi əsərdə ənənəni, Lili isə bu ənənəyə qarşı gələrək bir növ qiyamı təmsil edir.

Lili" Mayaka Doğru "əsrinin sonuna qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan obrazlardan biridir.O, 10 il ərzində çəkməyə çalışdığı ,lakin bitirə bilmədiyi əsərini bitirmək qərarına gəlir.Lili əsərin sonunda özünəinam qazansa da, cənab Remzi mayaka getdikdən sonra rəsmi bitirməyə nail olur, çünki müstəqil və azad düşüncəli bir qadın olmasına baxmayaraq hələ istənilən səviyyəyə çatmamışdı.Çarlz Tenslinin qadınlar barəsində dediyi fikirlər hələ də onu düşündürürdü ,lakin təsirləri azalmışdı.Və nəhayət Lili 10 il ərzində çəkdiyi rəsm əsərini bitirə bilir, hədəfinə çatır, əsl sənətkara çevrilir.Məşhur tənqidçi Günəşin dediklərinə görə, "Lili həyatın mahiyyətini onu həqiqətən anlayana qədər axtarmağa davam edir.O sosial mühitin yaratdığı ənənələrin köləsi olmaq əvəzinə azadlıq yolu seçir"[4, 175].Lili üçün sənət, həyatı və reallığı anlamanın bir vasitəsinə çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. Virciniya Vulf ,Mayaka Doğru,Bakı ,QANUN nəşriyyatı, 2018/s.5-41
2. Vircinia Woolf,Mrs. Dalloway,Penguin books,1996/s.121-187
3. Hoff,Molly.(2009),*Virginia Woolf's Mrs.Dalloway Invisible Presences*,Clemson University Digital Press/s.160-165
4. Günəş ,Ali.(1999),"Symbolism in Virginia Woolf's To the Lighthouse",Hacettepe Üniversitesi Edebiyyat Fakultesi Dergisi,Cild16/Nömrə:2/s.173-178
5. <https://www.jstor.org/stable/30039298?seq=1>
6. <https://www.grin.com/document/154124>

Alili F.

The image of a woman in the work of Virginia Woolf

(Summary)

The main theme of the article is the study of gender discrimination, which is widespread in twentieth-century English society, the destruction of the archetypal roles created by the social environment and society over women. And as a Victorian woman writer, Virginia Woolf is trying to bring these issues to the fore by analyzing the images of women in her works. Mrs. Ramsey, Lily Briscoe, and Mrs. Dalloway, the female characters in Woolf's novels "To the Lighthouse" and "Mrs. Dalloway", express three different approaches to society's treatment on women.

Алили Ф.

Образ женщины в творчестве Вирджинии Вульф

(Резюме)

Основная тема статьи - исследование гендерной дискриминации, широко распространенной в английском обществе XX века, разрушение архетипических ролей, созданных социальной средой и обществом над женщинами. И как писательница викторианской эпохи Вирджиния Вульф пытается выдвинуть эти проблемы на первый план, анализируя образы женщин в своих произведениях. Миссис Рэмси, Лили Бриско и миссис Дэллоуэй, женские персонажи в романах Вульфа «К маяку» и «Миссис Дэллоуэй», выражают три различных подхода к отношению общества к женщинам.

Rəyçi: f.f.d., b/m. A.Musayeva

CÜMŞÜDLÜ GÜLNAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

gulnarjumshud@gmail.com

T.STOPPARDIN DRAMATURGİYASINDA ŞEKSPİR YARADICILIĞINA POSTMODERNİST YANAŞMA

Açar sözlər: U.Şekspir, postmodernizm, dramaturgiya, Tom Stoppard, dekonstruksiya

Key words: W.Shakespeare, postmodernism, dramaturgy, Tom Stoppard, deconstruction

Ключевые слова: У.Шекспир постмодернизм, драматургия, Том Стоппард, деконструкция

XX əsrin ikinci yarısında İngilis ədəbi mühiti, xüsusilə də dramaturgiya inkişaf edirdi. Həmin dövrdə ənənəvi istiqamətdə dram əsərləri yazılırdı: F.Karayın timsalında poetik dram, P.Ustinovun yaradıcılığında fantastik elementləri olan satirik komediya, D.Storinin əsərlərində isə tarixi-əxlaqi, ictimai-psixoloji dram inkişaf etməyə başladı.

50-ci illərin ortalarında İngilis dramaturgiyasında artıq yeniliklər baş verirdi. “Yeni dalğa” adı altında Ozborn, Ş. Dileni, B. Bien, A. Uesker, C. Arden kimi bir çox dramaturqlar ədəbiyyata gəlmişdilər. Bu yazarlar dövrün vacib suallarına cavab verməyə çalışdılar. Əsərlərinin baş qəhrəmanları sadə insanlar idi, onların keşməkeşli həyatları isə mövzu obyektı idi. Bu əsərlərdə müxtəlif janrların xüsusiyyətlərinə rast gəlmək mümkündür.

Bu dövrdə yazıb yaradan ingilis dramaturqlarından biri də Tom Stoppard idi. Yaradıcılığının ilk illərində dramaturq daha sadə obrazlar yaradırdı. Sonralar T. Stoppard daha fəlsəfi, qəliz obrazlara - əkizlər motivinə əl atır, şəxsiyyətin çoxluğuna, onun əks dəyişikliyinə və dağılmasına maraq göstərirdi [4, s.78].

1982-ci ildə yazdığı “Həqiqi varlıq” əsəri ilə T.Stoppard İngilis ədəbiyyatında yeni özünəməxsus üslub yaratdı. Hər bir həqiqi sənətkarın həyatında elə bir an yaranır ki, o, maskanı soyunmaq və öz “sözünü” demək ehtiyacı duyur, T.Stoppardın dəyişimi də bununla izah olunur. Onun yaratdığı obrazlardan biri deyir: “İnsanı

sevmək, onu ən pis dəqiqələrində sevmək deməkdir. Əgər bu romantikdirsə, qoy hər şey romantik olsun: sevgi, iş, musiqi, ədəbiyyat, məsumluq və onun itirilməsi. Mən insanın daxili qarışıqlığını, göz yaşını, iztirabını, fədakarlığını, öz mənafeyini itirməsini olduğu kimi sevirəm. Düşünməmək, qayğısız yaşamaq sevməmək deməkdir” [6, s.98]. Bəli, bu sözlər ən yüksək aktivliyin və romantikliyin vəhdətidir. Bu tip estetik fikirlər dramaturqun 70-ci illərin sonu 80-ci illərin əvvəllərində yazdığı əsərlərin bəzi məqamlarında da üzə çıxır.

Tom Stoppard üçün U.Şekspir əlçatmaz bir ideal, bitməyən ilham mənbəyi və daima tədqiqat obyektinə olub. U.Şekspirə məxsus obrazların postmodernist dekonstruksiyası yolu ilə dramaturq nəinki öz istedad və fərasətini nümayiş etdirməyə müvəffəq olur, hətta bu mənbəyin potensialını, böyüklüyünü aşkara çıxarır. Bu, teatrın Stoppardsayağı bir nümunəsidir. Bu anlayış postmodernist dramın bir şəkli, bir əsərin ikinci dərəcəli obrazının digər əsərdəki baş obraza ötürülməsi üsuludur.

Tom Stoppardın “Rozenkrants və Qildenstern öldülər” pyesinin mövzusu U.Şekspirin “Hamlet” əsərindən götürülüb. “Hamlet”dəki ikinci dərəcəli personajlar olan, Hamletin keçmiş universitet yoldaşı Rozenkrants və Qildenstern bu pyesdə əsas yerə keçiblər. Hadisələr “Hamlet”dəki kimi Elsinorda baş verir. Pyesin mahiyyətini onların qəribə və qayğılı görüşləri, izahları təşkil edir. Hər halda öz adlarını dəyişik salan, ilkin və ikinci dərəcəliliyi bir-birindən ayıra bilməyən, hadisələr arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsini qura bilməyən bu ağılsız dostları dramaturq öz şəxsi fəlsəfi ideyalarını göstərmək üçün seçmişdir [2, s.99].

Tom Stoppard özü bu pyes haqqında belə deyir: “Hamleti analiz edərkən, ilkin mərhələdə mənim dəyişiklik etmək fikrim yox idi. Əsas marağım, fikrim, həm dramatik, həm də komik elementləri birgə işləyə biləcəyim bir vəziyyət yaratmaq idi. Bunu U.Şekspirin pyesindəki nə etdiyini bilməyən Roz və Qil xarakterlərində tapdım. Danışdıqları ən xırda şeydə belə həqiqət payı yox idi və niyə öləcəkləri haqqında heç nə bilmirdilər [3, s.87].

1960-cı illərin əvvəlində və sonrasında bir gənc dramaturq üçün bu əla material idi. Həmin dövrdə dramaturqların çoxu müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin vəhdətdə olduğu hadisələrə maraq göstərirdi. Buna görə də, pyes səhnəyə qoyulanda, çoxlu şərhlər verildi, yazılar yazıldı. Bu şərhlərin hamısı ağlabatan görünürdü, amma heç biri planlı deyildi.

Pyesdə Rozenkrants və Qildenstern həyatdan gözləntisi olmayan, məqsədsiz yaşayan, konkret bir vəzifə və öhdəliklərə sahib olduqlarını bilməyən xarakterlərdir. Onların bildiyi sadəcə budur ki, doğulublar, yaşayırlar və müəyyən vaxtdan sonra öləcəklər. “Hamlet”də olduğu kimi burada da onların həyat haqqındakı şüarları, düşüncələri yoxdur. Pyesdə özlərini təqdim edəndə belə bir-birinin adını səhv salırlar, Hamleti isə xatırlamaqlarının səbəbi sadəcə onu uşaqlıqdan tanımalarıdır. Əks təqdirdə xatırlaya biləcəkləri, özlərinin olan heç bir fikirləri yoxdur, çünki yaddaşları yoxdur.

Roz və Qildə bir şeyə nail olmaq üçün müəyyən bir məqsəd yoxdur. Hətta bir məqsəd ortaya çıxsa da, buna nail olmaq üçün gücləri yoxdur, ən başlıcası isə onlara lazım olan azadlıqdır, amma buna icazə verilmir. Pyesdə icazə verilən yeganə şey sorğulamadır. Müəllif tamaşaçıları oyunda qeyri-müəyyənliyə yaxınlaşdırır və bu qeyri-müəyyənliyi şübhə altına almalarını xahiş edir. Roz və Qil daim oyunda bizi əhatə edən anlayışlar haqqında soruşurlar və daim suallar verirlər. Əslində, Stoppard pyesə baxanların və onu oxuyanları, yəni bizi düşünməyə vadar edir [1, s.86]. Onlar tez-tez keçmişdə anlıq fraqmentləri də unudurlar, sadəcə bugünə görə yaşayırlar, bu da onlara əzab verir, amma əsəbləşə də bilmirlər.

1968-ci ildə dramaturqun “Azad insan gəlir” və “Əsl inspektor Haund” əsərləri nəşr olundu. 70-ci illər T. Stoppard üçün daha məhsuldar və rəngarəng dövr oldu. “Maqrittdən sonra”, “Hoppananlar”, “Pillələrlə enən ustad”, “Travesti”, “Gecə və gündüz” əsərləri məhz bu illərdə qələmə alınmışdır.

Tom Stoppard öz pyeslərində xüsusi dünya yaradır, orada özünün istehzalılı, paradoksal ağılı hökmranlıq edir və bu əsərlərdə hər bir cəhətdən orijinallıq hiss olunur.

T. Stoppard 1979-cu ildə “15 dəqiqəlik Hamlet” pyesini yazmışdır. Dramaturq bu əsərində Uayldla-Şekspiri qarşı-qarşıya qoyur. İnsanları təəccübləndirmək, çaşdırmaq, onları çətinliyə salmaq ona zövq verirdi. O, bu cür vəziyyət yaratmaqla oxucunu labirintə salırdı.

Onun “Şifrələnmiş Hamlet və Maqbet” əsəri də bu dövrün məhsuludur. Məhz o dövrdə bu cür dissident əsərlər yazmaq özü həyatın bir sınağı idi və bunları yazmaqdan boyun qaçırmaq olmazdı.

Stoppardın pyeslərindəki mətnlər müəllifin əsəri parodiya və dəyişiklik üsullarından istifadə edərək yenidən tərtib edə biləcəyi elementlərdən daha çox şey ifadə edir. Mətnlərin köməyi ilə izləyicilər yalnız oyunun taleyi barədə düşünməzlər, həm də əsərə başqa bir şərh gətirə bilərlər. Stoppard yalnız mətndə dialoqların sərhədlərini keçərək, mətnlərin saxtalaşdırılmasından istifadə edir. Mətni oxuyarkən, yalnız sərhədlər və şablonlar daxilində hərəkət etmək mümkündür, lakin oyunu müşahidə etmək, sərhədləri keçərək mənəvi dünya ilə real dünya arasında fərqi müəyyən edilməsinə imkan verə bilər. Stoppard mətnlərarası asılılığı istifadə edərkən tamaşaçıları mətndən istifadə edərək hadisələrin iştirakçısına çevirir. Eyni zamanda arxa plandakı xarakterləri də fərqli şəkildə tamaşalarında əks etdirə bilər [5, s.17].

Stoppard tamaşaçılardan oyun və reallıq arasındakı fərqləri, eləcə də fərqli mənə verən dünyanı dəqiq əks etdirən şeyləri öyrənməyi xahiş edir. O, postmodern düşüncədə reallığı yenidən nəzərdən keçirir. Adətən, teatr bizə reallığı tam göstərə bilmir, çünki o, baş verənləri fərqli interpretasiya edir və bunu səhnədə nümayiş etdirir. Tamaşaçılar Stoppard teatrında müəyyən universal mənərə görməzlər, onların hər biri fərdidir, pyesə baxarkən onlar özlərini və personajları birlikdə qiymətləndirmək imkanı qazanırlar. Onlar səhnə dünyasının məhdudiyyətləri ilə postmodern dünyanın reallığından danışa bilərlər.

Stoppard bu oyunları yazarkən xüsusilə, mətnlərin ötürülməsi üsuluna müraciət edir. Mətnlərarası asılılıq Stoppardın əsərində başqa əsərlərdən götürülən fraqmentlərlə baş verir və o, bu fraqmentlərə öz yaradıcılığını da əlavə edərək tamaşaçılara təqdim edir.

Stoppardın dramlarında xarakterlər bəzən keçmişə xatırlamır, onlar söhbət və ya müzakirə etdikləri mövzular haqqında fikrə sahib olmurlar. Bu vəziyyət əvvəlki dövrlərdə heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən xarakterlərin Stoppard tərəfindən mühüm vəziyyətə gətirilərkən özləri haqqında tərəddüd yaşaması kimi izah edilə bilər. Stoppard yazılmış əsərlərdən çıxış edərək U.Şekspir və Bekketin pyeslərindən istifadə edir, öz arzularını, gözləntilərini və düşüncələrini əlavə edərək, yeni bir pyes ərsəyə gətirir. Stoppard bunlardan necə istifadə edir və onları yeni bir şəkildə necə şərh edir, bu barədə Madame Sarup şərh verir:

“Aşiq Şekspir”, adından göründüyü kimi, böyük dramaturq Uilyam Şekspirin həyatından götürülərək Tom Stoppard və Norman tərəfindən qələmə alınmışdır. 1998-ci ildə yazılmış və səhnə üçün nəzərdə tutulmuş mətn modern və postmodern ədəbiyyat üçün maraqlı doğuran bir çox məsələləri araşdırır [4, s.119].

Bu əsərdə sənət ilə sənətçi və əsasən sənət ilə kütlə arasındakı yaxın və ziddiyyətli münasibətlər qələmə alınmışdır. Daha konkret desək, mətnin əsas izlərindən biri maddi problemləri ilə cahil cəmiyyətdə incəsənətin müəyyən edici qüvvəsidir. Bu təsiri göstərmək üçün, Stoppard və Norman incəsənət və real həyat arasında sıx əlaqə və həyatın sənətə təsirinin daha çox olduğu bir dövr və konteksti seçmişdi.

İncəsənətlə maddi həyat arasındakı kəskin fərq tarixən müasir dövrə uyğundur. Bu vəzifəni müəyyən mənada yerinə yetirmək qabiliyyəti tez-tez müşahidə olunur. Buna görə də, incəsənətlə yazıçı arasında “real həyat”la sıx münasibətlər yaratmaq lazımdır.

Mətnin orijinallığını qiymətləndirmək və dəyərini çatdırmaq üçün bütün mətnlə hətta ən kiçik hissələrin uyğunluğu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbi planda bu dövrdə, mətn özü müəllifindən asılı olmayaraq dəyər daşıyır. “Yardımcı” simvol bizə müxtəlif və ziddiyyətli üslub, təsisçilər tərəfindən təklif olunan eyni model kimi görünür. Lakin bu nüans yalnız həmin personajların mətnin ədəbi strukturu baxımından əvəzəlməz dərəcədə olması ilə bağlıdır.

“Aşiq Şekspir” pyesində Feniman pyesin əvvəlində təqdim olunur. Borclarını ödəyə bilmədiyi üçün teatra sahib olan cənab Feniman Henslounu öldürmək niyyətinə düşür.

Bu qısa səhnədən dərhal sonra, Stoppard və Norman bizə Uili təqdim edir: Uilyam Şekspir deyil, yalnız Uil. O, hələ məşhurlaşmayıb. Onun düşüncələri Henslou və Fenimanın materialist nöqteyi-nəzərinin tam əksidir. Bu iki fikir, yəni Uil və Henslou arasında ilk görüşdə dekadentlik simvolik səviyyədə linqvistik anlaşılmazlıq və ya dissonans şəkildə nəzərə çarpır. Henslou Uilin nə dilini, nə də davranışını başa düşür. “Xeyr, zaman yoxdu. Düzgün yaz. Mənim oyunum haradadı?” [3, s.92]

Feniman bütün baş verən hadisələrə maddi problemlərin həll yolu kimi yanaşır. İncəsənətin bədii və ya materialist anlayışını təşkil edən şey maddi impulslardan azad olmaq deyil. Burada söhbət kapitalizmdə sürətlə inkişaf edən cəmiyyətdən gedir. Saf bədii niyyət, ya da məqsədlərə sahib olmaq mövzudan kənardır. Burada meyar ondan ibarətdir ki, materialist problemlər bədii problemlər üzərində üstünlük təşkil edir və onları boğur, Uildə isə belə şey yoxdur.

U.Şekspir realizmi faciələrdəki qədər qüvvətli deyildir. U.Şekspir həyatın ziddiyyətlərini göstərməkdən daha çox yol axtarmağa, müsbət qəhrəmanlara, onların yaxşı və xeyirxah hisslərinə qələbə qazandıрмаğa, gənc nəslin nümayəndələrini xoşbəxt təsvir etməyə çalışır.

Biz U.Şekspirdən əbəs yerə bəhs etmirik. Qeyd etdiyimiz hər bir cəhət Tom Stoppardın dramaturji əsərlərində özünü göstərir. Onun “Aşiq Şekspir” əsərində Viola əsas obrazdır, Şeksprin ilham qaynağı kimi təqdim edilir. Əsərin əsas qayəsi “Romeo və Cülyetta” əsərindən götürülmüşdür. Əvvəl həyat sənətə təsir edər, sonra isə sənət də həyatı öz təsir dairəsinə sala bilər. Bu əsərdəki eşqin təsviri adi romantika, aşıqlərin faciəsi kimi deyil, hər iki obrazın taleyinin bir parçası kimi təqdim olunur. Viola Uil ilə tanış olmalı idi, amma eyni zamanda öz yoluna getməli, seçimini etməli, sevdiyi insanı rədd edə bilmək iqtidarında olmalı idi. Beləliklə, Uill öz yolunu seçdi. Əgər Viola olmasaydı bunu bacarmaya bilərdi, çünki baş verən hər bir şey insana təsir edər, onu dəyişdirə bilər [2, s.45].

Əlbəttə Uil və Romeo, Viola və Cülyetta arasındakı qarşılaşdırma daha çox diqqət çəkir və bu təsadüfi deyildir: sanki hekayənin özü yeni prototiplərin fərqli bir hekayəyə sahib olacağı fikrini irəli sürür. Sanki tarix qəhrəmanların yaşamalarına, ya da Şekspirin əsərlərinə son verməyə izn vermir.

Araşdırmamız zamanı müəyyən etdik ki, Tom Stoppard öz dramaturgiyasında obrazlarını Şeksprin qəhrəmanlarına bənzədir. Ancaq müəyyən fərqliliklər də təbii ki, mövcuddur. Postmodernizmin tələblərindən irəli gələn bu ənənə zamanı keçmişə qayıdış, tarixi kökə bağlılıq, onu yenidən canlandırmaq kimi xüsusiyyətlər əks olunur.

Ədəbiyyat:

1. Grady Hugh. Modernity, Modernism and Postmodernism in the Twentieth Century's Shakespeare // Bristol, Michael Shakespeare and Modern Theatre: The Performance of Modernity. New York: Routledge Press, 2001
2. Dean J. F. Tom Stoppard: Comedy As a Moral Matrix. London, University of Missouri Press, 2008.
3. Hassan I., Wiss M. The Postmodern Turn: Essays In Postmodern Theory and Culture. Columbus: Ohio State University Press, 2012.
4. Hudson R. Tom Stoppard in Conversation Ann Arbor. New York: Michigan Press. 1993.
5. Marovitz C. "Tom Stoppard- The Theatre's Intellectual P.T. Barnum", New York Times: 19 October, 2017, p.17-18
6. Stoppard T. Tom Stoppard Toplu Oyunları. Ankara: Dost Kitapevi Yayınları, 2000.

Cumshudlu G.

Postmodernist approach to W.Shakespeare in Tom Stoppard's dramaturgy (Summary)

The article is devoted to the postmodern approach of W. Shakespeare in T. Stoppard's literary works. W.Shakespeare was an ideal for him, inexhaustible source of inspiration and an object of constant research. Through the postmodernist

deconstruction of Shakespeare's characters, the playwright not only demonstrates his talent and imagination, but also reveals the potential and greatness of this source. This is a Stoppard example of the theater. This concept is a form of postmodernist drama, a way of transferring the secondary image of a work to the main image in another work.

Джумшудлу Г.

**Постмодернистское творение Шекспира в драматургии Т.Стоппарда
(Резюме)**

Статья посвящена постмодернистскому подходу У. Шекспира в литературных произведениях Т. Стоппарда.. У.Шекспир для Том Стоппард был недостижимым идеалом, неиссякаемым источником вдохновения и постоянным объектом исследований. У.Через постмодернистскую деконструкцию шекспировских образов драматургу удастся не только продемонстрировать свой талант и смекалку, но даже раскрыть потенциал, величие этого источника. Это пример того, как театр останавливается. Это понятие является формой постмодернистской драмы, способом передачи вторичного образа одного произведения в главный образ другого произведения.

Rəyçi: f.f.d., dos. G.Hüseynli

İSAYEVA NURANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

hesenzade-nurane@mail.ru

ROBERT BÖRNS YARADICILIĞINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: Robert Börens,Romantizm dövrü,folklor ənənələri

Key words: Robert Burns, Romanticism period, folklore traditions

Ключевые слова: Роберт Бернс, Период Романтизма, фольклорные традиции

Robert Börns Britaniya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, şotland şairi və mütəfəkkiridir. O, 1759-cu il yanvarın 25-də Şotlandiyanın Allovey kəndində aşağı təbəqədən olan və maddi çətinlik içərisində yaşayan şotland ailəsində anadan olmuşdur. Bu səbəbdən də, onun uşaqlıq və yeniyetməlik illəri kasıblıq içərisində keçmişdir. Robert Börns bu barədə “Fermer idi mənim atam” (“My father was a farmer”) adlı nəğməsində söz açmış, özünün çətin uşaqlıq illərinin təsvirini vermişdir. O, çox qısa, cəmi 37 il ömür sürməsinə baxmayaraq, özündən sonra Şotlandiya mədəniyyəti və ədəbiyyatı üçün zəngin ədəbi-bədii irs miras qoyub getmişdir. Baxmayaraq ki, Robert Börns öz poetik gücünü satira yazmaqda da sınıamışdır, lakin o bütün dünyada, xüsusilə də, ingilis dilli xalqlar arasında daha çox Şotlandiya xalqının mədəniyyəti və folklorunu özündə əks etdirən şeir və nəğmələri ilə məşhurluq qazanmışdır.

Robert Börns Şotlandiyanın milli şairi hesab edilir və bütün yaradıcılığı boyunca əsərlərinin böyük bir qismini şotland dilində, eyni zamanda şotland dialektində, müəyyən bir qismini isə standart ingilis dilində ərsəyə gətirmişdir. Hər il yanvarın 25-də Robert Börnsün anadan olduğu gün münasibətilə Şotlandiyanın milli şairinin şərəfinə “Börns Gecəsi” (Burns Night) adlı bayram təntənə ilə qeyd edilir və bu bayramda şotland xalqı Börnsün ən gözəl və ən məşhur şeir və nəğmələrini əl-ələ verərək birlikdə oxuyurlar. Belə nəğmələrdən biri də Börnsün ən məşhur nəğmələrindən olan “Auld Lang Sayn” (“Köhnə dostluq” kimi də tanınır) nəğməsidir. Şotland xalqı hər il ənənəvi olaraq, Yeni il gecəsi saat gecəyarısını göstərdiyi zaman bu nəğməni səsləndirirlər. Bu baxımdan, “Auld Lang Sayn” Şotlandiyanın milli xalq mahnısı hesab edilir. Robert Börnsün “Auld Lang Sayn” nəğməsini 1788-ci ildə qələmə almasına baxmayaraq, əsər onun ölümündən qısa bir müddət sonra, yəni 1796-cı ildə çap olunmuşdur. Şairin bu nəğməsi içki içən və uzun müddət öncə yaşadıkları macəraları xatırlayan köhnə dostlar haqqındadır.

Robert Børns, həmçinin, Britaniya ədəbiyyatında şotland dilində yazmış ən yaxşı şair kimi qiymətləndirilir. O, Britaniya ədəbiyyatı, o cümlədən, poeziyası tarixində doğma üslubun ingilis və şotland dillərində qovuşduğunu yaratmış ilk şair olmuşdur. Belə ki, o, yalnız şotland dilində deyil, həmçinin də, ingilis dilinin şotland dialektində öz poetik rəngarəngliyi, canlılığı və axıcılığı ilə bir çox şeir və nəğmələr ərsəyə gətirməkdə mahir bir sənətkar olmuşdur. Robert Børns yaradıcılığa erkən yaşlarında, təxminən 14-15 yaşlarından başlamışdır. Robert Børns poeziyasında klassik, Bibliya və ingilis ədəbiyyatı, eləcə də, şotland makar ənənəsi barədə biliklərdən istifadə etmişdir. Dahi şair Britaniya ədəbiyyatında maarifçilik dövrünün son, romantizm dövrünün isə ilk nümayəndəsi hesab edilir. Robert Børns, eyni zamanda, liberalizm və sosializm üçün ilham qaynağı olmuş şəxsiyyətlərdən biridir.

Robert Børnsün nümayəndəsi olduğu romantizm cərəyanı XVIII əsrin sonlarında Avropada meydana gəlmiş ədəbi, bədii və intellektual cərəyan olmuşdur. “Romantizm” sözünü ilk dəfə termin kimi alman nəzəriyyəçisi Fredrix Şlegel işlətməmişdir. “Romantiklər çox hallarda öz süjetlərini milli koloritlə təqdim etmədilər, onların universal, fəlsəfi məzmununa və məntiqinə üstünlük verirdilər. Çox hallarda romantiklər ədəbiyyatın universal fəlsəfililiyinə, bəşəri həqiqətlər ifadə etməsinə onun milli məzmununa nisbətən daha artıq üstünlük verirdilər”[2].

Robert Børns, əsas etibarilə, romantik şair idi və onun sevgiyə aid şeirlərində bunu görmək mümkündür. Børnsün ən gözəl sevgi şeirlərindən biri “Qırmızı, qırmızı qızılgül” (“A Red, Red Rose”) şeiridir. Şeir 1794-cü ildə qələmə alınmışdır və xalq mənəblərinə əsaslanır. Şeir, eyni zamanda, “Məhəbbət qızılgül kimidir” , “Mənim məhəbbətim” adları ilə də tanınır. “Şeirlər yazmaqla yanaşı, Børns, həmçinin də, Şotlandiyadan xalq mahnılarını da toplamışdır. “Auld Lang Sayn” (“Auld Lang Syne”), “Qırmızı, qırmızı qızılgül” (“A Red, Red Rose”), “Bit” (To a louse”), “Siçan” (“ To a mouse”), “Şeramir döyüşü” (“The Battle of Sherramuir”), “Tam o Şanter” (“Tam o shanter”) və “Məhəbbət dolu öpüş” (“Ae found kiss”) əsərləri Børnsün bütün dünyada məşhurluğunu qoruyub saxlayan şeirləri və mahnıları sırasındadır”[10].

“Şairin zəngin ədəbi xəzinəsi içərisində mifik şeirlərin özünəməxsus yeri vardır. Bunlardan "Con Anderson", "Məhəbbət qızılgül kimidir...", "Busə" və başqa şeirləri göstərmək olar. Xəlqilik, sadəlik, emosionallıq, daxili drammatizm Börns şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir”[4].

Robert Börns öz yaradıcılığının unikalığı, aid olduğu xalqın və millətin adət-ənənələrini əks etdirən ədəbi-bədii şeirləri ilə həm ingilis ədəbiyyatı, həm də digər dünya xalqlarının ədəbiyyatının oxucuları üçün mühüm əhəmiyyətə malik bir mütəfəkkirdir. Robert Börns əsərlərində əsas ideyaları alleqoriya, şəxsləndirmə, epitet kimi bədii təsvir və ifadə vasitələriylə göstərmişdir. Robert Börnsün ən məşhur balladalarından biri olan “Con Barleykon” şotland xalqının birliyinin gücünü göstərən, insanlığı təmsil edən şəxsləndirməyə əsaslanan ilk əsərdir.

Börnsün əsərlərinin demək olar ki, böyük bir qismi folklor üzərində qurulmuşdur. O, öz əsərlərində şotland xalqının adət-ənənələrini, ağır zəhmət tələb edən və keşməkeşli həyat tərzini əks etdirmişdir. Onun poeziyasının əsas mövzuları azadlıq eşqi, zülmkarlara nifrət, insanın gündəlik işi, qayğıları, istirahəti, sevinci, sevgisi, şotland kəndlilərin mənəvi keyfiyyətləri, onların zəngin və eyni zamanda da mürəkkəb daxili aləmi, Şotlandiya tarixi, folkloru və ölkənin təbiətinin füsunkarlığıdır. Şairin təbiət gözəlliklərinə həsr etdiyi əsərlərindən biri “Mənim qəlbim dağlardadır” (“My heart is in the Highlands”) şeiridir.

“Farewell to the mountains, high-cover'd with snow,
Farewell to the straths and green vallies below;
Farewell to the forests and wild-hanging woods,
Farewell to the torrents and loud-pouring floods”[3,səh.73].

Tərcüməsi

“Bağışlayın, bulud saçlı, qar örpəkli şiş zirvələr,
Bağışlayın, yaşıl donlu, saf çeşməli gen dərələr.
Bağışlayın, göy meşələr, nəğmə dolu günlər, aylar,

Bağışlayın,aşib-daşan ağ köpüklü coşqun çaylar”[3səh.74].

Misralardan da göründüyü kimi,şair bu şeirdə təbiətin təsvirinə geniş yer vermiş ,öz ölkəsinin təbiətinin füsunkarlığını ahəngdar bir şəkildə oxuculara çatdırmışdır.

Robert Börnsün yaradıcılığında diqqət çəkən mövzulardan biri də onun şeir və nəğmələrində sevgi və azadlığın təcəssümü, şotland xalqının azadlıq uğrunda mübarizəsi və azadlıq eşqidir. “O, azadlığın görünən və görünməyən tərəflərinə-şəxsi, iqtisadi,sosial, mənəvi-ruhani, siyasi və beynəlxalq aspektlərinə istinad edərək, şeir və nəğmələrini yaradırdı” [3,səh.63]. Börnsün bu mövzuda yazdığı şeirlərindən biri də “Azadlıq ağacı”(“Tree of Liberty”) şeiridir. Bu şeirində şair bəşəriyyətin xoşbəxt gələcəyi üçün mübarizə aparan və “azadlıq ağacı” əkməmiş fransız inqilabçıları dəstəkləyir.

“Börns şeir yazarkən Şotlandiya xalq yaradıcılığı ənənələrini, qədim xalq mahnılarındakı motivləri əsas götürürdü, bu isə onun şeirlərinin xalq arasında sürətlə yayılmasına səbəb olurdu”[4]. Robert Börnsün şeirləri xalq dilinə, xalq ruhuna çox yaxın yazılmışdı və olduqca ahəngdar idi. Məhz bu səbəbdən də, onun şeirləri çox qısa bir zamanda asanlıqla mahnıya çevrilirdi, insanlar onun şeirlərini mahnı şəklində oxumaqdan zövq alırdılar. “O, bir şeirində açıq yazmışdı ki, "mən Şotlandiya yoxsullarına fayda verməyə hazırım, mənim mahnıları onlar üçündür"[4].

Görkəmli şair Şotlandiya folklorunun əsas məğzini təşkil edən şotland xalq mahnılarını toplamış, onların bəzilərinin üzərində müəyyən dəyişikliklər etmiş, həcmcə daha da genişləndirərək bu nəğmələri bütöv bir kolleksiya şəklində ərsəyə gətirmişdir.

Robert Börnsün şeirlərində kəndlilərin varlılara, zadəganlara, zülmkarlara nifrəti və azadlığa məhəbbəti mövzuları da öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan onun “Namuslu yoxsulluq” və “Azadlıq ağacı” şeirləri diqqətə layiqdir.

Bundan başqa, görkəmli şairin yaradıcılığında şotland xalqının adət-ənənələri, milli bayramları, musiqisi və tarixi də öz əksini tapır. Onun 1785-ci ildə

yazdığı “Halloween” (“Cadılar bayramı” və ya “Hellouin”) şeiri şotlandların milli bayramı olan Halloven haqqındadır. Halloven sözünün özü də. əslində, mənşəcə şotland sözüdür. Qədim mənbələrdən birində qeyd edilir ki, Halloven bayramının kökləri 2000 il bundan öncə keltlərin qeyd etdiyi bayrama gedib çıxır. “Orada əlavə edilir: Keltlər inanırdılar ki, bu vaxt ölümlər diri insanlar arasında gəzib-dolaşır. Samayn bayramı zamanı dirilər ölümlə görüşə bilərdilər”[5]. Orta əsrlərdə bu bayram ərəfəsində insanlar evləri gəzərək, ölümlərin ruhuna dua oxuyur və bunun qarşılığında ev sakinlərindən yemək istəyirdilər. “Onlar əllərində oyuq şalğam fənərlər tuturdular. Hər bir belə fənərlərin içinə məhşərdə ilişib qalan ruhu təmsil edən şam qoyurdular. Digərlərinin fikrincə isə, fənərlər pis ruhları qovmaq üçün istifadə edilirdi. 1800-cü illərdə [Şimali Amerikada](#) şalğam balqabaqla əvəz olundu, çünki bu tərəvəz o torpaqlarda geniş yayılmışdı və onu oymaq asan idi” [5]. Bu bayram şotland xalqının bir sıra özünəməxsus adət-ənənələrini özündə birləşdirir və Şotlandiyada ən çox qeyd edilən bayramlardan biridir. Ənənəyə görə, bu bayram hər il oktyabrın 31-də qeyd edilir və şotland xalqı keltlərin adətləri əsasında hazırlanmış bayramdır. Halloven bayramının hörümçək toru, küpəgirən qarı, qara pişik kimi uzun tarixə malik bir sıra simvolları vardır. Bayramın əsas simvolu Cek fənəri hesab edilir. Bu fənər içərisi boşaldılaraq, göz, ağız və burun qoyulmuş balqabaqdan hazırlanır və balqabağın içərisinə şam qoyulur. Bu bayramda şirniyyat istəmək (trick or treat) ənənəsi də vardır. “Beləki, Halloven bayramı zamanı uşaqlar cin və ya cadugər paltarında qapı-qapı gəzib şirniyyat yığır, ev sahibləri heç nə verməyəndə, onlara hədə-qorxu gəlirlər”[5].

Bütün bunlar Robert Börnsün “Halloven” şeirində öz əksini tapmışdır. Bu şeir Börnsün ən uzun şeirlərindən biri hesab edilir və 28 stanzadan ibarətdir. “Halloven” özünəməxsus axıcı ritmi, poetik gözəlliyi və intonasiyası ilə oxucunu özünə cəlb edir. Şeir 1785-ci ildə yazılmış və ilk dəfə 1786-cı ildə “Klimarnok nəşriyyatı”nda çap olunmuşdur.

“Halloven” şeirinin hər mısrası şotland xalqının bayramla bağlı milli adətlərini təsvir edir və oxucuya bunu ahəngdar bir şəkildə çatdırır. Müasir dövrümüzdə də hər

il bu bayram qeyd olunan zaman Şotlandiyada Robert Börnün “Halloven” şeirindən misraları bədahətən dilə gətirmək bir ənənə halını almışdır. Robert Börn bu şeiri yazarkən şeirin dilində həm şotland, həm də ingilis sözlərindən istifadə etmişdir və bu da şeirin dilini daha axıcı etmiş, nəticədə şeirin daha intonasiya ilə səslənməsinə səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən də, “Halloven” şeiri özünəməxsus intonasiyası, orijinal ritmi və bədii və poetik fikrin gözəlliyi ilə oxucu ürəyinə daha asan yol tapır və oxucu yaddaşında daha asan qalır.

Ədəbiyyat:

1. Abeltina R., Flejja Dz., Misane A. (English and American literature)
2. Əliyev Rəhim. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: 2008.
3. Xəlilli Şahin, Əliyeva Səadət (Robert Börn: şeir, nəğmə körpüsü və sözlə hörülmüş dünya) / Dərs vəsaiti (Bakı 2019)
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Robert_Berns
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Hellouin>
6. <http://www.robertburns.org/works/27.shtml>
7. [https://en.wikipedia.org/wiki/Halloween_\(poem\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Halloween_(poem))
8. <https://www.cottages-and-castles.co.uk/guides/unique-scottish-customs>
9. <https://www.britannica.com/topic/Auld-Lang-Syne#ref1242243>
10. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ngilis_%C9%99d%C9%99biyyat%C4%B1#M%C3%BCasir_d%C3%B6vr

Isayeva N.

Folklore traditions in the works of Robert Burns

(Summary)

This article analyzes elements and motifs of folklore of Scotland in the works of Robert Burns, one of the most prominent figures in British literature. Despite living only 37 years, he left behind a rich literary and artistic heritage for Scottish culture and literature. Robert Burns was deeply familiar with the ancient customs and traditions of his people. Therefore, he could masterfully reflected it in his poems and

songs. In this regard, “Halloween”, his one of the most famous poems is of great importance.

Исаева Н.

Фольклорные традиции в творчестве Роберта Бернса

(Резюме)

В статье анализируются элементы и мотивы фольклора Шотландии в творчестве Роберта Бернса, одного из самых ярких деятелей британской литературы. Несмотря на то, что он прожил всего 37 лет, он оставил после себя богатое литературное и художественное наследие шотландской культуры и литературы. Роберт Бернс был хорошо знаком с древними обычаями и традициями своего народа. Поэтому он мастерски отразил это в своих стихах и песнях. В этой связи большое значение имеет одно из самых известных его стихотворений “Хэллоуин”.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ş.Xəlilli

İSMAYILOVA LEYLA

Azərbaycan Dillər Universiteti

Aliyevaleyla13@gmail.com

TOMAS HARDİNİN DİNİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: Tomas Hardi, Viktorian dövrü, din, fəlsəfə

Key words: Thomas Hardy, Victorian Era, religion, philosophy

Ключевые слова: Томас Гарди, Викторианский период, религия, философия

XIX və XX yüzilliklərin qovşağında yazıb-yaradan Britaniya ədəbiyyatının korifeylərindən olan Tomas Hardi (1840-1928) çoxcəhətli yaradıcılığı ilə seçilir.

1840-cı ildə Dorsetdə dünyaya gələn Tomas Hardi ədəbi yaradıcılığa başladığı illərdə bu yerlərin təbiətini öz əsərlərində sevə-sevə təənnüm etmişdir. Hələ məktəbdə oxuduğu illərdə müəlliminin şeirləri ilə tanış olan Hardi şeir yazmağa qərar verir. Universitetdə təhsil aldığı illərdə bir neçə şeirini çap etdirən Hardi bu lirik-epik şeirlərində doğma Dorset əyalətinin təsvirlərini vermişdir. Lakin bir müddət sonra şeirlərinin uğur qazanmadığını görən gələcək yazıçı ədəbi karyerasına nasir kimi davam etmişdir. Dünya ədəbiyyatında sosial mühiti ən yaxşı inikas etdirən Tomas Hardi romanları ilə şöhrət qazanmışdır. Lakin yaradıcılığının zirvəsində roman yazmaqdan imtina edərək ədəbi fəaliyyətini şair kimi davam etdirmiş, ömrünün sonuna qədər şeir yazmışdır. Məşhur ingilis şairi Donald Deyvi 1972-ci ildə nəşr olunan “Tomas Hardi və ingilis poeziyası” adlı kitabında yazırdı: “...son əlli ildə ingilis poeziyasına...ən güclü təsiri...Yeyts, Eliot, Paund, və yaxud Lourens deyil, Hardi göstərmişdir” [7, 1]

Göründüyü kimi Tomas Hardi həm nasir, həm də şair olaraq ingilis ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Tomas Hardini öz müasirlərindən fərqləndirən bir çox xüsusiyyətlər vardır. Qeyd etdiyimiz kimi, Hardi Viktorian dövrünün yazıçısı olaraq bütün əsərlərində öz dövrünün ənənə və kilsə əxlaqına qarşı çıxmış, ateist dünyagörüşünü də vurğulamışdır. Kent Universitetinin professoru Maykl İrvin yazığının “D’Erbervillər nəslindən olan Tess” (*Tess of the d’Urbervilles*) romanının “*Wordsworth Classics*” tərəfindən nəşrinin ön sözündə yazır ki, Tomas Hardinin C.Coys və D.H. Lourenslə nə qədər ortaq tərəfi varsa, Ç.Dikkens və C.Eliotla da bir o qədər ortaq tərəfi vardır [4, 5].

Tomas Hardi yaradıcılığında dini – mənəvi dünyagörüşünü sənətkarlıqla əks etdirmiş və sosial mühiti realistcəsinə təsvir edə bilmişdir. Məhz buna görə də onu ingilis ədəbiyyatında sosial mühitin ən mahir inikasçısı adlandırırlar. Yazıçı-şair Tomas Hardi Viktorian dövrünün qoyduğu qaydalara və insanların batil inanclarına qarşı çıxmış, bu baxımdan romanlarında ingilis əyalət həyatının çatışmazlıqlarını sərt və kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Bəlkə elə bu səbəbdən də yazığının yazı manerası və sərt tənqidi üslubu ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Tomas

Hardinin Allaha, dinə və kilsəyə olan mənfi münasibəti, qədim yunan mədəniyyətinə olan marağı onun yazı manerasında özünü açıq şəkildə göstərir. Yazıçının dinə münasibəti və Allaha olan inancı məsələsi hələ də ədəbi tənqidi məşğul etməkdədir. Onun yaradıcılığını araşdıran bir sıra alimlər hələ də onun ateizmi ilə bağlı ziddiyyətli münasibət bildirirlər. Bu ikili, ziddiyyətli fikirlərin yaranmasına səbəb yazıçının şəxsi həyatından bəhs etməməsi, cəmiyyətdən, öz dövrünün sosial mühitindən və həmkarlarından uzaq durmasıdır. Yazıçının ikinci həyat yoldaşı olan Florens Tomas Hardinin ölümündən sonra onun nəşr etdirdiyi –“Tomas Hardinin gənclik illəri” (*The Early Life of Thomas Hardy, 1928*), və “Tomas Hardinin yetkinlik illəri” (*The Later Years of Thomas Hardy, 1930*) kitablarını da yazıçının diktəsi ilə, öz istəyinə uyğun yazıldığı haqqında fikirləri mövcuddur [2, 1303; 7, 7-9]. Mine Urqan bu kitablardakı məlumatı “rəsmi” kimi qiymətləndirir.

Tomas Hardinin dinə münasibəti birmənalı olmamışdır. Bu baxımdan onun yaradıcılığını iki dövrə ayıra bilərik. Birinci dövr yazıçının nasir kimi fəaliyyət göstərdiyi, ikinci isə şair kimi fəaliyyəti dövrüdür.

Tomas Hardi anqlıkan ailəsində dünyaya gəlmişdir. Belə ki, bu ailənin dinə və kilsəyə bağlılığı sadəcə ənənələrə və böyüdükləri mühitin tələblərinə bağlılıq idi. Uşaqlıqdan öz bacı və qardaşları ilə hər bazar kilsəyə ibadətə gedən balaca Tomasın evdə də keşiş roluna girdiyi, ayinləri yerinə yetirdiyi məlumdur [7, 71-72]. Buna görə də onun valideynləri belə qərara gəlmişdilər ki, Tomas Hardi böyüyəndə mütləq rahib olmalıdır. Bu səbəbdən o bir çox dini mətnləri, xüsusilə də Bibliyanı dəfələrlə oxumuşdur.

On altı yaşında olanda Tomas Hardi yerli memarın yanına şagird olaraq işə girir. O, 1862-ci ildə Londona gedənə kimi Dorçesterdə memar kimi çalışmışdır. İyirmi iki yaşında isə o, Londona yerləşmiş, Kral Kollecinə daxil olmuşdur. O, tələbəlik illəri ərzində Britaniya Memarları Kral İnstitutundan və Memarlıq Birliyindən bir çox mükafatlar almışdır [2, 1305]. Tomas Hardi heç vaxt Londonu öz əyalətini sevdiyi qədər sevə bilməmiş, burdakı sinfi bərabərsizliyi daim hiss etmişdir. Buna baxmayaraq o, sosial islahatlar ilə maraqlanmış və Con Stüart Milin əsərləri ilə

yaxından tanış olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq London həyatı Tomas Hardinin intellektinə və dünyagörüşünə müsbət təsir göstərmişdir. O burada kənd həyatından bəhs edən şeirlər yazmağa başlamış, bədii qalereyalara səfər etmiş, Kral Kollecində fransız dili məşğələlərinə qatılaraq Şekspirdən və operadan zövq almışdır.

Lakin bütün bu illər ərzində o ədəbi karyerasını qurmaq haqqında düşünmüşdür. Bədii ədəbiyyata meyl göstərən Tomas Hardi dövrünün digər yazıçı və ədəbi xadimlərindən əsasən ədəbiyyat sahəsində təhsil almaması ilə seçilmiş, onlar kimi Kembric və ya Oksford universitetində təhsil almamışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi Tomas Hardinin ailəsi anqlıkan kilsəsinə mənsub olsalar da qatı dindar deyildilər. Bu səbəbdən də atası və əmisinin getdiyi kilsəyə gedən Tomas Hardi yerli ingilis məktəbi kilsəsinə deyil, cənab Lastın məktəbinə getməyə üstünlük vermişdir.

Tələlə bağlı fikirləri Tomas Hardinin Allahla fəlsəfi mübarizəsinə gətirib çıxartmışdı. Tomas Hardinin həyatı agnostisizm, daoizm, ruh aləmi ilə sıx bağlı olduğundan, əsasən kainatı layeqdlik və şıltaqlıqla idarə edən fəvqəltəbii qüvvələrdən yazdığı üstün tutmuş və bu haqqda daha çox fikir söyləmişdir. Həmçinin Tomas Hardi yazılarında qarabasmalar və ruhlarla bağlı da fikir irəli sürmüşdür. Lakin buna rəğmən Tomas Hardi Xristian liturgiyasına və kilsə ayinlərinə olan güclü emosional hissini saxlamış, uşaqlıq illərindən qalma xatirələrin təsiri ilə əsərlərində Bibliyadan aldığı təəssüratlarını da oxucusu ilə bölüşmüşdür.

Yazıçının dini görüşlərinə yaxın dostlarının da təsiri olmuşdur. Hələ Con İksin yanında tələbə olarkən tanış olduğu Horas Moul və Vilyam Bornes ona böyük təsir göstərmişdi. Ömrünün sonuna kimi dost qaldığı Moul ona əsərlərində Bibliyanın hərfi interpretasiyalarını şübhə altına alan yeni bir elmi istiqamət açmaqda kömək etmişdir. Gideon Mantellinin “Təbiətin Möcüzələri” kitabını Hardiyə Moul təqdim etmişdir. Belə güman edilir ki, Mantellinin geoloji təsvirləri ilə Hardinin “Bir cüt mavi gözlər”dəki təsvirlər arasında oxşarlıqlar vardır. Həmçinin belə güman edilir ki, “Bir cüt mavi gözlər”dəki cəngavər Henri Horas Moulun prototipidir [9].

Ümumiyyətlə, Tomas Hardi özündən səkkiz yaş kiçik olan Horas ilə hələ şagird olan zamanlardan dostluq etmişdi. Vebster “Toran düzənlik” əsərində qeyd etmişdir ki, Horasın təsiri ilə o Darvinin “Növlərin mənşəyi”, Herbert Spenserin “Birinci prinsip”, Con Stüart Milin “Azadlıqda”, Ernest Renanın və Con Kolensonun “İncil”ə tənqid əsərlərini oxumuş və bunlar onun fikirlərinə təsir göstərmişdir. Lakin Moulun mənəvi narahatlıqları dostlarının diqqətindən yayınmamışdı. 1871-ci ildə onun intihar etməsi Tomas Hardinin gələcək dünyəgörüş və mənəvi sarsıntılarının başlanğıcı olmuşdu.

“Yaşıl ağacın altında” (*Under the Greenwood Tree*) və “Çılğın izdihamdan uzaq” (*Far From the Madding Crowd*) romanları Hardinin anadan olduğu yerdə Yüksək Bəkomptonunda yazılmışdır.

1867- ci ildə tamamlanan “Kasıb adam və Xanım” (*The Poor Man and the Lady*) Tomas Hardinin ilk romanıdır. Bu roman uğursuzluğa düçar olduğuna görə heç kəs onu nəşr etmək istəməmiş və Tomas Hardi onların əlyazmalarını məhv etmişdir. Romandan yalnız bir neçə hissə günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Tomas Hardi dostu yazıçısı Corc Meredit tərəfindən yenidən qələmini sınaqdan keçirməyə həvəsləndirilmişdir. “Ümitsiz çarələr” (*Desperate Remedies, 1871*) və “Yaşıl ağac altında” (*Under the Greenwood Tree, 1872*) romanları anonim nəşr edilmişdir. 1873-cü ildə onun “Bir Cüt mavi gözlər” (*A Pair of Blue Eyes*) əsəri, 1874-cü ildə isə növbəti romanı olan “Çılğın izdihamdan uzaq” (*Far From the Madding Crowd*) romanında ilk dəfə olaraq ana yurdu Vesseksi canlandırmışdır. Bu əsərlər yazıçıya böyük uğur qazandırdı və beləliklə o, artıq memarlığı atıb, ədəbi karyerasına ciddi davam etməyə başladı. Bundan sonra o, iyirmi beş il ərzində on romanını yazıb nəşr etdirmişdir.

Londonda yaşadığı müddətdə Ç.Darvin, E.Spenser, C.S.Mill, İ.Kant, A.Şopenhauer kimi dahilərin fikirləri ilə tanışlığı onun əvvəlki inanc və dəyərlərinə dərin zərbə vurmuşdu. Tomas Hardiyə görə Allaha inam heç də müntəzəm olaraq kilsəni ziyarət etmək, günahları etiraf etmək, dini ayinləri yerinə yetirmək demək deyildir. O hesab edirdi ki, bunların heç biri insan izzatlarını yüngülləşdirmir,

günahlardan arındırmır. İnsan yalnız təkidlə öz ruhi və mənəvi dünyası üzərində işləyərsə, xilas ola bilər. Yazıçıya görə inancı intellektual səviyyədə anlamaq olmaz. İnanc özünü səmimiyyət, səxavətlik, mehribanlıq şəklində emosional və ruhi vəziyyətlərdə büruzə verir [3, 333]. Tomas Hardi özünü instinkt və emosiyalarına görə kilsəyə bağlı adam kimi təqdim edirdi. Anqlıkan kilsəsinə rəğbəti olsa da, məntiqi cəhətdən onun ehkamlarını qəbul edə bilmirdi. O, kilsəni “Allahın evi” kimi yox, qorunması vacib olan tarixi zənginliklərin daşıyıcısı kimi qiymətləndirirdi. O, memarlıqla məşğul olduğu zamanlarda da qədim kilsələrin restavrasiyası sahəsində mütəxəssisə çevrilmişdi.

Onu da qeyd edək ki, ənənəvi dualardakı ifadələr də ona süni görünürdü. O hesab edirdi ki, hər bir insan Allaha ürəyindən keçən kimi dua etməlidir, arzu və istəklərini istədiyi söz və cümlələri seçməklə ifadə edə bilməlidir. Belə ki, kim tərəfindən yazıldığı məlum olmayan cümlələri daima təkrar etmək məcburiyyəti ona absurd görünürdü [3, 332-334].

Lakin yazıçını sırf ateist olaraq qəbul etmək də doğru olmaz. Tomas Hardinin dini inancı sadəcə Viktorian dövrünün ənənələri çərçivəsinə sığmırdı. O, ömrünün sonuna qədər kilsə ilə bağlantısını kəsməmiş, bir xristian olaraq dində ikili standartları qəbul edə bilməmişdi. Yazıçı, insanların davranış və danışmalarına böyük əhəmiyyət verir, mehribanlıq, düzgünlüyü, səmimiyyəti və ədaləti yüksək qiymətləndirirdi. Bununla da belə nəticəyə gəlmək olar ki, yazıçıda dindən narazılıq, inciklik və müəyyən məsələlərə görə təəssüf hissi əslində dövrünün pozulmuş kilsə əxlaqının nəticəsi idi. Bu səbəbdən də yazıçı sonradan poeziyasında “Allah Yerdə yaratdığı insanı unutdu” fikrini irəli sürəcəkdə.

Tomas Hardinin dini görüşləri əsasən “D’Erbervillər nəslindən olan Tess” və “Naməlum Cud” romanlarında daha qabarıq nəzərə çarpır. Bu romanlarda yazıçı xristian dininə tənqidi yanaşmış, dini inancını bütə tapmaqda bir xilas yolu olaraq görmüşdür. Bütperəstlik onun təsvirində “Təbiət” konsepsiyasına bağlanır. Belə ki, yazıçının inanclarına ciddi təsir edən amillərdən biri Ç. Darvinin “Növlərin mənşəyi” əsəri olmuşdur.

Tomas Hardi Darvindən ilhamlanaraq yeni dəyərlər sisteminin yaradılması barədə fikirlər irəli sürmüşdü. Tomas Hardiyə görə bütperəstlik müsbət dəyərlərlə, təbiətlə harmoniya ilə assosiasiya olunurdu və həyata baxış forması idi. Təbiətə və ətraf aləmə münasibətinə görə də Hardi digər Viktorian dövrü yazıçı və şairlərindən fərqlənirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, doğulub böyüdüüyü yerlərin gözəl təbiəti onun bütün əsərlərinə güclü təsir etmişdir.

Tomas Hardinin pessimist fəlsəfi görüşləri A. Şopenhauerin “Dünya iradə və təsəvvür kimi” əsəri ilə tanışlıqdan sonra daha da bədbinləşmişdir. Şopenhauer hər şeyə şübhə ilə yanaşan, həyatı izzət, dünyanı səfalət dolu yer hesab edən bir filosof olduğundan qeyd edirdi ki, əgər uşaq vaxtı dost olan iki insan illər sonra rastlaşarsa, onların bir-birini görəndə, dilə gətirməsələr belə keçirdikləri yeganə hiss, həyata küskünlük hissi olardı. Mill kimi Şopenhauer də insanın istədiyini etməkdə sərbəst olduğunu, lakin iradə azadlığının olmadığı fikrini irəli sürürdü. Şopenhauer və Hardinin insanın xarakteri haqında düşüncələri üst-üstə düşür: hər ikisi də belə hesab edir ki, xarakter əvvəlcədən müəyyənləşir və biz özümüzədən başqası ola bilmərik. Şopenhauerin fikrincə, bizim hərəkətlərimiz təbiətimizi üzə çıxarır. Belə ki, biz etdiklərimizdən ibarətik.

Onun dinə olan münasibəti də ənənəvi deyildir. O, xristian təlqinini və kilsənin mövqeyini qəbul etmirdi. O hesab edirdi ki, fəlsəfə, xüsusilə onun fəlsəfəsi həqiqətləri olduğu kimi əks etdirir. Lakin insanlar hər şeyin Tanrı tərəfindən gözəl yaradıldığına inanmağa, həyata optimist baxmağa daha meyillidirlər və buna görə də onun fikirlərini qəbul etmək istəmirlər [6, 2-4].

Lakin Şopenhauerdən fərqli olaraq Tomas Hardi tamamilə pessimist deyildi, dünyanı yaşamağa dəyməyən bir yer kimi görmürdü. Onun fikrincə, həyat istənilən şərtlər altında hörmətə layiqdir. Tomas Hardinin fəlsəfi düşüncəsinin formalaşdırılmasında rol alan filosoflardan biri də Edvard von Hartman və onun “Şüuraltının fəlsəfəsi” əsəri olmuşdur. Daha əvvəlki dövrlərin tənqidçiləri Şopenhauer və Hartmanın Hardi üzərindəki təsirini qabartsa da, yazıçı onların fəlsəfəsi ilə tanış olduqdan sonra müstəqil şəkildə müəyyən qənaətə gəlmişdir [10].

Tomas Hardi Nitsşenin xristianlığın tənqidi barədə fikirlərinə də maraq göstərmişdir. Lakin ümumilikdə onun Nitsşe fəlsəfəsinə münasibəti birmənalı deyildi. Belə ki, Tomas Hardinin Nitsşe fəlsəfəsindən müəyyən məqamları bəyəndiyini əsasən onun şeirlərində görə bilərik. Məsələn, onun 1908-1910-cu illər arasında yazdığı “Tanrının dəfni” şeiri Nitsşenin “Tanrı ölüb” ideyasına allüziyadır. Qeyd etmək lazımdır ki, Tomas Hardini narahat edən bir çox məsələlər - insan taleləri, ağır həyat şərtləri, eqzistensial tənhalıq və s. ondan sonra gələn artıq klassikə çevrilmiş, bir sıra dünya ədəbiyyatı nümayəndələrinin – F.Kafka, E.Heminquey, V.Folkner, S.Bekket kimi XX əsr yazıçılarına təsirsiz ötürməmişdir [11].

Görkəmli sənətkar nəsr əsərlərində olduğu kimi, poeziyasında da dövrünün sosial-fəlsəfi mənzərəsini inikas etdirməyə çalışmışdır. Bu səbəbdən də onun dini-fəlsəfi görüşlərini təhlil edərkən bütün yaradıcılıq yolunun araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Ədəbiyyat:

1. Boone B. İngiliz Edebiyyatı 101. İstanbul: Say Yayınları, 2019, 248 s.
2. Urgan M. İngiliz Edebiyyatı Tarihi. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 1831 s.
3. Hardy F.E. *The life and works of Thomas Hardy*, 1840 - 1928. London: The Macmillan Press LTD, 1983, 477 p.
4. Hardy, T. *Tess of the D'Urbervilles*. Wordsworth Editions Limited, 2000, 360 p.
5. Hardy, T. *Jude the Obscure*. Wordsworth Editions Limited, 2000, 376p.
6. Schopenhauer A. *Studies in Pessimism*. From book “*Essays of A. Schopenhauer*”, A. L. Burt Company, New York, 1902, 55 p.
7. A Companion to Thomas Hardy. Edited by Keith Wilson. Blackwell Publishing Ltd., 2009, 495p.
8. Mohammed S. A. *The Representation of Nature and Man in Thomas Hardy's Selected Works*// INTERNATIONAL JOURNAL OF

9. Федоров А.А, Проблема мастерства Томаса Гарди в романах 80-90 х. г.
М., 1975, 32 стр.

10.<https://journals.openedition.org/cve/1490>

11.<http://www.victorianweb.org/authors/hardy/diniejko2.html>.

Ismayilova L.

Religious and philosophical views of Thomas Hardy

(Summary)

In the article analyzes the religious and philosophical views in the work of Thomas Hardy, one of the prominent figures in English literature. The attitude of the writer to God, religion and the church was sharply different from the church doctrines of that time. In this regard, the article examines the problem of the faith of the writer and poet Thomas Hardy in God and atheism, with an emphasis on the factors influencing his range of vision.

Thomas Hardy was deeply familiar with the ancient beliefs and customs of his people, masterfully reflected in his works his religious and spiritual outlook. The role of such philosophers as Ch. Darwin, E. Spencer, Ch. S. Mill, I. Kant, A. Schopenhauer and F. Nietzsche, who influenced his religious and philosophical views studied at different periods of his life. He reflected in both, poetry and prose, his religious and philosophical ideas and presented in his own way a different way of thinking.

Исмайлова Л.

Религиозно-философские взгляды Томаса Гарди

(Резюме)

В статье анализируются религиозно-философские взгляды в творчестве Томаса Гарди, одного из видных деятелей английской литературы. Отношение писателя к Богу, религии и церкви резко отличалось от церковных доктрин того времени. В связи с этим в статье исследуется проблема веры писателя-поэта

Томаса Гарди в Бога и атеизма с акцентом на факторы, влияющие на его мировоззрение. Томас Гарди был глубоко знаком с древними верованиями и обычаями своего народа, мастерски отразил в своих произведениях свое религиозное и духовное мировоззрение. Изучалась роль таких философов, как Ч.Дарвин, Э.Спенсер, Ч.С.Милль, И.Кант, А.Шопенгауэр и Ф. Ницше, оказавших влияние на его религиозные и философские взгляды в разные периоды его жизни. Он отразил свои религиозные и философские идеи как в поэзии, так и в прозе, и по-своему представил другой образ мышления.

Rəyçi: f.f.d., dos. N.Nuriyeva

MAHMUDOVA AYŞƏM

Azərbaycan Dillər Universiteti

mahmudovaaysem@gmail.com

**BÖYÜK BRİTANİYA UŞAQ NƏSRİNİN YARANMASI ZƏRURİYYƏTİ,
UŞAQ ƏDƏBİYYATININ JANRLARI, UŞAQ NƏSRİNİN İLKİN
NÜMUNƏLƏRİ**

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, dövr, janr, nəsr, hekayə, nağıl

Key words: child's literature, period, genre, prose, story, fairytale

Ключевые слова: детская литература, период, жанр, проза, рассказ, сказка

Uşaq ədəbiyyatı dedikdə biz, əsasən uşaqlar üçün nəzərdə tutulan, yazılan yazılar, hekayələr, şeirlər, təmsilləri nəzərdə tuturuq. Qeyd edək ki, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan ədəbiyyat həmçinin bu ədəbiyyata daxil olan nəsr əsərləri dostluq, ilk məhəbbət, böyüklərə hörmət, valideynlərə yaxşı münasibət, adət- ənənəyə riayət etmək və s. kimi mövzuları da əhatə edir. Britaniya uşaq ədəbiyyatının ən qədim

nümunələri -əsatir, nağıl, rəvayət, əfsanələr (V-VII əsrlər) xalq arasında daha çox yayılmışdır. VI-VII əsrlərdə xristianlığı qəbul edəndən sonra xalq özünün qədim epik poemalarını, dastanlarını yaratmışdır.[

Böyük Britaniyada uşaq ədəbiyyatı XVIII əsrin əvvəllərində yaranmağa başlamışdır.[1, s. 10].

XVIII əsrin sonları Böyük Britaniyada uşaq ədəbiyyatının inkişaf dövrü kimi qeyd olunur. Bu dövərdə hər il təxminən 50 uşaq ədəbiyyatı nəşr edilirdi. Kitablar əsasən Londonda, sonra isə Edinburq, York və Neyukaslda nəşr edilib satılırdı və həmçinin maraqla oxunurdu. Mütəxəssislərin fikrincə, həmin kitablar bugünkü uşaq ədəbiyyatı ilə müqayisədə daha maraqsız və darıxdırıcı idi [3, s. 91].

Uşaq ədəbiyyatı bir uşağın şəxsiyyəti, keyfiyyətləri və xarakter xüsusiyyətlərinin inkişafı üçün çox vacibdir və eləcə də onların dünyagörüşlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. XVII əsrdə uşaqlar üçün xüsusi olaraq yazılmış çoxsaylı ədəbiyyat nəşr olunmağa başladı. Bu dövərdə yazılan kitabların bir çoxu uşaqlara hərf səsləri və sözləri öyrətmək və ya uşağın əxlaqi və mənəvi həyatını yaxşılaşdırmaq üçün bədii deyil, didaktik idi. Ancaq 1700-cü illərin ortalarında, İngilis naşir John Newbery (1713-1767), John Locke-un uşaqların oxumaqdan zövq alması, uşaqların əyləncəsi üçün kitablar nəşr etdirməyə başladı.

Christopher J. Patrick və Sarah K. Patrick, "Qaranlıq tərəfi araşdırmaq - Harry Potter və Şərin Psixologiyası" (2006) adlı bir məqalə yazdılar, burada Harry Potter seriyasının uşaq nəsrinin əsas nümunəsi olmasına baxmayaraq, əsər bir sıra qaranlıq, şəhər və ölüm mövzularından bəhs edilmişdir. Coan Ketlin Roulinq (ing. J. K. Rowling, Joanne Katheline Rowling), dünyanın 65-dən çox dilinə tərcümə edilən Harri Potter seriyasının yazıçısı kimi bilinir [7, s.52]. J.K. Roulinq gənc sehrbaz Harry Potter haqqında yazdığı kitablarla bütün dünyanı heyran qoymuşdur. Buna baxmayaraq, kitablarına olan böyük maraq da mənfi diqqəti artırdı. Kitablarına olan etirazlar "mübahisəli məzmunundan - sehrin mərkəzindən ölüm mövzusunə qədər, bəzilərinin uşaqlar üçün çox şiddətli və ya qorxunc olduğuna inandıqları səhnələrə qədər". Bu mövzular heptalogiyada həqiqətən "qabarıq şəkildə yer alsada", bir çox

digər klassik uşaq hekayələri və nağılları qorxulu və gərgin mövzulardan bəhs etdikləri və qaranlıq,şər qüvvələr olduğu üçün bu Harry Potter seriyası üçün müstəsna deyil. Məsələn, “Harry Potter”romanları ilə “ Üzüklərin Tanrısı” arasında çox oxşarlıqlar var. Hamısının "böyük şər qüvvəni və onu məğlub etmə ehtiyacı" var, bu da "hekayəyə yeniyetmələr və böyüklər və kiçik uşaqlar üçün cəlbedici, universal bir element əlavə edir".Başqa sözlə, bu seriyanın universal temaları onu müxtəlif oxucular üçün uyğun hala gətirir. Bu, uşaqlar üçün uyğun olmadığı anlamına gəlmir. Əksinə, bugünkü uşaqlar üçün uyğun ədəbiyyat, müəlliflərinin mədəni və etik dəyərlərindən təsirlənir. Bu dəyərlər çox vaxt ədəbi əsər ortaya çıxdıqca ortaya çıxır, ancaq bunlar özləri üçün bir məqsəd deyil, bir məqsəd üçün bir vasitədir. Müəlliflər, dinləyicilərinin keçmişdə qəbul edilməyən bir zəkaya sahib olduğunu düşünürlər. Bu baxımdan, uşaq ədəbiyyatı ilk günlərindən bəri dramatik şəkildə dəyişdi [4, s.25].Müəllif Katherine Paterson (1988) bir uşaq kitabının yazılmasını musiqi bəstələməsi ilə müqayisə edir. Yaxşı bir uşaq kitabının tam bir simfoniya üçün bir əsər deyil, bir kamera kvarteti üçün bir bal kimi olduğunu təklif edir. Kamera dördlüyü üçün iş daha az işlənib hazırlanmışdır, ancaq melodiyaları xoşagələn və harmoniyaları uyğun olarsa, tam orkestr əsərindən daha az keyfiyyətə sahib olacaqdır. Eyni şəkildə, yaxşı bir uşaq kitabı, böyüklər üçün yaxşı bir kitabdan daha az mürəkkəb təbəqəyə sahib olacaq, lakin çox diqqətlə yaradılrsa, mükəmməlliyə də sahib ola bilər.Birbaşa uşaqlar üçün nəzərdə tutulan uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin əsasən XVIII yüzillikdə ədəbiyyat tarixində yarandığı qeyd edilsə də, kitab şəklində çap olunan uşaq ədəbiyyatı nümunələri həm uşaqları əyləndirmək, həm də onlarda böyüklərin – valideynlərin görmək istədiyi hərəkət və vərdişləri təlqin etmək, öyrətmək məqsədi daşımışdır. Bu baxımdan Britaniya uşaq ədəbiyyatının əsasən iki mərhələsi olduğu göstərilir. Bu mərhələ uşaq ədəbiyyatı tənqidi fikrində “qızıl dövrlər” (“golden ages”) adlandırılmışdır.Lakin Britaniya uşaq ədəbiyyatının həm təşəkkülü, həm də onun son mərhələlərinin də bu dövrləşdirmə sisteminə daxil edilməsi əslində bu ədəbiyyatın dörd mərhələsi olduğunu söyləməyə zəmin yaradır.[2, s. 34]Uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş ədəbiyyat olduqca tematik bir

zənginliyə və mürəkkəbliyə malikdir. Uşağın təbiəti yumor və parlaq rəngli məzmunu ilə cavab verir. Bədii mətn tematik olaraq uşaqlar üçün maraqlı olmalı və onların problemlərinə cavab verməlidir. Bildiyimiz kimi, uşaqların maraqları geniş və müxtəlifdir. Böyük Britaniyada uşaq nəsrinin əsas məqsədi tükənməz fantaziya, insanpərvərlik və müsbət əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmaq və eyni zamanda estetik zövq və həssaslığı inkişaf etdirməkdir. Bədii bir nəsr əsəri ümumiyyətlə tezliklə problemlə üzləşən bir mühitdəki personajlarla başlayır. Oxucu problemi dolayısı ilə qiymətləndirir və onun həlli ilə maraqlanmağa başlayır. Fərqli idman qaydaları kimi, bir ədəbi əsərin mümkün həll dairələri də janr tərəfindən idarə olunur. Əsər realist uydurmadırsa, real həyatda mümkün olacaq bir həll gözləyirik. Əsər nağıldırsa, bilirik ki, həll yolu sehri ola bilər. Əsər xəyaldırsa, hekayə bizi özümüzdən çıxarılan bir növ gerçəkliyə aparacaq və sonra dolayısı yolla insan təbiətimiz və ya yaşadığımız dünya haqqında bir şey söyləməyə hazırıq. Bədii əsərlərin süjetləri yaxşı və pis arasındakı sərhədləri aydın şəkildə ayırır, riayət oluna bilən və ya olunmayan davranış nümunələrini ortaya qoyur. Beləliklə, uşaq nəsrində bir alıcının obrazı çox vacibdir. Bu, söz ehtiyatına və möcüzələrinə heyran qalmağımıza kömək edəcək bir sıra anlayışlara sahib olmağımızı qiymətləndirir və ya daha az qənaətbəxş bir işin çatışmazlıqlarını qeyd edə bilər. Bu fəsilə tənqidçilərin və müəllimlərin həm povest mətnləri, həm də məlumat mətnləri haqqında danışarkən ən çox istinad etdikləri ədəbi keyfiyyətləri təsvir edirik. Bu xüsusiyyətləri bilmək bizə oxucuları hərəkətə gətirən mətnlərin əlamətlərini araşdırmaq və gənc oxucular üçün əsərləri qiymətləndirmək üçün söz ehtiyatı verəcəkdir. [6, s. 28]

Müzakirə edəcəyimiz bir ədəbi əsərin əsas elementləri janrdır; xüsusiyyət; süjet; mövzu; nəzərdə tutulmuş oxucunun mövqeyi; nöqtəyi-nəzər; müəllifin tərz, səsi, tonu və əhval-ruhiyyəsi; və mətnlərarasılıq. Əvvəlcə bu ədəbi elementlərin hər birinə daha ətraflı baxaq. Daha sonra isə nəsr əsərlərinin ədəbi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Uşaqlar üçün nəsrdə çox az epizod və ikinci dərəcəli obrazlar var, ancaq gənc oxucular üçün epik hekayələrin daha geniş formaları göstərilir. Bir romanın süjeti çox şaxəli deyil; tək bir hərəkətə, hadisəyə, mərkəzi bir duyğuya və ya

təsirə yönəldilməsi ilə xarakterizə olunur. Mətnin povest janrında dramatik elementləri artıran əsas personajların maraqlı dialoqları və monoloqları, hərəkət və hadisələrin olması uşağın diqqətini çəkir. Uşaqlar üçün nəzərdə tutulan bədii mətn artıq təbiəti və ətrafı təsvir etmir, mülayim elanlara və lirikə çevrilir. Qəhrəmanların təsvirlərində şəxsiyyətin psixoloji ölçülərindən daha çox portret üstünlük təşkil edir. Uşağın diqqətini daha çox təsirli və plastik təsvir olunan əsas personajlar cəlb edir. Uşaqlar özləri, ədəbi qəhrəmanların, hadisələrin və hərəkətlərin daşıyıcısı olaraq, belə ədəbi əsərləri oxumaqdan zövq alır və onlarla yaxından tanış olurlar. Uşaqlar bədii əsərlərdə həmyaşıdlarının sərgüzəştlərini və onların dünyasına böyük bir zövq, qayğı və daxili proyeksiya ilə izləyəcəklər, çünki belə əsərlər tipik uşaqların sadəlövh düşüncəsi ilə xarakterizə olunur və hərəkət edir. Bu səbəbdən də uşaq ədəbiyyatındakı yetkin personajlar uşaq xarakteri ilə xarakterizə olunur və mahiyyət etibarilə, yaşlarından asılı olmayaraq uşaqların təbiətidir. Kiçik oxucular müstəsna güc, cəsarət, ədalət, əxlaq və müdriklik nümunəsi olan həyəcanverici qəhrəmanları diqqətlə izləyəcəklər. Uşaq nəsrində Pinokyo və ya Don Kixot kimi sadəlövhlik və sadəlövhliklərinə görə müxtəlif macəralardan keçən personajları göstərə bilərik. Nəsrə olan ədəbi dəlillər həm aydın, həm də rəngarəng və həssasdır. Canlı hekayə izahı uşaqların xəyalına plastik obrazlar gətirir, əşyaları canlandırır, xəyal və yaradıcılığı təşviq edir. Janrlar oxuculara bir əsəri oxuduqda nə gözlədiklərini və baş verənlərin necə başa düşülməsini bildirirlər. Bədii bir əsərdə hekayə ümumiyyətlə tezliklə problemlə üzləşən bir mühitdəki personajlarla başlayır. Oxucu problemi dolayısı ilə qiymətləndirir və onun həlli ilə maraqlanmağa başlayır. [5, s. 18]

Ədəbiyyat:

1. Baker F.T., Abbot A. A bibliography of children's reading. London: Teachers College, 2008.
2. Şahin Xəlilli, Səadət Əliyeva Britaniya uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2018
3. Hunt P. Children's literature. Oxford: Blackwell, 2001.
4. Elizabeth E. Ed. Introduction. Critical Perspectives on Harry Potter. Ed. Heilman. New York: Routledge, 2009.

5. https://catalogue.pearsoned.ca/assets/hip/us/hip_us_pearsonhighered/sample_chapter/0133829588.pdf
6. “The Development of Children's Fantasy.” in Fantasy Literature. Eds. James, Edward and Farah Mendlesohn. Cambridge: Cambridge UP, 2012.
7. Elizabeth E. Ed. Introduction. Critical Perspectives on Harry Potter. Ed. Heilman. 2nd ed. New York: Routledge, 2009.

Mahmudova A.

The need for the emergence of British children's prose, genres of children's literature, early examples of children's prose

(Summary)

The article deals with the child’s literature in modern Britain. It states that children’s literature has its long history. The children’s literature covers the books written for children. The children’s literature also includes the books dealing with friendship, first love, respect to the old, good attitude to the parents, to follow the customs, etc. The article highlights the periods of prospering children’s literature. The beginning of the children’s literature has been mentioned as XVIII century in the article. The article especially gives some information about the authors who used to write children’s books in that period. The father of the children’s literature has also been mentioned in the article. The importance of writing books for children has been analyzed in the article. The article discusses the reason of calling “The Golden age of child fiction” at the end of XIX century and the beginning of XX century. The article also gives some information about the works at those times. The article has been written comprehensively and enough scientific literature has been used in the article.

Махмудова А.

Необходимость появления большой британской детской прозы, жанров детской литературы, ранних образцов детской прозы

(Резюме)

Статья посвящена детской литературе в современной Великобритании. В нем говорится, что детская литература имеет свою давнюю историю. Детская

литература охватывает книги, написанные для детей. Детская литература также включает в себя книги, посвященные дружеским отношениям, первой любви, уважению к старому, хорошему отношению к родителям, следованию обычаям и т. Д. В статьях освещаются периоды процветания детской литературы. Начало детской литературы упоминается в статье как XVIII век. В статье, в частности, приводится некоторая информация об авторах, которые писали детские книги того периода. Отец детской литературы также упоминается в статье. В статье анализируется важность написания книг для детей. В статье обсуждается причина названия «золотого века детской фантастики» в конце XIX века и начале XX века. Статья также дает некоторую информацию о работах того времени. Статья написана всесторонне, и в статье использовано достаточно научной литературы.

Rəyçi: f.f.d., dos. Y.Əliyev

MİRZƏLİYEVƏ HUMAY
Azərbaycan Dillər Universiteti
hfi98958@gmail.com

MAKSİN HONQ KİNGSTON YARADICILIĞINDA ETNO MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: Amerikan ~Asiya ədəbiyyatı, Maksin Honq Kingstonun yaradıcılığı, etno mədəni dəyərlər

Key words: American ~ Asian Literature, creativity of Max Hong Kingston, ethnocultural values

Ключевые слова: Американско-Азиатская литература, творчество Максина Хонг Кингстон, этнокультурные ценности.

Məqalədə Maksin Honq Kingstonun yaradıcılığında istifadə olunan etno mədəni dəyərlərdən bəhs edilir.

Etnos müəyyən sabit xüsusiyyətləri olan mədəniyyət və düşüncəyə malik, habelə öz xüsusiyyətləri ilə insanların başqa qruplarından fərqlənən, bir dildə danışan insanların tarixən yaranmış məcmusudur. Etnosun üzvlərinin öz qrup vəhdətini dərk etmələri etnik özünü dərkətmə adlanır; bunun da xarici əlaməti özünü adlandırma və ya etnonimdir. Etnos üçün varislik, dayanıqsız inkişaf, həmçinin müəyyən zaman ərzində dəyişmə seçiyyəvidir. Bütün bunlar etnik və ya etnogenetik proseslər adlanır.

Etnik proseslər arasında konsolidasiya və assimilyasiya xüsusilə fərqlənir. Bəzi zamanlar etnik inkişaf mürəkkəb xarakterə malik olur və bu proseslər eyni zaman kəsiyində baş verir. Konsolidasiya bir neçə qohum və yaxın etnosun böyük bir xalqa çevrilməsinə, və yaxud sosial - iqtisadi və mədəni inkişaf nəticəsində formalaşmış cəmiyyətin daha da mürəkkəbləşməsinə deyilir. Birinci halda bu etnoslar arası, ikinci halda isə etnosdaxili konsolidasiya adlanır. Assimilyasiyanın konsolidasiyadan fərqli olaraq mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin müəyyən qrupları başqa bir xalqın içərisində yaşayır, davamlı əlaqə nəticəsində onun mahiyyətini qəbul edir, dilini öz dili sayır. Bu prosesin sonu milli özünüdərkən dəyişməsi hesab edilir [1] XX əsrin sonlarına yaxın bütün ölkələrin istər siyasi istər iqtisadi istərsə də mənəvi həyatında etno mədəni problemlər özünü göstərməyə başladı. Etno mədəni dəyərlər məsələsindən bəhs edərkən biz irqçilik, cinsi ayrışeçkilik, şəxsiyyətin kimliyi, dini ayrışeçkilik kimi məsələlərə toxuna bilərik.

“Tarixi prosesdə formalaşan etnik-mədəni müxtəlifliklər (çoxmədəniyyətlilik, multikulturalizm) və onların əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlər xalqların və dövlətlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Lakin bu müxtəlifliklər dövlət tərəfindən tənzimlənmədikdə və yaxud düzgün tənzimlənmədikdə, ölkədə uyğun multikultural siyasət formalaşmadıqda ciddi problemlər, hətta münaqişələr baş verir. Buna görə də bu müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi çoxmədəniyyətli dövlət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir”. Bu fikirləri Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri, AMEA-nın həqiqi üzvü

Kamal Abdulla bildirib. O qeyd edir ki, multikultural təhlükəsizlik hər hansı bir cəmiyyətdə irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən asılı olmayaraq hər bir kəsin hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması, etnik, cəmiyyət daxilində mövcud olan bütün etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi deməkdir. Cəmiyyətin multikultural təhlükəsizliyinin təmin olunması qarşısında yaranan problemlər inkişaf edərsə, etnik, dini, irqi zəmində qarşıdurmalara, münaqişələrə səbəb olar. Son zamanlarda Avropanın bir çox yerlərində etnik təmizləmə , millətçilik və dini radikalizm, ksenofobiya, antisemitizm, islamofobiya meyillərinin çoxalması qeyd olunanların bariz nümunələridir”. Etno mədəni dəyərlər sistemi ilə əlaqədar problemlər Avropa ilə yanaşı Amerika həyatının müxtəlif sahələrində də özünü bariz şəkildə göstərməyə başladı. Belə sahələrdən biri də ədəbiyyat sahəsi idi. Tarixin müəyyən dövrlərində Amerikaya köç etmiş olan immiqrant yazıçılar öz əsərlərində bu problema müzakirə obyektinə etmişlər. [5]

XX əsrin ikinci yarısında Asiya Amerika ədəbiyyatı, ABŞ-da Asiya mənşəli yazıçılar tərəfindən istehsal olunan ədəbiyyatın bir kateqoriyası idi. Asiya Amerika ədəbiyyatı 1970-ci illərdə ədəbiyyatın ayrıca bir kateqoriyasına çevrildi. Lakin 1970-ci illərin sonlarına qədər Amerika –Asiya ədəbiyyatı tamaşaçı auditoriyasında birbaşa təsir görmədi. Ehtimal edilir ki, Asiya Amerika ədəbiyyatına ilk istinadlar, 1974-cü ildə nəşr olunan David Hsin-fu Vandın Asiya Amerikan İrsi: Nəsr və Şiir Antologiyası ilə ortaya çıxdı. Bu əsər Birləşdirilmiş Asiya Resursları Layihəsi (CARP) tərəfindən istehsal olunan Asiya Amerika ədəbiyyatının əvvəlki nümunələrindən biridir. Bəzən bu əsər Asiya-Amerikan Yazarlarının Antologiyası adı altında da istifadə olunmuşdur. Bu antologiya uzun müddətdir unudulmuş Asiya Amerika ədəbiyyatının əsas məhsullarını birləşdirdi və bu ədəbiyyatın görünməməsini tənqid etdi. Bu antologiya, Asiya Amerika ədəbiyyatının görünlüklüyünün və onun tənqidinin zəruriliyini ortaya çıxardı. Amerikan yazıçısı Elaine Kim-in tənqidi kitabı olan Asian American Literature: Giriş və Yazılara Giriş , 1982-ci ildə nəşr olundu. Bu kitab mövzuya dair ilk tənqidi kitab oldu. Həmin dövrdən sonra , Asiya Amerika ədəbiyyatı və Asiya Amerika ədəbi tənqidinin sahəsi

inkişaf etməyə başladı. XX əsrin 70ci illərində çoxsaylı müəlliflər bu mövzu ilə əlaqədar ədəbi və tənqidi əsərlər istehsal edirdilər, lakin "Asiya Amerika ədəbiyyatı" nı müəyyən etmək problemlə bir vəzifə olaraq qalırdı. Asiya Amerika ədəbiyyatı haqqında yazan əksər tənqidçilər bunu dolayı və ya açıq şəkildə Asiya Amerikalıları və ümumiyyətlə Asiya Amerikalıları haqqında yazdıqları kimi tərif edirdilər. Bu tərif Asiya Amerika ədəbi tənqidçiləri üçün uzunmüddətli müzakirə mənbəyi olan bir sıra problemlər yaradırdı: Asiyalı Amerikalı kimdir? "Amerika" yalnız ABŞ-dır, yoxsa Amerikanın qalan hissəsini də əhatə edir? Bir Asiyalı Amerikalı Asiya Amerikalı olmayan personajlardan istifadə edərsə, bu Asiya Amerikan ədəbiyyatıdır? Asiya Amerikalı olmayan biri Asiyalı Amerikalılar haqqına əsər yazırsa, bu Asiya Amerika ədəbiyyatıdır? Etnik mənsubiyyət və irqin müxtəlifliyi mədəniyyət və şəxsiyyətdə böyük rol oynaya bilərmi?. Asiya Amerika ədəbiyyatında ümumi mövzular arasında irq, mədəniyyət və kimlik hissini tapmaq olur. Bu mövzular subyektiv ola bilsə də, bəzi müəyyən fikirlər məsələn cinsiyyət, cinsəllik, yaş, ənənəvi və uyğunlaşma mədəniyyəti qurmaq və Asiyalılara qarşı Qərb irqçiliyi ilə əlaqələndirilir. [7]

Asiya Amerika ədəbiyyatının qanuni bir ədəbi sahə kimi tanınmasında bəlkə də ən önəmli şəxsiyyət, yaradıcılığı ilə geniş diqqət çəkən Maxine Hong Kingston olmuşdur. İkinci nəsil Çinli Amerikalı olaraq Maksin Honq Kingston Kaliforniyanın Stockton şəhərində anadan olub. Çinli mühacirlərin qızı Kingston, ən əhəmiyyətli Çinli-Amerikalı yazar sayılır və ən məşhur çağdaş Amerika müəlliflərindən biridir. Maksin Honq Kingston ailəsinin immiqrasiya təcrübəsi və nəticədə dialektik və sintetik olaraq yeni, hibrid bir Asiya-Amerika kimliyinə malik idi. Yenilikçi bir hekayə texnikası Çin ənənələrini və miflərini ABŞ-ın Amerika dünyasındakı immiqrasiya təcrübəsinin təsvirləri ilə birləşdirir; şəxsi xatirələr, alleqorik, yuxu kimi ardıcılıqlar, xəyal hekayələri və real roman süjeti bir-birinə qarışıqdır. [1]

Kingston, Çinli Amerikalıların təcrübələrini əks etdirən üç roman və bir neçə qeyribədi əsər yazmışdır. Kingston, cinsiyyət və etnik mənsubiyyətdən və bu anlayışların qadınların həyatını necə təsir etdiyindən bəhs edən "The Woman Warrior" adlı anı kimi əsərləri ilə feminist hərəkəta öz töhfəsini verdi. Çin Amerika

ədəbiyyatına verdiyi töhfələrə görə Maksin Honq Kingston 1981-ci ildə Milli Kitab Mükafatı da daxil olmaqla bir neçə mükafat almışdır. Kingston, əsərindəki irqçi xüsusiyyətləri gücləndirdiyinə və Çin xalqının Qərb anlayışlarına müraciət etmək üçün ənənəvi Çin hekayələrini uydurduğuna görə əhəmiyyətli tənqidlərə məruz qaldı. Kingston, həmçinin "Asiya Amerikalı qadın zülmünü həddən artıq şişirtdiyinə görə" Asiyalı qadın yazıçı və alimlərinin tənqidlərinə səbəb oldu. [2] 1976-cı ildə Kingston "The Woman Warrior" adlı kitabını nəşr etdirdi. Bu hekayədə Maksin Honq Kingston dövrü Çinli Amerikalıların həyatını və liberal bir dünyada öz xəyali avtobioqrafiyasını Çin xalq hekayələri ilə qarışdırdı. Kingstonun ikinci romanı "China Men" 1980-ci ildə "The Woman Warrior"-un davamı kimi nəşr edildi və Çin mədəniyyətinin Amerika mədəniyyətindəki çətinliklərini təsvir edirdi. The Woman Warrior və China Men başlanğıcda hərtərəfli bir əsər kimi düşündükdən sonra, müəllif hər iki kitabı bir-birinə tamamlayıcı əlavələr kimi açıq bir şəkildə göstərdi. 1980-ci ildə nəşr olunan China Men-də Kingston, avtobioqrafik yaddaş, xronoloji olmayan ailə tarixi, şifahi əfsanə formalaşması və ya mif ötürülməsi və tez-tez az verilən faktların xəyali şəklinin birləşməsi ilə ilk əsərindəki kimi prosedurlardan istifadə edir. Ancaq burada kişi dünyasına diqqətini cəmləyir, ailə salnaməsində ulu babaların nəslinə qayıdır, fərdi taleləri daha geniş bir təmsilçilikdə və davamlı inkişaf etmiş bir tarixi kontekstdə təqdim edir, çünki bir dastançı daha çox məsafəni saxlayır və realizm və fantaziyanın daha güclü ayrılmasına imkan verir. Bu iki əsər bir çox oxucunun diqqətini qazandı. Çinli Amerikalılar üçün isə daha çox empati və anlayış qazandı.

Bununla birlikdə, həmin əsərlər Kingston'un müvəffəqiyyəti, onu Çin mədəniyyəti və xüsusən Çinli və Çinli Amerikalı kişilər haqqında yalan danışmaqda günahlandırın Frank Chin-in də qəzəbinə səbəb oldu.[1]

Bu əsəri təhlil edərkən cinsiyyət, şəxsiyyət və yaddaşın necə bir-biri ilə əlaqəli olduğunu və Amerikadakı Çin diasporasında necə həyata keçirildiyini aydın şəkildə görə bilmək olar. Şəxsi, ailəvi və kollektiv xatırlama təcrübələri üçün xatirəni yenidən oxuyarkən, bu əsər Kingston'un üç mnemonik iz verdiyini göstərir: 1) yaddaş

arxeoloji qazıntı kimi və yaddaş davamlı reviziya və tərcümə olaraq; 2)ənənəvi gender ideologiyasına meydan oxumaq və alt-üst etmək üçün bir vasitə olaraq yaddaş və 3) Kingstonun yaddaş və səsi hekayə izahı ilə səssizliyi zülmə eyniləşdirdiyi yaddaş və hekayə izahı arasındakı əlaqə. Kingston, ənənəvi cinsiyyət şəxsiyyətlərini, rollarını və gözləntilərini şübhə altına almaq üçün yaddaş anlatılarını strateji bir metod olaraq istifadə edir. Mədəni və ailəvi hekayələri və ya kollektiv xatirələri qazır, sonra Amerikadakı və Çin diasporasındakı yerini və şəxsiyyətlərini anlamaq üçün onları yenidən nəzərdən keçirir və ya yenidən tərcümə edir. Kingston, fərdi, ailəvi və etnik kollektiv yaddaşın bərpası, tərcüməsi və ötürülməsi prosesinin daima qırıq, danışıqlı və bir mübarizə məhsulu olduğunun fərqləndirir. Beləliklə, bilik istehsalı ilə yanaşı şəxsiyyət və icma formalaşması konstruksiyalarını da bu əsəri ilə müəyyən qaydada pozur. Kingston əsərlərində belə qeyd edir ki , qadınlar öz hekayə izahları ilə tez-tez yaddaş, fərdi, ailəvi, mədəni və kollektiv ötürücüsüdürlər. Bu məqalə, etnik kollektiv yaddaşın, mədəni kimlik kimi, heterojenlik və fərqlilik yeri olduğunu, burada bəzi xatirələrin vətəni və diaspor patriarxlığını davam etdirə biləcəyini, digər xatirələrin qadınlar və gənc qızlar üçün daha azad hekayələr təqdim edə biləcəyini göstərir. Qadın Döyüşçü, cinsiyyət bərabərsizliyi, irqçilik və Şərqi tarixinə işarə edərək cinsiyyətçiliyinə və ABŞ-ın milli rəsmi yaddaşına meydan oxuyaraq həm Çin diaspor yaddaşını yenidən yazma cəhdidir. [4] [5]

Kingston'un avtobiografik povesti iyirminci əsrin ortalarında Çinli-Amerikalı bir qızı olaraq böyümək üçün şəxsi bir salnamə təqdim edir. Tərcüməyi-hal janrının təriflərinə və sərhədlərinə meydan oxuyan Kingston bu əsərində , həqiqət və uydurma, mif və gerçəkliyi, yaddaş və tarixi, uşaqlıq xatirələrini və Çin hekayələrini qarışdıraraq, iki arada qalan bir gənc qızın sınağa çəkən təcrübəsini oxucuya çatdırmaq üçün kifayət qədər elastik bir vasitə yaratdı. Müxtəlif mədəniyyətlər və rəqabət etdikləri iddialarla mübarizə aparmaq və ona qarşı məcburi şərtlər əsərin mərkəzində duran əsas mövzulardan idi. Çinli bir qızı olaraq həmin qadın evdə Çinli kişi şovinizmi ilə üzləşir - çünki dəri rəngi və Çin xüsusiyyətindən qaynaqlanan görünən Başqalığı - çöldə ağ Amerika irqçiliyi. Kingston'un anlatdığı hekayə ,

müəyyən bir tarixi anda Çinli-Amerikalı qızlıq təcrübəsini araşdırır və bir tərəfdən qətiliklə patriarxal bir mədəniyyətlə, digər tərəfdən isə irqçi bir görüşlə qarşılaşdığını qeyd edir. Vahid və ümumbəşəri mövzusu ilə ənənəvi Qərb avtobioqrafiyasından fərqli olaraq, diasporanın etnik tərcümeyi-halı və tərcümeyi-halları, "davamlı olaraq özlərini yenidən istehsal edən və çoxaldan" ,"mədəniyyətlərarası, diasporik kimlikləri" araşdırır. Eynilə, Kingston-un avtobioqrafik povesti , bir-birinə zidd olan iki mədəni ucluğu özündə cəmləşdirən ev və xarici dünya arasındakı mədəni məsafəni qət edərək, yaradılan bir vəziyyətdə mədəniyyətlərarası mənliliyi təsvir edir. Beləliklə, "diasporik subyekt" olaraq bu mənlilik "dayandırılmış və ya daimi keçiddə mövcuddur". İki müxtəlif və ziddiyətli dünyanın təcrübəsində və dəyərlərində eyni vaxtda iştirak edən Amerikadakı Çinli qızı "keçid mərhələsində, sərhədlərdə və prosesdə iştirak edir. Çin evi ilə Amerika dünyası arasındakı və Çin keçmişi ilə Amerika gələcəyi arasındakı sərhədləri keçərək mədəni kimlik mövzusunda müzakirələr aparır.[3]

Əksər etnik və çoxmədəniyyətli avtobioqrafik povestlər kimi, Qadın Döyüşçü də irq və cinsiyyətin mərkəzi rol olduğu şəxsiyyətin inkişafı ətrafında müzakirələr aparır. Mədəniyyətlər və nəsillər arasındakı qarşıdurmaya əsaslanaraq qarşı-qarşıya gələn mədəniyyətlərlə gələcək nəsillər arasındakı dinamik qarşılıqlı əlaqə prosesini ön və müzakirə planına çəkir. Kimlik, bu müddətdə daim dəyişən bir məhsuldur, çünki mədəniyyətlər və nəsillər arasında tarix boyu danışıqlar aparılır. Yazıçı və ya hekayəçinin inkişaf edən şəxsiyyəti baxımından povestdəki əsas əlaqə ana ilə qızı arasındakı münasibətdir. Anası Çin mədəniyyətini və tarixini təcəssüm etdirsə də, Amerikada doğulan qızı Amerikaya aiddir. Ana , qızı üçün həm tarixi, həm də mifik tarixi hekayələr təqdim edir. Çünki hekayə izahı və ya dediyi kimi "danışma" üsulu ənənəvi olaraq qadın nəsilləri arasında əlaqələr qurma və mədəniyyət ötürmə üsulu olaraq istifadə edilmişdir. Kingstonun bu əsərində an obrazı əsasən şifahi bir ənənə daxilində, hekayələrin keşikçisidir və onları uyğun gördüyü kimi paylayır. Həmin hekayələr qızını Amerikadakı bir Çinli qız üçün yaşana bilən bir şəxsiyyət formalaşdırma müddətində onları yenidən nəzərdən keçirərək yenidən yazaraq cavab

verdikdə bir dialoq prosesində ortaya çıxır. Ana patriarxal dəyərləri qoruyurmuş kimi görünsə də, anlatıları , izahatları , hekayələri ziddiyyətli mesajlar ehtiva edir və təxribatla şərh edilə bilər. [7]

Ədəbiyyat:

1. <https://az.wikipedia.org/wiki/Etnos>
2. https://www.inst.at/trans/16Nr/06_1/direnc16.htm
3. http://e-asianwomen.org/_common/do.php?a=full&b=12&bidx=72&aidx=824
4. https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-3-476-05728-0_5635-1
5. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2016/fevral/475619.htm>
6. http://etd.uwc.ac.za/xmlui/bitstream/handle/11394/5176/Chunjing_ma_arts_2011.pdf?isAllowed=y&sequence=1
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Maxine_Hong_Kingston

Mirzaliyeva H.

Ethno-cultural values in the works of Maxine Hong Kingston

(Summary)

The article gives an overview of the concept of "ethnos". What is ethnos?, What is consolidation and assimilation from ethnic processes?.The article also touches on the changes in American-Asian literature in the twentieth century. The main theme in the work of Max Hong Kingston, an American-Asian writer who lived and worked in the second half of the twentieth century, revolves around issues of ethnocultural values such as gender and racial discrimination, ethnic diversity, and identity.

Мирзалиева Х.

Этнокультурные ценности в творчестве Макса Хонга Кингстона

(Резюме)

В статье дается обзор понятия «этнос». Что такое этнос? , Что такое консолидация и ассимиляция из этнических процессов? Такие вопросы как В

статье также затрагиваются изменения в американо-азиатской литературе в XX веке. Основная тема произведений Максина Хонга Кингстона, писателя американского происхождения и азиатского происхождения, жившего и работавшего во второй половине двадцатого века, вращается вокруг вопросов этнокультурных ценностей, таких как сексуальная и расовая дискриминация, этническое разнообразие и личность.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Mirzəyeva

TANARQULIYEVA ARZU
Azərbaycan Dillər Universiteti
arzu.tanarquliyeva@gmail.com

“ÜZÜKLƏRİN HÖKMDARI” ƏSƏRİNDƏ C.TOLKİNİN FANTASTİKA JANRINA ÖZÜNƏMƏXSUS YANAŞMASI

Açar sözlər: fantaziya, uydurma, mifologiya, epik roman, nağıl, sehrlı elementlər, qəhrəmanlıq eposu, ədəbi yeniliklər

Key words: fantasy, fiction, mythology, epic novel, fairy tale, magic elements, heroic epic, literary innovations

Ключевые слова: фэнтези, фантастика, мифология, эпический роман, сказка, магические стихии, героический эпос, литературные нововведения

Fantastika real dünya mifindən və folklorundan ilhamlanaraq uydurma bir dünyada qurulmuş hadisələri özündə əks etdirən ədəbi janrdır. Bu janr yarandığı dövrdən etibarən ədəbiyyatın ayrılmaz bir parçası olmuşdur. Fantastika ingilis dili və digər dil tədqiqatları, müqayisəli ədəbiyyat və digər tədqiqatlar da daxil olmaqla bir sıra fənlərdə öyrənilir. Bildiyimiz kimi, hər bir dövr özünəməxsus xüsusiyyətləri və

müxtəlif elm sahələri qarşısında qoyduğu tələbləri ilə fərqlənir. Aid olduğu dövrdən asılı olaraq ədəbiyyat da janr və üslub baxımından özündən əvvəlki dövrdən fərqli xüsusiyyətlər qazanır. Fantastik ədəbiyyat da daim dəyişən cəmiyyətin funksiyalarına və tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf edir və yenilənir. [9, s. 145–158]

Sehri, fəvqəltəbii varlıqlar və hadisələr kimi fantastik elementlər hələ çap olunmuş ədəbiyyatın yaranmasından əvvəl şifahi formada yaranıb yayılan hekayələrdə mövcud olmuşdur. Sonralar yazılı ədəbiyyatın yaranması ilə fantastik janr müxtəlif müəlliflərin yaradıcılığında özünü göstərməyə başlayır. Məsələn, klassik mifologiya nümunələrində fantastik hekayə və personajlardan geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bunların içərisində ən çox bilinənləri, bəlkə də fantastika janrına ən uyğun olanları Homer və Virgilin əsərləridir, hansı ki bu əsərlərdə müxtəlif fəvqəltəbii qüvvələrə sahib olan baş qəhrəmanların sehdən istifadə edərək canavarlara, məxluqlara, sehrbazlara və cadugərlərə qarşı mübarizəsi və qələbəsi əks olunur [5, s. 821].

Fantastika müəllifləri öz təxəyyüllərindən istifadə edərək öz uydurma dünyalarını yaradır və bu dünyada öz fəvqəltəbii hekayələrini, məsələn əjdahaların səmada savaqlarını, yadplanetlilərin planetlər arasında sülhü bərqərar etmək cəhdlərini, qəribə varlıqların insanlarla birgə yaşayışlarını və bu kimi gerçək həyatda baş verməsi mümkün olmayan hadisələrin özünəməxsus formada təsvirini verirlər. Baxmayaraq ki, bir çox müəlliflər əsərlərində tamamilə öz qayda-qanunları üzrə inkişaf edən xəyali dünyaların təsvirini yaratmışlar, lakin bəzi müəlliflər həmin fantastik elementləri real dünya ilə əlaqədə vermişdir. Məsələn, D.Defo, S.Riçardson və H.Fildinq kimi maarifçi ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin fantastik elementlərə müraciət etdikləri əsərləri realistik üslubda yazılmışdır [2, səh. 13-14].

XX əsrin ədəbi tənqidçiləri bir yazı janrı kimi fantastika janrı ilə daha yaxından maraqlanmağa və həqiqətən də bu janrın xüsusi diqqət yetirilməyə layiq olduğunu ifadə etməyə başladılar. Herbert Red özünün 'İngilis nəsr tərz'i' kitabında bu janrın əsasən uşaqlar üçün uyğun olduğu fikri ilə razılaşmır və onu ədəbiyyatın bir istiqaməti kimi tədqiq edirdi [6, s. 3-18].

Fantastika janrında yazılan əsərlər də romantik, tarixi, savaşı mövzulu ola bilər, lakin onu digər janrlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət sehri elementlərdən istifadə olunmasıdır. Yazıldığı mövzudan asılı olmayaraq, demək olar ki hər zaman bu elementlər fantastika janrının əsas bir hissəsi kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, müxtəlif vaxtlarda fantastikanı sadəcə bir janr kimi deyil, həmçinin ədəbi bir cərəyan kimi tədqiq etmək cəhdləri də olmuşdur. Kris Baldik öz tədqiqatında göstərir ki, mövcud dünyanın real təsvirindən tamamilə uzaq olan uydurma janrda yazılan istənilən bir əsər, özündə sehri qüvvələr və digər qeyri-adi hadisələrin qəbul olunduğu xəyali dünyaların təsvirini verir. [1, s. 95]

Fantastika janrı hər zaman ədəbiyyatda və incəsənətdə öz mövcudluğunu qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Əgər əvvəllər qədim mifoloji povestlərdən başlayaraq nağıllar vasitəsilə dram və poeziyada öz varlığını göstərirdisə, artıq dövrün ən məşhur ədəbi janrı olan romanların bir hissəsi kimi dövrün tələblərinə cavab verərək inkişaf edib yeni xüsusiyyətlər qazanır. Karl Yunqun ‘kollektiv şüursuzluq’ nəzəriyyəsində xüsusi yerə sahib olan bu janr, Luis Karol, Ceyms Bari, Con Tolkin və Katerina Paterson kimi görkəmli ədəbi nümayəndələrin öz yaradıcılıqlarında müraciət etdikləri əsas janrlarından biridir.

Fantastika janrı C.Tolkinin yaradıcılığı, xüsusilə də onun bütün dünyada tanınan iki əsəri, “Hobbit” və “Üzüklərin hökmdarı” epik romanları ilə əsas ədəbi cərəyana daxil olmuşdur. C.Tolkin nağıl-fantastika janrında yazdığı “Hobbit” əsərini 1937-ci ildə nəşr etdirmişdir. 1950-ci illərdə isə “Üzüklərin hökmdarı” trilogiyasını tamamlayır və epik fantastika janrında yazılan bu əsərdə hadisələr hobbit hekayəsinin əsasında formalaşmış inkişaf edir. C.Tolkinin əsərləri Britaniyada geniş oxucu kütləsinə sahib olmasına baxmayaraq, Amerikada yalnız 1960-cı illərin sonlarından başlayaraq məşhurluq qazanmışdır. Onun yaradıcılığı sayəsində fantastika janrı yeni mərhələyə daxil olmuşdur. [4, s. 558-61]

C.Tolkin ilk növbədə öz peşəsi olan filologiyadan ilham almışdır. O, qədim ingilis ədəbiyyatı, xüsusilə də Bivulfun öyrənilməsinə dair tədqiqatlar aparmış və öz yazılarında bu dövrün ədəbiyyat nümunələrinin əhəmiyyətini vurğulamışdır.

C.Tolkin, həmçinin, kelt, fin, slavyan və yunan dili və mifologiyasından təsirlənmiş və öyrəndiklərini ədəbi yaradıcılığında mükəmməl formada tətbiq etmişdir. [7, s. 18]

“Üzüklərin hökmdarı” romanında təsvir olunan hadisələr “Hobbit” əsərində Bilbo adlı hobbitin sehrlı bir üzük tapması və cücələr və bir sehrbazla birlikdə yaşadığı macərələrin davamıdır. Roman üç hissədən ibarətdir: “Üzük qardaşlığı” (1954), “İki qüllə” (1954) və “Kralın qayıdışı” (1955). Əsərdə qaranlıq lordu Saronun illər sonra yenidən güclənməsi və Orta dünyanı idarə etmək istəyi, onun qarşısını almaq üçün güc üzüyünün elə yaradıldığı Mordor torpağında məhv edilməsi təsvir olunur. Bu vəzifə ‘Üzük qardaşlığı’ adlanan və üç hobbit (Meri, Pippin, Sem), bir sehrbaz (Qandalf), bir cırtıdan (Qimli), bir elf (Leqolas) və iki ölümlü adamın (Araqorn və Boromir) müşayiəti ilə bir qrupa həvalə olunur.

Əsəri yazmaqda C.Tolkinin əsas məqsədi qəhrəmanlıq eposu yaratmaq idi. Həqiqətən də bu trilogiya epik miqyasda verilmişdir və əsər boyunca baş verən hadisələrlə yanaşı, onların baş verdiyi yerlər – hobbitlərin ölkəsi, elflərin krallığı, Moriya, Lotleriyən, Rohan mədənləri, İtiliyen və Mordorun təsviri verilmişdir. [3, s. 9-10]

C.Tolkin hər iki əsərini (“Hobbit”, “Üzüklərin hökmdarı”) xalq hekayələri kimi qurmuşdur və bütün həyatı boyunca öyrəndiyi Qərbi Avropa nəsrinə və orta əsrlər poeziyasına kimi ənənəvi materiallara və mənbələrə əsaslanaraq əsərdə obrazların və hadisələrin cərəyan etməsini özünəməxsus şəkildə təsvir etmişdir. Həmin materialların sintezini elə mükəmməl şəkildə təqdim etmişdir ki, C.Tolkinin əsərləri bu üslubda yazılan digər əsərlər üçün standart rolunu oynamışdır. [8, s. 279-96]

C.Tolkinin yaradıcılığının ən vacib xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, o, fantastika janrına yeni yanaşmalar və onu digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər gətirmişdir. Klassik Avropa nağıllarından fərqli olaraq C.Tolkinin yaratdığı obrazlar mütləq şəkildə yaxşı və ya pis deyil, ikisi arasında inkişaf edən qarışıq xarakterlərdir. Məsələn, ilk baxışda pis obraz kimi görünən Qollum sonda qaranlıq lordu Saronun məhv edilməsində xüsusi rol oynayır.

Bundan əlavə, Tolkin əsərlərində tamamilə özünün yaratdığı xəyali dünyanın – Orta dünyanın xəritəsini təqdim edir və onun təsvirini verdiyi bu dünya, demək olar ki, ədəbiyyat tarixində ən mükəmməl və dəqiq formada təsviri verilmiş ilk xəyali dünyadır. Çoxlu sayda ölkələrin və vilayətlərin olduğu bu dünyada Eryadorda yerləşən və hobbitlərin məskunlaşdığı Şayr vilayəti, elflərin meşə səltənəti olan Lotleriyan, cırtanların I əsrin əvvəllərindən başlayaraq qızıl istehsal etdikləri və möhtəşəm memarlığı ilə tanınan paytaxt şəhər Moriya və bütün bu hadisələrin ətrafında dövr etdiyi sehrlili üzünün məhv edildiyi Mordor təsvir olunur.

C.Tolkinin yaradıcılığı üçün xarakterik olan daha bir xüsusiyyət isə odur ki, o, yaratdığı xəyali Orta dünyada yaşayan xalqların öz dillərini ixtira etmələrinə şans yaradır. Məsələn, əsərdəki bütün obrazlar ortaq bir dil olan Vestron dilində danışirlar. C.Tolkin, həmçinin, yaratdığı həmin dillər üçün Tenqvar yazı sistemi adı altında ssenarilər də hazırlamışdır. [10]

Ümumiyyətlə, obrazlar hekayənin məzmununun açılmasında başlıca rol oynadıqları üçün onlar, xüsusilə də baş obrazlar maraqlı, cəlbedici və eyni zamanda inandırıcı olmalıdırlar. Oxucular daima özlərini sevdikləri obrazlarla eyniləşdirməyə çalışırlar. Daima öz istəklərində, davranış və fikirlərində sadələşdirilən nağil obrazlarından fərqli olaraq, fantastika obrazları daha çox fərdi, daha real və xoşagələn xarakter xüsusiyyətləri ilə seçilirlər. V.Proppa görə, nağil qəhrəmanları tez-tez pis qüvvələrin əməllərindən əziyyət çəkir və daim özü ilə daşdığı sehrlili bir cismin köməyi ilə həmin qüvvələrə qarşı mübarizə aparır. Çoxlu sayda sınaqlarla üzləşdikdən sonra, nəhayət, xoşbəxt sonluğa çatır.

C.Tolkin isə əsərində bütün qəhrəmanların və onların xarakterik xüsusiyyətlərinin təsvirini verir. Əvvəlcə romanın adı elə təsəvvür yaradır ki, Saron hekayədəki hadisələrin əsas qəhrəmanıdır. Daha sonra o, doqquz obrazdan ibarət üzük qardaşlığını təşkil edir və bu obrazların hər biri bir qəhrəman ola bilər, çünki onların yolları üç fərqli hekayə xətti üzrə inkişaf edir. Nəhayət, hekayənin sonunda nağil strukturuna xas olan bir şəkildə, Araqorn əsərin aparıcı qəhrəmanı kimi təqdim olunur.

“Üzüklərin hökmdarı” romanı dünyə ədəbiyyatında ən unikal əsərlərdən biri hesab olunur. Bu əsər eyni anda özündə nağıl, macərə hekayələri, roman və epik şeir kimi bir neçə ədəbi janrın xüsusiyyətlərini daşıyır. Bununla da C.Tolkin fantastika janrının tamamilə yeni və özünəməxsus nümunəsini yaratmışdır. Ümumilikdə Tolkinin təcrübələrinin bir nəticəsi olan bu əsər, istər üslub, istərsə də kompozisiya baxımından elə mükəmməl bir şəkildə yazılmışdır ki, nəinki xitab etdiyi əsas oxucu kütləsi olan uşaqların, həmçinin əsərin tədqiqi ilə məşğul olan filoloqların, ədəbi tənqidçilərin və bu janrda yazılmış əsərləri oxumaqdan zövq alan bütün ədəbiyyatsevərlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Baldick, C. (2001). *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press Inc., 280 pp.
2. Carter, L. (1976). *Realms of Wizardry*. Garden City, N.Y. : Doubleday, 269 pp.
3. Havirova, T. (2005). Fairy tale elements in J. R. R. Tolkien's *The Lord of the Rings* and J. K. Rowling's *Harry Potter* stories. Brno, 58 pp.
4. James, E. (1996). "Tolkien, J(ohn) R(onald), R(euel)", *St. James Guide To Fantasy Writers*. St. James Press, pp 558-61.
5. John Grant and John Clute, (1997). *The Encyclopedia of Fantasy*, "Taproot texts", United Kingdom: Orbit Books, 832 pp.
6. Scholes, R. (1987). "Boiling Roses". In Slusser, George E., Rabkin, Eric S. *Intersections: Fantasy and Science Fiction*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 231 pp.
7. Stanton, Michael (2001). *Hobbits, Elves, and Wizards: Exploring the Wonders and Worlds of J. R. R. Tolkien's The Lord of the Rings*. Palgrave Macmillan, 192 pp.
8. Sullivan, C. W. III (2017). 'Folklore and fantastic literature'. *Western States Folklore Society*, pp 279-90.

9. Tolmie, J.M. (2006). "Medievalism and the Fantasy Heroine". Journal of Gender Studies, Vol. 15, No. 2. New York: Nantier Beall Minoustchine Publishing, pp. 145–158.
10. <https://screenrant.com/lord-of-the-rings-ways-changed-fantasy-genre/>

Tanarguliyeva A.

The originality of the fantasy genre in J.R.R.Tolkien's novel "The Lord of the Rings"

(Summary)

Fantasy genre is one of the literary genres that has a special place in world literature and attracts the attention of many authors. There have been various approaches to this genre from numerous authors, literary critics, philologists and researchers. Fantasy authors use their imaginations to create their own fictional world and build their own supernatural stories in this world. Especially with Tolkien's literary work, this genre has acquired new and completely different features. His magnificent works with their own characteristic elements differ from the other works that have been written in this genre.

Танаргулиева А.

Своеобразие жанра фэнтези в романе Дж.Толкина "Властелин колец"

(Резюме)

Жанр фэнтези - один из литературных жанров, который занимает особое место в мировой литературе и привлекает внимание многих авторов. У каждого автора, литературоведа, филолога и исследователя есть свой подход к этому жанру. Авторы фэнтези используют свое воображение, чтобы создать свой собственный вымышленный мир и строят свои собственные сверхъестественные истории в этом мире. Этот жанр, приобрел новые и совершенно иные черты, особенно в литературном творчестве Толкина. Его великолепные произведения со своими характерными элементами отличаются от других произведений, написанных в этом жанре.

Rəyçi: f.f.d., dos. N.Süleymanova

ZEYNALOVA RƏBİYYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
zeynalovar@gmail.com

ARUNDATİ ROYUN “KİÇİK ŞEYLƏRİN TANRISI” ROMANINDA MULTİKULTURALİZM ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: multukulturalizm, müstəmləkə, sosial problemlər və ayrışeçkiliklər

Key words: multiculturalism, colony, social problems and discriminations

Ключевые слова: мультикультурализм, колония, социальные проблемы и дискриминация

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəlləri bəşər sivilizasiyası tarixində ciddi dəyişikliklər dövrü hesab olunur. Həmin dövr Amerika və Kanadada multukulturalizm adlı yeni bir fenomen meydana gəldi. Multikulturalizm ideologiyasının ən vacib xüsusiyyəti “etnos”, “etniklik”, “milliyyət” yerinə “mədəniyyət” kateqoriyasının qoyulmasıdır. [1]

Multikulturalizm və ya mədəni plüralizm qloballaşmanın diqqətəlayiq cəhətlərindən biridir. Multikulturalizm ədəbiyyat və cəmiyyətin öyrənilməsində geniş bir mövzudur. Dünya tarixində və xüsusən Hindistan tarixində rast gəlinən çoxmədəniyyətliliyin əsas problemi mədəni plüralizm və mədəni assimilyasiyanı özündə ehtiva edir. Multikulturalizm cəmiyyətdəki müxtəlif mədəniyyətlərin bərabər formalaşmasına təzahür edir. Multikulturalizmin tədqiqində geniş istifadə olunan əsas anlayış *mədəniyyətdir*. Multikulturalizm mövzusu çağdaş ədəbiyyatda əhəmiyyətli yer tutur. [2]

Britaniya multikultural ədəbiyyatının görkəmli siması hind əsilli Arundati Roy qadın araşdırmaçılar arasında fəallığı ilə seçilir. Britaniyada onun çoxsaylı kitabları nəşr olunmuşdur. 1961-ci ildə anadan olan A.Roy “Kiçik şeylərin tanrısı” romanı ilə məşhurluq qazanıb. 1997-ci ildə nəşr etdirdiyi romanı Roya böyük şöhrət qazandırır və 2006-cı ildə Arundati Roy Salman Rüşdi və V.S.Naypolla birgə Buker mükafatı alaraq multikultural üslubda yazan qadın kimi tarixə düşüb. Roman yarım-avtobioqrafikdir və yazılarında şəxsi təcrübələrindən, siyasi inanclarından və siyasi aktivist rolundan təsirlənən bir müəllifin vəziyyətini canlandırır. [3]

Romanın süjeti Hindistan əyalətinin Kərala şəhərindəki Ayemenemdə baş verir. Kərala sanki kiçik Hindistandır, çünki mürəkkəb və çoxmədəniyyətli bir cəmiyyətə sahib olduğu üçün Hindistana bənzəyir. Məhz bu yerin Roy tərəfindən məkan seçilməsi də təsadüfi deyil, çünki o buradakı mədəni paradokslara, mədəni inkişafa yaxşı bələd idi. Romandakı Hind cəmiyyəti və personajları postkolonial dünyagörüşü üçün nümunə kimi göstərilə bilər. [4]

“Kiçik şeylərin tanrısı” romanı həyatları "kim necə sevilməli" prinsipinə əsaslanan "Sevgi qanunları" tərəfindən məhv edilən əkilərin uşaqlıq təcrübələrindən bəhs edən bir hekayədir.

Romandakı hadisələr əkiz bacı-qardaş Rahel və Esanın illər sonra yenidən qovuşması ətrafında cərəyan edir və hadisələr qız övladın dilindən nəql olunur. Amu İpe pis xasiyyətli atası Papaçi və acılardan uzun müddət əziyyət çəkən anası Mamaçidən qaçmaq niyyətində olur. Bir yayı Kəlküttədəki xalası ilə keçirən Amu Ayemenemə qayıtmamaq üçün orada bir kişi ilə evlənir, lakin sonradan onun içki düşkünü olduğunu aşkar edir və əri tərəfdən daim təzyiqlərə məruz qalır. [5]

Övladları Rahel və Esanı dünyaya gətirəndən sonra ərini tərk edir, valideynləri və qardaşı Çako ilə birlikdə yaşamaq üçün Ayemenemə qayıdır. Çako İngilis əsilli Margaretdən boşandıqdan və Pappachi'nin ölümündən sonra Hindistana qayıdır. Çako və Marqaretin Sofi adlı bir qızları var.

Ailənin digər üzvü Papaçinin bacısı, Beybi Koçama kimi tanınan Navomi İpedir. Gənc qız ikən Ayemenemə gələn gənc bir İrlandiyalı keşiş Ata Muliqana

vurulur. Ona yaxınlaşmaq üçün Roma katolikliyini qəbul edir və atasının istəklərinə qarşı gəlir. Lakin onun bu cəhdləri nəticə vermir, atasının yardımı ilə Amerikaya gedən Koçama həyatının sonuna qədər subay qalır. Əsər boyu o, başqalarının bədbəxtliyindən həzz alır. [5]

Bir zaman B.Koçamaya qarşı etiraz edən Kommunist üsyançılar arasında əvvəllər onlarda qulluqçuluq etmiş Velutanın adı hallanır və daha sonra onun Amu ilə münasibəti olduğu aşkara çıxır. Amu əkiz övladlarını Veluta ilə münasibətində bir maneə olaraq görür və bundan təsirlənən Rahel və Esa Sofi ilə birgə evdən qaçır. Qayıqla hərəkət edən zaman qayıq aşır və Sofi boğulur. Koçama Sofinin ölümündə Velutani ittiham edir və o, həbs olunur, işgəncələrə dözməyib ölür. [5]

Sofinin dəfnindən sonra Amu Veluta ilə münasibətləri barədə həqiqəti söyləmək üçün polisə gedir. Lakin ifşa olunmaqdan qorxan Koçama Çakonu inandırır ki, Amu və əkizləri qızı Sofinin ölümündə günahkardır. Çako Amunu evdən qovur və Esanı məcburi şəkildə atasının yanına göndərir. Bundan sonra Amu heç vaxt qızı Esanı görə bilmir və 31 yaşında təhna halda dünyasını dəyişir.

Çətinliklərdən ibarət uşaqlıq həyatına sahib Rahelin uğursuz evliliyi olur və 31 yaşında Esa və Rahel yenidən qovuşurlar. Yaşadıqları həyatda onları bir-birindən başqa yaxşı başa düşəcək birinin olmamasına inanaraq bir münasibət qururlar. Roman Amu və Velutanın eşq macərəsini nostaljik bir şəkildə izah etməsi ilə sonlanır. Hindistan, XVI əsrin sonunda Britaniya İmperiyası tərəfindən müstəmləkə edilmiş bir ölkə idi. Roy digər sosial problemlər arasında daha çox cins və kasta münasibətlərinə önəm verirdi. [6]

Royun romandakı fikirləri Hindistandakı siyasi həqiqətlərin tarixi köklərini də araşdırır. O zamanlar üçün hind cəmiyyətində sinif anlayışı mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Hindistanın tarixi və siyasətilə bağlı verdiyi şərhlə yanaşı, Roy bir çox hindlinin müstəmləkə sonrası ingilis hökmdarlarına qarşı mədəni münasibətlərini də ön plana çəkir. [6]

Romanda digər bir mövzu qadağan olunmuş sevgi mövsudur ki, Roya görə qadağan olunmuş sevgi o qədər güclü və idarəolunmaz bir qüvvədir ki, onu heç bir

şerti kodla idarə etmək olmur. Ənənəvi cəmiyyət daima həqiqi sevgini məhv etməyə çalışır, bu səbəbdən də romandakı məhəbbət davamlı olaraq itki, ölüm və kədərlə nəticələnir. Royun fikrincə sevgi yalnız iki xalqın mədəni mənşəyi və siyasi kimliyi baxımından izah edilə bilən bir duyğu ola bilər.

Romandakı 'böyük şeylərdən' biri insanların bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, hansı münasibətlərə icazə verildiyini və hər bir personaj üçün hər səviyyədə həyat şərtlərini diktə edən kasta sistemidir. Roman Hind cəmiyyətində kasta münasibətlərinin hökm sürdüyü dönəmi əks etdirir. Hindistandakı kasta sistemi cəmiyyətdəki insanların mövqeyinə böyük təsir göstərir. [6]

Oxucu burada kasta sistemi ilə yanaşı, sinfi mübarizənin də şahidi olur, belə ki, İpe ailəsi sahib olduğu var-dövlət səbəbilə yuxarı sinif nümayəndələri hesab olunurdu və aşağı siniflə münasibət qurmaqdan daima çəkinirdilər. Əsərdə dini ayrı-seçkilik də açıq-aşkar özünü biruzə verirdi. Bir xristianın bir hindu ilə evlənməsi qəbul edilməz idi və hindular ancaq eyni qəbilədən olan hindu ilə evlənə bilərdi. Çakonun da bir ingilislə evlənməsi və cəmiyyət tərəfindən qınanması bir nümunə idi. İpe ailəsinin cəmiyyətdə öz mövqeyini qoruyub saxlaması məhz bu ayrı-seçkilik qanunlarına tabe olmaqlarına bağlı idi. [7]

Xəyanət bu hekayədə əsas amillərdəndir. Sevgi, inam, ümidlər bir vaxt unudula bilər və bu insan həyatında böyük bir iz qoyur.

Sosial ayrıseçkiliyin digər bir tərəfi Amunun simasında qadınlara qarşı qərəzli münasibətdə özünü göstərirdi. Burada kasta ilə yanaşı, kişi və qadının Hindistan cəmiyyətindəki mövqeyi yəni cinsiyyət amili də vacib hesab edilirdi. Bu qayda kişinin qadın üzərində hakim mövqeyini ön plana çəkirdi. [8]

Bu romandakı sosial dəyərlə əlaqəli digər fenomen müstəmləkə dövründən sonra mədəni çevrilişin meydana çıxmasıdır. Arundati Roy hind əsilli yazıçı olmasına baxmayaraq, romanını ingilis dilində yazır. Malayalam dilindəki sözləri, şeirləri və ya mahnı ayələri ilə yanaşı, bəzən personajlar ingilis dilində danışır, amma nə dediklərini başa düşmürlər. Beləliklə, müstəmləkə həyatı Hind xalqını müstəmləkəçi mədəniyyətinə öz mədəniyyətlərindən daha çox önəmsəməyə vadar etdi.

Hindistanlılar öz dillərindən daha çox ingilis dilinə üstünlük verirdilər, çünki bir şəxsin ideologiyasını dəyişdirmək üçün dil əsas vasitədir. [9]

Ümumilikdə "Kiçik şeylər" in əhəmiyyəti bütün roman boyu davam edir.

Bəzi tənqidçilər romandakı müəyyən hadisələrin Royun həyatı ilə üst-üstə düşməsi fikrinə əsaslanırlar. Onlara görə yazıçının valideynlərinin boşanması, həmçinin siyasi şüur amilinin formalaşmasında Royun anasının rolu bu bənzərliklərə misal ola bilər.[7]

Ədəbiyyat:

1. <https://en.wikipedia.org/wiki/Multiculturalism>
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Multikulturalizm_Kanadada
3. <https://www.shmoop.com/study-guides/literature/god-of-small-things/analysis/epigraph>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/The_God_of_Small_Things
5. <https://www.idefix.com/Kitap/Kucuk-Seylerin-Tanrisi/Edebiyat/Roman/Dunya-Roman/urunno=0000000064682>
6. <https://www.britannica.com/biography/Arundhati-Roy>
7. <http://www.contributoria.com/issue/2015-05/54f93f7a19a3aeecc35000020.html#:~:text=Arundhati%20Roy%2C%20a%20very%20famous,and%20also%20on%20human%20rights>
8. <https://blogs.brown.edu/intl-1802g-s01/2014/10/15/the-meaning-and-purpose-of-love-in-the-god-of-small-things/>
9. <https://ilyfathfs.wordpress.com/2012/02/26/cultural-values-in-arundhati-roys-the-god-of-small-things/>

Zeynalova R.

Elements of multiculturalism in Arundhati Roy's novel "The God of Small Things"

(Summary)

The main theme of the article is to revive the political elements, gender and caste relations, human rights and social discrimination which still exist in the colonial

and liberated Indian society of that time and to highlight the existence of a permanent relationship among family, children, siblings and mutual love during past and present.

Зейналова Р.

Элементы мультикультурализма в романе Арундати Роя “Бог мелочей”

(Резюме)

Основная тема статьи - возродить политические элементы, гендерные и кастовые отношения, права человека и социальную дискриминацию, которые все еще существуют в колониальном и освобожденном индийском обществе того времени, и подчеркнуть существование постоянных отношений между членами семьи- детьми, братьями и сестрами, касаясь любовных отношений в прошлом и настоящем.

Rəyçi: fil.e.d., prof. H.Əliyeva

HACIYEVA MİNAYƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Minaya.611@mail.ru

XUAN RULFONUN “PEDRO PARAMO” ROMANININ İDEYA-MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Xuan Rulfo, Pedro Paramo, latınamerikan romanı, magik realizm, Komala, simvolizm

Key words: Juan Rulfo, Pedro Paramo, latinamerican novel, magic realism, Komala, sembolism

Ключевые слова: Хуан Рульфо, Педро Парамо, латиноамериканский роман, магический реализм, Комала, символизм

XX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətli bir şəkildə inkişaf edən Latin Amerikasının ədəbiyyatı, regionun taleyinə sürüklənən ekzistensial bədbinliyi bədiiləşdirərək, ecazkar dil və üslub ənənələrini özündə ehtiva edən ədəbi və mədəni fenomen kimi dünya ədəbiyyatı tarixinə həkk olunan hadisəyə çevrildi. Bu ədəbiyyatın ən vacib xüsusiyyəti istehza gücündən daha çox istifadə edərək siyasi alt mətnə sahib olmaq, baş verən hərbi və vətəndaş çevrilişlərlə müşayiət olunan ümumi ölkə taleyini və bəzi təzyiqlərin fəsadına çevrilən itirilmiş bir nəslin həyatını möcüzəvi reallıq fonunda əks etdirmək idi. Bu itirilmiş nəslin bir nümayəndəsi olan yazıçılar siyasi-ictimai durumun təsiri altında gerçək həyat təsvirlərini özünəməxsus formada təqdim etməyi bacardılar. “Milli Ədəbiyyat” və həmçinin “Servantes” mükafatlarına layiq görülən məşhur meksikalı yazıçı Xuan Rulfo (1917-1986) bu səmtdə diqqət cəlb edən mövzuların müəllifi kimi Meksika Yazıçılar İttifaqında gənc yaradıcı nəslin tərəqqisində müstəsna şəkildə rol oynamışdır.

Latinamerikan ədəbiyyatının parlaq simalarından biri hesab olunan Xuan Nepomuceno Karlos Perez Rulfo Vizcaino ya da qısaca bilinən adıyla Xuan Rulfo valideyn sevgisindən məhrum bir şəkildə böyümüş, uşaqlığını Meksikanın San Qabriel bölgəsində keçirmişdir. Jalisco əyalətinin sərhədləri içərisində yerləşən San Qabriel şəhərində ibadət, dini inanc, mif və xurafatın geniş şəkildə yayılması Xuan Rulfonun hekayələrinin istiqamətini də əsaslı bir şəkildə müəyyənləşdirmişdir.

Gəncliyində rast gəldiyi bir keşişə məsus kitabxanasından təsirlənən Xuan Rulfonun bu andan etibarən ədəbiyyata qarşı böyük sevgisi yaranmışdır. Müəyyən səbəblərə görə Qvadalaxara Universitetinə daxil ola bilməsə də, Meksika Milli Universitetinin (UNAM) fəlsəfə və ədəbiyyat fakültəsindəki mühazirələrdə dinləyici olaraq yaından iştirak edərək, öz biliyini artırmağa səy göstərmişdir. Demək olar ki, qatıldığı kurslar sayəsində ədəbiyyat, tarix və antropologiya haqqında bəzi lazımı biliklərə yiyələnməyə müvəffəq olmuşdur. Kiçik hekayələrini “Pan de Qvadalaxara” jurnalında dərc etdirən Xuan Rulfo keçən əsrin 40-cı illərinin ortalarına qədər peşəkar bir şəkildə ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmasa da, ölkəni bir səyyah kimi qarış-qarış gəzmişdir. 1953-cü ildə “Qızğın Ovalıq”, 1955-ci ildə isə “Pedro Páramo” əsərini

qələmə alan Rulfo üçüncü və sonuncu kitabı olan “Qızıl Xoruz” əsərini 1980-ci ildə yazmışdır.

Xuan Rulfo yazıçılıqla yanaşı ssenarist və eyni zamanda fotoqraf kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Rulfo əsərlərində ölkədaxili inqilablara əks etdirən və magik realizm ədəbi janrına üstünlük verən bir ədib kimi tanınmaqdadır. Meksikalı mütəfəkkir eyni zamanda XX əsrin əvvəllərindəki ziddiyyətləri əlaqələndirən tarixi süjetlərə bağlılığı və insana dərinlən yanaşma qabiliyyəti ilə də xarakterizə olunur. Xuan Rulfo bir magik realist yazıçı olaraq gerçəkliklərlə xəyalları birləşdirən hekayələr ərsəyə gətirmişdir. Bu əsərlərdəki ecazkarlıq gündəlik həyata da sirayət edərək tədrisən müəyyən bir şəkildə qəbul edilirdi. Yazıçının magik realizm mövzusunda ədəbiyyat dünyasına bəxş etdiyi ən məşhur əsəri “Pedro Paramo” hesab edilir. 68 illik ömrünə yalnız üç kitab sığışdıran Xuan Rulfoya böyük şöhrət qazandıran “Pedro Paramo” əsəri ona dünya ədəbiyyatı tarixində yer tutmaq üçün kifayət etmişdir.

Meksika ədəbiyyatının onurğa sütunlarından biri kimi qəbul olunan “Pedro Paramo” romanı eyni zamanda Migel de Servantesin qələmə aldığı məşhur “Don Kixot” əsərinin arından bütün ispanillik ədəbiyyatın şah əsəri kimi qiymətləndirilir. Çoxsaylı müəllif və oxucu kütləsini təsirləndirən bu əsərdə qəribəliklər, canlı ruhlar, ölü və ya diri olduğu anlaşılmayan insanlar əsərə özünəməxsusluq ötürür. Pedro Paramonun uşaqlıq illəri və sevdiyi qadının - Suzananın xatirələri, yaşadığı şiddət və mənəvi qarışıqlıqlar da romanda fərqli istiqamətlərdə təsvir olunmuşdur.

“Pedro Paramo” romanının magik realizm modelinin mövcud xüsusiyyətlərinə yönəldiyi üçün elə bu əsərə istinad olaraq Xuan Rulfonun latınamerikan magik realizminin qurucusu olduğunu söyləmək mümkündür. Həmçinin müəllifin bu əsərdə müvəqqəti ardıcılıq məntiqini pozduğu deyilə bilər. Meksikalı yazıçı bu əsər vasitəsilə həyat və ölümün eyni anlayış olduğunu, yəni təbiilik ilə fəvqəltəbiilik, gerçəklik ilə xəyal arasında bir sərhəd olmadığını göstərmək istəmişdir. Bu fikir demək olar ki, magik realizmə doğru bir yol açır. Beləliklə, Xuan Rulfo ədəbi quruluş konsepsiyasını, semiotik və semantik məkanı tənzimləyən uydurma bir quruluş

yaradan səssizlik və əks-səda konstruksiyasını ortaya çıxarır. Bu mənada bədii parametrlər daxilində səssizlik və əks-sədalardan ibarət olan bir reallığı təklif edir.

Romanda əsas hadisələr Meksikanın Kolima əyalətində yerləşən bir qəsəbədə - Komalada cərəyan edir. Komala qəsəbəsi Kolumbiyalı yazıçı Qabriel Qarsiya Markezin “Yüz ilin tənhalığı” romanında yaratdığı Makondo qəsəbəsi ilə oxşar xüsusiyyətlərə sahib olub xəyali bir düşüncənin məhsuludur. Həmçinin hər iki məkan müasir latınamerikan ədəbiyyatında əsas simvolik yerlər kimi təqdim edilir. Pedro Paramonun taleyi Komala qəsəbəsi ilə əlaqəli görünür və bu səbəbdən tənhalığa məhkumdur. Digər tərəfdən isə Komala istək paradigmasının bir təzahürüdür və burada bütün personajlar tapa bilmədikləri nəyisə axtarırlar: Məsələn Xuan Presiado təkə adını bildiyi atasını axtarmağa gedir, lakin sonda tapdığı ölümdür. Xuanın anası Dolores Presiado uzun müddət oğul həsrəti ilə yaşayır. Ancaq geri dönməyəcək oğlunun vədini yaşayaraq ölür.

Beləliklə, obrazların hər biri məzara gedən və yerinə yetirilməmiş bir istəyin qurbanlarıdır. Komala isə fikir ayrılığının məkanıdır. Burada sevən sevilmir. Hər şeyə sahib olanın qiyməti yoxdur, xəyal axtaran yalnız ölümü tapır. Komalanın Don Pedro tərəfindən məhvinə icazə verilir. Hadisələrin təsvir olunduğu qəsəbənin əhalisi yaslarını bölüşür, çünki orada heç kəs nə özünün, nə də başqalarının taleyi ilə maraqlanmır.

“Pedro Páramo” bir romandan daha qiymətli, daha dəyərli, daha üstün qəbul edilir. Bu roman həqiqətən bir xalqın hekayəsidir. Demək olar ki, hər kəsin öldüyü bu hekayənin əks olunduğu küçələr və tarlalar boyunca sadəcə ruhların görüldüyü Komala həqiqi və mifik ölçüləri ilə unudulmaz romantik mühitlər arasındadır. Rulfonun deyimi ilə "diri ölümlərin əhatəsində olduğu" bir məkandır. Komala qəsəbəsi arxaik və feodal tipli bir kənd cəmiyyəti üzərində qurulan Meksika tarixinin xarakterik elementlərinin sintezini özündə ehtiva edir. Oxucu üçün Komalanın bütün bu günləri ölüm bataqlığındadır, personajların keçmişində isə yalnız həyat var. Xuan Presiaddonun ziyarət etdiyi bütün yerlər ölüm və yaxud cinayət səhnələridir.

Komala əsrarəngiz və sehrlı bir yerdir. Xuan Presiado kəndə daxil olarkən şalına bükülmüş bir qadına rast gəlir. Qadın deyəsən yaşamır. Evlərin açıq qalan qapılarına baxanda nə qapıda oynayan uşaqlar, nə də göyərçinlər gözə görünür. Xuan Presiado, qatır sürücüsü Abundionun ona rəhbərlik etməsi ilə Komalaya gələndə qarşılaşdığı mənzərə anasının ona danışdıqlarından çox fərqli idi. Tərk edilən evlərin qapıları qırılmış, yosunlarla örtülmüşdü. Həmin bu kənd daşların altından çıxan əks-sədalər ilə doludur. Küçədə gəzərkən digər ayaq səsləri, xışıltılar və gülüşlər eşidilir.

Latinamerikan romanında əsas məkan kimi təsvir olunan Komala xəyallarla dolu bir qəsəbədir. Xuan Presiado bu kimsəsiz yerdə gəzərkən itirilmiş ruhları onun gözləri vasitəsi ilə görürük. Nəhayət, Presiado dəhşəti başa düşdüyü vaxt özü də məhvə sürüklənir. Komala Xuanın anası üçün həsrət dolu, özündə bir sıra xatirələri əks etdirən bir keçmişdir. Anası hər zaman Komalanın adını eşitdikdə qərıbsəyirdi. Taxıllarla dolu tarlaları, gecələr parlaq ağarmış evləri üçün çox möhkəm darıxırdı. Həmişə Komalaya qayıtmaq barədə düşüncələrə qapılsa da, bu xəyalların xəyal olaraq qalacağını bilirdi.

Romanın əsas mövzularından biri də Pedro Paramonun uşaqlıq sevgisi Suzanna San Xuan ilə əlaqədardır. Paramonun bir ömür boyu ehtirasla sevdiyi Susanna, günahlarını bağışlamayan bir kilsə və amansız bir vətəndaş müharibəsi qarşısında daxili dünyasının bütövlüyünü qorumaq üçün dəlillərə sığınır. Pedro Paramonun dəli kimi sevdiyi Suzanna, Paramo tərəfindən öldürülən öz həyat yoldaşına aşıqdir.

Magik realizm mövzusunda qələmə alınan bu romandakı adların heç biri təsadüfən seçilməmişdir:

Pedro: “Qaya”, “daş” mənasını daşıyır. Petros, Peter, Pierre kimi adlarla sinonimdir. Xristianlıqda Müəddəs Pedro (Həvari Pedro) cənnətin açarıdır. Romanın baş qəhrəmanı Pedro isə cəhənnəmin açarı sahibdir. Hər halda, romanın son cümləsi belədir: "O yerə bərk vurdu və daş yığını kimi hər yer dağınıq oldu." Bu o deməkdir ki, dünyada iki Pedro var: Cənnətin açarını əlində tutan Müqəddəs Pedro və cəhənnəmin açarını daşıyan Pedro Paramo.

Paramo: “Quru torpaq” deməkdir. Maraqlıdır ki, ABŞ əsilli ingilis şair və tənqidçi Tomas Sterns Eliotun “Şoran torpaq” şeiri ispan dilində “La Tierra Baldia”, Meksikada isə “El Paramo” adı ilə nəşr olunub. Xuan Rulfonun əsərindəki Pedro Paramo ailəsini və digər insanların həyatını viran edir, öz məmləkətini bir çölə döndərir.

Komala: “Fırın”, daha doğrusu, çörək və ya tortilla bişirildiyi bir təbəqə mənasına gəlir. Kənd və onun üzərində qovrulan ruhlar, demək olar ki, hekayədə "cəhənnəmi" təmsil edir.

Dolores Preciado: Xuan Precadonun anası. Sözüün hərfi mənası "qiymətli ağrılar”, “çətinliklər" deməkdir. Bütün bu əzablardan sonra başqa heç bir şey dəyərli ola bilməz.

Gerçək bir xəyal hekayəsi olan romanı həqiqətən maraqlı, çətin və sehrli hala gətirən əsas cəhət povest texnikasıdır. Üstəlik, Meksikalı hinduların mifi də ölümlərin diri, dirilərin isə ölü olduğunu söyləyir.

Pedro Paramo obrazı haqqında bildiyimiz ilk şey onun adıdır. Bu həqiqət çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki hekayədəki əsas xarakterin adı romanın ortalarına qədər müəmmal saxlanılır. Həmçinin bir çox başqa personajların, ortaya çıxan səs və digər əks-sədalərin də adları sirr olaraq qalır. Beləliklə, simvolların bir çoxunun nominal qeyri-müəyyənliyi qarşısında romanda Pedro Paramo obrazının adı, atasını axtararaq Komalaya gələn oğlan üçün əsas hərəkətverici istinad nöqtəsidir. Buna görə ad, Xuan Presiaddonun anasının ona atası barədə verdiyi yeganə məlumatdır. Bir ad və onları unutmuş ata ilə görüşmək arzusu Xuan Presiaddonun ümidini özündə əks etdirən nüanslardır. Lakin tezliklə bu ümid məhv oldu.

Pedro Paramo obrazına ikinci bir yanaşma, onun başqa bir oğlu Abundio vasitəsilə edilmişdir. Xuan Presiado, yolda görüşdüyü adama Pedro Paramonu axtarmağa Komala qəsəbəsinə getdiyini söylədiyi vaxt Abundio ona Paramonun oğlu olduğunu etiraf edir. Bu açıqlama ilə sanki, Abundio Pedro Paramonun təzyiqinə məruz qalan Komala sakinlərinin kollektiv hisslərini ümumiləşdirir.

Xuan Rulfonun “Pedro Paramo” romanının ideya-mövzu xüsusiyyəti çoxcəhətlidir. Demək olar ki, əsərdə təsvir edilən bütün personajlar təklidən əziyyət çəkirlər. Həmçinin özünü Komala əhalisinin, hətta ərazisidəki bütün torpaqların ağası hesab edən Pedro Páramo da yalnızdır. Romanda Pedro Páramonun təsərrüfat evi olan Media Luna tərk edilmiş göstərilir. Komala qəsəbəsi isə tamamilə dağıdılmış, ruhlarla dolu bir dünyaya çevrilmişdir. Komalanın məhvi, Meksikanın XX əsrdəki sosial-mədəni durumunu özündə əks etdirir. Həmin dövrə xas urbanizasiya problemi, kəndli və fermerlərin öz təsərrüfatlarını yiyəsiz qoyaraq kənddən şəhərə miqrasiyası, bundan əlavə qeyri-müəyyənlik müasir romanın çox geniş yayılmış xüsusiyyətlərindən biridir. Romandakı simvollar həyat ilə ölüm, sevgi ilə yalnızlıq, dünya və tərk-i-dünya arasındakı sərhədlərin hüdudlarını dəqiqləşdirərək nəyin bu və ya digər tərəfdə yerləşdiyinin izahını verməyin ən dəqiq üsuludur.

Bir sözlə xüsusi vurğulamaq olar ki, Xuan Presiaddonun Komalada qarşılaşdığı bütün personajlar günahları və həyatda etdikləri səhvlərə istinad edirlər. Həmin bu səhvlər və bağışlanmanın mümkünsüzlüyü onların Komalada əziyyət çəkməsinə səbəb olan əsas göstəricidir.

Ədəbiyyat:

1. ARCAN, Eren, Pedro Paramo: Meksika`da Tekinsiz Köy, Dipnot Kitap Kulübü, http://dipnotkitap.net/OYKU_ve_NOVELLA/Pedro_Paramo.htm, (28.02.2021).
2. DÜNDAR, Behlül, Juan Rulfo – Pedro Paramo, İzdiham, 2 Mart 2016, <https://www.izdiham.com/juan-rulfo-pedro-paramo/>, (27.02.2021).
3. Juan Rulfo - Bir Öncünün Yüz İli, 12 May 2017, <https://www.artfulliving.com.tr/edebiyat/juan-rulfo-bir-uncunun-yuz-yili-i-11787>, (04.11.2020).
4. OTÍN, Cebollero, Blanca, El Poder del Lenguaje: “Cara-de-Bronze” y Pedro Paramo, (Universidade de Lisboa Faculdade de Letras, Departamento de Literaturas Romanicas), Lisboa 2008, s. 16-23.

5. PAREDES, Martinez, Franz, Albert, Las Características Del Realismo Mágico En Pedro Páramo De Juan Rulfo, (Universidad de El Salvador Facultad de Ciencias y Humanidades Departamante de Letras), El Salvador, Centro América, Noviembre 2008, s. 15.
6. Pedro Paramo - Juan Rulfo, Konserve Ruhlar, 06 Eylül 2012, <https://konserveruhlar.wordpress.com/2012/09/06/pedro-paramo-juan-rulfo/>, (27.02.2021).

Hajiyeva M.

Ideological features of the novel “Pedro Paramo” by Juan Rulfo

(Summary)

The article emphasizes the attachment of Juan Rulfo, an important storyteller of the twentieth century in Latin American literature, especially to historical plots. At the same time, a special place is given to the life and work of Rulfo, who is known for his magical art. In addition, his novel Pedro Paramo touches on Mexico's unusual depiction of the socio-cultural problems of the last century and post-revolutionary events between reality and fantasy.

In this novel, which is a reflection of magical realism, Komala symbolizes the real of the dead who cannot achieve divine salvation. This feature connects Komala with a kind of hell. The article also includes an analysis of the idea-content features of the this novel from a number of different aspects.

Гаджиева М.

Идеологические особенности романа Хуана Рульфо «Педро Парамо»

(Резюме)

В статье подчеркивается привязанность Хуана Рульфо, важного рассказчика XX века в латиноамериканской литературе, особенно к историческим сюжетам. При этом особое место отводится жизни и творчеству Рульфо, известного своим магическим искусством. Кроме того, его роман Педро Парамо затрагивает необычное изображение Мексики социокультурных

проблем прошлого века и послереволюционных событий между реальностью и фантазией.

В этом романе, отражающем магический реализм, Комала символизирует царство мертвых, которые не могут достичь божественного спасения. Эта особенность связывает Комалу с неким адом. В статье также анализируются идейно-содержательные особенности романа «Педро Парамо» с разных сторон.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Mirzəyeva

HACIYEVA MİNAYƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Minaya.611@mail.ru

20-Cİ ƏSR LATİN AMERİKAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ MAGİK REALİZM PROBLEMİ

Açar sözlər: Magik realizm, Latınamerikan romanı, mif, Franz Roh

Key words: Magical realism, Latin American novel, mythology, Franz Roch

Ключевые слова: Магический реализм, Латиноамериканский роман, мифология, Франц Рох

XX əsrin 1930-60-cı illərindən etibarən Cənubi Amerikada realizmin növbəti milli forması kimi magik realizm adı altında yeni bir cərəyan meydana gəlmişdir. Cənubi Amerikada ispanlarla yerli xalqların qaynaq qarışmasından sonra yaranan bu yeni ədəbi mədəniyyət növü tarixi inkişafın nisbətən aşağı səviyyəsindən müasir sivilizasiyaya qoşulan bu xalqların miflərini də realist nəsrə gətirmişdir. Miflərdən bədii bir vasitə kimi istifadə gerçəkliyi realist təsvirin imkanlarını güclü bir şəkildə artıraraq Avropa ədəbi tənqidinə maraqlı təsir ötürmüşdür. Əslində miflərdən,

rəmzlərdən və bir sıra alleqorik obrazlardan realist əsərlərdə, xüsusi olaraq poeziyada istifadə etmək hər bir zaman mümkün olmuşdur.

Real dünyada sehr elementlərinin mövcudluğuna zəmin yaradan, xüsusilə XX əsrin ortalarında Latın Amerikasında geniş şəkildə yayılan bu ədəbi tendensiyalar magik realizm cərəyanı kimi dəyərləndirildi. Bu səbəbdən Cənubi Amerikada Jorj Amadu, Qabriel Qarsia Marques və başqa yazıçıların əsərlərində özünü göstərən magik realizm cərəyanını simvolizm elementlərindən istifadə etmənin milli bir ədəbiyyatda üzə çıxması kimi qiymətləndirmək təbii hala çevrilmişdir.

Magik realizm terminini ilk dəfə olaraq alman sənətşünası və tarixçisi Franz Roh elmə gətirmişdir. 1925-ci ildə nəşr olunan "Nach-Expressionismus, Magischer Realismus: Probleme der Neuesten Europaischer Malerei (Post-Expressionism, Magical Realism)" adlı əsərində, Franz Roh dövrünün alman rəssamlarının fantastik, xəyalpərəst xüsusiyyətlərini təsvir və izah etmək üçün bu termindən geniş bir şəkildə faydalanmışdır[1].

Magik realizm simvolizm epoxasının tərkibində bir ədəbi cərəyan kimi XIX əsrin sonlarında naturalizmə qarşı çıxan fikir nəticəsində meydana gəlmiş, Qərbi Avropada macəra nəsrinin bir forması olaraq inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Mistika bir qayda olaraq müasir həyata bədii sferadan köçürülür. Məsələn, Amerikada cadulanmış mənzillər mövzusu ilə bağlı xüsusi mistik realist film janrı formalaşmışdır. Bundan əlavə, Antik dövrdən məlum olan insan və heyvan metamorfozları mövzusu da geniş işlənən magik süjetləri hesab olunur

Sehrli realizm və "ecazkar həqiqət" ətrafında mövcud olan mübahisələr Latın Amerikasının ədəbiyyatında bir çox tənqidçi və ədəbiyyat nəzəriyyəçisini narahat etmiş və etməkdədir. Magik realizm ilə "ecazkar həqiqət" arasındakı münasibətə dair fikirlərin uyğunsuzluğu bunun çox mürəkkəb bir ədəbi fenomen olduğunu və hələ tam izah olunmadığını təsdiqləyir[2, s. 83-91].

Magik realizm daxilində üç məqam təsnif edilə bilər. İlk olaraq post-ekspressionizmi göstərmək üçün alman tənqidçisi Franz Rohun bu termindən istifadəsini göstərmək olar. İkincisi, hər bir zaman gerçək həqiqətlərin sirri ilə əhatə

olunmuş amerikalıya istinad etmək üçün Arturo Uslar Pietrinin bu termini istifadə etdiyi 1940-ların Latın Amerikasına ədəbiyyatını vurğulamaq mümkündür. Üçüncü məqam isə XVI Beynəlxalq Latın Amerikasına Ədəbiyyatı Konqresində (1975) magik realizm ətrafında gedən mübahisənin maksimum ifadəsi, yəni daha tənqidi-akademikdir[3].

Xose Antonio Portuondo magik realizmi yazıcının öz daxili ilə toqquşması nəticəsində yaranan reallıq qarşısında bir mövqe kimi izah edir. Yəni yazıcının baxış bucağından asılı olaraq bu reallıq bir neçə cəhətə sahib ola bilər. Sosial reallığın nümayiş etdirdiyi realizm tənqidi realizm, lakin ruhi reallığa əsaslanan reallıq isə sehrlili realizm hesab edilir. Portuondo, bu ədəbi texnikanın XX əsrin müharibə şəraitində böyüyən bir nəslin əzablarının məhsulu olduğuna inanırdı. Bu səbəbdən, magik realizm cərəyanı yazıçıları ruhi və fəlsəfi olaraq ayrılan bir nəsil kimi bölür[4]. Magik realizm cərəyanı normal və yaxud real hesab edilən hərəkətlərdə olmayan, məntiqsiz elementləri özündə ehtiva edən bir sənət hərəkəti kimi müəyyən edilmişdir. Bu termin 1960-cı illərdə Latın Amerika ədəbiyyatının yaranması ilə başlamışdır. Xüsusi olaraq Alejo Carpentier, Xorxe Luis Borxes, Jacques Stephen Alexis, Xuan Rulfo, Karlos Fuentes və Qabriel Qarsia Markes kimi məşhur ədiblər bu cərəyanın əsas nümayəndələri kimi şöhrət əldə etmişdilər.

Magik realizm ilk növbədə mədəni və məşhur formada, qapalı və ya açıq strukturda ifadə edilə bilən reallığa bir münasibətdir. Bu bədii üslubda müəllif sanki reallıqla qarşılaşır. Əsas məsələ xəyali varlıq və ya dünyaların yaradılması deyil, insan və onun şərtləri arasındakı əsrarəngiz əlaqələrin aşkar edilməsidir. Magik realizmdə əsas hadisələrin məntiqi və ya psixoloji izahı mövcud deyil. Sehrlili realizm üslubuna müraciət edən yazıçı ətrafdakı həqiqəti təqlid etmək yerinə ilk olaraq sirri aşkar etməyə səy göstərir. Magik realizm cərəyanına dair əsərlərdə adi məkan və personajlar bütünlüklə harmoniya şəklində fəvqəltəbii hadisələrlə iç-içəlik təşkil edir. Sehrlili realizmin fantaziya ədəbiyyatı ilə heç bir şəkildə əlaqəsi yoxdur, çünki gerçəkliyi təhrif etmir. Əksinə daha çox sehrlili realizm gerçəkliyə bir münasibətdir.

Magik realizmin bir neçə əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

a) Magik realizm cərəyanı, daha çox fantaziya elementlərini özündə cəmləşdirən postmodern ədəbi nəzəriyyənin əsas mərkəzini təşkil edəcək əsas potensiala sahib hərəkatlərdəndir. Mənşəyinə görə Latın Amerikada yaranıb inkişaf yolu keçmişdir. Təbii olaraq bu janrdə ən parlaq nümunələri Latın Amerikalı yazıçılar ədəbi mühitə daxil etmişdir. Dünya miqyasında araşdırma aparıldığında, üçüncü dünya ölkələrinin Qərbin kapitalizmi, təhsili və texnologiyası ilə qarşılaşması nəticəsində bu ölkələrdə ədəbiyyat sahəsində sehrlı realizm meyli görülməyə başlanmışdır. Üçüncü dünya ölkələrində insanların fərdi, sosial və iqtisadi problemləri ilə məşğul olmaq üçün istifadə olunan magik realizm beləcə siyasi narahatlıqlar doğuran bir tendensiyaya da yol açmışdır.

b) Magik realizm həqiqətlərlə fantastikanı, adi və qeyri-adi ənənələri birləşdirici gücə sahibdir. Fantastik və ya qeyri-adi olan əsərdə sehrlı elementə çevrilir. Buna görə də magik realizm reallıq ilə fantaziyanın mükəmməl birləşməsi kimi qəbul edilməlidir. Sehrlı bir realist əsər oxucunu təəccübləndirmədən təbiəti fəvqəltəbii qüvvə ilə birləşdirməlidir.

c) Sehrlı bir realist əsərdə fəvqəltəbii, pəri, cin, ruh, nağıl, dastan, əfsanə və xalq nağılına müraciət nəticəsində mifik bir ənənənin əks olunması müşahidə olunur. Bu mifik əkslər əsərin fantastik hissəsini təşkil edir. Başqa sözlə desək, əsərə fəvqəltəbii bir element qatmaq üçün yerli folklordan istifadə olunur. Ənənəvi şifahi ədəbiyyatda geniş şəkildə yayılan ifadə üsullarından istifadə edilə bilər.

d) Sehrlı bir realist əsərdə nəql edən hadisəni oxucuya çatdırır, məsafə hissi yaradır və heç bir şəkildə izah etmədə, qəribənin məntiqsizliyini görməməsini təmin edir. Hadisələrin axını ön plana çıxır. Sehrlı realizmdə tez-tez istifadə olunan istehza, dastançının yaratdığı sehrlı dünyadan uzaqlaşmasına da həmçinin imkan verir.

e) Nəql edən mülahizə və istehzadan istifadə etməklə əsərdəki personajların təqdimatına, yer və zaman qavrayışına təsir göstərir. Magik realizm cərəyanında obrazlar yerinə yetirdiyi hərəkatlərlə tanış olur, ancaq personajların mənəvi, psixoloji

və əxlaqi xüsusiyyətləri izah olunmur. Əsərdə yer və vaxt qeyri-müəyyən olaraq qalır. Mifik məkanlardan bəhs edilir. Xətti bir zaman qavrayışı yoxdur, əksinə zamanın qavrayışı üstünlük təşkil edir. Bəzən keçmiş, indiki və gələcək simvollar , bəzən isə xalq nağılları, əfsanələr və dastanlar ilə iç-içədir. Ümumi nəzər saldıqda, magik realizmdə metafora, hiperbol, simvolizm, ironiya və paradoks kimi bir çox şifahi sənətdən istifadə edilir.

Magik realist müəlliflərin və ədəbi tənqidçilərin fikirləri üzə çıxdıqdan sonra bu hərəkatın ədəbi xüsusiyyətlərini bilmək çox vacibdir. Magik realizm cərəyanının ziddiyyətlərin, sehlərin və gerçəkliklərin ədəbi hərəkatı olduğunu söyləmək mümkündür: Həyat-ölüm; zaman-məkan və s. Bir tərəfdən sehr reallıqdan yaranır və ona təbii bir şəkildə daxil olur, adi kontekstlər və ya xarakterlər, ümumiyyətlə, möcüzəvi elementlərlə və hadisələrlə (bibliya üslubunda uzun ömür, şişirdilmiş xəstəliklər) bir arada olur. Antik dövrdən məlum olan insan – heyvan metamorfozları mövzusu da geniş işlənən magik süjetlər hesab olunur. Bundan əlavə, bu ecazkar elementlər nadir hallarda izah olunur, çünki simvollar onları tamamilə normal tərzdə görür. Realizm möcüzənin izah edildiyi şəkildə əks olunarkən, personajlar gündəlik vəziyyətlərinə sehr elementləri gətirir. Bu çərçivədə professor Xuan Ramón Cervera, realizmin “sanki əsas mövzu və ən vacib reallıqdır, sehr isə çox əhəmiyyəti olmayan adi detallardan başqa bir şey deyildir” baxımından danışmağın bir yolu olduğunu iddia edir[1].

Ədəbiyyat:

1. Parkinson Lois and Faris Wendy. *Magical Realism in Spanish American Literature // Magical Realism: Theory, History, Community.* Duke University Pres. USA: 2005.
2. Lukauska Eva. "Lo Real Magico o el Realismo Maravilloso?". 1991.
3. Rodriguez Camilla Villate. *Realismo Mágico Latinoamericano, Aproximaciones a Su Influencia en el Periodismo de Héctor Rojas Herazo y Gabriel García Márque // Facultad de Ciencias Sociales, Bogotá: 2009.*

4. Portuondo José Antonio. La Realidad Americana en la Literatura. El Heroísmo Intelectual. Tezontle (Mexico): 1955.
5. Cervera Juan Ramon. El Realismo Mágico. Abril de 2014.

Hajiyeva M.

The problem of magical realism in Latin American fiction of the twentieth century
(Summary)

In the article is examined the theoretical foundations and basic features of the magical realism method, which emerged as a new artistic idea in the literature of Latin American countries. It is also analyzed the literary heritage of writers such as Juan Rulfo, Jorge Luis Borges, Carlos Fuentes and Gabriel García Márquez and the elements of magical realism in their work.

The main feature of the main difference between magical realism and other conditions in the art world is the presentation of space and characters in complete harmony. In addition, one of the main features of this method is that the author perceives the truth as if it is not real and that there is no logical or psychological explanation of the main events described. At the same time, these features make the work more reflective, reflecting the elements of magical realism, perceived as the perfect combination of reality and fantasy. Reflecting the various nuances of magical realism expressed by a number of literary critics, the article also touches on the concepts of time, space, and hybridity.

The main feature to differ magical realism than other terms on the sphere- the main condition is the presentation of space and characters on entire harmony.

In addition, one of the main features of this method is that the author perceives the truth as if it is not real and that there is no logical or psychological explanation of the main described events. At the same time, these features make the works legible which reflects the elements of magical realism, perceived as the perfect combination of reality and fantasy. In the article that reflects the various nuances of magical

realism expressed by a number of literary critics, also is touched on the concepts of time, space, and hybridity.

Гаджиева М.

**Проблема магического реализма в Латиноамериканской художественной
прозе XX века
(Резюме)**

В статье исследуются теоретические основы и основные особенности метода магического реализма, возникшего как новая художественная идея в литературе стран Латинской Америки. Он также исследует литературное наследие таких писателей, как Хуан Рульфо, Хорхе Луис Борхес, Карлос Фуэнтес и Габриэль Гарсиа Маркес, и элементы магического реализма в его работах.

Важной чертой основного отличия магического реализма от других терминов в области искусства является представление пространства и персонажей в полной гармонии. Кроме того, одной из основных характеристик этого метода является то, что автор смотрит на реальность так, как если бы она была нереальной, и что нет логического или психологического объяснения основных описанных событий. В то же время эти характеристики делают работы более рефлексивными, отражая элементы магического реализма, воспринимаемого как идеальное сочетание реальности и фантазии. Отражая различные нюансы магического реализма от ряда литературных критиков, статья также затрагивает концепции времени, пространства и гибридизации.

Rəyçi: f.f.d., b/m. V.Mirzəyeva

SULTANOVA NURAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
nuransltova@gmail.com

NEOVİKTORİANLIQ İNGİLİS NƏSRİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

Açar sözlər: Neoviktorian romanı, viktorian ədəbiyyatı, postmodernizm, tarixi metatəhkiyə, ənənə

Key words: Neo-Victorian novel, victorian literature, postmodernism, historiographic metafiction, tradition

Ключевые слова: Неовикторианский роман, викторианская литература, постмодернизм, историографическая метафора, традиция

XX-XXI əsr ingilis yazıçılarının viktorian dövrünə, eləcə də viktorian dəyərlərinə müraciəti bədii əsərlərdə özünü neoviktorianlıq şəklində göstərdi. Viktorian dövrü ilə əlaqəli bədii ədəbiyyatın və filmlərin tənqidi müzakirələri uzun bir tarixə sahib olsa da, akademik bir intizama sahib olan “Neoviktorian dövrü” nisbətən yeni bir fenomendir. Bu termin bəzən postviktorian, retroviktorian, neoviktorian, nostaljik postmodernizm və tarixi metatəhkiyə kimi ifadə edilsə də, yalnız son bir neçə ildə “Neoviktorian” termini uyğun termin kimi qeyd edilir[5, s.189]. Müxtəlif ədəbi tənqidçilər 1960-cı illəri ədəbi janrın ortaya çıxdığı dövr olaraq təyin edirlər və Cin Risin “Böyük Sargasso dənizi” (1966) və Con Faulzun “Fransız leytenantın qadını” (1969) kimi əsərlərini neoviktorian romanının ilk nümunələri olaraq göstərirlər.

Son iyirmi ildə müasir mədəniyyət, neoviktorian mətnlərinin sürətlə yayılan populyarlığının və bu sahəyə olan tənqidi marağın atması şahidi olmuşdur. Neoviktorian janrı əvvəlcə postmodernizmin bir növü olaraq şərh edilsə də, lakin son zamanlarda daha çox ədəbi və mədəni cərəyanlarla əlaqəli olaraq nəzərdən keçirilmişdir.

Neoviktorianizm mədəni və sosial bir fenomen olaraq, viktorian dövrü ədəbiyyatının müasir formada təmsili kimi XX əsrin son otuz-qırx ilində Böyük Britaniyada meydana gəldi. Bununla yanaşı, janr genişləndikcə onun köklərinin daha da erkən vaxtlara gedib çıxdığının şahidi oluruq: Robert Qreyvsin “Həqiqi Devid

Koperfild” (1935) və Marqanita Laskinin “Viktorian faytonu” (1953). 1990-cı illərdən bəri isə daha da inkişaf edərək, A.S.Bayet, Qraham Svift və Sara Uoters kimi müəlliflərin yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Nəticədə, həmin yazıçılar bu janrdə yazılmış əsərlər üçün çoxsaylı ədəbi mükafatlara layiq görülmüşdür.

Ədəbiyyat, teatr, musiqi, təsviri sənət, kino, memarlıq, moda, həmçinin davranış qaydaları kimi bir çox sahələrdə viktorian dövrünün elementlərini görə bilərik. Bədii ədəbiyyatda viktorian ənənələrinin dirçəlişi poeziya, dram və nəsr də daxil olmaqla neoviktorian ədəbiyyatının yaranmasına səbəb oldu. Neoviktorianizmin ədəbiyyatdakı ən parlaq təzahürlərindən biri neoviktorian romanı idi. Müəllif viktorian dövrü ədəbiyyatına aid bir nümunəni özünəməxsus tərzdə yenidən yazarkən, postkolonial, feminist və multikultural nöqteyi-nəzərdən yanaşmağa diqqət yetirir. Viktorian cəmiyyətində hüquqları tapdalanan bir sıra qadınlar, məhkumlar, qara dərililər, aşağı sinfin nümayəndələri və digərləri haqqında bəhs edərək onlara qarşı edilən haqsızlıqları şiddətlə qınayır və bu, onun ən ümdə vəzifəsi sayılır. Viktorian cəmiyyətindən bəhs edən neoviktorian romanının formalaşmasına səbəb olan amillər arasında biri ədəbiyyatdankənar, digəri isə ədəbiyyat olmaqla ikisinin adını çəkmək lazımdır. Neoviktorian romanının meydana gəlməsinin ədəbiyyatdankənar səbəbi müasir Britaniya xalqının kraliça Viktoriyanın hakimiyyəti dövründə ölkədə mövcud olan sabitliyə, nizam-intizama və ölkənin gücünə olan marağının artması ilə assosiasiya olunur ki, bu da ingilislərin milli və mədəni kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Postmodernizmin keçmişə yenidən baxmaq istəyi ilə inkişafı isə ədəbiyyatda neoviktorian dövrünün ortaya çıxmasının ikinci səbəbi olaraq qeyd edilir.

Məşhur rus filosofu, ədəbi tənqidçi və alim Mixail Baxtinin dili ilə desək, “neoviktorian romanının müəllifləri keçmişlə bu gün arasındakı uçurumu aradan qaldırmağa qadirdir”[6, s.258]. Əslində, bu romanlar onu söyləməyə imkan verir ki, keçmiş adlandırdığımız viktorian dönəmi yenilikçi və fərqli bir şey kimi ortaya çıxır. Baxtin müasir viktorian romanlarında təsvir olunan uzaq bir cisim timsalında belə bir iddia irəli sürür: “Bu obyekt zaman baxımından bizdən nə qədər uzaq olsa da,

natamam, davam edən zaman keçidlərimizlə əlaqələndirilir”[6, s.258]. Neoviktorian nəsrində keçmiş, demək olar ki, maddi olaraq dərk olunur, əvvəllər heç düşünülməmiş bir formaya çevrilə bilər. Nəticə etibarlı ilə roman müəllifi keçmiş müasir kontekstdən elə bir formaya salır ki, bu cür proses keçmişin mənimsədilməsi kimi qəbul edilə bilər. Beləliklə, neoviktorian dövrü yazıçıları ədəbi keçmişin yeni cəhətlərini üzə çıxarır, yenidən nəzərdən keçirir və ön plana çəkir.

Neoviktorian romanı postmodern tarixi romanının modifikasiyalarından biridir. Bir sıra xüsusiyyətlərinə görə, neoviktorianlıq viktorian dövrü və postmodern ədəbiyyatını eyni bir əsərdə cəmləşdirən hibrid bir janr növüdür. İngilis ədəbiyyatında neoviktorian romanının ilk nümunələri, demək olar ki, 1960-cı illərin sonunda ortaya çıxdı. Qırx ildən artıq bir müddətdə yazılmış bütün neoviktorian romanları ortaq kökləri bölüşür: viktorian ənənələrinin, postmodernizmin və yeni tarixin təsiri. Bununla belə, neoviktorian romanı daim inkişaf edir və dəyişir. Bu isə bizə belə bir romanı iki nəslin ərsəyə gətirdiyini deməyə əsas verir: yaşlı və gənc nəsil. Qeyd edək ki, yaşlı nəslin neoviktorian romanlarına 1960-cı illərin sonundan 1990-cı illərədək yazılmış romanlar, gənc nəslin isə 1990-cı illərin sonundan günümüzədək yazmış olduğu romanlar daxildir. Yaşlı nəslin neoviktorian romanları ilk növbədə postmodern konsepsiyaların həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Onlar tarixi mühiti yenidən yaratmaq üçün postmodernist yazı texnikasından maksimum istifadə etmişlər. Buna nümunə olaraq isə özünü əks etdirmə, fraqmentarlıq, çoxsəviyyəli mətn, çoxsaylı eyhamlar və s. göstərmək olar. 1990-cı illərin sonu və 2000-ci illərin əvvəllərindəki neoviktorian romanlarına gəldikdə isə, müəlliflər oxucunu viktorian aləminə qərq etməyə can atırdılar.

Gənc nəslin neoviktorian romanının vacib vəzifəsi oxucunu Viktoriya dövrünün atmosferinə salmaq olduğundan, müəllif Viktoriya İngiltərəsinin təsvirinə olduqca diqqət yetirir. Arxiv tədqiqatları, tarixi sənədlərlə iş, müxtəlif növ istinad mənbələri, XIX əsrin qəzet və jurnalları vasitəsilə bədii əsərlərə, qrafika və rəsm əsərlərinə olunan istinad nəticəsində gənc nəslin neoviktorian romanı səhifələrində Viktorian dövrü gerçəkliyi, sözün həqiqi mənasında canlanır. Bu romanlarda

oxucunun marağına səbəb olan parodiya, pastiş, kinayə və bir çox postmodernizm elementləri ilə yanaşı, həm də viktorian dövrünə aid nostaljik hisslərin olmasıdır. Neoviktorian romanı, həm viktorianlıq xüsusiyyətləri, həm də postmodernizmin cəhətlərinə görə, ümumiyyətlə, postmodern ədəbiyyatda bənzərsiz bir janrdır. Viktoriya dəyərləri üçün nostalji haqqında danışarkən burada, əsasən, vəzifə hissi, səbr, vətən uğrunda yorulmadan çalışmaq, dürüstlük və bununla yanaşı ailə dəyərləri kimi bir sıra mühüm amilləri qeyd etmək daha doğru olar. Bu gün özünü hələ də Viktorian dövrü vətəndaşı kimi hiss edən müasir ingilislər sabitliyin hökm sürdüyü həmin dövrə qayıtmaq istəyirlər.

Gənc nəslin neoviktorian romanının mahiyyəti viktorian mətninin və viktorian gerçəkliyinə aid parodiya və pastişinin sintezidir, buna görə də bu kimi romanlarda viktorian cəmiyyətinin quruluş prinsiplərini görə bilərik. Neoviktorianların əsas tənqid hədəfi Kraliça Viktoriya tərəfindən cəmiyyətə həddindən artıq idealizmin, doqmatizmin aşılması, normaların sərtliyi, ingilislərin həyat tərzinin ciddi şəkildə tənzimlənməsi, həmçinin adət-ənənələrə həddindən artıq bağlı olmalarıdır. Neoviktorian yazıçılarının Viktoriya dəyərlərinə münasibəti, gənc nəslin neoviktorian romanında “İngilis” və “Britaniyalı” mövzusunda necə toxunduğu ilə ifadə olunur. Müəllif romandakı “İngilis” obrazının xarakterindəki həm riyakarlığı, həm də əsassızlığı, eyni zamanda İngilis olmayan və ya onlardan aşağıda olanlara qarşı göstərilən alçaldıcı münasibəti, bir sözlə, “İngilis” təkəbbürünü və imperializmini qınayır.

“İngilislilik” Viktorian ədəbiyyatından neoviktorian nəsrinə keçən əsas simvolik obrazlarla öz əksini tapmışdı. XIX əsrin romanında olduğu kimi, gənc nəslin də neoviktorian romanındakı Kraliça Viktoriya obrazı dolaylı olaraq mövcuddur və ingilislərin həyatına daxil olan Viktoriya dəyərlərini təcəssüm etdirir. Neoviktorian xanım və bəy obrazları isə Ş.Bronte, Ç.Dikkens, U.Kollinz, T.Hardi və digər viktorian yazıçılarının qəhrəmanlarından fərqli olaraq müəyyən qədər dəyişilmiş formada yer alır. Viktorian dövrünün kişi cinsindən olan nümayəndələri, olduğu kimi – ideallaşdırma və düzəliş olmadan təsvir olunur və obrazın xarakterində ətraf aləmə

olan himayəkar, xüsusilə də “qeyri-ingilislər”ə qarşı alçaldıcı münasibəti və qadınlara olan sahibkarlıq və həqarət dolu xüsusiyyətləri vurğulanır. Neoviktorian romanı müəllifi viktorian kişisinin hökmran, qadınının isə asılı mövqeyini göstərərək hər ikisinə xas olan riyakarlıqdan açıq şəkildə danışır. XIX əsr nəsrindəki Viktoriya obrazının ideallaşdırılmasını ələ salırlar, yalnız güclü və müstəqil bir qadının özünü həyatda reallaşdırma biləcəyini iddia edirlər. Eyni zamanda, viktorian qadınlarının həddindən artıq ictimai fəaliyyət arzusunu tənqid edirlər.

Gənc nəslin neoviktorian romanındakı ən vacib viktorian təsvirlərindən biri, ailə dəyərlərinin simvolu və viktorianlığın qalası kimi hesab olunan ev təsviridir. Bir viktorian qadını üçün ev, tez-tez patriarxal cəmiyyət tərəfindən qapalı saxlandığı həbsxanaya çevrilir. Buna bənzər motivləri isə S.Uoters, M.Feyber romanlarında görmək mümkündür. Evin təsvirinin digər bir önəmli funksiyası isə qəhrəmanın xarakterini üzə çıxarmaqdır.

London şəhərinin təsviri də neoviktorian romanlarının mərkəzində yer alır. Belə ki, London viktorian dövrünün ürəyi, viktorian mədəniyyətinin mənbəyi kimi neoviktorian yazıçıların diqqət mərkəzindədir. Bununla da, neoviktorian dövrünün gənc nəsil yazıçılarına xas olan marginallıq meylinin reallaşdığını görmək olar. Neoviktorian romanlarında Londonun təsviri ilə əlaqədar digər bir gözəçarpacaq məqam odur ki, burada viktorian romanlarından fərqli olaraq London daha real, qaranlıq, amansız və bir o qədər də təhlükəli şəkildə təsvir olunur.

Kraliça Viktoriya dönəmində ingilisləri bir araya gətirmək və viktorian ruhunu ifadə etmək üçün “icad edilən” İngilis adət-ənənələri, gənc nəslin neoviktorian romanında İngilis cəmiyyətinin dayağı, viktorian həyatının təşkilati mərkəzi olaraq təsvir edilmişdir. Eyni zamanda neoviktorianlar viktorianların adət-ənənələrə doqmatik bağlılığını şiddətlə tənqid edirlər.

Mədəniyyətin kütləviləşdirilməsi çağında mövcud olan neoviktorian nəsrinin onun tələblərinə tabe olmağa məcburdur və bu səbəbdən kütləvi ədəbiyyatın əlçatanlıq prinsipinə cavab verə bilər. Yaradıcılıq səviyyəsində neoviktorian nəsrinin fraqmentarlıqdan uzaqlaşma, mətnin birmənalılığı və bütövlüyü istiqamətində olan

tendensiya ilə xarakterizə olunur. İdeoloji məzmun səviyyəsində isə viktorian dəyərlərinin tənqidi və nostalgik qavrayışının sintezi aşkarlanır.

Viktorian romanları əxlaq, şəxsiyyət, özünə inamsızlıq və kimlik kimi məsələlərə toxunursa, neoviktorian mətnləri ədəbi keçmişlə açıq dialoq quraraq bu mövzuları davamlı təkrarlayır. Buna görə, Viktorian ədəbi keçmişi yeni tarixi imkanlar açır və keçmişi müasir bir kontekstdə yenidən kəşf etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Kaplan C. *Victoriana : Histories, Fictions, Criticism* / C. Kaplan. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. – 173 p.
2. Onega S. *British Historiographic Metafiction in the 1980s* / S. Onega // *British Postmodern Fiction* / Ed. by Th. D'haen, H. Bertens. – Amsterdam, Atlanta : Rodopi, 1993. – P. 47-61.
3. Brantlinger, P., & Thesing, W.B., eds., 2002. *A Companion to the Victorian Novel*. Oxford: Blackwell Publishing.
4. Dennis, B., 2000. *The Victorian Novel*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. <https://core.ac.uk/download/pdf/87390747.pdf>
6. <https://www.athensjournals.gr/philology/2015-2-4-4-Tryniecka.pdf>

Sultanova N.

Neo-Victorianism as a new stage in English prose

(Summary)

The main theme of the article is to reveal how the neo-Victorian period, a new stage in English literature, arose and what its features are. Authors of neo-Victorian novels reinterpret examples of Victorian literature using a number of postmodern features and create novels in a modern style. Neo-Victorian literature, which emphasizes both the positive and negative aspects of Victorian values, traditions, and Victorian society in general, covers very important topics.

Султанова Н.

Неовикторианство как новый этап в английской прозе

(Резюме)

Суть статьи - раскрыть, как возник неовикторианский период, новый этап в английской литературе, и в чем его особенности. Авторы неовикторианских романов переосмысливают образцы викторианской литературы, используя ряд постмодернистских черт, и создают романы в современном стиле. Неовикторианская литература, которая подчеркивает как положительные, так и отрицательные аспекты викторианских ценностей, традиций и викторианского общества в целом, охватывает очень важные темы.

Rəyçi: f.f.d., dos. Y.Abdullayeva

METODİKA

QARACAYEVA ARZU

Azərbaycan Dillər Universiteti

arzuqaracayeva784@gmail.com

MÜASİR TƏDRİS PROSESİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: janrlar, yeni tədris sistemi, xalq yaradıcılığı, ənənəvi folklor nümunələri, bədii söz sənəti

Key words: genres, new education system, folk art, examples of traditional folklore, art of speech

Ключевые слова: жанры, новая система образования, народное искусство, образцы традиционного фольклора, искусство речи

Tarixi qədim olan ədəbiyyatımızın müxtəlif dövrlərinə aid bədii təfəkkür nümunələrinin oxusu, məzmunun öyrədilməsi, təhlil yolları haqqında məktəb illərində bir sıra məlumatlara yiyələnmişik. Bilirik ki, bədii söz sənətinin ilkin

formaları insan cəmiyyətinin yenicə formalaşdığı, hələ yazının olmadığı bir zamanda meydana gəlmişdir. Bu səbəbdəndir ki, insanlar hiss və düşüncələrini, istək və tələbatlarını dilə gətirməyə ehtiyac duymuş, beləliklə də xalq yaradıcılığı-şifahi ədəbiyyat (folklor) meydana gəlmişdir. Azərbaycan folklorunun ideya istiqaməti başlıca olaraq humanizm, vətənpərvərlik, dostluq, qardaşlıq, ədalətsizliyə qarşı mübarizə və s. kimi bəşəri ideyalara yönəlmişdir. Buna görə də folklor ədəbiyyatı, xalqı müstəqil və xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəyə ruhlandıraraq qoluna güc, qüvvət verərək əzmkarlıqla çalışmasına bir növ şərait yaradır. Bu cəhətdəndir ki, ağızdan-ağıza keçib bu günə gəldiyindən yarandığı dövrün dil və üslub xüsusiyyətlərini tam olaraq qoruyub saxlamamışdır.

Azərbaycan folklorunun janrlar üzrə sistemli şəkildə ərsəyə gəlib, öyrənilməsinə ali məktəblərimizdə müəyyən proqram çərçivəsinə əsasən 30-cu illərdən başlanmışdır. Təbii ki, bu yolda xalqımızın zəngin folklor nümunələrinin toplanıb xalqa çatdırılmasında, folklor tarixindən bəhs edilən mühazirə mətnlərinin yaranması kimi çətin, eləcə də şərəfli işin ilkin təşəbbüskarları kimi A.Şaiq, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənəminli, Həmid Araslı, M.H.Təhmasib və başqalarının xüsusi rolu danılmazdır. M.H.Təhmasibin ümumi redaktəsi altında çapdan çıxmış “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitində ayrı-ayrı janrların xarakterik xüsusiyyətləri, inkişaf məsələləri haqqında məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı, H.Araslının “Aşıq yaradıcılığı” monoqrafiyası, ”Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanları haqqında silsilə məqalələri folklorşünaslığımızın yaradıcılıq xəzinəsində özünəməxsus yer tutmuş, xalqın qədim tarixinin gələcək nəsillərə tədrisi işində mühüm mənbə rolunu oynamışdır. Bu baxımdan xalq yaradıcılığının həm bədii-ictimai, həm də tarixi əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

“Xalq kütlələrinin həyatında elə bir mühüm, vacib əhəmiyyət doğuran hadisə yoxdur ki, o, şifahi yaradıcılıqda bu və ya digər şəkildə öz bədii inikasını tapmamış olsun. Xalqımızın həmişə gələcəyə nikbin düşüncəsi, yaxşılığın pislik üzərində qələbəsinə, hər zaman zəfər çalacağına inamı haqqında təəssüratlarını ümumiləşdirən folklorşünaslar xalq yaradıcılığının bu xüsusiyyətlərindən bəhs edərək qeyd edirlər

ki, folklor yaradıcılarının ağır yaşamlarına, şəxsi həyatlarının isə hüquqsuz və müdafiəsiz olmasına baxmayaraq folklora bədbinlik tamamilə yabançıdır [4, s.238].

Müasir tədris prosesində folklor nümunələrinin öyrədilməsi zamanı qeyd etməliyik ki, folkloru yazılı ədəbiyyatdan fərqləndirən bir çox xüsusiyyətlər var ki, bunlar bilavasitə kollektivlik və şifahiliklə bağlıdır. Variantlılıq xalq ədəbiyyatı incilərinin xüsusi əlamətidir. Belə ki, əgər variantlılıq yoxsa, demək əsər xalq içərisində dolaşmır, folklor xüsusiyyətini daşımır. Folklor əsərlərinin variantları məzmununa, mətn fərfinə, ifa xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən aydın şəkildə seçilir. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Qızıl gül olmayaydı, Sarılb solmayaydı. Ölüm Allah əmridir, Ayrılıq olmayaydı.	Qızıl gül olmayaydı, Sarılb solmayaydı. Bir ayrılıq, bir ölüm, Heç biri olmayaydı. [7].
---	--

Folklorun qədim janrlarından olan nəğmələrin isə müəyyən hadisə və proseslərlə əlaqədar olaraq müxtəlif növləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Əmək nəğmələri: holavarlar, sayaçı sözlər
2. Məişət nəğmələri: laylalar və oxşamalar
3. Mövsüm nəğmələri
4. Mərasim nəğmələri: toy və yas nəğmələri
5. Qəhrəmanlıq nəğmələri olaraq sıralanır. [2].

Şagirdlər bilməlidir ki, xalqın özünəməxsus musiqi havası olması ilə fərqlənən mahnı janrı və insanın lirik-fəlsəfi duyğularla yanaşı, könül dünyasını əks etdirən bayatılar da lirik növə daxil edilir. Ədəbiyyat dərslərinin tədrisi zamanı bu janrlar haqqında məlumat verilməlidir. Folklorumuzun qədim janrı olan holavarlar və sayaçı sözlər, laylalar və oxşamaların özünəməxsus folklorik özəllikləri nədən ibarətdir? Şagirdlər bu sualları düzgün cavablandırmağı bacarmalıdırlar. Bunun üçün müasir təhsil sistemində olduğu kimi, folklor nümunələrinin mənimsədilməsini müqayisəli öyrənmə metodu şəklində tətbiq etsək daha səmərəli ola bilər. Ədəbiyyat dərsləri

səmərəli təşkil və idarə olunarsa, tədris də düzgün istiqamətə yönəlmiş olar. Belə ki, şagirdlərə holavaların əkinçiliklə, sayacı sözlərin isə heyvandarlıq və qoyunçuluqla bağlı olduğunu tədris etmək lazımdır. Əkinçi, cütcü iş prosesində öküzə səslənərək, ona güvəndiyindən söz açır. Nisbətən sayacı sözlərdə isə kəndlinin qoyuna səslənərək, ondan xeyir-bərəkət umduğunu dilə gətirir.

Öküz, öküz xan öküz,	Nənəm, a nazlı qoyun,
Dırnaqları qan öküz ,	Qırqovul gözlü qoyun,
Sən kotana güc eylə,	Pendiri kəsmə-kəsmə
Mən də deyim can öküz. (Holavar)	Qatığı üzülü qoyun. (Sayacı söz)

Tədris zamanı qeyd olunmalıdır ki, nümunələrdə hər biri dördlük, bayatı şəklində olan nəzm parçası verilir. Eynilə məişət nəğmələrindən olan layla və oxşamalar nəzm formasında olsalar da, bənd şəklində deyil, sərbəst formada işləyə bilər. Şagirdlər, bu nümunələrin bir-birindən başlıca fərqlərinin anaların uşaqlarını yatızdırarkən laylalar deməsi olduğunu, buna görə də beşik nəğməsi adlandığını, oxşamaların isə uşaq oyandıqdan sonra onu əzizləmək üçün oxunan nəğmələr olduğunu bilməlidir.

Laylay gözüm, bəbəyim,	Balama qurban inəklər,
Hər arzum, hər diləyim,	Balam haçan iməklər.

(Oxşama)

Dar gündə, bəd ayaqda
Sənsən mənim köməyim.
Balam, laylay, a laylay
Gülüm, laylay, ay laylay. (**Layla**) [7].

“Folklorun mənimsədilməsinin əsas yollarından biri də əyanılıqdır. Hal-hazırda əksər tam orta məktəblərdə elektron lövhələrdən istifadə imkanları genişdir. Müəllim bu texnologiyalardan istifadə etməklə folklorumuzu şagirdlərin yaddaşında asanlıqla qalacaq şəkildə mənimsədə bilər. Folkloru elə mənimsətmək lazımdır ki, şagirdlər bu qiymətli xalq yaradıcılığı nümunələrimizi həmişəlik yaddaşlarında saxlasınlar. Folklorumuz özü bir tərbiyə üsuludur. Müəllim şagirdlərə həm folklor

nümunələrini, həm folklor oyunlarını öyrətməli, həm də məktəbə qədər öyrəndiklərini təkmilləşdirməlidir. Demək, müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Müəllim şagirdə folkloru mexaniki şəkildə əzbərlətməklə deyil, onu dərk edərək öyrətməklə daha yüksək nəticə əldə edə bilər” [5].

Mövsüm nəğmələri isə adından da göründüyü kimi, ilin müxtəlif fəsilləri ilə bağlı olub, yaz, yay, payız, qış haqqında təsəvvürləri əks etdirir. Məsələn, uzun zaman ərzində yağış kəsmədiyi üçün “Qodu-qodu” nəğməsi ərsəyə gəlmiş, günəşi çağırmaq məqsədilə keçirilən mərasimlərdə isə “Gün çıx” nəğməsi ifa edilərmiş. Əgər il quraqlıq keçirsə isə yağışçağırma mərasimi qurulub, nəğmələr oxunarmış. Yazın gəlişi ilə bağlı bayramlar keçirilər, Novruzla bağlı bir-birindən gözəl nəğmələr söylənilərdi.

Qodu-qodu gördüyün varmı?	Gün çıx,gün çıx,
Qoduya salam verdiyin varmı?	Kəhər atı min çıx,
Qodu gedəndən bəri	Keçəl qızı evdə qoy
Qırmızı gün üzü gördüyün varmı?	Saçlı qızı götür çıx
Qodu batdı palçığa,	
Qarmaladım çıxartdım.	
Qara qaya dibindən	
Bir qırmızı gün çıxartdım.	
Qoduya qaymaq gərək,	
Teştlərə yaymaq gərək.	
Hər kəs Qodunun payın verməsə,	
Gözlərin oymaq gərək [3].	

Xalqımızın bu adət-ənənələri indi də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Ümumtəhsil sistemində müəyyən tədbirlərin, açıq dərslərin keçirilməsi ilə xalqın milli-mənəvi dəyərləri, adət-ənənələri şagirdlərə aşılanaq gələcək nəsillərə ötürülür.

Məişətlə bağlı müxtəlif mərasimlərdə oxunan nəğmələrə mərasim nəğmələri deyilir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xalq mərasimləri mövzusu daha çox rəngarəngdir. Belə ki, həmin mərasimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq:

1. **Doğum-adqoyma mərasimləri.** Burada başlıca şərt yeniyetməlik dövründə olan oğlan uşaqlarının qəhrəmanlıq göstərərək ad qazanması və cəmiyyətdə yer tutmasıdır. Çünki qədim oğuzlarda oğlan uşaqlarına 15-16 yaşına çatdıqdan sonra rəsmi ad qoyulardı.

2. **Toy mərasimləri.** Elçilik, nişanlama zamanı şadlıq nəğmələri deyilən mərasimlərdir. Bu zaman xalqımızın, ailə, səadət, məhəbbət kimi milli-mənəvi dəyərlərindən söz açılır.

3. **Yas mərasimləri.** İnsanın ölümü, faciəsi, itkisi ilə bağlı olan mərasim nəğmələridir. Burada daha çox sevdiyi insanı, yaxınını itirən insanların dərin kədər, qəm hissləri ifadə olunur.

4. **Adət-ənənələr.** Adət-ənənə ilahiyyətə daha çox bağlı olan insanların dünyagörüşlərinə əsaslanarsa da, onların ailə və cəmiyyət həyatında oynadığı böyük rolun bədii ifadəsidir

Qəhrəmanlıq nəğmələri də xalqın igid oğullarını düşmənlə döyüşə, qəhrəmanlığa, mərdliyə səsləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi qəhrəmanlıq dastanlarında xalq qəhrəmanı öz silahdaşlarını tərifləyir və onları əzm, cəsurluq, igidlik göstərməyə səsləyir:

Dəlilərim, bu gün dava günüdür,

Müxənnət ordusu talanmaq gərək...

Lirik növün mahnı janrı da özünəməxsus melodiyası olması ilə fərqlənir. “Qaragilə”, “Apardı sellər Saranı”, “İrəvanda xal qalmadı”, “A gülüm, nanay”, “Ləli qurbanın olum”, “Nar-nar” kimi mahnılarda xalqın ruhu, təbiətə məhəbbəti, zərif duyğuları öz əksini tapmışdır.

Gəlmişəm otağına, oyadam səni,

Qaragilə, oyadam səni.

Nə gözəl xəlq eyləmiş Yaradan səni,

Qaragilə, Yaradan səni!

Epik növün janrları dedikdə rəvayət, əfsanə, mənqəbə, lətifə, nağıllar, atalar sözləri, məsəllər, tapmacalar, yanıltmaclar və.s. nəzərdə tutulur. Bu janrların ortaq

xüsusiyyətləri olsa da, məzmun və forma baxımından fərqli xüsusiyyətləri vardır. “Mənqəbələr İslamın ilk dövrlərindən başlayaraq sürətlə yayılan dini əfsanələrin bazasında yaranmış, miflərdən, rəvayətlərdən bir çox ünsürləri almaqla yeni bir janr kimi formalaşmışdır. Diqqətlə tədqiq edildikdə mənşəyinin türk mifoloji mətnlərindən, əfsanə, dastan və hətta nağıllardan gəldiyini söyləmək mümkündür” [1, s.3-17].

Qeyd edək ki, folklorumuzun epik növünə daxil olan nağıl janrı xalqın dünyagörüşünü, həyatla bağlı təcrübələrini əks etdirirsə, atalar sözləri və məsəllər xalq zəkasının, müdrikliyinin ibrətamiz sözlərlə ifadəsidir. “Əfsanələr müstəqil bir janr olana və araşdırılana qədər dastanın, nağılın, ayrı-ayrı miflərin tərkibində mövcud olmuş, onlara xas olan xüsusiyyətlərlə zənginləşmişdir” [6, s.89].

Drammatik növə də xalq oyunları, xalq tamaşaları eyni zamanda şəbihlər, müxtəlif məzmunu malik xalq dramları da daxildir. “Xan oyunu” və ya bahar bayramı ilə əlaqədar “Kosa-gəlin” yaxud ”Kosa-kosa” xalq oyunları növünə daxil edilərək daim azyaşlılarla yanaşı böyüklərin də maraqla izlədiyi folklor nümunələrindəndir. Oyunlar elə bir janrdır ki, uşaqların təqlidlə yanaşı yaratmaq, dərin düşünmək qabiliyyətini də formalaşdıraraq, onun bir çox bacarıqlarını üzə çıxarır. Bu baxımdan oyunlar sənətin bir çox sahəsini-rəqsi, musiqini, şeiri, aktyorluğu özündə cəmləşdirir. Kollektiv formada həyata keçirilən uşaq oyunları olmaqla iki yerə bölünür: oturaq və hərəkətli oyunlar. “Lal-dinməz”, ”Əl üstə kimin əli”, ”Uçdu-uçdu” və s. uşaq oturaq oyunlarına aid edilir. Hərəkətli (mütəhərrik) oyunlarda uşaqların fiziki hərəkətləri başlıca yer tutur ki, bu zaman onlar əşyalardan istifadə edirlər. “Dəsmalı ver”, ”Xəndəyədüşmə”, “Dəyirman” və s. bu qəbildən olan oyunlardandır.

Xalq tamaşaları haqqında isə danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, folklorlarda buna meydan tamaşaları da deyilir. Bu da onu göstərir ki, xalq içərisində əmək məşğuliyyəti, əkinçiliklə bağlı ibrətamiz fikirləri əks etdirən, qədim tarixə malik teatr tamaşaları düzəldilmişdir. Həmin tamaşalar zaman keçdikcə müxtəlif dövrlərin tarixini özündə əks etdirərək müasir dövrümüzə gəlib çıxmışdır. “Tənbəl qardaş”, “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə ortağ qardaş” kimi tamaşalar insanları zəhmətə

alışdırmağa, bir peşə sahəsinə yiyələnməklə yanaşı alın tərinin haqqıyla pul qazanmağı təbliğ edib, avara və müftəxor adamların tənqidini və doğru yola çəkilməsini əks etdirir.

Beləliklə, milli folklorumuz XX əsrə qədər özünün inkişaf tarixini yazmaqla, nəzəri-praktiki nəticələri ilə ədəbiyyatımıza yekun vurdu. Bu işdə AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşlarının danılmaz xidmətləri vardır. Aparılan yeni-yeni araşdırmalar, tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan materiallar sistemləşdirilib çap olunaraq, xalq dilindən toplanan folklor nümunələrinin nəsildən-nəslə ötürülməsinə xidmət edir.

Müasir tədris prosesində folklor nümunələrinin öyrədilməsinin əhəmiyyəti tərbiyəvi və estetik məzmununda xüsusi mahiyyət kəsb edir. Belə ki, bəşəriyyətin bu qiymətli sərvəti xalq kütlələrinin ən qədim zamanlardan başlayaraq ümumdünya kultürünün meydana gəlməsində yaxından iştirakını, əlaqəsini göstərən gözəl bir vasitədir. Xalqın yaradıcılıq məhsulu olan folklor əsrlərin yadigarı olaraq, misilsiz ədəbi dəyərli xəzinə kimi özünü müasir dünyada da parlaq nümunə fonunda hər zaman büruzə verir. Beləliklə, xalqımızın tarixi keçmişi bir çox folklor nümunələrində əsətir, rəvayət, bayatı və ağılarda, nağıl, əfsanə kimi janrlarda öz əksini tapdığı üçün xalq ədəbiyyatında ibrətəməz fikirlər, məktəblilərin əxlaqının saflaşmasına kömək göstərən nəsihətlər, müdrik kəlamların tədrisi şagirdlərdə folklorla bələd olma imkanlarını yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Bayat F. İslami anlayış içində mənki bə. // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XXXII kitab, “Nurlan”, 2010, 158 səh.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 600 səh.
3. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. (Aktual problemlər), Bakı, 2014, 350 səh.
4. Həsənzadə A. Folklorşünaslığa giriş. (dərs vəsaiti), Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 260 səh.

5. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/15097-ushaglar-n-formalashmas-nda-folklorun-rolu.html>. Rzayeva Ç. Uşaqların formalaşmasında folklorun rolu, Şərq qapısı, 29 Noyabr 2020.
6. Muxtarzadə N.Z Əfsanə kontekstində dini əfsanələrin rolu // Dədə Qorqud elmi-ədəbi toplu. III (48), Bakı 2013, səh.89
7. Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2018, 208 səh.
8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2019, 208 səh.

Garajeva A.

Examples of folklore in the modern teaching process

Importance of teaching

(Summary)

The article discusses the importance of teaching examples of oral folklore in secondary schools. It is emphasized that the study of this problem is one of the most important issues in the modern educational process, the opinions of researchers about examples of folklore, different classifications are given. The article also emphasizes the importance of using examples of folklore in teaching.

Караджаева А.

Важность обучения примеры фольклора в современном учебном процессе

(Резюме)

В статье обсуждается важность преподавания примеров устного народного творчества в средней школе. Подчеркивается, что изучение данной проблемы является одним из важных вопросов современного образовательного процесса. Даются разные классификации и мнения исследователей об образцах фольклора. В статье также подчеркивается важность использования примеров фольклора в обучении.

Rəyçi: f.f.d. N.Muxtarzadə

QARACAYEVA ARZU
Azərbaycan Dillər Universiteti
arzuqaracayeva784@gmail.com

FOLKLOR MÜHİTİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ VİRTUALLIQ MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: folklor tarixi, sosial mühit, virtual kommunikasiya, janr zənginliyi, çağdaş ədəbi proses

Key words: history of folklore, social environment, virtual communication, richness of genre, contemporary literary process

Ключевые слова: история фольклора, социальная среда, виртуальное общение, жанровое богатство, современный литературный процесс

Bildiyimiz kimi, folklor bir ölkə, ya da müəyyən areala məxsus fərqli mövzuları əhatə edən və bunları özünəxas bir üsulla sistemləşdirərək şərh edən bir elmdir. Folklor xalqın hər bir nümayəndəsində az və ya çox dərəcədə özünü büruzə verir. Ənənəvi folklor nümunələrini daha çox yaşlı nəslin dilindən eşitmək mümkündür. Klassik folklor nümunələri söyləyən gənc nəslin nümayəndələrinin azlıq təşkil etməsi, yaşlı nəsillə müqayisədə baza məlumatlarının zəif olmasıdır. Tutaq ki, yaşlı nəsil adamlarının dilində lətifə qəhrəmanı Molla Nəsirəddin, Bəhlul Danəndə məşhurdursa, müasir dövrün məqsəd və məramına görə gənc nəsillər arasında yumoristik məzmunlu şeirlər, sözlər daha çox işlək vəziyyətini alır.

Ənənəvi folklor janrlarını iki yerə ayırmaq olar: arxaik və çağdaş janrlar. Arxaik folklor janrları sırasında ovsunlar, fallar, andlar, sınımalar, dualar, alqışlar və qarğışlar geniş yayılmışdır. Ancaq bu bölgü şərtidir. Belə ki, folklorun yaranma prosesi zaman-zaman davam etdiyinə görə həmin janrlara davamlı olaraq yeni

örnekler əlavə edilmişdir. Azərbaycan folklorunun toplanması və nəşri tarixini təxmini olaraq üç mərhələyə ayıraq:

1. 1920-ci ilə qədər olan dövr
2. Sovet dövr
3. Müstəqillik dövr

Bu üç mərhələnin hər birində xalq ədəbiyyatının toplanıb ərsəyə gəlməsində və tərtib edilməsində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Həmin mərhələlərə diqqət yetirək:

1. 1920-ci ilə qədər olan dövr-Azərbaycan folklorunun nə zamandan yazıya alınması barəsində ətraflı məlumat olmadığını biz artıq bilirik. Bu ədəbiyyatın izlərinə yazılı şəkildə ilk dəfə olaraq klassik şairlərimizin əsərlərində rast gəlirik. Onlar məlum nümunələrdən öz yaradıcılıqları üçün mövzular seçmiş, əsərlərində yeri gəldikcə müəyyən süjetlərdən, personajlardan məharətlə istifadə etmişlər. Hələ XI əsrdən başlayaraq Qətran Təbrizinin, sonrakı əsrlərdə yaşayıb-yaratmış sənətkarlardan Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli və digər klassiklərin əsərlərində əfsanə və rəvayətlərdən götürülmüş süjetlərə, atalar sözləri və məsəllərə, inanclara və s. folklor misallarına rast gəlirik. Amma bu yazıçıların yaradıcılığında istifadə olunan folklor mətnləri toplama materialı deyil, sadəcə, istifadə üçün bir mənbə rolunu oynayır. Folklorşünas Ə.Əsgər bu barədə yazır: “Orta əsrlərdə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin yazıya alınması ənənəsinin də geniş yayılmadığı bizə məlumdur. Əks təqdirdə bu gün əlimizin altında Dədə Qorqud boyları kimi canlı ifadan yazıya alınmış yüzlərlə əlyazmalar olardı” [3, s.178].

2. Sovet dövrü-Folklor mətnlərinin toplanması və nəşri folklorumuzun mühüm bir mərhələsini əhatə edir. XX əsrin 20-ci illərində baş verən aprel inqilabından sonra Azərbaycan xalqının həyatının sovet dövrü başlandı. Yeni ictimai quruluşun yaranması həyatın bütün sahələrinə olduğu kimi, ədəbiyyat və incəsənətə də öz təsirini göstərdi. Sovet ideologiyasının maddi və mənəvi irslə bağlı apardığı tədqiqatları folklorşünas M.K.İmanov belə xarakterizə edir: “Özünü fəhlə-kəndli dövləti elan edən Sovet hökuməti xalq ədəbiyyatına məqsədyönlü diqqət və qayğını

mədəniyyət sahəsindəki ideoloji işin tərkib hissəsinə çevirir. Azərbaycan türklərinin maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin məhz sovet ideologiyasına uyğun bir şəkildə öyrənilib üzə çıxarılması məqsədilə Rusiyadan Azərbaycana N.Y.Marr, İ.İ.Meşşaninov, V.V.Qordlevski, B.B.Bartold, V.M.Sısoyev, A.V.Baqri, İ.N.Aşmarin, A.N.Samoyloviç kimi tanınmış şərqşünaslar gəlir” [5, s.114].

3. Müstəqillik dövrü-Müstəqillik dövründə folklor mətnlərinin toplanması və nəşri təcrübəsi haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, artıq XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandı. SSRİ-nin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi yetmiş illik tarixi bir dövr geridə qaldı. Bildiyimiz kimi, bu illərdə ölkəmizdə ruslaşma siyasəti hökm sürmüş, milli olan hər şey xüsusi nəzarətdə saxlanılmış, hətta unutdurmağa çalışdıqları incəsənət tarximiz xalqın öz iradəsi ilə qoruna bilmişdir.

Xalqımız öz adət-ənənəsini, ədəbiyyatını, incəsənət nümunələrini yad gözdən kənarında saxlayaraq yetmiş illik əsarətin qandallarından qoruya bilmiş, antitəbliğət sisteminin bəzi cəhdlərinə baxmayaraq, bu günə qədər gətirib çıxarmışdır. Qadağalar qoyulsa da, müqəddəs və dini bayramları, mərasimləri gizləncə qeyd etmişlər. Bütün bunlar onun göstəricisidir ki, xalq heç zaman keçmişinə xəyanət etməmiş və biganə qalmamışdır. Xalq həyatının bütün sahələri öz əksini ən etibarlı mənbə yeri olan folklorda tapmışdır. Müstəqillik əldə ediləndən sonrakı mərhələdə artıq baş verən dəyişikliklər sovetəqədərki və sovet dövründəndən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə seçilmişdir Əvvəlki dövrlərə aid folklor mətnlərində, yazılı dil xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə müşahidə edilirdisə, indiki dövrdə hələ keçən əsrin əvvəllərindən folklorşünas alimlər tərəfindən tövsiyə olunan prinsiplər tətbiq edilməyə başlandı. Aşağıda sovet və müstəqillik dövrünün məhsulu olan iki nağılın müqayisəsinə diqqət yetirsək fərqi aydın görə bilərik. Sovet dövründə nəşr olunmuş “Taxta qılinc” nağılından bir parça: “Biri vardı, biri yox idi, bir padşahın bir oğlu, bir də arvadı var idi. Bir gün padşah oğlunu, vəzirini, vəkili götürüb qoşun ilə şikara çıxır. Xeyli ov elədikdən sonra, bir gözəl çəməndə çadır qurub, oturaq edirlər. Padşahın oğlu həya etdiyindən, öz çadırını bir kənarında qurur. Padşah oğlunu çox istədiyindən, tez-tez onu yoxlardı. Yenə də

qalxıb oğlunu yoxlamağa gedir. Gəlib çadıra girdikdə baxıb görür ki, çadırın dalından bir qızıl ilan daxil olub oğlunu çalmağ üzrədi” [1, s.193].

Müstəqillik dövrünün məhsulu olan “Samavar ilə gül” nağılından bir parçaya, onun dil və üslub xüsusiyyətlərinə də nəzər salsaq.

“Biri vardı, biri yox. Bi padşahın üç oğlu varyıdı. Oğlannar üçü də bir-birinnən mərfətdi, layıxlı. Bööyüflər, biriin də toy vaxınnan xeyli keçif oğlannarın, o birisi də una nisbət. Amma axıncisi də karkazdı, toy vaxdıdı. Ha... bir vaxı vəzir diyi ki, ay padşah, səniñ axı oğlannarıñ biri ötüfdü, o birisi də ötüy. Sən bulara niyə toy eləmirsən? Diyi: –Valla, mən bilmirəm ki, olar toy isdiyi. Olar isdiyillər gəlsinnər, mən holara toy eliyərəm” [6, s.43].

Birinci nağıl ilk dəfə 1961-ci, ikinci isə 2016-cı ildə nəşr olunmuşdur. Birinci mətn sanki yazıçı qələmindən çıxmış hekayədir. Ondən fərqli olaraq ikinci mətn isə xalq dilinə məxsus ifadələri ilə daha çox diqqət çəkərək, təbiilik yaratmışdır. Mətdə bunu sübut edən xeyli tələffüz normaları və xalq danışıq üslubunun təzahürləri var. Həm də folklor mətnlərinin təbiiliyini əks etdirən ondakı şifahi nitq elementlərinin mövcudluğudur [2, s.19].

Janr zənginliyinə malik folklorumuz əsrlərdən bəri yaşasa da, son dövrlər zamanın tələbinə əsasən, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalıb. Bəs zəngin folklor sərvətlərinə sahib olan ölkəmizdə yeni folklor nümunələri yaranırmı? Tarix boyu özünün aktualıq səviyyəsini nümayiş etdirən nağıl və dastanlarımız, xalqın ibrətəməz fikirlərinin bədii təcəssümü olan atalar sözləri və zərbi-məsəllərimiz, Azərbaycan xalqının tarixi, mübarizəsi, həyatı və məişətimizi əks etdirən bayatılarımız və s. yenə də dillər əzbəridirmi?

Əlbəttə ki, son zamanlarda daha çox dəyişikliyə uğrayan folklor nümunələrinə rast gəlinir. Belə ki, bir adamın lətifəsi, məzhəkəsi və ya müdrik sözü olur. O, dildən-dilə düşür və beləcə yayılmağa başlayır. Yoxsa klassik dastanlar və ya lətifələrin yaranması məsələsi düzgün deyildir. Düzdür, elə insanlar var ki, onlarla bağlı müxtəlif rəvayətlər, lətifələr meydana gələ bilər. Məsələn, naxçıvanlı Əliabbas kişi ilə bağlı maraqlı lətifələr danışardılar. Hətta onun özünün də maraqlı lətifələri var imiş.

Folklorun çağdaş ədəbi prosesə təsir imkanları haqqında danışarkən qeyd etməliyik ki, folkloru təqlid etmək, xalq ədəbiyyatının məzmun və forma xüsusiyyətlərini oxşatmaqla müasir folklorlara demək olar ki, heç nə vermirik. Burada əsas məqsəd qədim düşüncə tərzinin incəliklərinə vararaq, xalq ədəbiyyatında olan rəngarəng ifadə üsullarını mənimsəyib dövrün tələbatları nəzərə alınaraq sayılıb-seçilən bədii əsər yarada bilməkdir. Folklorlara yaradıcı şəkildə yanaşan yazıçı öz düşüncələrini bədii yanaşmalarla əks etdirir. Fikrə, xəyala gələnin xalqın bədii təfəkküründə möhkəm yer tutması ilə sanki yazıçı mühüm istinad mənbəyi əldə etmiş olur. Fantastikanın bir növü olan fantasmaqoriya xalq təfəkkürü ilə bağlı olduğu kimi, çağdaş ədəbiyyatda da qəhrəmanların daxili aləmini aydın üzə çıxarmaqda, qaranlıq qalan məsələləri işıqlandırmaqda mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qədim folklorumuzda insanın müxtəlif heyvanlara çevrilməsi arxaik düşüncə tərzini əks etdirərək özünü göstərsə, çağdaş folklorlarda isə Kafkanın “Çevrilmə” hekayəsində olduğu kimi qəhrəmanın əcaib həşəratə çevrilməsi insanın özünə, ən yaxın adamlarına yadlaşması, bəzən də mənfi obrazları pis vərdişlərindən uzaqlaşdırmaqla etdiyi xeyirxahlıq həm oxuyucuların, həm də dinləyicilərin psixoloji durumunu ələ keçirməklə özünü tanıtmaya səy göstərməsi müasir folklor nümunələrinin inkişaf etdiyinə bariz nümunədir. Bədii təfəkkür yaradıcılığı artıq özünü büruzə verməyə başlayır.

Ənənəvi folklorla müasir dövrdə daha çox aktual olan virtual folklor nümunələrinin nə kimi əhəmiyyətinin olması barədə, ümumiyyətlə virtual sosial mühitdə folklorun yeri barədə mövzuyla əlaqəli olan Hikmət Quliyevin “Virtual mühitdə folklor: ənənə və kommunikasiya” kitabı məhz mövzuyla əlaqəli bir sıra suallara cavab tapmağımıza köməklik göstərir. Ümumiyyətlə, virtual yəni internet mühitində meydana gələn folklor özünəməxsus xüsusiyyətləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının irəliləyişi əsasında inkişaf etməsi ilə, eləcə də yeni yaranan ənənə və həyat tərzində özünü aydın əks etdirir.

Virtual mühitdə folklorun aktuallaşması, canlı danışıqdan virtual kommunikasiyaya keçməsi, eləcə də sosial mühitdə aktiv olan folklor məsələləri bir-biri ilə əlaqəli olaraq müzakirə obyektinə çevrilmişdir XXI əsrdə qloballaşma və

virtuallaşmanın mövcudluğu, mədəniyyətlərin bir-birinə qaynayıb-qarışmasında əsaslı dəlillərinin yaranmasına, həmçinin yeni fəlsəfi ideologiyaların yaranması şəraitində folklorun virtual mühitdəki özünəməxsusluğuna gətirib çıxarmışdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar kommunikasiya və folklor, virtual sosial mühitdə folklorlaşma prosesi, internet folklorunun dəqiq və düzgün analizi, Azərbaycan dilli virtual mühitdə nəzəri-metodoloji məsələlər, müasir elmi-nəzəri yanaşma və baxışlar əsasında öyrənilmişdir. Beləliklə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi nəzdində şifahi ədəbiyyatda baş verən dəyişikliklər hər zaman qeyd olunur. Həmçinin, radio, televiziya kimi kütləvi-informasiya vasitələrinin ərsəyə gəlməsi, nəhayət, ən böyük kommunikasiya vasitəsi olan internetin meydana gəlməsi ilə xalq mədəniyyətinin həyatında olan müxtəlif tipli proseslər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dövrümüzdə ən çox ehtiyac duyduğumuz internetin də sürətlə yayılması kommunikasiya imkanlarının əvvəlki günlərlə müqayisədə tamamilə fərqli bir səviyyəyə yüksəlməsinə və cəmiyyətin bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz belə bir şəraitdə birbaşa ünsiyyətlə sıx bağlı olan xalq mədəniyyətinin təbiətində bir çox mühüm və yeni keyfiyyətlər ortaya çıxıb, xalq biliyinin texnoloji mühit çərçivəsində özünəməxsus formaları yaranıb, bütövlükdə folklorun çağdaş mühiti üçün yeni surətlər meydana gəlmişdir. Kitabın bu hissəsində ““İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı kontekstində folklor”, “Virtual mühitdə folklorun aktuallaşma perspektivləri: texnologiya və mədəniyyət münasibətləri”, “Folklor və internet: virtual folklorlara yanaşma tendensiyaları”, “Kommunikativ dinamika kontekstində folklor: “üz-üzə” ünsiyyət və virtual kommunikasiya”, “Sözün texnolojiləşməsi”: sözdən yazıya, yazıdan rəqəmsallaşmaya keçiddə folklor”, “İnternet folklorunun araşdırılması: baxışlar və yanaşmalar” kimi problemlər təhlil olunub, araşdırılıb” [4].

Folklorun özül prinsiplərinin yenidən dəyərləndirməsi haqqında demək olar ki, bir sıra yeni məlumatlar var. Dövrümüzün müasir folklor məsələləri ilə bağlı görkəmli alim A. Dundes də öz fikirlərini bildirmişdir. Onun konseptual formada cavablandığı “xalq (folk) kimdir?” və “bilik (lore) nədir?” sualı ətraflı təhlil

olunmuşdur. Texnologiyaların bu cür sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda həmçinin internetin mövcudluğu şəraitində müəyyən olunub ki, ənənəvi folklorun bir sıra təməl prinsipləri olan şifahilik, anonimlik artıq öz gücünü itirib. Ona görə də bir tərəfdən qlobal informasiya şəbəkəsi daxilində meydana gələn milli xüsusiyyətləri ilə yanaşı xalqın qədim kökləri ilə maraqlanırsa, digər tərəfdən xalq biliyinin rəqəmsal texnologiyalara görə meydana çıxması “bilik nədir?” sualına yeni baxışı qaçılmaz edir. “Bu zaman virtual folklor problemi “Virtual mühitdə folklorun şifahiliyi: “yazmaq” yoxsa “danışmaq”, “Virtual sosial mühitdə folklorik ənənə”, “İnternet mühitində kollektiv rəyin spesifik təzahürü: anonimliyə yeni baxış”, “İnternet folklorunun müəyyənləşdirilməsində variantlılıq məsələsi” kimi aspektlərdən araşdırılaraq bir sıra önəmli elmi nəticələr əldə olunmuşdur” [4].

Azərbaycandilli virtual mühitdə folklor prosesləri bir çox elmi-nəzəri yanaşmalar əsasında tətbiq olunmuşdur və təhlillər aparılmışdır. Virtual mühitdə olan folklor prosesləri həm forma, həm məzmun, həm də funksiya baxımından öncəki zamanlardan demək olar ki, çox fərqlənir. Belə ki, qlobal informasiya mühiti şəraitində, yeni fəlsəfi-ideoloji tendensiyaların təsiri altında virtual Azərbaycan folkloru mühitində yeni məzmunlu hikmətli sözlər, aforizmlər, deyimlər, ənənəvi folklor qəhrəmanlarının ironik və parodik sxemi ortaya çıxıb. Bununla bağlı ““Virtual kommunikativ mühitdə folklorik simvollaşdırmanın yeni modeli” və “Azərbaycandilli virtual mühitdə “caps”lar: milli müdrikiyin “Albert Eynşteyn obrazı” kimi mövzular da araşdırılıb” [4].

Folklorun canlı kommunikasiyadan virtual kommunikasiyaya keçid mərhələsi onun təcəssüm olunma vasitələrində (şəkil, cədvəl, işarə və s formasında olan siqnallar), ötürülmə və yayılma vasitələrində (elektron poçt, qısa mesaj xidməti, sosial şəbəkə və s.), eləcə də, mətn və auditoriya müstəvisində yeniliklərin yaranmasına, bütövlükdə isə ənənəvi folklorlardan virtual folklorlara keçidin yaranmasına şərait yaratmışdır. Bu da folkloru öyrənən elmin qarşısına müxtəlif problemlər və suallar qoyur ki, indi dünyanın bir çox elmi mərkəzlərində önəmli tədqiqatlar həyata keçirilir.

Azərbaycandilli virtual məkanda Albert Eynşteynlə bağlı meydana çıxan folklor nümunələrində (xüsusilə lətifə məzmunlu mətnlərdə) bu obraz, sanki özünün görkəmli alim, ictimai xadim fonundan qaynaqlanaraq təbiətin və cəmiyyətin dilini bilən müdrik ağsaqqal kimi çıxış edir. Ancaq bu müdriklik təkcə ciddiyyətə və sərt rəşional məntiqə aid deyil. O dahiliylə yanaşı, həm də qeyri-adi olması ilə fərqlənirdi. Hələ uşaqlığından universal biliklərə malik bir alim kimi, eyni zamanda zaman-zaman xalq müdrikliyini özündə əks etdirən yaşlı adam statusunda dərk olunur “Eynşteynin tarixi şəkil və görüntülərindən yaddaşlarda qalan zahiri görkəmi,yəni ağ saçlı və ağ bıqlı, yaşlı adam təəssüratı, eləcə də dilini çölə çıxardığı məşhur komik siması və məşhur alim, biri olması onun folklorik obrazının formalaşmasında iştirak edən əsas detallardır. Çünki bu parametrlər psixoavtomatik olaraq “Müdrik Qoca” arxetipinin ənənəvi mədəniyyətdəki obraz təcəssümlərini yada salır” [4].

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı, I c. /Redaktoru Araslı H. Bakı, Elm, 1982, 510 s.
2. Əsgər Ə., Kazımoğlu M., tərtibçilər, Azərbaycan folkloru antologiyası, XII c. Zəngəzur folkloru, Bakı 2005, 264 s.
3. Əsgərov Ə. Ümumtürk folkloru tarixində Oğuznamə yaradıcılığı, filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2014, 268 s. // <http://www.folklor.az/dissertasiyalar.htm>
4. <http://medeniyyet.az/page/news/47865/Virtual-muhitde-folklor.html>
5. Kazımoğlu-İmanov M. Folklor həm keçmiş, həm də bugündür. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 194 s.
6. Vaqıfızı (Süleymanova) L., tərtibçi, Şəki folklor örnəkləri, II kitab/ Bakı, Elm və təhsil, 2014, 408 s.

Garajeva A.

The issue of tradition and virtuality in the folklore environment

(Summary)

The article discusses the importance of traditional and virtual folklore. The historical stages of traditional folklore and the process of development to the stage of transition to modern folklore are also mentioned. The issue of teaching virtual folklore in the modern education system is highlighted.

Караджаева А.

Проблема традиции и виртуальности в фольклорной среде

(Резюме)

В статье обсуждается важность традиционного и виртуального фольклора. Отмечены исторические этапы традиционного фольклора, процесс развития до стадии перехода к современному фольклору. Освещается проблема преподавания виртуального фольклора в современной системе образования.

Rəyçi: f.f.d. N.Muxtarzadə

AĞAMƏMMƏDOVA ELNARƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

agamemmedovaelnara@gmail.com

ORTA MƏKTƏB X-XI SİNİF ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİNİN ELMİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: ədəbiyyat, tədris, interaktiv təlim metodları, konstruktivizm, fənlərarası inteqrasiya, kooperativ öyrənmə metodları, şeir, forma- sənətkarlıq

Key words: literature, interactive teaching methods, constructivism, interdisciplinary integration, cooperative learning methods, the form- artistic features

Ключевые слова: литература, интерактивные методы обучения, конструктивизм, междисциплинарная интеграция, методы кооперативного обучения, стихотворение, формообразовательная свойства

Elm və texnikanın sürətli inkişafı, cəmiyyət daxilində münasibətlərin dəyişməsi, əlbəttə ki, təhsil sahəsinə də təsirsiz ötüşmədi. Ümumən dünyada baş verən dəyişikliklər həyat tərzimizi, düşüncəmizi, iş həyatımızı və həçminin təhsil həyatımızı da dəyişdi. İnkişaf etmiş təhsil sistemində inteqrasiya, ənənəvi təhsil proqramlarının müasir dövrün tələblərinə cavab verməməsi kurikulum islahatını zəruri edirdi. [4, s.6]

Kurikulum dedikdə həm təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələləri özündə birləşdirən konseptual sənəd, təhsil proqramı, həm də hər bir fənnə yönəlmiş fənn kurikulumu kimi başa düşülür. Buna görə də müasir kurikuluma aid olan prinsip birbaşa hər bir fənnə də aid olur. Bu prinsiplər şagirdyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, tələbyönümlülük, nəticəyönümlülük, inteqrativlik və qiymətləndirmə standartları olmaqla kurikulumun əsasını təşkil edir. Digər fənlər kimi ədəbiyyat fənni də kurikulum sənədinə əsaslanır. Hər bir müəllim ədəbiyyat dərslərini artıq ənənəvi metodlar əsasında deyil, interaktiv metodlar əsasında tədris edir. İnteraktiv metoddan və digər XXI əsr təlim metodlarından danışmadan əvvəl metod anlayışı haqda danışmağı özümüzə borc bilirik. Metod" yunan sözü olub, nəyəsə nail olmaq yolu deməkdir (pedaqoji ədəbiyyatda metodla yanaşı, ərəb sözü olan "üsul" termini də işlədilir). Təlim metodları qarşıda duran didaktik məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan yollara deyilir. Təlim metodu mürəkkəb bir anlayış olmaqla təlimin məqsədini, məzmununu, qanunauyğunluqlarını, prinsiplərini səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Təlimin məqsədinin, məzmununun keyfiyyətlə icrası ilk növbədə seçilmiş metodların praktik imkanlarından asılıdır. Bu imkanları məhz metodlar təmin edir və didaktik sistemin inkişaf sürətinə rəvac verir. Təlimdə tətbiq edilən metodlar inkişafa nə qədər çox şərait yaradarsa, təlimin səmərəsi də bir o qədər yüksək olar. [4, s.10]

Ədəbiyyat dərslərinin səmərəli təşkili və keyfiyyətli tədrisi üçün bir sıra təlim metodlarından istifadə olunur. Müasir ədəbiyyat dərslərində konstruktiv, kooperativ, reproduktiv, yaradıcı oxu, evristik, tədqiqatçılıq, metodlardan istifadə məqsədəuyğun sayılır. Ədəbiyyat dərslərində müəllimin əsas məqsədi əvvəlcədən verilmiş məzmun

xətləri və təlim nəticələrini yuxarıda verilmiş təlim metodları vasitəsilə şagirdlərə mənimsətməkdən ibarətdir. Həmin təlim metodlarından şeirlərin tədrisindən danışarkən ətraflı bəhs edəcəyik. [6]

Biz bilirik ki, hər bir fənnin özünəməxsus məzmun xətləri var. Bu məzmun xətlərini də əsas və alt standart təşkil edir. Məzmun xətləri hər bir təhsil səviyyəsində dəyişməz qalır. Əsas standart əsasən dəyişir. Alt standartlar isə dəyişir, çünki alt standartın özünü təşkil edən təlim nəticələri hər tədris ilində daha da genişlənir və dəyişir. X-XI sinif ədəbiyyat təliminin də həmin standartlara əsaslanan bir sıra təlim nəticələri vardır. Bu fənn üzrə X-XI siniflərdə şagird ədəbi- bədii nümunələri və xüsusən də şeirləri onların məzmunundan irəli gələn mənə çalarlarına uyğun ifadəli oxumalı, şeiri bədii- emosional cəhətdən qüvvətləndirən sözlərin, yəni bədii təsvir və ifadə vasitələrinin mahiyyətini izah etməli, söz ehtiyatına malik olmalı, ədəbi nümunələrlə bağlı tənqidi, yaradıcı və məntiqi düşünərək fikirlərini aydın, ardıcıl , əhatəli ifadə etməli, əsəri ideya və məzmun, forma, üslub, sənətkarlıq cəhətdən təhlil etməli və həmçinin öz şəxsi münasibətini, mülahizələrini bildirməyi bacarmalıdır. X-XI sinif ədəbiyyat dərsliyinin ümumi məzmununa nəzər salsaq görərik ki, bu dövrü şeiriyyət baxımından zəngin olan əsərlər təşkil edir. Bura Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”, Şah İsmayıl Xətayinin ” Dəhnamə”, Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” , Hüseyn Cavidin “İblis”, Səməd Vurğunun “Vaqif”, Əhməd Cavadın “Səsli qız”, Rəsul Rzanın ” Qızılgül olmayaydı” epik-lirik şeirləri, İmadəddin Nəsiminin “Sığmazam”, Məhəmməd Füzulinin “Məni candan usandırdı”, Molla Pənah Vaqifin “Pəri”, Qasım bəy Zakirin “Badi-səba, mənim dərdi-dilimi...”, Aşıq Ələsgərin “Dağlar”, Seyid Əzim Şirvaninin “Guş qıl...” lirik şeirləri daxildir. İstər klassik əsərlər, istər orta və müasir dövr əsərləri yeni təlim metodları əsasında şagirdlərə tədris olunur. Bu təlim metodlarından biri də konstruktiv metoddur. **Konstruktivizm** – öyrənənlərin biliklərə özlərində əvvəllər mövcud olan və təcrübələrindən əldə etdikləri yeni ideya və ya nəzəriyyələrlə əlaqələndirməklə yiyələnməsi prosesidir. Konstruktivizm bəzən yaradıcılıq kimi də səciyyələndirilir. Konstruktivizm belə bir ideyaya əsaslanır ki, bilik qurulur, kəşf edilir, yaradılır. Bilik

passiv şəkildə alına bilməz, bilik fəal öyrənmə prosesində əldə edilə bilər. Bu metod kurikulumun şagirdyönümlülük prinsipinə uyğun gəlir. Bu təlim metodu təkcə ədəbiyyat dərslərində deyil, digər dərslərdə də istifadə olunur. Müasirədəbiyyat təlimində N.İ.Kudryaşevin müəyyənləşdirdiyi **yaradıcı oxu, evristik, tədqiqatçılıq, reproduktiv (bərpaedici)** və s. bu kimi metodlardan istifadə ədəbiyyat dərslərində məqsədəuyğun hesab olunur. **Yaradıcı oxu metodu** ədəbiyyat təlimi üçün daha çox səciyyəvidir. Bu metodun tətbiqi zamanı şagirdin bədii qavramasının fəallaşdırılması, bədii meyil və qabiliyyətlərin formalaşdırılması, obrazlı, bədii təfəkkürün inkişafı məqsədi qarşıya qoyulur. Yaradıcı oxu metodu şagirdi bədii sözü duymağa, ondan zövq almağa, ifadəli oxumağa, bədii yaradıcılıqda özünün sınağa sövq edir. Bu metod əsər öyrənilməyə başlarkən və əsər təhlil edildikdən sonra tətbiq edilə bilər. **Evristik metod** (evrika yunanca axtarmaq, tapmaq, kəşf etmək deməkdir) vasitəsilə əsərin dərinə təhlili, ədəbiyyatşünaslıq üzrə elementar biliklərin mənimsənilməsi həyata keçirilir. Problemin həlli üçün axtarış aparılır, əsərdə təsvir edilən hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələri müəyyənləşdirilir, qəhrəmanların xarakteri, qarşılıqlı münasibətləri aydınlaşdırılır. Təlim prosesində bu metod özünü evristik söhbət şəklində büruzə verir. Müəllim şagirdləri mənəvi, ictimai, fəlsəfi problemləri, onların həlli yollarını əsərdə tapmağa sövq edən sual və tapşırıqlardan istifadə edir, təhlil priyomlarını öyrədir. **Tədqiqatçılıq metodu** şagirdləri müstəqil axtarıcılıq fəaliyyətinə cəlb etməklə bədii əsəri müstəqil təhlil etmək, tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etdirir. Müəllim dərstdə tədqiq edilən problemin kollektiv, qruplar üzrə, fərdi araşdırılmasını təşkil edir, tövsiyələr, məsləhətlərlə şagirdləri mövzu, problemin həllinə istiqamətləndirir. **Reproduktiv (bərpaedici) metod** vasitəsilə şagird biliyi hazır şəkildə mənimsəyir. Lakin bu metod materialın mexaniki, ehkam kimi mənimsənilməsini nəzərdə tutmur. Şagirdin biliyi şüurlu şəkildə mənimsəməsi, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün materialın problemlə şərhinə, fikri fəaliyyətin stimullaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Müəllim materialı problemlə şərh edərkən onun mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif fikirlərə münasibət bildirir, ardıcıl şəkildə, dəlillər gətirərək həlli yollarını göstərir. Müəllim kiçik həcmli əsərin, epizodun, qəhrəmanın

müstəqil təhlilini aparmaqla şagirdlərə təhlil yollarını öyrədir. Bu zaman material yalnız hazır şəkildə mənimsənilmir, ümumiləşdirmə, yekunlaşdırma da aparılır. Bu metodların hər biri ədəbiyyat dərsləri üçün vacibdir. Lakin bu günkü gündə təlimdə ən çox interaktiv təlim metodundan və burada istifadə olunan metod və üsullardan istifadə olunur. Buraya əqli hücum, klaster, BİBÖ, sinektika, müzakirə xəritəsi, debat, karusel, proqnozlaşdırma, sual- cavab sesssiyası, ziqzaq, mən kiməm?, rollu oyunlar, poetik cığır, mozaika, obrazlar xəritəsi və s. aiddir. Bunların hər birini, əlbəttə ki, ədəbiyyat dərslərinə də müvəffəqiyyətlə tətbiq etmək olar. Biz bu interaktiv təlim metodlarına X-XI sinif ədəbiyyat dərslərlərindəki şeirlərinin təhlili zamanı yenidən toxunacağıq. [6]

Orta məktəbin X-XI siniflərində ədəbiyyat dərslərini tədris edən ədəbiyyat müəllimi ilkin olaraq emosional , şair ruhlu, ədəbiyyatı, şeir- söz sənətini sevən və sevdirməyi bacaran savadlı və bacarıqlı pedaqoq olmalıdır. Bu fənnin tədrisi zamanı ədəbiyyatın nəzəri məsələlərini və fənnin məzmununu bilib onları şagirdə hazır şəkildə aşılamaq ədəbiyyat müəllimi üçün tam göstərici deyil. Ədəbiyyat “incə ruhlu” insanların ” incə sənətidir”. Ədəbiyyatı hər kəs oxuya bilər, lakin onu hər kəs duya bilməz. Bunun üçün , əlbəttə ki, insanın bədii söz duyumu və ədəbiyyat sənətinin incəliklərini bilmək üçün zəruri bilik və bacarıqlara malik olması gərəkdir. Sadələdiyimiz keyfiyyətlər əsil ədəbiyyat müəlliminin malik olmalı olduğu başlıca keyfiyyətlərdir. Xüsusilə də ədəbiyyat dərslərində şeirləri tədris etmək bu bacarıqları gərəkdir. Müəllim X sinifdə N. Gəncəvinin “ İsgəndərnamə” poemasını tədris edərkən onun yazılma səbəbini, zamanını, hansı dildə, hansı vəzndə və bəhrdə və əsərin mövzusunu, oxucuya çatdırmaq istədiyi əsas ideyanı,şeririn poetik xüsusiyyətlərini və s. şagirdlərə aşılmalıdır. Müəllim ərəb- fars sözlərin və izafət birləşmələrin anlamlarını, misraların sətiraltı, simvolik mənalarını bilməlidir. Klassik şeirlərin tədrisi üçün bu vacibdir. “ İsgəndərnamə” poemasının tədrisi zamanı müəllim klassik ədəbiyyat, onun nümayəndələri, Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı haqda şagirdləri məlumatlandırıb onları tədqiqata cəlb etməlidir. Bu zaman müəllim Nizami Gəncəvi və onun həyat və yaradıcılığı haqqında şagirdlərin

nə bildiklərini öyrənmək üçün BİBÖ təlim metodundan istifadə edə bilər. Bildiyimiz kimi klassik dövrün söz ustaları əruz vəznini və onun imkanlarından geniş bəhrələnmişlər. Bu poema da əruz vəznində, məsnəvi janrında yazıldığı üçün müəllim şagirdlərin əruz vəznini haqda köhnə biliklərini işə salaraq yeni biliklərə yiyələndirməlidir. Məsnəvi janrında yazılan digər əsərləri və həmçinin bu janrın digər janrlardan oxşar- fərqli cəhətləri, qafiyə quruluşu və s. haqda şagirdlərlə polemika aparmalıdır. Şərq, eləcə də klassik Azərbaycan epik şeirində ən geniş yayılmış formalardan biri. "Məsnəvi" ərəb sözüdür, mənası "ikilik" deməkdir. Məsnəvi formasında yazılmış əsərin iki mısrası bir beyt adlanır. Hər beytin mısraları tamamlanmış bir fikri ifadə edir. Məsnəvinin mısraları bir-biri ilə eyni qafiyədə olur. Məsələn; aa, bb, cc, çç, və s. Poema əruz vəzninin mütəqarebe məqsur (məhzuf) bəhrində yazılmışdır. Poemanın müəllifi, forma və üslub xüsusiyyətləri xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumatlar qədər, əlbəttə ki, onun məzmunu, mövzu-ideya xüsusiyyətləri ilə bağlı mülahizələr və təhlillər də müəllim və şagirdlər üçün vacibdir. Əsərin baş qəhrəmanı İsgəndər obrazının təhlili üçün obrazlar xəritəsi metodu müvafiqdir. Bu metod vasitəsi ilə şagirdlər İsgəndər obrazı ilə yaxından tanış ola və onun fəaliyyəti barədə məlumatları ümumiləşdirə bilərlər. Əsərin ictimai və tarixi- romantik mövzuda yazılmış digər əsərlər və şairin fərqli mövzuda yazdığı əsərlərlə müqayisəsi də təhlil baxımından səciyyəvi olardı. Bildiyimiz kimi İsgəndər həmçinin tarixi bir şəxsiyyətdir. Kurikulumun başlıca prinsiplərindən biri olan inteqrasiyadan istifadə edərək obrazın təhlili zamanı “fənlərarası inteqrasiya” yerinə düşür. Bundan başqa Nizami Gəncəvinin aşağı siniflərdə keçdiyimiz digər əsərləri ilə “İsgəndərnamə” əsərini “fəndaxili” inteqrasiyanın “şaquli” növündən istifadə edərək təhlil edə bilərik. Bədii əsərlərin həyatın obrazı şəkilində təsviri olduğunu nəzərə alsaq, bu baxımdan inteqrasiyanın “fənlərüstü” növü bütün əsərlər üçün xarakterikdir. [3, s.41]

Digər bir təlim obyektini olan İ. Nəsiminin “ Sığmazam” qəzəli Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ən möhtəşəm əsərlərindən biridir. Nəsimi isə Azərbaycanın ölməz sənətkarıdır. O bir xəzinədir, dühadır. Müəllim öncə Nəsiminin ədəbiyyatdakı yerini və onun sufi- panteist, hürufi görüşlərinin ədəbiyyata təsirini, yaradıcılıq

xüsusiyyətlərini, klassik ədəbiyyatın hansı işlək vəzn, janr, növlərinə müraciət etdiyi barədə şagirdlərlə birgə əqli hücum metodundan istifadə edərək mövzuya giriş edə bilər. Biz hürufilik anlayışına orta məktəbdə Nəsimi irsi vasitəsi ilə bələd olmuşuq. Şagird bu irs vasitəsi ilə həmçinin dünyəvi şeirlərlə təriqət şeirlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini ven diaqramına əsasən izah edə bilər. Nəsimi yaradıcılığı mövzu cəhətdən xeyli zəngin olduğuna görə, həmçinin onun məşuqun zahiri gözəlliyinin tərənnümünə və təbiətin təsvirinə aid əsərləri haqda da şagirdə məlumat ötürülməlidir. “Sığmazam” qəzəli Nəsiminin digər bəzi şeirləri kimi birinci şəxsin- “mən” in dilindən verilir və bu qəzəl şairin fəlsəfi- panteist qəzəllərindən biridir. Qəzəli şagirdlərə mənimsədən müəllimin ilk işi qəzəlin mahiyyətini, məzmununu şagirdin başa düşəcəyi dildə şərh etməkdən ibarətdir. Klassik ədəbiyyatdakı sənətkarların qəzəllərinin təhlili zamanı misralarda iki mənəvilikə, sətərlə mənələrə, quran ayələrindən verilmiş poetik ifadələrə rast gələn müəllim onların anlamını şagirdə aşılmalıdır. Məsələn:

Narə yanan şəcər mənəm, çərxə çıxan həcər mənəm,

Gör bu odun zəbanəsin, mən bu zəbanə sığmazam. [3, s.60]

Bu misralardakı alışıb yanmağı ilə Musanı heyrləndirən odda yanan ağac “narə yanan şəcər” və Kəbədəki müqəddəs qara daş “çərxə çıxan həcər” ifadələrini bilmək və şagirdlərə izah etmək üçün müəyyən bilik və bacarıq sahib olmaq mütləqdir. “Sığmazam” qəzəli əruzun rəzəc bəhrində yazılıb. Buna görə də müəllim şagirdlərə bu bəhrin incəlikləri barədə məlumat verməlidir. Müəllim artıq növbəti dərslərdə cütlərlə və ya qruplarla iş formasından istifadə edərək qəzəlin məzmununu təhlil edə bilər. Burada oxu üsullarından ifadəli oxu üsulu məqsədəuyğundur. Çünki əruz vəzninin təfilələrə uyğun oxunuş qaydası var ki, hər bir ədəbiyyat təlimçisi bunu bilməli və bu bacarığı şagirdlərdə formalaşdırmağa çalışmalıdır. Təlimdə bədii qiraət cəhətdən fərqlənən şagirdlər məktəbdaxili və məktəbdənkənar poeziya gecələrinə, şeir müsabiqələrinə və s. bu kimi yerlərə cəlb olunmalıdır. [3, s. 62]

Ədəbiyyat fənninin hər sinif üzrə tədrisi zamanı şeir nümunələrinə rast gəlirik. Şeir nümunələrini tədris edən müəllim ilk öncə şeir anlayışının mahiyyətini və hansı

əsərlərin şeir adlandırıldığını şagirdə başa salmalıdır. Şagird bilməlidir ki, şeir dedikdə ağıla yalnız lirik əsərlər deyil, nəzmlə yazılmış epik əsərlər də daxildir ki, bunlar da epik şeir adlanır. Belə epik şeirlərdən biri də XI sinifdə tədris olunan H.Cavidin “İblis” faciəsidir. “İblis” faciəsi H. Cavidin 1918-ci ildə yazdığı, öz humanist və fəlsəfi düşüncələrini əks etdirdiyi romantik faciə janrında olan əsəridir. Müəllim əvvəlcə hər bir şagirdin müstəqil məntiqi oxusunu təşkil etməli, lakin həmçinin onlara bələdçilik də etməlidir. Çünki əsərin dilində şagird tərəfindən çətin qavranılan ərəb- fars və osmanlı şivəsində sözlər çoxluq təşkil edir. Bu baxımdan müəllim həmin sözlərin mənalarını şagirdlər üçün qavranılan etməlidir. “İblis” faciəsinin təhlili də digər əsərlərin təhlili kimi şagirdlərin maraq və əyləncəsinə, həmçinin inkişafına yönəlmiş təlim metod, üsul və vasitələrinin tətbiqi ilə reallaşmalıdır. Əvvəlcə müəllimin şərh üsulundan istifadə edən müəllim H. Cavidin yaradıcılığının əsasını təşkil edən mövzular, həmçinin “İblis” faciəsi haqda məlumat verməlidir. H.Cavid bütün yaradıcılığı boyu sülh və əmin-amanlıq tərəfdarı olmuş, humanist və romantik bir şair kimi müharibələri və onu törədənləri sülhə, insansevərliyə, bəşəriyyətin tərəqqisinə, yüksək ideallara səsləmişdir. “Peyğəmbər” əsərində də şair fikrini belə əsaslandırır:

Kəssə hər kim tökülən qan izini,

Qurtaran dahi odur yer üzünü. [2, s.40]

Bu iki misra, əslində problemin qoyuluşu, tədqiqatın başlanğıcıdır. Sonrakı mərhələdə müəllim əsərdən hər hansı kiçik bir hissəni verib, onun kim tərəfindən səsləndirdiyini soruşub, bununla da şagirdlərin əsəri nə dərəcədə diqqətlə oxuduğunu anlaya bilər. Yeni təlim metodlarından istifadə hər bir təhsil mərkəzinin infrastruktur və maddi- texniki baza cəhətdən yeni texnologiyalarla təchiz olunmasını tələb edir. Müəllim mövzu ilə bağlı slaydları, tapşırıqları şagirdlərin vizual öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirərək tətbiq edə bilər. Bundan başqa əsərin ideyasının açılması üçün klaster metodundan istifadə etmək olar. Bu zaman çəkilmiş klaster mərkəzdə "İblis" sözü yazılmış səkkiz şaxədən ibarət olacaq. Onun qütbləri aşağıdakı kimidir: 1. Arif-İblis-Mələk; 2.Rəna-İblis-Xavər; 3.Elخان-İblis-Mələk və s.

Şagirdlər bu qütbləşmənin səbəbini, onları birləşdirən ümumi cəhəti fikirləşib öz arqumentlərini müəyyənləşdirirlər. Müasir dərsin əsas prinsiplərindən biri şagirdyönümlülük olduğu üçün müəllim hər zaman şagirdin fikirlərini dinləməli onların özlərini ifadə etmələri üçün şərait yaratmalıdır. Müəllim “müharibə nə üçündür”, “ədalətlə müharibə necə olur”, “müharibələrin səbəbkarı İblisdir yoxsa insan” və s. kimi suallarla şagirdlərin nitqini ön plana çəkməlidir. Faciənin qəhrəmanı Arifin təhlili zamanı xarakterlər xəritəsindən istifadə edərək onu təhlil etmək məqsədəuyğundur. Əsərin şagirdlər tərəfindən nə dərəcədə mənimsənilməsini yoxlamaq üçün müəllim, həmçinin testlərdən, açıq tipli suallardan da istifadə edə bilər. Əsərin drammatik növdə olmasını nəzərə alaraq rollu oyunlardan istifadə dərs üçün səciyyəvidir. Bundan başqa əsərin digər bu janrdə yazılmış əsərlərlə müqayisəsi üçün “Ven diaqramı”, obrazların öz dili ilə açılmış sifətlərini şagirdlərin vasitəsilə yaratmağa çalışmaq üçün “spiral”, drammaturun irsini daha dərinədən mənimsəmək üçün “krasvord” və s. kimi metodlardan “İblis” faciəsinin təhlili zamanı istifadə oluna bilər. [5]

Yuxarıdakı mülahizələrimizdən bu nəticəyə gələ bilərik ki, müasir tipli ədəbiyyat dərslərində şeirlərin təhlili zamanı əsas məsələ şagirdlərin dərsin mərkəzində subyekt olaraq tədqiqatda olması və dərsin müasir təlim texnologiyaları vasitəsilə interaktiv təlim metodlarından istifadə edərək əhatəli, aydın, məqsədyönlü və ardıcıl tədrisidir. Təhlil zamanı ötürülən bilik minimal, seçici, öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici olmalıdır. Kurikulumun başlıca prinsipi olan inteqrativlik prinsipi bütün bədii əsərlərin təhlili zamanı tətbiq olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: 2007
2. Həbibbəyli İ., Həsənov B., Mustafayeva A., Əliyev S.
"Ədəbiyyat" fənni üzrə 11-ci sinif üçün dərslik. Bakı: 2018
3. Həsənov B., Mustafayeva A., Əliyev S. "Ədəbiyyat" fənni üzrə 10-ci sinif üçün dərslik. Bakı: 2018
4. Həsənov İ., Rüstəmov A., Babayeva N., "TAİM". Bakı: 2020

5. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/avqust/132110.htm
6. <http://e-derslik.edu.az/books/225/units/unit-1/page63.xhtml>

Agammedova E.

**Scientific and pedagogical bases of teaching poetry in X-XI grade literature
lessons in secondary schools
(Summary)**

Teaching lyrical and epical poetry in literature lessons of X-XI forms is taught by means a teacher- being as a facilitate and student as an investigator according to the modern interactive methods. It is impossible to forget to teach students how to learn.

As the main condition of fiction literature is to follow the unity of the forms and content of works, at the same time while teaching poems. It is important to follow the unity of the content and forms, artistic peculiarity of poetry. The poems in the textbooks of X and XI forms are rich in content (love, pasting, socio- political matters) as well as in form (syllabic division, rhyme, figures of speech). This knowledge is not given to the students as a prepared form, not in the form based on memory but the students are involved in the gain and improve their knowledge by using modern learning methods, acquiring new competence and useful skills. Everything must be directed to the students` getting these skills and competence independently.

Агамамедова Э.

**Научно-педагогические основы преподавания стихов на уроках
литературы в X-XI классах общеобразовательных школ
(Резюме)**

Обучение лироэпической поэзии на уроках литературы X-XI классов, как и других предметов организуется в соответствии с содержанием современного образования, посредством интерактивных методов обучения, где учитель выступает в роли проводника, а ученик - исследователя. Прежде всего, надо понимать, что ученика необходимо научить учиться. Главным условием

художественных произведений является ожидание единства содержания и формы, кроме этого, при обучении художественным произведениям, в том числе стихотворениям, важно одновременное изучение идейно-содержательного и формообразовательным свойствам. Стихи в учебниках литературы X-XI классов богаты как по содержанию (Родина, любовь, разлука, общественно -политическая и др.), так и по форме (размер, распределение, рифма, гармония, художественные образы, средства выражения и др.). Эти знания должны восприниматься учащимися в готовом виде, не наизусть, а на основе того, как ученик участвовал в исследовательских процессах, используемых в современных методах обучения, поскольку знания должны быть направлены на развитие научных навыков и привычек.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.Zeynalova

ADİLLİ ZEYNƏB

Azərbaycan Dillər Universiteti

adillizeyneb257@gmail.com

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN AKTUALLIĞI

Açar sözlər: cümlə, bağlayıcı, morfolojiya, köməkçi nitq hissələri, sintaksis

Key words: sentence, conjunctions, morphology, auxiliary parts of speech, syntax

Ключевые слова: предложение, союзы, морфология, вспомогательные части речи, синтаксис.

Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyinin tədqiqi tarixinin ətraflı araşdırılması məqsədilə müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək, ümumiyyətlə, bu nitq hissələrinə hansı söz qruplarının daxil

olduğunu aydınlaşdırmaq, eyni zamanda təlim-tədris prosesində çətinlik törədən ayrı-ayrı köməkçi sözlərin konkret olaraq hansı köməkçi nitq hissəsinə mənsubluğunu əsaslandırmaq vacib məsələlərdəndir.

Köməkçi nitq hissələri həm ümumilikdə nitq hissələrinin içərisində, həm də dilin qrammatik sisteminin tamamlanmasında - cilalanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar leksik-qrammatik mənadan məhrum, morfoloji cəhətdən dəyişməyən, müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməyən vahidləri əhatə edir. Köməkçi nitq hissələri dildə yardımçı funksiya daşsa da, dilin ifadə imkanlarının və normativliyinin təmin olunmasında onların rolu həddindən artıq böyükdür. Dilin morfoloji strukturu əsas nitq hissələri vasitəsilə qurulursa da, ancaq köməkçi nitq hissələri həmin strukturu tamamlayır [5, 5].

Morfologiya ilə sintaksis qrammatikanın bir-biri ilə bağlı iki qütbü olaraq fikrin ifadəsində birlikdə çıxış edir. Müasir dilimizdə müstəqil lüğəvi mənaya malik olmayan köməkçi nitq hissələri cümlənin həm struktur, həm də semantik-informativ cəhətdən qurulmasında mühüm rola malikdir.

Köməkçi nitq hissələrinin ayrılıqda leksik mənası yoxdur, lakin onlar zaman-zaman sintaktik səviyyədə müstəqil lüğəvi mənalı sözlərdən təcrid olunduğundan onlarda əvvəlki sözün leksik mənası potensial şəkildə qalır və bu gizli məna ilə onlar cümlənin ümumi məzmununa təsir edir, onda müəyyən çalar yaradır. Digər tərəfdən, köməkçi nitq hissələrinin əsas vəzifəsi sözləri, cümlələri əlaqələndirmək və onlarda qrammatik mənanı formalaşdırmaq olduğundan yenə də müstəqil leksik mənalı sözlər qədər böyük rol oynayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Türk dillərinə aid yazılmış qrammatikalarda və eləcə də elmi-tədqiqat əsərlərində köməkçi nitq hissələri, əsasən, leksik-sintaktik əlamətlər əsasında təsnif edilir” [3, 9]. Deməli, köməkçi nitq hissələrinin sintaktik qatda oynadıqları rol böyükdür.

Dil üçün xarakterik cəhət onun quruluşunu əmələ gətirən ayrı-ayrı ünsürlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi və bunun nəticəsində insanlar arasında ünsiyyət vasitəsinin yaranmasıdır. Bu ünsürlər səslər, sözlər, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarətdir. Dilin quruluşunu formalaşdıran həmin dil vahidləri dilçilik şöbələrində fonetika,

leksikologiya, morfologiya və sintaksisdə öyrənilir. Bu baxımdan Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran başlıca vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təhsilalanlara Azərbaycan dilinin fonetikasını, leksikasını, söz yaradıcılığı, morfologiyasını, sintaksisini, üslubiyyatı ilə bağlı orta məktəb həcmində bilik və bacarıqlar vermək, dilin cəmiyyətdəki rolu, ədəbi dil və onun xüsusiyyətləri haqqında anlayış yaratmaq;
2. Təhsilalanların düzgün tələffüz və ifadəli oxu, əlaqəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək, sözə, onun elmi və bədi dəvəninə həssas münasibət aşılamaq;
3. Təhsilalanlarda orfoqrafiya və dürgü işarələri ilə bağlı vərdişlər formalaşdırmaq;
4. Təhsilalanların nitqini və tərəkürünü inkişaf etdirmək, fikirlərini müstəqil və sərbəst ifadə etmək bacarığını yaratmaq [, 23].

Bu vəzifələr Azərbaycan dili təlimində müasir təlim texnologiyalarına pedaqoli ustalıqla yanaşmağı, xüsusilə inteqrasiyanın zəruriliyini ön plana çəkir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində dilçiliyin fonetika, leksikologiya, qrammatika şöbələri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin tarixi, onun inkişaf dövrləri, dialektləri, orfoqrafiya, orfoepiya, üslubiyyat, mətnşünaslıq və digər bölmələrə aid nəzəri, praktik əhəmiyyətli məlumatlar verilir ki, təhsilalan həyatın bütün sahələrində: elm, bədii, fəlsəfi, tibbi, ictimai-siyasi fəaliyyətlərdə ondan məqsədyönlü şəkildə istifadə edə bilsin. Bu cəhətlər “Azərbaycan dili” fənni üzrə mövzuların tədrisinə müvafiq olan interaktiv təlim üsullarından məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək zərurəti yaradır. Dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrinin tədrisi prosesində qarşıya qoyulmuş didaktik məqsədə yönəldilən və mövzu ilə əlaqəli aktual problemlərin həllini nəzərdə tutan “beyin həmləsi”, “diskussiya”, “alqoritmin çıxarılması – analizdən sintezə”, “linqvistik eksperiment”, “Venn diaqramı”, “müqayisə”, “şaxələndirmə” və sairə kimi fəal təlim üsullarından istifadənin mühüm deəhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan dilində olan sözlər qrammatik cəhətdən hər zaman bir dərəcədə olmur. Hər bir nitq hissəsinə daxil olan söz qrupu xarakter və vəzifə etibarilə bir-

birindən fərqlidir. Buna görə də dildə olan sözlər iki qrupa ayrılırlar. Birinci qrupa daxil olan sözlər öz müstəqilliyini saxlayır, cümlənin bir üzvünü təşkil edir, söz yaradıcılığında aktiv surətdə iştirak edir. Belə nitq hissələrinə müstəqil nitq hissələri deyilir. İkinci qrupa daxil olan sözlər isə bu xüsusiyyətlərdən tamamilə məhrumdurlar, çünki belə sözlər özlərini cümlədə müstəqil surətdə göstərmirlər. Bunlar cümlədə sözlər və ya cümlələr arasında bu və ya digər bir əlaqə yaratmaq, danışanın nitqinə olan münasibətini bildirmək üçün işlənilir. Belə sözlərə köməkçi nitq hissələri deyilir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də qoşmalar geniş şəkildə işlənilir və əks etdirdiyi mənaların rəngarəngliyi ilə seçilir. Qoşmalar dilin tarixi inkişaf prosesinin məhsulu olub tarixən müstəqil mənalı sözlər olmuş, zaman keçdikcə öz leksik məzmununu tədricən itirərək, yeni qrammatik mənalar kəsb etmişdir. İlk dövrlərdə bu proses paralel şəkildə getmişdir. Daha dəqiq desək, hazırda qoşma kimi sabitləşmiş sözlər həm əsas, həm də köməkçi vəzifə daşımış, zaman keçdikcə isə əsas məna tamamilə unudulmuşdur.

Qoşmalar, ilk növbədə, hal şəkilçilərinin ifadə edə bilmədikləri münasibətləri bildirməyə, həmin şəkilçilərin ifadə etdiyi xüsusiyyətləri dəqiqləşdirməyə xidmət etmişdir.

Adlardan, bəzən də məsdərdən, feli sifətdən sonra gəlib əşya ilə əşya (adla ad) və ya əşya ilə hərəkət (adla fel) arasında müəyyən münasibət bildirən (qrammatik əlaqə yaradan), qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən qrammatik mənalar ifadə edən, lüğəvi mənaya malik olmayan köməkçi nitq hissəsinə qoşma deyilir. Qoşma qoşulduğu sözə bağlı olub, onunla bir məna əmələ gətirir, cümlədə ismin müvafiq hallarında olan sözlərə və birləşmələrə qoşularaq rəngarəng məna çalarları ifadə edir.

Azərbaycan dilində çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri də bağlayıcıdır. Bağlayıcılar sadə cümlənin söz-formaları, mürəkkəb cümlənin tərəfləri, mətnin komponentləri cümlələr arasında məntiqi-qrammatik əlaqə yaratmağa xidmət edir və tərəfləri biri-birinə bağlamaqla konstruksiyanın tamamlanmasını şərtləndirir. Aparılan təcrübi məşğələlər, uzun illərin müşahidələri və onların nəticələrinin təhlili

göstərir ki, bağlayıcı məsələsində fundamental şəkildə dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən danışmaq və ya onların izahı zamanı sintaksis məsələlərinə üstünlük vermək təlim-tədris — metodiki baxımdan daha səmərəli ola bilər. Çünki digər köməkçi nitq hissələri kimi bağlayıcı da özünü sintaksis şəraitində reallaşdırma bildiyi üçün dilin sintaktik sistemi ilə birbaşa bağlıdır.

Ədatları tədqiq edən dilçilərin yekdil fikri isə budur ki, ədat nitqdə sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin təsir gücünü artıran, onlara müxtəlif emosional məna çalarları verən köməkçi nitq hissəsidir. Ədatlar aid olduğu sözü və ya söz birləşməsini cümlənin digər üzvlərindən ayıraraq, ona müəyyən bir məna yükləyir, onların mənasını dəqiqləşdirməklə yanaşı, bəzi hallarda da söyləmin mənasını müəyyən qədər dəyişmək funksiyasını yerinə yetirirlər.

Modallıq kateqoriyası haqqında dilçilik ədəbiyyatların da müxtəlif və bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Əvvəla, onu qeyd edək ki, modallıq anlayışı birinci növbədə məntiqi kateqoriyadır və təfəkkür dillə necə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdədirsə, məntiqi modallıqla qrammatik modallıq da eyni dərəcədə biri-birinə yaxındır. Ancaq bu o demək deyil ki, məntiqi modallıqla qrammatik modallıq eyniləşir, biri-birini təkrarlayır. Əgər məntiqi modallıq mühakimələr arasında inkişaf edən reallığın, hadisə və gerçəkliyin fərqlərindən ibarətdirsə, dilçilikdə modallıq danışanın bəhs etdiyi obyektə, hadisəyə, fikrə münasibətinin intonasiya, söz sırası, modal sözlər, ara söz və birləşmələr, feil şəkilləri vasitəsi ilə ifadəsidir. Başqa sözlə desək, məntiqi modallıq subyektlə predikat arasında əlaqənin səciyyəsinə bildirir.

Azərbaycan dilçiliyində F.Zeynalov və bir çox dilçi alimlərimiz nidaları tədqiq etmişdir. F.Zeynalov haqqında yazır: “Nidalar prototürk dövründə olmamış, sonralar meydana çıxmışdır. Onlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, nidaların lüğəti mənası yoxdur, onlar sözyaratma prosesində iştirak etmir (düzəltmə və mürəkkəb növləri yoxdur) və eləcə də sözlər arasında müxtəlif sintaktik münasibətlər yarada bilmir. Onların əsas vəzifəsi mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etməkdir (bu baxımdan onlar ədatlara bir qədər yaxınlaşır). Onlar nominativlik əks etdirmədən prosesi dəyişir, bir növ, prosesin özünü əks etdirir, mətnə

ekspressivemosionallıq çalarlığı verməyə xidmət edir. Onlar (nidalar), həmçinin, cümlədə fikrin ifadə vasitələrinə də müəyyən təsir göstərir”.

Nidalar hiss, həyəcan, emosionallıq ifadə etdiyinə görə onların tarixi baxımdan daha qədim olduğunu söyləmək olar. Bundan başqa, bir çox dilçilər, o cümlədən C.Cəfərov nidaların sintaktik xüsusiyyətlərə malik ola bilməsi qənaətindədir (2, 152). Fikrimizcə, nidaların sintaktik cəhətdən müəyyən vəzifə daşması fikri ağılabatandır. Müəyyən məqamlarda nidaların cümlədə ara söz vəzifəsində işlənmə imkanı vardır.

Nidalar prototürk dövründə olmamış, sonralar meydana çıxmışdır. Onlar həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, nidaların lüğəti mənası yoxdur, onlar sözyaratma prosesində iştirak etmir (düzəltmə və mürəkkəb növləri yoxdur) və eləcə də sözlər arasında müxtəlif sintaktik münasibətlər yarada bilmir. Onların əsas vəzifəsi mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etməkdir (bu baxımdan onlar ədatlara bir qədər yaxınlaşır). Onlar nominativlik əks etdirmədən prosesi dəyişir, bir növ, prosesin özünü əks etdirir, mətnə ekspressivemosionallıq çalarlığı verməyə xidmət edir. Onlar (nidalar), həmçinin, cümlədə fikrin ifadə vasitələrinə də müəyyən təsir göstərir” [4, 342].

Dilimizdə bir neçə söz vardır ki, onlar müxtəlif qrammatik funksiya və məna daşıyır. Şagirdlər bu sözlərin hansı köməkçi nitq hissəsinə aid olduğunu təyin etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə sözləri müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməli və onları müqayisəli şəkildə izah etməlidir. Məsələn, özgə, sarı, tərəf, sözləri həm qoşma (Hamıdan əvvəl mən gördüm), həm də əsas nitq hissəsi kimi (Ədalət elə şeydir ki, əvvəl gərək özün haqlı olasan), "ilə" sözü həm qoşma (O, anası ilə tezdən görüşmüşdü.), heç də bağlayıcı (Mehman ilə Əfqan qardaşdır), ancaq, hətta, fəqət həm ədat, həm bağlayıcı olur və s.[5, 220].

Son dövrlərdə modal sözlərin də nidalarla birlikdə xüsusi nitq hissəsi adı altında öyrənilməsi meyilləri güclənmişdir. Deməli, köməkçi nitq hissələrinin ümumi bölgüsü ilə əlaqədar problem nida və modal sözlərlə bağlıdır. Qoşma, bağlayıcı və ədatların isə köməkçi nitq hissəsi olması heç kimdə şübhə doğurmur.

Köməkçi nitq hissələrinin daxili təsnifatında dolaşılığa səbəb olan məsələlər isə əsasən, onların quruluşu, ayrı-ayrı əsas nitq hissələrinə aid sözlərin həm də köməkçi funksiya daşması (nitq hissələri arasında kecid prosesləri), həmin nitq hissələrinə aid vahidlərin orfoqrafiyası və s. problemlərdir.

Ədəbiyyat:

1. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiya, I hissə. Bakı, 2000
2. C.Cəfərov, N.Abdulayev Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 2004
3. Ə.Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Elm və təhsil, Bakı, 2010
4. F.Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.
5. H.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADU, 1959.
6. Q.Rüstəmov. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi. Dərs vəsaiti Qismət, 2014.
7. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Şərq-Qərb, 2013.
8. R.Hümmətova. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017.

Adilli Z.

Methods and the methodology of the Azerbaijani language and literature

Relevance of auxiliary parts of speech

(Summary)

The auxiliary parts of speech play a key role both within the parts of speech as a whole and also in their completion, i.e. in honing the grammatical system of the language. They include units that are devoid of lexical and grammatical meaning, morphologically stable, and not acting as an independent part of the sentence. Although the auxiliary parts of speech perform a supporting function in the language, their role in ensuring the expressiveness and normativity of the language is immeasurable. Despite the fact that the morphological structure of the language is

based on the main parts of speech, this structure, however, is completed by the auxiliary parts of speech.

Адилли З.

Методика и методология азербайджанского языка и литературы

Актуальность вспомогательных частей речи

(Резюме)

Вспомогательные части речи играют ключевую роль как внутри частей речи в целом, так и в завершающей, т.е. в оттачивании грамматической системы языка. Они включают в себя единицы, лишенные лексического и грамматического значения, морфологически неизменные и не выступающие в качестве самостоятельной части предложения. Хотя, вспомогательные части речи выполняют в языке вспомогательную функцию, их роль в обеспечении выразительности и нормативности языка неизмерима. Несмотря на то, что морфологическая структура языка строится на основных частях речи, эту структуру завершают вспомогательные части речи.

Rəyçi: f.f.d., dos. S.Qafarova

BAXŞIYEVA GÜLNAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

gbaxsiyeva0@gmail.com

**"6-CI SİNİFLƏRİN ƏDƏBİYYAT FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ
B.VAHABZADƏ YARADICILIĞININ TƏQDİMATINA DAİR XÜSUSİ
METODİKİ ARAŞDIRMALAR"**

Açar sözlər: yaradıcılıq, vətənpərvərlik, nisbilik, təsvir, şəxsiyyət, maraq, fəaliyyət, qocalıq, ünsiyyət

Key words: произведения, патриотизм, относительность, описание, личность, интерес, действие, старость, коммуникация

Ключевые слова: writings, patriotism, relativity, description, identity, interest, action, old age, communication

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına orta məktəblərdə ədəbiyyat fənninin tədrisi zamanı geniş yer verilir. Bu da səbəbsiz deyil.

B. Vahabzadə yaradıcılığına nəzər yetirdiyimiz zaman bunun əsas səbəblərini şairin geniş yaradıcılıq imkanlarını və gələcək nəsillərin əsl vətəndaş kimi tərbiyə olunmasında böyük xidmətinin olduğu nəzərə alınır.

Həm ənənəvi, həm də fəal interaktiv təlim üzrə hazırlanmış dərsliklərdə şairin yaradıcılığından nümunələr yer alır. B. Vahabzadə yaradıcılığına müraciətin əsas səbəblərindən biri mövzu rəngarəngliyinin olmasıdır. Vətənpərvərlik, insana sevgi, dilə hörmət, tarixi şəxsiyyətlərə münasibət, milli atributların qorunması, ləyaqət, hörmət, qayğı kimi psixoloji aktlardan bəhs edən və başqa bir sıra mövzular Vahabzadə yaradıcılığında öz əksini tapır.

İkinci əsas səbəb isə lirik əsərlərinin dilinin sadəliyi, gözəlliyidir. B. Vahabzadə yaradıcılığının ümumtəhsil platformasında əksinə dair danışmamışdan əvvəl şairin lirik əsərləri və bu əsərlərdə toxunulan mövzulardan qısaca fikirlərimizi qeydə almaq istərdik.

Xüsusilə vətənpərvərlik mövzusu, vətən, torpaq və xalq təəssübkeşliyi, türkçülük ideyalarının əksi şairin yaradıcılığında əsas mövzulardan biridir. Şair yaradıcılığa başladığı zamanlardan bu qayəni öz yaradıcılığına əsas məqsəd kimi götürmüşdür. Yaradıcılığının ilk illərində yazdığı şeirlərdə (Sadəcə “Gülüstan” poemasının adını çəkmək belə dediklərimizi sübut edir) vətən sevgisi, mövcud tarixi vəziyyət və siyasi ədalətsizliklə barışmazlıq özünü büruzə verir. Yaradıcılığının davamında da bu yanaşmaları görə bilirik və bu vətənpərvərlik özünü müxtəlif aspektlərdən göstərə bilir: Qarabağ hadisələrinə münasibət, 20 yanvar hadisələri

zamanı ölkədə baş vermiş qətliama və həmin qətliam zamanı özünü qurban verən şəhidlərə münasibət, torpağın birliyinə münasibət, ana dilinə olan münasibət, türk xalqlarının birliyə səsləyən və pərakəndə düşməyin gətirdiyi müsibətlərə olan münasibət və s. şəklində özünü göstərir.

Nə çox imiş bu torpağa göz dikən
Baxa-baxa gözümüzə mil çəkən,
Düşmənimiz dostumuzdan çox ikən
Türkün türklə ədavətə haqqı yox... [1, səh 56]

Bu şeir parçası eyni zamanda Bəxtiyar Vahabzadə həyat və düşüncəsinin əsas leytmotivini təşkil edir. Şairin yaradıcılığının sevilməsinin səbəblərindən biri də onun həm sözdə, həm də hərəkətdə, əməldə vətənsəvər olmasıdır. B. Vahabzadə Azərbaycan xalqının aparıcı patriotlarından idi. Bu bənddə göstərilən əsas qayə onun digər janrlarda yazılmış əsərlərində, xüsusilə də "Gülüstan" poemasında da özünü göstərməyə davam edir. Tarixi baxımdan məsələyə nəzər yetirdiyimiz zaman Azərbaycan xalqının başına saysız müsibətlərin gəldiyinə şahid oluruq və xüsusilə de keçən əsrdə baş vermiş bir sıra hadisələrə nəzər yetirdiyimiz zaman şairin sözlərindəki haqlılıq payını görməyə bilmirik. O cümlədən 2020-ci ilin son dörd ayında baş verən hadisələr yuxarıdakı şeirin son misrasının haqlı olduğunu bizlərə göstərir. Məhz həmin hadisələr bizə türk olduğumuzu bir daha göstərdi və B. Vahabzadənin sözlərinin haqlı olduğunu göstərmiş oldu. Ümumiyyətlə, vətənpərvərlik mövzusu altında, şair öz dövrünün bir sıra problemlərinə münasibət bildirib.

Arazın
Bu tayı Vətənim,
O tayı Vətənim.
Vətəni görməyə amanım yox mənim.
Bu necə vətəndir?
Görmədim üzünü
Çatsam da, bu yaşa

Ömründə bir dəfə
Bəs salam verməzmi
Qardaş qardaşa?
Bu qəmim, bu dərdim dağlardan
Ağırdı.
Arazın suyuna qarışıb axıram
Füzuli həsrətlə qürbətdən Vətənə
Baxırdı.
Mən isə -
Vətəndən-vətənə baxıram. [1, səh 59]

Yuxarıdakı parça şairin “Vətəndən vətənə” adlı şeirindəndir. Şeirə baxdığımız zaman yalnız Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında deyil, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatda qaysaq bağlamayan və tez-tez qanayan yara olan Cənubi Azərbaycan mövzusunı görürük.

Arazın o tayındakılar da, bu tayındakılar da azərbaycanlıdır. Amma cənubdakılar üçün şimaldakı vətənlərinə gəlmək, şimaldakılar üçün isə cənubdakı vətənlərinə getmək çətin idi. Eyni Vətənin övladları olduqları halda biri cənubda fars dilində danışan, məruz qaldıqları təzyiqlərə rəğmən hər zaman azadlıq üçün ayağa qalxan azərbaycanlılar, şimalında isə vaxtilə rus işğalı altında olan, həm birinci, həm də ikinci Qarabağ müharibələrini yaşamış azərbaycanlılar var. Nəticə etibarilə, Arazın sağında da, solunda da yaşayanlar azərbaycanlılardır. Hamımızın bircə, eyni Vətəni var. Hamımız eyni Vətənin övladlarıyıq. Eyni Vətənin övladları olduğumuzu ikinci Qarabağ müharibəsi zaman cənubda yaşayan soydaşlarımızın göstərdikləri dəstəklə də görə bilirik. Və bu həqiqəti uzaq görən Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında da görə bilirik.

Vətənimiz eyni olduğu kimi, bəzən problemlərimiz də eyni olub. Cənubda Məhəm-mədhüseyn Şəhriyar ana dilində yaza bilmirdisə, şimalda da Bəxtiyar Vahabzadə də məclislərdə öz ana dilində danışa, dinləyə bilmirdi. Şairin yaşadığı dövrün aktual məsələlərindən biri də ana dilinə olan münasibət idi. Həmin dövrdə ana

dilinin arxa plana atılması, onun yerinə rus dilinin ön planda olması, rəsmi sənədlərin, qəzetlərin rus dilində çap olması, dövlət idarələrində çalışan məmurların rus dilində danışması, ərizələr rus dilində yazılmalı olduğu üçün sırf rus dili bilmədiyi üçün Azərbaycanda (!) yaşayan azərbaycanlıların ərizə belə yazma imkanlarının olmaması, restoranlarda istifadə edilən menyuların belə rus dilində olması şairin susa bilmədiyi mövzulardan idi.

Böyük-böyük məclislərdən
İtirilib ilim-ilim?..
İclaslarda bir kəlməsi, sözü yoxdur.
Bəlkə... onun böyük, rəsmi məclislərə
Çıxmaq üçün üzü yoxdur?
Söylə, bəlkə — bircə doğulub,
Atasından yox xəbəri?
Bəlkə bu dil çox kasıbdır,
Qucağına sığışmayı
Əsrin böyük fikirləri?..
Sən dərdə bax,
Vətən də var,
Millət də var.
Ancaq onun dili yoxdur.
Elə bil ki,
Güzgü kimi, hamar, şəffaf röyalın var,
dili yoxdur...
İndi söylə,
Hansı dilə ölü deyək:
Vətən varkən,
Millət varkən,
Kiçik, yoxsul komalarda
dustaqlıq olan bir diləmi?

Yoxsa, uzun əsrlərdən
keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi? [2, səh 303]

“Latın dili” adlanan bu şeir əslində heç də sadəcə elmdə, xüsusilə tibb elmində geniş istifadə edilən, amma danışmada istifadə edə biləcək daşıyıcıları olmayan bir dildən danışılır. Şeirinin başlanğıcında daşıyıcılarının tarix səhifələrində yox olduğu, zamanında zadəganlıq simvolu sayılan, indi isə o dildə danışan insanlar olmadığı halda neçə - neçə dilin yaranmasında bünövrə rolu oynayan, elmi kəşflərin adlandırıldığı latın dilindən danışılsa da, buradakı əsas məsələ, yaşayan latın dili yox, həmin dövrlərdə “ölümə məhkum edilmiş” ana dilimizdən - həmin dildə danışan insanların olduğu halda məclislərə daxil ola bilməyən bir dil olan Azərbaycan dilindən danışılır.

Vətənpərvərlik mövzusu həmçinin insanpərvərlik mövzusunda yazdığı şeirlərə də hopub. Bu şeirlərdə yaşlılara hörmət, kiçiklərə qayğı, ləyaqət, iradə, sevgi, milli mənəvi dəyərlərə hörmət kimi hisslər ön plana çıxır. Şairin bu səpkidə olan şeirlərində onun fəlsəfi düşüncələri də öz əksini tapır. Bu şeirlərindəki qəhrəmanlar müxtəlifdir; bəziləri səhv edib övladını, anasını atır, bəziləri ona atılan böhtana dözə bilmir, bəziləri ötən xatirələrin gətirdiyi kədər hissəsinə qapılır. Bu qəhrəmanlar fərqlənsə də, hamısını yaşaya bilmək, sağ qalmaq dərdi birləşdirir. Öz qəhrəmanları kimi şair də dəyişir, fərqli düşüncələrə qapılır, yeni arzular tutur, həqiqətləri dəyişir, uğursuzluqlara sinə gərməyi öyrənir, hamının qaçmaqda olduğu dünyada öz müvazinətini saxlayaraq, hərəkətdən qalmamağa çalışır, bu gün özü atasını gəlib keçirsə, sabah artıq övladının onu ötüb keçməsinə şahidlik edir. Çünki dünya fırlanır, zaman uçar...

Vaxtın dəyirmanında daş əridi, qum oldu,
Tarixə atdığımız qayıtdı, lüzum oldu,
Dünənin həqiqəti bu gün tərs yozum oldu,
Niyə də yozulmasın, axı, dünya fırlanır.

Çox ovlaqlar içində çox ovları ovladım,
Aşib – daşan arzumu mən artıq cilovladım.
Mən atamı ötmüşəm, məni ötür övladım,
Bu, belə də olmalı, axı, dünya fırlanır.

Dünən düz sandığımı bu gün əyri sanıram,
Bəzən olur özümdən özüm oğurlanıram.
Hər il başqa arzunun başına fırlanıram,
Niyə də fırlanmayım, axı, dünya fırlanır. [2, səh 218]

“Axı dünya fırlanır” adlı şeirdən seçilmiş yuxarıdakı bəndlərdə əsas mövzu cəmiyyətdəki dəyişikliyin vacib olmasıdır. Çünki hər anın öz hökmü olduğu kimi, bu hökmlər də dəyişə bilər. Eyni şeytin “Nisbilik nəzəriyyəsi”ndə olduğu kimi hər an, hər düşüncə, hər yaxşı, hər pis anlayış nisbidir. Hətta haqlı və haqsız belə nisbidir. Zaman anlayışı belə nisbidirsə, zamanda baş verən hadisələr nisbi olmaya bilər mi?! Şairin də dediyi kimi, dünən üçün həqiqət hesab edilən, artıq bu gün üçün həqiqət olmaya bilər. Çünki bu sadəcə dünən üçün həqiqət idi. Bugünün insanı dünənin insanını ötüb, ötməyə məcburdur; onun artıq fərqli arzuları, düşüncələri var, onun üçün düz başqa, əyri başqadır, o artıq öz atasını keçib, keçməyə də məcburdur, onun oğlu da onun özünü ötüb keçəcək, o dünənin insanından daha təcrübəlidir, daha düşüncəlidir, onun problemlərlə başa çıxma tərzini, onları həll etmə yolları başqadır. Sabahkı insan da bugünün insanından fərqlənəcək, onun artıq başqa yanlışları, başqa düzgünləri mövcud olacaq, bugünün insanından fərqli məqsədləri olacaq, zamanını xərclədiyi insanlar, hadisələr, seçimlər, həyat tərzini belə başqalaşacaq, dəyişəcək. Bunun səbəbi isə dünyanın fırlanması və zamanın axmaqda olmasıdır. Axı dünya fırlanır...

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı barədə çox danışmaq olar. Bütün yuxarıda qeyd olunmuş fikirlər isə onun yaradıcılığının ortatəhsil səviyyəsində öyrədilməsinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Azərbaycan dilinin sadə

və gözəlliyi ilə şairin düşüncələrinin birləşməsi yeniyetmələr üçün bir çox aspektlərdən nümunə ola biləcək lirik əsərlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

VI sinifdə də ədəbiyyat fənninin tədrisi zamanı Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının öyrədilməsinə yer ayrılıb. Gəlin bu dərslərdə hansı məsələlərə toxunulduğuna və bu dərslərin keçirilməsi zamanı qarşıya qoyulan təlim məqsədlərinə nəzər salaq.

VI sinifdə Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı. Müasir təhsil sisteminin tələblərinin ödənilməsində ədəbiyyat fənninin tədrisinin əhəmiyyətli rolu var. Belə ki, keçirilən ədəbiyyat dərsləri təkcə əsərlərin təhlili, quruluşu, məzmunu kimi məsələlərlə sərhədlənmir. Həmçinin onun oxucuya (şagirdə) əks etdirdiyi hiss və duyğular önəm kəsb edir. Ədəbiyyatın tədrisi şagirdlərin mənəvi aləmlərinin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu baxımdan tədris olunan əsərin tərbiyəvi əhəmiyyəti məsələsini də arxa plana atmaq olmaz.

6-cı sinif şagirdlərinin yaş psixologiyasının nəzərə alındığı “Ədəbiyyat 6” dərsliyi də bu baxımdan diqqət cəlb edir. Dərsləkdə bir sıra əsər nümunələri verilmişdir və hər nümunə özlüyündə fərqli rola malikdir. Dərsliyin tərtibindəki önəmli məqamlardan biri də xüsusi təqvim günlərinə (bayramlara, yaddaş günlərinə, beynəlxalq günlərə) uyğun şəkildə hazırlanmasıdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi həm möhkəmləndirmək, həm də onlara əlavə etmək üçün B. Vahabzadənin “Qocalar” əsərini nəzərdən keçirək. Bu şeirin tədrisi zamanı tərbiyəedici baxımından qarşıya iki məqsəd qoyulmuşdur: 1) İnsanın ictimai varlıq kimi təsviri yollarını müəyyən edilməsi; 2) İnsanın hiss üzvləri baxımdan təsviri ilə bağlı fikirlərinin yürüdülməsi. [3, səh 29]

Dərsin tədrisi ilə əlaqədar məsələlərdən biri də insanın təsviri ilə əlaqədar məlumatın verilməsidir. Belə ki, şagirdlərə insanın təsviri zamanı niyə jarqon, dialekt və şivələrdən istifadə edilməməsi ilə bağlı məlumat verilməlidir. İnsanın təsviri üçün esselərdən istifadə edilməsi şagirdlər üçün həm dil imkanlarının inkişafı, həm də insanın təsvir olunmasına kömək etmiş olur. İnsanın təsviri zamanı xarici və daxili

görünüş anlayışları açıqlanmalıdır. Bununla bağlı ifadələrdən (“gözlər qəlbın aynasıdır”) də istifadə edilə bilər.

İnsanın təsviri zamanı aşağıdakı anlayışlar da izah edilməlidir: *şəxsiyyət, davranış, maraq, iş, gündəlik fəaliyyət*. İnsan şəxsiyyəti dedikdə insanın daxili aləminin təsviri, nikbinlik, bədbinlik, güclü və ya zəif mənəviyyət, əhval nəzərdə tutulur. Davranışı dedikdə isə insanın utancaq və ya sosial olması, zarafatçı və ya ciddi olması, şərait müxtəlifliyində etdiyi davranışlar nəzərdə tutulur. İnsanın maraqları dedikdə insanın/ şagirdin maraq dairəsinə daxil olan mövzular, əşyalar, boş vaxtını hansı şəkildə səmərəli halda keçirə biləcəyi başa düşülür. Şagirdlərinin maraq dairələrini öyrənmək və dərslərin tədrisində bunun nəzərə alınması, fikrimizcə, daha məhsuldar tədris prosesinin baş verməsinə gətirib çıxarar. İnsanın iş fəaliyyəti dedikdə isə bura gün ərzində etdiyimiz bütün hərəkətlər daxil edilir.

Müəllim üçün dərs tədris etdiyi kollektivin gündəlik fəaliyyəti ilə maraqlanması önəmlidir. Xüsusilə VI sinif şagirdləri üçün bu məsələ onların yaş psixologiyasını nəzərə alsaq, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

B. Vahabzadənin “Qocalar” şeiri şagirdlərə yalnız əzbər öyrədilməməlidir, həmçinin şeirin tərbiyəvi əhəmiyyəti də şagirdlərə aşılmalıdır. Həmçinin hər bənddə haqqında danışılan fikirlər şagirdlərə açıqlanmalı və ya şagirdlərlə birgə bu barədə fikir yürüdülməlidir. Şeirin ilk bəndində şagirdlərlə birgə qoca anlayışı ilə bağlı fikirlər qeyd edilir və ümumi fikir formalaşdırılır. İkinci bənddə isə yaşlıların yaşadıkları çətinliklərdən, həmçinin şagirdlərinin nənə- babaları ilə olan münasibətləri ilə bağlı söhbət aparılır. Beləliklə, digər bəndlər də bu qayda ilə açıqlanır. Şeirdə insanın təsviri məsələləri ilə bağlı yeni məlumat öyrənən, və ya bildiklərini möhkəmləndirən şagirdlər insanın şəxsiyyəti, davranışı, fəaliyyəti, maraqları başlıqları altında qeyd edirlər. Şeirin tədrisi heç də təsadüfi seçilməmişdir. 1 oktyabr günü beynəlxalq ahıl günüdür və müasir dövrümüzdə ahıl yaşlılarla bağlı məsələlər aktual olduğu üçün onlara qayğı ilə yanaşılması kiçik siniflərdən şagirdlərə aşılmalıdır. [4, səh 78]

Müəllim “Qocalıq” şeirini tədris edərkən şagirdlərin qocalıq haqqındakı düşüncəsi, ətraflarında qocaların olması, qocalara qarşı necə davrandıqları, qocalarla ünsiyyətdə olub-olmamaları, əgər ünsiyyət qururlarsa, hansı mövzularda söhbət etməyi sevdikləri ilə bağlı sorğu-sual etməlidir.

Dərsin tədrisi zamanı müəllim onu da nəzərə almalıdır ki, dərslərdə cütlüklərlə iş, qruplarla iş, kollektiv iş formalarından istifadə nəzərə alınmalıdır. Dərsdə “beyin həmləsi”, “problem həlli” üsulundan istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq müəlliflə tanışlıq mərhələsinə dərsin sonunda yer verilir və verilən məlumatlar informasiya sıxlığı ilə yox, şairin yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərlə zəngindir.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirlil M. “Türk dünyasının Bəxtiyarı”, Bakı, Təfəkkür:NPM, 2002
2. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün ədəbiyyat dərslisi, Bakı, Təhsil, 2017
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün metodiki vəsaiti, Bakı, Təhsil, 2017
5. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2010.
6. B.A.Həsənli, Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı, Müəllim, 2014

Bakshiyeva G.

The actuality of Bakhtiar Vahabzade in education

(Summary)

In the school learning of Bakhtiyar Vahabzade is very important. Because his poems have very topics like patriotism, importance of mother language, being civilians. And if we talk about students who study in the 6th grade we must teach them about person's differences by the age. Students should be aware of old age and ability to old age. We can use writing essays on this topic.

Бакшиева Г.

Актуальность Бахтияра Вахабзаде в образовании

(Резюме)

Учеба Бахтияра Вахабзаде очень важна в школе. Потому что в его стихах есть такие темы, как патриотизм, важность родного языка, гражданское положение. И если мы говорим об учениках, которые учатся в 6 классе, мы должны научить их различать людей по возрасту. Студенты должны знать о старости и способности к старости. Мы можем использовать написание эссе на эту тему.

Rəyçi: f.f.d., dos. V.Kazımova

HÜSEYNOVA LEYLA

Azərbaycan Dillər Universiteti

leyla.huseyn.96@gmail.com

ORTA MƏKTƏBİN İLKİN MƏRHƏLƏSİNDƏ ŞAGİRD LƏRDƏ YAZILI NİTQ İNKİŞAFI

Açar sözlər: rabitəli nitq, yazı təlimi, oxu, yazı, dil qaydaları, çalışmalar sistemi, imlalar

Key words: coherent speech, writing training, reading, writing, language rules, system of exercises, spellings

Ключевые слова: связная речь, обучение письму, писание, языковые правила, система задание, правописание

Dünyada mövcud olan dillərin bütün sahələrində - fonetik sistemində, lüğət tərkibində, qrammatik quruluşunda hər dilin özünə məxsus daxili qanunları əsasında müəyyənləşmiş normaları mövcuddur. İnsanların bəhs etdiyimiz normalara yiyələnməsi və gündəlik ünsiyyətində ona əməl etməsi nitq mədəniyyətinin özüdür.

Əlbəttə, biz deyə bilmərik ki, bütün normalara əməl olunan nitq gözəl nitqdir. Bununla bərabər həm də nitqin məzmunu gözəl olmalıdır, həmçinin danışq aydın və dinləyənin səviyyəsinə uyğun olmalı, anlaşılmalıdır. Məhz bəhs etdiyimiz nitq mədəniyyətini insanlarda formalaşdırmaq üçün bu təlimə məktəb yaşlarından başlamaq lazımdır. Milliyətindən asılı olmayaraq, insanların mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biri də mədəni nitqdir, burada həm şifahi, həm də yazılı nitq nəzərdə tutulur. [2, s.48]

Artıq Azərbaycan məktəblərinin ibtidai siniflərində tədris kurikulum üzrə yazılmış dərsliklər əsasında aparılır. Bu mənada dilin tədrisi “dörd dirək” prinsipi əsasında aparılır. Bunlar: dinləmə, danışma, oxu və yazı prinsipləridir.

Yazı özünüifadə bacarığıdır. Onun əsas məqsədi hiss və düşüncələri, məlumatları başqalarına çatdırmaqdır. Orta məktəbdə yazı bacarığının inkişafı bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Hüsrxət normalarına riayət etmək;
2. Orfoqrafik normalara uyğun yazmaq;
3. Alınmış məlumatı öz sözləri ilə ifadə etmək;
4. Hiss və düşüncələrini yazıda ifadə etmək. Bunun üçün üzündən köçürmə, imla, ifadə, inşa,esse kimi formalardan istifadə edilir.

Hal-hazırda metodik ədəbiyyatda belə bir fikir irəli sürülür ki, şagirdlərə orfoqrafiya haqqında müəyyən material verilsə kifayətdir. Bunu da umutmaq olmaz ki, həmin metodistlər yazılı çalışmaların şifahi nitqin inkişafında olan rolunu görmürlər. Yazı şifahi nitqə özül yaradan bir vasitədir. Belə böyük əhəmiyyət kəsb edən vasitəni tədris işində unutmaq, ciddi yanaşmamaq tədrisin özünə düzgün yanaşmamaq deməkdir. Şifahi nitq ilə yazılı nitq üzvi surətdə bağlıdır. Bu vərdişlər biri digərini tamamlayır. Nitqin hər iki növü kommunikativ rol oynayır. Bu isə daxili nitqin qanunauyğunluqlarından irəli gəlir.

Yazılı nitqin intensiv öyrədilməsi üçün əvvəlcə tədris sisteminin bütün maddi təchizatı nəzərə alınmalıdır. Yəni, tədris materialının ardıcıl sistemlə öyrədilməsinin təşkili üçün məzmun və məqsədlərinə cavab verən materiallar seçilməli, buna uyğun

təlim vasitələrindən istifadə edilməlidir. Şagirdlər ilk dəfə yazacağı səsi əvvəl eşidir, onu bir neçə dəfə dodaqaltı təkrarlayır, onun qrafik obrazı ilə yazılı forması arasındakı fərqi təsəvvürlərində bir daha yenidən canlandırır, tutuşdurur, sonra dəftərlərinə yazmalı olurlar. İlk günlər bu proses çox ləng gedir, məktəblilər hərfin ayrı-ayrı elementlərini görməkdə, onları birləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Yazılışı sadədən mürəkkəbə doğru olan belə gediş (didaktikanın sadədən mürəkkəbə prinsipi) hərflərin yazılışını sürətləndirir, tədrisən vərdiş halına keçir. İlk yazıya başlayan şagird üçün hər bir hərf sirli bir aləmdir. O, burada bütün diqqətini, iradəsini bacarığını səfərbərliyə alır, hərfin ayrı-ayrı elementlərini yazmağa onları birləşdirməyə, dəftərin damalarında düzgün yerləşdirməyə çalışır. Təcrübə göstərir ki, məktəblilərdə keyfiyyətli, səliqəli, sürətli yazı vərdişləri yaratmaq üçün, ən əvvəl, onları bu işə yaxşı hazırlamaq lazımdır. Düzgün əyləşmək, qələmi düzgün saxlamaq, dəftəri tələb olunan qaydada qoymaq, onu tədrisən irəli itələmək və s. Məlumata yiyələnməlidir.

Yaddaşa əsasən yazının müxtəlif variantlarda tətbiqi şagirdləri sözün səs-hərf, heca tərkibini düzgün müəyyənləşdirməyə geniş imkanlar açır. Sözlərdə hərfburaxma, hərfartırma, bir hərfi başqası ilə əvəzetmə və s. Kimi nöqsanların qarşısı alınır. Yaddaşa əsasən, uşaqlar hərfi, onun obrazını yalnız təsəvvürdə canlandırmaqla və dəftərdə yazmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda sözü, hecanı, ayrı-ayrı səsləri dodaqaltı (səssiz) tələffüz edir, hər bir səs və hərfin yerini müəyyənləşdirirlər. Sonra onu dəftərdə yazırlar. Sözün həqiqi səs təhlili uşağın xüsusi fəaliyyəti prosesində eşitdiyini dəqiqləşdirmə ilə başlayır (A.Abdullayev). Şagirdlərin təlimə başladıkları ilk gündən onlarda ifadəli və şüurlu oxumaq, səliqəli və savadlı yazmaq, öz fikirlərini başqalarına rəbitəli çatdırmaq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması başlıca məqsəddir.

Şagirdlərdə yazı təliminin formalaşdırılmasında aşağıda göstərilən işlərin planlaşdırılması tətbiq olunmalıdır.

- 1) Yaradıcı çalışmalar üzərində iş
- 2) Dərslik materialının planlaşdırılması

- 3) Ev tapşırıqlarının icrasında şagirdlərin müstəqilliyi
- 4) Müxtəlif təhlillər zamanı şagirdin müstəqil fəaliyyətinin öyrənilməsi
- 5) Yazının təshihində şagirdlərin müstəqil işlərinin əsas cəhətləri

Müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələri müvəffəqiyyətlə həll etmək üçün müəllim məktəbə qədəm qoyan uşaqların ümumi inkişafını, idrak səviyyəsini, nitqinin xüsusiyyətlərini, maraq və meyllərini dərindən öyrənməli, təlim prosesində həmin amilləri nəzərə almaqla yazı və oxu təliminin, onların nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirməyin müxtəlif vasitə, metod və priyomlarından yaradıcılıqla istifadə etməlidir.

Düzgün yazı qaydaları orta məktəb dərslərlərində sərbəst, əlahiddə mövzu kimi deyil, dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələrinin, mövzularının tədrisi prosesində mənimsədilir. Yəni qayda mövzuların daxili mahiyyətindən törəyir. Daha çox sintaksislə bağlı olan durğu işarələri sistemini çıxsaq, qalan dörd qayda qrupu: a) sözün səs tərkibinin hərflərlə ifadəsi; b) baş hərfin yazıda işlənmə forması; c) sözlərin bitişik, ayrı, defislə yazılışı; ç) sözlərin sətirdən-sətərə keçirilməsi qaydaları tədris olunmuş fonetika, leksikologiya və frazeologiya, söz yaradıcılığı, morfologiya bölmələri ilə əlaqəlidir və orfoqrafiya təlimi kursunun bu mərhələdə öyrənilməsi də bu zərurətdən doğur. [1, s.228].

Yazılı nitqin tədrisi zamanı əmələ gələn çətinliklər və onların obyektiv səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar: yazı qaydalarının çoxluğu və rəngarəngliyi, Azərbaycan dili orfoqrafiyasının son illərdə tez-tez bəzi dəyişikliklərə məruz qalması, kolleqrafiya ilə bağlı mənbələr, orfoqrafik savad uğrunda vahid cəhətin yaradılmaması, şagirdləri sinifdən-sinfə və məktəbdən məktəbə keçirərkən bu cəhətin nəzərə alınmaması, şagirdlərin bütün fənlər üzrə çalışma və tapşırıqlarla həddindən artıq yüklənməsi, düzgün yazı vərdişlərinə yiyələnmək üçün bütün siniflərdə işin ardıcıl və eyni səviyyədə aparılmaması, yazı təlimi üçün vahid metodlar sisteminin seçilməməsi, psixoloji faktorların nəzərə alınmaması və s.[1, s.230].

Müəllimlər yazı təlimi dövründə müxtəlif təfəkkür fəaliyyətinə istinad edən çalışmalardan istifadə etməlidir. Bu rəngarəng çalışmaların hər birinin xarakterini, savadlı yazının təmin olunmasına nə verdiyini, hər bir mövzu ilə əlaqədar hansından istifadə olunmasının əlverişli olduğunu, yazdırılma metodikasını bilmədən müvəffəqiyyət qazanmaq mümkün deyil. Yazılı çalışmaların əksəriyyəti dil dərsinin bir hissəsində tək-tək hallarda bütöv dərslərdə yerinə yetirilməlidir.

Saysız-hesabsız təcrübələr nəticəsində sınaqlardan çıxmış bir sıra üsul və vasitələrə, iş növlərinə təlim prosesində müraciət olunur. Bu üsul və vasitələrdən, iş növlərindən danışarkən, birinci növbədə, bunları məqsədə görə qruplaşdırmaq, məqamında istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək vacib şərtlərdəndir. [1, s.247]. Yazılı çalışmalar arasında birinci olaraq üzündənköçürmə yazıları qeyd etmək lazımdır. Bu yazı növü ən sadə, asan və hamı üçün müyəssər olan yazı növüdür. Hərfləri yazmağı və bitşirməyi bacaran hər bir uşaq artıq üzündənköçürməyə hazır olur. Yazının bu növü, əsasən, ibtidai siniflərdə tətbiq olunsada heç bir qayda ilə izah edilməyən ümumi xarakterli çətin orfoqramların mənimsədilməsi prosesində belə yazılardan yuxarı siniflərdə də istifadə etmək pis nəticə verməz.

İmlalar orfoqrafik çalışmaların məktəb təcrübəsində sınaqdan çıxarılmış ən əlverişli növüdür. İmlalar 2 qrupa ayrılır: öyrədici və yoxlama imlalar. Şagirdlərin düzgün yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə kömək edən imlaların növləri, əsasən, aşağıdakılardır: xəbərdarlıqlı, izahlı, kommentarili, seçmə, lüğət üzrə, yaradıcı, yoxlama, sərbəst imlalar.

- a) Xəbərdarlıqlı imla- burada şagirdlərə səhvə yol verə biləcəkləri hallar, məqamlar barədə əvvəlcədən xəbər verilir. Bunun üçün mətn müəllim tərəfindən təhlil olunmalı, şagirdlərin hansı orfoqramların yazılışında səhv edə biləcəkləri, həmin halın necə xəbər veriləcəyi dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.
- b) İzahlı imla- imlanın bu növü daha çox müstəqillik tələb edir. Əgər xəbərdarlıqlı imlada xəbərdarlıq mətnin yazılmasında aparılırsa, izahlı imlada xəbərdarlıq yazıdan sonra aparılır. İzahlı imlanın yazdırılmasına I

sinifdən başlanır, II siniflərdə hər bir cümlə, III sinifdə bir abzas, IV sinifdə isə bütün mətn yazılıb qurtardıqdan sonra izahat aparılır.

- c) Kommentarili imla- xəbərdarlıqlı və izahlı imladan orfoqramların yazılma prosesində aydınlaşdırılması və aydınlaşdırmanı şagirdlərin özlərinin yerinə yetirməsi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Çətin orfoqramlar aydınlaşdırılır. Yuxarıda sadalanan imla növləri öyrədici xarakter daşıyır və belə imlaların aparılması üçün dərsin müəyyən bir hissəsi kifayət edir.
- d) Seçmə imla- bu yazının yerinə yetirilməsi şagirdlərdən nəzəri hazırlılıq, diqqətlilik və fəallıq tələb edir. Müəllim müəyyən orfoqrafik qayda ilə əlaqəli mətni diktə və şagirdlər müəllimin qaydaya əsasən tapşıracağı sözləri seçib yazırlar.
- e) Lüğət üzrə imla- belə imlalar çətin orfoqramlı bir sıra sözlərin düzgün yazılmasına daha çox kömək edir. Həm öyrətmə, həm də yoxlama məqsədi ilə istifadə olunur. Son zamanlardakı məktəblərimizdə bu imla növündən geniş dairədə istifadə olunur.
- f) Yaradıcı imla- şagirdlərə öz fikirlərini müstəqil olaraq ifadə etmək və qazanılmış orfoqrafik vərdişləri möhkəmləndirmək imkanı verən yazı növüdür. Bu imla şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır.
- g) Yoxlama imla- öyrədici imlalardan fərqli olaraq yoxlama imlalar müəllimin köməyi olmadan yerinə yetirilən çalışma növüdür. Burada məqsəd öyrətmək deyil, şagirdlərin öyrəndiklərini yoxlamaqdan ibarətdir. Yoxlama imladan istifadə etməklə hər hansı qrammatik mövzunun necə mənimsənilməsini, şagirdlərin biliyindəki güclü və zəif cəhətləri aşkara çıxarmaq, onların öz biliklərini təcrübəyə necə tətbiq etdiklərini yoxlamaq olur.

“Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dili Azərbaycan dilini , müasir Azərbaycan dilini ən dərin incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili

etdiyimiz kimi , cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik” – Heydər Əliyev. Ulu öndərimizin bu ifadələrindən də görüldüyü kimi Azərbaycan dili fənninin bizim gələcəyimiz olan şagirdlərimizə hərtərəfli,mükəmməl tədrisi tək elm sahəsində yox, istər siyasi, istər iqtisadi, bütün sahələrdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi funksiyası cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, başqa xalqlarla əlaqələr, elmi-texniki tərəqqi xeyli genişlənilib inkişaf etmişdir. Dilimizin daxili qayda-qanunlarını dərinlən öyrənmək, onları yazılı və şifahi nitqə düzgün tətbiq etmək lazımdır. M.Qasımov belə qeyd edirdi – “ Nitq mədəniyyəti dedikdə, birinci növbədə , ana dilini yaxşı bilmək, bu dilin lüğət tərkibindən lazımı sözləri seçib işlətməyi, fikri ardıcıl və aydın şərh etməyi bacarmaq nəzərdə tutulur “. [3, s.13]

Müasir dövrdə yeni nəslin əsl vətəndaş kimi yetişməsinə təmin etmək üçün məqsədyönlü iş aparılması təhsilin ilkin pilləsindən başlayaraq davam etdirilməlidir. Azərbaycan dilinin tədrisi özünün məzmunu ilə uşaqlarda vətəninə və xalqına coşğun məhəbbət hissinin aşılmasına, onların vətənpərvərlik ruhunda əsl vətəndaş kimi yetişməsinə xidmət edir.Dilimiz qüdrətli tərbiyə vasitəsidir. Hər bir şəxs yazılı və şifahi şəkildə səmərəli və yaradıcı ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır. Bu baxımdan, Ana dilinin bir fənn kimi əhəmiyyəti çox böyük və əvəzolunmazdır.

Ədəbiyyat:

1. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı-2014
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti.Bakı-2009
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları.Bakı-2003

Huseinova L.

Written speech development in students in the early stages of high school

(Summary)

In order to ensure that the new generation grows up as true citizens in modern times, purposeful work must be continued from the earliest stages of education. With its content, the teaching of the Azerbaijani language serves to instill in children a strong sense of love for their homeland and people, and for them to grow up as true

citizens in the spirit of patriotism. Our language is a powerful means of education. Everyone must be able to communicate effectively and creatively, 1037ot hin writing and orally. From this point of view, the importance of the mother tongue as a subject is very great and irreplaceable.

Гусеинова Л.

**Развитие письменной речи учеников на начальной стадии средней школы
(Резюме)**

Для того чтобы обеспечить рост нового поколения как настоящих граждан в наше время, необходимо продолжать целенаправленную работу с самых ранних ступеней образования. По своему содержанию обучение азербайджанскому языку служит привитию и воспитанию у детей сильного чувства любви к своей Родине и народу, их росту как истинных граждан в духе патриотизма. Наш язык является мощным средством воспитания. Каждый должен уметь эффективно и творчески общаться как письменно, так и устно. С этой точки зрения важность родного языка как предмета очень велика и незаменима.

Rəyçi: dos. S.Əliyeva

HACIYEVA LEYLA
Azərbaycan Dillər Universiteti
leyla_hacyeva@bk.ru

**RƏĞBƏTLƏNDİRMƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLİM
MOTİVASİYASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİL KİMİ**

Açar sözlər: şagirdlər arasında keçirilən yarışlar, qiymət rəğbətləndirməsi, tapşırıq rəğbətləndirməsi, nəzarət rəğbətləndirməsi, motivasiya

Key words: competitions among students, price incentives, assignment incentives, control incentives, motivation

Ключевые слова: соревнования среди учеников, регулирование цен, подтверждение задачи, регулирование контроля, мотивация

Tədris prosesi elə təşkil olunmalıdır ki, o, idrak fəallığı, təbii öyrənmə fəaliyyəti doğursun, şagirdə “ilk kəşf” sevinci keçirməyə imkan versin, onda yeni biliklərə yiyələnmək həvəsi yaratsın [1, s.9]. Kurikulum programında öz əksini tapan ümdə cəhətlərdən biri də şagirdlərin təlim prosesinə olan motivasiyasını, həvəsini tənzimləməkdir. Yəni, onları rəğbətləndirmək. Fikrimizcə, öyrənmədə ən təsirli vasitə kimi bu üsulu qeyd etsək, heç də yanılmarıq. Təkcə təhsil sahəsində yox, istehsalatın bütün sahələrində insanlarda gördüyü işə qarşı müxtəlif metodlardan istifadə etməklə motivasiya, rəğbət hissi oyatmaq mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanların indi yaxud gələcək üçün müəyyən işlə əlaqədar atacağı addımlar həmişə asan olmur. Bu isə ondan irəli gəlir ki, hər bir kəs ilk növbədə qarşısına çıxan maneələrdən xəbərsiz olur. Lakin digər tərəfdən də dərk edir ki, həmin maneələri rahatlıqla aşmaq, düzgün istiqamət üzrə irəliləmək üçün zəruri bilik və bacarıqlara yiyələnməklə bərabər, özündə bu işə qarşı güclü istək yaratmalıdır. Uşaqlarda bu problemin həlli tələbatının yaranması nəticəsində bütün idrak prosesləri də fəallaşır, o yeni biliklər kəşf etməyə yönəlir [1, s.9] Məsələ budur ki, insan düşüncəsində formalaşan istək fərdin seçimindən asılıdır. Yəni, mən əgər sevdiyim peşə ilə maraqlanıramsa, bu yolda irəliləmək istəyirəmsə, qarşıya qoyduğum məqsədə çatmaq üçün həm özümdə istək yaradacam, həm də həmin işə dair mürəkkəb biliklərə yiyələnəcəm. Buradan belə nəticə çıxır ki, fərdin seçdiyi peşə, iş onda rəğbət hissi yaradan başlıca amildir. Bu baxımdan qeyd oluna bilər ki, rəğbətləndirmə universal termin kimi yalnız təhsil sahəsində deyil, digər sahələrdə də önəmli rol oynayır. Biz bu hadisə ilə bir çox yerlərdə əyani şəkildə qarşılaşırıq. Məsələn, bankda işləyən mühasibatçı ona tapşırılan bütün işləri vaxtında və düzgün bir şəkildə yerinə yetirmişdir. Bundan xəbərdar olan müdir həmin işçini ay sonuna qədər nəzərdə saxlayır, işçi verilən tapşırığı doğru

şəkildə yerinə yetirib təhvil verdikdən sonra onu rəğbətləndirmək üçün ya maaşdankənar pul mükafatı təqdim edir yaxud onu işgüzarlığı ilə əlaqədar sertifikatla təltif edir. Müdirindən özünə qarşı belə bir diqqəti görən işçi isə bundan sonrakı mərhələlərdə işini daha həvəslə görməyə, qarşısına çıxan maneələri asanlıqla dəf etməyə, rəhbər təqdiri qazanmaq üçün çox çalışmağa başlayır. Burada müdir tərəfindən edilən rəğbətləndirmə işinin motivasiyasını artırmaqla yanaşı, onun gördüyü işin keyfiyyətinə də əsaslı təsir göstərir. Göstərdiyimiz bu nümunə prosesin mexanizmini təşkil edir və demək olar ki, onun təsiri hər bir sahədə özünü təsdiqləyir. Eynilə həmin mexanizmi təhsil sahəsində də sınaşaq, burada da müsbət nəticələr alarıq. Bunun üçün Azərbaycan dili fənni üzrə keçirilən dərslərdə müəllim hansı motivasiyayaradıcı, ruhlandırıcı vasitələrdən istifadə edərək şagirdlərdə rəğbətləndirmə hissi yaratdığını izah edək. Şübhəsiz, buraya bir çox vasitələr daxildir və onları öz növbəsində qruplara ayıra bilərik: 1) sinifdaxili istifadə edilən metodlar; 2) məktəbdaxili və məktəbdənkənar keçirilən müsabiqələr. Bunların hər biri haqqında məlumat verək. Sinifdaxili istifadə edilən metodlara sinif şagirdləri arasında keçirilən yarışları, qiymət rəğbətləndirməsi, tapşırıq rəğbətləndirməsi, “vəzifə” rəğbətləndirməsi, nəzarət rəğbətləndirməsi və s. Məktəbdaxili və məktəbdənkənar keçirilən müsabiqələrə isə Azərbaycan dili fənni ilə əlaqədar siniflərarası viktorinaları, müsabiqələri, seminarları, olimpiadaları, debatları və s. misal göstərmək olar. İndi isə sinifdaxili istifadə edilən metodlardan bəhs edək. Belə bir nüansı qeyd etmək lazımdır ki, təhsil sistemində bəlkə də Azərbaycan dili fənni yeganə fəndir ki, şagirdlər bu dərsi canla-başla oxuyurlar və dərse hər zaman daha həvəslə gəlirlər. Müəllimlər qeyd olunan həmin metodlardan ona görə istifadə edir ki, şagirdlər Azərbaycan dilinin zənginliyindən irəli gələn bütün çətinliklərə sinə gərsin və dərslərə qarşı daha həvəslə olsunlar.

Azərbaycan dili dərslərində ən çox istifadə olunan rəğbətləndirmə metodlarından biri də sinif şagirdləri arasında keçirilən yarışlardır. Belə ki, müəllim əgər bu metoddan istifadə edəcəksə, əvvəlcədən sinfi təyin etməlidir. Sinif müəyyən olunduqdan sonra onlara müraciət edərək bu dərstdə yarış keçirəcəyini və daha

diqqətli olmağı elan edir. Verilən tapşırığın öhdəsindən gəldikləri təqdirdə, dərsin yekununda müəllim tərəfindən onlara müxtəlif mükafatlar təqdim ediləcək. Əslində burada müəllimin üzərinə böyük yük düşür. Çünki şagirdlər arasında yarış keçirmək istəyən müəllim bütün təşkilatçılıq işlərinə özü nəzarət etməli, şagirdlərdə ruh yüksəkliyi yaratmaq üçün əlindən gələni etməlidir. Əvvəlcədən şagirdlərin maraqlarına uyğun olaraq hədiyyələr seçilir ki, əksər hallarda maraqlı kitablar, rəngli qələmlər kimi hədiyyələr müəllim tərəfindən bəyənilir. Texniki məsələlər həll olunduqdan sonra müəllim sinifdə həm keçirəcəyi yarış barədə, həm də buradakı əsas məqsədlə bağlı şagirdlərə ətraflı məlumat verir. Müəllimin seçimindən asılı olaraq şagirdlər qruplar halında yarışmaya qoşula bilirlər. Şərtlər təqdim edildikdən sonra bir dərəcə boyunca yarışma keçirilir. Yarış zamanı müəllim tədris olunan müxtəlif bölmələrdən test şəklində də tapşırıqlara üstünlük verə bilər. Belə olduğu halda, vərəqlərdə öz əksini tapan test tapşırıqları şagirdlərə paylanır və onlardan testləri düzgün şəkildə həll etmək tələb olunur. Yaxud müəllim şifahi sorğu üsulundan da istifadə edə bilər. Bu halda o, ümumiyyətə aid olan bir sualı lövhədə qeyd edərək şagirdlərdən doğru cavabı tələb edə bilər. Nəticədə tapşırıq növündən asılı olmayaraq şagirdlər müvafiq qruplarda əməkdaşlıq əsasında verilən tapşırığın öhdəsindən gəlməyə çalışırlar. Dərsin sonunda müəllim qrupların tapşırıqlarını diqqətlə nəzərdən keçirir və qalibi açıqlayır. Qalib olan qrupu elan etdikdən sonra şagirdlərə hədiyyələr paylanır. Əslində ən önəmli məqam da məhz buradadır. Pedaqoji fəaliyyətində uğurla addımlayan müəllim belə məqamda əsas həmləni etməyi unutmamalıdır. Belə ki, müəllim əgər dərəcə prosesi zamanı şagirdlərin müəyyən bir qismini dəyərləndirir, digərlərini diqqətdən kənar qoyursa, bu onun bir sıra səhvlər etməsinə yol açar. Belə olduqda digər şagirdlər ruhdan düşəcək və növbəti dəfə dərslərə məğlubiyyətin bəxş etdiyi istəksizliklə başlayacaq. Bu halın yaranmasının qarşısını almaq üçün müəllim məğlub olan qrupa da kiçik hədiyyələr verməlidir. Bu zaman şagirdlər düşünəcək ki, məğlub olduqları halda müəllim onların da əməyini qiymətləndirir. Artıq növbəti yarışlarda daha gözəl hədiyyələrə sahib olmaq üçün çox

çalışacaqlar və bu da öz növbəsində təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə böyük təsir göstərir.

Növbəti sinif daxilində istifadə olunan metodlardan bir digəri isə qiymət rəğbətləndirmə metodudur. Bu proses əslində sadəliyi ilə fərqlənir. Bütün siniflərdə müvafiq olaraq istifadə ediləcək ən səmərəli metodlardan biridir. Bu metod zamanı isə müəllim dərslərin müxtəlif hissələrində şagirdlər arasında həm sağlam rəqabət yaratmaq, həm də onların təlim prosesinə qarşı marağını daha da artırmaq üçün müəllim tərəfindən verilən suala düzgün cavabı verən şagird yüksək balla qiymətləndiriləcək. Lakin müəllimin verdiyi sual adətən yeni keçilən dərslə bağlı olur. Burada əslində əsas məqsəd təkəcə şagirdlərin hazırcavablığı yox, həm diqqətinin qiymətləndirilməsidir. Müəllim çox zaman bu metoddan istifadə etdikdə şagirdləri fərdi olaraq dəyərləndirir. Jurnal əsasında qiyməti az olan şagirdlərin adları çəkilir və onların hər birinə sual verilir. Müəyyən vaxt ərzində sual ətrafında fikirləşərək müəllimə ən dolğun cavabı verən şagird ən yüksək göstəriciyə nail olur. Digərləri isə verdikləri cavaba uyğun olaraq qiymətləndirilir. Bəzən adı çəkilən şagirdlərdən savayı sinifdəki digər şagirdlər də sual-cavab prosesində iştirak edə bilirlər. Bu hal o zaman baş verir ki, verilən suala şagirdlərin heç biri cavab verə bilməsin. Digər şagirdlər verilən suallara cavab tapdıqda müəllim tərəfindən yüksək qiymətə layiq görülür. Qeyd olunan metod bu baxımdan şagirdlərin fənnə olan marağının artırılmasında çox mühüm rol oynayır. Çünki təkəcə seçilən şagirdlər yox, digərləri də sərbəst şəkildə qiymətləndirmədə iştirak edə və dəyərləndirilə bilirlər.

Metodlar arasında effektiv şəkildə motivasiya yaradan metodlardan biri də tapşırıq rəğbətləndirməsidir. Əslində bu metod qiymət rəğbətləndirməsinə bənzəyir. Lakin bir sıra fərqlər özünü göstərir. Proses müəllim tərəfindən ilk növbədə həftəiçi günlərdən birinin seçilməsi ilə başlayır. Təyin olunan gün müəllim şagirdlərə yeni dərslərin izahını verməyəcəyini əvvəldən elan edir. Həmin gün üçün keçilən bölmənin təkrarı şagirdlərə tapşırıq olaraq verilir. Müəllim burada həm fərdi, həm də qruplarla iş formasından istifadə edə bilər. Verilən tapşırıqla bağlı qiymətləndirməni açıqlayandan sonra əlavə edir ki, əgər verilən tapşırıqlarla bağlı kim dolğun

məlumatlara sahib olarsa və bunu bildirərsə, həmin şagird növbəti dərs fəaliyyətindən azad olacaq və bu günkü cavabına görə qiymətlənəcək. Əslində müəllimin etdiyi bu müraciət hələ tapşırıq verilmədən bütün şagirdləri həvəsə gətirir.Özünə inamı az olanlar belə ən azından şansını sınamaq üçün həmin metodun könüllü iştirakçısına çevrilir.Nəticədə onlar həm Azərbaycan dili üzrə biliklərini möhkəmləndirir, həm keçilən mövzuları daha diqqətli şəkildə öyrənir, həm də yüksək göstəriciyə sahib olmağı qarşısına məqsəd qoyur.

Qeyd olunan metodlardan ikisini müqayisəli şəkildə də öyrənmək mümkündür.Bunlar “vəzifə” və nəzarət rəğbətləndirməsidir. Onların arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır.”Vəzifə” rəğbətləndirməsi şagird müstəqilliyinin inkişafına yönəlməklə bərabər, onların özünə inamını da bərpa edir.Bu metodun əsas fərqli cəhəti ondadır ki, müəllim digərlərinə nisbətən burada daha çətin tapşırıqlar verərək onların müəyyən vəzifə sahibi olacağına dəlalət edir.Əksər hallarda müəllim şagirdlərə mükafat kimi ya öz mövqeyini dərs boyu təhvil verir, ya da şagirdlər arasında Azərbaycan dili fənni üzrə səlahiyyətli şəxslər təyin edir.Buna görə də müəllim həmin metoddan istifadə edərkən cəsarətli şagirdlərə üstünlük verir.Çünki burada həm mükafat, həm də tapşırıq digərlərinə nisbətən çətin və mənalıdır.Bundan sonra artıq şagirdlər təyin edilir. Müəllim onlara tapşırığı verdikdən sonra qısa zaman ərzində həmin tapşırığı yerinə yetirməyi onlardan tələb edir. Vaxt bitdikdən sonra tapşırığı doğru şəkildə həll edən şagird mükafatla təltif edilir. Burada əsas məqamlardan biri də odur ki, müəllim şagirdləri ciddi məsuliyyətə cəlb etməklə onlarda idarəetmə mövqeyini gücləndirməyə, vəzifəsini dürüst şəkildə yerinə yetirəcəyi barədə inam yaratmağa və bu kimi vacib məsələlərə nail olur. Nəzarət rəğbətləndirməsi də bu metod növü ilə demək olar ki, oxşarlıq təşkil edir.Belə ki, prosesin mexanizmi baxımından burada da eyni üsuldan istifadə olunur. Ya fərdi olaraq, ya da qrupla iş formasından istifadə edən müəllim şagirdlərə verilən ümumi məntiqi sual və ya tapşırıq əsasında müvafiq göstərici ilə qiymətləndiriləcəyini elan edir.Lakin burada müəllim tapşırığı həll edən şagirdlərə birbaşa özü nəzarət edir. Bu, şagirdlərə olan inamsızlıqdan irəli gəlmir, sadəcə müəllim obyektiv, şəffaf mühit

şəraitində ədalətli prinsip əsasında metodu həyata keçirməyə çalışır. Müstəqil şəkildə tapşırığı yerinə yetirən şagirdlər müəllimin təqdirini qazanmaqla yanaşı, müxtəlif hədiyyələrin sahibi olur.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, sinifdaxili istifadə olunan metodlar bu gün də öz bəhrəsini verməkdədir. Bu isə öz növbəsində təkcə şagirdlərin yox, təlim prosesinin də səmərəli təşkilinə şərait yaradır.

Metodlarla yanaşı, təlim prosesində öyrənmə motivasiyasına təsir göstərən bir sıra amillər vardır ki, bunlar dörd formada özünü göstərir:

- 1) Motivasiya insanların enerji və aktivlik səviyyəsini artırır (Pintriç, Marks və Boyl, 1993);
- 2) Motivasiya fərdi müəyyən məqsədlərə istiqamətləndirir (Eklz və Viqfild, 1985). Motivasiya insanların seçiminə təsir edir və onların nəticələrlə mükafatlandırır.
- 3) Motivasiya müəyyən fəaliyyətə başlamaq təşəbbüsüdür və həmin fəaliyyəti davam etdirmək əzmkarlığıdır (Stipek, 1998)
- 4) Motivasiya öyrənmə strategiyalarına və fərdin idrak proseslərinə təsir edir (Dvek və Eliott, 1983) [2, s.7].

Motivasiya ilə əlaqədar məsələlərdən biri də budur ki, şagirdlərin ətraf mühiti, onların dostluq münasibəti qurduğu insanlar onların həvəsinə, ruh yüksəkliyinə fərqli şəkildə təsir göstərə bilər. Ümumiyyətlə, belə bir məsələ vardır ki, insan həyatı boyu ümidlərlə yaşayır və özünə dair xəyallar qurur. Onun arzuları isə fərqli olur. Bu arzuları həyata keçirmək üçün qarşısına məqsəd qoyur və ona nail olmaq üçün həm gücünü, həm də enerjisini sərf edir. Təbii ki, bu yolda ehtiyacı olduğu əsas amil yaxınlardan gördüyü dəstək və motivasiyadır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, heç də hər zaman eyni dəstəyi almaq olmur. Bunun üçün valideynlər daima övladlarının dost, yoldaş seçimlərində onların yanında olmalı, onlara düzgün yol göstərməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Veyisova Z. Fəal interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq fondu UNICEF 2007

2. Bayramova Ü.Tələbələrdə öyrənmə motivasiyasının və istəyinin artırılması <https://bayramovau.files.wordpress.com/2016/04/talim-prosesi-ooyranma-motivasiyasi-va-talaba-ooyranmasi.pdf>
3. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 2014

Hajieva L.

**Incentives as a factor influencing learning motivation in teaching the
Azerbaijani language**

(Summary)

This article discusses the methods of motivation in teaching the Azerbaijani language and its role in increasing the level of knowledge of students, as well as in improving the mechanism for developing their achievements in the educational process. This factor creates conditions for the effective introduction of the educational process. The methodological use of various types of motivation to increase the general level of development of students is very important for the modern education system. A teacher who uses these methods in the educational process can be a guarantor of students' desire to learn and achieve high results.

Гаджиева Л.

**Стимулы как фактор, влияющий на мотивацию обучения при
преподавании азербайджанского языка**

(Резюме)

В данной статье рассматриваются методы мотивации в обучении азербайджанскому языку и ее роль в повышении уровня знаний учащихся а также в совершенствовании механизма развития их достижений учебном процессе. Этот фактор создает условия для эффективного введения учебного процесса. Методическое использование различных видов мотивации для повышения общего уровня развития учащихся очень важно для современной системы образования. Преподаватель использующий эти методы в учебном процессе может быть гарантом желание учеников учиться и достичь высоких результатов.

MƏHƏRRƏMLİ KÖNÜL

Azərbaycan Dillər Universiteti

19arifmeherremov93@gmail.com

**KLASSİK POEZİYANIN TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN TƏLİM
METODLARI (NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ” SULTAN SƏNCƏR VƏ QARI”
HEKAYƏTİ ƏSASINDA)**

Açar sözlər: ədəbiyyat, klassik, poeziya, üsul, tədris

Key words: literature, classic, poetry, method, teaching

Ключевые слова: литература , классический, поэзия, метод, обучение

Poeziya qədər insanın varlığını ələ alan, onu mənəviyyat, əxlaq, tərbiyə, nəcib hislərlə yoğuran, güclü bir şəxsiyyət kimi formalaşdıran ikinci bir vasitə tapmaq müşküldür. Qədim zamanlardan bu günümüzə kimi bütün dünyada poeziya insanların mənəvi qida ehtiyatına çevrilmiş, hissləri və fikirlərinin, kədər və sevinclərinin poetik ifadəsində əvəzsiz rol oynamışdır. Bu məqamda məşhur Livan yazıçısı və rəssamı Xəlil Cübranın sözləri yada düşür:

“Şeir qanı axan yaranın və ya gülümsəyən dodaqların nəğməsidir” [2, 2].

Mükəmməl Azərbaycan poeziyası da bu qəbildəndir. Belə ki, mədəniyyətinin, tarixinin qədimliyi və bənzərsizliyi ilə seçilən Azərbaycan ədəbiyyatını poeziyasız düşünmək mümkünsüzdür.

“Bu möhtəşəm poeziyanın ideya-bədii istiqamətini əsrdən-əsrə, nəsildən-nəsilə verilən və qismən bir hissəsi bizim əsrimizədək gəlib çatan xariqüladə laylalar, bayatılar, xalq mahnıları, nağıl və dastanlar, əmək, mövsüm, mərasim nəğmələri və digər şifahi ədəbiyyat nümunələrindən qaynaqlanan mövzə, dil, süjet və üslub

xüsusiyyətləri təşkil edir. Bu nümunələr Azərbaycan xalqının ruhundan qidalanan mədəniyyət nümunələridir” [1, 4].

Orta əsrlərdə isə Azərbaycan poeziyası mədəni inkişaf prosesinin təsiri ilə yeni mərhələyə doğru olduqca mühüm bir addım atdı. Həmin mərhələdə, dövrdə insanın daxili aləminə, duyğularına, düşüncələrinə münasibət güclənmiş, lirik-fəlsəfi düşüncələr, mənəviyyatın təzahürü ənənəyə çevrilmiş, poeziya sənətimiz Nizami Gəncəvi, Məshəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli kimi söz aşıqlərinin ruhunda canlanaraq, yeni çalarlarla zənginləşmişdir.

1975-ci ilin oktyabrında keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı günlərində çıxış edən ümummilli liderimiz Heydər Əliyev şeiriyyətin cəmiyyətdə böyük nüfuzə malik olduğunu bildirərək demişdir:

”Tarix tələbkar idmançıdır. Hökmdarlar, saray əyanları unudulub getmişlər. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir və humanist şairlərinin tərəvətdən düşməyən misraları isə bu gün də öz hikməti və insanpərvərlik ruhu ilə dünyanı heyran qoyur” [2, 4].

Nizami yaradıcılığını duyan, ona yüksək qiymət verən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu fikirləri söyləmişdir:

“Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyyəti ilə görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur” [4, 25].

Məqələdə toxunacağımız məsələ, müasir tədris sistemində ümumtəhsil məktəblərində tədris zamanı tətbiq olunan yeni metodların və təlim texnologiyalarının səmərəliliyi və bu metodlar vasitəsilə Azərbaycan poeziyasında söz xəzinədarı dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin “Sultan Səncər və qarı” hekyəsinin mənimsədilməsi üsullarıdır.

Müasir tədris proqramları fəal-interaktiv təlimin imkanlarını ön plana çəkdiyi, eyni zamanda, bütövlükdə təhsildə yeni modellər olduğu üçün ümumtəhsil məktəblərində müəllimlər öz dərslərini müasir təlim metodlarına uyğun şəkildə qururlar. Bu gün məktəblərdə şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla klassik poeziya nümunələri müxtəlif siniflər üzrə şagirdlərə öyrədilir. Biz müxtəlif siniflərdə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən “Sultan Səncər və qarı”, “Kərpic kəsən kişinin dastanı” və s. hekayələrini nəzərdən keçiririk. Çünki XII əsrdə Nizami öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf pilləsinin ən yüksək zirvəsinə qədəm qoyaraq, özünəqədər mövcud olan zəngin elm və mədəniyyəti, tarixi yaradıcı yanaşmalarla mənimsəyən lirik və epik şeirə yeni nəfəs, ruh, yeni istiqamət verən mütəfəkkirdir.

Nizami Gəncəvi öz ölməz “Xəmsə”si ilə dünya ədəbiyyatında yeni bir baxış sərgilədi. Şagirdlər bilməlidir ki, öz əsərləri ilə xalqın ruhunu duyan, onların daxili aləminə bələd olan, kədər və sevinclərinə laqeyd qalmayan dahi Nizami Gəncəvinin qələmə aldığı “Xəmsə”si bu gün də mövzu etibarilə öz aktuallığını qoruyur və mövcud nəslin tərbiyə, təlimində, mənəviyyatının zənginləşməsində müstəsna xidmət göstərir. Düzdür, müasir təlimdə şagirdlərin dünyagörüşünün, təfəkkürünün inkişafında “Xəmsə”yə daxil olan beş əsər- “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” olduqca mühüm rola malikdir və bu əsərlərin hamısında mənəvi-əxlaqi ideyalar, düşüncələr öz əksini tapmışdır. Lakin biz daha çox diqqəti özünə cəlb edən “Sirlər xəzinəsi” poeması üzərində dayanacağıq.

Bildiyimiz kimi, ədəbiyyatın tədrisi metodikası kursunda kiçik hekayələrin tədrisi məsələsi orta məktəb proqramları çərçivəsində yer almışdır. Nə qədər sadə görünsə də, bir o qədər də mürəkkəb olan bu proses müəllimdən peşəkarlıq və ustalıq tələb edir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, təhsil sistemində aparılan islahatlar müasir dərslərin məzmunununun təkmilləşdirilməsi, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqini tələb edir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə təhsilin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir. Bu gün təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə daha çox müstəqillik verilməli,

öz fikirlərini sərbəst, çəkinmədən söyləməyə, arzu və istəklərinə müvafiq məşğuliyyətlər seçməyə şərait yaradılmalıdır.

Müasir təlim prosesində bir çox klassik poeziya nümunələri fəal təlimin tələbinə, metodlarına uyğun olaraq sinif otaqlarında şagirdlərə tədris olunur. Məhz Nizami poeziyası da tədris prosesində olduqca maraqla qarşılır. Məsələn, “Sirlər xəzinəsi” poemasının əsas leytmotivini təşkil edən ədalətli hökmdar və xalq problemi “Sultan Səncər və qarı” hekayətində, əməyə qiymət, zəhmətə dərin məhəbbət problemi isə “Kərpic kəsən kişinin dastanı” hekayətində özünün dolğun əksini tapmışdır.

“Hekayətlərin tədrisi zamanı məzmunun və ideyanın düzgün başa düşülməsinə diqqət etmək lazımdır. Əslində hekayətlərin məzmunu elə qurulub ki, hər bir şagird oradan özünə uyğun olan nəticəni çıxara bilər. Buna görə də müəllim çalışmalıdır ki, hər bir şagirdin fikrini öyrənə bilsin” [5, 151].

Qeyd edək ki, təhlil prosesi istər şagirddən, istərsə də müəllimdən zəngin və geniş dünyagörüşü, təfəkkür və analiz qabiliyyəti tələb edir. Elə bu səbəbdən də, “Sultan Səncər və qarı” hekayətinin tədrisi zamanı şagirdlər əsərin ruhuna hopmuş olan hakim mövzunu, yəni xalq və hökmdar məsələsini müşahidə etməyi bacarmalı, əziyyətdən belə bükülən, xalqın zəif nümayəndəsi kimi padşahı ittiham edən qarı və Sultan Səncər arasındakı münasibətlərin təsvirinə diqqət etməlidirlər.

Hekayətin tədrisi məsələsindən danışmamışdan əvvəl onun məzmunu, ideya və süjeti haqqında danışmaq daha məqsədə uyğundur. Bizə məlumdur ki, istənilən əsərin tədrisi öncədən hazırlanmış, planlaşdırılmış əsaslarla həyata keçirilir. Bunun üçün də ilk növbədə əsərin oxusu və məzmunu mənimsənilir. Daha sonra isə təhlil mərhələsi icra olunur. Bu “Sultan Səncər və qarı” hekayəti üçün də şamildir.

Təhlili belə verə bilərik. Cəsarətlə şahın ətəyindən yapışan bu qarı hökmdarın ağzını açmasına imkan vermir, ona bir günahkar kimi yanaşaraq bütün əməllərini üzünə söyləyir. Qarının hər bir sözü hökmdara zəhər qədər acı, qılınc qədər kəskin, qış kimi soyuq gəlir. Evinin sərxoş bir darğa tərəfindən talan edildiyini, özünün hər

cür təhqirə, işgəncəyə məruz qaldığını çəkinmədən söyləyərək bunun başında da hökmdarın özünün olduğunu qorxmadan ifadə edir.

“Hekayətin başlanğıcında qarı hücum vəziyyətindədir. Hökmdar isə heç bir cavab verməyərək səhnəni tərk edir. Lakin dahi sənətkar əsərinin sonunda etdiyi zülmərin cəzasız qalmadığını təsvir edərək Sultan Səncərin “Xorasan iqlimini” fəth edən oğuzlara əsir düşdüyünü göstərir” [3, 7].

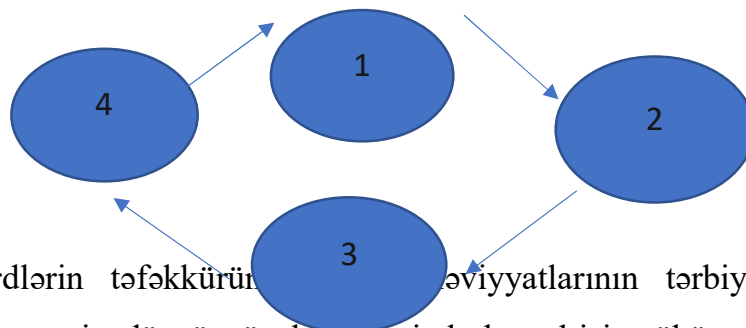
Əsərin tədrisi zamanı şagirdlərin məzmunu daha yaxşı mənimsəməsi üçün apardığımız düzgün təhlillə yanaşı müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Öncə şagirdlərə əsərin oxusu üzərində tapşırıq verilir, dərs ərzində məzmun üzərində müxtəlif iş üsulları tətbiq edilir və hekayətin ideya-məzmun istiqamətləri, burada iştirak edən obrazların təhlili, özünəməxsus xarakterləri, müəllifin əsas çatdırmaq istədiyi qayə aydınlaşdırılır.

Müəllim hekayənin məzmununu şagirdlərə mənimsədərkən məqsədə uyğun olan metodu seçib tətbiq edə bilər. Bir-birindən fərqlənən və maraqlı olan bu üsullardan tədris zamanı istifadə etmək keçilən dərslərin daha əyləncəli olmasına və məqsəd kimi qarşıya qoyulan niyyətə daha rahatlıqla çatmağa kömək edir.

“Sultan Səncər və qarı” hekayətinin tədrisi zamanı bir çox metodlar tətbiq oluna bilər, onlardan biri də karuseldir. Bu zaman qruplar öz iş vərəqlərində qoyulan bir və ya bir neçə suala cavab yazırlar. Daha sonra yazdıqları cavabları saat əqrəbi istiqamətində digər qruplara ötürürlər. Vərəqlər bütün qruplarda işlənir və sonda hər kəsin vərəqi özünə qayıdır. Bundan sonra isə yazı prosesi dayandırılır.

Bu zaman sinifdə şagirdləri kiçik qruplara bölərək tapşırığın icrasına başlamaq olar. Tapşırıq vərəqlərində “Sultan Səncər bir hökmdar kimi hansı keyfiyyətləri daşmalıdır?”, “ Qarı əsərdə nədən şikayət edir ? Dərğa onu nədə təqsirləndirir?”, “Ölkədə yoxsul təbəqənin, camaatın vəziyyəti necədir?” və s. kimi suallar qeyd olunur. Hər bir qrup qoyulmuş sualları cavbalandırır və saat əqrəbi istiqamətində digər qrup yoldaşlarına ötürür. Həmin qruplar da söylənilən fikirlərə öz düşüncələrini əlavə edir ki, bu da hər bir qrupa öz işçi vərəqinin qayıtmasına gətirir. Bu zaman hər bir qrupun müxtəlif rəngli qələmlərdən istifadə etməyi məsləhət görüləndir.

“Sonda hekayətin şagirdlərdə yaratdığı təəssürat dinlənilib, əsərin məzmun və ideyasının müasir dövrlə əlaqələndirilməsinin aparılması məqsədəuyğundur” [5, 113].

Şagirdlərin təfəkkürünə ədəbiyyatlarının tərbiyələndirilməsində rol oynayan bu əsərin düzgün üsul və vasitələrlə tədrisi mühüm məsələlərdən biridir. Çünki hekayət dərin məzmun, tərbiyəvi və əxlaqi düşüncələr, geniş dünyagörüş əks etdirir. Bu hekayət şagirdlər tərəfindən həvəslə oxunur.

Hekayətin tədrisi zamanı “iki hissəli gündəlik “ iş üsulu da müvəffəqiyyətlə tətbiq oluna bilər. Məzmunu iki sütundan ibarət olan cədvəl formasındadır. Bu zaman şagird əsərdən bəyəndiyi, onu özünə daha çox cəlb edən hissəni cədvəlin “sitat” hissəsində qeyd edir, ikinci sütunda-şərh hissəsində isə bununla bağlı fikirlərini bildirir. “Sultan Səncər və qarı “ hekayətinin oxu mərhələsi tamamlandığı üçün şagirdlərə 5 dəqiqə vaxt verilir. Bu üsul şagird təfəkkürünün, əqlinin, yaradıcı münasibətinin inkişafına təkan verir.

Sitat:	Ey Şah! Dada çatmasan, olurkən qəlbim kabab, Qiyamətin günündə çəkilər səndən hesab,
Şərh:	Yanmış qəlb bütünü fəryadı ilə deyilən bu sözlər dövrün mənzarəsini aydın şəkildə təsvir etmişdir.

Məzmun mənimsədildikdən sonra tədris prosesində əsas mərhələ kimi bilinən təhlil mərhələsi başlayır. Ədəbiyyatın tədrisi metodikasının hədəf kimi təyin etdiyi məqsədlər məhz təhlil prosesində reallaşır.

Məzmunla tanış olan şagirdlər artıq təhlil mərhələsinə rahatlıqla başlaya və fikirlər yürüdə bilərlər. Təhlil mərhələsində hər bir şagird öz təfəkküründən bəhrələnərək müstəqil şəkildə hadisələrə öz münasibətini bildirə və əsərdəki qayəni

ifadə etməyə müfəvvəq ola bilər. Şagirdlər əsərdə qarşılaşdığı hər bir obrazı müşahidə edərək onların mənfi və ya müsbət obraz, ədalətli və ya ədalətsiz obraz kimi səciyyələndirməyi bacararlar. Bunun üçün də müəllim şagirdlərə yenə də sualla müraciət edə bilər. Məsələn:

- Qarı obrazı hansı xüsusiyyətlərinə görə diqqətinizi cəlb etdi?
- Sizcə, əsil hökmdar hansı keyfiyyətləri özündə cəmləşdirməlidir?
- Qarının təsviri sizdə Sultan Səncər barəsində anlaşıqlı təsəvvür yaratdı mı?
- Sultan Səncər obrazını necə qiymətləndirə bilərsiniz?

Bütün bu suallar şagirdlərin əsəri daha dərinləndirən mənimsəməsində böyük rolə malikdir. Sonda isə əsərin mövcud dövr üçün aktuallığı, hansı əsərlərlə səsleşməsi kimi məsələlərə də toxunmaq olar.

Nəhayət, belə nəticəyə gəlmək olar ki, yalnız düzgün təşkil edilmiş təlim və tədris prosesində xüsusi qaydalarla istiqamətləndirilmiş metodlar və metodologiyalar müvəffəqiyyətlə realizə oluna bilər. Ədəbiyyat dərslərinin qarşıya qoyduğu məqsədlər məhz bu proseslərdə reallaşır və hər bir ədəbi əsərin məzmununda olan mənəvi-əxlaqi dəyərlər, insani keyfiyyətlər, tənqidi münasibətlər öz əksini tapmış olur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Üç cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005 , 408 s.
2. Bənzərsiz poeziya: metodiki vəsait. Səmədzadə K. Bakı, 2015,19 s.
3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. “Lider nəşriyyatı”, Bakı, 2004, 264 s.
4. Poeziya dünyasının dahisi: metodik vəsait/tərt. ed. M.Məhəmmədov; ixtis. red. və bur. Məs. K.Tahirov; red. G. Səfərəliyeva; M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2012, 64 s.
5. Yusifov F.A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, “Print-S”, 2015, 293 s.

Maharramli K.

Teaching methods used in the teaching of classical poetry

(Summary)

The article discusses different ways of teaching the story. Carousel and two-part daily methods are used during the teaching process. Students are taught how to master them effectively. Asking different questions during the analysis of the story is also a method.

Магеррамли К.

Методика преподавания классической поэзии

(Резюме)

В статье обсуждаются различные способы обучения рассказу. В процессе обучения используется карусельная, двухчастная дневная методика и студентов учат, как эффективно ими овладеть. Задавать разные вопросы во время анализа рассказа - тоже метод.

Rəyçi: f.f.d. N.Muxtarzadə

XƏLİLOVA AYNUR

Azərbaycan Dillər Universiteti

axalilova78@gmail.com

MÜASİR KURİKULUM VƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİNƏ VERİLƏN ƏSAS TƏLƏBLƏR

Açar sözlər: strategiya, konstruktiv baxış, situativ baxış, kollektiv təlim, kurikulum (konseptual sənəd), istiqamətverici və məsləhətverici subyekt, müstəqil və tədqiqatçı subyekt

Key words: strategy, constructive review, stuctive review, collective training, curriculum (conceptual document), guiding and consulting subject, independent and research subject

Ключевые слова: стратегия, конструктивный взгляд, ситуационный взгляд, коллективное обучение, куррикулум (концептуальный документ),

руководящий и консультационный субъект, независимый и исследовательский субъект

Kurikulumun tərkib hissələrindən biri tədris strategiyalarıdır. O təlimin yeni konsepsiyası və tədrisin strukturu ilə əlaqədardır.

Müasir dövrdə təlimə olan baxışlar həm fərqli, həm də yenidir. Onlar konstruktivist və situativ təlim konsepsiyalarına əsaslanır. Bilik əsasən sabit obyekt kimi qəbul olunmur, o, fərdin obyektə dair təcrübələri əsasında formalaşdırılır. Konstruktivist baxışa görə, təlim konstruktivist prosesdir və bu proses zamanı şagird biliyin daxili mənzərəsini yaradır. Yəni təcrübənin şəxsi interpretasiyasını qurur. Bu cür təsvir davamlı olaraq dəyişikliyə açıqdır, həmçinin, onun strukturu və əlaqələndirilməsi digər bilik strukturları üçün əsas təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, təlim elə bir aktiv prosesdir ki, onun mənası təcrübə əsasında tamamlanır.

Təlim ilə bağlı situativ baxış isə sosial, mədəni, tarixi və siyasi kontekstdə fəal iştirak vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxışa əsasən təlim ortaq fəaliyyət metodlarına malik qruplara və cəmiyyətə nüfuz edir. Beləliklə də, kollektiv təlimə çevrilir. Fərdlər də öz növbəsində hər hansı qrupun üzvü olurlar və getdikcə müvafiq qrupun inam və fəaliyyətini mənimsəməyə başlayırlar. Modelləşdirmə, müzakirə və qərar qəbul etmə kimi situativ birləşmiş fəaliyyətlər hər bir fərdin aktiv iştirakına təkan verir. Eyni zamanda aktiv iştirakın mühüm elementi kimi ortaq təcrübələrə əsaslanan dialoq vasitəsilə dəstəklənir.

Həm konstruktivist, həm də situativ baxışa görə, təlim real həyatı şəraiti əks etdirən zəngin məzmun kontekstində baş verməlidir. Bunun üçün konstruktivist proses həyata keçirilməli və məktəbdənkənar mühitə də sirayət etməlidir. Burada əsas elementlər idraki təlim, real həyatı problemlərin həlli ilə bağlı əməkdaşlığın əks etdirilməsi və məsələ həlli zamanı mümkün metod və üsullardan istifadənin təmin olunmasıdır. Məzmun sahəsi üzrə düşünmə prosesinin sürətləndirilməsində şagirdin nümayiş etdirdiyi effektivlik onun təlimi üçün ölçü rolunu oynayır. Belə yanaşmada əsas çətinlik təlimə nəzarəti şagirdə doğru yönəldərkən əmələ gəlir. Bu zaman həm

təlimin xüsusiyyəti (situativ, interaktiv), həm də biliklərin təbiəti (perspektiv, şərti, ilkin və inkişaf etmiş) nəzərə alınaraq təlim məqsədləri şagirdlərin özlərinin hiss etdikləri ehtiyaclara görə təyin olunmalı, həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan fəaliyyətlər onların yaşadığı dünya kontekstinə uyğun formalaşdırılmalı, şəxsiyyətyönümlü zəruri qabiliyyətlərin aşılması üçün şagirdlər yoldaşları ilə birgə işləməli, aparılan qiymətləndirmələr də öz növbəsində müntəzəmlik və irəliləyiş baxımından təhlilə əsaslanmalıdır. [2, s.39]

Milli Kurikulum çərçivə sənədi yeni təlim üsullarının əsas prinsiplərini əks etdirir və bu prinsiplər bütövlükdə təlimin yeni konsepsiyası ilə əlaqədardır. Həmin konsepsiyaya görə təlim prosesi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş nəticələrə əsaslanır. Bu prosesdə ənənəvi təlimdən fərqli olaraq müəllim əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici subyekt kimi, şagirdlər isə müstəqil, tədqiqatçı subyekt kimi fəaliyyət göstərir. Bu zaman təlimin və tədrisin yeni konsepsiyasının, yəni başqa sözlə desək standartlar şəklində ifadə olunmuş təlim nəticələrinin məqsədəuyğun şəkildə reallaşması üçün müəllim bir sıra vacib prinsiplərə əməl etməlidir.

Nümunə kimi müasir dövrdə ana dili təliminə qoyulan tələblərə nəzər yetirək:

- Dərstdə həyata keçirilən təlim- tərbiyə, proseslərin ideya siyasi səviyyəsi dövrün, zamanın tələblərinə cavab verməlidir. Gənclərdə vətəninə, xalqına və hökumətinə dərin məhəbbət hissləri aşılmalıdır. Sağlam mənəviyyat formalaşdırılmalı və yeni insan tərbiyə edilməlidir.
- Öyrədilən tədris materialının məzmunu yüksək elmi səviyyədə olmalı, yəni ana dili elminin inkişafını göstərməlidir. Müəllim, həmçinin, tədris olunan mövzu ilə bağlı ən son yenilikləri şagirdlərə çatdırmalı, lakin bu zaman lazım olmayan əlavə materiallarla onları yükləməməlidir.
- Hər bir dərslin məqsədləri (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Dərslin quruluşu və bütün mərhələlərin reallaşdırılması həmin məqsədlərə nail olmağa yönəldilməlidir.
- Müəllim dərstdə müxtəlif və bir- birindən maraqlı metod və üsullardan istifadə etməlidir. Həmin təlim metodları və üsulları dərslin məqsədlərinin həyata

keçirilməsinə və təlimin məzmununa müvafiq olmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin idrakı fəallığını, təfəkkürünü və hafizəsini inkişaf etdirməlidir ki, onlarda axtarıcılıq, tədqiqat aparmaq həvəsi yaratsın.

- Müasir dərsə verilən əsas tələblərdən biri də dərsdə şagirdlərin müstəqil işlərə cəlb olunmasıdır. Bu onların yaradıcı bacarıq və vərdişlərinin müəyyənələnməsinə, formalaşdırılmasına yardımçı olur.
- Müasir dərslər İKT ilə təchiz olunmalı və onlardan dərsin məqsədinə uyğun istifadə olunmalıdır. Bununla yanaşı, şagirdlər müəllim tərəfindən informasiya texnologiyalarından necə istifadə etmələri ilə bağlı məlumatlandırılmalıdır.
- Müəllim dərsdə mümkün olan fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan geniş istifadə etməli, yeni materialın öyrədilməsini inteqrativ formada aparmalıdır.
- Dərsin mərhələləri ardıcıl olmalı və bir- birini tamamlamalıdır. Hər mərhələ üçün ayrılan vaxt düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Həm müəllimdə, həm də şagirddə vaxta qənaət etmək vərdişi yaradılmalıdır.
- Müasir dərsin əsas tələblərindən biri də şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafına nəzarət etmək, onların səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Bunun üçün sistemativ şəkildə şifahi və yazılı formada cari və dövrü yoxlamalar keçirilməli, nəticələr təhlil olunmalıdır. Eyni zamanda, həmin nəticələr şagirdlərin özünə və valideynlərinə çatdırılmalıdır.
- Dərsdə həm mehribançılığa, həm də qarşılıqlı hörmətə söykənən işgüzar mühit yaradılmalıdır, şagirdlər azad və rahat şəraitdə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Müasir kurikulumun əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, biliklərin mənimsənilməsi prosesi müəllimin rəhbərliyi altında onların şagirdlərə ötürülməsi ilə müşayiət edilir.

Nəticəyönümlü standartlarla müəyyənləşdirilən təlim prosesində şagirdlərin fənn üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmələri üçün pedaqogika elminin müəyyən etdiyi müxtəlif təlim texnologiyaları, onların ayrı- ayrı metodik elementlərindən istifadə edilməklə yanaşı, şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gələn müasir üsullardan və texnologiyalardan istifadə edilməlidir. Belə ki, interaktiv metod və

üsullar həm şagirdlərin maraqlarını təmin etməklə fəallığının artmasına, həm də birgə fəaliyyət bacarıqlarının inkişafına gətirib çıxaracaq.

Yəni hər bir müəllim dərstdən qabaq tədris edəcəyi mövzunun məqsədini özü üçün müəyyənləşdirməli, buna uyğun olaraq strategiyasını seçməli və sonda da istədiyi nəticəni əldə etməyi bacarmalıdır.

Təlim məqsədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsinin bir sıra vacib şərtləri vardır ki, onları nəzərdən keçirək:

- Məzmun standartlarının qismən və ya bütövlükdə reallaşmasının müəyyən edilməsi.
- Mövzu baxımından məzmun standartlarındakı ümumi məsələlərin xüsusiləşdirilməsi.
- Məzmun standartında biliyin kateqoriyalarının müəyyən edilməsi (deklarativ, prosedural, kontekstual).
- Məzmun standartında bacarığın xüsusiyyətinin müəyyən edilməsi (idraki, emosional, psixomotor).
- Biliyin kateqoriyası və bacarığın xüsusiyyətlərinin təlim məqsədində əks etdirilməsi.
- Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsinin üsul və vasitələrinin seçilməsi. [2, s.40].

Müasir fənn kurikulumunun tərkib hissələrindən biri olan təlim strategiyaları eyni zamanda, öz tərkibində fənn üzrə təlimin təşkilinə verilən əsas tələbləri, forma və üsulları və təlim fəaliyyətinin planlaşdırılmasını ehtiva edir.

Təlim prosesinin səmərəli təşkili üçün fənn üzrə təlimin təşkilinə verilən əsas tələblərə nəzər salaq: pedaqoji prosesin tamlığı- pedaqoji prosesdə təlim məqsədləri kompleks şəkildə (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir; təlimdə bərabər imkanların yaradılması- bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaradılır və pedaqoji proses şagirdlərin potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimlənir; şagirdyönümlülük- bu tələbə əsasən şagird pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır.

Bütün tədris və təlim işi onların maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, həmçinin, istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına yönəldilir; inkişafyönümlülük- şagirdlərin idraki cəhətdən fəallığı izlənilir və nailiyyətləri təhlil edilir, bununla yanaşı, bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf səviyyəsi tənzimlənir; fəaliyyətin stimullaşdırılması- həm pedaqoji prosesin səmərəli və effektiv qurulması, həm də şagirdlərin təlimə marağının artırılması üçün onların fəaliyyətindəki bütün irəliləyişlər qeyd olunur və dəyərləndirilir, nəticə etibarlı ilə də şagirdlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi təmin olunur; dəstəkləyici mühitin yaradılması- bu tələbə əsasən isə pedaqoji prosesin münasib maddi- texniki baza əsasında eyni zamanda, sağlam mənəvi- psixoloji mühitdə təşkil edilməsi keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraiti yaradır. [2, s.34]

Biz sürətlə dəyişən dünyada yaşayırıq. Elmin, texnika və texnologiyanın, xüsusilə də kompyuter texnologiyasının sıçrayışlı inkişafının şahidləriyik. Daima dəyişən həyatın şəraitinə uyğunlaşmaq üçün çevik olmaq, yeni şəraitə uyğunlaşmaq, öz qabiliyyətlərini gerçəkləşdirməyi bacarmaq, özünüinkişafa və özünütəkmilləşdirməyə hazır olmaq zəruridir. [3, s.6].

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, qlobal dünya və kütləvi informasiya vasitələri inkişaf etdikcə məktəbin, təlim və təhsilin də vəzifələri inkişaf edir, dəyişir. Biliyi və savadı ilə yanaşı, pedaqoji taktı və yaradıcılığı ilə seçilən hər bir müəllim dərstdə ənənəvi və müasir metodların vəhdətini təşkil etməklə təlim prosesinin səmərəliliyinə və uğurlu nəticəsinə nail ola bilər. Bu gün Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən əsas vəzifələrdən biri öz məsuliyyətini dərk edən, milli ənənələrə və vətənpərvərlik ideyalarına sadıq olan yaradıcı şəxsiyyət yetişdirməkdir. Həmçinin yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran və səmərəli həyat fəaliyyətinə yiyələnən mütəxəssis- kadrlar hazırlamaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: 2014

2. Qəhrəmanov A. Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Bakı: 2012
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. ©Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNICEF): 2007

Khalilova A.

**Modern curriculum and basic requirements for the organization of training
(Summary)**

From what has been written, we can conclude that as the global world and the media develop the tasks of school training and education are also evolving and changing. Every teacher is selectable by his pedagogical tact and creativity along with his knowledge and literacy by organization a combination of traditional and modern methods in the lesson achieve the effectiveness and success of the training process. Nowadays, one of the main tasks in Azerbaijan is cultivating a creative personality who understands his responsibility and is loyal to national traditions and patriotic ideas. It is also the train specialists who are able to evaluate innovations and master effective life activities.

Халилова А.

**Современный куррикулум и основные требования к организации
обучения
(Резюме)**

Из вышесказанного, можно сделать вывод, что по мере развития глобального мира и средств массовой информации задачи школы, обучения и образования также развиваются и меняются. Помимо знаний и грамотности, каждый учитель, отличающийся педагогическим тактом и творчеством, может добиться эффективности и успеха учебного процесса, организуя в классе сочетание традиционных и современных методов. Одна из основных задач, стоящих сегодня перед Азербайджанским государством, - воспитать творческую личность, осознающую свою ответственность, приверженную национальным традициям и патриотическим идеям. Это также подготовка

специалистов- кадров, способных оценивать инновации и осваивать эффективную жизнедеятельность.

Rəyçi: dos. Y.Nasıyeva

ƏLƏKBƏROVA SOLMAZ
Azərbaycan Dillər Universiteti
solmazalekberova98@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI **KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN ROLU**

Açar sözlər: kommunikativ yanaşma, dilöyrənmə, xarici dil dərsləri, şifahi ünsiyyət

Key words: communicative approach, language learning, foreign language lessons, oral communication

Ключевые слова: коммуникативный подход, изучение языка, уроки иностранного языка, вербальная коммуникация

Xarici dil bilmək insanların həyatında olduqca önəmli hesab olunur. Xarici dil biliyi hər bir şəxsin həyatında, xüsusilə də gənclərin gələcək həyatlarında inkişafa doğru aparan əsas faktordur. Hər bir sahədə dil biliyi tələb olunduğu üçün xarici dilin öyrənilməsi daha zəruri hal almışdır. Bu zaman ən böyük məsuliyyət təhsil müəssisələrinin üzərinə düşür. Qloballaşan dünyamızda xarici dildə səlis danışıq qabiliyyətinə malik olmaq üçün tədris prosesi zamanı müəllimlər müxtəlif cür metod və yanaşmalardan istifadə edirlər[4,s.8].

Xarici dilin tədrisi zamanı əldə olunacaq ən əsas bacarıq həmin dildə kommunikasiya qura bilmək bacarığıdır. Müəllimlər tərəfindən kommunikativ məqsədlərin ön plana çıxarıldığı təlim metodlarından istifadə buna görə vacib hesab

olunur. Xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədris edilməsi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi tələbələrə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyələnir. Bu məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan ən yaxşı təlim metodlarından biri “Kommunikativ” yanaşma tərzidir.

Hal-hazırda, dünyanın bir çox ölkələrində xarici dil dərslərində geniş şəkildə istifadə olunan və uğurlu bir metod kimi yadda qalan kommunikativ yanaşma ölkəmizdə də bir çox təhsil müəssisələrində, xüsusilə ali məktəblərdə xarici dil müəllimləri tərəfindən istifadə olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ yanaşmadan istifadə olunan zaman onun əsas xüsusiyyətləri xarici dil dərslərinin başlıca məqsədləri sırasında olmalıdır. Kommunikativ yanaşmanın əsas prinsipləri bunlardır: kommunikasiya qurmaq bacarığının inkişafı, interaktivlik və tələbə yönümlülük. Kommunikativ yanaşmanın irəli sürdüyü tələblərə uyğun təşkil edilmiş dərslərin prosesi tələbələrin ehtiyaclarını, bilik səviyyələrini, bacarıqlarını, məqsədlərini, maraq dairələrini, və yaşını nəzərə almaqla təşkil olunmalıdır.

Kommunikativ yanaşmada dilin müxtəlif məqsəd və funksiyalar üçün necə, kim tərəfindən və harada istifadə edilməsini; bu və ya digər kommunikativ prosesi və bu prosesin iştirakçılarının özündən asılı olaraq dilin necə dəyişməsinə (məsələn, formal nitqin qeyri-formal nitqdən, şifahi nitqin yazılı nitqdən fərqlənməsini); müxtəlif tipdə mətnlərini yazmaq, oxumaq və anlamaq bacarığını (məsələn, hekayələr, intervülar, dialoqlar, məruzələr) bilmək vacibdir. Kommunikativ yanaşmaya şifahi və yazılı ünsiyyətin bütün formalarının qarşılıqlı şəkildə öyrədilməsi aiddir.

Kommunikativ dil təlimində xarici dilin tədrisi zamanı müəllim qrup və ya fərdi iş formalarından istifadə edə bilər. Burada dil öyrənən zaman müəllim tərəfindən verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı tələbələr birlikdə qrup şəklində fəaliyyət göstərirlər, bir-birlərini seyr edərək öyrənmə prosesini də asanlaşdırırlar. Kommunikativ dil təlimində müəllim fəaliyyətin təşəbbüskarı hesab olunur, tələbələrlə arasında əlaqəni qurur və əsasən də tələbələrin qrup və yaxud cütlüklər şəklində də ünsiyyət qura biləcəkləri situasiyalar yaradır. Kommunikativ

yanaşma tərzinə əsasən, tələbələrə xarici dil tədrisində öyrəndikləri dili səmərəli şəkildə istifadə etmələri üçün daha çox motivasiya verilməlidir[1, s.114].

Xarici dillərin tədrisində kommunikativ yanaşmanın məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Bu prosesdə müəllim, dərslük və dərs vəsaitləri mühüm rol oynayır. Kommunikativ təlimin həyata keçirilməsində şagird və müəllim arasında danışq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bərabər, şagirdlərin verilən dil və nitq materialları üzərində iş apara bilmələri, onları dəyişdirmək, qısaltmaq, genişləndirmələri, başqa şəkildə ifadə etməsi, dil materiallarının məzmununun necə şərh edilməsi, şəkillər üzrə müsahibə, ekskursiyalar, filmlərin müzakirəsi, bədii əsərlərin təhlili və s. kimi dil vərdişləri əsas rol oynayır.

Xarici dilin öyrənilməsi zamanı kommunikativ dil təlimindən istifadə edildiyi zaman şifahi nitq fəaliyyətinin bəzi növlərinə diqqət yetirilir. Əsasən kommunikativ təlim zamanı produktiv fəaliyyət mütləq reseptiv fəaliyyətlə vəhdət təşkil etməlidir. Reseptiv fəaliyyət oxuyub anlama və dinləyib anlama, produktiv fəaliyyət isə öz fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmə bacarıqlarıdır. Kommunikativ təlim zamanı şagirdlər üçün lazımı sosial-psixoloji atmosferin yaradılması vacibdir. Şagird bilməlidir ki, o danışdığı zaman səhvə yol versə belə ona hörmət edir, onun fikri ilə razılaşırlar, onun zəif və güclü cəhətləri diqqət mərkəzində olur.

Kommunikativ dil təlimində müəllimlərin bir neçə rolu vardır, ancaq burada ikisi daha əsas götürülür. Birincisi, xarici dilin tədrisi zamanı bütün tələbələr arasında müxtəlif fəaliyyət növləri yerinə yetirən zaman əlaqə prosesini asanlaşdırmaqdır. İkincisi, tədris prosesi zamanı həm xarici dili öyrədən kimi həm də, müstəqil iştirakçı kimi çıxış etməkdir. Belə ki, bu rollar bir-birilə sıx bağlıdır və müəllim üçün bir sıra ikinci dərəcəli rollar yaradır. Məsələn: materialların təşkilatçısı və bir qayda olaraq resursların mənbəyi, dərs proseslərinin təşkilatçısı və fəaliyyət növləri daxilində ikinci bir bələdçi[1, s.112].

Xarici dilin tədrisi zamanı istifadə olunan kommunikativ yanaşmada dil öyrənənlərin müəllim üzərində müəyyən qədər təsiri olur və müəllimlərin rolu üzərində tələbələrin rolu vurğulanır. Məsələn Kandlin tələbələrin xarici dil

dərslərindəki rolunu bu cür qeyd edir: ilk növbədə müzakirəçi kimi, fərdi öyrənmə prosesi ilə qrup şəklində öyrənmə arasında, qrup daxilində müxtəlid dərslər prosesləri və fəaliyyətləri daxilində müzakirəçi kimi çıxış edirlər. Bu zaman tələbələr üçün nəzərdə tutulan nəticə qarşılıqlı əlaqə və fərdi şəkildə öyrənmək və mümkün olduğu qədər çox məlumat əldə etməkdir.

Bununla yanaşı xarici dil tədrisində istifadə olunan kommunikativ yanaşmada müəllim və tələbənin rollarının dəyişməsi nə cür baş verə bilər, buna da diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, tədris prosesi zamanı dil öyrədən daha az danışmalı, tələbələrə danışmaq üçün daha çox imkan yaratmalı və tələbələrin tədris prosesində fəal vasitəçi olması üçün daha çox dinləməlidirlər. Müəllim tədris prosesində daim fəaliyyət göstərməyə hazır olmalıdır, amma, kommunikativ yanaşmada əsas məqsəd tələbələrin fəaliyyət göstərməsi olduğundan, o bəzən geri çəkilməli, hakim və ya monitor kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bununla yanaşı, kommunikativ dil təlimində dərslər otağı sakit olmamalıdır, çünki tələbələr dərslər prosesində daim ünsiyyətdə olmalı və ünsiyyət prosesinin əsasını təşkil etməlidir. Elə buna görə də tələbələr iştirak etmə məsuliyyətinin artması səbəbi ilə xarici dildən istifadə etmək üçün özlərinə xüsusi bir inam qazanırlar. Beləliklə bu kimi yollarla tələbələr tədris prosesinin məsuliyyətli idarəçilərinə çevrilirlər[2, s.161].

Aşağıda qeyd etmiş olduğum fikirlər və ya mülahizələr kommunikativ dil təlimində mövcud təcrübələrə əsaslanır :

1. Tədris prosesində müxtəlif fəaliyyətlərlə məşğul olarkən tələbələr xarici dildən mənalı danışmaq üçün istifadə etməyə diqqət edir, bütün fikirlərini yaradıcılığa yönəldir və danışmaq zamanı dilin quruluşu və strukturunda edilən səhvləri düzəltmək əvəzinə dil tapşırıqlarını yerinə yetirirlər.

2. Tələbələr xarici dildən istifadə edəndə zaman səhvlərə daha az diqqət yetirir və dildən daha yaradıcı şəkildə istifadə edirlər; belə ki, danışmaq zamanı səhvlərin olması normal qəbul olunur və edilən səhvlərin düzəldilməsinə ciddi fikir verilmir.

3. Dili təhlil etmək və qrammaik izahların verilməsi bəzi dil öyrənənlərə xarici dili mənimsəməkdə kömək edə bilər, amma, xarici dildə geniş təcrübənin olması hər bir kəsə dil öyrənməkdə kömək edir.

4. Effektiv dil təlimi individual dil öyrənənlərin maraq və ehtiyacları üzərində qurulmalıdır ki, kommunikativ dil təlimi də əsasən tələbələrin maraqlarını nəzərə alaraq dərs prosesini təşkil edir.

5. Effektiv dil təlimi həmçinin tələbələrin öz inkişafı üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürə biləcəyi aktiv dil tədrisini əhatə edir.

6. Kommunikativ dil təlimində effektiv müəllim də dilin tədrisi prosesini idarə etmək əvəzinə tədris prosesini asanlaşdırır.

Bütün bu fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, kommunikativ yanaşmadan istifadə olunan dərs prosesində daha çox yaradıcılıq tələb edən tapşırıqlar yerinə yetirilir, layihələr hazırlanır, araşdırmalar aparılır və tələbələrin maraq və ehtiyaclarını qarşılayan digər fəaliyyətlərlə məşğul olurlar. Kommunikativ dil təlimində dərs prosesində yerinə yetirilən tapşırıqlar tələbələrin cütlüklər və yaxud qrup şəklində fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bu da öz növbəsində tələbələr bir-birilə müzakirə aparmasına, fikir bölüşməsinə imkan yaradır[3, s.59].

Kommunikativ yanaşma xarici dil öyrənmənin daha uğurlu alınmasının kommunikasiya qurmaq nəticəsində yarandığı ideyasına əsaslandığı üçün daha çox şifahi nitqi inkişaf etdirir. Kommunikativ yanaşma istifadə olunan xarici dil dərslərində müəllim mümkün qədər real hadisələrin təsvirinə imkan yaradır. Bu zaman öncə söz və ifadələr mənimsənilir, daha sonra qrammatik bazanı ona uyğun məhkəmləndirirlər. Bu yanaşma özündə bütün komponentləri birləşdirir, həm danışmaq vərdişlərinin inkişafı, həm də nəzəri hissənin və yazı praktikasının öyrədilməsini əhatə edir. Əsas diqqət burada danışmaq vərdişlərinin inkişafına yönəlir[5, s.541].

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ali məktəblərdə xarici dil dərslərinin tədrisi zamanı istifadə olunan ənənəvi metodlardan fərqli olaraq tədrisin üzərinə qoyduğu əsas məsələ qrammatik səriştəliliyin əldə olunması deyil, artıq dil öyrənmələrdə kommunikatv səriştəliliyə nail olmaq və bununla da kommunikatv

vərdişlərin inkişafını təmin etməkdir. Xarici dil öyrənən zaman ilkin diqqət məhz danışıq qabiliyyətinin inkişafına yönəldiyi üçün xarici dil dərslərində kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş kommunikativ yanaşmadan istifadə geniş yer alır.

Ədəbiyyat:

1. Candlin, C.N. Communicative Language Teaching and the Dept to Pragmatics. Georgetown University Press, Washington D.C.,1976.
2. Larsen, Diana. Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press, Oxford, 1986
3. Ann Swanbrick. Teaching Modern Languages, Open University Press, 1993
4. Jack C. Richards and Theodore S. Rodgers. Approaches and methods in Language Teaching. Third Edition, Cambridge University Press, 2014
5. Littlewood W. Communicative Language Teaching. Cambridge University Press, 1981.

Alakbarova S.

The role of a communicative approach in teaching English in higher education (Summary)

Unlike traditional methods used in teaching foreign languages in the higher education system, the main task of teaching is not the acquisition of grammatical skills. The main goal is to achieve communicative competence in the language and thereby ensure the development of communication skills of students. With a special emphasis in the study of a foreign language on the development of speech skills, the use of a communicative approach aimed at developing communication skills in foreign language lessons is widespread.

Алакбарова С.

Роль коммуникативного подхода в обучении английскому языку в высшей школе (Резюме)

В отличие от традиционных методов, используемых в преподавании иностранных языков в системе высшего образования, основной задачей

обучения является не приобретение грамматических навыков. Основной целью является достижение коммуникативной компетенции в языке учащихся и тем самым обеспечить развитие коммуникативных навыков. С особым акцентом при изучении иностранного языка на развитие речевых навыков, использование коммуникативного подхода, направленного на развитие коммуникативных навыков на уроках иностранного языка широко распространено.

Rəyçi: f.f.d. Q.Heybatov

AĞAYEVA ŞƏBNƏM

Azərbaycan Dillər Universiteti

shabnam.aghayeva@mail.ru

BİRİNCİ KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ANA DİLİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: xarici dilin tədrisi, qrammatika, ana dili, metod, əsas prinsip, motivasiya

Key words: teaching foreign language, grammar, native language, method, basic principle, motivation

Ключевые слова: обучение иностранному языку, грамматика, родной язык, метод, основной принцип, мотивация.

Dil insanların bir-birləri ilə şifahi və yazılı ünsiyyət qurmaq üçün istifadə etdiyi vasitədir. Hələ ilk insanların yaranmasından etibarən insanlar bir-birləri ilə işarələr vasitəsilə əlaqə saxlamış, zaman keçdikcə bu vasitə inkişaf etmiş və öz yerini tapmışdır. Belə ki gündən-günə böyüyən və dəyişən dünyada insanlar arasında əlaqələrin böyüməsi müxtəlif dillərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müəyyən cəmiyyətə, ərazi sərhəddinə və bir sıra mədəni dəyərlərə sahib olan topluluğun öz

aralarında “ana dili” kimi istifadə etdiyi dilinin olması zəruridir. “Doğulduğu andan etibarən hər bir uşaq, aid olduğu sosial cəmiyyətə uyğunlaşmaq üçün bir dilə yiyələnməlidir ki, bu dil də ana dilidir. Ailədə ilk dil kimi əldə edilən ana dili uşağın sosial-psixoloji inkişafında mühüm rol oynayır.” [3, s.180] Ana dilinin fonetik, qrammatik və leksik quruluşunun formalaşmasında cəmiyyətdə mövcud olan ziyalıların və bir sıra şəxsiyyətlərin olan rolu danılmazdır. İnsanların digər cəmiyyətlərlə ünsiyyət qurmaq üçün öyrəndikləri dil xarici dildir.

Bəzi dillər də var ki, onlar Avropa Şurası tərəfindən beynəlxalq dil kimi qəbul edilib. Beynəlxalq dillər əsasən bir-birlərinin dilini bilməyən insanlar tərəfindən ortaq dil kimi istifadə olunur. “İngilis dilinin 50-dən çox ölkənin rəsmi dili olması” [4, s.207] və beynəlxalq dillər arasında ən çox istifadə olunması bu gün təhsil müəssisələrində bu dilə üstünlük verilməsinə şərait yaradır.

Müasir dövrümüzdə müxtəlif xarici dillərin öyrənilməsinə qarşı tələb və maraqlar artmışdır. Nəzərə alsaq ki, dünyada qloballaşma kimi mühüm proses baş verir, bu normal haldır. Xarici dilin öyrənilməsi prosesi kiçikdən-böyüyə hər kəsin diqqətini çəkməklə bərabər bu məsələ dövlət səviyyəsində də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, artıq təhsil müəssisələrinin bir çoxunda tədris yükündə xarici dilin öyrənilməsi prosesinə üstünlük verilir. İnsanlar müxtəlif məqsədlərdən asılı olaraq müxtəlif dillər öyrənsə də, hazırda öyrənilən dillər içərisində beynəlxalq dillər, xüsusilə də ingilis dili üstünlük təşkil edir.

Beləliklə, ingilis dilinin təhsil müəssisələrində tədrisi prosesi bu gün üçün ən aktual məsələlərdəndir. İngilis dilinin tədris prosesində tələbənin düzgün istiqamət tapması üçün nələrə diqqət göstərməli, hansı üsullardan istifadə edilməli olduğu da maraq doğurur.

İngilis dili dərslərində ana dilindən istifadə mübahisəli bir məsələ olaraq qalmaqdadır. Bir vaxtlar bəzi müəllimlər ingilis dili dərslərində ana dilindən istifadəyə müəyyən məhdudiyyətlər qoyurdular, lakin son vaxtlar ingilis dilinin tədrisi prosesində tərcümə zamanı ana dilindən istifadəyə meyl edənlər də var.

Bəzi müəllimlər xarici dil öyrənərkən ana dilinin istifadəsinə ehtiyac olmadığını, digərləri isə əksinə xarici dilin öyrənilməsində ana dilinin böyük rolu olduğunu qeyd edirlər. İngilis dili dərslərində ana dilindən istifadə yeni qrammatik material və ya yeni sözləri təqdim edərkən doğma dildən istifadə etmədən bəzi məqamları tələbələrə izah etmək çətin olur.

Xarici dilin tədris metodları, xarici dili öyrənmək və bilik əldə etmək üçün bir vasitə olmaqdan əlavə, tələbəni tədris prosesində daha bacarıqlı olmaq üçün bir yol göstərməyə çalışan sistemlərdir. Dil tədrisindəki metod, tələbənin təhsil məqsədlərinə ən sürətli və etibarlı şəkildə çatmasına kömək edəcək bir tədris elementidir. Bu günə qədər bir çox öyrənmə və tədris metodları inkişaf etdirilsə də, yalnız kafi və ideal bir metodun mövcudluğundan danışmaq mümkün deyil.

Xarici dil tədrisində mövcud olan müxtəlif metodlar, dil tədrisində hansı metodların daha təsirli olması problemini özü ilə gətirir. Bir şəxs üçün faydalı ola biləcək bir metod digər birisi üçün o qədər müvəffəq olmaya bilər və ya tamamilə uğursuz ola bilər. [5, s.1]

Eyni zamanda ingilis dili dərslərində ana dilindən istifadəyə diqqət yetirilməlidir. Ana dili öyrənmə prosesinə mənfi təsir göstərməməlidir. Əksinə öyrənmənin ilkin mərhələlərində ana dilini tamamilə istisna etmək olmaz. Belə ki, mövzunu əvvəlcə ingilis dilində danışmaq, ana dilində izah etmək və bundan sonra tədricən yalnız ingilis dilindən istifadəyə keçmək məqsədəuyğundur. “Başqa sözlə, dil səviyyəsi daha aşağı olan şagirdlərin əksəriyyəti müəllimlərin sinifdə ana dilindən istifadə etmələrinin ingilis dilini öyrənmələrinə kömək etdiklərini bildirdilər.” [6, s.1] Bundan əlavə müəllim öyrətdiyi dilin daha yaxşı yadda qalması üçün ana dilində nümunələr göstərə bilər. İngilis dili dərslərində ana dilindən qrammatik və fonetik materialın izah edilməsi, söz və söz birləşmələrinin ana dilində qarşılığının tapılması kimi məqsədlər üçün istifadə olunur. Bu halda ana dili yalnız bir söz və ya şərh şəklində söz əvəzləyicisi kimi istifadə olunur.

Birinci kursda müəllim dərslərində ingilis dilindən istifadəyə meyilli olsa da, tələbər ilə tanışlıq prosesində ana dilindən istifadə etməyə üstünlük verir. Tələbə

üçün müəllimin xarici dildə söylədiklərini anlamaq çətin olduqda ana dilindən istifadə zərurəti ortaya çıxır. Belə olduqda tələbənin təlim prosesinə olan marağı azalır. Belə ki, xarici dil dərslərində ana dilindən istifadənin müsbət təsirləri ilə yanaşı, həddindən artıq istifadə edilməsinə yol verildiyi hallarda mənfi təsirlərlə qarşılaşma gözlənilir. Məsələn, hər hansı tələbə dərslə müddətində hər problemdə ana dilində izah tələb edərsə və bu vəziyyət adət halı alırsa bu artıq problem sayılır. Tələbənin davamlı ana dilindən istifadə etməsi onun xarici dildə geniş düşünmə və sərbəst danışmasına əngəl olur.

Digər problem isə, tələbələrin müxtəlif sistemdən olan dillərin daxili qanunauyğunluqlarını qarışdırmasıdır. Tələbələrin yenidən öyrənməyə başladıkları xarici dildə müəyyən qaydalara riayət etmələri çox vacibdir və buna da ana dilinin bəzi qanunauyğunluqları maneçilik törədir. Bu problemin ilkin nöqtəsi hədəf dilin qrammatik qaydaları ilə ana dilinin qrammatik qaydalarını qarşılaşdırmaqdan başlayır. “Qavranılması lazım olan ilk mövzu, hər dilin özünəməxsus dil quruluşu və fəlsəfəsinin varlığını qəbul etmək, analiz etmə bacarığı ilə ana dilinin hədəf dili ilə ayrılma, kəsişmə və oxşarlıq nöqtələrini ziddiyyət və analiz həlləri ilə müəyyənləşdirmək və tədris ediləcək mövzular arasında, xüsusən fərqləri vurğulamaq lazımdır.[7, s.222] Belə bir məsələ də var ki, insan dil açanda gördüyü, tanıdığı hər şeyin adını ana dilində öyrənir və həmin əşyaların və ya hər hansı varlıqların adları onun beyninə həkk olur. Beləliklə həmin əşyadan danışdıqda onun adı, xüsusiyyətləri və s. beynində canlanır. Dilin qayda-qanunları da belədir. Yəni hər hansı öyrənən, əvvəlcə ana dilinin qaydalarını tam olaraq mənimsəyir və daha sonra hər hansı xarici dil öyrəndikdə bu qayda-qanunlar hədəf dilin qaydaları ilə paralel beynində canlanır. Ümumiyyətlə xarici dili asanlıqla və tam öyrənmək üçün tələbə öz ana dilini mənimsəməlidir. Çünki öz ana dilinin qaydalarını tam mənimsəmədən xarici dil öyrənmək gözlənilən nəticəni verməyə bilər.

Dil öyrənmə prosesində şagirdlərə lazım olan faktorlar arasında iki əsas faktor motivasiya və özünəinamdır. Bəzən tələffüz qaydalarında səhv etmə qorxusu tələbələrə dil öyrənmə prosesindən çəkindirir. Belə olduqda qeyri-ixtiyari ana

dilindən istifadə etmə istəyi artır. Bu zaman müəllim məsələyə normal baxmalı və tələbədə motivasiya yaratmalıdır. Tələbələrdə motivasiyanın itirilməsinin bir səbəbi də öyrənmə prosesində tətbiq olunan yalnız metodlardır. Orta məktəblərdə xarici dilin qrammatik qaydaları əsasında öyrədilməsi yalnız metodların başlıca nümunələrindəndir. Üstəlik həmin qrammatik qaydaların izahında ana dilinə geniş yer verilməsi problemin daha da qabarmasına səbəb olur. Əslində xarici dilin tədrisi bir uşağın ana dilini öyrənmə prosesini təqlidi ilə edilməlidir. Xarici dili öyrənən şəxslər eyni ana dilində olduğu kimi dili, dinləyərək, görərək və təkrar edərək öyrənməlidir. [8, s.140] Beləliklə tələbələrin ana dili ingilis dili olan şəxslərlə ünsiyyət qurmaları onları motivasiya edə bilər. Hətta auditoriyadankənar müəllimin tələbələrlə ana dilində deyil, məhz xarici dildə danışması hədəf dilin öyrənilməsində və tələbələrin motivasiya probleminin həll olunmasında böyük rol oynayır. Bundan əlavə müəllimin tələbələrdən dərs prosesində və dərsdankənar məşğələlər zamanı tələbənin hər hansı mövzu üzərində fərdi və ya qrup şəklində apardığı araşdırmanı ana dilində deyil, ingilis dilində tələb etməsi bir növ tələbəni həmin yöndə motivasiya etmə kimi qəbul edilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda xarici dil dərslərində ana dilindən çox istifadə olunmaması tendensiyası mövcuddur. Belə ki, tədris prosesində daimi olaraq ana dilindən istifadə tələbələrin xarici dili mənimsəmələrinə çətinlik yaradır. Burada auditoriyada olan tələbələrin fərdi qabiliyyətləri nəzərə alınmalı və tədris prosesində ana dili və xarici dildən istifadə balansı gözlənilməlidir.

Beləliklə, ingilis dili dərslərində ana dilini tamamilə istisna etmək mümkün deyil, çünki ana dilinin istifadəsi müəllimə birinci kurslara yeni dilin öyrədilməsində kömək edir. Məsələn, hər hansı qrammatik qaydanın birbaşa ingilis dilində izahı tələbənin mövzunu tam qavraya bilməməsi halında həm müəllimdə, həm də tələbədə müəyyən qədər ruh düşkünlüyü yarana bilər. Buna görə də, müəllim ən azından qrammatik qaydaların izahı zamanı ana dilindən istifadəyə yol verməlidir. 25 xarici dil bilən Barry Farber bu məsələ haqqında dediklərinə nəzər salaraq: “ Öyrəndiyim ilk dil latın dili idi və az qala bu dili mənə öyrədən müəllimə görə xarici dil öyrənməyə qarşı olan həvəsimi itirəcəkdim. Çünki latın dili müəllimi ağır qrammatik qaydalar

izah edirdi və biz heç nə başa düşmürdük. Daha sonra latın dili dərsinə heç getmədim.”[9, s.3] Bəzən də müəllimin situasiyaya görə ana dilindən istifadə edib-etməməsinə baxmayaraq tələbə ana dilinə yönəlir. “Müəllimlər nə desə də, nə etsə də tələbələrin sinifdə ana dilini istifadə edəcəklərinə şübhə yoxdur.” [10, s.132] Tələbələrin öyrəndikləri dili yaxşı mənimsəmələri üçün müəllimim xüsusi situasiyalarda müəyyən qədər ana dilindən istifadə etməsi məqsədəuyğundur. Lakin dil öyrənmə prosesinin effektiv olması üçün ingilis dili dərində ana dilinin dominantlığına yol verilməməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Translation and Own-language Activities. CUP 2014
2. 500 Activities for the Primary Classroom, Macmillan Education, Read 2007
3. ŞAVLI, Füsün (2009). “Interférences lexicales entre deux langues étrangères: anglais et français”, in Synergie Turquie, 2, 179- 184.
4. Tok, H. ve Arıbaş, S. (2008). Avrupa Birliğıne uyum sürecinde yabancı dil öğretimi. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 9(15), 205-227
5. TARCAN, Ahmet, Yabancı Dil Öğretim Teknikleri, Nobel Yayıncılık, Ankara, 2004, 6 s.
6. MOUHANNA, Mouhamed (2009). “Re-examining the role of the L1 in the EFL Classroom”, UGRU Journal, Volume 8, Spring 2009 in <http://www.ugr.uaeu.ac.ae/acads/ugrujournal/docs/REL1.pdf> (erişim tarihi: 20.05.2013).
7. Tosun, Cengiz. “Anadiliyle Amaç Dilin İlişkileri ve Etkileşim Alanları Üzerine”, Türk Dili, Temmuz – Ağustos 1983., s. 222.
8. SUNEL, A. H. (1989), “Yabancı Dil Öğretiminde Metot Sorunu”, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 4, 140.
9. Farber, B. (1998). Yabancı Dil Öğrenme Yöntemleri. İstanbul: geliştir-im kitapları, 3 s.
10. Harmer, J. (2001). The practice of English language teaching. Harlow: Longman ELT., 132 s.

Aghayeva Sh.

**The importance of the use of the native language to first-class students in EFL
classrooms**

(Summary)

In EFL classrooms, the opinions about the use of native language are vary. The result of studies indicate that both the teachers and students consider that learning target language without native language is necessary to develop communicative skills. At the same time, the use of native language in occasional situations facilitates the learning process. The native language should become widely acceptable as an important tool for English language learners to create a student-centered learning environment. However, teachers should know how and when to use it. And they should motivate their students to communicate each other in target language.

Агаева Ш.

**Важность использования родного языка для первокурсников на уроках
Английского языка**

(Резюме)

Мнения об использовании родного языка на уроках Английского языка различаются. Результаты исследований показывают, что и учителя, и ученики считают, что изучение целевого языка без родного языка необходимо для развития коммуникативных навыков. В то же время использование родного языка в отдельных ситуациях облегчает процесс обучения. Родной язык должен стать широко приемлемым в качестве важного инструмента для изучающих английский язык для создания учебной среды, ориентированной на учащихся. Однако учителя должны знать, как и когда его использовать, и должны мотивировать своих учеников общаться друг с другом на изучаемом языке.

Rəyçi: f.f.d., dos. Q.Heybatov

GÖZƏLLİ AYTƏN

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASINDA TƏLİM VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: ingilis dilinin tədrisi, təlim vasitələri, dərslik, kompüter texnologiyaları

Key words: english language teaching, training tools, manual, computer technologies

Ключевые слова: обучение английскому языку, учебные пособия, учебник, компьютерные технологии

Təlim vasitələri dedikdə, müəllimlərin tədris prosesi zamanı tələbələrə xarici dili görmə və eşitmə yolu ilə qavramanın köməyi ilə öyrətmək üçün istifadə edilə biləcəyi materiallar nəzərdə tutulur. Bu cür təlim vasitələri xarici dilin öyrədilməsində praktiki, mədəni və təhsil məqsədlərinin həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir. Xarici dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesi bir neçə ili əhatə etdiyinə görə müəllimlərin əlində ilbəl inkişaf edən və tələbələrin tələbatlarını ödəyən müxtəlif materiallar olmalıdır. Hər kəsə məlumdur ki, keyfiyyətli təlim vasitələri orta məktəblərin aşağı siniflərində xarici dili öyrənməyə yeni başlayan şagirdlərin dil öyrənməyə olan həvəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və bu təsirini şagirdlərdə sona qədər saxlamaq xüsusiyyətini daşıyır. Əgər bu günümüzdə müəllimlər dəyişən dünya ilə ayaqlaşmırsa, öz tədrisində yeni texnologiya və metodlardan bəhrələnmirsə demək düzgün olardı ki, bu müəllimlərin peşəkarlığı şübhə doğurur. Çünki biz daim inkişaf edən dünyamızda həyatımızın hər bir sahəsi üçün baş verən yeniliklərin və dəyişikliklərin şahidi oluruq. Bu inkişaf özünü xüsusən də dil sahəsində göstərir.

Müxtəlif təlim vasitələri və mənbələr var ki, ingilis dilinin və ya başqa dillərin tədrisində müəllimlər tərəfindən geniş istifadə olunur. Aşağıdakı təlim vasitələri dil

tədrisində əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Bunlara müəllimlər üçün metodik vəsait, şagirdlərin kitabları, vizual materiallar, audio materiallar, audio-vizual materiallar, internet mənbələri və s. aiddir. Dərs vəsaiti olaraq audio-video texnikasından istifadə, danışaraq göstərə bilmək şagirdləri dərəcə daha həvəs və maraqla yanaşmağa sövq edir. [7]

Müəllimlər üçün nəzərdə tutulmuş metodiki vəsaitlər vasitəsilə müəllimlər tədris sistemini asanlıqla başa düşməli və onlarda dərslərin hər bir bölməsi, maddələri və məqsədləri, audio və video materiallar haqqında qısa məlumat, öyrədənlər tərəfindən dərslərin keçirilməsi üçün verilən nümunələr ayrı-ayrılıqda qeyd olunmalıdır. Şagirdlər üçün olan təlim vasitələrinə isə dərsliklər, dərs vəsaitləri, proqram materialları, lüğətlər, əlavə oxu materialları, test kitabları və s. daxil ola bilər. Məktəblərdə şagirdlərin bilik əldə etməsi üçün ən mühüm material dərsliklər hesab olunur. Dərsliklər xüsusilə də orta məktəblərdə azyaşlı məktəblilər üçün nəzərdə tutulur. Həmin dərsliklər şagirdlərin bilik əldə etməsi üçün dərs zamanı və ya evdə məşğul ola biləcəyi materiallardan ibarətdir. Həmçinin materialın hansı yollarla öyrəniləcəyini göstərən metod və üsullar da vardır ki, həmin dərsliklərdə yer alır və şagirdlər həmin metod və üsulları dil öyrənmək üçün lazım olan danışma, oxu, yazı və dinləmə prosesləri zamanı tətbiq edirlər.

Hər bir dərslik dərslər və ya bölmələrdən ibarət olur, materialların həcmi isə tədris mərhələsindən və materialların mürəkkəbliyindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Tədrisin başlanğıc mərhələsində isə dərsliklərdə əsasən şəkillərə üstünlük verilir. Belə ki, Azərbaycanın orta məktəblərinin 1-ci və 2-si sinif İngilis dili dərslikləri də şəkillərdən ibarət olub, özündə Greeting, School, Food, My house, Countries and nationalities, Family, Numbers, School, Colours, Clothes, Animals, Food, Body, Toys, Sports and games kimi bölmələri əhatə edir. [3]

Orta məktəblərin aşağı siniflərində şagirdlərə xarici dilin öyrədilməsi zamanı əsas dərsliklərdən əlavə köməkçi vasitələr də verilir. Bunlara əlavə dərsliklər, hər sinif üçün ayrılmış ingilis dilinin qrammatikası kitabları, əlavə oxu materialları və lüğətlər aiddir. Kiçikyaşlı məktəblilərə xarici dili öyrədərkən vizual materiallardan

istifadə etmək geniş yayılmışdır. Müəllim sinifdə müəyyən əşyaları(məs, kitablar, lövhə, stullar, stollar, rəngli karandaşlar və s.) göstərərək və həmin əşyaların xüsusiyyətlərindən istifadə edərək şagirdlərə onların adlarını, rənglərini və başqa şeyləri xarici dildə praktiki olaraq öyrədə bilər. İbtidai siniflərdə xarici dillərin tədrisi zamanı ən çox istifadə edilən vasitələrdən biri də oyuncaqlardır.

Xarici dilin tədrisində aşağı siniflər üçün qrammatikanın və ya digər sahələrin öyrədilməsində sinif divarlarından asılan diaqramlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu diaqramlarda müəyyən linqvistik təzahürlər əks olunur və onların köməyiylə şagirdlər yadasalmalar və ümumiləşdirmələr apara bilərlər. Qrammatik və digər mövzular diaqramlarda təsvir oluna bilər. Məsələn, “Adverbs”, “Rules of Speaking”, “Tense forms”, “ Prepositions” və s. Diaqramlar hazır şəkildə də ola bilər, müəllim tərəfindən də hazırlana bilər. Ancaq onların müəllimlər tərəfindən hazırlanması daha məqsəduyğun hesab olunur. Çünki müəllimlər sinifdəki şagirdlərin səviyyəsini, güclü və zəif tərəflərini bilirlər. Məhz diaqramların hazırlanmasında da bu cür xüsusiyyətlər nəzərə alınsa daha yaxşı effekt verir. Plakatlardan, şəkillərdən ibarət seriyaların dil tədrisi zamanı şagirdlərdə hər hansısa bir hekayənin və ya şeirin yada salınması və yenidən oxunması üçün mühüm önəm daşıyırlar. Belə plakatlar rəssamlığı bacaran şagirdlər və ya müəllimlər tərəfindən hazırlana bilər.

Orta məktəbin aşağı siniflərində dil dərslərində şəkillərdən təşkil olunmuş albomlardan istifadə olunur ki, onların köməyiylə şagirdlərin danışıq bacarıqları inkişaf etdirilir. Bu albomlar vasitəsilə şagirdlər şəkillərdəki situasiyaları özləri başa düşdüyü şəkildə və öyrəndiyi dildə izah edirlər.

Müəllimlərin şagirdlərə dil öyrədən zaman istifadə etdiyi vəsaitlərə audio materiallar da daxildir. Audio materiallar səs yazıları və disklərdən ibarət olur. Onlar şagirdlərə müxtəlif dil bacarıqlarını(dinləmə, ucadan oxuma, danışıq)inkişaf etdirməyə kömək edir. Biz disklərə ingilis dili dərslərində , səs yazılarına isə müəllim tərəfindən hazırlanan və müəyyən qrammatik qaydaların işlənmə xüsusiyyətlərini özündə daşıyan materiallarda rast gələ bilərik.

Bundan başqa, audio-vizual materiallara nümunə kimi müxtəlif filmlərdən kiçik hissəli fraqmentlər və ya qısa videolar göstərə bilərik. Hər hansı mövzuyla əlaqəli müəyyən qaydaların izahında 1,5-2 dəq müddətini əhatə edən video materiallardan istifadə olunur və bu videolarda izah olunan qaydalar bir neçə dəfə təkrarlanır ki, həmin qaydaları şagirdlər maksimum dərəcədə yaxşı mənimsəsinlər. Əlavə olaraq, xarici dilin tədrisi ilə məşğul olan müəllim orta məktəb şagirdləri üçün xarici dildə xüsusi hazırlanmış filmlərdən, yuxarı siniflər üçün isə bədii filmlərdən istifadə edə bilər.

Azyaşlı şagirdlərlə işləyən müəllimlər isə bilməlidirlər ki, həmin uşaqlara xarici dili öyrətməyin ən faydalı üsullarından biri oyuncaqlardan istifadənin davamlı olaraq həyata keçirilməsidir. Həmçinin müəllim mahnılar və oyunların tədris materiallarının tərkibinə daxil edilməsini təşkil etməlidir.

Əminliklə deyə bilərik ki, tədris materiallarından xarici dilin tədrisində istifadə olunması şagirdlərdə təkcə nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə deyil, həm də onların şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amildir. Bundan başqa tədris materiallarının mədəni nailiyyətlər əldə olunmasında da xüsusi rolu var malikdir. Çünki ən erkən mərhələlərdən başlayaraq şagirdlər həmin vəsaitlərin köməyi ilə müxtəlif ölkələr və onların nümayəndələri ilə tanış olmağa başlayırlar. Bütün bu özəllikləri daşıyan tədris materiallarının hansı keyfiyyətlərə malik olmasını da bilmək vacibdir. Həmin keyfiyyətlər aşağıda qeyd olunub:

- Orijinallıq və ya gerçəkliyə əsaslanma. Şagirdlərə təqdim olunan materialların linqvistik və ya mədəniyyətə aid olmasından asılı olmayaraq, onların daşdığı məlumatların ölkənin dilini və ya mədəniyyətini əks etdirməsi cəhətdən həqiqi olmalıdır;

- Aydınlıq. Xüsusilə, materialların aydın yazılması lazımdır ki, şagirdlər onlardan istifadə edərkən çətinlik çəkməsinlər;

- Praktiklik. Həmçinin materiallar istifadəsində praktik olmalıdır ki, müəllimin maksimal dərəcədə köməyinə çatsın. Eyni zamanda qiymətinə görə sərfəli və saxlama şəraitinə görə asan olsun;

- Məqsədyönlülük.

Tədris materialları şagirdlərin yaşına, maraqlarına, bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun hazırlanmalıdır ki, onlar həmin materialdan istifadə edərkən motivasiyalarını itirməsin və dərsə olan həvəslərini qoruyub saxlasınlar. Həmin materialların bir əsas cəhəti də odur ki, onlar müəllimlərin tələbatlarına (mövzuları təqdim etmək, çalışmaların yerinə yetirilməsi, test yoxlamalarının aparılması, qiymətləndirmənin edilməsi və s.) cavab verməlidir. [4. 52]

Əvvəllər xarici dilin tədrisi prosesində istifadə olunan materiallar daha məhdud idi. İndi isə yeni internet mənbələri, təlim texnologiyaları da bu qrupa əlavə olunub. Kompüter texnologiyalarının tədris prosesində istifadəsindən sonra əminliklə deyə bilərik ki, tələbələr və ya şagirdlərin malik olduğu bacarıqlar daha da inkişaf edib və artıb. Məsələn bu bacarıqlara- xarici dildə özünü sərbəst ifadə etmək, verilən tapşırığı vaxtında yerinə yetirmək, müstəqil düşünmək, müəyyən mülahizələrdə öz fikrini bildirmək və ən önəmlisi yaranan təlim metodlarından səmərəli şəkildə istifadə edə bilmək və s. aiddir. Xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlərdən tələb olunan keyfiyyətlər onlarda düzgün oxu bacarığının olması və şifahi və yazılı nitq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Şagirdlər dərsdə müəyyən aktivitetlər həyata keçirməklə dili öyrənə bilərlər. Məsələn, onlar gündəlik həyatda istifadə etdiyimiz sözləri həm ana dilində, həm də xarici dildə öyrənə, daha sonra həmin sözlər vasitəsilə tərəfdaşı ilə birlikdə ünsiyyət qura bilərlər. Beləliklə, şagirdlərin öyrəndiyi sözlərin hərflər və səs birləşmələri öz dilləri ilə müqayisəli şəkildə qurulacaq və həmin sözlər şagirdlərin yaddaşında daha yaxşı qalacaq.

Bundan başqa xarici dilin tədrisi zamanı istifadə olunan və şagirdləri real dil mühiti ilə tanış edən, tədris üçün nəzərdə tutulmuş texniki vasitələrin yaratdığı imkanlardan da danışmaq məqsədəuyğundur. Buna görə müasir dövrimizdə əhəmiyyətli dərəcədə kompüter texnologiyalarından istifadə olunur.

Kompyutərə əsaslanan ünsiyyət tələbələrin texnologiyadan istifadə edərək necə ünsiyyət qurmasını öyrənən bir dil öyrənmə sahəsidir. Bu vasitə ünsiyyət dilinin kommunikativ təbiətinə görə bütöv dil fəlsəfəsi ilə tamamilə uyğunlaşır. Müəllimlər

indi tələbələr arasında ünsiyyət yaratmayan və kommunikasiya tələb etməyən ənənəvi fəaliyyətlərdənsə, ünsiyyətə əsaslanan, orijinal, məntiqi və mənalı kommunikasiya yaradan və motivasiya edici tələbə yönümlü kompyuter vasitəsilə fəaliyyətlər təşkil etsələr daha uğurlu olurlar. J.Chung (C.Çanq) bildirir ki, elektron ünsiyyət həm yazılı, həm də şifahi təşkil olunan diskurslardan linqvistik cəhətdən fərqlənir [1] və bu fərqlər pedaqoji üstünlük əldə etmək baxımından dərinlən öyrənilə bilər. [2. 52]

İnternet resurslarından istifadə imkanları olduqca böyükdür. Qlobal İnternet tələbə və müəllimlər üçün dünyanın hər yerində yerləşən istənilən məlumatı əldə etmək üçün şərait yaradır: regional coğrafi material, gənclərin həyatından xəbərlər, qəzet və jurnallardan məqalələr və s. İnternetdən istifadə edən İngilis dili dərslərində bir sıra didaktik tapşırıqları həll edə bilərsiniz: qlobal şəbəkənin materiallarından istifadə edərək bacarıq və oxu bacarıqlarını formalaşdırmaq; məktəblilərin yazı bacarıqlarını artırmaq; tələbələrin söz ehtiyatını doldurmaq; tələbələrin İngilis dilini öyrənmək motivasiyasını formalaşdırmaq. Bundan əlavə, iş məktəblilərin üfüqlərini genişləndirmək, ingilisdilli ölkələrdə yaşadları ilə işgüzar əlaqələr və əlaqələr qurmaq və saxlamaq üçün İnternet texnologiyalarının imkanlarını öyrənməyə yönəlib. Şagirdlər internetdə keçirilən testlərdə, viktorinalarda, müsabiqələrdə, olimpiadalarda iştirak edə, digər ölkələrdən olan həmyaşadları ilə yazışa, söhbətlərdə, video konfranslarda və s. iştirak edə bilərlər.[6]

Ceremy Harmer yazılarında internetdən istifadənin faydalarından danışıarkən qeyd edir ki, tədris prosesi zamanı və xüsusilə də, dil laboratoriyalarında internetin istifadəsi çox sürətlə yayılmış və inkişaf etmişdir. O, referensləri, dil öyrətmə və test etmə üçün istifadə olunan proqramları, e-mail ilə əlaqə yaratma və məlumat paylaşmanı dil öyrənmə və öyrətmə prosesi üçün əsas hesab edir.[4. 45]

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz materiallar ingilis dilinin və digər xarici dillərin tədrisi zamanı şagirdlərin dərslə olan marağını artırmaq, onlara dil öyrətmək sahəsində stimula vermək, həvəsləndirmək üçün istifadə olunan əsas təlim materialları hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. Chun, D. Using CACD to facilitate interactive competence. In J. Swaffer, S.Romano, P. Markley & K. Arens (Eds.), Language learning online (pp. 5780). Austin: Labryinth, 1998, 24p
2. Chung, J. The results of assessing listening comprehension under three learning conditions and the application of computer-assisted classroom discussion. In K. Cameron (Ed), CALL and the learning community (pp. 5164). Exeter: Elm Bank Publications, 1999, 14p
3. Əliyeva R., Səmədova G., Ağayeva H. İngilis dili. Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan və rus bölmələrinin 2-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, «Təhsil», 2014, 64 səh
4. Harmer J. The Practice of English Language Teaching: Third edition. Pearson Education Limited, 2001, 145p
5. “İnklüziv sinifdə təlimin təşkili” mövzusunda ixtisasartırma proqramının oxu materialı http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/7406_nkluziv-sinifda-talimin-taskili-oxu-materiali.pdf
6. <https://kp-tts.ru/az/innovacionnye-tehnologii-v-processe-obucheniya-inostrannogo-yazyka-innovacii.html>
7. <http://serqqapisi.az/index.php/humanitar/elm-v-t-hsil/2551-kharidzi-dilin-oeyraenilmaesindae-muasir-metodlar>

Gozalli A.

Teaching aids in planning English lessons in secondary schools

(Summary)

There are different types of teaching aids used in planning English lessons in secondary schools. The most commonly used teaching aids include methodical aids, textbooks for students, audio-visual materials, internet resources, etc. In modern times, computer technology is widely used. Because such materials acquaint students with innovations in the world, have a significant impact on the formation of their worldview. Also, students' knowledge and skills, language level should be taken into account when choosing these materials. We can say with confidence that the use of

teaching aids in teaching English is a factor that affects not only the speech skills of students, but also the formation of their personality.

Гозалли А.

**Учебные пособия по планированию уроков английского языка в средних
школа
(Резюме)**

Типы учебных пособий, используемых при планировании уроков английского языка в средних школах различны. Наиболее часто используемые учебные-методические пособия, учебники для студентов, аудиовизуальные материалы, интернет-ресурсы и так далее принадлежит. В наше время все чаще используются компьютерные технологии. Потому что такие материалы знакомят студентов с инновациями в мире, оказывают существенное влияние на формирование их мировоззрения. Также при выборе следует учитывать знания и умения студентов, уровень владения языком. Можно с уверенностью сказать, что использование учебных пособий при обучении английскому языку является фактором, влияющим не только на речь студентов, но и на формирование их личности.

Rəyçi: f.f.d., dos. V. Babayeva

MAHMUDOVA AYTAC
Azərbaycan Dillər Universiteti
Mahmudaytac1@gmail.com

**DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA OXU BACARIQLARININ
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI**

Açar sözlər: ünsiyyət, oxu, çalışmalar, oxunun növləri, anlama

Key words: communication, reading, exercises, types of reading, comprehension

Ключевые слова: общение, чтение, упражнения, виды чтения, понимание

Müasir dövrdə digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sistemində də əsaslı, məqsədyönlü islahatlar aparılır, təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi istiqamətində konkret işlər görülür.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə elmi-siyasi, mədəni-iqtisadi əlaqələrinin durmadan artması xarici dillərin tədrisi sahəsində çalışan təhsil işçiləri qarşısında mühüm tələblər qoymuşdur. Ən başlıca tələb isə xarici dilləri öyrənənlərin oxu, yazı, danışmaq və eşidib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Bu vacib problemin müvəffəqiyyətli həlli xarici dillərin tədrisi metodikasının daha da təkmilləşdirilməsini və tədris prosesində ən səmərəli üsul, metod və vasitələrin tətbiqini zəruri sayır [1].

İndi təhsilin müasir həyatla əlaqəsinin daha da möhkəmləndirilməsi prinsipi, xarici dil təlimində praktik (kommunikativ) məqsədin ön plana çəkilməsini tələb edir. Dilə praktik yiyələnmə öyrənilən xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi nəzərdə tutur. Məlum olduğu kimi, ünsiyyət nitq fəaliyyətinin müxtəlif növləri (eşidib-anlama, danışma, oxu və yazı) vasitəsilə yaradılır [2]. Həm də unutmamaq olmaz ki, xarici dil dərslərində təlimin tələbə qarşısında qoyduğu əsas vəzifə oxu bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməkdir. Universiteti bitirən hər bir tələbə ictimai-siyasi, elmi-kütləvi və bədii ədəbiyyat nümunələrini oxuyub başa düşməyi bacarmalıdır. Bunun üçün əsas vəzifə tədrisin ilk mərhələsindən başlayaraq tələbələrə oxu (səsli və ya səssiz) vərdiş və bacarıqlarını inkişaf etdirmək və formalaşdırmaqdan ibarət olmalıdır.

Oxu nitq fəaliyyətinin bir növü kimi çıxış edir və reseptiv xarakter daşmasına baxmayaraq, produktiv bacarıqlar üçün zəmin yaradır. Real həyatda oxu mətnində olan məlumatların ötürülməsi vasitəsi kimi xidmət edən ayrı-ayrı, müstəqil kommunikativ fəaliyyət növü kimi görünür. Oxu fəaliyyəti ideoloji, mənəvi və estetik təhsilin

formalaşmasına kömək edir. Oxu həmçinin maraq, öhdəlik, əzmkarlıq, özünü inkişaf prinsipi və s. kimi xarakterik xüsusiyyətlərin inkişafına güclü təsir göstərir. Oxu dil, kommunikasiya, informasiya və fikir mübadiləsidir. Mətn ilə oxucu arasında əvvəlcədən bilik və təcrübənin cəmiyyətlə əlaqələndirilməsi, mədəni və sosial cəhətdən müəyyənləşdirilməsi əsasında yaradılmış kompleks qarşılıqlı təsirdir. Bundan əlavə, oxu yaradıcılıq və tənqidi təhlil tələb edir. Oxucular seçilmiş müxtəlif oxu strategiyalarından istifadə edirlər. Oxu kompleks psixofiziki bir prosesdir. Onun fəaliyyətində vizual, motor səsləndirmə, danışmaq və başqa analizatorlar iştirak edirlər. İnsan fəal bir varlıq olduğu üçün ətraf aləmə, təbiətə fəal təsir göstərir. Oxu insan fəaliyyətinin bir növüdür. Fəaliyyət şüur vasitəsi ilə həyata keçir, bu isə onların qarşılıqlı vəhdət təşkil etdiyindən xəbər verir. Fəaliyyətin hər növündə olduğu kimi oxu fəaliyyətində də subyektin bilik çərçivəsi genişlənir, psixikası inkişaf edir və onun şüurluluq səviyyəsi artır. Oxuya olan tələbat insanın yeni informasiya əldə etməsi üçün vacibdir. İnsan oxuyaraq hər hansı bir informasiya əldə edə və yaxud informasiyanı anlaya bilər. Oxu mövcud ədəbiyyatda geniş tədqiq olunan bacarıqlardan biridir və oxunun bir çox tərifləri mövcuddur. S.Urquhart qeyd edir ki, oxu hərfi kodlar şəklində yazılı olan məlumatların danışmaq forması ilə təsviri prosesidir [4]. P.Urun fikrincə, oxu zehni bir prosesdir. O, oxunu mətn və oxucu arasında mənənin başa düşülməsi nəticəsində yaranan danışmaq prosesi kimi izah edir. Hər hansı bir xarici dildə olan mətni oxuyarkən tələbələr oxuduqlarını anlamalıdırlar, əks halda bu, sadəcə orada olan yazıların və ya simvolların oxunması ilə nəticələnər. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, oxu prosesində mətnin mənasının anlanması olduqca vacibdir [5].

Oxu dil öyrənən tələbələr üçün olduqca faydalı bir vasitədir. Oxu nəticəsində tələbələr zəngin lüğət ehtiyatına malik olurlar. Daha sonra oxu üçün seçilmiş mətndə olan maraqlı mövzular tələbələri ünsiyyət qurmağa stimullaşdırır. Oxu çap edilmiş rəmzlərə verilən cavab aktıdır ki, nəticədə müəyyən məna alınır. Oxu bilik əldə etmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bütün akademik fənlərdə uğur əldə etmək üçün oxumağı bacarmaq lazımdır. Müasir həyatda da bilik əldə etmək üçün ilk öncə

verilən hər hansı bir mətni düzgün və tam oxumaq lazımdır. Şübhəsiz, tələbələrin öz məqsədlərinə nail olmalarında oxunun rolu çox böyükdür. Yiyələndikləri oxu vərdiş və bacarıqlar sonralar onların öz biliklərini təkmilləşdirməkdə böyük rol oynayır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, "Təhsil" jurnalı, 2013, №10, s. 4-16
2. Барсу́к Р.Ю. Методика обучения иностранным языкам в среднем школе. М., Высшая школа, 1982. 229с.
3. Барсу́к Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. М., Высшая школа, 1983, 176с.
4. Urquhart S. and Weir C. Reading in a second language: Process, product and practice. (1st ed.). London and New York: Longman, (chapter 2). 1998, 42 p.
5. Ur P. A course in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press. 1996, 125 p.

Mahmudova A.

Effective ways of developing reading skills in the junior courses of language faculties (Summary)

Reading is one of the most important means of obtaining information and plays an important role in the lives of modern educated individuals and ensures their development in various fields. Acquiring reading skills develops students' ability to identify the main idea, to relate it to previous knowledge, to compare the text they read with other texts, to visualize what is described in the text. By acquiring this skill, students gain the ability to share foreign language knowledge, feelings and thoughts with others, to exchange ideas, to look at the difficulties encountered in the teaching process from different angles and to solve those difficulties.

Махмудова А.

Эффективные пути развития навыков чтения на младших курсах

ЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ

(Резюме)

Чтение является одним из важнейших способов получения информации, играет важную роль в жизни современных образованных людей и обеспечивает их развитие в различных областях. Приобретение навыков чтения развивает способность студентов определять основную идею, соотносить ее с предыдущими знаниями, сравнивать прочитанный текст с другими текстами, визуализировать то, что описано в тексте. Приобретая этот навык, учащиеся получают возможность делиться знаниями, чувствами и мыслями на иностранном языке с другими, обмениваться идеями, смотреть на трудности, возникающие в процессе обучения, с разных сторон и решать эти трудности.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Əliyeva

XƏLİLZADƏ AYNUR

Azərbaycan Dillər Universiteti

aynur.khalilzada@gmail.com

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ OXU NİTQ FƏALİYYƏTİNİN BİR NÖVÜ KİMİ

Açar sözlər: oxu bacarığı, anlama, nitq fəaliyyəti, mətn üzərində iş, şüurlu oxu, məzmun

Key words: reading skill, understanding, speech activity, work on the text, conscious reading, content

Ключевые слова: способность читать, понимание, речевая деятельность, работа над текстом, осознанное чтение, содержание

Dövrümüzdə ixtisası xarici dil olan ali məktəblərdə ingilis dilinin öyrənilməsinə yüksək tələbat vardır. İngilis dili dünyada “lingua franca” kimi qəbul olunmuşdur. Bu dilin öyrənilməsində dörd əsas bacarığın formalaşması vacibdir. Bu bacarıqlar reseptiv və produktiv olaraq iki hissəyə ayrılır. Reseptiv bacarıqlara oxu və dinləmə, produktiv bacarıqlara isə danışmaq və yazı aiddir. [4,265]

Xarici dilin öyrənilməsində oxu əsas faktorlardan biridir. Oxu ilk öncə yeni biliklər əldə etməyə, inkişafa, görmədiyimiz, bilmədiyimiz məlumatları əldə etməyə imkanlar açan bir qapıdır. Oxusuz inkişaf mümkün ola bilməz. Oxu bacarığı nitqin düzgün şəkildə inkişafı üçün vacib və başlıca elementdir.

Oxu bacarığı, tələbələrin nitqini, özünüifadə bacarıqlarını (şifahi və yazılı şəkildə) inkişaf etdirir, söz ehtiyatını artırır. Oxuma bacarığı həm də anlayaraq, düzgün, sürətli və ifadəli oxu vərdişləri qazandırır, məzmunu nəql etmə, təhlil etmə, ona öz münasibətini bildirmə, mətndə verilənləri həyatla əlaqələndirmə və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır. Çoxumuz hərflərdən hecalar, hecalardan isə sözlər düzəldərək ilk dəfə oxuduğumuz sözləri xatırlayınq: tut, Tutu, at, baba. Oxu tələbəyə öz oxu nəticələrini yoxlamaq və əldə etdiyi nəticələr üzərində düşünmək imkanı verir. Beləliklə, oxucuda vacib idraki bacarıqlar, əsas ideyanı müəyyən etmək, onları əvvəlki biliklərlə əlaqələndirmək, oxuduğu mətni başqa mətnlərlə müqayisə etmək, mətndə təsvir olunanları təsəvvüründə canlandırmaq kimi bacarıqlar formalaşdırır. Bunları isə təfəkkürün yüksək mərhələsinə-təxəyyülə doğru atılan addımlar kimi qiymətləndirmək olar. Bununla oxucu həm mətni qavrayır, həm də qavrama prosesinin mərhələlərini strukturdurlaşdırır. Oxumağa yeni başlayan şəxsin oxu texnikası təcrübəli oxucununkundan fərqlənir. Çünki təcrübəli oxucunun oxu sahəsi daha geniş olur. Onlar oxuyan zaman gözlərini sətirlər boyu gəzdirərək yalnız bir neçə dəfə fasilə edirlər. Mətn asan olduqda isə fasilələr daha az olur. Bəzən isə oxucunun sürəti o qədər çox olur ki, oxuduğunu anlaya bilmir. Xarici dil öyrənən tələbələr ilk vaxtlarda oxu zamanı sözləri birləşdirib mənanı tam anlaya bilmirlər. Oxu texnikasının formalaşdırılmasında eşidərək qavramanın əhəmiyyəti böyükdür.

Regressiya oxunulan hər hansı bir hissəni yenidən oxumaq məqsədilə gözlərin geri hərəkətidir. Bu oxucular arasında geniş yayılmış haldır. Bəzi oxucular oxuduqları hissəni daha yaxşı anlamaq üçün gözlərini təkrar həmin hissədə gəzdirirlər. Lakin bu onların özlərindən asılı olmur. Əgər mətnin həcmi azdırsa, təxminən 100 sözdən ibarətdirsə bu proses 10-15 dəfə təkrar edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses oxunun sürətini azaldır. Əksər şəxslər istənilən mətni eyni sürətlə oxuyurlar. Amerikalı tədqiqatçıların araşdırmalarına əsaslanarsaq, onlar yaranmış vəziyyəti bu cür təsvir edirlər. "Əksər insanlar neft-yağ materiallarının rüb hesabatını da, elmi jurnaldakı yeni avtomobil mühərriki barədə məqaləni də, bədii mətni-A. Heylinin "Çarxlar" romanını da eyni sürətlə oxuyurlar. [2,6] Halbuki sadəcə yekun rəqəmləri görmək üçün hesabatla nəzər salmaq kifayətdir, elmi mətn oxumaq isə bədii mətn kimi xüsusi yanaşma tələb edir". Bu cümlələrdən belə bir nəticə çıxara bilərik ki, oxucunun sürəti və oxu texnikası onun qarşısına qoyduğu məqsədlərdən asılıdır. Bəs necə etmək lazımdır ki, oxu zamanı regressiyalar baş verməsin? Oxuyan şəxs çalışmalıdır ki, mətni oxuyarkən arxaya qayıdıb oxuduğu hissəni təkrar etməsin. Oxu başa çatdıqdan sonra ümumi məzmun başa düşülərsə lakin bəzi hissələr tam anlaşıqlı olmazsa bu səbəbdən mətni bir dəfə də oxumaq olar. Mətn nə qədər də çətin olarsa oxucu çalışmalıdır ki, irəli getsin, heç bir qayıdışa yol verməsin. Bu, oxunuzun əsas qaydası olmalıdır. Mətn nə qədər çətin olursa-olsun, gözləriniz yalnız irəli getməli, heç bir geri qayıdışa yol verilməməlidir. Biz hələ tələsmirik, məqsədiniz düzgün oxumağı öyrənməkdir. Bu yolda ilk addım regressiyaların tamamilə aradan qaldırılmasıdır. Məlumdur ki, xeyli mürəkkəb kitablar var ki, onları bir neçə dəfə oxumağa ehtiyac duyulur. Ancaq buna baxmayaraq, hətta bu cür kitabları da birinci dəfə regressiyasız oxumaq lazımdır. Lakin bütün hallarda təkrar oxumazdan əvvəl oxunulan hissənin mənasını başa düşməyə səy göstərmək gərəkdir.

Əksər oxucular isə mətnin bir abzasını ya düşünmədən oxuyur, ya da oxu zamanı başqa şeylər haqqında düşüncüləri üçün heç nə anlamırlar. Ona görə də yenidən və dəfələrlə oxuduqları hissəyə qayıdır və mətni sonacan bu cür oxuyurlar. Belə oxu isə səmərəli olmur. Bu zaman həm oxu sürəti ləngiyir (təkrar oxuya 2-3

dəfə çox vaxt sərf olunur), həm də oxuyub anlamanın və yadda saxlamanın keyfiyyəti aşağı düşür. [2, 8]

Tələbələr oxu prosesi zamanı mətnlərin hissələrini oxuyaraq nəzərdən keçirir və oxuduqlarının məntiqli olub-olmamasını yoxlayırlar. Mətnlər bir-birindən kommunikativ funksiyasına, sintaksisə, lüğət və ideyalarına görə fərqlənirlər. Bu zaman oxucular fərqli mətn növləri və funksiyaları ilə tanış olurlar. Oxunun bir sıra məqsədləri var. [6,42]

- İlk olaraq məlumat əldə etmək üçün hər hansısa bir mətni oxuyuruq
- Xüsusi bir mövzə haqqında daha dərin informasiya əldə etmək üçün
- Bəzi tapşırıqları yerinə yetirmək üçün oxuduğumuz təlimatlar
- Zövq, əyləncə üçün oxuduğumuz vəsaitlər
- Dünyada baş verənlərdən xəbərdar olmaq üçün oxuduğumuz məqalələr, jurnallar, qəzetlər və s.

Oxucular mətnin növündən asılı olaraq özlərinə oxu strategiyaları seçirlər. Bu strategiyalar bunlardır:

- Sözlərin tez bir zamanda qəbul edilməsi;
- Mətnin məzmunu barədə məlumat vermək üçün mətn xüsusiyyətlərindən (məsələn, başlıqlar, altbaşlıqlar, şəkillər) istifadə;
- Kontekstli nümunələrdən istifadə edərək, bilinməyən leksik vahidlərin istifadəsinin azaldılması;
- Müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif sürətlərdə oxu;
- Ümumiləşdirmə üçün mətdə ən vacib hissələrin müəyyənləşdirilməsi;
- Mətn daxilindəki sözlərin mənalarını öyrənmək üçün əvvəlki biliklərin istifadəsi.[1,115]

M.A.Rubinkova oxunun sistemli aparılması tələbini irəli sürərək qeyd edirdi ki, metodik sistem materialın bütövlükdə və onun ayrı-ayrı hissələrinin başa düşülməsi, tələbələrin qavrama və inkişaf qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması, ildən-ilə keçdikcə ifadəli şəkildə oxu vərdişlərinin mürəkkəbləşdirilməsi əsasında yaradılmalıdır. [5,211]

Xarici dildə oxunun tədrisi məsələləri ilə yaxında tanışlıq göstərir ki, oxunun növləri çoxdur və hər bir tədqiqatçı özünün təsnifatını məqbul sayır. Tədqiqatçı S.K.Folomkina xarici dildə oxunun növlərini aşağıdakı kimi xarakterizə edir:

- 1) oxunun formasına görə: səsli və səssiz oxu;
- 2) məntiqi əməliyyatlardan istifadəyə görə: analitik və sintetik oxu;
- 3) mətnin mənasının başa düşülmə səviyyəsinə görə: intensiv və ekstensiv oxu;
- 4) oxu materialının qarşısında qoyulmuş məqsədə görə: öyrədici, tanışlıq, nəzərdən keçirmə, axtarış. [6, 255]

Oxunu xarici dilin öyrənilməsində vacib hesab edən tədqiqatçılardan H.Grabe və F.Stoller tələbələrdə oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetiriblər. Onlar oxunun mətnlərin yalnız oxu texnikasının inkişaf etdirilməsinə deyil, onların təqdim etdiyi məlumatın tələbə tərəfindən mənimsənilərək, mənanın anlaşılmasına və aydınlaşdırılması bacarığının inkişaf etdirilməsinə xidmət etdiyini də qeyd etmişlər. [3, 241]

P.Urun fikrincə, oxu zehni bir prosesdir. O, oxunu mətn və oxucu arasında mənanın başa düşülməsi nəticəsində yaranan danışıq prosesi kimi izah edir. Hər hansı bir xarici dildə olan mətni oxuyarkən tələbələr oxuduqlarını anlamalıdırlar, əks halda bu, sadəcə orada olan yazıların və ya simvolların oxunması ilə nəticələnər. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, oxu prosesində mətnin mənasının anlanması olduqca vacibdir. [7,144]

İngilis dilində oxu üzrə təlim materiallarının seçilməsində autentik materiallardan istifadəyə üstünlük verilməlidir. Yuxarı dil səviyyəli tələbələr üçün oxu materiallarının seçimi zamanı istifadə olunan fəaliyyət növləri daha təkmil formada təşkil olunmalıdır. Mətnlər və onların üzərində işin təşkili zamanı fəaliyyət növləri tələbələrin ana dilində oxu prosesində istifadə etdikləri strategiyalara uyğunlaşdırılmalıdır. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi yalnız mətnin başa düşülməsinə deyil, ümumi təfəkkür, dünyagörüşünün formalaşdırılmasına xidmət etməlidir.

Autentik materialların üzərində iş təşkil olunarkən, tələbələrin ingilis dili üzrə bilik səviyyəsinin nəzərə alınması zəruridir. Daha az dil səriştəsinə malik tələbə üçün daha çox sadələşdirilmiş mətnlərdən istifadə olunmalıdır. Tələbələrin dil səviyyəsi artıqca oxu vərdişlərinin inkişafında autentik və ya autentikliyə yaxın mətnlər və eyni zamanda mövzusu ənənəvi anlama suallarından daha çox tələbələrin real həyatda rastlaşa biləcəkləri məsələləri əhatə edən tapşırıqlara əsaslanan materiallardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Mətnlərin əhəmiyyətlik dərəcəsi də nəzərə alınmalı amillərdən hesab olunur. Mətnlər faktoloji, informativ, təsviri, diskursiv və digər xarakter daşıya bilər. Növündən və formasından asılı olmayaraq, mətnlər tələbələr üçün hər hansı strategiyanın inkişafında, yeni biliklərin əldə edilməsində və ya qazanılmış biliklərin möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli ola bilər. Təlim materialından dil bacarıqlarının formalaşdırılmasında və ümumiyyətlə təlim prosesində faydalanmaq nə qədər çox mümkündürsə, həmin materialın əhəmiyyətlik dərəcəsi bir o qədər yüksək olacaqdır. Bəzən ola bilər ki, təlim materialı müvafiq tapşırığın yerinə yetirilməsində çox əhəmiyyətli olsun, ancaq təlimin səmərəliliyinə az təsir göstərsin. Bunun səbəbi tələbə üçün həmin materialın az əhəmiyyət kəsb etməsi ola bilər. Təlim prosesində müvəffəqiyyətin əldə olunması üçün materialların əhəmiyyətini vurğulayaraq, demək lazımdır ki, onların tələbələrin özləri üçün də müəyyən əhəmiyyət kəsb etməsi, tələbələrin tələbatlarına, maraq və istəklərinə uyğun olması vacibdir. [2, 74]

Araşdırmalar göstərir ki, xarici dilin öyrənilməsində əsas məqsədlərdən biri tələbələrə oxu bacarıqlarını aşılamaqdır. Oxu tələbələrin idrak fəaliyyətinin bütövlükdə özündə əks etdirilməsində, mövzunun məzmununun dərinədən başa düşülməsində, düzgün dərk olunmasında mühüm yer tutur. Oxu üçün düzgün material seçmək, mətndən səmərəli şəkildə istifadə etmək əsasdır. Oxu təlimi prosesində müəllim tələbələrə sadəcə oxu ilə əlaqəli əsas məlumatları öyrətməklə kifayətlənməməli, oxu təliminin məqsəd və hədəflərini müəyyən etməli və buna uyğun təlim strategiyaları yaratmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Karimova F.H. Teaching English in Azerbaijan//Baku, 2008, p.115
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. B., Çarşıoğlu, 2002, Əhmədov B., Rzayev A. Pedaqogikadan müəhazirə konspektləri, B/2008
3. Grabe.W. Teaching and researching reading. Second edition. New York: Longman, 2011
4. Jeremy Harmer. The Practice of English Language Teaching (4th Edition)
5. Trimble L. EST: A Discourse Approach. Oxford University Press, 1995.
6. Фоломкина С.К. Обучение чтению на иностранном языке. М.: Высшая школа, 2005
7. Ur P. A course in language teaching. Cambridge: Cambridge University Press. 1996
8. <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/oxu-talimi-muallimlar-ucun-vasait.pdf>

Khalilzade A.

Reading in foreign language classes as a type of speech activity

(Summary)

The article deals with the issues of reading skills development and issues related to the understanding of what the students read. Reading plays an important role in fully reflecting the cognitive activity of students, in a deep understanding of the content of the topic, in the correct understanding. Choosing the right material for reading is the key to use the text effectively. In the process of reading training, the teacher should not only teach students the basics of reading, but also define the goals and objectives of reading training and create appropriate learning strategies.

Халилзаде А.

Чтение на уроках иностранного языка как вид речевой деятельности

(Резюме)

В статье рассматриваются вопросы развития навыков чтения и вопросы, связанные с пониманием прочитанного учащимися. Чтение играет важную роль в полном отражении познавательной деятельности учащихся, в глубоком

понимании содержания темы, в правильном понимании. Выбор правильного материала для чтения - ключ к эффективному использованию текста. В процессе обучения чтению учитель должен не только обучать студентов основам чтения, но также определять цели и задачи обучения чтению и создавать соответствующие стратегии обучения.

Rəuşi: f.f.d., dos. S.Qurbanova

ХЕННИНГ ЛЕЙЛА

Азербайджанский Университет Языков

leylahenning@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРОЦЕССЕ ОВЛАДЕНИЯ ЯЗЫКОМ

Ключевые слова: Активные методы обучения, процесс обучения, навыки и привычки

Key words: Active learning methods, lesson process, skill and habits

Açar sözlər: Aktiv öyrənmə metodları, öyrənmə prosesi, bacarıq və vərdişlər

После обретения независимости, Азербайджан начал важные реформы в области образования, модернизировал систему образования и добился применения своей системы образования в развитых странах мира. Интеграция системы образования Азербайджана в мировую систему образования привела к созданию широких возможностей в области образования и решающей роли национально-духовных, социокультурных ценностей в данной системе. Эти нововведения нашли отражение в преподавании иностранных языков. Основная цель преподавания иностранным языкам в новой системе – развить в

изучающем навыки и качества независимой личности, формирующейся и развивающейся в обществе. В результате обучения студенты должны:

- Уметь говорить на иностранном языке
- Уважать другие культуры
- Защищать свои национальные и культурные ценности
- Уметь поддерживать беседу с людьми
- Уметь самостоятельно выражать свои мысли на иностранном языке
- Расширить источники информации

Сегодня немецкий язык преподается во многих университетах как Азербайджана, так и мира. Чтобы преодолеть трудности, возникающие в процессе преподавания немецкого языка, необходимо применять активные методы обучения в аудитории. Таким образом, успешное обеспечение преподавания немецкого языка возможно в результате применения активных методов обучения в учебном процессе. Применение активных методов обучения в учебном процессе и связанные с этим изменения приводят к активности студентов. На каждом этапе обучения следует тщательно продумывать активные методы обучения, и эти методы должны преобладать в учебном процессе. Организация уроков немецкого языка с активными методами обучения приводит к развитию у студентов многих навыков и привычек:

- формирование навыков и привычек (аудирование, говорение, чтение, письмо)
- понимание иностранной культуры
- развитие жизненных навыков (сотрудничество, творчество, независимость).

Развитие этих навыков и привычек приводит к формированию коммуникативных навыков, самооценки и владения несколькими иностранными языками. Многие исследователи (Бим И.Л., Пассов Е.И., Г. Нойнер, Х. Хунфельд, И. Шведфегер) на протяжении многих лет изучали

результаты, полученные в процессе применения новых методик обучения на занятиях для качественного овладения иностранными языками. По мнению этих методистов, необходимо использовать новые методы обучения на уроке, чтобы приобрести навыки и привычки для овладения иностранным языком и использовать его в качестве средства общения. Таким образом, согласно полученным результатам, учебный процесс, основанный на активных методах обучения использованию языка как средства общения, создает основу для развития коммуникативных навыков[4]. Но какие навыки и привычки необходимо развивать при обучении иностранному языку для достижения цели?

При обучении иностранным языкам преподаватель должен сначала определить и спланировать выбор методов обучения и учебных материалов для развития навыков аудирования. Потому что одно из главных требований при обучении иностранным языкам - правильно понимать звук и правильно формировать произношение. На этом этапе преподаватель должен обратить внимание на использование технических средств, лексических и грамматических примеров, картинок для пояснения значения слов и выражений, чтобы учащиеся могли правильно понимать текст или другие звуки [6].

Разговор - это ключевая область в развитии коммуникативных навыков учащихся. Использование работы в малых группах, дискуссий, диалогов, игр с разным содержанием для обогащения их словарного запаса, минимизации трудностей, с которыми они сталкиваются в процессе разговора, позволяет им общаться независимо, в зависимости от цели урока. Порою студенты испытывают трудности с общением или чувствуют страх из-за небольшого количества разговорных задач в классе. Они не могут обсуждать какой-либо вопрос, делать выводы и выражать свое мнение. Однако задания, основанные на плане учителя, не только направляют учащихся к индивидуальной работе, но и развивают коммуникативные навыки. Студенты должны приобретать

языковые навыки не только путем овладения некоторыми аспектами языка, но и путем развития этих аспектов в речи и общении.

Правильное чтение и понимание прочитанного текста при обучении иностранным языкам - ключевой шаг в развитии навыков чтения. Чтобы студенты правильно прочитали и поняли содержание текста, преподаватель должен обращать внимание на подбор текстов и уделять особое внимание индивидуальному подходу, чтобы они были активны в этом процессе.

Насколько необходимо развивать навыки чтения при овладении языком, так же важно развивать навыки письма с помощью активных методов, применяемых преподавателем в процессе обучения. Чтобы вызвать у учащихся интерес к изучению языка, преподаватель должен использовать такие активные методы обучения, чтобы содержание выбранных заданий и языковых материалов было запоминающимся и помогало продуктивно изучать язык. Если преподаватель хочет развить навыки письма, он или она может помочь студентам понять правила заполнения резюме или анкеты, написания электронного письма, а также подготовки ситуаций, сочинений и диалогов.

Применяя активные методы обучения в преподавании иностранных языков, мы выделяем следующие этапы качественных занятий в современном формате [4]:

1. Мотивация (создание проблемной ситуации, предположения, исследовательские вопросы).
2. Исследовательская работа (работа в группе).
3. Информационный обмен (ответы студентов, групповые презентации).
4. Обсуждение информации и ее организация (после каждого ответа).
5. Обобщение и формирование результатов.
6. Оценка.
7. Креативное приложение (домашнее задание).

Этапы учебного процесса обеспечивают основу для приобретения необходимых навыков и привычек, и эти этапы основаны на процессе изучения

иностранных языков с использованием активных методов обучения. Следует отметить, что важность активного занятия зависит не только от его содержания, но и от его формы. Исследования показывают, что урок полезен, когда он стимулирует интерес к обучению; развивает логическое, критическое и творческое мышление; побуждает студентов активно участвовать в обсуждении и действовать в соответствии с его содержанием. Такие уроки не только живые и интересные, но и прививают ученикам навыки свободного мышления и обеспечивают их развитие. Наряду с активными методами преподавания, необходимо сформировать современное планирование уроков, комплексный анализ процесса урока и внеаудиторных этапов, а также вопросы о целях и задачах учащихся. Активные методы обучения позволяют студентам к окончанию занятия достигать определенных результатов, обеспечивая формирование языковых навыков и навыков. Именно сегодня преподаватели, организуя свои уроки с использованием активных методов обучения, добиваются приобретения новых знаний и развития молодых людей с независимым мышлением. Изучая язык с помощью активных методов обучения, учащиеся приобретают навыки общения и принятия решений посредством общения, сотрудничества, независимого и творческого мышления, суждения и наблюдения. Таким образом, применение активных методов обучения для качественного овладения языком в процессе обучения порождает следующие отношения [2]:

1. Применение активных методов обучения на коммуникативных уроках позволяет учащимся легче осваивать иностранный язык.

2. Применение активных методов обучения на коммуникативном занятии основано на творческом мышлении учащихся, самостоятельности их познавательной деятельности.

3. С помощью активных методов обучения учитель может продумать структуру, ситуацию, которая будет заранее представлена на уроке, направить факты и события по теме к решению проблемы.

4. Применение активных методов обучения развивает у студентов навыки творческого мышления на уроках.

5. Учащиеся более активно участвуют в уроке, который фокусируется на создании активных методов обучения, потому что они приобрели необходимые им знания.

6. Урок, использующий активные методы обучения, создает условия для применения реальных жизненных ситуаций, и студенты имеют возможность ближе познакомиться с культурой чужой страны.

7. Применение активных методов обучения в учебном процессе обеспечивает взаимодействие студентов в любой социальной ситуации.

В заключение следует отметить, что не только западные исследователи, но и азербайджанские ученые провели много исследований в этой области и создали научно-методические работы по организации современных уроков. Д.Исмайлова, Г.Гусейнзаде, М. Газиева, А. Ширалиев, М. Гарибова и другие ученые-методисты сегодня, помимо решения проблем усвоения языка в области обучения иностранным языкам, также много работают над воспитанием подрастающего поколения.

Принимая во внимание вышеперечисленные особенности, применение активных методов обучения в процессе обучения способствует формированию навыков и привычек, приобретению новых знаний, что приводит к установлению взаимоотношений в этом процессе.

Литература:

1. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование: готовим к диалогу культур/ Е.И. Пассов. – Минск: ООО —Лексисл, 2003. – 184 с.
2. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению/пособие для учителей иностранных языков/ Е.И. Пассов. – М.: Просвещение, 1985. –208 с.
3. Сидорова Е. С. Активные методы обучения на уроках иностранного языка/ Е. С. Сидорова // Актуальные вопросы современной

педагогика: материалы II междунар. науч. конф. (г. Уфа, июль 2012 г.).
– Уфа: Лето, 2012.

4. Neuner G., Hans H. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts. Berlin: Langenscheidt, 2002, 200 s.
5. Prange L. Sprech Spiele. München: Max Hueber Verlag, 2001, 104 s.
6. Roche J. Fremdsprachenerwerb/ Fremdsprachendidaktik. Tübingen: A.Francke Verlag, 2008, 286 s.
7. Schatz H. Fertigkeit Sprechen. Kassel: Langenscheidt, 2001, 228 s.
8. Schwerdtfeger I.C. Gruppenarbeit und innere Differenzierung. München: Langenscheidt, 1998, 221 s.

Henning L.

Use of active methods in the process of language acquisition

(Summary)

Today, German is taught in many universities. In order to overcome the difficulties encountered in the process of teaching German, it is necessary to apply active learning methods in the classroom. Thus, the successful provision of German language teaching is possible as a result of the application of active learning methods in the teaching process. The application of active learning methods to the teaching process and the resulting changes lead to the activity of students. At each stage of teaching, active learning methods should be approached carefully and these methods should prevail in the teaching process.

Henning L.

Dilin mənimsənməsi prosesində fəal metodlardan istifadə

(Xülasə)

Bu gün bir çox ali təhsil müəssisələrində alman dili tədris edilir. Alman dilinin tədrisi prosesində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə dərstdə fəal təlim metodlarının tətbiqi zəruridir. Beləki, alman dilinin tədrisinin uğurlu təmin edilməsi fəal təlim metodlarının dərş prosesinə tətbiqi nəticəsində mümkündür. Fəal

təlim metodlarının dərs prosesinə tətbiqi və bunun nəticəsində yaranan dəyişikliklər tələbələrin fəallığına səbəb olur. Tədrisin hər bir mərhələsində fəal təlim metodlarına diqqətlə yanaşmalı və dərs prosesində bu metodlar üstünlük təşkil etməlidir.

Rəyçi: p.f.d., b/m. M.Qəribova

ƏLİYEVƏ AFƏT

Azərbaycan Dillər Universiteti

afet.c.aliyeva@gmail.com

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI ÜSULLARI

Açar sözlər: yazı bacarıqları, yazılı nitqin formalaşdırılması, esse, yazılı nitqin koqnitiv komponentləri

Key words: writing skills competencies, teaching writing, essay, components of written production

Ключевые слова: письменная компетенция, формирование письменной речи, эссе, когнитивные компоненты письменной речи

Yazı bacarıqlarının formalaşdırılması uzun illər tələb edir. İlk öncə hərif, sonra söz, daha sonra cümlə və son mərhələdə mətn yazmağı öyrənirik. Hər birimiz təhsilindən, ixtisasından, peşəsindən asılı olmayaraq hər gün balaca ya böyük mətnlər yazırıq: ismarıclar, məktublar, elanlar, hesabatlar, izahatlar, ərizələr, gündəliklər və s. Qeyri formal tərzdə yazsaq belə, müəyyən qaydalara əməl etməliyik, əks halda oxuyanın bizi başa düşməsi mümkün deyil. Yəni yazarkən linqvistik koda əməl etməliyik. Tərtib edilmiş mətn yazanın bilik, mədəniyyət səviyyəsini, düşüncə tərzini əks etdirməklə yanaşı, həm də onun daşdığı dilin linqvistik kodunu nə dərəcədə bildiyini də göstərir. Mətnin oxucuya aydın olması üçün linqvistik kod düzgün

istifadə edilməlidir. Lakin bəzən linqvistik koda əməl olunsa belə, mətn anlaşılmaz, əlaqəsiz, xaotik olur. Bunun səbəbini başa düşmək üçün mətn linqvistikasına müraciət etmək lazımdır.

Mətn linqvistikası, linqvistikanın qollarından biri olub, son illərdə yaranmışdır. Əsası 1950-1960-ci illərdə qoyulsa da 1970-ci illərdən inkişaf etməyə başlamışdır. Bu çox yeni elm olsa da linqvistikanın ən əsas sahələrindən biridir.

Mətn linqvistikası nöqtəyi - nəzərindən əlaqəsiz şəkildə yazılmış cümlələrdən ibarət yazı mətn adlandırıla bilməz. Mətnədə cümlələr məntiqi, xronoloji, semantik cəhətdən uzlaşmalıdır. Həm cümlələr, həm də paraqraflar arasında fikir ardıcılığı, məntiqi ardıcılıq olmalıdır. Əks halda mətn terminini işlətmək düzgün olmaz.

Beləliklə, mətn linqvistikası mətnin tərtibi meyarlarını tədqiq edən bir elm sahəsi olub, mətnin düzgün tərtib edilməsi yollarını öyrənməyə kömək edir. Ona görə də yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi bu elmin həm müəllimlər, həm də tələbələr tərəfindən öyrənilməsinə zərurət yaradır. Mətnin tərtibi qaydalarını, düzgün mətn meyarlarını bilməyən bir müəllim yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasına kömək edə bilməz, eyni zamanda mətnin tərkib hissələrini, onların tərtibi qaydalarını bilməyən bir tələbə düzgün mətn tərtib edə bilməz.

Mətn linqvistikasına əsasən, düzgün tərtib edilmiş mətn bir neçə meyara cavab verməlidir: koherensiya (coherence, последовательность, ardıcılıq), koheziya (cohesion, сплоченность, birləşmə), mövzunun inkişafı (progression thématique), əsasən də bunlardan ikisi, koheziya və mövzunun inkişafı. Tələbələr mətn tərtib edərkən bu iki məsələni diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. Sadəcə mövzuya dair məlumatları əlaqəsiz şəkildə yazmamalı, onları üzüvü şəkildə birləşdirməyi bacarmalıdırlar. Ali məktəb tələbələrinin yazı işlərində ən çox rast gəlinən hallar məhz mətnin tərtibindəki səhvlərdir [1, s. 86].

Ali məktəb tələbələrinin yazı işlərinin qiymətləndirilməsində əsas meyarlar mikroaspektlər və makroaspektlərdir. Əgər aşağı kurslarda, əsasən, mikroaspektlərə, yəni qrammatika (orqoqrafiya, sintaks, morfologiya) səhvlərinə diqqət verilsə, yuxarı kurslarda makroaspektlərə, yəni koheziya və mövzunun inkişafına aid səhvlər

ön plana çıxarılmaqla dəyərləndirmə aparılır. Düzgün tərtib edilmiş mətn hər iki meyara cavab verməlidir [1, s.128].

Yazı çox mürəkkəb fəaliyyət olub, bir çox sahəyə dair bilik və bacarıqları əhatə edən kompleks işdir. Yazan öz fikirlərinə forma verir və bunun üçün çox xüsusi bir materialdan, yəni dildən istifadə edir. Bundan başqa, yazarkən oxucu və ünsiyyət şəraiti nəzərə alınmalıdır. Beləliklə, həm sosial, həm psixoloji aspektlər də nəzərə alınmalıdır. Bütün tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, yazı sintez tədris olub müxtəlif növ biliklərin və bacarıqların koordinasiyasını tələb edən əməliyyatların istifadəsini və təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Yazı oxucunun tələbatlarını, dəyərlərini nəzərə almağı öyrətməklə həm də sosial sərəştənin inkişaf etdirilməsində vacib rol oynayır.

Ümumiyyətlə, yazı (yazılı nitq) məqsəd və mənası olan fəaliyyətdir, öyrənənlər oxucu və ya oxucularla ünsiyyət məqsədiylə yazırlar. Deməli, öyrənən öz fikirlərini, hisslərini ifadə etməyi və onu başqalarına ötürmək üçün formalaşdırmağı bacarmalıdır, yəni müxtəlif vəziyyətlərə uyğun yazılı nitq tərtib etmək bacarığını inkişaf etdirməlidir. Bir çox alimlər bunu yazılı ünsiyyət adlandırır və bununla da ünsiyyət sərəştəsinin tərkib hissələrini həm də yazılı nitqə aid edirlər:

1) linqvistik sərəştə: qrammatika (morfologiya, sintaks) sərəştəsi, leksika sərəştəsi.

2) referensial sərəştə: dünya və təcrübə barədə biliklər .

3) sosial-mədəni sərəştə: sosial qaydalar, normalar, mədəni tarix sahəsində biliklər, onların tətbiqi.

4) koqnitiv sərəştə: biliklərin formalaşdırılması, dillərin öyrənilməsi, mənimsənilməsini həyata keçirən proseslər.

5) diskursiv (praqmatik) sərəştə: ünsiyyət şəraitinə uyğun mətnin tərtib edilməsi.

Beləliklə, öyrənən yazarkən bütün bu sərəştələrdən istifadə etməli, bununla yanaşı, öz yazısını elə yazmalıdır ki, oxucu onu başa düşə bilsin, yəni qaydalara uyğun yazmalıdır ki, bu da bir çox bilik və bacarıqların koordinasiyasını tələb edir.

Mətnin tərtibinin psixokoqnitiv əsasları Hayes və Flower tərəfindən 1980-ci ildə qoyulmuşdur. Onların həmin ildə dərc olunmuş məqalələri mətn tərtibi zamanı istifadə olunan, daha doğrusu, mətnin tərtibini idarə edən koqnitiv proseslərin öyrənilməsinə təkan verdi. Beləliklə, yazılı nitqin son məhsulu olan mətn yox, onun tərtibi zamanı baş verən koqnitiv proseslər ön plana çəkildi və əsas araşdırma, tədqiqat obyektinə çevrildi. Bunun nəticəsi kimi, çox sayda modellər təqdim olundu. İlk modellərdən biri məhz Hayes və Flower tərəfindən təqdim edilmişdi. Daha sonra bu modelin əsas hissələri saxlanmaqla yeni modellər təklif olundu [2, s. 40].

Bu modelə əsasən, yazan şəxs mətni uzunmüddətli yaddaşındakı biliklərə əsasən tərtib edir. L'environnement de la tache, yəni tapşırığın əhatəsi insanın məqsədini (mövzu, oxucu, yəni yazının ünvanlandığı şəxs), bu tapşırığı yerinə yetirmək üçün vacib olan məlumatları (tapşırığın şərtləri) və artıq yazılmış mətni özündə birləşdirir. Uzunmüddətli yaddaşdakı biliklər, yazanın tematik, retorik, pragmatik təcrübələrinə əsaslanır. Mətn yazmaq özü 3 prosesin həyata keçirilməsi yolu ilə mümkün olur:

- 1) planlaşdırma - bu zaman yazan öz biliklərini planlı şəkildə təşkil edir.
- 2) mətnin formalaşdırılması - yazan öz fikirlərinə mətn forması verir.
- 3) yoxlama - mətnin təkrar oxunması və düzəlişlərin aparılması.

Artıq 1980-ci il modelində bu 3 mərhələnin interaktiv olduğu ideyası öz əksini tapmışdı. Sonrakı illərdə bu mərhələlər barədə bəzi yeni fikirlər irəli sürüldü, düzəlişlər edilməyə cəhd edildi. Lakin əsas fikirlər öz aktuallığını bu günə qədər qoruyur [3, s. 7].

Planlaşdırma mərhələsi həm işin təşkili planını, həm də mətnin planlaşdırılmasını əhatə edir. Planlaşdırılma dedikdə, ilk növbədə, tapşırığın yerinə yetirilmə strategiyaları nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə yazan şəxs yaddaşda olan məlumatları dəyərləndirib təşkil edir, iş planı hazırlayır.

Digər tərəfdən mətn planlaşdırılır. Müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatlar işlənir, onlar arasında seçim edilir, onların necə istifadə olunacağı müəyyən edilir.

Mətnin tərtibində iki proses həyata keçirilir:

- 1) mətnin hazırlanması: sintaktik və leksik seçimlər.
- 2) yazılma : orfoqrafiya və qrafometriya.

Yoxlama mərhələsi də iki prosesi əhatə edir: oxu və mətnin son versiyasının yazılması. Bu mərhələdə mətn yoxlanır və mövcud səhvlər düzəldilir. Lakin yoxlama mərhələsinin əsas məqsədi mətnin qlobal qiymətləndirilməsinin aparılmasıdır [2, s.45].

Beləliklə, mətnin tərtibinə dair əsas müddəalar Hayes və Flower modelində öz əksini tapmışdır və tələbələrdə düzgün mətn tərtib etmək bacarıqlarının formalaşdırılmasında bu modeldən geniş istifadə edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Hidden M-O. Pratiques d'écriture - Apprendre à rédiger en langue étrangère. Paris: Hachette français langue étrangère, 2013.
2. Garcia - Debanc C., Fayol M. Apports et limites des modèles du processus rédactionnel pour la didactique de la production écrite // Pratiques. 2002, N° 115/116, p. 38-50.
3. Alamargot D. Comment amener les élèves à produire des textes?// Conference de consensus. Écrire et rédiger, 2018, p.1-9.

Aliyeva A.

Ways of developing written speech of students in French language teaching (Summary)

The purpose of this article is to provide readers with a general theoretical framework of the cognitives structures and processes involved in writing. Using the text linguistics and the cognitive psychology this article attempts to present the results of writing research, the major lines of the evolution of the writing models, since the first cognitive model of writing processes proposed by Hayes and Flower in 1980.

Алиева А.

Способы формирования письменной речи у студентов при обучении французскому языку

(Резюме)

Цель этой статьи ознакомить читателей с теоретическими основами когнитивных моделей и процессов вовлеченных в письменную деятельность. С помощью лингвистики текста и когнитивной психологии эта статья представляет результаты научных исследований в области письма и главных линий эволюции моделей письма, начиная с первой когнитивной модели, предложенной Hayes и Flower в 1980 году.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

ƏLİYEVƏ AFƏT

Azərbaycan Dillər Universiteti

afet.c.aliyeva@gmail.com

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI ÜÇÜN İKT-DƏN İSTİFADƏ

Açar sözlər: yazı bacarıqları, yazılı nitqin formalaşdırılması, esse, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, innovativ metod

Key words: writing skills competencies, teaching writing, essay, information and communication technologies, innovative method

Ключевые слова: письменная компетенция, формирование письменной речи, эссе, информационные и коммуникационные технологии, инновационный метод

Yazı bacarıqlarının formalaşdırılması tədris prosesinin ən vacib məsələlərindən biridir. İstər orta, istərsə də ali məktəbdə xarici dil öyrənərkən yazı bacarıqlarının formalaşdırılması əsas məqsədlərdən birini təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramında,

bu öz əksini tapıb. Həmin sənədə əsasən, artıq ibtidai siniflərdən başlayaraq öyrənən yazı vərdişlərini inkişaf etdirməli, mətn yazmağı öyrənməlidir. İbtidai təhsil səviyyəsində ilkin yazı bacarıqları formalaşdırılmalı, ümumi orta təhsil səviyyəsində yazı texnikası və yazılı nitq, tam orta təhsil səviyyəsində isə xarici dildə kommunikativ bacarıqlar inkişaf etdirilməlidir. Beləliklə, şagirdlər ibtidai siniflərdən etibarən mətn qurmağı öyrənir, əvvəl kiçik mətnlər (afişa, dəvətnamə, elan, məktub və s.), sonra, ümumi orta təhsil səviyyəsində müxtəlif formalı (ifadə, esse, inşa, hekayə, ərizə, tərcümeyi-hal və s.) mətnlər, ən sonda , tam orta təhsil səviyyəsində isə sadə süjetli, müxtəlif üslublu mətnlər yazmağı, hesabatlar, çıxışlar, layihələr, təqdimatlar hazırlamağı öyrənirlər [1, s. 30] .

Təhsil proqramında, eyni zamanda öyrənənlərin İnformasiya və kommunikasiya vasitələrindən istifadəsi, bu sahədə vərdişlərin formalaşdırılması məsələsi də əhatə olunmuşdur. Bu gün, informasiya və kommunikasiya vasitələri həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdiyi bir dövrdə, təhsil sahəsi bu prosesdən kənar qala bilməz.

Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sistemində tətbiqi prosesinə 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” ilə start verildi. 2004-cü ildə “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyası ilə təminatı proqramı” və 2008-ci ildə “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində təhsil sistemi yeni informasiya texnologiyasıyla təmin edildi. Müasir təhsil texnologiyalarının tətbiqi təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə və ölkənin təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya olunmasına imkan yaratdı. Gənc nəslin informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi onları informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə hazırlamaq məqsədi daşıyır.

Lakin maddi – texniki bazanın yaradılması işin yalnız başlanğıcıdır. Əsas məsələ bu maddi – texniki bazadan düzgün, səmərəli istifadə edə biləcək kadrların hazırlanmasıdır. Son illər bu sahədə aparılan tədqiqatlar informasiya kommunikasiya

texnologiyalarının tətbiqində bir sıra çatışmazlıqlar olduğunu göstərir. Müxtəlif ölkələrin təhsil sistemində İKT-nin istifadəsinə dair statistikalar qarşıya qoyulmuş hədəfdən çox uzaqdır. Məsələn, İsveçrəli tədqiqatçılar Verónica Sánchez Abchi, Joaquim Dolz, Carla Messias fransız dilinin tədrisi zamanı yazı bacarıqlarının formalaşdırılması üçün İKT-dən necə istifadə olunduğunu araşdırmış və bu qənaətə gəlmişlər ki, bu sahədə İKT imkanlarından məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunmur. Onların gəldiyi nəticəyə görə, müəllimlər İKT-ni elektron yazışmalar, internetdə axtarışlar etmək üçün, bir sözlə, şəxsi istifadə məqsədilə işlədir. Yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasında, yazı işlərinin yoxlanmasında, mətnlərin seçilib işlənməsində İKT imkanlarından istifadə edilmir. İKT-nin tətbiqi, əsasən, Power Point təqdimatları ilə məhdudlaşır. Dərslərdə ən çox istifadə olunan retroprojektorlar isə İKT hesab edilə bilməz, çünki onlar rəqəmsal texnologiya deyil [2, s. 7] .

İsveçrəli tədqiqatçılara görə, yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində İKT-dən daha səmərəli istifadə etmək olardı, veb saytlardakı, sosial şəbəkələrdəki mətnlərin öyrənilməsi, təhlili bu sahədə effektiv olardı. Lakin onların araşdırmaları göstərir ki, müəllimlər tədris prosesində yalnız internet saytlarından, forumlardan istifadə edir, CDRomlar, bloqlar isə demək olar ki, istifadə olunmur. Diaporama, retroprojektor, video, audio materiallar vəsait, köməkçi vasitə kimi, təqdimat etmək, nümunə gətirmək, modellər nümayiş etdirmək məqsədilə istifadə olunur. Tələbələr isə İKT-dən, xüsusilə internetdən, dərslərə aid materiallar, sənədlər, istinad mənbələri, bir sözlə, əlavə mənbə kimi istifadə edirlər [2, s. 10] .

Digər bir tədqiqatçı, Anissa Cheggour, Əlcəzairdə İKT-nin təhsil sahəsində tətbiqi, atılan addımlar, həyata keçirilən islahatlar, layihələr və onların nəticələrinə dair araşdırmalar apararaq bu nəticəyə gəlir ki, təhsil texnologiyalarından danışarkən, dəyişikliklərin bir neçə il ərzində baş verəcəyini düşünmək düzgün olmazdı. Təhsil Nazirliyinin apardığı işlərin effektiv olmadığını, nəticələrin gözləniləndən çox uzaq olduğunu qeyd edən müəllif, təhsil sisteminin innovasiya edildiyinin reallıq olmadığını vurğulamaqla bu işin asan olmayacağına, bunun üçün uzun illər lazım olduğunu diqqət çəkir [3, s. 1] .

Lakin İKT-dən effektiv istifadə nümunələri də az deyil. Məsələn, Grenoble liseylərindən birində məktəblərarası yazışmalar layihəsi çərçivəsində amerikan liseyinin şagirdləri ilə ortaq araşdırmalar aparılıb. Məqsəd hər iki mədəniyyətin daha yaxından öyrənilməsi, hədəf dildə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi olub. Hər iki liseyin şagirdləri digər ölkə barəsində məlumatlar toplamalı, bunları qrup şəklində müzakirə edib, nəticələrinə dair sənəd hazırlamaq idilər. Bu zaman informasiyanın toplanması, işlənməsi, sənədin hazırlanmasında İKT-dən istifadə edilməli idi. İşlər digər liseyin şagirdləri tərəfindən oxunub dəyərləndirilir, sual yarandıqda isə müzakirələr aparılırdı. Bütün yazışmalar, sənədlər hədəf dildə olmalı idi. Şagirdlər bir sıra tapşırıqlar yerinə yetirməli idilər:

- 1) hədəf dildə autentik sənədlər, e-maillər, internetdən götürülmüş materiallar oxumaq.
- 2) bu məlumatları qrupla müzakirə etmək.
- 3) cavab yazmaq və yaxud suallar verərək yeni biliklər əldə etmək.
- 4) İKT-dən istifadə edərək işin nəticələrini əhatə edən sənədlər hazırlamaq [4, s. 6].

Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, bu cür tapşırıqların yerinə yetirilməsi öyrənənlərdə çox böyük maraq yaradır. Bir tərəfdən bu cür işlər onlar üçün oyun, müsabiqə xarakteri daşıyır, digər tərəfdən sənəd hazırlamaq, həmin sənədlərin oxunub dəyərləndirilməsi onlarda özünə inam, məsuliyyət hissi yaradır.

Bu kimi layihələr dərslərdəki monotonluğu aradan qaldırır, öyrənənlərin motivasiyasını gücləndirir, onları dərstdə aktiv iştirak etməyə ruhlandırır.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən də gördüyümüz kimi, təhsil sistemində İKT-dən istifadə edilməsi yetərli səviyyədə deyil. Lakin bu sahədə aparılan işlər, dövlətin, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən institutların, təşkilatların bu məsələyə diqqəti göstərir ki, İKT təhsil sistemində ikinci dərəcəli, köməkçi vasitə kimi istifadə olunmamalı, tədris prosesinin əsasını təşkil etməlidir. Xüsusilə də yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasında İKT geniş imkanlar yarada bilər.

Rəqəmsal texnologiyaların bu sahədə istifadəsinin ilk nümunəsi kimi François Mangenot tərəfindən 1988-ci ildə təqdim olunmuş *Écritures automatiques* proqramını göstərmək olar. Bu proqram daxil edilmiş sözə əsasən mümkün olan bütün cümlələrdən ibarət siyahı təqdim edir və istifadəçi uyğun cümləni seçir. Daha sonra, 1996-cı ildə müəllif *Gammes d'écriture* proqramını hazırlayaraq istifadəçilərə daha geniş seçim imkanı yaratdı. Belə ki, bu proqramda 300-ə yaxın mətn hissələri, mətn qurmaq bacarığını və kreativ yazı qabiliyyətlərini inkişaf etdirən çalışmalar toplanmışdır. Bu proqram sayəsində istifadəçilər fransız dilində öz fikirlərini düzgün ifadə etməyi öyrənir, həm də yazı bacarıqlarını inkişaf etdirirlər [5, s. 2].

Bundan əlavə, çox sayda bloq, forum, veb saytlar yazılı nitqin formalaşdırılması üçün effektiv şəkildə istifadə oluna bilər.

Trésor de la langue française informatisé – onlayn lüğətdir. Bu fransız dilinin ən böyük, ən əhatəli lüğətinin rəqəmsal formasıdır. Son dəfə 1994-cü ildə yenilənmişdir. Burada istənilən sözə dair bütün məlumatları almaq olar. Həm linqvistlər, həm də dil öyrənənlər üçün əvəzsiz mənbədir. Bu lüğətin əsas fərqi odur ki, burada sözün düzgün yazılışını bilmədən də onu tapmaq olar. Bunun üçün ya korrektordan istifadə etmək, ya sözün fonetik yazılışını daxil etmək, ya da səslə axtarış etmək olar. Ən əsası isə bu lüğət vasitəsilə istənilən sözün hər hansı bir sahədə və ya hər hansı bir müəllif tərəfindən işləndiyi bütün nümunələri belə tapmaq olar. Axtarışlar bir deyil, bir neçə meyara görə aparıla bilər.

Orthonet – onlayn korrektör olub, orfoqrafiya və sintaks səhvlərini aşkarlayır, lazım gəldikdə izahatlar verilir, suallar cavablandırılır. Həmçinin, mətn redaktəsi xidməti də təklif edilir.

Scientext – elmi yazıların redaktəsi 1106 çün nəzərdə tutulmuş proqramdır. İstənilən terminin, sözün, müxtəlif mənalarını, izahatını, işlənmə kontekstlərini, onların işləndiyi mətn hissələrinin tərcüməsini təqdim etməklə tərcümə problemlərini həll etməyə kömək edir.

Graphoville – oyun xarakterli öyrənmə vasitəsidir. Bu veb sayt fransız dilinin orfoqrafiya və leksikasını praktik situasiyalara uyğun, musiqi və görüntü effektlərinin təsiri altında öyrənməyə imkan yaradır.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsil sistemində istifadəsi təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, həm də dərs prosesini daha dinamik, daha cəlbedici, daha effektiv edir. İKT-dən təhsilin bütün sahələrində, o cümlədən, fransız dilində yazı bacarıqlarının formalaşdırılmasında səmərəli istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). Bakı, 2013.
2. Sánchez Abchi V., Dolz J., Messias C. Les outils dans la formation des enseignants de français sur la production écrite // Conference: Colloque de l'AIRDF. Volume: Actes du colloque, 2013, p1-11.
3. Cheggour A. Utilisation des TICE dans l'apprentissage du français langue étrangère en Algérie // Open Edition Search, 2014, p.1- 2. // <http://arlap.hypotheses.org/2272>
4. Pouchol O. Les TICE dans une activité orientée vers la compréhension et la production écrite en classe de langue // Association EPI 4e trimestre, 2003, p.1-6.
5. Un nouveau logiciel du CNDP pour les lettres: “gammes d'écriture” // Collection LIRE-ÉCRIRE. Revue de l'EPI ,1997, N° 86, p.1- 2.

Aliyeva A.

The use of ICT in developing of written speech of students in French language teaching

(Summary)

The purpose of this article is to present the results of researches conducted in different countries and related to the contribution of ICT in the teaching and learning of French as a Foreign language. This article attempts to show how the integration of ICT affect writing and composing text.

Алиева А.

**Использование ИКТ в формировании письменной речи
у студентов при обучении французскому языку**

(Резюме)

Цель этой статьи представить результаты научных исследований проведенных в различных странах, чтобы изучить вклад ИКТ в преподавании и обучении французского языка как иностранного языка. В этой статье пытаемся показать как интеграция ИКТ влияет на формирование письменной речи у студентов при обучении французскому языку.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

ƏLİYEV ƏLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aliyevinspector@gmail.com

**FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ V-IX SİNİFLƏRDƏ OXU
BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI**

Açar sözlər: səsli oxu, səssiz oxu, sürətli oxu, dərinləşdirilmiş oxu, seçmə oxu

Key words: read aloud, silent reading, fast reading, deep reading, selective reading

Ключевые слова: читать вслух, тихое чтение, быстрое чтение, глубокое чтение, выборочное чтение

Proqramda göstərilən və qarşıya qoyulan məqsədləri yerinə yetirmək üçün dil tədrisi metodikasının istiqamətini şifahi nitqlə bərabər yazılı nitqə yönəltmək lazımdır.

Hazırda orta ümumtəhsil məktəblərində xarici dil olan fransız dilinin tədrisinin əsas məqsədi və məzmunu şagirdlərin linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, ingilis dilində şifahi və yazılı nitqin inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, onlarda müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılmasına yönəldilməlidir. Şagird öz fikrini fransız dilində şifahi və yazılı ifadə etməyi bacarmalı, həmin dildə danışılanla yanaşı, yazılanı da başa düşməli və cavablandırmağı bacarmalıdır.

Müasir dövrdə İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı özünü oxu bacarıqlarında da biruzə vermişdir. Ümumilikdə təhsilin əsas funksiyalarından biri oxu təlimidir. O, şagirdlərin nitqini, özünüifadə bacarıqlarını (şifahi və yazılı şəkildə) inkişaf etdirir, söz ehtiyatını artırır. Oxu təlimi həm də anlayaraq, düzgün, sürətli və ifadəli oxu vərdişləri qazandırır, məzmunu nəql etmə, təhlil etmə, ona öz münasibətini bildirmə, mətndə verilənləri həyatla əlaqələndirmə və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır.[4,s.3]

Oxu nədir?

Oxu- yazılı nitqin başa düşülməsinə və qavranılmasına yönəldilmiş verbal yəni, sözlə ifadə olunan fəaliyyətdir. .[2]

Hər dəfə oxuya başlamazdan əvvəl məqsədlərə, vəzifələrə və vaxta uyğun rejim seçmək lazımdır. Sürətli oxuya yiyələnmənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu zaman biz informasiyanın böyük hissəsini qısa müddətdə əldə edirik.

Oxu strategiyalarının 5 növü mövcuddur: istiqamətləndirici oxu, çapraz oxu, əsas oxu, analitik oxu və aktiv oxu.

Strategiyalı oxu ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar var. Mütəxəssislərin fikrincə, strategiyalı oxu mətni dərk edərək, düşünərək oxumaqdır. Onlardan bir qismi düşünür ki, strategiyalı oxu şagirdə daha məharətlə düşünməyi öyrədir, bir qismi isə strategiyalı oxunu təlimin əsas məqsədi hesab edir. Yəni bu cür oxu anlamaya, tətbiqə və təhlilə aparan əsas yoldur. Bununla şagird sürətli düşünmək, sual vermək, əvvəlki biliklərin əsasında yeni biliklər qazanmaq, fikir mübadiləsi aparmaq, oxuduqlarından nəticə çıxarmaq və bütün bunlardan həyatda qarşılaşdığı problemlərin həllində

istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnir. Strategiyalı oxuda şagird öz oxu fəaliyyətini özü təşkil və idarə edir. O, verilən mətnin mənasını dərk etməyi problem, mətnin oxusunu isə problemin həlli kimi görür və beləliklə, məqsədinə nail olmaq üçün öz fəaliyyətlərini düşünülmüş şəkildə təşkil edir, yəni öz strategiyasını qurur. Oxu strategiyasını qurmağı bacaran şagird mətnin oxusundan gözlənilən nəticəni artıq oxuya başlamazdan əvvəl aydın təsəvvür edə bilir. O, dəqiq bilir:

- Hansı suallar cavablandırılmalıdır?
- Oxu hansı plana əsasən təşkil edilməlidir?
- O, bu haqda artıq nələri bilir?
- Səmərəli oxu üçün nələr etmək lazımdır?

Strateji oxu, şagirdin oxuduğunu başa düşmək üçün hansı öyrənilmiş strategiyaların daha yaxşı olduğuna qərar verməsini əhatə edən dinamik bir müddətdir. Bu strategiyalar müəyyən bir hədəfə çatmaq üçün ayrılıqda deyil, bütövlükdə istifadə edilməlidir. Əsas məqsəd oxuduqlarını başa düşməkdir. Strateji oxumaq, öyrənilən strategiyaları oxumaq, reaksiya vermək və mətnlə müsbət qarşılıqlı əlaqədə istifadə etməkdən ibarətdir.[4,s.4]

Səsli oxu- Səsli oxu şagirdlərin oxu səviyyəsini müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların nitq bacarıqlarını da inkişaf etdirir. Eyni zamanda dinləyənlərin zehni inkişafına da kömək edir, onlarda mövzuya maraq yaradır və oxumağa həvəsləndirir. Səsli oxuda sürətli oxumaqdan daha çox intonasiyalı oxumaq vacibdir.

Səssiz oxuda məqsəd şagirdlərə səlis və sürətli oxumağı öyrətməkdir. Səssiz oxu zamanı müəllim həm də şagirdlərin başqalarına mane olmamağına, bir-birinin diqqətini yayındırmamağına fikir verməlidir. Oxu bitdikdən sonra ümumi şəkildə və ya şagirdləri qruplara bölərək mətnlə bağlı müzakirələr keçirilir.

Panoram sürətli oxu- sürətli oxunun daha da təkmilləşdirilmiş formasıdır. Stereo cədvəllərlə xüsusi məşq texnikasından istifadə edərək şagirdin görmə sahəsi əsaslı şəkildə artırılır.

Dərinləşdirilmiş oxuda bütün təfərrüatlara diqqət yetirilir, onlar təhlil edilir və qiymətləndirilir. Bəzi pedaqoqlar dərinləşdirilmiş oxunu analitik, tənqidi və yaradıcı hesab edirlər. Bu üsul tədris fənlərinin öyrənilməsində ən yaxşı üsul hesab olunur.

Seçmə oxu- soyadı, sözləri, faktları və s. tapmaq üçün mətni cəld şəkildə nəzərdən keçirməkdir. Təcrübə göstərir ki, sürətli oxu vərdişinə sahib insan bu axtarışı ənənəvi qaydada oxuyandan iki-üç dəfə daha tez edir. O, görmə aparatını, xüsusilə də periferik görməni məşq və inkişaf etdirdiyi üçün mətn səhifəsinə bir anlıq nəzər yetirir və lazımı məlumatları görə bilir.

Qeyri-ardıcıl (ordan-burdan) oxu sürətli oxunun elə bir növüdür ki, bu zaman mətnin ayrı-ayrı fəsilləri ardıcıl deyil, müxtəlif hissələrdən, pərakəndə oxunur. Oxucu sanki hər şeyi görür, heç bir yazını ötürmür, lakin diqqətini yalnız mətnin ona lazım olan hissələrində cəmləşdirir.[4,s.10]

Oxu reseptiv nitq fəaliyyətinin bir növü olub, məlumatın qəbul edilməsini və başa düşülməsini təmin edir. Oxu fəaliyyəti üzrə məzmun xətlərinə əsasən şagirdlər oxu bacarıqları nümayiş etdirməklə müəyyən etmək, analiz etmək, müqayisə etmək, araşdırmaq, təşkil etmək kimi keyfiyyətlər qazanırlar.[3,s.5]

Oxu fəaliyyəti üzrə məzmun xətlərinə əsasən şagirdlər sosial və kommunikativ vərdişlərə yiyələnirlər: oxu vərdişlərinə malik olan şagirdlər müxtəlif mədəniyyəti qazanır, bədii zövqü və elmi-intellektual səviyyəni artırır, həyatsevərlik və gələcək planları haqqında yeni düşüncələr əldə edirlər. Mətn üzrə problemi təyin edərək, yaddaşı, yaradıcılıqlarını, davranış mədəniyyətlərini təkmilləşdirir, hadisələri dəyərləndirmək kimi keyfiyyətlər qazanırlar. Mətndəki hadisələrə, xarakterlərə, süjetlərə yazılı və şifahi şəkildə fikir bildirirlər. Oxunu bir əyləncə vasitəsi kimi dərk edən şagirdlər müxtəlif mədəniyyətlər haqqında yeni biliklər toplayır, oxuduqları mətni səhnələşdirərək pantomimo və tamaşalar hazırlayır, ədəbi-bədii, elmi-intellektual kitab və əsərləri oxumaq həvəsi qazanır, şeir, nəsr, elmi-kütləvi əsərlər, milli və xarici folklor nümunələrinə məhəbbət və hörmət bəsləyirlər. [1,s.16]

Nitq fəaliyyətinin bu növü şagirdlərdə oxu texnikasına (sürətli, düzgün,

şüurlu, ifadəli) yiyələnmək, oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək, yeni bilik və məlumatlar qazanmaq, ətraf aləmi dərinədən dərk etmək imkanlarının yaranmasını təmin edir.

Beləliklə şagird:

- oxu prosesində tələffüz qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir;
- oxuduğu mətnlərdə əsas məzmunu müəyyən edir;
- oxuduğu mətnlərin məzmununu şərh və izah edir;[1,s.11]

Qeyd etdiyimiz kimi, şagirdlərin düzgün oxu texnikasına yiyələnməsi üçün müəllimlər onları düzgün istiqamətləndirməli, seçilən strategiyalar öyrənmə məqsədinə xidmət etməli, onların düzgün, şüurlu, sürətli və ifadəli oxu bacarıqlarına yiyələnmələrini təmin etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Xarici Dil Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu), 2013.
2. Christine Tagliante, En classe de langue, Paris, 2001
3. Orta ümumitəhsil məktəbləri üçün xarici dil (ingilis, fransız, alman) proqramı, Bakı 2000
4. Y. Kərimov. Oxu təlimi, Müəllimlər üçün vəsait, Bakı
5. <https://www.taalecole.ca/la-lecture-strategique/>

Aliyev A.

Methods of developing reading skills in teaching French in V-IX grades

(Summary)

The purpose of this article is to help students develop reading techniques and methods of developing reading skills. Students who develop reading strategies are able to draw conclusions from reading the text and at the same time have social and communicative skills.

Алиев А.

Методика развития навыков чтения при обучении французскому языку в V-IX классах

(Резюме)

Цель этой статьи - помочь ученикам развить навыки и техники чтения. Ученики могут делать выводы из чтения текста и в то же время обладают социальными и коммуникативными навыками.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

SƏMƏDOVA KƏMALƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: səriştə, şifahi nitq, kontekst, KİV, ünsiyyət

Key words: competence, oral speech, context, mass media, communication

Ключевые слова: компетенция, устная речь, контекст, СМИ, коммуникация

Bu gün tədris edilən xarici dildə, ilk növbədə müasir dünyada qlobal ünsiyyət dili statusunu əldə etmiş ingilis dilində səriştəli olan, bu dildən kommunikasiya məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan mütəxəssislərin hazırlanması orta və ali məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. İrəli sürülən məqsədlərə nail olmaq üçün ingilis dili tamamilə yeni tərzdə tədris edilməli, dilöyrənənlər yeni keyfiyyətlərə yiyələnməlidirlər.

Hal-hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan insanlar ingilis dilindən ünsiyyət məqsədilə istifadə edirlər. Onların böyük əksəriyyəti dil daşıyıcıları deyil. Bu da qlobal miqyasda ünsiyyət dili olan ingilis dilində şifahi nitqə yiyələnmə probleminin aktuallığı və vacibliyini bir daha sübut edir.

İngilis dilinin tədrisini elə təşkil etmək lazımdır ki, bu zaman linqvistik vahidlər və nitq modellərinin konkret situasiyalarla əlaqələndirmək bacarığının inkişaf etdirilməsi təmin edilsin və eyni zamanda tələbələrdə müxtəlif kommunikativ situasiyalarda nitq vasitəsilə reaksiya formaları inkişaf etdirilsin.

Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən dil materiallarının səmərəli şəkildə fəallaşdırılmasına səbəb ola bilən zəruri şərtlərdən biri mənimsənilməli olan linqvistik materialların və nitq modellərinin dilöyrənənlərin kommunikativ baxımdan tələbatlarına uyğun olmasıdır.

Beləliklə, əldə edilmiş linqvistik potensialın onların nitq fəaliyyətlərində, ünsiyyət prosesində fəal istifadə edilməsi üçün əlverişli təlim şəraitinin yaradılmasına olduqca böyük ehtiyac duyulur.

Bu mənada KİV informasiyanın kütləyə çatdırılmasında müasir sivilizasiyanın ən geniş yayılmış vasitələrindən biridir. Eyni zamanda özündə əsasən qəzet, jurnal, radio və televiziyanı birləşdirir.

KİV sənayesi səkkiz vasitəni özündə birləşdirir. Bunlara televiziya, radio, kitab, qəzet, jurnal, səsyazmalar, kino, internet daxildir. Televiziya ilk növbədə informasiya mənbəyidir. TV dili məhz qaydaya salınmış, ədəbi dil normalarına əsaslanan şifahi dildir. Dil cəmiyyətin güzgüsüdür. Ekranda səslənən hər şey dilin təbliğinə istiqamətlənir. KİV içərisində dilin informasiya, estetik, ideoloji funksiyaları daha çox televiziya qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu zaman aparıcıların nitqi aydın və düzgün olması ilə seçilməlidir. Çünki aparıcı TV dilini təmsil edən şəxsdir. Kamera və mikrofon qarşısındakı aparıcı böyük məsuliyyət hissəsinə malik olmalıdır. Bu mənada dinləyicilərin böyük həssaslıqla yanaşdıqları diktör və aparıcılardan səslərin, sözlərin məharətlə, xüsusi vurğu və intonasiya ilə istifadə etmək tələb olunur.

Televiziya nitq müəyyən olunmuş üç əsas funksiyayı yerinə yetirir:

1. Ünsiyyət;
2. Məlumatlandırma;
3. Təsiretmə.

Burada nitq bir-birindən fərqlənən müxtəlif üslublarda -danışiq, publisistik, ədəbi-bədii üslubda özünü göstərir. Televiziyada musiqi, əyləncə, şou verilişlərində isə məişət üslubu üstünlük təşkil edir. Bu əsasən müsahibələr, iştirakçıların bir-biri ilə dialoqu formasında əks olunur. TV dilində bütün informasiyalar ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrini əhatə edir. Bu zaman dil normalarına riayət etmək vacib şərtlərdəndir.

Fonetik norma səviyyəsində vurğu əsas amil hesab edilir. Bu zaman intonasiyanın xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulamaq olduqca vacibdir[1, s.84]. Leksik normada dilin ən çevik vahidi sözdür. Kütləvi informasiya vasitələrində təkrarlar da böyük rol oynayır. Qrammatik normaya gəlincə isə o dilin qrammatik quruluşunu nitq prosesində nizamlayır.

Qəzetlər kütləvi informasiya vasitələrindən biridir və onların yeni söz və ifadələrin yaranmasında və yayılmasında böyük rolu vardır. Sözügedən məsələlər bizi aşağıdakı fərziyyələri söyləməyə sövq edir:

-Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV) sözlərin yaranmasında əsas vasitələrdən biridir. Burada tez-tez yeni sözlərin struktur-semantik növlərindən istifadə edilir.

-Qəzətlərdə rast gəlinən sözlərin semantik-struktur növləri yeni formalı sözlərdir.

-Lüğətlərdə yeni söz və yaxud yeni yaradılmış sözün yeni mənası təqdim edilir.

Dünyada ingilis dilində altyazı ilə yayın edən bir çox TV kanalları vardır. Bir çox insan bu televiziya kanallarını izləyərək ingilis dilində dinləyib-anlama qabiliyyətini inkişaf etdirməyə çalışır.

Bundan əlavə, sosial şəbəkələrin də rolu danılmazdır. İngilis dilində olan “YouTube” kanallarına abunə olmaq da faydalı hesab edilir. Burada da müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Belə ki, materialların dialekt və şivələrdə səsləndirilməsi çətinliklər yaradır. Zaman keçdikcə, onları tədricən anlamaq mümkün olur. Sosial mediada paylaşım edən dostlar şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində yardımçı ola bilər.

Bu paylaşımlara xəbər, jurnal məqalələri, videolar, danışmalar, bloq yazıları, mahnılar və s. aid ola bilər. İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərini KİV ilə inkişaf etdirmək istərkən bloqlar, webinarlar, veb səhifələr, forumlar yardımçı ola bilər. Bundan əlavə, ingilis dilində sevdiyiniz ulduzun reportajını ingilis dilində dinləmək də faydalıdır. Klassik ədəbiyyat, kitablar, qəzet, internet saytları, e-maillər, ictimai mediadakı xəbər axışı şifahi nitqi inkişaf etdirən intensiv fəaliyyətlərə aid edilir. Multimedia vasitələri, həftəlik radio proqramları, ödənişsiz açıq “online” kurslar (MOOCs) da faydalı hesab olunur. “Online” ingilis dili mərkəzləri layihəsi KİV ilə öyrənmədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “The All Ears English Podcast” pulsuz video epizodlar üçün yararlıdır(www. All Ears English com.). “The Go Natural English” video dərslər söz bazası yaratmaq üçün asan və sürətli yoldur(www. Go Natural English. com.).

Bundan başqa, “Vimeo” You Tube kimi istifadəçilərin qısametrajlı video və filmlərin yüklənərək paylaşılmasını təmin edən saytdır. “Evermale” saytı da bu qəbildəndir ([http://masterlab/ org. online kurslar](http://masterlab.org)).

Yaponiyada getdikcə daha çox Facebook, Twitter, Mixi və s. kimi sosial şəbəkə saytlarının artan məşhurluğu sayəsində xarici dili öyrənmək üçün belə şəbəkələrin istifadəsinin faydalarını təsdiq edən xeyli tədqiqatlar vardır. G. Blattner və L. Lomçika sosial şəbəkə saytlarından istifadənin yüksək motivasiya yaratdığını israrla qeyd edir[5,s.43]. Bundan əlavə, qeyd edilir ki, “Facebook” istifadəçilərinin şəkillərini, videolarını və dostları ilə paylaşıqlarını müzakirə etmək üçün sosial şəbəkə saytları nəinki yararlı və rahatdır, hətta tədris prosesində gərginlik və demotivasiyanın aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rola malikdir[4, s.56]. C. Richard isə “Facebook”dan istifadənin ingilis dilində danışmaq üçün daha çox imkanlar təklif etdiyini nəzərə alaraq dilöyrənlərin rəqəmsal savadlılığını inkişaf etdirmək və xarici dilə yiyələnmək sahəsində “Facebook”un təsirli bir vasitə olduğunu qeyd etmişdir[5,s.200].

Beləliklə, aydın olur ki, kütləvi informasiya materialları vasitəsilə şifahi nitq vərdişlərinin öyrədilməsində sosial şəbəkə saytlarının rolu əvəzsizdir. İngilis dilini

öyrənənlərə bu dildə ünsiyyət bacarığını aşılamaq məqsədilə KİV ilə situasiyalar təqdim edilə bilər.

Kütləvi informasiya vasitələri dinləyib-anlama vərdişlərinin formalaşdırılması üçün stimullaşdırıcı xarakterə malikdir. Buraya televiziya, radio və s. aid edilir. Televiziya səsli nitqin inkişafı, orfofonik normaların qorunması baxımından xüsusilə faydalıdır. Bu qurğuların səs və görüntünün insanların evində mövcudluğunu reallaşdırır. Bu zaman müxtəlif dillərdə olan məlumatları ingilis dilində evlərə daşımaq mümkün olur. Radio yayıcılıqları ilə diqqət cəlb edir. Belə ki, onu hər yerdə rahat şəkildə daşımaq mümkündür. Burada musiqi, xəbərlər, radio-tamaşalar, radio- tədris kimi yayımlar şifahi nitqin inkişafında əlverişli sayılır. Ən ucuz kütləvi informasiya vasitələri jurnallar hesab olunur. Burada əsasən gündəlik baş verən və tez-tez dəyişən hadisələr işıqlandırılır. Jurnallar uzunmüddətli istifadəyə yararlı olduğu üçün tədris üçün də əlverişli olur. Sənədli film müxtəlif yaş qruplarına uyğun geniş mövzu seçiminə imkan verir. Şagird və tələbələr ailə həyatı, qonşular, sevimli heyvanlar, məktəb həyatı və dostlar barədə real həyat hadisələrini auditoriyaya çatdırmaq və videolaşdırmaq işini planlaşdırmaqla öyrəndikləri bilirlər.

Onlar aşağıdakı ardıcılıqla bu işləri həyata keçirə bilərlər:

- 1) oyun hazırlamaq;
- 2) müxtəlif komanda tərkibində rolları nümayiş etdirmək;
- 3) oyun qaydaları haqqında məlumat vermək;
- 4) oyunun qaydalarını nümayiş etdirmək.

Bu məqsədlə onlar 4 hissədən ibarət videomaterial hazırlaya bilərlər. Belə ki, mətni ingilis dilində yazaraq onu məşq etməli və sonra mobil telefonun video yaddaşına köçürməlidirlər.

Təpşiriq əsaslı dil təlimi üçün faydalı hesab edilən KİV ilə bağlı tədris materialları vəsaitlər toplusu olaraq metodiki ədəbiyyatda “Realia” adlandırılmış və onu aşağıdakı kimi təsnifləndirirlər:

1. Qəzet və ya jurnallar;
2. Televizor;

3. İnternet;

Qəzet tədris materialı kimi aşağıdakı ardıcılıqla istifadə olunur :

- dilöyrənənlər qəzeti və onun bölmələrini nəzərdən keçirir;
- iştirakçılar qəzetin seçilmiş xüsusi bölməsindən iş elanı hazırlayır;
- dilöyrənənlər qəzetdəki xüsusi bölmələrdən istifadə edib, həftəlik

əyləncə proqramı hazırlayır.

Tədris materialı kimi dilöyrənənlər televizordan da istifadə edə bilirlər:

- hava proqnozuna baxaraq, dili öyrənən tələbələr hava göstərici simollarından istifadə edərək, bölgələrə uyğun xəritə qura bilirlər;

- dilöyrənənlər reklamları izləyərək, aldadıcı ifadələrdən siyahı hazırlaya, sözlərin mənalarını tədqiq edib, özləri üçün bu ifadələrdən yazılı reklamlar hazırlaya bilirlər;

- dili televizor vasitəsilə mənimsəmək istəyən şəxs hər hansı filmin bir hissəsinə baxıb, oradakı obrazların adından siyahı hazırlayıb, daha sonra onların xüsusiyyətləri ilə adlarını birləşdirərək, söz bazalarını artırır [2, s.56].

Dram fəaliyyəti, texnoloji nailiyyət və kommunikativ öyrənməni özündə ehtiva edən videotapşırıqlar da dilöyrənənlərin dərslərdə olan həvəs və marağının artmasına səbəb olur. Bu zaman onlar həmyaşıdları ilə fəal əməkdaşlıq edir, bir-birlərini dəstəkləyirlər. Bu isə onların psixoloji inkişafında müsbət məcraya doğru mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kütləvi informasiya materialları vasitəsilə dinləmədən sonra tərtib edilmiş kartların təqdim edilməsi tövsiyə edilə bilər. Şifahi nitq vərdişlərinin kütləvi informasiya materialları vasitəsilə aşılmasından bəhs edərkən ilk növbədə kommunikativ səriştə məfhumunun müəyyənləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Beləliklə, ingilis dili dərslərində KİV materiallarından geniş şəkildə istifadə etməyə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və bu istiqamətdə daha yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, № 4, p.17

2. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, p. 136-43
3. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
4. Halliday A. The House of TESEP and the Communication Approach: The Special needs of English Language Education // ELT Journal, 1994, v.48 (1), p. 3-11
5. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Samadova K.

The role of mass media in developing oral speech in English

(Summary)

The article deals with the problem of working out effective ways of speaking skills. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Самедова К.

Роль СМИ на формировании устной речи на английском языке

(Резюме)

В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи на английском языке. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный,

системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Əliyeva

ZEYNALOVA FƏRİDƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
zeynalovaferide96@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Açar sözlər: səriştə, şifahi nitq, kontekst, ünsiyyət

Key words: competence, oral speech, context, communication

Ключевые слова: компетенция, устная речь, контекст, коммуникация

Ölkəmizdə baş verən və müxtəlif sahələri əhatə edən dinamik xarakterli dəyişikliklər təhsil sistemində də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Respublikamızın Avropa təhsil sistemində inteqrasiya etdiyi vaxtda dünyada qlobal ünsiyyət dili kimi qəbul edilmiş ingilis dili Azərbaycan Respublikasının çox sahəli siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müasir Azərbaycanda xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulur. İngilis dili ölkəmizin orta və ali təhsil müəssisələrində tədris olunan əsas fənnlərdən birinə çevrilmişdir. İngilis dilinə yiyələnmədən müxtəlif sahələrdə çalışan insanların professional cəhətdən inkişaf etmələri qeyri-mümkündür. Bu gün ingilis dilini öyrənən gənclərin böyük əksəriyyəti dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməyi qarşılarına bir məqsəd kimi qoyurlar. Beynəlxalq biznes sahəsində, transmilli neft şirkətləri, banklarda işləyən universitet məzunlarının sayı gündən-günə artmaqdadır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün təhsillərini dünyanın aparıcı universitetlərində davam etdirmək arzusunda olan gənclərimizin sayı da artmaqdadır. Bu cür şəraitdə dünyanın aparıcı dillərinə, ilk növbədə ingilis dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnmək olduqca aktual və vacib bir məsələ kimi meydana çıxır.

İngilis dilini öyrənən insanların məqsədləri müxtəlif olduğu kimi, onların tələbat və ehtiyacları da müxtəlifdir. Bu gün ingilis dili xarici dil kimi (EFL - English as a Foreign Language), ikinci dil kimi (ESL - English as a Second Language) akademik məqsədlərlə (EAP - English for Academic Purposes), xüsusi məqsədlərlə (ESP - English for Specific Purposes) öyrənilir.

Müasir dövrdə ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət dili kimi (ELF - English as a Lingua-Franca) öyrədib-öyrənilməsi məsələsinin zəruriliyi vurğulanır.

Beləliklə, ingilis dilini öyrənən insanlar dili müxtəlif məqsədlərlə öyrənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aldıkları ixtisasdan asılı olmayaraq, qloballaşma dövründə xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrədib-öyrənilməsinin əsas məqsədi tələbələrin tədris edilən dilə ünsiyyət vasitəsi kimi yiyələnmələridir.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sahəsinin inkişafının birinci və ikinci mərhələlərində dilin üzdə olan (səthi) formaları təhlil edilir. ESP-nin digər mərhələlərində tədris edilən xarici dilin deyil, dildən istifadə edərkən baş verən əqli proseslərin təhlilini həyata keçirmək cəhdi edilirdi. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların müəllifləri haqqında danışarkən Françoise Grellet, Cristine Nuttall, Charles Alderson və Sandy Urquhartın adlarını qeyd etmək lazımdır. Bacarıq və strategiyaların inkişaf etdirilməsi sahəsində aparılmış işlərin böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı alimlər tərəfindən deyil, layihələr şəklində həyata keçirilir. Misal olaraq, Braziliya və Malayziyada uğurla keçirilən layihələri gətirmək olar.

Tədrisin ana dili vasitəsilə həyata keçirildiyi təlim kontekstləri üçün nəzərdə tutulmuş hər iki layihə tələbələrə tədris edilən dildə strategiyaları aşılamaqla onlarda ingilis dilində olan ixtisas-yönümlü mətnləri oxumaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini müəyyən dərəcədə təmin edir. Tələbələrə dil və nitq bacarıqlarının aşılmasına yönəldilmiş yanaşmanın əsasında duran ideya ondan ibarətdir ki,

diskursu təhlil edərkən burada olan mənanın dərk edilməsini təmin edən əsaslandırma və şərh etmə prosesləridir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, dil öyrənənlərin diqqəti dilin üst sətində olan linqvistik formaları deyil, həmin formaların adekvat şəkildə dərk edilməsini mümkün şərh etmə strategiyalarının tələbələrə aşılması istiqamətində yönəldilməlidir. Şərh edilən mətnin növünün müəyyənləşdirilməsi, yeni sözlərin mənalарının kontekst vasitəsilə müəyyənləşdirilməsi, ana dili və öyrənilən dildə oxşar olan sözlər vasitəsilə onların mənalарının başa düşülməsi şərh etmə strategiyaları siyahısına daxil edilə bilər. Burada üslubi təhlilin aparılması nəzərdə tutulmur. Tədqiqatçıların fikrincə, vərmişlər universal xarakter daşıyır, akademik hesab edilən dil strukturları da ixtisas-yönümlü deyil, universal xarakter daşıyır. Qeyd olunduğu kimi, təlim materiallarının seçilməsinə gəldikdə, bu sahədə istifadə edilən materiallar əsasən tələbələrə oxu və eşidib-anlama strategiyalarının aşılmasına yönəldilir. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi prosesində istifadə edilən çalışma və tapşırıqların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd yazılı və şifahi mətnləri şərh etmək, yeni leksik vahidlərin kontekstual mənalарını başa düşmək, mətndə olan əsas ideyanı, mətnin mənasını adekvat şəkildə qavramaq və digər bacarıqların tələbələrə aşılamaqdır. Koqnitiv təlim nəzəriyyəsinə əsaslanan ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi sistemi çərçivəsində dili öyrənən tələbələrdə tədris edilən xarici dildə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi, onlara müşahidə etmə və şərh etmə qabiliyyətlərinin aşılması əsas məqsədlərdən biri kimi irəli sürülür.

Bu gün dünyada xüsusi məqsədlərlə ingilis dilinin tədrisinə böyük tələbat vardır. Xüsusi məqsədlərlə ingilis dilini öyrənmək istəyənlər bu gün təkcə 4 vərmişin istifadəsini deyil, tərəfdaşları ilə beynəlxalq arenada ünsiyyətə girməyin səmərəli yollarını mənimsəmək istəyirlər. Adətən dünya təcrübəsində ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi formatında ingilis dili dərsləri 7-9 am. və 7-9 pm. dən başlanır. Lakin şirkətdaxili kurslarda (in-company courses) vaxt sifarişçilər tərəfindən müəyyənləşdirilir. Xüsusi məqsədlərlə ingilis dilini axşamlar "online" şəkildə internet vasitəsilə də öyrənənlər vardır.

Bu zaman bəzi suallar meydana çıxır:

1. Tədris edilən yer harada yerləşir?
2. Hansı resurslardan istifadə ediləcəkdir?
3. Yaşadığınız evdən nə qədər uzaqdadır?
4. Əlavə nəqliyyata nə qədər vaxt lazımdır?

Qeyd edək ki, ümumi ingilis dilindən (General English) işgüzar ingilis dilinin metodologiyası bir qədər fərqlənir. Məsələn, burada qrup və cütlərlə iş əvəzinə rollu oyunlar, simulyasiya, çalışmaları, situativ dialoqlar daha faydalıdır.

Biz tələbələrimizə ideyanı seçərkən kömək etməliyik.

Buraya aşağıdakılar daxildir:

1. Beyin həmləsi (brainstorming). Bəzi tələbələrin düşüncəsi təşkil olunmamış vəziyyətdədir. Biz onlara daha dərin düşünmək üçün şərait və imkanlar yaratmalıyıq.

2. Free- writing

Bu zaman saat, yəni vaxt vacib sayılır. Bundan başqa, mövzu, ideya, sual seçmək də şərtidir. Bütün bunlar spesifik detallar hesab olunur. Bu zaman 7-10 dəq. dayanmadan mövzuya fokuslanmaq lazımdır. Spelinq, qrammatika, punktuasiyaya çox fikir vermək məqsəduyğun deyil. Əsas məsələ mövzunu əhatə etməkdir. Baxmayaraq, bu bir qədər səliqəsiz proses hesab edilir.

3. Clustering/ webbing.

Bu zaman sürət və keyfiyyət vacib sayılır. Söz və ifadələrdən istifadə edərkən saymaq deyil, səhifəyə köçürmək lazımdır.

4. Listing. Mövzu ilə əlaqədar bütün ideyaları siyahıya almaq vacibdir.

5. Cubing. Bu texnika yazan şəxsə mövzuya 6 müxtəlif nöqtədən nəzərdən yanaşmağı tələb edir. Eyni zamanda bu onlara kömək edir.(kubun 6 tərəfini təsəvvür et). Mövzunu müəyyənləşdir. Məsələn,

1. Təsvir et!
2. Müqayisə et!
3. Bildiyin bir şeylə assosiasiya et!
4. Razılaş və ya inkar et!

Həqiqətən əgər işçiləri motivasiya etmək istəyirsənsə doğrudan da motivasiya olunduqlarını görmək olur. Menecer kimi onlar sanki enerji ilə təmin olunurlar.

İşçiləri motivə etmənin bir neçə yolları vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Elə iş yeri yaradılmalıdır ki, o işçiləri motivasiya etmiş olsun.
2. Burada əsas məsələ motivasiyanın təmin olunmasıdır;
3. Təbəssüm və yumor hissi də bu işdə vacib şərtidir;
4. İşçilərin etibarını və inamını qazanmaq lazımdır;
5. İşçilərə hörmət nümayiş etdirmək vacibdir;
6. Qarışıqlığı, analşılmazlığı aradan götürməyə çalışmaq lazımdır;
7. İşçilərin daxili dünyasını, şəxsiyyətini tanımaqda maraqlı olmalısın;

Beləliklə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisində bəzi əsas kriteriyalar nəzərə alınmalıdır. Bunları həyata keçirmək üçün rəhbərdən müfəssəl təcrübə, geniş bilik tələb olunur. Burada çevik kommunikasiya, zəngin lüğət də vacib sayılır.

Bundan əlavə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisində “repetition” tələbələrə müxtəlif şərh parçaları və əsərlərdən nümunələr səsləndirməklə mükəmməl nitq qabiliyyətinə malik olmağı aşılır. Bu zaman maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Belə ki, dilöyrənənlər növbəti cəhdlərdə daha uğurlu olurlar. Burada motivasiya böyük rola malikdir. Bəs necə etmək olar ki, motivasiyası olmayan və yarımotivasiya olunmuş tələbəni danışdıraq? Bu zaman “MAP formula” adlanan akronimlərdən təşkil olunmuş formula köməyə çatır. “MAP”- Motivasiya, Aktivizasiya, Çıxış sözlərinin akronimləridir. Motivasiya bir kəsi həvəsləndirmək, nəyisə etməyə təhrik deməkdir. Aktivizasiya isə bir kəsi fəallaşdırmağa, məhsuldar olmağa həvəsləndirməkdir. Bu zaman dilöyrənənlərin etdikləri qrammatik səhvlərə müəllim dözməli, hətta dilöyrənənlər danışarkən kobud səhv etdikləri halda müəllim hirsənməməli, onları azad müzakirəyə cəlb etməlidir[1,342].

Bundan əlavə, öz təqdimatlarını həddən artıq ciddi təşkil etmək də dilöyrənənlər tərəfindən sıxıcı ola bilər. Dilöyrənənlərin üz-üzə oturması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Bu “eye contact” vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər. Tələbələr bacardıqca daha çox ingilis dilində danışa bilərlər.

İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları da bu baxımdan mühüm rola malikdir. Dərslərdə istifadə olunan maqnitofonlar, CD disklər, proyektor, kompüter, internet materialları və dərstdən sonrakı “onlayn” əlaqə tədris prosesinin effektivliyini təmi edir. Bu zaman xüsusilə internetin dil tədrisində əhəmiyyəti böyükdür.

Beləliklə, hər hansı dilin tədrisinin uğurlu nəticəsi onun təcrübi baxımdan aşılana bilməsi ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Alschuler A.S. Teaching achievement motivation / A.S.Alschuler, D.Tabor, J.Mc Intire. Middletown, Conn, 1970, 456p.
2. Asher J. Learning Another Language through Actions: The Complete Teacher's Guidebook, Los Gatos, Calif.: Sky Oakes Productions, 1977, 117 p.
3. Belmechri F., Hummel K. Orientations and Motivation in the Acquisition of English as a Second Language Among High School Students in Quebec City // Language Learning, Volume 48, Issue 2, 2013, pp. 219–244

Zeynalova F.

The methodology of teaching English for spesific purposes at Universities (Summary)

The article deals with the problem of working out effective ways of using skills in FLT. It is obvious that today any language, especially the global language should be taught for communicative purposes . Adequately, teaching all the skills and used methods, should be integrated into the process of developing language learning students communicative competence.

Зейналова Ф.

Методика обучения “ESP” в университетах (Резюме)

В данной статье рассматриваются пути формирования навыков на преподавании иностранного языка. Очевидно, что сегодня любой язык, и

в особенности глобальный язык должен обучаться в коммуникативных целях. Соответственно, все умения и использованные методы, должны быть и интегрированы в процесс формирования коммуникативной компетенции.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Əliyeva

İBRAHİMOVA AYSEL
Azərbaycan Dillər Universiteti

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OYUN ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, məzmun cəhətdən dərstdə həyata keçirilən işlər daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəldilir. Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissləri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas məğzini təşkil edir. Sosial sferada bu işlər fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir. Şagird və ya tələbənin qoyulan tapşırıqla mümkün qədər daha dərinədən tanış olmaq istəyi, problem yarandıqda birbaşa müəllimə deyil, əvvəlcə şagird və ya tələbə yoldaşına müraciət etmək arzusu bu işlərin ayrılmaz hissəsidir.

Rollu oyunlar hər hansı bir problemə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşmalardan ibarətdir. İştirakçılar müxtəlif rolları öz üzərlərinə götürməklə hadisələri fərqli

mövqelərdən qiymətləndirməyi bacarırlar. Bunlar dilöyrənənlərə vərdiş edilmiş stereotiplərdən uzaqlaşmağa və yeni davranış modellərinə yiyələnməyə imkan verir, rola girmək və ifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırır, yaradıcı və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirir, üzə çıxarır, əməkdaşlığı və tolerantlığı inkişaf etdirir.

Rollu oyunlar müasir texnologiyalar vasitəsilə beynəlmiləl, daha dəqiq desək, multikultural siniflərdə də yüksək effektivliyə malikdir.

Müxtəlif formatda təşkil olunmuş bu oyunlar əksər hallarda dostluq, qardaşlıq simvoluna çevrilərək, gələcək əməkdaşlıqlar üçün stimül yaradır. Belə demək mümkünsə dərslərə əlavə rəng qatması ilə bərabər onları daha canlı edir, sözün həqiqi mənasında cansıxıcı olmaqdan qoruyur. Burada müəllimin fəaliyyəti və düzgün istiqamətvericiliyi də ön planda olmalıdır.

Beləliklə, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində istifadə edilən strategiyalar şagirdlərin yaş, maraq və ehtiyaclarına uyğun şəkildə qurulmalıdır. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif diskussiyaların, debatların aparılması məqsəduyğun hesab olunur[1,70].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin məqsədyönlü öyrədilməsi həm müəllim, həm də dilöyrənənlər tərəfindən tədris prosesinin məqsədlərinin dərk edilməsini və tədrisin keyfiyyətini təmin edən vacib şərtlərdəndir.

Nəhayət, dilöyrənənlər lazımi səviyyəyə çatdıqda geniş raportlar, monoloji şərhlər və s. ifadə edərək şifahi nitq ünsiyyətində fəal iştirak edirlər.

Müasir metodikada hökm sürən cərəyanlara əsaslanaraq, ingilis dilində oyun əsaslı bacarıqların səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edəcək çalışma növlərini qeyd etmək lazımdır:

1. Rollu oyunlarla bağlı çalışmalar:

Dilöyrənənləri öz ideyalarından yaxud kartlarda verilmiş məlumatdan istifadə edərək kiçik səhnəciyi canlandırmağa yönəldir.

2. Simulyasiya daha geniş rollu oyundur.

Bu növ çalışmaları yerinə yetirərkən əsasən kartlardan istifadə olunur.

Bu növ çalışmaları dilöyrənənlərin müzakirəyə cəlb edilməsini təmin etmək məqsədilə tövsiyə edilə bilər.

3. Dram oyunları adətən hərəkət və təxəyyül tələb edən qısa oyunlardır.

4. İmprovizasiya. Bir səhnə improvizə olunur.

Dilöyrənənlər müxtəlif xarakterləri ifa edirlər.

Beləliklə, onlarda ingilis dilindən təbii ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək qabiliyyəti inkişaf etdirilir və psixoloji problemlər tədricən aradan qaldırılır.

5. Tamaşa ssenarisinin ifa edilməsi.

Qısa yazılı ssenarilər dilöyrənənlər tərəfindən yazılır və səhnələşdirilir.

6. Hazır improvizə olunan dram.

Kiçik qruplarda onlar qısa tamaşa hazırlayır və məşq edirlər, daha sonra isə həmin tamaşanı başqaları üçün ifa edirlər.

Adları çəkilən bu fəaliyyət növləri ingilis dilinin istifadə olunması üçün olduqca vacib və sərfəli yollar hesab edilir. Bu zaman həm mövzu, həm də xarakter seçimi marağa uyğun olaraq, sərbəst şəkildə seçilə bilər. Belə ki, dilöyrənənlər siyasət mövusunda istədikləri siyasətçiləri canlandıraraq, debatlar təşkil edə bilərlər. İstədikləri aktyorları “əvəz edərək” konkret bir film səhnəsini canlandırma bilərlər. Bu növ çalışmaları yerinə yetirərkən dilöyrənənlər lazım olacaq leksik vahidlər və qrammatik strukturları müəllimin göstərişi ilə öz nitqlərində məşq etmiş olurlar.

Bu gün metodikada oyun əsaslı dil təlimində “Gamification Learning Management Systems” deyilən proqram mövcuddur. Bu prosesə oyun proqramları əlavə edilə bilər ki, bunlar oyunlara fokuslanırlar.

Oyunlara fokuslanmış onlayn öyrənmə sürətlə inkişaf prosesi yaşayır. Bununla dilöyrənənlərin motivasiyası güclənə bilər. Bu zaman müxtəlif metodologiyalarla da tanış olmaq olar.

Oyunlar üç növdə qərarlaşır:

1. Didaktik oyunlar;
2. İş oyunları;
3. Rollu oyunlar.

İngilis dili məşğələlərində daha çox istifadə olunan oyun xarakterli çalışma növləri bunlardır:

1. Leksik, qrammatik və fonetik çalışmaları;
2. Mövzu üzərində oyunlar;
3. Poetik oyunlar;
4. Atalar sözləri ilə əlaqəli oyunlar;
5. Situasiya ilə bağlı aforizm oyunları
6. Komanda şəklində oyunlar

Dilöyrənənlərin arzu və ehtiyaclarına uyğun çalışmaları bunlardır:

1. Şəkilli oyunlar
2. Musiqili oyunlar
3. Sözlü oyunlar
4. Krasvordlar
5. İxtisasla bağlı oyunlar
6. Tapmaca oyunları
7. Qrammatik oyunlar
8. Fonetik oyunlar
9. Məşurların təqlidi oyunları
10. TV əsaslı oyunlar
11. Fiqurlarla oyunlar
12. Məntiqi oyunlar

Bəzən oyun əsaslı dil təlimində öz nitqində səhvləri tutmaq çətin olur. Çünki bu zaman yalnız ünsiyyətin baş tutmasına maraqlı olduğumuzdan səslərə diqqət etmirik. Əgər səsləri düzgün eşitmək mümkün olursa onları düzəltmək çətin olur. Bu zaman planlaşdırılmamış diskussiyalar, formal debatlar, qruplarda diskussiyalar, konsensusa çatma və s. kimi məsələlər gündəmdə olmalıdır[2,89].

Daha sonra söhbətlər, təqdimatlar da bu baxımdan yararlıdır. Bu zaman söhbətlərin mövzusu şagirdlərin öz seçimindən asılı olmalıdır. Burada xüsusilə multimedia elementlərinin olması da arzuolunandır. Şagirdlər həmin təqdimatlara

yalnız qulaq asmaq xatirinə deyil, öz təqdimatlarında bunlardan yararlanmaq məqsədi ilə qulaq asmalıdırlar.

Qeyd edək ki, təqdimatlar fəal dinləmə ilə yanaşı fəal danışıqda da faydalı hesab olunur.

Oyun əsaslı dil təlimində asta danışmaq dilöyrənənlərə imkan yaradır ki, yaxşı fikirləşə və fikirlərini oyunda düzgün ifadə edə bilsinlər. Daha sonra dedikləri barədə təhlillər aparsınlar. Çünki asta danışıq daha müfəssəl fikirləşməyə şərait yaradır. Bu zaman şagirdlər özlərini daha rahat hiss edirlər.

Eyni zamanda bu onların malik olduğu ingilis dilinin fantastik təsir bağışlamasına zəmin yaradır.

Kommunikasiya fəaliyyətləri də bu sıralamada vacib rol oynayır. Buraya "information gap games", televiziya və radio oyunları da daxildir. "Information gap games" adlanan oyun növündə dilöyrənənlər "pazl"ı həll etmək üçün öz partnyorunu seçir. Oxşar və fərqli cəhətləri aşkar edir. Televiziya və radio oyunlarında da komediya improvizasiyalarının rolu danılmazdır. Bu nitqin rəvan və itiliyinin təmin olunmasında vacib sayılır[3,56].

İmprovizə edilmiş oyunlar şagirdlərdə danışmaq üçün özünəinam hissənin yaradılmasında böyük rola malikdir. Oyunlar məqsədə yönəldilmiş fəaliyyətdir.

Oyun əsaslı dil təlimi dil faktlarının müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malikdir. Bu kommunikativ kompetensiyayı inkişaf etdirir.

Oyunlar yolu ilə dilöyrənənlər yüksən texnologiyaları və bilikləri mənimsəyə bilir. Bu onları faktları araşdırmağa, məlumatı araşdırmağa yönəldir. Bu zaman məlumatın spesifikasiyası, ümumi ideya axtarılır[4,45].

Bir çox hallarda oyunlarda nə axtardıqlarını müəyyən etməyə çalışırlar. Xüsusi fəaliyyətə köklənirlər. Bu şagirdləri spesifik söz və ifadələrin axtarışına yönəldir. Bu zaman say, hərf, söz davranışları nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, oyun əsaslı dil təlimində bacarıqlar nəzərə alınmaqla həyata keçirildikdə yüksək nəticələr əldə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Richards J., Plan J. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. - Harlow: Longman, 1997, 211p.
2. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
3. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.
4. Gass S. M. An interactionist perspective on second language acquisition. Kaplan, R.B. (ed.) In The Oxford handbook of applied linguistics, 2002, pp.170-181.

Ibrahimova A.

The importance of game-based language teaching in ELT at schools

(Summary)

The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of games should be goal-oriented and systematic. It will make the process more effective.

The article deals with the problem of working out effective ways of speaking skills. The author emphasizes the role of games, referring to the works of scientists that have been researched in this field. She emphasizes that since its emergence this caught the attention and new researches appeared.

Ибрагимова А.

Эффективности игр на преподавании английского языка в средних

школах

(Резюме)

Процесс обучения английскому языку в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из

литератур. Автор пытается раскрыть роль игр, ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность.

Rəyçi: p.f.d., b/m. J.Mehrəliyeva

İBRAHİMOVA AYSEL
Azərbaycan Dillər Universiteti

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI OYUNLARDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

Açar sözlər: oyunlar, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Key words: games, innovation, method, technology, speech

Ключевые слова: игры, инновация, метод, технология, речь

Qeyd edək ki, bir çox müəllimlər şagirdlərinin danışmaq qabiliyyətlərinin zəif olmasından şikayətlənirlər. Onlar düşünürlər ki, dilöyrənənlərin öz şəxsi mülahizələri yoxdur və qoyulan mövzunu müzakirə etməyə hazır deyillər. Əgər dilöyrənənlərə müəyyən bir motivasiyaedici mövzuda çevik nitq söyləmək tapşırılsa onlar da bu işdə özlərini həvəsli hiss edəcəklər.

Əlbəttə, oyun əsaslı müzakirələr dərs müddətində spontan şəkildə də təşkil edilə bilər. Bir şagird deyilənə reaksiya verir, digər şagird ona qoşulur. Belə müzakirələr müəllim və şagirdləri bir araya gətirir.

Oyun əsaslı müzakirələr bir çox dərslərin əsas tərkib hissəsi olmalıdır. Burada əsas məsələ onların uğurlarına aparan fəaliyyətin xüsusi olaraq təşkilidir.

Oyun əsaslı fəaliyyətlər hər zaman tədrisdə nəzərə alınmalıdır.

Oyunlar şagird -şagird, şagird –müəllim arasındakı şifahi ünsiyyətin təmin edilməsini dəstəkləyir[1,90].

Onları yeddi kateqoriyaya ayırırlar:

1. Konsensusa çatma;
2. Müzakirələr;
3. Göstərişlər;
4. Kommunikativ oyunlar;
5. Problem həlli;
6. Özün haqqında danışmaq;
7. Simulyasiya və rollu oyunlar

Konsensusa çatma kateqoriyasında dilöyrənənlər müvafiq müzakirələrdən sonra bir-birilə razılaşmalıdırlar. Bu baş verənə qədər oyun tam hesab olunmur.

“Consensus” fəaliyyətlər azad fikir söyləmə və spontan nitq vərdişlərinin inkişafında müvəfəqiyyətli hesab olunur.

Bu baxımdan verilmiş üç nümunəni nəzərdən keçirək:

- a) Nyu York səyahəti

Bu fəaliyyət növündə dilöyrənənlərə tətillə getmək və özləri ilə on əşya götürmək tapşırılır. Onlar bu on əşya ilə bağlı konsensus əldə etməlidirlər.

Bunlar aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

Mərhələ 1. Dilöyrənənlərə Nyu Yorkda iki həftə qaldıqları müddətdə öz çantalarına hansı on əşyanı qoymaq istədiklərini yazmaq tapşırılır.

Mərhələ 2. Onlar siyahını bitirdikdən sonra cütlüklərə bölünürlər. Hər bir cütlük tərtib etdiyi siyahını göstərməlidir. Bu cütlüyün hər bir üzvünü orijinal siyahını dəyişməyə sövq edəcəkdir.

Mərhələ 3. Cütlüklər siyahını bitirdikdən sonra qalan iki cütlük qoşulur və yerdə qalan dörd şagird bununla razılaşmalıdır.

Mərhələ 4. Daha sonra qruplar birləşir. Siyahılar yenidən işlənir.

Mərhələ 5. Müəllim fəaliyyətin uzandığını gördükdə fəidbək verilir. Qrup öz seçimini izah və müdafiə edir. Bu fəaliyyət aşağı səviyyələrdə həyata keçirilə bilər. Bu cür oyun əsaslı fəaliyyətlər olduqca maraqlı və əyləncəli olmaları ilə şagirdlərin diqqətini çəkir. Əlbəttə, burada məkan olaraq Nyu York seçilməyə bilər. Başqa coğrafi məkanların adlarının qeyd olunması da mümkündür.

b) Dilema

Dilöyrənənlərə situativ və eyni zamanda alternativ təkliflər verilir.

c) Öyrənmə qərarları

Bu zaman lüğətin öyrədilməsi, oxu ilə bağlı tapşırıqlar əsas hesab olunur.

Bəzi fəaliyyət növlərini təqdim edirik:

a) Oyun əsaslı çalışmalar

Mərhələ 1. Müəllim çalışmaların növünü qeyd edir.

Mərhələ 2. Şagirdlər yalnız sözlərdən istifadə etməklə (no gestures) çalışmalar yerinə yetirməlidirlər. Bu fəaliyyət əyləncəli olmaqla bərabər, real ünsiyyətə şərait yaradır.

Bundan əlavə, rəqslər, müvafiq mimik hərəkətlər bu növ çalışmaların məzmununa daxil edilə bilər.

b) Modellər hazırlamaq

Mərhələ 1. Kiçik qruplarda modellər düzəltmək üçün materiallar verilir(məsələn, kərpic düzəltmək, Leqo və s.). Onlara verilən materiallardan modellər düzəltmək tapşırılır.

Mərhələ 2. Əvvəlki qrupun şagirdləri hazırladıqları modeli gizlədə və “duplicate” edə bilərlər.

c) Təsvir et və çək

İKT əsaslı oyunlardan biri və ən çox yayılanı “təsvir et və çək” tapşırığıdır.

Bu zaman şagirdlərdən birinə şəkil verilir, digərləri ona oxşar çəkməlidir.

Dilöyrənənlər cütlüklərdə çalışa bilərlər. Fəaliyyət bitənə qədər bir-birlərinin şəkillərinə baxmaq olmaz. Məsələn, şagird A Şagird B-nin şəklini görə bilmir.

Tədrisi maraqlı edən oyunlardan biri də kommunikativ oyunlardır.

Kommunikativ oyunlar “ information gap” prinsipləri üzərində qurulur.

Dilöyrənənlər oyuna oxşar tapşırıqlar yerinə yetirirlər.

Aşağıdakı bəndləri diqqətə çatdırırıq:

a) Fərqi və oxşarlığı tapın

Dilöyrənənlər cütlüklərə ayrılırlar. Hər cütlükdə şagird A və B –yə şəkil təqdim edilir. şagird B- yə də bəzi məqamlar fərqli olmaqla təxminən oxşar şəkil verilir.

Onlar şəkilləri görmədən müzakirələr əsasında fərqləri tapa bilər.

b) Təsvir et və hazırla

Şagirdlərə cütlərlə işə hazırlaşmaq tapşırılır.

c) Hekayə yazmaq (məsələn, teatrda)

Onlara şəkilli hekayələrin hissələri verilir. Belə ki, kiçik parçaları görsələr də bütöv hekayəni bərpa etməlidirlər. Qrupun hər bir üzvü müxtəlif hissələri gördüklərindən bunu etmək o qədər də çətin olmur.

Bu texnikanın ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

Mərhələ 1. Sınıf dörd böyük qrupa bölünür: A, B, C, D.

Mərhələ 2. Hər qrupa şəkillərdən bir hissəsi verilir.

Mərhələ 3. 2 dəq. dən sonra müəllim şəkilləri qrupdan götürür.

Mərhələ 4. Müəllim bu mərhələdə əvvəlki qruplardan bir nəfər seçib yeni qrup təşkil edir.(Məsələn, A-dan 1 nəfər, B-dən 1 şagird, D-dən 1 şagird).

Mərhələ 5. Şagirdlər yeni qruplarda cəhdlər etməli, hekayə qurmalıdırlar. Eyni zamanda şəkildə gördüklərini müzakirə etməlidirlər.

Mərhələ 6. Müəllim müxtəlif qruplarda hekayə söyləyir. Əksər hallarda hekayədə birdən çox versiya olur. Sonda müəllim qruplara bütün şəkilləri göstərir.

d) Şer yazmaq

Oyun əsaslı fəaliyyətlərin sırasında şer yazmaq da vardır. Onlara pərakəndə şəkildə şer parçaları təqdim edilir. Bu fəaliyyətə oxu, dinləmə, müzakirələr daxildir.

Mərhələ 1. Dilöyrənənlər qruplara ayrılır.

Mərhələ 2. Qrupda hər şagirdə kartlar paylanır.

Mərhələ 3. Qruplara şerin bir misrasını oxumaq haqqında məlumat verilir.

Mərhələ 4. Qruplara şerə başlıq düşünmək tapşırılır.

Növbəti bənd problem həlli ilə bağlıdır.

“Problem həll etmə” fəaliyyəti problemin həllini tapmağa yönəldilir.

Aşağıdakı iki nümunəyə nəzər salmaq:

a) Desert dilemma

Bu zaman şagirdlərə mürəkkəb situasiyalar verilir. Daha sonra onlar qruplara ayrılır. Hər qrup göstərişləri yerinə yetirməyə hazır olmalı və səhra şəraitinə hazır olmalıdır. Daha sonra müəllim həll yollarını nəzərdən keçirir (7 vacib əşya- güzgü, gecə fənərləri, su qabları, plastik əşyalar, eynəklər, paltolar və paraşütlər götürülməlidir). Güzgü və gecə fənərləri vacib sayılır. Paraşütlər sığınacaq və tarlalar üçün lazımdır. Eynəklər isə korluqdan qoruyur, paltolar soyuq səhra gecələrində insanları isti saxlayır. Bu zaman su vacib sayılır. Plastik qablar daha çox su ehtiyatı saxlamaq üçün yararlıdır. Bu cür oyun əsaslı çalışmalar orta və yuxarı siniflər üçün əlverişlidir.

b) Fast food

Qeyd edək ki, kompüterlərin siniflərə inteqrasiyası dil tədrisi üçün böyük töhvə oldu. “Fast food” kompüter oyunları arasında qərarların qəbul edilməsi baxımından populyar oyunlar silsiləsidir. Bu proqramda dilöyrənənlər bulka, kolbasa, içkilər və s. ərzaqların miqdarı haqqında qərar verir və nə qədər pul ödəyəcəklərini müəyyənləşdirirlər. Onlara hava haqqında da məlumatlar verilir. Düzgün qərarlar verdikdə onlar qələbəyə yaxınlaşır, səhv qərarlar verdikdə isə məğlub olurlar. Oyun izah edildikdən sonra müəllim şagirdləri qruplarda yerləşdirir. Hər qrupun nümayəndəsi kompüterin qarşısında dayanır.

Müzakirələr sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bir və ya iki mini kompüter olan məktəblərdə “Fast food “ kompüter oyununu tez başa çatdıran qruplar oyunu yaddaşda saxlayaraq, növbəti qruplara ötürür. Müəllimlər ingilis dili üzrə klublar təşkil edərək, həvəsli şagirdləri cəlb edə bilirlər.

Beləliklə, oyunlar dərsləri əyləncəli və maraqlı edir.

Oyunlardan istifadə zamanı sinfi əyləncə məkanı kimi şagirdlərin qəbul etməsi işin xeyrinə hesab olunur.

Bu meyarlardan bəzilərini diqqətə çatdırırıq:

1. Şagirdləri qarşıla;
2. Onları nikbin salamla;

3. İzahlarını həvəslə ver;
4. Dərsə başlamazdan əvvəl tələbələrin fikirlərini cəlb et;
5. Nikbinliyə köklən;
6. Bir yerdə dayanma;
7. Sınıfdə hərəkətlər et;
8. Müxtəlif pozitiv jest və mimikalardan istifadə et;
9. Şagirdlərini necə görmək istədiyinin modelini qur.

Qeyd edək ki, orta və ali məktəblər üçün hər bir şagird və tələbənin evdə internet kimi köməkçisi (home access) vardır. Bunlar “one-to- one computing”, Open Educational Resources (OER) və öyrənməni idarəetmə sistemi(LMS) sayəsində mümkündür. Burada təhsilləndirici oyunlar nümayiş etdirilir.

NEA (National Educational Association) İKT əsaslı oyunlarla bağlı şagirdləri motivə etmək üçün aşağıdakı təlimatları qeyd edir:

1. Dilöyrənənlərə söz ver;
2. Onlara seçim ver;
3. Tapşırıqları əyləncəli et;
4. Tapşırıqları real və ya autentik et;
5. Tapşırıqları relevant et;
6. Bu günün ən son texnoloji vasitələrindən istifadə etməyə çalış[2,17].

İKT əsaslı oyunlarda zaman məfhumu çox vacib rol oynayır. Belə ki, müəllimlər vaxtı elə müəyyənləşdirməlidirlər ki, bu məsafə planların həyata keçirilməsində əlverişli olsun. Belə olan halda müəllim əmin olur ki, dilöyrənənlər məzmunu və ya hər hansı bacarığı mənimsəmişdir[3,69].

Ədəbiyyat:

1. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
2. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.

3. Gass S. M. An interactionist perspective on second language acquisition. Kaplan, R.B. (ed.) In the Oxford handbook of applied linguistics, 2002, pp.170-181.

Ibrahimova A.

The effective ways of using games in ELT at schools

(Summary)

The article deals with the effective ways of using games in ELT at schools. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of games should be goal-oriented and systematic. It will make the process more effective. One of the important goals of the article is to detect and find out the usage of games. It is noted that this gives us more power to understand the words clearly and use the language more competently. The author tries to find out the role of games, referring to the works of scientists that have been researched in this field.

Ибрагимова А.

Эффективные пути воспользования игр на преподавании английского языка в средних школах

(Резюме)

В данной статье рассматриваются эффективные пути воспользования игр на преподавании английского языка в средних школах. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль игр, ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность.

Rəyçi: p.f.d., b/m. J.Mehrəliyeva

**ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞİFAHİ
NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ KÜTLƏVİ İNFORMASIYA
VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI**

Açar sözlər: dil, nitq, kontekst, KİV, ünsiyyət

Key words: language, speech, context, mass media, communication

Ключевые слова: язык, речь, контекст, СМИ, коммуникация

Ali məktəblərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində işin məqsədyönlü, planlı şəkildə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir. İngilis dilini tədris edən müəllimlər danışıq dilinin xüsusiyyətlərini hər bir dərslərin tərkib hissəsi kimi nəzərdə tutmalıdırlar.

Danışıq dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan dilöyrənənlərdə öyrənilən dil haqqında tam şəkildə təsəvvür yaratmaq və onların ixtisas dilində kommunikasiya prosesinə uğurlu şəkildə qoşulmasını təmin etmək qeyri-mümkündür.

Eyni zamanda, ingilis dilini tələbələrə tədris edən müəllim şifahi nitqin formalaşdırılması prosesində onların hansı problem və çətinliklərlə üzləşə biləcəklərini ehtimal etməli və şifahi nitqin aşılınması prosesini həmin amilləri nəzərə almaqla təşkil etməlidir.

İşin məhz bu istiqamətdə qurulması tələbələrə lazımı nəzəri bilikləri mənimsəməyə və mükəmməl şəkildə mənimsənilmiş nəzəri biliklərdən praktik məqsədlərlə istifadə etmək üçün səmərəli şərait yaradır[2,165].

Dilöyrənənlərin kommunikativ bacarıqları onları mənalı, real həyatla səsleşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesinə cəlb etməklə inkişaf etdirilməlidir. Tapşırıqların müvəffəqiyyətə yerinə yetirilməsi onlarda məmnunluq, razılıq,

əminlik hissi yaradır. Kommunikativ təlim tələbələrdə niyyətlərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün öyrənilən xarici dildən düzgün və adekvat şəkildə istifadə etmək bacarıq və arzusunun inkişaf etdirilməsini əsas kimi irəli sürür. Burada üstünlük anlama, danışmaq, fikir və ideya mübadiləsinə verildiyi halda qrammatik struktur və leksik vahidlər bu məqsədə nail olmaq üçün öyrənilir.

Şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi xarici dili öyrənənlərin tələbat və ehtiyacları ilə əlaqələndirilməlidir. Belə ki, onların biliklərini nümayiş etdirmək, təcrübələrini bölüşmək, maraq və mövqeləri haqqında iştirakçıları məlumatlandırmaq bacarığının inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyula bilər.

Ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri tələbələrdə dialoji və monoloji nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu da linqvistik materialların kompleks şəkildə təşkil edilməsi və tədris edilən ingilis dilinin kommunikativ-yönümlü öyrədilməsini nəzərdə tutur.

Şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsində xüsusi çalışmalar kompleksinin hazırlanması əsas şərtlərdən biridir.

Müasir dövrdə xarici dil, o cümlədən də ingilis dili müəllimlərinə verilən tələblərə uyğun olaraq, müəllimin nitq imkanları mümkün dərəcədə linqvistik savada malik olan dil daşıyıcısının nitq imkanlarına yaxın olmalıdır. Bu da hər hansı şəraitdə baş verən nitq ünsiyyətinə qoşulmaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Ali məktəblərdə ingilis dilinin öyrədib-öyrənilməsinin əsas kommunikativ məqsədlərindən biri həmin dildə leksik, fonetik, qrammatik və həmçinin üslubi cəhətdən düzgün olan kommunikasiya bacarıqlarına yiyələnməkdir.

Əsas məqsədlər sırasında nitqin sərbəstliyi, adekvatlığı, düzgünlüyü və səlisliyi də yer alır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi informasiya materialları ilə şifahi nitqin tədrisi zamanı müəllimin üzərinə bir sıra vəzifələr düşür. Birinci növbədə müəllim dilöyrənənlərin xarici dili öyrənməkdə məqsədlərini, ehtiyac və tələbatlarını araşdırmalıdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dilöyrənənlərə şifahi nitq vərdişlərinin kütləvi informasiya materialları vasitəsilə aşılması istiqamətində iş məqsədyönlü, mərhələli xarakter daşılmalı və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir.

İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərinin Kütləvi informasiya vasitələri ilə aşılmasının əsasını təşkil edən linqvodidaktik amillərin müəyyənləşdirilməsi həmin prosesin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini mümkün edir[1,78].

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş KİV-in materialları onun aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğunun nəzərə almaqla tərtib edilməlidir:

- dil materiallarından müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- ayrı-ayrı kommunikativ məna kəsb edən cümlələri mətn daxilində sintez etmək bacarığı;
- verbal və qeyri verbal strategiyalardan istifadə etməklə, bilik və bacarıqların çatışmazlığı səbəbindən yaranan mürəkkəb situasiyalardan kompetensiya vasitəsilə çıxış yolu tapmaq bacarığı;
- öyrənilən dilin istifadə edildiyi sosio-mədəni kontekstlə tanışlıq;
- başqa insanlarla ünsiyyət qurmaq arzusu və bunun üçün vacib olan özünə əminlik hissənin formalaşdırılması.

Kütləvi informasiya vasitələri fonunda təlim situasiyaları öz növbəsində aşağıdakı növlərə bölünür:

- a) audio-vizual vasitələrdən istifadə etməklə dilöyrənənlərin həyat təcrübəsi üzərində qurulan situasiyalar;
- b) gerçəkliklə bağlı olan şərti kommunikativ situasiyalar;
- c) KİV-in materialları əsasında təşkil edilən situasiyalar;
- d) müəllim tərəfindən stimullaşdırılan və təsəvvürlər üzərində təşkil edilən situasiyalar.

Təbii situasiyalardan fərqli olaraq, spontan şəkildə əmələ gələn təlim situasiyaları müəllim tərəfindən planlaşdırılır və təqdim edilir. Çox vaxt həmin situasiyaları təqdim edərkən müəllim tərəfindən mənimsənilməli olan konkret

lingvistik materialların istifadə edilməsi tövsiyə edilir. Əsasən şərti-real situasiyalar əyani-nitq, oxunulan materiallar və audio-vizual vasitələrlə təşkil edilən situasiyalar təsviri-nitq situasiyalarına aid edilə bilər[4,s.45].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kütləvi informasiya materialları ilə bağlı təlim situasiyaları real və qeyri-real komponentlərin nisbətindən asılı olaraq, səciyyələndirilir.

Problemlə situasiyalarda baş verən proseslər dilöyrənənlərin ingilis dilində nitqinin fəallaşdırılması, mənimsənilmiş lingvistik materialların aktuallaşdırılması və şifahi nitqin əsasını təşkil edən potensial fəaliyyətin həyata keçirilməsi və beləliklə, dilöyrənənlərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını tələb edir.

Beləliklə, ingilis dili dərslərində KİV-in materiallarından geniş şəkildə istifadə etməkə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və bu istiqamətdə daha yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür.

İngilis dilində tələbələrə kütləvi informasiya vasitələri ilə təqdim olunan materiallar onları maksimum dərəcədə fəallaşdıraraq, öyrənilən xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına həvələndirməlidir.

Kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə zamanı ilk olaraq, “Step I: K-W-L” texnikası çox faydalıdır. Bu fəaliyyət zamanı əsas məsələ dilöyrənənlərin ilkin olaraq necə dərk etdiklərinə yönəldilir.

Dilöyrənənlər kiçik qruplarda nəyi öyrəndiklərinin siyahısını tərtib edirlər.

Step 2: Understanding Conflict and Revolution

İlk iki həftə ərzində dilöyrənənlər KİV vasitəsilə oxuduqları əsərlərdə konfliktləri, onların başvermə səbəblərini, həlli yollarını müəyyənləşdirirlər.

Step 3. Word Maps: Burada söz xəritəsi hazırlanır. Bunlar sinonimlər, cümlələr, illustrasiyalardan və s. ibarət olur.

Step 4. Punctuation Review: Dilöyrənənlər mətnə qulaq asırlar. Punktuaşyanı daha sonra orijinala tutuşdururlar.

Step 5. Predictions: Dilöyrənənlər oxuduqca mətndə hansı hadisələrlə qarşılaşacaqlarını qabaqcadan söyləyirlər.

Step 6. Analysis: Bu zaman təhlillər aparılır.

Step 7. Descriptive writing: Dilöyrənənlər “brainstorm” yolu ilə sözlərin təsvirini verirlər.

Step 8. Class Debates: Onlar iki qrupa bölünürlər. Bir qrup qərarlardan birini, digəri isə o birini dəstəkləyir. Eyni zamanda öz ideyalarını müdafiə edirlər.

Step 9. Collaborative Writing Project: Dilöyrənənlər müəyyən bir başlıq altında “classbook” hazırlayırlar. Məsələn: Beauty, Love və s.

Step 10. Readers Theater: Dilöyrənənlər qrup şəklində işləyərək, sinfin yerdə qalan üzvlərinə də öz ideyalarını qəbul etdirməyə çalışırlar.

Step 11. Newspaper Article: Dilöyrənənlər müəllif üslubu və qəzet üslubu arasındakı fərqi anlamağa çalışırlar. Öyrəndikləri məlumatları effektiv qəzet məqaləsi kimi emal edirlər.

Step 12. Review Game: “Whats my line”. Bu zaman onlar 5 cümlə hazırlayırlar. Oyun oynamaq üçün iki komandaya ayrılırlar. Hər komanda öz cümlələrini oxuyur. Əsas ideyanı o biri komandanın tapmasını gözləyirlər.

Step 13. Culminating activity: Burada dilöyrənənlər öz “scrapbook” adlanan layihələrini nümayiş etdirirlər. Sonda qiymətləndirilir[3,34].

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində KİV materiallarından istifadə prosesi daha da səmərəli və əyləncəli edir.

Ədəbiyyat:

1. Brumfit C. Communicative Methodology in Language Teaching. Cambridge University Press, 1984, 200 p.
2. Bruder, M.N., MMC: Developing Communicative Competence in English as a Second Language, University of Pittsburgh, 1974, pp.165-166.
3. Harmer J. The Practice of English Language Teaching. Harlow, UK, Longman, 1991, 296 p.

4. Hyland K. Developing Oral Presentation Skills. English Teaching Forum, 29, 2, 2000, pp.35-78.

Samadova K.

The effective ways of using mass media in developing oral speech at Universities in English Language Teaching
(Summary)

The article deals with the problem of working out effective ways of using mass media in developing oral speech at Universities in English Language Teaching. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective.

Самедова К.

Эффективные пути воспользования СМИ в формировании устной речи на преподавании английского языка на высших вузах
(Резюме)

В данной статье рассматриваются эффективные пути воспользования СМИ в формировании устной речи на преподавании английского языка на высших вузах. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Əliyeva

ZEYNALOVA FƏRİDƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
zeynalovaferide96@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

Açar sözlər: səriştə, dil, nitq, kontekst, ünsiyyət

Key words: competence, language, speech, context, communication

Ключевые слова: компетенция, язык, речь, контекст, коммуникация

Dillərin tədrisi sahəsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən danışarkən ilk növbədə yaşadığımız tarixi dövr, milli-mədəni kontekst və eləcə də yaşadığımız cəmiyyətin üzvləri olan insanların fərdi tələbatları, maraq və ehtiyaclarını qeyd etməliyik.

Hər hansı dilə yiyələnmək həmin dilin linqvistik baxımdan savadlı dil daşıyıcısına xas olan dərk etmə qabiliyyəti və leksik, qrammatik və üslubi baxımdan düzgün olan cümlələri, danışmaq mətnlərini qurmaq qabiliyyəti, fikir və ideyalarını yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını nəzərdə tutur.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi xüsusi məqsədə yönəldilmiş tədris fəaliyyətidir. Burada müəllimin real məqsədləri sırasına sillabusun düzgün tərtibi daxildir. Adətən bu zaman müəllimlər üçün dilöyrənənlərin linqvistik və kommunikativ ehtiyaclarının ödənilməsi üçün xüsusi kontekst lazım gəlir. Onların özlərinin xüsusi nəzərdə tutulmuş materialları olmalıdır. Onlar materialları müxtəlif mənbələrdən toplayır, sistemləşdirirlər. Burada digər mütəxəssislərlə xüsusi genişləndirilmiş əməkdaşlıq vacibdir. Fənn mütəxəssisinin bu sahənin müəllimlərinə tədris materiallarının mənimsənilməsində öz köməkliyini göstərməsi məqsəduyğundur. Tam əməkdaşlıq fonunda fənn müəllimi və sözügedən sahədə çalışan mütəxəssis auditoriyada birlikdə tədrisi həyata keçirirlər. Bu “team teaching” (komanda tədrisi) adlanır. Bu cür əməkdaşlıq vacib sayılır.

İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində çalışan müəllimə ehtiyac təhlilləri (need analysis), kurs dizaynı (course designing) və material seçimi (material selection) lazımdır. Bu cür fəaliyyətlər EAP kontekstində daha çox lazımdır. Qiymətləndirici kimi ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə tədris edən müəllimlər təkcə tələbələrin linqvistik bilik və bacarıqlarını deyil, öz tərtib etdiyi material və kursu qiymətləndirməlidirlər.

Onu da qeyd edək ki, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisinə qədər xüsusi kurslar təşkil edilməlidir. Bunlar “pre-service”, “in-service” və “refresher” kurslar adlandırılır. Bu kurslar müəllimlərin hazırlanmasında məhsuldar hesab olunur.

Sözügədən sahədə çoxlu kontekst və kurslar mövcuddur.

Adətən yeni başlayanlar ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində spesifik situasiyalardan xəbərdar olmalıdırlar. Bəzən bu spesifik situasiyaları bilmədikləri üçün tədrisdə seçim edə bilmirlər. Burada “narrow angles” və “wide angles” adlanan istiqamətlər mövcuddur. Məhz buna görə də “wide-angles” adlı kurslara daha çox geniş və əhatəli məsələlər daxil edilir.

Bundan əlavə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi sahəsində müəllimlərin rastlaşacaqları linqvistik, metodoloji və təşkilati problemlər mövcuddur. İngilis dilinin xüsusi məqsədlərlə tədrisi daha tələbəyönümlü hesab edilir. Bu sahənin tədris edildiyi auditoriyalarda yaşca böyük tələbələrlə qarşılaşmaq mümkündür. Hətta tələbələr fənn və məzmun barədə müəllimlərdən daha məlumatlı olurlar. Tələbələrə öz materiallarını özləri seçmək şansı da verilir. Bu seçim azadlığı onların yaradıcılıq imkanlarını və motivasiyasını artırır. Bu sahəni tədris edən müəllim təşkilatçı, fasilitator, tədqiqatçı və s. ola bilər.

Burada səriştəli müəllimlərin keyfiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Səriştəli müəllimlərin bütün tələbələrindən böyük uğur gözləntiləri olur;
2. Səriştəli müəllimlərin aydın, müəyyənləşdirilmiş məqsədləri olur. Onlar hazırlıqlı olurlar;
3. Müəllimlər öz auditoriyalarına vaxtından tez gəlir, dərslər hazırlıqlı olurlar;
4. Onlar dərslər aydın, düzgün qurulmuş şəkildə təqdim edirlər;

5. Onların dərs dediyi auditoriyalarda gərginlik minimum səviyyədə olur.

Təcrübəli m u lliml r tələbələri faktlara müxtəlif prizmadan yanaşmağı  yr dirl r. Onlar “why” tipli suallardan daha çox istifadə etməklə dərsi canlı edirlər. T l b l rl  sıx əlaqə yaradırlar. Eyni zamanda valideynlərlə əlaqə yaradırlar.

Bundan əlavə, bu sahədə m u llimin vəzifələrinə “monitor, evidence-gatherer, prompter, editor, organizer, task-settler” də daxildir.

Lakin bu sahədə də  t nlikl r olur.

İngilis dilində şifahi nitq v rdiřl rini tələbələrə aşılayark n m u llim bu sahədə dillərarası interferensiyanı nəzərə almalıdır. Bəzən ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə öyrənənlər Azərbaycan dilinə xas olan nitq modellərini heç bir d yiřiklik etmədən ingilis dilinə keçirirlər. Tələbə səhv etdiyi halda, m u llim onun diqqətini törətdiyi səhvlərə y n ltm li v  buraxılan səhvlərin dil yr n nin  z  tərəfindən düzəldilməsi  c n lazımi ř raitin yaradılmasını təmin etməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr tərəfindən törədilən səhvlər çox vaxt kommunikasiya prosesinin pozulmasına gətirib çıxarır. İngilis dilini xüsusi məqsədlərlə tədris edən m u lliml r kommunikativ təlim, xüsusilə də şifahi nitqin inkiřaf etdirilməsi sahəsində kifayət qədər nəzəri biliklərə malik olmalıdırlar.

Tələbələrdə şifahi nitq v rdiřl rinin formalařdırılması onların törətdiyi səhvlərin xarakterini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Dərsi planlařdırark n, m u lliml r şifahi nitq v rdiřl rinin ařılanmasına xüsusi diqqət yetirməli və bu istiqamətdə fəaliyyəti düzgün, ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə etməklə t řkil etməli və həyata keçirməlidir[1,89].

Eyni zamanda, ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə tədris edən m u llim şifahi nitqin formalařdırılması prosesində onların hansı problem v   t nlikl rl   zl ř  biləcəklərini ehtimal etməli və şifahi nitqin ařılanması prosesini həmin amilləri nəzərə almaqla t řkil etməlidirlər. İřin məhz bu istiqamətdə qurulması dilöyrənənlərə lazımi nəzəri bilikləri mənimsəməyə v  mükəmməl ř kild  m nims nilmiř nəzəri biliklərdən praktik məqsədlərlə istifadə etmək  c n səmərəli ř rait yaradır.

Ali məktəblərdə bu sahəni tədris edən müəllimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri tədrisin keyfiyyətini yüksəltməkdir. Dilöyrənənlərin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsini təmin edə bilən şərtlərdən ən önəmlisi ingilis dilinin tədrisi prosesinin onların tələbat və ehtiyaclarına, yaş səviyyəsinə, və eləcə də onların maraq dairəsinə uyğun olan tərzdə qurulmasıdır [2,56].

Xarici dil mütəxəssisi hazırlayarkən, əsas fəaliyyət növləri olan dinləyib-anlama, danışma, yazı və oxunun öyrədilməsi üsullarına ciddi diqqət yetirilməlidir. Eyni zamanda dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Başqa sözlə desək, dil mütəxəssisi, ilk növbədə xarici dil müəllimi kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdır.

Məhz bu səbəbdən şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. Əgər tələbələr ingilis dilindən fikir, ideya və informasiya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmirlərsə, linqvistik biliklərin əldə edilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur.

Ali məktəblərdə xarici dili tədris edən müəllimlərin, xüsusilə də qloballaşan dünyada əsas ünsiyyət dili olan ingilis dili müəllimlərinin tədris edilən dildə verbal və qeyri-verbal davranışları tələbələr üçün örnək olmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillərarası fərqlərin həm sistem, həm də normativ səviyyələrdə olduğunu tələbələrə izah etməklə yanaşı, ingilis dilinin təlimi prosesi həmin fərqləri nəzərə almaqla təşkil edilməlidir.

Dilöyrənənlərin ana dilində mövcud olan nitq modelləri və danışiq dili xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilməli və tədris edilən dildə şifahi nitqin formalaşdırılması zamanı tələbələr üçün potensial problem olan danışiq dili normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Şifahi nitq vərdişlərinin integrativ şəkildə aşılması, müasir dövrdə orta və ali məktəblər qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdən biridir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- Şifahi nitq vərdişlərinə qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun olan səviyyədə yiyələnmələri olduqca əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

- İngilis dilində şifahi nitq vərdişlərinin formalaşması prosesinin əsasını təşkil edən pedaqoji, linqvistik və psixolinqvistik amillərin təhlili ingilis dilində tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə formalaşdırılmasını şərtləndirən əsas prinsipləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

- Şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılması prosesinin qloballaşma dövründə dil mütəxəssisləri qarşısında qoyulan tələblərə cavab verən tərzdə təşkil edilməsi, təlim prosesinin tələbəyönümlülük prinsipləri üzərində qurulması dilöyrənənlərin ehtiyac, maraq və tələbatlarını nəzərə almaqla təmin edə bilər.

- Şifahi nitq vərdişlərinin interaktiv şəkildə formalaşdırılması təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkilini təmin edir.

- Tədris edilən ingilis dili və ana dili olan Azərbaycan dili arasında olan qarşılıqlı əlaqə hallarının araşdırılması, potensial interferensiya mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi interferensiya hallarının aradan qaldırılması və qarşısının alınmasını mümkün edir.

Dillərin təliminə kommunikativ yanaşmadan danışarkən birinci növbədə onun tələbəyönümlü olduğunu, eləcə də tədris edilən xarici dili öyrənməyə həvəs və maraq yaratmağa yönəldiyini qeyd etmək lazımdır.

Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılması üçün kommunikativ situasiyaların yaradılması olduqca vacib amillərdən hesab edilə bilər. Həmin situasiyalar elə tərtib edilməlidir ki, dilöyrənənlər tərəfindən mənimsənilmiş dil materiallarının yeni kommunikativ kontekstlərdə işlədilməsi təmin edilsin.

Kommunikativ situasiyaların yaradılması məsələsi ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi zamanı şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasında xüsusi aktuallığa malikdir[3, s.38].

Beləliklə, ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə öyrədilməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin səbəbləri müəyyənləşdirilməli və həlli yolları axtarılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Richards Jack C., Samuela Eckstut- Didier. Strategic Reading. Cambridge: 2013, 126 p.

2. Ur P. A course in English Language Teaching. Cambridge University Press, 2012, 325 p.
3. Vygotsky's Educational Theory in Cultural Context. Edited by Alex Kozulin, Boris Gindis, Vladimir S. Ageyev, Suzanne M. Miller. Cambridge University Press, 2003, 477 p.
4. Wells G. Learning through Interaction (Language at home and at school Vol.1). Cambridge University Press, 1981, 304 p.

Zeynalova F.

**Difficulties and their solvation in teaching English for spesific purposes at Universities
(Summary)**

The article deals with the difficulties and their solvation in teaching English for spesific purposes at Universities. It is obvious that today any language, especially the global language should be taught for communicative purposes. Adequately, teaching all the skills and used methods, should be integrated into the process of developing language learning students communicative competence.

Зейналова Ф.

**Трудности и их решения на преподавании “ESP” на высших вузах
(Резюме)**

В данной статье рассматриваются трудности и их решения на преподавании “ESP” на высших вузах. Очевидно, что сегодня любой язык, и в особенности глобальный язык должен обучаться в коммуникативных целях. Соответственно, все умения и использованные методы, должны быть и интегрированы в процесс формирования коммуникативной компетенции.

Rəyçi: f.f.d., b/m. N.Əliyeva

RZAYEVA AYŞƏN
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM ÜSULLARININ TƏTBİQİ

Açar sözlər: interaktiv təlim, ənənəvi təlim, interaktiv texnologiya, metod, üsul, oyun, qrup işi

Key words: interactive learning, traditional learning, interactive technology, method, technique, game, group work

Ключевые слова: интерактивное обучение, традиционное обучение, интерактивные технологии, метод, техника, игра, групповая работа

Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildə Sovet respublikasının tərkibindən çıxaraq, müstəqillik qazanması onun sosial iqtisadi həyatına yeniliklər gətirdi. Hər sahədə dirçəlişin olması təhsil sahəsində də əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı.

Kurrikulumun yaranması, fəal-interaktiv təlimə keçid, interaktiv metodların tətbiqi dərslərin keyiyyətinin daha da artmasına, şagirdlərə dərslərdə daha çox özünü ifadə edə bilmək şansı və buna bağlı olaraq da onların dərslərdə passivliyinin minimuma endirib, idraki fəaliyyətlərinin inkişafına, bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına imkan yaratdı.

İstənilən bir dərslərdə interaktiv təlim metodlarından istifadəni artırmaq dərslərin dinləyən tələbələr üçün anlayışı asanlaşdırır. Bunun üçün bütün müəllimlər dərslərdə olduqca yaradıcı yanaşmalı, məzmun standartlarına nəzərən dərslərin məzmunu və məqsədini müəyyən etməlidir. Bu vaxt tətbiqedici, inkişafetdirici, öyrədici funksiyalar da göz önündə tutulmalıdır. Dilçilik ilə əlaqədar dərslər demokratik xarakterli prinsiplərə əsaslanmalı, hər bir halda məqsədin doğru müəyyən olunması və formanın ona uyğun olaraq seçilməsi vacib xarakter daşmalıdır.

Alimlər hesablamışlar ki, olduqca keyfiyyətli mühazirənin ardınca diqqətli dinləyici 3 saat keçdikdən sonra materialın yetmiş faizini, üç gün keçdikdən sonra isə

öyrənilən materialın on faizini bərpa etməyi bacarır. Təlim zamanı yadda saxlamanın özünəməxsus xarakteristikaları vardır. Məsələn, tələbə oxuduğunun on, eşitdiyinin iyirmi, gördüyünün otuz, gördüyü və eşitdiyinin əlli, özü dediyinin səksən, öz fəaliyyəti nəticəsində öyrəndiklərinin isə doxsan faizini yadda saxlaya bilər. Yeni dövrün tələblərinə əsasən, təlim və tədris zamanı müasir, həmçinin interaktiv təlim üsulları və təzə pedaqoji texnologiyanın tətbiq edilməsi ilə tədris prosesinin səmərəliliyinin və onun keyfiyyətliliyinin artırılması olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir tipli müəllim dərs keçərkən ən yeni metod və üsullardan yararlanmalıdır [4].

Tələbələr təkcə dilin linqvistik xüsusiyyətlərini, həmçinin fərqli-fərqli situasiyalarda və münasibətlərdə başqaları ilə düzgün kommunikasiya üçün ehtiyac duyulan komponentləri bilməlidirlər [1,90s.].

Kommunikativ səriştəyə qrammatik səriştə, diskurs səriştəsi, sosiolinqvistik səriştə və strateji səriştə aiddir. Bütün bu sadalananlar linqvistik sistemin istifadəsini özündə birləşdirir. Qrammatik səriştə dedikdə sintaksis, morfologiya, sözlərin düzgün tələffüz forması, sözlərin vurğusu, bunlarla yanaşı başqa məsələlərin nitqə tətbiqi başa düşülür. Uyğun olaraq qrammatik səriştə dedikdə dilin strukturlarının anlaşılqılı bir üsulla dərk etməyə çalışmaq, diskurs səriştə dedikdə ünsiyyətin mənalı qurulmasını təşkil etmək, sosiolinqvistik səriştə dedikdə isə dilin sosiolinqvistik yönünün dərk etmək başa düşülür. Bütün bu deyilənlər tələbəyə şərait yaradır ki, ünsiyyət zamanı veriləcək sualı, yaxud söhbət əsnasında veriləcək cavabı hazırlasın. Strateji səriştə ən başlıca kommunikativ səriştə elementlərindən olmaqla haçan və nəcür ünsiyyətə başlamaq, ünsiyyət prosesini hansı üsulla və hansı formada davam etdirmək, onu yekunlaşdırmaq və əgər problem yaranarsa onu necə aradan qaldırmaq ilə bağlı nəzəriyyələri tələbəyə aşılایır[6,185s.].

İngilis dili yeni dövrün əsas tələbinə çevrilərək, dünyanın hər bir yerində ünsiyyətin ən aktiv vasitəsi olaraq fəaliyyət göstərir. İngilis dilinin bu şəkildə geniş yayılması və bu dilin qloballaşması insanlar tərəfindən onun öyrədilməsi və öyrənilməsinə qarşı duyulan marağı xeyli yüksəldib. Hal-hazırda izdihamlı bir kütlə

tərəfindən ingilis dilinin həm tez, həm də ki, keyfiyyətli mənimsənilməsinə cəhd edilir. Belə sürətli inkişaf prosesi ingilis dilinin tədris edilməsində yararlanıla biləcək yeni üsulların işlənilib hazırlanmasına səbəb oldu.

İngilis dili və bu dilin qrammatikanın tədrisi qrupdakı hər tələbəyə çatmaq məqsədilə fərqli-fərqli öyrənmə üslubları və öyrənmə metodikaları haqqında bilik və anlayış tələb edir. Bəzən bu “diferensiallaşma” hadisəsi adlanır və fərqli-fərqli tədris metodundan yararlanmaq tələbələrin ən geniş təbəqəsinə müraciət edir və onun güclü yönlerini araşdıraraq, genişləndirərək anlayış və özünə inamın inkişaf etməsinə yardım edir. İngilis dilini öyrətməyin fərqli yolları var, ancaq mükəmməl bir yol seçmək çox çətinidir.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq bu günə kimi dil tədrisi zamanı fərqli üsullar tətbiq və tətbiq edilmişdir. Xarici dilin tədrisi zamanı metodlar və yanaşmalar ilə əlaqəli qələmə alınmış bir sıra üsullar və bu üsulların mahiyyəti tətbiq edilmişdir[1,127s.].

Sadalanan üsulların hər biri keyfiyyətli tədris prosesinin istifadəsinə xidmət göstərmiş və müəyyən vaxtda öz aktiv xarakterli tətbiqi ilə ingilis dili tədrisinin tam mərkəz hissəsini zəbt etmişdir. Bəzi üsullar indi təzə üsulların formalaşması üçün baza funksiyası daşıyır. Aparılan təcrübələr əyani şəkildə sübut edir ki, yeni növ təlim üsulları bəzi xarakterik cəhətləri özlüyündə ehtiva edir:

- Müəllim tələbəni yaradıcı fəallığa sövq edir;
- Tələbələr aktiv fəaliyyət zamanı elementar bacarıqlara yiyələnirlər;
- Tələbələr müəllimlərlə və öz-özləri ilə əməkdaşlıq edirlər;
- Didaktik xarakterli rollu oyunlardan istifadə olunması ilə bərabər təlim əsnasında sosial bərabərlik yaranır və psixoloji mühit bərqərar edilir;
- Müəllim tematik tipli materiallar ilə tələbənin təfəkkür və düşüncəsinə təsir edir.

İnteraktiv üsulu ifadə etmək məqsədilə zamanla “problemlı”, “problem – dioloji”, “everestik təlim” anlayışlarından yararlanılır. Fəal təlim üsulları tələbələrin yaddaşının ancaq təzə elmi bioloji məlumatlarla zənginləşdirilməsinə yox, həmçinin

təfəkkürün müntəzəmliyinə, vərdişlərin, şəxsi keyfiyyətlərin qazanılmasına fokuslanır. Bu zaman bioloji təlim bütün tələbələrin fikirlərini göz önündə tutmaqla, fikir azadlığına, eləcə də, tədrisin məzmun baxımından zənginləşməsinə və nəticə əldə etmə prosesinə müsbət yöndən təsir edir.

Bəzi üsullar vardır ki, onlar çevik idrak fəallığını təmin etmir və tələbələrin marağını qarşılıdır. Başqa yöndən isə tələbənin öz marağı var. Yəni tədris üsulu bunu təmin etməlidir. Başqa bir amil isə, vətəndaş təhsilinin gündəmdə olmasıdır. Bu sadaladıqlarımız müasir tədris üsulunun məzmun baxımından metod və texnologiyalara nəzərən yeniləşməsinə tələb edir. Cəmiyyətin, pedaqoji proses zamanı üzləşdiyi yeniliklərdən biri də, təlim zamanı tərbiyəedicik məsələlərinin artmasıdır. Yəni, interaktiv təlim üsulu tələbələrə bəzi hüquqi, mədəni, əqli, əxlaqi, ekoloji, iqtisadi və başqa akseoloji dəyərləri aşılır. Aydındır ki, yeni standartlara malik olan pedaqoji kadr olmasa biz təhsili müasirlik səviyyəsinə qaldıra bilmərik [7, 120s].

İnteraktiv üsulları aktual edən bəzi tələblər mövcuddur:

1. İnsanlar bazar iqtisadiyyatında yaşaya bilmək istəyi;
2. Tələbələrin 20-30 il öncəyə nəzərən dünyagörüşünün və məlumatlıq səviyyəsinin daha artıq olması;
3. Sürətli, düşündürücü idrak fəallığını doğurmayan üsulların tələbələrin marağını təmin etməməsi.

İnteraktivlik tələbələri sosial yöndən də, inkişafını təmin etməkdədir. Bu cür dərslərdə yaradılan qruplar tələbələrin sosial yöndən formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutur. Qrup üzvləri arasında formalaşan isti münasibət, ünsiyyət, mümkün qrupdaxili davranış normaları ilə tənzimlənir. Bu qaydalar tələbələrin əxlaqi-mənəvi cəhətdən inkişafında vacib əhəmiyyətə malikdir. Qrup üçün düşünülmən davranış qaydaları belədir:

- Qrup üzvlərinin vəzifələrinin bölünməsi;
- Liderini seçilməsi;
- Qrup üzvlərinin fikirlərinə hörmət nümayiş etdirmək;
- Hər üzvün fikrini deyə bilməsi üçün şərait yaratmaq;

- Qoyulmuş problemin həlli istiqamətində birgə çalışmaq;
- Qrupda fəallıq nümayiş etdirmək;
- Əlavə davranışlar olmadan müəllimin verdiyi mövzu ilə əlaqədar müzakirələr aparmaq;
- Deyilən fikrin elmiliyinə nəzər salmaq;
- Başqa tələbələrlə ünsiyyətdə olduqca mədəniyyətli olmaq.

İnteraktiv təlim üsulu təqdim olunan informasiyanın ziddiyyətliliyi və onun yarımçıqlığından dolayı əqli cəhətdən problemlə halın yaradılmasına istinad edir. Belə cür halın yaradılması tələbələri öndə tutulan məqsədə çatmaq yollarını araşdırmağa məcbur edir və təfəkkür prosesini fəallaşdırır. Bu isə özlüyündə tələbələrdə idrak fəallığı yaratmaqla yanaşı, tələbələrin tədqiqat fəaliyyətinin sürətini də yüksəldir.

Problemlə vəziyyət – bu elə bir vəziyyətdir ki, bir məsələnin həlli ilə əlaqədar çoxlu ziddiyyətlər və fərqli-fərqli variantlar mövcuddur. Problemin aşağıda verilmiş olan xüsusiyyətlərini göz önündə saxlamaqla problemlə vəziyyətin yaradılması, onun tədqiq edilməsi mümkündür[2,35 s.]:

- Diqqət çəkən və olduqca maraqlı;
- Fərqli-fərqli fərziyyələr yaradan;
- Müstəqil araşdırma üçün uyğun olan;
- Tələbənin imkanlarına müvafiq olan;
- Tələbəyə şəxsi bacarığını reallaşdırmağa şərait yaradan.

“Beyin həmləsi” termini müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif cür qeyd olunur, bəzən onu hətta əqli hücum adı ilə də, adlandırırırlar. “Açar tipli sözlər”dən istifadə olunması tələbələrin düşüncə bacarıqlarını yüksəltmək üçün olduqca məqsədyönlüdür.

“Rollu oyunların” tətbiq edilməsi onun üçün əlverişli hesab edilir ki, dərslə zamanı bunun üçün proqram və materiallar vardır. Ona görə də, qabiliyyətli müəllim bu metoddan faydalanmağı yaxşı bacarmalıdır. Hətta diplomatik görüşlərlə bağlı dialoqların səhnələşdirilməsi də mümkündür.

“Söz assosiasiyası” tələbələrdə sürətli cavablama və sürətli düşünmə vərdişini formalaşdırır. Bu metodun təkrar mövzularda istifadəsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Sadə bir misal ilə fikrimizi belə əsaslandırma bilərik. Müəllimin səsləndirdiyi sözə uyğun bir şəkildə tələbələr cavablandırmağa başlayırlar.

“Insert” üsulu tələbələrin sərbəst şəkildə bilik qazanmasıdır Müəllim təzə məlumatları tələbələrə fərqli yollarla - insert üsulundan istifadə edərək də öyrədə bilər. Bu üsulun müsbət cəhətlərindən biri tələbələrin yalnız sərbəst düşüncə bacarığını inkişaf etdirmir, eləcə də onların nitq qabiliyyətini gücləndirir.

“Debat” müasir təhsildə müəllimlər ilə tələbələrin sıx-sıx qarşılaşdığı, lakin çox sevilən üsuldur. Debat müəyyən bir problemlə sualın əks mövqedən izahı və qarşılıqlı vəziyyətdə müzakirə olunmasıdır.

Ənənəvi xarakterli dərslərdə bəzi müsbət cəhətləri vardır, məsələn, müəyyən vaxt ərzində tələbələrə nəzərdə tutulan bilik və məlumatlar verilməsi və tələbələrin bilik dairəsi genişlənərək informasiyaları artırması [5].

Bu proses ərzində təlim tələbələrin inkişafına köməklik göstərir. Buna baxmayaraq, biz bu təlim metoduna inkişafetdirici təlim deyə bilmirik. Bu prosesdə ancaq biliklər, məlumatlar genişləndirilir, inkişaf etdirilir. Tələbənin belə fəaliyyəti də produktiv yox, reproduktivdir. Tələbənin yalnız yazması, informasiyanı, bilikləri alması, onu qəbul etməsi, başa düşməsi, yadda saxlaması və təcrübədə tətbiq etməsi reproduktiv təlimi xarakterizə edilir. Bunun kimi fəaliyyətlərin əsas məqsədi isə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, yaddaşın və diqqətin inkişafıdır.

Bu metodun bəzi müsbət tərəflərinin şahidi olan bir sıra müəllimlər metodun həmişə qalacağını iddia edirlər. Bəzən təcrübəli müəllimlər, əsasən də tələbələr artıq materialın əsas məğzini, dərslərin başlıca məqsədini biləndə passiv metodun özündən də fənni əsaslı şəkildə mənimsəyə bilirlər.

İnteraktiv xarakterli təlimin üstünlükləri olmasına baxmayaraq, müəllimlər birmənalı olaraq ənənəvi üsullardan istifadəni dayandırmamalıdır. Müəllim təlimin məzmunundan, məqsədindən, tələbələrin hazırlığından asılı olaraq seçimi etməlidir. Misal üçün, müəllim qarşıya vərdiş və bacarıqların formalaşma məqsədini qoyarsa,

bu zaman o reproduktiv, yəni əsas məğzi təkrarlama və model üzrə iş olan metoda daha çox üstünlük verə bilər [3, 85s].

İnteraktiv dərş prosesinin keçirilməsi formasının seçilməsi intellektual inkişaf səviyyəsi, öyrənilən mövzu və məqsədləri nəzərə alaraq müəllimin fərđi yanaşmasını tələb edir. İnteraktiv xarakterli təlim texnologiyaları sinif daxilində və ya xaricində dərşləri sinifdənkənar fəaliyyət şəklində keçirmək üçün istifadə oluna bilər. Dərşin aparılması üsulu aktivdir, yəni heç bir tələbə diqqətdən kənarə qalmaz və əlverişli bir atmosferdə passiv tələbələr də aktiv iştirakçı olmağa meyllidirlər.

Günümüzə diplomatik xarakterli İngilis dili ənənəvi ilə yanaşı, interaktiv üsulla da keçirilir. Lakin zaman keçdikcə dərşlərin yalnızca interaktiv təlim ilə tədris olunmasına çalışmaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Ambridge B, Pine JM, Rowland CF, Young CR. The effect of verb semantic class and verb frequency (entrenchment) on children's and adults' graded judgements of argument-structure overgeneralization errors. *Cognition* 2008, 106:87–129 pp.
2. Bünyatova F., Abdulla B. Təlim və Tərbiyədə İnteraktiv Texnologiya. Bakı 2000, 85 s.
3. Paşayeva P. Ali məktəbdə seminar məşğələlərinin interaktiv təlim metodları ilə təşkili yolları. elmi əsərlər, ISSN 2409-8817, cild 85, № 6, 2018, 85-89 s.
4. English for science and technology - <http://www.karyainternational.com/diplomatlar-icin-is-ingilizcesi.htm>
5. English grammar - <http://www.linguarama.com/courses/english-for-public-bodies>
6. Yunusov D. A Guide to English Grammar. Bakı: Mutarjim, 2006, 282 p.
7. Hüseynova G. Kurrikulum təliminə praktiki baxış IV nəşr. Bakı: Hədəf nəşrləri 2018. 224 s.

Rzayeva A.

Application of interactive teaching methods in English lessons

(Summary)

The article examines the theoretical and methodological bases of the use of interactive teaching methods in English language teaching in universities and makes a brief summary. Psychological and linguistic bases of the use of interactive teaching methods in English language teaching were touched upon, interactive methods such as “brainstorming”, “role-playing games”, “word association”, “insert”, “debate” were explored.

Рзаева А.

Применение интерактивных методов обучения на уроках английского языка

(Резюме)

В статье исследуются теоретико-методологические основы использования интерактивных методов обучения при обучении английскому языку в вузах и дается краткое изложение. Были затронуты психологические и лингвистические основы использования интерактивных методов обучения в обучении английскому языку, исследованы такие интерактивные методы, как «мозговой штурм», «ролевые игры», «словесные ассоциации», «вставка», «дебаты».

Rəyçi: f.f.d., dos. Q.Heybatov

ƏHMƏDLİ AYGÜN

Azərbaycan Dillər Universiteti

Ahmadliaygun97@gmail.com

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YENİ METODLARIN TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: ingilis dili, metodlar, ünsiyyət metodu, metodoloji prinsiplər

Key words: English, methods, communication method, methodological principles

Ключевые слова: английский язык, методы, метод коммуникации, методологические принципы

İngilis dilinin dünyada beynəlxalq ünsiyyətin aparıcı vasitəsi kimi mövqeyinin getdikcə gücləndiyi müşahidə edilməkdədir. Bu prosesi dayandırmaq və ya ləngitmək üçün heç bir meylin olmadığını nəzərə alaraq, ingilis dilinin tədrisi üçün təsirli bir metodikanın yaradılması problemi son dərəcə vacibdir.

İnsan beyni məlumatları ən fəal şəkildə qəbul edir, əzbərləyir və həyatın ilk yarısında tətbiq edir. Bu səbəbdən insan inkişafının nisbətən erkən mərhələsində dil əldə etməsini təmin etmək son dərəcə vacibdir.

İngilis dilində ünsiyyəti tədris etmək məqsədilə dil materialının sistemləşdirilməsi anlayışı dilin həm fonetik, leksik və qrammatik cəhətlərinin həqiqi sistem təsvirindən, həm də kommunikativ dilçilik və pragmatik qrammatika, funksional qrammatika, ziddiyyətli dilçilik məlumatlarının istifadəsini əhatə edir.

Dilin ünsiyyət vasitəsi kimi sistemləşdirilməsi üç əsas tələbə cavab verməlidir:

- 1) şagirdlərin dil təcrübələrini və ana dilinə dair biliklərini nəzərə alaraq, ingilis dilinin tədrisinin linqvistik əsaslarını yaratmaq;
- 2) onlara ingilis dili sisteminin spesifik (tam, kəsilməmiş və ya seçmə) bir versiyasını öyrətmək;
- 3) İngilis dilinin kommunikativ funksiyasının tədrisində və tələbələr tərəfindən mənimsənilməsində tətbiqetmə şərtlərinə cavab vermək.

İngilis dilinin müxtəlif vahidlərin fonetik, qrammatik, leksik, intonasyon (prosodik) cəhətləri ilə yanaşı, ünsiyyət prosesində funksional ifadələr, nitqin reallaşdırılması variantlarının tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ünsiyyət metodlarının inkişaf etdirilməsi məntiqi xarici dil mədəniyyətinin məktəbdə xarici dil tədrisinin əsas məqsədi kimi son dərəcə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir sistem yalnız ünsiyyət əsasında qurula bilər.

Bundan əlavə, kommunikativ metoddan istifadə edilməsi praktikasının göstərdiyi kimi, yalnız bir xarici dilin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsini deyil, həm də şagirdlərin hərtərəfli şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafını təmin etmişdir.

Kommunikativ metod orta məktəbdə ingilis dilində dərslərlərin yaradılmasında əsas olmuşdur.

Son iyirmi il ərzində təhsildə həm də proyektivlik kimi bir meyl formalaşmışdır. Bu konsepsiya 70-ci illərin sonlarında Böyük Britaniyanın Krallıq Sənət Kolleci tərəfindən təklif olunan təhsilin yenidən qurulması proqramı çərçivəsində hazırlanmışdır. Təhsildə humanitar, bədii və elmi-texniki sahələrin birləşməsi nəticəsində yaranan dizayn mədəniyyəti ilə sıx əlaqəlidir.

Hazırda xarici dillərin intensiv tədrisi müxtəlif inkişaf etməkdə olan, yeni yaradılan və işləyən metodiki sistemlərdə həyata keçirilir.

Xarici dillərin tədrisi metodikasının inkişafı prosesində böhranlar və yeni metodoloji istiqamətin formalaşması üçün zəruri olan fikirlərin "həddindən artıq istehsalı" bir-birini əvəz etmişdir [3]. Məsələn, kommunikativ təlimə keçid prosesi məhsuldar və əsl yeni fikirlərin çatışmazlığı qarşısında ortaya atılmışdır. Böhran xarici dil tədrisinin müasir metodoloji konsepsiyalarının inkişafına kömək edən aktiv metodoloji axtarışa səbəb olmuşdur.

İngilis dilinin müasir tədris metodlarının nəyə əsaslandığını başa düşmək üçün bu metodların əsasında dayanan metodoloji prinsipləri ətraflı nəzərdən keçirmək lazımdır.

Orta məktəblərdə ünsiyyət metodunun quruluşuna şagirdin maarifləndirilməsinə yönəlmiş idrak, inkişaf və təhsil aspektləri daxildir. Bu amilin və təlim sisteminin çox yönlülüyü nəzərə alınmaqla, ünsiyyət texnikasının aşağıdakı metodoloji prinsipləri formalaşdırıla bilər:

Ünsiyyət yolu ilə xarici dil mədəniyyətinin bütün aspektlərinə yiyələnmə prinsipi - Xarici dil mədəniyyəti burada xarici dili mənimsəmə müddətinin təhsil, idrak, inkişaf və təhsil aspektlərində şagirdlərə verə biləcəyi hər şeyi ifadə edir. [1, 31].

Ünsiyyət, maddi və mənəvi mədəniyyətdə təcəssüm etdirilən fəaliyyət, təcrübə mübadiləsinin olduğu bir sosial prosesdir. İnsanların emosional və rəasional qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə təsiri ünsiyyət prosesində həyata keçirilir. Düzgün tədris prosesi üçün ən vacib şərt ünsiyyətin təmin edilməsidir.

Beləliklə, ünsiyyət kommunikativ tədris metodikasında tədris, idrak və inkişaf və təhsil funksiyalarını yerinə yetirir.

Təhsil fəaliyyəti sistemi təhsilin məqsədləri, mahiyyəti və şərtləri ilə uzlaşır və ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dilinə yiyələnməyin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir [3, s. 56-62]. İngilis dilli ünsiyyətə yiyələnmək üçün təhsil fəaliyyətinin çərçivəsini yaxşılaşdırmaq və genişləndirmək üçün əsas şərt, burada real (təhsil prosesində), faktiki (sınıfdənkənar) və potensial (planlı) fəaliyyətlərin tamamlayıcı istifadə edilməsidir.

Müxtəlif metodoloji konsepsiyalara uyğun olaraq, ingilis dili ünsiyyətində təlimin təşkilə təcrübəsi göstərir ki, bu cür təlimin sistem yaradan amillərinin çatışmazlığı ingilis dilinin təsirli ünsiyyət vasitəsi kimi istifadəsinin miqyasını, dərəcəsinə və keyfiyyətini xeyli dərəcədə azaldır.

İngilis dili tədrisinin ünsiyyətlə reallaşdırılması metodikasında ən tipik səhv fikirlər bunlardır: şifahi ünsiyyət anlayışının nitq fəaliyyəti və ya bacarıqların formalaşması prosesi ilə əvəzlənməsi; bir şeyin digərinin zərərinə öyrədilməsində ixtisaslaşmanın baş verməsi; dil amilinin şifahi çoxalmasının ünsiyyət ilə müəyyənləşdirilməsi; kommunikativ baxımdan məqsədəuyğun olmayan materialın ünsiyyətə köçürülməsi;

Eyni zamanda, bəzən ikili prosesin - spesifik və effektiv tədris mövzusunda öyrənmə / mənimsəmənin bütün spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, vahid bir təlim sistemində bütün sistemləri aydın və balanslı şəkildə əlaqələndirmək və uyğunlaşdırmaq mümkün olmadığı fikri. və dilin kommunikativ funksiyasından istifadə praktikası yaşanır [4]. Bunun qarşısını almaq üçün ingilis dilli ünsiyyətin tədrisinə sistemətik yanaşmada aşağıdakı əsas prinsipləri vurğulamaq lazımdır:

- tədris ünsiyyətinin məktəbəqədər sistemləşdirilməsi;

- təlim məzmunununun seçilməsi və təşkili;
- dil və nitq materialının sistemləşdirilməsi və fərqləndirilməsi;
- təlimin hazırlıq, ixtisaslaşmış və integrativ mərhələləri üçün təlim məzmunu, dil və nitq materialının tərkib hissələrinin paylanması və təşkili;
- təlim sessiyalarının mərhələlər üzrə sistemləşdirilməsi;
- tələbələrin təhsil fəaliyyətinin idarəetməsinin sistemləşdirilməsi;
- ingilis dilli ünsiyyət praktikasının idarəetməsinin sistemləşdirilməsi.

Yuxarıda qeyd edilən fikirlərdən anlaşıldığı kimi, ingilis dilinin orta məktəb səviyyəsində tədrisi zamanı bir çox metodların istifadəsi olduqca zəruridir. Ümumilikdə isə məktəb səviyyəsində ingilis dilini dəqiq bir ünsiyyət vasitəsi olaraq müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu da öz növbəsində, ingilis dilini öyrənmə obyektini kimi qəbul etməkdən praktikada faydalı bir vasitə kimi istifadə etməyə keçid imkanı yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Veysova Z. “Fəal/interaktiv təlim”, 156 səh. Mənbə: https://virtualkitabxana.files.wordpress.com/2015/11/zulfiyye_veysova-compressed.pdf
2. Курбатова М. Ю. Игровые приемы обучения грамматике английского языка // Иностранные языки в школе. - 2006 г.
3. Подласый И.П. «Педагогика» т.1,2. Москва, Владос, 2001.
4. https://journal.edu.az/media/files/Ismet_Mammadova_Gunay_Hasanova.pdf

Ahmadli A.

The importance of applying new methods in the process of teaching English in secondary schools

(Summary)

Today, communication in various social processes plays a leading role as a necessary element of interaction between people, groups, and even different states. During this interaction, the process of transmission and exchange of different types of

information, meanings, values, assessments, feelings takes place. The formation of a global intellectual plane that envelops humanity makes the world even clearer. Getting involved in many aspects of the activity brings people closer together and makes cooperation more productive. In this regard, the teaching of foreign languages at an early age is important to ensure adequate interaction between representatives of different cultural communities.

Ахмедли А.

**Важность применения новых методик в процессе обучения английскому
языку в средних школах
(Резюме)**

Сегодня общение в различных социальных процессах играет ведущую роль как необходимый элемент взаимодействия между людьми, группами и даже разными государствами. Во время этого взаимодействия происходит процесс передачи и обмена разного рода информацией, значениями, ценностями, оценками, чувствами. Формирование глобального интеллектуального плана, охватывающего человечество, делает мир еще более ясным. Участие во многих аспектах деятельности сближает людей и делает сотрудничество более продуктивным. В связи с этим обучение иностранным языкам в раннем возрасте важно для обеспечения адекватного взаимодействия между представителями разных культурных сообществ.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Şirəliyeva

ƏSGƏROVA SƏBİNƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
sabinaaskerova@mail.ru

**DİL TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN
FORMALAŞDIRILMASINA NƏZƏRİ BAXIŞ**

Açar sözlər: kommunikativ səriştə, tədris, bilik, nitq, bacarıq, xarici dil, texnologiya

Key words: communicative competence, teaching, knowledge, speech, skills, foreign language, technology

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, обучение, знания, речь, навыки, иностранный язык, технология

Respublikamızda mövcud olan müasir, sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət mədəniyyətlərin yaxınlaşmasına, ölkəmizin beynəlxalq arenaya çıxmasına zəmin yaradır. Bu səbəbdən də, tələbələrin kommunikativ qabiliyyətinin formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bunu yaradan səbəblərdən biri son illərdə qloballaşma proseslərinin müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasındakı ünsiyyət prosesinə təsiridir. Bu gün cəmiyyət və dövlət müxtəlif dillərdə və müxtəlif mənbələrdə təqdim olunan məlumatları təhlil etmək və sintez etmək bacarığı, dünya ictimaiyyətində ünsiyyət bacarığı daxil olmaqla tələbələrin mədəni hazırlığı üçün kifayət qədər geniş tələblər qoyur. Mədəni məkan və özünü onunla tanımaq, dedikdə həm həmvətənlərlə, həm də digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə düzgün ünsiyyət strategiyaları nəzərdə tutulur. Buna isə məktəblilərin xarici dili öyrənmə prosesində ünsiyyət səriştəsinin, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət qabiliyyətlərinin və hazırlıqlarının formalaşması ilə nail olmaq olar.

Kommunikativ səriştənin formalaşmasına “səriştəlilik”, “ünsiyyət”, “kommunikativ səriştəlilik”, “formalaşma” kimi anlayışlar daxil edilə bilər. Adı çəkilən konsepsiyanın nəzərdən keçirilməsində bir çox yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, N.Xomski, dil nəzəriyyəsi kontekstində ilkdə 1965-ci ildə yazdığı "Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri" adlı əsərində "səriştəlilik" anlayışından istifadə etmişdir. Dil bacarığı, alimə görə, “danışan - dinləyicinin öz dilini bilməsi” ndən başqabir şey deyildir və bu bilik dilin gündəlik həyatda istifadəsinə qarşı qoyulur. Öyrənməyə səriştəyə əsaslanan bir yanaşmanın formalaşması və inkişafı kontekstində təhsil

sahəsindəki sistemli dəyişikliklər, müxtəlif elm adamları və müəlliflər tərəfindən müxtəlif yollarla şərh olunan "səriştəlilik" konsepsiyası da dəyişikliklər gətirdi. S.İ.Ojoqova və N.Y. Şvedovanın izahlı lüğətində "səriştəli" anlayışınəbelə tərif verilir: bilikli, bəzi sahələrdə nüfuzlu, məlumatlı, ancaq "səriştəlilik" anlayışı kiminsə yaxşı bildiyi bir sıra məsələlər, hüquqlardır izah olunur.S.E.Şişov və V.A. Kalneyisəriştəninbilik, təcrübə, meyllər, təlim yolu ilə əldə edilən dəyərlərə əsaslanan ümumi bir qabiliyyət olduğuna inanır. Müəlliflər bu konsepsiyayı hərtərəfli nəzərdən keçirərək qeyd edirlər ki, səriştəlilik biliklə onun konkret vəziyyətdə tətbiqi arasında əlaqə yaratmağa imkan verir. O.V.Kudryaşova yazılarında bütün səriştələrin təməlinin bilik və onlardan istifadə etmək bacarığı olduğunu vurğulayır. Eyni zamanda səriştə və bacarıq arasındakı əhəmiyyətli bir fərq, həmişə müxtəlif problemləri həll etmək üçün birgə və qarşılıqlı fəaliyyətə emosional və psixoloji hazırlıqla əlaqəli olması və bəzi şəxsi keyfiyyətlər, etik və mənəvi dəyərlər toplusu ilə xarakterizə edilməsidir.

A.V. Xutorski səriştə dedikdə, müəyyən bir sıra obyekt və proseslərlə əlaqəli olaraq istifadə olunan və bu proseslərlə əlaqəli yüksək keyfiyyətli fəaliyyət üçün zəruri olan şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin məcmusunu nəzərdə tutur. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, səriştənin yalnız bir insanın müəyyən bilik və bacarıqlarının məcmusu deyil, eyni zamanda bir insanın fərdi qabiliyyətlərinin məcmusu, tələb olunan keyfiyyətlərin formalaşmasının müəyyən nəticəsi olduğu qənaətinə gəlirik. "Kommunikasiya" (latınca "communico" ümumiləşdirmək, məlumat, ötürmək deməkdir) anlayışı olduqca geniş olub insan fəaliyyətini müxtəlif sahələrində: pedaqogika, psixologiya, dilçilik, menecment, hüquqşünaslıq, iqtisadiyyat və s.-də istifadə olunur. Hal-hazırda adı çəkilən bu konsepsiyaya müxtəlif təriflər verilir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirmək istərdik. Kommunikasiya ən ümumi mənada mesaj, hər hansı bir məlumatın ötürülməsidir. Ünsiyyət prosesi insan həyatının və cəmiyyətinin əsaslarından biri kimi təqdim olunur. Burada tədqiqatçılar həm ünsiyyət prosesinin özünü, həm də nəticəsini nəzərdə tuturlar.

Eyni zamanda şəxsiyyətlərarası kommunikasiya dedikdə bir şəxsdən digər hədəf obyektinə məlumat ötürmə prosesinə başa düşülür. Bu tip rabitə kommunikasiyaya qoşulanların şəxsi qarşılıqlı əlaqəsi ilə, həmçinin telefon, faks, poçt və ya digər informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kimi rabitə vasitələrindən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. I.P. Yakovlevə görə, ünsiyyətin cəmiyyətimizdəki rolu, inkişafı, ünsiyyət proseslərinin quruluşu və məzmunu vasitələrindən danışa bilsək, deməli, o elmdir. N. Luhman, kommunikasiyanı tarixən spesifik davam edən, kontekstdən asılı bir hadisə olaraq, yalnız sosial sistemlər üçün səciyyəvi bir hərəkətin məcmusu kimi başa düşür.

Beləliklə, xarici mənbələrdə kommunikasiya anlayışını daha da genişləndirərək təkcə informasiyanın ötürülməsi tərəfinə deyil, həm də kommunikasiyanın lingvistik və sosial tərəflərinə də daha çox diqqət yetirilir. Ünsiyyətdən bəhs edərkən bunun ünsiyyətdə olan tərəflərin fikirlərini, düşüncələrini, biliklərini, duyğularını əks etdirən ayrılmaz işarələrin meydana gəlməsi mübadiləsi olduğu iddia edilə bilər. Nəticə etibarilə "kommunikativ" anlayışı işarələr, siqnallar, mesajlar köməyi ilə məlumatların hərəkəti və eyni zamanda da ünsiyyət bacarıqlarını xarakterizə edən bir məfhum deməkdir.

Yuxarıda qeyd olunan müddəalara əsasən, ünsiyyət prosesinin informasiya funksiyası, ilk növbədə, məlumat ötürülməsindən ibarətdir. Ünsiyyət anlayışına həm mexaniki, həm də fəaliyyət aspektləri daxildir: bir tərəfdən, məlumat mübadiləsi prosesi, digər tərəfdən də düşüncələrini digər tərəfin düşüncələri ilə əlaqələndirmək, ünsiyyətdə olanların əldə etdikləri məlumatları dərk etdikləri qarşılıqlı anlaşma yaratmaq prosesidir. Alimlərin araşdırmalarının nəticələrindən aydın olur ki, məhz səriştələr öyrədilməli və öyrənilməli, şagirdlərdə təhsil və təlim prosesində nələinformalaşdırılması müəyyənləşdirilməlidir. Xarici dil dərsləri də burada istisna deyil.

Məhz bu baxımdan, "kommunikativ səriştəlilik" anlayışını təhlil etmək bizim üçün aktual görünür. E.I. Litnevskaya kommunikativ səriştənin aşağıdakı tərifini təqdim edir: Kommunikativ səriştəlilik nitq fəaliyyətinin bütün növlərinə və şifahi və

yazılı nitq mədəniyyətinin elementlərinə, müəyyən bir yaş üçün ünsiyyət sahələrində və ünsiyyət şəraitində dildən istifadə etmənin əsas bacarıqlarına yiyələnmək deməkdir. Bir sıra xarici tədqiqatçıların fikrincə, məktəbdə xarici dil tədrisinin məqsədi kommunikativ səriştəni inkişaf etdirməkdir. İ.A.Zimnyaya, ümumiyyətlə, xarici dil tədrisinin xarici metodlarının nümayəndələrinin fikri ilə razılaşır və kommunikativ səriştəni bir insanın ünsiyyətin kommunikativ fəaliyyətinin subyektivi rolunu oynamaq qabiliyyəti kimi göstərir. N.I.Qez kommunikativ səriştəni “dili müxtəlif sosial cəhətdən müəyyən edilmiş şəraitdə düzgün tətbiq etmək bacarığı” kimi başa düşür. Dil biliklərinə əlavə olaraq, kommunikativ səriştəyə nitq ifadələrini ünsiyyətin məqsədləri və vəziyyəti ilə müqayisə etmək qabiliyyəti, habelə kommunikativ davranışın mədəni və sosial normaları nəzərə alınmaqla ünsiyyəti düzgün qurma bacarığı daxildir.

M.R.Lvov təklif etdiyi kommunikativ səriştənin ən dolğun tərifini belə vermişdir: “Kommunikativ səriştə bir dilin (ana dili və xarici dil) , onun fonetik xüsusiyyətləri, leksik və qrammatik vahidləri, stilistikası, nitq mədəniyyəti, bu dil vasitələrini və nitq fəaliyyət növlərini mənimsəməyi ifadə edən bir anlayışdır - danışmaq, dinləmək, oxumaq, yazmaq – bir insanın sosial, peşə, mədəni tələbləri daxilində və ünsiyyət qabiliyyəti təbii nitq fəaliyyəti nəticəsində və xüsusi təlim nəticəsində əldə edilir. Ünsiyyət səriştəsi bir sıra elm adamları tərəfindən dilin köməyi ilə qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirmə, yəni həmsöhbətlərlə ünsiyyət qurarkən düşüncələrinizi ifadə etmək və müxtəlif şəraitdə bölüşmək, dil sistemini düzgün tətbiq etmək bacarığı kimi şərh olunur. Bura, eyni zamanda danışmaq normaları, müəyyən ünsiyyət şərtləri üçün olduqca uyğun olan kommunikativ davranışa üstünlük vermək, bir insanın özü üçün düzgün şərh etmək və xarici həyatda bir sosiolinqvistik vəzifəyə uyğun xarici dil istifadə etmə qabiliyyəti aiddir.

Müxtəlif yerli və xarici müəlliflər tərəfindən təklif olunan "kommunikativ səriştəlilik" konsepsiyasının şərhlərinin təhlili kommunikativ səriştəni müəyyənləşdirməyə imkan verir. Fikrimizcə, kommunikativ kompetensiya dedikdə şagirdlər tərəfindən bir sıra ünsiyyət bacarıqları və biliklərin mənimsənilməsi başa

düşülür. Bura adət və ənənələr, etiket qaydaları, ünsiyyət vasitələri və nitq formulları, mədəni və milli zehniyyətə xas olan və hədəf dildə olan ölkənin mədəniyyətində öz əksini tapan təsirli mədəniyyətlərarası ünsiyyəti həyata keçirmək kömək edən etik ünsiyyət normalarının öyrənilməsi daxildir.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdik ki, bu gün xarici dilin tədrisi zamanı orta məktəb şagirdlərində kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasına böyük ehtiyac duyulur. Şagirdlərdə ünsiyyət bacarığını kifayət qədər yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək üçün dil dərslərinin kommunikativ yönümlü tədrisi daha məqsədəuyğun olardı. Xarici dildə ünsiyyət qurmağı bacaran şagirdlərin yetişdirilməsi gələcəkdə onların beynəlxalq aləmdə ölkəmizi layiqincə təmsil etmələrinə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Зимняя, И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе / И.А. Зимняя. – М.: Просвещение, 1991.
2. Гез, Н.И. Формирование коммуникативной компетенции как объект зарубежных методических исследований / Н.И. Гез // Иностр. языки в школе. – 1985.
3. Литневская, Е.И. Методика преподавания русского языка в средней школе: учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Е.И. Литневская, В.А. Багрянцева. – М.: Академический проект, 2006.

Askerova S.

Theoretical view on the formation of communicative competence in language teaching (Summary)

The article deals with the communicative competence in language teaching. Communicative competence encompasses a language user's grammatical knowledge of syntax, morphology, phonology as well as social knowledge about how and when to use utterances appropriately. The author emphasizes that the formation of communicative competence in language teaching provides quality education,

increases the intensity of learning, develops skills and creative skills of students and helps to teach them according to their needs.

Аскерова С.

**Теоретический взгляд на формирование коммуникативной компетенции
при обучении языку
(Резюме)**

В статье рассматривается коммуникативная компетенция при обучении языку. Коммуникативная компетенция включает в себя грамматические знания обучаемого в области синтаксиса, морфологии, фонологии, а также социальные навыки необходимые при использовании языка. Автор подчеркивает, что формирование коммуникативной компетенции при обучении языку обеспечивает качественное образование, повышает интенсивность обучения, развивает умения и творческие способности студентов и помогает обучать их в соответствии с их потребностями.

Rəyçi: p.f.d., b/m. J.Mehrəliyeva

İBRAHİMOVA SƏBİNƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

ibrahimovasabina5@gmail.com

TƏLƏFFÜZ ÜÇÜN KOMMUNİKATİV DİL TƏDRİSİ METODİKASI

Açar sözlər: kommunikativ dil tədrisi, auditoriya tapşırıqları, dil öyrənmə prosesi, metod və yanaşmalar, kurs materialları

Key words: communicative language teaching, classroom assignments, language learning process, methods and approaches, course materials

Ключевые слова: коммуникативное обучение языку, аудиторные задания, процесс изучения языка, методы и подходы, материалы курса

90-cı illərin sonlarından bəri, daha geniş kommunikasiya modelinə və auditoriyada orijinal L2 dilinin aktiv istifadəsinə yönəlmiş Kommunikativ Dil Tədrisi (KDT) dil tədrisində aparıcı metodikadır. Kommunikativ Dil Tədrisinin beş əsas müddəası aşağıdakılardır: [4;7]

1. Dil, ən geniş kommunikasiya strukturu içərisində tələbələrə müxtəlif kommunikativ situasiyalarda L2-dən səmərəli şəkildə necə istifadə etməyi öyrətmək məqsədilə ən yaxşı şəkildə öyrənilir.

2. Auditoriya tapşırıqları və materialları tələbələrin məqsəd və maraqlarına güzgü tutmalı və onların L2 səviyyəsində kommunikasiya qurmaq istəklərini inkişaf etdirməlidir.

3. Dil qazanmağın ən səmərəli yolu aktiv iştirak vasitəsilə baş tutur. Tələbələr suallar verməyə və məna müzakirəsi aparıldığı qruplarda müstəqil şəkildə işləməyə həvəsləndirilir.

4. Sillabus, tələbələri müxtəlif kommunikativ situasiyalarda özlərini ifadə etmək üçün hazırlamağa yönəlməlidir.

5. Səhvlər dil öyrənmə prosesinin normal bir hissəsidir. Buna görə də, tələbələr L2 linqvistik risklərinə getmələri və dil sistemi ilə bağlı iş hipotezislərini formalaşdırmaları üçün həvəsləndirilir; bu hipotezislər yekun nəticədə L2 təlimatçı rəyi ilə təsdiqlənməli və ya inkar edilməlidir.

Bu paradigma, dekontekstləşdirilmiş lüğətdən istifadə edərək şifahi məşq işlərini “dinləyin və təkrarlayın” kimi qaydanı izləyən keçmişin audio və birbaşa metod yanaşmalarından uzaqlaşdı və Kommunikativ Dil Tədrisinin praktikantlarını tələffüz təlimatını kommunikativ mərkəzli auditoriyaya necə inteqrasiya edəcəyi barədə düşündürməyə başladı.

Nəticədə, kurs materialları seqmental xüsusiyyətlər hesabına daha geniş yayılmış fraqmental dil xüsusiyyətlərinə yönəldi və tələffüz təliminin yenidən kommunikativ auditoriyaya gətirilməsinə imkan verdi.

Xarici praktikada, Kommunikativ Dil Tədrisi modelinin əvvəllər qeyd olunan prinsiplərinə müvafiq olaraq İngilis dili tələffüzünün tədrisi üçün kommunikativ metodika işlənib hazırlanmışdır. Metodika, hər yeni tələffüz xüsusiyyəti üçün kurs boyunca bir neçə dərs zamanı yanaşılması nəzərdə tutulan beş mərhələyə bölünür:

1. Description & Analysis – Təsvir və təhlil – yeni tələffüz xüsusiyyətinin necə yaradılmasının və nə vaxt istifadə edilməsinin izahı.

2. Listening Discrimination – Dinləmə Ayır-seçkiliyi – xüsusiyyətin dəqiq tələbə identifikasiyası məqsədi ilə dinləmə praktikasına istiqamətlənmə.

3. Controlled Practice – Nəzarət olunan Təcrübə - şifahi istehsalda yeni tələffüz xüsusiyyətlərinin monitorinqinə yönəlmə.

4. Guided Practice – İdarəolunan Təcrübə - bəzi monitorinqlərlə strukturlaşdırılmış kommunikasiya məşqləri.

5. Communicative Practice – Kommunikativ Təcrübə – yaradıcı və kommunikativ dil mübadilələri vasitəsilə səlislilik və rəvanlığın artırılması fəaliyyətləri. [4, səh 123].

Tələffüz təlimatı metodikasının təsviri və təhlili mərhələsi, müəllimlərdən tələbələrin diqqətini diskret dil xüsusiyyətlərinə cəlb etmələrini tələb edir ki, daha sonra tələbələr onları öz nitq nümunələrinə sərəst şəkildə inteqrasiya edə bilsinlər.

Tələffüz təlimatı, qrammatika və ya lüğətdən fərqli olaraq, koqnitiv ustalığa əlavə olaraq motor nəzarəti tələb etməsi səbəbi ilə tələbələr üçün bəzi unikal həssas və fizioloji problemlər yaradır. Buna görə də, müəllimlər ənənəvi qayda əsaslı izahatlara əlavə olaraq taktiki və kinestetik öyrənmə yanaşmalarını təmin etməyə ehtiyac duyurlar.

Dinləmə ayır-seçkilik təcrübəsi göstərmişdir ki, bu metod yalnız tələbələrin qavrayış qabiliyyətlərinə deyil, həm də onların məhsuldarlıq qabiliyyətlərinə də müsbət təsir edir. Xarici təcrübəyə istinadən doğma olmayan fonemik kontrastda koqnitiv yönümdə tədris edilən İngilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələrinin bu hədəflər üçün heç bir fonemik təlimat olmayan nəzarət qrupu ilə müqayisədə daha yüksək tələffüz dəqiqliyi səviyyələrinə sahib olduğu aşkar edilmişdir. Bu tapıntı, dil

təlimində “qavrayışın lazımı rolunun qiymətləndirilmədiyini” irəli sürərək tədqiqatçıların həm nitq qavrayışına, həm də istehsalına təsir edən dilin ümumi və vahid zehni təsirinin olduğuna inanmalarına gətirib çıxardı.

Kommunikativ tələffüz təlimatı metodikasına əsasən nəzarət olunan təcrübə, tələbələrə tələbə çıxışının dəqiqliyini və formasını təkmilləşdirmək məqsədi ilə hədəf xüsusiyyətinin istehsalına yüksək səviyyədə nəzarət etmək imkanı verir. Bu mərhələdəki məşqlər, tələbələrin danışıqlarındakı məna çalarlarına diqqət yetirmədən hədəf xüsusiyyətinin nəzarət olunan işlənməsindən istifadə etməyə imkan verməsinə yönəlməlidir. Tələbələrin vaxtı və təcrübəsi olduqda, onlar yeni bir tələffüz xüsusiyyətini öz danışıq dillərinə köçürdə bilirlər. Nəzarət olunan təcrübə üçün müvafiq auditoriya məşqləri minimal cütlərlə söz məşqləri, qısa dialoqlar, yanılımac və qısa şeirlər və ya qafiyələr kimi təkrar və şifahi oxumaya yönələcəkdir. [7, səh 132]

Tələffüz təlimatı metodikasındakı idarəolunan təcrübə mərhələsi, hələ də hədəf formasının dəqiqliyinə və səlisliyinə böyük bir vurğu ilə, lakin mənaya əlavə diqqət komponenti ilə tələbə təlimini bir addım daha irəli aparır. Bu “fokuslanmış tapşırıqlar” tələbələri hədəf xüsusiyyətinin avtomatlaşdırılması prosesinə başlayarkən öz dəqiqliklərini təkmilləşdirməyə məcbur edir. İdarəolunan təcrübə mərhələsinə dair tədqiqatların böyük hissəsi L2 səviyyədə qrammatikanın qazanılmasına fokuslanmışdır. Bununla yanaşı, yeni tapıntılar tələbələrin İngilis dilinin səs sistemi (metafonoloji şüur) barədə açıq biliklərin həm nitq anlaşılıqlığı, həm də fonoloji qısamüddətli yaddaşa yüksək dərəcədə əlaqəli olduğunu göstərir. İnformasiya boşluğuna dair məşqlər, boyaqlı hekayələr və replikalı dialoqlar kimi müvafiq auditoriya fəaliyyətləri yarı nəzarət altındadır.

Tələbələr əvvəlki dörd addımdan istifadə edərək hədəf xüsusiyyətləri üçün güclü bir təməl qurduqda, orijinal kommunikativ təcrübə başlaya bilər. Kommunikativ Dil Tədrisi metodologiyasına əsasən, məna yönümlü fəaliyyətlərdə iştirak edən tələbələr əsl informasiya mübadiləsinin baş verdiyi “real iş şəraiti”ndə hədəf xüsusiyyəti üzərində nəzarəti inkişaf etdirdikləri üçün real dil mənimsəmə

prosesi baş verir. Auditoriya fəaliyyətləri qeyri-məhdud olmalıdır və hədəf xüsusiyyətini eyni vaxtda vurğulayaraq tələbələrdən mənaları bir şəkildə müzakirə etmələrini tələb edir; nümunələrə müsahibələr, hekayə izahı, debatlar və problem həll etmə fəaliyyətləri daxildir. Metodikanın bu mərhələsi müəllimə fəaliyyətin inkişafında ən çox sərbəstlik və yaradıcılıq imkanı verir və bu digər kurs işləri və ya mənbələrlə asanlıqla birləşdirilə bilər.

Sadaladığımız metodikalar çərçivəsi, müəllimlərə tələffüz təlimatını müvəffəqiyyətlə auditoriyaya inteqrasiya etmək üçün rəhbər təlimatlar versə də, təəssüf ki, tələffüz və ya ümumi dil kursunun əhatə dairəsindən kənarında tələbənin təkmilləşdirilməsinə dair strategiyalar vermir. Tələbələrin kurs və ya təlimatçının təlimat rəhbərliyi olmadan dil öyrənməyi davam etdirmək üçün gücləndirilməsinin vacibliyini dəyərləndirməmək olmaz, çünki “heç bir tələbənin, heç yerdə, müəllimləri ömür boyu onları müşayiət edə bilməz”. Bu səbəbdən, təlimatçılar yalnız auditoriya konteksti daxilində istehsal və qavrayış praktikasını üçün imkanlar təqdim etməməli, həm də tələbələrinə ömürlərinin sonuna qədər istifadə edə biləcəkləri tələffüz proqnozlaşdırma strategiyalarını öyrətməlidirlər. Dikersonun Gizli Repitisiya Modeli, proqnozlaşdırma strategiyaları və tələffüzün təkmilləşdirilməsi vasitəsilə həm də tələbə müstəqilliyini təmin etmək üçün perspektiv bir metodologiya olduğunu sübut etmişdir. [5, səh 98].

Gizli Repitisiya Modeli tələbələrin daxili səbəblərdən törəyən danışıq performansından yarana biləcək yayındırmalar və ya özünüdərək olmadan onların tələffüzünün spesifik aspektlərinə diqqət yetirmələrinə və şifahi şəkildə təcrübə keçirmələrinə imkan verir. Gizli Repitisiya Modelinin altı addımı aşağıdakılardan ibarətdir: [2, səh 77]

1. Təcrübədən keçirmək üçün xüsusi bir məkan tapmaq.
2. Ucadan ifa etmək.
3. İfaya nəzarət etmək.
4. İfanı modellərlə müqayisə etmək.
5. Modelləri uyğunlaşdırmaq üçün ifanı dəyişdirmək.

6. Dəyişdirilən ifanı sərbəst səsləndirənə qədər ucadan təcrübədən keçirmək. [2, səh 78].

Kouç-Müəllim Modeli müəllim və tələbə arasında əməkdaşlığın olduğu tələffüz kursuna yanaşmanın ideal yoludur və təlimatçı “debat kouçu, drama kouçu, musiqi kouçu, hətta idman kouçu”na bənzər vasitəçi kimi nəzərdən keçirilir.

Tələffüzün təkmilləşdirilməsinin baş tutması üçün müəllimlər rahat və dəstəkləyici bir auditoriya mühiti yaratmalıdırlar. Tələbələrdə dil təşvişi və özünüdərk yarada biləcək və dil öyrənmə nəticələrinə mənfi şəkildə təsir göstərə biləcək nitqin təkmilləşdirilməsinin icra təbiətinə görə bu, hər hansı digər dil kursunda olduğundan daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [6, səh 89]. Bütün auditoriyanın qarşılıqlı rəylərini həvəsləndirmək üçün, həm müəllim/tələbə, həm də tələbə/tələbə müsbət xüsusiyyətlərə, eləcə də təkmilləşdirmə sahələrinə də vurğulanaraq konstruktiv rəy üzərinə fokuslanmalıdır. Rəyin təbiəti də tələffüz təlimatı mərhələsindən asılı olacaqdır. Təsvir və təhlil mərhələsində müəllimlər artikulyasiya orqanlarının yerləşdirilmə dəqiqliyinə dair xüsusi rəy təklif etməlidirlər; dinləmə ayrı-seçkiliyi zamanı müəllimlər tələbələrə icazə verməlidirlər ki, onlar hədəfi düzgün şəkildə müəyyənləşdirib-müəyyənləşdirmədiklərini öyrənə bilsinlər. Tələffüz təliminin məhsuldar mərhələləri üçün müəllimlər və tələbələr məşqlərin məqsədini qiymətləndirməli və rəylərini mümkün qədər faydalı olmağa uyğunlaşdırmalıdırlar. Tapşırığın məqsədi hədəf dəqiqliydirsə, o zaman bütövlükdə dəqiqlik barədə açıq rəy verilməlidir; əgər tapşırığın məqsədi hədəf rəvanlığının artırılmasıdır, o zaman rəy əksər hallarda kommunikasiya axınını kəsməmək üçün tapşırığın nəticəsinə qədər uzadılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Həşimova D.Ə., Azərbaycanca germanistikasının inkişafı və təşəkkülü. F.f.d. dissertasiyası. Bakı, 2012.
2. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2010.

3. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu (ingilis dilindən tərcümə edəni - fil.e.d., prof. N.Q.Cəfərov). Bakı: BDU nəş., 2003.
4. Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (2010). Teaching pronunciation: A course book and reference guide (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
5. Dickerson, W. B. (2000). Covert rehearsal as a bridge to accurate fluency. Paper presented at the meeting of International TESOL . Vancouver, BC, Canada.
6. Horwitz, E. (2010). Foreign and second language anxiety. Language Teaching, 43 (2), 154-167.
7. Richards, J. C., & Rogers, T. S. (2001). Approaches and methods in language teaching (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Ibragimova S.

Communicative language teaching methodology for pronunciation

(Summary)

In the article, the methods of language teaching for pronunciation - Communicative Language Teaching are discussed. The explanation of the developed communicative methodology for teaching English pronunciation to senior students is given. Five main methods for pronunciation features are considered and the necessary exercises for the development of pronunciation skills are discussed.

Ибрагимова С.Е.

Методология обучения коммуникативному языку для произношений

(Резюме)

В статье рассматривается методика обучения произношению – Коммуникативное Обучение Языку. Дается объяснение разработанных коммуникативных методологий для обучения английскому произношению студентам старшего курса. Рассмотрены пять основных методов улучшения произношения и обсуждаются необходимые упражнения для развития навыков произношения.

QULIYEVA TƏRLAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
tguliyeva28@gmail.com

ALİ MƏKTƏBDƏ XARİCİ DİLLƏRİN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ ÖYRƏDİLMƏSİNİN PSIXOLİNGVİSTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: Ali təhsil, xarici dil, tədris, kommunikasiya , psixolinqvistik, nitq

Key words: High education, foreign language, teaching, communication, psycholinguistic, speech

Ключевые слова: Высшее образование, иностранный язык, обучение, коммуникация, психолингвистический, речь

Dil, ünsiyyət qurmaq üçün vacib olan ən təməl vasitədir. İlk öyrənilən dil olan ana dildə başlayan dil bacarıqlarının qazanılması təcrübəsi xarici dillərin öyrənilməsində də davam edir. Xarici dildə yazılmış mətnləri anlamaq, bu dilin özünəməxsus qaydalarını mənimsəmək, bu dildə danışanlarla ünsiyyət qura bilmək kimi bacarıqlara yiyələndikən bu təcrübənin nə qədər əhəmiyyətli olduğu gözə çarpır.

Xarici dil tədrisinin metodologiya tarixində dilin necə öyrədiləcəyi sualı daima müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu səbəbdən, ikinci dilin tədrisində müxtəlif metodlardan istifadə edilmiş, sınaqdan keçirilmiş və effektiv olan metodlar daha da təkmilləşdirilmişdir. İkinci dil tədrisində seçilmiş metod planlaşdırılmış nəticəyə ciddi təsir göstərən amildir.

Nitq, insan zehində mövcud olan müxtəlif düşüncələrin sürətli şəkildə dil kodlarına çevrilməsini tələb edən mürəkkəb bacarıqdır. Bununla bərabər, insanın gündəlik ünsiyyət ehtiyacının böyük bir hissəsi nitq vasitəsilə təmin olunur. Buna

əsasən demək olar ki, nitq eyni zamanda həm də tələbatdır. Bunun əsas səbəbi, nitqin yazı ilə müqayisədə zehni olaraq daha mürəkkəb bir proses olsa da, təmin etdiyi praktik faydalara görə yazıdan daha çox istifadə olunmasıdır.

Xarici dildə inkişaf etdirilən şifahi nitq təkcə, universitetdəki nailiyyətə deyil, eyni zamanda, bütün karyera həyatında tələbənin uğur əldə etməsinə müsbət təsir göstərən vacib məqamlardan biridir. İkinci bir dilə dair bacarıqlar qazanmaq həmçinin, sosial və psixoloji perspektivlərə malikdir. İkinci dilin mükəmməl öyrənilməsi tələbənin hədəf dili öyrənməyə nə qədər həvəsli olduğundan, bu dilin sosial tərəflərinə nə qədər hakim olduğundan asılıdır. İkinci dilin öyrənilməsi prosesində tələbənin özü ən böyük həlledici faktordur. Buna görə də, akademik təhsil verən müəssisələr tələbələrin bu hədəflərə çatması üçün ən mükəmməl tədris proqramının və düzgün müfrədatın seçilməsi, nəticəyönümlü məqsədlərin öncədən planlaşdırılmasını, inkişafyönümlü və effektiv strategiyaların təlimə tətbiq edilməsi kimi əhəmiyyətli məsələləri müəyyənləşdirərkən dəqiq və həssas qərarlar qəbul etməlidir(1).

Xarici dillərin tədrisi metodikasına aid elmi araşdırmalar, ikinci dilin öyrənilməsində şəxsin təlim mühitinə özü ilə bərabər bir sıra emosional, psixoloji xüsusiyyətləri də gətirdiklərini göstərir. İkinci dilin öyrənilməsi prosesində idrakı bacarıqlarla yanaşı, motivasiya, dilə qarşı münasibət və özünəinam kimi emosional xüsusiyyətlərin də rolu böyükdür.

Bilindiyi kimi, dünya üzərində beynəlxalq ünsiyyət dili İngilis dilidir. Bu səbəbdən, ölkəmizdə ən çox öyrədilən xarici dil İngilis dilidir. Bilindiyi kimi, İngilis dilinin tədrisində oxu, yazı, dinləmə və danışmaq üzrə dörd təməl bacarıq aşılmaqdadır. Bu bacarıqların mənimsənilməsi hər dil öyrənən şəxsdən asılı olaraq özünəməxsus şəkildə formalaşır. Başqa bir sözlə desək, hər hansı bir tələbə İngilis dilində yaxşı şifahi nitq bacarıqları qazanmaq üçün özünəməxsus qavrayış formalaşdırma bilir, lakin bunu dinləmə bacarığında inkişaf etdirə bilmir(4).

Xarici dil öyrənmə prosesini daha sürətli, daha zövqverici və daha effektiv həyata keçirmək üçün strategiyalar təkmilləşdirilmişdir. Bu strategiyalar tələbələrin

dil öyrənmə prosesində həyata keçirdiyi fəalliyətlərdir. Dil öyrənmə strategiyalarının birbaşa dil ilə bağlı funksiyaları aşağıdakılardır(5):

N0	Strategiya növləri	Strategiyalar	Nümunə
1	Yaddaş Strategiyaları	Zehni əlaqələr qurmaq	Qruplandırmaq, sinifləndirmək, əlaqə qurmaq, əsaslandırmaq.
		Rəsm və səslər istifadə etmək	Rəsmlərdən istifadə, mənə formalaşdırmaq, açar sözlərdən yararlanmaq, səsləri yadda saxlamaq.
		Öyrəndiklərini təkrarlamaq	Öyrənilənləri davamlı gözdən keçirmək.
2	İdrakı Strategiyalar	Dildən istifadə	Səs və yazıları tətbiq etmək, qəliblərdən istifadə etmək, yeni kombinasiyalar yaratmaq, dil kontekstlərində istifadə etmək.
		Təhlilətmə və fikir	Fikir yürütmək,

		yürütmə	nəticə çıxarmaq, dillər arasında müqayisə etmək, dil qaydalarını təhlil etmək, tərcümə etmək.
		Məlumatlar almaq və ötürmək	Sürətli anlamaq, məlumat ötürmək üçün mənbələrdən istifadə etmək.
		Yaratmaq	Qeyd etmək, xülasə çıxarmaq.
3	Bərpa Strategiyaları	Fikir yürüdərək təxmin etmək	Linqvistik açar sözlərindən istifadə etmək.
		Şifahi və yazılı nitqdəki əksiklikləri tamamlamaq.	Lazım gəldikdə ana dildən istifadə, tamamilə və ya qismən ünsiyyət qurmaq, danışıq mövzusunu seçmək, məlumatı dəyişmək, sözlər düzəltmək, fərqli sözlərlə ifadə etmək.

Dil öyrənmə strategiyaları yalnızca, cümlələri analiz etmək ya da, sözləri öyrənmək kimi zehni və idrakı funksiyalardan ibarət deyildir. Bu strategiyalar, eyni

zamanda öyrənməyi planlamağa, emosional və sosial sahələrə də yönəlik ola bilər. Bu strategiyalar birbaşa deyil, dolaylı şəkildə dil öyrənmə prosesini müxtəlif formalarda istiqamətləndirməyə, yönləndirməyə və dəstəkləməyə dair strategiyalardır. Məlumatın hansı yollarla öyrənilədiyi, öyrənməyə dair formalaşan duyğular və sosial davranış formaları kimi arqumentləri də özündə birləşdirir. Bu baxımdan, bu strategiyalar effektiv dil öyrənmə mühiti üçün lazım olan şərtlərin yaranmasına zəmin yaradır. Bu Strategiyaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (3):

1. Metakoqnitiv strategiyalar – Öyrənməyi öyrənmək :

A. Öyrənilən mövzunu analiz etmək, əvvəlcədən bilinən məlumatlarla yenilər arasında əlaqələr qurmaq, diqqətini mövzuya yönəldərək qavrama mərhələsindəki əksik tərəflər üzərində işləmək.

B. Öyrənəcəklərini planlamaq və tənzimləmək – Bir dilin necə öyrənildiyini kəşf etmək, məqsədlərini müəyyən etmək, linqvistik vəzifələrini müəyyən edərək onu icra etmək, dildən istifadə üçün fürsətlər yaratmaq.

C. Öyrəndiklərini dəyərləndirmək – Öz-özünə nəzarət etmək, dil biliklərini dəyərləndirmək.

2. Emosional strategiyalar :

A. Tərəddüdünü azaltmaq – rahatlama, nəfəs alma və meditasiya mexanizmlərini tətbiq etmək, dilin musiqi və yumor kimi rəngarənglikləri ilə motivasiya yaratmaq.

B. Öz-özünü cəsarətləndirmək – öz-özünü mükafatlandırmaq, risk almaq, utanma hissinə qalib gəlmək.

C. Duyğularını ifadə etmək- özünü dinləyib-tanımaq, nəzarət siyahısı tərtib etmək, duyğularını paylaşmaq, duyğularını nəzarətdə saxlaya bilmək, özünü olduğu kimi ifadə edə bilmək.

3. Sosial strategiyalar :

A. Sual soruşmaq – açıqlama istəmək, yön verilməsini istəmək, səhvlərin düzəldilməsini təmin etmək.

B. Digərləri ilə əməkdaşlıq etmək - əməkdaşlıq etmək, öyrəndiyi dilin ana dili olan insanlarla ünsiyyət əməkdaşlığı etmək.

C. Empatiya formalaşdırmaq – digərinin mədəniyyətinə hörmət etmək, başqalarının duyğu və düşüncələrinə ehtiram göstərmək.

Göründüyü kimi, dilin yaxşı mənimsənilməsi üçün yuxarıdakı strategiyaları yerinə yetirmək tələbənən dil ilə bağlı fobiylarının öhdəsindən gəlməyə, nitqindəki qüsurların tədricən azaldılmasına kömək edir. Dili öyrənən xüsusilə aktiv, yaradıcı olmalı, çox sayda praktik fəaliyyətlərdə iştirak etməli, davamlı sual verməli, qısacası dil öyrənmə strategiyalarını bilməli və tətbiq etməlidir. Əks halda, auditoriya qarşısında çıxış edə bilməmək, bir sıra sosial qorxu və fobiylarla üzləşmək, nəzarət edilə bilməyən emosional halların, diqqət dağınıqlığının, öz fikrini düzgün çatdırma bilməmək, şifahi nitqdə özünəinamın azalmasının və ya heç yaranmaması kimi mənfi təsirlərin öz hökmünü sürməyə davam etməsi qaçınılmazdır.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva X., İngilis dilinin tədrisi prosesində problematik aspektlər və qrammatik qanunauyğunluqlar, Filologiya məsələləri/ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, 2015.- №4.- S.92-95.
2. Şirəliyeva G. X. , Dil fakültələrinin aşağı kurslarında ingilis dilinin qrammatikasının kommunikativ yönümlü tədrisi, Bakı: 2014, 141 s.
3. Şirəliyeva G. X. , İngilis dilinin qrammatikasının kommunikativ metodla tədrisi zamanı istifadə edilən linqvodidaktik vasitələr Elmi əsərlər /Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirliyi, Təhsil İnstitutu, 2019.- C.86.- №2.- S.190-194.
4. MacIntyre, D., Peter., Gardner, R., C. (1994). The Subtle Effect of Language Anxiety on Cognitive Processing in The Second Language. Language Learning, 44 (2), 283-305.

5. Pintrich, P.R. & De Groot, E. (1990). Motivational and self-regulated learning components of classroom academic performance. *Journal of Educational Psychology*, 82(1), 33–50.

Guliyeva T.

Psycholinguistic bases of communicative teaching of foreign languages in higher education

(Summary)

In addition to the linguistic features of the language, psychological circumstances must be taken into account for the formation of oral speech in a foreign language. Students in higher education face various emotional and psychological difficulties when learning a second language.

Гулиева Т.

Психолингвистические основы коммуникативного обучения иностранным языкам в вузе

(Резюме)

Помимо языковых особенностей языка, необходимо учитывать психологические обстоятельства для формирования устной речи на иностранном языке. Студенты высших учебных заведений сталкиваются с различными эмоциональными и психологическими трудностями при изучении второго языка.

Rəyçi: dos. A. Əsədov

RƏHİMOVA MAYA

Azərbaycan Dillər Universiteti

mayaa_1996@mail.ru

**İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏ FƏALLIĞININ
TƏMİN OLUNMASI YOLLARI**

Açar sözlər: fəallıq, təlim materialları, motivasiya, öyrənmə, metod

Key words: activity, teaching materials, motivation, learning, method

Ключевые слова: мероприятия, учебные материалы, мотивация, учусь, метод

Qlobal dünyamızda beynəlxalq dil hesab edilən ingilis dili ölkəmizdə də işlənmə dairəsinə görə aparıcı dillərdən hesab olunur. İstər təhsil sahəsində, istərsə də digər sahələrdə ingilis dilinə tələbat həddən artıq çoxdur. İngilis dili ölkəmizdə həm məktəblərdə , həm də ali təhsil müəssisələrində ayrıca bir fənn kimi tədris olunur. Bu dilin tədris prosesində tələbələrin fəallığını təmin etmək əsas prioritetlərdən biridir. Tələbə fəallığına təlim prosesində istifadə olunan təlim materialları, tələbələrin psixoloji durumu, qiymətləndirmə, onların motivasiyası və digər amillər təsir edə bilər. Təlim materialları burada demək olar ki, əsas faktor hesab olunur. Əgər təlim materialları düzgün şəkildə tərtib olunsay, öyrənilənlərin maraq və istəkləri nəzərə alınsa, öyrənmə prosesi də səmərəli təşkil olunar. İngilis dili dərslərində təlim materialları daha aydın , daha səlis , anlaşıqlı olsa, tələbələrin fəallığına birbaşa və ya dolayı yollarla təsir edəcək. Tələbələrin dərstdə fəallığının artırılmasında, öyrənilən biliklərinin səmərəlilik səviyyəsinin aydınlaşdırılmasında, təlim zamanı yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasında qiymətləndirmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələrin düzgün qiymətləndirilməməsi təhsilənlərin öyrənmə həvəsinə, onların fəallığına birbaşa təsir edən amillərdəndir.

İngilis dili dərsləri daha çox interaktiv metodla tədris olunur. Bu metodda tələbəyönümlülük prinsipi əsas götürülür. Tələbəyönümlü dərslərdə təhsilənlərin daha fəal iştirak edirlər. Tələbələrin dərslərdə özlərini relaks hiss etmək , çəkinməmələri, bilmədikləri məlumatları rahatlıqla öyrənmələri onlarda özlərinə güvən yaradacaq və təlimdə fəallıqlarını təmin edəcəkdir. Təbii ki, ixtisası ingilis dili olan tələbələr yaxud bu dili öyrənilənlər üçün müəllimin rolu əvəzsizdir. Müəllim tələbənin fəallığında demək olar ki, əsas rola malikdir.

Misal olaraq deyə bilərik ki, əgər müəllim dərsinin fəal şəkildə təşkil edilməsini istəyirsə, ilk növbədə onun pedaqoji qabiliyyətləri olmalıdır. Diqqəti paylaya bilmək qabiliyyəti müəllimin eyni vaxtda həm özünün öyrətmə , təlqinetmə fəalliyyətinə , həm də şagirdlərin fəallığına, diqqətliliyinə, anlama, və dərkətməsinə, səviyyəsinə, iş prosesində təzahür edən müxtəlif xırdalıqlara diqqət yetirə bilməsidir.[1,s 58].

Təlimdə fəallığın olması mən deyərdim ki, önəmli məsələdir. Hələ XVIII-XIX əsrlərdə Jan Jak Russo, İohahan Henrix Pestalastsi, Adolf Disterveq uşağın zennini kütləşdirən feodal təhsil sisteminə qarşı kəskin etiraz etmiş , təlimdə şagirdlərin fəallığını, müstəqilliyini, müşahidəçiliyini,zehni qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyi tələb etmişlər.O cümlədən, pedaqoq və yazıçı Lev Nikolayeviç Tolstoy azad tərbiyə və təhsilin, uşaqların yaradıcı fəallığını və müstəqilliyini inkişaf etdirmək ideyasının tərəfdarı idi. [1, s 69-70].

Təbii ki, ingilis dili dərslərində tədrisin əsasını istifadə olunan dil materialları təşkil edir. Şagirdlərin və tələbələrin tədris materiallarının şüurlu şəkildə mənimsənilməsi onların yaradıcı fəallığını təmin edir. Ümumiyyətlə, təlimdə çalışmaq lazımdır ki, tələbənin fəallığını əsas stereotip kimi tutaraq onların tərəkürünü aktiv şəkildə işlətmək lazımdır.

Təlimdə şüurluluq və fəallıq prinsipinə bir sıra şərtlər verilir:

- tədris materialının məzmun və mahiyyətini şagirdlər aydın başa düşməlidirlər.

- təlimdə fikri iş priyomlarından (iş tərzlərindən) istifadə edilməlidir.

- mənimsənilmiş biliklər praktikada tətbiq olunmalıdır.

- tələbələrdə təlim maraqları motivləşdirilməlidir.

- təlimin məqsəd və vəzifələrdən irəli gələn məntiqi ardıcılığı gözlənilməlidir.

Hal-hazırda ingilis dili dərslərində tələbənin fəallığı müasir tələb kimi götürülür. Müasir dünyamızda texnikanın, internetin işlənmə dairəsi həddən artıq çoxdur.Bu da təhsildə özünü göstərir. Gənc nəsil internetdən, texnikadan istifadə

edərək araşdırdıqları məlumatları daha tez və sürətli əldə edə bilirlər və bu onların fəallığına birbaşa təsir edir.

İngilis dili dərslərində tələbələrin fəallığına təhrik edən üsullardan istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Ənənəvi dərs formalarında ən çox çıxış-dinləmə üslubundan istifadə olunur. Əgər müəllim tələbənin fəallığını təmin etmək niyyətindədirsə, dərslərində disput (mübahisə) üsulundan təcrübədən keçirə bilər. Bu zaman onların fəallığına, öz fikirlərini, təkliflərini söyləməyə, daha maraqlı və səmərəli dərs gedişatına nail olunacaqdır.

Ceremy Harmerə görə bir çox əşyalar, şəkillər, kartlar və öyrətmə çubuqları (Cuisenaire rods) kimi başqa şeylər dili manipulyasiya etmək, təqdim etmək və tələbələri hər növ fəallığa və ya fəallığa cəlb etmək üçün istifadə oluna bilər.

Gündəlik həyatda istifadə olunan xüsusilə də tədris vəsaiti kimi istifadə edilən əşyalar (realia) istifadə etmək yeni öyrənmələr və xüsusilə uşaqlar üçün sözlərin mənalarını öyrətmək və ya tələbə fəallığını stimullaşdırmaq üçün faydalıdır. Müəllimlər bəzən sinfə plastik meyvə, karton saat üzləri yaxud telefon danışıqlarını təqlid etməyə kömək etmək üçün iki telefon gətirir.[3, s177].

Öyrətmə çubuqları da tələbələrin fəallığında xüsusən də riyazı yaxud məntiqi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ingilis dili dərslərində geniş istifadə olunur. Bu çubuqlar Caleb Gattegno tərəfindən yaradılıb. Müxtəlif kiçik uzunluqlu bu taxta və ya plastik çubuqlar əvvəlcə riyaziyyat tədrisi üçün hazırlanmışdır. Hər bir uzunluq müxtəlif rənglərdədir. Çubuqlar xüsusiyyətsizdir və onlar yalnız uzunluqlarından və rənglərindən fərqləndirilir. Sadə ola bilər, lakin tələbələrin fəallığı, aktiv fəallığı üçün faydalıdır.[3, s 180-181].

Dil öyrənmədə motivasiyanın xüsusi əhəmiyyəti var. Dərslərdə motivasiya yüksək olan bir tələbənin fəallığı da gözlənilən qədər olacaqdır. Düşünürəm ki, tələbənin daxili motivasiyasının olması həm onun fəallığını, həm də dil biliklərinə yiyələnmək istəyi daha az formalaşacaq. Bildiyimiz kimi, motivasiya daxili və xarici olmaqla iki cür olur. Daxili motivasiya tələbənin özünün öyrənməyə təhrik etməsi kimi müşahidə olunur. Xarici motivasiya isə xaricdən təsirlərlə bura valideynlərin

nəzarəti, müəllimin qiymətlə tələbəni şirnikləşdirməsi və sair xüsusiyyətlər aid edə bilərik. Motivasiyanı tələbənin fəallığı ilə əlaqələndirsək görərik ki, eyni məqsədə gəlib çıxır. Başqa sözlə desək, tələbə öx fəallığını özü də təmin edə bilər, yaxud xarici təsirlərə məruz qalaraq fəallığı artırıla bilər. Təbii ki, burada motivasiyanın rolu əvəzsizdir. Məsləhət olunur ki, dərslərdə daha çox şagirdlərin fəallıqları özlərindən qaynaqlansın. Müəllimin də burada rolu dərsi elə qurmalıdır ki, tələbə müəllimdən qabaq lazım olan məlumatı bilsin, beləliklə, onlar bu nailiyyətləriylə fəxr etsinlər və öz fəallıqlarını hiss etsinlər. Normal olaraq hiss və emosiyalar da fəallığa təsir edən xüsusiyyətdir. Tələbə dərslərdə özünü müstəqil şəkildə təsdiqləyə bilirsə, çəkinmirsə, kompleksiz davranırsa, bu onun fəallığını artıracaqdır. Tələbənin fəallığını təmin etmək istəyiriksə, ingilis dili dərslərində tələbəyönümlülük prinsipini mütləq sınaqdan keçirmək lazımdır.

Müasir məktəb müəllimi bir çox pedaqoji funksiyalara malikdir. Onun stimullaşdırıcı funksiyası şagirdi müxtəlif yollarla tədrisə yönəltmək, maraq yaratmaq, öyrənməyi öyrətmək, qazandıqları bilikləri praktikaya tətbiq etmək bacarıqlarını nəzərdə tutur. Daha səmərəli nəticələr əldə etmək üçün müəllim tərəfindən əlverişli şərait yaradılmalıdır.

Ümumiyyətlə, ingilis dili dərslərində tədris prosesi dərk edilərək fəaliyyət göstərməsidir. Fəaliyyət isə insanın öz tələbatını ödəməyə yönəlmiş fəallığıdır. Məsələn, hər hansı bir tələbə dərslə səylə yanaşır.[5]

İngilis dili dərslərində bir çox metodlardan istifadə olunur ki, burada tələbələrin fəallığının nə dərəcədə olduğunu açıq-aşkar görə bilərik. Bu metodlar aşağıdakılardır:

- Passiv metod
- Fəal metod
- İnteraktiv metod

Passiv metod adından məlum olduğu kimi tələbənin dərslərdə passiv qalması, sadəcə bir dinləyici kimi iştirak etməsi müşahidə olunur. Bu metod tədrisən köhnəlik və demək olar ki, bu metodda tələbənin fəallığından söhbət gedə bilməz.

Fəal metod-bu metoddə dərslərdə müəllimin tələbəyə qarşılıqlı fəal dialoqunun şahidi olarıq. Tələbə bu metoddə dərsin fəal iştirakçısına çevrilir və öz fikirlərini sərbəst şəkildə qarşısındakına ötürə bilir.

İnteraktiv metod isə daha müasir və səmərəli metoddur. Bu metoddə tələbələr, müəllimlər qarşılıqlı şəkildə ünsiyyətdə olurlar. Onlar nəinki müəllimləri ilə hətta öz həmkarları ilə daha geniş qarşılıqlı əlaqədə olurlar və bu da onların fəallığını artırır.

İngilis dili dərslərində diskursiya-şifahi tədris metodundan istifadə etməklə tələbələrin fəallığını artırmağa, onların öz mövqeyini söyləməyə və həmkarlarının mövqeyinə, fikirlərinə hörmətlə yanaşmaqlarına nail olunur.

Beləliklə, tələbələrin nəzəri biliklərə yiyələnməsi və daha sonra öyrəndikləri bilikləri praktikada tətbiq edə bilmələri onların fəallıqlarını və müstəqilliyini inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Əsmər Sadıq qızı Bədəlova, Təlim və tərbiyə, ADPU nəşriyyatı, Bakı. 2015, 291 səh.
2. Ur. P. A course in English language teaching. UK: Cambridge University press, 2012.
3. Jeremy Harmer. The Practice of English language teaching. UK: Pearson&Longman, Fourth edition.
4. Camal Zeynalöglü, Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi, Bakı- Ünsiyyət nəşriyyatı, 2017, 144 səh.
5. <https://www.google.com/search?q=ldhk.edu.az+%E2%80%BA+eldhk+%E2%80%BA+uploadsPDF%0A1.Pedaqogika+t%C9%99lim%2Ct%C9%99rbiy%C9%99+v%C9%99+t%C9%99hsil+haqq%C4%B1nda+el++LDHK&client=ms-android-samsung-gj-rev1&sourceid=chromemobile&ie=UTF-8>
6. www.academia.edu

Rahimova M.

Ways of ensuring student activity in English lessons

(Summary)

The article examines the ways of ensuring student activity in English lessons. The issues of how to teach English as a foreign language to students, learners, under what conditions and when to ensure their activity were brought to the fore. The organization of the learning process of students, the correct selection and evaluation of the materials used, as well as the psychological basis of their activities are expressed in the logic of the conceptual ideas of the article.

Рахимова М.

**Способы обеспечения активности студентов на уроках английского языка
(Резюме)**

В статье рассматриваются способы обеспечения активности студентов на уроках английского языка. На первый план были выдвинуты вопросы о том, как преподавать английский язык как иностранный студентам, учащимся, в каких условиях и когда обеспечить их деятельность. Организация учебного процесса студентов, правильный подбор и оценка используемых материалов, а также психологическая основа их деятельности выражаются в логике концептуальных идей статьи.

Rəyçi: f.f.d., dos. V.Babayeva

SƏFƏROVA FƏRİDƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

farida.safarova.1998@gmail.com

XARİCİ DİL TƏLİMİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: xarici dil tədrisinə psixolinqvistik yanaşma, fərdi yanaşma prinsipi, xarici dil təliminin psixoloji üsulları, motivasiya, instrumental və integrativ motivasiya, daxili və xarici motivasiya

Key words: psycholinguistic approach to foreign language teaching, the principle of individual approach, psychological methods of foreign language teaching, motivation, instrumental and integrative motivation, extrinsic and intrinsic motivation

Ключевые слова: Психолингвистический подход к обучению иностранному языку, принцип индивидуального подхода, психологические методы обучения иностранному языку, мотивация, инструментальная и интегративная мотивация, внутренняя и внешняя мотивация

Müasir dövrdə insanın hərtərəfli inkişafı məktəblərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Şagirdlərin inkişafını təmin etmək üçün onun təlim, tərbiyə, bilik və bacarıqlarının yüksəlməsində fərdi yanaşma prinsipinin böyük əhəmiyyəti var. Fərdi yanaşma prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu prinsip hər bir öyrənənin inkişafında ahəngdarlıq yaradır, onun bilik və bacarıqlarında ortaya çıxan səhvləri və qüsurları tam vaxtında görməyə və tez bir zamanda bu səhvləri aradan qaldırmağa imkan yaradır. Fərdi yanaşma prinsipi eyni zamanda şagirdin qabiliyyətinin, marağının, meylinin, bilik və bacarığının yaranmasında əvəzənməz rol oynayır.

Y.A. Kamenski qabiliyyətlərə görə insanlar arasındakı fərdi fərqləri müəyyən edərkən yazırdı: “Bəzi adamların qabiliyyətləri iti, o birilərininki kütdür, bəzilərininki yumşaq və elastiki, o birilərininki isə sərt və yenilməzdir; bəziləri bilik naminə biliyə meyl edir, o biriləri isə mexaniki fəaliyyətdən zövq alır.” O, müəllimlərdən tələb edirdi ki, əgər onlar “... şagirdlərə güzəştə və nəzakətlə yanaşsalar, şagirdlərin qəlbini özlərinə cəlb etsələr, əgər müəllimlər ən çalışqan şagirdləri bəzən tərifləməklə həvəsləndirsələr, şagirdlərinə şəfqətli münasibət göstərsələr, asanlıqla onların qəlbini özlərinə elə cəlb edərlər ki, uşaqlar məktəbə gəlməyə evdə qalmaqdan daha artıq həvəs göstərərlər.[5, s.210].

Məşhur rus pedaqoqu K.D. Uşinski göstərirdi ki, bilavasitə təlim- tərbiyə işi ilə məşğul olan müəllim uşağı, onun inkişaf xüsusiyyətlərini, keçirdiyi həyat şəraitini yaxşı öyrənməlidir. O, bu məqsədlə müəllimlərdən uşaq psixologiyasını öyrənməyi

tələb edərək yazırdı: “Tərbiyəçi insanı həqiqətdə olduğu kimi bilməli, onun bütün zəif və qüvvətli cəhətləri ilə, bütün gündəlik xırda ehtiyacları və eləcə də böyük ruhi tələbləri ilə tanış olmalıdır. Tərbiyəçi insanı ailədə, cəmiyyətdə, xalq arasında, bəşəriyyət içərisində və öz vicdanı ilə üzbəüz durduğu halda öyrənməlidir. O, insanı bütün yaşlarda, bütün siniflərdə, bütün vəziyyətlərdə, şadlıq və qəmginlik hallarında, yüksələn və alçalan hallarda öyrənməlidir.” [6, s.217].

Xarici dillərin öyrənilməsində əsas məqsəd kommunikativ kompetensiyanın formalaşması və ya başqa sözlə, tələbələrin xarici dildə yazılı və şifahi formalarda ünsiyyətə girmək bacarığının aşılmasıdır. Bu gün xarici dilləri öyrənən tələbələr öyrəndikləri dildə peşə və ictimai fəaliyyətində praktiki olaraq işlətmək bacarığına malik olmalıdırlar. Bunun üçün dilin tədrisi prosesi elə qurulmalıdır ki, o, tələbələri yeni biliklərin mənimsənilməsi istiqamətində müstəqil yaradıcı fəaliyyətə cəlb etməli və həmin biliklərin praktikaya uğurlu tətbiq edilməsinə cəlb etməlidir.

Bu cəhəti nəzərə alan akad. L.V.Şerba qeyd edirdi ki, “xarici dillərin öyrənilməsi müxtəlif məqsədlər güdür: dilə sırf praktik yiyələnmə, xarici dilə ixtisasa aid ədəbiyyatı oxumaq vasitəsi kimi yiyələnmək və xarici dilə ixtisas kimi yiyələnmə vasitəsi kimi malik olmaq və s.”

Xarici dillərin tədrisi və o cümlədən, öyrədilməsi mühüm metodiki kateqoriyadır. Təlimin strateji məqsədinin müəyyənləşdirilməsində çıxış nöqtəsi cəmiyyətin böyüməkdə olan nəslə münasibətdə sosial sifarişidir. Son illər təhsil və tərbiyədə yeni paradigmə keçməklə bağlı olaraq bütövlükdə kompetent yanaşma geniş yayılmışdır. Bu yanaşma təhsil alanların şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına yönəlmiş, təhsilin praktik istiqamətliliyinə güclü cəhdlər tələb edir, habelə təhsilin humanistik dəyərləri ilə uzlaşır. Buraya dəyər meyillərinin sistemi, təlimin nəticələri (biliklər, vərdislər və bacarıqlar) və s. daxildir.

Beləliklə, A.A.Mirolubovun da qeyd etdiyi kimi, “kompetent yanaşma şəxsiyyətyönümlü yanaşma ilə uzlaşır.” Şəxsiyyətyönümlü yanaşma, öz növbəsində, təhsil sisteminin bütün komponentlərinə (hər bir tədris predmetinə, onun məzmununa, təlimin metod və texnologiyasına)və bütövlükdə tədris-tərbiyə prosesinə (müəllim-

şagird, şagirdlərin təlim vasitələrinə və s.) təsir etməklə dil öyrənənlər üçün münbit tədris və tərbiyəvi mühit yaratmağa yardım edir.

Xarici dil müəlliminin işinin səmərəliliyi onun müasir məktəb təhsilinin modernləşdirilməsi ideyalarına sahib olması və həmin ideyanı onun xarici dillərin tədrisi prosesində praktikaya tətbiq etməsindən asılıdır. Gələcək xarici dil müəllimi bilməlidir ki, tədrisin modernləşməsində, birincisi, təlimin məqsəd və nəticələrin dəyişməsi, ikincisi, məzmunun mənimsənilməsi üçün həcmi qısaltılması, üçüncüsü, təlimin minimum məzmununun mənimsənilməsinin metod və texnologiyalarının dəyişməsi, dördüncüsü, xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin fərdiləşməsi, və nəhayət, beşincisi, xarici dil dərsləri üzrə tədris proqramların və standartların dəyişməsi və s. başa düşülür.

Tələbələrin nitqə yiyələnməsi üçün yalnız dil sisteminə aid biliklərin (dil vasitələri və onların təşkili) deyil, həm də ünsiyyət aktında onlardan istifadənin avtomatlaşdırılması vacibdir. Xarici dilin tədrisi iki məqsədlə: kommunikativ öyrənilən dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığının yaranması və tələbələrin (şagirdlərin) ümumi təhsilini, tərbiyəsini inkişaf etdirən təlim-tərbiyə işi məqsədi ilə aparılır. Xarici dillərin tədrisinə yeni yanaşma kompetent fəaliyyət adlandırılır və onun da əsas mahiyyəti reallaşma prosesində yenilənmiş məzmunu tələbələrdə (dil öyrənənlərdə) səriştələr kompleksinin formalaşmasının əsası kimi çıxış etməsindən, məzmunun mənimsənilməsi prosesi isə fəaliyyət xarakteri daşımından ibarətdir.

Xarici dillərin tədrisinin məzmunu metodikanın kardinal problemlərindən biridir, çünki o, “Dil öyrənənə nəyi öyrətmək?” sualına cavab verməlidir. Xarici dillərin tədrisini müasir tələblərə adekvat şəkildə qurmaq üçün son nəticədə cəmiyyətin xarici dillərə münasibətdə sosial sifarişini həyata keçirməyə imkan verən metodik amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Xarici dillərin metodoloji konsepsiyası və praktikasını metodika elminin özünün əsas kateqoriyalarını necə müəyyənləşdirməsi və şərh etməsindən asılıdır. Dünya ölkələri arasında beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı və müasir inteqrasiya prosesi xarici dillərin öyrənilməsinə şəxsiyyət əhəmiyyətliyə

çevirmişdir. Bu-na görə də dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də təhsil sisteminin müasirləşdirilməsini prioritet istiqamətlərdən birinə çevirir. A.A.Miroljubovun fikrincə, “xarici dilləri öyrənilməsinin əsas məqsədi kimi xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın formalaşması, yəni öyrənilən dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girmək üçün real hazırlıq və bacarıqların nümayiş etdirilməsindən ibarətdir.”

Xarici dilin tədrisinə olan psixolinqvistik yanaşma dil təliminin təşkili və psixoloji istiqamətlərini, dil fəaliyyətini və linqvistik materialların ayrı-ayrı funksiyalarını müəyyənləşdirməyi özündə əks etdirir. Xarici dil təliminin psixolinqvistik xarakteristikalarından danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil təliminin fərdi biliklər kimi tədrisinə olan psixolinqvistik aspektdən yanaşarkən həm də dil fəaliyyətinin təşkili məsələsi də nəzərə alınmalıdır. Şerbanın fikirlərinə nəzər salsaq görə bilərik ki, dil fəaliyyətinin təşkili xüsusi psixofizioloji imkanlar və modellər üzrə dil təlimi təcrübəsinin emal olunması kimi müəyyənləşdirilir.

Bu isə xarici dilin formalaşmasında və insan beyninin hansı keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin ilkin olaraq araşdırılmasını ifadə edir. Bu məsələ xarici elmlər sahəsində bir çox alimlər tərəfindən geniş formada müzakirə olunub. R.Qardner, S.Kraşen, H.Braun, A.Leontyev, A.Zalevskaya kimi tədqiqatçıların əsərləri məhz bu problemin həllinə yönəlmişdir. Onlar xarici dilin mənimsənilməsinə olan psixolinqvistik aspektləri araşdırmışdır. Bu aspektlər isə xarici dilin öyrədilməsinə və onun nəticələrinə təsir edən psixoloji mexanizmləri özündə əks etdirir.

A.A.Zalevskaya isə öz növbəsində ikinci xarici dilin mənimsənilməsinə pedaqoji mövqedən yanaşaraq xarici dilin öyrədilməsinin səmərəliliyini artırılması yollarını araşdırmışdır.

İlk olaraq xarici dil təliminin təşkili yalnız kommunikasiya ilə mümkündür, belə ki kommunikasiya özü öyrətmənin son nəticəsi hesab olunur.

İkincisi, xarici dil təlimi tələbələrin ana dilində peşəkar şifahi ünsiyyət bacarıqları olduğu üçün ünsiyyətin sıfırdan yaradılmasını nəzərdə tutmur. Bunun nəticəsi olaraq

düzəlişlərin edilməsi hədəf və ana dilinin müqayisəli psixolinqvistik modellərinin inkişafını nəzərdə tutur.

Üçüncüsü, dil materiallarının öyrədilməsi zamanı xarici dil təlimi prosesinin psixoloji xüsusiyyətlərinə laqeyd yanaşmamaq lazımdır. Bu məsələlər qeyri-linqvistik kontekstlər və situasiyalarda xarici dillərin öyrədilməsinin və təliminin psixoloji yollarının müəyyənləşdirilməsinin əsasını təşkil edir.

Birinci üsul öyrənmə dedikdə tələbələrin xarici dil fəaliyyətinin və onun əsas komponentlərinin formalaşmasını təmin edən hərəkət və fəaliyyətlərin sistemli və təşkil edilmiş quruluşunu özündə əks etdirir.

İkinci üsula isə peşəkar xarici dil fəaliyyətinin yaradılması üçün şüurlu və adaptiv əlamətlərin mütənəsibliyini araşdırmaq daxildir.

Üçüncü üsul dedikdə ana dilində peşəkar dil fəaliyyətinə məxsus komponentlərdən aslı olan peşəkar xarici dil fəaliyyətinin tərkib hissələri və ya vasitəçi dil, düzəliş və aktual formalaşmanın fərqləndirilmiş şəkildə forması nəzərdə tutulur.

Dördüncü üsul xarici dil materialını təqdim edərkən sistemli prinsipdən ardıcıl şəkildə istifadəni nəzərdə tutur.

Beşinci üsul funksionallıq və sistematik prinsiplərinin ayrılmaz şəkildə həyata keçirilməsini özündə əks etdirir.

Altıncı üsul isə xarici dil materialının oriyentasiya, ünsiyyət və danışıq bacarıqlarının yaradılması məqsədləri ilə bir çox vasitələrin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu vasitələrə isə peşəkar dil materialının sistemli təqdimatı funksiyalarını daşıyan texniki və audiovizual vasitələrin psixoloji istifadəsi daxildir. [1, s.88].

Aydın ki, xarici dillərin müxtəsər şəkildə tədrisinin psixoloji cəhətdən gücləndirilməsi üçün irəli sürülən təkliflər xarici dil tədrisinin psixolinqvistik proqramını təmsil edir və onun konseptlərinin bir pilləsini təşkil edir. Bundan da əlavə, xarici dillərin tədrisi və təliminin psixoloji aspektdən sürətləndirilməsi sosial-psixoloji qaynaqlardan istifadə etməklə də mümkündür.

Şəxsin dil təcrübəsindən istifadə etməsi ilkin olaraq dünyanın təsvirinin formalaşmasına və onun yenidən yaradılmasına daxil edilir, nəticədə fərdi dil vasitələri onların nə üçün istifadə olunması ilə əlaqələndirilir.

Xarici dil təliminin psixolinqvistik mahiyyətini müəyyənləşdirmək özündə “xarici dillərin tədrisinin sürətləndirilməsinin psixoloji əsas və aspektləri” anlayışını dəqiq müəyyənləşdirməyi ehtiva edir. Bu anlayış özü 3 səviyyəni əhatə edir. Bunlara didaktik- metodoloji səviyyə, kollektiv- psixoloji və sosio- psixoloji səviyyələr daxildir. Bu üç səviyyəli anlayış işlənmə dairəsinə əsasən geniş şəkildə yayılır. Əslində psixoloji məzmun hər bir tələbənin fərdi fəallıq səviyyələrində, kollektiv-psixoloji və sosio-psixoloji səviyyələrində əks etdirilməlidir.

İlkin olaraq biz burada hədəf dilin öyrədilməsində motivasiyanı təmin edən qavrayış və yaddaşın müxtəlif növləri barədə danışa bilərik. İkinci halda bu A.Leontyev (2001) tərəfindən irəli sürülən təlim prosesinin kollektiv- psixoloji təşkilini nəzərdə tutur. Bu cür təşkil olunmuş öyrənmə prosesi isə hər bir tələbədən tələb olunan peşəkar bilik və dil bacarıqlarının qavranılmasını və dərk olunmasını təmin edir.

Üçüncü hal isə öyrənmə prosesinin sosio-psixoloji formada təşkilidir və burada tələbələr peşəkar situasiyalarda və cəmiyyətdə xarici dildə ünsiyyət qurmağa hazırlamağı, onların üzləşdiyi peşəkar problemləri həll etməyi və gələcək fəaliyyətlərində müxtəlif situasiyaların öhdəsindən gəlmək üçün onları bu cür proseslərə hazırlamağı əsas məqsəd olaraq qarşısına qoyur.

A.Leontyev (1999) “xarici dil- digər bir dil” ikitərəfli konsepsiyasının məzmun və məna aspektlərini araşdırmış və onları izahlı şəkildə müzakirə etmişdir. O, bu aspektləri müzakirə edərək L.Vqotskinin (1996) psixoloji fikirlərinə əsaslanan xarici dil təliminə dair şəxsi-psixoloji yanaşmanı dəstəkləmişdir. Daha sonra Leontyev (1995) ilk dəfə bu şəxsi- psixoloji yanaşmanın izahını üç prinsip əsasında izah edib. Bu prinsiplərə kommunikativ, şəxsi və koqnitiv prinsiplər daxildir. Leontyevə görə bu prinsiplər xarici dilin öyrədilməsində və dil mənimsənilməsi prosesinin əsasında duran vacib psixoloji və didaktik əsasları əks etdirir.

Bu prinsiplərin hər birinin izah olunmasına diqqət yetirək. İlkin olaraq, xarici dil təlimində kommunikativ prinsipin məzmunu hər hansı bir xarici dilin öyrədilməsi üçün kommunikativ istiqamətin vacib olduğu fikrini aşkara çıxarır. Kommunikativ istiqamət dedikdə isə burada ünsiyyət yoldaşı və ya digər bir şəxsə yönələn istiqamət ifadə olunur və onsuz ünsiyyəti təsəvvür etmək mümkün deyil.

Xarici dil tədrisinin koqnitiv prinsipindən bəhs edərkən xarici dilin mənimsənilməsinin ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, dünyanın təsvirini yaradan bir material kimi diqqət mərkəzində olması əsas götürülür. Xarici dil tədrisində mövcud olan bu fikirlər isə H.Q.Qadamerin (1975) fikirləri ilə eynilik təşkil edir. Onun fikrincə dil mənimsəmənin strukturunda və dil bacarıqları kontekstində psixolinqvistik birləşmələrin sistemli olaraq birləşməsindən ibarətdir.

Xarici dil təlimlərində dünyanın əvvəl mövcud olan təsvirinə əhəmiyyətli düzəlişlər edilməli və ya onun yeni bir təsviri qurulmalıdır. Xarici dilin tədrisi rəsmi bir sistem kimi öyrədilməməlidir və yeni bir mədəniyyət dünyasının təsvirini yaradan və eyni zamanda yeni bir dildə nitqin formalaşmasında mühüm rol oynayan dəyərlərin tədrisinə əsaslanmamalıdır.

Xarici dilin təlimi prosesində fərdi prinsipin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, öyrənənin təkcə digər şəxsə yəni ünsiyyət yoldaşına deyil, həm də onun özünə yönələn istiqamətləri əhatə edir. Eyni zamanda onun ana dilində danışarkən olduğu kimi xarici dildə danışarkən də şəxsiyyətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Motivasiya quruluşca çox da sadə bir anlayış deyil, biz onun strukturunu nə qədər çox anlasaq, ona təsir göstərə biləcəyimiz amil və məsələləri də anlamış olarıq. Öyrənənlərin motivasiyasının müxtəlif formalarda inkişaf etdirilməsi, dəstəklənməsi və ya tam əksi onun təsir dərəcəsinin azaldılmasında müəllimlərin də əvəzedilməz rolu vardır. Ümumiyyətlə, motivasiyanın öyrənənlərdə uğur və nailiyyətlərə aparıcı mühüm bir psixoloji əsas olduğunu tam şəkildə sübut edən təcrübəli bir sübut olmasa da, motivasiyanın ikinci və xarici dilin təkmilləşdirilməsində uğura aparıcı əsas amillərdən biri olduğu fikri iddia olunur. Motivasiyanın çox mürəkkəb bir struktura

malik olması onun bir çox tədqiqatçılar və tərbiyəçilər tərəfindən başa düşülməsində və əldə olunmasında müəyyən çətinliklər yaradır.

Qeyd olunduğu kimi, motivasiyanın mürəkkəb strukturu müəllimlər tərəfindən nə qədər yaxşı başa düşülsə müəllimlərin şagirdlərdə olan motivasiyanı inkişaf etdirmək və onun təsir dərəcəsini artırmaq bacarıqları daha çox inkişaf edəcək.

Qardner (1985) xarici dilin öyrədilməsi zamanı motivasiyanın mahiyyət və rolunu tədqiq edən zaman müxtəlif sosial və psixoloji dəyişkənlikləri də tədqiq etmişdir. Qardnerə görə, dil öyrənmək istəyən hər kəs yeni bir dildə danışmağın potensial dəyərini tanıyır və dili iki səbəbdən birinə görə öyrənməyə motivasiya olunmalıdır: instrumental məqsədlər (məsələn, işə düzəlmək və məktəbi bitirmə tələbini yerinə yetirmək üçün) və ya integrativ məqsədlər üçün (məsələn, həmin dildə danışanların, həmin dil daşıyıcılarının necə düşündüklərini və davranışlarını daha yaxşı anlamaq üçün). [2, s.9].

Motivasiya dil öyrənmənin və xarici dil təliminin əsasında duran vacib psixoloji amildir, çünki, o, həm müəllimlərin, həm də öyrənənlərin məqsəd və gözləntilərinə yönəlidir. Beləliklə, öyrənənlərin xarici və ya ikinci dili hansı səbəb və məqsədlərlə öyrəndiyindən xəbərdar olmaq müəllim və tərbiyəçilərə bu səbəb və məqsədlərə uyğun bir tədris planı tərtib etməyə şərait yaradır.

1972-ci ildə Qardner və Lambertin əsərlərindən sonra motivasiyanın dil öyrənməsində oynadığı əhəmiyyətli rolu bir çox xarici dil müəllimləri və tədqiqatçıları tərəfindən tanındı və qəbul edildi. Lambert və Qardner öyrənənlərdə olan müxtəlif motivasiyaların başa düşülməsində çox vacib olan bir nəzəriyyəni irəli sürmüşdür. Onlar dil öyrənmənin iki əsas motivasiya tiplərini ayırd etmişdir: instrumental motivasiya və integrativ motivasiya.

Instrumental motivasiya: İnsanlar xarici dili müxtəlif səbəblərə görə öyrənmə bilirlər. Bəzən insanların dil öyrənmə səbəbləri praktiki xarakter daşıyır, digər hallarda isə onlar bir dili həmin dilə və xalqa olan maraqları və qohumluq əlaqəsinə görə öyrənirlər. Öyrənənlərdən fərqli olaraq dil müəllimləri dil öyrənmənin onlara

qazandırdığı peşə üstünlüklərini və onun müsbət nəticələrini çox yaxşı başa düşürlər, lakin dil öyrənənlər üçün isə bu sadəcə elmi dərəcə üçün tələb olunan bir anlayışdır.

İnstrumental motivasiyaya sahib olan tələbələrin dil öyrənmə səbəbləri praktikidir. Bu praktiki səbəblərə əlavə maaş qazanmaq və ya kollecə qəbul olmaq və.s daxildir. Kollecdə təhsil alan dil öyrənənlərin əksəriyyəti isə yalnız bir əsas motivasiyaya malikdir: Onların əsas məqsədi kollecin irəli sürdüyü dil öyrənmə tələblərini yerinə yetirməkdir. İnteqrativ motivasiyalı şagirdlər isə bunun tam əksinə dili həmin dili danışan insanları daha yaxşı başa düşmək, tanımaq və onlarla daha yaxşı şəkildə ünsiyyət qurmaq üçün öyrənirlər.

Öyrənənlər xarici dili fərqli səbəblərlə öyrəndikləri kimi həm də bir- birilərindən daha güclü motivasiyaya sahib olmağı ilə də fərqlənirlər.

İnteqrativ motivasiya: Bəzi öyrənənlər xarici dili bu dildə danışan insanlara olan maraqları və yaxınlığı üçün öyrənirlər. Qardner və Lambert tərəfindən izah və tədqiq edilmiş motivasiyanın bu növü inteqrativ motivasiya adlanır. İnteqrativ motivasiyalı şagirdlər bu dildə danışan insanları tanımaq istəyi və həmin dilin mədəniyyətinə olan marağına görə bu dili öyrənirlər. İnteqrativ motivasiyaya sahib olan tələbələrin xarici dili öyrənmə səbəblərindən biri də onların bu dildə danışan ailə üzvlərinin, yaxınlarının, rəfiqəsinin və. s bu kimi əhəmiyyətli şəxslərin olması ola bilər. Aparılan bəzi araşdırmaların nəticələrinə görə inteqrativ motivasiyaya sahib olan şagirdlər instrumental motivasiyaya sahib olan şagirdlərə nisbətən daha çox uğurlara nail olurlar, çünki onlar güclü motivasiyaya sahibdirlər. [4, s.148].

Daxili- Xarici Faktor: Zaman keçdikcə inkişaf edən motivasiya tədqiqatları motivasiyanın təsnif edilməsinin daha mürəkkəb bir məsələ olduğunu vurğuladı. Fərd onu əhatə edən xarici aləmin təsiri altına düşərək bu təsirləri mənimsəyir və bu da onun ikinci dili öyrənməyə olan motivasiya səviyyəsinə çox böyük təsir göstərir. Bu fikir isə özlüyündə digər bir koqnitiv yanaşmaya yol açdı. Bu yanaşmaya əsasən “ insanların özü və onu əhatə edən mühit haqqında mövcud olan düşüncələri insan davranışına təsir göstərir”, bu da onların necə hərəkət edəcəklərinə, qərarlarına təsir göstərir. (Biehler & Snoumən, 1997) [2, s.12].

İntrinsik motivasiyanın əsas prinsipləri insanların anadangəlmə maraqlara sahib olduğu və sərbəstlik axtarışında olduğu fikrini irəli sürən nəzəriyyəyə əsaslanır. İntrinsik motivasiyalı şagirdlər xarici dil təlimində heç bir mükafat, rəğbət gözləmədən iştirak edir və onlar öyrənmə tapşırıqlarından kənarında olan materiallar və fəaliyyətlərlə mükafatlandırılmır. İntrinsik motivasiyaya aid olan tapşırıqlara bunları misal göstərmək olar: Əylənmək və zövq almaq üçün tapmaca həll etmək, oyun oynamaq və ya onu öyrənmək. Sadalanan bu tapşırıqların hər ikisində tələbələri motivasiya edən əsas amillər xarici deyil, daxili xarakter daşıyır.

İntrinsik motivasiyaya malik olan şagirdlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə sahibdir:

- İntrinsik motivasiyalı tələbələr məlumat və anlayışları daha uzun müddət yadda saxlayırlar, düzəliş və təhlilə daha az ehtiyac duyurlar;
- İntrinsik motivasiyalı tələbələr daimi öyrənməyə meyilli olurlar, belə ki, onlar qiymətlər və diplomlar kimi xarici motivatorlar aradan qaldırıldıqdan sonra da rəsmi məktəb mühitindən kənarında öyrənməyə və tədrislərinə davam edirlər;
- İntrinsik motivasiyalı tələbələr heç bir şəkildə mükafatlandırılmadan aktiv fəaliyyət göstərirlər. Onlar bir tapşırığı yerinə yetirənə qədər davam edirlər.[2, s.12].

Ekstrinsik motivasiyanı intrinsik motivasiyadan fərqləndirən bir xüsusiyyət də odur ki, öyrənənlər dil tapşırıqlarını xarici amillərə görə yerinə yetirirlər. Dornyeinin (1994) fikrincə, xarici motivasiya şagirdlərin bir fərd olaraq düzgün hərəkət etmək, yüksək qiymət, mükafat əldə etmək, müəllimlər tərəfindən bəyənilmək və ya cəzalandırılmamaq üçün sərgilədikləri davranışları özündə ehtiva edir. Bu cür motivasiya yuxarıda sadalanan şəxsi qazanc, rəğbət və mükafat kimi hədəflərə yönəlmiş üçün instrumental oriyentasiya ilə bir çox oxşar xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Gulchehra Sagdievna Shakhaldarova. Scientific And Didactic Bases of Foreign Language Teaching Methods. Progressive Academic Publishing, Uk

[//www.academia.edu/35295753/Psychology_in_Foreign_Language_Teac](http://www.academia.edu/35295753/Psychology_in_Foreign_Language_Teac)

2. Robert C. Gardner. Motivation and Second Language Acquisition. Peter Lang Publishing, 2010. s.243
3. Nicola McLelland. Teaching and Learning Foreign Languages. Routledge, 2017. s.253
4. Z.Kızıltepe. Boğaziçi University (Turkey). Attitudes and Motivation of Turkish EFL Students towards Second Language Learning //www.researchgate.net/publication/34260353_Attitudes_and_Motivation_in_Second-Language_Learning. s.168
5. Qədirova R.H Babayeva T.T. Ümumi psixologiyadan ixtisas praktikumu. Bakı: “Bakı universiteti” nəşriyyatı, 2014. s.320
6. Məmmədov Arif. Təlim psixologiyası. Bakı, 1991. s.298

Safarova F.

Psychological bases of foreign language teaching

(Summary)

Identification of psychological features plays an important role in the organization and development of the foreign language learning process. Therefore, important psychological aspects and bases of accelerating foreign language learning should be identified. When talking about the psychological features of foreign language teaching, we must not forget the principle of individual approach. This principle plays an irreplaceable role in the formation of the student's abilities, interests, inclinations, knowledge and skills. The psychological foundations of foreign language teaching include important aspects such as perception, memory and motivation. Motivation is one of the important psychological foundations that lead learners to success.

Сафарова Ф.

Психологические основы обучения иностранному языку

(Резюме)

Выявление психологических особенностей играет важную роль в организации и развитии процесса изучения иностранного языка.

Следовательно, необходимо определить важные психологические аспекты и основы ускоренного изучения иностранного языка. Говоря о психологических особенностях обучения иностранному языку, нельзя забывать о принципе индивидуального подхода. Этот принцип играет незаменимую роль в формировании у ученика способностей, интересов, наклонностей, знаний и умений. Психологические основы обучения иностранному языку включают такие важные аспекты, как восприятие, память и мотивация. Мотивация - одна из важных психологических основ, ведущих учащихся к успеху.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Əliyeva

TƏHMƏZOVA AYNUR

Azərbaycan Dillər Universiteti

aynur.tahmazova4@mail.ru

İBTİDAİ SİNİFDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: ingilis dili, metodika, tədris prosesi, ibtidai sinif, məktəb

Key words: english, methodology, teaching process, primary school, school

Ключевые слова: английский язык, методика, учебный процесс, начальная школа, школа

Müasir dövrdə ingilis dili ana dilindən başqa məktəblərdə tədris olunan xarici dillərdən birinə çevrilir. Keçmişdə ingilis dili ibtidai sinif səviyyəsində öyrənilmirdi, lakin sonra ingilis dili elm, texnologiya, mədəniyyət və bu kimi bir neçə məqsəd üçün vacib sayılmağa başlandı.

Uşaqlara xarici dil öyrədərkən uşağın dil bacarığını inkişaf etdirmək, nitqini təqlid etməsi nəticəsində, məqsədyönlü öyrənmədən təqlid yolu ilə öyrəndiyini xatırlamaq lazımdır. Başqa sözlə, uşaq danışmaq səsleri, nitq nümunələrini, müəyyən

ardıcılıq və qrammatik qaydaları izah etmir. Buna baxmayaraq normal inkişaf edən beş-altı yaşlı uşaq müstəqil ifadələr qura, ünsiyyət problemlərini uğurla həll edə, ən mürəkkəb qrammatikaya yiyələne bilər. Bununla birlikdə, təqlid uşaqılıqda dil bacarıqlarını mənimsəməyin əsas mexanizmi deyil. Bu proses uşaqda müstəqil fikrin formalaşmasına zəmin yaradır. Gördüyü, eşitdiyi və uşağın fərdi düşüncələrinin ifadəsini təyin edən qaydalar sistemini çıxardığı hər şey bütün uşaqlar, ana dilinin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq (və bu cür materiallar müxtəlif sistemlərin 40-dan çox dili əsasında əldə edilmişdir), sözdə həddindən artıq ümumiləşmə mərhələsindən keçirlər[1, s. 535].

Belə bir şəraitdə bir uşaq həqiqətən böyüklərdən daha sürətli və daha müvəffəqiyyətlə ingilis dilində danışmağı öyrənəcək və mənimsənilən biliklər daima xatirələrində qalacaqdır. Ancaq xarici dil ünsiyyət sahəsi bir az daraldıqca, uşağın müvəffəqiyyətlə işlədiyi xarici dil ünsiyyətinin bacarıq və qabiliyyətləri yox olur və bu sahənin uzun müddət itməsi ilə bu bacarıqlar azalır, hətta, demək olar ki, sıfıra enir.

İbtidai sinif şagirdlərinə ingilis dilinin tədrisinə ənənəvi yanaşma ilə tədris prosesini psixoloji və pedaqoji təhlili göstərdi ki, bu yanaşma müasir tələblərə cavab vermir, yəni:

- dil materialının qlobal təqdimatı;
- bacarıq və qabiliyyətlər sisteminin məqsədyönlü və nəzarətli formalaşmasının olmaması;
- uşaqların dil vahidlərini bilməməsi;
- nitq və düşüncə üçün şəraitin olmaması.

İngilis dilinin ibtidai sinifdə tədrisi üçün qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik:

1. İngilis dilinin tədrisinin ümumi xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Müəllim dərslərin kollektiv öyrənmə formasında fərdi yanaşma əsasında keçirilməsinə çalışmalıdır.

2. Müəllim biliklərin mənimsənilməsinin yolunu təklif etməli və şagirdi bu yolla inkişafa istiqamətləndirməlidir. Bunun üçün uşağın dərslərin əsas xarakteri olması, özünü sərbəst və rahat hiss etməsi, dərslərin mövzularının müzakirəsində fəal iştirak etməsi vacibdir.

Sinifdə aşağıdakı proseslər icra olunmalıdır:

- müəllim çox fəal olmalı;
- hazırladığı əyani vəsaitlərdən istifadə etməli;
- dərsləri öyrədir və süjetinə şərh verməli;
- müxtəlif iş formalarından, o cümlədən frontal iş formalarından istifadə

etməlidir.

Beləliklə, müəllimlə birlikdə dərsləri "qruplaşdırma" uşaqların azad olması vacibdir. İbtidai məktəb yaşında xarici dilin tədrisi prosesinin effektivliyini yalnız linqvistik və nitq materialı üzrə bilik və bacarıq deyil, həm də uşaqların hədəf dildə mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə iştirak etmək istəyi müəyyənləşdirir. Bu, məktəb fəaliyyətinin əsas forması xarici dildə dinləmək, danışmaq, oxumaq və ya yazmaq deyil, müəllimlə və bir-birləri ilə canlı, fəal ünsiyyətdir[2,s. 128].

İngilis dilində ünsiyyət zamanı uşaqların qarşılıqlı əlaqələrinin rahatlığı əsasən müxtəlif təşkilatı təhsil formalarından necə istifadə olunmasından asılıdır. Geniş istifadə olunan ön və fərdi işlərlə yanaşı, tədris prosesinə digər formaları daha fəal şəkildə tətbiq etmək lazımdır. İbtidai sinifdə şagirdlərə ingilis dilini yaxşı mənimsətməyin digər bir forması tədris olunan dərslərin tədrisi prosedurudur. Bu zaman dərslər qrup, kollektiv və layihə şəklində olur. Bunu edərkən uşaqları mümkün qədər sinifdə düzgün yerləşdirmək çox vacibdir. Şagirdlərin sinifdəki yeri ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə vəzifələri ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, ingilis dili ünsiyyət vasitəsi olaraq şagirdlər tərəfindən mənimsənilməlidir. Uşaqlar maraqlı ünsiyyət və müxtəlif personajlarla qarşılıqlı əlaqə zamanı ingilis dilini öyrənməlidirlər. Müəllim tədrisi müxtəlif nağıl qəhrəmanları ilə canlandırmalıdır. Tədrisin internaktiv oyunlarla və bu formalı metodlarla icrası şagirdlərdə xarici dilə maraq oyadır. Hər hansı bir ünsiyyət (birbaşa və ya dolaylı)

motiv və məqsədlə başlayır, yəni bir şeyin niyə və nə üçün söyləndiyi, oxuduğu və yazdığı ilə başlayır.

İngilis dilinin tədrisi prosesinin uğurla başa çatması üçün ünsiyyət vasitələrini öyrətməkdə, uşaqlarda məntiqi təfəkkürü formalaşdırmaq olar. Uşaqlar ingilis dilinin praktik tətbiqinin nəticələrini görməlidirlər. Şagird çox vaxt biliklərindən istifadə etmək üçün real bir fürsət görmür. Bu çatışmazlıq aşağıdakı prinsiplərə əsaslanan dizayn texnikaları istifadə edərək aradan qaldırıla bilər:

- "lingvistik" yox, praktik nəticəni əldə etməyə yönəlmiş konkret hədəfin formalaşdırılması;

- şagird və ya şagird qrupu tərəfindən dildən istifadə edərək praktiki dildən kənar hərəkətin həyata keçirilməsinə yönəlmiş müəyyən tapşırığın olması;

- şagirdlərin verilmiş tapşırığı müstəqil şəkildə yerinə yetirməsi və lazım olduqda müəllimin köməyi;

- işin nəticələrinə görə şagird və müəllimlərin qarşılıqlı məsuliyyəti.

Şagirdlər, xüsusən də ibtidai sinifdə, ingilis dilini yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də ingilis mədəniyyətinə girişlərinin bir elementi olaraq öyrənməlidirlər. Bu məqam həqiqətən vacibdir. Çünki bu ünsür uşaqların ümumi dünyagörüşünün genişlənməsinə kömək edir, bu da sonradan onların ümumi akademik fəaliyyətlərinə təsir göstərir[3, s.738].

İngilis dili tədris edərkən tələbələrin ana dili həmişə nəzərə alınır, çünki tələffüz öyrədərkən səslərin və bunların birləşmələrinə xüsusi diqqət yetirilərək, ana dilində ifadələrlə səslərini ümumi və fərqli tələffüzünü göstərmək vacibdir. Həmin səslərin ana dildə ekvivalentləri olmamalıdır.

Sözün əsl mənasında, ilk dərslərdən müəllim səs materialı üçün materialdan istifadə etməlidir. İbtidai sinifdə ingilis dilinin tədrisi şifahi əsasda aparılır ki, bu da məktəblilərin onlar üçün yeni bir dilin səs tərəfinə diqqət yetirməsinə imkan verir, dil və nitq materialının tez bir zamanda yığılmasına, nitq hərəkətləri həyata keçirmə qabiliyyətinin formalaşmasına şərait yaradır.

İlkin mərhələdə ingilis dilini öyrəndikdə, inteqrasiya prosesi də həyata keçirilir ki, bu da linqvistik ünsiyyət vasitələrinin tədrisinin ayrı-ayrılıqda deyil, bir-biri ilə əlaqəli olmasından ibarətdir. Burada şagirdlər səsləri, intonasiyanı, sözləri, qrammatik formaları mənimsəyir. Tədrisdə nə qədər çox qavrayış növü iştirak edərsə, sonuncunun effektivliyi o qədər yüksək olacaqdır. Beləliklə, inteqrasiya prosesi müəllimə imkan verir:

- ingilis dilini digər fəaliyyətlərə (vizual sənətlər, əmək, musiqi və s.) daxil etməklə dilin əhatə dairəsini genişləndirmək;
- xarici dil bilik, bacarıq və bacarıqlarını daha çox hədəf alaraq, tətbiqetmə sahələrinə yönəltmək;
- uşaqların yaradıcılığını inkişaf etdirmək.

Xarici dil tədris edilərkən kollektiv təhsil formaları şəraitində fərdi yanaşma həyata keçirilir. Bu müddəanın məktəbdə tətbiqi aşağıdakıları təmin edir:

- tələbənin şəxsiyyəti ilə əlaqəli nitq və idrak tapşırıqları;
- komandada işləmək və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurma bacarığının öyrədilməsi.

İbtidai sinif şagirdlərinin ingilis dilini öyrənməsində ortaya çıxan bir sıra problemləri bu başlıqda qeyd olunmaqdadır.

İbtidai sinif şagirdlərinin tədrisində tez-tez qeyd olunan çətinliklərdən biri də uşaqda ingilis dilinə yiyələnməyin təsirli və aktual məqamlarının olmamasıdır. Buna görə digər hadisələri daha ətraflı nəzərdən keçirmək əhəmiyyətlidir[4].

İngilis dilini mənimsəməyin ikinci çətinliyi şagirdlərin ana dilini bilməsi ilə əlaqələndirilir. Xarici bir dərstdə bir şagird ana dilində danışıq qurma üsullarını müvəqqəti olaraq unuda bilsəydi, düşüncə, yaddaş, duyğu və s. əsas götürərək xarici xüsusiyyətlərini köçürmədən xarici dildə nitq fəaliyyəti metodlarına yiyələnmiş olardı. İngilis dilini ana dili səviyyəsində öyrənməyin əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

Şagird istər-istəməz ingilis dilinin semantik vahidlərini ana dilinə çevirir, yəni onun bu vahidlər barədə məlumatı ingilis dilinin köməyi ilə deyil, ana dilində baş verir. Bu tendensiya, müəllimlərin özlərinin ayrı-ayrı sözləri və obyektlərin

mənalarını izah etmək üçün tez-tez ana dilinə müraciət etdikləri geniş yayılmış tədris metodu nəticəsində də möhkəmlənir. İngilis dilinin effektiv tədrisi üçün psixoloji və pedaqoji şərait sistemindən istifadə etmək daha doğrudur. Bunlar aşağıdakılardır:

- şəxsi və insani yanaşmaya əsaslanan tədris prosesinin təmin edilməsi;
- müvəffəqiyyətin təmin edilməsi, yəni şagirdlərin ingilis dilini mənimsədikləri zaman öyrənmə sevincini təmin etmək;
- təşviq, qiymətləndirmələrin tətbiqi.

İngilis dilində didaktik və açıq oyunlardan ibarət olan “Let’s play together!

- Gəlin birlikdə oynayaq!” uşaqlar tərəfindən ən çox bəyənilən tədris metodudur. Öyrənilən dil materialının məktəblilərin yaddaşında möhkəmləndirilməsi, müəyyən dil vahidlərinin istər-istəməz əzbərlənməsi sayəsində məktəblilərin dil ehtiyatlarının bir qədər genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Oyun kitabxanası şagirdlərin ya kitabdakı tapşırıqları yerinə yetirməklə məhdudlaşdırıla biləcəyi, ya da materiala bənzər bir neçə tapşırığı yerinə yetirə biləcəyi bir "çox səviyyəli" dərslik yaratma yolunda ilk addımdır. Bu oyunlar və müstəqil iş sayəsində ingilis dili ilə görüşlərin sayının artacağına ümid etməyə imkan verir[5].

Ədəbiyyat:

1. Балина Л. Г. Особенности обучения английскому языку в начальной школе // Научно- методический электронный журнал «Концепт», 2015. Т. 30.
2. Suyanto K. English for young learners. Jakarta: Bumi Aksara, 2010.
3. Copland F. Garton S. and Burns A. “Challenges in teaching English to young learners” TESOL Quarterly, 2014.
4. Arthur J. and Cremer T. Learning to teach in primary school, 2nd edition. New York: Rutledge, 2010.
5. Utomo D. Arsip as national identity: a case of Indonesia. Retrieved from <http://ica2012.ica.org> Retrieved 30 March 2018.

Tahmazova A.

Some issues of teaching English in primary school

(Summary)

The success of teaching and the attitude of students to any academic topic depends, first of all, on how and what methods the teacher uses when working in primary school. Often, the techniques and methods we use in school do not work in elementary school. This is not surprising, because completely different things are important for a child at this age. Interpersonal relationships, the desire to be loved by adults, and some vivid visuals and situations are important to them. At this age, all children have an internal need to learn a foreign language, they are all interested in everything new. However, as in other subjects, the level of knowledge of students is not the same, and the attitude of students to language learning varies greatly. Progress and final skills, the desire to speak English do not depend only on the abilities of children and the personality of the teacher. The main factor here is the methodology of teaching English from primary school. Methods of teaching English in primary school should be based on games, strong activities, visual methods, should be visual and understandable for children.

Тахмазова А.

Некоторые вопросы обучения английскому языку в начальной школе

(Резюме)

Успех обучения и отношение учеников к любой академической теме зависит, прежде всего, от того, как и какие методы использует учитель при работе в начальной школе. Часто методы, которые мы используем в школе, не работают в начальной школе. Это неудивительно, ведь для ребенка в этом возрасте важны совсем другие вещи. Для них важны межличностные отношения, желание быть любимыми взрослыми, а также яркие образы и ситуации. В этом возрасте у всех детей возникает внутренняя потребность в изучении иностранного языка, всем им интересно все новое. Однако, как и по другим предметам, уровень знаний студентов не такой, и отношение студентов к изучению языка сильно различается. Успеваемость и итоговые навыки,

желание говорить по-английски зависят не только от способностей детей и личности учителя. Основным фактором здесь является методика преподавания английского языка с начальной школы. Методы обучения английскому языку в начальной школе должны быть основаны на играх, активных занятиях, наглядных методах, и должны быть наглядными и понятными для детей.

Rəyçi: f.f.d., dos. Ə.Cəfərov

QURBANLI ƏMİNƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
amina.qurbanlı7@gmail.com

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: plan, planlaşdırmanın növləri, inteqrasiya, dərslərin tipləri

Key words: plan, types of planning, integration, types of lesson

Ключевые слова: план, типы планирования, интеграция, типы урока

Son zamanlar dünya dillərinin öyrənilməsinə maraq durmadan artmaqdadır. Ölkəmizdə son illərdə təhsilin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər deməyə əsas verir ki, Azərbaycan öz gələcəyini daha etibarlı və inamlı görmək əzmindədir. Prezident İlham Əliyevin təhsilin inkişafına göstərdiyi diqqət və qayğı onu təsdiqləyir ki, bu amil dövlət siyasətinin mühüm strateji istiqamətlərindən ən başlıcasıdır.

Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, qəbul olunan Dövlət proqramları, həmçinin, 2011-2021-ci illərdə Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın hazırlanması, müsabiqələrin keçirilməsi bir daha təhsilin dövlət başçısının diqqət mərkəzində olduğunu göstəricisidir.

Dillər arasında beynəlxalq dilə çevrilmiş ingilis dilinin xüsusi rolu vardır.

İnsanların sosial-iqtisadi və mənəvi tələblərinin ödənilməsində dil ünsiyyətinin rolu danılmazdır. Bu gün elmi-texniki tərəqqi və texnologiyanın inkişafı bizə canlı danışıq dilinin öyrənilməsinə çox böyük təkan verir.

Bu gün Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət proqramları və islahatlar çərçivəsində təhsilin bütün sahələri inkişaf edir. Təhsildə idarəetmə, müəllim hazırlığı və digər sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Eyni zamanda, təhsilin inkişafı ilə bağlı dövlət başçısının təsdiq etdiyi müvafiq dövlət proqramları hazırda Azərbaycan hökuməti tərəfindən uğurla icra edilir.

Bu proqramlar orta məktəblərdə kurikulum, təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması, texniki peşə təhsili, Azərbaycanın ali təhsil sisteminin Avropa təhsil məkanına inteqrasiyası və s. sahələri əhatə edir.

Xarici dillərə olan cəhdləri bir neçə səbəblə, məsələn, dünyaya səyahət etmək, müxtəlif mədəniyyətlərin və ölkələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə öz bilik və dünyagörüşünü genişləndirmək, dünya klassiklərini orijinal mənbələrdən oxumaq, dünya elminə inteqrasiya etməklə və s. izah etmək mümkündür. Bu qeyd edilənləri isə qloballaşan dünyada ən azı bir xarici dil bilmədən həyata keçirmək mümkün deyildir.

Xarici dillərin öyrənilməsi isə uzun və gərgin zəhmət tələb edən prosesdir və yeni vərdiş və bacarıqların praktikaya tətbiqini tələb edir. Tədris prosesini ünsiyyət prosesinə maksimum yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə dünya dilçiliyində xarici dillərin tədrisini səmərəliləşdirmək, dillərin öyrənilməsini sürətləndirmək üçün yeni metodikalar və texnologiyalar tətbiq edilir. Bu gün respublikamızda xarici dilləri (ingilis dilini) tədris edən müəllim dünyə elmində xarici dillərin tədrisi sahəsində baş verən yeniliklər və dəyişikliklərdən məlumatlı olmalı, innovativ metod və üsulların tədrisi prosesini məqsədyönlü şəkildə tətbiq etməyə hazır olmalıdır.

Xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədi tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanı (səriştəni) formalaşdırmaqdan ibarətdir. Ümumtəhsil, praktik, tərbiyəvi və inkişafetdirici məqsədlərin formalaşmasının reallaşmasına kompleks yanaşma

müəllimlərə həmin məqsədlərdə bir neçə tərkibi – linqvistik kompetensiyayı, sosiolinqvistik kompetensiyayı, strateji kompetensiyayı və sosial kompetensiyayı fərqləndirməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi şagirdlərə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılmasını ilə səciyyələnir. Buna görə də öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə edilməlidir. Müasir şagird öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində ana dilində və xarici dildə ünsiyyət qurmağı bacarmalıdır.

İ.A.Zimnyaya yazır ki, “xarici dil hər bir dil sistemi kimi ictimai-tarixi prosesin məhsuludur və onda xalqın tarixi, onun mədəniyyəti, sosial münasibətlərin, ənənələrin və s. sistemi öz əksini tapır” [7, s. 65].

B.B.Belyayev isə hesab edir ki, “xarici dilin digər tədris fənlərindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, onda xarici dilə yiyələnmə prosesi təfəkkürün özünün transformasiyasına yönəlmişdir” [5, s. 13].

Müəllim - ilk növbədə insandır, bilikli, savadlı, tərbiyəli, uşaqları və peşəsini sevəndir, uşaqları, gəncləri xalqın, vətənin gələcəyi üçün hazırlayan vətənpərvərdir, vətəndaşdır, ictimai xadimdir . Müəllimin peşə qabiliyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Akademik qabiliyyət - geniş və dərin biliyə malik olmaqda, elmin son nailiyyətlərini öyrənməkdə və şagirdlərə çatdırmaqda ifadə olunur.

Didaktik qabiliyyət - bilikləri öyrətmə bacarığında, pedaqoji-metodik ustalığa yiyələnməkdə özünü göstərir.

Ünsiyyət (kommunikativ) qabiliyyəti - uşaqlarla, öz həmkarları ilə və valideynlərlə düzgün ünsiyyət qurmaqda, demokratik ünsiyyət üslubunda, hər bir uşağa fərdi yanaşma bacarığında ifadə olunur.

Konstruktiv qabiliyyət - özünün və uşaqların (kollektivin) fəaliyyətini düzgün planlaşdırmaqda, çətinlikləri əvvəlcədən duyub, onları aradan qaldırmağa hazır olmaqda ifadə olunur.

İradi-emosional qabiliyyət - müəllimin özünü, hisslərini düzgün idarə etməkdə, mülayimlik və ciddiliyi uzlaşdırmaqda, səbirli olmaqda ifadə olunur.

Pedaqoji qabiliyyətlər - insana hazır verilmir; onları gündəlik fəaliyyətdə, gərgin əməklə qazanmaq olar.

Müəllimin pedaqoji peşəkarlıq səviyyəsinin də tədris prosesində böyük rolu vardır. Təhsilin keyfiyyəti təlimin yeni texnologiyasını, tədris prosesini bilavasitə reallaşdıran müəllimin yaradıcı potensialından, peşəkarlıq səviyyəsindən, öz üzərində daim işləməsindən, peşəsini ürəkdən sevməsindən, onun çevik pedaqoji təfəkkürlü və humanistyönümlü insan olmasından çox asılıdır. Məqsədi hərtərəfli inkişaf etmiş və humanistyönümlü şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarət olan müasir təhsil sistemi, pedaqoji prosesin hər bir şagirdə onun fərdi xüsusiyyətlərini və inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq yanaşmağı tələb edir. Bir dərs müəllim tərəfindən dərk edilməli, ağılından və ürəyindən keçirilməlidir. Yalnız bu vəziyyətdə dərs yüksək emosional və texnoloji səviyyədə keçirilə bilər. Keçirilən müvəffəqiyyətli dərs müəllim tərəfindən hazırlanan dərs planının həyata keçirilməsidir, yəni dərslərin keyfiyyəti və uğuru əsasən dərs planının keyfiyyətindən asılıdır.

Dərslərin məhsuldar olmasının, şagirdlərin yüksək nailiyyət əldə etmələrinin ən başlıca səbəblərindən biri də dərslərin müəllim tərəfindən düzgün planlaşdırılmasıdır. Düzgün planlaşdırılmış dərslərdə qarışıqlıq yaranma ehtimalları azdır, dərslərin prosesində vaxt düzgün bölüşdürülür.

Ə.Ş.Şirəliyevin fikrinə əsasən dərslərin planlaşdırılması digər bacarıqlarla birləşdirilən xüsusi bir bacarıqdır. Hər bir müəllim öz dərslərinə planını özü yaradanda məzmununa "sahib olma" yolunda, metodların istifadəsi yolunda çox nəhəng addımlar atmış olur. Dərslərin planı müəllimin yaxşı öyrədə bilməsinə və arzuolunan məqsədə çatmasına yardım edən təlimatdır.

Bu təlimatlardan istifadə edərək müəllim materialları şagirdlərə məntiqi ardıcılıqla çatdırıla bilər. Düzgün təlimin yeganə yolu məzmunun və metodların inteqrasiya olunmuş tədrisindən istifadə etməkdir. Məzmunun daha yaxşı metodlarla öyrədilməsi, məzmunun tədrisindən daha üstündür. Dərs planı, həmçinin yeni və ya təcrübəsiz müəllimlərə məzmun, material və metodları təşkil etməyə də kömək edir [3, s.47-62].

Həqiqətən də keyfiyyətli təlim səmərəli planlaşdırılmış dərsin nəticəsidir. Düzgün planlaşdırılmış dərs hazırlamaq üçün şagirdlərin bilik, öyrənmə üsulları, tədris proqramının tələbləri, onların ehtiyaclarına uyğun müvafiq təlim metodları və mövcud resursların seçimi kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Məktəb fəaliyyəti dövründə dərs və tədris vahidlərinin planlaşdırılması təcrübənin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Qiymətləndirmə planlaşdırma və təlimlə sıx əlaqəlidir, biri digərinin mövcudluğuna zəmin yaradır.

Deməli, müəllim dərsi planlı şəkildə aparırsa, o zaman müəllimin ixtisas və peşə hazırlığına malik olduğu, nəyi, necə, nə məqsədlə edəcəyi aydın təzahür edilir. Tədris prosesində müəllim-şagird və şagird-şagird əməkdaşlığı yüksək olur və bütün proses əməkdaşlıq şəraitində baş verir. Şagirdlər pedaqoji prosesin obyektini deyil, müəllimlə tərəf müqabili kimi problemin həllində birgə fəaliyyət göstərirlər. Sınıfdə yaradıcılıq, sual – cavab, işgüzar mühit olur və müəllimin humanistliyi ilə tələbkərliliyi vəhdət təşkil edir.

Müəllimin uşaqlara verdiyi tələb və göstərişlərdə uşaqları fəaliyyətə sövq edən, onlarda emosional motivlər formalaşdıran sözlərdən daha çox istifadə edilir. Sınıfdə yaradıcı təfəkkür, axtarışa qoşulma, fəaliyyətə sövq etmə, inandırma daha çoxdur. Dərs boyunca şagirdlərin üzündə qorxu, həyəcan, narahatlıq ifadəsi yoxdur, onlarda daha çox öyrənmə marağı özünü göstərir. Müəllimin üzündə təbəssüm, şagirdlərdən razılıq ifadəsi vardır. Sınıfdə yüksək emosional fon vardır. Heç bir uşaq müəllimin diqqətindən kənarında deyildir, sınıfdə hamı fəaliyyətlə məşğuldur. Uşaqlara humanist münasibət, sevgi və diqqət bütün dərs boyu hiss olunur. Müəllimin heç bir tələbi və göstərişi cavabsız qalmır, şagirdlər

müəllimdən razıdırlar. Bir dərsin nümunəsində fikrimizi konkretləşdirərək deyə bilərik ki, əsl fəal və planlı şəkildə aparılan dərslər bu sözlənlərlə uyğun ola bilər.

Beləliklə, müəllimin təlim-təhsil fəaliyyətinin texnoloji əsasında dayanan başlıca prinsip şagirdlərin daha çox biliklərlə “yüklənməsi” deyil, qarşıda duran problemin həlli üçün optimal yollar axtararaq tapmağı onlara öyrətməkdən ibarətdir. Pedaqoji prosesin əsası olan dərslər bu istiqamətdə təşkil edilməklə şagirdlərin inkişafında həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Təlim və tərbiyənin əsas təşkil forması olan dərslər məktəbin bütün fəaliyyətinin mərkəzində dayanır. O, bütün pedaqoji prosesi zəncir kimi bir-birinə bağlayaraq müəllimin yaradıcılığının başlıca aləti kimi özünü göstərir.

Hər şeydən əvvəl müəllim dərslərə hazırlaşarkən proqramı nəzərdən keçirməli, öyrəniləcək materialın məzmununu təhlil etməli, dərslərin didaktik məqsədini və didaktik vəzifəsini müəyyənləşdirməlidir. Adətən, müəllim hər bir dərslərə hazırlaşarkən onu necə keçəcəyi üzərində düşünür, fikirləşir və onu planlaşdırır. Bunlar aşağıdakı problemlərin həllinə istiqamətləndirildikdə alınan nəticələr daha səmərəli olur:

- 1) dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən proqram və dərslər materialının dərk edilməsi;
- 2) bu materialların müasirliklə və uşaqların inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsi; 3) keçmişdə öyrənilən materiallarla hazırda öyrənilməsi zəruri olan materialların qarşılıqlı əlaqəsi;
- 4) hazırkı materialın konkret siniflə və konkret şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi;
- 5) şagirdlərin müstəqil yaradıcı fəaliyyətlərinin təşkili və yaradıcı düşüncələrinin inkişafı;
- 6) dərslərin məqsədinin reallaşdırılması, ona nail olunması və s.

Təlim prosesinin qurulması texnologiyasının məntiqi yekunu pedaqoji fəaliyyətin layihəsinin plan, plan-konsept (icmal), yaxud konsept formasında

yazılmasıdır. Bu baxımdan müəllim keçəcəyi hər bir dərsə, mövzuya ciddi surətdə hazırlaşmalı, fənninə yaradıcı yanaşmalı, dərsin daha da maraqlı, canlı keçməsi üçün lazımi tədris vəsaitlərindən və metodik vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Dərsin yüksək səviyyədə qurulmasında və aparılmasında onun planının yazılı surətdə tərtib edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən müəllimlər bu işə əlavə bir yük, yersiz bir iş kimi baxırlar. Əslində isə bunun faydalı cəhətləri olduqca çoxdur. Müəllim dərs planı (gündəlik) hazırlayarkən təkcə dərsin mətninə yenidən baxmır. O, dərsi hansı metodla keçəcəyini, dərsdə hansı təlim vasitələrindən istifadə edəcəyini, şagirdlərin fəallaşdırılması üçün nələri və necə tətbiq edəcəyini müəyyənləşdirir.

Dərsin başlıca funksiyalarını yerinə yetirmək üçün düşünür, yollar, vasitələr axtarır və dərsi planlaşdırır. Bu baxımdan dərsin yazılı planlaşdırılmasına əlavə yük kimi baxılması düzgün deyildir. Başlıca məsələlərdən biri yazılı dərs planının hansı formada tərtib edilməsidir ki, buna da standart və şablon yanaşılmamalıdır. Hər bir müəllimin fərdi üslubu, yaradıcılıq və yanaşma tərzində burada mühüm rol oynayır.

Təlim-təhsil prosesinin təşkili texnologiyası bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinin psixoloji və idraki əsasları ilə, yəni qavrama, anlama, dərk etmə, ümumiləşdirmə, möhkəmləndirmə və tətbiqetmə mərhələləri sıx bağlı olan bir prosesdir. Lakin təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda bunların hamısını bir dərs müddətində reallaşdırmaq imkan xaricində olur. Buna görə də dərsin texnoloji tərəflərini proqnozlaşdırarkən elə etmək lazım gəlir ki, mövzunun mənimsənilməsi mərhələsi həyata keçirilən mərhələlər arasında “itib-batmasın”, şagirdlər sinif otağını tərk edərkən bu dərsdə nələri öyrəndiklərini aydın dərk etmiş olsunlar.

Buna görə də hər bir müəllimin dərsi planlaşdırarkən aşağıdakı bir sıra məsələlərin reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməsini zəruri hesab edirik: -

tələb olunan təhsil standartının mahiyyətinə dərindən nüfuz edilməsi; -məzmun xəttinin bütün dərslər boyu nəzarətdə saxlanması;

-şagirdlərin informasiyanı qəbul etmə və ondan istifadə bacarıqları üzərində nəzarət edilməsi;

-mövzu üçün daha çox vacib olan arqumentin müəyyənləşdirilməsi və prosesin onun əsasında alqoritmləşdirilməsi;

-dərsin mərhələləri arasında məntiqi əlaqənin gözlənilməsi və prosesin nəticəyönümlülüyünün təmin edilməsi;

-metodların seçilməsində mövzunun tələblərinə və mahiyyətinə uyğunluğunun təmin edilməsi;

-ayrı-ayrı mərhələlərdə həll ediləcək məsələlərin mövzunun mənimsənilməsilə bilavasitə bağlılığının təmin edilməsi;

-mövzunun öyrənilməsi zamanı şagirdlərdə elmi dünyagörüşün, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına yönəlmiş situasiyaların həllinə nail olunması;

-dərs materialının şagirdlər tərəfindən yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə əminliyin yaranması;

-mənimsəmə prosesinin nəticələri üzərində korreksiyaedici işlərin aparılması və s.

Müəllimin təlim-təhsil fəaliyyəti çoxsahəli bir fəaliyyətdir. Ona standart ölçülərlə yanaşmaq çətinidir. Peşəkarlıq, səriştə, ustalıq, pedaqoji düşüncə tərz, yaradıcı axtarış, əməkdaşlığa meyillilik, peşəsinə və işinə sevgi kimi amillər burada mühüm yer tutur. Başlıca məsələ onlara yiyələnməyə maraq və həvəsin olması, müəllimin öz vətəndaşlıq, peşə vəzifəsini və borcunu yerinə yetirməsini dərindən dərk etməsidir.

Dərsin effektivliyi ilk növbədə onun planlaşdırılmasından asılıdır. Müəllim məntiqi olaraq bu dərsi bu və ya digər dövrün dərs kompleksinə daxil etməli, dili, mətni, tematik materialı diqqətlə seçməli, dərsin bütün mərhələlərini və bir mərhələdən digərinə keçid yollarını düşünməli, metodik texnika verməlidir. Bir müəllim bir neçə ildir işləyirsə, bu müddət ərzində nəyi bacarmadığını,

hansı metodiki üsulları tətbiq etmədiyini görmək və səbəbini anlamaq üçün dərs keçərkən əvvəlki illərin planlarına nəzər salmalıdır. Bundan əlavə, müəllim son metodoloji nailiyyətləri, həmkarlarının təcrübəsini və öz təcrübəsini unutmamalıdır. Bütün bunlar bir dərs planlaşdırarkən nəzərə alınmalıdır.

Bu cür hazırlıq işlərini həyata keçirən müəllim, aşağıdakı məqamları təmin edən bir dərs cədvəli hazırlayır:

1. Dərsin məqsədləri. Təhsil tapşırığı formalaşdırılır - bəzi bacarıqları, formalaşdırmaq və ya inkişaf etdirmək, yeni məlumatları çatdırmaq, məntiqi təfəkkürü, müstəqil iş bacarıqlarını, ünsiyyət bacarıqlarını, dostluq hissini inkişaf etdirmək.

2. Dərsdə təqdim ediləcək və ya aktivləşdiriləcək dil materialı.

3. Dərsdə formalaşacaq və ya təkmilləşdiriləcək nitq fəaliyyəti növləri. 4.

Təyin olunmuş vəzifələri həll etmək üçün istifadə edilməsi planlaşdırılan metodiki texnika, məşqlər, iş rejimləri.

Dərsin məqsədləri, dil materialı və avadanlıqları konturda müəyyən edildikdən sonra dərsin xülasəsi ətraflı təsvir olunur, hər mərhələ və alt mərhələ əks olunur, yalnız müəllimin nə edəcəyi və hansı materialdan istifadə edəcəyi deyil, bunu necə edəcəyi, hansı iş rejimlərini və hansı ardıcılıqla tətbiq edəcəyi müəyyənləşdirilir. Əgər bu fərdi-qrup işdirsə, müəllim bir şagirdin (iki, üç tələbənin) nə edəcəyini və qalanlarının həmin vaxt ərzində nə edəcəyini qabaqcadan görür və nəzarət metodlarını müəyyənləşdirir.

Beləliklə, konturda xarici dildə bütün təlimat və izahatlarla birlikdə dərsin ətraflı bir "ssenarisi" var. Hər dərsin bu təfərrüatlı planlaşdırılması təcrübəsiz müəllim üçün xüsusilə vacibdir. Gələn il bu planı eyni dərsi planlaşdırmaq üçün bir rəhbər kimi istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Veysova, Z. Fəal, interaktiv təlim. Müəllimlər üçün dərs vəsaiti.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu. (UNICEF) 2007

2. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
3. Şirəliyev.Ə.Ş. “ Orta məktəblərdə xarici dil müəllimliyi ixtisası üzrə pedaqoji təcrübənin təşkili və aparılması “. Bakı, Mütərcim, 2012
4. Şirəliyev, Ə. Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi /Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. -Bakı: Mütərcim, 2010.-s.132-135.
5. Беляев, Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б.В Беляев. – 2-е изд. - Москва: Просвещение, 1965. – 229 с.
6. Рогова, Г.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях / Г.В.Рогова, И.Н.Верещагина. -Москва: Просвещение 1998. 224 с.
7. Зимняя , И.А. Психология обучения иностранному языку в школе / И.А. Зимняя. Москва: Просвещение, 1991. – 222с.
8. <https://metodiktovsiyye.blogspot.com/2015/10/planlasdrma.html>
9. <https://azedu.az/az/news/9751-muellimler-mutleq-oxusun-illik-planlasdirmanin-duzgun-hazirlanmasi-ile-bagli-tovsiyeler>

Gurbanli A.

The role of English lesson planning

(Summary)

The article deals with the role of planning improving the effectiveness of lessons in secondary schools. Summarizing the facts, the article discusses the planning and its importance at English lessons. The planning of lessons is very important for every teacher, especially for young ones. The plan should be prepared by teachers. Teachers have to write their lesson plans for having the lessons more productive without wasting their time. All of the methods, activities are written in the plan and are chosen by the teacher should be used correctly. Teachers must try to use innovative methods during classes. By the helping of planning, lessons become very

interesting and sequenced and the teacher acts during the teaching process step by step involving the students to the lesson by different activities.

Гурбанлы А.

Роль планирования уроков Английского языка

(Резюме)

Обобщая приведенные выше факты, в статье обсуждается планирование и его важность на уроках английского языка. Роль планирования очень важна на уроках английского. План должен быть подготовлен учителями. Все используемые методы, материалы расписаны в плане и подбираются преподавателем. На уроках английского языка следует использовать современные методы. Благодаря планированию, урок становится очень продуктивным и интересным. В статье также говорится о роле планирования как повышении эффективности уроков английского языка в средних школах.

Rəyçi: p.f.d., dos. Ə.Şirəliyev

HACIYEV KƏRƏM

Azərbaycan Dillər Universiteti

hajiyevkaram@gmail.com

EŞİDİB ANLAMA BACARIĞI VƏ ONUN İNKİŞAFI YOLLARI

Açar sözlər: dinləmə, bacarıq, intensiv dinləmə, ekstensiv dinləmə, dinləmə mərhələləri, material seçimi, dinləmə mətni, ikinci dil(ingilis)

Key words: listening, skill, intensive listening, extensive listening, listening stages, material selection, listening text, second language (English)

Ключевые слова: аудирование, навыки, интенсивное слушание, обширное слушание, этапы слушания, выбор материала, текст для слушания, второй язык (английский)

Xarici dilin tədrisi digər humanitar fənlərdən özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bəzi yanaşmalara görə, bu cür özünəməxsusluq birinci növbədə xarici dil dərslərinin müasir məzmun verməkdən daha çox mövcud fikirləri yeni işarələr sistemində çevirməkdən ibarət olmasıdır. İkinci bir özünəməxsusluq yeni tədris ediləcək dərslərin əvvəlkilərə söykənərək həyata keçirilməsidir. Əgər tələbənin əvvəlki dərslərdə hər hansı bir boşluğu varsa, yeni dərslər keçirilməzdən əvvəl həmin boşluqlar doldurulmalıdır. Bu zaman dərslər arasında ardıcılıq, zəncirvari əlaqə ilə təmin olunacaqdır. Hər hansı bir xarici dilə yiyələnmək üçün isə əlbəttə ki, həmin dili başa düşüb anlamaq lazımdır. Çağdaş dünyada elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə audiokitab və dərsləklərin geniş yayıldığı bir dövrdə insanlar informasiyaları daha çox səsli şəkildə əldə etməyi üstün tuturlar. Məhz bu səbəbdən də, dinləyib anlama bacarığının rolu həyatımızda böyükdür. Oxuma kimi, dinləmənin əsas məqsədi məlumatı qəbul etmək və qavramaqdır. Lakin vaxt bölgüsü baxımından hazırda dinləmə daha yüksək səviyyədə diqqət çəkir. Lakin oxu materiallarından fərqli olaraq, dinləmə materiallarına əgər başa düşülməzsə, geri qayıtarılması bir az çətin olur. Ona görə də dinləmə mətnləri tədris edilərkən, dərslərin bütün mərhələlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Dinləyib anlama nitq fəaliyyətinin digər növləri ilə sıx bağlı, danışma üçün lazım olan prinsiplərini özündə əks etdirir. Dinləmə mətnləri ilk öncə quruluşca və məzmunca tələbələrin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun, mövzu ilə uyumluluq göstərən formada olması zəruridir. Belə ki, quruluşca və məna tamlığı, mövzu ilə uyğunluq göstərən qüsursuz bir mətnin hər hansı bir tələbə üçün yaş və anlama səviyyəsi üçün uyğun olmadığı üçün həmin mətni anlamağı çətin ola bilər. Elə bu səbəbdən də dinləmə mətnlərini seçərkən yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə istənilən nəticəni əldə etmək olmaz.

Dinləmə- birinci mərhələdə dinləməyə xarici dilin mənimsənilməsinin əsas mənbəyi olaraq baxmaq düzgün bir mövqə hesab edilə bilər. Söz sırasının düzgün olması üçün hərflərin, sözlərin, cümlələrin səs orqanı ilə seçilməsinə ayrı bir əhəmiyyət vermək lazımdır. Eşidib anlamanın inkişaf etdirilməsi müəllimin nitqindən və dil daşıyıcılarının ifası ilə yazılmış müxtəlif formatlı dinləmə materiallarından istifadədən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Şifahi nitq, nitq fəaliyyətinin iki əsas növündən biri olub müəyyən problemləri özündə əks etdirir.

Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan Respublikası ilə inkişaf etmiş ölkələr arasında əlaqələrin genişləndiyi və müxtəlif sahələrlə (siyasi, diplomatik və s.) bağlı çoxsaylı müqavilələr bağlanmışdır. Bu isə danılmaz faktdır ki, bu xarici dillərin, xüsusilə, ingilis dilinə olan tələbatı günü-gündən artırır. Bunun əsas səbəbi isə ingilis dilinin beynəlxalq bir dil olması və dünya əhalisinin 85%-nin bu dili bilməsidir. Buna görə də bu dili bilmək istəyənlərin sayı günbəgün artır. Xüsusilə də, istər orta, istərsə də ali məktəblərdə ingilis dilini öyrənmək istəyən şagird və tələbələrin də sayı artmışdır. Şagirdlərə ingilis dilini öyrənmək üçün əvvəlcə onlarda dil və yaxud da nitq vərdişi və bacarıqlarının formalaşdırılması vacib bir prosesdir. Bunun üçün isə müxtəlif metodiki vasitələrdən istifadə edilir. Misal olaraq reproduktiv nitqin inkişafı üçün əhəmiyyətli dərəcədə köməyi olan müxtəlif dərslik və çalışmalardan istifadə olunur. Çünki bu zaman tədris prosesi daha səmərəli olur və həm müəllimlər, həm də dil öyrənənlər nail olmaq istədikləri məqsədə daha tez və effektiv şəkildə nail olur. Universitetlərdə dinləyib anlamanın inkişaf etdirilməsi üçün müxtəlif metodiki üsullardan istifadə olunur. Belə ki, aşağı kurslarda bunun müntəzəm şəkildə edilməsinə xüsusilə diqqət ayrılır, ona görə ki əgər həmin kurslarda olan tələbələrdə eşidib anlamanın lazımı qədər yaradılması bu onun sonrakı mərhələlərində dinləyib anlama ilə bağlı müəyyən çətinliklər yaşamasına gətirib çıxaracaqdır. Buna görə müəllimlərin dərs və dərsdən kənar müxtəlif tapşırıqlar, oyunlar və bunun kimi digər inkişafetdirici vasitələrdən istifadə edə bilər. Təsədüfi deyil ki, müxtəlif dövrlərin məşhur metodistləri tədrisin ilkin mərhələsinə xüsusi diqqət yetirilməsini məsləhət görür. Məşhur metodist Harold Palmer deyir: “Tədrisin ilk mərhələsinə qayğısız qalsanız,

digər mərhələlərin özləri öz qayğısına qalarlar” . Qeyd etməliyəm ki, öz elmi işimdə yuxarıda da deyildiyi kimi aşağı dil kurslarında eşidib anlama bacarıqlarının inkişafı üçün bəzi araşdırmalar aparmaq niyyətindəyəm.

Nitq fəaliyyəti iki qrupa bölünür: aktiv və passiv. Bu bölünmə qrammatikanın həmin səpgidə dilçilik və metodika elminin başlıca məqsədidir. Məhz bu səbəbdən eşidib anlama materiallarının seçilib işlənilməsində qrammatikanın minimuma endirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə istər orta məktəb, istərsə də ali məktəb proqramının tələbinə uyğun olaraq dinləmə vərdişlərinin yaradılması baxımından da xeyli dərəcədə faydalı hesab olunur. Psixologiyadan da məlumdur ki, ümumi nitqin və xırda həcmli dinləmə materiallarının mənimsənilməsi tamamilə fərqli şeylərdir.

Ümumiləşdirici materialların dinlənilib anlaşılmasında tələbənin intellektual fəaliyyəti səfərbər olur, digər bir tərəfdən xırda mətn və ya dialoqların mənimsənilməsində isə əsas iş yaddaşın üzərinə düşür. Bu səbəbdən də dinləmə materiallarının qavranılıb mənimsənilməsində dilçilik və metodika arasındakı fərqi görməmək mümkün deyil.

Həm dilçilər, həm də metodistlər son nəticədə ünsiyyət üçün əlverişli və faydalı olan tədrisin aşağı mərhələsi üçün səciyyəvi fəal qrammatik minimuma endirilməsi təsadüfi deyil. Çünki bu mərhələdə əməli danışmaq və bacarıq vərdişlərinin yaradılması nəzərdə tutulduğundan şifahi nitq üçün vacib olan aktiv qrammatik minimuma üstünlük verilmişdir. Dinləyib anlamamanın inkişafında qrammatik materialların təsirindən danışmasaq olmaz. Belə ki, söz bazasının nə dərəcədə inkişafından asılı olmayaraq əgər müəyyən qrammatik struktura əməl edilməzsə, bu zaman ünsiyyətin qurulmasında problemlər yarana bilər və istənilən nəticə olmaz. Aktiv qrammatik minimum bütün qrammatik materialın əsas nüvəsini təşkil etməkdədir. Belə minimumların seçilməsində əsas mənbə kimi müxtəlif dinləmə və oxu materiallarından istifadə edilir. Sözlərin dinləmənin əsasını təşkil etməsi isə artıq danılmaz bir faktır. Sözlə bağlı olduğundan belə qrammatik minimum seçkisində

lüğət minimumu da hesaba alınır. Minimumum nəzərə alınıb seçilməsində bəzi prinsiplər nəzərə alınmalıdır.

Prof.Oruc Musayev çox gözəl qeyd etmişdir ki, öyrənilən dilin söz sırasını bilmək vacibdir.Tələbə söz sırasını bildiyi zaman ondan bir qəlib kimi istifadə edir və tədrisən bu onda əməli vərdişə çevrilir. Görkəmli psixoloq N.İ.Jinkin özünün “ Nitq mexanizmi “ adlı kitabında şifahi nitqin psixoloji əlamətlərindən ətraflı danışmışdır. “ Xarici dilin öyrədilməsində nitq analizatorlarının xüsusi əhəmiyyəti vardır.” [1,s.140]

a)Bu mənada ilk və əsas çətinlik kimi söz sırasının(inversiya) öyrənilməsi nəzərə alınmalıdır.

Danılmaz faktdır ki, ana dilimiz- aqlütinativ dil olduğu üçün (şəkilçili dil) cümlədə söz sırasını istədiyimiz kimi dəyişə bilərik.İngilis dili isə -analtik dillərə-şəkilçisiz dillərə daxil olduğu üçün burada cümlədəki sözlərin yerini dəyişmək olmur, olsa belə, bu zaman verdiyi mənə dəyişə bilər.

b) Zamanların işlədilməsi Azərbaycanlı tələbələr üçün olduqca çətin məsələdir.Bunun əsas səbəbi ana dilimizdə olan zaman sayının və ya zaman formasının ingilis dilindən az olmasıdır. Belə ki , Azərbaycan dilində indiki zamanın bir forması olduğu halda ingilis dilində indiki zamanın 4 forması vardır (Present Simple, Present Continuous,Present Perfect,Present Perfect Continuous). Tədrisinin ilk ilində isə 1-ci kurs tələbəsi indiki zamanın bu 4 forması ilə tanış olur.Bu isə əlbəttə ki, öz növbəsində dillərarası interferensiyaya gətirib çıxarır.Müəllim həmin anı tədris etdiyi zaman diqqətə almalıdır.

c)Zamanların uzlaşması aşağı kurslar üçün müəyyən qədər danışıq zamanı nitqin qurulması üçün düzgün şəkildə çatdırılmalıdır.

d)Formaca asan qavranılan artiklın işlənməsi,modal feillər və bunun kimi başqa çətinliklər tədrisin ilk mərhələsindən-aşağı pilləsindən son pilləsinə qədər problem olaraq qalır. Bu sahədə tədris boyu məqsədyönlü izahat işləri aparılmalıdır.Bunun daha da qavranılması müxtəlif çalışmalar sistemindən istifadə edilməlidir.

Nitqi başa düşmək və fikrin ifadə olunması nitq fəaliyyətinin əsas mərhələsi kimi aktiv qrammatika minimum tələb edir. Bu hal yarandıqda isə tələbə müxtəlif situasiyalı müsahibəyə girir və öz fikrini anlatmağa, qarşısındakını başa düşməyə çalışır. Bu məqsədlə I-II kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuş bir neçə materiala nəzər yetirək və onları müxtəlif nümunələrin köməyi ilə təhlil edək. [2, s.102]

Qeyd etmək lazımdır ki, qrammatika xarici dil təlimində məqsəd olmayıb, ancaq lazım olan məqsədə çatmaq üçün yalnızca bir vasitədir. Aşağı kurslarda xarici dilin qrammatik strukturu izah edilən zaman müəllim unutmamalıdır ki, həmin dövr ərəfəsində olan tələbələr xarici dilə hələ tam şəkildə hakim olmadıqları üçün mövzular izah olunarkən bəzən onların öz ana dillərindən istifadə etməsi qəbul sayıla bilər. Bəzən də bunu ana dili ilə müqayisəli şəkildə həyatda keçirilməlidir. Bir sıra qrammatik formalar isə daha çox leksik vahid kimi tədris edilir. Qrammatik qaydaları tələbələrə şüurlu və aydın mənimsətmək əsas şərtlərdən biridir. I-II kurs tələbərinin isə ən çox şikayətlərindən biri də xarici dil dərslərinə az saatin verilməsidir. Bildiyimiz ki ingilis dili artıq beynəlxalq bir dildir və buna görə istənilən ixtisas sahibi artıq bu dilə yiyələnmişdir. [3, s.124] Bunu daha da yaxşı göstərmək üçün bir neçə aşağı kurs tələbəsi ilə görüşüb onların bu haqda fikirlərini aldım. Arzu Yusifova Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində Kimya müəllimliyi üzrə təhsil alır. Ondan müsahibə alarkən belə bildirdi ki, “Bizə ancaq II kursun I semestrində oxuyarkən ingilis dili tədris edildi, o da tam olaraq keçilmədi. Belə ki, nə tam dinləmə materialı, nə də oxu materialları ilə tanış ola bildik. Əslində mən özüm ingilis dilinə çox maraqla yanaşıram və əgər bu fənn bizə ən azından 2 və ya 3 semestr tədris edilsəydi bəlkə daha çox öyrənə bilərdik.” Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif ixtisaslar üzrə ingilis dili üzrə tədris yükü daha çox yer verilməlidir. Belə bir şəraitdə isə qrammatik materialın tədrisi müəllimdən xüsusi hazırlıq və peşəkarlıq tələb edir. Çünki o həm bu fənni qısa müddətdə sevdirməli, həm də onu müəyyən qədər tələbələrə aşılamalıdır.

Dərsdə problemlı-situasiya və danışıq üçün mühit yaratmaq məqsədilə metodistlər müxtəlif tədris materiallardan istifadə edir. Bu proqramda şagirdin lazım olan materialları qavramasını asanlaşdırmaq və daha uzunmüddətli yadda saxlamasını təmin etmək üçün onlar əzbər şəkildə deyil də, şüurlu şəkildə tədris edilir. Çünki, tələbə materialı şüurlu şəkildə öyrənmədikdə bu zaman onu tez bir zamana unudur. Çünki eşidib anlama digər bacarıqlardan fərqli olaraq dərk edilməni daha çox tələb edir. Misal olaraq belə deyə bilərik oxuma(reading) bacarığı bəzən müxtəlif söz və ya ifadələrin formasını əzbərləyərək qavranıla və yaxud da öyrənilə bilər.Lakin eşidib anlama daha çox dərk etmə tələb edir. Belə ki, dinləmə zamanı tələbə ilə qarşısındakı danışan şəxsin aksenti və ya danışıq tonu fərqli ola bilər. Məhz bu səbəbdən də, əgər tələbə öyrəndiyi sözlərin intonasiya və vurğusunu düzgün bilərsə, qarşısındakı şəxsin danışığını rahatlıqla anlaya və onunla ünsiyyət qura bilər.

Akademik L.V.Şerba ana dili ilə xarici dilin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərək belə qeyd etmişdir : “Öz dilini əcnəbilərə öyrəndə onu daha yaxşı başa düşürsən. Əgər xarici dilin ana dili üçün müəyyən əhəmiyyəti varsa, ana dilinin də xarici dilin tədrisi üçün əhəmiyyəti daha böyükdür” [2,s.257]

Bu həqiqətdən də, belədir bildiyimiz kimi dinləmə saatlarına universitetlərdə az vaxt ayrılmışdır. Bunun əsas səbəbi isə ayrılan dərslərin daha çox qrammatika üzərində cəmlənməsidir. Razılaşmaq olar ki, xarici dilin tədrisi qrammatikasız mümkün deyil. Belə ki, əgər tələbə məchul növün (Passive Voice) Azərbaycan dilində əsas strukturunu bilməzsə, bu zaman onu öz nitqində istifadə edə bilməz. Belə bir nəticə çıxarmaq lazımdır ki, xarici dili tədris edən bir müəllim həm də öz ana dilini müəyyən səviyyədə bilməlidir. Əks halda müqayisə aparmağı bacarmayacaqdır və beləcə tələbələrdə müəyyən qaranlıq məqamlar yaranacaqdır.

Xarici dilin tədrisi zamanı həmin dilin psixoloji əsaslarını da qavramaq üçün müəyyən qədər tədqiqat işləri aparılmışdır. Aparılmış tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, xarici dilin öyrənilməsi heç də ana dilinə bənzəmir. Xarici dilin öyrənilməsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu özünəməxsus xüsusiyyətlər də tədris edən şəxs tərəfindən nəzərə alınmalıdır. A.A.Leontyev qeyd edir ki, ikinci dil,

adətən, biz bu dili öz ana dilini müəyyən qədər bilən və qavrayan adamlara öyrədirik. Başqa sözlər desək, tanış olmayan sözlər eşitmə orqanının nəzarəti altında əvvəlcədən nitqin hərəkətverici analizatorunda qavranılmalıdır. Bu fakt həm ana dilinin, həm də xarici dilin tədrisində praktik olaraq böyük əhəmiyyət kəsb edir” [Jinkin, 1990: 101]. Qeyd edə bilərik ki, onlar xarici dili ana dili ilə yaranmış bacarıqların köməyi ilə öyrənirlər.

Dinləməni passiv yox, aktiv bir prosesə çevirmək üçün bir neçə qaydaya əməl etmək məqsədəuyğundur. Onlardan bəzilərinə göz yetirmək olar:

1. Vaxt məhdudluğu: Müasir dövrümüzdə kəskin şəkildə hiss olunan vaxt məhdudluğu səbəbindən heç də hamı öz müsahibini səbrlə dinləməyə meyilli olmur. Bunun tədris sistemində qarşısını almaq üçün müəllimlər ilk öncə özü qarşı tərəfi səbirlə dinləməyi bacarmalı, daha sonra bu keyfiyyəti tələbələrə də aşılmalıdır.

2. Söhbətin davamlı və axıcı olmasını təmin etmək üçün danışanın nitqini axıradək dinləmək vacibdir. Bu, o qədər də asan deyil, çünki cavab vermək üçün dinləyənin fikrində suallar yarana bilər, ancaq nitqi axıradək dinləmək vacibdir, çünki çox vaxt «yaranmış sualları» əvəz etmək lazım olur.

3. Danışan şəxs öz fikrini ifadə etdikdən sonra lazım gələrsə, qarşı tərəfin münasibətini və ya fikrini gözlənilməlidir. Həmsöhbətin sözünü gözlənilmədən kəsmək, öz fikrini ifadə etməsinə müdaxilə etmək məqbul sayılmır. Lakin ifadə edilən fikirlərin tam və qərəzsiz qavranılması, müsahibin nitqinin aydın başa düşülməsi üçün mövzuya, öz yerində uyğun suallar vermək və fikir mübadiləsi etmək mümkündür. Lazım gələrsə, məlumatda – eşidilənlərdə müəyyən dəyişikliklər etmək də mümkündür.

4. Ünsiyyət prosesində tərəf müqabilinə hörmətlə yanaşmaq, onunla göz kontaktı qurmaq ən vacib məsələlərdən biridir. Dinləmə prosesində müəyyən əşya ilə, məsələn, telefonla məşğul olmaq, ətrafa boylanmaq və yaxud da bunun kimi digər proseslər qarşı tərəfin diqqətinin yayınmasına və ünsiyyətin qırılmasına səbəb ola bilər. Bu tipdə olan davranışlar danışanın dediklərinə nə qədər az maraq göstərildiyini bildirmiş olar. Bəzən insanlar demək istədikləri ən vacib fikri ilk dəqiqələrdən deyir,

daha sonra isə ürəklərini boşaltmaq məqsədilə mətləbə aidiyyatı olmayan məsələləri dəfələrlə təkrar edirlər. Bu isə öz növbəsində, deyilmiş mühüm fikrin təsirinin azalmasına səbəb olduğu kimi, dinləyənin yorulmasına, söhbətə marağının zəifləməsinə və ünsiyyətin qırılmasına gətirib çıxarır ((Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün «Azərbaycan dili» dərsliyinə [Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktəşi S., 2017] yazılmış müəllim Sevda Abbasova Şagird nitqinin inkişafında dinləmə və anlamanın rolu <http://journal.edu.az> 91)

Eşidib anlama zamanı tələbələrdə ən çox problem yaradan məsələlərdən biri də diqqət zəifliyi və ya diqqətin yayınmasıdır. Xüsusilə aşağı kurs tələbələrində diqqətin yayınması və ya diqqətin pozulması tez-tez rast gəlinən bir prosesdir. Diqqətin paylanması isə daha çox inkişaf etmədiyi üçün müəllim tərəfindən müxtəlif çalışmalar və tapşırıqlar vasitəsilə inkişaf etdirilir. Aşağı kurs tələbələrində eşidib anlama zamanı diqqətin xarakterik xüsusiyyətlərindən danışmadan əvvəl diqqətin nə olduğu haqqında qısa bir məlumat vermək daha məqsədəuyğundur. Gündəlik həyatda insana yüzlərlə qıcıqlandırıcılar təsir göstərir. Lakin insan onların hamısını əks etdirmir, ən vaciblərini seçib ayırır, fəaliyyətinin icrasına kömək edənləri saxlayır. Bunlar diqqətin fəaiyyəti ilə bağlıdır. Diqqət idrak proseslərindən biridir. Başlıca xüsusiyyətlərinə görə diqqət digər idrak proseslərindən (duyğu, qavrayış, təfəkkür, hafizə və s.) fərqlənir.

Diqqət psixi fəaliyyət obyektinin aşkar əks etdirilməsini təmin edir. İş nə qədər çətin və mürəkkəb olarsa, o qədər artıq diqqət tələb edir. Deməli, diqqət fəaliyyət prosesi zamanı insanın idrak proseslərinə qoşulur, onların daha müvəffəqiyyətli cərəyan etməsini təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1979, 256 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1973, III hissə, 357 s.
3. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. Bakı: BSU, 2002, 139 s.

4. Xarici dil üzrə orta məktəb Proqramları, Bakı 2000.
5. Lodon R. “Dillərin qarşılıqlı təsiri”. M., 1992 (Rus dilində).
6. Барсу́к Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. М., 1970.
7. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М., 1977.
8. Бородулина М.К. Обучение иностранному языку как специальности. М., 1975. 67
9. Бородулина М.К., Н.М.Минина. Иностранные языки в школе. №2,1988.
- 10.Виберман. Устный метод обучения иностранным языкам. М., 2003.
- 11.Allwright, Dick and Bailey, Kathleen M. Focus on the Language Classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p.182
- 12.Al-Mutawa, Najat and Kailany, Taiseer.Methods of Teaching English to Arab Students. London: Longman, 1998, p.48
- 13.Interactive Teacher Trainig by Rafiqa Aliyeva, Tamilla Mehdiyeva, John R.Silver, Baku 2002.
- 14.Jeremy Harmer, The practice of English Language Teaching, Longman Group, 1991. Modern methodology in English Language Teaching by Stephanie Furness and Majid Aliyev, Baku 2003.
- 15.Roqova N.P. Method of Teaching English. L., 1981.
16. <https://oxbridgeeducation.com/how-to-improve-english-listening-skills>
- 17.<https://elllo.org/Audio/AMXR/052-MXR-Transport.mp3>
- 18.<https://elllo.org/Audio/AMXR/052-MXR-Transport.mp3>
- 19.[Hacıyev T., Hüseynova Y., Bəktaş S., 2017] yazılmış müəllim Sevda Abbasova Şagird nitqinin inkişafında dinləmə və anlamanın rolu <http://journal.edu.az> 91)
- 20.Məqaləyə istinad: Abbasova S. (2019) Şagird nitqinin inkişafında dinləmə və anlamanın rolu. «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi». № 3-4 (261-

262), səh. 89–100 Məqalə tarixçəsi: Göndərib – 15.10.2019; Qəbul edilib – 12.11.201

Hajiyev K.

“Hearing comprehension and ways of its development”

(Summary)

Summarizing the above facts, the article discusses ways to develop listening and comprehension skills in English classes in universities. Our linguists and methodists have also made some contributions to the development of listening skills. In English language there are 4 main skills: writing, listening, reading, speaking. Speaking and writing are productive skills, reading and listening are receptive skills. Comparison between listening and reading skills we can observe that listening is also an essential figurative for learning English language. Therefore, linguists' researches show how listening skills help students to understand the text. According to investigation successive listening not only depends on teachers, but also the hard-working of students.

Гаджиев К.

«Понимание слуха и пути его развития»

(Резюме)

Обобщая приведенные выше факты, в статье рассматриваются способы развития навыков аудирования и понимания на уроках английского языка в университетах. Наши лингвисты и методисты также внесли определенный вклад в развитие навыков аудирования. В английском языке есть 4 основных навыка: письмо, аудирование, чтение, говорение. Говорение и письмо - продуктивные навыки, чтение и аудирование - навыки восприятия. Сравнивая навыки аудирования и чтения, мы можем заметить, что аудирование также является важным образным элементом для изучения английского языка. Таким образом, исследования лингвистов показывают, как навыки аудирования помогают учащимся понимать текст. Согласно исследованию, успешное

прослушивание зависит не только от учителей, но и от трудолюбия студентов.

Rəyçi: dos. G.Həsənova

MƏMMƏDZADƏ HÜSNİYYƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
husniyememmedzade@gmail.com

TƏLƏBƏLƏRDƏ KOMMUNİKATİV DİL BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN ƏSASLARI

Açar sözlər: nitq bacarıqları, kommunikasiya, şifahi və yazılı nitq formaları, dil öyrənmə prosesində interferensiya hadisəsi, metod və yanaşmalar

Key words: speech skills, communication, oral and written forms of speech, the phenomenon of interference in the process of language learning, methods and approaches

Ключевые слова: речевые навыки, коммуникация, устные и письменные формы речи, явление вмешательства в процесс изучения языка, методы и подходы

İnsanların gündəlik həyatında nitqin nə qədər labüd olduğu danılmaz faktıdır. Danışığı güclü bir vasitədir. İnsanlar nitq vasitəsilə bir-biri ilə ünsiyyətə girir, fikir mübadiləsi aparır, öz ideyalarını və düşüncələrini başqaları ilə bölüşür. Nitq fəaliyyətinin köməyi ilə inkişaf edirik, bilik qazanırıq, tanışlıqlar qururuq, öz hisslərimizi, duyğularımızı, düşüncələrimizi ifadə edirik. Nitq, insanların linqvistik ünsiyyətində mövcud dil vasitələrindən və qaydalarından istifadə edilməsidir, buna görə nitq dilin işləməsi kimi tərif edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin inkişafında nitq aktiv rol oynayır. Dil bir növ nitqdə təzahür edir ,nitq dilin ifadə vasitəsi və inkişaf mənbəyidir. Nitqdə yeni sözlərin yaranması, adətən, müxtəlif insanlar tərəfindən başqa dillərdən sözlərin alınması hesabına həyata keçirilir. Nitqdə yeni sözlərin yaranması, həmin dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi deməkdir. Dil və nitq eyni ictimai hadisəsinin fərqli aspektləridir. Bununla yanaşı, dil və nitq eyni vəziyyətdə inkişaf edir. Nitq prosesləri dilə, dil prosesləri isə nitqə müəyyən qədər təsir edir .

Dil ilə nitq arasındakı münasibəti linqvistik baxımdan dəqiq araşdırmaq uzun müddət mümkün olmamışdır. Bununla bağlı ilk dəfə XIX əsrin axırlarında İsveçrə linqvisti Ferdinand de Sössür dil və nitq arasındakı münasibətə düzgün fikir bildirmişdir. O,yazar: "Dil fəaliyyətinin öyrənilməsi əlaqəli şəkildə baş verir. Uşaq müəyyən elementləri yeni şəraitdə işlədir, onların əsasında özü də yeni fikirlər söyləyir və beləliklə, ana dilinin qrammatik quruluşuna yiyələnir. Bu dövrdə uşaq valideynlərindən nə qədər söz öyrənirsədə, ana dilinə ,əsasən , öz nitq təcrübəsinin köməyi ilə yiyələnir.[1.,s.46]

Bəlli olduğu kimi, dil danışmaq prosesi zamanı nitqə çevrilir. Bunun da əsasını üç əsas anlayış təşkil edir: 1)psixoloji akt; 2)ictimai mühit; 3)fizioloji imkan. İctimai mühit nitq fəaliyyətinin həyata keçirildiyi “mühit”dir. İnsan ünsiyyətə girmək, özünü ictimai mühitdə sübut etmək, daxili emosionallığını ifadə etmək, müxtəlif tipli informasiyaları ötürmək və qəbul etmək üçün nitq prosesinə qoşulur. Nitq prosesi də, təbii ki, tarixi-ictimai əsaslı olduğu üçün müəyyən zaman əhatəsində inkişaf etmə, dəyişmə, cəllənmə qabiliyyətlərinə malik olur.

İnsanların öz fikirlərini, bəşəriyyətdə təkamülün nəticəsi olaraq həm şifahi, həmçinin yazılı şəkildə ifadə etmək ehtiyacı yaranıb. Deməli, insanların ünsiyyət yaratmaq ehtiyacına görə nitqin iki növü ortaya çıxır. Bunlar şifahi və yazılı nitqdır. Qədim zamanlarda insanlar bir- biri ilə səsli nitq vasitəsilə ilə əlaqə yaradırdılar. Şifahi ünsiyyət həmin zamanlar üçün əlverişli hesab olunsada, onu gələcək nəsillərə ötürmək mümkün deyildi. Məhz bu səbəbdən yazı kəşf olundu. Bundan sonra şifahi nitqlə bərabər yazılı nitqdə istifadə olundu.

1) Şifahi nitq, göründüyü kimi, səsli nitqdir. Şifahi nitq, bəzən akustik nitq də adlanır. Şifahi ünsiyyət zamanı yalnız danışmaq deyil, həm də onunla paralel eşitmə qavrayışı və eşidilənləri anlama baş verir. Şifahi nitq prosesində danışan adamlar bilavasitə bir-birini görür və eşidirlər. Şifahi nitqin əsas lüğət tərkibində yarımçıq, qısa cümlələr, ümumişlək sözlərdən geniş şəkildə istifadə olunur. Şifahi nitq yazılı nitqə nisbətən sürətli olduğuna görə, şifahi nitq üçün əsas vasitələrindən biri də jest və mimikadır.

2)Yazılı nitqin digər adı optik nitqdir. Yazını eyni zamanda yazıb və görürük.Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şifahi nitqi olduğu kimi heç bir vasitə olmadan gələcək nəsillərə ötürmək qeyri-mümkün idi. Bu yazılı nitqin yaranmasının əsas səbəblərindən biridir. Yazılı nitqi şifahi nitqdən fərqləndirən bir neçə cəhətlər var. Şifahi nitq sürətli nitq olsa belə, yazılı nitqdə sürət bir az aşağı olur. Şifahi nitqdə orfoepiya qaydaları gözlənilmədiyi halda yazılı nitqdə orfoqrafiya qaydaları əsas yer tutur. Bundan əlavə, şifahi nitqdə intonasiyadan istifadə olunur, amma yazılı nitqdə əsas diqqət durğu işarələrinin düzgün istifadə olunmasına yönəlib.

Nitq prosesində iştirak edən tərəflərin vərdiş və bacarıqları birbaşa onların sosial-psixoloji qavrayışları ilə bağlıdır. Bu anlayışın əsas məzmunu dedikdə qarşı tərəfi duymaq, real vəziyyəti nəzərə alaraq, həmin şəxsin emosional durumuna və davranış tərzinə uyğun ünsiyyət növününün seçilib, istifadə olunmasıdır.

Tələbələrdə şifahi oxu və danışmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi nitq fəaliyyətinin düzgün qurulması üçün əsas şərtlərdən biridir. Bu məsələnin düzgün həlli isə isə özlüyündə psixoloji proses olub, ardıcıl tədqiqat, araşdırma olmasını tələb edir. Ümumiyyətlə, tələbənin bacarıq və vərdişləri, dedikdə– danışmaq, dinləyib(eşidib) anlama, oxu və yazı kimi bacarıqları nəzərdə tutulur.

Müxtəlif bir xarici dilin tədris prosesindən danışan zaman ana dilinin xarici dilə nə qədər təsir etməsini və həmin dilin hansı şəraitdə tədris ediliyini mütləq nəzərə almalıyıq. Məşhur dilçi L.İ.Zilberman ana dilinin xarici dilin öyrənilməsindəki vacibliyi vurğulayaraq bildirir: “Konkret xarici dillərin konkret ana dili şəraitində

tədrisi metodikasını hazırlayarkən onunla əlaqələr olan elmlərlə, birinci növbədə isə dilçilik elmi ilə sıx surətdə əməkdaşlıq etmək lazımdır”[2., s.4].

Burdan bele bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı bir xarici dili konkret ana dili şəraitində öyrətdikdə həmin ana dilinin leksik-qrammatik strukturunu və təsir obyektini nəzərdə saxlamaq lazımdır. Belə şəraitdə tələbə yenicə öyrəndiyi dili daha yaxşı mənimsəyir və öz ana dilinə uyğunlaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər hallarda, ünsiyyət təlimi nitq bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəldilmişdir. Kommunikativ yanaşmanın əsas müddəalarına görə, danışq dili bacarıqlarının formalaşdırılması xarici dil tədrisinin ümumi prosesinə inteqrasiya olunmalı və hədəf dildən ünsiyyət məqsədləri üçün istifadə etmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyin son məqsədi olmalıdır. Bu zaman dil öyrənmə və öyrənmənin həyata keçirildiyi reallıqları da nəzərə almaq lazımdır. Tələbələrə ingilis dilinin tədrisi kontekstində, ümumiyyətlə, dilin və danışq nitqinin tədrisi prosesi, öyrənilən xarici dil ilə tələbələrin ana dili arasında mövcud olan fərqlər nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

İlk dəfə olaraq Praqa dilçilik məktəbində interferensiya hadisələri haqqında fikirlər irəli sürülmüşdür. Onlar belə bir fikir söyləmişlər ki, interferensiya prosesi zamanı dillər arasında dil normalarının pozulması halı baş verir. Bununda dildə həm mənfi, həm də müsbət təsirləri ola bilər. Beləliklə, interferensiya anlayışı daha kiçik bir mövzu kimi görünsə də çox genişdir.

Müxtəlif dillər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan zaman dildə yaranan müxtəlif kənarçıxmalar «interferensiya hadisəsi» hesab olunur. Əlbəttə ki, interferensiya hadisəsini dillərarası əlaqələr zamanı vurğulamaq mühümdür. Aparılan araşdırmalar artıq çoxdan sübut etmişdir ki, tələbə hər hansı bir yeni xarici dili öyrənərkən istər-istəməz belə bir qanunauyğunluqla qarşılaşır. Yeni xarici bir dilə yiyələnmək istəyən tələbə öyrənmə zamanı artıq əvvəlcədən yaranmış, formalaşmış doğma dilin priyomlarından istifadə etməyə çalışır. Tələbə bu zaman artıq əvvəllər ana dilinə yiyələnən zaman istifadə etdiyi priyomları yeni xarici dilin öyrənilməsi prosesinə tətbiq edir[3.,s.53].

İnterferensiya hadisəsi zamanı tələbə ünsiyyətdə olduğu dillərin ümumi xüsusiyyətlərini eyniləşdirməyə çalışır. Ana dilinin xarici dilə təsiri səbəbindən iki müxtəlif dil sistemlərindən(məsələn Azərbaycan və ingilis dilləri) insan nitqinə əlaqəli təsir edir. Burada Azərbaycan dilini əsas dil sistemi kimi interferensiyanın bir mənbəyi kimi, ingilis dilini isə interferensiyanın bir obyektini kimi hesab edək. Amma burada, əsas sistemi biz Azərbaycan dili götürsək də ,əvvəlcədən bildiyimiz hər hansı bir xarici dili də götürə bilərik. Sadəcə ana dilinin bütün sahələrdə normalar əsasında öyrənilməsi həmin dili interferensiyanın əsas obyektini kimi götürməyə şərait yaradır. Digər tərəfdən öyrənilən ingilis dili ana dilimizə təsir göstərərək artıq bizim gündəlik nitqimizdə istifadə olunur.

Əksər metodlarda nitq vərdişlərini öyrətmək tədrisin ən vacib sahələrindən biridir. Danışmaq aktının psixoloji quruluşu dörd mərhələni əhatə edir: 1) bir insanın ünsiyyət ehtiyacının müəyyən bir motivin təsiri altında və ya müəyyən birinin iştirakı ilə yaranan təşviq-motivasiya; 2) düşüncələrin proqramlaşdırılması və formalaşdırılması üçün məhdudlaşdırılmış əqli fəaliyyət şəklində təqdim olunan analitik-sintetik sözlərin seçilməsini və qrammatik proqnozu təmin edən ifadənin daxili dizayn mexanizmi; 3) əsas ifadə edilən düşüncənin səs və intonasiya dizaynı; 4) nəzarət funksiyası- mümkün səhvlərin təyin edilməsi və onları düzəltmək[4].

Bütün xarici dil müəllimləri, o cümlədən, ingilis dili müəllimləri tez-tez ingilis dilini öyrənərkən tələbələr üçün danışmaq hissəsinin ən çətin sahələrdən biri olduğunu vurğulayırlar. Əsasən, aşağı kurslarda bu problemlər özünü göstərir. Tələbələr çox zaman sinifdə ünsiyyətə girmək üçün motivasiyasız və həvəssiz görünə bilər. Heç bir şübhə yoxdur ki, danışmaq kompleks bir bacarıq olduğu üçün onu öyrətmək də çətinidir, bunu sadəcə zamanla təcrübə edib əldə etmək mümkündür. Bacarıq, bilik və münasibətlər daxil olmaqla danışmağın müxtəlif aspektlərinə nəzər yetirmək lazımdır. Xarici dil öyrənmək üçün müəyyən bir dövr düşünək. Həmin dövrün məqsədi həm dəqiqlik və səlislik üzərində işləmək və həm də tələbələrin öyrəndiklərini əks etdirmələrini təmin etmək olar. Bu dövr üçün həm də bir sıra

praktik fəaliyyətlərin olması labüddür. Bu kimi fəaliyyətlər məhz aşağı kurslarda yerinə yetirilməsi tələbənin sonrakı dil inkişafında böyük rol oynayır.

Öz növbəsində xarici dillərin öyrədilməsində şifahi nitqin tədrisi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- kommunikativ oriyentasiya prinsipi;
- tipik bir kommunikativ vəziyyətin modelləşdirilməsi prinsipi;
- kommunikativ fəaliyyət prinsipi;
- intensiv təcrübə prinsipi;
- nitq bacarıqlarının mərhələləşdirilməsi prinsipi;
- adekvatlıq prinsipi. [5]

Bir sözlə, tədris danışıq dövrü, danışıq ilə əlaqəli amillərə əsaslanan prinsiplər bir yanaşma təmin etməyi hədəfləyən bir çərçivədir. Bu, öyrənənlərin danışmağın idrak, dil, sosial və təsirli tərəflərini idarə etmək qabiliyyətinin inkişafını dəstəkləyən öyrənmə fəaliyyətlərinin ardıcılığı və aparılması üçün sistematik bir yol təklif edir. Bu mərhələləri və fəaliyyətləri harda, nə zaman, hansı şəraitdə həyata keçirmək isə müəllimin seçimindən və tədris prosesinin məqsədindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu (ingilis dilindən tərcümə edən - fil.e.d., prof. N.Q.Cəfərov). Bakı: BDU nəş., 2003.
2. Зильберман Л.И. Иностранные языки в школе. №8, 1986.
3. “Dilçilik institunun əsərləri”, Xüsusi buraxılış., Bakı 2012.
4. Артемов В. А. Психология обучения иностранным языкам. М., 2002.
5. Маслыко Е. А. Пути формирования мотивации овладения студентами иностранного языка. М., 1999.

Mammadzadeh H.

Basics of developing communicative language skills of students

(Summary)

The article discusses the communicative speech skills of students, certain methods that will be used for its development. The most common phenomenon of

interference in foreign language teaching and ways to reduce its negative effects are reflected. An explanation of each stage of the psychological structure of the act of speech is given. Certain principles developed for the teaching of oral speech in the teaching of English have been considered.

Мамедзаде Х.

Основы развития коммуникативных языковых навыков у студентов

(Резюме)

В статье рассматриваются коммуникативно-речевые навыки учащихся, обсуждаются некоторые методы, которые будут использоваться для их развития. Отражены наиболее частые случаи вмешательства в преподавание иностранного языка и способы уменьшения его негативных последствий. Дается объяснение каждого этапа психологической структуры речевого акта. Рассмотрены некоторые принципы, разработанные для обучения устной речи при обучении английскому языку.

Rəyçi: p.f.d., dos. A.Əsədov

YUSİFOVA ÜLVİYYƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

ulviyye.yusifova.1997@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN İDİOMLARIN STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: idiomlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, semantik xüsusiyyətlər, struktur çalarlar.

Key words: idioms, proverbs, saying, semantic features, structural shades

Ключевые слова: идиомы, слова, перкуссия, пословицы и поговорки, семантические особенности, структурные оттенки

Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan idiomlar zəngin xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar həm Azərbaycan dilinə, həm də ingilis dilinə xas olan xüsusiyyətlərdir. Burada bir fərq vardır ki, ingilis dilində kifayət qədər idiomların olduğu onlarla bağlı olan lüğətlərdə öz əksini tapır. Azərbaycan dilinin frazeologiyasında isə idiomlar ayrılıqda seçilmədiyindən onları ayırmaq çətinlik törədir. Belə ki, Azərbaycan tədqiqatçıları frazeologiya barədə yazdıqları elmi əsərlərdə və lüğətlərdə idiomları ayırmamış, onları atalar sözləri və zərbi-məsəllərlə birgə vermişlər. Bu da onları digərlərindən ayırmaqda nisbətən çətinlik törədir. Çünki Azərbaycan dilində idiomlarla bağlı heç bir ayrıca lüğət işlənməmişdir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində işlənən idiomlar danışıq zamanı mətnə xüsusi çalarlıq və özünəməxsus rəngarənglik verir. İdiomlar dili zənginləşdirir, nitqi daha səlis və cəlbedici edir.

Ç.Hokketə görə, “İdiom mənanın mövcud strukturu əsasında müəyyən edilməsi heç cür mümkün olmayan tək morfem və ya mürəkkəb formadan ibarət qrammatik formadır”. [4, s. 158]

A.Makkay isə Ç.Hokketin təsnifatından fərqli olaraq tək morfemli sözləri idiom kimi qəbul etmir. Ona görə iki və daha artıq morfemdən ibarət olan morfemlər idiom hesab olunur. İlk dəfə olaraq dilçilikdə A.Makkay idiomatik ifadələri qruplaşdıraraq, idiomları “frazeoloji idiomlar” adlandırmışdır. Tədqiqatçıya görə, belə tərkib hissələrinin mənası ilə frazeoloji idiomlarda olan bütöv konstruksiyalar arasında az əlaqə olur. Bu halda mənanın tam aydın olmaması, onun idiomatikliyinin yüksək göstəricisi hesab edilə bilər. [6. s, 94]

İdiomlarda əsas şərtlər aşağıdakılardır: 1. məna bütövlüyü; 2. semantik sabitlik; 3. leksik sabitlik; 4. sintaktik sabitlik.

İdiomlar frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olsalar da, onların öz yaranma tarixi var. İdiomlar hər bir xalqın yaşayış və həyat tərzini, dini və etiqadını, mövhumati təsəvvürlərini, dünyagörüşləri, sənət və peşələri ilə əlaqəli olaraq yaranmış və hələ də yaranmaqdadır. Aydındır ki, hər bir idiom ilk dəfə yarandıqda

hərfi mənada işlənmiş, tədricən zamana uyğun olaraq məcazilik və idiomatiklik xüsusiyyəti qazanmışdır. Bu barədə G.Yusifova yazır: “Hər hansı bir idiomun tarixinə nəzər saldıqda, onun ilkin olaraq hərfi mənada işlətmək üçün yarandığını, zaman keçdikcə məcazi və ya idiomatik mənə kəsb etdiyini görmək olar. Məsələn: dressed to a tea – idiom kimi “geyiminə xüsusi diqqət yetirən şəxs” mənasını verir. Qədim dövrlərdə rəsmi çay mərasimləri təşkil edildiyi zamanlarda dəvət olunan şəxslər öz geyimlərinə xüsusi diqqət yetirərdilər və bu idiom ilkin zamanlarda dressed for a tea və ya dressed to go to a tea hərfi mənada işlədilib. Müasir dövrdə isə sonuncu variantda işlənir: Beware any salesman that is dressed to a tea, smiles too much, and talks fast. [9, s. 8]

Frazeologiya nəzəriyyəsində isə daha çox rol oynayan və bu nəzəriyyəyə böyük təsiri olan V.Vinoqradovun mənə növləri haqqında təlimidir. Bu təlimin əsas qayəsi, sözlərin sərbəst və asılı mənalarının fərqləndirilməsi xüsusiyyətidir. Lakin maraqlı cəhət ondadır ki, o, bu təlimi əsasən rus dilinin frazeologiyasına şamil etmişdir. V.Vinoqradov rus dilinin materiallarına əsaslanaraq, frazeoloji birləşmələri üç əsas qrupa bölünür:

1. frazeoloji qovuşmalar; 2. frazeoloji bitişmələr; 3. frazeoloji birləşmələr. [10, s. 140]

Frazeologiya elminin formalaşmasında A.Kuninin də rolu böyük olmuşdur. O da V.Vinoqradov kimi frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan idiomları 3 əsas qrupa ayırır:

1. idiomatika; 2. idiofrazeomatika; 3. frazeomatika.

Amma A.Kuninin fikirlərində müxtəliflik özünü göstərməkdədir. A.Kuninin fikirləri tamamilə fərqli mövqedə durur, nəinki digər tədqiqatçıların. Belə ki, A.Kuninə görə: “Yalnız bir çox birləşmələr o zaman frazeologiyanın tədqiqat obyektinə ola bilər ki, onların hərfi mənada işlənməsinə baxmayaraq, idiomatiklik mənə əsas götürülsün. Məsələn, biz əgər, be careful or you’ll break your leg cümləsində, “break a leg” birləşməsini təşkil edən leksemləri hərfi mənada işlətsək, bu zaman onun frazeoloji birləşmənin deyil, hər hansı bir cümlə yaratmaq xüsusiyyətlərinin aydın

şəkildə anlaşılmasının şahidi olacağıq. Bu ifadə məcazi mənada götürüldükdə isə “break a leg” ifadəsi Break a leg in your game to day cümləsində idioma çevrilir. Çünki cümlənin ümumi mənası heç də ayrı-ayrılıqda işlənən sözlərin mənasına əsalanmır”. [11, s. 127]

Əgər biz məsələyə bu istiqamətdən yanaşsaq, onda V.Vinoqradovun frazeoloji bitişmə və frazeoloji birikmə adlandırığı qrupların bir təsnifatda birləşməsinin şahidi olacağıq. Çünki həm məcazi, həm də hərfi mənada işlənmə xüsusiyyətləri məhz bu qruplara xas olan əlamətləri özündə əks etdirir. Həm A.Kuninin, həm də V.Vinoqradovun fikirlərini ümumi halda götürərək, idiomları aşağıdakı bölgü prinsipinə əsasən müəyyən qruplara ayırmaq olar: 1. Tərkibində işlənən sözlərin cümlədən asılı olaraq həm hərfi, həm də məcazi mənada ifadə olunan idiomlar. Məsələn: to have a bee in one’s bounet – “fikrində daima nəyinsə olması və ya hər hansı bir şeyin kimisə narahat etməsi”, be wolking on thin ice – “riskli və ya təhlükəli vəziyyətdə olmaq”. 2. Yalnız idiom şəklində olub, idiom şəklində anlaşılan öz həqiqi mənasını ifadə etməyən, həm semantik, həm də sintaktik cəhətdən uyğunluq təşkil etməyən sözlərin birləşməsi vasitəsilə əmələ gələn idiomlar. Məsələn: foot the bill – “hesabı ödəmək” – take smth. at face value – “nəyi isə olduğu kimi qəbul etmək”. Bir çox alimlər isə idiomların, hətta zaman keçdikcə metaforikliyi itirmiş və daşlaşmış semantik vahidlər kimi işlənmiş idiomlardan əmələ gəldiyi qənaətindədirlər. Belə ki, tədqiqatçılardan R.Gibz və Q.Nanberq bu fikirdədirlər. R.Gibz idiomların ölmüş metaforalardan əmələ gəldiyini, Q.Nanberq isə idiomların özünün daxili struktura malik olduğunu və bunun da nəticəsində, daxili strukturun idiomatik mənə ilə idiomu təşkil edən tərkib hissələr arasındakı əlaqəni əks etdirdiyini öz tədqiqat əsərlərində qeyd etmişlər. [2, s. 37; 8, s. 78]

İdiomlar əsasən bir neçə yarımqruplara bölünür: 1. Əsl (xalis) və ya frazeoloji idiomlar – Bu idiomlar məcazi mənada ifadə olunur, dilin ifadə formalarına uyğun gəlmir, anlaşılması çətin və ya qeyri-mümkün olan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn idiomlardır. Belə söz birləşmələri tam bütövləşmiş idiomatik xüsusiyyətlərə malik olur və bu zaman əsasən kontekst daxilində konkret mövzuda işlənən mənə

müəyyən edilir. Belə idiomlar isə heç də təsadüfən yaranmamış, illər keçdikcə tədricən formalaşmağa başlamışdır. Məsələn: *Let your hair down* idiomunun yaranma tarixi belədir: Qədimdə ictimai yerlərdə, saçlarını yığan qadınlar evdə və ya dostlar arasında sərbəst və rahat olmaq üçün belə edərtilər. Sonradan isə bu ifadə öz şəklini dəyişib, idiom halında işlənməyə başlayıb.

2. Leksik idiomlar (semi idioms). Belə idiomlarda olan komponentlərdən biri mütləqdir ki, öz həqiqi mənasını saxlasın. Bu idiomların digər xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də, onların tərkibində əsasən iki hərfi mənalı söz və ya bir neçə məcazi mənalı (non-literal) sözlər olur. Bu zaman orada işlənən məcazi mənalı söz yalnız konkret mövzu ilə bağlı məcazi mənə xüsusiyyətinə malik olur. Digər sözlərlə və ayrılıqda işləndikdə isə yalnız hərfi mənə ifadə edir. Bu zaman isə belə birləşmələrin nəticəsində xüsusi mənə formalaşaraq idioma (məcazi) çevrilir.

3. Hərfi idiomlar (literal idioms). Belə idiomlar əsasən daha az semantik mürəkkəbliyə malik olur. Belə idiomlarda hər iki komponent və yaxud tərkib hissəsində olan bütün komponentlər müəyyən hallarda öz hərfi mənalarını saxlayır. Lakin maraqlı cəhət odur ki, bu zaman bütöv birləşmələrin konkret mövzu çərçivəsində məcaziliyi olur. Belə idiomların digərlərindən fərqli cəhəti ondadır ki, bu idiomları anlamaq digərlərindən daha asandır. Çünki burada anlaşılacaq mənə, xüsusən müəyyən qədər tərkib elementlər vasitəsi ilə aydınlaşır. Məsələn: *on foot*; *on the country*; *happy birthday*; *a merry/happy Christmas*; *a happy New Year*; *Happy Anniversary* və s. göstərmək olar. Bir çox idiomlar da vardır ki, onlar müxtəlif sistemli dillərdə işlənsələr də, bir dildən, başqa dilə keçən zaman əgər hərfi tərcümə oluna bilmirsə və ya ekvivalentinin verilməsi mümkün deyilsə, o zaman, bu ifadə bir dildən başqa bir dilə transformasiya edilməlidir. Bu barədə tədqiqatçı T.Quliyev yazır: “Hər hansı gumana gəlməyən və ya çətinliklə baş tutan işdən bəhs edilərkən ingilis dilində *when pigs fly*; *castles in the air*; *if ifs andands were pots and pans* və *if the sky fales, we shall catch larks* idiomlarından istifadə edilir. Bu idiomlara hərfi tərcümədə Azərbaycan dilinə müvafiq olaraq “donuzlar uçanda”, “havada qəsrilər”, “əgər əgərlər və vələr”; çaydan və qazan olsa”, “səma nə vaxt yerə

enərsə”, “torağayları da o vaxt tutarıq” kimi tərcümə etmək olar. Lakin, göründüyü kimi, Azərbaycan dilində belə ifadə yoxdur. Həm ifadə, həm də idiom şəklində.

Məhz bu səbəbdən belə idiomlar və ifadələr Azərbaycan dilinə tərcümə deyil, transformasiya olunmalıdır. Başqa sözlə, həmin idiom Azərbaycan dilində onun semantikasına uyğun idiomla əvəz olunmalıdır. Azərbaycan dilində bu zaman, “dəvənin quyruğu yerə dəyəndə” idiomlarından istifadə olunur. Komponent oxşarlığı tam aradan qaldırılsa da, transformasiya zamanı semantik ekvivalentlik əldə olunur. [5, s. 91]

Müxtəlif sistemli dillərin idiomlarının bir-birinə struktur-semantik, semantik baxımdan yaxınlığı və uzaqlığı müəyyən səbəblərlə şərtlənir. Struktur-genetik cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən idiomların struktur-semantik xüsusiyyətləri 7 fərqlənən, coğrafi yaxınlığa və uzunmüddətli mədəni-tarixi əlaqələrə malik olmayan, müxtəlif sistemli dillərdə işlədilən ekvivalent idiomatik ifadələrin bir sıra struktur-semantik və leksik-semantik cəhətləri diqqəti cəlb edir. Belə ifadələrin komponent tərkibində, qrammatik təşkilində, leksik tərkibində, idiomatik variantlığında, struktur sinonimlərinə malik olmasında, müəyyən oxşarıqlar nəzərə çarpır. Ekvivalent idiomatik ifadələrin struktur təşkilində analogiya, onların obrazlığının ümummilli xarakteri ilə şərtlənir. Məsələn: Azərbaycan dilində gözə girmək (soxulmaq) ifadəsinin ekvivalenti ingilis dilində drug (pull) by cars kimi xarakterizə olunur. Burada, ümumiliyi təmin edən səhətlərdən biri sinonim feil komponentlərinin bir-birini əvəz edə bilməsidir. Feil komponentlərinin sinonimliyi başqa ekvivalent idiomatik ifadələrdə də müşahidə olunur. Məsələn: ingilis dilində lay (put) a finger Azərbaycan dilində əlini batırmaq (bulandırmaq)[5, s. 93] kimi işlənir. Müxtəlif sistemli dillərdə işlənən idiomların bir-biri ilə uyğun gəlməsi labüddür. Bu zaman əsas qayə onların coğrafi cəhətdən bir-birinə daha yaxın məsafədə olmasıdır.

Digər tərəfdən isə idiomların digər dilə hərfi tərcüməsi də mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Belə ki, bir çox tədqiqatçılar bu məsələdə fərqli mövqedə dururlar. Onlar arasında həm mənfi, həm də müsbət fikirli insanlar vardır ki,

əksəriyyəti həm hərfi tərcümələri, həm də transformasiyadan istifadəni məqbul sayırlar. Bir çox tədqiqatçılar da vardır ki, idiomların hərfi tərcüməsinin qeyri-mümkünlüyünü dillərin milliliyi ilə əlaqələndirmirlər. Bəzi dilçilər isə, belə əlamətləri sırf dillərin milli xüsusiyyətində görürlər. Məsələn: S.Murtuzayev yazır: “Ümumiyyətlə, dünya dillərinin frazeologiyasına aid bir xüsusiyyət kimi, tərcümə oluna bilməmək Azərbaycan dilinə də aiddir”. [7, s. 28] Digər tərəfdən isə idiomlar frazeoloji qovuşma kimi götürülür ki, həmin bu frazeoloji vahidlərin (idiomların) ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənanı ifadəsinə xidmət etmiş olsun. Məsələn: aşağıdakı misallarda qeyd etdiyimiz hallar baş vermiş, bu söz birləşmələrinin komponentləri öz müstəqilmənələrindən uzaqlaşaraq, frazeoloji qovuşmada, tamamilə başqa bir mənanın meydana çıxmasına şərait yaratmışdır və ya səbəb olmuşdur. Nəzər salaq: He pulled himself together quickly. They were at their wit’s end. The soldier will keep their eyes open in the country, where the blacks known to be hostile cümlələrindəki ifadələr olan pull together, at wit’s end və keep eyes open söz birləşmələri faktiki olaraq öz mənalardan uzaqlaşmış, tamamilə fərqli bir idiomun yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu ifadələr birləşmə tərkibində müvafiq olaraq, Azərbaycan dilində “özünü ələ almaq”, “çaş-baş qalmaq” və “ayıq-sayıq olmaq” mənalının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan tədqiqatçılarından da bir çoxları frazeoloji qovuşmanı idiom hesab edirlər. Bunlara misal olaraq Ə.Hacıyevanı, E.Nəcəfovunu, A.Cəfərovunu göstərmək olar. Bu tədqiqatçılara görə, frazeoloji qovuşmalar (idiomlar) digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, tamamilə dəyişmiş mənaya malik olan söz qruplarıdır. Belə ki, onlar motivləşmir, yəni onların mənası, tərkib hissələrinin mənalından ibarət deyildir, yalnız məcazlaşma prosesinə uğrayıblar. Məsələn: to come a cropper – “fəlakətə uğramaq”; neck and crop - “təmənilə bütün”; at six and seventh – “çaş-baş halında”; to get one’s cap at smb.–bir kəsin diqqətini cəlb etmək. [3, s. 61] Sonda, onu qeyd etmək ki, metaforik düşüncə tərzli bir çox idiom və idiomatik ifadələrin mənasını təsvir etmək mümkün olur. Bu zaman metaforik düşüncə tərzli hər hansı bir şəxsə, davamın məcazi mənasını məhz təsəvvür nəticəsində dərk etməyə, başa düşməyə

kömək edir. Metaforik düşüncə tərzinin belə xüsusiyyətləri, hər iki dildə mövcud olan idiomların hər mənəli, həm obrazlı, həm də məntiqi cəhətdən əsaslandırılıla bilən frazeoloji vahidlər olduğu qənaətinə gəlməyimizə zəmin yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva S. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər. AMEA-nin Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu., № 1, 1999, s. 100-104
2. Gibbs R., Josephine Jr. Metaphor in idiom comprehension // Journal of Memory and Language, 1997, p. 111
3. Hacıyeva A., Nəcəfov E., Jafarov A. English phraseology. Bakı: Elm and Tehsil, 2009, 228 p. 4. Hockett C.F. A course in modern linguistics. New York. Prentice Hall Collegeons., 1958, p. 172.
4. Quliyev T.S. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və idiomların transformasiyası yolları. Dissertasiya, Bakı, 2012, 150 s.
5. Makkai A. Idiom structure in English. Paris the Haqme. Monfon, 1972, 74 p.
6. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının dili və üslub xüsusiyyətləri. Bakı: Azərneşr, 1962, 114 s.
7. Nunberg G. The pragmatic of referance. İndiana University. 1978, 182 p. Yusifova G.J. İngilis dili idiomlarının sintaktik, semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri. Dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2015, 25 s.
8. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Лексикология и Лексикография. М.: Наука, 1977, 312 с.
9. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. Учеб. для ин-тов и фактов иностр. яз. М.: Высшая школа, 1986, 336 с.

Yusifova U.

Structural and semantic features of using idioms in Azerbaijani and English

(Summary)

Idioms that are part of phraseological units in the Azerbaijani and English languages are of exceptional importance in enriching the vocabulary of any language. Idioms are used in the Azerbaijani language along with proverbs and riddles. One of the main problems is the inability to separate idioms in the Azerbaijani language from other phraseological units. You can only select it from the context. In English, too, there are enough idioms. In some cases, idioms arise that make it impossible to get the desired result when translating. It is at this time that the translator's ability to give it an equivalence. The translator must present the sentence in such a way that when one language is equivalent to another, the phrase contained in the phraseology retains its meaning.

Юсифова У.

**Структурно-смысловые особенности использования идиом в
Азербайджанском и Английском языках**

(Резюме)

Идиомы, входящие в состав фразеологических единиц на азербайджанском и английском языках, имеют исключительное значение в обогащении словарного состава любого языка. Идиомы используются в азербайджанском языке вместе с пословицами и загадками. Одна из основных проблем – невозможность отделить идиомы на азербайджанском языке от других фразеологизмов. Их можно выбрать только из контекста. В английском языке тоже достаточно идиом. В некоторых случаях возникают такие идиомы, что при их переводе невозможно получить желаемый результат. Именно здесь требуется умение переводчика найти ему эквивалент. Переводчик должен преподнести предложение таким образом, чтобы фраза, содержащаяся во фразеологизме, сохранила свой смысл.

Rəyçi: f.f.d. G.Həsənova

ƏLİYEVƏ GÜLŞƏN

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ FƏALİYYƏTİNİN ƏLAQƏLİ TƏŞKİL OLUNMASININ LİŊQVİSTİK ƏSASLARI

Açar sözlər: İngilis dili, tədris, nitq fəaliyyəti, üslubiyyat, linqvistik əsaslar

Key words: English language, teaching, speech activity, stylistics, linguistic bases

Ключевые слова: Английский язык, обучение, речевая деятельность, стилистика, лингвистические основы

Müasir cəmiyyətdə xarici dillərin öyrənilməsinin geniş vüsət aldığı bir dövrdə mütəxəssislərin peşə hazırlığının ayrılmaz hissəsi kimi çox fərqli bir profildən və bir çox cəhətdən dil təlimlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, peşə məsələlərinin uğurlu həlli və xarici tərəfdaşlarla əlaqələrin genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zəruri hesab edilən bir sıra xarici dillər sırasında ingilis dili birinci sırada yer alır.

Nitq mədəniyyəti həm tədris fənni, həm də elm kimi dilçiliyin fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, qrammatika, üslubiyyat şöbələri ilə, həm də etika, estetika və incəsənətlə əlaqəlidir. Dilçilər dili nitqin bazası, nitqi isə dilin ifadə forması kimi hesab edirlər. Dil nitqi formalaşdırma vasitəsi, nitq isə özündə dili ehtiva etməklə onu canlandırır və ona həyat verir. Dil nitqə çevrilməklə fəaliyyət göstərir, nitq də dil bazasında yarandığı üçün nitq mədəniyyəti dil normaları əsasında formalaşır. Dilçilik elminin bir bölməsi olan nitq mədəniyyəti fonetik qanun və vasitələrə əsaslanaraq fikrin ekspressivliyini artırmağa xidmət edir [1]. İngilis dilinin leksik tərkibini mükəmməl mənimsəmiş, zəngin söz ehtiyatına malik olan, sözlərin işlədilmə məqamlarını, emosional çalarlarını yaxşı bilən insan onlardan məqamında bacarıqla istifadə etməyə qadirdir. Sözlərin həqiqi və məcazi mənalarından yerli-yerində yararlanan natiqin nitqi mədəni və məntiqli olur. Ədəbi dilin leksik

normalarından kənara çıxıb loru, vulqar sözlərə, jarqonlara yer verən adamın nitqi isə dinləyicilərin marağının azalmasına səbəb olur. Qrammatik normaları, morfoloji və sintaktik formaları, müxtəlif dil xüsusiyyətlərini nitqdə yerində və bacarıqla işlədən adamın düzgün, məntiqli, səlis danışıqı başqalarında xoş təəssürat yaradır, müsbət əhval-ruhiyyəyə gətirib çıxarır. Əsas obyektivi söz olan dilçilik elminin nitq mədəniyyəti ilə bağlılığı qaçılmazdır. Nitq fəaliyyəti təşkil olunan zaman onun linqvistik, yəni nəzəri əsaslarına mükəmməl yiyələnmək lazımdır. Məqsəd və vəzifələri müxtəlif olan dilçilik elmi ilə nitq mədəniyyətini yaxınlaşdıran xüsusiyyət onların hər ikisinin obyektinin söz olmasıdır. Qrammatika dilçilik sahəsi kimi söz formalarını, onların dəyişmə və birləşmə qaydalarını, cümlə tərtibi məsələlərini öyrənən elmdir. Bildiyimiz kimi, qrammatik quruluş hər hansı bir dilin varlığı üçün əsas şərt olaraq, öz daxilində dilin ümumi qanunları əsasında inkişaf edib formalaşır və təkmilləşir. Dilin qrammatik quruluşu sözlərin, söz birləşmələrinin dəyişməsi və birləşməsi, cümlələrin tərtib edilmə qanun və qaydalarının məcmusudur. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmə prosesində qrammatik qayda-qanunların gözlənilməsi, düzgün tələffüz, intonasiya, vurğu, ritm kimi vasitələr bir-biri ilə qarşılıqlı vəhdət təşkil etməlidir. Müvafiq üsluba uyğun qrammatik qaydalara əməl etmədən nitqin keyfiyyət dəqiqliyi və məntiqliyini saxlamaq, nitqin anlaşılıqlı ifadə olunmasına nail olmaq çətinidir. Beləliklə, nitq mədəniyyəti qrammatik qanunlar çərçivəsində öz həllini tapmaqdadır. Nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Üslubun yaranması dilin özünün inkişafı ilə bağlıdır. Dilin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif dil üslubları meydana gəlmişdir. Hətta böyük yunan alimi Aristotel hələ eramızdan əvvəl üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirirdi [2].

Xarici dil, xüsusən də ingilis dilini bilmək uğurlu rəqabət üçün yüksək praktik əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilinin tədrisinin məqsədi kommunikativ məlumat, sosial-mədəni, peşəkar və ümumi mədəni nitq səriştəsi, eyni zamanda uyğun ünsiyyət vəzifələrini və ingilis dilini müstəqil və davamlı öyrənməyə hazır olmağı xarici dil vasitəsi ilə həll etmə qabiliyyətinin inkişafı və tərbiyəsi, bir tələbənin xarici dildə

peşəkar ünsiyyətə hazırlanması bu cür danışiq bacarıqlarına sahib olduğunu söyləyən dil kursunun sonunda oxumasını təmin edən bacarıqları zəruri məlumatları əldə etmək, xarici dildə düşüncələrin formalaşdırılması və nitqin yaradılması, qavranılması metodlarına sahib olmaq üçün ixtisas üzrə orijinal ədəbiyyat, xarici dildə şifahi ünsiyyətdə iştirak etməyə imkan verir. Təlim prosesi ingilis dilinin tədris proqramları ilə həyata keçirilir. Təhsil sistemi dil, laboratoriya və özünütəhsilin rəşional nisbətini, növlərin məqbul paylanmasını nəzərdə tutur, habelə təhsil prosesini təmin edən bütün tədris və metodiki materialların yaradılmasının əsasını təşkil edir. İngilis dilinin tədrisinin məzmunu bir kateqoriya kimi başa düşülür və bu dil çox ölçülü olduğu üçün məzmun birkomponent ola bilməz. Müasir tədqiqatçılar təlimin məzmununu davamlı olaraq inkişaf edən bir kateqoriya olaraq qəbul edirlər və bu kateqoriya aktual olduğundan daimi tədqiqat mövzusu olaraq seçilmişdir. Xüsusilə, ingilis dilinin tədrisi və bu prosesə xüsusi önəm verilməsi demək olar ki, ötən əsr boyunca diqqət mərkəzində olmuş və bu istiqamətdə müvafiq işlər görülməkdədir [3]. İngilis dili dərslərində nitq fəaliyyətinin əsas kateqoriyalarından olan oxumanın və dinləmənin müqayisəli xüsusiyyətlərini diqqətinizə təqdim edirik:

№	Oxuma	Dinləmə
1	Ritm və temp oxuyandan asılıdır	Nətiq ritm və templəri təyin edir
2	Bütün məlumatlar oxuyanın ixtiyarındadır	Məlumat tədricən verilir
3	Mətnin bəzi yerlərini təkrar oxumaq olar	Mətnə təkrar dinləmə şansı olmur
4	Mətnin bəzi yerlərini keçmək və ya ötürmək olar	İdrak mütərəqqi olur
5	Mətnin olduğumuz yerində ləngimək olar	Verilən məlumatları diqqətlə izləmək lazımdır

İngilis dilinin tədrisinin əsas məqsədlərindən biri budur ki, oxu prosesində məlumat almaq bacarığının inkişafı dil kursu bitdikdən sonra da xarici dildən praktik

olaraq istifadə etməyə imkan verən, öyrənmənin spesifik xüsusiyyətlərindən biri kimi ortaya çıxdığı zaman davamlı olmasıdır. İngilis dilini istər şagirdlərə, istərsə də tələbələrə tədris etməkdə əsas məqsəd nitq fəaliyyətinin ardıcıl və sistemli inkişafıdır: danışmaq, yazmaq, oxumaq və dinləmək. Danışq fəaliyyəti, dil sistemi ilə ifadə olunan və ünsiyyət vəziyyətindən asılı olaraq mesajların ötürülməsi və qəbul edilməsinin aktiv, məqsədyönlü bir prosesidir. Danışq forması şifahi və yazılı olaraq iki yerə bölünür. Nitq fəaliyyətinin növləri də təbiətinə görə məhsuldar (productive) və qəbuledici (receptive) olur. Bununla bağlı olaraq nitq fəaliyyətinin 4 əsas növü vardır: danışmaq, dinləmək, oxumaq və yazmaq[4]. Bütün bu fəaliyyətlər dilin linqvistik əsaslarını təşkil edir. İngilis dili fənninin tədrisinin əsas məqsədi bir neçə komponenti əhatə edən kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasıdır:

- danışmaq, dinləmək, oxumaq və yazmaqda ünsiyyət bacarıqları;
- məlumat yaratmaq və anlamaq üçün bu dilçilik elmində dil bilik və bacarıqları;
- linqvistik və regional biliklər, ünsiyyət səriştəsinin formalaşması mümkün olmayan bir mühitdə zəruri sosial-mədəni zəmin yaradılması.

Tədris zamanı ingilis dilini bir ünsiyyət vasitəsi olaraq öyrənmək, şifahi və yazılı formada istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Bu zaman dörd növ nitq fəaliyyətinə yiyələnməliyik: qəbuledici - dinləmə və oxuma, məhsuldar - danışma və yazma, əlavə olaraq, nitqin bu fəaliyyət növləri ilə bağlı daha üç cəhəti - lüğət, fonetika və qrammatika. Xarici dilin şəxsiyyətlərarası və beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi üçün bütün ünsiyyət formalarını və bütün nitq funksiyalarını mənimsəmək çox vacibdir. Xarici dil dərslərində tələbələrə nitq fəaliyyətinin öyrədilməsinin başlıca məqsədi onlara ümumdünya miqyasında qəbul olunmuş gündəlik ünsiyyət dili səviyyəsində dildən qeyri-təhsil nitq praktikasında istifadə etmələrinə imkan vərə biləcək bu cür danışq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi tələbələrdə aşağıdakı ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması ilə əlaqədardır:

- konkret ünsiyyət vəziyyətinə, nitq tapşırığına və ünsiyyət niyyətinə uyğun olaraq ingilis dilinin ifadələrini anlamaq və yaratmaq;
- ünsiyyət qaydalarını və hədəf dildə olan ölkənin milli və mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların nitqlərini və davranışlarını öyrənmək;
- ingilis dilini mənimsəməyin rəasional metodlarından istifadə etmək, özünü inkişaf etdirmək.

Ən vacib tədris üsulu kommunikativ (nitq) vəziyyətdir. Ünsiyyət şəraiti danışmağı öyrətmə metodu olaraq dörd amildən ibarətdir:

1. ünsiyyətin həyata keçirildiyi reallıq şərtləri;
2. rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət;
3. nitq çağırışı;
4. ünsiyyət aktının həyata keçirilməsi, yeni bir mövqe, danışmaq stimulları yaratmaq.

Nitq fəaliyyəti tədrisində əsas şərtlərdən biri də motivasiyanın olmasıdır, məsələn: tələbələr xarici dildə danışmaqdan utanırlar, səhv etməkdən qorxurlar, tənqid olunurlar və ya tələbələrin problemi həll etmək üçün kifayət qədər dil və nitq vasitəsi yoxdur. Bu və ya digər səbəbdən dərsin mövzunu beyin fırtınasına cəlb etmirlər. Nitq fəaliyyətinin öyrədilməsində qeyd olunan mövcud problemlərə əsaslanaraq imkan daxilində bu problemləri aradan qaldırmaq zərurətləri yaranır. Yalnız müəyyən bir mövzuda standart dialoqlar qurmaqla, real vəziyyətlərə dalmadan danışmağı öyrənmək mümkün deyil. Tədrisə interaktiv yanaşma tələbələrin bilavasitə müzakirələrə, mübahisələrə, problemlərin müzakirəsinə və buna görə də dialoqa cəlb olunmasını zərurətə çevirir. Eyni zamanda, tələbələrin ümumi dil, intellektual, idrak qabiliyyətlərini, xarici dildə ünsiyyətə yiyələnmənin əsasını təşkil edən zehni proseslərini, və eləcə də tələbələrin duyğularını, hisslərini, onların ünsiyyətə hazır olub olmadıqlarını bilmək, müxtəlif kollektiv növlərində ünsiyyət mədəniyyətini inkişaf etdirmək də vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2001

2. Muradov B. Nitq mədəniyyəti. Bakı, 2007.
3. Abbasova S. İngilis dili fənninin tədrisi metodikasında yeni, müasir təlim və metodları. Bakı, 2005.
4. Артумов В.А. Культура речи. Москва, “Знание”, 1966.

Aliyeva G.

**Organize related speech activities in English classes
linguistic bases of making**

(Summary)

Linguistics, the main object of which is speech, is inextricably linked with the culture of speech. When organizing speech activity, it is necessary to master its linguistic, ie theoretical bases. The feature that brings linguistics and speech culture closer together, with different goals and objectives, is that the object of both is speech. Grammar, as a field of linguistics, is a science that studies word forms, the rules of their change and combination, and sentence construction.

Алиева Г.

**Связанная организация речевой деятельности на уроках
английского языка лингвистические основы обучения**

(Резюме)

Лингвистика, основным объектом которой является речь, неразрывно связана с культурой речи. При организации речевой деятельности необходимо овладеть ее языковыми, т.е. теоретическими основами. Особенность, которая сближает лингвистику и речевую культуру с разными целями и задачами, состоит в том, что объектом обоих является речь. Грамматика как область лингвистики - это наука, изучающая словоформы, правила их изменения и сочетания, а также построение предложений.

Rəyçi: dos. A.Əsədov

ƏLİZADƏ ZÜMRÜD

YUXARI SİNİFLƏRDƏ ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN ROLU VƏ İSTİFADƏSİ

Açar sözlər: İKT, kompyuter, nitq bacarığı, müasir texnologiyalar, oyun, film, qrup

Key words: ICT, computer, speech skills, modern technologies, games, movies, group

Ключевые слова: ИКТ, компьютер, речевые навыки, современные технологии, игры, фильмы, группа

Yeniliklərin daha çox nəzərə alınmalı və tətbiq olunmalı sahələrdən biri də təhsil sahəsidir. Təhsil, təlim, tərbiyə məsələləri cəmiyyətin daim diqqət mərkəzində olmuş və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərdən yan keçməmişdir. XX əsrin son onilliyindən etibarən informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni sahələri əhatə etməklə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən başlıca faktorlardan birinə çevrilmişdir. Bu prosesin davamı olaraq, 21-ci əsr kompyuter əsri, dövrümüz isə texnologiyalar dövrü kimi yaddaşlara həkk olunması heç də təsadüfi deyildir. İKT cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri, hətta birincisidir desək yanılmırıq. Texnologiyalar artıq həyatımızın hər bir sahəsinə daxil olmuş və onlardan istifadə həyatımızın hər bir sahəsində geniş vüsət almışdır. Gündəlik istifadəmizdə olan texnologiyalar, təhsil sahəsindən yan keçməmişdir. Dövrün tələblərindən irəli gələrək artıq savadlılıq anlayışı da fərqli xarakter daşımağa başlamışdır, belə ki, 21-ci əsrə qədər savadlılıq anlayışı yazmaq və oxumaq bacarıqlarına yiyələnməklə səciyyələnidisə, artıq texnologiyalardan bu və ya digər dərəcədə istifadə də bura əlavə olunmuşdur. Dövrün tələblərindən irəli gələrək təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsi, təlim, təhsil prosesinə innovativ

yanaşmalar artmaqda davam edir. İKT-dən təhsil sahəsində istifadə bir çox üstünlüklər ilə nəticələnmişdir, lakin bu belə bir nəticə çıxarmağa əsas vermir ki, kompyuter və internetin istifadə olunduğu təhsil mükəmməl təhsil növüdür. Burada əsas məqsəd texnologiyalardan düzgün, səmərəli istifadə etməyi bacarmaqdır. İKT-dən tədris zamanı istifadə olunması təlim prosesinin müxtəlif formalarda həyata keçirilməsinə zəmin yaratmışdır.

Təhsildə ən zəruri məsələlərdən biri də ingilis dilinin tədrisində müasir texnologiyalardan istifadədir. Məlumdur ki, təhsil prosesinin bütün sahələrində xüsusilə dil tədrisində texnologiyalardan istifadə geniş yayılmışdır. XX əsrdə texnologiyaların inkişafı, ingilis dilinin tədrisində də öz müsbət təsirini göstərdi. Müasir texnologiyaların dil tədrisində tətbiqi qeyri-məhdud imkanlar bəxş etsə də, dərstdə təşkilatçılıq və ünsiyyət bacarıqları ilə interaktiv ünsiyyəti gerçəkləşdirən müəllimlərin əvəzolunmaz rolları da unudulmur. Ömür boyu öyrənmə və çoxdilli ünsiyyət dövründə distant təhsilə olan ehtiyac təkcə təhsil ocaqlarında deyil, evdə öyrənmədə də özünü göstərir. Belə ki, texnologiyanın təhsilə inteqrasiyası ilə günümüzün ən aktual mövzusunda çevrilmiş distant təhsil daha da inkişaf etdi.

İKT-nin imkanlarından tədris prosesində uğurla istifadə etməyi bacaran bir müəllim interaktiv rejimdə keçirilən dərslərdə şagirdlərin mərkəzi fiqur olmasını təmin edə bilər. Müəllim şagirdin bacarığını qiymətləndirən, onları aktivliyə, inkişafa təşviq edən məsləhətçi kimi çıxış edir. Elektron tədrisdə uşaqların hamısı lövhəyə çıxıb müəllimin verdiyi tapşırığı həll etməyə can atırlar. İnteraktiv şəkildə keçirilən dərslər nəinki çalışqan, həmçinin tənbel, passiv, utancaq şagirdlərin də dərstdə aktiv inkişafına şərait yaradır. Kompyuter qarşısında olan şagird materialın verilmə və mənimsəmə sürətini özü istədiyi kimi təşkil edə bilər. Şagirdin öz sürət rejimində işləməsi müsbət nəticə verir, onların özlərinə inamını artırır.

Kompyuterlə dil öyrənmə və texnologiyaya əsaslanan dil öyrənmə tələbələrin dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün interaktiv ünsiyyət dəstəyinə diqqəti cəmləyir. Müasir texnologiyalara əsaslanan dil təlimində dilin ünsiyyət qurularaq öyrənilməsi ön plana çəkilir. Bu mənada dil öyrənənlər

sinxron və qeyri-sinxron ünsiyyət vasitələrindən istifadə edərək öz dil bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər.

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışmalar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidirlər. İngilis dili Britaniya, Kanada, Birləşmiş Ştatlar, Avstraliya və Cənubi Afrika da daxil olmaqla 75-dən çox ölkənin rəsmi dövlət dilidir. Artıq Azərbaycan da dünyaya inteqrasiya edən, inkişaf etməkdə olan, dünyanın bir çox ölkələri ilə müxtəlif sahələrdə, eləcə də təhsil sahəsində əlaqələr yaradan bir ölkədir. Ölkəmizdə bu sahələrdə bir çox islahatlar aparılır, dərslilər hazırlanır, dərslər planları təşkil olunur. Ölkəmizdə tədris artıq kompyuterləşməyə başlayır. Buna görə də ölkəmizdə ingilis dilinin öyrənilməsi və öyrədilməsi əsas prioritet məsələlərdəndir.

Hal-hazırda cəmiyyətin qarşısında duran başlıca problemlərdən biri kompyuterin təhsil sistemində düzgün, optimal və zişansız istifadəsinin təmin olunmasıdır. Təhsil sistemində son zamanlarda daha çox tətbiq olunmağa başlayan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları xüsusilə xarici dilin tədrisində geniş imkanlara malikdir. İngilis dilinin texnologiya dili olması isə bu prosesi daha effektiv edir. Belə ki, hazırda elə bir müəssisə, təşkilat təsəvvür etmək çətindir ki, onun fəaliyyətində İKT mühüm yer tutmasın. Hazırda hər bir məktəbin əsas vəzifəsi şagirdlərin bilik və bacarıqlarını ortaya çıxarmaq, yüksək texnologiyaların istifadə edildiyi dünyaya hazır olan şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir.

Nitq bacarığı digər bacarıqlar arasında ən vacibi hesab olunur, çünki yazı ilə müqayisədə o daha çox işlənir və dil öyrənənlərin inkişafında vacib rol oynayır. Şagirdlər nitq bacarığına düzgün yiyələnməklə digər bacarıqları da əldə edə və onları inkişaf etdirə bilirlər. Müzakirələr zamanı müəllimlər şagirdlərdə özünəinamın yaranmasını təmin etməlidirlər, çünki şagirdlər səhv etməkdən qorxaraq bu müzakirələrdə iştirak etməkdən imtina edirlər. Müəllimlər düzgün çalışma növünü seçməli və növbəti nitqin daha uğurlu olması üçün şagirdlərin danışmaq və tələffüzlərində olan səhvlər haqqında onlara məsləhət verməlidirlər Ümumtəhsil

məktəblərində ingilis dilinin tədrisi prosesində yeniyetmə və uşaqlarda şifahi nitqin inkişafı məqsədilə müəllimlərin istifadə edə biləcəyi, təlim prosesinə müsbət təsir göstərə biləcək çoxlu interaktiv fəaliyyət növləri vardır.

Şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına kömək edən üsullardan biri də onların qrup şəklində ingilis dilində danışa biləcəkləri bir mühit yaratmaqdır. Unutmamalıyıq ki, xüsusilə azyaşlı şagirdlərdə təqlid etmək bacarığı çox yüksəkdir və biz bundan tədris prosesində istifadə edə bilərik. Bunun üçün müəllim şagirdləri dördlü və yaxud beşli qruplara bölərək hər qrupa fərqli olmaqla, onların dil səviyyələrinə uyğun olaraq seçilmiş kiçik bir video və yaxud mahnı verə bilər. Bu zaman şagirdlər ritmik musiqini bir neçə dəfə dinləyir və sonra digər qruplar qarşısında özləri təqlid edərək videonu təqdim edirlər. Beləliklə, şagirdlər interaktiv şəkildə əyləncəli yolla nitqlərini inkişaf etdirirlər.

İstənilən bir xarici dili öyrənməyin ən effektiv metodu həmin dildə filmlərə, xüsusilə də seriallara baxmaq hesab edilir. Belə ki, film və seriallara baxarkən şagirdlər yeni sözlər ifadələr öyrənməklə yanaşı, dinləmə qabiliyyətləri inkişaf edir, onların danışmaq qabiliyyətlərinin inkişafına zəmin yaradır. Müəllim həftə sonları baxmaları üçün şagirdlərə hər hansı bir film və yaxud fraqment tapşırırsa bilər və yaxud da kiçik bir hissəyə sinifdə baxıb dərs müddətində film, oradakı personajlar, ətraf mühit haqqında müzakirələr apara bilərlər. Təcrübə göstərir ki, dərs prosesində səssiz filmlərdən istifadə etmək daha effektiv nəticə verir. Bu zaman müəllim tədris edəcəyi materiala uyğun olaraq seçdiyi film və yaxud serialdan kiçik bir hissəni səssiz formada şagirdlərə təqdim edir və onlara qrup şəklində gördüklərini müzakirə etməyi tapşırır. Şagirdlər bu şəkildə filmlərə baxan zaman nəinki onların şifahi nitqləri, həmçinin tənqidi düşünmək bacarıqları inkişaf edir. Peşəkar bir müəllim filmdən digər formalarda da istifadə edə bilər. Belə ki, müəllim tədris edəcəyi mövzu ilə əlaqədar kiçik bir fraqment göstərir, şagirdlər həm yeni sözlər öyrənir, həm də dinlədikləri ilə bağlı danışaraq şifahi nitqlərini inkişaf etdirirlər. Məsələn, əgər müəllim sifətlərlə bağlı yeni sözlər öyrətmək məqsədindədirsə, o, şagirdlərə “Present” filmi təqdim edə bilər. Bu filmə yerimək bacarığını itirmiş bir uşağın

əvvəlki və ona verilən hədiyyədən sonrakı həyatı həm şagirdlərin diqqətini çəkəcək, həm də onlar bu iki müxtəlif psixoloji dövrdə istifadə edilən sifətləri öyrənmək şansı əldə edəcəklər.

Ümumtəhsil müəssisələrdə ingilis dili dərində şagirdlərin danışıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, dərini daha əyləncəli tədris etmək üçün ən uğurlu hesab edilən metodlardan biri dili mahnılar vasitəsilə tədris etməkdir. Linch qeyd edir ki, lüğət bazasını genişləndirmək, sözlərin tələffüzünün öyrənilməsində mahnıların rolu böyükdür. Doğrudur, tədris prosesində mahnılardan istifadə ölkəmizdə o qədər də yayılmamışdır, lakin bu metod xüsusilə ABŞ, Kanada, İngiltərə kimi ölkələrdə geniş şəkildə istifadə olunur. Belə ki, çox zaman şagirdlər yeni sözləri, qaydaları öyrənməkdə çətinlik çəksələr də, mahnının sözlərini, ritmini asanlıqla öyrənə bilirlər.

İngilis dilinin tədrisində müəllimlərin istifadə edə biləcəyi fəəaliyyət növləri bununla kifayətlənmir, bununla yanaşı, internetdə şagirdlərin şifahi nitqlərini inkişaf etdirmək üçün çoxlu sayda çalışmaları mövcuddur. Peşəkar, yenilikçi bir müəllim bu çalışmalardan istifadə edərək şagirdlərin dil biliklərinin, xüsusilə də danışıq qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edə bilər. Dərs prosesində istifadənin effektiv olacağını düşündüyümüz bəzi çalışmaları qeyd etmək istərdik.

Dili tədris edərkən yadda saxlamaq lazımdır ki, şagirdlərin bütün bacarıqlarının inkişafına ayrı-ayrılıqda diqqət yetirmək üçün kifayət qədər vaxtımız yoxdur. Lakin bununla belə unutmamalıyıq ki, qrammatik qaydanı öyrəndərkən belə onların danışıq vərdişlərini inkişaf etdirə bilərik. Məsələn, əgər müəllim şagirdlərə indiki sadə zamanın düzəlmə qaydasını izah edirsə, şagirdlərin qaydanı başa düşmə səviyyələrini görmək üçün müxtəlif şifahi cümlələr soruşa və onları öyrəndiklərini tətbiq etməyə sövq edə bilər. Bu zaman müəllim həmçinin, elektron lövhədə şagirdlərin öyrəndikləri müxtəlif feillər yazı və onlardan növbə ilə verilən nümunədəki kimi sürətli şəkildə deməyi tələb edə bilər-"I go, I don't go. She goes, she doesn't go". Beləliklə, şagirdlər təkcə ingilis dilində indiki zamanın şəxslərə uyğun işlədilməsini deyil, həmçinin onların şifahi nitqdə tətbiq edilmə qaydasını öyrənirlər.

Şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edəcək daha bir oyun isə "ball in the circle(dairədə top)"dir . Müəllim hər hansı bir qaydanı izah etdikdən sonra şagirdləri dairəvi şəkildə düzə və bu oyunu oynaya bilər. Oyuna başlayarkən müəllim kompyuter və yaxud telefonda ingiliscə bir mahnı qoyur və bu zaman şagirdlər topu bir-birilərinə ötürürlər. Müəllim mahnını durduran zaman top kimin əlində isə suala cavab verir. Məsələn, əgər mövzu "daily routine (günlük rejim)" haqqındadırsa və müəllim indiki sadə zamanı izah edirsə bu oyundan istifadə edə bilər. Oyun zamanı yalnız bir şərt vardır-"Top səndə isə, deyilənləri təkrarlamadan gündük rejimin haqqında cümlə de". Beləliklə, bu oyun vasitəsilə şagirdlər həm öyrəndiyi qrammatik qaydanı möhkəmləndirir, həm də gündük edilənlərlə bağlı sözlərdən istifadə edərək nitqlərini inkişaf etdirir.

İngilis dilində şifahi nitqin inkişafı məqsədilə istifadə edilən ən effektiv metodlardan biri də "four corners"dir. Xarici ölkələrdə geniş şəkildə istifadə olunan bu metod şagirdləri danışmağa sövq edir. Müəllim mövzuya uyğun olaraq şagirdləri qruplara bölür və hər qrup üzvləri fərqli stollarda onlara verilən kompyuter qarşısında əyləşir. Məsələn, əgər mövzumuz yeməklər haqqındadırsa, biz "breakfast", "dinner", "lunch", "snack" olmaqla şagirdləri dörd qrupa bölə bilərik. Bu zaman müəllim qrup adına uyğun olaraq hər bir qrupun müxtəlif fikirlərini görmək istədiyini, həmin mövzunu təqdim edəcəklərini qeyd edir. Beləliklə, şagirdlər kompyuter vasitəsilə öz mövzuları ilə bağlı yeni sözlər, mahnılar, hekayələr və yaxud maraqlı faktlar tapır və sonda digər qruplar qarşısında çıxış edərək təqdimat aparırlar.

Müasir sinif otaqlarında, şifahi nitqin inkişafına yönəlmiş çalışmalarda kompyuter maqnitofonu əvəz edir. Adətən bu fəaliyyətlər çoxseçimli tapşırıqlarla müşayiət edilir və tələbənin məzmunu nə dərəcədə anladığını yoxlayır.

Orta məktəblərdə xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlərin şifahi nitqinin inkişafı məqsədilə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə olunur və həmin vasitələrin zənginliyi dərs prosesini fəal, interaktiv edir. Beləliklə, şagirdlərdə maraq oyadan, onları motivasiya edən, həvəsləndirən İKT vasitələri dərsin effektivliyini təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006.
2. Bünyatova F. , Abdulla B. Təlim və Tərbiyədə İnteraktiv Texnologiya. Bakı 2000.
3. Beynəlxalq Elmi Nəzəri Jurnal. Dil və Ədəbiyyat. Bakı , 2014.
4. Kərimov F. , şifahi nitqin inkişaf yolları, Bakı. 2002.
5. Sperling D. İnternet Guide for English language Teachers Upper Saddle River. Prentice Hall Regents. 1997.
6. Teeler D. , Gray P. How to use Internet in ELT. Harlow Longman, 2000.

Alizadeh Z.

The role and use of modern technologies in teaching oral speech in high classes

(Summary)

One of the most important issues in education is the use of modern technologies in teaching English. Technology-based language learning plays an important role in the complex learning of students' listening, reading, speaking, and writing skills. In language teaching based on modern technologies emphasizes the importance the study of language through communication. The teacher organizes students to learn the language in a more interesting way by showing them videos, movies and listening to music through various technologies.

Ализаде З.

Роль и использование современных технологий в обучении устной речи в

высших классах

(Резюме)

Одним из важнейших вопросов в образовании является использование современных технологий в обучении английскому языку. Изучение языка на основе технологий играет важную роль в комплексном обучении учащихся навыкам аудирования, чтения, речи и письма. В обучении языкам на основе современных технологий подчеркивается важность изучения языка

посредством общения. Учитель организует учащихся для изучения языка более интересным способом, показывая им видео, фильмы и слушая музыку с помощью различных технологий.

Rəyçi: f.f.d. G.Həsənova

ƏMİRASLANOVA MƏTANƏT

Azərbaycan Dillər Universiteti

metanet.amiraslanova@mail.ru

DİLİN ÜMUMİ AKADEMİK MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: dil bacarıqları, öyrənmə bacarıqları, akademik məqsədlər üçün ingilis dili, ümumi akademik məqsədlər üçün ingilis dili

Key words: language skills, study skills, english for academic purposes (eap), english for general academic purposes (egap)

Ключевые слова: языковые навыки, учебные навыки, английский для академических целей, английский для общих академических целей

İstənilən xarici dilin qavranması dil bacarıqlarına əsaslanır. Dil bacarıqları qəbuledici və məhsuldar olaraq qruplaşdırılır. Belə ki, dinləmə və oxu qəbuledici, danışmaq və yazı isə məhsuldar bacarıqlara aid edilir. Dil bacarıqları öyrənmə bacarıqları üçün əsas meyar rolunu oynayır. Öyrənmə bacarıqları özündə aşağıdakı məqsədləri birləşdirir: sosial, xüsusi və ümumi məqsədlər. Sosial məqsədlər kommunikativ və qarşılıqlı əlaqə üçün nəzərdə tutulmuş məqsədlərdir. Xüsusi məqsədlər işgüzar məqsədlər (həkimlər, pilotlar və s.) və akademik məqsədlər olaraq təsnif olunur. Akademik məqsədlər də ümumi akademik məqsədlər (dinləmə və qeyd götürmə, akademik yazı, seminarlar, müzakirələr və s.) və xüsusi akademik məqsədlər (tibb, mühəndislik, iqtisadiyyat və s.) olaraq qruplaşdırılır. Ümumi

məqsədlər xüsusi və spesifik məqsədlərə daxil olmayan məqsədləri özündə birləşdirir, məs: məktəb imtahanları. [5, s. 3].

Akademik məqsədlər üçün ingilis dili termini ilk dəfə 1974-cü ildə T. F. Cons tərəfindən istifadə olunmuşdur. Bu termin 1975-ci ildən təhsil sistemində tədris məqsədləri ilə əlaqədar daha geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. [5, s. 1]

Akademik məqsədlər üçün ingilis dilinin istifadəsi müxtəlif mühit və hallarda baş verir. Bunlar əsas və ya ikinci dövlət dili ingilis dili olan ölkələrdən (məs, İngiltərə, Amerika, Kanada, Avstraliya, Yeni Zenlandiya) tələbələrin öz dövlət dillərinə qədər fərqlənə bilər. Dövlət dili ingilis dili olmayan ölkələrdə bu dil xarici və ya ikinci dil kimi tədris oluna bilər. Öz ölkələrində ingilis dilində ali təhsil almaq istəyən tələbələrə də Akademik məqsədlər üçün ingilis dilinə ehtiyac zərurəti yaranır [5, s. 2].

Akademik məqsədlər üçün ingilis dili konsepsiyası müvafiq ölkənin təhsil siyasətinin maraqlarına və ehtiyaclarına əsasən fərqli şəkildə şərh olunur və həyata keçirilir [6, s. 3].

Ali təhsil səviyyəsində Akademik məqsədlər üçün ingilis dilinin dörd işlənmə şəraiti fərqləndirilir: (1) İngiltərə və ya ABŞ kimi ölkələrdə ingilis dilinin dövlət dili olduğu vəziyyət; (2) Afrikadakı ingilis müstəmləkələrində və ya Cənub-Şərqi Asiyada ingilis dilinin ikinci dil olduğu vəziyyəti; (3) Bəzi fənlərin ingilis dilində, digərlərinin isə dövlət dilində tədris olunduğu vəziyyət; (4) Bütün fənlərin dövlət və ingilis dilində tədris olunduğu vəziyyət [2, s. 34].

Akademik məqsədlər üçün ingilis dili kurslarının məqsədi tələbələrin müəyyən öyrənmə kontekstində ingilis dili təlabat və ehtiyaclarına əsaslanır. Beləliklə, tələbələrin ehtiyacları ilə sıx koordinasiya olunacaq akademik məqsədlər üçün ingilis dili kurslarının tədris planını düzgün formalaşdırmaqdan ötrü bu sahədə təcrübəli mütəxəssislərin və ya praktikantların fərqli fikirlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Universitet səviyyəsində müasir təhsil kurslarına gedən tələbələr üçün nəzərdə tutulan akademik məqsədlər akademik yönümlü olmalı və yüksək savadlılıq qabiliyyətlərini ehtiva etməlidir [6, s. 5].

Öyrənmə mühitində tələbələrin ilkin tələbi öyrəniləcək mövzuya uyğun səviyyədə öyrənmə bacarıqlarının təhlili və inkişafı olacaqdır. İlk öncə tələbələr öyrənmə bacarıqlarının və dil yetərliliyinin əsas əngəlini keçdikdən sonra 'akademik kodu' öyrənməlidirlər. Bu, təhsil səviyyəsindən asılı olaraq özündə bir sıra elementləri əhatə edir, məs. tədqiqat, yekunlaşmamış təhsil, yekunlaşmış təhsil və s. Buraya öz konvensiyalarına sahib olan fərqli mədəni mühit daxilində yeni akademik sistemə keçidi, eləcə də, akademik heyət ilə tələbələr, həmçinin, tələbələr arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətlərinin müşahidəsini də bura daxil etmək olar. Öz növbəsində, bu əlaqələr dil vasitəsilə ifadə olunan münasibət və gözləntiləri əhatə edir.

Akademik məqsədlər üçün ingilis dilinin dil komponenti qrammatikanın tədrisində çox böyük rol oynayır. Qrammatik qaydaların düzgün başa düşülməsi üçün müəllimlər həm qrammatik formaları, həm də onlardan istifadə qaydalarını öyrətməklə yaranan çətinlikləri aradan qaldırmalıdır. Qrammatik formalar dedikdə zamanlar, səslər, modallar və məntiqi bağlayıcılar nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, diskurs təhlilini öyrənənlərin məlumatlılığı da nisbətən artıq olmalıdır. Qrammatika və diskurs təhlilindən əlavə, janr təhlili də digər vacib dil bacarığıdır. Bu bacarıq öyrənənlərin müxtəlif janrların dil formalarını anlamalarına kömək edir [2, s. 35].

Akademik məqsədlər üçün ingilis dili kursları tələbələrin akademik bilikləri mənimsəmələrinə kömək edir, qəbul etdikləri qərarların onların təhsillərinə necə təsir göstərəcəyini müəyyənləşdirir və onların inkişafına kömək edə biləcək məsələlərin həllinə yönəldir [3, s. 88].

Öyrənmə bacarıqları akademik məqsədlər üçün ingilis dilinin vacib bir hissəsidir, Bu bacarıqlar qeyri-iradi olaraq qazanılmır, şüurlu şəkildə öyrənilir [6, s. 5].

Bacarıqlar öyrənmə şəraitindən asılıdır. Şəraitdən asılı olaraq öyrənmə bacarıqlarının tələbatları da müxtəlif cür olur. Məsələn, öyrənmə bacarıqlarının mühazirələr və ya danışıqlar zamanı - dinləmə və dərketmə, qeyd götürmə, sual vermə; tədqiqat zamanı - anketlər hazırlama, müsahibə və sorğular aparma; yazılı

imtahan zamanı - imtahana hazırlaşma, təkrarlama, sualları anlama, cəld yazma və s. kimi tələbatları yaranır.

Əksər dil daşıyıcılarının öyrənmə bacarıqları  c n köməyə ehtiyacı vardır. Eyni dərəcədə, qeyri-dil daşıyıcılarının da öyrənmə bacarıqları m vzusuda köməyə ehtiyacları vardır. Ruth Mary Beard v  James Hartley adlı professorların (1984) Britaniyada apardıqları sorġu nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişlər ki, əgər tələbələr effektiv müstəqil öyrənən olmaq istəyirlərsə, ilk növbədə öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər.

Qeyri-dil daşıyıcıları xarici dil (m s: ingilis dili)  yr n rk n, tez-tez tələffüzdə problemlərlə qarşılaşırlar. Bunun əsas səbəblərindən biri, tələbələrin ana dilləri ilə öyrəndikləri xarici dilin, eyni və ya oxşar səs sisteminə malik olmamasıdır. Məsələn, ingilis dilində olan [θ], [ð], [ʒ], [dʒ] səs kombinasiyaları Azərbaycan dilində mövcud deyildir. Və bu da nəticədə ana dili Azərbaycan dili olan tələbələr  c n müəyyən  t nlikl r yaradır.  t nlikl r yalnız tələffüzdə deyil, eyni zamanda vurġu, aksent v  intonasiyada da  z n  biruzə verir. Bu  t nlikl ri aradan qaldırmaq və tələffüz bacarıġını inkişaf etdirmək  c n düzgün metodlardan istifadə etmək lazımdır. Ən çox rast gəlinən metodik problemlər tələffüz orqanlarından düzgün istifadə və tapşırıq formalarının müəyyənləşdirilməsidir. Düzgün tələffüz etməyi öyrənmək dil öyrənmə prosesinin ancaq ilkin mərhələsində deyil, öyrənmə prosesinin sonuna qədər davam edir. Məsələn, öyrənmə prosesi akademikləşdik , akademik sözləri də düzgün tələffüz etmək zərurəti yaranır.

O'Donoghue (2006) görə, “ yr nm  bacarıqları zaman, mənbə və akademik imkanlardan səmərəli istifadə etməniniz  imkan verən strategiya və texnikalar kompleksidir. Bu bacarıqları inkişaf etdirmək sizə öyrənmə vaxtınızı daha səmərəli istifadə etməyiniz , daha asan  yr nm yiniz , öyrəndiklərinizi uzun müddət yadda saxlamaġınıza kömək edir”.

 mumi akademik məqsədlər  c n ingilis dili bir sıra öyrənmə bacarıqlarını özündə birləşdirir. Bu bacarıqlara akademik oxu, akademik yazı, akademik danışıq, l ġ t inkişafı, qeyd-götürmə, istinad etmə bacarıġı və s. daxildir.

Oxu prosesinə başlayarkən ilk öncə mətnlə tanış olmaq lazımdır. Məsələn, 200-300 səhifəlik bir kitabda nədən bəhs edildiyini qismən öyrənmək üçün bir neçə saat vaxt ayıraraq oxumaq lazımdır. Bu, kitabın məzmununu haqqında ümumi məlumat əldə etməyə kömək edir. Mətnlər məzmunca müxtəlif növ olur, məsələn, dərsliklər, məqalələr, tədqiqat hesabatları və s. Universitetlərdə istifadə olunan bəzi kitablar adi məktəb kitablarına bənzəyir, beləki onların əsas məqsədləri bilikləndirmək və öyrətməkdir. Lakin onlar məktəb kitablarından daha akademik olmasıyla fərqlənir. Dərsliklərdəki fəsillər adətən əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş ardıcılıqla deyil, ensiklopediyalardakı kimi mövzuya görə təsnif edilir. Tədqiqat hesabatları isə məqsədinə görə dərsliklərdən tamamilə fərqlənir. Tədqiqat işlərində təhlillər, müzakirələr və tədqiqat nəticələri qeyd olunur. Bu cür hesabatların məqsədi elmi terminləri izah etmək deyil. Beləliklə, bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənən bir sıra mətn növləri var ki, bu da onlara müxtəlif oxuma yanaşmasını zəruri edir [7, s. 19].

Akademik oxu zamanı diqqət yetiriləcək digər məsələ isə mətnin məzmununu əhatə edən əsas hissələri oxumaqdır. Akademik oxu zamanı giriş və nəticələri nəzərdən keçirmək mətn haqqında ümumi məlumat əldə etməyə kömək edir. Məsələn, tədqiqat hesabatlarında giriş və nəticə mətnə geniş baxışı təmin edir. Giriş mətnin diqqət mərkəzini, eləcə də onun digər akademik mətnlərlə uzlaşmasını müəyyənləşdirir [7, s. 20].

Oxu məqsədinə adekvat olaraq oxu texnikasını seçmək lazımdır. Belə ki, oxumanın müxtəlif yolları vardır. Məsələn, bir cinayət romanı dərs kitabı oxunan tərzdə oxunmaz. Cinayət romanı asudə vaxt və ya əyləncə məqsədi ilə oxunduğu üçün detallarının xatırlanmağına ehtiyac yoxdur, ancaq tədris materialları öyrənmə prosesinin bir hissəsini təşkil etdiyi üçün məlumatların yadda qalması vacibdir. Oxu texnikalarına misal olaraq normal oxu, intensiv oxu, selektiv oxunu və s. Misal göstərə bilərik. Bu oxu texnikalarının hər birinin öz məqsədi vardır. Məsələn, normal oxuda məqsəd oxu materialındakı mesajı anlama, fikirləşmə prosesi ola bilər. Yaxud, intensiv oxuya məqsəd olaraq məzmunu və məlumatı tam anlama bilmək üçün mətni

ətraflı oxumağı qeyd etmək olar. Eləcə də, xüsusi məlumat tapmaq məqsədi ilə seçilmiş oxudan istifadə oluna bilər.

Oxu zamanı kitabdan qeydlər götürmək də yaxşı fikirdir. Birincisi, belə qeydlər kitabdakı məlumatı, eləcə də strukturu başa düşməyə kömək edir. İkincisi, qeydlər bir növ bələdçi rolunu oynayır ki, bu da əsas məqamları tapmağı asanlaşdırır. Lakin, qeydləri öz sözlərinizlə yazarkən diqqətli olmaq lazımdır. Qeyd yazmağa başlamazdan əvvəl nə məqsədlə yazıldığını müəyyənləşdirmək lazımdır. Məsələn, əgər tələbə iqtisadi hesablama metodları haqqında bir şey öyrənmək istəyirsə, sosial xarakterli və ya tarixi məlumatlara əsaslanan qeydlərdən çəkinməlidir.

Tələbələr üçün akademik materialla işləyərkən və ya tədris prosesində iştirak edərkən açar sözləri qeyd götürmələri daha yaxşı nəticə verir. Bəzi mühazirəçilər tələbələrin qeyd götürməsini istəyir, bəziləri tələbələrə mövzunun əsas hissələrini hazır qeydlər şəklində paylayır, digər mühazirəçilər isə lövhəyə yazdıqlarının tələbələr tərəfindən qeyd olunmasını tövsiyə və tələb edirlər [7, s. 27].

Hər şeydən əvvəl qeyd götürərkən kəmiyyətdən çox keyfiyyətə diqqət yetirmək lazımdır. Qeydlər məzmunca qısa və yığcam olmalıdır. Bu mənimsəmə prosesini asanlaşdırır. Uzun ifadələri ixtisarlar və şərti işarələrlə əvəz edərək yazmaq daha məqsədəuyğundur [7, s. 29-33].

Bir esse və ya tədqiqat işi yazmağa hazırlaşarkən əvvəllər mənimsənilən biliklər əsasında yazmağa başlamaq daha yaxşıdır. Yazmağa başlamazdan əvvəl tələbə çox oxuduğu zaman mətnə həddən artıq istinad etməyə meyilli olur. Mətnin ilk səhifələri çox vaxt yazılması ən çətin səhifələr hesab olunur. Lakin, bir neçə səhifədən sonra yazmaq asanlaşır. Sürətli və ya sərbəst yazma yazı prosesinə başlamaq üçün istifadə olunan yazı texnikasıdır. Sürətli yazma müəyyən bir mövzu ilə bağlı dayanmadan yazmaq deməkdir [7, s. 40-42].

Ümumi akademik məqsədlər üçün ingilis dilinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Dilin bir çox akademik sahəyə xas olan tərəfləri var - akademik sözlər, mətn quruluşu, qrammatika və s. Ancaq bunlar ümumi akademik məqsədlər üçün ingilis dilinin tam məzmunu izah etmir. Buna görə bəzi kurslar tələbələr üçün

müxtəlif materialları akademik mənbələrdən götürürlər. Bu halda da bəzi problemlər yarana bilər:

- tələbələrin ixtisaslarına aid olmayan mətnləri oxuması üçün motivasiyası olmaya bilər;
- tədris olunan bəzi dillər tələbələrin xüsusi maraq sahələrində fərqli şəkildə tətbiq oluna bilər;
- tələbələr dildən istifadə üçün lüzumsuz məqamlara vaxt itirə bilərlər.

Ümumi akademik məqsədlər üçün ingilis dili həmçinin tələbələrin öyrəndikləri yeni bilikləri əvvəlki biliklər ilə əlaqələndirməyə xidmət edir. Əvvəlcə tələbələr öz ehtiyac və maraq dairələrinə uyğun müəyyən dili mənimsəyir, daha sonra isə bu biliklərini müxtəlif sahələrdə ümumiləşdirməyi öyrənirlər və bu da tədrisin bir metodu hesab olunur [1, s. 95-99].

Kommunikativ dil təlimi fərqli xüsusiyyətlərinə görə ümumi akademik məqsədlər üçün ingilis dili kursunun metodoloji yanaşması olaraq seçilə bilər. Birincisi, Kommunikativ dil təlimi ünsiyyəti hədəfləyir və qarşılıqlı əlaqəni həm dil öyrənmək üçün vasitə, həm də son məqsəd kimi vurğulayır. Kommunikativ dil təliminə əsaslanan dərslərdə tələbələrə materialları daha dərindən başa düşməyə səy göstərmələri tövsiyə olunur. İkincisi, müəllimlərin bu yanaşmadakı rolu ənənəvi tədris metodlarından fərqlənir. Müəllimlər yalnız vasitəçilər kimi fəaliyyət göstərirlər və tələbələr öyrənmə prosesinin məsuliyyətini özləri daşıyırlar. Müəllimlər auditoriyada tələbələrin real həyatda qarşılaşa biləcəyi müxtəlif nitq şəraitləri yaradırlar. Buraya situasiyaya aydınlıq gətirmək, hesabat yazmaq və s. aiddir. Ümumi akademik məqsədlər üçün ingilis dili tədqiqat dərslərində kommunikativ dil təlimi metodikasını tətbiq etməklə tələbələrin öyrəndikləri dillərə olan maraqlarını artırmağa xidmət edir. Bu dərslərdəki tapşırıqlar özlərində mümkün qədər dinləmə, danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarını birləşdirir. Bunlar öyrənenlərin dil biliklərini mükəmməlləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, tələbələrin öyrəndikləri dildə anlamaları, ondan istifadə etmələri və qarşılıqlı əlaqə yaratmaları üçün təşviq edilməsi zəruridir [4, s. 58-59].

Ümumi akademik məqsədlər üçün ingilis dilinin vəzifəsi tələbələrin ixtisasları üzrə daha yaxşı təhsil almaqlarına kömək etmək və ingilis dilli ölkələrdə akademik ingilis dili bacarıqlarını öyrətməklə araşdırmalar aparmalarına dəstək olmaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Blue, G. Individualising academic writing tuition. London: Modern English Publications. 1988
2. Dudley Evans., St. John. Developments in English for specific purposes: a multi-disciplinary approach. Cambridge: Cambridge University Press. 1998
3. E. Hinkel. Handbook of research in second language teaching and learning. Routledge. New York. 2017
4. F. Debora. Developing English for General Academic Purposes (EGAP). Course in an Indonesian University Floris English Department. Faculty of Letters. Petra Christian University. Indonesia
5. R. R. Jordan. English for Academic Purposes: A guide and resource book for teachers. Cambridge University Press. USA: New York. 1997
6. S. R. Shing, T.S.Sim. EAP Needs Analysis in Higher Education. Significance and Future Direction. English for Specific Purposes World. Issue 33. Volume 11. 2011
7. T. Harboe., R. V. Mullen. Study skills for international students. The teaching and learning of social sciences. 2007

Amiraslanova M.

On the teaching of the Language for General Academic Purposes

(Summary)

Study skills refer to abilities, techniques and strategies used while reading, writing or listening for study purposes. Language skills separate from study skills, but basic to them. Language skills are central to all the language purposes which are divided into several groups. English for Specific Purposes refers to English for Occupational/Professional Purposes and English for Academic Purposes. English for Academic Purposes is subdivided into English for General Academic Purposes and

English for Specific Academic Purposes. English for Academic purposes entails training students to use language appropriately for study in a higher education setting. English for General Academic purposes deals with the language and practices common to all academic learners. It contains some strategies such as academic writing, academic reading, vocabulary development, speaking for academic purposes, references skills etc. English for General Academic Purposes is to help students study better in their majors and support them to do related researches in English communities by teaching them academic English skills.

Амирасланова М.

Об обучении языку для общих академических целей

(Резюме)

Учебные навыки относятся к способностям, методам и стратегиям, которые используются при чтении, письме или аудировании в учебных целях. Языковые навыки отделены от навыков, но являются базовыми для изучения. Языковые навыки являются центральными для всех языковых целей, которые делятся на несколько групп. Английский для специальных целей означает английский для профессиональных целей и английский для академических целей. Английский для академических целей подразделяется на английский для общих академических целей и английский для специальных академических целей. Английский для академических целей предполагает обучение студентов правильному использованию языка при обучении в высших учебных заведениях. Английский для общих академических целей *связан с языком и практикой, общими для всех учащихся. Он содержит некоторые стратегии, такие как академическое письмо, академическое чтение, развитие словарного запаса, говорение в академических целях, навыки справочной информации и т. Д. Английский для общих академических целей - помочь студентам лучше учиться по специальностям и поддержать их в проведении соответствующих исследований в английских сообществах, обучая их навыкам академического английского.

EYNULLAYEVA İLAHƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

ilahealiyeva2015@gmail.com

SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN METODİK İŞ ÜSULLARI

Açar sözlər: sərbəst söz birləşmələri, məna, forma, fokuslanmaq

Key words: free word combinations, meaning, form, to focus

Ключевые слова: свободные словосочетания, значение, форма, фокусироваться

Bir çox xarici, ingilis və amerikalı tədqiqatçıların söz birləşməsinin quruluşuna dair hazırladıqları elmi işlərdə “phrase”, “combination of words” və b. oxşar terminlər geniş formada istifadə edilsə belə, bu terminlərdən birini əsas termin kimi istifadə etmək düzgün deyil. Buna səbəb isə onların hər birinin söz birləşməsi anlayışını özündə ehtiva etməsidir. Bizim fikrimizcə, bu, linqvistik baxımdan düzgün hesab edilə bilməz. Lakin “phrase” termini digər terminlərə nəzərən daha çox istifadə olunur. Ancaq bilməliyik ki, nəzəriyyənin təhlili baş tutsa belə yarana biləcək problem və üzə çıxan səhvlərin xarakteristikasını və bu səhvlərin səbəblərini müəyyən etmək mümkünsüz olacaq. Həmçinin, bu üsulla olduqca səmərəli təlim metodlarını hazırlamaq və qoyulmuş məqsədlərə nail ola bilmək mümkün deyil. Səhvlərin hansı səbəbdən yarandığını tapmaq və bunun nəzdində təlim sistemini formalaşdırmaq üçün biz ingiliscə və azərbaycanca bir neçə sərbəst növ söz birləşmələri strukturlarını müqayisəli şəkildə təhlil etməyə cəhd göstərdik.

Tədris olunan ingilis dili və şagirdlərin ana dili olan Azərbaycan dilində sərbəst növlü söz birləşmələrinin müqayisəli şəkildə təhlili edilən və edilmə ehtimalı mövcud olan səhvlərin mexanizmini tapmaq və nəticədə, onların maksimal həddə qarşısını almağa şərait yaradır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən müqayisəli təhlil metodu sırf metodiki məqsədlər vasitəsilə reallaşdırılır və linqvistik xarakterli olub, özlüyündə heç də bitkinlik yaxud dolğunluq və mükəmməllik daşmır. [2, s. 120]

Müxtəlif tədqiqatçılar sözlərin birləşməsi məsələsi ilə müqayisəli formada məşğul olaraq, hər iki dildə söz birləşmələrinin xarakteristikası ilə bağlı olduqca vacib fərqlərin mövcudluğundan bəhs edirlər. Birinci növbədə, deyə bilərik ki, müqayisə olunan dillər başqa-başqa dil ailələrinə mənsubdur. Hər iki dildə reallaşdırdığımız feli birləşmələrin müqayisə edilərək təhlil olunması prosesi, özlüyündə, məktəbli şagirdlərin yol verdiyi klassik səhvləri və onun nədən qaynaqlandığını tapmaq, eləcə də, onun nəzdində təlim sisteminin reallaşdırılması məqsədini daşır. [3, s. 122]

Sərbəst söz birləşmələrinin dil öyrənmək üçün mühüm bir vasitə olduğu sübut olunmuş və bir çox filoloq tərəfindən ikinci dil öyrənmək istəyənlər üçün sərbəst söz birləşmələrinin əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Sərbəst söz birləşmələrinin öyrənilməsinin ana dili ingilis dili olanlar üçün qarşılıqlı əlaqələr baxımından inkişaf mərkəzi hesab olunan bir dil vahidi olduğu və ana dili ingilis dili olanlarla xarici dil öyrənmək istəyənlərin arasında fərq qoymağa kömək edən əsas amil olduğu deyilmişdir. Sərbəst söz birləşmələrinin işlənmə yerlərini bilən və ana dili ingilis dili olan insanların instinkt kimi qulağa təbii gələn nitqi zamanı hansı sözlərdən necə söz birləşmələri düzəldəcəklərini və hansı sözlərin sərbəst söz birləşmələri yaratmayacağını bildikləri halda, ingilis dilini sonradan öyrənən, başqa millətlərə məxsus olan xalqlar bu dillə çox təmasda olmadıqları və bu dilə daha az məruz qaldıqları üçün sözləri necə istifadə edəcəklərini yaxşı bilmirlər. Eyni zamanda, sərbəst söz birləşmələrinin necə istifadə ediləcəyini bilməyin yazı prosesində axıcılıq yaratması danışıqda yaratdığı axıcılıq ilə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəli olduğu

düşünülür. Bu, təbii ki, heyrtlənəcək bir hadisə deyildir, çünki sərbəst söz birləşmələri ağıldan bir dəfədə çıxan, hazırlanmış çoxsözlü ifadələrdir. [4, s. 542]

Bundan əlavə, McCarthy və McArthur sərbəst söz birləşmələri biliklərinin azlığını xarici dil öyrənənlər arasında xarici vətəndaşlıq hissini qabardan ən vacib əlamət hesab edirdilər. Sərbəst söz birləşmələri biliklərinin azlığı, eyni zamanda, daha çox danışmaq dilində səhvlərin səbəbi olaraq görülür. Qısacası, insanın dil biliyindəki sərbəst söz birləşmələrinin istifadəsinin azlığı və ya əksikliyi həmin şəxsin xarici dil inkişafı səviyyəsinin aşağı olduğunu göstəricisidir.

SLA (Second Language Acquisition) teoremində vurğulanan sərbəst söz birləşmələrinin əhəmiyyəti səbəbi ilə, sərbəst söz birləşmələrinin istifadəsi ilə bağlı çoxsaylı araşdırmalar edilmişdir. Bundan əlavə, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisdə istifadə edilməsinə baxmayaraq, əlaqədar praktik metodların çox az araşdırılması diqqət doğuran məsələdir. Əvvəlki araşdırmaların çoxu, yalnızca EFL/ESL şagirdlərinin sərbəst söz birləşmələrinin istifadəsini araşdırırdı. Digərləri isə, sərbəst söz birləşmələrinin dil biliklərinin mərkəzi elementi olduğunu və sərbəst söz birləşmələrinin istifadəsinin ingilis dilinin anadili olan və olmayanları ayırd edən ən vacib amil olduğunu sübut edirdi. Eyni zamanda, bir çox araşdırma, EFL/ESL öyrənənlərin sərbəst söz birləşmələrinin istifadəsində hansı səhvləri etdiyini və ya öyrənənlərə xas dil bacarıqlarının, yəni yazma, danışma, danışmaq axıcılığının TOEFL və ya TOEIC üzrə hansı səviyyədə olduğunu göstərirdi. Sərbəst söz birləşmələrinin necə tədris olunması və ya necə asan yolla öyrədilməsinə əsaslanan araşdırmalar hələ də azlıq təşkil edir. Ancaq belə bir araşdırma mütləq şəkildə şagirdlərə daha çox faydalı olacaq və müəllimlərə daha yararlı biliklər verəcəkdir.

Daha əvvəl qeyd olunduğu kimi, sərbəst söz birləşmələrinin öyrənilməsi və istifadəsi dil biliklərinin inkişafında xüsusi bir rol oynayır. Bu dil bacarığını öyrətmək, şagirdlərin ingilis dilini öyrənmələrini asanlaşdıran amildir. Bununla əlaqədar bu günə kimi 3 fərqli tədris metodu araşdırılmışdır:

1. Focus on Meaning (FoM) – Mənaya fokuslanmaq
2. Focus on Forms (FoFs) – Formalara fokuslanmaq

3. Focus on Form (FoF) – Formaya fokuslanmaq [5, s. 32]

FoM - hər yaşdan olan insanlara xarici dili öyrənmə obyektini kimi deyil, bir ünsiyyət vasitəsi olaraq təcrübə etməyi və onu ən yaxşı şəkildə öyrənməyi təklif edir. FoM, dilin ayrı-ayrı hissələrinə az və ya heç vaxt sərf edilmədiyini vurğulayır. Bunun yerinə maraqlı dairələri, Təbii Yanaşmanın öyrənmə tərzində göstərildiyi kimi, anlaşılıqlı girişlərə və real həyatda ola biləcək vəziyyətlərə məruz qalmalıdır. Bu təlimatın təbii olaraq L2 (second language) öyrənməsinə fokuslandığı məlumdur. Müəllimlərə uşaqların ana dillərini öyrəndikləri L2-dən ayırmaları üçün kömək göstərməkləri tövsiyə olunur. Birbaşa tədris və ya müəllimin müdaxiləsi nəzəri olaraq qadağandır.

Formalara fokuslanmaq (FoFs) - FoFs tərəfdarları ikinci dil öyrənənlərin məna mərkəzli təlimlərdən yüksək səviyyədə dil bacarıqlarına nail ola bilmədiklərinə inanırlar. Beləliklə, FoFs tərəfdarları SLA-da bir fərq yaratdığına və yalnız girişə məruz qalmağın doğru inkişafa səbəb olmadığına görə açıq təlimata ehtiyac olduğu qənaətinə gəldilər. FoFs tərəfdarları ayrı-ayrı dərslərdə fərqli dil parametrlərinin struktur tədris planına əsaslanaraq öyrədilməsinə ehtiyac olduğunu bildirir və dil elementlərini ünsiyyətə xidmət edən tapşırıqlara daxil etməyə çalışmadan öyrədirlər. Başqa bir deyimlə, əsas tədris planında müəllimin fokuslandığı nöqtə ünsiyyət qurmaq bacarığından çox qrammatik düzgünlükdür. Beləliklə, FoFs dili daha çox öyrənmə obyektini kimi qəbul edir və düzgün mənimsəməni inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Bu səbəbdən FoFs təlimatı müəllim mərkəzli və qrammatika əsaslı dil tədrisinə bənzər sayılır. Bu təlimat metodunda (FoFs) yaxşı formalaşmış uyğunlaşmaların ayrı-ayrılıqda öyrədildiyi və qrammatik qaydaların tədris vasitəsi kimi qəbul edildiyi sözsüzdür. [6, s. 80]

Formaya fokuslanmaq (FoF) - FoFs ilə eyni deyildir və bir - birinin əvəzinə istifadə edilə bilməz. FoFs ənənəvi olaraq bir qrammatik nöqtənin təqdimatı kimi ayrı-ayrı qrammatika, leksika, funksiya və anlayışların təqdimatı kimi adlandırılırsa, FoF ünsiyyət fəaliyyəti zamanı və ya qarşılıqlı əlaqə zamanı şagirdlərin diqqətini linqvistik elementlərə yönəltməyə işarə edir (şagirdlər və təcrübəli nətiqlər arasında,

eləcə də mətnlər arasında). Ayrıca, FoF, dilin öyrənmə obyektini kimi qəbul edilməməsi, ancaq fiziki cəhətdən vurğulanması və ünsiyyət fəaliyyətinə daxil edilmiş müəyyən hədəf quruluşu ilə əlaqə vasitəsi olaraq mənalı bir şəkildə öyrənilməsinin daha səmərəli olduğunu iddia edir. [7, s. 581]

FoF, prinsipləri ziddiyyətli görünən, yuxarıda göstərilən iki üsul - FoFs və FoM-un birləşdirilməsi üçün bir səy olaraq ortaya çıxır. FoF təlimləri, gizli təlimat rejimi ilə ünsiyyət dili tədrisində bir növ inkişaf kimi qəbul edilir. Müəllimləri və şagirdləri lazım olduqda ünsiyyətə bir sinif mühitində kommunikasiya meydana çıxarmağa dəvət edərək iki metod arasındakı tarazlığı qoruyur. Bu metodun şagirdlər və böyüklər və ya daha təcrübəli nətiqlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin vacib rollarını vurğulayan “Qarşılıqlı Hipotezdən” və həmçinin, öyrənənlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mətnlərdən qaynaqlandığı deyilir. Məhz bu qarşılıqlı təsir prosesində, FoF-da dil xüsusiyyətlərinə ara sıra keçid baş verə bilər. Dəyişmə həm də şagirdlərin anlama və dil inkişafı ilə bağlı problemlərindən qaynaqlana bilər. Bundan əlavə, Long və Robinsən, şagirdlərin sərbəst söz birləşmələrinin çətin dil xüsusiyyətlərini dərk etmələrini, anlamalarını və nəticədə əldə etmələrini təmin etmək üçün ayrı-ayrı formalara keçidin açıq şəkildə düzəltmə, mənfəət rəy, birbaşa izahatlar, yenidən yayımlar və s. olduğunu göstərmişdir. Bu səbəbdən, FoF müəllim mərkəzli FoFs-dən fərqli olaraq şagird mərkəzlidir. [8, s. 330]

FoM-də sərbəst söz birləşmələrinin tədrisindəki hədəf elementlər oxuma və dinləmə fəaliyyətinin digər bir versiyası kimi örtük şəkildə öyrənilir. Bu metodda şagirdlərdən bəzi söz birləşmələrinin mənalərini anlayıb anlamadıqlarını soruşub, doğru və ya yanlış ifadələri göstərmələri istənilir. FoM-da şagirdlər oxuduqları mətnləri və dinlədikləri hekayələri anladıqda mətnlərin tərkibində yer alan sərbəst söz birləşmələrini də anlamış olurlar.

FoM tərəfindən istifadə olunan başqa məşhur metod IFT-dir (Input Flood Treatment). IFT-də sərbəst söz birləşmələri kimi əsas elementlər şagirdlərin məruz qaldığı səsli və vizual mətnlər vasitəsilə süni insidensiyada dəfələrlə öyrənənlərə təqdim olunur. Bu metod, əsasən, deyim və frazeoloji birləşmələrin öyrədilməsində

istifadə edilsə də, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisində də kifayət qədər istifadə olunur. Bu texnikada, sərbəst söz birləşmələrinə çox məruz qalmasına baxmayaraq, şagirdlər sərbəst söz birləşmələrini öyrəndiklərinin tam fərqlində deyillər. IFT, FoF prinsiplərini qəbul edən bir tədris texnikası kimi də istifadə olunur. [9, s. 170]

Digər tərəfdən, FoFs-də müəllimlər oyunlar da daxil olmaqla açıq söz birləşmələri məşqlərinin / fəaliyyətlərinin müxtəlif üsullarını - FoF-un da istifadə etdiyi fəaliyyət növlərini tərtib edə bilirlər. Məsələn, fel + ismin uyğunlaşma quruluşunu öyrətmək üçün müəllimlər şagirdlərdən açıq şəkildə hansı fellərin hansı fellərlə birləşdirilə biləcəyini soruşa bilər. Müəllimlər ayrıca, öyrənənlərdən bir cümlə kontekstində müəyyən bir isimlə birləşdiriləcək uyğun bir felə qərar vermələrini istəyə bilirlər. Müəllimlər səhv düzəltmə tətbiqinə müraciət edə bilirlər, burada şagirdlər səhv zərfləri düzgün sözlərlə əvəz edə bilər və ya bir məqalədəki və ya cümlədəki danışq səhvlərini düzəltmək üçün lüğətdən istifadə edə bilirlər. Şagirdlər boşluqları məqalənin seçilmiş bir hissəsini tamamlamaq üçün ilk hərfi verilmiş tələb olunan leksik maddələrlə də doldura bilirlər. Bütün bu fəaliyyətlər şagirdlərin diqqətini uyğunlaşmaya cəlb etmək üçün verilməlidir. Şagirdlər sözləri birləşdirərək əlaqə yaratmaq bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Lakin, FoFs prinsiplərinə əsasən, bu fəaliyyətlər ünsiyyət tapşırıqları ilə əlaqəli olmayacaqdır. Başqa sözlə, metod yalnız ayrı-ayrılıqda sərbəst söz birləşmələrinin dil xüsusiyyətini öyrədir. Bu fəaliyyətlər kommunikativ sinif mühitinə inteqrasiya ediləcək FoF metodundan fərqlidir. Düzgün formada birləşmələr yaratmaq üçün təlimatçılara verilən texnika / fəaliyyət modelləri çoxdur. [2, s. 125]

Ədəbiyyat:

1. Belcher, D. English for specific purposes: Teaching to perceived needs and imagined futures in worlds of work, study and everyday life, TESOL International Association, Online Publishing, 2006, 257 p.
2. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası. Bakı - 2006, 526 s.

3. Belcher, D. Trends in teaching English for specific purposes. Annual Review of Applied Linguistics, Volume 24, Cambridge University Press, 2004, 186 p.
4. Bojovic M. Teaching foreign languages for specific purposes: Teacher development. The proceedings of the 31st Annual Association of Teacher Education in Europe. Serbia, 2006, 778 p.
5. Chan A., Meints K., Lieven E., Tomasello M. Young children's comprehension of English SVO word order revisited: testing the same children in act-out and intermodal preferential looking tasks. Cogn Dev 2010, 25:30–45 pp.
6. Demir C. Lexical collocations in English: A comparative study of native and non-native scholars of English. Journal of Language and Linguistic Studies, 13(1), 2017,75–87 pp
7. Dittmar M., Abbot-Smith K., Lieven E., Tomasello M. Young German children's early syntactic competence: a preferential looking study. 2008, 11: 575–582 pp.
8. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-ingiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı-2006, 460 s.
9. Durrant, P., & Schmitt, N. Adult learners' retention of collocations from exposure. Second Language Research, 26(2), 2010, 163–188 pp.

Eynullayeva I.

**Methodological work order used in teaching of free
word combinations**

(Summary)

Free word combinations have been proven to be an important tool for language learning, and many philologists have emphasized the importance of phrases for those who want to learn a second language. It has been said that the study of free word combinations is a language unit that is considered to be the center of development for those whose mother tongue is English and that it is a key factor in distinguishing

between those whose mother tongue is English and those who want to learn a foreign language. The study and use of free word combinations play a special role in the development of language skills. Teaching this language skill is a factor that makes it easier for students to learn English. In this regard, 3 different teaching methods have been investigated so far:

1. Focus on Meaning (FoM)
2. Focus on Forms (FoFs)
3. Focus on Form (FoF)

Эйнуллаева И.

**Методическая работа, используемая при обучении
свободным словосочетаниям
(Резюме)**

Было доказано, что свободные словосочетания являются важным инструментом в изучении языка, и многие филологи подчеркивают важность фраз для тех, кто хочет выучить второй язык. Было сказано, что изучение свободных словосочетаний - это языковая единица, которая считается центром развития тех, чей родной язык - английский, и что это ключевой фактор в различении тех, чей родной язык - английский, и тех, кто хочет выучить иностранный язык. Изучение и использование свободных словосочетаний играет особую роль в развитии языковых навыков. Преподавание этого языкового навыка является фактором, облегчающим изучение английского языка учащимися. В связи с этим на данный момент были исследованы 3 различных метода обучения:

1. Сосредоточьтесь на значении (FoM)
2. Сосредоточьтесь на формах (FoFs)
3. Сосредоточьтесь на форме (FoF)

Rəyçi: dos. V.Babayeva

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏ VƏ ONUN TƏLİMDƏ ROLU

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, mədəniyyətlərarası səriştə, öyrənənlər, qloballaşma

Key words: language, culture, intercultural competence (or cross – cultural competence), learners, globalizing

Ключевые слова: язык, культура, межкультурная компетенция, учащиеся, глобализация

Yaşadığımız dövrdə, yəni getdikcə sürətlə qloballaşan dünyamızda təkmədəniyyətli cəmiyyətlər tədricən yoxa çıxmaqdadır. Və 1960-cı illərdə çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərin yaradılması ilə bağlı bir tendensiya meydana çıxdı. Bir yerdən başqa yerə əhalinin miqrasiyası, qloballaşmanın təsiri və müasir texnologiyaların yaranması çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərin yaranmasına şərait yaratdı. Elə bu çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərin yaranması səbəbindəndir ki, bir çox fərqli mədəniyyətlərin qovuşduğu ölkələrdə fərqli mədəni xüsusiyyətlərə sahib olan insanlarla daha yaxşı, münasib şəkildə ünsiyyət qura bilmək və sülh və əmin-amanlıq içərisində birgə yaşaya bilmək üçün məqsədyönlü şəkildə insanlara mədəni biliklər aşılammışdır.

Bəşər cəmiyyəti sivil, mədəni həyat tərzini ilə yaşamağa başladığından bəri ayrı-ayrı mədəniyyətlər arasındakı münasibətlərin, onlar arasındakı mövcud əlaqələrin, bu mədəniyyətlərin inkişaf perspektivlərinin və ümumiyyətlə, bütün dünyada gedən mədəni proseslərin öyrənilməsi müxtəlif sahələrdən olan elm insanlarını, tədqiqatçıları düşündürən məsələlər olmuşdur və bu məsələlərin araşdırılması və bu araşdırmalardan əldə olunan nəticələr mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələlərin

araşdırılması ölkələr arasındakı istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də mədəni əlaqələrin genişləndiyi, qloballaşmanın və inteqrasiyanın get-gedə artdığı yaşadığımız bu müasir dövrdə daha da aktuallaşmış, araşdırılması zəruri olan məsələlər siyahısında ilk cərgələrdə yer almağa başlamışdır. Bununla da, elmi ədəbiyyatlara mədəniyyətlərarası səriştə və ya qarşılıqlı mədəniyyət səriştəsi termini daxil edilmişdir.

İnsanlar 20-ci əsrin əvvəllərindən bugünə qədər müharibə, aşağı həyat səviyyəsi, zəif təhsil imkanları, ayrışçılıq və s. bu kimi səbəblərdən başqa ölkələrə qaçmaq və ya köçmək məcburiyyətində olmuşlar. Bəzi hallarda isə bu, sadəcə olaraq müvəqqəti bir səyahət və ya sağlamlıqla bağlı problemlər səbəbindən baş verir. Bu zaman insanlar başqa bir ölkənin başqa mədəniyyətlərə, dəyərlərə, inanclara və həyat tərzinə sahib olan insanları ilə ünsiyyətə girmək məcburiyyətində qalır. Çox hallarda insanlar ilk zamanlarda mədəni şok yaşayırlar. Mədəni şok halı ilə üzləşməmək və ya bu mərhələləri rahat keçə bilmək üçün qarşılıqlı mədəniyyət səriştəsi və ya başqa cür desək, mədəniyyətlərarası səriştəyə sahib olmaq vacib bir məsələdir.

Yaşadığımız bu 21-ci əsrdə mədəniyyətlərarası səriştəyə sahib olmaq ayrı-ayrılıqda hər bir fərd üçün vacib keyfiyyətdir. Mədəniyyətlərarası səriştə termininə bir çox izahlar verilmişdir. Mədəniyyətlərarası səriştə öz vətəninə və ya xaricdə başqa mədəniyyətə sahib insanlarla onlara uyğun formada davranmaq, işləmək və onlar kimi düşünmək bacarığıdır [5 s.519].

Mədəniyyət anlayışı bütün dövrlərdə alim və tədqiqatçıların tədqiqat mənbəyi olsa da, mədəniyyətlərarası səriştə yalnız son qırx-əlli ildə diqqət mənbəyinə çevrilmişdir. Bu mövzuya elmi marağın bu dərəcədə artmasının səbəbi dünyamızın bütün sahələrdə get-gedə daha da sürətlə qloballaşmasıdır. Beləliklə, insanların və müxtəlif qurum və təşkilatların bu yeni reallıq olan mədəniyyətlərarası səriştə anlayışını daha yaxşı anlamalarına, bu keyfiyyətin çatışmazlığından yaranan problemlərin öhdəsindən gəlmələrinə və hazırlaşmalarına kömək etmək üçün mədəniyyətlərarası səriştələrin konstruksiyaları alim və tədqiqatçılar tərəfindən işlənib hazırlandı.

Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası səriştəyə sahib olma yollarının, bu səriştənin component və xüsusiyyətlərinin və s. müəyyən edilməsi mürəkkəb bir prosesdir və hələ də ədəbiyyatlarda bu terminin tam dəqiq izahı verilməmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, mədəniyyətlərarası səriştə termininə bir çox izahlar verilmişdir. Mədəniyyətlərarası səriştə dedikdə, bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərə sahib olan insanların bir-birləri ilə tolerant, effektiv ünsiyyət yarada bilmə, bir-birlərinin mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə hörmətlə yanaşma bacarığı nəzərdə tutulur.

Müxtəlif dəyərlərə, inanclara və adət və ənənələrə sahib olan fərqli mədəniyyət və ölkələrdən olan insanlarla ünsiyyətdə olduğumuz bu qloballaşan dünyada mədəniyyətlərarası səriştəyə sahib olmaq çox vacibdir [5 s.519]. Təhsil və biliyimiz, əmək qabiliyyətli olub-olmamağımız kimi mədəniyyətlərarası səriştəmiz də bizim davamlı inkişafımızı təmin edən əsas amillərdən biridir. Bu onunla izah olunur ki, mədəniyyətlərarası səriştəmiz və sadaladığımız xüsusiyyətlər bizim müasir dünyamızda baş verəbiləcək istənilən dəyişikliyə hazır olduğumuzu göstərir.

Bugün bəzi insanlar mədəni səriştəyə sahib olsalar da, belə insanların sayı dünya əhalisinin sayını nəzərə aldıqda olduqca azdır. Və bizim əksəriyyətimiz mədəniyyətlərarası səriştəmizin inkişafı üçün xeyli səy göstərməli oluruq. Biz həqiqətən də mədəni cəhətdən səriştəli olmaq istəyiriksə, bunun üçün biz ilk olaraq öz mədəniyyətimizi dərk etməli, ayrı-seçkilik, başqa mədəniyyətlərə qarşı qərəzliliyimiz haqqında düşünüb araşdırma aparmalı, özümüz üçün rol modellər axtarmalı və mədəniyyətlərarası səriştəyə sahib olmağa can atıb bunun üçün səy göstərən insanlarla mümkün qədər çox vaxt keçirməliyik.

Dünya əhalisi yeddi milyardı keçdiyindən, məsafələr kiçildiyindən və daha yaxşı həyata sahib olmaq istəyən və bu səbəbdən də başqa ölkəyə köçən insanların sayı artdığından bəri, müəllim hazırlayan təlimçilərdən də tələb olunan keyfiyyətlər də dəyişmişdir. Belə ki, qloballaşan bu dünyamızda təlimçilərdən öyrənənlərinin müxtəlif sahələrdə daha yaxşı, perspektivli fəaliyyət göstərməsində kömək edə biləcək müəllimlər hazırlamaları tələb olunur. Bəs bunun üçün təlimçilər nə etməlidirlər?

Mədəniyyətlərarası səriştəyə dair bu günə qədər aparılan araşdırmalar göstərir ki, tələbələrin başqa mədəniyyətlərdən olan insanlarla qarşılıqlı əlaqə qurmağın uyğun yollarını taparaq qlobal bir cəmiyyətdə əlaqə qurmağa və əməkdaşlıq etməyə hazırlaşmaları olduqca mühüm məsələdir. Hər hansı bir xarici dilin daşıyıcısı olub mədəniyyətlərarası səriştəyə sahib olan biri həm bu dildə ünsiyyət qabiliyyətinə, həm də bu cəmiyyətin mədəniyyəti haqqında xüsusi bacarıqlara, münasibətlərə, dəyərlərə və biliklərə sahibdir.

Son bir neçə on ildə dil öyrənmə və tədrisində bir sıra olduqca əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklərdən biri də mədəni ölçünün təlim və tədris sahəsində əsas komponent kimi tanınması olmuşdur. Belə təlim mühitində, yəni mədəniyyətlərarası sinif mühiti təsvir olunarkən öyrənmə prosesinin mərkəzində şagird olur. Öyrənmə prosesi özü isə cəlbedici, interaktiv, iştirakçı və kooperativ kimi təsvir olunur. Öyrənmə və tədris sahəsində baş verən bu dəyişiklik dillərin tədrisi və öyrənilməsi təcrübəsinin təbiətini böyük dərəcədə dəyişdirdi. Dil öyrənmənin məqsədi artıq insanın xarici dildə linqvistik, sosiolinqvistik və praktik cəhətdən uyğun yollarla hərəkət etmək bacarığından bəhs edən ünsiyyət səriştəsinə yiyələnmək baxımından müəyyən edilmir. Artıq dil öyrənmənin məqsədi mədəniyyətlərarası səriştə baxımından müəyyən edilir. Bu tərif həm ünsiyyət səriştəsinə özündə əks etdirir, həm də mədəniyyətlərarası səriştənin əhatə dairəsini daha da genişləndirir. Byram tərəfindən ifadə edildiyi kimi qarşılıqlı fəaliyyətin müvəffəqiyyəti, ünsiyyətli dil tədrisinin məqsədi olduğu kimi təsirli bir məlumat mübadiləsi deyil, həm də “öz mədəniyyətinə qarşı bir insanın öz düşüncəsinə sahib çıxmağı bacarmaq, düşünmək və düşünmək bacarığı mümkün olduqda, ünsiyyət və davranış pozuntularını həll etmək”dir. [1 s.42]

Xarici dillərin tədrisindəki mədəniyyətlərarası ölçü müəllimlər və tədqiqatçılar üçün xüsusi bir problem halına gəldi. Mədəniyyətlərarası səriştənin tələbələrdə təhsillə yaradılması nəticəsində “mədəniyyətlərarası təhsil” ifadəsi yaranmışdır ki, onun da məqsədləri, məzmunu, sillabusları, təlim metodları, öyrənmə prosedurları və qiymətləndirməsi bütün şagirdlərdə başqa mədəniyyətlərə sahib insanlarla birgə

yaşamaq və ünsiyyət yaratmağa kömək edən mədəniyyətlərarası səriştəni formalaşdırmağa yönəlmişdir.

Aparılan çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, tələbələrə mədəniyyətlərarası səriştənin aşılınması onların həm elm sahəsində, həm də bir fərd kimi cəmiyyətə yararlı bir vətəndaş kimi formalaşmasında müsbət rol oynayır.

Mədəniyyətlərarası səriştə təlimin müxtəlif növləri ilə inkişaf etdirilə bilər. Təlimin üç növü var: informal təlim, qeyri-rəsmi təlim və formal təlim.

- Informal təhsil hər bir fərdin öz gündəlik fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühətdən, öz təcrübələrindən əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdisləri əhatə edir (bura ailə, qrup yoldaşları, qonşular, kitabxana, kütləvi informasiya vasitələri və s. aiddir).

- Qeyri-rəsmi təhsildə tələbələrə formal təlim proqramından kənar, həyat boyu istifadə oluna biləcək bacarıq və vərdisləri öyrədilir.

- Formal təhsil ibtidai, natamam orta və tam orta təhsil olmaqla 3 yerə ayrılır.

Hər bir təhsil növündə yardımçı və öyrənən tərəf olur. Informal təhsildə, məsələn, bu tərəflər valideynlər və uşaq, qeyri-rəsmi təhsildə təlimçilərlə yetişkinlər, formal təhsildə müəllimlər və şagirdlər ola bilər.

Mədəniyyətlərarası sinif mühiti təsvir edildikdə, tələbə, adətən, şagird mərkəzli, cəlbədicə, interaktiv, iştirakçı və kooperativ kimi təsvir olunur [3 s.184]. Mədəniyyətlərarası səriştəyə dair araşdırmaların çox hissəsi tələbəni həm sinif daxilində, həm də sinif xaricində bir mövzunu araşdıran bir antropoloq, bir tədqiqatçı və ya bilik kəşf edən bir ixtiraçı kimi təyin edir [4 s.49-58]. Bundan əlavə, 21-ci əsr xarici dil müəllimlərindən öyrənilən mədəniyyət haqqında ətraflı məlumatları şagirdlərə ötürmələri gözlənilmir, əksinə müəllimlərin əsas vəzifəsi öyrənmə prosesi zamanı tələbələrin təhlil etmə, araşdırma və kəşf etməsində vasitəçi rolunu oynamaq və əsas və orijinal mətnlər, səs, video və media vasitəsi ilə mənalı məlumatları qiymətləndirməkdir [2]. Belə bir öyrənmə mühitində biliklər bölüşülür, yeni dəyərlər və fikirlər nəzərə alınır və tələbələr öyrənmə proseslərində öz üzərlərinə öhdəliklər alırlar.

Tələbələrə mədəniyyətlərarası səriştənin aşılmasında ən çətin komponentlərdən biri öyrənmə prosesinin qiymətləndirilməsi və ölçülməsidir. Ona görə ki, bir sinfə daxil olan tələbələrin hər birinin özünəməxsus baxışları və dünyagörüşü var və bu səbəbdən də hər bir tələbənin mədəniyyətlərarası səriştəsinin bərabər inkişafı sadəcə olaraq mümkünsüzdür. Nəticədə, bir çox tədqiqatçıları mədəniyyətlərarası səriştədə sinif təcrübəsini proses kimi təsvir edir. Byram mədəniyyətlərarası öyrənmə prosesini xətti təsvir edir. Öz dünyagörüşləri, həyat təcrübələri və perspektivləri baxımından fərqli tələbələr bu prosesə daxil olur [1 s.184]. Sınıfda şagirdlər üçün əvvəlcədən təyin olunmuş son hədəf yoxdur, əksinə hədəflər dərslər prosesində aparılan təcrübələrlə müəyyənləşir [1 s.184].

Mədəniyyətlərarası səriştəlik sahəsindəki prosesə diqqət, tələbələrin öyrənmə və inkişafını qeyd etmək üçün lazım olan qiymətləndirmə növləri haqqında da məlumat verir. Bəzi alimlər açıq qiymətləndirməyə, bəziləri portfəllərdən istifadəyə üstünlük verdiklərini vurğulayırlar. Portfəllər, hər bir tələbəyə ayrı-ayrılıqda mənalı şərh etmək, mühakimələri nəzərdən keçirmək və dil/mədəniyyət seçimlərini müdafiə etmək imkanı verərək, proses yönümlü qiymətləndirmələrin təsirli formaları kimi işləyirlər. Tələbələr öz portfəllərinə kritik düşüncə, özünü qiymətləndirmə, həmyaşdaları və müəllimə rəylər və s. daxil edə bilərlər. Dil siniflərində mədəniyyətlərarası səriştənin qurulması öyrənənlərə yeni biliklər əldə etmək, ingilis dilində fəaliyyətə başlamaq və hədəf dildən istifadəyə keçmək və sinifdəki mədəniyyətlə bağlı situasiyaları nəzərdən keçirmək üçün kifayət qədər vaxt verir.

Əgər müəllimlər tələbələrinin qloballaşan, bir-birilə bağlı bu dünyada uğur qazanmalarını istəyirsə, mədəniyyətlərarası səriştəni xarici dil kurrikulumlarının ayrılmaz hissəsi kimi hazırlamalıdırlar. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, sinifdə istifadə olunan mədəniyyətlərarası ünsiyyət müəllimlərə tələbələrinin mədəniyyətlərarası səriştəsini artırmaq üçün tapşırıqların hazırlanmasına kömək edə bilər. Bu zaman tələbələr başqa mədəniyyətin üzvləri ilə ünsiyyətə girərkən dildən necə istifadə edəcəyini sınaqdan keçirmiş olur. Bu həmçinin, onlara öz inanclarının,

adət və ənənələrinin başqa mədəniyyətlərdən fərqi və ya oxşarlığını da aşkar etməkdə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Çəşioğlu 2002.
2. Sevdə Əhədova, Müasir Dünyada Mədəniyyətlərərası Münasibətlər, Bakı, “Elm”, 2014, 175 s.
3. Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon, UK: Multilingual Matters. Byram et al., 2002
4. Byram, Gribkova, & Starkey, 2002; Common European Framework of Reference for Languages, 2001; Moore, 2006; The New Zealand Curriculum Framework, 1993
5. Furstenberg, G. (2010a). A dynamic, web-based methodology for developing intercultural understanding. Proceedings of the 3rd international conference on intercultural collaboration, 49 – 58.
6. Leung, K., Ang, S. and Tan, M.L. (2014), “Intercultural Competence”, Annual Review and Organizational Psychology and Organizational Behaviour, 1: 4889-519.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Cross-cultural_competence
8. <https://news.ets.org/stories/the-importance-of-cross-cultural-competence-in-todays-classrooms/>

Hasanova G.

Intercultural competence and its role in education

(Summary)

In our today's increasingly globalizing world intercultural competence is one of the most essential features that everybody should have. Therefore, there is a need for teaching intercultural competence in the educational institutions and courses. Intercultural competence is defined as the range of abilities for an individual to perform effectively and appropriately when interacting with others having different

cultures from one's practices, thoughts and behaviors. If teachers want to prepare students for success in a globally interconnected world, intercultural competence must form an integral part of the foreign language curriculum.

Гасанова Г.

Межкультурная компетенция и ее роль в образовании

(Резюме)

В нашем сегодняшнем все более глобализирующемся мире межкультурная компетенция является одной из важнейших характеристик, которыми должен обладать каждый. Следовательно, существует потребность в обучении межкультурной компетенции в учебных заведениях и на курсах. Межкультурная компетенция определяется как диапазон способностей человека к эффективной и надлежащей работе при взаимодействии с другими людьми, культура которых отличается от его практик, мыслей и поведения. Если учителя хотят подготовить учеников к успеху в глобально взаимосвязанном мире, межкультурная компетенция должна стать неотъемлемой частью учебной программы по иностранному языку.

Rəyçi: f.f.d., dos. Z.Quliyeva

HƏSƏNLİ AYTAÇ

Azərbaycan Dillər Universiteti

hesenliaytac06@gmail.com

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ ŞAGİRDLƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: şifahi nitq, bacarıq və vərdişlər, psixoloji əsaslar, linqvistik əsaslar, kommunikativ metod, oyunlar

Key words: oral speech, skills and habits, psychological bases, linguistic bases, communicative method, games

Ключевые слова: устная речь, навыки и привычки, психологические основы, лингвистические основы, коммуникативный метод, игры

Son illərdə cəmiyyətin progressiv inkişafı ilə bağlı olaraq təhsil sistemində xarici dillərin öyrənilməsinə xüsusi maraq müşahidə olunur. Həmçinin, aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, tələbələrimizin xarici ölkələrdə təhsil almaq marağı əvvəlki illərə nisbətən daha çox özünü göstərməyə başlamışdır. Xarici dillərə olan cəhdləri bir neçə səbəblə, məsələn, dünyaya səyahət etmək, müxtəlif mədəniyyətlərin və ölkələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə öz bilik və dünyagörüşünü genişləndirmək, dünya klassiklərini orijinal mənbələrdən oxumaq, dünya elminə inteqrasiya etməklə və s. izah etmək mümkündür. Bu qeyd edilənləri isə qloballaşan dünyada ən azı bir xarici dil bilmədən həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Buna görə də bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir məktəbin mühüm vəzifələrindən biridir.

Xarici dilin mənimsənilməsi dedikdə, sadəcə xarici dilin qrammatik qaydalarını, leksik fondunu bilmək deyil, həm də ondan adi həyatda, ünsiyyətdə istifadə etmək qabiliyyətinin, şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin, yəni kommunikativ səriştənin formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Nitq fəaliyyətinin bir növü olan şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məsələsi öz aktuallığını xarici dilin tədrisində həmişə saxlamaqdadır.

Şifahi nitq çox tərəfli proses olmaqla, şagirdlərin öz düşüncələrini, ideyalarını şifahi şəkildə ifadə edə bilmə bacarığı kimi başa düşülür. Bunun üçün şagirdlərdə müəyyən fonetik, leksik, qrammatik biliklər olmalıdır. Bu bacarıq və vərdişlərin şagirdlərdə düzgün şəkildə aşılması və formalaşdırılması üçün şifahi nitqin psixoloji və linqvistik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək vacibdir.

N.İ.Jinkin, V.A.Artyomov, V.İ.Belyayev və A.N.Sokolov kimi və s. bir çox psixoloqlar, linqvistik ilə məşğul olmuş çox sayda tədqiqatçılar var ki, nitqi

psixoloji proses kimi öyrənməyə çalışmışlar. Bu prosesi psixoloji cəhətdən təhlil etməyə çalışmış və müəyyən araşdırmalar aparmışlar. Görkəmli psixoloq N.İ.Jinkin özünün “Nitq mexanizmi” adlı kitabında şifahi nitqin psixoloji əlamətlərindən ətraflı danışmışdır: “Xarici dilin öyrədilməsində nitq analizatorlarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu analizatorlar nitq stereotipinin formalaşmasına müsbət təsir göstərir” [1].

Şifahi nitqin aşılması dedikdə, bura sadəcə şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılması kimi başa düşülməməli, öyrənilən sözün düzgün situasiyalarda işlədə bilmək, ümumilikdə əldə edilən fonetik, leksik, qrammatik biliklərin praktik olaraq tətbiq edə bilmək bacarığının inkişafı nəzərdə tutulur. Bu çətin bir psixofizioloji prosesdir. Şifahi nitq zamanı şagirdlərin baş beyinində olan dəyişikliklər, signal sistemlərinin işlənməsi məsələləri, həmçinin ekstralinqvistik şərait, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

F.Ə.Seyidov şagirdlərdə şifahi nitqin inkişafı ilə bağlı qeyd edirdi: “Şifahi nitqə yiyələnmək üçün ancaq sözləri bilmək kifayət deyil, şagird öyrəndiyi sözlərdən istifadə edib cümlə qurmağı və bu sözləri cümlədə əlaqələndirməyidə bacarmalıdır” [2, s.140].

Psixologiyadan bəllidir ki, nitq vərdişləri müəyyən mərhələlərlə şagirdlərə aşılır. Bir qrup psixoloqlar hesab edirlər ki, bu mərhələlər vərdiş əsasının yaranması, yönəltmə mərhələsi və nitq fəaliyyətinin avtomatlaşması olaraq üç hissəyə bölünür. Bu mərhələlərdən sonra nitq vərdişlərinin aşılması mərhələsi gəlir.

Təlim prosesinin şagirdlərin maraq, ehtiyac və tələbatları üzərində qurulması da şifahi nitq vərdişlərinin daha səmərəli şəkildə təlimini təmin edən motivləşdirici amillərdən biri sayılır. Bu maraqlar bir neçə formada rəasional və emosional, faktlar və ümumiləşdirmələr, kollektiv və fərdi, informasiyaverici, problemlə, izahedici və axtarış xarakterli ola bilər. Tədris prosesində bu maraqların hər hansı birindən istifadə etməklə şagirdlərdə təxəyyül, təfəkkür, yaddaş və nitqi inkişaf etdirmək olar. Dilin inkişafı çətin bir prosesdir. O birbaşa dilin başa düşmə sistemi, nitq – qarşılıqlı nitq ilə bağlıdır [3, s.102].

Şifahi nitq vərdişlərinin aşılmasının əsasını təşkil edən bir sıra amillər vardır ki, bunlardan biri də linqvistik amillərdir. Bu amillərin müəyyənləşdirilməsi nitq vərdişlərinin aşılması prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini mümkün edir.

Bacarıq və vərdişlər ünsiyyətə xidmət edir və onların inkişaf etdirilməsi çox mürəkkəb bir psixoloji prosesdir. Onların inkişafı üçün müntəzəm iş aparılmalıdır. Çoxlu sayda, müxtəlif növ fərqli çalışmalardan istifadə olunmalıdır. Şagirdlərdə nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması üçün ilk öncə biliyi möhkəmləndirən çalışmaları, daha sonra isə bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirən çalışmaları aparılmalıdır.

Təlimin ilkin mərhələsində nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına verilən proqram tələblərinə görə şagird tədris ilinin sonunda düzgün tələffüz normalarına, qrammatik formalardan düzgün və sərbəst istifadə olunması bacarığına və geniş lüğət ehtiyatına yiyələnməlidir. Şagird bu biliklərin köməyi ilə müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət məqsədindən asılı olaraq yazılı və şifahi nitq qurmağı bacarmalıdır. Təlim prosesi hər üç aspektin, yəni leksik, qrammatik və fonetik aspektlərin vəhdətdə öyrədilməsini reallaşdırmalıdır [4, s.3].

Nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasına verilən proqram tələblərinə əsasən şagirdlərə dərslərdə verilən bütün tapşırıqlar, materiallar onlarda şifahi nitqin inkişafına zəmin yaratmalıdır. Ümumilikdə istifadə edilən materialların 45-50 faizi şifahi nitqin inkişafına yönəlməlidir. Şifahi nitqin tədrisində istifadə edilən bu tapşırıqlar zamanı şagirdlər maksimum səviyyədə ünsiyyətə cəlb olunmalıdırlar.

Düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması məsələsi şagirdlərin şifahi nitq, bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində ən vacib məsələlərdən biri sayılır. Səsləri düzgün tələffüz edə bilməyən şagirdlərin nitqi səlis və axıcı olmur, həmçinin həmin şagirdlərin nitqini də anlamaq olmur. Bu problem vaxtında aradan qaldırılmalıdır. Çünki bu çətinlik gələcəkdə, xüsusəndə universitetlərə qəbul olunduqdan sonra da problem olur ki, artıq həmin problemi aradan qaldırmaq çətin prosesə çevrilir. Fikrimizcə, orta məktəblərdə xarici dillərin tədrisi zamanı düzgün

tələffüz vərdişləri hələ ilk dərslərdən şagirdlərə aşılmalıdır. Bu çalışmalar xarici dili praktik olaraq öyrənmək işində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Məlumdur ki, şagirdlərin nitqi zəif öyrənmələrinin səbəblərindən biri də onlarla kifayət qədər leksik çalışmaların aparılmamasıdır.

Dosent N.İ.Qez yazır ki, “Şagirdin nitqini düzgün inkişaf etdirmək üçün ona leksik materialı öyrətmək lazımdır. Leksika dilin əsasıdır, onsuz nitqi təsəvvür etmək olmaz” [5, s.38].

Bəzi dilçi metodistlər arasında leksik materiallar ilə əlaqədar iki fikir ayrılığı mövcuddur. Bir qrup metodistlərin fikrincə, şagirdlərə yalnız şifahi danışq nitqi öyrədilməlidir. Digər qrup metodistlər sübut etməyə çalışır ki, söz ehtiyatı şifahi nitq üçün daha vacibdir.

Dilşünaş Devid Vilkins qeyd edirdi ki, qrammatika olmadan çox az məlumat çatdırmaq olar, lüğətsiz isə heç bir şey. Bunu nəzərə alaraq təlimin ilkin mərhələsindən başlayaraq lüğət ehtiyatının artırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Nitq prosesində fikirlərin tam və səlis çatdırılmasında söz ehtiyatının olması vacibdir. Şagirdin lüğət bazasının zənginliyi onun dil bacarığı səviyyəsinin əsas göstəricisi hesab edilir. Sözlər həm ayrılıqda, həm birləşmə daxilində, həm də cümlə strukturlarında, kontekstdə öyrədilməlidir. Lüğətin mənimsənilməsi məqsədlə tərtib edilən tapşırıqlar real ünsiyyət formalarını əks etdirməli, şagirdlərin maraq və istəklərini nəzərə alaraq tərtib edilməli, onları öyrəndikləri sözləri nitq prosesində istifadə etməyə yönəltməlidir[5, s.45-46].

Bir qrup metodist (V.S.Setlin, M.E.Breyqan, Q.M.Uazyer) aktiv sözlərin şagirdlərə yaxşı öyrədilməsini tələb edirlər. Onlar göstərirlər ki, şagird fəal sözləri öyrəndikdən sonra onu öz nitqlərində asan işlədirlər. Başqa bir qrup metodist (V.A. Buxbinder, T.R.Əhmədova, İ.M.Berman və b.) isə leksik minimumu şagirdlərə geniş izahlı açıqlaşlarla verməyi tələb edirlər. Metodistlərin bir qrupunda şagirdlərə struktur və model cümlələri öyrətməyi tələb edirlər. Bu yolla onlar asanlıqla danışirlar. Belə ki, onlar həmin yolla istənilən qədər cümlə düzəldə bilirlər[7, s.20].

İngilis dilində ana dili üçün xas olmayan bir sıra qrammatik strukturlar, mövzular vardır ki, düzgün mənimsənilmədikdə şagirdlərin nitqinə təsir göstərir. Demək olar ki, onların nitqindəki çətinliklər əsasən qrammatik hadisələrin işlənməsi ilə əlaqədar olur. Məsələn, artıqlın, cərəndun, feli sifətin işlədilməsini və ya söz sırasındakı fərqlilikləri aid etmək olar. Bu zaman şagird ana dilində öyrəndiklərini olduğu kimi öyrəndiyi yeni dilə tətbiq edir. Müəllim bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, ingilis dilinin quruluşunu ana dilinin quruluşu ilə müqayisəli şəkildə izah etməlidir.

Bir çox orta və ali məktəblərdə xarici dilin tədrisi zamanı sınaqdan keçirilmiş, fərqli metodlardan istifadə edilir. Bu metodlardan daha çox istifadə olunanı və populyarlıq qazananı 70-ci illərin ortalarında Böyük Britaniyada meydana gəlmiş kommunikativ təlim metodudur. Kommunikativ təlim metodikası şagirdlərin danışmaq vərdişlərini təkmilləşdirmək üçün müxtəlif imkanlar verir. Bu metod şagirdlərdə “təcrübə sonra nəzəriyyə” prinsipi əsasında müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasını özündə ehtiva edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ təlim də şagirdlərə autentik xarakterli və orjinal mətnlərin və tapşırıqların, diskussiya formasında çalışma və tapşırıqların verilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

U. Litlvud kommunikativ fəaliyyət növlərini 2 yerə bölmüşdür: Kommunikasiyadan öncəki fəaliyyət növləri və kommunikativ tapşırıqlar. Kommunikasiyadan öncəki fəaliyyət növlərini həmçinin kommunikasiyaya hazırlıq mərhələsi də adlandırmaq olar. Burada əsasən öyrədilmiş müəyyən strukturlar məşq etdirilir. Bu fəaliyyət növləri üçün situasiyalar yaradılır. Həmin situasiyalarda rahat şəkildə ünsiyyət yaradılır və şagirdlər sərbəst şəkildə xarici dildə danışa bilirlər [8, s.85].

Şifahi nitqin inkişafında kommunikativ yanaşmaya əsasən müəllim nitq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərindən olan nitqin düzgünlüyü və səlisliyi üzrə şagirdlərə tapşırıqlar verə bilər. Bu xüsusiyyətlərə nəzərən kommunikativ dil təlimində iki qrup tapşırıqlar vardır:

1. Nitqin səlisliyinə yönəlmiş tapşırıqlar (Fluency tasks)

2. Nitqin dəqiqliyinə yönəlmiş tapşırıqlar (Accuracy tasks) [9, s.96].

Nitqin səlisliyinə yönəlmiş tapşırıqların əsas məqsədi şagirdlərin məlumatı nə dərəcədə yaxşı ötürdüyünü və fikiri ifadə edəbildiyini görə bilməkdir. Burada ünsiyyətə mane olmadığı təqdirdə şagirdlərin səhvləri düzəldilmir.

Nitqin dəqiqliyinə yönəlmiş tapşırıqlar zamanı müəllim əsas diqqətini şagirdlər danışarkən onların qrammatik cəhətdən cümlələrinə, sözləri nə dərəcədə düzgün kontekstdə işlədə bilmələrinə və sözləri necə tələffüz etmələrinə diqqət yetirir. Şagirdlərin səhvləri düzəldilir.

Xarici dil təlimində standart dərslər formalarından başqa oyun tipli fəaliyyətlər, müzakirələr, rollu oyun və s. kimi qeyri-standard formalar istifadə edilə bilər. Müxtəlif növ kommunikativ oyun növləri vardır ki, müəllim bir sıra oyunlardan istifadə edərək həm dərslər şagirdlər üçün daha maraqlı edə bilər, həm də şagirdlərdə şifahi nitqin inkişafına nail ola bilər: Məsələn, şəkil oyunları (Picture games), təxmin etmək oyunları (Guessing and speculating Games), Kim həqiqəti deyir? (Who's telling the truth?), şəkil çəkmək fəaliyyəti (Descriptive drawing activity), gizlənmiş söz (Secret word), müzakirələr (Debates), bədahətən danışma (Impromptu speaking), iki doğru, bir yalan (Two truths, one lie), Mən heç vaxt (I have never...) şəkil izahı (Picture-telling) və s.

Nəticə olaraq orta məktəblərdə proqram tələbinə uyğun olaraq, əsasən aşağıdakı amillər nəzərə alınaraq şifahi nitq və bacarıqlar inkişaf etdirilə bilər:

-Qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun səviyyədə orta məktəblərdə şifahi nitq bacarıq vərdişlərinin mənimsədilməsi;

-Təlimin kommunikativ əsaslar üzərində qurulmalı;

-Şifahi nitq bacarıq və vərdişlərinin formalaşması prosesinin əsasını təşkil edən linqvistik və psixoloji amillərin nəzərə alınması;

-Şagirdlərin ehtiyac, maraq və tələbatlarını nəzərə alaraq materialların seçilməsi;

-Şifahi nitq vərdişlərinin inkişafı üçün müasir metodlardan istifadə edilməsi;

-Ana dili və xarici dilin dil sistemindəki oxşar və fərqli xüsusiyyətlər nəzərə almaqla dillər arası əlaqənin, həmçinin interferensiya hadisəsinin daim diqqət mərkəzində saxlanması.

Ədəbiyyat:

1. Н. И. Жинкиню Механизм речи. 1957, стр. 181.
2. F. Ə. Seyidov. Şagirdlərin şifahi nitqinin etdirilmə yolları, 1967, s. 68.
3. Г.В.Рогова, Ф.М.Рабинович, Т.Е.Сахарова. Методика обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1991.
4. Barsuk R.J. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı, 1975, 129s.
5. Camal Zeynalöglü: “Təlim fəaliyyətinin psixoloji prosesi” (Metodik tövsiyələr) Bakı, “Print-S” nəşriyyatı – 2017, - 144 s.
6. Richards J., Renandya W.A. Methodology in language teaching. Cambridge University Press, 2002, 239 p.
7. Mürşudova Ulduz, Aynur Mehdiyeva. İngilis dilinin tədrisində aktiv və interaktiv təlim metodlarından istifadə qaydaları. Bakı, 2012.
8. Littlewood William. Communicative Language Teaching. Cambridge University Press, 1981,108 p.
9. Richards,Jack C and Theodore S.Rodgers (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Third edition. New York: Cambridge University Press, 410 p.

Hasanli A.

Ways of developing students' oral speech in secondary schools

(Summary)

Summarizing the above facts, the article discusses ways to develop students' oral speech in English classes in secondary schools. One of the most important problems in teaching English is the development of oral speech. It is important to consider the psychological and linguistic features of oral speech in order to properly instill and form these skills and habits in students. The development of oral speech

should not only be understood as an increase in students' vocabulary, but also the development of the ability to use the learned word in the right situations, the ability to apply the acquired phonetic, lexical and grammatical knowledge in practice. Modern methods should be used to develop oral skills and training should be based on communicative principles.

Гасанлы А.

Способы развития устной речи учащихся в средней школе

(Резюме)

Обобщая изложенные факты, в статье рассматриваются пути развития устной речи учащихся на уроках английского языка в общеобразовательных школах. Одной из важнейших проблем в обучении английскому языку является развитие устной речи. Важно учитывать психологические и лингвистические особенности устной речи, чтобы правильно привить и сформировать эти навыки и привычки у учащихся. Развитие устной речи следует понимать не только как увеличение словарного запаса учащихся, но и как развитие умений и навыков. умение использовать выученное слово в нужных ситуациях, умение применять полученные фонетические, лексические и грамматические знания на практике. Для развития устных навыков необходимо использовать современные методы, а обучение должно основываться на коммуникативных принципах.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Əliyeva

İSMAYILOVA ŞƏBNƏM

Azərbaycan Dillər Universiteti

shebnemismayilova1986@gmail.com

**MAGİSTRATURA TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ DİLİN TƏDRİSİNƏ SƏRİŞTƏ
ƏSASLI YANAŞMANIN TƏTBİQİ YOLLARI**

Açar sözlər: dilin tədrisi, səriştə əsaslı yanaşma, kompetensiya, magistratura pilləsi, təhsil standartı, beynəlxalq tələblər

Key words: language training, competence-based approach, competence, master's degree, educational standard, international requirements

Ключевые слова: языковое обучение, компетентный подход, компетенция, степень магистра, образовательный стандарт, международные требования

Azərbaycan Respublikasının və bir sıra dünya dövlətlərinin beynəlxalq tələblərə cavab verən yeni təhsil standartlarının tətbiq olunmasını tələb edən Boloniya prosesinə qoşulması ali məktəblərdə dilin təliminə, ümumiyyətlə təhsilin keyfiyyətinə və ali təhsil müəssisələrində aparılan kadr hazırlığının səviyyəsinə dair tələblərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir.

Dördüncü sənaye inqilabının astasında yer alan müasir dünya ölkələri təhsil və karyera islahatları prosesində peşə təhsili sahəsində yüksəkixtisaslı mütəxəssisin hazırlanması islahat prosesinin əsas mərhələsidir. Məzunların təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi və onların səriştələrinin müxtəlif fəaliyyət sahələrində işgötürənlərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması üçün zəruri olan dəyişikliklər baş verir. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, dünya ölkələrinin təhsil sistemləri səriştə əsaslı təlim metodları ilə əlaqədar bir sıra fərqli çətinliklə üzləşirlər. Kanada, ABŞ, Finlandiya, Çin və Cənubi Koreya kimi qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemlərinin ali məktəblərdə dilin tədrisi prosesində səriştə əsaslı dil təliminin tətbiqi istiqamətində təcrübələrinin müqayisəli təhlilini məqsədəuyğun hesab edirik. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, ilk öncə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

Səriştə və kompetensiyalar akademik və peşə profillərini, eləcə də ali təhsil səviyyələrini təsvir etmək üçün vahid razılaşdırılmış dil kimi şərh olunur. Bəzən təhsilin nəticələrini təsvir etmək üçün səriştələrin dili ən uyğundur. Standartların, təhsil proqramlarının tədris nəticələrinə yönəldilməsi, ixtisasları müqayisə edilə bilən və şəffaf edir ki, bu da nəinki ölkələr arasında, həm də eyni ixtisas üzrə təhsil alanlar,

universitetlər arasında da fərqli dərəcədə fərqlənən təhsilin məzmunu haqqında deyilə bilməz.

XX əsrin sonu XXI əsrin ilk illərindən dillərin tədrisində peşəkar xarici dil səriştəsinin rolunu yüksək qiymətləndirmə meyli daha da artmışdır. Beləliklə, tələbələr yalnız xarici dil öyrənməməli, həm də müvafiq dil birliyinə aid olan ölkələrin və xalqların mədəniyyətini və dil xüsusiyyətlərini anlamalıdırlar. Bu baxımdan, fərdi amilin ümumi mədəni və peşəkar səriştələrin formalaşmasında rolu barədə danışmaq yerinə düşərdi.

Səriştəyə əsaslanan yanaşma çərçivəsində tələbələrin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi təhsil prosesində idrak fəaliyyətini və əks əlaqəni stimullaşdırır. Xarici dillərin tədrisində nəzarət problemi çoxyönlü və aktualdır. Bu problemin əhəmiyyəti xüsusilə tələbələrin ümumi mədəni səriştələrinin formalaşmasına gəldikdə artır.

E.Passov xarici dillərin tədrisində kommunikativ yanaşmanın tərəfdarı kimi ənənəvi formalarının çatışmazlıqlarını formalaşdıraraq nəzarət problemindən kifayət qədər tənqidi danışmışdır. "Təcrübədə mövcud olduğu formada nəzarət təkcə məhsuldar, mütəşəkkil öyrənmə anı, bir əlaqə və ya metod deyil, həm də xeyirdən daha çox zərər verir". E.Passov "İdarəetmə metodoloji bir fenomen kimi" adlı əsərində nəzarəti tədris menecmenti probleminin bir hissəsi kimi qəbul etdiyi bu problemə yeni bir baxış təklif etmişdir [4].

Yeni tələblər kontekstində ali təhsil müəssisələrində dil təlimi və digər ixtisas sahələri üzrə kadr hazırlığı səriştəli yanaşma prizmasından baxılır. Bunun səbəbi təhsilin modernləşdirilməsi konsepsiyasının təhsilin nəticələrinə, yəni zəruri ümumi mədəni və peşəkar səriştələrin formalaşmasına yönəldilməsidir. Bu yanaşma hazırda cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun mütəxəssis hazırlığı keyfiyyətini təmin edir.

Səriştələr yeni təhsil nəticələrinin bir paradiqması kimi elan olunduğundan, ayrı-ayrı fənlərin müasir iş proqramları mütləq bir fən (plan) üçün planlaşdırılmış təlim nəticələrinin siyahısını, onların təhsil proqramlarının mənimsənilməsinin planlaşdırılan nəticələri ilə əlaqəsini ehtiva edir.

Ali məktəblərin magistratura pilləsində dil təlimi, eləcə də digər ixtisas fənlərinin tədrisi əsas üç səriştəyə söykənir:

- 1) ümumi mədəni səriştə;
- 2) ümumi peşə səriştəsi;
- 3) məzun mütəxəssislərin peşə bacarığı səriştəsi [7].

“Əsas səlahiyyətlərin tərfi və seçimi” (DeSeCo) adlı Avropa layihəsində, əsas səriştələr “həyatın bir çox sahəsində vacibdir və həyatın müvəffəqiyyəti, cəmiyyətin effektiv işləməsinin açarı kimi xidmət edir”. Avropa Təhsil Fondunun qlossariyasında “səriştəlilik” termini bir işi yaxşı və ya effektiv icra etmək bacarığını, işə qəbul zamanı irəli sürülmüş tələb və müddəalara müvafiq şəkildə yerinə yetirməyi, xüsusi əmək funksiyalarını yerinə yetirmək bacarığını izhar edir [3].

Sadaladığımız bu fikirlər bizə əsas verir deyək ki, magistratura təhsil pilləsində keçirilən səriştə əsaslı dil dərslərində magistrantların öyrəndikləri dildə yazılı və şifahi formada elmi və işgüzar danışıqlar aparmaq bacarıq və vərdişlərinə yiyələnmələri labüd və prioritetdir.

İstənilən dildə səriştəli ünsiyyət bacarığı təbii şəkildə formalaşmır. Mütəxəssislərin qənaətinə görə, bu vərdiş və bacarıqlar xarici dil müəllimləri tərəfindən həyata keçirilən bu bacarıqları daim tətbiq edərək inkişaf etdirilməli və qorunmalıdır.

Müasir dövrdə peşəyönümlü təhsil prosesində tələbələrin dil səriştəsinin formalaşması üçün pedaqoji şərtlərin elmi-pedaqoji əsaslandırılması problemi çox aktualdır. Bu pedaqoji şərtləri bilmək hər bir mütəxəssisin təhsili prosesində formalaşan dil səriştəsi onun gələcək peşə fəaliyyəti üçün mühüm amil kimi dəyərləndirilir [6].

Pedaqoji şərtlər, verilən tapşırıqların uğurlu həllini təmin edən məzmunun, metodların, təlimin təşkilati formalarının və həyata keçirilməsinin maddi imkanlarının bir sıra obyektiv imkanlarıdır. Pedaqoji şərtlər dedikdə, təlim prosesində tələbələrin dil təlimi zəminində kommunikativ və s. səriştəsinin formalaşmasına müvəffəq olmasına kömək edən zəruri tədbirlərin birləşməsini nəzərdə tuturuq.

Tələbələrin hər hansı dildə ünsiyyət qabiliyyətinin formalaşması üçün bütün pedaqoji şərtləri

- ✓ məzmun hədəfli şərtlər;
- ✓ metodik və instrumental şərtlər;
- ✓ nəzarət və qiymətləndirmə şərtləri

qruplarına görə birləşdirsək, o zaman:

məzmun hədəfli pedaqoji şərtlər – peşəyönümlü təhsil prosesində xarici dil üzrə kommunikativ səriştənin formalaşmasını təyin edən nəzəri bilik və bacarıqların hədəf seçilməsi və qurulmasını;

metodik və instrumental pedaqoji şərtlər – Tələbələrin xarici dil üzrə ünsiyyət səriştəsi bilik və bacarıqlarını həvəsli və şüurlu şəkildə mənimsəmələrinə imkan verən, peşəkar fəaliyyətin real şərtlərinə mümkün qədər yaxın vəziyyətlərə salınma, həmçinin tələbələrin xarici dil kommunikativ səriştəsinin formalaşmasının bütün mərhələlərində peşəkaryönümlü tədrisin inteqrasiya olunmuş metodlarından, təşkili formalarından və vasitələrindən tədris prosesində istifadəsini;

nəzarət və qiymətləndirmə pedaqoji şərtləri – nəzarət, yoxlama, statistik məlumatların toplanması, onların təhlili, trend dinamikasının müəyyənləşdirilməsi daxil olmaqla kompleks diaqnostikanı, hədəflərə çatmaqda boşluqların aradan qaldırılmasına imkan verən məntiqi nəzarət ardıcılığına riayət etməyi, əsaslandırılmış meyarların – motivasiya, məzmun və fəaliyyət sisteminin tətbiqini özündə ehtiva edir [5].

Səriştəli yanaşma ənənəvi, kontekstual, şəxsiyyətyönümlü və s. ilə yanaşı didaktik yanaşmalardan biri kimi dəyərləndirilir. Bu, bir təhsil modeli deyil, çünki model təlimin qurulması, məzunun hazırlıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək, müəyyən edilmiş nəticələrə nail olmaq üçün texnologiyaları əsaslandırmaq kimi başa düşülür.

Son on ildə tələbələrin səriştələrinin formalaşmasına yönəlmiş tədris prosesinin əsaslandırılması üzərində iş aparılır. Eyni zamanda, tam səriştəyə yönəlmədiyi üçün, hazırda yüksək peşə təhsili içindəki səriştələr paradıqması haqqında danışa bilməyəcəyimizə inanırıq. Nəticə etibarilə digər didaktik yanaşmalar aktuallığını

itirmir. Müasir ali təhsildə tətbiq olunan bu yanaşmalardan biri olaraq, səriştəyə əsaslanan yanaşma, ilk növbədə maddi cəhətlər baxımından nəzəri tədqiqat və praktiki tətbiq tələb edir.

Səriştələrin formalaşmasının məzmunu məsələlərini inkişaf etdirərkən, ilk növbədə, səriştələrin formalaşması prosesinin daha bütöv bir təlim prosesində hansı yeri tutduğunu nəzərdən keçirmək lazım olduğuna inanırıq. İkinci, ali təhsil ənənəvi məzmununun tələbələrin səriştələrinin formalaşmasını nə dərəcədə təmin etdiyini müəyyənləşdirmək. Üçüncü, universitet tələbələrinin səriştələrinin formalaşması üçün səriştəyə əsaslanan yanaşmanın sərhədlərini və imkanlarını müəyyənləşdirmək, çünki digər didaktik yanaşmalar da tələbələrin səriştələrinin formalaşmasına kömək edir [8].

1990-cı illərə qədər səriştəlilik dilin öyrədilməsində və idarəetmədə, rəhbərlikdə istifadə olunurdu.

Səriştələrin formalaşması prosesinin məqsədi ümumi mədəni və peşəkar səriştələr deyil, tələbənin öz içərilərindəki varlıqlarını qiymətləndirmək, hərəkətlərdə nümayiş etdirmək, bu hərəkətlərin səbəb olduğu nəticələri qiymətləndirmək bacarığıdır.

Bu günə qədər bu və ya digər dərəcədə peşə təhsili nəzəriyyəsi və metodikası artıq tədris modelinin aşağıdakı səviyyələrində öyrənilmiş və təqdim edilmişdir:

- ✓ məzunların hazırlıq səviyyəsi və peşə təhsili texnologiyası;
- ✓ təlim səviyyəsi təhsilin bütün sahələrində təhsil proqramlarında mövcuddur və peşə yönümlü təlim texnologiyaları ömür boyu təhsilin bütün mərhələlərində tələbələrin səriştələrini formalaşdırmağa imkan verir [8].

Buradan belə bir nəticə əldə etmiş oluruq ki,

- ✓ səriştəyə əsaslanan yanaşma tələbələrin peşəkar səriştələrinin formalaşmasında öz yerini tutur;
- ✓ məzmunu ilə ənənəvi yanaşma özünəməxsusdur;
- ✓ kontekstualın özününki və s.

Təhsil sisteminin strukturunun müasirləşdirilməsi və məzmununun modernləşdirilməsində böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyan səriştəli yanaşma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhsildə səriştəlilik – şərəf, ləyaqət, məsuliyyət, mükəmməl bilik, aldığı biliyi həzm etmək, ondan istifadə edərək xeyir vermək və bunu başqalarına çatdırmaq, bunlara mane olan əməllərə qarşı barışmaz mövqe tutmaq bacarıqlarını formalaşdırır. “Səriştəlilik” geniş bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin formalaşmasında şəxsi, institusional və ictimai inkişafın əsas amili kimi tədris-təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlərdən biri hesab olunur. Təhsil sisteminin modernləşdirilməsinin əsas strateji istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilən səriştəli yanaşma təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas vasitəsidir [2].

Səriştəli yanaşma inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş təhsil standartlarının ümumi konsepsiyasına uyğun, təhsilin məzmununun layihələndirilməsi və onun keyfiyyətinə nəzarət sistemə keçidlə bağlı olan məsələləri sistemli həll etməyə imkan verir. Səriştəli yanaşma modelinin dörd komponenti var:

- 1) məntiqi;
- 2) funksional;
- 3) semantik;
- 4) texnoloji.

Bu komponentlərin qarşılıqlı əlaqələri səriştəli yanaşma modelinin səmərəliliyini müəyyən edir. Təhsildə səriştəli yanaşma modeli mövcud təhsil nəzəriyyəsi və təcrübəsində məlum texnologiyalardan istifadə olunaraq həlli mümkün olmayan, problem xarakterli məsələləri həll etməyə imkan verir.

Təhsil sisteminin əsas məqsədi öyrənənlərdə səriştəliliyin kompetensiyalarının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu kompetensiyalara aşağıdakıları aid etmək olar:

- ✓ strateji – gələcəyə dair bacarıqların inkişaf etdirilməsi ilə bağlı;

- ✓ əyani – öyrənilən ayrı-ayrı fənlər üzrə bilik-bacarıqların spesifikliyi ilə bağlı;
- ✓ metodik – sərəncamlığa dair bacarıqların məzmunu ilə bağlı;
- ✓ sosial kommunikativ – əməkdaşlıq bacarıqlarının, tənqidin və əks-əlaqənin qəbul olunması ilə bağlı;
- ✓ normativ-mədəni – peşəkar münasibətlərin motivasiya və nəticəyə çatmağa hazır olmaqla bağlı;
- ✓ şəxsiyyətin özünüreallaşdırma bacarıqları ilə bağlı;
- ✓ sosialyönümlü bacarıqlarla bağlı;
- ✓ müəyyən fəaliyyət sferası ilə bağlı kompetensiyalar [2].

Müasir təhsilin əsas məsələsi biliklər sisteminin səmərəli mənimsənilməsinin inkişafı lazım olan bilik və bacarıqların onlar tərəfindən sərbəst əldə olunmasına yönəldilmişdir. Səriştəli yanaşmada öyrənənlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı üçün onlar bu prosesə dair bilik, bacarıq və vərdislərə:

- ✓ problemin dərk olunmasına;
- ✓ sualları qoyma bacarığına;
- ✓ hipotezanın irəli sürülməsi ilə bağlı bacarıqlara;
- ✓ anlayışlara elmi təriflərin verilməsinə;
- ✓ təcrübələrin aparılmasına;
- ✓ nəticəçıxarma və yekunlaşdırma bacarığına;
- ✓ öz fikrini, ideyasını izah, isbat və müdafiə etmək bacarığına yiyələnməlidirlər.

Deməli, səriştəli yanaşma özünün hərtərəfli mənə tutum və dəyərlərində təhsildə modernləşdirmə prosesinin əsas məqamlarının dərin nəzəri və pedaqoji aspektlərini əks etdirir. Bu gün artıq təhsilin keyfiyyəti şəxsiyyətin müəyyən dəyərlərə malik olma səviyyəsi ilə ölçülür. Kurikulumda bu dəyərlər öz əksini tapmış və şəxsiyyətin inkişafı üçün zəruri olan idraki, hissi və fiziki fəaliyyətlər

kompetensiyalarda ifadə edilmişdir. Keyfiyyət təhsilin strateji vəzifələrindən biri hesab edilərək, kamil insanın, şəxsiyyətin rəqabətə qabiliyi zəruri cəhətlər kimi ön plana çəkilmişdir [1].

Müasir tədris prosesində xarici dil müəllimin peşəkarlığı olduqca əhəmiyyətlidir. Koqnitiv (idraki) xarakteristika müəllimin intellektual potensialı və idrakı fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hər individuumun şüurunda ideyalar dəyərlər sisteminin iyerarxiyasında təqdim olunub. Kommunikativ şəxsiyyət, yəni müəllim özünü sevdiyi danışıq formulalar, müəllif nitq ifadələri vasitəsilə göstərir.

Kommunikativ şəxsiyyət – fərqli kommunikativ şəxsiyyətlərə istiqamətləndirilmiş kommunikativ aktlarının məzmunu, mərkəzi və vəhdətidir, yəni kommunikativ xadimdir.

Şübhəsiz ki, kommunikativ şəxsiyyət olmasa şəxsiyyətlərarası kommunikasiya mövcud olmaz, yəni kommunikativ şəxsiyyət fərdlərarası kommunikasiyasının özəyi, əsas iştirakçısıdır. Alimlər kommunikativ şəxsiyyətin müxtəlif modellərini fərqləndirir. Həqiqətən də, kommunikativ şəxsiyyət müxtəlifdir. O, eyni zamanda özünəməxsusluğunu, identikliyi saxlayaraq fərqli rolları (səsləri, fərdin çoxsəsliliyi) özündə ehtiva edə bilər.

Müasir zamanda elə fikir mövcuddur ki, kommunikativ şəxsiyyət müxtəlif diskurslara da daxil edilir, məsələn, eyni bir insan həm prokuror, həm də bəstəkar ola bilər, ya da həm tələbədir, satıcıdır, uşaqdır, valideyndir, həmçinin müəllimdir. Bununla belə, kommunikativ taktikasının üsulları, məsələn, yalan ya inandırma, məcburetmə və ya xahiş müxtəlif rollu kontekstlərdə oxşardır, lakin kommunikativ situasiyalarında yaxındır. Onlar özəl individual rəng çalarları ilə fərqləndiriləcək, məsələn: tələbə – kafi alan və müəllim – orta səviyyədə olan).

Səriştə əsaslı dil təliminin strukturunun tədqiqatı zamanı qeyd etməliyik ki, hər fərd cəmiyyətdə yaşayaraq ona sosial cəhətdən inteqrallaşmalıdır, bu da, öz növbəsində, özəl həyatının əhəmiyyətli amilidir. Hər birimizə cəmiyyətdə öz mövqeyini bildirmək və yerini tutmaq qabiliyyəti lazımdır. Əks halda individ ətraf mühitdə onu əhatə edən şəxslərlə dil tapa və yola gedə bilməz və nəticədə izolyasiya

(təcrid olunma), mizantropiya (insan sevməzlik) və tənhalıq qisməti olacaq. İstənilən şəxsin individual inkişafı onun ətraf mühitə daxil olmaqla, onunla tanışlığı ilə başlayır.

Aparılan tədqiqat və eksperimental təcrübə ümumilikdə irəli sürülən fərziyyəni təsdiqləyir və səriştəyə əsaslanan yanaşmanın gələcək inkişaf perspektivlərini, məsələn, sahədəki bir sıra nəzəri mövqelərin dərinləşdirilməsini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Vəliyeva N. Xarici dillərin tədris prosesində müasir kommunikativ səriştənin rolu // “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” Respublika elmi-praktik konfransın tezləri. Bakı, 11-12 may 2017-ci il // <http://mail.khazar.org/bitstream/20.500.12323/3837/1/Analyzing%20the%20features%20of%20publicistic%20style.%20Political%20metaphor%20in%20the%20media.pdf>
2. Vəliyeva Z. Tədris-təlim prosesinin keyfiyyət təminatı: səriştəli yanaşma // “Palitra” qəzeti, 1 noyabr 2018, s.12.
3. Васютина Н.Ю. Компетентности и компетентностный подход в современном образовании // <http://открытыйурок.рф/статьи/581708/>
4. Галкина В.В. О компетенциях и компетентностном подходе в процессе обучения иностранным языкам в вузе // Концепт № 01, 2014 // <http://e-konceptru/2014/14502.htm>.
5. Прокопьева С.И. Педагогические условия развития иноязычной аудитивной компетенции студентов при обучении иностранному языку // Известия Волгоградского государственного педагогического университета № 8, 2018, с. 24-28
6. Пустовалова Ж.С., Галимзянова И.И. Педагогические условия формирования иноязычной коммуникативной компетентности в процессе профессионально-ориентированного обучения иностранному языку // <file:///C:/Users/acer/Downloads/pedagogicheskie-usloviya->

formirovaniya-inoyazychnoy-kommunikativnoy-kompetentnosti-v-
protssesse-professionalno-orientirovannogo-obucheniya-inostrannomu-
yazyku.pdf

7. Хитрова И.В. Способы реализации компетентностного подхода при обучении английскому языку в магистратуре // mgimo.ru/upload/iblock/c38/sposoby-realizacii-kompetentnostnogo-podhoda-pri-obuchenii-anglijskomu-yazyku-v-magistrature.pdf
8. Kagakina E.A. Contents of formation of competence of higher education students as a component of education system // file:///C:/Users/acer/Downloads/soderzhanie-formirovaniya-kompetentsiy-studentov-vuza-kak-komponent-sistemy-obrazovaniya.pdf

Ismayilova Sh.

Ways to implement an integrated approach to language teaching in a master's degree

(Summary)

The article examines the possibilities of applying the competence-based approach to teaching a language in higher education, including at the level of master's degree in universities. The essence of the competence-based approach to teaching a foreign language. This study considers both a set of general provisions and principles that determine the main changes in the components of the language learning system, and the goals, the choice of content, the organization of the educational process, the choice of technology and the assessment of learning outcomes - are expressed in the logic of its conceptual ideas.

Исмаилова Ш.

Способы реализации комплексного подхода к обучению языку в магистратуре

(Резюме)

В статье исследуются возможности применения компетентностного подхода к обучению языку в высшей школе, в том числе на уровне

magistraturu vuzov. Suşnuş kompetentnostnoĝo podşoda k obučeniyu inoştrannomu yazıku. V dannoĝo isşledovanii rassmatrıvayetsya kak sovoşupnost obşıx položeniĝı i prinşııov, opredelyayuşıx osnovnyie izmeneniya komponentov sistemy izuşeniya yazıka, tak i şeli, vıbor sođerşaniya, organizatsiya uşebnoĝo proşessa, vıbor tehnologii i oşenka rezulştatov obučeniya – vıraşayutsya v logike ego konşeptualnyx ideĝı.

Rəuşi: f.e.d., prof. Ç.Qaraşarlı

MAQSUDOVA GÜLSÜM

Azərbaycan Dillər Universiteti

gul.mova.97@bk.ru

DİALOJİ NİTQİN TƏLİMİNDƏ SİTUATİV MƏNA KOMPONENTLƏRİ

Açar sözlər: nitq, monoloji nitq, dialoji nitq, makrodialoq, mikrodialog, makrosituasiya, replika

Key words: speech, monologue speech, dialogic speech, macro dialog, micro dialog, macro situation, replica

Ключевые слова: речь, монологическая речь, диалогическая речь, макродиалог, микродиалог, макроситуация, копия

Nitqin təsnifatı həmişə diqqətdə olan, müzakirə olunan mövzulardan biri olmuşdur. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, dildən fərqli olaraq nitq yalnız şəxslər, insanlar arasında olur. Nitq heç vaxt şəxssiz ola bilməz. Elə buna görə də nitqin 3 komponenti mövcuddur: danışan, dinləyən və ötürülən məlumat.

Görkəmli dilçi F. De Söşsür dil və nitqin qarşılıqlı şəkildə oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırmışdır. O, əvvəlcə diaxroniya və sinxroniya məsələsinə toxunmuşdur. Həmçinin, onun fikirlərinə nəzər saldıqda bu qənaətə gəlirik ki, dil də nitq fəaliyyəti

kimi ictimai hadisədir. Nitq ondan istifadə edənlər fonunda yaranır və danışıq aspektlərini özündə birləşdirir. Onu da qeyd edək ki, nitq fərdi hadisə olub ani meydana çıxır. Dil isə qrammatik sistemdir və o, yalnız kütlədə mövcud olur.

Belə nəticəyə gəlirik ki, dil kollektivə aid olduğu halda, nitq isə ayrı-ayrı fərdlərə aiddir. Elə dilin var olmasının əsas şərti də nitqdır.

Bildiyimiz kimi, məktəbdə və universitetdə xarici dil tədrisinin əsas məqsədi şifahi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan hədəf dildə danışma qabiliyyətini öyrətməkdir. Xarici dilin tədrisi, proqramın müəyyən bir mövzusu daxilində öyrənilən dil vasitəsi ilə tələbələrin düşüncələrini sərbəst ifadə etmə qabiliyyətinin formalaşmasını nəzərdə tutur. Öyrənilən xarici dildə şifahi nitq vərdişlərinin formalaşmasına kömək edən şərtlərdən biri də nitqi stimullaşdıran və dil vahidlərinin - leksik vahidlərin, qrammatik və intonasiyalı, düzgün və adekvat istifadəsinə hər cür töhfə verə biləcək kommunikativ vəziyyətlərin yaradılmasıdır.

Şifahi nitq iki formada mövcuddur - monoloji və dialoji. Tədqiq olunan xarici dildə dialoq nitqinin tədrisi xarici dillərin tədrisi metodikasının mürəkkəb və aktual problemlərindən biridir. İngilis dilində dialoji nitq real ünsiyyət situasiyalarının müvafiq şifahi ünsiyyət əsasında tədris etmək, düşüncələrini ifadə etmək və düşüncələri kifayət qədər qavramaq üçün sözləri, qrammatik vahidləri və intonasiya quruluşlarını düzgün və lazımı dərəcədə istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşmasına kömək edir.

Situasiya dialoq nitqinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri kimi qəbul edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəbdə öyrənilən xarici dildə dialoq nitqinin tədrisinə kifayət qədər diqqət yetirilmir. Xarici dil tədrisinə bu yanaşma olduqca ənənəvi haldır, çünki monoloq nitqi öyrətmək prioritetdir. Bununla belə, ünsiyyət prinsipinə əsaslanan kommunikativ yanaşmanın əsas müddəalarına uyğun olaraq, prioritet hədəf dildə ünsiyyət qurmağı öyrətməkdir.

Orta məktəbin yuxarı siniflərində şagirdlər toplanmış dil potensialından və nitq qabiliyyətlərindən düzgün, yaradıcı və adekvat şəkildə istifadə edərək məlumat, fikir və duyğu mübadiləsi üçün dialoq şəklində ünsiyyət qurmağı bacarmalıdırlar. Yuxarı

siniflərdə öyrənilən xarici dildə dialoq nitqi vərdişlərinin formalaşmasına kömək edən mühüm amil tələbələrin dialoq şəklində ünsiyyət qurmasına təkan verən əlverişli şərtlərdir.

Xarici dillərin tədrisi metodikası sahəsindəki mütəxəssislər, bu dili öyrənən tələbələr arasında İngilis dilində şifahi ünsiyyət ehtiyacını öyrətmək və bu ehtiyacın dildə dialoq nitqi yaratma amilinə çevrilməsi üçün dünya səviyyəsində təbliğ etmək lazım olduğunu iddia edirlər. Lakin, hər şeydən əvvəl dialoqun qurulması üçün mütləq kommunikasiya-dil mühiti yaradılmalıdır. Situasiya-təbii dil mühiti olmadığı təqdirdə dialoqun yaranmasından söhbət gedə bilməz.

Orta məktəbin yuxarı siniflərində xarici dildə dialoq nitqinin tədrisi problemini araşdırarkən vurğulamaq lazımdır ki, monoloq ilə dialoq nitqi arasındakı fərq, ilk növbədə, monoloqun şifahi reaksiya üçün nəzərdə tutulmamasıdır, dialoq isə şifahi ünsiyyət müddətində birbaşa nitq reaksiyasını nəzərdə tutur.

Vurğulanmalıdır ki, öz təbiətinə görə nitq ünsiyyəti dialoq xarakterlidir. "Dialoji nitq" və "dialoq" terminlərinin spesifik mənaları var və əgər "dialoq nitqi" ünsiyyət prosesi kimi yozulursa, "dialoq" ünsiyyət prosesinin məhsulu kimi başa düşülür. Dialoq nitqinin xarakterik xüsusiyyətləri situasiyalı, hazırlıqsız olması və dil ilə yanaşı paralingvistik və ekstralingvistik kodun daxil edilməsidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, orta məktəb şagirdlərinin öyrənilən xarici dilində dialoq nitqinin tədrisi prosesi şagirdlərin yaş, intellektual və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla planlaşdırılmalı və qurulmalıdır. Həm də onların dil biliklərinin səviyyəsi, nitq bacarıqlarının formalaşma səviyyəsini diqqətdə saxlanmalıdır. Yuxarı sinif şagirdləri üçün ingilis dilində dialoq nitqinin tədrisi məqsədyönlü olmalı və mərhələlə-sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə keçməlidir.

Orta məktəb şagirdlərinə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesində istifadə olunan dialoqların seçimi onların funksional münasibətlərinin müxtəlif növləri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Təlimçiləri dialoq şəklində şifahi ünsiyyətə sövq edən əsas stimullər bunlardır:

1. Həmsöhbətdən şifahi cavab tələb edən məlumatların ötürülməsi - əlavə, aydınlaşdırma, razılaşma, fikir ayrılığı, qiymətləndirmə, ifadə, duyğular üçün motivasiya

2. Həmsöhbətin bir məlumat mesajı şəklində şifahi cavabını tələb etməsi və ya təqdim etməkdən imtina etməsi kimi hərəkətlər üçün motivasiya; duyğuların ifadəsi - sevinc, peşmançılıq və s.

3. Məlumat mesajı şəklində şifahi cavab tələb edən motivasiya (tələb, məsləhət, təklif və s.).

Qeyd etmək lazımdır ki, dialoq ünsiyyəti vərdişlərinin tədrisi təlimin ilkin mərhələsində - ən elementar səviyyədə öyrənilən xarici dildə bacarıqların formalaşması lazım olan aşağı siniflərdə başlamalıdır, belə ki, sonrakı mərhələlərdə orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi ilə əlaqədar olaraq, hazırlıq mərhələsinə uyğun olaraq daha yüksək səviyyədə müvafiq bacarıqları inkişaf etdirmək və inkişaf etdirmək mümkün olur.

Dialoq həcminə görə iki formada olur: a) mikrodialog, b) makrodialog.

Mikrodialog bir neçə şəxsin qısa söhbətindən, danışığından ibarətdir. Mikrodialoglara daha çox bədii əsərlərdə rast gəlirik. Həm şifahi həm də yazılı ədəbiyyatda bu nümunələri görmək mümkündür. Məsələn, şifahi ədəbiyyat dedikdə təmsil, dastan, nağıl, lətifə, yazılı ədəbiyyat dedikdə isə povest, xatirə, hekayə, roman, novella və s. nəzərdə tutulur. Makrodialog isə daha rəngarəng və mürəkkəb olur. Dram əsərlərinin qurulması makrodialoglar əsasında.

Dialoji nitqin bir neçə formasını qeyd edə bilərik: 1) sual-cavab dialoqu; 2) Müsahibə dialoqu; 3) Müzakirə dialoqu.

Nitq çalışmaları təlim situasiyalarından asılı olaraq iki hissəyə ayrılır və onlar dialoji nitqin formalaşmasını təmin edir. Birinci hissədə situasiya zamanı kiçik addımlı dialoqun qurulması nəzərdən keçirilir. Deyimlərin köməyi ilə öz fikirlərinin düzgün ifadə olunma bacarığı şagirdlərdə biraddımlı nitq hərəkəti zamanı formalaşdırılmalıdır. Göstərilən 3 komponent bu bacarığa daxildir: a) situasiyaya əsas replika ilə reaksiya vermək: b) reaksiya replikasını situasiyaya söykənərək başa

düşmək: c) esas replikaya struktur əlaqələrindən və funksional əlaqələrdən istifadə edərək reaksiya vermək.

Şagirdlərə həm replikaya düzgün reaksiya ilə cavab verməyi, qarşıya qoyulan ideyaya uyğun söhbətə başlamağı öyrətmək lazımdır. Adətən, şagirdlər üçün çətin hissə söhbətin əvvəli hesab olunur, bu hissədə söhbətin predmentini tapmaq tələb olunur. Biz bilirik ki, dialoq həm sualdan, həm nidadan, həm xəbərdən başlaya bilər. Buna görə də şagirdlərin əsas replika növündə məşq edə biləcəkləri mikrosituasiyaları seçmək lazımdır. Təbii ki, aşağı sinif şagirdləri üçün daha asan başlanğıclar seçilir və öyrədilir.

Orta mərhələdə isə məlumat, yəni, xəbər daha çox üstünlük təşkil edir. Replika əsalandırılmış olmalıdır və həmsöhbəti öz fikrini söyləməyə, replikaya cavab verməyə təhrik etməlidir.

Bəzi situasiyalar vardır ki, bu zaman iştirakçıların rolu əhəmiyyətli deyil. Bu zaman biz ümumiləşmiş personajlardan (sınıf yoldaşı, turist, yoldan keçən, qonaq və b.) istifadə edirik. Məsələn: “ Şəhərdə hər hansı bir məktəbi tapmalısınız. Yoldan ötənə necə müraciət edərsiniz və qarşısınızdakı necə cavab verər? ” bu situasiyada daha çox müəyyən təbəqənin nümayəndələrinə (sürücü, polis və s.) müraciət olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, bu rollar azaddımlı situasiyalar üçün tipikdir. Oyunun canlandırılması üçün şagirdlərə vətəndaş və polis, oxucu və kitabxanaçı, və s. rollar verilə bilər. Bu zaman deyimlər xüsusi proqramlarda öz əksini tapır.

Xarici dilin tədrisində makrosituasiya da həmçinin dilin praktik öyrənilməsini asanlaşdırma bilər. Makrosituasiyaya bu mərhələlər daxil edilir: 1) müəllimin rəhbərliyi ilə kollektiv dialoq tapşırığının verilməsi: 2) dialoqun 2 müəllimlə birlikdə aparılması: 3) dialoqun diktör tərəfindən danışılması.

Makrosituasiyanın komponentləri rollar, məqsəd və mövzudur. Mövzu isə təbii ki, aktual olmalıdır. Seçilən mövzu həm xarici dil dərində, həm də dərindənə baş verən hadisələrə uyğun seçilə bilər. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsəd elə seçilməlidir ki, iştirakçıların qarşılıqlı münasibətini təmin etsin. Onların maraqları ilə üst-üstə düşməsi və gündəlik həyatla bağlı olması şərtləndirən amillərdəndir.

Həmçinin, dialoji nitqin inkişafına oyunlar da öz müsbət təsirini göstərir. Oyunlar zamanı şagirdlərdə motivasiya yüksəkliyi müşahidə olunur ki, bu da tədrisin səviyyəsinə çox müsbət təsir göstərir.

Tədris prosesinə nəzər salsaq görərik ki, şagirdlərin sistematik və davamlı məşq edə bilmələri üçün müəllim özü problemləli situasiya yaradır. Ən çox danışma, nitq vərdişlərinin formalaşması üçün informasiya mənbələrindən istifadə olunur. İnformasiya mənbələri dedikdə qəzet, video, audio yazıları, kitab və s. nəzərdə tutulur.

Xarici dil dərslərində tələbələrə situasiya zamanı söhbətə başlamaq, söhbəti başa çatdırmaq, söhbətə monoloqlar və yeni məlumatlar əlavə etmək üçün dialoji nitq bacarıqları təlqin edilməlidir. Belə ki, tələbə bütün situasiyalarda söhbət etmək bacarığına malikdirsə, düzgün cümlələr qurur, hər vəziyyətdə fikrini ifadə edə bilirsə bu onun xarici dildə daha tez və daha səlis danışmasına gətirib çıxaracaqdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, yuxarıda dediyimiz kimi, real situasiyalarda şagirdlərin tam sərbəst dialoq qurmasını təmin etmək üçün ən effektiv vasitələrdən biri də hədəf dildə filmlər izləməkdir. Müəllim dərs planına uyğun olaraq və dil öyrənməkdə vacib olan strukturların öz əksini tapdığı, dialoqların üstünlük təşkil etdiyi filmlər seçməli və bu prosesdə də onlarda motivasiya yaratmalıdır. Məlum məsələdir ki, bu dialoqlar şagirdlərin gündəlik həyatı ilə əlaqəli olduğu üçün onlara daha maraqlı gələcəkdir.

Aşağı siniflərdə daha kiçik həcmli filmlər seçmək şagirdlərin qavraması üçün əlverişli hesab olunur. Filmi izlədikdən sonra şagirdlərə rolları öz aralarında bölmək və səhnəcik qurmaq tapşırıla bilər. Bu həm onların səlis ünsiyyət qurması üçün həm də onlarda dərsə maraqlı oymak üçün səmərəli yol hesab olunur.

Yazılanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, nitq yalnız müəyyən bir mühitdə yaranır. Onun formalaşması üçün ünsiyyət, danışan, dinləyən, və ötürülən məlumatın olması vacibdir. Həmçinin, xarici dilin tədrisində dialoji nitqin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Situativ təlim zamanı real situasiyalarla əlaqəli dialoqların qurulması

şagirdlərin hədəf dili tam mənimsəməsinə, bu dildə daha səlis, rahat və sərbəst ünsiyyət qurmasına kömək edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Afad Qurbanov. Ümumi dilçilik. III cild (3 cilddə). Bakı, 2019, 512 səh
2. Süleyman Hüseynov, Elvira Qaracayeva. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 408 səh.
3. Abdullayev Nadir Əziz oğlu. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013
4. Adil Babayev, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). “Gənclik ” nəşriyyatı, Bakı, 2015, 572 səh.

Magsudova G.

Components of situational meaning in the teaching of dialogic speech.

(Summary)

Classification of speech has always been one of the most discussed topics. First of all, it should be noted that, unlike language, speech occurs only between individuals. Speech can never be impersonal. speech occurs only in a certain environment. Communication, speaking, listening, and the transmission of information are essential for its formation. The role of dialogic speech in foreign language teaching should also be emphasized. Establishing dialogues related to real situations during situational learning will help students to fully master the target language, to communicate more fluently, comfortably and freely in this language.

Магсудова Г.

Компоненты ситуативного значения в обучении диалогической речи.

(Резюме)

Классификация речи всегда была одной из самых обсуждаемых тем. Прежде всего, следует отметить, что, в отличие от языка, речь происходит только между людьми. Речь никогда не может быть безличной. речь происходит только в определенной среде. Общение, разговор, слушание и передача информации необходимы для его формирования. Следует также

подчеркнуть роль диалогической речи в обучении иностранному языку. Установление диалогов, связанных с реальными ситуациями во время ситуационного обучения, поможет учащимся полностью овладеть изучаемым языком, более бегло, комфортно и свободно общаться на этом языке.

Rəyçi: p.f.d., prof. Ə.Səfiyev

MAYILOVA SEVİNC

Azərbaycan Dillər Universiteti

sevinjmayilova@gmail.com

DİL UNİVERSİTETLƏRİNDƏ İŞ FEİLLƏRİNİN SEMANTİK-STRUKTUR TƏHLİLİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Açar sözlər: feillər, iş feilləri, leksik-semantik təsnifat

Key words: verbs, action verbs, lexical-semantic classification

Ключевые слова: глаголы, глаголы действия, лексико-семантическая классификация

Dilin leksik-semantik sisteminin tədqiqində ən mühüm məsələlərdən biri dilin lüğət tərkibində mənaca bağlanan söz siniflərini, başqa sözlə, leksik-semantik qrupları müəyyənləşdirmək hesab olunur. Dilin lüğət tərkibi leksik-qrammatik qruplara bölünür ki, bunlar da nitq hissələri adlanır. Nitq hissələri dilin lüğət tərkibinin ,başqa sözlə, leksikanın sinifləridir. Deməli,onlar hər şeydən əvvəl,dilin leksik kateqoriyalarıdır.Onların hər biri ümumi leksik məna ilə səciyyələnir. Dilin leksik səviyyəsində nitq hissələri sözlərin leksik-semantik qruplarıdır. Onlarda dilin lüğət tərkibinin sistemliyi daha qabarıq əks olunur. Buna görə də nitq hissələri leksik-semantik qruplara,onlar da öz növbəsində leksik-semantik yarımqruplara, onlar da mikroqruplara və sinonim cərgələrə qədər bölünür. [4, c86]

Məhz bu səbəbdən də, lüğət tərkibinin vacib hissəsini təşkil edən feillərin leksik-semantik cəhətdən təsnif edilməsi hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Ümumiyyətlə, hər hansısa bir dili hərəkət bildirən sözlərsiz təsəvvür etmək çətinidir. Bu funksiyanı yerinə yetirən feil bir nitq hissəsi kimi bütün dillərdə aparıcı mövqe daşıyır və öz leksik-semantik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə görə digər nitq hissələrindən seçilir.

Sözlərin leksik-semantik paradigmaları isə onların müəyyən bir semantik əlamət üzrə birləşməsi və ya qruplaşdırılması deməkdir. Feillərin də öyrənilməsində onların leksik-semantik qruplarının müəyyənləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Onların sistemli şəkildə təsvir edilməsində leksik-semantik qrupların tədqiqi vacib rol oynayır.

İngilis dilində feillərin semantik təhlili ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar öz yerini tutur. Bu tədqiqatlar feillər müxtəlif cəhətlər təsvir edilmiş və fərqli qruplarda birləşdirilmişdir.

B.M Strang feilləri aşağıdakı şəkildə semantik qruplara bölmüşdür:

1. Nitq feilləri. Bu qrup feillər iki yarımqrupa bölünür:
  - a) Ümumi mənalı nitq feilləri;
  - b) Nitqi səciyyələndirən və müşayiət edən feillər;
2. Zehni fəaliyyət bildirən feillər ;
3. Qavrayış bildirən feillər. Bu qrup feillər 2 yarımqrupa bölünür:
  - a) fiziki qavrayış bildirən;
  - b) hissi qavrayış bildirən;
4. Emosional vəziyyət bildirən feillər ;
5. Mərhələ, dövr, konkretlik bildirən feillər. [5, p 27]

V.N. Jiqadlo, İ.P. İvanova, L.L. İofik feillərin işlədilməsində müəyyən qanunauyğunluqların olduğunu vurğulayırlar. Onların fikrincə, feillərin aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Nitq feilləri (to say, to tell, to inform və s)
2. Hissi-qavrayış bildirən feillər (to see, to hear, to feel, to notice və s)

3. Əqli fəaliyyət bildirən feillər (to believe, to convince, to trust, to consider və s.)
4. Xahiş və təklif bildirən feillər (to ask, to beg)
5. Konkret hərəkət bildirən feillər (to do, to take, to buy, to sell və s)
6. “Arzu”, “güman”, “istək” modallıq ifadə edən feillər (to hope, to suppose və s)

[3, c 59]

L.M.Vasilyev rus dilində feilləri on üç lüğəvi mənə qrupuna ayırmışdır: 1)duyğu, hiss feilləri; 2) arzu, dilək, istək feilləri; 3) qavrayış,qavrama, dərkətmə feilləri; 4) diqqət feilləri; 5) əhval-ruhiyyəni bildirən feillər ; 6) emosional sıxıntını bildirən feillər; 7) emosional münasibəti bildirən feillər; 8) təfəkkür feilləri; 9)idrak feilləri; 10)yaddaş feilləri; 11)nitq feilləri ; 12) səs təqlidi feilləri; 13)davranış,əxlaq, rəftar feilləri.

Azərbaycan və Türk dünyasında da feillərin semantik təsnifatı ilə bağlı bir neçə dilşünas öz fikirlərini bölüşmüş, feillərə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq onları semantik-struktur və ya leksik semantik xüsusiyyətlərinə görə yarımqruplarda birləşdirmişlər.

V.F. Veşilova türk dilində feilləri dörd mənə qrupuna ayırmışdır: 1. Hərəkət feilləri. Buraya subyektin müəyyən məkanda yerdəyişməsini bildirən feillər daxildir; 2. İş feilləri-subyektin obyektə təsirini bildirən feillər; 3)Həyat hadisələrini bildirən feillər: qidalanma bildirən feillər, lamisə feilləri,nitq feilləri, eşitmə feilləri, hiss-duyğu feilləri, təfəkkür feilləri və s. (məs.: görmə, eşitmə,hissetmə , təfəkkür, nitq prosesi ilə və s. ilə bağlı feillər); 4) təbiət hadisələrini bildirən feillər.

Türkololoq N. Hacıeminoğlu türk dilində feillərin lüğəvi mənə qruplarını 4 yerə ayırmışdır: hərəkət feilləri(məs.: bişir), hal-vəziyyət feilləri(məs.:bəyən), mövcudluğu bildirən feillər (məs.: böyü).

Z.N.Verdiyevanın rəhbərliyi ilə hazırlanmış «The Systematic Dictionary of English Verbs» kitabında 2309 feilin müxtəlif leksik-semantik qruplar üzrə təsnifatı verilmişdir. Həmin kitabda feillər aşağıdakı qruplara bölünür:

1) verbs of state – hal-vəziyyət bildirən feillər. Bu qrupa aşağıdakı feillər daxil edilir: to exist-mövcud olmaq, yaşamaq, dolanmaq; to luxuriate-ləzzət almaq, zövq vermək, nəşələnmək, həzz almaq; to fare- yaşamaq və s.

2) verbs of process – proses bildirən feillər. Həmin qrupa aşağıdakı feillər daxildir: to happen-baş vermək; to follow - izləmək; to intervene - baş vermək, müdaxilə etmək; to resume - yenidən başlamaq, təzələmək;

3) verbs of action or activity – hərəkət, yaxud fəaliyyət bildirən feillər. Bu qrupa aşağıdakı feillər daxil edilir: to act-iş görmək, hərəkət etmək, işləmək, fəaliyyət göstərmək; to hurry-tələsmək; to hasten-tələsmək; to waitgözləmək, to bide - gözləmək; to begin-başlamaq və s.

4) causative verbs – kəuzativ feillər. Həmin qrupa aşağıdakılar daxildir: to affect-təsir etmək, həyəcanlandırmaq, to render-vermək, əvəzini vermək, müəyyən bir hala gətirmək; to alter-dəyişdirmək, to modify-şəklini dəyişdirmək, yumşaltmaq və s. [2]

R. Xəlilov Azərbaycan dilçiliyində feili məna qruplarına ayıran dilşünaslardan olmuşdur. "Müasir Azərbaycan dilində sözlər arasında sintaktik əlaqə qrupları" adlı əsərində aşağıdakı məna qruplarını göstərmişdir:

1)Psixi vəziyyət ifadə edən feillər : utan,şadlan,sevin,inan,qorx,çəkin,şüphələn, qəzəblən və s.

2) Səstəqlidi feillər : dızıldı, taqqılda, gurulda, vızıldı və s

3) Obrazlı feillər: diyirlən, fırlan, dalğalan və s

4) Təbiət hadisələrini ifadə edən feillər: yağ,doğ, çax və s.

Səstəqlidi ,obrazlı, təbiət hadisələrini bildirən feilləri müvafiq lüğəvi məna qruplarında vermək olar. Məsələn,obrazlı və təbiət hadisələrini bildirənlər hərəkət və iş feillərinin içərisində, səs təqlidi feillər isə hal-vəziyyət feillərində yarımqrup təşkil edir. [1, s 83]

Feillərlə bağlı verilmiş təsnifatların bir çoxunu nəzərdən keçirərək onları ümumiləşdirən H. Quliyev feillərin əhatəli semantik bölgüsünü bu şəkildə şərh etmişdir:

1. İş feilləri.
2. Hərəkət feilləri. Feillərin bu qrupunu dörd yarımqrupa bölmüşdür : 1) Hərəkətin vasitəsini bildirənlər; 2)hərəkətin istiqamətini bildirənlər; 3)hərəkətin həm vasitəsini, həm istiqamətini bildirənlər; 4)mücərrəd hərəkət bildirənlər.
3. Vəziyyət feilləri. Bu qrupda olan feillər iki yarımqrupa bölünür : 1)canlı aləmdə baş verən fiziki hadisə və prosesləri bildirən feillər; 2)cansız aləmdə baş verən fiziki hadisə və prosesləri bildirən feillər.
4. Təbiət hadisələrini bildirən feillər.
5. Psixi fəaliyyət bildirən feillər. Bu feilləri nitq feilləri, hissi-qavrayış feilləri, təfəkkür feilləri və idrak feilləri olmaqla dörd yarımqrupa ayırmışdır.
6. Arzu bildirən feillər.
7. Duyğu (hiss) feilləri.
8. Emosional vəziyyət (əhval-ruhiyyə bildirən feillər).
9. Emosional təəssürat bildirən feillər.
10. Emosional münasibət bildirən feillər.
11. Səslənmə bildirən feillər : 1)insan səslərini bildirən ; 2)insandan başqa digər canlıların səslərini bildirən feillər ; 3)cansız əşyaların səslərini bildirən feillər; 4)Müxtəlif cisimlərin səslərini bildirən feillər.

Feillərin bu bölgüsü universaldır. Müxtəlif sistemli dillərin feillərinə aid edilə bilər.

[1, s 86-87]

Yuxarıda verilmiş fikirləri ümumiləşdirib iş feilləri haqqında gəldiyimiz nəticəni belə təsvir edə bilərik:

İş feilləri subyektin obyekt üzərində gördüyü işi bildirən, “iş –iş görən” (The boy is drinking), “ fəaliyyət –işin obyektini” (The boy is drinking water”) və “ iş –işin adresatı” (The girl gave a cup of water to the boy) quruluşuna əsaslanan, bütün dillərdə feillərin böyük hissəsini təşkil edən feilin məna qruplarından biridir. Bu qrup feillər insanın geniş əhatəli fiziki fəaliyyətini bildirir.

İş feillərini semantik –struktur təhlil baxımdan bir neçə hissəyə bölmək olar:

1. İnsanın yaradıcı fəaliyyətini bildirən iş feilləri.

Bu qrup feillərin əsasını müəyyən əməklə və ya fəaliyyətlə nəyinsə düzəldilməsi, yaradılması, tikilməsi, qurulması və s. təşkil edir. İş feillərinin bu yarımqrupuna ingilis dili feillərindən to frame “yaratmaq, vücuda gətirmək”, to construct “tikmək” (to construct a house\ a bridge- ev\körpü tikmək), to fashion “forma vermək, hazırlamaq, istehsal etmək”, to nest “yuva qurmaq”, to arch “tağ\qübbə tikmək”, to create “yaratmaq”, to sew “tikmək”, to organize “təşkil etmək” kimi feilləri daxil etmək olar.

1. İnsanın dağıdıcı, məhvedici fəaliyyətini bildirən iş feilləri.

Bu feillər sırasına to kill (öldürmək), to knive (bıçaqlamaq), to stab (bıçaqlamaq), to behead\to brain (başını kəsmək), to poison(başını kəsmək), to massacre (vəhşicəsinə öldürmək\soyqırım etmək), to gibbet (asmaq, edam etmək), to gas (boğucu qazla öldürmək), to famish (acından öldürmək), to drown (boğmaq(əsasən suda)), to choke (boğmaq), to punch (yumruqla zərbə endirmək),to bomb (bombalamaq), to defeat (məğlub etmək), to injure (zədələmək,yaralamaq) və s. kimi feilləri aid edə bilərik.

Əşyaya dinamik təsir bildirən iş feilləri. Feillərin bu yarımqrupuna çox sayda feili daxil etmək olar: to throw (tullamaq,atmaq)- She threw the ball to Anna (O topu Annaya atdı); to send (göndərmək)- All the documents should be sent by tomorrow (Bütün sənədlər sabaha qədər göndərilməlidir); to address (göndərmək,ünvana göndərmək)- The order was wrongly addressed (Sifariş səhv ünvana göndərildi); to pull (dartmaq,çəkmək)- You have to pull the robe hard (Kəndiri bərk dartmalısan); to carry (daşımaq); to convey (aparmaq,daşımaq); to scatter (səpələmək); to buckle (bağlamaq,bərkitmək); to fasten (bağlamaq)- Buckle your seat belts (Kəmərlərinizi bağlayın);

İngilis və Azərbaycan dilində bir qrup iş feilləri vardır ki, onlar qidalanma prosesi ilə bağlıdırlar: to chew (çeynəmək); to swallow (udmaq); to have (qida qəbul etmək); to gulp (udmaq); to guzzle (acgözlüklə yemək,içmək); to consume (yemək,

yeyib-içmək); to bolt (tez-tez, çeynəmək yemək); to drink (içmək); to devour\to gobble\ (acgözlüklə yemək).

Ədəbiyyat:

1. Buludxan Xəlilov. Azərbaycan dilində feil. Bakı.2018. Adiloğu. 224 səh
2. Verdiyeva Z., Agayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Maarif, 1979, 308 s.
3. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л Современный английский язык. Теорический курс грамматики. –М.:1956,350с
4. Кузнецова Э.В. Части речи и лексико-семантические группа слов // Вопросы языкознания. М.,1975,№5,75-86
5. Khaimovich B.,Rogovskaya G.A Course in English Grammar.-M.: Higher School,1967,268p

Mayilova S.

Methodology of teaching semantic-structural analysis of action verbs in language universities

(Summary)

This article mainly concentrates on classification of verbs, different approaches to them by many scholars and classification of action verbs according to the meanings they express.

Маилова С.

Методология обучения семантико-структурному анализу рабочих глаголов в языковых вузах

(Резюме)

В этой статье основное внимание уделяется классификации глаголов, различным подходам к ним многими учеными и классификации глаголов действия в зависимости от значения, которое они выражают.

Rəyçi: f.f.d. S.Əliyeva

TƏCRÜBƏ ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSASLARI

Açar sözlər: edərək öyrənmək, təcrübəli öyrənmə, eksperiment, dalğalanma, assimilasiya, yaxınlaşdırmaq, yerləşdirmək, yansıma, iştirak, fəaliyyət , müəllim ustalığı

Key words: learning by doing, experiential learning, experiment, accommodating, diverging, converging, assimilating, reflection, participation, activity, teacher skills

Ключевые слова: учиться путем практики , экспериментальное обучение, эксперимент, проживание, расходящийся, сходящийся, ассимиляция, отражение, участие, активность, навыки учителя

Elm haqqında bir çox fikirlər söylənmişdir. Elmin insanlara əhəmiyyətini, faydasını bildirmişlər. Elm ,təcrübəyə əsaslanan üsullar və həqiqətdən faydalanaraq nəticə çıxarmağa çalışan nizamlı məlumatdır. İçində yaşadığımız həyatı izah ,şərh etməyə çalışır. Varlığın, bəşəriyyətin necə olduğunu ,niyə meydana gəldiyini araşdırır. Hadisələr üzərində təsvir, açıqlama və fərziyyə etmək imkanı verir, təcrübələri tətbiqlərlə inkişaf etdirir, mövzular yoxlamaq, mühakimə etmək imkanı yaradır.[4, s.23]

Bildiyimiz kimi, təcrübə əsaslı təlimimin açar sözü “edərək öyrənmək ” hesab olunur, təcrübəni əks etdirərək məşğul olduqları öyrənmə prosesidir. Təcrübə əsaslı öyrənmə fəaliyyətləri, bunlarla məhdudlaşmır, bitmir, təcrübəli laboratoriya sahib olduqları təcrübələrini, təcrübə həsr olunmuş zamanı, praktikumları, sahə məşqlərini, xaricdə təhsil, lisenziya tədqiqatları və studiya çıxışlarından ibarət ola bilər. Yaxşı planlaşdırılmış, nəzarətli və qiymətləndirilmiş təcrübə əsaslı öyrənmə proqramları,

fənlərarası əlaqəli öyrənmə, vətəndaş əlaqəsi, karyera məqsədləri, mədəni məlumatlandırma, liderlik və sair digər peşə və intellektual bacarıqları təşviq edərək akademik araşdırmanı stimullaşdırır.[1, s.397]

Təlim və tərbiyənin həyata keçirilməsində bütün təhsil müəssisələri mühüm yer tutur. Burada ali təhsil müəssisələrinin mühüm rolu var. Tələbənin öz ixtisasını mənimsəməsi üçün ilk kurslarda və tədris illərində birinci növbədə ixtisasın lazım olan bilik və bacarıqları öyrədilir ,tələbələrə aşılır.[3, s.35] Tələbə bu dövrdə sahib olacağı peşəsinin vacibliyini və əhəmiyyətini öyrənir. Yuxarı kurslarda isə praktiki şəkildə təcrübələr keçirilməsinə üstünlük verilir. Pedaqoji təcrübəyə belə bir tərifi verək: təlim-tərbiyə işi prosesində müəllimin qazandığı pedaqoji bilik ,bacarıq və vərdişlər; müəllimin pedaqoji ustalığının əsası; pedaqoji elmi inkişaf etdirmək mənbələrindən biridir. Hətta bunu da vurğulamaq olar ki, pedaqoji təcrübə tələbənin təhsili dövründəki ən mühüm an ,məqamdır. Çünki həmin vaxtda təcrübədə iştirak edən bütün bilik və bacarıqları açıq-aydın şəkildə üzə çıxır. Nəinki yalnız öz ixtisası ilə bağlı elmi bilikləri ,həmçinin tələbənin dünyagörüşü, digər elmlərlə əlaqəsi dərk olunur. Bu dövrdə o, müəllimin pedaqoji yaradıcılığının başlanğıc dövrünə qədəm qoyur.[2, s.18]

"Təcrübəli" hesab olunan təlim aşağıdakı bütün xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir:

1. Yansıma, kritik analiz və sintez.
2. Tələbələrin təşəbbüsə can atmaları, qərarlar qəbul etmələri və nəticələrə görə məsuliyyət hiss etmələri və ya cavabdeh olmaları.
3. Tələbələrin intellektual, yaradıcı, emosional, sosial və ya fiziki cəhətdən əlaqələndirilməsi imkanları.
4. Təbii nəticələrdən, səhvlərdən və müvəffəqiyyətlərdən öyrənmək imkanını əhatə edən dizayn edilmiş bir öyrənmə təcrübəsi.

Bu təlim "təcrübə təhsil" anlayışı ilə sinonim sayıla bilər, bir növü "düşünərək öyrənmək" də adlandırılır. Lakin təcrübə təhsil dedikdə daha geniş məfhum ifadə edir, öyrənmə və ya təlim dedikdə isə əvvəlcədən təyin edilmiş müəyyən zaman kəsimini

nəzərdə tutur. Təlim öyrənənin passiv iştirak etdiyi didaktik təlimdən fərqlənir aktiv iştirakına görə fərqlənir.

Bu konsepsiyanın tarixi qədim tarixə söykənir. B.e.ə. təxminən 350-ci ildə tarixi filosof Aristotel belə bir qeyd aparmışdır : Biz nəşə bir şey etməmişdən qabaq onu etməyi öyrənməliyik. Ancaq bir təlim olaraq bu təxminən 20-ci əsrin 70-ci illərinə dayanır. Təcrübənin təhsildə rolu, rasionalistlər və empirikçilər arasındakı fəlsəfi mübahisələrə qayıdan bir tarixə malikdir. Rasionalistlər, insanın hissləri ilə əldə edilən məlumatların etibarsız olduğunu və yalnız etibarlı biliklərin yalnız ağılla əldə edilən məlumatlar olduğunu iddia etdilər. Empiriklər biliklərin empirik hiss təəssüratlarından qaynaqlandığını və birbaşa yaşana bilməyən mücərrəd anlayışların bilinməyəcəyini iddia etdilər. 1787-ci ildə Alman filosofu İmmanuel Kant, biliyin qurulmasında həm rasionallığın, həm də təcrübənin yeri olduğunu iddia edərək mübahisəni həll etdi. Həqiqətən də, insan şüuru onu qavrayış prosesində dünya təcrübəsinə nizam tətbiq edir. Buna görə bütün təcrübələr aktiv şəkildə qurulan ağıl tərəfindən təşkil edilir.[6, s.43]

Təcrübə əsaslı dil təlimi dedikdə David Kolbun adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, bu sahədə bir araşdırma və tədqiqatlar aparmışdır. Dünyaca tanınmış bu alimin nəzəriyyəsi onun 1984-cü ildə çap olunmuş ” Experiental learning: Experience as the source of learning and development” kitabında geniş müzakirə olunmuşdur. David Kolb daha çox təcrübəli öyrənmə nəzəriyyəsi və ya ELT üzərində işi ilə tanınır. Nəzəriyyənin təcrübə(experiental) adlandırılmasının digər bir səbəbi Dewey, Lewin, Piagetin təcrübə əsərlərində intellektual kökləri olmasıdır. Kolb bu modeli John Dewey, Kurt Lewin və Jean Piaget də daxil olmaqla digər böyük nəzəriyyəçilərdən alaraq bu modeli nəşr etdirdi. Birlikdə Dewey`in fəlsəfi pragmatizmi , Lewin`in sosial psixologiyası və Piaget`in idrak inkişaf genetik epistemologiyası öyrənmə və inkişaf üçün bənzərsiz perspektiv meydana gətirir. John Dewey “How We Think” adlı əsərinə əksər təlimçilər tərəfindən sitat gətirilir. Kolb belə bir mülahizəyə gəlmişdir ki, təcrübənin çevrilməsi yolu ilə biliklərin yaranması bir prosesdir. Onun nəzəriyyəsi ən çox qəbul edilən konsepsiyalardan biri

olmuşdur. Bilik təcrübəni qavramaq və dəyişdirmək birləşmələrindən qaynaqlanır." Təcrübəli öyrənmə nəzəriyyəsi idrak və davranış nəzəriyyələrindən ona görə fərqlənir ki, idrak nəzəriyyələri zehni proseslərin rolunu vurğulayır, davranış nəzəriyyələri isə öyrənmə prosesində subyektiv təcrübənin mümkün rolunu nəzərə almır. Bu proses qısa bir müddətdə və ya uzun bir müddətdə baş verə bilər.[6, s.42]

Kolbun (1984) öyrənmə dövrü, təcrübəli öyrənmə prosesini təsvir edir . Bu prosesə aşağıdakılar daxildir:

- bilik — formal təlim və keçmiş təcrübə yolu ilə əldə edilən anlayışlar, faktlar və məlumatlar;
- fəaliyyət - biliklərin “həqiqi dünya” şəraitinə tətbiqi; və
- əks - yeni bilik yaratmaq üçün bilik və fəaliyyətin təhlili və sintezi ”(İndiana Universiteti, 2006, np).

Öyrənmə tərzinə təsir göstərən amillər:

Kolb, bir sıra fərqli faktorların üstünlük verilən öyrənmə tərzlərini təsir edə biləcəyini təklif edir. Onun müəyyənləşdirdiyi bəzi amillərə aşağıdakılar daxildir:

- Adaptiv səriştələr
- Karyera seçimi
- Mövcud iş rolu
- Təhsil ixtisası
- Şəxsiyyət növü

Tədqiq etdiyimiz nəzəriyyə haqqında dünya üzərindən alimlər və tənqidçilər tərəfindən fərqli fikirlər və mülahizələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Kolb nəzəriyyəsi təhsil sahəsində geniş istifadə olunan öyrənmə modellərindən biri olsa da, bir sıra səbəblərə görə geniş tənqid olunur.

Kolbun təcrübəli öyrənmə dövrü modeli.

Təcrübəli öyrənmə dövrü, hər bir insanın müəyyən bir təlim meylinə sahib olduğu və bununla da təcrübəli öyrənmənin müəyyən mərhələlərində üstünlük təşkil etdiyi fikri üzərində dayanır. Məsələn, bəzi şagirdlər konkret öyrənmə və yansıtıcı

müşahidədə daha çox, digərləri isə mücərrəd konsepsiya və aktiv sınaqlarda üstünlük təşkil edəcəklər. [6, s.44]

Dörd öyrənmə üsulu bunlardır:

1) Dalğalanma. Fərqli öyrənmə tərzində baş verənlərə bənzəri olmayan bir baxış bucağı ilə baxan tələbələr üstünlük təşkil edir. Bunu etmək əvəzinə izləmək istəyirlər və təsəvvür etmək üçün güclü bir qabiliyyətə sahiblər. Bu şagirdlər ümumiyyətlə qrup şəklində işləməyi, mədəniyyətlərdə və insanlarda geniş maraqları və daha çoxunu seçirlər. Onlar ümumiyyətlə konkret öyrənmə və yansıtıcı müşahidə üzərində dayanırlar, içəri girmədən əvvəl vəziyyəti müşahidə etmək və görmək istəyirlər.

2) Assimilyasiya. Bu öyrənmə tərzini öyrənənlərin aydın məlumat əldə etməsini əhatə edir. Bu şagirdlər anlayışları və özetləri insanlara üstünlük verir və analitik modellərdən istifadə edərək araşdırırlar. Bu şagirdlər təcrübə öyrənmə üslubunda mücərrəd konsepsiya və əksedici müşahidə üzərində dayanırlar.[5,s.193]

3) Yaxınlaşmaq. Öyrənənlərin yaxınlaşması problemləri həll edir. Öyrəndiklərini praktik məsələlərə tətbiq edirlər və texniki tapşırıqları üstün tuturlar. Onların yeni ideyalarla təcrübə apardıkları da məlumdur və öyrəndikləri mücərrəd konsepsiya və aktiv sınaqlara yönəlmişdir.

4) Yerləşdirmə: Bu şagirdlər praktikliyi üstün tuturlar. Yeni çətinliklərdən zövq alırlar və problemlərin həllinə kömək etmək üçün intuisiyadan istifadə edirlər. Bu şagirdlər öyrəndikləri zaman konkret öyrənmə və aktiv sınaqdan istifadə edirlər.[6, s.46]

Praktik İngilis Dili Tədrisi müəllimlər və müəllimlər üçün hazırlıq mərhələsində dil tədrisi metodikasına hərtərəfli, lakin praktik bir baxış təklif edir. Hər fəsildə göstərilən prinsiplər vinyet və həqiqi sinif otağından çıxarışlarla zəngin şəkildə təsvir edilmişdir ki, oxucu sinifdə tədris zamanı prinsiplərin "necə göründüyünü" görə bilsin. Ali məktəblərdə pedaqoji eksperiment zamanı müəllim öz bacarıq ,qabiliyyət və ustalıqlarından məharətlə istifadə etməlidir. Pedaqoji ədəbiyyatda müəllimin əsas peşə qabiliyyətləri belə qruplaşdırılır:konstruktiv

qabiliyyətlər; didaktik qabiliyyətlər; təşkilati qabiliyyətlər; avtoritar qabiliyyətlər; kommunikativ qabiliyyətlər; qnostik qabiliyyətlər; suqquestiv qabiliyyətlər; perseptiv qabiliyyətlər. Tələbənin təlimi ilə psixoloji inkişafı proseslərini uzlaşdırmaq lazımdır. İnkişaf-təlim prosesi ilə təmin olunur və «yaxın inkişaf zonası» yaradır. Müəllim onların təşəkkül tapmış psixi keyfiyyətlərinə, yəni «aktual zonası» ilə yanaşı, həm də təlimdə inkişaf edəcək səviyyəsinə, başqa sözlə, «yaxın inkişaf zonası»na istinad etməlidir. Bu zaman onun təlim məqsədləri və motivləri, fəaliyyəti və fəaliyyət vasitələri nəzərə alınmalıdır.[1, s.101]

Ədəbiyyat:

1. Rüstəmov F. Dadaşova T. Ali məktəb pedaqogikası (Magistratura pilləsi üçün dərslik) NURLAN, Bakı: 2007
2. Məcidov İ. “Müəllimlik ixtisasına giriş” Bakı: 2016
3. Kazımov N. “Ali məktəb pedaqogikası” Bakı: 2006
4. Sadıqov F. “Pedaqogika” Bakı: 2008
5. Vəliyev M. “İnkişaf və yaş psixologiyası” Bakı:2013
6. Kolb D.A. Experiential learning: Experience as the source of learning and development” İllinois: 1984

Mehraliyeva A.

Pedagogical conflicts on the base of teaching process

(Summary)

Teacher, which is the organizer of all educational activities within the learning process, should be armed with the knowledge, skills and methods of conflict resolution in order to successfully prevent and solve conflicts. Permission from the conflict must be seen as a discipline that studies the psycho-emotional patterns of interaction between people in conflict situations. It is obvious that for all the participants of the pedagogical process are necessary to prepare for permission from the conflict. Today are actual the relevant questions about the role, tasks, functions, responsibilities, psycho-emotional state, in general their attitude towards resolving conflicts teachers in school education. It is also necessary to study the characteristics

of pedagogical conflicts in school, knowledge of which helps teachers to correctly identify the actions in specific conflict situations.

Мехралиева А.

Педагогические конфликты на основе учебного процесса

(Резюме)

Учитель, являющийся организатором всей образовательной деятельности в рамках учебного процесса, должен быть вооружен знаниями, навыками и методами разрешения конфликтов, чтобы успешно предотвращать как дисциплину, изучающую психоэмоциональные модели взаимодействия между людьми в конфликтных ситуациях. Очевидно, что всем участникам педагогического процесса необходимо подготовиться к разрешению конфликта. Сегодня актуальны актуальные вопросы о роли, задачах, функциях, обязанностях, психоэмоциональном состоянии, в целом их отношении к разрешению конфликтов учителями в школьном образовании. Также необходимо изучить особенности определять действия в конкретных конфликтных ситуациях.

Rəyçi: f.e.d., prof. Ç.Qaraşarlı

MƏMMƏDŞƏRİFOVA GÜLXANIM

Azərbaycan Dillər Universiteti

memmedserifova@bk.ru

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ OYUNLARDAN İSTİFADƏ VƏ ONLARIN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Açar sözlər: xarici dil, oyun, bacarıq, vərdiş, qabiliyyət

Key words: foreign language, game, skill, habit, ability

Ключевые слова: иностранный язык, игра, навык, привычка, способности

Son zamanlarda texnologiyanın yüksək inkişafı xarici dil tədrisini zəruri edir. Xarici dillərin öyrədilməsində istifadə olunan metodlardan biri də oyunlardır. Oyunlar gənc öyrənənlər arasında öyrənmə prosesini təsirli və maraqlı şəkildə inkişaf etdirən tədris metodudur. Oyunun geniş tətbiqi xalq pedaqogikasında məktəbdə, məktəbəqədər tərbiyə və məktəbdənkənar müəssisələrdə həyata keçirilir.

T.Mayk, J.Lori və O.Katerin bu metodun həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün bir sıra üstünlüklərini göstərirlər. Birincisi, bu metod şagirdlərin fənnə marağını artırır. Tədqiqatlar göstərir ki, “experimental fəaliyyət növlərinin dərstdə tətbiqi həm dərse marağı artırır, həm də şagirdlərin mövzunu daha dərindən mənimsəmələrinə səbəb olur”. Bu baxımdan oyunların tədrisdə daimi istifadəsi şagirdləri danışmağa təşviq edir və onların şifahi nitq bacarıqları inkişaf edir.[6.s.2]

Oyunların istifadəsi dərslərin səmərəliliyini artırır:

1. Oyun prosesində həm şagird, həm də müəllim xarici dildə ünsiyyət qururlar.
2. Oyunlar dərslərə yenilik gətirir, yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafına səbəb olur.

Oyunlar qrammatik materialın möhkəmləndirilməsi, yeni sözlərin təkrarı, tələffüzün təkmilləşdirilməsinə kömək edir. Bəzi oyunlar isə dil istifadəsinin praktik istifadəsini genişləndirir.

Günümüzdə oyun təhsilin bütün sahələrində istifadə olunur və o öyrənənin həm fiziki, həm mənəvi, həm də intellektual inkişafına təsir edir.

Oyunun tarixi də qədimdir. Müəyyən dövrlərdə müxtəlif nəzəriyyələrin nümayəndələri oyunlar haqqında fikirlər söyləmişlər. Psixanalitik nəzəriyyənin nümayəndəsi Z.Freydə görə oyun uşağın psixi uyğunsuzluqlarının müalicəsində təsirli bir metoddur. Z.Freydə görə uşaq oyunda sevgi, nifrət və qəzəb kimi hisslərini əks etdirir.

Xarici dilin tədrisində istifadə olunan oyunlar dərslərin prosesini canlandırır və öyrənənləri həvəsləndirir. Xarici dil dərslərində tətbiq olunan oyunlar tələbələrin söz ehtiyatının zənginləşməsinə, danışıqlarının sürətləndirilməsinə xidmət edir. Xarici dilin tədrisi zamanı aşağıdakı oyunlardan istifadə edilə bilər.

- 1.Söz oyunları
- 2.Tapşırıq üzərində oyunlar
- 3.Tapmaca oyunları
- 4.Qrammatik oyunlar
- 5.Krossvordlar və s.

Xarici dillərin öyrədilməsində oyunun üstünlükləri aşağıdakılardır:

- 1.Oyunlar öyrənənlərdə nitq vərdişləri yaradır.
- 2.Qarşılıqlı əlaqə-kommunikasiya üçün imkan yaradılır.
3. Şagirdlər öyrəndikləri dil materiallarını praktikada tətbiq edirlər.
- 4.Tələbələr müxtəlid növ öyrənmə üsullaqından xəbərdar olurlar.
5. Dərs canlı proses halını alır və tələbələr aktiv olurlar.

Didaktik oyunlar xarici dilin tədrisində şagirdləri dərstdə fəal iştirak etmək üçün motivasiya etdiyinə görə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Didaktik oyunların müəyyən olunmuş məqsədi var və bu oyunların tətbiqi zamanı şagirdlər məqsədli şəkildə kommunikasiyaya girirlər.

Xarici dilin tədrisində didaktik oyunların istifadəsinin üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Didaktik oyunlar maraqlı və əyləncəli olduğu üçün xarici dilin mənimsənilməsində şagirdlərə kömək edir və onları həvəsləndirir.

2. Didaktik oyunların istifadəsi zamanı müəllimlər şagirdləri müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edir və onların dörd əsas dil bacarığını (writing, reading, listening and speaking) inkişaf etdirir.

Xarici dillərin tədrisi zamanı istifadə olunan oyunlar şagirdlərin dil bacarıqları ilə yanaşı, onların psixi inkişafında da rol oynayır. Uşağın psixi inkişafı dedikdə onun dil inkişafı, təfəkkür, təxəyyül inkişafı, problem həll etmə bacarığı nəzərdə tutulur. Oyun zamanı uşaq ünsiyyət qurur və duyğularını ifadə edir. Uşaqların psixi inkişafı dedikdə onların düşünmə qabiliyyətinin də inkişafı nəzərdə tutulur. Oyunların tətbiqi zamanı onların müxtəlif problemlərlə qarşılaşması düşüncələrinin də inkişafına səbə olur. Oyun şagirdə qavrama, anlama kimi mücərrəd bacarıqları aşılayır.

Xarici dilin öyrədilməsi zamanı qarşıya çıxan problemlərin qarşısının alınması məqsədi üçün C.Harmer rollu oyunu ən effektiv vasitə hesab edir. Çünki rollu oyunlar şagirdlərin danışarkən özlərini sərbəst hiss etdiyi və özünə inamın qüvvələndiyi interaktiv öyrənmə mühiti yaradır. Bu vasitəylə şagirdlərin gündəlik həyatda qarşılaşdıqları sityasiyaları süni şəkildə sinif daxilində yaratmaq və onlara hər situasiyaya uyğun xarici dili və bacarıqlarını məşq etmək imkanı yaratmaq olar.[5.s.3]

Rollu oyunların istifadəsi də uşağın psixi inkişafında əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur. Bu oyunların istifadəsi zamanı uşaq yaşlılarla ünsiyyət saxlamaq, həyatı başa düşmək kimi mühüm keyfiyyətlər qazanır. Rollu oyunların digər mühüm cəhəti şagirdlərdə özünə inam yaratmasıdır. Rollu oyunların istifadəsi zamanı şagirdlər real vəziyyətə salınır və onlar düşdükləri bu vəziyyətə uyğun söz ehtiyatlarını xatırlayaraq ondan istifadə etmə imkanı əldə edirlər. Rollu oyunlar xarici dildə danışmaq bacarıqları ilə yanaşı dinləmə bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Rollu oyunların xarici dilin tədrisində üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Şagirdlərin dörd dil bacarığı inkişaf edir.
2. Şagirdlər öyrənməyə daha çox maraq göstərir
3. Utancaq şagirdlər üçün rahat öyrənmə mühiti yaranır.

Rollu oyun şagirdlərin nitqində səlisliyi inkişaf etdirən, sinif daxilində şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirən və onlarda motivasiyanı artıran bir üsuldur[7.s.112]

Günümüzdə yaradıcılıq qabiliyyətinin həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, təhsildə də böyük əhəmiyyət kəsb etməsi müəllimləri xarici dil dərslərində yaradıcı-inkişafetdirici oyunlardan istifadə etməyə vadar etdi.

Yaradıcı-inkişafetdirici oyunların üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Xarici dilin tədrisində müstəqil fəaliyyət nəticəsində müvəffəqiyyət qazanmağa şərait yaradır.

2. İnkişafetdirici oyunlar məcburi şəkildə yerinə yetirilmir və yaradıcı bacarıqların inkişafı üçün şərait yaradır.

Xarici dillərin öyrədilməsində istifadə olunan digər oyun növü isə təkraredici oyunlardır. Təkraredici oyunlar əvvəlki illərdə öyrənilmiş dil materiallarını təkrar etmək üçün istifadə olunur. Xarici dilin tədrisi zamanı istifadə olunan təkraredici oyunlar dilin həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik bazasının təkrar olunmasına şərait yaradır.

Xarici dillərin tədrisi zamanı istifadə olunan digər oyun növü olan xatırladıcı oyunlar isə müəyyən dil aspektlərinin xatırlanmasına ehtiyac yarandığı halda istifadə olunur.

Oyunlar maraqlı əyləncə və istirahət vasitəsi olduğu kimi, həm də ən effektiv xarici dil metodudur. Oyunlar tədris prosesi zamanı istənilən vaxt tətbiq oluna bilər və onlardan dərs zamanı motivasiyaedici vasitə kimi istifadə etmək mümkündür. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı oyunlardan istifadə edilməsi nəticəsində dərsdə dil mühiti yaranır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə. Pedaqoji psixologiya. B.,2010.
2. Həmzəyev M. Uşaq və pedaqoji psixologiya. B.,2003
3. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. B.,2002
4. Xarici dil üzrə orta məktəb proqramları. Bakı 2000.
5. Jeremy Harmer, The practice of English Language Teaching, Person Education Limited, Longman,2007,352 p
6. Mike T.,Lori J., and Kathryn O.,Role-Playing as a Teaching Strategy,2000
7. Maley,Alan. Drama Techniques in Language Learning: Recourse Books for teachers, Cambridge University Press, 1982, 112p
8. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/role-play>

Mammadsharifova G.

The use of games in teaching foreign languages and their advantages

(Summary)

This article is about using games in teaching foreign languages. Through the use of games in teaching process it is possible to develop knowledge and skills of the

student. The use of games in teaching foreign languages helps to develop four language skills. Games are important not only to improve, but to motivate students. The use of games in foreign language teaching also contributes to the mental development of students.

Мамедшарифова Г.

**Использование игр в обучении иностранным языкам и их преимущества
(Резюме)**

Эта статья об использовании игр в обучении иностранным языкам. Благодаря использованию игр в учебном процессе можно развивать знания и навыки ученика. Использование игр при обучении иностранным языкам помогает развить четыре языковых навыка. Игры важны не только для улучшения, но и для мотивации учащихся. Использование игр при обучении иностранным языкам также способствует умственному развитию учащихся.

Rəyçi: dos. G.Yusifov

MƏSİMOVA SEVİL

Azərbaycan Dillər Universiteti

Masimova8589@gmail.com

**XARİCİ DİL TƏLƏBƏLƏRİNƏ QRAMMATİKANIN MƏRHƏLƏLİ
KEÇİLMƏSİ**

Açar sözlər: qrammatik prosedur, təqdimat, izolyasiya, təcrübə, deduksiya, induksiya

Key words: grammar procedure, presentation, isolation, practice, deduction, induction

Ключевые слова: грамматическая процедура, представление, изоляция, практика, дедукция, индукция

Əsrlər keçdikcə inkişaf özünü təhsil sahəsində də göstərir. Bu inkişaf kurikulumun təhsilə tətbiqi ilə daha da qloballaşmışdır. Xarici dilin tədrisi məsələsinin kurikulumda yeri həmişə xüsusi qeyd olunmuşdur. Burada dil öyrənənlərdə, şagirdlərdə, tələbələrdə idraki və kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasında güclü və savadlı mütəxəssislərin hazırlanmasının vacibliyi yer alır. Qrammatikanın öyrədilməsi, aşılması həm müəllimlər həm də tələbələr üçün daim çətin bir məsələ kimi qalmışdır. Nəzərə alsaq ki, dövrün tələbi artıq danışmaq vərdişlərinin düzgün aşılmasından irəli gəlir və qrammatika da artıq formal yox praktiklik təşkil etməlidir. Təbii ki, biz formal qrammatikanı təkzib etmirik. Əgər biz mütəxəssis yedişdiririksə, əsasən də, aşağı kurslarda qrammatik mənimsəmə həm formal, həm də praktik səviyyədə mənimsənilməlidir. Azərbaycan Dillər Universitetində bu proses artıq birinci kursdan etibarən başlayır. Tələbələr həm qrammatik qaydaları, strukturları öyrənir, həm də onların kommunikasiyada necə istifadə olunmasını müxtəlif dialoqlar, mətnlər, tərcümələr vasitəsilə daha da dərinlən mənimsəyirlər. Buna baxmayaraq, onlarda yenə də bir çox çətinliklər yaranır. Ümumiyyətlə, keçmiş dövrlərdə qrammatika sözü işlədildə bəzi alimlər, dilçilər qaşlarını qaldıraraq, onun sinifdəki rolu və yerini sorgulamışlar. Bu neqativ yanaşma bir müddət belə davam etdi. Və bu məsələyə olan münasibəti “qrammatika kommunikasiya vasitəsilə öyrədilməlidir” fikri ilə məsələni gündəmə gətirdi. Əgər biz dili bir qatar kimi təsəvvür etsək o zaman qrammatika onun sürücüsü olardı deyər bəzi alimlər Vəbin fikirlərini təkzib etmişlər. Sözlərin necə düzgün ardıcılıqla düzöldüyünü bilmədən cümlə qurmaq mümkün deyil. O səbəblə hətta bəzi tələbələr qrammatikanın istifadəsilə əlaqədar akademik təqaüd ilə təltif olunmuşlar, hansı ki bəzi tələbələr qrammatikanın çətin və sıxıcı olduğunu düşündülər. İngilis dilinin bütün dünyada unikal və xüsusi roluna görə, demək olar ki, bütün millətlər onu təhsil sistemində daxil ediblər. Tələbə nəticədə işlək və mənalı dil işlətməlidir. Qrammatikaya qarşı bütün ziddiyətli fikirlərə baxmayaraq Ellis fikirləşir ki, saysız müəllimlərin və tələbələrin təcrübəsi göstərir ki, qrammatika yeni dilin

mənimsənilməsində öyrənənlərə kömək edə bilər. Beləliklə, dil ustalığı üçün bu çox vacib bir faktordur. [7] Oksford İngilis dili lüğəti qrammatikanı cümlədəki sözlərin əlaqəsini göstərən, dəyişkən formalardan bəhs edən sistem və struktur kimi izah edir. Kristala görə qrammatik qaydalar kommunikasiyanın işə düşməsinə kömək edən üsulları idarə edir. Əsas qaydalardan ibarət misallara baxaq:

1) Mübtəda- xəbər uzlaşması; üçüncü şəxsin təki; indiki sadə zaman -s; -es sonluğu qəbul edir: She walks to school every day.

2) Sifət təyinedici funksiyasına xidmət edəndə ismin önündə gəlir: a red dress.

3) Klarkın yanaşması isə bizim ideyalarımıza daha yaxın hiss olunur. O, qrammatikanı dilin sistemləri- fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika, və leksika- cümlələri qurmaq və şərh etmək üçün vacib sistemlər kimi izah edir.

Həm Kristal, həm də Klark qrammatikanın məqsədi kimi onun formasının üzərində fokuslanırlar. Təbii dil öyrənmə prosesi zamanı, yəni balaca bir uşağın birinci dilin mənimsənilməsində uzun vaxt və ya motivasiya tələb olunmadan, şüurlu öyrənmə zərurəti olmadan təbii formada dilin mənimsənilməsidir. Bu zaman sillabuslartədris planları əsas assistentlərdən biridir. Sınıf dərslərində hədəf dilin komponentlərinin daha yaxşı mənimsənilməsi üçün balanslaşdırılmış plan yaradır. Həmin komponentlərdən biri də qrammatikadır. Qrammatikanı öyrənmədən və öyrətmədən öncə biz bilməliyik ki, bu başlıq altında nə necə öyrədilməlidir, strukturu bilmək nəyi ehtiva edir, bu sualların cavabı tapılmalıdır. Ümumiyyətlə, bütün strukturlar qrammatika adı altında nəhəng bir bölmə yaradır. Bu bölmənin hissələri və içindəkilər başqa dillərlə eynilik də təşkil edə bilər, fərqlilik də və ya hətta tamamilə yad strukturlar da mövcud ola bilər. Bunları Penni Ur yaddəllilər (aliens) adlandırmışdır. Məsələn, azərbaycan dili və ingilis dilinin topologiyasını versək, həmin yadlığı biz, əsasən, artikllarda, cerundda müşahidə edirik. Həqiqətən də bu yadelli ifadələr tələbələrin mənimsənilməsində və müəllimlərin tədrisində çox böyük əngəl törədir. Dillər arasında əlaqə tapılmadıqda, qarşılığı vermədikdə, körpü qurulmadıqda artıq çətinliklər baş qaldırır və nədir artıqlıq, nədir cerund kimi suallar meydana çıxır. İngilis dilində elə qrammatik strukturlar da var ki, ilk baxışda çox

sadə görsənsə də istifadəsi və dildə tətbiqi elə bir o qədər də çətin, bəzilərinin formaları sadə, bəzilərinin isə mənası sadə formaları və variantları çətin. [2] Qrammatika öyrətmənin ən yaxşı yolu, yəni hansı prosedur izlənməlidir haqqında ümumiləşdirmə aparsaq bilik və bacarığın hər ikisinin önəmi ortaya çıxar. 4 Bu prosedur geniş öyrətmə texniklərinin uyğunlaşdığı ümumi bir çərçivə təqdim edir. Penni Ur dörd mərhələ təklif edir: 1) Təqdimat, 2) İzolyasiya və izah, 3) Təcrübə, 4) Test

A) Təqdimat Biz adətən, qrammatik struktur olan mətni tələbələrə təqdim etməklə başlayırıq. Bu təqdimatın məqsədi tələbənin həmin formanı və onun mənasını həm şifahi, həm də yazılı formada qavraması və onu qısa müddətli yaddaşına daxil etməsidir. Materiallardan qısa hekayələr və ya dialoqlar seçilir, tələbə və ya müəllim tərəfindən yüksək səslə oxunur. Daha sonra ardıcıl olaraq məndəki qrammatik strukturlar yüksək səslə tələbələr tərəfindən təkrarlanır, yenidən istifadə olunur. Əgər təqdimat olunan məndə sadə strukturlardan istifadə olunubsa demək sadəcə dərhal məşq üçün verilən bir və ya iki nümunə cümlə modellərdir. [3]

B) Təcrid və izah Bu mərhələdə biz artıq məndən kənarlaşaraq qrammatik struktura fokuslanırıq, onun səs sistemi, forması, necə düzəlib, nə mənanı ifadə edir və hansı funksiyanı yerinə yetirir. Burdakı əsas məsələ bu qrammatik strukturun müxtəlif variantlarının və aspektlərinin tələbələrin anlamasıdır, həmçinin biz bu mərhələdə tələbələrin ana dilindən daha geniş istifadə edirik, müqayisə, tərcümə, ümumiləşdirmə aparırıq. Akademik dərslərdə, öyrədilən qrammatik struktur tələbələr üçün daha çətin olanda bu mərhələ daha çox vaxt aparır. Əksinə, daha sadə qrammatik qayda öyrədiləndə və ya ana dil ilə paralel olduqda, yaxud da tələbələrin intuitiv olaraq dil öyrənməyə meyilli olduqda bu mərhələ ya bir-iki dəqiqə vaxt aparır, ya da tamamilə ləvğ olunur.

C) Məşq mərhələsi həm sinidə, həm də evdə yerinə yetirilən tapşırıqlar seriyasından ibarətdir hansı ki tələbələrin mövzunu daha əhatəli qavramasına, başqa vəziyyətlər istifadə etməyi, qısa müddətli yaddaşdan uzun müddətli yaddaşa ötürməyə kömək edir. Təbii ki, bu məşq proseduru qrammatik strukturun bütün

aspektlərini əhatə edə bilməz, bu səbəblə biz bir-birini tamamlamış olacaq və daha dərinə qavramaya kömək edəcək bir sıra müxtəlif variantlı tapşırıqlardan istifadə edirik. Mənimsənməsi çətin olan strukturlarda artıq yazılı və şifahi formalara mənə ilə əlaqələndirmədən çox vaxt həsr olunur. Belə təcrübələrin əsaslandığı tapşırıqlarda ayrı-ayrı hissələrdən (bir sıra əlaqəsi olmayan sözlər, cümlələr və frazalar). Bu tapşırıqlar adətən belə olur:

1) Slot-fillers(boşluq doldurma). Tələbələr uyğun stukturu daxil edirlər: He is _____ boy. We have _____ umbrella Cavab: He is a boy. We have an umbrella.

2) Transformation (transformasiya) tələb olunan formada struktur dəyişdirilir. This is a woman. (put into the plural) Cavab: They are women.

Bu tapşırıqların funksiyası formanın qaydaların daha dərinə və aydın öyrədilməsinə kömək edir. Öyrənənlər bu tapşırıqları işlədikcə qrammatik qaydalar daha asanlaşır və sonda onları özləri sərbəst bu dilə yiyələnənlər kimi qəbul ediləcək səviyyədə istifadə edirlər. Amma bu tapşırıqlarda tələbələrin yaradıcılığı olmadıqda artıq faydalılıq dərəcəsi daha az olur və daha çox forma əsaslı olur, mənə əsaslı deyil. [3;5] Digər kateqoriyaya aid olan təcrübə proseduru mənə əsaslı strukturların istifadəsi və qavranması öyrənənləri daha gərgin edəcək. Belə tapşırıqlar yenə də ayrı-ayrı ifadələr, əlaqəsi olmayan sözlər, ifadələr, cümlələrə əsaslanır, açıq tipli olmur. Məsələn:

1) Tərcümə hədəf dilə və ya hədəf dildən tərcümə

2) Boşluq doldurma və ya çoxlu- seçim mənə əsaslı He (works, is working, worked) at the moment. Cavab: He is working at the moment.

3) Boşluq doldurma, cavab seçimi verilmədən Last night we _____ television. Cavab: Last night we watched television.

Doğrudur ki, hər nə qədər tapşırıqlardan istifadə olunsa da hələ də kommunikativ məqsədlər üçün dildən istifadə görünür, amma ən azından bu çalışmalar texniki manipulyasiya vasitəsilə yerinə yetirilə bilməz. Onlar təbii ki, forma əsaslı olurlar və daha çox öyrənmə dəyəri ilə təmin olunmalıdır. Üçüncü tip çalışmalar isə qeyri-lingvistik məqsədlər üçün onların mənalarının başa düşülməsi və

hasil edilməsini vurğulayır və bu tapşırıqlar daha məhsuldar və şübhəsiz ki, daha maraqlı olur. Onlara informasiya, fikir boşluğu kommunikasiya texnikləri və ya əyləndirici ideyaların hasilinə əsaslanan fəaliyyət növləri aiddir. Məsələn tələbələr may, might, could, should modal fəllərindən istifadə edərək dilemma situasiyalarından qaynaqlanan mövzular haqqında ya yazı yaza, ya da müzakirə apara bilərlər və ya keçmiş sadə zamanlı bir mətn yarada bilərlər. Bu çalışmalar yerinə yetirilərkən şübhəsiz tələbələr tərəfindən bəzi səhvlərə yol verilir, həmin zaman geriyyə dönüb yenidən qrammatik struktur nəzərdən keçirilir, düzgün formaya əsaslanan tapşırıqlar edilir. Struktur rahat olduğu halda yalnız bir növ fəalliyətdən istifadə etmək kifayət edir. Bir çox kitablar birinci və ikinci növ tapşırıqlara üstünlük verirlər.

D) Test Tələbələr test etməklə həm müəllimlərinə, həm də özlərinə bu dildə artıq necə yiyələndiklərini göstərir. Bu testin əsas hədəfi öyrədilən material ilə əks-əlaqə təmin olunur, bu olmadan nə müəllimin, nə də tələbənin daha çox inkişafı mümkündür. Növbəti addımın nə olduğunu bilmək vacibdir. Formal imtahanlarda, adətən tələbələr tərəfindən təkrarla, müəllimlər tərəfindən isə yazılı formalarla təşkil olunur, o növ testlərdir ki, bəlkə də ən az faydalı hesab edilə bilər. Əksər testlər müəllim və tələbələr tərəfindən avtomatik və şüursuz şəkildə kursun tələbi kimi yerinə yetirilir, qiymətləndirmə tələbələrin həm sinifdəki, həm də ev tapşırıqlarındaki fəallığına əsasən edilir. “Məşq” mərhələsinin tapşırıqlarında tez-tez informal qiymətləndirmədən istifadə olunur, tələbələrin bu mərhələdə iştirakı daha canlı olur, əgər bu mərhələ stresli olarsa effektivliyi daha da azalır. Bu mərhələlər arasında ən vacibi məşq mərhələsidir, çünki burada strukturlar daha əhatəli və uzunmüddətli öyrənilir. Ona görə də bu mərhələnin dərinə təhlili gərəkdir. Təcrübə və ya məşq mərhələsi materialın qavranması və onun qısa müddətli yaddaşa ötürülməsi ilə fərqlənən təqdimat və izah mərhələsində sonra gəlir, ancaq hələ tam olaraq sahiblik əldə olunmur. Tələbələrin aktiv iştirakı müəllimin supervayzerliyi ilə izah olunan bu mərhələnin əsas hədəfi öyrənməni möhkəmlətməkdir. Məşq nəticəsində material uzun müddətli yaddaşa keçir və tələbələr artıq misalları hasil etməyi və başa düşməyi

bacarırlar və müəllimin dəstəyi azalır. Yazılı və ya şifahi materialların passiv mənimsənilməsi və daha sonra onların aktiv formada hasil edilməsi də bu mərhələnin xüsusiyyətidir. [3;5] Qrammatik səriştə yaradan yanaşmalara deduktiv və induktiv yanaşmaları da əlavə etmək lazımdır. Kristala əsasən, deduktiv qrammatik təlimatlar “yuxarıdan-aşağı” birbaşa və aşkar yollarla tələbələri qrammatik strukturlarla xəbərdar edir. Müəllimlər qrammatikanı məntiqi səbəblərlə, aşkar izahla və qrammatik qaydaları ümumidən xüsusiyyə təbiiqetmə ilə nümayiş edirlər. Tələbələr şüurlu formada tələb olunan dil təlimatlarını inkişaf etdirirlər. Beləliklə, dərslər müəllimin qrammatik izahı ilə başlayır və tələbələrin onu praktikada tətbiqi ilə davam edir. Nəhayət, tələbələr tələb olunan modeli yenidən hasil edirlər. Məsələn: arkilların nə zaman və necə istifadə olunmağı göstərilir, qeyri-müəyyənlik artikli a\an spesifik olmayan isimlərlə, müəyyənlik artikli the spesifik isimlərlə istifadə olunur. Daha sonra misal verilir, məsələn, a boy, an animal və the Ganges . Ardınca müəllimlər yenidən qaydanı təkrar və hasil edərək möhkəmləndirir. Deduktiv yanaşma presentation, practice və production modelini izləyir. Nəticədə, deduktiv metod qaydaoriyentasiyalı olur və funksiyaya, mənaya və kommunikasiyanın konteksinə əsaslanır. Buna zidd olaraq, induktiv metod “aşağıdan-yuxarı” yollarla və qrammatik strukturların gizlin yollarla izahı verilir. Tələbələr müxtəlif kommunikativ kontekslər vasitəsilə qrammatik modelləri kəşf edirlər. Daha sonra öyrənənlər qrammatik qaydaları skəffolding edərək ümumiləşdirir, əməkdaşlıqla bilik inşa edərək, bir-birlərinə əks-əlaqə ilə möhkəmləndirirlər. [1] Bu günə qədər induktiv və deduktiv yanaşmanın PPP modeli ilə birgə istifadəsi qrammatikanın öyrədilməsində bəzi müsbət və mənfi cəhətləri var. Thornbury müsbət və mənfi cəhətləri üstünlüyü və dezavantajı kimi təqdim edir: Deduktiv yanaşmanın üstünlüyü:

- 1) birbaşa hədəfə istiqamətlənərək vaxta qənaət edir və bir çox qaydalar tez izah olunur və aradan çıxarılır, bu zaman məşq və tətbiq üçün daha çox vaxt qalır.
- 2) tələbələrin dərəkəsi və yetkinliyinə hörmət və dil mənimsənilməsinin rolunu koqnitiv proses kimi tanıyır.

3) tələbələrin sinifdəki gözləntilərini təsdiqləyir, xüsusilə də analitik üsulla əlaqədar.

4) müəllimlərə dil nöqtələri ilə məşğul olmağa imkan yaradır.

Dejavantajları:

1) Dərsə qrammatik izahla başlamaq öyrənənlər üçün sıxıcı ola bilər, xüsusilə də az yaşlılar üçün. Təqdim edilən qayda tam qavranmaya bilər.

2) qrammatikanın izahı daha çox müəllim mərkəzli öyrənmə situasiyası yaradır.

3) təqdimatın digər formalarını da bəzən xatırladır.

4) belə yanaşmada əsas dil öyrənmə qaydaları bilmə halıdır.

İnduktiv yanaşmanın avantajı:

1) qaydaları öyrənən tələbələr onları kəşf edərkən mövcud mental strukturlara uyğunlaşdırırlar, onları daha mənalı, yaddaqalan və işlək edirlər.

2) mental səy daha geniş koqnitivlik və daha geniş yaddaş təqdim edir.

3) tələbələr dil öyrənmədə daha aktiv iştirakçı olurlar buna görə də, daha diqqətli və motivə olurlar.

4) əsasən nümunə əsaslı, problem həll etmə bəyənildiyi üçün bu da daha çox belə strukturları xoşlayan öyrənənlər üçün uyğun olur.

5) əgər problem həll etmə əməkdaşlıq şəraitində yerinə yetirlirsə, dil öyrənmə prosesində əlavə təcrübə əldə edirlər.

6) belə mühit tələbələrdə özünə inamı və müstəqilliyi artırır.

Dezavantajlar:

1) qaydanın işlənməsinə sərf edilən vaxt və enerji tələbələri öyrənilən dilin obyektiv qaydasına inanmaqda yanılma bilər.

2) qaydanın işlənməsinə sərf edilən vaxt məhsuldar məşqə qoyulan qaydaya sərf edilən vaxtın xərci ola bilər.

3) tələbələr yalnız qayda tətbiq edə bilər və ya tətbiq etdikləri qayda olduqca dar və ya geniş mənalı ola bilər.

4) müəllimlərdən dərsi planlaşdırmaq üçün həddən artıq çox tələblər olur.

5) məlumat diqqətlə hazırlanmasına baxmayaraq, bir çox dil hissələrində rahat qayda formalarına qarşı mübarizə aparır.

6) və induktiv yanaşma şəxsi öyrənmə metodu və ya köhnə metodu qaydanın öncədən deyilməsi olan formaya öyrəşən tələbələr üçün maraqsız ola bilər. [2;7] Yuxarıda qeyd edilən yanaşmaların hər biri əsasən qaydaların və dilin strukturunun öyrədilməsinə fokuslanır. Qrammatik təlimatların öyrədilməsinə əsaslanan yanaşmalarda kommunikativliyə olan ehtiyac qeyri-adekvat olur. Kommunikasiya fokuslu olanlarda isə qrammatikanın öyrədilməsi qeyri-adekvat olur. Son vaxtlar dil mütəxəssisləri qeyd edir ki, yalnız kommunikasiyaya əsaslanaraq və qrammatik struktura əsaslanmaq dil öyrənmədə qeyri-müəyyənlik yaradır. Fikirlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, linqvistik birləşmələri iqnor etmədən və ya kommunikasiyaya əsaslanan mənanı iqnor etmədən dil öyrətmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Crystal D. Rediscover grammar. Addison Wesley Longman 1988.
2. Collins COBUILD. English Grammar. Collins ELT 1990.
3. Penny Ur. Grammar practice activities. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
4. Quick R and Greenbaum S.A. University Grammar of English. Longman. 1973
5. Thornbury S. Jeremy H. How to teach grammar. Edinburgh: Pearson Education Limited 1999.
5. Thornbury S. About Languages Tasks for Teachers of English. Cambridge University Press. 1997.
6. Wisma Y. Best practice in teaching English grammar to university students: deductive, inductive, or combination of both. ISELT 2016. p. 438-440.

Masimova S.

Teaching grammar on stages to foreign language students

(Summary)

In our article it is mentioned that how to teach English grammar second language learners. Important factors of English grammar and the best ways of

grammar learning are article's goals. Presentation, isolation, practice, test stages which are called grammar procedure are used to create effective teaching atmosphere. Pros and cons of deduction and induction may have impact on language acquisition.

Масимова С.

**Постепенное обучение грамматике студентов, изучающих иностранные
языки в
(Резюме)**

Нашей статье упоминается, как учить английской грамматике изучающих второй язык. Важные факторы грамматики английского языка и лучшие способы изучения грамматики - это цели статьи. Для создания эффективной учебной атмосферы используются презентация, изоляция, практика, этапы тестирования, которые называются грамматической процедурой. Плюсы и минусы дедукции и индукции могут повлиять на усвоение языка.

Rəyçi: s.e.d., dos. S.Əliyeva

MUSAYEVA JALƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

jalemusayeva.1998@mail.ru

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERNETDƏN İSTİFADƏNİN
SƏMƏRƏLİ YOLLARI**

Açar sözlər: müasir təlim metodları, İKT, təhsil, tədris, fəaliyyət, xarici dil

Key words: modern teaching methods, ICT, education, teaching, activity, foreign language

Ключевые слова: современные методы обучения, ИКТ, образование, обучение, деятельность, иностранный язык

Azərbaycanın son illərdə zəngin potensiala sahib bir ölkə kimi dünya dövlətlərinə inteqrasiyası, inkişaf etmiş sosial-siyasi münasibətləri və Avropa ölkələri ilə olan əməkdaşlığı xarici dillərə olan tələbatı artırmışdır. İstər orta məktəblərdə, istərsə də ali təhsil ocaqlarında xarici dillərin tədrisi və danışq dili kimi inkişafı yönündə bir çox genişmiqyaslı tədbirlər görülmüşdür. Bunun üçün müxtəlif tipli təlim metod və texnologiyalarının istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur.

Təlim metodları dedikdə təhsilin qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələri yerinə yetirmə yolları, ardıcılıqları başa düşülür. Ümumilikdə isə, metod anlayışı müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti zamanı icra olunur və onların fəaliyyətinə aid edilir. Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətinə aid etdiyimiz bu cür metodlar təlim metodları kimi başa düşülür.

Xarici dilin tədrisi öz spesifikliyi ilə digər humanitar fənlərin tədrisindən seçilir. Bu spesifikasiylik ilk növbədə ondan irəli gəlir ki, o ingilis dili dərslərinə yeni məzmun verməkdən daha çox mövcud olan fikirləri yeni işarələr sistemində qruplaşdırmağa xidmət edir. Buna nail olmaq isə müasir texnologiyalardan düzgün istifadəyə əsaslanır. Bilirik ki, həyatımızın bir çox sahələrində texnologiyalar böyük təsirə malikdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda müasir texnologiyaların təhsil sahəsinə təsiri daha çoxdur. Bugünkü dövrdə hər bir insan ingilis dilini müxtəlif internet vəsaitlərindən istifadə edərək onlayn şəkildə öyrənə bilər. İnternet ən mühüm dil öyrənmə və öyrətmə vəsaiti kimi həm müəllimlərin, həm də tələbələrin ən çox istifadə etdiyi mənbə olmuşdur.

Xarici dilin tədrisində istifadə olunan metodları biz 2 qrupa ayıra bilərik. Bunlara real şəraitdə icra olunan metodları və interneti aid edə bilərik. Pedaqoji təlimdə istifadə olunan texnologiyalar daha çox müəllim tərəfindən icra olunur. Əməkdaşlıqla təlim texnologiyası, Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası, Modulla təlim texnologiyası kimi metodları dərs prosesi zamanı müəllim rəhbərliyi ilə icra edilən texnologiyalara aid edə bilərik. [2, s.11-12]

Müasir təlim texnologiyalarının formalarından olan informasiya kommunikasiya texnologiyaları və internetdən çağdaş dövrümüzdə daha çox

istifadə olunur. İKT-nin öyrənilməsi və eyni zamanda tədrisi zamanı düzgün şəkildə tətbiq edilməsi müasir dövrdə təlim prosesində çox ehtiyac duyulan hallardandır. Bildiyimiz kimi, indi ingilis dili dərslərində internetin istifadəsi orta məktəblərdə İKT-ni tətbiq etməklə tədris prosesini canlandırmağa, biliyin və təhsilin səviyyəsini artırmağa, eyni zamanda, dərsləri bütün şagirdlər üçün daha başa düşülən və maraqlı etməyə, müəllim, şagird və valideynlər arasında olan ünsiyyəti rahat formada qurmağa, təhsildə idarəetmə sisteminin keyfiyyət və effektivliyini artırmağa və ən əsası, məktəbin vahid informasiya məkanını yaratmağa xidmət edir.

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanda da bir sıra təhsil ocaqlarında kompüter texnologiyasından geniş istifadə edilməyə başlamışdır. Bu sahədə genişmiqyaslı vasitə kimi ilk olaraq internetdən istifadə olunur.

Qeyd etmək istərdik ki, informasiya və kommunikasiya cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi kimi bütün sahələrdə lazımlıdır. İnternetdən səmərəli şəkildə istifadə etməyi bacaran hər kəs oradan müəyyən biliklər və məlumatlar əldə edir. İnnovativ texnologiyalar informasiya mübadiləsini sürətləndirir. İnsanlar internet vasitəsi ilə informasiyanı uzaq məsafədən idarə etmək imkanlarına sahibdirlər. Bu da öz növbəsində təhsil alan hər kəsin işini asanlaşdırır. İnsanlar, hətta, bu yolla fərqli mədəniyyətlər haqqında məlumat əldə edə və onu öz mədəniyyətləri ilə müqayisə edə bilirlər. Bununla da onlar mədəniyyətlər arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri asanlıqla aydınlaşdırmağı bacarırlar. Hətta, internet vasitəsilə xarici universitetlərdə təhsil imkanı qazanmaq da mümkündür. Buradan da görünür ki, internetin bizə təhsil sahəsində verdiyi üstünlüklər çox geniş və vacibdir. [1, s.6-7]

Çoxsaylı sahələr və fənlər arasında misilsiz inkişaflardan sonra ingilis dilinin tədrisində müasir texnologiyaların istifadəsi daha da imtina edilməz hala çatdı. Təhsil sektorunda kompüterləşmə, multi-media cihazları, mobil telefonlar, vizual effekt tətbiqetmələri və sosial media kimi müasir texnoloji vasitələrin istifadəsi ingilis dilinin tədrisini optimallaşdırmaq üçün vacibdir. Eyni zamanda bu vasitələrlə müəllimləri təchiz etmək üçün qlobal texnoloji inqilabın sürətlə inkişafının vacibliyi də göz önündədir. İnternet ingilis dili tədrisini və öyrənməsini sürətləndirə bilən

proqram təminatlarına, bir çox köməkçi platformaya və materiallara asan, dərhal və demək olar ki, məhdudiyyətsiz giriş təmin edir. Bu öyrənmə texnologiyaları hamı üçün geniş yayılsa da, müəllimlərin bəzilərinin tez–tez fərqli alətlərin və tədris metodlarının işlənməsində əsas rol oynadıqları qeyd olunur. Bundan əlavə, bu cür proqramlar, müəllimləri effektiv ingilis dili tədrisinə təşviq etmək üçün xüsusi olaraq hazırlanmışdır. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər bu formada ingilis dilini daha yaxşı mənimsəyirlər.

İngilis dilinin tədrisi zamanı internetdən istifadənin üstünlükləri coxdur. Belə ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı hər bir şagird kompüterdən istifadə etməklə suala cavab verə və dərs prosesində fəal iştirak edə bilər. Həmçinin, interaktiv modellər, multimedia, illüstrasiyalı materiallarla tədris edilən dərslər uşaqlar üçün ənənəvi dərs sistemindən daha maraqlı olmaqla bərabər, təhsil prosesinin səviyyəsini yüksəldir. İstənilən cəhətdən kompüter və internetin təhsilə müsbət təsirləri coxdur. Dünyanın bir çox ölkələrindən olan tələbə və müəllimlərlə söhbət, elektron kitabxanalar vasitəsilə evdə oturaraq istənilən kitabı əldə etmək kimi üstün imkanlar internetin təhsil sahəsinə olan töhfələri kimi qiymətləndirilir.

Tədrisdə İKT-nin istifadəsi və onun müsbət keyfiyyətlərindən bəhrələnmək yalnız dərs prosesinin effektivliyini təmin etmir, eyni zamanda tələbə və şagirdləri dərsə cəlb edərək dili öyrənmək üçün motivasiyaedici mənbə rolunu oynayır. Bir çox araşdırmalar göstərir ki, bəzi müəllimlər dəyişən təlim prosesi və yeni innovasiyalarla ayaqlaşmaqda çətinlik çəkdikləri üçün onlarda bəzi narahatlıq yaranır. Lakin onlar dövrlə ayaqlaşmalı və yenilikləri qəbul etməyi bacarmalıdırlar. Sözsüz ki, bu nəinki öyrənmə, həm də öyrədən üçün effektiv üsulların məcmusudur. Müəllim və tələbələr coxsaylı orijinal materiallardan istifadə imkanını əldə etmək və yeniliklərdən daim bəhrələnmə bilmək üçün İKT-dən istifadəyə önəm verirlər. Bunun sayəsində şagirdlər dili əzbərçiliklə deyil, real situasiya şəraitində, həqiqi dil mühitində iştirak etməklə inkişaf etdirmə imkanını əldə edirlər. Statistika göstərir ki, ingilis dilinin tədrisində ənənəvi metodlardan demək olar ki, artı istifadə olunmur. Ən işlək metodlardan sayılan qrammatik tərcümə metodu kompüter yönümlü metodlarla əvəz olunub. [3]

İnternet təhsil sahəsinə inteqrasiya olunduqdan sonra bu sahəyə böyük töhfələr vermişdir. Qeyd edildiyi kimi, İKT vasitəsilə informasiya müxtəlif yollarla təqdim oluna bilər. Bu cür müxtəlifliklər dərs prosesini şagirdlər üçün daha maraqlı və yaddaqalan edir və onlara geniş şərait yaradır. Müasir texnologiyalar dərs zamanı şagirdlərin daha aktiv olmasına, materialların daha maraqlı tətbiq olunmasına və dərsin müasir vasitələrlə düzgün qavranılmasına imkan yaradır.

Məhşur metodist Penny Ur qeyd edir ki, hal-hazırda kompüter və internet öyrətmə materialı kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnternetdə müxtəlif məzmunlu özünü yoxlama testləri mövcuddur ki, bununla müxtəlif yaş kateqoriyasına mənsub şəxslər biliklərini rahat yoxlaya bilərlər. Bu onlar üçün maraqlı, cəlbedici vasitədir və öyrənməyə daha motivasiyalı olurlar. Kompüterlə işləmək qarşılıqlı olaraq müəllim və şagirdlər üçün vaxt aparır. Çünki dərsin yarından çox hissəsi proqramların onlayn qurulmasına, şagirdlərin və digər dil öyrənənlərin dərsə qoşulmasına, proqramları mütəmadi olaraq dəyişərək məsələnin həllinə ayrılır. Məhz buna görədir ki, bu cür müasir texnologiyalardan istifadə edən müəllimlər üçün vərəqdə test materialı hazırlamaq bir o qədər də önəm daşımır. [6, s.190]

Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, internetdən istifadənin bir sıra mənfi cəhətləri də var. Belə ki, orta məktəb səviyyəsində şagirdləri internet resurslarından istifadə zamanı nəzarətsiz qoymaq düzgün deyil. Bundan əlavə, deyə bilərik ki, internetin istifadəsində texnoloji avadanlıqların çatışmazlığı, mobil cihazlarda yaddaş tutumu kimi problemlə hallarla üzləşmək də qaçılmazdır. Bəzi hallarda tələbələrin internetə girişi mümkün olmur. İnternetə girişi olmayanların onlayn şəkildə bilik əldə etmək kimi imkanları da olmur.

İngilis dili tədrisi mövzusunda tədqiqatlar bütün səviyyələrdə tələbə müvəffəqiyyətinin dərəcəsini nümayiş etdirdiyindən müasir təhsil sisteminin əsas məsələlərindən biri hesab edilir. Mövcud dövr hər yerdə texnologiyanın istifadəsi ilə öz əksini tapdığından, o dünya miqyasında tədris sahəsinə də nüfuz etmişdir. Əksər təhsil müəssisələri bu cür texnologiyanı cari və gələcək tədris planlarına daxil

etdiyindən ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə müxtəlif fərqlər ön plana çıxmışdır. Ənənəvi tədris təcrübələri aşağıdakı kimi bir sıra problemləri əhatə edir:

1) Ənənəvi metodlar tələbələrə dəqiq tədris məzmununa yönəlmişdir və yazı taxtası, dərsliklər kimi köhnəlmiş tədris vasitələrinə cəlb edir. Beləliklə, müəllim mənfi və ya müsbət nəticələri hesablamadan məlumatları şagirdlərə ötürür.

2) Ənənəvi metodlar tədris prosesində öyrənmə məqsədinə və ya əsas ehtiyaclarına cavab verməyən sadə strategiyalara əsaslanır. Bu cür müəllim mərkəzli metodlarda əsas məqsəd şagirdin məlumatı anlamağından daha çox əzbərləmə və təkrarlama bilmə dərəcəsidir.

3) Ənənəvi təhsil sistemində şagirdlər müəllimlə qarşılıqlı əlaqə və müzakirənin əksinə alınan nəticəyə və konkretliyə əsaslanırlar. Bu da onlarda qarşılıqlı ünsiyyət və müzakirə etmə qabiliyyətlərinin inkişafına mane olur.

4) İngilis dili bacarıqlarını vaxtında və müsbət şəkildə qazanma ehtimalını artıran çoxsaylı modern metodlardan fərqli olaraq ənənəvi mətnlər vasitəsilə öyrətməyə meyilli olan metod daha cansıxıcı motivasiyanı və diqqəti itirməyə səbəb olur.

Göründüyü kimi, müasir dövrümüzdə istifadə olunan internetə əsaslanan metodların öyrənmə prosesindəki əhəmiyyəti çox böyükdür. Eyni zamanda kitab, jurnal, dərslik kimi vəsaitlərin əlçatan olmadığı anlarda internet hər bir sahədə öyrənənlərin köməyinə çatır. Şübhəsizdir ki, çağdaş dövrümüzdə kitablardan əldə edilən hər bir məlumat artıq internet vasitəsilə, izahlı videolara baxaraq və ya oxuyaraq da əldə edilə bilər.

1980-ci ildən bəri ingilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulan texnoloji vasitələrə filmlər, radiolar, müxtəlif tipli videolar və dil laboratoriyaları da daxil edilmişdir. Yaşadığımız dövrdə müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub insanlar qlobal şəbəkə vasitəsilə dili onlayn şəkildə öyrəne bilər. Əlbəttə ki, bu kiçik və böyük təhsil müəssisələri üçün əlverişli vasitədir. Hal-hazırda texnologiyadan istifadə və yararlanma həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün əlçatandır. Tədqiqatçılar 1990-cı ildən indiyə kimi texnologiya vasitəsilə dil

öyrənməyə dair araşdırmalar aparır. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, internet vasitəsilə ingilis dilinin öyrənilməsinin əhəmiyyətli tərəfləri çoxdur. İnternetə əsaslanan təlim texnologiyaları və güclü internet əlaqələri təhsil yönümlü texnologiyaları yeni imkanlarla təmin edir. [4, s.405-406]

Müasir dövrümüzdə yaranmış şəraitlə əlaqədar hal-hazırda dərslər onlayn şəkildə tədris olunur. Dünyada, o cümlədən Azərbaycanda bütün təhsil ocaqlarında dərslər kompüterlə idarə olunur. Onlayn dərslər vasitəsilə şagird və tələbələr nəinki dərslərdən geri qalmır, həmçinin texnoloji vasitələrdən təhsil yönümlü istifadənin faydalarını da əyani şəkildə öyrənir. Eyni zamanda kitab, jurnal, dərslik kimi vəsaitlərin əlçatan olmadığı anlarda internet hər bir sahədə öyrənənlərin köməyinə çatır. Şübhəsizdir ki, müasir dövrümüzdə kitablardan əldə edilən hər bir məlumat artıq internet vasitəsilə, izahlı videolara baxaraq və ya oxuyaraq da əldə edilə bilər.

Cari təhsil sistemi göstərir ki, böyük və kiçik təhsil müəssisələrində müasir təlim texnologiyaları geniş şəkildə tətbiq olunur. XXI əsrdə ali təhsil müəssisələri ilə yanaşı orta məktəblər də onlayn öyrənmə prosesinə geniş formada cəlb olunur. İnternetin müsbət cəhətləri çoxdur, amma qeyd etmək lazımdır ki, orta məktəblər üçün bu daim nəzarət və diqqət tələb edir.

Qloballaşan dünyada ölkəmizin təhsil sahəsindəki irəliləyişi və inkişafı danılmazdır. Təhsildə günü-gündən artan və tətbiq edilən yeni metodlar və təlim texnologiyaları nəticəsində tədris prosesində böyük uğurlar əldə edilmişdir. Yeni təlim texnologiyaları, xüsusən də informasiya kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə öyrədən və öyrənənin işi xeyli asanlaşmışdır. Artıq hər bir məktəbli sərbəst şəkildə istədiyi informasiyanı əldə edə və bunu auditoriyaya inteqrasiya edə bilər. Bu da öz növbəsində təhsilin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırmağa xidmət edir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizə yekun olaraq deyə bilərik ki, innovativ layihələrin həyata keçirilməsi təhsilin keyfiyyətini daha da yüksəldir. İnternetdən istifadə təlim və tədrisdə şagirdlərin uğurunu artırır, onların kamilliyini qiymətləndirir, pedaqoji və texnoloji innovasiyaları zəruriləşdirir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nin elmi əsərləri, 2006
2. Nəzərov M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012
3. Cuban, L. Oversold and underused: Computers in the classroom. Cambridge MA: Harvard University Press, 2001
4. Jones, 2002; Cabada et al., 2009; Yazdanpanah, Sahragard & Rahimi, 2010
5. Teeler D. With Gray P. How to use the internet in ELT, England: Pearson Education Limited, 2000
6. Ur P. A Course in Language Teaching. Printed in Great Britain at the University Press, Cambridge, 1996

Musayeva J.

The Effective Ways of Using Internet in English Language Teaching

(Summary)

The article deals with the using of internet in education. Every learner can access and improve information with different content through the internet. Internet resources are very useful when teaching English. Thus, pupils and students can watch level videos and movies online, improve their language skills by using various dictionaries and explanatory lessons. The use of Internet in foreign language teaching is effective not only for learning, but also for the formation of worldview. As a result of the growing and applied new methods and training technologies in education, great successes have been achieved in the teaching process. As a result of the use of technological methods in education, learner-centered learning processes have already begun to be preferred.

Мусаева Ж.

Эффективные пути использования интернета при обучении английскому языку

(Резюме)

В статье рассматривается использования интернета при обучении английскому языку. Каждый учащийся может получать доступ к информации и улучшать ее с помощью различного содержания через интернет. Интернет-ресурсы очень полезны при обучении английскому языку. Таким образом, школьники и студенты могут смотреть онлайн видео и фильмы уровня, улучшать свои языковые навыки с помощью различных словарей и пояснительных уроков. Использование интернет при обучении иностранному языку эффективно не только для обучения, но и для формирования мировоззрения. В результате роста и применения новых методов и технологий обучения в образовании были достигнуты большие успехи в учебном процессе. В результате использования технологических методов в образовании предпочтение отдается процессам обучения, ориентированным на учащегося.

Rəyçi: p.f.d. J.Mehrəliyeva

NADİRLİ RƏXŞƏNDƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

damla517@gmail.com

LÜĞƏTİN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: lüğət, texnika, strategiyalar, motivasiya

Key words: vocabulary, techniques, strategies, motivation

Ключевые слова: словарь, приёмы, стратегии, мотивация

Dil insanların müxtəlif yaradıcılıq sahələri ilə əlaqədar olan cəmiyyət məfhumudur. Dilin lüğət tərkibində bütün insan fəaliyyəti ilə bağlı olan elm, mədəniyyət, istehsalat və s. sahələrdə istifadə edilən sözlər əks olunur. Dil ictimai hadisədir və onun inkişafı daim dilin lüğət tərkibində öz əksini tapır. Dilin lüğət

tərkibi daim yeni sözlər və ifadələrlə zənginləşərək dil tərkibinə müxtəlif yollarla daxil olur. Dil insanı əhatə edən mühit olduğu üçün onsuz insanın yaşamağı qeyri-mümkündür [4, s.21].

Sözlər ünsiyyət, məna və qarşılıqlı anlama üçün bir vasitədir. İstər ana dilində, istərsə də xarici dildə lüğət mənalı ünsiyyətə yol açan ən əsas vasitələrdən biridir. Çox vaxt tələbələrdə söz ehtiyatının mümkün qədər ideal olmadığı halları ilə rastlaşırıq. Hətta bu problem ali məktəbə daxil olduğdan sonra da davam edir. Xarici dil öyrənən öyrəncilərin bu prolemlərlə üzləşmə faizi olduqca yüksəkdir. Bu problem isə onların dil öyrənməyə olan motivasiyasını aşağı salır və bu öyrənmə prosesindən uzaqlaşır. İstənilən motivasiyalı öyrənci xarici dil öyrənmə arzusunı həyata keçirsə də, əksəriyyət sözlərin, ifadələrin müəllim tərəfindən hazır şəkildə verilməsini üstün tutaraq xarici dil kurslarına baş vururlar [4, s.40].

Xarici dil lüğət bazasının təkmilləşdirilməsi iki əsas məqsədə xidmət edir. Bir tərəfdən öyrənənlər şəxsi xarici dil bazasını zənginləşdirməli, digər tərəfdən isə əldə olunmuş leksik vahidləri müvafiq məzmunlu ünsiyyət prosesində işlədə bilməlidirlər. Söz bazasının öyrənilməsi dil prosesində ən asan sahə kimi görünə bilər , tələbə müəyyən bir dil səviyyəsinə çatdıqda çətin prosesə çevrilir. Söz bazasının dərinədən mənimsənilməsi üçün müəyyən bir vaxt gərəkdir. Öyrənilmə prosesində tələbə bir çox çətinliklərlə üzləşə bilər. Bunlardan biri isə hansı sözün öyrənilməsidir. Bu prosesdə tələbə hansı sözləri önəmli hesab edirsə onları da öyrənmək istəyir. Digər dillərlə müqayisədə ingilis dili geniş söz bazasına malikdir. Hətta dil daşıyıcıları belə gündəlik həyatda çətin və anlaşılıq olmayan sözlərdən istifadə etməyə çalışırlar. Lüğət ehtiyatını artırmaq ən əsas məsələlərdən biridir. İnsanlar lüğət ehtiyatını artırmaq üçün müxtəlif üsullar axtarırlar. Sözlərin asan öyrənilməsi üçün söz bazası müəyyən qruplara bölünür və öyrənilir [5,s.100].

Lüğətin zənginləşdirilmə yolları müxtəlifdir. Ümumiyyətlə söz bazasının zənginləşdirilməsinin bir çox üsulları mövcuddur: dərsliklər və dərs vəsaitləri, təşkil olunmuş ekskursiyalar, televiziya və xarici verilişlər, məktəbdənkənar və sınıfdən

xaric oxu materialları, teatr və kino tamaşaları. Təqdim olunmuş bu üsullar vasitəsilə lüğət tərkibi sistematik şəkildə inkişaf edəcəkdir. Eyni zamanda yeni sözlərin izahı və nitqin obrazlı formada ifadəsi, bədii mətnlər və qrammatik çalışmalar üzrə işlər lüğət tərkibinin irəliləməsinə müsbət təsir göstərir. Ümumiyyətlə lüğətə daxil olmuş sözlər daim təkrarlanmalı və üzərində işlənilməlidir. Öyrəncilərin yeni öyrəndikləri sözlər sonrakı dərslərdə müəllimin səyi nəticəsində təkrarlanmazsa və istifadə olunmazsa o sözlər tez bir zamanda unudulacaq və öyrəncinin öyrənmə prosesinə mənfi təsir göstərəcəkdir [5, s.170]. Mətn tipli çalışmalardan istifadə etməklə lüğət bazasının zənginləşdirilməsi iki əsas aspektdə xidmət edir:

1) Verilmiş mətndə oxumağa həvəs yaratmaq

2)

Oxudan əvvəl fikirləri cəmləmək və yeni sözlərin öyrənilməsinə motivasiya yaratmaq

Qeyd etmək lazımdır

ki, bu tipli çalışmalar oxu vərdişinin inkişafına deyil, mətndəki yeni sözlərin öyrənilməsinə yol açır. Lüğətin inkişaf etdirilməsində müxtəlif növ texnikalardan istifadə edilə bilər: [4, s. 90].

Sözlərin istifadə qaydasını anlama – bu texnika növündə öyrənci oxuma və dinləmə zamanı bildiyi söz bazası barədə qeyd götürür. tanıyır. Eyni zamanda öyrənci həmçinin danışmaq və yazı zamanı ona lazım olan sözlərin qeydini aparır. Bununla bərabər öyrəncinin lüğət bazası iki növdən reseptiv və produktiv söz ehtiyatından ibarətdir. Öyrənmə prosesi zamanı öyrənci hər iki aspektdə fikir verərək lüğət tərkibini zənginləşdirə bilər [3, s.115].

Mənanın kontekstdən xaric

edilməsi- bu zaman istifadə olunan mətndəki sözlərə xüsusi diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bu zaman öyrəncilərin xarici dil biliklərinə uyğun mətn işlənilib hazırlanmalı və mətn daxilindəki sözlərin maksimum şəkildə qavranılması üçün tapşırıqlar verilməlidir [3, s.116].

1. Səbəb və nəticə

Sözləri səbəb və nəticə olaraq işarələmək və mənanı tutmaq

2. Kontrast və əks mənə

Bir birinə zidd olan sözləri tapmaq və mənanı tutmaq 3.
Sinonimlər Mənaları eyni olan sözləri tapmaq və işarələmək

“She was such a gorgeous girl that he did not let this stunning girl”

Tərif verməklə sözlərin tapılması Məsələn:
2-ci abzasda “old” mənasını verən sözü tap. Sözlərin müvafiq
xanaya yerləşdirilməsi bad funny old came

got.....message Müvafiq sözlərin onların mənalарına görə
uyğunlaşdırılması She looks so sad. Because she

a) funny a) skilful b)
achieve b) an aim or purpose c) clever
c) humorous Lüğətdən

istifadə etmək Öyrəncilərə bu zaman
müəllim tərəfindən lüğətdən istifadə edilmə qaydaları aşılmalı və onlara müəyyən
təkliflər olunmalıdır. Həvəsli öyrəncilər Cobuild və yaxud Longman kimi iri həcmli
lüğətlərdən istifadə edə bilərlər. Hər bir söz tapılmalı və əzbərlənməlidir [3, s.127].

Sözləri şəkillərlə birləşdir və izah et

İfadələri tamamla

a) to get 1. a good time b)
have 2. a photo c) to take 3.
out of bus Qrupdakı sözlərə aid
olmayı seç elephant lion silver
snake Cümləni tamamla

..... flowers last day

Səhvləri düzəlt I
am sad for getting high mark. E.G. happy for sad Tələbələr yeni
sözə rast gəldikləri zaman onu xatırlamaq və anlamaq üçün eyni zamanda istifadə
olunmuş xarici dilində istifadə yerini mənimsəmək üçün sözü daim

təkrarlamalıdırlar.

Thornbury qeyd edir ki, yeni məlumatları işləmək üçün əvvəlki söz biliklərini təşkil etmək, bir-birinə bağlamaq və yeni ilə əlaqələndirə bilmək üçün təlimin istifadəsinə ehtiyac olduğunu vurğulayır. Bunu edərkən tələbələr həm passiv, həm də aktiv şəkildə istifadə ediləcək bir söz ehtiyatı yarada bilərlər. . İndi isə aktiv söz bazasının hansı mənada işləndiyinə diqqət yetirək. Aktiv söz bazası dediyimiz zaman tələbənin gündəlik həyat tərzində işlətdiyi sözlər nəzərdə tutulur. Bu sözlərdən tələbə özünə inamlı bir şəkildə istifadə edir və heç bir çətinliklə rastlaşmır. Thornbury bir sıra strategiyalar təklif edərək sözün uzun müddət yadda saxlanması prosesini bu yollarla göstərmişdir: [5, s.100]

Müəyyənləşdirmək - sözü kontekstdə anlamaq. Məs. The tariffs were designed to restrain trade.

Seçmək - Belə ki, burada sözləri tanımaq və onlar arasında müəyyən seçim etmək lazımdır.

Əlaqələndirmək - sözləri tanımaq və onu əyani vasitələr, tərcümə, sinonim, antonim, tərif və s. ilə əlaqələndirmək lazımdır. Məs. She is blind but she didn't let her handicap to get in the way of her achievement. Ayırmaq-sözləri müxtəlif kateqoriyalarda müəyyənləşdirmək və yerləşdirmək [5, s.200].

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, öyrənənlərin leksik vərdişlərinin inkişafı öyrənilən sözlərin təkrar edilməsindən asılıdır.

Günümüzdə lüğətin öyrədilməsi mənalı mətnlər əsasında həyata keçirilir. Əvvəllər lüğətin öyrədilməsinə xüsusi diqqət yaranmasada yalnız son 20 ildir ki, müəllimlər xüsusi diqqət yetirirlər. Dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi zamanı sözlər arasında mənə əlaqələrinə xüsusi diqqət yaratmaq lazımdır. Leksikanın tədrisi zamanı bir sıra aspektlərə nəzər yetirmək lazımdır. Bu vacib aspektlər bunlardır: çoxmənalılıq, sinonimlik, denotasiya və antonimlər.

Tələbələr yeni sözlərin mənimsənilməsində müəyyən çətinliklər çəkə bilərlər. Buna görə də onlara müəyyən strategiyalar aşılmalı və lüğətlərin tədris olunmasında müəyyən olunmuş strategiyalardan istifadə edə bilərlər. Strategiyalar sayəsində isə mənimsənilən sözün unudulması prosesi çətin olur və

daim işlək vəziyyətdə olur.

İstifadə

strategiyaları - tələbələr sözləri təkarladıqdan və onları yadda saxladıqdan sonra artıq onların istifadəsi mərhələsi baş tutmalıdır. Tələbələr sözlə bağlı əldə etdikləri informasiyaları tam şəkildə yadda saxlamalı olduqlarına görə bu dil öyrənmə prosesinin əsas bir hissəsidir. Tələbələrin sözləri müxtəlif kontekstlərdə işlətmələri və onu xatırlamağa cəhd göstərmələri onların yaddaşını inkişaf etdirir. Eyni zamanda bu zaman müəllim sözün mənası və ya forması ilə bağlı olan səhv anlamaları və ya yanlış istifadə olunma halını müəyyənləşdirir. Leksik vahidin istifadəsi müxtəlif formalarda baş verə bilər. Məsələn, tələbələr yeni sözlər vasitəsi ilə cümlə və yaxud mətn qura və ya hansısa bir çalışmanı tamamlaya bilərlər. Başqa hallarda isə tələbələr danışmaq zamanı və ya əyləncəli oyunlarda həmin sözlərdən istifadə edə bilərlər [5,s.300].

Yaddaş strategiyaları- Leksik vərdişlərinin formalaşdırılması üçün lazım olan strategiyalar müxtəlif nöqtəyi nəzərdən fərqli təsvir oluna bilər. Yaddaş strategiyaları əsasən mnemonikalar kimi adlanır. Ehtiyac olduğu zaman isə tələbələrin sözləri yaddaşda saxlamaqlarına kömək edir. Yaddaş strategiyaları alınmış faktı bacarıq səviyyəsinin formaları prosedural və avtomatik aspektinə ötürməyə imkan verir. Məlumat bacarıq səviyyəsinə çatdığı zaman isə söz daha yaxşı yadda qalır və uzun müddət istifadə edilmədikdə isə həmin sözün unudulması çətin olur. [5, s.301]

Krothers və Suppes qeydlərinə əsasən söyləyə bilərik ki, sözlərin 7 dəfə müəyyən edilmiş kontekstlərdə təkrar edilməsi sözün yadda qalmasına kömək edir. [2, s.35] Eyni zamanda bu fikirlə razılaşan Tinkham qeyd edir ki, sözün beş və yeddi dəfə təkrar edilməsi onların yadda qalma prosesini daha yaxşı edir. [6, s.60]

Motivasiya ilə bağlı müəllimlərin tədris prosesində rolunu da xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Dil fakültələrində auditoriyada motivasiyanın yaradılması vacibdir. Bu sahədə isə uğur qazanmaq üçün müəllimlər tələbələrin potensiallarına və bacarıqlarına uyğun çalışmalar tapmalı və onun öhtəsindən gəlmək üçün tələbəyə imkan yaratmalıdırlar. Çalışmalar çox asan olduqda isə, tələbələr

onların həlli üçün müəyyən diqqət ayırmayacaq və onun həlli üçün səy göstərməyəcəklər və ya onlar çox çətin olarsa, tələbələr onun həllinə başlamadan o çalışmanı etməkdən imtina edəcəklər. Buna görə də leksik vərdişləri formalaşdırmaq üçün istifadə olunan lüğət və ya çalışmalar onların dil səviyyələrinə uyğun işlənilib hazırlanmalı və nəzərə alınmalıdır. [1, s.120] Leksik strategiyaları tələbələrə aşılamaq çox kompleks bir prosesdir. Xarici dildəki sözlərin hamısını bilmək onlar haqqında informasiyaya sahib olmaq demək deyil. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, aktiv söz bazası yəni produktiv bacarıq ilə passiv söz bazası yəni reseptiv bacarıq arasında ciddi bir fərq mövcuddur. Müəllimlər dərsin quruluşunu reseptiv üzərində yox praduktiv üzərində qurmalıdır, çünki buradaki əsas məqsəd dil öyrənəndən öyrənilmiş materiala əsasən nəticə almaqdır. Müəllimlər dərs sonunda dil öyrənənin nə öyrənəcəyi və nə kimi bacarıqların formalaşacağı qabaqcadan müəllim tərəfindən təhlil olunmalı və ona uyğun dərs quruluşu qurulmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Dörnyei, Z. and Ushioda, E. Teaching and researching motivation. Longman Pub Group, 2011
2. Edward Crothers and Patrick Suppe . Experiments in second-language learning. New York : Academic press, 1963
3. Michael Lewis. The lexical approach. Language Teaching Publications, 1993
4. Schmitt, N. Vocabulary in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2002
5. Thornbury Scott. How to teach vocabulary. Harlow: Pearson Education Limited, 2002
6. Thomas Tinkham. The effects of semantic and thematic clustering on the learning of second language vocabulary. Oxford: Sage Publications, 2000

Nadirli R.

The ways of enriching vocabulary

(Summary)

Learning a foreign language vocabulary is different from learning vocabulary native language. When comparing languages, we can see that the difficulties encountered by students stem from their native language interference. Today, vocabulary is taught on the basis of meaningful texts. Although no special attention has been given to teaching vocabulary in the past, only methodology has been paying special attention to it for 20 years. Students may have difficulty learning new words. Therefore, they should be taught certain strategies so that they can use the strategies identified in teaching vocabulary. Dictionaries can be complex and difficult to use to expand one's knowledge. The use of a dictionary does not lead to a complete understanding of the meaning of the word. The use of dictionaries may not be very important in inculcating lexical skills in students. Instead, students need to be taught new words and instilled in them new lexical strategies. However, the teaching of lexical units creates certain conditions for the development of students' productive vocabulary. The teacher's task here is to attract student's attention to the key words that are important and to enable their creative use in the communication process.

Надирли Р.

Способы пополнения словарного запаса

(Резюме)

Изучение словарного запаса иностранного языка отличается от изучения словарного запаса родного языка. Сравнивая языки, мы видим, что трудности, с которыми сталкиваются учащиеся, связаны со вмешательством их родного языка. Сегодня словарный запас преподается на основе содержательных текстов. Хотя в прошлом обучению лексике не уделялось особого внимания, в течение 20 лет только методисты уделяли ей особое внимание. Возможно студенты сталкиваются с трудностями при заучивании новых слов. Следовательно, их следует обучать определенным стратегиям, и они могут использовать стратегии, необходимы для обучения лексике. Словари не могут облегчить процесс пополнения словарного запаса студентов. Использование словаря не приводит к полному пониманию значения слова. Использование

словарей может быть не очень важным для обучения студентов лексическим навыкам. Вместо этого студентов нужно учить новым словам и прививать им новые лексические стратегии. Однако обучение лексическим единицам создает определенные условия для развития продуктивного словарного запаса учащихся. Задача учителя здесь заключается в привлечении внимания учеников к ключевым словам, имеющим важное значение для их творческого употребления в будущем процессе общения и в побуждении к уделению им особого внимания.

Rəyçi: p.f.d., b/m. K.Nasıyeva

RƏSULOVA NƏRMİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
nresulova384@gmail.com

İNTERFERENSİYA HADİSƏSİNİN YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: ikidillilik, interferensiya, fonetik, leksik, qrammatik interferensiya

Key words: bilingualism, interference, phonetic interference, lexical interference, grammatical interference

Ключевые слова: двуязычие, интерференция, фонетическая интерференция, лексическая интерференция, грамматическая интерференция

Bir şəxsin iki dildə danışmasına dilçilikdə bilinçivizm, yaxud ikidillilik deyilir. Bu zaman ana dili və yeni öyrənilən dillər arasında qarşılıqlı təsirlər meydana gəlir. Biri digərinin inkişafına mane olur. Dilçilik elmində bu hadisəyə interferensiya hadisəsi deyilir. İnterferensiya diçilikdən başqa fizika elmində də istifadə olunur. [3, s.6]

Xarici dilin tədrisində interferensiyanın müxtəlif növləri baş verə bilər:

1) əmələgəlmə mənşəyinə görə - xarici və daxili;

“Xarici interferensiya” – xarici dilin nitqə nüfuz etməsidir. Ona görə də onu dillərarası interferensiya adlandırırlar. Dillərarası interferensiya əlaqədə olan dillərin ümumi xüsusiyyətləri və əlamətlərinin təsiri altında insanın həmin dillərin bütün xüsusiyyətlərini eyniləşdirməsi, bir dildən digərinə ötürülməsidir.

“Daxili interferensiya” – dildaxili oxşatma və bənzətmə nəticəsində meydana gəlir. “Bir dilin xüsusiyyətlərinin digər dilə birbaşa (vasitəsiz) şəkildə ötürülməsi – birbaşa interferensiyadır. Yəni, xarici dilin əlamətlərini ana dilinin əlamətləri əvəz edir. Dolayısı ilə ötürülən xüsusiyyətlər isə vasitəli interferensiya adlanır.

2) ana dili vərdişlərinin ötürülmə xarakterinə görə - birbaşa (vasitəsiz), bilavasitə - dolayısı ilə (vasitəli);

3) əmələgəlmə xarakterinə görə - açıq və gizli;

Aşkar interferensiya- dil normalarının nəzərə çarpacaq dərəcədə pozulmasıdır. Nitqdə fonetik, qrammatik, leksik səhvlər özünü göstərir. Fonetik interreferensiyanın təzahürü olan nitq qüsurlarını, qrammatik səhvləri hiss etməmək mümkün olmur.

Gizli interferensiya- bu zaman ana dilinin ikinci dilə ləngidici təsiri tam hissetmək mümkün olmur. Bu tip interreferensiya üçün cavab vermək üçün uzun müddət fikirləşmək, ana dilində olmayan ifadə və strukturların şüursuz şəkildə işlədilməsi, tələffüzü çətin olan sözlərdən qaçınma xarakterikdir. Dil vasitələrindən dəqiq, səmərəli şəkildə istifadə olunmur. Bu halda çox zaman nitq idiomalardan, ifadəlilikdən məhrum olur. Dilə yiyələnmənin ilkin və orta səviyyələrində müşahidə olunur, dili mükəmməl öyrənməməklə bağlı olur.

4) linqvistik təbiətinə görə - fonetik, leksik və qrammatik

Linqvistik interferensiya təbiətə fonetik, qrammatik (morfoloji, sinktaktik) və leksik (semantik) olur.

Fonetik interferensiya - Yad dilin mənimsənilməsi zamanı ana dilinin fonetik sisteminin tələffüzdə yaranan çətinliklər fonetik interferensiya adlanır. Bilinçsizlikdə fonetik interferensiya Rus-sovet dilçisi Şerba tərəfindən araşdırılıb.

Fonetik interferensiya daha çox bir dildə bu və ya digər fonem birləşmələrinin mövcudluğu, digər bir dildə isə əksinə, onların olmaması ilə meydana çıxan çətinliklərlə bağlıdır. Məsələn, tərkibində hər “th” hərf birləşməsinin ifadə etdiyi /ð/ və /θ/ səsləri Azərbaycan dilində /z/ və /s/ kimi tələffüz oluna bilər, çünki, Azərbaycan dil sistemində bu səs yoxudur. [6, s.128]

Sözləri nitq praktikasına daxil edərkən onların xüsusiyyətlərini - sözün əşya aləmi ilə birbaşa əlaqəsini, onun digər sözlərlə semantik əlaqələrini, sözlə bağlı olan kontekstdən, assosiasiyadan asılı olaraq sözün leksik mənasının dəyişməsinə nəzərə almaq lazımdır.

Leksik –semantik interferensiya- zamanı dil öyrənən şəxs ya müəyyən sözün ana dilindəki mənalərini xarici dildə bir sözlə əvəz etməyə çalışır, yaxud, xarici dildəki sözün ana dilində mənasını tam başa düşür. Leksik semantik interferensiyanın yaranmasının ilk səbəbi odur ki, tələbələr ilk öncə ana dilində fikirləşir, sonra isə ingilis dilində müvafiq söz və ya ifadələri seçməyə çalışırlar. Yəni idrak prosesi Azərbaycan dilində, kommunikativ proses isə ingilis dilində baş verir. Bu cür interferensiyanın təzahür etməsinin digər səbəbi sözlər arasındakı semantik fərqlər, leksik mənalərin və sintaqmatika qanunlarının özünəməxsusluğudur. Məsələn, sürmək feili ingilis dilində “to ride”, “to drive” şəklində isitfadə olunur. Bu sözlər dilimizə sürmək kimi tərcümə olunsada, onların işlənməsi nəqliyyat vasitəsindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, to ride a motorbike, yaxud, to drive a car.

Leksik interferensiya hadisələri daha çox azyaşlı məktəblilərdə rast gəlinir. Qrammatik interferensiya öyrənilən dilin morfoloji və sintaktik səviyyələrində səhvlərə yol açır. Bu səhvlər dildaxili və dilxarici olmaqlar iki yerə ayrılır.

1) Dilxarici qrammatik səhvlərə - cəm kateqoriyasının, feilin zamanlarının, sözönlərin, artiklların düzgün işlənməməsi, tamamilə buraxılması daxil edilir. Məsələn, ingilis dilində bəzi isimlər həmişə cəm formada işlənir. “People”- adamlar, “clothes”-paltar, “scissors-qayçı”, “stairs”-pilləkən, “glasses, sunglasses”-eynək, gün eynəyi və s. Bu kateqoriyadan olan sözlərin həmişə cəmdə işləndiyini unudan şagirdlər onları qeyri-müəyyənlik artılıqları ilə işlədirlər. “She has got a new glasses”,

hansı ki, bu cümlə qrammatik interferensiyaya məruz qalıb. Halbuki, bu cümlə “She has got new glasses ” şəklində olmalıdır.

Azərbaycan dilində isimlərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyalarının olmaması dil qaydalarının pozulmasına yol açır. İngilis dilində qeyri-müəyyənlik artıqlı “a, an” yalnız sayılabilən tək isimlərlə işlənir. Cəmdə olan isimlərlə ya heç bir artıqlı işlənmir, ya da müəyyənlik artıqlı “the” işlənir. Artıqların düzgün işlənməsi ingilis dilində yüksək səviyyədə bilmək göstəricisidir.

2) Şagirdlərin ikinci dili öyrənərkən feillərin qaydalı, qaydasız, zamana görə, şəxsə görə qarışdırmaları dildaxili interferensiyaya daxildir.

Qrammatik interferensiya müəllimlərin tədris zamanı qarşılaşdığı çətinliklərdən biridir. Avropa dillərində, məsələn, ingilis, alman və s. dillərdə cümlənin baş üzvləri əvvəldə işlənir. Azərbaycan dilində isə, mübtədə əvvəldə gəlsə də, xəbər cümlənin axırında gəlir. Məsələn, they are reading today`s paper. Onlar bugünkü qəzeti oxuyurlar.

Ayındır ki, ingilis dilini öyrənərkən hər dörd bacarıq, dinləmə, oxuma, yazma və danışma çox vacibdir. Ancaq bunlar interferensiya fenomeninin baş verməsi ilə daha da çətinləşir. İnterferensiya hadisəsinin qarşısını almaq üçün psixoloji, metodoloji və linqvistik faktorlara diqqət yetirmək lazımdır.

Şagirdlərin ingilis dilini öyrənməsində, xüsusilə danışarkən, səhv etmək qorxusu, utancaqlıq, tərəddüd və ingilis dilində danışarkən özgüvənin olmaması mane olur. Buna görə də şagirdlər ingilis dilində ünsiyyət qurarkən, başqalarının onları ingilis dilində danışarkən görmələrindən narahat olmamalı , səhv etməkdən qorxmamalıdırlar. Bununla bağlı olaraq müəllimlər şagirdlərin sosio-ekonomik, mədəni və emosional durumlarını nəzərə almalıdırlar ki, şagirdlər dərstdə iştirakdan utanmasın və səhv etməkdən qorxmasın. Şagirdlərin fikirləşmə, öyrənmə, seçim etmə, məntiqi qərar qəbul etmək kimi bütün növ ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif tapşırıqlardan istifadə edilməlidir. Məsələn, problem solution exercises, mutiple choice questions, true, false and not given və s. kimi fərqli tipdə tapşırıqlar şagirdlərin marağını artırmaqla yanaşı, onların öyrənmələrinə yardımçı olur.

Linqvistik baxımdan interferensiya hadisəsinin qarşısını almaq üçün tapşırıqların düzgün seçilməsi vacibdir. Dil öyrənərkən dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqlarının inkişaf etməsi üçün autentik materiallardan istifadə olunmalıdır. Hazırda internet şagirdlər üçün ingilis dilində dinləmə materiallarını əlçatan edib. İnkişaf etmiş texnologiya sayəsində yerli ingilis dilli şəxslərlə ünsiyyət qurmaq, müxtəlif məzmunlu videolar, filmlər izləmək dinləmə qabiliyyətinin inkişafına kömək edir. Dinləmə bacarığının inkişafı danışmaq qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan dili və ingilis dilindəki fonetik sistemin fərqliliyindən yaranan interferensiya problemi fərqliliyi audio və videolara qulaq asmaqla aradan qaldırılır.

İngilis dilində th hərf birləşməsinin cümlə daxilində düzgün tələffüzü üçün bu çalışmadan istifadə oluna bilər. Buradakı cümlələri tələffüz etdikdən sonra şagirdlər təkrar etməlidir.

1. Their mother was gathering the clothes together.
2. They've had a lot of bother with the weather.
3. They'd rather gather those berries with their mother.
4. There's their brother, together with their father.
5. Therefore they'd rather go together.

Sadəcə cəm formada olan isimlərin tətbiqi üçün tapşırıq.

Choose the line of nouns in the plural.

1. A) physics, news, cliffs   B) roofs, scissors, clothes
C) sofa, apple, grass   D) cloud, poultry, cattle
E) information, pyjamas, pianos
2. A) mice, sheep, water   B) Swine, oxen, trousers
C) Event, fence, cheese   D) Sheep, physics, news
E) Troops, army, man

Choose the sentence with the noun in the plural.

3. A) His brother's son doesn't like to play volleyball.
B) The men are going to the yard.
C) Jane eats a lot of bread.

- D) The weather in Baku is windy.
E) Our university has only one building.

İngilis dilində artikllara aid tapşırıq.

Choose the correct article: a, an, the or x (no article)

1. Are you coming to __ party next Saturday?
2. I bought __ new TV set yesterday.
3. I think __ man over there is very ill. He can't stand on his feet.
4. I watched __ video you had sent me.
5. She was wearing __ ugly dress when she met him.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərova K. Müasir Dilçilikdə Bilinquizm Və İnterferensiya. Bakı; “Mürtəcim”, 2018
2. Kirkgoz, M.Y. An analysis of Written Errors of English learners / M.Y.Kirkgoz. –Turkey: 2010
3. Rəcəbli Ə. İnterferensiya. Bakı; “Elm və təhsil”, 2016
4. Susan M. Gass and Larry Selinker. New York, “The Taylor & Francis e-Library”, 2008
5. Valiyeva. N. Comparative Typology of the Modern English, Russian and Azerbaijani Languages, Belgrade, Serbia, “SZGR Jovan Antic”, 2019
6. Zeynallı F. Practical English Phonetics. Book I. Bakı; “Mürtəcim”, 2007

Rasulova N.

The arisen difficulties owing to interference and ways to tackle its problematic effects

(Summary)

Interference as a phenomenon occurs when two languages L1 and L 2 creat problem for learning foreign languages, it virtually blocks the process of learning language grammatically, phonetically and lexically correct in the early stages of langauge learning and acquisition. Mastering language requires good command of

English, which happens at advanced or more proficient level. In order to prevent it from happening, the definite situation should be created to solve the problems.

Расулова Н.

Возникают трудности, связанные с помехами, и способы борьбы с их проблемными эффектами.

(Резюме)

Интерференция как явление возникает, когда два языка L1 и L2 создают проблему для изучения иностранных языков, она фактически блокирует процесс изучения языка грамматически, фонетически и лексически корректно на ранних этапах изучения и усвоения языка. Для овладения языком необходимо хорошее владение английским языком, которое происходит на продвинутом или более высоком уровне. Чтобы этого не произошло, нужно создать определенную ситуацию для решения проблем.

Rəyçi: dos. G.Yusifov

SURXAYZADƏ ŞƏBNƏM

Azərbaycan Dillər Universiteti

ssebнем602@gmail.com

**YAZIDA ŞAĞIRDLƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ
ONLARI ARADAN QALDIRMA YOLLARI**

Açar sözlər: yazı bacarıqları, yazının öyrədilməsi və öyrənilməsi, çətinliklər, orta məktəb, ingilis dili ikinci dil kimi.

Ключевые слова: навыки письма, преподавание и обучение письму, трудности, средняя школа, английский как второй язык.

Key words: writing skills, teaching and learning writing, difficulties, secondary school, english as a second language.

Xarici dil, Milli Tədris Planının ayrılmaz bir hissəsi olaraq məktəb təhsilində əsas dövlət məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Orta məktəblərdə müəllimlər şagirdlərin nitq, dinləmə, oxu və yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif çalışma metodlarından istifadə edirlər. Bu metodlar təlim məqsədlərini müəyyənləşdirir. Bu məqsədlər əsasında hər bir sinif üçün məzmun standartları təsbit olunmuşdur. Məzmun xətləri üzrə standartlara uyğun olaraq şagirdlər orta məktəb təhsilinin müəyyən pillələrində yazıda bu bacarıqları nümayiş etdirirlər:

□ İbtidai pillədə yazı bacarığının inkişafı başqa yolla həyata keçirilir, çünki şagirdlərin hələ də texniki-motorik xarakterli problemləri var. Bunu nəzərə almaqla ibtidai pillədə tədrisin birinci ilində xüsusi diqqət yazının texniki-motorik vərdiş-bacarıqlarının formalaşdırılmasına yetirilir. Şagird hərfləri, öyrəndikləri sözləri yazır, hərfləri birləşdirmək texnikasına sahib olur.

□ İkinci mərhələdə diqqət yavaş-yavaş produktivləşməyə keçir. Şagirdlər nümunəyə əsasən kiçikhəcmli funksional mətnləri tərtib etməyi öyrənirlər, hansında onlar xəbərlərin, faktların, hadisələrin ardıcılıqla ötürülməsi və qiymətləndirilməsi vərdiş-bacarıqlarına sahib olurlar, həmin vərdiş-bacarıqlar növbəti mərhələdə daha açıqlanıb təkmilləşdirilir.

□ Son mərhələdə şagird yazının akademik növlərini yazmağı bacarmalıdır (iş/şəxsi məktub, referat və s.). Şagird yenə də nümunələrdən istifadə edir, amma daha böyükhəcmli mətnləri tərtib edir, hansında nəql, təsvir, fikrin ardıcılıqla ötürülməsi, əsaslandırma vərdiş-bacarığını əldə edir.

Nabat Cəfərovanın qeyd etdiyi kimi, yazı şagirdlərin duyğu və düşüncələrinin dil normalarına uyğun qaydada nəqli, təsviri və mühakimə xarakterli rabitəli mətnlər formasında ifadəsini təmin edir. Oxu prosesində qazanılan bacarıqlar yazı ünsiyyəti vasitəsilə genişləndirilərək qarşılıqlı əlaqəyə çevrilir. Yazı qoyulmuş hər hansı problem, yaxud mövzu ilə bağlı fikir və mülahizələrin müvafiq formada verilməsini, görülmüş işin hesabatının hazırlanmasını təmin edir. Ədəbi dilin normaları

gözlənməklə şagirdlərin tədqiqatçılıq və təşkilatçılıq bacarıqlarını nümayiş etdirməyə imkan yaradır. [1,s.237]

Yazı təlimi diqqət yetirilməsi çox vacib olan sahələrdən biridir .Yazı mürəkkəb bir proses olmaqla baş beyin yarımkürələri və görmə analizatorunun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu mürəkkəb psixofizioloji prosesə yiyələnmə ibtidai təlimin ilk dövründən başlanır. Uşağın həm üzündənköçürməsi, həm mətn yazması, həmişə üzərində işləməsi yazı adlanır. I halda fəaliyyətin şüurlu məqsədi hərflərin qrafik konfigurasiyasını verməkdir, II halda məqsəd sözləri orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaqdır, III halda isə öz fikrini düzgün ifadə etməkdir. Deməli, yazı hərfin konfigurasiyasının verilməsi, onların sözdə bitişdirilməsi, sözlərin düzgün yazılması, fikrinə aydın və rəhbərli verilməsi kimi yüksələn prosesdir. Nəticədə həm kalligrafiya, həm orfoqrafiya, həm də məzmun öz əksini tapır. Ona görə də yazı üzrə vərdişlərin yaranmasına təlimin ilk günlərindən qayğı göstərilməlidir. [4]

Qrammatikanın öyrədilməsi yazı bacarıq və vərdişlərinin aşılmasında xüsusi rola malikdir. Yazının dolğun, məntiqi əlaqəyə sahib olması üçün şagirdlərin qrammatik qaydalara riayət etməsi önəmlidir. Yazının inkişaf etdirilməsi üçün diqqət edilməli qrammatik çətinliklərə aşağıdakılar aiddir:

a) Uzlaşma

Cümlədə uzlaşmanın pozulması yazıda ən sıx rast gəlinən hallardan biridir. İngilis dilində mübtədə və xəbər kəmiyyətə görə uzlaşmalıdırlar. Cümlədə mübtədə təkdirsə, xəbər tək, cəmdirə xəbər də cəmdə yazılmalıdır. Mübtədə və xəbər arasındakı uzlaşmanın düzgün işlədilməməsi sintaktik səhvdir. Məsələn,

Yanlış: The dog chase the cat.

Doğru: The dog chases the cat.

Cümlədə mübtədə əvəzliliklə ifadə olunubsa, 3-cü şəxsin cəminin uzlaşması qaydası Azərbaycan dilində pozula bilər. İngilis dilini öyrənən şagirdlər bu uzlaşmanı cümlədə səhv işlədə bilərlər.

They go to the park every Sunday.

Onlar hər bazar günü parka gedir. (və ya gedirlər)

Şagirdlərin yazıda diqqət etməli olduğu digər bir uzlaşma növü isimlə əvəzliyin uzlaşmasıdır.

Yanlış: Ann is willing to do his duties.

Doğru: Ann is willing to do her duties.

b) İsimlərin cəm halının düzəlməsi

İngilis dilində 's' və ya 'es' artırılaraq cəm forması düzəldilir. Bundan əlavə olaraq, bəzi isimlərə suffiklərin artırılması müxtəlif hallarda baş verir. Azərbaycan dilində sadəcə -lar² əlavə olunmaqla düzəlməsi şagirdlərdə yazı zamanı bəzi sözlərin cəm halını yadda saxlamasına və düzgün yazmasına maneə olur. Suffikslərin fərqli hallarda artırılmasına misal olaraq:

Sonu y hərfi ilə bitən sözlərdə y hərfinin i hərfinə çevrilməsi;

Sonu f, fe ilə bitən sözlərdə f hərfinin v hərfinə çevrilməsi.

c) Durğu işarələrinin işlənməsi

Yazı zamanı durğu işarələrinin düzgün istifadəsini bilmək yazını məzmunca dolğun, fikrin dəqiq və aydın olmasına kömək edir. Bu işarələr yazılı mətni mənalı hissələrə bölür. Nümunə olaraq, nöqtə fikrin bitməsini, nida hiss və həyəcanı bildirir.

Mürəkkəb cümlələrdə vergülün işlənməsi şagirdlərin yazıda təkrarən etdikləri səhvdir. Bu tip cümlələrdə bağlayıcılardan (and, but, yet, so və s.) əvvəl vergül qoyulur:

Mary was out of milk, so she went to the store.

Jeremy wants to lose weight, yet she eats chocolate daily.

Sadə cümlənin ortasında söz, ifadə, əlavə gələrsə, bu zaman hər iki tərəfindən vergül qoyulur. (insert commas) [3, s.187] Məsələn,

My uncle, however, refuses to quit smoking.

Cümlənin əvvəlində söz, ifadə gələrsə ondan sonra vergül qoyulur. Məsələn,

Yanlış: Therefore I'm going to bed.

Doğru: Therefore, I'm going to bed.

Sözlərin düzgün yazılışını bilmək yazını inkişaf etdirməyə kömək olan amillərdəndir. Orfoqrafik biliklərin az olması yazıda müəyyən çətinliklər yaradır.

İngilis dilində sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasında fərq olduğu üçün şagirdlər sözlərin düzgün yazılışını unuda bilirlər. Azərbaycan dilində yanaşı samitlər çox az işləndiyindən yazıda orfoqrafik səhvlər əmələ gətirir. “Boys, cuts, limits” buna misaldır. Hərflərin sinonimasiyası, bir neçə hərfin birləşib bir səs verməsi və söz sonunda tələffüz olunmayan səslərin olması şagirdlərin bu sahədə üzləşdiyi çətinliklərin əsas səbəbləridir. Nümunə olaraq,

- C hərfi işlənmə yerinə uyğun olaraq [s] və [k] olmaqla iki səs ifadə edə bilir. Məsələn, [greis], [kʊfn].
- Laugh, bright, neighbourhood kimi sözlərdə bir neçə hərf birləşib bir səslə oxunur.
- Söz sonunda tələffüz olunmayan “e” hərfini çox zaman şagirdlər danışdıqları zaman istifadə etmədikləri üçün yazmırlar.

Sözlərin düzgün yazılışını bilmək üçün onların fonetik aspektlərindəki fərqliliklərə nəzər salmaq lazımdır. İngilis dilində bəzi sözlərin yazılışı müxtəlif olub, deyilişi eyni olan sözlər var. Məsələn, pray/prey, I/eye, ate/eight. Və ya bunun əksinə olaraq, yazılışı eyni olub, deyilişi fərqli olan sözlər var. Desert sözü buna nümunədir. Bəzən bəzi səslər eyni səslənsədə fərqli hərflərlə ifadə oluna bilir (lox, locks). Bununla yanaşı olaraq, eyni səsin müxtəlif sözlərdə fərqli səslənməsi şagirdlərdə yazı zamanı çətinlik yaradır: about, after, all, am, any və s. Şagirdlərin mətn yazarkən belə sözlərin yazılışı və deyilişindəki fərqliliklər barədə məlumatlı olması yazı bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Yazıda şagirdlər çalışmalıdırlarki, sözləri kontekstə uyğun seçsinlər. Bunun üçün lüğət tərkibinin zəngin olması vacibdir. Şagirdlər omofonlardan, sinonimlərdən, antonimlərdən düzgün istifadəsinə diqqət yetirməlidirlər: affect/effect, beautiful/gorgeous, give/receive.

Lüğət tərkibinin zəngin olması şagirdlərin akademik yazılarını yaxşılaşdıracaq əvəzolunmaz bir vasitədir.. Xüsusilə inşa tapşırıqlarında şagirdlər gündəlik həyatda istifadə etdikləri sözlərdən və ifadələrdən istifadə etməməlidirlər. Hər bir yazı mətni

öz məqsədinə və oxucu auditoriyasına uyğun lüğət tərkibi tələb edir. Sözlər öz işlənmə yerinə görə daha uyğun seçilməlidir. Nümunə olaraq,

Akademik yazıya uyğun olmayan - People do a lot of things

Akademik yazıya uyğun – People perform a lot of tasks

David Singleton lüğətin əhəmiyyətini bu sözlərlə qeyd etmişdir. “Qrammatikasız çox az şey ifadə oluna bilər, lakin lüğət olmadan heç bir fikir çatdırıla bilməz”. [2, s.2]

Müəllimlər düzgün yazı qaydalarının tədrisi zamanı əyanilik prinsipinə əsaslanmalıdırlar. Xarici dilin öyrənilməsi prosesində bu prinsipdən faydalanmaq üçün geniş təhlil aparmaq, ana dili ilə müqayisə etmək, cədvəl və qrafiklərdən istifadə mütləqdir.

Müəllimlər anlamalıdırlar ki, xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlər yuxarıda adları çəkilən çətinliklərlə üzləşirlər. Buna görə də müəllimlər şagirdlərin çətinlik çəkdiyi məqamları müəyyənləşdirib, onları düzgün istiqamətə yönləndirməlidirlər. Bu zaman müəllimin qarşısında bəzi vəzifələr durur:

- a) Yazılı dilin adekvat nümunələri ilə öyrənmələri tanış etmək;
- b) Yazılı dilin bir ünsiyyət vasitəsi kimi necə fəaliyyət göstərməsini nümayiş etdirmək;
- c) Realist və məqsədəuyğun yazı tapşırıqlarından istifadə etmək;
- d) Yazının digər bacarıqlarla inteqrasiyası;
- e) Müxtəlif növdə və müxtəlif formatlı yazılı tapşırıqlardan istifadə. [5]

Nəticə olaraq, lüğət tərkibinin az olması, qrammatik, orfoqrafik, fonetik biliklərin çatışmazlığı yazı bacarıqlarının aşılmasında şagirdlərin üzləşdiyi ən mühim problemlərdir. İstər aşağı sinifdə olsun, istərsə də yuxarı sinif şagirdləri bu problemlərlə qarşılaşırlar. Müəllimlər bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün öz vəzifələrini yerinə yetirirlər.

Ədəbiyyat:

1. N.B.Cəfərova. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I hissə. (Dərslük). 404 səh. ADPU- nəş. Bakı:2016

2. Oktavianus Vendi Ferdian Yulianto. The use of Syntax in Improving Student's Grammar in Writing. Yogyakarta: 2014
[//www.academia.edu/6195743/The_Use_of_Syntax_in_Improving_Students](http://www.academia.edu/6195743/The_Use_of_Syntax_in_Improving_Students)
3. Oshima, Ann Hogue Introduction to Academic Writing, (3rd ed.). Pearson Longman, 2006, p/ 232
4. https://muhaz.org/movzu-muasir-telim-formalaris-usullar-ve-texnikalar-plan1.html?page=2#Yaz%C4%B1n%C4%B1n_d%C3%BCzg%C3%BCnl%C3%BCy%C3%BCn%C3%BC_t%C9%99min_ed%C9%99n_t%C9%99l%C9%99r
5. <http://www.mhhe.com/socscience/supergoal/Chapter5%20Section3.pdf>

Surkhayzada Sh.

Difficulties faced by students in writing and ways to overcome them

(Summary)

Writing is one of the four skills in English language. ESL students always face difficulties when mastering their writing skills. Grammar, poor spelling, vocabulary and lack of phonetic knowledge are major problems of students' writing. It is important that students follow grammatical rules so that the writing has a full, logical connection. Poor spelling prevents students from understanding the meaning of the text. In addition, good vocabulary helps to select words according to the context. Teachers need to understand that students face these challenges when teaching a foreign language. In order to prevent them from happening, teacher should acquaint learners with adequate examples of written language and use of written assignments of different types and formats.

Сурхайзаде Ш.

Трудности, с которыми сталкиваются студенты при письме, и способы их

преодоления

(Резюме)

Письмо - одно из четырех навыков английского языка. Студенты ESL всегда сталкиваются с трудностями при овладении письменными навыками. Грамматика, плохое правописание, словарный запас и отсутствие фонетических знаний являются основными проблемами письменной речи учащихся. Важно, чтобы учащиеся следовали грамматическим правилам, чтобы в письме была полная логическая связь. Плохое написание не позволяет учащимся понять смысл текста. Кроме того, хороший словарный запас помогает подбирать слова в соответствии с контекстом. Учителя должны понимать, что ученики сталкиваются с этими проблемами при обучении иностранному языку. Чтобы предотвратить их возникновение, преподаватель должен знакомить учащихся с адекватными примерами письменной речи и использованием письменных заданий разных типов и форматов.

Rəyçi: f.f.d., b/m. E.Əliyeva

ƏKBƏROVA ZƏHRA
Azərbaycan Dillər Universiteti
ezehra.ze@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRİN KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏSİNİN XARİCİ DİL ƏSASINDA FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: kommunikasiya. Dil bacarıqları. ana dili və xarici dildə ünsiyyət yaratmaq. dil öyrənmənin linqvistik əsasları. inteqrasiya. şifahi nitq. yazılı nitq. dillərarası mədəniyyət. özünüinkişaf. kommunikasiyanın prinsipləri

Key words: communication. Language skills. Communication in the native and foreign language. Linguistic bases of language learning. Integration. Oral speech. Written speech. interlingual culture. self-development. principles of communication

Ключевые слова: коммуникация. Языковые навыки. Общение на родном и иностранном языках. Лингвистические основы изучения языка. Интеграция. Устная речь. Письменная речь. межкультурная культура. принципы общения

Kommunikativ səriştə dedikdə dildən istifadə bacarığı deyilir. Kommunikasiya iki və daha artıq şəxs arasında baş verən ünsiyyət prosesidir. Biz yalnız ana dilində deyil, xarici dildə də ünsiyyət qururuq. Buna görə də xarici dili kommunikasiya vasitəsi kimi istifadə etməliyik. Dərs zamanı xarici dil mühiti yaradaraq və yaxud da xarici dildə müzakirələr apararaq real kommunikasiya şəraiti qurmaq mümkündür.

Xarici dil mənimsəmək yalnız verbal xüsusiyyətlərdən asılı deyil, çünki ünsiyyət zamanı təsirlilik yaratmaqda kommunikativ səriştə və qeyri-verbal xüsusiyyətlər də mühüm rol oynayır. Xarici dildə söz və yaxud qrammatik xüsusiyyətlərini bilmək o dili mənimsəmək anlamına gəlmir. Ona görə də öyrənilən dilin aid olduğu dünyanı dərinlən müəyyən edib araşdırmaq lazımdır. Hər dilin özünəməxsus mədəniyyəti olduğunu da unutmaq olmaz. Müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus xüsusi komponentlər mədəniyyətlər arasında ünsiyyət yaratmaqda çətinlik yaradır. Öyrənilən yeni dilin məxsus olduğu mədəniyyəti bilmədən ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək imkansızdır. Kommunikativ səriştənin əhəmiyyətini artırmaq üçün dil daşıyıcısının daxili dünyasına varmaq və hansı adət və ənənələrə sahib olduğunu, hansı yaşayış tərzini olduğunu müəyyən etmək lazımdır. [2; s 36]

Xarici dil kimi sırf ingilis dilindən söhbət açdıqda ingilis dilinin zənginliyi ilə onun tarixi əlamətləri, ədəbiyyatı, incəsənəti, mətbəxi və digər mədəni dəyərlərini irəli sürür. İngilis xalqının özünəməxsus xüsusiyyətlərini, milli mentalitetini və həyat tərzini araşdırmadan ingilis dilini qrammatik quruluş üzərində öyrətmək dərs ərzində yaxşı nəticə əldə etməkdə çətinliklər yaradır. Başqa dili öyrənmək ikinci bir mədəniyyəti öyrənmək deməkdir. Müxtəlif mədəniyyətə aid əlamətləri müəyyən etmək və mədəni fərqləri yoxlamaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bununla da hansı mədəni dəyərlər və davranışlar öncəlik hesab edilirsə, eyni əlamətlər dərs ərzində daha geniş təhlil olunur. Düşünmə tərzini, mədəniyyət və dil

arasındakı əlaqə, mədəni fərqlər və oxşarlıqların müəyyən edilməsi və onların təlim prosesində xarici dil mükəmməl olaraq öyrənilməsinə şərait yaradılır. Məqsəd ondan ibarətdir ki, öyrənciyə elə bir təhsil vermək lazımdır ki, o bacarsın aşağıdakı xüsusiyyətləri:

- iki və ya çox əcnəbi dildə danışa bilmək;
- Digər mədəni üzvlərlə uğurlu ünsiyyət;
- Müxtəlif kontekstləri və mətnləri anlamaq

Deyilən məqsədləri müəyyən etmək üçün xarici dilin tədrisi yeddi istiqamətə ayrılır: dinləmə, oxu, danışmaq, yazı, dialoq, xarici dilin praktikasını. Daxili strukturun məqsədi elə bir vərdişlərin üzə çıxarılmasıdır ki, onların inkişafı dünya dillərinin öyrənilməsi üçün əsas məqsədi təqdim edir, məs, italyan dili və ədəbiyyatı, italyan dili ikinci dil kimi, ingilis, italyan, rus və ispan dilləri.[1, səh 3]

Əsas məsələ odur ki, dillərin tədrisi zamanı fənnin öyrədilməsi qapalı olmamağı və dillərin inteqrallaşdırılma yolu ilə pedaqogikası tətbiq edilsin. Doğrudan da, istənilən (ana dili və ya xarici) dilin öyrənilməsi zamanı tələbə bənzər məsələlər qarşısında dayanır. Məsələn, o müəyyənləşdirməlidir ki, mətn necə bir struktur, hansı tip məzmun, ibarətdir, onda hansı dil xüsusiyyətləri mövcuddur, onu anlamaq üçün hansı tip strategiyalardan istifadə edilməlidir və s. Tələbə istənilən hər-bir qeyri-dil fənnlərində belə tip kommunikasiya məsələsinin qarşısında dayanır (tarix, riyaziyyat, iqtisadiyyat və s.), mətnləri anlamaq, yaratmaq və auditoriya qarşısında çıxış etmək lazım olan zaman. Belə ki, dil – kommunikasiya bacarıqları əsas xüsusiyyətlidirlər, – bu vərdişlərə yiyələnmək tələbəyə hər hansı fənnin mənimsənilmə prosesində lazım olacaqdır.[3; s 15]

İnteqrallaşdırılmış didaktika - dillərin öyrədilməsi zamanı əldə edilən təcrübənin əlaqələndirilməsini, tələbə tərəfindən əldə edilən təcrübənin bir dildən digər dilə keçirilməsinə dəstək göstərilməsini nəzərdə tutur. Belə yanaşma bacarıqları möhkəmləndirir, təcrübəni zənginləşdirir və tələbələrin əmək qabiliyyətlərini artırır. Bunu icra etmək üçün müəllim düşünməlidir ki, öyrənilmiş və öyrəniləcək dillər arasında körpüləri necə qursun. Belə ki, məsələn, başqa dilin beşinci səviyyəsinin

standartında verilən strategiya – şagird mətni bütövlükdə oxuyur , müxtəlif simvollarla əsas sualları, ikinci dərəcəli ideyaları, baş sözləri qeyd edir, şagirdin effektiv şəkildə mətni dərk etdikdə istənilən fəndə, həm dil (gürcü, ingilis, rus və s.), həm də qeyri-dil fənlərində istifadə edə bildiyi bacarıqların sırasına aid edilir . Körpüləri qurmaq üçün müəllim şagirdə aşılmalıdır ki, konkret bacarığı başqa-başqa fənlərdə və fərqli kontekstlərdə necə istifadə etmək olar. Xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlərdə dilin komponentlərinin (tələffüz, lüğət və qrammatika) və dil bacarıqlarının (oxu, yazı, dinləmə və danışmaq) inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində durur və qiymətləndirmə də müvafiq olaraq bu meyarlarla həyata keçirilir.[4;s 65]

Mən bir müəllim olaraq, ingilis dilinin tədrisində ilk növbədə yeni sözlərin kontekstdə öyrənilməsinə (düzgün tələffüz və cümlədə düzgün istifadə qaydaları izah edilmək şərti ilə (bilinməsi vacib olan minimum qrammatika) və oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə (bu həm yazını inkişaf etdirir, həm dili hiss etməyə kömək edir, həm lüğət və qrammatikanın “təkrarı”nı daha mənalı edir və s.) önəm verirəm. Dil sözlərdən ibarətdir, tələffüz və qrammatik qaydalar sözlərdə maddiləşir, sözləri bilmədən danışmaq və eşitdiyini anlamaq qeyri-mümkündür. Oxuya gəldikdə isə, onun bir faydasını vurğulamaq istəyirəm: “Oxumağı öyrənirik ki, öyrənmək üçün oxuyaq”. Fikrimcə, xarici dil dərslərinə innovativ metodların tətbiqinə dərsin motivasiya hissəsindən (birinci növbədə ilk 5-10-cu dəqiqələri) başlamaq lazımdır.[3; s18]

Xarici dili öyrənməyə başlayan tələbələr bir çox çətinliklərlə qarşılaşır və təbii olaraq da bəzi səhvlərə yol verə bilirlər. Bu anda onlarda motivasiya yetərinə olmalıdır ki, şagirdlər qarşılarına çıxan əngəllərə baxmayaraq özlərində güc toplayıb xarici dili öyrənməyə və danışmağa davam etməlidirlər. Tədris ilinin ilk həftəsində motivasiya qurmaq üçün oyunlardan (“icebreakers”, “classbuilding” activities), “başla” (“bellwork/do now”) kimi strategiyalardan və s. istifadə etmək sinifdə pozitiv mühit qurur və təlim nəticələrini yaxşılaşdırır. Bundan əlavə, şagirdlərin marağını qoruyub saxlamaq üçün dərs boyunca onların hər kiçik nailiyyətini tərifləmək və bu zaman fəaliyyət prosesini önə çəkmək lazımdır (“Test nəticəndən görünür ki, sən

həqiqətən də çox çalışmışan”, “Mənim xoşuma gəldi ki, sən bu tapşırığın düzgün həllini tapmaq üçün bir neçə variantdan istifadə etdin” və s.).[1; s 32].

Dil ünsiyyət vasitəsi olduğundan onu öyrənməkdə başlıca məqsəd bu dildə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnməkdir ki, bunun da səmərəli yolu bütün şagirdlərin dərslər zamanı xarici dildə mümkün qədər çox danışmasına şərait yaratmaqdır. Bunun üçün ən effektiv vasitə cütlərlə işdir. Cütlərlə işin hər hansı bir formasına (yaz – paylaş, çək – paylaş, dinlə – soruş, düşün – paylaş, soruş – cavablandır və s.) keçməzdən əvvəl şagirdlərə düşünmək və fikirlərini formalaşdırmaq üçün vaxt verməkdə fayda vardır (“think time”, 2-3 dəqiqə səssiz refleksiya). Cütlərlə iş uğurlu alınan hallarda tədricən şagirdləri üç-üç və dörd-dörd qruplarda birləşdirmək, onlara qrup işinə müvafiq tapşırıqlar (açıq-sonlu suallar, əqli hücum strategiyasından istifadə, problemlə situasiya, rollu-oyun, debat və s.) vermək və bu yolla da, eyni zaman kəsiyində bütün şagirdləri dərslərə cəlb etmək mümkündür. Dərs zamanı şagirdlərarası bu cür əlaqələrin yaranması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, istənilən metodikanı tətbiq etməzdən əvvəl üç məqama diqqət etmək lazımdır:

- 1) seçilən metod təlim məqsədi ilə uzlaşmalıdır
- 2) seçilən metod vizual, akustik və kinestetik şagirdlərin tələblərinə cavab verməlidir
- 3) şagirdlərin dil səviyyəsində kəskin fərqlər varsa, differensiasiyadan istifadə edilməlidir.

Tələbələr xarici dildə müxtəlif növ layihələri həyata keçirirlər (məs., sərgi; bayram süfrəsi; xaricilər üçün turist kitabçasını hazırlamaq və meriyanın internet-səhifəsində yerləşdirmək; dünyanın hər hansı bir diyarının elə bir sinfi ilə dostlaşmaq, hansı ki, həmin dili öyrənir və s.) Nəticə əldə edilmişdir

1. müəllimlə birlikdə layihənin nailiyyətlə həyata keçirilməsinin meyarlarını formalaşdırırlar

2. qrup üzvləri sərbəst şəkildə həyata keçirilsəi mərhələləri müəyyən edir və planlaşdırırlar, sonra qruplar tərtib etdikləri planı bir-birinə təqdim edir, müqayisə edir, təkmilləşdirirlər

3. müəllimlə birlikdə layihənin yerinə yetirilmə müddətini təyin edirlər

4. bilik və bacarıqlarını səfərbər edirlər, müəyyən edirlər ki, verilən məsələnin həlli üçün hansı bilik və bacarıqları əldə

5. layihənin yekun variantını hazırlayırlar və auditoriya qarşısında təqdim edirlər

Kommunikativ fəaliyyətlərin iki növü var: şifahi və yazılı kommunikativ fəaliyyətlər. Şifahi kommunikativ fəaliyyətlərin tədris prosesinin bir çox sahələrinə tətbiq oluna bilən 6 əsas və geniş istifadə olunan növü var. Onlardan bəzilərinə kiçik siniflərdə, bəzilərinə isə artıq yetkin olan tələbələr üçün mühazirələrdə istifadə etmək olar. Ümumiyyətlə, şifahi kommunikativ fəaliyyətlərin istənilən növü dil öyrənənlərə tədris materiallarını öyrənməkdə, həmçinin öyrədilən xarici dildə düşüncə qabiliyyətlərini etdirməkdə kömək edə bilər.[2;s 26]

Şifahi kommunikativ fəaliyyətin növləri bunlardır:

1. Təkbətək danışmaq (one on one speaking), yəni tələbə-tələbə və ya tələbə-müəllim. Bu cür fəaliyyətlərdə tələbələrdən hər hansı mövzuda müzakirələr aparmaq, müəyyən problemlə suallara cavab vermək tələb olunur. Həmçinin rəsmi tələbə konfranslarındakı tələbə-təlimatçı müzakirələri də buraya aiddir.

2. Kiçik qruplarda keçirilməsi nəzərdə tutulan fəaliyyətlər.

3. Sinif müzakirələri (həm müəllim, həm də tələbələr tərəfindən idarə olunur). Bu fəaliyyət növü debat və müşavirələrdən fərqli olaraq daha az mübahisə yaradır və yanaşma xarakteri daşımır. Lakin məzmun etibarilə dialoji nitqə əsaslanır.

4. Sinif debatları və müşavirələri.

5. Təqdimatlar.

6. Şifahi imtahanlar. [1; s36]

Ümumiyyətlə kommunikativ fəaliyyətlər dili real həyatla əlaqələndirərək danışmaq üçün real şərait yaradaraq ideyaların, fikirlərin və hisslərin digər şəxslə

qarşılıqlı mübadiləsini təmin edir. İndi isə kommunikativ fəaliyyətləri şifahi və yazılı növlərə ayırmadan ümumilikdə kommunikasiyaya, bu zaman anlamağa kömək edən fəaliyyətlərə nəzər salaq:

1. Bir dəqiqəlik danışıqlar və debatlar
2. Jestlər və tamaşalar
3. Kompüter və internet
4. Tələbələrin müstəqil işləri
5. Rəy və danışıq testləri

Bu həm tələbələrin danışan yoldaşlarını diqqətlə dinləməsinə səbəb olur, həm də onlar öz müsbət və mənfi cəhətlərini dəqiq dərk etmiş olurlar. Debat da tələbələri müstəqil fikirlərini söyləməyə ruhlandırır bir fəaliyyətdir. Bunun üçün müəllim öncədən onlar üçün daha önəmli olaraq müəyyən mövzuların siyahısını hazırlayır. Sonra tələbələri qruplara ayırır onlara siyahıları paylayır və hər bir qrup bir mövzunu seçir. Seçilən mövzular müxtəlif olarsa bu zaman hansı mövzu daha çox səs toplayıbsa müzakirəyə qoyulur.

Ədəbiyyat:

1. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press 2006.52
2. Brumfit, Christopher (1984). Communicative Methodology in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya (pedaqoji institut tələbələri üçün) Azərbaycan məktəbi. Bakı 1965. N8 S29-33
4. Зильберман Л.И. Иностранные языки в школе. №8, 1986.

Akbarova Z.

Formation of communicative competence of students studying in universities on the basis of foreign languages

(Summary)

Different methods are used to identify characteristics of different cultures and to examine cultural differences. Thus, whatever cultural values and behaviors take

precedence, the same traits are analyzed more extensively throughout the lesson. Conditions are created for the way of thinking, the relationship between culture and language, the identification of cultural differences and similarities, and their perfect learning of a foreign language in the learning process. It is impossible to use a new language as a means of communication without knowing the culture to which it belongs. To increase the importance of communicative skills, it is necessary to get to the inner world of the native speaker and determine what customs and traditions he has, what lifestyle he has.

Акброва З.

**Формирование коммуникативной компетенции студентов, обучающихся в
вузах на основе иностранных языков.**

(Резюме)

Невозможно использовать новый язык как средство общения, не зная культуру, к которой он принадлежит. Чтобы повысить значимость коммуникативных навыков, необходимо окунуться во внутренний мир носителя языка и определить, какие у него обычаи и традиции, какой у него образ жизни. Для определения характеристик разных культур и изучения культурных различий используются разные методы. Таким образом, независимо от того, какие культурные ценности и поведение имеют приоритет, одни и те же черты характера анализируются более подробно на протяжении всего урока. Создаются условия для образа мышления, взаимосвязи между культурой и языком, выявления культурных различий и сходств, а также для идеального изучения иностранного языка в процессе обучения.

Rəyçi: dos. A.Əsədov

YUSİFLİ LALƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

laleysifli2020@gmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİLLƏRARASI VƏ DİLDAXİLİ İNTERFERENSIYANIN PSİXOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: fonetika interferensiya, leksik interferensiya, qrammatik interferensiya, söz sırası, sirkulyasiya

Key words: phonetic interference, lexical interference, grammatical interference, word order, circulation

Ключевые слова: фонетическая интерференция, лексическая интерференция, грамматическая интерференция, порядок слов, обращение

«İnterferensiya» termini latın mənşəlidir («inter» - arasında), «ferens» - «daşıyıcı» deməkdir) [1, səh. 359]. Bu termin ilk dəfə fizika elmində «dalğaların qarşılıqlı sürtünməsi nəticəsində zəifləməsi» mənasında işlənmiş, sonralar biologiya, psixologiya və başqa elm sahələrində işlənmiş, ilk dəfə olaraq İ.Epşteyn tərəfindən linqvistikada istifadə olunmuş və linqvistik ədəbiyyatda U.Vaynrayx tərəfindən geniş yayılmışdır [2]. Hal-hazırda bu termin xarici dillərin, linqvistikanın, sosial linqvistikanın, psixoloji linqvistikanın və psixologiyanın tədrisi metodikasında istifadə edilir.

Y.D.Deşeriyev və İ.F.Protçenko interferensiyanı «iki dilin qarşılıqlı münasibətləri zamanı ortaya çıxan struktur elementlərinin əlamətləri» kimi xarakterizə edirlər [3, səh.28-29]. Müəlliflər göstərirlər ki, interferensiya hadisəsi məhz bir istiqamətdə – ana dilinin xarici dilə təsiri istiqamətində baş verir.

Bəzi müəlliflər isə onun yeni öyrənilən dilə mənfi təsir etdiyini göstərirlər. V.Y.Rozensveyq interferensiyanı «bir sıra dillərin öyrənilməsində onların qarşılaşması zamanı ortaya çıxan normadan yayınma halları» adlandırır. Lakin o, interferensiyanın qarşılaşan dillərdən daha çox hansının tərəfindən baş verdiyini aydınlaşdırmır və sanki həm ana dili xarici dilə, həm də xarici dil ana dilinə təsir göstərir [4, səh.4].

R.V.Vinoqradov göstərir ki, «interferensiya – öyrənilən dilin sxem və modellərinin ana dilinin müvafiq elementləri ilə əvəz edilməsinə və ya birincinin ikinciyə bənzədilməsinə deyilir»[5, səh.55].

Ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, interferensiya – iki və daha artıq dillərin qarşılıqlı əlaqələri zamanı ortaya çıxan və yeni öyrənilən dilə ana dilinin təsirini özündə əks etdirən dil hadisəsidir.

Interferensiya hadisəsi özünü dilin müxtəlif səviyyələrində biruzə verir. Buraya daxildir.

- 1) Fonetik interferensiya;
- 2) Qrammatik interferensiya;
- 3) Leksik interferensiya.

Belə ki, çoxdillilik ünsiyyət şəraitində interferensiyaya ən çox nitq səsləri məruz qalır. Lakin ana dili ilə öyrənilən ikinci dilin prosedik sistemini tutuşdurduqda, ana dilinin prosedik xüsusiyyətləri xarici dillərin tələffüz normalarına ciddi təsir göstərir və nəticədə bir sıra interferensiya tipli səhvlər ortaya çıxır. Azərbaycan dilinin prosedik xüsusiyyətlərindən irəli gələn interferensiya tipli səhvləri əsasən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Söz vurğusunun təbiətindən, lokallığından və dərəcəindən irəli gələn səhvlər:

- a) söz daxilində vurğusuz mövqedə saitlərin kompressiya dərəcəsinin azalması;
- b) bərabərsəviyyəli və ikinci dərəcəli vurğunun zəifləməsi, yaxud tamamilə düşməsi;
- v) sözlərin sonunun nisbətən qüvvətli tələffüz edilməsi meyli;

2. Cümlə vurğusunun təbiətindən və distribusiyasından irəli gələn səhvlər:

- a) köməkçi nitq hissələrində saitlərin kompressiya dərəcəsinin azalması, qüvvətli tələffüz edilməsi;
- b) ritmik qrupların sonunda əvvəlkinə nisbətən tələffüzün dəyişməsi;
- v) Azərbaycan dilinə məxsus zəif aksentuasiyaya uyğun nitqin ucalığının azalması;

q) xarici nitqə məxsus aydın, dəqiq, vurğulu-vurğusuz ritm tipli, ahəstə uzadılmış heca ritm tipi ilə əvəz edilməsi.

3. Azərbaycan dilinin zəif aksentuasiyası nitqin tipinə, nüvə tonları, şkalaların tonal səviyyəsinə və istiqamətinə ciddi təsir edir və s.[6, səh. 87].

Fonetik səviyyədə interferensiya dedikdə dildə olan səs sisteminin öyrənilən dilə və ya əksinə olan təsiri nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi Azərbaycan dilində 32 hərf, 34 səs olduğu halda, İngilis dilində 26 hərf, 44 səs vardır. Səslər arasında olan bu kəmiyyət fərqi Azərbaycan dilində olmayan səslərin tələffüzü, eyni zamanda səslənmədə olan artikulyasiya fərqi dil öyrənənlər üçün çətinliklər yaradır.

İkinci bir səbəb ingilis dilindəki sözlərin yazılış və deyilişində olan fərqlərdir. Bu səbəbdən də dili yeni öyrənənlər sözləri və qrammatikani öyrənsələr də sözlərin tələffüzü, eyni zamanda başa düşülməsində çətinlik çəkirlər. Doğru situasiyada doğru söz seçilib istifadə edilsə də tələffüzdə edilən səhvlər başadüşülməni çətinləşdirir, kommunikasiyada problemlərə gətirib çıxarır.

Digər bir səbəb də, cümlələrin tonlarında və vurğusunda olan müxtəlifliklərdi. Dilidən düzgün istifadənin əsas şərtlərindən biri də bu hədəf dilin ahəngini, tonlarını düzgün istifadə etməkdir. Bu səbəbdən, ikinci dil öyrənənlərin tələffüz səhvləri yalnız tanımadığı səsləri tələffüz etmək üçün edilən cəhdlərdə göstərmir, əksinə səs inventarını, səsləri birləşdirmə qaydalarını və ana dillərindəki stress və intonasiya nümunələrində də əks etdirir. Bu kimi fərqliliklərin aradan qaldırılması üçün müəyyən vaxt və səhvlər üzərində intensiv işləmək tələb olunur. İnformasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir dövüdə lazımi dil informasiyaların, xüsusəndə dinləmə materiallarının əlçatanlığı tələbələrin işini asanlaşdırır. Onlara davamlı inkişaf üçün imkanlar verir.

Fonetik səviyyədə interferensiya hadisəsi zamanı öyrənilən dilin səs tərkibi, sözlərin tələffüz şəklidə qarışıqlıqlar olurdusa leksik interferensiya hadisəsi zamanı sözlərin, daha dəqiq dillə desək dilin lüğət tərkibinin bir birinə təsiri və bu zaman ortaya çıxan problemlər əsas götürülür.

S.M. Gass öz əsərində ana dilindən hədəf dilə leksik köçürmə ilə bağlı araşdırmaların aparılmasının çox vacib olduğunu, lakin tədqiqatçıların bu tip tədqiqatlara qrammatika və fonologiyadan daha az diqqət yetirdiyini iddia etdirdi. E.M. Hatch isə iddia edirdi ki, "Hədəfimiz ünsiyyət olduqda, əmrimizdə yeni dilimiz az olduqda, söz mövzusu çox vacibdir. Sözlər ünsiyyəti mümkün edəcəkdir"[7, səh.74]. Bu fikir bir daha təsdiq edir ki, xarici dil öyrənmə prosesinin ən əsas komponentlərindən biri də, bu dildə söz ehtiyatının artırılması və sözlərin düzgün şəkildə istifadəsidir. Azərbaycan və İngilis dilləri müxtəlif dil qruplarına aid olduqları üçün bu dillərdə yaxınlıq demək olar ki, ümumiyyətlə müşahidə edilmir. Bu səbəbdən də lüğət tərkibləri də bir-birlərindən tamamilə fərqlənir. Leksik interferensiyanın səbəbləri müxtəlif ola bilər. Bunlardan biri də sözlərin yazılışında və yaxud da deyilişində olan oxşarlıqlardır ki, çox zaman xarici dili öyrənənlər, danışmaq prosesində və ya yazıda doğru sözü tapmayanda və ya xatırlamayanda ana dilində həmin sözlərə bənzəyən və yaxudda mənası yaxın sayılan sözləri istifadə edirlər. Bu proses həm şüurlu, həm də qeyri- ixtiyari baş verə bilər.

Digər bir səbəb tərcümə zamanı mənalı eyni olan sözlərin hədəf dildə işlədilməsidir ki, bu zaman müəyyən kontekstdə bu istifadə doğru olmur. Azərbaycan dilli tələbələrin ən çox istifadə etdikləri və xarici dil öyrənmə prosesinin birinci mərhələsində öyrəndikləri söz "get- almaq, əldə etmək" sözüdür. Hər hansı nitq prosesində "borc almaq" ifadəsi ilə qarşılaşan tələbələr bu ifadəni ilkin mərhələdə "borrow" əvəzinə "get money" kimi tərcümə edirlər. çünki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində "kimdənsə pul almaq" ifadəsi istifadə olunur, eyni zamanda nitqdə çox istifadə olunduğu üçün və uzunmüddətli yaddaşa yazıldığı üçün tələbələrin ağına gələn ilkin ifadə "get money" ifadəsi olur. Bu isə ingilis dilinin leksik quruluşu üçün doğru deyil.

Leksik köçürməsinin digər bir növü "sirkulyasiya" adlanır. Bu cür köçürmə zamanı dilin leksikasına bələd olmayan şagird hədəf obyektin və ya hərəkətin xarakteristikasını izahlar verərək, yaxınmənalı sözlər istifadə edərək təsvir etməyə davam edir.

İnterferensiyanın özünü aydın şəkildə biruzə verdiyi dilçilik sahələrindən biri də qrammatikadır. Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə ingilis dilinin qrammatikası arasında çox mühüm fərqlər vardır. Bu həm nitq hissələrinin istifadə qaydasında, həm də onların mövcud olub-olmamasında özünü biruzə verir. İngilis dili ilə Azərbaycan qrammatikası arasında əsas fərqlərdə biri də artikılın istifadəsidir ki, bu da azərbaycandilli auditoriyalar üçün çox zaman problemlə məsələ olur. Dünyanın bir çox dillərində artikl adlanan məvhumdan istifadə edilir ki, müxtəlif dillərdə müxtəlif funksiyaları olsa da əsas etibar ilə, danışılan isim haqqında əvvəlcədən məlumatın olub olmamasını müəyyən edir. Azərbaycan dilində belə bir məvhumun mövcud olmaması onun istifadəsini çətinləşdirir. Bildiyimiz kimi İngilis dilində artikılın iki növü müəyyən edilmişdir. Müəyyən (the) və qeyri-müəyyən (a, an). Bəzən tələbələr bu artiklların mahiyyətlərini bilsələr də Azərbaycan dilində mövcud olmadığı üçün nitq prosesində bu artikllar buraxılır və ya düzgün şəkildə istifadə edilmir.

Azərbaycandilli auditoriyalarda ən çox rast gəlinən interferensiya hadisəsindən biri də indiki sadə zamanı düzəldən zaman üçüncü şəxsin təkində feilin sonuna əlavə olunan (s, es) şəxs şəkilçisinin buraxılmasıdır ki, dil öyrənmənin müxtəlif mərhələsində əksər tələbələr bu problemlə qarşılaşır. Nəzəri cəhətdən qayda çox sadə olmasına baxmayaraq Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda belə qaydanın olmaması, tələbələrin bu qaydanı birbaşa ana dili ilə əlaqələndirə bilməməsi nəticəsində bu kimi hallara rast gəlinir. Dil öyrənmə prosesində ortaya çıxan belə uyğunsuzluqlar dildə mənfi transfer hadisəsinə, başqa sözlə interferensiyaya səbəb olur.

Dildə interferensiyanın rast gəlinədiyi sahələrdən biri də sintaktikadır. Bildiyimiz kimi müxtəlif qruplara məxsus dillərin sadəcə lüğət tərkibləri və qrammatik qaydaları deyil, eyni zamanda cümlə quruluşları da fərqlənir. G. Felix interferensiya məsələsini sintaksis sahəsində kiçik bir məsələ kimi qiymətləndirdi. Bunu xarici dil öyrənmədə gedişində qaçınılmaz bir proses olaraq deyil, təsadüfi bir hərəkət kimi şərh etdi. Buna baxmayaraq, bir çox başqa tədqiqatçı, xarici dil öyrənmə prosesinə müdaxilə faktını, kimsə xarici dil öyrənəndə baş verən təbii bir

fenomen adlandırdı. Lakin sintaktik interferensiyanın araşdırılması, müşahidələrin aparılmasından alınan nəticələrə baxdıqda G. Felixin bu fikrinin həqiqəti əks etdirmədiyini demək mümkündür. Dilin digər səviyyələrində olduğu kimi sintaktik səviyyədə olan səhvlər, doğru olmayan köçürmələr vaxtında aşkar edilmədikdə düzəldilməsi çətin olan, və yaddaşda möhkəmlənən səhvlərə gətirib çıxarır. Digər bir tərəfdən J.Cummins ana dilində savadlı olmaq bu savadlılıq bacarıqlarının öyrənilən xarici dilə uğurla köçürülməsi üçün güclü zəmin yaratdığını düşünürdü. Onun 'inkişaf qarşılıqlı asılılıq prinsipi' ana dili ilə xarici dilin daim vəhtətdə olacağı və öyrənmə prosesinin insanın həyatı boyu davam edəcəyini sübut edirdi. Bu isə onu sübüü edir ki, interferensiya yalnız mənfi transfer hadisəsi kimi başa düşülmür, eyni zamanda ana dilində qazanılan hər bir uğurun, öyrənilən yeni məlumatların da xarici dilə müsbət təsiri kimi cərayan edir. Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sintaktik səviyyədə edilən səhvlərin qarşısının alınması üçün dil öyrənənlər həm də ana dilinin cümlə quruluşunu dərinləndirilməli, və yeni bir xarici dil öyrənən zaman ana dilinin qaydaları ilə qarşılıqlı əlaqədə, müqaisələrlə öyrənməlidir. J. Greenberg dilləri cümlə quruluşuna görə 3 qrupa bölmüşdür.

1. Xəbər+mübtədə+tamalıq
2. Mübtədə+xəbər+tamamlıq
3. Mübtədə+tamalıq+xəbər.

Azərbaycan dilinin cümlə quruluşu 3-cü bölgüyə(mübtədə+tamalıq+xəbər), İngilis dilinin cümlə quruluşu isə 2-ci bölgüyə(mübtədə+xəbər+tamamlıq) aiddir. Bunun nəticəsidir ki, bəzən Azərbaycandilli auditoriyalar cümlə qurarkən öz dilimizin qaydalarına əsasən xəbəri ya cümlənin axırında istidadə edir, ya da tamamilə istifadə etmirlər. Bu hal daha çox isimi xəbərli cümlələrdə xəbər vəzifəsini yerinə yetirən (am, is, are) hissəciklərinin buraxılmasında özünü göstərir. Əsasən cümlə strukturu fərqli olan dillərdə meydana gələn bu problemin həlli üçün əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi tələbələrin öz dillərini yaxşı bilməsi və dillər arasındakı fərqləri, onun səbəblərini tam başa düşmələri vacibdir.

Bütün bu araşdırmalarla yanaşı J.C. Richards bu səhvləri, statistik şərtlərinə və səbəblərinə əlavə olaraq müxtəlif qrammatik kateqoriyalara və alt kateqoriyalara ayırdı. Ana dili müdaxiləsinin bu səhvlərin baş verməsinin əsas səbəbi olmadığı qənaətinə gəldi. Səbəblərə həddindən artıq ümumiləşdirmə, sadələşdirmə və qaçınmaq kimi dylarası və inkişaf strategiyaları da daxil idi. Bu araşdırmalar, İngilis dilini öyrənməkdə başqa dildən köçürmədən qaynaqlanmayan və ziddiyyətli təhlildən proqnozlaşdırıla bilməyən səhvlərə yönəlmişdir. Bunlar dylarası və inkişaf səhvləri idi. Dillərarası, dylarası və inkişaf səhvlərini araşdırmaq və onlar arasında olan fərqləri müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif dillərdən olan danışanları tədqiq etmişdir. Bu cür müxtəlifliyin məqsədi dillərarası və səhvlərarası səhvlər arasındakı potensial xaosu azaltmaq idi. Bu analizlər əsasında əsas dil öyrənilməsinə əlavə olaraq tədris metodlarının və üsullarının yoxlanılmasının vacib və zəruri olduğu aydın oldu.

Xarici dil öyrənmə prosesində dilin fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrində meydana gələn interferensiya hadisəsini ardan qaldırmaq üçün bu məvhumu dilin hər bir səviyyələrində ayrı ayrılıqda analiz etmək olduqca vacibdir. Bu araşdırmaların köməyi ilə dilin müxtəlif səviyyələrində interferensiyanın əsas səbəbləri müyyən edilməli və həlli üçün yollar axtarılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М.,Прогресс, 2004, 359 с.
2. Cross D. A practical Hand book of Language Teaching. Prentice Hall,1992, 296 с.
3. Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф. Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия//Проблемы двуязычия и многоязычия.М.,1972
4. Розенцвейг В.Ю., Уман Л.М. Интерференция и грамматическая категория // Исследование по структурной типологии.М.,Академия наук,1963, с.104-114

5. Верещагин Е.М. Понятие «интерференция» в лингвистической и психологической литературе//Иностранные языки в высшей школе.1968,№ 4, с.103-110
6. Psixologiya. Prof. S.İ.Seyidov və prof.M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı.,2007, 650 s.
7. E. M.Hatch. Psycholinguistics. Newbury House, 1983, 266 c.

Yusifli L.

**Psychological basis of interlingual and internal language interference in
foreign language teaching**

(Summary)

Summarizing the above facts, In order to eliminate the phenomenon of interference in the process of learning a foreign language at the phonetic, lexical, grammatical levels of the language, it is very important to analyze this concept at each level of the language separately. With the help of these studies, the root causes of interference at different levels of language should be identified and solutions sought.

Юсифли Л.

**Психологические основы межъязыкового и внутреннего языкового
взаимодействия в обучении иностранному языку**

(Резюме)

Обобщая приведенные выше факты, для исключения явления вмешательства в процесс изучения иностранного языка на фонетическом, лексическом, грамматическом уровнях языка очень важно анализировать это понятие на каждом уровне языка отдельно. С помощью этих исследований следует выявить основные причины помех на разных уровнях языка и найти решения.

Rəyçi: s.e.d., dos. S.Əliyeva

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: процесс обучения, мотивация, внимание, мышление, память, учащиеся

Key words: learning process, motivation, attention, thinking, memory, students

Açar sözlər: öyrənmə prosesi, motivasiya, diqqət, düşüncə, yaddaş, şagirdlər

Психологические основы обучения английскому языку играют важную роль при становлении и формировании личности. Психология является одной из базовой наукой для методики обучения иностранному языку, описывающие такие психологические особенности учащихся, как память, внимание, мышление, мотивация, с целью повышения эффективности педагогических мер, улучшающих психологические аспекты обучения.

В современном обществе психологи пришли к такому мнению, что большую роль в изучении иностранных языков играет мотивация.

Мотивация – как ключевой фактор, влияющий на скорость и успешность изучения иностранного языка [5, с. 525]. Мотивация часто определяется как потребность или побуждение, которое стимулирует поведение к цели, вызывает целенаправленную активность у обучающихся. Мотивация часто меняется в зависимости от обстановки, вовлеченных людей, задачи и ситуации. Для учителей отсутствие мотивации является одним из самых неприятных препятствий на пути обучения учащихся.

В психологии выделяют два типа мотивации: внутренняя и внешняя. Внутренняя мотивация - это толчок, исходящий изнутри. Учащийся, у которого есть внутренняя мотивация, нравится заниматься определенным делом,

выполнять задание из-за радости от изучения новых материалов. Внешняя мотивация - это толчок, исходящий извне. Учащийся, который имеет внешнюю мотивацию, успевает в школе, хочет получить одобрение родителей, хорошие оценки или награды.

Задача учителя английского языка - создать в классе такую среду, атмосферу, которая максимально расширит возможности изучения английского языка. Учитель английского языка - это тот человек, который оказывает наибольшее влияние на ученика, который занимается изучением английского языка. По разным причинам ученики приходят в класс с разным уровнем и различной степенью мотивации. Когда ученик находится в классе, именно отношение и подход учителя к преподаванию английского языка будут иметь наибольшее влияние на уровень внутренней мотивации учащегося. Каким бы ни был уровень мотивации учащихся, будь то внутренняя или внешняя, когда они входят в класс, именно учитель в конечном итоге будет иметь наибольшее влияние на то, насколько мотивированным будет этот ученик.

Память - это когнитивный процесс, который определяет временное измерение нашей умственной организации. Это наша способность кодировать, хранить, сохранять, а затем вспоминать информацию и прошлый опыт. Память - один из факторов, который можно использовать для прогнозирования успеваемости учащегося в изучении иностранного языка [7, с.95]. Используя память, учащийся может многократно извлекать полученную информацию в область сознания, то есть вспоминать накопленные сведения, и применять ее по назначению [3, с.151].

В человеческой памяти задействованы 3 основных процесса: кодирование, хранение и извлечение.

1) Кодирование - это первый процесс, который запускает человеческая память, т.е. это начальное изучение информации. Кодирование преобразовывает информацию в форму, которая может храниться в памяти. Это

активный процесс, в котором информация обрабатывается и классифицируется для хранения и поиска.

2) Хранение - это второй процесс, который позволяет сохранить закодированную информацию. Это означает, что мы храним информацию в течение определенного периода времени. Пока информация хранится, она постоянно трансформируется, реорганизуется и включается в новые ссылки, даже если субъект не полностью осведомлен о процессе.

3) Извлечение - это запоминание информации или событий, которые ранее были закодированы и сохранены в мозгу. Извлечение закодированной и сохраненной памяти очень важно, потому что в противном случае нет смысла хранить информацию.

В зависимости от продолжительности сохранения информации различают 2 типа памяти: кратковременная память и долговременная память.

Кратковременная память действует как своего рода «блокнот» для временного вспоминания информации, которая обрабатывается в любой момент времени. Данную память можно рассматривать, как способность одновременно запоминать и обрабатывать информацию. В языковом понимании кратковременная память обеспечивает временное пространство для хранения информации перед ее отправкой в записанной форме в долговременную память.

Долговременная память - это хранение информации на долгое время. Долговременная память - это заключительный этап обработки памяти. Информация, хранящаяся в долговременной памяти, сохраняется дольше, чем кратковременная память. Долговременная память может хранить большие объемы информации в течение потенциально неограниченного времени (иногда в течение всей жизни).

Упражнения для развития памяти учащегося.

1. Расшифровка букв (Letter Unscramble)

Учащиеся объединяются, и один из учащихся стоит спиной к доске. На доске четыре набора из четырех букв, которые могут образовывать несколько слов (например: atlf, wlefor, anem). Учащийся, стоящий перед доской, читает один набор букв своему партнеру. У учащегося есть 30 секунд, чтобы понять, какие слова можно составить из букв, но не видит их. (например: wlefor = roflew, flower, lewfor). Каждый учащийся делает это несколько раз.

2. Использование визуальных средств

Учителя могут поощрять учащихся, используя наглядные пособия, чтобы помочь им запомнить информацию, которую недавно прочитали или услышали. Создавать карточки со словами или изображениями - их можно использовать для упражнений на сопоставление или для тренировки определения слов.

3. Создание ментальной карты (Mind Map)

Составить ментальную карту различных идей и того, как они соотносятся друг с другом. Установление связи между словами и темами помогает учащимся активно взаимодействовать с материалом и развивать более глубокое понимание, что является важной частью памяти.

Согласно Джону Рэйти, внимание – это больше, чем просто замечать входящие стимулы. Он включает в себя ряд процессов, включая фильтрацию восприятий, уравнивание множественных восприятий и придание эмоциональной значимости этим восприятиям [6, с. 247].

Одним из определений внимания в психологии является предложенное Н.Ф. Добрыниным понимание внимания как направленности и сосредоточенности психической деятельности человека. При этом под направленностью понимается избирательный характер активности, а под сосредоточенностью - углубление в данную деятельность. Подобно памяти внимание относится к сквозным психическим явлениям, поэтому, если опираться на структуру психической организации человека, возможно рассмотрение внимания и как процесса [1, с.18].

Выделяют две основные формы внимания: пассивное и активное.

Пассивное внимание относится к непроизвольному процессу, управляемому внешними событиями, которые выделяются из окружающей их среды, такими как яркая вспышка, сильный запах или внезапный громкий шум. Можно сказать, что, поскольку пассивное внимание непроизвольно, это легко. Активное внимание является добровольным и направляется бдительностью, концентрацией, интересом. Другими словами, это сложный когнитивный процесс, который включает в себя ощущение бдительности и возбуждения, выбор того, чем мы должны заниматься, игнорирование того, на что мы не хотим обращать внимание, и поддержание нашего внимания в течение нужного времени.

Мышление – важная цель, которая на один шаг приближает учащихся к свободному владению иностранным языком. Учащиеся, которые изучают иностранный язык, обладают потребностью в общении на иностранном языке, и постоянно стремятся к выражению на нем своих мыслей. А. Н. Леонтьев отмечает, что слово является носителем общения, а процесс развития речи связан с развитием мышления и сознания [2, с.123].

Как известно, каждый изучаемый язык по-своему отражает действительную реальность. Когда мы говорим на одном языке, мы соглашаемся, что слова представляют идеи, людей, места и события. Данный язык, который изучают учащиеся, связан с их культурой и окружающей средой. Психологи давно исследовали вопрос о том, формирует ли язык мысли и действия или наши мысли и убеждения формируют наш язык. Два исследователя, Эдвард Сепир и Бенджамин Ли Уорф, начали это исследование в 1940-х годах. Они хотели понять, как языковые привычки сообщества побуждают членов этого сообщества интерпретировать язык определенным образом [4, с.174]. Сепир и Уорф предположили, что язык определяет мышление и одновременно язык оказывает непосредственное влияние на процессы познания.

Из всего выше сказанного следует, что психологические основы обучения английскому языку играют важную роль в учебном процессе. Такие психологические факторы, как память, мотивация, внимание, мышление, помогают учащимся выучить язык, делают учебный процесс познавательным, мотивирующим, интересным, а также вызывают целенаправленную активность у обучающихся.

Литература:

1. Добрынин Н.Ф. Внимание и его воспитание. М.: Правда, 2011. 32 с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Смысл, 2004. 345 с.
3. Мамедова Севиндж. Курикулум и педагогика. Баку: RM Nəşriyyatı, 2020, 320 с.
4. Уорф, Б. Л. Наука и языкознание // Новое в лингвистике. М.: ИЛ, 1960. Вып. 1., с. 169-182.
5. Dornyei Z. Motivation in Action: Towards a Process – Oriented Conceptualization of Student Motivation. British Journal of Educational Psychology, 70, 2000, p. 519-538.
6. John J. Ratey - A User's Guide to the Brain. First vintage edition, By John J. Ratey 2001, 404 p.
7. Lightbown and Spada. How Languages are Learned by Patsy Lightbown and Nina Spada. Oxford: Oxford University Press, 1999, 135 p.

Sadiqova A.

Psychological foundations of English language learning

(Summary)

Using psychological foundations of English language learning is very important in the educational process. Such psychological factors as memory, motivation, attention and thinking help students to learn the language. These psychological foundations can be used in all stages of English language learning,

making the learning process more creative and interesting, helping to increase motivation to learn English and also increase purposeful activity of students.

Sadiqova A.

İngilis dili öyrənməsinin psixoloji əsasları

(Xülasə)

İngilis dili öyrənməsinin psixoloji əsaslarından istifadə təhsil prosesində çox vacibdir. Yaddaş, motivasiya, diqqət və düşüncə kimi psixoloji amillər şagirdlərin dili öyrənmələrinə kömək edir. Bu psixoloji əsaslar İngilis dilini öyrənmənin bütün mərhələlərində istifadə oluna bilər, tədris prosesini daha yaradıcı və maraqlı edir, ingilis dilini öyrənmək üçün motivasiyanın artmasına və tələbələrin məqsədyönlü fəaliyyətinin artırılmasına kömək edir.

Rəyçi: p.f.d. S.Hüseynova

ГАДЖИЕВА ЭСМЯР

Азербайджанский Университет Языков

Esmer.hajiyeva@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КУРСАХ

Ключевые слова: аутентичные видеоматериалы, фильмы, упражнения, мотивация, культура, коммуникативная компетенция

Key words: authentic video materials, films, exercises, motivation, culture, communication competence

Açar sözlər: orijinal videolar, filmlər, çalışma, motivasiya, mədəniyyət, ünsiyyət qabiliyyəti

В современном мире знание английского языка несет в себе особую значимость. Существуют много методов для изучение иностранного языка, среди них самым известным и результативным, является использование видеоматериалов.

Применение видеоматериалов на уроках английского языка вызывает огромный интерес со стороны студентов из-за доходчивости материала. При помощи видеоматериалов студенты имеют возможность освоить культуру изучаемого языка, а также расширить свой кругозор. Внедрения видеоматериалов в учебный процесс меняет особенность привычного урока делая его интересным и ярким.

Педагогу иностранного языка необходимо разрабатывать своеобразные виды работы, внедрять в учебный процесс новые тенденции и методы в изучений английского языка. Важно принимать во внимание, использование последних способов и методов в обучения иностранному языку.

С помощью аутентичных видеоматериалов студенты смогут сконцентрировать свои мысли на правильное усвоения языка, который в дальнейшем им понадобится. Наряду с этим, аутентичные материалы могут укрепить тактику обучения, которые будут применяться в различных ситуациях.

Использование аутентичных материалов несет в себе некоторые преимущества.

- 1.Привлекает внимание со стороны студентов в процессе изучение иностранного языка.

- 2.Повышают мотивацию к изучению языка.

- 3.Представляют разновидность материалов для учителей и для студентов.

- 4.Представляют информацию о культуре изучаемой страны.

5. Представляет возможность познакомиться с жизнью этой страны.

Использование аутентичных видео материалов на уроках иностранного языка предоставляет возможность в решении последующих задач:

1. Повышает мотивацию у студентов младших курсов;
2. Создает комфортную среду во время обучения;
3. Способствует интенсификации учебного процесса ;
4. Развивает активность студентов на уроках английского языка;
5. Создает благоприятные условия для развития индивидуальной работы студентов [5, с.3].

Аутентичные материалы в виде видео имеет очень сильное влияние на эмоциональное состояние студента, они также могут воздействовать на развитие отношение к увиденному. Одним из основных преимуществ видеоматериалов является изображение реальной жизни, а также они создают условия студентам окунуться в реальную языковую атмосферу.

Применение аутентичных видеоматериалов хорошо влияют на развитие у студентов мировоззрение, помогают им хорошо усвоить информацию, делает урок интересным благодаря эмоциональному показателю, приносит разнообразия в учебный процесс, при помощи визуальной и слуховой конструкции.

Для того чтобы, добиться результата при использование аутентичных видеоматериалов, педагогам следует заранее подготовить материалы. На сегодняшний день применение видеоматериалов в процессе проведение урока стало очень популярным. Использование видеоматериалов со стороны педагогов преследует такие цели как:

- 1.Объяснение новой темы.
2. Укрепление пройденной темы.

Существуют ситуации, в которых применение видеоматериалов очень важно на уроках иностранного языка.

- 1.Показать содержательный языковой фрагмент.
2. Представить общение носителей языка, при помощи анализа выражение лиц и жестов.
- 3.Развивить слуховое восприятие в реальной среде.

4. Увеличить словарный запас.

Жаргоны, диалекты, фразеологические выражения должны быть лаконичными и доступными для студентов, а также текст не должен в себе содержать большое количество незнакомых слов.

На содержание обучения и в выборе подходящих материалов влияет то, что важным моментом в процессе обучения иностранному языку является формирование у студентов способности к межкультурной коммуникации а также использование изучаемого языка в целях общения. Это становится возможным благодаря применению все возможных видеоматериалов на уроках иностранного языка. Для того чтобы осуществить знакомство учеников с достижениями культуры стран изучаемого языка, необходимо вводить страноведческий и лингвострановедческий компоненты [6, с 30]

Освоение коммуникативной компетенцией на английском языке, является одним из трудных целей для студентов. Для достижений этих целей аутентичные видеоматериалы играют важную роль видео, ролики и фильмы.

Визуальная составляющая видеоматериалов может облегчить осмысление и понимание для изучающих язык в идеальном визуальном контексте, что делает такие материалы эффективными языковыми средствами. Также утверждается, что видеоролики предлагают различные методы и ресурсы для обучения иностранному языку, помощь студентам в совершенствовании их навыков аудирования и общения [7, с.46]

Педагоги имеют возможность использовать различные виды видеоматериалов на уроках английского языка. Среди них могут быть рекламные ролики, интервью со звездами экрана, короткометражные фильмы, новости. В методической литературе не существует определенной классификаций, но имеет место некоторые виды.

1. Видеозапись, (т.е. материалы, записанные на информационный носитель);

2. Материалы, которые непосредственно транслируются в эфир. Благодаря современным технологиям и интернету, практически любую информацию можно найти в глобальной сети и записать на носитель [1, с.28].

Существуют два вида учебных материалов, которые используются при изучении иностранному языку.

1. Материалы, которые способствуют изучению языка.
2. Материалы, которые несут в себе дополнительную информацию.

Первый тип представляют изучению языка во время просмотра разных фрагментов с экрана, при этом целью педагога является показ содержание. Второй тип материалов содержат информацию, о разных аспектов жизни в котором применяется язык.

Специально разработанные фильмы для учебной цели с методической стороны считается методом обучение для порождение реальной ситуаций которые будут показаны студентом в виде сочетаний таких важных видов как слуховой зрительной и лингвистической.

Аутентичные видеоматериалы содержат в себе идиомы различные лингвистические разделение как акцент разных регионах разговорную и определенную лексику. Они используются таким образом как их используют носители языка в реальной жизни. Нужно обратить внимание на тот факт что эти видеоматериалы нацелены на студентов с хорошими знаниями английского языка, эти материалы не приемлемы для студентов которые имеют начальный уровень.

Аутентичные видеоматериалы обладают различными методическими свойствами. По критерию жанрово-тематической направленности их можно классифицировать следующие группы:

1. Развлекательные программы к которым относятся : драматические произведения всех видов, шоу, музыкальное видео, спортивно-развлекательные программы и т.д. ;

2. Программы которые основаны на фактической информации : документальное видео, теле дискуссии и др.

3. Короткие программы длительностью от 10 секунд до 10-15 минут : новости, прогноз погоды, результаты спортивных состязаний, рекламные объявления и т.д.) [2, с.71].

Существуют несколько этапы, выполнение которых приводит к хорошим результатам в процессе изучение языка с помощью видео материалов.

1. Пред демонстрационный этап.

Этот этап включает в себе мотивацию студентов, проявление интерес к выполнению задания. Пред демонстрационный этап обеспечивает разные задание, согласно тому о чем будет сюжет. Например, педагог может подготовить упражнение которая будет содержать в себе лексику, выражение, которые будут выполнены после просмотра фильма.

2. Демонстрационный этап.

Одним из основных целей является развитие речевой и социокультурной способностей у студентов, предоставить им возможность осознать реальную иноязычную среду общения. Во время просмотра видео студенты могут делать записи незнакомых слов и выражений.

3. Последемонстрационный этап.

Основную роль играет выполнение упражнений. Педагог может подготовить упражнение, которые будут включать.

1. Нахождение синоним и антоним.
2. Выбор подходящих слов.
3. Ответ на вопросы.
4. Перевод предложений
5. Нахождение грамматических ошибок.
6. Объяснение суть цитат и пословиц.
7. Написать краткое содержание темы фильма своими словами.
8. Описать характер героев.

9. Написать концовку фильма каким они хотели его увидеть.

10. Заполнить пробелы подходящими словами.

4. Творческий этап.

Главной идеей этого этапа, является применения видеоматериала в роли важного принципа для развития у студентов способностей письменной и устной речи. На этом этапе студентам представляются, упражнение где они могут изложить свое мнение о фильме, рассказать о фильме своими словами, написать краткий конспект о фильме, выбрать любимого героя и сыграть его роль, написать свою концовку фильма каким они хотели бы его увидеть, написать положительные и отрицательные черты характера у главных героев.

Педагоги прилагают усилия в процессе использование видеоматериалов на уроках английского языка. Существуют очень много преимуществ в применение этих материалов, но также можно столкнуться с проблемами во время использование видеоматериалов при изучений иностранному языку. Эти материалы могут содержать несоответствующую студентам лексику и трудность в восприятие культуры следовательно эти моменты могут представлять трудности для учителей, в частности если они будут преподавать студентом с начальными знаниями английского языка.

нужно обращать внимание на их размер. Следует использовать на уроках видеоматериалы которые имеют небольшой объем. При использовании аутентичного видеоматериала большую значимость в себе содержит доступность содержание, современная тематика также изображение явной картины де отображены диалоги из повседневной жизни. В тех случаях где студентом трудно бывает воспринять материалы из за диалектов разных регионов страны, культурных аспектов и произношений, правильно будет внести примечание. При введение примечаний можно облегчить восприятие студентами материала.

Полезность использование аутентичных материалов в процессе обучение иностранного языка во многом зависит от его роли в структуре образование, а

также от того насколько грамотно подготовлена форма видеоуроков. Корректно подготовленные видеоматериалы со стороны педагогов приводит к достижению учебной цели. Такой вид материала формулирует среду реального общения и создает быстрому усвоению иностранной речи со стороны людей из разных культур. Кроме этого, аутентичные видеоматериалы способствуют повышению мотивации у студентов к изучению английского языка.

Из написанного можно сделать вывод, что аутентичные видеоматериалы играют важную роль в учебном процессе. Также следует отметить, что правильный отбор материалов может привести, к хорошим результатам. Внедрение аутентичных материалов, в процессе изучения английского языка, представляет огромный стимул и мотивацию для студентов.

Литература:

1. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубов А.А. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва:1982, с 28.
2. Елухина Н. В. Обучение аудированию в русле коммуникативно ориентированной методики. ИЯШ. 1989, с 71.
3. Леонтьева, Т. П. Опыт и перспективы применения видео в обучении иностранным языкам / Т.П. Леонтьева // Нетрадиционные методы обучения иностранным языкам в вузе: материалы. конференции. Минск:1995, с 67.
4. Чиликина Ю.А. Видеофильм как средство мотивации к изучению иностранного языка. Москва: 2012, с 3.
5. Allan M. Teaching English with Video // Video—applications in ELT. Pergamon Press, 1983, с 30.
6. Khan A. Using films in the ESL classroom to improve communication skills of non-native learners. ELT Voices: 2015, с 46.

Hadjiyeva E.

Using authentic Video materials in teaching English in beginner courses

(Summary)

Using authentic video materials is very important in learning process. In spite of having a lot of material in English for teacher, the main idea using this materials in properly way. Also, the use of video materials in the classroom increases the activity of students. When working with video, students receive a huge amount of various information, which is very helpful in their subsequent work at the post-examination stage, therefore, video assistance forms an atmosphere for students autonomy.

Hacıyeva Ə.

**Başlanğıc kurslarında ingilis dilinin tədrisində orijinal Video
materiallarından istifadə
(Xülasə)**

Orijinal video materiallardan istifadə öyrənmə prosesində çox vacibdir. Müəllim üçün ingilis dilində bir çox materialın olmasına baxmayaraq, bu materialdan düzgün istifadə əsas fikir. Həm də sinifdə video materiallardan istifadə tələbələrin fəallığını artırır. Video ilə işləyərkən tələbələr çoxlu sayda müxtəlif məlumatlar alırlar ki, bu da imtahan sonrası mərhələdəki sonrakı işlərində çox faydalıdır, buna görə video dəstəyi tələbələrin müstəqil işləməsinə şərait yaradır.

Rəyçi: f.f.d., b/m. R.Hüseynova

XANKIŞIZADƏ SEVİNƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

sevine.xankishizade.98@mail.ru

**DƏRSİN TƏŞKİLİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN SOSIAL İŞ FORMALARININ
ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözlər: bacarıq və vərdişlər, təlim fəaliyyəti, qrupla iş

Key words: skills and habits, training activities, group work

Ключевые слова: навыки и привычки, учебная деятельность, групповая работа

Hazırkı dövrdə diqqəti cəlb edən qlobal problemlərdən biri dərslərin yeni texnologiyalarla təşkili, sosial iş formalarının tədrisə geniş tətbiqi və dilin kefiyyətli mənimsənməsində qeyd olunan fəaliyyətlərin inkişaf etməsinə zəmin yaratmaqdır. Elmin sürətlə inkişaf etməsi üçün orta məktəblərdə yeni yanaşmaların xarici dillərin tədrisi prosesinə tətbiqi vacib sayılır. Hər hansı yeni bir anlayışın mahiyyətini düzgün başa düşmək, şərh etmək, lüğəti mənasına xüsusi nəzər yetirmək dərslərin prosesinin sosial iş formaları ilə təşkili sayəsində mümkündür. Qeyd olunan fəaliyyətləri dərslərin təşkilində müxtəlif sosial iş formaları, metodlar, üsullar və vasitələr ilə müəyyən etməklə təlim prosesinin reallaşmasına zəmin yarada bilər. Dərs nədir? Bu sualın cavabını dəqiq və ətraflı müzakirə etmək bu gün həm çox çətin, həm də aktualdır. İndiyə qədər pedaqogika sahəsində əsas fikir bu olub ki, dərs, müəyyən bir müddətdə müəllim və şagird fəaliyyətinin təşkili, şagirdlərin təlim, tərbiyəsi və inkişafı problemlərinin həlli üçün sistemli şəkildə istifadə olunan bir formadır [3]. Hər hansı bir dərs:

- onun son hədəfinin - müəllimin nəyə nail olmaq istədiyini bilməsi ilə başlayır;
- müəllimin məqsədə çatmasına kömək edəcək bir vasitə qurur və yolu müəyyənləşdirir;
- müəllimin hədəfə çatmaq üçün necə hərəkət etməsini təyin edir.

Müəllimin təşkil etdiyi dərslərin məqsədi və hədəfləri nədir?

Elmdə hədəfin obyektinə bir fəaliyyətin ehtimal olunan, əvvəlcədən planlaşdırılmış nəticəsi olduğu qəbul edilir. Pedaqoji fəaliyyətdə transformasiya obyektinə şagirdin fəaliyyətidir və nəticə tələbəninin inkişaf səviyyəsidir. Məqsəd, ona çatmağın yollarını göstərmək və onun xüsusi didaktik vəzifələrini müəyyən etməkdir[7].

Son illər orta məktəblərdə tədris prosesinin sosial iş formaları ilə təşkili zəruri hesab edilir. Sınıfdə təlim fəaliyyətinin təşkili aşağıdakı sosial iş formaları ilə həyata keçirilir: frontal, fərdi, cütlük, qrup və s. [1]

- Frontal iş, müəllimin rəhbərliyi altında sınıfdəki bütün şagirdlərin birgə iştirakını əhatə edir;

- Fərdi iş, hər bir şagirdin ayrı-ayrılıqda çalışmasını nəzərdə tutur;

- Cütlüklə iş, iki şagird arasında baş tutan söhbəti izah edir;

- Qrupla iş, şagirdlərin 3-6 nəfərlik qruplarda və ya cütlükdə işləməyini müəyyən edir.

Frontal sosial işin təşkilində qrup tapşırıqları eyni və ya fərqli ola bilər. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinin təşkilinin frontal forması müəllim və şagirdlərin dərstdəki qarşılıqlı birliyi adlanır: bütün şagirdlər eyni vaxtda hamı üçün eyni işi yerinə yetirir, nəticələrini bütün siniflə müzakirə edir, müqayisə edir və ümumiləşdirirlər. Sosial iş formalarının müsbət cəhətləri olsada, bir sıra mənfi cəhətlərə də malikdir. Məktəb praktikasında şagirdlərin meylləri çox vaxt özünü göstərir və onların performansları, hazırlıqları, bilik, bacarıq və vərdişləri sayəsində birgə iş tempinə hazır olmadıqları məlum olur. Öyrənmə qabiliyyəti aşağı olan şagirdlər yavaş işləyir, materialı pis öyrənir, müəllimdən daha çox diqqətə, tapşırıqları yerinə yetirmək üçün daha çox vaxta, köməyə ehtiyac duyurlar. Yüksək öyrənmə qabiliyyətinə sahib olan şagirdlər isə daha fərqli məşqlərə və fəaliyyətə malikdirlər. Qeyd edək ki, güclü şagirdlərə verilən tapşırıqların sayını artırmaqla, axtarış, yaradıcılıq növlərini çətinləşdirməklə onların dili kefiyyətli, yüksək səviyyədə mənimsəməsinə heç bir mənfi təsiri olmayacaq. Buna görə də, şagirdlərin təlim fəaliyyətinin maksimum səmərəliliyi üçün sınıfdə tədris işinin təşkilində frontal iş formasından başqa, digər sosial iş formalarından da istifadə etmək məqsədəuyğun olar. Beləliklə, dərsin təşkili forması yeni material öyrənilərkən və möhkəmləndirilərkən və ya əldə edilən biliklərin tətbiqi ən yaxşı şəkildə fərdi işlərdən istifadədə təsirli olur[7]. Laboratoriya işi fərdi olaraq təşkil olunur, lakin burada da hər bir şagirdin maksimum inkişafı üçün imkanlar axtarmaq lazımdır və ya

sualları cavablandıraraq tapşırıqları tamamlamaq olar. Nəzərə alaq ki, bir dərstdə müxtəlif sosial iş formalarının ən yaxşı tərəflərini optimal şəkildə birləşdirmək mümkündür. Bu təşkilati forma, hər bir şagirdin təlim imkanlarına uyğun olaraq onun üçün xüsusi seçilmiş müstəqil tapşırıq alacağını nəzərdə tutur. Bu cür vəzifələr aşağıdakılar ola bilər:

1. Dərslük, tədris üzrə metodiki və elmi ədəbiyyat, müxtəlif mənbələr (məlumat kitabları, lüğətlər, ensiklopediyalar və s.) ilə işləmək;
2. Problemlərin, nümunələrin həlli, təqdimat, inşa, referat, hesabat yazılması;
3. Hər cür müşahidələrin aparılması və s.

Müxtəlif didaktik problemləri həll edərkən dərslin bütün mərhələlərində:

- fərdi iş aparmaq məsləhətdir;
- yeni biliklərin mənimsənilməsi və onların möhkəmləndirilməsi zəruridir;
- bacarıq və vərdislərin formalaşması və inkişaf etdirilməsi əsasdır;
- keçmiş materialın ümumiləşdirilməsi və təkrarlanması, nəzarəti vacibdir,
- tədqiqat metoduna yiyələnməsi və s. məqsədəuyğundur.

Şagirdlərin tədris işinin təşkilində ən əhəmiyyətli sosial iş forması qrupla işdir.

Dərstdə şagirdlərin qrup işinin əsas əlamətləri bunlardır [1]:

- dərstdə sinif problemlərin həlli üçün qruplara bölünür;
- hər qrup müəyyən bir tapşırıq alır (ya eyni, ya da fərqli) və onu qrup rəhbərinin və ya müəllimin birbaşa nəzarəti altında birlikdə yerinə yetirir;
- qrupdakı tapşırıqlar, qrupun hər bir üzvünün fərdi töhfəsini nəzərə almağa və qiymətləndirməyə imkan verən şəkildə həyata keçirilir;
- qrupun tərkibi sabit deyil, qrupun hər bir üzvünün məşq imkanları və komanda üçün maksimum səmərəliliyi nəzərə alınaraq seçilir.

Qrupların ölçüsü fərqlidir, onlar 3-6 nəfər arasında dəyişir. Qrupun tərkibi daimi deyil və o, qarşıdakı işin məzmununa və xüsusiyyətinə görə dəyişir. Eyni zamanda, ən azı qrupun yarısı müstəqil işlərlə uğurla məşğul olmağı bacaran şagirdlər olmalıdır. Qrupdakı şagirdlər bir-birlərinə qarşı mənfi münasibət göstərməməlidir. Homogen qrup işi, hamı üçün eyni tapşırığı yerinə yetirən kiçik

şagird qruplarını və müxtəlif tapşırıqların fərqli qruplar tərəfindən fərqli şəkildə yerinə yetirilməsini əhatə edir. Qrup işi zamanı qrup üzvlərinə problemin nəticələrini birlikdə müzakirə etməyə və bir-birindən məsləhət almağa icazə verilir. Şagirdlərin sinif işlərinin qrup şəklində olması onların həm müəllimdən, həm də şagird-məsləhətçilərdən fərdi yardım ehtiyacını xeyli artırır[11].

Fəal dərslərin təşkili prosesinə ən çox sosial iş formalarından: qrupla iş, müzakirə, rollu oyunlar, praktiki iş və laboratoriya işi tətbiq olunur. Qeyd olunan bütün sosial iş formaları müəllim və şagirdin təlim fəaliyyətinə uyğundur. Bu cür işlərin gedişində nəticələrin kollektiv müzakirələri, yoxlamalar və ya hesablamalar aparılarkən, tarixi sənədlər öyrənilərkən qarşılıqlı məsləhətləşmələrdən mümkün qədər çox istifadə olunur. Bütün bunlar intensiv müstəqil iş ilə müşayiət olunur. Qrup işinin təşkili, mübahisələrin, mövzu ilə bağlı məruzələrin işlənilməsi tədris planından kənara çıxan bütün qrup üçün əlavə dərslərin hazırlanmasında son dərəcə təsirli olur. Dərsdə olduğu kimi bu şərtlərdə də effektivlik dərəcəsi, əlbəttə ki, qrup daxilində işin təşkil olunmasından asılıdır. Belə təşkil olunan qrupda bütün qrup üzvlərinin fəal iştirakçı olması, zəiflərin güclülərin arxasında gizlənmədiyi, güclülərin zəif şagirdlərin təşəbbüskarlığını və müstəqilliyini düşünməsi sosial işin düzgün təşkil olunduğunu təsdiqləyir. Düzgün təşkil olunmuş qrup işi kollektiv fəaliyyət növüdür, qrupun bütün üzvləri arasında işlərin dəqiq bölüşdürülməsi, hər işin nəticələrinin qarşılıqlı yoxlanılması, müəllimin tam dəstəyi və operativ köməyi ilə uğurla davam etməsidir. Dərsdə şagirdlərin qrup fəaliyyəti aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir[11]:

1. Şagirdlərin qrup tapşırığına əvvəlcədən hazırlanması, müəllim tərəfindən tapşırıqlar haqqında məlumatın verilməsi.
2. Qrupda tapşırığın icrası üçün planın müzakirəsi və tərtib edilməsi, həll yollarının müəyyənləşdirilməsi, vəzifələrin bölüşdürülməsi.
3. Tapşırığın icrası üzərində işləmək.
4. Müəllimin nəzarəti və qrupun və ayrı-ayrı şagirdlərin işinin tənzimlənməsi.
5. Qrupda tapşırığın icrasına qarşılıqlı yoxlama və nəzarət.

6. Nəticələr barədə müəllimin sorğusu, şagirdlərin rəhbərliyi altında sinifdə ümumi müzakirə, əlavə və düzəliş, əlavə müəllim məlumatları və son nəticələrin formalaşdırılması barədə şagirdlərin məlumatlandırılması.

7. Qrupların və bütövlükdə sinif işinin fərdi qiymətləndirilməsi.

Unutmamalıyıq ki, sinifdə şagirdlərə frontal və fərdi sosial iş formaları ilə birlikdə tədris işinin təşkilində qrup şəklində daha çox gözlənilən müsbət nəticələr verir. Bu prosesdə müəllimin vəzifəsi, uşaqlara özünütəşkili işinin tətbiqi, əqli iş bacarıq və vərdişlərini, elmi bilikləri öyrətməyə imkan verəcək məntiqi, bir-biri ilə əlaqəli dərslərin aydın bir sistemi üzərində düşünməkdir [11].

Bu sistemdəki hər bir dərs, şagirdin tədris materialını tam mənimsəməsinə, axtarış və yaradıcılıq fəaliyyətinə yiyələnməsinə doğru bir addım göstərməlidir. Mövcud təcrübədə dərs sistemi aşağıdakı şəkildə təqdim edilir:

1. Yeni materialın izahı ilə -dərslər.
2. Şagirdlərin müstəqil işi zamanı tədris materialının dərinədən öyrənilməsi ilə seminar- dərslər.
3. Laboratoriya təcrübəsindəki dərslər (seminarlar) və ya problem həll etmə.
4. Mövzu üzrə test-dərslər;
5. Kollektiv olaraq hazırlanmış yaradıcı tapşırıqların möhkəmlənməsi.

Deməli, sosial iş formaları ilə təşkil olunan dərs sisteminin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir dərs əvvəlki əsas bilik, bacarıq və vərdişlərin yenilənməsi, yeni anlayışlar və fəaliyyət metodlarının formalaşması şəklində təkrar öyrənməni birləşdirir və bütün tədris materialının şagirdlər tərəfindən tətbiqi zamanı bütövlükdə mənimsənilməsinə nəzarət edir.

Ədəbiyyat:

1. Qəribova M. İxtisas fakültələrinin aşağı kurslarında alman dilinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadə. Monoqrafiya, Bakı: Elm və təhsil, 2016, 204 s.

2. Şirəliyev Ə. Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi // Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pədaqoji vəədəbi aspektlər Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s. 132-135
3. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı: Mütərcim, 2011, 368 s.
4. Veysova Z. Fəal/İnteraktiv Təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı: UNICEF, 2007, 149 s.
5. Бим И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М.: Просвещение, 2002, 278 с.
6. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.
7. Bimmel P., B.Kast., G.Neuner. Deutschunterrichtplanen. Arbeit mit Lehrwerkslektionen. München: Langenscheidt, 2003, 176 s.
8. Kilp E. Spiele für den Fremdsprachenunterricht. Tübingen: Stauffenburg, 2003, 138 s.
9. Neuner G., Hans H. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts. Berlin: Langenscheidt, 2002, 200 s.
10. Prange L. Sprech Spiele. München: Max Hueber Verlag, 2001, 104 s.
11. Schwerdtfeger I.C. Gruppenarbeit und innere Differenzierung. München: Langenscheidt, 1998, 221 s.

Khankishizade S.

The main features of the form of social work used in the organization of the lesson

(Summary)

One of the current global problems is the organization of lessons with the use of modern technologies, the widespread use of the form of social work in education and the creation of the basis for the development of this activity as a language acquisition. For the rapid development of science, it is important to apply new approaches to the process of teaching foreign languages in general education schools.

In recent years it is considered necessary to organize the educational process in general education schools with forms of social work. We can create the basis for the implementation of the learning process, defining the types of activities used in the organization of the lesson with the help of various forms of social work, methods, techniques and tools.

Ханкишизаде С.

**Основные особенности форм социальной работы, используемых при
организации урока
(Резюме)**

Одна из актуальных глобальных проблем - организация уроков с использованием современных технологий, широкое использование форм социальной работы в образовании и создание основы для развития этой деятельности в качестве усвоения языка. Для стремительного развития науки важно применять новые подходы к процессу обучения иностранным языкам в общеобразовательных школах. В последние годы считается необходимым организовать учебный процесс в общеобразовательных школах с формами социальной работы. Мы можем создать основу для реализации процесса обучения, определив виды деятельности, применяемые при организации урока с помощью различных форм социальной работы, методов, приемов и инструментов.

Рәүси: p.f.d., b/m. M.Qəribova

ALIYEVA GÜNAY
Azərbaycan Dillər Universiteti
lutfi1997@mail.ru

DİLİN KEYFİYYƏTLİ MƏNİMSƏNMƏSİNDƏ DÜZGÜN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ YOLLARI

Açar sözlər: yazı bacarıqları, fəal təlim, produktiv və reseptiv bacarıqlar

Key words: writing skills, active learning, productive and receptive skills

Ключевые слова: навыки письма, активное обучение, продуктивные и рецептивные навыки

Ölkəmizin müxtəlif sahələrində görülən sürətli islahat işləri təhsil sistemində də yeniliklərin tətbiqini zəruri etmişdir. Müasir təhsil bu gün tədris proqramlarının təkmilləşməsinin, yeni təlim texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqinin vacib olduğunu müəyyənləşdirib. Qeyd edək ki, təhsil sistemi həmçinin, innovativ metod və texnologiyalardan xarici dillərin tədrisində istifadəsinin vacib olduğunu dövlət sənədlərində qeyd edir. Yeni təlim texnologiyaları bu prosesdə didaktik tapşırıqları diqqət mərkəzində saxlayır. Müasir dərsə olan tələblər təhsilin məzmununu dəyişdirdi. Bu tələblər tədrisin bütün mərhələlərində linqvistik və didaktik təlim fəaliyyətini dövlət standartlarına əsasən nəzərə alır [1]. Xarici dil dərslərinə verilən yeni tələblər bu gün bu prinsiplər üzərində-dili yalnız danışmaq, dinləməklə yox həmçinin üzündən oxumaq və ya yazmaq qurulur. Daha ətraflı nəzərdən keçirsək yeni biliklərin kəşfində dərslərin necə təşkil ediləcəyi, hansı hədəflərin vacibliyi və hansı addımları təqib etmək lazım olduğunu dəqiqləşdirmək üçün dərslərin məqsədlərini öyrənməliyik. Xarici dillərin tədrisi metodikasında dilin mənimsənməsi həm produktiv(danışmaq və yazmaq), həm də reseptiv(dinləmək və oxumaq) bacarıqların inkişaf etdirilməsi ilə əldə edilir. Niyə bu gün dilin öyrənilməsində düzgün yazı vərdişlərini formalaşdırmaq çox çətindir? Bu gün keçmişdə olduğundan daha az alman dilində yazıdan istifadə edilir. Bununla birlikdə, şagirdlər mümkün qədər düzgün yazmağı öyrənməlidirlər. Dilin keyfiyyətli mənimsənməsində yazı bacarıqlarının əsas məqsədi, ondan səmərəli istifadə haqqında nəzəri və praktiki

əsaslara yiyələnəmədir. Dilin vacib aspektlərindən biri kimi yazının həmişə elmi tədqiqatların mərkəzində, xarici dillərin öyrədilməsində yeri, rolu və əhəmiyyəti ilə bağlı müzakirələr aparılmışdır. Dilçilikdə yazı, ifadə formalarından biri kimi qrafik sistemdir. Metodikada yazı dilin qrafika və orfoqrafiya sistemi, şagirdlərin dili daha yaxşı başa düşməsi üçün vasitə, nitqi və dili mənimsəməsi üçün, şifahi nitqi və oxumağı inkişaf etdirməsi üçün keyfiyyətli bir köməkçi olaraq başa düşülür. Həm dilçilikdə, həm də metodologiyada yazılı nitq düşüncələrin qrafik şəklində ifadə edilməsi prosesi kimi qəbul edilir [4]. Metodologiyada yazı və yazılı nitq əksər hallarda bir birinə əks deyil. İlkin və orta mərhələdə yazılı nitqin formalaşması tədrisin məqsədi hesab olunmur. Nitq fəaliyyətinin özünəməxsus forması kimi yazmaq yalnız son mərhələdə istifadə olunur. Yazı qrafika tədrisi problemi kimi müasir proqramlarda şagirdlərin yarı yazılı, yarı çaplı yazmaq məcburiyyətində qaldıqları müəyyən olunur. Müasir tədrisi nəzərə alsaq yazı əlavə çətinliklər yaradır. İlkin mərhələdə yazının tədrisində şagirdlər hansı çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər [7]:

1) Səsləri tanımağı və bu səsləri fərqləndirməyi öyrənməlidirlər.

2) Hərfləri düzgün yazmağı bilməlidirlər.

3) Sözləri hərflərlə düzgün birləşdirməyi bacarmalıdırlar.

• Mümkün çətinliklər:

- Müəllim hansı səsləri çatdırma biləcəyini deyir və şagirdlərə öyrənilən səsləri tanış sözlər ilə əlaqələndirir.

• Yazı qrafik tədrisi:

-Müəllim lövhədə hərfləri yazır və ya xüsusi köməkçi vasitələrdən istifadə edir.

-Şagirdlər hərfləri yazırlar, sonra özləri onları oxuyurlar(qrafik bacarıqlarını gücləndirirlər).

• Tapşırıqlar:

- Hərfləri yazmaq.

- Şagirdin dediyi sözlərin ilk hərfini yazmaq.

- Şagirdləri lövhədə sözləri tanımağa dəvət etmək.

- Mövzu ilə əlaqəli sözləri yazmağı öyrətmək.

- Hərflərin və sözlərin lövhədən yazılmasına nəzarət etmək(yazı bacarıqları intensiv olaraq öz-özünə yazma köməyi ilə möhkəmləndirilir).

- İmla tədrisi və mümkün çətinliklər:

- Fonetik prinsipə əsaslanan yazı (hərflər sayı - səs sayı).

- Səs ekvivalenti olmayan hərflərlə yazılan sözlər.

- Çətinliklərin aradan qaldırılması:

- Oxu qaydalarını izah edin.

- İstisna sözləri öyrənin.

- Tipik hərflər birləşmələri olan sözlər qaydalara əsasən çətinliyi qaldıra bilər.

- Qaydasız sözləri izah etməklə yox, yalnız əzbər öyrənməklə əldə etmək olar.

- Orfoqrafiya bacarıqlarının formalaşdırılması üçün məşqlər və tapşırıqlar:

- Qafiyəli sözləri məşqlə möhkəmləndirin.

- Fonemik uyğunluqlar əsasında sözləri qruplaşdırın.

- Mümkün qədər çox söz öyrənməyi təklif edin.

- Yazı bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün təlim materialları və elektron media daha çox öyrənmə məqsədlərini reallaşdırmağa imkan yaradır:

- Orfoqrafiya bacarıqları inkişaf edir.

- Alman dilində müxtəlif tapşırıqlar (şifahi ünsiyyət, diskurs və məzmunun problemləşdirilməsi) alman dilinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

- Məşqətdirici komponentlər induktiv və yaradıcı (məhsuldar) fəaliyyəti daha da intensivləşdirir.

- Yazıda səhvlərə münasibət dəyişir. Orfoqrafiya səhvləri artıq ümumi dil bilik və bacarıqları kimi səhv hesab edilmir. E-poçt və ya SMS vasitəsilə yazılı ünsiyyət bir münasibəti təsdiq edir.

- Məlumat vermə və ya məlumat əldə etmə zəif olduqda yazılı mətnlərlə edilir.

- İmla bacarıqları artıq vacib (lingvistik) aspekt deyil.

Düzgün yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün dilin tədrisində bir çox prinsipləri nəzərə almaq və onların dilin kefiyyətli mənimsəməsində tətbiqi zəruridir.

Yazıda orfoqrafiyanın prinsipləri bir-birindən aydın şəkildə ayrılı bilməz. Bu prinsiplər ardıcıl olaraq yazılı şəkildə həyata keçirilir. Didaktik yanaşma ilə bərabər tapşırıqların seçimi, qiymətləndirilməsi və qurulması əvəzolunmazdır. Həmçinin, yazı prinsipləri haqqında məlumat əldə etmək dil öyrənənlər üçün vacibdir[4] :

1. Fonoloji prinsip, fonem-qrafem yazışmaları. Səsin / danışılanın yazıya çevrilməsi. Alman dilində fonemlər (40) və qrafemlər (30) arasındakı nisbət pozulur.

- Səs siniflərinin (fonemlərin) hərf sinifləri ilə təmsil olunması prinsipi. Qrafemlər və bunların birləşmələri (fonem prinsipi).

- Fonemlərdə hecaların qoyulmasını tənzimləyən nitq vahidlərini birləşdirmə prinsipi (heca prinsipi).

- Danışq vahidlərinin vurğu və ritmləşdirmə prinsipi. Durğu işarələrinin müəyyən hissələrinə və sözlərin ayrılması və birləşməsinə təsir edir (ritmik-intonasiya prinsipi).

2. Semantik prinsip, söz-məna əlaqəsi

- Eyni mənalı sözlərin vahid yazılış prinsipi. Eyni məna daşıyan sözlərin fərqli formalarda vahid yazılışı prinsipi (morfemi müəyyən edən prinsip).

- Fərqli mənalı sözlərin fərqli yazılışının prinsipi(morfem fərqləndirmə prinsipi).

- Sözü mənə vahidi kimi qeyd edilməsi prinsipi, yazını tənzimləyən (ümumdünya prinsipi).

- Məktublarda şəxsi salamların müəyyənləşdirilməsi prinsipi və s. (praktik prinsip).

- Durğu işarələrinin bir hissəsi olan cümlələrin işarələnmə və quruluş prinsipi, xüsusən vergüllərin istifadəsi və cümlələrin əvvəlinin böyük hərflə yazılması(sintaktik prinsip).

- Nida, sual işarəsi, nöqtə, vergül kimi əlavə durğu işarələrinin qoyulmasını tənzimləyən yazı və cümlə növlərini işarələmək prinsipi.

Düzgün yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində qeyd olunan vasitələr və prinsiplər tədrisdə mühüm rol oynayır. Yazı bu gün dilin mənimsənməsində

produktiv fəaliyyət olaraq inkişaf etdirilir. Son illər xarici dillərin tədrisində həm produktiv, həm də reseptiv vərdişlərin inkişafı ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Müəllimlər dilin öyrənmə prosesini daha keyfiyyətli və maraqlı etmək üçün bu vərdişləri daha fəal təlim üsulları ilə inkişafına üstünlük verirlər. Bu üsullar həm təlim prosesini gücləndirməli və həm də əlavə vaxt sərf etmədən tapşırıqlar silsiləsini yerinə yetirməyə imkan verməlidir. Qeyd edək ki, xarici bir dilə sahib olmaq, qrammatik qaydaları, söz və ya sözün necə istifadə edildiyini bilmək demək deyil. Dilimiz ana dilində belə danışarkən ünsiyyət qurmaq üçün vacibdir. Bu, yalnız dili bilməklə deyil, real ünsiyyətdə, yəni dilin praktiki biliyi və kommunikativ vərdişlərin inkişafı, söz mədəniyyətinə malik olması haqqında istifadə etmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Eyni zamanda, dil bacarıqları və onun tərkib hissəsi - qabiliyyətlər bu məqsədə nail olma prosesində aparıcı yer tutur. Şübhə yoxdur ki, şifahi və yazılı ünsiyyət fonetik, qrammatik, leksik biliklərə və vərdişlərə əsaslanan dil bacarıqları olduqda mümkündür.

Aydındır ki, bu gün müasir məktəbin aktual problemlərindən biri şagirdlərin dillərə maraqlı olması, ünsiyyət qabiliyyətini inkişaf etdirmək (yalnız danışmaq deyil, başqasını dinləmək, oxumaq və yazmaq) üçün müzakirə aparmaq, fikirlərini yazılı və ya şifahi ifadə etmək üçün söz mədəniyyətinə sahib olmasıdır. Ünsiyyət qurma ilə öyrənmə həm leksik, həm də qrammatik ədədlərin şüurlu assimilyasiyasını əhatə edir. Şagirdlərdə qrammatik və leksik biliklər formalaşmasa nə danışmaq, nə də yazı kimi produktiv bacarıqlar yaranma bilməz. Qrammatika bir dilin strukturudur və onu sözə çevirir. Xarici dilin öyrənilməsinin əsas məqsədi şagirdlərin çox funksiyalı ünsiyyət bacarığını inkişaf etdirməkdir. Buna görə, hər bir müəllim, şagirdinin dili mənimsəməsi üçün produktiv bacarıqlara nail olmasına səy göstərməlidir. Xarici dillərin tədrisində produktiv və reseptiv məqsəd mənimsənilən materialdan produktiv fəaliyyət olaraq ilk növbədə danışma və fikirlərin yazılı şəkildə ifadə edilməsi, reseptiv fəaliyyət olaraq isə səsli və yazılı danışmağı öyrənmək üçün vasitədir[6]. Metodik ədəbiyyatda təlim materialı həm produktiv, həm də reseptiv bacarıqların yaranmasına səbəb olaraq mənimsənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, produktiv

bacarıqların formalaşması üçün lazım olan informasiyanın əldə edilməsi reseptiv bacarıqlardan istifadədə fərqlidir. Belə ki, produktiv bacarığı inkişaf etdirmək üçün qrammatik formanın müəyyən hallarda istifadəsini bilmək lazımdır. Orta məktəblərdə xarici dilin öyrənilməsi nəticəsində şagirdlər qrammatik (feillərin xüsusi formaları, modal fellər, isimlər, sifətlər və zərflərin müqayisə dərəcələri, əvəzliliklər, saylar, sözlünləri) biliklərdən və əldə edilmiş bacarıqlardan praktiki fəaliyyətdə və gündəlik həyatda istifadə edə bilər. Xüsusilə, şagirdlər aşağıda təqdim olunan bacarıqları dərslərində mənimsəməlidirlər [8]:

1. Hazırlanmış mətnin şifahi və yazılı quruluşunun produktiv bacarıqları(danışmaq və yazmaq):

- kommunikativ vəziyyətdən asılı olaraq qrammatik konstruksiyaları seçmək və istifadə etmək olar

- kommunikativ niyyət dəyişərkən ifadənin qrammatik strukturu dəyişə bilər;

- söz mənalarını şərh etmək və ana dilinə tərcüməsini etmək;

- sözlü və yazılı mətnlərin qrammatik quruluşunu fərqləndirmək.

2. Reseptiv qrammatik bacarıqları (dinləmək, oxumaq):

- qrammatik strukturları dinləmədə tanıyır / ayırır və onları xüsusi bir mənə ilə əlaqələndirir;

- qrammatik formaların / konstruksiyaların mənasını kontekst ilə əlaqələndirmək;

- sadə cümlə strukturunu müəyyənləşdirmək;

- mürəkkəb strukturu, onun növlərini müəyyən edə bilər;

- məqsəd, zaman, səbəb-nəticə bildirən cümlələrin elementləri arasında əlaqələri qurmağı bacarmaq;

- bağlayıcılara istinadən cümlələr arasında əlaqələri qurmaq.

Hazırda produktiv və reseptiv bacarıqlara görə kifayət qədər inkişaf etmiş seçmə prinsiplər sistemi tətbiq olunur. Araşdırmalara əsasən produktiv bacarıqlara aid olan yazının seçim obyektini qrammatik formalar və konstruksiyalardır. Yazının seçim obyektini lüğətə əsaslanır və buna görə, tədris məqsədləri üçün qrammatika

seçərkən leksik minimumları nəzərə almaq lazımdır. Qrammatik materialın, eləcə də, leksik materialın sistemləşdirilməsi kommunikativ fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi ilə mümkündür. Alman dilinin tədrisində yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və dilin kefiyyətli mənimsənməsi tədqiq etdiyimiz mövzuda dilin kommunikativ öyrənilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı: Mütərcim, 2011, 368 s.
2. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-4-cü sinifləri üçün fənn kurikulumları. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.
3. Гусейнзаде Г. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.
4. Kast B. Fertigkeit Schreiben. München: Langenscheidt, 1999, 140 s.
5. Keil R., Schubert D. Innovation und Alltag in der Bildung. Münster: Waxmann, 2006, 115 s.
6. Neuner G., Hans H. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts. Berlin: Langenscheidt, 2002, 200 s.
7. Neuner G., Krüger M., Grewer U. Übungstypologie zum kommunikativen Deutschunterricht. Berlin und München: Langenscheidt, 2000, 184 s.
8. Hermann F., Koenig M. Grammatik lehren und lernen. Kassel: Langenscheidt, 2003, 160 s.
9. Schatz H. Fertigkeit Sprechen. Kassel: Langenscheidt, 2001, 228 s.

Aliyeva G.

Development of correct writing skills in quality language acquisition and ways to use it effectively

(Summary)

The main purpose of learning a foreign language is to develop students' communication skills. Therefore, every teacher should strive to achieve productive skills for the student to master the language. It should be noted that the acquisition of

information necessary for the formation of productive skills (speaking and writing) is different in the use of receptive skills. The main purpose of writing skills in the qualitative mastering of the language is to master the theoretical and practical bases of its effective use.

Алиева Г.

Развитие навыков правильного письма при качественном овладении языком и способы его эффективного использования

(Резюме)

Основная цель изучения иностранного языка - развитие коммуникативных навыков студентов. Поэтому каждый учитель должен стремиться к тому, чтобы учащийся мог продуктивно овладеть языком. Следует отметить, что усвоение информации, необходимой для формирования продуктивных навыков (устной и письменной речи), отличается использованием рецептивных навыков. Основная цель навыков письма при качественном овладении языком - овладение теоретическими и практическими основами его эффективного использования.

Rəyçi: f.f.d., b/m. H.Manquliyeva

MURADLI ÜLKƏR

Azərbaycan Dillər Universiteti

Ultermuradli173@gmail.com

ALMAN DİLİNİN VARIANTLARI VƏ ONLARIN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDRİS PROSESİNƏ İNTEQRASİYASI

Açar sözlər: dialektlər, variantlar, ləhcələr, ədəbi dil

Key words: dialects, variants, dialects, literary language

Ключевые слова: диалекты, варианты, диалекты, литературный язык

“Dialekt dilin çox xüsusi bir növüdür” Goethenin bu statı hər nə qədər xoş səslənsə də, günümüzdə dialektlərin qorunub saxlanması get-gedə daha da çətinləşir. Dil və dialekt yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də bir coğrafiyanın, hər hansısa bir regionun mədəniyyətini özündə əks etdirən ən önəmli və milli dəyərdir.

“Dialekt” sözü yunan sözü olub, "qrupların söhbəti və danışığı" mənasını verir. Daha sonra romalılar bu sözü yunan dilindən götürərək eyni mənada istifadə etməyə başladılar və günümüzdə bütün dünyada istifadə olunan beynəlxalq bir sözə çevrildi.

Ədəbi dil xalq dilinin ciddi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik normaları əsasında fəaliyyət göstərən formasıdır, yəni xalq dilinin cilalanmış təzahürüdür. Bu cəhətdən də ədəbi dil dialektdən fərqlənir, çünki ayrı-ayrı regionlarda yaşayan insanların danışmaları da fərqli olur.

Dialektlər və variantlar ədəbi dil formasından əsas alsalar da, onlar səs, tələffüz və sözlərin müxtəlifliyi baxımından çox fərqlidirlər. Təkcə Almaniyanın özündə iyirmidən artıq dialekt mövcuddur. Bundan əlavə, bunların hər biri ayrı-ayrılıqda ümumi danışq dili, yerli dil sahəsi və eyni zamanda yerli gənclər mədəniyyətinin təsiri ilə formalaşmışdır. Fərqli mədəniyyətlərin və dillərin inkişafı, müxtəlif ölkələrlə, xüsusilə də qonşu dövlətlərlə olan münasibətlər və bu kimi digər göstəricilər yeni, müstəqil dillər və ləhcələrin və variantların inkişafı üçün önəmli faktorlardır. Deməli, dialektlərin dilin özü qədər köhnə olduğunu, cəmiyyətimizin davamlı inkişafının bir hissəsi olduğunu söyləyə bilərik.

Dialektizmlərdə şivə və ləhcələrin müxtəlif xüsusiyyətləri, yəni həm səslərə, həm sözlərə, həm də qrammatik quruluşa aid xüsusiyyətlər əks olunduğu üçün bunların aşağıdakı növləri vardır: a) fonetik dialektizmlər, b) qrammatik dialektizmlər, c) lüğəvi dialektizmlər dialekti [3, s. 37]

Ümumiyyətlə, bir ölkədə nə qədər ləhcə varsa da, hamısı eyni dil standartına malikdir. Danışılan ləhcələr nə qədər fərqli tələffüzə və söz quruluşuna sahib olsalar da, onlar hər biri vahid bir dil sisteminin tərkib hissəsidir.

Alman dilinin ləhcələri bir-birlərindən fonetik səslənmə və söz tərkibi baxımından çox fərqlənirlər. Məsələn, bir ispan və bir portuqaliyalı hər biri öz dilində danışaraq bir-birilərini başa düşə bilirlər, amma bir Bavariyalı isə bir Frisianı yalnız bir-birləri ilə əl-qol hərəkətləri ilə başa düşə bilər.

Bir dildə nə qədər ləhcə və variant varsa, hamısı eyni dil standartına malikdir. Alman dilində dialektlər Alemannik, Franconian, Kölsch, Sater Frisian və Westphalian'lara qədərdir. Danışılan ləhcələr də eynən adlar qədər fərqlidirləri ilə ünsiyyətdə olduqda başa düşə bilər.

Bugünkü halı ilə tanıdığımız alman dili özündə uzun və qədim tarixi inkişafı ehtiva edir. Alman dili Hind-Avropa dil ailəsinə aiddir və hal-hazırda 91,5 milyon dil daşıyıcısı ilə Avropada rus dilindən sonra ən çox danışılan dildir. Alman dili yalnız Almaniya Federal Respublikasının deyil, eyni zamanda İsveçrə, Avstriya, Belçika, Lihtenşteyn və Lüksemburq kimi Avropa ölkələrinin rəsmi dövlət dili, Danimarka, İtaliya, Fransa və bir sıra ölkələrdə isə regional danışılmaqdadır.

Alimlər alman dili dialektlərini müxtəlif formada qruplaşdırmışlar. Məsələn, rus alimi N.İ.Filiçeva alman dili dialektlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

- I. Aşağı alman dili dialektləri: friz dialekti , aşağı frank dialekti , aşağı sakson dialekti
- II. Orta alman dili dialektləri: ripuar dialekti, rayn-frank dialekti
- III. 1.Cənub alman dili dialekti: cənubi Alman frank dialektləri;
a) cənub Frank dialekti b) şərq Frank dialekti
2. Aleman dialekti
a) Şvab dialekti b) aşağı Aleman dialekti c) yuxarı Aleman dialekti
3. Bavariya dialekti [1, s. 38]

Alman alimi A.Bax is bu dialektlərin təsnifini bir qədər başqa şəkildə verməyə çalışmışdır:

- I qrup: Aşağı alman dili dialektləri: Friz dialekti , aşağı Frank dialekti, aşağı sakson dialekti

II qrup: Orta alman dili dialektləri: Orta Almaniyanın Frank dialekti, Türing dialekti, orta Frank dialekti, Ripuar dialekti, Mosel-Frank dialekti

III qrup: Cənubi alman dili dialektləri: cənubi Frank dialekti, şimali Frank dialekti, Aleman dialekti, Şvab dialekti, yuxarı Aleman dialekti ,aşağı Aleman dialekti ,Bavariya dialekti [1, s. 39]

İngilis alimi R.E.Keller alman dili dialektlərini belə qruplaşdırır.

I. Yuxarı alman dili dialektləri:

1. Aleman dialekti; Cənubi Aleman dialekti, Elzas dialekti, Şvab dialekti
2. Bavariya dialekti

II. Orta alman dili dialektləri:

1.Şərqi - Frenk dialekti

2.Qərbi - orta alman dili dialektləri:

a) Rayn-Frenk dialekti b) Mosel-Frenk dialekti c) Ripuar dialekti

3. Şərqi-orta alman dili dialektləri

a) Türing dialekti

b) Yuxarı Sakson dialekti

c) Slez dialekti

III. Aşağı alman dili dialektləri: Qərbi Feil dialekti, Şərqi Feil dialekti,Aşağı Sakson dialekti ,Şərqi Elba dialekti .

Bugünkü halı ilə tanıdığımız alman dili özündə uzun və qədim tarixi inkişafı ehtiva edir. Alman dili Hind-Avropa dil ailəsinə aiddir və hal-hazırda 91,5 milyon dil daşıyıcısı ilə Avropada rus dilindən sonra ən çox danışılan dildir. Alman dili yalnız Almaniya Federal Respublikasının deyil, eyni zamanda İsveçrə, Avstriya, Belçika, Lihtenşteyn və Lüksemburq kimi Avropa ölkələrinin rəsmi dövlət dili, Danimarka, İtaliya, Fransa və bir sıra ölkələrdə isə regional danışılmaqdadır. Lakin bu ölkələrdə danışılan alman dili alman ədəbi dilindən müəyyən fonetik qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir [1, s. 42]. Bunlar da alman dilinin variantları adlanır. Vahid bir dili genişləndirən və onu dəyişən, lakin ondan asılı olaraq mövcud olan dil müxtəlifliyi variant adlanır. Variantların araşdırılması ilə məşğul olan dilçiliyin

sahələri müxtəlif dilçilik sahələri olan sosiolingvistika və dialektologiya ilə yanaşı, dil dəyişikliyi prosesləri ilə əlaqəli tarixi-müqayisəli şəkildə məşğul olur.

Digər 'canlı' dillər kimi, Alman dili də sərt qaydalar və istifadə şərtlərindən ibarət homogen bir standart dil deyil. Almanca danışan ölkələrdə və bölgələrdə bütün insanların danışmaları müəyyən qədər fərqli olsa da, yazıları eyni formada “Hochdeutsch” yəni, “ədəbi Alman dili” tətbiq olunur. “Ədəbi Alman dili” adlanan standart dil variantlarından daha yüksək qiymətləndirilir.

Alman dilinin variantlarından olan İsveçrə variantı və Avstriya variantı söz quruluşu və formasına, tələffüzünə görə ədəbi dildən çox fərqlidir. Lakin Cənubi Almaniyanın, yəni Bavariyanın ümumi danışığı dili ilə Avstriya variantı bir-birlərinə çox bənzəyir. Məsələn,

Ədəbi alman	dili Avstriya variant	Bavariya dialekti
Das Brötchen	die Semmel	die Semmel
Die Aprikose	Maroni	Maronen
Das Müsli	Rösti	Rösti
Das Abendessen	Nachtmahl	Nachtmahl
Der Mais	Kukuruz	Kukuruz

Belə fərqlərə yalnız aleman dialektində danışılan ərazilərdə, həmçinin Cənubi Tirola rast gəlmək olar. Bavariya dialekti ilə Avstriya variantı arasındakı eyniliklər hələ hersoqluq dövründən başlanmışdır. Bu dialektin və variantın əhatə etdiyi ərazilər də əhali tarixən və mədəni cəhətdən həmişə bir yerdə olmuşlar. Lakin son zamanlar sərhədlərin yaranması nəticəsində Bavariya dialekti ilə Avstriya variantı arasında cüzi fərqlər yaranmağa başlamışdır. Avstriya variantında bəzən elə sözlərə rast gəlmək olur ki, onlar ədəbi dildə heç işlənmir.

Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, dialektlər dilin önəmli və ayrılmaz hissəsidir. Onlar hətta bəzən dilin zənginləşməsinə belə yardım edirlər. Dialektlərin daha dərinəndən araşdırılması dil tarixinin və mədəniyyətinin də araşdırılmasına da yardım edir.

Ədəbiyyat:

1. Manquliyeva H. Alman dili Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: 2017
2. Nəsimi adına dilçilik institutu "Türkologiya". Bakı: 2007
3. Bayramov A, Məhərrəmov Z, İsgəndərzadə M Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: 2015
4. Elisabeth Burr Die innere Verschiedenheit der historischen Sprache. Berlin: 2015
5. Stickel G. Varietäten des Deutschen. Berlin: 1997

Muradli U.

"German language variants and their phonetic features integration into the teaching process"

(Summary)

Dialects and variants are an important and integral part of language. Variants and dialect are not only a means of communication, but also the most important and national value that reflects the culture of a geography, any region.

Although dialects are based on the form of literary language, they are very different in terms of sound, pronunciation and variety of words. Since dialectisms reflect different features of dialects, ie sounds, words and grammatical structure, there are the following types: a) phonetic dialectisms, b) grammatical dialectisms, c) lexical dialectisms. Like other 'living' languages, German is also not a homogeneous standard language with strict rules and conditions of use. There are Austrian and Swiss versions of German

Мурадлы У.

Варианты немецкого языка и их интеграция фонетических характеристик в процессе обучения

(Резюме)

Диалекты и варианты важная и неотъемлемая часть языка. Варианты и диалекты - это не только средство общения, но и важнейшая национальная ценность, отражающая культуру той или иной географии, любого региона.

Хотя диалекты основаны на литературном языке, они сильно различаются по звучанию, произношению и разнообразию слов. Поскольку диалектизмы отражают различные особенности диалектов, то есть звуки, слова и грамматическую структуру, существуют следующие типы: а) фонетические диалектизмы, б) грамматические диалектизмы, в) лексические диалектизмы. Как и другие «живые» языки, немецкий также не является однородным стандартный язык со строгими правилами и условиями использования. Есть австрийская и швейцарская версии немецкого языка.

Rəyçi: f.f.d., b/m. H.Manquliyeva

SÜLEYMANOVA ARZU

Azərbaycan Dillər Universiteti

arzu.suleymanova.1991@bk.ru

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ LAYİHƏ METODUNUN ROLU

Açar sözlər: layihə, layihə metodu, layihə metodunun tipləri, xarici dil dərində layihə metodunun rolu

Keywords: project, project method, types of project method? Role of project method in foreign language course

Ключевые слова: проэкт, метод проэкта, виды методики проэкта, роль метода проэкта в курсе иностранного языка

“Layihə” latın sözü olub, “irəli atılan” deməkdir. Bu müasir səslənsə də, 300 illik tarixə malik olan bir sözdür. Günümüzdə layihə metodu, layihə təhsili,

layihəyönümlü tədris kimi müxtəlif terminlərdən istifadə olunur. Bu zaman ortaya bir neçə sual çıxır.

1. Bu terminlərin bir-birindən fərqi nədir?
2. Layihə məfhumu altında ümumiyyətlə, nə başa düşülür?

Layihə elmin müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Məsələn, memarlıqda. Memarlıqda hər hansı binalar memarların layihələri əsasında inşa olunur. Eləcə də, hər hansı şirkət və ya holdinqləri əmələ gəlməsi də layihəyə əsaslanır. İndi isə gələk ikinci suala.

Karl Freyin fikrincə, layihə metodu təhsil effekti verən öyrənmə fəaliyyətidir.

“Layihə tədrisi” isə insanın hərtərəfli inkişafına yönəlmiş bir təhsil formasıdır.

“Layihə yönümlü tədris” isə layihə qrupunun fəaliyyətinin layihənin bəzi komponentlərinə əsaslanan bir tədris növüdür.

Layihə metodu özünün ən böyük inkişafını 19-cu əsrin sonları, 20-ci əsrin əvvəllərində tapmışdır. Bu metodun əcdadları J.Devey və H.Patrikdir. Buna baxmayaraq, Karl Freyin də töhvəsi az deyil. Belə ki, Karl Frey layihə metodunu “ təhsil effekti verən öyrənmə metodu” kimi qəbul edirdi. Karl Freyə görə, layihə metodunun 7 mərhələsi var. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Layihə təşəbbüsü
2. Layihə təşəbbüsü ilə məşğul olmaq
3. Fəaliyyət sahəsinin inkişafı
4. Layihənin icrası
5. Layihənin tamamlanması
6. Sabit nöqtə
7. Metaqarşılıqlı əlaqələr

Layihə təşəbbüsü istənilən layihələrin başlanğıc nöqtəsidir. Layihə təşəbbüsündə bütün iştirakçılar necə bir layihə olmasını müzakirə edirlər, öz suallarını səsləndirirlər, yeni ideyalar, fikirlər, təkliflər irəli sürürlər. Bir sözlə, layihəni başlamaq üçün mövzu axtarırlar.

İkinci mərhələdə iştirakçılar artıq öz mövzu seçimlərini edirlər.

Üçüncü mərhələdə şagirdlər layihə planını hazırlayırlar. Burada əsas yük şagirdlərin üzərinə düşür. Onlar şəxsən hansı tapşırıqları yerinə yetirəcəyini qərarlaşdırırlar. Müəllim isə bu mərhələdə passiv rol oynayır və bir müşahidəçi kimi şagirdlərin fəaliyyətinə nəzarət edir.

Dördüncü mərhələ olan layihənin icrası ilkin və faktiki tətbiq mərhələsi olmaqla 2 yerə ayrılır. İlkin mərhələ məktəbin daxilində yox, məhz məktəb mühitindən kənarında həyata keçirilir. İcranın ikinci mərhələsində müəllimin planlaşdırmanın olmaması, əlverişsiz qrupların olması, qrup iştirakçılarının fərqli vaxt tələbləri, texniki nasazlıqlar, əlverişsiz hava şəraiti, tənqid və s. kimi çətinlikləri nəzərə alaraq onlara uyğunlaşması mühümdür.

Layihənin beşinci mərhələsində iştirakçıların hazırladığı layihənin uğurla başa çatması üçün onlar tənqiddə açıq olmalı və öz-özlərini tənqid etməlidirlər. İstədiyimizə nail ola bildikmi? Proses zamanı nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu və daha necə davam edə bilərik kimi suallara cavab tapmağa hazır olmalıdırlar.

Layihənin altıncı mərhələsi olan sabit nöqtə iştirakçıların fəaliyyətinin müəyyən bir müddətə dayandırılmasıdır. Sabit nöqtə olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu mərhələdə iştirakçılar bir-birini layihənin vəziyyəti barədə yönəltdiyinə görə, bu layihənin davam etməsinə çox kömək edir.

Karl Frey'nin fikrincə, sabit nöqtələr layihənin bütün gedişatında müəyyənləşdirilməlidir. Bunlar layihənin əvvəl və ya layihə gedişatında müəyyən edilə bilər. Bəs nə üçün sabit nöqtə bir layihənin hazırlanmasında bu qədər əhəmiyyətlidir? Sabit nöqtə iştirakçıların kor-koranə fəaliyyətinə, proses zamanı onların istiqamətinin itməsinə qarşı çox effektiv bir vasitədir.

Sonuncu mərhələdə qrup məsələləri, suallar, iştirakçıların bir-biri ilə münasibəti müzakirə olunur və aydınlaşdırılır. Beləliklə, əlaqələrdəki problemlər işlənir və həll olunur.

Layihə metoduna diqqətlə nəzər salanda aydın olur ki, bu yalnız öyrənmə üsulu deyil, həm də bir fəaliyyət üsuludur. Layihə metodu şagirdlərin əldə etdiyi bilik və bacarıqları tətbiq etməyə imkan verir. Bununla da, onlar öz potensial

imkanlarını nümayiş etdirmiş olurlar. Bu metod şagird və tələbələrə tək-cə fərdi deyil, həm də kollektiv şəklində yaradıcı mühitdə fəaliyyət göstərmə bacarığını öyrədir. Bu da o deməkdir ki, layihə metodu şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Bu metodun tətbiqi zamanı şagird və tələbələr planlaşdırmaq, seçmək, müzakirə etmək, qərar vermək, tədqiqat aparmaq, kəşf etmək, araşdırmaq və s. kimi bacarıq və texnikalara yiyələnirlər. Onlar müxtəlif mənbələrdən istifadə etməklə əldə edilmiş materialı layihənin mövzusu ilə əlaqələndirməyi öyrənirlər. Layihə metodundan istifadə şagird və tələbələrə tək-cə məktəb və ya universitet daxilində deyil, həm də təhsil ocağından kənara çıxmaq imkanı da yaradır. Bu zaman şagird və tələbələr yeni bilik öyrənməklə yanaşı, daimi və fəal öyrəncilərə çevrilirlər. Şagird və tələbələr tədqiqat prosesi zamanı şəxsi fikirlərini irəli sürmək, fikirlərini müdafiə etmək və komandanın tənqidlərinə açıq olmaq və dözümlülük göstərmək kimi zehni və şəxsi keyfiyyətlər formalaşır.

Layihə tədrisinin tətbiqi zamanı şagirdlər tək-cə öyrənilən deyil həm də başqa bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnirlər.”Tətbiqetmə barədə düşüməzdən öncə şagirdlər aşağıdakıları öyrənmiş olmalıdırlar:

- müstəqil işləmək və fərqli texnikalardan istifadə etmək,
- qruplar altında nəzarət olmadan işləmək,
- işlərində bir-birinə dəstək olmaq və başqalarının uğurlarını tanımaq,
- bir-biri ilə münasibət qurma qaydalarını tapmaq,
- öz işlərini özləri qiymətləndirməyi bacarmaq”[3. Səh.21-22]

Layihələrin dünya tərəfindən qəbul edilmiş ümumi tipologiyası var. Bunlar bir neçə bir aspektə görə müəyyən olunub. Məktəb şəraitində layihə tədrisinin Kratoxvilova tipologiyası tövsiyə olunur. O isə Valenta tipologiyasına əsaslanır və layihənin növlərini ayırmaq üçün aşağıdakı meyarları təklif edir.

- Layihənin məqsədi
- Layihənin davam etmə müddəti
- Layihənin həyata keçirildiyi yer
- Layihənin iştirakçılarının sayı

- Layihənin təşkili
- Fənlərarası tapşırığa görə
- Layihənin ölçüsü

Layihə metodu və tədqiqat metodunun praktikaya tətbiq olunması zamanı müəllim ənənəvi rollardan fərqli rol alır. Bu zaman müəllim biliklərin dərk etmə və tədqiq etmə fəaliyyətini təşkil edir. Layihə metodunu tətbiq olunması zamanı müəllim arxa planda olmağa üstünlük verir. Mümkün qədər şagird və tələbələr üçün fəaliyyət sahəsini açır, onlara qaranlıq qalan məqamlara aydınlıq gətirir, onlara müəyyən suallar verməklə situasiyalar yaradır. Nəticədə şagird və tələbələrə mövzu ilə bağlı problemin aşkara çıxarılmasına dəstək vermiş olur. Müəllim həm də müşahidəçi, moderator, məsləhətçi, münaqişə meneceri, ekspert və öyrənci kimi çıxış edir. O, müşahidəçi kimi arxa planda duraraq şagird və tələbələrin fəaliyyətini müşahidə edir. Moderator kimi isə şagird və tələbələr üçün əlverişli şərait yaradır və onları lazım olan texniki vasitələr və media vəsaitləri ilə təmin edir. Müəllim məsləhətçi rolunu oynayanda isə layihə iştirakçılarının proses zamanı yaranmış çətinlikləri aradan qaldırmaqda kömək edir. Yuxarıda qeyd etmişdim ki, müəllim həm də öyrənci rolunu oynayır. Beləliklə, o layihənin ortaq iştirakçısına çevrilərək öyrənmək onun üçün daim vacib olduğunu isbat edir.

Layihə metodunun icrası zamanı müəllim bütün bu vəzifələri icra etməklə yanaşı aşağıdakı şərtlərə də əməl etməlidir:

- Şagirdlər və tələbələr məhz onun rəhbərliyi altında prosesə cəlb olunur;
- Tədqiqata cəlb ediləcək mövzunu o özü müəyyən edir;
- İşin başlama və bitmə zamanını müəllim müəyyənləşdirir, hansı mənbələrdən istifadə ediləcəyini, işin fərdi yoxsa qrup şəklində aparılacağını öncədən bildirir;
- İşin icrasının bütün mərhələlərində yalnız şagird və tələbələrin suallarını cavablandırır, əlavə istiqamətlər verir.[6]

Layihə metodunun bütün bu üstünlüklərinə baxmayaraq, bəzi mənfi tərəfləri də var. Müəllim şagirdlərin daha dolğun inkişaf etməsi və birlikdə öyrənmələrini təmin etmək üçün dərslə mümkün qədər az hakim olmalıdır. Təəssüf ki, bəzi müəllimlər üçün öz institusional güclərini vasitəçi roluna çevirməkdə çətindir. Zaman keçdikcə, layihə tədrisi sinif praktikasına inteqrasiya etməsinə baxmayaraq, nisbətən nadir hallarda həyata keçirilir. “Layihə dərslərinin nisbətən nadir hallarda həyata keçirilməsinin əsas səbəbləri ənənəvi müəllim mnasibətləri , məktəb sistemimizin xüsusiyyətlərin maneə törətməsi, böyük hazırlıq səyləri, tədris materialına təzyiq, məllimlər və şagirdlər üçün təlim ehtiyacları, maddi və pul tələbatı, layihənin inteqrasiya olmamasıdır .” [5. s. 365].” Klassik frontal tədrisdə müəllimlər tez-tez artıq təqdim olunmuş materiallardan istifadə edirlər. Layihələr isə müəllim tərəfindən daha çox hazırlıq vaxtı tələb edir. Daha çox hazırlıq daha çox sərf olunan vaxt deməkdir ki, bu da əksər hallarda dezavantaj kimi qəbul olunur. Müəllimin planlaşdırma üçün ayırdığı vaxtdan əlavə , layihələr daha çox tədris vaxtı da tələb edir. Bir dərslə frontal tədris yolu ilə həll edilə bilən bir mövzu layihələr üçün bir neçə saat çəkə bilər. Bu səbəbdən layihələrin tətbiqi məhdudiyətlərə qarşı çıxır.[5.s.367] Layihə tədrisinin həyata keçirilməsinə yuxarıda göstərilən problemlərdən başqa məktəblərdə sinif otaqlarının ənənəvi tədris üslubuna uyğun tərtib olunması da əngəl törədir. Oturma tərtibatını dəyişmək və dərslə sonunda yenidən öz əvvəlki qaydasına salmaq həm xeyli vaxt tələb edir, həm də xoşagəlməz səs-küyə səbəb olur. Bundan başqa sinifdəki şagird sayının çox olması da problem layihə tədrisinə maneə törədir. Belə ki, şagird sayının mümkün qədər 20 nəfərdən az olması arzuolunandır.

Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, layihə metodu həm müxtəlif təlim üsullarından, yeni tədris vasitələrindən istifadə edən , həm də müxtəlif sahələrə aid bilik və bacarıqların tətbiq olunmasına imkan verən və bir çox problemlərin həllini özündə cəmləşdirən bir metoddur.

Ədəbiyyat:

1. ADU. Elmi Xəbərlər. Bakı-2014/1.

2. Hans-J.Hantschel, M.Brinitzer,S.Kroemer , M.Möller-Frorath, L.Ros. DaF unterrichten (Basiswissen Didaktik Deutsch als Fremd- und Zweitsprache).
3. MASARYK-UNIVERSTÄT. Kristýna Straková. Projektmethode im DaF-Unterricht am Beispiel des Projektes “Unsere deutsche Zeitschrift”. Diplomarbeit. Brünn 2010.
4. MASARYK UNIVERSITÄT BRÜNN. Hana Richterova . Diplomarbeit. Projektunterricht und seine praktische Umsetzung im Fremdsprachenunterricht. Brünn 2009.
5. Sitte, W.Wohlschlägl. H(2001). Beiträge zur Didaktik des “Geographie und Wirtschaftskunde”-Unterrichts. Wien: Institut für Geographie und Regionalforschung der Universität Wien.
6. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=1570>.

Suleymanova A.

The role of the project method in foreign language teaching

(Summary)

This article discusses the project method, one of the most important methods of teaching foreign languages in secondary schools. The project method can be used in teaching any foreign language. The article discusses the role of the project method in foreign language teaching . In addition, some problems that hinder the implementation of project teaching were discussed.

Сулейманова А.

Роль проектного метода в обучении иностранному языку

(Резюме)

В данной статье рассматривается проектный метод, один из важнейших методов обучения иностранным языкам в общеобразовательных школах. Методика проекта может быть использована при обучении любому иностранному языку. В статье рассматривается роль проектного метода в обучении иностранному языку. Кроме того, были обсуждены некоторые проблемы, препятствующие реализации проектного обучения.

QƏDİROVA AYGÜN
Azərbaycan Dillər Universiteti
qadirovaaygun@gmail.com

YAZI PRODUKTİV NİTQİN BİR NÖVÜ KİMİ

Açar sözlər: yazılı nitq, yazı bacarıqları, mesaj, rəzümə, mətn

Key words: written speech, writing skills, message, resume, text

Ключевые слова: письменная речь, навыки письма, сообщение, резюме, текст

Hazırda ümumtəhsil orta məktəblərində xarici dil kimi fransız dilinin tədrisinin əsas məqsədi və məzmunu şagirdlərin linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, fransız dilində şifahi və yazılı nitqin inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, onlarda müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılanmasına yönəldilməlidir. Şagird öz fikrini fransız dilində şifahi və yazılı ifadə etməyi bacarmalı, həmin dildə danışılanla yanaşı, yazılanı müəyyən səviyyədə başa düşməlidir.

Çox zaman nitq və dil məhfumları bir-birilə qarışdırılır. Amma nəzərə alınmalıdır ki, dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Nitq isə ünsiyyət prosesidir. V.Humboldt dil və nitqi müqayisə edərək belə hesab edir ki, dilə heç də maddi yox, ideal varlıq kimi baxılmalıdır. Nitq isə dildən törəyən maddi məhsuldur. [8].

Nitqimizin bizi dinləyənlər və oxuyanlar tərəfindən qavranılması üçün onun anlaşılıqlı olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nitqin anlaşılıqlılığı ikitərəfli xarakter daşıyır. Bir tərəfdən kommunikatorun nitqinin nə qədər səlis, aydın olması, lüzumsuz sözlərlə yüklənməməsi, digər tərəfdən dilin qrammatik qayda və qanunlarına uyğun

olmasından asılıdır. Danışan və ya yazan adam öz fikrini konkret nümunələrlə əsaslandırmağı, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almağı bacarmalıdır. Eyni bir mövzunu bir nəfərin olduqca aydın, anlaşıqlı, digərinin isə qarmaqarışlıq şəkildə şərh etdiyinin, yaxud yazdığıının şahidi oluruq. Nəticədə birincinin nitqini həvəslə qəbul edir, oxuyuruq, ikincinin isə verdiyi məlumatları qavraya bilmir, onu oxumağa həvəs göstərmirik.

Nitqin ifadəliliyi yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əsas göstəricilərindən biri hesab olunur. Danışan və ya yazan adam öz nitqində şərh etdiyi məzmununa münasibətini nitqin ifadəliliyinin köməyi ilə bildirir.

Şifahi və yazılı nitqdə nitqin ifadəliliyi müxtəlif şəkildə həyata keçirilir. Şifahi nitqdə təsvir olunan cisim və hadisələrə münasibəti nitqin ifadəliliyi vasitəsilə çatdırılması nisbətən asan baş verir. Burada mimika və pantomimikanın iştirakı, səsin ahəngi və s. nitqin ifadəliliyini gücləndirir.” Nitqin düzgün qavranılması və anlaşılması və anlaşılmaması beyin mərkəzindəki nitq mərkəzinin normal fəaliyyət göstərməsindən asılıdır”. [9,313]

Yazılı nitqin də müxtəlif durğu işarələri və ifadələr vasitəsilə ifadəliliyini, təsir qüvvəsini artırmaq olur. Virtual ünsiyyət zamanı isə bu imkanlar daha genişdir, müxtəlif işarələr, simvollar, smaylinqlər yazılı nitqin ifadəliliyini artırmağa kömək edir.

Xarici dilin tədrisi prosesində kombinə edilmiş hazırlıqsız nitq vərdişləri yaradılması məsələsinə aydınlıq gətirən, prof. G. Hüseynzadə bütövlükdə xarici dildə nitq (kommunikasiya) bacarığının, linqvistik bacarıqlarını işləyib hazırlamışdır. O göstərir ki, xarici dildə ünsiyyətin yaradılması çətinlikləri ilk növbədə kontakta girən dillərin sistemi ilə bağlıdır. Söz birləşməsi və cümlə səviyyəsində dillərin qarşılaşdırılması və müqayisəsi ön plana çəkilir. Sözlərin məna çalarlarının nəzərə alınmaması, kombinatorika səviyyəsində interferensiya hadisəsi yaradır.

Müxtəlif xarici dildə nitq, bacarıq və vərdişlərinin yaradılmasında qarşıya çıxan problemləri aradan qaldırmaq üçün linqvistik hadisələrin aşağıdakı parametrlər əsasında müqayisə edilməsini vacib sayır.

- a) Dil hadisələrinin struktur xarakteriskası
- b) Dil hadisələrinin məna çalarları (leksik sistem)
- c) Dil hadisələrinin işlənmə normaları

İnterferensiya hadisələrinin qaçınılmaz olduğunu vurğulayan müəllif, həm dildaxili, həm də dillərarası interferensiyanın təsiri altında yaranan problemlərin həlli yollarını göstərmişdir. [7, 49-50].

Odurki, istər fonetika, istərsə də qrammatika öyrədilməsi dil təlimində əsas vasitə kimi götürülsə, qazanılan bilik davamlı olar. Yeni qaydalar çoxlu misallarla, interferensiya hadisələrini nəzərə almaqla təqdim olunarsa, nitq bacarıqları düzgün formalaşar.

Fransız dilində şifahi nitq kimi yazılı nitq ünsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri fransız dilində danışmaq və ya düzgün yazmamaq qorxusu və ya utancaqlıq səbəbindən yaranan əsəbilik, həyacan, özünü aşağı qiymətləndirmə və özünə inam hissini olmaması və s. ilə müşahidə olunur. Müxtəlif şagirdlərin müxtəlif psixoloji durumları ola bilər: özünü aşağı qiymətləndirmə, özünə inamsızlıq, çətinlik qorxusu, həyacan hissi və s.

Psixoloji baryer, həyacan hissi şagirdləri daimi gərgin vəziyyətdə saxlayır və ünsiyyətin uğursuz icrasına səbəb olur. Bu qeyd etdiyimiz subyektiv faktorlardan hər biri fransız dilində həm şifahi və həm də yazılı nitq ünsiyyətinin formalaşması prosesinə mane olan psixoloji problemləri yaradan əsas səbəblərdəndir.

Müəllimlər həmçinin şagird şəxsiyyətinin fərqiə varmalı, şagirdlərdə psixoloji problemləri yaradan səbəbləri müəyyən etməli və fransız dilində yazılı nitq ünsiyyətinin formalaşdırılması prosesində müxtəlif metodologiyalardan istifadə etməlidir. Qısaca olaraq müəllimlər şagirdlərin ehtiyaclarını görməli, psixoloji problemləri aradan qaldırmaq üçün effektiv öyrətmə strategiyalarına müraciət etməli, o cümlədən şagirdlərin yazılı nitq ünsiyyət vərdişi və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif növ tapşırıqlar toplusundan istifadə etməlidir.

Yazı şagird üçün ən çətin işdir. Psixoloji baxımdan çox mürəkkəb bir prosesdir, real situasiya, həmsöhbət, mimika, jest və intonasiya yoxdur. Bundan

əlavə, yazılı nitq zamanı bir qədər gərginlik yaranır. Fikirlərini yazılı şəkildə təqdim etmək üçün şagirdlər sözləri seçməli, cümlənin quruluşundakı əsas mənanı vurğulamalı, cümlə qurmalı və 2 və ya daha çox cümləni əlaqələndirməlidirlər. Yazmağı öyrənmək hissə-hissə olub, tədrisi bir prosesdir. Əvvəlcə öyrənənlər konkret ünsiyyət situasiyalarında tək cümləli mesajlar və ya xülasələr yazırlar. Sonra abzaslara və nəhayət müxtəlif növ sadə və mürəkkəb cümlələrə, mətnlərə keçilir. Aşağı mərhələdə bu tapşırıqlar tövsiyə olunur:

1. Cümlələr qurun;
2. Mətn, şəkil əsasında suallar verin;
3. Mətn, şəkil, film haqqında sualları cavablandırın.

Yazılı nitq üçün ümumtəhsil orta məktəblərinin proqram tələblərinə müvafiq leksik və qrammatik inkişaf nəzərdə tutulur. Çünki öyrənənin yazılı şəkildə yerinə yetirdiyi bir çox lüğət və qrammatika tapşırıqları var. Bütün bu tapşırıqlar öyrənilən dil materialının mənimsənilməsinə kömək edir. Eyni zamanda şagird məktəbdə fikirlərini yazılı şəkildə ifadə etməyi öyrənir və bu halda yazılı ifadə şifahi ifadə bacarıqlarının inkişafına kömək edir.

Yazı tədrisində 3 element əsas götürülür:

1. Qrafika → hərləri düzgün yazmaq bacarığı;
2. Oroqrafiya → sözləri düzgün yazmaq bacarığı;
3. Yazılı ifadə → Fikirləri yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığıdır. [6]

I və IV siniflərdə şagird dəvətnamə, məktub, təbrik kartı, oxuduğu mətnə uyğun olaraq plan yazmağı bacarmalıdır.

V və IX siniflərdə şagird oxuduğu mətnin planını və bu mətnin xülasəsini yazmağı bacarmalıdır.

X və XI siniflərdə şagird hekayə, inşa və esse yazmağı bacarmalıdır.

Fransız dilində yazının prinsiplərinə [6] gəlincə, fransız dilinin orfoqrafiyası 4 prinsipə əsaslanır:

1. Fonetik prinsip. Yəni hərf və səs miqdarı eynidir, məsələn: papa, moto, lavabo və s.

2. Tarixi prinsip. Yəni əvvəllər başqa bir tələffüzü əks etdirən sözün yazılışı saxlanıldı, məsələn: temps, août.

3. Morfoloji prinsip. Sözün və ya sözün bir hissəsinin yazılışı bütün formalarında qorunur və tələffüzə uyğun gəlmir, məsələn: un bœuf – des bœufs.

4. İdeografik prinsip. Eyni tələffüzlü sözləri ayırmaq üçün işarələrdən istifadə olunur, məsələn:

Il a 20 ans → il va à l'école

Le cahier est sur la table → j'en suis sûr

Il y a du bruit → Il a dû le faire

Fransız dilində orfoqrafiyanın tədrisində iki prinsip-qrammatik və tətbiq prinsipi mövcuddur. Tətbiq prinsipi tarixi prinsipə əsaslanıb daha çətindir. Qrammatik prinsip isə qrammatik qaydalara əsaslanıb daha çox qrammatika dərslərində mənimsənilir (bəzən leksika dərslərində də, məsələn: isim cəmləndikdə -al: jurnal → journaux).

Ümumiyyətlə, fərqli təlimatlarla bir çox tapşırıqlar edilir. Məsələn, sifətləri cins və kəmiyyətə görə isimlərlə uzlaşdırın :

Donnez-moi ces stylos. Il a mis ses stylos.

Orfoqrafiya tapşırıqları da iki yerə bölünür :

1. Qrammatik prinsipə əsaslanan tapşırıqlar

2. Tətbiq prinsipinə əsaslanan tapşırıqlar

Ən yaxşı orfoqrafiya tapşırığı imladır. İmlanın bir neçə növü var:

1. Eşitmə imlası

2. Vizual imla

3. Auto imla (öyrəndiyini yazmaq). Bu, imlalaların formalarına görə təsnifatıdır.

Məqsədinə görə isə imlaların iki növü var: hazırlıq və yoxlama imla.

Müasir dövrdə, onlayn, oflayn ünsiyyətin mövcud olduğu dövrdə, şagirdlər klassik üsullardan (məsələn, imla) daha çox İnternet şəbəkəsinə, müxtəlif platforma

və şəbəkələrə qoşulub, anındaca səhflərini görüb, yenidən həmin tapşırıqları icra etməklə, öz yazı bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Xarici Dil Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu), 2013.
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Xarici Dil Fənni Üzrə Qiymətləndirmə Standartları, 2011.
3. B.İsmayılov, Ç. Babaxanova, R. İsayeva, Le Français, 8-ci sinif üçün dərslik, Bakı 2015
4. B.İsmayılov, Ç. Babaxanova, R. İsayeva, Le Français, 9-cu sinif üçün dərslik, Bakı 2016
5. Conseil de la Cooperation Culturelle « Apprendre, enseigner, évaluer », Strasbourg, 2000.
6. Christine Tagliante « La classe de langue », Paris, 2001
7. Гусейнзаде Г. Дж. обучения речевой коммуникации на иностранном языке, Б, 2001, 314 с.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. стр. 158, 329 .
9. Жинкин Н.И.. Механизмы речи, 1987, 370 с.
- 10.Z.Veysova. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait, 2007.
- 11.<https://www.lepointdufle.net/penseigner/civilisation-fiches-pedagogiques.htm>
- 12.<https://www.lepointdufle.net/penseigner/cinema-fiches-pedagogiques.htm#activites>

Gadirova A.

Writing as a form of productive speech

(Summary)

The article examines the formation of written speech skills in students during the teaching of French in secondary schools, psychological aspects of written

communication, expressiveness, effectiveness of written speech, requirements for writing skills for all three stages of secondary schools, key elements and spelling principles.

Гадирова А.

Письмо как вид продуктивной речи

(Резюме)

В статье исследуются формирование навыков письменной речи у учащихся при обучении французскому языку в общеобразовательных школах, психологические аспекты письменного общения, выразительность, эффективность письменной речи, требования к навыкам письма на всех трех ступенях общеобразовательной школы, ключевые элементы и принципы правописания.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

QƏDİROVA AYGÜN

Azərbaycan Dillər Universiteti

qadirovaaygun90@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL ORTA MƏKTƏB ŞAGİRD LƏRİNDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: yazı strategiyaları, düzəliş, plan, abzas

Key words: writing strategies, correction, plan, paragraph

Ключевые слова: стратегии письма, исправление, план, абзац

140 simvolla tvitlərin, Snapchatların anlıq şəkillərinin və İnternet jarqonlarının yetərincə olduğu bu dövrdə də, yazı bacarığı müvəffəqiyyətin açarı olaraq qalır. Fikirləri sözlərlə aydın ifadə etmək bacarığı sosial mediada profil yazmaq üçün daha

çox istifadə olunur. Yazılı nitq məktəbdə, iş axtarışı zamanı və bir çox peşələrdə mühüm rol oynayır, lakin bir neçə bacarıq tələb etdiyi üçün bu ünsiyyət forması bəziləri üçün çətinliklər yaradır.

Həqiqətən, yazılı nitq fikri formalaşdırmaq və planlaşdırma kimi intellektual, eyni zamanda cümlə və bəndlərdə sözləri düzmək kimi mexaniki xarakterli bir sıra bacarıqları əhatə edir. Bu zehni və mexaniki tapşırıqlar bir-biri ilə əlaqəlidir və bunlardan hər hansı birini yerinə yetirməkdə çətinlik çəkmək bütün prosesi poza bilər.

Bəzi şagirdlər, yazılı nitqdə tez-tez yaşadlarından daha az nəticə göstərirlər. Onlar yazdıqlarını oxuyub düzəliş etməzlər, natamam cümlələr yazırlar və sintaktik və qrammatik cəhətdən yazılarında çoxlu səhflər edirlər. Bu isə, bu şagirdlərin əl yazısı kimi mexaniki tapşırıqlardan fikir formalaşdırmaq və təşkil etmək kimi bir zehni fəaliyyətə asanlıqla keçməsinə çətinləşdirir (Graham & Harris, 2009). Zehni fəaliyyət, fikir yürütmək əvəzinə bəzi şagirdlər tez-tez diqqətini söz düzəltmə kimi aşağı səviyyəli bir tapşırığa yönəldir. Onlar həm də, oxucunun başa düşməsi üçün nə qədər məlumatın lazım olduğunu başa düşməkdə çətinlik çəkir.

Şagirdlərin bəzən özləri etiraf edərək, "yazım çox pisdır" deyərək narahatlıqlarını ifadə edirlər. Əslində, düzgün və ya yanlış bir şey yoxdur: yazıları yaxşılaşdırmaq üçün doğru strategiyaları seçmək lazımdır.

Bəs strategiya nədir? Strategiya, fəaliyyəti təşkil etmək, həyata keçirmək və ya nəticələri izləməyə kömək edən "yaxşı təcrübə" və ya texnikadır. (7) Yazılı nitqin yaxşılaşdırılması üçün hansı strategiyalar var?

Yazılı nitqin inkişafına xidmət edən strategiyalara nəzər salaq:

Yaxşı yazmağın birinci şərti çox oxumaqdır. Fransız dilində mütəmadi oxuyursunuzmu?

Həmişə məlumdur ki, nə qədər çox oxusan, bir o qədər yaxşı yazırsan. Oxuyaraq söz ehtiyatı inkişaf edir, cümlə modelləri öyrənilir. Mətbuatı oxumaq da yazılı nitqin inkişafına yetirincə kömək edir.

İkinci əsas strategiya müştərək işləməkdir. Başqa şəxs ilə işləyirsinizmi?

Yazmaq mütləq tənha bir fəaliyyət deyil. Yazılı nitqdə tandemlə işləmək üçün bir çox ssenari mümkündür. Məsələn, birlikdə fikir axtarmaq, başqasının yazısını düzəltmək, ən yaxşı mövzunu seçib, seçimini əsaslandırmaq və s.

Üçüncü məqam-Yazdığınız zaman oxucunu düşünürsünüzmü?

Oxucu haqqında düşünmək ünsiyyət situasiyasına hörmətlə yanaşmağa məcbur edir. Ən başlıcası, səni fikrini aydın çatdırmağa sövq edir. Bunu etmək üçün yazarkən hər zaman özünə sual verməlisən: oxucu bu nümunəni bilir, yoxsa izah etməliyəm? Mənim arqumentim oxucunu inandıracaqmı?

Dördüncü şərt-üsullardır. Fikrinizi tez və yığcam ifadə edə bilmək üçün hansı üsullardan istifadə edirsiniz?

Mövzular çox müxtəlifdir. Çox şeylərdə özünüzü çox tez ifadə etməyi bacarmalısınız. Əlbəttə ki, müxtəlif mövzular haqqında çox məlumatınız var. Onları sürətlə səfərbər etmək üçün, ikrinizi cəmləyib yazmaq üçün texnikaları bilmək çox vaxtınıza qənaət edəcəkdir.

Növbəti strategiya planla bağlıdır. Görülən hər bir iş planlaşdırılarda effektiv nəticə verir, yazılı nitqdə həmçinin.

Yazmazdan əvvəl bir plan qurursunuz. Yoxlamalar zamanı tez-tez müxtəlif mövzulu mətnlər yazmaq tələb olunur. Bu tip mətnlər aydın və inandırıcı olmaq üçün məntiqi bir ardıcılığı izləməlidir. Buna görə plan qurmaq təkrarlanmaların, mövzu ilə heç bir məntiqi əlaqəsi olmayan mülahizələrin və s. qarşısını almaq üçün vacibdir. Həm də qaralama yazmaq üçün həmişə vaxtınız olmur. Bir fikri unutmusunuzsa, sonradan əlavə etmək çox çətin olur.

Növbəti vacib strategiya hədəf dildə yazmaqdır. Siz birbaşa fransız dilində yazırsınızmı?

Bu vacibdir! Ana dilində "fikrində" cümlələr qurmaq və sonra söz-söz Fransızcaya çevirmək ümumiyyətlə çox pis mətnlərlə nəticələnir. Cümlələrin qurulması qaydalarına riayət etmək lazımdır. Nitq etiketlərindən, model cümlələrdən, düzgün istifadə olunmalıdır. Məsələn, bir məktubun əvvəlində və sonunda məktub

ünvanlanan şəxsə müraciət etiketləri vəs. Bu tipli cümlələr ümümtəhsil orta məktəbləri üçün kommunikativ yanaşmaya müvafiq yazılmış,,.....ö əksini tapıb.

Yazılı nitqin formalaşması üçün növbəti vacib məqamlardan biri əvvəlcə lüğətsiz yazmağa çalışmaqdır. Lüğətdən çox istifadə etmək lazım deyil, çünki bu fikrinizi toplamağa və formalşdırmağa çətinlik törədə bilər. Əvvəlcə mümkün qədər çox fikir söyləməyə çalışmaq, sonra mətni bitirmək üçün lazım olan sözləri lüğətdə axtarmaq lazımdır.

Növbəti strategiya özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır. Mətni yazıb bitirdikdən sonra onu oxuyub düzəlişlər etmək üçün hər zaman vaxt ayırmaq lazımdır. Yalnız yoxlayarkən özünüz hədəflərinizlə bağlı sualları cavablandırmağa çalışın:

Mövzu əhatə olunubmu? Nəticəni verə bildinizmi? Məktubun sağ tərəfində, yuxarıda tarix və yer yazılıbmı? Hər kəs öz işini qiymətləndirə bilər, yalnız müəllimləri yox. Əlbəttə ki, hər şeyi şagirdlər özləri qiymətləndirə bilməz, təbii ki, müəyyən şeylər unudula bilər. Buna baxmayaraq öz yazısına düzəliş etmək vacibdir və bu onların yazısını formalaşdırmağa kömək edir.

Zənnimizcə, şagirdlərin öz yazılı nitqini təkmilləşdirmək üçün ən vacib strategialardan biri də dildaşyıcısı və ya ən azından, hədəf dili yaxşı bilən biri ilə bölüşmək imkanının olmasıdır. Müəllimlə, dildaşyıcısı dostu ilə, onlayn qrup iştirakçısı kimi və s. ünsiyyətdə ola bilmək şagirdlərin öz yazısını təkmilləşdirməsinə zəmin yaradır.

Məlumdur ki, inkişaf etmək üçün daha çox yazmaq lazımdır. la başlamalısınız. Məsələn, mətn yazmağa başlaya bilməyən şagirdə mövzu ilə heç bir əlaqəsi olmasa da, ağına gələn hər şeyi yazmağı tapşırmaq lazımdır. İstər qələmlə, istər klaviatura ilə fərqi yoxdur. Düşündüyü sözləri və cümlələri yazan şagird daha sonra mövzuya qayıda və uyğun olmayanları silə bilər.

Çərinliklərin qarşısını almağın bir yolu "kopyalamaq və yapışdırmaqdır": İnternetdə tapılan və ya başqasından götürülən mətnləri və ya məktubları şagirdlər götürür və kortəbii surətdə istifadə edirlər. (6)

Bu cür mətnlər, məktublar düzgün ola bilər, amma tamamilə qarşıya qoyulan məqsədi təmin etmir. Şagirdlər vaxta qənaət etdiklərinə inanırlar, ancaq bu, onların düşünməsinə mane olur və onlar nəticədə yazı bacarıqlarının irəliləmə fərsətini itirirlər.

Məlumdur ki, şifahidən yazıya keçmək şagirdlər üçün bir qədər çətinlikdir. Fikrini yazılı ifadə edə bilməyəndə nə etməli? Yazılı nitqi necə yaxşılaşdırmaq olar?

Şagirdlər fikrini qısa və aydın ifadə edə bilərlər. Buna görə onları istiqamətləndirmək lazımdır. "Bu bənddə və ya bu cümlədə mən nə demək istəyirəm?" Normalda daha sonra şagirdə özlüyündə fikir aydın olacaq, o bunu şifahi dedikdən sonra, yazıya biləcək. Daha sonra üslubu dəqiqləşdirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, fikrin yazıda aydın olması üçün istər məktub kimi qısa mətnə, istərsə də reportaj kimi hər zaman əsas fikir irəli sürülməli və yazıda ifadəsini tapmalıdır. Beləliklə, oxucu yazıda demək istədiklərinizi dərhal bilir. Yazının ünsiyyət vasitəsi olduğunu tez-tez unuduruq. Əylənmək və ya kağızı qaraltmaq üçün yazmaqdan söhbət getmir, bir və ya daha çox oxucuya mesaj ötürməkdən bəhs olunur.

Təbii ki, yazmazdan əvvəl şagird plan tərtib etməyi bacarmalıdır. Uzun bir mətn üçün bu vacibdir, hətta bir məktub üçün də fikirlərini düzgün qaydada birləşdirmək üçün mini plan tərtib etmək lazımdır. Mətn üzrə plana müvafiq fikirlər və ya faktlar bir-birinə uyğun şəkildə əlaqələndirilir. Çox vaxt şagirdlər mətni 2 ya 3 hissəyə bölürlər, lakin bu məzmunu müvafiq deyil, nömrələnməyə xidmət edir, ifadə edilən fikirlər və ya faktlar isə qarışıqdır. Bunun qarşısını almaq üçün hər abzası görə yalnız bir fikir vermək yetərlidir.

Yazının stilinə gəlincə, şagirdlər "bien que", "après que" ilə işlənən budaq cümlələrinin əvəzinə, daha qısa və daha sadə cümlələr tərtib etməyə alışıdırılmalıdır. "Mübtəda-xəbər-tamamlıq" modeli ən məsləhətli konstruksiyaadır.

İndiki zaman feli sifəti və ya məchul növ istifadə etməmək daha yaxşıdır. Tez-tez fellərlə əvəz edilə bilən həddindən artıq mücərrəd isimlərdən az istifadə olunmalıdır. Yazılı nitqin inkişaf etdirilməsinin yeganə yolu məşq etməkdir. Təkrar məşqlərdən sonar düzgün yazı və bundan zövq almaq mümkündür. (6)

Bəs orfoqrafiyanı necə inkişaf etmək olar? Əlbəttə, mətnlərin aydın və yaxşı yazılması kifayət deyil. Əgər onlar səhflərlə doludursa, bütün müsbət təsir kimi boşa çıxır. Buna görə də orfoqrafiya, düzgün yazı paralel olaraq irəliləməlidir. Hər bir şagird eyni səhvləri dəfələrlə edir. Müəllim onları hər dəfə öz səhfini yazılarını tapmaq üçün yenidən oxudur. Daha sonra bu məqamlarla xüsusi olaraq mübarizə etmək mümkündür. Məsələn, ixtisaslaşmış veb saytlarda onlayn məşqlər etməyi müəllim şagirdlərə tapşırır. Hər dəfə nəticəni alıb, səhflərinizi gördükcə, irəliləyir, inkişaf edirsiniz. Bu cür onlayn tapşırıqlar klassik imlaldan daha əyləncəli və daha maraqlıdır.

Bəzi şəbəkələrdən şagirdlər "sertifikatlar" da əldə edə bilirlər ki bu da onlara gələcək fəaliyyətlərinə stimül verməklə yanaşı, mükəmməl yazı bacarığına yiyələnmələrinə zəmin yaradır.

Mətn yazmağı bitirdikdən sonra, şagirdlər diqqətini fərqli məqamlara yönəldərək bir neçə dəfə təkrar oxumağa vərmiş etməli: bir dəfə mətnin tutarlılığına və aydınlığına, bir dəfə yalnız yazılışına, yəni səhflərin düzəlişinə fikir verməklə tədricən daha az səhv edərək, mükəmməl yazı bacarığına yiyələnəcəklər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Xarici Dil Fənni Üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu), 2013.
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Xarici Dil Fənni Üzrə Qiymətləndirmə Standartları, 2011.
3. B.İsmayılov, Ç. Babaxanova, R. İsayeva, Le Français, 8-ci sinif üçün dərslik, Bakı 2015
4. B.İsmayılov, Ç. Babaxanova, R. İsayeva, Le Français, 9-cu sinif üçün dərslik, Bakı 2016
5. Conseil de la Cooperation Culturelle « Apprendre, enseigner, évaluer », Strasbourg, 2000.
6. Christine Tagliante « La classe de langue », Paris, 2001

7. Jeffrey MacCormack et Nancy L. Hutchinson, Expression écrite : stratégies pour développer le savoir-écrire, Paris, 2020
8. Гусейнзаде Г. Дж. обучения речевой коммуникации на иностранном языке, Б, 2001, 314 с.
9. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. стр. 158, 329 .
10. Жинкин Н.И.. Механизмы речи, 1987, 370 с.
11. Z.Veysova. Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait, 2007.
12. <https://www.lepointdufle.net/penseigner/civilisation-fiches-pedagogiques.htm>
13. <https://www.lepointdufle.net/penseigner/cinema-fiches-pedagogiques.htm#activites>

Gadirova A.

Formation of writing skills in secondary school students

(Summary)

The article examines the main strategies and techniques used to develop students' written speaking skills in the teaching of French in secondary schools, and outlines a plan for each writing, regardless of size. The possibility of acquiring the desired writing skills through retention and planned writing activities, self-assessment, self-correction is explored.

Гадирова А.А.

Формирование письменных навыков у школьников средней школы

(Резюме)

В статье исследуются основные стратегии и методы, используемые для развития навыков письменной речи учащихся при преподавании французского языка в средних школах, и излагается план написания каждого письма, независимо от его размера. Изучается возможность приобретения желаемых навыков письма посредством удержания и запланированной письменной деятельности, самооценки, самокоррекции.

Rəyçi: p.f.d., dos. G.Camalova

KAMANDARLI AYTƏN
Azərbaycan Dillər Universiteti
aytankamandarli@gmail.com

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM STRATEGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: təlim motivasiyası, təlim strategiyaları, metod

Key words: motivation for learning, training strategies, method

Ключевые слова: мотивация обучения, стратегии обучения, метод

Xarici dil insan həyatında əvəzsiz rol oynayır. Xarici dil bilməklə ünsiyyət üçün əlavə şanslara, şəxsi inkişaf və peşəkar şəkildə özünü inkişaf etdirmək imkanlarına sahib olmaq olar. Bununla yanaşı, insan dünya mədəniyyətlərinə qovuşur və onların inkişafına və zənginləşməsinə kömək edir.

Təlimin vəzifəsi tələbəyə müasir dövlət standartlarına cavab verən linqvistik təhsil səviyyəsi vermək və tələbəyə xarici dilləri daha da dərinlən öyrənmək imkanları verməkdir. Məlumdur ki, yeni texnologiyaların inkişafı ilə sadəcə xarici dillərin tədrisində yeni tendensiyalar yaranmadı, həm də təlim prosesinin özünə münasibət dəyişdi. Təhsil formalarının genişləndirilməsi müasir müəllimin müəyyən tapşırıqlar əsasında tələbənin optimal təhsil yolunu inkişaf etdirə bilməsi üçün bu yeni şərtlərə uyğunlaşma qabiliyyətini tələb edir [8,s.49]. Həmin qabiliyyətlər nəticəsində tələbə və şagirdlər bu şərtlərə uyğunlaşaraq bilik və bacarıqlarını artırır. Təhsil formaları bu mənada təlim prosesində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyanın dəyişməsi və sürətli şəkildə inkişafı metodistləri və xarici dil müəllimlərini zamanla ayaqlaşmaq üçün nəyi və necə dəyişdirəcəyi haqqında

düşünməyə vadar edir. Xarici dillərin tədrisi ilə bağlı məqalələrinin birində çıxış edən L.Porşe qeyd edir ki, gələcəkdə olduğu kimi, hazırki mərhələdə müəyyən edilən amil eynilə xarici dilin faydalılığı, tədrisin lap əvvəlindən, bütün tədris prosesi boyunca istifadə etmək bacarığıdır [4,s.9]. Xarici dilin əhəmiyyətini anlamaq tələbə və şagirdlər üçün həmin dili mənimsəməkdə vacib nüanslardan biridir. Bununla onar özlərinə həm də motivasiya mənbəyi təyin etmiş olurlar və dil öyrənmə prosesində istənilən səviyyəyə yüksələ bilirlər.

N. Hirşprung qeyd edir ki, indiki zamanda tez-tez verilən sual, sinifdə daha yaxşı necə dərs keçmək deyil, daha sürətli necə dərs keçməkdir və əslində niyə müstəqil öyrənməkdir? [3,s.8]. Lakin bu faktdır ki, sürətli dərs keçməklə heç də həmişə effektiv nəticə əldə etmək mümkün olmür. Müəllimlərin, tələbə və şagirdlərin, eləcə də valideynlərin əssas diqqət yetidiyi şey məhz dərsin keyfiyyətli olmasıdır. Bu zaman müstəqil işlərin də əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Lakin F.Demezierin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “müstəqil iş” və “müstəqillik” arasında fərq qoymaq lazımdır. Tamamilə “müstəqil” olan bir tələbə özünütərbiyə ilə məşğul olur. “Müstəqil iş” müəllimin birbaşa nəzarəti altında olmayan təhsil prosesi müstəvisində baş verərsə, bu fəaliyyət növü “fərdi iş” adlandırılıla bilər [2]. Fərdi işin tələbələr tərəfindən həyata keçirildiyi zaman onların həmin fənn sahəsində bilik əldə etməsinə daha effektiv təsir göstərir. Fərdi iş prosesində müəllimlərin əssas məqsədi uzaqdan nəzarət etməkdən ibarətdir. Müstəqil iş zamanı şagirdlər öz bilik səviyyəsini daha rahat müəyyənləşdirə bilər.

Şübhəsiz ki, təhsil texnologiyaları və öyrənmə strategiyasının seçimi xüsusi hədəflərdən asılıdır, lakin informasiya əldə etmək üçün yeni imkanları və mühiti nəzərə almamaq mümkün deyil. Bu o deməkdir ki, xarici dil müəllimi tələbə üçün bir bələdçi olmalıdır, təlimin məqsədindən və müddətindən asılı olaraq, təhsil yolunu, həmçinin lazımi strategiyaları seçməsində ona kömək etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir təhsil mühitinin inkişafı ilə tələbənin fərdi, müstəqil işi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu fəaliyyət növü, əlbəttə ki, müəllim tərəfindən yönləndirilməlidir. İnformasiya texnologiyaları o qədər sürətlə inkişaf edir ki, xarici

dil mənimsəmək üçün müəyyən hədəflərə uyğun olaraq fərdi təhsil yolunu inkişaf etdirə biləcək müəllim-məsləhətçilərin tələb olunacağı gün uzaqda deyil [6,s.49]. Beləliklə, müəllim şagirdin özünü inkişaf etdirməsinə şərait yaradır, müstəqil iş üzrə bacarıq və qabiliyyətlərini formalaşdırır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, xarici dil dərsləri zamanı və ya müstəqil işləyərkən yeni texnologiyalardan istifadə etmək qərarı hər bir müəllimin səlahiyyətinə aiddir və şagird qrupunun müəyyən olunmuş hədəflərindən, səviyyəsindən və yaş kateqoriyasından asılıdır. Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, xarici dil tədrisində bir kompüterdən istifadə, F.Manjenoya görə, müəyyən bir müstəqillik əldə edilməsinə imkan yaradır [4,s.12].

Bu müstəqillik tələbələrə və şagirdlərə öz bacarıqlarını müstəqil şəkildə aşkar etməyə şərait yaradır. Şübhəsiz ki, İnternet texnologiyalarının inkişafı, həmçinin video materiallara girişin sadələşdirilməsi Fransız dili müəlliminin imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir, lakin eyni zamanda yeni şübhələr yaradır, təlimin məzmun və vaxt dəyərlərinin daim yenilənməsini tələb edir. Bununla belə bu, xarici dil tədrisinin müasir prosesinin ayrılmaz hissəsidir [1,s.63]. Hazırkı dövrdə müəllimlər həm yeni texnologiyalar sahəsində, həm də metodoloji baxımdan daim peşəkarlıq səviyyələrini artırmaq və inkişaf etdirmək məcburiyyətində qalırlar [1,s.51].

Təhsil sahəsində texnologiyalar ilbəl inkişaf etdiyindən bu, müəllimlərin birbaşa fəaliyyətinə təsir edir. Bu sahədə baş verən yenilikləri müəllimlər daim nəzarətdə saxlamalı və tədris prosesi zamanı tətbiq etməlidir. Belə olan halda təhsilin tələbələr üzərindəki təsiri özünü göstərəcəkdir. Əvvəllər sinifdə şagirdlər dərslərdən dialoqları təqlid edirdilərsə, indi biliklərini dərhal tətbiq edə, məsələn veb saytında gördükləri film haqqında təəssüratlarını yazma və ya müzakirədə fikirlərini bildirmə bilirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda tələbənin müstəqilliyinin inkişafına kömək edən, həmçinin tələbələrin dil və ünsiyyət ehtiyaclarını nəzərə almağa imkan verən virtual universitetlər getdikcə daha çox meydana çıxır. Əlbəttə ki, tədrisin əsası

təlimin mərhələlərlə həyata keçirildiyi bir proqramdır. Bununla birlikdə, onlayn tədrisin pedaqoji planı, bütün materiallar sayta yerləşdirildiyi zaman həm ənənəvi müəllim və şagird rollarının bölgüsünü, həm də prosesin özünün metodikasını dəyişdirir. Distant təhsilin əsas hədəfləri arasında tələbələrin motivasiyasının artırılması, onların təlim prosesində fəal iştirak etməsi, eyni zamanda sosial və fərdi əlaqələrin gücləndirilməsi qeyd olunur [6, s.22].

Tələbənin təhsil prosesinin bu növündə mərkəzi yeri birbaşa onun təliminə nə qədər cavabdeh olmasından asılıdır. Bu səbəbdən özünü fənnin məzmunu və saytda göstərilən mənbələrlə tanış olan, interaktiv tapşırıqları yerinə yetirən, həmçinin layihə işlərində, video konfranslarda iştirak edən və digər tələbələrə əlavə materiallar təklif edən tələbələr fəal və dinamik bir tələbə kimi formalaşdırılmalıdır. Belə bir təlim növündə müəllimin rolu, digər şeylərlə yanaşı, şagirdləri müxtəlif mərhələlərdə müşayiət etməkdir.

Onlayn sosial şəbəkələrin geniş yayılmasının tələbənin şəxsi və peşə maraqları sahəsindəki istəkləri nəzərə alacaq qeyri-rəsmi təhsili getdikcə daha da artırdığı düşünülür [4, s.23]. Bunun xarici dilin tədrisinə nə dərəcədə təsiri var? Onlayn dərslər xarici dilin inkişafına mənfi təsir göstərirmi?

Birincisi, yeni texnologiyaların sürətli inkişafı internet istifadəçilərinə təhsil mənbələrini onlayn yerləşdirmək, həmçinin materialları paylaşmaq və ya müzakirə etmək üçün yeni funksioanallıq əldə etməyə imkan verir. İkincisi, sosial şəbəkələrdəki ünsiyyət əldə edilən biliklərin praktikada tətbiq olunmasına imkan yaradır. Üçüncüsü, biz istifadəçi üçün tamamilə fərqli funksiyaların mövcud ola biləcəyini görürük. Beləliklə, təhsil prosesi çərçivəsində o, həm kursun yaradıcısı, həm də tərbiyəçi, eyni zamanda moderator və ya mütəxəssis ola bilər.

Yeni texnologiyaların gəlməsi ilə Fransız dili müəllimi və tələbəsi üçün nə dəyişdi? Bir tərəfdən bir çox yeni imkanlar yarandı, digər tərəfdən müəllim material seçməklə bağlı problem ilə, şagird isə informasiya sahəsində axtarış etmək ehtiyacı ilə qarşılaşır. Əlbəttə ki, yeni texnologiyalardan bəhs edərkən yalnız İnternetdə yerləşən mənbələrin istifadəsini deyil, həm də bütün texniki nailiyyətləri nəzərdə

tuturuq. Bu gün Fransız texnikasının istehsalı ilə məşğul olan demək olar ki, bütün nəşriyyat evləri sadəcə ənənəvi təhsil kompleksi, həmçinin şagirdlər üçün dərslik, dəftər və müəllimlər üçün dərslik, audio və video disklər deyil, eyni zamanda, interaktiv lövhədə işləmək üçün hazırlanmış xüsusi bir qurğuda bütün bu komponentlər də təklif olunur. Elektron dərslik və noutbuka üstünlük verənlər üçün onu noutbukda və ya tabletdə istifadə etmək üçün uyğun formatda əldə etmək mümkündür.

Hər iki mənbəyə nəzər salsaq görərik ki, bunlarsız hər hansı bir Fransız dili müəllimi olmaq və ya onu öyrənmək mümkün deyil. 1986-cı ildən bəri Fransız dili müəllimləri və tələbələri üçün müxtəlif materiallar təqdim etməyə başlayan beynəlxalq Fransız radiosu RFI-dən, həmçinin 1995-ci ildən bəri davamlı metodoloji dəstək təşkil edən beynəlxalq Fransız dilli TV5Monde televiziya kanalından bəhs edirik.

Son bir ildə TV5Monde, xüsusilə bir qrup Fransız metodist tərəfindən hazırlanmış Parlons français, c'est facile! kimi xüsusi bir veb saytına ev sahibliyi edən platformasının məzmununu tamamilə yeniləmişdir. Saytda təqdim olunan materiallardan həm dərs zamanı, həm də müstəqil iş zamanı istifadə edilə bilər. Məzmun video məlumatlardan, qrammatik qaydaların sxematik izahlarından, tematik lüğətdən və sosial-mədəni şərhərdən ibarətdir. Parlons français, c'est facile! veb saytında cavabların düzgünlüyünü və transkripsiyanı yoxlamaq qabiliyyəti ilə real vaxtda yerinə yetiriləcək tapşırıqlar da mövcuddur. Bundan əlavə, Hachette nəşriyyatı ilə birgə bir layihə - yeni Totem təlim kompleksinə video müşayiət mövcud idi. TV5Monde kanalı A1 və A2 səviyyəli dərsliklər üçün xüsusi çəkilmiş videoçarxlar əsasında hazırlanmış interaktiv çalışmalar təklif edir və beləliklə sizə lap əvvəldən özünüzü Fransız dili və mədəniyyəti atmosferinə uyğunlaşdırmaq üçün imkan yaradır.

Şübhəsiz ki, bu cür materialların mövcudluğu, fransız dilini öyrənənlərin motivasiyasını və prosesin özünün effektivliyini artırır. Tapşırıqları münasib bir vaxtda, İnternet bağlantısı olan istənilən yerdə yenidən etmək imkanı var. Bununla

yanaşı, saytda olan materialın daim yeniləndiyini unutmayın, müəllim dərsləri təşkil edərkən və onlar üçün hazırlaşmaq məqsədi ilə vaxt planlaşdırarkən bunu nəzərə almalıdır. Həmçinin, mənbələrin böyük həcmdə məlumat saxlamaq qabiliyyəti olmadığından müəllimlər öz metodoloji arxivlərini yaratmalıdırlar.

Beləliklə, başa düşürük ki, hazırki mərhələdə xarici dillərin tədrisi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bu, müəllimin qarşısına müxtəlif funksiyaları tez-tez birləşdirməklə yanaşı, daima özünü inkişaf etdirmə ehtiyacı qoyur.

“Fransız dilinin tədrisi metodikası” xarici dil tədrisinin hazırki dövrdə əldə olunmuş nəzəri və praktik metodlarının səviyyəsini oxucuya göstərmək məqsədi daşıyır. Xarici dillər hər zaman sadəcə mütəxəssislərin deyil, həmçinin ümumi ictimaiyyətin də diqqətini cəlb etmişdir. Bir çox akademik fənlərdən fərqli olaraq xarici dillərin tədrisi bacarıq və qabiliyyətlərin inkişafı üçün ya bilik miqdarının ötürülməsi, ya da sistemli təlimin təşkili ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Hər iki halda gözlənilən effect əldə edilmir. Qeyri ixtisas təhsil müəssisələrində dil hazırlığının təmin etməyən nəticələri buna əyani sübutdur. Xarici dillərin tədrisi metodikasının nəzəri anlayışının son onilliklərdə xüsusilə sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olan məhz bu şərtlərdir. Metodologiyanın əsas kateqoriyalarını elmin əsaslarının fəlsəfi anlayışına uyğunlaşdırmaq, praktik metodların inkişafı üçün həqiqi nəzəri ilkin şərtləri yaratmaq lazım idi. Bu iş hələ də tamamlanmayıb. Ancaq nəticələri müsbət ümidvericidir [9,s.7].

Biz artıq metodologiyanın bu cür əsas anlayışlarını onun obyektinə və predmetinə, təlimin prinsiplərinə və məzmununa, təlim metodlarına və üsullarına, təlimin bölmələrinə, dil materialının seçilməsinə meyarlarına, tapşırıqların tipologiyasına və s. kimi başa düşülməsinə elmi yanaşma haqqında danışa bilərik. Praktik metodologiyaya gəldikdə, bu “ümumi qəbul edilmiş” metod çərçivəsində təqdim edilmir. Bu, ona görə edilir ki, birincisi, universal olaraq tanınan belə bir metod yoxdur, ikincisi, bu sətirlərin müəllifinə görə belə bir metod ola bilməz. Bəzi hallarda bəzi tədris metodları təsirlidi, digər hallarda isə başqa metodlar effektivdir. Sadəcə bu metodların seçiminə yaradıcı yanaşma arzuolunan nəticələri verə bilər.

Xarici dillərin tədrisi metodikasında həmçinin elə bir mövzu vardır ki, parametrləri ilə ölçülən müəyyən bir təlim prosesi deyil, daha çox xüsusi xarici dil tədris prosesləri haqqında mövcud biliklərin ümumiləşdirilməsi nəticəsində yaranan mücərrəd öyrənmə prosesi hesab edilir. Başqa sözlə desək, xarici dillərin tədrisi metodikasının predmeti obyekt haqqında əldə olunmuş biliklər, xarici dillərin tədrisi prosesini və onun hissələrini formalaşdıran çoxsaylı nəzəriyyələrdir. Elm obyektini və predmeti haqqında hər şeyi biliklərin təcrübə səviyyəsindən (öyrənmə obyektini) nəzəri, yəni obyektin məzmununu, daha dəqiq ölçmə metodlarını daha yaxşı əks etdirən mücərrəd modellər yaratmaq üçün hərəkəti göstərir. Xarici dilləri öyrənmə müddətini ölçmə metodları mükəmməldən çox uzaqdır və təəssüf ki, çox vaxt subyektiv olur. Bu metodlara aşağıdakılar daxildir: ədəbi mənbələrin tənqidi təhlili, tədris təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, müşahidə, sorğu-sual, təcrübə [9,s.8].

Hər bir metodun tədris prosesinə müəyyən töfhələri vardır. Bu metodlar öyrənmə prosesinin gedişatına müsbət mənada təsirlər göstərir və öyrənmə bacarığını artırır. Tədrisdə ölçmə metodlarının qeyri-mükəmməlliyi müxtəlif metodoloji nəzəriyyələrin və tövsiyələrin səbəblərindən biridir. Belə ki, xarici dillərin tədrisi metodikası xarici dillərin tədrisi prosesinin qanunları haqqında elmdir. Onun öz tədqiqat obyektini, öz məqsədi vardır. Həmçinin əldə edilmiş müstəqil terminologiyaya da malikdir; şərti nitq tapşırıqları, audio-vizual metod, lüğətin semantikləşdirilməsi və s. Bütün bunlar xarici dillərin tədrisi metodikasının müstəqil elm statusu qazandığı qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Boiron M. L'enseignant est désormais au côté de l'apprenant / M. Boiron // Le français dans le monde. – 2013, 145 p.
2. Demaizière F. Autonomie : objectif ou prerequisite ? / F. Demaizière // Autonomie : objectif ou prerequisite ? Intervention à l'I.U.F.M de Versailles. – 2003. – Mai. – Mode of access: http://didatic.net/article.php3?id_article=15

3. Hirschsprung N. Apprendre et enseigner avec le multimédia / N. Hirschsprung. – Paris, Hachette, coll. F, 2005, 127 p.
4. Mangenot F. Les aides logiciels à l'écriture / F. Mangenot. – Paris, CNDP, coll. «L'ingénierie éducative», 1996. – 270 p.
5. Porcher L. L'enseignement des langues étrangères / L. Porcher. – Hachette Livre, 2004, 127 p.
6. Qotb H. Les nouvelles formes de l'enseignement à distance / H. Qotb // Le français dans le monde. – 2014, 225 p.
7. Глухова Ю. Н. Перспективы использования видеоматериалов на занятиях по иностранному языку / Ю. Н. Глухова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2013, 412 с.
8. Глухова Ю. Н. Тенденции обучения французскому языку как иностранному в XXI веке / Ю. Н. Глухова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2014, 334с.
9. Миньяр-Белоручев Р. К., Методика обучения французскому языку: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Иностр. яз.» – М.: Просвещение. 1990, 224 с.

Kamandarli A.

The importance of using modern learning strategies in teaching French

(Summary)

The article attempts a comprehensive study of the problem of language learning and assimilation, taking into account individual differences in abilities. The work includes consideration of the relationship between the technology of learning and individual learning strategies and general and special abilities in the formation of foreign language competence. Mastering a foreign language, from our point of view, requires the involvement of almost all aspects of the subjective experience of students. That is why, for the most effective teaching of the French language in the paradigm of personality-oriented education, we rely on strategies. This takes into

account not only the psychological characteristics of students, but also their personal capabilities, as well as the individual style of teaching.

Камандарли А.

**Важность использования современных стратегий обучения в
преподавании французского языка**

(Резюме)

В статье предпринята попытка комплексного изучения проблемы изучения и усвоения языка с учетом индивидуальных различий в способностях. Работа включает рассмотрение взаимосвязи технологии обучения с индивидуальными стратегиями обучения и общими и специальными умениями в формировании иноязычной компетенции. Овладение иностранным языком, с нашей точки зрения, требует вовлечения практически всех аспектов субъективного опыта студентов. Именно поэтому для наиболее эффективного обучения французскому языку в парадигме личностно-ориентированного образования мы опираемся на стратегии. При этом учитываются не только психологические особенности студентов, но и их личностные возможности, а также индивидуальный стиль преподавания.

Rəyçisi: dos. G. Camalova

ГАСАНЗАДЕ АЙЛА

Азербайджанский Университет Языков

hasanzadeh.aila@gmail.com

**АНАЛИЗ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ ПОСОБИЙ ПО
ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ НА ПРЕДМЕТ НАЛИЧИЯ УПРАЖНЕНИЙ,
ФОРМИРУЮЩИХ НАВЫКИ ГОВОРЕНИЯ В 5-9 КЛАССАХ СРЕДНЕЙ
ШКОЛЫ**

Ключевые слова: говорение, упражнения, французский язык, средняя школа, коммуникативные навыки

Key words: speaking, exercises, French language, secondary school, spoken skills

Açar sözlər: danışiq, çalışmalar, fransız dili, orta məktəb, ünsiyyət bacarıqları

Современная система обучения иностранному языку характеризуется тем, что практическое владение иностранным языком стало потребностью каждого образованного человека в связи с предъявляемыми к нему требованиями общества. Иностранный язык благотворно влияет на общий уровень культуры людей, способствует развитию коммуникации. Сегодня основной и ведущей целью обучения иностранному языку является формирование коммуникативной компетенции. Устное общение невозможно без хорошо развитого умения говорения. Для грамотного иноязычного общения необходимо знать грамматические правила, постоянно пополнять свой лексический запас, иметь знания о фонетических особенностях языка, представление о традициях и культуре изучаемого языка и, безусловно, развивать навыки говорения.

Развитие устной речи на изучаемом иностранном языке представляет собой одну из самых острых проблем, как современной педагогической науки, так и методики обучения иностранным языкам. Чтобы рассмотреть упражнения для формирования умений и навыков устной речи на среднем этапе обучения, нами были проанализированы учебно-методические комплексы для 5-9 классов:

1. «Le Français» première langue étrangère - 5, А. Гасанова, С. Исазаде и М. Шукюрова.

2. «Le Français» livre de l'élève - 6, Б. Исмаилов, Ч. Бабаханова, Р. Исаева.

3. «Le Français» livre de l'élève - 7, А. Гасанова, С. Иссазаде и М. Шукюрова.

4. «Le Français» manuel de l'élève - 8, Б. Исмаилов, Ч. Бабаханова, Р. Исаева.

5. «Le Français» première langue étrangère -9, Б. Исмаилов, Ч. Бабаханова, Р. Исаева.

Все вышеперечисленные учебно-методические пособия рекомендованы Министерством Образования Азербайджанской Республики и разработаны специально для общеобразовательных школ Азербайджана издательством «Ковсер», предполагают параллельное развитие всех видов речевой деятельности: аудирования, говорения, чтения и письма. Учебники обладают мягкой гибкой обложкой, напечатаны в формате А4 на хорошей бумаге и имеют креативное, красочное оформление, яркие иллюстрации, что также повышает мотивацию учащихся к изучению французского языка. Отметим, что формулировка содержания классифицирована в начале пособий в 8-12 разделах. Каждый раздел имеет четкую структуру и включает 4-6 уроков. Внутри каждого раздела учебно-методических пособий можно рассмотреть деление на грамматический, лексический, орфографический блок, блок чтения и письма, и коммуникативный блок. Кроме того, в учебниках уделяется большое внимание знакомству учащихся с культурой страны изучаемого языка и азербайджанской культурой.

Рассмотрим технологии заданий, направленных на формирование умений и навыков устной речи.

В учебно-методическом пособии «Le Français» première langue étrangère, предназначенное для обучения французскому языку в 5 классе средней школы, три урока каждого раздела, соответственно первый, четвертый и пятый уроки служат работе над развитием навыков устной речи учащихся. На первом уроке каждого раздела данное учебное пособие предлагает небольшие сюжетные диалоги, предназначенные для фронтальной, а затем и парной работы в классе,

что подразумевает их прослушивание, дальнейшее чтение и нахождение незнакомых слов, повторение и разыгрывание по ролям учащимися. Например, на первом уроке «Dialogues et documents» (Диалоги и документы) первого раздела, который называется «Je me présente» (Я представляю себя) на стр. 10, учащиеся знакомятся с тремя небольшими текстами с условием «Écoute bien et répète. Trouve les mots inconnus. Joue les scènes !» в которых, как и следует из названия раздела, различные персонажи представляют себя и своих друзей, рассказывают о своих хобби и интересах. Затем следует упражнение с условием «Et toi ? Présente-toi et présente ton ami !», где ученики на примере прослушанных ими документов и на основе вопросов представленных в данном упражнении должны на этот раз рассказать о себе, о своих друзьях и совместных интересах, используя новые слова и выражения, с которыми они ознакомились в представленных выше небольших текстах. Следовательно, как работа с самим диалогом так и работа с упражнениями, которые следуют за ним, являются хорошей возможностью для преподавателя для эффективного развития навыков устной речи учащихся.

Одним из самых интересных можно считать четвертый «Culture et civilisation» (Культура и цивилизация) и пятый «Jeux, poèmes, proverbes et chansons» (Игры, стихотворения, пословицы и песни) уроки каждого раздела, которые располагают творческими заданиями типа «Создать свой проект». Так например, в конце четвертого урока в котором учащиеся ознакомились с известными личностями и достопримечательностями как азербайджанской так и французской культуры на стр. 17 дается упражнение с условиями: «Personnalités françaises; Personnalités azerbaïdjanaises; Les lieux à voir à Paris; Les lieux à voir à Bakou. Choisis un projet ! Fais des recherches et présente ton projet dans la classe ! Таким образом, как сам процесс подготовки проекта так и его презентация создают необходимые условия для того, чтобы учащиеся могли устно выражать свои мысли на основе интересного для них сюжета, что повышает их мотивацию и ускоряет процесс развития у них навыков говорения.

То же самое мы можем сказать и про пятый урок. Как и видно из названия урока «Jeux, poèmes, proverbes et chansons» здесь, на стр. 18-19 учащимся представляются различные интересные игры, песенки, стишки, предназначенные для прослушивания и дальнейшего повторения.

Учебник «Le Français» livre de l'élève, необходимый для работы с учащимися 6 класса общеобразовательных учреждений, предлагает большое количество заданий с использованием технических средств (аудирование). Данное учебное пособие продолжает в целом ту же идею: здесь есть снова сюжетные диалоги и в то же время небольшие рассказы с которыми учащиеся сталкиваются на первых уроках каждой главы, которая называется «Écoute et découvre». За ними следуют упражнения в которых учащиеся должны устно ответить на вопросы на основе прослушанного документа, выбрать верные и неверные ответы (vrai ou faux?), упражнения на ассоциации, главная цель которых- проверить уровень понимания учащимися устной речи на слух, то есть развития навыков аудирования и с помощью устного ответа на вопросы одновременно развить способность самовыражаться устно, то есть говорение. Также на четвертом уроке «Culture et civilisation» каждого раздела мы сталкиваемся с упражнениями, служащими развитию навыков устной речи учащихся. Представлены задания такого рода как: составить рассказ по картинкам, описать картинку, устно излагать свои мысли относительно данной тематики и т.д.

Следующее учебно-методическое пособие, которое мы возьмем к рассмотрению, это «Le Français livre de l'élève», используемое для обучения французскому языку в 7 классе средней школы. В трех первых уроках введение-«Je parle et j'utilise les verbes au Présent», «Je parle et j'utilise les verbes au Passé composé», «Je parle et je fais attention aux articles», как и следует из названия, предусмотрено большое количество упражнений служащих развитию навыков говорения учащихся и основанных на постоянном повторении ранееизученных грамматических структур и лексики, что позволит не только

сохранить их в долговременной памяти учащихся, но и использовать при изучении новых тем и построении коммуникативных высказываний. В данном учебнике на развитие говорения присутствуют следующие упражнения, представленные в основном на втором уроке «Communication et Vocabulaire» каждого раздела. Например, на втором уроке первого раздела «La France et les régions» на стр. 17, упражнение 3 - составить диалоги с одноклассниками на основе представленных различных ситуаций, или же упражнение 7 с условием «Fais un petit dialogue dans un café», представленное на стр. 19 данного учебника; на стр. 17, упражнение 4 - выразить свою точку зрения и организовать круглый стол относительно данной тематики, например «Exprime ton point de vue sur les métiers suivants: Médecin ; diplomate ; journaliste etc. . Quelles qualités il faut avoir pour choisir ce métier, d'après toi. Dans quelle matière il faut être fort pour ce métier ? Organisez une table ronde où tous les élèves peuvent exprimer leurs avis.». Данное упражнение служит составлению аргументированных ответов на представленные в нем вопросы для обучения неподготовленной диалогической речи. Затем представлены упражнения с условием выразить свое согласие или несогласие – «Exprime son accord/désaccord» и также наиболее эффективное для развития навыков говорения - упражнение 6 на стр. 18 и упражнение 8 на стр. 19 – ролевые игры с условием, например: «Lis ces extraits d'un guide touristique sur Lyon. Et ensuite joue à deux une conversation entre un habitant de Lyon et un touriste qui visite la ville». и т.д.

Что касается упражнений, формирующих навыки говорения в учебнике «Le Français» manuel de l'élève, предназначенный для обучения французскому языку в 8 классе средней школы присутствуют следующие: на стр. 11 второго урока, упражнение 4 и 5 с условиями «Raconte», «Dites», где учащиеся на основе представленных им вопросов должны рассказать про свои каникулы и ответить на вопросы относительно небольшого документа с которым они ознакомились выше. Затем стр. 17, урок 4, упражнение 4 с условием «Jouez les

scènes»; стр. 19, урок 6, упражнение 1, где учащимся предстоит рассказать о своих каникулах своему другу, так как темой первого раздела является «Souvenirs de vacances» (Воспоминания о каникулах). Помимо этого, с целью помочь учащимся в упражнении даны готовые выражения, которые они могут использовать чтобы устно последовательно и грамотно излагать свои мысли. Рассмотрим подробнее второй раздел «La vie des adolescent aujourd'hui» (Подростковая жизнь сегодня) на предмет наличия упражнений, формирующих навыки говорения. В данном разделе с этими упражнениями мы можем столкнуться на стр. 25-26 первого урока. В основном это упражнения в которых учащиеся должны послушать диалог и устно ответить на вопросы, выбрать верные и неверные ответы (écoutez le dialogue: vrai ou faux?), найти сходства и различия и упражнения на ассоциации. Следующие интересные упражнения представлены на стр. 28, урок 2, упражнение 5 и стр. 32, урок 4, упражнение 3, 4. Здесь учащимся предстоит работать в группах, где каждая группа поочередно должна рассказать об изменениях в своей школе, обсудить вчерашнюю и сегодняшнюю школьную жизнь и сравнить свою и школьную жизнь своих бабушек и дедушек. Схожие упражнения мы можем встретить на стр. 36, шестого урока, упражнения 3,4. И наконец последнее упражнение служащее развитию навыков устной речи которое мы можем встретить в шестом уроке - это упражнение 1, на стр. 35, с условием «Observez les images et commentez» (рассмотрите картинки и прокомментируйте). Главным образом задания служащие развитию навыков говорения учащихся представлены на 1,2,4 и 6 уроках каждого раздела.

Последним учебно-методическим пособием подлежащим анализу является «Le Français» première langue étrangère. Предлагаемый учебно-методический комплекс предназначен для обучения детей французскому языку в 9 классе общеобразовательных учреждений. Он состоит из учебника и книги для учителя. Учебник является центральным элементом учебно-методического комплекса и состоит из 8 разделов по шесть уроков. Прослеживается типовое

построение отдельных разделов учебника: текст -вопросы - лексика/грамматика - упражнения на развитие языковых навыков -задания на развитие речевых умений - дополнительные тексты для чтения. Основная цель затронутых тем - вызвать реальный интерес во французском обществе и дать учащимся возможность развить необходимые для межличностного общения умения и навыки. Ситуации общения близки к реальной жизни. Представленные задания предоставляют учащимся большое количество возможностей для творческого и игрового взаимодействия в различных ситуациях, а предлагаемые задачи служат для стимулирования мотивации ученика, вызывают у него желание к активному участию в процессе обучения, что в свою очередь ведет к автономии. В данном учебнике упражнения служащие развитию навыков устно-речевой деятельности учащихся встречаются в основном в 1,2,4 и 6 уроках каждого раздела. Например урок 1 «Compréhension orale», стр. 6. Этот урок включает два или три документа в виде аутентичных или адаптированных диалогов, которые отражают французские реалии и служат для пробуждения и поощрения интереса среди учащихся, чтобы обсудить эту тему. Эти рубрики используются для общего и более детального понимания документа. Документы и диалоги должны быть записаны и использоваться для приобретения навыков аудирования. Если по каким-либо причинам документы не записаны, то в таком случае ученики слушают чтение учителя, сначала с закрытыми, а затем открытыми учебниками. После каждого документа предлагаются задания для проверки уровня понимания учащимися общего смысла представленного устно документа, то есть упражнения на аудирование. Это в основном: ответить на вопросы; выбрать верные и неверные ответы; ассоциировать; дополнить; найти пары; выбрать аргументы, предложения, информацию; найти продолжение. Затем на стр. 11, урок 2 «Vocabulaire et communication» , упражнение 3, и стр. 20, урок 4 «Lecture», упражнение 8 с условием « Jouez à deux», которое учащиеся должны выполнить согласно данной модели. И последнее упражнение представленное в данном разделе-

упражнение 4, урок 6 «Culture et civilisation», стр. 24, с условием «Parlez des activités et des capacités du jardinier» (Расскажите о деятельности и способностях садовника) которое учащиеся должны выполнить с помощью слов предложенных и с целью облегчения выполнения упражнения.

Подводя итог, следует отметить, что данные учебно-методические пособия обеспечивают формирование коммуникативной компетенции учащихся, ориентированы на личность ученика, учитывают его интересы, нацеливают на взаимосвязанное обучение всем видам речевой деятельности (чтению, аудированию, говорению, письму). В учебниках большое место отводится упражнениям на выработку умения общаться в форме диалога и применения активных форм для дальнейшего развития этих навыков. На основе данного анализа было выявлено, что необходимо включить больше заданий с внедрением в учебный процесс активных форм для повышения эффективности усвоения и воспроизведения устной речи у учащихся на данных этапах обучения.

Литература:

1. Гасанова, С. Исазаде и М. Шукюрова. *Le Français» première langue étrangère – 5*, Баку, «Ковсер», 2020;
2. Б. Исмаилов, Ч. Бабаханова, Р. Исаева. *Le Français» livre de l'élève – 6*, Баку, «Ковсер», 2018;
3. А. Гасанова, С. Иссазаде и М. Шукюрова. *«Le Français» livre de l'élève - 7*, Баку, «Ковсер», 2018;
4. Б. Исмаилов, Ч. Бабаханова, Р. Исаева. *«Le Français» manuel de l'élève – 8*, Баку, «Ковсер», 2019;
5. Б. Исмаилов, Ч. Бабаханова, Р. Исаева. *«Le Français» première langue étrangère -9*, Баку, «Ковсер», 2016.

Hasanzada A.

**Analysis of French language textbooks used in grades 5-9 of secondary school
based on the presence of studies that form speaking skills**

(Summary)

The article is allocated to the analysis of French language textbooks used in grades 5-9 of secondary school on the basis of the existence of studies that provide the formation of speaking skills. It was emphasized that the development of oral speech in the studied foreign language is one of the most critical problems of both modern pedagogical science and foreign language teaching methods. In general, five textbooks recommended by the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan and specially prepared by "Kovser" publishing house for secondary schools of Azerbaijan: "Le Français" première langue étrangère - 5, "Le Français" livre de l'élève - 6, "Le Français" livre de l'élève - 7, "Le Français" manuel de l'élève - 8, "Le Français" première langue étrangère -9 A comparative analysis was made taking into account the different ways of teaching oral speech and the studies used for it.

Həsənzadə A.

Orta məktəbin 5-9 siniflərində istifadə edilən fransız dili dərsliklərinin danışıq bacarıqlarını formalaşdıran çalışmaların mövcudluğu əsasında təhlili

(Xülasə)

Məqalə orta məktəbin 5-9 siniflərində istifadə edilən fransız dili dərsliklərinin danışıq bacarıqlarının formalaşmasını təmin edən çalışmaların mövcudluğu əsasında təhlilinə həsr olunmuşdur. Öyrənilən xarici dildə şifahi nitqin inkişafı həm müasir pedaqoji elmin, həm də xarici dillərin tədrisi metodikasının ən kəskin problemlərindən biri olduğu vurğulanmışdır. Ümumilikdə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən tövsiyə olunan və "Kovsər" nəşriyyatı tərəfindən Azərbaycanın orta məktəbləri üçün xüsusi hazırlanmış beş dərsliyin: «Le Français» première langue étrangère - 5, «Le Français» livre de l'élève - 6, «Le Français» livre de l'élève - 7, «Le Français» manuel de l'élève - 8, «Le Français» première langue étrangère -9 şifahi nitqin öyrədilməsinin müxtəlif yollarını və bunun üçün istifadə olunan çalışmaları nəzərə alaraq müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Rəyçi: dos. V.Əskərov

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ —
ОСНОВА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Ключевые слова: устная речь, французский язык, общение, коммуникативные навыки, иностранные языки в школе, психолого-педагогические аспекты

Key words: spoken language, French language, communication, spoken skills, foreign languages at school, psychological and pedagogical aspects

Açar sözlər: şifahi nitq, fransız dili, ünsiyyət, ünsiyyət bacarıqları, orta məktəbdə xarici dillər, psixoloji və pedaqoji aspektlər

Знание иностранных языков всегда высоко ценилось в жизни общества. Считалось, что владение ими углубляет знание родного языка, расширяет кругозор и обогащает духовный мир человека. Современное развитие общества трудно представить без многочисленных международных контактов и деловых связей на всех уровнях, следовательно стремление к овладению иностранным языком как средством общения развивается во все более широких масштабах. Знание иностранных языков становится неотъемлемым фактором успешного продвижения личности в профессиональном и социальном плане. В настоящее время наше демократическое общество нуждается в таких специалистах, которые владеют иностранными языками на довольно высоком уровне. В результате, в образовательных программах всех ступеней и уровней обучения предусматривается изучение одного или нескольких иностранных языков. Так

как обучение иностранному языку процесс довольно сложный и требующий не мало времени его изучение начинается еще в средней школе.

Рассмотрим конкретные педагогические аспекты применительно к изучению иностранного языка в средней школе.

Итогом обучения иностранному языку в средней школе должна быть речевая деятельность как письменная, так и устная. В результате обучения должна сложиться речевая компетенция. Обучение устной речи является одной из самых сложных задач в процессе преподавания иностранного языка. Целью обучения говорению на иностранном языке является формирование таких речевых навыков, которые позволили бы учащемуся использовать их в неучебной речевой практике на уровне общепринятого бытового общения. Главная трудность при обучении устной речи заключается в том, что языковой материал, которым человек должен овладеть, выступает совершенно в новом аспекте – им нужно владеть активно как средством общения, а не просто для узнавания и опознавания. Изучение любого языка, как основного средства коммуникации между людьми, предполагает овладение комплексом следующих коммуникативных умений, формирование которых является одной из ключевых задач стоящих перед преподавателем средней школы:

а) понимать и порождать иноязычные высказывания в соответствии с конкретной ситуацией общения, речевой задачей и коммуникативным намерением;

б) осуществлять свое речевое и неречевое поведение, принимая во внимание правила общения и национально-культурные особенности страны изучаемого языка;

в) пользоваться рациональными приемами овладения иностранным языком, самостоятельно совершенствоваться в нем.

Иначе говоря, устное общение на иностранном языке возможно при условии наличия у говорящих таких иноязычных компетенций как: умение оформлять свою устную речь ясно, аргументировано и логично, способности к

устной коммуникации на иностранном языке в монологической и диалогической форме, готовность к общению в иноязычной среде, владение культурой общения и основами межкультурной коммуникации.

Способность к общению на иностранном языке предполагает также формирование у учащихся определенных качеств, делающих процесс овладения языком как средством межкультурной коммуникации наиболее эффективным. Речь идет о воспитании в учащемся:

- интереса и положительного отношения к изучаемому языку, к культуре народа, говорящего на этом языке;
- понимания себя как личности, принадлежащей к определенному языковому и культурному сообществу, а также общечеловеческого сознания;
- понимания важности изучения иностранного языка; - потребности в самообразовании.

Важным является также развитие у учащихся общеязыковых, интеллектуальных, познавательных способностей, психических процессов, лежащих в основе овладения иноязычным общением, а также эмоций, чувств учащихся, их готовности к общению, культуры общения в разных видах коллективного взаимодействия. [1, с. 240].

Подход к развитию речевых навыков должен быть систематическим. Формирование речи осуществляется в результате анализа и синтеза языковых средств (фонетических, лексических, грамматических). Механическое заучивание и копирование языковых средств, как оказалось, не приносит значительных результатов. Популярная в 1990-х гг. методика механического заучивания языка по кассетам не дала многообразного использования речевых парадигм: обучающийся оказывается не готов к живой, активной речевой деятельности. Коммуникативная компетенция складывается только из системного, поступательного и сбалансированного развития речевых навыков. [2, с. 32-35]. Системный подход к изучению иностранного языка формирует

долговременные аналитико-синтетические и причинно-следственные связи, способствующие развитию речи. [3, с. 31-39].

Для формирования высказывания необходима опора на грамматическую основу языка. Например, по-русски мы говорим «хорошо», а по-французски — «c'est bon», т. е. грамматическая основа иностранного языка отличается от родного. Для формирования правильной иноязычной речи нужно сначала овладеть грамматическими парадигмами, далее эти знания отрабатываются упражнениями, т. е. происходит перекодировка родного языка в иностранный. Навыки отрабатываются до полного понимания, а далее до автоматизма.

Параллельный процесс формирования речевой деятельности — это овладение средствами языка, лексикой. Лексический багаж языка, его разнообразие играют важную роль в свободе внешнего выражения мысли. Владение системой синонимов, антонимов, глагольных и отглагольных форм значительно расширяет возможности формирования речевой деятельности. Поэтому при обучении иностранному языку в средней школе хорошо использовать единую тему подбора лексических единиц, чтобы учащиеся набрали примерно одинаковую языковую базу. Тематический подход к организации обучения иностранному языку обуславливает подготовку коммуникантов к разговору на общую тему.

Процесс овладения языком — это развитие не только памяти, но и языкового мышления в целом, обусловленное системным подходом.

Одним из этапов развития речевой деятельности является анализ готового продукта на основе лексико-грамматических знаний. Анализ текста на иностранном языке с точки зрения употребления лексических единиц и грамматических парадигм является неотъемлемой частью формирования речи. Работа с тематическими текстами дает возможность произвести анализ существующей формы выражения иноязычной мысли, а также закрепить полученные лексические и грамматические нормы иностранного языка. Наряду с анализом текста аудирование играет огромную роль в формировании речевой

деятельности. Аудирование развивает зрительную (при прослушивании учащийся следит по печатной версии текста) и слуховую память, а вследствие системной аналитической работы формируется долговременная.

После аналитической работы следует воспроизведение и синтез иноязычной речи. Организация диалогов, мини-конференций, сочинений, презентаций — один из важнейших этапов усвоения материала. В этих видах деятельности отражаются умения и навыки обучающихся в осуществлении речевой деятельности, когда осмысливается каждая фраза, находится оптимальное решение выражения мысли, формируются коммуникативные ситуации, осуществляется интеллектуальное и эмоциональное самовыражение.

Говоря о развитии навыков устной речи необходимо также уделить особое внимание вопросу о трудностях при обучении говорению. К основным трудностям обучения говорению следует отнести мотивационные проблемы, такие как:

- учащиеся стесняются говорить на иностранных языках, боятся сделать ошибки, подвергнуться критике;
- учащиеся не понимают речевую задачу;
- у учащихся не хватает языковых и речевых средств для решения поставленной задачи;
- учащиеся не вовлекаются в коллективное обсуждение предмета лекции по тем или иным причинам;
- учащиеся не выдерживают в необходимом количестве продолжительность общения на иностранном языке. [1, с. 240].

Учитывая условия формирования и развития навыков свободного говорения на уроках иностранного языка, каждый преподаватель должен пытаться использовать свой имеющийся опыт и возможности чтобы освободить обучаемого от ненужных страхов, начиная с самого начала учебного процесса, и устранить возникшие трудности.

В условиях глобализации основной целью изучения иностранного языка является развитие у учащихся способности использовать язык как средство общения. Адекватный прием информации в процессе общения считается наиболее важным и актуальным фактором для изучающих язык в тех или иных целях. Одна из самых важных целей изучения французского языка - это эффективное общение на французском языке. Термин «практическое владение языком», применяемый к обучению французскому языку, следует понимать как привитие умений и навыков понимания мыслей других людей. Затем эти навыки формируются, превращаются в речь. Если общение между людьми налажено напрямую, то практическое овладение языком требует формирования навыков, характерных для разных видов речевой деятельности, таких как устная речь, чтение и письмо. Общение - это вопрос речи. Если учащийся хорошо усвоил языковые материалы, ему не составит труда говорить на языке устно. Следует сделать акцент на материалах сравнительных текстов и коммуникативных заданиях. Существует большая потребность в радикальных изменениях в преподавании устной речи в системе обучения французского языка. Обучение устной речи должно быть целенаправленным и систематическим.

Итак, психолого-педагогические аспекты обучения иностранному языку направлены на формирование, в процессе обучения, управления речевой деятельностью, а также коммуникативной компетенции во всех ее аспектах, языковой личности, которая может управлять средствами языка, анализировать и синтезировать учебный материал, коммуницировать с партнером на основе межкультурных и социальных особенностей страны партнера по диалогу; на воспитание способности к продуктивной учебной деятельности: учащийся должен планировать, осуществлять, анализировать свои действия и полученные результаты, что приводит к формированию у него наиболее высокого уровня овладения языком.

Литература:

1. Шмыгина А.М. Лингводидактические основы обучения говорению на иностранном языке, кафедра «Иностранные языки» МГТУ «МАМИ».
2. Зимняя И.А. Лингвопсихология речевой деятельности. М., 2001г.
3. Гальскова Н.Д., Гиз Н.И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. Москва, Академия, 2013.
4. Леонтьев А.А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии. Москва, Модэк, 2001.
5. Соловова Е.Н. «Методика обучения ин.языкам. Продвинутый курс», М., 2010г.
6. Гусейнзаде Г.Дж. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке, Баку, Мутарджим, 2001;
7. Cristine Tagliante “La classe de Langue”, Cle-International, Paris 2001
8. Paola Bertocchini, Edwige Costanzo Manuel de formation pour le professeur de FLE - Livre - 2ème édition, Cle-International, Paris 2017

Hasanzada A.

**The development of speaking skills - the basis of foreign language teaching
(Summary)**

This article is dedicated to how to develop speaking skills, which are the basis of foreign language teaching. In general, attention was paid to the process of mastering a language, and it was noted that the ability to communicate is possible due to the systematic, progressive and balanced development of speech skills. The article also emphasizes the importance of mastering the grammatical bases of the language and the formation of speech activity, in parallel with the formation of self-expression skills, in parallel with the acquisition of language tools, vocabulary. In addition, it was noted that the analysis of a text in a foreign language is an integral part of speech formation, and listening also plays an important role in the formation of speech activity. At the same time, the need for the expression and synthesis of foreign language speech was noted. Finally, the importance of each teacher, from the

beginning of the teaching process, freeing students from unfounded fears and using experience and opportunities to overcome existing difficulties was emphasized.

Həsənzadə A.

Danışiq bacarıqlarının inkişafı – xarici dilin tədrisinin əsası

(Xülasə)

Məqalə xarici dilin tədrisinin əsası hesab edilən danışiq bacarıqlarının necə inkişaf etdirilməsinə həsr olunmuşdur. Ümumilikdə bir dilə yiyələnmə prosesinə diqqət yetirilmiş və ünsiyyət qabiliyyətinin nitq bacarıqlarının sistemli, mütərəqqi və balanslı inkişafı sayəsində mümkün olduğu qeyd edilmişdir. Məqələdə həmçinin özünüifadə bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün ilk növbədə dilin qrammatik əsaslarına yiyələnmək və nitq fəaliyyətinin formalaşması üçün paralel olaraq dil vasitələrinin, söz ehtiyatının mənimsənilməsinin vacibliyi də vurğulanmışdır. Bundan əlavə xarici dildə olan mətnin təhlilinin nitqin formalaşmasının ayrılmaz hissəsi olduğu, dinləmənin də nitq fəaliyyətinin formalaşmasında böyük rol oynadığı nəzərə çatdırılmışdır. Eyni zamanda xarici dil nitqinin ifadə olunması və sintezinin zəruriliyi də qeyd edilmişdir. Son olaraq hər bir müəllimin, tədris prosesinin əvvəlindən başlayaraq şagirdlərini əsassız qorxulardan azad etməsi və mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün təcrübə və imkanlardan istifadə etməsinin əhəmiyyəti də nəzərə çatdırılmışdır.

Rəyçi: dos. V.Əskərov

TƏRCÜMƏ

MURTUZƏLİYEVƏ NAILƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
naila.alieva17@gmail.com

**İNGİLİS DİLİ FRAZELOGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TƏRCÜMƏSİ**

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, frazeoloji vahidlər, tərcümə metodları, ümumi frazeologiya, xüsusi frazeologiya

Key words: phraseological combinations, phraseological units, translation methods, general phraseology, special phraseology

Ключевые слова: фразеологические сочетания, фразеологизмы, способы перевода, общая фразеология, специальная фразеология

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir.

“Frazeologiya” terminini dilçilik aspektində ilk dəfə Şarl Balli işlətmişdir. O, söz birləşmələrinin iki tipini qeyd edərək yazır ki, birləşmələrin birisi sözlərin sabit olmayan birləşməsidir, nitq prosesində yaranır və ona görə də nitq vahidlərini təmsil edir. Birləşmələrin bəzisi frazeoloji tərkiblər yaradır. Bunlar dil sisteminə onun vahidləri kimi daxil olur.

Frazeologiya da iki hissəyə ayrılır: 1) ümumi frazeologiya; 2) xüsusi frazeologiya.

1. Ümumi frazeologiyada bir sıra inkişaf etmiş dillərin frazeoloji materiallarının tədqiqindən alınan nəticələr ümumiləşdirilir, bunun əsasında frazeologiyanın ümumi problemləri müəyyənləşdirilir.

2. Xüsusi frazeologiyada isə hər bir konkret dilin faktları əsasında həmin dilin frazeoloji sistemi, semantik strukturu və.s. cəhətləri təsvir olunur.

Frazeologiya az öyrənildiyindən onun əsas tədqiqat obyektini təşkil edən söz birləşmələri üçün vahid konkret termin yaranmamışdır. Odur ki, bu sabit söz birləşmələri bir sıra dilçilərin əsərlərində müxtəlif adlar altında verilmişdir. Onlar sabit söz birləşmələrini frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə

bölməyənlər söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, idiomlar, frazemlər, frazeologizmlər və.s. kimi çoxlu terminlər vasitəsi ilə adlandırmışlar. Belə müxtəliflik frazeoloji məsələləri dəqiq anlamağa maneçilik törədir və fikri yayındırır. Dildəki belə sabit söz birləşmələrinin “frazeologizm” termini ilə verilməsi daha məqsədə uyğundur. [1]

Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarını ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi alimlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Ona görə də frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir.

Frazeologizmlərdən həm bədii, həm publisist, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Onlar ədəbi dilin yazılı növündə, əsasən bədii üslubda yazılan əsərlərdə, xüsusi üslubi rola malikdir. Frazeoloji birləşmələr yazıçı fikrinin tutumunu böyüdür, bədii əsərin emosionallığını, üslubi keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə xidmət eləyir. Yazıçı frazeoloji birləşmələri cümlədə işlədərkən mətnlə frazeoloji birləşmənin qarşılıqlı münasibətini əsas götürür, yəni mətn frazeologizmlərin semantik çalarlarını dəqiqləşdirir, frazeologizmlər isə mətnin. Böyük yazıçı və şairlərin əlində frazeologizmlər bu və ya başqa surətin danışığını fərdiləşdirmək, tipikləşdirmək üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir.[2]

Hər bir dilin özünəməxsus frazeologizmləri var. İngilis dilinin də frazeologiya dünyası çox böyük və müxtəlifdir. İngilis dilinin tarixi inkişafı nəticəsində əmələ gəlmiş bu mürəkkəb frazeoloji sistem o dərəcədə zəngindir ki, danışıq prosesində, frazeologizmlərin vasitəsi ilə bu və ya digər fikri aydın şəkildə başqasına çatdırmaq mümkündür. Bu dilin frazeologizmləri minillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışıq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur. Hər hansı bir dilin mükəmməl formada öyrənilməsi, o cümlədən ingilis dilinin öyrənilməsi onun frazeologizmlərini bilmədən mükün deyildir. İngilis dilini öyrənən şəxslər üçün onun frazeologiya sahəsi böyük çətinlik törədir. Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük

çətinliklərlə üzləşirlər. Frazeologizmləri əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır. [3]

Frazeologizmlərin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların verilmiş mətndən düzgün seçilməməsi, sərbəst söz birləşmələri ilə qarışdırılmasıdır. Digər bir səbəb isə tərcüməçinin seçilmiş bu frazeologizmləri yalnız dərk etməsidir ki, bu da çox zaman mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Buna görə də frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi ilk növbədə onları verilmiş mətndən düzgün seçməli, onları düzgün dərk etməli və orijinaldakı fikri təhrif etmədən ifadə edə bilməlidir.

Onun orijinalda təsvir olunan xalqın həyatını və milli varlığını təşkil edən xüsusiyyətlərini bilməsi vacibdir. Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı lüğətdən düzgün istifadə olunmalı, dil və üslubi məsələlərinə dərinləndən diqqət yetirilməlidir. Frazeologizmlərin tərcüməsi dedikdə hər şeydən əvvəl aşağıdakı iki başlıca məqam nəzərdə tutulur:

a) tərcümə olunacaq frazeologizmi tam başa düşmək, b) başa düşülmüş frazeologizmin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması.

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə azərbaycan dilinin frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqtəyi-nəzərdən iki qrupa bölünürlər: 1) ekvivalent frazeologizmlər, 2) ekvivalentsiz frazeologizmlər.

I. Ekvivalent frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiilik, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Achilles' heel "axilles dabanı"; Augean stables "avgin tövlələri"; to show somebody the door "bir kəsə qapını göstərmək" (bir kəsi qovmaq); as cold as ice "buz kimi soyuq"; the iron heel "dəmir daban"(imperializm); in the sweat of one's brow "alının təri ilə"; a labour of Sisyphus "sizif əməyi"; in the seventh heaven "göyün yeddinci qatında"; to frown one's eyebrows "qaşlarını çatmaq"; Lares and Penates "larlar və penatlar"; a labor of Hercules "herkules əməyi"; to stick like a leech "zəli kimi yapışmaq"; to dig a pit for somebody "bir kəsə quyu qazmaq"; to gnash the teeth "dişlərini qıçırdatmaq"

2.Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiilik və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir:

To be in black book "qara siyahıda olmaq"; golden opportunity "gözəl fürsət"; to be in pins and needles "tikan üstündə oturmaq"; to fall on stony ground "boşa çıxmaq"; to have pity on (smb.) "bir kəsə ürəyi yanmaq"; to catch somebody red-handed "bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq".

Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç qrupa bölünür. Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə mənacə uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlılıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Məsələn: a wolf in sheep's clothing "qoyun dərisi geymiş canavar"; the game is not worth the candle "əl bulamağa dəyməz"; the talk of the town "dillərə dastan"; don't count your chickens before they are hatched "cücəni payızda sayarlar".

İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlılıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir: all is not gold that glitters "hər parıldayan qızıl deyildir"; strike while the iron is hot "dəmiri isti-isti döyərlər".

"Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik

baxımından fərqlənən frazeologizmlərdir. Məsələn: to spread before the eye “elə bil ovucumun içindədir”; as old as hills “dünya qədər qoca”; “be born with a silver spoon in one’s mouth “xoşbəxt ulduz altında doğulmaq”

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə sayca ən çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində həmişə bəzi çatışmamazlıqlar olur. (bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları və.s.) Məsələn: What will Mrs Crundy say? “camaat bizə nə deyər?”; Paul Pry “Paul Pray”, “burnunu hər yerə soxan insan”; Cordelia’s gift “sakit, incə qadın səsi”(King lear əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi kimi) [4]

İngilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcüməçi tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə edir. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, parallel tərcümə növləri daxildir.

Ekvivalent tərcümə – bu tərcümə növü ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir.:

As cold as ice “buz kimi soyuq”; red as blood “qan kimi qırmızı”; black as coal “kömür kimi qara”; to play with fire “odla oynamaq”; the golden age “qızıl əsr”.

Analoq tərcümə – tərcümənin bu növü isə ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını azərbaycan dilində ifadə edə bilsə də, onların bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli əks etdirir. Məsələn: It is raining cats and dogs.: Şiravaran yağış yağır; a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”.

Təsviri tərcümə – ingilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində adekvat və ya analoq tərcüməsi mümkün olmadığı zaman təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Tərcümənin bu növü verilmiş frazeologizmi azərbaycan dilinə sərbəst

söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə edilir: to burn the candle on both ends “səhərdən axşama kimi işləmək”; a black eye “gözünün altı göyərmiş”; the dark ages “orta əsrlər”; for a long “havayı”, “müftə”; straw in the wind “ümumi fikir”.

Antonim tərcümə – orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. İngilis dilində verilmiş frazeologizmlərin azərbaycan dilinə antonim tərcüməsində inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz edilir və yaxud da əksinə. Buna aşağıdakı tərcümələri misal göstərmək olar:

Don't count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; to keep one's head “başını itirməmək”; to keep one's head above water “borca girməmək”.

Kalka və ya hərfi tərcümə – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq onların maksimal tərcüməsini verir. Frazeologizmlərin bədiiliyini vurğulamaq üçün kalka və ya hərfi tərcümədən istifadə olunur. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin azərbaycan dilinə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir. Kalka tərcümə növündən əsasən Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərin, antik və mifik dövrün frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı geniş istifadə olunur. Məsələn: Bibliyadan götürülmüş frazeologizmə baxaq: David and Jonathan “Devid və Conatan”, “ayrılmaz dostlar”.

Paralell tərcümə – tarixi mətnlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı paralell tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növü ingilis dilindəki verilmiş frazeologizmin qısa tarixi şərhini verir. Məsələn: “white elephant” – İngiltərədə insanlar çoxlu xərc tələb edən, lakin heç bir xeyri olmayan əşyaya “white elephant” deyirlər. Bu frazeologizm bir əfsanədən götürülmüşdür. O əfsanəyə görə şahzadə Siama öz düşmənlərini var-yoxdan çıxartmaq üçün onlara fil bağışlayır. Çünki fil Hindistan və Seylonda müqəddəs heyvan sayılır. Onu öz işlərində istifadə etmirlər. Bundan əlavə bu ölkələrdə fillərə qulluq böyük xərc tələb edir. [5]

Beləliklə hər bir dil bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də tərcüməçi dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənməyə borcludur. Tərcüməçi tərcümə prosesi zamanı orijinaldakı frazeologizmin

xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün hər iki dilə məxsus müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə edir, frazeoloji birləşmələrin ekvivalentini verir, ifadələri bir-birinə yaxın şəkildə tərcümə edir, ingilis dilindəki frazeologizmi azərbaycan dilinə tərcüməsində onların sinonimlərindən, hərfi tərcümə və.s. vasitələrdən geniş istifadə edir. Bir sözlə frazeologizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə edilərkən həm təmsil elədiyi milli düşüncələrindən, eləcə də bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşdırmamalı, həm də tərcümə olduğu dilin tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1970.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
3. Комиссаров В.Н. Теория перевода, 1960.
4. Кунин А.В. Английская фразеология, 1970.
5. Комиссаров В.Н. Лингвистик tərcümə, 1980.

Murtuzaliyeva N.

Translation of english phraseology to Azerbaijani language

(Summary)

Phraseology is composed of fixed word units in the language. There are general and special types of phraseology. English phraseology is translated into Azerbaijani by different methods. These include equivalent, analog, descriptive, kalka, antonym, parallel translation types.

Муртузалиева Н.

Перевод английской фразеологии на Азербайджанский язык

(Резюме)

Фиксированные словосочетания в языке составляют фразеологию. Существуют общие и специальные виды фразеологизмов. Английская фразеология переводится на азербайджанский язык различными способами, в том числе эквивалентными, аналоговыми, описательными, калька, антонимами, параллельными видами перевода.

Rəyçi: dos. F.İsmayılova

SƏMƏDOVA AYSEL
Azərbaycan Dillər Universiteti
ayselsamedova14@gmail.com

**“ÇOV DARLIQDA UÇURUMDAN QORUYAN” ROMANINDA
İDİOMATİK İFADƏLƏRİN, JARQON VƏ VULQAR SÖZLƏRİN
TƏRCÜMƏ YOLLARI**

Açar sözlər: Amerika ədəbiyyatı, roman, Selincer, dünya ədəbiyyatı, çovdarlıq, yeniyetmə, jarqon, idiom, vulqarizm

Key words: American literature, novel, Salinger, world literature, rye, adolescent, idiomatic expression, slang, vulgarism

Ключевые слова: Американская литература, роман, Сэлинджер, мировая литература, рожь, подросток, сленг, идиома, вульгаризм

Cerom Devid Selincer 1 yanvar 1919-cu ildə Nyu-Yorkda doğulmuşdur. Selincer XX əsr Amerikanın, həmçinin dünya ədəbiyyatının çox qəribə və sirli yazıçısı hesab olunur [2].

İlk əsəri 1940-cı ildə işıq üzü görən “Gənc adamlar” hekayəsidir. Selincerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” (The Catcher in the Rye) romanı 1951-ci ilin yayında nəşr olunmuşdur. Bir neçə aydan sonra o, Amerika yazıçılarının “bestseller” siyahısında birinci yeri tutmuşdur.

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərinin fəlsəfi əsası XX əsrin 40-50-ci illərində dünyada xüsusilə geniş yayılmış ekzistensializm cərəyanının, yəni varlıq fəlsəfəsinin prinsiplərinə əsaslanır. Amerikalı tənqidçi S.Finkelşteynə görə, Selincer bu romanında insanların yadlaşma dünyasının bədii təsvirini vermişdir. Yazıçı, 20-ci

əsrin tarixi hadisələri zəminində ortaya çıxan yeni bir psixoloji cərəyan olan ekzistensializmin bədii ədəbiyyata təsirini əks etdirən ilk amerikalı müəlliflərdən biri idi [6].

“Gözəgörünməz yazıçı”nın üzərində doqquz ildən çox çalışdığı əsər, 20-ci əsrin ikinci yarısında dünya mədəniyyətinə ciddi təsir göstərmiş, müəllifə böyük uğurlar qazandırmış və onu dünya oxucularının sevimlisinə çevirmişdir.

Möhtəşəm səs-küylü məşhurluq müəllifi bir qədər narahat edirdi. Selincer, ümumiyyətlə, yaradıcılığının erkən mərhələsindən məşhurluqdan daim uzaq olmağa çalışmış, müsahibə verməkdən qaçmış, əsərlərinin ekranlaşdırılmasına qarşı çıxmışdır. Qaçma bilmədiyi bir müsahibədə Selincer bildirmişdir ki, “nailiyyət kampaniyası”, deyəsən, sona çatır. “Nailiyyət mənə az sevinc gətirdi, mən onu yorucu, peşə baxımından zərərli və mənəviyyəti pozan amil hesab edirəm”. Lakin onun gözləntiləri özünü doğrultmadı, romanın məşhurluğu daha da artdı. Bu zaman Selincer əyalətə köçmüş və demək olar ki, müsahibə götürmək istəyənlər və telefonla zəng edənlər üçün əlçatmaz olmuşdur [3, s. 8].

Müasir amerikan ədəbiyyatından danışarkən, U.Folkner (Villiam Faulkner, 1897 – 1962) qeyd edirdi ki, “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı, müharibədən sonrakı nəslin yazıçıları tərəfindən yazılmış bütün əsərlərin ən yaxşısıdır; burada, insanlarla ünsiyyət yaratmaq istəyən və “insan irqinin yoxa çıxdığını”, cəmiyyətin “insanlıqdan uzaq” şəxslərdən ibarət olduğu qənaətinə gələn gəncin faciəsindən bəhs edilir. Mübahisə, “insan və cəmiyyət” problemi mövzu olaraq, ədəbiyyatın özü kimi çox qədimdir. Bu mübahisə – XVIII əsr Amerika inqilabının – bərabərlik, ədalət, təfəkkür, idrak, ləyaqət xeyirxahlıq, insan ruhunun inkişafının sərhədsiz imkanları idealları əsasında yaranan Amerika həqiqətinin köklü ziddiyyətinin və demokratik ideallarının birbaşa nəticəsidir. Bu ziddiyyətdən “qızıl əsr” dövründə də bəhs edilirdi [3, s. 9].

Selincer “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının böyük hissəsini İkinci Dünya Müharibəsi zamanı cəbhədə olarkən yazmışdır. Əsərin adı Robert Bernsin “Comin’ Thro’ the Rye” (“Çovdarlıqdan keçərkən” yaxud “Gecə vaxtı çovdarlıqda”)

adlı şeirin əsərin baş qəhrəmanı tərəfindən qeyri-dəqiq tələffüz edilən misralarından götürülmüşdür [4].

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının sujeti Selincerin “Medisonda yumşaq qiyam” hekayəsinə əsaslanır. Bu hekayə “müharibə əleyhinə kinayəli sözlər danışan” Holden Kolfild adlı yeniyetmənin təzadlı həyatından bəhs edir. Əvvəllər yazıcının yeddi hekayəsini geri qaytaran “Nyu Yorker” jurnalı 1941-ci ilin sonlarında bu əsəri nəşr üçün qəbul edir. Lakin Yaponiyanın Pirl-Harbora hücumu səbəbindən hekayəni nəşr etmək mümkün olmur. Nəşriyyatın redaktorları, indiki zamanın dünyanın üsyankar bir oğlan haqqında hekayə oxuması üçün düzgün vaxt olmadığına qərar verirlər [2].

Bəzi tənqidçilər əslində “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərinin əvvəli olduğunu da iddia edirlər. 1949-cu ildə Selincer “Harpers Bazar” jurnalında Holdenin qardaşının ölümündən bəhs edən “Boulinq topları ilə dolu okean” adlı bir hekayə nəşr etdirmək istəsə də, sonradan fikrindən daşınmışdır. Həmin hekayə yazıcının ölümündən 50 il sonra çap olunmaq şərtilə Priston Universitetinə bağışlansa da, 2013-cü ildə nəşr edilmişdir [4].

Baş qəhrəman Holden Kolfildin adının necə seçilməsi ilə bağlı müxtəlif ehtimal və fərziyyələr mövcuddur. Bir ehtimala görə, Selincer öz qəhrəmanını hərbi xidmət zamanı tanış olduğu dənizçi Holden Boulerin şərəfinə belə adlandırıb. Başqa bir mülahizədə bu adın Selincerin öz təxəllüsü olduğu deyilir. Ən geniş yayılmış nəzəriyyəyə əsasən, bu ad “hold on a coal field” (kömür hövzəsində keşik çəkmək) ifadəsindən qaynaqlanır və oxucuların əsas diqqətini konseptual olaraq əsərin adına yönləndirir [4].

Selincerin qəhrəmanları cəmiyyətdə həqiqi insani münasibətlərin mövcudluğunun zəruriliyinin və ehtimalının bədii meyarıdır. Lakin nəyi sevib sevmədiyini yaxşı bilən üsyankar Holden onlardan ən cəlbedicisidir. Yazıçı öz qəhrəmanı Holden Kolfildə ətrafdakı gerçəkliyə qarşı barışmaz münasibət, xeyir və şərin kəskin məhdudlaşdırılması fikrini, sadələvhlik, “sual vermək həvəsi” bəxş edir [3, s. 11]. Holdenin monoloqlarından birinə nəzər yetirək: “Məsələn, elə onların

direktoru mister Haası götürək. Ömrümdə onun qədər riyakar adama rast gəlməmişəm. Mister Termer onun yanında toya getməli idi. Məsələn, bazar günləri valideynlər öz uşaqlarını görməyə gələndə bu Haas dediyim onlarla əl tutub görüşərdi. Özünü elə mehriban, elə qayğıkeş göstərirdi ki, deyirdin, bundan yaxşısı tapılmaz. Amma vay o şagirdin halına ki, valideynləri kasıb olaydı. Kaş siz onun mənim otaq yoldaşımın ata-anası ilə necə görüşdüyünü öz gözlərinizlə görəydiniz. Onu demək istəyirəm ki, əgər birinin anası gombuldursa, yaxud paltarı dəbə uyğun-zad deyildisə və ya birinin atası çiyinləri enli kostyum geyibsə, ayağındakı ayaqqabılar isə dəbdən düşmüş, burnu enli ayaqqabılardırsa, onda bu Haas dediyim onlarla ağızucu salamlaşar, azca dişlərini ağartmaqla kifayətlənərdi. Amma varlı-karlı valideynlərlə düz yarım saat şirin-şirin çənə vurardı. Mən belə şeylərə dözən deyiləm. O saat özümdən çıxıram. Hirsimdən az qalırım, dəli olam”. Holden artıq yeniyetmə yaşlarından bəzi riyakar insanların digər insanlara qarşı münasibətində maddi vəziyyətdən qaynaqlanan ayrı-seçkiliyi müşahidə edir, qiymətləndirir, artıq öz daxilində buna qarşı üsyan edir.

Əsərin janrı daha çox povestə bənzəsə də, Selincer Holdenin hekayəsini roman hesab edirdi. Halbuki əsər hekayə janrına uyğundur, çünki qısa müddətdə cərəyan edir və personajlar barmaqla sayılacaq qədər azdır. Buna baxmayaraq, əsərin janrı “tərbiyələndirici roman” kimi qəbul edilmişdir.

Bundan əlavə, Holden Kolfild obrazının Selincerin öz prototipi olması ilə bağlı da fikirlər geniş yayılmışdır. Onlar arasında başlıca fərq Holdenin nüfuzlu bir məktəbin şagirdi olmasından, Selincerin isə öz təhsilini hərbi akademiya da almasından ibarət idi. Selincer qəhrəmanını özü kimi sakitlikdə, insanlardan uzaq olan həyata yönləndirdi. Əsərin nəşrindən bir neçə il sonra Selincer balaca bir şəhəriyə köçür və ömrünün son günlərinə qədər burada tənha yaşayır [4].

Tənqidçilərin əksəriyyəti yazıçını depressiv motivlərə üstünlük verməkdə, kobud ifadələr işlətməkdə və gənclər üçün pis bir nümunə yaratmaqda günahlandırır və “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsəri üçün qarışıq rəylər çap etdirirdilər. Buna baxmayaraq, Selincerin yaradıcılığı oxucular arasında əsl sensasiya yaratdı. Kitab ilk

nəşrindən sonra qısa müddət ərzində dəfələrlə çap olundu və misli görünməmiş sayda satıldı. Satılan nüsxələrin sayı 60 milyondan çox idi. İndiyə qədər dünyada kitabın hər il təxminən 250.000 nüsxəsi satılır. Əsər 30 dilə tərcümə edilmişdir [5].

Təxminən 20 il – 1961-1982-ci illər arasında roman Amerika məktəblərində və kitabxanalarında qadağan edilir. Əsas səbəblər sırasında əsərdə istifadə olunan “kobud dil”, vulqar ifadələr və yeniyetmələrin yaşına uyğun olmayan psixoloji münasibətlərə geniş yer verilməsi dururdu. Baş qəhrəmanın, demək olar ki, gənc nəslə sərxoşluğa, azgınlığa və üsyana çağırdığına inanılırdı. Nəticədə, tətbiq olunan qadağa əsəri oxucular üçün daha da cəlbədicə edirdi. “Bəxti heç cür gətirməyən” əsər 1978-ci ildə isə Vaşinqtonun bəzi məktəblərində kommunizmin təbliğinə görə qadağan olunmuşdu. 1979-cu ildə aparılmış bir araşdırmaya görə, “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı Amerika ərazisində müxtəlif qurumlar tərəfindən tez-tez senzuraya məruz qalan əsərlər sırasında birinci olmuşdur [5].

Holdenin dili yeniyetmələr üçün təhlükəli hesab edilən orijinal gənclik jarqonları ilə zəngin olsa da, təbii ki, əslində yazıçının yeganə məqsədi bu deyildi. Holden jarqonlarla dolu cümlələrinin “ədəbsiz” səsləndiyini özü də etiraf edirdi: “They got a bang out of things, though-in a half-assed way, of course. I know that sounds mean to say, but I don't mean it mean. I just mean that I used to think about old Spencer quite a lot, and if you thought about him too much, you wondered what the heck he was still living for”. Azərbaycan ədəbi mühitini nəzərə alan Teyran Vəliyev tərcümə zamanı Holdenin nitqini oxucuya bir az daha “yumşaq” formada çatdırmağa çalışmışdır: “Bir ayaqları gorda olsa da, hələ də həyatdan doymamışdılar. Bilirəm, belə danışmaq ədəbsizlikdi, amma mən o mənada demirəm. Yəni demək istəyirəm ki, əvvəllər bu qoca Spenser barədə çox fikirləşmişəm və onun haqqında bu qədər çox düşündükcə istər-istəməz bu qənaətə gəlirsən: bu adam indən belə nə üçün yaşayır?”

Romanda həmçinin slenqlərdən də geniş istifadə edilmişdir. Əsərin əvvəlində qardaşından və onun yeni maşın almasından bəhs edərkən Holden qardaşının çoxlu pulunun olmasını “He's got a lot of dough, now” ifadəsi ilə vurğulayır. “Dough”

Azərbaycan dilinə “xəmir” kimi tərcümə edilsə də, ingilis dilinin danışıq leksikasında “pul, qəpik” mənasında işlənir. Teyran Vəliyev romanı dilimizə tərcümə edərkən bu cümləni “İndi əclafın pulu yaman çoxdur” şəklində vermiş, “dough” sözünü məhz “pul” mənasında istifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, biz Holdenin nitqində tez-tez “hell”, “bastard”, “god dam”, “crap” və s. kimi vulqarizmlərin istifadəsinə rast gəlirik. Məsələn, “I had to sit there and listen to that **crap**. It certainly was a **dirty trick**” – “Mən yazıq indi bu **cəfəngiyata** axıracan qulaq asmağa məhkum idim. Mənə qarşı bundan böyük **qanacaqsızlıq** olmazdı”, yaxud “I didn't answer him right away. Suspense is good for some **bastards** like Stradlater” – “Bir müddət susdum. Stredleyter kimi **yekəxanaları** intizarda saxlamaq savab işdir”.

Selincer bununla ilk növbədə qəhrəmanın fərdi xarakterini yaratmaq bədii vəzifəsini yerinə yetirdi. Düzdür, Holden Kolfild ümumi gənclik jarqonu ilə danışır, lakin eyni zamanda o, olduqca xarakterli, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə sahib parlaq bir şəxsiyyətdir. Öz nitqində Holden həm mövcud zamanın tipik bir genci, həm də tamamilə fəvqəladə bir şəxsiyyət obrazıdır [1, s. 2].

Donald Barr yazır ki, çox az sayda əsərlərdə “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanında olduğu qədər idiomatik ifadələr var [1, s. 5]. Əsərdə Holden tez-tez “damn near” ifadəsindən istifadə edir. Dilimizə tərcümə edildiyi zaman “demək olar ki”, “az qalsın ki” mənasında işlənən bu ifadə əsərin tərcüməsi zamanı hərfi tərcümə təəssüratı yaratmamaq üçün işləndiyi cümlələrin məzmununa uyğunlaşdırılmış və orijinalda olduğu qədər qabardılmamışdır. Digər bir nümunə kimi “drop dead” ifadəsini göstərə bilərik. Bu ifadənin işləndiyi “I **damn near** dropped dead” cümləsi dilimizə “**Az qaldı** huşum başımdan çıxı” şəklində tərcümə edilmişdir. Bu cümləni idiomun mənasına əsasən “Az qala öləcəkdim” kimi də vermək olar. Yaxud “You had to twist their arms” cümləsinə nəz.ər salaq. “To twist someone`s arms” dilimizə tərcümə edildikdə “kimisə nəyisə etməyə razı salmaq” mənasını verir. Teyran Vəliyev qeyd olunan cümləni “Zorla baş tutan iş deyildi” şəklində tərcümə edərək idiomun ifadə etdiyi mənanı qoruyub saxlamışdır.

Romanda yumor hadisələrin inkişafı prosesində tədricən yer alır. Holden Kolfild narahat və məyusdur, ancaq özünün ləyaqət hissindən xəbərdar olan bitkin bədii personajdır. O, davamlı olaraq gah mövcud reallığı qınayır, gah insanlara mərhəmət hissi bəsləyir, gah fərqli reallıqları ümumiləşdirir, gah da hadisələri mücərrədləşdirir. Birinə qəzəblənsə belə, həm də ona mərhəmətlə yanaşır. Başqalarına qarşı ədalətsizliyi “özünə qarşı edilən ədalətsizlik kimi qəbul edir”. Buna görə Holden çovdarlıqda uçurumdan qoruyan olmağa səy göstərir, uşaqları uçuruma yuvarlanmaqdan xilas etmək istəyir. Selincerin üslubu, qəhrəmanın düşüncələrini ifadə tərzini Holden Kolfildin həssaslığını xarakterizə edir. Bununla belə, qəhrəman öz hekayəsini yumorla izah edir. Hətta baxmayaraq ki, bu yumor faciəlidir, yazıçı öz üslubuna sadıqdır [1, s. 5].

Romandakı Holden Kolfild obrazını qiymətləndirən K. Parker, Selincerin öz qəhrəmanın səmimiyyətsiz bir dünyada səmimi olmaq cəhdini təsvir etməyə nail olduğunu vurğulayır. Selincer, öz personajının güzəştə getməsinə imkan vermir və onun bədii təsvirində əsl real yazıçı dürüstlüyünə çalışır. Nəticədə oxucuya Holden Kolfildin xarakterini müzakirə edərkən onun davranışlarına qarşı çıxmaq üçün kifayət qədər səbəb verir [1, s. 6].

Tənqidçilər gəncləri romandan, “Holden Kolfild kimi olmaqdan” “qorumağa” çalışsalar da, o dövrdə baş verən hadisələr onların diqqətini daha çox bu əsərə yönləndirirdi. Məşhur qatillər Con Lennonun və Rebekka Şefferin əşyaları arasında “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərinə rast gəlinmişdir. Onların hər ikisi psixi xəstəliklərdən əziyyət çəkirdi. Selincerin kitabı həmçinin ABŞ-ın 40-cı prezidenti Ronald Reyqanın qatilinin də zövqünə uyğun gəlir. Hazırda “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı ABŞ-ın məktəb proqramına daxil edilmişdir [4].

“Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanının nəşrindən sonra kinematoqrafçılarda əsərə böyük maraq yaranmışdır. Billi Uaylder, Harvi Ueynşteyn, Stiven Spilberq kimi görkəmli kino sənətkarları həmçinin, Samuel Qoldvin romanı ekranlaşdırmağa səy göstərmişlər. 1970-ci ildə Selincer qeyd edir ki, Cerri Lyuis neçə il Holdeni “ələ keçirməyə” çalışmışdır. Lakin bu təkliflərin hamısı müəllif tərəfindən

təkrar-təkrar rədd edilmişdir. Selincerin əsərinin ekranlaşdırılmasına bu cür sərt reaksiyasının səbəbi dəqiq məlum deyildi. 1999-cu ildə Coys Maynard bunu konkret səbəblə izah etməyə cəhd göstərüb: “Holden Kolfild rolunu haçansa oynaya biləcək bir adam vardısı, o da yalnız C.D.Selincerin özü ola bilərdi” [4].

Didro bir zamanlar yazmışdır: “rəssam üçün iki keyfiyyət vacibdir – mənəviyyət və perspektiv”. “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı etiraz romanıdır, o, nəinki müsbət mənəvi gücə malikdir, həmçinin, gənc amerikalılara müəyyən “perspektiv” vermişdir; etiraz, “ləyaqətli məqsəd” üzrə təkidli axtarışlarla uzlaşmalıdır. Bu əsər hissələr barədə romandır, lakin bu hissələr fəaliyyətə keçməyə fəal hissələrdir [3, s. 20].

Selincerin uzanan sükutu fəşahətli idi. Gənclərin “ürək döyüntüsü”nü dinləməyi bacaran, onun həyacan və cəhdlərini ifadə edən yazıçı, çox güman ki, son on illiyin yekunlarının verilməsi, onun yaradıcılıqda dərk edilməsi ilə məşğul idi. Onun tərəfindən yaradılan əsərlər də, öz qüvvəsini uzun müddət saxlayacaqdır. Onlar, yazıcının bir çox gənc amerikalıya ötürə bildiyi əminliklə zəngin idi; onun əsas qayəsi həqiqət axtarışının həyatda ən mühüm vəzifə olduğundan ibarət idi [3, s. 21].

Ədəbiyyat:

1. И.Л. Галинская Судьба Романа Дж.Д. Сэлинджера «Ловец Во Ржи»
2. Müasir dövrün tərkidünya yazıçısı. Tehran Vəliyev. Cerom Devid Selincer. Seçilmiş Əsərləri. “Şərq-Qərb” ASC, 2009
3. Тугушева М. Предисловие. Salinger J.D. The Catcher in the Rye. – М.: Progress Publishers, 1968.
4. <https://poetry-in-life.livejournal.com/1119626.html>
5. <https://www.theguardian.com/books/2010/jan/28/jd-salinger-obituary>
6. <http://american-lit.niv.ru/american-lit/galinskaya-osnovy-poetiki-selindzhera/index.htm>

Samadova A.

Ways of translating idiomatic expressions, slangs and vulgarisms in the novel “The Catcher in the Rye”

(Summary)

Idioms, slangs and vulgarisms form a large part of our lexicon. The use of these word groups varies between certain age groups. The use of slangs and vulgarisms in the speech of teenagers is more common. The article deals with idioms, slangs and vulgar expressions in the speech of Holden, the protagonist of Jerome David Salinger's novel "The Catcher in the Rye". These expressions are analyzed in comparison with the expressions used in the Azerbaijani translation of the novel by Teyran Valiyev.

Самедова А.

**Способы перевода идиоматических выражений, сленга и
вульгаризмов в романе «Над пропастью во ржи»**

(Резюме)

Идиомы, сленги и вульгаризмы составляют значительную часть нашего лексикона. Использование этих групп слов варьируется в зависимости от возрастных групп. Сленги и вульгаризмы чаще всего встречаются в речи подростков. В статье рассматриваются идиомы, сленги и вульгаризмы в речи Холдена, главного героя романа Джерома Дэвида Сэлинджера «Над пропастью во ржи». Эти выражения анализируются в сравнении с выражениями, использованными в азербайджанском переводе романа Тейрана Велиева.

Rəyçi: f.f.d., dos. E.Rəhimli

ÖMƏROVA AYGÜN

Azərbaycan Dillər Universiteti

aygunomarovaa@gmail.com

**MANAF SÜLEYMANOVUN "EŞİTDİKLƏRİM, OXUDUQLARIM,
GÖRDÜKLƏRİM" ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ MİLLİ KOLORİT
ELEMENTLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TRANSFORMASIYA OLUNMASI**

Açar sözlər: tərcümədə realia, millilik, dil, transformasiya, adlar, din, ədəbiyyat, tərcümə, məkan, təsnifatlaşdırma

Key words: Realia in translation, nationality, language, transformation, names religion, literature, translation, place, classification

Ключевые слова: Реалии в переводе, национальность, язык, трансформация, имена, религия, литература, перевод, место, классификация

Qarşılıqlı mədəniyyətlər arasındakı ünsiyyəti yaradan, inkişaf etdirib möhkəmləndən vasitələrdən biri də tərcümədir. Eləcə də tərcümə bir xalqın müstəqil dövlət kimi var olmasının ən yaxşı dəlilidir.

Azərbaycan öz müstəqilliyini qazanandan sonra isə xalqının hər cəhətcə inkişafı üçün digər ölkələrə tanıtmaq məqsədilə tərcümə sənətinə xüsusi diqqət ayırmış və elmi, ədəbi, mədəni dəyərləri, xalqımızın məharətlərini dünyaya tərcümə vasitəsilə bəyan etmişdir.

Tərcümənin bu qədər ali bir vəzifə daşması bu sənətin vacibliyini göstərir ki, buna da tərcüməşünaslıq deyilir. Dilimizdə tərcümə sahəsinin ən dərinliklərinə kimi biliklərə sahib olan, özünü elmə həsr etmiş tədqiqatçılarımızdan dos. İ.Rəhimov, dos. Q.H. Bayramov, prof. B.H.Hüseynov, prof. V.Quliyev, H.F.Əliyev, İ.Həsənli, Z.Ağayev, A.Həsənova xidmətlərini xüsusilə vurğulamaq istəyirəm.

Günü gündən Azərbaycan inkişaf etdikcə iqtisadi siyasi əlaqələri gücləndikcə Azərbaycan dilindən xarici dillərə tərcümələrin sayı artır. Bu hal baş verdikcə isə bu mövzu üzrə problemlə məsələlər üzə çıxır. Terminlərin, frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi, neologizmlərin, arxaik və dialekt sözlərin, dini və mədəniyyəti əks etdirən digər sözlərin tərcüməsində yaranan axsaqlıqlar göz önünə gəlmişdir və bununla əlaqədar tədqiqat işləri məqalələr və dissertasiyalar yazılmışdır.

Ölkənin tanınmasında ən önəmli faktorlardan biri milli sözlərin, milli dəyərlərin yazılı mənbələrdə qorunub saxlanmasıdır. Çünki bildiyiniz kimi yazılı abidələr və əsərlər xalqımızın uzun əsrlər boyunca mövcud olmasının və özünə xas mədəniyyətinin olmasının sübutudur.

Məqaləm Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” əsərində işlənmiş milli kolorit elementlərinin ingilis dilinə tərcümədə əksi ilə bağlıdır. Bu çətin iş professor Qılıncxan Bayramovun üzərinə düşüb və məqalədə məxəz və hədəf əsərlər müqayisə edilmişdir. Bu əsərdə mədəniyyətimizi əks etdirən sayısız hesabsız sözlərə rast gəlinir. Bunlara Azərbaycanın coğrafi quruluşu, geyim tərz, dadlı təamları, musiqi alətləri, dini, ədəbiyyat nümunələri və eyni zamanda xüsusi adlar, ləqəblər daxildir. Məqalədə bu realilərin bir qisminin tərcümədə verilmə forması araşdırılmışdır.

Hər ölkəyə xas yer - məkan, qala adlarının olması məlumdur. Məhz ona görə milli mədəniyyətin əsərdə əksi üçün mühüm amildir. Kitabda şəhərin müxtəlif yerlərində olan tikililərin adı çəkilib. Buna misal olaraq Bakıda yerləşən Şirvanşahlar sarayı (palace of Shahs), Qız qalası (Maiden Tower), Qoşa qala (Twin Gates) Yasamal dərəsi (Yasamal Gorge), Suraxanı (Suraxani), Malakan bağı (Molokon Garden), Şəkiddə yerləşən Karvansaray (Carvansaray) Şamaxı darvazaları (Samaxi Gates) və eləcə də Azərbaycanın müxtəlif məkanlarında yerləşən Göz Gülləsi (Eye Tower) Göy məscid (Green Mosque) və sairə kimi adları görürük.

Məscidlərlə yanaşı atəşpərəstlərin ibadətگاهی Atəşgahda xüsusi vurğulanıb. Bu isə qədimdə belə ölkəmizdə hər dinə necə hörmət olunmasının dəlilidir.

Realiaların bir növünə daxil olan pul, ölçü vahidləri də mədəniyyətimizin bir parçasıdır. Burada məsafə ölçü vahidi kimi arşın (arshin), sazən (one sazen = 2,134 metres) pud (16 litres) pul vahidi kimi isə qəpik və manat (national currency) (small amount of money) sözləri yazılmışdır.

Hər xalqın özünə məxsus geyim üsulu vardır. Buna misal olaraq Şotland kişilərinin əmək geyinməsini, Hindlilərin sari adlanan xüsusi geyim geyinməsini misal gətirə bilərik. Əsərdə isə geyim tərzimizi nümayiş etdirən bəzi sözlərə - köynəksayağı şəlpə (something resembling shirt), arxalıq (ancient oriental dress), təkbənd (for headwear), çuxa (Causasion coat), həmayıl (shoulder belts), qurşaq (waist- band of cotton or silk cloth) – rast gəlirik.

Yeməklərdən isə dovğa (soup from butter milk), dolma (a dish cooked by wrapping round forcemeat mixed with rice vine leaves or cabbage), piti (a kind of mutton soup with peas and onion), xüsusilə bəzi bölgələrdə çörək əvəzi istifadə olunan lavaş (thin bread) və sairəni misal göstərmək olar.

Şirniyalardan şəkərbura (cakes), şəkərçörəyi (confectionary made and cooked out of flour mixed with sugar and eggs), paxlava (cakes with nut or almonds), qəndil (sugar candy), içkilərdən kompot (stewed fruit), dovğa (soup from butter milk) əsərdə verilmişdir. Çərəz kimi isə ləbləbi (fried peas kept in milk and then fries which was called leblebi), miyanpur (dried fruit, particularly apricot and peaches filled with nuts) qeyd edilib.

Xəzər dənizin sahilində yerləşməsi xalqımızı müxtəlif növlü balıqla təmin edir. Bunlara misal olaraq beluqa (white sturgeon), şahmayı (a kind of river fish), sazan (a fresh water fish belonging to the carp family), sevruqa (a kind of sturgeon) kimi balıq növləri əsərdə yazılıb.

Milli kolorit deyəndə ilk ağıla gələnələr sırasında həmin ölkədəki adlar, titullar, ləqəblər gəlir. Qədimdən bəri xalqın formalaşmasının bütün mərhələlərində iştirak edən onomastik vahidlər tərcümədə də əvəzsiz rol oynayır. [2,səh 5] Şəxs adlarının transformasiyasında fonetik prinsiplərdən istifadə olunur. Bunlara transkripsiya və transliterasiya aiddir. Titullar sırasına əsərdə Paşa, Xan, Bəy, Ağa, Mirzə vardır və tərcümə zamanı da bu realiyalar olduğu kimi saxlanmış, transliterasiya üsulundan istifadə edilmişdir. Tez- tez adları çəkilən isə Qoçu Bəşir və Ağa Musadır. [5, səh 19]

Qədim zamanlarda xüsusilə də kənd və rayonlarda hər bir kəsin ləqəbi varmış. Elə buna əsərimizdə də rast gəlirik. Bu ləqəblər bəzisi onların görünüşü ilə bağlı bəzisi isə xasiyyəti ilə bağlıdır. Romanda ləqəblərin çoxluğu ona xüsusi bir çalar qatmışdır. Buna misal olaraq Çolaq Ağabala, Dağlı Abbas, Yetim Yusif, Kürən Qoçu, Malbaş Abbas, Bic Zeynəlabdini yaza bilərik.

Azərbaycan ədəbiyyatı Sovet və mühacirət hissələrinə bölünmüşdür. 1920-ci illərdə Azərbaycan Sovet ədəbiyyatı klassik rus və Sovet ədəbiyyatının bədii ideoloji təsirini azaltmağa cəhd göstərənlərə qarşı kəskin mübarizə şəraitində inkişaf edirdi.

Bayatı — Azərbaycan lirik xalq şeir janrında olan qafiyə sistemi “aaba” prinsipi ilə qurulan dörd misralı və hər misrası yeddi hecadan ibarət olan şeir şəklidir. Bu janrın banilərindən biri hesab olunan Abbas Səhhətə bu eserdə də yer verilmişdir. Kitabda verilmiş bayatı nümunələri əsərin tərcüməsində də öz əksini tapmışdır. Bayatı sözünün transformasiyası 372-ci səhifədə - bayatis (a genre of folk poetry) – kimi olmuşdur. [6]

Bayatıyla yanaşı əsərdə qəsidənin də adı çəkilmişdir. Qəsidə — Böyük bir şəxsi və ya tarixi bir hadisəni mədh və tərif edən, adətən təntənəli, uzun lirik şeirdir. Əsərin tərcüməsində isə 248 ci səhifədə - qasidə (poetic genre eulogizing heroic deeds) kimi verilib. [7]

Azərbaycanda İslam — VII əsrdə Azərbaycan (Qafqaz Albaniyası və Atropatena ərazisi) ərəblər tərəfindən fəth edildikdən sonra burada tədricən İslam dini yayılmağa başlayıb. Məhz bu səbəbdən milli kolorit dedikdə xalqımızın dini olan İslam dini də yada düşür. Əsərdə demək olar ki əsər yerində xalqımızın dininin İslam olduğu vurğulanmış və bununla bağlı terminlərdən istifadə edilmişdir. Tədqiqatçı Fialə Abdullayevanın araşdırmalarında göstərildiyi kimi, şərtləri müxtəlif olsa belə hər iki dində mövcud olan ifadələr var və onları ekvivalent üsul ilə tərcümə etmək olar. Lakin tərcüməçi Qılıncxan Bayramov tərcümə zamanı deskriptiv üsuldan istifadə edib. Tərcümədə verilmiş dinlə bağlı sözlər bunlardır. [4, səh. 105]

Məhərrəm ayı tərcümədə iki fərqli formada verilmişdir. Mühərrəm (the first month on the Islamic calendar) və Moharram (the first month of the Arabian lunar year).

Şəriət sözü iki formada tərcümə edilib - Shariat (principles of the Moslem religion) və şəriət (Moslem laws), Müctəhid tərcümədə “Muctəhid (high religious person of Moslem), Salavat – Salavat (praying prophet Mohammed and imams), Namaz olduğu kimi verilib - “divine prayers”. Burada deskriptiv metoddan istifadə olunub.

Dinlə bağlı ifadə isə ingilis dilində cümlə formasında izahı verilib. Əstəğfərullah (May Allah pardon me). Əsərdə dinimizin nümayəndəsi olan İman Əlinin də adı çəkilmişdir və tərcümədə bu – İman Ali (fourth caliph of İslam) kimi verilib.

Eyni zamanda din xadimləri və nümayəndələri sayılan Hacı, Molla, Seyid, Şeyx, Axund, İmam sözləri də yazılmışdır. Tərcümədə isə hajjis (men who have pilgrimmed to Mecca). Axund sözü də iki formada verilib.

1) axunds (a Moslem clergy man heads of mosque)

2) akhunds (high ranking Shiah lergyman)

Molla sözü Mullah, İmam sözü Imam (chaplain), Seyid sözü Sayids, şeyx sözü The sheik -ul- İslam kimi tərcümədə öz əksini tapmışdır.

Realiyaların tərcümədə verilmə yerləri isə xüsusilə önəmli bir mərhələdir. Çünki onun yeri oxucunu əsərdən bezdirə və ya əksinə daha da informativlik qazandırdığı üçün əhəmiyyətlidir. Beləliklə xarici və eyni zamanda həmyerlilərimiz tərəfindən araşdırılmış və müxtəlif fikirlər söyləmişdir. Buna misal olaraq E.M.Allahverdiyeva, A.V.Federov, D.H.Mehdiyevani, S.Vlaxov, S.Florin söyləyə bilərik. Alimlərin araşdırmalarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, realilərin tərcüməsi zaman mətn daxilində transliterasiya və transkripsiyadan, eyni zamanda izahlı tərcümədən istifadə edilə bilər. İzahın verilməsinə görə isə iki yerə bölünür. 1) səhifənin və ya əsərin sonunda 2) mətn daxilində. [1], [3]

Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” əsərində işlənmiş milli kolorit elementlərinin ingilis dilinə transformasiyaları isə hər iki formada kitabda verilmişdir. Əsərin sonunda kitabda ən çox işlənən realiyaların qısa izahı mətn daxilində, geniş izahı və önəmi isə əsərin sonunda verilmişdir. Bu realilərə - qoçu, həmsəri, piti daxildir.

Milli koloriti bildirən sözlərin transliterasiya üsulu ilə verilməsinə Müctəhid, dolma, paxlava, şəhərçörəyi, şəkərboranı misal göstərə bilərik, transkripsiya üsulunda köpük sözü copeck, şahmayı sözü shahmayi, axund sözü akhund, arşın sözü arshin kimi tərcümə olunub.

Sonda qeyd etmək istərdim ki, realiyaları tərcüməsi zamanı ekvivalentlik üsulu ilə yanaşı deskriptiv üsuldan da istifadəsi daha məqsədə uyğundur. Milli koloritlərin tərcüməsi zamanı üzleşilən problemlərə məqaləmdə toxundum.

Milli koloritimizi özündə cəmləşdirən bu əsəri tərcüməçi professor Qılıncxan Bayramov etmişdir. Tərcümə zamanı realilərin tərcüməsi zamanı istifadə edilə biləcək bütün metodlardan məharətlə istifadə etmiş, bununla informativliyi artırmış, əsərin keyfiyyətinə heç bir xərər gəlməmişdir. Tərcüməçi realiyaları tərcümə edərkən əksərən deskriptiv metoddan istifadə etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Allahverdiyev E.M. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı, 1995
2. Əzizə Mikayılova. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, 2008, 302 səh.
3. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Реалии. Мастерство перевода. М., 1970
4. Fialə Abdullayeva. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı, 2010
5. Qılıncxan Bayramov. Tərcümə sənəti. Bakı, 2008
6. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Bayat%C4%B1>
7. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Q%C9%99sid%C9%99>

Omarova A.

The transformation of national realia elements used in Manaf Suleymanov's work "Baku: History and Hearsays" into English languages

(Summary)

Realia (plural noun) are words and expressions for culture-specific material elements. The word realia come from the medieval Latin language.

Different principles can be used in the transformation of realities. Examples include domestication, foreignization, transcription, or transliteration.

Realia are written in two forms: 1) in the text – on parentheses or as a middle word. 2) It is explained in detail at the end of the page or at the end of the book. In

the translation of the book, both types are found according to the location of the realities.

Омарова А.

**Трансформация элементов национального колорита, разработанная в
произведении Манафа Сулейманова «Что я слышал, читал, видел», на
английский язык**

(Резюме)

Реалия – это слова и выражения, которые выражают материальные элементы, присущие культуре. Слово реалия происходит от средневековой латыни.

При переводе реалий можно использовать разные принципы. Примеры включают нативность, отчуждение, транскрипцию или транслитерацию.

Реальные места записываются в двух формах: 1) в тексте – в скобках или в виде среднего слова. 2) Подробно объясняется в конце страницы или в конце книги. В переводе произведения встречаются оба типа по расположению реалий.

Rəyçi: prof. Q.Bayramov

HÜSEYNOV ƏNVƏR
Azərbaycan Dillər Universiteti
enverhuseyn01@gmail.com

**MARQARET MITÇELİN “KÜLƏKLƏ SOVRULANLAR” ƏSƏRİNDƏ
İSTİFADƏ OLUNMUŞ TƏŞBEHLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TRANSFORMASIYASI**

Açar sözlər: bədii ədəbiyyat, təşbeh/bənzətmə, tərcümə

Key words: literature, simile, translation

Ключевые слова: художественная литература, сравнение, перевод

Təşbeh bədii ifadə vasitəsi olub iki müxtəlif obyektı dolğun bir şəkildə müqayisə edir. Təşbehin məqsədi oxucunun və ya dinləyicinin düşüncəsində parlaq əlaqə yaratmaqdır. Məcəzi dilin ən geniş yayılmış formalarından biri təşbehdir. Təşbeh nümunələrinə hər yerdə, o cümlədən şeirlərdən tutmuş mahnı sözlərinə qədər və hətta gündəlik həyatda da rast gəlmək mümkündür. [1]

Təşbeh sözü ərəb mənşəli söz olub oxşatmaq, bənzətmək mənasını ifadə edir. Məcəzin sadə növlərindən olan təşbehin tərkib hissələri aşağıdakılardır:

a) bənzəyən, b) bənzədilən, c) bənzətmə qoşması, ç) bənzətmə əlaməti.

Azərbaycan dilində təşbehin iki növü var: müfəssəl və mükəmməl. *Müfəssəl* təşbehlər *kimi, tək, elə bil, sanki* və s. qoşmaların köməkliyi ilə düzələn təşbehlərdir. Həmin əlamətlərin iştirakı ilə olmadan düzələn təşbehlər isə *mükəmməl* təşbehlər adlanır. [2]

İngilis dilində müqayisə etmək üçün *kimi (like), sanki (as)* kimi bəzi bənzətmə bildirən sözlərdən istifadə olunur. Bədii mətnlərdə təşbeh metaforalarla birlikdə mətnin təsir gücünü artırmaqdan ötrü istifadə olunur. Metafora gizli müqayisə olduğu halda, təşbeh obyektı açıq və dəqiq bir şəkildə izah edir. Bu metod şeirdə, nəsrə və hətta adi gündəlik söhbətlərdə istifadə olunan mesajın gözəlliyini çatdırmaq üçün ilk və sadə metoddur. Hətta uşaqlar belə öz arzuları barədə danışarkən təşbehlərdən istifadə edirlər. [3]

Təşbehlərin müxtəlif növləri var: Birincisi, qısa və səmərəli ünsiyyət qurmağa xidmət edirlər. Onlar mövcud dil mənbələrini genişləndirən dil alətlərindən biridir. İkincisi, dünyanı alternativ yollarla düşünməyimizə kömək etdikləri üçün idrak vasitəsi olaraq istifadə olunurlar. Diskursda onlar mətnin növünə görə daha spesifik funksiyaları yerinə yetirə bilirlər. Elmi mətnlərdə müqayisə və analogi mülahizə mühüm rol oynayır. [3]

Bənzətmələrin fərqli obyektlər arasında yaxınlığı ortaya çıxardığını nəzərə alsaq onların müxtəlif mədəniyyətlərdə və dillərdə mövcud olduğunu görürük.

Tərcümə prosesi zamanı tərcüməçilər müxtəlif problemlərlə üzləşə bilirlər. Bu problemlərə məxəz mətndəki söz seçimi, müəllifin öz şəxsi üslubu, əsərin yazılma tarixi və s. aiddir. Belə problemlər tərcümə prosesini çətinləşdirir. Bu səbəbdən tərcümə prosesinə başlamamışdan öncə tərcüməçi bu amilləri araşdırmalıdır. Stilistik vasitələrin tərcüməsi zamanı da müəyyən problemlər yarana bilər. Bu problemlərin aradan qaldırılması tərcüməçidən yüksək yaradıcı təfəkkür tələb edir.

Təşbehlər və metaforalar bədii əsərlərlə əlaqəli olan məcazi dilin iki formasıdır. Tərcüməçilərin təşbeh və metaforaların tərcüməsi zamanı qarşılaşdığı amillərdən biri də məxəz dil ilə hədəf dil arasında olan kultural fərkdir. Buna görə də tərcüməçilər hədəf dildə təşbehlərin və metaforaların ekvivalentliyini tapmaq üçün müəyyən strategiya və ya proseduralar tətbiq edirlər. [4]

Təşbehlərin tərcümələri ilə məşğul olmaq hələ də maraq doğurur, eyni zamanda bunların tərcümələrini təhlil etmək də həmişə çətin olur. Bunlar yalnız bədii mətnlər də deyil, eyni zamanda digər janrlarda və ya sahələrdə də mövcuddur. Tərcüməşümaslıqda təşbehlərin, məcazların tərcüməsi onların xüsusiyyətlərinə görə əsasən məcazi dilin bir hissəsi kimi tədqiq olunmuşdur. [4]

Hərfi tərcümə təşbehlərin və metaforaların tərcüməsi üçün qorxunc fikirdir, çünki bu vasitələr çox vaxt məxəz dilin mədəniyyəti ilə bir başa bağlı olur. Bundan başqa tərcüməni hədəf dilin mədəniyyəti ilə əlaqələndirmək lazımdır. Tərcümə zamanı vacib olan sözün hərfi tərcüməsi deyil, onun mənasıdır. Əlbətdə ki, dəqiq tərcümə əvəzinə yaradıcı təfəkkürdən istifadə edərək edilən tərcümə müəyyən problemlərə səbəb ola bilər. Buna görə əvvəlcə onları müəyyənləşdirmək, daha sonra isə hədəf dilə çevirmək lazımdır. Bu elm deyil, incəsənətdir. [5]

Bəs nəyə görə təşbehlərin istifadəsi vacibdir? Fikrimizcə, təşbeh oxucunun və ya dinləyicinin yazını daha aydın başa düşə bilməsi üçün istifadə olunur. Eyni zamanda, təşbehlər sayəsində yazı daha lirik səslənir və xoş təsir bağışlayır. Bu bədii ifadə vasitəsi oxucunun yazıdakı mənzərəsini beynində canlandırmasına kömək edir. Təbii ki, bu prosesi yalnız təşbeh yerinə yetirmir. Bütün ifadə və təsvir vasitələrinin əsas

vəzifəsi elə budur. Təşbeh müqayisəni elə bir şəkildə aparır ki, dinləyici və ya oxucu müqayisə olunan obyektlər arasındakı fərqləri asanlıqla görə bilirlər.

Fikrimizi daha aydın anlatmaq üçün Marqaret Mitçelin “Küləklə sovrulanlar” əsərindəki nümunələrə nəzər salaq:

“The very mystery of him excited her curiosity *like a door that had neither lock nor key.*”

Marqaret Mitçel əsərini daha canlı və maraqlı göstərmək üçün müxtəlif təşbehlərdən istifadə etmişdir. Yuxarıda verilmiş nümunədə təşbeh *like a door that had neither lock nor key* sayəsində oğlanın nə qədər sirli biri olduğu təsvir edilir. Bu oğlan o qədər sirli biridir ki, onun sirlərini açmaq belə qeyri-mümkündür. Kamran Nəzərli bu cümləni belə transformasiya etmişdir:

“Oğlanı əhatələyən bu parıltılı sirr idi qızı cəlb edən; sanki o, açarı olmayan qapı kimiydi.”

Fikrimcə, tərcüməçi təşbehi düzgün transformasiya etməyi bacarmışdır. Məxəz dildə verilmiş bu ifadə hədəf dildə öz əksini “açarı olmayan qapı kimi” olaraq tam tapa bilmişdir. Əsərdəki obrazlılıq tam özünü göstərir.

“She had an her bonnet, shawl and mittens, and behind her was Mammy, *her face like thundercloud*, holding in her hand the black leather bag in which Ellen O’Hara always carried the bandages and medicines she used in doctoring slaves.”

Cümlədə istifadə olunmuş təşbeh *like thundercloud* vasitəsilə yazıçı qızın dayəsinin üzünün ildırım buludlarına bənzədərək dayənin əsəbi olduğunu və hər an hirsini tökə biləcəyini göstərir. Tərcüməçinin bu cümləni Azərbaycan dilinə necə transformasiya etdiyinə nəzər salaq:

“Elen başında şlyapa qoymuş, çiyinə şal salmış, barmaqsız əlcəklər geyinmişdi; onun dalınca gələn *zəhmli Dayənin* əlində qaradərili çanta vardı, çantanın içi bint və dava-dərmanla doluydu. Elen Ohara bu dava-dərmanları həmişə özü ilə gəzdirərdi ki, plantasiyalarda zəncilərdən biri xəstələnib eləyəndə onlara tibbi yardım göstərsin.”

Kamran Nəzərli hədəf dildə bu ifadəni bir qədər sadələşdirmişdir və bənzətmədən istifadə etməmişdir. O, “*like thundercloud*” ifadəsini “*zəhmli*” sözü ilə əvəz etmişdir. Fikrimcə, bu hədəf dildə öz ekspressivliyini qoruyub saxlaya bilmiş və obrazın aydın bir şəkildə interpretasiyasına heç bir mənfi təsir göstərməmişdir.

“When the twins left Scarlet standing on the porch of Tara and the last sound of flying hooves had died away, she went back to her chair like a sleepwalker.”

Əsərdən götürülmüş bu nümunədə Marqaret Mitçel təşbehdən qızın çox yavaş və kütbeyinə bənzər bir halda gəzdiyini təsvir etmək üçün “*sleepwalker*”, yəni “*yuxuda gəzən adam*” ifadəsindən istifadə etmişdir və bununla da oxucular bu halı rahat bir şəkildə öz düşüncələrində canlandırma və təsvir edə bilirlər. Kamran Nəzərli də əsərdəki ekspressivliyi aydın bir şəkildə verməyə çalışmış və bunu ustalıqla yerinə yetirə bilmişdir:

“Əkizlər gözdən itən kimi Skarlet yerində donub qaldı; uzaqdan at nallarının səsi kəsiləndən sonra qız sanki yuxuda gəzən adam kimi geri dönüb kreslosunda oturdu.”

Tərcüməçi məxəz dildə ifadə olunmuş mənanı tam dolğun şəkildə hədəf dilə ötürməyi bacarmışdır. “*Sleepwalker*” ifadəsi elə “*yuxuda gəzən adam*” ifadəsi kimi təqdim olunmuşdur.

“By this time Scarlett was boiling, ready to rear *like a horse* at the touch of a strong rough hand on its bridle.”

Yazıçı burada da özyaradıcı təfəkkürünü aydın bir şəkildə göstərə bilmiş və təşbehdən *like a horse* uğurla istifadə edib obrazın hislərini ekspressiv bir şəkildə ifadə etmişdir. Kamran Nəzərlinin bu cümləni necə interpretasiya etdiyini nəzərdən keçirək:

“Skarlet *sanki köhlən at kimi* cilovunun yad bir ələ düşücəyi təhlükəsini hiss edib artıq əsməyə başladı, lakin ağzını açmağa qorxurdu.”

Tərcüməçi Sakarletin keçirdiyi hisləri məxəz dildən hədəf dilə uğurla transformasiya etmişdir. Verilmiş təşbeh *like a horse* Azərbaycan dilində uğurla öz

əksini tapmışdır. O, *köhlən at kimi* ifadəsini olduğu kimi hədəf dildə istifadə etməklə Skarletin keçirdiyi həyəcanı ekspressiv bir şəkildə ifadə edə bilmişdir.

“Scarlet looked about her for the little town she remembered so well it was gone. The town she was now seeing was *like a baby grown overnight into a busy, sprawling giant.*”

Marqaret Mitçelin yaradıcı təfəkkürünün nümunəsini bu cümlədə verilmiş təşbeh sayəsində aydın bir şəkildə görə bilərik. Verilmiş bu təşbeh *like a baby grown overnight into a busy, sprawling giant* Skarletin düşüncəsinin ekspressiv, emosional tərzdə ifadəsinin təşbehlə təcəssümüdür.

“Skarlet hər tərəfə acgözlüklə baxırdı; ona çox yaxın olan o zamankı balaca şəhərin tanış nişanələrini axtarmağa başladı. Təəssüf! O nişanələrdən əsər-əlamət belə qalmamışdı! Onun indi gördüyü şəhər körpə çağa kimi saatbasaat, günbəgün böyümüş, *sanki bir gecənin içində işgüzar yekəpər və nataraz bir oğlan olmuşdur.*”

Kamran Nəzərlin ingilis dilində verilmiş *like a baby grown overnight into a busy, sprawling giant* ifadəsinin tərcüməsini *sanki bir gecənin içində işgüzar yekəpər və nataraz bir oğlan olmuşdur* kimi vermişdir. Tərcümə zamanı müəyyən sözləri hədəf dilin tələblərinə uyğun olaraq interpretasiya etməsinə baxmayaraq, təşbehin istifadəsini professional şəkildə uğurla həyata keçirmişdir. Stilistik vasitələrin düzgün tərcüməsi bədii əsərlərdə olduqca vacib amildir. Məxəz dil oxucularının hədəf dil oxucuları ilə eyni zövqü almağı tərcüməçinin başlıca vəzifəsidir.

Orijinal əsərdən və əsərin tərcümə edilmiş versiyasından götürərək yuxarıda verdiyimiz misallara əsasən bu nəticəyə gəlmək olar ki, tərcüməçi əsərdə istifadə olunan bədii ifadə və təsvir vasitələrini, o cümlədən onlardan biri sayılan təşbeh və ya bənzətmələri düzgün bir şəkildə transformasiya etməyi bacarmışdır. Məxəz dildə istifadə olunan ifadələr hədəf dildə doğru şəkildə öz əksini tapmışdır, onların tam aydın formada transformasiya olması üçün tərcüməçi ixtisarlara yol verməməyə çalışmışdır.

Bədii tərcümə ilə məşğul olarkən müəyyən problemlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bu problemlərdən biri də məxəz və hədəf dil arasındakı kultural

fərqlərdir. Bu fərqlər üslubi vasitələrdən də kənar ötürür. Əsərin tərcüməsi ilə tanış olduqda isə bizə aydın olur ki, bu ifadələrin tərcümələrində heç bir qaranlıq məqam yoxdur. Bu da hədəf dil oxucusuna məxəz dil oxucularınınbağışladığı təsiri bağışlayır.

Ədəbiyyat:

1. <https://examples.yourdictionary.com/examples-of-similes.html>
2. <https://soz6.com/nedir/42597/bedii-ifade-vasiteleri>
3. Journal of English and Literature Vol. 2(2), pp. 19-27, February 2011
4. Journal of Language and Literature XI/2 (April 2017)
5. <https://www.onehourtranslation.com/translation/blog/translating-figures-speech-metaphors-and-similes>

Huseynov A.

Transformation of the similes used in Margaret Mitchell's "Gone with the wind" into Azerbaijani

(Summary)

This article is about the translation of similes in Azerbaijani language used in Margaret Mitchell's "Gone with wind". Moreover, the article emphasizes the information about simile and its role in literature. In addition, this article provides the information on how to interpret similes and how to translate them accurately from source language to the target language. How the similes are translated from English to Azerbaijani is analyzed on the basis of examples taken from the novel of Margaret Mitchell.

Гусейнов А.

Трансформация сравнений, использованных в произведение Маргарет Митчелл «Унесенные ветром», в азербайджанские

(Резюме)

Эта статья о переводе на азербайджанский язык сравнений, использованных в произведении Маргарет Митчелл «Унесенные ветром». Кроме того, в статье подчеркивается информация о сравнении и его роли в

литературе. Кроме того, в этой статье содержится информация о том, как интерпретировать сравнения и как точно переводить их с исходного языка на переводящий язык. Как переводятся сравнения с английского на азербайджанский анализируется на примерах из романа Маргарет Митчелл.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.R.Hüseynova

NİFTƏLİYEVƏ FİRƏNGİZ
Azərbaycan Dillər Universiteti
firangizniftaliyeva@gmail.com

“KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA İŞLƏNMİŞ ALLİTERASIYALARIN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Açar sözlər: alliterasiyalar, Kitabı Dədə Qorqud, ingilis tərcümələri, sonor samitlər

Key words: alliterations, The Book of Dede Korkut, English translations, sonorant consonants

Ключевые слова: аллитерации, Книга Деде Коркут, переводы на английский, сонорные согласные

Bildiyimiz kimi stilistik fiqurlar sintaktik və semantik fiqurlar olmaqla iki hissəyə ayrılır. Sintaktik fiqurlar arasında təkrarlar əsas yer tutur ki, onların əlliyyə yaxın növü vardır. Təkrarların növlərini dörd başlıq altında qruplaşdırmaq olar:

1. hərf, heca, səs təkrarı;
2. söz təkrarı;
3. fraza və cümlə təkrarı;
4. ideya təkrarı.

Səs üzərində qurulan təkrarların ən geniş yayılan növü alliterasiyadır. Alliterasiyalar funksional üslublar sisteminə daxil olan bədii üslubun fonetik səviyyədə göstəricilərindən biridir. Alliterasiya eyni samit səslərin təkrarına deyilir. Onlar mətnədə ritm yaradan, mətnə melodiklik gətirən əsas stilistik-sintaktik vasitələrdən biridir. Alliterasiyalar həm şifahi, həm də yazılı nitqdə geniş şəkildə istifadə olunur.

Dastan yaradıcılığının nadir incilərindən sayılan “Dədə Qorqud” dastanında yuxarıda adı çəkilən bu dörd qruplaşmaya daxil olan bütün təkrar növlərinə rast gəlmək olar. Biz bu məqaləmizdə birinci qrupa daxil olan, fonem üzərində qurulduğu üçün ən kiçik təkrar növü sayılan alliterasiyanı və onun ingilis tərcümələrindəki əksini araşdıracağıq. Kitabı Dədə Qorqud əsasən alliterasiya üzərində qurulmuş epik əsərdir. Bu dastan alliterasiyanın yaratdığı ritmə arxalanan, onun vasitəsilə melodiklik qazanan bir əsərdir. Alliterasiya dastanda obrazlılığı, emosionallığı gücləndirən əsas vasitələrdəndir. Onlar qafiyə yaranmamışdan əvvəl mövcud olmuş və dastana ifadəlilik, obrazlılıq, emosionallıq vermişdir. Dastanda alliterasiyalar müxtəlif formalarda verilmişdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Frazoloji birləşmələrdə alliterasiya.

Dastanda işlənən cümlələrin çoxunun xəbərləri frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunmuşdur. Buna nümunə olaraq dastanın onuncu boyu olan “Uşun qoca oğlu Səgrək boy”undan götürülmüş aşağıdakı misraları göstərmək olar:

“Qara-qara dağlardan hənir aşdı. Qanlı-qanlı sulardan xəbər keçdi. Qalın Oğuz ellərinə xəbər vardı. Uşun qocanın ağ-ban evi ögində şivən qopdu. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxarub qara geydi. Uşun qoca “Oğul, oğul!” – deyü ağca yüzlü anasılə ağlaşdılar, bozlaşdılar”.

Birinci və ikinci cümlələrdə frazeoloji birləşmələr qafiyə yaratmışdır: *hənir aşdı*, *xəbər keçdi* (aşdı-keçdi / keçdi). Həmçinin, “qa” hecası *qara-qara*, *qanlı-qanlı*, *qalın*, *qaza* kimi sözlərdə cümlənin əvvəlində, *çıxarub*, *qara* kimi sözlərdə işlənərək isə cümlənin ortasında təkrarlanmışdır. Bundan əlavə, birinci cümlədə işlənmiş frazeoloji vahidin tərkib hissəsi olan *aşdı* sözünün səs tərkibi sonuncu cümlədə

işlənmiş *ağlaşdılar*, *bozlaşdılar* xəbərlərinin şəkilçi morfemləri ilə səsleşmişdir. Buradan isə belə nəticə çıxarmaq olar ki, cümlənin ilk və son hissələri bir-birilə zəncirvari şəkildə əlaqələnməmişdir. [1]

Dastanı ingilis dilinə tərcümə edən Ahmet Uysal, Faruk Sümer və Uarren Volker həmin parçaları aşağıdakı kimi vermişdir:

The news crossed the dark mountains and bloody rivers until it reached the country of the strong Oghuz. Grief broke loose in front of Ushun Koja's house. His gooselike daughter took off her white clothing and put on black. Ushun Koja and his wife cried. "Son, Son". [2, səh. 40]

Tərcüməyə nəzər saldıqda burada alliterasiyanın olmadığını müşahidə edirik. Ədəbiyyatşünaslar informativ tərcümə üsulundan istifadə edərək dastanın məzmununun çatdırılmasına xidmət etmişlər.

Dastanın ingilis dilinə digər bir tərcüməçisi Luis Cefrey isə həmin sintaktik bütövləri aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

The news climbed the darkling mountains, the news crossed the blood-red rivers, the news came to the land of teeming Oghuz. Mourning began before Ushun Koja's white pavilion. His swan-like daughters and daughters-in-law took off white and put on black. Ushun Koja and Egrek's white-skinned mother wept and lamented together for their son. [3, səh. 162]

Cefrey Luis *hənir aşdı, xəbər keçdi, xəbər vardı* ifadələrini ardıcıl olaraq *the news climbed, the news crossed, the news came* şəklində vermişdir. O, burada *the news* sözünü təkrarlamaqla alliterasiyanı anafora ilə əvəz etmişdir. Tərcüməçi burada semantik tərcümə üsulundan istifadə etmişdir.

2) Epitetlərdə alliterasiya

Dastanda epitetlərin təsir gücünü artıran alliterasiyalara da rast gəlinir. Dastandakı epitetlər genişləndirilmiş epitetlərdir. Qəhrəmanlara aid həmin epitetlərdə alliterasiya özünü müxtəlif şəkillərdə büruzə verir. Onları belə təsnif etmək olar:

Epitetlərin ilk sözü ilə qəhrəmanların adının uyğun gəlməsi müşahidə olunur:

“Qara-dərə ağzında qara buğa dərisindən beşiginin yapuğı olan, acığı tutanda qara taşı kül eyləyən, bığın ənsəsindən yedi yerdə düğən, ərənlər əvrəni, Qazan bəgin qartaşı Qaragünə çapar yetdi”.

Deməli burada epitetin ilk sözü olan *qara* sözü ilə qəhrəmanın adı uyğun gəlir. Alliterasiya yaradan hecalar isə ardıcıl olaraq *qa-ağ-qa-gi-ğı-ğı-qa-ğın-gən-qa-gin-qa-qa* şəklində təkrarlanmışdır. [1]

Dastanın ingilis variantında isə həmin cümlələr belə verilmişdir:

There was Kara Göne, who was born at the mouth of the Kara River, whose cradle was made of the hide of a black bull, who in a fit of anger could crumble stone into ash, who could wind his moustache seven times around his neck, a hero of heroes, the brother of Kazan bey. [2, səh. 37]

(Faruk Sümer, Ahmet Uysal, Uarren Valker)

Kara Göne galloped up, he whom the Almighty set at the narrows of the Black Valley, the coverlet of whose cradle was of black bull-hide, who when he was angered made black rock into ashes, whose moustaches were knotted seven times at the back of his neck, that dragon of heroes, the brother of Prince Kazan. [3, səh. 55]

(Luis Cefrey).

Faruk Sümer, Ahmet Uysal, Uarren Valkerdən fərqli olaraq Luis Cefrey həmin misraları ingilis dilinə çevirərkən alliterasiyaları *black, black, black, back, brother* sözlərində *b-b-b-b-b* şəklində qurmuşdur.

Dastandakı digər epitetlərdə işlənmiş alliterasiyaya misal olaraq burada epitetin ilk sözünün birinci hecası ilə antroponimik vahidin birinci hecasının uyğunluğuna şahid oluruq. Məsələn, “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”ndan verilmiş aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

“Dəmir qapı Dərbənddəki dəmür qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala köndərinin ucunda ər böğürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli Donda çapar yetdi”.

Diqqət yetirsək, görürük ki, epitetin əvvəlində gələn *dəmir* sözünün ilk hecası ilə qəhrəmanın ləqəbinin ilk hecası *Dəli* üst-üstə düşür. Burada alliterasiya uyğun

olaraq *dəmir, Dərbənddəki, dəmir, dəpüb, köndərinin, ucunda, bögürdən, Dəli, Donda* sözlərində *d-d-d-d-d-d-d-d-d-d-d* şəklində qurulmuşdur. [1]

Həmin sintaktik bütövlər dastanın ingilis variantında aşağıdakı kimi verilmişdir:

“It was Delü Tundar, the son of Kiyān Seljuk, who had stromed and captured the iron door at the Pass of Demir Kapu, who made men scream at the point of his spear of sixty fist-lenghts”. [2, səh. 37]

(Ahmet Uysal, Faruk Sümer, Uarren Valker)

“Wild Dundar son of Kiyān Seljuk galloped up, he who kicked in and destroyed *the iron gate* at the Pass of *the Iron Gate*, who transfixed men on his sixty-span lance, who three times unhorsed so great a hero as Kazan”. [3, səh. 55]

(Luis Cefrey)

Birinci tərcümədən fərqli olaraq ikinci tərcümədə “Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapıyı” ifadəsini “Iron Gate” birləşməsini verərək təkrarlamaqla alliterasiyanı əvəz etmişdir.

3) Təşbəhlərdə alliterasiya.

Zəngin söz abidəsi olan dastanda epitetlərin tərkibinə daxil olan alliterasiyalarla yanaşı təşbəhlərin tərkibində alliterasiyalara da rast gəlmək olar. Məsələn, dastanın “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”ndan verilmiş aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

“Güz alması kibi al yanağın yırtdı”

“...qarğu kibi qara saçını yoldı”

Verilmiş nümunədə “G”(k) səsi ilə “k” səsleşir və alliterasiya yaradır, eləcə də burada l-l, y-y səsləri də alliterasiya yaratmışdır. [1]

İngilis dilli variantında isə həmin cümlələr aşağıdakı kimi tərcümə edilmişdir:

“The tall and slim-waisted Burla Hatun fainted and fell, tearing her cheek, red as an autumn apple and then her long black hair”. [2, səh. 35]

(Ahmet Uysal, Faruk Sümer, Uarren Valker)

“She clutched and ripped her cheeks, red as autumn apples, she tore her hair like reeds up-rooted”. [3, səh. 51]

(Luis Cefrey)

Belə ki tərcüməçilər birinci tərcümədə misraları birləşdirərək bir cümlə halına salmış, ikinci nümunədə isə tərcüməçi “she” əvəzliyini hər misranın əvvəlində təkrarlayaraq alliterasiyanı anafora ilə əvəz etmişdir. Eləcə də cümlə daxilində *h-h-h-h-h-h* şəklində alliterasiya qurulmuşdur.

Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”nda Dirsə xanın xatununa müraciətində:

“Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum”!

Burada q-q alliterasiyası vardır.

Həmin misranın ingilis dilinə tərcümələrinə baxaq:

With brows like a tightened bow! [2, səh. 3]

Your meeting eyebrows are like a drawn bow! [3, səh. 28]

Hər iki tərcümədə “w” hərfinin alliterasiyasına rast gəlirik. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Luis Cefrey tərcüməni daha ustalıqla yerinə yetirmişdir. Deməli, təşbehlərin tərkibində alliterasiyaların mövcudluğu onların təsir gücünü daha da artırmışdır.

4) Şəkilçi morfemindəki səs birləşməsinin söz kökündə təkrarlanması.

Dastanın dilində şəkilçi morfemindəki səs birləşməsinin söz kökündə təkrarlanmasına da rast gəlinir. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”ndan verilmiş aşağıdakı nümunəyə baxaq:

Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,

Saqallu boz ac turğay sayradıqda,

Saqalı uzun tat əri banladıqda...

Verilmiş misralardakı söz birləşmələri (“tan yelləri”, “tat əri”) səslənməsinə görə bir-birinə yaxındır. Birinci birləşmədəki ilk iki səs ikinci birləşmədəki ilk iki səsə uyğundur. Bundan əlavə, cəm şəkilçisi işlənmiş “yelləri” sözündəki “ər” hissəsi mənsubiyyət şəkilçisi ilə birlikdə (əri) “tat əri” birləşməsindəki “əri” sözünün səs kompleksiyə eynilik təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin misralarda “s” səsinin alliterasiyası əks olunmuşdur. [1]

İndi isə həmin misraların ingilis dilinə tərcümə edilmiş variantlarına baxaq:

When the cooling breeze of morning blows,
And the bearded gray lark sings his song?
And the long-bearded Persian chants the ezan.. [2,səh.2]

(Ahmet Uysal, Faruk Sümer və Uarren Valker)

When the winds of dawn blow cold,
When the bearded grey lark is singing,
When the long-bearded Persian recites the call to Prayer..[3,səh.32]

(Luis Cefrey)

Birinci tərcümədə alliterasiya müşahidə olunmur. Luis Cefrey tərcüməsində ilk misrada “w” hərfinin alliterasiyasını yaratmışdır. Ahmet Uysal, Faruk Sümer və Uarren Valkerin tərcüməsindən fərqli olaraq o, hər misranın əvvəlində “when” bağlayıcısını təkrar etməklə anafora yaratmışdır.

5) Paralel konstruksiyalarda alliterasiya.

Paralel konstruksiyalı cümlələrdə alliterasiyanın poetik imkanları daha aydın özünü büruzə verir. “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”ndan götürdüyüm aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək:

“Qaranqu axşam olanda qayğılu çoban!
Qarla yağmur yağanda çaqmaqlı çoban!
Südi, peniri bol qaymaqlı çoban!

Qazan bəgün dünlüğü altun ban evlərini biz yıqmışuz. Tölə-tölə şahbaz atlarını biz binmişüz. Qatar-qatar qızıl dəvəsini biz yetmişüz. Qarıcıq anasını biz gətürmişiz. Ağır xəzinə, bol aqçasını biz yağmalamışuz. Qaza bənzər qızı-gəlini biz yesir etmişüz. Qırq yigidlə Qazanın oğlını biz gətürmişiz. Qırq incə bellü qızla Qazanın həlalını biz gətürmişiz. Bərə çoban, irağından-yaqınından bərəü gəlgil”!

Verilmiş parça tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyasındadır. Paralel konstruksiyalı həmin bu hissə alliterasiya ilə zəngindir. Bu cümlələrdə “qa”, “q” və “b”-nin xarici alliterasiyası əks olunmuşdur: qa (qaranqu), qa (qarla), qa (qazan), qa (qatar), qa (qarıcıq), qa (qaza), q (qırq), b (bərə).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, paralel konstruksiyalı bu sintaktik bütövlərdə b və z-
nin alliterasiyaları daha zəngindir. [1] İndi isə bu sintaktik bütövlərin ingilis dilinə
edilmiş tərcümələrinə baxaq:

“Oh, shepherd so full of care in the evening,
Shepherd who lights his fire in the snow and rain,
Shepherd who stroes much cheese and cream,

We have destroyed Kazan Bey`s tents with golden chimneys. We have mounted
his stablefuls of horses. We have led away his caravan camels. We have carried away
his old mother. We have plundered his rich treasury. We have captured his snow-
white maidens and brides. We have carried away Kazan`s son, together with his
three-hundred young men. We have stolen Kazan`s wife and forty narrow-
waisted girls”. [2, səh. 30]

(Ahmet Uysal, Faruk Sümer, Uarren Valker)

“Shepherd, anxious when the gloomy shades of evening fall,
Shepherd, busy with your flint when the snow and raindrops fall,
Shepherd, full of milk and cheese and good cream over all!

We are the men who have torn down Prince Kazan`s pavilions with their golden
smoke-holes, who have ridden off his stables full of falcon-swift horses, have led
away his files of red camels, have taken his old mother, have looted his heavy
treasure, his abundant silver, have taken captive his swan-like daughters and
daughters-in-law, have carried off Kazan`s son with his forty warriors, and Kazan`s
wife with her forty slender-waisted maidens”. [3, səh. 44]

(Luis Cefrey)

Yuxarıda çobana müraciətlə verilmiş hissəni Ahmet Uysal, Faruk Sümer və
Uarren Valker çobanın xüsusiyyətlərini verməklə tərcümə etmiş, Luis Cefrey isə
orijinalda olduğu kimi müraciət şəklində tərcümə etmişdir. Hər iki tərcümədə “s”
səsinin alliterasiyasını müşahidə edirik. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb
cümləni isə dastanın ingilis dilində verilmiş birinci variantında ayrı-ayrı cümlələr
şəklində “We have” təkrar edilməklə tərcümə edilmiş, Luis Cefrey isə həmin hissəni

bir cümlə şəklində birləşdirməklə tərcümə etmişdir. Hər iki tərcümə variantında “h” səsi alliterasiyaya uğramışdır.

6) Sonor samitlərdə (l, m, n, r) alliterasiya.

Dastanda l, m, n və r sonorlarının daxili və xarici alliterasiyalarına rast gəlmək olar. “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu”dan verilmiş aşağıdakı nümunədə “N” sonorunun daxili alliterasiyası verilmişdir: [1]

Nə bilim, oğul, aslandan, yoxsa, qaplardan oldu?

Nə bilim, oğul, bu qəza sənə nerdən oldu?

Nümunə gətirdiyimiz bu misraların ingilis dilinə transformasiyasına nəzər yetirək:

How can I know, my son, if it was lion

Or tiger? How can I know, my son?

How did this accident happen to you? [2, səh.7]

(Faruk Sümer, Ahmet Uysal, Uarren Valker)

How should I know, my son? Is this a lion's doing?

Or a tiger's doing? How should I know, my son?

Whence did this disaster befall to you? [3, səh. 36]

(Cefrey Luis)

Əsərin orijinalında “Nə bilim, oğul” (How can I know? (I); How should I know? (II)) ifadəsi anafora kimi verilsə də, hər iki tərcümə variantında cümlənin təkrarı kimi verilmiş və alliterasiyanı əvəz etmişdir.

“Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”ndan belə bir nümunəyə baxaq:

“Mənim ovumu pozma, qoşunumu dağıtma! Mən bu gün Qonur atı çapıb, üçgünlük yolu bir gündə gedərəm; evə dəymədən yurduma baş çəkərəm. əgər salamatlıqdırsa, axşam olmadan yenə sənənin yanına gələrəm...”

Bu nümunədə “m”, “l”, “n”, “r” sonorlarının alliterasiyası vardır. “M” sonorunun həm daxili, həm də xarici alliterasiyası, “n”, “l” və “r” sonorlarının daxili alliterasiyası vardır.

“Let the hunt go on, and let my troops remain here. I shall spur the chestnut-brown horse and reach home by noon, covering three days` journey in a single day. If I found my house in peace, I shall return before evening...” [2, səh. 31]

(Faruk Sümer, Ahmet Uysal, Uarren Volker)

“Do not interrupt my hunt,” said Kazan, “do not disperse my army. I shall put the spur to my chestnut horse today and in one day make the three-day journey. I shall arrive home before noon; if all is safe and sound I shall be back with you before nightfall...” [3, səh. 45]

(Cefrey Luis)

Birinci tərcümədən fərqli olaraq ikinci tərcümədə “d” səsinin alliterasiyası vardır.

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, “Kitabi Dədə Qorqud dastanı zəngin alliterasiya mənbəyinə malikdir. Dastanı ingilis dilinə çevirən Faruk Sümer, Ahmet Uysal, and Warren S. Walker, eləcə də Cefrey Luis tərcümə zamanı alliterasiyanı olduğu kimi və ya onu əvəz edəcək bir üslubda hədəf dildə göstərmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Əzizxan Tanrıverdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili”. Bakı, “Nurlan”, 2006, 146 səh.
2. “The Book of Dede Korkut” translated and edited by Faruk Sümer, Ahmet Uysal, and Warren S. Walker. 51 səh.
3. “The Book of Dede Korkut” translated by Geoffrey Lewis. 195 səh.

Niftəliyeva F.

Translation methods of alliterations into English used in “The book of Dede Korkut”

(Summary)

This article deals with the translation methods of alliterations into English used in “The book of Dede Korkut”. There have been mentioned some alliterations that strengthen the expressiveness of epithets, similes, parallel constructions and sonorant

consonants, moreover, what the alliteration is. Translations of “The book of Dede Korkut” by Faruk Sümer, Ahmet Uysal, and Warren S. Walker as well as Geoffrey Lewis has been compared with the original form of the book.

Нифталиева Ф.

**Методов перевода аллитераций на английский язык используемых в
«Книге Деде Коркут»
(Резюме)**

Эта статья касается методов перевода аллитераций на английский язык, используемых в «Книге Деде Коркут». Были упомянуты некоторые аллитерации, которые укрепляют выразительность эпитетов, сходства, параллельные построения и соноратнесогласные, то, что аллитерация является переводом «Книги Деде Коркута» Фарука Сумера, Ахмета Уйсала и Уоррена С. Уокера также и Джеффри Льюиса сравнили с оригинальной формой книги.

Rəyçi: f.f.d., dos. K.Hüseynova

QULUZADƏ AYDAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
aydan_quluzade_97@mail.ru

**UİLYAM SOMERSET MOEMİN “THE MOON AND SIXPENCE”
ROMANINDA İŞLƏNMİŞ TƏŞBEHLƏRİN TƏHLİLİ**

Açar sözlər: üslub, obrazlı, təşbeh, tərcümə

Key words: style, figurative, simile, translation

Ключевые слова: стиль, образный, сравнение, перевод

Görkəmli Azərbaycan alimi Ə.M.Dəmirçizadə üslubları öyrənən elm kimi üslubiyyatı belə səciyyələndirir: “Üslubiyyat – ünsiyyətin müxtəlif şəraitində ifadə etmək üçün dil vasitələrinin seçilməsi və işlədilməsi prinsiplərini öyrənən müstəqil filoloji elmdir”. [3, s. 31] Azərbaycan dilinin müxtəlif inkişaf dövrlərində dil vasitələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə edə bilmək tələbatından nitqin üslubları yaranmışdır. Dil və nitq üslublarından bəhs edərkən bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, dilin funksional üslubları ilk növbədə ümumi obyektiv xarakter daşıyır, bu dildə danışan ayrı-ayrı fərdlərin iradəsindən asılı olmayaraq bir potensial şəkildə mövcud olur. Funksional üslublar dedikdə dilin vəzifələri baxımından üslubların funksiyaları başa düşülür. Funksional üslublar dilin üç əsas vəzifəsinə - ünsiyyət, informasiya vermə, təsiretməyə görə bir-birindən seçilir. [5, s. 34] Funksional üslublardan biri olan bədii üslub isə təsiretmə funksiyası ilə xarakterizə edilir. Ümumi üslublar içərisində demək olar ki, bədii üslub bütün dövrlərdə aparıcı rol oynayan, ən çox inkişaf edən və digər üslublara təsir edə bilən üslub hesab edilir.

Bədii üslub bədii əsərlərin dilidir. Funksional imkanlarının genişliyinə görə uzun zaman ədəbi dili təmsil etmiş bədii üslub bu cəhətdən də müəyyən mərhələlərdə ədəbi-bədii dil də adlanmışdır. Azərbaycan dilində bədii üslubun tarixi qədim, lakin elmi üslubunku isə nisbətən son dövrlərlə bağlıdır. Mövcud funksional üslublar içərisində isə fikrin dəqiq, dürüst ifadəsi bütün üslublardan tələb olunur, lakin dəqiqlik və dürüstlük təzahürü üçün hər üslubun özünə məxsus forması vardır və ədəbi dilə, onun normalarına daha çox təsir göstərən bədii üslubdur. “Ədəbi dilin ilkin formalaşan, nisbətən çox və tez-tez dəyişən, rəngarəng variantları və daha kütləvi sayılan üslubu bədii üslubdur”. [3, s. 31]

Sözlərə yeni məna vermək, emosional-ekspressiv çalarlar yaratmaq, onları müxtəlif məqam və vəziyyətlərə salmaq, rəngarəng formalarından istifadə etmək bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Azərbaycan dilində sözlərin məcazi məna imkanlarının genişliyi onlardan yeni mənalarda istifadə edilməsinə səbəb olur. Məcəzalar obrazlılıq yaratdığından bədii üslubun fərqlənməsinə səbəb olur. Obrazlılıq

“bədiiilik” sözünün sinonimidir. Bədii üslubda söz əsas mənasından başqa, bir çox mənalar daşıyaraq məcazlaşır və dilə obrazlılıq verir. [5, s. 53]

Bədii üslubda obrazlılıq əsas şərtidir. Obrazlılıqdan isə emosionallıq-ekspressivlik yaranır. Obrazlı nitq emosional nitqdır. Bədii üslub ümumxalq dilinin ifadə vasitələrindən və imkanlarından surətlərin, hadisələrin, fikrin, ideyanın obrazlı şəkildə ifadə etmək məqsədi ilə istifadə olunması yolu ilə yaranır. O, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlədilməsi sayəsində meydana gəlir. [4, s. 373]

X.Cabbarov qeyd edir ki: “Bədii üslub, bədii yaradıcılıq-müdriliklə dolu, poetik kəşflər, obrazlı fikirlər xəzinəsidir. Obrazlılıq – söz, ifadə və cümlələrdə modellilik, şəkillilik, əyanilik, denotativlik keyfiyyətidir. Bu keyfiyyətlər xalqın mənəvi aləminin aynası sayılanlar dildə öz əksini iki formada tapır: 1) potensial obrazlılıq; 2) poetik obrazlılıq. Bunlardan birincisinin varlığı ikincisinin varlığını şərtləndirir. Potensial obrazlılıq poetik obrazlılığın nüvəsidir.” [2]

Bədii üslubun obrazlılığı dilin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir:

- fonetik səviyyədə;
- leksik səviyyədə;
- qrammatik səviyyədə.

Fonetik səviyyədə obrazlılıqda bədii üslubun göstəriciləri alliterasiya, assonans, təkrar, intonasiyadır. Bunlardan alliterasiya, assonans, təkrar ritm yaradan vasitələrdir. Fonetik səviyyədə obrazlılıq daha çox səslərin hesabına yaranır. Leksik səviyyədə bədii üslubun göstəricilərinə epitet, təşbeh, mübaligə, isitiarə, kinayə, frazeologiya, omonimlik, sinonimlik, antonimlik, çoxmənalılıq və s. daxildir. Leksik səviyyədə obrazlılıq, əsasən, sözlərin köməkliyi ilə yaranır. Qrammatik səviyyədə bədii üslubun göstəricilərinə isə söz sırasının dəyişməsi, qeyri-normativ cümlə konstruksiyalarının işlənməsi, ellipsis (sözlərin və şəkilçilərin ixtisarı) və s. daxildir. Qrammatik səviyyədə obrazlılıq, əsasən, cümlə ilə bağlı olur. Obrazlılığın fonetik, leksik və qrammatik səviyyələri bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Bədii üslubun xarakterik xüsusiyyəti olan obrazlılığın leksik səviyyəsinə daxil olan təşbehdən ədəbiyyatda geniş istifadə olunur. Bədii üslubda əsas obrazlılıq,

ekspressivlik yaradan təşbeh bu və ya digər predmetin diqqətini çəkən əlamətinə görə başqa bir predmətə oxşadılmasıdır və ya bənzətmədir. Təşbeh sözü ərəb mənşəli olub oxşatmaq, bənzətmək mənasını ifadə edir. Təşbehin tərkib hissələrinə bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması, bənzətmə əlaməti daxildir. Müfəssəl və mükəmməl olmaqla təşbehin iki forması var. Kimi, tək, elə bil, sanki və s. qoşmalarla – qrammatik əlamətlərlə düzələn təşbehlər müfəssəl təşbehlər (bənzətmələr) sayılır. Məsələn, buz kimi soyuq adam, lələk qızarmaq üz qaydasıdır. Bu qrammatik əlamətlərin iştirakı olmadan düzələn təşbehlər isə mükəmməl təşbehlər adlanır. Məsələn, dəhanın püstədir, dişlərin inci, gözlərin ahu gözüdür və s.

İngilis dilində də like, as, such as, as if, seem kimi əlaqələndirici sözlərlə təşbeh düzəlir. Məsələn, “He ran as fast as wind” (O, külək kimi sürətli qaçdı.), “The topic of the Younger Generation spread through the company like a yawn” (Gənc nəsil mövzusu şirkət vasitəsilə bir əsnək kimi yayıldı.). İngilis dilində insan və heyvanlara aid müxtəlif keyfiyyətlər arasında oxşarlığa əsaslanan təşbehlərin uzun bir siyahısı mövcuddur: sly as a fox (tülkü kimi hiyləgər), blind as a bat (yarasa kimi kor), stubborn as an ass (qatır kimi inadçı), to work like a dog (it kimi işləmək).

Bu məqalədə isə ingilis dramaturqu Uilyam Somerset Moemin “The Moon and Sixpence” (“Ay və Qara qəpik”) romanında istifadə olunmuş təşbehləri nəzərdən keçirək. Əvvəlcə qeyd etmək istərdim ki, Somerset Moem təkcə ingilis ədəbiyyatında deyil, həmçinin dünya ədəbiyyatında da iz qoymuş görkəmli nasir, ədəbi tənqidçi kimi tanınmışdır. Moemin müəllifi olduğu “Dövrə” (The Circle, 1921), “Teatr” (The Theater), “Şeppi” (Sheppi), “İti ülgüclər” (The Razor’s Edge) və digər əsərləri bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi Uilyam Somerset Moem özünəxas üslubu ilə dünya ədəbiyyatında seçilmişdir. Somerset Moemin “The Moon and Sixpence” romanı ilk dəfə 1919-cu ildə nəşr olunmuşdur. “The Moon and Sixpence” əsərində işlətdiyi üslubi fiqurlar, obrazlı vasitələr xüsusilə diqqət çəkmişdir. Bu əsərdə hadisələrin tam məzmununun, eləcə də obrazların daxili aləminin oxuculara çatdırılmasında metafora, epitet, təşbeh və digər obrazlı ifadələrdən ustalıqla istifadə olunmuşdur.

İndi isə “The Moon and Sixpence” əsərində müəllifin istifadə etdiyi təşbehləri və onların azərbaycan dilində verilmiş tərcümələrini nəzərdən keçirək.

“Mr. Crabbe was as dead as mutton, but Mr. Crabbe continued to write moral stories in rhymed couplets”. [6, s. 19] Bu cümlə azərbaycan dilinə belə tərcümə olunmuşdur: “Mister Krabb fil qulağında yatırdı. O hələ də nəsihətamiz əhvalatlar yazır, ...”. [7, s. 12] Bu cümlədə istifadə olunan təşbeh as – kimi vasitəsilə düzəldilmişdir. “As dead as mutton” ifadəsini hərfi tərcümə etsək, “qoyun kimi ölü” mənasını versə də, ingilis dilində birləşmə olaraq isə “tarixə qarışmış, unudulmağa məruz qalmış” mənalarında verilir. Tərcüməçilər isə bu mənadan çıxış edərək “fil qulağında yatmaq” kimi tərcümə etmişlər, yəni Mister Krabb ətrafla, dünya ilə əlaqəsi kəsilmiş bir ölü kimi yaşayırdı, sanki fil qulağında yatıbmiş və ancaq öz işi ilə – nəsihətamiz əhvalatlar yazmaqla məşğul imiş. Bu ifadənin obrazlılığını saxlamaq məqsədilə bizim dildə işlənən ekvivalenti ilə əvəz edərək azərbaycan dilində tərcüməsini vermişlər.

“He seems to be possessed by some power which is using him for its own ends, and in whose hold he is as helpless as a fly in a spider’s web. It’s as though someone had cast a spell over him.” [6, s. 110] Bu cümlənin azərbaycan dilində tərcüməsi belədir: “Bütünlüklə özünü həmin qüvvənin ixtiyarına vermiş əriniz hörümçək toruna düşmüş milçək kimidir. Elə bil tilsimə salıblar onu”. [7, s. 70] Bu cümlədə isə baş qəhrəman Çarlz Strikləndin düşdüyü çətin vəziyyət hörümçək toru ilə müqayisə edilir və qəhrəmanın özü isə həmin torda çarəsiz qalan milçəyə bənzədilir. Striklənd özünü saldığı bu çətin vəziyyətdən xilas edə bilmir. Müəllifin istifadə etdiyi bu təşbeh ilə baş qəhrəmanın nə dərəcədə köməksiz qaldığı təsvir olunmuşdur.

“... but there was a solid force in Strickland that attracted the fat Dutchman against his will, so that he came back, fawning like a clumsy dog, though he knew that his only greeting would be the blow he dreaded.” [6, s. 157] Bu cümlənin bizim dilimizə tərcüməsi belə verilmişdir: “Bəzən Stryovu yaman təhqir edirdi, yazıq özünə söz verirdi ki, bir də onunla kəlmə kəsməyəcək, amma Strikləndin zəhm və cazibəsi qarşısında bu gonbul hollandiyalı neyləyə bilərdi?! Biləbilə ki, onu dümsükdən başqa

bir şey gözləmir, o, yenidən qorxa-qorxa Strikləndin yanına qayıdır, sahibinə yalmanan köpək kimi quyruq bulayırdı.” [7, s. 100] Bu cümlədə “like” ilə təşbeh yaradılmış və insanın davranışı itin yaltaqlanması, quyruq bulması hərəkətinə bənzədilmişdir. Cümlənin hər iki tərəfi ümumiləşdirilərək təşbehin yaratmış olduğu obrazlılıq azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

“He was nothing but skin and bone. His clothes hung upon him like rags on a scarecrow” [6, s. 184]. Azərbaycan dilinə belə tərcümə edilmişdir: “Bir dəri, bir sümükdür. Paltarları bostan uyuqlarının cır-cındırı kimi əynindən sallanırdı.” [7, s. 117] Bu cümlədə isə baş qəhrəmanın xəstəlik səbəbindən kilo itirməyi nəticəsində əynindəki pal-paltarının ona böyük olması göstərilmişdir. Striklənd o dərəcədə zəifləmişdi ki, kənardan baxıldıqda üstündə köhnə cın-cındır olan bostan uyuqları kimi qorxulu görkəmə malik idi. Moem xəstəliyin baş qəhrəmana necə təsir etdiyini oxucunun təsəvvüründə canlandırmağa nail ola bilmişdir.

“He slept very quietly, without a movement, so that he might have been dead, and he was like some wild creature of the woods, resting after a long chase...” [6, s. 210] Tərcüməçilər bu cümləni azərbaycan dilinə belə tərcümə etmişlər: “Striklənd bərk yatırdı, əlini kəssən, xəbəri olmazdı. Bu halda o, ovdan sonra uzanıb dincini alan vəhşini xatırladırdı.” [7, s. 133] Bu cümlədə Strikləndin bərk yatması, dərin yuxuya qərq olması meşənin vəhşi heyvanı ilə müqayisə edilmişdir, sanki öz şikarını uzun müddət təqib etdikdən sonra dincini almaq üçün uzanmış vəhşi heyvan kimi idi.

“The emotions common to most of us simply did not exist in him, and it was an absurd to blame him for not feeling them as for blaming the tiger because he is fierce and cruel.” [6, s. 212] Bu cümlənin azərbaycan dilində tərcüməsi isə belədir: “Bizə adi görünən hisslər sadəcə olaraq onun üçün mövcud deyildi, buna görə onu günahlandırmaq, pələngi vəhşiliyinə və qəddarlığına görə günahlandırmağa bənzəyər.” [7, s. 135] Cümlələrdən də göründüyü kimi müəllif baş qəhrəmanın qəddar və qorxunc olduğunu oxucuya bildirmiş və onun zalım olduğu üçün günahlandırılmasını pələngin də acımasız olduğu üçün günahlandırılması ilə müqayisə etmək istəmişdir.

Somerset Moemin “The Moon and Sixpence” (“Ay və qara qəpik”) romanında işlənmiş obrazlı vasitələrdən olan təşbehlər əsərdə baş verən hadisələrin, obrazların daxili aləmin oxucuya çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu təşbehlərin bəziləri heyvanlarla müqayisə olduğundan onların azərbaycan dilinə transformasiyasızamanı da qarşılığını tapmaq çətin olmamışdır. Başqa sözlə desək, oxuculara ekvivalent təsiri yarada bilmişlər. Göründüyü kimi hədəf mətnin oxucusuna daha yaxın və anlaşılan bir ekvivalentin seçilməsi hər zaman məqsədəuyğun hesab edilir. Məxəz dildə təşbehlərin yaratdığı obrazlılıq, emosionallılıq və yaxud ekspressivlik hədəf dildə də öz əksini tapmışdır. Tərcüməçilər məxəz dildə olan təşbehlərin orijinallığını saxlamaqla onların hədəf dilə transformasiyasına nail ola bilmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları. B., “Elm”, 2011
2. Cabbarov X. Bədii üslubda potensial və poetik obrazlılıq. Azərbaycan dili. Respublika elmi-metodik konfransının materialları. B., 1984.
3. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 270 s.
4. Həsənov H.N. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı Dövlət Universitetinin nəşri, 2003.
5. Həsənova S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Dərslik. 2005
6. Maugham, S. The Moon and Sixpence. Moscow: Progress Publishers, 240 p.
7. Somerset Moem Ay və Qara Qəpik. Bakı: ©Qanun Nəşriyyatı, 2012, 2015 ©“Əli və Nino” Nəşriyyatı. 274 s.
8. Somerset Moem. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2010, 480 s.

Gulzada A.

**Analysis of similes used in “The Moon and Sixpence” by William Somerset
Maugham
(Summary)**

Figurativeness is one of the main characteristic features of the artistic style which has more ancient history among the functional styles. Words become figurative expressions in literary texts. In artistic style figurativeness manifests itself at the phonetic, lexical and grammatical levels. The article provides information on the transformation of the similes into the Azerbaijani language, which belongs to the lexical level of figurativeness in the work “The Moon and Sixpence” by prominent English writer William Somerset Maugham.

Гулузада А.

Анализ сравнений, использованных в романе Уильяма Сомерсета

Поэма “The Moon and Sixpence”

(Резюме)

Образность - одна из главных отличительных черт художественного стиля, имеющего более древнюю историю среди функциональных стилей. В художественных текстах слова становятся образными выражениями. В художественном стиле образность проявляется на фонетическом, лексическом и грамматическом уровнях. В статье представлена информация о трансформации сравнений в азербайджанский язык, что относится к лексическому уровню образности произведения выдающегося английского писателя Уильяма Сомерсета Поэма “Луна и шесть пенсов”.

Rəyçi: dos. F.İsmayılova

QALLACOVA HƏVVƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

gallajeva18@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ

YARANAN LEKSİK PROBLEMLƏR

Açar sözlər: leksikografiya, tərcüməçinin yalançı dostları, alınma sözlər, omonimiya, paronimiya, onomatopeya, realilər, transformasiya növləri

Key words: lexicography, false friends of the translator, foreign words, homonymy, paronymy, onomatopoeia, realities, types of transformation

Ключевые слова: лексикография, ложные друзья переводчика, заимствованные слова, омонимия, паронимия, звукоподражания, реалии, типы трансформации

Dillərarası ünsiyyətin müxtəlif icmalar arasında reallaşmağa başladığı andan etibarən dillərarası leksik uyğunluqların axtarışı başlandı. Yazının inkişafı, tərcümə təcrübəsi və dillərarası leksik uyğunluqların axtarışı zərurəti ilk ikidilli lüğətlərin yaradılmasına səbəb oldu. Dillərin müqayisəli tarixi tədqiqi, tipoloji axtarışlar və leksik quruluşların müqayisəli sinxron analizi müxtəlif dillərin əlaqəli vahidlərinin tədqiqi üçün yeni vəzifələr irəli sürdü.

Tərcümə nəzəriyyəsinin predmeti dillərarası transformasiya prosesinin elmi təsviridir, daha doğrusu, məxəz dildəki mətnin hədəf dildəki ekvivalent məntnə çevrilməsi prosesinin elmi təsviridir. Tərcümədə həmişə iki mətn olur. Birinci orijinal (Ausgangstext) mətndir ki, o, ikinci mətndən (Zieltext) asılı olmadan mövcuddur. İkinci mətn müəyyən əməliyyatların köməyi ilə birinci mətnin əsasında yaradılır. Birinci mətnin dili məxəz, ikinci mətnin dili isə hədəf dil adlanır.

Hər hansı bir məlumatın ilkin dildən (İD), yəni orijinalın dilindən, tərcümə dilinə (TD) çevrilməsi ilə bağlı yaradıcı-intellektual fəaliyyətə tərcümə deyilir. Məlumatı İD-dən TD-nə çevirən zaman hər iki dili mükəmməl bilən şəxs olaraq, tərcüməçi dillərarası əlaqənin yaradılması kimi mühüm bir vəzifəni həyata keçirir. Tərcüməçilik fəaliyyətinin intellektual baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə gərgin bir proses olması heç kəsdə şübhə doğurmur. Hər iki dildə özünü tam sərbəst hiss etməklə yanaşı (bu, necə deyərlər, tərcüməçi fəaliyyətinə olan aksiomatik tələbdir), tərcüməçi qəbul etdiyi və ötürməli olduğu məlumatı (mətni, nitq əsərini)

təfərrüatlarına qədər dərk etməli, onu orijinala maksimal dərəcədə yaxın şəkildə ikinci bir dilə çevirməyi bacarmalıdır. (R.Novruzov)

Leksikoqrafiya. Lüğətlərin yaradılması ilə məşğul olan praktik fəaliyyət kimi leksikoqrafiya uzun bir tarixə malikdir. Tətbiqi dilçiliyin bir alt fənni olaraq yalnız 20-ci əsrin ikinci yarısında ortaya çıxdı. Son zamanlarda leksikoqrafiya nəzəriyyəsi və praktikası daha çox “bir biri ilə uyğunlaşdırılaraq” inkişaf etdirilir: nəzəriyyəçilər leksikoqrafiya praktikası suallarına, praktikantlar isə dil nəzəriyyəsi məsələlərinə maraq göstərməyə başlayıblar. Hər bir dilin lüğət tərkibi o qədər böyük, o qədər rəngarəngdir ki, heç bir tərcüməçi, heç bir dil daşıyıcısı bu sözləri və onların hamısının mənasını bilə bilməz. Çox vaxt mətn və sözün kontekstual mənası tərcüməçini lüğətə müraciət etməyə sövq edir. Lüğətlər tərcüməçiyə mətni başa düşməkdə çox böyük xidmət göstərir. Ona görə də leksikoqrafiya tərcümə ilə sıx bağlıdır. Leksikoqrafiyanın məqsədi lüğət tərtib etməyin nəzəri əsaslarını hazırlamaq və onun əsasında lüğət tərtib etməkdir. Müxtəlif lüğət növləri var: ikidilli, üçdilli, çoxdilli lüğətlər. Bunlara tərcümə lüğəti də deyilir. Birdilli izahlı lüğətlər tərcüməçiyə sözün mənasını açmağa çox böyük yardım göstərir. Bunların bəziləri müəyyən predmetlərin şəklini də verir, bu da tərcüməçiyə elə bil ki, müəyyən bir reallığa daxil olmaq, onu dərk etmək imkanı verir. Tərcüməçi nə qədər bilsə, nə qədər zəngin lüğət ehtiyatına malik olsa, yenə elə hallara rast gəlir ki, söz heç bir lüğətdə tapılmır. Bu cür sözlər *mənası tapılmaz sözlər* adlanır. Məsələn: kiçik kənd, şəhər, qəsəbə, çay, dəre adları, müxtəlif şəxs adları, ayamalar, təxəllüs, rəmzlər və s. Mütərcimin köməyinə gələn ən mötəbər lüğətlərdən biri də ensiklopediyalardır. Onlar mətnləri, mənbələri dəqiqləşdirməyə imkan verir, mətnin dərkinə kömək edir. Mütərcim bunların hamısından istifadə edir, çünki yalnız bir lüğətlə kifayətlənmək mümkün deyil, tam, kamil lüğət yoxdur.

Tərcümədə leksik problemlər. Tərcümə zamanı sözün mənasını tam çatdırmaq üçün bir sözün düzgün seçilməsi tərcümənin əsas və ən çətin vəzifələrindən biridir. Alman və Azərbaycan dillərində bir leksik vahid kimi söz həmişə üst-üstə düşür. Vulf Dornun “Psixiatr” əsərindən nümunə olaraq *zu einer groben Schetzung ließen*

azərbaycan dilində sadəcə *söymək* kimi tərcümə olunur. Bildiyimiz kimi, bir söz bir reallıq obyektinə və ya hadisə anlayışını forma və mənaları ilə ifadə edir. Bir sözün mənası sözün lüğəvi və məcazi mənasını bildirir. Sözün lüğəvi mənası ona görə deyilir ki, lüğətlərdə sözün ilk olaraq məhz bu mənası verilir. Sözün sonradan qazandığı törəmə mənası isə məcazi məna adlanır. Sözün məcazi mənasının olması onun çoxmənalı olması deməkdir.

"Tərcüməçinin yalançı dostları". Ənənəvi olan problemlərdən biri də tərcüməçinin yalançı dostları problemi. "Yalançı dostlar"a ilk növbədə, dillərdə oxşar səslənən, ümumi etimoloji köklərə malik olan, lakin tamamilə fərqli mənalar daşıyan sözlər daxildir. İki dildə formaca oxşar sözlər çox vaxt məna, məzmun baxımından uyğunluq təşkil etmir. Məsələn: *Die substantive Aktivität* substantiv aktivlik kimi yox, əsas fəaliyyət kimi, *das dynamische Programm* dinamik proqram kimi yox, çevik proqram kimi tərcümə olunmalıdır. Burada misal olaraq almanca və ingiliscə sözləri müqayisə edə bilərik. Məsələn: *eventual* ingiliscə son, final, lakin almanca *eventuell* mümkündür və ya ola bilər kimi tərcümə olunur, *vital* sözü enerjili, lakin ingiliscə həyati vacib anlamını daşıyır. "Psixiatr" əsərindən nümunə olaraq *Digitalziffern der Uhr* söz birləşməsinə misal gətirə bilərik, təcrübəsiz tərcüməçi bunu *digital saatın rəqəmləri* kimi tərcümə edərək bir səhvə yol açmışdır, lakin mütərcim bunu *elektron saatın rəqəmləri* kimi vermişdir.

Tərcüməçinin yalançı dostları arasında dillərarası omonimiya və paronimiya halları yer tutur. Bildiyimiz kimi eyni və yaxud müxtəlif dillər üzrə öz ifadə şəklinə görə, səs tərkibinə görə eyni səslənən lakin tamamilə fərqli mənalar daşıyan sözlərə omonim sözlər deyilir. Məsələn: alman dilində *die Bank* sözünün bank və oturacaq kimi iki mənası mövcuddur, bu sözlər tam leksik omonimlərdir. Müxtəlif dillərdə tam leksik omonimlərə nadir hallarda rast gəlinir, tərcümə prosesində daha çox natamam omonimlər qarşımıza çıxır, bu da tərcümədə çətinlik törədir. Məsələn: Vulf Dornun *Psixiatr* əsərinin 7-ci səhifəsinə nəzər yetirsək, pentagram sözünü görürük, bu söz almanca və azərbaycanca eyni səslənir, lakin oxucu bu sözü anlamaqda çətinlik çəkə bilər. Belə hallarda mütərcimin istinad edərək sözün izahını vermə zərurəti yaranır.

Tərcümədə daha çox paronimiya hallarına rast gəlinir. Pronimlər eyni və yaxud müxtəlif dillərdə mövcud olan eyni sözlərdir ki, çox yaxın lakin eyni səs tərkibinə malik deyillər. Buna misal olaraq *gifted* və *giftig* sözünü müqayisə edə bilərik, ingiliscə *gift* sözü *hədiyyə* və ya *istedad* mənasını daşıyır, almanca isə bu söz *zəhər* kimi tərcümə olunur. Buna əsaslanaraq *gifted* ingiliscədən tərcümədə istedadlı, *giftig* isə almanca zəhərli mənasını daşıyır.

Tərcümə prosesində çətinlik törədən məqamlardan biri də onomatopeyaların tərcüməsidir. Onomatopeya ətraf aləmin səslərini təqlid etməyə əsaslanan xüsusi bir leksik vahid növüdür (ətraf aləmin səsləri və ya yalnız insanlar tərəfindən çıxarılan səslər). Bu dil işarələri dilin fonemik vasitələrindən istifadə edərək səsləri əks etdirir və insanın eşitmə qavrayışı ilə əlaqələndirilir. Şifahi tərcümədə onomatopeyanın ötürülməsi problemi nadir hallarda olur. Əsasən bədii və publisistik yazılı mətnlərdə hər iki əsas onomatopeya növü ilə rastlaşırıq: a) leksikləşdirilmiş, bütün ana dillərinə məlum olan; b) fərdi - müəllif onları eşitdiyi kimi ötürür (I.S. Alekseeva).

Leksikləşdirilmiş onomatopeya, bəzən səs baxımından çox uzaq olan sabit ekvivalentlərdən istifadə etməklə çatdırılır. Tez-tez elmi mətnlərdə və təbiətdə rast gəlinən fərdi onomatopeya, transkripsiyadan istifadə edərək ötürülür. Burada nümunə olaraq Psixiatr əsərinin 2-ci bölməsində belə bir cümləni misal gətirə bilərik. "Es hörte sich an wie »Simmmssssseeeegnnnn«." Bu zaman mütərcim transkripsiyadan istifadə edərək həmin səsi Azərbaycan dilinə ötürür. Çətin və ya birmənalı olmayan onomatopeya ilə qarşılaşdığımızda, tərcüməçi funksional bir analog tapmalıdır. Məsələn: Əsərdə belə bir dialoq qarşımıza çıxır ""Uia", stieß Marion aus." -Was haben Sie denn nur gegessen, Herr Brenner?"" -""Uyyyy", - Marion səsləndi. - Nə yemisiniz belə, cənab Brenner?"" Tərcümədə gördüyümüz kimi, mütərcim burada onomatopeyaya funksional analoq taparaq tərcümə edib.

Realilər - mədəniyyət obyektləri, etno-milli xüsusiyyətlər, adətlər, rituallar, habelə ümumiyyətlə başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan tarixi faktlar və ya proseslərdir. Tərcümənin ən qədim və ən çətin problemi, şübhəsiz ki, bu və ya digər mətnin məzmununun bir dildən digərinə adekvat ötürülməsidir. Q.D.Tomaxinin

sözlərinə görə, “realilər – dili öyrənilən ölkənin məişətinə, tarixinə, mədəniyyətinə, qəhrəmanlarına, ənənələrinə, adətlərinə aid real faktlardır”. Reali sözü latın dilindən (realis, realia) alınmışdır. Mənası “əşyavi, həqiqi” deməkdir. Bu söz filoloji mətnlərdə “predmet”, “əşya” – sözün nominativ mənasının əsasını təşkil edən maddi mədəniyyət əşyası mənasını verir. Realilər hər zaman tərcüməçini iki sual qarşısında qoyur: tərcümə edim, yoxsa transkripsiyadan istifadə edim? A.A.Reformatskinin sözlərinə görə, bu iki anlayış qarşılaşdırıla bilər: tərcümə "yad"ı mümkün qədər "özümüzün" etməsinə, transkripsiya isə "özümüzün" vasitəsi ilə "yad"ı qorumağa çalışır. Beləliklə praktika baxımından realilərin tərcüməsi və transkripsiyası antipod kimi qəbul edilməlidir. Əsərdə "A Dong Running Sushi", "hosomaki", "currywurst", "pommesse", "Ragu alla Bolognozesi", "fettuccineni" kimi realilərə rast gəlirik.

Leksik transformasiyalar üsulları. Leksik transformasiyalara əsasən məxəz və hədəf dillərin leksik vahidlərinin mənalının üst-üstə düşməməsi səbəb olur. Söz səviyyəsində qeyri-standart dil vahidi məxəz mətnində meydana gəlmiş təqdirdə leksik transformasiyalardan istifadə olunur, məsələn, orijinal dil mədəniyyətinə xas olan və tərcümə dilində olmayan hər hansı bir xüsusi ad; müəyyən bir peşə sahəsinə aid terminlər; orijinal mədəniyyət üçün xarakterik olan və ya fərqli struktura malik olan lakin hədəf dilin mədəniyyətinə uyğun olmayan sözlər, məfhumlar, obyektlər, anlayışlar və.s. Bu cür sözlər tərcümə prosesində çox vacib yer tutur, çünki kontekstə nisbətən müstəqil olduqları üçün, tərcüməçinin seçimindən asılı olaraq tərcümə olunmuş mətnə fərqli bir istiqamət verir. Leksik transformasiyaların tərcüməsi üçün növbəti leksik üsullar mövcuddur: transkripsiya və transliterasiya, kalka üsulu, leksik və semantik əvəzətmələr və s.

Transkripsiya və transliterasiya. Ümumiyyətlə, adların transformasiyasında fonetik prinsip, yəni hər ad necə səslənməsi əsas götürülürsə - transkripsiya, hərflərin (qrafemlərin) uyğunluğu əsas götürülürsə - transliterasiya üsulundan istifadə olunur. Transliterasiya və transkripsiya xüsusi adların, xalqların və tayfaların adlarının, coğrafi adların, iş müəssisələrinin, şirkətlərin, firmaların, idman komandalarının adlarının, mədəni yerlərin, musiqi qruplarının tərcüməsi zamanı istifadə olunur və s.

Məsələn, əsərdə qəhrəmanın köynəyinin üzərində "Merilin Menson" rok qrupunun adı, Marrion, Ellen, Mark kimi xüsusi adlar, "Calvin Clein" kimi firma adı transliterasiya yolu ilə, Talbach - Talbax, Einstein - Eynşteyn kimi, xüsusi isimlər isə transkripsiya vasitəsi ilə hədəf dilə ötürülüb.

Kalka üsulu. Tərcümə prosesində yeni anlayış ifadə edən söz və ifadələr müqabilində ikinci dildə semantik motivasiya mövcud olduğu halda bunlar kalka edilir. Deməli, yeni anlayış və mənanın başqa dildə ifadəsi üçün onun özünün daxili struktur modelləri müəyyən edilmiş olur. Hazırda Azərbaycan dilinə alman və rus dilindən elmi-texniki, ictimai, siyasi mətnlərin tərcüməsi ilə bağlı leksik vahidlər daxil olur və onlar aid olduğu sahələrdə işlənir. Bu zaman əmələ gələn vahidlərin hər biri dilin öz daxili materialı əsasında yarandığına görə dilin daxili inkişaf qanunları həlledici rol oynayır. Tərcümə prosesində leksik vahidlərin yaradılmasında ən geniş istifadə edilən üsullardan biri də kalka yoludur. Bu üsulun mahiyyəti haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur: "...Kalka. Bu yolla yeni termin yaradılarkən tərcümə olunan bu və ya digər söz, termin həmin dilə (tərcümə edilən dildə) eyni mənanı verən sözlərlə, sözdüzəldici şəkildə ifadə olunmalıdır. Buna görə də tərcümə olunan terminin, termin - söz birləşmələrinin tam qarşılıqlı göstərilməlidir. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz. Təbiidir ki, hərfi tərcümə (kalka üsulu bəzən hərfi tərcümə də adlandırılır) prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi, dilin lüğət tərkibinin, kalka edilən dildəki söz yaradıcılığı yollarının inkişaf dərəcəsi, kalkaetmənin baş verdiyi tarixi şərait və s. amillər mühüm rol oynayır.

Kalka üsulundan o zaman istifadə olunur ki, mütərcim məxəz vahiddəki obrazlılığı saxlamağa çalışır, ya da digər tərcümə üsulları ilə onu vermək mümkün deyil, məsələn: Oberster Gerichtshof - Ali Məhkəmə, Gemischte Gesetze - qarışıq qanunlar, tarixi və mədəniyyət abidələrinin adları: Qış Sarayı – Winterpalast. Məsələn, əsərdə qəhrəmanın və həmkarının bildiyi bir ifadə kalka üsulu ilə tərcümə olunub: "Dann sah Ellen die drei Buchstaben, die Chris in die untere Ecke des Aufnahmebogens geschrieben hatte: BIF. *Ein Besonders Interessanter Fall.*"

Krisin qəbul sənədinin aşağı küncünə yazdığı üç hərfə baxdı: XMH, yəni *xüsusi maraqlı hal.*”

Əvəzetmə. Leksik əvəzetmələr ilə məxəz dilinin ayrı-ayrı sözləri və ya ifadələri, hədəf dilinin lüğətinə uyğun olmayan sözlər və ya ifadələrlə əvəz olunur, yəni məxəz dilinin sözlərindən fərqli bir leksik məna daşıyan sözlərlə və ya ifadələrlə əvəz olunur. Tərcümə prosesində hər bir dil vahidi, başqası ilə əvəzlənə bilər. Lakin kontekstin xüsusiyyətləri, tərcüməçini, ekvivalent uyğunluğu tapmaqdan savayı tərcümədə variant uyğunluğunu tətbiq etməkdən imtina etməyə məcbur edə bilər. Belə bir vəziyyətdə, tərcüməçi yalnız bu və ya digər kontekst üçün uyğun olan variantı seçərək tərcümə edir. Bu tərcümə növünə kontekstual əvəzetmə deyilir. Kontekstual əvəzetmə tamamilə fərdi kontekstin xüsusiyyətlərindən asılıdır və tərcüməçi hər dəfə xüsusi tərcümə yollarını axtarmalıdır. Bu tapşırıq yaradıcı bir həll tələb edir və əksər belə hallarda tərcüməçi yalnız tərcümənin ümumi prinsiplərini rəhbər tuta bilər. Vulf Dornun "Psixiatr" əsərində belə bir cümlə ilə rastlaşırıq: "Orte, an denen sich wiederholt Schlimmes zugetragen hat, als hungerten sie nach solchen Ereignissen." Burada *hungern* sözünün ilkin mənası *acmaq* felinə uyğun gəlir. Lakin mütərcim burada hərfilekdən qaçaraq *hungern* sözünü *maqnit kimi özünə çəkmək* söz birləşməsi ilə əvəz edərək cümləni belə tərcümə edib "Bədbəxt hadisələrin dəfələrlə baş verdiyi bu yerlər sanki maqnit kimi belə şeyləri özünə çəkir." Tərcümənin uğurlu alınması üçün belə hallarda tərcüməçinin yaradıcılığı da böyük rol oynayır. Leksik əvəzetmənin üç növü var: a) konkretləşmə (die Konkretisierung), b) ümumiləşdirmə (die Verallgemeinerung), c) səbəbin nəticə, nəticənin səbəblə əvəz olunması (der Ersatz der Ursache durch der Wirkung und die Wirkung durch die Ursache).

a) konkretləşmə - məxəz dilinin daha geniş məna daşıyan bir sözünün hədəf dildə daha dar mənalı söz ilə əvəz edilməsidir. Alman dilindən tərcümə zamanı hər zaman müəyyən dərəcədə konkretləşdirilən ümumi geniş mənalı bir çox söz var: Məsələn, Almanyada xalaya da bibiyə də *die Tante* deyilir, və yaxud *der Onkel* deyilərkən söhbət kimdən gətdiyini müəyyənləşdirmək çətin olur dayıdan yoxsa əmidən, *gehen* feli azərbaycan dilinə fərqli kontekstlərdə fərqli tərcümə olunur,

məsələn: 1) *gehen* - getmək, 2) *die Uhr geht* - saat işləyir, 3) *kann ich helfen?* - *danke es geht* - kömək edir? - yox, sağ ol, ehtiyac yoxdur, 4) *gut gehend* - yaxşı satılan, 5) *gehen lassen (in Ruhe lassen)* - başını buraxmaq. Belə hallarda tərcüməçi kontekstin köməyi ilə hansı ifadəni seçəcəyini konkretləşdirir.

b) ümumiləşdirmə - konkretləşmənin tam əksinə olan bir prosesdir, burada məxəz dildəki dar mənalı leksik vahid hədəf dildə daha geniş mənalı leksik vahidlə əvəz olunur. Bu tərcümə üsulu konkretləşmənin tam tərsidir. Hədəf dilində məxəz dilinin anlayışlarına bənzər xüsusi bir anlayış yoxdursa, ümumiləşdirmə texnikasından istifadə edilməlidir. Bu texnika tərcüməçinin hədəf dildə müəyyən bir konsepsiya təyin etməsini bilmədiyi zaman çətin vəziyyətdən çıxmasına kömək edir. Məsələn: banan, portağal, ananas meyvələrdir. Ümumiləşdirmə üsulu zamanı diferensial semlərin (sem - leksik mənanın tərkibinə daxil olan minimal və bölünməz hissəcikdir), itkisi səbəbiylə semantik quruluş dəyişdirilir: “masa - mebel, stul - mebel”.

c) Tərcümə prosesində çox zaman səbəb nəticə ilə, nəticə isə səbəblə əvəzlənir. Məsələn, *Ich beschuldige sie nicht* - Mən onları başa düşürəm (ona görə də günahlandırmıram) - günahlandırmıram (çünki onları başa düşürəm).

İngilis dilindən alman dilinə keçən alınma sözlərin tərcüməsi zamanı yaranan problemlər. Dövrümüzün bir xüsusiyyəti qlobal beynəlmilləşmə arzusudur. Bir xalqın həyatında baş verən bütün hadisələr onların dilinin leksik tərkibində əks olunur: yeni sözlər yeni obyekt və anlayışları ifadə edir, artıq istifadə edilməyən obyektləri ifadə edən sözlər tədricən köhnəlir. Hal-hazırda mütəxəssislər ingilis dilini “dünya dilinə çevirmə meylləri olan dəbli bir dil” kimi xarakterizə edirlər. Bir çox insanlar ingilis dilli lüğət ehtiyatlarını başqa dillərdə istifadə edilməsi prosesinin intensivləşməsini siyasi səbəblər daxil olmaqla sosial səbəblərlə əlaqələndirirlər. Bununla birlikdə, ingilis və xüsusən də Amerika mənşəli sözlərin tez-tez əsassız alman dilində istifadəsi də cəmiyyətdə mənfi reaksiya doğurur, çünki bu proses xalqın dil və mədəni kimliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşdirir. Son illərdə almaniyada “No future für Deutsch” “Wieviel Englisch verkraftet unsere Sprache?”,

("Alman dilinin gələcəyi yoxdur", "Dilimiz nə qədər vaxt buna tab gətirəcək?" mövzusunda müzakirələr aparılır. Son vaxtlar "denglich" kimi akronim yarandı, yəni deutsch və englisch (alman və ingilis) qısaltması. Buna misal olaraq "Psixiatr" əsərinin 280-ci səhifəsinə nəzər yetirsək belə bir cümlə görürük: "Jeder gesetztestreue Bürger ist im Besitz diverser Ausweispapiere, oder, wie man sie heute auf Neudeutsch nennt, ID-Dokumente." - "Hər bir qanuna tabe olan vətəndaşın müxtəlif vəsigələri olur, yəni yeni alman dilində deyildiyi kimi, İD sənədləri olmalıdır. "Burada yeni alma dilində ifadəsi çox vaxt kinayə ilə sırf ingilis dilindən alınma sözlərlə bağlı işlədilir. Xalqın bu vəziyyətdən nə dərəcədə narazı olduğunu artıq əsərdə də sezmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov, Q.H. Tərcümə sənəti, Bakı, 2008
2. Novruzov R. "Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi", Bakı, 2008
3. Комиссаров В.Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты): Учеб. для институтов и фак. иностр. яз. – М: Высшая школа, 1990.
4. Алексеева И. С. Введение в переводоведение. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: ИЦ «Академия», 2006.
5. L.Yu. Shchipitsina. Stilistik der deutschen Sprache. Teil I. Theorie. *Lehrbuch* Archangelsk Pomorenuniversität 2009
6. L.Yu. Shchipitsina. Stilistik der deutschen Sprache. Teil II. Praktikum. *Lehrbuch* Archangelsk Pomorenuniversität 2009
7. <http://www.translit.az/>
8. <https://smekni.com/a/50784/leksicheskie-trudnosti-v-protse-perevoda-zaimstvovaniy/>
9. <https://allbest.ru/o-2c0a65635b2ad78a5d53b88521316c27.html>

Gallajova H.

Lexical problems of translation from German into Azerbaijani

(Summary)

During translation texts from German into Azerbaijani, numerous problems arise with the choice of words due to the polysemy of the German language. Context plays an important role in choosing the right value. Contextual meanings arise in the process of using words in speech, depending on the environment, and are realized under the influence of a narrow or wide context.

Галладжова Х.

Лексические проблемы перевода с немецкого на азербайджанский

(Резюме)

При переводе текстов с немецкого языка на азербайджанский возникают многочисленные проблемы с выбором слов из-за полисемии немецкого языка. Контекст имеет важную роль при выборе нужного значения. Контекстуальные значения возникают в процессе употребления слов в речи, в зависимости от окружения, и реализуются под действием узкого или широкого контекста.

Rəyçi: b/m. Y.Allahverdiyev

SƏMƏDLİ EMİN

Azərbaycan Dillər Universiteti

samadli.emin@gmail.com

İSPAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ

ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Açar sözlər: məxəz dil, fonetik problemlər, frazeoloji birləşmələr, diftonqlar, triftonqlar

Key words: source language, phonetic problems, phraseological combination, diphthongs, triphthongs

Ключевые слова: исходный язык, фонетические задачи, фразеологические сочетания, дифтонги, трифтонги

Tərcümə çox qədim bir elm sahəsidir. Belə ki, bu sahə qədim zamanlardan müasir dövrümüzədək öz aktuallığını qoruyub saxlayan bir sahədir. Dünyada yaşayan milyonlarla fərqli mədəniyyətə, dilə malik insanların bir – birini anlaması üçün tərcüməyə daim böyük ehtiyac duyulur.

Tərcümənin əsas iki forması var. Yazılı və şifahi tərcümə.

Tərcümə də digər elm sahələri kimi geniş inkişaf yolu keçmişdir. Tərcümə nəzəriyyəsi tərcümə prosesi zamanı qarşımıza çıxan problemlərin həll edilməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. İstənilən elm sahəsində belədir, əgər problem yoxdursa onun həlli istiqamətində də heç bir təşəbbüs göstərilir.

Tərcümə prosesi eyni zamanda transformasiya – bir dildəki hər hansı bir mətni digər dilə çevirmək adlanır. Belə ki, bu proses üç mərhələdən ibarətdir [1, s.16].

1. Orijinal mətnin məğzini anlamaq;
2. Bunu hədəf dilə köçürmək;
3. Hədəf mətni formalaşdırmaq və yaratmaq;

Sadaladığımız bütün bu proseslər, mərhələlər tərcümə zamanı ayrı-ayrılıqda yox məhz bütöv bir mətnin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, tərcüməçi tərcümə edəcəyi mətni oxuyan zaman bu mətni qarşı dilə düzgün qaydada çevirəcəyini düşünür. İstənilən tərcümə mətni öz oxucusuna çatmazdan əvvəl bir neçə mərhələdən keçir.

1. Tərcümə: Bu tamamilə tərcüməçi tərəfindən həyata keçirilən prosesdir. Belə ki, tərcümə edilən dil(hədəf dil) tərcüməçinin öz ana dilidir. Digər tərəfdən isə orijinal dildəki mətn də tərcüməçinin ixtisasına uyğun olmalıdır.

2. Orijinal mətnlə tanış olmaq: Bu mərhələdə tərcüməçi tərcüməyə başlamazdan əvvəl mətnin tərkib hissəsi ilə tanış olur. Onun yazıldığı janr, üslub, strukturu və s. haqqında ilkin məlumatlara malik olur

3. Rəy vermə: Bu proses orijinal mətnin dilini bilməyən ancaq hədəf dili ana dil olan tərəfdən həyata keçirilir. Bu mərhələdə tərcümədən sonra ortaya çıxan mətn

ilk öncə orijinal mətndən kənar şəkildə oxunur və yekunda hər iki dildəki mətnlər müqayisə edilir.

4. Yekun oxunma: Bu mərhələ ispan dilində *revisión* adlanır. Bu mərhələ eyni zamanda *''son oxunma''* mərhələsi də adlanır.

Tərcümə prosesi zamanı tərcüməçi bəzən bir sıra problemlərlə qarşılaşır. Bunlardan ən başlıcası məxəz mətndəki məna bənzərliyini hədəf dilə ötürmək, çatdırmaqdır. Bəzi vaxtlarda bu prosesin asan bir proses olduğu düşünülür. Bu proses zamanı məxəz dildəki mətnin mənasını nəinki hədəf dilə çatdırmaq, eyni zamanda bu mətnin janr, üslub və digər xüsusiyyətlərini hədəf dilə səhsiz və mükəmməl şəkildə ötürmək lazımdır.

Məhz buna görə də tərcüməçi məxəz mətnlə hədəf mətn arasındakı oxşarlığı mütləq qaydada nəzərə almalıdır. Tərcümə prosesi ilə məşğul olan hər kəs bir çox xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Belə ki, tərcüməçi öz ana dili ilə yanaşı tərcümə etdiyi dili də ən az öz dili qədər mükəmməl bilməlidir. Eyni zamanda bu iki dili bilməklə yanaşı tərcüməçi, bu dildə danışan xalqın mədəniyyəti ilə də yaxından tanış olmalıdır. Belə ki, hər hansı bir dildəki terminlərin, xüsusiyyətlərin qarşı dilə ötürülməsi üçün bu məlumatlara malik olması vacibdir. Bu xüsusiyyətlər əksər vaxt tibb, hüquq, neft sahəsinə aid mətnlərdə özünü göstərir və tərcüməçinin bu sahələrlə bağlı kifayət qədər məlumata sahib olması öz sözünü demiş olur. Bunlar hamısı təcrübə əsnasında meydana gəlir və təkmilləşir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə prosesi bir çox hallarda bəzi problemlərlə qarşılaşır. Buna səbəb kimi də tərcümənin zehni əmək tələb etməsini göstərə bilərik. Məsələyə digər tərəfdən yanaşsaq tərcüməçinin bir növ *problemləri həll etmək* xüsusiyyətlərinə malik olduğunun da şahidi olmuş olarıq.

Belə ki, tərcüməçi tərcümə zamanı daim yeni sözlər, ifadələrlə qarşılaşır və onları səhsiz, mükəmməl şəkildə hədəf dilə ötürür. Tərcümələr bir sıra müxtəlif mövzularda ola bildiyi kimi tərcüməçinin də qarşısına çıxan problemlər müxtəlif olur, lakin biz onları ümumiləşdirəcəyik.

1.1 Məxəz mətnlə meydana çıxan problemlər; [1, s.22].

- 1) Tərcümə zamanı məxəz dildəki mətnin üzərində bəzi düzəlişlərin olması;
- 2) Oxunuşu çətin olan və yaxud silinmiş sözlər; (Bunlara adətən qədim əsərlərdə və əlyazmalarda rast gəlirik)
- 3) Aşağı keyfiyyətdə və yaxud keyfiyyətsiz tərtib olunan mətn (bir sıra üslubi səhvlər, mənaların uzlaşmaması;
- 4) Çap zamanı ortaya çıxan səhvlər.
- 5) Məxəz mətnində də hər hansı bir digər mətndən alınma məlumatlar yer alır və bəzi vaxtlarda bu alınmalar tərcümə zamanı əsas mətnin mənası ilə üst-üstə düşmür, uzlaşmır.

1.2 Leksik və mənə cəhətdən ortaya çıxan çətinliklər;

- 1) Müxtəlif şivə və dialektə məxsus olan sözlərin tərcümə ediləcək hədəf dilin leksikasında olmaması;
- 2) Bəzən mənası aydın olmayan qısaltmalar (Belə ki, əgər müəllif həmin qısaltmaların mənasını izah etməyibsə onu qarşı dilə ötürmək də mümkünsüz olur);
- 3) Hər hansı bir qurum, şəxs və coğrafi yer adları;
- 4) Hər hansı bir peşə sahəsinə məxsus olan sözlər, ifadələr;
- 5) Xalq deyimləri və ifadələr (Buna ispan dilindən “*vergüenza ajena*” ifadəsini misal gətirə bilərik)
- 6) Məxəz və hədəf dillərdəki durğu işarələri arasında olan fərqliliklər;

1.3 Tərcümə prosesi zamanı qarşıya çıxan digər problemlər;

- 1) Hərfi tərcümə prosesində ifadələr və frazeoloji birləşmələrdə mənə anlaşılmazlığı;
- 2) Məxəz mətnindəki janr və üslubu olduğu kimi hədəf dilə ötürə bilməmək;
- 3) Hədəf və yaxud məxəz dildə mədəni fərqliliklərin özünü bariz şəkildə biruzə verməsi; (məsələn: Qərb dövlətlərinin Şərq mədəniyyəti ilə bağlı fərqlilikləri öz leksik fondunda əks etdirə bilməməsi və yaxud da əksinə, şərq dövlətləri üçün qərb mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra fərqliliklərin mövcud olması)
- 4) Satirik (yumoristik) hekayələr, nağıllar və lətifələr;

5) Məxəz dil daşıyıcılarının leksikasında müxtəlif etnik fərqliliklərin hədəf dil daşıyıcılarında olmaması; (ispan mədəniyyətində olan “La feria” və yaxud bir çox bayramların bizim mədəniyyətdə olmaması buna bariz nümunə kimi göstərilə bilər).

Bütün bu sadaladığımız çətinliklər Azərbaycan dilindən ispan dilinə və yaxud əksinə tərcümə prosesi əsnasında özünü biruzə verir.

Ümumiyyətlə ispan dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ispan dilinə tərcümə zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri ümumiləşdirsək bunları bir neçə hissəyə ayırmaq olar.

1) İspan dilindən Azərbaycan dilinə və yaxud əksinə tərcümə prosesi zamanı qarşılaşdığımız fonetik çətinliklər ;

2) İspan dilindən Azərbaycan dilinə və yaxud əksinə tərcümə prosesi zamanı qarşılaşdığımız leksik – semantik çətinliklər;

İspan dilindən Azərbaycan dilinə və yaxud əksinə tərcümə prosesi zamanı qarşılaşdığımız fonetik çətinliklər dedikdə hər iki dilin əlifbasında olan fərqliliklər, onların səbəb olduğu və meydana gətirdiyi fonetik, vurğu və bu tipli fərqliliklər nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilində 32 hərf vardır ki, bunlardan doqquzu sait və iyirmi üçü samitdir. Azərbaycan dilində hərf və səs sayı fərqlidir, belə ki, ana dilimizdə otuz iki hərf və otuz dörd səs vardır. İspan dilində isə iyirmi yeddi hərf var. Səslər və hərflər arasında olan bu qeyri-bərabərlik də öz növbəsində ispan dili öyrənənlərə bir sıra çətinliklər yarada bilər. [4, s.13].

Digər tərəfdən ispan dilində olan bəzi səslər vardır ki, Azərbaycan dili daşıyıcıları onu hər hansı bir səslə əvəz edə bilmir. Buna misal olaraq ispan dilindəki [θ] səsinin Azərbaycan dilində heç bir qarşılığı yoxdur. Həmçinin ispan dilində diftonqlar da mövcuddur ki, Azərbaycan dilində bu anlayış ümumiyyətlə yoxdur. İspan dilindəki *paraguas* – *çətir* sözünü misal göstərə bilərik.

Bundan əlavə ispan dilində triftonqlara da rast gələ bilərik. Belə ki, diftonq iki saitin yanaşı işlənməsidirsə, triftonqlarda üç saitin yanaşı olmasıdır. Lakin diftonqlara nisbətən ispan dilində triftonqlara daha az rast gəlinir. Məsələn ispan dilində olan

avisais – *xəbər etmək* mənasını ifadə edir və biz burada üç saitın yanaşı gəlməsini müşahidə edirik. Qeyd edək ki, belə hallar Azərbaycan dilinə yaddır. İspan dilində bəzən biz iki, üç və hətta dörd samitin yanaşı işlənməsinin də şahidi oluruq. Bunlara misal olaraq ispan dilindəki *abstracto*, *contracciones*, *adstricto* sözlərini nümunə gətirmək olar.

Bununla yanaşı Azərbaycan əlifbasında mövcud olan Ç, Ş, Ğ, İ, Ü hərflərinin ispan əlifbasında olmadığı kimi, ispan dilindəki “Ñ” hərfinin qarşılığı Azərbaycan dilində mövcud deyil. Bu isə tələffüz zamanı bir sıra çətinliklərə səbəb olur. Bəzən ispan dilində mövcud olan bir neçə samitin yanaşı gəlməsi halları da Azərbaycan dilində sözün tələffüzündə çətinlik yaratdığından sözdəki samitlərin arasına sait əlavə olunur. Nümunə olaraq ispan dilindəki *comunicación* – *komunikasyon (əlaqə)* sözünü göstərmək olar. İspan dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də sözlərin müxtəlif yazılışa malik olması, lakin eyni formada tələffüz olunmasıdır. Bu isə öz növbəsində şifahi tərcümə zamanı bir sıra çətinliklərə səbəb olur. Bunlara misal olaraq ispan dilindəki *echo(echar feli)* – *hecho (hacer feli)*, *tuvo (tener feli)* – *tubo (turba)* və s. sözlərini misal gətirə bilərik.

İspan dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı çətinlik yaradan məqamlardan biri də bu dildə mövcud olan vurğulardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisacı (aqqütinativ) dil qrupuna daxil olduğundan söz bir vurğuya malik olur və adətən həmin vurğu sözün sonuna düşür. Sözə yeni şəkilçilər əlavə olunan zaman vurğu söz kökündən çıxır və şəkilçinin üzərinə düşür. Lakin ispan dilində belə deyil. Bu dil flektiv dil qrupuna daxil olduğundan bu dildə üç vurğu növü mövcuddur.

İspan dilindən Azərbaycan dilinə və yaxud əksinə tərcümə prosesi zamanı qarşılaşdığımız leksik – semantik problemlər dedikdə frazeoloji birləşmələr, deyimlər, atalar sözləri, bir sözün mətn daxilində müxtəlif mənada işlədilməsi və s. nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilindən ispan dilinə və yaxud əksinə tərcümə zamanı qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də frazeoloji birləşmələrin, atalar sözlərinin tərcüməsidir. Məsələn ispan dilində *A Dios rogando con el mazo dando* ifadəsi Azərbaycan dilinə *Səndən*

hərəkət məndən bərəkət kimi tərcümə olunur. Lakin biz bu ifadəni ispan dilindən hərfi tərcümə etdiyimiz zaman oxucu bunu anlamayacaqdır, buna görə də bu ifadənin Azərbaycan dilində eyni mənanı verən qarşılığı tapılmalıdır. Bəzən isə tərcümə zamanı sözün və yaxud ifadənin qarşılığı tapılmır və bu zaman dil daşıyıcısı həmin mənanı kəsb edən söz və ifadələrdən istifadə edir. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: “*No hay humo sin fuego.*”

İndi isə bu ifadənin Azərbaycan dilində qarşılığına baxaq. Bu ifadə dilimizə “*Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz*” kimi tərcümə olunur.

Gətirdiyimiz faktlardan və nümunələrdən də aydın olduğu kimi, istər ispan dilindən Azərbaycan dilinə istərsə də ispan dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bir sıra fonetik, leksik çətinliklər yaranır ki, tərcüməçi bunların öhdəsindən gəlməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Elnurə H. Müasir türk dili. Tərcümənin linqvistik problemləri Bakı: 2019
2. Qılıncxan B. Tərcümə sənəti. Bakı: 2008
3. Daniel G. Translation as a Profession. Amsterdam: 2007
4. Patricia M. Problemas lingüísticos en la traducción Barcelona: 2007

Samadli E.

Problems translating from Spanish to Azerbaijani

(Summary)

As mentioned before, each translator faces difficulties and overcoming problems is important. The different languages have different expressions, glossaries and pronouncements that must be perfect to keep communication meaningful and fresh. This is why the translator needs to be fully trained and must solve all these types of problems. The difficulties in the translation process are mainly due to the structure and words of the language, whether written or oral. The translator must be aware of the language and tone standards used by speakers. Once the translator overcomes the difficulties of the translation process, it is easier to communicate.

Самадли Э.

Проблемы перевода с испанского языка на азербайджанский

(Резюме)

Как упоминалось ранее, каждый переводчик сталкивается с трудностями, и их преодоление важно. На разных языках есть разные выражения, глоссарии и произношения, которые должны быть идеальными, чтобы общение было содержательным и свежим. Вот почему переводчик должен быть полностью обучен и должен решать все эти типы задач. Трудности в процессе перевода в основном связаны со структурой и словами языка, будь то письменный или устный. Переводчик должен знать стандарты языка и тона, используемые говорящими. Как только переводчик преодолевает трудности процесса перевода, становится легче общаться.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.Quliyeva

ƏLİZADƏ FƏRİDƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Faridalizada11@gmail.com

REALİLƏRİN İSPAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: realilər, kulturem, mədəniyyət, ekvivalentlik, ekvivalentsiz leksika, məxəz dil, hədəf dil, tərcümə üsulları

Key words: realias, cultureme, culture, equivalence, non-equivalent vocabulary, source language, target language, translation methods

Ключевые слова: реалии, культурема, культура, эквивалентность, безэквивалентная лексика, исходный язык, целевой язык, методы перевода

Hər bir dil tarix boyu onu danışanların adət-ənənələrinin özünəməxsus cəhətlərini və həmin insanların xarakterik xüsusiyyətlərini, tarixinin həqiqətlərini – bir sözlə bu dildən istifadə edən kollektivin etnoqrafiyası ilə əlaqəli hər şeyi özündə cəmləşdirir. Bu xüsusiyyətlər linqvistik-etnik komponentlər şəklində az və ya çox dərəcədə bu dildə olan istənilən mətnə daxil edilir.

Kətford (Catford) bəzi məxəz dil elementlərinin tərcümə edilə bilməməyinin səbəblərini iki kateqoriyaya bölür: linqvistik səbəblər və ekstralingvistik səbəblər. [4, s. 94] Linqvistik səbəblərə nümunə kimi ispan dilindəki “abuelos” sözünü göstərə bilərik. Bu söz azərbaycan dilində “nənə və baba” deməkdir və hər iki anlayış dilimizdə mövcudur. Lakin nənə və baba sözlərini birlikdə ifadə edə bilən “tək bir söz” azərbaycan dilinin leksik bazasında yoxdur. Ekstralingvistik səbəblərdən dolayı tərcümənin mümkünsüzlüyü o zaman baş verir ki, məxəz dilin mədəniyyətində olan hər hansı bir anlayış hədəf dildə ümumiyyətlə olmur. Məsələn, “gazpacho” ispan mətbəxinə məxsus sulu yeməklərdən birinin adıdır. Belə bir yemək Azərbaycan mətbəxində olmadığı üçün belə bir anlayış və onu ifadə edəcək söz də azərbaycan dilində mövcud deyil. Linqvistik və ekstralingvistik amillər səbəbilə yaranan bu cür tərcümə problemləri bir çox tərcümə nəzəriyyəçiləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Tərcümə nəzəriyyəsində hədəf dilə ötürülməsi çətinlik yaradan mədəniyyətlə bağlı məfhumları bildiren çoxlu sayda termin mövcuddur:

- mədəni terminlər, mədəniyyət sözləri (Nyumark 1981)
- mədəniyyətə bağlı problemlər / elementlər (Niderqard-Larsen 1993)
- mədəniyyətə bağlı sözlər (Katan 2004)
- mədəniyyətə məxsus məhsullar (Baker 2011, Aixela 1996)
- kulturem (Vermeer 1983, Nord 1997, Katan 2004, 2009)
- ekzotizmlər, alienizmlər (Berkov 2011)
- ekstralingvistik mədəni istinadlar (Pedersen 2011)
- lakuna (Malblank 1961)
- lokalizmlər (Finkel 1962)
- ekvivalentsiz leksika (İvanov 2006, Kostomarov və Vereşçagin 1983, 2005),

•realia (Vlaxov və Florin 1986/2012, Leyton 1991, Leppihalm 2011, Burak 2013, Tomaxin 1988, Fedorov 1983, Vinoqradov 1978).

Qərb tərcümə nəzəriyyəsində ekstralingvistik tərcümə problemləri müzakirə olunan zaman “mədəniyyət” sözünü özündə əks etdirən terminlər ən çox rast gəlinən terminlərdir. Bunlarla bağlı əsas problem “mədəniyyət” i müəyyənləşdirməyin son dərəcə çətin olmasıdır. Tərcümənin mədəniyyətlərarası ünsiyyət kimi müzakirəsi zamanı “mədəniyyət” sözünün bir şərhı Katan tərəfindən təqdim edilmişdir. O, Hall’un “Mədəniyyət Üçlüyü” nəzəriyyəsində məşhurlaşan antropoloji “Aysberq modeli” ndən istifadə edir. Bu modelə görə, “mədəniyyət aysberqi”nin sudan yuxarıda qalan, beləliklə də, asanlıqla müşahidə edilən hissəsi mədəniyyətin musiqi, sənət, yemək və içki, geyim, memarlıq, müəssisələr, coğrafiya, davranış, dil və s. kimi tərəflərini əhatə edir. Mədəniyyətin rahat şəkildə görülən bu tərəfləri aysberqin sadəcə çox kiçik hissəsini təşkil edir. Aysberqin daha dərin və görünməz hissəsi isə mədəniyyətin əsas dəyərlər və inanclar kimi daha mürəkkəb tərəflərinin təzahürüdür. Əsas dəyərlər (nəyin doğru, yaxşı, məqbul olması haqqında fikirlər) fərqli mədəniyyətlər arasında eyni olsa da, onların şərh edilməsi əsaslı şəkildə dəyişə bilər və bu zaman fərqli qaydalar, münasibətlər, gender rolları, ayinlər, ənənələrlə qarşılaşa bilərik. Bu iki sualı təbəqə (əsas dəyərlər və konkret situasiyalarda onların şərtləri) aysberqin müşahidə edilə bilən yuxarı hissəsi ilə birlikdə “Mədəniyyət üçlüyü”nü təşkil edir. [5, s. 74-92]

Katan “Mədəniyyət üçlüyü” nü müzakirə etdiyi zaman “Mədəniyyət aysberqi” nin görünən səviyyəsində “kulturem” deyərəkən nəyin nəzərdə tutulduğunu tapmağın mümkün olduğunu iddia etdi. [5, s. 74-92] O, kulturemlərin tərifini Nordun təfsiri üzərində qurur: bunlar “müqayisə olunan iki mədəniyyətdən yalnız birində müəyyən bir formada və ya funksiyada mövcud olan rəsmiləşdirilmiş, sosial və hüquqi cəhətdən yerləşmiş hadisələrdir”. [6, s. 34] Bu və buna oxşar təriflərlə bağlı bir neçə problem var. Hər şeydən əvvəl, bir alimin kulturemləri müəyyənləşdirməsinə imkan vermək kifayət qədər qeyri-müəyyən və qeyri-diskriminativ bir haldır. Əgər “forma və funksiya” dakı hər hansı bir fərq nəzərə alınarsa, o zaman kateqoriya hər şeyi

əhatə edəcək dərəcədə inkluziv ola bilər. Məsələn, məktəblər əksər mədəniyyətlərdə mövcuddur və “məktəb” anlayışını ifadə edən söz demək olar ki, hər dildə mövcuddur, lakin fərqli mədəniyyətlərdə məktəblərin eyni forma və funksiyası olduğunu iddia edə bilərikmi? Aixela bu problemi belə yekunlaşdırır: “(...) bir dildə hər şey, dilin özü də daxil olmaqla mədəniyyətlə əlaqəli şəkildə yaranır”. [1, s. 57]

Realia termininin dilimizdə istifadəsi, əsasən, rus tərcüməşünas alimlərinin nəzəriyyələrinə tez-tez müraciət etməyimizdən qaynaqlanır. Sözün kökü isə latın mənşəli cəm formada olan “realis” sözündən gəlir. Latın dilində mənası “maddi cisim, əşya” deməkdir. Azərbaycan tədqiqatçıları bu sözü iki formada – reali və realiya formalarında istifadə edir. Biz bunlardan “reali” variantını daha uyğun bilib məqaləmizdə də bu termini işlədirik. Termin ilk dəfə Andrey Fedorov tərəfindən rusca tərcümə işlərinə gətirildi və əvvəlcə mədəniyyətə xas obyektlər və hadisələr kimi başa düşüldü. Bu obyektləri ifadə edən sözlər üçün Fedorov söz-reali terminini təklif etdi. Lakin sonradan realilər əsasən tərcümə olunmayan leksik vahidləri adlandırmaq üçün daha çox istifadə olundu (Sobolev 1952, Vlaxov və Florin 1970, 1980, 1986/2012, Tomaxin 1988, Ivanov 2006). Bu terminin o vaxtdan bəri bəzi qərb tərcümə alimləri tərəfindən qəbul edilməsinə baxmayaraq, (məsələn, Leyton 1991, Leppihalm 2001, 2011 və Pedersen 2011 bu anlayışı müzakirə edir) çox istifadə olunmadı. Pedersen realia terminini çox qeyri-müəyyən və qarışıq olduğu, eyni zamanda ümumi istifadə olunan əsas mənasından dolayı səhv şərhə səbəb ola biləcəyi üçün tənqid edir. Üstəlik, onun fikrinə görə, sözün orijinal mənası (latınca "real şeylər"), mədəniyyətlə bağlı sözlərin uydurma referentlərinin olması ehtimalı ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu paradoksu aradan qaldırmaq üçün Lopenen uydurma dünyanın uydurma əşyaları üçün “irrealia” terminini təklif edir. [7, s. 165-175]

Realilər antroponimlər, toponimlər, sənət əsərlərinin adları, deyimlər, kinayələr, cümlələr, ləhcələr və s. daxil olmaqla, hər hansı bir mədəniyyətə məxsus mənə daşıyan hər cür leksik vahidləri nəzərdə tutan “kulturem” və s. kimi çox geniş spektrli terminlərlə müqayisədə daha spesifik bir söz sinfinə istinad edir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov özünün “Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikologiyası” adlı kitabında “ekzotik sözlər” terminini istifadə edir. O, qeyd edir ki, ekzotik sözlər mənşəyinə görə başqa dilə mənsub olurlar, xalqın adət-ənənəsini, məişətini, milli xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. Müasir Azərbaycan dilindəki ekzotik sözləri aşağıdakı formada təsnif edir:

1. Pul vahidlərinin adını bildirən sözlər: türk lirəsi
2. Musiqi alətlərinin adını bildirən sözlər: gitara (İspan simli musiqi aləti)
3. Rəqs adları bildirən sözlər: çardaş (macar xalq rəqsi)
4. Yemək adları bildirən sözlər: xəngəl
5. İçki adları bildirən sözlər: sanqriya (İspaniyanın spirtli içkisi)
6. Vəzifə adları bildirən sözlər: kansler (Almaniyada hökumət başçısı)
7. Yerli bitki və heyvan adları bildirən sözlər: cüyür
8. Bəzi şəxs adları bildirən sözlər: Marusya
9. Meyvə adlarını bildirən sözlər: kivi
10. Geyim adlarını bildirən sözlər: kaftan (qədim türklərin uzunətəkli, qollu geyim növü)
11. Müraciət bildirən sözlər: senyorita (İspaniyada subay xanımlara müraciət forması)
12. Qab – qacaq adları bildirən sözlər: həvəng-dəstə
13. Yaşayış yeri, tikili adı bildirən sözlər: minarə (azan vermək üçün məscidlərin yanında və ya üstündə ucalan qüllə)
14. Oyun adlarını bildirən sözlər: qolf

Buludxan Xəlilov öz kitabında ekzotik sözlərin dildə əhəmiyyəti haqqında bildirir ki, onlar dilin təsvir imkanlarını genişləndirir, zənginləşdirirlər və onu daha çevik dilə çevirirlər. [3, s. 132-134]

Realilər kateqoriya kimi ekvivalentsiz leksikanın bir hissəsini təşkil edir. Realilər (ekzotizmlər) bir xalqın həyatı, gündəlik məişəti, mədəniyyəti və tarixi inkişafı üçün xarakterik olan və digərinə yad olan, milli-tarixi irsin daşıyıcısı olan obyektləri adlandıran sözlər və ifadələrdir.

İndiyə qədər söz-realilərin çoxsaylı təsnifatları məlumdur. Söz-realilərin tematik təsnifatını V.S.Vinoqradov nəzəriyyəsində tapırıq. O, aşağıdakı başlıqları fərqləndirir:

1. Məişət realiləri (mənzil, geyim, yemək, əmək növləri, əskinaslar, musiqi alətləri, xalq tətiləri): kimono (Yaponiya), sauna (Finlandiya);
2. Etnoqrafik və mifoloji realilər: məscid (İslam);
3. Təbiətlə bağlı realilər (heyvanlar, bitkilər, mənzərə);
4. Dövlət quruluşu və ictimai həyatla bağlı realilər (aktual və tarixi);
5. Onomastik realilər – antroponimlər (şərh tələb edən məşhur şəxsiyyətlərin adları, soyadları), toponimlər, digər əsərlərin ədəbi qəhrəmanlarının adları, muzey adları;
6. Assosiativ realilər – vegetativ simvollar, heyvani simvollar, rəng işarələri, folklor, tarixi və ədəbi-kitab eyhamları, linqvistik eyhamlar. [8, s. 87-93]

V.Fedorov, şifahi və yazılı tərcümələrdə həqiqətən rast gəlinən söz-realiləri tərcümə etmək imkanları barədə danışarkən onları dörd əsas qrupa bölür:

1. Transliterasiya və ya transkripsiya (tam və ya qismən) – verilmiş bir söz-realinin fonetik səslənməsi və ya qrafemlərin (hərflərin) tərcümə dilində olan sufikslərlə (şəkilçilərlə) kombinasiyasının əsas götürülməsi;
2. Dildə artıq mövcud olan elementlər və morfoloji münasibətlər əsasında müvafiq mövzunun təyin edilməsi – bu, əsasən təsviri tərcümədir;
3. Xarici dil reallığına yaxın olan (eyni olmasa da) bir şeyi ifadə edən bir sözün istifadə edilməsi, başqa sözlə, kontekst daxilində aydın olan analoq tərcümə yolu;
4. Xüsusi bir konsepsiyayı ifadə edən məxəz dilin sözləri, hədəf dilin ümumi konsepsiya hesab edilən sözü ilə çatdırıldığı hiponim və ya ümumiləşdirilmiş təxmini tərcümə. [9]

Realı haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz bir sıra nəzəri əsasları və onların tərcümə üsullarını bir neçə nümunə verərək daha aydın şəkildə göstərək. Nümunələrimizi müasir İspaniya ədəbiyyatının ən tanınmış yazıçılarından biri olan

Karlos Ruiz Zafonun “Küləyin kölgəsi” (La Sombra del Viento) romanından götürürük.

... (*turista yanqui él, convencido de que la fabada la había inventado Hemingway en los San Fermín*)... (səh. 39)

... (*Heminqveyin fabadanı San Ferminə kəşf etdiyinə inanan amerikalı turist*)...

Gətirdiyimiz nümunədə iki realini təhlil edəcəyik. Onlardan biri olan “fabada” sözü ispan mətbəxinə aid bir yeməyin adıdır. Yeməyin adı, tərcüməsi “ağ lobya” olan “fabe” sözündən yaranıb və o, Asturiya bölgəsinin tipik ərzağıdır. Daha dəqiq desək, fabada İspaniyanın şimalında yerləşən Asturiya bölgəsinin mətbəxinə daxil olan (bəzən “fabada asturiana” – “asturiya fabadası” da adlanır) və asturiya lobyası, çorizo (donuz ətindən sosis), morsiya (donuz ətindən sosis, daha tünd rəngli) və donuz əti ilə hazırlanan ənənəvi yeməklərdən biridir. S.Vlaxov və S.Florinin təsnifatına əsasən yemək adları Etnoqrafik Realilər qrupuna, yuxarıda qeyd etdiyimiz V.S.Vinoqradovun təsnifatında isə Məişət Realiləri adlı qrupa daxildir. Tərcümə edərkən yeməyin adını olduğu kimi saxladığımız və fonem səviyyəsində transliterasiya tərcümə üsulundan istifadə etdik. Lakin sözün mənasının oxucuya qaranlıq qalmaması üçün səhifənin aşağısında və ya başqa müvafiq bir yerdə istinad verərək izahını yazmaq məqsədəuyğun hesab olunur.

Nümunədəki digər realı olan “San Fermin” İspaniyanın şimalında yerləşən Navarra bölgəsinin mərkəzi sayılan Pamplona şəhərində hər il iyul ayında qeyd edilən bir bayramın adıdır. Bayram öz adını xalqın, Pamplonanın ilk yepiskopu olduğuna inandığı şəxsin adından götürüb. San Fermin zamanı ən məşhur fəaliyyətlərdən biri “encierro” (ensierro) adlanır və bu, insanların 849 metrlik bir məsafəni daha sonra korridada iştirak edəcək 6 buğanın qarşısı ilə qaçmağından ibarətdir. Nəzəriyyə hissəsində qeyd etdiyimiz təsnifata əsasən bayram adları da Məişət Realiləri qrupuna, Vlaxov və Florinin fikrincə isə Etnoqrafik Realilər qrupunun İncəsənət və Mədəniyyət altqrupuna daxildir. Tərcümə zamanı bayramın adını olduğu kimi saxladığımız və fonem səviyyəsində transliterasiya tərcümə üsulundan

istifadə etdik. Oxucunun daha yaxşı başa düşməsi üçün yenidən istinad verərək müvafiq yerdə realinin izahını yazmaq məqsəduyğun sayılar.

Yazılanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, realilər mədəniyyətin bir hissəsi, hər bir xalqın tarixini, adət-ənənələrini, milli-mədəni irsini özündə əks etdirən sözlərdir və bu sözləri hədəf dil oxucularına tam şəkildə ötürmək hər nə qədər çətin olsa da, tərcüməşünas alimlərin təklif etdiyi müxtəlif tərcümə üsullarından tək və ya kombinasiyalı şəkildə istifadə etməklə bu leksik vahidlərin mənasını oxuculara çatdırmaq mümkün olur. Bunu məqaləmizdə verdiyimiz əyani nümunələr vasitəsilə göstərmiş olduq.

Ədəbiyyat:

1. Aixela, Javier Franco “Culture-Specific Items in Translation”, in Roman Alvarez and M.Carmen-Africa Vidal (eds) “Translation, Power, Subversion”, Clevedon, Multilingual Matters, 1996

2. Baker, Mona “In Other Words: A Coursebook on Translation”, 2nd edition, London, Routledge, 2011a

3. Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikologiyası”, Bakı, “Zərdabi LTD” nəşriyyatı, 2015

4. Catford, J. C. “A Linguistic Theory of Translation”, Oxford University Press, Oxford, 1965

5. Katan, David “Translation as Intercultural Communication”, in Jeremy Munday (ed.) “The Routledge Companion to Translation Studies”, London, Routledge, 2009

6. Nord, Christiane “Translation as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained”, Manchester, St Jerome, 1997/2001

7. Lopenen, Mika “Translating irrealia: Creating a Semiotic Framework for the translation of Fictional Cultures”, in Chinese Semiotic Studies, 2, 2009

8. Виноградов В.С, «Перевод: Общие и лексические вопросы», М., КДУ, 2004

9. Федоров А.В. «Основы общей теории перевода», М., 1983

Alizada F.

Methods of translation of realias from Spanish to Azerbaijani

(Summary)

The article discusses the realias that reflect the culture of each nation and the difficulties encountered in translating them from Spanish into Azerbaijani, as well as the translation methods proposed by various linguists to overcome these difficulties. Here, in order to create a clearer picture of the realias, the different views put forward by Western, Russian and Azerbaijani linguists in this direction are reflected, and their classifications are touched upon. There is also information about other terms used instead of realias in various literatures. All these theoretical ideas are visually substantiated by giving examples from the literature.

Ализада Ф.

Способы перевода реалий с испанского на азербайджанский

(Резюме)

В статье обсуждаются реалии, отражающие культуру каждого народа, и трудности, возникающие при их переводе с испанского на азербайджанский, а также методы перевода, предложенные различными лингвистами для преодоления этих трудностей. Здесь, чтобы создать более ясную картину реалий, отражены различные взгляды, выдвигаемые западными, русскими и азербайджанскими лингвистами в этом направлении, и затронуты их классификации. Также есть информация о других терминах, используемых вместо реалий в различной литературе. Все эти теоретические идеи наглядно подтверждаются примерами из литературы.

Rəyçi: f.f.d., dos. A.Quliyeva

YAQUBOVA AYSEL

Azərbaycan Dillər Universiteti

Yaqubova.aysel@list.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İTALYAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB İSİMLƏRİN YARANMA YOLLARI

Açar sözlər: isim, mürəkkəb isim, mürəkkəblik, sadə isim, düzəltmə isim.

Key words: noun, compound noun, composition, simple noun, derivative noun

Ключевые слова: существительное, составное существительное, композиция, простое существительное, производное существительное

Dilçilikdə hər zaman tədqiqat obyektı, diqqət mərkəzində olan mövzulardan biri isim kateqoriyasıdır. Əsas nitq hissələrindən biri olan isim və onların yaranma yolları dünya alimlərini yaxından maraqlandıran dilçilik problemlərindən biridir. Məhz buna görə isim mövzusu bir çox alimlərin elmi əsərlərində başlıca yer tutmuşdur. İsimlərin tədqiq edilməsi müxtəlif dillərin quruluşunu öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Bu yolla müxtəlif dil ailələrinə məxsus olan dillərin leksik söz bazasındakı isimlər, onların necə yaranması daha sonra hansı dəyişikliklərə məruz qalması və sözlərin yaranmasında yaxından iştirak edən şəkilçilər öyrənilir.

Bildiyimiz kimi isimlər quruluşca üç əsas növə bölünür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlər. Sadə isimlər yalnız bir kökdən ibarət, leksik şəkilçisi olmayan isimlərdir. Bunlara: “vətən, ev, ailə, gül, Bakı” və ya italyan dili üçün “casa, fiore, te', cena” – kimi isimləri misal göstərmək olar.

Düzəltmə isimlər. Bu cür isimlərin əsas xüsusiyyəti leksik şəkilçilərinin olmasıdır. Leksik şəkilçi dedikdə: “Bir sözdən ikinci bir yeni sözün yaradılmasında iştirak edən hissəciklər nəzərdə tutulur”. Həm italyan, həm də azərbaycanca verilən nümunələrlə fikrimizi əsaslandıraraq: [1] ; [4]

Sicurezza – sicuro + ezza

Drogheria – droga + eria

Düzgünlük – düz + gün + lük

Sadəlik – sadə + lik

Mürəkkəb isimlər. Mürəkkəb isimlər adından da göründüyü kimi iki sadə söz birləşərək bir bütöv halında mürəkkəb isimlərin yaranmasına səbəb olur, bu cür isimlər bir vurğu altında deyilir. Məsələn: ayaqqabı, ağsaqqal, Aysel, qaratoyuq, Koroğlu, ev-eşik. Həm azərbaycan dilində, həm də italyan dilində mürəkkəb isimlərin yaranmasının müxtəlif yolları vardır. İlkin olaraq aşağıda azərbaycan dilində mürəkkəb isimlərin yaranma yolları göstərilmişdir:

1. İki sözün birləşməsi ilə yarananlar
2. Mənsubiyyət şəkilçisinin köməyi vasitəsi ilə yarananlar
3. Tərkibindəki sözlərdən biri ayrılıqda işlənə bilməyənlər

•İlkin qrupa aid olan mürəkkəb isimlərin özlərinin yaranma yolları vardır. Bu isimlər həm iki sadə, həm də bir sadə, bir düzəltmə isimin birləşməsilə yarana bilərlər. İki sadə sözün birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər: “Aysel, vətəndaş, qaratoyuq, sirdaş, qaranquş, Aygül və s.” Mürəkkəb isimlərin yaranmasında düzəltmə sözlər də işlənə bilər. Bu cür nümunələrə aşağıdakı isimləri göstərmək olar: “döşəküzü, qəlbisinq, üzüyumşaqıq və s. Burada mürəkkəb isimlərin bir tərəfi yəni: “döşək (döşə + k), sinq (sın + ıq), yumşaqıq (yumşa + q + ıq) sözləri düzəltmə sözlərdir.

•Tərəfləri mənsubiyyət şəkilçisinin köməyilə birləşərək yaranan mürəkkəb isimlər: “Çobanyastığı, ayaqqabı, ağrıkəsici, Koroğlu” və s. Bu cür isimlərin ilkin tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik, ikinci hissəsi isə mənsubiyyət şəkilçili sözlər olur.

•Tərkibindəki sözlərdən biri ayrılıqda işlənə bilməyən sözlərin yazılışı zamanı defis (-) işarəsindən istifadə olunur. Bu sözlərdən yalnızca birinin mənası olaraq təklikdə işlənə bildiyi halda, digər tərəfi müstəqil məna ifadə etmədiyindən dolayı təklikdə işlənə bilmir. Məsələn: səs-küy, kol-kos, dəmir-dümür, zir-zibil, kağız-kuğuz və s. [2]

Bununla yanaşı defislə yazılan mürəkkəb isimlərin bir neçə fərqli növləri də vardır. Bu cür defislə yazılan sözlər ya yaxın mənalı, ya bir-birilə təzad təşkil edən əks mənalı ya da izafət tərkibli sözlərin bir araya gəlməsi sayəsində yaranır.

1. Yaxınmənalı defislə yazılan mürəkkəb isimlər: deyiş-gülüş, adət-ənənə, qohum-əqrəba

2. Əks mənalı defislə yazılan mürəkkəb isimlər: oturuş-duruş, gediş-gəliş

3. İzafət tərkibli mürəkkəb isimlər: nöqteyi-nəzər, tərcümeyi-hal

Bundan başqa, “əks, vitse, eks, super” kimi sözlər defislə yazılan isimlərin yaranmasında müstəsnavi rol oynayır. Bu tərz isimlərə aiddir: eks-nazir, əks-təsir, vitse-prezident və s. Son qeyd edilən isimlərin yazılışında defisdən istifadə olunur. [3]

İtalyan dilində mürəkkəb isimlər və onların yaranma yolları.

Mürəkkəb isimlər italyanca “i nomi composti” olaraq adlandırılır və azərbaycan dilində olduğu kimi müxtəlif iki fərqli nitq hissəsinə mənsub sözlərin birləşməsindən yarana bilirlər. Aşağıda verilən misallarda bunları aydın şəkildə görmək olar:

Nome + nome (isim + isim) = pescespada (qılıncbalıq)

Nome + aggettivo (isim+ sifət) = cassaforte (seyf)

Aggettivo + nome (sifət + isim) = mezzaluna (aypara)

Verbo + nome (feil + isim) = portafoglio (pulqabı)

Aggettivo + aggettivo (sifət + sifət) = pianoforte (piano)

Verbo + verbo (feil + feil) = saliscendi (eniş-yoxuş) [5]

Bundan başqa çox az rast gəlinən “*congiunzione + Avverbio*” (*bağlayıcı + zərf*) birgəliyindən meydana gələn mürəkkəb isimlərlə də rastlaşırıq. Cümlə qurarkən bir fikirlə ikinci bir fikir arasında həmin körpünü yaratmaqda bizə daim yardımçı olan köməkçi nitq hissələri mövcuddur ki, onlar dilçilikdə bağlayıcılar olaraq adlandırılmışdır. Bağlayıcılar cümlənin xoş görünüşlü olması və göz oxşaması üçün vacib rol oynayırlar. Lakin, onların vəzifəsi italyan dilində yalnız bununla bitmir. Onlar eyni zamanda mürəkkəb isimlərin əsas tərkibi elementləridir. Bu zaman həmin

bağlayıcılar zərf ilə birləşərək mürəkkəb isim yarada bilirlər. Məsələn: “sebbene” (baxçayaraq) – “se” (bağlayıcı) + bene (zərf), “Oppure” (və yaxud) = “o” (bağlayıcı) + pure (zərf).

Preposizione + sostantivo (sözünü + isim) cütlüyündən yaranan mürəkkəb isimlər. “Sözünü” konsepti xarici dillərdən məlumatı olmayan bir azərbaycanlı üçün başadüşülməz bir anlayışdır. Əsasən də sözlülərə italyan, ispan, alman və ingilis dili kimi dillərdə çox rast gəlirik. Həmin sözlülərin cümlədə əsas vəzifəsi sözləri bir-birinə bağlamaqdır. Azərbaycan və türk dilləri üçün həmin sözlülər bir növ hal şəkilçilərini əvəz edir. Eyni zamanda sözlülərin mürəkkəb isimlər yaratmaq kimi xüsusiyyətləri də vardır. İsim və sözünün birləşərək yaratdığı bu cür mürəkkəb isimlər azsaylı olsalar da mürəkkəb isimlərin yaranmasında olan vacibliyi xüsusilə qeyd edilir. “İnfatti” (əslində), “peraltro” (üstəlik) kimi mürəkkəb isimlər qeyd edilə biləcək əsil nümunədir.

Mürəkkəb isimlərin unverbasiya yolu ilə yaranması. Unverbasiya iki ayrı sözün yazılışda bir sözlə əvəz olunması prosesidir. Mürəkkəb isimlərin yaranma yollarından biri elə unverbasiya hesab olunur. Bu zaman əvvəl fərqli şəkildə yazılan sözlər fleksiyaya uğruyaraq birgə yazılmağa başlayır. Məsələn: pomo d'oro >> pomodoro, cosi + detto >> cosiddetto və s. Bəzən də iki fərqli sözün birləşməsi zamanı ikinci sözün ilkin samitində qoşalaşma prosesi gedə bilər. Məsələn: sopra + tutto >> sopratutto, a + dosso >> addosso. “Malessere” sözünün də elementlərinin ayrı yazıldığı versiyası dildə demək olar ki, istifadə olunmur. Bununla yanaşı bəzi ayrı yazılan sözlər daima yazılışda çəşqinlik yaradır. “All'oscuro” sözünün bəzən “allo scuro” kimi yazılan versiyalarına rast gəlinir, bu təməmlə yanlıştır. Eynilə bir-birindən ayrı yazılan “sotto forma” sözünün bitişik yazılması qəbul edilməzdir. [6, s.16-17]

“*Capo*”- sözünün köməyiylə yaranan mürəkkəb sözlərə də italyan dilində olduqca çox rast gəlinir. [*capobando* (qrup başçısı), *capoposto* (poçt müdiri), *caporedattrice* (baş redaktor), *capoguardia* (gözetçilərin rəisi), *capobarca* (kapitan), *capofila* (öndər), *caporeparto* (şöbə müdiri)]. Bu sözün azərbaycan dilində “başçı,

baş, əsas” mənaları vardır. Bu cür mürəkkəb isimlərin cəmlənməsində isə iki halla rastlaşılır. Birincisi: “capo” sözünün cəmlənməsi, ikincisi: sözlərin ənənəvi yolla sonunun cəmlənməsi ilə baş verir. Məsələn: il capofamiglia – i capifamiglia (ailə başçısı), lakin bu zaman cins kateqoriyasına da diqqət yetirilir. Ailə başçısı qadın olduğu halda: “la capofamiglia – le capofamiglia”, il capoclasse/la capoclasse (sınıf nümayəndəsi) – i capoclassi/le capoclassi. Sonluğunun cəmlənməsilə cəmlənən, capo ilə yaranmış mürəkkəb isimlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: “Capocuoco – capocuochi, capolavoro – capolavori, capoverso – capoversi” və s. [7]

Sintaktik konstruksiyalar. Sintaqmatik konstruksiyalar, çoxsözlü ifadələr və ya polirematiklər kimi adlandırılan bu cür ifadələr mürəkkəb sözlərin növlərindən biridir. Polorematika sözü birbaşa yunan dilindən gəlir və bu dildə olan iki sözün (πολύς, 'çox' və ῥῆμα, 'söz') birləşməsindən yaranmışdır. Bu cür mürəkkəb sözlər daxilən sintaktik və semantik əlaqəyə malik leksemlərdir. Söhbət italyan dilində olan aşadakı birləşmələrdən gedir: “sala d'attesa, sala da pranzo” və s. Bu cür mürəkkəb isimlər bir-birindən ayrıla bilmir və dəyişikliyə məruz qalmırlar. Buna görə də bir çox alimlər tərəfindən əsil mürəkkəb isimlər kimi də adlandırılırlar. Sintaqmatik ifadələr leksik bütövlük prinsipini gözləyir, yəni, özlərini bir növ leksemlər kimi aparırlar. Mürəkkəb sözlərin bu növünün yaranmasında sözönülərin italyan dilindəki vacibliyi özünü bir daha təstiqləyir (lo spazzolino da denti, il vestito da sposa və s.). [6, s.17-18]

İtalyan və azərbaycan dili üçün mürəkkəb isimlərin araşdırılması zamanı əldə etdiyimiz ümumi məlumatlardan belə aydın olur ki, hər iki dildə mürəkkəb isimlərin yaranmasının özünəməxsus yolları vardır və eyni zamanda italyan dilində mövcud olan həmin ismi birləşmələrin cəmlənmə forması daha fərqli və mürəkkəbdir. Ümumi oxşar cəhətlərdən biri isə hər iki dildə mürəkkəb isimləri təşkil edən komponentlər müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olmasıdır. Bundan başqa italyan dilində mövcud olan mürəkkəb isimlərin bir çoxu ya birgə, ya da ayrı yazılan isimlərdir. Azərbaycan dilində yuxarıda sadalanan mürəkkəb isimlərin yazılış formasına eyni zamanda defisli yazılan mürəkkəb isimləri daxil etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. İsimin quruluşca növləri, Kayzen, 2010
<https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/606/isiml%C9%99l>.
2. İsimlərin quruluşca növləri, Language Mag, 2018,
<https://language.az/az/07222436.html>.
3. Mürəkkəb isimlər, Əlifba, 2016, <https://azgrammar.top/mur-kk-b-isiml-r/>.
4. Derivate parole, Dizionario Treccani, 2012
https://www.treccani.it/enciclopedia/parole-derivate_/
5. Nomi composti, Grammatica italiana,
<https://www.lagrammaticaitaliana.it/lezioni/63/nomi-composti>.
6. Pianegonda A., i composti nominali in italiano, 2016 p. 16-18
7. Plurale di alcuni nomi composti, Accademia della Crusca,
<https://accademiadellacrusca.it/it/consulenza/plurale-di-alcuni-nom4>.

Yagubova A.

The ways of formation of compound nouns in Azerbaijani and Italian languages (Summary)

From the general information obtained during the study of compound nouns for Italian and Azerbaijani, it is clear that both languages have their own ways of forming compound nouns, and at the same time the plural form of compound nouns in Italian is more different and complex. One of the commonalities is that the components that make up compound nouns in both languages consist of different parts of speech. In addition, many compound nouns in the Italian language are either written together or separately. Compound nouns with a hyphen can also be included in the spelling of the above-mentioned compound nouns in the Azerbaijani language.

Ягубова А.И.

Способы образования сложных существительных в азербайджанском и итальянском языках (Резюме)

Из общей информации, полученной при изучении составных существительных для итальянского и азербайджанского, становится ясно, что в обоих языках есть свои способы образования составных существительных, и в то же время форма множественного числа составных существительных в итальянском языке более разная и сложная. Одна из общих черт состоит в том, что компоненты, составляющие составные существительные в обоих языках, состоят из разных частей речи. Кроме того, многие составные существительные в итальянском языке пишутся вместе или по отдельности. Сложные существительные с дефисом также могут быть включены в написание вышеупомянутых составных существительных в азербайджанском языке.

Rəyçi: f.f.d. G.Bayramova

ƏSƏDOVA MƏRYƏM

Azərbaycan Dillər Universiteti

Maryamasdva96@gmail.com

AZƏRBAYCAN – İTALYAN DİLLƏRİNİN TİPOLOJİ QURULUŞUNA GÖRƏ TƏHLİLİ

Açar sözlər: müqayisəli dilçilik, dil ailələri, italyan dilinin xüsusiyyətləri, italyan dilinin fonoloji, morfoloji və sintaktik aspektləri, azərbaycan dili ilə italyan dilinin qarşılıqlı müqayisəsi

Key words: linguistics contrastive, language families, features of Italian language, phonological, morphological and syntactic aspects of Italian language, mutual comparison of Azerbaijani language with Italian language

Ключевые слова: лингвистика контрастивная, языковые семьи, особенности итальянского языка, фонологические, морфологические и

синтаксические аспекты итальянского языка, взаимное сравнение
азербайджанского языка с итальянским языком

Müqayisəli dilçilik iki və daha çox müxtəlif dil arasında rast gəlinən fərqləri müəyyənləşdirməklə məşğul olan bir sahədir. Başqa sözlə desək, “Müqayisəli dilçilik hər hansı bir linqvistik fenomenin müəyyən cəhətlərini aşkarlamağa imkan verir.” [1, s. 32]. Burada hər iki dilin elementləri eyni zamanda tədqiq edilib bir – biriylə tutuşdurulur. Linqvistikada empirik tətbiqlərə aid olan və dillər arasındakı müxtəlifliyi üzə çıxarmağa, anlamağa və öyrənməyə kömək edir [2, s. 6]. Müqayisə yalnız iki dil arasında dillərin sistemik quruluşuna əsasən, qrammatika başda olmaqla, dilin bütün morfo- sintaktik səviyyələri nəzərə alınmaqla aparılır. Bu cür metodika xarici dilin tədrisini asanlaşdırmaqla yanaşı, iki dil arasındakı struktur yaxınlığını müəyyən edərək onlar arasında pozitiv körpü yaratmağa da töhvə verir. Bu cür müqayisələr bəzən qohum olmayan, bir-birindən fərqlənən dillər arasında da aparıla bilər. İtalyan və azərbaycan dillərinin qrammatik elementlərinin xüsusiyyətləri üzərində təhlilə nəzər salaq.

İtalyan dili latın dilinin kökündən yaranan dillərlə sıx qohumluq əlaqəsi olub birlikdə Roman dilləri qolunu təşkil edir. Bura italyan, fransız, ispan, portuqal, rumin və s. kimi dillər daxildir. Roman qolu ilə qohumluq əlaqəsinin olmamasına baxmayaraq alman, slavyan, baltik, kelt, fars dilləriylə birgə hind- avropa dil ailəsini formalaşdırır. Dil ailəsi dillər arasındakı oxşarlıqları tarixi- müqayisəli linqvistik metodlarla müəyyənləşdirən ən yüksək qohumluq səviyyəsidir. Buna görə də dillərin geneoloji əsasda təsnif edilməsinin əsas kateqoriyasıdır. Buna əsasən deyə bilərik ki, italyan dili Hind-avropa dil ailəsinin roman (neolatın) qolunun qərb qrupunun italyan- roman altqrupuna aid olan bir dildir. Geneoloji təsnifata əsasən, Azərbaycan dili isə türk dillərindən biri kimi həmin dil ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna daxildir və türk, türkmən və krım tatarlarının dilləri ilə birlikdə ərəzi prinsipliliyinə görə türk dilləri ailəsinin cənub-qərb yarımqrupunu təşkil edir.[3, s.11]

Hər bir dilin özünəməxsus fonetik sistemi var. İnsanların eşitmə və danışmaq sistemi müəyyən səslər əsasında sabitlənir və hər hansı xarici dilin mənimsənilməsi zamanı fərqli səslərin olması tələffüzdə çətinlik yaradan məqamlardan hesab oluna bilər. Azərbaycan dilində daim fonem və qrafemlər arasında uyğunluq mövcud olması amilini qismən italyan dilinə də şamil etmək olar. Azərbaycan dilində 32 hərf, 34 səs olduğu halda, italyan dilində 21 hərf 32 səs mövcuddur. Yazıda əks edilən bütün hərflərin oxunması halı hər iki dil üçün xarakterik bir cəhətdir. Bəzi dillərin fonetikasında rast gəldiyimiz müəyyən səslərin “yeyilməsi” (ho, hai, hanno və s. istisna olmaqla. İtalyan dilinin fonoloji sisteminə əsasən “h” səsi heç bir halda tələffüz olunmur, özündən öncə və sonra gələn səsi neytrallaşdırır), yazıda olduğundan fərqli tələffüzünə dair bir neçə istisnadan savayı demək olar ki, heç rast gəlinmir.

Məsələn, Azərbaycan dilində “S” və “Z” samitləri müvafiq olaraq, [s] və [z] kimi tələffüz edilsə də, italyan dilində region fərqlərini saymasaq, bu hərflər sözdə işlənmə yerinə görə fərqli- fərqli tələffüz edilir.

Stivale (stivale) - çəkmə; Isola(izola) – ada; Grazie (gratsie) - təşəkkür; Pizza (pitsa) – pizza və s.

İtalyan dilində şəkilçilərin funksiyaları, fəlin şəxsə görə, isim və sifətin cinsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi kimi situasiyalar qarşılıqlı olaraq müqayisə edək. Belə ki, Azərbaycan dili aqqlütinativ dil olduğu halda, italyan dili flektiv dillər qrupuna daxildir. Bu amil özünü cümlə quruluşlarındakı fərqlərdə açıq- aşkar biruzə verir. İtalyan dilində köməkçi fellər və bəzi şəkilçilər feli hansı zamana, şəxsə və yaxud təsirli ya təsirsiz olmasına işarə edir. Məsələn;

Io sono andata

(əvəzlilik - mən) (köməkçi fel- təsirli fel üçün) (əsas fel olan getmək feli, qadın cinsi sonluğu – a)

Noi siamo andati

(əvəzlilik –biz) (köməkçi fel- təsirli fel üçün) (əsas fel olan getmək feli, kişi cinsi cəm sonluğu – i)

İtalyan dilində fellər zamanı və şəxsi bildirən sonluqlara malikdir. Məsələn,
Io non capisco. – Mən başa düşmürəm.

kimi tərcümə edilir. Burada, “io” mübtədə qismində çıxış edən “mən” əvəzliyi, “non” - inkarlıq bildirən hissəcik, “capisco” – məsdər forması “capire” - başa düşmək olan fel, “-isco” isə 1-ci şəxsin təkinə və indiki zamana aid olmasını göstərən şəkilçi kimi funksiyalar icra edir[4, s. 6].

Azərbaycan dilində istənilən ismi sadəcə “lar/lər” şəkilçisi ilə cəmləndiririksə, italyan dilində isimlər qadın kişi cinsi olmaqla 2 yerə bölünməklə yanaşı, bu cəhət cəmlənmə zamanı da özünü birbaşa biruzə verir. Belə ki, kişi cinsinə aid olan isimlər “il libro – i libri” (kitab – kitablar) kimi cəmləndiyi halda; qadın cinsinə aid olan isimlər isə tamam fərqli cəm şəkilçisi qəbul edirlər “la ragazza- le ragazze” (qız- qızlar).

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində əsas sintaktik quruluş Mübtədə+ Tamamlıq+ Xəbər (MTX) şəkilində olub bir qayda kimi, xəbər hər zaman cümlənin sonunda qeyd edilir [5, s20]. İtalyan dilində isə başlıca sintaktik şablon kimi Mübtədə + Xəbər+Tamamlıq (MXT) strukturu mövcuddur [6, s. 3]. Azərbaycan dilində sifət asılı olduğu əsas sözün qarşısında gəlsə də, italyan dilində bunun əksinə şahid olurduq.

Məsələn: ***Gözəl qız- ragazza bella***

İtalyan dilində qadın və kişi cinsi olmasını xarakterizə edən “Lui” və ya “Lei” əvəzliliklərinin ana dilimizdəki ekvivalenti sadəcə olaraq bir sözlə (“O” şəxs əvəzliyi kimi) verilir. Bundan əlavə, italyan dilində cins və kəmiyyət kateqoriyasına istinadən, 3- cü şəxsin təkində işlənən mənsubiyyət əvəzliliklərinin asılı olduğu şəxsə və ya əşyaya görə uyğunluğu gözlənilməlidir. Məsələn;

a) Marco è solo. I suoi genitori vivono all'estero. – Marko təkdir. Onun valideynləri xaricdə yaşayırlar.

b) Marco è solo. Sua madre vive all'estero. – Marko təkdir. Onun anası xaricdə yaşayır.

c) Anna è sola. I suoi genitori vivono all'estero. – Anna təkdir. Onun valideynləri xaricdə yaşayırlar.

d) Anna è sola. Suo padre vive all'estero. – Anna təkdir. Onun atası xaricdə yaşayır.

Yəni, italyan dilində əvəzliyin bu cür uzlaşması nəticəsində, kimdən bəhs olunduğu(Marko və ya Anna) qeyri – iradi olaraq, əvəzliyin formasından anlamaq, eləcə də, cümlədə mübtədə qismində çıxış edən əvəzlikdən xaricdə yaşayanın anası və ya atası (yəni suo, yaxud sua) olmasını ayırd etmək olur. Azərbaycan dilində bu qayda tamamilə fərqlənir. 3-cü şəxsi xarakterizə edən “o” əvəzliyi olaraq, mənsubiyyət bildirərkən olduğu kimi qalır. Nümunədən də göründüyü kimi, mənsubiyyət bildirən bu əvəzlilərin sırf qohumluq əlaqəsi bildirən tək isimlərlə işlənən zaman artiklsız, cəm formasında isə artiklla işlənməsi azərbaycan dilinin qrammatik qanunauyğunluqlarında öz əksini tapmayan növbəti bir normalardan biridir. Mənsubiyyət əvəzlilərinin kimə aid olması faktorunu vurğulamaq lazım gələrsə, ismi birləşmələr kimi verilməsi mümkündür. Məsələn;

Markonun/ oğlanın/ kişinin/ bəyin valideynləri, Annanın/ qızın/ qadının/ xanımın valideynləri və s.

Əvəzlilərin bəzi növləri italyan dilində mövcud olsa da, Azərbaycan dilində funksionallıq baxımından onları vurğulamaq və ya önə çıxarmaq mümkün deyil. Həmin əvəzlilər bizim dildə ismi xüsusiyyətləri özündən daşıyıb ism kimi hallanaraq italyan dilindəki əvəzlilərin ekvivalentliyini təşkil edir:

Me/ Mi – me lo puoi dare?(mənə onu verə bilərsən?), *mi saluta* (məni salamlayır)

Te/ Ti – te lo spiego(sənə onu izah edərəm), *non ti vedo* (səni görmürəm)

Bu nümunələrə istinadən, vurğulamaq lazımdır ki, italyan dilində vasitəli və vasitəsiz olmaqla əvəzlilər ayrı qrammatik vahid kimi çıxış edir.

Azərbaycan və italyan dilləri rəsmi və qeyri-rəsmi formaların yaranmasına görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Rəsmi müraciət forması azərbaycan dilində 2-ci şəxsin cəmindəki “Siz” əvəzliyidir, italyan dilində isə bu rəsmilik göstəricisi 3-cü şəxsdə qadın cinsi şəxs əvəzliyi olan “Lei” ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan dilində

italyan dilindəki müəyyənlik artıqlı anlayışının olmaması tərcümədə həmin funksiyanın bir sıra hal şəkilçiləri vasitəsiylə əks edilməsinə şərait yaradır.

Bu kimi fərqliliklərlə yanaşı, italyan və azərbaycan dillərinin sintaktik quruluşunda oxşar nüanslara da təsadüf edilir. Belə ki, şəxs əvəzlilikləri mübtədə qismində çıxış edən zaman, onların istifadəsi və ya ixtisarı baş tuta bilər.

Məs. – Siamo andati al cinema –Kinoteatra getdik. (Hər 2 cümlədə də şəxs əvəzliyi olan noi- biz əvəzlilikləri ixtisar edilmişdir.) Tədqiq edilən hər iki dilin sintaksisində belə yaxın halların mövcudluğu diqqət çəkir.

Dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da xarici dil kimi geniş yayılmış ingilis dilinin sintaksis, qrammatika və söz ehtiyatı kimi əksər bölmələrində italyan dili ilə çox oxşarlıq olduğu üçün italyan dilinin öyrənilməsi zamanı bu bir üstünlük ola bilər. İtalyan dili fonoloji baxımdan sait səslərlə bitdiyi üçün və hər qrafem yazıda olduğu kimi tələffüz edildiyi üçün tələffüz baxımından da o qədər çoxçətinlik yaratmır.

Ümumiyyətlə dünya dilləri, eləcə də italyan dilini mənimsənilməsi üçün tamamilə özünü bu dili tədqiq etməyə həsr etmək, psixoloji maraq o cümlədən dilin istifadə edildiyi ölkədə yaşama kimi şərtlər geniş əhatə dairəsini təşkil edir. Hər yanaşmaya görə olduqca fərqlənən iki dilin tipoloji quruluşlarına görə qrammatik və sintaktik kateqoriyalarının dərinəndən araşdırılması nəticəsində, azərbaycan və italyan dillərində bir – biriylə ziddiyət təşkil edən qrammatik və morfoloji normalardan əlavə olaraq, fonetik sistemlərinin yaxınlığı, sintaktik quruluşlarda oxşarlıq bu iki dili birləşdirən məqamlardandır. Yekun olaraq, o nəticəyə gəldik ki, hər iki dildə olan linqvistik universalilər arasında belə fərqliliklər olsa da, hər iki dili dərinəndən tədqiq edib özünəməxsus xüsusiyyətlərini dərk etdikdən sonra, onları adekvat şəkildə tərcümə etmək mümkün olur.

Ədəbiyyat:

1. Benucci A. Le lingue romanze. Una guida per l'intercomprensione, Torino, 2005
2. Cook V. Key Topics in Second Language Acquisition, UK, 2017
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik (2-ci cild). Bakı, 2019

4. Cardona M. L'insegnamento e l'apprendimento del lessico in ambiente clil: il clil e l'approccio lessicale. Alcune riflessioni. Roma, 2009
5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), Bakı, 2017
6. Fornaciari R. Sintassi italiano dell'uso moderno, Firenze, 2014

Asadova M.

**Analysis of the typological structure of the Azerbaijani-Italian languages
(Summary)**

In both languages unrelated languages are analyzed synchronously within all levels of Grammar. The point is that the translator should pay attention to the phonetic system between the Azerbaijani and Italian languages in the process of translation. The variety of grammatical rules of the Italian and Azerbaijani languages raises interesting issues in translation.

Асадова М.

**Анализ типологической структуры азербайджано итальянских языков
(Резюме)**

В обоих языках несвязанные языки анализируются синхронно на всех уровнях грамматики. Дело в том, что при переводе переводчик должен обращать внимание на фонетическую систему между азербайджанским и итальянским языками. Многообразие некоторых грамматических правил итальянского и азербайджанского языков вызывает интересные вопросы при переводе.

Rəyçi: f.f.d. G.Bayramova

MİSİROVA NİGAR
Azərbaycan Dillər Universiteti
Misirovanigar@gmail.com

HAN KANQIN “VEGETERIAN” ƏSƏRİNDƏ BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN KOREYA DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Açar sözlər: bədii dil, alleqoriya, hiperbola, kinayə, parafraz, ritorika

Key words: figurative language, metaphor, allegory, hyperbole, sarcasm, paraphrase, rhetoric

Ключевые слова: художественный язык, аллегория, гипербола, ирония, парафраз, риторика

Bədii ifadə vasitələri fonetik, leksik, frazeoloji və qrammatik vahidlərin çıxış etdiyi kontekstdə istifadə olunan üslubi imkanları təhlil və tədqiq etmək, kontekstdəki müəyyən fikir və hislərin ifadə edilməsi üçün dil vasitələrinin ekspressiv xüsusiyyətlərini, mətnin oxucuda doğurduğu təsiri müəyyən edir. Dil vahidləri arasında üslubi nöqtəyi-nəzərindən ən zəngin olan vahidlər leksik və sintaktik dil vahidləridir ki, onlar arasından da məhdud məna ifadə edən elementlər isə fonetik və morfoloji vahidlərdir. Belə ki, dildə əks olunan və ifadəlilik baxımından ən təsirli vasitələr obrazlı vahidlər və məcazlardır. M.Rəfili üslubi fiqurlardan bəhs edərkən yazır (1, s. 178): «Fiqur — dilin ifadə və qüvvətini artırmaq üçün işlədilən intonasion — sintaktik şəkillərdir¹». Müəllif anakoluf, inversiya, paralelizm, paralelizmin növləri kimi təkrir, anafora və epifora, nida, sual, təzad fiqurlarını qeyd etmişdir². Sintaktik fiqurun həqiqi mənası odur ki, o, nitqi fərdiləşdirir, ona yüksək emosional çalar verir, bununla da nitqin ümumi sintaktik quruluşundan asılı olaraq, konkret ifadəli məna qazanır (2, s. 178).

Bədii obrazlılıq- Bədii ifadə vasitələri və məcazlar insan təxəyyülünə təsir edərək ümumi məfhumlara ifadəlik qatır eləcə də onlara açıqlıq gətirir. Sözlərə diqqət yetirsək görə bilərik ki, ifadələrin məcazi mənada işlənməsi əslində müəyyən bir predmetə xas olan əlaməti əks etdirir. Bədii ifadə vasitələrinin işlədilməsində əsas məqsəd həyat hadisələrini təsvir edərkən parlaq, canlı və emosional ifadəlilik forması

yaratmaqdan ibarətdir. “Predmetin və ya obyektin hər hansısa bir əlamətinin başqa bir obyektə köçürülməsi formaları müxtəlif ola bilər”(1, s. 78)

Alleqoriya metaforanın quruluş inkişafının son mərhələsi hesab olunur. Burada bütün təsvirlər birbaşa deyil, məcazi mənada işlədilir. Geniş mənada alleqoriya “istənilən məcazi ifadə” adlanır. Daha dar mənada bədii alleqoriya məcazı hamı üçün başa düşülən, anlaşıqlı etmək məqsədi daşıyan obrazlı məcazılıqdır. İnsani xüsusiyyətlərin, satirik təsvirlərin cansız əşyalara, təbiət məfhumlarına köçürülməsi yolu ilə təmsillərdə alleqoriya yaranır: *즐거운 웃음 소리가 쟁쟁했어요 – Şən gülüş səsləri qulaq batırırdı.*

Hiperbola - Bədii mübaliğə və ya kiçiltmə obyektinin bir əlamətinə görə oxşar olan digər məfhumla müqayisə olunur, əgər söhbət bir predmetdən gedirsə, bu zaman onun həcmi ya şişirdilir, ya da qəsdən kiçildilir Məsələn əsərdə hislərin daha da şişirdilərək vurğulanmasına bir daha bu nümunə ilə şahid ola bilərik: “*더럽고, 끈적하고, 잔인한 느낌 – çirkli, tükürpədicə, qəddar hisslər*” və ya “*단호하고, 환멸스러운, 덜 식은 피처럼 미지근한 느낌 – sərt, məyusedicə tam soyumamış qan kimi ilıq hisslər*”. Burada mənfi insani hislərin mübaliğə vasitəsi ilə kulminasiya nöqtəsi göstərilmişdi. Lakin hiperbola və litota predmetə deyil, hərəkətə aid olarsa, çox zaman onun nəticəsi şişirdilir və ya kiçildilir. Hiperbola və litota təsviri olmaqla yanaşı, emosional - lirik xarakter daşıya bilər. Bu zaman predmetin və ya məfhumun bir əlaməti əvəzinə, yazıçının bu varlığa münasibəti qəsdən şişirdilir, ya da kiçildilir. Yenidən əsərdə növbəti ifadəyə baxsaq: “*어둠속에 고꾸라지던 기름자자 생생해- qaranlıqda bükülərək əyilən kölgə, “서늘한 손이 내 이마를 짚어준 것 같았다 – sanki sərin bir əl alnıma sığal çəkdi*” bunu aydın şəkildə başa düşə bilərik.

Kinayə - məcazın xüsusi növlərindən biri olub, əks mənə ifadə edən mənə köçürməsidir. Burada mənə dəyişməsi digər məcaz növlərindən fərqli olaraq başqa xarakter daşıyır. Kinayə sözün hərfi mənasına tam zidd olan mənə ehtiva edir. Üslubi

priyom kimi kinayədə kontekstual mənası lüğəvi mənası ilə tam ziddiyyət təşkil edən sözü göstərmək mümkündür: “고기를 먹게 되면 죽을 뻔했어요 –Çiy əti yesə az qala ölərdi. “Kinayənin bu növü verbal ironiya, ya da verbal kinayə adlanır. Bu halda kinayə effektini bütöv mətn, ya da bir neçə ifadə yaradır: 아이를 넷째 낳아 기른 여자처럼 방심한 소리로 물었다- Elə bil 4 uşaq doğub böyütmüş qadın kimi səsində yorğunluq sezilirdi.

Parafraz - bir obyektin hər hansı bir əlamətini ortaya çıxarmaqla söz birləşməsi vasitəsilə yenidən adlandırılmasıdır. Bu məcazın mahiyyəti yalnız kontekst daxilində aydın olur. Belə asanlıqla qavranılan parafrazlar ənənəvi, lüğəvi ya da dil parafrazları adlanır. Söz birləşmələri ilə ifadə olunduqlarına görə ənənəvi, dil və lüğəvi parafrazlar mahiyyət etibarını ilə bir - birlərinə sinonimdir: “다리가 후들거리고 다른 사람이 내 안에서 솟구쳐올리와 나를 먹어버린 때- ayağım səndələyəndə və həmin an sanki içimdə olan bir başqa məni yedikdə...” Bəzi hallarda parafrazlar dil defekti kimi qəbul olunur və bədii ədəbiyyatda istifadəsi yersiz hesab olunur. Bu cür parafrazlar əvəzedici ifadələr adını alır: “입술이 그게 뭐야 – bu makiyaj olunmuş dodaq nədir belə? 그리고 나설 참이야 지금 - Bu nə haldır? Belə gedəcəksən?” Tam poetik parafrazlar bütöv məfhumu nəzərdə tutaraq xarakterik olanı, tamı təmsil edəcək vacib elementi, səbəbi göstərmədən təsvir effektini təsvir edir: 다음날 새벽이었어 – onu növbəti gün səhər çağı görmüşdüm – 헛간 속의 피웅덩이 – sanki axurdakı qan gölməçəsi kimi idi” Nümunə olaraq: “그녀는 하루 하루 말라가다 – O, günbəgün əriyirdi” əvəzinə, “살이 빠지다 - arıqlayır”, “몸이 야위다 – çəki itirir” “체중이 줄다 çəki atır” kimi ifadələri göstərmək olar.

Antonasiya - sözün məntiqi və hərfi mənalara qarşılıqlı təsiridir. Leksik mənalara qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan bu məcazda da iki növ məna bir sözdə eyni

anda reallaşmalıdır, əgər kontekst daxilində sözün yalnız bir mənası reallaşsınsa bəzi sözlərin məntiqi mənası çox güclü olduğundan hərfi mənanı başa düşmək çətin olur. Antonomasiyanın əsas məqsədi hadisə və ya şəxsin ən xarakterik əlamətini ortaya çıxarmaqla, bu başlıca xüsusiyyəti xüsusi isim kimi vurğulamaqdır: *무한한 공간 속에 남은 것 같았어요 – sonsuz məkanın içində yalnız vardım.*”: “*붉은 피방울 하나가 빠르게 피어나고 있다 – qan damcısı sürətlə gül kimi açılmağa başladı* “ ümumişlək formada tərcümə etsək “*qan su kimi fışkırdı*” formasını göstərə bilərik.”

Litota - Mübaliğənin tam əksi olan başqa bir ifadə vasitəsi – məcaz növü isə litotadır. Yunan sözü olan litotanın mənası kiçiltmək, əhəmiyyətsizləşdirmək deməkdir. Yazıçının hər hansı bir hadisəni, əşyanı və ya şəxsi əsərin ümumi məzmununa, ideyasına uyğun olaraq əslində olduğundan daha kiçik, daha zəif şəkildə təsvir etməsidir. Söz həqiqi mənə çərçivəsindən xaricə çıxarılıb şişirdilmiş mənə ifadəsi üçün işləndiyi kimi, bəzən də mənə çərçivəsi son dərəcə daralmış halda işlədilir. Sözün əsl mənə çalarlığı dəyişdirilir və söz əhəmiyyətsizlik çaları qazanır ki, belə məcaziliyə kiçiltmə deyilir. Əsərdə “*작은 도토리알 같은 유두*” qadının sinəsi “*balaca palıd qozasıək kiçik sinəsi*” *헛간 바닥, 피둥덩이에 비친 눈이 번쩍였어* – *Qan gölməçisində əksi görünən gözlərim parıldayırdı* “formasında kiçildilərək əks olunmuşdu. Digər ifadə vasitələri kimi ekspressivlik naminə litotadan da istifadə edilməsi üslub xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, biz əsas, biz əsərdə yer alan bədii ifadə vasitələri və onların tərcümə üsulları ilə tanış olduq. Ümumi danışiq dili ifadələri ilə müqayisədən məlum oldu ki, bədii ifadə vasitələri və xüsisilə metafora və digər məcaz növlərinə geniş yer verilmişdi. Əsərdəki məcazi mənalar və ya nominal mənası ad daşıyıcısı barədə çox az, bəzən isə heç bir məlumat vermir.

Ədəbiyyat:

İngilis dilində:

1. Ginzburg R.S. A course in Modern English Lexicology. Moscow: Moscow University Press, 2008
2. Jespersen O. Grows and Structure of the English language. Chicago: The University of Chicago Press, 2014, 162, 165, 166, 169 p.
3. Koonin A. English lexicology. Moscow: Nook publishing house, 2011, 178 p
4. Galperin I.R. Stylistics. M.: Higher school publishing house, 1999, 343 p. 216.
5. Leech G.N., Short M.H. Style in fiction: A linguistic introduction to English fictional prose. London: Longman, 2014, 402 p. (fifth edition)

Rus dilində:

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. Москва: Издательство Академии Наук, 1963, 255 с.
2. Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. Ленинград: Государственное Учебно-педагогическое издательство, 1960, 181 с.
3. Звегинцев В.А. Внутренние законы развития языка. Москва: Издательство Московского Университета, 1954, 34 с.
4. Звегинцев В.А. Семасиология. Москва: Издательство Московского Университета, 1957, 322 с.

Azərbaycan dilində:

1. Rəfilı. M Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş Bakı, APİ II nəşri 2012, səh.174-177
2. Tofiq Hacıyevın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş Filologiyanın yenidən inkişaf mərhələsi 2014 səh 99
3. Qocayeva S. Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf. B.: [n.y.], 2010, 129 s.
4. Məmmədli N. Bədii ədəbiyyatda təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi. Bakı: Elm və təhsil, 2011, s.184
5. . Farsca-azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 640 s.
6. Həsənov.H Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları Bakı Dövlət Universitetinin nəşri 2015

Koreya dilində:

1. <https://blog.naver.com/lightofday/222117655803>
2. http://www.riss.kr/search/detail/DetailView.do?p_mat_type=1a0202e37d52c72d&control_no=8e0475870fd5918cffe0bdc3ef48d419
3. http://www.riss.kr/search/detail/DetailView.do?p_mat_type=1a0202e37d52c72d&control_no=a601bd434dadd076aae8a972f9116fb

Misirova N.

**Translation ways of artistic expressions into azerbaijani used in Han Kang`s “Vegetarian”
(Summary)**

The article explores the metaphor and its different types. The author touches upon the classifications of metaphorical styles. While looking through the article we can observe that the author individually stops at metaphor, metonymy, allegory, irony, epithet, paraphrase, antonymy, etc. Only this is a metaphor - in the literal sense of the word, providing consistency, gives it a general character. Stylistic figures in fact do not give us new information; in the work, the images and events shown are presented in a figurative approach. Here, the basis and essence is to bring to the reader the difference from the everyday form of colloquial speech and the expression of subtextual significance, which is the main goal.

Мисирова Н.

**Способы перевода художественных выражений на азербайджанский
использование в "Вегетарианском" Хан Канга
(Резюме)**

В статье исследуется метафора и ее виды. Автор затрагивает классификации метафорических троп. Художественно изложенными материалами, которые полностью охватывают относящихся к этим образцам, но не теряют первичного и главного значения, где логический и буквальный смысл совершенно ясны. Только это метафора – в буквальном смысле этого

слова обеспечивая логичность, дает ему общий характер. Стилистические фигуры на самом деле не дает нам новой информации, в произведении показанные образы и события представляются в образном подходе. Здесь основой и сутью является довести до читателя разницу от каждодневной формы разговорной речи и выражение подтекстовой значимости, что является главной целью.

Rəyçi: m. Z.Abişov

RƏHMANOVA ARİFƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
ariferehman96@gmail.com

SİNHRON TƏRCÜMƏDƏ TEXNİKİ BİLİKLƏRİN ROLU

Açar sözlər: sinxron tərcümə, məxəz dil, hədəf dil, qızıl qaydalar, texniki bilik, mikrofon, qulaqlıq sistemi, konfrans dilmanlığı, maşın tərcüməsi, səs tezliyi

Key words: simultaneous interpretation, source language, target language, golden rules, technical knowledge, microphone, headset, conference interpreting, machine translation, sound frequency

Ключевые слова: синхронный перевод, входной язык, выходной язык, золотые правила, технические знания, микрофон, наушники, синхронный перевод, машинный перевод, частота звука

Qloballaşan dünyamızı tərcüməsiz təsəvvür etmək çətin olardı. Sinxron tərcümə sahəsi tərcümənin nisbətən yeni sahəsi olsa da, daha intensiv inkişaf edir. Bugün ölkələr arasında əlaqələr genişləndikcə, beynəlxalq iclaslar, konfranslar keçirildikcə, sinxron tərcümənin əhəmiyyəti daha aydın nəzərə çarpır. Bütün digər sahələrin olduğu kimi, sinxron tərcümə sahəsinin də qarşımıza qoyduğu bir sıra

tələblər var. Bu məqalədə həmin tələblərdən sadəcə biri olan texniki biliklərdən bəhs olunur. Texniki biliklər istər yazılı tərcümə, istərsə də şifahi tərcümə ilə məşğul olan şəxs üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilmanc günün nəbzini siyasət, iqtisadiyyat sahələri ilə yanaşı, texnologiya sahəsində də tutmalıdır. Lakin mövzuya keçid etməzdən əvvəl tərcümə və onun növləri, sinxron tərcümə barədə bir qədər bəhs etmək istərdik.

Dünyada hər bir dövlət, hər bir xalq qonşu və ya digər dünya ölkələri ilə əlaqələr qurur və bu əlaqələrin inkişafı üçün çalışır.

Bəs fərqli dillərdə danışan millətlər hansı yolla ünsiyyət qursun? Məhz bu zaman tərcüməyə ehtiyac meydana çıxır. Tərcümə nədir?

Tərcümə dillərarası transliterasiya prosesidir. Tərcümə — fikrin bir dildən digər dilə eyni məzmununda verilməsidir. Tərcümə olduqca mühüm prosesdir. İnsanlar bu sahənin köməyi ilə sanki başqa bir mədəniyyət, başqa bir dünya ilə tanış olurlar. Məhz tərcümə vasitəsilə insanlar digər ölkələrdə mövcud olan cari ictimai və ya siyasi proseslərdən xəbərdar olurlar, eləcə də başqa xalqların ədəbi-bədii nümunələri ilə tanış olurlar.

Tərcümə, o cümlədən şifahi tərcümə, müxtəlif dillərdə danışan insanların ünsiyyət qurmaq ehtiyacından yaranmış və inkişaf etmişdir. Şifahi tərcümənin tarixi yazılı tərcümənininkindən daha qədimdir. Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi, qocaman tərcüməçi Qılıncxan Bayramovun qeyd etdiyi kimi, tərcümə həm də prosesdir, bu prosesin nəticəsində bir dildə yazılmış mətnin əsasında ikinci bir dildə formaca yeni, məzmunca birinci mətnə yaxın bir mətn meydana gəlir.

Tərcümənin iki növü var: yazılı və şifahi tərcümə. Yazılı və şifahi tərcümənin bir sıra ortaq və fərqli cəhətləri mövcuddur. Həm yazılı, həm də şifahi tərcüməçidən məxəz və hədəf dilləri mükəmməl bilmək, müəyyən texniki biliklərə sahib olmaq və geniş dünyagörüşü tələb olunur.

Elmi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, şifahi tərcümə zamanı, əslində hesablamalara görə, vaxtın yalnız 42%-ni nəticələrlə tərcüməçi eyni zamanda danışır,

vaxtın 12%-ni onların hər ikisi susur, 18%-ni yalnız natiq danışır, halbuki vaxtın 28%-ni əksinə yalnız tərcüməçi [2. s, 1].

İşlənmə məkanına uyğun olaraq, sinxron tərcüməyə bəzən “BMT-stilli tərcümə” və ya “konfrans tərcüməsi” də deyilir [2. s, 1]. Şifahi tərcümənin özünün də 2 forması var: ardıcıl və sinxron tərcümə. Ardıcıl tərcümə zamanı natiq nitqindən bir neçə cümlə və ya abzas deyir, sonra tərcümə üçün dilmancı gözləyir. Lakin sinxron tərcümə zamanı bu proses eyni zamanda baş verir. Sinxron tərcüməçi eyni zamanda həm dinləməli, eşitdiyini dekodlaşdırıb təhlil etməli, həm də yenidən kodlaşdırıb auditoriyaya ötürməlidir. Sinxron tərcümə ya köşkdə qulaqlıqlar vasitəsilə, ya da birbaşa auditoriya qarşısında həyata keçirilə bilər.

Tərcüməçinin qarşısına qoyulan tələblər arasında olan texniki bilik həm yazılı tərcüməçilər, həm də şifahi tərcüməçilər üçün mühüm hesab olunur.

Yazılı tərcüməçinin texniki bilikləri dedikdə ilk öncə ağılımıza Microsoft Office proqramları ilə işləmə qabiliyyəti gəlir. Professional tərcüməçi Ofis proqramları ilə sərbəst şəkildə işləməyi bacarmalıdır. Məxəz mətn istənilən formada – həm Word, həm cədvəl, həm də slayd formasında ola bilər. Bu zaman çətinlik çəkməmək üçün tərcüməçi bunlara öncədən bələd olmalıdır. Əgər tərcüməçi hər hansı bir şirkətdə və ya tərcümə mərkəzində işləyirsə, ondan SDL Trados Studio, SmartCAT, CafeTran Espresso kimi CAT Tools-dan istifadə tələb oluna bilər. CAT Tools – Computer-Assisted-Translation və ya Machine-Assisted-Translation maşın tərcüməsinin mühüm vasitələrindəndir. Bu proqramlarla tərcümə zamanı tez-tez rast gəldiyimiz ifadələri yaddaşda saxlaya bilərik. Bu zaman hər dəfə o ifadə ilə rastlaşdıqda tərcümə etmək məcburiyyətində qalmayacağıq. Bu böyük həcmli materiallarda xüsusilə əhəmiyyətlidir. Zaman qazandırmaqdan əlavə, bu proqram vasitəsi ilə eyni ifadənin tərcüməsinin müxtəlif formalarda verilməsi riskindən də xilas olmuş oluruq. Geniş materiallarda o ifadəni hər dəfə axtarıb tapmaq da xeyli vaxtımızı ala bilər. Eyni zamanda, şirkət hər hansı bir sahə üzrə ixtisaslaşmış olduqda onun özünün lüğət bazası olur və CAT Tools vasitəsilə bundan istifadə edə bilərik.

Şifahi tərcümə zamanı texniki vasitələrdən istifadə dedikdə, qulaqlıq və mikrofondan düzgün istifadə nəzərdə tutulur. Dilmanc Sarita Qomez Molanın “Professional konfrans dilməncliyi xidmətləri” (“Professional Conference Interpreting Services”) məqaləsində qeyd etdiyi kimi, dilmancın işini görə bilməsi üçün o görməli, eşitməli və diqqətini toplamalıdır. Dilmancılar dinlədiyi səsi bir qədər yüksək tonda saxlamalıdır. Çünki onlar eyni zamanda həm qulaq asır, həm də danışır.

Dilmanc səsdən təcrid olunmuş, havası dəyişdirilən və natiqi birbaşa görə biləcəyi bir köşkdə əyləşir. BMT, Avropa Parlamenti və.s. kimi konfrans otaqlarında və təlim müəssisələrində sabit və ya daimi köşklər olur. Lakin əgər tərcümə yalnız bir iclas üçün nəzərdə tutulubsa, bu zaman daşınabilən köşklər qurulur.

Daimi və ya daşınabilən olmasından asılı olmayaraq, köşklərin hər birində dilmanc natiqi və auditoriyanı rahat şəkildə görməlidir [4. s, 20].

Bundan başqa, şifahi tərcümənin bir növü olan pıçıltı ilə tərcümə üçün nəzərdə tutulan avadanlıq da mövcuddur. Bu avadanlığa kabelsiz ötürücü və qəbuledici cihazlar daxildir. Əgər natiq hərəkət edərək danışarsa, bu avadanlıq olduqca sərfəlidir, lakin köşkdə istifadə edilməsi narahatdır. [6]

Hər köşkdə 2 və daha çox dilmanc olur. Bir qayda olaraq, bir hədəf dil üçün bir köşk kifayətdir, lakin ikidilli iclaslarda bu azlıq edə bilər. Hər köşkün tərkibində:

- Tərcüməçilərin hər biri üçün bir masa;
- Dilmancılar tərəfindən yandırılıb-söndürülə bilən mikrofon;
- Dilmancın natiqin nitqini birbaşa eşidə bilməsi üçün qulaqlıq dəsti;
- Hər dilmanc üçün kiçik bir lampa olur.

Köşkdə internet bağlantısının olması mühüm amildir [4, s. 21]. Dilmənçilik üçün lazımi avadanlığa nəzər salaq:

Dilmanc masası qulaqlığın və mikrofonun quraşdırıldığı elektron qutudur. Masaya bir neçə dilmanc üçün mikrofon və qulaqlıq quraşdırıla bilər. Masanın üzərində dilləri dəyişmək, səsi artırıb-azaltmaq üçün, eyni zamanda mikrofonu yandırılıb-söndürmə düyməsi olur.

Mikrofonların 3 əsas növü var. Bunlara masaya bərkidilən mikrofon, tək mikrofon və qulaqlığa birləşən mikrofon daxildir. Hər biri haqqında qısa məlumata baxaq:

Masaya bərkidilən mikrofonlar. Bu mikrofonlar birbaşa dilmanın masasına bərkidilir, sadəcə tədbir başlamazdan əvvəl onları yerləşdirmək lazımdır. Mikrofonların bu növünün tək problemi bir istiqamətli olmasıdır, belə ki ondan istifadə edərkən dilman yalnız müəyyən bucaq altında danışmalıdır. Bu bir tərəfdən kənardan gələn səslərin müdaxiləsinin qarşısını alsada, digər tərəfdən dilman tez-tez mikrofonu yaxın danışb-danışmadığına nəzarət etməlidir. Tərcümə zamanı dilmanın ən son ağına gələn şey onun harda olması və nə etməsidir. Əqli fəaliyyət olan tərcümə zamanı bəzi dilmanların əllərini yellədikləri, stulu titrətdikləri, fincanı aşırıdqları, və ya hər hansı bir nöqtəyə uzun-uzadı baxdığı hallar müşahidə olunub. Bu gərgin iş zamanı ona mikrofonu yaxın oturmaq barədə xatırlatma çox mənasız olacaq. Buna görə də bu növ mikrofonların istifadəsi məsləhət deyildir.

Tək mikrofonlar. Bu mikrofonların istifadəsi rahatdır. Sənaye standartlı dilman masalarında bu mikrofonları quraşdırmaq mümkündür. Hal-hazırda dilmanların tərcümə tərzilə bağlı xeyli seçim imkanı var, belə ki onlar artıq masanı tərpətmək məcburiyyətində deyil, mikrofonun yerini və hündürlüyünü özlərinə uyğun formada quraşdırıb bilərlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz problem burada da qüvvədə qalır, tək istiqamətli mikrofonlar ona mümkün qədər yaxın mövqedə danışmağı tələb edir. Lakin iş zamanı bu dilmanın fikrindən çıxıb, bu zaman isə səsin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

Qulaqlığa birləşən mikrofonlar. Fikrimizcə, mikrofonların bu növü onların arasında ən yaxşısıdır. Bu mikrofonlar nəinki kabel problemini aradan qaldırır (digər növlərdə masanın üzərində kabellər olur), eyni zamanda onlar dilmanın üzərində olduğu üçün dilman mikrofonu istədiyi formada istifadə edə bilər. Həmçinin köşkün içərisində, dilmanın ətrafında nə baş verməsindən asılı olmayaraq, auditoriya yalnız dilmanın ötürmək istədiyi səsi eşidir.

Bəzi dilmanclar qulaqlıq mövzusunda bir qədər həssas olduğuna görə tədbirə gələrkən öz qulaqlığını gətirir və texniki işçilərdən onların quraşdırılmasını istəyirlər [7].

Əgər tərcüməçi hər hansı bir şəxs üçün səfər zamanı tərcümə edirsə, natiq hərəkət edərək danışarsa, bu zaman dilmanca daşınabilən texnikadan istifadə edə bilər. Belə tərcümələr zamanı tur bələdçisi stüdyo mikrofonu vasitəsilə məlumat verir, iştirakçılar arasında dayanan dilmanca qulaqlıq vasitəsilə onun səsini eşidir və digər mikrofon vasitəsi ilə tərcümə edir. Bu zaman iştirakçılar dilmancaın hərəkətləri və mimikasına fikir verə və onun tərcüməsini dinləyə bilərlər [4, s. 26].

Şifahi tərcümənin mühüm amillərindən biri də auditoriyanın tərcüməçi üçün tam aydın görünüşüdür. Bəzi çoxdilli beynəlxalq konfranslarda iştirakçıların heç də hamısı eyni otaqda əyləşmir. Dilmanca işin keyfiyyətli olması üçün eşitdiklərindən əlavə natiqin hərəkətlərinə və mimikasına da xüsusi diqqət yetirməlidir. Dilmanca konfrans zalını tam aydın şəkildə görməlidir. Buna görə də dilmanclar üçün ayrılmış köşklərdə bütün zalın görünüşünü təmin edən ekranlar qurulur.

Sinxron tərcümə avadanlığının tarixinə bir qədər nəzər salsaq, görərik ki, ilk zamanlarda bu avadanlıq olduqca sadə idi. Avadanlığın tarixinə baxmaq üçün sinxron dilmanclığın özünün tarixinə baxmaq lazımdır. Bir çox mənbələrdə sinxron tərcümənin ilk nümunəsi kimi Nüremberq məhkəmələri göstərilir, lakin onun tarixi daha əvvəlki dövrə təsadüf edir.

Ötən əsrin əvvəllərində amerikalı iş adamı Eduard Filene britaniyalı mühəndis A. Qordon Finley ilə əməkdaşlıq edərək dilmanclığa kömək edən bir sistem hazırladılar. Onların hazırladıqları cihaz “telefon formasında dilmanclıq” adlandı, çünki orijinal dizayn üçün onlar telefon aparatına əsaslanmışdılar.

Qısa müddətdən sonra Tomas Uatson dilmanclıq avadanlığının təkmilləşdirilməsi prosesinə qoşuldu və bunu Beynəlxalq Tərcüməçi Sistemi adlandırdı. 1926-cı ilə kimi patent Husafon Filene-Finley sistemi və ya sadəcə Husafon adlanan sistemə verildi.

Bu cihaz 1927-ci ildə Əmək Konfransında Millətlər Liqası tərəfindən istifadə olunmuşdur. Lakin bu cihaz özü artıq tərcümə olunmuş mətndən istifadə edirdi, beləliklə, dilmanc nitqlər zamanı onu oxumalı olurdu. Bu isə o deməkdir ki, sinxron tərcümə özü bu aparat vasitəsilə həyata keçirilməyib.

Sonra dilmanlıq texnikasının bir sıra versiyaları meydana çıxdı. Siemens və Halske tərəfindən hazırlanan digər bir sistem isə 1930-cu ildə Berlində keçirilən Beynəlxalq Enerji Konfransında istifadə olunmuşdu. Bundan əlavə, 1933-cü ildə keçirilən Kommunist Beynəlxalq İcra Komitəsinin 13-cü sessiyasında istifadə olunan qulaqlıqlar və köşklər bir növ dilmanlıq avadanlığı idi.

Həmin onillik ərzində bir sıra konfranslar, məsələn, 15-ci Beynəlxalq Fiziologiya Konqresi və ya 1944-cü ildə Filadelfiyadakı konfrans dilmanc texnikasının tətbiqini tələb edirdi.

Belə nəticəyə gələ bilərik ki, 1945-ci ildə baş tutan Nüremberq məhkəməsinə qədər dilmanlıq avadanlığı artıq bir sıra situasiyalarda istifadə olunmuşdu, bu isə göstərir ki, avadanlığın yaşı əksər insanların düşündüyündən də qədimdir [8].

Gördüyümüz kimi, dilmancdan işçi dillərdə mükəmməl səlislilik, fon biliyi ilə yanaşı, texniki biliklər də tələb olunur. Bunun üçün də dilmanclar və ya bu peşəyə yiyələnmək istəyən şəxslər dünya və ölkə gündəmi ilə yanaşı, texniki yenilikləri də izləməli, iş zamanı tətbiq etməlidir. Bu onlara həm vaxta qənaət baxımdan, həm də işin keyfiyyəti baxımdan sərfəli olacaq.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva F. Peşəkar Tərcümənin Əsasları. Bakı: 2010
2. Abdullayeva F. Sinxron tərcüməçi hazırlığı təcrübəsindən. Elmi Xəbərlər, №7, Bakı, 2006, səh.31-34
3. Bayramov Q. Tərcümə Sənəti. Bakı: 2008
4. Sarita Gomez- Mola. Professional Conference Interpreting Services. USA: 2008
5. <https://interstartranslations.com/how-does-simultaneous-interpreting-equipment-work/>

6. <https://www.bilingva.com/2018/07/20/conference-interpreting-microphones/>
7. <https://www accreditedlanguage.com/interpreting/the-complex-history-of-simultaneous-interpreting-equipment/>

Rahmanova A.

The role of technical knowledge in simultaneous interpreting

(Summary)

Interpreters are required some abilities such as excellent knowledge and fluency in working languages, background knowledge, etc. Technical knowledge is one of these requirements and essential for both translators and interpreters. In this article, we touched upon the role of technical knowledge in simultaneous interpretation. Rules of use of booth, microphone, and headset are parts of the knowledge. Provision with appropriate equipment plays an important role for quality of the translation. Quality of sound and view are other parts of simultaneous interpretation. Having computer knowledge can be time-consuming for translators and interpreters. That is why, those who want to work in this field, should follow news not only in the world, but also in technological field.

Рахманова А.

Роль технических знаний в синхронном переводе

(Резюме)

Устным переводчикам требуются некоторые способности, такие как отличное знание и свободное владение рабочими языками, базовые знания и т. Д. Технические знания являются одним из этих требований, которые необходимы как для письменных, так и для устных переводчиков. В этой статье мы коснулись синхронного перевода. Умение пользоваться будкой, микрофоном и гарнитурой - это часть знаний. Наличие соответствующего оборудования играет важную роль для качества перевода. Качество звука и изображения - другие составляющие синхронного перевода. Для письменных и устных переводчиков владение компьютером может занять много времени.

Поэтому тем, кто хочет работать в этой сфере, следует следить за новостями не только в мире, но и в технологической сфере.

Rəyçi: f.f.d., dos. F.Abdullayeva

DƏMİR ŞİRİN

Azərbaycan Dillər Universiteti

shirin.demirova@mail.ru

DİLMANCIN KONFRANSA HAZIRLIĞI

Açar sözlər: Konfrans dilməncliyi, konfransa hazırlıq, mənanın tərcüməsi, tərcümə prosesini asanlaşdıran vasitələr

Key words: Conference interpreting, preparation for conference, translation of meaning, translation facilitation tools

Ключевые слова: Устный перевод конференций, подготовка конференций, интерпретации смысла, инструменты для облегчения процесса перевода

Sinxron tərcümənin yaradılması 1920-ci illərin əvvəllərində Edvard Filen və A.Qordon Finleyin telefon texnologiyasından istifadə edərək sinxron tərcümə etməkləri ilə meydana çıxdı. İlk dəfə cəmiyyət tərəfindən tanınması isə təqribən XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Sinxron tərcümənin digər adı “**Konfrans dilməncliyi**”-dir. Konfrans tərcüməsi adlandırılmasının səbəbi isə bu tərcümə növünün daha çox konfrans və beynəlxalq sessiyalarda istifadə olunmasıdır. Sinxron tərcümənin tanınmasında 1945-ci ildə keçirilən Nyurenberq məhkəməsinin [1] rolu böyükdür. Tarixin ən böyük məhkəməsi adlandırılan Nyurenberq məhkəməsi həm beynəlxalq hüquq, həm hərbi məhkəmə, həm də tərcümə sahəsində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Belə ki, 1945-ci ilin payızına kimi ardıcıl tərcümədən daha çox istifadə edilirdi. Ardıcıl tərcümənin çox vaxt apardığını nəzərə alan təşkilatçılar məhkəmə proseslərinin çoxdilli olacağı və uzun çəkəcəyi faktorunu göz önünə gətirərək tərcümələrin sinxron şəkildə aparılması təklifini irəli sürdülər. Geniş auditoriyası olan görüşlər, diplomatik

danışıqlar və konfranslar üçün sinxron tərcümə daha məqsədəuyğun hesab edilir. Məhkəmə zamanı sinxron tərcümənin olacağını öyrənən bəzi tərcüməçilər buna qarşı çıxdılar, çünki onlar dinləmə, anlama və tərcümə prosesləri paralel şəkildə olduğu üçün bunun dilmanca zehni yorğunluq yaradacağını və dil sistemləri olduqca fərqli olan dillərin tərcüməsində natiqin deyəcəyi fikri proqnozlaşdırmağın çətin olacağını düşündülər. Bütün bunlara baxmayaraq, yarım əsrdən də qısa bir müddətdə sinxron tərcümə iki və daha çox dildə aparılan konfrans və görüşlərdə daha geniş vüsət aldı.

Sinxron tərcümə çox sirli peşə kimi qəbul edilir. Bir dildən digərinə çətinlik çəkmədən tərcümə edən konfrans dilmanları xüsusi maraq doğurur. Dilçilik və beyin üzrə tədqiqat aparan alimlər sinxron tərcümə zamanı sərf olunan zehni və fiziki enerjini nəzərə alaraq onu ən çətin dil bacarığı hesab edirlər. Baxmayaraq ki, həm milli, həm beynəlxalq, həm də fəvqəlmilli görüşlər zamanı yüzlərlə konfrans dilmanları ilə əməkdaşlıq qurulur və onların xidmətlərinə etibar edilir, tərcümənin bu növü ilə bağlı yenə də yanlış konsepsiyalar və doqmalar mövcuddur. Ən çox müzakirə edilən doqmalar tərcümə zamanı hər iki dilin aktiv şəkildə işlətməyin və vizual qavramanın mümkünsüzlüyüdür.

Sinxron tərcümə və ya konfrans dilmanlığı zamanı dilman konfrans zalının aydın göründüyü bir butkada natiqin məruzəsini qulaqcıq vasitəsilə dinləyir və eyni zamanda nitqi hədəf dilə tərcümə edərək qarşısındakı mikrofon vasitəsilə auditoriyaya ötürür. Bəs, kimlər peşəkar tərcüməçi hesab olunur? Kanada İcma Dilmanlığı üzrə Xidmətlərin Milli Standartlarında qeyd olunduğu kimi, *“Peşəkar tərcüməçi ardıcılıq və dəqiqliklə tərcümə edə bilən, Fəaliyyət Standartlarına və Etik Prinsiplərə riayət edən, iki dildə səlis danışan, həmçinin müvafiq təlim və təcrübəsi olan şəxsdir”*.

Ümumiyyətlə, tərcüməçi (dilman) hər iki işçi dili mükəmməl bilməli, öz sahəsi üzrə kifayət qədər nəzəri və praktiki biliyə malik olmalı, tərcümə vərdişlərinə yiyələnəli, tərcümə zamanı tələb olunan texnikaları düzgün şəkildə və zamanında işlətməli və dərin dünya bilgisinə sahib olmalıdır. Bundan əlavə tərcüməçi güclü

iradəyə, əla yaddaşa sahib olmalı və fiziki sağlamlığına diqqət yetirməlidir. Bütün bu mürəkkəb və ciddi tələblər bir araya gəldiyi zaman işinin ustası olan tərcüməçi modeli ortaya çıxır. Dilməncliyə elə bir sahədir ki, yuxarıda qeyd olunan keyfiyyətlər yalnız nəzəri biliklərə yiyələnməklə qazanmaq olmur. Digər sahələrdə nəzəriyyəni oxuyaraq onun tətbiq edilməsi ilə təcrübə əldə edilirsə, dilməncliyə üzrə olan nəzəriyyələrin hamısı praktikalar əsasında qələmə alınıb. Dilməncliyə praktika əsaslı sahədir və tərcüməçinin nəzəri biliyinin çox olmasından asılı olmayaraq, gündəlik və davamlı praktika olmadan bu sahədə inkişaf etmək olmaz.

Sinxron tərcümə zamanı dilməncin natiqin məruzəsini eşitməsi və onu hədəf dilə tərcümə etməsi arasında *lənqimə* mövcuddur, çünki məxəz dildəki nitqi anlamaq və onu hədəf dilə çevirmək üçün vaxt lazımdır. Natiq digər cümləsinə davam etdiyi zaman dilmənc birinci cümlənin hədəf dildəki versiyasını auditoriyaya çatdırır.

Tərcümə zamanı məxəz dildəki sözdən daha çox mənaya diqqət yetirilir. Orijinal mesajın mənasını çatdırmaq tərcüməçinin vəzifəsidir. Belə ki, dilmənc mənbə dildəki mesajı dinləyərkən sözləri kənara qoymalı və ***mənanı hədəf auditoriyaya çatdırmalıdır***. Hər dil mənanı fərqli şəkildə ehtiva edir və hədəf dildə ekvivalentlər tapmağa çalışmaq çox vaxt absurd nəticələrə gətirir. Tərcüməçi nəzərə almalıdır ki, bəzi nitqlərdə ekvivalentsizlik baş verə bilər və bu normaldır. Bu əksərən frazeoloji birləşmələr, realilər və s. olan nitqlərdə özünü daha çox göstərir.

Konfrans dilməncliyi sadəcə butkada əyləşib məxəz nitqin hədəf dilə kodlaşdırılması deyil. Tərcümə mərhələsinə kimi və tərcümə prosesindən sonra dilməncin həll etməli olduğu məsələlər də var. Bunlara, *işəgötürən şəxs və ya qurumla işi sənədləşdirmək, məlumatlanmaq, konfransa hazırlıq, konfransın olduğu gün iş mühiti ilə tanışlıq* və s. daxildir.

Konfrans dilmənci işəgötürən ilə müqavilə imzalamazdan əvvəl bir neçə məsələni aydınlaşdırmalıdır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Konfransın mövzusu;
- Konfransın keçiriləcəyi tarix və məkan;
- Tərcümə üçün nəzərdə tutulan saat ;

- Texniki şərait (butka, avadanlıq);
- Məxəz və hədəf dillər;
- Konfransda danışılacaq mövzu barədə sənəd və mətnlərin olub-olmaması;
- Tərcüməni aparacaq qrup, qrup lideri;
- Tərcümənin ictimaiyyətə daha sonra təqdim olunacağı / yayımlanacağı;
- Tərcümənin pıçıltılı, sinxron və ya ardıcıl olacağı;
- Konfransdan sonra qonaqlar üçün tərcümə varmı? (gəzinti, axşam yeməyi zamanı və s.);
- Səyahət xərcləri, yaşayış yeri barədə;
- Ödəniş şərtləri;

Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin aydınlaşdırılması tərcümə prosesində dilmanın xoşagəlməz hadisələrlə üzləşməyəcəyinə əmin olması üçün lazımdır.

Tərcüməçinin əməl etməli olduğu qaydalar da mövcuddur. Əgər tərcüməçi konfransda iştirak edəcəyini bildiribse və şərtləri qəbul edibse, həmin tarixlərdə keçiriləcək başqa bir tədbirdən əldə edə biləcəyi daha çox ödənişə görə son anda tərcümədən geri çəkilə bilməz. Tərcüməçi bu qayda ilə artıq **Etik Davranış Kodeksindən** [2; 3] tanışdır. Tapşırığı qəbul etmək öhdəlikdir və eyni zamanda əlavə bir tapşırığı götürmək etik cəhətdən düzgün deyil. Əgər tədbirdə dilmanc qismində iştirak edəcəyi ilə bağlı müqavilə imzaladıqdan sonra ciddi bir səbəbdən iştirakı alınmırsa, dilmanc həmkarlarının həmin tarixlərdə vaxtlarının olub-olmadığını öyrənib daha sonra işəgötürənə bu barədə məlumat verməlidir.

Uyğun iş şəraiti ilə təmin olunmaq tərcüməçi üçün birinci addım hesab edilir. İkinci addım isə tərcümənin mövzusunə hazırlıqdır. Dilmanc tərcümənin mövzusunə hərtərəfli hazırlıqlı olmalıdır. Tərcüməçi konfransın mövzusu, məzmunu və terminologiyası ilə nə qədər tanışdırsa, tərcümə prosesi də bir o qədər keyfiyyətli olacaq deməkdir. Konfrans tərcüməçisi ərazini kəşfiyyətçi qədər yaxşı bilməsi lazımdır. Tərcüməçi *konfransa hazırlaşmaq* üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə etməlidir. Məlumat üçün dilmanca üç əsas mənbə köməklik göstərir:

- Konfrans sənədləri

- İnternet və terminologiya lüğətləri
- Konfransdan öncə keçirilən brifinq

Araşdırmalar zamanı sinxron tərcüməçiyə lazım olan və *tərcümə prosesini asanlaşdıracaq vasitələri* / materialları bir siyahıda cəmlədim.

1. Konfransın proqramı;
2. İştirak edən təşkilatlar və onlar haqqında məlumat;
3. Müzakirə ediləcək sənədlər;
4. Nitqlərin mətnləri;
5. Slaydlar və natiqlərin qeydləri;
6. Terminologiya lüğətləri;
7. Bu mövzu üzrə əvvəllər keçirilmiş iclasların xülasəsi;
8. Natiqlər və nümayəndələrin siyahısı;
9. İştirak edəcək natiqlərin bioqrafiyası;

Tərcümə üçün lazım olan məlumat, texnika və materiallara yiyələnməyin əhəmiyyəti böyükdür. Bu dilmancın işini dəfələrlə asanlaşdırır. Bu məsələləri daha yaxşı anlamaq üçün aşağıdakı nümunəyə nəzər yetirək. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Kəlbəcərin işğaldan azad olunması ilə bağlı nitqinə nəzər yetirək [4; 5]:

“Əziz həmvətənlər. Bu gün Kəlbəcər rayonu işğaldan azad olundu. Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını ürəkdən təbrik edirəm.

Əziz kəlbəcərlilər, gözünüz aydın olsun! Doğma rayonunuz işğaldan azad olundu. Bu günü Azərbaycan xalqı uzun illər ərzində səbirsizliklə gözləyirdi. Kəlbəcər rayonu 1993-cü il aprelin 2-də işğal edilmişdir. Günahsız insanlar öz dədə-baba torpağından vəhşicəsinə qovulmuşdur. Kəlbəcərin tarixi abidələrinə, təbiətinə böyük ziyan vurulmuşdur.

Kəlbəcər rayonunun işğal altına düşməsi böyük faciə idi. Hər bir rayonun işğal altına düşməsi böyük faciə idi. 1992-ci ilin may ayında Şuşa və Laçın rayonlarının işğal altına düşməsindən sonra Kəlbəcərin də işğal altına düşməsi Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında coğrafi əlaqə yaratdı. Hər kəs yaxşı bilir ki, keçmiş Dağlıq

Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan Respublikası ilə sərhədi yox idi. Ermənistanı Dağlıq Qarabağdan Laçın rayonu ayırırdı, Laçın dəhlizi ayırırdı. Laçın, Şuşa və ondan sonra Kəlbəcər rayonlarının işğal altına düşməsi böyük ərazidə Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında coğrafi bağlantı yaratdı və düşmənin məqsədi məhz bundan ibarət idi. Kəlbəcərin işğal altına düşməsindən sonra demək olar ki, Ermənistanla Dağlıq Qarabağ arasında bir çox yollar vasitəsilə əlaqə yaradıldı və ilk növbədə, silahlar, texnikalar, canlı qüvvə göndərilmişdir. Eyni zamanda, Ermənistanın sonrakı işğalçılıq siyasətinə də bu, böyük üstünlüklər təmin etmişdir”.

Tərcüməsi:

“- Dear fellow countrymen.

***Kalbajar** district has been liberated from occupation today. I sincerely congratulate all the people of Azerbaijan on this occasion.*

Dear people of Kalbajar, may you rejoice! Your native district has been liberated from occupation. The people of Azerbaijan have been looking forward to this day for years. Kalbajar district was occupied on 2 April 1993. Innocent people were savagely expelled from their ancestral lands. The historical sites and nature of Kalbajar have been severely damaged.

*The occupation of the Kalbajar district was a great tragedy. The occupation of each district was a great tragedy. After the fall of **Shusha** and **Lachin** district in May 1992, the occupation of Kalbajar also created a geographical link between **Armenia** and **Nagorno-Karabakh**. Everyone knows that the former **Nagorno-Karabakh Autonomous Region** did not have a border with the Republic of Armenia. Armenia was separated from Nagorno-Karabakh by the Lachin district and the **Lachin corridor**. The occupation of Lachin, Shusha and then Kalbajar districts established a geographical connection between Armenia and Nagorno-Karabakh over a large area, and that was the enemy's objective.*

After the occupation of Kalbajar, a link was established between Armenia and Nagorno-Karabakh in many ways. First of all, weapons, equipment and manpower

were sent there from Armenia. At the same time, it provided significant advantages for Armenia's subsequent policy of aggression.”

Yuxarıdakı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə aid nümunədən də görüldüyü kimi dilmanc bu barədə konfransdan əvvəl **məlumatlı** olmalıdır. Münaqişənin səbəbləri, kimlər arasında aparıldığı, bu nitqdə istifadə olunacaq ərazilərin coğrafi mövqeyi və onların Azərbaycan üçün dəyəri barədə informasiyaya sahib dilmanc tərcümə zamanı rahat bir şəkildə nitqi hədəf dildə kodlaşdırma biləcək. Tərcüməçi bu nitqin ictimaiyyətə təqdim olunacağı faktını da unutmamalıdır, çünki Qarabağ uğrunda aparılan 44 günlük Vətən Müharibəsi bütün dünyanın diqqət mərkəzində olan bir məsələdir. Eyni zamanda, tərcüməçi (dilmanc) nəzərə almalıdır ki, prezidentin nitqindəki yer adları kultural sözlər olduğu üçün tərcümə transkripsiya və ya transliterasiya, bəzən də hər iki metodun köməkliyi ilə həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə, dilmanc bundan əvvəl keçirilmiş zəfər nitqləri barədə məlumatlı olmalıdır. Prezidentin bütün nitqləri planlı bir şəkildə aparılır. Prezident öncəliklə xalqı təbrik edir, qazanılmış uğurları və azad olunmuş torpaqlarımızın adlarını söyləyir, qanı və canı bahasına zəfər çalan şəhid və qazilərimizi ehtiramla yad edir, azad olunmuş torpaqlarımızda görüləcək yenidənqurma işləri barədə məlumat verir və nitqini “Qarabağ Azərbaycandır!” deməklə tamamlayır. Bütün bunları bilmək üçün prezidentin daha əvvəl Zəngilan, Qubadlı, Ağdamın azad olunması barədə xalqa müraciətlərini analiz etmək olar. Bu mövzu üzrə daha əvvəl keçirilmiş konfransların xülasələri də dilmancın köməkçi vasitələrindən biri hesab olunur. Bununla yanaşı, konfransdan əvvəl keçirilən brifinqin də əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Bu zaman dilmanc nələr barədə danışılacağını və ardıcılığını bilmiş olur. Dilmanc qrammatik strukturu fərqli olan dillər arasında tərcümə edərkən proqnozlaşdırma texnikasından istifadə etməlidir, yoxsa ləngimələr baş verə və məlumat itə bilər. Xüsusilə də, xəbərin cümlənin sonunda işlənildiyi Azərbaycan dilindən xəbərin ikinci işlənildiyi İngilis dilinə tərcümə zamanı bu olduqca faydalı texnikadır.

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, tərcüməçi konfransın mövzusu, istifadə ediləcək terminologiyası, işçi dillər arasındakı qrammatik və struktur fərqlər

ilə nə qədər tanışdırsa, tərcümə prosesi də bir o qədər keyfiyyətli olacaq. Həmçinin qeyd etməliyik ki, aktiv dillərlə yanaşı konfrans dilmancın praktikasını olmalı və tərcümə zamanı metodlardan / texnikalardan düzgün istifadə etməlidir. Bundan əlavə, dərin dünya görüşü dilmancın bir nömrəli köməkçisidir. Dilmancın yaddaşı və fiziki cəhətdən sağlam olması tərcümə işini daha da asanlaşdırır və tərcüməyə daha yaxşı fokuslaşmağa kömək edir.

Ədəbiyyat:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Nuremberg_trials
2. https://aiic.org/document/6299/Code%20of%20professional%20ethics_ENG.pdf
3. Institute Of Translation And Interpreting. ITI Code Of Professional Conduct. 2016.
4. <https://www.youtube.com/watch?v=clZuUVycPxM&t=1s>
5. <https://president.az/articles/47778>

Damir Sh.

**Preparation for Conference Interpreting
(Summary)**

From what has been written, we can conclude that the more the interpreter is familiar with the topic of conference, the terminology used, the grammatical and structural differences between the working languages, the better the translation process will be. It should also be noted that in addition to active languages, the conference interpreter should have practice, correct usage of interpreting methods / techniques. Moreover, deep worldview is interpreter's number one assistant. Interpreter's memory and physical fitness make translation easier and help him focus on translation better than ever.

Дамир Ш.

**Подготовка к конференц-переводу
(Резюме)**

Из написанного можно сделать вывод, что чем лучше переводчик знаком с темой конференции, используемой терминологией, грамматическими и структурными различиями между рабочими языками, тем лучше будет процесс перевода. Также следует отметить, что помимо активных языков, на конференции у переводчика должна быть практика и умение правильное использовать методы / приемы перевода. Кроме того, глубокое мировоззрение - помощник переводчика номер один. А также память и физическое здоровье переводчика облегчают перевод и помогают ему лучше сосредоточиться на переводе.

Rəyçi: prof. Q.Bayramov

SOSIAL PEDAQOGİKA

MƏMMƏDOVA ÜRFANƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

urfa96@mail.ru

MƏKTƏBLİLƏRDƏ SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN TƏRBİYƏ EDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: məktəblilər, sağlamlıq, həyat tərz, pedaqogika

Key words: schoolchildren, health, lifestyle, pedagogy

Ключевые слова: школьники, здоровье, образ жизни, педагогика

Müasir təhsil müəssisələrində pedaqoji fəaliyyətin əsas məqsədini müstəqil həyata hərtərəfli hazırlanan, milli və ümumbəşəri dəyərlərə malik olan şəxsiyyət yetişdirməkdir. Şagirdlərin qoyulan məqsəd istiqamətində formalaşdırılması onların həm fiziki, həm də psixoloji-mənəvi cəhətdən sağlam olmalarından, sağlamlıq isə ciddi şəkildə sağlam həyat tərzini keçirməkdən asılıdır. Şübhəsiz, şagirdlərin sağlam

həyat tərzi həm də məktəbdə, təlim prosesində həyata keçirilir. Təqdim olunan məqalənin aktuallığı bununla bağlıdır.

Alimlərin apardıqları tədqiqatlar onu göstərir ki, məktəb təhsilinin yüksək nəticələrilə təhsilalanların sağlamlığı arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur.

Son zamanlar tədqiqatçılar sağlam həyat tərzi problemlərinə dair araşdırmalar aparmışlar. Pedaqoqlar, tibb işçiləri, psixoloqlar, sosioloqlar və valeoloqlar cəmiyyətin sağlam həyat tərzi məsələlərinə və onun təşkilinə dair elmi-pedaqoji ədəbiyyat və metodik vəsaitlər nəşr etdirmişlər. Azərbaycanda ümumi aspektdə böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsi və təhsili problemləri klassik pedaqoqlarımız M. Mehdizadə, Əhməd Seyidov, Mərdan Muradxanov, Əlheydər Həşimov, Yusif Talıbov, Nurəddin Kazımov, Hüseyn Əhmədov, Əmrulla Paşayev, Sabir Şəfiyev, Ağahüseyn Həsənov, Əjdər Ağayev və onların xələfləri Ramin İsayev, Fərrux Rüstəmov, Akif Abbasov, Hikmət Əlizadə, Ləzifə Qasımova, Kərim Məmmədov, Fərahim Sadıxov, Vidadi Xəlilov, Vidadi Bəşirov, Ellada Quluyeva, Məcid İsmixanov və Oqtay Abbasov tərəfindən araşdırılmışdır. Onların tədqiqatları gənc nəsillərin tərbiyəsi işinin elmi şəkildə qurulmasına, səmərəli nəticələr əldə edilməsinə təsirini göstərmişdir.

Müasir dövrün tələbi təhsilalanlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması ilə yanaşı, onların hərtərəfli inkişafına və sağlam həyat tərzi ilə təmin olunmasına yönəlib. Bu cür yanaşma təhsil prosesində şəxsiyyətin sağlamlığının qorunmasının sosial-pedaqoji əhəmiyyətini artırır. Buna görə də müasir dövrdə təhsil müəssisələrində məktəblilərin sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması, sağlamlığının təmin edilməsi və qorunması vacib vəzifələrdən birinə çevrilib.

Sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması problemi məktəblilər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sağlam həyat tərzindən danışarkən əvvəlcə sağlamlıq anlayışına nəzər salmaq lazımdır. Sağlamlıq anlayışının tarixi qədimdir. Bu anlayış tarixi inkişaf yolu keçərək müasir elm və texnikanın tərəqqi etdiyi dövrdə insanları daim düşündürən aktual bir problem olmuşdur. Ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev sağlamlıqdan bəhs edərək demişdir: "Sağlamlıq- düzgün fiziki inkişaf, çevik,

dəyanətli, qüvvətli, möhkəm, qıvraq və bədencə gözəl olmaq bütün cəmiyyətlərdə insanların cəhd etdiyi, özlərində və övladlarında görmək istədikləri ən qiymətli keyfiyyətdir" (3 s.61).

Yalnız sağlam insan yaşadığı cəmiyyətdə öz bioloji, psixi, sosial, iqtisadi və mənəvi potensialını həyata keçirməklə uzun, fəal və mənalı ömür sürə bilər.

Sağlamlıq 3 istiqamətdə özünü təzahür edir:

1. Fiziki sağlamlıq;
2. Psixi sağlamlıq;
3. Mənəvi və ya ümumi sağlamlıq.

"Fiziki sağlamlıq" insanın təbii əhval-ruhiyyəsini əks etdirərək orqanizmin bütün sisteminin normal fəaliyyəti nəticəsində yaranan bir vəziyyətdir.

" Psixi sağlamlıq" mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətindən asılı olub, diqqət və yaddaşın inkişafı, düşünmənin keyfiyyəti, emosional sabillik və iradi keyfiyyətlərin inkişafı ilə müəyyənləşdirilir.

"Mənəvi və ya ümumi sağlamlıq" insanı əhatə edən mühitə qarşı münasibəti, daha dəqiq desək, insanlara münasibəti və birgə yaşamaq qabiliyyəti, müxtəlif hadisələri düzgün qiymətləndirmək bacarığı, mənsub olduğu xalqın və dünyanın mədəni sərvəti ilə tanışlığı, normal həyat tərzinə zidd olan adət və vərdişlərdən uzaq olmasından ibarətdir.

"Həyat təzi" anlayışı mürəkkəb anlayış olub, məktəblilərin davranış forması, həyat fəaliyyəti, stili və həyat səviyyəsi ilə səciyyələnir. Məktəblilər arasında sağlam həyat təzi prioritetinin gücləndirilməsi daha çox əhəmiyyətə malikdir. Bu prosesin ən mühüm problemlərindən biri də formalaşan dəyər və sağlam həyat təzi vərdişləri arasında əlaqənin yaranması, onun qorunması və dəstəklənməsi üzrə hazırlıq fəaliyyətidir.

Beləliklə, dəyərlər sistemində sağlam həyat təzi haqqında təsəvvürlərin müəyyən edilməsi və onları dəstəkləməyə hazır olan məktəblilərin fəaliyyətə cəlb edilməsi müasir dövrümüzün tələbidir.

Hazırda sağlam həyat tərzinə aşağıdakı yol və vasitələr aid edilir:

1. Gün rejimi: Gün rejimi anlayışı insanın sutka ərzində məşğul olduğu fəaliyyətin növbələşməsi kimi başa düşülür. Düzgün tərtib edilmiş gün rejimi əməyin, istirahətin və yuxunun requlyar növbələşməsi məktəblinin güc potensialından daha səmərəli istifadə etməsinə imkan verir, iş qabiliyyətini artırır və sağlamlığına müsbət təsir göstərir. Yüksək iş qabiliyyətinə malik dahi şəxsiyyətlərin həyat tərzini öyrənərkən onların gün rejiminə çox ciddi riayət etdikləri məlum olur.

2. Bədənin möhkəmləndirilməsi: Bədənin möhkəmləndirilməsi dedikdə onun müdafiə qüvvəsinin artırılması və orqanizmin xəstəliyə qarşı mübarizə qabiliyyətinin gücləndirilməsidir. Bədənin möhkəmləndirilməsi orqanizmi xarici mühitin mənfi amillərinə (soyuğa, küləyə, istiyə, rütubətə) qarşı davamlı edib xəstələnmə hallarını azaldır.

3. Şəxsi gigiyena qaydalarına əməl edilməsi: Şəxsi gigiyena dedikdə, bədənə, dəriyə, saçlara, dırnaqlara, ağız boşluğuna, geyimə qulluq kimi kompleks tədbirlər nəzərdə tutulur.

4. Düzgün qidalanma: düzgün qidalanma məktəblilər üçün çox vacib məsələdir. İnsan qida vasitəsi ilə ona lazım olan zülal, yağ, karbohidrat, vitaminlər və mikroelementləri alır və orqanizmin həyat fəaliyyəti üçün lazım olan enerji tələbatını ödəyir.

5. Fiziki fəallıq: Hərəkəti fəallıq məktəblinin hormonik inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Son zamanlarda təhsil sistemində aparılan islahatlarla əlaqədar təhsil proqramlarının çətinləşməsi məktəblilərin gün rejimində vaxt çatışmazlığına və hərəkəti fəaliyyətin azalmasına səbəb olmuşdur. Hərəkəti fəallığın azalması (hipokineziya) - yeniyetmə orqanizmində bir sıra ciddi fəsadların meydana çıxması ilə müşayiət olunur.

Hər bir insanın sağlam həyat tərzinə malik olması bütövlükdə cəmiyyətin sağlam həyat tərzinə malik olması deməkdir. Cəmiyyətin sosial, iqtisadi, ictimai və siyasi vəziyyətindən asılı olmayaraq uşaq və yeniyetmələrin sağlam həyat tərzini daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki o, ölkənin gələcəyini, cəmiyyətin elmi və iqtisadi potensialını müəyyənləşdirir.

Bu haqda bir sıra ədəbiyyat nümunələri araşdırmışığı və onların təhlili göstərir ki, sağlam həyat tərzinə aid müəyyən qədər kitab, dərs vəsaiti, məqalələrin olmasına baxmayaraq məktəbliləri sağlam həyat fəaliyyətinə cəlb etmək üçün sistemli işin aparılmasına ehtiyac vardır:

- düzgün gün rejiminin müəyyənləşdirilməsi;
- fiziki tərbiyə və idmana maraq yaratmaq;
- rasional qidalanma;
- asudə vaxtın səmərəli keçməsi (ailədə, məktəbdə, cəmiyyətdə davranış qaydaları, ünsiyyət haqqında söhbətlərin və tədbirlərin təşkili, məişət, mədəniyyət, iqtisadiyyat və siyasi sahələrdə biliklərin verilməsi, kompüter və TV aludəçiliyindən uzaq olmaq);
- zərərli vərdişlərdən uzaq olmaq;
- sağlam həyat tərzinin formalaşdırılmasında islam dəyərlərindən istifadə;
- mənəvi zənginliklə fiziki sağlamlığın vəhdətinə nail olmaq;

Məktəblilərin tərbiyəsində uğur əldə etmək üçün məktəblə ailənin birlikdə sistemli iş aparması vacibdir. Bunun əsasında ümumi məqsəd və tərbiyəvi məsələlər durur ki, bu sistemdə müəyyənləşdirici rolu məktəb öz üzərinə götürür. Bu istiqamətdə əvvəlki təcrübənin mənfi və müsbət tərəfləri, o cümlədən onların səbəbləri öyrənilir, təhlil edilir və gələcəkdə valideynlərlə əlaqə saxlamaq üçün plan tərtib edilir.

1. Birinci növbədə müəllim valideynlərə Azərbaycan dövlətinin məktəblilərdə sağlam həyat tərzinin formalaşması sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədin məzmununu çatdırır.

2. Onları ümumi tərbiyə işinə cəlb edir, çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını öyrədir, maarifləndirir. Tərbiyədə vahidlik prinsipini nəzərə alaraq tərbiyə üsullarının tətbiq olunmasına nail olur.

3. Məktəbin ailə ilə birlikdə məktəblilərin tərbiyəsi ilə bağlı müsbət təcrübəsi öyrənilir və ümumiləşdirilərək yayılır.

4. Səhvlərin baş verməməsi üçün söhbətlər təşkil edilir və yollar göstərilir.

Məktəblilərdə sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması məsələlərində məktəb rəhbərliyi və müəllimlər valideynlərlə həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə iş aparmalıdır. Fərdi əlaqə formalarından biri müəllimin məktəblinin evinə getməsi və həyat şəraitini öyrənməsidir. Bunun üçün müəllim valideynlərlə və məktəbli uşaqla nə barədə danışacağını əvvəlcədən müəyyənləşdirir. O, söhbəti məktəblinin müsbət cəhətlərindən danışmağa başlayaraq yüksək əhval-ruhiyyə yaradır və sonra həmin şagirdin nöqsanlarını onların nəzərinə çatdırır.

İkinci fərdi əlaqə üsulu valideynin məktəbə dəvət edilməsidir. Valideyn məktəbə gəlməklə övladının dostları ilə necə ünsiyyət qurması, kollektivdə özünü necə aparması, maraqları, fərdi xüsusiyyətləri haqqında informasiya alır və onun gələcək həyatını düzgün istiqamətləndirmək üçün müəllimlə daimi əlaqə saxlayır, məktəblinin inkişafı ilə bağlı müasir təsəvvürlərlə və tərbiyə metodları ilə tanış olur.

Kollektiv əlaqə formalarına məktəblə ailənin birgə əməkdaşlığının müxtəlif təşkilati formalarının tətbiq edilməsi aiddir (ailə klubları, valideyn iclası, birgə bayramlar, dərnlər, treninqlər və s.).

Məktəblilərdə sağlam həyat tərzinin formalaşmasına təsir edən amillər kimi ailələrin normal yaşayış tərzini, oxuduqları məktəbin, sinif otaqlarının səliqə-sahmanı, müəllimlərin davranışları və mədəni geyimi, onlara təqdim olunan dərslik və dərs vəsaitlərinin estetik cəhətdən nöqsansız, məzmun baxımından dolğun tərtibatı, müəyyən fənlər üzrə xüsusi otaqların fəaliyyət göstərməsi, onların müasir tədris avadanlığı, kompüter avadanlıqları ilə təchiz olunması və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fərhlə qeyd edilməlidir ki, dövlətimiz ildə şəhər və kəndlərimizdə yeni, hətərəfli təchiz olunmuş məktəb binaları tikdirmiş və yüksək zövqlə təmir etdirmişdir. Ümumtəhsil sistemində yaranan bu əsaslı dirçəliş, əlbəttə ki, məktəblilərin düzgün inkişafına və sağlam ruhda tərbiyə olunmasına stimül olacaqdır.

Məktəb uşaqların həyatında sosial bir mühit rolunu oynayır və məktəb şagirdlərin uğurlu təlim-tərbiyəsindən başqa fiziki cəhətdən təhlükəsiz, emosional cəhətdən qorunmuş psixoloji inkişafını, onların gündən-günə artan yeni məlumatlar, biliklər əldə etmək tələbatını təmin etməlidir. Məktəblilərin sağlamlığı üçün

məktəbdə otağın işıqlandırılması, mebellər, verilən su və onun başqa təchizatları gigiyena və sanitariya qaydalarına cavab verməlidir.

Bütün bunları nəzərə alaraq hesab edirik ki, məktəblilərin həyat tərzinin diqqətlə araşdırılıb öyrənilməsi cəmiyyətimizin bu günü və gələcəyi üçün çox aktual problemdir. Məktəblilərin sağlam həyat tərzini formalaşdıran mühüm amillərin, təsirlərin, vasitələrin və yolların araşdırılma məsələsi qarşımızda duran əsas məsələdir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov H.A. Şagirdlərin valeoloji tərbiyəsi (1-ci məqalə), Pedaqoji tədqiqatlar. Bakı: 2002. -№ 2 – 3, 153 – 155 s.

2. Cəfərov H.A. Şagirdlərin valeoloji tərbiyəsi (2-ci məqalə), Pedaqoji tədqiqatlar. Bakı: 2002. -№ 4 (17), 35 – 42 s.

3. H.Əliyev və müstəqil Azərbaycan gəncliyi. Bakı: Qapp Poliqraf Korporasiyası, 2013, 368 s.

4. Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil üzrə milli konsepsiya. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı: Universal Servis MMC, 2007, 32 s.

5. Deyerler.org // 7878 – sağlam – həyat – tərz //

Mammadova U.

The way of fostering a healthy lifestyle in schoolchildren

(Summary)

The article discusses the problem of fostering a healthy lifestyle in schoolchildren. In addition, the article touches on the concept of a healthy lifestyle, its aspects, the problem of raising this issue in the pedagogical literature. They talked about the interaction of school and family in the formation of a healthy lifestyle in schoolchildren.

Мамедова У.

Способы пропаганды здорового образа жизни у школьников

(Резюме)

В статье рассматривается проблема воспитания здорового образа жизни школьников. Кроме того, в статье затрагивается понятие здорового образа жизни, его аспекты, проблема постановки этого вопроса в педагогической литературе. Они рассказали о взаимодействии школы и семьи в формировании здорового образа жизни у школьников.

Rəyçi: p.f.d., dos. O.Abbasov

NURİYEVƏ AİŞƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aisenuriyeva@gmail.com

PEDAQOGİKADA RİSK QRUPLU UŞAQLARLA İŞİN QOYULUŞU

Açar sözlər: risk, uşaqlar, riskli ailə, pedaqogika, pedaqoji iş

Key words: risk, children, risky family, pedagogy, pedagogical work

Ключевые слова: риск, дети, рискованная семья, педагогика, педагогическая работа

Hal-hazırda "risk altındakı uşaqlar" anlayışı pedaqogika və psixologiyada olduqca tez-tez istifadə olunur. Riskli uşaqlar konsepsiyası bu gün ümumiyyətlə qəbul edilmiş hesab edilə bilər, lakin bunun müxtəlif şərtləri var, bu səbəbdən aydınlaşdırılması və inkişafına ehtiyac var. Risk sözü bir şeyin baş verə biləcəyi və ya olmaya biləcəyi ehtimal, ümumiyyətlə mənfi, arzuolunmaz bir ehtimal deməkdir. Buna görə də riskli uşaqlar haqqında danışarkən, nəzərdə tutulur ki, bu uşaqlar işləməyən və ya olmaya biləcək bəzi arzuolunmaz amillərin təsiri altındadır. V.E. Letunova aşağıdakı risk faktorlarını müəyyənləşdirmişdir:

- tibbi-bioloji (sağlam qruplar, irsi səbəblər, anadangəlmə xüsusiyyətlər, zehni və fiziki inkişafın pozulması, uşağın doğulması üçün şərtlər, ananın həyat təzi və xəstəlikləri);

- sosial-iqtisadi (böyük və natamam ailələr, yetkinlik yaşına çatmayan valideynlər, işsiz ailələr, əxlaqsız həyat təzi sürən ailələr, cəmiyyətdə yaşaya bilməmə: qaçma, avara olmaq, oğurluq, fırıldaqçılıq, dava, qətl, intihara cəhd, təcavüzkar əmr, alkoqollu içkilərin, dərmanların istifadəsi);

- psixoloji (sosial mühitdən uzaqlaşma, özündən imtina, nevroitik reaksiyalar, başqaları ilə ünsiyyətin pozulması, emosional qeyri-sabitlik, fəaliyyətdəki uğursuzluq, sosial uyğunlaşmada uğursuzluq, ünsiyyətdəki çətinliklər, yaşlıları ilə qarşılıqlı əlaqədə çətinlik);

- təhsil müəssisəsinin proqramlarının məzmunu ilə, öyrətmə şərtləri ilə uşaqların psixofizioloji xüsusiyyətləri, zehni inkişaf tempi və öyrənmə sürəti arasındakı uyğunsuzluq, mənfi qiymətləndirmələrin üstünlük təşkil etməsi, fəaliyyətlərdə qeyri-müəyyənlik, öyrənməyə marağın olmaması, müsbət təcrübəyə yaxınlıq, tələbə imicinə uyğunsuzluq) (3, s. 607)

"Risk qrupu" uşaqlarının əsas fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar rəsmi, qanuni olaraq xüsusi yanaşma tələb etməyən uşaqlar hesab edilə bilər (ailələri, valideynləri var, adi bir təhsil müəssisəsində iştirak edirlər), lakin, əslində, onların nəzarəti xaricində olan fərqli bir təbiət səbəbləri üzündən bu uşaqlar, BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasında və digər qanunvericilik aktlarında təsbit edilmiş əsas hüquqlarının olduğu bir vəziyyətdədirlər. Hansı ki, bu hüquqlar, hərtərəfli inkişafı üçün zəruri olan yaşayış səviyyəsi və təhsil hüququ tam həyata keçirilməmiş və ya hətta pozulmuşdur. Uşaqlar özləri bu problemləri həll edə bilmirlər. Onları ya dərk edə bilmirlər, ya da yaşadıkları çətin həyat vəziyyətindən çıxış yolu görmürlər. Eyni zamanda, "risk qrupu" nun uşaqları yalnız son dərəcə mənfi amillərin təsirini yaşamır, əksinə çox vaxt başqalarından kömək və rəğbət tapa, lazımı anda göstərilən yardım uşağa dəstək ola bilər, çətinliklərin öhdəsindən gəlməyinə kömək edə bilər.

(5)

Azərbaycan pedaqoji ədəbiyyatında M. İsmixanov, S.Vəliyev, F.Vahidov, T. Ağayev, H.H.Əhmədov, N.E. Zeynalova, A.X. Kişiyev, Ş.Ə. Babayev və başqaları, xarici ədəbiyyatlarda isə T.İ. Şulqa, T.Yu. Baranova, Yu.V. Mikadze, L.V. Mardaxaev, L.A. Rıbakova, L.S. Alekseeva, L.S.Viqotski, A.S. Makarenko, L.Ya.Oliferenko və daha bir çox tədqiqatçılar, riskli uşaqlar qrupu, onların yaranma səbəbləri və onlarla aparılan sosial-pedaqoji işlərlə bağlı geniş tədqiqatlar aparmış və öz kitablarında məsələni işıqlandırmışlar.

Təqdim olunan əsərlərin təhlili, habelə uyğunlaşdırılmamış yeniyetmələrin ictimailəşməsindəki uzun illərin praktikasını belə bir ümumi tərif əldə etməyə imkan verir: Yeniyetmələrə sosial-pedaqoji dəstək sosiallaşma və sosial özünü inkişaf mərhələsində çətin həyat vəziyyətində olan bir sosial müəllimin (psixoloq-müəllim, defektoloq və digər mütəxəssislər) və yeniyetmələrin kompleks qarşılıqlı əlaqəsidir. Düzgün tənzimlənməmiş yeniyetmələrin problemləri bir çox elmi əsərlərdə təqdim olunur. Uyğunlaşmamış yeniyetmələrin sosial-pedaqoji dəstəyi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: hədəf, proqnoz, diaqnostik, sosial-texnoloji, nəzarət və düzəldici. Düzgün tənzimlənməmiş bir yeniyetmənin sosial problemindən asılı olaraq, sosial-pedaqoji dəstəyin funksiyaları dəqiqləşdirilir və yeniyetmənin şəxsiyyətinin uyğunlaşma və ya yenidən uyğunlaşma, sosiallaşma və ya sosiallaşma məqsədlərini həll etmək üçün sosial-pedaqoji texnologiyaya müəyyən edilir. (4, s. 36)

H.H.Əhmədov və N.E.Zeynalova “Pedaqogika” adlı dərsliklərində risk qrupuna aid uşaqların zərərli vərdişləri haqqında belə yazılır: “Bəzən də elə olur ki, uşaqların azad, müstəqil həyata can atmaları ailədə ziddiyyətə gətirib çıxarır və valideynlərin bundan haqlı şəkildə narazılığı onlarda təhsilə qarşı birtərəfli münasibətə gətirib çıxarır. Bu da uşaqların xoşagəlməz cəhətlərinin – siqaret çəkmə, alkoqollu içki qəbul etmə, narkotiklərə meylini ortaya çıxarır. Valideynlərin haqlı olmaqlarına baxmayaraq, uşaqlara elə gəlir ki, valideynlər düzgün danışmırlar, necə yaşamağı onlar özləri daha yaxşı bilirlər. Belə vəziyyət yarandıqda, valideynlər uşaqların arzu və istəklərini, motivlərini, meyillərini daha dərinləndirən öyrənməli, onların bu və ya

digər hərəkətlərinə, arqumentlərinə hörmətlə yanaşmalı, onlara öz arqumentlərini inamlı şəkildə əsaslandırmağa imkan verməlidirlər”. (1, s. 340)

Ənənəvi cəmiyyətlərdə riskə qarşı qorunma, gəncləri əvvəlki nəsillərin təcrübələrinin davamlılığına yönəldən, istiqamətləndirən mədəniyyət çərçivəsində təcrübə köçürməyin bir yolu idi. Uşaqlar valideynlərinin həyat yolunu təkrarladılar ki, bu da bir həyat yolu seçmə müddətində səhv riskini azaltdı. Cəmiyyətlərin inkişafı ilə birlikdə sosial inkişaf mexanizmi dramatik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Həyat şəraitinin və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, müddətinin artması gəncliyi xüsusi bir dövr kimi uzatmağa imkan verdi, eyni zamanda bu dövr üçün səciyyəvi olan, xüsusilə gəncləşən sosial problemlərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Sosial baxımdan əmək bölgüsü, təhsilin inkişafı, zamanın sərbəst buraxılması, həyat mərhələsi, axtarış və ictimai formalaşma, "asudə vaxt" anlayışının meydana çıxması və s. səbəbdən keçid dövrü də tədricən uzanaraq fərdi və sosial baxımdan məna kəsb edir. Müasir cəmiyyətlərdə həyatın bu mərhələsindəki artım iqtisadi sferadakı struktur dəyişiklikləri, öz sosial nişanlarındakı gəncləri axtarmağı çətinləşdirən demoqrafik dəyişiklikləri çətinləşdirir. Buna görə bu dövr gənclərin tanınmış marginallığı ilə əlaqələndirilir. Ancaq eyni zamanda, adı çəkilən dövr fərqli həyat tərzini və şəxsiyyətləri ilə təcrübələr üçün misilsiz bir fürsət təqdim edir. Müasir cəmiyyətdə gənclər daha çox özlərinə güvənməyə meyillidirlər və tez-tez valideynlərinin təcrübələrini inkar edirlər. Onların məcburi müstəqilliyi yalnız valideynlərdən asılılığı aradan qaldırmaq üçün təbii bir istəyə deyil, eyni zamanda sonuncunun dəyişmiş şərtlərdə təcrübəsinin obyektiv məhdudiyyətlərinə əsaslanır. (2, s. 204)

Dünya təcrübəsi və uşaq hüquqları üzrə konvensiyaların tələbləri nəzərə alınaraq beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə “Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (deinstitutlaşdırma) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)” hazırlandı və 2006-cı il martın 29-da ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə təsdiq olundu. Həmçinin proqramda aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

•dövlət uşaq müəssisələrində uşaqların ailələrə verilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, uşaqların ailələrə verilməsi, onların hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsinin işlək mexanizmlərinin tətbiq edilməsi;

•uşaq evləri və internat tipli dövlət uşaq müəssisələrinin tədricən uşaqlara ailə əsaslı sosial xidmətlər sistemi ilə əvəz olunması;

•uşaqlara ailə əsaslı sosial xidmətlərin maliyyələşdirilməsi və stimullaşdırıcı amillərdən geniş istifadə etmək məqsədilə uşaqlar yerləşdirilən ailələrə maliyyə yardımlarının göstərilməsi;

•dövlət uşaq müəssisələrinin kadr potensialı geniş istifadə olunmaqla uşaqlara ailə əsaslı sosial xidmətləri həyata keçirən sosial işçilərin hazırlanması;

•uşaqların dövlət uşaq müəssisələrinə düşməsinin ən sonuncu imkan olması baxımından uşaqların belə müəssisələrə daxil olmasına ciddi nəzarət mexanizminin hazırlanması, dövlət himayəsinə qəbul olunma meyarlarının dəqiqləşdirilməsi və onlara riayət olunmasına nəzarətin gücləndirilməsi;

•dövlət uşaq müəssisələrində olan uşaqların sayının artmasının qarşısını almaq məqsədilə risk qrupundan olan (uşaqların ailələrdən belə müəssisələrə verilməsi baxımından) uşaqlar və ailələr arasında sistemli preventiv tədbirlərin görülməsi;

•ailələrə verilmiş uşaqların təhsilə cəlb olunması, onlara səhiyyə və reabilitasiya xidmətlərinin göstərilməsinin təmin olunması;

•dövlət ilə qeyri-hökumət və beynəlxalq təşkilatlar arasında de-institutlaşdırma məsələlərinin həlli sahəsində səmərəli əməkdaşlığın təmin olunması.

Proqramın reallaşdırılması nəticəsində dövlət himayəsində olan uşaqların ailə mühitində inkişafı, hüquqlarının qorunması və sosial müdafiəsi, dövlət uşaq müəssisələrində olan uşaqların və belə müəssisələrin sayının azalması, uşaq evləri və internat tipli müəssisələrin uşaqlar üçün ailə əsaslı sosial xidmətlər sistemi ilə əvəz olunması gözlənilən nəticələr kimi müəyyənləşdirilmişdi. (6)

Ədəbiyyat:

1. Əhmədov H.H, Zeynalova N.E – Pedaqogika: Dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016

2. Чупров В.И, Зубок Ю.А – Социология молодежи, Учебник. М.,Норма: ИНФРА – М, 2014
3. Сурикова М.Д – Дети группы риска и их психологические особенности, Молодой ученый, № 4, 2013
4. Галагузовой М.А – Социально-педагогическое сопровождение детей группы риска: региональный аспект: Моногр. – М:ООО «Издательский дом «Ажур»», 2015
5. <https://nsportal.ru/vuz/pedagogicheskie-nauki/library/2016/08/09/sotsialno-pedagogicheskaya-rabota-s-detmi-gruppy-riska>
6. http://anl.az/down/meqale/525/525_iyun2009/84049.htm

Nuriyeva A.

Putting a task in pedagogy with at-risk children

(Summary)

The article deals with children belonging to the risk group, socio-pedagogical work with them and the problem in pedagogy. Thus, children at risk are children with developmental problems, deprived of parental care, social, pedagogical and psychological incompatibility. The article also covers issues related to risk factors, their causes, directions of socio-pedagogical work with at-risk children.

Нуриева А.

Работа с детьми из группы риска в педагогике

(Резюме)

Статья посвящена детям, относящимся к группе риска, социально-педагогической работе с ними и проблеме в педагогике. Таким образом, дети из группы риска - это дети с проблемами развития, лишенные родительской опеки, социальной, педагогической и психологической несовместимости. В статье также освещены вопросы, связанные с факторами риска, их причинами, кометами социально-педагогической работы с детьми из группы риска.

Rəyçi: p.f.d., dos. V.Bəşirov

TƏHSİLDƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ MONİTORİNG

ƏLİYEVƏ XATİRƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

xatir.liyeva.97@gmail.com

TƏHSİLDƏ MONİTORİNG VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: monitoring, qiymətləndirmə, keyfiyyət

Key words: monitoring, evaluation, quality

Ключевые слова: мониторинг, оценивание, качество

“Təhsil Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyasının ən öncül istiqamətlərindən biridir”. [İlham Əliyev]

Müasir dövrdə respublikanın təhsil sistemində davamlı inkişafa yönəlmiş infrastruktur dəyişikliklərinin baş verməsi, inkişafyönümlü proqram və layihələrin həyata keçirilməsi təhsil sahəsinə xüsusi diqqət ayrıldığıнын əyani sübutudur. Ən əsası da bu sahədə həm milli təhsilimizin qurulması, həm də dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasına yönəlmiş proqramlar qəbul edilərək ağıl iqtisadiyyatına əsaslanan təhsil sistemi qurmaq ən vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Burada təhsilin perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müasir yanaşmalardan istifadə edərək təkmilləşdirilməsi ön planda durur.

Təhsildə diqqət yetirilməli ən vacib kateqoriya məhz keyfiyyətdir. Keyfiyyət kateqoriyası təhsilin hazırkı vəziyyəti barədə məlumat alınmasında baza rolunu oynayır, çünki hər bir prosedurun əsasında məhz keyfiyyətin müəyyənləşdirilməsi, müasir standartlara uyğunluğu kimi məsələlər dayanır. Buradan görünür ki, təhsildə yeniliklərə ehtiyac var, çünki yalnız bununla keyfiyyəti yüksək səviyyəyə qaldıra və onu daha da inkişaf etdirə bilərik.

Təhsildə yeniliklərin tətbiqi bu və ya digər təhsil müəssisəsini dünya təhsil məkanına inteqrasiya etməkdə olduqca əhəmiyyətlidir. Bu yeniliklər sırasında təhsilin keyfiyyət səviyyəsini optimal mərhələyə qaldırmağa və keyfiyyət səviyyəsini kəmiyyətlə ifadə etməyə imkan verən monitoring və qiymətləndirmə mexanizmi xüsusilə fərqlənir.

Etimologiyası aspektindən yanaşarsaq, monitoring ingilis dilindən tərcümədə izləmə, müşahidə etmə, müşahidə mənasını verən anlayışdır. Torpaqşünaslıq elmində əsası qoyulan bu termin sonralar digər sahələrə (iqtisadiyyat və s.) və nəhayət təhsilə daxil edilmişdir. Termin olaraq tərifini verək: “ Monitoring – Müəyyən prosesin dinamikasını öyrənmək, real və ilkin vəziyyətin uyğunluğunu müəyyənləşdirmək məqsədilə daimi müşahidə aparma və ya insan fəaliyyəti ilə əlaqədar ətraf mühitdəki dəyişikliklərin müşahidəsi, qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması sistemidir ” [1]

Təhsildə monitoring və qiymətləndirmənin müxtəlif növləri mövcuddur və bunlar 3 əsas aspektə görə bir-birindən fərqləndirilə bilər: funksiyalarına, məlumat strategiyasına və qiymətləndirilən obyektə görə.

Qiymətləndirmənin bütün formaları sistematik olaraq məlumat toplanması, təhlili və toplanılmış məlumatlar əsasında mühakimə yürütməyə istiqamətlənir. “Qiymətləndirilmiş (Dəyərləndirilmiş) informasiya” bu günün təhsil keyfiyyətini müəyyənləşdirmədə və onu daha yüksək səviyyələrə çatdırmada baza əhəmiyyətli mövqeyə sahibdir, bu məlumatlar əsasında bu və ya digər təhsil müəssisəsi öz fəaliyyət planına diqqət yetirir, çatışmazlıq hallarını müşahidə etdikdə isə fəaliyyət strategiyasında yeni bir istiqamət müəyyənləşdirir və özünütəkmilləşdirmə proseslərini ardıcıl həyata keçirilməsinə lazımı şəraiti yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsildə monitoring və qiymətləndirmənin obyektə təhsil sistemidir. “Keyfiyyət üzərində empirik əsaslı yoxlama (qiymətləndirmə)” isə məhz onun məqsədi kimi qəbul edilir. Burada inteqral funksiyalar sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

- Sertifikasiya və akkreditasiya (rəsmi olaraq qəbul edilmiş norma və standartlarla obyektə xarakterizə edən parametrlərin yoxlanılması);

- Hesabatlılıq (aşkarlıq və şəffaflıq prinsipini qoruyaraq cəmiyyətin tələblərinə cavab verilməsi);

- Təşkilati öyrənmə (keyfiyyətin qiymətləndirilməsinin təkmilləşdirmə proseslərinin aparılmasında baza rolunu oynaması)

Sertifikasiya və akkreditasiya- bu və ya digər müəssisənin leqal, eləcə də, formal olaraq qəbul edilmiş normalara cavab verib-vermədiyini müəyyən etməyə imkan verir.

Hesabatlılıq- bu və ya digər müəssisənin və ya servis xidmətinin öz fəaliyyətinin keyfiyyətlilik səviyyəsi üçün məsuliyyətini bildirir. Bu funksiyanın əsasını təşkil edən bir sıra komponentlər var: təqdim edilən məhsulun və ya xidmətin tanıtılması; məhsul və ya fəaliyyətin testlə qiymətləndirilməsi; düzgün olmayan fəaliyyət planında dəyişikliklərin aparılması. Təhsildən məhsul kimi danışdıq, çünki təhsil pedaqoji prosesin məhsulu kimi çıxış edir. Marketing nəzəriyyəsi bizə məlumdur ki, ehtiyacları ödəyə biləcək hər şey mal-əmtəə hesab olunur, bu baxımdan, təhsil müəssisələrinin təqdim etdiyi proqram da eyni şəkildə əmtəə hesab edilir, çünki təhsil də insanların ehtiyacları kateqoriyasında ön sırada dayanır.[3]

Təşkilati, inkişafetdirici və diaqnostik öyrənmə- bu funksiyanın mahiyyəti odur ki, öyrənmə (təhlil) inkişafetdirmə prosesinin həyata keçirilməsində ən ön sırada durur. Əslində biz vurğulaya bilərik ki, monitoring və qiymətləndirmə daha çox formativ rol oynayır. Nümunə gətirək: Diaqnostik qiymətləndirmənin mahiyyəti tələbəni testlə yoxlayaraq onun diploma layiq olub-olmamasını yoxlamaq deyil, əksinə onda olan zəif və güclü tərəfləri üzə çıxarmaqdır. Eləcə də, hər hansı bir müəssisədə aparılan diaqnostik yoxlama həmin müəssisənin fəaliyyətində olan güclü və zəif tərəfləri üzə çıxarmağa yardım edir və müəssisə hansı istiqamətlər üzrə təkmilləşdirmə və dəyişiklər etməli olduğunu müəyyənləşdirir. [2]

Monitoring və qiymətləndirmə mexanizminin təhsil sferasına ötən əsrin 90-cı illərində daxil edilməsinə baxmayaraq, bu sahədə yüksək səviyyəli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Ölkəmizdə bu və ya digər təhsil müəssisələrində aparılan monitoring və qiymətləndirmə bu gün bizə təhsilin hansı səviyyədə olduğunu görməyə imkan verir.

Unutmayaq ki, monitoring və qiymətləndirmə bir-birini tamamlayan iki fərqli prosesdir və təbii ki, monitoring qiymətləndirmədən daha geniş məzmunu sahibdir. Çünki monitoring həm diaqnostik, həm də proqnostik izlənməni özündə ehtiva edir. Təhlillər əsasında əldə edilmiş data bu və ya digər müəssisənin fəaliyyəti istiqamətində olan çatışmayan tərəfləri müəyyənləşdirməyə və bunların aradan qaldırılmasına xidmət edir və müəssisə bundan sonra öz fəaliyyəti istiqamətində rentabellik səviyyəsini təkmilləşdirməyə və stabilləşdirməyə başlayır.

Qiymətləndirmə mexanizmi təhsildə ən vacib parametrdir. Qiymətləndirmə dövrü proses olmaqla təkmilləşdirmə işlərinin aparılmasında açar rolunu oynayır. Gəlin sadə bir nümunə ilə bunu izah edək. Belə bir sual verək: “Sizcə avtomobilin ən vacib hissəsi hansıdır?” Təbii ki, “mühərrik”. Çünki mühərrik avtomobili hərəkətə gətirir və nəticədə biz istədiyimiz ünvanı gedə bilirik. Bu eyni ilə qiymətləndirmədə olduğu kimidir. Necə ki, mühərrik istədiyimiz ünvanı getməkdə əsas rol oynayır, eləcə də qiymətləndirmə istədiyimiz məqsədə çatma bilmək üçün mühərrik rolunu oynayır.

Bəs niyə təhsildə monitoring və qiymətləndirmə lazımdır?

Təhsildə monitoring və qiymətləndirmənin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin əsasında 3 məsələ dayanır:

Bunlardan birincisi, təhsildə əldə edilən nəticələrin keyfiyyətinin arzu olunan səviyyəyə çatdırılmasıdır. Biz “Yoxlamaların əsas məqsədi nədir?” sualını verdikdə, bunun cavabı – “təhsil sisteminin keyfiyyətinin monitoringidir” olmamalıdır. Çünki, yoxlamalar eyni zamanda - natamam, eləcə də tam orta təhsilin bitirilməsi zamanı da tətbiq edilir. Bu şagirdlərin nəticələrini müəyyənləşdirməyə və onları rəsmi qaydada qəbul edilən sənədlərlə sertifikatlaşdırmağa imkan verir və nəticə bununla da hər kəsə aydın, eləcə də, şəffaf formada məlum olur. Ancaq hələ də yoxlamalar təhsil sisteminin və sub-sistemin keyfiyyətini müəyyənləşdirmədə əsas olaraq qalır və istifadə edilir.

Təhsildə monitoring və qiymətləndirmənin inkişaf etdirilməsinin vacib məsələlərindən biri də bu və ya digər təhsil sisteminin öz fəaliyyət və funksiyası,

eləcə də, təhsildə demokratiklik prinsipinin tam formada tətbiqinin həyata keçirilməsi üzrə hesabat yönümlü olmasıdır. Beləki, hər bir təhsil müəssisəsi öz fəaliyyətini demokratik əsaslarla qurur və öz fəaliyyət planı və onun nəticəsi barədə informasiyanı cəmiyyətlə bölüşür. Sosium özü bu sahə ilə maraqlı olduğu üçün, əldə olunan nəticələrin və həyata keçirilən fəaliyyətin onlarla açıq-aşkar surətdə bölüşülməsi onların tələb və istəklərinin hansı səviyyədə qarşılandığını görməyə şərait yaradır. Bu halda nəticələr ictimaiyyətə açıq olaraq təqdim edilir.

Bir çox global yönümlü inkişaf strategiyası mövcuddur ki, məhz bunlar da təhsildə hesabatlılıq prinsipinin olmasını tələb edir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- Təhsilin əhəmiyyətliliyi məsələsinin daha dərin dərki: Nəzərə alsaq ki, hal-hazırda ağıl iqtisadiyyatına yönəlirik və bunun təməlində təhsil dayanır, bu əsasdan təhsilin faydalılıq əmsalının yüksəldilməsinə çalışılır.

- Açıqlıq və aşkarlıq prinsipinin həyata keçirilməsinin sosium üçün faydalılığı: Kər kəs öz ehtiyac və tələblərinin nə dərəcədə həyata keçirilməyi barədə məlumatlandırılır və buna uyğun növbəti addımlarını atır.

Üçüncü və digərləri ilə eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan məsələ monitorinq və qiymətləndirmənin təhsildə inkişafı stimulyasiya edən bir mexanizm kimi fəaliyyət göstərməsidir. Belə ki, əldə olunan müsbət nəticələri görməyə imkan verir. (2)

Monitorinq və qiymətləndirmədə ən vacib məsələ keyfiyyətin kəmiyyətlə ifadəsi və onun (tədqiq edilən obyekt, proses və ya hadisənin) riyazi modelinin qurulmasıdır. Əgər biz riyazi modeldən danışırıqsa, demək ki, burada ölçmələr aparılmalı və funksiyalar müəyyənləşdirilməlidir. Ölçmələrin həyata keçirilməsi və düzgün nəticənin əldə edilməsi isə olduqca kompleks bir məsələ olduğundan, bu sahə üzrə ekspert və mütəxəssislərin xidmətindən istifadə edilir.

Hal-hazırda dünya üzrə çox sayda beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları mövcuddur və onlara üzv olan ölkələr əldə edilən nəticələr əsasında öz ölkələri və digər ölkələrin müqayisəsini apara bilirlər.

Bizim ölkəmiz də müxtəlif beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarına qoşulub.

Bu işə dünya təhsil məkanına inteqrasiya etməkdə atılan ən böyük addımlar sırasındadır. Bunların sırasında PISA proqramı xüsusilə fərqlənir.

PISA- məktəblilər üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq qiymətləndirmə proqramıdır. Bu proqram əsasında şagirdlərin riyaziyyat, təbiət fənləri və oxuyub-anlama üzrə bilik və bacarıqları yoxlanılır. Bu proqramda iştirak edən ölkələr öz təhsilalanlarının adı çəkilə sahələr üzrə hansı bilik və bacarıqlara sahib olduğunu müəyyənləşdirir və fəaliyyətində bunu nəzərə alır. 2006-cı ildə həyata keçirilən qiymətləndirmədə bizim ölkəmizdə burada iştirak etdi. Qeyd edək ki, müxtəlif ölkələrdən 400000-ə yaxın şagirdin iştirakı baş tutmuşdu və ölkəmiz 6500 şagirdi ilə bu proqrama qatılmışdı. Riyaziyyat üzrə 4-cü yeri tutmağımıza baxmayaraq, təbiət fənləri və oxu üzrə zəif nəticələr əldə edilmişdi. [4-5]

Ölkəmizin bu kimi proqramlarda iştirakı ona öz nəticələrini müəyyənləşdirərək və eyni zamanda digər ölkələrin nəticələri ilə müqayisə edərək fəaliyyət proqramını daha da təkmilləşdirməyə, qabaqcıl təcrübəyə sahib ölkələrdən nümunə götürərək bir sıra yenilikləri tətbiq etməyə başlamasında böyük və lazımi bir addımdır.

Yeni bir sahə olan monitorinq və qiymətləndirmə üzrə elmi-pedaqoji tədqiqatların aparılması, mütərəqqi beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, müxtəlif təlim kurslarının təşkil edilməsi ilə gələcək ekspertlərin yetişdirilməsi, normativ-hüquqi bazanın yaradılması, bu sahə üzrə institusional tədbirlərin həyata keçirilməsi kimi məsələlər ön planda durur və onların əsaslı şəkildə həyata keçirilməsi labüddür. [5] Çünki bu sahə təhsil keyfiyyətinə bilvasitə təsir göstərir və onun inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsildə monitorinq və qiymətləndirmə üzrə mütəxəssis və kadrların hazırlanması proseduru da bu günün reallığıdır. Monitorinq və qiymətləndirmə riyazi modellərlə əlaqəli üzə çıxan funksiyaların nəticəsini tələb etdiyi üçün, ekspert-mütəxəssislərin fəaliyyətinin diqqətdə olması və onlar üçün daha perspektivli şəraitin yaradılması gərəkdir.

Ədəbiyyat:

1.Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T. Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı, "Çaşıoğlu",2003.

2. Schereens J., Glas C., Thomas M.S. Educational-evaluation-assessment-and-monitoring, “Taylor & Francis e-Library”, 2005.

3. <https://marketing.ucoz.org/load/16-1-0-27>

4. <https://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/39725224.pdf>

5. <https://www.edu.gov.az/upload/file/M-Merdanov-Qiyetlendirme.pdf>

Aliyeva Kh.

Importance of monitoring and evaluation in education

(Summary)

The object, purpose of monitoring and evaluation in education and its importance are analysed in this article. It is shown that monitoring and evaluation in education is the mechanism representing the information, revealing the problem and prevention taking place in education.

Алиева Х.

Важность мониторинга и оценивания в образовании

(Резюме)

В статье анализируется объект, цель а также важность мониторинга и оценивания в образовании. Показано, что мониторинг и оценивание в образовании это механизм, который даёт информацию о состоянии образования и помогает обнаружить и решить проблему.

Rəyçi: p.f.d., dos. N.Zeynalova

KƏRİMOVA DİLƏK

Azərbaycan Dillər Universiteti

Dilekkerim5@gmail.com

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ STRATEGİYALARINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: təhsil nailiyyətlərinin monitorinqi, milli qiymətləndirmə, təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, test, qiymətləndirmə nəticələrinin istifadəsi

Key words: monitoring of educational achievements, national assessment, education quality assessment, testing, use of assessment results

Ключевые слова: мониторинг учебных достижений, национальная оценка, оценка качества образования, тестирование, использование результатов оценки

Müasir dövrün yenilikləri, elm və texnologiyanın sürətlə inkişaf etməsi fonunda hər bir dövlətin təhsil sahəsində əsas hədəfi şagirdlərin fundamental biliklərinin, eləcə də yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına nail olmaqla yüksək keyfiyyətli təhsil səviyyəsinə çatmaqdır. Bu zaman vətəndaş cəmiyyətinin və bütövlükdə dövlətin ehtiyaclarına uyğun olaraq təhsil prosesinin təhlükəsizliyi və pedaqoqlar tərəfindən peşə səviyyələrinin daim inkişafı ilə şagirdlərin sağlamlığının qorunması da prioritet məsələ kimi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Dünya təhsil sisteminin inkişafı, onun fəaliyyətinin yeni forma və metodlarının işlənməsi, təhsil proqramlarının zənginləşdirilməsi, İKT-nin ən son nailiyyətləri ilə vəhdəti kimi mühüm amillərlə xarakterizə olunur.

Ümumi təhsilin məzmununu modernləşdirmək üçün aparılan obyektiv monitorinq və qiymətləndirmənin əsas məqsədləri bu təcrübənin həyata keçirilməsi və nəticələrin yayılması mərhələsində effektivliyini və sosial nəticələrini müəyyənləşdirməkdir. Həmçinin islahat strategiyasına uyğun olaraq, qabaqcıl tədris təcrübəsi nümunələrinin toplanması da sadalanan məqsədlərə aid edilir.

Təhsilin monitorinqi kvalimetrik, sistemli, şəxsiyyətyönümlü və s. növlərinə görə fərqlənir. O, vahid məlumat bazası üzərində qurulmuş çoxsəviyyəli monitorinq kimi şərh edilir. Bu cür nəzarət nəzarət və ölçmə materiallarının məzmunu, həyata keçirilməsi və nəticələrin işlənməsi qaydası baxımından standartlaşdırılır. Kvalimetrik monitorinqin fəaliyyətinin əsasını təhsil müəssisəsindən asılı olmayan müasir nəzarət və qiymətləndirmə prosedurlarının nəticələri təşkil edir [6, s. 13].

Pedaqoji monitoring və ya təhsil nailiyyətinin monitoringi şagirdyönümlü yanaşma çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Pedaqoji monitoring didaktik və təhsil aspektlərini əhatə edir.

Mütəxəssislərin fikrincə, pedaqoji monitoring normalardan kənara çıxmaq məqsədilə şəxsiyyətin inkişaf göstəricilərinin və onun şərtlərinin mütəmadi izlənməsini təmin etmək üçün hazırlanmışdır.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq təhsil sahəsində aparılan eksperimentlərin, tətbiq olunan yeniliklərin səmərəliliyinin artırılması, nəticələrin izlənilməsi, proqnozlaşdırılması və korreksiya işlərinin vaxtında həyata keçirilməsi məqsəd ilə təhsildə monitoring və qiymətləndirmə mexanizmi tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Mütəxəssislərin fikrincə, hətta dünyanın inkişaf etmiş bir sıra digər ölkələrində də təhsildə monitoring və qiymətləndirmə sistemi kifayət qədər mükəmməl qurulmamışdır. Bu da, öz növbəsində təhsilin monitoring və qiymətləndirmə strategiyalarının lokal xarakter daşmasına zəmin yaradır.

Əksər ölkələrdə dəyərləndirmənin əsas komponentləri olan təhsil standartlarının və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması prosesi məhz qiymətləndirmə vasitəsilə həyata keçirilir. Həm milli, həm beynəlxalq, həm də məktəbdaxili qiymətləndirmənin nəticələrindən məktəb fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi məqsədi ilə istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Çünki hər üç qiymətləndirmənin nəticələri məktəb fəaliyyəti haqqında mühakimə yürütməyə imkan verir. Məhz şagird nailiyyətlərinin nəticələri müəllimlərin, məktəb rəhbərlərinin, yerli təhsil idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin dəyərləndirilməsində indikator rolunu oynayır.

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində qiymətləndirmə nəticələri reyting cədvəlləri şəklində çap edilərək ictimaiyyətə çatdırılır. Beləliklə, hər bir valideyn övladının nailiyyəti ilə birgə onun təhsil aldığı məktəb haqqında da fikir yürütmək imkanı qazanır. Lakin təhsil üzrə beynəlxalq ekspertlərin fikrinə görə, qiymətləndirmə nəticələrinin valideynlərdən daha çox müəllimlərə çatdırılması vacibdir. İnkişaf etmiş təhsil sisteminə malik bir çox ölkədə imtahanları keçirən qurum və ya Təhsil Nazirliyinin müvafiq şöbəsinin fəaliyyətinə imtahanların keçirilməsi ilə bərabər

qiymətləndirmə nəticələrinin təhlili, onların müəllimlərlə müzakirəsi və müəllimlərə lazımı tövsiyələrin verilməsi kimi məsələlər də daxildir.

Son illərdə məktəblilərin təhsil nailiyyətlərinin standart monitorinqinin tətbiqi zərurəti getdikcə daha çox müzakirə olunur ki, bu da məktəb təhsilinin keyfiyyətini aşağı dərəcələrlə qiymətləndirmə prosedurları ilə qiymətləndirmə sistemini tamamlaya bilər.

Monitorinqin əsas vəzifəsi, dövlət təhsil standartı, tədris planı və ya digər normativ sənədlər ilə təmin olunan məqsədlərə çatma dərəcəsini qiymətləndirməyə imkan verən məlumatları əldə etməkdir [3].

Mövzu ilə bağlı apardığımız tədqiqatlar orta ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə strategiyaları ilə bağlı cavablandırılması vacib olan bəzi təməl sualları qarşımıza çıxarır:

- 1) Şagirdlər təhsil sistemində nə qədər səmərəli bilik və bacarıq əldə edirlər?
- 2) Təlim və təhsil sisteminin iştirakçıları tərəfindən hansı nailiyyətlər göstərilir?
- 3) Təhsil alanların nailiyyətləri zaman keçdikcə dəyişirmi?
- 4) Təlim nəticələrinə hansı amillər təsir edir?

Dünyanın bir çox ölkəsində məktəb təhsilinin keyfiyyətinə dair milli monitorinqin təşkili və aparılması təcrübəsi uzun illərə söykənən tarixə malikdir. Təhsil ekspertlərinin, eləcə də tədqiqatçıların qənaətinə görə, xarici həmkarların qabaqcıl təcrübəsi və uğurları təlimin dizaynı və monitorinqi sahəsindəki mütəxəssislər üçün faydalı olacaq, lazımsız səhvlərdən qaçmağa kömək edəcək və ən perspektivli yanaşma və həllərin tətbiq olunmasını mümkün edəcəkdir.

Dünyanın bəzi qabaqcıl ölkələrinin tədqiqatları orta ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə strategiyaları ilə bağlı təcrübələrinə diqqət yetirməyi, hətta onları müqayisəli təhlil etməyi məqsəduyğun hesab edir.

2008-ci ildən Avstraliyada məktəblilərin İngilis dili və riyaziyyat bacarıqlarının qiymətləndirilməsi məqsədi ilə NAPLAN – Milli Savadlılıq və Hesablama - Qiymətləndirmə Proqramı (National Assessment Program – Literacy and Numeracy) işlənib hazırlanmışdır. Proqrama əsasən, hər il 3,5,7,9-cu sinif şagirdlərinin İngilis dili və ri-

yazıyyat fənlərindən qazandıqları bilik və bacarıqlarının monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılır [3].

NAPLAN proqramı aşağıdakı hədəflərə çatmaq məqsədi daşıyır.

- ✓ şagirdlərin tədqiqatlar aparmasına dəstək vermək;
- ✓ ölkə və regional səviyyələrdə təhsil siyasəti tədbirlərinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi;
- ✓ cəmiyyət qarşısında hesabatlılığın təmin edilməsi: məktəblərin təlim-tədris prosesində hansı səviyyədə fəallıq göstərdikləri barədə məlumat vermək.

NAPLAN şagirdlərin bilik və bacarıqlarını dörd sahə üzrə – oxumaq, yazmaq, linqvistik qaydalar – qrammatika, punktuasiya, orfoqrafiya və riyaziyyat bacarıqlarını milli öyrənmə məqsədlərinə, eləcə də riyaziyyat və ingilis dilində ümumi tədris planı elementlərinə uyğun olaraq yoxlayır.

Bundan əlavə, könüllülük prinsipinə əsaslanaraq, şagirdlərin digər fənn sahələri – kompüter bilikləri, təbiət və ictimai elmlər üzrə yoxlanılır.

Beləliklə, bütün bu sadalananlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Avstraliyada müəyyən yaş qrupuna aid edilən şagirdlərin dil və riyaziyyat üzrə icbari, bəzi digər bilik sahə-lərinin isə, könüllülük prinsipi əsasında qiymətləndirilməsi və monitorinqi balanslaşdırılmış strategiyaya söykənir.

NAPLAN-da istifadə olunan testlər dar fənn biliklərini yox, uzun müddət məktəbdə formalaşan və cəmiyyətdə öyrənmə və həyat üçün əsas rolunu oynayan bacarıqları yoxlayır. Bu tip testlərin formatı və tapşırıqların özləri məktəbdə şagirdlərin müntəzəm tədrisi və qiymətləndirilməsi prosesində istifadə olunur, buna görə həm müəllimlərə, həm də şagirdlərə tanışdırlar [4, s. 7].

Təhsilin İnkişafının Milli Qiymətləndirilməsi – NAEP (The National Assessment of Educational Progress) Amerika Birləşmiş Ştatlarının sistemativ milli qiymətləndirmə proqramı kimi tanınmışdır. O, amerikalı şagirdlərin konkret fənlər daxilində bilik və bacarıqlarının səviyyəsini göstərir. Təhsilin İnkişafının Milli Qiymətləndirilməsi prosesi Milli Təhsilin Statistika Mərkəzinin birbaşa vəzifəsidir

Təhsilin İnkişafının Milli Qiymətləndirilməsi Proqramının məqsədi şagirdlərin tədris nailiyyətlərində əldə etdikləri uğurları, tərəqqini qiymətləndirmək və ölkədə təhsilin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər hazırlamaq üçün etibarlı və aydın məlumat verməkdir [3].

Milli monitorinq məktəblilərin dövlət səviyyəsində təhsil nailiyyətlərini müqayisə etmək üçün bir vasitədir və aşağıdakı əsas suallara cavab verir:

1) Amerikalı tələbələrin konkret fənlər üzrə öyrənmə nəticələri zamanla necə inkişaf etmişdir?

2) ABŞ-ın müxtəlif məktəblərində təhsil alan şagirdlərin etnik mənsubiyyətinin, əlilliyinin olmasının, ailələrinin gəlir səviyyəsinin onların təhsillərinə təsir edirmi?

3) Ayrı-ayrı ştatlarda yaşayan şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsinin ümumölkə nəticələri ilə müqayisəsi necədir? [4].

NEAP 4, 8 və 12-ci sinif şagirdlərinin riyaziyyat, ingilis dili, sosial elmlər, yazı, incəsənət, iqtisadiyyat, coğrafiya, ABŞ-ın tarixi fənləri, 2014-cü ildən isə həm də informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və İT mühəndislik üzrə bilik və bacarıqlarını yoxlayır.

Müxtəlif fənlərin monitorinqi fasilələrlə aparılır: iki ildə bir dəfə riyaziyyat və oxu qiymətləndirilir, dörd ildə bir dəfə – təbiət və yazı, digər fənlər - daha az olur.

Qiymətləndirmə həm representativ milli məktəb nümunəsində, həm də representativ ştat miqyasında aparılır.

Təhsilin Keyfiyyətinin Ölçülməsi Milli monitorinqi – SIMCE (Sistemade Mediciónde Calidad de la Educación) 1998-ci ildən Çilidə sistemativ şəkildə həyata keçirilir. O, Latın Amerikasında təsis edilmiş ilk milli qiymətləndirmə proqramıdır.

Proqram təhsilin keyfiyyətini artırmağı və şagirdlərin performansını və öyrənmənin baş verdiyi mühit haqqında məlumat əldə edərək təhsilə bərabər giriş təmin etməyi hədəfləyir. SIMCE üç hədəfə çatmağa yönəlmişdir:

1) təhsil siyasətinin inkişafı üçün məlumat bazasının yaradılması;

2) tədris nəticələri barədə valideynlərə məlumat verməklə məktəblərin cəmiyyətə yararlı olmasını təmin etmək;

3) məktəblərə və müəllimlərə pedaqoji dəstəyin verilməsi [3].

SIMCE monitorinqi məktəb proqramının əsas fənləri üzrə öyrənmə nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir: riyaziyyat, ispan dili, tarix, coğrafiya, sosial elmlər, təbiət elmləri. Son illərdə yeni fənlər əlavə edilmişdir: yazı, ingilis dili, kompüter bilikləri, bədən tərbiyəsi.

Müxtəlif ölkələrin ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə strategiyalarının əsas aspektlərini təhlil etdiyimizdə əmin oluruq ki, istənilən qiymətləndirmə prosedurunun həqiqətən təhsilin keyfiyyətini artırmağa zəmin yaradır. Monitorinq və qiymətləndirmənin məlumatları vaxtında və hədəfli idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün istifadə olunursa, müəllimlərə təhsil prosesini yaxşılaşdırmağa kömək edir və valideynlərə övladlarının öyrəndiklərini mənimsəmə dərəcəsi barədə mühüm fikir verir.

Sonda qeyd edək ki, şagirdlər tərəfindən tədrisin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi məktəbdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Birincisi, bu cür monitorinq müəllimlə şagirdlər arasında əks əlaqə yaratmağa imkan verir ki, bu da müəllimin problemlə sahələrə vaxtında cavab verməsini təmin edir. İkincisi, monitorinqin nəticələri məktəb rəhbərliyinə hər müəllimin fəaliyyəti və onun ixtisas səviyyəsi barədə hərtərəfli məlumat verir.

Ədəbiyyat:

1. Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitorinq və qiymətləndirmə // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 30 may 2014, s. 8

2. Həsənova S. Beynəlxalq təcrübədə məktəb fəaliyyətinin dəyərləndirilməsi // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 04 mart 2011 // <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2011/09/24.htm>

3. Вальдман И.А. Международный опыт использования результатов национальных мониторингов учебных достижений: ключевые аспекты // <file:///C:/Users/Gunel/Downloads/mezhdunarodnyy-opyt-ispolzovaniya-rezultatov-natsionalnyh-monitoringov-uchebnyh-dostizheniy-klyuchevye-aspekty.pdf>

4. Вальдман И. А. Особенности организации мониторингов учебных достижений в странах мира: национальная программа оценки NAPLAN в Австралии // Проблемы современного образования № 2, 2013, с. 5-18

5. Довготько О.Н. Модель и система управления качеством образования общеобразовательной организации // [file:///C:/Users/Gunel/Downloads/model-i-sistema-upravleniya-kachestvom-obrazovaniya-obscheobrazovatelnoy-organizatsii%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Gunel/Downloads/model-i-sistema-upravleniya-kachestvom-obrazovaniya-obscheobrazovatelnoy-organizatsii%20(1).pdf)

6. Сергеева Е.В., Чандра М.Ю. Современные технологии оценки учебных достижений обучающихся. Волгоград, 2013, 115 с.

Каримова Д.

Анализ ключевых аспектов международного опыта стратегии мониторинга и оценки в средних школах

(Резюме)

Анализ ключевых аспектов международного опыта стратегии мониторинга и оценки в средних школах положительно сказывается на реализации ряда мероприятий по повышению качества образования.

В статье на примере программ национальной оценки Австралии, США и Чили рассматриваются ключевые вопросы, связанные с использованием результатов оценки учебных достижений школьников при проведении национальных мониторингов качества образования.

Обсуждаются особенности использования результатов в каждой из стран, включая интерпретацию и представление данных оценки для различных групп пользователей.

Karimova D.

Analysis of the key aspects of international experience in the strategy of monitoring and evaluation in secondary schools

(Summary)

Analysis of the key aspects of international in the strategy of monitoring and evaluation in secondary schools has a positive effect on the implementation of a number of measures to improve the quality of education.

Using the example of national assessment programs in Australia, the USA and Chile, the article examines the key issues related to the use of the results of assessing the educational achievements of schoolchildren in national monitoring of the quality of education.

The specifics of using the results in each country are discussed, including the interpretation and presentation of the assessment data for different user groups.

Rəyçi: p.f.d., dos. N.Zeynalova

REGIONŞÜNASLIQ

AĞAYEV TAHİR

Azərbaycan Dillər Universiteti

agayevtahir666@gmail.com

İSRAİLDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN PARTİYALARIN TƏSNİFATI VƏ İDEOLOJİ ƏSASLARI

Açar sözlər: İsrail, siyasi partiyalar, ideologiya, sionizm, millətçilik, sağçı partiyalar, dini artiyalar

Key words: Israel, political parties, ideology, Zionism, nationalism, right-wing parties, religious parties

Ключевые слова: Израиль, политические партии, идеология, сионизм, национализм, правые партии, религиозные партии

Yaxın Şərqi kimi siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi baxımdan həddindən artıq qaynar coğrafiyada yerləşən İsrailin siyasi sistemi xüsusi ilə seçilir. Bu bölgədə demokratik yəhudi cəmiyyətinin mövcudluğu, fəaliyyəti, dövlət siyasəti daim maraq doğurur,

geniş tədqiqatlara cəlb edilir. “Dövlət quruluşuna görə İsrail parlament respublikasıdır. Dövlətin başçısı Knesset tərəfindən 7 illik müddətə seçilən prezidentdir və onun hüquqları o qədər də çox deyil. Qanunvericilik hakimiyyəti birpalatalı Knessetə məxsusdur. 120 üzvü olan Knesset deputatlarının fəaliyyət müddəti 4 ildir. İcraedici hakimiyyət baş nazirin rəhbərlik etdiyi Nazirlər Kabinetinə məxsusdur. Baş nazir ümumi səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilir” [1,91].

Avropa coğrafiyası üçün xarakterik olan parlament üsul-idarəsi İsrail cəmiyyətinin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə sıx bağlı olmuşdur. İsrail dövləti 1948-ci ildə elan olunanadək, eləcə də ondan sonrakı dövrlərdə yəhudilərin dünyanın müxtəlif bölgələrdən Yaxın Şərqlə köçməsi, eyni etnosa, eyni dinə mənsub olsalar da fərqli siyasi baxışlara malik siyasi qüvvələri yeni cəmiyyət quruculuğuna cəlb etmək üçün parlament quruluşlu idarəetmənin yaradılması kifayət qədər uzaqgörən yanaşma idi. Belə bir cəmiyyətin formalaşmasında Avropada yaranmış yəhudi partiyalarının rolu böyük idi və maraqlıdır ki, təxminən 70 il əvvəl İsrail “partiya dövləti” kimi xarakterizə olunurdu.

XX əsrin ortalarından başlayaraq İsrail dövlətinin parlamentar üsul-idarəli siyasi sistemində partiyalar mühüm rol oynayır. Parlament seçkiləri zamanı partiya siyahıları irəli sürülür, seçicilər partiyalara səs verirlər. Seçkilərdə qalib gələn, səs çoxluğuna malik olan partiya hökuməti formalaşdırır, hökumətə etimad səsverməsi keçirilir. Qanunverici orqanda çoxluğu əldə edən partiya hökumətə nəzarət edir, daxili və xarici siyasətə, maliyyə siyasətinə nəzarət edir, dövlət büdcəsini hazırlayıb və qəbul edir və s. “...Çoxpartiyalı sistem-ümummillə əhəmiyyət kəsb edən və siyasi həyatda müstəqil rol oynayan çoxsaylı siyasi partiyalarla səciyyələnir. Çoxpartiyalılıq şəraitində parlamentdə təmsil olunan partiyalardan heç biri müstəqil surətdə hökumət yaratmaq iqtidarında deyildir. Bu səbəbdən icraedici hakimiyyət koalisiya zəminində, partiyalararası əsasda formalaşır” [2, s.106-107].

Tarixi, iqtisadi, sosial, ideoloji, etnik və s. amillər, seçki qanunları, sosial-mədəni ənənələr çoxpartiyalı sistemin formalaşmasına təsir göstərən amillərdəndir.

İsraildə çoxpartiyalı sistemin formalaşmasında parlament üsul-idarəsi, proporsional seçki sistemindən irəli gələn reallıqlar mühüm rol oynayır.

Majoritar tipli seçki sisteminin fəaliyyət göstərdiyi ölkədə bir qayda olaraq, iki partiyalı sistem və ya bir hakim partiya sistemi formalaşır. Proporsional seçki sistemi isə, hakimiyyət orqanlarında xeyli siyasi qüvvələrin təmsil olunması şansını təmin etməklə, çoxpartiyalı sistemin və partiya koalisiyalarının yaranmasına yol açır, yeni partiyaların təşəkkülünü asanlaşdırır [2, s.105-106].

İsraildəki çoxpartiyalı sistem fərqli təsnifatlara və ideologiyalara malik partiyaların yaranmasına və inkişafına gətirib çıxarmışdır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, İsraildə də siyasi proseslərdə müxtəlif səviyyələrdə təmsil olunan partiyalar müəyyən ideologiyanın daşıyıcısı olmaqla, uzunmüddətli birlik kimi sosial sabitlik və dayanıqlı siyasət amilinə çevrilmişdir. Seçki yolu ilə hakimiyyətdə təmsil olunmağa çalışan partiyalar seçicilərin dəstəyini qazanmaq üçün müxtəlif proqramlarla çıxış edir.

Politoloji ədəbiyyatda partiyaların dövlətə qovuşan, avtoritar, parlament tipləri olaraq təsnifləşdirilir [1, s.103], [3, 153]. İsraildə fəaliyyət göstərən partiyalar isə əsasən parlament tipinə uyğun gəlir.

Parlament partiyaları - rəqabətli siyasi sistemlərdə fəaliyyət göstərirlər, belə tipli partiyalarda iki təşkilatı mərkəz mövcuddur: partiyanın sədri və onun lideri. Sədr faktiki olaraq partiya maşınının meneceri, rəhbəri hesab olunur; o regional şöbələrin fəaliyyətini əlaqələndirir, seçki kompaniyasını təşkil edir, sənədləşməni həyata keçirir. Lider partiyanın siyasi simasını təcəssüm etdirir, o, hər il partiya konfranslarında seçilir. Bəzi partiyalarda bu iki mərkəz birləşə bilər. Partiya liderinin prezident (prezidentli respublikalarda) və ya baş nazir vəzifəsinə parlamentli respublikalarda və ya konstitusiyalı monarxiyalarda) namizədliyi təsdiqlənir (2, s.153). Parlament partiyalarında azlığın çoxluğa tabe olması, eyni fikirliliyin təmin olunması prinsipləri önə çıxmır, bu səbəbdən də partiya rəhbərliyindən asılı olmayan, xeyli müstəqil olan müxtəlif fraksiyaların yaranması, daimi diskussiyalar qaçılmaz

olur. Bir sıra hallarda fraksiya üzvləri tərəfindən müdafiə olunmayan baş nazir və ya nazir istefaya göndərilir.

Seçkilərə, koalisiya hökumətlərinin fəaliyyətinə, eləcə də daxili və xarici siyasətdə mühüm qərarların qəbuluna bu partiyaların ideoloji xətti ciddi təsir göstərir. İsrailin daxili və bir çox hallarda xarici siyasəti ideoloji xarakter daşıyır, burada sosialist, millətçi-sionist ideologiyalar özünü göstərir. Lakin daxili siyasətdə sosialist, xarici siyasətində sionist ideologiya özünü daha çox büruzə verir. Bu ideologiyalar yaranma tarixinə görə daha əvvəlki dövrlərə aid olsalar da XX əsrin ortalarında İsrail dövlətinin yaranmasında əsas, aparıcı rol oynamışdır. Yəhudi dövləti və cəmiyyəti olaraq bir çox proseslərə baxışda bu sağçı və solçu ideologiyalar hələ də öndədir.

İdeologiya hansısa maraqlara xidmət edən ideyalar sistemi kimi başa düşülür. Siyasi ideologiya şüurlara kütləvi şəkildə hakim kəsilir, qrupların, siniflərin, etnosların, millətlərin nəzəri müdafiə mexanizmini müəyyənləşdirir. İdeologiyanın birləşdirici və təşkilatlandırıcı gücü var. Onun köməyi olmadan ictimai hərəkətlərin kütləviləşməsinə təsəvvür etmək çətindir...İdeologiya siyasi fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi vacib funksiyaya malikdir. İdeologiyanın siyasətə ciddi təsir imkanlarına malik olması, siyasətin avtonomluğu barədə də ciddi düşünməyi zərurətə çevirir [4, s. 53].

Siyasi ideologiya ilə bağlı nəzəriyyələrə uyğun olaraq İsraildəki partiyaları dörd qrupda təsnifatlandırmaq mümkündür:

- 1.Mərkəz və sol partiyalar;
- 2.Mərkəz sağ və milliyyətçi partiyalar;
- 3.Dini partiyalar;
- 4.Ərəb partiyaları.

İsraildə bir çox partiya fəaliyyət göstərir. Bunlar içərisində ən böyükləri sosialist-demokratik “İsrail Əmək Partiyası” (Avoda), “Likud” partiyası, bir neçə partiyanın birliyindən yaranmış “Merets-Yahad” alyansı, dini yönümlü “ŞAS” partiyası, Milli dini yönümlü “Mafrad” partiyasıdır. “Avoda”dan başqa “Shinui”, “Am Ehad” kimi partiyalar sol partiyalar, “Likud”a yaxın millətçi partiyalar da var.

Haredi partiyaları “Likud” və Əmək Partiyası arasındakı tarazlığın yaranmasında həlledici rol oynayır.

İsrail dövlətinin qurucu partiyası olan Əmək Partiyası hələ XX əsrin əvvəllərində yaradılmışdır, uzun illər ölkənin siyasətində aparıcı siyasi təşkilat olmuşdur. “Avoda” sosial-demokrat və sionist partiya kimi xarakterizə edilir, 1968-ci ildə sosialist-sionist “Mapay”, “Ahdut HaAvoda” və “Rafin” partiyalarının birləşməsi nəticəsində yaranmış, 2005-ci ildə “Bir Millət” təşkilatı partiyaya birləşmişdir. İsrail Əmək Partiyası 1977-ci ilədək koalisiyon hökumətlərdə aparıcı olmuş, baş nazirləri seçmiş, hökumətləri formalaşdırmışdır. Əmək Partiyası İsrail-Fələstin sülh prosesini, pragmatik xarici siyasəti xəttini və sosial-demokratik iqtisadi siyasətini dəstəkləyir, lakin zaman keçdikcə bu yanaşma mövqelərinin zəifləməsinə gətirib çıxarmış, təşkilatda parçalanma və qopmalar baş vermişdir. Yarandığı illərdə solçu, sosialist kimi tanınan “Avoda” bəzi dövrlərdə sağ və sol mərkəz xəttində siyasət yeridir, bu da geniş sosial dəstəyinin qalmasına imkan verir. Ehud Barakın sədrlikdən istefa verməsi ilə partiya sosial-demokratiyaya daha çox meyl etməyə başlamışdır. Partiya Proqressiv Alyansın üzvü, Sosialist İnternasionalı, Avropa Sosialistlər Partiyasının müşahidəçi üzvüdür [6, s.57].

İsrailin siyasi həyatında ən vacib partiyalardan sayılan mərkəz sağçı “Likud” Partiyasının ideoloji kökləri Vladimir Jabotinskinin 1925-ci ildə işləyib hazırladığı “Revisionist sionizm” anlayışına əsaslanır. Sionist hərəkatın içərisindəki böyük bir qrup olan “Revizionistlər” XX əsrin 20-ci illərində Böyük Britaniyanın mandatına qarşı çıxaraq Eretz Yisraelin İordaniya ilə Fələstinin Yəhudi dövlətinə aid olması ideyasını dəstəkləmiş, 1947-ci ildə irəli sürülən, Fələstin və İsrailin bölünməsi planını rədd etmişdilər. Menaşem Beqinin rəhbərliyi altında 1973-cü ildə bir neçə sağçı və liberal partiyaların birləşməsi ilə yaradılan “Likud” həmin il parlament seçkilərində qalib gəlmiş və bu solçu düşərgənin zəifləməsinin sasını qoymuşdur, ölkənin siyasi tarixində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Partiya 1992-ci il Knesset seçkilərində uduzsa da “Likud”un baş nazirliyə namizədi Benyamin Netanyahu 1996-cı il seçkilərində yenidən hökumət qurdu. “Likud”un lideri Ariel Şaron 2003-cü il seçkilərində qələbə

çalsa da 2005-ci ildə “Kadima” partiyasını qurmuş, təşkilat böyük parçalanmaya məruz qalmışdır. 2006-cı il seçkilərində “Likud” dördüncü partiya olsa da, 2009-cu il seçkilərində yenidən önə çıxmış, baş nazir Benyamin Netanyahu hökumət koalisiyasını qurmaq səlahiyyətinə malik olmuşdur. Hazırda “Likud”un koalisiya hökuməti davam edir, Benyamin Netanyahu isə baş nazirdir [6, s.57].

Ariel Şaron tərəfindən 2005-ci ildə qurulan “Kadima” Partiyası mərkəzçi bir partiya sayılır. Partiyanın yaranması Fələstin münaqişəsinə baxışda ortaya çıxan ziddiyyətlərlə bağlı idi. “Likud” lideri Ariel Şaron 2004-cü ilin fevral ayında təhlükəsizlik və demoqrafik səbəblərdən Qəzza və Qərbi Şəriyədəki bəzi yəhudi məskənlərinin boşaldılması planını açıqlamışdır. Bu dövrdə koalisiya hökumətinin ortaqlarından olan Əmək Partiyasının sədri Şimon Peresin liderliyini Amir Peretzə dövr etməsi və “Likud” daxilində Şaron əleyhinə müxalifətin artması həm hökumət, həm də partiya daxilində ciddi mübahisə və fikir ayrılıqlarına səbəb oldu. Nəticədə Ariel Şaron 2005-ci ilin noyabr ayında partiyasından istefa etdiyini, yeni partiya qurduğunu açıqladı və prezident Moşe Katsav isə ondan parlamentin buraxılmasını və növbədənkənar seçkilər keçirməsini istədi [7].

2008-ci il rəhbərlik seçkilərində Şaul Mofaz partiyanın yeni lideri seçildi və Netanyahu hökumətinə daxil olmayacaqlarını və məqsədlərinin “Kadima”nın başçılığında yeni hökumət qurmaq olduğunu bildirdi. Partiyanın yeni sədri Mofaz Benjamin 2012-ci ilin mayında Netanyahu ilə razılığa gələrək “Likud”un Milli Birlik Hökumətinə qoşuldu [8].

“İsrail Beytenu” 1999-cu ildə Aviqdor Lieberman, Yuri Stern və İda Nudel tərəfindən qurulan dünyəvi, millətçi, sağçı partiyadır. İqtisadi liberalizmi və revizionist sionizmi dəstəkləyən partiya ukraynalı revizionist-sionist lider Zeyev Jabotinskinin ideologiyasına əsaslanır. “İsrail Beytenu” Sovet İttifaqının dağılmasından sonra İsrailə gələn 50 min immiqrantın maraqlarının müdafiəçisinə çevrilmişdir. İsrailin qanunlarına uyğun olaraq vətəndaşlıq almış bu mühacirlər, 1988-ci ildə “Sionist Forum” qurdular və “İsrail Beytenu”nun qurucuları- Liberman, Stern və Nudel də bu foruma qatıldılar. Nəticədə partiya 2009-cu il parlament

seçkilərində səslerini artıraraq parlamentdə 15 yer qazandı və “Kadima” və “Likud”dan sonra Knessetdə üçüncü böyük partiyaya çevrildi.

“Yeş Atid” partiyası 2012-ci ilin yanvar ayında məşhur İsrail jurnalisti və tokşou aparıcısı Yair Lapid tərəfindən qurulmuşdur. Partiyanın bəyannaməsində səkkiz əsas məqsəd açıqlanmışdır. Bunlar İsrail dövlətinin xarici siyasət prioritetlərini dəyişdirmək, vətəndaşların sosial həyatına üstünlük vermək, ölkənin idarəetmə sistemini dəyişdirmək, təhsildə və hərbi xidmətdə bərabərlik, korrupsiyaya qarşı mübarizə, iqtisadi fəaliyyəti yaxşılaşdırmaq üçün çalışmaq, mənzil və yaşayış xərclərini azaltmaqdır. Lapidin dəstəyi ilə “Kadima” Partiyası və Tzipi Livni 2009-cu il seçkilərində parlamentdəki ən böyük bloku yaratsalar da uğur əldə edə bilmədilər. “Yaşıl Atid”in nizamnaməsinə görə, partiyanın Knessetə namizəd göstərəcəyi adları yalnız Yair Lapid müəyyənləşdirir və bu səbəbdən partiya tənqidlərə məruz qalır.

Sol partiyalardan biri olan “Meretz” özünü sülhsevər, insan haqları müdafiəçisi, davamlı inkişafı qarşısına məqsəd qoyan sosial-demokrat partiya kimi təqdim edir. İbrani dilində “canlı” və “enerji” mənasını verən “Meretz” adı həm də partiyanı təşkil edən “Mapam” və “Ratz” təşkilatlarının qısaldılmış və birləşdirilmiş variantıdır. “Mapam” 1948-ci ildə “Hasomer HatZair” İşçi Partiyası və “Ahdut HaAvoda Poale Sion” Hərəkatının birləşməsi ilə qurulmuş, sosialist-sionist partiya sayılmışdır. Növbəti birləşmə 1992-ci ildə “Mapam”, “Ratz” və “Shinui” üçlüyü arasında baş vermiş, 2005-ci ildə bu təşkilat “Meretz-Yahad” adlandırılırsa da, 2006-cı il seçkilərinə “Meretz” adı ilə qoşulmuş, 5-ci yeri qazanmış, 2009-cu il Knesset seçkilərində isə 3-cü partiya olmuşdur [4, s.135].

İsrail dövlətinin yaranmasında əsas rolu xalqın milli və ya etnik mənsubiyyəti deyil, dini mənsubiyyəti və özünüdərki oynamış, bu vəziyyət özünü partiyaların formalaşmasında da göstərmişdir.

Hazırda İsraildə bir sıra radikal dini partiyalar fəaliyyət göstərir. Bunlardan biri ŞAS, digəri isə Birləşmiş Tövrat Yəhudiliyi partiyasıdır. Şas Partiyası 1984-cü ildə İraq əsilli ravvin Ovadya Yosef tərəfindən qurulmuşdur. Partiyanın adı “Shomrei Seferad” sözlərinin ibranicə qısaltmasıdır və təşkilat aşkenaziliyə qarşı siyasi

fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Sağçı və dindar Şas dövlət qurumlarında yəhudi kimliyinin önə çıxmasını, yeşivaların dövlət tərəfindən dəstəklənməsini proqramını irəli sürür. Birləşmiş Tövrat Yəhudilik Partiyası isə 1992-ci ildə Moşe Qafninin rəhbərlik etdiyi ortodoks yəhudi partiyası “Degel HaTorah” və Yaakov Litzmanın rəhbərlik etdiyi “Agudat Yisrael”in birləşməsi nəticəsində yaranmışdır [5, s.125].

Sağçı təşkilatlara “İhud Leumi” (Milli Birlik Partiyası), “Mafdal” (Milli Dini Partiya) partiyaları da aiddir. Milli Birlik Partiyası (MBP) 1999-cu il seçkilərindən əvvəl dindar sionist partiyalar olan “Moledet”, “Tekuma” və “Herut”un yaratdığı ittifaqdan çıxan sağçı bir partiyadır. Rehavam Zeevinin rəhbərliyi ilə qurulan MBP İsrail torpaqlarını yəhudilərin milli mirası sayan və təhlükəsizliyinin bu torpaqlarda təmin edilməli olduğuna inanan seçicilərə yönəlik siyasət yürüdü, onların dəstəyini qazanmağa çalışır.

Milli Dini Partiya radikal sağçı, dindar-sionist partiyadır. “Mizrahi” və “Hapoel HaMizrahi” təşkilatlarının 1956-cı ildə birləşməsi ilə qurulmuş, lakin 2008-ci ilin noyabrında ləğv edilərək müttəfiq Milli Birlik Partiyası ilə birlikdə Yəhudi Evinin yaradılması prosesinə qoşulmuşdur. Qurulduğu vaxtdan 1992-ci ilə qədər bütün hökumətlərdə təmsil olunan partiya İsrailin daxili və xarici siyasətini birbaşa və ya dolayısı ilə təsir göstərmişdir. “Mafdal” koalisiya hökumətlərində dini işlər və təhsil nazirliklərinə rəhbərlik edərək dövlətin yəhudi kimliyini qorumağa çalışmışdır [4, s.144].

Hazırda İsraildə yaşayan əhalinin təxminən 20 faizi fələstinli ərəblərdir. Sayca 1.23 milyon nəfər olan ərəb əhalinin İsrail parlamentindəki təmsil nisbəti 10 faizdən azdır. Bunun da əsas səbəbi ərəblərin siyasətə maraq göstərməməsi, seçkilərə qatılmaması, bir çox ərəb seçicilərinin yəhudi partiyalarına səs verməsidir. Digər tərəfdən, İsraildəki ərəb partiyaları maliyyə imkanları kifayət qədər məhduddur, daima şübhə altında saxlanılır, ərəb seçicilərinin geniş dəstəyini qazana bilməməklə yanaşı, dövlətin təzyiqləri ilə üzləşirlər.

İsrail dövlətində partiyalaşma, fraksiyalaşma müəyyən mənada yəhudi cəmiyyətinin tarixi, mədəni, sosial inkişaf xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. XX əsrin

əvvəllərindən başlayaraq İsrail dövlətinin yaradılması istiqamətində atılan addımlar, çox konfessiyalı mürəkkəb yəhudi cəmiyyətinin formalaşması çoxlu sayda və fərqli ideologiyalara məxsus partiyaların ortaya çıxmasını şərtləndirmişdir. Ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropada solçu ideyaların geniş yayılması yəhudi partiyalarının formalaşmasına da öz təsirini göstərmiş, əsrin ortalarında yaradılmış İsraildə solçu ideologiyaya aid sionist partiyalar aparıcı olmuşdur, zaman keçdikcə, xüsusi ilə əsrin ikinci yarısında ölkədə millətçi-sağçı cəbhə xeyli güclənmiş, koalisiya hökumətləri sağçı ideologiyalara meyilli partiyalardan təşkil edilmişdir. Hazırda İsraildə daxili və xarici siyasətdə sağ və sol ideologiyalarla yanaşı, sionist və sionist olmayan, aşkenazi-sefardi, dini-dünyəvi, ərəb-yəhudi mübahisə və müzakirələri, eləcə də ziddiyyət və qarşıdurmaları özünü göstərir. Parlamentar üsul-idarənin mahiyyətində olan çoxfikirlilik və plüralizm İsrail cəmiyyətində tərəflərin (partiyalar, fraksiyalar, dini-etnik təşkilatlar) sayını çoxaldır, proporsional seçki, ifrata varan nisbi nümayəndəlik mürəkkəb quruluşlu siyasi sistem formalaşdırır. Bunun da nəticəsində İsrail dövləti və cəmiyyəti Yaxın Şərq coğrafiyasına xas siyasi çağırışlara cavab verə bilir, reallıqlara uyğun olaraq milli maraqlara uyğun siyasət yürüdülmür.

Ədəbiyyat:

- 1.Soltanova H.B., Məmmədov C.A. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin iqtisadi və sosial coğrafiyası. Bakı: “Bakı Universiteti” Nəşriyyatı, 2008, 304 s.
- 2.Orucov Ə.A. Politologiya. Bakı: “Avropa” Nəşriyyatı, 2017, 182 s.
- 3.İbrahimli X.Politologiya. Bakı: “Qanun” Nəşriyyatı, 2012, 215 s.
- 4.Ufuk U., Selin M.B., Gülşah N.D., Furkan T., Saliha Z., İsrail siyasətini anlama kılavuzu. İstanbul; “Seta” Yayınları, 2012, s.202.
- 5.Владимир Х., Партийно-политические структуры и избирательный процесс в Израиле в начале XXI века. Институт Ближнего Востока, 2014, с.334.
- 6.Abraham D, “The Likud: The Struggle for the Centre,” Israel Affairs, Vol.16, No.1, (January 2010), 57 s. [https:// www. tandfonline. com/doi/abs/10.1080/13537120903461995](https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13537120903461995)

7.Gideon A., “PM shocks Likud with withdrawal ‘ideas’,” “Haaretz”, 3 February 2004.<https://www.haaretz.com/1.4705940>

8.Jonathan N., Ophir B.,-Z., “In surprise move, Netanyahu, Mofaz agree to form unity government, cancel early elections,” “Haaretz”, 8 May 2012.

<https://www.haaretz.com/netanyahu-mofaz-agree-to-cancel-elections-form-unity-government-1.5220326>

Aghayev T.

Classification and ideological bases of the parties operating in Israel

(Summary)

The existence of a party system in the state of Israel and the fractionation of this system are in some ways closely linked with the historical, cultural and social development of Jewish society. Steps taken since the early twentieth century to establish the state of Israel, the formation of a complex multi-religious Jewish community, have led to the emergence of a large number of parties with different ideologies. About 50 years ago, Israel was characterized as a “party state”. At present, in Israel’s domestic and foreign policy, along with right and left ideologies, there are Zionist and non-Zionist, Ashkenazi-Sephardic, religious-secular, Arab-Jewish debates and discussions, as well as contradictions and confrontations. Pluralism in the nature of parliamentary rule increases the number of parties (parties, factions, religious and ethnic organizations) in Israeli society, creates proportional representation, extreme relative representation and a complex political system. As a result, the state and society of Israel are able to respond to the political challenges inherent in the Middle East, and pursue policies in line with national realities.

Агаев Т.

Классификация и идеологические основы партий, действующих в

Израиле

(Резюме)

Существование партийной системы в Государстве Израиль и распад этой системы до некоторой степени тесно связаны с историческим, культурным и

социальным развитием еврейского общества. Шаги, предпринятые с начала двадцатого века для создания Государства Израиль, формирование сложной многоконфессиональной еврейской общины, привели к появлению множества партий с разными идеологиями. Около 50 лет назад Израиль характеризовался как «партийное государство», и политические партии играли важную роль. В настоящее время наряду с правыми и левыми идеологиями существуют сионистские и несионистские, ашкеназо-сефардские, светские. Разногласия и разногласия между арабами и евреями, а также разногласия и плюрализм оппозиции в самом парламентском правительстве увеличивают количество партий (партий, фракций, религиозных и этнических организаций) в израильском обществе, создают относительные выборы, чрезмерное относительное представительство. Реагировать на политические вызовы и проводить политику в соответствии с национальными реалиями.

Rəyçi: dos. B.Əliyev

MİRZƏLİ FƏRİD

Azərbaycan Dillər Universiteti

temucinfm97@gmail.com

COLAN TƏPƏLƏRİ MƏSƏLƏSİ BEYNƏLXALQ HÜQUQ PRİZMASINDA VƏ REALLIQDA

Açar sözlər: İsrail, Suriya, Colan təpələri, beynəlxalq hüquq, Dürzilər, strateji əhəmiyyət, ərəb baharı, vətəndaş müharibəsi

Key words: Israel, Syria, Golan Heights, international law, Druze, strategic importance, arab spring, civil war

Ключевые слова: Израиль, Сирии, Голанские высоты, международное право, Друзья, стратегическое значение, арабская весна, гражданская война

İsrail 1967-ci ildə Ərəb-İsrail müharibəsi zamanı Suriyaya hücum etmiş və strateji baxımdan əhəmiyyətli olan Colan təpələrini ələ keçirmiş, 1981-ci ildə isə bu bölgəni birtərəfli şəkildə ilhaq etdiyini bildirmişdi. Colan təpələri regionun ən yüksək nöqtələrindən biri olmaqla yanaşı, təhlükəsizlik və su mənbələri baxımından da İsrail üçün vacib idi. Colan təpələri və Tiberias gölündən keçən Yarmuk və Banyas çayları İsrailin illik su istehlakının təqribən 25%-ni qarşılayırdı.

Təhlükəsizlik baxımından Suriyanın paytaxtı Dəməşqdən 60 kilometr aralıda yerləşən Colan təpələri İsrailin Suriyada daha çox hiss olunan hərbi üstünlüyünü gücləndirirdi. Livan və Colan təpələri üzərindən hava sahəsini keçə bilən İsrail döyüş təyyarələri, paytaxt Dəməşq, digər şəhər və hərbi nöqtələr üçün birbaşa təhlükə yaradırdı. [1]

Siyasi olaraq Colan təpələri, İsrailin Suriya ilə danışıqlar aparmaq üçün əlində saxladığı vacib mövzulardan biridir. Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi 1967-ci il müharibəsindən sonra İsrail, işğal etdiyi Sinay yarımadasını və Colan təpələrini "Torpaq naminə sülh" siyasəti ilə danışıqlarda istifadə etmək istəmişdir. İsrail bunu Sinay yarımadası səbəbindən Misirlə həyata keçirmiş və razılaşmadan sonra bu bölgə Misirə verilmişdir. [2]

Colan təpələri Suriya üçün, İsrail ilə danışıqların ilkin şərtlərindən və ən vacib tələblərindən birini təşkil edirdi. İsrailin baş nazirləri zaman-zaman Colan təpələrini Suriyaya verilməsinə can atırdılar. Bu siyasət bəzən İsrailin daxili siyasətindəki baş verən hadisələr və bəzən beynəlxalq aləmdəki dəyişikliklər səbəbindən həyata keçirilə bilməmişdir. XX əsrin sonlarına doğru İsrail siyasətində sürətlə yüksələn Benyamin Netanyahu isə sülh qarşılığında belə olsa, Colan təpələrinin Suriyaya verilməsinə qarşı çıxmışdır.

Son olaraq, 2008-ci ildə Türkiyənin vasitəçiliyi ilə aparılan İsrail-Suriya sülh danışıqları nəticəsində Suriya, Colan təpələrindən çəkilə biləcəyini açıqlamışdır. Ancaq İsrailin Qəzzaya etdiyi qəfil hücumlarla danışıqların çökməsi səbəbindən bir

irəliləyiş əldə edilməmişdir. Bu müddətdən sonra yenidən İsraildə baş nazir postuna gələn Netanyahu əvvəlki siyasətini davam etdirmişdir.

Suriyadakı vətəndaş müharibəsinin başlaması ilə Netanyahu rəhbərliyinin (İsrailin) Colan təpələrinə marağı daha da artmışdır. Belə ki, İsrail baş naziri Netanyahu 17 aprel 2016-cı il tarixində Colan təpələrində nazirlər kabineti iclasını keçirmişdir. Görüşdən sonra Netanyahu, Colan Təpələrinin əbədi olaraq İsrailin suverenliyi altında qalacağını, heç bir zaman Suriyaya qaytarılmayacağını və artıq beynəlxalq ictimaiyyətin də Colan təpələrini İsrailin ərazisi olaraq tanımalı olduğunu söyləmiş və bu açıqlamadan sonra bir sıra diplomatik səylər göstərmişdir. 2011-ci ildən bəri İsrailin Suriyadakı siyasətini izah etdiyimiz bölmələrdə, Colan təpələrini İsrail ərazisi olaraq beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq səyləri yer alır.

2011-ci ildə Suriya İnqilabı başlayan zaman, Cənubi Suriyaya qədər genişlənən nümayişlər Dürzi cəmiyyətinə də təsir göstərmişdir. Belə ki, Suriya və Dürzi tarixində əhəmiyyətli bir şəxsiyyət olan Sultan Paşa Atraşın qızı, hadisələrin əvvəllərində Bəşər Əsədin 3 Dürzi dini lideri ilə keçirdiyi görüşlərdə xəbərdarlıq etdiyini söyləmişdir. Bəşər Əsədin bu iclasda Nusayrilər və Dürzilərin azlıq olduqlarını və nümayişlərə qatılmamalı olduğunu bildirdiyi ifadə edilmişdir. Suriyadakı dürzi cəmiyyəti düşüncə və fəaliyyət baxımından birlik içində deyildi. Suriyadakı nümayişlərin şiddətlə yatırılması Dürzi liderləri və ictimaiyyət tərəfindən reaksiya ilə qarşılanmışdır. Dürzi cəmiyyətinin mühüm liderlərindən biri olan Livanlı Valid Canpolad, Dürzilərin nümayişçilərə qarşı şiddət tətbiq edən rejimin yanında olmamasını tövsiyə etmişdir. Ancaq Suriya ordusunda çox sayda olan Dürzi zabidləri, nümayişlərə yanaşmalarında eyni düşüncədə olmamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Suriya Ordusunun bir çox zabiti ordudan ayrılmışdı. Digər tərəfdən, rejimin yanında döyüşən və qırğınlarına görə Dürzi cəmiyyəti tərəfindən qınanan zabidlər də vardır. Bunlardan ən əsası, 2016-cı ildə İŞİD hücumunda həyatını itirən İsam Zehrəddindir.

Suriya Ordusundan ayrılan zabidlər, dürzilərin çoxluq təşkil etdiyi bölgələrdə "Sultan Paşa Atraş", "Beni Maruf Fədailəri" adlı hərbi batalyonlar qurmuşdular. Nümayişçiləri və ya rejimi dəstəkləyən bəzi dürzilər olsa da, Dürzi cəmiyyəti ümumi

olaraq “bitərəf” qalmağı bacarmışdır. Əl-Nüsrə Cəbhəsinin, qısa müddətli də ola, Sultan Paşa Atrəş batalyonunun silahlılarını həbs etməsi, Dürzilər arasında kəskin reaksiya yaratmışdır. Bu hadisədən sonra Dürzilər, əlisilahli olan hər kəslə münasibətləri kəsməyə qərar vermişdir.

Dürzilər bu çağırışdan sonra hərbi xidmətə getməkdən imtina etmişdilər. “New York Times” qəzetinin xəbərinə görə, 2013-cü ildə hərbi xidmətdən imtina edənlərin sayı 8000-ə çatmışdır. Bununla birlikdə, bölgədə artan təhlükəsizlik ehtiyacları hərbi hissələrin yaradılmasını gərəkəndirilmişdir. Dürzilərin, rejim daxilində 5000 nəfərlik hərbi təşkilatları qurulmuşdur. Bu təşkilatların komandirlərinin Suriya ordusu ilə sıx əlaqələri olmuşdur. [3]

BAAS Partiyasının Süveydə qurduğu təşkilatın silahlıların sayı isə 4 minə ötmüşdür. Bu təşkilatın maliyyələşdirənləri arasında Əsədin əmisi Emin Nahluf və İsam Zehrəddinin həyat yoldaşı da var idi. Dürzilərin çoxluq təşkil etdiyi Süveydə, Hizbullahın bölgəyə girməsindən sonra yeni təşkilatların qurulmasına şahid olmuşdur. Hizbullah komandirlərindən Samir Kantarın rəhbərliyi altında Hizbullahə bağlı təşkilatlar qurulmuşdur. 2014-cü ildə isə, yeni bir təşkilat qurmağa çalışan rejim tərəfdarı komandirlərindən Vahid Belus ortaya çıxmışdır. Vaşinqton İnstitutunun etdiyi araşdırmada “Belusun silah alması üçün lazımlı maddi dəstəyi xaricdən alırdı və aldığı yerlərdən biri də İsraildəki qardaşlarının gələcəyindən narahat olan Dürzilər idi.” deyər bildirmişdir.

Belusun xaricdən dəstək alaraq qurduğu təşkilat, Dürzi bölgələri xaricində də fəaliyyətə başlamışdır. Nüfuzunun artmasına rəğmən rejim tərəfindən ala bilmədiyi maddi dəstək və buna etirazları 5 sentyabr 2015-ci ildə suiqəsd nəticəsində öldürülməsinə səbəb olmuşdur. Yenə də Vaşinqton İnstitutunun etdiyi araşdırmada bu ölümün rejimin tərəfindən Belusa qarşı mənfi reaksiyası olduğu göstərilmişdir. Araşdırmaya görə, 2015-ci ilin iyun ayında müxalifət və rejim arasındakı "Sügle (Al Taala)" hava limanı hakimiyyəti qarşıdurmasında bitərəf dayanan Belus, daha sonra rejim bölgələrinə girərək bu bölgələr üzərində nəzarət qazanmışdı.

Bu sui-qəsd Dürzilər arasında Əsəd rejiminin müharibəni uduzacağı təqdirdə nə olacağına dair narahatlığa səbəb olmuşdur. Bu müddətdə Dürzilər, bölgəni beynəlxalq qoruma altına almaq və yaxud da İordaniya ilə birbaşa əlaqə qurmaq kimi variantları qiymətləndirmişdir. 2015-ci ilin iyun ayında müxalifət və rejim qüvvələri arasındakı müharibədə məğlub edilərək geri çəkilməmişdir. Geri çəkilmə ilə birlikdə bankları boşaldan, muzeylərdən əsərlər götürən və qida ehtiyatlarını daşıyan rejim qüvvələri, geridə böyük bir xaosu buraxmışdır.

Xüsusilə, İdlibin şimalında 20 Dürzi əsgərinin Əl-Nüsrə Cəbhəsi tərəfindən öldürülməsinin təsiri ilə Dürzi liderlər, rejimdən çəkilərkən özlərini İŞİD və Nüsrə Cəbhəsinə qarşı müdafiə etmək üçün silah istəmişdilər. Əsəd rejimi bu tələbləri rədd etmişdir. Rejim hərbi xidmətdən imtina edən gənclərin yanında mübarizə aparmaq istəyir və rejim Suriyanın şimalında olduğu kimi burada da müstəqil bölgələrin qurulmasını istəmirdi.

Rejim qüvvələrinin Suriyanın Süveyda şəhərindən çəkilməsindən sonra ortaya çıxan kaos, İsrail Dürzilərinin Suriyada yaşayan qardaşlarına kömək etmək üçün hökumətlərinə təzyiq göstərməsinə səbəb olmuşdur. Dürzi dini lideri Şeyx Muvaffiq Tarif, həm Baş Qərargah rəisi, həm də Baş Nazirdən Dürzilər üçün hərəkətə keçməsinə istəmişdir. İsrail rəhbərliyinə məlum idi ki, bu tələbin İsrail ordusunda xidmət edən Dürzilər tərəfindən də dəstəklənir.

Rejimin çəkilməsindən sonra bölgədəki "Hadar" kəndinin Əl-Nüsrə Cəbhəsi təhdidi altına girməsi, İsrail tərəfindən narahatlığa səbəb olmuşdur. Xüsusilə, Dürzi kəndlərində nümayişlər təşkil edilmiş və Colan təpələrindən yalnız bir-iki kilometr aralıda olan Dürzi kəndinin qorunmasını tələb etmişdilər. İsrail ictimaiyyəti, Colan təpələrinin düz yanında yerləşən bu Dürzi kəndini qorumaqda maraqlı deyildi. Belə ki, İsrail ictimaiyyətini fikrincə, İsrail-Suriya müharibəsində Suriya tərəfində vuruşan bu insanların niyə xilas edilməli olduğu mübahisələrə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, İsrailin kömək etmək üçün müəyyən təzyiq ünsürləri vardır. Bunlardan biri də Dürzi lobbisinin təzyiqinin artması ilə Suriya tərəfindən İsrailə ediləcək köçdür (dürzilərin köçü).

İsrail 30 sentyabr 2015-ci ildə Rusiyanın Suriyaya müdaxiləsini bir fürsət olaraq dəyərləndirmişdir. İsrail Suriyanın cənubu məsələsində Rusiya ilə danışıqlar masasına oturmuşdur. İsrailin əsas məsələsi Dürzilər olmasa da, Rusiya ilə danışıqlarda Dürzi şəhəri olan Süveydanın qorunması üçün Rusiyadan təminat istəmişdir. Bu görüşlər daha sonra Rusiya Xarici İşlər naziri Sergey Lavrovun tərəfindən açıqlanmışdır. Lavrov açıqlamasında azlıqların hüquqlarının qorunacağını və sünni rəhbərliyinin inhisara almayacağını vurğulamışdır. Demək olar ki, Rusiya, İsrailin tələbini dərhal yerinə yetirmişdir. Dürzi dağıtı hərbi əməliyyatlarında sərhəd olaraq qəbul edən Rusiya, Cənubi Şərqi Suriyadakı əməliyyatları ilə radikal qrupları İsrail sərhədinə doğru aparmışdır. Rusiya bununla da kifayətlənməmiş, Dürzilərə İŞİD və Əl-Nüsrə Cəbhəsindən qorunma təminatı da vermişdir.

Ancaq İsrail, ABŞ və Rusiya arasında gedən Suriya danışıqlarının gedişatından razı qalmamışdır. İsrail baş naziri Netanyahu, Suriyanın cənubunda toplaşan İran İnqilab Keşikçiləri Korpusu və Hizbullah yaraqlılarından hiss etdikləri narahatlığı rusalara dəfələrlə çatdırmışdır. Gələcəkdə müzakirə ediləcəyi kimi İsrail, Obama dövrünün siyasətinin gətirdiyi passivliyə baxmayaraq, Suriyadakı tələblərindən əl çəkməmiş, əksinə, 2016-cı ilin aprel ayında edilən açıqlamada Colan təpələrinin əbədi İsrail torpağı olduqlarını elan etmişdilər. Bu, mahiyyət etibarilə bir dövrün sonu hesab edilə bilər. İsrail-Suriya danışıqlarının əsas səbəbi olan Colan təpələri, eyni zamanda iki ölkə arasında mümkün sülh razılaşmasının da əsas səbəblərindən biri olmuşdur. [4]

İsrail birbaşa Suriyanın cənubunda müdaxilə etməsə də, bir tərəfdən İsrail vətəndaşı olan dürziləri kömək üçün sakitləşdirmiş, digər tərəfdən də Suriya dürziləri ilə etdiyi gizli danışıqlarda münafişənin böyüməsi halında onları qoruyacaqlarına dair təminat vermişdir. ABŞ və Rusiya arasında uzun sürən danışıqlardan sonra 2016-cı ilin iyul ayından etibarən, əldə etdikləri razılığa uyğun olaraq Suriyanın cənubuna aid bir "ortaq əməliyyat otağı" qurmağa qərar vermişdilər. ABŞ Dövlət Katibi Con Kerri tərəfindən 18 iyul 2016-cı il tarixində şəxsən elan edilən razılaşma Suriyadakı

məsələlərlə ABŞ və Rusiyanın məşğul olacağını xarakterizə edirdi. Müqaviləyə uyğun olaraq, Cənubi Suriyada mülki əhali regionları yaradılmağa başlanmışdır.

Cənub bölgələri ABŞ və Rusiya arasında bölüşdürülərkən, Dürzi şəhəri olan Süveydənin vəziyyəti mübahisəli olaraq qalmışdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, bəzi düşüncə mərkəzləri bu dövrdə Dürzilərin Suriya sərhədləri daxilində müstəqil olmalı olduqlarını və əslində Suriya üçün çox strateji bir bölgədə yerləşdiyini izah etməyə çalışmışdır. Bu düşüncə mərkəzlərindən biri olan Vaşinqton İnstitutu Yaxın Şərq Mütəxəssisi Fabris Balans, 2016-cı ildə yazdığı məqaləsində Əsəd və Dürzilər arasındakı strateji əlaqələrdən bəhs etmiş və Dəməşqin təhlükəsizliyinin Dürzilərin əlində olduğunu izah etmişdir.

İsrail isə bu dövrdən etibarən Suriyadakı qruplarla əlaqələrini inkişaf etdirmişdir. Xüsusilə, İordaniya üzərindəki ortaq əməliyyat masası komponentləri olan qruplaşmalarla görüşlər keçirilmişdir. İsrailin yerli ictimaiyyətində, Colan təpələrində yaşayan və sayı 20 min olan Dürzilər haqqında mübahisələr davam edəcəkdir. Çünki, Colan təpələrinin işğal edildiyi 1981-ci ildən etibarən, Dürzilərə İsrailin vətəndaşı ola bilmək hüququ verilmişdisə də, indiyə qədər yalnız 700 Colan dürzisi İsrail vətəndaşlığına keçmişdir. [5]

Colan təpələrində yaşayan Dürzilərin əksəriyyəti Əsəd rejimini dəstəkləyir. Suriya vətəndaş müharibəsi dövründə, əvvəllər də qeyd edildiyi kimi, Semir Kantarın rəhbərliyi altında qurulan təşkilata qatılmış və İsrailə əleyhinə addımlar atmışlar. Colan dürziləri ilə Suriyadakı dürzilər arasındakı əlaqə İsraili çıxılmaz vəziyyətdə qoyurdu. Əsəd rejimini dəstəkləyən və ya Hizbullah üçün çalışan dürzilərə yardım məsələsi İsrail daxilində müzakirə olunmağa davam edəcəkdir. İsrail, Suriyada dürzilərə edilən və ya ediləcək olanlara susmaq lüksünə sahib olmadığı kimi, dürzilər arasında İsrailin Suriyadakı vətəndaş müharibəsində birbaşa iştirak etməyəcəyini gözləniləndir.

ABŞ Prezidenti Donald Tramp vaxtilə ilhaq olunmuş və uzun illərdir mübahisəli sayılan Colan təpələrinin İsrailə verilməsi barədə qərar qəbul etməsi dünya ictimaiyyətində rezonans doğurmuşdu. Donald Tramp İsrailin Baş naziri Benyamin

Netanyahunun iştirakı ilə yəhudi dövlətinin beynəlxalq hüquqla Suriyanın ərazisi hesab olunan Colan yüksəklikləri üzərində suverenliyini tanınmasına dair sənədə imza atmışdır. Benyamin Netanyahu bu addım qarşılığında ABŞ liderinə minnətdarlığını bildirib: "İsrailin heç vaxt sizin kimi yaxşı dostu olmayıb". O, sənədin imzalandığı günü də "tarixi hadisə" adlandırmışdır.

Trampın bu qərarından sonra isə Avropa İttifaqı məsələyə rəsmi münasibət bildirib. Avropa İttifaqı (Aİ) rəsmi şəkildə təsdiqləyib ki, İsrailin işğal olunmuş Colan təpələri üzərində suverenliyini tanımır. Bu barədə 2019-cu ilin mart ayında Aİ-nin xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə ali nümayəndəsi Federika Moqerini bəyanat yayıb. "Aİ-nin Colan təpələrinin statusu ilə bağlı mövqeyi dəyişməyib. Beynəlxalq hüquqa və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 242 və 497 sayılı qətnamələrinə uyğun olaraq, Aİ işğal altındakı Colan təpələri üzərində İsrailin suverenliyini tanımır" - bəyanatda vurğulanıb.

"Al-Monitor" qəzetinin 2019-cu ildə yayımladığı məqalədə Rusiyanın bu məsələdə daha fəal iştirak etdiyi qeyd edilib. Prezident Donald Trampın ABŞ-ın Colan Təpələrində İsrailin suverenliyini tanımasına dair bəyanatı Moskvaya qədər şok dalğası yaratmışdır. Kremlin sözcüsü Dmitri Peskov bu qərarın "Yaxın Şərqdəki onsuz da gərgin vəziyyəti daha da alovlandırma biləcəyi"ni dilə gətirmişdir. Peskov əlavə edib ki, Trampın təqdim etdiyi dəyişiklik "Tərəfsiz sülh prosesinin vəzifələri və məqsədləri üçün heç bir şəkildə işləmir". "Əksinə ", - deyərək o, fikrini tamamlayıb. Martın 22-də Vladimir Putin Rusiya Təhlükəsizlik Şurasının toplantısını keçirib. Toplantının gündəmi Rusiyanın daxili problemləri və Trampın qərarından sonra Yaxın Şərqdəki vəziyyət olub. Kremldən daha sonra bildirilib ki, "Yaxın Şərqdə qeyri-sabit və gərgin vəziyyətin həll prosesinə birbaşa təsir göstərən ölkələr düşünülməmiş hərəkətlər və ifadələri ortaya qoyulmamalıdır". İsrailin Moskvadakı səfirliyinin təşəbbüsü ilə səfir Qari Koren və xarici işlər nazirinin müavini Mixail Boqdanov arasında görüş keçirilib. Görüşün rəsmi hesabatında Colan təpələri gündəm kimi göstərilməyib, diplomatların yalnız "Suriya problemi və İsrail-Fələstin məsələləri də daxil olmaqla, regional inkişaf barədə fikir mübadiləsi" aparması

qeyd edilib. Moskvanın reaksiyası həm də Rusiyanın bu mövzuda rəsmi mövqeyini əks etdirir və Trampın bölgəyə istiqamətli qərarının mümkün təhlükəsizliyinə dair qorxuları ortaya qoyur. Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin sözcüsü Mariya Zaxarova deyib: "Rusiya, bildiyiniz kimi, Colan təpələrinin Suriya Ərəb Respublikasına aid olması rəyindədir. Bu, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 17 dekabr 1981-ci il tarixli 497 sayılı qərarı ilə təsdiq edilib. Colan təpələrinin status dəyişikliyi BMT qərarlarının birbaşa pozulmasıdır".

"Bu, heç bir şəkildə Yaxın Şərqdə sabitlik gətirmir. Belə bir vəziyyətdə məlum bəyanat yerinə, susmaq daha yaxşı olardı", - deyə Federasiya Şurasının Xarici Əlaqələr Komitəsinin üzvü Sergey Sevkov bildirib. Anonim şəraitdə "Al-Monitor"a danışan iki Rusiya diplomatı Trampın qərarının vəziyyəti əsaslı şəkildə dəyişməyəcəyini iddia edib. Çünki o, yalnız Suriya ərazisinin işğalının uzun müddət davam edən reallığını rəsmiləşdirir. Rusiyanın Trampın qərarı ilə bağlı rəsmi bəyanatında deyilir: "Bu cür şərtlər Vaşinqtonun beynəlxalq hüquq normalarına, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına və Madrid Sülh Konfransında qəbul edilən "sülh əvəzinə torpaq" prinsipinə göstərdiyi nifrətin göstəricisidir. ABŞ, eyni zamanda, Ərəb Sülh Təşəbbüsünü də dəstəkləyib. Lakin bəyanat ABŞ administrasiyasının Yaxın Şərqdəki vəziyyətin həlli üçün beynəlxalq səviyyədə tanınmış hüquqi əsası yenidən nəzərdən keçirmək kursuna uyğun gəlir". Moskva ilə Vaşinqton arasında sahə üzrə əməkdaşlığa dair istinad vacibdir. Rusiya Colan təpələrini işğal edilmiş ərazilər kimi görsə də, Moskva bunu İsrail ilə Suriya (və İran tərəfindən dəstəklənən milislər) arasındakı mümkün münaqişə zonası kimi qəbul edir.

2018-ci ilin iyul ayında Tramp və Putini bir araya gətirən Helsinki sammitində Colan təpələri Putinin Suriya mövzusunda ABŞ-Rusiya əməkdaşlığı üçün Trampa təklif edə biləcəyi əsas məqam idi. "Suriyanın cənubu İsrail və Suriya qüvvələrinin ayrılması haqqında 1974-cü il müqaviləsinə tam uyğun şəkllə gəlməlidir... – Putin deyib. – Bu, Colan təpələrinə sülh gətirəcək və daha çox Suriya ilə İsrail arasında sülh əlaqələri, həmçinin İsrail dövləti üçün təhlükəsizliyi təmin edəcək. Cənab Prezident Tramp bugünkü danışıqlar zamanı məsələyə xüsusi diqqət yetirdi".

Rusiyanın təklifi İsraildə müsbət qəbul edilmiş və o vaxt İranın İsrailə sərhəddən geri çəkilməsi üçün mesaj olaraq şərh edilmişdi. Daha sonra Putin Rusiyanın "1-ci Kanal"ına demişdi: "Suriyaya dair bir sıra məsələlər üzrə razılığa gəlmişik. Xüsusilə, Colan təpələri yaxınlığında yerləşən cənub zonasında İsrailin maraqlarını tam nəzərə alaraq. Biz əvvəllər bunu iranlı tərəfdaşlarımızla müzakirə etmişdik. Beləliklə, vəziyyəti yalnız Suriya deyil, geniş mənada bölgəni sabitləşdirəcək". Bu təklifi daha da irəliyə çatdırmaq üçün Rusiya təmas xətti boyunca hərbi polis yerləşdirib və daha sonra atəşkəs və qüvvələrin ayrılmasına nəzarət etmək üçün BMT müşahidəçilərinin fəaliyyətini təmin edib.

Bəlkə də Rusiyanın öz maraqları baxımından bu məsələ Krım yarımadası ilə bağlıdır. 2014-cü ildə Rusiya Ukraynadan Krımı ilhaq edib. Moskva bunu "tarixi birləşmə" kimi qiymətləndirib, dünyanın əksər hissəsi isə bunu birləşmə yox, işğal kimi görür. Trampın qərarını açıqlamasından az sonra dövlət katibi Mayk Pompeo ABŞ-ın işğal edilən ərazilərdə İsrailin suverenliyinin tanınmasının "ikili standart siyasəti" olduğunu təkzib edib. Pompeo "Sky News"-a bildirib ki, "prezident Colan Təpələri ilə bağlı gerçəkliyi təsdiqləyib və bu, İsrail dövlətinin qorunması üçün lazım olan təhlükəsizlik vəziyyətidir".

"Biz ən azı, Krımda referendum keçirmişik, orada Rusiyanın bir hissəsi olmaq istəyən çox sayda insan var idi, - deyər "Al-Monitor" ilə söhbətində üst səviyyə bir rusiyalı rəsmi deyib. – Colan referendumu olubmu? Bu qərarına görə Amerikaya sanksiya tətbiq etmişikmi?"

İsrailin Krıma dair mövqeyi BMT-nin müvafiq qətnamələr üzrə səsverməsində əks olunub. Mart ayında İsrail nümayəndə heyəti BMT-nin Rusiya tərəfindən Krımın ilhaq olmasını qınayan səsvermədə iştirak etməyib. Bu hərəkət, daha sonra tənqidlərə səbəb olub – sabiq dövlət katibi Con Kerri bunu İsrail tərəfindən Moskvaya dəstək vermə hərəkəti sayıb. Ancaq dekabrın 17-dəki son səsvermədə İsrail BMT-nin Baş Assambleyasında Rusiyanı qoşunlarını Krımdan çıxarmağa çağıran iki qərarın lehinə səs verib. Martın əvvəlində İsrail Rusiyanın Krımda insan hüquqlarının pozulmasını pisləyən və yarımada Rusiyanı işğalçı qüvvə kimi qeyd edən bir başqa bir

qətnaməni dəstəkləyib. Bu, Rusiya Müdafiə Nazirliyi təyyarəsinin vurulması ilə İsrailin təxribatda günahlandırılması ilə təxminən eyni vaxta təsadüf edib. Bəzilərinin fikrincə, Rusiya Krımda öz mövqeyini müdafiə etmək üçün Colan təpələri ilə olan presedentə müraciət etməyəcək. Ancaq Colan ətrafında vəziyyət Rusiyanın Krımı ilhaq etməsinə qarşı çıxanların mövqeyini zəiflədir. Bununla, həmçinin, Krımla bağlı sanksiyaların davamlılığına görə avropalılara təzyiq aləti yaratmaq olar.

Nəticə. Bölgədə yaşayış yerləri qədim zamanlardan mövcuddur və Amoritlər, Aramilər və Yəhudilər kimi Şimal-Qərbi Semit xalqları buranı ilk idarə edən tayfalar arasında yer alır. Colanda Assuriya və Babil, Əhəmənilər, Roma və daha sonra Bizans hökmranlığından sonra İslam dövlətlərinin hökmranlığı VII əsrin ortalarında başladı. Bu səbəbdən Colan təpələrinin tarixiliyi məsələsinə İsrail cəmiyyəti də çox önəm verir. Colan təpələrinin strateji və iqtisadi önəmi isə İsrail dövləti üçün çox önəmlidir. 1990 və 1996-cı illərdə Colan təpələrində neft və qaz yatağı axtarışları üçün icazə versə də, daha sonra bu qərar ləğv edilmişdir. Daha sonralar isə 2012-ci ildə hidrokarbon ehtiyatlarının axtarışını üçün İsrail Enerji və Su Ehtiyatları Nazirliyi xaricdəki yəhudi şirkətlərinə lisenziya çıxarmışdır. Beynəlxalq insan hüquqları təşkilatları isə İsrail dövlətinin Colan təpələrindəki hidrokarbon ehtiyatlarının axtarışını beynəlxalq hüquqa zidd olduğuna qərar vermişdir. [6]

Ədəbiyyat:

1. Mclaurin, Ron, "Golan in Middle East Settlement", *Oriente Moderno*, Cild. 61, Tiraj:61, Roma, 1981, s.43-58.
2. Elif Kutsal, İsrail-Filistin İhtilafı Özəlinde Politik Bir Araç Olarak Su, *Bilge Strateji*, Cilt.1, Sayı.1, 2009, s.92.
3. "İsrail is assessing Syrian Druze", *The New York Times*, 13 June 2013, [<https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4383430,00.html>] 11.02.2018.
4. Murciano, Gil, "Israel vis-à-vis Iran in Syria: The Perils of Active Containment", Berlin, German Institute for International and Security Affairs, October 2017, [https://www.swpberlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2017C41_mco.pdf] 15.01.2018, s.36.

5. Fabrice Balanche, “The Druze and Assad: Strategic Bedfellows”, Washington Institute, 20 October 2016, [<http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-druze-and-assad-strategic-bedfellows>] 18 January 2018.

6. Jack Khoury, “Human Rights Groups: Golan Oil Drilling Contravenes International Law,” Haaretz, 8 February 2016.

Mirzali F.

Golan heights issue in the international relations perspective and in reality

(Summary)

Golan Heights possesses abundant water resources. Security, and water are decisive factors what make Golan Heights significant for Israel. The region is non-negligible with regards to national security and has opulent water reserves. Israel covers its need for water by utilizing water resources of the Jordan river and the Golan Heights. Being one of the highest locations in the region and distancing only 60 km from Damascus, Golan Heights provides Israel a huge strategic superiority against neighboring countries. Golan Heights, internationally recognized territory of Syria but currently under Israeli control shares borders with Jordan, and Lebanon, too. A number of references to Golan Heights in Jewish holy books makes this territory regarded as more divine/sanctified by most of the religious Jewish population. On these grounds, Golan Heights, carrying a significant importance in the internal affairs of Israel, is rather considered as an 'unseparable part of the country' by Israel.

Мирзали Ф.

Проблема голанских высот в перспективе международных отношений

и в реальности

(Резюме)

Голанские высоты обладают богатыми водными ресурсами. Безопасность и вода являются решающими факторами, которые делают Голанские высоты значимыми для Израиля. С точки зрения национальной безопасности, этот регион заслуживает особого внимания и имеет богатые запасы воды. Израиль удовлетворяет свою потребность в воде, используя водные ресурсы реки

Иордан и Голанских высот. Голанские высоты, одно из самых высоких мест в регионе и всего в 60 км от Дамаска, обеспечивают Израилю огромное стратегическое превосходство над соседними странами. Голанские высоты, международно признанная территория Сирии, но в действительности находящаяся под контролем Израиля, граничат с Иорданией и Ливаном. Упоминание Голанских высот в еврейских священных книгах делает эту территорию более божественной для религиозного еврейского населения. На этом основании Голанские высоты, имеющие важное значение во внутренних делах Израиля, скорее рассматриваются Израилем как «неотделимая часть страны».

Rəyçi: dos. A.Şahmuradov

HƏSƏNOV RASİM

Azərbaycan Dillər Universiteti

rasimhasanov97@gmail.com

NORVEÇ RİFAH DÖVLƏTİ VƏ İQTİSADİYYAT

Açar sözlər: Norveç rifah dövləti, sosial qanunlar, dövlət dəstəyi, iqtisadiyyat

Key words: Norwegian welfare state, social laws, state support, economy

Ключевые слова: Норвежское социальное государство, социальное право, государственная поддержка, экономика

Norveç, dünyada sosial dövlət və demokratik rifah dövlətinin yaxşı bir nümunəsi kimi tanınır. Norveç cəmiyyəti digər inkişaf etmiş dünya ölkələri ilə müqayisə edildikdə, gəlir bölgüsündə ədalətsizlik və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı olduğu, yüksək səviyyəli sosial inam və keyfiyyətli həyat standartlarının qurulduğu görülür. Norveçin iqtisadi inkişafı, digər Skandinaviya ölkələri kimi dövlətin iqtisadi

tənzimləmədə və sakinlərinin sosial rifahının təmin edilməsində əsas rolunu təmin edən sosial dövlət konsepsiyasına əsaslanır. İnsan kapitalı və sosial müdafiəyə böyük investisiyalar dövlət tərəfindən büdcəyə yüksək vergi gəlirləri hesabına təmin edilir. Bu, milli mədəni xüsusiyyətlərlə yanaşı, ölkələrə inkişaf etmiş yenilikçi iqtisadiyyat yaratmağa imkanı vermişdir. Norveç sosial dövlət modeli, ölkədə yaşayan bütün vətəndaşlara gəlir təhlükəsizliyi və sosial xidmətlərin göstərilməsindən, vətəndaşların sosial hüquqlarının müdafiəsindən məsuldur. Norveç hökuməti tərəfindən yaradılan və zamanla inkişaf edən universal və səxavətli sosial təminat sistemi vətəndaşların fərdi hüquq və vəzifələrə əsaslanır. Sosial demokratik rifah dövlətinin idarə olunması və maliyyələşdirilməsi mərkəzi hökumət və yerli hökumət arasında bölüşdürülür. Məqalədə sosial rifah dövlət anlayışının tərifinə və tarixi inkişafına əsaslanıb, Norveç nümunəsi nəzərə alınaraq, Norveç rifah dövlətinin əsas xüsusiyyətləri və sosial siyasət baxımından digər inkişaf etmiş dünya ölkələri ilə müqayisələr aparılacaq. Həmçinin Norveç iqtisadiyyatı dərinlən təhlil edilərək bütün istiqamətlər üzrə araşdırılacaq və iqtisadiyyatın dövlətin sosial rifah modelinə çevrilməsində təsirlərinə toxunulacaqdır.

Norveç tərəfindən rifah dövlətinə çevrilmək üçün həyata keçirilən islahatların tarixi XIX əsrin ortalarında ilk Yoxsulluq haqqında qanunun qəbul edilməsilə başladı. Qəbul olunan qanuna görə hər bir fərdin bir işdə işləmək hüququ ilə yanaşı, vergi ödəməklə iqtisadi böyüməyə töhfə vermək kimi vəzifələri yer almışdır. Norveç dövləti tərəfindən rifah yolunda məhsuldarlıq prinsipi və sosial investisiya strategiyaları, xəstələr və əlillər üçün sosial sığorta proqramları başlansa da, Yoxsulluq Qanunu hələ də sosial yardım sahəsindəki təsir qüvvəsini qoruyur. Norveçdə sosial qayğı rifah xidməti, yaşlılara qayğı, əlil və psixi xəstələrə, alkoqol və narkotikdən əziyyət çəkən insanlara qayğını özündə ehtiva edir. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdən etibarən ölkə əhalisinin yüksək səviyyəli əmək məşğulluğuna nail olmaq Norveçin daxili siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Norveç yüz il əvvəl Avropanın ən kasıb ölkələri arasında idisə, bu gün dünyanın ən zəngin ölkələrindən biri olaraq ön sırada yer alıb.

Mütəxəssislərin və tədqiqatçıların qənaətinə görə, Norveç son onilliklərdə təbii ehtiyatların və neft gəlirlərinin davamlı istifadəsinə bir nümunə olaraq iqtisadi tərəqqi və rifah baxımından uğurlu bir performans göstərməyə başladı [2; s. 127].

Sosial rifahla əlaqəli məsələlər 1880-ci illərdə bir problem olaraq kasıblara verilən yardımdan narazılıq nəticəsində ortaya çıxmışdı. 1885-ci ildə hakimiyyətdə olan Liberal hökumət, sosial problemlərin bütün aspektlərini araşdırmaq üçün bir komitə təyin etdi və Norveçdəki sosial problemlərin böyük ölçüdə fabrik işçiləri ilə əlaqəli olduğu aydın oldu. Hökumət bu kimi problemləri aradan qaldırmaq və bir daha belə hallara rast gəlinməməsi üçün tədbirlər proqramı hazırlayaraq təsdiq üçün parlamente yəni Stortingə göndərdi. Bu addım ilk dəfə Norveçdə hüquqi yardım proqramı formasında 1845-ci ildə qəbul olunmuş qanuna əsaslandı. Daha sonra bu qanun 1863 və 1900-cü illərdə ixtisar və əlavələr olunaraq dəyişdirilmişdir. 1964-cü ilə qəbul olunmuş qanuna görə uşaqlar və valideynlər arasında qarşılıqlı maddi cavabdehlik mövcud idi. Bu qanun dəyişdirilənə qədər əvvəlki qanunda bir sıra kateqoriyada olan şəxslərə yetimlərə və ruhi xəstəliyi olan insanlara kömək edilərkən, digər kateqoriyaya aid qruplar üçün özünü təmin etmə prinsipi qəbul edilmişdi. Bu kateqoriyaya aid qrupdan da ehtiyacı olanların əksəriyyətini ailə dəstəyi olmayan və ya tək valideyn kimi qeydiyyatda olan qadınlar və uşaqlar təşkil edirdi. Ailə siyasəti çox vaxt uşaqly ailələrə dəstək göstərən siyasət kimi qəbul olundu. Qadınların əmək bazarında iştirakı həm şəxsi, həm də dövlətin təşəbbüsü ilə əsaslanır və bu hal uşaqlara peşəkar qayğı göstərməyin artımı ilə müşayiət olundu [8; s. 199-200].

Norveç sosial dövlətində yüksək dövlət xərcləri, əmək bazarında işçi qüvvəsinin yüksək iştirakı və yüksək iqtisadi artım dövlət rifah siyasətini daha da inkişaf etdirir və bu dövlətin sosial-iqtisadi siyasətində aparıcı rol oynayır. Müxtəlif ictimai tibbi və sosial xidmətlər kimi rifah xidmətləri üçün pul vəsaiti parlamentdə, əyalətlərdə və bələdiyyələrdə müəyyənləşən əsas siyasi məsələdir. Yaşlılara və əlillərə qayğının başlıca prinsipi xidmətlər və fərdi xarakterli dəstəyin insanlara ev şəraitində qayğı göstərməyi reallaşdırmaqdan ibarətdir. Yaşlı və əlillərə mümkün qədər öz evlərində qayğı göstərilməsi imkanı dövlət tərəfindən təqdim edilir [5; s. 200].

Norveç və digər Skandinaviya ölkələri olan İsveç, Danimarka və s. çox vaxt "işçi cəmiyyəti" və ya Skandinaviya modeli iş rejimi kimi tanınır. Bu model marksizim ideologiyasına dayanan bir model olaraq da götürülür. Almaniyada yaranmış olan bərabərlik, sosial-rifah modeli yanaşmasının bu gün ən yaxşı nümunəsini Norveç və digər Skandinaviya ölkələri tətbiq edir. Bu modelin ən vacib xüsusiyyəti bütün vətəndaşlar üçün iş və ədalətli tam əmək haqqı siyasətidir. 1954-cü ildə Norveç hökuməti konstitusiyada vətəndaşların əmək bazarında əmək məcəlləsinə dəyişiklər üçün Konstitusiyası Məhkəməsinə təklif göndərirdi. Təklif edilən qanuna görə istər dövlət, istərsə də özəl iş yerlərində yeni məşğulluq sahələri yaratmaq üçün bir sıra tədbirlər paketi həyata keçirilməli idi. Qəbul olunan qanuna görə iş etikası daha da yaxşılaşdırılır və tam məşğulluq artan rifahı, bərabərsizliyi, yoxsulluğu və asılılığı azaltmaq, fərdlərin özünə hörmətini artırmaq və cəmiyyətdə etibarlı iştirakını asanlaşdırır [7; s. 4-5].

İkinci dünya müharibədən sonrakı dövrdə Norveçin ən vacib hədəflərindən biri hamını iş ilə təmin etmək siyasəti idi. Sosial sığortanın təkmilləşdirilməsi, şəhər və kənd həyatında rifahın yüksək səviyyədə inkişafı, əmək bazarında gender bərabərliyinin balanslaşdırılması və ailə siyasətləri Norveç sosial-rifah dövlətinin ən vacib xüsusiyyətlərini təşkil edir [8; s. 199-200].

Müharibədən sonra Norveçdə iqtisadi siyasətdə 1930-cu illərdə beynəlxalq iqtisadi tənəzzül zamanı Keynes tərəfindən irəli sürülən nəzəriyyələr nəzərə alındı. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı Norveç hökumətinin həyata keçirdiyi sosial siyasət və proqramlarına baxdığımızda ilk növbədə dövlət siyasətində xəstələri və əlilləri hədəf olaraq onların həyat şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması, ikincisi, dövlət tərəfindən aktiv əmək bazarı siyasətini təbliğ edərək iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına tövə vermək, üçüncüsü də yerli idarəetmə orqanları səviyyəsində sosial xidmətlər və sosial yardım proqramlarını təşkil etmək və maliyyələşdirmək siyasətinin olduğunu görə bilərik [3; s. 301].

Əyalət və bələdiyyə səviyyəsində dövlət məşğulluq mərkəzləri şəbəkəsi Norveçin əmək bazarı siyasətinin ən vacib alətlərindən biridir. Dövlət orqanları

məşğulluğun artırılması məqsədi ilə yeni işçi qəbul edən şirkətlərə maliyyə yardımı, təlim və işə düzəltmə proqramları, eləcə də dar ixtisasa sahib vətəndaşlar üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirilməsi və s. bu kimi çoxsaylı tədbirlər dövlət tərəfindən reallaşdırılır [3; s. 302].

Norveç son illərdə digər Skandinaviya ölkələrində olduğu kimi makroiqtisadi göstəriciləri və yüksək məşğulluğu sosial ədalətlə birləşdirdi. Gəliri olmayan və ya az olan şəxslərə kömək etmək üçün dövlət tərəfindən yüksək xərclər təşkil etmək, dövlətlə mütəşəkkil sosial qruplar arasında milli səviyyədə əməkdaşlıq, xüsusən məşğulluq, sosial bölgü, yaşayış və iş şəraiti, işəgötürən ilə çox ölçülü müdaxilə ilə bağlı qərarlarda kompromislik yolu seçildi. Bu sistemin əsas xüsusiyyəti əmək bazarı ilə rifah sistemi arasındakı qarşılıqlı əlaqədir və bunlar bir-birini tamamlayan sistemlərdir [4; s. 1-2].

Dünyanın ən inkişaf etmiş və hərtərəfli sosial təminat sistemlərindən biri Norveçə aiddir. Bu gün Asiyada və dünyada iqtisadiyyatına görə seçilən Çin öz sosial təminat sistemini inkişaf etdirərkən Norveçin tətbiq etdiyi sosial təminat modelinə istinad etməsi vacib göstəricidir. Milli Sosial Təminat Sistemi, Norveçdəki bütün vətəndaşları və əmək bazarında çalışan işçiləri əhatə edən məcburi və ədalətli bir sosial təminat sistemidir. Sosial təminat sistemi Norveç dövləti tərəfindən daima nəzarətdədir və qanun pozuntuları baş verdiyi halda dövlət dərhal problemi aradan qaldırır. Bu isə vətəndaşların daha yaxşı işləməsinə və yaşamasına təsir göstərir. Bütün cəmiyyət sağlamlıq, qocalıq, ölüm, doğum, hamiləlik iş qabiliyyəti və digər risklərə qarşı sığorta xidmətləri ilə (qocalıq, əlillik və ailə başçısının təqaüdü) təmin edilir. Sosial təminat sistemi nəticəsində Norveçin ailə siyasəti ideoloji fərdiyyətçiliyi və dövlət ailə siyasətinin birləşməsinin fərqli xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir [4; s. 9-11].

Norveç insan inkişafı indeksinə görə hər il dünya sıralamasında ən üst sırada yer alır. İşsizlik, inflyasiya, iqtisadi böyümə və dövlət kəsiri baxımından son dərəcə müsbət göstəricilərə sahibdir. 1995-ci ildən sonra Norveçdə hökumətin rifah siyasəti planlarında “sosial təhlükəsizlik siyasəti könüllü iş seçimi imkanına əsaslanmalıdır”

fikri əsas prinsip kimi bəyan edilmişdir. Sonrakı hökumətlər də öz siyasətində bu əsas prinsipi davam etdirmişdilər [7; s. 11].

Norveç, demək olar ki, 2008-ci ilin qlobal böhranından təsirlənmədən ortaya çıxan biləcək güclü bir iqtisadiyyata sahibdir. İqtisadiyyatın əsas gəlirlərini sənayenin müxtəlif istiqamətləri həmçinin də, təbii qaynaqlar, neft, təbii qaz, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq və hidroelektrik enerji istehsalından əldə olunan vəsaitlər təşkil edir. Norveçin təbii sərvəti və enerji mənbələri özəlləşdirilməmiş, dövlət müəssisələrinin neft və təbii qaz ehtiyatlarından əldə etdikləri gəlir dövlət fondlarında qiymətləndirilmişdir. Norveç iqtisadiyyatı 1939-cu il Böyük Depressiya və II Dünya Müharibəsindən sonra inkişaf və yenidən qurulma perspektivləri və dövlətin Avropa Birliyinə girmə göstəricilərinə sahib olmasına baxmayaraq, xalqın Avropa İttifaqına referendumla üzv olmaqdan imtina etməsi, Şimalda neft və təbii qazın tapılması iqtisadiyyatı gücləndirmişdir. Bu gün Norveçdə dövlət və hökumətin biznesin inkişaf etdirilməsi istiqamətində iş adamlarına və biznesmenlərə çoxşaxəli dəstək göstərməsi xarici investorları da buraya cəlb edir [1; s. 7].

Norveç sərbəst bazar iqtisadiyyatı və dövlət müdaxiləsinin birləşməsindən yaranan qarışıq bir bazar iqtisadiyyatına sahibdir. İqtisadiyyatın güclü olması səbəbilə Norveçdə son illərdə iqtisadiyyatın bir çox istiqamətlərdə sürətli dəyişikliklər baş verdi. Əhali quruluşu, yaşayış şəraiti və məskunlaşma qaydası yaxşılığa doğru dəyişdi. İqtisadiyyat 1970-ci ildən sonra neft və təbii qaz ehtiyatlarının mövcudluğu və balıqçılıq sənayesinin yaratdığı əlavə vəsait ilə birlikdə sürətlə inkişaf etdi. Bundan əlavə Norveçdə odunçuluq sənayesinin də gətirdiyi gəlir sahəsində dövlət iqtisadiyyatı daha da inkişaf etdirməyə başladı. Norveç hökuməti neft sektoru və elektrik enerjisi istehsalı kimi əsas sahələrə nəzarət etməyə başlaması ilə təbii ehtiyatlardan düzgün və səmərəli istifadəni reallaşdırdı [1; s. 3].

Norveç iqtisadiyyatında hər il ümumi xərclərin ən böyük payı sosial müdafiə xidmətlərinə verilmişdir. 2000-ci ildə ümumi xərclərin 37% -i sosial müdafiə xidmətləri olduğu halda, 2013-cü ildə bu rəqəm 50%-ə qədər artırılmışdır. Sosial müdafiə xidmətləri arasında ayrılan yüksək xərc: xəstəlik, əlillik, təqaüd, ailə və

uşaqlar üçün sosial qurumların xidmətlərinə sərf olunur. Sosial institutlar özlüyündə hökumət və qeyri-hökumət tərəfindən izlənilirdi. Bu istiqamətdə sosial qayğıya ehtiyac duyan vətəndaşlar üçün bir sıra sığınma mərkəzləri, qocalar evi, uşaq bağçaları və s. sosial institutlar hökumət tərəfindən maliyyələşdirilir [6; s. 43].

Norveç 2018-ci ilin Legatum Prosperity indeksinə görə 149 ölkə arasında birinci yerdə qərarlaşmışdır. Bu indeks 9 komponentdən ibarətdir. Norveç bu komponentlərdə yüksək yer tutmuşdur. Bu komponentlərə insanların yüksək həyat tərzini, sosial ehtiyaclarının qarşılınması üçün şəraitin olması, dövlət tərəfindən ciddi nəzarət, əmək bazarında qanun pozuntusunun ən aşağı səviyyədə olması, gender bərabərliyi, KİV-də şəffaflıq, iqtisadiyyatın dinamikası, gəlirlərin bərabər şəkildə bölünməsi və s. aiddir. 2016-cı ildə aparılan anketə görə dünya səviyyəsində orta hesabla 60% insan həyat səviyyəsindən razı olub olmadığı sualına cavab vermişdir. Norveçdə yaşayan insanların 93% -i bu suala bəli (Legatum Prosperity Index 2018 Norveç) cavabını vermişdir. Bu, Norveçdə yaşayanların yüksək həyat keyfiyyətinin göstəricisidir. Ölkələri bir çox sosial-iqtisadi göstəricilərə görə müqayisə etmək imkanı verən Avropa Əhali Tədqiqatları İnstitutu tərəfindən hazırlanan Müqayisəli Ailə Siyasəti Bazası (CFPD) məlumatlarına görə, Norveç işçi qüvvəsi iştirak nisbətində görə Lüksemburq və İsveçrədən sonra ən yüksək səviyyəyə malikdir. Məşğul əhəlinin 40%-i dövlət sektorunda çalışır və yüksək təhsilli işçi qüvvəsi daha çox dövlət sektorunda işləyir [9; s. 236-237].

Norveç iqtisadiyyatının digər bir sosial xüsusiyyəti də part-time məşğulluq nisbətində yüksək olmasıdır. Tələbələrin və digər vətəndaşların part-time iş saatlarında sərbəst işləmə kimi hüquqları vardır. İşgötürənin işçini part-time iş saatına görə işə götürüb-götürməməsini dövlət ciddi nəzarət edir. Qanun pozuntusu yarandığı təqdirdə dərhal müdaxilə edilərək işçinin hüquqları qorunur. Norveçin adambaşına düşən orta həftəlik iş saatları digər inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən, olduqca aşağıdır. Adambaşına düşən milli gəlirin bu qədər yüksək olduğu bir ölkədə ortalama iş müddətinin nisbətən az olması, insanların kifayət qədər ictimai sərvətdən

pay alması və qeyri-iş fəaliyyəti ilə məşğul olma arzusu və fürsətinin göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir [9; s. 236-237].

1960-cı illərin sonlarına yaxın neft və qaz ehtiyatlarının aşkarlanması ilə Norveç daha da inkişaf etdi və buradan əldə olunan gəliri səmərəli istifadə edərək, sosial dövlətin tələb etdiyi xidmətlər üçün bütün qaynaqları təmin etdi. Bu gün bir çox rifah modeli göstəricilərində Norveç dövləti dünyada nümunə kimi göstərilir. Bu uğurun təmin olunmasında idarəetmə və onun keyfiyyəti də böyük rol oynayır. Norveçli professor Olav Arild Abrahamsenin fikrincə, bu gün Norveç xalqı həddindən artıq zəngin həyat yaşayır. Onlar isveçrəlilərlə birlikdə adam başına düşən gəlirə görə bütün Avropa ölkələri arasında ən yüksək göstəriciyə malik olmaları ilə qürur duyurlar. Həyat səviyyəsi göstəricisinə görə Norveç dünya ölkələri sırasında ən yüksək yerdə qərarlaşmışdır. Adam başına düşən ümumdaxili məhsula görə Norveç dünyanın ən zəngin iqtisadiyyata malik ölkələrindən biridir [7; s. 27].

Ədəbiyyat:

1. Book Tatar. Race, Ethnicity and Welfare States, 2006
2. Frode Jacobsen, Tone Elin Mekki. Health and the Changing Welfare State in Norway. A Focus on Municipal Health Care for Elderly Sick. Ageing International, 2018
3. Gordon B. Dahl, Andreas Ravndal Kostøl, Magne Mogstad. Family Welfare Cultures. University of California: Statistics Norway, 2014
4. Kai Arthur Schafft. Bigger or Better? Research-Based Reflections on the Cultural Deconstruction of Rural Schools in Norway: Metaperspectives, 2019
5. Mary Ann Stamsø. Housing and the Welfare State in Norway, 2009
6. Nils Dickman. In Order of Disappearance, 2014
7. Oddvar Førland. Life in Norway today: the comprehensive welfare state heading for an uncertain future?. Telemark University Collage, 2020
8. Øyvind Bjørnson. The Social Democrats and the Norwegian Welfare State: Some Perspectives, 2001

9. Yiğit Karahanoğulları. Norveç Ekonomisine ve Kamu Maliyesine Genel Bir Bakış. Ankara Üniversitesi, 2013

Hasanov R.

The Norwegian Welfare State and Economy

(Summary)

The article «**The Norwegian Welfare State and Economy**» discusses Norway's ability to synthesize the domestic market and a strong public sector within a social model different from the "funded neoliberal growth model" experienced by other developed capitalist countries. The article also discusses the Norwegian economy, public finance and the emergence, development and prospects of a welfare state as a key illustrator of its Northern European welfare state model.

Гасанов Р.

Норвежское государство всеобщего благосостояния и экономика»

(Резюме)

Статья под названием «Норвежское государство всеобщего благосостояния и экономика» обсуждается способность Норвегии синтезировать внутренний рынок и сильный государственный сектор в рамках социальной модели, отличной от «модели финансируемого нелиберального роста», применяемой в других развитых капиталистических странах. В статье также обсуждаются норвежская экономика, государственные финансы и возникновение, развитие и перспективы государства всеобщего благосостояния как ключевого иллюстратора его модели государства всеобщего благосостояния в Северной Европе.

Rəyçi: dos. S.Əliyeva

HƏSƏNOV RASİM

Azərbaycan Dillər Universiteti

rasimhasanov97@gmail.com

NORVEÇDƏ SİYASİ SIĞINACAQ

Açar sözlər: Siyasi sığınacaq, Norveç rifah modeli, miqrasiya prosesləri,

Key words: Political asylum, Norwegian welfare model, migration processes, Norwegian Refugee Organization

Ключевые слова: Политическое убежище, норвежская модель благосостояния, миграционные процессы, Норвежская организация беженцев

Müasir dövrdə dünyada siyasi sığınacaq axtaranların sayı durmadan artır. Siyasi sığınacaq nədir və kimə verilir? Siyasi sığınacaq axtaranlar öz ölkələrindəki siyasi təzyiqlərdən əziyyət çəkdikləri üçün həyatlarını neytral ölkəyə üz tutmaqla, təziqlərdən qorumaq istəyənlərdir. Hər bir hökumət siyasi sığınacaq axtaranların müraciətləri barədə cavablanana qədər onlara qayğı göstərməlidir. Siyasi sığınacaq axtaranlar dünyanın müxəlif ölkələrindən ola bilər, lakin müasir dövrdə siyasi mühacirlərin əksəriyyəti Asiya və Afrikadandır. Siyasi mühacirlər yaşamaq üçün müxəlif ölkələri seçirlər: ABŞ, Kanada, Avstraliya, Avropa ölkələri və s. Skandinaviya regionu da bir çox insanın siyasi sığınacaq almaq üçün getdiyi regionlardan biridir. Skandinaviya ölkələri içərisində Norveç daha çox siyasi sığınacaq verməsinə görə xüsusi ilə seçilir. Məqalədə Norveçə miqrasiya edən insanların niyə məhz Norveçə getməsi, miqrasiya prosesi və siyasi partiyaların miqrasiya edən insanlara münasibəti araşdırılacaqdır.

Siyasi sığınacaq axtaranlar niyə Norveçə gedirlər? Norveçdə rifah cəmiyyətinin olması, vətəndaşlar üçün bütün sosial güzəşt və üstünlüklərin, təhlükəsizliyin maksimum səviyyədə olunması, insan hüquqları istiqamətində dövlətin atdığı addımlar, ədalətli sığınacaq prosedurları, əmək bazarına rahat və maneəsiz giriş, təhsil, immiqrasiya və sığınacaq siyasəti Norveçi immiqrantlar üçün yaxşı bir ölkə kimi xarakterizə etmişdir [2; s. 9].

Norveçə üz tutan insanlardan kimlər siyasi sığınacaq ala bilər? Norveç hər siyasi sığınacaq axtaran şəxsin müraciətinə baxırmı? Norveç hökuməti bu müraciətlərin qəbulu üçün bir sıra meyarlar tətbiq edir. Bu şərtlər daxilində, ilk növbədə siyasi sığınacaq istəyən şəxsin öz ana vətənində etibarlı və güvənli sığınacağı varsa, Norveç həmin şəxsə siyasi sığınacaq verməkdən imtina edəcəkdir. Norveç qanunlarına və Dublin konvensiyasına görə hər bir dövlət siyasi təhlükəsizliyə məruz qalan şəxsə siyasi sığınacaq verməyə məcburdur [5; s. 1-3].

Norveç qanunlarına görə siyasi sığınacaq üçün müraciət edənlər ümumi cavab almaq üçün 2-6 ayı gözləməlidirlər. Norveçdə NQT (Norveç Qaçqınlar Təşkilatı) bütün miqrasiya işlərilə, eləcə də, siyasi sığınacaq məsələləri ilə məşğul olur. NQT-nin siyasi sığınacaq istiqamətində bir neçə prosedur qaydaları vardır. Bu prosedurlardan keçənlər Qəbul Mərkəzinə aparılır. İlk 2 gün burada qaldıqdan sonra sığınacaq istəyən şəxsə hüquqları barədə məlumat verilir. Bundan sonra qaçqın və ya məcburi köçkünlər kimi, siyasi sığınacaq axtaranlar xüsusi yaradılmış tibbi müayinəyə göndərilir. Onların xəstəliklərinin olub-olmaması yoxlanıldıqdan sonra siyasi sığınacaq istəyən şəxsə NQT tərəfindən ölkədə qalıb-qalmaması ilə bağlı müsbət və ya mənfi cavab verilir. Əgər şəxsin səhhətində ciddi problem varsa, NQT mütləq şəkildə həmin şəxsi müalicə olunması üçün xəstəxanaya göndərir. Əgər xəstəlik yoxdursa, NQT-nin işçisi ilə siyasi sığınacaq istəyən şəxs arasında müsahibə təşkil olunur. Siyasi sığınacaq istəyən şəxsə ölkəsindəki şərait, təzyiqlər haqqında və digər suallar verilir. Bu sualların əsas məqsədi məlumatların düzgünlüyünü yoxlamaqdır. Suallara aydın və düzgün cavab verildiyi halda şəxsə müsbət rəy verilir. Məlumatların həqiqiliyinin yoxlanılması üçün komissiya yaradılır və hətta, vəziyyət kritik olduğu halda siyasi sığınacaq istəyən şəxsin ölkəsinə nümayəndə heyəti belə göndərilə bilər [5; s. 1-3].

NQT tərəfindən verilən müsbət rəylə, dövlət həmin şəxsə dərhal siyasi sığınacaq statusu verir. Bu zaman dövlət şəxs üçün müəyyən tədbirlər görür. Buna sosial təminat, dil kursu, maaş, iş, qalması üçün yataqxana və s. aiddir. Müsahibə zamanı və ümumi yoxlanış zamanı mənfi cavab alınarsa, hökumət müraciət edən

şəxsə ölkədən çıxmaq üçün müəyyən müddət verir. Əgər miqrant verilən müddət ərzində ölkəni tərk etməzsə, onda miqrantı ölkədən məcburi qaydada çıxarılır [5; s. 1-3].

Müraciət edənlər üçün ölkədən çıxarılma qaydaları müəyyən edilmişdir. Bunlardan ən geniş yayılanı Readmisiya prosesidir. Readmisiyaya əsasən Dublin Konvensiyasına qoşulan ölkələr, digər ölkələrin vətəndaşlarını öz ərazisindən qaydalara uyğun şəkildə insanların gəldiyi ölkəyə geri, təhlükəsiz çatırılmasını təmin etməlidir. Norveç bu konvensiyaya qoşulduğundan bütün mənfi cavablar Readmisiya aktı ilə aparılır [5; s. 1-3].

Siyasi sığınacaqın verilib verilməməsi prosedurları rəsmi beynəlxalq müqavilələrlə təsdiqlənmiş və dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş qanunlarda öz əksini tapmışdır [5; s. 1-3].

BMT-nin 1951-ci ildə Cenevrədə qəbul etdiyi Qaçqınlar Konvensiyası, 1990-cı ildə Avropa İttifaqı dövlətləri üçün qəbul edilmiş III Dublin Konvensiyası siyasi mühacirlər üçün beynəlxalq sərəbdlərdəndir. Bu konvensiyalarda qaçqın və məcburi köçkün status müəyyən edilmiş, qaçqınların hüquqları və onların qəlib yerləşdiyi ölkələrin öhdəlikləri müəyyən edilmişdir. Dublin Konvensiyasına əsasən, hər kəs yaşadığı ölkəsində dini, siyasi, cinsi və s. təzyiqlərə məruz qaldığı təqdirdə başqa bir ölkəyə siyasi sığınacaq üçün müraciət edə bilər [6; s. 1].

Skandinaviya tarixinə nəzər yetirsək, XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində əsasən buradan köç olduğunu görə bilərik. 1920-ci ildən etibarən, insanların Norveçə köçü başladı. Norveçə köç tarixini 4 dövrə bölmək olar:

- II Dünya Müharibəsi - Müharibədən sonrakı dövr;
- 1960-cı illər - Ailənin qovuşması dövrü;
- 1980-1999-Siyasi sığınacaq axtaranlar dövrü;
- 2000-ci ildən bu günə kimi.

Müasir dövrdə Skandinaviyaya köç edənlərin sayı artmışdır. Statistika əsasən, son 20 ildə siyasi miqrantların sayının dəfələrlə artdığını görə bilərik. Bu dövrdə İran-

İraq müharibəsi, Somali, Eritreya, Ruanda qırğınlar törədilməsi, qaçqınların bu ölkələrdən Norveçə üz tutmalarına səbəb olmuşdu [4; s. 5].

Məsələn, 2001-ci ildə Norveç, sığınacaq axtaranların üz tutduqları ölkələrin statistikasına görə Avropa ölkələri arasında birinci yerdə idi. Bu göstəricilərə görə Norveç siyasi miqrantların təbircə ən arzu olunan ölkə hesab edilmişdi. Sonrakı illərdə bu rəqəm bir az da artmışdır [3; s. 39].

Norveçdən siyasi sığınacaq istəyənlər əsasən müharibə bölgələrindən gələn və əziyyət çəkmiş, təzyiqlərə məruz qalmış insanlar təşkil edir. Məsələn, İraq, Əfqanıstan, Liviya, Suriya və s. kimi ölkələrdən üz tutanların sayında bu özünü daha da açıq-aşkar göstərir. Son 10 ildə İsveçə köçən immiqrantların sayı Norveçdən az olmuşdur. Afrikadan, xüsusən Eritradan gələn siyasi sığınacaq axtaranların statistikasına, Norveçin Avropa ölkələri arasında 4-cü yerdə olduğunu göstərir [3; s. 43].

2008 və 2015 illər arasında Skandinaviyaya köçənlərin sayı azaldı. 2015-ci ildə müraciət edənlərin sayı 2014-cü ildəki müraciətlərdən 5 qat çox idi. 2016-cı ildə Aİ ilə Türkiyə arasındakı razılaşma bir çox Avropa ölkəsində, eləcə də Norveçdə sərhəd nəzarətinin sərtləşdirilməsi ilə nəticələndi. Nəticədə siyasi sığınacaq axtaranların sayı azalmağa başladı. Bu səbəblə immiqrantlar və insan hüquqları ilə bağlı Norveç konstitusiyasına xüsusi maddə əlavə edildi. Bu maddəyə əsasən Norveç miqrasiya siyasətini İsveçə nəzərən, daha da sərtləşdirdi [3; s. 1].

Norveçin özündə miqrantların gəlməsini istəyən və istəməyən iki qrup vardır. Ölkə parlamenti olan Stortingdə yer almış sağ radikal partiyalar miqrantların qarşısını hər cür yolla almaq istəyirlər. Onların fikrincə bu qədər siyasi miqrantın Norveçə gəlməsi ölkədə problemlər yaratmağa başlamışdır. Sosial təminat, təhlükəsizlik, qarşılıqlı, Skandinaviya mədəniyyətinin assimiliyaya məruz qalması və s. əsas problem olaraq siyasi partiyaların gündəliyindədir. Buna görə də, sağ radikal partiyaların təşəbbüsü ilə Skandinaviya ölkələrində sığınacaq axtaranlar üçün bir sıra qaydalar tətbiq edilmişdir. Siyasi partiyalar Norveçin xarici siyasətində daha sərt miqrasiya qaydaları tələb etməyə səy göstərir. Son 10 ildə sağ partiyalar ölkədə

gərginliyin artmasının sığınacaq istəyənlərdən asılı olduğunu söyləyirlər. Ona görə də Skandinaviya ölkələrinin ümumi parlamenti olan Nordikdə radikal sağçı partiyalar immiqrasiyaya açıq şəkildə etiraz edirlər [1, s.1-7].

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı məcburi köçkün vəziyyətinə düşüb, 20 min nəfər hərbi əməliyyatlar dövründə həlak olub, 50 min nəfər əlil olub. Dövlətlərarası xarakterinə görə beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik üçün ciddi təhdid mənbəyinə çevrilən münaqişə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində ciddi müzakirələrə səbəb olub, problemlə bağlı bir sıra mühüm sənədlər də qəbul olunub. Norveç Qaçqınlar Təşkilatı 1995-ci ildə qəbul etdiyi bəyannamədə göstərilirdi ki, Ermənistan qeyri-şərtsiz öz yurdlarından məcburi şəkildə qovulmuş insanları dərhal öz doğma torpaqlarına qaytarmalıdır [7, s. 1].

Norveç Qaçqınlar Təşkilatı III Dublin Konensiyasına uyğun hərəkət edərək Qarabağdan olan qaçqın və məcburi köçkünlərə də yardım gösərmişdir. Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Azərbaycandan Norveçə gedən mühacirlər də vardır [7, s. 1].

Ədəbiyyat:

1. Andres Widfeldt. The Growth of the Radical Right Nordic Countries. Observations from the Past 20 Years. Washington DC: Migration Policy Institute, 2018
2. Hilde Lidén, Elisabeth Gording-Stang & Ketil Eide. The gap between legal protection, good intentions and political restrictions. Unaccompanied minors in Norway. Social Work & Society, 2017
3. Jan-Paul Brekke and Monica Five Aarset. Why Norway? Understanding Asylum Destinations. Oslo: Institute for Social Research, 2019
4. Knud Knudsen. "Scandinavian Neighbours with Different Character? Attitudes Toward Immigrants and National Identity in Norway and Sweden". Scandinavian Sociological Association, 2010
5. Norveç İltica Prosedürü, 2018 <https://ilticahaberleri.com/norvec-iltica-proseduru/>

6. UNHCR submission on Norway 19th UPR session, 2013

7. UNHCR publication for CIS Conference Conflicts in the Caucasus, 2010

<https://www.unhcr.org/uk/publications/refugeemag/3b5583fd4/unhcr-publication-cis-conference-displacement-cis-conflicts-caucasus>

Hasanov R.

Political asylum in Norway

(Summary)

The article «Political asylum in Norway» is devoted to the study of political asylum processes in Norway. The article examines the people who come to Norway for political asylum, the reasons for their arrival, the attitude of the state and political parties represented in parliament to migrants, asylum procedures, the state's compliance with international asylum laws and regulations and co-operation with organizations.

Гасанов Р.

Политическое убежище в Норвегии

(Резюме)

Статья под названием «Политическое убежище в Норвегии» посвящена исследованию процессов предоставления политического убежища в Норвегии. В статье исследуются люди, которые приезжают в Норвегию за политическим убежищем, причины их прибытия, отношение государства и политических партий, представленных в парламенте, к мигрантам, процедуры предоставления убежища, соблюдение государством международных законов и постановлений о предоставлении убежища и сотрудничество с организациями.

Rəyçi: dos. S.Əliyeva

ŞİXƏLİYEVƏ ƏMİNƏ

Azərbaycan Dillər Universiteti

NORVEÇ PARLAMENTİ – STORTİNQİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: qanunverici orqan, konstitusiya, hökumət, daimi komitə, daimi komissiya

Key words: legislative body, constitution, government, standing committee, standing commission

Ключевые слова: законодательный орган, конституция, правительство, постоянный комитет, постоянная комиссия

Norveç hökuməti bugün dünyanın ən humanist, demokratik hökumətlərindən biri hesab olunmaqdadır. Norveç istər idarə olunma forması, istərsə də qəbul etdiyi qərarlar ilə dünyanın diqqət mərkəzindədir. Norveçin siyasi sistemi bildiyimiz kimi, konstitusiyalı monarxiyadır. Norveçdə də balanlaşdırılmış hakimiyyət həyata keçirilir və üç yerə bölünür. İcraedici hakimiyyət dövlət başçısının hakimiyyəti altında kabinet tərəfindən həyata keçirilir, qanunverici hakimiyyət isə çoxpartiyalı sistem daxilində seçilən hökumət və parlament – Norveçdəki adı ilə desək Stortinqin tabeliyindədir. Məhkəmə hakimiyyəti isə qanunverici və icraedici hakimiyyətdən ayrıca müstəqil şəkildə həyata keçirilir. Norveçdə 1970-ci illərdən etibarən parlamentin aktiv, az proqnozlaşdırılan, daha təsirli bir qurum olduğu hesab olunmaqdadır. Tədqiqatın əsas mövzusunun Norveç parlamenti, yəni Stortinq təşkil edəcək, onun yaranması, idarə olunması və xüsusiyyətləri araşdırılacaq.

Stortinqin yaranması. 2014-cü ildə Norveç konstitusiya və Stortinqin yaranmasının 200 illiyini qeyd edirdi. Norveç 400 illik bir müddət ərzində Danimarkanın hakimiyyəti altında olmuş və bu dövr ərzində Norveç tamamilə Danimarka tərəfindən idarə olunurdu. Hətta artıq xalq belə özünü Norveçlə deyil, Danimarka ilə əlaqələndirirdi. Napoleon müharibələri zamanı 400 il kimi uzun bir müddətdən sonra Norveç üçün əlverişli şərait yarandı. Bu dövrdə Danimarka

Fransanı dəstəkləməsi və uduzması səbəbi ilə Norveç İsviçərə verməyə məcbur oldu. İsviçənin müharibə ilə başının qarışmasından istifadə edən Norveç öz konstitusiyasını və Stortingi yaratmağa nail oldu. Yeni yaradılan konstitusiyanın 49-cu maddəsi ilə “xalqın qanunverici gücünün Storting olduğu” qəbul edildi [1; s. 14].

Storting 1814-cü ildə Eidsvolda qurucu məclisdə yaradıldı. Bu məclisdə 112 nümayəndə iştirak edirdi. Bu nümayəndələr torpaq sahibkarları, fermerlər, tacirlər, hökumət rəsmiləri, sənayeçilərdən ibarət idi. Bundan sonra Norveçlilər İsviçələ birliyə daxil olmağa və Konstitusiyanın 1-ci maddəsini dəyişməyə məcbur edilsələr də, Storting də daxil olmaqla konstitusiyanın əsas maddələrini saxlamağa nail oldular. Eidsvolda qəbul olunmuş konstitusiya Stortingə çox geniş səlahiyyətlər verirdi ki, bu dövr üçün ABŞ-ı çıxmaq şərtilə dünyanın heç bir ölkəsinin parlament orqanının belə səlahiyyətləri yox idi. Kral icraedici güc olaraq qalırdı və öz rəsmilərini seçirdi, amma qanunvericilik, vergilər və büdcə məsələləri Stortingin səlahiyyətlərinə aid idi. 1814-1905-ci illərdəki Norveç-İsviçə birliyi dönəmində kral və Storting arasında çoxlu qarşıdurmalar yaşandı. Amma kralın hətta hərbi gücdən istifadə etmək cəhdlərinə baxmayaraq, Storting öz gücünü artırmağı bacardı və krala qalib gəldi. 1905-ci ildə nəhayət bu mübarizə sona çatdı. Kral Stortingin ayrı Norveç konsulluqları açılması qərarına veto qoymaqdan imtina etdi. Storting isə kralın yarıtmaz fəaliyyəti səbəbi ilə Norveç-İsviçə birliyinin bitdiyini elan etdi və İsviçə könülsüz bir şəkildə də olsa bunu qəbul etdi. Beləliklə, 1814-cü ildə başlayan Norveçin müstəqilliyi prosesi 1905-ci ildə başa çatdı. 1884 və 1905-ci illərdə Storting öz gücünü təsdiqlədi və Norveç siyasi mifologiyasına görə bu dövr Stortingin ən parlaq illəri hesab olunur [2; s. 2].

Stortingin idarə olunması. Storting Norveç Krallığının siyasi debatlar və qərar qəbulu məsələlərinin həll edildiyi ali məşvərətçi orqanıdır. Storting Norveç xalqının suverenliyinin əsas ifadəsidir və Storting vasitəsilə xalq hökuməti idarə edir, qanunları tənzimləyir, hökumətə nəzarət edir və s. Norveç qanunvericiliyinə əsasən Stortingin əsas vəzifələri bunlardır:

- Yeni qanunların qəbul edilməsi və mövcud qanunlara düzəlişlər edilməsi və yaxud ləğv edilməsi;
- Fiskal büdcə nəzərə alınaraq, illik gəlir və xərclərin müəyyənləşdirilməsi;
- Hökumət və ictimai administrasiyaya nəzarət edilməsi;
- Dövlət fəaliyyəti üçün plan və proqramların hazırlanması, daxili və xarici siyasət məsələlərinin müzakirəsinin təşkil edilməsi [6].

Bundan əlavə, Storting hökumət üzərində nəzarəti də təmin edir. Konstitusiyaya əsasən kral öz şurasını seçir. Amma hökumət fəaliyyət göstərə bilmək üçün parlamentin inamına sahib olmalıdır. Storting hökumətə etimadsızlığını ifadə edərsə, hökumət istefa verməli və yeni hökumət qurulmalıdır. Bu parlamentarizm qanunu 21-ci əsrin əvvəllərinə qədər yazılmamış bir konstitusiya qanunu kimi qəbul edilirdi. Amma 2007-ci ildəki konstitusiya dəyişikliyi zamanı bu qanun əlavə edildi və onun 15-ci maddəsində bu şəkildə əks olundu: “Storting Dövlət Şurasında yer tutan hər hansı bir şəxs və ya bütövlükdə Dövlət Şurasına qarşı etimadsızlığını elan etdiyi zaman o, istefasını təqdim etməlidir”. Bu prinsip əsasında 1884-cü ildən 2009-cu ilə qədər 48 hökumət dəyişikliyi baş vermişdir. Bu dövrlər ərzində hökumətlə parlamentin əlaqəsini təmin edən qanunlar Norveçin siyasi sisteminin əsasını təşkil edir.

Storting 169 millət vəkildən ibarətdir. Norveç əsasən 5 bölgədə qruplaşdırılan 19 vilayətə bölünmüşdür. Seçkilər zamanı 169 nümayəndədən 150-i seçim bölgələrindən əhalinin say tərkibinə uyğun olaraq seçilir. Qalan 19 nümayəndə isə hər bir vilayəti təmsil etmək üçün “geniş üzvlər” (members at large) olaraq seçilir. Seçkilərin ikinci mərhələsində iştirak üçün siyasi partiyalar 4%-lik sərhəddi keçməlidirlər. Konstitusiyanın 54-cü maddəsinə əsasən seçkilər hər 4 ildən bir və sentyabr ayının sonuna kimi keçirilməlidir. Seçki günü kral tərəfindən müəyyənləşdirilir və əsasən sentyabr ayının bir və ya ikinci bazar ertəsinə təyin edilir. 1913-cü ildə qəbul olunmuş universal seçki qanunu ilə 18 yaşından yuxarı Norveç vətəndaşları seçkilərdə iştirak edə bilirlər. Səs vermək hüququ olan və 10 ildən artıq

müddətdə Norveçdə yaşayan şəxslər seçilmək hüququna sahibdirlər. Parlament seçkilərinin keçirilməsində Yerli İdarəetmə və Modernizasiya Nazirliyi məhsuliyət daşıyır [3; s. 13].

Parlamentə son seçkilər 2017-ci ildə keçirilmişdir. Bu seçkilər zamanı 2017-2021-ci illər üçün parlamentdə təmsilçilik hüququnu 8 partiya əldə etmişdir: İşçi partiyası (49 üzv), Konservativ partiya (45 üzv), Proqres partiyası (27 üzv), Mərkəz partiyası (19 üzv), Sosialist sol partiyası (11 üzv), Xristian-Demokratik partiya (8 üzv), Liberal partiya (8 üzv), Yaşıl partiya (1 üzv). Bundan əlavə, Qırmızı Partiya Oslo dairəsindən birbaşa mandatlıqla Stortingdə 1 yer əldə etmişdir. Partiya rəsmi olaraq kommunistdir və 1993-cü ildə seçkilərdə yer əldə etmiş Qırmızı Seçim İttifaqının davamçısıdır.

Stortingin Rəyasət heyəti (Presidium) 6 nəfərdən ibarətdir. Stortingə Norveç prezidenti başçılıq edir. Qalan 5 nəfərə isə Stortingin vitse-prezidenti, Lagthingin prezidenti və vitse-prezidenti, Odelstingin prezidenti və vitse-prezidenti aiddir. Rəyasət heyəti Stortingin ən yüksək administrativ orqanıdır. Norveç Stortinginin prosedur qaydalarına əsasən rəyasət heyətinin vəzifələri bunlardır:

- Stortingin biznes mühitini, iş qaydalarını müəyyən etmək;
- İş sxemi üzrə vaxt limitlərini təyin etmək;
- Komitə görüşləri müddəti də daxil olmaqla, bütün məsələlərdə konstitusiyaya qaydalarına əməl olunmasını təmin etmək;
- Problemlə məsələlərin konstitusiyaya qaydalarına uyğun həll edilməsini təmin etmək;
- Parlament və hökumət arasındakı əlaqələrin konstitusiyaya prinsiplərinə uyğun təşkil olunması.

Fiskal büdcə ilə əlaqədar kral parlamentə təklif verdikdən sonra, Rəyasət heyəti büdcənin fəsilələrinin daimi komitələr arasında və xərcləmə proqramları ilə necə bölüşdürüləcəyini tövsiyyə edir. Eyni zamanda, rəyasət heyəti Stortingin nə vaxt toplanacağına qərar verir. Heyətin qərarına əsasən Storting təyin olunmuş vaxtdan 24 saat əvvəl üzvlərə kağız və ya elektron formatda bildiriş göndərməklə çağrılır.

Rəyasət heyəti büdcələrə dair işlərin başlamasından əvvəl vaxtında büdcə tövsiyyələri ilə əlaqədar icraat tarixlərinə qərar verir və bu tarixləri elan edir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, rəyasət heyətinin başçısı Stortinqin prezidentidir. Hal-hazırda Tone Vilhelmsen Troen parlamentin prezidentidir. Prezidentin digər rəyasət heyəti üzvləri ilə birlikdə ən önəmli işi planların və fəaliyyətin, hökumət ilə əlaqələrin konstitusiyaya və prosedur qaydalarına uyğun qurulmasını təmin etməkdir. Bundan başqa, prezident Stortinqin xaricdəki rəsmi təmsilçisidir. O, digər millətlərin parlamentləri ilə danışıqlara başçılıq edir, rəsmi şəxsləri qəbul edir və beynəlxalq səfərlər reallaşdırır. Nordik ölkələrin parlamentlərinin uzun illərdə davam edən yaxın əlaqələri var və Stortinqin prezidenti bu işdə son dərəcə önəmli rol oynayır.

Stortinqin fəaliyyəti konstitusiyaya və prosedur qaydaları ilə (Rules of procedure) tənzimlənir. Stortinq ilk zaman yarı ikikameralı olaraq yaradılmışdı. Bütün üzvlər ümumi seçkilərdə seçilirdi. 1814-cü ildən etibarən Stortinq Lagthing və Odelsting adlanan iki yerə bölünmüşdü və bu bölgü Stortinqin özü tərəfindən həyata keçirilirdi və partiyalararası proporsionallığa əsaslanırdı. Üzvlərin 1/4-i Lagthingə, qalanı isə Odelstingə aid edilirdi. Eyni zamanda bu bölgü sadəcə qanunverici hakimiyyətə aid olunmuşdu. Amma fiskal büdcə kimi bir çox məsələlərdə Stortinq birkameralı olaraq təşkil edilmişdi. 2007-ci ildə konstitusiyaya dəyişiklik edildi və 2009-cu ildən bu dəyişikliyin qəbulu ilə Stortinq birkameralı parlament oldu. Lagthing ləğv edildi və bütün üzvlər birləşdirildi [3; s. 15]. Stortinq oktyabr ayının ilk iş günü toplanır, prezidentləri və katibləri təyin edir. Hər millət vəkili on iki daimi komitədən birinin üzvü olaraq təyin edilir. Komitə üzvlüyü və komitə sədrlərinin təyin edilməsi mümkün qədər tərəflərin nisbi təmsilçiliyinə əsaslanır.

Stortinq qurulduqdan dərhal sonra 37 üzvdən ibarət Seçki komitəsi formalaşdırılır. Partiyalar mümkün qədər mütənasib qaydada burada təmsil olunmalıdır. Seçki bölgələrinin coğrafi bölgüsü də nəzərə alınmalıdır. Seçki komitəsi seçilən kimi Stortinqin daimi komissiyalarının üzvlərini təyin edir. Bütün büdcə

təklifləri və qanun layihələri müəyyən qaydalara uyğun olaraq daimi komissiyalara verilir. Stortinqin bütün üzvləri əsasən bu komitələrdən birinə təyin edilir:

1. Əmək və sosial məsələlər üzrə daimi komitə: Əmək bazarı və iş mühiti, işlə əlaqəli müavinətlər, təqaüdlər, sosial müavinətlər və əlillərlə bağlı siyasət məsələlərini tənzimləyir.

2. Enerji və ətraf mühit üzrə daimi komitə: Neft, enerji, su axınları, ətraf mühitin qorunması və regional planlaşdırma ilə əlaqəli məsələləri həll edir.

3. Ailə və Mədəniyyət işləri üzrə daimi komitə: Ailələrə, uşaqlara və gənclərə, gender bərabərliyinə, istehlakçılara və mədəni işlərə aid olan məsələləri həll edir.

4. Maliyyə və iqtisadi məsələlər üzrə daimi komitə: İqtisadi siyasət, pul və kredit siyasəti, maliyyə və kredit sistemi, maliyyə idarəsi, bələdiyyələrə və bölgələrə verilən qrantları, Dövlət Xəzinəsinə vergilər və rüsumları, ixracat üçün dövlət zəmanətləri və s. məsələlər ilə məşğul olur.

5. Müdafiə üzrə daimi komitə: Hərbi məsələlər, müdafiə, Norveç Silahlı Qüvvələri, Ombudsman Komitəsi və mülki müdafiə ilə əlaqəli ümumi məsələlər ilə məşğul olur. Komitə həm hərbi, həm də mülki müdafiə sahəsində verilən hazırlıq tədbirlərini, səlahiyyətlər və mənimsəmələrin uyğun olmalarını təmin etmək üçün onları davamlı olaraq nəzarətdə saxlayır.

6. Səhiyyə və qayğı xidmətləri daimi komissiyası: Səhiyyə xidmətləri, qayğı və iştirak xidmətləri, xalq sağlamlığı, narkotik və alkoqol siyasəti, əczaçılıq məsələlərini həll edir.

7. Ədalət Daimi Komissiyası: Məhkəmə ilə əlaqəli məsələlər, polis, mülki milli xidmət edən şəxslər, digər məhkəmə məsələləri, pulsuz ödənişlər, dövlət idarəetməsi ilə əlaqəli ümumi qanunvericilik, cəza məəcəlləsi, prosessual qanunvericilik və ümumi mülki qanunvericilik sahəsini əhatə edir.

8. Təhsil, Tədqiqat və Kilsənin Daimi Komitəsi: Təhsil, tədqiqat və kilsə işləri, o cümlədən əkinçilik, balıqçılıq, ticarət və sənaye sahələrində araşdırmalar həyata keçirir.

9. Yerli İdarəetmə və Dövlət İdarəçiliyi üzrə Daimi Komitə: Yerli idarəetmə, regional və kənd siyasəti, immiqrasiya siyasəti, mənzil siyasəti, inşaat və tikinti, milli azlıqlar, Sami məsələləri, dövlət qurumlarının təşkili və fəaliyyətinə dair məsələlər, dövlət idarəsi, əmək haqqı və təqaüd də daxil olmaqla dövlət işçiləri üçün kadr siyasəti və siyasi partiyalara dəstək məsələlərini həll edir.

10. Nəzarət və Konstitusiya İşləri üzrə Daimi Komitə: Komitə Stortingə baxaraq tövsiyələrini təqdim edir, yəni Stortingin işi ilə bağlı məsələlərə tövsiyələr verir. Buraya hökumətə göndərilən tələblər, yüksək vəzifəli şəxslərin təyini ilə bağlı hesabatlar, seçkilərə aid qanunvericilik və s. məsələlər aid edilə bilər.

11. Ticarət və Sənaye Daimi Komitəsi: Məşğul olduğu məsələlər iş, sənaye və ticarət, gəmiçilik, dövlət mülkiyyəti siyasəti, rəqabət və qiymət siyasəti, kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı müqaviləsi, qida siyasəti, balina ovu, balıqçılıq və somon balığıdır.

12. Nəqliyyat və rabitə daimi komissiyası: Nəqliyyat, poçt xidmətləri, telekommunikasiya, elektron rabitə və Norveç Milli Sahil İdarəsinin vəzifələri ilə əlaqəli məsələləri həll edir.

13. Xarici Əlaqələr Daimi Komissiyası: Xarici işlər, inkişaf əməkdaşlığı, Svalbard və ya digər Qütb bölgələrindəki Norveç maraqları və ümumiyyətlə Norveçlə digər dövlətlər və ya beynəlxalq təşkilatlar arasındakı razılaşmalarla əlaqəli məsələlərlə məşğul olur.

Storting istənilən vaxt bu komitələri və komitəyə təyin ediləcək üzvlərin sayını artırıb azalda bilər. Əgər rəyasət heyəti qərar verərsə, komitələrə göndərilmiş məsələlər yenidən bölünə bilər. Komitələr təyin olunduqdan sonra sədr, birinci müavin və ikinci müavin seçilir. Komitələr ölçülərinə görə fərqlənir, lakin normalda üzvlər 11 ilə 18 arasında dəyişir. Komitələr müəyyən məsələləri həll etmək üçün öz üzvlərinin alt komitəsini təyin edə bilərlər.

Storting palatasında hər hansı bir məsələ qəbulu ilə bağlı elektron səsvermə sistemindən istifadə olunur. Hərəkətə səs verən üzvlər “lehinə” işarələnmiş yaşıl bir düyməyə basaraq otururlar, əks səs verənlər “əleyhinə” işarəsi ilə qırmızı düyməni

basaraq ayağa qalxırlar. Səsvermə başa çatdıqda, nəticələr lövhələrdə göstərilir. Bunlar Stortingin veb saytıda da mövcuddur. Səslər normal olaraq sadə səs çoxluğu ilə verilir, yəni qərarın qəbul olunması üçün verilən səslərin yarısından çoxu lehinə olmalıdır. Konstitusiyaya dəyişikliklər üçün üçdə iki səs çoxluğu tələb olunur. Konstitusiyanın 115-ci maddəsi, səlahiyyətləri beynəlxalq təşkilatlara ötürən qanunvericilik üçün dördə üç səs çoxluğunu tələb edir.

İstəyən hər kəs Stortingin işinə nəzarət edə bilər. Stortingin iclasları xalq və media üçün açıq həyata keçirilir. İstəyən şəxslər debatları ictimai qalereyadan və yaxud Stortingin özünün televiziya xidmətindən onlayn şəkildə izləyə bilərlər.

Beləliklə, Norveç Krallığının siyasi debatlar və qərar qəbulu məsələlərinin həll edildiyi ali məşvərətçi orqanı olan Storting, Norveç xalqının suverenliyinin əsas ifadəsidir. Storting vasitəsilə xalq hökuməti idarə edir, qanunları tənzimləyir, öz növbəsində hökumət üzərində nəzarət də təmin olunur. Fəaliyyəti konstitusiya və prosedur qaydaları ilə tənzimlənən Stortingin bütün üzvləri müxtəlif aspektli komitələrdən birinə təyin edilir.

Ədəbiyyat:

1. Nelson Knute. The Constitution of the Kingdom of Norway. Chicago, John Anderson pub. Co., 1895
2. Rommetvedt Hilmar. The rise of the Norwegian Parliament. Frank Cass and Company Limited. Great Britain, 2003
3. The Storting's administration. The Norwegian parliament. 3rd edition. English version. Oslo, 2015
4. Stortinget. The Norwegian parliament. Rules of procedure. Revised, 2005
5. Стенькин Д.С., Челмакина А.А. Некоторые особенности Норвежского конституционализма. №3, 2017
6. The Storting <https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/>
7. The Constitution of the Kingdom of Norway, 14 May 2020
<https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/1814-05-17?q=grunnloven>
8. Enander Henrik. Norway. 13 November 2020

<https://www.britannica.com/place/Norway>

Shikhaliyeva A.

Norwegian parliament - the characteristics of Storting

(Summary)

The article is devoted to the study of the characteristics of Storting. The article examines the formation, management, main functions, structure and selection of the composition of the Storting in accordance with the constitution. In addition, in the article the broad place was given to the study of standing committees and commissions of Storting.

Шихалиева А.

Норвежский парламент - характеристики Стортинга

(Резюме)

Статья посвящена изучению характеристик Стортинга. В статье исследуются формирование, управление, основные задачи, структура и выбор состава Стортинга в соответствии с конституцией. Кроме того, в статье большое место отведено изучению постоянных комитетов и комиссий стортинга.

Rəyçi: dos. G.Ağakışiyeva

ZAHİDOV HÜSEYN

Azərbaycan Dillər Universiteti

mirhuseyn148@gmail.com

SKANDİNAVİYA ÖLKƏLƏRİNDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİ

Açar sözlər: gender, Skandinaviya, bərabərlik, siyasət, konsepsiya

Key words: gender, Scandinavia, equality, politics, concept

Ключевые слова: гендер, Скандинавия, равенство, политика, концепция

Skandinaviya ölkələrində uğurlu gender bərabərliyi siyasəti, cəmiyyətin şüurunun və gender bərabərliyi ilə bağlı dövlət siyasətinin formalaşması ilə müşayiət olunan bu bölgədəki cəmiyyətin həyatındakı ciddi dəyişikliklərin nəticəsidir. Bu bərabərlik prinsipi gender bərabərliyi haqqında qanunvericilik, xüsusi dövlət qurumları və gender bərabərliyinin təmin edilməsinə cavabdeh vəzifəli şəxslərin təyin edilməsi kimi milli mexanizmlərin yaradılması yolu ilə həyata keçirilir. Təqdim olunan məqalə Skandinaviya ölkələrində gender bərabərliyinə nail olmağın əsas komponentlərini vurğulamağa və araşdırmağa yönəlmişdir.

Skandinaviya ölkələri olan Norveç, Danimarka və İsveçingender bərabərliyi siyasətinin təmin edilməsi üzrə fəaliyyətlərində həm ümumi, həm də fərqli xüsusiyyətlər qeyd edilə bilər. Göstəricilərə əsasən, Şimal ölkələrində gender bərabərliyi siyasətinin həyata keçirilməsində liderlər İsveç, Norveçdir. Şimali Avropada gender bərabərliyi siyasətinin inkişafına təsir göstərən altı faktor müəyyən edilir[2].

1. Dövlət siyasətinin sosial-demokratik yönümlü olması və sosial dövlətin yaradılması.

2. Qadınların işə çıxışı və peşəkar inkişafı.

3. Skandinaviya ölkələrinin hakimiyyət orqanlarında qadınların təmsil olunması.

4. Ayrı-seçkiliyə qarşı qanuni çərçivənin yaradılması.

5. Gender bərabərliyinin təmin edilməsi üçün milli mexanizmlərin yaradılması.

6. Bölgədəki qadın hərəkətinin inkişafı nəzərdən keçirilir.

Skandinaviya ölkələrində gender bərabərliyi, sosial dövlət modeli ilə əlaqələndirilir. Skandinaviya ölkələri, sosial dövlət rejimlərinin Esping-Andersen təsnifatına uyğun olaraq sosial demokratiya rejiminə (Skandinaviya modeli) mənsubdurlar. Bu model, vətəndaşların qarantı dövlət olan sosial hüquqlarla təmin edilməsinə görə sosial bərabərlik ilə xarakterizə olunur. Vətəndaşlara sosial hüquqların verilməsi gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Qadınların işə çıxışı və peşəkar inkişafıamilə gender bərabərliyindəki maneələrin aradan qaldırılması üçün əsasdır.

Qadınların əmək bazarına girmə prosesində Skandinaviya ölkələri və Finlandiya üçün ümumi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə kişilər hərbi xidmətə çağrıldılar, buna görə qadınlar kişilərin əvvəllər etdikləri işi görməli idilər. İsveç dünya müharibələrində bitərəf qalmasına baxmayaraq, silahlandı, ordusunu modernləşdirdi və faşist istilasına qarşı kişi əhalisini səfərbər etdi [3]. Müharibə bitdikdən sonra qadınlar işlərini tərk edərək, ənənəvi məişət vəzifələrinə qayıtdılar, lakin sürətli iqtisadi inkişaf səbəbindən qısa müddətdə əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyac yarandı. Mövcud vəziyyət ölkənin sənayeləşməsinə və iqtisadi böyüməsinə kömək etdi. Qadın əməyinə ehtiyac vardı[4].

Əmək bazarında gender bərabərliyinə nail olmaq üçün müəyyən çətinliklərə baxmayaraq, qadın və kişilərin bərabərliyinin əsas şərti qarşılanmışdır. Müstəqil işləmək, pul qazanmaq və bu səbəbdən iqtisadi cəhətdən müstəqil olmaq Skandinaviyanın rifahı dövlətləri qadınların əmək bazarına kütləvi daxil olmasının şahidi oldular, lakin məşğulluqda gender seqreqasiyası artdı. Buna misal olaraq qadınların əsasən sosial xidmətlər ilə əlaqəli dövlət sektorunda, kişilərin isə özəl sahibkarlıq sahəsində təmsil olunmasıdır.

Göründüyü kimi, müharibədən sonrakı dövrdə, Skandinaviya ölkələrində qadınlar əmək fəaliyyətinə cəlb edilmiş və kişilərlə bərabər əmək bazarında fəal subyektə çevrilmişdir. Norveçdəki və İsveçdəki dəniz neft kəşfləri iqtisadi inkişafı artırdı və 1960-70-ci illərdə qadınların məşğulluğunu artırdı [5].

Əmək bazarında gender bərabərliyinə nail olmaq üçün müəyyən çətinliklərə baxmayaraq, qadın və kişilərin bərabərliyinin əsas şərti qarşılanmışdır. Müstəqil işləmək və pul qazanmaq və bu səbəbdən iqtisadi cəhətdən müstəqil olmaq qadınların əmək bazarına kütləvi daxil olmasının səbəb oldu, lakin məşğulluqda gender seqreqasiyası artdı. Buna misal olaraq qadınların əsasən sosial xidmətlər ilə əlaqəli dövlət sektorunda, kişilərin isə özəl sahibkarlıq sahəsində təmsil olunmasıdır [5].

Skandinaviya xalqlarının rifahı dövlətlərinin sosial siyasəti, uşaq baxımı üçün sosial xidmətlərin inkişafına yönəlmiş və vətəndaşlıq üçün vacib bir komponent olmuşdur. Qadına iqtisadi müstəqillik peşə və fərdi inkişaf imkanı verən sosial dəstək sayəsində Skandinav dövlətləri “qadınlara üstünlük verən dövlət” -“qadınlara dost bir dövlət” kimi qəbul edilə bilər.

Skandinaviya ölkələrinin hakimiyyət orqanlarında qadınların təmsil olunması gender bərabərliyi siyasətinin məqsədi güc və nüfuzun kişilərlə qadınlar arasında bərabər paylanmasıdır. Hər iki cins, cəmiyyətin bərabər inkişafını təmin edə bilmək üçün cəmiyyətin bütün sahələrində və qərarların qəbul edildiyi bütün səviyyələrdə təmsil olunmalıdır.

Skandinaviya ölkələrinin hakimiyyət orqanlarında qadınların təmsil olunması gender bərabərliyi siyasətinin məqsədi güc və nüfuzun kişilərlə qadınlar arasında bərabər paylanmasıdır. Hər iki cins, cəmiyyətin bərabər inkişafını təmin edə bilmək üçün cəmiyyətin bütün sahələrində və qərarların qəbul edildiyi bütün səviyyələrdə təmsil olunmalıdır.

Tədqiqatçılar gender kvotalarının Skandinaviya ölkələrində güc strukturlarında qadın təmsilçiliyi probleminin həlli üçün təsirli bir mexanizm olduğunu qeyd edirlər. Kvota sisteminin məqsədi, cəmiyyətin az təmsil olunan bir hissəsi kimi qadınların milli parlament kimi bir nümayəndəli hökumət orqanlarında 30% ilə 40%-i arasında olmasını təmin etməkdir [6].

Skandinaviya ölkələri arasında gender bərabərliyinin yuxarı olduğu ölkə Norveçdir. Skandinaviya ölkələrinin arasında Norveç həm iqtisadi, həm sənaye, həm də, siyasi cəhətdən qadınların təmsilçiliyi digər Skandinaviya ölkələrindən çoxdur. Norveç qadınların siyasi sferada fəaliyyətlərini müsbət yöndə dəstəkləyir və karyeralarında uğurla addımlamaqda, onlara köməklilik göstərir. 2008-ci ilin Norveç Qlobal Gender Bərabərliyi İndeksində 1-ci yerdə qərarlaşmışdır. 2020-ci ildə isə Qlobal Gender Bərabərliyi İndeksində İslandiyanın sonrakı pillədə qərarlaşaraq 2-ci yeri tutmuşdur. Əksər tədqiqatçılar gender bərabərliyi tendensiyasında Norveçi lider ölkə olaraq qiymətləndirmişdir.

Demokratik cəmiyyətlərdə gender bərabərliyi əsas perspektivlər arasında qeyd olunmaqdadır. Bu məsələdə Norveç demək olar ki, bütün ölkələri qabaqlayır. Siyasi yöndə Norveçdə gender bərabərliyi uzun illərə formalaşmış və qalıcı olmuşdur. Elə bu səbəbdən də Norveç hökuməti “Bərabərlik və Anti-Diskriminasiya aktı” qəbul etmişdir[1, s. 9]. Qeyd olunan bu aktın mövcudluğu qadınları siyasi cəhətdən rəhbər vəzifələrə yüksəltmiş və beləliklə, gender bərabərliyini tənzimləmişdir. Müasir dövrdə qadınlar bələdiyyə idarələri ilə yanaşı dövlət siyasətinin qabaqcıl platformalarında fəaliyyət göstərməkdədir. İlk dəfə 1913-cü ildə Norveçdə qadınlar seçki hüququ qazandılar. Elə o vaxtdan, qadınların ölkədə seçib, seçilmək hüququ mövcud olmuşdur. 2020-ci il Qlobal Gender Bərabərliyi siyasətlə bağlı subindeksində də, Norveç İslandiya dan sonrakı mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır. Parlament və bələdiyyə səviyyələrində ölkədə gender bərabərliyi uzun bir inkişaf dövrü keçmiş və hazırkı dövrdə də, öz aktuallığını qorumaqdadır. Bu göstəricinin olması digər Qərbi ölkələrlə müqayisədə daha sürətli olmuşdur[1, s. 9].

1945-ci ildə Einar Gerhardsens Norveç koalisiya hökumətində ilk qadın üzv olmuşdur. O, Kommunist partiyasının təmsilçisi Kristen Hansteen, Sosial İşlər Nazirliyində məsləhətçi nazir vəzifəsini icra edirdi. Einar Gerhardsens 15 kişi nazir arasında tək qadın nazir idi. Növbəti 20 ildə bu say dəyişməz qaldı. 1965-1976 illərdə hökumətdə qadın üzv sayı 4-ə yüksəldi. 1986-cı ildə Gro Harlem Brundtlandın başçılıq etdiyi kabinetdə 8 qadın oldu və beləliklə qadınların sayı 44% kimi qeyd olundu. 2007-ci ildə isə, Stoltenbering koalisiyasında ilk dəfə bu tendensiyada dəyişim baş verdi və qadın nazir sayı kişilərin sayını ötərək 10 nədəyə çatdı. Hazırkı Erna Solbering başçılıq etdiyi hökumətdə 19 nazirlikdən 8-i qadınlar tərəfindən idarə edilir. Bunlar, Neft və Enerji naziri Tina Bru, Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq naziri Olaug Bollestad, Təhsil və İnteqrasiya naziri Guri Melby, Ədalət və Fövqəladə Hallar naziri Monika Mæland, Xarici İşlər naziri İne Eriksen, Bölgə və Rəqəmsallaşdırma naziri Linda Hofstad və Ticarət və Sənaye naziri İselin Nybødur[1, s. 9-10].

Norveç hökumətinin siyasi partiyalarında qadın təmsilçiliyi də olduqca yüksəkdir. 2017-ci il parlament seçkilərində qadın namizəd 42,1 % -təşkil edirdi.

Seçkilərdə Sosial Sol partiyası 54% ilə ən yuxarı qadın namizəd sayına çatdı. İnkişaf partiyasında isə qadın namizəd faizi 35% ilə ən aşağı indeksdə idi. Müasir dövrdə bütün partiyalar seçkilərdə namizədlər arasında gender balansına diqqət edir. Bu vaxt qeyd olunan 9 partiyadan 5-də qadın namizəd sayı namizədlərin yarısından çox idi. Parlamenta seçilən qadınların sayı isə 41,1 % ilə daha aşağı idi. Həmçinin hökumət koalisiyasındakı Sağ, Liberal və İnkişaf partiyalarının liderləri də qadınlardır. Stortingin prezidenti və 2 vitse prezidenti vəzifələrini də qadınlar layiqincə yerinə yetirir[1,s.10].

Ölkənin bələdiyyə seçkiləri və idarəçiliyində qadın təmsilçiliyi sayı qənaətbəxşdir. 2019-cu il seçkilərində qadın namizədlərin həcmi 43% təşkil edirdi. Həmin bu indeks burada Sosial Sol partiyası 55% ilə ən yüksək, inkişaf isə 28%-lə ən aşağı göstərici kimi qeyd olunmuşdur. Digər partiyalarda qadınlar 50 % -dən biraz az idi.

Ümumi cəhətdən, ölkədə qadınların siyasi platformada iştirakı seçici sayı, namizəd ilə təmsilçi və nazir sayına nəzər yetirdikdə, sabit və davamlılığı görə bilərik. Bunun başlıca səbəbi, əvvəldən gələn universal seçki haqqı ilə 60-70-ci illərin feminist hərəkatları, 1979-dakı vacib Gender Bərabərliyi Qanunu və Bundtlandın güclü təşəbbüsləri idi. Bu amillərin müştərəkliyi, qarşılıqlı güclü təsirlərin olmasına zəmin yaratdı. Nəticə etibarlı ilə Norveç siyasətində qadınların rolu digər sənayeləşmiş və demokratik ölkələrdən daha çox olmasına şərait yaratdı [1, s. 11].

İsveç, Danimarka və İslandiyada hökumətin bərabərlik siyasətinin həyata keçirilməsindən məsul olan inteqrasiya və gender bərabərliyi nazirləri var. İsveçdə nazirlikdə gender bərabərliyi şöbəsi var. Onun vəzifələrinə gender siyasəti üzrə bütün dövlət işlərinə nəzarət etmək daxildir. Şöbənin əsas vəzifəsi hökumətin gender siyasətini koordinasiya etmək, nəzəri çərçivə hazırlamaq, müxtəlif tədbirlər və layihələr təşkil etmək, büdcəni formalaşdırmaq və bərabərlik ombudsmanı və bərabər fürsətlər komissiyasının proqramları üçün maliyyə ayırmaq və işə başlamaqdır.

Şimal ölkələri içərisində Finlandiyada ən çox tanınmış qadın təşkilatları, məsələn, 1892-ci ildə qurulan Qadınlar Birliyi və Finlandiya Milli Qadınlar Şurasıdır.

Qadınlar Birliyi, bir çox müstəqil qadın qrupunun birləşməsi kimi fəaliyyət göstərən feminist bir təşkilatdır. Suvi Salmenniemi Şimali Avropadakı qadın hərəkatının rolunu çox dəqiq müəyyənləşdirdi: “Qadın hərəkatları ayrı-ayrı qadınların ehtiyac və istəklərini qərar qəbuletmə səviyyəsinə çatdıraraq vasitəçi funksiyasını yerinə yetirir” [7].

60-70-ci illərdəki inkişaf, rifah dövləti modelləri və müharibədən sonrakı dövrdə bölgənin iqtisadi inkişafı qadınların əmək fəaliyyətinə cəlb olunmalarına və əmək bazarında kişilərlə bərabər əsasda fəal partnyorlara çevrilməsinə kömək etdi. Sosial baxımdan ədalətli bir cəmiyyətin formalaşması qadınlara bərabər iqtisadi və sosial hüquqlar məsələsinin gündəmə gətirilməsinə kömək etdi. Nəzərə alınan ölkələrdə bərabər imkanlar siyasətinin inkişafı, qadınlara uşaq baxımı sistemi yaratmaqla kişilərlə bərabər əsasda əmək bazarında yerlərini almağı təmin etdi. Bu fəaliyyətlər digər ölkələr arasında ən yüksək göstəricilərdən biri olaraq qalmaqda olan kişi və qadınların məşğulluq nisbətinə müsbət təsir göstərmişdir. Əlverişli nəticə, getdikcə daha çox kişinin uşaq baxımı ilə məşğul olması, əvvəllər qadınlar sayılan bölgələrdə işləməyə başlamaları idi. Ancaq bu sahədə kişilər və qadınlar arasında hələ də əhəmiyyətli fərqlər var. Əmək bazarında qadınlar və kişilər böyük ölçüdə fərqli sektorlarda çalışmaqla ciddi şəkildə bölünmüşdür.

Nəzərdə tutulan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, qadın hərəkatının fəal rolu, qadınların hakimiyyətdəki yüksək səviyyədə iştirakının inkişafı və qorunması və onun daha da artması üçün əsas amildir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayeva K. “Skandinaviya ölkələrində gender məsələləri” Məqalələr toplusu, “Dərs vəsaiti(I Hissə)”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 280 səh.

2. Гендерная политика Швеции. URL:

<http://norse.ru/society/sweden/gendernaja-politika.html>

(дата обращения:10.08.2011).

3. *Оконешникова С.* Феминизм и семейно-демографическая политика Швеции 1930-х гг. // Демогр. исслед. 2010. № 7. URL: <http://www.demographia.ru/articles>

N/index.html?idR=5&idArt=1086 (дата обращения:25.03.2012).

4. Равноправие в Финляндии: информация для иммигранток и иммигрантов / Мин-во внутр. дел Финляндии, Уполномоченный по делам меньшинств, Бюро уполномоченного по вопросам равноправия. Хельсинки,2010.

5. *Borchorst A.* Scandinavian gender equality: competing discourses and paradoxes // Gender and Well- Being: the Role of Institutions from Past to Present, Madrid, 25th—27th June 2008.

URL:<http://freia.ihis.aau.dk/Publikationer+og+skriftserie/Skriftserie0907-2179>
(дата обращения: 14.05.2011).

6. *Earles K.* Women in the Swedish «People's Home»: Gender and the Social Democratic Welfare State: paper presented at the 2008 annual conference of the Canadian Political Science Association, Vancouver, Canada (June 4, 5 & 6). URL: <http://www.cpsa-acsp.ca/papers-2008/Earles.pdf> (дата обращения:28.03.2012).

7. *Ronsen M.* Fertility and family policy in Norway — a reflection on trends and possible connections // Demographic Research. Vol. 10, art. 10. URL: <http://www.demographic-research.org/volumes/vol10/10/>

(дата обращения:17.07.2011).

Zahidov H.

Gender equality in the scandinavian countries

(Summary)

The Scandinavian countries are higher in terms of women's education, politics and labor force participation rates. Norway has long been a leader in gender equality, according to the United Nations. In the Scandinavian welfare model, the state pursues active policies to support families caring for children and the elderly in order to reduce economic imbalances between social classes and ensure gender equality.

Гендерное равенство в скандинавских странах

(Резюме)

В скандинавских странах более высокий уровень образования, политики и участия женщин в рабочей силе. По данным ООН, Норвегия уже давно является лидером в области гендерного равенства. В скандинавской модели социального обеспечения государство проводит активную политику по поддержке семей, воспитывающих детей и пожилых людей, с целью уменьшения экономического дисбаланса между социальными классами и обеспечения гендерного равенства.

Rəyçi: t.f.d., b/m. V.Əfəndiyeva

ABASOVA SEYİDAYTƏKİN

Azərbaycan Dillər Universiteti

seyidova10.18@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTANIN AVRO ATLANTİK STRUKTURLARA İNTEQRASIYA İSTİQAMƏTİNDƏ QARŞILIQLI ƏMƏKDAŞLIĞI

Açar sözlər: Azərbaycan, Gürcüstan, əməkdaşlıq, siyasət, iqtisadiyyat

Key words: Azerbaijan, Georgia, cooperation, politics, economy

Ключевые слова: Азербайджан, Грузия, сотрудничество, политика, экономика

Azərbaycan və Gürcüstan Cənubi Qafqazın iki qonşu ölkəsi olmaqla yanaşı, bölgədəki strateji müttəfiqlərdir. Son yüz ildə Azərbaycan və Gürcüstan da oxşar tarixi yolları paylaşmışlar. Hər ikisi də 1918-1921-ci illərdə qısa dövlətçilik

təcrübələrinə sahib oldular (1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən fəth edildi, Gürcüstan 1921-ci ilin fevralına qədər müstəqil bir dövlət olaraq davam etdi), hər ikisi 1991-ci ildə yenidən müstəqil dövlət oldular və hər iki ölkə də daxili münaqişələrlə qarşılaşdı. Beynəlxalq səviyyədə hüquqi cəhətdən tanınmayan hökumətlər tərəfindən idarə olunan ərazilərin faktiki olaraq ayrılması hər iki ölkədə, daxili siyasi qarışıqlıq, mərkəzi planlaşdırmadan bazar iqtisadiyyatına iqtisadi keçid çətinliyi, hərbi çevrilişlər və qeyri-sabitlik yaşandı. Ancaq 1990-cı illərin ortalarından etibarən dövlət quruculuğu prosesi irəliləyib və bu gün həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və iqtisadi tərəqqi istiqamətində irəliləyən uğurlu dövlətlərdir.

Eyni zamanda, Gürcüstan, rüşvətin, xırda korrupsiyanın və tənzimləyici yüklərin kəskin azalması da daxil olmaqla, iqtisadi və idarəetmə islahatları sahələrində əhəmiyyətli bir irəliləyişə imza atdı, Gürcüstanı ziyarət etmək üçün asan bir yerə çevirən bəzi qeyd və lisenziyalaşdırma prosedurlarını yüngülləşdirdi. Ticarət yolu ilə əmlak almaq üçün bir yerə çevrilən Gürcüstan Rusiya ilə münasibətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsinə səbəb olan və nəticədə 2008-ci ilin avqust ayında hərbi qarşıdurma ilə nəticələnən NATO və AB üzvlüyünə təşəbbüskar şəkildə can atır.

Ölkələrin strateji tərəfdaşlığı və ərazi bütövlüyü, firavanlıq və qlobal və regional təhlükəsizlik və iqtisadi sistemə inteqrasiya maraqlarının ortaqlığı, daxili və xarici siyasətdəki bəzi fərqlər Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərini çox maraqlı bir təhlil mövzusunə çevirir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra əsas mərhələlər

1991-ci ildə həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan müstəqilliklərini bərpa etdilər və 18 Noyabr 1992-ci ildə aralarında diplomatik əlaqələr quruldu. O vaxtdan ölkələr həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli çərçivələrdə fəal diplomatik əməkdaşlıq, çoxsaylı yüksək səviyyəli nümayəndə heyətləri tərəfindən mübadilələr icra olundu, sazişlər imzalandı. 100-dən çox ikitərəfli razılaşma və strateji tərəfdaşlıq kimi xarakterizə olunan dərin əlaqələr inkişaf etdirildi. Həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan,

müstəqilliyin ilk illərində hər iki ölkədə dağıdıcı sosial və iqtisadi nəticələrlə vətəndaş və etnopolitik qarşıdurmalar yaşadı. Lakin müstəqilliyin ilk təlatümlü illərindən sonra həm Azərbaycanda, həm də Gürcüstanda Sovet dövlətlərinin siyasi bürosunun üzvləri olan liderlər: Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadze hakimiyyətə gəldi. Yeni yaranan ölkələrin müstəqilliklərini və suverenliklərini möhkəmləndirmək üçün böyük bir istəkdən irəli gələn, qarşılıqlı fayda təmin etmək üçün əməkdaşlığın əsas sahələrini müəyyən etdilər. İkitərəfli əlaqələrin inkişafı ilə yanaşı daha geniş regional əməkdaşlığın əsas aparıcısı Azərbaycanın enerji potensialı idi. XIX əsrdən bəri Azərbaycan neftinin ənənəvi ixrac yolu Gürcüstanın Qara dəniz limanlarından keçir və bu ixrac əlaqəsinin canlandırılması hər iki ölkə üçün prioritet oldu. Bu uzaqgörən liderlər üçün Gürcüstan və Azərbaycanın Qərbi ölkələri üçün böyük karbohidrogen yataqları və digər ehtiyatların istismara hazır olduğu strateji boşluğun meydana çıxdığı Orta Asiyaya strateji keçid kimi xidmət edə biləcəyi də aydın idi. Sovetin dağılmasından sonra mövcud və potensial qarşıdurmalar Qafqaz və Orta Asiyada sabitliyin pozulması təhlükəsi regional əməkdaşlığa başlamaq üçün əlavə stimül idi.

Ancaq ən əsası, iki ölkənin regional və beynəlxalq funksiyalarını yerinə yetirmək üçün bir-birlərinə ehtiyacları idi. Əvvəlcə bu nəqliyyat əlaqələrinə maraq şəklində oldu. Artıq 1993-cü ilin yanvarında Prezident Şevardnadze Azərbaycan haqqında danışarkən “maraqlarımız bir-birini tamamlayır demişdi. 1990-cı illərin ortalarından sonlarına qədər Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri enerji və tranzitlə əlaqəli layihələr ətrafında inkişaf etdi.

Azərbaycan və Gürcüstan digər regional ölkələrlə tərəfdaş olaraq, hər iki ölkənin müstəqilliyi və təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyəti olan məsələlərdə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) çoxtərəfli çərçivəsində də sıx əməkdaşlıq etdilər. Bu ortaqlıq ABŞ ilə yanaşı Türkiyə tərəfindən də fəal şəkildə dəstəkləndi. Siyasi və enerji ilə əlaqəli bir sıra əsas hadisələr strateji inkişafın istiqamətini, eləcə də ikitərəfli Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərini müəyyənləşdirdi. Bu tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- 20 sentyabr 1994-cü il tarixində Azərbaycan hökuməti və əsasən Qərb neft şirkətləri konsorsiumu arasında Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) yaradan “Əsrin müqaviləsi” nin imzalanması bu, hökumət ilə ABƏŞ arasında Xəzər dənizindəki bir neçə dəniz neft yatağını əhatə edən İstehsal Payı Müqaviləsi (PSA) idi;

- Azərbaycan hökumətinin " Neft Boru Kəmərləri" adı verilən bir çox ixrac variantına dair qərarı. Bu qərar Gürcüstan üzərindən Gürcüstanın yeni Supsa limanına boru kəmərinin inkişafı üçün bir fürsət açdı;

- 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda keçirilmiş TRACECA (Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi) iclası, Avropa Birliyi və Mərkəzi Asiyanı Avropa ilə birləşdirən Şərqi-Qərb nəqliyyat dəhlizinin inkişafını artırmaq üçün regional səylə nəticələndi;

- Daha sonra Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru kəməri adlandırılan Böyük Neft Boru Kəməri ilə bağlı son qərar. Bu qərar ilk dəfə 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul Zirvəsi çərçivəsində elan edildi;

Bütün bu böyük siyasi və iqtisadi qərarlar Azərbaycan və Gürcüstan arasında sıx koordinasiya tələb edir, iki ölkənin liderləri arasında, eləcə də enerji, nəqliyyat ilə bağlı geniş miqyaslı məsələləri həll edən dövlət qurumlarının bütün iyerarxiyaları arasında sıx və məhsuldar iş əlaqələrini asanlaşdırırdı.

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin inkişafı və dərinləşməsi üçün əsas hadisə Prezident Heydər Əliyevin 1996-cı ilin mart ayında Tbilisiyə səfəri oldu. İqtisadi münasibətləri, ticarəti tənzimləyən 15 mühüm ikitərəfli müqavilə imzalamaqdan əlavə Azərbaycanın neftinin bir hissəsini Qərbi Bakı-Supsa boru kəməri ilə Gürcüstanın yeni inkişaf etdirilən Supsa limanına ixrac etmək üçün göndərməsi barədə Azərbaycanın tarixi qərarının elanı idi. Neftin nəqli üçün alternativ yolların yaradılması Azərbaycan liderinin cəsarətli bir addımı idi. Bu, Bakı-Novorossiysk boru kəmərinin inkişafı üçün alternativ bir yol idi. ABƏŞ, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti və Gürcüstan arasında imzalanan üçtərəfli müqavilələrdə, Azəri,

Çıraq və Günəşli yataqlarından Erkən Neft adlanan ilk Azərbaycan neftinin Bakı-Supsa neft kəməri ilə nəql edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Bu qərarın əhəmiyyəti və mahiyyəti o oldu ki, Gürcüstanın Qara dəniz sahillərini Azərbaycanın neft ixracı üçün vacib çıxış yerlərindən biri kimi bərpa etdi. Bu qərar iki ölkənin strateji əhəmiyyətli bir əməkdaşlıq sahəsində tranzit və nəqliyyat sahəsində sıx tərəfdaşlığını möhkəmləndirdi. Bakı-Tbilisi boru kəmərinin inşası həm Azərbaycan, həm də Gürcüstan üçün infrastruktur inkişafında potensialın yaradılması üçün zəmin yaratdı. Bu həm də strateji bir irəliləyiş idi, çünki Sovet İttifaqının dağılmasından bəri Rusiya ərazisindən tranzit keçməyən Xəzər neftinin ixracı üçün ilk boru kəməri layihəsi idi. Bu qərar və ən əsası onun icrası Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqil, fəaliyyət göstərən dövlətlər kimi mövcudluğunu sübut etdi.

Nəticədə, Neft kəməri layihəsinin müsbət təcrübəsi və müvəffəqiyyəti, əsas neft kəməri adlandırılan boru kəməri ilə bağlı son qərar üçün əsas amil rolunu oynadı. Bakı-Supsa boru kəmərinin tətbiqi və uğurlu fəaliyyəti Cənubi Qafqaz enerji dəhlizi üçün risk faktorları haqqında təsəvvürləri azaltdı və daha böyük BTC boru kəmərinin sponsorlarının inkişaf və tikinti prosesini maliyyələşdirməsini asanlaşdırdı.

Bakı-Supsa boru kəməri ilə bağlı qərar qəbuletmə prosesində ABŞ-ın rolunu da qeyd etmək vacibdir. ABŞ və Azərbaycan hökumətləri arasında Vaşinqtonda Azərbaycan və Gürcüstan diplomatları tərəfindən asanlaşdırılan yüksək səviyyəli ünsiyyətin son qərara müsbət təsir göstərdiyi açıq bir sirdir. Keçmiş dövlət katibi Zbigniew Bzezinski, Ağ Evin istəyi ilə 1995-ci ilin sentyabrında Prezident Bill Klintondan Prezident Heydər Əliyevə ABƏŞ nefti üçün bir çox boru kəməri layihəsinin dəstəkləməsində iştirak etmək üçün xahiş məktubu gətirdi. Prezident Klintonla Prezident Heydər Əliyev arasında birbaşa dialoq oktyabr ayının əvvəlində baş tutdu və 9 oktyabr 1995-ci ildə ABƏŞ, Heydər Əliyevin xeyir-duası ilə üç əsas Azərbaycan neftinin ilkin ixracı üçün həm Novorossiisk, həm də Supsa marşrutlarından istifadə etməyi planlaşdırdığını bildirdi.

Qərar ABŞ-ın Çoxsaylı Boru Kəməri Siyasətinin dəstəklənməsində iştirakını nəzərdə tutan qərarlardan ilk oldu. Bakı-Supsa boru kəmərinə bir neçə başqa

infrastruktur layihəsi izlədi, bunlardan ən əhəmiyyətli BTC neft kəməri idi. BTC, Cənubi Qafqaz təbii qaz boru kəməri ilə birlikdə, Gürcüstanın da olduğu kimi, Azərbaycanın da bölgənin qaynaq və iqtisadi potensialından istifadə etməyə imkan verdi. Bununlada Çoxtərəfli Çərçivədə Azərbaycan-Gürcüstan Tərəfdaşlığı başladı.

Azərbaycan və Gürcüstan ərazisindən keçməklə enerji dəhlizinin inkişafı mürəkkəb logistik dəstək tələb edirdi. Avropa və Orta Asiya ölkələri Orta Asiya və Qafqaz xaricində və xaricində daha çox ticarəti, ixracatı və idxalatı dəstəkləyən infrastrukturun inkişafında maraqlı idilər. 1993-cü ildə Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi və ya TRACECA, bölgəni və Avropa Birliyini Avropanı Qafqaz yolu ilə Orta Asiyaya birləşdirəcək nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına kömək etmək üçün fəal bir təşəbbüs oldu. Avropa Birliyi Komissiyasının rəsmi internet saytı deyilir: “TRACECA, beynəlxalq nəqliyyatın yaxşılaşdırılması yolu ilə Qara dəniz bölgəsi, Qafqaz və Orta Asiyada siyasi və iqtisadi inkişafa dəstək məqsədi daşıyan iddialı dövlətlərarası bir proqramdır.”(2) 23 May 1993-cü ildə AB, Avropa ilə Asiya arasında Qara dəniz, Cənubi Qafqaz ölkələri və Orta Asiya dövlətləri arasında nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üçün texniki yardım proqramına başladı. O vaxtdan bəri AB bölgə daxilində çoxsaylı texniki yardım və investisiya layihələrini maliyyələşdirir.

“TRACECA” təşəbbüsünü və regional nəqliyyat infrastrukturunu tamamlayan və gücləndirən Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətlərinin ən vacib və ən son üçtərəfli təşəbbüsü Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu əlaqəsidir. Əsas Qafqaz dəmir yolu sistemi ilə Türk dəmir yolu sistemi arasındakı bu 127 km-lik dəmir yolu birləşdirici xətti Avropanı Qafqazla birləşdirən dəmir yolu nəqliyyat əlaqələrini əhəmiyyətli dərəcədə qısaltmaqla, eyni zamanda Orta Asiya və Çinlə yanaşı, potensial olaraq Pakistan və Hindistanla da əlaqələndirəcəkdir. Dəmir yolu 2013-cü ildə fəaliyyətə başlayaraq və 2015-ci ildən etibarən tam istismara çatmışdır. (2)

Bu gün TRACECA, Avropanı Asiyaya bağlayan işləyən bir nəqliyyat sistemidir. Buna görə, Azərbaycan və Gürcüstan birlikdə Asiyadan Aralıq dənizinə, Qərbi

Avropaya və xaricə göndərilən malların tranzit imkanlarının təmin edilməsində çox vacib rol oynayırlar.

ATƏT çərçivəsində Azərbaycan-Gürcüstan diplomatik əməkdaşlığı iki ölkə arasında ortaq strateji hədəflərin irəliləməsi üçün koordinasiya olunmuş diplomatik səylərin daha bir yaxşı nümunəsidir. ATƏT-in himayəsi altında Avropada Adi Silahlara dair müqaviləyə (CFE) düzəlişlərin edilməsi barədə aparılan danışıqlar prosesində yaxından əməkdaşlıq etdilər. 1996-cı ildən başlayaraq, hər ikisi Cənubi Qafqaz və Moldovanı əhatə edən bölgələrdə Rusiyanın hərbi iştirakını azaltmaq üçün Qondarma Saziş adlanan danışıqlar prosesinə yönəlmiş bir qrup ölkənin bir hissəsi oldu. 1996-cı ilin mayında CFE Müqavilə Konfransında Vyanada, Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukrayna ATƏT prinsiplərinə sadıq olduqlarını və regional məsələlərdə daha sıx əməkdaşlıqda maraqlı olduqlarını vurğulayan birgə bir bəyanat yaydılar. Sözügedən ölkələrin prezidentləri 10 oktyabr 1997-ci il tarixdə Avropa Şurasının zirvəsi zamanı Strasburqda bir araya gələrək ikitərəfli və regional əməkdaşlığın, Avropa və regional təhlükəsizliyin, siyasi və iqtisadi təmasların inkişaf etdirilməsində qarşılıqlı maraqlarını ifadə etdilər. Çıxarılan ortaq qərarla müvafiq prezidentlər TRACECA-nın yaradılmasında dörd ölkənin əməkdaşlığının vacibliyini vurğuladılar və “hörmət prinsiplərini rəhbər tutaraq sabit və təhlükəsiz Avropa naminə dördtərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsinin vacibliyini vurğuladılar. suverenlik, ərazi bütövlüyü, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq, demokratiya, qanunun aliliyi və insan hüquqlarına hörmət liderləri GUAM-dan (Gürcüstan, Ukrayna, Moldova və Azərbaycan) bir işçi qrupu qurdular. Buarada əsas məqsəd ümumi maraq məsələləri əlaqələndirmək vəzifəsi daşıyır.

GUAM çərçivəsi 1990-cı illərin sonu və yeni əsrin ilk illərində çoxtərəfli mexanizmlər vasitəsi ilə Gürcüstan və Azərbaycanın strateji hədəflərinə çatmaq üçün koordinasiya edilmiş səylər üçün vacib bir vasitə oldu. GUAM qrupu üçün əsas prioritetlər iki ölkənin xarici siyasət prioritetlərini əks etdirirdi. Məsələn, 1997-ci ilin noyabrında xarici işlər nazirinin müavinləri arasında Bakıda keçirilən məsləhətləşmələrdən sonra aşağıdakı prioritetlərin vurğulandığı ortaq protokol

imzalandı: siyasi qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq; münaqişələrin sülh yolu ilə həlli sahəsində qarşılıqlı fəaliyyət və separatizmə qarşı mübarizə; sülhməramlı fəaliyyət sahəsində əməkdaşlıq, Avrasiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafı sahəsində əməkdaşlıq, Avroatlantik və Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiya prosesləri çərçivəsində qarşılıqlı əlaqə yaradır.

1998-ci ilin oktyabrında, Beynəlxalq Valyuta Fondunda və Dünya Bankının İllik Toplantısında iştirak edən GUAM ölkələrinin baş nümayəndələri, Ukraynanın Washington DC-dəki səfirliyində bir araya gəldilər və dörd ölkənin dörd hədəf üzərində birlikdə işləmək əzmi: (1) Rusiya maliyyə böhranının ölkələrinə təsirini minimuma endirmək; (2) "regional təhlükəsizlik və sabitlik üçün artan çağırışlara" qarşı bir-birlərinə dəstək vermək; (3) Avropa-Cənubi Qafqaz-Orta Asiya tranzit dəhlizi layihəsində bir-biri ilə və beynəlxalq tərəfdaşlarla əməkdaşlıq etmək; və (4) Xəzər neft yataqlarının sürətləndirilmiş işlənməsi və birbaşa beynəlxalq bazarlara çoxsaylı boru kəmərlərinin çəkilişi üçün birgə lobbicilik etmək dörd dövlət, demokratik cəmiyyətlərin, azad bazarların inkişafına və ölkələrinin qlobal iqtisadiyyata aktiv inteqrasiyasına yönəlmiş iqtisadi islahatların davam etdirilməsinə sadıq olduqlarını təsdiqlədilər. İştirakçılar, təkcə iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi vasitəsi kimi deyil, həm də iştirak edən dövlətlərin iqtisadi və siyasi suverenliyinin möhkəmləndirilməsi üçün vacib bir amil kimi Avropa Nəqliyyat Dəhlizinin yaradılmasında dördtərəfli əməkdaşlığın vacibliyini qeyd etdilər. Avropa Nəqliyyat Dəhlizinin istifadəyə verilməsi region ölkələrinin regional sahədən çıxaraq Avropa ölkələrinin enerji təminatına çevrildilər.

2012-ci ildə Gürcüstan xalqı seçki yolu ilə yeni bir hökumət seçdi və Gürcüstan hakimiyyətin bir siyasi partiyadan digərinə sülh yolu ilə keçidini quraraq mühüm bir prosesi keçdi. Gürcüstanın yeni Baş naziri seçilən Bidzina İvanişvili vəzifəsinə təyin olunduqdan dərhal sonra Azərbaycana səfərə gəldi və ikitərəfli münasibətlərin və regional tərəfdaşlığın əhəmiyyətini vurğulayaraq Prezident İlham Əliyevlə görüşdü. İki lider, qarşılıqlı maraq doğuran bir çox mövzuda dərin müzakirələr apardılar,

əvvəlki öhdəliklərə və razılaşmalara sadıq olduqlarını təsdiqlədilər və yeni inkişaf üçün istiqamətləri təyin etdilər.

Azərbaycan-Gürcüstan ikitərəfli münasibətləri Gürcüstanda siyasi keçid dövründə müəyyən həssaslıq nümayiş etdirdi. Gürcüstan son on ildə, 2003-cü ildə və 2012-ci ildə iki siyasi keçid yaşadı və hər iki halda da, hakimiyyətdən ayrılan liderlər Azərbaycan rəhbərləri ilə yaxın münasibətlərdə oldular və beləliklə, hər iki tərəfdə münasibətlər qorunub saxlanıldı. Nəticədə regional inkişafa səbəb oldu.

Prezident Saakaşvili 2003-cü ildə Qızılqül inqilabından sonra hakimiyyətə gəldi və əvvəlki rəhbərlikdən fərqli olaraq Azərbaycan rəhbərliyi ilə münasibətləri inkişaf etdirməyə bir qədər maraqlı deyildilər.

Gürcüstanın birləşmiş Milli Hərəkətindən hakimiyyətin milyarder Bidzina İvanişvilinin rəhbərlik etdiyi Gürcü Arzusu Koalisiyasına demokratik şəkildə verilməsi də Azərbaycan üçün məsələlərə yenidən baxılması ilə nəticələndi. Azərbaycandakı nüfuzlu qüvvələr arasında İvanişvilinin Rusiya maraqlarını təmsil etdiyi və hakimiyyətə gəlişinin Gürcüstanın Rusiyaya əlverişli xarici siyasətində düzəlişlərlə nəticələnmə biləcəyi fikri müəyyən dərəcədə sadələşdirilərək əsas götürülür.

İvanişvilinin bəzi ilk açıqlamaları əslində Bakının narahatlığını artırdı. 21 dekabr 2012-ci il tarixində Bakıya ilk rəsmi səfəri ərəfəsində etdiyi açıqlamaya xüsusi diqqət yetirildi. İvanişvili Gürcüstanın Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə bağlı iqtisadi bölgəsini nəzarət altına aldı və bunun Gürcüstanın Qara dəniz limanları vasitəsilə yükdaşımaları azalda biləcəyini xatırlatdı. Bir neçə gündən sonra cənab İvanişvili dəmir yolunun tikintisini dayandırmaq planlarının olmadığını və Bakıda müzakirə etməyi planlaşdırdığı layihə ilə bağlı sadəcə sualların olduğunu açıqladı. Ancaq belə narahatlıqların qaldırılması belə göründü Bakı, Tbilisidəki ehtimal olunan dəyişiklik siyasətinin həyəcan verici siqnalı kimi İvanişvilinin Bakı səfəri, Prezident Əliyevlə görüşü və Gürcüstanın xarici siyasət prioritetlərinə dair öhdəliklərinin zəmanəti, iki lider arasında əlaqə qurulmasına kömək etdi, hətəlik Bakının narahatlıqlarını tam olaraq aradan qaldırmadı.

Cənab İvanişvilinin 2013-cü ilin yanvar ayında Ermənistana etdiyi səfərdən sonra Rusiyanı Gürcüstan üzərindən Ermənistana bağlaya bilən Abxaziya üzərindən keçən dəmir yolu sisteminin bərpa olunmasını müzakirə etdikdən sonra Azərbaycan narahatlıqları artdı. Gürcüstanın yeni rəhbərliyi Abxaz dəmir yolunun açılmasını Rusiya ilə potensial bir sövdələşmə nöqtəsi və Abxaziyada bəzi əlaqələr və varlıqlar üçün bir vasitə olaraq görür. Strateji hərbi-təhlükəsizlik səbəblərindən Azərbaycan, buna baxmayaraq Rusiya ilə Ermənistan arasında birbaşa dəmir yolu girişinin açılmasından narahatdır. Abxaziya dəmir yolunda irəliləmiş perspektivləri çox uzaq bir ehtimal olsa da, Bakı bu müzakirənin başlamasını Rusiyaya Cənubi Qafqazda daha da böyük bir varlıq yaratmağa dəvət kimi qəbul edir.

Gürcüstanın Avropa Birliyi ilə Assosiasiya Sazişi üzrə danışıqlarda irəliləməsi və NATO-ya inteqrasiya istiqamətində davamlı səylər Azərbaycanın hazırkı Gürcüstan hökuməti ilə özünü daha rahat hiss etməsinə kömək edir, lakin tam etibar və inam yaratmaq üçün daha çox vaxt və həqiqi geosiyasi maraqlarında reallaşması lazımdır.

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri hazırda regional gərginlik və münaqişələrdən, habelə Cənubi Qafqazda maraqlarını güdən böyük güclərin rəqabətlərindən təsirlənən, dəyişkən və çətin bir qonşuluqda iki ölkənin müstəqil strateji tərəfdaşlığı kimi xarakterizə edilə bilər. Azərbaycan və Gürcüstan bu əməkdaşlıqla əlaqəli geosiyasi və regional mühiti sıx əməkdaşlıq və koordinasiyalı xarici və regional siyasətlər vasitəsilə idarə edə bilərlər. Ortaq maraqlar və mövcud ola biləcək fikir ayrılıqlarına qarşılıqlı hörmət dərin dostluğa və hərtərəfli tərəfdaşlığın təməli kimi xidmət edir.

Enerji əməkdaşlığına və ortaq geosiyasi maraqlardan əlavə olaraq, Azərbaycan ilə Gürcüstan arasındakı ikitərəfli münasibətlər bir neçə amildən də irəli gəlir:

- Qarşılıqlı iqtisadi maraqlar və xüsusən də Gürcüstanda artan Azərbaycan iqtisadi maraqları;
- Gürcüstanda böyük bir Azərbaycan əhalisinin yaşaması və nisbətən daha az, lakin Gürcüstanın mədəni irsi üçün vacib olan əhalisinin Azərbaycanda olması;

- İki ölkə arasındakı sərhədlərin və əlaqədar mübahisəli bölgələrin delimitasiyası ilə əlaqəli məsələlər.

Gürcüstanla Azərbaycanın İqtisadi tərəfdaşlığı nəticəsində ölkənin iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial həyatında reallıqlar göründü

Azərbaycan Gürcüstanda əhəmiyyətli dərəcədə aktivlərə sahibdir. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti, SOCAR, yüzdən çox yanacaq doldurma məntəqəsinə sahibliyi, təbii qaz paylama şəbəkəsini idarə edir və Qara dənizin Kulevi limanı tənzimləyir və onun xüsusi rolu vardır. Kulevi limanı Azərbaycandan Gürcüstana ən böyük birbaşa xarici investisiyanı təmsil edir və Azərbaycan nefti üçün mühüm ixrac çıxışı təmin edir. ARDNŞ limanın alqı-satqısı və inkişafına böyük sərmayələr qoydu. Ümumilikdə, SOCAR son altı ildə fəaliyyət göstərdiyi müddətdə Gürcüstan iqtisadiyyatına 1 milyard dollardan çox sərmayə yatıraraq və hazırda Gürcüstana xam neft, neft məhsulları və təbii qaz tədarükçüsüdür.

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan Gürcüstanın Axalkalaki qəsəbəsini Türkiyənin Qars qəsəbəsinə birləşdirən 105 kilometrlik yeni dəmir yolu hissəsinin inşasına və həmçinin dəmir yolunun mövcud seqmentlərinin bir hissəsinin yeniləşdirilməsinə maliyyə dəstəyi verdi. Xəttin tutumunu ildə 15 milyon tona qədər artırmaq və qatarların Türkiyədə istifadə olunan geniş rellərdən Avropa standartlarına keçməsinə təmin edəcək obyektin inşası üçün Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Gürcüstan-Azərbaycan-Türkiyə dövlətlərarası razılaşma əsasında inşa edilir. Azərbaycan gürcü dəmir yolu hissəsinin inşası və yenidən qurulması üçün 775 milyon dollar dəyərində kredit ayırmışdır. 2007-2012-ci illər arasında təqribən 431,3 milyon dollar xərclənmişdir. Bu vəsaitin 151,5 milyon dolları 2012-ci ildə istifadə edilmişdir. Azərbaycan Dövlət Neft Fondu bu layihəni maliyyələşdirib istifadəyə verdi. (4)

Son bir neçə ildə Azərbaycan Gürcüstan iqtisadiyyatının digər sahələrində maraqlarını genişləndirdi. Azərbaycan şirkətləri və fərdləri digər sahələr arasında aqrobiznes, daşınmaz əmlak və turizm infrastrukturunun inkişafına vəsait ayırırlar. Azərbaycan 2012-ci ildə Gürcüstan iqtisadiyyatına 138 milyon dollar sərmayə qoydu

ki, bu da həmin il Gürcüstana yönəldilən birbaşa xarici investisiyaların 12 faizini təşkil edir.

Bu yaxın illərdə ikitərəfli iqtisadi əlaqələr iki ölkə arasındakı ticarət həcmələrində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Gürcüstanın Türkiyədən sonra ikinci ən böyük ticarət tərəfdaşdır və ümumi ticarət dövriyyəsi 1,26 milyard dollar, Gürcüstanın ümumi ticarət dövriyyəsinin 10,2 milyard dollar olan hissəsinin 10 faizindən çoxunu təşkil edir. Gürcüstanın Azərbaycan ticarətindəki rolu daha təvazökar və yüzdə 4-dən azdır. Gürcüstanın ticarət dövriyyəsinin 40 milyard dollardan çoxolmaqla, Gürcüstan Azərbaycandan neft və neft məhsulları, təbii qaz, kimya məhsulları və bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları idxal edir. Azərbaycan Gürcüstandan gələn avtomobillərin, eyni zamanda gübrələrin və kənd təsərrüfatı məhsullarının təkrar ixracı üçün əsas yerdir. Gürcüstanın xidmət ixracatını formalaşdıran və ödəmə balansını yaxşılaşdıran azərbaycanlı turistlər üçün əsas yerdir. Azərbaycanın Gürcüstanın balanslı ticarətə sahib olduğu yeganə böyük ticarət tərəfdaşı olduğu diqqət çəkir: ixracat (təqribən 627 milyon dollar) idxalata (633 milyon dollar) bərabər idi. 2012-ci ildə 7.84 milyard dollarlıq idxalata qarşı ixracatda əksinə, Azərbaycan 2011-ci ildə 30 milyard dollarlıq ticarət mənfəəti əldə edir. (3)

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin hazırkı vəziyyəti

Azərbaycan-Gürcüstan iqtisadi əlaqələrinin gələcəkdə təbii qaz kəmərinin genişləndirilməsi, daha böyük dəmir yolu tranziti və Orta və Şərqi Asiyadan yükdaşımaların artırılması ilə böyüməsi gözlənilir, beləliklə həm ikitərəfli münasibətlərin dərinləşməsinə, həm də Cənubi Qafqazın inteqrasiyasına töhfə verəcəkdir.

Əsas makroiqtisadi göstəricilər baxımından Azərbaycan ÜDM-nin Gürcüstandakından beş qat daha çoxdur - adambaşına düşən ÜDM 10.000 dollar, Dünya Bankının təsnifatına əsasən Azərbaycan - yuxarı-orta gəlirli ölkələr qrupuna aiddir, Gürcüstan isə aşağıdan orta gəlirli ölkələrə aiddir. İki ölkə arasındakı sərvət fərqi, yuxarıda göstəriləyi kimi, Gürcüstanda daha geniş bir Azərbaycan iqtisadi varlığına çevrilmişdir. Gürcüstan Azərbaycan investisiyalarını asan iş mühiti, aşağı

vergilər, məhdud tənzimləmə, xırda korrupsiya olmaması və dəyərləndirilməmiş varlıqları ilə cəlb edir. Müqayisə üçün Gürcüstan şirkətlərinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi üçün daha az seçim var.

Aralarındakı iqtisadi göstəricilərdəki balanssızlıqları azaltmaq hər iki ölkənin maraqlarına uyğundur. Gürcüstanda yoxsulluq və işsizlik Azərbaycanın maraqlarına uyğun olmayan potensial sabitləşmə amilləridir. Eyni amillər, Gürcüstanda artan Azərbaycanın sahiblik fonunda, nə Gürcüstanın, nə də Azərbaycanın marağında olmayan bəzi iqtisadi milliyyətçiliyin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər.

Gürcüstanın yeni hökuməti yaxın illərdə Gürcüstana birbaşa xarici investisiyalar cəlb etmək üçün təcavüzkar siyasət planlaşdırır. Şübhəsiz ki, bu yeni layihələrin həyata keçirilməsində Azərbaycan kapitalı iştirak edəcək, lakin başqa investisiya mənbələrinin də olacağı gözlənilir. Gürcüstan birbaşa xarici investisiyanı daha geniş miqyasda cəlb etməyi bacarırsa, bu iş yerlərinin açılmasına, yoxsulluğun aradan qaldırılmasına və sərvət toplanmasına kömək etməli, beləliklə sabitlik və sosial narazılıq üçün şərtləri ortadan qaldırmalıdır.

Azərbaycanın sabitliyi və iqtisadi inkişafı Gürcüstan üçün eyni dərəcədə vacibdir. Əsas enerji mənbələri və birbaşa xarici investisiyalarla yanaşı, Azərbaycan həm də Gürcüstan ixracatı üçün əsas yerdir və qeyd olunduğu kimi əsas turizm mənbəyidir. Azərbaycanın Gürcüstandan daha böyük ÜDM və adambaşına düşən ÜDM-yə sahib olduğu halda, son Qafqaz Barometrinin 51 Sorğusuna əsasən, Azərbaycan hələ də əhəmiyyətli dərəcədə işsizliklə üz-üzədir. Beləliklə, hər iki ölkədə sabitlik və iqtisadi rifah siyasi və iqtisadi təhlükəsizlik üçün çox vacibdir.

Nəticə:

Azərbaycan və Gürcüstan münasibətləri müstəqillikdən sonra beynəlxalq müstəvidə oxşar çətinliklərlə üzləşən və oxşar regional və beynəlxalq hədəfləri bölüşən iki qonşu ölkə arasında davamlı təbii yaranmış strateji bir ittifaqdır.

Bununla yanaşı, Gürcüstan-Azərbaycan münasibətlərinin daha yaxından araşdırılması bununla regiona marağı olan dövlətlərin daha mürəkkəb mənzərəsini ortaya qoyur. Məqalədə bu iki ölkə arasında tarixi şəraitlə bağlı olduqca müxtəlif

siyasi, iqtisadi və sosial əlaqələr işıqlandırıldı. Tezliklə eko-nominal və hərbi əlaqələr də daxil olmaqla müxtəlif sahələri əhatə edəcək ikitərəfli münasibətlərin davamlı inkişafını nəzərə alaraq, pragmatizm güclü tərəfdaşlığın təməlini qoyan Bakı və Tiflis üçün hədəf ticarət nişanıdır. Bu pragmatik yanaşma sayəsində Azərbaycan və Gürcüstan yüksək səviyyədə əməkdaşlığı qoruya bildilər.

Bu gün bölgədə istifadəyə verilmiş böyük bir layihə Şərq-Qərb enerji dəhlizi kimi xidmət edir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Supsa neft kəmərləri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, SOCAR-ın Qara dənizdəki Kulevi neft terminalını satın alması və bu sektora ümumi sərmayə qoyulması bu irəliləmənin mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan və Gürcüstan Türkiyə ilə tərəfdaşlıqda üç milli dəmir yolu sistemini birləşdirəcək olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunu istifadəyə verildi. Layihə Avropa və Asiya arasında Rusiya üzərindəki indikindən daha qısa və sürətli dəmir yolu dəhlizi yaradacaq və Gürcüstan və Azərbaycanı Avrasiya nəqliyyat şəbəkəsi üçün əsas mərkəz halına gətirəcəkdir. Qərb bazarlarına neft və qaz axınının gəlir əldə etmə və davamlı inkişafın qorunması vasitəsi kimi əhəmiyyətini dərk edən Tiflis və Bakı bir çox regional layihələrdə hazırlıqla iştirak etdilər. Nəticə etibarilə, hər iki dövlət də ticarət, insanlar, enerji, qaynaqlar, texnologiya və kommunikasiyaların sərbəst axını üçün Avropa ilə Asiya arasında etibarlı bir dəhlizin qorunması prinsipinə sadıqdırlar.

Hər iki dövlət çox mürəkkəb bir geopolitik regional çərçivədə fəaliyyət göstərir və bu səbəbdən hər iki dövlətin bir-birinə dəstək olmaları və qarşılıqlı maraqlarını qorumaları lazımdır. Azərbaycanla yaxın münasibətlər saxlamaq ənənəvi olaraq Gürcüstanın xarici siyasət strategiyasının bir hissəsidir. Beləliklə, Gürcüstan strategiyası Azərbaycanın təkə strateji deyil, həm də kapital mənbəyi kimi təmin etdiyi güclü arxa baza tələb edir. Azərbaycan Gürcüstanın ən böyük xarici investorlarından biridir və xüsusilə enerji sektorunda strateji iqtisadi tərəfdaşdır. Bakı ilə siyasi əməkdaşlıq, Tiflisə də Moskva ilə münasibətlərində mühüm fayda gətirir. Bakı ilə sıx enerji əməkdaşlığı Tiflisin Rusiya qaz tədarükündən müstəqil olmasını mümkün etmişdir. Öz növbəsində, Azərbaycan enerji ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara tranziti üçün möhkəm və etibarlı tərəfdaş tələb edir və Gürcüstan mühüm

strateji yerləşməsi ilə burada əsas rol oynayır. Gürcüstan, eyni zamanda, Azərbaycana Avropa və Qərblə birbaşa əlaqə yaradır. Bakının nöqteyi-nəzərindən Tbilisidə mehriban bir hökumət, strateji enerji və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri bir şərt olmuşdur. Bu səbəbdən yaxşı qarşılıqlı münasibətlər əslində iki ölkənin xarici və enerji siyasətinin və bu sahələrdə Moskvadan müstəqilliklərinin əsasını təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Seymur Kazımov, “Azərbaycan və Gürcüstan: mübahisəli sərhəd”, News.Az, 11 Mart 2011, <http://www.news.az/məqalələr/siyasət/32193>

2. Anar Vəliyev, “Azərbaycan və Avrasiya Birliyi: Maliyyə və Faydalar”, Qafqaz Analitik Mülahizələr, No51-52, iyun 2013, <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/CAD-51-52.pdf>

3. “Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında investisiyalar” Azernews, 27 May 2013,

<http://www.azernews.az/business/54501.html>

4. “Azərbaycanın SOCAR şirkəti Gürcüstan qaz tədarükü”, 1 Noyabr 2012, <http://www.reuters.com/article/2012/11/01/azerbaijan-gas-georgia-idUSL5E8M18P020121101>

5. “Gürcüstanın ən yaxşı şirkətləri arasında Azərbaycan SOCAR”, Azernews, 23 May 2013, http://www.azernews.az/oil_and_gas/54286.html

6. “Azərbaycanın dövlət şirkəti Gürcüstanın ortaq investisiya fonduna qatıldı”, Vestnik Kavkaza, 31 iyul 2013, <http://vestnikkavkaza.net/news/politics/43277.html>

Abasova S.

Mutual cooperation between azerbaijan and georgia in the direction of integration to euro atlantic structures

(Summary)

After the collapse of the Soviet Union, the Caucasus has always been a region of confrontation and competition in international politics. During the 30 years of independence, the countries of the South Caucasus have not been able to create a

prosperous zone covering the entire region. Political problems between these countries prevented regional prosperity by developing economic cooperation. In this unstable environment, political, social, economic and trade relations between Azerbaijan and Georgia have created an exemplary mechanism and area of cooperation. This study examines why and how bilateral relations between Azerbaijan and Georgia, which began in the 1990s, have changed as a result of this dual relationship and deepening strategic alliance.

Абасова С.

**Взаимное сотрудничество азербайджана и грузии в направлении
интеграции в евроатлантические структуры**

(Резюме)

После распада Советского Союза Кавказ всегда был регионом конфронтации и соперничества в международной политике. За 30 лет независимости странам Южного Кавказа так и не удалось создать зону процветания, охватывающую весь регион. Политические проблемы между этими странами препятствовали региональному процветанию за счет развития экономического сотрудничества. В этой нестабильной среде политические, социальные, экономические и торговые отношения между Азербайджаном и Грузией создали образцовый механизм и область сотрудничества. В этом исследовании исследуется, почему и как двусторонние отношения между Азербайджаном и Грузией, начавшиеся в 1990-х годах, изменились в результате этих двойных отношений и углубления стратегического союза.

Rəyçi: dos. X.İbrahimov

ÖLKƏŞÜNASLIQ

FEYZULLAYEV İLQAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

f-ilqar@mail.ru

XX ƏSR BRİTANIYA CAZ MUSİQİSİ

Açar sözlər: Britaniya, caz, musiqi, XX əsr, Amerika

Key words: Britain, jazz, music, 20th century, America

Ключевые слова: Британский, джаз, музыка, 20 век, Америка

İngilis cazı Amerika cazından götürülmüş bir musiqi növüdür. Birinci Dünya Müharibəsi bitdikdən qısa müddət sonra, 1930-1940-cı illərdə geniş yayılmış, şəkildə 1940-cı illərdə İngilis musiqiçiləri tərəfindən ifa olunmağa başlayan, nisbətən yeni janr olduğu dövrdə ölkəni ziyarət edən yazıları və ifaçıları ilə İngiltərəyə çatdı.

Orijinal Britaniya cazı 1919-cu ildə Dixieland Caz Qrupunun İngiltərə turu ilə başladığı deyilir. Britaniya cazı Braziliya və Fransız cazına bənzər bir çətinliklə qarşılaşdı, yəni müəyyən bir kütlə tərəfindən pis təsir olaraq görülməyə meyilli idi, lakin İngiltərədə cazın ABŞ-dan olduğu narahatlığı, daha az əhəmiyyət kəsb edirdi.

1930-cu illərin əvvəllərində İngiltərədəki musiqi, xüsusən də Melody Maker vasitəsi ilə aparıcı Amerika caz solistlərinin əhəmiyyətini qiymətləndirdi və bəzi yerli musiqiçilərin qabiliyyətlərini tanımağa başladı. 1930-cu illər ərzində əksər İngilis caz musiqiçiləri müxtəlif növ rəqs qruplarında həyatlarını təmin edirdilər. Louis Armstrong 1932-ci ildə Londonda və Qlazqoda iqamətgahlarda ifalar edirdi, sonrakı illərdə Duke Ellington Orkestri və Coleman Hawkins bu yolla irəlilədi. Ancaq yerli caz mədəniyyəti London ilə məhdudlaşdı: "caz bir neçə restoranda saatlarla çalındı, musiqiçiləri içəri girməyə və içkilərə sıxmağa təşviq etdirildi". Nat Gonella və Spike Hughes qrupları İngiltərə daxilində bir ad qazanmışdı.

Müharibədən əvvəlki caz dövrünün musiqisi rəqs qrupları vasitəsi ilə populyar musiqinin əsas növünə çevrildi və bunun səbəbi Britaniyanın hərəkətli səhnəsini zənginləşdirən Karib dənizi ətrafından caz musiqiçilərinin gəlməsi idi.

II Dünya Müharibəsi qoşunları əyləndirmək üçün qrupların artmasına səbəb oldu və bu qruplar özlərini daha çox "caz" qrupları adlandırmağa başladılar. Dövr eyni zamanda hərbi orkestrlərdə qastrol səfərində olan amerikalı musiqiçilərə də

maraq artdı. Gələcəkdə aparıcı alto-saksafon ifaçısı Art Pepper bu vaxt ziyarətə gələn Amerika musiqiçiləri arasında idi.

Karib dənizindəki keçmiş hərbiçilər və 2-ci Dünya Müharibəsində könüllü olan qadınlar, caz və Bebop musiqisini dinləməyə başladılar, bəziləri tenor saksafon ifaçısı Winston Whyte də daxil olmaqla caz janrında ifalar edirdi. Londonun mərkəzindəki Albemarle küçəsi ətrafında məşhur gecə klublarında oynayan bir çox qara dərilili caz musiqiçisi var idi. Londondakı diqqətəlayiq gecə klubları və rəqs mərkəzləri arasında Shim Sham, Hippodrome, Q club və Wiskey-A-Gogo (W.A.G club) yer alırdı. Britaniyadakı qaradərili caz sənətçiləri ağ həmkarlarından daha aşağı maaş alırdılar və buna görə də bəzi sənətçilər öz adlarıyla buraxacaqları ağ sənətkarlara əsərlər düzəldib satırdılar.

Britaniyada caz özünəməxsus şəkildə inkişaf edirdi və sonrakı dövrdə şüurlu bir şəkildə qara dərililər Britaniya cazının meydana çıxdığını gördü. 1950-ci illərə qədər Atlantikanın hər iki tərəfindəki musiqiçilər ittifaqlarının sənaye hərəkatı Birləşmiş Ştatlardan olan musiqiçilərin İngiltərədə çıxış etməsini çətinləşdirdi.

1948-ci ildə John Dankworth və Ronnie Scott da daxil olmaqla bir qrup gənc musiqiçi, Londondakı "Eleven Club"a diqqətini "modern caz" ya da Bebop istiqamətində hərəkata başladı. Bu erkən hərəkatda əhəmiyyətli alətçilər zurnaçı-pianoçu Denis Rose, pianoçu Tommy Pollard, saksafonçu Don Rendell, təbilçilər Tony Kinsey və Laurie Morgan idi. Əks istiqamətdəki hərəkat, 1950-ci illərdə populyarlaşan və George Webb, Hamfrey Littelton və Ken Colyer kimi musiqiçilər tərəfindən təmsil olunan dirçəliş idi, lakin, Littelton musiqiyə yanaşması daha katolik idi. Bir variant olan Trad jazz qısa müddət sonra pop qrafiklərinə girdi. Bu nöqtədə, hər iki axın, istər Bebopper istər Charlie Parker, istər də Joe "King" Oliver və ənənəçiləri üçün New Orleansın digər musiqiçiləri, misilsiz ingilis caz forması yaratmağa çalışmaqdan, Amerikalıları təqlid etməyə meyl etdilər.

1950-ci illərdə İngiltərəyə kütləvi mühacirət əsnasında Karib dənizindən Joe Harriott və Harold McNair kimi ifaçıların axını oldu, lakin bəziləri Dizzy Reece kimi həqiqi caz əsərlərinin azlığını əsəbiləşdirdi. Birləşmiş Ştatlar Müharibədən əvvəl

London səhnəsində olan George Shearing də daxil olmaqla İngilis əsilli ifaçıları və Victor Feldman da karyeralarını inkişaf etdirmək üçün Atlantik okeanından keçməyi seçdilər. 1950-ci illərdə Londonda Flamingo Klubu da daxil olmaqla bir neçə yeni caz klubu quruldu.

1960-70-ci illərdə İngilis cazı Afrika və Karib dənizi ətrafına daha fərqli təsirlər etməyə başladı. Karib dənizindən gələn musiqiçilərin axını İngiltərənin sahillərinə Jamaikalı saksafonçu Joe Harriott da daxil olmaqla əla musiqiçilər gətirdi. İngiltərəyə gəlməmişdən qabaq görkəmli bir bebop solisti olaraq adını Britaniya musiqisinə yazdırdı və İngilis cazında lider oldu. Harriott, musiqisini ifadə etmək üçün yeni yollar axtaran Yamayka Alpha Boys Məktəbinin məzunu trubaçısı Dizzy Reece və St Vincent trubaçısı Shake Keane ilə əməkdaşlığa yol açan vacib bir səs və yenilikçi idi. Harriott musiqini "mücərrəd" və ya "sərbəst forma" adlandırdı.

1980-ci illərdə fərqli üslubların davamlı inkişafı görüldü. Courtney Pine, Ronny Jordan, Gary Crosby, Julian Joseph, Cleveland Watkiss, Steve Williamson, Orphy Robinson və daha sonra Denys Baptiste, Soweto Kinch Jason Yarde diqqət çəkici nümunələrdir (bu musiqiçilərin çoxu Verve, Blue Note kimi tarixi etiketlərə albom yazdırmış və beynəlxalq aləmdə yüksək qiymətləndirilən musiqiçilərdir. Bunlar eyni zamanda yenilikçi Qara İngilis böyük qrupu Jazz Warriors-un üzvləri idi). Loose Tubes, eyni zamanda İngilis səhnəsini yenidən gücləndirmək üçün çox əhəmiyyətli bir qrup idi. Bu qrupdan Django Bates, Iain Ballamy və Julian Argüelles də daxil olmaqla bir çox musiqiçi, yüksək səviyyədə inkişaf etmiş fərdi musiqi səsləri ilə əhəmiyyətli sənətkarlar olmuşdur. 1990-cı illərin əvvəllərində Incognito və Brand New Heavies kimi caz qrupları populyar idi.

Cazın inkişafı 1990-cı ildə Jazz FM-in fəaliyyətə başlaması və Londonun Camden Town şəhərində yerləşən The Jazz Café-nin açılışı ilə də qeyd olundu. Hər ikisi də tədricən cazla maraqlanmağa son verdi və radio stansiyası 2005-ci ildə Smooth FM olaraq dəyişdirildi. Yeni milli rəqəmsal caz radiostansiyası Caz, Milad 2006-da cazın əksər üslublarda yayımlanmasına həsr olunmuş fəaliyyətə başladı,

lakin 2008-ci ilin Fevral ayında şirkətin mərkəzi şöbəsi fəaliyyətini dayandırdı. Ancaq yeni yerlər açılmağa davam edir.

Son illərdə funk və hip hop İngiltərənin caz səhnəsinin bəzi hissələrində təsir gücünə çevrilmişdir. Eyni zamanda, cazdakı İngilis ənənələri, qismən Yamayka altoisti Joe Harriottun bir zamanlar laqeyd qalan musiqisinin 2000-ci illərdəki "yenidən kəşf edilməsi" və qeyd olunması ilə onun yaxın həmkarı, başçı haqqında kitabların nəşr olunması ilə gücləndirildi. Coleridge Goode-nin təsirli ölümündən sonra Harriott'u İngilis caz müvəffəqiyyətini və şəxsiyyətinin güclü bir simvolu halına gətirmək oldu. K.T.kimi yeni bir Electro-Caz sənətkarları Reeder, inkişaf etmiş kompüter proqramı və akustik alətlərdən istifadə edərək Cazı yenidən təyin etməyə çalışdı.

Tələbələrin cazda ixtisaslaşması üçün əsas tələbə səviyyəsində [Kral Musiqi Akademiyası, Guildhall Musiqi Məktəbi, Trinity Musiqi Kolleci və Londondakı Middlesex Universiteti kimi ölkənin əsas konservatoriyalarında daha çox fürsət var. Birmingham Konservatoriyası və Lids Musiqi Kolleci caz musiqi təhsili və sənətkarların inkişafı, 1991-ci ildə Janine Irons və Gary Crosby tərəfindən qurulan Tomorrow's Warriors təşkilatı tərəfindən həyata keçirilir və məzunlar bir neçə mükafat qazanmağa davam edirlər.

Ədəbiyyat:

1. "BBC News – Kenny Ball, jazz trumpeter, dies at 82". *BBC News*. 7 March 2013. Retrieved 28 January 2020.

2. David H. Taylor, The clubs - where British modern jazz began in the 1940s... Archived20 March 2013 at the Wayback Machine

3.

<https://ahrc.ukri.org/research/readwatchlisten/features/discoveringblackbritishjazz/>

4. Coleridge Goode and Roger Cotterrell, Bass Lines 2nd edn. (London: Northway, 2014); Alan Robertson, Joe Harriott 2nd edn (London: Northway, 2011).

5. Cotterrell, Roger. 'Jazz in Britain: Some Impressions of the State of the Art' Jazz Forum 76 (March 1982), 22-24.

6. Piotr Orlov, "Jazz's New British Invasion", Rolling Stone, 2 March 2018.

7. "Jazz Exams from the Associated Board". Archived from the original on 19 July 2007. Retrieved 5 May 2008.

8. "Tomorrow's Warriors". Tomorrowswarriors.org. Retrieved 7 January 2021.

Feyzullayev İ.

XX century british jazz music

(Summary)

If we look at twentieth-century British music, we can see that the jazz genre has a special place in Britain. Jazz is a genre of music that originated in the late 19th and early 20th centuries in African-American communities in the United States, Louisiana, and New Orleans, and has its roots in blues and ragtime. From the 1920s to the present, jazz has been recognized as the main style of expression of traditional and popular music, synthesized by the common bonds of African-American and European-American music associations. Jazz is characterized by ragtime, blues notes, intricate chords, call and response vocals, polyrhythms and natural contrasts. The roots of jazz can be traced back to West African cultural and musical expressions, as well as to African-American musical traditions.

Фейзуллаев И.

Британская джазовая музыка XX века

(Резюме)

Если мы посмотрим на британскую музыку двадцатого века, то увидим, что джазовый жанр занимает особое место в Великобритании. Джаз - это музыкальный жанр, зародившийся в конце 19 - начале 20 веков в афроамериканских общинах в Соединенных Штатах, Луизиане и Новом Орлеане, и уходит корнями в блюз и рэгтайм. С 1920-х годов по настоящее время джаз был признан основным стилем выражения традиционной и популярной музыки, синтезированным общими узлами афроамериканских и

европейско-американских музыкальных ассоциаций. Джаз характеризуется ритмом, блюзовыми нотами, сложными аккордами, голосом призыва и ответа, полиритмией и естественными контрастами. Корни джаза можно увидеть в культурном и музыкальном самовыражении Западной Африки, а также в афроамериканских музыкальных традициях.

Rəyçi: dos. N.Hüseynova

MƏMMƏDOV DADAŞ

Azərbaycan Dillər Universiteti

Dadasmammedov1@gmail.com

“BREXİT”Ə YOL AÇAN SƏBƏBLƏR

Açar sözlər: Brexit, Avropa İttifaqı, miqrasiya, suverenlik

Key words: Brexit, European Union, migration, sovereignty

Ключевые слова: Брексит, Евросоюз, миграция, суверенитет

Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından ayrılması ilə bağlı keçirilmiş referendum onun nəticəsi və mümkün təsirləri qitənin gələcəyi barəsində bir sıra suallar meydana çıxarmışdı. “Britain” və “Exit” sözlərinin birləşməsindən yaranmış “Brexit” sözü Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından ayrılması mənasını daşıyır.

Vahid Avropa ideyaları İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada iqtisadi əməkdaşlığı təmin edərək gələcəkdə baş verə biləcək müharibələrdən qorunmaq məqsədi ilə 1951-ci ildə Avropa Kömür və Polad Birliyinin yaradılması ilə təşəkkül tapmışdı. Bu ideya yalnızca iqtisadi maraqları təmin etmir, o həm də bu günədək köhnə qitədə siyasi sabitliyin qarantı rolunu oynayır. Aİ-nin yaxın tarixinə baxsaq və Qrenlandiya prosesini nəzərə almasaq, bu günədək hər hansı bir ölkənin İttifaqa daxil olduqdan sonra oranı tərk etməsi hadisəsi ilk dəfə baş verirdi. Brexit bu mənada

Böyük Britaniyadakı avroskeptiklər tərəfindən ölkənin Aİ-dən çıxışının ideya kimi siyasi arenada aktuallaşdırılmasının nəticəsidir. Bu proses isə qısa bir müddətdə dünyanın diqqətini Böyük Britaniyaya yönəltdi.

Əslində ölkədə Aİ üzvlüyünün sorğulanması ilk deyildir, ancaq bu dəfə vəziyyət fərqli idi. Belə ki, son dövrlərdə Brüsselə verilən səlahiyyətlərin bir qisminin Böyük Britaniya tərəfindən geri alınması, üzvlüyün yaratdığı bir sıra problemlər səbəbi ilə Aİ-yə qarşı olanların səslerinin yüksəlməsi ilə baş nazir Kameron 2015-ci ildə seçimləri qazanacağı təqdirdə lideri olduğu Mühafizəkar Partiyadan yüksələn avroskeptik fikirlərin təsiri ilə ölkənin Aİ üzvlüyü məsələsini referenduma aparacağını bildirmişdir.[1]

2015-ci il 7 may tarixində keçirilən parlament seçkisinin nəticələrinə görə parlamentdə 650 nəfərlik yerdən 325-ni qazanaraq Mühafizəkar partiyası qalib gəldi. Beləliklə, David Kameron 2013-cü ildə verdiyi vədi yerinə yetirmək üçün referendumun keçirilməsinə məcbur oldu. Böyük Britaniya ilə Avropa İttifaqı uzun ancaq çətin tarixi əlaqələrə sahibdir. Böyük Britaniya İkinci dünya müharibəsindən sonra həmişə vahid Avropa yaratmaqda çox həvəsli olmuşdur. Çörçilin 1946-cı ildə məşhur Sürix çıxışı buna bir misaldır. “Avropa ailəsini yenidən yaratmaq vaxtıdır... Biz bir növ Avropa Birləşmiş Ştatları yaratmalıyıq” Çörçil bu sözləri ilə “Avropanın atası” adlandırılmışdı. Ancaq Britaniyalı jurnalist və siyasi şərhçi Hugo Young-ın sözlərinə görə o həm də Britaniyanın Avropadakı rolu ilə bağlı anlaşmazlıqların banisidir.[2] Əgər onun nitqinin sonuna diqqət yetirsək aydın olur ki, Çörçil Böyük Britaniyanı bu birliyin daxilində görmür. Onun səhv anlaşılan nitqi sadəcə Avropa ölkələrini, xüsusilə də Fransa və Almaniyanı keçmiş unutmamağa və Britaniyasız Avropa Birləşmiş Ştatlarını yaratmağa həvəsləndirmək xarakteri daşıyırdı.

Birləşmiş Krallıq yalnız 1973-cü ildə üçüncü müraciətində Avropa İqtisadi Birliyinə qoşuldu. Ancaq bu tarixdə avrofillərin qələbəsi kimi deyil, Britaniya müstəsnalığı kimi xatırlanır.

Buradan aydın olur ki, Brexit Böyük Britaniyanın imperial tarixində yatır, onun maraqları və qlobal diplomatiyası heç bir zaman Avropa ilə limitli qalmamışdır.

Brexit kampaniyasında bir çox arqumentlər səsləndirilmişdir. Referendum günündə Lord Ashcroft Birləşmiş Krallıq vətəndaşlarının həqiqi fikirlərini öyrənmək və onların qərarlarının arxasında yatan arqumentləri öyrənmək üçün 12369 nəfərdən anket götürmüşdür. Anketin nəticələrinə əsasən, Brexit leyhinə səs verənlərin təxminən yarısı Avropa İttifaqını ona görə tərk etmək istəyirlər ki, “Birləşmiş Krallıqla bağlı qərarlar Birləşmiş Krallıqda alınmalıdır”. Təqribən üçdə bir Brexit tərəfdarları əsas səbəb kimi “Birləşmiş Krallıq immiqrasiya və öz sərhədləri üzərində nəzarəti yenidən əlinə almalıdır” variantını göstərmişlər. Brexit leyhinə səs verənlərin 13%-i “Aİ-də qalmaq illər sonra onun öz sərhədlərini və mərkəzi gücünü daha çox genişləndirməsinə razı olmaqdan başqa seçimi olmamaq deməkdir” variantını seçmişlər. Sadəcə 6% isə “Birləşmiş Krallıq Aİ-dən kənarında daha çox ticari və iqtisadi fayda əldə edər” deyə düşünürlər. [3]

Anket nəticələrindən görüldüyü kimi iqtisadiyyat, suverenlik və immiqrasiya Brexit kampaniyası müddətində ən çox səslənən sözlər olmuşlar. Bəs ölkənin çətinliklə daxil olduğu, Avropa dövlətləri üçün cəlbədicə görünən Avropa İttifaqından çıxmasına nə səbəb oldu? Səbəbləri sistemli şəkildə belə sıralamaq olar: - Bütçə problemi: Böyük Britaniya Aİ büdcəsinə verdiyi töhvədən daha az gəlir götürür. Beləcə, Fransa və Almaniya kimi Aİ büdcəsinə xalis töhvə verən ölkələr arasında yer alır. Bütçə üçün edilən xərclər digər Aİ ölkələrinə kömək və yatırım edilməsi üçün istifadə olunur.[4]

Brexit tərəfdarları iddia edirlər ki, Birləşmiş Krallığın iqtisadiyyatı onun Avropa İttifaqından çıxmasından daha çox fayda götürə bilər. Birləşmiş Krallığın Aİ büdcəsinə verdiyi xalis töhvə Brexit kampaniyasının əsas arqumentlərindən birinə çevrilmişdir. Avropa İttifaqı üzv dövlətlərdən birliyin büdcəsinə illik haqq ödəməyi tələb edir. Digər üzv dövlətlər kimi Birləşmiş Krallıq da Aİ büdcəsinə gömrük tarifləri, ƏDV faizləri, Ümumi Milli Gəlirin müəyyən hissəsi şəkilində ödəyir. Bu o deməkdir ki, Birləşmiş Krallıq nə qədər çox Ümumi Milli Gəlirə sahib olsa, o qədər çox Aİ büdcəsinə ödəniş etməlidir. Birləşmiş Krallıq yeganə ölkədir ki, Avropa İttifaqında daimi güzəştə malikdir.

1985-ci ildən bəri Aİ Birləşmiş Krallığın ödəniş məbləğindən həmin güzəşti çıxır. Birləşmiş Krallıq parlamenti tərəfindən yayınlanmış məlumatlara əsasən 2016-2017-ci ildə Birləşmiş Krallıq £16,9 milyard ödəmiş, Aİ £4,1 milyardı güzəşt olaraq qaytarmışdır. Əlavə olaraq Birləşmiş Krallıq £4,1 milyardı Aİ-dən maliyyə dəstəyi olaraq almışdır. Bu o deməkdir ki, 2016-2017-ci ildə Birləşmiş Krallığın Aİ büdcəsinə xalis töhvəsi £8,9 milyarddır. Brexit tərəfdarlarının arqumentinə əsasən Birləşmiş Krallıq Aİ büdcəsinə verdiyi xalis töhvəyə qənaət edərək onu əhali üçün xərcləyə bilərlər.

- Miqrant problemi: Əsas səbəblərdən biri kimi Böyük Britaniyaya kütləvi miqrant axınları göstərilir. Brexit tərəfdarlarının arqumentinə əsasən immiqrasiya Birləşmiş Krallıqda həyat keyfiyyətini aşağıya salır. Aİ öz vətəndaşlarına digər üzv ölkələrdə azad şəkildə yaşamaq, səyahət etmək və işləmək hüququ verir. Birlikdən çıxma tərəfdarlarının fikrinə görə Aİ ölkələrindən Birləşmiş Krallığa olan immiqrasiya maaşları aşağı salır və vətəndaşlar üçün iş imkanlarını azaldır. İmmiqrantların əksəriyyətini Şərqi Avropadan gələnlər təşkil edir ki, bu ölkələrdə həyat səviyyəsi Birləşmiş Krallıqla müqaisədə kifayət qədər aşağıdır. Öz ölkələrində iş tapa bilməyən həmin miqrantların Britaniyada daha aşağı maaşla işləməyə razı olması, öz növbəsində iş yerlərində maaşların aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. 2015-ci il statistikasına əsasən Birləşmiş Krallıqda digər Aİ ölkələrindən gələn 3,3 milyon immiqrant yaşayır və onlar əhalinin 5,3%-i, əmək qabiliyyətinə malik olan insanların (16-64 yaşda) 6,3%-ini təşkil edir. Aİ ölkələrindən gələn miqrantlar Birləşmiş Krallıqda yaşayan miqrantların 35%-ini təşkil edir. Aİ ölkələrindən gələn miqrantların böyük hissəsini Polşa (29%), İrlandiya (12%), Portuqaliya (7%), Rumıniya (7%), Litva (6%) və İtaliya (6%) təşkil edir. Ölkəyə hər il gələn miqrant sayı 300 mini aşır. Hökumət bu sayı 100 minə endirmək istəyir. Aİ vətəndaşlarının ölkədə sərbəst hərəkəti, ölkə daxilində ucuz işçi qüvvəsinin artımı və işləmək məqsədilə digər Avropa ölkələrindən gələn insanların sayının azaldıla bilməməsi ayrılma tərəfdarlarının arqumentlərinin sayını çoxaldır.

-Suverenliyin məhdudlaşdırılması: Avropa İttifaqından ayrılma tərəfdarlarının ən çox istifadə etdiyi arqumentlərdən biri, hətta birincisi birlikdən asılılığı azaltma, beləcə dövlət suverenliyinin və müstəqilliyinin yenidən gücləndirilməsidir və Aİ-nin məhdudlaşdırıcı qanun və qərarlarından azad olmaqdır. Onların fikrinə görə, Britaniyanın Aİ üzvlüyü onun suverenliyinə təhiddir. Britaniya Avropa Birliyinə üzv olarkən imzaladığı 1972-ci il Avropa Birlikləri Aktına əsasən Birləşmiş Krallıq milli hüququnu Avropa Birliyi hüququna uyğunlaşdırmalıdır. [4]

Yuxarıdakı anket nəticələrində də görüldüyü kimi, avroskeptiklər “Birləşmiş Krallıqla bağlı qərarlar Birləşmiş Krallıqda alınmalıdır” şüarı ilə hərəkət edirlər. “Nəzarəti əlinə al” sloqanı Brexit kampaniyasının əsas sloqanlarından biri olmuşdur. Bundan əlavə Brexit tərəfdarları iddia edir ki, qanunvericilik təklifi ilə çıxış etmə hüququna malik Avropa Komissiyası xalq tərəfindən seçilməyən bürokratlardan ibarətdir və xalqı təmsil etmir. Həmin dövrdə Brexit kampaniyasına liderlik edən London şəhərinin meri Boris Johnson bəyan etmişdir ki, Aİ üzvlüyü parlament suverenliyi ilə uyğunluq təşkil etmir.

Həmçinin, Birləşmiş Krallıqda milliyyətçilik Avropa inteqrasiyasına mane olur. Belə ki, Brexit ilə İngilis milliyyətçiliyi arasında bir əlaqə vardır. Londondan başqa bütün ingilis regionları Brexit leyhinə səs vermişlər. Özlərini Avropa kimliyinə aid edən Britaniyalılar birlikdə qalma tərəfdarıdırlar. Böyük Britaniyada Avropa İttifaqında üzvlüyü məsələsində əhali iki əks fikrə sahib olan avroskeptiklər və avrofillərə bölünmüşdür. Böyük Britaniyanın Aİ üzvlüyünə qarşı olan tərəflərdən avroskeptiklərə Nigel Farage, ölkənin Avropa İttifaqında qalmasının vacibliyini vurğulayan avrofillərə isə Nick Clegg rəhbərlik edirdi. Beləliklə, avroskeptiklər Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasının onun inkişafına gətirəcəyini düşünsələr də, avrofillər əksinə olaraq Brexitin siyasi və iqtisadi böhran yaradacağı qənaətindədirlər.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Britaniya miqrant problemi, əlavə maddi itkilər, yerli əhali arasında işsizlik və narazılıqlarla və digər problemlərlə üzləşsə də, bununla bərabər Avropa İttifaqı daxilində xüsusi imtiyazlara sahib idi. İttifaq

daxilindən çıxması bu imtiyazların itirilməsi deməkdir. Hal-hazırda Brexit prosesi başa çatmış olsa da, Avropa İttifaqı ilə ticari məsələlərdə danışıqlar davam edir. Brexit prosesinin Avropa İttifaqı və Britaniya üçün müsbət və mənfi təsirlərinin yaxın, orta və uzun müddətdə özünü göstərəcəyini demək olar.

Ədəbiyyat:

1. JP Morgan says Scottish independence, new currency now its 'base case'. / 29 June 2016 / – <http://www.reuters.com/article/us-britain-eu-scotland-jpmorgan-idUSKCN0ZF15Z>
2. Brexite dair hər şey. (2016). <http://www.turkborsa.net/belgeler/raporlar/brexitdairhersey>
3. Let THREE MILLION MORE into the UK: George Osborne admits to migrant surge if we stay in EU. /18 April 2016/ – <https://www.thesun.co.uk/archives/politics/1134369/let-three-million-more-into-the-uk-george-osborne-admits-to-migrant-surge-if-we-stay-in-eu>
4. Scotland could be at hearth of Brexit negotiations, says Scottish secretary. / 13 July 2016 / – <http://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-36784529>

Mammadov D.

Reasons for Brexit

(Summary)

Throughout history, the United Kingdom has been one of the leading representatives in Europe. The fact that the United Kingdom has an imperial past still lingers in the minds of the British. This is also evident in their relationship with the European Union. Since joining the European Union, his behavior within the Union has been unique. Problems with the imperial past, migration flows, sovereignty, economic losses and other problems led to the long and difficult political process that led to Brexit.

Мамедов Д.

Причины Брексита

(Резюме)

На протяжении всей истории Соединенное Королевство было одним из ведущих представителей в Европе. Тот факт, что Соединенное Королевство имеет имперское прошлое, все еще остается в сознании британцев. Это также заметно в их отношениях с Европейским Союзом. С момента присоединения к Европейскому Союзу его поведение внутри Союза было уникальным. Проблемы с имперским прошлым, миграционные потоки, суверенитет, экономические потери и другие проблемы привели к долгому и сложному политическому процессу, который привел к Брекситу.

Rəyçi: dos. N. Quliyev

QULUZADƏ AYBƏNİZ

Azərbaycan Dillər Universiteti

aybanizguluzade@gmail.com

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZM MODELİ RAKURSUNDA BRİTANIYA MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: multikulturalizm, Britaniya cəmiyyəti, multikultural siyasət, Avropa

Keywords: multiculturalism, British society, multicultural policy, Europe

Ключевые слова: мультикультурализм, британское общество, мультикультурная политика, Европа

Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Dövlət, ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər zəngin olur, çünki onların hər biri ümumdünya mədəniyyətinə və sivilizasiyasına öz töhfəsini verir" [1, s.39].

Uzaqqörən siyasətin nəticəsidir ki, bu gün müxtəlif sahələrdə - siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil və s. çalışan müxtəlif xalqların, etnik qrupların

nümayəndələrini görə bilirik. Ümummilli lider Heydər Əliyevin göstərişi ilə multikultural dəyərlərin qorunması, təşkili və təbliği ilə bağlı məsələlər hüquqi sənədlərdə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuşdur: “Din və Dövlət”, “Bərabərlik hüququ”, “Milli mənsubiyyət hüququ”, “Fikir və söz azadlığı”, “Vəhdan azadlığı”, “Hakimlərin müstəqilliyi, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtləri” [1, s. 48].

Multikulturalizm siyasətini həyata keçirərkən dövlətin əsas rolu onu dövlət ideologiyasına, vətəndaşların həyat tərzinə çevrilməsinə çalışmaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin siyasəti nəticəsində ölkəmiz dünyada multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bununla bağlı İlham Əliyev 2017-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasının 72-ci sessiyasının açılışında çıxış etmişdir: “Azərbaycan dünyanın tanınmış multikulturalizm mərkəzlərindən biridir. Multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir. Bütün etnik qrupların və dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda sülh və harmoniya şəraitində yaşayırlar. Azərbaycanda 2016-cı il “Multikulturalizm ili”, 2017-ci il isə “İslam Həmrəyliyi ili” elan olunmuşdur” [2, s. 173].

Həqiqətən, Azərbaycanın multikultural siyasətində iki amil – ölkə rəhbərliyinin multikultural təhlükəsizliklə əsaslandırılmış siyasi qərarları və Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tolerant ənənələri – üzvi şəkildə birləşir. Azərbaycanın multikultural modeli çərçivəsində mədəni müxtəlifliyi dəstəkləyən dövlət qərarları bu halda mədəni fraqmentləşməyə imkan vermir və ictimai inteqrasiyanın universal dəyərlərinə zidd deyil. Kompromisə nail olunur, çünki tərəflərin maraqları bir-birinə zidd deyil və bu, sıfır nəticəli oyun yox, çoxtərəfli qarşılıqlı fəaliyyətin və əməkdaşlığın, kooperasiyanın və ümumdövlət maraqlarının hamıya fayda verdiyi koalisiyalı bir oyundur [1, s.63].

Britaniya multikulturalizminin xüsusi xarakteri həm formalaşmasının tarixi şəraiti, həm də bu günə olan dövlət strategiyası ilə seçilir. Müstəmləkə sakinləri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi təcrübəsi, XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində miqrantların axını və mədəniyyəti siyasətinin əsasını təşkil etdi. Bu,

Britaiya ərazisində müəyyən hədəfləri və vəzifələri formalaşdırdı: yerli olmayan insanların ayrı-seçkilikdən və şiddətdən qorunması; etnik icmaların sayı və keyfiyyəti barədə məlumatların toplanması; immiqrasiya üzərində nəzarət; və dövlətin icmalar arasında sabit münasibətləri inkişaf etdirmək üçün qanuni öhdəliyi.

Toni Bleyer, Piter Mandelson və Qordon Braunun başçılığı ilə leyboristlərin gənc nəslinin seçicilər arasında populyarlığının 1990-cı illərin ortalarında kəskin aşağı düşməsi fonunda “yeni leyborizm” ideologiyası işlənib hazırlandı. Leyboristlər dövlətin iqtisadiyyatda zəruri rolunun saxlanması, ictimai bərabərsizliyin aradan qaldırılması, təhsil, səhiyyə sahələrində sosial proqramların dəstəklənməsi və işsizliklə mübarizə, azlıqların hüquqlarının müdafiəsi və Avropaya aktiv inteqrasiyanı dəstəkləmək tərəfdarıdılar.[3, s.105] Multikulturalizm Britaniyada Yeni Leyborist Partiyasının hakimiyyəti dövründə dövlət siyasəti elan edilmişdir (1994-2010). Normativ Çərçivə müxtəlifliklərin tanınmasına şərait yaradılması və toleranlığın inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilmişdir. Bu dövrdə Multi-etnik Britaniyanın Gələcəyi üzrə Komissiyanın sədri olan Phikhu Parekh öz adı ilə tanınan məşhur hesabatında Britaniyaçılıq ideyasını fərqlilikləri tərənnüm edən pluralist şəxsiyyət, “icmaların icması” kimi göstərmişdi” [4]. Multi-etnik Britaniyanın Gələcəyi üzrə komissiyanın bu hesabatı böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Hesabat ölkədəki mövcud vəziyyəti araşdırır, təhlillər edir və gələcək üçün inkişaf yolunu təklif edirdi. Komissiyanın üzvləri irqi ayrı-seçkiliklə əlaqədar məsələlərlə uzun müddət siyasi və tədqiqi baxımından məşğul olmuş və o dövrdə mütəmadi olaraq bu məsələ ilə bağlı işlərə cəlb olunan şəxslərdən ibarət idi. Onlar təqribən iki il ərzində ölkə üçün cinayət məhkəməsi, səhiyyə, media, təhsil, incəsənət, immiqrasiya, qanunvericilik, insan hüquqları kimi sahələrlə bağlı fəaliyyət planı hazırlamışlar.

2006-cı ilin dekabrında Tony Bleyer, Millətimizin Gələcəyi - multikulturalizm və inteqrasiya adlı bir çıxış etdi və çoxmədəniyyətli bir cəmiyyət ideyasını dəstəklədiyini təsdiqlədi. Yeni, Müasir Britaniya irqi müxtəlifliyin, açıq və dəyişikliyi əhatə edən bir məkan olaraq qəbul edildi, azlıqların ictimai həyatda və hökumətdə daha çox iştirakına işarə etdi.

Bu çıxışında Bleyer ictimai müzakirələrin təşkili öhdəliyinə əlavə olaraq İngiltərədə çoxmədəniyyətli bir strategiyanın səmərəli həyata keçirilməsi üçün digər şərtləri də qeyd etdi:

1. Ortaq dəyərləri aydın şəkildə müəyyənləşdirmək və onlara hörmət etmə borclarını bütün vətəndaşlara çatdırmaq ehtiyacı;

2. Etnik icmaların və dini qrupların yalnız daha yaxşı inteqrasiya etmələrinə deyil, həm də mədəniyyətlərini və kimliklərini qorumalarına kömək etmək üçün dövlət dəstəyinin artırılması (qrant sistemi vasitəsilə);

3. Bütün vətəndaşların hüquqlarının bərabərləşdirilməsi siyasətinin davam etdirilməsi;

4. Bütün immiqrant icmalarının ingilis qanunlarına riayət etməsi;

5. Başqa ölkələrdən gələn təbliğçilər sayının azaldılması və artıq gələnlər üçün məcburi dil bilikləri.

Bleyer üçün inteqrasiya yalnız bir mənanı ifadə edə bilər: “İnteqrasiya bu baxımdan mədəniyyət və ya həyat tərzi ilə əlaqəli deyil. Söhbət dəyərlərdən gedir. Söhbət ortaq, ümumi, birləşdirən ingilis dəyərləri nöqtəsində inteqrasiya ilə bağlıdır. Bizi insan olaraq təyin edən şeydən deyil, vətəndaş olaraq cəmiyyətimizin bir üzvü olmaqdan irəli gələn hüquq və vəzifələr vacibdir [5].

Mühafizəkarlar Partiyası Böyük Britaniyanın əhəmiyyətli və ənənəvi partiyalarından biridir. Konservatorların proqramlarının əsas bəndləri sosial proqramların həddən çox maliyyələşdirilməsinin və dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun azaldılmasından, dövlət vəsaitlərinin daha məsuliyyətli xərclənməsindən, şəxsi sahibkarlıq təşəbbüslərinə şərait yaradılmasından, ənənəvi ailə dəyərlərinin qorunmasından, hakimiyyət səlahiyyətlərinin Böyük Britaniyadan Avropa Birliyinə verilməsi haqqında istənilən qərarın məcburi olaraq referendumla gətirilməsinə dair qanunun qəbul olunmasından ibarət idi [3, s.102]

Siyasi bir hərəkət olaraq Mühafizəkarlar Partiyası, xüsusən də keçən əsrdə ingilis siyasi sistemi içərisində əsas və ayrılmaz bir mövqe tutdu. Partiyasının təmsilçisi David Cameron Münihdəki təhlükəsizlik konfransında danışdı. Cameronun

çıxışı son illərdə ölkəsinin üzləşdiyi əsas təhdidlərə yönəldi. Bu müddətdə o, Böyük Britaniya üçün əsas təhlükənin, özlərini Böyük Britaniya ilə tanıtmayan və şəxsiyyət axtararaq ekstremizmə üz tutan vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilən terror hücumları olduğunu açıq şəkildə bildirdi. Bunun səbəbi Camerona görə eroziyaya səbəb olan multikulturalizm siyasətində axtarılmalıdır.

Cameron çıxışını “İngilis cəmiyyətinin dəyərlərini - söz azadlığı, etiqad azadlığı, demokratiya, qanunun aliliyi, hamı üçün bərabər hüquqları fəal şəkildə müdafiə etmə və vətəndaşlara istədiklərini açıq şəkildə izah etmək” çağırışı ilə başa vurdu. Cəmiyyətin bir hissəsi olmaq, bu dəyərləri bölüşmək lazımdır [7]

Hazırkı London Baş Naziri Boris Johnson, 2008-ci ildə daha yaxşı bir London planı hazırlayarkən, Londonun müstəsna, həyəcan verici bir şəhər olduğunu vurğulayır. Sakinləri bütün qitələrdən, ölkələrdən və mədəniyyətlərdən gəlməklə London həyatının misilsiz bir həyatı ilə nəticələnir. Mədəniyyət və mədəni inteqrasiyaya dair son sənədlərdən birini “Mədəni Metropolis” dən bəhs etməyin lazım olduğunu bildirir. Boris Johnson, Londonun çox kültürlü bir kompleks olduğunu, çoxdilli, rəngli, çoxmillətli bir kosmopolis olduğunu, qlobal mədəni gücün mənbəyi olduğunu vurğulayır. Bu sənəddə şəhər rəhbərliyinin fərqli mədəniyyətləri dəstəkləmək üçün gördüyü mədəni əhəmiyyətli fəaliyyətlərdən bəhs olunur.

Böyük London İdarəsi İrqi Bərabərliyi Planını başlatdı. 2002-ci ildə ilk İrqi Bərabərlik Proqramı yayımlandı. Bu proqramın əsas uğurları belə qeyd olunur ki, ictimai nəqliyyat xidmətləri, təhsil, hüquq-mühafizə və tikinti kimi sahələrdə irqi bərabərlik gözlənilsin. Daha sonra, ayrı-seçkiliyə qarşı qanunvericiliyin tətbiqinə kömək edən 2005-2008-ci illər üçün bir proqram yayımlandı. 2010-2011-ci illər üçün son proqram Bütün London İcmaları üçün Bərabər Həyat Şansları adlanır. [6]

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu gün mühafizəkarların rəhbərlik etdiyi hakim koalisiya, etnik icmaların nümayəndələrinin sosial səfərbərlik səviyyəsinin artırılması məsələlərini həll edərkən liberalizm prinsiplərini rəhbər tutur, eyni zamanda bu proseslər üçün bütün məsuliyyəti yerli özünüidarə orqanlarına tapşırır.

Bununla belə, səlahiyyətlilər dini ekstremizmin artması problemini görməzdən gələ bilməzlər.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla Kamal, Nəcəfov Etibar. Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı, 2017
2. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında. Bakı, 2017
3. Məmmədov Ə.S. Böyük Britaniya siyasi sistemi. Bakı, 2017
4. Abbas, Tahir. "Muslim minorities in Britain: Integration, multiculturalism and radicalism in the post-7/7 period." *Journal of Intercultural Studies* 28.3 (2007): 287-300.
5. Blair T. Our Nation's Future: Multiculturalism and Integration. Speech given at 10 Downing Street. 8 dec. 2006
6. Planning for a better London. Greater London Authority. 2008
<http://legacy.london.gov.uk/mayor/publications/2008/docs/plan-better-london.pdf>
7. PM's speech at Munich Security Conference. British PM's Official Web Site
<https://www.gov.uk/government/speeches/pm-speech-at-munich-security-conference>

Guluzade A.

**Some issues of British multiculturalism policy in the view of
Azerbaijani multiculturalism model**

(Summary)

Multicultural Britain favored different ethnic minorities, celebrated diversity, encouraged differences. Ethnic minorities were given an opportunity to integrate as it is up to them how they take advantage so as to benefit the whole society, than the most important point was the future of multiculturalism. It is a fact that there are main challenges and justification of contemporary Britain, so, the core features of integration, including that all citizens should have a sense of belonging to a country, focus on fostering social cohesion, the need to assert national and shared values which need to be fully promoted.

Гулүзаде А.

Некоторые вопросы Британской политики мультикультурализма в виде Азербайджанской модели мультикультурализма

(Резюме)

Многокультурная Британия одобряла различные этнические меньшинства, приветствовала разнообразие, поощряла различия. Этническим меньшинствам была предоставлена возможность интегрироваться, поскольку им решать, как им воспользоваться, чтобы принести пользу всему обществу, чем самым важным моментом было будущее мультикультурализма. Это факт, что существуют основные вызовы и оправдания современной Британии, поэтому основные черты интеграции, в том числе то, что все граждане должны иметь чувство принадлежности к стране, сосредоточены на укреплении социальной сплоченности, необходимости отстаивать национальное и общее ценности, которые необходимо полностью продвигать.

Rəyçi: prof. Ə.Məmmədov

БАБАЕВ ВАЛЕХ

Азербайджанский Университет Языков

valeh.babyev_91@mail.ru

ИСТОРИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В АФГАНИСТАНЕ

Ключевые слова: Афганистан, Великобритания, геополитическое положение, формирование афганской политики, интересы, сотрудничество.

Key words: Afghanistan, Great Britain, geopolitical position, formation of Afghan politics.

Açar sözlər: Əfqanıstan, Böyük britaniya, geosiyasi vəziyyət, əfqan siyasətinin formalaşması, maraqlar, əməkdaşlıq

Афганистан государство расположенное на стыке Западной и Центральной Азии, имеет выгодно-стратегическое значение. Геополитическое значение возрастает с начала XIX века в период столкновения интересов Российской и Британской империи [3].

Основанная в XVII веке британская ост-индская компания на территории Индостана расширило круг влияния и увеличило доход государственного бюджета Британской империи. Ост-индская компания была коммерческой организацией, представляла Британскую империю и имела в руках политическую силу. Британская ост-индская компания фактически осуществляла экспансионистскую политику, которая распространилось в юго-восточной Азии. Эта часть была главным источником дохода для Британской казны. Полностью подчинив Индию, выходит в северо-западную часть. Заметив опасность со стороны Франции и особенно России, начинает свою политическую деятельность по нейтрализации угроз и распространению своей силы в Средней Азии. Безопасность Индии «жемчужины Британской короны» занимало важное значение в политической и экономической жизни Британской империи. Прямые проходы в Индию находятся через Афганистан, что подчеркивает важность стратегического значения. До XVI века через эту территорию проходил великий шелковый путь, который объединял запад с востоком [8].

В будущем эта территория вовлекается в Большую игру которая разворачивается между Россией и Англией. Большая игра борьба охватывающий период с XVIII века до сегодняшнего дня. Английское правительство активизирует деятельность исследователей, отправляет различных агентов на территорию Афганистана для всестороннего изучения. Предприняв вторжение на территорию Афганистана превращает ее в буферную зону. Результатом проявления интереса Британской империи на этой территории становится три англо-афганские войны, которые приводят в

будущем к дестабилизации этого региона. После первой и второй англо-афганских войн, Афганистан попадает в зависимое положение от Британской империи, но сохранив при этом внутреннюю самостоятельность. В этот период премьер министром Великобритании был Б. Дизраэлли сторонник колониальной империи, который финансировал военные акции в защиту Британских интересов [4].

Афганские власти стремились укреплять центральную власть и объединять земли. Политика Британского правительства было направлено любыми способами препятствовать этому процессу. Чтобы расширить владение Британской Индии отправляет дипломатическую миссию во главе с Мортимер Дюрандом для подписания договоренности. На основе кабального договора, подписанного в 1893 году проводится линия Дюранда. Фактически эта линия разделила пуштунов на две части, что означало политический удар нанесенный Афганистану.

После первой мировой войны Великобритания возвращается заново к вопросам связанные с Афганистаном. Английские правящие круги были обеспокоены тем, что Афганистан держит позицию российской стороны, которое могло привести к усилению русского влияния здесь. Подписанное соглашение между Афганистаном и Россией, о признании независимости друг друга привело к третьей англо-афганской войне. Результатом стало подписание договора в Равалпинди, согласно которому Афганистан получает независимость и подтверждается линия Дюранда.

Этим определяется афганская политика Великобритании в XX веке, направленная на использование различных методов экономического и политического истощения этой страны. Британское правительство использовало дипломатические интриги, военные нажимы, подписание кабальных договоров, подкуп правящей верхушки и распространение влияния в правящих кругах. Отметим, что англо-афганские войны обошлись Британской

империи больших расходов. После обретения независимости Афганистаном наблюдалось относительное спокойствие, которое длилось недолго [2].

XX век связан с геополитическими изменениями в мире, после двух мировых войн. Образование новых государств, усиление национально-освободительных движений в колониях привело к постепенному распаду колониальной системы. Эта коснулась также и Британской империи, которая являлось одной из крупных колониальных империй. Великобритания сама вышло из войны победительницей, но ценой больших потерь. Экономика была опущена до уровня третьих государств. Связь между метрополией и колониями ослабевали.

Революция, произошедшая в России в 1917 году дало толчок национально-освободительным движениям в колониях. Их требования заключалось в обретении независимости и самостоятельного проведения внешней политики. В 20-е годы правительство Великобритании сумело при помощи дипломатии и военной силы ослабить национально-освободительные движения. После некоторых изменений в колониальной политике в 1931 году парламентом Англии согласно статуса Вестминстера права доминионов от 1926 года решением конференции был подтвержден. Британская империя было переименовано в содружество британских наций [5].

Вторая мировая война нанесла большой ущерб экономике Великобритании. Она теряет свои рынки в Ближнем востоке и юго-восточной Азии. С ослабевшей экономикой Великобритания обращается за помощью к США. Одной из главных проблем во внешней политике было сохранение империи, но усилившиеся национально-освободительные движения заставляют Великобританию признавать их независимость. Несмотря на это Великобритания старается сохранять свои экономические и политические позиции в бывших колониях.

В 1946 году на пост премьер министра выступает У. Черчилль внешняя политика которого опирается на три приоритета: трансатлантические

отношения, Британская империя и общество дружбы и Европа. Окончанием войны Великобритания и США становятся создателями международных организаций, военных блоков и пактов. В 1949 году они формируют военный-политический блок НАТО (Организация Северотлантического договора). На посту премьер министра У. Черчиля заменяет Антони Иден, который продолжает политику концепция трех кругов. Согласно мнению консерваторов Великобритания должна обладать значимой ролью в мировой политике.

В 1970-годы на пост премьер министра выступает Маргарет Тэтчер. Внешняя политика М. Тэтчер состоит из трех элементов: близкие отношения с США, активное участие в НАТО и держать активную позицию в ЕС. Великобритания и США во внешней политике держат курс направленный против международного терроризма. Это время Афганистан был охвачен внутренними политическими разногласиями [7].

В период объявления Афганистана республикой СССР был первым государством, оказавшим материальную помощь. Но несмотря на это стабильность была подорвана. Воспользовавшись этим в 1979 году Советский союз вводит свои войска и этим она втягивает себя в новую афганскую войну. В Афганистане формируются различные группировки. Оппозиционные силы, исламские радикалисты-моджахеды и афганские власти вместе с Советским союзом. Против Советского вторжения выступили мировые державы, которые и сами были заинтересованы в этом регионе. Они поддерживали силы которые были направлены против Советских войск. Пакистан, Иран где располагались основные базы формирования исламских радикалистов, они набирали силы для моджахедов. Спонсировали их заинтересованные государства в числе которых мы можем назвать Пакистан и Великобритания, Иран, Саудовская Аравия, США и Китай.

Война в Афганистане обходилась больших расходов, как и предыдущие войны. США наблюдали за происходящими событиями в Афганистане и не вмешивалось. По словам государственного секретаря Сайрус Севина

отмечалось, что США исторически не была заинтересовано в этом регионе и поддержка оказываемая антисоветским силам не было направлено чтобы подорвать стабильность.

В 1989 году советские войска были выведены из Афганистана, но несмотря на это они оказывали всестороннюю помощь существующему режиму Наджибуллы. На основе проведенной встречи в 1991 году между министрами иностранных дел СССР и США было решено приостановить помощь, оказываемую Афганистану. Новое руководство СССР не было заинтересовано в оказании помощи. Здесь начинается гражданская война между существующим режимом и различными группировками моджахедов. При таком обстановке дел соседние государства как Иран, Пакистан, Саудовская Аравия обращаются к этим силам, чтобы приостановить боевые действия. Как мы видим в войне между различными группировками моджахедов больше всего большую роль играет внешний фактор.

С 1996 года на военно-политической сцене появляется новый актер талибаны, которые пришли как отражение на внутренние реакции. Они берут свои истоки в Пакистане, согласно премьер министру Пакистана Б. Бхутто идея создания талибана принадлежит англичанам. США и Саудовская Аравия поддерживали и спонсировали талибов. Некоторые участники моджахедов поддерживали талибов. В 1996 году в интервью на ББС генерал Рашид Дустум показывает свое уважение талибам. Поддержка соседних государств было обусловлено их заинтересованностью. К 1998 году талибы контролировали 90% всей территории. После сдачи Кабула они устанавливают военно-теократический режим. Режим, установленный талибами не улучшило жизнеспособность населения и стабильность в государстве, а напротив создало условие изоляции, вандализма. Система государственных органов не работало, управлялось духовной структурой.

Афганистан превратился в узел как дестабилизирующий фактор, который был распространен на другие исламские государства. Эта территория было

превращено в самую большую площадку по производству и поставкам наркотиков. Международная общественность не могла не отреагировать на происходящее [6].

Еще одним из факторов, способствующих вводу американских войск и наложению санкций, было связи талибов с террористической организацией Аль-Каида во главе с Бин Ладеном. США требовало от талибов сдачи Бин Ладена, но получив отказ они решают свергнуть режим талибов. США вместе с военными силами НАТО приступают к действиям. В результате операции «несокрушимая свобода» с участием США и вооруженных сил Великобритании входящих в НАТО, талибы теряют контроль над большей частью Афганистана. Эта операция имела стратегическую значимую роль в отношениях Лондона и Вашингтона. Это показывает современную внешнюю политику Великобритании вместе с США направленную против международного терроризма и исламского радикализма. Особенно это ярко было представлено после террористического акта 2001 года.

С окончанием холодной войны Великобритания держит позицию осевой державы, которая опирается на три главные элемента: близкие отношения с США, поддерживать отношения с государствами Британской короны, активное участие в НАТО и в Европе. Еще после второй мировой войны консерваторы отмечали, что Великобритания вместе с США должна играть главную роль в мировой политике. Великобритания является главным партнером США в формировании НАТО. Лондон один из главных вкладчиков в военный бюджет этой организации.

В период правления Т. Блэра разрабатываются новые подходы «оборонной дипломатии». Лондон поддерживает действия США в отношении Афганистана. Великобритания принимает самое активное участие в военных операциях, также и по дипломатическим каналам. Т. Блэр видит разрешение в сложившейся обстановке в Афганистане путем оказания экономической помощи и проведения демократических выборов.

Военные силы Соединенного королевства принимают активное участие в операциях проводимых под эгидой НАТО. Значительная часть военных структурных подразделений состоит из британцев. Они играют важную роль в принятии решений внутри НАТО. Британии отводится ключевая роль в совместной борьбе внутри НАТО и проведению миротворческих операций. Великобритания достигает своих целей, так как реализует с успехом свой принцип «ударить сильнее своих возможностей». Несмотря на потерю статуса империи она продолжает оставаться осевой державой опираясь на реальные рычаги влияния в мире [1].

Таким образом Великобритания оставила в прошлом свои прежние позиции использования силовых методов. Больше всего опирается на использование мягкой и умной силы, которую осуществляет в регионе Среднего Востока. Внешнеполитические преимущества Великобритании заключается в сотрудничестве с США, держать главные позиции в совете безопасности ООН и ядерный потенциал.

Литературы:

1. Англо-американские отношения в конце XX начале XXI вв.
[//https://core.ac.uk/download/pdf/46462345.pdf](https://core.ac.uk/download/pdf/46462345.pdf).
2. Британская экспансия в Афганистане в конце XIX и начале XX в.
[//http://militera.lib.ru/h/halfin/05.html](http://militera.lib.ru/h/halfin/05.html).
3. Геополитическое место Афганистана и его обостренное значение сегодня. [//http://army.lv/ru/Geopoliticheskoe-mesto-Afganistana-i-ego-obostrennoe-znachenie-segodnya/2340/4710](http://army.lv/ru/Geopoliticheskoe-mesto-Afganistana-i-ego-obostrennoe-znachenie-segodnya/2340/4710).
4. Леонтьев В. М. Большая игра. Британская империя против России и СССР. Астрель, 2012, 349 с.
5. Вахıšov М. Böyük Britaniyanın müasir tarixi (1918-1945). Şırvannəşr, Bakı, 2005, 72 s.
6. Məmmədli М. Əfqanistan. Sovet işğalından Amerika müdaxiləsinə. Poliart nəşriyyat, Bakı, 2017. səh 220.

7. Sadıqov R. Böyük Britaniya və Avropa inteqrasiyası (1945-2005). Bakı, 2006. səh 144.

8. East India Company. English trading company.

[//https://www.britannica.com/topic/East-India-Company](https://www.britannica.com/topic/East-India-Company).

Babayev V.

History of UK foreign policy implementation in Afghanistan

(Summary)

The article describes the importance of the geopolitical position of Afghanistan and the conflict of interest between the British and Russian empires around this region. Anglo-Afghan wars and the formation of British interests in relation to Afghanistan. The aggravated position of Great Britain as a colonial empire after the First World War. Foreign policy and foreign policy strategy of Great Britain in the 20th century and after the Cold War. Continuation of the existing foreign policy of Great Britain in the XXI century.

Babayev V.

Əfqanıstanda Birləşmiş Krallığın xarici siyasətin tətbiqi tarixi

(Xülasə)

Məqalədə Əfqanıstanın geosiyasi mövqeyinin əhəmiyyətli olduğu və bu bölgədəki İngilis və Rus imperiyaları arasında olan maraqların toqquşması təsvir edilmişdir. İngilis-Əfqan müharibələri və Əfqanıstan ilə əlaqəli İngilis maraqların formalaşması. Birinci dünya müharibəsindən sonra Böyük Britaniyanın müstəmləkə imperiyası kimi vəziyyətin ağırlaşması. XX-ci əsrdə və “soyuq müharibədən” sonra olan Böyük Britaniyanın xarici siyasəti və xarici siyasət strategiyası. Böyük Britaniyanın XXI-ci əsrdə mövcud xarici siyasətinin davamı.

Rəyçi: dos. N.Quliyev

BAYRAMZADƏ ŞAMXAL

Azərbaycan Dillər Universiteti

2001-Cİ İL 11 SENTYABR HADİSƏLƏRİNDƏN SONRAKI DÖVRDƏ ABŞ-IN TERRORİZMƏ QARŞI MÜBARİZƏ STRATEGİYASI

Açar sözlər: terror, ABŞ, strategiya, anti-terror koalisiyası, siyasət

Key words: terror, ABŞ, strategy, anti-terrorist coalition, policy

Ключевые слова: террор, США, стратегия, антитеррористическая коалиция, политика

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da dünya tarixində misli görünməmiş terror aktları baş vermişdir. Rəsmi məlumatlara əsasən, həmin gün səhər saatlarında “Boeing 767” tipli iki təyyarə Ümumdünya Ticarət Mərkəzinin 110 mərtəbəli qoşa binalarına, “Boeing 757” tipli üçüncü təyyarə Vaşinqtonda yerləşən ABŞ Müdafiə Nazirliyinin (Pentaqon) binasına çırpılmışdır. Şahidlərin qeyd etdiyi kimi, “Boeing 757” tipli dördüncü təyyarə isə Pitsburq şəhərindən 80 mil məsafədə yerə düşmüşdür. “American Airlines” və “United Airlines” aviakompaniyalarına məxsus həmin təyyarələrin terrorçu-kamikadzelər tərəfindən qaçırıldığı bildirilir.

Terror aktı nəticəsində Nyu-York şəhərinə dəyən zərərin ümumi həcmi 36 milyard dollar təşkil etmişdir. “Əkiz” binaların dağıntılarının təmizlənməsi isə 8 aydan çox vaxt aparmış, Pentaqonun binasının dağılmış qərb hissəsi 2002-ci ilin sentyabr ayında bərpa olunmuşdur.

Hadisənin təhqiqatı ilə məşğul olan ABŞ-ın terror hücumları üzrə milli komissiyasının 2004-cü ildə təhqiqatın nəticələrinə dair dərc edilən məruzəsində bildirilir ki, terror aktının qarşısının alınmasına Birləşmiş Ştatların kəşfiyyat xidmətlərinin fəaliyyətində koordinasiyanın olmaması əngəl törətmişdir. Bütün dünyanı lərzəyə salan qanlı hadisədən sonra “terror ilə qlobal müharibə” elan edən ABŞ prezidenti Corc Buş kəşfiyyat xidmətlərində islahatlar aparılması barədə sərəncam

imzalamışdır. Onun ardınca fransalı həmkarı Fransua Olland da öz növbəsində, beynəlxalq terrora qarşı müharibə elan etmişdir.

11 sentyabr hadisələri, öz növbəsində terrorla mübarizədə beynəlxalq fəallığın artmasına səbəb olmuşdu. 2001-ci ilin oktyabrında ABŞ və Böyük Britaniya Əfqanıstanda hərbi əməliyyatlara başladılar. Əməliyyatlar terror aktitörətməkdə ittiham olunan “Əl-Qaidə” təşkilatına və onu dəstəkləyən “Taliban” hərəkatına qarşı yönəlmişdi.

ABŞ-da sentyabrın 11-də baş verən bu hadisələr “Vətənpərvərlik günü” və “Dualar günü” kimi qeyd olunur. Bütün ölkə ərazisində matəm tədbirləri və yerli hökumətlər, ictimai assosiasiyalar, tələbələr və məktəblər tərəfindən xatirə konsertləri təşkil edilir. Bütün federal binalarda dövlət bayraqları endirilir.

2002-ci il martın 11-də Ümumdünya ticarət mərkəzinin yerində, həlak olanların xatirəsinə müvəqqəti abidə qoyulmuşdur. Bir ay ərzində Manhetten səmasına dağılan binaların simvolu olaraq iki paralel işıq sütunu ucaldılmışdır. Terror aktının onuncu ildönümündə isə, “Əkiz” qüllələrin yerində hadisə qurbanlarının adlarının həkk edildiyi memorial kompleksin açılışı keçirilmişdir.

2014-cü ilin mayında ABŞ-da 11 sentyabr hadisələrinə həsr olunmuş xatirə muzeyi fəaliyyətə başlamışdır. Muzeyin əsas hissəsi yer səthindən 20 metr dərinlikdə yerləşir. Ekspozisiyada, əsasən insanların qaçaraq xilas olmağa çalışdıqları beton pilləkən, dağılan binanın polad karkasının fraqmentləri, dağıntılar altında qalaraq əzilmiş yanğınsöndürən maşın və terror aktı qurbanlarının şəxsi əşyaları nümayiş olunur.

11 sentyabr hadisələrindən sonra Amerika Birləşmiş Ştatları dünya dövlətlərinin suverenliyini, bəşəriyyətin rifahını pozan beynəlxalq terrorizm, o cümlədən mütəşəkkil cinayətkarlıq – qadın və uşaqalveri, narkotik maddələrin qeyri-qanuni ticarəti, iqlim dəyişikliyi problemləri, çirkli pulların yuyulması, radikallaşma ilə mübarizə məsələlərində bəzi dünya dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr qurmağa, birgə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Terrorizmlə yanaşı, kütləvi qırğın

silahlarının yayılması da ABŞ hökumətini, bu təhlükələri qlobal səviyyədə həll etmək üçün bir sıra ölkələrlə əməkdaşlığa sövq etmişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının sabiq prezidenti Corc Buş ölkəsinin beynəlxalq terrorizmlə mübarizə hədəfi və strategiyasını buşəkildə izhar etmişdir: “heç bir qrup və ya xalq Amerikanın niyyəti barədə yanılmamalıdır: qlobal terrorçu qruplar aşkar olunmayana, dayandırılmayana və məğlub edilməyənədək biz istirahət etməyəcəyik” (C.Buş, 6 noyabr 2001-ci il) [1, s. 1].

ABŞ dövlətinin hüquq sistemi, eləcə də qanunvericiliyi terrorizm və ekstremizm ilə mübarizədə yetərli hüquqi baza yaradır. Hələ 1979-cu ildə ABŞ beynəlxalq terrorizmə dəstək verən dövlətlərin siyahısını tutmağa başlamışdır. Bu dövlətlərə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər beynəlxalq təşkilatların razılığı olmadan birtərəfli cəza sanksiyaları tətbiq oluna, həmçinin Amerika şirkətlərinə bu siyahıya daxil olan dövlətlərlə ticarət fəaliyyəti aparmaq qadağan edilə bilərdi. Bütün bunlara baxmayaraq, 11 sentyabr hadisələrindən əvvəl ABŞ-da vahid anti-terror fəaliyyət planı və əks-terror strategiyası mövcud deyildi.

2001-ci ilin yanvar ayında Amerika Birləşmiş Ştatlarında Terrorizmin Qarşısının alınması üçün Agentliklərarası Fəaliyyət Planı – CONPLAN hazırlanaraq, ABŞ-dakı terror fəaliyyətini müəyyənləşdirmək və qarşısını almaq üçün dövlət qurumlarının vəzifələri açıqlanmışdır. Terror və terrorizm ilə mübarizədə ABŞ milli hakimiyyətinin müstəsna səlahiyyətlərini özündə ehtiva edən “CONPLAN” birtərəfli xarakterə malik idi.

2001-ci ilin sentyabr ayında baş verən terror aktlarından sonra ABŞ-da terror problemlərinə yanaşma kökündən dəyişmişdir. Prezident administrasiyası ölkənin sabitliyinə, suverenliyinə, əhalinin rifahına, firavan həyatına mane ola biləcək əsas təhlükələri yenidən təhlil etmiş, daha əvvəl yetəri qədər “dəyərlərdirmədikləri” “Əl-Qaidə” və “Taliban” kimi qrupları düşmən olaraq tanımışdır [2, s. 40].

ABŞ-ın terrorizmə qarşı mübarizədəki vəzifələri və yeni şəraitdə həll yolları iki əsas sənəddə – 2002-ci il “ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” və 2006-cı il “ABŞ Milli Təhlükəsizlik Strategiyası”nda göstərilmişdir. 2002-ci ildə hazırlanan

Strategiya Birləşmiş Ştatların əsas məqsədlərini – Amerika xalqını qorumaq, terrorizmlə mübarizə, terrorçuların kütləvi qırğın silahlarını ələ keçirməsinin qarşısını almaq və bütün dünyada demokratiyanın bərqərar olmasına zəmin yaratmağı özündə ehtiva edir. Antiterror fəaliyyətinin mühüm istiqamətləri və üsulları “Preventiv tədbirlər”də əks olunmuşdur. Burada, eyni zamanda, beynəlxalq antiterror mübarizəsində ABŞ liderliyi ideyaları da yer almışdır.

Müasir terror strukturları nüfuzlarını genişləndirmək və Suriya və İraqda “döyüş bölgəsinə yeni çağırışçılar” cəlb etmək üçün virtual məkandan fəal şəkildə istifadə edirlər. 2014-cü ilin dekabr ayının sonuna olan məlumatlara əsasən, dünyanın 90-dan çox ölkəsindən Suriyaya gedən terrorçuların sayı 16 min nəfərdən çox olmuşdur. Bu da son 20 il ərzində Əfqanıstan, Pakistan, İraq, Yəmən və Somalidə terror fəaliyyətinə cəlb edilən əcnəbi terrorçuların sayından daha çoxdur.

Ağ Ev rəhbərinin ABŞ vətəndaşlarının müdafiəsinin prioritet istiqamət olması barədə açıqlamaları sonda daxili tədbirlərin sərtləşdirilməsinə, habelə ölkə hüdudlarından kənarında hərbi əməliyyatların genişlənməsinə əsas verdi. Beləliklə, terrorla mübarizə konsepsiyasındakı dəyişiklik nəinki terror təhlükəsini azaltmadı, əksinə onu xeyli artırdı [2, s. 44].

ABŞ-ın beynəlxalq terrorizmlə mübarizəyə aid strategiyasının mərhələli olaraq dəyişməsinə baxmayaraq, onun ABŞ-ı və onun əhalisini terror hücumlarından qorumaq və Yaxın və Orta Şərqdə beynəlxalq terrorizmlə mübarizə siyasətini özündə ehtiva edən müddəası dəyişməz olaraq qalır. Müşahidə edilən “innovasiya”lar daha çox mübarizə metodları ilə əlaqəlidir. ABŞ hökuməti miqrasiya siyasətinə yenidən baxaraq, ABŞ-a gələnlə qədər terrorçularla bu və ya digər dərəcədə əlaqəli olan ölkələrə səyahət etmiş əcnəbi vətəndaşlara nəzarəti gücləndirmişdir [3, s. 125].

ABŞ terror təşkilatlarının İnternetdə apardıqları təbliğata qarşı cavab tədbirlərinin həyata keçirilməsini gündəmə gətirmişdir. Core Vaşinqton Universitetinin “Ekstremizmlə bağlı mübarizə proqramı” əməkdaşlarının 2015-ci ilin dekabrında verdikləri məlumata görə, məhz ABŞ-dakı İŞİD tərəfdarlarının radikallaşdırılmasında və mobilləşməsində kütləvi informasiya vasitələri həlledici rol

oynamışdılar. Bununla əlaqədar olaraq, Barak Obama administrasiyası ümumdünya şəbəkəsində terror təbliğatı ilə mübarizə aparmaq üçün işçi qrup yaratmağı qərara almışdı.

2016-cı ilin yanvarında ABŞ-ın hüquq-muhafizə və xüsusi xidmət orqanlarının nümayəndələri Amerikanın ən böyük İnternet şirkətləri – “Microsoft”, “Apple”, “Facebook”, “Google”, “Twitter”, “Yahoo” və “LinkedIn”in rəhbərləri ilə görüşərək, internetdə terror təbliğatına qarşı mübarizə məsələsini müzakirə etmişdilər. Lakin adıçəkilən şirkətlər Konstitusiya ilə təmin edilmiş söz azadlığını məhdudlaşdırmaq istəmədiklərini ifadə edərək, bu istiqamətdə hökumət ilə əməkdaşlığa razılıq verməmişdirlər. Beləliklə, ABŞ hökuməti 2001-ci ilin 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra ikinci dəfə çox ciddişəkildə “təhlükəsizlik” yoxsa “azadlıq” dilemması qarşısında qalmışdır. Lakin 2001-ci ildən fərqli olaraq, ölkə biznesi bu dəfə “azadlığı” seçməyi üstün tutmuşdur [3, s. 126].

Terrorla mübarizə tədbirlərinin əksəriyyəti daxili təhlükəsizliyi təmin etmək üçün hüquqi sistemin təkmilləşdirilməsindən daha çox, terrorçuların fiziki olaraq məhv edilməsinə yönəldilmişdir. 11 sentyabr hadisələrindən xeyli əvvəl ABŞ-da digər dövlətlərin ərazilərinin işğalına, oradakı terrorçu qrupları və ya müttəfiqlərini məhv etməyə imkan verən bir sıra qətnamələr qəbul edilmişdir. Həmçinin ABŞ silahlı qüvvələrinə terror qruplaşmalarının məskən saldıqları dövlətlərin ərazisində onlar tərəfindən müşahidə edilən cinayət hadisələri və qanun pozuntusu ilə əlaqədar araşdırma aparmaq səlahiyyəti verilmişdir. Terrorizmə qarşı mübarizədə əsas mərhələlərdən biri terror təşkilatlarının hərəkətliliyini məhdudlaşdırmaq üçün bir sıra kompleks tədbirlərin tətbiqi və onlara verilən kənar dəstəklərin qarşısının alınmasıdır.

Nyu-Yorkdakı terror hadisələrindən sonra Vaşinqtonun “terrorla müharibə”də əlaqəli fəaliyyət göstərməsini təmin etmək üçün bütün əsas dövlət və ictimai institutların strukturlaşdırılması mühüm amil idi. Corc Buş administrasiyasının hadisələrə ilk reaksiyası ölkə rəhbərinin müavfiq sərəncamında öz əksini tapmışdır. Həmin mərhələdə əsas məqsəd terror təşkilatlarının və onların müttəfiqlərinin maliyyələşməsinin qarşısını almaq idi. ABŞ Prezidentinin müvafiq sərəncamı ilə Maliyyə

Nazirliyinə ölkə ərazisində terror fəaliyyəti ilə məşğul olmaqda şübhəli bilinən fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə hesablarını, aktivlərini bloklamaq istiqamətində tam səlahiyyət verilmişdir. Eyni zamanda, sərəncamın ilkin mərhələdə birbaşa aid edilə biləcəyi hüquqi və fiziki şəxslərin siyahısı dərc edilmişdir. Həmçinin nazirliyə terror fondlarının dondurulması istiqamətində əməkdaşlıq etməkdən imtina edən xarici bankların Amerika bazarına girişini əngəlləmək hüququ verilmişdir.

ABŞ-da Barak Obama ölkə rəhbərliyinə gəldikdən sonra vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması, eləcə də terrorizmlə mübarizə metodları baxımından daxili və xarici siyasətində müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. B.Obamanın prezidentliyinin ilk mərhələsində onun fəaliyyətinin əsas prioritetlərindən biri ABŞ-ın antiterror strategiyasını dəyişdirməkdən ibarət idi [2, s. 44].

Dəyişikliklər, ilk növbədə terrorizmlə mübarizənin, o cümlədən Quantanamo həbsxanasında saxlanılan məhbuslar ilə bağlı vəziyyətin tənzimlənməsinin hüquqi komponentlə əlaqəli olduğunu nəzərə alırdı. Prezidentin sərəncamı həbsxananın bağlanması və məhkumlarla qəddar rəftarın sona çatmasına təsir göstərə bilmədi. Həddindən artıq “yumşaqlığa” qarşı Konqresdəki və Prezident Administrasiyasındakı müxalifətin fəaliyyət məhkumların mühakimə olunması üçün ekstradisiyasının qadağan edilməsini, onların Quantanamodan ABŞ-dakı həbsxanalara köçürülməsi və əvvəllər ləğv edilmiş hərbi məhkəmələrin bərpasını özündə ehtiva edən “Qanun”un qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, XXI əsrin ilk illərindən başlayaraq, beynəlxalq terrorizm əleyhinə genişmiqyaslı mübarizə Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasətinin ən mühüm istiqamətinə çevrilmişdir. Terror təhlükəsinin qiymətləndirilməsi və ABŞ-ın onunla mübarizə qabiliyyəti bir neçə istiqamət üzrə müəyyənləşdirilmişdir. Beynəlxalq terrorizm ilə mübarizə bu gün Amerika siyasi elitasının diqqət fokusunda, eləcə də seçki kampaniyalarında mühüm yer tutur.

ABŞ-ın beynəlxalq terrorizmlə mübarizə təcrübəsi göstərir ki, onun bu sahədəki fəaliyyəti əsasən iki istiqamətdə – Amerikanın özündə və Yaxın Şərqdə cəmlənmişdir. Bununla yanaşı, Amerika antiterror strategiyasının vacib hissəsi Asiya-

Sakit Okean bölgəsi də daxil olmaqla, dünyanın digər bölgələrini də nəzarətdə saxlamaqdır. Regional təhlükəsizlik baxımından ABŞ-ın daha çox diqqətini çəkən ölkələr iki qrupda cəmlənmişdir:

a) potensial terror təhlükəsi yaradan ölkələr - terrorizmin keçmiş və ya indiki “sponsorları” (Koreya Xalq Demokratik Respublikası və ya Şimali Koreya), habelə müsəlman əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsinin ekstremist təbliğata həssas olduğu ölkələr (İndoneziya, Malayziya, qismən Çin);

b) terrorizmlə mübarizədə ABŞ-ın ənənəvi tərəfdaşı olan ölkələr (Avstraliya, Yaponiya, Cənubi Koreya və s.) [3, s. 128].

2001-2008-ci illərdə rəsmi Vaşinqton Şimali Koreyanı beynəlxalq terrorizmin sponsorları olan ölkələrin siyahısına daxil edərək, ona iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməyə başlamışdır. Son illərdə ABŞ-ın Şimali Koreyaya diqqəti ilk növbədə nüvə raket proqramı və kiber təhdidlər ilə şərtləndirilir. 2014-cü ilin mayında ABŞ Şimali Koreyanı terrorizmlə mübarizədə ABŞ-la “əməkdaşlıq etməyən” bir ölkə kimi “təsdiqlədi”. Ancaq elə həmin ildə Koreya Xalq Demokratik Respublikası çirkli pulların yuyulmasına qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanması üzrə Asiya-Sakit Okean Qrupuna müşahidəçi kimi qəbul edilmişdir.

ABŞ beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə tədbirləri çərçivəsində İndoneziya ilə yaxından əməkdaşlıq edir, eyni zamanda onun bu sahədə regional və beynəlxalq təşkilatlar – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Qlobal Antiterror Forumu, Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası (ASEAN), Asiya-Sakit Okean İqtisadi Əməkdaşlığı (APEC) ilə sıx partnyorluq əlaqələrini dəstəkləyir. İndoneziya bir neçə ildir ki, APEC-in antiterror məqsəd qrupuna sədrlik edir.

Malaziya Asiya-Sakit Okean Qrupunda ABŞ-ın antiterror koalisiyasında ən vacib tərəfdaşdır. Birləşmiş Ştatlar Malayziyanın terrorizmlə mübarizədə beynəlxalq təşkilatların işində fəal iştirakını xüsusilə yüksək qiymətləndirir. 2014-2015-ci illərdə ASEAN-nın təşkilatçılığı ilə baş tutan Regional Forum çərçivəsində Malayziya iki prioritet istiqamət üzrə həmin Forumun lider iştirakçısı olmuşdur:

1) kiber təhlükəsizliyi təmin etmək və terrorçuların internetdən istifadəsi problemi;

2) əks-radikallaşma.

Mütəxəssislərin qənaətinə, Çin ABŞ-ın antiterror strategiyasında təhdid və tərəfdaş resursu kimi aralıq mövqedə yer tutur. ABŞ-ın terrorla mübarizə koalisiyasında ən aktiv və davamlı müttəfiqi Avstraliya hesab olunur. O, 2000-ci illərdə İraq və Əfqanıstan ərazisində gedən döyüşlərdə ABŞ-a dəstək göstərmişdir. Həmçinin Avstraliya Hərbi Hava Qüvvələri 2015-ci ildə Suriya və İraqa qarşı hava hücumlarında iştirak etmişdir.

ABŞ-ın antiterror koalisiyasında yer alan Yaponiya və Cənubi Koreya daha zəif aktivlik nümayiş etdirirlər. Mütəxəssislər bunu adı çəkilən iki ölkədə terror təhlükəsinin çox aşağı, hətta sıfır səviyyəsində olması ilə əlaqələndirirlər. Buna baxmayaraq, ABŞ ekspertlərinin qənaətinə görə, hər iki ölkə və xüsusilə Cənubi Koreya Respublikası “ABŞ, eləcə də beynəlxalq cəmiyyətlə etibarlı əməkdaşlığa güvənərək” terrorizmlə mübarizədə güclü potensiala sahibdir [3, s. 130].

2001-ci ilin 11 sentyabr terror aktlarından sonra Hindistan da öz növbəsində Əfqanıstan ərazisində aparılan antiterror əməliyyatlarında ABŞ-a əhəmiyyətli dəstək vermiş, hətta tarixdə ilk dəfə Hindistan ordusu ABŞ-a öz hərbi bazasından istifadəni təklif etmişdir. Hindistan hərbi əməliyyatlara start verilməzdən öncə, Əfqanıstan ərazisinin peyk görüntülərini ABŞ-a təqdim etmiş, həmçinin Hindistan Hərbi Dəniz Qüvvələri, Malakka Boğazı və Andaman dənizi üzərindən hərbi əməliyyatlar üçün yük daşıyan gəmiləri müşayiət edərək, antiterror əməliyyatlarına öz töhfəsini vermişdir. Diplomatik səviyyədə Hindistanın ABŞ-a antiterror siyasətində göstərdiyi dəstəyi, əməkdaşlığı nümayiş etdirmək məqsədilə bu ölkənin 14-cü Baş naziri Atal Bihari Vacpai ABŞ-a rəsmi səfər etmişdir. Bu səfər Nyu Dehli ilə ABŞ arasında daha dərin bir kəşfiyyat mübadiləsi və antiterror əməkdaşlığına zəmin yaratmışdır [4, s. 130].

Amerika Birləşmiş Ştatları, eləcə də onun müttəfiqləri üçün beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin əhəmiyyəti ildən-ilə daha da artır. Onlar modernləşmiş

terrorizmlə mübarizə istiqamətində davamlı olaraq, yeni strategiya müəyyənləşdirmək məcburiyyəti ilə üz-üzədirlər. Mütəxəssislərin və tədqiqatçıların rəyinə görə, məsələnin mühüm tərəfi ondan ibarətdir ki, indiyə qədər beynəlxalq terrorizm, ABŞ-in onu aradan qaldırmaq üçün göstərdiyi bütün səylərə baxmayaraq, zəifləməmiş, əksinə dünyada yeni formalar və yeni dəstəkçilər qazanmışdır. Onların fikrincə, ABŞ-in antiterror strategiyasının əsas qüsuru ondan ibarətdir ki, amerikalılar terrorizmin sosial-iqtisadi və siyasi səbəbləri ilə (bəzən özləri belə bir səbəb yaradırlar) deyil, bunun nəticələri və yerli təzahürləri ilə mübarizə aparırlar. Buna görə də, ABŞ antiterror strategiyasına və müasir dünyadakı roluna yenidən baxmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. National strategy for combating terrorism // pdf. February 2003, 32 pp.
2. Ермилова Э.А. Основные мероприятия по противодействию терроризму на территории США после событий 11 сентября 2001 года // “Вестник РГГУ”. Серия международные отношения. Регионоведение № 7, 2014, с. 39-46.
3. Гарусова Л.Н. Стратегия борьбы США с международным терроризмом: опыт, новые вызовы, проекция на АТР // Россия и АТР № 3 (93), М., 2016, с. 119-133.
4. Afroz A. Before and After 9/11: Indo-U.S. Counterterrorism Cooperation // Journal of International and Global Studies. Volume 9, № 2, 2018, pp. 127-138.

Bayramzade Sh.

US Counterterrorism Strategy in the aftermath of the events of September 11 of 2001 year (Summary)

The events of September 11 changed the policy of rapprochement of all states in the fight against terrorism. The most important change in this operation was the transfer of the fight against terrorism to the international agenda. In the aftermath of the events of September 11, the countries that were chasing their own terrorists were forced to accept the global nature of the problem, as the terrorists knew no

borders and threatened the international system. However, any cooperation in the fight against terror and terrorism has not yet taken place. The reason for this is the US anti-terrorism policy of suitable for himself. Various methods have been developed in the fight against terrorism for many years, and in recent years, among the methods that emerged after the events of September 11, the goal is to minimize the ability of terrorists to act by preventing the financing of terrorism.

Байрамзаде Ш.

**Стратегия США по борьбе с терроризмом после событий 11 сентября
2001 года
(Резюме)**

События 11 сентября изменили курс на сближение всех государств в борьбе с терроризмом. Самым важным изменением в этой области стало включение борьбы с терроризмом в международную повестку дня. После событий 11 сентября страны, преследовавшие своих собственных террористов, были вынуждены признать глобальный характер проблемы, поскольку террористы не знали границ и угрожали международной системе. Однако никакого сотрудничества в борьбе с террор и терроризмом пока не произошло. Причина тому - подходящая для себя антитеррористическая политика США. В течение многих лет разрабатывались различные методы борьбы с терроризмом, и в последние годы среди методов, появившихся после 11 сентября, целью является минимизация способности террористов действовать путем предотвращения финансирования терроризма.

Rəyçi: t.f.d. A.Şahmuradov

ZAMANOVA NƏRMİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
narminzaman@gmail.com

ABŞ-DA ETNİK LOBBİZM VƏ ONUN XARİCİ SİYASƏTƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: etnik lobbizm, maraq qrupları, xarici siyasət, milli maraqlar, diaspora

Key words: ethnic lobbying, interest groups, foreign policy, national interests, diaspora

Ключевые слова: этническое лоббирование, группы интересов, внешняя политика, национальные интересы, диаспора

ABŞ-da etnik lobbizmin mahiyyəti. Etnik lobbizm Amerikanın xarici siyasətinə birbaşa təsir edən faktorlardan biridir. Qeyd edək ki, bu, Amerika cəmiyyətinin müxtəlif etnik qruplardan təşkil olunması ilə əlaqədardır. Xüsusilə, Nyu York, Çikaqo və Boston kimi böyük şəhərlərdə etnik qrupların təsir gücünün artması XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Avropadan kütləvi miqrant axınının ardından yaranmış yeni siyasi mənzərəni əks etdirirdi. Lobbi qrupları Konstitusiyaya hüququ əsasında fəaliyyət göstərdikdə və düzgün siyasi istiqamətdə istifadə edildikdə qanunvericilik prosesinə və siyasi problemlərə təsir göstərə bilir. Bir sözlə, əslində, lobbi qrupları siyasi alət kimi istifadə edilir. ABŞ Konstitusiyasının I Düzəlişi lobbi qruplaşmalarına bir sıra hüquqların verilməsini nəzərdə tutur:

- Söz azadlığı;
- Dinc şəkildə toplaşmaq;
- Petisiya hüququ [4, s. 2-7].

Etnik lobbizmin siyasi alətə çevrilməsi. Etnik lobbizmdən danışıb, onun siyasi formalaşma dövrünə toxunmamaq olmaz. Tarixə nəzər salsaq, Amerikada lobbiçilik Konqres və digər qanunverici orqanlarda üstünlük qazanmağa çalışan siyasi qrupların rəqabəti əsasında inkişaf edib. Etnik lobbizm tarixin inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq, dəyişib və yenilənib. Belə ki, Amerika İstiqlal müharibəsindən sonra Amerika xalqı “Konfederasiya Məddələri” adlı konstitusiyaya öncəsi sənəd altında fəaliyyət göstərməyə başladı, lakin XVIII əsrin 80-ci illərində Cemys Medisonun simasında

bəzi liderlərə aydın oldu ki, problemlər maddələrə əsaslanaraq uğurla həll edilə bilməz. Bunun əsas səbəbi isə problemlər arasında siyasi, iqtisadi, ən əsası isə təhlükəsizlik məsələlərinin olması idi. O, dərk edirdi ki, dövlətin sadalanan problemləri həll etməsi üçün konstitusiyaya ehtiyacı var. Medison bu öhdəliyi öz üzərinə götürdü. Onun bu propaqanda kompaniyasını əslində, Amerikadakı mara qrupları siyasəti polemikasının başlanğıcı kimi də qəbul etmək olar. Medison mara qruplarını təhlükəli hesab edərək bildirirdi ki, əgər mara qruplarının əhatə dairəsi və siyasətə nəzarəti genişlənsə, bu, dövlətin sabitliyinə hədə formalaşdırıla bilər. Belə ki, dövlətdə tiraniya belə yarana bilər. Məhz buna görə, Medison iki təklif irəli sürürdü:

1) Güclü mara qruplarının ümumi iradəyə tabe olacağı bir hökumət sistemi qurulsun;

2) Mara qrupları arasında rəqabət formalaşdırılsın. Belə olan halda, onların təhlükəli hərəkətlərinin qarşısı alın bilər.

Təsadüfi deyil ki, bu gün Medison ABŞ Konstitusiyasının, o cümlədən mara qrupları ilə bağlı tədqiqatların atası hesab olunur. O, respublikanın demokratiya üzərində üstünlüyünü fraksiyaların təsirlərinə nəzarət edilməsində görürdü [4, s. 2-7].

ABŞ Konqresi iclaslara başlamasından çox keçməmişdi ki, artıq bu qurum üçün lobbiçilik fəaliyyətləri müşahidə edildi. Müasir Vaşinqton rəhbərliyi dövründə müharibə əleyhdarları sərhəd müharibələrinə qarşı mübarizə aparmaq üçün qruplaşmalar formalaşdırırdılar. Onu da qeyd edək ki, hərbi əməliyyatların dayandırılmasını tələb edənlərin hər biri bunu yalnız mənəvi və etik səbəblərə görə istəmirdilər. Belə ki, Nyu York və Pensilvaniya sərhədlərində mülkləri olan bir çox ərazi möhtəkirləri öz mülki ərazilərini qorumaq üçün bu cür hərbi əməliyyatların dayandırılması üçün səy göstərməli olurdular. Digər aktiv və mütəşəkkil lobbiçilik fəaliyyətlərinə nümunə olaraq, İlk Federal Konqresdə köləlik əleyhinə həyata keçirilən mübarizəni də göstərə bilərik. Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən, həm siyasi partiyaların, həm də lobbi qruplaşmalarının elementlərini özündə cəmləşdirən mara q mərkəzli fraksiyalar konqres siyasətinin başlıca mövzusunə

çevrilmişdi. Lobbiciliyin bu və ya digər nümunələri əslində, milli və dövlət siyasətini əks etdirirdi. Bununla belə, lobbiciliyin müasir inkişafı XIX əsrin sonlarında baş tutdu, çünki bu dövrdə maraqlar daha da genişləndi, zənginləşdi və mütəşəkkil xarakter almağa başladı. Başqa önəmli məsələlərdən biri də, 1800-cü illərin sonunda Konqres sistemini tamamlayan lobbizmin inkişaf etməsi idi. Senatı və Nümayəndələr Palatasını təmsil edən Devid Rotman və Marqaret Tompson, lobbicilik nəzəriyyəsini və praktikasını önə çıxaran fikirlər təklif edirlər. Onlar Senat və Nümayəndələr Palatası üçün konqres lobbiciliyinə dair praktiki və nəzəri perspektivlər təklif etdilər. Rotman bildirirdi ki, qanun layihələri daha xüsusi və texniki xarakter aldıqca, kifayət qədər işçi heyətinə sahib olmayan senatorlar effektiv qanunvericilik formalaşdırmaq və bir sıra lazımı məlumatları əldə etmək üçün lobbilərə kifayət qədər ehtiyac duyurdular [2].

Etnik lobbizmin xarici siyasətə təsiri. Artıq başa düşdüyümüz kimi, etnik qruplar ölkənin xarici siyasətinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir. Belə olduğu halda, “etnik lobbizm”, “diaspora siyasəti” və “çoxmədəniyyətlilik” məsələləri aktuallıq qazanır. Əlavə olaraq, daxili maraq qrupları ilə xarici siyasət qərarlarının verilməsi arasında ciddi bir bağlılıq formalaşır [4, s.12]. Etnik lobbizmi qrupları xarici siyasətə təsir göstərmək üçün aşağıdakı funksiyaları icra edirlər:

1. Milli maraqların müəyyənləşdirilməsi istiqamətində mülahizələr təklif edirlər;
2. Məlumat toplayırlar;
3. Qanunvericiliyə təsir göstərilir;
4. Öz maraqlarına uyğun olaraq, parlament müzakirələrində iştirak edirlər;
5. Parlament üzvlərinə təsir göstərmək üçün onları əyləncə və şənliklərə dəvət edirlər;
6. Şəxsi əlaqələrindən milli maraqlar məsələlərində istifadə edirlər;
7. Asılı olduqları məsələlərdə ümumi maraqlara riayət edirlər;
8. Seçki kompaniyalarında iştirak edirlər;
9. Seçki kompaniyalarına maddi dəstək göstərilir;
10. Təbliğat kompaniyaları həyata keçirirlər [1, s.2].

Qeyd edək ki, etnik lobbi qrupları geostrateji mülahizələrə əsaslanmaq yerinə öz istəkləri çərçivəsində siyasət yürütməyi daha üstün tuturdular. Bu isə, ABŞ xarici siyasətində hakim nəzəriyyə olan realist paradiqma çərçivəsindən izah edilə bilinməyən qərarların qəbul edilməsi ilə nəticələnirdi. Bununla bağlı bir sıra düşüncələrini qələmə alan “Xarici siyasətdə qərarların qəbul edilməsində etnik qrupların gücü” adlı əsərin müəllifi Toni Smitin fikrincə, Beynəlxalq Münasibətlər nəzəriyyəçiləri və siyasətçilər etnik lobbilərin rolunu yetərincə qiymətləndirmirlər. Belə ki, o, etnik lobbi qruplarının ABŞ-ın xarici siyasətinə təsirini nəzəriyyəçilərin və siyasətçilərin dərk etdiyindən daha böyük və daha əhəmiyyətli olduğunu bildirirdi. Beynəlxalq münasibətlərdə realist nəzəriyyənin dominantlığını, üstəlik realist nəzəriyyədə də daxili siyasətin daha vacib olduğunu nəzərə alsaq, bir çox alimlərin lobbi qruplarınının təsirini yetəri qədər araşdırmamasının səbəbini anlaya bilərik. Bununla belə, hazırda bu ənənəni davam etdirməyərək, daxili siyasətin ölkənin xarici siyasətinə təsirini araşdıran alimlərin sayı artmaqdadır. Smit öz əsərində tarixi yanaşmadan istifadə edərək yazırdı: “Soyuq Müharibənin sonu Amerika dövlətini cəmiyyətə nisbətən zəiflətdi və beləliklə, maraq qruplarının bir çox sahələrdə gücü artdı”. Ümumiyyətlə, etnik lobbilərin Amerika xarici siyasətindəki əhəmiyyətli rolu, bu ölkənin siyasi sisteminin quruluşu ilə əlaqədardır. Bildiyimiz kimi, ABŞ plüralist demokratiyadır. Amerika demokratiyası bu xüsusiyyəti ilə digər demokratiyalardan, xüsusilə də, maraq qruplarının o qədər də vacib rol oynamadığı cəmiyyətlərdən kifayət qədər fərqlənir [4,s.12-14]. Bunun iki əsas səbəbi var:

1) ABŞ-da dövlət və cəmiyyət arasındakı münasibətlərin tarixi inkişafı. Əslində, etnik lobbilər Konqresdə siyasi üstünlüklərinə dəstək tapmış olsa da, administrasiya fərqli bir istiqamətdə hərəkət etmək istəyir və lobbiçilik fəaliyyətinə qarşı çıxırdı. Təsədüfi deyildi ki, artıq Amerika siyasəti maraq qruplarının siyasəti kimi də xarakterizə olunurdu. Etnik qrupların dəstəyini qazanmaq ABŞ-da həm Respublikaçılar üçün, həm də Demokratlar üçün olduqca vacib məsələyə çevrilmişdi. 1880-ci illərdən bəri hər iki partiya fərqli etnik qruplarla əlaqə qurmağa çalışırdı, XX əsrin ortalarına doğru isə bu icmalar daha da ciddiyyə alınmağa başladı.

2) Zəif mərkəzləşdirilmiş bir dövlətin qurulması. Mərkəzləşdirilməmiş dövlət sisteminə malik bir ölkə kimi ABŞ miqrant cəmiyyəti olaraq, ictimai maraqların lobbiçiliyinə açıqdır. Qeyd edək ki, Soyuq Müharibənin bitməsindən sonra ABŞ-da hakimiyyət qolları arasında xarici siyasət kursunun müəyyənləşdirilməsində ümumi razılıq yox idi. Bu isə, hakimiyyətin zəifləməsi, etnik lobbilərin isə gücünün artması ilə nəticələndi [4, s.12-14].

ABŞ tarixində etnik lobbilərin siyasətə necə təsir etdiyinə dair nümunələr çoxdur. Qeyd edək ki, 1994-cü ildə Prezident Bill Klintonun dövründə ABŞ-ın Haitiyə müdaxiləsi belə nümunələrdən biri hesab oluna bilər. Amerika cəmiyyətində istər müdaxilədən öncə, istərsə də sonra bu müdaxilənin Amerikanın milli maraqlarına cavab verib-verməməsinə dair vahid mövqe yox idi. Tam əksinə, sorğular göstərdi ki, əhalinin 80%-i bu müdaxilənin əleyhinədir. Əhalinin bu cür mövqeyinə baxmayaraq, Bill Klinton Amerika qoşunlarını 1991-ci ildəki hərbi çevrilişdən sonra sürgündə olan Prezident Can-Bertrand Aristidi xilas etmək və hakimiyyətini bərpa etmək məqsədilə Haitiyə göndərirdi. Siyasi analitiklər Klintonun bu davranışını “TransAfrika” və “Qara Konqres” kimi mütəşəkkil afro-amerikalı maraq qrupları ilə əlaqələndirdilər. “TransAfrika” qrupunun icraçı direktoru Rendall Robinzon istəklərinə nail olmaq üçün daha da irəliyə gedərək, aclıq aksiyası belə keçirmişdir. Afro-amerikalılar ABŞ-ın Cənubi Afrika hökumətinə qarşı xarici siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq, Cənubi Afrika hökumətinə qarşı ticarət sanksiyaları tələb etdilər, lakin federal səviyyədə müqavimətlə qarşılaşdılar. Bu səbəbdən, afro-amerikalılar məqsədlərinə nail olmaq üçün yerli səviyyədə – bələdiyyə və digər qurumlara müraciət etdilər və onların bu strategiyası işə yaradı. Onların fəaliyyəti əsasən aparteid siyasətinə qarşı yönəlmişdi. “Qara təşkilatlar” Cənubi Afrikada maraqları olan Amerika holdinqlərinin və digər xarici şirkətlərin təsirindən qurtulmaqları üçün bu problemi yerli idarəetmə səviyyəsində ən vacib siyasi məsələlərdən birinə çevirdi. Kampaniya həm məmurlar, həm də ictimaiyyət üzərində böyük bir təsir yaratdı. Bu isə, sanksiyanın qəbul edilməsi üçün Senatda koalisiyanın formalaşmasını sürətləndirdi [3, s.15-16].

Amerika xarici siyasətində təsir gücü olan maraq qruplarından birinə nümunə Kuba amerikalılarıdır. Klinton prezidentliyi dövründə insanlar ABŞ-ın Kuba ilə bağlı daha liberal mövqeyini dəstəkləyirdilər və bu istiqamətdə əsas fəaliyyət göstərən qüvvələr Ticarət Palatası və Katolik Kilsəsi idi. Bununla belə, Klinton Kubaya qarşı xarici siyasətdə liberal mövqe tutmaqdan tərəddüd edirdi. O, qorxurdu ki, Florida və Nyu Cersidəki Kuba icmaları həyata keçirilən tədbirləri qəbul etməz və bu cür narazılıqlar seçki prosesinə ciddi təsir göstərər. Kuba amerikalıları isə öz nüfuz dairələrini gücləndirməyə və Helms-Berton qanun layihəsi üzərində öz təsirlərini artırmağa çalışırdılar. Layihə ABŞ vətəndaşlarının 1959-cu ildən sonra Kastro hökumətinin ləğv etdiyi mülkiyyət hüquqlarını qorumaq üçün irəli sürdüyü iddialara dair ABŞ məhkəmələrinin səlahiyyətlərini genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Kuba Amerikalıları fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi və mütəşəkkiliyin təmin edilməsi istiqamətində “Kuba Amerikalılarının Milli Fondu”nun əsasını qoydular. Əlavə olaraq, onlar Konqresi qanunu qəbul etməyə və Prezident Klintonu bu qanun layihəsini imzalamağa inandırdılar. Milli Fond üçün bu qanun layihəsinin qəbul edilməsi böyük bir nailiyyət idi. Bununla belə, ABŞ üçün eynisini demək olmayacaq. Belə ki, ABŞ-ın ən yaxın ticarət tərəfdaşları olan Avropa Birliyi, Kanada və Meksika qanun layihəsini şiddətlə qınadı, bu isə onların münasibətlərinə zərər verdi [3, s.16].

Etnik lobbi qruplaşmalarından biri də Amerikada yaşayan irlandlardır. Ümumiyyətlə, irlandiyalı amerikalılar onlardan əvvəlki nəsillərin əksəriyyətinin İrlandiyanı tərk etmə səbəblərinə görə geridə qoyduqları vətən ilə bağlılıq hissini qoruyub-saxlamışlar. Bu səbəbdən, irlandiyalı amerikalılar ən aktiv və ən təsirli etnik lobbilərdən biri olmuşlar [3, s.17]. Onu da qeyd edək ki, 1848-1900-cü illər arasında irlandiyalı amerikalılar İrlandiyaya 260 milyon dollar məbləğində maliyyə dəstəyi göstərirlər. Tarixçi Lourens MakKefri yazırdı: “Böyük Aclıq dövründən İngilərə – İrlandiya Mühəribəsinin sonuna qədər irlandiyalı amerikalıların kapitalı və fanatizmi irland millətçiliyinin davam etməsinə təsir göstərmişdir”. Klinton rəhbərliyi də bu lobbi qrupunu razı salmaq üçün müəyyən addımlar ataraq, Şimali İrlandiyadakı sülh prosesinə daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrin son rübündə etnik lobbizmin təsir

dairəsi genişlənmiş və artmışdı. Bu dövrdən etibarən etnik qruplar Vaşinqtonda beynəlxalq mübahisələrə daha çox cəlb olunmağa başladılar [5, s.9].

ABŞ-da ən nüfuzlu və güclü təsir dairəsinə malik etnik qruplaşma isə yəhudi lobbisidir. Amerika Birləşmiş Ştatları İsrail dövlətinin əsası qoyulduğu gündən etibarən, onun işlərində əhəmiyyəti rol oynamışdır. Düzdür, yəhudilər say etibarilə nisbətən az idilər, lakin siyasi təsir gücünə görə etnik qruplar arasında liderlik edirdilər. Yəhudi lobbisi Amerikanın xarici siyasətinin İsrail dövləti üçün əlverişli olmasına ciddi səy göstərir. Ümumiyyətlə, bu icma ABŞ xarici siyasətinə hərtərəfli təsir göstərir, lakin ən çox ABŞ-ın Yaxın Şərqi olan siyasətində müəyyənləşdirici rol oynayır. Bu, ABŞ-ın “Qərb lideri” statusu uğrunda apardığı mübarizə və Yaxın Şərqdə öz nüfuzunu möhkəmləndirmək səyləri ilə əlaqədardır. Yəhudilər siyasətçilərə anında çıxış əldə edə bilirlər. Bunun əsas səbəbi, onların Kapitolidə yerləşən vacib ofislərin hər birində dostlarının və yaxşı əlaqələrinin olmasıdır. Odur ki, yəhudi lobbisi öz əlaqələrinə görə digər lobbilərdən kəskin dərəcədə fərqlənərək, seçki kampaniyasına da əhəmiyyətli qatqı təmin edə bilir. İsrailin mütəşəkkil lobbisi qruplaşması olan – “Amerika İsrail İctimaiyyətlə Əlaqələr Komitəsi” daima İsrailin mənafeələrinə toxunan mövzularda Konqres üzvləri ilə əlaqəyə keçərək, qanunvericiliyə təsir etməyi bacarmışdır. Yəhudi lobbisinin müvəffəqiyyətləri XX əsrin 80-ci illərində fəaliyyət göstərən Karter Administrasiyasını narahat edirdi. Administrasiya sanki yəhudi lobbisinə meydan oxuyurdu. Karter İsrailin məskunlaşma siyasətinə qarşı çıxırdı. O, lobbizmin xarici siyasətə bu dərəcədə təsirini sülhə əsas hədə olaraq görür və qanunsuz hesab edirdi. Bu dövrdə İsrail Fələstinin Qüds şəhərinin yaxınlığında yerləşən Beyt Hanina ətrafındakı 1000 hektarlıq ərazini mənimsəmiş, bununla da BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının yaşayış məntəqələrinin inşasına və əmlakın müsadirə edilməsinə qarşı olan qətnaməsini pozmuş oldu. Üstəlik, mənimsənilən bu ərazi Detroitdə yaşayan fələstinli amerikalılar da daxil olmaqla fələstinlilərə məxsus idi. ABŞ-ın Xarici Yardım Qanununa edilən Hikenluper Dəyişikliyinə görə isə, Amerika mülkiyyətinə nəzarəti ələ keçirən hər bir ölkə üçün xarici yardım dayandırılmalı idi. Belə olduğu halda isə, İsrail yalnız

beynəlxalq hüququ deyil, ABŞ-ın daxili qanunvericiliyini də pozmuş oldu. Bununla belə, qanun İsrailə münasibətdə sadəcə sənəddə qalırdı, üstəlik ABŞ-ın İsrailə göndərdiyi üç milyard dollarlıq maliyyə dəstəyini dayandıracağı ehtimalı da çox az idi. Belə olduğu təqdirdə, Dövlət Departamenti İsrailin işğal olunmuş ərazilərə vurduğu zərərin maliyyə həcmnin 150 milyon dollara bərabər olduğunu müəyyənləşdirərək, ABŞ-ın İsrailə göndərdiyi yardımın bu həcmdə azalacağını bildirdi. Nəticə etibarilə, ABŞ ən azından İsrailin ABŞ qanunlarına zidd hərəkətlərini maliyyələşdirmədi [3, s.18-19].

Yazılardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, etnik lobbizm ABŞ xarici siyasətinə təsir edən vacib faktorlardan biridir. Lobbi qrupları hər vaxtlə siyasətə təsir etməyə, öz milli maraqları istiqamətində fəaliyyət göstərməyə və qanunvericiliyin bu maraqlar əsasında formalaşdırılmasına səy göstərirlər. ABŞ-da qaradərili, yəhudililər, kubalılar, türklər və irlandlar kimi bir sıra etnik qruplar aktiv lobbizmlə məşğul olur, ABŞ-ın Yaxın və Orta Şərqi, Cənubi Afrika və s. regionlarına münasibətdə xarici siyasətin formalaşdırılmasında müəyyənləşdirici rol oynayırlar.

Ədəbiyyat:

1. Babanlı Y., Diasporçuluq, Lobbiçilik və onların mahiyyəti, Bakı: 2012
2. Damon L.A., A look at the record lobbies, 1975
3. Dekker M.M., Ethnic Lobbying and Diaspora Politics in the U.S., Utrecht, 2015
4. Herbenar R. J., Morgan B.B. Lobbying in America, California: ABC-CLIO, Inc., 2009
5. Wilkinson K.M., Ethnic interest groups and U.S. foreign policy., Alabama: 1999, Maxwell Air Force Base

Zamanova N.

Ethnic lobbying in the United States and its impact on foreign policy

(Summary)

From what has been written, we can conclude that ethnic lobbying is one of the important factors influencing US foreign policy. Lobby groups make every effort to

influence politics, to act in the interests of their national interests and to formulate legislation on the basis of these interests. A number of ethnic groups in the United States, such as blacks, Jews, Cubans, Turks, and Irish, are actively lobbying and playing a decisive role in shaping US foreign policy toward the Middle East, South Africa and etc.

Заманова Н.

**Этническое лоббирование в США и его влияние на внешнюю
политику
(Резюме)**

Из того, что было написано, мы можем сделать вывод, что этническое лоббирование является одним из важных факторов, влияющих на внешнюю политику США. Лобби-группы прилагают все усилия, чтобы влиять на политику, действовать в интересах своих национальных интересов и формулировать законодательство на основе этих интересов. Ряд этнических групп в Соединенных Штатах, таких как чернокожие, евреи, кубинцы, турки и ирландцы, активно лоббируют и играют решающую роль в формировании внешней политики США в отношении Ближнего Востока, Южной Африки и т.д.

Rəyçi: dos. S.Əliyeva

VƏLİYEV SADIQ
Azərbaycan Dillər Universiteti
sadiq.veliyev085@gmail.com

SOYUQ MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AMERİKA KİNO SƏNƏTİ

Açar sözlər: soyuq müharibə, Amerika, Kino, Sovet, sənət

Key words: Cold War, America, Cinema, Soviet, art

Ключевые слова: холодная война, Америка, кино, советское, искусство

Soyuq müharibə dövründə kinolar ictimai fikrə daxili təsir və nəzarət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatları və Sovet İttifaqı, xüsusən də kinofilmlərdən istifadə edərək, dünyanın hər yerindəki insanların ürəyinə və şüuruna təsir göstərmək üçün hazırlanmış təbliğata böyük sərmayə yatırdılar. Hər iki tərəfin istehsal etdiyi Soyuq Müharibə filmləri, supergüc qarşıdurmasının fərqli tərəflərinə toxunmağa çalışdı və həm daxili, həm də xarici rəyə təsir göstərməyə çalışdı. Amerika və Sovet kinoları arasındakı uçurum Amerikalılara Sovet İttifaqı üzərində fərqli bir üstünlük verdi. Birləşmiş Ştatlar kinematoqrafiya nailiyyətlərindən Sovet İttifaqının edə bilməyəcəyi şəkildə ictimai fikrə təsirli təsir göstərmək üçün istifadə etməyə hazırtdılar. Amerikalılar ümid edirdilər ki, kinoteatrlar Sovet İttifaqının nüvə silahlarının inkişafı və kosmik texnologiyadakı irəliləyişlərin aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir. Filmin geniş yayılmış təbliğat forması kimi istifadəsi kinonu başqa bir Soyuq Müharibə cəbhəsinə çevirdi[1, 79-83].

Amerikalılar Sovet İttifaqı üzərində əvvəlcədən mövcud olan kinematoqrafiya üstünlüklərindən faydalanaraq filmlərdən Kommunist düşməni yaratmağın başqa bir yolu kimi istifadə etdilər. Soyuq Müharibənin ilk illərində (1948-53 arasında), yetmişə açıq şəkildə antikommunist film meydana çıxdı. Amerika filmləri geniş miqyasda Soyuq Müharibə mövzularını filmin bütün janrlarına daxil etdi ki, bu da Amerika filmlərinə Sovet filmi üzərində xüsusi bir liderlik verdi. Tamaşaçıların Anti-Kommunist / Soyuq Müharibə ilə əlaqəli kinoya can atmasına baxmayaraq, çəkilən filmlər açıq şəkildə həm ABŞ-da, həm də Sovet İttifaqında uğurlu təbliğat rolunu oynadı. Bu dövrdə nümayiş olunan filmlər Sovet İttifaqından cavab aldı və sonradan Kommunist təhdidinin təsviri ilə mübarizə aparmaq üçün öz filmlərini səhnəyə çıxardı [2, 20-21].

Hollivud ABŞ-ın Katolik Ədalət Legionunun milli mənafeyinə uyğun fəaliyyət göstərməsində və İstehsalat Kodu İdarəsinin Soyuq Müharibənin ilk mərhələlərində milli repertuarın böyük bir hissəsini idarə edən iki mühafizəkar qrup kimi fəaliyyət

göstərməsində bir sıra təşkilatlar əsas rol oynadılar. Bu qruplar siyasi təxribat və ya mənəvi cəhətdən şübhəli filmləri ələkdən keçirdi. Kinodan sənət növü kimi strateji silah olaraq kinonu daha açıq şəkildə göstərən Amerika İdeallarının Qorunması üçün Film Kino İttifaqı, kinorejissorların vətənpərvərliklərini layiqincə ifadə etdilər. Bu kinoteatr üçün səylərin xaricində FTB bir film strategiyası quraraq filmlərin istehsalında təəccüblü dərəcədə böyük rol oynadı: FTB Hollywood-da bir nəzarət əməliyyatı qurdu, kommunistləri dəqiqləşdirmək və siyahıya salmaq üçün səy göstərdi, HUAC vasitəsi ilə kəşfiyyat məlumatlarını gizli şəkildə yudu və daha sonra "FBI imicini Amerika xalqının qoruyucusu kimi inkişaf etdirən" filmlərin istehsalına kömək etdi. FTB ayrıca Oscar mükafatçısı The Hoaxters daxil olmaqla filmləri təsdiqlədi.

1960-cı illərdə Hollywood vasitəsilə düşmənə əlaqə yaratmaq üçün casus filmlərindən istifadə etməyə başladı. Əvvəllər Soyuq Müharibənin təsiri, Amerika filmlərinin hamısı deyil, əksər janrlarında görünürdü. 1960-cı illərdə casus filmləri faktiki olaraq "iki dünya sistemi arasındakı qarşıdurma silahı" idi. Hər iki tərəf paranoyanı artırdı və casus filmlərinin istehsalının artması sayəsində tamaşaçılarda daim narahatlıq hissi yaradı. Film düşmən olan hər iki tərəfin xarici və daxili təhlükəyə dair ümumi şübhələri artırmasına səbəb olan şəkildə təsvir etdi.

1946–1954-cü illər arasında Sovet İttifaqı ABŞ-ı kinomatoqrafik silah olaraq qəbul etdi. Mərkəzi Birləşmiş Film Studiyaları və Kino İşləri Komitəsi Soyuq müharibə döyüşünə sadıq qaldı. Stalinin hakimiyyəti dövründə filmlər yalnız ciddi məhdudiyətlər daxilində çəkilə bilərdi. Kino və hökumət eyni qəbildən olduğundan, bir-birinə bağlı idi. Bir çox film yetərinə vətənpərvər olmadığı üçün qadağan edildi. Buna baxmayaraq, Sovet İttifaqı mənfi təbliğat kimi açıq şəkildə fəaliyyət göstərmək məqsədi ilə çox sayda film istehsal etdi[4,41-42].

ABŞ-la eyni şəkildə Sovet dövləti də, düşmənlərini mümkün olan ən acımasız formada təsvir etməyə can atırdılar. 1946-1950-ci illər arasında Sovet filmlərindəki mənfi personajlar ya Amerikalı ya da İngilis idi. Sovet filmlərində bu indeks 45,6% həcmində idi. Filmlər, tənqidləri ləğv etmək və ABŞ-ı düşmən kimi göstərmək üçün

Amerika filmində ortaya çıxan Sovet olmayan mövzulara toxunurdu. ABŞ-ın Sovet İttifaqına qarşı etdiyi hücumlar Sovet rejissorları tərəfindən ABŞ-a qarşı hücumları üçün sadəcə material olaraq istifadə edildi.

Filmlər yarandıqları cəmiyyətin mədəni dəyərləri içərisinə yerləşdirilir. Soyuq müharibə dövründə filmlər ABŞ və Sovet İttifaqı arasındakı ziddiyyəti əks etdirməklə yanaşı, bu iki əyalətdəki kütləvi tamaşaçıların və siyasi aktyorların münaqişəni necə başa düşdüklerini formalaşdırdı. Bu dövrdə çəkilən filmlərə sadəcə “təbliğət” damğası vurماماğa diqqət edirdi. Təbliğətlə sənət arasındakı sərhəd hiyləgərcəsinə incə bir xətt üzərində idi. Amerikalılara qarşı düşmənçilik ehtiva edən filmlərdən ikisini - Rus sualı (1948), Doqquz Gün Bir il (1962) və Gizli Missiyanı (1950) çəkən Mixail Romm, Sovet kinematoqrafiyasında on ilin ən mürəkkəb və potensial təxribatçı filmlərinin əsasını qurdu [5, 116].

1945-ci ildən 1950-ci illərin ortalarına qədər Soyuq Müharibədən bəhs edən həm Sovet, həm də Amerika filmləri siyasi və ideoloji rəqiblərini mürəkkəbləşdirməyə çalışdı. “Rus məsələsi” (1948), “Elbədəki görüş” (1949) və “Gizli missiya” (1950) kimi filmlərin hamısı Amerika elitlərini imperialist və Sovet İttifaqı ilə müharibəni aqlı kimi qınayır, eyni zamanda Amerikanı bu yaxınlarda məğlubiyyətə uğramış olaraq göstərir. Digər tərəfdən, Dəmir Pərdə (1948) və Hoaxters (1952) kimi Amerika filmləri, Amerika daxilində kommunist "beşinci kolon" təhlükəsini səhnələşdirdi. Təxribatçılar, Sovet İttifaqını birbaşa rəhbərlik strategiyaları arasında əsl bir fərq olmadığını iddia edərək Nazi Almaniyası ilə müqayisə edirlər [6].

1960-cı illərdə, hər iki əyalətdəki filmlərdə nüvə enerjisinin çatışmazlıqlarından və nüvə Armageddona səbəb olma potensialından artan qorxu əks olundu. Bu, Sovet İttifaqında bir ildə doqquz gün (1962) filmində və daha çox birbaşa Amerika Fail-Safe (1964) və Dr. Strangelove-nın Bombanı sevməyi necə öyrəndim (1964) filmlərində göstərilir [7].

1970-ci illərdə, qismən razılışma səbəbiylə, filmlərdə Soyuq Müharibə ritorikası sakitləşdi, lakin dolayısı ilə situasiya aktuallığını qorumaqda idi. Neytral Sular (1968), Zabitlər (1971) və Azadlıq film seriyası (1970 - 1971) kimi filmlər hamısı

Sovet İttifaqının ordusunu tərənnüm etdi. Bu arada Amerikada Woody Allen's Bananas (1971) Soyuq Müharibəyə kritik və komediya ilə baxdı, səkkiz il sonra Francis Ford Coppola, eyni dərəcədə kritik, daha az komik olsa da, Vyetnam müharibəsinə və Amerikanın yaranan travmalara nəzər yetirildi. Apocalypse Now (1979) bu on ildə Sovet filmlərində orduya pərəstiş yolu ilə göstərilən monumental, mədəni mühafizəkarlığın hakim olmağa davam etdiyini və hətta artdığını, eyni zamanda liberalizmin və Soyuq Müharibə ilə Amerikanın hərbi təşəbbüslərinin daha kritik araşdırmalarının artdığını iddia etmək olar.

1980-ci illərin əvvəllərində, Sovet İttifaqının 1979-cu ildə Əfqanıstandakı işğalı və 1980-ci ildə Ronald Reganın seçilməsindən qaynaqlanan Soyuq Müharibə ritorikası getdikcə daha da təcavüzkar, şiddət doğuraraq, həm Amerika, həm də Sovet filmlərində birbaşa rol aldı. Hər iki kinoteatr, qarşı dövlətin düşmən olduğu aksiyon-macəra filmləri yaratdı.

Ədəbiyyat:

1. Anthony Shaw and Denise Youngblood, Cinematic Cold War: The American and Soviet struggle for hearts and minds (University Press Kansas, 2010). p. 314

2. Tony Shaw and Denise J. Younglood, Cinematic Cold War: The American and Soviet Struggle for Hearts and Minds (2010). p.277

3. Shaw and Younglood, Cinematic Cold War (2010) p.275

4. Shaw, Youngblood, Tony, Denise J. (2010). Cinematic Cold War: The American Struggle for Hearts and Minds. Kansas: University Press of Kansas. P.301.

5. Shaw, Youngblood, Tony, Denise J. (2010). Cinematic Cold War: The American Struggle for Hearts and Minds. Kansas: University Press of Kansas. 312 p.

6. Hevesi, Dennis (January 23, 2011). "[Dagmar Wilson, Anti-Nuclear Leader, Dies at 94](#)". The New York Times.

7. Lawrence S. Wittner. "[Disarmament movement lessons from yesteryear](#)". Archived from [the original](#) on 2012-12-09. Retrieved 2011-02-21. Bulletin of the Atomic Scientists, 27 July 2009.

Valiyev S.

American film industry during “the cold war”

(Summary)

The Cold War affected almost every area of US political and cultural life from 1946, when Winston Churchill declared the Iron Curtain, which separated the Soviet Union and Eastern European satellite states from the non-communist West, to disintegration. Until 1991, the Soviet Union's influence on the American film industry was deep and long-lasting. Hollywood became a highly visible target of the House of America's Action Committee during the late 1940s and 1950s. Witnesses who were not part of the union were blacklisted by the studios, and some, like Hollywood Ten, were imprisoned. To prove they were "American," the studio's management simply fired and blacklisted its employees, and a series of films were made warning of the dangers of communism at home and abroad. In 1947, less than a year after Walter Lippmann coined the term Cold War, Fox 20 released The Iron Curtain (Behind the Iron Curtain), based on the life story of Russian code secretary Igor Codman. Guzenko (Dana Andrews), family, Soviet espionage in North America. fled west with evidence of the operation. In our time, the events of the Cold War have been the subject of a number of films, including Felix Feist's (1949) "The Sin of Betrayal," George Siton's "The Great Elevator" (1950), and "March." World Flashlight by Alfred Werker. The East "(1952). The sin of betrayal tells the story of Cardinal Josef Mindszenti, the Roman Catholic prelate of Hungary after the communist conquest of the country in 1948.

Валиев С.

Американская киноиндустрия в годы “холодной войны”

(Резюме)

Холодная война затронула почти все области политической и культурной жизни США с 1946 года, когда Уинстон Черчилль объявил «железный занавес», отделявший Советский Союз и государства-сателлиты Восточной Европы от некоммунистического Запада, до распада. До 1991 года влияние Советского Союза на американскую киноиндустрию было глубоким и длительным.

Голливуд стал очень заметной целью Комитета действий Палаты представителей Америки в конце 1940-х и 1950-х годах. Свидетели, не входившие в профсоюз, были занесены киностудиями в черный список, а некоторые, например, Hollywood Ten, были заключены в тюрьму.

Чтобы доказать, что они «американцы», руководство студии просто уволило и занесло в черный список своих сотрудников, а также сняли серию фильмов, предупреждающих об опасностях коммунизма в стране и за рубежом. В 1947 году, менее чем через год после того, как Уолтер Липпман ввел термин «холодная война», Fox 20 выпустила «Железный занавес» (Behind the Iron Curtain), основанный на истории жизни российского секретаря кодекса Игоря Кодмана. Гузенко (Дана Эндрюс), семья, советский шпионаж в Северной Америке. сбежал на запад с доказательствами операции. В наше время событиям «холодной войны» снят ряд фильмов, в том числе «Грех предательства» Феликса Файста (1949), «Великий лифт» Джорджа Ситона (1950) и «Марш». Мировой фонарик Альфреда Веркера. Восток »(1952). Грех предательства рассказывает историю кардинала Йозефа Миндсенти, римско-католического прелата Венгрии после коммунистического завоевания страны в 1948 году.

Rəyçi: dos. N.Hüseynova

HÜSEYNOV ELMİN
Azərbaycan Dillər Universiteti
elminh@gmail.com

**İRANA QARŞI TƏTBİQ EDİLƏN SANKSİYALARIN
TƏHLÜKƏSİZLİK ASPEKTLƏRİ**

Açar sözlər: sanksiya, İran, terror, siyasət, dollardan imtina

Key words: sanction, Iran, terror, policy, dollar decline

Ключевые слова: санкция, Иран, террор, политика, отказ от доллара

Qlobal siyasətdə beynəlxalq aktorların davranışı, dəyişiklik və davamlılıq mühitində baş verir. Qlobal arenada baş verən dəyişikliklər dövlətlərin təhlükəsizlik kompleksləri, güc qarşılıqlı təsirləri, qarşıdurmalar, uzlaşmalara baxmayaraq ittifaqlar mövcud olmağa davam edir. Əməkdaşlıq və ittifaqlar tarix boyu müharibələr və qarşıdurmalarla parallel dayanıb.

Beynəlxalq münasibətlərdə terrorla mübarizə adı altında ABŞ ilk öncə terrora qarşı müharibə elan edərək, xarici əlaqələrində yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Vaşinqton üçün terrorla mübarizə məsələsi beynəlxalq münasibətlərdə aparıcı rola çevrilmiş və ABŞ-nin yeni siyasətinin nəticələri (sanksiyaları) qısa bir müddət ərzində bütün dünyada öz təsirini göstərməyə başlamışdır. Konqresdə Corc Buş beynəlxalq terrora qarşı yekun olaraq müharibə elan etmişdir.

Dünyada mövcud olan terror təşkilatlarının çökdürüləcəyini və terrora dəstək verən hər kəsin ABŞ-nin düşmənləri siyahısına daxil olacağı vurğulanmışdır. İlk hədəf olaraq ABŞ-də törədilən terror aktının arxasında dayandığı güman edilən Usama ben Laden və Əl-Qaidə təşkilatına dəstək verdiyi bildirilən Əfqanıstandakı Taliban rejimi müəyyən olunmuş və bununla da Əfqanıstana müdaxilə nizamlanmışdı. Daha sonra, kütləvi qırğın silahlarına sahib olduğu iddiaları ilə İran, İraq və Şimali Koreya “Şər oxu” olaraq adlandırılmış və bu ölkələr dünya təhlükəsizliyi üçün təhdid obyektinə sayılmışdır.

ABŞ Prezidenti Trampın imzaladığı qanun 2012-ci ildə imzalanmış sanksiya qanunlarında qeyd olunan istisnayı təkrarlayaraq İran dövlət neft şirkətinin iştirak etdiyi “Şah Dəniz” layihəsini sanksiyalardan qoruyur. Corc Mason universitetinin Schar Siyasət və Hökumət Məktəbində dərs deyən Professor Riçard Kauzlarich “Şah Dəniz” layihəsinin istisna olmasını Amerikanın əvvəlki mövqeyindən ciddi şəkildə fərqlənmədiyini bildirib. Avropa İttifaqı daxil olmaqla İran nüvə sazişinə imza atan

digər ölkələr isə ABŞ-nin sanksiyalarını rədd edir və İranla iqtisadi əlaqələrinə davam edəcəklərini bəyan ediblər. Riçard Kauzlarich BBC News Azərbaycana müsahibəsində vurğulamışdır ki, “Bu ABŞ-nin mövqeyində böyük bir dəyişiklik deyil”. “Bu siqnal göndərir ki, “Şah Dəniz” layihəsi və boru layihəsinin hazırkı sahibkarlar strukturu ilə davam etməsinə icazə veriləcək” [2].

“İran nüvə sazişi 2015-ci ilin oktyabr ayında imzalanıb və 2016-cı ilin əvvəlindən qüvvəyə minərək İrana qarşı mövcud olan sanksiyaları aradan qaldırıb. Əvəzinə, İran nüvə sənayesinin beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən müşahidə edilməsinə razılıq verib və yalnız nüvə enerjisini inkişaf etməyə vəd edib. Lakin Donald Trump ABŞ-nin yeni prezidenti seçildikdən sonra sazişi ləğv etməyə qərar verib” [6].

Tramp administrasiyasının narazılığına baxmayaraq, sazişə imza atan digər ölkələr İrana qarşı yeni sanksiyalar tətbiq etmək istəmirlər. Çin, Rusiya və Türkiyə artıq İranla ticarətin davam edəcəklərini bildiriblər. ABŞ-nin Avropa İttifaqındaki müttəfiqləri də ABŞ sanksiyalarına qarşı tədbirlər görəcəklərini qeyd edirlər. Birgə yaydıqları bəyanatda Avropa İttifaqı, Britaniya, Fransa və Almaniya xarici işlər nazirləri nüvə sazişinin nəzərdə tutulduğu kimi işlədiyini və "məqsədini yerinə yetirdiyini" bildiriblər. Aİ ölkələri sanksiyaların ləğvinin "İranla ticarət və iqtisadiyyat əlaqələrilə yanaşı, iranlıların həyatına da müsbət təsir" göstərdiyini qeyd edərək İranın neft və qaz ixracının davam etməsinə yardım edəcəklərini bildiriblər. Nazirlər İranla əməkdaşlıq edən Aİ şirkətlərini ABŞ sanksiyalarından qorumaq üçün yeni qanunun avqustun 7-dən qüvvəyə minəcəyini bildiriblər. ABŞ Prezidenti Donald Trampın İranla bağlı imzaladığı yeni sanksiyalar sənədi bu həftədən etibarən qüvvəyə mindi. Sənədin rəsmi şəkildə imzalanmasından bir müddət öncə rəsmi Vaşinqton 2015-ci ildə İranla imzalanan "nüvə razılaşmasına" xitam verdiyini açıqladı.

Uzun illər geosiyasi düşmənçilik vəziyyətində olan İran - ABŞ arasındakı siyasi gərginlik Donald Trampın prezident seçilməsindən sonra daha da gərginləşdi. “Bu gərginliyin əsas səbəbi Vaşinqtonun və onun müttəfiqləri olan ərəb ölkələrinin İranın Şərqi regionunda artan siyasi-hərbi nüfuzudur. Yəmən, İraq, Livan, Suriya, Bəhreyn

kimi ölkələrdə Şiə müsəlmanların artan fəallığı körfəz monarxiyalarına olduqca narahat edir. Yeni qəbul edilən sanksiyalar 2015-ci il ilə müqayisədə özündə daha ağır şərtləri ehtiva edir”[7].

Bu sənədə görə İran özünün "nüvə silahı" arzusundan birdəfəlik əl çəkməli və adı çəkilən ölkələrdə fəaliyyət göstərən Şiə icmalarına verdiyi siyasi-hərbi dəstəyə son verməlidir. Aprel ayından davam edən infilyasiya prosesi son 2 ayda rekord həddə çatıb. Nəticədə ölkənin milli valyutası sürətlə dəyər itirərək iri şəhərlərdə xaotik etiraz yürüşlərinə səbəb olub. Ölkə daxilində böhranı dərinləşdirən digər əsas səbəb neft sektoruna tətbiq edilən embarqo ilə sıx bağlıdır. Yeni embarqoya əsasən İranın dünya neft bazarına ixracına məhdudiyətlər tətbiq edilir. Bu da öz növbəsində İranın Qərbi ölkələrindəki enerji bazarlarına çıxışını çətinləşdirir.

İranın dövlət neft şirkətinin adı sanksiya siyahısına salındığı üçün rəsmi Tehran müxtəlif yerli və xarici özəl şirkətlər vasitəsilə neftini dünya bazarına çıxaracaq. ABŞ-dən fərqli olaraq Avropa İttifaqı bu sanksiyalara qoşulmayıb və Avropadakı şirkətlərə İranla ticarətdə heç bir maneçilik törətmək niyyətində olmadığını bildirib.

Həmçinin sanksiyalara baxmayaraq, İran öz neftini Hindistan, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi ölkələrə satmağa davam edəcək. Bu ölkələr, xüsusən də Çin ABŞ-nin iradlarına baxmayaraq İranla ticarət əlaqələrini davam etdirəcəklər. Effektiv mübarizənin bir parçası kimi İran hökuməti "dollardan imtina" siyasəti yürüdəcəyini elan edib. İyul ayından etibarən bütün dövlət və qeyri-dövlət qurumlarına beynəlxalq trans-aksiyaları dollar əvəzinə avro valyutası ilə aparmaq barədə göstəriş verilib. Lakin bu da etiraz edən xalq kütləsini sakitləşdirmək üçün kifayət olmayıb. Bu gün İranda davam edən etiraz dalğası və etirazçıların tərkibi 2009-cu ildə baş verən "Yaşıl inqilab"dan kəskin fərqlənir.

ABŞ prezidenti Donald Trampın imzaladığı sərəncam ilə İrana qarşı sanksiyalar yenidən qüvvəyə minib. İran prezidenti Həsən Ruhani sanksiyaların bərpasını "psixoloji müharibə" adlandırır. Avropa İttifaqı sanksiyalara qarşı çıxış edib və "qanuni bizneslə" məşğul olan şirkətləri qorumağı vəd edib. Belə ki, ABŞ İranın nüvə müqaviləsi kimi tanınan Birgə Kompleks Hərəkət Planından ayrılıb.

Sanksiyalar bunlardır:

- İran hökuməti tərəfindən ABŞ əskinaslarının satın alınması və ya əldə edilməsi
- İranın qızıl və digər qiymətli metallarla ticarəti
- Sənayedə qrafit, alüminium, polad, kömür və proqram təminatının istifadəsi
- İran rialına bağlı əməliyyatlar
- İrana dövlət borcunun verilməsi ilə bağlı tədbirlər
- İranın avtomobil sektoru

ABŞ-nin İrana tətbiq etdiyi iqtisadi sanksiyalar yenidən gündəmdədir. Amerika Birləşmiş Ştatları Prezidenti Donald Trampın ölkəsinin İranla bağlanan nüvə sazişindən çıxaracağını elan etməsindən sonra Tehrana iqtisadi sanksiyalar yenidən gündəmə gəldi. Amerika Birləşmiş Ştatları Prezidenti Donald Trampın ölkəsinin İranla bağlanan nüvə sazişindən çıxaracağını elan etməsindən sonra Tehrana iqtisadi sanksiyalar yenidən gündəmə gəldi. Trampın milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə məsləhətçisi Con Bolton İrana sanksiyaların yenidən qüvvəyə mindiyini, bu prosesdə İran ilə yeni iş müqavilələri imzalanmamasının vacibliyini dilə gətirib.

İrana ikinci sanksiyaya əsasən, İran Milli Neft Şirkətinə (NIOC) beynəlxalq miqyasda məhdudiyətlər tətbiq edildikdə, İrandan neft, neft-kimya və neft məhsulları satın alınmasına sanksiyalar tətbiq olunacaq. Ölkənin gəmiçilik sektoru İran Mərkəzi Bankının xarici maliyyə təşkilatlarla fəaliyyətləri və 16 yanvar 2016-cı il tarixində sanksiya siyahısından çıxarılan İranla əlaqəsi olan şəxslərə də yenidən sanksiyalar tətbiq ediləcək. Maliyyə Nazirliyi açıqlamasında amerikalı şəxs və ya təşkilatlar tərəfindən işlədilən və ya nəzarət edilən və İran hökumətiylə əlaqəsi və ya fəaliyyəti olan idarələrin də səlahiyyətinin ləğv ediləcəyini bildirdi.

Açıqlamada həmin Amerikalı şəxs və təşkilatların ən gec 4-ə qədər İrandakı fəaliyyətlərini sona çatdırmaq üçün lazımlı addımları atması lazım olduğu ifadə edildi. “Boeing” “İran Air” ilə 80 təyyarə müqabilində 16,6 milyard dollarlıq, “İran Aseman” ilə də 30 təyyarə müqabilində 3 milyard dollarlıq müqaviləsi imzaladıqda, “Airbus” isə “İran Air”ə 100 təyyarə müqabilində 19 milyard dollarlıq satış üçün

saziş imzalamışdı. Fransanın enerji nəhəngi “Total” ilə Çinin milli neft şirkəti “CNPC”nin İran hökuməti “Güney Pars” sahəsi üçün imzaladığı 5 milyard dollar dəyərindəki 20 il müddətinə imzaladığı təbii qaz razılaşması da təhlükə ilə üzləşdikdə, Trampın qərarına görə enerji şirkətlərinin Tehran hökuməti və ya firmalarıyla yeni enerji razılaşması imzalaması da qadağan edilir.

Ədəbiyyat:

1. Gestri, Marco. "Sanctions imposed by the European Union: Legal and institutional aspects." *Coercive diplomacy, sanctions and international law*. Brill Nijhoff, 2016. 70-102
2. Gordon, Joy. *Invisible war: the United States and the Iraq sanctions*. Harvard University Press, 2010.
3. Gordon, C. Joy. "Smart sanctions revisited." *Ethics and International Affairs* 25.3 (2011).
4. Katzman, Kenneth. *Iran sanctions*. DIANE Publishing, 2010.
5. NATO, Information, Fighting Terrorism, 2011.
6. Schott, Jeffrey J. (ed.) (2000): *The WTO after Seattle*, Washington, DC: Institute for International Economics.
7. WorldTradeOrganizationwebpagehttp://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/fact2_e.htm.

Huseynov E.

Security aspects of sanctions against Iran

(Summary)

The twentieth century was a time of intense power struggles, witnessed many crises, conflicts, wars and alliances. The millennium in which we live has given us a multi-actor, multi-dimensional and complex international political environment with a faster turn of the world. A number of nuances in US foreign policy over the past 20 years are particularly noteworthy. After the terrorist attacks of September 11, 2001, there were significant changes in US foreign policy. Earlier, there was an opportunity

to intervene in the conflict zones. Thus, it began to implement its political plans under the guise of fighting terrorism and imposing sanctions on various countries.

Гусейнов Э.

Аспекты безопасности санкций в отношении Ирана

(Резюме)

Двадцатый век был временем напряженной борьбы за власть, был свидетелем множества кризисов, конфликтов, войн и союзов. Тысячелетие, в котором мы живем, дало нам многостороннюю, многомерную и сложную международную политическую среду с более быстрым поворотом мира. Особого внимания заслуживает ряд нюансов внешней политики США за последние 20 лет. После террористических атак 11 сентября 2001 г. во внешней политике США произошли значительные изменения. Раньше была возможность вмешаться в зоны конфликта. Таким образом, он приступил к реализации своих политических планов под видом борьбы с терроризмом и введения санкций в отношении различных стран.

Одной из таких стран был Иран. В результате санкций США в отношении Ирана, проблемы возникли как в иранском правительстве, так и в иранской экономике, что, в свою очередь, также привело к недовольству и протестам среди народа.

Rəyçi: dos. Ş.Abdullayeva

ƏHMƏDOV VÜQAR

Azərbaycan Dillər Universiteti

vuqar.ehmedov097@gmail.com

ABŞ-IN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ FƏLƏSTİN-İSRİL MÜNAQİŞƏSİ

Açar sözlər: İsrail, Amerika, Fələstin, münaqişə, Orta Şərq

Key words: Israel, America, Palestine, conflict, Middle East

Ключевые слова: Израиль, Америка, Палестина, конфликт, Ближний Восток.

ABŞ və İsrail arasındakı münasibətlər əvvəlcə ABŞ-ın digər maraqları üçün xərclənən səviyyədə olsa da bugünkü səviyyədə çox geri qaldı. ABŞ, II Dünya Müharibəsindən sonra izlədiyi tarazlıq siyasəti nəticəsində ərəb ölkələrini neftlə incitməməyə diqqət göstərdi və öz maraqlarını nəzərə alaraq İsrail ilə məsafəsini qorudu. Bu dövrdə ABŞ-ın bu bölgəyə istiqamətli əsas məqsədi, Trumen Doktrinasının tələb etdiyi kimi Sovet İttifaqını kommunizmin və buna görə Sovet İttifaqının yayılmasının qarşısını alan tədbirlər daxilində bölgədən uzaqlaşdırmaq idi.

1963-cü ildə İraq və Suriyada Nasiri dəstəkləyən zabitlər tərəfindən hakimiyyəti ələ keçirmək Amerika və İsrailin yaxınlaşmasına səbəb oldu. Əslində Yəhudilərə uzaq münasibətinə görə tənqid olunan Kennedinin ölümündən sonra ABŞ-dakı Yəhudi lobbisi tərəfindən İsrailin Konqresdəki ən yaxşı dostlarından biri kimi tanınan Johnson 1950-ci illərdə prezident seçildi və onun dövründə münasibətlər sürətləndi.

İsrail 1967-ci il müharibəsində Misir, Suriya və İordaniyanı məğlub edəndə, ABŞ-ın diqqətini çəkdi və bölgədə "strateji bir dəyəri" olduğunu ortaya qoydu. Bu müddətdən sonra İsrail, Orta Şərqdə ABŞ lehinə bir mövqe tutaraq Sovet İttifaqının bölgədəki genişlənməsini idarə etməkdə ABŞ-a kömək etdi, bölgədəki ABŞ forpostu və nəzarət mərkəzi rolunu oynadı. Digər tərəfdən ABŞ-dakı Ərəb-İsrail probleminə yanaşmasını dəyişməyə başladı və ərəb dövlətləri ilə İsrail arasında atəşkəs nəzərdə tutan bir siyasət izlədi və 1967-ci il müharibəsindən sonra İsrail tərəfdarı siyasətini izləməyə başladı. İsrailin Nixon'un Orta Şərqə əsaslanan doktrinasının mərkəzinə yerləşdirilməsi nəticəsində, Vaşinqtonda radikal və dağıdıcı olaraq görülən Fələstinli qrupları (Fələstin) kənarlaşdırmaq fikri ağırlaşdı və bu tezis təqdir edildi.

1970-ci illərin sonunda Sovetlərin Əfqanıstandakı istilasını və İrandakı İslam İnqilabını kimi istiqamətlər İsrailin ABŞ səlahiyyətli tərəfləri qarşısında strateji dəyərinin artmasına və ABŞ-İsrail münasibətlərinin "strateji əlaqələr" səviyyəsinə çatmasına

səbəb oldu. Reyqanın ikinci prezidentliyində də (1985-89), İsrail tərəfindən ABŞ tərəfindən NATO ölkələri xaricindəki ən əhəmiyyətli müttəfiq statusu alındı. Bu statusla İsrail ABŞ silah sistemlərinə və müdafiə təkliflərinə daha əlverişlidir. Bu dövrdə ABŞ İsrailə yardımını 3 milyard dollara çatdırdı və 1985-ci ildə sərbəst ticarət müqaviləsi imzaladı. Soyuq müharibə dövründə İsraili "strateji dəyər" kimi qəbul edən ABŞ, iqtisadi, hərbi və diplomatik dəstəyini demək olar ki, İsraildən əsirgəmədi və bu dəstəyin müqabilində ciddi xərclər verdi.

1973-cü il Kippur müharibəsində, qərb ölkələrindən və xüsusilə də ABŞ-ın İsraili dəstəkləməsindən və müharibənin gedişatını dəyişdirməsindən qəzəblənən Ərəb Dünyası, bu ölkələrə qarşı neft embarqosunu başlatdı. Dünya iqtisadiyyatına böyük ziyan vuran bu embarqoya baxmayaraq, ABŞ-ın münasibəti dəyişməz olaraq qaldı və hər şeyə rəğmən, İsraili dəstəkləməyə davam etdi, Kemp Devid razılaşmasına yol açıldı. ABŞ-ın bölgədə tətbiq etdiyi siyasətlərin bir tələbi olaraq, Misir ilə İsrail arasında barışıqın qurulması vacib bir uğur hesab olunur. Bu müqavilə həm də ərəb blokunda açılan, Ərəb dünyasının qarışmasına və bir-birlərinə düşməsinə səbəb olan ilk pozuntu idi. Camp David-dən sonra problemin tərifı də dəyişdi və "İsrail-Ərəb" münaqişəsi əvəzinə "İsrail-Fələstin" qarşıdurması şəklını aldı.

1980-1990-cı illərdə, demək olar ki, bütün dünya tərəfindən təsdiqlənmiş "iki dövlət" həllini rədd edən İsrail sağının tezislərinə paralel olaraq, ABŞ, ABŞ ordusunun rəhbərliyi ilə İsrailin rəhbərlik etdiyi bir siyasəti izlədi. və çoxu Yəhudi neokonservativi olan vacib insanlar bununla birlikdə, mövcud xaotik mühitdən istifadə edərək Fələstin rəhbərliyindən 1991-ci ildə Birinci Körfəz Müharibəsinin Ərəb Dünyasına təsirini azaltmaq üçün bəzi güzəştlərin alınacağını hesabladıqda 1993-cü ildə Norveç xarici işlər nazirinin vasitəçiliyi ilə Norveçin paytaxtı Osloda Yaser Arafat və İsrail rəhbərliyi altında Fələstin Təşkilatı arasında Oslo Sülh Sazişi imzalandı. ABŞ Oslo razılaşmasından əvvəl Prinsiplər Sazişinin imzalanma mərasiminə ev sahibliyi edərək tərəfləri təşviq etdi və İsraildəki İşçi Partiyası, Klinton dövründə 1993-2000-ci illər arasında barışıq üçün dəstəkləndi. Ancaq 1995-ci ildə İsrail Baş Naziri Rabinin öldürülməsindən sonra keçirilən seçkilərdə, ABŞ-ın

bütün əks kampaniyalarına baxmayaraq Likud Partiyası qalib gəldi və yeni rəhbərliyin güzəştisiz münasibəti səbəbiylə proses bloklandı. Barışıqda qərarlı olan Klinton, tərəflərin prosesin davam etdirilməsinə sadıq qaldıqlarını təsdiqləmək üçün 1998-ci ildə Wye çayında keçirilən Orta Şərq zirvəsində İsrail və Fələstin liderlərini bir araya gətirdi. Sonra, 2000-ci ildə, Camp David Sammitində tərəfləri razılığa gətirmək üçün siyasi və iqtisadi öhdəliklər alaraq sıx bir təzyiq göstərildi. Ancaq ABŞ-ın vasitəçilik səyləri və ABŞ nümayəndə heyətindəki bəzi Yəhudi diplomatların açıq şəkildə İsraili dəstəklədiklərini başa düşdükdə, Fələstin tərəfinin ABŞ nümayəndə heyətinə olan inamı sarsıldı və proses bloklandı.

ABŞ siyasətinin başqa bir nümunəsi 2010-cu ilin mayında baş verən Mavi Marmara hadisəsidir. İsrail komandoları Qəzzanın mühasirəsini sındıraraq humanitar yardım çatdırmağa çalışan Mavi Marmara gəmisinə hücum etdi, 9 sənişini öldürdü və gəmini beynəlxalq sulara müsadirə etdi. İsrail ictimaiyyətə və dünyaya, "gəmi bütün bunlara baxmayaraq İsrailin ərazi sularına girdi. xəbərdarlıqlar və bu cəhd suveren hüquqları pozacaqdır. Komandoların sənişinlərin hücumuna cavab vermək üçün gəmiyə enməsinin qarşısını almaq üçün" bu hadisədə ABŞ İsrailin tərəfini tutdu və şiddətə və qanunsuzluğa bəraət qazandırmağa çalışaraq "İsrailin ərazi sularına (yəni Qəzzanın ərazi sularına) girməyə çalışan hər kəsə qarşı özünü müdafiə etmək, mövqeyini uzatmaq haqqı var".

ABŞ-ın konkret Fələstin siyasəti yoxdur. Tarixən 1967-ci ildən əvvəlki sərhədlərə qayıtmaq, Yəhudi köçkünləri məhdudlaşdırmaq, Fələstinli qaçqınların geri dönməsini təmin etmək və iki dövlətli bir həll yolu tapıldı, ancaq İsrailin bunlarla barışmaz münasibəti səbəbiylə məsələlər, heç bir şey edilə bilməzdi. 1974-cü ilə qədər Fələstin məsələsində İordaniyaya toxunulsa da, Fələstin Təşkilatının Fələstinin yeganə qanuni təmsilçisinin Fələstin Təşkilatı olduğuna qərar verdiyi zaman əvvəlcə də Fələstin Təşkilatına müraciət edildi. 1974-cü ildə Fələstin Azadlıq Təşkilatının lideri Arafat, ABŞ və İsrailin bütün maneələrinə baxmayaraq BMT Baş Assambleyasında bir çıxış etdi və daha sonra Fələstin Təşkilatının üzv olmayan müşahidəçi təşkilatı (hökumət olmayan) statusu qəbul edildi. 1975-ci ildə BMT-nin

Sionizmin irqçilik iddiası, Fələstin Təşkilatının ilk diplomatik uğuru kimi qəbul edilə bilər.

Göründüyü kimi, ABŞ İsrailə qarşı qəbul etdiyi yumşaq siyasətinin əksinə olaraq Fələstinə qarşı çox sərt bir siyasət yürütməyi üstün tutur. Qismən demokratların hakimiyyətdə olduğu dövrdə yumşalma əlamətləri olsa da, ümumi dövlət siyasətində dəyişiklik olmadı. Bu, İsrailin Fələstin ərazilərinə, xüsusən Qəzza zolağındakı İsrail torpaqlarına edilən hücumlar səbəbindən müdafiə hüququndan istifadə etməsidir və ABŞ-ın siyasətinin nəticəsi olaraq ABŞ-ın da qoruyucu güc istifadə etməsi qanuni bir haldır.

2006-cı ilin fevralında HƏMAS Qəzzada keçirilən seçkilərdə qalib gəldikləri zaman, gözləntilərinin əksinə olaraq bu vəziyyəti həzm edə bilmədilər və Qəzzadan atılan raketləri bəhanə edərək Qəzzanı bağladılar. Bunu Beynəlxalq Qırmızı Komitə qınadı. Cross (ICRC) 2010-cu ilin iyununda bunu 'beynəlxalq humanitar hüququn açıq şəkildə pozulması əsasında kollektiv cəza' adlandırdı. Bu mühasirəni ABŞ və İsrailin 1991-ci ildən bəri yürütdüyü Qəzzanı Batı Şəriyədən ayırma siyasətinin uzadılması və bununla da İsrail ilə İordaniya arasında nəhayət bir Fələstin dövlətinin sıxılmasını təmin edən şərh edənlər var. Ancaq Qərb Şəriyə və Qəzzanın statusu İsrail ilə Fələstin Təşkilatı arasında 1993-cü ildə imzalanan Oslo Sazişində təsbit edildi və bu iki bölgəni bir-birindən ayırmağa yönəlmiş hərəkətlər qadağan edildi. Bu şəkildə HƏMAS devrilə bilmədiyi üçün HƏMAS ilə Fəth arasında liderlik baxımından fərqlər meydana gəldi və 2012-ci ildə tətbiq olunan ortaq hökumətin pozulmasına çalışıldı. İsrail diplomatik yollarla hədəfinə çata bilmədikdə, müxtəlif vaxtlarda əsir əsgərlərindən istifadə edərək, sonra uşaqları bəhanə gətirərək Qəzzaya müdaxilə etdi və iddia etdiyi raketlər səbəbiylə şəhərin böyük bir hissəsini havadan və qurudan bombaladı. İsrail hədəflərinə atəşə tutuldu. ABŞ-ın verdiyi açıqlamalarda Həmasın həyata keçirdiyi raket hücumları İsrailin qeyri-mütənasib hücumlarını qanuni müdafiə olaraq vurğuladı və tərif etdi.

Fələstinin BMT-yə daimi üzv dövlət kimi qəbul edilməsinə cəhd, Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü olan ABŞ tərəfindən veto edilir. Fələstinin İsrail və Fələstin

arasındakı son razılaşma olmadan üzv dövlət statusu almasının problemin həllinin qarşısını alacağını iddia edərək digər ölkələrə də təzyiq göstərirlər. Bununla birlikdə, maneələrə baxmayaraq, Fələstin 2012-ci ildə 138 ölkənin dəstəyi ilə BMT-də "üzv olmayan müşahidəçi dövlət" statusunu qazandı. Bunun üzərinə ABŞ-ın BMT-dəki daimi nümayəndəsi, "Fələstin xalqı sabah oyandıqda, həyatları haqqında çox az şeyin dəyişdiyini və bunun üzərinə uzunmüddətli ümidlərin olduğunu başa düşəcəklər" deyərək bir şərh etdi". İsrailin BMT-dəki səfiri isə "BMT-də tanınma qərarının şiddətə və müharibəyə səbəb olacağını" bildirdi və üzv ölkələrə psixoloji təzyiq tətbiq etdi.

Tunislə başlayan və qısa müddətdə bütün bölgədə təsirli olan Ərəb Baharı səbəbiylə Misir və Qətəri alan Fələstin üçün, xüsusilə Misirdə hərbi çevriliş əllərini dəyişdi və yaxınlaşan müsəlman qardaşlar bunlar hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və ölkədəki təsirləri Suriyadakı müharibəyə səbəb oldu, bölgədəki digər ölkələr əvvəllər olduğu kimi İsrail-Fələstin probleminin həllinə maraq göstərə bilmirlər. Digər tərəfdən, İsrailin 2014-cü ilin iyul-avqust aylarında Qəzzaya təcavüzü və 2000-dən çox insanın öldürülməsi ilə yaşayış məntəqələrinin bombalanmasına qarşı heç bir ölkə reaksiya göstərmədi və hətta səssizliyi ilə işğala və qırğına dəstək olmadı. Bunun üzərinə nümayişlər nəticəsində, xüsusən də sosial mediada və qərb ölkələrində nümayiş olunan xalq dəstəyi nəticəsində ABŞ Misiri hərəkətə gətirdi və tərəflərin danışıqlar apararaq atəşkəsə nail olmasını təmin etdi.

ABŞ ilə gərginliyə əlavə olaraq, İsveçin Fələstinini bir dövlət kimi tanıması, ardından İspaniya, Fransa və İngiltərə Parlamentləri tərəfindən bənzər qərarlar verildi və nəhayət, Avropa Parlamentinin bu mövzuda verdiyi tövsiyə ilə koalisiya ortaqları Netanyahudan dəstəklərini geri aldılar. 9 dekabr 2014-cü ildə başlayan proses Netanyahunun erkən seçki qərarının elanı ilə sona çatdı.

Bu günə qədər ABŞ-ın Fələstin tezlərinə qarşı mənfi münasibətinin AB ölkələrinin bu prosesə cəlb olunması ilə bir az daha yumşalması mümkün olsa da, Obama administrasiyasından İsrailə baxmayaraq bu qədər kəskin bir qərarı imzalaması gözlənilməməlidir. Lakin, bu vəziyyəti erkən seçkilərdən sonra İsraildə

hakimiyyətə gələ biləcək sülh tərəfdarı siyasətçilərin dəstəyi ilə aradan qaldırmaq mümkün görünür. Çünki ABŞ rəhbərliyi həqiqətən istəsə belə, ABŞ rəhbərliyinin qarşılıqlı maraqlara əsaslanan bu münasibət formasında İsrail əleyhinə qərar qəbul etməsi mümkün deyil.

Ədəbiyyat:

1. Salamova A. “İsrail Lobbisi ABŞ-in xarici siyasətində mühüm təsiredici amil kimi” – Tarix və onun problemləri jurnalı №1 – 2012

2, Кузнецов Д. В. Проблемы Ближнего Востока в зеркале мирового общественного мнения. Книга 1. Арабо-израильский конфликт и общественное мнение. — LAP LAMBERT Academic Publishing, 2010. — 412 с.

3. Tilovska-Kechedji, E. (2018). Israeli-Palestinian Relations: Waging for Peace or Lost Desperately. International E-Journal of Advances in Social Sciences, Vol. IV, Issue 10, 120-130

4. Zanotti, J. (2018). *U.S. Foreign Aid to the Palestinians*. Washington, D.C.: Congressional Research Service

Ahmedov V.

Palestinian-İsraili conflict in us foreign policy

(Summary)

Due to Nasser's nationalization of the Suez Canal, Britain, France and Israel invaded Egypt and intervened after the occupation of the canal and the Sinai Peninsula, and America has remained in the region ever since. While pursuing a pro-Arab policy until 1967, after Israel won the 1967 war, its policies turned in Israel's favor. Despite suffering from the oil embargo imposed by the Arabs after the 1973 war, there was no deviation in Cyprus's policy. It is well known that Jewish lobbies have a great influence. Although this support has been questioned under some presidents, there has been no break due to continued support. The perception created in public opinion was that the United States was on Israel's side in making or implementing decisions against Israel, especially because of Israel's policy of violence and the territories it occupied. As a result of security policies, Palestinian

groups have been rejected as radical religion or terrorists and the notion of Israel. Thus, it became inevitable that groups that believed that there was no force to impose diplomatic sanctions on Israel would become more radical and respond harshly to the violence.

Ахмедов В.

Палестино-Израильский конфликт во внешней политике США

(Резюме)

Из-за национализации Насером Суэцкого канала Великобритания, Франция и Израиль вторглись в Египет и вмешались после оккупации канала и Синайского полуострова, и с тех пор Америка осталась в этом регионе. Проводя проарабскую политику до 1967 года, после того, как Израиль выиграл войну 1967 года, его политика повернулась в пользу Израиля. Несмотря на страдания от нефтяного эмбарго, введенного арабами после войны 1973 года, в политике Кипра не было никаких отклонений. Хорошо известно, что еврейское лобби имеет большое влияние. Хотя эта поддержка была поставлена под сомнение при некоторых президентах, перерыва не было из-за продолжающейся поддержки. В общественном мнении сложилось впечатление, что Соединенные Штаты были на стороне Израиля в принятии или выполнении решений против Израиля, особенно из-за израильской политики насилия и территорий, которые он оккупировал. В результате политики безопасности палестинские группы были отвергнуты как радикальная религия или террористы, а также понятие Израиля. Таким образом, стало неизбежным, что группы, которые считали, что нет силы для введения дипломатических санкций против Израиля, станут более радикальными и резко ответят на насилие.

Rəyçi: dos. Ş.Abdullayeva

РАМАЗАНЗАДЕ ЭМИЛЬ

Азербайджанский Университет Языков

ПЕРСПЕКТИВЫ БИЛИНГВАЛЬНЫХ ПРОГРАММ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛАХ США

Açar sözlər: azlıq qrupları, birdilli təhsil, təhsil proqramları

Key words: minority groups, monolingual education, studying programs

Ключевые слова: миноритарные группы, одноязычное образование, программы обучения

Более 90% американцев вне зависимости от их рождения согласны с тем, что овладение английским языком имеет высокую важность. Овладение этим языком является ключевым показателем и одним из главных факторов интеграции человека в американское общество [4, 309].

Проведённые и нашедшие свои документальные подтверждения исследования, показали прямую связь между владением английским и влиянием в дальнейшем на перспективу по трудоустройству, заработок, ограничение в выборе места жительства, получение медицинских услуг и т.д. [4, 310].

Самым главным вызывающим беспокойство фактом является то, что Бюро переписи и исследователи называют «лингвистической изоляцией». Подверженными такой проблеме считаются семьи, где ни один из взрослых участников либо не очень хорошо, либо вовсе не говорит по-английски и дома разговорным становятся родные языки этих миноритарных групп. Статистические показатели за 2013-й год выявили наличие таких семей в США около 4,5%. Кроме того, 22% детей, относящихся к миноритарным группам, были именно из таких семей. В обучении этих детей в рамках одноязычного образования в школах создаётся больше барьеров ввиду того, что их родители не могут должным образом коммуницировать с школьным персоналом и не могут эффективно проследить успеваемость своих детей, что плохо сказывается

на когнитивных способностях последних. В дальнейшем это может стать причиной их плохого образования [4, 310].

По исследованиям Pew Research Center на 2018-19 годы процент говорящих на испанском дома от 5 лет возрос до 42% [6]. К тому же растёт доля и других языков, например, китайского, но при этом школьное образование продолжает оставаться англоязычным. Это может обернуться вышеперечисленными проблемами в интеграции для подрастающих представителей миноритарных групп.

В истории США имеется опыт двуязычного образования. Он начал применяться с 60-х годов XX-ого века и продолжался до 80-х – 90-х годов. На федеральном и штатном уровне школы дали согласие на внедрение двуязычных программ обучения и уже в 1968-ом году был отмечен рост числа учащихся из миноритарных групп. Поддерживающие меры этих программ стали ослабевать с 80-х годов. В ходе политических дискуссий внимание было сосредоточено на проблемах меньшинств по английскому и Акт о двуязычном образовании 1968-ого года был переименован в Акт об изучении английского в целях повышения квалификации академической успеваемости. После этого школы могли использовать выделенные финансы на реализацию одноязычного образования на английском. «Только на английском» стало девизом новой системы образования [5, 6].

Если анализировать проблему схемой «колонизатор-чужаки», то в масштабах США политику школьного образования можно охарактеризовать, как дискриминационную. Образ американца основанный на приоритетах белого англосакса старается, превратившись в этнический центр общества, уподобить чужаков себе. Прежде всего, он это делает размыванием культуры других. Одним из таких мер является лингвистический терроризм, продвигающий одноязычное образование из-за которого представители других языков в школах обучаются только на английском и с каждым сменяющимся поколением знание родных языков у меньшинств ослабевает и забывается. То

есть они успешно ассимилируются под давлением колонизатора. По тем или иным причинам не прошедших этот процесс групп меньшинств ожидает изоляция от общества или же маргинализация. Поэтому их образ жизни ассоциируется с бедностью, преступной деятельностью, нежеланием подчиниться и т.д. [3, 22]. Соответственно выбор ассимиляции и английского языка становится престижнее, как минимум это гарантирует миноритарным элементам лучшие условия адаптации. Как следствие всего этого приобретаетса самоочищающийся механизм, то есть меньшинства, не пожелавшие ассимилироваться сталкиваются с очень сложными условиями адаптации и вскоре сами решаются покинуть общество и тем самым обеспечивается успешная гомогенизация.

Но на практике всё выглядит куда более детально и неоднозначно. Ведь знание английского ещё не гарантирует полную социализацию и оптимальный уровень образованности в будущем для всех учащихся. В этом вопросе значительную роль играет личное восприятие каждого индивида. К примеру, в исследовании проблем адаптации многодетной китайской семьи, переехавшей в США дети быстро научились говорить на английском. Тем не менее один из них остался замкнутым и не преуспевающим в школьных занятиях, это также отразилось в нарушении его отношений с семьёй. В то время как один ребёнок успешно повышал свои академические навыки, другой всё больше замыкался и меньше посещал занятия. Со временем он сблизился с афроамериканскими детьми известные в школьной иерархии учеников как «крутые ребята». Он чаще стал использовать их сленг и в поведении походил на них. Таких примеров очень много [2, 204-205]. Эти случаи показательны в том отношении, что они чётко демонстрируют попадание мигрантов в сегментированную часть общества и дальнейшая адаптация в обществе в большей степени зависит от успешности социализации в её первоначальном сегменте. Дети из миноритарных групп не внедрённые в культуру мейнстрима, сразу же попав в один класс с её представителями, рискуют именно этим фактором. Мы

предполагаем, что билингвальные программы образования эффективнее справляются с этой проблемой поместив таких детей в разные классы и постепенно объединяя их.

Как мы уже говорили опыт билингвального образования у страны имелся. Более того, до сих пор такие программы остаются, о чем пойдет речь ниже. Заслуживающим внимания вопросом становится причина спада их рейтинга. В 80-х XX века годах провели исследовательски-оценочные работы, которые были направлены на выяснение самой эффективной программы из множества остальных. Во главу угла были поставлены приоритетные цели, которые может достичь одноязычное образование и вопросы оформились следующим образом – «Смогут ли эти же цели достичь билингвальные программы?» и «Какая из них это может сделать самым эффективным образом?». По итогам исследования не было выявлено успешной программы билингвальной модели обучения, что не странно. В сущности говоря, краеугольный вопрос исследования оформился ошибочно по той причине, что внедрение этих программ требовало выполнение тех задач, которые не может исполнить одноязычное образование. Во-вторых, сравнение билингвальных программ между собой сквозь призму этих вопросов без учёта количественных и качественных отличий классов в школах страны тоже является не корректным [5, 7].

В рамках другой исследовательской работы, отличившейся лонгитюдным анализом по развитию языковой грамотности меньшинств учащихся из числа миноритарных групп, этнографических исследований практик преподавания, учительского поведения и т.д. пролили свет на сложный вопрос образования языковых меньшинств. Они показали, что образовательная поддержка таких учеников при билингвальных программах по типу таких факторов, как возраст прибытия в школу, знание английского, знание родного языка, иммиграционная история и т.д. отличается. Это говорит о том, что для успешности билингвальных программ необходимо их чёткое и подробное исполнение вне зависимости от перечисленных фоновых показателей учащихся [5, 7].

Штаты обладают независимостью в контроле школьного образования, но имеются федеральные законы одинаковые для всех субъектов. Эти стандарты констатируют обязательство преподавания на английском, а изучение иностранного языка избирается учеником по желанию [7]. Важно понимать различие между изучением второго языка и двуязычной программой обучения. Билингвальные программы обучения – это совокупность методов и методологическая база, подразумевающая обучение дисциплинам сразу на двух языках. В зависимости от программы механизмы преподавания отличаются. Среди множества моделей можно отметить метод синхронного перевода, переходную модель, при которой начальное образование ведётся на родном языке меньшинств с их поэтапным добавлением в английские классы или же модель предполагающую первоначальное преподавание предметов с упором на второй язык и по истечению времени акцентировать внимание на английском. Одним из особо успешных является программа DLI принятая в штате Юта. По этой программе получают образование 32000 учеников в 162 школах США. По программе предусматривается обучение на китайском, французском и испанском языках наряду с английским [8]. К слову, в научном докладе Департамента Образования по билингвальным программам отмечается рост их применения в школах. Этому способствует то, что двуязычное образование гарантирует доступ к ключевым навыкам современности, а именно двуязычия и глобальной осведомлённости. Рост количества исследований по этому поводу также предполагает больше возможностей и в изучении английского языка меньшинствами. К тому же, позитивным моментом становится чувство осознанной идентичности у представителей миноритарных групп [1, 9].

Эти программы классифицируются, как двусторонние и односторонние билингвальные программы. Первое направлено на развитие двуязычия, как у меньшинств, так и у англоязычных детей, а второй обслуживает преимущественно потребности детей из однородной группы меньшинств по удобному усвоению английского наряду с родным. В этом же докладе говорится, что это

и становится одной из основных проблем двуязычных программ. По результатам проделанного анализа подчёркивается различие в использовании в штатах терминологии программ. Юридическая терминология создаёт сложности для программ на пути их универсализации по всей стране. Например, 3 штата предпочитают термин «развитие двуязычия» основной классификации двусторонних билингвальных программ и определяют под этим развитие билигвотности англоговорящих и языковых меньшинств, в то время как, 11 других штатов под предложенным термином понимают односторонние билингвальные программы, направленные строго на детей меньшинств [1, 32].

Таким образом, можно сказать, что перспективы двуязычных программ достаточны для дальнейшего развития в школах. Имеется исторический, актуальный и, самое главное, позитивный опыт их применения. Они лучше нацелены на индивидуальные качества учеников в отличие от одноязычного преподавания, а также эта платформа служит эффективным трамплином для детей из языковых меньшинств в их социализации с англоязычными. Но имеющиеся проблемы вызывают надобность нахождения путей скорейшего их решения. В качестве первого шага могут быть приняты меры стандартизации с сохранением разнородности методов обучения. Стандартизация должна быть нацелена на ликвидацию противоречивой комплексности в плане терминологической и юридической базы, чтобы охватить больше штатов. Также этот процесс должен включать этап объединения не чётко отличающихся друг от друга программ при наличии таких. Реализация этих мер должна протекать постепенно и должна соответствовать нисходящей географической концентрации языковых меньшинств.

Литературы:

1. Andrea Boyle August, Diane et al. Dual language education programs: Current state policies and practices. Washington, DC: American Institutes for Research, 2015.

2. Lilly Wong Fillmore. Loss of family languages: should educators be concerned // Theory into practice, 2000, №4, p. 203-210.
3. Lourdez Diaz Soto, Haroon Kharem. A post monolingual education // International journal of education policy, 2006, №1, p. 21-34.
4. Mary C. Waters and Marica G. Pineau. The integration of immigrants into American society. Washington, DC: National Academy of Sciences, 2015.
5. Zeynep F. Beykont. English-only language policies in the United States // Papers from 9th Linguapax Congress, World Congress of Language Policies. Barcelona, 2002, p. 1-16.0
6. <https://www.pewresearch.org/hispanic/2020/08/20/facts-on-u-s-immigrants/#fb-key-charts-origin>
7. https://www.educationmedelle.com/education/secondary_education/standards/american/#2
8. <https://calec.org/двухязычное-образование/?lang=ru>

Ramazanzade E.

Prospects for bilingual study programs in US schools

(Summary)

The practice of bilingual programs has been proven historically. Despite the large number of sanctions decisions regarding bilingual education at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries, at the present stage the number of such programs and methods is growing. This lets us know about its need. Nevertheless, in order to further intensify the implementation of these programs, it is necessary to solve the problems requiring solutions of paramount importance.

Ramazanzade E.

ABŞ məktəblərində ikidilli təhsil proqramlarının perspektivləri

(Xülasə)

İkidilli proqramların praktiki cəhətdən davamlı olduğu tarixən sübut olunmuşdur. XX əsrin sonlarında və XXI əsrin əvvəllərində ikidilli təhsil haqqında sanksiya qərarlarının qəbul olunmasına baxmayaraq, müasir mərhələdə bu cür

proqram və metodların sayı artmaqdadır. Bu fakt bizə ABŞ cəmiyyətinin ikidilli təhsil proqramlarında ehtiyacı olduğunu bildirir. Buna baxmayaraq, proqramların həyata keçirilməsini gücləndirmək məqsədi ilə böyük əhəmiyyət kəsb edən problemlərin həllərini reallaşdırmaq labüddür.

Rəyçi: dos. Ş. Cabarova

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DİPLOMATİYA

ŞİRƏLİYEV MÜSEYİB

Azərbaycan Dillər Universiteti

msirliyev@mail.ru

2008-Cİ İLDƏN SONRA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNİN TƏHLÜKƏSİZLİK ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Birləşmiş Ştatlar, NATO, münaqişələr, Dördgünlük müharibə

Key words: South Caucasus, United States, NATO, conflicts, Four-Day War

Ключевые слова: Южный Кавказ, Соединенные Штаты, НАТО, конфликты, Четырехдневная война

Son otuz ilə yaxın dövrdə ABŞ-ın Cənubi Qafqazda gedən proseslərdə iştirakı bölgədə, xüsusən də Gürcüstanda mühüm müsbət dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Bununla birlikdə, ABŞ tərəfindən dəstəklənən bəzi təşəbbüslər Cənubi Qafqaz dövlətlərinin qarşılaşdığı problemləri az qiymətləndirdiyinə və lazımı qaynaqlara sahib olmadığına görə çox iddialı oldu.

Sonrakı illərdə ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinə bölgədəki məhdud qaynaqlar və əlverişsiz şərtlər təsir göstərməyə davam edəcəkdir. Vaşinqton Cənubi Qafqaz dövlətlərinə daxili problemlərinin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün səylərini

davam etdirməlidir. Ancaq ABŞ-ın bölgədəki siyasəti geosiyasi mövqeyini dəyişdirmək iqtidarında deyil, belə olan halda Birləşmiş Ştatlar, Rusiyanın hakim mövqeyi və ABŞ-ın Cənubi Qafqazda iştirakına qarşı çıxması ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalacaq.

ABŞ Cənubi Qafqazdan geri çəkilə bilməz. Bununla birlikdə, Vaşinqtonun müvəffəqiyyəti bir tərəfdən öhdəliklərinə və real imkanlarına balanslı yanaşmadan, digər tərəfdən təşviq edə biləcəyi struktur transformasiya məhdudiyyətlərinin dəqiq qiymətləndirilməsindən asılı olacaq.

Cənubi Qafqaz regiona dair ABŞ-ın uzunmüddətli yanaşması beş əsas prinsipə əsaslanır:

1) **Münaqişələrin qarşısının alınmasına diqqət yetirir.** Bölgənin dondurulmuş münaqişələrindən hər hansı birinin döyüş əməliyyatlarına keçməməsi ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinin əsas prioriteti olaraq qalır.

2) **Amerikan dəyərlərini təbliğ etməyə ehtiyatla davam edir.** ABŞ demokratik keçidi dəstəkləməlidir; lakin Cənubi Qafqaz dövlətlərinin fərqli trayektoriyaları nəzərə alınmaqla vahid regional yanaşmanın təsirli olacağı ehtimalı azdır. Ən perspektivli olan hər bir ölkənin mütərəqqi inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə alan fərqli yanaşmanın tətbiq olunmasıdır.

3) **Yüksək səviyyəli gözləntilərini risk altında qoymur.** ABŞ Rusiyaya qarşı bölgədə ciddi geosiyasi dezavantaj içindədir. Vaşinqton Moskvanın təsirinə qarşı tarazlığı təmin edə bilməyəcəyi dəstəyi vəd etməməlidir. Bu, xüsusilə Gürcüstanın NATO-ya üzv olmaq istəkləri ilə əlaqədardır.

4) **Avropa İttifaqının(Aİ) iştirakı üçün şərait yaradır.** İqtisadi inkişaf, qanunun aliliyi və digər daxili islahatlar ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti üçün prioritet olaraq qalmalıdır, lakin Vaşinqton səylərini Aİ ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməlidir.

5) **Bölgənin yanacaq və enerji potensialını real qiymətləndirir.** Keçmişdə Xəzər dənizinin yanacaq və enerji ehtiyatlarının region ölkələri üçün

əhəmiyyəti nəzarətdə saxlanması vacib olan qeyri-real gözləntilər yaratmışdır [11].

2008-ci ilin mart ayında Vaşinqtonda NATO ilə Gürcüstan arasında qarşılıqlı əlaqələrin və imkanların koordinasiyasını təmin etmək, o cümlədən Gürcüstan hərbi qüvvələrinin hazırlığını və zəruri təchizatlarını artırmaq üçün struktur fəaliyyət planına əməl etməyi planlaşdırdıqları NATO-Gürcüstan Komissiyası açıldı. Buna baxmayaraq, alyansın həmin ilin aprel ayında keçirdiyi Buxarest sammitinin nəticələrinə əsasən Gürcüstana Üzvlük Fəaliyyət Planı (MAP) təqdim edilmədi [8]. 2008-ci ilin avqust ayında Rusiya-Gürcüstan müharibəsi ABŞ siyasətinin təkə Gürcüstana deyil, həm də Cənubi Qafqaza doğru təkamülündə bir dönüş nöqtəsi oldu. Hələ 2007-ci ildə Münhen Təhlükəsizlik Konfransında V. Putin NATO-nun şərqi genişlənməsi və Rusiya sərhədlərinə doğru irəliləməsi kontekstində açıq şəkildə xəbərdarlıq etmişdi [9]. Kremlin hərbi əməliyyatları, öz hüdudlarında ABŞ-ın və müttəfiqlərinin genişlənməmiş təsirinə dözməyəcəyini və bu genişlənmənin vacib vasitəsi olan NATO üzvlüyünün hər hansı postsovet ölkəsi üçün qadağan olduğunu açıq şəkildə göstərdi. Qısa müddət sonra çıxış edən, sabiq Rusiya prezidenti Dmitri Medvedev Rusiyanın öz periferiyasında "imtiyazlı maraq dairələri" olduğunu iddia etdi və bu bölgənin NATO və Aİ sərhədləri xaricində olacağı mesajını verdi. Rəsmi Kreml, qonşularının Rusiyanın orbitindən çıxmasına mane olmaq üçün güc tətbiq etməyə hazır olduqlarını da açıqladı [3]. Belə məqamda ABŞ və müttəfiqləri, NATO-nun keçmiş Sovet dövlətlərinə genişlənməsi məsələsində Rusiya ilə müharibəyə hazır deyildilər. Eyni zamanda heç bir tərəf bəyan edilmiş ritorik mövqeyindən geri çəkilmək niyyətində deyildi.

Nəticə etibarilə, Gürcüstan özünü qeyri-müəyyən vəziyyətdə tapdı. Bir tərəfdən, NATO-ya qoşulma və Aİ ilə yaxınlaşma hədəfinə sadıq qaldı, həmçinin NATO üzvlüyünə namizədliyinin hələ də nəzərdən keçirildiyinə dair zəmanət aldı, digər tərəfdən isə yaxın gələcəkdə Alyansa üzvlük şansları praktik olaraq sıfıra endi. Bu açıq-aşkar durğunluq işığında ABŞ-ın Cənubi Qafqaza münasibətdə siyasəti faktiki olaraq dəstəyini və regional çempionunu itirmişdi.

ABŞ və müttəfiqləri Gürcüstanın pozulmuş ərazi bütövlüyünü bərpa etmə prinsipinə sadıq olduqlarını vurğulamağa davam etsələr də, tarazlığı öz xeyirlərinə dəyişməyə çalışmırlar. Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra ABŞ-ın Cənubi Qafqaza dair siyasətini daha çox irəliləyiş yollarının axtarışı və ya yeni təşəbbüslərin təşviqi əvəzinə status-kvonu qorumaq cəhdi kimi xarakterizə edilə bilər.

Bundan sonra ABŞ siyasəti Rusiya və Gürcüstan arasında yeni bir qarşıdurmanın qarşısını almaq, Ermənistanla Azərbaycan arasındakı danışıqlar prosesinin pozulmaması, post-Saakaşvili mərhələsinə potensial çətin siyasi keçidi idarə etmək üçün Gürcüstana kömək etmək və Əfqanıstan müharibə teatrının bir qapısı olan Cənubi Qafqaz regionuna çıxışı qorumaq cəhdlərinə yönəldi.

Barak Obamanın Ağ Ev hakimiyyətinə gəlişindən sonrakı dövrdə Birləşmiş Ştatların Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında əhəmiyyətli dəyişikliklər olundu və ABŞ öz beynəlxalq və regional təhlükəsizlik siyasətinə əsaslı düzəlişlər edərək, əsas diqqətini Xəzər-Qara dəniz hövzəsi, Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz kimi regionlardan çəkərək İran, Əfqanıstan daxil olmaqla, Asiyanın cənub hissəsi və Afrikanın şimalında yerləşən ərəb ölkələrinə yönəltmişdi [10].

Bu dövrdə, Amerika rəhbərliyi Cənubi Qafqaz regionuna ikinci dərəcəli əhəmiyyət verməyə başladı və Vaşinqton müvəqqəti olaraq bu bölgədəki fəal rolundan uzaqlaşdı. Qlobal maliyyə böhranı kontekstində Obama rəhbərliyi daxili siyasi və ilk növbədə iqtisadi problemlərin həllinə diqqət yetirmək məcburiyyətində qaldı. ABŞ-ın həm bütövlükdə Cənubi Qafqaza dair təhlükəsizlik siyasəti, həm bu regionda münaqişələrin nizamlanması istiqamətində passiv fəaliyyət nümayiş etdirməsi, həm də ikitərəfli əməkdaşlıq və strateji tərəfdaşlıq istiqamətində atdığı praktiki addımlar Cənubi Qafqaz dövlətlərini qane etmirdi.

Amerika siyasətində yeni dövr kimi xarakterizə edilən bu təhlükəsizlik strategiyasında Birləşmiş Ştatlar bir tərəfdən ölkənin dinamik inkişafı barədə düşünür, digər tərəfdən isə xarici geosiyasi mühitdə razılaşdırılmış təhlükəsizlik siyasəti həyata keçirməyi, münasibətlərini dialoq, diplomatik danışıqlar və ortaq maraqların uzlaşdırılması yolu ilə tənzimləməyi hədəfləyirdi. Həmin strategiyada

ABŞ-ın həm dünyaya geosiyasi baxışı, ona təsiretmə siyasəti, həm də tətbiq edəcəyi metod və vasitələr köklü surətdə dəyişmiş, milli təhlükəsizliyin təminatı ilə bağlı əvvəlki yanaşmalar yenilənmişdir.

B.Obama administrasiyasının Moskvaya yönəlik siyasətinin əsas xüsusiyyəti, Moskvanın qlobal məkana inteqrasiya prosesində iştirakını təmin etmək üçün Birləşmiş Ştatlar tərəfindən Rusiyanın əsas güc mərkəzlərindən biri kimi tanınması və dəstəklənməsi olmuşdur. Bu, bütün əvvəlki administrasiyaların siyasətindən fərqlənməsinə baxmayaraq, mövcud ABŞ rəhbərliyinin Rusiyaya qarşı misli görünməmiş “yaxınlaşma” aktı idi. Bununla, Amerika prezidenti Rusiyanın təcrid olunmasına qarşı çıxır və onu çoxtərəfli münasibətlər prosesinə cəlb etməyə çalışırdı [7].

ABŞ Dövlət katibi Hillari Klinton 2010-cu il iyul ayının əvvəlindəki Şərqi Avropa turnesi çərçivəsində Cənubi Qafqazdakı hər üç ölkəni ziyarət etdi. Səfər, ilk növbədə, Rusiya-Amerika münasibətlərində elan edilmiş sıfırlama(reset) kontekstində Obama administrasiyasına qarşı neo-konservatorların aramsız tənqidlərini bir qədər yumşaltmaq üçün Vaşinqtonun bu bölgəyə dair xarici siyasətinin öhdəliyini vurğulamaq və təsdiqləmək məqsədi daşıyırdı. Azərbaycan və Ermənistanda prezidentlər ilə görüşlərdə Dövlət katibi Qarabağ münaqişəsinin ATƏT-in Minsk Qrupunun razılaşdırdığı Madrid prinsipləri əsasında tezliklə həll olunmasının vacibliyini bəyan etmişdir [4].

4 noyabr 2010-cu il tarixində keçirilmiş ABŞ Konqresinə seçkilərdən sonra, Vaşinqtonun respublikaçıların Cənubi Qafqazdakı itirilmiş mövqelərini bərpa etmək çağırışlarını görməməzlikdən gələ bilməyəcəyi aydın oldu. Bu bölgənin ABŞ üçün strateji əhəmiyyətini və ilk növbədə nəqliyyat və kommunikasiya rolunu nəzərə alaraq, əvvəldən Vaşinqtonun regionda qazandığı mövqeləri heç vaxt tərk etməyəcəyi aydın idi.

Görünən odur ki, Barak Obama administrasiyası Cənubi Qafqazda yığılan problemlərin mürəkkəbliyini və bunun ən qısa müddətdə həll edilməsinin vacibliyini tam anlayırmış. Bu problemlər arasında bölgədə ehtimalı son dərəcə yüksək olan

köhnə qarşıdurmaların bərpası, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi fonunda artan gərginlik nəticəsində Azərbaycanla Ermənistan arasındakı münasibətlərin davamlı pisləşməsi yer alır. Bundan əlavə, Ermənistan və Türkiyə arasındakı münasibətlərin normallaşdırılmasına dair danışıqlarda uğursuzluq bu gərginliyin artmasına gətirib çıxarırdı.

Krımın sonrasındakı Cənubi Qafqaz

ABŞ-ın Cənubi Qafqaza yönəlik siyasətindəki növbəti böyük dəyişikliyi Rusiyanın Krımı ilhaq etdiyi və sonrakı addımları ilə keçmiş Sovet qonşularının NATO-ya daxil olmasına və ya Avropa İttifaqı ilə assosiativ sazişlər bağlamasına səssiz qalmayacağını açıq şəkildə göstərdiyi 2014-cü il Ukrayna hadisələri səbəb oldu. Moskvanın təzyiqi altında Ermənistan Aİ ilə əvvəlcədən hazırlanmış Assosiativ Sazişi imzalamaq planından imtina etmək məcburiyyətində qaldı və bunun əvəzinə Rusiyanın rəhbərlik etdiyi Avrasiya İqtisadi Birliyinə (AİB) qatıldı [6]. İrəvanın Moskva ilə yaxın təhlükəsizlik əlaqələrini nəzərə alınaraq, Rusiyanın təzyiqi altında Assosiativ Sazişdən geri çəkilmək qərarı, Ermənistanda Ukraynadakı kimi etirazlara səbəb olmadı, halbuki siyasi-iqtisadi kursun köklü dəyişməsi ölkənin bütün əhalisi tərəfindən dəstəklənmirdi. Ancaq Gürcüstan Rusiyanın təzyiqlərinə məhəl qoymadı və 2014-cü ildə Avropa İttifaqı ilə bu sənədi imzaladı [5].

Ukrayna böhranı Avropa təhlükəsizlik tendensiyalarında böyük bir mərhələ oldu. Rusiyaya qarşı siyasətində ABŞ və müttəfiqləri xarici siyasət və milli təhlükəsizlik məsələlərində bu və ya digər tərəfdən köklü bir dəyişiklik olmadığı təqdirdə artıq əməkdaşlıq yolunu davam etdirə bilməzdilər.

Ukraynadakı böhrandan dərhal sonra Cənubi Qafqaz dövlətləri geosiyasi baxımdan özlərini “neytral zona”da-Rusiya ilə Qərbdə tapdılar. Eyni zamanda, heç bir tərəf bu bölgəni digərinə güzəştə getmək istəmirdi. Rusiya Cənubi Qafqaza özünün təsir dairəsi kimi iddia edərkən, ABŞ və Avropa təsir dairələri fikrini ümumiyyətlə rədd edirdi. Hadisələrin belə inkişafı nəticəsində ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin Cənubi Qafqazla əlaqələri bölgədəki dəyişən strateji vəziyyətə cavab

olaraq düşünülmüş qərarlar kompleksi kimi deyil, daha əvvəl hazırlanmış siyasət və ətalətin məhsulu kimi görünür.

Üstəlik, bu strateji mühitdəki dəyişikliklər yalnız Şərqi-Qərbi arasındakı soyuq müharibə ruhunda yenidən ortaya çıxan gərginliklə məhdudlaşmır. Cənubi Qafqazda Rusiya ilə Qərbi arasındakı münasibətlərin pozulması bölgənin üç dövləti arasında parçalanmaya səbəb oldu.

2016-cı ildə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Nüvə Təhlükəsizliyi üzrə Vaşinqton Sammitindən qayıdırdan dərhal sonra başlayan Aprel döyüşləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əslində dondurulmuş olmadığını və bu vəziyyətin ciddi təhlükə daşdığını göstərdi. Vaşinqton Sammiti çərçivəsində 31 Mart 2016-cı il tarixində Prezident İlham Əliyev ilə ABŞ-ın vitse-prezidenti Co Bayden və dövlət katibi Con Kerri arasında baş tutan görüş ABŞ ilə əməkdaşlığın daha da genişlənməsində, əlaqələrin yeni səviyyəyə qaldırılmasında böyük bir irəliləyiş oldu. ABŞ rəhbərliyinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qətiyyətlə dəstəkləməsi rəsmi Bakı və geniş ictimaiyyət tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılandı [2]. Bu da öz növbəsində bir çox siyasi analitiklər tərəfindən Birləşmiş Ştatların Aprel döyüşlərinin təşəbbüskarı qismində çıxış etdiyinə dair fikirlər irəli sürülməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir fərziyyə ilə ABŞ tərəfindən Rusiyaya Yaxın Şərqi və Ukrayna böhranlarından yayındırmağa yönəlmiş siyasəti olduğu qeyd edilir. Lakin eyni zamanda xatırlayaq ki, 1992-ci ildə Con Kerri, erməni lobbisi təşkilatlarının dəstəyi ilə ABŞ Konqresi tərəfindən "Azadlığa Dəstək" Aktına əlavə edilən və Azərbaycana birbaşa dövlət yardımını qadağan edən 907-ci düzəlişin qəbul edilməsində müstəsna rol oynamışdı. 2008-ci il Avqust müharibəsində Gürcüstanı Rusiya ilə tək qoyan rəsmi Vaşinqtonun "təşəbbüskarı" vədlərinə əməl edib-etməyəcəyi şübhə doğurur. Beləliklə, "Dördgünlük müharibə" zamanı ABŞ-ın ənənəvi bitərəfliyini qoruyub saxlaması və bu mövqeyə Azərbaycanın sərt reaksiya göstərməməsi bu cür yanaşmanın əsassız olduğunu bir daha sübut edir.

Aprel döyüşlərinə fərqli aspektdən yanaşan politoloqların iddialarına görə, bu müharibə Azərbaycanı rəsmi Moskvanın tələblərinə boyun əyməyən xarici siyasət

anlayışından çəkəndirməyə yönəlik olaraq Rusiya tərəfindən planlanmışdır. Əsas səbəb kimi də Azərbaycanın Qərbdə doğru enerji layihələrini davam etdirməsi, bəhs olunan dövrdə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı gərginliyə baxmayaraq, Prezident İlham Əliyevin hər məsələdə Türkiyənin yanında olduğunu dilə gətirməsi və nəhayət, Azərbaycan Prezidentinin Rusiyanın boykot etdiyi Nüvə Təhlükəsizliyi Sammitində iştirak etməsinin rəsmi Moskvanı qıcıqlandırması göstərilir [1, s.338].

2016-cı ildə Dördgünlük müharibə bəzi ermənilərin müttəfiq kimi Rusiyanın etibarlılığını şübhə altına almasına əsas verib. Əhalisinin getdikcə Rusiyanın təsirindən daha çox tənqə gəldiyi Ermənistanın iqtisadiyyatı, toplumu və beynəlxalq vəziyyəti üçün çox vacib olan Avropa və ABŞ ilə geniş əlaqələr saxlayırdı. Bu, Ermənistanın imzalamadığı Assosiativ Sazişə alternativ tapmaq üçün Aİ ilə danışıqları davam etdirməsinin səbəbini izah edir.

Məsələ burasındadır ki, Ermənistan öz qonşuları ilə problemlərinin həlli yolunda konstruktiv addımlar atmaq əvəzinə Azərbaycan və Türkiyə birliyindən duyduğu “panika” səbəbindən Rusiyadan asılılığını artırmışdır. Faktiki olaraq belə vəziyyət Ermənistanın dövlət maraqlarına da tamamilə ziddir. Çünki “Böyük Ermənistan” ideologiyası ilə yaşayan bir dövlət müstəqil qərar verə bilməyəcək həddə çatmışdır. Bu ona dəlalət edir ki, Ermənistanın siyasəti utopik xəyallar üzərində qurulmuşdur ki, bu da Ermənistan hökumətinin özünün xarici siyasətinə kifayət qədər hakim ola bilməməsi, daha dəqiq desək, böyük güclərin diqtəsindən asılı olması ilə əlaqədardır. Son illərdə Ermənistanda baş verən mövcud proseslərin analizi göstərir ki, 2018-ci ildə formalaşan yeni siyasi sistem böyük dövlətlərin qarşılıqlı razılığı əsasında ərsəyə gəlib. Bu daha bir həqiqəti üzə çıxarır ki, iqtisadi inkişafı və hərbi potensialı zəif olan Ermənistanın regional iddialarına beynəlxalq güclərin marağı və ölkədəki siyasi proseslərə təsiri aspektindən də yanaşmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Şıxəliyev E.A. Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2018.

2. İlham Əliyevin və ABŞ-ın vitse-prezidenti Co Baydenin görüşü olub, 31 Mart 2016. <https://president.az/articles/18246>
3. Clover Ch., Russia Announces ‘Spheres of Interest // Financial Times, 31 August 2008. <https://www.ft.com/content/e9469744-7784-11dd-be24-0000779fd18c>
4. Doğan Y.P., Today's Zaman: Clinton's South Caucasus trip no catalyst, 06 July 2010. <https://president.az/articles/359>
5. EU Signs Pacts With Ukraine, Georgia and Moldova // BBC, 27 June 2014. <http://www.bbc.com/news/world-europe-28052645>
6. Gardner A., Armenia Chooses Russia Over EU // Politico, 23 May 2014. <http://www.politico.eu/article/armenia-chooses-russia-over-eu/>
7. Gerstein J., Obama meets with Vladimir Putin // Politico, 07 July 2009. <https://www.politico.com/story/2009/07/obama-meets-with-vladimir-putin-024621>
8. NATO, Bucharest Summit Declaration, 03 April 2008. https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm
9. Putin’s Prepared Remarks at 43rd Munich Conference on Security Policyspeech // Washington Post, 12 February 2007. <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/02/12/AR2007021200555.html>
10. The 2010 National Security Strategy of the United States, May 2010. https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf
11. Twenty Years of Independence in the South Caucasus: achievements and challenges // Center for Strategic and International Studies, 15 September 2011. <https://www.csis.org/events/twenty-years-independence-south-caucasus>

Shiraliyev M.

The security aspects of US Policy towards the Southern Caucasus after

2008

(Summary)

This article examines the security aspects of American policy in the South Caucasus since 2008. It begins with a discussion of the principal drivers of that policy. The article argues that US policy in the region has been ad hoc and inconsistent, reflecting ideological considerations, economic interests and idiosyncratic leadership preference. This amalgam reflected the weakness of strategic drivers and notably Russia's inability to act on its hegemonic aspirations in the region. United States has conspicuously ignored resolute action to resolve existing conflicts in the Caucasus, in particular the so-called frozen conflict between Armenia and Azerbaijan over Nagorno-Karabakh. Here, Washington has refused to act on its own to help prevent either a new Russian domination of the Caucasus or a new war. Indeed, Washington sees Moscow as playing a constructive role. As Russian power increases, and its effort to rebuild its influence in the South Caucasus grows, the strategic framing of US policy may also be expected to strengthen.

Ширалиев М.

**Аспекты безопасности политики США на Южном Кавказе после 2008
года
(Резюме)**

В этой статье исследуются аспекты безопасности американской политики на Южном Кавказе с 2008 года. Она начинается с обсуждения основных движущих сил этой политики. В статье утверждается, что политика США в регионе была спонтанной и непоследовательной, отражая идеологические соображения, экономические интересы и идиосинкразические предпочтения руководства. Эта смесь отражала слабость стратегических движущих сил и, в частности, неспособность России действовать в соответствии со своими гегемонистскими устремлениями в регионе. Соединенные Штаты явно проигнорировали решительные действия по урегулированию существующих конфликтов на Кавказе, в частности, так называемого замороженного конфликта между Арменией и Азербайджаном из-за Нагорного Карабаха. Здесь Вашингтон отказался действовать в одиночку, чтобы помочь предотвратить

новое российское господство на Кавказе или новую войну. Действительно, Вашингтон считает, что Москва играет конструктивную роль. По мере роста могущества России и роста ее усилий по восстановлению своего влияния на Южном Кавказе можно ожидать усиления стратегических рамок политики США.

Rəyçi: t.f.d. T.Cəfərova

ŞİRƏLİYEV MÜSEYİB

Azərbaycan Dillər Universiteti

msirliyev@mail.ru

TRAMP ADMINISTRASIYASININ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ AMİLİ

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Birləşmiş Ştatlar, Dağlıq Qarabağ, İkinci Qarabağ müharibəsi

Key words: South Caucasus, United States, Nagorno-Karabakh, Second Karabakh War

Ключевые слова: Южный Кавказ, Соединенные Штаты, Нагорный Карабах, Вторая Карабахская война

Amerikanı əvvəlki şöhrətinə və əzəmətinə qaytarmaq istəyinə əsaslanan xarici siyasət kursunu qurarkən, Tramp administrasiyasının yalnız eqosentrizmə əsaslanan fikirlər irəli sürdüyü və bu istiqamətdə hərəkət edəcəyi düşünülürdü. Bütün əvvəlki administrasiyalardan fərqli olaraq, Tramp administrasiyası müəyyən bir ölkə üçün uzunmüddətli strategiyalar qurmur, əksinə yalnızca ani mülahizələri rəhbər tuturdu. Beləliklə, hər bir ölkənin ABŞ üçün əhəmiyyəti daim dəyişikliyə məruz qalaraq həm Vaşinqtonun xarici siyasət prioritetlərindən, həm də qərar qəbul etmə prosesinin

özündən asılı olacaqdı. Bu, Tramp administrasiyasının son dərəcə təsirsiz hesab etdiyi çoxtərəfli formatlardan imtina etməsinin və nəticədə bu və ya digər ölkə ilə ikitərəfli ittifaqların qurulmasının ən yaxşı sübutudur.

Eyni zamanda, D.Trampın fikrincə, Amerika daim özünü yeniləmək üçün hazırlanmış nümunəvi bir demokratiya olaraq qalacaq və siyasətinin əsas üstünlüyü, ilk növbədə daxili siyasət sahəsində yalnız öz maraqlarının qorunmasına keçid olmalıdır. Bu səbəbdən Donald Trampın ABŞ Prezidenti seçilməsi birdəfəlik etirazın ifadəsi deyil, seçicinin ölkənin keçmiş böyüklüyünə həsrət qalmasına və ölkəni içəridən gücləndirərək ABŞ-ın qlobal maraqlarından bəzisini qurban verməyə hazır olmasına əsaslanan yeni bir tendensiyanın başlanğıcını təcəssüm etdirir.

Ukrayna böhranı və Suriyadakı hadisələrin yaratdığı Rusiya ilə misilsiz bir qarşıdurma kontekstində Cənubi Qafqaz ABŞ üçün çox daha əhəmiyyətli oldu. Tramp rəhbərliyi dövründə Vaşinqtonun bölgəyə marağı sürətlə artır və bu, mübahisəsiz bir həqiqətdir. Bu, aşağıdakı mülahizələrdən irəli gəlir:

1. Cənubi Qafqazın hər üç ölkəsi ABŞ-ın Yaxın Şərq siyasəti kontekstində “İran problemi” və Vaşinqtonun çətin müttəfiqi Türkiyə ilə münasibətləri baxımından mühüm rol oynayır.

2. Bölgənin ABŞ-ın Əfqanıstan və İraqdakı əməliyyatları zamanı açıq şəkildə nümayiş etdirilən mühüm hərbi-siyasi və logistik komponenti var.

3. Xəzərin enerji ehtiyatlarının Avropa bazarlarına çatdırılması marşrutlarını və mənbələrini şaxələndirmək üçün hazırlanmış enerji təhlükəsizliyi.

4. Postsovet ölkələri-Gürcüstan, Ukrayna və Moldova üçün uzun bir fasilədən sonra NATO-nun genişlənməsinin yeni mərhələsini işə salmaq üçün yaranan fürsət.

5. 2018-ci ildə Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanın imzalanması ilə ABŞ-ın Xəzər dənizinə çıxışı ən azı indiki vaxtda praktik olaraq əngəllənmişdir ki, bu da Vaşinqtonun bütün Qara dəniz bölgəsi ilə bağlı ortaq layihələr çərçivəsində Gürcüstana olan marağını artırır [6].

Cənubi Qafqazda digər bir aktor olan Azərbaycana münasibətdə ABŞ-ın vacib maraqlarından biri də ilk növbədə onun geosiyasi mövqeyindədir. Azərbaycan

əlverişli coğrafi mövqeyə və strateji enerji ehtiyatlarına sahibdir. Bu, bölgədəki ən nüfuzlu oyunçunun inamlı mövqeyini müəyyənləşdirir. Məşhur amerikalı politoloq Zbiqnev Bjezinskiyə görə, “Azərbaycanı Xəzər dənizi və Orta Asiyanın zənginliyi ilə dolu şüşə butulkaya girişə nəzarət edən həyati mantar adlandırmaq olar. Neft-qaz boru kəmərlərinin keçdiyi Türkiyəyə etnik və siyasi cəhətdən yaxın olan Azərbaycan Rusiyanın bölgəyə giriş monopoliyasını həyata keçirməsinin qarşısını alacaq və beləliklə də onu Orta Asiya dövlətləri üzərində əsas siyasi təsir gücündən məhrum edəcəkdir [1, s.83].”

Birincisi, Azərbaycanın İrana yaxınlığı, onun “İran problemi” kontekstində əhəmiyyətini artırır-Tramp administrasiyasının xarici siyasət gündəminin əsas problemlərindən biri olan İranın rolunu yalnız Yaxın Şərqdə deyil, eyni zamanda Qafqazda minimuma endirmək istəyi. İkincisi, Azərbaycanın Türkiyə ilə müttəfiqliyi, Vaşinqtonu regionu daim diqqət mərkəzində saxlamağa məcbur edir. Bu vəziyyətdə, görünür ki, ABŞ, Türkiyə ilə münasibətlərin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, NATO-nun cənub cinahını təmsil edən Ankaranı Zaqafqaziya və hər şeydən əvvəl Azərbaycanda öz maraqlarının əsas dirijoru kimi görməyə meylli olacaq.

ABŞ-ın İrana tətbiq etdiyi sanksiyaları, ABŞ ilə Rusiya arasındakı gərginliyi və bölgədəki tarazlığın dəyişməsinə nəzərə alaraq, 2018-ci ilin oktyabrında ABŞ Prezidentinin Milli Təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri Con Boltonun Cənubi Qafqaz səfərinin ABŞ-ın Qafqazdakı siyasəti ilə bağlı mühüm ipucları ehtiva etdiyini söyləmək olar. Boltonun təmasları və verdiyi mesajlar araşdırıldığında, ziyarət edilən ölkələr arasında Gürcüstanın arxa planda qaldığı görülür.

Cənubi Qafqaz regionu həmçinin Rusiyanın Orta Şərq siyasəti, İranın Avropa siyasəti və Türkiyənin Avrasiya siyasəti səbəbiylə ön plana çıxır. Suriya böhranında Astana prosesi kontekstində ABŞ-a qarşı birləşən bu üç ölkənin Cənubi Qafqazda da iş birliyinə müraciət etdiyi görülürdü. Buna görə ABŞ-ın bölgəyə nüfuz etməsi yuxarıda göstərilən aktorları əhatə edən siyasətin qurulmasını tələb edirdi. Azərbaycan Vaşinqtonun bölgədə ən çox əhəmiyyət verdiyi ölkədir. Bunun əsas

səbəbi rəsmi Bakının həm Türkiyə, həm də Rusiya və İranla yaxın əlaqələrin olmasıdır.

Nüvə proqramı ilə bağlı Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı imzalanandan sonra Bakı Tehranla sıx əlaqələri gücləndirmişdir. Xüsusilə, Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi çərçivəsində Azərbaycan, İranla Rusiya arasındakı əsas mövqeyini istifadə etmişdir. Xəzər dənizi mövzusunda Azərbaycanın Rusiya və İranla əməkdaşlığı daha da inkişaf edir. Xüsusilə 12 Avqust 2018-ci il tarixində Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsindən sonra bu ölkələr arasındakı münasibətlər daha da dərinləşir.

ABŞ bölgədəki rəqibləri Rusiya və İrani zəiflətmək siyasətində Azərbaycanı öz tərəfinə çəkmək istəyir. Ağ Ev üçün ən vacib məsələ İsrail ilə Azərbaycan arasındakı yaxşı münasibətlərdir. Bu əlaqələr Vaşinqton tərəfindən rəsmi Bakı ilə münasibətləri asanlaşdıran bir amil kimi qəbul edilir.

Bundan əlavə, ölkənin gərginlik ocaqlarına yaxınlığı ABŞ-ın Azərbaycanla əlaqə sahələrini genişləndirir: qanunsuz transmilli fəaliyyət, qaçaqmalçılıq və beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə.

Vaşinqton Bakını enerji tərəfdaşı hesab edir və Xəzər enerji bazarının inkişafı üçün kifayət qədər səy göstərir-bu gün rəsmi Vaşinqtonun nəzərində Bakı, Aİ-nin enerji təhlükəsizliyi sahəsində Rusiya Federasiyasına qarşı bir tarazlıq mövqeyindədir.

2019-cu ildə Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyanın Qarabağla bağlı populist bəyənətləri və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə ardıcıl qanunsuz səfərləri kimi təxribatçı xarakter daşıyan hərəkətləri Ermənistanın danışıqlar yolu ilə münaqişənin həllində və nəticə etibarilə, Azərbaycana qarşı davam edən hərbi təcavüzə son qoymaq və işğal edilmiş ərazilərdən öz qoşunlarını çıxarmaqda maraqlı olmadığını göstərdi.

Təxribatçı əməllərin davamı qismində, Ermənistanın müdafiə naziri David Tonoyan 2019-cu ilin martında ABŞ-a səfəri zamanı erməni diasporası ilə görüşdə Ermənistanın “səngər müdafiəsi” strategiyasından “aktiv əngəlləmə” strategiyasına

keçdiyini bəyan etmişdi. Ermənistan rəsmisi çıxışında “hücum imkanlarını genişləndirərək” ifadəsini işlədərək bəhs etdiyi strategiyanı “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə” adlandırmışdı [8].

Bütün bunların sülh danışıqları üzərində çox mənfi təsiri olmuş, uzlaşma üçün siyasi arenanı tamamilə bağlamışdı.

2020-ci ilin 12 iyul tarixindən etibarən Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu ərazisi boyunca başlayan döyüşlər regiona ABŞ və müttəfiqlərinin diqqətini yenidən çəkdi. Əsas versiya “Gəncə keçidi” deyilən və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, Cənub Qaz Dəhlizi, Bakı-Supsa neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Bakı-Tbilisi nəqliyyat infrastrukturuları kimi mühüm beynəlxalq layihələr yerləşdiyi zonaya yaxın olması ilə bağlıdır. Ekspertlər istisna etmirlər ki, rəsmi İrəvan 2016-cı il Aprel döyüşlərinin psixoloji travmasından qurtulmaq üçün 2020-ci ilin İyul hadisələrindən bəhrələnməyə cəhd göstərib. ABŞ-ın əsas üzvlərindən biri olduğu ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin passivliyi və qeyri-obyektiv davranışlarının nəticəsi fonunda dinc yolla həll imkanlarının ciddi şübhə altında qalmaqda davam etdiyini söyləmək olardı. Bu məqam Tovuz hadisələri ilə bir daha öz təsdiqini tapdı. Xaraktercə Dördgünlük müharibənin davamı sayılan Tovuz döyüşləri sözün əsl mənasında münaqişənin tənzimlənməsi istiqamətində diplomatik dalandan hərbi aktiv fazaya keçid aktı sayıla bilər [7].

Bu xüsusda 17 iyul 2020-ci il tarixində 2021-ci maliyyə ili üzrə "Milli Müdafiə Maliyyələşmə Qanunu" (National Defense Authorization Act - NDAA) layihəsinə düzəlişlərin müzakirəsi üzrə ABŞ Konqresinin Nümayəndələr Palatasının Qaydalar haqqında Komitəsinin (Committee on Rules) iclası keçirilmişdir. Konqres üzvləri S.Şabot və S.Kohen tərəfindən Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovada işğal olunmuş ərazilərdən köçkün düşmüş və bu ərazilərdə qətlə yetirilmiş vətəndaşlar barədə hesabatı Konqresə təqdim etmələri barədə 296 sayılı düzəliş Konqresin Nümayəndələr Palatası tərəfindən qəbul olunub. Bu düzəlişdə işğal olunmuş ərazilərdən köçkün düşmüş və həlak olmuş əhali barədə birgə hesabatın ABŞ Dövlət və Müdafiə departamentləri tərəfindən Konqresə təqdim edilməsi nəzərdə tutulur.

Həmçinin düzəlişdə Azərbaycan da daxil olmaqla, digər üç ölkədə ərazilərin qeyri-qanuni işğalı faktı təsdiqlənir. ABŞ tarixində ilk dəfə Konqresdə Ermənistan əleyhinə düzəlişlər qəbul edildi və ABŞ rəsmi olaraq Azərbaycan ərazilərinin ermənilər tərəfindən işğalı faktını təsdiqlədi [5].

Avqust ayında, təmas xəttinin Goranboy rayonu istiqamətində Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin diversiya-kəşfiyyat qrupunun təxribat törətməyə cəhd göstərməsi, beynəlxalq hüquq prinsiplərinə zidd olaraq Azərbaycan Respublikasının işğal altındakı ərazilərinə çox sayda YPG, PKK terrorçularının o cümlədən, Beyrut dəniz limanında baş tutan partlayışlardan sonra Livandan ermənilərin köçürülməsi münaqişəni daha da qızışdırdı [3]. Vəziyyətin gərginliyi 2020-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Ermənistanın baş nazirinin həyat yoldaşı Anna Hakobyanın Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərində qeyri-qanuni olaraq təşkil olunmuş hərbi təlimdə iştirakını ictimailəşdirməsi ilə pik həddə çatdı.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayan növbəti hərbi təcavüzünə cavab olaraq, Azərbaycan işğal altındakı torpaqların azad edilməsi məqsədilə Vətən müharibəsinə başlamışdır.

Müharibənin ilk günlərində ABŞ Dövlət katibinin birinci müavini Stiven Biqan hər iki tərəfin Xarici İşlər nazirləri ilə əlaqə saxlayaraq tərəfləri dərhal hərbi əməliyyatları dayandırmağa, situasiyanı daha da gərginləşdirməmək üçün aralarındakı mövcud birbaşa rabitə əlaqələrindən istifadəyə və regiondakı gərginliyi daha da artıran ritorika və hərəkətlərdən uzaq olmağa çağırıb.

ABŞ Dövlət katibi Mayk Pompeo 23 oktyabrda Vaşinqtonda Xarici İşlər nazirləri görüşdə şiddətə son qoyulmasının və mülki şəxslərin qorunmasının vacibliyini vurğulayıb. O, həmçinin münaqişəni Helsinki Yekun Aktının güc tətbiq etməmək, ərazi bütövlüyünün təmin olunması, bərabər hüquqlar və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipləri əsasında həll etmək üçün tərəflərin ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrələrinin vasitəçiliyi ilə substantiv danışıqlarda iştirakının vacibliyini qeyd edib [10].

Analitiklər fikrincə, Dağlıq Qarabağda müharibə alovlanandan bəri ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədr ölkəsi olmasına baxmayaraq ABŞ-ın passiv rol oynaması göstərir ki, “Vaşinqton görüşü”ndən hansısa irəliləyiş gözləməyə dəyməzdi. Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirlərinin üçtərəfli formatda görüşməməsi də, Tramp administrasiyasının müharibə edən tərəflərin mövqelərindəki boşluğu aradan qaldırmağa böyük ümid bağlamadığına dəlalət edir.

Bundan başqa, Vaşinqton görüşü iki amillə bağlı ola bilər: “Birinci amil Moskva görüşünə cavab olaraq, ABŞ-ın Minsk Qrupunun həmsədr ölkəsi kimi passivliyini kompensasiya etmək istəyi ola bilər.

İkinci amilə gəlincə, ABŞ-ın münaqişəyə diqqət ayırması daxili siyasətə hesablanmış addım sayıla bilər. Yəni, məqsəd ABŞ-da prezident seçkilərinə iki həftədən az vaxt qaldığını nəzərə alaraq erməni seçicilərinin və lobbisinin dəstəyini almaq ola bilər. İkinci amil keçmiş vitse-prezident olan Co Baydenin Qarabağla bağlı dərin məlumatlarının olması ilə də bağlı ola bilər. Onun bəyanatları da bunu deməyə əsas verir [11].

44 gün sürən İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində müzəffər Azərbaycan Ordusu Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı şəhərlərini, Qarabağın tacı sayılan Şuşa şəhərini, Zəngilan rayonunun Mincivan, Ağbənd, Bartaz qəsəbələrini, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Tərtər rayonunun Suqovuşan kəndi, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla ümumilikdə 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etdi.

Azərbaycanın hərbi sahədə qazandığı qələbələr, xüsusilə Şuşanın düşmən əsarətindən qurtarılması müharibənin taleyində həlledici rol oynadı, 2020-ci il noyabrın 10-u Ermənistanın öz məğlubiyyətini etiraf etməsi və kapitulyasiyası ilə nəticələndi, Ermənistanı Kəlbəcər, Ağdam və Laçın rayonlarını Azərbaycana qaytarmağa məcbur etdi [2].

Azərbaycanın qələbəsindən sonra ABŞ Dövlət katibi Mayk Pompeo 17-18 noyabr tarixlərində Tbilisiyə səfər edərək, Gürcüstan rəsmiləri və vətəndaş cəmiyyəti

üzləri ilə görüşlərində regionda müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı müzakirə edib. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı yeni roluna son dərəcə ehtiyatla yanaşan Gürcüstan müxalifət siyasətçiləri Pompeoya cənubda-Dağlıq Qarabağdakı rus sülhməramlılarına cavab olaraq “ABŞ hərbi infrastrukturunun Gürcüstanda yerləşdirilməsi”nə dair çağırışlar ediblər [9].

ABŞ qeyri-sabitliyin Şimali Afrika, Orta Şərq və Cənubi Asiyaya yayılan nəticələrinin getdikcə daha çox hiss olunduğu Qafqaz və Orta Asiya ilə münasibətlərdə təhlükəsizlik məsələlərinə diqqətini davam etdirəcəkdir. Ölkənin pandemiya, iqtisadi çətinlik və bir sıra yüksək səviyyəli beynəlxalq problemlərə (məsələn, Çin, İran, Rusiya və transatlantik münasibətlər) yönəldiyi bir vaxtda prezidentliyə namizədlərdən heç biri Rusiya sərhədlərinin cənubundakı bu bölgələrə çox əhəmiyyət vermədi.

ABŞ-ın Orta Asiya və Cənubi Qafqaza diqqət çatışmazlığı təəccüblü deyil. Son on ildə Birləşmiş Ştatlar demək olar ki, hər iki bölgədən çəkildi. Bu daha çox ölkədə hakim olan izolyanist əhval-ruhiyyənin və qitəyə yaxın təcili məsələlərin ortaya çıxmasının göstəricisidir.

Əsas maraqlı məqam Bayden rəhbərliyinin Rusiyaya Qərb demokratiyasına və ABŞ maraqlarına global bir təhdid kimi yanaşmasının Cənubi Qafqaza necə təsir edəcəyi ilə bağlıdır. 2017-ci ildə Vitse-prezident postundan ayrıldıqdan sonra Co Bayden, dövlətlərin suverenliklərini və demokratik traektoriyalarını möhkəmləndirmələrinə kömək etmək üçün Avrasiya da daxil olmaqla dünyanın müxtəlif yerlərində Rusiyanı geri çəkməyin zərurətini vurğulayan bir sıra çıxışlar etmişdi. Güman ki, prioritet Ukrayna ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə yönələcək, amma bundan əlavə Bayden yəqin ki Rusiyanın qonşuluğu boyunca digər postsovet ölkələri ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi yollarını da axtaracaqdır.

Ümumiyyətlə, indi Vaşinqtonun ənənəvi siyasi vasitələrinin (demokratiyaya dəstək, antikorrupsiya proqramları, beynəlxalq qurumlarla əlaqələrin gücləndirilməsi və terrorizmlə mübarizədə əməkdaşlıq) maddi nəticələr əldə etmək üçün yetərli olub olmadığını söyləmək çətinidir. Həqiqətən, əvvəllər bölgə ölkələri ABŞ-ın təklif etdiyi

islahatları həyata keçirməyə tələsmirdilər və indi digər beynəlxalq problemlər fonunda Amerika xarici siyasəti üçün getdikcə daha az maraqlanırlar. Şübhəsiz ki, Baydenin Orta Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinə ritorik dəstəyi Vaşinqtonun diqqətini öz problemlərinə yönəltməyə kömək edəcəkdir. Bununla birlikdə, Baydenin bu bölgənin problemlərinə lazımi diqqət yetirəcəyi təqdirdə sərəncamında kifayət qədər mənbəyə sahib olacağını demək çətindir.

Cənubi Qafqazda və onun qonşuluğunda baş verən bütün dəyişiklikləri nəzərə alaraq, Vaşinqtonun bölgədəki risklərini qiymətləndirməyə dəyər. ABŞ-ın Cənubi Qafqazda mühüm təhlükəsizlik və iqtisadi maraqları var. ABŞ-ın bölgədəki maraqları Cənubi Qafqaz sərhədlərindən də çox uzanır və yaxınlıqdakı Türkiyə NATO-nun çox dəyər verdiyi müttəfiqi olaraq qalır [4].

Bölgənin digər dondurulmuş münaqişəsi (bir tərəfdən Gürcüstan və digər tərəfdən Cənubi Osetiya ilə Abxaziya arasında) daha az təhlükəli görünür. Faktiki olaraq bütün hərbi gücünün tükəndiyi Gürcüstan və Rusiya tərəfindən hərbi-siyasi cəhətdən effektiv şəkildə dəstəklənən ikinci tərəflər arasında hərbi potensialın bərabərsizliyi hərbi əməliyyatların bərpasını son dərəcə mümkünsüz edir. Buna baxmayaraq, Vaşinqton rabitə kanallarını qorumaq və atəşkəs xətləri boyunca ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün diplomatik səylərini davam etdirir.

Bütün bu reallıqlar Cənubi Qafqazdakı gələcək siyasətində ABŞ tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın ortaq münaqişə təcrübəsi çox çətin geosiyasi vəziyyətin mirasıdır. ABŞ-ın Cənubi Qafqazdakı siyasəti hər zaman bölgə ölkələrinə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə kömək etməkdə digər məhdudlaşdırıcı amil Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı nüfuzunu qorumağa çalışmasıdır. Hərbi imkanları, coğrafi üstünlüyü və bunlardan istifadə iradəsinin birləşməsi sayəsində Rusiya Cənubi Qafqazda nüfuz uğrunda rəqabət aparən bütün digər xarici güclərin mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldığı ən vacib xarici aktor olaraq qalmağa davam edəcəkdir.

Bu o demək deyil ki, ABŞ Cənubi Qafqazı tərk etməlidir. ABŞ-ın bölgədəki maraqları və son dördübdə bir əsrdə götürdüyü öhdəliklər bu cür yanaşmanı istisna edir.

Cənubi Qafqazın mübahisəli region olaraq qalacağını qəbul etmək özlüyündə ABŞ-ın bölgə işlərində iştirakına maneə deyil. ABŞ-ın geri çəkilməsi Rusiyanın Cənubi Qafqaza olan müstəsna təsir dairəsi iddialarını tanımaya bərabər olardı. Cənubi Qafqaz müstəqillik qazandıqdan sonra bütün ABŞ administrasiyaları Rusiyanın bu cür iddialarını dəfələrlə və qətiyyətlə rədd etdilər və bu mövqe ABŞ-ın bölgədəki siyasətinin əsas prinsiplərindən biri oldu.

Təcrübə göstərir ki, heç bir güc, hətta Rusiya bu region üzərində hegemonluğa nail ola bilməz. ABŞ-ın Cənubi Qafqazda mühüm maraqları və onları həyata keçirmək imkanları var. Uğur ABŞ-ın maraqları və mənəbləri arasındakı dəqiq tarazlıqdan, həm bölgənin özündə, həm də ətrafındakı vəziyyətin real qiymətləndirilməsindən, dəyişikliklərin inqilabi deyil, təkamül xarakterli olacağından asılı olacaqdır.

Birincisi, ABŞ-ın Cənubi Qafqaza yanaşması çərçivəsində Amerikanın maraqlarının bölgə işlərində iştirak edən digər güclərin maraqları ilə üst-üstə düşə biləcəyi qəbul edilməlidir. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz ölkələrinin müstəqilliyini və iqtisadi inkişafını dəstəkləmək siyasətini gücləndirməsinə imkan verən istiqamətlərdən biri də beynəlxalq aləmdə mövcudluqlarının genişləndirilməsidir. Məsələn, Çinin Cənubi Qafqazda iqtisadi potensialını reallaşdırmaq istəyi ölkələr arasında beynəlxalq ticarət və siyasi əlaqələr şəbəkəsinin inkişafı baxımından faydalı ola bilər. Bu, Rusiyanın ambisiyalarını tarazlaşdırır və Amerikanın bu ölkələrin beynəlxalq inteqrasiyasına dəstəyini artırır. İranla əlaqələrin gücləndirilməsi Fars körfəzində onlar üçün yeni ticarət imkanları açır.

Bu üç ölkə, bölgədəki böyük geosiyasi dəyişikliklər dövründə bir-birlərindən çox fərqli xarici siyasət kursları davam etdirirlər. Gürcüstan mümkün qədər Rusiyadan uzaqlaşmağa çalışaraq Avroatlantik inteqrasiya yolunu qətiyyətlə davam etdirir. Ermənistan rəsmi qüvvələrin üstünlüyü və qərbyönlü hökumətin təzyiqi ilə hər iki düşərgədə - Rusiya və Qərbdə əlaqələri qorumağa yönəlmiş kursa xidmət etməyə çalışır. Azərbaycan həm Rusiyanı, həm də Qərbi əlində saxlamaq istəyir və eyni zamanda hər ikisi ilə məsafəni qorumağa çalışır.

ABŞ-ın Cənubi Qafqaz dövlətləri üçün geosiyasi vəziyyəti dəyişdirə biləcəyi ehtimalı azdır. Lakin səylərini və yardımlarını daxili problemlərin öhdəsindən gəlmək və xarici problemlərə qarşı dayanıqlılıq qabiliyyətlərini artırmağa yönəldə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Bjezinski Z. Böyük şahmat taxtası. Bakı: Qanun, 2018.
2. Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 03 Dekabr 2020.
<https://president.az/articles/48455>
3. Hikmet Hacıyev'dən çarpıcı diqqət çeken PKK açıqlaması: Karabağ'da ilk savunma hattında görevlendiriliyorlar // Hürriyet gazetesi, 21 Ekim 2020.
<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/hikmet-haciyevden-carpici-dikkat-cekken-pkk-aciklamasi-karabagda-ilk-savunma-hattinda-gorevlendiriliyorlar-41642424>
4. NATO Genel Sekreteri Stoltenberg: Türkiye çok değer verdiğimiz bir müttefik // Anadolu Ajansı, 05 Ekim 2020.
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/nato-genel-sekreteri-stoltenberg-turkiye-cok-deger-verdigimiz-bir-muttefik/1995970>
5. Палата представителей Конгресса США встала на сторону Азербайджана // Вестник Кавказа, 21 Июль 2020.
<https://vestikavkaza.ru/news/palata-predstavitelej-kongressa-ssa-vstala-na-storonu-azerbajdzana.html>
6. Президент России. Конвенция о правовом статусе Каспийского моря. 12 Август 2018.
<http://www.kremlin.ru/supplement/5328>
7. Coffey L., Armenia-Azerbaijan clashes put a squeeze on 'Ganja Gap' // Arab News, 27 July 2020.
<https://arab.news/23pkv>
8. Gurbanov I., Armenia's Approach to Conflict Settlement Leads to Deadlock, 27 June 2019.

<https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13576-armenias-approach-to-conflict-settlement-leads-to-deadlock.html>

9. Opposition Writes Secretary Pompeo Over 'Democratic Backsliding,' U.S. Military Infrastructure, 18 November 2020.

<https://civil.ge/archives/382939>

10. U.S. Embassy in Azerbaijan, Secretary Pompeo's Meetings with Armenian Foreign Minister Mnatsakanyan and Azerbaijani Foreign Minister Bayramov, 24 October 2020.

<https://az.usembassy.gov/secretary-pompeos-meetings-with-azerbaijani-foreign-minister-bayramov-and-armenian-foreign-minister-mnatsakanyan/>

11. Wilkinson T, In run-up to election, Trump attempts mediation between Armenia and Azerbaijan, Israel and Sudan, Los Angeles Times, 23 October 2020.

<https://www.latimes.com/politics/story/2020-10-23/trump-mediation-armenia-azerbaijan-israel-sudan>

Shiraliyev M.

The South Caucasus factor in Trump Administration's security policy

(Summary)

The article reviews US President Donald Trump's foreign security policy in the South Caucasus. America has been strengthening military cooperation with Georgia since 2016, and the similar path has been followed during Trump's presidency. These measures contribute to the gradual escalation of relations between the US and Russia, as well as to the destabilization of the situation in the South Caucasus. Under Trump, conflict with Russia in the South Caucasus has become more aggressive. The region's proximity to Iran and Turkey also plays an important role in US security interests. Against the background of the Second Karabakh War in 2020, the great powers focused on resolving conflicts in the region. In this context, this article tries to trace possible difficulties in US President Donald Trump's security policy route to the South Caucasus.

Ширалиев М.

Фактор Южного Кавказа в политике безопасности Администрации

Трампа

(Резюме)

В статье дается обзор внешней политики безопасности президента США Дональда Трампа на Южном Кавказе. Америка укрепляет военное сотрудничество с Грузией с 2016 года, и аналогичный путь шел во время президентства Трампа. Эти меры способствуют постепенной эскалации отношений между США и Россией, а также дестабилизации ситуации на Южном Кавказе. При Трампе конфликт с Россией на Южном Кавказе стал более агрессивным. Близость региона к Ирану и Турции также играет важную роль в интересах безопасности США. На фоне Второй карабахской войны 2020 года великие державы сосредоточились на разрешении конфликтов в регионе. В этом контексте в статье делается попытка проследить возможные трудности на пути политики безопасности президента США Дональда Трампа на Южный Кавказ.

Rəyçi: t.f.d. T.Cəfərova

ŞAHLARLI MURAD

Azərbaycan Dillər Universiteti

Sahlarli.m@gmail.com

**MÜASİR DÖVRDƏ ENERJİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-
TÜRKMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ**

Açar sözlər: Azərbaycan -Türkmənistan münasibətləri,Kəpəz yatağı,Dostluq yatağı, neft-qaz layihələri, Cənub Qaz Dəhlizi, Transxəzər qaz kəməri layihəsi

Key words: Azerbaijan-Turkmenistan relations, Kapaz field, Dostlug field, oil and gas projects, Southern Gas Corridor, Trans-Caspian gas pipeline project

Ключевые слова: Азербайджано-туркменские отношения, месторождение Кяпаз, месторождение Достлуг, нефтегазовые проекты, Южный газовый коридор, проект Транскаспийского газопровода

Müasir dövrdə Türkmənistan-Azərbaycan münasibətləri SSRİ-nin süqutundan sonra formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan Türkmənistanla iqtisadi, enerji, humanitar və digər sahələrdə əməkdaşlıq edir. İki ölkə arasındakı münasibətlərin inkişaf dinamikasını 3 mərhələyə bölmək olar:

- 1.1992-2001-ci illər.Soyuq münasibətlər dövrü
- 2.2002-2007-ci illər.Durğunluq dövrü
- 3.2008-ci ildən bu günə qədər.İnkişaf dövrü

Böyük tarixi bağları olan bu iki ölkə arasında diplomatik münasibətlər SSRİ-nin süqutundan sonra 1992-ci il iyunun 9-da qurulmuşdur.1999-cu ildə Türkmənistanın Azərbaycanda, 2002-ci ildə isə Azərbaycanın Türkmənistanda səfirlikləri fəaliyyətə başlamışdır[7].

İki dövlət arasında mübahisələr SSRİ-nin dağılmasından dərhal sonra başlayır. 1996-cı ildə ölkə liderlərinin qarşılıqlı səfərlərinin müsbət nəticələr doğuracağı düşünülmürdü.Lakin 1996-cı ilin sonlarında Türkmənistan tərəfi neft yataqlarının mənsubiyyəti barədə etirazlarla çıxış etdi. Türkmənistan prezidenti Sparamurat Niazov Moskvaya gələrək Yeltsindən bu problemin həllində vasitəçilik istədi. Bütün cəhdlərə baxmayaraq bu vasitəçilik o qədər də uğurlu olmadı və 1997-ci ildə Azərbaycanla Türkmənistan arasında gərginlik yüksəldi. Belə ki,1997-ci il iyulun 4-də Türkmənistan dövləti ARDNŞ ilə Rusiyanın şirkətləri arasında Kəpəz yatağının birgə işlənilməsi barədə razılığınə etiraz etdi.Rəsmi Aşqabadın Kəpəz yatağına olan iddiası,həmçinin Azəri və Çıraq yataqlarına ara sıra iddialar səsləndirməsi münasibətlərin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb oldu[1,s.290].Kəpəz yatağı 1989-cu ildə Azərbaycanlı mütəxəssislər tərəfindən kəşf olunmuşdur. 1991-ci ilin

sonlarında Sovet İttifaqının dağılmasından bəri hər iki ölkə bu sahə ilə bağlı iddia qaldırırdı. Azərbaycan bu yatağı Kəpəz, Türkmənistan isə Sərdar adlandırırdu. Bu problem Azərbaycan və Türkmənistan münasibətlərinin soyumasının ilkin səbəbi kimi göstərilir.

1997-ci ildə Tehranda keçirilmiş İslam Konfransı Təşkilatının zirvə toplantısında hər iki ölkənin rəhbərləri arasında Xəzər dənizində mübahisəli yataqların mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün *ekspertlər qrupunun* yaradılması haqqında razılıq əldə edilmişdi. Ancaq sonrakı illər ərzində də məsələlər öz mürəkkəb xarakterində qalmağa davam etdi. 1999-cu il noyabrın 18-də ATƏT-in İstanbul zirvəsində Türkmənistan prezidenti Saparmurat Niyazov Bakı-Tiblisi-Ceyhan boru xəttini dəstəkləyən bəyanata 3 dövlət başçısı ilə birgə imza atdı. Lakin 2000-ci ildə gözlənilmədən Türkmənistan hökuməti bütün şirkətlərə xəbərdarlıq edərək, Azəri və Çıraq yataqlarının da onlara aid olduğunu bildirdi. Bir qədər sonra isə o Azərbaycan, Rusiya, Qazaxıstan arasında Xəzərin dibinin bölüşdürülməsi barədə əldə olunmuş 3 tərəfli razılaşmaya etiraz bildirərək, vahid mövqeyin formalaşmasına mane oldu. Bütün bu etirazlara rəğmən Azərbaycan qarşı tərəfə Kəpəz yatağının “50-50 prinsipi” ilə işlənməsi təklifini irəli sürdü. Türkmənistan bu təkliflə də razı olmadı, üstəlik qazın ixracı və mübadiləsindəki məbləği bəhanə edərək Azərbaycana qaz ixracını dayandırdı. 2001-ci ildə Türkmənistanın Azərbaycandakı səfirliyi fəaliyyətini dayandırdı [5, s.644].

2002-ci ildə Türkmənistanda keçirilən Xəzəryanı dövlət başçılarının sammitində Rusiya Xəzərin sektorlara bölgüsü üzrə “Bərabər uzaqlıqda orta xətt” prinsipini irəli sürdü. İran və Türkmənistan bu təklifin əleyhinə çıxış etdilər və sammit heçbir nəticə vermədi.

2002-2007-ci illəri Azərbaycan -Türkmənistan münasibətlərinin durğunluq dövrü adlandırmaq olar. Ümumiyyətlə Saparmurat Niyazovun hakimiyyəti illərində iki ölkə arasında münasibətlər soyuq xarakter kəsb edirdi. Ümumiləşdirmə apararaq iki dövlət arasında münasibətlərin mürəkkəb xarakter almasına səbəb olan amilləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Xəzərin statusu məsələsində tərəflərin fərqli mövqeyi
2. Karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə və ixracına dair mübahisələrin olması
3. Kəpəz (Sərdar) yatağının mənsubiyyətinin müəyyən edilməsində mübahisələr
4. Azəri və Çıraq yataqlarına Türkmənistanın iddiaları

2007-ci ildə Qurbanqulu Berdiməhəmmədov Türkmənistanın prezidenti seçildi. Onun hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan –Türkmənistan münasibətlərində yeni bir dönmə başladı.2008-ci ildə Türkmənistanın Bakıdakı səfirliyi fəaliyyətini bərpa etdi.Elə həmin ildə hər iki ölkə başçısının qarşılıqlı səfərləri baş tutdu.

Münasibətlərin inkişafına mənfi təsir göstərən digər bir səbəb isə Xəzərin hüquqi statusu probleminin həlli ilə bağlı olan məsələ idi. Xəzəryanı dövlət başçılarının II zirvə sammiti 2007-ci ilin oktyabrında Tehran şəhərində keçirildi. Yalnız sahil dövlətlərinin Xəzərin resuslarına dair süverenlik hüququna sahib olması barədə tərəflərin ümumi mövqeyini əks etdirən konvensiya hazırlanması üçün birgə bəyannamə qəbul edildi. Xəzərin hüquqi statusu məsələsi yenə də öz həllini tapmadı.III samit 2010-cu ildə Bakı şəhərində baş tutdu.Sammitin yekunu olaraq Xəzərin təhlükəsizliyi məsələlərinə dair “Xəzərin beşliyi” adlı bəyannamə qəbul edildi. 2014-cü idə Rusiyanın Həştərxan şəhərində keçirilən IV sammitdə 19 bəndlik birgə memorandum qəbul edildi.Bu sənədə əsasən sahil dövlətləri bir –birlərinin ərazi bütövlüyünü tanıyırdılar.Həmçinin sənəddə Xəzər dənizində başqa dövlətlərin hərbi qüvvələrinin olmaması, güc tətbiq etməmək,əməkdaşlıq,qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanan razılaşmalar da var idi. Qeyd edilirdi ki, Xəzər dənizinə aid hər bir məsələ dinc vasitələrlə həll edilməli, regionda sülhə və təhlükəsizliyə əsaslanan əməkdaşlıq münasibətləri qurulmalıdır. Bu sammitlərdə əvvəl Türkmənistan prinsipial mövqə tutsa da sonradan Xəzərin statusu probleminə dair daha konstruktiv həllər irəli sürməyə başlamışdı [6, s. 356]. 2008-2015-ci illərdə tərəflər arasında dialoqlar davam etmiş,bir sıra məsələlərdə razılaşmalar əldə edilmişdir.Bu illər ərzində artıq hər iki dövlət gələcək əməkdaşlıq planlarını qurmuşdular və sadəcə olaraq bunları həyata keçirmək lazım idi. Türkmənistan hökuməti Xəzər dənizinin çoxşaxəli əhəmiyyətini

anlayırdı. Eyni zamanda qazın Avropaya çatdırılması üçün Azərbaycanla münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 2008-ci ildən etibarən iki ölkənin təşəbbüsü ilə iqtisadi və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq üzrə yaradılmış **Birgə Hökumətlərarası Komissiya** indi də fəaliyyətini yüksək səviyyədə davam etdirir. [7]

2015-2017-ci illərdə Türkiyə-Azərbaycan-Türkmənistan 3-lü formatında görüşlər keçirildi. Eyni zamanda bu format XİN-ləri səviyyəsində də davam etdirilmişdir [2].

2017-ci ildə dövlət başçıları səviyyəsində diplomatik əlaqələrin yaranmasının 25 illiyi münasibəti ilə təbrik məktubları göndərilmişdir.

Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdimuhammedov 2017-ci il avqustun 8-də Bakıya rəsmi səfərə gəldi və burada həmkarı İlham Əliyevlə görüşdü. İki gün davam edən danışıqlarda prezidentlər Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi, Xəzər dənizindəki yeni limanlar və Xəzər qazının Avropa bazarlarına nəqli üçün marşrutların hazırlanması istiqamətində birgə səylər daxil olmaqla bir neçə əsas regional məsələni müzakirə etdilər. Görüş zamanı bir sıra məsələlər müzakirə edilmiş və iki dövlət arasında “Strateji tərəfdaşlıq haqqında” bəyannamə imzalanmışdır. İ.Əliyev iki dövlət arasındakı əlaqələrin ən yüksək səviyyədə olduğunu və “Xəzər məkanını Avrasiyada uzunmüddətli geniş beynəlxalq əməkdaşlıq arenası və sabitlik mənbəyinə çevirməyin zəruriliyi”ni bildirmişdi.

2017-ci il 5 ölkənin-Azərbaycan, Türkmənistan, Əfqanıstan, Gürcüstan və Türkiyə arasında “Nəqliyyat və tranzit üzrə əməkdaşlıq Sazişi”nin (Lapis Lazuli Marşrutu Sazişi) imzalanması ilə yadda qaldı [7]. Növbəti il isə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev Türkmənistana səfər etdi. 2018-ci il avqustun 12-də Aktau şəhərində keçirilən V sammitdə Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında konvensiya imzalandı. Tərəflər bu sahədə müsbət yöndə irəliləyişlərin olduğunu qeyd etdilər. Türkmənistanla Azərbaycan daha əvvəlki kimi prinsipial mövqe deyil, dostluq mövqeyi nümayiş etdirirdi.

2018-ci ildə Türkmənistanda istifadəyə verilmiş Lapis Lazuli beynəlxalq marşrutu Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi ilə birləşərək Qərb-Şərq tranzitində böyük rol oynayacaq. Aydın ki, BTQ dəmir yolunun fəaliyyətə başlaması Şərq-

Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizini Orta Asiyanın aparıcı nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevirərək malların Avropa,Çin və Əfqanıstana daşınmasını intensivləşdirməyə imkan verir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti Azərbaycan və Türkmənistanın tranzit imkanlarını genişləndirəcək.

2018-ci il 21-22 noyabrda iki ölkə arasında nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin inkişafı və gücləndirilməsi barədə bəyanatlar imzalandı.Rəsmi görüşdə iki dövlət arasında 20 müqavilə imzalanmışdı [4].Qəbul edilmiş sənədlərə əsas aşağıdakılar aiddir:

1. 2019-2021-ci illər üzrə iqtisadi-ticari sahədə əməkdaşlıq proqramı
2. 2019-2022-ci illər üzrə nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq proqramı
3. Bakı Beynəlxalq dəniz portu ilə Türkmənbaşı dəniz portu arasında əməkdaşlıq haqqında
4. nəqliyyat, tranzit və logistika sahəsində Azərbaycan-Türkmənistan birgə komissiyasının yaradılması haqqında
5. investisiyaların qoyuluşu,elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət sahəsində və digər sahələrdə

2019-cu ildə Azərbaycan,Türkmənistan,Gürcüstan,Rumıniya dövlətləri “Qara dəniz-Xəzər dənizi” beynəlxalq marşrutunun yaradılması haqqında birgə bəyannamə qəbul etdilər [7].

İkitərəfli əməkdaşlığın mühüm sahələri nəqliyyat, tranzit və logistika sektorları, habelə enerji mənbələrinin daşınmasıdır.Azərbaycan və Türkmənistan *TRACECA, Lapis Lazuli, Xəzər dənizi - Qara dəniz, Şərq - Qərb* kimi qitələrarası nəqliyyat dəhlizlərinin əhəmiyyətli iştirakçılarıdır, çünki Qafqaz və Mərkəzi Asiyanı birləşdirən ən qısa yol bu ölkələrin Xəzər dənizi sahillərindən keçir. Azərbaycan əlverişli coğrafi mövqeyi ilə Türkmənistan üçün “Avropaya açılan pəncərə”dir. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu, Türkmənistandan Türkiyəyə və Avropaya, həm də əks istiqamətdə malların daşınması üçün xüsusi geostrateji bir önəmə sahibdir [3].

Daha bir aktual məsələ Xəzər dənizinin dibi ilə Azərbaycan və Türkmənistan arasında fiber optik rabitə xəttinin birgə çəkilməsi, həmçinin istifadəsi və idarə

olunması üzrə birgə fəaliyyətdir. Beləliklə, Azərbaycan Rəqəmsal Qovşağı proqramı çərçivəsində həyata keçirilən bu layihə Avropa ilə Asiya (Rəqəmsal İpək Yolu) arasında internet əlaqəsinin optimallaşdırılmasına xidmət edir.

Türkmənistan qaz ehtiyatlarına görə dünyada 4-cü yerdədir. Hər il burada 30-32 milyard m³ qaz istehsal edilir ki, bunun da böyük hissəsi qonşu ölkələrə ixrac olunur. Xəzər hövzəsindən əldə olunan enerji ölkənin ümumi enerji ehtiyatının az bir hissəsini əhatə edir. Neft və qaz istehsalı bu ölkənin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Neft və qazdan gələn gəlir ümumi gəlirin 60% -ni təşkil edir. Azərbaycan tərəfi Türkmənistan və Orta Asiya qazını öz marşutu vasitəsilə Qərbbə yönəldə bilər. Bunun üçün də Xəzər dənizinin dibi ilə yeni kəmərlər çəkilməlidir. Boru kəmərinin tikintisi yalnız Xəzəryanı dövlətlərin razılığı ilə mümkündür. Türkmənistanda hasil edilən qaz əsasən Sovet dövründə çəkilən Orta Asiya-Mərkəz boru kəməri vasitəsilə Rusiyaya çatdırılır və buradan da Qazprom şirkəti ilə Qərb bazarlarında satılır. Bu da Türkmənistanın enerji ticarətini bir növ Rusiyanın nəzarəti altında saxlayır. Türkmən qazının az bir qismi isə İrana çəkilmiş kəmərlər vasitəsilə ixrac edilir [6, s.368]. Transxəzər layihəsinin həyata keçməsinə ləngidən əsas səbəblərdən biri də Xəzər dənizində böyük həcmdə neft ehtiyatlarına malik olan **Kəpəz** yatağı üstündə Azərbaycanla olan mübahisələr idi. 2021-ci ildə bağlanan müqaviləyə əsasən bu yataq artıq “Dostluq yatağı” adlandırılır və hər iki ölkə bu yatağın birgə işlənməsi haqqında razılıq əldə ediblər. Bu müqavilə iki ölkə üçün ümumən region ölkələri aşağıdakı yeni gestrateji nəticələr doğura bilər:

1. Türkmənistan, Qazaxıstan və Özbəkistan Transxəzər layihəsi vasitəsilə Cənub Qaz Dəhlizinə qoşula bilər.

2. Bu müqavilə türk dövlətlərinin bundan sonra daha möhkəm əməkdaşlıq münasibətlərinə və həmrəyliyinə bir işarədir.

3. Türkmənistanla mübahisələr həll edildiyindən Qərbin Xəzərdəki digər layihələri həyata keçə bilər ki, bu da Rusiyanı yeni strateji addımlar atmağa vadar edə bilər. Çünki Mərkəzi Asiya qazının böyük həcmi məhz Rusiya vasitəsilə Qərb bazarlarına çıxarılır.

Türkmənistan öz enerji resurslarını Avropa bazarına daha müstəqil şəkildə çıxarmağa çalışır. O, TAP və TANAP kimi nəhəng layihələrin reallaşmasında maraqlı tərəf idi. Dostluq müqaviləsi Türkmənistanı Transxəzər boru kəməri ilə hərəkətə bir addım daha yaxınlaşdırır. Bu irəliləyişin böyük bir əməkdaşlıq verəcəyini söyləmək hələ tezdir, amma indi imkanlar daha genişdir.

Son illərdə imzalanan müqavilələrə əsasən, Azərbaycan qazı Cənub Qaz Dəhlizi çərçivəsində TANAP və TAP qaz kəmərləri ilə Qərb bazarlarına çatdırılacaqdır. Bununla yanaşı, Türkmənistanın enerji ehtiyatlarını bu boru kəmərlərinə nəql edəcək “Transxəzər Qaz Boru Kəməri” layihəsi hələ də müzakirə mərhələsindədir. Transxəzər qaz kəməri layihəsi çərçivəsində təbii qazın Türkmənbaşı limanından Səngəçal terminalına Xəzər dənizinin altından keçən illik gücü 32 milyard kubmetr və uzunluğu 300 kilometr olan boru kəməri ilə çatdırılması planlaşdırılır. Türkmənistanın infrastruktur problemləri başlanğıcda Transxəzər qaz kəmərinin həyata keçirilməsinə mane olsa da, 2016-cı ildə Şərqi-Qərb qaz kəmərinin işə salınması ilə bu maneə aradan qaldırıldı [12].

Şərqi Türkmənistanda yerləşən Şərqi-Qərb kəməri gələcəkdə ölkənin ən böyük qaz ehtiyatlarını Qərb bazarlarına çıxarmaq üçün mühüm rol oynayacaq. Layihədə Qazaxıstan və Özbəkistanın mümkün iştirakı ilə Orta Asiya ölkələrindən Avropaya ildə təxminən 50 milyard kubmetr təbii qaz nəql edilə bilər. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, TANAP və TAP boru kəmərləri ilə Avropaya nəql ediləcək təbii qazın həcmi ilkin mərhələdə 10 milyard kubmetrə, sonrakı illərdə 20 milyard kubmetrə qədər artacağı proqnozlaşdırılır. Təməli 2016-cı ildə Yunanıstanın Saloniki şəhərində qoyulan TAP kəməri artıq 2021-ci ildən fəaliyyətə başlayıb. TAP Bolqarıstanın 33%, Yunanıstanın 20%, İtaliyanın 10.5% qaza olan tələbatını ödəyəcək [11].

Türkmən qazı Cənub Qaz Dəhlizinin enerji təminatında böyük bir oyunçuya çevrilərək digər enerji ixrac edən ölkələrlə rəqabətə girə bilər. Beləliklə, Avropaya nəql ediləcək Türkmənistan qazı, riskləri minimuma endirmək üçün həm bazar qiymətlərinin aşağı düşməsinə, həm də enerji tədarükünün şaxələndirilməsinə kömək

edəcəkdir [10, s. 4]. Bu layihə Türkmənistanın böyük enerji ehtiyatlarının ixracının şaxələndirilməsi baxımından son dərəcə cəlbedicidir. Bu baxımdan Azərbaycanın infrastrukturu əsasdır. Bunun sayəsində, əsasən Çin bazarından (təxminən yüzdə 80) asılı olan Türkmənistan, Avropa bazarlarına açıla bilər. Transxəzər qaz kəməri layihəsinin reallaşacağı təqdirdə Azərbaycan və Türkmənistan Avropanın təbii qaza illik tələbatının təxminən 7-10%-ni təmin edə biləcəklər ki, bu da Avropa ilə əlaqələri daha da gücləndirəcəkdir [8].

Dostluq karbohidrogen yatağı ilə bağlı Azərbaycan və Türkmənistan arasında anlaşma memorandumunun imzalanması iki ölkə və bütövlükdə Xəzər regionu üçün geniş imkanlar yaradır. Rəsmi Bakı ilə Aşqabad arasında uzun illər davam edən müzakirələrdən sonra 2021-ci il yanvarın 21-də imzalanan saziş, ölkələrin Xəzər dənizinin dibinin birgə araşdırılması və işlənməsi niyyətini əks etdirir. Memorandumun imzalanması Azərbaycan və Türkmənistan arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafının müsbət göstəricisidir.

Dostluq müqaviləsinin həm iqtisadi, həm də diplomatik əhəmiyyəti də vardır. Diplomatik əhəmiyyəti, iki hökumət arasında uzun müddət mübahisəyə və gərginliklərə səbəb olan bu problemlə məsələdə razılaşmanın əldə olunmasıdır. Bu problemin aradan qaldırılması Xəzər dənizi boyunca gələcək əməkdaşlıq imkanlarını artıracaq. Enerji ilə yanaşı, ticarət və nəqliyyat, logistika və telekommunikasiya da daxil olmaqla, iki ölkə arasında bir çox sahələri əhatə edəcək əməkdaşlıq münasibətləri daha da inkişaf edəcəkdir. Eyni zamanda, razılaşmanın daha geniş bölgə üçün əhəmiyyətli iqtisadi nəticələri ola bilər. Dostluq yatağında 60-70 milyon ton (bəzi mənbələrdə 150 mln tondan yuxarı göstərilir) neft və əhəmiyyətli təbii qaz ehtiyatları olduğu təxmin edilir [9].

Cənab prezident İlham Əliyevin uğurlu enerji siyasəti nəticəsində ölkəmiz beynəlxalq arenada özünə güclü imic yaratmış, regionda isə bir sıra problemlər öz həllini tapmışdır. İnqilabi olmasa da, Azərbaycan-Türkmənistan “Dostluq memorandum”u Xəzərdə bölgədaxili əməkdaşlıq üçün mühüm önəm kəsb edir. Müqavilə ölkələrin on illərdir münasibətlərini pozan fikir ayrılıqlarına səbəb olan

məsələlərin həll yollarının tapıldığını nümayiş etdirdi. Bu diplomatiya üslubu, Xəzər bölgəsi ölkələri üçün bir dostluq-əməkdaşlıq nümunəsi olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Bakı-2017,s.290

2. Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistan xarici işlər nazirləri üçtərəfli görüşün nəticələrinə dair bəyanat imzaladı. /25.08.2015/

<http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2428042.html>

3. Azərbaycan-Türkmənistan münasibətlərində yeni səhifə. 525-ci qəzet, 24.11.2018

<https://525.az/news/110566-azerbaycan-turkmenistan-munasibetlerinde-yeni-sehife>

4. Azərbaycan-Türkmənistan sənədləri imzalanıb. 22 noyabr, 2018

<https://president.az/articles/30828>

5. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003), I hissə. Bakı: Mutərcim, 2015, s.644

6. Hacızadə E. Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan, Bakı, 2018, s.356-368

7. Türkmənistan. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər nazirliyi.

<https://www.mfa.gov.az/az/content/362/turkmenistan>

8. UNEC Tədqiqat Fondu. **Həmid Əhmədli**.Transxəzər Qaz Kəməri layihəsinin perspektivləri.17 fevral,2020

<https://www.unectf.org/transx-z-r-qaz-k-m-ri-layih-sinin-perspektivl-ri/>

9. Məmmədov Zaur. Dostluq" yatağı: İqtisadi inkişafın, Azərbaycanla Türkmənistan arasında dostluq və qardaşlığın simvolu. TƏHLİL. 21 Yanvar,2021.

https://apa.az/az/siyasi_xeberler/Dostluq-yatagi-Iqtisadi-inkisafin Azrbaycanla-Turkmenistan-arasinda-dostluq-v-qardasligin-simvolu-colorredTHLILcolor-625530

10. Sunita Meena.Pipeline politics in the Caspian sea,UGC approved journal No. 48514, ISSN:2249-894. New Delhi,2018,s.4

11. TAP pipeline construction completed. October 13, 2020

<https://report.az/en/energy/tap-pipeline-construction-completed/>

12. Транскаспийский газопровод вновь на повестке дня.

<http://casp-geo.ru/transkaspiskij-gazoprovod-vnov-na-povestke-dnya/>

Shahlarlı M.

Azerbaijan-Turkmenistan relations in the field of energy in modern times

(Summary)

The article "Azerbaijan-Turkmenistan relations in the field of energy in modern times" is devoted to the study of energy relations between the two countries in modern times. The article examines the relations between Azerbaijan and Turkmenistan in the energy sector since independence, the controversial issues between the two countries, and cooperation in modern times. The article also covers the prospects of energy projects. Although relations between the two countries were complicated in 1992-2008, joint agreements were reached on contentious issues in the following years. Since 2017, cooperation has developed rapidly, and many agreements have been signed in the field of energy and transport. The memorandum of friendship signed between the two countries in 2021 promises new prospects for the future in the region.

Шахларлы М.

Отношения между Азербайджаном и Туркменистаном в области

энергетики на современном этапе

(Резюме)

Статья «Отношения между Азербайджаном и Туркменистаном в области энергетики на современном этапе» посвящена исследованию энергетических отношений между двумя странами в современное время. В статье рассматриваются отношения между Азербайджаном и Туркменистаном в энергетической сфере с момента обретения независимости, спорные вопросы между двумя странами и сотрудничество в наше время, а также освещаются перспективы энергетических проектов. Хотя отношения между двумя странами

в 1992-2008 годах были сложными, в последующие годы были достигнуты совместные договоренности по спорным вопросам. С 2017 года сотрудничество стремительно развивалось, подписано много соглашений в сфере энергетики и транспорта. Меморандум о дружбе, подписанный между двумя странами в 2021 году, обещает новые перспективы на будущее в регионе.

Rəyçi: t.e.d. İ.Kazımbəyli

BAĞIROVA SAMİRƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
samirabaghirovaa@gmail.com

XX ƏSRDƏN SONRA DÜNYA ƏHALİSİNİN KƏSKİN DEMOQRAFİK ARTIMI

Açar sözlər: inkişaf, artım, demoqrafiya, ölkələr, dünya

Key words: development, growth, demography, countries, world

Ключевые слова: развитие, рост, демография, страны, мир

Dünya əhalisinin artımı hər il təqribən 83 milyon və ya ildə 1.1% təşkil edir. Dünya əhalisi 1800-cü ildə 1 milyarddan 2020-ci ildə 7.8 milyarda yüksəldi. Artımın davam edəcəyi gözlənilir və təxminlərə görə ümumi əhalinin sayı 2030-cu ilin ortalarında 8.6 milyard, 2050-ci ilin ortalarında 9.8 milyard, 2100-cü ildə isə 11.2 milyard nəfər olacağı proqnozlaşdırılır. Əhalinin sürətli böyüməsi bir çox xalqın yaşayış səviyyəsinin aşağı və yaxud yuxarı olmasına zəmin yaradır.

Dünya əhalisi, Vəba xəstəliyi yarandıqdan bəri, 1350-ci ilə qədər davamlı olaraq artmaqdadır. Əhali sənaye inqilabı dövründə Qərb dünyasında sürətlə artmağa başladı. Dünya əhalisindəki ən əhəmiyyətli artım 1950-ci illərdən bəri, əsasən tibb sahəsindəki irəliləyişlər və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artması ilə əlaqədardır.

1900-cu ildən 2019-cu ilə qədər dünya əhalisinin artmasında olduqca yüksək bir artım tempi müşahidə olundu. Bu dövr ərzində dünya əhalisinin sayı 1.6 milyardan 7.7 milyarda qədər artmışdır. (1)

"Əhalinin artım tempi", müəyyən müddətdə populyasiyada fərdlərin sayının artmasıdır və ilk populyasiyanın bir hissəsi kimi ifadə edilir. Konkret olaraq, əhali artım tempi, əhalinin vahid bir müddət içərisindəki dəyişikliyi ifadə edir və əksər hallarda bu dövrün əvvəlindəki əhali fərdlərinin sayına nisbətdə ifadə edilir. Bu, kifayət qədər kiçik bir zaman intervalı üçün etibarlı olan düstur kimi yazıla bilər:

$$\text{Əhalinin artım tempi} = \frac{(Pt_2 - Pt_1)}{(Pt_1)(t_2 - t_1)}$$

Müsbət artım tempi əhalinin artdığını, mənfi artım nisbətinin isə azaldığını göstərir. Sıfır artım nisbəti dövrün əvvəlində və sonunda eyni sayda fərdin olduğunu göstərir. Artım doğum nisbətinin ölüm nisbətinin iki dəfə çox olmasını göstərir.

Bununla əlaqəli ölçü xalis artım dərəcəsidir. Miqrasiya olmadığı təqdirdə xalis artım nisbəti 1-dən çox, qadınların populyasiyasının artdığını, birdən az olan xalis artım nisbətinin (alt əvəzetmə məhsuldarlığı) qadınların sayının azaldığını göstərir. (2)

Demoqrafik artım zamanı əksər populyasiya həddən artıq olmur, əksinə məntiqi ardıcılıqla gedir. Əhalinin daşıma qabiliyyətinə çatdıqdan sonra sabitləşəcək və eksponent əyrisi daşıma qabiliyyətinə bərabərləşəcək. Bu, ümumiyyətlə əhalinin təbii ehtiyatlarının çoxunu tükəndikdə olur. Əhalinin böyüməsi çox vaxt məntiqi

$$\frac{dP}{dt} = rP \left(1 - \frac{P}{K}\right)$$

burada

P (t) - t vaxtından sonra əhali;

t - əhalinin artım vaxtı;

r - nisbi artım sürəti əmsalı;

K - əhalinin daşıma qabiliyyəti.

Ayrıqlı bir diferensial tənlik olduğu üçün populyasiya məntiqi bir funksiya ortaya qoyaraq açıq şəkildə həll edilə bilər:

$$P(t) = \frac{K}{1 + Ac^{-rt}}$$

burada

$$A = \frac{K - P_0}{P_0}$$

P_0 - 0 vaxtındakı ilk populyasiyadır. (3)

2017-ci ildə təxmin edilən illik inkişaf nisbəti 1.1% idi. CIA World Factbook dünyada illik doğum, ölüm və artım nisbətini sırasıyla 1.86%, 0.78 və 1.08% olaraq qeyd etmişdir. Son 100 ildə, tibb sahəsində innovasiyalar, aşağı ölüm nisbəti və Yaşıl İnkilab sayəsində kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artması səbəbindən əhalidə kütləvi şəkildə dörd qat artım müşahidə olunmuşdur.

İnsan sayındakı illik artım 1989-cu ildə 88.0 milyona çatdı, sonra bu tendensiya yavaş-yavaş azaldı və 2003-cü ildə 73.9 milyona düşdü, bundan sonra yenidən 2006-cı ildə 75.2 milyona yüksəldi. 2017-ci ildə insan əhalisi 83 milyon artdı. Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələr son onilliklərdə artım nisbətində azalma görüldü. Lakin buna baxmayaraq, Orta Şərqi və Sahra Sahibi Afrika'nın yoxsulluqdan əziyyət çəkən ölkələrində, həmçinin Cənubi Asiya, Cənub-Şərqi Asiya və Latın bölgələrində illik böyümə nisbətləri 2%-dən yüksəkdir. (4)

Bəzi ölkələrdə, əsasən Şərqi Avropada əhali azalır, bunun səbəbi aşağı məhsuldarlıq dərəcələri, yüksək ölüm nisbətləri və mühacirətlə əlaqədardır. Cənubi Afrikada QİÇS ilə əlaqəli ölümlərin sayının çox olması səbəbindən artım yavaşlayır. Bəzi Qərbi Avropa ölkələrində də əhali azalması ola bilər. Yaponiyanın əhalisi 2005-ci ildə azalmağa başladı.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, 21-ci əsrin sonunda dünya əhalisinin 11,2 milyarda çatacağını proqnozlaşdırır, lakin Sanjeev Sanyal, qlobal məhsuldarlığın 2020-ci illərdə əvəzləmə səviyyəsindən aşağı düşəcəyini və dünya əhalisinin 2050-ci ilə qədər 9 milyardın altına çatacağını müdafiə etdi. 2014-cü ildə Elmdə aparılan araşdırma, dünya əhalisinin 2100-cü ilə qədər 11 milyarda çatacağı və 22-ci əsrə qədər davamlı böyümə şansı 70% olduğu qənaətinə gəldi.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əhali statistikasına görə, dünya əhalisi 1990-2010 illər arasında 30% və ya 1,6 milyard artacaq. Əhali sayında artım Hindistan (350 milyon) və Çində (196 milyon) daha yüksək olmuşdur. Əhalinin ən yüksək artım sürəti Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində (315%) və Qətərdə (271%) idi.

Dünyanın ən çox əhalisi olan ölkələrin artım tempi

	Düny	5,306,42	6,895,88	7,503,82	3	
a		5,000	9,000	8,180	0.0%	
	Çin	1,139,06	1,341,33	1,384,68	1	3.
		0,000	5,000	8,986	7.1%	23%
	Hindi	873,785,	1,224,61	1,296,83	4	5.
stan		000	4,000	4,042	0.2%	90%
	Amer	253,339,	310,384,	329,256,	2	6.
ika		000	000	465	2.5%	08%
	İndon	184,346,	239,871,	262,787,	3	9.
eziya		000	000	403	0.1%	55%
	Brazi	149,650,	194,946,	208,846,	3	7.
lya		000	000	892	0.3%	13%
	Pakis	111,845,	173,593,	207,862,	5	19
tan		000	000	518	5.3%	.74%
	Niger	97,552,0	158,423,	203,452,	6	28
iya		00	000	505	2.4%	.42%
	Banql	105,256,	148,692,	159,453,	4	7.
adeş		000	000	001	1.3%	24%
	Rusiy	148,244,	142,958,	142,122,	-	-
a		000	000	776	3.6%	0.58%
0	Yapo	122,251,	128,057,	126,168,	4	-
	niya	000	000	156	.7%	1.48%

Sahra Afrikası, Orta Şərq, Cənubi Asiya və Cənub-Şərqi Asiyada da daxil olmaqla bir çox dünya ölkələri, Soyuq Müharibə bitdikdən sonra əhalidə kəskin bir artım gördülər. Qorxu ondan ibarətdir ki, əhali sayının daha az olduğu bəzi ölkələrdə təbii ehtiyatlar, qida təchizatı, yanacaq təchizatı, məşğulluq, mənzil və s. Məsələn, Çad əhalisi 1993-cü ildə 6.279.921 nəfərdən 2009-cu ildə 10.329.208-ə yüksəlmiş və öz resurslarını daha da gücləndirmişdir. Vyetnam, Meksika, Nigeriya, Misir, Efiopiya və DRC əhalinin oxşar artımının şahidi olur. (5)

Əhalinin artım templəri dünya bölgələrinə görə dəyişir, ən yüksək artım tempi Sahara Afrikasında və ən aşağı Avropada. Məsələn, 1950-ci ildən 2010-cu ilə qədər Sahra Afrikası təxminən 186 milyondan 856 milyona qədər dörd yarım artdı. Digər tərəfdən, Avropada bu artım yalnız 35% artaraq 1950-ci il ilə müqayisədə 547 milyondan 2010-cu ildə 738 milyona yüksəldi. Bu müxtəlif əhali artımları nəticəsində Sahara Afrikası 1950-ci ildəki dünya əhalisinin 7.4%-dən 12.4% -ə qədər artımı ilə dəyişdi. 2010-cu ilə mövcud olan bu tendensiya Avropa isə eyni dövrdə 22% -dən 11% -ə düşdü. (6)

Hazırkı yaşadığımız dövrdə COVID 19 pandemiyasının yaranması demoqrafik artımda təsirini göstərmişdir. Koronavirus pandemiyası Çində 2019-cu il dekabr ayının ortalarında Hubei vilayətinin Wuhan şəhərində başladı. İlk mənsəyi bilinməyən sətəlcəm halları, yerli dəniz məhsulları və heyvan bazarı Huanan adlı şəhər sakinlərində müşahidə edildi. 22 yanvar tarixindən bəri Wuhan şəhəri karantinaya alındı və iki gün sonra - və bitişik şəhər bölgələri. Çin səlahiyyətliləri 31 dekabr 2019-cu ildə epidemiya barədə Dünya Səhiyyə Təşkilatına məlumat verdilər. Beləliklə, pandemiyası kimi qlobal hadisələr təkcə əhalinin sağlamlığını deyil, həm də ölkədəki iqtisadi vəziyyəti və demoqrafik proseslərə də təsir edir. Pandemiyanın mövcud olmasından dolayı təəssüf ki, hələ müəyyən göstəricilərdəki dəyişikliklərin kəmiyyət proqnozlarını vermək müəyyən qədər tərəddüdüldür. Bu cür proqnozları həyata keçirmək, müvafiq statistik məlumatlar əldə etmək üçün daha çox araşdırmaya ehtiyac var. Təhlil pandemiyanın əks istiqamətdə yönəldilmiş amillərini müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Koronavirus pandemiyası demoqrafik göstəriciləri

pisləşdirir, ölüm nisbətini artırır, doğum nisbətini azaldır və nikah nisbətlerini zəiflədir. Pandemiyanın miqrasiyaya təsirini birmənalı olaraq müsbət və ya mənfi qiymətləndirmək mümkün deyil. (7)

Ədəbiyyat:

1. İ.İ.Mərdanov, T.D.Ağayev, M.G.Alməmmədli. "Dünya təsərrüfatının coğrafiyası", Bakı 2013, 150 səh.

2. ["World Population Prospects: The 2017 Revision: Key Findings and Advance Tables"](#)(PDF). United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division. p. 2. Archived from [the original](#) (PDF) on 2019-06-26. Retrieved 2019-01-05.

3. *Stewart, James; Clegg, Daniel (2012). Brief Applied Calculus. Brooks/Cole Cengage Learning*

4. Population Reference Bureau. ["2013 World Population Factsheet"](#) (PDF). prb.org. Population Reference Bureau. Retrieved 5 December 2014.

5. [Ethiopia Central Statistics Office -- Population Projection for mid-2008 Archived](#) January 5, 2012, at the [Wayback Machine](#)

6. Gerland, P.; Raftery, A. E.; Ev Ikova, H.; Li, N.; Gu, D.; Spoorenberg, T.; Alkema, L.; Fosdick, B. K.; Chunn, J.; Lalic, N.; Bay, G.; Buettner, T.; Heilig, G. K.; Wilmoth, J. (September 14, 2014). ["World population stabilization unlikely this century"](#). *Science*. **346**(6206):234 [Bibcode:2014Sci...346..234G](#). [doi:10.1126/science.1257469](#). [ISSN 1095-9203](#). [PMC 4230924](#). [PMID 25301627](#).

7. Hook, Chris (December 20, 2019). ["Earth's population set to soar to 7.75 billion people by New year's Eve"](#). *Seven News*. Retrieved January 2, 2020

Bagirova S.

Rapid demographic growth of world population after XX century

(Summary)

Most countries in the world are going through an unprecedented period of rapid demographic change. The most obvious example of this change is the ever-changing

number of people. Statistical calculations show that the world's population has grown by four billion since 1950. There are big changes in other demographic processes as well. Statistics show that the number of women in the world population is declining in recent years. The reason is that there is a minority in the birth of girls. In the past, fertility and mortality have led to very young populations in high-yielding countries in the South and increasingly older populations in the North. Other important demographic changes not considered here include rapid urbanization, international migration, and changes in family and home structure.

The world's population growth will continue for decades, reaching a higher level by the end of the century at 9.2 billion by 2050. This increase in demographic drivers is due to high productivity in the southern regions as well as low mortality. This large increase in the number of people and the existence of changes in the age structure are a key element for the economy and the environment.

Багирова С.

Быстрый демографический рост населения мира после XX века

(Резюме)

Большинство стран мира переживают беспрецедентный период быстрых демографических изменений. Самый очевидный пример этого изменения - постоянно меняющееся количество людей. Статистические расчеты показывают, что с 1950 года население мира выросло на четыре миллиарда человек. Есть большие изменения и в других демографических процессах. Статистика показывает, что количество женщин в мировом населении в последние годы сокращается. Причина в том, что рождение девочек составляет меньшинство. В прошлом фертильность и смертность приводили к тому, что население Севера становилось все более старым, чем молодое население в высокодоходных странах Юга. Другие важные демографические изменения, которые здесь не рассматриваются, включают быструю урбанизацию, международную миграцию и изменения в семье и структуре жилища.

Рост населения мира будет продолжаться в течение десятилетий, достигнув к концу века более высокого уровня - 9,2 миллиарда к 2050 году. Это увеличение демографических факторов обусловлено высокой производительностью в южных регионах, а также низкой смертностью. Такое значительное увеличение количества людей и наличие изменений в возрастной структуре являются ключевым элементом для экономики и окружающей среды.

Rəyçi: f.e.d., prof. M.Əliyev

MƏMMƏDOV AZƏR

Azərbaycan Dillər Universiteti

azer-90@bk.ru

AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİ ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: Balkanlar, enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat marşrutları, ərazi bütövlüyü, çoxtərəfli əməkdaşlıq

Key words: Balkans, energy security, transport routes, territorial integrity, multilateral cooperation

Ключевые слова: Балканы, энергетическая безопасность, транспортные маршруты, территориальная целостность, многостороннее сотрудничество

Cənub-Şərqi Avropa çoxmillətliyi, siyasi əhəmiyyəti, iqtisadi cəhətdən cəlbediciliyi, unikal coğrafi mövqeyi ilə daim diqqət mərkəzində olan region olmuşdur. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, məhz Cənub-Şərqi Avropa ABŞ, Aİ və Rusiyanın geosiyasi, geostrateji və iqtisadi maraqlarının toqquşduğu regionlardan biridir [1].

Regiona Rumıniya, Bolqarıstan, Moldova, Albaniya, Bosniya və Hersoqovina, Sloveniya, Xorvatiya, Makedoniya, Serbiya, Monteneqro kimi dövlətlər daxildir.

Cənub-Şərqi Avropanın əsas xüsusiyyətləri regionda ölkələrin kompakt halda yerləşməsi, yeddi dövlətin dənizə çıxışının olması, Dunay su sistemi ilə birbaşa əlaqə, Qərbi Avropadan Yaxın Şərq ölkələrinə, Şimali Avropadan Aralıq dənizi, Asiyaya və Hind okeanına gedən nəqliyyat yollarının kəsişməsində, Mərkəzi, Şərqi, Qərbi və Cənubi Avropa, eləcə də Türkiyənin qonşuluğunda yerləşməsidir [2].

Azərbaycanın da daxil olduğu Cənubi Qafqaz ilə Cənub-Şərqi Avropa regionları arasında inkişaf xüsusiyyətlərində, habelə ölkələrin xarici siyasətlərində ümumi və fərqli mövqelər nəzərə çarpır. Cənubi Qafqazın mühüm geosiyasi mövqeyi Sovet İttifaqının dağılmasından sonra yeni siyasi, təhlükəsizlik və iqtisadi motivlər ilə zənginləşmişdir. Z. Bzejnskinin "Avrasiyanın Balkanları" kimi dəyərləndirdiyi Cənubi Qafqaz, XX əsrin sonlarından etibarən həm region, həm də digər böyük dövlətlərin mübarizə meydanına çevrilmişdir [3].

SSRİ dövründə Azərbaycan Cənub-Şərqi Avropa regionu ölkələri ilə müstəqil şəkildə münasibətlər yaratmasa da, bu dövlətlərlə neft istehsalı və emalı, neft kimyası və maşınqayırma, metallurgiya sənayesi və kənd təsərrüfatı sahəsində sıx əməkdaşlıq etmişdir. Sosializm düşərgəsinə daxil olan bu ölkələrin ümumi iqtisadi sistemdə yerləşməsi onlarda oxşar iqtisadiyyatın təşəkkül tapması və inteqrasiyasına gətirib çıxarmışdır. Təbii ki, bu əlaqələrin pozulması Azərbaycan iqtisadiyyatına da təsirsiz ötürməmişdir. Müstəqilliyin bərpasından sonra yeni mərhələdə Azərbaycanın bu ölkələrlə münasibətlər qurması onun xarici siyasət prioritetlərindən birinə çevrildi ki, bunu da zəruri edən əsas amillərdən biri məhz qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlığa olan tələbat olmuşdur. Azərbaycan regionun sülh şəraitində yaşayan, bir-biri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq quran inkişaf etmiş ölkələrinə maraq göstərirdisə, həmin ölkələr də eyni xüsusiyyətlərin Cənubi Qafqazda bərqərar olmasında maraqlı idilər [4, s.344-345].

Azərbaycanın zəngin karbohidrogen resurslarına malik olması, Avropa və Asiya arasında mövcud və potensial nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşməsi Balkan ölkələrinin Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin inkişafında mühüm amillərdəndir. Bu istiqamətdə nəzər saldıqda, Çin tərəfindən irəli sürülən 16+1

əməkdaşlıq formulu Mərkəzi, Şərqi Avropa və Çin arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafında Azərbaycanın da aid olduğu nəqliyyat dəhlizləri layihələrinin reallaşdırıldığı digər ölkələrlə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Bu əməkdaşlıq qrupuna Çinlə yanaşı, Polşa, Macarıstan, Çexiya, Rumıniya, Bolqarıstan, Estoniya, Latviya, Litva və digər Avropa dövlətləri daxildir. 16+1 iqtisadi əməkdaşlıq formulunun əsas məqsədləri Çinin regiona birbaşa və infrastruktur layihələrinə sərmayələrin yatırılması və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsidir. Bu layihələrin həyata keçirilməsində Azərbaycanın da iştirak etdiyi “Yeni İpək Yolu” və “Bir kəmə, bir yol” nəqliyyat layihələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir [5, s.477-478].

Azərbaycanla Balkan ölkələri arasında münasibətlərdə strateji əhəmiyyətli enerji resurslarının – neft və qazın mühüm rolu var. Cənub-Şərqi Avropa ölkələri neft və qaz ehtiyatı baxımından zəngin ölkələr deyil. Lakin Xəzər hövzəsinin enerji qaynaqlarının Qərb bazarlarına çatdırılmasını mümkün edən alternativ tranzit yollarının bu ölkələrin ərazisindən keçməsi regionun strateji əhəmiyyətini şərtləndirir.

Regionun bəzi ölkələri neft və qaz idxalından asılı vəziyyətdədir. Bu ölkələrdə əsasən ətraf mühitə daha zərərli kömür istehlak edilir. Təbii qaz bu ölkələr üçün yeni enerji alternatividir. Eyni zamanda, Avropanın digər bölgələri ilə müqayisədə Cənub-Şərqi Avropada əhali artımı daha yüksək olub gənclərin sayının və iqtisadi inkişafın artacağı proqnozlaşdırılır. Bu da regionun qaza olan tələbatının artan xətt üzrə gedəcəyini söyləməyə əsas verir [6].

Cənub-Şərqi Avropa dövlətlərindən Bolqarıstan və Rumıniya Qara dənizin qərbində, Rusiya və Xəzər hövzəsindən uzanan potensial təbii qaz və neft kəmərləri şəbəkəsi üçün mühüm coğrafi mövqedə yerləşir. Bolqarıstan bölgəyə elektrik enerjisi ixrac edir, Rumıniya isə özü də neft və qaz ölkəsi kimi tanınır. Rumıniyada sübut olunmuş neft ehtiyatları təqribən 955 milyon barel, qaz ehtiyatları isə 3,56 trilyon kub metr olaraq hesablanır. Bölgədə ən çox neft istehsalçısı olan Rumıniyada illər əvvəl neft və qaz istehsalı aşağı düşmüşdür ki, bu da nəticədə qaza olan tələbatın idxal hesabına ödənilməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan Xəzər dənizinin zəngin

karbohidrogen resursları və onların diversifikasiyası bütün region üçün yüksək önəm daşıyır. Xəzər dənizinin neft ehtiyatlarının Balkan ölkələrinə çatdırılmasında isə Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa xətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1999-cu ildə NATO-nun Yuqoslaviyaya müdaxiləsi zamanı iddialardan biri də Qərb dövlətlərinin Xəzər hövzəsinin xam neftinin Qərb bazarlarına çatdırılması üçün təhlükəsiz yol yaratmağa çalışması ilə bağlı olmuşdur [7].

Eyni zamanda, zəngin qaz ehtiyatlarına da malik Azərbaycan karbohidrogen resurslarının etibarlı təchizatçısı kimi tanınır. Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi bütün Avropa, xüsusilə də Cənub-Şərqi Avropa ölkələri üçün yeni alternativ marşrutlar və qaz tədarüku mənbələrinin şaxələndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. 2011-ci ildə Azərbaycanla Avropa Komissiyası arasında layihə üzrə Birgə Bəyannamə imzalandıqdan sonra təşəbbüsə ilk olaraq Türkiyə və Gürcüstan, daha sonra İtaliya, Yunanıstan, Bolqarıstan və Albaniya qoşulub. Həmçinin yeni və potensial tərəfdaşlar sırasında Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya və Monteneqro da yer alıb. Layihənin başa çatdırılması ilə Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının Avropa bazarlarına qısa və təhlükəsiz yolla, şaxələndirilmiş formada çatdırılması planlaşdırılır [8].

Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi çərçivəsində Azərbaycan qazının 3500 km məsafədə Xəzər dənizindən Avropaya daşınması nəzərdə tutulub. Layihə üç qovşaqdan - Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri, TANAP (Trans-Anadolu təbii qaz boru kəməri) və TAP-dan (Trans-Adriatik qaz boru kəməri) ibarətdir. Layihənin sonuncu mərhələsi olan TAP başlanğıcını Türkiyə-Yunanıstan sərhədindən götürərək Yunanıstan, Albaniya ərazisindən və Adriatik dənizi altından keçməklə İtaliyada yekunlaşır. 7 hökumətin birbaşa marağının olduğu, habelə 11 böyük şirkəti əhatə edən bu mühüm strateji layihə Avropanın enerji təhlükəsizliyində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. TAP Cənub-Şərqi Avropanın artan tələbatı üçün əlavə təbii qaz ehtiyatını təchiz etmək imkanına malikdir. Həmçinin təcrübə göstərmişdir ki, Azərbaycan daha etibarlı təchizatçıdır. Cənub Qaz Dəhlizi bu regionda şaxələndirməni təmin etməklə Rusiyanın qaz təchizatı və qiymət üzərində monopoliyasını da sonlandıraraq region

ölkələri üçün qiymətləri aşağı sala bilər. Layihənin həyata keçirilməsi ilə Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində müvafiq infrastruktur, şəbəkələr, nəqliyyat sistemləri yaradılacaq, ətraf mühitə daha zərərli yanacaqlar təbii qazla əvəz ediləcək, təbii qaz bazarı olmayan Albaniya və Monteneqro kimi ölkələr qazla təchiz ediləcəkdir. Bu layihə nəticəsində Cənub-Şərqi Avropa ölkələrinin enerji xərcləri azalacaq, işsizlik probleminin həllində də müəyyən irəliləyiş olacaqdır. Boru kəmərlərinin keçəcəyi ölkələrdə yeni iş yerləri və investisiya imkanları yaranacaq, regional əməkdaşlıq inkişaf edəcəkdir. Nəhayət, layihə Azərbaycana da qaz ehtiyatlarının ixracını reallaşdırmaqla iqtisadiyyatın inkişafına mühüm töhfə verəcəkdir [6].

Bununla yanaşı, İon-Adriatik boru kəmərinin (İAP) TAP-a birləşdirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da öz növbəsində, Qərbi Balkanlarda qaz boru kəmərinin inşasını ehtiva edir. İAP layihəsi vasitəsilə Albaniya, Monteneqro, Bosniya və Hersoqovina ərazisindən keçərək Xorvatiyada bitəcək boru kəmərinin Cənub-Şərqi Avropa ölkələrini Azərbaycan qazı ilə təchiz etməsi nəzərdə tutulub [9].

Azərbaycanla Cənub-Şərqi Avropa ölkələri arasında münasibətlərin mühüm bir komponentini ərazi bütövlüyü məsələsi təşkil etmişdir. Qeyd olunan məsələ ilə bağlı Azərbaycan və Balkan dövlətlərinin mövqeləri üst-üstə düşür. Bu dövlətlərin tutduqları mövqe Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin və ərazi bütövlüyünün beynəlxalq aləmdə müdafiəsi və dəstəklənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Onların bu dəstəyi hərbi vasitələrlə dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasını qadağan edən beynəlxalq hüquq prinsiplərinə əsaslanmaları, Azərbaycanla münasibətlərin inkişaf etdirilməsində maraqlı olmaqları ilə yanaşı, digər tərəfdən də bu regionda yerləşən bir sıra dövlətlərin analoji problemlərlə üzləşməsi ilə izah oluna bilər. Azərbaycanın bu məsələdə davamlı olaraq eyni prinsiplərlə çıxış etməsi qeyd olunan region dövlətlərinin də Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində oxşar mövqeyi sərgiləmələri üçün əsas yaratmışdır [5, s.510].

Kosovo məsələsində Azərbaycan Serbiyanın ərazi bütövlüyünü tanıyır və bu dəstək qarşılıqlıdır. Bunu Azərbaycan və Serbiyanın dövlət başçıları görüşlərində

dəfələrlə bəyan ediblər. Serbiya Prezidenti Boris Tadiç 2011-ci ilin iyun ayında Azərbaycana səfər edərkən bildirmişdir: “Serbiya və Azərbaycan bu gün eyni vəzifələr və məsələlər qarşısındadır. Ölkələrimiz arasında oxşarlıqlar da vardır. Söhbət burada Dağlıq Qarabağ və Kosova məsələlərindən gedir. Serbiya Respublikası Azərbaycanın hər hansı bir hissəyə bölünməsinin tərəfdarı deyil, qətiyyənlə bu fikirdə deyil və Azərbaycanı BMT-nin üzvü kimi öz ərazi bütövlüyü çərçivəsində tanıyır...Mən, eyni zamanda, cənab prezidentin Kosova məsələsində tutduğu mövqe ilə bağlı təşəkkürümü bildirdim.” Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev də həmçinin Serbiyanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini dəfələrlə bəyan edib: “...Ölkələrimiz separatizmdən əziyyət çəkən ölkələrdir. Bizim ərazi bütövlüyümüz pozulubdur və əfsuslar olsun ki, bu ədalətsizlik uzun illərdir davam edir. Biz Serbiyanın ərazi bütövlüyünü tanıyıyıq və üzv olduğumuz bütün beynəlxalq təşkilatlarda Serbiyanın ərazi bütövlüyünü daim müdafiə edəcəyik” [10].

2020-ci ilin iyul ayında Ermənistan-Azərbaycan sərhədində Ermənistanın tərribatı nəticəsində Azərbaycan hərbi qulluqçularının həlak olması ilə əlaqədar Serbiya Prezidenti Aleksandr Vuçiç Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevə zəng edərək başsağlığı vermişdir. Hərbi toqquşmalarda Ermənistan tərəfindən Serbiyada istehsal olunmuş silahlardan istifadə edilməsindən təəssüf hissi keçirdiyini bildirən Serbiya Prezidenti vəziyyətin araşdırılması ilə bağlı Azərbaycana yüksək səviyyəli nümayəndə heyətinin göndəriləcəyini bildirmiş, eyni zamanda, Azərbaycan Prezidentini Serbiyaya rəsmi səfərə dəvət etmişdir. Serbiya Prezidentinin məsələ ilə bağlı narahatlığı dövlətin Azərbaycanla əməkdaşlığa və strateji tərəfdaşlığa verdiyi yüksək dəyərin göstəricisidir [11].

Region dövlətlərindən Rumıniyada da bənzər problemlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Birinci dünya müharibəsinə qədər Macarıstanın tərkibində olmuş Rumıniyanın Transilvaniya vilayətində yaşayan macarlar muxtariyyət tələb edir. Öz ərazisində Transilvaniyaya muxtariyyət verilməsi haqqında danışıqlardan imtina edən Rumıniya bu barədə dialoqun aparılmasını ölkə konstitusiyasına zidd hesab edir. Macarlar isə 1920-ci il Trianon sülh müqaviləsini milli faciə kimi qiymətləndirir.

Belə ki, müqaviləyə əsasən Macarıstanın üçdə iki hissəsi ondan alınaraq milyonlarla etnik macar Rumıniya, Slovakiya, Ukrayna və Serbiyada yaşamağa başlamışdı [12].

Təbii ki, qeyd olunan amil Rumıniyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsinə əsaslı təsir göstərir.

Azərbaycanın region ölkələri ilə əlaqələrinin inkişafını beynəlxalq və regional iqtisadi maraqlarla yanaşı, qarşılıqlı təhlükəsizlik də şərtləndirmişdir. Şərqi Avropa dövlətlərinin sonrakı illərdə Avropa Şurası, Aİ və NATO hərbi alyansına inteqrasiya olunması Azərbaycanın bu beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərinin inkişafında xüsusi rol oynamağa başlamışdır [5, s.477].

Balkan dövlətlərinin NATO-ya inteqrasiyası həyati əhəmiyyət kəsb edir və Balkanlarda daimi sülhün, sabitliyin təmin olunması üçün zəruridir. Albaniyanın müdafiə naziri Mimi Kodheli 2017-ci ildə ölkəsində səfərdə olan makedoniyalı həmkarı Radmila Şekerinska ilə görüşü zamanı NATO-nun genişlənməyə davam edəcəyini və Balkan dövlətlərinin bu prosesə qoşulmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır [13]. Hazırda Cənub-Şərqi Avropa ölkələrindən Albaniya, Bolqarıstan, Xorvatiya, Monteneqro, Şimali Makedoniya, Rumıniya, Sloveniya alyansın üzvləridir [14].

Balkan dövlətləri ilə Azərbaycan arasında NATO çərçivəsində əməkdaşlıq önəmlidir. Azərbaycanla NATO arasında 1994-cü ildə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Çərçivə Sənədinin imzalanması ilə başlayan tərəfdaşlıq dövlətin Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiyası kimi strateji məqsədinə xidmət edir. Tərəfdaşlığın əsas istiqamətləri müdafiə sahəsində islahatlara xüsusi diqqət yetirməklə siyasi dialoq, alyansın rəhbərlik etdiyi əməliyyatlarda iştirak, meydana gələn təhlükəsizlik problemlərində əməkdaşlıq kimi sahələrin geniş spektrini əhatə edir. Bu baxımdan, eləcə də NATO üzvü olan Cənub-Şərqi Avropa ölkələri ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq, birgə təlimlər, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsinin aparılması, alyans üzvləri və tərəfdaşlarınınin təşkil etdiyi konfranslar, seminarlar və digər fəaliyyətlərdə iştirak Azərbaycan üçün böyük önəm kəsb edir [15, s.7].

Azərbaycanla Balkanlar arasında münasibətlər Avropa İttifaqı çərçivəsində də əhəmiyyətlidir. İqtisadi əlaqələr baxımından Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından olan Aİ əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, transkontinental nəqliyyat dəhlizləri layihələrinin həyata keçirilməsi və postneft dövründə xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasında bu region dövlətləri ilə münasibətlərin möhkəmləndirilməsi mühüm töhfə verə bilər [5, s.510].

Azərbaycanın Balkan ölkələri ilə çoxtərəfli əməkdaşlığında mühüm rol oynayan strukturlardan biri də 1992-ci ildə yaradılmış Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatıdır. Bu təşkilat Qara dənizin sahil dövlətləri ilə yanaşı, Balkanlar və Qafqaz regionunu da əhatə edərək geniş coğrafi məkanda yerləşir. Təşkilat çərçivəsində əlaqələr qeyd olunan regionların dövlətləri üçün iqtisadi inkişaf, bank işi və maliyyə, gömrük, səhiyyə, kiçik və orta biznesin inkişafı, turizm, ticarət, nəqliyyat, enerji, ətraf mühitin mühafizəsi, elm və texnologiya, təhsil, mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə, yaxşı idarəçilik, kənd təsərrüfatı kimi geniş sahələrdə əməkdaşlıq baxımından önəmlidir [16].

Beləliklə, Azərbaycanın Cənub-Şərqi Avropa dövlətləri ilə münasibətlərində regionlararası əməkdaşlıq, nəqliyyat dəhlizləri, enerji kəmərlərinin diversifikasiyası, ortaq layihələrin həyata keçirilməsi, münaqişələrin həlli prosesində təcrübə mübadiləsi, turizm, investisiya və digər sahələrdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin mühüm perspektivləri mövcuddur. Ölkələrin xarici siyasətlərində ortaq nöqtələr bu əlaqələrə təkan verən amillərdəndir. Qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq həm ikitərəfli formatda, həm də çoxtərəfli platformalarda uğurla davam etdirilməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Максакова М. Возвращение России на Балканы // <https://mgimo.ru/upload/iblock/fcf/fcf4637c06ae5e14ccb5ce89144b00a9.pdf>
2. Юго-Восточная Европа. Состав региона. Особенности ЭГП // <https://geographyofrussia.com/yugo-vostochnaya-evropa-sostav-regiona-osobennosti-egp/>

3. Cabbarlı H. Cənubi Qafqazın geosiyasi mövqeyi və təhlükəsizlik problemləri // <http://newtimes.az/az/politics/344/>
4. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2005.
5. Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016). Məqalələr toplusu. Bakı: "Poliart" MMC, 2017.
6. Köhnə qitənin yeni kəmərləri // http://anl.az/down/meqale/iki_sahil/2015/fevral/420960.htm
7. Türbedar E. Balkanlar ve enerji // <http://www.21yyte.org/assets/uploads/files/214-235%20Erhan.pdf>
8. Neft və qaz layihələri // <https://president.az/azerbaijan/contract>
9. Зейналова Л. Проект поставок газа из Азербайджана в страны Юго-Восточной Европы выходит на новый этап // <https://www.trend.az/business/energy/3060184.html>
10. Azərbaycan və Serbiya prezidentlərinin mətbuat üçün bəyanatları // <http://www.president.az/articles/2481>
11. Serbiya Prezidenti Aleksandr Vuçiç Prezident İlham Əliyevə zəng edib // <http://www.aztv.az/az/news/8515/serbiya-prezidenti-aleksandr-vucic-prezident-ilham-eliyev-zeng-edib>
12. Hungary and Romania in row over Transylvania autonomy remarks // <http://www.euronews.com/2018/01/12/hungary-and-romania-in-row-over-transylvania-autonomy-remarks>
13. "Bati Balkanlar'in NATO'ya entegrasyonu hayati önem taşıyor" // <http://www.dunyabulteni.net/balkanlar/404549/bati-balkanlarin-natoya-entegrasyonu-hayati-onem-tasiyor>
14. What is NATO? // <https://www.nato.int/nato-welcome/index.html>
15. Azerbaijan-NATO Partnership // https://nato-pfp.mfa.gov.az/files/file/broch_AZE-OTAN_LR.pdf
16. BSEC at a glance // <http://www.bsec-organization.org/bsec-at-glance>

Mammadov A.

Factors necessitating the relationships of Azerbaijan with South-Eastern European countries

(Summary)

Strategic significance of Azerbaijan and South-Eastern Europe is characterized by their geographical position, location on transport and communication routes. Mutually beneficial economic cooperation, diversification of supply sources to ensure energy security, common position on the issue of territorial integrity and prospects for cooperation in other areas are the key factors in the relationships of Azerbaijan with the countries of the region. Today, the countries continue to cooperate bilaterally, as well as multilaterally in the framework of international organizations.

Мамедов А.

Факторы, обуславливающие взаимоотношения Азербайджана со странами Юго-Восточной Европы

(Резюме)

Стратегическое значение Азербайджана и Юго-Восточной Европы обусловлено их географическим положением и прохождением отсюда транспортно-коммуникационных путей. Взаимовыгодное экономическое сотрудничество, диверсификация источников поставок с целью обеспечения энергетической безопасности, общая позиция по вопросу территориальной целостности, а также перспективы сотрудничества в других областях являются ключевыми факторами в отношениях Азербайджана со странами региона. Сегодня страны продолжают сотрудничать как на двустороннем уровне, так и в многостороннем формате в рамках международных организаций.

Rəyçi: dos. S.İmanova

CƏBRAYILOVA AYSEL

Azərbaycan Dillər Universiteti

ABŞ-IN YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİ VƏ TÜRKIYƏ

Açar sözlər: ABŞ, Türkiyə, Yaxın Şərqlər, model müttəfiqlik

Key words: USA, Turkey, Middle East, model alliance

Ключевые слова: США, Турция, Ближний Восток, модельный альянс

Keçən əsrin ortalarından bəri, mütəxəssislərin qənaətinə görə, Türkiyə Amerika Birləşmiş Ştatlarının əsas və davamlı müttəfiqlərindən biri kimi dəyərləndirilir. O, həmçinin Soyuq müharibə dövründə Sovet İttifaqı ilə sərhədlərdə Qərbin forpostu rolunu ifa etmişdir. Türkiyə 1990-cı illərdə ABŞ üçün İraq və İrani nəzarətdə saxlamaq üçün kilid rolunu oynamış, eyni zamanda rəsmi Vaşinqtona Balkanlardakı siyasətini həyata keçirməsinə və Şərqlər-Qərblər enerji dəhlizini qurmasına kömək etmişdir.

2000-ci illərin əvvəllərində Türkiyə Əfqanıstan probleminin nizamlanması naminə Amerika Birləşmiş Ştatlarının rəhbərlik etdiyi beynəlxalq koalisiyanın üzvü tərəfdaşı kimi tanınmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, Türkiyə həm 1990-cı illərdə, həm də 2000-ci illərdə bölgədəki Qərblər demokratiyasının “vitrini” olmuş, həmçinin özündə demokratiya, bazar iqtisadiyyatı və islamı uğurla birləşdirən, sürətlə inkişaf edən bir ölkə modelini ehtiva etmişdir. “Türk-amerikan strateji əməkdaşlıq münasibətləri yalnız sözdə deyil, bəzi regional konflikt, beynəlxalq siyasi və iqtisadi konyukturaya baxmayaraq, yetmiş ildən çox müddət ərzində bu iki ölkə arasında tərəfdaşlığın həqiqətdə gerçək əksidir” [3].

2009-cu ilin aprelində Amerika Birləşmiş Ştatlarının prezidenti Barak Obama Türkiyə Respublikasına rəsmi səfəri çərçivəsində Böyük Millət Məclisində çıxışı zamanı iki ölkə arasında mövcud olan əməkdaşlıq münasibətlərini “istinad əməkdaşlıq” kimi dəyərləndirmişdir.

Mütəxəssislərin və siyasi şərhçilərin fikrincə, yeni seçilən ABŞ prezidentinin ilk xarici səfəri üçün Türkiyəni seçməsi simvolik mənə kəsb etmişdir. Hətta 2012-ci ildə Barak Obama Türkiyənin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanı tam etibar etdiyi beş dünya liderindən biri kimi təqdim etmişdir.

2009-cu ilin martında Xarici İşlər Naziri Hilari Klintonun Türkiyəyə ilk rəsmi səfəri yeni Türk-Amerikan dialoquna təkan verdiyi kimi prezident Obamanın bir neçə həftə sonrakı səfərinin ictimaiyyətə aşığılanması ikili əlaqələrdə adətən bir elektroşok təsiri yaratmışdır. Baş Nazir və prezidentdən sonra həmkarı Ali Babacanla keçirdiyi uzun görüşmədən sonrakı ortaq açıqlamada Türkiyə-ABŞ münasibətlərini bir “ittifaq və strateji ortaqlıq” kimi səciyyələndirən Klinton bunun təməlini 2006-cı ildə ortaq görüş sənədinə əsasən hər iki ölkənin sülh, demokratiya, azadlıq və rifahı olan inamının təşkil etdiyini ifadə etmişdir. Hər iki nazir Orta Şərqlə, İraq, Əfqanıstan, Qafqaz, Kipr, Avropa İttifaqı enerji məsələlərini üzərində iş birliyi ediləcək ortaq maraq dairəsi olaraq müəyyənləşdirmişlər və ikili əlaqələrin əsasını genişləndirmək məqsədilə “Gənc Türkiyə – Gənc Amerika: yeni bir dövrdə yeni bir münasibət” başlıqlı dövr başladıqlarını elan etmişlər. Bu dövrün yetişməkdə olan Türkiyə və Amerika gənc liderlərinin insanların səviyyəsinin artırılması istiqamətində fəaliyyətlərini mümkün edəcəyi qeyd olunur və iki ölkədə gələcəyin liderləri arasındakı əlaqələr baxımından bir yatırım kimi qiymətləndirilir. Bəzilərinə görə bu səfər Türkiyədəki iqtidarı gücləndirməkdən başqa bir işə yaramayacaq, bəzilərinə görə isə Türkiyənin müsəlman dünyasının lideri olmasını təyin edəcəkdir. “Bu görüşlərlə bərabər Barak Obamanın prezidentliyinin 100 günlüyü çərçivəsində Türkiyə səfər etməsinin, ABŞ-ın yeni xarici siyasəti, Orta Şərqlə İslam dünyası ilə əlaqələri və Türkiyə-Amerika münasibətləri baxımından olmaqla 3 ayı istiqamətdə önəm daşdığı düşünənlər də mövcuddur” [1].

Birinci çərçivədə Vaşinqtonun son 8 ildir həyata keçirdiyi “otistik” (dünyaya bağlı) qatı güc siyasətinin sona çatdığı və yeni yumşaq güc siyasətinin həm geostrateji, həm milli mənada açar rolunu oynayan Türkiyədən start götürəcəyi, hər nə qədər müsəlman dünyasına xitabən danışmasının Türkiyədən edilməyəcəyi

vurğulansa da, ABŞ-ın İslam dünyası ilə barışma mərhələsinin Türkiyə sərhədləri içərisində başlanacağı, 3-cü çərçivəsində isə İraq böhranından sonra ABŞ əleyhdarlığının beşiyi halına gələn Türkiyəni yenidən qazanma səylərinin ilk addımlarının atılacağı irəli sürülməkdəydi.

Artıq 2013-cü ildə Türkiyə cəmiyyətində Suriya böhranına yanaşmalardakı kəskin fikir ayrılıqları və bir çox başqa birdən-birə ortaya çıxan ziddiyyətlər, 2016-cı ildən sonra Amerika və Qərb əleyhinə hisslərin artmasından sonra kəskin dərəcədə sürətlənən ABŞ-Türkiyə münasibətlərinin deqradasiyasının başlanğıcı olmuşdur.

“Pew Research” analitik mərkəzinin 2017-ci ilin sonunda Türkiyə apardığı sosioloji sorğunun nəticələrinə görə, qlobal təhlükələrin arasında birinci yerdə beynəlxalq terrorizm, miqrasiya problemləri və s. deyil, məhz ABŞ siyasəti olmuşdur. Respondentlərin 72%-dən çoxu Amerika Birləşmiş Ştatlarının apardığı xarici siyasəti ən təhlükəli qlobal problem kimi dəyərləndirmişdir [3].

Siyasi şərhçilər Yaxın Şərqdə müşahidə olunan siyasi proseslər yalnız Amerika Birləşmiş Ştatlarının deyil, eyni zamanda Avropa Birliyinə üzv dövlətlərin ən vacib problemi kimi dəyərləndirirlər. XXI əsrin ilk onilliyində Əfqanıstan və İraq ərazisində nəzərə çarpan siyasi gedişətlər hələ də Avropa Birliyinin ən vacib siyasi gündən müddəaları olmaqda davam edirlər. “Yaxın Şərq mənşəli radikal İslam hərəkatlarının beynəlxalq aləmdə başladığı şiddət hərəkatlarının yayılması və Avropa Birliyi daxilində olan bir çox dövlətin birbaşa hədəfi AB dövlətlərini yeni həll yolları tapmağa məcbur edir” [2].

Bəzi siyasi şərhçilərin və dövlət xadimlərinin irəli sürdüyü fikrə görə, Əl-Qaidə terror təşkilatı tərəfindən 2001-ci il sentyabr ayının 11-də Amerika Birləşmiş Ştatlarının Nyu-York və Vaşinqton şəhərlərindəki hədəflərə qarşı həyata keçirilən silsilə terror aktları, daha sonra Əfqanıstan və İraqın işğalı və münafişlərin daha geniş bir əraziyə yayılması ilə İslamçı hərəkatların zorakılığın beynəlxalq səviyyəyə qalxması öz növbəsində Türkiyə Respublikasının Avropa Birliyinə qəbul edilməsi məsələsini sürətləndirdi. “Çünki dini zəmində inkişaf edən islami terrorizmin ABŞ və Avropa Birliyi daxil olmaqla, Qərb dünyasına qarşı yönəldiyi tezisi ciddi qəbul edilir. Bu təh-

lükənin aradan qaldırılması və yaxud terror hücumlarının neytrallaşdırılması üçün Türkiyəyə böyük ehtiyac vardı” [2].

Türkiyənin bu prosesdən kənarda qalması radikal islamçılıq cərəyanının inkişaf tendensiyasının əhəmiyyətli dərəcədə sürətlənməsinə, eləcə də gənc nəslin radikal islamın təsiri altına rahatlıqla düşəcəyinə, bütün bunların öz növbəsində, həm ABŞ-ın və Avropa Birliyinin regional siyasətinə çox ciddi şəkildə təsir edəcək, həm də radikal islamın Qərb istiqamətində daha sürətli inkişafı üçün obyektiv bir zəmin yaradacaqdır. Bu ehtimalın qarşısını almaq üçün Türkiyə kimi bir ölkənin Avropa Birliyi prosesinə daxil edilməsi qaçılmaz və zəruridir. Digər tərəfdən, Qərb Yaxın Şərq ölkələrinin cəmiyyəti üçün tarixi və intellektual problem kimi dəyərləndirilmişdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, Avropa Birliyinin İsrailin xarici siyasətini açıq şəkildə tənqid etməsi və İraq böhranına diplomatik həll yolları axtarması bu birliyin və Amerika Birləşmiş Ştatlarının xarici siyasətinin arasında nəzərə çarpan fərqliliyin təzahürüdür.

Transatlantik münasibətlərdəki fikir ayrılığı Yaxın Şərqi Qərb haqqında yeganə düşüncə tərzini dəyişdirməyə məcbur edir. Müsəlmanların və ABŞ-ın bölgədəki baxılmaz mövqeyi Avropa Birliyini cazibə mərkəzinə çevirmişdir. Bundan əlavə, Avropa Birliyinin Türkiyə üzərindən Yaxın Şərq istiqamətində genişlənməsi ehtimalı və bölgədəki sabitliyin yalnız Birliyin təhlükəsizlik zonasına daxil edilməklə əldə ediləcəyini gözləmək diqqətlərin Türkiyə-Avropa Birliyi münasibətlərinə yönəlməsinə zəmin yaratmışdır. Beləliklə, AB “yumşaq güc” olaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarının deyil, Qərbin sualına cavab olaraq ön plana çıxır və Qərbi Avropa ölkələrinin Yaxın Şərq cəmiyyətlərindəki ümumi fikri yumşalır [15].

ABŞ və Türkiyə bir çox mövzuda oxşar maraqlara sahib olmalarına baxmayaraq, bu mövzuda fikir ayrılığı ilə üz-üzə qalmışlar. Belə bir fikir də səslənir ki, əgər Türkiyə Amerika Birləşmiş Ştatlarının İraqın bölünməsinə öz qarşısına məqsəd qoymadığından əmin olsa, qarşıda duran problemlərin böyük əksəriyyəti çox asanlıqla öz həllini tapa bilər, amma ABŞ qarşı tərəfə bu əminliyi verə bilmir [2].

Prezident Obamanın 6 aprel 2009-cu il tarixli mətbuat konfransında ictimaiyyətə açıqladığı “Model ortaqlıq” başqa sözlə, “örnek ortaqlıq” – 11 sentyabr sonrası dövrün məhsulu və ikili əlaqələrin dayandırılacağı üçüncü nəsil anlayış olacaqdır. “Daha güclü ABŞ-Türkiyə əlaqələrinin qurulması, bu münasibətlərin model ortaqlıq yaratmasıyla mümkün ola bilər” deyərək, Obama anlayışın mahiyyətini bu cür ifadə etmişdir: “Sözü gedən modeldə xristianların üstün olduğu xalqla, əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan qərbi digər xalqlar bir araya gələcək və Avropayla Asiya arasında yerləşən Türkiyə Amerika Birləşmiş Ştatları ilə müasir beynəlxalq bir cəmiyyət yarada biləcək.

Bu inamlı, qarşılıqlı hörmətə dayanan, eləcə də ciddi mədəni fərqləri olmayan bir ortaqlıq olacaq. Biz özümüzü xristian ya da yəhudi bir xalq olaraq görmürük, vətəndaşların və ideyaların bir-birinə bağladığı, dəyərlərin formalaşdığı, birləşdirildiyi bir xalq olaraq görürük. Müasir Türkiyə də bənzər prinsiplərlə qurulmuşdur.

Bizim hər iki ölkədə gördüyümüz bu vədin, layiq bir ölkə hüquq üstünlüyü vədinin hələ də davamlı olmasıdır və bu, öz növbəsində çox önəmlidir. Bunu dəstəkləməyə davam edəcəyik. Dünyaya bu mesajı bu şəkildə verə bilsək, son dərəcə qeyri adi bir nəticəsi olacaq. Sadəcə ikili münasibətlər deyil, birlikdə çalışaraq daha çox strategiyaları formalaşdırma biləcəyimizi gördüm. Bu, müsəlman və qərb dünyası arasında birləşməyə kömək edəcək, bizi rifah və təhlükəsizliyə aparacaq bir yol olacaqdır. Amerika Birləşmiş Ştatları bu müttəfiqliyi gələcək illərdə də davam etdirməyi hədəfləyir” [1].

Türk hökuməti tərəfindən son dərəcə müsbət qarşılanan model müttəfiqlik perspektivi Baş nazir Rəcəb Tayyib Ərdoğanın 2009-cu ilin dekabrında Vaşinqtona etdiyi səfərdə öz əksini tapmış və mahiyyətinin necə olacağı mətbuat orqanları tərəfindən “Model müttəfiqlik zirvəsi” olaraq adlandırılan görüşmələr zamanı geniş müzakirə olunmuşdur. Bu mənada ilk qəti addım olaraq, Türkiyə-ABŞ münasibətlərinin çox da inkişaf etməmiş iqtisadiyyat sahəsində əməkdaşlıq mexanizminin yaradılması qərarlaşdırılmış və tərəflərin iki nəfərlik nazirlər idarə edəcəkləri mexanizmi

dərəcəsinə İkili Ticarət və Sərmayə Çərçivə sənədi, İqtisadi Müttəfiqlik Şurası və Enerji İşçi Qrupu adı altında sabit koordinasiya iclasları keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Mütəxəssislərin qənaətinə, bu mexanizm həyata keçərsə, Model Müttəfiqlik gələcək illərdə çeşidlənəcək aktorlar ilə akademik mədəni və sosial sahələrə, eləcə də ikili münasibətlərə yayıla biləcək bir tutuma malik olacaqdır. Qısa şəkildə ifadə etsək, Türkiyə-Amerika Birləşmiş Ştatları əlaqələri yuxarıda sadalananlar ətrafında tam dövlətlərarası düzəndən cəmiyyətlərarası düzənə yayılaraq bütövləşmədikcə, Model Müttəfiqliyin gerçəkləşdiyini söyləmək mümkün olmayacaqdır. [1]

Ədəbiyyat:

1.Cəfərov E. Müasir dövrdə Türkiyə-ABŞ münasibətlərinin siyasi tərəfləri // <http://static.bsu.az/w8/Tarix%20ve%20onun%20problem/2013%20%20%201/seh.160-166.pdf>

2.Ayata A. Ortadoğu perspektifindən Türkiyə-ABD ilişkilerinin yeni boyutu //Akademik bakiş dergisi № 22, 2010

3.Xueli H., Fujun L., Gufan Ch., Rongcheng Z., Qingxiang F. Quantitative Research on Global Terrorist Attacks and Terrorist Attack Classification. Sustainability 2019, pdf, 16 p.

4.Zakaria F. Inside Obama's world: The President talks to TIME about the changing nature of American power // <https://swampland.time.com/2012/01/19/inside-obamas-world-the-president-talks-to-time-about-the-changing-nature-of-american-power/>

Jabrayilova A.

US Middle East Policy and Turkey

(Summary)

New changes in global politics have caused differences in relations between Turkey and the United States. Since September 11, 2001, the fight against terrorism has been at the forefront of American foreign policy. Although both the United States and Turkey are aware of the horrors of terrorist attacks, parts of the Bush

administration's anti-terrorism campaign have created controversy instead of giving the United States-Turkey alliance a chance to strengthen bilateral coordination. The American invasion of Iraq could be a catalyst for problems in the recent history of cooperation between Ankara and Washington.

Джабраилова А.

Политика США на Ближнем Востоке и Турция

(Резюме)

Новые изменения в мировой политике вызвали разногласия в отношениях между Турцией и США. С 11 сентября 2001 года борьба с терроризмом находится в авангарде американской внешней политики. Хотя и Соединенные Штаты, и Турция осознают ужасы террористических атак, отдельные части антитеррористической кампании администрации Буша вызвали разногласия, вместо того чтобы дать альянсу США и Турции шанс укрепить двустороннюю координацию. Американское вторжение в Ирак может стать катализатором проблем в недавней истории сотрудничества Анкары и Вашингтона.

Rəyçi: t.f.d. M.Əliyev

ƏLİBƏYOVA SELCAN

Azərbaycan Dillər Universiteti

seljan.alibekova@gmail.com

SURİYA PROBLEMİNİN TÜRKİYƏNİN DEMOQRAFİK

VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Türkiyə, Suriya, qaçqın, status, demoqrafiya

Key words: Turkey, Syria, refugee, status, demography

Ключевые слова: Турция, Сирия, беженец, статус, демография

Beynəlxalq münasibətlərdə baş verən böhranların müxtəlif səbəbləri vardır. Müasir dövrdə regional münaqişələrin artması nəticəsində yaranan böhranlar içərisində demoqrafiya və miqrasiya proseslərinin yaratdığı böhranlar xüsusilə seçilir. Miqrasiya böhranlarının tədricən böyüyərək regional və beynəlxalq problemlərə yol açdığı da müşahidə olunur. Bu baxımdan ən əsas məsələ meydana gələn böhranların effektiv şəkildə idarə olunmasıdır [6].

2011-ci ildə Suriyada mövcud hakimiyyətə qarşı başlayan etirazların qarşısını almaq üçün hakimiyyətin sərt tədbirləri və ardınca baş verən vətəndaş müharibəsi mülki əhalinin ölkə xaricinə miqrasiya etməsinə səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində milyonlarla suriyalı Türkiyə, Livan, İordaniya, İraq, Misir, habelə digər Şimali Afrika və Avropa ölkələrinə köçmək məcburiyyətində qaldılar.

Suriyaya ən yaxın ölkə olması, eyni zamanda dini birlik, siyasi sabitlik, Suriya problemlərinə həssas münasibət və Avropaya miqrasiya etmək üçün əlverişli vasitə olması baxımından Türkiyə suriyalı miqrantlar üçün ən uyğun ölkə idi. Buna görə də suriyalı miqrantlar daha çox Türkiyə ərazisində məskunlaşdı.

Suriyalıların Türkiyəyə ilk toplu gəlişi 29 aprel 2011-ci ilə təsadüf edir. Bu tarixdən etibarən Türkiyədə Suriyadan miqrasiya edənlərin sayı daimi artım göstərmişdir. “Açıq qapı” siyasəti çərçivəsində Türkiyəyə gələn heç bir suriyalı geri göndərilməmiş və onlara “müvəqqəti qoruma statusu” verilmişdir. Türkiyədə qalma müddətləri artan suriyalılar iqtisadi, sosial, mədəni və təhlükəsizlik aspektlərindən çoxtərəfli miqrant böhranına səbəb olmuşdurlar.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının məlumatlarına görə Türkiyə 2014-cü ilin sonunda ən çox qaçqın qəbul edən ölkələrin siyahısında ilk sırada yer almağa başlamışdır.

Suriyalıların sayca çox olması və qalma müddətlərinin uzanması əmək bazarı və əmək haqqlarına da öz təsirini göstərmişdir. Xüsusilə, əmək bazarındakı ən böyük təsir suriyalıların qaçaq yollarla ucuz işçi qüvvəsi kimi əməyə cəlb olunmaqlarıyla ortaya çıxmışdır. Qeyri-qanuni işçi işə götürənlər və götürməyən firmalar arasında haqsız rəqabət yaranmışdır. Suriyalı işçilərin gəlməsiylə ödənilən günlük əmək

haqqlarında da azalma müşahidə olunmuşdur. Qaçqınların daha az məbləğlə işləməyə razılaşmaları onların yaşadıkları region əhalisinin işsiz qalmasına səbəb olmuş, bu da suriyalıların təcridinə və kənarlaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır [9].

Suriya və suriyalı qaçqınlar problemi hər nə qədər ilkin olaraq xarici siyasət məsələsi kimi nəzərdən keçirilsə də, bir çox yeni situasiyalar yaratdı. Türkiyənin Suriya olmasa da suriyalı qaçqınlar siyasəti beynəlxalq arenada Türkiyənin son 5 ilinin ən vacib “soft power” instrumenti oldu.

Suriya böhranın Türkiyədəki ən vacib təsiri isə özünü demoqrafik tərkibdə göstərmişdir. Türkiyədəki suriyalıların demoqrafik tərkibi ilə bağlı olduqca maraqlı göstəricilər var. Belə ki, 45%-i qadın, 55%-i kişi və 1.5 milyondan çoxu 18 yaşdan aşağı olan suriyalıların 550 000-i Türkiyədə doğulmuşdur. Sadəcə 2019-cu ildə Türkiyədə təxmini 170 min suriyalı uşaq dünyaya gəlmişdi. Türkiyədə 1 gündə təxmini 400-500 suriyalı uşaq dünyaya gəlir. Suriyalılar arasında məktəb yaşındakı, yəni 5-17 yaş arasındakı uşaqların sayı 1 milyon 82 mindir. Bu uşaqların 63%-nin təhsil alma imkanları təmin edilmişdir [8]. Təhsildə yaşanan problemlərə, yerli əhalinin reaksiyalarına rəğmən bu göstərici çox böyük bir uğurdur. 2016-cı ildən sonra suriyalı uşaqların türk dövlət məktəblərində türk dilində təhsil almaqları haqqında qəbul olunan radikal qərarla bu uşaqlar türk dilində təhsil almağa başladılar. 2016-cı ildə ərəb dilində təhsil alanların sayı 291 000 idisə, 2020-ci ildə bu rəqəm 10 000-ə düşmüşdür. Təhsil sahəsindəki başqa vacib göstərici isə universitet təhsili ilə bağlıdır. İlk öncə Suriyada universitet təhsili yarımçıq qalanlara açılan qapı Türkiyədə məktəbi bitirib imtahanlar vasitəsilə universitetə qəbul olanların da sayının artmasını sürətlənmişdir. 2015-ci ildə 6 000-ə yaxın olan suriyalı universitet tələbəsinin sayı 2019-2020-ci tədris ilində 33 000-i ötmüşdür. Bu göstərici bəhs edilən gənclərin həm karyeralarının davamı, həm də Türkiyədəki uyğunlaşma müddətlərinə verəcəyi faydalar baxımından çox vacibdir [8].

Türkiyə Statistika Komitəsinin (TÜİK) 2017-ci il göstəricilərinə əsasən 2022-ci ildə ölkə əhalisinin 83.540.000 nəfər olacağı təxmin edilirdi. 2017-ci il göstəricilərinə, yəni 79.814.871 nəfərlik əhali sayına 3.424.237 nəfərlik suriyalı

qaçqın sayını da əlavə etdikdə 83.239.108 nəfərlik göstərici ortaya çıxmışdır. Bu göstərici ölkənin 2022-ci il üçün təxmin edilən əhali sayına çox yaxındır. Yəni Türkiyənin 5 il sonrakı əhali planlaması düşünüldəndən daha tez bir zamanda formalaşmış və dövlət onların sosial ehtiyaclarını qarşılamaq məcburiyyətində qalmışdır. Bu vəziyyət isə bir dövlət üçün ciddi şəkildə demoqrafik təzyiq hesab olunur [5].

Demoqrafik tərkibin ölkələr üçün vacibliyi ilk sıradadır. Belə ki, cəmiyyətin sosial, mədəni, maddi və mənəvi təməli demoqrafik struktur üzərində formalaşır. Dövlətin iqtisadi, siyasi və hərbi gücü, həmçinin cəmiyyətin rifahı, təhsili, inkişafı məhz bu strukturla birbaşa əlaqəlidir. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələr demoqrafik tərkibin ölkə üçün əhəmiyyətini nizamlamaq, bununla bağlı tədbirlər görmək, hədəflər qoymaq və planlamaları bu struktura uyğunlaşdırmağa yönəlmiş fəaliyyət göstərirlər. İnkişaf etməkdə olan dövlətlər isə bu tərkibin formalaşması, nisbətən stabillik qazanması, təxmin edilə bilən və planlana bilən olmağı üçün əmək sərf edirlər. Demoqrafik quruluşda meydana gələn ehtimaldan kənar proseslər bütün cəmiyyətə və dövlətə mənfi istiqamətdə təsir göstərir. Bu cür proseslər əlavə maliyyət yükü, maddi və mənəvi çətinliklər yaradır.

Suriyalı qaçqınların Türkiyə iqtisadiyyatına təsirlərinə ümumi olaraq baxıldığında risklərin və fürsətlərin qarışıq halı müşahidə olunur. 2017-ci il fevral ayında AFAD göstəricilərinə görə Türkiyədəki suriyalı qaçqınlar üçün dövlət qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları və xalq tərəfindən edilən ümumi xərclər 25 milyard dollardır. Türkiyədəki suriyalı qaçqınlar üçün Avropa İttifaqından gələn yardımların ümumi miqdarı 588 milyon avrodur [2]. Bundan başqa qaçqınlar üçün Türkiyəyə gələn digər xarici yardımların ümumi miqdarı isə 455 milyon dollardır. Türkiyənin suriyalı qaçqınlara etdiyi yardımlar və onlar üçün Türkiyəyə göndərilən xarici yardımların miqdarı qarşılaşdırıldığında bu böhranda Türkiyənin çox böyük maliyyə xərcləri çəkdiyi, beynəlxalq cəmiyyətin isə çox məhdud bir yardım etdiyi müşahidə olunur. Türkiyənin suriyalı qaçqınlar böhranı başladığı andan etdiyi yardımlar dünyanın da diqqətini cəlb etmişdir. 2016-cı il Global Humanitarian

Assistance Report-un məlumatına əsasən Türkiyə milli gəlir əsasında dünyanın “ən əliaçıq” donor ölkəsidir. Həmçinin ABŞ-ın ardından dünyada ən çox humanitar yardım edən ikinci ölkə olaraq qeyd edilmişdir [4].

Suriyalı qaçqınlar səbəbilə formalaşan ucuz işçi qüvvəsi xüsusilə yerli əhalinin orta və aşağı təbəqələrinə mənfi təsir göstərmişdir. Bu proses öz növbəsində əmək haqqlarında da azalmaya səbəb olmuşdur. Orta təbəqəyə isə icarə haqqı və qida məhsullarının qiymətinin artımının mənfi təsir göstərdiyini qeyd edə bilərik..Bundan başqa qaçqınların icarə haqqlarını ödəyə bilməməsi iqtisadi problemlərdən də əlavə ev sahibi-kirayəşin zəminində sosial problemlərə də səbəb olmuşdur.

Suriyalı qaçqınların Türkiyəyə gəlməsiylə sərhəd ərazilərdə qaçaqmalçılığın artdığı,bütün maneələrə rəğmən qarşısının alınma bilmədiyi, bunun da iqtisadiyyata mənfi təsir göstərdiyi müşahidə olunmuşdur.Bundan başqa regionda yaşanan qarışıqlıq və qeyri-stabillik Türkiyənin Yaxın Şərq ölkələriylə olan ticarət həcmində də təsir etmişdir. İstər Suriya,istərsə də regiondakı digər ölkələrlə olan iqtisadi əməkdaşlıqları sarsıtmışdır [1].

Türkiyədəki qaçqınlar problemi hər şeydən əvvəl sosial uyğunlaşma problemi. Qaçqınlar ilə yerli əhali arasında fərqli dil,mədəniyyət və həyat tərzinin olması və bunlardan yaranan problemlər yerli əhalinin sərt reaksiyasının ən əsas səbəbidir. Dini nikahla evliliklərin artdığı,qadın və uşaq təcavüzlərinin yaşandığı ilə əlaqəli sensasiyaların yaranması əhalinin narahatlığını daha da artırmışdır.Bəzi şəhərlərdə etnik və məzhəb qütbləşmələrinin artması yerli əhalinin narahatlığına səbəb olduğundan sosial təsirlərə aid edilə bilər.

2017-ci il göstəricilərinə əsasən, Türkiyədə yaşayan suriyalıların 53,2 %-i qadınlardan, 46,2%-i kişilərdən, 44,7 % isə uşaqlardan ibarətdir [7]. Bu göstəricilərə baxdığımızda qadın və kişi nisbəti balanslı olduğu halda,yaş baxımından balansın pozulduğu müşahidə olunur. Suriyalı gənclərin nisbətində çox olması və uyğunlaşma qabiliyyətlərinin güclü olmağı bir baxımdan üstünlük olaraq qəbul edilə bilər.Ancaq gənclər üçün təhsil,səhiyyə və b. Sahələrdə daha çox sosial xərclərə ehtiyac

yanarır.Bu səbəbdən suriyalı gənclərin ölkədə qalıcı olma ehtimalı bu baxımdan dezavantaj olaraq görülmüşdür.

Türkiyə 18 yanvar 2013-cü il tarixində qeydiyyatda olan və ya olmayan bütün suriyalı qaçqınların səhiyyə xidmətlərindən faydalana biləcəkləri qərar qəbul etmişdir. Bununla da suriyalı qaçqınlar türk vətəndaşlarına tətbiq edilən kriteriyalarda səhiyyə xidməti göstərilməsi imkanı əldə etdilər. Ancaq suriyalıların səhiyyə xidmətlərindən pulsuz istifadəsi,təcili tibbi yardımların məşğulluğunun artması,izdihamlı görüntüləri yerli əhalini narahat etməkdə və səhiyyə xidmələrində yaranan problemlər suriyalıları qarşı mənfi yanaşmanı artırmışdır.

Türkiyədəki suriyalıların mədəni təsirləri və təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqlarından bəhs edə bilmək üçün əvvəlcə suriyalıların etnik,dini və məzhəb tərkiblərinə baxılmalıdır.Bu baxımdan Türkiyəyə gələn suriyalı qaçqınların böyük bir hissəsi sünni ərəblərdən ibarətdir. 2014-cü ildə İŞİD terror təşkilatının hücumlarının artmasıyla birgə Türkiyədəki suriyalıların etnik,dini və məzhəb fərqliliyi dəyişmişdir.

Ayn el-Arab (Kobani) hadisələri ilə birlikdə Türkiyədəki kürd əsilli suriyalıların sayında artım müşahidə edilmişdir. Yerli əhali etnik,dini və məzhəb xüsusiyyətləri baxımından özü ilə eyni olan suriyalıları daha mülayim yanaşdığı halda “özlərindən olmayanları” isə kənarlaşdırdıqları müşahidə olunmuşdur.

Miqrasiya və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.Mühacirlər öz mədəni xüsusiyyətlərini köç etdikləri əraziləri daşıyaraq o ərazinin mədəniyyətinə də təsir edir.Bu baxımdan miqrasiya axını olan cəmiyyətlərdə sosial birlik problemi meydana gəlir [7]. Tolerans anlayışı ilə yaxın mənə kəsb edən sosial birlik fərqli mədəni keçmişə sahib iki və ya daha çox icmanın birlikdə yaşamaq təcrübələrini ifadə edir. Bu baxımdan bəzi vilayətlərdə suriyalı qaçqınların müəyyən hadisələrə qarışması və yerli əhalinin onlara reaksiyası qırılma nöqtəsini yaratmadı. Bunu təmin edən ən vacib amil iki icmanın dini və mədəni baxımdan yaxınlığı hesab olunur.

Suriyalı qaçqınların getdikcə artan sayı və Suriyadakı vətəndaş müharibəsindən yaranan təhlükəsizlik problemləri cəmiyyətdə narahatlığa səbəb olmuşdur. Burada istifadə olunan təhlükəsizlik anlayışı həm milli təhlükəsizlik, həm də ictimai

təhlükəsizliyi əhatə edəcək şəkildə düşünülməlidir. Suriyalı qaçqınlar Türkiyəyə gəldikləri tarixdən etibarən təhlükəsizlik problemləri ortaya çıxmışdır. Xüsusilə, Türkiyə-Suriya sərhəd xəttindən qaçaq girişlərin olması, qaçqınların sıx yerləşdiyi dövrlərdə qaçqınlar arasında İŞİD, PKK, YPG/PYD terror təşkilatı üsürlərinin olması və onların sərhəddən keçməsi yerli əhalidə narahatlığa səbəb olmuşdur. Türkiyənin fərqli yerlərində, fərqli vaxtlarda bombalı hücumlar törədilmiş və bu hücumlarda çox sayda türk vətəndaşı vəfat etmişdir [3]. Bundan əlavə Suriyadakı daxili xaosun Türkiyəyə də yayılması qorxusu yerli əhalinin təşvişinə səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat:

- 1) Arif Akgül vd. “Göç ve Kamu Politikaları: Suriye Krizi Üzerine Bir Analiz”, The Global A Journal of Policy and Strategy, Cilt:1, Sayı:2, 2015, s. 10.
- 2) European Civil Protection And Humanitarian Aid Operations (ECHO), “Turkey:RefugeeCrisis”,s.2,
http://ec.europa.eu/echo/files/aid/countries/factsheets/turkey_syrian_crisis_en.pdf
- 3) Fevzi Çakır, “Terör Örgütü İŞİD’in Türkiye’ye Yönelik Gerçekleştirdiği Saldırıları”
- 4) Global Humanitarian Assistance Report 2016,
<http://www.globalhumanitarianassistance.org/wp-content/uploads/2016/07/GHA-report-2016-full-report.pdf>
- 5) <https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/orta-dogu-ve-afrika-arastirmalari-merkezi/suriyeli-siginmacilarin-turkiye-uzerindeki-demografik-baskisi>
- 6) Mehmet Seyfettin Erol-Ertan Efeğil- Krizler ve Kriz yönetimi: “Temel yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar”, Barış Kitap, Ankara 2012.
- 7) Mim Sertaç Tümtaş-Cem Ergun, “Göçün Toplumsal ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:21, Sayı:4, 2016, s. 1352.

8) M. Murat Erdoğan (2018), Suriyeliler Barometresi: Suriyeliler ile Uyumlu Yaşamın Çerçevesi, Bilgi Üniv. Yayınları, İstanbul.

9) YONCA, V. (2014). Türkiye'deki Suriyeli Mülteciler. Mersin Üniversitesi Bölgesel İzleme Uygulama Araştırma Merkezi Suriyeli Göçmenlerin Sorunları Çalıştayı Sonuç Raporu.

Alibayova S.

**The impact of the Syrian problem on the demographic situation in Turkey
(Summary)**

This article is written for analyzing the impact of Syrian problem to Turkey's demographic situation. The article examines the settlement process of Syrians in Turkey. In addition, the article is devoted to the various problems faced by Turkey as a result of the Syrian crisis, as well as the difficulties in the demographic situation.

Алибекова С.

**Влияние сирийской проблемы на демографическую ситуацию в
Турции
(Резюме)**

Эта статья написана для анализа влияния сирийской проблемы на демографическую ситуацию в Турции. В статье исследуется процесс расселения сирийцев в Турции. Кроме того, статья посвящена различным проблемам, с которыми столкнулась Турция в результате сирийского кризиса, а также сложностям демографической ситуации.

Rəyçi: dos. N. Əsədov

BABAYEVA TÜRKAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
turkanosmanli555@gmail.com

LİVİYADA TOQQUŞAN MARAQLAR: TÜRKİYƏ VƏ RUSİYA

Açar sözlər: Liviya, Rusiya, Türkiyə, vətəndaş müharibəsi

Key words: Libya, Russia, Turkey, civil war

Ключевые слова: Ливия, Россия, Турция, гражданская война

Dünyada baş verən siyasi qarşıdurmalar fonunda yaxın tarixə nəzər yetirdikdə görmək olar ki, Türkiyə-Rusiya münasibətləri heç vaxt sabit olmayıb. Buna ən əsas səbəb kimi isə hər iki ölkənin hədəflərinin və hadisələrə baxış bucaqlarının fərqli olmağını göstərmək olar. Suriya böhranında gördüyümüz kimi Türkiyə və Rusiyanın maraqları kəskin toqquşurdu. Əlavə olaraq Liviya məsələsində də tərəflərin əks qütbədə yer aldıklarını görmək mümkündür.

Ərəb Baharının təsiri ilə Liviyada başlayan Vətəndaş Müharibəsi dövründə Müəmmar Qəddafinin öldürülməsi ilə qarışıqlıqlar başladı. Bu dövrdə Yunanıstan 39 min kvadrat kilometrlik Liviyanın dəniz sərhədini işğal etdi. Ölkənin nizamsız vəziyyəti, Tripoli Hökuməti ilə Nümayəndələr Palatası arasındakı fikir ayrılıqları Liviyanı susmağa məcbur etdi. Beləliklə, 2014-cü ildə İkinci Liviya Vətəndaş müharibəsi başladı [4]. Məhz bu vətəndaş müharibəsinin başlaması ilə Şərqi Aralıq dənizində maraqları toqquşan dövlətlər Liviya üzərindən mübarizəyə başladılar.

Liviyada başlayan İkinci Vətəndaş Müharibəsində BMT tərəfindən irəli sürülən siyasi həll səyləri də bu günə qədər uğurlu olmayıb. İki fərqli hökumət tərəfindən idarə olunan və coğrafi baxımdan üçə bölünən Liviyada xarici ölkələrin bu münaqişədə artan iştirakı və fərqli qrupları dəstəkləmələri münaqişənin davam etməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, ölkə Tripoli və Sirte kimi qərb şəhərlərində BMT tərəfindən dəstəklənən və beynəlxalq səviyyədə tanınan Milli Konsensus Hökuməti tərəfindən, şərq hissələrində yerləşən Tobruk isə General Xəlifə Haftara sadıq qruplar tərəfindən idarə olunur. Liviyanın böyük ölçüdə səhra cənub hissələrinə nəzarət isə yerli qəbilələrin əlindədir.

Mustafa Feyyaz əl-Sərrac 2016-cı ildə BMT-nin əldə etdiyi razılışma ilə qurulan Milli Konsensus Hökumətinin baş naziri və eyni zamanda Prezident

Şurasının sədridir və Liviyanın qərd hissələrinə, Tripoli və Misrata bölgələrinə nəzarət edir. Oradakı yerli milis qüvvələri ilə yanaşı, Müsəlman Qardaşlar da daxil olmaqla İslamçı təşkilatlar və keçmiş Müdafiə Naziri Usama əl-Juveyliyə sadıq qüvvələr də dəstəklənir. Sərrac həmçinin Türkiyə hökumətinin Liviyada dəstəklədiyi qrupu təmsil edir.

Liviyanın üçdə iki hissəsi general Xəlifə Haftarın rəhbərliyi altında Liviya Milli Ordusunun nəzarətindədir. General Xəlifə Haftar, xüsusilə, 2014-cü ildən bəri gücləndi və ölkənin strateji yerlərini ələ keçirməyə başladı. Haftar Türkiyə və Qətəri Liviyada İslami bir hökumət qurmaqla günahlandırır. Rusiyanın da dəstəklədiyi Haftara bağlı qüvvələr, xüsusilə, 2019-cu ildə İslamçı qruplara qarşı əməliyyatları gücləndirdi və aprel ayında Tripoliyə hücum etdilər.

Əsrlər boyu siyasi, hərbi və iqtisadi hədəflərə uyğun olaraq suverenlik mübarizəsinə səhnə olan Şərqi Aralıq dənizi hövzəsi, indi dəniz, hava və köç yollarına nəzarət edə bilən strateji bir bölgədir. Bununla birlikdə, 2009-cu ildə İsrailin karbohidrogen ehtiyatlarının aşkarlanması ilə regional-qlobal bazarlar üçün yeni bir enerji mənbəyi olaraq diqqəti cəlb etdi və müxtəlif iri beynəlxalq enerji şirkətləri Şərqi Aralıq dənizinə axın etdi. Bundan əlavə, bu bölgədə növbəti əsrin ən vacib mənbəyi olacaq şist qaz ehtiyatları mövcuddur. Müasir dövrdə dünyanın ən kritik nöqtələrindən biri də adı çəkilən bölgədir və şübhəsiz ki, uzun müddət belə olmağa davam edəcəkdir. Burada təbii sərvətlər baxımından bir çox ölkənin maraqları risk altındadır və Amerika Birləşmiş Ştatları üçün İsraili yaşatmaq baxımından; Avropanın Rusiyadan olan neft və təbii qaz asılılığının aradan qaldırılması üçün; Rusiyanın regionda söz sahibi olmaqla Avropanı təsiri altına almaq, eyni zamanda isti dənizlərə nəzarətdə önəmli rola gəlməsi baxımından; Türkiyənin isə həm təhlükəsizlik ölçüsü olaraq, həm də geostrateji mövqeyi üçün çox vacibdir [3].

Müasir dövrdə Şərqi Aralıq dənizi məsələsində ABŞ, İsrail, Fransa, Misir, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ) və İtaliya kimi bir çox dövlət iştirak etsə də, iki güc bölgədə çox qətiyyətli və israrlı bir söz demək istəyir. Bunlardan biri Türkiyə, digəri isə Rusiyadır. Sözügedən iki dövlət İdlidə də üz-üzə

gəlmişdi. Eyni zamanda, bu gün bir-birindən fərqli dinamikalar olsa da, yenə Liviyada əks mövqə tutdular. Bu çərçivədə Suriyada qurulması planlaşdırılan Kürd zolağı, İdlidəki qarşıdurmalar, bugün Livianın öz daxilindəki böhran mühiti, Fransa və digər qruplar (Misir, BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı, İsrail) tərəfindən dəstəklənən Xəlifə Haftar ilə Ankaranın bunlara münasibəti Türkiyənin Şərqi Aralıq dənizindəki maraqları ilə birbaşa əlaqəlidir. Bir çox aktyorun maraqlarına görə müdaxilə etməkdən çəkinmədiyi Liviyada siyasi birliyin təmin edilməsi və davamlı hala gətirilməsi asan bir siyasi strategiyanın məhsulu olmayacaq. Buna görə də bu bölgə təkcə dənizdə deyil, quruda da güc nümayişlərinə şahid olacaqdır.

Hələ 2010-cu ildə Şərqi Aralıq dənizində 8 milyard barel neft və 3,5 trilyon kubmetr təbii qaz yataqları kəşf edildikdən sonra sahil dövlətlər arasında Müstəsna İqtisadi Zona mübahisələri başlamışdı. Türkiyə Şərqi Aralıq dənizində Yunanıstanın söz haqqı olmadığını vurğulayarkən, Yunanıstan tərəfi Misir ilə əlaqələrini genişləndirmiş və bunun ardından Giritdə Yunanıstan, Misir və Cənubi Kipr Rum İdarəsi arasında ortaq zirvə görüşü baş tutmuşdu. İstMed boru kəmərinin sahibləri İsrail və Avropa İttifaqı da bu xəttin Şərqi Aralıq dənizindən keçməsi səbəbi ilə Türkiyə ilə Yunanıstanın yaşadığı bu problemə daxil olmuşdular [6].

Türkiyənin Milli Müdafiə Naziri Hulusi Akar bu hadisələrin ardından Liviyanı ziyarət etmiş və səfər zamanı Yunanıstanın Liviyadan işğal etdiyi 39 min kvadrat kilometr ərazinin xəritəsi açılmış, Türk Silahlı Qüvvələrinin ölkənin yenidən qurulmasına və Liviya ordusunun gücləndirilməsinə, xüsusən bu ərazinin Yunanıstandan geri alınması məsələsinə hazır olduğu bildirilmişdir. Bu görüşlərdən dörd gün sonra Liviya Dövlət Şurasının Rəhbəri və Prezident Feyyaz əl-Sərrac Türkiyəyə gəlmiş və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla görüşü gerçəkləşmişdi. Bu görüş Türkiyənin Liviya ilə Müstəsna İqtisadi Zona anlaşması ilə bağlı təməl hazırlıqlara başlaması və Yunanıstanı Şərqi Aralıq dənizindən sıxışdırıb çıxarmaq kimi yozuldu [7].

Bu danışıqlardan sonra İkinci Liviya Vətəndaş müharibəsinin bir tərəfi olan Tobruk hökuməti, başda Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Misir,

Rusiya və Fransa da daxil olmaqla bir çox ölkə tərəfindən dəstəklənən Xəlifə Haftar Türkiyənin Razılaşdığı Tripoli hökumətini ortadan qaldırmaq üçün bir əməliyyata başladığını açıqladı. Türkiyə tərəfdən isə Rəcəb Tayyib Ərdoğan artıq Müstəsna İqtisadi Zona ilə bağlı razılaşma əldə etmək üzərə olduqlarını və BMT tərəfindən tanınan Tripoli hökuməti tərəfində olduqlarını bildirdi. Bu açıqlamadan sonra, Liviyada qarşıdurmalar getdikcə güclənərkən Türk zirehli personal daşıyıcı maşınları Tripoli Limanında görünməyə başladı. Eyni zamanda Türkiyənin Liviya ordusuna silah və sursat yardımını etdiyi də iddia edilirdi.

Liviya üzərindən Şərqi Aralıq dənizi uğrunda mübarizə davam edərkən, Aralıq dənizindəki ada dövləti, Cənubi Kipr Rum İdarəsi Şərqi Aralıq Dənizində Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinə hər-hansı məlumat vermədən tək-tərəfli olaraq qazma işlərinə başlaması və Aralıq dənizi sahilində yerləşən Misir və İsrailin də buna dəstək çıxması nəticəsində Türkiyə də qazma işlərinə başladı. Bunun ardından Türkiyə və Liviya arasında 2019-cu ildə Dənizdə Səlahiyyət Zonaları Müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə görə Türkiyə və Liviyanın Aralıq dənizində kontinental şelf və müstəsna iqtisadi zona sahələri yenidən təyin olundu.

Kipr Rum İdarəsi və Yunanıstanın tək-tərəfli olaraq Aralıq dənizində qazma fəaliyyətlərini davam etdirməsi nəticəsində Türkiyə ilə Liviya arasında 27 Noyabr, 2019cu ildə 7 maddədən ibarət İstanbul müqaviləsi imzalandı. Gələcəkdə bu razılaşma səbəbindən yarana biləcək mübahisələrin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəniz Hüququ Konvensiyasına uyğun olaraq həll ediləcəyi bildirildi.

Müqaviləyə uyğun olaraq, tərəflərdən biri öz Müstəsna İqtisadi Zona ərazisində başlayan və digərinin Müstəsna İqtisadi Zonasının ərazisinə uzanan bir təbii mənbəyə sahibdirsə, bu mənbənin istismarı üçün əməkdaşlıq ediləcəkdir. Əgər tərəflər Müstəsna İqtisadi Zona sahəsini müəyyənləşdirmək üçün başqa bir ölkə ilə danışıqlara başlayarlarsa, bir-birlərinə məcburi məlumat ötürülməsini təmin edəcəklər.

Razılaşma qüvvəyə mindikdən sonra Şimali Kipr Türk Respublikası (KKTC) Geçitkale Hava Limanını İHA və SİHA-ların istifadəsinə açdı və Türk Silahlı

Qüvvələri üçün bir dəniz bazasının yaradılmasına icazə verdi. Türkiyə ilə Liviyanın bu razılaşması nəticəsində hər iki ölkənin Şərqi Aralıq dənizində söz sahibi olduğu ərazilər artdı. Bu anlaşma ilə Türkiyə Yunanıstanla Kipr və Misir arasında bir qalxan yaradılmasına və müstəsna iqtisadi zonanın qərb sərhədlərinin yaradılmasına nail oldu. Müqavilənin imzalanmasından sonra Yunanıstan Afinadakı hazırkı Liviya səfiri Məhəmməd Menfini qovdu.

Razılaşma 30 sentyabr 2020-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında qeydiyyatda alındı [5]. Türkiyənin Müdafiə Nazirliyi 4 oktyabr 2020-ci ildə verdiyi açıqlama ilə Türkiyənin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən tanınan Liviya hökuməti və Milli Barış Hökuməti ilə əlaqələrini davam etdirəcəyini vurğuladı.

Razılaşmadan sonra Xəlifə Həftərə bağlı qoşunlar hərbi əməliyyatları sürətləndirdi. Vətəndaş müharibəsi Tripolinin yaşayış yerlərinə çatdı. Bu hadisələrdən sonra Ərdoğan "Liviya qoşun göndərə bilərik" ifadəsini verdi. 29 dekabr 2019-cu il tarixində Suriya sərhədində Türkiyənin Suriyada yerinə yetirdiyi tapşırıqlara nəzarət edən Müdafiə Naziri Hulusi Akar Liviya sualına cavab kimi Türk Silahlı qüvvələrinin nəinki ölkə daxilində, əmr gələrsə ölkədən kənarda da vəzifələrini layiqincə yerinə yetirəcək cavabını vermişdi. Nəhayət, 2 yanvar 2020-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən 30 dekabr 2019-cu ildə təqdim olunan Liviya əsgər göndərmək haqqında qanun layihəsi qəbul edildi. Artıq bundan sonra Türkiyənin Liviya hərbi müdaxiləsinin qarşısında bir əngəl qalmadı.

Ümumiyyətlə, Türkiyə ilə birgə Rusiya da Liviya məsələsində aktiv mövqe sərgiləyir. Burada Türkiyə qanuni hökumət tərəfindən dəvət olunmuşdur, Rusiya isə öz təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə deyil, regiondakı mənafələrinə və şəxsi maraqlarına görə terrorist qrupları dəstəkləməkdədir. Həmçinin Türkiyə dövlət olaraq Suriyada məhz Suriya xalqı ilə hərəkət edir, Rusiya isə Liviya xalqından qopub ayrılmış bir münasibət sərgiləyir. Belə ki, Rusiya Vaqner Qrup ilə daha əvvəllər də Fransa, İtaliya və İngiltərə kimi Avropa dövlətlərinin Afrika qitəsi ölkələrini, eyni zamanda ABŞ-ın İraqı işğal etmək məqsədilə tutduğu pullu əsgərlərə

bənzər metodla Liviyaya müdaxilə edir. Qeyd olunduğu kimi, Rusiyanın Liviyada izlədiyi yol xəritəsi gələcəkdə çətin vəziyyətə düşmə ehtimalını yarada bilər.

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinin verdiyi açıqlamalara görə, Liviyada tərəflər arasındakı zorakılığın ən qısa müddətdə azaldılması və Berlin Konfransının qərarlarına və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 2510 sayılı qətnaməsinə uyğun olaraq siyasi bir həldən başqa alternativin olmadığı vurğulanır. Digər tərəfdən isə ABŞ Afrika Komandanlığı (AFRICOM) tərəfindən Liviyadakı vətəndaş müharibəsində Xəlifə Həftərə sadıq qoşunlarla döyüşən rus muzdlularına dəstək olmaq üçün Rusiyanın Liviyaya döyüş təyyarələri göndərdiyi açıqlandı. Rusiya həm muzdlularını bölgədən geri çəkmir, həm də 2011-ci ildən bu günə qədər dəfələrlə BMT-nin Liviyaya silah embarqosunu pozur.

Daxili siyasətdəki millətçilərlə beynəlmillətçilər arasındakı qarşıdurma səbəbiylə ABŞ Suriya məsələsində olduğu kimi bu bölgəni də boş buraxdı və Rusiyanın bu vəziyyətdən faydalanmasına yol açdı. Keçmiş Liviya Lideri Müəmmər Qəddafinin NATO qüvvələri tərəfindən devrilməsi ilə Rusiya o zamana qədər sözügedən ölkəyə qoyduğu investisiyaların bəhrəsini ala bilməmişdi. İndiki konyunkturada, sözügedən ölkədə Haftarın komandanlığı altında olan muzdluların silah və sursatlarının çoxu Rusiya mənşəlidir və bütün bunlar BƏƏ kimi ərəb ölkələri vasitəsi ilə alınır. Bu gün Rusiyanın əsas hədəfi Sirdə bir dəniz bazası və buradan 300 km cənubda yerləşən Cufra'da hava bazası yaratmaqdır. Bu çərçivədə, sözügedən bölgəni əlində tutan gücün Afrikaya qədər uzanan ərazilərə nəzarəti əldə edəcəyi qeyd edilməlidir.

Türkiyə BMT-dən dəstək alaraq, Liviyada sabitliyin bərpa olunmasına kömək edə bilər. Əgər Türkiyə ABŞ və digər Avropa dövlətlərinin də dəstəyini alıb Suriyada hərbi bazası olan Rusiyanın Liviyada da yeni bir baza qurmasına əngəl ola bilərsə, Moskvanın həm şərqdən, həm də cənubdan Avropanı sıxışdırmasının qarşısını ala bilər. Avropanın isə Rusiyanın bu mühasirəsindən təkbaşına, Türkiyəsiz başa çıxması qəliz məsələdir. Bəs bu necə ola bilər? Belə ki, əgər Liviyada Tripoli hökuməti Türkiyənin dəstəyi ilə daha da güclənərsə Xəlifə Həftarın ən əsas dəstəkçisi olan Rusiyanın ölkəyə müdaxiləsinə yol verməyəcək [1].

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya həmişə Avropanı enerji baxımından özündən asılı vəziyyətdə saxlamağa çalışır. Qitədə yerləşən bəzi dövlətlər demək olar ki, 80-100% Rusiyadan enerji və qaz asılılığına malikdir. Bu səbəbdən Avropa ölkələrinin Liviya məsələsində Rusiyanın tərəfini saxlamaqları onların həm təhlükəsizlik, həm də enerji baxımından risk altında salır. Ankara, Şərqi Aralıq dənizindən çəkiləcək boru xətti ilə neftin Türkiyədən keçməsinə nail olmaq üçün bir sıra Avropa dövlətləri ilə müttəfiqliyi inkişaf etdirə bilər. Çünki qeyd edildiyi kimi bu vəziyyət Avropanın və xüsusən Almaniyanın maraqları ilə üst-üstə düşür. Belə bir ssenarinin reallaşdırılması çərçivəsində xarici siyasətdəki tarazlıqlar alt-üst olacaq; İsrail də Şərqi Aralıq dənizində Yunanıstanla bağladığı müqaviləni dərhal qurban verə biləcək. Çünki məhz İsrail də Türkiyə kimi karbohidrogen istehsal edir və Avropaya təbii qaz satmaq istəyəcək ki, bu da ən təsirli yol olacaq. Hətta ABŞ-dakı İsrail lobbisindən Türkiyə ilə əməkdaşlıq məsələsinə də dəstək gələ biləcək. Əlavə olaraq, Avropa dövlətləri enerji baxımından Rusiyadan asılı olduqları üçün belə bir ikinci alternativə diqqət yetirməlidirlər.

Türkiyənin Liviyadakı əsas hədəfi ölkənin siyasi birliyini təmin etməkdir. Ancaq Haftarın bu ana qədər etdiyi davranışlar, onun bunu etməyə qadir olmadığını göstərir. Bu mövzuda hazırda UMH-in tərəfini tutmayan qəbilə liderləri ilə danışıqları inkişaf etdirmək vacibdir. Bundan əlavə, indi Haftarın yanında olan bəzi qəbilələrin gələcəkdə yenidən qanuni hökumətin tərəfini tutma ehtimalı var. Sözügedən qəbilələr sona qədər Rusiya ilə birlikdə olmaq istəməyə bilər. Bu çərçivədə şəxsiyyətlərin tərəflər üçün çox vacib olduğu qeyd edilməlidir. Doğrudan da, ölkənin şərqində qanuni hökumətin qələbəsindən sonra Rusiya tərəfinin qaçmasının səbəblərindən biri, Haftarın sağ əli kimi tanınan və milisin koordinasiyasından məsul general-mayor İdris Madinin tərəfini dəyişdirməsi idi [2].

Ümumiyyətlə, Suriyada öz mövqelərini möhkəmləndirdikdən sonra Rusiya Aralıq dənizində söz sahibi olmaq istəyir. Bu siyasət isə Rusiyanın hələ imperiya dönməmindən qalan isti dənizlərə çıxmaq strategiyasının davamıdır. Belə ki, 2014-cü ildə Kırımı ilhaq və militarizasiya edərək Qara dənizdə öz mövqelərini

möhkəmləndirən Rusiya bu siyasətinin davamı kimi Aralıq dənizində də möhkəmlənir. Aralıq dənizindəki Cəbbültariq boğazı isə Atlantik okeana çıxışı baxımından mühüm geostraji əhəmiyyətə malikdir. Əgər Rusiya-NATO müharibəsi baş tutarsa, Rusiya Türk boğazlarında möhkəmlənməyi və ABŞ-ın Avropanın cənub boğazına hərbi qüvvə göndərməsinin qarşısını almağa çalışacaq. Buna görə də, Aralıq dənizində donanma saxlamaq çox vacibdir

Lakin həm Rusiya, həm də Türkiyə Liviyada ayrı-ayrı qrupları dəstəkləsələr də, Suriyanın ardınca burada da ortaq dil tapmaqda maraqlıdırlar. Bu səbəbdən Rusiyanın ABŞ-la çıxdığı hegemonluq uğrunda mübarizəsində əlavə güc olaraq general Haftara deyil, məhz Türkiyəyə ehtiyac duyacağı daha ağlabatandır.

Ədəbiyyat:

1. Ahmet Bayar, Hakimiyyət savaşı: Libya

<https://www.defenceturk.net/hakimiyet-savasi-libya>

2. BBC NEWS, Libya'daki en önemli siyasi aktörler hangi ülkeler.

<https://www.google.az/amp/s/www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50976809.amp>

3. Feyza Yaşa, Libya krizi, Doğu Akdeniz ve Türkiye-Rusya mücadelesi.

<https://ordaf.org/libya-krizi-dogu-akdeniz-ve-turkiye-rusya-mucadelesi/>

4. Michael Cruickshank, Libya's Second civil war: How did it come to this.

<https://web.archive.org/web/20150320232806/http://www.conflict-news.com/libyas-second-civil-war-how-did-it-come-to-this/>

5. REUTERS NEWS, U.N registers Turkey-Libya maritime deal – Turkish ministry. <https://mobile.reuters.com/article/amp/idUSKBN26N102>

6. <https://www.haberler.com/dogu-akdeniz-de-dengeler-degisti-rum-kesimi-12741043-haberi/>

7. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-fayez-mustafa-al-sarraji-kabul-etti/1307194>

Babayeva T.

Conflicting interests in Libya: Turkey and Russia

(Summary)

The article discusses the Second Civil War in Libya, which began in 2014 and is still ongoing. The study focuses on the importance of the Eastern Mediterranean basin and the interests of major powers, especially Turkey and Russia, and their intervention in the region.

Бабаева Т.

Конфликт интересов в Ливии: Турция и Россия

(Резюме)

В статье рассматривается Вторая гражданская война в Ливии, которая началась в 2014 году и продолжается до сих пор. Исследование сосредоточено на важности бассейна Восточного Средиземноморья и интересах крупных держав, особенно Турции и России, и их вмешательстве в этот регион.

Rəyçi: t.f.d., dos. S.İmanova

CƏFƏROVA SARA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ceferovasara1@gmail.com

BEYNƏLXALQ TRANZİT MƏRKƏZLƏR VƏ ONLARIN FORMALAŞMASI

Açar sözlər: miqrasiya, miqrasiya mərkəzləri, beynəlxalq miqrasiya tranzitləri, miqrantlar, əmək miqrasiyası

Key words: migration, migration centers, international migration transits, migrants, labor migration

Ключевые слова: миграция, миграционные центры, транзит международной миграции, мигранты, трудовая миграция

Dünyada bütün insanlar ayrı-ayrı coğrafi regionlarda məskunlaşmışlar. Bu məskunlaşma qeyri-tarazlıqlar yaradaraq dünyada siyasi, iqtisadi və etnososial vəhdət sistemini meydana gətirir. Dünyada etno-mədəni və sosiodemografik vəhdətlik sistemi məhz müxtəlif regionlarda məskunlaşmış, müxtəlif etnik mənşəli insanların sosial əlaqələr vəhdətindən, sosial münasibətlərindən meydana gəlir. Dünya üzərində bu müxtəlifliklər - qeyri-taraz formada təbii ehtiyatların paylanması, dövlətlərin fərqli ərazi, əhali, coğrafi mövqe, siyasi, iqtisadi inkişaf göstəriciləri, eyni zamanda ekologiya şəraiti və iqlim, həmçinin cəmiyyətlərin və dövlətlərin fərqli rejim (idarəolunma) xüsusiyyətləri xalqların köçünü meydana gətirir. Dövlətlər arasında xarici siyasətin, bu baxımdan beynəlxalq münasibətlərin şərtlənməsinin kriteriyaları həm də beynəlxalq əmək ehtiyatlarının axınlarını meydana gətirir. Horizontal qaydada dünyanın siyasi, etnomədəni dinamikası, insanların hərəkət axınları, axınların mənbə və mənşəyini, eləcə də bu iki obyekt arasında axın tranzitlərini meydana gətirməkdədir. Bü gün dünyada sərt sərhədlər rejimləri qəbul olunmayı. Eləcə də şüurun, intellektin artmaqda olan səviyyəsi və ona təsir edən kommunikativ şəbəkələr dünyanın vahid informasiya məkanı məhz ümumi bütövləşməni tələb etməkdədir. Bununla yanaşı, çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, şüurun inkişaf etdiyi və siyasi yanaşmanın yumşalmağa olduğu mövcud zamanlarda ayrı-ayrı regionlarda böyük dövlətlərin maraqlarının təmin edilməsi uğrunda həyata keçirilən müharibələr, silahlı qarşıdurmalar əhalinin məcburi miqrasiyasını da meydana gətirməkdədir. Tarixdə olduğu kimi hal-hazırda da məcburi köç formaları yaşanmaqdadır. Bu da ondan irəli gəlir ki, geosiyasətin radikal forması hələ də öz mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Məsələn, münaqişələr öz tarixi və klassik mahiyyətlərini qoruyub saxlayırlar. [1]

Dünya üzrə miqrasiyanı cəzb edən amillər, miqrasiyaya səbəb olan, bu prosesi şərtləndirən amillər çoxdur. Bu amillər kompleks xarakter kəsb etməklə universal və xüsusi əhəmiyyətə malik olur. O ölkələrə miqrasiya daha çox olur ki, həmin ölkələrdə mövcud həyatın tələbatları üçün zamana müvafiq olaraq bir çox şərait amilləri

kompleks şəkildə mövcuddur. Məsələn, ABŞ və Avropa ölkələrini buna nümunə göstərmək olar.

Bu gün elə ölkələr var ki, həm miqrant qəbul edir, həm də əhalisi miqrasiyaya məruz qalır. Azərbaycana Asiya ölkələrindən, Türkiyədən insanlar gəlirlər, Azərbaycandan da köç edirlər. Bu baxımdan dünyada miqrasiya proseslərinin müşahidə olunduğu mərkəzlər formalaşır. Belə mərkəzlərə **dünyanın köç mərkəzləri** kimi adlar da vermək olar. Miqrasiya və urbanizasiya inkişaf etməkdə olan ölkələrə zərbələr vurur. Miqrasiya bütün dünyanı əhatə edən qlobal və regional məzmunlu və formalı proses olduğundan özünəxas tərkiblərə malik olur. Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrinin sərmayə kapitalının digər ölkələrə (inkişaf etməkdə olan və işçi qüvvələrinin və məhsul istehsalı üçün digər resursların ucuz olduğu ölkələr) axını öz ardınca həmin ölkələrdən sakinləri başqa ölkələrə köç etdirir. [3]

Beynəlxalq miqrasiya tranzitləri. Beynəlxalq miqrasiya axınları bu prosesin tranzitini (bütün formalarını – məcburi və qeyri-məcburi formalarını- özündə əks etdirməklə, məsələn, əmək miqrasiyası, elm və təhsil miqrasiyası, qadınların cinsi istismarı üzrə beynəlxalq tranzitlər və s.) meydana gətirmişdir. Tranzitlər əsasən emiqrant mərkəzləri (mənsə ölkələr, göndərən ölkələr) ilə immiqrant qəbul edən mərkəzlər arasında olan trayektorik axınlardır. Bu tranzitin həmçinin qitələrdaxili, ölkələrarası və qitələrarası-ölkələrarası formaları mövcuddur. Tranzitlər əhali köçünü və axınının kəmiyyətini meydana gətirir. Beynəlxalq tranzitlər sərhədlərətərafı – regional və regiondan kənar olmaqla, iki mühüm formaya malik olur. Məsələn, Cənubi Qafqaz-Rusiya, Mərkəzi-Asiya-Rusiya, Türkiyə-Cənubi Qafqaz, Cənubi-Qafqaz-Türkiyə, Meksika-ABŞ, Ukrayna-Rusiya, Ukrayna-Polşa kimi tranzitlər **regional-sərhədlərətərafı (sərhəd dövlətləri)**; Türkiyə-Almaniya, Çin-ABŞ, İran-ABŞ, Cənubi-Koreya-ABŞ, Çin-Kanada, Hindistan-ABŞ, Pakistan-ABŞ, Filippin-ABŞ, Çin-Azərbaycan və s. kimi tranzitlər isə **regionlararası** xarakterə malik olur. Bu baxımdan da beynəlxalq yüklü tranzitlər və ayrı-ayrı regionlar üzrə miqrasiya mərkəzləri meydana gəlir. Tədqiqatçılar miqrasiyanın tarixi-coğrafi -tranzit əsaslarını aşağıdakı kimi göstərirlər:

1. **Yeni torpaqların mənimsənilməsinə əsaslanaraq, yaşayış yerinin dəyişməsi, köçmə ilə xarakterizə olunan miqrasiya.** Buna aid olunur: Böyük coğrafi kəşflər dövründən başlayaraq, yeni kolonial ərazilərə insanların köçürülməsi, zənci qulların XVI-XIX əsrlərdə Afrikadan Amerikaya məcburi köç etmələri, XIX əsrdə Avropa ölkələrində “miqrasiya partlayışı”nın baş verməsi. Kapitalizm dövründə boş qalmış torpaqlara insanların kütləvi axını buna nümunədir. Ən çox belə miqrantları Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Fransa, İspaniya kimi ölkələr vermişlər. Onlar ABŞ, Kanada, Braziliya, Argentina, Avstraliya və Cənubi Afrikaya köç etmişlər.

2. **Əmək miqrasiyası.** Bu, əmək müqaviləsi ilə bağlı olan miqrasiyadır. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə əmək müqaviləsi ilə 25 milyondan çox əməkçi miqrant çalışır. Bu məsələdə əsas yeri özündə iqtisadi faktorları cəmləşdirən “beyin axını” tutur. Bu, əsasən İkinci Dünya müharibəsindən sonra baş verib, hansı ki, bu dövrdə Almaniyadan ABŞ-a fizika, raket düzəltmə və digər sahələr üzrə mütəxəssislər aparılıb. Alimlərin əsas axını XX əsrin 60-70-ci illərində baş verib. ABŞ, Kanada və Fransaya alim kütləsi daxil olub. Son illərdə “beyin axını” Hindistan, Filippin və keçmiş SSRİ respublikalarına böyük təsirlərini göstərib. Miqrasiyanın tarixi-siyasi səbəbləri də qeyd olunur: Faşist Almaniyasından, İtaliyadan və frankist İspaniyasından yarım milyon vətəndaşın emiqrasiyası, Oktyabr inqilabından sonra Rusiyaya emiqrasiya, general Pinoçetin Çilidə hakimiyyətə gəlişindən sonra baş verən emiqrasiya, Asiya və Afrika ölkələrinin kolonial asılılıqdan azad olunmasından sonra ağdərili əhalinin bu ərazilərə köç etmələri, İkinci Dünya müharibəsi dövründə işğal olunmuş ölkələrdən Almaniya 10 milyon nəfər əhalinin məcburi deportasiyası. [3]

Miqrasiya tarixi Amerika ölkələrində metislərin (lat. misceo-qarışdırıram, fransız.metis-latıncanın misticus- qarışıq sözündən götürülüb, irqələrarası niqahlardan meydana gələn törəmələrə deyilir. Amerikada metislərə avropalılarla hindular arasındakı niqahdan törəyənlərə deyirlər), mulatların (mulatlara avropalıların və zəncilərin irqindən qarışıq niqah əsasında törəyənlərə deyirlər. Onlar Latin

Amerikasının və Karib hövzəsinin əhalisinin əksəriyyətini təşkil edirlər: Dominikan Respublikasında – 73 faiz; Kubada – 51 faiz; Braziliyada – 38 faiz. Cənubi Afrika Respublikasında və Namibiyada da mulatlar yaşayırlar) və samboların (sambo isp.zambo-hinduların və zəncilərin nigah qarışığından törəyənlərə deyilir) meydana gəlməsini zəruri etmişdir. Kanadada olan ikidillilik, həmçinin Cənubi Amerikada ispan və portuqal dillərinin yayılması, Hindistanda ingilis dilinin meydana gəlməsi, Əlcəzairdə fransız dilinin peyda olması immiqrasiya ilə bağlı olmuşdur. [4]

Uzun müddət ərzində ABŞ, Kanada, Avstraliya, Braziliya, Cənubi Afrika immiqrasiyanın əsas mərkəzləri olmuşdur. Lakin İkinci Dünya müharibəsindən sonra kontinentlərarası miqrasiyanın həcmi azalmış, kontinentlərdaxili miqrasiyanın həcmi isə artmışdır. Əməkçi immiqrantların ən mühüm mərkəzləri Mərkəzi Avropa olmuşdur. Mərkəzi Avropaya Cənubi Avropadan (İspaniya, Portuqaliya, İtaliya, Yunanıstan, Yuqoslaviya), Asiyadan (Hindistan, Pakistan, Türkiyə) və Şimali Afrikadan (Əlcəzair, Liviya, Misir) emiqrant axını mövcuddur. Məsələn, Şərqi Avropada baş vermiş siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq, 1989-cu ildən başlayaraq AFR-ə təkcə ADRdən, Şərqi Avropadan və SSRİ-dən 2 milyon nəfər şəx immiqrant gəlmişdir.

Miqrasiyanın sərhədyanı (sərhədətrafi) forması da mövcuddur. Bu forma qonşu dövlətlərin sərhədyanı yaşayış məskənlərində işləmə formasını özündə əks etdirir və demək olar ki, müvəqqəti xarakter kəsb edir. Məsələn, Qazaxıstanın Rusiya ilə sərhəddində-Çimkent vilayətində sərhədyanı miqrasiya meydana gəlmişdir. Bu vilayətdə sərhədlər qonşu kəndlərlə ayarılır. Bu baxımdan miqrasiya daha çox məişət xarakterinə malik olur. Miqrantlar faktiki olaraq Qazaxıstana gündəlik və yaxud da həftəlik gəlirlər. Belə hesab olunur ki, Qazaxıstanla Rusiya arasında miqrasiyanın xarakterində qlobal fərqlər yoxdur. Bu, yalnız coğrafi xarakter kəsb edir. Belə ki, Qazaxıstan miqrasiya axınları üçün tranzit rolunu oynayır. Qazaxıstanla Rusiya arasında isə faktiki olaraq məxsusi miqrasiya yoxdur. Mərkəzi Asiyadan isə iş tapa bilməyən gənclər daha çox Rusiyaya üz tuturlar, onlarda yerli reallıqları bilməmək və rus dilində danışa bilməmək problemləri yaşanır. [2]

Dünyanın miqrasiya mərkəzləri formalaşmışdır. Bu mərkəzlər əsasən-ABŞ və Kanadadan ibarət olan Şimali Amerika mərkəzi, Avropa mərkəzi, Rusiya mərkəzi, Avstraliya-Yeni Zelandiya mərkəzi və Yaxın Şərqi Neft ölkələri mərkəzləridir. Vaxtilə, orta əsrlərdə miqrasiyadan meydana gələn Cənubi Amerika və Mərkəzi Amerika mərkəzləri hal-hazırda daha çox mənşə ölkə rollarını oynayır. Buradan, məsələn, Meksikadan və digər Mərkəzi Amerika ölkələrindən insanlar ABŞ və Kanadaya üz tuturlar. Rusiya SSRİ dağıldıqdan sonra yeni bir mərkəzə çevrilmişdir.

Yeni iqtisadi münasibətlər bu ölkəyə bir tərəfdən Qərb kapitalını cəlb edir, digər tərəfdən də Asiya ölkələrinin, keçmiş SSRİ ölkələrinin əhalisini cəlb edir. Rusiyada miqrantların iki böyük forması meydana gəlir: kapitalın, sistemli korporasiyaların gətirdiyi işçi miqrasiyası-bunun istiqaməti əsasən Qərb ölkələrindəndir; Asiya ölkələrinin daha çox fərdi və pərakəndə forma alan işçi miqrasiyası. Dünyada əhalinin inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə axınları da müşahidə olunmaqdadır. Yeni inkişaf dövrünü yaşayan ölkələr ucuz həyat xərcləri məkanlarını axtaran inkişaf etmiş ölkələrin əhalisi üçün cəlbedici olur. Məsələn, Avropadan Türkiyəyə köçüb gələnlər də vardır. Dünyanın miqrasiya mərkəzlərini mənşə (emiqrasiya) və təyinat (immiqrasiya) mərkəzlər olmaqla iki böyük məkana ayırmaq olar. Mənşə mərkəzlər rolunda Asiya (Çin, Hindistan, Cənubi-Şərqi Asiyanın digər ölkələri), Afrika, Latin Amerikasını mühüm yer tutur. Keçmiş sosialist düşərgəsinin yerləşdiyi Avropa məkanları (məsələn, Rumıniya, Bolqarıstan, Moldova, keçmiş Yuqoslaviya, Ukrayna) da mənşə mərkəzlərini meydana gətirirlər. Bu ölkələrdən həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə axınlar mövcuddur. [4]

Ədəbiyyat:

1. <https://www.sociologydiscussion.com/communication/migration/migration-meaning-types-and-effects/3112>
2. <https://sites.fas.harvard.edu/~gstudies/russia/lessons/backgd.htm>
3. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1275994/>
4. <https://www.thecanadianencyclopedia.ca/en/timeline/immigration>

Jafarova S.

International transit centers and their formation

(Summary)

Migration is complex social phenomenon that is closely related to changes in the structure and placement of human resources, increasing social mobility. Migration of the population - is the process of moving people across borders of certain areas with a change of residence or with a regular return to it. This phenomenon contributes to the exchange of labor skills, experience and knowledge, personal development, influences family composition, age and gender and skill mix, leading to update the frame is directly related to social, industrial and occupational mobility of the population.

Джафарова С.

Международные транзитные центры и их формирование

(Резюме)

Сложным социальным явлением, тесно связанным с изменением структуры и размещением трудовых ресурсов, повышением социальной мобильности населения, является миграция. Миграция населения - это процесс перемещения людей через границы тех или иных территорий со сменой постоянного места жительства либо с регулярным возвращением к нему. Это явление способствует обмену трудовыми навыками, опытом и знаниями, развитию личности, влияет на семейный состав, половозрастную и профессионально-квалификационные структуры, ведет к обновлению кадров, непосредственно связано с социальной, отраслевой и профессиональной мобильностью населения.

Rəyçi: s.e.f.d. A.Bağirov

İSMAYILZADƏ İSMAYİL
Azərbaycan Dillər Universiteti
fcbbarsa189961@gmail.com

HƏRBİ SAHƏDƏ AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, ABŞ, hərbi əməkdaşlıq, NATO

Key words: Azerbaijan, USA, military cooperation, NATO

Ключевые слова: Азербайджан, США, военное сотрудничество, НАТО

Azərbaycan-ABŞ arasında hərbi sahədə ikitərəfli əlaqələrinin əsası keçən əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Hərbi doktrina qəbul edilmə baxımından, bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin təminatı strategiyasının tərkib hissəsi olan hərbi-siyasi, hərbi-iqtisadi və psixoloji hadisələr sistemində mühüm yer tutur. İndiyə qədər qəbul edilmiş hərbi doktrinaların və konsepsiyaların məqsədi, milli maraqların etibarlı şəkildə qorumaq gücünə sahib olduğunu və yarana biləcək təhdidlərin qarşısının alınması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının mövqeyini əks etdirir. Müstəqillikdən sonrakı illərdə Azərbaycanın dövlət büdcəsində müdafiə sahəsinə ayrılan vəsaitin həcmnin dəyişkən olmasına baxmayaraq, bu nisbət xüsusən 2003-cü ildən bəri əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. Azərbaycanın hərbi xərvlərində artım dinamikası hər il davam edir. Buna Azərbaycan dövlət büdcəsindəki artım əsas verir. Bu günə qədər 1 milyard 300 milyon dollar olan hərbi büdcənin yaxın gələcəkdə 2 milyard dollara çatdırılması gözlənilir. Azərbaycanın ABŞ və Avropalı tərəfdaşları üçün əhəmiyyəti onun daha çoxu coğrafi mövqeyi ilə sıx bağlıdır. Həm də bu əhəmiyyət yalnız Azərbaycanın böyük bir enerji istehsalçısı və tranzit dövlət olma potensialı ilə məhdudlaşmır [1].

ABŞ-la hərbi sahədə münasibətlərin əsası 1997-ci il iyunun 31-də Ümummilli lider Heydər Əliyevin ABŞ-a ilk rəsmi səfəri zamanı ABŞ Müdafiə Naziri ilə imzalanmış müdafiə və hərbi sahədə əməkdaşlığa dair bəyanatla qoyulmuş oldu. 2001-ci ildə yaradılmış hərbi attaşə tərəfindən ABŞ Müdafiə Nazirliyinin mərkəzi aparatı, Qoşun növləri, Birləşdirilmiş Qərargah, ABŞ-ın Avropadakı Komandanlığı və Sahil Mühafizəsi Qoşunlarının Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinin

tabeleyində aidiyyatı üzrə qurumlarla sıx əlaqə saxlandı. Bundan başqa, iki ölkə arasında hərbi əlaqələrin inkişafı istiqamətində tez-tez görüşlər keçirildi. ABŞ-ın ali hərbi məktəblərində, eləcə də hərbi seminarlarda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabidlərinin təhsillərini davam etdirməsi, həmçinin onlar üçün dil kurslarının təşkili iki ölkə arasındakı əlaqələrin daha da inkişaf edəcəyinin göstəricisidir. Azərbaycan Respublikası rəhbərliyi tərəfindən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabidlərinin ABŞ-ın sülhməramlı qüvvələri kontingentində təlimlərə qatılmasına ehtiyac olduğu Pentaqon rəhbərliyinin dəfələrlə nəzərinə çatdırıldı. 2018-ci il dekabrın 5-də Azərbaycan Müdafiə nazirinin şəxsi heyət üzrə müavini, Şəxsi İşlər Baş İdarəsinin rəisi general-leytenant Kərim Vəliyevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə ABŞ Müdafiə katibinin köməkçisinin müavini xanım Laura Kuperin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti arasında genişləndirilmiş “ İkitərəfli hərbi məsləhətləşmələr ” keçirildi. Görüş zamanı Azərbaycan-ABŞ hərbi əlaqələrinin genişləndirilməsi, təhlükəsizlik, hərbi hazırlıq, Azərbaycan sülhməramlı hissəsinin Əfqanıstandakı qeyri-döyüş missiyasına verdiyi töhfə və digər ortaq maraqlar barədə geniş fikir mübadiləsi aparıldı. Xanım Laura Kuper Əfqanıstanda həyata keçirilən “Qətiyyətli Dəstək” missiyasında Azərbaycan sülhməramlılarının nümunəvi xidmətini xüsusilə qeyd etdi və qonaqlar bölgədəki vəziyyət barədə hərtərəfli məlumatlandırıldı. Tərəflər Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında həll olunmasının vacibliyini qeyd etdilər [2].

Digər son görüşlər arasında Müdafiə naziri Ceyms Mattis və xarici işlər naziri Mayk Pompeo ilə Azərbaycanın Müdafiə Naziri Zakir Həsənov və Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədیارov arasında 12 İyul 2018-ci il tarixində Brüsseldə keçirilən görüş də var idi. Aylar sonra, oktyabr ayında o zamankı Milli Təhlükəsizlik müşaviri Con Bolton hər üç Qafqaz dövlətini ziyarət etdi. Bu yaxınlarda Xarici İşlər Naziri Elmar Məmmədیارov, 2019-cu ilin iyun ayında Vaşinqtona səfəri zamanı Bolton ilə bir daha görüşmüşdü. Trump administrasiyası ilə Tehran arasındakı gərginlik rəsmi Vaşinqtondan İranın qonşularına, xüsusən də Azərbaycana daha çox diqqət yetirilməsi ilə nəticələndi. Məsələn, ABŞ Müdafiə Nazirliyi, 2018 maliyyə ilində

58,6 milyon dollar, ertəsi il Azərbaycanın sərhəd və gömrük xidmətlərinə 42,9 milyon dollar ayırdı [3].

Bundan əlavə, Azərbaycan hərbiçiləri ABŞ Milli Qvardiyasının Dövlət Tərəfdaşlığı Proqramı çərçivəsində Oklahoma Ordusu Milli Qvardiyası ilə birgə çalışırlar. 2020-ci ilin yanvar ayında ABŞ səfirliyinin Müdafiə Əməkdaşlıq Ofisi, iştirakçıların ortaq hərbi tibb qabiliyyətləri və uzunmüddətli planlaşdırma hədəflərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etmək üçün Bakıda keçirilmiş ortaq hərbi tibbi strategiya toplantısına sponsorluq etdi. İclasda ABŞ Hava Qüvvələri-Avropa (USAFE), Amerika Birləşmiş Ştatları Ordusu-Avropa (USAREUR), Oklahoma Milli Qvardiyası və onların Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi və İngiltərədəki həmkarları iştirak etdilər [1].

Eynilə, Azərbaycanın da NATO ilə əlaqəli olduğunu qeyd etmək lazımdır. NATO-nun Cənubi Qafqazda və xüsusən də Azərbaycanda təhlükəsizlik maraqları 2000-ci illərin əvvəllərindən bəri artmaqdadır. 1990-cı illərdə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramı ilə başlayan ikitərəfli münasibətlər indi Fərdi Tərəfdaşlıq Fəaliyyət Planının (IPAP) çətiri altında həyata keçirilir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Avropa və Avroatlantik siyasi, təhlükəsizlik, iqtisadi və digər strukturlara inteqrasiyası strateji hədəflərə malikdir. Xarici siyasət strategiyasını hazırlayarkən, Azərbaycan bu təşkilatların üzvü olan mühüm beynəlxalq təşkilatlar və mühüm dövlətlərlə əməkdaşlığa önəm verir. Azərbaycanın müharibə şəraitində olması bu ölkəni bütün imkanlardan istifadə edərək beynəlxalq əlaqələrini genişləndirməyə və müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə yönələn təhdidlərə diqqət çəkməyə məcbur edir. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Sənədində izah edildiyi kimi, bu ölkə Avropada və Euroatlantik bölgədəki qeyri-sabitliyin, qarşıdurmaların və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə əməkdaşlığa böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycan beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə inteqrasiya üçün NATO ilə də əməkdaşlıq edir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev hələ 2002-ci ilin noyabrında NATO-nun Praqa Sammitində etdiyi çıxışında Azərbaycan ilə NATO arasındakı əməkdaşlığı gələcək Euroatlantik təhlükəsizlik sisteminin təməllərindən

biri hesab etdiklərini və bu təşkilatla davamlı ikitərəfli əməkdaşlıq üçün səy göstərdiklərini vurğuladı. Azərbaycan Avratlantik Əməkdaşlıq Şurası və NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramı çərçivəsində təşkilatla əməkdaşlığı inkişaf etdirmək imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışır. NATO ilə əməkdaşlıq, yalnız hərbi deyil, həm də siyasi xarakterə sahib bir təşkilat olaraq, Azərbaycana bu təşkilatın siyasi və hərbi birləşmələri ilə siyasi, iqtisadi, ekoloji və digər sahələrdə əməkdaşlıq etmək və bu sahələrdə özünü inkişaf etdirmək imkanı verir. Bununla yanaşı, təşkilatla inkişaf etdirdiyi əməkdaşlıq Azərbaycana demokratiya və bazar iqtisadiyyatına əsaslanan ölkələrlə münasibətlərini inkişaf etdirmək üçün imkanlar təqdim edir. Azərbaycanın NATO ilə münasibətlərində ilk praktik addımlar 1992-ci ilin martında Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına üzv olduqda atıldı. 4 May 1994-cü ildə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramı çərçivə sənədinin imzalanması ilə Azərbaycan-NATO əməkdaşlığı yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. Bu mərhələdə ikitərəfli münasibətlərin daha da inkişafı üçün yeni imkanlar meydana çıxdı. 2005-ci ildə Azərbaycan artıq Fərdi Tərəfdaşlıq Proqramına qoşuldu və ikitərəfli münasibətlər bir çox digər sahələrdə olduğu kimi hərbi və hərbi-siyasi ölçüləri də əhatə etməyə başladı. NATO ilə əməkdaşlığın əhəmiyyəti, 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası ilə bir daha təsdiqləndi. Konsepsiya Azərbaycanın təhlükəsizlik mühiti, Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinə təhdidlər, Azərbaycanın müdafiə siyasəti, Azərbaycanın hərbi təhlükəsizliyinin hərbi-strateji əsasları, silahlı qüvvələrin vəzifələri, hərbi quruluşun inkişaf perspektivləri kimi bölmələrdən ibarət 75 məqalədən ibarətdir. Konsepsiyanın müdafiə xarakterli olduğu və dövlətin idarə olunması və silahlı qüvvələrin mərkəzləşdirilməsi ilə həyata keçiriləcəyi proqnozlaşdırılır. NATO-nun baş katibi Havyer Solona, 1997-ci ildə Azərbaycana səfəri zamanı Heydər Əliyevlə görüşündə NATO ilə Azərbaycan arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın səviyyəsini müsbət gördüklərini və bu bölgəyə, o cümlədən Azərbaycana iqtisadi və siyasi səbəblərdən dolayı böyük əhəmiyyət verdiklərini ifadə etmişdir. Azərbaycan-NATO münasibətlərinin Azərbaycanla yanaşı NATO üçün də böyük əhəmiyyəti olduğu çox

açıqdır. 2004-cü ildə İstanbulda keçirilən NATO Zirvə Toplantısında təşkilat, dəyişən beynəlxalq şəraitə uyğunlaşmaq üçün strateji əhəmiyyətli bir bölgə hesab etdiyi Qafqaz və Orta Asiyadakı tərəfdaş dövlətlərlə əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə qərar verdi. NATO Baş Katibi Cap de Hup Şeffər, bu bölgənin NATO üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq dedi: “ Qafqazdakı və Orta Asiyadakı ortaqlarımızla yeni əlaqələr inkişaf etdirməyimiz vacibdir. Hər iki bölgə böyük geosiyasi əhəmiyyətə malikdir və eyni zamanda keçid dövründən də əziyyət çəkirlər. NATO onlara çox şey təklif edə bilər. Bunun üçün bu iki bölgədəki tərəfdaşlarımızla əməkdaşlığı sürətləndiririk. Ortaqlığımızı Euroatlantik istiqamətlərə iki tərəfli nəqliyyat üçün istifadə edirik. Prinsiplərimizi həyata keçirməyi hədəfləyirik ”. Bu gün Cənubi Qafqazın ən sürətli inkişaf edən ölkəsi olan Azərbaycan, NATO-nun Qafqaz bölgəsi və Yaxın Şərqə doğru gələcək genişləndirmə planında mühüm bir nöqtə hesab olunur. 1999-2008-ci illərdə Azərbaycan NATO-nun Kosovodakı əməliyyatına (KFOR) qatıldı, lakin 2008-ci ildə birtərəfli müstəqillik elanından sonra qüvvələrini bu bölgədən çıxardı. Azərbaycan NATO-nun Əfqanıstandakı Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinə (ISAF) hərbi və qeyri-hərbi töhfələr vermişdir.

20 Noyabr 2002-ci ildən bu yana Əfqanıstandakı əməliyyatlar üçün Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 22 sülhməramlı batalyonunun şəxsi heyəti təlimatlandırılmışdır. 15 yanvar 2008-ci ildə Azərbaycan əsgərlərinin ümumi sayı 45-ə çatdırıldı və 19 fevral 2009-cu ildə bu say yenidən iki dəfə artdı. Hazırda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 90 üzvündən ibarət tam bir heyət Əfqanıstandakı Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Yardım Qüvvələrinə (ISAF) nəzdində fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası NATO ilə Tərəfdaşlığın gələcək inkişafını yaxından izləyir və onun daha da genişlənməsinə davamlı töhfə verir. Bölgədəki tərəfdaşlığın və NATO siyasətinin gələcəyi ilə əlaqədar olaraq, Azərbaycan Avroatlantik bölgədəki təhlükəsizliyin böhran idarəetmə potensialının yaxşılaşdırılmasından, təhlükəsiz nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasından və enerji təhlükəsizliyinin artırılmasından asılı olduğunu düşünür. Bütün bunlar Tərəfdaşlığın bir qurum kimi inkişafı üçün lazımdır. ABŞ və Avropa qüvvələri Əfqanıstandan yola çıxmağa hazırlaşarkən,

Azərbaycan onsuz da Azərbaycanın hava məkanı və ərazisi vasitəsi ilə hava, dəmir yolu və ya digər vasitələrlə insanların və hər cür materialların boşaldılması üçün böyük bir kanal olmağa hazırlaşır. Tərəfdaşlığın inkişafı NATO ilə təhlükəsizlik əməkdaşlığını 3 əsasda inkişaf etdirmə imkanı təmin etməlidir: siyasi konsensus, qanuni uyğunluq, praktik qarşılıqlı fəaliyyət. NATO-nun artan qlobal rolu fonunda və Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Çərçivə Sənədində göstərilən prinsiplər əsasında belə bir inkişaf, Avropa dəyərlərini fəal şəkildə bölüşən və beynəlxalq hüquqa hörmət edən tərəfdaşlara təhlükəsizlik zəmanəti verməlidir. Təhlükəsizlik zəmanətlərinin verilməsi beynəlxalq hüquq pozuntularının qarşısını alacaq və beynəlxalq münasibətlərdə sabitliyi təşviq edəcəkdir. Silahlı Qüvvələrin NATO-ya keçidi ümumi transformasiya prosesində mühüm rol oynamış və müdafiə sahəsində islahatlara zəmin yaratmışdır. Bu müddət ərzində bir çox NATO ölkəsinin təcrübələri araşdırıldı və öyrəniləndi və NATO Transformasiya Komandanlığından mütəxəssis dəstəyi alındı. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün o vaxtkı Müdafiə Katibi Robert Qeyts 2010-cu ilin iyununda, Dövlət katibi Hillari Klinton isə 2010-cu ilin iyulunda Azərbaycana səfər etdilər. ABŞ Prezident Obama, 2010-cu ilin sentyabrında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə görüşdü. ABŞ Dövlət Katibi Hillari Klinton 4 iyul 2010-cu il tarixində Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycanın ABŞ-ın mühüm ikitərəfli tərəfdaşı olduğunu qeyd etdi. ABŞ Prezidenti Barak Obama, 24 sentyabr 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə görüşərkən ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin vacibliyini də vurğuladı. Prezident Obama, Azərbaycanın Əfqanıstandakı NATO missiyasını dəstəkləmək üçün verdiyi töhfələrə görə təşəkkürünü bildirdi və iki prezident daha sıx ikitərəfli əlaqələri dəstəkləməyə söz verdi. Azərbaycan Respublikası zorakı ekstremizmlə fəal mübarizə aparır. Bu istiqamətdə ABŞ-la sadıq tərəfdaşlıq əlaqələri vardır. Azərbaycan Respublikası ABŞ və digər ölkələrlə qarşılıqlı və birbaşa əlaqələr saxlayaraq, terror qruplaşmalarının maliyyələşdirilməsinin qarşısını alınmasında fəal mübarizə aparır. Azərbaycan Respublikası həmçinin məlumatın mübadiləsi və təhlilində mühüm

tərəfdaş roluna sahib olmaqla, NATO-nun Terrorizm Əleyhinə Əməkdaşlığın Fəaliyyət Planında necə əhəmiyyətli yer tutduğunu bir daha göstərir [4].

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Naziri, general-polkovnik Zakir Həsənov Bakıya səfəri zamanı ABŞ-ın Birləşmiş Qərargah Rəisləri Komitəsinin sədri, general Cozef Danfordun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüşdü. Görüş zamanı Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Naziri, general-polkovnik Zakir Həsənov iki ölkə arasında ikitərəfli hərbi əlaqələrin uğurla inkişaf etdiyindən söz açaraq, Azərbaycan Respublikası ilə ABŞ arasında hərbi əməkdaşlıq, həmçinin Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin zabitlərinin NATO proqramları çərçivəsində geniş iştirakı və fəaliyyətindən, Əfqanıstanda həyata keçirilən “Qətiyyətli Dəstək” qeyri-döyüş missiyası çərçivəsində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabitlərinin yüksək döyüş hazırlığından, göstərdiyi şücaətdən söz açıb. Bölgədəki hərbi-siyasi vəziyyəti də diqqətdən qaçırmayan Zakir Həsənov münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll olunmasının vacibliyini vurğulayıb. Cozef Danford Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində keçirdiyi islahatlardan xəbərdar olduğunu və Azərbaycanın Beynəlxalq Terrorizmlə mübarizədə göstərdiyi səyləri yüksək qiymətləndirdiyini bildirdi. O, həmçinin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabitlərindən ibarət sülhməramlıların NATO başçılığı altında Əfqanıstandakı əməliyyatlarda fəal iştirakını da diqqətə çatdırıb. Qarşılıqlı əhəmiyyət kəsb edən bu görüşdə kütləvi qırğın silahlarının məhdudlaşdırılması və yayılmasının qarşısının alınması, Xəzər dənizində təhlükəsizlik tədbirləri o cümlədən, iki ölkə arasındakı ikitərəfli hərbi əlaqələrin genişləndirilməsi və inkişafı, treninqlərin keçirilməsi və hərbi təhsil məsələləri müzakirə edilib. Azərbaycana ilk dəfə səfər etməsinin məmnunluğunu yaşayan ABŞ Birləşmiş Qərargah Rəisləri Komitəsinin sədri, general Cozef Danford göstərilən yüksək səviyyədə qonaqpərvərliyə Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinə dərin hörmət və minnətdarlığını bildirib. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası və ABŞ Müdafiə Nazirləri arasında ikitərəfli hərbi əlaqələrin perspektivləri istiqamətində məsləhətləşmələr aparıldı. Azərbaycan

Respublikasının Müdafiə Naziri Zakir Həsənov və ABŞ Müdafiə Naziri Mark Esper rəsmi Bakı və rəsmi Vaşinqton arasındakı ikitərəfli hərbi əməkdaşlıqların genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsini müzakirə etdilər. Nazirlər Azərbaycanla ABŞ arasında ikitərəfli və hərbi əlaqələrin inkişaf dinamikasını, o cümlədən hərbi, hərbi-texniki, hərbi təhsil və hərbi-tibb, regional və qlobal təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini də müzakirə etdilər. Hər iki nazir həmçinin NATO-nun Əfqanıstanda həyata keçirdiyi müharibədən kənar “Qətiyyətli Dəstək” missiyasında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabitlərinin sülhməramlı qisminə iştirakı barədə geniş müzakirələr apardılar. Bu görüş NATO-nun Əfqanıstandakı Qətiyyətli Dəstək missiyasında yaxından iştirak edən ölkələrin müdafiə nazirləri səviyyəsində Brüsseldə baş tutan görüş zamanı ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyi rəsmilərinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir deyər Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi tərəfindən bildirildi [5].

Müasir dövrdə də Azərbaycan və ABŞ arasında ikitərəfli hərbi əlaqələr geniş şəkildə inkişaf etməkdədir. Bir çox hərbi layihələrdə də iki ölkə əməkdaşlıqda maraqlıdır. İnkişaf etməkdə olan Azərbaycan hərbi sənayesi ABŞ hərbi sənayesinin imkanlarından da istifadə edir. Azərbaycan və ABŞ arasında ikitərəfli əlaqələr tək cəhətli hərbi sahədə deyil, həm də digər sahələrdə də əhəmiyyətli inkişaf dinamikasına malikdir. Azərbaycan Respublikası mövcud olduğu region baxımından ABŞ xarici siyasətinin əsas prioritetlərində yer alır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan'ın askeri təhlükəsi və dıř politika yansımaları

<https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423910546.pdf>

2. The Ministries of Defense of Azerbaijan and the United States held bilateral military consultations

<https://mod.gov.az/en/news/the-ministries-of-defense-of-azerbaijan-and-the-united-states-held-bilateral-military-consultations-25095.html>

3. US-Azerbaijan Relations: Forging Ahead in a Tough Neighborhood

<https://www.geopoliticalmonitor.com/us-azerbaijan-relations-forging-ahead-in-a-tough-neighborhood/>

4. AZERBAIJAN - NATO PARTNERSHIP

https://mfa.gov.az/files/shares/Diplomatiya%20alemi/Diplomatiya_Alemi_51.pdf

5. Azerbaijan and the US discussed issues of military cooperation

<https://azeridefence.com/zakir-hesenovla-cozef-danfordla-azerbaycan-abs-herbi-emekdasliq-meselelerini-muzakire-edib/>

Ismayilzade I.

Azerbaijan-US military relations

(Summary)

This article discusses bilateral military relations between Azerbaijan and the United States. These relations, which began to emerge in the 1990s, have come a long way so far. Today, bilateral military relations between Azerbaijan and the United States are developing rapidly.

Исмаилзаде И.

Азербайджанско-американские военные отношения

(резюме)

В этой статье обсуждаются двусторонние военные отношения между Азербайджаном и США. Эти отношения, которые начали складываться в 90-е годы, прошли долгий путь. Сегодня двусторонние военные отношения между Азербайджаном и США стремительно развиваются.

Rəyçi: dos. E.Qasimov

SALAMOVA FİDAN

Azərbaycan Dillər Universiteti

Fidan.s-ova97@mail.ru

ABŞ-IN YENİ SURIYA SİYASƏTİ

Açar sözlər: ABŞ, Suriya, İŞİD, hərbi əməliyyat

Key words: USA, Syria, ISIS, military operation

Ключевые слова: США, Сирия, ИГИЛ, военная операция

2011-ci ilin mart ayında Suriyada prezident Bəşər Əsəd rejiminə qarşı etiraz aksiyası başladı. Hökumətin təhlükəsizlik qüvvələri ilə demokratik fəallar arasında olan şiddətli toqquşma vətəndaş müharibəsinə səbəb oldu. Əsədə qarşı bəzi müxalif qüvvələri özlərini müdafiə etmək üçün silahlandılar, digərləri isə əraziləri nəzarətdə saxlamaq məqsədi ilə üsyançı qrupları qurdular. Davam edən müharibə, 2018-ci ilin aprel ayında 500.000-dən çox insan ölümü ilə nəticələndi. Müharibə İraq və Suriyadakı İslam Dövləti (İŞİD) terror qruplaşması tərəfindən daha da gərginləşdirildi. 2013-cü ilin aprelində cihadçı qrup Rakka şəhərində qərargah qurdu və ölkənin böyük hissələrini ələ keçirdi. 9 Mart 2017-ci il tarixində “The New York Times” qəzeti, ABŞ-ın Suriyadakı qoşun sayını təxminən iki qat artırdığını bildirdi. Ordu komandası və Dəniz artilleriya birliyi daxil olmaqla Suriyaya əlavə 400 əsgər göndərildi. Hərbi sözçüsü polkovnik Con L.Dorian, İŞİD-in özünü elan etdiyi paytaxt Rakkaya uğurlu bir hücum üçün maddi-texniki dəstək hazırlandığını qeyd etdi. 2017-ci ilin oktyabrında ABŞ-ın dəstəklədiyi qüvvələr Rakkanı tutdu və bölgədəki İŞİD-i hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaqda müvəffəq oldular [2].

ABŞ vətəndaş müharibəsinin əvvəllərindən Suriyada birbaşa iştirak etmişdir. Daha sonra müxtəlif zorakı müxalifət qruplarına yardım göstərməklə Bəşər Əsəd rejimini məğlub etməyə çalışırdı. Ancaq bu missiya bir qədər uğursuz idi və hələ də davam edir. ABŞ-ın Suriyada artan iştirakı və buraya daha çox müdaxiləsi üçün növbəti böyük addım bölgənin əsas təhlükəsizlik səbəbi İŞİD-i (İslam Dövləti) məhv etmək idi. Kürd milisləri də daxil olmaqla, yerlərdə koordinasiya və aqressiv bombardman kampaniyası sayəsində bu vəzifə geniş ölçüdə yerinə yetirildi. Buna geniş ölçüdə deyilir, çünki İŞİD-in əsaslı şəkildə məhdudlaşdırıldığı və ərazi

iddialarının əksəriyyətini və ya hamısını itirdiyi halda, bəzi tərəfdarları Suriyada və İraq sərhədində qiyamçı taktikaları ilə iştirak etməyə davam etməkdədir. Ancaq ABŞ-ın məqsədi İŞİD-i tamamilə, geri dönməz şəkildə məhv etmək idisə, bu bir qədər ağılsız bir məqsəd idi. İŞİD hərbi güc tətbiqi ilə tamamilə söndürülə bilməyən bir ideologiyayı təmsil edir. Əslində, xarici bir hərbi varlığın bu qruplara kömək edə biləcəyinə inanmaq üçün də səbəblər var. Xatırladaq ki, İŞİD İraqdakı ABŞ qüvvələrinə qarşı döyüşmək üçün ayağa qalxmış sünni üsyançı qüvvələrin genişlənmiş formasıdır. İraqın işğalı və onun davamı olmasaydı, çox güman ki, İŞİD meydana çıxmazdı. Bu hadisə, ABŞ-ın hərbi əməliyyatlarının istənməyən nəticələrə gəlməməsi üçün faydalı bir dərs olmalıdır və sonrakı hərbi əməliyyatlara təsirini göstərə bilər. Bu gün İŞİD-dən qalan məsələlər, həll edilməli olan Amerika problemi olmamalıdır. İŞİD düşmənlərlə əhatə olunmuşdur və regional aktorlar şübhəsiz ki, ABŞ-ın köməyi ilə İŞİD-in 2014-cü ildə sahib olduğu qüvvə ilə yenidən güclənməsinin qarşısını almalıdırlar. Terrorla mübarizə səylərini davam etdirmək və vəziyyəti kənardan izləmək bacarığını qorumaq üçün ABŞ yerli aktorlarla əlaqə qurarkən bir qədər ehtiyatlı olmalıdır [1].

Təəssüf ki, şərtlər dəyişdikcə D.Tramp administrasiyası orada ABŞ-ın davamlı və bəlkə də müddətsiz hərbi varlığını qorumaq üçün yeni hədəflər qəbul etdi. ABŞ ordusunun Suriyada həyata keçirdiyi missiyaların sayı son illərdə çoxalmışdır. ABŞ-ın fəaliyyəti İŞİD-i məğlub etməkdən, neft yataqlarının təhlükəsizliyini təmin etmək, Kürdləri qorumaq, Rusiyanın və İranın ölkədəki təsirlərinə qarşı müdafiə olunmaq, İsraili regional düşmənlərdən qorumaq üçün bufer dövlət kimi xidmət etmək və B.Əsəddən sonrakı Suriyanı dirçəltməyə kömək etməkdən keçdi. Çünki burada İŞİD, Əsəd rejimi və onun əleyhinə üsyançılardan əlavə, digər Hizbullah və Kürd döyüşçüləri də var idi. Prezident Donald Tramp, ABŞ-ın münaqişədə iştirakının əsas səbəbinin B.Əsədin devrilməsindən çox, İŞİD-i məğlubiyyətə uğratmaq olduğunu söylədi [2].

8 aprel 2018-ci il tarixində Suriyanın Douma şəhərinə şübhəli kimyəvi hücum nəticəsində 40-dan çox insanın ölmüş və yüzlərlə insan zərər çəkmişdi. Bundan sonra

D.Tramp hücumda B.Əsəd, Rusiya prezidenti V.Putin və İran rejimini günahlandırdı. 19 dekabr 2018-ci ildə Amerikanın ölkədəki hərbi iştirakına son qoyaraq bütün Amerika qoşunlarının Suriyadan çıxacağını elan etdi. Rəhbərlik əvvəlcə qoşunların 30 gün ərzində gedəcəklərini söylədi, lakin 6 yanvar 2019-cu ildə Milli Təhlükəsizlik Məsləhətçisi Con Bolton, İŞİD məğlub olana qədər Suriyada qoşunların qalacağını bildirdi.

13 aprel 2018-ci il tarixində Prezident Donald Tramp Fransa və İngiltərə ilə birlikdə Suriyanın Douma şəhərində 40-dan çox insanın ölümü ilə nəticələnən şübhəli kimyəvi silah hücumuna cavab olaraq Suriyaya dəqiq zərbələr endirdi. Suriyadakı üç kimyəvi silah obyektinə 100-dən çox raket atıldı. Konqres üzvləri Suriyaya qarşı hərbi zərbələrə icazə verilməsinə səs verməyəcəklərini bildirdilər. Senatın Xarici Əlaqələr Komitəsinin sədrləri Tramp administrasiyasının Suriyaya məhdud hərbi zərbələri təsdiqləmək səlahiyyətinə sahib olduğunu bildirdilər.

1 May 2018-ci il tarixində Dövlət Departamenti, ABŞ və müttəfiqlərinin, o cümlədən Suriya Demokratik Qüvvələrinin Suriyada İŞİD-i məğlub etmək üçün son əməliyyatlara başladığını açıqladı. Dövlət Departamentinin sözcüsü Hezer Naurt etdiyi açıqlamada: "Döyüşlər çətin olacaq, ancaq biz və tərəfdaşlarımız qalib gələcəyik. Hücumla məruz qalacağımız təqdirdə ABŞ-1, Koalisiyanı və tərəfdaş qüvvələri müdafiə edəcəyik. İŞİD-in ərazilərinə nəzarət etdiyi və xalqına qarşı terror etdiyi günlər Suriyada sona çatır. NATO müttəfiqimiz Türkiyə və tərəfdaşlarımız İsrail, İordaniya, İraq və Livan ilə onların sərhədlərini İŞİD-dən qorumaq üçün çalışacağıq. Prezidentin Fransa Prezidenti Emmanuel Makronla danışarkən dediyi kimi, Suriyaya İŞİD-in geri dönə bilməməsi və İŞİD-dən azad edilmiş əhalinin Əsəd rejimi, ya da İran tərəfdarları tərəfindən istismar edilməməsi üçün Suriyada güclü və davamlı bir iz qoyulmasını təmin edəcəyik" deyə bildirmişdi [2].

ABŞ strategiyası Suriya rejiminin təsirlərini dəyişdirmək niyyətində hələ də müvəffəq olmayıb. Bunun əvəzində əsas nəticə rejim tərəfdarı qüvvələrin müxtəlif qrupları arasında ortaya çıxan çəkişmələr, o cümlədən B.Əsədin Rusiya ictimaiyyəti tərəfindən tənqid edilməsi, prezidentlə Məhlouf arasındakı anlaşılmazlıq və Daarada

çəkişmələrə məruz qalan Suriya təhlükəsizlik qüvvələrinin Rusiya ilə İranın maraqlarına uyğunluğudur. Ancaq bu cür strategiya dərhal nəticələr tələb etmir. İrana qarşı maksimum təzyiq kampaniyası kimi Əsəd Suriyasını iqtisadi mühasirəyə almanın ABŞ üçün birbaşa dəyəri azdır və ya demək olar heç mövcud deyil [3].

Tramp administrasiyasının dövlət katibi Mayk Pompeonun idarə etdiyi Suriya siyasətinin məqsədi ümummilli, məhdudiyyətsiz atəşkəs rejiminin qəbul edilməsini təmin etməkdir. Bu mövcud döyüş vəziyyətini donduracaq və ölkənin siyasi gələcəyi ilə bağlı danışıqların başlamasına imkan verəcəkdir. Sərbəst seçkilər və Əsəd rejiminin getməsi ABŞ-ın ümid etdiyi nəticədir, lakin Vaşinqton B.Əsəd və Rusiya arasındakı iş birliyinə bağlı olaraq iqtisadi təzyiqi azaldıb çoxaltmaq qabiliyyətini saxlayacaqdır.

ABŞ-ın Yaxın Şərqdəki güc mövqeyinin gələcək forması ilə maraqlananlar Suriya siyasətinin hazırkı formasına diqqətlə yanaşmalıdırlar. B.Əsəd ətrafındakı qüvvələr hədəflərinə çatmaq üçün amansız döyüşlərdə istifadə olunur. Bu son on ildə qərb Əsəd diktaturasını devirmək üçün tərəfdaş regional güclərin səylərini birləşdirməyi daha yaxşı bacarmışdı. Ancaq bu qüvvələrin əsas zəifliyi iqtisadi mənbələrin azlığı idi. Bu zəiflik ABŞ-a minimal xərclə və həm prezidentin, həm də ictimaiyyətin böyük hərbi öhdəlikləri olmadan bərpa olunur. Məqsəd Suriyanı diktator və müttəfiqləri üçün bataqlığa çevirməkdir [3].

Suriyanın aktiv müharibəsi əsasən sona çatsa da, ABŞ bunun altındakı problemlərin tam həll edilməməsi məqsədini həyata keçirdi. Dondurulmuş münaqişə, yoxsulluğun davam etməsi və ölkənin dağınıq formada bölünməsi ilə özünü göstərən çıxılmaz vəziyyət B.Əsəd və müttəfiqlərinin qələbəsinin qarşısını aldı. B.Əsəd və müttəfiqləri danışıqlara hazırlaşana qədər bu vəziyyət ölkənin yeganə praktik gələcəyi olaraq qalacaqdır. Şübhəsiz, Tramp administrasiyasının Suriyadan çəkilməsinin qlobal xarici siyasət arenasında böyük təsiri olacaqdır. Bu, vəziyyətin ən açıq şəkildə Suriyaya Türk qüvvələri tərəfindən davam edən hərbi təcavüz ilə nəticələnməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi mütəxəssislər Türk qüvvələrinin irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Amerika qüvvələrinin sadəcə orada olması lazım

olduğunu düşünürlər. Türk qüvvələrinin Amerikalı həmkarları ilə yaxşı münasibətdə olması ehtimalı çox azdır, bu səbəbdən onların mövcudluğu münaqişənin artması ilə davam edə bilərdi. Suriyadakı Amerika qoşunlarının çıxarılması, Rusiya üçün açıq meydan fürsəti yaradır. Rusiya Suriyada Bəşər Əsədi dəstəkləyən ABŞ-a qarşı çıxmışdı. Amerika qoşunlarının geri çəkilməsi səbəbiylə, Rusiya qüvvələri indi Manbijdəki keçmiş ABŞ bazasını patrul edirlər [4].

Həm B.Obama, həm də D.Tramp administrasiyalarının ortaq xüsusiyyəti, İraq işğalından sonra Yaxın Şərqdən ayrılmaq istəkləri olsada ancaq bunu tam şəkildə həyata keçirə bilməmişlər. Hər iki prezident dönəmində ABŞ-ın dünya hegemonluğuna sahib olmasına amerika xalqı son dərəcə şübhə ilə yanaşdı. B.Obama, ən böyük xarici siyasət səhvinin Liviya müdaxiləsi olduğunu və Suriyaya müdaxilədən israrla qaçdığını bildirməsi, D.Trampın isə Əfqanıstan, İraq və Suriyadan çəkiləcəyini vəd edərək prezident seçilməsi onların xarici müdaxiləyə şübhə ilə yanaşmasının əsas səbəbi bu idi. Lakin, amerikalıların bu xarici müdaxiləyə münasibəti terrorla mübarizədə fərqli şəkildə özünü göstərdi. İŞİD kimi bir təşkilata qarşı mübarizə, hər hansı bir ölkəyə xarici müdaxilədən daha çətin bir mövzuya çevrilmişdi. Bu səbəbdən D.Tramp İŞİD-la mübarizədə güclü görünmək məcburiyyəti ilə Yaxın Şərqdən çəkilmək siyasətini növbələşdirərək həyata keçirməyə çalışdı. Hər iki prezidentin Suriya siyasəti əsl həqiqətləri əks etdirmədiyi üçün ciddi xarici siyasət məsələsi kimi qəbul edilmədi. ABŞ üçün İŞİD-la mübarizə aparmaq Türkiyə kimi bir NATO mütəffiqi ilə münasibətlərdən daha önəmli olmağa başlamışdı. Türkiyənin öz varlığına təhdid bildiyi YPG (Kürd Xalq Qoruma Dəstələri)-ni Amerikanın əsl mütəffiqi kimi görməsi həm Suriya siyasətində, həm də Amerikanın daxili siyasətində öz təsirlərini göstərirdi. Türkiyənin Suriyanın şimalına müdaxiləsinin Amerika ictimaiyyətində müzakirələrə səbəb olması Trampın impiçment prosesi kontekstində görülərkən, eyni zamanda burada ABŞ-ın kürdlərə xəyanət etdiyi də görülür. 2020-ci il prezident seçkiləri yaxınlaşdıqca bu mübahisə artıq daxili siyasət mübahisələrinin əsas mövzusunə çevrilirdi. Bəzi siyasətçilər

Suriya siyasətinin iflas etməsini qəbul etmək istəməsə də, bəziləri üçün Suriyadan çəkilmək məsələsində Trampa hesablaşmaq daha cəlbədicə görünürdü [5].

Buradan görünür ki, müəyyən bir vəziyyətə müdaxilə etmək çox asandır, ancaq o vəziyyətdən çıxmaq həmişə çox çətindir. Bu çox təhlükəli bir tendensiyadır. Bu ABŞ-ın başqa bir Yaxın Şərq müharibəsinə açıq hədəflər qoymadan, həqiqətən nəyin əldə edilə biləcəyinə dair ciddi bir araşdırma aparmadan və Konqresdə missiyaya icazə verən səsvermə ilə keçirilən müəyyən ictimai müzakirə olmadan həyata keçirilən fəaliyyətlər yığındır. Müəyyən bir hücumla hazırlaşmaqdan əlavə, dövlətin xaricdəki hərbi əməliyyatlarda iştirakını təyin etmək Konqresin məsuliyyətidir. Böyük partiyaların dəstəklədiyi və heç bir qanuni sanksiyanın olmadığı ABŞ-ın Suriyadakı hərbi mövcudluğu həm Konqresi, həm də ictimaiyyəti qorxuya salmalıdır [1].

Nəticə olaraq, ABŞ-ın Suriyadakı maraqlarına nəzər yetirdikdə ilk olaraq İŞİD-in qalıqlarına və eyni zamanda Əl-Qaidəyə qarşı bir antiterror kampaniyasını həyata keçirməsi həmçinin, İran vasitəsilə Türkiyənin Suriyadakı hərbi təsirini ləğv etmək və eyni zamanda Əsəd rejiminə qarşı təzyiqlər daxil olmaqla, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 2254 sayılı qətnaməsi çərçivəsində münaqişəyə siyasi bir həll tapmasını görə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. John Glaser. The Trump Administration's Syria Policy: Perspectives from the Field. October 23, 2019

<https://www.cato.org/publications/testimony/Trump-administrations-syria-policy-perspectives-field>

2. Federal policy on Syria, 2017-2018

https://ballotpedia.org/Federal_policy_on_Syria,_2017-2018

3. Jonathan Spyer. Trump's Syria Policy Is Working. July 1, 2020

<https://foreignpolicy.com/2020/07/01/Trumps-syria-policy-is-working-assad-stalemate-pompeo/>

4. Kathryn Waldron, Anthony Marcum, Kristen Nyman. The Trump administration's Syria Policy

<https://www.rstreet.org/2019/10/23/the-Tramp-administrations-syria-policy-perspectives-from-the-field/>

5. Kadir Üstün. ABD-nin Suriye politikası belirsiz. Kasım 2019

<https://kriterdergi.com/dis-politika/abdnin-suriye-politikasi-belirsiz>

Salamova F.

New US policy on Syria

(Summary)

This article is about US policy in Syria and its activities there. It is also known that there are political activities of several major powers in Syria. It discusses the main goals of the United States in Syria and its conflicts with other major powers.

Саламова Ф.

Новая политика США в Сирии

(Резюме)

Эта статья о политике США в Сирии и их деятельности там. Также известно, что в Сирии ведется политическая деятельность нескольких крупных держав. В нем обсуждаются основные цели США в Сирии и их конфликты с другими крупными державами.

Rəyçi: t.f.d., dos. E.Qasimov

BEYNƏLXALQ JURNALİSTİKA

ƏSƏDOVA AYSEL

Azərbaycan Dillər Universiteti

aiselasadova@gmail.com

BEYNƏLXALQ JURNALİSTİKANIN FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri, mətbuat, siyasət, xəbər, siyasi xəbərlər, mədəniyyət

Key words: mass media, press, policy, news, political news, culture

Ключевые слова: средства массовой информации, пресса, политика, новости, политические новости, культура

XX əsrin sonları, XXI əsrin əvvəllərində kütləvi informasiya vasitələri özünün inkişaf dövrünü yaşayırdı. Bu inkişaf isə özü ilə birlikdə jurnalistika sahəsinə yeni bir termin - beynəlxalq jurnalistika terminini gətirdi. Beynəlxalq jurnalistikanın yaranması və formalaşması, həmçinin, informasiya mübadiləsində əhəmiyyətli rola malik olan internetin meydana gəldiyi və inkişaf etdiyi erkən dövrlərlə eyni zamana təsadüf edir. Bu isə təbii ki, yeni formalaşmaqda olan beynəlxalq jurnalistikaya öz müsbət təsirini göstərdi. Beləliklə, sürətlənən informasiya emalı və informasiya mübadiləsi yeni qlobal şəbəkələrin meydana çıxmasına da təkan verirdi.

Əsasən siyasət və hərbi münaqişələr olmaqla, digər müxtəlif sahələrlə bağlı hadisələrə beynəlxalq çərçivədə yanaşma beynəlxalq jurnalistikanın əsas mahiyyətini təşkil edir. Belə ki, milli sərhədləri aşan istənilən xəbər və ya yenilik əsas obyektə çevrilir və bu informasiyanın da tələbatçısı beynəlxalq auditoriya olur.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə beynəlxalq informasiya axınında bir sıra qlobal xəbər agentliklərinin fəaliyyəti xüsusilə nəzərə çarpırdı. Bu agentliklər içərisində xüsusilə fərqlənən “Reuters”, “Associated press”, “United Press International” və “France Press” agentlikləri idi. İlkin mərhələdə beynəlxalq agentliklərinin informasiya fəaliyyəti əsasən ölkələrin iqtisadi maraqlarının inkişafına yönəlmişdi. Belə ki, agentliklərin məqsədi sadəcə informasiya təminatı deyildi, həmçinin, xarici ölkələrlə iqtisadi və siyasi əlaqələri tənzimləmək idi. Əslində, XX əsrin əvvəllərində yerli auditoriyanın dil problemləri ilə əlaqədar olaraq ilk zamanlar qlobal xəbərlər sahəsində kifayət qədər irəliləyiş yox idi. Lakin sonradan, sürətlə inkişaf edən kapitalizmin nəticəsi olaraq, media sahəsində daha çox iqtisadi maraqların formalaşması ilə qlobal xəbər sahəsində bir sıra qurumlar fəaliyyət başladı. Məhz bu zamanlarda beynəlxalq xəbər agentlikləri qlobal medianın ən önəmli vasitələri idi. Xüsusilə də, Fransa, Almaniya və Britaniyadakı kommersial

xəbər agentlikləri əsası XIX əsrdə qoyulan yerli müəssisələr olsalar da, xarici xəbərlərə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Onlar xəbərləri emal edir, daha sonra isə onları qəzet nəşriyyatlarına satırdılar. [6, s.2]

Beynəlxalq informasiya agentlikləri bir çox dünya ölkələrinin gündəmini məşğul edən aktual xəbərlərin geniş kütləyə çatdırılması ilə məşğuldur. Bu aktual xəbərlər bir neçə fərqli və yaxud əlaqədar sahələrə dair ola bilər. Nümunə olaraq, özünün operativ və peşəkar fəaliyyəti ilə diqqət çəkən “France Press” xəbər agentliyinin fəaliyyət sahələrinə nəzər sala bilərik.

Agentliyin 3000-ə yaxın jurnalisti dünyanın hər yerindən hərbi və ya siyasi münaqişələrdən tutmuş, idman, səhiyyə, əyləncə, elm və texnologiya sahələrindəki yeniliklərə qədər çoxşaxəli informasiya ilə öz auditoriyasını təmin edir. AFP həmçinin, Afrikaya dair məsələlərdən bəhs edən bir fotoşəkillər xidmətinə və bir sıra ixtisaslaşdırılmış xəbərlərə də malikdir. [9]

Adı çəkilən sahələr içərisində son zamanların demək olar ki, bütün dünya ölkələri üçün xüsusi aktuallıq təşkil edən səhiyyəyə dair xəbərlər haqqında danışmaq olar. Bildiyimiz kimi, 2019-cu ilin sonlarında Çinin Wuhan əyalətində ilk Covid-19 virusuna yoluxma faktı aşkarlanmışdır. Bu hadisə sonrası ilkin yoluxmaların sayı sürətlə artdı və beləliklə ciddi narahatlığa əsaslı səbəblər yarandı. Qısa zamanda dünyanın əksər ölkələrində vəziyyətin nə dərəcədə ciddi olması, ölümcül virusun sürətlə insanlar arasında yayılması və bunun qarşısının alınması üçün görülən tədbirlər təbii olaraq gündəmin ən aktual mövzusunə çevrildi.

Sürətlə yayılan pandemiya onun haqqında demək olar ki, heç bir məlumatı olmayan insanlar üçün daha ciddi təhlükə yaradırdı. Virusun simptomlarından xəbərsiz olan şəxslər onun dayanmadan yayılmasına səbəb olur, sağlam insanlar virusdan qorunmağın yollarını bilmədikləri üçün asanlıqla yoluxurdular. Belə bir zamanda, hər cür vasitə ilə insanları virus barədə məlumatlandırmaq, maarifləndirici tədbirlərin təşkili xüsusi əhəmiyyət təşkil etməyə başladı. Təbii ki, KİV- nin də bu sahədə rolu az olmamışdır. Əhalini məlumatlandırmaq üçün virusdan qorunmağın yolları, gigiyena qaydalarına doğru-düzgün əməl olunmağın qaydaları haqqında

məlumatları əks etdirən verilişlər hazırlanır, ekspertlərlə söhbətlər edilir və mütəmadi olaraq həkim məsləhətləri auditoriyalara çatdırılır. Bir sıra ölkələrdə mətbuat işçilərinin bu istiqamətdəki fəaliyyətini daha da inkişaf etdirmək üçün onlarla görüşlər həyata keçirilir, tədbirlər təşkil olunur. Bu cür tədbirlərdən biri kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəstəyi ilə 2020-ci il, 26 mart tarixində Bangui-də təşkil edilmiş Orta Afrika mediası işçiləri üçün Koronavirus pandemiyasına dair iki maarifləndirmə sessiyasını nümunə göstərə bilərik. Hər iki sessiyanın təşkilində əsas məqsəd pandemiya ilə əlaqədar məlumatların əhaliyə çatdırılmasında jurnalistlərin peşəkarcasına və məsuliyyətli fəaliyyətini təmin etmək, hazırlanan materialların əhalini panikadan uzaqlaşdıran və maarifləndirən xarakter daşmasına xüsusi diqqət etmələrini xatırlatmaq idi. Nəzərə alsaq ki, sosial mediada və digər mənbələrdə sürətlə tirajlanan yalın məlumatlar insanları həqiqətlərdən uzaqlaşdıraraq qorxu və panika yaranmasına səbəb olur, kütləvi informasiya vasitələri bu cür halların qarşısını nisbətən almağa və əhali üçün düzgün informasiya mənbəyi olmağa davam edirdi.

Beynəlxalq jurnalistikanın fəaliyyət istiqamətlərindən biri də siyasətdir. Siyasi məlumatların ötürülməsi siyasi sistemdə olduqca mühüm əhəmiyyətə malik bir məsələdir. Kütləvi informasiya vasitələri bu işdə mərkəz rolunu oynayır. Bununla yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrinin siyasətə təsirinin dərəcəsi və xarakteri barədə mübahisəli fikirlər mövcuddur. Məsələn, bəzi nəzəriyyəçilər, İngiltərədəki kütləvi informasiya vasitələrinin fərqli fikirlərin səsləndirilməsinə şərait yaradaraq demokratiyanı və söz azadlığını asanlaşdırdığına inanırlar. Bəziləri isə medianın antidemokratik fəaliyyəti olduğuna inanır, çünki, jurnalistika insanların öz yaşadıkları ölkənin daxili və xarici siyasəti haqqında düşüncə tərzini formalaşdırmaq və idarə etmək gücünə malikdir. Burada jurnalistikanın “dördüncü hakimiyyət” hesab olunmasındakı həqiqəti görürük. Bir çox tənqidçi kütləvi informasiya vasitələrini siyasəti bəzən hədsiz xırdalamaqda günahlandırır.

Müasir media, sadəcə hər növ siyasi proseslərdə deyil, eyni zamanda mühüm siyasi hadisələrin və siyasi qurumların fəaliyyətinin işıqlandırılmasından tutmuş kampaniyalara və seçkilərə qədər də təsir edir. Cəmiyyətdə insanlar üçün televiziya,

radio, qəzet, jurnal və internetin rolu artdıqca, onların düşüncə və davranışlarının formalaşmasında medianın rolu daha da güclənməyə başlamışdır. Beləliklə, media vətəndaşların siyasətdə iştirakını stimullaşdırır.

Xüsusilə də xarici siyasət sahəsinə yeni informasiya və kommunikasiya texnologiyaları əhəmiyyətli dərəcədə daxil olub və XXI əsrdə baş verən mühüm beynəlxalq hadisə və münasibətləri sadəcə işıqlandırmaqla qalmır, onlara birbaşa təsir göstərir. Ölkələrin qonşu dövlətlərlə və digər ölkələrlə xarici əlaqələri, bu əlaqələrin yaxşılaşdırılması və bu istiqamətdə görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər daim media tərəfindən izlənilir və göstərilir. Bununla isə kütləvi informasiya vasitələrinin siyasətə çoxşaxəli təsiri bir daha aydın görünür.

Medianın siyasi hadisələrə təsirindən bəhs etmişkən onun hərbi münaqişələrdə və müharibə şəraitindəki fəaliyyətindən də danışmamaq olmaz. Dünyanın bir sıra ölkələrində bəzi məsələlərin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi mümkün olmadığı qənaətinə gəldikdə onların hərbi yolu ilə həlli nəticəsinə gəlinir. Bu zaman münaqişə zonalarında baş verən hadisələr, hərbi vəziyyətlə bağlı hər gün meydana çıxan yeniliklər mediada öz əksini tapır. Beləliklə, insanlar üçün əsas informasiya mənbəyi rolunu bu ərəfədə də öz öhdəsinə götürən media bu funksiyasını layiqincə yerinə yetirir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, istənilən ölkə daxilində baş verən hadisələr təkcə ənənəvi mediada deyil, eyni zamanda, sosial mediada da yayılır, sürətlə yenilənən informasiyalar müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapır. Lakin, nəzərə alsaq ki, normal şəraitdə belə olduqca inkişaf etmiş sosial mediadan heç də hamı bir nəfər kimi faydalana bilmir. Ənənəvi medianın üstünlüklərindən biri də məhz onun hər kəs üçün əlçatan olmasıdır. Buna görə də, hərbi vəziyyətdə də əhali üçün ən güvənilir informasiya mənbəyi məhz kütləvi informasiya mənbələridir. Müəyyən qaydalara riayət olunmaqla, hərbi sirri paylaşmamaq şərti ilə jurnalistlər qızgın münaqişə zonasından belə həqiqətləri insanlara çatdırmaqdan qorxmurlar.

Kütləvi informasiya vasitələrinin siyasi məsələlərdə olduğu kimi, hərbi məsələlərdə də rolu mühüm olduğu qədər çətinidir. Məlumdur ki, bir hadisə və ya

xəbər haqqında danışarkən, xüsusilə də onu başqalarına çatdırarkən onun mahiyyətini dərinlən anlamaq olduqca vacibdir. Bir media nümayəndəsi haqqında xəbər verdiyi hadisəni araşdırmadan, onun baş verməsinin səbəblərini öyrənmədən bu haqda informasiya verməməlidir. Bu zaman isə ortaya bir sual çıxır, hər hansı media nümayəndəsi siyasi və ya hərbi informasiyanı çatdırarkən nələri bilməlidir?

Ermənistan işğalçı qüvvələrinə qarşı 2020-ci il, 27 sentyabr tarixində Azərbaycan silahlı qüvvələri tərəfindən həyata keçirilmiş əks əməliyyat hücumu nəticəsində 44 gün davam edən vətən müharibəsi başlamışdır. Bu zaman isə bütün kütləvi informasiya vasitələri bu müddət ərzində cəbhə zonasında baş verən bütün yenilikləri əhaliyə çatdırırdı. Təbii ki, bu barədə informasiya verilərkən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, onu doğuran səbəblər də gündəmin əsas mövzularından biri olurdu. Ona görə ki, müharibə ərəfasində olan bir ölkədə vəziyyət bu həddə gələnə qədər nələr baş verdiyi, hansı danışıqların olduğu, onların nəticələri haqqında da məlumat verilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Hadisənin köklərini izah edərkən siyasi həqiqətləri doğru və qərəzsiz çatdırmaq bu cür vəziyyətlərdə ən vacib məsələlərdəndir. Bu kimi hallarda qeyri-dəqiq informasiyaların yayılması həm hərbi proseslərin gedişinə pis təsir edər, həm də ölkə mediasını izləyən yerli və xarici kütləni çaşdırma bilər. Bəhs etdiyimiz nüanslar xarici medianın bu sahədəki fəaliyyətində daha çox özünü biruzə verir. Bir çox xarici qəzet və kanallar ölkəmizdə gedən gərgin Vətən müharibəsi ilə bağlı materiallar yayımlayırdılar. CNN, BBC, New York Times, Los Angeles Times kimi dünyaca məşhur informasiya vasitələri onlar içərisində vacib olanlardan idi. Lakin hadisələrin işıqlandırılmasına çalışarkən onlar bəzi məqalələrində qərəzli fikirlərə yer verirdilər. Buna misal kimi, Dağlıq Qarabağ zonasının Azərbaycanın ərazisi olmasını deyil, münaqişəli zona kimi təqdim olunmasını nümunə göstərmək olar. [8] Eyni zamanda, cəbhə bölgəsindən xeyli uzaqda yerləşən Gəncə və Bərdə rayonlarına raket hücumu, oradakı sivil əhalinin ölümü və yaralanması faktlarından bəhs edən qəzetlər, cəbhə bölgəsinə daxil olan Dağlıq Qarabağ rayonlarında baş verən hadisələri də sivilərə hücum kimi dəyərləndirirdilər. Bu isə yalnız və tamamilə əsassız xəbər idi. Ona görə ki, müharibə

zonası hesab edilən ərazidə sivilərin məskunlaşmasına icazə vermək və onları bilərək təhlükəyə atmaq Ermənistan hakimiyyətinin seçimi idi. Halbuki, cəbhə bölgəsindən uzaqda yerləşən rayonlara istifadəsi qadağan olmuş raketlərlə hücum, eyni zamanda, digər bölgələrə dəfələrlə edilmiş hücumlar heç də kifayət qədər işıqlandırılmırdı. Beləliklə, müharibə ərəfəsində hərbi hadisələrin gedişi xarici informasiya mənbələrində kifayət qədər düzgün və araşdırılmış şəkildə təqdim edilmir, Dağlıq Qarabağın BMT qətnamələrinə əsasən, Azərbaycanın əzəli torpaqları olması faktı qeyd edilmirdi. Təbii ki, bu cür dəqiq olmayan informasiyalar hadisələrin tarixindən xəbərsiz olan xarici izləyicilərdə yalnız təəssürat yaradır, onların bu müharibədə haqlı tərəfin kim olduğunu dərk etmələrinə mane olurdu. Beləliklə, bir daha aydın olur ki, siyasi xəbərləri yayımlayarkən lazımi siyasi biliklər, ölkələrin tarixi və siyasi əlaqələrini dəqiq bilmədən bu haqda məlumat vermək tamamilə yalnızdır.

Lakin, bütün müsbət tərəflərinə baxmayaraq, müharibə və media arasındakı münasibətlər bəzən çətinləşə də bilər. Ona görə ki, media mümkün qədər çox və ətraflı informasiya vermək, insanları hadisələrin gedişatından operativ şəkildə xəbər vermək istəyir. Müharibə tərəfdəşlərinin yeganə məqsədi isə daha çox uğur qazanmaq, minimum itki vermək, güclü nəzarəti təmin etmək olur. Belə hallarda isə ortaya bəzi anlaşılmazlıqlar çıxır. Onlardan biri digərinə öz işini görməkdə mane ola bilər. Bu kimi halların sayının daha az olması üçün dövlət hər zaman iki tərəfi də razı salacaq tənzimləmələr həyata keçirir, qanun çərçivəsində medianın öz vəzifəsini yerinə yetirməsinə dəstək olur, lakin bu zaman onların təhlükəsizliyinin təmin olunmasına zəmanət verir. Təhlükəli hallar meydana çıxdıqda isə bir sıra qadağalar tətbiq edilir, gərəkli informasiyaları əldə edərək mətbuata özü çatdırır.

Beynəlxalq jurnalistikanın digər fəaliyyət istiqamətlərindən biri də mədəniyyətdir. Məlumdur ki, müasir dövrdə multikulturalizm siyasəti yeridən bir çox dövlətlərdə müxtəlif ölkələrin mədəni irsinin öyrənilməsi və yayımlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fərqli dillərə, fərqli dinlərə və fərqli irqlərə mənsub millətlərin həyat tərziini insanlara göstərmək, tolerantlıq və mədəni müxtəlifliyi təbliğ etmək

sahəsində medianın rolu əvəzsizdir. Bu istiqamətdə görülən işlər, həyata keçirilən tədbirlər, hazırlanan layihələr geniş kütlələrin maarifləndirilməsinə xidmət edir.

Bildiyimiz kimi, dünyanın müxtəlif ölkələrindən, şəhərlərindən, onların əhalisinin yaşayış tərzindən məlumat verən bir sıra proqramlar yayımlanır, məqalə və materiallar dərc olunur. Bunlarla yanaşı, başqa ölkələr deyil, milli mədəniyyət haqqında da yayımlanan xəbərlərin xüsusi əhəmiyyəti var. Çünki, milli mədəni irsin, adət-ənənələrin daha geniş kütlələrə çatdırılması da siyasi-mədəni münasibətlərin formalaşması və təkmilləşdirilməsində faydalı olur, bu sahədə inkişaf üçün zəmin yaradır.

Beləliklə, müasir dövrdə informasiya cəmiyyətində beynəlxalq jurnalistikanın bir deyil, bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərdiyini görürük. Jurnalistika hadisələr haqqında sadəcə xəbər vermir, bu hadisələrə bəzi hallarda əsaslı dərəcədə təsir də edir. Bəzi zamanlar media və adı çəkilən sahələr bir-birilə əlaqəli olduğu kimi, həmçinin, müvafiq dərəcədə sıx əməkdaşlıq da edirlər. Bu isə informasiya istifadəçilərinin daha dolğun və dəqiq informasiya təminatına gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədli N. KİV xaricə siyasi təbliğat sistemində. Bakı, 2004
2. Mazanlı İ. Jurnalistika və müasir dövrün qlobal problemləri: Dərs vəsaiti. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 416 s., 2013
3. Məmmədli S. Beynəlxalq jurnalistika dünya media sistemində. Dos. Sabir Məmmədli - dərs vəsaiti, Bakı. 196 səh. 6 ç.v., 2013
4. Vəliyev H. Beynəlxalq jurnalist təşkilatları. Bakı, 2005
5. Məmmədli S. Beynəlxalq jurnalistika: təşəkkül prosesi və demokratik ölkələrin media təcrübəsi. Monoqrafiya, Bakı, 284 səh. 10 ç.v., 2013
6. Kenneth Asor Tsebee, Akpobo Odorume: Influence of global media technology on the social-political and economic environments of national media systems. Mgbakoigba: Journal of African Studies, Volume 4, 2015
7. <https://www.google.com/amp/s/www.technologyreview.com/2019/03/11/136690/the-new-medias-role-in-politics/amp>

8. <https://www.nytimes.com>

9. <https://www.britannica.com/topic/Agence-France-Presse>

Asadova A.

Activity fields of international journalism

(Summary)

In the modern information society, international journalism operates in several directions. This includes many areas, such as mainly economics, politics, the military, health and culture.

Асадова А.

Направления деятельности международной журналистики

(Резюме)

В современном информационном обществе международная журналистика работает в нескольких направлениях. Сюда входят многие области, в основном экономика, политика, армия, здравоохранение и культура.

Rəyçi: m. N.Qurbanlı

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

BABAYEVA AYSEL

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN DİLDƏ ÜSLUBİ İMKANLARI

KAMALOVA SEVİNC

AFORİZMLƏRİN DİL SİSTEMİNDƏ MÖVQEYİ

QURBANOVA AYNUR

İ.ŞİXLİNİN “DƏLİ KÜR” ROMANINDAKI DİALEKTİZMLƏR

QASIMOVA GÜLÜ

FRAZELOGİYANIN ÜMUMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

SEYİDZADƏ ÜNBÜL

MƏTNLƏRİN FORMALAŞMASINDA TƏKRARLAR KOHEZİV VASİTƏ KİMİ

ƏMİRASLANOVA RƏHİMƏXANIM

DİLİN TERMINOLOJİ SİSTEMİNDƏ İNFORMATİKA TERMINLƏRİNİN ROLU

BAXIŞLI FƏHMİ

CÜMLƏNİN MƏNASININ AKTUALLAŞMASINA SÖZ SIRASININ TƏSİRİ

ƏLƏKBƏROVA ALİYƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ AVROPA MƏNŞƏLİ TƏHSİLŞÜNASLIQ TERMINLƏRİ

KƏRİMOVA AYNUR

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QEYRİ-NORMATİV LEKSİKANIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

MƏSİMLİ AYSEL

“DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ” DİLÇİLİKDƏ

MƏMMƏDZADƏ ƏFSANƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HECA MODELƏRİNİN SƏCİYYƏVİ CƏHƏTLƏRİ

MİRZƏYEVA ZÜLFİYYƏ

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ KOQNİTİV DİLÇİLİK PRİZMASINDAN

NƏSİBOVA AFAQ

RƏNG KATEQORİYASI DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

BABAZADƏ ÇEŞMİN

SÖYLƏMİN MƏNASININ İFADƏSİNDƏ İNTONASIYANIN ROLU

ÇƏLƏBİZADƏ GÜNAY

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI DİL ŞƏXSİYYƏTİNİN NİTQ DAVRANIŞLARININ

FORMALAŞDIRILMASI

RƏSULLU MİLANA

İNGİLİS SLENQLƏRİNİN ONLARA YAXIN LİNGVİSTİK VASİTƏLƏRDƏN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

RZAZADƏ SİTARƏ

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

ABBASOVA XƏYALƏ

TOMAS STERNZ ELİOTUN YARADICILIĞINDA MODERNİZM ELEMENTLƏRİ

BABAYEVA REYHANƏ

DİLDƏ ÇOXMƏNALILIĞIN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

CABBAROVA GÜNEL

İNGİLİS DİLİNDƏ SUFFIKSAL SÖZ YARADICILIĞININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ABBASLI GÜLNAZ

İDİOMLARIN QURULUŞU, TƏSNİFATI VƏ DİLDƏ FUNKSİYASI

ƏHMƏDOVA NİGAR

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ BİR YOLU OLAN KONVERSİYA VƏ ONUN TƏDQIQI

ƏLİYEVƏ SAMİRƏ

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN TƏDQIQI TARIXI

CƏFƏRZADƏ ELNURƏ

PİCİN VƏ KREOL DİLLƏRİNİN CƏMİYYƏTDƏ ROLU

HACIYEVƏ NƏRMİN

İNGİLİS DİLİNDƏ İQTİSADI TERMİNLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜ

ƏHMƏDZADƏ LƏMAN

TOPONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK ADEKVATLIĞI
MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

ABDULLAYEVƏ NƏRGİZ

MƏTNLƏRDƏ CÜMLƏLƏRİN LEKSİK BAĞLILIĞI

QULİYEVƏ ÇİNARƏ

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ KÖNVERSİYANIN GENİŞ YAYILMA SƏBƏBLƏRİ

SEYİDOVA GÜLNAR

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLARIN TƏSNİFAT

MƏMMƏDOVA ALMAZ

İDİOMLARIN TİPOLOJİ TƏDQIQI

BABAYEVƏ SEVİNC

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN YARANMASINDA
METAFORANIN ROLU

NOVRUZLU BƏTULƏ

MODALLIQ KATEQORİYASININ TƏDQIQINƏ DAİR

BƏXTİYAROVA GÜLNARƏ

NİTQ FƏALİYYƏTİ NƏZƏRİYYƏSİNİN ƏSASLARI

CABBAROVA LƏMAN

YARADICILIQ FƏALİYYƏTİ

CƏFƏROVA NURANƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏ YOLLARI

CƏFƏRLİ GÜNEL

MƏİŞƏT BİLDİRƏN ATALAR SÖZLƏRİNİN JANR SƏCİYYƏSİ

ÇƏLƏBİZADƏ GÜNAY

XARİCİ DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI DİL ŞƏXSİYYƏTİNİN NİTQ DAVRANIŞLARININ
FORMALAŞDIRILMASI

ƏLİŞOVA HƏYAT

ALINMA SÖZLƏR İNGİLİS DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARINDAN BİRİ KİMİ

ƏLİYEVƏ NƏRMİN

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN DAXİLİ İMKANLARI HESABINA
TERMİNLƏRİN YARANMA ÜSULLARI

ƏHMƏDZADƏ LƏMAN

TOPONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİK ADEKVATLIĞI
MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

ƏLİYEVƏ LEYLA

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS NAĞİLLARINDA ANTROPONİMLƏRİN LEKSİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏMRAHOVA ƏZİZƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ KOHEZİYANIN QRAMMATİK İFADƏSİ VASİTƏLƏRİ

FƏTİYEVƏ SƏADƏT

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN FRAZEOLJİ SİSTEMİNDƏ “TARİXİ-SOSIAL
ŞAQLI KÖNTEKST” FAKTORUNUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

FƏRZƏLİBƏYOVA AYTAC

MƏTN DİLÇİLİYİNİN ƏSASINI TƏŞKİL EDƏN MƏTN HAQQINDA BƏZİ TƏHLİLLƏR

HƏTƏMZADƏ AİŞƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ VURĞUSUNUN FUNKSİYALARINA DAİR

HƏSƏNLİ PƏRVİN

CERUND VƏ MƏSDƏRİN TƏDQIQI TARİXİ

İSMAYİLOVA RƏNA

SİNTAKTİK VAHİDLƏRDƏ TƏKRİR VƏ ONUN NÖVLƏRİ

MƏMMƏDOVA OFELYA

İNGİLİS DİLİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA ŞƏKİLÇİLƏRİN ROLU

PAŞAYEVA RƏQSANƏ

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SOMATİZMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

QASIMOVA GÜNEL

İNGİLİS DİLİNDƏ FRANSIZ ALINMA SÖZLƏRİN NÖVLƏRİ

TƏHMƏZLİ NURANƏ

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN İŞLƏNMƏSİNDƏ FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏR

XUDİYEVA ROZA

SUBJUNCTIVE I ŞƏKLİ VƏ ONUN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İSRAFİLOVA ÇİNARƏ

FRAZEOLOGİYA NƏZƏRİYYƏSİNƏ DİAXRONİK BAXIŞ

MİRCƏFƏROVA DİLARƏ

DİALOJİ NİTQDƏ SPESİFİK KOMMUNİKATİV VAHİDLƏR

ADIŞLI ARZU

İFADƏLİ NƏSRİN BƏDİİ ÜSLUBDAKI YERİ

ŞƏRİFOVA HƏLİMƏ

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ HAL KATEQORİYASI

BƏKİRZADƏ NƏRMİN

DİL SİSTEMİNDƏ DİSKURS ANLAYIŞI VƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

BƏKİRZADƏ NƏRMİN

SİYASİ DİSKURSUN MAHİYYƏTİ

QƏZƏNFƏRLİ ELNAZ

SİYASİ RİTORİKADA ÜSLUBİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN İSTİFADƏ OLUNMASI

ƏHMƏDOVA SƏİDƏ

SADƏ VƏ MÜRƏKKƏB TIPLI MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK

HÜSEYNOVA AFİNA

SABİT SİNTAKTİK BİRLƏŞMƏLƏRİN ELMİ TƏHLİLİ

MƏMMƏDOVA DİANA

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF DİNAMİKASINA DAİR

BİLALOVA SUMAYƏ

İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFI FONUNDA LEKSİK LAYIN FORMALAŞMASI

ƏSƏDOVA NİGAR

ALINMA TOPONİMİK TERMİNLƏR

ƏLİYEVA SÜBÜ

MƏTN MƏNASININ BAŞA DÜŞÜLMƏSİ

MUSAYEVA AYGÜN

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN SEMANTİK TƏHLİLİ

MANSUROVA SƏBİNƏ

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLÜ BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDQIQI

İBRAHİMOVA ZÜMRÜD

SÖZ VƏ SÖZÜN YARANMA TARİXİ

QƏHRƏMANLI ÇİMNƏZ

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ OKSİMORONUN ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ ROLU
ƏLİYEVƏ ƏFSANƏ

TELEKOMMUNİKASIYA TERMİNLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

SADIQOVA AYTAC

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ VƏ YAZILI DİLİN ƏSAS FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏMRAHLI AYTAC

İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN XARAKTERİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏSKƏROVA AYTAC

İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİN XƏBƏR ŞƏKLİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

SADIXOVA MİNƏVƏR

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ELMİ-NƏZƏRİ
MƏSƏLƏLƏRİ

ZEYNALLI TƏRANƏ

NATIQLIK SƏNƏTİNİN YARANMA TARİXİ

AŞUROVA ARZU

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ SOVET SONRASI DÖNƏMDƏ TƏHSİL SİYASƏTİ

CƏFƏROVA AYTƏN

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİ SİFƏT FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMASI KİMİ

ƏZİZOVA NÜBAR

EVFEMİZMLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIQLARI

ƏSGƏRLİ GÜNEY

AVSTRALIYA İNGİLİSCƏSİNİN YARANMASI VƏ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏZİZOVA TƏHMİNƏ

TOPONİMLƏR LİNGVOKULTUROLOJİ FENOMENLƏR KİMİ

İSMAYILOVA GÜLŞƏN

ŞİFAHİ VƏ YAZILI DİSKURS MÜQAYİSƏDƏ

KƏRİMOVA AYSEL

LİNGVİSTİK TƏDQIQAT KONTEKSTİNDƏ METAFORA

QULİYEVƏ AYTAC

TƏRKİBİNDƏ HEYVAN VƏ QUŞ ADLARI OLAN FRAZEOLÖGİZMLƏR

SOLTANOVA NƏRMİN

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞƏXS ADLARININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ZÜLFÜQAROVA AYTAC

İNGİLİS DİLİNİN SAİT FONEMLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

HÜSEYNOVA FİDAN

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN EMOTİV LEKSİKASINA NƏZƏRİ BAXIŞ

TARVERDİYEVƏ YASƏMƏN

FONETİK ÜSLUBİ VƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ ROLU

NƏSİBOVA YEGANƏ

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TAMAMLIĞIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

ГАМБАРОВА ГЮЛЬНАРА

ФРАЗЕОЛОГИЯ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ДИСЦИПЛИНА

АБДУЛЛАЕВА УЛЬВИЯ

РОЛЬ ЛЕКСИЧЕСКИХ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ В РЕАЛИЗАЦИИ АВТОРСКОГО
ЗАМЫСЛА

ДЖАБРАИЛОВА НИГЯР

КЛАССИФИКАЦИИ ЦВЕТОБОЗНАЧЕНИЙ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

НАМАЗОВА СЕЛЬДЖАН

ТИПОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭВФЕМИЗМОВ

СЕЙДБЕЙЛИ НИГЯР

ТИПЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

KƏNGƏRLİ SEVİNJ

MÜASİR ALMAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN KLERİKAL LEKSİK VAHİDLƏR SAHƏSİ

KƏNGƏRLİ SEVİNJ

ALMAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN KLERİKAL LEKSİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

BAYRAMOVA QÖNÇƏ

MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ AFFEKTİVLİK YARADAN SİNTAKTİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

QULİYEVA SƏKİNƏ

FRANSIZ DİLİNDƏ ZONİM TƏRKİBLİ FRAZEOLİJİ VAHİDLƏRİN YARANMASINA TARİXİ BAXIŞ VƏ ONLARIN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

PAÇALOVA NİLUFƏR

AKTİV SÖZ QRUPLARI VƏ ONLARIN DİLİN FORMALAŞMASINDA ROLU

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

İSMAYILOVA AYTƏKİN

ELÇİN HÜSEYNBƏYLİNİN “ŞAH ABBAS” ROMANINDA TARİXƏ KONSEPTUAL YANAŞMA

CƏFƏROVA AYTAC

MEMUAR JANRININ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

XANLARZADƏ TÜRKAJ

MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞINDA TƏCƏSSÜMÜ

NOVRUZOVA SƏMA

HÜSEYN CAVİDİN “AZƏR” POEMASINDA ŞƏRQ VƏ QƏRB PROBLEMİ

CƏFƏROVA AYTAC

XAQANI ŞİRVANİNİN “TÖHFƏTÜL İRAQEYN” POEMASI ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA İLK MƏNZUM SƏYAHƏTNAMƏ NÜMUNƏSİ KİMİ

XANLARZADƏ TÜRKAJ

HÜSEYN CAVİD YARADICILIĞI SOVET ƏDƏBİYYATI KONTEKSTİNDƏ

NOVRUZOVA SƏMA

HÜSEYN CAVİD DRAMATURGİYASINDA ŞƏRQ QADINI OBRAZI (“ANA” VƏ “MARAL” PYESLƏRİ ƏSASINDA)

İSMAYILOVA AYTƏKİN

SƏKKİZİNCİ QARABAĞNAMƏ

ƏHMƏDOVA AYNİSƏ

MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA “QARABAĞ AZƏRBAYCANDIR!” İDEYASI

MƏMMƏDOVA SEVİNC

CON APDAYKIN “KENTAVR” ROMANINDA ATA-OĞUL MÜNASİBƏTLƏRİ

YUSİBZADƏ YUSİF

CORC ORUELLİN “1984” ROMANINDA TOTALİTAR REJİMLƏRİN TƏSVİRİ

ABBASLI NƏZRİN

CEYMS COYSUN YARADICILIĞINDA MODERNİST ESTETİKANIN TƏZAHÜRÜ

NAMAZALİYEVA XUMAR

ARTUR MİLLERİN DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ HƏYATİ GƏRÇƏKLIYIN TƏCƏSSÜMÜ

CƏFƏRZADƏ NƏRMİN

REY BREDBERİNİN “FARENHEYT 451” ROMANINDA GƏLƏCƏYİN METAFORİK TƏSƏVVÜRÜ

CƏLİLOVA AİDƏ

ULİYAM QOLDİNQİN "MİLÇƏKLƏR KRALI" ƏSƏRİNDƏ ANTIUTOPIK DÜNYAGÖRÜŞ
MÖVQEYİ

ƏLİXANLI AFƏT

UİLYAM FOLKNERİN YARADICILIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

HACIYEVA MƏLƏK

POL OSTERİN "QARANLIQDAKI ADAM" ƏSƏRİNDƏ POSTMODERNİZMİN
ELEMENTLƏRİ

MƏMMƏDLİ YAQUT

C.SVİFTİN "QULLİVERİN SƏYAHƏTLƏRİ" ƏSƏRİNDƏ UTOPIYA VƏ ANTI UTOPIYA

KƏLAYEVA NƏRMİN

C.TOLKİN İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA FENTEZİ JANRIN BANİSİ KİMİ

SÜLEYMANZADƏ LEYLA

ŞARLOTTA BRONTE YARADICILIĞINDA QADIN VƏ TƏHSİL PROBLEMI

ŞAHMİRZƏYEVA AYSEL

GİLBERT KİYT ÇESTERTONUN YARADICILIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

BULUDXANLI GÜLƏR

SOMERSET MOEMİN NOVELLALARINDA QADIN OBRAZLARININ SƏCİYYƏSİ

CƏFƏROVA CEYRAN

CUNOT DİASIN "OSKAR OANUN QISA MÖCÜZƏLİ HƏYATI" ƏSƏRİNDƏ MAQİK
REALİZM

ƏLİLİ FİDAN

VİRCİNİYAVULFUN YARADICILIĞINDA QADIN OBRAZI

CÜMŞÜDLÜ GÜLNAR

T.STOPPARDIN DRAMATURGIYASINDA ŞEKSPİR YARADICILIĞINA POSTMODERNİST
YANAŞMA

İSAYEVA NURANƏ

ROBERT BÖRNS YARADICILIĞINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

İSMAYILOVA LEYLA

TOMAS HARDİNİN DİNİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

MAHMUDOVA AYŞƏM

BÖYÜK BRİTANİYA UŞAQ NƏSRİNİN YARANMASI ZƏRURİYYƏTİ, UŞAQ
ƏDƏBİYYATININ JANRLARI, UŞAQ NƏSRİNİN İLKİN NÜMUNƏLƏRİ

MİRZƏLİYEVA HUMAY

MAKSİN HONQ KİNGSTON YARADICILIĞINDA ETNO MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR

TANARQULİYEVA ARZU

"ÜZÜKLƏRİN HÖKMDARI" ƏSƏRİNDƏ C.TOLKİNİN FANTASTİKA JANRINA
ÖZÜNƏMƏXSUS YANAŞMASI

ZEYNALOVA RƏBİYYƏ

ARUNDATİ ROYUN "KİÇİK ŞEYLƏRİN TANRISI" ROMANINDA MULTİKULTURALİZM
ELEMENTLƏRİ

HACIYEVA MİNAYƏ

XUAN RULFONUN "PEDRO PARAMO" ROMANININ İDEYA-MƏZMUN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HACIYEVA MİNAYƏ

20-Cİ ƏSR LATİNAMERİKAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ MAGİK REALİZM PROBLEMI

SULTANOVA NURAN

NEOVİKTORİANLIQ İNGİLİS NƏSRİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

METODİKA BÖLMƏSİ

QARACAYEVA ARZU

MÜASİR TƏDRİS PROSESİNDƏ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN
ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

QARACAYEVA ARZU

FOLKLOR MÜHİTİNDƏ ƏNƏNƏ VƏ VİRTUALLIQ MƏSƏLƏSİ

AĞAMƏMMƏDOVA ELNARƏ

ORTA MƏKTƏB X-XI SİNİF ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİNİN
ELMİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI

ADİLLİ ZEYNƏB

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN AKTUALLIĞI

BAXŞIYEVA GÜLNAR

"6-CI SİNİFLƏRİN ƏDƏBİYYAT FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ B.VAHABZADƏ
YARADICILIĞININ TƏQDİMATINA DAİR XÜSUSİ METODİKİ ARAŞDIRMALAR"

HÜSEYNOVA LEYLA

ORTA MƏKTƏBİN İLKİN MƏRHƏLƏSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ

YAZILI NİTQ İNKİŞAFI

HACIYEVA LEYLA

RƏĞBƏTLƏNDİRMƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLİM MOTİVASİYASINA
TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİL KİMİ

MƏHƏRRƏMLİ KÖNÜL

KLASSİK POEZİYANIN TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN TƏLİM METODLARI (NİZAMİ
GƏNCƏVİNİN "SULTAN SƏNCƏR VƏ QARI" HEKAYƏTİ ƏSASINDA)

XƏLİLOVA AYNUR

MÜASİR KURİKULUM VƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİNƏ VERİLƏN ƏSAS TƏLƏBLƏR

ƏLƏKBƏROVA SOLMAZ

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI

KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN ROLU

AĞAYEVA ŞƏBNƏM

BİRİNCİ KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ANA DİLİNDƏN
İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

GÖZƏLLİ AYTƏN

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASINDA TƏLİM
VASİTƏLƏRİ

MAHMUDOVA AYTAC

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

XƏLİLZADƏ AYNUR

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ OXU NİTQ FƏALİYYƏTİNİN BİR NÖVÜ KİMİ

ХЕННИНГ ЛЕЙЛА

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ В ПРОЦЕССЕ ОБЛАДЕНИЯ ЯЗЫКОМ

ƏLİYEVƏ AFƏT

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ YAZI

BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI ÜSULLARI

ƏLİYEVƏ AFƏT

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ YAZI

BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI ÜÇÜN İKT-DƏN İSTİFADƏ

ƏLİYEV ƏLİ

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ V-IX SİNİFLƏRDƏ OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

SƏMƏDOVA KƏMALƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ KÜTLƏVİ
İNFORMASİYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

ZEYNALOVA FƏRİDƏ

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ
METODİKASI

İBRAHİMOVA AYSEL

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OYUN ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN
ƏHƏMİYYƏTİ

İBRAHİMOVA AYSEL

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI OYUNLARDAN
İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

SƏMƏDOVA KƏMALƏ

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİNDƏ KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN
SƏMƏRƏLİ YOLLARI

ZEYNALOVA FƏRİDƏ

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN XÜSUSİ MƏQSƏDLƏRLƏ ÖYRƏDİLMƏSİ
ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ HƏLLİ YOLLARI

RZAYEVA AYŞƏN

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM ÜSULLARININ TƏTBİQİ

ƏHMƏDLİ AYGÜN

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ YENİ METODLARIN
TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

ƏSGƏROVA SƏBİNƏ

DİL TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASINA NƏZƏRİ
BAXIŞ

İBRAHİMOVA SƏBİNƏ

TƏLƏFFÜZ ÜÇÜN KOMMUNİKATİV DİL TƏDRİSİ METODİKASI

QULİYEVA TƏRLAN

ALİ MƏKTƏBDƏ XARİCİ DİLLƏRİN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ ÖYRƏDİLMƏSİNİN
PSİXOLİNQVİSTİK ƏSASLARI

RƏHİMOVA MAYA

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLƏBƏ FƏALLIĞININ

TƏMİN OLUNMASI YOLLARI

SƏFƏROVA FƏRİDƏ

XARİCİ DİL TƏLİMİNİN PSİXOLOJİ ƏSASLARI

TƏHMƏZOVA AYNUR

İBTİDAİ SİNİFDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

QURBANLI ƏMİNƏ

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNİN PLANLAŞDIRILMASI

HACIYEV KƏRƏM

EŞİDİB ANLAMA BACARIĞI VƏ ONUN İNKİŞAFI YOLLARI

MƏMMƏDZADƏ HÜSNİYYƏ

TƏLƏBƏLƏRDƏ KOMMUNİKATİV DİL BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN
ƏSASLARI

YUSİFOVA ÜLVİYYƏ

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN İDİOMLARIN STRUKTUR-
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ƏLİYEVA GÜLŞƏN

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ FƏALİYYƏTİNİN ƏLAQƏLİ TƏŞKİL OLUNMASININ
LİNQVİSTİK ƏSASLARI

ƏLİZADƏ ZÜMRÜD

YUXARI SİNİFLƏRDƏ ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİNDƏ

MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN ROLU VƏ İSTİFADƏSİ
ƏMİRASLANOVA MƏTANƏT
DİLİN ÜMUMİ AKADEMİK MƏQSƏDLƏR ÜÇÜN TƏDRİSİNƏ DAİR
EYNULLAYEVA İLAHƏ
SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN METODİK İŞ
ÜSULLARI
HƏSƏNOVA GÜLNAR
MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏ VƏ ONUN TƏLİMDƏ ROLU
AYTAC HƏSƏNLİ
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ ŞAGİRDƏLƏRİN ŞİFAHİ NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ
YOLLARI
İSMAYILOVA ŞƏBNƏM
MAGİSTRATURA TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ DİLİN TƏDRİSİNƏ SƏRİŞTƏ
ƏSASLI YANAŞMANIN TƏTBİQİ YOLLARI
MAQSUDOVA GÜLSÜM
DİALOJİ NİTQİN TƏLİMİNDƏ SİTUATİV MƏNA KOMPONENTLƏRİ
MAYILOVA SEVİNC
DİL UNİVERSİTETLƏRİNDƏ İŞ FEİLLƏRİNİN SEMANTİK-STRUKTUR TƏHLİLİNİN
TƏDRİSİ METODİKASI
MEHRALIYEVA AFAQ
TƏCRÜBƏ ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ƏSASLARI
MƏMMƏDŞƏRİFOVA GÜLXANIM
XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ OYUNLARDAN İSTİFADƏ VƏ ONLARIN
ÜSTÜNLÜKLƏRİ
MƏSİMOVA SEVİL
XARİCİ DİL TƏLƏBƏLƏRİNƏ QRAMMATİKANIN MƏRHƏLƏLİ KEÇİLMƏSİ
MUSAYEVA JALƏ
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTERNETDƏN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI
NADİRLİ RƏXSƏNDƏ
LÜĞƏTİN ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI
RƏSULOVA NƏRMİN
“İNTERFERENSİYA HADİSƏSİNİN YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN
QALDIRILMASI YOLLARI”
SURXAYZADƏ ŞƏBNƏM
YAZIDA ŞAGİRDƏLƏRİN QARŞILAŞDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARI ARADAN
QALDIRMA YOLLARI
ƏKBƏROVA ZƏHRA
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRİN KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏSİNİN
XARİCİ DİL ƏSASINDA FORMALAŞDIRILMASI
YUSİFLİ LALƏ
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİLLƏRARASI VƏ DİLDAXİLİ
İNTERFERENSIYANIN PSİXOLOJİ ƏSASLARI
САДЫГОВА АРЗУ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ
ГАДЖИЕВА ЭСМЯР
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ В ОБУЧЕНИИ
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КУРСАХ
XANKİŞİZADƏ SEVİNƏ
DƏRSİN TƏŞKİLİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN SOSİAL İŞ FORMALARININ ƏSAS
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
ALİYEVA GÜNAY

DİLİN KEYFİYYƏTLİ MƏNİMSƏNMƏSİNDƏ DÜZGÜN YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ YOLLARI

MURADLI ÜLKƏR

ALMAN DİLİNİN VARIANTLARI VƏ ONLARIN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDRİS PROSESİNƏ İNTEQRASIYASI

SÜLEYMANOVA ARZU

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ LAYİHƏ METODUNUN ROLU

QƏDİROVA AYGÜN

YAZI PRODUKTİV NİTQİN BİR NÖVÜ KİMİ

QƏDİROVA AYGÜN

ÜMUMTƏHSİL ORTA MƏKTƏB ŞAĞİRDlərİNDƏ YAZI BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI

KAMANDARLI AYTƏN

FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM STRATEGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

ГАСАНЗАДЕ АЙЛА

АНАЛИЗ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ ПОСОБИЙ ПО ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ НА ПРЕДМЕТ НАЛИЧИЯ УПРАЖНЕНИЙ, ФОРМИРУЮЩИХ НАВЫКИ ГОВОРЕНИЯ В 5-9 КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

ГАСАНЗАДЕ АЙЛА

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ — ОСНОВА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

TƏRCÜMƏ BÖLMƏSİ

MURTUZƏLİYEVƏ NAILƏ

İNGİLİS DİLİ FRAZELOGİZMLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

SƏMƏDOVA AYSEL

“ÇOV DARLIQDA UÇURUMDAN QORUYAN” ROMANINDA İDİOMATİK İFADƏLƏRİN, JARQON VƏ VULQAR SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏ YOLLARI

ÖMƏROVA AYGÜN

MANAF SÜLEYMANOVUN “EŞİTDİKLƏRİM, OXUDUQLARIM, GÖRDÜKLƏRİM” ƏSƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ MİLLİ KOLORİT ELEMENTLƏRİNİN İNGİLİS DİLİNƏ TRANSFORMASIYA OLUNMASI

HÜSEYNOV ƏNVƏR

MARQARET MİTÇELİN “KÜLƏKLƏ SOVRULANLAR” ƏSƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ TƏŞBEHLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI

NİFTƏLİYEVƏ FİRƏNGİZ

“KİTABİ DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA İŞLƏNMİŞ ALLİTERASIYALARIN İNGİLİS DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

QULUZADƏ AYDAN

UİLYAM SOMERSET MOEMİN “THE MOON AND SIXPENCE” ROMANINDA İŞLƏNMİŞ TƏŞBEHLƏRİN TƏHLİLİ

QALLACOVA HƏVVƏ

ALMAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ YARANAN LEKSİK PROBLEMLƏR

SƏMƏDLİ EMİN

İSPAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

ƏLİZADƏ FƏRİDƏ

REALİLƏRİN İSPAN DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ ÜSULLARI

YAQUBOVA AYSEL

AZƏRBAYCAN VƏ İTALYAN DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB İSİMLƏRİN YARANMA
YOLLARI

ƏSƏDOVA MƏRYƏM

AZƏRBAYCAN – İTALYAN DİLLƏRİNİN TİPOLOJİ QURULUŞUNA GÖRƏ TƏHLİLİ
MİSİROVA NİGAR

HAN KANQIN “VEGETERİAN” ƏSƏRİNDƏ BƏDİİ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN KOREYA
DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

RƏHMANOVA ARİFƏ

SİNHRON TƏRCÜMƏDƏ TEXNİKİ BİLİKLƏRİN ROLU

DƏMİR ŞİRİN

DİLMANCIN KONFRANSA HAZIRLIĞI

SOSIAL PEDAQOGİKA

MƏMMƏDOVA ÜRFANƏ

MƏKTƏBLİLƏRDƏ SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN TƏRBIYƏ EDİLMƏSİ YOLLARI

NURİYEVA AİŞƏ

PEDAQOGİKADA RİSK QRUPLU UŞAQLARLA İŞİN QOYULUŞU

TƏHSİLDƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ MONİTORİNG

ƏLİYEV XATİRƏ

TƏHSİLDƏ MONİTORİNG VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

KƏRİMOVA DİLƏK

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MONİTORİNG VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ
STRATEGİYALARINDA BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏNİN ƏSAS ASPEKTLƏRİ

REGIONŞÜNASLIQ

AĞAYEV TAHİR

İSRAİLDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN PARTİYALARIN TƏSNİFATI VƏ İDEOLOJİ
ƏSASLARI

MİRZƏLİ FƏRİD

COLAN TƏPƏLƏRİ MƏSƏLƏSİ BEYNƏLXALQ HÜQUQ PRİZMASINDA VƏ REALLIQDA

HƏSƏNOV RASİM

NORVEÇ RİFAH DÖVLƏTİ VƏ İQTİSADİYYAT

HƏSƏNOV RASİM

NORVEÇDƏ SİYASİ SİĞİNACAQ

ŞİXƏLİYEV ƏMİNƏ

NORVEÇ PARLAMENTİ – STORTİNQİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

ZAHİDOV HÜSEYN

SKANDİNAVİYA ÖLKƏLƏRİNDƏ GENDER BƏRABƏRLİYİ

ABASOVA SEYİDAYTƏKİN

AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTANIN AVRO ATLANTİK STRUKTURLARA İNTEQRASIYA
İSTİQAMƏTİNDƏ QARŞILIQLI ƏMƏKDAŞLIĞI

ÖLKƏŞÜNASLIQ

FEYZULLAYEV İLQAR

XX ƏSR BRİTANİYA CAZ MUSİQİSİ

MƏMMƏDOV DADAŞ

“BREXİT”Ə YOL AÇAN SƏBƏBLƏR

QULUZADƏ AYBƏNİZ

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZM MODELİ RAKURSUNDA BRİTANİYA

MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

BABAYEV VALEH

ИСТОРИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ВЕЛИКОБРИТАНИИ В

АФГАНИСТАНЕ

BAYRAMZADƏ ŞAMXAL

2001-Cİ İL 11 Sentyabr hadisələrindən sonrakı dövrdə ABŞ-in terrorizmə

qarşı mübarizə strategiyası

ZAMANOVA NƏRMİN

ABŞ-DA ETNİK LOBBİZM VƏ ONUN XARİCİ SİYASƏTƏ TƏSİRİ

VƏLİYEV SADIQ

SOYUQ MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AMERİKA KİNO SƏNƏTİ

HÜSEYNOV ELMİN

İRANA QARŞI TƏTBİQ EDİLƏN SANKSİYALARIN TƏHLÜKƏSİZLİK ASPEKTLƏRİ

ƏHMƏDOV VÜQAR

ABŞ-IN XARİCİ SİYASƏTİNDƏ FƏLƏSTİN-İSRAİL MÜNAQİŞƏSİ

РАМАЗАНЗАДЕ ЭМИЛЬ

ПЕРСПЕКТИВЫ БИЛИНГВАЛЬНЫХ ПРОГРАММ ОБУЧЕНИЯ В ШКОЛАХ США

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ DİPLOMATİYA

ŞİRƏLİYEV MÜSEYİB

2008-Cİ İLDƏN SONRA BİRLƏŞMİŞ ŞTATLARIN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNİN

TƏHLÜKƏSİZLİK ASPEKTLƏRİ

ŞİRƏLİYEV MÜSEYİB

TRAMP ADMINİSTRASIYASININ TƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ

AMİLİ

ŞAHLARLI MURAD

MÜASİR DÖVRDƏ ENERJİ SAHƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN-TÜRKMƏNİSTAN

MÜNASİBƏTLƏRİ

BAĞIROVA SAMİRƏ

XX ƏSRDƏN SONRA DÜNYA ƏHALİSİNİN KƏSKİN DEMOQRAFİK ARTIMI

MƏMMƏDOV AZƏR

AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİ

ZƏRURİ EDƏN AMİLLƏR

CƏBRAYILOVA AYSEL

ABŞ-IN YAXIN ŞƏRQ SİYASƏTİ VƏ TÜRKIYƏ

ƏLİBƏYOVA SELCAN

SURİYA PROBLEMİNİN TÜRKIYƏNİN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

BABAYEVA TÜRKAN

LİVİYADA TOQQUŞAN MARAQLAR: TÜRKIYƏ VƏ RUSİYA

CƏFƏROVA SARA

BEYNƏLXALQ TRANZİT MƏRKƏZLƏR VƏ ONLARIN FORMALAŞMASI

İSMAYILZADƏ İSMAYIL

HƏRBİ SAHƏDƏ AZƏRBAYCAN-ABŞ MÜNASİBƏTLƏRİ

SALAMOVA FİDAN

ABŞ-IN YENİ SURİYA SİYASƏTİ

BEYNƏLXALQ JURNALİSTİKA

ƏSƏDOVA AYSEL

BEYNƏLXALQ JURNALİSTİKANIN FƏALİYYƏT İSTİQAMƏTLƏRİ